

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SİNAN PAŞA ÇEŞMESİ

Beşiktaş'ta Hasan Paşa Karakolu yanında ve Sinan Paşa Camii'nin karşısında iken 1938'de Barbaros Meydanı düzenlemesi esnasında buradan sökülmüş, daha sonra bir kısmı Taksim Açık hava Tiyatrosu'nun karşısındaki duvara yeni bir düzenleme ile monte edilmiştir.

Orijinal hali, küp gövdeli ve iki yüzlü olan bu çeşme, tamamen mermer malzeme kullanılarak yapılmış olup bir yüzü Taksim Açık hava Tiyatrosu karşısındaki bugünkü yerine monte edilirken, diğer yüzü de Sular İdaresi'nin Feriköy deposunda muhafaza edilmiştir.

Çeşmenin antik dönem Roma zafer taklarını anımsatan cephesi, eklektisist bir yaklaşımla düzenlenmiştir. Arşitrav ve oldukça dışa taşkın olan saçak kısmını taşıyan dört adet İyon başlıklı sütun, çeşmenin gövdesinden tamamen bağımsızdır. Çeşmenin cephesinde açılan enli ve kare kesitli yatay derzler ise yapay bir doku farkı yaratmaya yöneliktir.

Çeşmenin dikdörtgen bir niş içinde yer alan aynataşı üzerinde, güney kursu, içinden çiçekler çıkan bereket boynuzu ve tüye dönüşmüş yaprak öğeleri bulunmaktadır. Çeşmenin lülesi koparılmış ve günümüze ulaşmamıştır. Tekne kısmı ise sağlam bir vaziyettedir.

Çeşme kemerinin hemen üzerinde ve tam ortada, üzerindeki yazıları tamamen kazınmış oval bir çerçeve içinde tuğra bulunmaktadır. Kemerin her iki yanında ve sütunların arasında kalan cephe yüzeyinde ise birer adet su içme çeşmesi vardır. Bunların kemerleri ve çanakları istiridye formunda tasarlanmıştır.

Bugün çeşmenin saçak kısmı üzerinde görülen mermer korkuluk büyük bir olasılıkla orijinal olmayıp, sonradan aslına benzetilerek yaptırılmıştır. 1938'den önce çe-

kilmiş olan fotoğraflarından görüldüğü kadarıyla, saçak kısmının üzerinde bugünküne benzer ortasında bir tuğranın yer aldığı şatafatlı bir alınlıkla taçlandırılmış bir korkuluk bulunmaktadır. Bu parça, günümüzdeki korkulukta mevcut değildir.

Çeşme, Taksim'deki yerine monte edilirken burada çeşmeyle uyumlu bir duvar düzenlemesi yapılmıştır. Bu düzenlenmeye göre, çeşme cephesinin her iki yanında ve sivri kemerli nişler içinde üçer adet çeşme daha yapılmıştır. Bunların lüleleri olmayıp, hamam kurnalarını andıran tekneleri ise halen yerindedir. Bunlar, tamamen afonksiyonel olup, çeşmeyle yerleştirildiği duvar arasında uyumu sağlayan birer süsleme öğesi olarak tasarlanmışlardır.

Bibi. Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 165-166; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 44-47; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 60; Yün-gül, *Taksim Suyu*, 47.

HALUK KARGI

SİNAN PAŞA KÖŞKÜ

Bugün Topkapı Sarayı olarak adlandırılan Saray-ı Hümayun sınırları içinde bulunan Sinan Paşa Köşkü (veya Kasrı), genellikle kaynaklarda ve yayınlarda İncili Köşk olarak geçer. Köşkün mefruşatına dair 1704'te yazılan bir listede ise buraya "Hasbağçe'de Çayır Köşkü demekle maruf Sinan Paşa Kasrı..." denilmiştir. Topkapı Sarayı'nın en dış sınırında, Bizans döneminden kalan Marmara tarafı surları üstünde olan bu köşk III. Murad döneminde (1574-1595), Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından yaptırılarak padişaha sunulmuştu. Osmanlı tarihinde pek iyi bir şöhreti olmayan fakat 1580-1596 arasında 5 defa sadrazam olan Koca Sinan Paşa, sınırsız servetiyle devletin pek çok yerinde vakıf eserler yaptırdığından, sarayı çeviren surların üzerinde de padişahın zevk alacağı bir yerde güzel ve muhteşem bir köşk yaptırmayı uygun görerek, 1589-1591 arasındaki ikinci sadareti sırasında bu köşkü inşa ettirdi.

Köşkün inşasına 998/1589-90'da başlandı ve 990/1590-91'de bitirildi. Fakat Ah-med Refik tarafından yayımlanan belgeler arasında yer alan köşkün yapımı için Gelibolu'dan Rum asıllı işçiler getirilmesi-ne dair 1001/1592-93 tarihli yazıya bir anlam verilemez, çünkü 909/1590-91'de köşkün yapımı tamamlanmış idi. Köşkün yapımı, döşenmesi ve açılış töreni tarihçi Se-lânîkî Mustafa Efendi(~>) tarafından ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

III. Murad, Marmara Denizi'ne engin manzarası olan bu köşkü çok beğenmiş, hattâ Selânîkî'nin ifadesine göre, "nolaydı şu kasr Sarây-ı Âmire dâhilinde yapılmış olaydı" diyerek bu derecede güzel bir eserin saray kompleksi içinde bulunmayışından dolayı üzüldüğünü belli etmiştir. Açılışta burada ziyafetler verilmiş, köşkün arkasındaki Kabak Meydam'nda cirit oyunları yapılmıştır. III. Murad burayı çok sevdiğinden sık sık geliyordu. Hastalığının ilerlediği bir dönemde son defa geldiğinde limana giren gemilerin attıkları toplar yüzünden, köşkün camlarının kırılması üzerine bir vehme kapılarak buradan so-ğudu ve az sonra da öldü.

Mimar Sinan'dan sonra hassa mimarlığı makamına geçen Davud Ağa(->), 16. yy'ın sonlarında Osmanlı-Türk mimarisinin ünlü yapı ustalarından idi. Sadrazam Sinan Paşa, Çarşıkapı'daki medrese ve türbesini de ona yaptırmıştı. Davud Ağa, Marmara tarafı surları üstüne bu köşkü inşa etmiş ve onu taşıyan taş kemerlerin arasına küçük, zarif bir de çeşme eklemeyi ihmal etmemişti. Bu küçük eserin kitabesinde, Mimar Davud Ağa'nın adı açık surette okunur: *Tasarruflar kılub mimarı Davud/Nice sanatlar etdi anda mevcud/Içüb bu çeşmeden bay ü gedâlar / İdeler şah-ı devrâne dualar.*

Bu çeşmenin bulunduğu yer, halkın rahatça kullanabileceği bir yer değildi. Ancak, kasır, Bizans döneminde şehrin ünlü manastırlarından birinin kalıntısının hemen yanında ve buradaki Soterios Ayazması'mn

üstünde bulunuyordu. Bu ayazmanın yortu gününde şehrin Ortodoks halkının buraya girmesine, kıyıdaki çakılların üzerinde toplanmasına, büyük bir hoşgörü ile göz yumuluyordu. Bu yortu kutlanışı Yunan ayaklanmasına kadar (1821) her yıl sürdürüldü. Padişahlar, köşkün pencerelerinden Rum reayanın bu dini törenini 200 yıldan fazla bir süre boyunca seyrettiler. Çeşme ancak bu kıyıya gelebilenlere hizmet ediyordu. Ayazma ise bir yüzyıl unutulmuşken ve 1921-1922 yıllarında Fransız işgal kuvvetleri tarafından yapılan kazılar sırasında tekrar meydana çıkarıldı.

Padişahlarından bazıları arada bu köşke iniyorlardı. Dolayısıyla köşk 17. ve 18. yy'larda eski ihtişamını koruyordu. Sedad Hakkı Eldem(-0 kaynağını belirtmemek-le beraber, Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunduğu tahmin edilen 1704'te yazılan bir belge yayımlamıştır. Bu uzun listede Sinan Paşa Köşkü'nün içindeki eşya ve mefruşat ayrıntılı olarak bildirilir. Bu liste Sinan Paşa Köşkü'nün iç ihtişamı hakkında yeteri kadar fikir verir. Fakat 18. yy'ın ikinci yarısında bu güzel binanın düşüşü başlamıştı. Hattâ 18. yy'ın sonlarında, istanbul' da Fransa Krallığı'nın bir elçisi varken, ihtilal hükümetinin gönderdiği temsilci, bu köşkte padişahın huzuruna çıkacağına bildirilmesi üzerine, "harap bir güvercinlikte kabul edilmeyi istemiyorum" diyerek yurduna dönmüştür.

Köşk, 18. yy'ın sonlarında ilk yapıldığından beri bazı değişikliklere uğramış olmakla beraber henüz eksiksiz durumda idi, fakat ihmal edildiğinden harap olmaya başlamıştı. II. Mahmud döneminde (1808-1839) Rumeli yakasının tercih edilmesi ile köşk iyice unutuldu. Zaten III. Osman döneminden (1754-1757) beri, Sarayburnu bölgesinde büyük bir sahil saray kompleksi uzanıyordu. Bu saray 1863'te yanmış, az sonra da Rumeli demiryolunun Sirke-ci'ye getirilmesi tasarlandığında, Abdüla-ziz, demiryolunun tam sahilden ve sarayın bahçesinden geçirilmesine izin vermişti. Bu izin, kıyıdaki kasır ve saraylarla birlikte Sinan Paşa Köşkü'nün de yok edilmesine yol açtı. Abdurrahman Şeref(->), Galib Paşa'nın ser-kurenalıkta bulunduğu sırada, "fazla masraflara sebep oluyor" diyerek bu köşklere yıktırıldığını yazar. 1872'de başlayan demiryolu inşaatı ile köşk yalnız temel ve alt kısmı kalmak suretiyle ortadan kaldırıldı.

Yüzyıl boyunca unutulmuş olarak kalan Sinan Paşa Köşkü, yakın tarihlerde, 1964'te, o yıllarda Topkapı Sarayı Müze-si'nde görevli yüksek mimar Muallâ An-hegger tarafından temizlendi ve basit bir araştırma yapıldı. Bu çalışmanın sonunda köşkün evvelce duvarlarını süsleyen 16. yy'ın güzel, çinilerinden bir hayli parça bulundu. S. H. Fidem de mevcut kalıntılar ve eski resimlerin yardımıyla köşkün alt yapısının rölövesini ve üstteki esas köşkün res-titüsyon denemesini çizmiştir. Köşkün 19. yy'ın başlarındaki dış görünümü, J. B. Hi-lair'in(->), Choiseul-Gouffier'nin(->) büyük kitabındaki gravürlerde, Jouannin-

van Garfer'in Osmanlı tarihine ait eserinin resimler kısmında ve ilk defa Gülru Neci-poğlu'nun yayımladığı, J. N. Huyot'nun, Paris'te Biblioth  que Nationale'deki suluboya resminde g  r  lebilir.

K  şk, Marmara tarafındaki Bizans surlarının   n  ne eklenen, kesme ta  tan kemerli bir alt yapının   st  ne oturuyordu. Denize doğru a  ılan bu   ifte kemerin arasında ise   e  me yer alır. Bu kaidenin ve iki yanındaki kanalların soldakinin bitiminde bir dizi halinde ta   konsollar sıralanır.   ıkmanın yan cephelerinden Sarayburnu tarafında bir, Ahırkapı tarafında ise iki kemer bulunur. Choiseul-Gouffier tarafından yayımlanan, k     18. yy'ın sonlarındaki durumu ile g  steren J. B. Hilair'in   izdiği grav  rde bu kaidenin   st  ndeki cumba bi  imindeki mek  n, geni   sa  aklı, ah  ap   atılıdır. S. H. Eldem'e g  re, bu cumba sonradan ilave edilmi  ti ve ah  ap pra  ollara (elib  ğr  nde) dayanıyordu. Dikd  rtgen bi  imindeki kagir esas mek  n ortada kare bir kitle halinde y  kseliyor ve bunu bir kubbe   rt  yordu. Choiseul-Gouffier'nin grav  r  nde bu kubbe Osmanlı mimarisine olduk  a yabancı bir bi  imde piramit   eklinindedir. Halbuki Jouannin ve van Garfer'in Osmanlı tarihine dair kitabındaki grav  rde

bu   rt   bir kubbe bi  imindedir. Esas mek  nın d  rt k   esinde birer baca y  kselir. Jouannin'in grav  r  nde bunlara birer minare g  r  n  m   verilmi  tir. S. H. Eldem birtakım tahminlere dayanarak, aslında k    n orta mek  nının bir kubbe ile değil, ah  ap bir   atı ile   rt  l   olması gerektiğini ileri s  rer.

K    n arka tarafında,   imdi demiryolunun ge  tiği yerde bir revağın olduğu da tahmin edilir. Yine S. H. Eldem, k    n   n  nde kıyıda evvelce bir rıhtım bulunduğunu da ileri s  rm   tir. Buraya bazen kayıklarla gelindiğini ve hatt   bunların bağlanması i  in mermer s  t  n g  vdelerinden babalar olduğunu belirttiğine g  re, herhalde en azından uygun bir iskelesi de olmalıydı. Fakat 1817-1820 arasında J. N. Hu-yot tarafından suluboya olarak yapılan resimde, k    n   n  nde muntazam bir rıhtım vardır ve kenarında bir dizi ağa   dikilmi  tir.

Bibi. R. Demangel-E. Mamboury, *Le Quarti-er de   Manges*, Paris, 1939; H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve   evresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, ist., ty (1989); *Tarih-i Sel  nik  *, 289-292; Abdurrahman   eref, "Topkapı Saray-ı H  mayunu", *TOEM*, I (1326); istanbul Asar-ı Atika M  zeleri, *Topkapı Sarayı M  zesi Rehberi*, ist., 1933, s. 10; R. E. Ko  u, *Topkapı Sarayı*, ist., ty (1960), s. 227-230; Eldem, *K    kler ve Kasırlar*, I, 143-171; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*, 99; M. Erdoğan, "Mimar Davud Ağa'nın Hayatı ve Eserleri", *TM*, XII (1955), s. 179-204, bilhassa s. 190; S. Eyice, "Davud Ağa", *DIA*, DC, 24-25; (Altınay), *Onbirinci Asırda*, 5-6; Com-te de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman...*, (2. bas.), Paris, 1842; Jouannin-van Garfer, *Turquie*, Paris, ty, levhalar kısmı;

G. Necipoğlu, *Architecture, Ce-remonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York, 1991, s. 226-231, resim 131.

SEMAVİ EYİCE

SİNAN PAŞA KÜLLİYESİ

Beşiktaş'ta Barbaros Bulvarı(->) ile Beşiktaş Caddesi'nin birleştiği yerde Barbaros Anıtı'nın(->) bulunduğu parkın karşısındadır. Sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi Kap-ı Derya Sinan Paşa'nın yaptırdığı bu külliye cami, medrese ve şimdi yıkılmış olan çifte hamamdan oluşmaktadır. Birlikte yapılmış olması gereken hamam cami ile bir ortak kompleks teşkil etmeyecek kadar uzakta, bugün Dolmabahçe Sarayı'nın dış avlusu sınırında Hayrettin İskelesi'ne giden yolun başındaydı. Donanmalar sefere Beşiktaş önünden çıktıkları için bazı kaptan paşaların konutları da Beşiktaş'ta idi. Sinan Paşa yapı bitmeden ölmüş (1553), külliye ölümünden sonra bitirilmiştir. Arapça kitabesi 963/1555'te bittiğini gösterir. Aynı tarih avludaki şadırvanın uzun tarih kitabesinde de vardır. Büyük bir olasılıkla kendi camii yanında yapılmasını istediği türbe burada yapılamamış, Sinan Paşa Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii haziresi-ne gömülmüştür. *Hadika'da* avlusunda bulunan mektebin 1051/1641-42'de Kösem Sultan(-0 tarafından yaptırıldığı yazılmıştır. Mektebin iç avlu ortasında olması söz konusu olamayacağına göre, vaktiyle caminin etrafında bir de dış avlu olduğu söy-

lenebilir. Caminin son cemaat mahallinin namaz hacmine eklenerek, yapının karakterinin bozulması, Hammer'ın bazı notlarına göre 1749'da olmuştur. Burada caminin son cemaat mahalline açılan duvarları, büyük taşıyıcı payandalar bırakılarak yıkılmış, son cemaat sütunları da kaldırılarak avluya bakan yeni bir duvar örülmüş, bütün bu yeni bölüm bir ahşap örtüyle kapatılmıştır.

Bu caminin Sinan'ın mekân araştırmaları içinde ilginç bir konumu vardır: Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii'nde ve Şehzade Camii'nde kubbeli-kare strüktür semasım deneyen Sinan, Topkapı'daki Ahmed Paşa ve Sinan Paşa camilerinde kubbeli-altıgen şemanın denemelerini yapmıştır. Fakat Sinan'ın üslubunun gelişmesindeki ilginç bir özellik olan eski modelleri yeniden yorumlama tutumunu burada da görüyoruz. Sinan Paşa Camii, Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'nin planını, boyutsal ve oransal farklar dışında, tümüyle yinelemiştir. Orta mekânı örten kubbe altıgen bir ayak sistemine oturur. Taşıyıcı sistemin hacim içinde kalan öğeleri oldukça küçük boyutlara indirgenmiştir. Yan açıklıklar ikişer kubbe ile örtülüdür. Üç Şerefeli Cami'nin enteryörü ile karşılaştırıldığı zaman, Sinan Paşa Camii'nin içinde, klasik dönemin strüktürel deneyiminin getirdiği bir rasyo-nalizasyon içinde, Edirne'de yeni denenen bir şemanın acemiliğinden çok farklı, boyutları minimuma inmiş, kolayca kendini

tanıtın bir mekânla karşılaşılır. Ayakların çok küçük boyutlara indirgenmiş olması, Üç Şerefeli Cami'de olmayan mekân bütünlüğünü sağlamıştır. Üç Şerefeli Cami'ye göre yapı boyutlarının çok küçük olması, oradaki pencere düzeni uygulandığı halde bu enteryörü, Edirne'deki örneğe göre çok aydınlık yapar. Beş açıklıklı son cemaat mahalli, ortada büyük ve derin bir aynalı tonoz ve yanlarda ikişer kubbe ile örtülüdür. Bu camide Sinan'ın eski cami şemasını yineleme tutumu o kadar ileri gitmiştir ki, bundan önceki yapılarında o kadar gelişmiş dış yapı tasarımlarıyla karşımıza çıkan Sinan, burada Üç Şerefeli Cami'deki gibi, basit bir dikdörtgenler prizmasından oluşan alt yapıda hiçbir hareket yapmamış

Sinan Paşa Külliyesi, Beşiktaş

Elif Erim, 1993 /TETTVArşivi

ve 12,60 m genişliğindeki kubbeyi de geometrik şeklinin bütün sadeliği ile âdeta isteyerek arkaik olan bir tutumla, bu dikdörtgenin üzerine basit bir kasnakla oturtmuştur. Kasnak pencereleri yayvan payandalar arasına yerleştirilmiştir.

Camiyi aydınlatan pencere düzeni de Üç Şerefeli Cami'nin aynıdır. Sinan bu camide de Üsküdar'daki Mihrimah Sultan Camii'nde olduğu gibi, son cemaat mahallinin önüne bir ikinci saçak eklemiş ve camilerinde ilk kez avlu revakları arkasına medrese odaları yerleştirmiştir. Yapının son cemaat mahallinin cami iç mekânına katıldığı dönemde bu medrese odalarının bazılarının ve belki de cami girişinin yıkılmış olması olasıdır. Avludaki revak düzeni de özgün durumunu korumamakta ve medrese odaları bugün çatı ile örtülü bulunmaktadır. Bunların özgün durumunun diğer medreseler gibi, kurşun örtülü kubbeler şeklinde düşünülmüş ve Sinan Paşa'nın ölümüyle basit bir çatı ile örtülmüş ya da 1930'lu yıllardaki vakıf tamirinde çatıya dönüştürülmüş olması muhtemeldir. Avludaki mermer şadırvan özgündür. Medrese odalarının arkasında helaların bulunduğu bir küçük avlu vardır. Sinan Paşa'nın cami bitmeden ölmesi, yapının, çağının diğer yapılarına göre çok daha sade olmasına neden olmuştur. Yapı taş ve tuğla alması, ucuz bir duvar tekniği ile inşa edilmiş, cami mekânı ise fazla süslenmemiştir. Bugünkü bezeme ve vitraylar yeni restorasyonlarda yapılmıştır.

Caminin kible duvarının doğu tarafına bitişik olarak yapılmış, inşa tarihi belli olmayan ve eski fotoğraflarda görülen mahfil ya da meşruta 1936-1937'de Vakıflar idaresi tarafından yaptırılan tamirde yıktırılmıştır. Caminin medresesi de ilk tasarımdaki gibi bitmemiş olabilir. 1970-1972'de yapılan restorasyonda ise medrese odalarının önü çirkin madeni bir doğrama ile kapatılarak cami avlusu tümüyle karakterini yitirmiştir. Bu tamir esnasında, caminin 19. yy'ın seçmeci üslubu ile bezenmiş olan içi, klasik üslupta bir bezeme ile değiştirilmiştir.

Sinan Paşa'nın cami ile birlikte yapılan çifte hamamı caminin güneybatısında, epeyce uzakta yapılmıştı. Tophane-Beşiktaş yolu genişletilirken 1957'de yıktırılmıştır. Denize doğru uzanan erkek ve kadınlar hamamlarından, erkekler bölümüne yapının aksından, kadınlar bölümüne ise ona dik batı cephesinden giriliyordu. Tromp-lu kubbeli erkekler soğukluğunun ahşap galerilerle hareketli enteryörü R. E. Koçu'nun ilgili makalesinde Nezih'in bir eski-ziyle gösterilmiştir. Eski haritalarda, külhanla birlikte 600 ırflık bir alan işgal eden bu çifte hamam, Koçu'nun betimlemesine bakılırsa, sekizgen orta hacim ve dört halvet ve eyvanlı erkekler sıcaklığıyla boyut ve plan olarak büyük bir olasılıkla, Sinan'ın Samatya'da 1547'de yaptığı Yakub Ağa Hamamı'na, benziyordu.

Koçu'nun Beşiktaş Deresi'nin altından

SİNAN PAŞA KÜLLİYESİ

SİNAN-I ATİK

ffSffBPOT?^

R

~"M ~~~^U >_,

351" i. rL-JI „____,

U

~S~ ~g ^""ö'

aDrx:

Sinan Paşa Camii'nin restitüsyon planı: 1. Kapalı kısmın özgün durumu, 2. muhtemel özgün giriş, 3- bugünkü durum. *Doğan Kuban*

geçtiği bir köprü'nün yanında yapıldığı için Köprü Hamamı diye adlandırıldığını söylediği bu hamam, yıkıldığı sırada iskele Hamamı olarak tanınırdı. Koçu 18 Temmuz 1811'deki büyük bir sel felaketinde hamamın su ile dolarak içeridekilerin boğulmasını İstanbul'da yankı uyandıran bir olay olarak nakleder.

Bibi. R. E. Koçu, "Beşiktaş İskele Hamamı", *İSTA*, V, 2579-2580; (Konyalı), *Abideler*, 95-96; D. Kuban, "Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii", *Mimarlık ve Sanat*, (1961), s. 112-115; Kuran, *Mimar Sinan*, 97-99; Müller-Wiener, *Bildlexikpn*, 419. DOĞAN KUBAN

SİNAN PAŞA KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt, Çarşıkapı'da Yeniçeriler Caddesi ile Bileyciler Sokağı'nın kesiştiği noktada yer alan bu külliye, Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından 1002/1593'te Mimar Davud Ağa'ya yaptırılmıştır.

"Yemen Fatihi" olarak tanınan Koca Sinan Paşa'nın (ö. 1596) büyük bir imarcı olduğu bu külliye'nin yamsıra İstanbul'da, Anadolu, Suriye ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde pek çok hayratı tespit edilmektedir.

Çarşıkapı' daki

Sinan Paşa Külliyesi'nin sebili. *Brtan Uca, 1994/ TETTV Arşivi*

- Kesme taştan inşa edilmiş olan yapılar topluluğu klasik Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden biridir.

Külliye binaları, asimetrik planlı bir avlu içinde muntazam olarak yer alan medrese, türbe ve sebilden oluşmaktadır. Tüm yapıları güney ve batı yönünden çevreleyen dövme demir şebekeli kesme taş duvarlar itinalı işçilik gösterir. Anacaddeye bakan avlu duvarının, türbe hizasına gelen noktasında, yoldan geçenlerin dua etmeleri için sivri kemerli, demir şebekeli, kemer alınlıkları rozetli büyük bir açıklık bırakılmıştır. Yine bu çevre duvarı ile medrese arasındaki bahçe kısmı, daha sonra 18. yy'm sonlarında hazire haline getirildiğinden, duvarın sekiz ünitelik bölümü yıktırılarak, barok üslupta kemerlerle daha da yükseltilmiş ve böylece bu kabirlerin dıştan görülebilmesi sağlanmıştır. Kemerlerin kilit taşları iri motiflidir. Duvar üzerindeki bu iki farklı üslup kolayca fark edilmektedir.

Külliye'nin basık kemerli cümle kapısı da bu cephe üzerinde yer almaktadır, biraz ileride, cadde ile sokağın kesiştiği yerde sebil binası bulunur. Sokak içindeki batı duvarına iki tane daha kapı açılmıştır, bir tanesi sebilin, diğeri ise medrese ile türbenin kapısıdır. Sebilin yanındaki girişin üstünde girift bir sülüs yazı ile "Bir hayvana su veren yirmi sene, bir ağacı sulayan kırk sene, bir mümine su veren ise yetmiş sene oruç tutmuş gibidir" anlamında ha-dis-i şerif okunmaktadır.

Medrese: Klasik Osmanlı tarzında yapılmış olan medrese, dikdörtgen planlı, re-vaklı avlulu olup, yalnız üç taraftan öğrenci odaları ile çevrilmiştir. Dershane, alışılmışın dışında olarak, yatık vaziyette medreseye bitleştirilmiştir, dershane revağı hem medreseye, hem de dershaneye girişi sağlar. Revaklı avluyu üç yönden çevreleyen öğrenci hücreleri on altı adet olup kare planlıdır. Kubbeye örtülü olan bu odalar avluya birer pencere, dışarıya ise altı üstlü iki sıra pencere ile açılmaktadır. Alttakiler söveli, üsttekiler de sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Baklavali başlıklı on dört adet sütun ile taşınan pandantifli revak kubbeleri iç taraftan tuğla örgülü, dıştan kurşun kaplıdır. Revak kubbeleri hücre-lerinkinden daha küçük boyuttadır. Yine revak kubbelerini taşıyan kemerlerin aralarında yer alan üçgen boşluklarda birer tane çörten açılmıştır ki, bunlar toplam on dört tanedir.

Medresenin dikdörtgen iç avlusunun ortasında sekizgen planlı bir şadırvan bulunur, şadırvanın çatısı klasik Osmanlı üslubunda baklavali başlıklı sekiz sütun ile taşınır. Medresenin batısında bulunan dershane, erken devir

Osmanlı mimarisinde çok görülen ters "T" planını andırmaktadır. İki sütun ve bir payeye oturan dilimli ke-merleriyle üç gözlü revağa sahiptir. Bu re-vakların iki bölümü kubbe, diğeri de tonozlu örtülüdür. Dershanenin duvarları bir sıra taş, üç sıra tuğla ile alternatif olarak işlenmiştir. Mekânı örten tromplu kubbe sekizgen kasnak üzerine oturmuş olmasıyla, klasik form gösterir, kubbe içindeki kalem işi dekorlar son devre aittir.

Sinan Paşa Külliyesi, Çarşıkapı

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Medrese odaları avlu tarafında, üzeri silmeli bir kapı ve şebekeli pencerelerle avluya açılır. Her odada ikişer niş, birer ocak, doğu taraftaki köşe odalarda ise üçer niş, birer ocak bulunur.

Avludaki şadırvanın ortasında yine sekizgen ve mermerden yapılmış bir havuz vardır. Doğudaki revağın orta kemeri altında, çıkırtı tertibatının mermerleri kırılmış bir su kuyusu bulunur, bunun yanında bir de mermerden mamul su teknesi yer alır.

Türbe: Sinan Paşa Türbesi, klasik Osmanlı türbeleri içinde en güzel örneklerden biridir. Çevre duvarına yakın olarak inşa edilen türbe külliye hâkim unsur durumundadır. Onaltıgen form gösteren bina kesme taştan yapılmıştır. Yapının dışını, saçak kısmının altında her taraftan çeviren stalaktitli bir korniş süsler. Kornişin üstünde, palmetlerin yan yana gelmeleriyle oluşmuş bir friz bulunur. Türbenin her yüzünde iki sıra halinde pencereler açılmıştır, üst sıradakiler yuvarlak kemerli ve alçı şebekelidir, bir pencere, bir sağır pencere şeklinde düzenlenmiştir. Birer atlamalı olarak açılan alt sıra pencereleri de sivri kemerli ve mermer ajurludur. Üstteki kemerlerin hepsi kırmızı-beyaz taşlarla işlenmiştir. Türbenin basık kemerli kapısının önünde beş adet kare sütunun taşıdığı bir sundurma yer alır. Kapının etrafını ince kornişler çevirmektedir, kemerin üstünde mermer pano bulunmakta, ancak herhangi bir kitabe yer almamaktadır.

İç mekânda her köşede beşgen payeler üzerinde siyah mermerden stalaktitli başlıklar yerleştirilmiştir. Kubbe göbeğinde yuvarlak bir madalyon içinde, siyah zemin üzerine beyaz sülüs yazı ile ayet (Zümer Suresi, 55) okunmaktadır.

Türbenin kubbesi esas mekândan daha küçük çapta uygulanmış, bunun altında ikinci bir saçak oluşturulmuştur. İçinde üç tane ağaç sanduka ile iki tane mermer lahit bulunan türbe çok bakımsız ve harap vaziyettedir.

Sebil: Külliyenin tam köşesinde yer alan

sebil, çevre duvarının dışına taşmaktadır. Yerden yarım metre yükseklikteki mermer platform üzerinde sekizgen form gösterir. Klasik stildeki stalaktitli başlıklı sütunlar yapıyı yüzeylere ayırır, her yüzey sivri kemerli ve altta demir şebekeli, üstte ise mermer ajurludur. Aralarındaki mermer

panolara yine girift sülüs yazı ile yazılmış 16 mısralık kitabe kartuşları yerleştirilmiştir.

Külliyenin, Sadrazam Koca Sinan Paşa tarafından 1593'te, Hassa Başmimarı Davud Ağa'ya yaptırıldığını bu kitabeden öğreniyoruz. Avludan sebile bir geçit vardır, bu koridorun kapısı üstünde, lacivert zemin üzerine altın yaldızla "Ve sakâhum Rabbuhum şarâben tahûrâ" ayeti okunur. Bu geçilin iki tarafında su hazneleri bulunmaktadır. Sebil dıştan geniş saçaklı bir çatı ile örtülüdür.

Dershane ve medrese bakımlıdır, günümüzde Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Derneği ile ilim ve Edebiyat Eseri Sahipleri Meslek Birliği (İLESAM) tarafından kullanılmaktadır.

Bibi. A. Refik, *Türk Mimarları*, İst., 1937, s. 27 vd; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 21; İnciciyan, *istanbul*, 23; K. Çelebi, *Tuhfetü'l-KibarfiAs-habi'l-Bihâr*, İst., 1141, s. 97 vd; T. Öz, "'Top-kapı Sarayı Müzesi'nde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi", *Belleten*, S.37, s. 171-193; Selânîkî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîkî*, II, İst., 1989, s. 581 vd.

DOĞAN YAVAŞ

SİNAN PAŞA MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Küçükmustafapaşa'da Aya Kapısı'nın iç tarafında, evler arasında hemen hemen kaybolmuş durumdadır.

Çok küçük eski bir Bizans kilisesinden (şapel) çevrilmiş olan mescit tuğlalarının renginden dolayı Kızıl Mescit olarak da adlandırılır. Yapının hangi eski Bizans kilisesi veya şapeli olduğu bilinmez. Dış duvarlarında görülen taş ve tuğla süslemeler, 13. yy'ın sonlarına ve 14. yy'm ilk yarısına ait olduğunu gösterir. Belki de daha büyük bir dini yapının müstemilatı da olabilir. A. G. Paspatis bu şapel kalıntısının Ayia İuliana en to Petrio Kilisesi olabileceğini yazmış, sonraları bu görüş Mordt-

Sinan Paşa Mescidi'nin vaziyet planı. Müller-Wiener. *Bildlexikon*

mamı tarafından da benimsenmiştir. M. Gedeon ise Sinan Paşa Mescidi olan kalıntının Petrion'daki Ayios İoannes Prodromos Kilisesi olabileceğini iddia etmiştir. Ancak bina I. Basileios döneminde (867-886) yaptırıldığına göre, mevcut şapelin mimarisine ters düşmektedir. Nihayet A. M. Schneider, Gül Camii(-») yanında olduğu ve 13-14. yy'larda yeniden kurulduğu bilinen Evergetes Manastırı'na ait bir parça olabileceğini iddia etmiştir. Son yıllarda R. Janin, tekrar Paspatis ile Mordt-mann'ın hipotezine dönerek, bu kalıntının -çok ihtiyatlı bir ifade kullanarak- Ayia İuliana Kilisesi olabileceğine işaret etmiştir. Her ne olursa olsun, bu bina alt kısmı belki daha eski olmakla beraber, bilhassa apsisinin üst kısmı ile tamamen Paleologos Hanedan(-0 dönemi özelliklerine sahiptir.

Bu şapel kalıntısı, 16. yy'da I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) ünlü sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa (ö. 1553) tarafından mescide çevrilmiştir. 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* 'nde adı geçmediğine göre 1546'dan sonra ve Sinan Paşa'nın 1553'te ölümünden önce mescide dönüşmüş olmalıdır. Ayvansarayî ise *Hadî-ka'da*. mescidin sadece kiliseden çevrilmiş olduğunu ve Kaptan Sinan Paşa'nın vakfı olduğunu bildirir.

Mescit, 19. yy'da bu bölgedeki büyük yangınlardan birinde harap olarak, bir daha ihya edilmeden kalmıştır. Paspatis'in 19. yy'm ikinci yarısında hazırlanan kitabında, Galanakis tarafından çizilen ve litografya olarak basılan gravürde (1877), harap halde ve üstü açık olarak gösterildiğine göre, daha o yıllarda kaderine bırakılmış durumda idi. Belki Ağustos 1782'de Gül Camii yakınından çıkan yangında veya daha yakın bir ihtimal ile 1833'te yine Ciba-li Kapısı civarında başlayan yangında harap olmuştur. Sahipsiz kalan bu tarihi eserin etrafına bitişik olarak ve hattâ üstüne yoğun biçimde evler yapılmıştır. 1972'de doğu tarafında 4,50x5,50 m ölçülerinde yer altında tonozlu bir mahzen bulunmuştur. W. Müller-Wiener'e göre, komşusu şapel ile bağlantısı bulunmayan bu kalıntı belki bir Bizans evinin bodrumu olabilir.

Uzunluğu, apsis çıkıntısı hariç, 12 m kadar olan bu binanın tam ve doğru bir planı çizilememiştir. Herhalde yan duvarları, değişik malzeme ve teknikten anlaşıldığına göre burası mescide çevrildiğinde tamir görmüştür. Apsisin dış cephesinde 13-14. yy'ların üslubuna uygun olarak tuğladan yapılmış süslemeler görülür. Bunların arasında bir meander motifi ile süslü geniş bir friz dikkati çeker. Apsisin yukarı kısmında ise nişlerin içindeki alınlıklarda yine tuğladan zikzak motifler bulunuyordu. Aynı teknikte işlenmiş benzeri tuğla süslemeler Fenarî İsa Camii'nin güney bölümü ile Ese-kapı Mescidi olan binada da görülür. Sinan Paşa Mescidi yakınında bazı Bizans duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Sinan Paşa'nın Beşiktaş'ta Mimar Sinan yapısı külliyesinden başka (bak. Sinan Paşa Külliyesi), Gu-reba Hastanesi yakınında Yenibahçe'de bir mescidi daha vardı. İlgi çekici bir minaresi

Sinan Paşa Mescidi'ne çevrilen eski Bizans kilisesinin apsis kalıntıları. Mü]]er-Wiener, *Bildlexikon*

olan bu mescit, 1918 yangınından sonra hiçbir izi kalmayacak surette kaybolmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 127, no. 28; Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İst., 1877, s. 384-385 ve aradaki gravür; Mordtmann, *Esquisse*, 74, no. 129; M. Gedeon, *Byzantionon beortolo-gion*, İst., 1899, s. 52, not 2 ve 202; Schneider, *Byzanz*, 72 ve levha 8; J. P. Richter, *Qu-ellen der byzantinischen Kunstgeschicbte*, s. 245-246; J. Pargoire, "Le couvent de l'Everge-tes a Constantinople", *Echos d'Orient*, IX (1906), s. 228-232; Janin, *Eglises et monesteres*, 508-510 (Evergetes Manastın

hakkında), s. 259-260 (Ayia İuliana Kilisesi hakkında); Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, II, 62; A. M. Schneider, "Mauern und Töre am Goldenen Horn", *Nachrichten d. Akad. Göttingen*, 1950, s. 75; S. Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi*, İst., 1980 (2. bas.), s. 52-53, levha 90-95; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 198-199; Th. F. Mathews, *Early churches*, 260-261; *Fatih Camileri*, 202.

SEMAVİ EYİCE

SİNAN PAŞA SEBİLİ

bak. SİNAN PAŞA KÜLLİYESİ

SİNAN PAŞA TEKKESİ

bak. NECCARZADE TEKKESİ

SİNAN-I ATİK

(?, ? - 1471, *İstanbul*) Mimar.

"Azadlı Sinan", "Eski Sinan" olarak da tanınır. "Atik" sözcüğü "eski" yanında "azat edilmiş" anlamına da gelir. Tam adı Sina-neddin Yusuf bin Abdullah'tır.

Hristiyan asıllı olduğu konusunda görüş birliği vardır. Ancak Rum olduğu yolundaki savlar doğruluk kazanmamıştır. Nasıl yetiştiği konusunda da bilgi yoktur. İstanbul'un fethinden sonra saray mimarlığına getirildiği sanılmaktadır. Bu görevdeyken 1463'te yapımına başlanıp 1470'te tamamlanan Fatih Külliyesi'nin(->) mimarlığını yapmıştır. Külliyenin tamamlanmasından sonra tutuklanmış ve hapisteyken ölmüştür. Kaynaklar Fatih Camii'nin kubbesini Ayasofya'dan daha alçak yaptığı için II. Mehmed'in (Fatih) gazabına uğradığını ve bu yüzden tutuklandığını yazarlar.

Sinan-ı Atik'in Aralık 1464 ve Eylül 1469 tarihli iki vakfiyesinden İstanbul'da hayli taşınmazı olduğu, Fatih'te bir de zaviye kurduğu öğrenilmektedir. Ölümünde ken-

SİNANÎLİK

6

SİNANÎLİK

rak faaliyete geçen 5 tekkeden ancak 3 tanesinde Sinanî meşihatının devam edebildiği, diğer ikisinin zamanla başka tarikatların denetimine geçtiği tespit edilmektedir. Sinanîliğin şehrin topografyası açısından da belli bir çerçeve ile sınırlı kaldığı, biri dışında diğer bütün tekkelerin suriçinde-ki mahallelerde (Osmanlı dönemindeki tabirle "nefs-i İstanbul'da") yer aldığı ve söz konusu tarikat kolunun, faaliyetlerini, özellikle Topkapı-Şehremini ekseninde yoğunlaştırdığı dikkati çeker. Bu arada tarikatın merkezini oluşturan âsitanenin

tekkelerden hangisi olduğu hususu da yeterince açıklık kazanmamıştır. İstanbul'daki diğer tarikat pirlerinden farklı olarak, Ümmî Sinan'ın, bizzat tesis ettiği ve hayatı boyunca şeyhlik yaptığı tekke yerine, halifelerinden birisinin tekkesinde gömülmesi muhtemelen Sinanîlik'te "âsitane" ile "pir makamı" statülerini haiz iki farklı merkezin doğmasına yol açmıştır. Nitekim II. Mah-mud'un kızlarından Saliha Sultan'ın 1249-1834'teki düğününe davetli şeyhler arasında "Şehremini kurbünde Ümmî Sinan Âsitanesi şeyhi Zekaîzade Hasan Efendi' nin" adı geçmekte, Bandırmalızade A. Mü-

di yaptırdığı Yavuzselim'deki Kumrulu Mescit'in haziresine gömülmüştür. Bu mescit Mimar Atik Sinan Mescidi olarak da tanınır. Ölümünden sonra yerine Ayaş bin Abdullah(->) geçmiştir. **Bibi.** İ. H. Konyalı, *Fatih'in Mimarlarından Azadh Sinan*, İst., 1953; *Sicitt-i Osmanî*, III, 103; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 171; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 94; Ayverdi, *Fatih III*, 439; (Altınay), *Mimarlar*, 23-24; Anonim, *Tevarih-i Âl-i Osman*, İst., 1946, s. 160-163; *Fatih Camileri*, 155.

İSTANBUL

SİNANÎLİK

Halvetîliğin, İbrahim Ümmî Sinan (ö. 1568) tarafından İstanbul'da kurulmuş olan kolu.

Sinanîliğin piri olan Şeyh İbrahim Ümmî Sinan'ın hayatı, tasavvufî kimliği ve menkıbeleri hakkında çeşitli kaynaklarda dağınık ve birbiriyle çelişen bilgiler yer almakta, henüz bu hususta, söz konusu bilgilerin sentezini oluşturacak nitelikte ilmi çalışmalar bulunmamaktadır. Doğum yerinin Prizren çevresi, Bursa veya Karaman olduğuna dair farklı rivayetler vardır. Bazı kayıtlar Bursalı olma ihtimalini güçlendirmekte, diğer taraftan Sinanîliğin, İstanbul dışında Anadolu'da hemen hiç tanınmamasına karşılık Rumeli'de çok yaygın olması Ümmî Sinan'ın Prizren civarında doğmuş olabileceğini düşündürmektedir. Medrese tahsili görmüş, âlim bir kişi olmasına rağmen gördüğü bir "mana" (tasavvuf terminolojisinde manevi işaret içeren rüya) üzerine, Hz Muhammed'in, mualliminin ancak Allah olduğu anlamını ifade eden "Ümmî" sıfatını kendisine lakap olarak aldığı nakledilmektedir.

Şeyh İbrahim Ümmî Sinan, Halvetîliğin, "Orta Kol" olarak anılan Ahmedî (Yiğitbaşı) kolunun kurucusu, "Yiğitbaş Velî" lakaplı Şeyh Ahmed Şemseddin Marmara-vî'nin halifelerinden Şeyh İzzeddin Karamanî'ye intisap ederek kendisinden hilafet almış, 16. yy'ın ortalarına doğru İstanbul'a gelmiş, Topkapı'da 958/1551'de kurduğu tekkesinde irşat faaliyetlerim yürütmüş, vefatında, halifelerinden Nasuh Dede'nin Eyüp'te tesis ettiği tekkeye defnedilmiş-tir. Bursalı M. Tahir Efendi, Manisa'daki Muradiye Kütüphanesinde *Risale-i Şeri-fe-i İstanbulî Ümmî Sinan* adında bir eserini gördüğünü belirtmektedir. Yunus

Emre üslubunu devam ettiren, duru Türkçe ile kaleme aldığı tasavvufi içerikli şiirlerinden birçoğu bestelenmiş ve tekkelerde yüzyıllar boyunca okunagelmıştır. Özellikle *Erenlerin sohbeti ele giresi değil/İkrar ile gelenler mahrum kalası değil* ve *Seyrimde bir şehre vardım / Gördüm sarayı güldür gül mısraları* ile başlayan ilahileri çok ünlüdür. Türbesi halen önemli bir zi-yaretgâh olma özelliği sürdürmektedir.

"İstanbul merkezli" bir tasavvuf ekolü olan Sinanîlik sosyokültürel açıdan da (ayini, erkânı, teşrifatı vb) Osmanlı başkentine has özellikler sergiler. Ancak Halvetîliğin, İstanbul'da tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar varlığını sürdüren diğer ana kollarına (kuruluş sırasıyla Sünbülîük, Şabanîlik, Uşşakîlik ve Cerrahîlik) oranla Sinanîliğin daha az yayılmış olduğu, bu kola bağlı ola-

nib Efendi'nin 1307/1889-90 tarihli *Mec-mua-i Tekâyâ'sında*. ise Eyüp'teki Ümmî Sinan Tekkesi'nden "Pîşvây-ı tarikat-ı Aliy-ye-i Sinaniyye" olarak söz edilmektedir.

İstanbul'da Sinanîliğin faaliyet gösterdiği tekkeler şunlardır:

Bir Sinanî
dervişi.
Türkische
Gesellschaft
und
Osmanische
Gesellschaft
im
achtzehnten
jahrhunden,
Graz, 1966

Ümmî Sinan Tekkesi: Topkapı-Şehremini arasında, Arpa Emini Mahallesi'nde bulunan bu tekke 958/1551'de Pir İbrahim Ümmî Sinan tarafından kurulmuş, 13207 1902'de Hatice Atiyetullah Hanım tarafından yeniden inşa ettirilmiş, Cumhuriyet döneminde ortadan kalkmıştır. Ümmî Sinan'ın vefatında tekkenin postuna damadı ve halifesi Halepli Arap Şeyh Şerif Mehmed Efendi (ö. 1014) ile torunu (kızının oğlu) "Ümmîsinanzade" olarak tanınan Şeyh Cedd Hasan Efendi (ö. 1677) geçmiş, Cedd Hasan Efendi ayrıca Pazar Tekkesi'nin de ikinci postnişini olmuştur. Devrinin ileri gelen musikişinaslarından Şeyh Hasan Efendi'nin aynı zamanda *Divan-ı ilahiyat sahibi* bir tasavvuf şairi olduğu, ayrıca *Mecâlis-iSinaniye*, *Künûzü'l-Hakâyık fî Rumuzu 'l-Dakâyık* ve *Fezâilü 'ş-Şuhûr* adlı eserler kaleme aldığı tespit

edilmektedir. Birbirine komşu olan bu iki Sinanî tekkesinin meşihâtı 18. yy'ın sonlarına kadar Ümmîsinanzade ailesine mensup şeyhler (Hüseyin Hüsameddin Efendi [ö. 1734], Mustafa Efendi [ö. 1766] ve Hasan Efendi [ö. 1795D tarafından müştereken yürütülmüş, 1795'te Şeyh Hasan Efendi'nin vefatı üzerine Ümmî Sinan Tekkesi'nin postuna Nizamî Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1799), arkadan Şeyh Mustafa Zekâî Efendi (ö. 1812) geçmiştir. Şeyh el-Hac Hasan Simavî'nin halifesi olan Üsküdarlı Mustafa Zekâî Efendi'nin aslında Halvetîliğin Şabanî koluna mensup olduğu, ancak aynı zamanda Sinanîlikten de icazetli bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren "Zekâî Tekkesi" ve "Zekaîzade Tekkesi" adlarıyla da zikredilmeye başlayan Ümmî Sinan Tekkesi M. Zekâî Efendi'nin neslinden gelen şeyhlerin denetiminde bir Sinanî-Şaba-nî merkezi olarak faaliyetini sürdürmüştür (bak. Ümmî Sinan Tekkesi).

Pazar Tekkesi: Topkapı'da, Arpa Emini Mahallesi'nde, Pazar Tekkesi Sokağı'nda, Ümmî Sinan Tekkesi'nin yakınında yer alan

Topkapı'daki Ümmî Sinan Tekkesi'nin 1320/1902 tarihli ihya kitabesi. *Vakıflar Türk inşaat ve Sanat Eserleri Müzesi*

bu tekke 960/1552-53 civarında, Kâtip Mehmed Efendi (ö. 1596) tarafından Ümmî Sinan'ın diğer bir damadı ve halifesi olan Harirî Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1640) için inşa ettirilmiş, 1274/1865-66'da, aynı zamanda Şabanîliğe bağlı olan altıncı post-nişini Şeyh Mehmed Salih Efendi (ö. 1869) tarafından, 1314/1896-97'de de II. Abdül-hamid tarafından yenilenen tekke 1925'e kadar Sinanîliğe bağlı kalmıştır. Harem ve selamlık bölümleri dışında günümüze ulaşmış olan Pazar Tekkesi kaynaklarda başka adlarla da (Ümmî Sinan, Harirî Mehmed Efendi, Feraz Mehmed Efendi) anılmaktadır (bak. Pazar Tekkesi).

Ümmî Sinan Tekkesi: Eyüp'te, Düğmeciler Mahallesi'nde, Ümmî Sinan Soka-ğı'nda yer alan ve tarikat pirinin kabrini barındıran bu tekke 16. yy'ın ortalarında Ümmî Sinan'ın halifelerinden Nasuh Dede tarafından kurulmuş, II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde onarım geçiren tekke bütün aksamıyla günümüze intikal edebilmiştir. Aralıksız olarak Sinanîliğin faaliyet gösterdiği, "pir makamı" niteliğindeki bu tekkenin son postnişinleri arasında, Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara'da valilik yapan, Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı Ankara'ya ilk gelişinde karşılayanlar arasında yer alan Şeyh Yahya Galib Efendi (Kargı) (ö. 1942) bulunmaktadır (bak. Ümmî Sinan Tekkesi).

Emirler Tekkesi: Silivrikapı'da, Uzun Yusuf Mahallesi'nde, Silivrikapı Caddesi, Yedi Emirler Sokağı ve Seyfullah Efendi Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer alan bu tekke Ümmî Sinan'ın halifelerinden, döneminin ileri gelen sufilerinden ve tanınmış tasavvuf şairlerinden "Seyyid Nizamoglu" mahlasım kullanan Şeyh Seyyid Seyfullah Kasım Efendi (ö. 1601) tarafından 16. yy'ın ikinci yarısında tesis edilmiştir. Silivrikapı

dışında, kendi adıyla anılan tekkenin banisi olan Seyyid Nizamed-din'in (ö. 1550) oğludur (bak. Seyyid Nizam Tekkesi). Pir Ümmî Sinan'dan sonra bu ekole bağlı en büyük mutasavvıf olan Seyyid Seyfullah Efendi'nin divanından başka dini ve tasavvufi içerikli birçok eseri (*Miracü'l-Müminîn, Silsile-i Tarikat, Sil-sile-i Nebeviyye, Süsile-i Nesebiyye, Etvar-ı Seb'a, Şeref-i Siy âdet, Madenü'l-Maarif, Câmiü'l-Avârif, Esrârü'l-Ârifîn, Seyrû's-Sülûk, Miftah an Vahdet-i Vücûd, Tacnâ-me*) vardır, ilahi olarak bestelenen tasavvufi içerikli şiirleri (nutukları) arasında en ünlüleri *Bu aşk bir bahr-i ummandır/Buna hadd-i kenar olmaz ve Aşkınla çak olsa bu ten/Ben yine İH'AllahdirembeyiÛe-ri* ile başlayanlardır.

Seyyid Seyfullah Efendi'den sonra 19. yy'ın ortalarına kadar tekkenin postuna kendi neslinden gelen şeyhler (oğlu Seyyid Cüneyd Efendi [ö. 1604], Seyyid Cü-neyd Efendi'nin oğlu Seyyid Ahmed Ali Mürteza Efendi [ö. 1666], Seyyid Seyful-lah'ın kızı Ismihan Hatun'un kızı Şerife Fatma'nın oğlu Seyyid Mehmed Efendi [ö. 1702], Seyyid Mehmed Efendi'nin oğlu Seyyid Ali Efendi [ö. 1716], Seyyid Ali Mürteza Efendi'nin oğlu Seyyid ismail Zühdi Efendi [ö. 1766], Seyyid İ. Zühdi Efendi'nin

1

Eyüp'teki
Ümmî Sinan
Tekkesi'nin
tevhidhanesi.

Ertan Uca, 1994/

TETTV Arşivi

oğlu Seyyid Abdüssamed Reşid Efendi [ö. 1788], Seyyid Mehmed Necib Efendi [ö. 1848]) posta geçmiş, 19. yy'da iki kere yangın geçirerek ortadan kalkan ve yeniden yaptırılan tekke önce Kadirîliğe, sonra Halvetîliğin Şabanî koluna intikal etmiştir. "Seyyid Seyfullah Efendi Tekkesi" olarak da anılan bu önemli tarikat tesisi tamamen tarihe karışmıştır. Tekkeden arta kalan Seyyid Seyfullah Efendi'nin küçük türbesi günümüzde de İstanbul'da en çok ziyaret edilen veli türbelerindendir.

Hakikîzade Tekkesi: Eğrikapı'da, Molla Aşki Mahallesi'nde, Hakikizade Sokağı'nda, Yatağan Camii'nin yakınında bulunan bu tekke Seyyid Seyfullah Efendi'nin (ö. 1601) halifesi Hakikîzade Şeyh Osman Efendi (ö. 1627) tarafından kurulmuştur. 17. yy'ın ilk çeyreğine tarihlenebilen tekke "Hakikî, Hakikî Osman, Hakikîzade Osman Efendi, Şeyh Osman" gibi çeşitli adlarla anılmış, haziresi dışında tamamen tarihe karışmıştır. Divan sahibi bir tasavvuf şairi olan Hakikîzade Şeyh Osman Efendi'den sonra halifesi Çuhadar Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1651) ile oğlu Şeyh Mustafa Efendi posta geçmiş, Abdülahad

Nuri'nin(->) halifesi Bosnalı Karabaş Şeyh Osman Efendi'nin (ö. 1674) bu görevi üstlenmesiyle tekke Halvetîliğ'in Sivasî koluna intikal etmiş, Osman Efendi'yi oğlu Şeyh Abdülmü-min Efendi (ö. 1694) izlemiştir. Hakikîzade Tekkesi'nin 19. yy'ın ikinci yarısında Nakşibendîliğ'e bağlandığı tespit edilmektedir.

Fenâyî Tekkesi: Fındıkzade'de (Molla-gürani'de), Seyyit Ömer Mahallesi'nde, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1453-1481), Akbaba Mehmed Efendi tarafından yaptırılan mescide, Tokapı'daki Ümmî Sinan Tekkesi ile Pazar Tekkesi'nde şeyhlik yapan Ümmîsinanzade Şeyh Cedd Hasan Efendi'nin halifesi Şeyh Mehmed Fenâyî'nin meşihat koydurması suretiyle kurulduğu anlaşılan bu tekkenin tarihçesi oldukça karanlıktır. *Hadikatü'l-Cevâmi'*de M. Fenâyî Efendi'den sonra posta halifesi Şeyh Hasan Efendi'nin geçtiği nakledilmekte, 1256/1840 tarihli *Âsitane'*de de yerinin arsa olduğu belirtilmektedir.

HulvîEfendi Tekkesi: Şehremini'nde, Ereğli Mahallesi'nde 1035/1626'da Gülşenîliğ'e(->) bağlı olarak faaliyete geçen bu

tekkenin ikinci postnişini, Ümmî Sinan'ın damadı ve halifesi, yakında bulunan Ümmî Sinan Tekkesi'nin ikinci postnişini Halepli Arap Şeyh Şerif Mehmed Efendi'nin (ö. 1614) oğlu Ümmîsinanzade Şeyh Sinan Efendi'dir (ö. 1659). Ümmîsinanzade Şeyh Cedd Hasan Efendi'nin ağabeyi olan Şeyh Sinan Efendi'nin ve kendisinden sonra posta geçen ünlü musikişinas Şeyh Ali Şirüga-nî Dede (ö. 1714), Ali Şirüganî Dede'nin oğlu Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1771) ile torunu Şeyh Halil Efendi (ö. 1782) ve 12037 1788-89'da meşihattan feragat eden Ümmîsinanzade Şeyh Hasan Efendi'nin postnişin oldukları süre zarfında (1653-1788) Hulvî Efendi Tekkesi'nde Gülşenîliğ'in yanısıra Sinanîliğ'in de yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Kadirîliğ'e ve Rıfâîliğ'e bağlanan tekke tarihe karışmış bulunmaktadır.

Sofular Tekkesi: Aksaray'da, İskender Paşa Mahallesi'nde 16. yy'ın başlarında Halvetîliğ'e bağlı olarak faaliyete geçen, vakfiyesi 916/1510'da tescil edilen Sofular Tekkesi'nin, tespit edilemeyen bir tarihte (muhtemelen 17. yy'ın ikinci yarısında) Sinanîliğ'e bağlandığı ve Ümmîsinanzade Şeyh Cedd Hasan Efendi'nin halifelerinden, musikişinas Şeyh Mehmed Müstakim Efendi'nin (ö. 1709) burada postnişin olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra Gülşenîliğ'e ve Halvetîliğ'in Geredevî (Halilî) koluna bağlanan tekke halen Kuran kursu olarak kullanılmaktadır (bak. Sofular Tekkesi).

Seyyid Nizam Tekkesi: Silivrikapı dışında, Kazlıçeşme Mahallesi'nde, muhtemelen 16. yy'ın ikinci çeyreğinde kurulan bu tekkenin, 19. yy'ın sonlarında postuna geçen Şeyh Ali Efendi ile oğlu Şeyh Şuaeddin Efendi'nin (ö. 1918) Halvetîliğ'in Şabanî-Kuşadavî kolunun yanısıra Sinanîliğ'e de mensup oldukları bilinmektedir (bak. Seyyid Nizam Tekkesi).

Sinanî tacı Halvetîliğın diğer kollarında kullanılan taçlarla aynı özelliklere sahiptir. Basık kubbe biçimindeki tepeliği 4 terkli ve 12 dallıdır. Tacın "asaba" tabir edilen yan yüzeyine "cüneydî" denilen tarzda destar sarılır. Genel olarak koyu yeşil olan destar âsitane şeyhlerinin ve "kutup" olarak kabul edilen şeyhlerin taçlarında siyah renktedir. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 156-157, 184,

SİNERJİ MESCİT

9

SİNEPERVER VALİDE SULTAN

Bir zamanların ünlü Direklerarası'nda tiyatroların yerini alan sinemalardan ikisi.

Salâhattın Giz

187. 224; Ayvansarayî. *Mecmûa-i Tevârih*, 231; Müstakimzade. *Afeşâyihname*: Seyyid Seyful-lah Efendi, *Camii'l-Avârif*; Harirîzade, *Tıb-yân: Sicill-i Osmanî*, III. 217; Vicdanî, *Tomar-'Halvetiye*; Vassaf, *Sefîne*, IV, 173-176; Zâkir, *Mecmûa-i Tekâyâ*. 29-30, 37, 65-66: *Osmanlı Müellifleri*, I, 106, 109, 182-183, 213-214; Paka-lın. *Tarih Deyim/eri*, III, 228; J. S. Trimmingham, *rie Su.fî Orders in islam*, Oxford, 1971, s. 75; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 175; A. A. Atalay-M. Yaman, *Seyyid Nizamoğlu, Hayatı-Eserleri-Dî-vam*, ist., 1976; S. Eraydm, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst., 1981, s. 249-250; R. Serin, *islâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, İst., 1984, s. 164-166; *Fatih Camileri*, 189, 276-277, 279, 290, 300; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 143-144, 292-293; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, İst., 1994, s. 35, 107, 120, 127-128.

M. BAHA TANMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Sinanîlik Halvetîliğın bir kolu olduğu için, bütün Halvetîler gibi, çeşitli tarikat ayini tarzlarından devrani (bir halka halinde dairesel yürüyüş) zikir usulünü benimsemiş bir tarikattır. Halka halinde oturulmakta iken şeyhin Fatiha'sı ile başlayan zikir ayini kelime-i tevhidin bir süre topluca okunmasından sonra, ayağa kalkılarak devam eder. Yine topluca okunan cumhur ilahiden sonra "Hû" ismi ile beraber sola doğru yan adımlarla el ele tutuşmuş durumda yürüyerek zikir halkası döndürülmeye başlar. Daha sonra "Hay" ismine geçilir. Gittikçe artan bir hızla devam ettirilen zikir, şeyh efendinin "illallah" demesi ile sona erer. Okunan dua ve çekilen gülbank-le ayin biter. Gerek tevhid ve ism-i celâl (Allah) çekilirken, gerek devran dönerken zâkirlerce ilahiler ve kasideler okunur, bu arada bazı vurmali sazlar da çalınır. Sina-nî ayininde, öteki Halvetî kollarının ayinlerinden farklı hiçbir uygulama ve Sinanîliğe has bir özellik yoktur (bak. Cerrahîlik).

Ayrıca Sinanîlikte özel besteli bir Sinanî evrâd-ı şerifi de mevcut değildir. Bütün Halvetîliğin okuduğu *Vird-i Settâr* ayinde değil, sabah namazı vakti dervişlerce tek tek okunur.

Sinanîlik, Horasan tasavvufuna bağlı Halvetîliğin istanbul'da doğmuş ve gelişmiş bir kolu olduğundan, ayininde kullanılan musiki öz Türk musikisidir. Daha sonra Rumeli'de çok yayılmış olan Sinanîlik bu yöreye de istanbul tavrı tekke musikisini taşımıştır.

istanbul'da yetişen Sinanî musikişinaslar içinde en önemlisi, tarikatın piri ibrahim Ümmî Sinan'ın (ö. 1568) torunu olan ve Topkapı'daki Ümmî Sinan Tekkesi ile Pazar Tekkesi'nde postnişinlik yapmış bulunan Ümmîsinanzade Şeyh Cedd Hasan Efendi'dir. Neva ve uşşak makamlarında iki ilahisi bilinen Şeyh Hasan Efendi'nin en büyük eseri, öğrencisi Ali Şirüganî De-de'dir (ö. 1714). Şehremini'ndeki Hulvî Efendi Tekkesi'nin üçüncü postnişini olan Ali Şirüganî Dede'yi, bu tekkenin meşihatında selefi olan mürşidi Ümmîsinanzade Şeyh Sinan Efendi'nin (ö. 1659) kardeşi Şeyh Hasan Efendi yetiştirmiştir. "Ümmîsinanzade Hafızı" diye ün kazanan Sütçü-zade Hafız Ali Efendi de (ö. 1688) Şeyh Hasan Efendi'nin dervişi ve öğrencisidir. Bestekâr Sütçüzade İsa Efendi'nin (ö.

1627) oğlu olan ve hac yolunda, Mısır'da vefat eden Hafız Ali Efendi çok değerli bir bestekârdır. "Aşkın meyine kandım n'ol-dun a gönül n'oldun" diye başlayan hicaz ilahisi bugün de değerini koruyan bir eserdir. Ümmîsinanzade Hasan Efendi'nin bir başka dervişi ve öğrencisi Bahçevancı-zade Ali Şehrî Efendi (ö. 1702) devrinin ünlü musikişinaslarından. istanbul'da özellikle Muhammediye okuyucusu olarak ün kazanan, Sofular Tekkesi(->) şeyhi M. Müstakim Efendi de (ö. 1709) Üm-mîsinanzade'nin öğrencisi ve halifesidir. Tekkesinde gömülüdür.

İstanbul'un tanınmış Sinanî musikişinaslarının sonuncusu Zâkirbaşı Hacı Fehmi Efendi'dir (ö. 1935). Fehmi Efendi Siliv-rikapı dışındaki Seyyid Nizam Tekkesi(->) zâkirbaşısıydı. İslimye'de (Bulgaristan) doğmuş, 93 muhaciri olarak 1877'de İstanbul'a gelmiş, Hacı Nafiz Bey'den musiki öğrenmiştir (bak. Şabanîlik). Bazı ilahiler ve şarkılar da bestelemiş olan Fehmi Efendi, repertuvarının genişliğiyle tanınmıştı. Subhi Ezgi birçok durağın notasını onun okuyuşundan tespit etmiştir. Eczacılık ve cerrahlık da bilen, fakir hastalara bu konularda yardımcı olan Fehmi Efendi, 25 Ocak 1935'te vefat etmiş, Seyyid Nizam Türbe-si'nin karşısında, hocası Nafiz Bey'in yanına defnedilmiştir. Fehmi Efendi'nin zâkir-başı olduğu Seyyid Nizam Tekkesi'nin şeyhi olan, Halvetîliğin Kuşadavî kolunun ya-nısına Sinanîliğe de mensup bulunan Şeyh Şuaeddin Efendi de (1850-1918) iyi tanbur çalması ile tanınmış bir musikişinastı. Şeyh Ali Sinanî Efendi'nin oğlu olan ve tekkesinde gömülü Şuaeddin Efendi'nin bazı eserler bestelediği bilinmekteyse de bunlar günümüze ulaşamamıştır. Eyüp'te gömülü

olan Hafız İsmail Efendi de (ö. 1936) son devrin Sinanî zâkirbaşılarındandı.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

SİNEKLİ MESCİT

bak. KÂTİP MUSLİHİDDİN MESCİDİ

1930'larm
sonlarında
Sıraselviler'deki
Taksim
Sineması.
Cengiz Kahraman
arşivi

SİNEMALAR

İstanbul'da sinema salonu olarak kullanılan ilk bina, Galatasaray dönemecinde Sponeck Birahanesi olmuştur. Bugünkü Avrupa Pasajı'nın karşısında yer alan mezbaha 5 Haziran 1870'teki büyük Beyoğlu yangınında tümüyle yok olunca yerine ters "L" şeklinde bir bina yapılmış; bu binanın üst katı birahane olarak kullanılmıştır. İstanbul'da halka açık ilk sinema gösterisi, 1897'de burada gerçekleştirilmiştir.

İstanbul'daki ilk sürekli sinema binası ise, Pathe Sineması'dır(->)). 1889'da açık hava tiyatrosu olarak yapılan bu bina, 1908' den 1942'ye dek sinema salonu olarak kullanılmıştır. Daha sonraları Belediye, Anfi, Asri ve Ses sinemaları adını alan salon, 1958'de kullanılmayacak duruma geldiğinden, yıktırılmıştır. İstanbul'daki ilk sinema salonları Beyoğlu yakasındadır. İlk sinema salonları arasında 1911'de açılan Or-yanto (sonra Kısmet adını aldı), 1912'de film gösterilerine başlayan Santral (sonra Şafak, Cumhuriyet ve Zafer adını aldı) ve yine aynı yıl eski Varyete Tiyatrosu'nda sinemaya dönüştürülen İdeal (sonra Ses Tiyatrosu!->] olan yer) sayılabilir.

1913-1916 arasında, İstanbul'da sinema salonu sayısında bir patlama görülür. Yabancı film şirketlerinin yeni pazar arayışları sırasında İstanbul'un da keşfedilmesi, salon sayısının hızla artmasına neden olmuştur. İlk salonların çoğu; tiyatro, sirk ya da benzeri gösterilerin yapıldığı salonların birkaç değişiklikle sinemaya dönüştürülmesiyle düzenlenmiştir. Beyoğlu İstiklal Caddesi'ndeki eski bir kahvehane Gomon Sineması olmuş (1913); bu sinema daha sonraları Lüksemburg, Glorya ve Saray(->) adını alarak İstanbul'un en şık sinema salonlarından biri sayılmıştır. Aynı yıl Beyo-loğlu'nda Amerika ve Parlan sinemaları açılmıştır. 1914'te Beşiktaş'ta Apollon

(bak. Apollon sinemaları) ve Ahali Sineması; Şiş-li'de Artistik; Yüksekaldırım'da Majestik; Şehzadebaşı'nda Emperyal, Ertuğrul ve Donanma; Sirkeci'de Türk, Ali Efendi ve Kemal Bey; Erenköy'de Erenköy; Kadıköy'de Merkez, Apollon (şimdiki Reks Si-neması'nın yeri) (bak. Apollon sinemaları) Milli adlı sinema salonları açılmıştır. Böylece Beyoğlu'nun yamsıra Kadıköy, Şehza-debaşı ve Sirkeci semtleri de sinema salonlarının yoğunlaştığı bölgeler arasına katılmıştır.

1915'te Askeri Müze haline dönüştürülen Aya İrini Kilisesi'nde(->) de film gösterilmeye başlanmış; böylece Aya İrini dünyada sinema olarak kullanılan en eski bina olmuştur.

İstanbul'da sinema olarak tasarlanmış ve özel olarak yapılan ilk bina Majik Sineması'dır. 1920'de mimar Givlio Monge-ri tarafından yapılan bu salon, daha sonra Türk, Taksim, Venüs adlarını almış, sonra da Devlet Tiyatroları'na devredilmiştir. 1923'te yalnız İstanbul'un değil, Avrupa' nın en şık sinemalarından Elhamra Sine-ması(->) açılmıştır. Atatürk'ün de birkaç kez gittiği bu sinema, 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki görkemini giderek yitirmiş, 1970' lerden sonra yalnızca avantür ve seks filmlerinin gösterildiği ikinci sınıf bir salon haline dönmüştür. İstanbul'un diğer büyük sinemalarından Melek (sonra Emek Sineması!->)] 1924'te; Alkazar 1925'te; Süreyya Sineması(->) 1927'de açılmıştır.

1970'li yılların ortalarında televizyonun yaygınlaşması sinema salonlarında bir erozyona neden olmuş; birçok önemli sinema kapılarını kapatmak zorunda kalmış; ya da bir başka işlev yüklenmiştir (Yeni Melek, Saray, Feza, Venüs, Opera). Ayrıca yine aynı dönemde yazlık sinemalarla semt sinemaları da işsizlik nedeniyle bir bir ortadan kalkmıştır. 1990'dan sonra, büyük, hantal ve teknik donanımdan uzak sinemalar yerine, teknik donanımlı, pratik, modern görünümlü küçük salonlar ve küçük salonlardan oluşan "cine-center"lar yapılmaya

~-%.

başlanmıştır. Bu küçük salonlar, kimi zaman büyük salonların birkaç küçük salona bölünmesiyle (Lale, Çemberlitaş, Dünya, Alkazar, Moda sinemaları), kimi zaman ise alışveriş merkezlerinde (Capitol, Ak Merkez, Galeria, Nova Baran) yeni bir anlayışla gerçekleştirilmiştir.

İstanbul'da 1949'da 50 kapalı sinema salonu varken, bu rakam 1969'da 110'a ulaşmış, 1989'da 93'e düşmüştür. 1949'da 20 olan açık hava sineması sayısı, 1958'de 103, 1963'te 122, 1967'de 184 iken giderek düşmüş, 1989'da 23, günümüzde ise yalnızca 4 açık hava sineması kalmıştır.

1994 başı itibarıyla İstanbul'da 74 sinema vardır. 29.500 civarı koltuk kapasitesi olan bu sinemaların 15'i Beyoğlu'ndadır. Beyoğlu'nu 12 sinema ile Kadıköy, 10'ar sinema ile Şişli ve Bakırköy, 4 sinema ile Etiler ve yine 4 sinema ile Çemberlitaş semtleri izlemektedir.

SİNEMATEK DERNEĞİ

Türkiye'de ve yabancı ülkelerde çevrilmiş olan sinema yapıtlarını ve sinema ile ilgili yayınları araştırmak, toplamak, düzenlemek, saklamak, korumak, göstermek ve dağıtmak amacıyla Türk Sinematek Derneği adıyla kurulmuş ve Türkiye'de sinema kültürünün gelişmesinde büyük katkılarda bulunmuş sinema derneği.

Bir kısmı sinema yazarı, bir kısmı da sinemacı ve sinemasever olan Muhsin Ertuğrul, Sabahattin Eyüboğlu, Aziz Albek, Nijat Ozon, Semih Tuğrul, Onat Kutlar, Tuncan Okan, Hüseyin Hacıbaşoğlu (Baş), Tunç Yalman, Cevat Çapan, Adnan Çöker, Adnan Benk, Mazhar Şevket İpşiroğlu, Ma-cit Gökberk ve Şakir Eczacıbaşı tarafından 25 Ağustos 1965'te İstanbul'da kuruldu. 1966-1972 arasında Uluslararası Film Arşivi Federasyonu'nun yazışma üyesi oldu.

Derneğin ilk yönetim kurulu başkam

Semih Tuğrul'du. Ancak dernek, sonraki başkan ve uzun yıllar büyük maddi destekçisi Şakir Eczacıbaşı'nın ve görevi ilk yıldan 1975'e kadar süren (bu görevi askerliği sırasında Hüseyin Baş üstlendi) yönetmen Onat Kutlar'ın çalışmalarıyla büyük etkinlikler gerçekleştirdi. Bu yıllarda İstanbul sinemaseverleri üyesi oldukları derneğin salonlarında dünyanın bütün ülkelerinden film örnekleri, çeşitli retrospek-tifler, toplu gösterimler, dünyaca ünlü klasikler izlemek, gene birçok ülkeden çok sayıda önemli sinema adamıyla tanışabilmek ve düşüncelerinden yararlanabilmek olanağını buldular. Batı'daki benzerleri gibi derneğin içinden ve izleyicilerinden daha sonra yetenekli sinema yazarları ve sinema adamları çıkmıştır. Derneğin Batı sinemasına büyük yakınlık duyması yüzünden "ulusal sinemacı"larla aralarında sert tartışmalar oldu. Dernek 10.000'e ulaşan fotoğraf 400'e yakın film ve 4.000'e yakın sinema yayınından oluşan bir arşiv kurmayı başardı. 1970'lerde ilginin azalması ve salonsuzluk sorunları yüzünden dernek çeşitli sıkıntılara girdi. Bir süre yönetmenliğini Vecdi Sayar yürüttü. Rekin Tek-soy'un yönetim kurulu başkanlığını yaptığı geçici bir dönemden sonra gelen genç bir yönetim, 1966-1970 arasında 30 sayı çıkarılan *Yeni Sinema* dergisini yeniden çıkarmak (1980'de 2 sayı), salon sorununu çözmek ve 15. yıl törenini düzenlemek gibi kimi başarılı etkinlikler düzenlese de dernek eski etkin günlerine asla ulaşamadı. 12 Eylül 1980'de diğer dernekler gibi kapatılan Sinematek Derneği, arşivindeki 400 civarındaki filmi daha önce Yarımca Belediyesi'ne vermişse de bu filmlerin bir daha izine rastlanılmamıştır. 1990'larda gene Sinematek Derneği adıyla bir dernek daha kurulmuş ancak daha sonra adı duyulmamıştır.

Sinematek, amacına uygun olarak aralarında ilk Türk sinemacılarından Fuat Uzkınay'ın biyografisini içeren çeşitli sinema kitapları ile 1970-1975

arasında Sinematek salonlarında gösterilen filmlerle ilgili düzenli, küçük *bir filim* dergisi (75 sayı kadar) yayımlamıştır.

Bibi. A. Dorsay, *Sinema Ansiklopedisi*, İst., 1981-1982, s. 586; B. Evren, *Başlangıcından Günümüze Türkçe Sinema Dergileri*, İst., 1993.

RAŞİT ÇAVAŞ

SİNEPERVER VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, eski Ali Paşa Caddesi üzerinde yer alır. IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) annesi Ayşe Sineperver Valide Sultan (ö. 1828) tarafından yaptırılmıştır.

Su haznesiyle birlikte tamamıyla kesme küfeki taşından inşa edilmiştir. Çeşmenin cephesi pilastrlar ile üçe bölünmüş ve teknesi boydan boya her üç bölümü de kaplayacak şekilde uzatılmıştır. Yan yüzeylerde hiçbir süsleme görülmez. Orta kısmın Bursa kemerli aynataşında barok üslupta mermer kabartma, bunun üzerinde yine kabartma sorguç motifi görülür. Ay-nataşının üzerinde, hattat Sükûî'nin eseri

SİNEPERVER VALİDE SULTAN I °

11

SİRKECİ

tı. İstanbul'dan uzak kaldığı bu dönem, sanat hayatı açısından pek verimli olmamıştır. Usta bir tanbur sanatçısı da olan Tahsin, ressam kişiliğini Harbiye Nezareti Harita Dairesi'ne tayin olduğunda bulmuştur. Sanatçı, en olgun eserlerini bu dönemde gerçekleştirdi. 1906'da yüzbaşı, 1914'te binbaşı rütbelerine yükseldi. 1918'de emekliye ayrıldıktan sonra resim çalışmalarına ağırlık verdi. Bu yıllarda hem Seyr-i Sefa-in İdaresi(->) resimhanesinde resim çalışıyor, bir yandan da Beyoğlu Musevi okulun-

Sineperver Valide Sultan Çeşmesi, Fatih

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

olan dört satırlık sülüs yazılı kitabe yer almaktadır.

Yapıyı taçlandıran küfeki taşından mamul akroter gayet zevksiz bir formdadır. Halk arasında "Kanlı Çeşme" diye adlandırılan çeşmenin suyunun acı ve 1978'e kadar akar vaziyette olduğu bilinmektedir. Bugün ise su haznesi harap durumdadır, suyu da akmamaktadır. Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist. 1993, s. 756; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*. I, 250-251.

DOĞAN YAVAŞ

SİNEPERVER VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Üsküdar ilçesi'nde, Yeni Valide Camii'nin denize bakan cephesinin önündeki eski Keresteciler, şimdiki Balaban Caddesi üzerindeki kavşakta yer alır.

Ortakdaki çeşme aynası bulunmayan yapının örtü sistemi semt sakinlerinin ifadesine göre 5 yıl önce yenilenmiş ve eserin bazı üniteleri onarılmıştır. Nitekim İ. H. Ta-nışık'ın kitabındaki yapının 1940'lı yıllara ait bir fotoğrafında üstü kurşun kaplı çatı, babalarla bezenmiş tek kubbeli bir örtü görünmektedir. A. Egemen'in kitabında ise yapının 1950'li yıllardaki bir fotoğrafı vardır. Burada yan tarafında birer kubbe-cik bulunan bir kubbe ile zenginleştirilmiş eğik çatı gözlenmektedir. Üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre 11947 1780'de I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) ikinci kadını, IV. Mustafa'nın (hd 1807-1808) annesi Ayşe Sineperver Valide Sultan tarafından ölen oğlu Şehzade Ahmed için yaptırılmıştır.

Taştan yapılmış haznenin ön cephesi beyaz mermerle kaplanmıştır. Arkasındaki ve sağ tarafındaki yapılara bitişik haznenin şekli ve işlevi değişmiştir. Yapının sol tarafında haznenin bir bölümü mermerle kaplanmıştır ve bir kemer gözü içine metalden yapılmış kapaklar monte edilmiştir. Bu ünitenin bugün güvercinliğe dönüştüğü görülmektedir.

Üç yüzlü çeşme yapısının ön cephesini altta çepeçevre üç tekne kuşatmaktadır. Dış yüzü kartuşlarla bezenmiş teknelerin araları dikey oturtulmuş kasetlerle bezenmiş dinlenme taşlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Çokgen biçimli dinlenme taşlarının üzerinden yükselen dört pilastr ayakla dikey ekseninde üçe ayrılan çeşme cephesi, yatay ekseninde biri çok geniş olmak üzere dört yatay kuşağa bölünmüştür. Yarım altıgen biçiminde dışarı doğru taşan cephenin ortasında üç dilimli bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak arasına aynata-şı oturtulmuştu. Bugün bulunmayan bu taşın yeri sıvanarak örtülmüştür. İki tarafta ucu "C" kıvrımla son bulan kemer gözü içinde aynataşları vardır.

Bu geniş kuşağın üzerinde geniş bir alınlık gibi yatay silmelerle sınırlanmış iki kuşak yer almaktadır. Birinci kuşakta ortada bir kartuş içinde iki tarafı "C" kıvrımlı dallar çevresine serpiştirilmiş çiçek demet-leriyle bezenmiş 6 mısralık kitabe vardır. Yan ünitelerde bitkisel bezemelerle süslenmemiş kartuşlar 4 mısradan oluşmakta, sağ tarafta 1194/1730 tarihi okunmaktadır.

İkinci kuşakta ise ortada bir palmetten gelişen rozet içinde "Maşallah" yazısı, yanlarda ise tuğra ile bezenmiş alev dilleriyle taçlanmış motifler vardır.

Geometrik motiflerle bezenmiş dilimli saçak altı taştan yapılmıştır. Saçak üzerinde ortası daire biçimi madalyonlarla bezenmiş kartuşlarla süslü geniş bir kasnak bulunmaktadır. Yarım altıgen formundaki kasnağın birleştiği noktalar birer baba ile belirlenmiştir.

Alaturka kiremitle örtülü çatının üzerinde iki tarafı birer kubbecikle sınırlanmış bir tonoz bulunmaktadır. Betondan dökülmüş bu örtü elemanları son onarımda yapılmıştır.

Sineperver Valide Sultan Çeşmesi, Üsküdar

Sadat Hasanoğlu, 1994

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 380-381; Çeçen, *Üsküdar*, 150; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 753-757.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

SİPAHİ AYAKLANMALARI

bak. AYAKLANMALAR

SİPAHİ OCAĞI

istanbul'un en eski ve ilk binicilik kulübü.

Büyük bir at meraklısı olan günün harbiye nazırı Enver Paşa, at neslini geliştirmek amacıyla kendi başkanlığında Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti'ni (At Neslini Geliştirme Derneği) kurarken at sevgisini yaymak amacıyla bu derneğe bağlı olarak bir de binicilik kulübü kurulmasını uygun görmüştü. Enver Paşa bu cemiyete ve kulübe, dönemin ileri gelenleri arasında bulunan izzet Paşa, Mahmud Şevket Paşa ve Şehzade Abdülhalim Efendi gibi at meraklılarını da toplamıştı. 22 Mart 1913'te resmen kurulan Sipahi Ocağı "memlekette at binme hevesini artırma ve at sporunu yurt sathına yayma" amacını taşıyordu.

Kulübün başında Enver Paşa, Mahmud Şevket Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa gibi önemli şahsiyetlerin bulunması Sipahi Ocağı'nın pek büyük bir ilgiyle karşılanmasına neden olmuştu. Ordunun da geniş yardımlarıyla kulüp kısa zamanda hızla büyüyüp gelişmiş ve İstanbul'un en gözde derneği halini almıştı. Bu yüzden kulübün Mekteb-i Harbiye(~») yanındaki lokali ve kapalı maneji büyük kalabalıkla dolup taşarken bir de yazlık binaya ihtiyaç duyulmuş ve Tarabya ile Yeniköy arasında, sahilde güzel bir bina da alınıp hizmete sokulmuştu. Bugün Harbiye'de orduevi binasının bulunduğu alandaki lokaldeki sosyal faaliyet ve kapalı manej ile Mekteb-i Harbiye'nin yan bahçesindeki atlı müsabakalar pek büyük ilgi görmüştü. Ancak çok geçmeden patlayan I. Dünya Savaşı ile onu izleyen Mütareke ve işgal günlerinde Sipahi Ocağı çok kötü günler yaşadı. Kulüp ordunun himayesinde olduğundan işgal kuvvetleri komutanlığının da husumetini çekmekteydi. Bütün bunlara rağmen kulüp, birkaç idealistin fedekârlık ve gayretleriyle ayakta kalabilmişti.

Sipahi Ocağı, kurtuluşu izleyen günlerde hızla eski canlılığına yeniden kavuşmak imkânını buldu ve Cumhuriyet döneminde de eski parlak günlerine yeniden döndü. Kulüp istanbul'un yamsıra Ankara, izmir ve Adana'da düzenlediği binicilik ya-rışmalarıyla ülkede sivil binicilik sporunun

doğmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur. II. Dünya Savaşı yıllarında da (1939-1945) zor günler geçiren Sipahi Ocağı yine ayakta kalmayı başarmıştı. Bugün eskisi kadar etkin olmasa da binicilik sporunda-ki önemli yerini korumaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

SİRET, TAHSİN

(1876, Diyarbakır -1937, İstanbul) Ressam. "Diyarbakırlı Tahsin" olarak tanınır. İlk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da tamamladı. Resimle küçük yaşlardan itibaren ilgilenmeye başladı. Daha Kuleli Askeri Lisesi

•'•• ^ - •'•• %-;H:*m

Diyarbakırlı Tahsin'in "Beylerbeyi Camii'ne Gelen Saltanat Kayığı" adlı peyzajı,
1924, tuval

üzerine yağlıboya, 61,5x95 cm.

Maçka Mezat Müzayede Katalogu, 16Arahk 1990

öğrencisi iken karakalem ve suluboya tekniğini çok iyi kullanabilen, usta bir ressamdı. Bu dönemde Osman Nuri Paşa ve Hoca Ali Rıza'nın(->) öğrencisi oldu. Hocalarının dikkatini çeken ve onlardan büyük teşvik gören Tahsin, daha çok Hoca Ali Rıza'nın üslubuna yakınlık gösterdi. Doğaya yönelik bu dönem çalışmalarında ana tema İstanbul peyzajlarıydı. 1895'te süvari teğmeni olarak Mekteb-i Harbi-ye'den mezun oldu ve yurdun çeşitli bölgelerindeki süvari kıtalarında görev yap-

Sirkeci

istanbul Ansiklopedisi

da hocalık yapıyordu. 1902'de Osman Hamdi Bey'in(->) müdürlüğü döneminde kısa bir süre Sanayi-i Nefise Mektebi'ne(->) de devam eden sanatçı, okulun İtalyan ekolü doğrultusundaki akademik eğitimini kendisine yakın hissetmeyerek öğrenimini sürdürmemiştir. Galatasaray Sergilerine^ katılmış olan Siret'in bazı illüstrasyonları çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. Sanat hayatının ilk evrelerinde tipik bir doğa gözlemcisi olarak Türk peyzaj resmi geleneği içinde değerlendirilebilecek çalışmalar ortaya koyan Siret, daha sonraki dönemlerde gerçek üslubuna ulaşmış, büyük boyutlu savaş ve deniz konulu resimlerin en önemli ressamlarından biri olarak tanınmıştır. Denize tutku derecesinde bağlı olan sanatçı, eserlerinde figüre ve natürmorta pek yer vermemiştir.

Bibi. Boyar, *Türk Ressamları*; S. Yetik, *Ressamlarımız*, ist., 1940; N. Islımyeli, *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Ankara, 1965.

SİRKECİ

Eminönü(->) ile Sarayburnu(->) arasındaki sahil çevresinde yer alan semt.

Eminönü İlçesi'ne bağlı Hoca Paşa Ma-hallesi'nin kuzey kesimlerini kaplar. Semtin merkezi Sirkeci Garı(->) ve önündeki, trafik kavşağı niteliğindeki meydandır. Batıdan Eminönü ve Bahçekapı(->), güneyden Cağaloğlu(->) semtlerine komşudur. Doğuda Gülhane Parkı ve Topkapı Sarayı' nı çevreleyen surlara dayanır. Kuzeyi Feribot İskelesi de denin Sirkeci İskelesi'nin yer aldığı sahildir.

Bizantion'un ilk kurulduğu yerin bugünkü Topkapı Sarayı çevresi ve Saraybur-

SİRKECİ-FLORYA SAHİL YOLU 12

13

SİRKLER

Sirkeci'nin 1950'li yıllardan bir görünümü.

TEm-'Arşivi

nü ve Sirkeci bölgesi olduğu sanılmaktadır. Sarayburnu'nun batısından başlayarak Sirkeci-Eminönü sahilinin tümüyle liman olduğu, Sirkeci Garı'nın bulunduğu kesimin sonradan dolduğu biliniyor. Buradaki Prosforion ve onun hemen batısındaki Neorion(->) limanlarının, farklı bölümleri farklı işlevlere (tersane, ticari liman, iskeleler) sahip tek bir liman kompleksi olduğunu düşündüren veriler vardır.

Bizans döneminde bugünkü Sirkeci ve Cağaloğlu'nun kuzey kesimlerine Eugeniu denirdi. Bölge, günümüzde Topkapı Sa-rayı'nı çevreleyen surların bulunduğu yerde olması gereken Bizantion surlarının hemen dışında, Septimius Severus Suru'nun-sa içinde kalıyordu. Bizans imparatorluğu döneminde Neorion Limanı zamanla dolmuş, 697'de imparator Leontios tarafından temizletilmiş, bu sırada çıkarılan cüruftan kaynaklandığı ileri sürülen bir veba salgını şehri kasıp kavurmuştu. 10. yy'dan sonra Cenevizliler ve Pisalılar başta olmak üzere Latin kolonileri, Eminönü -Sirkeci civarında imtiyazlı bölgeler elde edip buralara yerleşmişler ve limanda kendi ticaret iskelelerini kurmuşlardır.

Osmanlı döneminde Sirkeci, önce Topkapı Sarayı'na yakınlığı, daha sonra da Babiâli'nin, yani hükümet merkezinin iskelesi olma konumuyla önemini korudu. Devlet ricalinin konakları biraz daha yukarılarda, Cağaloğlu'nda toplanmış olmakla birlikte, Sirkeci yöresi de hem ulaşım hem de ticaret açısından Babiâli'nin denize doğru bir uzantısı konumundaydı. Sirkeci'nin daha da önem kazanması demiryollarının ve Sirkeci Garı'nın yapılmasıyla oldu. Gar, semte farklı bir işlev ve canlılık kazandırdı. 20. yy'ın ilk yarısı boyunca Sirkeci, ucuz

otellerin, sırtına yükünü vurup gelen gurbetçilerin, nakliyat şirketlerinin merkeziydi. Özellikle istasyonun arkasındaki sokaklarındaki Sirkeci otelleri, gurbetçilerin mekânı sayılırdı. Garın çevresindeki yerleşme-

nin diğer öğeleri de bu işleve uygun gelişmiş; Sirkeci, nakliyat ambarlarının ve şirketlerinin merkezi olmuş; burada küçük lokanta, büfe ve işyerleri açılmıştı.

Sirkeci'nin sahil kesiminde tarihi Bizan-tion'a kadar giden rıhtım, liman, iskele işlevleri her dönem sürdü. Öte yandan semt, Babiâli Caddesi ve onun devamında Ankara Caddesi'nden aşağı, denize ve Galata Köprüsü'ne doğru inen trafiğin akış ve bağlantı noktası olma özelliğini de her dönemde korudu. Eskiden Aksaray-Beyazıt yönünden gelen tramvay, Sirkeci'nin güney sınırı da sayılabilecek Hüdavendigâr Caddesi'nden geçerek Sirkeci'ye iner, buradan Eminönü'ne devam ederdi.

1950'lerin sonlarına kadar Eminönü'n-den Sirkeci Garı önüne kadar denize paralel giden yol, Sirkeci'de garın önünden Ankara Caddesi'ne sapar, buradan, Gülhane Parkı ve Topkapı Sarayı'nı çevreleyen surlar boyunca Ahırkapı'ya çıkılırdı. 1957-1959' da açılmaya başlanan Sirked-Florya sahil yolu(->), Sarayburnu'nu sahilden dolaşarak, Sirkeci'nin trafiğini hafifletti.

Sirkeci-Florya
sahil yolu
yapılmadan
önce Yenikapı
çevresi.

TETTV"Arşivi

1990'lara gelindiğinde, eski kentsel işlevleri sürmekle birlikte, 1960lardan sonra karayolu taşımacılığının demiryollarının önüne geçmesiyle konaklama tesislerinin kentin çeşitli bölgelerine dağılması; eskiden Sirkeci'de kümelenmiş ucuz otellerin Laleli, Aksaray vb semtlere kayması ve bölgede ticaret ve iş merkezi niteliğinin ağır basmasıyla semtte bir doku değişmesi gözlenmektedir. Buradaki eski nakliyat ambarları, Anadolu otobüslerinin yazıhane ve terminalleri farklı bölgelere taşınmıştır. Garın karşısında İstanbul'un ünlü lokanta ve tatlıcılarının şubelerine rastlanırken, buradaki binalar, Eminönü ve Bahçekapı'ya uzanan sokaklar üzerinde bulunan hanlar-daki işyerleri yenilenmektedir. Semtin sahil kesiminde Bandırma-Mudanya, İzmir vb seferleri yapan vapur ve feribot iskelesi ile istasyonun hemen karşısına rastlayan kesimde Harem-Sirkeci Araba Vapuru iskelesi bulunmaktadır.

Semtin sahil kesiminde Sepetçiler Kas-rı(->), Sirkeci Garı binası, Gülhane Parkı duvarına paralel giden Daya Hatun (Taya Hatun) Sokağı'nın Hüdaverdigâr Caddesi ile kesiştiği köşedeki Salkım Söğüt Camii olarak da bilinen Karaki Hüseyin Ağa Camii semtin halen varlıklarını koruyan önemli tarihi yapılarıdır.

Sirkeci'nin sahil ve iç kesimlerinde birçok tarihi eser 1957 sonrasındaki imar ve yol faaliyetleri sırasında yok olmuştur.

İSTANBUL

SİRKECİ-FLORYA SAHİL YOLU

Sirkeci'den Yeşilyurt'a kadar sahile paralel giden; daha sonra yer yer içerilere girip yer yer sahile çıkarak Küçükçekme-ce'ye ulaşan yol.

Sirkeci Florya sahil yolu, Menderes dönemi İstanbul imar hareketleri çerçevesinde 1957-1959'da açılmaya başlanmış ve önce Kazlıçeşme'ye kadar gelmiştir. Daha sonra Ataköy önlerine, Yeşilköy ve Florya'ya uzanan yol, Londra Asfaltı'nın trafik yükünü azaltma amacı yanında turistik amaca da sahipti. 1960 başlarında yola Kennedy Caddesi adı verilmiştir. Galata Köprüsü'nün Eminönü ayağından başlayan Kennedy Caddesi, Sarayburnu'nun denize en fazla uzandığı noktada burnu ke-

Sirkeci-Florya sahil yolunun Ahırkapı civarında görünümü. *Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi*

serek ve daha sonra Topkapı Sarayı surları boyunca demiryolunu sağında bırakarak Marmara sahiline paralel Ataköy Ma-rina'ya kadar gider. Burada Holiday Inn Oteli'nin önünden Galleria, Ataköy motelleri vb'yi deniz tarafında, solunda bırakarak biraz içeri girer ve Ataköy yerleşmesini Rauf Orbay Caddesi adıyla boydan boya aştıktan sonra Yeşilyurt'taki Hava Harp Okulu'nun önünde Atatürk Havalimanı yolu ve Yeşilköy-Halkalı Caddesi olarak ikiye ayrılır. Yeşilköy-Halkalı Caddesi, Florya yakınında belediye dinlenme tesislerini, Florya Plajı'm solunda bırakarak yine denize paralel ve Küçükçekmece-İstan-bul Caddesi adıyla devam eder.

Yolun Kennedy Caddesi adını taşıyan Sirkeci-Baruthane (Ataköy) arasında kalan ana bölümü 12.600 m'dir. Genişliği gidiş geliş, ortası refüjlü olarak genellikle 50 m'dir. Ataköy Marina ile Yenikapı arasında trafiğe takılmadan gidilebilecek bir tercihlili yol vardır.

Sirkeci-Florya sahil yolunun açılması sırasında, özellikle Eminönü-Cankurtaran güzergâhında pek çok tarihi eserin yok olduğu bilinmektedir. Yolun önemli kesimleri, Marmara deniz surlarının önündeki dolgu bölgeden geçmektedir.

Birçok yerde, örneğin Bakırköy'de sahildeki yalıların bir bölümü yolun geçmesi için yıkılmış, bir bölümü ise içerilerde kalarak yalı niteliğini tümüyle kaybetmiştir. Bugün bunların yerinde, yol boyunca blok apartmanlar uzanmaktadır.

Kumkapı Balık Hali, Yenikapı Deniz Otobüsleri İskelesi, Ataköy Marina yolun üzerindedir.

Kennedy Caddesi'nin gerek deniz, gerekse kara tarafı 1980'lerin sonlarında ve 1990'larm başında yeşil alanlar, parklar, turistik tesisler ve spor tesisleri olarak düzenlenmiştir. Yedikule'nin sahil kesimlerinden

başlayan ve Kennedy Caddesi'nin deniz tarafında kalan Miralay Reşit Çiğiltepe Parkı Kazlıçeşme'ye kadar uzanmaktadır. 1993'te alan temizlendiği halde halen bitmemiş olan Kazlıçeşme düzenlemesi yolun çevresindeki önemli projelerdendir. Yol Ataköy önünde her iki tarafı da yeşillendirilmiş ve düzenli yerleşmelerden geçerek Yeşilyurt'a varır.

İSTANBUL

SİRKECİ GARI

Eminönü İlçesi'nde, Sirkeci'dedir. Yapı, 19. yy'da özellikle İstanbul'da görülen Batı seçmeciliği ile bölgesel ve ulusal biçim kalıplarının bir arada kullanıldığı örneklerden birisidir.

Rumeli Demiryolu'nun Sirkeci'ye kadar gelmesiyle istasyon binası olarak bugün de mevcut olan kagir bina ile yolcu bekleme salonu olarak iki ahşap baraka yapılmıştı. Geçici olarak tasarlanan bu binaların yanında esas istasyon binasının yapımı için demiryolu şirketi tarafından 1872' de Lang-Hirsch imzalı ve 1873'te de Hirn imzalı iki proje verilmiş ve bu projelerden birincisinin uygulanması kabul edilmiştir. Buna rağmen çeşitli nedenlerle binanın yapılması için gerekli olan izin ancak 1888'de çıkabilmiş ve yapımına 11 Şubat 1888'de başlanılan bina 3 Mayıs 1890'da II. Abdül-hamid (hd 1876-1909) adına Müşir Ham-di Paşa tarafından açılarak hizmete sokulmuştur.

Tasarımını Alman mimar A. Jasmund' un(->) yaptığı binanın cephesinde granit mermer ve Marsilya-Aden'den getirilmiş taşlar kullanılmıştır. İlk yapıldığı yıllarda havagazı ile aydınlatılan binanın bekleme salonlarındaki büyük sobalar Avusturya' dan getirilmişti. Yine o yıllarda deniz binanın çok daha yakınına kadar geliyor ve denize taraçalarla iniliyordu. Yan yana gelen birimlerden oluşan lineer bir planı olan binanın cephesinde de bu bölümlerime açıkça gözlenmektedir. Binanın ortasında yer alan ve büyük bir tonozla örtülü birimin iki yanında saat kuleleri yer almaktadır. Cephede kullanılan tuğla bantlar, daire, sivri kemerli pencereler, ortada yer alan Selçuklu dönemi taç kapılarım andıran giriş kapısı, bezeli taş çatı parapetleri ile bina tümüyle devrin seçmeci anlayışını yansıtmaktadır.

YILDIZ SALMAN

Açıldığı

dönemde

Sirkeci Garı'nı

gösteren bir

kartpostal.

A. Eken,

Kartpostallarda İstanbul. ist., 1992

SİRKLER

Osmanlı döneminde sirk sanatları çok gelişkindi. Gerek eğitilmiş hayvanlar, gerekse perendebaz, canbaz, çemberbaz, tasbaz, zurbaz, kusebaz, taklabaz, güzrbaz, şişe-baz gibi göstericilerin sundukları oyunlar bugünkü sirklerde görülen düzeydeydi. Bunların sürekli gösterim verdikleri yer Tahtakale'deydi. Eğitilmiş hayvanların hünerleri de burada gösteriliyordu. Ayrıca padişahların da aslan, gergedan, fil, züra-fa, ayı gibi eğitilmiş pek çok hayvanı vardı. Hayvanların bir kısmı Arslanhane'de(->), bir kısmı da kentin surlarındaki bir Bizans kalıntısı içinde korunuyordu. Bu hayvanlar kapalı durmuyorlar, bakıcılarıyla sokaklarda gezdirilip halka da gösteriler yapıyorlardı. Ayrıca Sur-ı Hümayun(-0 gibi genel şenliklerde gösteriler yapıyorlardı. Ancak bu parlak sirk geleneği yavaş yavaş ortadan kalkmış ve yerini Batı sirkine bırakmıştır.

Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'da İstanbul'da 4 tiyatro binası yapılmıştı. Bunlardan ikisi sirk gösterimleri için yapılmış büyük amfiteatrlardı, ilkinin 1838'de İstanbul'a gelen bir İtalyan sirk topluluğu yapmıştı. Bu topluluk önce Beyoğlu'nda anacade üzerinde bir geniş salonu tiyatro gibi kullanmış, ancak burası küçük geldiği için bir ferman alıp Beyoğlu'nun kuzeyinde yüksek duvarlarla çevrili bir arazi üzerine 2.000 kişilik bir amfiteatr kurmuştu. Sirk gösterilerinin yamsıra tragedyalar, komedyalar da oynuyorlardı. Souillier Sirki(->) de burada gösteriler sundu. Rakip topluluk Gaetano Mele Sirki rağbet görünce padişah'tan bir ferman alıp birinci amfinin yakınında bir amfiteatr daha kurdu. Her ikisini de saray geniş ölçüde destekliyordu.

Bir de Ohannes Kasparyan adında yerli bir girişimci vardı. Önce Souillier ve Gaetano Mele sirklerini seyrederek sirke merak sardı, onların gösterimlerine oyuncu olarak katıldı, 1844'te bir sirk kurdu fakat yürütemedi. Daha sonra 1846'da Komiser Musa Bey adında birinin desteği ile Beyoğlu'nda ahşap bir sirk kurdu, bu arada ortaoyunu gibi gösterimler de veriyordu. Topluluk ayrıca 12 gün süren saray düğününde de gösterimler verdi. Kasparyan 1849'da Tiflis'e giderek orada da 1.000 kişilik bir tiyatro kurdu. 1851'de İstanbul'a döndü ve

Taksim ile Pangaltı arasında bir tiyatro kurdu. Ona saray ve özellikle vali-

SİTALANIARI

14

15

SİTELER

Eski binaların yoğunluğundan dolayı koruma altında bulunan Küçükpazar (solda) ve Süleymaniye'den iki görünüm. *Fotoğraflar Doğan Kuban*

Saraya gelen bir sirk topluluğu. *Metin And fotoğraf arşivi*

de sultan yardımcı oldu. Daha sonra Ge-dikpaşa'da 1863'te bir tiyatro kurdu, bunu 1866'ya kadar sürdürdü. 1867'de ölümüyle sirk de sona erdi. 1844'te kente Be-renak yönetiminde Cirque Olympique geldi. Bu topluluk Çırağan Sarayı'nda da gösterimler verdi. Asıl yerleri Tepebaşı'nda idi. 1849'da aynı topluluk Guillaume yönetiminde bir kez daha geldi, 1850'de ise Guillaume Sirki olarak Ağa Camii yakınında bir yerde gösterimler verdi. 1867'de sürekli gösterimler veren, bu arada Gedikpaşa Tiyatrosu'nu(->) da kullanan Cirque Suhr vardı. 1881'e kadar pek sirk gelmedi. 1881' de Derrain adında bir Fransız sirk topluluğu Tünel'de tekke bahçesinde ve İstanbul yakasında gösterimler verdi. 1888'de Tepebaşı Bahçesi'ne A. Gregory Sirki geldi, ancak bahçe 500 kişiden fazla alamadığı için gösterimleri uzun sürmedi. Ertesi yıl Taksim Bahçesi'ne Leonidas Arnioti topluluğu geldi.

1889'da Halep Pasajı'ndaki(->) Ses Ti-yatrosu'na Grande Cirque Tourniaire geldi. Yöneticisi Theodore Branzeau idi. 1892' de adı Cirque Tourniaire ve Giuletti oldu. Bu topluluk Türkiye'ye çok sık gelmiştir. 1895'te Beyoğlu'ndaki Cirque Giuletti, Cir-que de Pera adını aldı. 1896'da W. Co-oke'un İngiliz sirki geldi, Cirque de Pe-ra'da gösterimler verdi. Aynı yılda Rusya'dan dönen Giuletti ile Taksim Bahçe-si'nde Rudolf Braun'un sirki geldi.

1898'de Cirque de Pera sinema ve gramofon ile sirk gösterimlerini birleştirdi. II. Abdülhamid sirkin yöneticisi L. R. Rami-rez'e Mecidi Nişanı verdi. 1899'da Billy Hayden'in Cirque Miniature'ü ile Radolo-fo Pierahoni sirkleri geldi. Birincisi Con-cordia'da, ikincisi Kadıköy'de Zamboğlu Bahçesi'nde, Ramirez'in sirki de Kalen-der'de gösterimler verdi. 1901'de Pieranto-ni Sirki geldi. Bu yabancı sirklerde kimi

Türklerin boy gösterdiği oluyordu. Nitekim 1902'de ip canbazı Hasan Ağa ile Sarı Ah-med'in gösterimlerine rastlıyoruz. 1903'te bir İngiliz-Amerikan sirki geldi. Aynı yıl Cirque de Pera'da Hammerschmidt Sirki vardı. 1904'te Ramirez, Cirque de Pera'ya yeni bir sirk getirdi. 1905'te

Hammerschmidt Sirki Moda'da gösterim veriyordu. 1906'da Henry Hertman'ın Monument adlı Alman sirki geldi. 1905'te Taksim'de Nouveau Cirque kuruldu, yönetmeni Ribero idi. 1910'da daha önce de gelmiş Cirque Giuntini'yi buluyoruz. Taksim'deki Nouve-au Cirque binasını Pathe Freres aldı, adını Reşadiye koydu.

Bibi. M. And, *16. Yüzyılda istanbul*, ist., 1993, s. 148-153; ay, *Kırk Gün Kırk Gece*, İst., 1959; ay, "Eski İstanbul'da Yabancı Sirkler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 9 (Ekim 1972); And, *Şenlikler*, 135-154.

METİN AND

İstanbul'da gösteri yapan önemli topluluklardan Tourniaire Sirki'nin afişi. *Metin And fotoğraf arşivi*

SİTALANIARI

Türkçeye teknik bir terim olarak girmiş olan "sit" in Fransızca ve İngilizcede karşılığı "yer" anlamına gelen "site" sözcüğüdür. Tarihi ve doğal çevrenin korunması bağlamında "korunması gerekli yer" anlamı taşır. Tek tek anıtların korunmasına ilişkin yasalar ve kuramlar 19. yy'ın başına kadar uzanırsa da kentlerin bazı bölgelerinin, bazı sokaklarının, hattâ bazen bütün kentin korunması için yasalar koymak oldukça yenidir. 1931'de Atina'da toplanan uluslararası Mimarlar Kongresi'nde ilk kez vurgulanan bu olgu 1964'te Venedik'te toplanan ve sonradan ICOMOS (International Council of Monuments and Sites) kurumunun kuruluşuna yol açan toplantıda uluslararası platformda tanımlanmıştır.

Türkiye'de korunması gerekli tarihi kentsel sitin tanımı ilk kez 25 Nisan 1973 tarihli ünlü 1710 sayılı Eski Eserler Kanu-nu'nda yapılmıştır. Bugün Türkiye'de Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanu-nu'nda (21 Temmuz 1983 tarihli, 2863 sayılı) sit, "tarih öncesinden günümüze kadar gelen çeşitli medeniyetlerin ürünü olup, yapıldıkları devirlerin sosyal, ekonomik, mimari vb özelliklerini yansıtan kent kalıntıları, önemli tarihi hadiselerin cereyan ettiği yerler ve tespiti yapılmış tabiat özellikleri ile korunması gerekli alanlar" olarak tanımlanmıştır. Yasa ayrıca "koruma alanı" diye bir kavramı da tanımlamıştır: Bunlar "taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının muhafazaları veya tarihi çevre içinde korunmalarında etkinlik taşıyan korunması zorunlu olan alanlardır." Bu alanlardaki yapılanmayla ilgili kararları bölge koruma kurulları verir. Bir bölge, koruma kurullarınca sit alanı olarak ilan edilince, bu alandaki imar planı uygulaması durdurulur (17 Haziran 1987 tarih ve 3386 sayılı yasa) ve sit alanı özel bir statüye alınır. Yasal olarak İstanbul'un imar planlarında sınırları saptanmış tarihi ve doğal sit alanlarında yapı yapma izinleri, bütün sit alanı ya da bir sokağa kadar indirgenebilecek üniteler için hazırlanacak koruma planları ve projelerin ilgili kurullar tarafından onaylanmasından sonra verilebilir. Bu süreç içinde tarihi sit içindeki tescilli ya da tescilsiz

bütün yapılar, restorasyon, tamir, yenileme ve yeniden yapma için, ancak çevreleriyle birlikte sunulmuş projelerin kurullarca onaylanmasından sonra inşa edilebileceklerdir. Başka bir deyişle sit alanlarındaki tek yapılara yapılması istenen her nitelikteki müdahale tarihi sitin tümü ile birlikte düşünölmek zorundadır.

İstanbul'un, 2.500 yılı geçen yerleşme tarihi, üç imparatorluğun başkenti olması, dünya coğrafyası içindeki stratejik konumu ve topografyasının hayranlık uyandıran özellikleriyle dünya kentleri içinde eşsiz bir statüsü vardır. Bu statüyü kente kazandıran tarihi ve doğal veriler ve bunların yer yer oluşturduğu kabul edilen sit-ler suriçi, Haliç çevresi, Galata, Boğaziçi, Üsküdar ve Kadıköy'dedir. Bizans dönemi surları çevresi bugün var olan en eski sit alanıdır. Geri kalan bütün tarihi sit alan-

lan Osmanlı döneminden kalan ve kentin tarihi kimliğini gerek yapısal özellikleri, gerek doğal özellikleriyle tanımlayan sınırlı bölgelerdir. Bunların içinde dünyadaki eşsiz konumu nedeniyle özel bir yasaya tabi olan Boğaziçi de vardır. Ne var ki bunların planlarda belirlenmiş olması ve yasalarla korunmaları, gerçekte korunmalarını istendiği gibi sağlamamakta ve giderek, megalopolis denen azman kentin kontrol edilemeyen gelişme dalgalan içinde, nitelikleri değişmekte, bazen de tümüyle yok olmaktadır.

İstanbul'da ilk kez 1969'da İstanbul Nâzım Plan Bürosu için Doğan Kuban tarafından hazırlanmış olan sit bölgeleri Gayrimenkul Anıtlar Yüksek Kurulu'nca onaylanarak planlara geçirilmiştir. O sırada bu alanlar tümüyle korunan birinci derece, değişikliklere belirli tanımlar içinde olanak veren ikinci derece ve yeni olduğu halde koruma alanlarını etkileyebileceği için üçüncü derece olarak belirlenen bölgelere ayrılmıştı. Ne var ki bu bölgeler için koruma planları yapılmamış, sit alanları sınırları giderek değişmiş, bunlara değişik statülerde başka alanlar eklenmiş, 1969 saptamalarında sit alanı olarak belirlenen alanların tarihi kimlikleri, kontrolsüz yapılanma ile ortadan kalkmış, İstanbul genelinde yasal olmayan yapılaşma sit alanlarını da büyük ölçüde tahrip etmiştir.

Bugün Boğaziçi dışında, sınırları saptanmış sit alanları vardır. Süleymaniye'de, Zeyrek'te, Haliç'te, Eyüp'te, Eski Galata'da, Üsküdar'da, Çamlıca'da ve Kadıköy'deki sit alanları eski yapıların yoğunluğundan kaynaklanan koruma alanları statüsü taşırlar. Fakat sistematik bir planlama çalışmasına tabi olmadıkları için, kendi doğal yaşamlarını, birer çöküntü bölgesi şeklinde sürdürmektedirler. Kuban tarafından

1969'da saptanan kentsel sit bölgelerinin büyük bir çoğunluğu yok olmuştur. Suriçi için, sadece kalan eski yapıların varlığına ve yoğunluğuna dayanarak hazırlanmış bir koruma imar planı vardır. Fakat bu plan, korumanın

gerektirdiği sosyal, kültürel, ekonomik ve idari mekanizmalarla desteklenmediği için, korunması önerilen tarihi varlığın yaşayıp yaşamadığı bile kontrol edilememektedir.

Boğaziçi'nin özellikle 18-19. yy'larda, biraz aristokratik nitelikte de olsa, yarattığı özgün yerleşme düzeni, dünya yerleşme tarihine Osmanlı kent uygarlığının kazandırdığı bir deneyimdi. Boğaziçi, kent toprağı yağması başlamadan önce, Türklerin varlığıyla öğündükleri ve dünya literatüründe önemli bir statüsü olan bir dünya si-ti idi. Boğaziçi'nin uzun yıllar uzmanlar, aydınlar ve kamuoyu tarafından tartışıldıktan sonra sit olarak ilan 1710 sayılı yasaya dayanarak, o zaman Türkiye'de tek koruma kurulu olarak çalışan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu tarafından, Türkiye'de koruma tarihi açısından önemli bir tarih olan 14 Aralık 1974 tarih ve 8172 sayılı kararla verilmiştir. Bu kararın amacı Boğaziçi'nin o güne kadar ko-runabilmiş doğal yapısı ve tarihi karakterini, özellikle geleneksel konutları ve köy dokularıyla korumak, yeşil alanlarını, korularını tümüyle koruyup geliştirmek, inşaat yoğunluğunu artırmamak, burasını kentin bir doğal ve rekreatif park alanı olarak kullanmaktır. Bunun için gerekli geniş bir imar yönetmeliği ve 1/5.000 ölçekli bir nâzım plan da hazırlanmıştı. 1975'te bu karar o zaman kültür bakanı olan Nermin Neftçi'nin çabalarıyla bir hükümet kararnamesi olarak *Resmi Gazete'de* yayımlanmıştı. Bu sit kararındaki ilkeler esas alınarak 18 Kasım 1983'te 2960 sayılı yasa çıkarıl-

mıştır (bak. Boğaziçi Yasası). Fakat kentin absorbe etmekte zorluk çektiği büyük göç ve bu göçün harekete getirdiği büyük toprak rantının paylaşılması döneminde Boğaziçi'nin tarihi ve doğal karakterinin korunması da, kentin diğer sit alanlarında olduğu gibi pek sağlanamamış, megalopolis kendi tarihini acımasızca yok eden ve kontrol edilemeyen tahrip edici bir tarihi olgu olduğunu göstermiştir.

Tek tek anıtların ve konutların olduğu gibi, tarihi sitlerin de korunması toplumun kültür yapısından kaynaklanacak bir tarih bilgisi ve estetik duyarlılık ile kendilik bilincini ve davranışım birleştiren bir birikimden kaynaklanmaktadır. Ancak bunlar ekonomik olanaksızlığın ve kırsallığın doğurduğu baskılara karşı gelebilirlerdi. Nüfusu yarım yüzyılda on kattan fazla artan İstanbul'da, kentin tarihi statüsünün büyüklüğü ve tekliğine karşın, kırsal alandan kopup gelen milyonların kültür yapısı ve istekleri tarihi çevreyi korumanın gerekleriyle çatışma halindedir. Bu durum İstanbul'un tarihi sitlerini, biçimsel olarak kurumların ve yasaların varlığına karşın, tümüyle yok etmek üzeredir.

Bibi. D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısının Genel Özellikleri", *İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, 1971/1, s. 18-40; ay, "İstanbul'da Korunulacak Bölgeler için Ayrıntılı Özellikler ve Koruma Modaliteleri", *ae*, s. 42-70; ay, "İstanbul'da Eski ve Yeni:

Koruma Olasılıkları", *Mimarlık*, 1973/8, s. 11-12; ay, "Conservation of the Historical Environment as Cultural Survival", *Conservation as Cultural Survival, Proceedings of Seminar Tioo of the Ağa Khan Architectural Award*, 1978, s. 1-10. DOĞAN KUBAN

SİTELER

Aynı şirket veya kuruluş tarafından az veya çok büyük bir arazi üzerinde inşa edilen, çok sayıda benzer konuttan meydana gelen yerleşme birimleri.

Siteler, İstanbul'da 1970'lerden sonra artan konut, özellikle de orta ve orta-üst sosyoekonomik kesimlerin lüks konut ihtiyaçlarına cevap olarak gelişmiştir. İstanbul'da başlayıp gelişen yap-satçı konut üretimi, kısa sürede, çok daireli apartmanlardan, çok sayıda bloktan, villadan, evden oluşan site tipi inşaatla yönelmiştir. Bunun bir nedeni talep artışıysa, diğer nedeni 1970'lerden sonra İstanbul'da başta gelen sektör halini alan inşaat sektöründe önemli sermaye birikimi sağlanması, tek tek müteahhitlerin ve aile şirketlerinin yerini büyük inşaat şirketlerinin alması, holdinglerin de bu alana girmesidir.

Siteler, daha mütevazı olan kooperatif evlerinin ve mahallelerinin 1970 sonrasındaki uzantıları olarak da kabul edilebilir. Çoğu yerde "site" adı kooperatif evlerini de kapsayacak biçimde kullanılmaktadır. "Site" sözcüğünün kazandığı prestijli anlam yüzünden üç-beş bloktan veya apartmandan; beş-altı villadan oluşan konut topluluklarına da site denmeye başlanmıştır.

İlk siteler, Levent(->), Koşuyolu(->), Ata-köy(->), Etiler(->) gibi, daha önceden toplukonut uygulamaları veya kooperatif ev-

SİVASÎ TEKKESİ

16

17

SİYASAL ÖRGÜTLENMELER

leri olarak yapılmış yerleşmelerin yakınındaki büyük arazilerde başlamıştır. 1. Levent'in yanı başında Petrol-Sitesi, 4. Levent'in yanında OYAK Sitesi, Etiler-Levent çevresindeki Gazeteciler Sitesi, Ortaköy sırtları-Etiler arasındaki Ulus Sitesi, Avrupa yakasındaki bazı örneklerdir. Anadolu yakasında bütün Kadıköy İlçesi, özellikle Bağdat Caddesi ile kuzeyde E-5 (D-100) Karayolu'nun arasında kalan bölgede, Koz-yatağı, Selamiçeşme en tipik örneği olmak üzere ve daha doğuda Maltepe, Kartal, Pendik'te siteler birbirini izlemektedir. Yine Bebek-Etiler sırtlarında Alkent, Maya siteleri, Avrupa Evleri, son olarak Sarı Konaklar; 1. Levent Nispetiye'den Ortaköy vadisine doğru Korukent, Aydın Sitesi, Tarab-ya sırtlarında Polat Sitesi vb site tipi konut üretimi ve yerleşmelerinin tipik örnekleridir.

Öte yandan İstanbul'un banliyösünde, Kumburgaz-Silivri sahil hattı da 1970'ler-den itibaren sahil siteleriyle dolmuştur.

İstanbul'da arazi yağmasının yoğunlaştığı 1980 sonrasında Boğaziçi sırtları da çeşitli "site" adları taşıyan lüks villalarla donanmıştır.

Sitelerin özelliği, yerleşmenin altyapı tesislerinin yeşil alan ve bahçelerinin, spor tesisi, yüzme havuzu vb tesislerin bakım ve işletmesinin, site sakinlerinin bakım işletme masraflarına katkı paylarıyla, ortak personelle çözümlenmesi; girişlerinin kontrollü olması; özel bekçi ve güvenlik personeli çalıştırılmasıdır. En lükslerinde helikopter pisti de bulunan sitelerin şehir için-dekilerinin yanında, Silivri başta olmak üzere çevre ilçelerde bulunan ve daha çok yazlık ev veya hafta sonu evi işlevini gören konutlardan oluşanları da vardır.

İSTANBUL

SİVASÎ TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca semtinde, Düğmeciler Mahallesi'nde, Eyüp-Nişanca Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Halvetîliğin Şemsî kolunu kuran Şeyh Abdülmecid Sivasî(->) (ö. 1639) ile yeğeni ve aynı tarikatın Sivasî kolunun kurucusu Şeyh Abdülahad Nuri(->) (ö. 1651) türbelerinin bulunduğu bu tekkenin tam olarak hangi tarihte faaliyete geçtiği bilinmemektedir. III. Mehmed'in (hd 1595-1603)

Ortaköy

Vadisi'ndeki

Aydın

Sitesi'nden bir

görünüm.

Ferda Erentürk,

1994

daveti üzerine, yanına yeğenini de alarak İstanbul'a gelen Abdülmecid Sivasî, kısa bir müddet Sultanahmet'te oturduktan sonra mensuplarından Reisülküttab La'lî Efendi'nin (ö. 1598) hediye ettiği, Eyüp'teki tekkenin yerinde bulunan konağa taşınmıştır. Bu arada İstanbul'un birçok camiinde vaazlar vermiş, ayrıca Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi (bak. Mehmed Ağa Külliyesi) ile Sultanselim'de bulunan ve "Sivasî Tekkesi" olarak da anılan Yavsı Baba Tekkesi'nin(->) meşihatlarını üstlenmiş, vefatından 2 yıl kadar önce (1637), Eyüp'teki konağın bahçesine Kösem Sultan(-0 (ö. 1651), kâhyası Behram Ağa'nın nezaretinde şeyhin türbesini inşa ettirmiştir.

Abdülmecid Sivasî'nin Eyüp Nişan-ca'smda yerleşmesi III. Mehmed'in cülusu ile La'lî Efendi'nin vefatı arasında (1595-1598) gerçekleşmiş olmalıdır. Söz konusu konağın, Abdülmecid Sivasî'nin hayatında resmen tekke

niteliğine kavuşmamış-sa bile, çok sayıda müridinin uğrağı olduğu ve fiilen bir tekke gibi çalıştığı kolayca tahmin edilebilir. Türbesinin bu yapının bahçesinde inşa edilmesi de bu açıdan dikkat çekicidir. Kaldı ki Vakıflar İstanbul Başmüdürlüğü Arşivi'ndeki *Tekâyâ ve Ze-vâyâ Defteri'nde* Abdülmecid Sivasî'nin Eyüp'te bir tekke vakfetmiş olduğunu belirten, tarihsiz bir kayıt tespit edilmektedir.

Sivasî

Tekkesi'nde

Abdülmecid

Sivasî

Türbesi'nin

batıdan

görünüşü.

Ertan Uca, 1994/

TETTV Arşivi

Sivasî Tekkesi'nin postuna geçen şeyhlerin dökümü ele geçirilememiştir. Aynı bahçedeki diğer türbede gömülü olan Abdülahad Nuri'nin söz konusu tekkede dayısına halef olduğu tahmin edilebilir. Nitekim bazı kaynaklarda Eyüp'teki Sivasî Tekkesi A. Nuri Efendi'nin adıyla anılmaktadır. Tekkenin naziresinde birçok başka tekkenin (Mehmed Ağa, Ferruh Kethüda, Zı-bın-ı Şerif, Yahyazade) postnişinlerine ait mezarlar bulunmaktadır. Bunların dışında hazirede mezarları tespit edilen Şeyh Abdüssamed Efendi (ö. 1656), Şeyh Abdülmecid Efendi (ö. 1717), Yahya oğlu Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1751) ile Şeyh Seyyid Ahmed Bey'in (ö. 1829) burada postnişlik etmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Ayrıca II. Mahmud'un kızı Saliha Sul-tan'ın 1249/1834'teki düğününe davet edilen Halvetî şeyhleri arasında "Eyüb Ensa-rî'de Abdülahad el-Nuri Tekkesi şeyhi el-Seyyid İbrahim Efendi'nin", Bandırmalı-zade A. Münib Efendi'nin 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'smda* da Şeyh Tef-fik Efendi'nin adı geçmekte, son postnişi-nin de Şeyh Salahı Bey olduğu bilinmektedir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 5 erkek ile 5 kadının barındığı belirtilmiştir. Gerek bu cetvelde gerekse de *Mecmua-i Tekâyâ'da* Sivasî Tekkesi, Halvetîliğin Sün-bülî koluna bağlı gösterilmiş, ayrıca söz konusu yayında "bayram-ı şeriflerin dördüncü günleri Sünbülî usulü icra olunur" kaydı düşülmüştür. Sultanselim'deki diğer Sivasî Tekkesi'nde (Yavsî Baba Tekkesi) olduğu gibi burada da meşihatın Siva-sîlikten Sünbülîliğe intikal ettiği düşünülebilir. Ancak *Mecmua-i Tekâyâ'daki* kayıt Eyüp'teki Sivasî Tekkesi'nde Sivasîliğin ya-şatıldığını, ancak bayram haftalarında Sünbülî ayinine yer verildiğini de akla getirmektedir.

Batıda Eyüp-Nişanca Caddesi, diğer yönlerde komşu parsellerle çevrili olan tekke arsasının batı kesimi türbelere ve ha-zireye, doğu kesimi tekkenin diğer bölümlerine tahsis edilmiştir. Geçen yüzyılda yenilenmiş olması gereken, hepsinin ahşap olduğu bilinen tevhidhane, harem, selamlık ve diğer birimler Cumhuriyet dönemin-

ŞM*

de ortadan kalkmış, arsanın bir kesimine Nişancı Ortaokulu inşa edilmiştir. Bu arada harap düşen iki türbe de Vakıflar İdaresi tarafından 1970'te asıllarına uygun biçimde restore edilmişlerdir. Caddeye açılan avlu kapısının tam karşısındaki türbe Abdülmecid Sivasî'ye, kapının hemen solunda, çevre duvarına bitişik olarak yer alan ise Abdülahad Nuri Sivasî'ye aittir. Her iki türbe de kagir duvarlı ve kırma çatılıdır.

Abdülmecid Sivasî Türbesi kare (8,50x 8,50 m) planlı olup diğerine göre daha özenli bir duvar işçiliğine ve cephe tasarımına sahiptir. Bir sıra kesme küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüş olan duvarlarında, klasik Osmanlı üs-lubundaki düzene uygun olarak, iki sıra halinde dörder pencere açılmıştır. Alt sıradaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları mermerden sövelerle çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla donatılmış, bunların üzerine oturan, sivri kemerli tepe pencerelerine de alçı revzenler konmuştur. Onarımdan önce tepe pencerelerinin, muhtemelen sonradan tuğla ile örülerek kapatıldığı, duvar örgüsünün ahşap hatıllarla takviye edilmiş olduğu bilinmektedir. Kuzey cephesinin eksenine basık kemerli giriş, güney duvarının eksenine küçük bir mihrap, yan duvarlara da birer dolap nişi yerleştirilmiştir. Giriş cephesinin önündeki setin, zamanında ahşap direkli bir sundurma ile örtülü olduğu bellidir. Türbede Abdülmecid Sivasî ile Sultanselim'deki Sivasî Tekkesi'nde kendisinden sonra 71 yıl postnişinlik eden oğlu Şeyh Abdülbaki Efendi'ye (ö. 1710) ait iki adet ahşap sanduka vardır.

Abdülahad Nuri Sivasî Türbesi yamuk planlı (en geniş yerinde 8,80x7 m) bir alanı kaplar. Duvarlar moloz taş örgülüdür. Abdülmecid Sivasî Türbesi'ne bakan güney cephesinin sağında dikdörtgen açıklık-lı giriş, aynı cephenin solunda da türbede gömülü olanın kimliğim belirten, ufak boyutlu, tarihsiz bir kitabe bulunmaktadır. Batı cephesinde iki adet, diğer cephelerde birer adet dikdörtgen açıklıklı pencere yer almaktadır. Türbenin içinde Abdülahad Nuri ile eşine ait olduğu söylenen iki tane ahşap sanduka vardır. Eşinin sandukasını kuşatan ahşap kafesler, eski Eyüplülerin naklettikleri bir rivayete göre şeyh efendinin kıskançlığından kaynaklanmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, Hadîka, I, 199; Ayvansa-rayî, *Mecmua-i Tevârih*, 211-212; *Sicill-i Os-manî*, III, 294, 400; Hoca-zade, *Ziyaret*, 84-87, 88-90; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye*, 116-117; Vas-saf, *Sefîne*, III, 358-370; Kut, *Dergehname*, 235, no. 82; Çetin, *Tekkeler*, 588; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 3; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; *Ihsatyatlf*, 21; Ergun,

Antoloji, I, 55, 87, 102, 107; *ISTA*, I, 56-57, 141-143; A. Ağın, *Saraylarımız*, ist., 1965, s. 12; *IKSA*, I, 88; A. Uçman, "Abdülahad Nuri", *DİA*, I, 1/8-179; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 272-276; M. Özdamar, *Dersa-adetDergâhları*, ist., 1994, s. 39-40.

M. BAHA TANMAN

SİVASÎ TEKKESİ

bak. YAVSÎ BABA TEKKESİ

SIVRIADA

Hayırsızadalar'ın İstanbul'a en yakın, Ada-lar'a en uzak ve en batıda olanıdır.

Bir piramide benzediği için Sivriada diye tanınır. Eski adı, yine "sivri" anlamına gelen Oxia'dır. Pek küçük bir ada olup, 90 m yüksekliğindedir. Denizden çıkan bir dağın sivri ucudur. Kendisine en yakın olan ada 1,7 km mesafedeki Yassıada' dır».

Adanın güney yönünde küçük bir limanı, tonozlu tatlı su kuyusu vardır, tepesinde bir fener bulunur. Adanın çevresi çok akıntılıdır. Sarayburnu'ndan gelip Kapı-dağı Yarımadası'na doğru giden şiddetli bir akıntı adanın yakınından geçer.

Ada yakınlarında istiridye, midye ve çok çeşitli balık bulunur, Sivriada bir balıkçı adasıdır.

Bizans döneminde diğer adalara olduğu gibi bu adaya da çeşitli zamanlarda, kimisi gözlerine mil çekilen, kimisi büyük işkencelere uğrayan prensler ve din adamları sürgün edilmiştir.

Sürgünlerin dışında, özellikle 9-12. yy'lar arasındaki dönemde, bu ada inzivaya çekilmek isteyen keşişlerin ve yüksek rütbeli din adamlarının tercih ettikleri bir yer olmuştur.

Sivriada'daki manastır melek Mihail'e adanmıştır ve bu manastırın varlığı 10. yy'dan beri bilinmektedir. Manastırın 2 kilisesi, Mihail Kilisesi ile 5 azize (Lukianos, Kaludius, İpotius, Pavlos ve Dionisios) adanmış olan küçük bir kiliseydi. Bugün adada hâlâ bu kiliselerin izlerine rastlanmaktadır.

Latin korsanları ve Haçlı seferleri sırasında İstanbul'a gelenler, öteki adalarla birlikte bu küçük korunmasız adadaki manastır ve kiliseleri de yağmalamışlardır.

Bizans ve Osmanlı dönemlerinde İstanbul'daki bazı yapılar için bu adanın taşlarından yararlanılmıştır. Haydarpaşa Rıhtımı yapılırken bu adadan taş getirildiği gibi, 19öO'lı yıllarda yeni yapılan mendirekler için de Sivriada'nın taşları kullanılmıştır.

1911'de İstanbul'un başıboş köpeklerinin bu adaya sürülmesi ve bu köpeklerin birbirlerini yiyerek açlıktan feci şekilde ölmeleri de Sivriada tarihinin önemli olaylarındandır. Ada bugün tamamen boştur. NEJAT GÜLEN

SİYASAL ÖRGÜTLENMELER

İstanbul kenti, önce Bizans, sonra da Osmanlı imparatorluklarının başkenti olmakla kalmamış, onların güçleriyle orantılı olarak dünyanın da sayılı siyaset ve diplomasi merkezleri arasında yer almıştır. Cumhuriyet'le birlikte başkentin Ankara'ya alınması -siyaset parlamento ve merkezi hükümet eksenini etrafında döndüğünden-siyasal yoğunluğun Ankara'ya kaymasına yol açmışsa da, İstanbul gerek ülkenin ekonomik ve sosyal yaşamındaki ağırlığı nedeniyle, gerekse basın-yayın yaşamının (bugün medyanın) merkezi ve aynı zamanda bir kültür başkenti olduğu için, siyaset ve siyasal partiler açısından büyük önem taşımıştır.

Bizans döneminde Konstantinopolis, tarihin yığmsal nitelikli ilk siyasal örgütlenmelerinden birisine tanık olmuş, Beyazlar, Kırmızılar, Maviler ve Yeşiller adlı araba yarışı takımlarının taraftarları siyasal gruplar halinde önem kazanmışlardı (bak. Maviler ve Yeşiller).

Meşrutiyet ve cumhuriyetlerin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte temsili kurumların önem kazanması ve genel oy hakkının doğması daha önceki devirlerde yönetici elit içinde -çoğu kez saray çevresinde- dönen ya da feodal birimler arasındaki ilişki ve çelişkiler çerçevesinde şekillenen siyaseti, elitin içinden çıkarıp kamuya yayma gereğini getirdi, böylece günümüzdeki siyasal parti tarzı siyasal örgütlenme, ilk şekillenişlerini almaya başladı. Genel oy hakkı ve temsili kurumlar başta olmak üzere, meşruti rejimler ya da cumhuriyetler için verilen mücadeleler ya da bu sistemler gerçekleştikten sonra da çeşitli yasakların, baskıların sürmesi; askeri yönetimler, diktatörlük rejimleri veya hâkim güçlerin istemedikleri, hoşlanmadıkları -ve güçleri yetiyorsa yasakladıkları- düşüncelerin ve siyasal akımların gizli siyasal örgütlenmelerini de getirdi. Örneğin, Osmanlı döneminde I. ve II. Meşrutiyet öncesinde, savaş ya da Mütareke yıllarında ya da Cumhuriyet'te böyle örgütlenmelere çokça rastlanmıştır ve kentin çeşitli özellikleri nedeniyle bu örgütlenmeler kendilerine en fazla İstanbul'da alan bulabilmişlerdir. Bununla birlikte, İstanbul ve siyasal örgütlenmeler kapsamında, genel merkezleri bu kentte bulunmuş yasal siyasal örgütlenmeleri ele alacağız.

İSTANBUL

İstanbul'da çağdaş anlamda siyasal örgütlere 19. yy'm ikinci yarısından itibaren rastlanır. Kuleli Olayı'ndaC-») etkin olan Fedailer Cemiyeti, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Üsküdar Cemiyeti, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Cemiyet-i İnkılabiye, Selamet-i Umumiye Kulübü, II. Meşrutiyet öncesi kurulmuş gizli siyasal örgütlerdi. Çoğu kez anayasal bir düzen için çaba sarf etmiş kuruluşlardı.

Osmanlı Devleti'nde siyasal örgütlenmeyi yasal düzeye çıkaran düzenleme 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu idi. "hürriyetin ilam" ya da 1908 Jön Türk

devrimi ile birlikte gündeme gelen siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin doğal sonucu ülkenin dört bir yanında cemiyet ve kulüpler kuruldu. Bunlar kimi kez zamanla siyasal partiye dönüştü. Nitekim Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, cemiyet adını taşımasına karşın dönemin en güçlü siyasal partisini oluşturunuyordu. Giderek çoğalan dernekler toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçasını oluşturdu. Osmanlı toplumu giderek baskı grubu, çıkar gurubu, siyasal parti türü örgütsel yapılanmalarla yeni toplum kurumlarını oluşturmaya başladı.

II. Meşrutiyetle birlikte, hiçbir yasal sınırlama tanımaksızın, kendiliğinden kurulan dernekler ancak 16 Ağustos 1909 günlü Cemiyetler Kanunu'yla meşruiyet

SİYASAL ÖRGÜTLENMELER 18

19

SİYASAL ÖRGÜTLENMELER

kazandı. Bu yasadan 5 gün sonra çıkarılan 21 Ağustos 1909 tarihli bir yasayla Kanun-ı Esasi'ye 120. madde eklenerek dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal güvence altına alındı.

1876 Kanun-ı Esasisi, her ne kadar "Te-baa-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi" (Osmanlı Vatandaşlarının Kamu Hakları) başlıklı ikinci bölümünde kişi hak ve özgürlüklerini gözetken hükümler içeriyorsa da hukuki ve siyasal yaptırımların olmayışı, bu hak ve özgürlüklerin işlerlik kazanmasını önliyordu. Diğer bir deyişle, Kanun-ı Esasi, kişi hak ve özgürlüklerini gözeterek anayasal bir hüküm, kurum ya da mekanizma getirmemişti. Tersine, kişilere tanınan hak ve özgürlüklerle bağdaşmaz hükümlere yer vermiş, gereğinde bu hak ve özgürlükleri ortadan kaldıracak güç odaklarını bünyesinde taşımıştı.

1876 Anayasası'nda 1908 ertesi yapılan değişiklikler gerçek anlamda meşruti bir yönetimin temellerini atmıştı. Vatandaşları "Memâlik-i Mahrusa-i Şâhâne"den, diğer bir deyişle Osmanlı topraklarından "ihraç ve teb'id" (uzaklaştırma) yetkisini hükümdara tanıyan ve gerçekte kişi hak ve özgürlüklerini hiçe indirgeyen 113. maddenin ikinci fıkrası Kanun-ı Esasi'den çıkarıldı. Böylece padişahın, sadece kendi polislerinin "tahkikatı" sonucu devlete zararlı gördüğü kişileri Osmanlı toprakları dışına sürgüne gönderme yetkisi bundan böyle kaldırılmıştı.

Kişinin "şahıs hürriyeti"ni ve bunun dokunulmazlığını ele alan 10. madde ile basın özgürlüğünü içeren 12. madde değiştirilmiş, kişilere toplanma ve dernek kurma hakkını tanıyan 120. madde Kanun-ı Esasi'ye konmuştu. Belirli sınırlamalar dışında, dernek kurma hak ve özgürlüğü anayasal açıdan tüm Osmanlı vatandaşlarına tanındı. Genel

adaba., devletin bütünlüğüne ters düşen, hükümetin değiştirilmesini, Osmanlı ülkesindeki etkin unsurları siyasal bakımdan ayırıcı amaç güden dernekler yasaklanmış, ayrıca "kavmiyet ve cinsiye" isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyetlerin faaliyetleri de önlenmişti. II. Meşrutiyet yıllarında siyasal partiler için ayrı bir kanun çıkarılmadı. Cemiyetler Kanunu'ndaki sınırlamalar onlar için de geçerli sayıldı. 1909 Cemiyetler Kanunu'na göre, dernek kurmak için önceden izin almak gerekmiyordu. Ancak, gizli cemiyet kurmak yasaktı. Buna karşın iktidar partisi İttihad ve Terakki tüm yaşamı boyunca yarı gizli niteliğini korudu.

Cemiyetler Kanunu'nun getirdiği sınırlamaların ana hedefi Osmanlılığı, o günün deyişle "ittihad-ı anasır"ı korumaktı. Bu, çokuluslu Osmanlı Devleti'nin etnik unsurlarının birliği anlamına geliyordu. Bu nedenle "kavmiyetçi ve infiradçı" dernekler yasaklanmıştı. Mebusan Meclisi'nde görüşülürken, Müslüman-Türk unsur dışında tüm mebuslar "kavmiyet" esasına bağlı derneklerin kurulmasını savunmuşlardı. Ayrılıkçı nitelik taşıyabilecek bu tür derneklerin kurulmasını yasaklayan madde, 60 oya karşı 90 oyla kabul edilmişti. Türkler dışında diğer unsurlar, Osmanlılığı bir

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilk dönem
amblemi.

TETTV Arşivi

"beynelmileliyet" (uluslararasılık) olarak görüyorlardı. Bu nedenle Meclis-i Umumi temsilcileri hem kendi milletleri, hem de Osmanlı beynelmileliyeti adına konuşuyorlardı.

Meşrutiyet yıllarında kurulan siyasal örgütlerin büyük çoğunluğu İstanbul'da kuruldu. Bunların dışında Selanik ve İzmir gibi görece gelişmiş kentlerde de siyasal örgütlere rastlandı. Ama çoğu kentte İstanbul'da kurulan derneklerin şubeleri açıldı.

Bu yıllarda kurulan örgütlerin hemen hemen hepsi, siyasetin geniş tanımına girecek nitelikteydi. Her ne kadar bunlar siyasal, fikir-eğitim-kültür, iktisadi-mesleki, hayır-yardım, kadın, gençlik, dinsel, etnik ayrımcı başlıkları altında toplanabilirse de şu ya da bu şekilde siyaset sosyolojisinin alanını oluştuyorlardı.

Kimi örgütler doğrudan devlet yönetimini üstlenmeyi amaçlayan dar anlamda siyasal partilerdi. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahali Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Halaskar Zabitan Grubu, Milli Meşrutiyet Fırkası, Osmanlı Ahrar Fırkası ya da Fırka-i Ahrar, Osmanlı Demokrat Fırkası ya da Fırka-i İbad, İttihad-ı Muhammedi Fırkası ya da Fırka-i Muhammediye dönemin siyasal partileriydi. Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye, Nesl-i Cedid Kulübü, Fedekâran-ı Millet Cemiyeti,

Karakol Cemiyeti, Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti, Vahdet-i Milliye Heyeti, Mim Mim Grupları, İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti dar anlamda siyasal derneklerin örneklerini oluşturunuyordu. Ancak bunların bir kısmı, ittihad ve Terakki Ce-miyeti'nde olduğu gibi cemiyet olarak gözüke de siyasal parti niteliği taşıyorlardı. Örneğin Fedekâran-ı Millet Cemiyeti bunlardan biriydi.

Kimi zaman fırkalar ve cemiyetler arası heyetler oluşmuştu. Heyet-i Müttefika-i Osmaniye bu tür bir siyasal örgütlenmeydi. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Ermeni Daşnaksüt-yun, Rum Cemiyet-i Siyasiyesi, Fırka-i Ibad (Demokrat), Arnavut Başkim Kulübü, Kürt Teavün Cemiyeti, Eğin Teavün Kulübü,

Bulgar Kulübü, Mülkiye Mezunin Kulübü, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye 31 Mart ertesi kurulan Heyet-i Müttefika-i Osmaniye'de yer aldılar.

Siyasal örgütün geniş tanımına girebilecek fikir-eğitim-kültür dernekleri II. Meşrutiyet yıllarında siyasal düşünce akımlarının oluşumunda etkin katkıları olan cemiyetlerdi. Özellikle milliyetçi düşüncenin yayılımında bu dernekler etkin bir rol oynadı. Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Milli Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmani Kulübü, Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocağı, Nesl-i Cedid Kulübü, Halka Doğru Cemiyeti, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Bilgi Derneği, Köylü Bilgi Cemiyeti ve Milli Türk Cemiyeti bunların bellibaşlılarıydı.

II. Meşrutiyet'te siyaset dışı bir gelişmeden söz etmek hemen hemen olanaksızdı. Ulusal kimlik arayışıyla etnik ayrımcılığının kesiştiği bir ortamda iktisadi-mesleki dernekler bile siyasal söylemi benimsiyordu. Çoğu kez "milli" sözcüğü bu söylemin en etkin ifade biçimiydi. İstihlâk-i Milli Cemiyeti, istiklal ve İktisad-ı Milli Cemiyeti, Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Cemiyet-i Mil-liyesi, Çiftçiler Derneği, Cemiyet-i Matbu-at-ı Osmaniye, Cemiyet-i Müteşebbise, Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti, İktisad Derneği ve Milli Fabrikacılar Cemiyeti iktisadi-mesleki dernekler arasında sivrilmiş olanlarıydı. Hayır-yardım dernekleri arasında yer alan Hilal-i Ahmer ya da Kızılay, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Donanma Cemiyeti gibi örgütleri bile siyasetten ayırmak olanaksızdı. Örneğin Çiftçiler Derneği'nin adı ardında, fesih ertesi güçlü bir ittihatçı siyasal örgüt yapısı oluşmuştu.

II. Meşrutiyet'te siyasal toplumsallaşma büyük ölçüde dernekler aracılığıyla gerçekleşiyordu. Bu amaçla kurulan kadın ve gençlik demekleri siyasetin alanım kısa sürede genişletti. Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, İttihad ve Terakki Kadınlar Şubesi, Teâli-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi, Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Ma-mulat-ı Dahiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi, Esirgeme Derneği, Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Asker Ailelerine

Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınlarını Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi kadın derneklerinin bellibaşlılarıydı. Cumhuriyet öncesi kurulan Kadınlar Halk Fırkası bu tür siyasal bilinçlenme sürecinin bir uzantısıydı.

Gençlik derneklerinin hemen hemen tümü paramiliter nitelikli siyasal örgütlerdi. Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Güç Dernekleri, Genç Dernekleri, Gürbüz Dernekleri, Dinç Dernekleri bunlar arasında yer alıyordu.

II. Meşrutiyet yıllarında İslamiyet siyasetin parçasıydı. Batı'nın yayılımcı politikasına karşı bir başkaldırıyı simgeliyordu. Bu doğrultuda oluşan kimlik arayışı İslamiyeti, dernekler aracılığıyla etkin kılmayı amaçlıyordu. Cemiyet-i Sufiye, Teali-i İslam Cemiyeti, Cemiyet-i Müderrisin bunlar arasında sayılabilirdi.

Ve nihayet uluslaşmanın getirdiği ayrılma ya da muhtariyet (özerklik) yanlısı dernekler siyasal örgütler arasındaydı. Görünürde kültür-edebiyat ya da sosyal yardım amaçlı olan bu dernekler çoğu kez özerkliği ve bağımsızlığı amaç edinmişlerdi. Bir kısmı eylemci örgüttü ve hızla örgütlenerek amaçlarını gerçekleştirebilmek için terör yöntemlerine başvurdular. Bunların eylemci boyutlu olanları çoğu kez İstanbul dışında örgütlenmişlerdi; İstanbul'a, Dersaadet Bulgar Meşrutiyet Kulübü, Kürt Teavün Cemiyeti'nde olduğu gibi, kültürel boyutları yansıdı. Ancak koşullara göre bu derneklerin siyasal boyutları ön plana çıkmıştı. Nitekim Mütareke yıllarında İstanbul'da kurulan ve Kürtleri bağımsızlık doğrultusunda yönlendiren Kürdistan Teali Cemiyeti, hayır cemiyeti olarak kurulan Kürt Teavün Cemiyeti'nin devamı sayılabilirdi. İha el-Arabi, el-Mün-tediü'l-Edebi, Cemiyetü'l-Kahtaniye ve el-Ahd, İstanbul'da kurulmuş bellibaşlı Arap dernekleriydi. Arnavut kulüpleri, Kürt kulüpleriyle birlikte, İstanbul'da II. Meşrutiyetle birlikte kurulan ilk dernekler arasında yer almışlardı.

1909 Cemiyetler Kanunu, 28 Haziran 1939 günlü Cemiyetler Kanunu'nun yayımına *kadar* yürürlükte kaldı. Cumhuriyetin ilk yıllarında 1909 yasasında bazı değişiklikler yapılmış, bu arada cemiyete girme yaşı 20'den 18'e indirilmişti.

Tek parti döneminde siyasal yapılanmalar büyük ölçüde Ankara'da gözlendi. Devletin başkenti Ankara idi ve siyaset Ankara'da yapılıyordu. Halk Fırkası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Millet Partisi, Demokrat Parti Ankara'da kurulmuştu. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluş yeri ise İstanbul'du. Tek parti döneminin kültür odaklı Türk Ocakları ve ardından halkevleri siyasal kimlikten arındırılmayacak örgütlenmelerdi. Özellikle Eminönü Halkevi döneme damgasını vurmuş siyasal-kültürel bir ortamdı.

ZAFER TOPRAK

II. Dünya Savaşı sonrasında çok partili hayata geçildi. Bu dönemde genel merkezleri İstanbul'da olmak üzere kurulan siyasal partilerin hepsi değilse bile çoğu sol ve sosyalist eğilimli partilerdi. İstanbul'un sosyal ve kültürel dokusu, bu partilere en çok bu kentte faaliyet alanı tanıyordu. 1946'dan sonra kurulan ve merkezi İstanbul'da bulunan partilerin adları, aşağıda verilen ve Osmanlılardan bu yana kurulmuş olan İstanbul merkezli siyasal teşekküllerin listesinde verilmiştir. 12 Eylül dönemindeki düzenlemelerde ise siyasi partilerin genel merkezlerinin Ankara'da olması mecburiyeti getirildiğinden, İstanbul merkezli siyasal parti kalmamıştır.

İstanbul'da kurulmuş olan siyasal parti ve cemiyetler şunlardır: Fedailer Cemiyeti (Süleymaniyeli Şeyh Ahmed, Arif Bey [Didon Arif], Hüseyin Daim Paşa, 1859); Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Namık Kemal, Ka-yazade Reşad, 1865); Üsküdar Cemiyeti veya Ali Suavi Komitesi (Ali Suavi, Süleyman Asaf Sopasalan, 1878); Skalyeri-Aziz

Bey Komitesi (Kleanti Skalyeri, Aziz Bey, Nakşibend Kalfa, 1878); Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti (Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakirli Is-hak Sükuti, 1889; Paris 1889; Cenevre ve Kahire 1897; Selanik 1908; Selanik 1918); İttihad ve Terakki Fırkası (Talat Bey, Cemal, Enver ve Said Halim paşalar, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid, Hacı Adil, Dr. Nâzım, 1913); Cemiyet-i tınkılabiye (Hamid Bey, Satvet Lütü, 1904); Selamet-i Umumiye Kulübü (İbrahim Naci, Demokrat Mustafa, Dr. Rıza Abud, 1906); Fedekâran-ı Millet Cemiyeti (Abdullah El Kâzımî, Dr. Ali Saip, 1908); Nesl-i Cedid Kulübü (Nafî Atuf, Arnavut Mustafa Bey, 1908); Türk Derneği (Ahmed Midhat Efendi, Akçuraoglu Yusuf, Rıza Tevfik, 1908); Osmanlı Ahrar Fırkası (Nureddin Ferruh, Ahmed Fazlı, 1909); Osmanlı Demokrat Fırkası (Dr. İbrahim Temo, Dr. Abdullah Cevdet, Dr. Rıza Abud, 1909); İttihad-ı Muhammedi Fırkası (Süheyl Paşa, Said-i Kürdî, Derviş Vahdeti, 1909); Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Mutedil Liberaller) (İsmail Kemal, İsmail Hakkı Paşa, 1909); Heyet-i Müttefika-i Osmaniye (1909); Arnavut Başkim Kulübü (1909); Ahali Fırkası (İsmail Bey, Vasfi Bey, 1919); Osmanlı Sosyalist Fırkası (Hüseyin Hilmi [İştirakçi Hilmi], Namık Hasan, İsmail Faik, 1910); Türk Yurdu Cemiyeti (Şair Mehmed Emin, Ağaoğlu Ahmed, Dr. Akil Muhtar, Akçuraoglu Yusuf, 1911); Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Damat Ferid Paşa, Dr. Rıza Nur, Feylesof Rıza Tevfik, Hüseyin Siret, 1911); el-Müntediü'l-Edebî (1911); Türk Ocağı (Ahmed Ferit [Tek], Akçuraoglu Yusuf, Şair Mehmed Emin, Ağaoğlu Ahmed, Ziya Gökalp, Köprülüzade Fuad, 1911); Halaskar Zabitan Grubu (Binbaşı Kemal, Kolağası Hilmi, 1912); Milli Meşrutiyet Fırkası (Ahmed Ferid [Tek], Akçuraoglu Yusuf, 1912); Istihlâk-ı Milli Cemiyeti (Mah-mud Esad, Zühdü Bey, 1912); Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti (Dr. Esad Paşa, Bal-tacıoglu İsmail Hakkı, 1916); Milli Kongre (1918); Radikal Avam Fırkası (Mevlanza-de

Rıfat, Muharrir Mazlum, 1918); Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası (Ali Fethi, Hüseyin Kadri, 1918); İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti (1918); Karakol Cemiyeti(->) (1918); Selamet-i Amme Heyeti (Rıfat Sabit, Muşta-

Demokrat

Parti'nin

bir

döneme

damgasını

vuran

seçim

afişi.

İletişim

Yayınlan

DEMOKRAT PAKT

fa Arif, 1918); Teceddüt Fırkası (Hüsnü Paşa, Yunus Nadi, Dr. Tevfik Rüştü, İsmail Canbulat, 1918); Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti (Ferid Paşa, gazeteci Ali Kemal, 1918); Ahali İktisat Fırkası (Mehmed Nuri, Lütfi Arif, 1918); Selamet-i Osmaniye Fırkası (ismail Hakkı Paşa, Ferit Paşa, 1918); Kilikyalılar Cemiyeti (1918); Sosyal Demokrat Fırkası (Dr. Hasan Rıza, Cemil Arif, 1918); Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası (ismail Hakkı, Yahya Adnan ve Ferit paşalar, 1918); Vahdet-i Milliye Heyeti (Ahmed Rıza, Çürüksulu Mahmud Paşa, Abdurrahman Şeref, 1919); Kürdistan Teali Cemiyeti (Seyit Abdülkadir, Dr. Şükrü Mehmed, 1919); Milli Ahrar Fırkası (Asaf Muammer, 1919); İngiliz Muhipleri Cemiyeti^), Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (1919); Türkiye işçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (Ahmed Akif, Edhem Nejat, Dr. Şefik Hüsnü, 1919); Osmanlı İlâ-yı Vatan Cemiyeti (Yahya Adnan Paşa, Raufi Efendi, 1919); Milli Türk Fırkası (Ahmed Ferid [Tek], şair Mehmed Emin, Akçuraoğlu Yusuf, 1919); Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti (Şatırzade Hasan Hicabi, 1919); Vilson Prensipleri Cemiyeti (Halide Edip [Adivar], Refik Halid [Karay], Ali Kemal, Ahmed Emin [Yalman], Yunus Nadi, 1919); Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Müşir Nuri Paşa, Müşir Zeki Paşa, Rıza Tevfik, 1919); Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi (Tayyar Paşa, 1919); Osmanlı Mesai Fırkası (H. Memduh, 1919); Osmanlı Çiftçiler Derneği (Hamdullah Emin Paşa, Esad Paşa); Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti (Rüştü Bey, Cemal Bey, 1919); Teali-i İslam Cemiyeti (İskilipli Mehmed Atıf, Konyalı Abdullah Atıf, 1919); Türkiye Sosyalist Fırkası (Hüseyin Hilmi, Mustafa Fazıl, 1919); İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Ali

Haydar, Yakup Kadri, 1919); Amele Fırkası (Amiralzade Cemal Hüsnü, 1919); Mim Mim Grupları (1920); Türkiye Zürre Fırkası (Cevat Rüştü, 1920); Tarık-i Salâh Cemiyeti (Mehmed Tefvîk Baba, Yahya Adnan Paşa, 1921); Müstakîl Sosyalist Fırkası (1922); Serbest Cumhuriyet Fırkası (Ali Fethi Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey, 1930); Milli Kalkınma Partisi (Nuri Demi-rağ, Cevat Rifat Atilhan, 1945); Sosyal Adalet Partisi (1946); Liberal Demokrat Partisi (1946); Türk Sosyal Demokrat Partisi (1946); Türkiye Sosyalist Partisi (Esat Adil Müstecaplıoğlu, Asım Bezircioğlu, 1946); Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (1946); Türkiye işçi ve Çiftçi Partisi (1946); Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (Şefik Hüsnü Değmer, Müntakim Ölçmen, 1946); Yalnız Vatan İçin Partisi (1946); Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi (1946); İslam Koruma Partisi (1946); İdealist Partisi (1947); Türk Muhafazakâr Partisi (Cevat Rifat Atilhan, 1947); Türkiye Yükselme Partisi (1948); Müstakîl Türk Sosyalist Partisi (Arif Oruç, 1948); Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi (Süreyya IlmenH, 1949); Müstakiller Birliği (ismail Hami Daniş-mend, Emir Erkilet, 1950); Çalışma Partisi (1950); Demokrat işçi Partisi (Dr. Orhan Arsal, İbrahim Güzelce, 1950); Bağımsızlar Siyasi Derneği (1951); Türkiye Köylü Par-

SİYAVUŞ PAŞA KÖŞKÜ

20

21

SİYAVUŞ PAŞA TÜRBESİ

tisi (Ethem Menemencioğlu, Tahsin De-miray, 1952); Vatan Partisi (Hikmet Kıvılcımlı, 1954; Emine Kıvılcımlı, 1975); Sosyalist Parti (Alaattin Tiritoğlu, Atıf Akgüç, 1960); Türkiye İşçi Partisi (1961, M. Ali Aybar, Sadun Aren, Behice Boran; Behice Boran, Nihat Sargın, 1975); Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (Ahmet Kaçmaz, Yalçın Yusufoglu, 1974); Türkiye Emekçi Partisi (Mihri Belli, Şaban Ormanlar, 1975); Sosyalist Parti (Sosyalist Devrim Partisi) (M. Ali Aybar, Cenani Bıçakçı, 1975); Türkiye İşçi ve Köylü Partisi (Doğu Perinçek, Ferit İlse-ver, 1976).

İSTANBUL

SİYAVUŞ PAŞA KÖŞKÜ

Küçükçekmece yolu üzerinde bulunan menzîl ve çiftlikler arasında Siyavuş Paşa Bahçesi içinde yer alan kagir köşk bugüne gelebilen nadir bir 16. yy yapısıdır. Siyavuş Paşa'ya ait bu bahçenin bugünkü Eyüp'ün güneybatısında, Çırpıcı ve Hazine-dar dereleri arasındaki tepenin doğu yamaçları üzerinde, bir yandan kara surlarına, diğer yandan Bakırköy'e uzanan geniş bir alanı kaplayan Davud Paşa Sarayı'nın(-0

bahçesine bitişik olduğu anlaşılmaktadır. Kuruluş yılı kesin olarak tespit edilemeyen bahçenin banisi III. Murad döneminde (1574-1595) üç kez sadrazam olan Siyavuş Paşa idi. Bahçede geniş bir havuz ortasında Mimar Sinan(-0 yapısı olduğu tahmin edilen köşkün yanı sıra ahırlar, mutfak, hamam, müstahdem odaları ve su mahzenleri olduğu ileri sürülmektedir.

Köşk büyük bir dikdörtgen havuzun ortasına inşa edilmişti. Bu niteliğiyle Siyavuş Paşa Köşkü, Topkapı Sarayı'nda-ki(->) Sinan yapısı III. Murad Köşkü'nü akla getirmektedir. Havuz bir korkuluk ile çevrili set duvarı ile kuşatılmıştı ve etrafında ağaç dizileri bulunuyordu. Bu geniş duvarın bir köşesinde dört konsol taşı üzerine oturarak set duvarından dışarı taşan bir kameriye bulunuyordu. Havuzu ortalayarak yerleştirilmiş olan köşk, geniş ayaklar üzerine oturtulmuş ve bir köprü ile set duvarına bağlanmıştı.

Siyavuş Paşa Köşkü, geniş bir divanhane, yanında küçük bir oda ve abdest-

Siyavuş Paşa Köşkü'nün planı. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

Siyavuş Paşa Köşkü

Ali Hikmet Varlık

hane ile bu servis mekânlarının üzerine gelen bir asma kattan oluşuyordu. S. H. Eldem köşkün örtü ve kubbe kısmının özgün olmadığını iddia ederek ve klasik Osmanlı mimarisinde iç hacimlerin dışa vurulmuş olması tezinden hareketle köşkün restitüsyonunu yapmıştır.

Siyavuş Paşa görevden azlolunduktan sonra son günlerini burada geçirmişti. Bahçe ve köşk, daha sonraları padişahların ve elçilerin kabul törenlerine de sahne olmuştu. Örneğin IV. Mehmed (hd 1648-1687) 1676'da Edirne'den İstanbul'a döndüğünde devlet erkânı tarafından burada karşılanmış ve 1691'de İstanbul'a gelen Tatar elçisine bahçe ve köşk tahsis edilmişti. 17. ve 18. yy'lar boyunca miriye geçmiş olduğunu gördüğümüz bahçe ve köşk, Abdülme-cid zamanında (1839-1861) Barutçubaşı Levon Efendi ailesine armağan edilmiş ve I. Dünya Savaşı sonrası barutçubaşının kâtibi tarafından Milli Emlak Müdürlüğü'ne intikal etmişti.

Bibi. Eldem, *Türk Evi*, II, 172-173; Erdoğan, *Bahçeler*, 160-161.

TÜLAY ARTAN

SİYAVUŞ PAŞA MEDRESESİ

Eminönü İlçesi'nde, Odunkapı ve Kepe-nekçi yokuşları ile Kepenekçi Sokağı tarafından çevrelenen yapı adası üzerindedir. Karşısındaki Hoca Hamza Mescidi'nden dolayı Hoca Hamza Medresesi olarak da anılan yapı, bu çevrede 16. yy'dan kalan önemli eserlerden biridir.

III. Murad döneminde (1574-1595) üç kez (1582-1584; 1586-1589; 1592-1593) sadrazamlık görevinde bulunan Siyavuş Paşa tarafından, 1580'de,

doğum yaparken ölen eşi, II. Selim'in kızı Fatma Sultan adına yaptırılmıştır. Yapım tarihini belirleyen bir kitabesi yoktur. Odunkapı Yokuşu üzerinde yer alan avlu kapısı üzerindeki kitabe yeri işlenmeden bırakılmıştır. Ataî'ye göre Siyavuş Paşa'nın eşi Fatma Sultan'ın

yeni medresesine ilk müderris 999/1591'de atanmıştır. Fatma Sultan adına düzenlenen Cemaziyülâhır 998/Nisan 1590 tarihli vakfiyede akliye ve nakliye bilimlerinin okutulacağı, bir dershanesi ve öğrencilerin kalacağı 15 odası olan bir medrese yapılmasından söz edilmektedir. Tarihsiz olmakla birlikte, daha sonra yazıldığını sandığımız Fatma Sultan vakfiyle ilgili başka bir belgede, müderrise ve öğrencilere verilecek gündelikler belirtilmekte ve öğrenci sayısı 13 olarak verilmektedir. Bugün medresede 14 hücre sayılabilmektedir. Buna dayanarak her hücrede bir öğrencinin kaldığı, helalara bitişik olan 14. hücrede ise yapının temiz tutulmasıyla görevli ferra-şın barındığı ileri sürülebilir.

Mimar Sinan'ın eserleri arasında Siyavuş Paşa'nın yaptırdığı saraylar ve türbesi yer almakta, medrese bulunmamaktadır. 17. yy İstanbul'u hakkında değerli bir kaynak olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sin*-de medreseye hiç değinilmemekle birlikte, Süleymaniye'nin kuzeyinde bulunan Siyavuş Paşa Sarayı hakkında ayrıntılı gözlemde bulunulmuş; özellikle mutfak ve ahır çok övülmüştür. Sarayın bütün deniz ayağının altında olacak biçimde Halic'e hâkim bir konumda yer aldığı, avluları, şahnişin-li odaları, 7 hamamı, 50 esnaf dükkânı olduğu Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinden* öğrenilmektedir. 1688'de çıkan bir yangında saray yanmış, medresenin bazı yerleri de hasar görmüştür. Fatma Sultan vakfı mütevellisinin yaptığı onarım harcamalarıyla ilgili bir arşiv belgesine göre, onarım ve yenileme çalışmaları 1693-1697 arasında gerçekleştirilmiştir. C. Loos'un 1710 tarihli İstanbul görünümünde medrese çevresi çeşitli teraslara oturan konaklarla doludur. Süleymaniye'den Haliç kıyısına doğru' önce Salis ve Rabi medreselerinin kuzey cepheleri, bir alt seviyede Siyavuş Paşa Sarayı, onun altında medrese yer almaktadır. Ne yazık ki Süleymaniye'nin eteklerindeki bu görkemli saraydan geriye hiç iz kalmamıştır. Bugün çok değişmiş bir çevre ile kuşatılan medrese ise uzun yıllar ihmal edilmiş olmasına karşın, dirençle ayakta durmaktadır.

Muhtemelen Davud Ağa'nın(-0 eseri olan yapı, özenli tasarımı, malzemesi ve ayrıntıları ile dikkati çekmektedir. Süleymaniye'den Halic'e doğru inen Odunkapı Yokuşu'na set çekercesine, dik olarak yerleştirilen medrese, arazinin eğimi nedeniyle batıya doğru yüksekliği artan bir bodrum üzerinde yükselmektedir. Üst ve alt sokak kotları arasında yaklaşık 10 m bir fark olan yamuk planlı arsaya yerleşme zorlukları, ustaca çözümlenmiştir. Kepenekçi Sokağı'ndan girilen bodrum,

arazinin eğimine bağlı olarak, döşemeleri farklı seviyelerde olan dört ayrı mahzen olarak düzenlenmiştir. Aynı zamanda bir istinat duvarı olan kuzey duvarı, hücre birimlerinin ritmini tekrar eden, şevli payanda düzeniyle desteklenmiştir.

Arsanın düzensiz geometrisi nedeniyle medresenin planı herhangi bir şemaya bağlı değildir; özel bir çözüm sergilemektedir. Dershane doğuda, hücre dizilerinin

ucundadır; hücreler yamuk planlı avlunun üç yönü boyunca dizilmiştir. Revaklar yok olduğu için özgün durumları hakkında temizlik ve araştırma yapmadan kesin bir şey söylenememektedir. Ancak kalan izlere dayanarak. Şemsi Paşa Medresesi'ndeki-ne benzer biçimde, ahşap çatılı olduğu ileri sürülebilir; dershane giriş cephesinde ahşap bir saçağı taşıdığını sandığımız kancalar durmaktadır. Genel yerleşme düzeninde dershane ve ona bitişen 6 hücre kibleye yöneltilmiş; batıya doğru kıvrılan duvarın bu kesimine medreseye ait 2 hücre yerleştirilmiştir. 1941 tarihli Pervititch haritasında yapının bu köşesinde, girişleri batı yönünden olan, hücrelerden daha büyük boyutlu iki kapılı kagir bir yapı gösterilmiştir. Üzerlerine binalar yapıldığı için bu mekânlar incelenememektedir. Fatma Sultan vakfı veya Siyavuş Paşa Sarayı ile ilgili olduğunu düşündüğümüz bu binaların bodrumları medresenin diğer bölümleriyle aynı özelliği göstermekte ve mahzen olarak kullanılmaktadır; dolayısıyla medreseyle yapısal ilişkileri kesindir. Avlunun batı yönünde bir hücre ile iki kubbeyle örtülen, ocak nişi gibi iç donanımı ve avluya penceresi bulunmadığı için hela-gusülha-ne olabileceğini düşündüğümüz bir mekân yer almaktadır. Batı dizisinin güney ucunda, medrese tarafından girişi olmayan fakat şimdi ara duvarı yıkılarak medreseyle ilişkilendirilen, döşemesi daha üst seviyede bir hücre bulunmaktadır. Tepesindeki filgözlerine bakılarak bu mekânın hamam gibi kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Taşbaskı 19. *Yüzyıl Haritası'nâz* da medresenin batısındaki sokağın Külhan Sokağı olması, bu yönde bir hamamın varlığını desteklemektedir. Üzerinde 5 hücrenin yer aldığı güney kolu, arsanın güney sınırını izleyerek yaklaşık doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Halic'e inen yamacın eğimi nedeniyle bu dizideki 5 hücre kısmen zemine gömülüdür; dışarıya pencere açılmadığından güney duvarı sağır bırakılmıştır. Medresenin bu yöndeki çevre duvarının yükseltilmiş olması, daha üst seviyeden bakışlara karşı medrese avlusunun mahremiyetinin korunmak istendiğine dikkat çekmektedir. Yükseltilen çevre duvarı çatı sularının serbestçe akma-

sını önlediğinden, duvarın kubbe aralarına karşı gelen kısımlarına çötenler yapılarak sorun çözümlenmiştir.

Avluda şadırvan vb öge kalmamıştır. Sepet ve sandalye deposu olarak kullanılan dershane harap durumda olmasına karşın görkemini korumaktadır.

Güneybatı yönüne açılan girişte yan söveler kalmamıştır. Basık kemerli olarak mermer lento taşı mesnetsiz durmaktadır. 682x690 cm boyutlarında, kareye yakın planlı dershanenin kible duvarının ortasında üst pencere kemer seviyesine kadar yükselen, üstü malakari taçla bezeli, mukarnaslı bir mihrap yer almaktadır. Kuzey cephesinde üç alt, üç üst pencere düzeni uygulanmıştır. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmaktadır. Dışta özgün örtüye ait yalnız köşe sofalarında izler kalmıştır. Alem kırılmıştır.

Yaklaşık olarak 340x354 cm boyutlarındaki hücrelerin ara duvarlarında ocaklar yer almaktadır. Bu duvarlarda ocağın iki yanında iki alt, iki üst nişle tekrarlanan bir düzen oluşturulmuştur. Bir sıra taş, üç sıra tuğladan oluşan almaşık dokulu kuzey cephesinde iki alt, iki üst pencere düzeni uygulanmıştır. Mermer söveli olan alt pencerelerin tuğladan üstten teğetli sivri kemerleri vardır; kemer aynaları tuğla dolguludur. Tuğla kemerli olan üst pencereler alışıldan daha küçük boyutlardadır. Avlu cephesinde kapı ve pencere kemerlerinde basık kemerler kullanılmıştır. Kuru-nabilen pencere söveleri mermerden ve profillidir. Pandantifti kubbelerle örtülü olan hücrelerin kurşun örtüleri kalmamış, üstte kalın bir toprak birikintisi oluşmuştur. Ocakların bacalarının şapkaları düşmüş, yalnız tuğla gövde kısımları yer yer korunmuştur.

1869'da işler durumda olan medresenin 1914 tespitlerinde öğrencilerin barınmasına elverişli olmadığı ileri sürülerek, yeniden yapılması önerilmiştir. Pervititch'in 1941 tarihli planından anlaşıldığına göre medresede yoksullar barınmaktadır. Bu haritada kuzeybatıda arsa olarak gösterilen alan da aslında Siyavuş Paşa Sarayı kompleksine ait olmalıdır. 1970'lerde avluya briketten kulübeler yapılmış ayrıca hücrelere ara katlar eklenerek daha fazla seyyar satıcının burada kiracı olarak barındırılma-

Siyavuş Paşa Medresesi

Zeynep Ahunbay

sına çalışılmıştır. Avlu ve hücreler şu anda eklerden arındırılmışlarsa da yapının kubbelerindeki ağaçlar temizlenmeyi, oyulmuş duvarlar acil müdahaleyi beklemektedir.

Bibi. *TSM Arşivi*, D. 4501; *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*, Defter no. 732, s. 295, sıra 254'te kayıtlı Fatma Sultan binti Sultan Selim adına Siyavuş Paşa tarafından düzenlenen tarihsiz vakfiye; Evliya, *Seyahatname*, II, (1969), 25; Ataî, *Hadaiku 'l- Hakaik*, 649; Ayvansarayî, *Hadika*, I, 110; *Sicill-i Osmani*, III, 116; H. D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *TD*, S. 27 (1973), 83; Ayverdi, *istanbul Haritası*, B 4; J. Pervititch, *Sigorta Planı*, Eminönü Pafta 69 (1941); Danişmend, *Kronoloji*, III, 63; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 420;

Ce-zar, *Yangınlar*, 343; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri*, 372-374; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 65; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 48; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 42; S. Genim, "Sinan'ın Sivil Yapılan", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, İst., 1988.

ZEYNEP AHUNBAY

SİYAVUŞ PAŞA TÜRBESİ

Eyüp'te, Camiikebir Caddesi'nde, Sokollu Mehmed Paşa Türbesi ve Medresesi'nin karşısındadır.

Türbede yatan Siyavuş Paşa, Hırvat veya Macar asıllıdır. II. Selim'in (hd 1566-1574) kızı Fatma Sultan ile evlenmek suretiyle saraya damat olmuştur. Hazine kethü-dalığı, mirahurluk, yeniçeri ağalığı ve Rumeli beylerbeyliği yaptıktan sonra 1582'de sadrazam olmuştur. 1584'te azledilmiş, 1592'de yeniden sadrazam olmuştur. Yeniçeri isyanlarının onun uğursuzluğuna bağlanması ile 1591'de tekrar azledilmiş ve Üsküdar'daki bahçesine çekilmiştir. 1602'de vefat etmiştir.

Türbe Mimar Sinan'ın eseridir. *Tezkire-tü'l-Ebniye'âs* Sinan'ın Siyavuş Paşa ve evlatları için olmak üzere iki türbesi zikredilir. Ancak, iki ayrı türbe yoktur, Sinan'ın 1582-1584'te Siyavuş Paşa'nın çocukları için yaptığı türbede, 1602'de Siyavuş Paşa da toprağa verilmiştir. Türbenin dışındaki yan pencere kemerinde bulunan 1011/ 1602-03 tarihli kitabeye dayanılarak yapının Mimar Davud Ağa'ya mal edilmesi yanlıştır. Bu, türbenin yapım tarihi değil, Siyavuş Paşa'nın vefat tarihidir.

Türbe dıştan onaltıgen planlıdır, içeride ise sekizgene dönüşür. Kubbe bu sekizgene oturmuştur. Türbenin önünde iki sütuna oturan kubbeli bir yapı vardır. Yapı kesme küfeki taşındandır, kemerlerde pembe somaki dönüşümlü olarak kullanılmıştır. İki katlı pencere düzeninde alt kat pencereler içeriye dolap şeklinde yansımıştır. Köşeler ve duvar yüzeyleri silmelerle bölünmüştür.

İç süslemesi, özellikle devrinin sıraltı dekorlu çinilerinin seçkin örnekleri bakımından zengindir. Pencere alınlıkları ve bunların üstünü dolaşan kuşak, yazı dekorludur (Âyetü'l-kürsî). Ayrıca, girişin iç tarafında hatayiler ve yukarıda kandil desenli çiniler, benzeri bulunmayan orijinal örneklerdir.

Türbede ikisi ahşap sanduka ve dokuzu mermer lahit olmak üzere 11 mezar vardır. Ahşap sandukalardan biri Siyavuş

SKİLİTZES, İOANNES

22

SOFİA LİMANI

SKİLİTZES, İOANNES

(11. yy'ın ikinci yansı) Bizanslı saray memuru ve tarihçi.

811-1057 arasını anlatan tarih eseri ve bunu süsleyen minyatürlerle tanınır.

Yaşamına ilişkin bilgiler azdır. *Sinop-sis Historiarum* adlı eserine bakılırsa "kuropalates" (şerefli bir unvan) ve "drungari-os tes viglas" (muhafız alayı komutanı) idi. Bazı yazarlar 1092'de aynı görevleri ifa etmiş İoannes Thrakesios ile Skilitzes'in aynı kişi olduğunu ileri sürerler.

Skilitzes'in eseri, 8. yy yazarı Teofanes'in(->) tarihinin devamı niteliğindedir. Skilitzes, Teofanes'i en güvenilir tarihçi olarak kabul ederken aralarında Mihael Psellos'un(->) da bulunduğu çağdaşları ile karşılaştırır.

Siyavuş Paşa Türbesi

Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

Paşa'ya aittir. Mermer lahitler çift meyilli mermer kapaklıdır ve kemerli kaidelere otururlar. Kapakların bazılarında Kelime-i Tevhid, üçünde ise Siyavuş Paşa'nın evlatlarına ait olduklarını belirten yazılar vardır (Abdülkadir bin Siyavuş Paşa 990/1582; Ahmed bin Siyavuş Paşa 989/1581; Süleyman Bey bin Siyavuş Paşa 994/1586). La-hitlerin çeşitli yüzeylerinde, çoğu çiçek motifleri olmak üzere kabartma süslemeler vardır.

Yapı, 1940'lardan başlayarak 1970'lere kadar süren restorasyondan sonra oldukça iyi durumdadır. Kalem işleri yenilenmiştir. Çinilerin ise bir kısmı kırılmış veya yerinden düşmüştür.

Bibi. Unsal, *Türbeler*, 85; Akakuş, *Eyyûb Sultan*, 230-233; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 280, 330; Sözen, *Mimar Sinan*, 264; Kuran, *Mimar Sinan*, 329; Demiriz, *Türbeler*, 68-71.

YILDIZ DEMİRİZ

Skilitzes, günümüze ulaşmamış sayısız kaynaktan yararlanmış, kitabın bölümlerini de farklı üsluplarda kaleme almıştır. Örneğin II. Nikeforos Fokas'ı (hd 963-969) ele alan bölümde başvurduğu kaynakların varlığı sonuç ile yazarın imparatora karşı takındığı tutum arasında çelişki vardır. Skilitzes bu bölüm için Fokas sülalesinin bir tür vekayinamesi (kronik) olan bir eserden ve Leon Diakonos adlı bir yazardan yararlanmıştır. FV. Mihael'i(->) (hd 1034-1041) anlatan bölüm birbiriyle ilintili kısa parçaların ait arda dizilmesiyle vakanüvist-çe yazılırken (ki bu Teofanes'in tarzıdır), IX. Konstantinos(->) dönemi (1042-1055) oldukça uzun fakat kronolojik açıdan fakir bölümlerle betimlenmiştir. Skilitzes'in baş kişisi olan Katakalon Kekaumenos adlı general ise muhtemelen yazarın yakın olduğu biriydi.

Orijinal metinden 11-12. yy yazarı Ked-renos'un yaptığı bir çeviri ile tanınan yazarın eserinden 12. yy'da yapılan ve *Skilitzes Yazması* adıyla tanınan bir kopya, Madrid Milli Kütüphanesi'nde saklanmakta olup, Bizans saray

törenleri, savaş aletleri, deniz ve kara taşımacılığı hakkında çok değerli 574 adet minyatürü içermektedir. Bunların 100 kadarının orijinal olduğu sanılmaktadır. Bazı araştırmacılar *Scylit-zes Continuatus* denilen ve 1057'den

«^«^'wX>*

Madrid Ulusal Kitaplık'ta bulunan Skilitzes yazmasından bir minyatür; Bizanslı soylu kadın Danielis tahtirevan ile giderken, 9. yy. *Galen Alfa*

1079'a kadar dönemi anlatan yazmaların da ona ait olduğunu ileri sürerler.

Bibi. I. Thurn, *Ioannis Scylitzes Synopsis Historiarum*, Berlin-New York, 1973; B. Prokic, *Die Zusatze in der Handschrift des Johannes Skylitzes*, Münih, 1906; D. I. Polemis, "Some Cases of Erroneous Identification in the Chronicle of Skylitzes," *Byzantinoslavica*, S. 226 (1965), s. 74-81; Ostrogorsky, *Bizans*, 432-434; E. T. Tsolakis, *Skylitzes Continuatus*, Selanik, 1968 (Grekçe); A. Grabar-M.- Manoussacas, *L'Illustration du Manuscrit de Skylitzes de la Bibliotheque de Madrid*, Venedik, 1979.

AYŞE HÜR

SOCIETA OPERAIA

istanbul'da İtalyan Levantenlerince kurulan ve günümüze değin varlığını sürdüren kültür kulübü.

Societa Operaia di Muttuo Soccorso Derneği İtalya'dan siyasi mülteci olarak gelmiş bulunan Garibaldi yanlısı ve hepsi işçi olan 41 kurucu üye tarafından 17 Mayıs 1863'te kuruldu. Örgütün asli başkanlığı Giuseppe Garibaldi'ye verilirken, onursal başkanlığına Mazzini getirilmiştir. Derneğin müdavimlerinin dilinde ise kulübün adı Dopo Lavore (iş sonrası) idi. Kuruluş amacı İtalyan kolonisi içindeki işçilere, fakir, yaşlı ve korunacak durumdakilere yardım etmek olan dernek, bu amaç etrafında birçok çalışma yaptı, konserler, balolar düzenledi; İtalyan kolonisi içinde müzik, tiyatro dernekleri ve bir de orkestra kurdu. Yardımları sadece koloni ile sınırlı kalmadı; gerekli hallerde Osmanlı Dev-leti'ne, İtalya'ya ve yabancı ülkelere de yardımlarda bulunmuş olan kuruluş, günümüzde de aynı amaç doğrultusunda işlevini sürdürmeye çalışmaktadır.

Kurulduğu 1863'ten 1886'ya kadar farklı binalarda (önce İngiltere Sefareti'nin karşısında, sonra Tünel Jurnal Sokağı'nda) çalışmalarını sürdüren dernek, 1884'te bugün halen mevcut olan binasını yaptırmak üzere Beyoğlu'nun merkezinde bir yer satın almıştır. Caterina Lebon'dan satın alınan arsa ile yanındaki üç eski ev yıktırılarak yaptırılan bugünkü binanın tasarımı Ale-xandre Vallaury'ye, uygulaması ise Bot-tarlini'ye aittir.

2 Kasım 1884'te binanın temeli atılmış, inşa sırasında yapının temeline anı olarak içinde II. Abdülhamid ve Kral I. Umberto ile yönetim kurulu başkanı

ve üyelerinin adlarını taşıyan belgeler, İtalyan ve Türk paraları, derneğin ana sözleşmesi, dernekten söz eden günlük bir gazetenin bulunduğu bir şişe konulmuştur. İnşaatı yaklaşık 1 yıl süren yapı, 1886'da, Societa Operaia derneğinin yeni binası olarak kullanılmaya başlanmıştır. II. Abdülhamid derneği vergiden muaf tutmuştur. 1882'de ölmüş olan Garibaldi artık derneğin daimi manevi başkanıdır. Bugün Beyoğlu İlçesi, Asmalımes-cit Mahallesi, 2. pafta, 303 ada, 40 no'lu parselde (eski 1473 ada, 53 parsel), 2-4 kapı numaraları ile kayıtlı bulunan bina İstiklal Caddesi'ne bağlanan Deva (eski Eczacı) ve Perükâr (eski Latin) çıkmazlarına cepheli olup Meşrutiyet Caddesi üzerindeki Fresko Pasajı, Pinto Apartmanı ile İstiklal Caddesi üzerindeki 4. Sigorta Hanı'na bi-

tişiktir. Yapıldığı 1886'dan günümüze kadar çok fazla değişiklik geçirilmeden gelebilen bina, bodrum, zemin ve iki normal kat olmak üzere üç katlıdır. İçinde, kütüphane, okuma, bilardo, yemek ve yönetim kurulu toplantıları için salonlar bulunan binada, ayrıca kalabalık resepsiyonlar için de büyük bir salon vardır. Sahne ve balkonlu olan bu büyük salonda İtalya'nın önemli günlerinde ve önemli kişilerin İstanbul'a gelişlerinde davetler düzenlenmiş, İtalyan kolonisinin toplantı yeri olarak kullanılmıştır.

Yapıldığı dönemde, binanın tamamı dernek olarak faaliyet gösterirken, bugün sadece birinci katı bu amaçla kullanılmaktadır. Zemin ve ikinci kat derneğe gelir getirmesi amacıyla kiraya verilerek, zemin kat restorana, ikinci kat ise özel bir şirketin yemekhanesine dönüştürülmüştür.

Yapının içinde, duvarlarda madalyonlu girlandlar düz ve kasetli tavanlarda stilize bitki motiflerinden oluşmuş neoklasik etkili eklektik bir süsleme tarzı görülürken, dış cephelerde bariz bir üslup özelliği göze çarpmamaktadır.

Bugün Societa Operaia'nın kütüphane ve arşivinde tarihi değeri olan birçok belge muhafaza edilmektedir.

Bibi. A. Mori, *Gli Italiani a Costantinopoli*, Milano, 1906; Societa Operaia 1884 ve 1886 yılları yönetim kurulu toplantı tutanakları.

HALE TOKAY

Societa Operaia binasının kesiti. Rölöve H. Sezgin-H. Tokay

SOFCU HANI

Eminönü İlçesi'nde, Nuruosmaniye Caddesi ile Tavuk Pazarı Sokağı'nın kesiştiği köşede, kısmen Haznedar Hanı'nın arsası üzerinde inşa edilmiştir. Bulunduğu alanın şekline uyan yapı, bir cephesiyle Nuruosmaniye Caddesi'ne açılmakta, batı kenarı medrese yapısı ile sınırlanmaktadır.

Bitişik nizam konumu, Kapalıçarşı yakınında inşa edilmesi ve aynı alandaki han-

Sofcu Hanı

larla mimari benzerliğiyle 18. yy'a tarihle-nebilen yapı iki katlı olarak inşa edilmiştir.

Sofcu Hanı, arsa durumuna uyan plan yorumuyla ve beşik tonozlu bir giriş mekânıyla avluya açılmakta, günümüze çok harap durumda ulaşan avlu revakları iki katlı düzenlemesi ve taş merdivenleriyle dikkati çekmektedir.

Üst kat revakları tuğla-derz dokulu yuvarlak kemerli olup, bu kemerleri taşıyan payeler de tuğla-derz dokulu olarak taşıyıcı sistemi oluşturmaktadır. Zemin kat re-vaklarındaki taşıyıcı sistemin farklı olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Zemin kattaki mekânları çok değişmiş olmasına karşılık dikdörtgen kapı söveleri, bu mekânların birer kapı ile revak altına açıldıklarını gösterir. Üst kat mekânları ise birer kapı ve pencere ile revaklara açılmaktadır. Ocak nişleri günümüze ulaşmayan mekânların beşik tonoz örtü sistemine sahip olduğu anlaşılır.

Yapıda Nuruosmaniye Caddesi'ne açılan cephede taştan yay kemerli kapı açıklığı ile taş-tuğla-derz sıralardan oluşan cephe üstte tuğladan kirpi saçak friziyle sonlanır.

Avlu cephelerinde tuğla-derz dokulu payeler ve kemerler dışındaki yüzeylerde moloz taş ve tuğla hatıllara yer verilmiştir. Avluda beşik tonoz örtülü bir bodrum da bulunmaktadır. Özgün durumundan çok şey kaybederek günümüze ulaşabilen bu ticaret yapısı, bulunduğu ticari alandaki diğer hanlarla ortak kaderi paylaşmaktadır. Bibi. Güran, *istanbul Hanları*, 136-137.

GÖNÜL CANTAY

SOFİA LİMANI

Bugünkü Kumkapı mevkiinde bulunan önemli bir Bizans limanı. Tarih boyunca, İulianos'un Limanı, Kontoskalion ya da Kontoskelion Limanı, Osmanlı döneminde ise Kadirga Limanı olarak tanınmıştır.

Antik çağda, Konstantinopolis'in bir ticaret merkezi olarak önemi, Haliç üzerinde, Neorion(->) (bugünkü Sirkeci) civarındaki korunaklı limanlarından kaynaklanıyordu. 330'da kentin Konstantinopolis adıyla yeniden kurulmasından sonra daha geniş kapasiteli limanlara ihtiyaç doğ-

ması üzerine Marmara kıyısındaki açık körfezde ileride Theodosius Limanı(->) ve So-fia Limanı adıyla tanınan iki büyük liman kurulmuştu.

Bunlardan Sofia Limanı, aslında İuli-anus(->) döneminde (361-363) yapılmıştı ve onun adını taşıyordu. 420'lerin ikinci yarısına ait bir çeşit resmi tanıtım kitabı olan *Notitia urbis Constantinopolitanae* de(->) liman "yeni liman" olarak zikredilir. Aynı kaynakta sözü edilen ve Yunan al-fabesindeki sigma (C) biçiminde olan reva-ğın limana ait bulunması muhtemeldir.

- I. Anastasios(-t) döneminde (491-518) İulianos'un Limanı temizlendi ve büyük bir mendirekle korunaklı hale getirildi. Limanı süsleyen İulianos'un heykeli, 535'te düşerek yıkıldığında yerine bir haç dikilmişti.
- Bu liman, II. İustinos (hd 565-578) ve karısı Sofia'nın 570'lerin ikinci yarısında başlattıkları sanılan yoğun restorasyon faaliyetine atfen Sofia'nın Limanı olarak anılmaya başladı. Sofia Limanı, yalnızca Kumkapı'daki Kadirga Limanı bölgesini değil, aynı zamanda doğuya, Küçük Ayasofya'ya kadar uzanan düz kıyı şeridini de kapsıyordu. Yeni liman, Sofia'nın, kocasının ve başka önemli kişilerin heykelleri ile süslenmişti. Sofia, liman yakınlarında bir saray yaptırdı ve kocası II. İustinos'un ölümünden (578) sonra burada yaşadı. Bu saray, 582-593 arasında, II. İustinos'un halefi Tiberios'un karısı dul Anastasia'yı da konuk etmiştir.
- Herakleios(->) (hd 610-641), İmparator Fokas'ı (hd 602-610) tahtından indirmek için bir donanma ile Kartaca'dan Konstantinopolis'e geldiğinde, karaya Sofia Limanı'nda ayak basmış ve karargâhını buraya kurmuştu.
- Theodosius'un Limanı gibi, Sofia Limanı da her zaman körfezdeki alüvyonlu birikintiler tarafından tehdit edildi. Bilinmeyen bir zamanda, limanın tüm doğu yakası iptal edildi ve duvarlarla çevrildi. Bu olay olasılıkla, deniz surlarının büyük bölümünün onarıldığı ve tahkim edildiği Teofilos(->) döneminde (829-842) meydana gelmişti. Artık küçülen yeni limanın güneydoğu köşesindeki 44 numaralı kule de, VI. Leon(->) zamanında (886-912) onarım gördü.

SOFULAR CAMÜ

24

25

SOĞANAĞA MESCİDİ

Orta Bizans döneminden itibaren. Sofia'nın Limanı, aynı zamanda Kontoskalion (kısa iskeleli) ya da bazen Kontoskelion olarak adlandırılmaya başladı. Kontoskelion adının, III. Leon(->) döneminde (717-741) yaşamış Kontoskelis'in (kısa bacaklı) adından bozma olduğu yolundaki hikâye tümüyle uydurma olmalıdır. Öte yandan bazı eski haritalarda görüldüğü gibi, burada Sofia ve Kontoskelion gibi bağımsız iki küçük limanın inşa edilmiş olması da pek olası değildir.

Sofia Limanı'nda yapılan son büyük restorasyon VIII. Mihael (1261-1282) ve II. Andronikos Paleologos (1282-1328) dönemlerindedir. Liman, Bizans'ın sonuna dek imparatorluk donanmasının ana üssü idi. Geç dönemde, 9. yy'da faaliyetine son verilen limanın bir bölümü, tersane ve askeri malzeme deposu olarak kullanıldı. Deponun kuruluş tarihi belli değildir fakat Teofilos döneminden hemen sonra olmalıdır.

Konstantinopolis'in Osmanlılarca fethinden (1453) sonra, Sofia Limanı hem liman hem de askeri malzeme deposu olarak kullanılmaya devam etti. Limanın bu dönemdeki adı Kadırğa Limanı'dır. 1513'te, Osmanlı donanmasının merkez üssü, Ka-sımpaşa'daki Tersane-i Amire'ye nakledildikten sonra limanın faaliyetine son verildi ve 1570'te, civarda bir sarayı ve camii bulunan ve limandan yükselen kötü kokulardan rahatsız olan Sokollu Mehmed Pa-şa'nın emri üzerine dolduruldu fakat eski limanı çevreleyecek duvarlar hiçbir zaman inşa edilmedi.

Bibi. Dirimtekin, *Marmara Surları*, 55-58; Ja-nin, *Constantinople byzantine*, 228-234; A. Stauridu-Zaphraka, "Kontoskalion ve Heptas-kalon" (Yunanca), *Byzantina*, S. 13 (1985), s. 1303-1328; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 436-438, 483-484, 570-578.

ALBRECHT BERGER

SOFULAR CAMİİ

Fatih İlçesi'nde, Sofular Caddesi ile Molla Hüsrev Sokağı'nın kesiştiği köşede, Şeyh Süleyman Tekkesi karşısındadır.

Banisi Şeyhülislam Molla Hüsrev Efen-di'dir. Yapı banisinin isminden dolayı "Molla Hüsrev Mescidi" olarak tanınmaktadır. 865/1460'ta inşa edilen yapı çeşitli onarımlarla günümüze ulaşmış, 17. yy'ın ikinci yarısında minber ilavesiyle camiye dönüştürülmüştür. Bugünkü görünümünü ise 1920'lerde Trabzonlu hayırsever bir kadının yaptırdığı tamiratla almıştır. Dikdörtgen planlı, kagir duvarlı cami, geniş bir kiremitli çatıyla örtülmüştür. Çatılı camiler içinde en büyük olanlarmdandır. Mihrap kısmı dışarıya taşkın kare biçimlidir. Ayrıca mihrap bölümü yine dışarı taşkın bir biçimde yapılarak kuvvetle vurgulanmıştır. Mihrap duvarının alt kısımda dört, mihrap çıkıntısının sağında ve solunda ikişer tane, mihrabın yanlarında ise iki tane dikdörtgen, sade bir şekilde yapılmış pencere" bulunur. Doğu ve batı duvarının alt kısımları sağır bırakılan mescidin, bu cephelere ait üst kısımlarında ise beşerden on ta-

Sofular Camii

Ertan Uca, 1994/TETT\Arşivi

ne üstlük adı verilen tepe penceresi bulunmaktadır ki, pek rastlanmayan bu durum yapı için orijinaldir. Kuzeybatı tarafında camiye bitişik olarak yeniden inşa edilen minare taştan tek şerefelidir. Tuğladan inşa edilmiş eski minare çarpık bir biçimde yapılmış olan son cemaat yerinin ortasında kalmıştır. Caminin içerisinde bulunan altı tane direğe oturan ahşap mahfil II. Mah-mud döneminden (1808-1839) kalmadır ve ampir üslubundadır(->). Ahşap minberi *Hadîka'ya*. göre

IV. Mehmed zamanında (1648-1687) Ahmed Paşa'nın oğlu Girit Valisi Mehmed Bey koydurmuştur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, 136; Barkan-Ay-verdi, *Tahrir Deften*, 165; Ayverdi, *Fatih 111*, 463-464; Öz, *İstanbul Camileri*, 123; *Fatih Camileri*, 174.

EMİNE NAZA

SOFULAR HAMAMI

Fatih İlçesi'nde, Sofular Caddesi ile Molla Hüsrev Sokağı'nın kesiştiği köşede, Sofular Camii'nin(->) karşısında yer almaktadır.

II. Bayezid dönemine (1481-1512) ait olduğu söylenen hamamın yaptıranı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Farklı plan özelliklerine sahip kadınlar ve erkekler kısımlarından oluşan bir çifte hamamdır.

Sofular Caddesi üzerinde yer alan kapıdan geçilerek erkekler bölümünün dikdörtgen planlı soyunmalığına girilir. So-yunmalık çift kat halinde düzenlenmiş, ahşap bölmelerle ayrılan, camlı otuz yedi küçük soyunma odasından oluşur. Zemin mermer kaplı olan bu bölümün giriş aksı üzerinde, kare formlu ve çift çanaklı bir havuz yer alır. Bu havuzun üzerinde sekizgen gövdeli, ahşap bir aydınlık feneri mevcuttur. Soyunma bölümünden ılıklik bölümüne geçişi sağlayan kapının solunda, orijinalinin yerine günümüzde siyah ve be-

yaz mermer kullanılarak yapılmış olan bir çeşme bulunur.

"L" planlı ılıklik bölümü, birbirine sivri kemerli kapılarla bağlı üç bölümden oluşur. Aynalı tonozla örtülü dikdörtgen planlı orta bölüm, yarım duvarlarla bölmelerle ayrılmış, geniş bir mekândır. Sağda pan-dantifli kubbe ile örtülü, dört kurnalı kare bir mekân, solda ise orta bölüme dik gelişen, aynalı tonozlarla örtülü temizlik mekânları ile tuvaletler bulunur.

Sıcaklığa iki yanında uzun sedirlerin bulunduğu eyvana açılan bir kapıyla geçilir. Sıcaklık bölümü, merkezinde altıgen formlu mermer bir göbektaşının bulunduğu ve altı ayak üzerine sivri kemerlere oturan büyük bir kubbenin örttüğü orta mekân ile bu mekânın kenarlarına yerleştirilmiş aynalı tonozlarla örtülü, üçer kurnalı altı eyvandan oluşur. Giriş eyvanının iki yanından kare planlı halvet hücrelerine geçit veren kapılar açılmıştır. Tromplu kubbeli iki halvetin dörder kurnası, girişin sağında bulunan halvetin su deposuna açılan bir penceresi mevcuttur.

Molla Hüsrev Sokağı üzerinde yer alan kapı ise kadınlar bölümünün dikdörtgen planlı soyunmalığına açılır. Üç kat halinde düzenlenen soyunnıalık, ahşap bölmelerle ayrılmış, camlı yirmi altı odadan oluşur. Oldukça yüksek olan ahşap tavanı pa-salı ve geometrik süslemelidir.

Ilıklik bölümü pandantifli kubbe ile örtülü, enine dikdörtgen planlı bir mekân olup yarım duvarlarla ayrılmış birer kurnalı bölmelerden oluşur. Ayrıca

girişin sağından, beşik tonozlu bir koridorla, kubbeli tuvalet mekânına ulaşılır.

Ilıklığın solundan alçak bir kapı ile sıcaklığa geçilir. Sıcaklık bölümü, merkezinde kare formlu mermer bir göbekteşinin bulunduğu enine uzanan kubbeli orta mekân ile girişin sağında bulunan sivri kemerle ayrılmış ve pendentif kubbeli bir eyvandan oluşur. Ayrıca bu eyvanın iki yanında kare planlı ve tromp kubbeli birer halvet hücresi yer almaktadır. Halvetlerde ve eyvanda dörder tane olmak üzere sıcaklıkta on dokuz kurna mevcuttur.

Bibi. Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 412, 413; N. Köseoğlu, "İstanbul Hamamları", *TTOKBelleteni*, S. 128 (1952), 7-11; *Fatih Camileri*, 308. YASEMİN SUNER

SOFULAR TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Sofular semtinde, İskender Paşa Mahallesi'nde, Sofular Caddesi ile Sofular Tekkesi Sokağı'nın kavşağında, semte ve tekkeye adını vermiş olan caminin karşısında yer almaktadır (bak. Sofular Camii).

İstanbul'un en eski Halvetî tekkelerinden olan bu tesis 16. yy'ın başlarında Şeyh Süleyman-ı Rumî tarafından kurulmuştur. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nâe* ve Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâ-j;â*'sında yer alan kayıtlardan Şeyh Süleyman-ı Rumî'nin Edirneli, Şemseddin adında bir şahsın oğlu ve Mesud-i Acemî adında bir şeyhin halifesi olduğu, vakfiyesinin 916/1510'da Rebiyülevvel ayının ortalarında tescil edildiği anlaşılmaktadır.

Mecmua-i Tekâyâ'daki şeyhler listesinde eksikler bulunmakta, zaman içinde meşihatın birçok tarikat arasında el değiştirmiş olduğu görülmektedir.

Şeyh Süleyman-ı Rumî'den sonra halifesi Şeyh Ekmeleddin Efendi (ö. 1577) posta geçmiş, bu postnişini de kendi halifesi Rusçuklu Şeyh Mustafa Beşanî Efendi (ö. 1597) izlemiştir. Dördüncü postnişin Koğacızaade Şeyh Mehmed Efendi'yi (ö. 1617) izleyen 4 kişinin adları söz konusu listede bulunmamakta, ancak bu arada Halvetîliğin Sinanî koluna bağlı olduğu rivayet edilen, musikişinas Mehmed Müstakim Efendi'nin (ö. 1709) hem bu tekkede hem de yakında yer alan Alâeddin Tekkesi'nde şeyhlik yaptığı bilinmektedir (bak. Alâeddin Mescidi ve Tekkesi). Sofular Tekkesi'nin dokuzuncu postnişini, Balat-Eğrikapı arasındaki Gülşenî Tekkesi'nin banisi, bu tarikatın Sezaî koluna bağlı Gürcü Şeyh Ali Efendi'nin (ö. 1773) halifesi Şeyh Hafız Mustafa Efendi'dir (ö. 1791). Mustafa Efendi'den sonra Celvetî tarikatından Mudanyalı Şeyh Yakub Efendi (ö. 1808) ile oğlu Şeyh Mehmed Nured-din Efendi (ö. 1849) meşihat görevini üstlenmişler, adı geçen iki şeyh aynı zamanda Alâeddin Tekkesi'nde de postnişin olmuşlardır. M. Nureddin Efendi'nin vefatını müteakip Sofular Tekkesi'nin postu, Halvetîliğin Şabanî koluna bağlı Geredevî (Halilî) şubesinin kurucusu Geredeli Şeyh Halil Efendi'nin (ö. 1858)

halifelerinden Şeyh Ömer Fuadî Efendi'ye (ö. 1857) intikal etmiş, kendisinden sonra büyük oğlu Şeyh Abdullah Rüşdî Efendi (ö. 1881), küçük oğlu Şeyh Yakub Efendi (ö. 1902) ve Yakub Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Salahaddin Efendi bu görevi sürdürmüşlerdir.

Kaynaklarda birçok başka adla da (Ek-mel, Süleyman Ekmeleddin, Şeyh Hafız, Şeyh Süleyman Efendi, Şeyh Süleyman Halife) anılan Sofular Tekkesi'nin ayin günü 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de pazar*, Bandır-malızade A. Münib Efendi'nin 1307/1889-

90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'smda*. cuma olarak belirtilmiştir. Ayin günündeki bu değişiklik tekkenin meşihatında gözlenen tarikat değişikliği ile açıklanabilir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 6 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği kayıtlıdır.

Sofular Tekkesi'nin günümüzde kısmen mevcut olan binaları 19. yy'ın ikinci yarısına aittir. Kareye yakın dikdörtgen bir alana (13,50x13 m) yayılan ana bina kagir duvarlı, basık tavanlı bir bodrum katı üzerine oturur. Özgün kullanım amacı tam olarak tespit edilemeyen bodrum katında, yemekhane (taamhane) olması muhtemel geniş bir mekânla iki adet kare planlı oda tespit edilmektedir. Tevhidhane, türbe ve meydan odası niteliğinde bir mekânı barındıran zemin katın girişi doğu cephesin-dedir. Dikdörtgen açıklıklı girişi izleyen ufak taşlığın sağında, aynı zamanda tevhid-hane ile bağlantılı meydan odası, solunda dört adet ahşap şeyh sandukasını barındıran türbe yer almaktadır. Gerek meydan odası gerekse de türbe, ahşap iskeletli duvarlarla inşa edilmiş, duvarlar içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile donatılmıştır. Dördü doğuya, biri güney, ikisi giriş taşlığına (kuzeye) açılan toplam yedi adet dikdörtgen açıklıklı pencereye sahip olan türbeden tevhidhaneye de üç adet pencere açılmış, böylece Sofular Tekkesi'nde de tarikat yapılarına has ibadet mekânı-türbe bağlantısı kurulmuştur.

İç düzenlemesi ve mimari öğeleri ile alelade bir mescidin özelliklerini yansıtan, dikdörtgen planlı tevhidhanenin güney ve batı duvarları kagirdir. Güney duvarının ekseninde yarım daire planlı mihrap, bunun yanlarında, yuvarlak kemerli iki büyük pencere, batı duvarında da aynı türde dört pencere sıralanır. Mekânın kuzey duvarı boyunca iki katlı mahfiller uzanmakta, dört adet ahşap dikme, kadınlara tahsis edilen fevkani mahfili taşımaktadır. Kadınlar mahfili, mihrap ekseninde kavisli bir çıkma ile genişletilmiş ve çubuklu

Sofular

Tekkesi'nin

ana binasının

planı.

M. Baha Tanman,

korkulukla sınırlandırılmıştır. Kıрма çatı ile örtülü olan, günümüzde kız Kuran kursu olarak kullanılan ana binanın kuzeybatısında yer alan girift planlı, tek katlı, ahşap selamlık binası ile yeri tespit edilemeyen harem binası tarihe karışmıştır. Ana binanın kible yönündeki hazireyi, tekkenin ilk inşa döneminden kalmış olması muhtemel, almaşık örgülü bir duvar kuşatmakta, söz konusu duvarda kesme küfeki taşından sövelerin çerçevelediği, kare açıklıklı ve demir parmaklıklı pencereler sıralanmaktadır. Hazirede gömülü olanlar arasında, 19. yy'ın Divan şairlerinden Çerkeş Şeyhizade Kazasker Mehmed Tevfik Efendi de (ö. 1901) bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 310, no. 1807; Çetin, *Tekkeler*, 584; Ayvansarayî, *Hadika*, 1,136; *Âsttâne*, 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmî*, I 60-61, no. 88; Münib, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 3; *İhsaiyat II*, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâ-yâ*, 20; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 141; H. Göktürk, "Ekmel Tekkesi", *İSTA*, IX, 4980; *Fatih Camileri*, 210-276; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhlan*, İst., 1994, s. 88.

M. BAHA TANMAN

SOĞANAĞA MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, Soğanağa Sokağı ile Nur Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Banisinin II. Bayezid'in (hd 1481-1512) soğancıbaşı Sinan Ağa olduğu rivayet edilmektedir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ndeki* vakfiyesi 919/1514 tarihlidir. Bu vakfiyeye göre, 10.000 akçe nakit, Nişanca'da 15 hücreli 3 dükkanlı bir kervansaray, dükkânlar, evler, imam ve müezzin için evler vakfedilmiştir. Mescidin yenileme kitabesi vardır. Cümle kapısı üzerindeki mermer üzerine oyulmuş iki satırlık sülüs celisi kitabeden, mescidin 1329/1911' de yandığı ve 1331/1912'de yeniden inşa edildiği yazılıdır. Bu sırada devrinin üslubuyla kagir olarak yapılmıştır.

Bina yaklaşık 8x8 m ebadındadır. Çatılı ve geniş saçaklıdır. Sağda olan minaresi kısa ve güdüktür. Kesme taştan olan kare kaidesinin ilk yapısından olma ihtimali kuvvetlidir. Cümle kapısı önünde rüzgârlık şeklinde bir çıkıntı yapılmıştır. Bu çıkıntının sağ ve solda birer penceresi ve sivri kemerli bir girişi vardır. İçeride basık kemerli asıl cümle kapısı bulunmaktadır. Yenileme kitabesi bu kapı üzerindedir. Mescidin sol duvarında üç, diğerlerinde ikişer, sağ duvarında da biri örülü iki penceresi vardır. Duvar kalınlıkları yaklaşık 70 cm kadardır. Tavanda birbirini dik olarak kesen dört ana kiriş mevcuttur. Ancak, kirişler ve aralarındaki göçerime hacimler ve göbek ahşap kaplanmış ve çitalarla çeşitli geometrik desenlerle süslenmiştir. Mahfil, iki ahşap direk üzerindedir. Mihrap, dilimli olarak yapılmış ve boyanmıştır. Minber de ahşaptan ve boyalıdır. Mescidin sol tarafında iki kabir kalmıştır.

Bunlardan birisinde Soğan Sinan Ağa Camii mütevellisi Halil Ağa cariyesinin adı geçmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 135; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 123; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 130-131; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 291. İ. AYDIN
YÜKSEL

SOĞUKÇEŞME SOKAĞI

26

27

SOKAK FOTOĞRAFÇILARI

Soğukçeşme

Sokağı'nın

restorasyon

öncesi (üstte)

ve sonrasında

iki görünümü.

Erkin Emiroğlu

(üst), Nazım

Timuroğlu

ğı'na öncelik verdi. Kurumun kamulaştırma yetkisinin bulunmayışı, programı çok zorlaştırdı. Yokuş tarafındaki ilk bina 4.000.000 liraya satın alınmışken, hemen inşaata geçildiğinden, son mülk eve 100.000.000 lira ödenmesi durumu çıktı. Tekke, Vakıflar İdaresi'nin mülkiyetinde bulunduğundan, bu idareyi razı etmek gerekti. Bir formül ile haneyi yıkıp aynen inşa eden kurum, bunu devlete bağışlamakla beraber, kullanım için ayrıca kesintisiz kira ödemeyi üstlendi.

Yokuş başındaki sarnıç, tavanına yakın hizada toprak ve moloz dolmuş durumdaydı ve oto tamir atölyesi olarak kullanılıyordu. Burası satın alınıp onarımına geçildiğinde 10 m derinliğe sahip olduğu görüldü. Ancak yeni zemin, 7 m'de atıldı. Anıtlar kurulunun izni ile bu mekâna bir ocak eklenerek meydana çıkan salon, bir antik Roma lokantası üslubunda döşendi.

1986'da yeni haliyle açılan sokak, 10 mimara projelendirilmiş olarak, saray yö-

SOĞUKÇEŞME SOKAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Ayasofya ile Topkapı Sarayı surları arasındaki Sur-ı Sultani'ye(->) yaslanmış olan 12 evle, 1 Roma sarnıcının yer aldığı bu sokağın ilk kez 18. yy'da biçimlendiği tahmin edilebilir. Bu düşüncüyü doğrulayan iki kanıttan biri, bugün İstanbul Kitaplığı olarak yemden

inşa edilmiş olan en büyük parselde sahip evin tapusuna ait araştırmada, 18 Şaban 1198/1782 tarihli eski bir alım satım belgesinin bulunmasıdır. İkinci kanıt, sarnıç cehpesine monte edilen ve sokağa adını veren çeşmenin 1800 tarihini taşımasıdır. Burada tarihi 18. yy'dan daha eskiye giden bir yerleşim olsaydı, bir su hayratının da daha önce yapılacak olduğu kabul edilebilir.

Burada oturan nüfus, karşıdaki Ayasofya ve arkadaki Topkapı Sarayı ile ilgili kişilerdi. Saray kapısı tarafındaki birinci ev, Nazikî Tekkesi şeyhinin hanesiydi ki bu adı taşıyan ailenin bireyleri günümüzde de yaşamaktadır. Zamanla ve özellikle hanedanın Dolmabahçe'ye taşınmasından sonra bu sosyal dokuda değişim olmuş ve İstanbul'un orta sınıf tabakasından diğer aileler de ev sayısı sınırlı olan bu iç sokağa yerleşmişlerdir. Bunlara bir örnek, sokağın ortasında Ayasofya'nın aşevlerinin eski kapısının tam karşısına gelen 6. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün doğduğu evdir. Ko-rutürk'ün babası Şûra-yı Devlet azasıydı.

19. yy'da İstanbul'a gelen yabancı gezginler ve ressamalar, o zamanki تنها ama dağınık ve girift şehirde kolayca karşılırlarına çıkan bu yol ile özellikle ilgilenmişler ve eserlerine geçirmişlerdir. İngiliz ressam Lewis'in 1830'lar başına ait litografyası, sadece saray yönündeki ilk yapının (Nazikî Tekkesi), üstü kireç sıvalı ilk evin bir Anadolu konutu karakterine sahip olduğunu, onun devamındaki bütün evlerin bugünkü görünümlerine kavuşmuş olduklarını belgeliyor. Bu bütünlük ve iç tutarlılık, 1940'lı yıllara kadar değişmeden kaldı. O tarihten itibaren, bütün bu evlerde oturan aileler çıktıkça, yerlerini yoksul kesim işgal etti ve oda oda kiralama dönemi başladı. Bu kullanım, hepsi ahşap olan evleri hızla tahrip etti. 1970'lere gelindiğinde, sura yaslanmış 12 bina ile yokuş tarafında, sol koldaki 3 ahşap ev, tam anlamıyla enkaza dönmüş bulunuyordu. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Kürsüsü'nün öncülüğünde, Kültür Bakanlığı ve Anıtlar Yüksek Kurulu burayı özel bir dikkatle ele aldılar. Binaların rö-löveleri *Resmi Gazete*'de yayımlandı ve sokağın aynen yapımı zorunluluğu böylece hukukilik kazandı. Evlerin beton apartmanlara dönüşmesi, böylece engellenmiş oldu. Fakat bu yasal ama soyut kalan koruma, pratikte somut bir sıhhatleştirme girişimim getirmedi ve ne sahiplerine ne de kamu idarelerine, sonuç alacakları bir fi-nans kaynağı sağlanabildi.

1984'te, az ilerideki Reji Nazırı Kona-ğı'nı aynı üslubu içinde bir otele (Yeşil Ev) dönüştürmüş olan Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, bu örneğin doğurduğu ilgi ve kazandığı uluslararası başarı üzerine 1985 programında Soğukçeşme Soka-

3Sgf :4fTMSpS£îp\$KHs*' *HSM'

nünden girişte, sağ kolda 9 binada, pansiyon tipi oteli, 1 kitaplığı ve lokanta haline getirilen sarnıcı içerir. Yokuşta sarnıçtan sonra yine sağda, bir

personel evi ve ona bitişik, ancak dıştan kurumca onarılmış, özel mülkiyette kalan eski bir ev vardır. İnişte, sol kolda, bir dönümlük arsada, kısmi betonlamalarla yozlaştırılmış ve "mail-i inhidam" hale gelmiş, eskiden konak olan 4 katlı bir bina bulunmaktaydı. Aynı arsada bir de Roma dönemi eseri olması gereken ve solda, içeride iki kolonun taşıdığı tonozlar içinde güzel bir taş oda ile sağdan bir merdivenle inilen derin bir mekân keşfedilmiştir. Burası iç diyaframlarla bölünmüş olduğu için, bir sarnıç olması ihtimali de zayıftır. Kültür mercilerinde ve üniversitede herhangi bir kaydı ve hakkında bilgi bulunamamıştır. Derindeki mekân, kurumca zemine sac tanklar konularak su deposu yapılmış, soldaki tipik ve güzel taş oda ise onarılarak "bar" haline getirilmiştir. "Mail-i inhidam" ve betonlaşmış bina ise

sökülerek ve bir üst katı projeye konulma-yarak eski fotoğraflarının belgelediği konak görüntüsü ile yeniden inşa edilip 1994'te otel olarak açılmıştır. İnişte, solda bu bahçeden sonra yer alan kaba bir beton yapı, kurumca bir devlet bankasından fahiş fiyata satın alınabilmiş ve ahşap kaplanıp panjurlanarak çevreye uyumu sağlanmıştır. Ondan sonra inişte, solda, harap haldeki 3 ahşap yapı daha durmaktadır.

Yeni sokak, İstanbul turizmindeki ve kültür yaşamındaki yerini almıştır. Adını suyu serin bir çeşmeden alan bu yol, beton bir apartman binasının yer almadığı, yazık ki hâlâ tek kalan bir "İstanbul sokağı" halindedir.

ÇELİK GÜLERSOY

SOĞUKÇEŞME SOKAĞI SARNICI

Eminönü İlçesi'nde, Ayasofya yapılar topluluğunun kuzeyinde, Alemdar Caddesi'nden Bâb-ı Hümayun Caddesi'ne çıkan Soğukçeşme Sokağı'nın ortalarına yakın bir yerde ve yolun sol kısmında bulunmaktadır. Sokağa adını veren 1216/1801 tarihli İsmail Efendi (Nazır) Çeşmesi'nin, zengin süslemeli aynataşı ve tarih kitabesi bu sarnıcın dış duvarına monte edilmiştir.

P. ğ. İnciciyan İstanbul'un 18. yy'daki durumunu anlatan kitabında bu sarnıçtan bahseder ve içinde iplikçilerin çalıştığını söyler. A. D. Mordtmann ise *Esquisse to-pograhigue de Constantinople* adlı eserinde bu sarnıca yer vermiştir. İhtifalci Meh-med Ziya da 20. yy'm başlarından aynı yapıyı incelemiş, Mordtmann'ın görüşleri ile ilgili olan bazı aksayan noktaları da işaret ederek kendi fikrini belirtmiştir.

Sarnıç yakın bir zamana kadar (1985) oto tamirhanesi olarak kullanılıyordu. Bu tarihte, Türkiye Otomobil ve Turing Kurumu tarafından, bu sokaktaki tarihi evler ile birlikte koruma altına alınarak restore edilmesi için girişimde bulunulmuş, 1985-1987 arasında yapılan çalışmalarda, zamanla içine dolan 7 m yüksekliğindeki toprak tabakası temizlenerek asıl zemine inilmiş, duvar ve örtü sistemi pekiştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında yapının orijinal hali

korunmuş, sadece kuzey duvarına bitişik bir şömine ilave edilmiştir. Bu sarnıç halen taverna olarak kullanılmaktadır.

Bugün Sur-1 Sultani'ye bitişik durumdaki Soğukçeşme Sarnıcı oldukça kalın duvarlara sahip masif bir yapıdır. Bu haliyle, bu mıntıkada meyilli olan araziye düz-leyerek, üzerinde olması gereken binaya alt yapı teşkil eden bir sarnıç olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Mordtmann, sarnıcın doğu duvarında bulunan birtakım nişleri göz önüne alarak, bu yapının küçük bir ibadethane olabileceğini belirtmişse de Mehmed Ziya'nın da haklı olarak bu görüşe itiraz ettiği gibi, bu nişler ne bir apsis biçimine uygundur, ne de bir apsis kadar derindirler. Mehmed Ziya'nın da belirttiği gibi, zeminden bu kadar aşağıda, bir mahzenden farksız olan bir yapının şapel olabilmesi mümkün değildir. Hattâ üst yapısının bir ibadethane olması ihtimali dahi kuvvetli değildir. Ama bu bölgedeki önemli bir binaya teras teşkil ettiğine muhakkak gözüyle bakılabilir.

Sarnıcın içindeki su toplama bölümü düzgün dikdörtgen planlı ve 16,30x10,75 m ölçülerindedir. Önünde bir seki bulunan girişi, batı kısa kenarında yer almaktadır. İki sütun sırasından oluşan altı sütunlu bir yapıdır. Kalın gövdeli mermer sütunların başlıkları çok sade ve kesik piramidal biçimli, masif bloklardır. Boyutlarının ve biçimlerinin birbirlerinden farklı oluşu, bunların toplama malzeme olduğunu göstermektedir. Bunlarla bağlantılı olan kemerler, pendentifler vasıtasıyla örtü sistemine ulaşır. Sarnıcın örtüsü basık çapraz tonoz şeklindedir. Sarnıcın yüksekliği 12 m kadar olup, bu kısmın 3 m'si bugünkü toprak seviyesinden yukarıdadır. Bu seviyede açılmış olan, güney duvarındaki dört tane pencere ve kuzey duvarındaki üç menfez vasıtasıyla içerisi aydınlanmaktadır. Doğu duvarı, oldukça geniş iki sathi niş ile hareketlendirilmiş olup bazı kemer bağlantıları ile sarnıç batıdan ve kuzeyden mekân parçalarıyla irtibatlanmıştır. Tüm duvarlar, kemer ve tonozlar harç tuğla işçiliğine sahiptir. Destek sistemi ise mermerdendir.

Bu sarnıcın karşısında, sokağın diğer kenarına yakın bir yerde, yine teras teşkil etmek için yapılmış olan iki sütunlu küçük bir sarnıç daha bulunmaktadır. Girişi yine batıdan olan, üzeri çapraz tonozlu bu sarnıç, yanındaki bir başka mekân ile bağlantılıdır. Üzeri beşik tonozla örtülü olan bu iki bölümlü mekânın bir ayazma olması kuvvetle muhtemeldir. Bu kısımlar ise bugün bar ve erzak deposu olarak kullanılmaktadırlar.

Bibi. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, II, 29, Mordtmann, *Esquisse*; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 222; İnciciyan, *İstanbul*, 72-73; Ç. Güler-soy, *Soğukçeşme Sokağı*, ist., 1987, s. 6; S. Eyi-ce, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *STAD*, 5 (1989), s. 8; Ö. Ertuğrul, "İstanbul'da Bizans Devri Su Mimarisi" (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi), İst., 1989, s. 268-272; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 442.

ENİS KABARAYA

Yeni Cami önündeki sokak fotoğrafçılarından biri. *Cengiz Kahraman arşivi*

SOKAK FOTOĞRAFÇILARI

"Seyyar fotoğrafçı", "şipşakçı", "alamünit fotoğrafçı" da denmiştir.

Özellikle, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra nüfus kâğıtlarına ve resmi belgelere getirilen fotoğraf kullanma mecburiyeti sonucunda, fotoğraf çekenlerin sayısı arttı. Artık stüdyolann dışında, bir sokağın köşesinde veya adliyelerin, tapu dairelerinin civarında çalışan fotoğrafçılar çoğalmaya başladı. Sokak fotoğrafçılarından kullandığı ne yapıldığı yer, ne tipi belli olan makinelerin ahşap kısımları genellikle canlı sarılara, kırmızılara boyanır, ahşap üçayaklar üzerine oturtulur. Karanlık odası kendi içinde bulunan kutunun üzeri, daha önce çekilen başarılı fotoğraflardan örnekler yapıştırılarak bir anlamda vitrin görevini görür. Bu küçücük yüzey, fotoğrafçının hem vitrini, hem sergi alanıdır. Fotoğrafçı siyah kolluklarını giyip, kutunun iki yanından ellerini sokarak karanlıkta fotoğraf kâğıdını yerine yerleştirir. Sonra arka camda beliren görüntüyü kontrol etmek için siyah, büyük bir örtü ile bakar. Sağ eli ile objektifin önündeki kapağı kaldırır, sol eli ile havada işaretler yaparak oraya bakılmasını sağlar. Kendi pratiğine göre saptadığı bir zaman dilimi içinde kapağa birkaç daire çizdirir ve tekrar objektifin üzerine takar. Önce görüntü kâğıdın üzerine "arap" (negatif) olarak çıkar. Makinenin üzerine konan bir ön aygıtla tekrar çekilerek pozitive dönüştürülür. Kutunun içindeki yıkama işleminden sonra havlu ile kurulanır. Her kenar bir makas darbesi ile düzeltilip biraz daha kuruması beklenerek müşteriye hafif nemli olarak verilir. Makineler pratiktir. Kutunun yanındaki kayıştan omuzlanarak sırtta alınır. Ahşap üçayak katlanarak koltuk altına sıkıştırılır.

Hemen her kentin sokak fotoğrafçıları olmakla birlikte, en ünlüleri İstanbul'un-kilerdir. Bu ünün, fotoğrafçıların elde ettiği sonuçlardan mı, istanbul'a olan ilgiden mi kaynaklandığı pek belli değildir. Vesikalık kullanımı dışında, askerliğini bu kentte yapanların ve taşradan gelenlerin istanbul'da bulunduklarını belgelemek için çektiydikleri fotoğraflar da vardır. Bu fotoğrafların çekimi ise özel bir fonun önünde yapılır. Arka duvara fon olarak gerilen siyah bezde yarım daire biçiminde yazılı "İstanbul hatırası"nın nedense "s" ve "n" harfleri ısrarla sağ-sol olarak terstir. Fonun üzeri genellikle çiçek, kuş motifleri ile süslenir. Yazı ve süsler, fonun önündeki ahşap iskemleye oturtulan müşterinin başında taç gibi durur.

Sokak fotoğrafçıları kentin çeşitli yerlerine dağılmış olmakla birlikte, yoğun olarak Taksim ve Eminönü civarında bulunurdu. Bu fotoğrafçıların içinde en

nls, 40 yıl fotoğrafları Taksim Alanı'na bakarak yıkayıp, kesip kurutan Arsin Usta'ydı. 1978'de yaşılandığı için Avustralya'ya çocuklarının yanına göçtü.

Otomatik vesikalık çeken makineler gibi yeni tekniklerin gelmesiyle sokak fotoğrafçılarının sayısı da azaldı. Yaşlanan usta fotoğrafçılar yerlerini genç çıraklarına devredemez oldular. Yitip giden pek çok şeyle birlikte İstanbul'un simgelerinden biri haline gelmiş olan sokak fotoğrafçıları da yok olmaktadır.

ENGİN ÖZENDES

SOKAKLAR

Kent içindeki asıl fonksiyonu, yerleşme alanlarındaki yaya ve taşıt ulaşımına hizmet etmek olan, en az iki yanından yapılarla ya da yapı adalarıyla sınırlandırılmış ve Batı'nın standart ölçülerine göre uzunluğu eninin en az üç katı olması gereken kentsel alanlardır. İstanbul'un sokak dokusu tarih içinde spontane ve organik olarak gelişmiştir ve bu spontane kuruluş içinde, özellikle de Türk döneminde, geometrik alansal düzenlemelere gidilmemiştir.

Roma ve Bizans Dönemi

Bugünkü İstanbul'un ilk çekirdeğini oluşturan Bizantion(-0 kurulmadan önce, yine bugünkü İstanbul'un kapladığı alanlar içinde, farklı zamanlarda kurulmuş Grek koloni şehirleri bulunmaktaydı (Halkedon, Hrisopolis, Sykæ). Fakat, fiziksel özellikleri ve sokak dokuları hakkında fazla bilgi olmayan yerleşmelerin hepsi sonradan Konstantinopolis adını alan büyük ortaçağ şehrinin gelişmesiyle onun dış mahalleleri olarak kalmıştır.

Konstantinopolis'ten önceki yerleşme

olan Bizantion'un yol strüktürünü ise stratejik veriler sonucunda ortaya çıkmış ve imparatorluk politikasına hizmet eden bir düzen oluşturmuştur. Şehrin anayol ve sokak dokusunun oluşumundaki en belirleyici etken ise topografik öğelerdir.

Constantinus'unO) (hd 324-337) ortaçağda Bizantion'un fiziksel kalıntıları üzerine kurduğu yeni şehrin sur kapıları ve şehir içi yollarının "trakee"leri hakkında fazla bilgi bulunmamasına karşılık, bu kapıların konumlan, şehrin anayol strüktürünün Akropolis ile sur kapıları arasında radyal olarak oluştuğunu göstermektedir. Daha sonraki çağlarda şehrin topografik özellikleri değişmiş olsa da anayol kaburgasının Constantinus zamanında oluştuğu söylenebilir.

Konstantinopolis'e, özgün karakterini veren unsurlardan biri olan, belirli forumları birbirine bağlayan ve Constantinus döneminde dört tane olduğu bilinen iki katlı portikli yollar (embolos), önemli yapılarla çevrili forumlarla birlikte şehrin fiziksel strüktürünün özünü oluşturmuşlardı. Bu portiklerden ikisi, yarımada'nın burnunda ve

Marmara kıyılarında bulunuyordu. Diğer iki portik ise Beyazıt'taki Tauri Foru-mu'ndan(->) başlayarak Aksaray'da Bous Forumu'na(->) inen ve oradan da (daha ile-riki çağlarda Arkadios Forumu'nun yapıldığı) Cerrahpaşa'ya kadar uzanan portik ile Augusteion(->) adını alan ve Tetrasto-on'u(~0 Çemberlitaş'a bağlayan Septimius Severus Portiği idi. II. Teodosios döneminde (408-450) yeni surlar yapıldıktan sonra şehir 14 bölüme (daireye) ayrılmıştı. Septimius Severus (hd 193-211) ve Constantinus dönemi büyümelerinin devamı olarak yanmada, üçgeninin üst noktasından itibaren açılan üçlü bir bölünmeye gitmişti: Marmara kıyısı ile Haliç arasındaki yamaçlar konut alanlarını içine alıyor, bunların arasındaki Halic'e paralel tepeleri bir-

Eski

İstanbul'un
sokak
dokusunun
hâlâ

bozulmamış olduğu Kadirga-Kumkapı semtinin kadaastro planından bir bölüm. R. Stewig. *İstanbul'da Çıkma Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*. İst., 1966

birine bağlayan anayolla, Beyazıt'tan Aksaray'a ve oradan Cerrahpaşa'ya çıkan ve Al-timermer'den Yedikule'ye uzanan Via Tri-omfalis ise anıtsal yoğunlaşmaların olduğu aksları meydana getiriyordu. Constantinus dönemindeki portik aksları ile II. Teodosios dönemindeki yol strüktürü, halen bugünkü İstanbul'un ana ulaşım akslarını ve iskân yoğunlaşmalarının ana damarını oluşturmaktadır (bak. Meşe).

İstanbul'un Bizans dönemindeki ana planı, kapılardan girip tepeleri ve meydanları boydan boya kat eden, Augusteion ve Çemberlitaş meydanlarında buluşan ana-caddeler ve bunların arasındaki dar sokaklar ile meydanlar esasına dayanıyordu. Bu planda hem Roma'nın hem de bir kısım Anadolu şehirlerinin etkisi vardı. İstanbul'un Bizans döneminde ayrılmış olduğu 14 bölümden, şimdiki Topkapı Sarayı'nın yer aldığı Akropolis ile Augusteion arasındaki alanda 29 sokak; Hippod-rom(->) ile Aya İrini Kilisesi(->) arasında kalan kısımda 34 sokak; birinci bölgenin doğusundan Mese'nin güneyine uzanan bölümünde ise 7 sokak bulunduğu çeşitli kaynaklardan öğrenilmektedir.

Bizans dönemindeki anayol ağını oluşturan büyük caddelerin arasını, çoğu dar, kıvrımlı ve eğri büğrü, örümcek ağı gibi sokaklar sarmıştı. Bu sokaklara bakan kagir, cumbalı, üç katlı evler, kalın duvarları, iri demir parmaklıklı küçük pencereleri ve kemerli kapılarıyla, ortaçağ Bizans'ında hüküm süren asayiş ve düzen bozukluğuna ve

güvensizliğe karşı birer sığınak görevi üstlenmişlerdi. Kıvrımlı yollar, keskin dönemeçlerle birbirinden ayrılan mahalleler ve dar sokak strüktürü ile Bizans dönemi İstanbul'u, Doğulu ortaçağ şehirleri görünümündeydi. Şehirdeki ilk çıkmaz sokaklar da 1453'ten önce, yani Bizans döneminde oluşmaya başlamıştı. S. T. Runciman'ın, İstanbul'un Bizans zamanında ve

5. yy'daki inşaat nizamaları ile ilgili eserinde verdiği bilgilere göre, o dönemde caddeler ve sokaklar en az 3-6 m genişliğinde, balkonların binalardan açıklığı en az 3 m ve yerden en az 4,5 m yüksekliğinde idi. Evlerin sokağa doğru merdiven yapması da yasaklanmıştı. Şehir sakinleri, cadde ve sokakları olabildiğince kendi arsalarına katarak, geniş, düz, eski yolları, dar sokaklar haline dönüştürmüşlerdi. Burada tanımlanan cumbalı, kagir konutların sınırladığı (Bizans döneminden kalan) sokak dokularının az sayıdaki örnekleri bugün Un-kapanı ile Fener arasında bulunmaktadır.

Osmanlı Döneminden Bugüne

İstanbul, 19. yy'ın ikinci yarısına kadar, topografik verilere uygun organik bir gelişme çizgisi göstermiştir. Constantinus döneminden sonra suriçi yapısı hemen hep aynı kalmış, şehrin doğal topografyasına bağlı olarak anayol aksları değişmemiştir. Buna karşılık tarihin sürekliliğinde şehrin sokak dokuları, konutları sürekli değişmiştir. Bu değişimin içinde topografik verilere dayanan yönler ve anıtlar çevresi değişen röperler olarak kalmış ve yerleşme, onların çevresinde doğal olarak biçimlenmiştir.

İlk yerleşmelerden, II. Teodosios surlarına kadar olan dönemde radio-konsant-rik olarak büyüyen yol dokusunun şehrin merkezinden başlayan anayolu-Halic'e paralel tepeler üzerinde gidiyordu. Haliç ile Boğaz'ın birleştiği yolun çevresindeki üç yerleşme -İstanbul, Galata ve Kadıköy-denizle hem bağlanmış hem de ayrılmıştı. Konut alanları yavaş yavaş surların dışına taşarak kıyılar boyunca Boğaz'da Üsküdar'a ve Kadıköy'e kadar uzanmıştı.

Osmanlı döneminde İstanbul'un konut alanlarında ve yeni kurulan mahallelerinde, İslam ve Türk şehirlerinde mahremiyete dayalı olarak görünen çıkmaz sokaklar ve bunların yaya ulaşımı adına oluşturduğu organik kent dokuları oluşmaya başlamıştı. İslam ve Türk şehirde görülen çıkmaz sokak, gerçekte mahallenin anayolundan evlere uzanan, tek tek evlerin veya birkaç evin özel sokağı ve toplum yapısına hâkim olan kişisel davranışın fiziksel çevreye yansımasıdır. Evlerin yerleştirilmesinde de gözlenen bireyci tutum, çıkmaz sokağı oluşturan sebeplerden birisiydi. Bir plana göre oluşmayan bu yeni mahalle yerleşmelerinde sokaklar, düzgün değildi ve genellikle ilkel bir taşıma fonksiyonuna -ki bunun aracı arabadan çok hayvanlardı- göre işlevlendirilmişti. Arsanın eğri büğrülüğünü düzeltmek için her yönde, alt kattan taşan çıkmaların plastiği ile alt katların avluyu,

bahçeyi, kileri, ambarı, ahırını gizleyen sağır duvarları şehrin sokaklarına özgün bir görünüm kazandırılmaktaydı. Sokaklarda ağaç yoktu. Sokak (veya mimari çevre) ile ağaçların birlikte düşünülmesi, geleneksel Türk şehirleri için olduğu gibi, İstanbul için de geçerli olmayan bir özellikti. Ağaç ve bahçe ancak konut sınırları içinde bir anlam taşımaktaydı ve her evin bahçesinde konuttan ayrılmayan bir öge olarak yeşillik ve ağaçlar bulunmaktaydı.

Kocamustafa-
paşa Tren
İstasyonu'nun
arkasında
seyrelmiş ahşap
evleriyle bir
eski istanbul
sokağı.

Cengiz Kahraman, 1994

16-18. yy'larda bu sokak dokusunun işlevsel özelliklerinden biri, halkla yüksek sınıfın yerleşme alanları arasında büyük fiziksel ayrıcalıklar olmamasıydı. Genel olarak yaygın ve yüksek olmayan bir konut planlaması ve buna bağlı olarak oluşan sokak dokuları şehir içinde büyük karşıtlıklar oluşturmuyordu. Yerleşme bölgeleri iç dünyalarında yaşarken, sokaklar ve çıkmaz sokaklar şehrin genel yaşantısındaki kişisel hücrelere ulaşan öğeler değil, bunun tersine, hücrelerin uzanmış kollarıydı. Doğu dünyasının şehir strüktürüne yansıyan aile bilincine bağlı özgün karakter, İstanbul için de geçerliydi. 16. yy'da İstanbul'a gelen gezginlerden öğrenilen bilgilere göre, şehirdeki tek düz yol Ayasofya ile Beyazıt arasındaydı. Dış görünüşüyle dünyanın en anıtsal yerleşmelerinden biri olmasına karşılık, İstanbul'daki bütün yollar ve sokaklar eğri büğrü ve dardı. Hattâ, Doğan Kuban'ın yazdıklarına göre, Fatma Sul-tan'ın düğün töreni için yapılan büyük na-hıllar Eski Saray'a(->) taşınırken eski Theodosius Forumu'nun bulunduğu alanda, yolların darlığından dolayı, evlerin cumbaları ve saçakları yıktırılmıştı.

Cornelius Le Bruyn(->) aynı dönemlerde, şehir içinin dar, eğri sokaklardan meydana geldiğini ve araba yolu olmadığını belirtiyordu. Yollar, atlı ya da yaya trafiğine uygun ölçülerdeydi. 1613-1618 arasında şehre gelen Polonyalı Simeon(->), yolların ve sokakların döşenmiş olduğunu söylemiş olsa da Le Bruyn ve diğer gezginler, çoğu sokakların toprak olduğunu belirtmişlerdir. 17. yy'da çıkan yangınların ve değişen yol sınırlarının ise devamlı bir yol bakımına imkân vermediği, D. Kuban

tarafından belirtilmiştir. İstanbul'un içinde taşıt olarak arabanın çok az kullanıldığı da şeh-

rin bir karakteristiği olarak ortaya çıkmaktadır.

19. yy'ın sonlarında Edmondo de Ami-cis'in(-0 betimlemelerine göre, şehrin tepelerini yılan gibi saran sokaklarda derin bir sessizlik ve sakinlik hüküm sürmekteydi. Sokakları sınırlayan küçük ahşap evler renkli boyanmış, birinci kat alt katın, ikinci kat birinci katın üstünden ileri doğru çıkmıştı. Bu sokaklar bazı yerlerde o kadar daralmıştı ki, karşılıklı iki evin üst kat çıkmaları birbirlerine değecek kadar yaklaşmaktaydı. Bu sakin sokakların köşe başlarında bulunan çeşmelerin önlerinde, genellikle iri bir çınarın dalları ile gölgelenmiş küçük meydancıklar bulunmaktaydı. Bu dar sokakların bitiminde aniden İstanbul'un anıtlarla çevrili büyük sokaklarından ya da büyük camilerin bulunduğu meydanlarından birine çıkılmaktaydı.

Bir başka gezgin Pedro'nun yazdığına göre, İstanbul sokaklarının hiçbirinin adı olmadığından, gidilecek yeri kolayca bulmak için semtin ya da çevredeki camilerden herhangi birinin adını vermek gerekmekteydi. Fugger'in 1589 yılı belgelerinde İstanbul'da, üzerinde cami bulunan 4.492 geniş sokak, 2.185 adet de üzerinde cami bulunmayan dar sokak olduğu belirtilmektedir.

19. yy'a gelindiğinde, Batılılaşma hareketlerinin ilk yansıdığı alan fiziksel çevre yapılaşması oldu ve bazı yerleşmelerde, organik dokunun yerini "gridion" sistem almaya başladı. Batı mimari stillerinden esinlenerek yapılan büyük askeri kışlalar ve nihayet III. Selim döneminde kurulan Selimiye Kışlası(->) yakınlarında düzgün grid sistemine göre oluşan mahalleler şehrin organik sokak dokusuna ve çehresine yeni bir görünüm kazandırmaya başladı

SOKOLLU MEHMED PAŞA CAMİ 30

SOKOLLU MEHMED PAŞA

Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin kuzeybatı (solda) ve güneybatıdan görünümü.

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi (sol), Ekrem Işın, 1989

(bak. Selimiye). 19. yy'a ait planlardan anlaşıldığı gibi İstanbul'da caddelerin doğrultularında düzgün bir sistem yoktu; uzun düz caddeler mevcut değildi; az sayıda meydan olmasına karşılık sürekli ve dallı budaklı çıkmaz sokak dokusu, inşaat bloklarının ve yerleşme adalarının içine doğru yöneliyordu. Bu çıkmaz sokaklar ana-caddelere bakan parsellerde değil, iç parsellerde sona ermekteydi. Şehrin içlerinde dar örgülü yol ağı, kenarlarında ise geniş örgülü caddeler yer almaktaydı. Üçgen şeklindeki sur, cadde ve sokak dokusu içinde bulunan anıtlar, önemli meydanlar, Bizans dönemindeki konumlarını sürdürüyorlardı.

Akgün'ün açıklamasına göre, boşlukta kurulan çadırlar gibi, serbest alanlara yerleştirilen İstanbul Türk evlerinin birbirine bitişik sıralaması, sokakların hareketli olmasını gerektirmekteydi. Türklerdeki mahremiyet sonucu, çıkmaz sokaklar herkesin geçebileceği yerler değildi. Bu devirlerde yangın yerlerinde düzgün sokak dokularıyla mahallelerin kurulmaya ve çıkmaz sokakların azalmaya başladığı görülmekle beraber, Stolpe'nin haritası gibi belgeler bu değişikliğin aslında çok da hızlı olmadığını gösteriyordu.

19. yy'ın ortalarında, Tanzimat'la bir likte, imar planı adı altında, İstanbul için doğru ve yeterli genişlikte yollar açılması ve bazı meydanların düzenlenmesi teklif edildi. Atlı araba ulaşımının bile güç yapıldığı şehrin yol strüktürünün en önemli sorunu, uzun bir süre ana yönlerde trafik alternatiflerinin açılması olmuştur. 1848'de Ebni-ye Nizamnamesi ile en fazla genişliğin 10 arşın olması önerildi. 1855'te kurulan ilk belediye ve bundan üç ay sonra oluşturulan İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun(->) yaptıkları en önemli iş, İstanbul sokaklarının kaldırılması olmuştur. Altıncı Daire-i Belediye'nin(-0) kurulmasıyla ise, şehirdeki kadastro çalışmalarına, sokak ve cadelerinin genişletilmesine ve inşaatların kontrolüne önem verilmeye başlanmıştı. 1865'teki Hoca Paşa yangınından sonra kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu(->) da sokakların düzenlenmesi için çalışmalar yaptı.

20. yy'a gelindiğinde Beyoğlu yakası Batı strüktürüne geçmiş bir şehir görünümü almıştı. Suriçi Eyüp, Üsküdar ve Boğaz'da ise eski sokak dokusu yaşıyordu. Zamanın tek çağdaş ulaşım aracı olan araba bile, şehir dokusunun dünya görüşüne bağlı özelliğini değiştirememişti. Buna karşılık günümüzün yerleşim alanlarında, İstanbul'un tarihi organik, spontane sokak dokularının yerini motorlu taşıt trafiği düzenlemelerinin oluşturduğu geniş caddeler ve otoyollar almaktadır. İstanbul'un tarihten gelen son strüktürel özelliği ve şehre özgün karakterini veren en önemli kentsel öğelerden birisi olan tarihi sokak dokularının, bugün elde kalan örneklerinin korunması ve yaşatılması, mimarlık ve planlamaya rasyonel yaklaşımları getiren ve yayalara gereken saygıyı gösteren korumacı bir tavrın, planlama, karar ve uygulama mekanizmalarına yerleştirilmesi yoluyla mümkün olabilecektir.

Bibi. Ayverdi, *Mahalleler*; Ayverdi, *İstanbul Haritası*; D. Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üze-*

Sokollu

Mehmed Paşa

Camii'nin planı.

O. Aslanapa,

Mimar Sinan 'm
Hayatı ve Eserleri,
Ankara, 1988

rine Denemeler, ist., 1982; R. Stewig, İstanbul'un Bünyesi, Doğulu Osmanlı
Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş, İst., 1965; ay,
İstanbul'da Çıkmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi, ist., 1966.

ŞEBNEM ÖNAL

SOKOLLU MEHMED PAŞA CAMİİ

Unkapanı Köprüsü'nün Şişhane tarafındaki ayağının yanında yer alır.

985/1577-78'de Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Vaktiyle Galata surlarının hemen dışında inşa edilmiş olan camiye burada bulunan kapıdan dolayı Azapkapı Camii de denmiştir. Cenevizliler döneminde Porta di San Anto-nio şeklinde adlandırılmış olan kapı, 16. yy'da tersanenin Kasımpaşa'ya gelmesi ve tersane hizmetindeki bahriye azeplerine ait kışlanın o çevrede bulunması nedeniyle Azeb Kapısı adını almıştır.

Mimar Sinan'ın eseri olan cami şehrin en hareketli ve kalabalık yerlerinden birinde inşa edilmiştir. Azapkapı Camii, 12227 1807 yangınında zarar görmesi ve minaresinin de kısmen yıkılması nedeniyle kürsü kısmından itibaren yeniden yapılmıştır. Balkan ve I. Dünya savaşlarından kısa bir süre önce cami bir onarımdan geçirilmiş, ancak savaş felaketleri nedeniyle onarıma ara verilerek bu değerli sanat eseri uzun yıllar bir harabe halinde kalmıştır. Cami ancak 1938'e doğru başlayan büyük çaplı bir onarım ile ihya edilerek 1941'de tekrar ibadete açılmıştır. Minare şerefesi 1955'te yeniden yapılmıştır. 1941 tamirini belirten Latin harfli bir kitabe sol taraftaki girişin üzerinde bulunmaktadır. Kapılardan birinin üstünde bulunan caminin esas kitabesi kırıldığı için yine 1941'de eski kalıbına göre Kâmil Akdik tarafından yeniden yazılmıştır.

Sokollu Mehmed Paşa Camii, Haliç kıyısında sağlam olmayan bir zemin üstünde kurulduğuna ve günümüze kadar önemli bir hareket göstermediğine göre büyük bir ihtimalle zemine çakılmış kazıklar üzerinde inşa edilmiş olmalıdır. Cami, kayıkların ve insanların yoğun biçimde toplandıkları bir yerde bulunduğu için alt katına tonozlu mahzenler yapılarak yükseltilmiştir. İki merdivenle çıkılan son cemaat yeri bir sıra pencere ile aydınlanan, üstü tek meyilli çatı ile örtülü, dikdörtgen biçimli kapalı bir mekân halindedir. Son cemaat yerinin esas cephesinin Mimar Sinan tasarımı ne biçimde olduğu bugün anlaşılmamaktadır. Bu bölümün aslında galeri biçiminde sütunlu ve açık olduğu da düşünülebilir.

Caminin harim bölümü hemen hemen kare şeklindedir. Mihrap kible tarafında dışarı taşkın bir çıkıntının içinde bulunmaktadır. Mimar Sinan bu camide

Edirne'deki Selimiye Camii'ndeki sistemi daha küçük ölçülerde uygulamış, orta kubbeyi sekiz payenin taşıdığı kemerler üzerine oturtmuştur. Kubbe baskısı dört tromp ve dört yarım kubbe ile karşılanır. Kubbeyi çevreleyen sekizgen ile dış beden duvarları arasında küçük ana bölümler yer almıştır.

Cami 30 yıldan daha uzun bir süre harabe halinde kaldığından süslemesinin büyük kısmını kaybetmiştir. Kapıların mermer söveleri, geçmeli renkli taşlar kullanılarak ahenkli bir biçimde yapılmıştır. Kapı ve pencere kanatları da güzel ahşap eserlerdir. Minber ajurlu olarak mermerden işlenmiştir ve gerek kapısı, gerek yan kanatları ve külahı ile cinsinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. Çevre mekânlarının içindeki mahfiller ile mermer mihrap da aynı itinalı ve ahenkli işçiliğe sahiptir. Caminin orijinal çinilerinin çoğu çalındığından 1941 tamirinde yeni Kütahya çinileri konulmuş ve kalem işi nakışlar da

yemden yapılmıştır. Kubbe yazısı son devir hattatlarından Halim Efendi'nin eseridir. 1936'da bir kısmı hâlâ duran renkli alçı pencerelerin yerlerine 1941 onarımında yeni pencereler konulmuştur.

Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin bir özelliği de minaresinin yerleştirilişidir. Minare kürsüsüne son cemaat yerinin kuzey tarafında yükselen bir mekândan, sivri kemerli ve yüksek bir köprüye oturan kapalı bir geçitle ulaşılır. Evliya Çelebi'nin de minareyi böyle görmüş olmasından dolayı sonradan yapılmış olması mümkün olmayan böyle bir mimari çözüme neden gerek duyulduğu anlaşılamamaktadır. Köprünün altındaki kısımda görülen kum saati ile yapının nispet ve biçimi bunun klasik döneme ait olduğunu göstermektedir. Minare 1826'dan sonra yenilenmiş ve papuç kısmından itibaren gövdesi ve şerefesi 19. yy zevkine göre, çok ince olarak ve şerefe çıkması da boğumlu biçimde inşa edilmiştir. 1955'te bu gövde yıktırılarak yine aynı incelikte fakat şerefe altı mukarnaslı olarak yeniden yapılmıştır. Böylece şerefe caminin mimarisine uydurulmuşsa da gövde, Sinan devrine göre ince kalmıştır.

Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin minaresi altında eski bir çeşme de vardır. Caminin tam arkasında bulunan ve belki de evkafına ait olan iki dükkân dizisi, 1985'te Haliç kıyı düzenlemeleri sırasında tamamen yıktırılmıştır. Camii evkafından olan Yeşildirek Hamamı ise geçirdiği değişikliklere karşın, hâlâ ayaktaadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 37; Gurlitt, *Konstantinopels*, 83; A. Gabriel, "Leş mosqu-ees de Constantinople", *Syria*, (1926), s. 391-392; (Konyalı), *Abideler*, 11-13; Konyalı, *Mimar Sinan*, 32-41; Egli, *Sinan*, 98-101; S. Eyi-ce, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 72; Good-win, *Ottoman Architecture*, 285-287; Müller-Wiener, *Büdleodkon*, 378-379; N. N., "Tamir-

leri İhmal Edilen Âbideler", *Arkitekt*, (1944), s. 4-8; S. Batur, "Osmanlı Camilerinde Sekizgen Ayak Sistemi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, S. 1 (1968), s. 148-150; E. Hakkı Ayverdi, "Azapkapı Camii", *İSTA*, III, 1675-1679; S. Eyi-ce, "Azapkapı Camii", *DİA*, IV, 309-310.

SEMAVİ EYİCE

SOKOLLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Eyüp'te, Camiikebir Caddesi'nin güneyinde yer alır. Medrese, darülkurra, türbe ve çeşmeden oluşan küçük bir külliye'dir. Türbe, darülkurra ve medrese kapılarına konan üç ayrı kitabeye göre Sokollu Mehmed Paşa tarafından 976/1568-69'da yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın eseri olan bu küçük külliye 1961-1962'de onarım görmüştür. Bugün külliye'nin medresesi Eyüp Sağlık Merkezi, darülkurrası ise Çocuk Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Eyüp'teki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nde camiye yer verilmemesinin nedeni, külliye'nin hemen yakınında bulunan Eyüb Sultan Camii olmalıdır. Ancak bu yapı grubu, türbe-medrese ikilisine dayanan küçük külliye'ler için bir örnek oluşturmuş ve Sinan'ın ölümünden sonra pek çok yeni örneği ortaya çıkmıştır.

Dikdörtgen bir planı olan medresenin girişi, dershanenin hemen altında yer almaktadır. Avlunun dört yanı da revaklar-la çevrilidir. Revakların gerisinde, uzun kenarlarda talebe odaları bulunmaktadır. Odalar ve revak gözleri eş boyutludur ve hepsinin üstünde 3,40 m çapında pandantifi! kubbeler vardır. Avlunun iki kanadındaki odaların 19'u talebe odası, 1'i giriş holü ve 2'si eyvan olarak işlevlendirilmiştir. Eyvanlardan biri iç, diğeri dış avluya bakmaktadır. Dış avluya bakan eyvanın yanında iki odalı bir hizmet bölümü vardır. Avluyu çevreleyen duvarlar birer kapı dışında sağırdır. Karşılıklı olarak yerleştirilmiş olan kapılardan biri güneyde helalara, diğeri kuzeyde dershaneye açılır. Helalar beşik tonoz, dershane ise kubbeyle örtülüdür. 9,60 m çapındaki bu kubbe stalaktit-li tromplara oturmaktadır.

Darülkurra, Sokollu Mehmed Paşa'nın eşi İsmihan Sultan adına yaptırılmıştır ve önünde tek kubbeli küçük bir revak bulunan bir yapıdır. Dışta on iki köşeli bir kasnakla kuşaklanmış olan kubbe tromplara oturmaktadır. Medrese ve darülkurra'nın duvarları üç sıra tuğla hatıllı küfeki taşındandır.

Türbe iki yüzü sokağa bakar biçimde medresenin dershanesiyle aynı eksen üzerine yerleştirilmiş ve bir saçakla dershaneye bağlanmıştır. Sekizgen gövdeli yapının duvarları içte ve dışta küfeki taşından örülmüştür. Türbenin içinde sekizgenin köşelerinde sekiz yuvarlak niş bulunmaktadır. Bu nişlerin aralarına yedi pencere ve bir kapı konularak sekizgen prizma gövde, onaltıgene çevrilmiştir. Kubbe doğrudan duvarlara oturmaktadır. Bu nedenle dışarıda duvarların

profil saçakla bittiği yerde kubbe eteği başlamaktadır. Türbenin kapı kemeri beyaz ve yeşil mermer, alt pencere söveleri beyaz mermer, üst pen-

SOKOLLU MEHMED PAŞA

33

SOKOLLU MEHMED PAŞA

kanidir. Kiliseden münkalibtir. Paşa-i müşarünileyhin sadaretinde halilesi Esmahan (ismihan) Sultan binti Hazret-i Selim Han-ı sani bina ve ihya buyurmuşlardır. Müşarünileyh dahi pişgâhına bir medrese ve meydanında bir şadırvan ve hücerat önüne bir zaviye zam ve ilhak etmiş olmağla Mehmed Paşa Camii deyu şöhret bulmuştur. Derun-i camide Hacer-i Esved'in dahi bir kıtası mevcuttur. Ziyaret olunmak üzere vaz olunmuştur" diye yazılıdır. Caminin giriş kapısı üzerindeki kitabe de caminin burada bulunan bir kilisenin yıkılmasından sonra yapıldığını açıkça belirtmektedir.

Eyüp'teki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin havadan görünümü. *Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi*

cereleri ise alçı şebekelidir. Pencereilerin dışlıkları yuvarlak kayıtlı, içlikleri renkli camlıdır. Kubbenin içi kalem işi nakışlarla tezyin edilmiştir. Çinilerden oluşan bir ayet kuşağı duvarları çepeçevre dolaşmaktadır. Türbe duvarının yanında yer alan çeşme de 976/1568-69 tarihlidir. **Bibi.** Kuran, *Mimar Sinan*; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I; Sözen, *Mimar Sinan*; Goodwin, *Ottoman Architecture*; Konyalı- *Mimar Sinan*.

İSTANBUL

SOKOLLU MEHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Kadırga'daki
Sokollu
Mehmed Paşa
Külliyesi'nde
cami ve
medresenin
planı.
D. Kuban, "An
Ottoman Building
Complex of the

SLKteenth Century:
The Sokollu
Mosque and its
Dependencies in
istanbul". *Arş*
Orientalis, VII
(1968)

Eminönü İlçesi'nde, Kadırga'da Şehit Mehmet Paşa Yokuşu'nda Suterazisi Sokağ'ındadır. İmparatorluğun belki de en ünlü sadrazamı olan Sokollu Mehmed Paşa'nın (ö. 1579) İstanbul'daki iki tanınmış yapısından birincisi Sultanahmet'teki sarayı yakınma yaptırdığı cami-medrese ve tekkeden oluşan bu külliyesidir. Mimar Sinan'ın sanat yaşamında da önemli bir yeri olan bu yapı, kentin en eski merkezinde, çok engebeli bir arsada ve yerleşmiş bir kent dokusu içindeki özgün tasarımı ile Osmanlı İstanbul'unu en güçlü ifade eden tarihi verilerden biridir. II. Selim'in kızı İs-mihan (Esma) Sultanın kocası olan Sokollu Mehmed Paşa ile oğulları İbrahim Paşa imparatorluğun başka bölgelerinde de, büyük patronlar olarak önemli yapılar kurmuşlardır. Fakat Sokollu Külliyesi, padişahın sonra imparatorluğun bu en önemli ailesinin kent içindeki yapıcılıklarının niteliğini, içeriğini, sanatsal özelliklerini, 16. yy'ın ikinci yarısının eğilimlerini ve düzeyini tanıtan en ilgi çekici belgedir.

Tezkiretü'l-Ebniye'de Kadırga Lima-nı'nda oldukları yazılı olan cami ve medreseden Evliya'nın hiç söz etmemesi ilgi çekicidir. *Hadîka'du* "Cami-i mezbur fev-

Ayvansarayî'nin *Hadîka* 'da "kiliseden münkalibtir" demesi kimilerine yapının kiliseden camiye çevrildiği düşüncesini vermiş, hattâ 19. yy'da Dr. Paspatis bu kilisenin Aya Anastasia olduğu tezini de savunmuştur. Oysa kitabe açıkça kilisenin yıkıldığını belirtmektedir. Bizans mimarisinde Sokollu Mehmed Paşa Camii tipolojisi hiçbir zaman olmamıştır. Sinan'ın mimarisinde de bu caminin tasarımı, daha birçok denemeler içinde, açıklıkla saptanan bir gelişmenin parçası olarak yer almaktadır. 1930'lu yıllarda caminin tamiri sırasında, bulunan birçok eski fragman içinde Meryem ve İsa portrelerini içeren bir taş olması spekülasyonları alevlendirmişse de, İstanbul'daki sayısız tarihi yapının, kendilerinden önceki dönemlerin yapılarının fragmanlarını yapı taşı olarak kullandıkları bilindiğine göre, bu buluntunun ki-lise-cami ilişkisini açıklayıcı bir önemi yoktur. *Hadîka* caminin İsmihan Sultan tarafından, medresenin ve zaviyenin ise Sokollu tarafından yapıldığını söylemekteyse de caminin kitabesinde patron olarak sadrazam yazılıdır. Bütün özellikleriyle Sinan'ın üslubunu gösteren cami-medrese kompleksi, büyük bir olasılıkla, Sinan'ın Edirne'de

Selimiye ile yoğun olarak uğraşmaya başlamasından önce, Selimiye Ca-mii'nin 1567-1568'de hazırlıkları yapılırken tasarlanmış olmalıdır. 1571-1572'de vaktinin çoğunu Edirne'de geçiren Sinan'ın Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nin başında fazla bulunduğu söylenemez. Külliyenin tümünün, özellikle tekkenin, kocasından sonra ölen İsmihan Sultan tarafından tamamlandığı varsayılabilir.

Kendisini çeviren bütün yollar meyilli olan, esas girişle avlu kotu arasında 5 m, avlu kotu ile arkadaki tekkenin avlu kotu arasında 4 m olan bu arsada yapının yerleşmesi çok ustacadır. Yapıya en al-

Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nde cami ve medresenin kesiti.

D. Kuban, "An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Century: The Sokollu Mosque and its Dependencies in istanbul", *Arş Orientalis*, VII (1968)

çit örtüsü denemesi sadece Sokollu Mehmed Paşa Camii'ne özgü bir Sinan uygulamasıdır.

Camiye derin ve zengin bir portalden girilir. Giriş tarafında portali ve galerileri içine alan payandalar, girişe bir. antişambr oluşturacak kadar derin planlanmışlardır. Altıgen taşıyıcı sistem kible ve giriş duvarlarını üçe, yan duvarları ise ikiye bölmüştür. Duvarlarla birleşen büyük ayaklar yanlarda poligon, kible ve girişte ise dikdörtgendir. Giriş tarafında, kubbeyle örtülü galerilere duvarlar içindeki merdivenlerle de çıkılır. Yan duvarlarda dar ve oldukça alçak tutulmuş galeriler vardır. Bu galerilerin zemin kat üzerinde düz tavanları olması, Sinan'ın oldukça cesur bir tutumla dövme demiri taşıyıcı olarak kullandığını göstermektedir. Giriş tarafında galerilere göre daha düşük bir kotta mermer bir müezzin mahfili vardır. Cami hariminin kuzey duvarı değişik kollarındaki bu galerileriyle âdeta çağdaş bir tasarım anlayışı sergiler. Caminin mekân bütünlüğü yanında ikinci bir özelliği mihrap duvarı beze-mesidir. Üç açıklı kible duvarının orta açıklığı kubbe eteğine kadar çini ile kaplıdır ve çini kaplama pandantiflere uzanır. Kubbe .kasnağından gelen ışık, pandantifleri ve bu renkli duvarı aydınlatır.

çak kottan, medresenin dershanesi altından girilir. Bu girişin tavanı renkli alçı bezeme ile süslüdür. Dik merdivenin tonoz örtüsü de aynı şekilde süslenmişti. Bu merdivenden cami, avlu revağı ve şadırvanın egemen olduğu bir perspektifi algılayarak avluya çıkılır. Avlu revakları arkasında medrese odaları ve cami girişi üzerinde, avludan yine simetrik birkaç basamakla çıkılan dershane bulunmaktadır. Avlunun iki yan girişi daha vardır. Bu yan girişler yolların değişik kotlarına göre düzenlenmişlerdir. Fakat ana avlunun mutlak simetrisini bozmazlar. Yan girişler üzerinde müezzin ve kayyum odaları vardır. Medrese kubbelerinin daha yüksek olan hacim ve kubbeleriyle avlu-son cemaat mahalli ilişkisine en güzel çözümlerden birini getirirler.

Yedi açıklıklı son cemaat mahallinden minareye ve mahfile çıkılır. Buradaki mahfil kapısı ile dört pencerenin üzerinde çini panolarda Fatiha suresi yazılıdır. Onikigen bir baldaken altındaki mermer şadırvan açıktır. Çeşme, aynaları üzerinden geometrik bir parmaklıkla çevrilidir. Ortasında bir küçük çanak vardır. Büyük bir olasılıkla özgün tasarımını korumaktadır. Helalar, avludan geçilen bir geçitle varılan bir yan avlu içinde düzenlenmiştir. Bu camide kuzey cephesine bitişik, fakat düşük kotta bir namaz odası daha vardır. Bunun tasarımın özgün bir parçası olmadığı düşünülebilir. Caminin arkasında, camiye göre 4 m daha yüksekte tekke kompleksi yer almaktadır.

Sokollu

Mehmed Paşa

Külliyesi,

Kadırga

Tahsin Aydoğmuş, 1994

Cami: Sinan'ın altıgen kubbeli balda-kenle yaptığı orta büyüklükte cami planları içinde mekân bütünlüğünü pürüzsüz elde ettiği yapılardan biri Sokollu Mehmed Paşa Camii'dir. 15,30x18,80 m boyutundaki ibadet mekânında altıgen ayak sistemi tümüyle hacmin dış çeperleriyle bütünleşmiş, poliğonal baldaken tipindeki camilerde poligon köşelerine gelen yarım kubbeler, burada, büyük kubbe tarafında önce duvara paralel bir tonoz örgüsü ile başlayıp sonradan kubbesel örgüyle birleşmiş, böylece altıgen taşıyıcılarla duvarlar arasındaki asimetrik üçgen alanlar tek parçalı örtü elemanlarıyla örtülmüştür. Bu ge-

Enteryördeki diğer çini kaplamalar ikinci derece yerlerde kullanılmıştır. Mermer mihrap klasik dönemin en güzel kompozisyonlarından olan iki çini pano arasına yerleştirilmiştir. Üzerinde iki sıra alçı içlikler içinde vitray vardır. Minber külâhının çini kaplaması da mihrap duvarına zarif bir not ekler. Özgün boyalı duvar ve kubbe bezemesinden bir şey kalmamıştır. Köşelerdeki geçit öğeleri içinde boya ile yapılmış yalancı pencerelerin özgün dönemden çok, 18. ya da 19. yy'da ortaya çıkmış bir barok aldatmaca tekniği olarak kabulü daha akla yakın geliyor. Fakat galeriler altındaki özgün alçı kabartma bezeme parçaları 1930'lu yılların restorasyonu sırasında bulunmuştur.

Camide bulunan doksandan fazla pencere yan cephede ve kasnakta yoğunlaşır. Bütün camilerinde olduğu gibi, burada da Sinan çok aydınlık bir enteryör yaratmıştır. Mermer mihrap, minber ve müezzin mahfili poliğonal arabesk ve prizmatik mukarnas oymalarıyla klasik dönemin karakteristik örnekleridir.

Bu caminin özelliklerinden biri dört küçük "Hacer-i Esved" parçasının giriş mahfilinin altına, mihraba ve iki tane de minber kapısı ve külahına konmuş olmasıdır. Ayvansarayî bunların ziyaret edildiğini yazar. Diğer bir özellik çok sayıda yazıtın, cami enteryörünün dini-simgesel içeriğini âdeta ansiklopedik bir zenginlikle yansıtmasıdır.

Medrese: On altı hücre ve bir dershaneden oluşan medrese avlusu, cami girişinin üzerinde bulunan ve revaklar altından iki taraftan girilen büyük kubbeli dersane girişi, dersane revağının caminin yan girişlerinden bir duvarla ayrılması ve taş kemerli revaklarıyla ilginç bir kompozisyonudur. Kubbeli dershanede girişin karşısında hocanın oturduğu bir niş vardır. Özgün boyalı bezemesi yok olmuştur.

Zaviye: Ayvansarayî, Sokollu'nün inşa ettirdiği zaviyenin ilk önce Şeyh Nureddin-zade için yaptırıldığını ve diğer şeyhlerini sayar. Yapı hakkında bilgi vermez. Zaviye mimari kompozisyon olarak, cami kadar ilginç bir yapıdır. Camiden kesme taş bir duvarla ayrılmıştır. Esas girişi, cami girişinin aksi yönünde güneydoğudandır.

SOKOLLU MEHMED PAŞA

34

35

SOLAK SİNAN CAMİ

Buradan altı sütunla taşınan, beş açıklıklı ve iki sıra tonozlu geniş bir giriş holüne ve oradan dikdörtgen planlı (12,50x7,50), ortası kubbe ile örtülü bağımsız ayin mekânına (tevhidhane) geçilir. Ayin mekânının sağında tek katlı, solunda ise iki katlı re-vaklardan geçilen hücreler vardır, iki katlı avlunun güney köşesinde iki katlı ahşap bir şeyh evi vardır. Bu ev 19. yy'dan kalmış olmakla birlikte, daha eski bir konutun yerine yapıldığı kabul edilebilir. Zaviyede bezemesel ayrıntı fazla kalmamıştır. Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi Sinan'ın topografyası zor arsalarda gösterdiği mekân düzenleme ustalığını olduğu kadar, Osmanlı klasik dönemi mimari olanaklarını kullanma yeteneği de gösteren bir başyapıttır. 16. yy'ın ikinci yarısındaki çini sanatının en güzel mimari uygulamalarından birini de sergilemektedir.

Bibi. Gurlitt, *Konstantinopels*, II, 82-83; Ayvan-sarayî, *Hadîka*, I, 193 vd; (Konyalı), *Abideler*, 100-103; D. Kuban, "An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Century: The Sokollu Mosque and its Dependencies in Istanbul", *Arş Orientalis*, VII (1968), s. 19-39; Kuran, *Mimar Sinan*, 107-112.

DOĞAN KUBAN

SOKOLLU MEHMED PAŞA MESCİDİ

Büyükçekmece İlçesi'nde, Dizdariye Ma-hallesi'nde, Enver Paşa Caddesi üzerindedir. Yapı yerinden dolayı "Köprübaşı Cami" olarak da anılır. Mescit, *Tuhfetü 'l-Mi-marinve Tezkiretü'l-Ebniye'den* öğrenildiği kadarıyla Mimar Sinan yapısıdır. Kitabesi bulunmadığından kesin tarih verilemez. Sokollu Mehmed Paşa'nın Edirne evkafı tahrir defterindeki vakfiye kaydında "Ha-vass-ı Konstantiniyye'de derya kenarında Büyükçekmece nam kasabada bir mescid

Sokollu Mehmed Paşa Camii'nin mihrap duvarı bezemesi. M. Sözen-S. Güner, *Sinan Architects of Ages*, ist., 1992

bina ettiler" denmektedir. Söz konusu mescit yakınındaki Büyükçekmece Kervansarayı(->) ve köprü ile minyatür bir menzil külliyesi oluşturur.

Avlu içinde inşa edilen mescidin avlu duvarları yenilenmiştir. Sadece minarenin kaidesinde bir kısım örgü kalmıştır. Son cemaat yeri 1962-1963 onarımına kadar ahşaptı. Bu onarımdan sonra çevresi açılmış ve iki yanda 10 ahşap direğin taşıdığı, ibadet mekânının uzantısının üzeri bir çatı ile örtülmüştür. En son yapılan onarımda ahşap direklerin üzerleri metalle örtülmüş ve araları camekânla kapatılmıştır. Ayrıca son cemaat yerini örten kırma çatı kurşunla

Sokollu Mehmed Paşa Mescidi'nin kuzeybatıdan görünümü. *Enis Karakaya, 1992*

kaplanmıştır. Son cemaat yerine girişte sağda ve solda basamaklar görülür. Bu basamaklardan soldaki son cemaat yerine çıkışı sağlar. Son cemaat yeri 0,65 m yüksekliğinde olup burada altı üstlü ikişer pencere ile bunların arasında bir mihrap bulunmaktadır. Ahşap sütunlar sadece içeriden algılanabilir.

Dış duvarlarda almaşık örgü, bir sıra taş ve iki sıra tuğladan ibarettir. Pencere sistemi değişmemiş, fakat şebekeler yenilenmiştir. Dört cephede iki sıralı pencereler mevcuttur. Yan cephelerde üç altta, üç üstte olmak üzere, altışar pencere bulunur. Kuzeyde son cemaat yeri cephesinde altta iki dikdörtgen pencere, ortalarda mihrap; üstte ise üç adet sivri kemerli pencere vardır. Pencerelerin altta bulunanlarının söveleri küfeki taşındandır. Mihrabın üzerindeki pencere ise hepsinden farklı olarak altıgendir.

Cami ahşap tavanlıdır. Orijinal halinde kiremit örtülü olan yapı son onarımda kurşunla kaplanmıştır. Üzerinde alem olan çatı, son cemaat yerini de alacak şekildedir.

Yapının en önemli kısmı minaresidir. Minare avlu duvarı üzerinde kuzeybatıdadır. "Minber minare" olarak adlandırılan gruba girer. Mısır, Orta Asya ve Anadolu'da rastlanan ve Anadolu'daki ilk örnekleri 13. yy'a tarihlenen bu tip minareler dıştan merdivenlidir. Minare dikdörtgen bir kaide üzerinde sekizgen olarak yükselmektedir. Kesme taştan yapılmış on basamakla köşk kısmına çıkılır. Şerefe yoktur. Şerefeyi oluşturan kısım köşktür. Orijinali farklı olan külâh bugünkü haliyle yüzyılımız

içinde yapılmıştır. Köşk kısmı sütunlar arasına yerleştirilmiş, geometrik bezemeli taştan korkuluk levhalar ile sınırlandırılmıştır.

Caminin kuzey cephesinden sağa kaydırılmış bir kapı ile harime girilir. Giriş yay kemerli ve küfeki taşındandır. Üzerinde iki kartuş halinde "kelime-i tevhid" yazılıdır. Harim 9,50x7 m ölçüsündedir. Esas mekânda, kible duvarının aksında beş kenarlı bir niş halinde mihrap yer almaktadır. Mihrap nişinin içi üçgenlerden oluşan yivlerle dekorlanmıştır. Mihrabın sağ yanında ahşap minber, sol tarafta ise son onarımda yapılmış vaaz kürsüsü yer almaktadır.

Bibi. I. Atlamaz, "Büyükçekmece'deki Türk Eserleri" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi), 1967; S. Eyice, "İstanbul Minareleri I", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, I, 1963; E. Yücel, "Büyükçekmece'de Türk Eserleri", *VD*, IX (1971), 95-108.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

SOKOLLU MEHMED PAŞA SARAYI

Eminönü İlçesi'nde Ayasofya yakınlarında, Kabasakal Sinan Ağa Mahallesi'nde, iskender Paşa Türbesi yakınında bulunuyordu. Ayasofya Sarayı adıyla da tanınmıştır.

Arşiv belgeleri aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz bu saray, 16. yy'm son çeyreğinde Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştı. Osmanlı başkentinde yönetici elit

için çok sayıda saray yaptığı bilinen Mimar Sinan'ın bu yapılan günümüze gelememiştir. Belgeler yardımıyla plan organizasyonunu öğrenebildiğimiz nadir Mimar Sinan yapısı saraylardan olmasının yanısıra 16. yy yönetici sınıfına ait nadir bir örnek oluşturması nedeniyle de, önem kazanmaktadır.

Sokollu Mehmed Paşa, bu civarda, Ka-dırğa'da, 1571'de Mimar Sinan'a bir cami, medrese ve tekkeden oluşan bir külliye yaptırırken, aynı sıralarda hem Ayasofya semtinde, Hippodrom'un(->) güneyinde denize inen yamaçlarda, hem de eşi, II. Se-lim'in kızı (hd 1566-1574) Ismihan (Esma) Sultan ile birlikte Kadırğa Liman'nda birer saray inşa ettirmişti (bak. Esma Sultan Sa-hilsarayı). Bu yapılar Mimar Sinan'ın eserlerini anlatan *Tezkiretü'l-Ebniye'de* kaydedilmiştir. Ayasofya Sarayı'nın, Sokollu Mehmed Paşa ile Ismihan Sultan'ın oğlu İbrahim Hanzade tarafından I. Ahmed'e (hd 1603-1617) 60 kese filoriye satılmasıyla ilgili 1609 tarihli bir belge, Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın iç mekân organizasyonunu açıklamaktadır. Bu belgeden Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nda bir harem dairesi bulunmadığı, buranın üç padişaha sadrazamlık yapmış olan Sokollu'nun resmi makamı olduğu anlaşılmaktadır. Ka-dırğa'daki sahilsaray ise Ismihan Sultan'ın ve kapıkullarının ikametine ayrılmış bir özel saray

niteliğindedir. 16. yy'ın bu güçlü sadrazamının istanbul'un başka itibarlı semtlerinde de sarayları bulunuyordu.

S. H. Eldem'in kaynak belirtmeden yayımladığı ve mahkeme sicili olduğunu belirttiği 1009 tarihli belgeden sarayın, bugün örneklerini yalnızca Topkapı ve İbrahim Paşa saraylarında görebildiğimiz 16. yy saraylarının geleneksel düzenine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üç avlu etrafında yer alan daireler, sarayın iç (enderun) ve dış (birun) halkına ayrılmıştı. Birinci avluda baltacılar, kapıcılar ve kapıcıbaşı dairesi, harem ağalan daireleri ve diğer servis mekânları; ikinci avluda arzodası ve hasoda, hazine, içoğlanları dairesi gibi ilgili odalar bulunuyordu. Üçüncü avluda ise, geleneksel saraylarda görüldüğü gibi harem dairesi değil, kethüda, bir diğer hazine, çaşnigirler odası, çamaşırhane, cebehane, mahzen, kuyumcu dükkânları, ahırlar vb, yani erkek hizmetliler için ayrılmış oda ve daireler bulunuyordu.

S. H. Eldem'in harita üzerine yerleştirdiği sarayın yeri burada daha önce yer almış olan bazı yapıları akla getirmektedir. Örneğin Hammer, Atmeydanı'nda, İbrahim Paşa Sarayı'nın(-t) tam karşısında, daha sonra Sultan Ahmed Camii'nin inşa edileceği alanda Sadrazam Ahmed Paşa Sarayı'nın bulunduğunu söylemektedir. Ham-mer'in kaynağı olan *Naima Taribi'nde* ise Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'la evli olan Semiz Ahmed Paşa'ya ait sarayının Atmeydam'ndaki Sultan Ahmed Camii'nin inşası için yıkıldığına dair bir ibare bulunmaktadır. Semiz Ahmed Paşa'nın Sokollu'nun ölümünden sonra sadrazam olduğu dikkate alınırsa Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın Sokollu'nun 1579'daki ölümü üzerine miriye geçmiş olabileceği ve sadra-

zamların resmi makamı, bir başka deyişle paşakapısı olarak kullanıldığı akla gelmektedir. Burada harem bulunmaması da bu olasılığı güçlendirmektedir. Eldem'in yayımladığı belgede ahır ve 1.500 araba yükü saman depolanabilecek bir alan işgal eden arabalık üzerinde, çaşnigirler için 37 oda bulunduğu görülmektedir. 19. yy'da teşrifatçıbaşı olan Ali Şeydi Bey de kaynak vermeden aynı bilgiyi tekrarlamaktadır. Eğer burada Eldem'in de kullandığı kaynak söz konusu değilse, bu tesadüf dikkat çekicidir. Ali Şeydi Bey ayrıca, gene kaynak vermeden, Sokollu'nun İsmihan Sultan'la evlendiği zaman bir saray yaptırması için 100.000 altın armağan aldığını, ama bu parayı eşi İsmihan Sultan'a bırakarak kendi parası ile bir saray inşa ettirdiğini kaydetmektedir. Muhtemelen bu düğün armağanı para ile İsmihan Sultan Ka-dırğa'daki kendi adını taşıyan sahilsarayım inşa ettirirken, Sokollu Mehmed Paşa da Mimar Sinan'dan kendisine Ayasofya Sara-yı'nı yapmasını istemişti.

Bugün Dresden ve Viyana'da bulunan, 1582'de Zacharias Wehme ve birkaç yıl sonra Avusturyalı hümanist Johannes Lö-wenklau'nun istanbul tasvirlerini topladıkları iki albümde yer alan tasvirlerdeki divanhanenin Sokollu

Mehmed Paşa Sarayı'nın arzodası olması ihtimali ileri sürülmektedir. Sokollu Mehmed Paşa 1579'da kendi saraylarından birinde ikinci divanı sırasında öldürülmüştü.

Bibi. Eldem, *Türk Evi*, II, s. 22-27; Eldem, *istanbul Anılan*, 172; J. von Hammer-Purgstall, *His-toire Ottomane*, VII, 2096; *Tarih-i Naima*, I, 77; *Teşrifat ve Teşkilât-ı Kâdimemiz*, İst., ty, s. 211-212; T. Artan, "The Kadirga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica*, XVI (1994).

TÜLAY ARTAN

SOLAK SİNAN CAMÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Solak Sinan Mahallesi'nde, Selami Ali Efendi Caddesi ile Cami Sokağı'nın kesiştiği yerde bulunmaktadır. Solak Sinan Efendi tarafından 9557 1548'de yaptırılmıştır. Binanın 1938-1942 arasında saman deposu olarak kullanıldığı bilinmektedir. Cami Haziran 1993'ten bu yana Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrolünde, aslına uygun olarak restore edilmektedir.

Solak Sinan Camii duvarları kagir, ça-

Solak Sinan Camii ve Çeşmesi

Fotoğraflar Enis Karakaya

tısı ahşap bir yapıdır. Cümle kapısı, enlemesine dikdörtgen planlı bir son cemaat yerine açılmakta, bu kapının iki yanında birer tane pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin üzerinde, mahfilin bulunduğu kat, üç pencereli bir cephe halinde dışarıya taşkınlık gösterir. Dikdörtgen planlı, oldukça geniş bir mekân halindeki ha-rim, altlı üstlü olmak üzere karşılıklı duvarlarda on iki pencere ile aydınlanmaktadır. Bu pencereler basık yuvarlak kemerlidir. Son cemaat yerinin sol köşesinden taş basamaklı bir merdivenle mahfile çıkılmaktadır. Önceleri ahşap korkulukları olan mahfil, bugün özgün halinden daha geniş yapılmıştır.

Caminin içten yarım silindir biçiminde, dıştan ise cepheden taşkınlık gösteren bir mihrabı vardır. Bunun iki yanında altlı üstlü dört pencere bulunmaktadır. Üst seviyedeki pencerelere renkli camlar takılmıştır. Mihrabın içi, klasik Osmanlı döneminin natüralist motiflerinden örnek alınarak oluşturulmuş kompozisyonlara sahip yeni seramiklerle kaplanmıştır. Mihrabın hemen üzerinde yuvarlak bir pencere, mihrap duvarında iki tane eski çini pano bulunmaktadır. Bunlardan mihrabın sağında olanı, yeşilimsi bir zemin üzerine Kabe resmedilmiş panodur. Diğer pano ise mihrabın soluna yerleştirilmiştir. Gümüş renkli zemin üzerine "naleyn-i şerif tasviri vardır. Mihrabın üzerinde ise yeni bir çini kitabe bulunmaktadır.

Caminin dış cephesi taş görünümlü mozaik ile kaplanmış, pencere söveleri beyaz ve bordo renkli taş dizisi ile çevrilmiştir. Binanın üzeri kiremit kaplı kırma çatı ile örtülmüştür.

Caminin minaresi, yapının tamamlanmasından 1 yıl önce 954/1547'de yapılmıştır. Tuğladan yapılmış olduğu bilinen, bodur gövdeli minaresinin bugün sadece kaidesi durmaktadır. Minaredeki kitabe ise restorasyon nedeniyle koruma altında tutulmaktadır.

Caminin mihrap dış duvarı ve güneybatı duvarına bitişik "L" şeklinde bir naziresi vardır. Solak Sinan Efendi'nin mezarı da bu hazirede, caminin güneybatı duvarının paralelindeki kısımda bulunmaktadır. Haziredeki mevcut mezar taşlarının üzerinde 1494-1785 arasını veren tarihler görül-

SONKU, CAHİDE

36

37

SOSYAL GÜVENLİK

mehtedir. I. Mahmud zamanında (1730-1754) ihtisab ağalarından Mehmed Ağa'nın II66/1752-53'te koydurduğu minberin külâhı bugün hazirede durmaktadır.

Caminin hazire duvarına bitişik durumda, Selami Ali Caddesi ile Tophanelioğlu Caddesi'nin kesiştiği yerde büyük bir çeşmesi bulunmaktadır. Oldukça büyük bir hazneye sahip olan bu çeşme "Hacı Halil Efendi Çeşmesi" olarak anılmaktadır. Bu çeşmenin ilk olarak Solak Sinan Efendi tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Kitabesinden anlaşıldığına göre III. Ahmed zamanında 1141/1728 başlarında Matbah-ı Âmire Emini Hacı Halil Efendi tarafından, İstanbul Ağası Mustafa Ağa'nın babası Hafız Efendi'nin ruhu için ihya edilmiştir. Çeşme kesme taştan yapılmıştır. Kademeli, kırık ve yayvan bir sivri kemeri bulunan, geniş ve yüksek bir aynası vardır. Bunun iki yanında birer tane gülbezek bulunmakta, aynanın üzerinde ise 1141 tarihli kitabe görülmektedir.

Aynataşı, küfeki taşından oyulup şekil verilerek oluşturulmuştur. Aynataşının üst kısmı yine kademeli, kırık bir sivri kemer biçiminde şekillenmiş olup ortasında bir rozet bulunmaktadır. Çeşmenin üç lülesi tahrip olmuş durumdadır. Bugün yol seviyesinden biraz aşağıda bulunan kırık bir teknesi bulunmaktadır. Testi setleri ise yenilenmiştir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 274-275; Ay-vansarayî, *Hadîka*, II, 236; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 60; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 326-327;

Çeçen, *Üsküdar*, 66; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 323-324. TÜLAY AKIN

SONKU, CAHİDE

(1917, San'a, Yemen -18Mart 1981, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Ortaöğrenimini sürdürürken Halkevle-ri'nin temsil kolunda çalışmaya başladı. Bir süre İstanbul Belediyesi Konservatuvarı'na devam etti. 1932-1933 sezonunda Şehir Ti-yatroları'nda *Yedi Köyün Zeynebi* adlı oyunla sahneye çıktı. Kısa süreli ayrılımlarla 1949'a kadar Şehir Tiyatrolarında çalıştı. *Mucize, Peer Gynt, Köksüzler, Unutulan Adam, Hamlet, Balaban Ağa, Müfettiş,*

Pazartesi-Perşembe, Karamazof Kardeşler, Mınav, Macbeth, Ayak Takımı Arasında, Sürtük, Yaban Ördeği, Kral Lear, Çifte Keramet. Aynaroz Kadısı, Bir Kavuk Devrildi, Kuru Gürültü, Makine, Şermin, Aptal, Otello, Ceza, Şamdancı, Kış Masalı, Elekt-ra. Vanya Dayı, Yayla Kartalı, Düşman. Faust bu dönemde sahneye çıktığı oyunlardan bazılarıdır.

Sonku, 1933'te *Söz Bir Allah Bir* filmiyle başladığı sinema çalışmalarıyla ünlendi. Sinemamızın ilk yıldız kadın oyuncusu oldu. Rol aldığı filmlerden bazıları, *Aysel Bataklı Damın Kızı, Şehvet Kurbanı, İlk ve Son, Akasya Palas, Kıskanç, Yayla Kanalı, Senede Bir Gün, Yuvamı Yıkamazsın'dır.*

Yerli Film Yapanlar Cemiyeti'nin düzenlediği yarışmada en başarılı kadın karakter oyuncusu seçildi. *Fedakâr Ana* adlı filmin yönetmenliğini de yapan Sonku, Türk sinemasının ilk kadın yönetmeni oldu. 1950'de Sonku Film'i kurdu. Talat Ar-temel, Sami Ayanoğlu ile birlikte 1951'de *Vatan ve Namık Kemal* adlı filmi yönetti.

1951-1952 sezonunda yemden Şehir Ti-yatroları'nın kadrosunda yer alan Sonku, *Soygun, Son Koz, Tartuffe, Yavru Kartal, Gelin* adlı oyunlarda 1954'e kadar rol aldıktan sonra yeniden film yapımcılığına başladı. 1954'te seyirci rekoru kıran *Beklenen Şarkı* adlı filmi çeken şirket, Zeki Müren'i de ilk kez kamera karşısına çıkardı. Aynı yıl film şirketinin yanması üzerine ekonomik sorunlar, sıkıntılar yaşayan sanatçı, eşi Talat ArtemePin 1957'de ölümünden sonra düzensiz bir yaşam sürmeye başladı. 1961'de bir sezon Dormen Tiyatrosu'nda^) sahneye çıktı.

Sanatçı, Site Sineması'nın üst katındaki Site Tiyatrosu'nda 1962-1963 sezonunda Cahit Irgatla kurduğu kısa ömürlü Cahiller Tiyatrosu'nda, *Ocak ve Dişi Örümecek* adlı oyunları sahneledi. 1963-1964 sezonunda Şehir Tiyatroları'na dönerek *Altı Kişi Yazarını Anyor, Coriolanus* gibi oyunlarda rol aldı. Ancak eski başarısını gösteremedi. 1972'de görevini aksattığı gerekçesiyle Şehir Tiyatroları'yla ilgisi kesildi.

Sonku yaşamının son yıllarını alkol bağımlısı olarak yoksulluk içinde geçirdi.

Cahide Sonku *Şehvet Kurbanı* adlı filmde Ferdi Tayfur ile birlikte. *Turan Gürhan arşivi*

Sorguçlu Hanı

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

1989'da Ziya Öztan'ın yönettiği *Cahide* adlı filmle yaşamı televizyona aktarıldı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

SORGUÇLU HANI

Eminönü İlçesi'nde, Kapalıçarşı hanları arasında yer almakta, Kalpakçılar Caddesi'nde bir sıra halindeki han yapılarından Yolgeçen Hanı ile Baltacı Ham(-0 arasındaki alana inşa edilmiş bulunmaktadır.

Bulunduğu yerin yoğun bir ticari doku içinde olması ve mimari özellikleri yapıyı 18. yy'a tarihleme olanağı sağlamaktadır.

Kalpakçılar Caddesi'ne açılan cephede yer alan kapı, tonoz örtülü giriş mekânı-yla avluya bağlanır. Arsanın şekli dolayısıyla planını şekillendiren yapının avlusu da yamuktur. Avlu etrafında iki katlı re-vak sistemi her iki katta tuğla-derz doku-lu, yuvarlak kemerlere sahiptir. Taşıyıcı sistem kare kesitli taş dokulu, payelerden meydana gelmiştir. Zamanla üzerleri sıvanmıştır.

Zemin kat odaları taştan, yuvarlak kemerli birer kapı ile beşik tonozlu revak altına açılır. Üst kat mekânları ise birer kapı ve pencere ile çapraz tonoz örtülü üst kat revaklarına açılmaktadır. Zemin ve üst kat mekânlarının üst örtüleri ise zaman içinde tamamen özgün tonoz örtüsünü kaybetmiştir. Günümüzde bu mekânlar beton örtüye sahiptir.

Yapıda Kalpakçılar Caddesi'ne bakan giriş cephesinde girişin iki yanında bir sıra dükkân yer alır. Dükkânlar ve cephe özgün durumunu kaybetmiştir. Tuğla-derz dokulu, yuvarlak kemerli pencereler, dikdörtgen taş söveli olup her mekâna birer pencere açılmış bulunmaktadır.

Sorguçlu Hanı, bitişik nizam plan kuruluşuyla, ticari yoğunluğun içinde bulunmasıyla benzer örneklerle katılmakta, ancak özgün mimari özelliklerini kaybetmiş bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, İst., (1969), s. 28; Güran, *İstanbul Hanları*, 137:

GÖNÜL CANTAY

SOSYAL GÜVENLİK

Vatandaşların anayasal hakları olan çalışma hakkının gerçekleştirilmesini amaçlayan; özellikle de emekçilerin çalıştıkları dönemlerde ödedikleri pay karşılığında, yaşlılık, hastalık, sakatlık vb nedenlerle çalışamadıkları zamanlarda maddi destek ve kaynak sağlayan; hastalık ve diğer olağanüstü hallerde bakım masraf, araç ve gereçlerine katkıda bulunan sosyal sistem.

İstanbul'da halen faaliyet gösteren sosyal güvenlik kuruluşları Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK), Emekli Sandığı, Bağ-Kur, İş ve İşçi Bulma Kurumu, Bölge Çalışma Mü-dürlüğü'dür.

Osmanlı döneminde, Tanzimat'a kadar, çalışanların korunması ve dayanışması loncalar(->) ve gedikler(->) çerçevesinde sağlanıyordu. Günümüzün sosyal güvenlik kurumlarının ilk izlerini 19. yy'm ikinci yarısında devlete ait görece çok sayıda işçi çalıştıran işyerlerinin yardımlaşma (te-avün) ve emeklilik (tekaüt) sandıklarında ve devlet memurlarına tanınmış emeklilik hakkında aramak mümkündür. Tanzimat sonrasında, 19. yy'ın ortalarında, idari, mali, sosyal alanda yapılmak istenen düzenlemelere ve Yeniçeri Ocağı yerine nizami ordunun kuruluşuna bağlı olarak devletin askeri ve mülki hizmetlerinde çalışanlar için bir emekli sandığı kurulmuştur. 1866'da subaylar, 1880'de mülki-idari görevlerdeki memurlar için, çalıştıkları sürece prim ödeme ilkesine bağlı bir emeklilik sigortası başlar. Daha önce sadece yüksek memurlar için "arpalık" denen bir mali desteğin varlığı bilinmektedir.

İşçiler için emeklilik güvencesi, daha geç ve önce devlet fabrikalarından başlamak üzere gerçekleşmiştir. Sendika tipinden işçi örgütlerinin henüz bulunmadığı bu dönemlerde, hem sendika, işçi birliği, hem de bir sosyal güvenlik kurumu olan "sandık" örgütlenmeleri çok dağınık, yerel ve güçsüzdü. Şirket-i Hayriye, Feshane, Hereke fabrikaları, Anadolu Osmanlı Demiryolları, Tersane-i Âmire vb işçileri 1880'lerden itibaren yardım, dayanışma, emeklilik sandıkları kurmaya başladılar. Bunların bir bölümü sadece işçilerin kendi aralarında kurdukları, diğer bir bölümü ise devlet işletmelerinde devletin katkılarıyla kurulan ve günümüz sosyal güvenlik kavramına daha yakın olan örgütlerdi.

Şirket-i Hayriye'de çalışanlar için Mayıs 1893'te çıkarılmış bir kararda, tayfalar ve sürekli işçilerin, maaşlarının yüzde 4'ünü aidat olarak verip emeklilik hakkını kazanabilmeleri için kurumda 25 yıl çalışmış olmaları hükmü getirilmiştir. 1890' larda, özellikle de 1908'den sonra tekaüt sandıkları çoğalmış; bu yıllarda yükselen işçi hareketleri sırasında, işçilerin talepleri arasında emeklilik ve hastalık sigortası anlamına gelenler de gözlenmiştir.

1919-1920'de, gitgide güçleşen ekonomik koşulların ezdiği emekçi kesimler sos-

Tablo I

İstanbul İÜ SSK'ya Tabi İşyerleri ve İşçi Sayıları

Yıl	İşyeri	İŞÇİ
107	10 205	261 5
107	62 268	546 1
107	75 870	630 0
108	78 165	582 2

100	112 400	800 1
100	120 002	868 5
100	127 825	871 8
100	150 521	877 7
100	158 806	1 007
100	163 945	1 064

yal güvenlik önlemlerine daha fazla ihtiyaç duymaya başlamışlar, özellikle emeklilik ve malullük sigortası talepleri ve uygulamaları tek tek işyerlerinde yaygınlaşmıştır. Ancak bunların hiçbiri, henüz gerçek anlamda bir sosyal güvenlik sistemi değildir. Cumhuriyet'ten sonra, 1930'da Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çıkarılmış, işçi, çocuk ve ana sağlığını korumaya yönelik genel ilkeler getirilmiştir. En az 50 işçi çalıştıran işyerlerinde hekim bulundurma zorunluluğu, 100'ün üstünde işçi çalıştıran işyerlerinde her 100 işçi için bir hastane yatağı zorunluluğu konmuştur. 1936'da çıkarılan İş Kanunu, 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerine işçi sağlığını korumak için bazı yükümlülükler getirmiştir.

Sosyal Sigortalar Kurumu'nun kurulması ve sosyal sigorta uygulaması ancak 1946'da gerçekleşebilmiş; İstanbul'da bir SSK şubesi kurulmuştur. İş kazası, meslek hastalığı, analık sigortasını 1949'da ihtiyarlık, 1950'de hastalık sigortası uygulaması izlemiş; 1965'te yeni SSK kanunu ile tüm sigortalar birleştirilmiştir.

1946'da SSK İstanbul Şube Müdürlüğü Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli'ni de içerirken, 1954'te Eminönü, Kadıköy ve Beyoğlu ayrı birer SSK şubesi olmuş; 1901'de Fatih ve Bakırköy ayrı şubeler haline gelmiş, 1907'de, Şişli ve Beşiktaş bağımsız şube statüsü kazanmış, 1978'de bütün bu şubeler bölge müdürlüğü olarak doğrudan SSK Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1982'de İstanbul'da 7 bölge müdürlüğü, 2 şube müdürlüğü, ayrı olarak İhtiyarlık Sigortası Bölge Müdürlüğü, Bölge Sağlık Müdürlüğü vardı.

Başlangıçta 10'dan fazla işçi çalışan işyerlerini kapsayan sosyal sigortalar uygulaması, 1952'den itibaren büyük kentlerde 4 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerlerine de yaygınlaştırılınca, İstanbul sosyal güvenlik en fazla yararlanan il haline gelmiş; 1971'den sonra İstanbul'da uygulama tek işçi çalıştıran işyerleri de dahil tüm işyerlerine yaygınlaştırılmıştır.

Devlet memuru statüsünde bulunan kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanların bağlı olduğu Emekli Sandığı, 1866'da başlayan, devlet memurları için emeklilik sigortasının çeşitli aşamalardan geçerek ku-

rumlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. 1930'da yürürlüğe giren Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu ile tek tek devlet kurum ve işyerlerindeki emekli sandıkları kaldırılmış, bunların birleştirilmesiyle bir bütçe sistemine geçilmiş, daha sonra devlet işletmelerinin yaygınlaştığı 1930'larda inhisarlar, Devlet Demir Yolları, Merkez Bankası vb devlete ait büyük işletme ve sektörlerde çalışanlar için ayrı kanunlarla ayrı tekaüt sandıkları kurulmuş; bu sandıkların sağladıkları sosyal güvenlik kapsam ve

konuları genişletilmiş, nihayet sayıları 9'u bulan bu bağımsız emekli sandıkları, 1949'da 5434 sayılı yasayla kurulan Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı'nda birleştirilmiştir. Bu kurum, İstanbul'da Cağaloğlu'nda bulunan bir bölge müdürlüğü ile temsil edilmekte ve çalışmaktadır.

Bağımsız çalışanların sosyal güvenlik örgütü olan Bağ-Kur İstanbul'da bölge müdürlüğü olarak 1978'de faaliyete geçmiştir. İş ve İşçi Bulma Kurumu ise, 1946'da Çalışma Bakanlığı'na bağlı İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun şubesi olarak çalışmalarına başlamış, 1979'da İş ve İşçi Bulma Kurumu Bölge Müdürlüğü haline gelmiş; 1964'e kadar yurtiçi olduğu kadar yurtdışı hizmeti de vermiştir. 1964'ten itibaren yurtdışına, özellikle Almanya'ya işçi göçü hızlanınca, bu göçün aktarma merkezi durumundaki İstanbul'da yurtiçi ve yurtdışı hizmetler ayrılmış ve Tophane'de Yurtdışı Hizmetler Şube Müdürlüğü açılmıştır. Yine Çalışma Bakanlığı'na bağlı İstanbul Bölge Çalışma Müdürlüğü 1946'da açılmış ve işyerleri işçi müfettişleri tarafından iş güvenliği ve işçi sağlığı açısından denetlemeye başlanmıştır. Ayrıca OYAK kısa adıyla bilinen Ordu Yardımlaşma Kurumu ve büyük özel şirketlerin kendi ek sosyal güvenlik ve yardımlaşma kuruluşları da vardır.

Sosyal Güvenlik hizmetlerinden en yüksek oranlarda yararlanan il olan İstanbul'da, sosyal güvenlik hizmetlerinden yararlanamayanların sayısı da bir o kadar yüksektir. Bunun başlıca nedeni, kayıtsız ve kaçak çalışmanın, İstanbul gibi önemli işçi ve hizmet gereksinimi olan ve kalifiye olmayan, iç göçle gelmiş bir yedek işsizler ordusu barındıran bir metropolde çok yaygın olmasıdır. Özellikle küçük işyerlerinde, ev hizmetlerinde çalışanlarla, çırakların çok büyük bölümü her türlü sosyal güvenlikten yoksundur.

Bütün Türkiye'deki ücretlilerin yaklaşık beşte birinin İstanbul'da olduğu düşünülürse sosyal güvenlikten yararlanan veya sosyal güvenlik önlemlerini talep eden nüfusun Türkiye ortalamasının üstünde olması da doğaldır. Buna karşılık Bağ-Kur'dan yararlananların oranı İstanbul'da düşük görünmektedir ki bunun nedeni, kendi işine sahip, bağımsız çalışan kesimin İstanbul'da ortalama olarak yüksek gelir grubuna girmesi ve Bağ-Kur gibi küçük esnaf ve zanaatkarların kuruluşu niteliğindeki bir örgütlenmenin dışında kalmasıdır.

1980 itibariyle İstanbul'da SSK'ya bağlı olanlar 583.395 (faal nüfusa oranı yüzde 37), Emekli Sandığı'na bağlı olanlar 169.137

SOSYAL HİZMETLER

38

39

SOUTT,T,TF.R SİRKİ

Sarayburnu'nun güneyinde Soter Filantropos Kilisesi'ne ait olduğu sanılan kalıntılar.
Mülier-Wiener, *Büdlektion*

(yüzde 10,7), Bağ-Kur'a bağlı olanlar 187.807 (yüzde 11,8), özel sosyal güvenlik kuruluşlarına bağlı olanlar da 27.679 kişiydi (yüzde 1,7) ve bunlar faal nüfusun yüzde 61,2'sini meydana getiriyorlardı. 1992 itibariyle SSK'lıların 1.064.000, Bağ-Kur'luların 316.096, Emekli Sandığı'na bağlı olanların (takribi) 370.000 kişi oldukları görülmüyor. Toplam faal nüfusun 1990'da 2.539.963 olduğu ve 1992'de 2.650.000 civarında bulunması gerektiği hesaplanırsa, faal nüfusun yüzde 66'sının sosyal güvenlik şemsiyesi altında olduğu anlaşılır.

Yine 1992 itibariyle, İstanbul'da emeklilik, maluliyet, dul veya yetim aylığı vb, herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşundan aylık alanların sayısı: SSK'dan aylık alanlar 430.872, Emekli Sandığı'ndan aylık alanlar 192.561, Bağ-Kur'dan aylık alanlar 79.308 olmak üzere toplam 692.741'cür.

Özellikle istanbul gibi sanayi kuruluşlarının ve buralarda çalışan işçi sayısının önemli olduğu bir ilde en önemli sosyal güvenlik kuruluşu olan SSK'ya tabi işçi ve işyeri sayısının yıllara göre gelişmesi tabloda gösterilmiştir.

Faal nüfus içinde sigortalı işçi sayısı ve oram, SSK uygulamasının yaygınlığı açısından önem taşır. İstanbul'da 1970'te 301.503 (faal nüfusun yüzde 33,2'si), 1980'de 583.395 (yüzde 37,8), 1990'da 1.064.008 (yüzde 39,6) sigortalı işçi bulunmaktaydı ki, SSK sigortalılarının faal nüfus içindeki paylarının sürekli yükselişi, giderek daha fazla işçinin sosyal güvenlikten yararlandığının ifadesidir. Ancak aynı dönemlerde İstanbul'da nüfus ve faal nüfus artışının bu sigortalı işçi oranındaki artışın çok üstünde -seyretmesi sosyal güvenlik sisteminin kapsayamadığı geniş bir kitlenin varlığını kanıtlamaktadır.

İSTANBUL

SOSYAL HİZMETLER

Sosyal hizmet, toplumsal yardım duygusunun ve ihtiyacının yoğunlaştığı yer ve zamanlarda ortaya çıkan uygulamalar bütünüdür.

Sosyal hizmet kavramının ilk tanımı, yaşlılara, yoksul ve yoksun kişilere, sakatlara ve akıl dengesi bozuk olan kişilere sunulan hizmet şeklinde yapılabilir. Daha ge-

niş anlamıyla sosyal hizmetler, yaşlı, yoksul, sakat ve zihinsel özürllüler ile kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların sosyal yoksunluklarının giderilmesi, sorunlarının önlenmesi ve çözülmesi, gereksinimlerinin karşılanması, yaşam düzeylerinin iyileştirilmesi ve yükseltilmesi amacıyla toplumun ve özellikle gönüllü kuruluşların ve

devletin ilgi ve yardımının sağlanması için yapılan düzenli ve sürekli çalışmaların tümüdür.

1948'de Birleşmiş Milletler, üye ülkelerin uymasını koşul gösterdiği İnsan Hakları Bildirgesi'nde sosyal hizmetlerin amacına uygun maddelere yer vermiştir. Özellikle bu bildirmede yer alan 23. ve 25. maddelerde bulunan hükümler, sosyal hizmetin amacını ve insanların ekonomik ve sosyal haklarını, yani insanın kişiliğinin gelişebilmesi için toplumca tanınıp gerçekleştirilmesi gereken hakları belirtmektedir. Birleşmiş Milletler'in kabul ettiği bu bildirgeyi Türkiye 5 Mayıs 1949'da benimsemiştir.

Türkiye'de sosyal hizmet kavramının içerdiği anlama uygun uygulamalar, Osmanlı İmparatorluğu zamanında, İslamiye-tin sosyal adalet ilkesine uygun olarak yardıma muhtaç çocuk, dul ve yetimlere, sakatlara ve yoksullara vakıflar aracılığıyla yapılmıştır. Hukuksal anlamda sosyal hizmet kavramı ilk olarak 1808'de "Sened-i ît-tifak"ta yer almıştır. Hukuki anlamda bir sözleşme niteliği taşıyan bu belgenin 7. maddesi sosyal hizmet kapsamına uygun hükümler içermektedir. Bu maddeye göre, fakirlerin ve reayanın gözetilmeleri ve korunmaları esas alınarak, halka karşı saldırıların, zulmün ve vergilerin kaldırılması hususlarına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu belgeden sonra, 1893'te ülkede, özellikle İstanbul'da dilencililiği önlemek üzere "Teseülün Menine Dair Nizamname" çıkarılmıştır. 1896'da adı sonradan Darülaceze olarak değiştirilen Düşkünler Yurdu sakat ve yoksul erkek, kadın ve kimsesiz çocukları korumuştur. 1909'da serseri ama çalışabilecek durumda olup da çalışmayan, dilencilik yapan kişilerin çalıştırılmasını zorunlu kılan "Serseri ve Muzan-na'i Şu Eşhas Kanunu" çıkarılmıştır.

Bu uygulamaların yanısıra, 1822-1884

Yakacak Çocuk Yuvası

Sadat Hasanoğlu, 1994

arasında Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında korunmaya muhtaç çocuklar için ıslahhaneler açılması, bu konuda atılmış ilk adımlardan biri olmuştur. Daha sonra korunmaya muhtaç yetim çocuklar için devlet tarafından darüleytamlar kurulmuştur. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kurulan darüleytamlar, göçmen ve mültecilerin yetim kalan çocuklarının yetiştirilmesini sağlamıştır.

1921'de Atatürk'ün emriyle "Himaye-i Etfal Cemiyeti" kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı savaş sırasında cephe gerisinde kimsesiz ve şehit çocuklarına bakmak olmuş ve daha sonra da kimsesiz çocuklarla ilgili çalışmalar sürdürülmüştür. 1935'te cemiyetin adı Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu olarak değiştirilmiştir.

1957'de bu alanda hizmetlerin geliştirilmesine yönelik olarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı Sosyal Hizmetler Enstitüsü kurulmuştur. 1961'de, hizmet verecek profesyonel eleman yetiştirilmek üzere akademi açılmıştır.

1961 ve 1982 anayasalarında sosyal hizmetlere ilişkin hükümler; ailenin, ananın, çocuğun, sakatların, yaşlıların korunması; herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olması gibi ilkeler yer almıştır.

24 Mayıs 1983 tarih ve 2828 sayılı kanunla Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü kurulmuş, böylece daha önceki yıllarda yürürlüğe girmiş olan kanunlarda belirtilen hususlar bu müdürlüğün görevleri kapsamına alınmıştır. 2828 sayılı kanun, korunmaya, bakıma veya yardıma muhtaç aile, çocuk, sakat ve yaşlılara ilişkin sosyal hizmetleri ve bunlara ait faaliyetleri kapsamaktadır.

2828 sayılı kanun ve belirtilen esaslar uyarınca sosyal hizmet kuruluşları, çocuk yuvaları, yetiştirme yurtları, kreş ve gündüz bakımevleri, yaşlılar için huzurevleri, bakım ve rehabilitasyon merkezleri olarak tespit edilmiş ve bu konuda merkezler yurt sathında il ve ilçelerde hizmete açılmıştır. Çocuk yuvaları, 0-12 yaş arası korunmaya muhtaç çocuklarla gerektiğinde 12 yaşını dolduran kız çocuklarının bedensel, eğitsel, psiko-sosyal gelişimlerini, sağlıklı bir kişilik ve iyi alışkanlıklar kazanmalarını sağlamakla görevli ve yükümlü yatılı sosyal hizmet kuruluşlarıdır. Yetiştirme yurtları, 13-18 yaş arası korunmaya muhtaç çocukları korumak, bakmak ve bir iş veya meslek edinmeleri ve topluma yararlı kişiler olarak yetiştirmelerini sağlamakla görevli ve yükümlü olan yatılı sosyal hizmet kuruluşlarıdır. Kreş ve gündüz bakımevleri, 0-6 yaş grubundaki çocukların bakımlarını gerçekleştirmek, bedensel ve ruhsal sağlıklarını korumak ve geliştirmek ve bu çocuklara temel değerleri ve alışkanlıkları kazandırmak amacıyla kurulan ve sunduğu hizmetler karşılığında ücret alan ve yatılı olmayan sosyal hizmet kuruluşlarıdır. Huzurevleri, muhtaç yaşlı kişileri huzurlu bir ortamda korumak ve bakmak, sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan yatılı sosyal hizmet kuruluşlarıdır. Bakım ve rehabilitasyon merkezleri, bedensel, zihinsel ve ruhsal özürleri

nedeniyle normal yaşamın gereklerine uyamama durumunda olan kişilerin fonksiyon kayıplarını gidermek ve toplum içinde kendi kendilerine yeterli olmalarını sağlayan beceriler kazandırmak veya bu becerileri kazanamayanlara devamlı bakmak üzere kurulmuştur.

Sosyal hizmetler il ve ilçe müdürlükleri, merkezi Ankara'da bulunan Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'na bağlı olarak hizmet vermektedir.

1994 yılı itibariyle İstanbul İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğü bünyesinde faaliyet gösteren kuruluşların listesi, bulundukları yerler ve kapasiteleri şöyledir:

Çocuk yuvaları 8 tanedir. Bunlar, Yakacık'ta (110 çocuk), Küçükalyalı'da (300 çocuk), Üsküdar'da (50 çocuk) ve Bakırköy'de (300 çocuk), Eyüp'te (60 çocuk), Kasımpaşa'da (75 çocuk), Göztepe'de (120 çocuk) ve Bakırköy'de (200 çocuk) bulunmaktadır.

İki yetiştirme yurdundan biri Bakırköy'de (120 çocuk), diğeri Büyükçekmece'dedir (100 çocuk).

Kreş ve gündüz bakımevleri, Okmeydanı (225 çocuk), Kocamustafapaşa (110 çocuk), Zeytinburnu (50 çocuk) ve Bakırköy'dedir (250 çocuk).

İstanbul İl Sosyal Hizmetler Müdürlüğü'ne bağlı huzurevleri ise Kartal-Maltepe (250 yatak), Bakırköy (210 yatak), Zeytinburnu Sosyal Sigortalar (90 yatak), Göztepe (108 yatak) ve İzzet Baysal (60 yatak) huzurevleridir.

Bibi. S. Ballar, *Türk Hukukunda Sosyal Hizmet ve Çocuklar*, İst., 1988; W. A. Friedlan-der, *Sosyal Hizmetin Kavram ve Metotları*, (çev. E. Besin), Ankara, 1965.

ÇAĞLAYAN KOVANLIKAYA

SOTER FİLANTROPOS KİLİSESİ

"İnsanı seven İsa" anlamına gelen "Soter Filantropos" adındaki iki Bizans manastırından biri bugünkü Atik Ali Mahalle-si'nde, diğeri ise Sarayburnu civarında idi. Soter Filantropos manastırlarından ilki, I. Aleksios Komnenos'un (hd 1081-1118) karısı Eirene Dukaina'nın vakfettiği yapılardan biriydi. Edirne Kapısı civarındaki Çukurbostan'ın güneydoğusunda olduğu

sanılan bu e. ;ek manastırı, yakınlardaki bir kadınlar manalın iie bağlantılıydı. Şehrin Osmanlılarca alınmasına (1453) kadar varlığını koruduğu bilinen manastırdan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır.

ikinci manastır ise Sarayburnu'nun 800 m kadar güneyinde, kıyıya yakın bir yerdeydi. Erkek ve kadınlar için iki ayrı bölümü olan bu çifte manastır, buradaki adı bilinmeyen bir manastırın yerine, II. Andronikos döneminin (1282-1328) devlet adamı ve bilgin Nikeforos Humnos'un kızı Eirene tarafından yaptırıldı. Nikeforos ve karısının gömüldüğü (1327) manastır, ölümüne dek (1360) Eirene tarafından yönetildi. Soter Filantropos Manastırı ve Kilisesi, 15. yy'a kadar Rus hacıları tarafından ziyaret ediliyordu. Bu hacıların anlattıklarına göre, kilisenin denize bakan duvarında mucize yarattığı ileri sürülen bir İsa tasviri ile denize yakın duvarlarının önünde binlerce hastayı mucizevi biçimde iyileştirdiğine inanılan bir ayazma vardı. Manastırda bulunan Aziz Averkios'un vücudu da ziyaret edilen değerli röliklerden biriydi.

Bu anlatımlara göre, söz konusu manastırın ayazması ile Topkapı Sarayı'nın denize bakan duvarları üzerindeki Sinan Paşa Köşkü'nün(-0 tonozlarının altındaki ayazma aynı yerdir. Ayazma ile köşk tonozlarının aynı tip malzemeden ve aynı tarihte yapılmasından anlaşıldığına göre ayazma erken Osmanlı döneminde tümüyle yenilenmiş olmalıdır. İncili Köşk'ün altındaki ayazma, 1821'e kadar İstanbullu Rumlar tarafından ziyaret edilirdi. Soter Filantropos Kilisesi'nin, İncili Köşk'ün hemen kuzeyinde, iki deniz kulesinin arasındaki alanda, mevcut üç sahnalı mekânın üstünde yükseldiği tahmin edilmektedir. Bu mekânın denize bakan ön cephesi, tuğla süslemeler ve nişlerle zengin biçimde dekore edilmiştir.

Bibi. R. Demangel-E.Mambouy, *Le Quartier des Manges et la premiere region de Cons-tantinople*, Paris, 1939, s. 49-68; Janin, *Eglises et monesteres*, I, 3, 525-529; G. P. Majeska, *Rus-sian Travelers to Constantinople in the Fourteenth andFifteenth Centuries*, Washington, 1984, s. 371-374.

ALBRECHT BERGER

SOUILLIER SİRKİ

"Souillier Canbazhanesi" olarak da tanınır. İstanbul'a birçok kez gelen topluluğun önemi Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yapımındaki katkısındanadır.

At canbazı olan Louis Souillier 1813'te doğdu. Kurduğu sirk topluluğu ile 1864'te Rusya, Siberya, Çin ve Japonya'yı dolaştı. 1866'ya dek Japonya'da kaldı. İki evlilik yaptı, birinci karısından olan dört çocuğundan ikisi at canbazıydı. İkinci karısından olan iki kızından Olga Souillier özellikle İstanbul'da çok beğenilen bir sirk sanatçısıydı. Louis Souillier 1886'da öldü, karısı Eugenie uzun süre Fransa'da sirk gösterimleri verdi.

Souillier Sirk'i'nin ilk gelişi II. Mahmud döneminde oldu. Padişah Souillier sirkini çok görmek istiyordu. Eflâk beyi bu isteği yerine getireceği sırada II. Mahmud 1837'de Rumeli gezisine çıktı. Silistre'ye gelince Souillier Sirk'i de oraya gelip gösterimler verdi ve II. Mahmud'la birlikte İstanbul'a geldi. Burada Souillier'ye bir ev verildi. Yanında 50 kişi ve 33 at vardı. Sirk İstanbul'da iki yıl gösterimler verdi. Viya-na'ya döneceği sırada II. Mahmud'un kızı Atiye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile 1840'taki düğününde gösterimler vermesi için kalması istendi. Bunun için Souillier programında yenilikler yaptı, 6 uçan akrobat, 8 yunusbalığı, 3 İngiliz atlısı, 3 kaplan, 1 öküz, 1 geyik getirtti. Ayrıca düğün için havai fişekler de sağladı. Düğün Dol-mabahçe yamaçlarında yapıldı, Souilli-er'nin gösterimleri için büyük bir çadır kuruldu. Düğünden sonra üç yıl kaldığı İstanbul'dan ayrıldı. Souillier gösterimlerini Be-yoğlu'nda sarayın yardımı ile yaptırılan büyük bir amfiteatrda veriyordu. Hemen onun yakınında bir başka amfiteatrda ise rakibi Gaetano Mele Sirk'i vardı (bak. sirkler).

Souillier Sirki 1858'de İstanbul'a yeniden geldi. Bu kez Abdülmecid'in kızları, Cemile Sultan'ın Mahmud Celaleddin Paşa ile Münire Sultan'ın ise İbrahim İlhami Paşa ile düğünleri vardı. Önce Maslak'ta Souillier için geçici bir bina yapıldı. 1860'ta Palais de Fleurs ve Taksim'de gösterimler veriyordu. Hükümet Souillier'ye elmas iftihar nişanı ve imparatorluk adını kullanmak imtiyazını verdi. Ayrıca Gedikpaşa'da gösterilerini vereceği bir arsa satın alınmış, hükümet İstanbul Tiyatrosu tüzüğünü yürürlüğe koymuştur. Ayrıca bina için 15 yıllık bir imtiyaz da tanınmıştı. Gazetelerden Souillier Sirki'nin daha sonra burayı bıraktığını ve bu yerde Garabet Papazyan topluluğunun pandomima gösterimleri verdiğim öğreniyoruz. Ancak tarih bakımından basındaki haberlerde bir çelişki vardır, çünkü 1860'ta Souillier Sirki'nin Mısır Valisi Said Paşa'nın oğlu Tosun Paşa'nın sünnet düğünü için İskenderiye'ye gideceği duyurulmuştu. Büyük bir olasılıkla buradan tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Bibi. H. W. Otto, *Artisten Lexicon*, Düsseldorf, 1891; B. de Keroy, *Cirque Imperial de Louis Souillier-Esquises historiques et biographiques*, Lyon, 1853; S. N. Gerçek, "Sulye Cambazhanesi", *Perde ve Sahne*, S. 12 (Mart 1942); And, *Os~*

SPİRİDON MANASTIRI

40

41

SPOR

yanısıra koşular ve güreş müsabakalarının da yapıldığı bilinir.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan tarihi bir belgeden, 1579'da İstanbul'da kürek(->) yarışlarının yapıldığı öğrenilmektedir. Haydarpaşa açıklarından başlayıp Haliç ağzında sona eren bu yarışa, sadrazam, vüzera ve ağa kayıklarının katıldığı ve 26 kayık arasında Sadrazam Sokol-lu Mehmed Paşa'nın kayığının birinciliği, Ferhad Paşa'nın kayığının da ikinciliği kazandıkları ve III. Murad'ın bu yarışmayı Sarayburnu Kasrı'ndan ilgiyle izlediği ayrıca dereceye giren kayıkların kürekçilerine ihsanlarda bulunduğu da öğrenilmektedir. Bu yarışın kıyıları dolduran halk tarafından ilgiyle ve heyecanla izlendiği de anlaşılmaktadır.

1868'de açılan Mekteb-i Sultani de modern sporların İstanbul'a gelişi konusunda önemli bir yer işgal eder (bak. Galatasaray Lisesi). Fransa'dan getirtilen öğretmen kadrosu içinde yer alan beden eğitimi öğretmeni M. Moiroux da jimnastik ve halter sporlarını İstanbul'a sokan kişi olarak tanınır. Onun en yetenekli öğrencisi

manii Tiyatrosu: R. Tuncay. "Türk Tiyatro Tarihi Belgeleri". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 8 (Mayıs 1968).

METİN AND

SPIRIDON (AYİOS) MANASTIRI

Heybeliada'nın güneydoğusunda Çam Limanı mevkiinde bir tepenin üzerindedir. Halk arasında Terk-i Dünya (Tarik-i Dünya) Kilisesi adıyla da tanınır.

Adadaki Rum cemaat arasında Arsenios olarak bilinmekte olup aynı adlı keşiş tarafından 1862'de küçük bir kulübe olarak kurulmuş, daha sonraları genişletilmiş ve Aziz Spiridon'a ithaf edilmiştir. Bazı kaynaklarda burada daha 1859'dan itibaren bir yapının varlığından söz edilse de bunun doğruluğu tam açıklığa kavuşmamıştır.

Bugünkü yapının banisi Arsenios, Trakyalı olup önce Fener'e gelmiş sonra Heybeliada'ya yerleşmiştir, inşa ettiği yapı 1894'teki depremde yıkılınca yazlığa gelen zenginlerin yardımıyla yemden yapılmış ve Arsenios'un isminin daha çok yayılmasına neden olmuştur. Arsenios 1906'da ölünce buradaki mütevazı mezarlığa gömülmüş, 1913'te mezarı açılarak kemikleri sunağın altına yerleştirilmiştir. 1933'te Kayserili bir rahip olan Kyprianos Stylianidis tarafından kilisenin etrafı taş bir duvarla örülmüş, bazı yerleri taştan yeniden inşa edilmiştir. 1954'te Patrik Athenagoras'ın arzusuyla yapı bir kere daha elden geçmiştir. Özellikle 12 Aralık'ta ve yaz mevsiminde her perşembe günü burada ayin yapılmaktadır.

Yapı bugün küçük bir manastır görünümündedir. Eskiden Panayia Kamariotis-sa ve Trias Manastırı'na bağlı bir kiliseydi. Rumlar bu yüzden yapıya Arsenios Skitisi (bir manastıra bağlı kilise) demektedirler. Kilise yaklaşık 7,50x6 m ölçülerinde, tek nefli bir yapıdır. Üstü kapalı bir avlunun içerisinde yer almış olup bu avlu âdetâ bir narteks vazifesi görür. Avlunun güney ve kuzey kanadında manastıra ait mekânlar bulunmaktadır; girişi kuzeydendir; üstü düz ahşap çatıyla örtülüdür. Bu mekânlar kiliseden farklı olarak taştan yapılmış, tuğla hiç kullanılmamıştır. Üç sarnıç bugün de yapının su ihtiyacını karşılamaktadır. Kilise yukarıda sözü edilen üç avlunun tam ekseninde yer almış olup girişi batıdandır. Naosa tek kapıdan girilir. Yan du-

varlarda yuvarlak kemerli ikişer penceresi vardır; bunlar iç avluya açıldıklarından aydınlatmada herhangi bir işlevleri yoktur. Girişin hemen solunda kilisenin kuzeybatısında ambon yer almaktadır. Güney duvarında apsise yakın yerde ise yalnızca oranın metropolitine ait kutsal taht (thro-nos) bulunur. Doğuda bir apsisle nihayet-lenen yapıda apsis

dışa taşkındır, fakat fazla derin değildir. Apsisi naostan ayıran ikonastasis oldukça yüksek olup ahşaptan yapılmıştır. Yapının atfedildiği Spiridon'un ikonası, gümüş kaplama özelliği nedeniyle çalınmış, sonradan bulunmuş ama eski yerine konmamıştır. Bugün dua hücrelerinden birindedir.

Yapı ahşap beşik tonozla örtülü olup dıştan semerdam çatı görünümündedir. Çatının tam ortasında küçük ölçülerde yüksek kasnak ve kubbe tonoz vardır. Kasnakta her ne kadar üçüz pencereler varsa da aydınlatma için yeterli değildir, ilk yapıldığında Arsenios tarafından konduğu söylenen kitabe bugün mevcut değildir. Naosla zeminde bulunan kitabeler buradaki mezarlara aittir. Spiridon Manastırı 19. yy'da Arsenios tarafından kurulmuş olsa bile bulunan bazı parçalar Bizans döneminde burada bir yerleşim olabileceğini akla getirmektedir.

Bibi. Erdenen, *Adalar*, 90-92; A. Millas, *IHal-ki ton Pringiponison*, Atina, 1984, s. 422-430.

FERUDUN ÖZGÜMÜŞ

SPLENDİD OTELİ

Büyükada'da Nizam Caddesi, no. 71'dedir.

Daha önce aynı arazide Giacomo Ote-li'nin yer aldığı ve caddenin adının da Giacomo Caddesi olarak anıldığı bilinmektedir. Otel, yanarak ortadan kalkmıştır. Bugün Splendid Otel'i'nin giriş bölümünde yer alan Grek kadın heykeli, Giacomo Otel'i'nden kalmadır. Geniş bir alanı kaplayan yapı, Sakızlı Kâzım Paşa tarafından, Kaludi Laskaris Kalfa'ya, 1911'de otel olarak yaptırılmıştır.

Dört katlı, ahşap yapıda, bir de bodrum katı vardır. Bodrumda, mutfak, sıcak ve soğuk su kalorifer kazanları, soğutma dolapları, kiler, kuaför salonu, sağında da yemek salonu yer almaktadır. Oturma salonunun duvarını F. Dubreuil, giriş salonunun duvarlarını J. Saville ve Ratzkowski, yemek salonunun duvarlarını ise Ratz-

Ayios

Spiridon

Manastm'mn

1930 tarihli bir

çizimi.

A. Millas, *I Halkı*

ton Pringiponison,

Atina, 1984

Eski bir kartpostalda Splendid Otel,

Nazım Timuroğlu arşivi

kowski ve H. Mocel gibi Batılı ressamların tabloları süslemektedir. Otele giriş merdiveninin her iki yanında yaz bahçesi ve bir de resim galerisi, merdivenden çıkınca, ana giriş kapısının her iki yanında yemek terası yer almaktadır.

Otelin yapımı, 19H'de tamamlanınca Beyoğlu'ndaki ünlü Tokatlıyan Otel'i'nden Dikran, Tavit ve Onnik adlarındaki üç garson oteli kiralamışlardır. Otel, onlar tarafından döşenmiştir. Otelin bütün mobilyaları istanbul'daki Austro-Ottoman mobilya fabrikasından, hasır koltuk takımları Lion'dan, "DDO" monogramlı bütün çatal bıçak ve gümüş yemek takımları Paris'teki ünlü Christophel firmasından ve kristal bardak, tabak takımları, havlu ve battaniyelerle diğer tüm eşyaları da Avrupa'dan getirilmiş, ayrıca bütün dünya içkilerini içeren bir de kav oluşturulmuştur.

işletmeye açıldığında, Splendid'in birinci katına gaz motoru ile çalışan bir jeneratör konmuştu. Büyüka'da henüz elektrik yokken, asansör dahil, otelin aydınlatılması ve kuyulardan su çekilmesi gibi işler bu jeneratör aracılığıyla yapılmaktaydı. Splendid Otel'i'nde dönemin ünlü orkestraları çalar, önemli sanatçılar tarafından verilen konserler dinlenirdi. Her hafta sonu "Avrupa Geceleri" düzenlenirdi. PELİN AYKUT

SPOR

Bizans Dönemi

Antik çağda ve Bizans döneminde spor faaliyetlerine sporcu ya da izleyici olarak katılmak en önemli eğlence şekliydi. 4. yy' dan itibaren Bizans'ın Hristiyanlaşmasıyla birlikte kilise, sosyal yaşamın diğer yanlarında olduğu gibi spor alanında da bazı yasaklamalar getirdi. Örneğin tehlikeli sporlar arasında sayılan Roma tarzı gladyatör dövüşleri yasaklanırken, I. Theodosius(->) döneminde (379-395) olimpiyat

oyunlarına son verildi (393). Sarayın ve halkın en gözde eğlencesi ise özellikle 4-7. yy'lar arasında Hippodrom'da(->) yapılan araba yarışlarıydı. Hippodrom'da başkentin ve dolayısıyla imparatorluğun siyasal yaşamında da büyük ağırlığı olan dört grubun, Yeşiller, Maviler, Kırmızılar ve Beyazların mensubu olan araba yarışçıları gün boyu yarışlardı (bak. Maviler ve Yeşiller). Bu yarışlar 7. yy'dan itibaren imparatorluğun diğer yerlerinde yok olmakla beraber, Konstantinopolis'te 12. yy'a kadar (sayıları ve önemi azalsa da) devam etmişti. Hippodrom'da yapılan araba yarışlarına ilişkin önemli kaynaklardan biri, Madrid'de saklanan İoannes Skilitzes(-0 yazmasındaki minyatürler, diğeri ise Kiev'deki Ayasofya Kilisesi'ndeki freskolardır. Ayrıca Hippodrom'da, efsanevi araba yarışçıları Porfirios, Faustinos, Konstantinos, Uranios ve Iulianos adlarına dikilmiş 7 heykel vardı. I. Anastasios(->) döneminin (491-518)

yarişçısı olan Porfiro'stan söz eden 24 kadar anonim epigram bulunmaktadır. Afrikalı olan Porfirios, Maviler adına yarişırken, Yeşilleri tutan imparatorun baskısıyla Yeşillere geçmiş ve bundan sonra da heykelinin dikilmesine izin verilmişti. TeofilosC-») döneminin (829-842) ünlü yarişçısı Teodoros Krateros, II. Romanos dönemininki (959-963) ise Filoraios idi.

Öte yandan kilise yasaları tarafından onaylanan güreş, boks, koşu, atlama ve disk atma gibi sporlar da Hippodrom'da yapılırdı. I. Basileios(->) (hd 867-886) gençliğinde güreşle uğraşmıştı, I. İoannes Tzi-miskos(->) (hd 969-976) ise okçulukta ünlüydü. Hippodrom'da yapılan diğeri spor gösterileri arasında yer alan "tzikanion", "tornemen" ve "dzustra" denen binicilik sporları ise muhtemelen Latinsever imparatorlar diye adlandırılan II. İoannes(->) (1118-1143) ile halefi I. ManueK-) (1143-1180) dönemlerinde popüler olmuştu. Bunlardan "tzikanion" Perslerden Bizans'a geçmiştir. At üstündeki yarişçılardan oluşan iki takımın, elma büyüklüğündeki deri topu karşı takımın kalesine göndermeye çalıştıkları bu oyun günümüzdeki poloya büyük benzerlik gösterirdi. Tarihçi Kin-namos'a göre II. Teodosios döneminde (408-450) Büyük Saray'ın(->) yakınında bu oyun için inşa ettirilen Tzikanisterion adlı stadyum, I. Basileios döneminde Nea Ekk-lesia'nın(-») yapımı için yıkılmış, yeni Tzikanisterion ise kiliseye iki galeri ile bağlanmıştı. Kaynaklar, I. Basileios'un bu sporda mükemmel olduğunu ileri sürer.

12. yy'da neredeyse harabe halinde olan Hippodrom'da yapılan nadir sporlardan biri olan "tornemen" ise Batılıların şövalye karşılaşmalarına benziyordu. Torne-mende gruplar muhtemelen mızraklar aracılığıyla dövüşürken, "dzustra" denen diğeri oyun tipinde dövüşler teke tek yapılırdı. 12. yy yazarı Niketas Honiates(->), I. Manu-el tarafından yönetilen bir tornemenden söz eder. Ayrıca III. Andronikos'un 1332' de oğlunun doğum günü şerefine yapılan iki yarişmaya katıldığı bilinmektedir.

Bizans'ta avcılık da önemli bir spordu. Özellikle soyluların çıktığı tavşan, yaban-

1910'lu yıllarda

İstanbul'da

yaygın spor

dallarından

biri de çim

hokeyi idi.

Salâhattin Giz/

TETTV Arşivi

domuzu avları ile Hippodrom'daki yarişlar sırasında yapılan av sahnesi animasyonları gözde bir eğlence şekliydi. Hrisopolis (Üsküdar)

civarındaki çam ormanlarının imparatorluğun av alanı olduğu bilinmektedir. Bunların dışında, antik çağda olduğu gibi halk arasında, çuval ya da yük kaldırma, gülle atma gibi sporların yapılmış olması da muhtemeldir.

Bibi. W. Rudolph, "Der Sport in der spatantiken Gesellschaft", *Forschungen und Fortschritte*, S. 40 (1966), s. 208-210, A. Ducellier, "Jeux et sport a Byzance", *Dossiers de l'archeologie*, S. 45 (1980), s. 83-87; A. Pagliaro, "Un gioco persiano alla corte di Bisanzio", 5. *Congres International des Etudes Byzantines: Actes*, Roma; 1939, s. 521-524.

AYŞE HÜR

Osmanlı'dan Günümüze

İstanbul'un fethinden hemen sonra, II. Mehmed'in (Fatih) fermanıyla kurulan ve Meydan-ı Kemankeshâni adıyla anılan Okmeydanı^), İstanbul'un ilk spor tesisi olma özelliğini taşır. II. Bayezid'in emriyle burada tesis olunan Okçular Tekkesi(->) ise ilk örgütlenmedir. Burada ok sporunun

i: MJşii; Sf: tirt

1921'de Taksim Topçu Kışlası'nda yapılan ilk resmi boks karşılaşması.

Salâhattin Giz/"TETTVArşivi

SPOR BASINI

42

STAMBOUL

Spor ve Sergi Sarayı'nın 1950'li yıllardan bir görünümü. *Nazım Timuroğlu arşivi*

olan Ali Faik Bey (Üstünidman) ise mezun olduğu yıl bu okulda beden eğitimi öğretmenini olarak göreve başlamış ve 40 yılı aşkın bir süre hizmette bulunarak sayısız öğrenci yetiştirmiştir.

20. yy'm hemen başında ilk Türk futbol takımı Black Stockings(->) ortaya çıkmış ve böylece ilk Türk futbolcuları Kadıköy'de kendilerini göstermişlerdir (bak. futbol).

Hüsnü Bey adında bir hoca tarafından yetiştirilen ilk Türk eskrimcilerinin 1903'te Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in huzurunda İtalyan eskrimcilerle yaptıkları gösterilerde elde ettikleri başarı hükümdarı son derece sevindirmiş ve çıkardığı bir ferman ile eskrim sporunu bütün askeri mekteplerin öğretim programı içine aldırılmıştı (bak. eskrim).

Yine aynı yıl jimnastik, halter ve eskrim sporlarına gönül vermiş bir avuç gencin girişimleriyle ilk Türk spor kulübü olan ve bugün Beşiktaş Jimnastik

Kulübü(->) adıyla tanıdığımız Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü ortaya çıkmıştı.

1910'lu yıllara gelindiğinde ilk Türk boksörleri ringlerde boy göstermeye başlamışlardı (bak. boks). Yine 1910'da İstanbul'un Tepebaşı semtinde ilk bisiklet(->) yarışları yapılmaktaydı. Bunlar bir bisiklet acentesinin bisiklet reklamı için düzenlediği ve sportif olmaktan çok iddialaşmaya dayanan yarışlardı. Ancak yine de Türkiye'de bisiklet sporunun doğuşuydu.

1914'te patlayan I. Dünya Savaşı ile İstanbul'da bulunan İngiliz ailelerin varlıklarına devletçe el konulurken bu ailelerin İstanbul'da başlatmış oldukları yelken ve kürek sporlarına ait tekneler de devletin eline geçmiş ve bunların Türk spor kulüplerine dağıtılmasıyla Türk kulüplerinde yelken ve kürek sporları da başlamıştı. Bu konuda ilk faaliyet Fenerbahçe Spor Kulü-bü'nde(->) görülmüştü. Tenis sporu da yine bu kulübün yaptırdığı beton kortlarda

bu yıllarda kendini göstermekteydi. Yine 1910'lu yıllarda Kadıköy çayırlarında ilk at-letizm(->) yarışmaları yapılıyordu. Ancak bunlar çayır üzerinde yapılan düz koşulardı. Fakat yine de saat tutularak belirli mesafelere ait ilk dereceler belirleniyordu. 1913'te o zamanlar "alafranga güreş" denilen ilk minder güreşi faaliyeti yine İstanbul'da kendini göstermeye başlamıştı (bak. güreş). Yine aynı yıl Harbiye Nazırı Enver Paşa ve arkadaşları tarafından kurulan Sipahi Ocağı'nda binicilik(->) faaliyetine girişilmişti. 1915'te Robert Kolej'de(->) bir Amerikalı öğretmenin nezaretinde ilk basketbol maçı oynanmıştı. Yine aynı yıllarda İstanbul kulüplerinde çim hokeyi maçları yapılmaktaydı.

Amerikan YMCA(-0 örgütü 1920'de Türkiye'deki şubesini faaliyete geçirirken bu örgütün spor şubesi de İstanbul'da özellikle Amerikan sporlarının tanınması ve yayılması konusunda önemli rol oynamıştı. Basketbol ve voleybol bu örgütün geniş kitlelere yaydığı sporlar olmuştu.

1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla dernek kurmak serbest bırakılınca İstanbul'da üç Türk kulübü resmen kuruldu. Bunlar 1903'te kurulan Beşiktaş, 1905'te Galatasaray Lisesi içinde vücut bulan Galatasaray ve 1907'de Kadıköylü gençlerin kurdukları Fenerbahçe idi. Bu üç kulüp aynı zamanda Cemiyetler Kanunu hükümlerine göre tescilleri yapılan Türkiye'nin ilk spor kulüpleri olmuşlardı.

Kadıköy'de Union Club tarafından kurulan futbol sahası Türkiye'nin ilk modern spor tesisi olurken bunu Taksim'de-ki Topçu Kışlası avlusunda meydana getirilen Taksim Stadı izlemişti. Böylece Türk sporunun ilk spor tesisleri de yine İstanbul'da vücut bulmuş oluyordu.

Türk sporunun ilk örgütü olan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı da yine İstanbul'da kurulmuş ve daha sonra diğer ille-

1930'lu yıllarda Robert Kolej'de bir atletizm karşılaşması, soldaki atlet M. Ali Aybar'dır. *SalâhatHn Giz/ TETTVArşivi*

rimizin kulüpleri bu ittifaka katılmışlardı. Bu örgüte bağlı ve "heyet-i müttehida" adıyla anılan ilk federasyonlar da yine İstanbul'da faaliyete başlamışlardı.

Bütün bunlar, modern sporların ülkemizde doğum yerinin İstanbul olduğunu gösteren ve kanıtlayan örneklerdir. Bugün İstanbul, özellikle futbol alanında birer yetişme yeri olan tüm alanlarım, çayırılarını, arsalarını yitirmiş olmasına rağmen yine de Türk sporundaki önemli yerini korumaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

SPOR BASINI

Türkiye'de spor basını da İstanbul'da doğmuştur. Türk basınında ilk spor yazısı İstanbul'da yayımlanan *Servet-i Fünun* (->) dergisinin 14 Mart 1891 tarihli sayısında yer almıştı. Bu, Ali Ferruh Bey adında bir zatın Paris'ten yazıp gönderdiği eskrim konusunda bir makale idi. Türkiye'de spor konusunda ilk kitap da yine aynı yıl Mek-teb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) beden eğitimi öğretmeni Ali Faik Bey (Üstünidman) tarafından yayımlanan *Jimnastik ya-butRiyazet-iBedeniye'dir*. Türk basınında ilk spor dergisi ise 1910'da, Üsküdarlı Mehmed Burhaneddin Bey (Burhan Felek) tarafından İstanbul'da yayımlandı. İlk sayısı 28 Eylül 1910'da çıkan dergi *Futbol adını* taşıyordu. Bunu daha sonra 19H'de Selim Sırrı (Tarcan) tarafından yayımlanan *Terbiye ve Oyun* ile 1913'te Cemi Halid Bey tarafından yayımlanan *İdman* dergileri izlemişti. Yine o yıllarda gündelik gazeteler de spora sayfaları arasında yer vermeye başlamışlardı. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde Abidin Daver (Dav'er), *Sabah* gazetesinde Bedri, *Peyam* gazetesinde Suat Hayri çeşitli gazete ve dergilerde de Mehmed Burhaneddin (Burhan Felek), Burhan Asaf (Belge) ve Nasuhi Esad (Baydar) beyler de Türk basınında ilk spor yazarları olarak görülüyorlardı.

Çelebizade Said Tevfik Bey (Said Çelebi) tarafından 1919'da yayımlanmaya başlanan *Spor Âlemi*, ilk Avrupai spor dergisi olma özelliğini taşıırken ünlü spor adamı Selim Sırrı Bey de (Tarcan) daha ziyade öğrencilere ve öğretmenlere hitap eden spor kitaplarını peş peşe yayımlamaktaydı.

Cumhuriyetin ilanından sonra spor daha, geniş kitlelere yayılırken ve spor karşılaşmaları büyük kitlelerin ilgisini çekerken basın da spora gereken önem ve değeri sayfaları arasında vermeye başlamıştı. Bu arada Türk basınında ilk spor polemikleri de *Akşam* ile *Cumhuriyet gazetelerinin* sayfaları arasında kendini gösteriyordu. Ali Naci (Karacan) ve Abidin Daver (Dav'er) beyler arasındaki bu polemğin konusu Fenerbahçe-Galatasaray rekabetiydi. 1925'te Paris'ten dönen

Galatasaraylı eski atlet Suat Hayri Bey'in (Ürgüplü) yayın hayatına attığı *Şa şa şa* isimli spor dergisi de spor basınına ayrı bir renk katmıştı.

Türk futbolunda "Şiir" adıyla ün yapan milli futbolcu Refik Osman Bey (Top) tarafından çıkarılan *Gol* isimli dergi ise olay yaratmıştı. Refik Osman Bey bu dergide

Spor Âlemi'nin Eylül 1992 tarihli sayısı. *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, İst., 1984

yayımladığı "Yağma Hasan'ın Böreği" başlıklı yazı dizisinden ötürü günün spor örgütü Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı yöneticilerine ağır hücumlarda bulunduğundan teşkilat tarafından "ebedi boykot" cezasına çarptırılarak en verimli çağında futbol sahalarından uzaklaştırıldı (1926).

3 Ekim 1929'da Talat Midhat (Hemşe-ri) tarafından çıkarılmaya başlanan *Türk Spor'un*, yeni harflerle basılan ilk spor dergisi olma özelliğinin yamsıra güzel görünüşü ve zengin içeriği ile de spor basınında önemli bir yeri vardır.

1934'te İzzet Muhiddin Apak, *Haber* gazetesinde ilk kez "spor sayfası"nı Türk basınına sokan kişi olmuştu. Bu günlerde *Olimpiyat* ve *Top* adlı iki spor dergisi de yayımlanmaktaydı. 1937'de yayın hayatına atılan *Kırmızı-Beyaz* ise spor yazarlığında önemli bir "okul" olacaktı. Yine aynı yıl Fenerbahçe Spor Kulübü Genel Sekreteri Hayri Celal Atamer tarafından Türk basınında taraflı ilk spor dergisi olan *San-La-civert* yayımlanmaya başlandı. Bunu 1940' lı yılların sonlarında *Fener*, *Özfenerbah-çe*, *Galatasaray*^ *Beşiktaş* *Karakartalad*larını taşıyan dergiler izleyecekti.

Türk basınında ilk özel spor ajansı, Kasım 1953'te Nuri Bosut, Cem Atabeyoğlu ve Atıf Sakar tarafından Spor Haberler Ajansı adı altında faaliyete geçirildi. Türk basınında gündelik ilk spor gazetesi olan *Türkiye Sporda* 1954 başında yayın hayatına atıldı.

İstanbul, Türk basınında olduğu gibi Türk spor basınında da öncü olmuş ve bugünlere kadar bu durumunu da korumuştur. 1994'te İstanbul'da gündelik üç spor gazetesi (*Fotomaç*, *Fotospor*, *Spor Gazetesi*) yayımlanırken gündelik siyasi gazetelerin tümü her gün birkaç sayfalarını spora ayırmakta, ayrıca haftalık 3 spor dergisi ile 1 spor ajansı faaliyet göstermektedir.

Çeşitli illerde 14 şubesi bulunan ve 600'ü aşkın üyeye sahip Türkiye Spor Yazarları Derneği'nin genel merkezi de İstanbul'da bulunmaktadır. Derneğin Levent'te modern bir lokali, olimpik bir yüzme havuzu ile tenis kortları, kapalı yüzme havuzu, açık hava basketbol sahaları ve ayrıca yüzme, atletizm gibi dallarda faaliyet gösteren bir de spor kulübü bulunmaktadır. CEM ATABEYOĞLU

SPOR VE SERGİ SARAYI

Harbiye'deG»), Askeri Müze'nin(->) arkasında yer almaktadır.

Projesi P. Vietti-Violi, Şinasi Şahingiray ve Fazıl Aysu'ya ait olan yapının temeli 27 Ocak 1848'de dönemin belediye başkanı Dr. Lütfi Kırdar tarafından atıldı. 3 Haziran 1949'da Avrupa Serbest Güreş Şampiyonası ile hizmete açıldı. 7.000 kişi kapasiteli büyük salonda basketbol, voleybol, güreş, boks, halter, hentbol ve hokey gibi tüm salon sporları yapılabilmekteydi. Salonda ayrıca pek çok sergi açıldı, konserler verildi, sirk gösterileri yapıldı. Ayrıca gazino, büfe yerleri, bilardo salonları, müdürlük ve idare odaları bulunmaktaydı.

Salon, uzun yıllar uluslararası yarışmalar için İstanbul'un tek kapalı spor salonu olma özelliğini sürdürdü. Eczacıbaşı, İTÜ, Efes Pilsen, Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş gibi İstanbul takımları basketbol maçlarını, spora hizmet ettiği yıllar boyunca hep Spor ve Sergi Sarayı'nda yaptılar. 1982'de A Milli Basketbol Takımı'mın ikinciliği elde ettiği Balkan Basketbol Şampi-yonası'nın da aralarında bulunduğu birçok uluslararası organizasyon bu salonda düzenlendi.

Salonun adı 1988'de Lütfi Kırdar Spor Salonu olarak değiştirildi. 1992'de dönemin büyükşehir belediye başkanı Nurettin Sözen tarafından kongre salonuna dönüştürülmek amacıyla spor faaliyetlerine kapatıldı. İnşaat çalışmaları hâlâ sürmektedir. A. SELÇUK SAKAOĞLU

STADİON

Eski çağlarda atletizm müsabakalarının yapıldığı yer.

Antik Bizantion'un(->) stadyumu bugünkü Sirkeci bölgesinde olmalıdır. Fakat Konstantinopolis öncesi (330'dan önce) dönemlerde böyle bir yapının varlığına ilişkin herhangi bir kaynak olmadığı gibi, 2. veya 3. yy'da kentte bulunan 150 kadar yapıyı zikreden Bizantionlu Dionisi-os'un(->) yazmalarında da stadyumun adı geçmez.

Konstantinopolis Stadyumu'ndan söz eden tek kaynak, 425'lerde yazılmış bir çeşit resmi tanıtım kitabı olan *Notitia Urbis Constantinopolitanae'dir*. Buna göre stadyum, kentin IV. bölgesindeydi. I. İustini-anos(->) döneminin (527-565) ünlü tarihçisi Prokopios'un yazmalarında da stadyumun olduğu yerde, denize yakın bir han kurulduğundan bahsedilmiştir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 429-430.

ALBRECHT BERGER

STAMBOUL

1875-1964 arasında yayımlanmış İstanbul'un en uzun ömürlü günlük Fransızca gazetesi. Kapatılmalar sebebiyle zaman zaman *Matin* ve başka adlarla çıkmış, *Stam-boul* adını 16 Ağustos 1934'e kadar sürdürmüş, sonra *İstanbul* adını almış, son sayısı 11 Ekim 1964'te yayımlanmıştır.

İrlandalı John Laftan Hanly İstanbul'da *Levant Times and Shipping Gazette* ile başladığı gazetecilik hayatını, önce, kısa yaşayan *Progres d'Orientile* sürdürdü, sonra *Stamboulile* devam etti. İlk gazetesinin yarı yarıya İngilizce olması, Fransızcanın egemen olduğu Galata-Pera iş çevrelerinde yeterli ilgi görmesini engellediğinden bu kez yalnız Fransızca kullandı. İyi bir haber gazetesi olmak, yorum ve eğlence, kültür konularını ikinci plana bırakmak iddiasıyla çıktı. İstanbul'da sayıları pek çok olan Fransızca gazeteler arasında sürekli yaşa-

STEFAN KİLİSESİ

44

STRZYGOWSKI, JOSEF

Balat Vapur İskelesi Caddesi'ne, giriş cephesi ise buna paralel olan Mürsel Paşa Caddesi'ne bakmaktadır. En ilginç yanı tümüyle demir malzemeden ve prefabrik olarak yapılmış olmasıdır. Planı, uzunlamasına kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, Haliç kıyısına dik konumda, üç neni bir bazilikadır. Bu plan 3 m'lik bir aks sistemine yerleştirilmiştir. Yan netlerin genişliği 1 aks (3 m), orta nefin genişliği 2 aks (6 m) tutulmuştur. Kilisenin dikdörtgen biçimindeki kütesinin güneybatı ucunda, orta nef yarım aks boyu (1,5 m) çıkıntı yaparak giriş bölümünü, kuzeydoğu ucunda da 1 aks boyu (3 m) çıkıntı yaparak yarım sekizgen biçimindeki apsisi

Sveti Stefan
Kilisesi'nin dış
ve içinden
görünümler.

yabilmesi, gazetecilik açısından başarılı bir çizgi izlediğini gösterir. Buna karşılık, reklamı ve satışı az bir toplumda ayakta kalabilmesi maddi desteğe bağlıydı. Hükümetten destek aldığı gibi, sermaye çevrelerinden de kaynak bularak yaşayabildi.

Osmanlı sansürünün etkisi zaman zaman ihtarlar alması ve kapatılma cezasına çarptırılması sonucunu verdi. Bu sebeple öncelikle Babiâli'nin politikalarına uyumlu olmaya dikkat etti. Yine de diğer gazetelere göre daha yumuşak bir üslupla resmi politikaya uymayan görüşleri de yansıtmaktan geri kalmadı. 1908 öncesi dönemde, okuyucu sayısının sınırlılığı ve özellikle Fransa'dan gelen gazetelere ilginin artması

istanbul'un Fransızca basınımlar sıkıntıya sokuyordu. Bu yüzden birçok gazete yaşamadı, ayakta kalanlar arasında da bazı tatsız çekişmeler belirdi. *Stamboul*'da bir ara Rum tüccar kesiminden maddi destek alarak yaşamak ve Yunan propagandası yapmak durumunda kaldı. Laffan'ın kardeşi Henry ve onu izleyen Chester'den sonra gazete 1897'de bir Fransız işadamlarının kontrolüne geçti. Böylece, Osmanlı topraklarında en çok yatırıma sahip Fransız sermayesinin sözcüsü haline geldi. Genellikle İttihad ve Terakki'yi destekledi, özellikle Alman etkisine karşı bir tavır aldı.

I. Dünya Savaşı sırasında kapanan gazete, Mütareke döneminde Fransız hükümetinin maddi desteğiyle yayımlanmaya başladı. Başlangıçta Milli Mücadele'ye karşıyken Fransa ile Ankara Antlaşması imzalanınca Kemalistler! desteklemeye yöneldi. Yöneticisi Pierre Le Goff'un bu yaklaşımı sebebiyle Cumhuriyet döneminde kendini kabul ettirmekte zorluk çekmedi. Yeni Türkiye ile Fransa arasında bir bağ oluşturmaya çalıştı. II. Dünya Savaşı sırasında Vichy yönetimini destekleyen Le Goff, Almanların yenilgisi üzerine yönetimi, kapanışa kadar başta kalan Jules Compté-Calix'e devretti. Savaş sonrasında Fransızca okuyanların azalması kadar, Türkçe gazetelerin daha dinamik haber vermeleri de gazetenin satışını sınırladı. Tesisleri eskidi ve yaşlılıktan kapandı.

Bibi. K. Alemdar, *istanbul 1875-1964, Türkiye'de Yayımlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, Ankara, 1978.

ORHAN KOLOĞLU

STEFAN (SVETİ) KİLİSESİ

İstanbul'da, Balat'la Fener semtleri arasında, Haliç kıyısında yer alan, Bulgar Eksarhhanesi'ne(->) bağlı kilise.

Apsis cephesi, Haliç boyunca uzanan

oluşturur. Transept de orta nef gibi 2 aks genişliğindedir ve uçları iki yanda ana kütteden yarımşar aks boyu dışa taşar. Böylece yapının uzunluğu 10,5 aks boyu, eni ise nefler hizasında 4, transept hizasında da 5 aks boyu olmaktadır.

Kilisenin ibadet mekânı, toprak düzeyinden 0,9 m yükselen bir bodrum katın üstünde yer alır. Buraya güneybatıdaki ana girişten başka, her iki yan cephede de ikişer tane yan kapı açılır. İbadet mekânının apsisi bölümünden ayıran, üzeri altın yaldızlı, görkemli ahşap ikonostas, yapıdaki demirden olmayan sözü edilebilecek tek öğedir. Giriş bölümünün ve iki yan nefin üzerinde "U" biçiminde bir galeri katı vardır; buraya girişin iki yanında, yan netlerin dibinde yer alan birer merdivenle ulaşılır. Galerinin üzeri çapraz tonozlarla, orta nefle transeptin üzeri ise yarım silindirik biçimindeki birer beşik tonozla

örtülüdür. Beşik tonozların içi, Rönesans döneminde yapılmış birçok kilisede görüldüğü gibi kare biçimli kasetlerle kaplıdır.

Galerinin, girişin üstüne gelen orta bölümü koro yeridir. Koro yerinin üzerinde yükselen çan kulesine köşedeki bir dö-

ner merdivenle çıkılır. Kulede bulunan çeşitli büyüklükteki altı çanın üzerinde, Sveti Stefan Kilisesi için Rusya'daki Ya-roslavl kentinde döküldükleri yazılıdır.

Yapının taşıyıcı iskeleti çelik profillerden oluşturulmuş, sonra üzeri sac ve döküm levhalarla kaplanmıştır. Pencere doğramaları, kapı ve pencereleri çevreleyen süsler, dış cephe boyunca her aksı belirtecek biçimde düzenlenmiş pilastrların kompozit başlıkları, pencere kenarlarındaki sütunları taşıyan konsollar, bütün yapıyı saçak hizasında dolanan silmelerin arasındaki eski çelenk motifleri dökümdendir. Bütün parçalar birbirine civata-somun ve perçinle ya da kaynaklanarak birleştirilmiştir. Üslup açısından yer yer neogotik, yer yer de neobarok öğeler içeren yapı, yapıldığı dönemde Avrupa'da çok yaygın olan tarihsele! (historisist) mimarlık doğrultusunda, seçmeci (eklektik) bir anlayışla biçimlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Bulgar uyrukları Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne(->) bağlı Ortodoks kiliselerinde ibadet ederken, 19. yy'da kendilerine ait bağımsız bir kilise kurmak amacıyla girişimde bulunmuşlardır. Alınan izinle önce "metoh" adı verilen bir *papaz* evi inşa edilmiştir. Bu papaz evi bugün kilise girişinin tam karşısında, Mürsel Paşa Caddesi'nin öbür yanındaki yapıdır. Saçağının altında bütün cephesi boyunca uzanan tek satır halindeki Bulgarca bir yazıtta tamamlanış tarihi olarak 1850 yılı yazı verilmiştir. Onun ardından bugünkü kilisenin yerinde ahşap bir kilise yapılmıştır. Bir süre sonra da aynı yerde daha büyük bir kilisenin yapılmasına girişilmiştir. Haliç kıyısındaki zeminin çürüklüğü nedeniyle, yığma kagir bir yapının temellerinin batacağı düşünülmüş, daha hafif olması için demir iskelet yöntemi seçilmiştir. Yapının projesi İstanbullu bir Ermeni mimar olan Hovsep Aznavur'a(->) yaptırılmıştır.

Kilisenin uygulama projesinin hazırlanması ve prefabrik yapı parçalarının üretilmesi için 1892'de uluslararası bir yarışma açılmıştır. Yarışmayı kazanan Avusturya firması R. Ph. Waagner, 1893'te bir yandan projeleri tamamlarken, bir yandan da üretime geçmiştir. Bütün parçalar bitince kilise önce firmanın Viyana'daki fabrikasının bahçesinde tümüyle kurulmuş, eksikleri tamamlanmış, sonra sökülerek tahminen 1896 baharında Tuna Irmağı ve Karadeniz üzerinden gemiyle İstanbul'a taşınmıştır. Burada, şimdiki yerinde yaklaşık bir buçuk yıllık bir çalışmayla yeniden kurulmuş ve 1898'de bir törenle kutsanarak açılmıştır.

HASAN KURUYAZICI-METE TAPAN

STRATEGION

İstanbul'un çekirdeğini oluşturan antik Bi-zantion(->) kentindeki meydanın ve orta Bizans döneminde bugünkü Sirkeci bölgesinin adı.

Strategion (kumandanın yeri), adından da anlaşıldığı gibi antik Bizantion limanlarına lojistik destek sağlamak üzere askeri

amaçlı bir mekândı. Kentin 330'da Kons-tantinopolis adıyla yeniden kurulmasından sonra, Strategion büyük bir meydan olarak tasarlandı ve I. Constantinus'u(->) (hd 324-337) at üstünde gösteren büyük bir heykel ve üzerinde kentin kuruluş öyküsünü anlatan yazıt olan taş sütunla süslendi. Strategion'un ana kapısının üstünde, kentin koruyucu tanrıçasını, başında taç ile gösteren bir heykel vardı. 512'de, heykelin kolu bir yangın sonucu eridiyse de hemen onarıldı.

Strategion'da, Hippodrom'daki(->) Mısır obeliskinin kınlan alt bölümü ve Büyük İskender tarafından adak taşı olarak hediye edildiğine inanılan, fakat nereden geldiği bilinmeyen bir tripod (üç ayaklı kaide) vardı. Bu tripodla ilgili olarak 6. yy'da çıkan söylenceye göre, Büyük İskender, Asya seferine giderken, sanıldığı gibi Dar-danel'den (Çanakkale Boğazı) değil, antik Bizantion'dan (İstanbul) geçmiş, şehirde kaldığı süre boyunca da askeri karargâhını Strategion'da kurmuştu. Söz konusu tripod, I. Basileios(->) döneminde (867-886), bugünkü Cankurtaran yöresinde bulunan ve 870 depreminde zarar gördüğü için onarılan Ayios Mihael Kilisesi'nin dekorasyonunda kullanılmak üzere kaldırıldı.

Orta Bizans döneminde (9-12. yy'lar) Strategion, koyun ve muhtemelen bazı madenlerin satıldığı bir pazar yeri olarak hizmet gördü. Bazı kaynaklarda asıl Strate-gion'dan ayrı olarak, imparator I. Leon'un (hd 457-474) heykeli ile süslü küçük bir Strategion'dan söz edilirse de tanımlamaların yeterince ayrıntılı olmaması yüzünden bu iki Strategion'un ilişkisi tam olarak saptanamamıştır.

Strategion VI. Mihael zamanında (1056-1057) onarıldığında, hâlâ ayakta idi. Fakat buradaki bir sütundan söz eden Manu-el Hrisoloras'ın 1411 tarihli yazmalarından anlaşıldığına göre, 15. yy'ın başlarında olasılıkla harap haldeydi.

Günümüzde Strategion'a ait herhangi bir ize rastlanmadığından, orijinal boyutları ve formu hakkında bir fikre sahip değiliz. Fakat bir dizi topografik kaynak değerlendirildiğinde, Strategion'un Cağaloğ-lu'na doğru yükselen tepenin eteklerinde, bugünkü Sirkeci İstasyonu'nun yerinde olduğu tahmin edilmektedir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 431-432; R. Guillard, "Les trois places (forum) de Theodose I le Grand", *Etudes de Topographie de Constantinople*, Berlin, II (1969), s. 55-56; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IV-VII siècle)*, Paris, 1985,

s. 43; A. Berger, *Üntersuchungen zu den Pat-ria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 406-411. ALBRECHT BERGER

STRZYGOWSKI, JOSEF

(7Mart 1862, Bielitz - 7 Ocak 1941, Viyana) Avusturyalı sanat tarihçisi.

Doğduğu kasaba Polonya topraklarında Alman-Avusturyalı azınlığın yaşadığı ve Almanca konuşulan bir yerdi. Baba tarafından Almanlaşmış bir Polonya ailesinden geliyordu, annesi ise Almandı. İlköğrenimini önce Biala'da, sonra 1875'ten itibaren

Bielitz'teki Alman okulunda gördü. Önce babasının kumaş fabrikasında yardımcı olmak üzere dokumacılık okuluna devam etti. Fakat kumaş fabrikası idare etmekten pek hoşlanmadığından, 1882'de üniversitede öğrenimini tamamlamaya karar verdi ve Viyana Üniversitesi'ne misafir öğrenci olarak kaydını yaptırdı ve gerekli lise diplomalarını almak için imtihanlara girdi. Yükseköğretim yıllarında Almanya'da, İngiltere'de inceleme gezileri yaptı ve 25 Nisan 1885'te "Iconographie der Taufe Christi" (İsa'nın Vaftiz Olmasının İkonog-rafyası) başlıklı tezi ile Münih Üniversite-si'nde doktor unvanını aldı.

Strzygowski, Fransa ve İtalya'da dolaştı, uzunca bir süre Roma'da kaldı. Viyana Üniversitesi 1887'de onu doçentlik aşamasından geçirerek, sanat tarihi doçenti unvanını verdi. Bir taraftan ders verirken, fırsat düştüğünde dış ülkelerde incelemeler yaptı. Ağustos 1888'de Selanik ve Ayno-roz'u dolaştı, Mart 1889'a kadar Yunanistan'da kaldı. Buradan İstanbul'a geçip Anadolu'da inceleme gezisi yaparak, sanat tarihi ilgisini bu bölgeye kaydırdı. Mayıs-temmuz aylarında İstanbul'da çalıştıktan sonra, ağustos-eylül aylarında Ermeni sanatı bölgesine gitti, Tiflis ve Eçmiyadzin'de bir süre kaldı. 1891'e kadar Roma'da ve Güney Fransa'da bulunduktan sonra Vi-yana'da yerleşerek topladığı malzemeyi işlemeye başladı. İnanılmaz bir çalışma enerjisine sahip olan Strzygowski'nin günde 12-14, hattâ 16 saat çalıştığı bilinir. Bu yorgunluk onun 1891'de kalbinden hastalanmasına sebep oldu. 1892'de Avusturya'nın Graz Üniversitesi'ne profesör olarak davet edildi.

Strzygowski'nin bundan sonra onu Ba-tı'nın ünlü sanat tarihçilerinden biri yapan yayınları büyük bir hızla artmaya başladı. Sanat tarihi incelemeleri bakımından yeni bir metot oluşturdu ve devamlı olarak bunun savunuculuğunu yaptı. Sanat tarihi bakımından Yakındoğu'nun önemine işaret eden makale ve kitapları, Batı sanatının köklerini yalnız Avrupa'da arayan meslektaşlarının şiddetli karşı çıkışları ile karşılandı. 1894-1895 kışında ve 1900-1901'de Mısır'da bulundu. 1909'da Viyana Üniversitesi'nde görevlendirildi. Bura-

Josef Strzy-gowski

Strzygowski-Forchheimer, *Byzantischen Wasserbehälter*

Berggren'in bir fotoğrafında evlere su getiren eşekli saka.

Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi., no. 177

da Sanat Tarihi Enstitüsü'nü kurdu. 1913'te tekrar Ermenistan'a bir inceleme gezisi yaptı. Rusya'da konferanslar verdi, 1914'te Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'da incelemeler yaptı.

Strzygowski, sanat tarihinde, Doğu'nun önemini vurgulayan ve her biri bu bilim dalında dalgalanmalar yaratan kitaplarında, Türk sanatının varlığı üzerinde durdu: *Altai-Iran und Völkervanderung* (Leipzig, 1917); "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, III (1926-1933, baskı 1935), s. 1-80 ve metin dışı 46 resim. Atatürk'ün başkanlığında 1932'de toplanan I. Türk Tarih Kongresi'nde onun bu tutumu övgü ile karşılandı (/ *Türk Tarih Kongresi*, İst., 1932, s. 160).

Strzygowski Viyana Üniversitesi'nde ders ve seminerleri idare edip, bir taraftan makaleler, kitaplar yayımlarken, kitap tahlil ve tenkit yazıları da hazırlıyor ve bütün bu çalışmalarının arasında Amerika ve Avrupa'nın başlıca ülkelerinde konferanslar veriyordu.

Strzygowski emekli olduktan sonra iki büyük kitap yayımladı. Bunlardan biri 496 sahifelik, sanatta İndo-Cermen inancının izlerini arayan bir çalışma idi. İkincisi ise 750 sahifede Avrupa'nın gücünün sanatına dairdi. Bu son yayınlan ile Strzygowski, o yıllardaki Alman ideolojisini sanat ile bağdaştırmak gayretinde idi. Koyu bir Alman milliyetçisi olan Strzygowski, II. Dünya Savaşı'nın fecaatini görmeden öldü. Emekli olmasının hemen arkasından, Viyana Üniversitesi'ndeki kürsüsü, sanat tarihini başka açıdan görenlerin eline geçmiş ve kurduğu enstitü de dağılmıştı. Yetiştirdiği öğrencilerden E. Diez ile H. Glück(->) Türk sanat tarihi üzerinde çalışmaları ve yayınları ile büyük ün kazandılar.

Bu Avusturyalı sanat tarihçisinin, yüzlerce yayım arasında İstanbul ile ilgili birkaç makalesi ve bir de kitabı vardır. Su tesisleri uzmanı Ph. Forchheimer ile birlikte hazırladığı Bizans dönemine ait su tesisleri ve sarnıçlara dair 270 sahifelik büyük kitap 1893'te yayımlandı (*Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel, Beit-râge zur Geschichte der byzantinischen Baukunst und zur Topographie von Konstantinopel*, Viyana, 1893). İçinde Bizans döneminin su sistemine dair bölümlerden başka, altbaşlıkta belirtildiği gibi, Bizans mimarisi hakkında teknik bilgiler ve şehrin tarihi topografyası ile ilgili araştırmalar da yer almıştı. Ayrıca, görülebilen sarnıçların hepsinin plan, kesit ve ayrıntıları da çizilmişti (bak. sarnıçlar).

Kitabın çok etraflı bir tahlil ve tenkidi F. von Reber tarafından yapılmıştır (*Byzantinische Zeitschrift*, IV [1895], s. 128-136). Bu kitap, aradan geçen 100 yıl içinde daha pek çok sayıda sarnıcın bulunmasına rağmen bu konuda yazılmış ana eser olarak hâlâ değerini korur.

Strzygowski'nin İstanbul'un eski eserleri ile ilgili birkaç makalesi de aynı yıl basılmıştır. Bunlardan biri, kara tarafı surlarının en önemli ve abidevi girişi olan Altın Kapı hakkındadır ("Das Goldene Tor in Konstantinopel", *Jahrbuch des arch. Instituts*, VIII [1893], s. 1-39). Yine aynı kapıdaki kitabeye dair çok kısa bir yazısı da vardır ("Drei Miscellen, I-Weihenschrift Theodosius d. Gr. an Goldenen Thore zu Konstantinopel", *De Rossi Armağanı*, Roma, 1892, s. 394-396; aynı yazı, *Römische Quartalschrift*, VII [1893], s. 1-3). Diğer büyük bir makalesi, Cerrahpaşa semtindeki Arkadios Sütunu'na dairdir ("Die Säule des Arcadius in Konstantinopel", *Jahrbuch d. deuts. arch. Instituts*, VIII [1893], s. 231-249).

İstanbul tarihi ile ilgili başka yazılarından biri, İstanbul'un koruyucu tanrıçası (Tihe'si) hakkındadır ("Die Tyche von Konstantinopel", *Analecta Graeciensia, Festschrift zur 42. Philol.-Tag*, Viyana, 1893, s. 141-152). Diğer bir yazısında ise, Sanayi-i Nefise Mektebi binaları altındaki bir mahzen hakkındaki görüşlerimi açıklar, ("Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I, 2-Die Substruktionen der Ecole des Beaux-Arts in Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, III [1894], s. 13-15). Tuzla'da bulunarak Berlin Müzesi'ne götürülen bir Bizans kabartma levhasını da tanıtmıştır ("Das byzantinische Relief aus Tuzla in Berliner Museum", *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen*, XIX [1898], s. 57-63). Bugün artık hiçbir izi kalmayan, Marmaraereğlisi'ndeki büyük Bizans kilisesi hakkında E. Kalinka ile beraber bir monografyaya imzasını atmıştır ("Die Kathedrale von Herakleia", *Jahreshefte der österreichischen arch. Instituts*, I [1898] sütun 5-28). Hristiyan sanatının gelişmesinde Konstantinopolis'in kuruluşunun anlamı hakkında da kısa bir makalesi yayımlanmıştır ("Die Bedeutung der Gründung Konstantinopels für die Entwicklung der Christlichen Kunst", F. J. Dölger'in *Konstantin der Grosse und seine Zeit* [Roma-Freiburg, 1913] başlıklı kitabında, s. 363-376).

İstanbul tarihi ile ilgili başka yazılarından biri, İstanbul'un koruyucu tanrıçası (Tihe'si) hakkındadır ("Die Tyche von Konstantinopel", *Analecta Graeciensia, Festschrift zur 42. Philol.-Tag*, Viyana, 1893, s. 141-152). Diğer bir yazısında ise, Sanayi-i Nefise Mektebi binaları altındaki bir mahzen hakkındaki görüşlerimi açıklar, ("Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I, 2-Die Substruktionen der Ecole des Beaux-Arts in Konstantinopel", *Byzantinische Zeitschrift*, III [1894], s. 13-15). Tuzla'da bulunarak Berlin Müzesi'ne götürülen bir Bizans kabartma levhasını da tanıtmıştır ("Das byzantinische Relief aus Tuzla in Berliner Museum", *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen*, XIX [1898], s. 57-63). Bugün artık hiçbir izi kalmayan, Marmaraereğlisi'ndeki büyük Bizans kilisesi hakkında E. Kalinka ile beraber bir monografyaya imzasını atmıştır ("Die Kathedrale von Herakleia", *Jahreshefte der österreichischen arch. Instituts*, I [1898] sütun 5-28). Hristiyan sanatının gelişmesinde Konstantinopolis'in kuruluşunun anlamı hakkında da kısa bir makalesi yayımlanmıştır ("Die Bedeutung der Gründung Konstantinopels für die Entwicklung der Christlichen Kunst", F. J. Dölger'in *Konstantin der Grosse und seine Zeit* [Roma-Freiburg, 1913] başlıklı kitabında, s. 363-376).

Bibi. J. Jahn, *Die Kunstwissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Strzygowski, Leipzig, 1924, s. 157-181; Anonim, *Josef Strzygowski 70 Jahre*, Katowice, 1932 ?; A. Karasek-Langer, *Verzeichnis der Schriften von Josef Strzygowski*, Klagenfurt, 1933; Anonim, "Josef Strzygowski", *Byzantion-American Series*, I, XV (1940-1941), s. 505-510; M. S. Dimand, "J. Strzygowski", *Arş Islamica*, VII (1941); E. Diez, "Josef Strzygowski", *Felsefe Arkivi*, II (1947), s. 220-238; O. Aslanapa, *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar*, ist., 1993, s. 31-38, 105-129.

STUDİOS MANASTIRI KİLİSESİ

bak. İMRAHOR CAMİİ

STUDİOS SARNICI VE AYAZMASI

Studios Sarnıcı ve Ayazması, 462-463 arasında inşa edildiği kabul edilen Studios Manastırı'nın, kilise dışında günümüze ulaşmış olan diğer parçaların meydana getirmektedir. Sarnıç ve ayazma İmrahor Ma-hallesi'nde bulunmakta, ayazma, Mahsen Sokağı'nda, 12 kapı numaralı yerde ve bugün sirke-şarap imalathanesi olarak kullanılmaktadır. Harabe halindeki sarnıcın kalıntıları ise Ali Efendi Sokağı'nda 5 ve 7

kapı numaralı apartmanlar arasında, kilisenin güney duvarına komşu durumundaki boş arsada yer almaktadır.

Aynı su kaynağıyla beslenen ve birbirleriyle su sistemleri de bağlantılı olan bu iki tesisin birbirine yakın tarihlerde yapılmış olmaları gerekir. Bu tarih kesin olarak bilinmese de kilisenin inşa tarihinden daha sonra olmalıdır. Çünkü sarnıcın güney duvarı tam düz olmayıp, kilisenin duvarıyla kesişmemesi için eğri bir hat halinde inşa edilmiştir. Ayrıca, manastırın en önemli parçası ve onun odak noktası olan kilisenin önce inşa edilmesi, etrafına diğer birimlerinin yerleştirilmesi usuldendir.

Sarnıç ve ayazmanın Bizans İmparatorluğu yaşadıkça var olduğu; şehrin, bu en eski manastırının her onarılıp yenileme gördüğünde, bu yapıların da elden geçirildiği anlaşılmaktadır. Aksi takdirde her ikisinin de, manastırın diğer parçaları gibi yok olup gitmesi kaçınılmaz bir sonuçtu. Fetihden sonra, 16. yy içinde, gezgin P. Gil-les(->), kilise ile birlikte sarnıcı da görmüştür. Yapının tuğladan yapılmış tavanının Korint nizamında 20 tane yüksek sütunla tutturulduğunu söyler (sütunların sayısını herhangi bir nedenle tam olarak sayama-mış ve adedini yanlış vermiştir). 1782' de, tüm İmrahor Mahallesi'ni yakan, kilisenin güney kısmına büyük zararlar veren yangın, sarnıcı da zarar vermiş olmalıdır. Sarnıç 1894'teki deprem ve arkasından 1920'deki yangından da zarar görmüştür. Bu son iki tahribattan önce, sarnıç ve ayazma Forchheimer ve Strzygowski tarafından görülmüş ve planları çıkarılmıştır. Kereste deposu ve marangoz atölyesi olarak kullanıldığı o yıllarda, bir merdivenin uzandığı giriş görülebiliyormuş. Sarnıç ve ayazmanın içlerinin de oldukça sağlam olduğu bu araştırmacıların notlarından anlaşılmaktadır.

Büyük bir yangından sonra terk edilen sarnıcın içi, örtü sistemi, duvar parçalarından oluşan moloz ve çöple doludur. Sadece kiliseye dik vaziyette, en batıda yer alan sütun sırası ve örtüsü ayakta kalabilmiş olup bu mekân parçasının üzerine rastlayan yerde bir kuyu, bileziği ile birlikte

sağlam kalmıştır. Bütün bu tahribata rağmen sarnıcın mimarisini ana hatlarıyla anlayabilmek mümkündür.

Sarnıç tuğladan inşa edilmiştir. Sütun gövdeleri granitten yapılmadadır. Dikdörtgene yakın, yamuk bir plan gösteren sarnıcın ölçüleri kuzey-güney yönünde 16,65-18,60 m, doğu-batı yönünde 26,40 m'dir. Duvarların kalınlığı 1,65 m, kilise ile sarnıç arasındaki mesafe ise 1,55 m'dir. Altışarlı dört sütun dizisinden oluşan 24 sütunlu bir sarnıçtır. Sütunların birbirinden uzaklıkları 3,90-3,45 m arasında değişmektedir. Sarnıcın köşelerinden üç tanesi, köşelerle üçgen oluşturacak bir biçimde düz bir şekilde pahlanmıştır. Sütunların gövdeleri 0,57 m çapındadır. Sütun başlıklarının çoğu yok olmuştur, fakat hemen hepsinin aynı tipte başlıklar olduğu tespit edilmiştir. Bunlar Korint nizamında ve gövde ile başlık arasında impostları bulunan tiptedirler. Üzerlerindeki dekorasyon üç dilimli

akantuslardan (kenger) oluşan sekiz yapraklı iki tane çelenk meydana getirmekte olup dolgun ve derin damarlı olmayan bu yapraklar yüzeyden fazla bir taşkınlık göstermemektedir. Başlıkların yüksekliği 0,80 m, impostların yüksekliği ise 0,50 m'dir. Konsantrik kemerlerle bağlantılı, pandantifi! tuğla kubbeciklerin bir zamanlar sarnıcın örtüsünü meydana getirdiği biliniyor.

Dört duvara dağıtılmış durumdaki 17 tane pencere, kemer altlarına rastlayacak şekilde yerleştirilmiş ve tuğladan kemerlerle çerçevelenmiştir. Sarnıcın bir tane girişi olup, güney duvarının tam ortasında yer almaktadır. Duvarlar 0,06 m kalınlığında, su geçirmez bir sıva ile sıvanmıştır.

Bu sarnıcın hemen güneydoğusunda yer alan ayazma ise 5,20x7,40 m boyutlarında, dikdörtgen planlı ve kalın duvarlı bir yapıdır. Doğu duvarında apsisli bir düzenleme ile iki pencere, batı ve kuzey duvarlarında dikdörtgen kesitli nişler bulunur.

Ayazmanın orta kısmında, birbirinden uzaklıkları 1,40 m olan, kısa ve kalın gövdeli iki granit sütun yer alır. Bunların üzerlerindeki başlıklar İyonik-impost tiptedir. Bugün üzerleri badanalanmış ve hayli yıpranmış durumdaki bu başlıkların yastık kısmında üsluplaştırılmış yapraklar, boyun bölgesinde ise küçük volütlere sahip im-post kısmı yer alır.

Bibi. P. Gyllius, *The Antiquities of Constantinople*, (çev: C. Ball), Londra, 1729, s. 263; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter*, 66-67, (11 katalog no'su ile); Janin, *Constantinople byzantine*, 209; E. Mam-bouy, *istanbul Touristique, Edition Française*, İst., 1951, s. 257; E. Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları-II", *Arkitekt*, 326 (1967), s. 63; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 147, şekil 138; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve istanbul*, (çev: Ü. Öz-türk), ist., 1993, s. 62.

ENİS KARAKAYA

SU

İstanbul, tarih boyunca hem bir su şehri, hem de su sıkıntısının ve su sorunlarının en yoğun yaşandığı bir şehir oldu. İstanbul'da su kavramı; mesireleri, kasırları, hasbahçeleri, doğal güzellikleri ve sanatı olduğu kadar, her dönemde, su sorununu da çağrıştırdı. Günümüzde çoğu kurumuş olan dereler, ırmaklar, pınarlar; her biri bir başka özelliğe ve tada sahip ünlü kaynak suları; sanat eseri çeşmeler, fiskiyelerin su oyunları, sebiller, İstanbul'da suyun bir yüzüyse, su sıkıntısı, pis suların yarattığı hastalık ve salgınlar, atıksu sorunu vb, diğer yüzüydü.

Şehre düzenli su sağlamak için yapılan ilk tesisler Roma dönemine tarihleniyor. Tartışmalı olmakla birlikte, Bozdoğan Kemerinin(->) Hadrianus döneminde (117-138) Trakya bölgesinden kanallar, kemerler, su tesisleri ile getirilen suların şehre ulaşım ve dağıtımı için yapıldığı sanılıyor. Roma döneminde ve erken Bizans döneminde şehrin su ihtiyacının asıl sarnıçlarla sağlandığı; Bozdoğan Kemerinin (Hadrianus veya Valens Kemer) vb tesislerin, şehir dışından, özellikle de suyun bol olduğu Trakya kesiminden toplanan suların şehir içindeki sarnıçla-

ra aktarılmasında kullanıldığı biliniyor. Bozdoğan (Valens) Kemerinin yanında, Romalılar döneminden günümüze kadar kalan bir başka sukemer de Mazul Kemer'dir(->).

Roma döneminden başlayarak, özellikle Bizans döneminde, şehrin su ihtiyacının giderilmesi açısından sarnıçların(+) büyük önem taşıdığı anlaşıyor. Batı'dan gelen akınların sürekli tehdidi altında olan kentin su rezervleri sarnıçlarda biriktiğinden, gerek kapalı sarnıçlar, gerekse Aetios Sarnıç(-0, Aspar Su Hazinesi(->)), Mokios Sarnıç(->) gibi "başhavuzlar" şehrin su ihtiyacını sağlayan başlıca tesislerdi. Su bu açık ve kapalı havuzlarda toplanıp buralardan dağıtılıyordu. Bizans döneminde şehrin içinde pek çok kapalı sarnıçın varlığı da biliniyor. En önemli kapalı sarnıçlar 4-5. yy'lar arasında yapılmış olmalıdır. Yere-batan Sarnıç ve Binbirdirek Sarnıç(->) bunların en bilinenleridir. Pınarlar, kuyular, ayazmalar, çeşmeler halkın su ihtiyacını sağladığı yerlerdi. Evlere kadar ulaşan bir su şebekesi ise söz konusu değildi.

Roma döneminin su iletme tesisleri Bizans döneminde tamir edilmiş, bu dönemde daha çok sarnıçlar yapılmıştır. Valens döneminde (364-378) Belgrad Ormanı'nda bir bent inşa ettirildiği, Kâğıthane Deresi'nin bazı kollarının sularının da ızgaralarda ve havuzlarda toplanarak kemerlerle şehre nakledildiği sanılmaktadır. Yine daha sonra Halkalı suları(->) denen suların ve Kâğıthane Vadisi'ndeki sonradan Kırkçeşme denilen suların şehre nakli için yapılan su tesislerinin Bizans döneminde tamir ve tevsi edildikleri kaynaklarda yer almaktadır.

II. Teodosios (408-450) ve Markianos (450-457) dönemlerinde Trakya kesiminde çeşitli su tesisleri yapılmış ve bunlar ken-

te su sağlamada kullanılmıştır. 7. ve 8. yy'larda ise çeşitli hücumlarla ve depremlerle bu su tesislerinin Konstantinopolis surları dışında kalan bölümleri tahrip olmuş, yıkılmıştır. Orta Bizans döneminde, eskiden şehrin suyunu sağlayan tesislerin işler durumda bulundukları kuşkuludur. Bunların yerine sarnıçların devreye girmiş olduğuna ilişkin varsayımlar oldukça yaygındır. 10. yy'dan sonra şehre su sağlayan sistemin çöktüğü; 1204'teki Latin istilasından sonra ise bu sistemin tümüyle yıkıldığı sanılmaktadır.

İstanbul'un fethinden önce, şehir surlarının dışında, Türklerin bulundukları bölgelerde çeşmeler yapıldığı bilinmektedir. Anadolu ve Rumeli hisarları civarındaki bazı çeşmeler bu dönemden kalmış olmalıdır. Fetih'ten sonra II. Mehmed (Fatih), şehre su getiren suyollarının tamiri işini ele almıştır. Tursun Beg tarihine göre, su sıkıntısının giderilmesi için araştırmalara girişilmiştir. Başka kaynaklardan da anlaşıldığı kadarıyla 15. yy'm ortalarında şehrin su durumu hiç de parlak değildir. Tursun Beg, "Eski suyolları bulundu ki, dağların ciğerlerini delip geçirmişler, zemine muvazi derelerden taklar ve kemerler vasıtasıyla nehirler akıtmışlar" diye, gıptayla yazar.

Yine aynı kaynağa göre, göçmüş suke-merleri, kaybolmuş suyolları bulunup tamir edilmiş, şehre su getirilmiş, getirilen su saraylara, hamamlara, mahallelere dağıtılmıştır. Fetih'ten sonra onarılan ve devreye giren su dağıtım ağları, Fatih ve Turunç-lu suyollarıdır. Fatih döneminde (1453-1481) İstanbul'un kuzeybatısında Avasköy-Davutpaşa ve Çiços Çiftliği'nin çevrelediği alandaki zengin su kaynaklarından da şehre su getirilmeye başlanmıştır. Bu sular 18. yy'a kadar yeni tesis, çeşme ve eklentilerle geliştirilen Halkalı sularıdır.

su

48

49

SUADİYE

İSTANBUL'UN BUGÜNKÜ VE GELECEKTEKİ SU KAYNAKLARI

Alibeyköy Barajı

Elmalı Barajı

(1993'te kapandı. Eylül 1994'te yeniden açıldı.)

Rezervi: 107.500.000 m³Yıl İşletmeye Alındığı Yıl: 1989 **Yeşilvadi Regülatörü**

Kullanılabilir Rezervi: **Kirazdere Barajı**

50.000.000 m³Yıl işletmeye Alındığı Yıl:1994

Temin Edeceği Su Miktan

I. Aşama-30.000.000 mVyd **Büyükmelen**

H. Aşama 80.000.000 mVyıl **Regülatörü**

İşletmeye Alındığı Yıl:

I. Aşama 1993; H. Aşama 1994

Kullanılabilir Rezervi: **Büyükmelen Barajı**

145.000.000 mVyıl işletmeye Alınacağı Yıl: 1996

Fatih Sultan Mehmed'den sonra da şehre su getirilmesine önem verilmiş II. Bayezid (1481-1512) ve I. Selim (Yavuz) (1512-1520) zamanlarında da Halkalı suyollarına ekler yapılmıştır. I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) şehrin su ihtiyacının gereğince karşılanabilmesi için Mimar Sinan'ı(->) görevlendirmiş; Kırkçeşme Tesisleri'nin(-0) yapımına başlanmıştır. Zamanına göre dev bir proje sayılabilecek olan Kırkçeşme Tesisleri çeşitli kaynaklara göre 7-9 yıl arasında bitirilmiş, böylece şehrin dönem dönem artan su sıkıntısına bir süre için çözüm bulunmuştur.

Osmanlı döneminde su tesislerinin ve kente su sağlanabilmesinin önemi Kanuni döneminden itibaren varlığı bilinen su nazırlığı rütbesinden de anlaşılmaktadır. Mimarbaşılıktan önceki bir rütbe olarak görünen ve gerek Mimar Sinan gerekse Davud Ağa(-t) gibi mimarların bir dönem yüklendikleri su nazırlığı kentin su ihtiyacının karşılanması, su iletme ve dağıtım tesislerinin yapılması ile ilgili her türlü işi içeriyordu.

O dönemlerde, şehirdeki kuyu, sarnıç, yerel drenaj tesisleriyle birlikte Halkalı ve Kırkçeşme suları İstanbul'un su ihtiyacına cevap veriyordu. Ancak bu dönemlerde, halk suyunu mahalle çeşmelerinden ve kendi kuyularından karşılamaktaydı, evlerin içinde su tesisatı söz konusu değildi.

Osmanlı'da, islam dinine bağlı olarak, su tesisleri yaptırıp vakfetmek büyük sevap sayıldığından su tesisleri vakıflar aracılığıyla da gelişmiştir. Padişahların, devlet büyüklerinin, zenginlerin su vakıfları, çeşmeleri, sebilleri şehrin dört bir yanına dağılmıştır. Bir başka uygulama da mevcut su hatlarına, padişahların veya devletin su dağıtım şebekesine, vatandaşların kendi buldukları, arsalarından, mülklerinden çıkan suları katmaları olmuştur. Bu sulara "katma" adı verilmiş; suyun katılması izne bağlanmış, bulunan suyun bir kısmının genel isale hatlarına, geri kalanın suyun sahibi isterse vakıf çeşmeye, isterse de kendi bağına, evine bağlanabilmesi esası getirilmiştir.

Kanuni döneminde yapılan büyük su tesislerinin, son derece gelişkin oldukları, büyük bölümünün bugüne kadar gelebildiği bilinmektedir.

İstanbul'un su ihtiyacının giderilmesinde önemli su tesislerinden biri olan bentlerin(->) en eskisi Karanlık Bent(->) Belgrad Ormanı'nda Kâğıthane

Deresi'nin kollarından biri üzerine 1620'de yapılmıştır. Bunu 1723-1724'te yapılan Büyük Bent(->) ve diğer bentler izlemiştir.

Osmanlı döneminde kentin daha küçük bir bölümünün bulunduğu Anadolu yakasında ise, halkın su ihtiyacını karşılamak için buralarda çok rastlanan yeraltı kaynaklarını çeşmelere ulaştırmak üzere Kayışdağı, Atikvalide, Küçükçamlıca, Alem-dağ ve Beykoz'da On Çeşmeler, Karakulak ve Ishak Ağa sulan gibi kaynaklardan isale hatları çekilmiştir.

Bütün bu çabalara rağmen İstanbul'un depremler, doğal afetler, kuraklıklar sonucunda, sık sık su sıkıntısı çektiği, su sorununun tümüyle çözümlenemediği bilin-

Rezem: 267.592.000 mVyl İşletmeye Alındığı Yıl: 1972

Rezervi: 162.241.000 mVyl İşletmeye Alındığı Yıl: 1883

Rezervi: 153.783.000 m'/yıl İşletmeye Alındığı Yıl: 1989

Ömerli Barajı

Terkos Barajı

B.Çekmece Barajı

Darlık Barajı

Sazlıdere Barajı

Kuzey Istranca Dereleri Regülatörleri

Yeşilçay Regülatörü

mehtedir. Tanzimat'tan sonra, 19. yy'ın ortalarından itibaren İstanbul'da bazı kısmi imar hareketleri ve modern şehircilik anlayışının ilk belirtileri ortaya çıktığında, su tesislerinin yetersizliği görülmüş; öncelikle kentin batı yakasındaki binalara basınçlı şehir suyu verilmesi zorunluluğu kendini göstermiştir. Şehre 40 km uzaklıkta bulunan Terkos Gölü'nden şehre su getirilmesi düşünülmüş, 1874'te bir yabancı şirketin temsilcileri mühendis Terno ve Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey adına 40 yıllık bir imtiyaz verilmiştir. Yapılan sözleşmeye göre, Terkos Gölü'nden alınacak suyun Beyoğlu, Galata ve Halic'in batı sahiline ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasına isale hattıyla ulaştırılması; hastane, kışla, mektep ve belli yerlerdeki 12 çeşmeye günün belli saatlerinde ücretsiz su verilmesi karşılığında, geri kalanın şirket tarafından tesisat kurularak konutlara ve halka da satılması kabul edilmiş; böylece evlere bağlanan ilk şehir suyu ve su aboneleri başlamıştır. Halk arasında Terkos Şirketi diye anılan ve asıl adı Dersaadet Anonim Su Şirketi olan su şirketi 1880'lerde Terkos Gölü'nde çeşitli su arıtma tesisleri kurmuştur.

Anadolu yakasına şehir suyu sağlanması işi de 1888'de bir Fransız şirketinin temsilcisi olan Karabet Sıvacıyan'a verilmiş ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi Göksu'da Elmalı Deresi üzerinde I. Elmalı Barajı'm 1893'te inşa ederek Anadoluhisarı'ndan Bostancı'ya kadar giden kesimde su şebekesi kurmuştur (bak. barajlar ve baraj gölleri).

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra yabancı sermayeli Terkos Şirketi'nin adı İstanbul Türk Anonim Su Şirketi olmuş; 1932'de Terkos imtiyazı devlet tarafından satın alınıp 1 Ocak 1933'ten başlamak üzere 1 Haziran 1933'te yürürlüğe giren 2226 sayılı yasa ile kurulan İstanbul Sular İdare-

Rezervi: 34.143.000 m³/yıl İşletmeye Alındığı Yıl: 1972

Rezervi:

I. Elmalı 920.000 m³/yıl H. Elmalı 9.600.000 m³/yıl işletmeye Alındığı Yıl:

I. Elmalı 1893

II. Elmalı 1955

Rezervi: 10.000.000 m³/ yıl İşletmeye Alındığı Yıl: 1992

İstanbul İçin Kullanılabilir Rezervi: 100.000.000 m³/yıl İşletmeye Alınacağı Yıl: 1997

Temin Edeceği Su Miktar 248.000.000 m³/yıl İşletmeye Alınacağı Yıl: 2000

Kullanılabilir Rezervi 1.250.000.000 m³/yıl İşletmeye Alınacağı Yıl: 2012

si'ne imtiyaz verilmiştir. 1932-1950 arasında Sular İdaresi, su arıtma tesisleri, yeni isale hatları, hazneler kurmuş; şehir su şebekesinin altyapısını onarıp güçlendirmeye çalışmış, çeşmeler yaptırmış; ancak İstanbul'un su ihtiyacını sağlamakta hep yetersiz kalmıştır. (Ayrıca bak. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi [İSKİ].)

Anadolu yakasındaki Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'ne de Sular İdaresi 1937'de el koymuş ve İstanbul'un su işleri böylece tek kuruluştaki birleştirilmiştir.

1968'den itibaren, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerde mevcut su şirketlerinin yetersiz kaldıkları göz önünde bulundurularak büyük su projelerinin Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmesi kanunlaşmış; 1981'de Belediye Fen İşleri Müdürlüğü'nün yetki ve görev alanındaki kanalizasyon işleri de Sular İdaresi'ne bağlanarak kuruluşun adı İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi (İSKİ) olmuştur (bak. atıksu).

Yüzyıllar boyunca sürmüş çabalara, yeni su tesisleri yapılmasına, belediye bütçesinden önemli meblağlar ayrılmasına rağmen İstanbul'un su sıkıntısı ve su sorunu bitmemiş, giderek şiddetlenmiştir. Şehrin büyük bir hızla artan nüfusu, konut sayısındaki artış, gecekondu bölgelerinin yaygınlaşması, su ihtiyacını artırırken su sorununu da çıkmaza sürüklemiştir.

İstanbul'da bazı semtlerde, gecekondü mahallelerinde öteden beri su sıkıntısı bulunduğu, bazı semtlerin haftada ancak birkaç gün veya birkaç saat su alabildikleri her zaman bilinen bir gerçektir. Ancak 1990'da yaşanan kuraklık sırasında eskiden her zaman su alabilen semtlere de günlerce, haftalarca su verilememiş, bir bakıma zengin ve fakir semtler yoklukta eşitlik yaşamışlardır. 1990'da şehre verilen yıllık su miktarı 400.000.000 m³'e kadar

düşmüştür (1987'de 447.000.000 m³, 1992' de 518.000.000 m³).

Suyun azalması ve sürekli artan ihtiyaca yetmemesi olgusu yanında su havzalarının, barajların kirlenmesi şehir suyunun bir bölümünü kullanılmaz hale getirmiş; 1993'te Elmalı Barajı sağlığa had düzeyde zararlı bir kirlilik oranına eriştiğinden baraj tümüyle kapanmış, Elmalı'dan su alan Anadolu kesimindeki bazı yerleşmeler tümüyle susuz kalmıştır. 1994'te yaşanan kuraklık zaten yıllardır su sıkıntısı çeken İstanbul'u bir kez daha vurmuş, 1994 yazında, şehirde susuzluk 1990'daki boyutlara ulaşmıştır.

Uzmanlar, günümüzde İstanbul'u bekleyen bir tehlikenin de susuzluk yüzünden halkın evinin bahçesinde açtığı kuyuların yeraltı sularını hızla tüketmesi ve yeraltının sürekli kazılmasının jeolojik yapıda yarattığı dengesizlikler nedeniyle en küçük bir depremde önemli hasar ihtimalinin belirmesi olduğunu ileri sürmektedirler.

1994'ün ilk üç ayının verilerine göre İstanbul'a günde ortalama 1.300.000 m³ su verilmekteydi. 1994 yazı sonlarında, kuraklık ve rezervlerin hızla tükenmesi nedeniyle günde şehre verilen ortalama su miktarı 800.000 m³ civarına düşmüştü. İstanbul'un 1994'te gerçek nüfusu 10.000.000 kabul edilebileceğine göre kişi başına düşen 80 lt su 1985'teki kişi başına 180 lt'nin çok altında kalmaktadır. 1992 verilerine göre İstanbul'da şehir suyunun yüzde 47'si konutlarda, yüzde 40'ı işyerlerinde, sadece yüzde 2'si sanayide kullanılıyordu.

Günümüzde İstanbul'un, çevre kirliliği, trafik, kontrolsüz yapılaşma ile birlikte, en önemli kentsel sorunu, sudur.

Bibi. İSKİ Genel Müdürlüğü, *Tarih Boyunca İstanbul Suları*, İst., 1983; *İSKİ Çalışma Raporu 01.01.1991-31.12.1992*, İst., 1992; İstanbul Sular İdaresi, *Tarih Boyunca İstanbul'un Su Davası*, İst., 1950; Çeçen, *Su Tesisleri*; Çeçen, *Halkalı*; Çeçen, *Kırkçeşme*; Çeçen, *Haini-diye*; Çeçen, *Üsküdar*; N. Sakaoğlu, "İstanbul Sularına Şehrengiz", *İstanbul*, S. 8 (Ocak 1994), s. 26-44.

İSTANBUL

SUADIYE

İstanbul'un Kadıköy İlçesi'ne bağlı 26 mahalleden biri.

Semtte bir muhtarlık kurulması ile mahalle oluşu ve Suadiye olarak adlandırılması 1908'e rastlar. 23 Mart 1930'da ise Kadıköy İlçesi'nin(→) kurulması

ile Kadıköy'e bağlanmıştır. Şehrin Anadolu yakasında ve güneydoğu bölgesinde yer alan Suadiye Mahallesi; doğusunda Bostancı(->), kuzeydoğusunda Kozyatağı(->) ve kuzeybatısında 19 Mayıs mahalleleri, batısında ise Eren-köy(->) ve Caddebostan(->) mahalleleri ile çevrilidir. Güneyinde sahil yolu ve Marmara Denizi doğal sınır teşkil ederken, kuzeyindeki sınır ise Şemsettin Günaltay Cad-desi'dir. Kadıköy-Bostancı arasında uzanan Bağdat Caddesi ile ona paralel olan Hay-darpaşa-Gebze-Ankara demiryolu Suadiye Mahallesi'nin ortasından geçerek mahalleyi, kuzey-güney eksenini doğrultusunda, demiryolu ve sahil tarafı olarak ikiye ayırmaktadır.

Bizans döneminde Anadolu yakasının varoşu olan ve o dönem Poleatikon adı ile anılan Bostancı'da, aynı adla anılan ve Bizans imparatorlarının Anadolu seferinden döndükten sonra burada karşılanıp ağırlandıkları bilinen bir köşkün varlığına ilişkin bilgiler ve 1946-1947* Bağdat Cadde-si'nin genişletilmesi sırasında çatal çeşme sokulurken çeşme mermerlerinin Bizans dönemine ait işlenmiş taşlar olduğunun anlaşılması gibi verilerden yola çıkarak, bugün Suadiye olarak bilinen bölgenin geçmişinin Bizans dönemine kadar gittiği söylenebilir.

Osmanlı dönemine gelindiğinde, bugünkü Bağdat Caddesi'nin 1460-1640 arasında ordu yolu olarak kullanıldığı, Anadolu yönüne giden kervanların ise bu yolu izledikleri bilinmektedir. 1700'lü yıllarda bostancı erlerinin şehre girişi kontrol ettikleri ve Göztepe-Bostancı arasında denize bakan geniş, sık ağaçlıkların ve bostanların bulunduğu yerlere gizlenen kaçakçı ve hırsızları yakalamak üzere söz konusu bölgelerde kol gezdikleri ve pusu kurdukları da kaynaklarda geçmektedir. Diğer bir gerçek de, Suadiye ve çevresinin bu dönemde yerleşme dışı boş alan olduğudur. Melling'ın 18. yy'ın sonlarını gösteren haritasında İstanbul şehrinin Anadolu yakası, özellikle Fenerbahçe ve bunun doğusunda bulunan topraklar tamamen boş olarak gösterilmektedir.

1872'de Haydarpaşa-İzmit demiryolunun tamamlanması, bu bölgenin fiziksel görünümünü değiştirmenin yanı sıra bölgeye yerleşimin başlaması açısından bir dönüm noktası olmuştur. Orijinal haliyle Erenköy'ün Tellikavak kesiminden Bostancı'ya uzanan demiryolu, 1888'de Almanlar tarafından kısaltılarak şimdiki hattan geçirilmiş ve Suadiye bölgesinde bir de istasyon yapılmıştır. Aynı dönemde özellikle demiryolu yakınlarında seyrek de olsa bahçe içinde birtakım ahşap köşklerin inşa edildiği bilinmektedir.

Bu yerleşim sürecinin ivme kazanması, saray çevresinden bazı paşaların ve diğer görevlilerin 1890'dan sonraki dönemde bölgede yaptırdıkları bahçe içindeki köşklere yaşamaya başlamaları ile gerçekleşir. Saraydan oldukça uzak olan Su-adiye'de yerleşme yönündeki eğilimin altında yatan en önemli etkenin, devlet büyüklerinin saray tarafından kontrol edilmekten ve jurnal tehlikesinden olabildiğince uzakta yaşamak arzusu olduğu söylenir.

1900'lü yılların başlarına gelindiğinde, bostan ve bahçelerin yavaş yavaş yerleşim alanı haline dönüştüğü gözlemlenir. Bir yanda şimdiki Kozyatağı Mahallesi sınırları içinde kalan ve II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) maliye nazırlarından Reşad Paşa'nın Mehmed Efendi tarafından yapımı 14 yıl süren konağı, diğer yanda şimdiki Caddebostan Mahallesi'nde bulunan Ragıp Paşa Köşkü yer almaktaydı.

Tam semt merkezinde, istanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın erkek kardeşi ve kendisi de Abdülhamid'in paşalarından olan Reşid Paşa'nın köşkü vardı. O günleri yaşayanların naklettiğine göre köşk,

içinde atla dolaşılacak kadar büyük bir alana ve bu alan üzerinde ahırlar ve çeşitli hizmet binalarına sahipti. Arnavutkaldırımı döşenmiş olan ve iki tarafında yol boyunca sık ağaçlar bulunan araba yolu ise şimdiki Suadiye'de Pembegül Sokağı'nın bulunduğu yere tekabül etmektedir.

Semtın yerleşiminde önemli bir köşeta-şı da Suadiye-Bostancı sınırında Bağdat Caddesi'nden denize kadar uzanan ve bahçesi sonraki yılların Suadiye Plajı'na bitişik olan Mabeyinci Sadi Bey Köşkü'dür. Bu yapı yalnızca Suadiye'nin değil, Kadıköy yakasının doğu kısmının önemli yapılarındandı. Büyük bir koru içinde olmasından dolayı yakın zamana kadar Sadi Bey Korusu olarak anılan yerin bir önemi de, Abdülhamid döneminde her sene 19 Ağustos'ta yapılan cülus şenliklerinde civarda en çok aydınlanan üç köşkten biri olmasıydı. Diğer iki köşk ise, Göztepe-Fe-neryolu'nda bulunan Mabeyin Başkâtibi Tahsin Paşa ve sonraları Erenköy Kız Lisesi olarak bilinen yerde bulunan istanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın köşkleriydi. İle-riki yıllarda, söz konusu Sadi Bey Köş-kü'nün, arazisi parsellenirken yandığı bilinmektedir.

Yine bu yıllarda Suadiye'de yapılan önemli binalardan birisi de, Reşid Paşa'nın arazisine bitişik arazi üzerindeki Mr. Tuc-ker'ın köşküdür. Bir koruluk içinde yer alan köşkün, o dönemde İngiliz Konsolos-luğu'nda görevli Mr. Tucker tarafından yaptırılmış olup, ailesinin üç kuşak burada oturduğu bilinmektedir. Daha sonra Fettah ailesinin mülkiyetine geçen koruluk arazi, bugün 4 katlı apartmanlardan oluşan Ersoy Sahil Sitesi olarak anılmaktadır.

Suadiye bölgesi için bu ilk yerleşim birimlerinin dışındaki en önemli yapı, Maliye Nazırı Reşad Paşa'nın çok sevdiği kızı Suad Hanım'ın genç yaşta ölümü üzerine, onun anısına yaptırdığı ve onun ismiyle anılan Suadiye Camii'dir(->).

Cumhuriyet döneminin ilk yılları ile birlikte Suadiye, şehrin bir sayfiye yeri olma niteliğini kazanmıştır. Şehrin bazı ileri gelenleri, yaz aylarını şehir yaşamından uzakta, Suadiye'nin denizinden ve güzel havasından yararlanarak geçirmek üzere buraya gelmeye başlamışlardır. Böylece 1930'lu yıllarda, Suadiye'nin gerek fiziksel yapısında gerekse sosyal yaşamında birtakım dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır.

1935'ten itibaren Bağdat Caddesi'nin iki tarafında bulunan araziler küçük parsellere bölünmüş ve geniş bahçeler içinde iki katlı köşklerin yaptırıldığı görülmüştür. 1940'ta Suadiye Plajı'nın açılması ile birlikte mahalle, istanbul şehrinin sayfiyelerinden biri olarak yerini iyice sağlamlaştırmıştır. İki tarafı ağaçlıklı asfalt bir yolla gidilen plajdan yararlanmak üzere, varlıklı aileler Erenköy-Suadiye çevresinde yazı geçirmek için, mevsimliği 50-100 TL arası değişen kiralar karşılığı köşklere oturmaya başlamışlardır. Plajın açıldığı ilk yıllarda 35 kuruş olan giriş ücretinin o dönem için pahalı olduğu ve yazları Suadiye Plajı'nın seçkinlerin uğrak yeri haline geldiği bilinmektedir.

SUADIYE CAMÜ

50

51

SUBHİ PAŞA KONAĞI

Mahallenin sahil tarafının plajın etkisiyle hızla geliştiği görülürken, aynı yıllarda demiryolu tarafında yaşanan gelişmenin daha yavaş olduğu da bir gerçektir. Örneğin, Bağdat Caddesi'nden Suadiye Plajı'na giden yolun tam karşısına rastlayan noktadan demiryoluna doğru içeri giren Ayşe Çavuş Sokağı'nın 1946-1947'de sol tarafının boydan boya boş arsalarla dolu olduğu, sağ tarafında ise bahçe içinde iki-üç katlı 4 kagir köşkün bulunduğu belirtilmektedir.

Bölgede başlayan hareketlilik beraberinde ulaşım da birtakım yenilikler de getirmiştir. Kadıköy-Altıyol-Kızıltoprak-İhla-mur-Feneryolu-Suadiye-Bostancı tramvay hatları 1934'te, Cumhuriyetin 11. yıldönümünde hizmete açılmış, 1963-1966 yıllarına kadar bölge halkına hizmet vermiştir. Suadiye'de bir diğer ulaşım aracı ise Suadiye Vapur İskelesi'ne yanaşan vapurlardır. Vapurların Bostancı'ya giderken uğradıkları iskelenin, ulaşımın yanı sıra bölgenin sosyal yaşamı içindeki önemi büyüktü, iskele Suadiye'nin önemli piyasa yerlerinden biri olma özelliğini uzunca bir süre sürdürmüştür. Bölge sakinlerinin sosyal yaşamı için önemli olan bir diğer mekân da Çmardibi Aile Bahçesi olmuştur. Megafonla reklamı yapılan İsmail Dümbüllü gibi bellibaşlı tiyatro gruplarını misafir eden Çmardibi Aile Bahçesi, sonraları Çiçek Sineması olarak bilinen açık hava sinemasına dönüştürülmüştür. Şu anda ise aynı yerde bir cami yer almaktadır.

Tramvay ve demiryolunun varlığının, istanbul'un diğer çevrelerinden Suadiye Plajı'na insanların gelişini kolaylaştırdığı bilinmektedir. Mustafa Güler tarafından tabakhane yapılmak üzere satın alınan arazi üzerinde, bölge sakinlerinin itirazı üzerine, Muhittin Üstündağ'ın valiliği sırasında otel yaptırılmasına karar verilmiş ve bu olay

1950'lerden itibaren Suadiye'nin İstanbul'un en gözde mahallelerinden biri olarak ün kazanmasında büyük rol oynamıştır. Suadiye Otel'i'nin yapımını takiben, İstanbul dışından ve özellikle de Anadolu'dan, 1950'li yıllarda gelişen tarım sektörünün yarattığı varlıklı kişiler, gerek otelde kalmak, gerekse bölgede yazlık kiralamak yoluyla Suadiye'ye gelmeye başla-

Suadiye'den bir görünüm. *Sadat Hasanoğlu, 1994*

mışlardır. Otelin yaz aylarında çalışan gazinosu, bir dönem, her yaz geleneksel olarak düzenlenen Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay balolarına ve bu balolarda şarkı söyleyen Münir Nurettin Selçuk ve Safiye Ayla'ya ev sahipliği etmiştir.

1970'li yıllara gelindiğinde, Suadiye'de önce Bağdat Caddesi üzerindeki yerleşim alanının, belediye imar mevzuatı uyarınca izin verildiği gibi 5 katlı apartmanlarla dolmaya başladığı ve daha sonra benzer bir gelişmenin sahil şeridinde de 4 kat olarak gerçekleştiği görülmüştür. Yine bu dönemde Bağdat Caddesi ile sahil arasında çok yüksek binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Böylece bahçe içindeki 2 katlı köşklerin yerlerine alçak ve yüksek birçok apartman yapılması ile birlikte mahallenin gerek fiziksel görünüm, gerekse yaşam biçimi olarak yeni bir dönüşüm daha geçirdiği söylenebilir. Sayfiye özelliğini giderek yitirmeye başlayan Suadiye'de aileler yaz kış oturmaya başlamış ve mahalle şehirle bütünleşme sürecine girmiştir. Mahallenin merkezi durumunda olan Şaşkınbak-kal(->) mevkii tam bir alışveriş merkezi olma yoluna girmiş, Atlantik Sineması açılmıştır. Vapur seferlerinin sona ermesiyle kullanılmayan vapur iskelesinin yerinde Suadiye Yacht Kulübü'nün açılması da yine bu döneme rastlamaktadır.

Bölgenin geçirdiği en son fiziksel değişim, yıllar boyu Suadiye'ye sayfiye özelliğini kazandırmış olan yalıların ve Suadiye Plajı'nın önündeki denizin aşağı yukarı 200 m kadar doldurulmak suretiyle yapılan sahil yolunun açılması olmuştur. Bu gelişme Suadiye Mahallesi'nin çehresini önemli ölçüde değiştirmiş, eski Suadiyeli-lerin, bir zamanlar yüzdükleri yerde kendilerini araba kullanırken bulmalarına neden olmuştur.

Bugün Suadiye'nin ulaşım ağı içindeki yerine bakıldığında, Kadıköy-Bostancı hattı üzerinde artık tramvay işlememekle birlikte, tren hattının, Haydarpaşa-Gebze arası banliyö hattı olmak suretiyle, Eskişehir-Ankara yönünde hâlâ hizmet vermekte olduğu görülmektedir. Suadiye İstasyonu' nün varlığı, mahalle sakinlerinin ulaşım gereksinimlerini büyük ölçüde gideren bir seçenek sunmaktadır. Trenler, özellikle

Gebze yönünden, birçok insanı her gün Suadiye ve çevresine taşımaktadır. Bunun yanı sıra Kadıköy-Bostancı arasında dolmuşlar işlemektedir. Ayrıca Bostancı'dan da Taksim ve Şişli'ye kalkan dolmuşlar ve 1993-

1994'ten itibaren seferlere başlayan çift katlı otobüsler bölgede oturanlara hizmet vermektedir. Yine sahil yolunun tamamlanması ile birlikte hizmete başlayan Deniz Otobüsleri İşletmeleri'nin Bostancı Vapur iskelesi yanında inşa edilmiş olan terminalinden kalkan Kabataş, Karaköy, Yenikapı, Bakırköy, Yalova, Adalar hatları da, Suadiye'nin Bostancı'ya yakınlığı nedeniyle, ulaşım açısından oldukça merkezi bir konuma gelmesini sağlamıştır.

Suadiye Mahallesi'nin Bağdat Cadde-si'nin kuzeyindeki kesimlerinde ise ulaşım Kadıköy-Pendik arasında işleyen minibüslerle sağlanabilmektedir.

ŞEHNAZ SABUNİŞ DÖLEN

SUADIYE CAMİ

Kadıköy İlçesi'nde, Suadiye'de, Bağdat Caddesi'nin kara tarafında, tren yolunun kenarındadır.

Etrafındaki dükkânlar ve muvakkithane ile bir yapılar topluluğu şeklinde inşa edilen caminin, son cemaat yeri girişinin üzerinde yer alan iki mermer kitabenin altta olanından, 1325/1907-08'de yapıldığı öğrenilmektedir. Üstteki ise bir ayet kitabesidir. Cami, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) Maliye Nazırı Ahmed Reşad Paşa (ö. 1927) ve damadı Düyun-ı Umumiye Komiseri Sa-id Bey tarafından, Reşad Paşa'nın genç yaşta ölen kızı Suad Hanım adına yaptırılmıştır. Önceleri Erenköy'e bağlı olan bu bölgenin Suadiye ismini alması da bu caminin yapımından sonradır.

Eklektik özellikler gösteren cami kare planlı, üzeri kubbe ile örtülü, küçük ölçülü, özenli bir yapıdır. Önünde tamamen camekân kaplı, 6 paye, 8 sütun tarafından taşınan tonoz örtülü, üst katı mahfil olarak değerlendirilmiş, son cemaat yeri bulunmaktadır.

Sözü geçen paye ve sütunlar kompo-zit başlıklara sahiptirler. Malta taşından inşa edilen caminin, batı cephesinde, harim kısmı ile son cemaat yerinin birleştiği yerde, yapının bünyesinden dışa taşkın biçimde yükselen bir mimarisi vardır. Ampir üs-lubundaki bu minare yıkılma tehlikesi gösterdiği için 1975-1976'da kaide kısmına kadar yıkılıp, aslına sadık kalınarak tekrar yapılmıştır. Kare kaideli, yivli gövdeli, ince uzun bir minaredir. Şerefe Korint başlık şeklinde bir kaide tarafından taşınmaktadır.

Caminin harim kısmı her cephedeki yuvarlak kemerli, büyük boyutlu ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Dairelerin birbirlerini kesmesiyle oluşturulmuş oldukça zarif madeni şebekelerle kaplanmış olan pencerelerin yuvarlak kemerlerinin etrafı dikine kemerin eğimine göre dizilmiş taşlarla çok hareketli bir görünüm kazanmıştır. Son cemaat yerinden harime, üzerinde uçları palmet şeklinde sonuçlanan dikdörtgen çerçeve içine yazılmış bir ayet kitabesi bulunan, basık kemerli, madeni ka-

Suadiye Camii

Enis Karakaya, 1993

natlı bir kapı ile girilmektedir. İçeri girildiğinde bütün yapının kubbe eteğine kadar tamamen çini kaplı olduğu görülür. Pencereilerin alt hizasından başlayan çini kaplama kubbe eteğine kadar (pandantifler hariç) kesintisiz olarak devam etmektedir. Beyaz zemin üzerine firuze, lacivert, siyah, yeşil, kırmızı, sarı ve eflatunla çalışılan çimlerde, sonsuzluk prensibine uygun olarak, natüralist ve stilize bitkilerin oluşturduğu bir kompozisyon kullanılmıştır. Bu bezemenin, doğu ve batı duvarlarında, pencere aralarında, karşılıklı olarak yapılmış, birbirlerinin eşi olan iki pano ile kesildiği görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman Türbesi'nin girişinin iki yanında yer alan bu panolar, başarılı uygulamaları yanında usta imzası taşımaları nedeniyle de bütün dikkatleri üzerlerinde toplamaktadırlar. "Amel-i Mehmed Emin min telâmiz-i Mehmed Hilmi Kütahya Osmanlı Fabrikası sene 1323" şeklinde her iki panonunda altında aynen tekrarlanan bu kitabelerden yapının çinilerinin 1323/1905-06'da Kütahya'da Mehmed Hilmi'nin öğrencisi Mehmed Emin tarafından yapıldığı öğrenilmektedir. Türk çini sanatı açısından çok önemli olan bu çini ustasının adını, o döneme ait, Türk neoklasik üslupta yapılmış pek çok yapıda görmek mümkündür.

Camide çini süsleme dışında kalan yüzeylerin ise kalem işi ile kaplandığı görülmektedir. 1959,1968 ve 1975-1976 yıllarında yenilenen kalem işlerinde klasik dönem motiflerinin kullanıldığı ve yine çinilerde olduğu gibi çok renkli bezemeye sahip olduğu göze çarpmaktadır. Kubbe on iki dilime bölünmüş ve her bölümün içinde, iç dolguları farklı olan dilimli madalyonlar yer almıştır. Pandantif ve ana mekânın içine doğru dalgalı bir hat şeklinde uzanan, ahşap korkuluklu mahfilin tonozunda da

madalyon şeklinde düzenlenmiş bezemeler görülmektedir.

Duvar yüzeyinden dışa taşkın olarak yapılan, klasik öğeler taşıyan mermer mihrap nişi, kademeli olarak dış cepheye de yansıtılmıştır. Eklektik özellikler gösteren mermer minberin ajur ve kabartma tekniğinde yapılmış bezemeleri ve kaliteli işçiliği dikkat çekicidir. Yine mermerden yapılan rumî ve palmetlerle bezenmiş vaaz kürsüsü de zarif bir görünüme sahiptir.

Yapılışından itibaren pek çok bakım ve onarım geçiren caminin doğu cephesine, 1985'te, yaklaşık 1 m boşluk bırakılarak ek bir bina yapılmıştır. Bu ek binanın caminin boyutlarından daha ufak olduğu ve doğrudan camiye birleştirilmediğinden orijinal yapıyı bozmadığı görülmektedir.

Parmaklıklarla çevrili bir avlu ortasında bulunan camiyle, aynı dönemde yapılmış olan altıgen planlı, kubbe örtülü muvakkithane ve şadırvan, avlunun güneyinde, girişin sol ve sağında yer almaktadır.

Avlunun kuzeyinde, köşelerde yer alan, yine altıgen planlı, kubbe örtülü, bu kez tuğladan inşa edilmiş birimler ise (iki adet) tabut koyma yeri ve tuvalet olarak kullanılmaktadır. Avlunun kuzey duvarına paralel olarak, doğu-batı yönünde, camiye gelir getirmek amacıyla, sivri çatılı, iki katlı 9 adet dükkân inşa edilmiştir. Günümüzde halen kullanılmakta olan bu dükkânlardan dört tanesi iki iki birleştirilerek hoca ve müezzin için konut haline getirilmiştir.

Caminin çevresindeki diğer yapılarla birlikte çok fazla değişikliğe uğramadan ve bakımlı olarak günümüze ulaştığını sevinerek söylemek mümkündür.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları*, 320; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, I (1961), s. 31-132; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 61.

HAKAN ARLI

SUBHİ PAŞA KONAĞI

Fatih İlçesi'nde, Saraçhanebaşı'nda, Baba Hasan Alemi Mahallesi'nde, Horhor Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Tanzimat döneminin kagir rical konaklarından olan bu yapı Samipaşazadeler-den(-0 Abdülatif Subhi Paşa (ö. 1886) tarafından 19. yy'ın ortalarında (1865 civarında) inşa ettirilmiştir. Cumhuriyet döneminin başlarında, A. Subhi Paşa'nın oğullarından Hamdullah Subhi Tanrıöver (ö. 1966) tarafından ünlü mimarlık tarihçisi Ekrem Hakkı Ayverdi'ye(-0(ö. 1984) tamir ettirilen konak, H. Subhi Tanrıöver'in vefatından kısa bir süre sonra İstanbul Üni-versitesi'ne intikal etmiş, bir müddet rektörlük, daha sonra da tıp fakültesine bağlı Tıp Tarihi Enstitüsü olarak kullanılmıştır. Günümüzde de bu kullanımını devam ettiren konak, Osmanlı kagir sivil mimari örneklerinin ayakta kalabilen nadir örneklerindendir.

Üç katlı konağın tasarımında geleneksel Türk sivil mimarisinin orta sofalı ve eyvanlı plan tipi uygulanmış, buna karşılık cephe düzenlemesinde, mimari ayrıntılarda ve süsleme programında, yapıya Avrupalı bir görünüm kazandıran, Batı kökenli üslupların (barok, ampir ve neoröne-sans) öğeleri kullanılmıştır. Her üç katta da konağı bir ucundan diğer ucuna kat eden, İstanbul halkı arasında "karnıyarık" tabir edilen, dikdörtgen planlı büyük sofalar bulunmakta, dikdörtgenin uzun kenarında, karşılıklı olarak birer eyvan yer almaktadır. Kuzey yönündeki eyvanlar kavisli bir çıkma ile cephede belirtilmiş ve bunların içine üç kollu merdivenler yerleştirilmiştir. Eyvanlarla sofanın sınırında, Korint başlıklı ikişer sütun yükselmekte, bunların arasında, camekânlarla donatılmış, sepet kulpu kemerli açıklıklar tasarlanmıştır. İkinci katta sofanın doğu ve batı kesimlerine de aynı türde sütun ve kemer dizileri yerleştirilmek suretiyle dört eyvanlı bir şema elde edilmiştir.

Konağın cephelerinde ampir üslubu-

Subhi Paşa Konağı'nın birinci kat planı. Eldem, *Türk Evi*

suç

52

SUKEMERLERİ

Subhi Paşa Konağının cephe çizimi. Eldem, *Türk Evi*

na(->) özgü bir yalınlık egemendir. Zemin kat duvarları düzgün kesme taş işçiliği ile örülmüş, moloz taş ve tuğla ile örülen, birinci ve ikinci kat duvarları sıvanmış, köşeler Toskan başlıklı pilastrlar ile donatılmış, çoğu dikdörtgen açıklıklı, bir kısmı da sepet kulpu kemerli olan pencereler kesme taştan sövelerle çerçevelenmiştir. Kesme taştan kısa bir saçak silmesi ile son bulan cephelerde herhangi bir bezemeye rastlanmaz. Horhor Caddesi'ne açılan cümle kapısı mermerden yontulmuş pilastrlar ve bir lento ile kuşatılmış, sepet kulpu biçiminde bir kemerle taçlandırılmışım Orta sofada ve buna bağlanan eyvanlarda yoğunlaşan bezemelerde barok, ampir ve neorönesans gibi farklı üsluplardan kaynaklanan öğeler, kalem işi, ahşap oyma ve kartonpiyer gibi değişik teknikler gözlenmektedir. Bu arada ikinci katta, arka bahçe (doğu) yönündeki eyvanın üzerinde yer alan basık beyzi kubbe, Osmanlı baroğunda, özellikle III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde çok kullanılmış bir tasarım ögesi olarak dikkati çeker.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*, 164; Eldem, *Türk Evi*, II, 264-267.

M. BAHA TANMAN

SUÇ

Töreye ya da yasaya aykırı davranış.

Suçun en önemli özelliği, toplumun "ceza" denen tepkisini çekmesidir. Suçun temel konuyu teşkil ettiği ceza hukukunda suç; mevcut hukuk sistemi içinde ceza verilmesini gerektirebilecek bir eylem veya ihmâl olarak tanımlanır.

Kuralın ve yasağın olduğu her yerde normlardan sapıcı hareketlere, suça rastlanmaktadır. Ancak bazı etkenler, suç işlemeye uygun toplumsal ortamlar oluşturur. Bunların başında sanayileşme, kentleşme, nüfus hareketliliği, hızlı toplumsal değişme vb sosyoekonomik etkenleri saymak gerekir. Sanayileşmeyle beraber yaşanan hızlı kentleşme pek çok problemi de beraberinde getirdiği gibi, suçlu sayısını da

artırmaktadır. Kırsal bölgelerde, kentlere oranla çok daha az suç işlendiği bilinir.

Kırsal yerleşme bölgelerinde, toplum üyeleri arasında sıkı ve yakın ilişkilerin bulunması, normların uzun süreler içinde sabit kalmasını sağlamaktadır. Sosyal kontrol oldukça sıkıdır. Oysa kentleşme ile

birlikte, bu geleneksel yapı değişmektedir. Kent toplumu, sanayi toplumudur. Dolayısıyla kentlerde çok geniş bir işbölümüne ihtiyaç duyulması, heterojen bir nüfus yığılmasını da beraberinde getirmektedir. Bu heterojen yapı nedeniyle yaşanan çatışmalar ve sosyal kontrol mekanizmalarının zayıflaması, mevcut anlaşmazlıkların suça dönüşmesini kolaylaştırıcı bir ortam hazırlamaktadır.

İstanbul yüzölçümü, nüfus, iç göç çekme gücü, sanayi, ticaret, çeşitli ekonomik sektörler, eğitim, kültür vb bakımlardan Türkiye'nin en önemli ilidir. İlin nüfus artışının en büyük nedeni, özellikle 1950'li yıllardan sonra patlama yaratacak bir hız kazanan göçtür (bak. göç; nüfus). Sermayenin, bankaların, büyük holdinglerin, şirketlerin ve sağlık kuruluşlarının çoğu İstanbul ve çevresinde toplanmıştır. Bunun yamsıra kütüphaneleri, okulları, üniversiteleri, değişik sanat etkinlikleriyle de Türkiye'nin en önemli kültür ve sanat merkezi durumundadır. İşte bütün bu özellikleri İstanbul'u son derece çekici kılmakta, dolayısıyla kent, ülkenin her yanından başlayan nüfus hareketinin son durağı haline gelmektedir. Ancak bu hızlı kentleşme pek çok problemi de beraberinde getirmekte, kentin altyapı gereksinmelerinin, barınma, sağlık, ulaşım hizmetlerinin karşılanmasında yetersiz kalınmasına neden olduğu gibi, kırsal ve kentsel kültür çatışması da şiddetlenmektedir. İstanbul, her sanayi kenti gibi, oldukça heterojen bir nüfus yapısına sahiptir; pek çok farklı bölgesel kültürden gelen bireyler, bir arada, uyum içinde yaşamaya çalışmaktadırlar. Geleneksel tarım kesiminden, çalışmak, daha iyi yaşam koşulları sağlayabilmek amacıyla kente gelen kimseler bir yandan

büyük kente uyum sağlamaya çalışmanın verdiği sıkıntıyı yaşarken, diğer yandan da düşlerini gerçekleştiremediklerini görmekte, iş bulamamakta, kötü yaşam koşullarına boyun eğmek zorunda kalmaktadır. Bütün bu koşullar ise sosyal normlardan sapıcı hareketlerin, yani suçluluğun artması için çok elverişli bir ortam hazırlamaktadır.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Adalet İstatistikleri verilerine bakıldığında, Türkiye genelinde büyük kentlerde suçlu sayısının diğer kentlere göre çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bunun yanında Türkiye'nin en büyük kenti olan İstanbul, tabloda görüldüğü gibi suç işleyen kişi sayısı bakımından birinci sırayı almaktadır.

İstanbul'da işlenen suçların türleri incelendiğinde daha çok mala karşı işlenen suçlara rastlanmaktadır. Hırsızlık en çok işlenen suçtur. Bundan sonra dolandırıcılık gelmektedir. Kişi aleyhine işlenen suçlar açısından dövme ve yaralama birinci sırada yer almakta, bunu sırasıyla adam öldürme ve ırza geçme suçları takip etmektedir. Ayrıca uyuşturucu madde kullanmak, satmak ve satın almak cürmü de İstanbul'da sıkça rastlanan bir suçtur. Yine İstanbul, son yıllarda özel olay ve

gelişmeler yüzünden terör başlığı altında toplanan suçların en yoğun olduğu Doğu bölgesinden sonra terör olaylarına en fazla rastlanan ildir. Cinsiyet ile suç arasında yakın bir ilişki vardır. Erkekler kadınlara oranla daha fazla suç işlemektedirler. Bunun nedeni kadının sosyal hayata daha az katılmasıyla açıklanmaktadır. Oysa son yıllarda sosyoekonomik ve kültürel alanda yaşanan değişimler sonucunda kadın sosyal hayata katılmaya başlamış, eğitim düzeyi ve işgücü içindeki payı yükselmiş; böylece kadınların suç işleme sıklığı da artmıştır.

Cezaevine Yeni Giren Hükümlülerin Yıllara ve Bazı İllere Göre Dağılımı

<i>iller</i>	<i>1998</i>	<i>1999</i>	<i>2000</i>
<i>Adana</i>	<i>1 20</i>	<i>1 255</i>	<i>1 20</i>
<i>Ağrı</i>	<i>175</i>	<i>202</i>	<i>217</i>
<i>Ankara</i>	<i>065</i>	<i>2 221</i>	<i>2 22</i>
<i>Antalya</i>	<i>571</i>	<i>1 021</i>	<i>1 58</i>
<i>Artvin</i>	<i>102</i>	<i>151</i>	<i>100</i>
<i>Bilecik</i>	<i>78</i>	<i>168</i>	<i>242</i>
<i>Bitlis</i>	<i>87</i>	<i>122</i>	<i>122</i>
<i>Bursa</i>	<i>850</i>	<i>1 266</i>	<i>2 15</i>
<i>Elaazığ</i>	<i>202</i>	<i>102</i>	<i>286</i>
<i>Gümüş</i>	<i>72</i>	<i>88</i>	<i>67</i>
<i>İstanbul</i>	<i>2 28</i>	<i>1 026</i>	<i>4 70</i>
<i>İzmir</i>	<i>2 20</i>	<i>2 012</i>	<i>2 18</i>
<i>Kırkları</i>	<i>225</i>	<i>514</i>	<i>527</i>
<i>Konya</i>	<i>010</i>	<i>1 427</i>	<i>1 74</i>
<i>Manisa</i>	<i>1 02</i>	<i>2 242</i>	<i>2 72</i>
<i>Nevşehir</i>	<i>150</i>	<i>252</i>	<i>252</i>
<i>Sinop</i>	<i>175</i>	<i>224</i>	<i>212</i>
<i>Uşak</i>	<i>210</i>	<i>465</i>	<i>471</i>
<i>Zonguldak</i>	<i>429</i>	<i>1 097</i>	<i>820</i>

Kadın suçluluğu da aynı erkek suçluluğunda olduğu gibi, büyük kentlerde artış göstermektedir. İstanbul, kadın suçluluğunda da Türkiye genelinde ilk sırayı almaktadır. Suçun işlenme yaşı dikkate alındığında, kentte en çok suç işlenen yaş grubu 22-29'dur. Bunun hemen arkasından 30-39 yaş grubu gelmektedir. Erkek suçlular arasında, en çok suç işlenen yaş grupları sırasıyla 22-29 ve 30-39 yaş gruplarıdır. Kadınlar için suç işlemenin en çok görüldüğü yaş grubu 30-39 olup bunu sırasıyla 40-49 ve 22-29 yaş grupları izlemektedir.

1985 ve 1990 yıllarına ait genel nüfus sayımlarından hareket edildiğinde, İstanbul İli'nin yıllık nüfus artış hızı oranı binde 44,78 olarak tespit edilmekte; buna göre 2000 yılında İstanbul nüfusunun 11.274.170 kişi olacağı tahmin edilmektedir. İstanbul'da suç oranının yıllar itibariyle aynı kaldığı varsayıldığında, 2000 yılı tahmini nüfusunun bu oranla çarpılması sonucu 2000 yılındaki suçlu sayısı elde edilebilecektir ki, buna göre bütün değişkenler aynı kaldığında 2000 yılı için İstanbul

İli'nin suçlu sayısı en az 6.308 olarak belirlenmektedir. Bibi. S. Dönmezer, *Kriminoloji*, İst., 1984.

AYLİN DİKMEN

SUHULET VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi'nin(->)) araba vapuru. Şirket-i Hayriye'nin(->) 26 baca numaralı ilk araba vapuru idi.

Şirketin yöneticilerinden Hüseyin Hâki Efendi, Boğaz'ın karşılıklı iki kıyısı arasında at, araba ve askeri ağırlıkların taşınması için bir araba vapuru inşa ettirmeyi düşünüp gerçekleştiren ilk kişidir. Genel müfettişlikte çalışmış olan İskender Efendi ve Hasköy fabrikası sermimarı Mehmed Usta ile birlikte baş başa verip bugünkü feribot denen, iki başında birer kapağı olan, güvertesi bir baştan ötekine dümdüz uzanan yeni bir gemi tipi yaratan Hüseyin Hâki Efendi, ilk araba vapurunu 1871'de İngiltere, Londra'daki tanınmış gemi inşa firmalarından Maudslay Sons & Fields'e 15-

**«

•>••

1

-

Suhulet Vapuru

Eser Tuîel koleksiyonu

marladı. 26 baca numaralı Suhulet 555 grostonluktı, gövdesi şirketin daha önceki 15 vapurunun aksine ahşap değil, sacdan yapıldı. Uzunluğu 45,7 m, genişliği 8,5 m, sukesimi de 3,1 m idi. Tek silindirli buhar makinesi 450 beygircüneydi, saatte 7 mile yakın hız yapıyordu.

Suhulet, 1872'de Londra'dan, hayli havaleli ve dengesiz olduğundan, zorluklarla İstanbul'a getirildi. Vapur ilk seferini Üsküdar'daki bir topçu bataryasını Kabataş'a geçirerek yaptı. Ekmeklerinin ellerinden gideceğinden endişelenen kayıkçı ve mavnacılar araba vapurunun önüne çıkarak yanaşmasını engellemek istediler.

Suhulet ve kısa bir süre sonra ısmarlanıp İstanbul'a getirilen Sahilbent(->)) adlı eşi, yıllarca Boğaz'ın iki yakası arasında yolcu, at, araba ve askeri malzeme taşıyarak büyük hizmet verdiler. 1911'de patlak veren Trablusgarp Savaşı'nda Suhulet'e torpil kovarı yerleştirildi. Bu vapurdan aylarca Çanakkale'de süvari ve topçu alaylarının Anadolu kıyısından Rumeli'ye geçirilmesinde yararlandı. Dört bataryadan oluşan bir topçu taburunu, ağırlıklarıyla birlikte karşı kıyıya ancak dört günde geçirmek mümkünken, Suhulet'in sayesinde bu zor iş sadece dört saatte sona eriyordu.

Balkan Savaşı patladığı zaman asker nakliyatına verilen pek çok vapurun arasında Suhulet de vardı. I. Dünya Savaşı boyunca da ordunun elinde yük nakline mahsus sat vb tekne olmadığından ordunun at, beygir, sığır, deve, eşek gibi hayvanları ile otomobiller ve her türden mühimmat ve malzeme iki yaka arasında Suhulet ve Sahilbent'le taşındı. Suhulet bir ara Çanakkale'ye asker taşıdı. 22 Eylül 1914'te yoğun sis nedeniyle Büyükçekmece önlerinde karaya oturunca, Hasköy'e çekilerek onarıldı, sonra yine ordu emrine verildi. Savaş günlerinde süvarisi Ahmed Kaptan, başmakiniisti de Hafız Mehmed Usta idi.

58 yıl aralıksız çalışan Suhulet, 1930'da Hasköy fabrikasında esaslı bir onarım gördü, bu arada kazanı ve makineleri çıkanla-

rak yerine dizel motor takıldı. 1945'te, Şirket-i Hayriye'nin Münakalât Vekâleti tarafından satın alınmasıyla Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne geçen Suhulet, 1952'de tekrar büyük bir bakıma alındı. Motoru tekrar yenisiyle değiştirildi, 1 Mayıs 1958'de hizmet dışı bırakılan Suhulet, 11 Mayıs 1961'de de sökülme üzere satıldığında 89 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

SUKEMERLERİ

Galeriler ile basınç altında olmayan künk-lerin vadilerden ve arazinin alçak yerlerinden geçebilmesi için yapılan kemerler.

Sukemerleri, üst kalınlıkları çok dar olan köprülerdir. Bilinen ilk sukemerleri Asurlular tarafından MÖ 694-690 arasında Kuzey Irak'ta Ninova'da Jervan'da yapılmıştır. Daha sonra Helenistik dönemde ve Roma döneminde Anadolu'da, Kuzey Afrika'da, İtalya'da, Fransa'da, İspanya'da çok sayıda sukemer inşa edilmiştir. İstanbul ve civarında da oldukça büyük, çok sayıda Roma sukemerleri vardır.

Osmanlılar da 15. ve 16. yy'dan itibaren çok önemli sukemerleri yapmışlar, teknik ve estetik bakımdan eski devir-dekilerden çok daha güzel eserler meydana getirmişlerdir.

Helenistik dönem ve Roma döneminde yapılan sukemerlerinin hemen hepsi düşey yüzlüdür. Yüksek kemerlerde duvar kalınlığı kademeli olarak azaltılır fakat dış yüzey daima düşey yapılır. Bu sistem yatay etkilere fazla dayanıklı değildir. Onun için bazı kemerlerde payandalar yapılarak zelzele, rüzgâr etkisi gibi yatay kuvvetlere dayanıklılığın artırılmasına çalışılır. İlk defa Mimar Sinan tarafından trapez kesitli ve dış görünüşü bozmayan ayaklar yapılarak zelzeleye dayanıklı sukemerleri meydana getirilmiştir. Osmanlı kemerleri Roma kemerlerinin çok daha gelişmiş şeklidir.

İstanbul ve civarında çok sayıda Roma ve Osmanlı kemeri vardır. Roma kemerlerinden en çok bilineni şehrin içindeki Bozdoğan Kemeridir(->). Bozdoğan Ke-meri'nin yerinde veya civarında Hadri-anus zamanında (117-138) şehre su getiren galeriyi Fatih ve Beyazıt tepeleri arasındaki Saraçhanebaşı Çukur bölgesinden geçiren bir kemer yapıldığı bilinir. Constantinus zamanında (324-337) Istrancalar'dan getirilmesi planlanan sular için bir bölümü yapılan isale hattının galerisi de bu kemerin üzerinden geçer. Genellikle Valens (hd 364-378) tarafından 368'de yaptırıldığı kabul edilen Bozdoğan Kemerı muhtemelen Hadrianus Kemerı'nin yenilenmesi ve genişletilmesi ile meydana gelmiştir. 971 m uzunluğunda olan bu kemerin bir bölümü tek, diğer bölümleri iki katlıdır. Son yapılan restorasyon sırasında mevcut zeminin eskisine nazaran 4 m olduğu tespit edilmiş ve böylece kemerin zeminden itibaren yüksekliğinin 27 m olduğu anlaşılmıştır. Kemerin yüksek bölgelerinde payandalar vardır. Bazı kaynaklarda, Bozdoğan Kemerı'nin üzerinde 86 göz olduğu yazılırsa da, Fatih Camii tarafında toprağa gö-

SUKEMERLERİ

54

55

SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

Cebeciköy'deki Roma döneminden kalma Kara Kemer. *Kâzım Çeçen, 1986*

nümlü başka gözler de çıkmıştır. 1509'da-ki zelzelede Şehzadebaşı Camii'nin karşısındaki bölüm yıkılmış, yerine 16. yy'da 5 tane sivri kemer yapılmıştır. Yıkılmış olan bölümün uzunluğu 335 m'dir.

Osmanlı döneminde, Beylik, Süleyma-niye, Mahmud Paşa, Bayezid, Sultan Ah-med gibi 7-8 suyolunun künkleri bu kemerin üzerinden geçirilmiş ve çeşitli yerlerinde dağıtım kubbeleri yapılmıştır. Son restorasyonda Şehzadebaşı Camii karşısındaki kubbelere kaldırılmıştır, istanbul'da Roma döneminde yapılan diğer önemli bir kemer Atışalam'ndaki Mazul Kemer'dir. (->») Roma döneminde sular, bu kemerin, üzerindeki basık bir galeriden geçirilmiştir. Osmanlı döneminde II. Mehmed (Fatih) tarafından Saray-ı Âmire'nin suyu künkler-le bu kemerin üzerinden geçirilmek istenmiş, fakat künklerin seviyesi ikinci kattaki gözlerin kemerlerinden daha aşağıda olduğu için bu gözlerin içine, üstü daha aşağıda olan kemerler yapılarak vadi geçilmiştir. İstanbul civarındaki diğer bir Roma kemeri, Cebeciköy'ün 1,75 km kadar batısında Cebeciköy Deresi'nin güneydeki bir yan kolu üzerinde bulunan üç gözlü Kara Kemer'dir. Bu kemerin orta gözünün açıklığı büyük, iki yan gözününkü küçüktür. 1960'tan sonra İstanbul'un çöpleri bu civara dökülmüş ve kemerin gözlerinin yarısı kapanmıştır.

1988'den sonra taşocakla-nnın artıkları da bu bölgeye atılarak kemer 10 m kadar toprak altında kalarak kaybolmuştur.

Diğer bir Roma kemeri Fatih'in Turunç-luk Suyu'nu üzerinden geçirdiği kemerdir. Bu kemer 1607 tarihli suyolu haritasında 7 gözlü, 1748 tarihli haritada ise 5 gözlü çizilmiştir. Bu kemer de bugün tamamen kaybolmuştur. Bozdoğan Kemerinin Va-lens tarafından yaptırıldığı bilinmekte ve genellikle Valens'in isale hattının şehrin batısından geldiği kabul edilmektedir. Bu bilgilere göre Mazul Kemer ile Kara Kemer

ve bugün kaybolmuş olan bazı küçük kemerlerin Valens'in isale hattına ait olması ihtimali çok büyüktür.

Roma döneminde İstanbul'a su getiren Istranca isale hattı üzerinde 40 tane kemer tespit edilmiştir. Kazı yapıldığı takdirde 15-20 kemer daha bulunabilir. Bu kemerlerin 5 tanesi iki katlı, bir tanesi üç katlı, 2-3 tanesi çok gözlü bir katlı, diğerleri bir gözlü kemerlerdir. Bunların 9 tanesi tamamen yıkılmamış, diğerlerinin yalnızca temelleri veya vadilerdeki bölümleri kalmıştır.

İstanbul'daki diğer Roma kemerlerinin izlerine Mimar Sinan tarafından yapılan Kırkçeşme Tesisleri'nin(->) iki kemerinin temellerinde rastlanmaktadır. Uzun Ke-mer'in(->) temele yakın olan bazı yerleri ile

üç katlı olan Kovuk Kemer'in(->) alt gözü ve orta gözünün küçük bir bölümünde Roma kemerlerinin kalıntıları görülür. Mimar Sinan Roma isale hattını yol gösterici olarak kullanarak daha büyük bir tesis yapmıştır. I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yaptırıldığı sanılan Roma isale hattı üzerinde 33 kadar sukemerinin bulunmuş olması gerekir. Bugünkü bilgilerimize göre İstanbul'a su getiren Roma isaleleri üzerinde en az 77 tane Roma kemeri vardır.

Osmanlı döneminde yapılan sukemer-lerinin çoğu Mimar Sinan'ın eseridir. Kırkçeşme Tesisleri üzerinde Mimar Sinan tarafından yapılmış olan 5 tanesi iki katlı abide kemer olmak üzere 33 kemer bulunmaktadır. Abide kemerler Mağlova Keme-ri(-0, Kovuk Kemer, Uzun Kemer, Paşa Kemer(->) ve Güzelcekemer'dir(->). Mağlova Kemerinin mühendislik ve mimarlık bakımından bir şaheserdir. Süleymaniye isale hattının Çınar kolu üzerindeki, bir açık-lıklı Kumrulu Kemer de Mimar Sinan yapısıdır. Eski Süleymaniye suyolu haritasında adı Akyar Kemerini diye geçer. Halkalı isale hatları üzerindeki Osmanlı sukemer-leri içinde önemli olanlar Sinan tarafından yapılan Tekkemer, Kara Kemer veya Yılanlı Kemer'dir. Yılanlı Kemer'in adı *Tezkiretü'l-Bünyan* ve *Tezkiretü'l-Ebni-ye'de* "Müderri Köyü kurbündeki kemer" diye geçer. Yapılan incemelerle von der Goltz Paşa'nın haritasında ve 1748 tarihli suyolu haritasında Müderri Köyü'nün bugünkü Metris Çiftliği olduğu ve bahis konusu kemerin Atışalam'ndaki 11 gözlü bir katlı kemer olduğu anlaşılmaktadır. Bu

kemerin üzerinden Beylik ve Süleymaniye suyuollarının künkleri geçer. Eski su yolu haritalarında bu kemer 12 gözlü olarak gösterilmiştir. Sinan yapısı olduğu anlaşılan bu kemerin açıklıkları orta gözde 6 m, diğerklerinde 4,5 m olup, yüksekliğı ise 10,30 m'dir (bak. Halkalı Sulan).

İstanbul'da diğerk Osmanlı sukemerleri

Bartlett'in bir gravüründe Bozdoğan Kemer i, 1839. Pardoe, *Bosphorus*

Taksim isale hattı üzerindedir. Bunlardan Bahçeköy Kemer i 150 m uzunluğunda, ortalama 3,5 m yükseldikte ve 2 m kalmliğındadır. I. Mahmud Kemer i ise 400 m uzunluğunda, 11 m yüksekliğinde ve 3 m kalınlığındadır. Yalnız derenin geçtiğı yerde iki katlıdır. Toplam 21 gözü vardır. Gözlerin açıklıkları 5,5-6,15 m arasında değışir. Bu iki kemerin yapılış tarihi 1731'dir. Osmanlı döneminde yapılan diğerk önemli bir kemer Atışalanı civarındaki Ali Paşa Kemer i'dir(->). Kemerin üzerinde 1930'da tespit edilmiş "Maşallah" yazısı 1987'de düşmüştü, fakat onun altındaki tarih rakamı 12057 1790-91 henüz duruyordu. Bugün o dahi düşmüş, kısa zamanda bu kemer çok harap olmuştur. Eski haritalarda bu kemerin yerinde 3 gözlü bir kemer vardır. Mevcut kemer çok sonra yapılmıştır. Ali Paşa Kemer i'nin eski haritalardaki adı Şirinke-mer'dir. 1584'te haritada Ayvalıdere üzerinde Ali Paşa Suyu'ndan bahsedilmektedir. Bu kemere Ali Paşa Kemer i denmesi de bu sebepten olmalıdır. Halkalı sularındaki diğerk küçük bir kemer Bayezid Suyolu üzerindedir. İkisi nispeten büyük 5 gözden ibaret önemsiz bir kemerdir. Bu bilgilere göre Osmanlı döneminde İstanbul'da yapılan sukemerlerinin sayısı 40 kadardır.

KÂZIM ÇEÇEN

SULAR İDARESİ

bak. İSTANBUL SU VE KANALİZASYON İDARESİ (İSKİ)

SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

17. yy'm başında Hippodrom'un(->) güney ve doğu yönündeki alan üzerine inşa edilen Sultan Ahmed Külliyesi, cami ve hünkâr kasrı, türbe, darülhadis medresesi, da-rülkurra, sıbyan mektebi, çeşme ve sebiller, darüşşifa, imaret, dükkânlar, hamam, kira odaları, evler ve mahzenler olarak geniş bir programla gerçekleştirilmiştir.

L Ahmed'in (hd 1603-1617) yaptıracığı cami için yer bulması kolay olmamış, önce Cağaloğlu'nda bulunan Rüstem Paşa Sarayı'nın yeri üzerinde durulmuşsa da, dar sokaklı bir çevrede yapılacak inşaatın çevreye vereceğı rahatsızlık nedeniyle, padişah bu yeri uygun görmemiştir. İşlevsel açıdan Ayasofya'nın(-0 karşısında büyük bir caminin gerekliliğı tartışılmakla birlikte, Topkapı Sarayı'na(->) yakın, havası güzel, cemaati bol bir çevre olmaya yatkınlığı nedeniyle, külliye padişahın tercih ettiğı bu konumda yapılmıştır. Bugün kentin

Marmara yönündeki silüetinin ayrılmaz bir parçası olan Sultan Ahmed Camii, dindar-lığıyla bilinen genç padişahın Osmanlı başkentine değerli bir armağanıdır. Osmanlı tarihiyle ilgili birçok olayın içinde ve çevresinde gerçekleştiği bu güzel anıt, klasik dönem üslubunda yapılan son sultan külliyesinin odağı olarak da özel bir anlam taşımaktadır. Atmeydanı'nın(-0 güneydoğu tarafında bulunan Ayşe Sultan (Ahmed Paşa'nın eşi) Sarayı ve çevredeki diğer yapıların istimlakıyla elde edilen geniş alan üzerine yerleşen külliye ile ilgili birçok ayrıntı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan inşaat defterlerinden öğrenilmekte-

dir. Cami ve külliyenin diğer yapıları için alanın düzeltilmesi sırasında Arslanhanne(->) (Ayasofya'nın güneydoğusunda bulunan ve 1802'de yanan Arslanhanne'nin yanısıra, Büyük Saray'a!->] ait bazı kalıntılar da aynı amaçla kullanıldığı için bu adla anılıyordu), Ahmed Paşa Sarayı ve bostanının yanısıra, fırın, ev gibi başka yapıların da yıkıldığı inşaat defterinde belirtilmiştir. Tarihçi Naima bu çevrede bulunan Mehmed Paşa Sarayı'nın da yıktıldığını yazmaktadır, ancak belgelerden bu sarayın kısmen korunarak onandığı anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak diğer kaynaklardan *Risale-i Mimariye'de* Cafer Çelebi, istimlak edilen sarayların adına değinmemekle birlikte, eserinin esasiye kasidesinde *Var idi İstanbul'da nice köhne saray/İns ü cinden yoğ idi kimse içinde diy-yar* diyerek yıkılan sarayların boş ve eski olduklarına değinmekte, daha da ileri giderek içlerinde baykuşların barındıklarını söylemektedir. Evliya Çelebi, dönemin ku-yumcubaşısı olan babasından dinlediklerine dayanarak, bilinen abartılı anlatımıyla, yıkılan sarayların sayısını 7 olarak vermektedir. Başka kaynaklarda değinilmeyen bir konuya *Hadika* 'da dikkat çekilmiştir. Ayvansarayî'ye göre, caminin yapıldığı yerde daha önce bulunan Kadiri Tekkesi dolayısıyla camide cuma günleri namazdan sonra "eda-i zikir" olunmaktadır. Külliye doğuda Mimar Mehmet Ağa Caddesi ve Torun Sokağı, güneyde Tavukhane Sokağı ve Sfendon, kuzeyde Atmeydanı ile çevrelenen geniş bir alan üzerine kurulmuştur. Matrakçı Nasuh'un 1534 tarihli İstanbul minyatüründe üzerinde bina görünmeyen Hippodrom'un batı ucu bir duvarla kapatılarak gerisine imaret yapıları yerleştirilmiştir.

Yaklaşık olarak İbrahim Paşa Sarayı'nın(^) karşısına yapılan caminin kuzeyinde medrese, türbe, darülkurra ve sıbyan mektebi, kible duvarı önünde arasta ve kira odaları, güneybatısında hamam, dükkânlar ve kiraya verilen konaklar yer alıyordu. Üç yönde geniş bir dış avlu ile çevrelenen caminin meydan tarafındaki dış avlu duvarları kısmen Hippodrom'un iç duvarı üzerine oturmaktadır. İlk yapılışından günümüze değişikliklerle ulaşan bu ferah bahçenin özgün peyzaj düzeni hakkında Evliya Çelebi'nin söylediklerinin dışında bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, türlü meyve ağaçlarının bulunduğu dış avlunun beyaz kum ile döşeli olduğunu, dışarıyla bağlantısının 8

kapıyla sağlandığını belirtmiştir. Hâlâ mevcut olan bu kapıların en önemlileri Atmeydanı yönündeki duvar üzerindedir. Duvarın iki ucundakiler iki katlı, ortadaki daha küçük ve yalın olarak tasarlanan bu 3 kapı meydanla ilgili birçok gravürde yer almaktadır. Atmeydam'ndan caminin kible duvarı hizasına kadar uzanan kuzeydoğu yönündeki dış avlu duvarında da 3 kapı bulunmaktadır; batı ucuna yakın bir konumda bulunan ve Evliya Çelebi'nin "Medrese Kapısı" olarak nitelediği kapı, türbe ile medrese arasındaki iç sokağa geçit vermektedir. İkinci kapı, dış avluyu medrese ile sıb-

yan mektebi arasındaki alana bağlamaktadır. Üçüncü kapı sıbyan mektebinin batı kenarına bitişiktir. Kible yönündeki duvarda, biri caminin kuzey yanında, diğeri güneyde olmak üzere iki kapı bulunmaktadır. Kuzeyde, Hünkâr Kasn'nm altındaki rampalı geçitle bağlantılı olan kapıdan külliye'nin güneydoğu yönündeki mahalleye, arastaya ve bugün mevcut olmayan kira odalarına ulaşılıyordu. Caminin güney tarafında musalla taşının gerisinde yer alan ve bugün kapalı tutulan büyük kapı da bir rampa ile güneydoğudaki kira odaları, evler ve arasta düzlemine bağlanmaktaydı. Bu yönde çevre duvarı güneydoğuya doğru bir çıkıntı yapmaktadır ve kapı, rampadan kible duvarı önündeki bahçeye kolayca girişi sağlayacak biçimde, kuzeydoğuya doğru yöneltilmiştir. Dış avlunun güneybatı yönündeki duvarın ilk yapılışından bu yana çevre değişmiş, Tavukhane Sokağı üzerindeki bazı yapılar çevre duvarının üstüne kadar sokulmuşlar; bu duvardaki pencereler değişen çevre ilişkileri sonucu örülerek kapatılmıştır.

Caminin oturduğu alan güneydoğu yönünde eğimlidir; bu nedenle arazi çeşitli setlerle kademelendirilmiştir. İlk kademe caminin kible duvarı ile oluşturulmuştur; aynı zamanda bir istinat duvarı olan cami kible duvarı altına kısmi bir bodrum yapılmıştır. Güneybatı minaresi yanında yer alan yalın bir kapıdan girilen ve mazgal pencereleriyle hava ve ışık alan bu loş mekân insanların barınmasına uygun bir yer değildir. İnşaat defterindeki "mihrap duvarı önünde mahzen" ifadesine dayanarak bu bodrumun başlangıçta depo olarak kullanıldığı ileri sürülebilir. Kible duvarı önünde, üç yöne kapılarla açılan, pencereli bir duvarla çevrili geniş bir avlu bulunmaktadır. İşlevi tam olarak belirlenemeyen bu alandan Evliya Çelebi övgüyle söz etmekte, içinde bülbüllerin öttüğünü söylediği bu bahçeyi cennetteki irem bağlarına benzetmektedir. Cami bodrum katının ve kubbeli odaların bulunduğu birinci terastan sonra üzerinde yalnız 7 dükkân ve 1 çeşmenin bulunduğu bir ara seviyeye inilmektedir. Dış avlu duvarının caminin kuzeyindeki kesimi altındaki istinat duvarı altındaki tonozlar dükkân şeklinde değerlendirilmiştir.

Külliye'ye ait vakıf gelir defterinden anlaşıldığına göre, caminin mihrap duvarı önünde 36 adet kubbeli oda bulunuyordu. Arastanın üstünde yer

aldığım düşündüğümüz bu odalar zaman içinde değişikliğe uğramış ve 1912'deki İshakpaşa yangınında da belki o zamana kadar korunabilmiş parçalan da kaybolmuştur. Bu seviyeden daha aşağıda olan Arasta Sokağı düzlemine inişi sağlayan özgün basamak veya rampa düzeni günümüze ulaşmamış; yalnız Arasta Sokağı'nın kuzeybatı yönüne geçit veren kemerli kapı izi korunmuştur. Kuzey yönündeki kemer başlangıcı 1970' lere kadar harap durumda olan bu kapı 1980'lerdeki restorasyon sırasında tamamlanmıştır. Arasta olarak anılan dükkânlar, kapının kuzey yönünde tek dizi, güneyinde iki dizi olarak kuzeydoğu-güneybatı

bu güzel öge daha sonra tekrarlanmamış; bu camiye özgü özel bir ayrıntı olarak kalmıştır. Osmanlı mimarlığının ilk ve tek altı minareli camii olan Sultan Ahmed Ca-mii'nde minarelerin konumları da ilgi çekicidir. Osmanlı mimarları dört minareli camilerde minareleri iç mekânın veya avlu kütesinin köşelerine yerleştirilerek iki ayrı kompozisyonda kullanmışlardır. Burada iki düzen birleştirilerek, hem cami, hem avlu köşelerine minareler yerleştirilmiştir. Avlu giriş cephesinin uçlarındaki daha alçak ve iki şerefeli olan minarelerin girişleri merdiven sahanlığının uzantısı olan geçitlerden verilmiştir. Avlu ile cami kütlelerinin birleştiği köşelerdeki iki minare

SULTAN AHMED KÜLLİYESİ 56

doğrultusunda uzanmaktadır. Arasta temellerinin kısmen eski Bizans sarayının kalıntıları üzerine oturtulduğu, 1930'larda Edinburg St. Andrew Üniversitesi tarafından yürütülen kazılarda ortaya çıkmıştır. Arastanın bir bölümü Büyük Saray'a ait döşeme mozaiklerinin yerlerinde korunması ve sergilenmesi amacıyla Mozaik Mü-zesi'ne(->) dönüştürülmüştür. Külliye yapılarının bir bölümü zamanın olumsuz etkileri, yeni yapılanma istekleri ve çevreyi etkileyen yangın ve depremlerden hasar görmüş ve ortadan kalkmıştır. Güneybatı yönünde, Tavukhane Sokağı üzerinde yan yana iki kemerli kapı bulunmaktadır. Bunlardan batıdakine bitişik bir sebil ve çeşme vardır. Kitabesinin yarısı korunabilen sebil, kapıyla birlikte yapılmış gibi bir izlenim vermektedir. Kesme küfeki taşından yapılmış olan anıtsal kapıdan tonozlu bir geçitle dış avlunun kible duvarı önündeki terasa ulaşılmaktadır, ikinci kapının kiraya verilen büyük evlerden birine açıldığı tahmin edilmektedir. Sebil ve çeşmenin güneybatısında muhtemelen bir dizi odaya ait, yalnız alt kat duvarları kalmış bir bölüm vardır. 19. yy'ın ikinci yarısında külliyenin güneybatı ucundaki yapılarda da değişiklik yapılmış, darüşşifa yerini Sanayi Mektebi'ne(->) bırakmıştır. Külliyenin Hip-podrom'a açılan güney cephesinde yer alan iki mahzen, 1894 depreminden sonra yenilenen Sanayi Mektebi yerine yapılan Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binası altında kalmıştır. Dükkânların çoğu ve kira odaları, evler yok olmuştur. Bugün Marmara Üniversitesi-») rektörlüğü olarak kullanılan binanın

yapılışı sırasında burada yer alan külliye ait dükkânlar da bu binaya katılarak ortadan kaldırılmış olmalıdır. 1912'deki Ishakpaşa yangınında külliye'nin Kabasakal Camii ve arasta yönündeki kısmı zarar görmüştür.

Külliye Mimar Sedefkâr Mehmed Ağa' nın(->) eseridir. Cafer Çelebi tarafından hazırlanan *Risale-i Mimariye'de* Mehmed Ağa'nın yaşamı ve mesleki gelişimi konusunda geniş bilgi verilmektedir. Mehmed Ağa'nın adı, en büyük eseri olan Sultan Ahmed Külliyesi'nin yapımı ile ilgili belgelerde geçmekte, ayrıca caminin meydana bakan kapılarından kuzeydoğudakine bitişik sebilin kitabesinde yer almaktadır.

Külliye'nin Yapım Evreleri: Külliye'nin ilk yapısı camidir. İnşaatin yapılacağı alan istimlak edilip mevcut yapılar yıkıldıktan sonra 9 Kasım 1609'da temel kazımına başlanılmıştır. Temelin kazılışında önce Şeyhülislam Mehmed Efendi ve dönemin önemli din adamı Aziz Mahmud Hüdaî(->), sonra Sadrazam Davud Paşa ve diğer vezirler, kazaskerler, hazır bulunan ulema, dualarla kazı işine girişmişler, daha sonra padişah bu töreni seyrettiği yüksek köşkten inerek Topkapı Sarayı'nda sergilenmekte olan kadife saplı kazma ile yorulun-caya kadar çalışmıştır. Temel çukurları açıldıktan sonra zemine dayanıklı ağaçlardan yapılmış kazıklar çakılmış ve uğurlu bir zaman araştırılıp seçilerek 4 Ocak 1610 Pazartesi günü temel atılmıştır. Törende hazır bulunan önemli kişiler, kendi-

leri için taşçı ustaları tarafından hazırlanan taş bloklarını temel çukuruna indirerek kible duvarının yapımını başlatmışlar; padişah bu vesileyle kurbanlar kestirmiş, çeşitli ihsanlarda bulunmuştur. 7 yılı aşan yoğun bir çalışmayla yapımı tamamlanan caminin kubbesinin kilit taşının konulması dolayısıyla 9 Haziran 1617'de büyük bir tören yapılmıştır. Bu tarihte külliye'nin tümü bitirilememiş, ancak hünkâr kasrı, caminin dış avlu duvarları ve arasta tamamlanabilmiştir. Arasta dükkân dizisi içinde bulunan ve Atmeydanı'na bakan sebillerde bulunan kitabeler 1026/1017 tarihlidir. Kitabeleri bulunmayan diğer külliye öğelerinin bir bölümünün yapım tarihlerini inşaat belgelerinden yararlanarak saptamak mümkün olmaktadır. İnşaat defterlerine göre yapımına lölö'da başlanan imaretin yapımı 1619'da sürmektedir. Aynı sırada medrese, dış avlu kapılan üzerindeki odalar, abdest yerleri üzerindeki çatı, dükkânlar ve kahvehane yapımının tamamlanmasına çalışılmaktadır. Darüşşifa ve I. Ah-med'in ölümü üzerine yapımına 1617'de başlanılan türbe, girişindeki kitabeye göre 1028/1619'da tamamlanmış, böylece külliye yaklaşık 10 yıllık bir sürede bitirilmiştir.

Sultan Ahmed Külliyesi'nin

vaziyet planı. *Doğan Kuban*

Genel Yerleşme Düzeni ve Külliye'nin Programı: Sultan Ahmed Külliyesi, külliye için sağlanabilen arsanın durumu ve programı nedeniyle Fatih ve Süleymaniye gibi büyük sultan külliyelerinde görülen, medreselerin tekrarından oluşan simetrik gruplaşmalara, düzenli bir geometrik şemaya sahip değildir. Külliye yapılarının büyük bir bölümü kible ve ona dik doğrultu esas alınarak yönlendirildiklerinden, temelde bir yön ve düzen fikri gözlenmektedir. Ayrıca işlevsel kümelenmeler yapılarak, cami ve hünkâr kasrı, imam odaları, eğitim yapıları - medrese, darülkurra, sıb-yan mektebi, sağlık ve sosyal dayanışma yapıları -darüşşifa ve imaret (mutfak, fırın, kiler), vakfa gelir sağlayan arasta, hamam ve kira odaları yakın ilişkiler içinde düşünülmüştür. Bugün bir bölümü yok olan vakıf yapıları sayı ve isimleriyle "Aka-rat-ı Vakf-ı Şerif" defterinde belirtilmiştir. Böylece yerleri tam belirlenemese de, camiye çevreleyen alandaki vakıf yapılarının kapsamı bir ölçüde anlaşılabilmektedir. Defterdeki dizilişe göre külliye bünyesinde bulunan vakıf yapılan şöyle sıralanmaktadır: 1- Cami-i şerif yakınındaki tek hamam, 2- Cami mihrabı önündeki kubbeli odalar (36 adet), 3- Mehmed Paşa Sara-

yi'nın yerinde tahtanı ve fevkani odalar (18 adet), 4- Mehmed Paşa Sârayı'nın yerinde Ali Paşa Vakfı için yapılan odalar (17 adet), 5- Mesih Paşa Sârayı'nın kapısı tarafındaki odalar (3 adet), 6- Cami yakınındaki kubbeli odalar altında yer alan dükkânlar (39 adet), 7- Mehmed Paşa Sarayı yeri karşısındaki kubbeli odalar altındaki dükkânlar (33 adet), 8- Cami-i şerif mektephane-si yakınındaki fevkani ve tahtanı dükkânlar (8 adet), 9- Darülhadis medresesi yakınındaki odalar (11 adet), 10- Atmeyda-m tarafında türbeye bitişik dükkânlar (6 adet), 11- Yıkılan Arslanhane ve Abdül-gani Efendi'nin evi yerinde dükkânlar (5 adet?) 12- Ali Çavuş'un evi yanında, At-meydanı karşısında ve imaret yanında odalar, evler (4 adet), 13- Kasr-ı Hümayun'un altında, köşe çeşmesi yanındaki dükkânlar (7 adet), 14- Top Arabacıları Meydanı yakınında tahtanı ve fevkani odalar (20 adet), 15- İmaret-i Âmire duvarındaki dükkânlar (8 adet), 16- Mahzen (2 adet), 17- Darüşşifa hamamı 18- Oda (2 adet). Bu yapılardan bugün var olan ve kolayca teşhis edilebilenler arasta ve darüşşifa hamamları, türbeye bitişik dükkânlar, Kasr-ı Hümayun'un altında, köşe çeşmesi yanındaki dükkânlar ve mahzenlerdir. Cami mihrabı önündeki 36 adet kubbeli oda ve mektep yakınında olduğu belirtilen 8 adet fevkani ve tahtanı dükkânlar, darülhadis medresesi yakınındaki 11 oda, Atmeydanı karşısında ve imaret yanındaki 4 adet ev, İmaret-i Âmire duvarındaki 8 dükkân yok olmuştur. Mehmed Paşa Sârayı'nın yerinde Ali Paşa Vakfı için yapılan 17 adet odanın ve Mesih Paşa Sârayı'nın kapısı tarafındaki 3 odanın ve yıkılan Arslanhane ve Ab-dülgani Efendi'nin evinin yerine yapılan 5 dükkânın (?) yeri saptanamamaktadır. Bugün Arasta Sokağı'nın batı yanını oluşturan, kuzeyde batıya, güneyde doğuya doğru dönerek toplam 39 dükkândan oluşan dizi, kubbeli

odalar altındaki dükkânlardır. Bu dizinin karşısında yer alan ve kuzey ucunda sebil bulunan dizi ise belgelerde "Mehmed Paşa Sarayı yeri karşısındaki kubbeli odalar" altında oldukları belirtilen 33 dükkândır.

Cami: Osmanlı mimarlığında özel bir yeri olan Sultan Ahmed Camii, geniş bir revaklı avlu ve ona eş boyutlu bir iç mekândan oluşmaktadır. Dış avlu zemininden basamaklarla yükseltile yapıya mermer merdivenlerle çıkılmaktadır. Avlunun anıtsal girişi Atmeydanı yönündedir. Kitabeli bir taç ve küçük bir kubbeyle sonlanan mukarnaslı kapı, caminin giriş cephesine doğru güzel bir bakış sunmaktadır. Mermer döşeli olan avlunun ortasında sekizgen planlı, kubbeyle örtülü bir fiskiyeli havuz yer almaktadır. Bu camide, daha öncekilerden farklı olarak, Sedefkâr Mehmed Ağa, abdest musluklarını avlunun yan duvarlarına yerleştirmiş ve abdest alanlarını hava koşullarından korumak için üstüne bir sundurma yapmıştır. Evliya Çelebi muslukların üstünde yer alan sütunlu galerilerin kalabalık cemaat olduğunda ibadet için kullanıldığını söylemektedir. Caminin avlu yan cephesine derinlik katan

Sultan Ahmed
Camii'nin
izometrik
çizimi.

Kâni Kuzucular

5 7 SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

üçer şerefelidir ve kütleleri avlu duvarından dışarı taşmayacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu özel ayrıntıyla, daha önceki uygulamalarda cami ile aynı genişlikte olan avlu burada genişlemiştir. Evliya Çelebi cami kütesine bitişik, üç şerefeli minarelerin yalnız alemlerinin değil, külahlarının da altınla kaplı olduğunu, güneşte parladığını kaydetmiştir. Minareler zaman içinde onarılmışlar ve petekleri yenilenmiştir. İlk yapılışında minarelerin çini bezemeleri olduğu inşaat defterlerinden öğrenilmektedir. Şadırvan avlusu, eş açıklık ve yükseklikteki kemerlerle dört yönde çevrilmiştir. Yan girişler zengin profil takımlarıyla çerçevelenen kemerli kapılar şeklinde düzen-

.v'.lî-Sffl f;-t--->-?._ M ~- -;•=" _•;• ...i-1

Meiling'in bir gravüründe Sultan Ahmed Külliyesi. Melling, *Voyage/Zeynep Ahunbay arşivi*

SULTAN AHMED KÜLLİYESİ 58

59

SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

kın bir konumda bulunması ve türbeye geniş bir pencereyle açılması, yapının darülkurra olduğunu destekleyen özelliklerdir. Medrese Sokağı üzerinde yer alan basık kemerli bir kapıdan girilen darülkur-ranın içinde yer aldığı avlu, aslında türbenin arka bahçesidir. Önünde girişi koruyan ahşap bir saçağı olan bina kare planlıdır ve pandantifli bir kubbeyle örtülüdür. Bina türbenin çıkıntı yapan güneybatı kısmına çok yanaştırılmış fakat tam bitleştirilmemiş, arada (sonradan?) yanları duvarla örülen bir aralık bırakılmıştır.

Sıbyan Mektebi: Dış avlu duvarına birleşen mektep beşik tonozlu bir zemin kat üzerinde yükselmektedir. Zemin katta bir çeşme ve dükkânlar, üst katta kare planlı bir dershaneye merdiven sahanlığına bitişik bir hela yer almaktadır. Dershanenin sağır olan kuzey duvarında ortada ocak, yanlarda birer niş bulunmaktadır. Dış görünüşüyle Kuyucu Murad Paşa Sıbyan Mektebi'ni andıran yapının güneydoğu ve güneybatı cephelerinde üç alt, üç üst pencere bulunmaktadır. 1912 yangınında harap olan yapının onarım öncesi fotoğraflarında üst katın dört duvar halinde olduğu görülebilmektedir. Şu anda içten çıtalı tavan, dıştan kurşun örtülü kırma çatıyla örtülü olan binanın ilk tasarımında kubbeli olup olmadığını anlayabilmek için örtüye geçiş bölgelerinde araştırma yapılması gerekmektedir. Ancak duvarlar sıvalı oldu-

Sultan Ahmed Külliyesi'nin Ayasofya'dan görünümü. *Ahmet Kuzik, 1993*

lenmiştir. Caminin mukarnaslı girişi son cemaat yerinin ortasındadır. Ana girişten başka, yan cephelerde önu revaklı girişler vardır. Cemaat tarafından kullanılan iki yan girişin yamsıra, Evliya Çelebi tarafından "imam" ve "hatip" kapıları olarak tanımlanan iki de yan kapı bulunmaktadır. Kible duvarına bitişik revaklar içinde yer alan bu kapılar, özel bir biçimlenme göstermemektedir. Cami iç mekânı dört ayağa oturan merkezi kubbenin dört yarım kubbeyle çevrelenmesinden oluşan bir düzene sahiptir. Burada Mimar Sedefkâr Meh-med Ağa yarım kubbeleri Şehzade Ca-mii'nde olduğu gibi doğrudan yan duvarlara oturtmamış, yükleri bağımsız ayaklar üzerine alarak mekânın sınırlarını yanlara doğru genişletmiştir. Osmanlı mimarlığında Sultan Ahmed Camii dört ayağa oturan kubbe düzeninin mekân gelişimi açısından son noktasına eriştiği yapıdır. Bu güzel iç mekân özenle yapılmış, döneminin baş eserleri olan mihrap, minber, hünkâr ve müezzin mahfili gibi mimari ayrıntılarla bezenmiştir. Ayrıca kilim ve halılar, renkli cam pencereler, renkli taşlar, kalem işleri, sedefkârî kapılar, pencere kapakları, rahleler, kubbeyle asılan devekuşu yumurtaları, avizeler bu mekânı görkemli kılmıştır. Özgün bezemelerin, mobilya ve aksesuarların tümünün günümüze ulaşamamasına karşın, kible duvarı pencere içlerinde Mimar Sinan'ın Rüstem Paşa ve Selimiye camilerinde uyguladığına benzer mermer mozaik bezemeler ve hünkâr mahfilinin altındaki tavan bezemesi

korunmuştur. Cami duvarlarını süsleyen çiniler de anıtın ilk günkü görkemi hakkında fikir vermektedir. İznik'te yapılan 20.000'i aşkın çininin mekâna verdiği renk dolayısıyla yabancılar tarafından "Mavi Cami" olarak anılan bu görkemli anıtın, son yıllarda yapılan onarımı sırasında 19. yy'ın sonun-

daki onarıma ait, çivit mavisinin egemen olduğu kalem işleri kaldırılmış ve bezemeler, araştırmalar sonucu bulunan klasik dönem motif ve renk izlerine dayanılarak yenilenmiştir.

Üst Kat: Sultan Ahmed Camii'nde, yarım kubbe ayaklarıyla duvar arasında kalan payanda arası bölgeleri, üst katın iç mekânın bütünlüğü zedelenmeden yerleştirilmesini olanaklı kılmıştır. Caminin üç duvarında yer alan payandalara bağlı olarak biçimlenen üst katın, kible duvarı ile ona yakın payanda arasında kalan ve ayrı girişleri olan özel bölümleri dışındaki kısmı, payanda içindeki geçitlerle birbirine bağlanmaktadır. Camiyi üç kenarı boyunca çevreleyen bu döşemenin yalnız ana giriş üzerindeki bölümü cami içine doğru bir çıkıntıyla genişletilmiştir. Diğer kısımlardan iki basamak daha yüksek olan bu bölümü kuzeybatı yönünde sınırlayan duvar, cami ana girişi üzerine rastladığından sağır bırakılmış ve cami için hazırlanan en güzel panolar buraya yerleştirilmiştir. Galerinin kible duvarı ile ona yakın payanda arasındaki bölümleri doğuda hünkâr mahfili, batıda kitaplık olarak düzenlenmiştir. Üst katta son cemaat yerine açılan iki mükeb-bire yer almaktadır. Parmaklığı takılmayan iki pencere, kapı gibi kullanılarak bu balkonlara geçiş sağlanmıştır.

Hünkâr Kasrı: Padişahın namazdan önce ya da sonra oturup dinlenebileceği, sohbet edebileceği bir yapı olarak tasarlanan hünkâr kasırlarının bilinen ilk örneği I. Ahmed tarafından yaptırılmıştır. Çeşitli onarımlarla günümüze ulaşan kasır birçok özgün ayrıntısını yitirmiş, son onarımını 1949 yangınından sonra geçirmiştir. Dış avlu zemininden kısa bir rampayla çıkılan yapı yüksek bir bodrum üzerinde yükselmektedir. Giriş katında bir koridorla ulaşılan iki oda yer almakta-

dır. Holün doğu duvarında yer alan kapı, bu yönde bir bağlantının varlığına işaret etmektedir. Ancak bu yönde bulunan yapı/yapılar hakkında ne yazılı, ne de görsel malzeme bulunmaması, niteliklerinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Giriş holünden padişahın kullanımına ayrılan üst kata bir rampayla ulaşılmaktadır. Osmanlı mimarlığında ilk kez burada, padişahın tahtirevan veya atla üst kata ulaşmasını sağlayan rampalı düzen kurulmuştur. Bir iç sokak gibi ele alınan rampa, demir parmaklıklı pencerelerle avlu yönüne açılmaktadır. Üst katta Türk evine özgü bir galeri düzenlemesi gözlenmektedir. Dış avlu yönü pencereli bir duvarla sınırlanan hayatın Boğaz cephesinde kasrı camiye bağlayan galeriyi taşıyan bir sütun dizisi yer almaktadır. Kasrın padişah için ayrılan bölümü birbirine bitişik ve birinciden

geçilerek ulaşılan iki odadır. Her iki odada da benzer mimari öğeler, ocak, niş, pencereler bulunmaktadır. Kasır, öndeki baş o-daya daha iyi görüş açısı sağlamak amacıyla Boğaz ve Marmara'ya dik olarak yerleştirilmiştir. Özgün çatı ve bezemeleri yok olan kasrın değerli kumaş, kilim, halılarla döşendiği inşaat defterinde satın alınan eşyalar listesinden öğrenilmektedir. Hünkâr mahfili de yedi kandilli gümüş fener, fıstıklı gümüş top, nakışlı devekuşu yumurtası, kırmızı billur bardak, fağfuri sürahi, fildişi ayna, altın yaldızlı kozalak, sedefkâri ibrik gibi 90'ı aşkın değerli eşya ile donatılmıştır.

Türbe: Külliye'nin kuzeydoğu köşesine yerleştirilen türbenin kapalı kısmı, tek kubbeye örtülen kare planlı büyük bir mekânla, güneybatıya yönelen bir çıkıntıdan oluşmaktadır. Yapımına I. Ahmed öldükten sonra, I. Mustafa döneminde (1617-1018) başlanılan yapı II. Osman döneminde (1618-1622), 1028/1619'da tamamlanmıştır. Kuzeydoğu yönündeki giriş önünde yer alan revakta, yanlardan daha geniş tutulan orta kısım girişe ayrılmış, yanlarda döşeme yükseltilerek sofalar düzenlenmiştir. Sultan Ahmed Türbesi'nin 16. yy sultan türbelerinden ayrılan başlıca özelliği, iç koridorlu mekân düzeninden ve çift cidarlı örtüden vazgeçilmesidir. içte çini, kalem işi, . malakârî gibi yüzey bezemeleriyle, dışta mermer kaplama ve üç kadı pencere düzeni ile daha önceki sultan türbelerinin bezeme özelliklerini sürdüren Sultan Ahmed Türbesi'nde, yan cephelerdeki pencere sıralanışı asimetrik düzeniyle dikkati çekmektedir. I. Ahmed'in sandukası hizasına gelen pencerelerin diğerlerinden daha büyük yapılması, cephede alışılmadık bir etki yaratmaktadır . Türbede I. Ahmed'in yanında eşi Kösem Sultan(->), oğulları II. Osman ve IV. Murad, torunları gömülüdür. Türbe ile simgesel ilişkileri olan sebîl 19. yy'da yıkılarak yerine muvakkithane yapılmıştır. Aynı tarihte saçakların ve iç bezemenin de elden geçtiği, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki D. 5216 sayılı belgeden öğrenilmektedir.

Darülhadis Medresesi: Külliye'nin kuzeydoğusunda, türbeye yakın bir konumda yer alan medrese, uzun ekseni kibleye

Sultan Ahmed Camii'nin duvarlarını süsleyen çinilerden ayrıntılar. *& *Tahsin Aydoğan*

Sedef kakmalı
pencere
kanatlarıyla
Sultan Ahmed
Camii'nin
içinden bir
görünüm.

paralel doğrultuda olan dikdörtgen planlı bir avlu çevresinde şekillenen revaklar, hücreler ve mescit-dershaneler oluşmaktadır. Kuzeybatı cephesinin ortasında yer alan giriş, hücre dizisi arasında bırakılan bir geçitle revaklara bağlanmaktadır. Dikdörtgen planlı avlunun ortasında dairesel planlı bir mermer havuz bulunmaktadır. Havuzun üstünde altı sütunla taşınan bir çatı olduğu, kalan izlerden anlaşılmaktadır. Hücrelerin çoğunun hem dışarıya, hem re-vağa açılan pencereleri vardır. Her hücrenin temel donatısı nişler ve bir ocaktır. Hücre dış duvarlarının çizdiği büyük dikdörtgenin kuzey köşesine bitleştirilen dershanenin girişi, hücre dizisinin kuzeydoğu kenarında bir hücrelik yer boşaltılarak sağlanmıştır. Revak döşemesinden üç basamakla yükseltile dershanenin aynı zamanda mescit olarak kullanıldığı, kible duvarında yer alan mihraptan anlaşılmaktadır. Medresenin güneydoğu kenarının ucundaki iki hücrelik alan helalara ayrılmıştır. Yanı tümüyle kesme taştan yapılmıştır. Boyut ve cephe düzeniyle hücrelerden ayrılan derthane kütesi, kuzeybatıda hücre dizisinin ucuna birleşmektedir. Cephelerde iki katlı pencere düzeni -altta dikdörtgen çerçeveli pencereler üstünde, ortadaki daha yüksek olan, üzeri kemerli üç pencere- yer almaktadır. Dershanenin bir köşeye illeştirildiği plan düzeni Sultan Ahmed Medresesi'nde ortaya çıkmış, daha sonra kullanılmamıştır. Yapının genel uygulamalardan ayrılan diğer bir özelliği hücrelerinin avluya açılan iki katlı pencere düzenine sahip olmasıdır. Aynı dönemin diğer medreselerinde 12-16 hücre bulunmasına karşılık, bu medresenin 24 hücresi olması ise yaptıranın padişah olması; vakfının daha güçlü mali kaynakları bulunmasıyla açıklanabilir. 1869 ve 1914 tespitlerinde işler durumda olan medresenin faaliyeti 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile durdurulmuştur. 1935'te onarılan ve avlusu camlı bir çatı ile örtülen bina o tarihten bu yana Başbakanlık arşiv deposu olarak kullanılmaktadır.

Darülkurra: Türbenin güneybatısında bulunan ve bir süre türbedar evi olarak kullanılan kare planlı, tek kubbeli yapının darülkurra olduğu T. Öz tarafından ileri sürülmüştür. I. Ahmed Türbesi'ne ya-

ğı için gözlem yapmak mümkün olamamıştır. Yapının kuzeydoğu cephesinde özgün duvar örgüsüne ait iri bloklar görülebilmektedir. Yangından çok hasar gören diğer cepheler ise restorasyon sırasında muntazam küfeki bloklarıyla yenilenmiştir. *Arasta:* Sultan Ahmed Külliyesi'nin kible yönündeki en uç yapısı olan arasta, İstanbul'da 17. yy'dan kalan tek üstü açık çarşıdır. Sipahilerle ilgili eşyaların satıldığı dükkânlar bugün turistik amaçla kullanılmaktadır. 1912 yangınında harap olan ve daha sonra arasına giren yabancı binalar nedeniyle büyük ölçüde değişikliğe uğrayan arasta, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından eklerinden arındırıldıktan sonra, 1980'li yıllarda restore edilmiştir.

Restorasyon işlemi yalnız Arasta Sokağı çevresindeki dükkânları kapsamış, ilk tasarımda dükkân sıralarının üstlerinde yer alan ve kaynaklarda "kubbeli odalar" olarak adlandırılan hücrelere ait kalıntılar, rökonstrük-siyonları için yeterli veri bulunmadığından, arkeolojik kalıntı olarak korunmuşlardır. Bugün arastanın parçası olarak kabul edilmekle birlikte, sokağın kuzey yönündeki uçta yer alan 9 dükkânın aslında oda dizisi olduğu; üst katında da odalar bulunduğu vakıf defterinden anlaşılmaktadır. Üst kata ait bir iz kalmamıştır. Asıl arasta, odaların güneyinden başlamaktadır. Karşılıklı dükkân dizilerinden oluşan bu bölümün kuzeybatı kanadı güneydoğuya doğru alçalan arazi için bir istinat duvarı görevi görmektedir. Üst kattaki odaların önündeki terasa alt yapı oluşturmak için, dükkân ara duvarlarının kuzeybatıya doğru uzatıldığı, yapılan kazıda anlaşılmıştır. Kuzeybatıdaki dükkânların başlangıcında arastayı camiye bağlayan yola açılan kapının kuzeyinde, ara duvarı ve örtüsü yıkılmış olan iki dükkân bulunmaktadır. Arasta Sokağı üzerinde ilk yapıldığında 32 olan dükkân sayısı araya giren sarnıç ve Mozaik Müzesi dolayısıyla azalmıştır. Tavuk-hane Sokağı üzerindeki 5 dükkânla güneybatı dükkânlarının toplam sayısı 39'a yükselmektedir. Güneydoğu dükkân dizisi ise tek doğrultu üzerinde sıralanan 33 dükkândan oluşmaktadır. Dizinin kuzeydoğu ucunda bulunan sebile bitişik bir kapı kemeri ve söve kalıntısı bulunmaktadır. Bu-

SULTAN AHMED KÜLLİYESİ

60

61

SULTAN HAMAMI

radan muhtemelen dükkânların üstündeki odalara ait bahçeye giriliyordu.

Hamam: 1912 Ishakpaşa yangınında soyunma kısmı yok olan hamamın mermerleri sökülerek satılmış ve yapı uzun yıllar terk edilmiştir. Büyük Saray kazısı sırasında yıkılması öngörülen hamamın günümüze ulaşmış olması şanslı bir olay olarak nitelendirilebilir. Bugün örtü öğelerinin çoğu harap durumda olan hamamda 1970'lerde içine yerleşen bir aile barınmaktadır. Yapının ayakta duran kısımları ılıklik, halvet, külhan ve hazne olarak üç bölümde incelenebilir. Yok olan came-kân mekânını iç kısımlara bağlayan iki kapıdan biri doğrudan ılıkliğa, diğeri duvarlarında tıraşlık ya da hela bölmelerine ait izler olan küçük bir hacme açılmaktadır. Hela-tıraşlık mekânının doğrudan ılıkliğa açılan bir kapısı daha vardır. Ilıklık "L" planlı bir mekândır. Birbirine dik iki kol şeklinde gelişen bu hacim, halveti doğu ve kuzey yönlerinde sarmaktadır. Ilıklığın her iki kolundan da halvete girilebilmektedir. Sıcaklık bölümü, nişlerle derinleştirilmiş altıgen

planlı ana mekânla, iki halvet hücrelerinden oluşmaktadır. İkisi küçük, biri de merkezi hacimden kemerle ayrılan derin bir eyvanla genişletilen halvetin kubbesi yıkılmış, göbektaşı, kurna gibi ayrıntıları günümüze ulaşmamıştır. Halvet hücrelerinin tromplu kubbeleri korunmuştur. Altıgen planıyla dönemi için ilginç bir düzene sahip olan hamamın işgalden kurtarılması ve onarımı gerekmektedir.

Darüşşifa: 17. yy'da İstanbul'da yapılan tek darüşşifa olan Sultan Ahmed Darüşşifası Sanayi Mektebi'nin yapımı sırasında büyük müdahale görmüştür. Hücreleri ve revakları yıkılan yapının dış duvarlarına ve kuzeydoğudaki basık kemerli kapısına dokunulmamış, revaklara ait bazı sütun ve başlıkları yerlerinde korunmuş, bir bölümü okulun girişinde kullanılmıştır. İki katlı bir okul şekline dönüştürülen yapının eski durumu hakkındaki bilgilerin büyük bir kesimi A. Süheyl Ünver'inC-») yayımladığı şematik plana dayanmaktadır. Avlunun ortasında yer alan dairesel planlı havuza ait fotoğraflar da Ünver tarafından yayımlanmıştır. Revaklı bir avluyu çevreleyen kare planlı, kubbeyle örtülen 26 odadan oluşan darüşşifanın plan düzeninde, hekimlikle veya hasta bakımıyla ilgili özel bir biçimlenme görülmemektedir. Helaların yeri belirtilmemiştir. Girişin karşısında, hücrelerden daha dar bir mekân içinde yer aldığı gösterilen kuyu, Bizans döneminde sarnıca dönüştürülen Hippodrom Sarnıcı'ndan darüşşifanın da yararlandığına işaret etmektedir. Darüşşifaya bağlı bir hamam olması, sağlığın temizlikle olan ilişkisine verilen önemi belirtmektedir. Yapının hamamla bağlantısı, alışılmışın dışında bir düzende, revak içinden geçilen bir hücre aracılığıyla sağlanmıştır. Küçük bir soyunma ve ılıkılık kısmına bağlı, yan yana iki halvet hücrelerinden oluşan hamamın hazne ve külhan kısmı doğudadır. Yapının bahçeye açılan diğer bir kapısı bulunmaktadır. *Hadika'âa.* darüşşifanın bir de mescidi olduğundan söz edilmektedir, ancak gü-

Sultan Ahmed Camii'nin kubbe süslemeleri.

Tahsin Aydoğmuş

nümüze ulaşmayan bu yapının yerini saptamak mümkün olamamıştır. İmaret darüşşifa ile birlikte, Hippodrom'un batı ucuna yerleştirilen imaret yapıları, cephesi dükkân dizisiyle perdelenen bir duvarla Sultanahmet Meydam'ndan ayrılıyordu. Genel olarak Hippodrom ve çevresini resimleyen sanatçılar, külliye'nin bu cephesini çok uzaktan, net olmayan ayrıntılarla çizdikleri için, bu cephenin özgün durumunu ve tarih içindeki değişimini saptamak zor olmaktadır. İmaret-i Amire duvarında 8 dükkân bulunduğu vakıf gelir defterinden anlaşılmaktadır. İmaret yapılarının ve darüşşifa kapısının konumundan, Atmeydanı cephesinde, Hippodrom'un ekseninden doğuya kaymış bir konumdaki kapıdan girilerek darüşşifaya ulaşıldığı ileri sürülebilir. 19. yy'ın ikinci yarısında Sanayi Mektebi yapılırken

meydanla darüşşifa arasındaki yapıların batıda yer alanları kaldırılmış, doğudakiler ise elden geçirilerek okul bünyesine katılmıştır. Bu yenileme sırasında imaretin meydan cephesi de iki katlı bir düzene sokulmuştur. 1894 depreminden sonra meydana bakan cepheye bugün Marmara Üniversitesi Rektörlüğü olarak kullanılan Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binası yapılmış ve imaretin meydanla ilişkisi kesilmiştir.

İmaret: Bugün darüşşifa ile birlikte Sultanahmet Teknik Lisesi tarafından kullanılan imaret yapılarına Sokollu Mehmet Paşa Yokuşu'ndan girilmektedir. İmarete ait olup mimari kimliğini büyük ölçüde koruyabilen üç yapı bulunmaktadır. Baye-zid Külliyesi'nden(->) sonra İstanbul'da yapılan Şehzade, Haseki, Süleymaniye, Atik Valide gibi külliyelerde imareti oluşturan mutfak, kiler, fırın, mekel (yemekhane) gibi öğelerin bir avlu çevresinde düzenlenmesine karşın burada dağınık bir yerleşmeye gidilerek, her birimin ayrı bir kütle olarak yapılmasını açıklamak kolay değildir. İnşaat defterlerinde "îmaret-i Âmire

matbah ve kileriyle ve fırınıyla cümlesi bir yerde" olarak anılan imaret yapılarından yalnız mutfak müdahale görmeden günümüze ulaşabilmiş, diğer iki yapı, ara kat ve duvar ekleriyle, kapı, pencere gibi yeni delikler açılarak zedelenmiştir. Bazı yayınlarda "Fatih" veya "Sultan Ahmed Kılıçhanesi" olarak adlandırılan mutfak yapısı, Haseki İmareti'ndeki mutfağa benzer özelliklere sahiptir. Mutfağın havalandırılması için iki kubbesinin tepesindeki fenere ek olarak, kubbelerin eteklerine mazgal pencereleri açılmıştır. Gelişmiş baca sistemi ve bitişiğindeki tonozlu depo ile işlevi konusunda kuşku bırakmayan bu yapının kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarındaki kapılarla iki yönde ilişkisi sağlanmıştır. Güneybatı yönündeki kilerden malzeme alınması, belki kuzeydoğu yönünde bulunan yemekhaneye servis verilmesi söz konusuydu. Ancak bugün çevrede mekel olabilecek nitelikte bir yapı mevcut değildir. Batıda darüşşifaya yakın olarak yerleşen ve imaretin en büyük kütlesi olan kilerde, içeri çekilmiş, korunaklı bir eyvana yer verilmiş, dış duvarlara pencere açılmamıştır. Binanın 19. yy'da müdahaleye uğramadan önceki plan ve cephe düzeni hakkında belge bulunamamıştır. Kilerle ilgili tartı aletleri, bulgur değirmeni vb özgün donanım günümüze ulaşmamış; kubbe tepelerinde yer alan fenerlerin özgün yapıda olup olmadıkları da incelenememiştir. A. V. Çobanoğlu tarafından mekel olduğu ileri sürülen bu binanın plan özellikleri, aydınlanma düzeni böyle bir işlev için tasarlandığını destekleyen mimari veriler sunmamaktadır. İmaretin meydana en yakın binası fırındır. Kare planlı olan yapının her iki girişi de güneybatıya, mutfak cephesine doğru açılmaktadır. Yapının pencereleri giriş ve güneydoğu cephelerinde-dir; diğer duvarları sağırdır. Okulun marangozhanesi olarak kullanılan yapıda yangın çıkması sonucu foddaların (bir çeşit pi-

de) pişirildiği fırınların ağızları örülmüştür. Mekânı örten dört kubbeyi taşıyan kemerler duvarlara ve mekânın ortasında bulunan bir sütuna mesnetlenmektedir. Özgün bacalarından yalnız biri günümüze ulaşan fırının kurşun örtüsü de yok olmuştur.

Sebiller: İnşaat defterindeki programa göre, külliye yapılmaması öngörülen dört sebilden üçü günümüze ulaşmıştır. Bunlardan ikisi Atmeydanı'na açılan dış avlu kapıları yanında, üçüncüsü ise arastanın güneydoğu kolunun doğu ucunda bulunmaktadır. Beşinci sebil Tavukhane Sokağı üzerinde, bu yöndeki girişin batısında yer almaktadır. Çokgen planlı olan sebilin kapısı ve duvarları harap durumdadır. Yazıtının bir kısmı yok olmuştur. Sebillerle ilgili olarak inşaat defterinde müşebbek pencerelerinin Kabil Usta eliyle yapılması, nakkaşlarca bezenmesi ve sebile kar alınması gibi masraflar yer almaktadır. Dış avlu kapısı yanında bulunan sebillerin meydana bakan, altıgen petek şebekeli, altta dört su verme penceresi olan ikişer penceresi bulunmaktadır. Türbe tarafındaki sebilin pencerelerinin üstünde mermer bir blok üzerine yazılmış olan iki kıtalık kitabede hem L Ahmed'in, hem de mimar Mehmed Ağa'nın adı geçmektedir. Üst katı imam evi olarak düzenlenen bu kapı yapılarının girişi dış avlu tarafından verilmiştir. Alt kat cephesi kalın mermer levhalarla kaplanan yapının üst kat duvarları 1 sıra taş, 3 sıra tuğla almalı örgülüdür. İkinci sebilin bulunduğu kapı yapısının üst katı harap durumdadır. İlk iki sebil meydana ve dış avluya hizmet verecek şekilde yapılmıştır. Arasta içinde yer alan üçüncü sebil de köşeye yerleştirilerek iki cepheden hizmet vermesi sağlanmıştır. Özgün şebekelerini yitirmiş olan bu küçük sebilin cephelerinde mermer bloklar üzerine yazılmış 1026/1617 tarihli güzel bir kitabe bulunmaktadır. Meydan cephe-sindekinden farklı olarak burada yalnız I. Ahmed'in adı geçmektedir. Şu anda içi büfe olarak kullanılan sebilin çinilerle bezeli olduğu, yapıyı 1930'larda inceleme fırsatı bulan İ. Kumbaracılar tarafından gözlenmiştir. Türbe avlu duvarı köşesinde yer alan, ancak bugün yerinde muvakkithane bulunan dördüncü sebilin biçimi konusunda Loos, Melling ve Choiseul-Gouffier'nin Atmeydanı gravürleri aydınlatıcı olmaktadır. Türbenin dış avlu duvarı köşesinde yer alan sebilin çokgen planlı olduğu, cephelerinde kemerli pencereler, dekoratif şebekeler bulunduğu; geniş saçak ve kubbesinin kurşun levhalarla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Bu özellikleriyle sebilin aynı dönemde Eyüp'te yapılan Sultan Ahmed Se-bili'ne benzer bir yapı olduğu kabul edilebilir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve yazı biçimine dayanılarak 19. yy'a tarihlenen bir belgede, sebilin yerine muvakkithane yapılmasıyla ilgili bir onarım kaydı bulunmaktadır. Bu işlem sırasında türbenin kuzeye bakan dış avlu kapısı da dönemin üslubuna göre yenilenmiştir. Eski sebilin kemerli pencere len-toları

olduğunu sandığımız mermer bloklar, muvakkithanenin Atmeydanı'na bakan

cephesinin eteklerine, kaldırıma konulmuştur ve hâlâ burada durmaktadır. **Bibi.** *TSMArşivi*, D. 42, D. 5112, D. 5216, D. 8021; Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kasa 14'te U. no. 360, H. no. I, 1968/3 sayılı defterin 440-450. sayfalarında bulunan Sultan Ahmed Vakfiyesi; Evliya, *Seyahatname*, I, İst., (1969), 225, 229, 255, III, löl, 1970, IV, 183-184, VIII, 112; *Tarih-i Naima*, (yay. Z. Danışman), II, 700; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 18-20, 110-111; Ayver-di, *istanbul Haritası*; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 68; Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti inşaatı*, II, Ankara, 1979, s. 276-291; T. Baytin, *Bacalar*, İst, 1951, 68-71, 86-87; G. Brett-W. J. Macaulay-R. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Londra, 1947, s. 29-30; S. Casson, "Excavations", *Pre-liminary Repon upon the Excavations carri-ed out in the Hippodrome of Constantinople in 1927*, Londra, 1928; Cezar, *Yangınlar*, 379, 387; M. Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ot-toman Construction System*, ist., 1983, s. 134; A. V. Çobanoğlu, "Yok Olan Bir Yapı-Sulta-nahmed Darüşşifası", *STAD*, S. 2 (Nisan 1988), 35-39; ay, "Sultan Ahmed Külliyesi İmarat Yapıları", *STAD*, S. 6 (Aralık 1989), 3-10; *Eminönü Camileri*, 179-184; Eldem, *istanbul Anılan*, 84-85, 90-93, 99; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 82-83; S. Eyice, "istanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İst, (1963), s. 53-54, 99; Ö. Ş. Gökyay, "Risale-i Mimariye-Mimar Mehmet Ağa-Eser-leri", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 113-215; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 342-349; Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grece*, II, Paris, 1809, Plan no. 81; Gurlitt, *Konstantinopels*, II, IV; D. Kuban, *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü*, İst., 1958; Kumbarcılar, *Sebilller*, 17-19; L. A. Mayer, *Is-lamic Architects and Their Works*, s. 91-92, Melling, *Voyage*; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 470-475; Z. Nayır (Ahunbay), *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası*, ist., 1975, s. 35-133; H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, 1992, s. 194-202; T. Öz, "Sultan Ahmet Camii", *VD*, I (1938), 25-28; M. Sudak, *Hünkâr Mahfilleri*, İst., 1958, s. 46-57. ZEYNEP AHUNBAY

SULTAN HAMAMI

Fatih İlçesi'nde, Hoca Kasım Günani Ma-hallesi'nde, Sultan Çeşmesi Caddesi'yle birleşen Paşa Hamamı Sokağı no. 13'te-dir. Tekli olarak inşa edilmiş hamam "Paşa Hamamı" olarak da tanınmaktadır.

Hamamı yaptıran, kaynaklarda II. Bayezid'in (hd 1481-1512) kızı Hatice Sultan olarak geçmekte, ancak kitabesi günümüze ulaşmadığından banisi kesin olarak bilinmemektedir. Hatice Sultan'ın Edirneka-pı dahilinde bir cami, bir mektep, bir küçük çeşme ve bir de hamam yaptırmış

olduğu bilinmektedir. Araştırmacılar tarafından adındaki sultan kelimesinden dolayı Mahmutpaşa semtindeki Sultan Hamamı ile karıştırılmıştır. Ancak Hatice Sultan'ın yaptırdığı çeşmenin Edirnekapi'dan Balat'a inen cadde üzerinde bulunduğu göz önüne alındığında hamamın da bu civarda olduğu kabul edilebilir. Caddeye adını veren Sultan Çeşmesi, hamamın bulunduğu sokağın yakınında yer almaktadır.

Yapının cepheleri komşu binalara bitişik olup tek cephesi, adını verdiği sokağa bakmaktadır. Özel mülk olan binanın soyunmalık kısmı 1960'lı yıllarda yemlenerek betonarme bir yapı haline getirilmiş,

tepede bir aydınlık boşluğu bırakılmıştır. İki katlı soyunmalık dikdörtgen planlı ve otuz odalıdır, ikinci kattaki galeriye, girişin sağındaki merdivenle ulaşılır. Soyunmalık-tan bir kapıyla tuvaletlerin bulunduğu kısma geçilmektedir. Sıcaklık ve soğukluk bölümlerinden çıkan buharı toplayan kagir yaşmak, diğer hamamlarda olduğu gibi soyunmalıkta değil, tuvaletlerin bulunduğu soyunmalık-soğukluk arasındaki bu mekânda yer almaktadır. Diğer hamam plan tiplerinde görülmeyen bu tarz, bir geçiş hacminin varlığı hakkında birinci görüş, betonarme olarak inşa edilen soyunmalı-ğm daha geriye yapılarak ortaya çıkan boşluğun tuvalet ve temizlik mekânı olarak değerlendirildiğidir. Buna dair ikinci görüş de bu mekânın daha önce "Yahudi Batağı" olarak adlandırılan, bir merdivenle içine girilen, küçük bir küvete benzer hacmin yeri olduğudur. Musevi vatandaşların kullandığı bu kısmın Balat civarında Tahta Minare Hamamı, Balat Hamamı ve Sultan Hamamı'nda yer aldığı bilinmekte, ancak günümüzde Sultan Hamamı'nda görülmemektedir.

Geçiş mekanındaki yaşmaklı kapıdan, kare plan üzerine pandantifli kubbenin oturduğu, mermer sedirli soğukluk bölümüne geçilir. Soğukluğun sol tarafında, mermer levhalarla ayrılan ve sivri kemerli bir açıklıkla geçilen mekân yer alır. Dikdörtgen planlı bu mekânın üzeri aynalı tonozla örtülü olup üç kurnalıdır.

Sıcaklık kısmına soğukluğun sağındaki kapıdan girilir. Sıcaklık, enine uzanan, ortası kubbeli ve iki kemerle ayrılan yan bölümleri düz tonozla örtülü bir bölüm olup bu kısma birer kapı ile iki halvet hücresi açılmaktadır. Pek çok örnekte rastlanan bu klasik plan tipine diğer uzun kenarda yer alan üçüncü bir halvet hücresi eklenmiştir. Soğukluğun dördüncü bir halvet gibi yerleştirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu dört mekânın kapıları karşılıklıdır. Ortasında sekizgen planlı göbekaşının yer aldığı sıcaklıkta kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Sıcaklığın sağında ve solunda iki eyvan bulunur. Sivri kemerlerle geçilen eyvanlar mermer levhalarla sıcaklıktan ayrılmış, filgözlü düz tonozlarla örtülü dikdörtgen mekânlardır. Sıcaklık girişinin karşısında kare planlı, üçer kurnalı iki halvetten soldakinde kubbeye geçiş pandantifle, sağdakinde tromplarla sağlanmıştır. Üçüncü halvete

sıcaklık girişinin solundaki açıklıktan geçilir. Planı diğer iki halvetle aynı olan mekân pendentif kubbeli ve üç kurnalıdır.

Sıcaklık girişinin solunda yer alan eyvanda sıcak su deposunun penceresi bulunur. Sıcak su deposu ve külhan da bu eyvanın arkasına yerleştirilmiştir. Kaplama malzemesi olarak Marmara Adası mermerlerinin kullanıldığı binada soyunmalık kısmı dışındaki mekânlar orijinalliklerini korumaktadır.

Günümüzde erkekler hamamı olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. J. Deleon, *Balat ve Çevresi-Bir Semt Monografisi*, İst., 1991, s. 70-71, 86; *İSTA*, IV, 1969; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 65, 420;

SULTAN REŞAD TÜRBEŞİ

62

63

SULTAN SELİM MEDRESEŞİ

İKSA, II, 1011; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 27; *Fatih Camileri*, 308.

SİNAN ÖZGEN

SULTAN REŞAD TÜRBEŞİ

bak. MEHMED V TÜRBEŞİ

SULTAN SELİM KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde, Sultanselim'de, Haliç sahil yolu ile Edirnekapı aksı arasında, kent merkezinden ulaşılması en zor olan bir mahallede kurulmuştur.

İstanbul silueti içinde Balat üzerinde büyük masif kütleyle büyük camiler dizisini tamamlayan Sultan Selim Camii ve çevresindeki yapılar, kentin diğer sultan külliyelerine göre en az bilinen yapı grubunu oluşturur. Hadîka Edirne yolunda şirpençeden 53 yaşında ölen I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) naaşımn önce Fatih Camii'ne getirildiğini ve namazının orada kılındığını, sonra türbesine gömüldüğünü yazar. Burada türbenin daha önceden yapılp yapılmadığı ya da inşaatına başlanıp başlanılmadığı ve eğer türbenin burada yapılması düşünülmüşse caminin de burada yapılmasının daha önceden I. Selim'in kendisi tarafından tasarlanıp tasarlanmadığı bilinmemektedir. Fakat cami ve çevresindeki yapıların oğlu I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından inşa ettirildiği açıktır. Tarihçi Peçevi, I. Selim öldükten sonra Kanuni'nin babasının mezarı üzerine yaptırdığı türbe ile birlikte cami, imaret, mektep, darüşşifa, medrese-i ilmiye ve darüzzıyafe yaptırdığını ve 400.000 altın olan masrafının tümünü iç hazineden verdiğini yazar. Caminin kible kapısındaki Arapça kitabede 20 Kasım 1522'de caminin bitirildiği yazılıdır. Yapının inşaatının başladığı tarih kesin olarak belli değildir. Fakat 926/1520'de ölüp bugün

türbesinin olduğu bir mezarlığa gömülen I. Selim'in üzerine Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi 927'de (1520'nin ikinci yarısı olabilir), oğlu tarafından türbesinin inşaatına başlanmış olması, külliye'nin 2 yıl içinde bittiği düşünülecek olursa, doğru olmalıdır. 964/1556'da *Sûleymaniye Vakfiyesi* ile aynı zamanda tanzim edilen *Sultan Selim Vakfiyesi'nde*, cami ile birlikte tabha-nelerden (vakfiyede darüzzıyafe yazılıdır),

Sultan Selim Külliyesi'nin vaziyet planı.

Müüer-Wiener, *Büddlexikon*

türbeden, imarethane, kiler ve ahırdan söz edilir. *Hadîka* 'da tabhane sözcüğü kullanılmıştır. Burada sözü edilen medrese 955/1548-49'da Halıcılar'da yapılan Sultan Selim Medresesi'dir. *Tezkiretü'l-Ebniye'de* ve *Tezkiretü'l-Bünyan'daki* listelerde Sultan Selim Külliyesi kayıtlı değildir. Bunlar sadece Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki *Tuhfe-tü 'l-Mimariye Risalesi* adlı yazmada vardır. Fakat bu yazma Sinan'ın otobiyografileri içinde en az güvenilecek yapıttır. Caminin mimarı kesin olarak belli değildir. Mimar Acem Ali tarafından yapılmış olduğu Tahsin Öz tarafından öne sürülmüştür. Sinan'ın İran seferinden gelirken getirdiği İranlı bir mimarın Edirne'deki bir camiyi örnek alarak cami yapmış olması ikna edici bir sav değildir.

Cami: İstanbul'da 16. yy'da yapılan iki cami Edirne yapılarını örnek almışlardır. Bunlardan biri Sultan Selim Camii, diğeri Sinan Paşa Camii'dir. Sultan Selim Camii, tek kubbeli harem ve iki tarafındaki merkezi planlı dört eyvanlı-sofalı tabhaneleriy-le Edirne'deki II. Bayezid Camii planını aynen yineler. Bu düzeniyle erken Osmanlı döneminin fütüvvet camii de denen, tab-haneli cami geleneğinin en son örneğidir.

Sultan Selim Külliyesi

Fakat Osmanlı mimarisinin İstanbul'daki gelişmesine değişik bir üslup kazandıran klasizan tutum Sultan Selim Camii'nin oranlarını ve ayrıntılarını Edirne arkaizminden uzaklaştırarak Sinan mimarisi çizgisine yaklaştırmıştır.

Sultan Selim Külliyesi İstanbul platosunun Halic'e doğru en çok uzandığı tepenin üzerinde, o bölgede vaktiyle yapılmış ünlü Aspar Su Haznesi'nin(->) (Çukurbos-tan) kuzeyinde bir dış avluya yerleşmiştir. Bu büyük dış avlu caminin kuzey ve doğusunda, engin bir Haliç manzarasına açılır. Burada vaktiyle Kırk Merdiven denilen dik bir merdiven bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, cami avlusunun iki uçurum arasında olduğunu yazar. Vaktiyle çok ağaçlıklı olan bu dış avlunun cami arkasındaki hazireye giren türbe kapısı, batısında Çarşı Kapısı, kuzeyinde ise Kırk Mer-diven'e açılan bir kapısı vardır. Çarşı Kapısı'nın niye bu adı taşıdığı anlaşılamamaktadır. Çünkü Evliya Çelebi, burada dükkân falan olmadığını da yazmaktadır. Bu kapının içinde

Çukurbostan'a bakan yerde mektep ve imaret bulunmaktaydı. Hamam ise daha uzakta yapılmıştı. Caminin klasik düzenli iç avlusundaki şadırvanın üzerine IV. Murad'ın (hd 1623-1640) sekiz sütuna oturan bir çatı yaptırdığım söyleyen Evliya Çelebi, şadırvanın çevresinde simetrik olarak yerleştirilmiş dört servinin varlığını da bildirdiğine göre, bunların Fatih Camii avlusunda olduğu gibi, tasarımın bir parçası olarak dikildiği anlaşılmaktadır.

24,5 m açıklığındaki çok büyük kubbeyi pandantiflerle duvarlara oturtan bu arkaik tasarımda, Edirne'deki Bayezid Camii'ne göre çok daha basık oranlarda tasarlanan iç mekânda (kubbe kilidi 32,5 m) kubbeli örtünün bütün ağırlığı hissedilir. Edirne'de olduğu gibi, büyük kubbe yükünü taşıyan duvarlar burada da fazla delikli değildir. Buna karşın, Edirne'de olmayan çok pencereli bir kasnak ibadet mekânını oldukça iyi aydınlatmakta, ona karşın mekânın yalın masifliğini de daha belirgin kılmaktadır. İbadet mekânının içinde, sağ tarafta küçük altı sütun üzerinde müezzin mahfili vardır. Bu mahfil sağ taraftaki tabhane eyvanının tam aksına gelmektedir ve altında oraya açılan bir kapı bulunur. Solda ise güzel ve değişik taşlardan yapılmış sekiz sütun üzerinde sultan mahfili vardır. Evliya Çelebi, bu mahfilin altın yaldızlı kafeslerini Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) koydurduğunu söyler. Bunlar dışında hacmin iç duvarlarında, giriş üzerindeki galeri dışında, girinti çıkıntı yoktur. Giriş kapısı üzerindeki galeriye payandalar içine yapılan merdivenlerden çıkılır.

Sultan Selim Camii'nin kubbesinin dış biçimi Edirne'deki örnekten çok uzaklaşmış, klasik dönem camilerinin kubbeleri gibi tasarlanmıştır. Payandalar içine yerleştirilmiş pencereler, dört köşeye getirilmiş payanda kemerleriyle bu kasnak tasarımı, Edirne'ye göre daha basık bir alt yapı üzerinde, orta hacmin tabhanelerle olan ilişkisini Edirne modeline göre daha olumlu kılmaktadır. Minareler de Edirne'deki gibi

Sultan Selim Camii'nin şadırvanı.

TETTVArşivi

tabhane köşelerinde değil, avlu köşelerinde yapılarak, cami kütleleriyle bütünleşmelerine çalışılmıştır. Yanlarda bağımsız girişli tabhaneler eyvanları ve köşe odalarıyla çok eski bir konut geleneğinin İstanbul'a kadar uzanan anıtsal örnekleridir. Tabhanelerin eyvanlarının ve birer köşe odasının cami içine bakmaları bu camiye özgü bir uygulamadır.

Bu camide, kible kapısının madeni kakmalarından başlayarak bütün ayrıntılarda itinalı bir işçilik ve zengin malzeme kullanımı göze çarpar. Zemin kattaki pencereler üzerindeki kemerler içinde yer alan çini panolar özgün bezemeden kalmadır. Sultan mahfilinin altındaki ahşap tavanın çok övülen bezemesinin yapının özgün dönemine ait olduğu şüphelidir. Müezzin mahfili üzerinde, İstanbul'da başka yapılarda

görülmeyen, geniş bir nişi taçlandıran büyük dekoratif kemer yalın en-teriyörde özgün bir etki yaratır. Minber klasik bir tasarım ürünüdür. Mihrabın iki ya-

nındaki şamdanlar da dönemlerinin çok iyi tasarlanmış ve yapılmış örnekleridir. Son cemaat mahallinin pencereleri üzerinde de çini panolar vardır. Bu çiniler 16. yy'm birinci çeyreğindeki erken ve az örneği olan cuerda seca tekniğinin İstanbul'daki en iyi örnekleri arasındadır. Avlu revağının çiçek desenleriyle süslenmiş ilginç bir döşemesi vardır.

Türbeler: Sultan Selim Türbesi kible duvarının arkasındaki hazirede kibleye göre sağ tarafta bir giriş revağı olan, sekizgen planlı, klasik ölçülerde bir yapıttır. Girişin iki tarafında saçak altına kadar erken İznik çinileriyle yapılmış panolar vardır. Bu türbenin sedef kakma kapısı döneminin en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilir. Aynı kalitede işçilik türbenin sedef kakma abanoz pencere kapaklarında da vardır. Türbenin içinde yine sedef kakma bir ahşap parmaklıkla yapılmış maksurenin içinde I. Selim'in sandukası yer alır. Sultan Selim Türbesi'nde sandukasının ba-şucunda bir beyaz kaftan asılmıştır. Bu kaftan I. Selim'in ünlü bilgin İbni Kemal'in atının ayağından sıçrayan çamurla kirlenen kaftanıdır ve I. Selim'in bilgin ve bilime saygısını göstermek için buraya asılmıştır. Sultan Selim Türbesi'nin yanında iki türbe daha vardır. Bunlardan biri Kanuni'nin küçük yaşta ölen şehzadeleri ve kızları için yapılmış, yine sekizgen planlı ve giriş revaklı bir türbedir. Bu iki türbe arasında vaktiyle var olan, Kanuni'nin annesi Hafza Sultan'ın türbesi yıkılmıştır. Kanuni'nin burada babası, annesi ve çocuklarına ait özel bir hazire hazırladığı görülmektedir. 1861' de ölen Abdülmecid'in (hd 1839-1861) türbesi de buraya yapılmıştır. İçinde Abdül-mecid ve oğullarının mezarları vardır.

Sıbyan Mektebi: Süleymaniye gibi bir dış avlu içinde olan külliye'nin mektebi avlu girişinde yapılmıştır. Sonradan bir kitaplığa dönüştürülen yapı, cami ve türbeler dışında külliye'den kalan tek yapıdır. 1918 yangınında çok zarar gören mektep 1960'lı yıllarda restore edilmiştir. Dış avlu duvarının kuzeybatı kapısı yanında inşa edilmiş olan okul, tek kubbeli ve revaklı bir yapıdır. Külliye'nin imareti 1894 depreminde yıkılmış, arsasına mimar Kemaleddin Bey(->) tarafından Darü'lhilafe Medresesi

Sultan Selim Külliyesi'nde sıbyan mektebi.

TBTTVArşivi

yapılmış, burası sonradan kız lisesi olmuştur. Hamamın yerine de bir karakol inşa edilmiştir. Cami 1930'lu yılların sonunda ve 1962'de restore edilmiştir.

Bibi. Goodwin, *Ottoman Architecture*, 184-187; Gurlitt, *Konstantinopels*, I, 66; Ayvansara-yî, *Hadîka*, I, 14; (Konyalı), *Abideler*, 106-109; Müller-Wierier, *Bildlexikon*, 476-478.

Sultan Selim Medresesi'nin vaziyet planı. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

SULTAN SELİM MEDRESESİ

Fatih İlçesi'nde, Vatan Caddesi ile Oğuz Han Caddesi'nin kesiştiği kavşağın doğusunda yer almaktadır.

I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından babası L Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) anısına yaptırılmıştır. Osmanlı döneminde Yenibahçe olarak adlandırılan ve Evliya Çelebi'ye göre gönül açıcı ve neşe verici bir yeşil alan olan bu vadi, I. Selim'in sevdiği bir yerdi. Tahta çıktığında çadırını bu alana kuran sultana ricalin çoğu orada biat etmişlerdi. Yakınında Fenan İsa Camii, Halıcılar Köşkü, Şah-ı Huban Hatun Sıbyan Mektebi ve Türbesi gibi anıtlar dışında fazla tarihi yapı bulunmayan çevre zaman içinde çok değişmiş; zemin seviyesinin yükselmesi sonucu medrese çukurda kalmıştır. *Tezkiretü'l-Ebniye*, *Tezkiretü 'l-Bünyan* ve *Tuhfetü 'l-Mima-rin'e* göre Mimar Sinan'ın eseri olan binanın kesin yapım tarihini belirten bir kitabe bulunmamaktadır. Tarihi kaynaklara dayanarak C. Baltacı yapıyı 955/1548-49'a tarihlendirmiştir, ancak Sûleymaniye Külliyesi'nin^ inşaatı sırasında bina emini Hüseyin Çelebi'ye gönderilen 957/1550 tarihli bir buyrultuda medrese için Sûleymaniye şantiyesinden 1.400 kantar kurşun istenmesi, yapının henüz tamamlanmadığına işaret etmektedir. Çevreden gelen istekler sonucu 970/1562-63'te medrese dershanesi bir minare ve minber eklenerek mescide çevrilmiş; bu değişikliğe "Mescide tahsinü'l-medrese 970" ile tarih düşürülmüştür.

1914'te yapılan tespit çalışır durumda olan yapı çevredeki yangından sonra 1918'de aşhane olarak kullanılmış ve aynı yıl çıkan bir yangında hasar görmüştür. Vatan Caddesi'nin açılmasıyla kentin

SULTANAHMET

64

65

SULTANAHMET CEZAEVİ

önemli caddelerinden biri üzerine çıkan medrese, 1958-1962 arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilerek 1968'de Türk Hat Sanatları Müzesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu onarım sırasında 1942'de kürsü hizasına kadar yıkılmış olan minare yeniden yapılmamıştır. Müzede sergilenen malzemenin 1980'ler-de taşınmasıyla boş kalan bina bugün (1994) Sağlık Vakfı'na bağlı Şadiye Hatun Teşhis Kliniği olarak kullanılmaktadır.

Bir külliyeyle bağlı olmayan medrese, alçak bir duvar ile çevrelenmektedir. Bu duvarın Aksaray'a bakan cephesindeki anıtsal girişin yanında

kitabesiz bir çeşme yer almakta; kubbeyle örtülen giriş kapısından sonra ikinci bir kapıyla medrese avlusuna ulaşılmaktadır. Medrese, hücrelerin "U" oluşturacak düzende dizildiği, dershanenin hücrelerden ayrı olarak "LT'nun serbest olan kısmına yerleştirildiği plan dü-zenindedir. II. Bayezid Medresesi'ni andıran bu düzenleme, avluya girişin yeri, avlu boyutları ve derslane kütlesinin avluyla olan ilişkileri gibi ayrıntılarda ondan ayrılmaktadır. On dokuz hücre ve bir eyvan, avlunun üç yönünü çevrelemektedir. Medresenin klasik dönem şadırvanı günümüze ulaşamamıştır; şu anda avluda barok üslupta fiskiyeli bir havuz bulunmaktadır.

Taş ayaklara oturan revak kemerleriy-le avlu çevresinde güzel bir ritmik düzen oluşturulmuş, ayakların arasına yapılan sofalarla (seki) bu güzel mekân çevresinde oturma olanağı sunulmuştur. Sıcak günlerde gölgede oturma olanağı revakların güney kolu üzerinde son hücreye bitişik olarak yerleştirilen sekili bir eyvanla artırılmıştır. Revaklarda örtü birimi kubbedir. Kare planlı olan hücreler de pandantifli kubbelerle örtülüdür. Her hücrenin revaklara açılan bir kapısı, dışa açılan iki alt, bir üst penceresi bulunmaktadır. Hücrelerin öz-

Sultan Selim Medresesi

M. Sözen-S. Güner, *Sinan Architect of Ages, ist.*, 1992

gün ocak yaşmakları korunamamıştır; ocakların dörtgen ve altıgen prizmatik gövdeli bacalarının kurşunla örtülü yüksek külahları vardır. Hücrelerin oluşturduğu kütlenin kuzeydoğu ve güneybatı köşeleri pahlanarak testere dişi şeklinde çıkıntı yapan dört kademeli bir konsol parçasıyla bezenmiştir.

Muhtemelen avluya girişi rahatlatmak amacıyla, derslane güneybatıya doğru ötelenmiş, avlu simetri ekseninden kaydırılmıştır. Dershanenin yalnız revak kısmı avlu içinde kalmakta, ana kütlesi dışarı doğru taşmaktadır. Tüm cephe genişliğinde olan giriş revağının kırma çatısı kurşunla örtülüdür. Kare planlı olan dershanenin girişi karşısında mukarnaslı bir mihrap yer almaktadır. Her cephesinde iki alt iki üst pencere bulunan bu yalın mekân pandantifli bir kubbe ile örtülmektedir. Duvar-

G. Berggren'in
objektifinden
Sultanahmet
Meydanı.
Burçak Evren
koleksiyonu

larda ve kubbeye ilk yapıma ait özgün bezeme kalıntısı bulunmamaktadır. Girişi güneydoğuda, dış avlu yönünde olan minare ana kütlenin güneybatı

köşesine bitişiktir. Medrese avlusundan minarenin yanında bulunan bir kapıyla dış avluya bağlantı sağlanmaktadır. Bu yönde çevre duvarında da ikincil derecede bir giriş bulunmaktadır. Avlu cepheleri tümüyle kesme taştan yapılan, saçakları özel kornişlerle bezenen medrese Mimar Sinan'ın çok kullandığı "U" plan şemasının güzel bir örneğidir ve kentin bu kesiminin 16. yy'da-ki gelişimi için bir röper noktası oluşturmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 125; Ayverdi, *istanbul Haritası*; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 537; Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti inşaatı*, H, Ankara, 1979, s. 151-152; Egli, *Sinan*, 116; Evliya, *Seyahatname*, I, (yay. Z. Danışman), 165, II, 18; Eyice, *istanbul*, 81; Kuran, *Mimar Sinan*, 348; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 376; Kütükoğlu, *Darü'l-Hi-lafe*, 169; Meriç, *Mimar Sinan*, 23, 33, 93; Mül-ler-Wiener, *Büddlexikon*, 307; Öz, *istanbul Camileri*, I, 131.

ZEYNEP AHUNBAY

SULTANAHMET

Kentin en eski yerleşme bölgesinde, tarihi yarımada, bugün Sultan Ahmed Külliyesi'nin bulunduğu alanın çevresindeki eski semt. Aynı zamanda Eminönü İlçe-si'ne bağlı bir mahalle olan Sultanahmet semti, kuzeyde Ayasofya Meydanı ve Di-vanyolu Caddesi, batıda adliye binasını da içeren Binbirdirek Mahallesi, güneybatıda Kadirga ve Küçükayasofya semtleri (İshak Paşa Mahallesi), güneyde Cankurtaran semti ve mahallesi ile sınırlıdır.

Sultan Ahmed Camii'nin batısında kalan ve Divanyolu Caddesi'ne açılan uzun yeşil alan, bugünkü adıyla Sultanahmet Meydanı ve Parkı'dır. Burasının, yapımına 196 yılında, Septimius Severus(->) tarafından başlanan, I. Constantinus(->) döneminde (324-337) bittiği kabul edilen Hippodrom(~0 olduğu bilinmektedir. Hippodrom'un daha Roma döneminde kentin günlük yaşamında en görkemli ve hareketli

mekânlardan biri olarak büyük önemi vardı. Hippodrom, 100.000 kişi alabilecek kadar geniş bir alandı ve Büyük Saray'la doğrudan bağlantılıydı.

Bizans döneminde araba yarışları büyük önem kazanınca Hippodrom ve çevresinin de önemi arttı. Sadece yarışlar değil, imparatorların taç giyme törenlerinin, büyük kutlamaların, zafer alaylarının da yapıldığı bu meydan, 12. yy'ın sonlarına kadar kentin kalbinin attığı bir merkezdi. Bizans döneminden günümüze kadar gelmiş anıtların en eskilerinin toplandığı bu bölgede Hippodrom'un spinası (bugün Sultanahmet Meydanı'nın tam ortasından geçen çizgi) üzerinde yer alan Örne Sütun^), Burmak Sütun(-0 ve Dikilitaş(->), 1939-1942 kazılarında ortaya çıkarılan An-tiohos Sarayı (5. yy) ve Ayia Eufemia Ki-lisesi(->), Hippodrom Sarmcı(->), Filokse-nus Sarayı'nın sarnıcı olan sonraki adıyla Binbirdirek Sarmcı(-0, semtte Bizans döneminden kalmış en önemli eserlerdir. I. Constantinus'un ilk bölümlerini

yaptırdığı, daha sonraki yüzyıllarda sürekli genişletilen Büyük Saray'ın(->) Sultan Ahmed Camii'nin de üzerinde bulunduğu, Hippodrom'dan Marmara Denizi'ne kadar uzanan 100.000 m2'lik bir arazi üzerine kurulduğu bilinmektedir. Büyük Saray'dan günümüze pek az kalıntı ulaşmıştır. Sütun-lu avlusunun mozaikli bir bölümü bugün Mozaik Müzesi'nin(->) bulunduğu alanda görülebilmektedir.

Bizans döneminde semtin önemi ve görkemi 12. yy'dan itibaren Büyük Saray'ın önemini yitirmesine ve Blahernai Sarayı'nın^ ön plana geçmesine paralel olarak bir ölçüde azalmış, istanbul'un Latin istilasına uğradığı 1204-1261 arasında yakılıp yıkılmıştır.

1453'te kentin Osmanlılara geçmesinden sonra Hippodrom ve çevresi Atmey-danı(->) olarak anılmaya başlanmış, tıpkı Hippodrom gibi Atmeydanı da saray düğünlerine, büyük merasimlere ve aynı zamanda ayaklanmalara, kanlı olaylara sahne olmuştur. Atmeydanı, çevredeki yapılaşma nedeniyle, Hippodrom'a göre bir ölçüde daralmakla birlikte suriçi İstanbul'un en geniş meydanı olma özelliğini korumuştur. Ancak fetihten hemen sonra, harabelerle dolu yörenin hemen imar edilmediği, burada cirit, gürz talimleri yapıldığı, imar hareketlerinin ve yapılaşmanın önce 16. yy'da İbrahim Paşa Sarayı'nın(->) yapımıyla başladığı, 1555'te Hürrem Sul-tan'm(-0 Mimar Sinan'a yaptırdığı çifte hamamla sürdüğü, 17. yy'ın başlarında meydanın çevresinin konaklarla dolduğu, nihayet I. Ahmed döneminde (1603-1617) Sultan Ahmed Külliyesi'nin yapımına başlanmasından sonra semtin daha da önem kazandığı anlaşılmaktadır.

Sultanahmet semtinin merkezi ve kalbi durumundaki Atmeydanı 17. ve 18. yy'lar boyunca, aynı zamanda, çeşitli ayaklanmalara karışan kitlelerin, yeniçerilerin toplantı meydanı işlevini de görmüş, 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılırken yeniçeriler Atmeydanı'nda toplanmışlar, daha sonra bu ayaklanmaları ve yeniçeri is-

Sultanahmet

İstanbul Ansiklopedisi

yanlarını hatırlatacak yer adları yasaklanırken, meydana Ahmediye Meydanı denmeye başlanmış, giderek meydan ve semt Sultanahmet diye anılır olmuştur.

19. yy boyunca Sultanahmet semti şehrin, konakların da bulunduğu seçkin bir semti, Sultanahmet Meydanı da en büyük meydanıdır. 1863'te Sergi-i Umumi-i Osmanî(->) Sultanahmet Meydanı'nda açılmış, 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Türkiye'yi ziyaretinin anısına 1901'de Alman Çeşmesi'nin(->) açılışı yapılmış bu vesile ile Hippodrom alanı düzenlenmiş ve ağaçlandırılmış

20. yy'a gelindiğinde, çevresindeki konaklar, anıtlar, Sultan Ahmed Külliyesi ile önemini koruyan semt, 1919-1920'de ünlü Sultanahmet mitinglerine(-de) sahne olmuştur.

Semtın konutların bulunduğu yerleşim alanı, Cankurtaran'a doğru, Kabasakal Caddesi'nin güneyinde kalan yamaç ile, Sultanahmet Meydanı'nın ve bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi(->) olan İbrahim Paşa Sarayı'nın altında, Kadırga'ya doğru uzanan kesimlerdir. Buralarda konakların yerini eski ahşap evler, iki katlı mütevazı konutlar alır. Günümüzde Sultanahmet daha çok turizm ağırlıklı bir bölge niteliği kazanmış, konutlar giderek azalırken, turistik amaçlı işletmeler, dükkânlar, pansiyonlar, küçük lokantalar artmıştır.

Sultan Ahmed Külliyesi çevresinde Kabasakal Caddesi yönünde Mozaik Müzesi, Halı Müzesi, Sultanahmet Parkı'nda Haseki Hamamı(-+) karşısında rejî nazırı konağı olup halen Yeşil Ev Oteli olarak restore edilmiş olan konak, bir yanında Ab-durrahman Sami Tekkesi(->), diğer yanında Kabasakal Caddesi ile Mimar Mehmet Ağa Caddesi'nin kesiştiği köşede İstanbul Sanatları Çarşısı olarak kullanılan restore edilmiş Cedid Mehmed Efendi Medresesi^), halen otel yapma amacıyla restorasyonu süren 1918-1919'da yapılmış eski Sultanahmet Cezaevi(->), buradaki ilk cami olan Firuz Ağa Camii(->), semtteki önemli eser ve yapılarıdır. Adliye Sarayı(->) da İbrahim Paşa Sarayı'nın arkasında bulunmaktadır.

Sultanahmet semti günümüzde, İstanbul'un bir bütün meydana getirdiği Ayasofya Meydanı ile birlikte en turistik yö.-resi sayılabilir.

İSTANBUL

SULTANAHMET CEZAEVİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Haseki Hamamı'nın güneyinde, Kabasakal, Tevkifhane ve Kutluğun sokaklarının çevrelediği büyük arsa üzerinde yer almaktadır. Tevkifhane Sokağı'na açılan girişin üzerinde bulunan mermer kitabe "Dersa-adet Cinayet Tevkifhanesi 1337" ibaresi

SULTANAHMET MEYDANI

66

67

SULTANAHMET PARKI

okunmakta, buna göre cezaevi 1918-1919 yıllarına tarihlenmektedir. Gaspare T. Fos-sati(->) tarafından 1845'te yapımına başlanan, sonradan adliye olarak kullanılan Darülfünun binasının(->) hemen yanında inşa edilen hapisane 1970'li yıllara kadar hizmet vermiştir.

Cezaevi, genel hatlarıyla, bir iç avluyu doğu ve batı yönlerinde kuşatan iki ana kitleden meydana gelmiştir. Söz konusu küeler bir bodrum kat

üzerine oturan kısmen bir, kısmen iki katlı olarak tasarlanmıştır. Sıvalı duvarlar tuğla ile örülmüş, ahşap çatı kiremitle örtülmüştür. Avlunun batısında, Tevkifhane Sokağı boyunca gelişen kanadın ekseninde cezaevinin girişi yer alır. Girişin yer aldığı, idari birimleri içerdiği anlaşılan iki katlı kesim cepheden ileri doğru çıkarılmış, ayrıca girişin üzerindeki mekân konsollarla tekrar ileri çıkarılarak ve düşeyde de kitleden koparılarak girişe anıtsal bir görünüm kazandırılmıştır. Bu arada giriş üzerinde, çıkma oluşturan mekânın tasarımında, Konya'da Selçuklu Sarayı'nın bir bölümü olan Kılıçarslan Köşkü'nden ilham alındığı dikkati çeker. Cezaevinin kimin tarafından tasarlandığı belgelenmiş değildir. Ancak Kılıçarslan Köşkü'nden kaynaklanan benzer tasarım öğelerinin Mimar Vedat Tek'in pek çok yapısında kullanılmış olması, ayrıca cezaevinde gözlenen başka ayrıntılar ve genel üslup özellikleri söz konusu yapının da aynı mimarın eseri olabileceğini düşündürmektedir.

Girişi izleyen sofa avluya kadar devam etmekte, söz konusu bölümde Türk sivil mimarisinin orta sofalı plan tipinden yararlanıldığı görülmektedir. Giriş bölümünün yanlarındaki tek katlı kesimlerden soldaki hamamı barındırır. Batı kanadının sağ (güney) ucu, (Tevkifhane ve Kutluğun sokaklarının kesiştiği köşe) pahlanarak buraya 1203/1788 tarihli Nakşidil Sultan Çeş-mesi(-0 yerleştirilmiştir. Çeşmenin bulunduğu pahlı köşeden biraz ileride, Kutluğun Sokağı üzerinde cezaevinin mescidi bulunur.

Kapasitesinin 1.000 kişi olduğu bilinen cezaevi, birçok koğuşun yanısıra bir revir ile çocuklar ve kadınlar için özel bölümleri de bünyesinde barındırır. Zaman için-

Sultanahmet Cezaevi

Hakan Arlı

de, büyüyen ihtiyaca cevap verebilmesi için tadilata ve ilavelere sahne olan yapının doğu kanadında, koğuşlar ve diğer birimler uzun koridorlar boyunca sıralanmaktadır. Günümüzde otel olarak kullanılmak üzere restore edilen yapı L Ulusal Mimarlık Dönemi'nin bellibaşlı özelliklerini yansıtır. Aynı üslup dönemine ait diğer yapılarda olduğu gibi, burada da özellikle cephe düzenlemesine ve bezemesine önem verildiği dikkati çeker.

Dış cephede oldukça fazla çini kullanılmasına karşın, içte, sadece mescidin çini kaplı olduğu, bunun dışında çini bezemeye hiç rastlanmadığı görülmektedir. Çiniler dönemin ünlü ustası Kütahyalı Hafız Mehmed Emin'e (ö. 1922) aittir. Silme ve saçak detaylarıyla oldukça hareketli bir görünüm sergileyen binalar çini süslemeleriyle de renklilik kazanmışlardır. Dış cephede, Tevkifhane ve Kutluğun sokaklarına cepheli binaların saçak hizasında ve pencere alınlıklarında çini kullanılmış, ilk bakışta firuze renginin hâkim olduğu çinilerde beyaz

zemin üzerinde kırmızı, lacivert ve yeşil renk başarıyla uygulanmıştır. Yapıda genelde üst kat pencerelerinin sivri, alt kat pencerelerinin basık kemerli oldukları, çini alınlıkların bu pencerelerin konumuna göre (tek, ikiz ve üçüz) düzenlendikleri görülmektedir. Kompozisyonlar genelde aynıdır. İnce kıvrık dallar üzerindeki rumîler, bunların oluşturdukları palmetler ve aralarındaki yaprak ve hatayilerden meydana gelen bitkisel kompozisyonlar kullanılmıştır. Bunların yanında, Tevkifhane Sokağı'na bakan koğuşların bulunduğu bölümde, sivri kemerli ve madeni kepenk-li pencerelerin arasında, saçak konsollarının iki yanında, sıvaya gömülmüş, firuze altıgen ve lacivert üçgen çinilerin oluşturduğu yıldız motifleri dikkati çekmektedir.

Değişikliğe uğramadan günümüze kadar gelen mescit ise küçük örtülü, kare planlı, kırma çatılı, özenli bir yapıdır. Duvarları süpürgelikten, normalden daha yüksekte başlayan pencerelerin alt hizasına kadar çini kaplıdır. Yeşil ve firuze altıgen levhalarla kaplı duvarlar, pencerelerin alt hizasından dolanan, birbiri içinden geçen rumîlerden oluşan bir bordürle sınırlanmıştır.

Duvar yüzeyinden dışa taşkın olarak yapılan, tamamen çini kaplı mihrap, kaliteli işçiliği yanında değişik süsleme düzeniyle de dikkati çekmektedir. Kandil motifleri ve vazodan çıkan çiçeklerle zenginleştirilmiş, bitkisel dolgulu mihrap nişi yedi cephelidir. Nişin zemin dolgusunda kullanılan, kıvrık dallar üzerindeki yaprak ve çiçek motiflerinin oluşturduğu bezeme, mihrabın kavsarasında da devam eder. Kavsaranın üzerinde, ortada, rumîlerin oluşturduğu yuvarlak bir madalyon içinde "Allahuekber 1335" ibaresi okunmaktadır. Dışa taşkın mihrabın yan bölümlerinin kıvrık dal ve çiçeklerden oluşan bitkisel bezemeye kaplı olduğu ve bu bölümlerden sağdakinin en altında bir kurdele motifi üzerinde, "Amel-i Mehmed Emin min telâmizi Mehmed Hilmi Kütahya 1333" şeklinde usta imzası olduğu görülmektedir.

Bibi. *İSTA*, VII, 3530; H. Arlı, "Kütahyalı Mehmed Emin Usta ve Eserlerinin Üslubu", (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1989, s. 69-73.

HAKAN ARLI

SULTANAHMET MEYDANI

bak. ATMEYDANI

SULTANAHMET MİTİNGLERİ

İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesi üzerine İstanbul'da yapılan protesto toplantıları. İlki 23 Mayıs 1919'da, ikincisi 30 Mayıs'ta, üçüncüsü 10 Ekim'de, dördüncüsü ise 13 Ocak 1920'de yapılmıştır. Karakol Cemiyeti(->) ile

Türk Ocağı'nın organize ettiği toplantı ve mitingler, Milli Mücadele'yi hazırlayan ve güçlendiren eylemlerden sayılır.

15 Mayıs 1919'da Yunan kuvvetlerinin İzmir'e çıkması ve Batı Anadolu'nun işgal edilmeye başlaması, daha ilk günden direnişlere ve tepkilere neden oldu. İzmir'in işgali haberi 16 Mayıs 1919'da İstanbul'a yayıldı ve halk heyecanla sokaklara döküldü.

23 Mayıs 1919'daki ilk Sultanahmet mitinginde Halide Edip Adıvar. *Cengiz Kahraman arşivi*

18 Mayıs günü Darülfünun'da(->) yapılan toplantıda, dünya kamuoyunu harekete geçirecek, ülkede ise örgütlü direnişlere ortam hazırlayacak her önlemin alınması ve mitingler düzenlenmesi kararlaştırıldı. Bir başka kararla da ulusal matemin simgesi olmak üzere bayrakların siyaha boyanması kabul edildi.

19 Mayıs 1919'da Fatih Mitingi(-0, 20 Mayıs'ta Üsküdar Mitingi, 22 Mayıs'ta da Kadıköy Mitingi(->) düzenlendi. Bu toplantılar, İstanbul'daki tansiyonu büsbütün yükseltti.

23 Mayıs 1919 Cuma günü büyük Sultanahmet Mitingi, saat 10.00'a doğru başladı. Kent nüfusunun yaklaşık 1/5'ini oluşturan oranda (100.000-200.000 arasında) katılım yüzünden, Ayasofya, Sultanahmet, Divanyolu ve Çemberlitaş semtleri insan kalabalıkları ile kilitlendi. Sultan Ahmed Camii'nin siyah bayraklar asılı minarelerinden yükselen tekbir ve tehlil sesleri herkesi aşırı düzeyde heyecanlandırmıştı. Camiye yakın kürsünün siyah örtüsü üstünde ise Wilson prensiplerinin, "Türklerin egemen ulus olması" koşulunu içeren 12. maddesi yazılıydı. Diğer konuşmacılar ve İstanbul mitinglerinin kadın hatibi Halide Edip (Adıvar) kürsünün bulunduğu yere, süngülü askerlerin açtığı yoldan güçlüklerle ulaşabildiler. Kürsü çevresinde ise, I. Dünya Savaşı'nda sakat kalmış subay ve askerler üniformalı olarak yer almışlardı. Bunlar arasında Türk dostu olarak tanınan General Foulon da vardı.

ilk hatip şair Mehmed Emin (Yurdakul), "Kardeşler" diye söze başladı ve Ayasofya ile Sultan Ahmed Camii'nin arasında, Tanrı'nın, bütün insanları birbirlerini sevmeleri için yarattığını, bu barışı ve sevgiyi sağlamak için öncelikle içteki nifakı öldürmenin gerektiğini vurguladı. Sözlerini "Her birimiz hepimizin, hepimiz birbirimizin olalım!" diyerek tamamladı.

Basın adına kürsüye çıkan Fahreddin Hayri Bey, "Müslüman kardeşler!" diye başladığı konuşmasında, yer yer şiirler okudu.

Halide Edip'in "Kardeşlerim, evlatlarım!" diyerek başladığı uzun ve irticali konuşmasında tema "milletler dostumuz, hükümetler düşmümüz"dı. Halide Edip, meydandaki kitleye, insanlık ve adalet ilkelerine bağlı kalmak, koşullar ne olursa olsun hiçbir kuvvete boyun eğmemek için, gök gürültüsünü andıran bir uğultu halinde yemin ettirdi. Bir genç,

"Milletim, milletim, zavallı milletim!" diye bağırdıktan sonra düşüp bayıldı.

Selim Sırrı (Tarcan), vatanın bir parçasının kopartılmaya çalışılmasının haksızlığını, Türklerin hiçbir zaman Avrupa için bir tehdit ögesi oluşturmadığını açıkladı. Son konuşmacı Dr. Sabit Bey, Türklerin mazlum fakat kimsesiz olmadıklarını vurguladı.

Bundan sonra "Vatandaşlar" diye başlayan bir deklarasyon okundu. Bunda, İstanbul'un Türk ve Müslüman halkı olarak işgal edilen yerlerin tahliyesi için can vermeye hazır olunduğu, herkesin yüreğinde vatan kaygısından başka bir kaygının bu-

lunmadığı, padişahın başkanlığında bir "şûra-yı fevkalade"nin toplanması gerektiği, İstanbul dışındaki vatandaşların ve yabancı kamuoyunun basın aracılığı ile sürekli bilgilendirileceği ilan edildi. Meydan, "Yaşasın millet-i İslamiye" haykırılarıyla çınlatıldıktan sonra, Anadolu'dan gelen yeşil sarıklı bir hoca kürsüye çıkıp Halide Edip'in ellerine sarıldı, ağladı. Yüksek sesle Türkçe dua etti.

Miting dağılırken padişah VI. Meh-med'in de (Vahideddin) geldiği söylentisi yayıldı. Bu haber, herkesi heyecanlandırdı ve insan selleri, padişahı görmek için Divanyolu'na doğru akmaya başladı. Oysa, padişah sanılan kişi, Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'ydı. Arabasıyla geçerken bir kısım halk kendisini padişaha benzetip arabasından indirmişler, önlerinde yürütmeye başlamışlardı.

1. Sultanahmet Mitingi İstanbul'da çok etkili oldu. Galata ve Beyoğlu semtlerinde oturan gayrimüslimler, "Türkler geliyor!" diye birbirlerini korkuttular ve paniğe kapıldılar. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki temsilcileri yeni tutuklatmalara giriştiler ve Bekirağa Bölüğü'nde(->) tutuklu olan aydınlan Malta'ya sürgüne gönderdiler. Meclis-i Mebusan'ın kapatılacağı söylentisi yayıldı.

30 Mayıs 1919 Cuma günü 2. Sultanahmet Mitingi'nde talebeler "Hak isteriz! iki milyon Türk, iki yüz bin Ruma feda edilmez!", "Hak ve adalet", "Osmanlı toprağı Yunanistan olamaz!" dövizleri ile meydana gelmişlerdi. Camide yapılan duadan sonra bir hoca kürsüye çıkıp halka tekbir getirtti.

İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Türk dünyasını ve Türklüğü tanıtan bir konuşma yaptı. Şükûfe Nihal (Başar) "Ey sevgili İstanbul, güzel vatanım!" diyerek vatan sevgisi temalı duygusal bir söylevde bulundu. Milaslı İsmail Hakkı Bey, Kuran'dan bir ayetin yorumunu yaptıktan sonra, insaniyet ve İslamiyet kavramlarını açıkladı. Hamdullah Suphi (Tanrıöver) "Ey Anadolu, ey şahadet yuvası olan Anadolu! Seni bugün köle yapmak istiyorlar!" diye söze başladı.

Bu ikinci mitingde de Wilson prensiplerinin 12. maddesinin uygulanmasını, esir milletlere özgürlük ve istiklal verilirken Türklerin esir

edilemeyeceğini açıklayan bir "mukarrerat" kabul ve ilan edildi. Ayrıca bir "miting beyannamesi" dağıtıldı.

10 Ekim 1919 Cuma günü ise hatipler, Rıza Nur'un belirttiğine göre "zamanın nezaketi sebebiyle açıkta toplanmadığın-dan Müslümanların mukaddes penahı olan cami"de cuma namazından sonra konuşmalar yaptılar. Bu münasebetle, camilerin, Müslümanların toplanma yeri olduğu, bütün dertlerin ve sorunların burada ortaya dökülmesi gerektiği vurgulandı. Konuşmalar hünkâr mahfilinden yapıldı. Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Kara Vasıf ile Mehmed Emin (Yurdakul) o günkü konuşmacılardı. Hazırlanan muhtıra, Halide Edip (Adivar), Rıza Nur ve Kemal Midhat tarafından İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine verildi. Bu muhtırada "Dersaadet ahalisinin bilumum fırkalar ve cemiyetler ile Darülfü-

nun murahhaslarının, Yunanlılarca işgal edilen İzmir ve havalisinde yaptıkları zulümler açıklanarak kıştan önce işgalin kaldırılması ve yurdunu terk eden yoksul insanların evlerine, köylerine dönmelerinin sağlanması" talep ediliyordu.

Sonuncu Sultanahmet mitingi 13 Ocak 1920'de "İstanbul Türkündür ve Türk kalacaktır" ana teması işlenerek yapıldı. Rıza Nur, Muallimler Cemiyeti Reisi Nakiye Hanım (Elgün), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) o günkü konuşmacılardı. Trakya Paşaeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti Heyeti Reisi Şükrü Bey'in Edirne'den gönderdiği telgrafın okunması heyecanı artırdı. Kabul edilen deklarasyon ile İstanbul'un salt İslam hilafetinin merkezi olmadığı, Türk tarihinin "abide-i yegânesi, Türk milletinin münferit merkez-i hayatı" olduğu vurgulandı. Kuşkusuz bu miting ve yayımlanan bildiri, İzmir'den sonra, İstanbul'un işgalinin de an meselesi olması olasılığına bir tepkiydi. **Bibi.** H. E. Adivar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul, 1985, s. 31 vd; K. Anburnu, *MüliMücade-lede İstanbul Mitingleri*, Ankara, 1951, s. 26-31, 37-68.

NECDET SAKAOĞLU

SULTANAHMET PARKI

İstanbul'un ilk Avrupa benzeri parkı. 1854' te Sultanahmet Meydanı'nda kurulmuştur. Sonraları Yeni Millet Parkı denmiştir (bak. parklar).

Sedad Hakkı Eldem'in *İstanbul Anıları* adlı yapıtımdaki tarihi fotoğraf, bize bu park hakkında bazı bilgiler vermektedir. Sultan Ahmed Külliyesi ile Ayasofya arasında kalan bugünkü park ve gezinti alanı, o tarihlerde iki katlı, kiremit damlı çok sayıda ahşap evin oluşturduğu bir mahalledir. Alman Çeşmesi'nin(-+) bulunduğu yer ise toprak zeminli bir alandır.

Yeni Millet Parkı, üçgen biçiminde olup parkın bir kenarı Divanyolu'na(->) yakın ve paralel uzanmakta, köşesi de Firuz Ağa Camii'nin(->) duvarına dayanmaktadır. Park büyükçe bir köşk bahçesi görünümünde olup

ortasında çatısı kiremit örtülü, verandalı, tek katlı bir kafe inşa edilmiştir. Parkın uygun yerlerine demir çubuklu pergolalar yerleştirilmiştir. Parkın çevresi ahşap malzeme ile çevrelenmiş; iç tarafına da ligustrum ve yalancı akasya ağaçları dikilmiştir.

Alman İmparatoru II. Wilherm'in 1898' de yaptığı ikinci ziyaretin anısına yapılan çeşme için çalışmalara 1899 yaz aylarında başlanmış; önce Hippodrom alanının ve dikilitaşların çevresi düzenlenmiş, ağaçlandırma çalışmaları yapılmıştır. Bugün At-meydanı'nın çevresindeki yollarda bulunan yaşlı atkestaneleri o günlerden kalmıştır. Daha sonra Sultanahmet Parkı haline gelecek olan alan düzenlenmesinin tarihi o günlere gider.

1939'da, kıt imkânlarla Ayasofya'nın önü ve yakın çevresi park olarak tanzim edilmiştir. Bugünkü havuz o günlerden kalmadır, ancak üç defa elden geçirilmiş ve büyütülmüştür. 1963-1965 arasında, zamanın belediye başkanı Haşini İşcan'ın girişimleri ile, Atmeydam'nı koruma altına al-

SULTANBEYLİ İLÇESİ

68

65 SULTANİYE ÇAYIRI ÇEŞMESİ

ilçesi 4 mahalleden meydana gelir. Bunlar Gazi, Fatih, Mehmed Akif ve Turgut Reis mahalleleridir.

Kocaeli Yarımadası'nın orta kesimindeki ilçe toprakları, dalgalı düzlüklerden oluşur. Bu düzlükler, günümüzde Ömerli Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan Ri-va (Çayağzı) Deresi'ne doğru yönelen küçük akarsu vadileriyle parçalanmıştır.

Sultanbeyli'nin 1960'tan önceki durumuna ilişkin fazla bir bilgi yoktur. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) nüfus sayım-larıyla ilgili yayınlarında Sultanbeyli'nin adına ilk kez 1960'ta rastlanır. O zamanki adıyla "Sultanbeylik", Kartal İlçesi'nin Şamandıra Bucağı'na bağlı 433 nüfuslu bir köydür. Eskiden tümüyle ormanlarla kaplı olan bir alandaki bu küçük köye 1955'e

Sultanbeyli'nin havadan görünümü. *Bünyamin Çelebi*

Sultan Ahmed Camii'nin minaresinden Sultanahmet Parkı'nın görünümü.

Bünyad Dinç

mak üzere çakılmış, insan boyundaki siyah demir parmaklıklar ve borular söktürülerek çirkinlikten kurtarılmış olan alan çiçek tarhları ve süs çalıları ile yeşillendiril-miştir. 1980'li yılların başında, Sultan Ahmed Külliyesi ile Ayasofya arasındaki 13.000 rtf'lik alan yeniden tanzim edilmiştir.

Sultanahmet Parkı yakından incelendiğinde, birbirine yakın dört ayrı parktan oluştuğu görülür. Birincisi, ortasında havuzu bulunan, Japon süs elmaları ve kirazları ile erguvan ve oya ağaçları, konik porsuk ve konik mazı ağaçlarının süslediği park. İkinci park ise içinde Alman Çeşmesi ile dikilitaşların yer aldığı eski Hippodrom alanıdır. Bu parkta çim alanı hâkim durumdadır; yer yer çiçek tarhları ile fazla boylanmayan çalılar, parkın bütünlüğünü bozmamıştır. Alman Çeşmesi yakınındaki salkımsöğüt parka güzellik kazandırmıştır. Üçüncü park biraz küçük olmakla beraber, yaz aylarında ziyaretçisi fazladır; Sultan Ahmed Külliyesi'ne yakındır, büyük bir bölümüne, ses ve ışık gösterilerini izleyenlerin oturması için arkalıksız banklar yerleştirilmiş; bodur ardıç ve porsuk ağaçları ile ağaçlandırılmıştır. Dördüncü park ise, Adliye Sarayı ile Firuz Ağa Camii arasındadır; parkın ortasında Bizans döneminden kalma bir sarayın temel kalıntıları bulunmaktadır; köşesine mermer kaplama, kaskatlı bir çeşme inşa edilmiştir. Bibi. İstanbul Belediyesi, *Cumhuriyet Devrinde İstanbul*, ist., 1949; Eldem, *İstanbul Anılan*.

FAİK YALTIRIK

SULTANBEYLİ İLÇESİ

İstanbul İli'nin doğu yarısında yer alır. En yeni ilçelerden biridir. Sultanbeyli ilçesi batı, kuzey ve doğuda Kartal, güneyde de Pendik ilçelerine komşudur. Denize kıyısı olmayan Sultanbeyli İlçesi'nin kapladığı alan yaklaşık 35 km²'dir.

Kırsal yerleşmesi olmayan Sultanbeyli

ait nüfus sayımı verilerinde rastlanmaz. Daha sonra dengeli bir gelişme göstermeyen Sultanbeyli'nin nüfusu 1985'te 5.000'i bile bulmamıştı. Ormanlık alan tahrip edilerek açılan alanda gelişen Sultanbeyli'nin büyük bir yerleşme merkezi haline gelmesi, Fatih Sultan Mehmet Köprü-sü'nün yapımıyla ilişkilidir. İstanbul Bo-ğazı'nı bu köprüyle aşan Kınalı-Sakarya Otoyolu'nun yapımı, Sultanbeyli'nin inanılması güç bir gelişme göstermesine yol açmıştır. 1988'de açılan köprüye ulaşan otoyol Sultanbeyli'den geçer. Anadolu'nun çeşitli yörelerinden İstanbul'a yönelen göçün önemli bir bölümü buraya kanalize olurken, kentin diğer kesimlerinde oturanlardan da, Sultanbeyli'ye yerleşen hemşerilerine yakın olmak için buradan arsa satın almaya girişen ve buraya yerleşen eski göçmenlerin sayısı bir hayli fazladır.

Birkaç yıl içinde nüfusu 10.000'leri aşan Sultanbeyli'de belediye 1989'da kurulmuştur. 1990 sayımı sonuçlarına göre nüfusu 82.000'i aşan Sultanbeyli'de kilometrekareye 2.351 kişi düşüyordu. Bu tarihte ilçe nüfusunun yüzde 54'ü erkeklerden yüzde 46'sı da kadınlardan oluşuyordu. Anakent belediyesi sınırları içine alınan Sultanbeyli'nin gelişimi 1990'dan sonra da bu kesimdeki ormanların tahrip edilmesi pahasına sürdü. Aşırı nüfus artışının yönetsel sorunlara yol açması

Sultanbeyli'nin 1992'de Kartal'dan ayrılarak ilçe yapılmasıyla sonuçlandı. Bu tarihte ilçenin Sultanbeyli Belediyesi sınırları içinde kalan yerleşme bölgesinin 21,5 krrflık ve ormanların da 13,5 krrflık bir alanı kapladığı hesaplanmıştır.

Hızlı ve plansız gelişme, Sultanbeyli'de yaşayan insanları çeşitli sorunlarla karşı karşıya getirmektedir. Bunlardan başlıcaları altyapı yoksunluğunun getirdiği sorunlardır. Kanalizasyon sistemine sahip olmayan Sultanbeyli'nin evsel atıklarının önemli bir bölümü çevredeki dere vadileri yo-

Sultanbeyli İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yılla	Nüfus Yıllık
1055	
1060	422
1065	400 2
1070	1 105 24 2
1075	1 804 12 6
1080	2 421 6 0
1085	2 741 10 7
1990	82 298 44

luyla kente su sağlamada önemli bir rolü olan Ömerli Baraj Gölü'ne ulaşmaktadır. O-4 Otoyolu (TEM) ilçenin ortasından geçmekle birlikte ulaşım Sultanbeyli için sorun olmayı sürdürmektedir.

Günümüzde Sultanbeyli İlçesi nüfusunun 250.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Böylesine büyük bir nüfusa hizmet sağlayabilmek için mahalle sayısının 15'e çıkarılması doğrultusundaki çalışmalar sürdürülmektedir. Eski hızıyla olmasa da gelişimini sürdürmekte olan Sultanbeyli, İstanbul'un iskânsız, plansız yerleşme ve kaçak yapılaşmasının, en son tipik örneğidir. O-4 Otoyolu'ndan İzmit'e doğru gidilirken gişeleri geçtikten sonra Sultanbeyli'ye gelindiği, sıvasız yapı yığınlarından yansıyan tuğla renginin görülmesiyle anlaşılır.

ATİLLÂ AKSEL

SULTANİLER

II. Meşrutiyet döneminde açılan lise düzeyinde okullar. "Sultaniye", "mekâtib-i sultaniye" olarak da bilinir.

1868'de Mekteb-i Sultani'nin (bak. Galatasaray Lisesi) açılmasından sonra 1869'da yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Ni-zamnamesi'nin 42-50. maddeleri de mekâtib-i sultaniye adı altında İstanbul'da ve vilayet merkezi şehirlerde birer sultani açılmasını öngördüğü, bunların yapım, yönetim, program, kadro vb işlerini esaslara bağladığı halde,

İstanbul'da ve taşrada II. Meşrutiyet'e değin yeni bir sultam açılmadı. Sadece Girit'te Mekteb-i Kebir adı ile öğretime başlayan bir okul, sultam programını uyguladı.

Maarif Nazırı Emrullah Efendi (ilk nazırlığı 10 Ocak 1910-18 Şubat 1911, ikinci kez 1 Ocak 1912-21 Temmuz 1912) ilkin 1910'da "sultanilerin tanzim ve idarelerine ve tedrisatına müteallik" bir talimatname çıkardı. Bundan sonra da İstanbul'daki durumu uygun görülen idadiler(->) sultaniye dönüştürülürken taşrada da aynı yol izlendi. Fakat bu hazırlıksız girişim, dönemin İstanbul basınıca dikkatle izlendi ve çokça eleştirildi. Özellikle *Tanin* gazetesinde çıkan yazılarda, Osmanlı maarifinin genel sorunlarıyla birlikte yeni sultaniler de ele alındı. Eğitimdeki genel verimsizliğin ve yetersizliğin, "rüştıye öğrencilerine sınıf atlatılıp sultani yolunun açılma-

sı ile göz boyamanın" yanlış olduğu üzerinde duruldu. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) ve Hüseyin Cahid (Yalçın), sultanilerin açılması, gerekliliği konularında yazılar kaleme aldılar. İ. Hakkı, idadilerin "hayat için yararlı ve genel kültür veren okullar" olmasına karşılık, sultanilere yetiştirileceklerin "millet ferdi" olmalarının bekleneyeği; sultanilerin yüksekokul sayılamayacağı fakat yükseköğrenime adaylar yetiştirmek durumunda olduğu; bu okulların programlarında milli, felsefi, insani mefkurelerin aşılmasının kaçınılmazlığı; bu okullara yönelecek gençlerin, memleketin "güzide sını-fı"nı teşkil etmeleri gerektiği hususlarını vurguladı. Bir eleştiri de öngörülen yeni sultanilerin, bu nitelikleri taşımayıp birer darüleytam(->) gibi algılanmasına ve Maarif Nezareti'nin "çok okul açmak" siyasetine dönüktü.

Tüm bu olumsuz bakışlara karşın, İstanbul'daki başlıca erkek ve kız idadileri birkaç yıl içinde sultaniye dönüştürüldü. Bunlar için rüştıye(->) ve idadi (toplam 6 yıl) sınıfları üstüne 3 yıllık bir tip sultani ile, fen ve edebiyat şubeleri olan ve iptida-iden(->) başlamak üzere toplam 12 yıllık öğretim veren başka bir tip sultaniler denendi. Şükrü Bey'in maarif nazırı olması (24 Ocak 1913-9 Aralık 1917) ile sultani uygulaması daha da yaygınlaştırıldı. Fakat İstanbul ve taşra sultanilerinde özellikle öğretmen kadrolarının, öğrenci mevcutlarının oluşturulmasında sıkıntılar çekildi. Bu durum, bazı okulların kapatılması, yeniden açılması, programların değıştirilmesi, öğrenim süresinin uzatılıp kısaltılması ile 1923'te I. Heyet-i İlmiye'de, sultanilerin liselere(->) dönüştürülmesine değin sürdü. İstanbul'daki sultanilerden bazıları lise, birkaçı da ortaokul (bir devreli lise) oldu.

Davutpaşa İdadisi 1911'de, Gelenbevi İdadisi 1912'de, Kabataş, İstanbul (Şemsülmaarif), Nişantaşı, Üsküdar idadileri 1913'te sultani adını alan okullardı. Kız okullarından İstanbul İnas İdadisi 1911'de açıldıktan 3 yıl sonra 1914'te Bezmiâlem Sultanisi adını aldı. 1921'de İstanbul Kız Sultanisi ve Bezmiâlem Sultanisi olarak iki okula ayrıldı. İlki, 1922'de şeyhülislamlık binasına taşındı, ertesi yıl kapandı. 1923'te

Bezmiâlem Sultanisi'ne İstanbul Kız Lisesi adı verildi. 1916'da Kandilli Âdile Sultan İnâs Sultanisi açıldı. Bu okul 1924'te Kandilli Ortaokulu oldu. Erenköy Kız Lisesi'nin başlangıcını oluşturan Erenköy İnâs Sultanisi de 1916'da açılmıştır. Ayrıca Selçuk Hatun ve Üsküdar İnâs sanayi mekteplerine de aynı dönemde İnâs sanayi sultanileri denildi.

İstanbul sultanilerinin 1910'da kabul edilen ders cetvelinde ulûm-ı diniye, Arapça, Farsça, Türkçe, Fransızca, hendese, cebir, müsellesat, usul-i defteri, hendese-i resmiye, kozmoğrafya, hikmet-i tabiiye, mihanik, kimya, tarih-i tabii, ilm-i ahlak, ilm-i kavanin, ilm-i iktisat, tarih, coğrafya, felsefe ile seçmeli olarak resim, hat, jimnastik, tatbikat ve tecarib-i fenniye, Almanca, İngilizce vardı. İstanbul sultanileri için 1912'de, malumat-ı kanuniye, ulûm-ı ticariye, terbiye-i bedeniye derslerini de kap-

sayan ayrı bir program benimsendi. 1913, 1915, 1919 ve 1922'de programlar dört kez daha değiştirildi. 1922'de sultanilere "yeni medrese" adı altında, erkek okulları için 22, kız okulları için (çocuk hıfzısıhhası, ik-tisad-ı beyti, bıçkı ve dikiş, musikiyle birlikte) 27 ders öngörülmüştü.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, IV, 1193-1204; Na-fi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi*, I, İst., 1930, s. 59-62; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 47-48, 101-103; *Tanin*, 28 Teşrinievvel, 10 Teşrinisani, 15 Teşrinisani 1326; H. Âli Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, İst., 1938, s. 15-16, 152-167, 518, 634 vd.

NECDET SAKAOĞLU

SULTANİYE ÇAYIRI ÇEŞMESİ VE NAMAZGAHI

Beykoz İlçesi'nde, Beykoz-Paşabahçe arasında, Sultaniye'de, Paşabahçe Stadyumu'nun yanında yer alan parkın içinde bulunmaktadır.

Çeşme ve namazgahın bulunduğu Sultaniye Bahçesi, bir zamanlar I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) hanımlarından Hançerli Sultan'ın adı ile anılmaktaydı, içinde küçük bir ada bulunan geniş fakat sığ bir bataklık halindeki körfez, Kanuni tarafından doldurtulup, sahildeki düzlük ile birleştirilerek oluşturulmuştur.

Eski kaynaklarda Sultaniye Bahçesi'nde 16. yy'ın ikinci yarısında yapılmış olan bir kasırdan söz edilmektedir. Bu köşkün sütunlar üzerinde denizin içinde kurulduğu, içinin ve dışının çiniler ile bezeli olduğundan söz eden bu kaynaklardan, duvarlarının da yer yer mermer ve somaki plakalar ile kaplı olduğu öğrenilmektedir. 19. yy'ın sonlarına ancak yıkıntı halinde gelebilmiş olan bu yapıdan bugün hiçbir iz kalmamıştır.

Sultaniye Çeşmesi Pir Mustafa Paşazade Mehmed Bey tarafından mermerden inşa ettirilmiştir. Çeşme bugün asıl yerinde bulunmamaktadır. 1960'lı yıllarda çayırın zemininin yükseltilmesi sebebiyle çeşme toprak

seviyesinden oldukça aşağıda kalınca yaklaşık 25 m ileriye taşınmıştır.

Sultaniye Çeşmesi iki yüzü dar, iki yüzü ise geniş olmak üzere dört cepheli bir meydan çeşmesidir. Bu yüzlerden üç tanesi çeşme olarak düzenlenmiştir. Bunların her birinde birer lüle olup, suyu son zamanlarda kesilmiştir. Cephelerin hepsi kademeli kalın silmeler ile çevrilidir. Geniş olan cephenin üst kısmında, 1177/1765 tarihini taşıyan üç satırlık inşa kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabenin şairi Rumeli kadılarında, 1200/1785'te ölen Feyzi Efen-di'dir. Beyitler altı tane kartuş içine alınmıştır. İ. H. Tamşık'm bahsettiği 1317/1899 tarihli ihya kitabesi bugün yerinde yoktur. Tanışık'tan öğrendiğimize göre çeşme Hasodabaşı Halil Ağa vakfı tarafından tamir ettirilmiştir.

Çeşmenin geniş yüzünde kademeli kırık yuvarlak kemerli bir aynataşı vardır. Bu cephede yer alan mermer teknenin ön kısmı kırılmıştır. İki yan cephesi oldukça dardır. Bu cephelerin üst kısmında, yanları

SULTANSEİİM

70

71

SUR-I HÜMAYUN

uzanmış olmasına rağmen, çevreye uyumlu bir yapı olmuştur. Ağır ve heybetli görünümüne, cephe ayrıntıları ve bahçe giriş kapılarına dek yapı, klasik üslubun sade bir temsilcisidir. *Moniteur Oriental* gazetesinin 15 Temmuz 1889'da verdiği habere göre, Summer Palace, 14 Temmuz gecesi ışıklandırılmış ve bu haliyle hayranlık uyandırmıştır.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), Summer Palace'ın büyük şölen salonları, İstanbul'un ilk plajlarından olan plajı ve tenis kortlarıyla farklı bir yaşama sahne olduğu bilinmektedir. Bina 1918-1920 arasında yangın geçirmiş, daha sonra, 1950'de yıkılmıştır.

Bibi. A. İ. Maro, "Tarih İçinde Tarabya'nın Gelişimi", (İstanbul Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1987; *Moniteur Oriental*, 30 Ağustos 1893, 15 Temmuz 1899. PELİN AYKUT

sivriltilmiş, oval formlu küçük yazı panoları, bunların alt kısımlarında ise birer ters lale motifi yer almaktadır. Bu dar cephelerdeki aynalar ince uzun formu, sığ nişler halindedir. Bu nişler üst kısmında kademeli yuvarlak kırık kemerlerle son bulmaktadır. Bunların aynataşları yoktur ve tekneleri sağlamdır. Çeşmenin üzeri düz bir çatı ile örtülüdür.

Daha önceleri, çeşme eski yerinde iken sağ tarafını erkeklerin, sol tarafını ise kadınların kullandığı bir namazgah bulunuyordu. Namazgahın, bugün sadece sağ tarafta bulunan kible taşı görülebilmektedir. Kadınlar

tarafında bulunan taş, yolun seviyesi yükseltilirken kaybolmuştur. Bugün görülebilen kible taşı üzerinde sade bir süsleme bulunmaktadır. Burada lale motifi üzerinde üç boğumlu bir vazodan çıkan sarmal görülmektedir. Bunun üzerinde dikdörtgen şekilli bir çerçeve içine alınmış yazı panosu bulunmakta olup bu pano yarım bir çiçek motifi ile taçlandırılmıştır.

Sultaniye Çayın'ndaki çeşme ve namazgah, istanbul'da çok az sayıda kalmış olan çeşme-namazgâh ikilisinin ender örneklerinden birini teşkil etmesi yönünden önemlidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, İst., (1969), s. 163-164; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 272; İn-ciciyan, *İstanbul*, 127; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, ist., 1993, s. 89; A. Galland, *istanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673)*, II, Ankara, 1987, s. 88-89; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 366-367; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 554-555; I. Par-maksızoğlu, "Namazgah", *TA*, XXV (1977), s. 94-95.

TÜLAY AKIN

SULTANSELİM

bak. YAVUZSELİM

SULTANZADE MEHMED BEY TÜRBESİ

Fatih ilçesi'nde, Şehzadebaşı'nda, Şehzade Camii haziresinde, caminin mihrap ekseninde, avlunun Dede Efendi Cadde-si'ne bakan kenarındadır.

997/1588-89'a tarihlenen türbede L Süleyman'ın (Kanuni) oğlu Şehzade Meh-med'in kızı Hümaşah Sultan'ın Ferhad Pa-şa'dan olan kızı Fatma Hanım Sultanla eşi Şehrizor Beylerbeyi Mustafa Paşazade Mehmed Bey yatmaktadır. Mehmed Bey 994/1585-86'da, Fatma Hanım Sultan ise 996/1587-88'de vefat etmiştir.

"Fatma Hanım Sultan, Fatma Sultan Türbesi" adlarıyla da tanınan yapı, eski İran mimarisindeki "ateşgede'lerden kaynaklanan, Bizans'ın yanında islam mimarisinde de görülen "baldaken" tasarımını sergileyen açık türbelerdendir. Küçük ölçülü türbenin kare planlı tabanının köşelerinde yukarı doğru hafifçe daralan dört sütun bulunur. Bu sütunları birleştiren sivri kemerlerin üzerindeki sekizgen kasmağa oturan bir kubbe vardır. Türbenin etrafı, haziredeki diğer mezarlarla karışmasın diye uçları mızrak gibi sonuçlanan düz madeni korkuluklarla çevrelenmiş olup, do-

ğuya bakan cephesindeki basık kemerli mermer kapıdan içeri girilmektedir. Silmelerle hareketlendirilen kapının köşelikleri rumî dolgulu olup üzerinde iki parçalı kartuşun içine yazılmış "kelime-i şahadet" görülmektedir. Bunun üzerinde tek sıra mu-karnas dizisi yer almakta ve kapı, içi rumî, lotus ve palmet dolgulu üçgen şeklinde bir alınlıkla sonuçlanmaktadır. Kapının türbe tarafına bakan iç cephesi ise daha

sade bir görünüme sahip olup yine basık kemerin üzerinde bir kartuş içinde ayet kitabesinin yer aldığı görülmektedir.

Türk üçgenli başlığa sahip mermer sütunlar, silmelerle hareketlendirilmiş sivri kemerleri taşımaktadır. Bu silmelerin arasında ince, dilimli bir bordur dolanmakta, kemerlerin kilit taşında ufak bir rozet, düzgün mermer kaplı köşeliklerde ise irice birer rozet bulunmaktadır. Sıvalı sekizgen kasnağa oturan kubbenin altındaki iki la-hitten sağ taraftaki, daha büyük olan Fatma Hanım Sultan'a, soldaki Mehmed Bey'e aittir. Zaman içinde tahrip olan bu lahit-lerin bezemeleri birbirlerine çok benzemekte, sadece soldakinin uzun kenarının dış yüzünde ortada bir hançer görülmektedir. Fatma Hanım Sultan'ın lahtinin başucu taşı, diğerinin ise ayakucu taşı kırıktır. Dikdörtgen prizma şeklindeki lahitler rozet ve bunların arasındaki vazodan çıkan lale, karanfil, sümbül gibi natüralist çiçek dalları ile bezenmiştir. Lahitlerin kenarlarında lo-tus-palmet dizisinden bir bordur dolanmaktadır.

Bibi. A. D. Alderson, *The Structure of the Ot-toman Dynasty*, Oxford, 1956; T. Uzel, "Şehzade Camii Türbeleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi), 1961; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi*, I, Ankara 1969, s. 168; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 140; Ön-kal, *Hanedan Türbeleri*, 171-174.

BELGİN DEMİRSAR

SULU MANASTIR

bak. KEVORK (SURP) KİLİSESİ

SULUKULE

İstanbul'un sur dibi semtlerinden Topkapı ve Fatih-Karagömrük Nahiyesi'nin Neslişah Mahallesi arasında yer alan; Topkapı-Edirnekapı arasındaki surların hemen önünde Sulukule Caddesi diye bilinen yolun kenarında, 1960'ların başında tamamen yıkılıp tahliye edilen (bugün yıkıntı alanı) mahalle. Şehrin hayatında kendi rengiyle ün yaptığından, sakinleri başka mahallelere yerleşse de Sulukule ve Sulukuleli halen yaşayan adlardır. Sulukule'nin kendinden çok sakinlerinden söz etmek kaçınılmazdır. Bugün İstanbullular arasında Neslişah Mahallesi'ne yanlış olarak Sulukule denmektedir.

Sulukule ve caddesi aynı isimli sur kapısıyla da bilinir. Nakillere göre, Fatih'in şehre girdiği Altın Kapı bu semttedir. Sulukule Caddesi aslında Vatan Caddesi'nin güney ve kuzeyinde yer alan sur boyu ve sur dibi bir caddedir. Edirnekapı'ya doğru aynı cadde Kaleboyu Caddesi adıyla devam eder. Kaleboyu Caddesi üzerinde yer

alan, Ahmed Galib Paşa hayratından bir çeşme, bu mahalle fukarası için, 10 Muharrem 1306/16 Eylül 1888'de yaptırılmıştır. Çeşmenin "saye-i Abdülhamid han-ı sani-de su nazırı el-Hac Ahmed Galib Paşa'nın fıkara-i ahalinin ihtiyacına mahsus olmak ve sakalara müsaade

olunmamak üzere fî-sebhîlullah inşa ettirildiğini" anlatan kitabesinden, mahalle sakinlerinin geçen asırda sakalarla su için sıra kavgası verecek kadar fakir oldukları anlaşılıyor. Semtte, bugün de aynı çeşme kulamlmaktadır, zira sur dibi bazı izbeler istanbul'un gecekondulu ortalamasının altında bir malzemeyle yapılan derme çatma, akarsuyu olmayan barınaklardır.

Niyaz-i Mısırî Sokağı'nın köşesini geçip güneye doğru yürüdükçe "Sivaslı Nazmiye'nin Yeri", "Erdoğan'ın Yeri" gibi eğlence evleri görülür. Bunların sahipleri çalgıcı ve çengi temin ederler. Çınarlıbostan, Zuhuri sokakları ve Neslişah Çıkmazı gibi sokakların halkı, genellikle bu eğlence işiyle uğraşan, muhtemelen yıkılan eski Sulukule evlerinin sakinleridir. Fakat eski Sulukule'nin ahşap, fakir ama rengârenk evleri burada görülmez.

Eski Sulukule evlerinin yıkıntıları ve sur kovuklarında, bir ara kaçak at ve merkep kesimi de yapıldı. Son yıllarda basının eleştirileri ve zabitanın izlemesiyle bu önlenmiş, daha doğrusu kesimciler başka bir semt-i meçhule kaymıştır.

Neslişah Camii civarında Kuruçınar, Sarmaşık, Küçükçeşme ve Çalı sokaklarında oturan ahali (yani, Neslişah Mahalle-si'nin ikinci grubu ise) birinci gruptan tamamen farklı olup tesettürlüdür ve Fatih semtinde görülen yeni dini yaşam tarzını sürdürür. Bunlar eğlence sektörüne hizmet eden birinci grupta devamlı çekişme içindedirler. Yan yana sokaklarda yaşayan iki ayrı âlem açık bir şekilde göze çarpar. Bi-

Sulukule'den bir görünüm. *Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi*

rinci grubun kullandığı istanbul'un otantik şivelerinden (ağız) olan şiveye ikinci grupta rastlanmaz. Birinci grupta nüfus kâğıdı bile olmadığı için okula gidemeyen çocuklar ikinci grupta görülmez. İkinci grup, mahallenin -yanlış olarak- Sulukule diye adlandırılmasından şikâyetçidir.

Sulukule sakinleri istanbul'un Ayvansa-ray Lonca Mahallesi'nden sonra ikinci yerleşik Çingene grubuydu. Osman Cemal Kaygılı, *Çingeneler adlı* eserinde, "Roman-yol" denen Çingene dilini yerleşik semtlerdekinin pek bilmediğini yazar. Ancak özgün bir argoda bu deyimlere rastlanır. Çingeneler üzerinde geçen asırda bir araştırması olan Aleksandros Paspatis de yerleşik Çingenelerin bu arada Sulukule'nin artık Romanyol denen dili unuttuğunu bildirir. Yerleşik Sulukule halkı, geçen asırlarda da çalgıcı ve çengi olarak oyun kollarında yer almadan (bu gibi oyun kollarını Ayvansa-ray sakinleri oluşturmuş), aynı bugünkü gibi talep üzerine kiralanırlardı. İstanbul'da en becerikli sayılan ve aranan, müsrifçe yaşayan Çingeneler, Ayvansaray Lonca Mahallesi'ndendi. Sulukule sakinleri geçen asırda onlara göre daha fakir bir hayat sürerlerdi. Gene geçen asırda, hattâ bu asrın ortalarına kadar istanbul'da Rum-Or-todoks

inançta Çingeneler de vardı. Fakat Sulukule tıpkı Ayvansaray Lonca Mahallesi gibi Müslüman Çingenelerin yaşadığı bir mahalleydi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingeneler için bir etüt yapan A. Paspatis daha çok sözlük, gramer ve âdetlere değindiği çalışmasında Sulukule'den özel olarak bahsetmez. Hattâ bu semitten sadece Blahernai civarında Çınar Çeşme diye söz eder. Güya o zaman Kasımpaşa-Istanbul ve Üsküdar'da toplam 140 Çingene ailesi yaşıyormuş. Bu rakam pek az görünmektedir. Ancak Tanzimat dönemiyle başlayan nüfus kaydı, nüfus kâğıdı verme işlemi Çingenelere uygulanmadığından kesin bir nüfus tahmininde bulunulamaz.

Bibi. *İstanbul Şehir Rehberi 1934*; R. E. Koçu, "Ayvansarayî", "Çingeneler", *İSTA*, III-VII; O. C. Kaygılı, *Çingeneler*, Ankara, 1972; Ale-xandre G. Paspatis, *Etüde sur leş Tchinghianes ouBohemien del'empireOttoman*, İst., 1870. ILBER ORTAYLI

SULUKULE KAPISI

bak. SURLAR

SUMMER PALACE

Tarabya'nın, 19. yy'da Batılı yaşamın en önemli merkezlerinden biri olmaya uygunluğu, bu bölgede bulunan elçiliklerin de etkisiyle, Boğaziçi'nin ilk büyük otellerinin burada yapılmasına neden olmuştur.

Bugün yerinde olmayan ve 19. yy'm sonlarında yapıldığı tahmin edilen Sum-mer Palace hakkında çok fazla bilgi yoktur. Bulunduğu yer ve bahçesi halen Sümer Korusu adıyla anılmaktadır. Alman Elçiliği binasından koya doğru, kıyı çizgisine paralel olarak yer alan yapının beş katlı ve oldukça görkemli olduğunu biliyoruz. Ancak, çevredeki daha küçük yapılardan farklı olarak, koruluğun içine kadar

; Hft&sl :VTfaerapie, öoephore. : Hotsl, Ther&iiia, BİSBpoms.

20. yy'ın
başından bir
kartpostalda
Summer
Palace.

Cengiz Kahraman arşivi

CONSTANTJNOPLB. &tnınier Pul* Snmraer Patın

SUR-I HÜMAYUN

Padişahların erkek çocuklarının sünnetleri, kızlarının, kız kardeşlerinin, yeğenlerinin evlendirilmeleri sırasında yapılan düğünlere verilen ad. Sünnet

düğünü için yapılanına sur-i hitan, evlendirme düğünü için yapılanına ise sur-ı cihaz denilir.

Özellikle sünnet düğünü için çok görkemli ve uzun süreli şenlikler yapılırdı. Ancak sur-i hümayunların yalnız, bu iki vesile için yapıldığını söylemek yanlış olur. Bir zaferin kazanılması, bir kalenin düşmandan ele geçirilmesi, sultanın cülusu ya da cülus yıldönümü, şehzadelerin okumaya başlaması (bed-i besmele), saraydaki doğumlar (velâdet-i hümayun) için de düzenlenirdi. Kimi kez iki vesile birleşiyordu. Mevrit gibi bir dinsel vesile ile yukarıda sayılan olaylardan biri, kimi kez de sözgelimi iki düğün bir araya geliyordu. Şenlik-

Surname-i Vehbî'den Levnî'nin bir minyatüründe şehzadelerin sünnet düğünü, III.

Ahmed yere altın saçıyor (solda) ve Bağdat Köşkü revakları arasında yatan şehzadeler.

TETTV'Arşivi

SUR-I SULTANİ

72

73

SUR-I SULTANİ

İSTANBUL'DAKİ ÖNEMLİ SUR-I HÜMAYUNLAR

tekdüzeliği askıya alınıyor ve ruhsal bir gevşeme oluyordu. Her türlü taşkınlığa göz yumuluyordu. Bireylerin toplum içinde kaynaşmaları sağlanıyordu. Şenlikler din eğitimine yaradığı gibi, Müslümanlara dinlerinin tüm dinlerden üstün olduğu bilincini aşılıyordu. Ayrıca imparatorluğun gücü hem halka hem de dış ülkelerin temsilcilerine gösteriliyordu. Sanatlarda, teknolojiye varılan düzeyin propagandası yapılıyordu. Şenlikler ekonomiye canlılık getiriyor, herkese bir iş alanı sağlıyor, alım satımı geliştirdi. Sur-ı hümayunların incelenmesi bu çağların toplumsal yaşamının, kültürünün, sanatlarının ve teknolojisinin anlaşılması bakımından son derece önemlidir.

Bibi. And, *Şenlikler*; M. And, *Kırk Gün Kırk Gece*, tst, 1959; ay, "Le Commonwealth' deş arts turcs: Leş Fetes Ottomanes", *Der islam*, 59/2 (1982), s. 285-297; ay, *Culture, Perfor-mance and Communication in Turkey*, Tokyo, 1987, s. 131-157.

METİN AND

SUR-I SULTANİ

II. Mehmed, İstanbul'da önce Eski Sa-ray'da(->) ikamet etti, daha sonra da şehrin birinci tepesi üzerinde, merkezden uzak, sakin ve savunması kolay Topkapı Sara-

Willem van der Waals tarafından yapılan bir tabloda Sur-ı Sultani'nin Sarayburnu-Sirkeci arasındaki bölümünün 17. yy'daki görünümü. *Hülya Tezcan arşivi*

1490 II. Bayezid'in torununun sünneti ve iki kızının düğünü.

i gün).

1524 L Süleyman'ın kız kardeşi ile Sadrazam İbrahim Paşa'nın düğünü 1

1530 I. Süleyman'ın dört oğlunun sünnet düğünü (3 hafta).

1539 I. Süleyman'ın iki oğlunun sünnet düğünü ve kızı Mihrimah'ın Rüstem Paşa ile düğünü (2 hafta).

1562 I. Süleyman'ın üç torununun düğünü.

1582 III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü (50 günü aşkın). 1586

III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'ın Kanijeli İbrahim Paşa ile düğünü.

1593-1594 III. Murad'ın kızının Kaptan-ı Derya Halil Paşa ile nişanı

ve düğünü. 1612 I. Ahmed'in büyük kız kardeşinin Kaptan Paşa ile

düğünü. 1646 Sultan İbrahim'in kızı Fatma Sultan'ın Kaptan-ı Derya

Fazlı Paşa ile düğünü. 1695 IV. Mehmed'in kızı Fatma Sultan'ın

Silistre Valisi Tırnakçı Mehmed Paşa ile

düğünü; II. Mustafa'nın kızı Ayşe Sultan'ın doğumu.

1708 II. Mustafa'nın iki kızının düğünü.

1709 III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'ın Silahdar Ali Paşa ile düğünü (25 gün).

1710 II. Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın Kara Mustafa Paşa ile düğünü. 1720 III.

Ahmed'in dört oğlunun sünnet düğünü, kızlarının ve yeğenlerinin

düğünü (15 gün).

1724 III. Ahmed'in üç kızının düğünü. 1740 II. Mustafa'nın kızının düğünü.

1834 II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın Tophane Müşiri Halil Paşa ile düğünü.

1836 II. Mahmud'un kızının düğünü ve iki şehzadenin sünnet

düğünü. 1840 II. Mahmud'un kızı Atiye Sultan'ın Rodosizade Ahmed

Fethi Paşa ile

düğünü (1 hafta). 1845 II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ın Vezirazam Mehmed Ali

Paşa ile düğünü

(1 hafta).

1847 Şehzade Murad ve Abdülhamid'in sünnet düğünü (12 gün). 1854

Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan'ın Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Ali

Galib

Paşa ile düğünü. 1856 Şehzadeler Mehmed Reşad, Kemaleddin, Burhaneddin ve

Nureddin'in

sünnet düğünü (12 gün). 1858 Abdülmecid'in kızlarından Cemile Sultan'ın Fethi

Ahmed Paşa'nın oğlu

Mahmud Celaleddin Paşa, Münire Sultan'ın da eski Mısır valisi Abbas

Paşa'nın oğlu İlhami Paşa ile düğünü (15 gün). 1870 Dört şehzadenin sünnet düğünü.

METİN AND

İnşaat süresi üç gün üç geceden az olmazdı, kimi ise iki hafta sürüyordu. 1582'de III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in (III) sünnet düğünü 50 günü aşkın sürmüştür. Burada geceler de gündüz programına ekleniyordu. Gecelerde şehrayin denilen kandillerle, meşalelerle, havai fişeklerle donanma geceleri düzenleniyordu. Sarayla ilgili olmakla birlikte bu şenliklere ayırım gözetmeksizin bütün halk katılıyordu, imparatorluğun çeşitli yörelerinden gelmiş sanatçılar ve hüner sahipleri bu şenlikte gösterimler veriyorlardı. Şiir ve tasvir sanatları, mimarlık, dekor ve süsleme sanatları, üç boyutlu tasvir sanatları, ışık sanatları, dramatik savaş gösterimleri, sirk sanatları, gözbağcılık sanatı, musiki dans ve sözsüz dramatik sanatlar, sözlü dramatik gösterim sanatları, spor gösterileri, nahıl alayı, şeker bahçeleri, geçit alayları, esnaf alayları gibi tüm sanatlar ve zanaatlar bir araya geliyordu.

İstanbul'daki sur-ı hümayunlar daha . çok Atmeydan'nda(->) yapılıyordu, daha sonraki yüzyıllarda Haliç'te, Kasımpaşa'da, Okmeydanı'nda(-0, Dolmabahçe sırtlarında, Haydarpaşa Çayırı'nda ve Boğaziçi'nde de düzenlenmiştir. Sur-ı hümayunlardaki vesilelerin arkasında başka amaçlar da vardı. Şenliklerle günlük yaşamın sıkıcılığı,

yı'nı inşa ettirdi. Birinci tepe şehrin ilk yerleşim yeri olup Akropol Tepesi'dir. Saray bu tepenin düzlüğünde, Marmara'ya doğru üçgen şeklinde uzayan Sarayburnu Yarımadası'nda kurulmuştu. Yarımadanın etrafı Marmara sahil suru ile çevriliydi. Yeni Saray'ın inşaatı sırasında deniz surları karadan bir surla birleştirilerek Sur-ı Sultani oluştu. Sur-ı Sultani bazen, sadece deniz surlarının iki ucunu karadan birleştiren Osmanlı duvarı (sadece kara suru) için kullanılan bir tabir olmuş, bazen de sarayın etrafını çeviren Marmara sahil surlarını da içine alan tüm surları kapsayacak şekilde kullanılmıştır.

Marmara sahil surlarının ilk devri Bizantion'a(->) aittir. Sur-ı Sultani ile ilişkisi bakımından bu ilk suru incelemek gerekir. Bizantion, Akropol Tepesi, Ayasofya Meydanı ve Akropol'ün yamacını içine alıyordu. Bizantionlu Dionisios ilk Bizantion'un çevresinin 5'i kara tarafında olmak üzere 35 Stadion ölçüsünde, 27 kuleli bir surla çevrili olduğunu bildirir. Çok iri taş bloklarının harçsız olarak, alıştırma yöntemiyle üst üste konmasıyla yapılan bu surların kalıntılarına yer yer rastlanmıştır. Sarayın bugünkü Gülhane Parkı'na giriş kapısı olan Soğuk-çeşme Kapısı'nın karşısındaki, bugün mevcut olmayan bir konağın altında, Aya İrini Kilisesi'nin(->) doğu tarafında "L" şekli göstererek Ayasofya'nın altına doğru uzanan sarnıcın içinde bulunur. Sarayın Bâb-ı Hümayun'dan aşağıya inen sur duvarı sarnıcı ikiye

böler ve temelleri ilk sura aittir. Gene Demirkapı'mın güneyi ile demiryolu arasında bulunan bir sarnıç içinde erken sura ait kalıntılar tespit edilmiştir. Sirke-ci'den başlayan Rumeli demiryolu inşaatı sırasında (1872), A. G. Paspatis'in(->) tespit ettiği 10 ayak uzunluk, 2,5 ayak genişlik ve 1,5 ayak kalınlıktaki taşlardan oluşan kik-lopik duvar kalıntıları bu ilk sura aitti. Son olarak 1982'de Devlet Su İşleri'nin, Ömerli su isale hattını geçirmek için bölgede yaptığı hafriyat sırasında Sirkeci yönünde Ahırkapı'dan hemen önce, sahil surunun delindiği yerde, aynı büyüklükteki sur taşlarına rastlanmış ve fotoğrafla tespiti yapılmıştır.

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) şehri güvence altına almak için önce kuşatma sırasında hasar gören surları ele almıştı. Özellikle denizden gelecek tehlikelere karşı Marmara sahil surları üzerinde hemen onarım ve yenileme çalışmalarını başlattı. Fatih dönemine ait tarihsiz bir arıza (dilekçe), sultana şehrin ilk kadısı Hızır Bey Çelebi(-0 mührüyle sunulmuş olup bu onarımla ilgili olduğu sanılır. Belgede Marmara sahil surunun Sirkeci'deki Yalı Köşkü Kapısı'ndan, Top Kapısı'na kadar olan kısmının nasıl onarıldığı ölçüler verilerek tafsilatlı bir şekilde anlatılır. İfadeden bazı yerlerin temelinden yenilendiği, bazılarının kısmen onarıldığı, acemioğlan-lar ağası ile ulufeciler subaşısmın da yardımlarından bahsedilir.

Fatih'in çağdaşı Tursun Beğ(->), Topkapı Sarayı'mın inşa edilmesinden sonra etrafının yuvarlak ve üçgen kuleler ve ka-

pılarla donatılmış bir surla çevrildiğini söyler. Sarayın giriş kapısı Bâb-ı Hümayun'un üzerindeki kitabede okunan 1478 tarihi, sahil surunu kara tarafından kapatan duvarın tamamlandığı tarihtir ki, II. Bayezid dönemi (1481-1512) tarihçilerinden Oruç Beğ'in, II. Mehmed'in 1477'de Mo-rova üzerindeki hisarları fethederek İstanbul'a döndüğünü ve Topkapı Sarayı'na yüksek duvar çektirdiğini söylediği kayıtlarla uyur.

1509'da meydana gelen, şiddeti dolayısıyla halk arasında "küçük kıyamet" olarak anılan depremde, şehir büyük hasar görmüştür. Kaynaklar, kara ve deniz tarafındaki surlarla, saray duvarlarının yer yer harap olduğunu, bazı yerlerin de yerle bir olduğunu yazarlar. Bundan sonra onarımlar yapılmış, deprem gibi bir başka afet olan yangından korunmak için de saray tarafından bazı önlemler alınmıştı. Örneğin I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566), İstanbul kadısına ve subaşıma 966/1558'de bir hüküm göndererek surların iç yüzünde duvara bitişik ve duvar üzerinde ev yapılmamasını, surun dış yüzüne bitişik dükkânlar varsa derhal kaldırılmasını, yüksek katlı evler yapılmamasını, hisara yakın yıkılmış ağaç kalmamasını emretmiştir.

Daha sonra IV. Murad (hd 1623-1640), Revan seferindeyken Kaymakam Bayram Paşa, surları bir baştan bir başa tamir ettirmiş, yemlemiş ve beyaz renkle badana-latmıştır. Bu tamire ait kitabe Topkapı Sa-rayı'nda

bulunmaktadır. IV. Murad'ın çağdaşı olan Evliya Çelebi, 1634-1635'e rastlayan surlardaki yenileme faaliyetini kendine has üslubuyla anlatırken, kale üzerinde ve kaleye bitişik ne kadar ayan ve eşraf evi varsa yıktırıldığını belirtir. Bu arada kendisinin de İstanbul surlarını adımladığını ilave eder.

Surların beyaza boyanması çok etkileyici gözükmüş olmalı ki, IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) sadrazamı Boynueğri Mehmed Paşa 1656'da surları yeniden beyaza boyatmıştı. O sıralarda Avrupalılar Limni ve Bozcaada'yı zapt etmişti. 18. yy coğrafyacılardan İnciciyan, düşman donanmasının İstanbul'a ani bir taarruzuna karşı bir önlem olmak üzere şehre yeni ve azametli bir manzara vermek için, surların boyandığını ve aynı zamanda Ahırka-

pi'dan Yedikule'ye kadar surların üzerinde bulunan bütün evlerin yıkıldığını ve bunun halkı çok korkuttuğunu belirtir.

Surlar en son 1719 zelzelesinde hasar görmüştür ki, *Tarih-i Raşid* bundan bahseder. Son onarım ve koruma önlemlerinin bu zelzeleden sonra III. Ahmed zamanında (1703-1730) Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından alındığını mevcut kitabeler gösteriyor. Surların üzerine, bitişğine ev yapılmasının yasaklanmasına rağmen buna uyulmadığı zelzeleden hemen sonra, III. Ahmed'in bu emri tekrarlamasından anlaşılmaktadır. Bu hükümden kısa bir süre sonra sarayın matbah emini olan Halil Efendi, surların tamiri için görevlendirilmişti. Bu işi başarıyla sürdüren Halil Efendi, Yalı Köşkü Kapısı'ndan başlayarak, Narlıkapı'ya kadar olan surları 1722-1725 arasında onartmıştı. Saray-ı Hümayun'daki Yalı Köşkü Kapısı ile Demirkapı arasındaki kuleden Ahırkapı'ya kadar surun iç ve dış tamirini de yapmıştı.

Surlar üzerinde yapılan son onarım budur. Anılan tarihten sonra Sur-ı Sultani ile hiç ilgilenilmemiş, aksine kısım kısım ortadan kaldırılmıştır. Sirkeci tarafından Sarayburnu dönüldüğünde, surdaki ilk kapı olan Top Kapısı (veya Topkapı) iki yuvarlak mermer kule ile korunmaktaydı ama 1817'de yıktırılmıştı. Sirkeci tarafındaki diğer sur kapıları da bunu takip eden yıllarda ortadan kaldırılmıştı. Örneğin, Topkapı Sarayı'ndan çıkan surre alayı(->) develerin ve yük katırlarının da katıldığı oldukça kalabalık bir kervan halinde sur kapılarından geçerken zorlanırdı. Bu yüzden mahmil-i şerifi taşıyan deve geçerken Bahçe Kapısı'nın eşiği kazılarak çıkarılır, alay geçtikten sonra tekrar yerine konurdu. Fakat sonraları, *Tarih-i Lutfi*, Fuad Paşa'nın (1814-1869), "girmek isteyene kapımız açıktır" anlamına gelmek üzere, sur kapılarını kaldırttığını kaydeder.

Marmara sahil surlarına en büyük kıyım 1871-1872'de Sirkeci'den başlayan Rumeli demiryolunun döşenmesi sırasında olmuştur. Abdülaziz (hd 1861-1876), demiryolunun sarayın surlarını yıkarak hasbah-çeden geçmesinin sakıncaları konusunda uyarılmıştı. Onun bu konuda "demiryolu geçsin de isterse sırtımdan geçsin" sözleri, Topkapı

Saray'na ve surlara ne kadar duyarsız olduğunun ifadesidir. Bu sırada,

Bahçekapı'dan Sarayburnu'na kadar olan surlar tamamıyla, kara tarafını kapatan ve ve sahil suruyla birleşen Osmanlı surunun da Cankurtaran İstasyonu'na rastlayan kısmı ortadan kaldırılmıştır.

Daha sonra surun Değirmen Kapısı'ndan Sarayburnu'na doğru olan kısmı ve kapısı ortadan kaldırılmışsa da Âsar-ı Atika Encü-meni'nin (İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni!-»)), Harbiye Nezareti'ne mûra-caatıyla kapı yerine konmuş ve sur da onarılmıştı. Duruma tanık olan Mehmed Ziya^), iki yanı mermer sütunlu olan kapının sütunlarının yerine konmadığını ve kemerinin de yapılmadığını ifade eder.

1900'lü yılların başında Değirmenkapı civarındaki surları kaldırma girişimi, 1942-1944 arasında gerçekleşmiştir. Türkiye ile Almanya arasındaki krom antlaşmasına göre demiryolunun Değirmenkapı civarındaki bir yerinden denize bir hat uzatılarak iskele yapılacaktı. İskelenin kurulabilmesi için surun bir bölümünün yıkılması gerekiyordu. Yükleme işi bittikten sonra sur 9. işletme tarafından onarılacaktı. Ancak 9. işletme sözünü tutmadı. Bu olaylara tanık olan ilk müzecilerden Zarif Orgun, daha sonra Değirmen Ocağı'nda yapılacak şimendifer iskeleleri sebebiyle surların yıkılarak 15 m genişliğinde yol açıldığını ve bunun Nafia Vekâleti'nin 17 Aralık 1943 tarihli emriyle gerçekleştiğini ifade etmişti.

Marmara sahil surunun başlangıcında Sepetçiler Kasrı, Kayıkhane ile bugün mevcut olmayan Mezbelekeşan Ocağı binası ve Tabhane Mescidi bulunmaktaydı. Rumeli demiryolunun döşenmesinden sonra sahildeki bu kısım ayrıca bir duvar içine alınmıştı. Mescit ve etrafındaki binalar 17. yy'dan itibaren Sarayburnu'nu gösteren gravürlerde görülür. Minaresi yıkılmış vaziyette ayakta kalan mescit, 1950'deki sahil yolu yapımı sırasında ortadan kaldırılmıştır.

Surun gerek sahil tarafında, gerekse kara tarafında daha Bizantion döneminde açılmış kapılar bulunuyordu. Daha sonra Roma ve Bizans döneminde de sur gerisindeki mabetlere, spor tesislerine, kiliselere girmek için kapılar açılmıştı. Kenti alan Osmanlılar mevcut kapılardan faydalandıkları gibi, ihtiyaçlarına göre yenilerini açmışlar, kullanmadıklarını kapatmışlardı. Kaynaklar, araştırmacılar, seyyahlar bu kapılardan bahsederken yapılan değişiklikler se-

SURİYE HANEDANI

14

75

SURLAR

mu(->) yöresinden (bak. Çemberlitaş) geçerek, güneye, Marmara Denizi'ne doğru tepeden aşağı devam ediyor, gene daha sonra üzerinde Hippodrom'un(->) yapılacağı yöreyi sur içinde bırakacak şekilde, o zamanki Afrodite Tapınağı'nın yanından (sonraki röperlerle Bukoleon, Çatladıkapı) doğuya doğru kıvrılıyor, yaklaşık 15 m kotundan, yamaçtan denize paralel gidip sonraki röperlerle Topoi'de Megaralıların eski surlarının temelleri üzerinden Arka-dianai yönüne uzanıp Zosimos'un yazdığına göre Hrisopolis'in (Üsküdar) karşısında denize varıyordu. Bu bilgiler kesin olmadığı gibi, Mango, Severus'un hiç sur yaptırmadığını, ilk surun baştan beri bu çizgiden geçtiğini söyler.

İlk adıyla Doğu Roma, sonraki adıyla Bizans İmparatorluğu'na 1.000 yıldan fazla başkentlik yapacak olan Konstantinopolis'in kurucusu I. Constantinus, hükümdarlık yaptığı dönem içinde (324-337) kentte büyük bir imar faaliyetini gerçekleştirirken, Septimius Severus Suru'nun bir hayli dışında ve kent gibi kendi adıyla anılacak olan kara surlarını yaptırdı (bak. Constantinus Suru).

Günümüzde hiçbir kalıntısı bulunmayan bu eski surların yanısıra, bugün İstanbul'un surları dendiğinde söz konusu olan surlar genellikle a) Haliç surları, b) Marmara surları, c) kara surları şeklindeki başlıklar altında incelenmektedir.

bebiyle çoğu kez isimleri karıştırmışlardır. Kara tarafındaki sur üzerinde, erken döneme ait olarak, Trakya Kapısı, Bakırcılar Kapısı (Halkoprataia) ve Tzikalareia kapıları bilinir. Araştırmacılar sarayın bu sur üzerinde bulunan ve ilk giriş kapısı olan Bâb-ı Hümayun'un bu kapılardan biri olduğunu ileri sürerler.

Osmanlı döneminde, kara tarafındaki sur üzerinde ana kapılar ve aralarında ihtiyaç için açılmış küçük "koltuk kapılar" vardır. Bunlar sahilde Cankurtaran Meydanı'na açılan ilk kapıdan başlamak üzere Otluk Kapısı, koltuk kapısı (bugünkü Milli Eğitim Basımevi'ne açılır), Bâb-ı Hümayun, koltuk kapısı (kaynaklarda cenazelerin çıkarıldığı Meyit Kapısı olarak geçer), Soğukçeşme Kapısı, koltuk kapısı (Sokollu Kapısı), koltuk kapısı (Telgrafhane girişi, Damat İbrahim Paşa'nın kendisi için açtırdığı kapı), Demir Kapı. (Deniz surları üzerindeki kapılar için bak. surlar.) Sur-ı Sultani üzerindeki Osmanlı yapıları da Sirkeci önünden başlamak üzere şöyle sıralanır:

Yalı Köşkü(-v), Sepetçiler Kasrı(->), Sinan Paşa Köşkü(->), Harap veya Arap Köşkü (surdaki bir Bizans burcu üzerine yapılmıştır; bugün sur duvarına açılmış iki penceresi bulunan çok harap haldeki köşk hakkında fazla bir bilgi yoktur).

Bibi. Mortmann, *Esquisse*; Millingen, *Walk*; M. Raif, *Topkapı Sarayı Hümayunu ve Parkının Tarihi*, İst., 1332; Janin, *Constantinople byzantine*; Dirimtekin, *Marmara Surları*; El-dem, *Köşkler ve Kasırlar*-, Müller-

SURİYE HANEDANI

bak. ISAURIA HANEDANI

surlar

Bugünkü istanbul surları, daha sonraki dönemlerde çeşitli onarımlar geçirmiş olan Bizans surlarıdır ve esas olarak Teodosi-os Surları olarak bilinir. Bununla birlikte, kentin tarihinde tarihsel evrimi içinde çeşitli surlar inşa edilmiştir. Bunlardan, tarihi yarımadaadakilere: 1) Bizas Surları, 2) Sep-timius Severus Surları 3) Constantinus Surları(-+), 4) Teodosios Surları, 5) Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Surları Sultani'dir(->).

Adı geçen surların yanısıra, Konstantini-nopolis'in karşısında (Halic'in kuzey yakasında, Boğaziçi ile Haliç arasındaki burunda) sonraları Latin kolonilerinin yerleştirildikleri yöreyi çevreleyen Galata surlarını da İstanbul surlarından saymak gerekir (bak. Galata; Galata Kulesi). Bütün bunlardan başka, Karadeniz ile Marmara arasındaki Anastasios Surları(-+) da kentin savunulması için yapılmış bir duvardır.

tik Surlar

Kentin en eski surları, antik Bizantion'u(-+) çevreleyen ve bugünkü verilere göre hakkında çok kesin bilgilerin bulunmadığı, sadece çeşitli bulgularla kestirilebilen, bu nedenle de çeşitli uzmanlar tarafından bazı noktaları tartışmalı olan kent duvarlarıdır. (Aynı yerde daha önce kurulmuş olan Li-gos'u çevreleyen duvarların bulunduğu genellikle kabul edilirse de arkaik döneme ait bu surlardan günümüze hiçbir iz kalmamıştır.)

Bizantion (Bizas) Surları: Trakyalı ilkel toplulukların yaşamış oldukları tepeye (bazı kaynaklarda Akropolis Tepesi, bugünkü Topkapı Sarayı'nın bulunduğu tepe ya da başka bir adlandırmayla Saraybur-nu Tepesi) gelerek yerleşen Megaralı Dor-

Gaspare

Fossati'nin

1852'de

hazırladığı

albümde Surları

Sultani'nin,

Bâb-ı

Hümayun

girişinin

solunda
Soğukçeşme
Sokağı
boyunca
uzanan
bölümü.
1866'da çıkan
bir yangında
Bâb-ı
Hümayun'un
üzerindeki

odalarla, girişin

arkasında
sağda görünen
Hazine-i
Celile-i Maliye
binası ortadan
kalkmıştır.
Gaspere Fossati,
Die Hagia Sophia,
Dortmund, 1980

ların inşa ettikleri Akropolis ve onun etrafındaki küçük site, daha sonraları bu topluluğun başındaki kişiye atfedilen adla anılacaktı (bak. Bizas; Bizantion; mitolojide istanbul; Haliç).

Bu küçük kenti çevreleyen bir surun bulunduğu, onun temellerine ait olduğu sanılan bazı kazı bulgularından anlaşılmaktadır ya da tahmin edilmektedir. Bu surların bir bölümünün daha sonraki çağlarda yapılacak Topkapı Sarayı'nın batı duvarına (Sur-ı Sultani) tekabül ettiği yolundaki görüş genel bir kabul görmüştür. Kentin Hristiyanlık döneminde Angulus Ayios Demetrios adıyla anılacak olan bugünkü Sarayburnu'nun doğal hali şimdi olduğundan daha sivriydi, burnun Haliç tarafına rastlayan batı kesimi günümüzdeki Sirkeci Meydanı ile Bahçekapı mevki ve doğusu Eminönü Alanı'na kadar denizdi; bu alan burnun batısında küçük bir koy oluşturmaktaydı, deniz çizgisi şimdiki 5 m kotundan geçmekteydi, denizin sonradan doldurulmasıyla koy küçüldü, karadan alan kazanıldı. Antik Bizantion'un ilk surları, burnun hemen batısından (sonraki Bizans adlarıyla Eugenios [Kentanorion] Burcu

ya da Eugenios Kapısı'nın, Osmanlılarca yapılan Yalı Köşkü Kapısı'nın güneyinden) başlıyor, güneye doğru tepe yamacından çıkıyor, Osmanlı dönemi adlandırmasıyla Bâbîâli(->) ile Zeynep Sultan Camii ve Sıbyan Mektebi(~») civarından (Bizans'ta bakırcılardan!->) dolayı bu yöre Halkoprateia adını alıyordu) geçip Ayasof-ya Meydam'nd.an, Divanyolu'nun(-0 başladığı noktadan (Milion Taşı[->]) doğuya kıvrılıyor, bu kez tepenin güney yamacını izleyerek, bugünkü Cankurtaran'da, eski Gülhane Hastanesi (Bizans röperleriyle

Topoi[->D ile adım Mangana Sarayı(->) ve Mangana Manastırından alan mahallenin güneyindeki Arkadiania(-») arasından, şimdiki Ahırkapı Feneri'nin kuzeyinde, Değir-menkapı denilen mevkide denize kavuşuyordu.

İptidai nitelikli bu surlar, kara surları olup deniz tarafındaki bölümü, şiddetli dalgalan kesmek için oluşturulmuş taş yığması görünümündeydi. Öte yandan, Kse-nefon, sözünü ettiğimiz Bizas (ya da Bizantion) surlarından başka, bir de salt Ak-ropolis'i kuşatan Akropolis Surları'ndan söz eder.

Antik Bizantion'u çevreleyen ve tarihi kentin ilk oluşumuna kadar uzanan bu surların, kentin önemli ölçüde yeniden kurulduğu I. Constantinus(-0 zamanına (324-337) kadar devam ettiği konusunda bir yanlışlık vardır. Kimliği bilinmeyen, bu nedenle de Pseudo-Kodinos diye adlandırılan yazarın kitabı bu savdadır. Ne var ki, kenti MÖ 479'da fetheden Pausanios'un yeniden inşa faaliyeti sırasında surların da yeniden yapılarak tahkim edilmiş olduğu, araştırmacı Ducange'ın bazı metinlerinde dile getirilmekte ve Pausanios, Bizans'ın bellibaşlı kurucularından biri olarak gösterilmektedir.

Kentin ve surlarının diğer bir mimarı da Leon'dur. Makedonyalı Büyük İskender'in babası II. Filip MÖ 340'ta kenti kuşattığında Bizantion'un savunmasına kumanda eden Leon, surları mezar taşlarıyla restore edip sağlamlaştırdı ve bu nedenle tamir gören bölümlerden birisine, "mezar" sözcüğüyle (eski Yunancada "tumbos", La-tince "tumba") ilintili olarak "timbosine" adı verildi.

Septimius Severus Suru: Roma İmparatoru Septimius Severus(-0 siyasi rakiplerinden Perscennius Niger'i desteklediği için cezalandırmak amacıyla uzun bir kuşatmadan sonra Bizantion'u ele geçirdiğinde (196) kendisine karşı üç yıl boyunca direnen kenti yaktırıp yıktırırken, bu arada surları da -tarihçilerin deyişiyle- "kökünden kazıdı", ama daha sonra kenti yeniden inşa hareketine girişti. Bu kapsamda, eski surların dışında yeni bir sur yaptırdı. Bu sur, Haliç'in Sarayburnu ucundaki koyun batısından, bugünkü Yeni Cami civarından başlayıp, güneye doğru tepeye, 55 m kotuna kadar çıkıyor, daha sonra Constanti-nus'un yaptıracığı Constantinus Foru-

Kara surlarının Haliç surlarıyla birleştiği Ayvansaray kesiminden bir görünüm.

Haliç Surları

II. Teodosios'un 439'da inşa ettirdiği kara suru, Blahernai-Tekfur Sarayı-Anemas Zindanı'nı içine alan küçük yerleşim sitesini çevreleyen 14. bölge surlarıyla birleştirilerek -ve bu surları Halic'e bağlamak için-Pteron Suru yapılmıştır. Kara surları tamamlandıktan sonra, Constantinus zamanında inşa edilmiş olan deniz surlarını da gerek Haliç, gerekse Marmara kıyılarında tamamlamak zorunluluğu doğmuştu. Bir tarihçeye dayanan sava göre Constantinus Suru ile 14. bölgenin Ayios Demetrios Ka-nabos Kilisesi önündeki kuzeybatı ucu birleştirildi. Blahernai'nin (Ayvansaray) deniz kıyısındaki aşağı kısımları sur dışında kalmıştı. 626'daki Avar kuşatmasında, Avar-lar teknelerini karadan taşıyarak denize indirdiklerinde, bu korunmasız yöreyi işgal etmişler, kiliseleri ve çeşitli binaları yakıp yıkmışlardı; o sırada imparator olan Herak-leios tarafından kuşatma bertaraf edildikten sonra kara surlarının en kuzey ucunu oluşturan Pteron Suru ile Ayios Demetrios Kilisesi arasına deniz surları yapıldı. (Bir başka görüşe göre Avar istilasına kadar Haliç'te yeni sur yapılmamıştı surların tamamlanması bu kuşatmadan sonradır.) Kara surunun kuzey ucunda Herakleios'un yaptırdığı surun önüne daha sonra (813'te) V. Leon (ya da tarihteki adıyla Ermeni Leon) ikinci bir tahkimat suru inşa ettirecek, nihayet Teofilos ek bir surla bu bölümü tamamlayacaktı.

20 yy'in başından bir kartpostalda Silivri Kapısı.

M. Eken,

Kartpostallarda İstanbul, İst., 1992

Haliç surları ise Bizans döneminde, İmparator III. Tiberios (hd 698-705), II. Anastasios (hd 713-715), II. Mihael Komnenos ile oğlu Teofilos'un hükümdarlık yıllarında (820-842 arası) onarıldı. Bu son yapılan onarım çalışmaları geniş çaplı olduğundan, Haliç surlarını Teofilos Surları diye anan bazı Bizans uzmanlarına da rastlanır. Bu arada, depremden yıkılmış olan Kentena-rios Burcu da (Eugenios Burcu) yapıldı ve Halic'in ağzından zincirin güneydeki ucu buraya raptedildi. (Kuzey ucu ise Ga-lata'daki Kastellion'a[->] bağlıydı.) Taht 1259'da Paleologos ailesine geçtiğinde, VI-II. Mihael Paleologos(->) zamanında (1259-

SURLAR

76

77

SURLAR

da, Porte Basilique, Porte Imperiale, Porte St. Jean Baptiste diye geçmektedir. Türk-
çede Balat Kapısı olarak yerleşmiştir.) 5-Kinegion Kapısı veya
Küngoz Kapısı (İtalyan kaynaklarında Porta del Chinico), ayrıca
kapının Quinigos, Gynegion, Künfoz gibi isimleri kaydedilmiştir. 6-
Basileos Kapısı, Basilike Kapısı (imparatorluk Kapısı), 7- Porta
Diplofaros, 8- Porta Faros, Porta Fenari ya da Fener Kapısı, 9- Petri
Kapısı, Porta Petrion, Porta Sidera, Pili Petri-ou, 10- Profitu
Prodoromu Kilisesi Kapısı, 11- Yeni Ayakapı (I. Süleyman
zamanında [1520-1566] açılmıştır), 12-Ayios Teodo-sios Kapısı,
Porta Deksiokratis veya Aya

/PfiliüÖil

YED İKİLE JT,

KAPISİVVYEDIKULE fA

YALDIZLI j^Â

Km fMâ

Surlar

istanbul Ansiklopedisi

1282) Haliç surları yükseltildi. VI. İoan-nes Kantakuzenos(->) döneminde (1347-
1354) Haliç surları yeniden tamir gördü. Haliç tarafındaki surların
Bizanslılar tarafından son onarımı son Osmanlı kuşatmasının (1453)
hemen öncesine rastlar.

Haliç surlarının, kara surlarının kuzey ucunu oluşturan Pteron Suru'nun bitiminden,
Sarayburnu'ndaki Ayia Barbara Ka-pısı'na (Topkapı) kadar olan
uzunluğunu Feridun Dirimtekin 1934 *Şehir Rehbe*-n'ndeki ölçekle
5.420 m olarak hesaplamıştır. Bu surlarda 123 burç görülmektedir. II.
Süleyman'ın emriyle 1563'te yapılan ölçümde Haliç surlarının
üzerinde 172 burcun bulunduğu, 32'si kapalı olmak üzere 44 kapının
yer aldığı belirtilmekte, uzunluk 16.869 arşın olarak verilmektedir.
Bu-ondelmonti'ye göre ise Haliç surlarında 14 kapı ve 110 burç
bulunmaktaydı. Evliya Çelebi ise Ayvansaray ile Çıfıtkağı arasında
6.500 adım saymıştır.

Narlıkapı
civarındaki
surlar.
F. Dirimtekin,
Fetihden Önce
Marmara Surları,
ist, 1953

Haliç burçlarının başlangıç noktası kabul edilen kuzey ucuyla Topkapı arasındaki kapılar şunlardır: 1) Ksiloporta veya Di-deban Kapısı ya da Eyyub el-Ensari Kapısı, 2) Kliomenes Kapısı, Büyük Saray ya da Ayvansaray Kapısı, Venedik haritalarında Porta di Fiume, Almanca bazı kaynaklarda ise Tier Pallastes Thor (Hayvan Sarayı Kapısı) diye geçer. 3) Ayia Anastasia Kapısı ya da Atik Mustafa Paşa Kapısı, 4- Ayi-os İoannes Kapısı (Fransızca kaynaklar- Kapısı, 13- Porta İspigas ya da Cibali Kapısı, 14- Tüfenkhane Kapısı (Osmanlılar tarafından II. Mehmed zamanında açılmıştır), 15- Porta Platea, Porta tes Plateas veya Unkapanı Kapısı, 16- Ayazma Kapısı ya da Porta Agisma 17- Porta Drangariu veya Odun Kapısı, 18- Zindankapı ya da Yemiş iskelesi Kapısı, 19- Perama Kapısı, Porta Perametes, Balıkpazarı Kapısı (italyanca Porta Pisceria), 20- Yeni Cami Kapısı veya Latin kolonilerinin diliyle San Mar-co Kapısı, Pili tou Neoris, 21- Porta Ne-orion, Porta Oraia, Bahçekapı veya Yahudi Mahallesi orada olduğundan Şuhut Kapısı (Çıfıtkapı), 22- Venedik haritalarında Porta Veteris Rectoris, Porta Bönü (Sirkeci), 23- Yalı Köşkü Kapısı (II. Mehmed döneminde açılmıştır), 24- Eugenios (Kente-narios) Kapısı, 25- Uğrakkapı (Osmanlı dönemine ait).

Marmara Surları

Konstantinopolis'in deniz surlarının diğer bölümünü Marmara (Propondite) kıyısında inşa edilmiş surlar oluşturur. Bunlar Ayia Barbara Kapısı (Topkapı) ile Teodo-sios kara surlarının güneydeki bitiş noktası (Yedikule'nin güneyi) arasındaki surlardır. Uzunluğu 8,5 km kadardır (Yeni-kapı'da 1,1 km kadar iç liman suru vardı), duvarların yüksekliği 12-15 m arasında değişir, burçları ise 20 m'dir. 188 burcu ve 20'ye yakın önemli, toplam 36 kapısı saptanmış olan bu surlar, 1871-1872'de Marmara kıyısından demiryolu geçirilirken tam sekiz yerinden yıkılarak kesilmiş, duvarları, burçları, kapılarıyla surlar tahrip edilmiştir.

Marmara surlarının ilkinin Bizantion surlarına giren, deniz kıyısındaki taş yığması set olduğu kabul edilir. Bu setin o dönemde, kuzeyde Akropolis İskeleyi'nden, güneyde daha sonra yapılacak olan deniz feneri ile Mangana Sarayı arasındaki bir noktaya kadar uzandığı sanılmaktadır.

Büyük Constantinus, kara surlarım yaptırdıktan sonra, Marmara surlarının kara surlarıyla birleştirilmesi için inşaata başladı ve Samatya'nın doğusuna düşen o zamanki Teotokos ta Triantafillu-Rabdos Kilisesi'ne kadar deniz surları tamamlandı. Bu surlar depremde hasar görünce Ar-kadios zamanında (395-408) tamir edildi. II. Teodosios yeni surları 439'da yaptırdı,

-<>~.~ ~

Marmara surları da yeni kara surunun güneydeki bitim noktasına dek uzatıldı, ama 447 depreminden sonra I. Leon (hd 457-474) tarafından onarıldı. II.

Tiberios (698-705), II. Leon(-0 (717-741), II. Miha-el (820-829) ve özellikle oğlu Teofilos (829-842) dönemlerinde deniz surları onarıldı. Özellikle Teofilos Halic'in ağzındaki zincirin dışında kalan, ve Arapların denizden gelecek hücumlarına karşı zayıf olan Marmara surlarını tahkim etmek için Eugenia Kapısı ile deniz feneri arasındaki surları yıktırarak yerine daha yüksek ve sağlam surlar yaptırdı; bu surların Manganai Mahallesi'ne rastlayan kısımları daha sonra ünlü komutanlardan Kayser Bardas(->) tarafından (III. Miha-el'in hükümdarlık döneminde) tamir ve tahkim edildi. Marmara surları şiddetli bir kasırgada hasar görünce, I. Basileios(->) zamanında (867-886) tekrar onarıldı, I. Aleksios Komnenos(-0 (hd 1081-1118) Mangana önündeki surları deniz çizgisine dek genişletti, Surlar Bizans'ta daha sonra I. Manuel Komnenos(->) (hd 1143-1180, VIII. Mihael Paleologos (hd 1259-1282) ve III. Andronikos (hd 1282-1328) tarafından tamir ettirildi.

Zamanla surların eskimesi ve onanma ihtiyaç göstermesi dışında, meydana gelen depremlemlerin de yıkıcı etkileri vardı. Marmara surları için tahrip edici sürekli faktör deniz dalgalarıydı, özellikle lodos fırtınalarının yarattığı dalgalar surları yıpratmaktaydı, deniz kıyısının tamamının kayalık olmaması, çoğu kesimin alüvyal doğal dolgu üzerinde yer alması, zamanla denizin getirdiği malzemeyle kıyı şeridi genişledikçe, surları yeniden kıyı çizgisine çekmek denizin doldurduğu sonradan eklenmiş kara parçalarını dışarıda bırakmamak gerekiyordu, bu da sık sık inşa hareketlerine yol açtığı gibi, zeminin zayıflığı surlarda çeşitli anomalilere ve yıkılmalara neden oluyor, fırtınalı havaların etkisi de burada daha çok hissediliyordu. Dalgalara karşı büyük kaya blokları, hattâ çeşitli binalardan önceden kullanılmış iri mermer parçalan barikat olarak ya da surların temellerinde, alt kısımlarında bir sağlamlık ögesi olarak değerlendirilmekte, üst kısımlar ise daha hafif ve zayıf taş malzemeden oluşmaktaydı.

Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar Marmara sahil surları üzerindeki başlıca kapılar şunlardır:

- 1- Ayia Barbara Kapısı, Osmanlılarda yerleştirilen toplardan ötürü Top Kapısı (kısaca Topkapı) adını aldı, bu isim daha sonra oraya yapılan bir sahil saraya, onun yanmasından sonra da asıl saraya (Saray-ı Cedid-i Amire'ye) mal olacaktı. 2- Değirmen Kapısı (Osmanlı döneminde açılmıştır), 3- Demirkapı (Osmanlılarca açılmış örölü bir eski Bizans kapısı, muhtemelen Mangana kapılarından biridir), 4- Ayios Yeoryios (Aya Yorgi) Kapısı, 5- Mangana Kapısı (ya da Mangana Sarayı Kapısı), 6-Ayia Maria Hodegetria Manastırı Kapısı (burası ile Ahırkapı Feneri yakınındaki Balıkhane Kapısı arasına dek bir dizi örölü Bizans kapısı bulunmaktadır), 7- Balıkha-

l_eş îviûrs;- byzantins, Siafnböu!, ConstantmdpleV

20. yy'ın başından bir kartpostalda kara surları. *Nuri Akbayar koleksiyonu*

ne Kapısı (Bizans'taki adı bugün bilinmemektedir), 8- Ahır Kapısı (bugün Ahırkapı) (Bizans'taki adı bilinmemektedir, hem Bizans'ta, hem Osmanlılarda bu yörede ahırlar bulunmaktaydı), 9- Bukoleon Sarayı Kapısı (imparatorluk sarayının önemli kapılarından biriyken, gene Bizans döneminde önemsizleşmiştir), 10- Bukoleon Sarayı imparatorluk kapısı (sarayla irtibatlı diğer bir kapıydı), 11- Porta Leonis (Aslanlar Kapısı), Porta Lione de la riva (Bizans'taki adın kapının önündeki aslan [le-on] heykellerinden alıyordu, Osmanlı döneminde kapı zamanla Çatladıkapi diye adlandırılır oldu), 12- Küçük Ayasofya Kapısı, 13- Sofla Kapısı (sonradan dolan limanın kapısıydı, Osmanlılarda Kadırga Limanı Kapısı oldu), 14- Kontoskalion Kapısı (Kumkapı), 15- Blanga veya Vlanga Kapısı (Osmanlılarda Yeni Langa Kapısı, nihayet Yeni Kapı), 16- Davutpaşa Kapısı, 17- Psamathia (Samatya) Kapısı, 18- Ayios Ioannes Studios Kapısı veya Narlı Kapı, 19-Sahil surlarının Yedikule köşesi yakınındaki Mermer Kule'nin batısındaki bir poterne (Ayios Hoistos Poternes, Türkçede Mermer Kule Kapısı veya Debbağkapı) deniz surlarının güneydeki sonuncu kapısıydı.

Görüldüğü gibi, deniz kıyısı surlarının hem kuzeyde Haliç'te, hem de güneyde Marmara'da tam olduğu dönemlerdeki bu kapıların pek çoğu bugün mevcut değilse de tamamına yakın kısmının Türkçe isimleri yaşamakta ve bu sözcükler bulundukları semte, yöreye ya da mevkiye adlarını vermektedirler.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*; Dirimtekin, *Haliç Surları*; Dirimtekin, *Marmara Surları*; Millingen, *Walh*; Müller-Wiener, *Bildlexikon*; Misn, *Topetrion-Kefalidou*, İst., 1938.

istanbul

Kara Surları

Yoğun bir hazırlık döneminden sonra, muhtemelen II. Teodosios'un hükümdarlığının (408-450) henüz ilk yıllarında istanbul'u bugün de batıdan kuşatan ve ayak-

ta duran kara surlarının inşaatına başlanmıştır. Kesin başlama tarihi bilinmemekle beraber 413'te kanunla, tamamlanmış olan sur kulelerinin kullanımına ilişkin bir düzenleme getirilmektedir. Buna göre kuleler bulundukları arazinin sahiplerine sunulmaktadır, fakat gerekli hallerde ve savaş durumunda bütünüyle askeri yönetime terk edilecektir. Bu belge ışığında kara surları burçlarının inşaatının 413'te oldukça ileri bir aşamaya gelmiş olduğu veya tamamlandığı kabul edilmektedir. Plan düzeni, yapı malzemesi, yapım tekniği açılarından ilk bakışta esas sur duvarına göre değişik bir görünüm sunan ön surun daha farklı bir inşaat aşamasının ürünü olduğu kesindir; yapım alanının etkin örgütlenmesi, önce esas sur duvarının tamamlanmasını öngörmüş

olmalıdır. A. M. Schneider'in tespitlerine göre ön surdan ilk olarak, 423/4-427/8 yılları arasına tarih-lenebilen *Notitia Urbis Constantinopolitanae* söz etmektedir. Dolayısıyla ön surun yapımı bu tarihlerde bitmiş olmalıdır. Doğal engel olan Marmara ve Haliç kıyılarında istanbul surlarının burçlarla donatılmış tek sıralı bir savunma duvarından oluşmasına karşılık kara tarafında, üçlü bir engelleme tasarlanmıştır. Bir esas duvar (me-ga teichos), ön sur (mikron teichos, exo te-ichos) ve bir hendek (taphros) (hedeğin ilk tasarıma ait olduğu kesin değildir) ile aralarında kalan alanlardan meydana gelen engelleme, düşmanı mümkün olduğu kadar uzakta tutmaya çalışmaktan başka değişik seviyelerden yoğun atışlarla uzak ve yakın menzildeki düşmanı etkili ateş altına alabiliyordu, istanbul kara surları tasarımının yakın modellerinin antik dönem öncesi Anadolu ve Mezopotamya'nın bazı kent surlarında bulunduğu işaret edilmektedir.

Esas sur, yaklaşık 4,80 m genişlikte, gene yaklaşık 11-14 m yüksekliktedir. 50-75 m aralarla dizilmiş burçlarla donatılmıştır. Uzak görünüşte surlara çok renklilik ka-

SURLAR

78

79

SURLAR

zandıran, 5 sıralı tuğla şeritlerin çok sıralı taş örgülerle yaptığı almaşık düzendir. İçi horasanharıcı ve iri moloz taş bir dolgu olan duvarın iki cidarı kesme taşlardan oluşmaktadır. Tuğla sıralar bütün duvar kalınlığını kesintisiz geçerek birer hatıl işlevi görmektedir. Burçlar yaklaşık yarım bir kat kadar esas duvardan daha yüksektirler. Şehir içi tarafında açık ve iki kollu merdivenler duvar üzerine yükselmeyi sağlamaktadır. Ayrı merdivenler duvar seğirdim seviyesinden burç platformuna çıkış vermektedir. Burç zemin katma şehir içinden giriş bulunmaktadır. Esas atış katma ise seğirdim düzleminden dolaysız girilmektedir. Burç içinde düşey bağlantıya yer verilmemiştir, ancak bazı ortaçağ yenilemelerinde orta kat ile üst kat arasında içten bağlantı vardır. Bazı burçların yan kapıları şehir içi ile ön sur arasında zemin katta ilişki kurmaktadır. Bunun dışında iki duvar arasında asıl bağlantı sur kapılan yoluylaadır. Burç biçimi çokgen veya dörtgendir. Genel olarak çokgenler, arazinin sur doğrultusunda kırılmalar yapılmasını gerektirdiği noktalarda kullanılmıştır. Dörtgen kuleler yaklaşık 10,23-10,80x9,50-10,15 m boyutlardadır, çokgen kule kenarları ise yaklaşık 4,40 m'dir. iki duvar arası mesafe yaklaşık 13,50 m'dir. Ön sur, mimari tasarım bakımından esas sura benzerlik gösterir. Yaklaşık 3,85 m genişliğindeki duvar burçlarla

donanımlıdır. Ön sur duvarı iki katil planlanmış; alt kat atış mazgalları ile donatılmıştır. Seğirdim dendanlar tarafından korunmaktadır. İki esas sur burcu arasına bir tane ön sur burcu rastlamaktadır. Biçimleri dörtgen ve "U" olarak düzenlenmiştir. Bazı burçların yan kapıları ön sur ile hendek arasında bağlantı sağlamaktadır. Burçlar da iki katlı planlanmıştır. Zemin kat seviye yükseltici alt yapıdır. Ön sur ile hendek çukuru arasında yaklaşık 14 m derinlikte bir alan bulunmaktadır; bunun önündeki 17,50 m genişliğindeki hendek dendanlarla donatılmıştır.

Kara surları üzerindeki kapılar, anayolların şehir dışına çıkış noktalarında düzenlenmiştir. Esas sur kapısı, tek açıklıklı, kemerli, yüksek bir geçittir. İki yandan iki burç arasına alınarak kapı önünde sıkışık bir alan yaratılmış ve burçlar tarafından korumaya alınmıştır. İki burç arasında kalan sur perde duvarı, surun taş-tuğla örgüsünün tersine yalnız çok iri kum taşı bloklarla yapılmış ve kapı kemerinde de aynı malzeme kullanılmıştır. Şehir içi tarafında çift kollu merdivenler kapı üstüne çabuk çıkış sağlamak ve kapı önüne gelen düşmana karşı yoğun savunma yapma imkânı vermektedir. Kapı geçidi mermer söveler arasına alınan ahşap kapı kanatlarıyla geceleri ve savaş anında denetlenebilmekteydi. Tek açıklıklı ön sur kapısı da aynı eksen üzerinde düzenlenmiştir. Esas kapı burçlarının kapsadığı genişlikle eşit boyutta bir prizma olarak ön sur doğrultusundan dışarı taşmaktadır. Ön sur geçidinin 5. yy'daki durumu Mevlevihane Kapısı'nda bir ölçüde korunmuştur. Kapı kanatları mermer söveler içine alınmıştır; lento üzerindeki dört tuğla kemer, kapı tonozunu

yansıtmaktadır. Ön surun arkasındaki merdivenler, kapı prizmasının üstüne çıkış vermektedir. Sur kapısından çıkan yolu bugün şehir dışına bağlayan Osmanlı dönemi taş köprüleri yerine, antik sur önünde, savunma süresinde sökülen ahşap köprüler düzenlenmiş olmalıdır. Hendekler arazi topografyasına uyumlu olarak yükselen veya düşen seviyelerde hazırlanmıştır. Düşüş noktalarında yer alan ara duvarlar hendeği bölmelere ayırmaktadır. Bu bölümlenme ve bulunan bazı su kanalları, hendeklerin savaş dönemlerinde su ile doldurulmuş olabilecekleri düşüncesini yaratmıştır. Konu tartışmalıdır, görüş birliği yoktur ve ancak günümüzdeki araştırmalar konuyu aydınlayabilecektir. Yayınlarda burçların numaralandırılması, güneyde, Marmara tarafından başlamaktadır. Mermer Kule(-0, Marmara surlarının 1. kulesi, sahil yolunun kara tarafındaki burç ise kara surlarının 1. kulesidir. Bugün kara surlarında 96 kule tespit edilebilmektedir.

Kara surlarının kapıları günümüzde aldıkları isimlerle ve eski adlarıyla Marmara tarafından başlayarak sırasıyla şunlardır: Altın Kapı(->) veya Yıldızlı Kapı (Porta Au-era), Belgrad Kapısı (Ksilokerkos Kapısı), Silivri Kapısı (Pege Kapısı), Kalagru Kapısı (Porta tou Kalagru), Mevlevihane Kapısı (Rhesium Kapısı), Top Kapısı (Roma-nos

Kapısı), Sulukule Kapısı (Pempton Kapısı), Edirne Kapısı (Harisius Kapısı veya Andrinopolis Kapısı), Porta Regia, Eğrika-pı, Blahernai Kapısı. Bunların bir bölümü Yunanistan ve Tuna boylarına uzanan askeri yollar üzerinde, diğerleri ise şehre yakın yerleşmelere uzanmakta idi. Ayrıca iki sur arasında ve hendek önünde irtibatı sağlayan askeri amaçlı kapılar veya tali kapılar bulunmaktadır. Altın Kapı, Roma ve Bizans döneminde günlük ulaşım kapalı, -yalnız imparator törenlerine özgü, ancak zaman zaman kullanılan bir kapı idi. Tali kapılar veya "askeri kapılar", Marmara Denizi tarafında 1. burç yanında, 30-31. burçlar arasında, 39-40. burçlar arasında ve 59-60. burçlar arasında olmak üzere dört tanedir. Özellikle esas sur burçları, İstanbul'u sık sık yoklayan depremlerin etkileriyle ya yıkılmış veya işlevini yapamayacak duruma gelmiştir. Kapsamlı yenilemeler kara surları bütünü içinde 5. yy görünümünü genel olarak değiştirmiştir. Ancak az sayıda burç ve daha şanslı olan perde duvarları, özgün düzenlemeyi ve örgüyü yansıta-bilmektedir. Buna rağmen 5. yy duvarlarının çok renkliliği ve tuğla bant ritmi yenilemelerde de devam ettirilmiştir.

Kara surlarının 96. burcundan sonra Tekfur Sarayı olarak anılan yapı yer almaktadır. 97, 98 ve 99 no'lu ön sur burçları da bu sarayın çevresinde yapıyla bütünleştirilmiştir. 99 no'lu burç ile 5. yy'a ait Teodosios duvar hattı sona ermekte ve bu noktadan sonra Constantinus Surları'nın dışında kalan Blahernai yerleşmesinin sur duvarlarıyla (Mumhane duvarı) (4. yy) bütünleştiği kabul edilmektedir. Eski Blahernai surlarının varlığı bu bölgede Teodosios Surları'nın yapımını gereksiz kılmıştır. Konstantinopolis kenti dışındaki Blahernai

yerleşmesini dört yandan çevreleyen duvar, Haliç kıyısının uzağında kaldığından, 5. yy duvarı kıyıda "pteron" diye anılan özel bir düzenleme getirmiştir.

Sultanahmet Meydanı'nın güney yamaçlarına yayılmış olan Bizans saray bölgesi, Komnenoslar döneminde (1081-1185) önemini kaybetmeye başlamıştır. I. Manuel Komnenos, Edirnekapı'nın kuzeyinde, Haliç'e inen yamaçta, Ayvansaray'a doğru yayılan Blahernai bölgesini yeni sarayı için seçmiş ve Eğrikapı semtinin doğusundaki terasa yerleştirdiği sarayının emniyetim eski Blahernai Surları'nın önüne eklediği yeni bir duvar ile sağlamıştır. "Manuel duvarı", Teodosios surlarının doğrultusuna göre şehir dışına doğru bir yay gibi taşırılmış ve sık yerleştirilmiş 13 güçlü burçla donatılmıştır. Orta kesiminde bugün Eğrikapı diye anılan bir kapı bulunmaktadır. Yüzyıllar boyunca her yenilemede Teodosios duvarlarının tuğla-taş örgüsünün genel karakterine uyulduğu gibi, Komnenos duvarı da bu özelliğe sahiptir. Ancak yakın görünümde çok renklilik, diğer yenilemelerdekinden de serbest bir yorumlamayla uygulanmıştır.

Kırmızı bantlardaki tuğla sırası sayısı yediye çıkarılmış, taş sıraları, ikinci kullanımdaki iri bloklardan oluşmuş ve taş bant yükseklikleri

değişken tutulmuştur. Özellikle şehir içi tarafında tespit edilebildiği gibi, Komnenos duvarında gizli tuğlalı duvar tekniği uygulanmıştır. Kuleler "U", çokgen ve dörtgen planlı ve iki katlıdır. Zemin kat, yükseltici alt yapı, birinci kat esas atış katıdır. Platform seviyesi ayrıca atışa hizmet etmiştir. Kat araları tonozludur, atış mazgalları derin nişli planlanmıştır. "Manuel duvarı"nı takip eden tonozlu, çok hücreli yapı, eski bir savunma duvarı kalıntısına batıdan yanaştırılmış olup günümüzde "Anemas Zindanları" şeklinde isimlendirilmekte ve Komnenos sarayları için bir alt yapı oluşturmaktadır. Hemen önünde II. İsaakios Angelos'un (hd 1185-1195) gene yükseltilmiş bir yapı olan köşkü yer almaktadır (bak. Anemas Zindanı ve Kulesi; Blahernai Sarayı).

Karmaşık bir görünümü olan son duvar kesiminin şehir içine bakan duvarı, Teodosios kara surlarının da en kuzey ucudur. Bu son duvar dilimi "Pteron" (bir tür siper) adını taşımaktadır ve 5. yy'da bir dil gibi Haliç kıyısına kadar uzanarak Blahernai surlarının dışında kalan savunmasız kıyı kesimini korumaya aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 626'da Avar kuşatması sırasında Haliç duvarının batı uçta eksik olduğunu kaynaklar belirtmektedir. Dolayısıyla bugün Haliç kıyısında 450 m kadar uzanan ve 13 burçluk bir duvarın Herakleios (hd 610-641) tarafından Avar kuşatmasının ardından Pteron'a bağlandığı kabul edilmektedir. Burçları bulunmayan ve düz arazideki Pteron'u korumak için V. Leon'un (hd 813-820) Pteron'un önüne çektiği ön duvar, daha eski bazı yapı kalıntılarıyla da bütünleşerek karmaşık bir doku yaratmıştır. Pteron'u burçlarla güçlendirmek için Teofilos (hd 829-842), tuğla örgülü üç kule eklemiştir.

Geç antik dönemin en gelişmiş savunma yapısı olan İstanbul kara surları, yaklaşık 1.000 yıl boyunca kuşatmalara başarılı bir direnç gösterebilmesini, Helenistik dönemden beri biriken askeri mimari bilgilerini özümleyen mimar ve yapı adamlarına borçludur. Nitekim Osmanlı ordusundan önce İstanbul'u zapt eden Latinler başarılarına Mannara surlarını aşarak ulaşmışlardır. Bizans en zayıf döneminde güçlü Osmanlı ordusuna iki ay dayanabildiyse bunu gene surların mükemmel tasarımına borçludur.

Bibi. F. Dirimtekin, "14. Mıntıka", *Fatih ve İstanbul*, S. 1 (1953), s. 193-222; ay, "Leş Mu-railles (d'Istanbul) de Constantinopolis", *Cor-si*, S. 12 (1965), s. 211-224; F. Krischen, *Die Landmauer von Konstantinopel L Zeichnerisc-he Wiederherstellung*, Berlin, 1938; K. Leh-mann-Haupt, *Archaeologisch-Epigraphisches aus Konstantinopel und Umgebung*, *BNJ*, 3, 1922, s. 103-119; C. Mango, "The Byzantine Inscriptions of Constantinople. A Bibliograp-hical Survey", *AJA*, S. 55 (1951), s. 52-66; ay, *Le developpement urbain de Constantinople (IV-VII siecles)*, Paris, 1985; Schneider-Meyer, *Landmauer*; Millingen, *Walls*; Müller-Wiener, *Bildlexikon*; P. Speck, "Der

Maurebau in 60 Tagen", *Studien zur Frühgeschichte Konstantinopels (MiscByzMonac. 14)*, Münih, 1973, s. 135-178; B. C. P. Tsangadas, *TheFortifications andDefense of Constantinople (EastEuro-pean Monographs 71)*, New York, 1980.

METİN AHUNBAY

Sur Onarımları

İstanbul kara surları II. Teodosios tarafından 413'teki ilk yapılaşlarından günümüze kadar çeşitli depremlerin yanı sıra bakımsızlık ve doğanın etkisiyle harap olduklarından onarılmaları gerekmiştir. Tamamlanmalarından kısa bir süre sonra, 447 depreminde 57 burcun birden hasar görmesi üzerine, "praefectus praetorio" Kons-tantinos tarafından kentin ve surların onarımına başlanmıştır. Kaynaklara göre, büyük bir hızla yürütülen onarım iki ayda tamamlanmıştır. Muhtemelen ilk yapıyla aynı örgü tekniği kullanıldığı için izleri kolay ayırt edilemeyen bu onarımla ilgili olarak Mevlevihane Kapısı'na yerleştirilen bir yazıt, Konstantinos adını taşımaktadır.

Surların 6. yy'daki depremlerden de zarar gördüğü ve kısmi onarımlara gidildiği bazı yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu kapsamda Mevlevihane Kapısı'ndaki İmparator II. İustinianos (hd 565-578) ve eşi So-fia'nın adının bulunduğu yazıt örnek verilebilir.

740 depremi İstanbul'da büyük hasara yol açmış, surlar da harap olmuştur. İmparator III. Leon (hd 717-741) sur onarımı için özel bir vergi koyarak fon oluşturmuş ve inşaatı tamamlatmıştır. Leon'un bu faaliyeti surlarda bulunan 11 yazıtla belgelenmektedir. Bugün kara surlarının büyük bir kesimi bu dönem yenilemelerinin izlerini taşımaktadır. Yoğun yenileme sonunda II. Teodosios örgüleri burçların ancak alt seviyelerinde ve beden duvarına yakın kesimlerinde kalabilmiştir. İmparator Teofilos döneminde (829-842) ise özellikle Haliç ve Marmara surlarının bakımına gidilmiştir; imparatorun adını taşıyan yazıtların çoğu bu duvarlar üzerindedir.

986 ve 987'deki ve 11. yy'daki depremlerde sur burçları yeniden zarar görmüş ve onarılmışlardır. İmparator II. Basileios (hd 976-1025) ve birlikte hüküm sürdüğü VIII. Konstantinos'un (hd 1025-1028) 1. ve 36. burçlardaki yazıtları bu depremlerden sonraki onarımlara ait olmalıdır. Üzerinde III. Romanos'un (hd 1028-1034) adının bulunduğu yazıtta göre 4. kule de bugünkü biçimini 11. yy'daki yenileme sırasında almıştır.

Tarihi kaynaklara göre, Komnenoslar döneminde (11-12. yy) kentin imarının bir parçası olarak surlar da onarılmıştır. Tarihi kaynaklar bu onarımlarla ilgili olarak, III. Aleksios'un adını taşıyan 1197 tarihli bir yazıtın Edirne Kapısı'na konulduğunu yazmaktadır.

1261'de kenti Latin işgalinden kurtaran VIII. Mihael Paleologos, surları yükseltmiş ve dendanları yenilemiştir. Kaynaklar II. Andronikos döneminde (1282-1328) surlarda kapsamlı onarımlar yapıldığını belirtmektedir. Daha sonra 1343-1344 depremi büyük zarara yol açmış; hasarlar derhal onarılmıştır. Bu onarım sırasında hendek kenarlarına insan boyunda mazgallar yapılmıştır. 1354'teki depremin neden olduğu hasarlar V. İoannes Paleologos'un (hd 1341-1391) çabalarıyla giderilmiştir. Kentin 15. yy'ın ilk çeyreğindeki yaşamı kuşatılma ve savaş tehdidi altında geçtiğinden, hendekler temizlenmiş, özellikle saldırıyı uzakta tutmakla görevli ön sur savunmaya hazır durumda bulundurulmuştur. Mevlevihane Kapısı'ndan denize kadarki ön sur burçlarında görülen çok sayıdaki Paleologoslar dönemi yazıtı bu onarım çalışmalarını yansıtmaktadır. İmparator VIII. İoannes'in (hd 1425-1448) adını taşıyan yazıtlar onarımların hemen hemen Osmanlıların 1453 kuşatmasına kadar sürdüğünü göstermektedir.

Kentin Osmanlılarca alınması sırasında ağır top ateşiyle yıkılan surlar kentin ilk kadısı Hızır Bey Çelebi(->) başkanlığında elden geçirilmiş ve onarılmıştır (1454). Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan bir belgeye göre (TSMA D. 11975), Hızır Bey' den surun Bali Kapı ile Topkapı arasındaki kısmının gediklerinin onarımı istenmiştir. Hızır Bey'in padişaha sunduğu rapora göre yükseklikleri 1-20 zira arasında değişen, toplam 342 zira (yaklaşık 240 m) uzunluğundaki harap duvar ve burç, bazen temelinden yenilenerek onarılmıştır.

Kara surlarının Osmanlılar döneminde maruz kaldıkları büyük sarsıntılardan ilki "küçük kıyamet" olarak anılan ve 45 gün süren 1509 depremidir. 49 kulenin zarar gördüğü bu felaketin neden olduğu hasarın onarımı için Mimarbaşı Ali bin Abdullah, mimar Bali ve Mahmud yönetiminde 8.000 işçi bir yıl çalışmıştır. Bu onarımla ilgili olarak 1510'da Silivri Kapısı ve Edirne Kapısı'na birer yazıt konulmuştur.

Silivri Kapısı'ndaki yazıtın yeri bugün boştur; Edirne Kapısı'ndaki ise kapının batı cephesinde, tuğla kemerin aynası içinde yer alan bir Arapça dörtlüktür.

17. yy'da, IV. Murad döneminde Sadrazam Bayram Paşa tarafından surlar onartılmış ve badana ettirilmiştir. Bu çalışmayla ilgili olarak IV. Murad adına hazırlanan 1635 tarihli bir yazıt Edirnekapı'nın şehir içi tarafına, geçidin güney yan duvarı üzerine yerleştirilmiştir.

1656'da Bozcaada ve Limni'yi alan Venedik donanmasının İstanbul'a kadar gelmesi tehlikesi karşısında Sadrazam Boy-nueğri Mehmed Paşa Marmara surlarını badanalattırmış, Ahırkapı ile Yedikule arasındaki surların üstüne yapılan evleri yık-tırmıştır.

Vakanüvis Raşid'e göre, 1690 depreminde sur kapılarından Topkapı ve 1719 depreminde kara surlarının Edirnekapı'da Mihrimah Sultan Camii karşısındaki bölümü ile Marmara surlarının Yedikule'den Ahırkapı'ya

kadar olan kısmının duvar ve burçları hasar görmüştür. Her iki depremin neden olduğu hasarların giderilmesi için büyük bir mali destekle III. Ahmed döneminde, 1722'de onarım çalışmaları başlatılmıştır. Yedikule, Ahırkapı ve Narlıkapı'da-ki onarım yazıtlarında, III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın adları geçmektedir.

İstanbul'un geçirdiği en ağır yer sarsıntılarından biri olan 1766 depreminde yıkılan beden duvarları ve üç kulenin onarımı için Hacı Mehmed Ağa görevlendirilmiştir. 1855'teki şiddetli depremde surlarda yer yer çatlaklar oluştuğuna *Tarih-i Cevdet*'le değinilmiştir. Surlara zarar veren son büyük deprem 1894'te olmuş ve bunu izleyerek onarım için keşifler yapılmıştır. Ancak 20. yy'ın başında Osmanlı Devle-ti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve onu izleyerek gelişen savaşlar nedeniyle bu onarımlar tam olarak gerçekleştirilememiş ve surlar harap bir durumda 1950'lere kadar gelmiştir. 500. fetih yıldönümü kutlamaları münasebetiyle Topkapı'da Ulubatlı Hasan burcu ve çevresi restore edilmiştir. 1956'da Vatan, Millet caddelerinin ve Marmara sahil yolunun açılışıyla kesilen ve harap durumda olan surlar onarılmıştır. Surun özellikle Edirnekapi'da-ki restorasyonu, harabe karakterine fazla müdahale edilmesi nedeniyle eleştirilmiştir. UNESCO tarafından "Dünya Mimari Mirası" listesine alınan İstanbul kentinin en önemli arkeolojik değerlerinden biri olan surların onarımı için İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 1980'lerin ikinci yarısında bir çalışma başlatılmıştır. Surların onarımı için TAÇ Vakfı ile bir anlaşma yapılmış ve ilk proje konusu olarak en harap durumdaki Belgrad Kapısı seçilmiştir. 1986'da hazırlanan projeyle 1987'de Belgrad Kapısı'nın rökonstrüksiyonuna gidilmiştir. Onu izleyerek Silivri Kapısı ve Mevlevihane Kapısı onarılmış, Ayvansaray'da V. Leon döneminde ön duvarın ve çevresinin onarımına başlanmıştır. Özellikle Belgrad Kapısı'nda, surun 5. yy'da olduğu gibi, tüm ayrıntılarıyla yeniden yapılmaya çalışılması arkeolojik bir yapı için kabul edilebilirlik sınırlarının çok üstüne çıkmıştır.

Belgrad Kapısı ile Silivri Kapısı arasındaki ön sur ve hendek duvarlarının da benzer şekilde tüm ayrıntılarıyla yeniden

ŞÜKRE ALAYI

81

SURURİ AİLESİ

yapılmaları, mesleki ve akademik çevrelerce eleştiriyle karşılanmıştır. Dönemin belediye başkanının adıyla anılan restorasyon ve rökonstrüksiyonlara

karşı gelişen tepkiler, belediye yönetiminin 1989'da değişmesinden sonra mevcut durumun en az müdahaleyle korunması ilkesinin benimsenmesini getirmiştir. Bu kez restorasyonların Yedikule bölgesinde, sahil yoluyla demiryolu arasındaki deri fabrikalarının yıkılması sonucu açığa çıkan harap durumdaki sur bölümünde, özgün nitelikte malzeme ve teknik kullanılarak yapılması ve esas olarak sağlamlaştırma temeline dayanan müdahaleler getirmesi istenmiştir. 1991'de 1. ile 6. kule arasında başlanan onarım çalışmalarının sonuçları ortaya çıkıp tartışılmadan, belediye yönetimi 1992' de yaptığı yeni ihaleler ile kara, Haliç ve Marmara surlarında çok sayıda yeni onarım başlatmıştır (bunlar kara surlarında: Yedikule-Belgrad Kapısı, Silivrikapı-Mev-lanakapı, Mevlanakapı-Millet Caddesi, Millet Caddesi-Vatan Caddesi, Vatan Caddesi-Edirnekapı, Edirnekapı-Eğrikapı, Eğrikapı-Ayvansaray; Haliç surlarında Ayakapı-Ba-lat; deniz surlarında Sarayburnu-Ahırkapı Feneri, Ahırkapı-Kumkapı, Samatya olmak üzere toplam on bir tanedir). Bu sayısal çoğalma beraberinde olumsuzlukları da getirmiştir.

Rölövesi tamamlanmadan, restorasyon projesi hazırlanmadan uygulamaya başlayanlar, yeterli denetim olmadan uygulama yapanlar, bu onarımları başlatan ve surların korunmasını amaçlayan korumacı yaklaşımı hedefinden saptırmıştır. 1994 yerel seçimlerinden sonra uygulamalar durmuştur.

Bibi. Ü. Alsaç, "Taç Vakfı ve Çalışmaları", *TAC Vakfı Yıllığı, İst.*, 1991, s. 211; M. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İst., 1963, s. 380-392; İnciciyan, *istanbul*, 3-10; Schneider-Meyer, *Landmauer*; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, s. 287-295; *Tarih-i Naima*, VI, 2702-2703; *İSTA*, DC (1968), 4923; Ş. Özler, "Şehrin Ziyneti Yedikule Surları", *Kent ve Yaşam*, S. 2, İst., 1992, s. 1417; M. 1. Tünay, "İstanbul'un Bizans Devri Kara Surlarında Osmanlı Onarımları", *TAC*, c. 2, S. 7, ist., 1987, s. 25-29

METİN AHUNBAY-ZEYNEP AHUNBAY

SURREALİYİ

Osmanlı döneminde her yıl ramazan ayından önce Mekke ve Medine'ye gönderilen para ve armağanların, saraydan çıkarılıp padişahın önünde düzenlenen bir törenden sonra uğurlanması. Son kez 1919' da yapıldı.

İstanbul'un alınmasından önce, I. Mehmed (Çelebi) döneminde (1413-1421) Bursa'da başlatılan bu gelenek, fetihten sonra, başkente özgü dini-resmi törenler arasında yer aldı. Kameri recep ayının 12. günü, havalar elvermezse izleyen günlerde gerçekleştirilen bu alayla, deve ve katırlara yüklenen armağanlar, surre görevlileri, muhafızlar ve hacı adaylarından oluşan kalabalık bir kabile ile gönderilirken 1870'e

doğru vapurla, 1890'dan sonra da trenle gönderilmeye başlanmasıyla İstanbul'daki alay da kameri 15 Şaban'a kaydırılmıştı.

"Para kesesi" anlamına gelen surre, içine belirli miktarlarda para konmuş çok sayıda keseyi ifade etmekteydi. Padişahlar, harçlık ve sadaka olarak Mekke ve Medine'nin en ileri gelen kişilerinden yoksullarına değin herkese dağıtılan surre yanında, Mat, kaftan, sof, kadife, yiyecek türünden armağanlar da göndermekteydiler. Bunların tümüne birden "surre-i hümayun", "surre-i şahane", "surre-i amme", "surre-i Rumiye" vb adlar da verilmekteydi. Abbasi halifelerinin başlattığı bu geleneği diğer İslam devletleri gibi Osmanlı Devleti de sürdürdü. II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'un fethinden sonraki yıllarda birkaç kez surre gönderdiği saptanmaktadır. II. Bayezid (hd 1481-1512) ise tahta çıktığı yıl 14.000 duka tutarında surre ihraç etti ve bu geleneği temelleştir-di. I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) "sadakat-ı Rumiye" denen surrenin tutarı 200.000 filori kadardı. L Selim'den başlayarak 400 yıl boyunca İstanbul'dan surre gönderilmesi ve bu münasebetle tören düzenlenmesi aksaksız sürdürüldü.

Surre ihracı ile surre alayı başlıbaşına bir organizasyon gerektirdiğinden sarayda ve şeyhülislamlıkta bu işe bakan görevliler, tutulan kayıtlar, ayrılan ödenekler söz konusuydu. Ayrıca, surre ihracından çok önce, İstanbul-Hicaz arasındaki eyaletlerin

Restorasyonu

yapılan Belgrad

Kapısı.

Ali Hikmet Varlık,

1994

valilerine hükümler yazılarak, surreyi karşılayıp uğurlamaları, yol güvenliğini sağlamaları istenirdi. İstanbul'daki tören hazırlıkları ise iki ay önceden başlardı. Alaydan bir gün önce protokolde yer alan kişilere tezkire ve davetiyeler yazılır; padişah Tophane Sarayı'nda ise alay için Kubbealtı veya Çinili Köşk'ün karşısındaki III. Mehmed Köşkü padişahın alayı izlemesi için hazırlanır, padişah yaz mevsimi münasebetiyle yazlık sarayında ise orada uygun bir yerde tören tertibatı alınır. Surre alayının tüm sorumluluğu darüssaade ağasındaydı.

12 Recep sabahı erkenden Tersane'den gönderilen bir çektiri Kireç (Sirkeci) İskeleyi'ne yanaşırdı. Diğer yandan defterdar, reisülküttab, nişancı efendiler, mevsime göre kürk, ferace, adi destar giyimli olarak saraya gelirlerdi. Darüssaade ağası odasında, Mekke şerifine gönderilecek mektup kaftan ağasına teslim edilir, kahve ve şerbet içilip buhur (tütsü) verilir, ayrıca gelenlere birer boyama ile yemeni dağıtılır;

bunu türlü yemeklerin ve meyvelerin ikram edildiği bir ziyafet izlerdi. Yemekten sonra, Kubbealtı'nın karşısına kurulan çadıra geçilip padişahın gelmesi beklenirdi. Atlı olarak Bâbüssaade'den çıkan padişah, atından inip Kubbealtı'na geçer ve nişancı sedirine oturur, bu sırada harem kapısından harem ağalarının omzunda surreler çadıra getirilirdi. Burada sayım, defter kontrolü ve mühürleme işleri tamamlandıktan sonra, darüssaade ağası, surre emini, sakabaşı Kubbealtı'na geçip yer öperler; Kuran'dan sureler ile "MevlicTin na't-ı nebevî bölümü okunur; bir şeyh de dua ederdi. Surreler ile hediyelerin tamamı "mahmil-i şerif" adı altında dişi bir deveye yüklenmiş olarak Kubbealtı önünde dolaştırılır, bu sırada padişahın huzurunda kürk giyen darüssaade ağası dışarı çıkıp devenin gümüş zincirini eline alarak iki kez dolaştırırdı. Bu ritüelin özel bir önemi vardı. Şayet padişah zinciri surre eminine vermesini işaret etmezse darüssaade ağası görevinden azledilmiş sayılır ve surre alayı ile Mekke'ye sürgüne gönderilirdi.

Surre alayının en gözde ögesi deve idi. Bu maksatla seçilen gösterişli iki dişi deve süslenip donatılırdı. Bundan dolayı, İstanbul'da aşırı süslenen kadınlara eskiden "surre devesi" deniyordu. Deveye bağlanan mahmil-i şerif de işlemeli kumaşlarla örtülürdü.

Padişahın önündeki tören, saray müezzinlerinin tekbir ve tehlilleri ile tamamlanır; darüssaade ağası, haremeyn ağaları, surre emini, devenin önüne düşüp Orta Kapı'dan çıkarlar, atlarına binip alay kortejini oluştururlardı. En önde kılavuz çavuş, arkaya doğru sırasıyla divan çavuşları, ka-pıcıbaşılar, haremeyn hademeleri, müfettiş efendi, saray kethüdası, saray ağası, hazi-nedarbaşı, bâbüssaade ağası, darüssaade ağası olmak üzere Bâb-ı Hümayun'a gelinir, buradaki duadan sonra darüssaade ağası ile diğer saray ağaları dönerler, mahmil-i şerifi taşıyan deve ve yedeği ile katırlardan oluşan konvoy, mevsime göre kentte dolaştırılır, en son Alay Köşkü-Ho-capâşa-Bahçekapı yoluyla iskeleye gelinir,

burada surre sandıkları çektiriye konur, alay dağılırdı.

Çektiri Üsküdar İskelesi'ne yanaşınca bir tören de burada düzenlenirdi. Surre ile birlikte Hicaz'a gidecek kervan ve kafil e İbrahim Ağa Çayırı'nda hazırlanır, surre emini yol gereksinimlerini tamamlar; hareket günü dualar edilir, "ayrılık" denen vedalaşmadan sonra Ayrılık Çeşmesi'nde son bir kez dua edilirdi. Surre eminine kalabalık bir muhafız birliği eşlik ettiğinden güzergâh boyunca hacı adayları da kafil e katılır; Şam'dan sonra "hacılar kafil esi" denen ve atlı, yaya binlerce kişiden oluşan konvoyun esenlikle ulaşması için önlemler daha da artırılırdı. Surrenin Mekke ve Medine'ye ulaştığına dair haberi İstanbul'a müjdecibaşı getirirdi.

19. yy'da surrenin önceleri vapurla, daha sonra trenle gönderilmeye başlaması üzerine tören yerleri ve yöntemleri de değişti. Örneğin, surre

sandıkları Beşiktaş Sarayı iskelesinden, doğruca vapura konulduğu gibi bu sırada saray bahçesinde de kurbanlar kesilirdi.

Ercümen Ekrem Talu, 'çocukluk ve gençlik anılarındaki surre alaylarının İstanbullular için çok yönlü önemini anlatırken bunun asıl eğlenceli yanının, surre

Simonet'in
gravüründe
Beşiktaş'tan
Üsküdar'a
geçen surre
alayı (üstte) ve

II. Meşrutiyet
dönemindeki

bir surre

alayında

mahmil-i

şerifin

saraydan

çıkartılışı.

d'Ohsson,

Tableau/

Nazım Timuroğlu

fotoğraf arşivi (üst),

Nuri Akbayan

koleksiyonu

alayının tören giyimli insanlar ve süslü develerle kent sokaklarında gezmesi olduğunu, bu alayı arkadan izleyen ve "akkâman" denen Arap çalgıcı ve göstericilerin sergiledikleri hünerler olduğunu vurgular. Halkın "hekkâm" dediği çalgıcı ve oyuncuların, davul ve dümbeleklerin sesine uyup kılıç kalkan oynamalarını, ellerindeki denge sıırıkları ile türlü gösteriler yapmalarını anlatır. Halid Ziya Uşaklıgil ise, V. Mehmed (Reşad) döneminde (1909-1918) Dol-mabahçe Sarayı bahçesinde yapılan surre alaylarını anlatırken süslenmiş deve önde, surre emini ile diğer görevliler arkasında, boynundaki çanlar çalarken, devenin bahçede ağır ağır ilerleyişini; padişahın ve vezirlerin sarayın üst katında töreni izlemelerini, kafesli

pencerelerden de saray kadınlarının heyecanla bahçedeki bu töreni görmeye çalıştıklarını, *Saray ve Ötesi'nde* anlatır.

İstanbul halkının eski bir âdeti ise, padişahın sevap kazanmak dileğiyle Mekke ve Medine'ye kisve (Kabe örtüsü) nitak-i Kabe, kilit, avize, kandil, şamdan, halı, mushaf-ı şerif, levha, tespih vb göndermesi gibi, Evkaf Nezareti'nden temin ettikleri feraset çantalarına sadaka niyetiyle paralar koyup göndermeleriydi. Surre emini

ve diğer görevliler, dönüşlerinde aynı çantalarla Mekke ve Medinelilerin armağanları olarak zemzem, kına, ödağacı, hurma, akik yüzük, gümüş basur halkası vb getirirlerdi. Surre emini dönüşte Kartal'a iner, saraydan gelen izin üzerine Üsküdar'a gelir, buradan Babiâli'ye geçer ve Mekke şerifinin namesini sadrazam aracılığı ile padişaha sunardı.

I. Dünya Savaşı (1914-1918) boyunca İstanbul'dan yola çıkarılan surreler, Hicaz'a ulaştırılamayarak Şam'da kalmış, 1917 ve 1918'de İstanbul'dan surre çıkarılmamıştı. VI. Mehmed (Vahideddin) (hd 1918-1922) surre geleneğini canlandırmak istediğinden 1919'da son kez surre alayı düzenlenmiş; fakat Osmanlı Devleti Hicaz ve Suriye topraklarını yitirdiğinden, izleyen yıllarda padişah bölgedeki yoksullara "sadaka" gönderebilmiştir.

Bibi. M. Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Ankara, 1991; Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, İst., 1287, s. 18 vd; Pakahn, *Tarih Deyimleri*, III, 280-286; Uzunçarşılı, *Saray*, 181 vd; Abdurrahman Ve-fik, *Tekalif Kavaidi*, I, İst., 1328, s. 183; İ. Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", *VD*, S. XIII (1981), s. 113-165; K. Çığ, "Osmanlı Padişahlarının Medine'ye Gönderdikleri Hediyeler ve Surre-i Hümayun", *Tarih Dünyası*, S. 18 (1951), s. 785 vd.

NECDET SAKAOĞLU

SURURİ AİLESİ

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde tiyatro sanatçıları yetiştirmiş aile.

Ailede tiyatroyla ilgilenen ilk kişi olan Yusuf Sururi (1894, İstanbul-1970, İstanbul), Kadıpaşazade Nazif Sururi Bey'in oğludur. Liseyi bitirdikten sonra eğitim için Avrupa'ya gittiyse de I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla geri döndü. Yedek subay olarak savaşa katıldı. Çok sayıda operet topluluğunda oynadı. Süreyya, Halk ve Muammer Karaca operetleri ile Raşit Rıza Ti-yatrosu'nda, oynandığı dönemlerde çok sevilen "Gül Hanım", "Kalamış Pansiyonu", "Emîr", "Kadınlardan Bıktım", "Gönül Belası", "İçice", "Yutmazoğlu", "Yanık Efe ve "Büyük İkramiye" (Celal Esad'la birlikte) gibi operetler ile "Heykeller Konuşuyor", "Heykeller Canlanıyor", "Benimsin" ve "Canım" (Muammer Karaca'yla birlikte) gibi revüler yazdı. Kimi oyunları da ya Türk-çeye uyarladı ya da çevirdi.

Yusuf Sururi'nin kardeşi Celal Sururi (1903, İstanbul-1971, İstanbul) ilk kez gezginci bir operet topluluğunda Akhisar'da "Mon Bey" adlı operette sahneye çıktı (1925). Muhlis Sabahattin, Halk, Cemal Sa-hir ve Muammer Karaca gibi operet topluluklarında 38 yıl çalıştı. Ortaklarından olduğu İstanbul Tiyatrosu'nu yönetti. Diğer kardeşleri Lütfullah Sururi (1904, İstanbul-1967, İstanbul) Deniz Ticaret Okulu'nda okurken Donanma Cemiyeti yararına sergilenen "Çaresaz" operetinde sahneye çıktı. Çok sayıda operette görev aldı. Halk Opereti'nin hemen bütün oyunlarında başrolde oynadı. Eşi Suzan, kardeşi Ali Sururi ve kızı Gülriz Sururi'nin tiyatro oyuncusu olarak yetişmelerinde rol oynadı. Ce-

SUTERAZİLERİ

82

83

SÜLEYMAN I

nen bir küçük havuz vardır. Gelen ve giden su borusu bu sandığa bitişir. Ancak bu sandıktan çeşitli yerlere verilen suların debisi ölçülüyor ise, giden borular sandığın dışına konan lülelerin altındaki bölmelerden çıkar. Osmanlı tesislerinde kullanılan pişmiş kilden yapılan künkler en çok 10 m su sütunu veya 2 atmosfer basınca dayanır. Engebeli arazide basıncı kontrol etmek için yapılan suterazileri ile civardaki borularda 1 atmosferden daha fazla basıncın olmaması sağlanır. Suterazi-sine gelen ve giden borular basınç altında olduğu için, künklerin birbirine geçtikleri yerlerdeki sızdırmazlığın tam sağlanması gerekir.

Osmanlılarda borular bir mimar arşınının (75,77 cm) 24'te biri olan parmak (3,157 cm) ile belirlenir; "yedi parmak", "altı parmak", "paşa künkü", "eski birlik", "Arnavut künkü" gibi adlar alırlar. Osmanlı su tekniğinde çok ilginç bir husus künklerin sızdırmazlığını sağlayan macundur. Bu macun, ağırlık birimine göre, 6 birim ketenyağı, 8 birim saf kalker tozu, 1 birim pamuk karıştırılarak yoğrulur. Yapılan macun, künklerin birbirine geçtikleri yerlere tıkanır. Bu macun, 1,5-2 ay her türlü oynamaları karşılayacak kadar defor-masyon yapabilir, sonra taş gibi sertleşir. Künkler döşendikleri zaman üstlerinde toprak yükü yoktur. Üstü kapatılırken toprak ağırlığı ile az veya çok deformasyon olur. Plastik olan bu macun, künklere yapışarak deformasyon sonucunda çatlamaz ve ayrılmaz, lokum kıvamında kalır. 1,5-2 ay sonra oturmalar sona erer ve macun taş gibi sertleşir.

Suterazilerinin üç önemli fonksiyonu vardır: Birincisi, kulenin üzerindeki san-

Üsküdar Nuhkuyusu'ndaki (solda) ve Şehzadebaşı Camii'nin avlusundaki suterazileri. *Fotoğraflar Kâzım Çeçen*

Sururi ailesi (soldan sağa): Engin Cezzar (damat), Celal Sururi (2. kardeş), Gülriz Sumri (kız ve yeğen), Yusuf Sururi (en büyük ağabey), Şükran Sumri (gelin), Lütfullah Sururi (3. kardeş), Alev Sumri (2. gelin), Ali Sururi (en küçük kardeş), Hakan Sumri (oğul). *Cengiz Kahraman arşivi* *sin*, ist., 1989, s. 583; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi*, I, İst., 1985, s. 362, 376-378; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, ist., 1967.

RAŞİT ÇAVAŞ

SUTERAZİLERİ

Esas görevi basıncı ayarlamak olan suterazileri Roma tesislerinde de görülür. Osmanlı suterazileri ise Roma suterazilerinin çok daha gelişmiş şeklidir.

Suterazileri basınçlı isale hatlarında ve basınçlı dağıtım şebekeleri üzerinde yapılır. Çoğunluk kare kesitli, yukarıya doğru incelen kule şeklinde inşa edilir. Kulenin en üstünde üstü çatı ile kapalı, sandık de-

mal Sahir'den sonra, müzikli oyunların en iyi tenoru olarak tanındı. Eşi Suzan Lütfullah (1909, İstanbul-1932, İstanbul) sahneye çıkan ilk Türk kadın operet sanatçı-larındandı. Lütfullah Sünni'yle birlikte, ilk kez 1925'te sahneye çıktı. Yalnızca 7 yıl süren operet oyunculuğu sırasında, başta "Ayşem" olmak üzere çok sayıda operette başrol oynadı.

Yusuf, Celal ve Lütfullah Sururi'nin en küçük kardeşleri Ali Sururi (1913, İstanbul-1987, İstanbul) ilk kez 1935'te Şehir Tiyatrosu'nda *Beyaz Gömleklikler* adlı oyunda sahneye çıktı. Halk, Muammer Karaca ve İstanbul operetlerinde oynanan çok sayıda operet ve oyunda görev aldı. İstanbul Tiyatrosu'nun kurucuları arasındaydı. Birçok filmde karakter rollerinde de oynadı.

Lütfullah ve Suzan Sururi'nin kızı Gülriz Sururi (1929, İstanbul) ilk kez 1942'de Şehir Tiyatrosu çocuk oyunlarında sahneye çıktı. Bir süre Belediye Konservatuarı tiyatro ve şan bölümlerine devam ettikten sonra Muammer Karaca Tiyatrosu'nda çalıştı (1955). Bir süre de Dormen Tiyatrosu'nda(->) sahneye çıktıktan sonra 1962'de eşi Engin Cezzar'la birlikte Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu'nu(->) kurdu. Burada sergilenen oyunlar arasında özellikle *Sokak Kızı Irma* ve *Keşanlı Ali Destanı* gibi oyunlardaki tiplerleriyle büyük övgü topladı. *Sokak Kızı Irma*'da yıllar sonra da (1992) yeniden aynı başarıyla oynadı, 1989'da *Keşanlı Ali Destanı* 'nın ve gene ünlü oyunlarından *Kaldırım Serçesi* hin TV'ye aktarılmasında aynı rolleri başarıyla gerçekleştirdi. 1961, 1965 ve 1970'te İlhan İskender Armağanı'm, 1983 Avni Dil-ligil Ödülü'nü kazandı. Anılarını *Kıldan İnce Kılıçtan Keskince* (İst., 1978) adıyla yayımladı.

Ali Sururi'nin eşi Alev Sururi (1933, İstanbul) "Attila" adlı operet-revüde ilk kez sahneye çıktı (1945). Muammer Karaca ve İstanbul tiyatrolarında çok

sayıda oyun ve operette görev aldı. **Bibi.** M. Ertuğml, *Benden Sonra Tufan Olma-*

dığın içerisindeki su seviyesi künklerdeki su basıncını sınırlar ve aradaki yükseklik farkı en çok 10 m olur. İkincisi, sandığın kenarlarına yerleştirilen lülelerle debi ölçülerek dağıtım yapılır. Bu takdirde lülelerden çıkan sular sandığın dışında ayrı bölümlerden istenilen bölge veya çeşmelere gider. İsale hatlarında yapılan suterazilerinde debi ölçülmüyor ise geliş ve gidiş boruları sandığın tabanına bitişir. Debi birimi lüledir, 1 lüle 26 mm iç çapındaki kısa borudan, boru ekseninden 96 mm yukarıdaki su seviyesinde akan debidir ve 36 lt/saat=52 mVgün olarak belirlenmiştir. Lüleden küçük birimler 1 lüle=4 kamaş=8 masura=32 çuvaldız=64 hilaldir. Üçüncüsü, suterazisinin künkler içinde yığılan havanın akışa engel olmasını önlemesidir. Hava teraziye giriş borusundan dışarı çıkar. Bu yüzden 60-200 m'de bir suterazi-si yapılarak hem basınç ayarlanır, hem de borularda havanın birikmesi önlenir.

İstanbul'daki suterazilerinin çoğu yıkılmış veya ortadan kalkmıştır. Bunlardan en sağlam durumda olanlar Şehzade Camii'nin avlusundaki Nuruosmaniye Suyu-luna ait terazi ile Üsküdar'da Nuhkuyusu'ndaki iki terazidir. Yarı kırık olanlardan bazıları ise Divan Oteli yanında, Ka-sımpaşa-Okmeydanı yolunun kenarında, Ayasofya'nın karşısındaki suterazileridir. Eski su yolu haritalarında isale hattı ve şebeke üzerinde çok sayıda suterazisi yapılmış olduğu görülmektedir. "Suterazisi" sözcüğü yabancı dillerdeki yazılarda da aynen kullanılmaktadır.

Bibi. Nirven, *istanbul Sulan*, 1946; Çeçen, *Üsküdar*; Çeçen, *Halkalı*; Çeçen, *Taksim ve Ha-midiye*; Çeçen, *Su Tesisleri*.

KÂZİM ÇEÇEN

SUTOPU

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'na bağlı Denizcilik Heyet-i Müttehidesi (Federasyonu) Yüzme Komisyonu Başkanı Ekrem Rüştü Bey'in (Akömer) kişisel çabalarıyla İstanbul, 1931'de Türkiye'nin ilk yüzme havuzuna sahip olmuştu. Boğaziçi iskeleleri arasında vapur işleten Şirket-i Hayriye de Büyükdere'de bir yüzme havuzu yaptırmıştı. Büyükdere kıyısında denize çakılan ahşap kazıkların aralarını yine kereste ile kapatmak suretiyle meydana getirilen 50 m uzunluğunda ve 25 m genişliğindeki bu ilk yüzme havuzu 15 Temmuz 1931'de hizmete girdi. Bu ilk yüzme havuzu yalnız yüzme sporuna yeni bir ufuk açmakla kalmadı, aynı zamanda sutopu sporunun da doğduğu yer oldu.

Sutopunda ilk şampiyona aynı yıl bu havuzda yapıldı. Beykoz'u 8-0, Beylerbe-yi'ni 5-0 yenen Galatasaray, final maçında Bahriye Mektebi (Deniz Harp Okulu) takımını da 2-0 yenmek suretiyle ilk şampiyonluğu kazandı.

Galatasaray, 1938'e kadar İstanbul sutopu şampiyonluğunu elinde tutan güçlü bir sutopu takımına sahip oldu. Daha sonra İstanbul'da yüzme ve sutopu faaliyeti, Or-taköy'de yaptırılan ve 22 Mayıs 1943'te hizmete giren, betondan inşa olunan Lido Yüzme Havuzu'nda sürdü.

Galatasaray, İstanbul Yüzme İhtisas Kulübü ve Modaspor. sutopu sporunda şampiyonlukları paylaşan takımlar oldular.

Sutopu dalında ilk milli karşılaşma 1937'de Macaristan'la yapıldı. Türk milli takımı Avrupa çapında büyük bir güce sahip bulunan Macaristan'a 11-1 yenildi. Sutopu dalında faaliyet bugün de yüzme sporuyla uğraşan kulüplerimizin çabalarıyla sürmektedir. İstanbul ekipleri Türkiye çapında başarılar ve şampiyonluklarıyla bu dalda gerçekten güçlü bir manzara arz etmektedirler.

CEM ATABEYOĞLU

SÜLEYMAN I

(6Kasım 1494, Trabzon - 7Eylül 1566, Si-getvar) 10. Osmanlı padişahı (30 Eylül 1520-7 Eylül 1566).

I. Selim (Yavuz) ile Hafsa Sultan'ın (ö. 1534) oğludur. Doğum tarihini 27 Nisan 1495 olarak veren kaynaklar da vardır. Fetret Devri'nde (1403-1413) Emir Süleyman' m tartışmalı hükümdarlığı dikkate alınarak II. Süleyman, yasa kuyuculuğundan dolayı Süleyman-ı Kanuni, Kanuni Sultan Süleyman olarak da bilinir. Büyük bir divan oluşturan şiirlerinde Muhibbî mahlasını kullanmıştır. Döneminde Balıklarca Magni-ficent-Magnifique-Der Prâchtige (Muhteşem) ve Grand Türe (Büyük Türk) olarak anılmıştır.

İstanbul'a Türk-Müslüman kimliği kazandıran başta Süleymaniye Külliyesi(->) olmak üzere eşi Hürrem Sultan(->), oğulları Mehmed ve Cihangir için büyük külliyeler yapılmış, damadı Rüstem Paşa'nın, kızı Mihrimah Sultan'm(->), vezirlerinin Mimar Sinan'a (->) yaptırttıkları eserlerle İstanbul yepyeni bir siluet kazanmıştır. Bent, sukemer, suyu, köprü, çeşme, saray, hasbahçe, mektep, medrese, kervansaray, hamam, sebil, türbe, tabhane, darüşşifa vb yapımları I. Süleyman'ın 46 yıllık saltanatı boyunca sürmüştür. II. Mehmed'in (Fatih) tesis ettiği Tophane-i Âmire(->), döneminde 20-22 tonluk topların döküldüğü büyük bir sanayi kuruluşu olmuştur. 1509 büyük depreminde harap olan kent için, Kanu-ni'nin saltanat yılları geniş çaplı bir restorasyon dönemi olmuş; gelişigüzel ve basit yapılaşmaların yerini düzenli ve planlı bir kentleşme almıştır. İstanbul bu dönemde bol suya kavuşturulmuş; Marmara kıyı limanlarının dolması ile Haliç-Galata Limanı, Akdeniz'in en işlek uğrak yeri haline gelirken kentte de elçilere, yolculara ve tüccarlara hizmet veren büyük kervansaraylar ve hanlar yapılmıştır. Kanuni dönemi İstanbul'u aynı zamanda bilim, sanat ve kültür çalışmaları bakımından da ileri düzeyler yansıtır.

Babası Selim'in valilik yaptığı Trabzon'da doğan Süleyman'ın çocukluğu burada geçti. Doğu bilimleri ve İslami bilgiler alarak yetişti. 1508'de Şebinkarahisar san-cakbeyliğine atandı. Buradan Bolu Sanca-ğı'na, 1509'da Kefe sancakbeyliğine gönderildi. ,1512'de Selim padişah olunca İstanbul'a geldi ve babasının, amcaları Ah-med ve Korkud'la olan mücadelesi boyun-

ca "kaimmakam-ı saltanat" sanını taşıyarak İstanbul'da ve Edirne'de oturdu. 1513'te Saruhan (Manisa) sancakbeyliğine gitti. Babası I. Selim'in ölüm haberini alınca 8 günde Üsküdar'a geldi. 30 Eylül 1520'de Topkapı Sarayı'na geçti ve o gün öğleden sonra cülus(->) töreni düzenlendi. Ertesi gün, matem elbiseleri giyerek Edirneka-pı'ya gitti ve babasının cenazesini karşıladı. Fatih Camii'nde kılınan namazdan sonra, babasının gömüldüğü Mirza Sarayı denen yere bir türbe ve imaret yapılmasını, temelleri atılmış bulunan caminin tamamlanmasını (bak. Sultan Selim Külliyesi), babası adına Yenibahçe'de de bir medrese inşasını emretti (bak. Sultan Selim Medresesi). Babası döneminde Tebriz'den ve Mısır'dan zorla İstanbul'a göç ettirilen aileler için, memleketlerine dönme özgürlüğü tanıyarak icraata başlayan Süleyman, İstanbul'a ve ülkeye ibrişim ithali yasağını da kaldırdı.

Tahta geçtiği yıl çıkan Suriye'deki Can-berdî Gazalî ayaklanmasının bölgeye sevk edilen güçlerce bastırılmasından sonra 19 Mayıs 1521'de İstanbul'da türbeler ziyaretinde bulundu ve buradan ilk sefer-i hümayun için, Halkalıpınar'daki ordugâha geçti. Belgrad'ı fethederek ekim ayı sonunda İstanbul'a döndü. Tebrik için gelen Ragu-sa, Rus, Venedik elçilerini kabul etti. Venedik Balyosu Marco Memmo ile yeni bir ahitname imzalandı. Ertesi yıl, Akdeniz-İstanbul suyuolu üzerinde önemli bir engel oluşturan ve korsanlıkla geçinen Saint-Jean şövalyelerinin üstlendiği Rodos seferini gerçekleştirdi. Süleyman, Rodos seferinde iken, İstanbul'da Sultan Selim Külli-yesi'nin yapımı tamamlandı. 20 Aralık 1522'de Rodos Kalesi'nin fethi sırasında, burada Hıristiyan kimliği ile yaşayan ve Cem Sultan'ın oğlu olduğu ileri sürülen Murad'ı ve oğullarını boğduran Süleyman, şehzadenin eşini ve kızlarını İstanbul'a gönderdi. Ocak 1523'te İstanbul'a döndüğünde, babası I. Selim döneminden beri vezirazam olan Pirî Mehmed Paşa'yı emekli edip, 27 Haziran 1523'te "nedim ü yârı, mahrem-i esrarı" Pargalı bir Rum olan, Ha-sodabaşı Frenk İbrahim Ağa'yı vezirlik rütbesiyle sadrazamlığa atadı. Süleyman'a, Manisa valiliğinden beri, bir arkadaş ve sırdaş kadar yakın olan 28 yaşındaki İbrahim Paşa'nın bu beklenmedik yükselişi, pek çok dedikoduya ve eleştiriye neden oldu. İbrahim Paşa, padişahın kendisine bağışladığı İbrahim Paşa Sarayı'na(->) yerleşti. Diğer yandan, gelenek uyarınca vezirazam olması gereken ikinci vezir Ahmed Paşa ise vali olarak gönderildiği Mısır'da Ocak 1524'te isyan ederek bağımsızlığını duyurdu.

Bu ayaklanmanın bastırılıp Ahmed Paşa'nın kesik başının İstanbul'a gönderildiği günlerde başkent, tarihinin en görkemli düğünlerinden birine tanık oldu. 22 Mayıs 1524'te başlayan ve 5 Haziran'a değin süren bu düğünle İbrahim Paşa, Süleyman'ın kız kardeşi Hatice Sultanla evlendi. Düğün boyunca Atmeydanı'nda(->) türlü gösteriler düzenlendi (bak. sur-ı hümayun). Geceleri mum donanmaları, havai fi-

SÜLEYMAN I

84

85

SÜLEYMAN I

şek gösterileri, gündüzleri ise savaş oyunları, "mudhike" temsilleri, köçek raksları ve müsabakalar düzenlendi. Düğün sürerken 28 Mayıs günü Şehzade Selim'in (II) doğması, ikinci bir coşku nedeni oldu.

Vezirazam İbrahim Paşa düğünden sonra gerekli hazırlıkları yaparak donanma ile Mısır'a hareket etti. Süleyman ise kışı geçirmek ve avlanmak için Edirne'ye gitti. Mart 1525'te İstanbul'a dönen padişah, Kâğıthane ve Terkos taraflarında avlanırken yeniçeriler kentte bir ayaklanma başlattılar. 25 Mart günü Vezir Ayaş Mehmed Paşa'nın, Defterdar Abdüsselam Çelebi'nin konaklarını, bazı rical evlerini, gümrük ambarlarını, hattâ İbrahim Paşa'nın sarayını yağmaladılar. Süleyman, çok sert önlemler aldırarak ayaklanmayı bastırdı ve eyleme öncülük eden Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa ile Reisülküttab Haydar Efendi'yi idam ettirdi. Kapıkullarını 200.000 duka tutarında para dağıtarak yatıştırdı. Mısır'ı düzene koyan İbrahim Paşa'nın 6 Eylül günü İstanbul'a dönüşü görkemli oldu ve ivedilikle yeni bir sefer hazırlıkları başlatıldı. Bunun nedeni ise İstanbul'a gelen ve padişah tarafından kabul edilen Fransa Elçisi Kont Frangepani'nin, Osmanlı padişahından Avrupa sorunlarına müdahale etmesini istemesiydi. I. Süleyman, sefer serdar-lığına Vezirazam İbrahim Paşa'yı atarken Güzelce Kasım Paşa'yı da İstanbul muhafızı olarak görevlendirdi. I. Süleyman ve İbrahim Paşa, büyük bir orduyla 23 Nisan 1526'da İstanbul'dan hareket ettiler. Mohaç zaferi, Macaristan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanması gibi önemli sonuçları olan bu sefer 7 ay sürdü ve I. Süleyman, 13 Kasım 1526'da büyük bir zafer alayı ile İstanbul'a girdi.

1526'da- Anadolu'da ortaya çıkan Baba Zünnun ve Kalenderşah ayaklanmalarını bastırmak üzere Vezirazam İbrahim Paşa 30 Nisan 1527'de İstanbul'dan Üsküdar'a geçerek Anadolu'ya hareket etti. Her iki ayaklanmayı bastıran ve ayaklanmacıların bayraklarını, simgelerini, kesik başlarını İstanbul'a gönderen İbrahim Paşa, Süleyman'ın

güvenini daha çok kazanmış olarak 11 Ağustos 1527'de başkente döndü.

O yıl İstanbul'da "Molla Kaabız meselesi" denen ilginç bir olay yaşandı. İran'dan gelen ve İstanbul uleması arasında saygın bir yer edinen Molla Kaabız, Hz İsa'nın, bütün peygamberlerden üstün olduğu savım ortaya atarak bunu, Kuran ayetleriyle kanıtlamaya kalkışınca Sünnî ulemanın tepkisini çekti. Fakat hemen cezalandırıl-mayarak Divan-ı Hümayun'da kazaskerlerin huzurunda yargılandı. İlk günkü duruşmada Fenarîzade Muhyiddin Çelebi ile Kadri Çelebi'ye kendi nazariyesini uzun uzun açıklayan Kaabız'ı, salonun "Adalet Kasrı" denen kafesli bölümüne gelen I. Süleyman da dikkatle dinledi. Kazaskerler, Kaabız'ın savlarını çürütecek görüşler ortaya koyamadan idamına hükmettiler. Duruşmayı izleyen Vezirazam İbrahim Paşa kazaskerlere, Kaabız'ın yanılığını açıklamalarını, ancak ondan sonra idamına hükmetmelerinin doğru olacağını uyardı. Süleyman ise yargılama biçimini beğenmeye-

rek "Bir mülhid divanımıza gelür hazret-i peygamberimizin i'tilâ-i şanına nakz veren hezeyana cüret kılur ve zu'm-ı fâsidince delâil ve nusûs dahi nakleder ve mülzem olmadan çıkar gider buna bâis nedür?" dedi. Ertesi gün dava yargıçlığını Şeyhülislam Kemalpaşazade ile İstanbul Kadısı Sa'dî Çelebi üstlendiler. Molla Kaabız'ın savlan çürütüldü. Bunun üzerine batıl inancından dönmesi, aksi halde katline hükmedilece-ği uyarıldı. Kaabız, inancından dönmekte diretince boynu vuruldu.

Macaristan'ın yönetimine müdahale eden Avusturya'ya karşı yeni bir sefer-i hümayunun hazırlıkları yapılırken I. Süleyman, Vezirazam Makbul İbrahim Paşa'ya, o zamana kadar hiçbir vezire verilmemiş olan "serasker" sanını da vererek onu bir bakıma kendi mutlak saltanatının yetkilerine ortak yaptı. 10 Mayıs 1529'da sefere çıkarken de üçüncü bir görev olarak Rumeli beylerbeyliğini verdi. Başarısız Viyana kuşatmasıyla sonuçlanan bu büyük sefer 8 ay sürdü ve I. Süleyman 16 Aralık 1529'da İstanbul'a döndü.

Young Albümü'nde I. Süleyman. *Cengiz Kahraman arşivi*

27 Haziran 1530'da başlayan ve bir öncekinden daha görkemli ve renkli geçen düğünle üç şehzade, Mustafa, Mehmed ve Selim sünnet edildiler. Atmeydanı bu düğün için hazırlanmış, Mehterhane yakınına padişaha mahsus bir otağ ve taht, vezirler, konuklar için de otağlar ve sayeban-lar kurulmuştu. Meydana dikilen zafer andaçları arasında, Budin'den getirilen heykeller de vardı. İlk gün padişah tebrikleri ve hediyeleri kabul etti. Vezirler, ulema, elçiler, mehter nağmeleri arasında Süleyma-nın katına çıkıp Mısır, Hint, Şam kumaşlarından, altın ve gümüş evani türünden, mücevherli silahların, billur eşyanın, kürklerin en değerlilerinden, güzel kölelerin seçmelerinden hediyelerini sundular. Ülkenin her tarafından gelen hünerbazlar,

oyuncular, İstanbul halkının da hayranlıkla izlediği ilginç gösteriler sergilediler. Silahşorların oyunları, Matrakçı Nasufî'un hazırladığı iki yapay kale arasında yeniçerilerin gerçekleştirdikleri savaş sahnesi büyük heyecan uyandırdı. 3 Temmuz günü yeniçeri ve sipahilerin, sünnet mumlarının dikildiği, üzerleri altın yapraklar, çiçek ve kuş bezekleri ile süslü nahıllan getirmeleri, 6 Temmuz'da ulemaya, şeyhlere verilen ziyafet, 11 Temmuz'daki son büyük ziyafet, nihayet şehzadelerin sünnet edilmeleri, arkasından da Okmeyda-m'nda(->) ok, Kâğıthane'de(->) at yarışları düzenlenmesi ile bu muhteşem düğün sona erdi.

17 Ekim 1530'da İstanbul'a gelen Avusturya elçileri Nicolas Jurischitz ile Joseph von Schneeberg, Elçi Hanı'nda(->) konuk edildiler ve Vezirazam İbrahim Paşa ile barış koşullarını görüştüktan sonra 17 Kasım günü I. Süleyman'ın katına çıktılar. Fakat anlaşma sağlanamadığından Avusturya'ya karşı bir sefer daha düzenlenmesi kararlaştırıldı.

I. Süleyman ve İbrahim Paşa, 25 Nisan 1532'de orduyla İstanbul'dan ayrıldılar. Almanya seferi olarak bilinen ve 21 Kasım 1532'de padişahın İstanbul'a dönmesiyle sonuçlanan bu başarılı sefer nedeniyle 22 Kasım günü İstanbul'da zafer şenliği düzenlendi. Beş gün beş gece boyunca kent halkı eğlendi. Çarşılar ve bedestenler geceleri de açıldı. Ziyafetler ve eğlenceler birbirini izledi. İçmek ve eğlenmek konusunda hiçbir yasaklama uygulanmadı. Süleyman, İbrahim Paşa'yla birlikte tebdil gezerek halkın arasına karıştı ve bedestende, kentin muhtelif semtlerinde yapılan donanmaları izledi. Süleyman'ın annesi Haf-sa Sultan, Mart 1533'te öldü ve Sultan Selim Külliyesi içersindeki türbesine gömüldü. Büyük şehzade Mustafa da 20 yük akçe ödenekle sancağa çıkarılıp Saruhan'a gönderildi.

1533'te İstanbul'a gelen yeni Avusturya elçisi Jerome de Zara'nın barış isteği olumlu karşılanarak 22 Haziran 1633'te ilk Osmanlı-Avusturya antlaşması İstanbul'da imza edildi.

Ekim 1533'te İbrahim Paşa İran üzerine yapılacak seferin güneydoğudaki hazırlıklarını tamamlamak üzere İstanbul'dan Halep'e hareket etti. 27 Aralık 1533'te Cezayir Hâkimi Barbaros Hayreddin, donanmasıyla İstanbul'a geldi. Bu ünlü denizciyi Ege'de karşılayan Osmanlı donanması da Kaptan-ı Derya Kemankeş Ahmed Paşa'nın kumandasında ona eşlik etmekteydi. Halk kıyılara yığılarak donanmaların toplanarak limana girişini izledi. Barbaros, ikametine ayrılan Atmeydanı'ndaki Kemankeş Ahmed Paşa Sarayı'na yerleşti. Kendisi için Tersane'de de bir daire ayrılmıştı. 28 Aralık'ta padişah tarafından kabul edilen Barbaros'un sunduğu hediyeler arasında, altın kupalar ve gümüş sürahiler taşıyan 200 seçme köle, bunların arkasında omuzlarındaki altın keseleri ile tutsak 30 soylu, daha arkada yine değerli hediyeler taşıyan 200 köle, boyunlarında çok değerli gerdanlıklar, omuzlarında sırma işleme-

li kumaşlar bulunan 200 tutsak çocuk, en arkada Avrupalı 200 kadın tutsak, ipek denkleri yüklü 100 deve ve zincirlerle bağlı Afrika hayvanları vardı. Barbaros, padişahın huzuruna ünlü 18 reisle birlikte girdi. Hepsine hilaller giydirildi. Hâkimi bulunduğu Cezayir topraklarının Osmanlı sınırlarına katılması önerisinde bulunan Barbaros'a Cezayir beylerbeyliği verildi ve Akdeniz'e yapılacak seferi vezirazamla konuşması için Halep'e gitmesi uygun görüldü. Barbaros İstanbul'a gelişinden birkaç gün sonra Halep'e hareket etti. Halep'ten dönüşünde de 6 Nisan 1534'te Tersane'ye yerleşerek resmen kaptan-ı deryalık görevine başladı.

I. Süleyman 11 Haziran 1534'te Üsküdar ordugâhından, Irakeyn seferi için hareket etti. Van, Bağdat, Tebriz kentlerinin fethiy-le sonuçlanan bu sefer, Ocak 1536'da sona erdi. 8 Ocak'ta İstanbul'a dönen padişahın ve vezirazamın onuruna donatılan başkentte beş gün beş gece şenlik ve şehrayin düzenlendi. İstanbul'dan 1,5 yıl uzak kalan I. Süleyman, Fransa Elçisi Jean de la Forest ile ilk kapitülasyon antlaşmasının imzalanmasına, 18 Şubat 1536'da onay verdi. Bu ahitnamenin imzalanmasından kısa bir süre sonra da 14 yıldır vezirazam ve serasker olan Damat Makbul İbrahim Paşa, sarayda kaldığı bir gece, padişahla geç vakitlere kadar söyleşip eğlendikten sonra uykuya çekildiği odasında bilinmeyen bir nedenle padişah tarafından boğdurtuldu. Muhtemel nedenler arasında, bu trajik olaydan bir süre önce Valide Hafsa Sul-tan'm ölmesiyle saray haremde kadınlar saltanatını başlatan ve padişah üzerinde etkisi tartışmasız olan Hürrem Sultan'ın; İbrahim Paşa'nın tahta göz diktiği konusunda Süleyman'ı inandırması da vardır. İdamından sonra Maktul İbrahim Paşa olarak anılan bu ünlü vezirazamı, İstanbul'daki tutucu Müslümanlar da Atmeydanı'na diktirdiği heykeller nedeniyle dinsiz saymakta ve aleyhine çalışmaktaydılar. Olayın ertesi 15 Mart 1536'da vezirazamlığa, ikinci vezir Ayaş Mehmed Paşa atandı.

Tersane'de iki yıl süren çalışmalardan sonra yeni bastarda ve kadırgalarla güçlendirilen Osmanlı donanması, 1536'da her yıl olduğu gibi Akdeniz'e açıldı ve düşman kıyılarına akınlarda bulundu, 1537'de ise Barbaros'un kumandasındaki donanma, Avlonya'ya yönelirken I. Süleyman da 17 Mayıs'ta "Gaza-yı Korfos", "Sefer-i Pulya" denen Adriyatik seferine çıktı. Korfu kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine padişah kara ordusu ile İstanbul'a hareket etti ve 22 Kasım 1537'de başkente geldi. 1538'de ise I. Süleyman, çıktığı Karaboğdan seferinden zaferle dönerken Barbaros da Preveze zaferini kazandı. O yıl, Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa'ya da bir ferman gönderilerek Hindistan kıyılarına bir deniz seferi başlatıldı. 15 Temmuz 1539'da Ayaş Mehmed Paşa'nın ölümüyle boşalan vezirazamlığa ikinci vezir Lutfi Paşa getirildi. Bir süre Bursa taraflarına giderek avlanan Süleyman, İstanbul'a dönüşünde küçük oğulları Bayezid ile Cihangir'in sünneti ve kı-

zı Mihrimah'ın Rüstem Paşa ile evlenmesi münasebetiyle üçüncü büyük düğünü 11 Kasım 1539'da başlattı.

Nisan 1541'de İstanbul, ilginç bir olayın dedikodusuyla çalkandı. I. Selim'in kızı, I. Süleyman'ın kız kardeşi Şah-ı Huban Sultanla evli olan Vezirazam Lutfî Paşa fuhuş yaparken yakalanan bir kadının işkenceyle idamını, cinsiyet organının da ustura ile oyulmasını emrettiğinden, bunu öğrenen eşinin ayıplamasına kızmış ve Şah-ı Huban'ı tokatlamıştı. Şah-ı Huban'ın bağırması üzerine yetişen cariyeler ve harem ağaları da Lutfî Paşa'yı tartaklayınca bir hanedan skandalı yaşandı. Olayı öğrenen I. Süleyman, Lutfî Paşa'yı vezirazamlıktan azlederek Dimetoka'ya sürdü. Şah-ı Huban da boşandı.

Lutfî Paşa'nın yerine Hadım Süleyman Paşa'yı atayan Kanuni, 22 Haziran 1541'de İstanbul seferi için İstanbul'dan orduyla hareket etti. Budin'in Osmanlı sınırlarına katılması ile sonuçlanan bu seferden 27 Kasım 1541'de İstanbul'a dönen padişah, Avrupa müttefik kuvvetlerinin Macaristan'a müdahalesi karşısında, yeni bir sefer için 17 Kasım 1542'de İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti. Kışı Edirne'de geçirdikten sonra 23 Nisan 1543'te Usturgon seferine çıktı. Barbaros Hayreddin Paşa ise büyük donanma ile Nice seferi için İstanbul'da ayrıldı.

Estergon, İstolni-Belgrad ve Nice zaferleriyle sonuçlanan kara ve deniz seferleri tamamlanmak üzereyken Süleyman, oğlu Şehzade Mehmed'in 6 Kasım 1543'te Manisa'da öldüğü haberini aldı. İstanbul'a döner dönmez, çok sevdiği bu oğlunun cenazesini İstanbul'a getirterek Bayezid Ca-mii'nde İstanbul halkıyla birlikte namazını kıldı. Şehzade Mehmed için büyük bir külliye yapılmasını emretti ve şehzade türbesinin yapılacağı yere gömüldü. Yeniçerilerin, Eski Odalar(->) denen kışlalarından bir bölüm yıktırılarak Şehzade Külliyesi(->) için arsa hazırlandı.

Kasım 1544'te gerisinde Hürrem Sultan'ın bulunduğu sanılan yeni bir skandal daha yaşandı ve Vezirazam Hadım Süleyman Paşa ile Deli Hüsrev Paşa'nın bir divan toplantısında birbirlerine hançer çekecek derecede kavga etmeleri sonucu ikisi de vezirlikten atıldılar. Böylece, Hürrem Sultan, damadı Rüstem Paşa'nın sadarete getirilmesini sağladı. 1544 ve 1545 kışlarını Edirne'de geçiren I. Süleyman, 1546 kış ayları boyunca da Edirne'de kaldı. İstanbul'a gelen birçok elçi huzura çıkmak için Edirne'ye gittiler. 4 Temmuz 1546'da İstanbul'da ölen Barbaros Hayreddin Paşa, Beşiktaş'taki türbesine gömüldü. 1547'de, Portekizlilere karşı I. Süleyman'dan yardım talebinde bulunan Hindistan'ın Müslüman hükümdarlarından Alaeddin'in elçisi değerli hediyelerle İstanbul'a geldi. Bunu, ağabeyi İran Şahı Tahmasb'a isyan ederek Osmanlı topraklarına sığınan Şirvan Valisi Elkas Mirza'nın İstanbul'a gelişi izledi. Uzun zamandır Edirne'de bulunan padişah, ortaya çıkan yeni durumu değerlendirmek için İstanbul'a döndü.

Atmeyda-nı'nda bir saraya yerleştirilen ve ağırlanması için her türlü önlem alınan Elkas Mir-

za'ya, Kanuni'nin muhteşem bir alayla İstanbul'a girişi seyrettirilerek Osmanlı padişahının gücü ve zenginliği kanıtlandı. İzleyen günlerde İran prensine Divan-ı Hümayun'da, devlet erkânının katıldığı bir ziyafet verildi. Kanuni'nin huzuruna çıkan Elkas Mirza'ya Hürrem Sultan da çok değerli armağanlar verdi. Şah İsmail'in küçük oğluna gösterilen yakınlık ve yapılan bağışlar, İstanbul'da dedikodu nedeni oldu. 1548 baharında Elkas Mirza Doğu'ya gönderildikten sonra Kanuni de 29 Mart'ta Üsküdar'a geçerek Elkas seferi denen harekâtı başlattı. 1,5 yıldan fazla süren bu seferden 21 Aralık 1549'da İstanbul'a döndü.

1553'e değin seferlere çıkmayarak İstanbul'da ve Edirne'de oturan, yönetimle ilgili yasal çalışmalara ağırlık veren Kanuni, 28 Ağustos 1553'te Nahcivan seferi için Üsküdar'dan hareket etti. Padişah'tan önce Anadolu'ya giden Rüstem Paşa ise, Hürrem Sultan'ın talimatına uyarak Kanuni'ye, büyük şehzadesi Mustafa ile ilgili bir dizi rapor gönderdi ve oğlunun, tahtı ele geçirmek için fırsat kolladığına padişahı inandırdı. Askeriyle babasının ordusuna Konya Ereğlisi'nde katılan Şehzade Mustafa, Kanuni'nin çadırında üzerine atılan dilsiz cellatlar tarafından boğuldu. Olay, ordugâhta sert tepkilere neden oldu. Yeniçeriler, bu korkunç cinayetten Vezirazam Rüstem Paşa'yı sorumlu tutarak padişah'tan cezalandırılmasını istediler. Olayın meydana geldiği 6 Ekim 1553 günü, Rüstem Paşa azledilerek İstanbul'a gönderildi. Kara Ahmed Paşa vezirazam oldu. Olaydan en çok sarsılan ve Kanuni'nin yanında bulunan Şehzade Cihangir de 27 Kasım 1553'te Halep kışlağında üzüntüden ya da gizli kalmış bir cinayet sonucu öldü. Cenazesi, Kanuni'nin isteği üzerine İstanbul'a gönderilerek Şehzade Mehmed Türbesi'ne gömüldü. Nahcivan seferi nedeniyle 2 yıl İstanbul'dan uzakta kalan I. Süleyman, 31

I. Süleyman

G. Renda, *Osmanlı Padifah Portreleri*, tst., 1992

SÜLEYMAN I

86

87

SÜLEYMAN I

Temmuz 1555'te Üsküdar'a gelerek bir süre buradaki sarayda dinlendi. Topkapı Sarayı'na geçtikten sonra Hürrem Sultan'ın ve kızı Mihrimah'ın telkinlerine kanarak 29 Eylül 1555'te Vezirazam Kara Ahmed Paşayı idam ettirerek Rüstem Paşa'yı ikinci kez sadarete getirdi.

Tüm bu karanlık olaylardan sonra, temeli 1550'de atılan büyük Süleymaniye Külliyesi'nin 15 Ağustos 1556'da törenle hizmete ve ibadete açılması, kent halkına farklı bir duygu yaşattı. O zamana kadar bilinmeyen kahvenin İstanbul'a gelmesi ve ilk kahvehanelerin açılması da bu yıllardadır. Halepli Hakem ve Şamlı Şems adlı iki Arabin 1555'te Tahtakale'de açtıkları kahvehaneler, kısa zamanda başkent'in birer söyleşi ve buluşma yeri oldu. "Okuryazar makulesinden nice zurefâ" kahvelere gelip tavlâ, satranç oynamaya, kitap okumaya, kimileri "ne-güfte gazeller getirüb" kimileri "maarifden bahsetmeye" başladılar. Tarihçi Peçevî'nin anlatımı ile "böyle eğlenecek ve gönül dinlenecek yer olmaz de-yü dolub oturacak ve duracak bir yer bulunmaz oldu ve bilcümle ol kadar şöhrat buldu ki ashâb-ı manasıbdan gayri kibar bî-ihtiyar gelür oldular". Dönemin kaba sofuları, tutucu ulema kesimi ise "halk kahvehaneye mübtela oldu, mescidlere ki-mesne gelmez oldu!", "mesâvihânedür, ana varmaktan meyhaneye varmak evla-dur", "her nesne ki fahim mertebesine vara, yani kömür ola, haram-ı sırfdur!" dediler ve yasaklayıcı fetvalar verdiler.

Eşi Hürrem Sultan'ın 15 Nisan 1558'de ölümünden sonra 1559'da hayattaki iki oğlu Bayezid ile Selim'in başlattıkları taht kavgasına tanık olan Kanuni, Konya savaşında Selim'e yenilerek Amasya'ya çekilen Bayezid'e cephe aldı ve 5 Haziran 1559'da Üsküdar ordugâhına geçti. Fakat, Bayezid'in, 2.000 kişilik bir kuvvetle İran'a sığındığı haberi gelince temmuz ayında İstanbul'a döndü. Bundan sonra İran Şahı Tahmasb ile Kanuni arasında karşılıklı mektuplar gönderildi. Varılan anlaşma gereği Bayezid ile oğulları 23 Temmuz 1562'de Kazvin'de boğuldular ve cenazeleri Sivas'a getirilerek gömüldü. Bayezid olayı gündemde iken 1560'ta, İtalya-İspanya ortak donanmasını yenerek İstanbul'a dönen Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'nın önden gönderdiği bir kadirga, denize atılmış, üzerinde haç ve Hz İsa'nın tasviri olan bir sancağı sürüklüyordu. Bu, kazanılan zaferin işaretiydi. Donanma ise eylül ayında İstanbul'a geldi. Limana girdiği zaman bütün kıyıları halk tarafından doldurulmuştu. Kaptan paşa bastardasının kış tarafında tutsak düşen ünlü amiraller vardı. Zapt edilen kadirgaların ise kürekleri ve küpeşeleri alınmıştı. 12 Temmuz 1561'de iki kez, toplam 15 yıl vezirazamlık yapan, İstanbul'da ve Edirne'de büyük taşınmazların ve vakıfların sahibi, bütün Osmanlı tarihinin en zengin veziri, adını taşıyan külliye ve kervansarayların banisi olan Rüstem Paşa öldü. Onu yakından tanıyan kimi yabancı elçiler, zenginliğinden, paraya düşkünlüğünden, aldığı rüşvetlerden söz ettikleri gibi, İstanbul'un ılaşesi, nüfus artışının önlenmesi,

I. Süleyman'ın gençliğinde yapılmış bir

gravürü.

Cengiz Kahraman arşivi

murabahanın önüne geçilmesi konularında aldığı ciddi önlemlerden de söz ederler. Rüstem Paşa, iktidarda bulunduğu sürece, İstanbul'un gereksinimini karşılamaya yetmeyen ürünlerin başka pazarlara satılmasını, ekonomik buhranın ve pahalılığın önlenmesini, hububat için narh uygulanmamasını sağlayıcı tedbirlere başvurduğu saptanmaktadır. Bununla birlikte Hürrem Sultan ve Mihrimah Sultanla kurduğu işbirliğine dayanarak I. Süleyman'ı yanlış kararlara da sürüklemiştir. En büyük kötülüğü ise kamu işlerinin yürütülmesinde rüşvet kapısını açmış olması gösterilir. Onun yerine vezirazamlığa Semiz/Kalın Ali Paşa getirildi.

20 Eylül 1563'te İstanbul, tarihinin en korkunç sel felaketini yaşadı. Bir gün bir gece boyunca yağan şiddetli yağmur ve düşen yıldırımlar sonucu sel ve yangın oldu. Halkalı Deresi kabarak ağaçları kökleriyle söküp sürükledi. Sayısız hayvan, insan öldü. Edirnekapı ile Topkapı arasında sel suları kente doldu. Yenibahçe'den Langa Bostanı'na kadar olan semtleri sular bastı. O gün Yeşilköy dolaylarında avlanmakta olan yaşlı padişah, ilkin İskender Çelebi Sarayı'na sığındıysa da sel suları buraya da girince, enderun ağalarının sırtında kurtarıldı. Sinan'ın yaptığı sukemerleri hasar gördü. Taşan Kâğıthane Deresi ise Eyüp'e büyük zarar verdi. I. Süleyman, felaketten sonra yıkılan köprülerin, suke-merlerinin ve suyollarının onarılması için Sinan'ı görevlendirdi.

I. Süleyman'ın son iki yılında önemli dış sorunlar 1565'teki Malta kuşatması nedeniyle Avusturya ile ilişkilerin yeniden gerginleşmesi oldu. 11 yıldır sefere çıkmayan . yaşlı padişah, 28 Haziran 1565'te vezirazamlığa atadığı Sokollu Mehmed Paşa'mn da teşviki ile 1566'da son kez sefere çıktı. Hasta olan ve yaşı gereği uzun bir sefere

dayanamayacağı bilinen padişah 1 Mayıs 1566'da görkemli bir alayla İstanbul'dan ayrıldı. Kentten çıktıktan hemen sonra da atından indirilip kapalı arabaya bindirildi. Alınan önlemlere karşın, yol sarsıntıları ve hava değişiklikleri sonucu, Edirne'den sonra hastalığı daha da arttı. 5 Ağustos'ta Siget-var önünde kurulan çadırında, kuşatma ile ilgili gelişmeleri bir ay süreyle izleyebildi. 7 Eylül gecesi öldü. Sokollu, padişahın ölümünü vezirlerden dahi sakladı. İç organları çadırında yatağının bulunduğu yere gömülerek cesedi tahnit edildi. Oğlu Selim'in (II) Belgrad'da orduyu karşılamasına kadar, 48 gün ölüm olayı gizlendi. 26 Ekim'de Belgrad'dan İstanbul'a gönderilen cenaze için 28 Kasım'da, Süleymaniye Ca-mii'nde Şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından namaz kıldırıldı ve aynı yerdeki türbesine gömüldü.

Betimlemelere göre I. Süleyman, uzun boylu, zayıf ve esmerdi. Ataları gibi onun da burnu kartal gagasını andınıyordu. Sakalını kısa keser, uzun ve gür bıyıkları bunun üstüne inerdi. Yabancılarla konuşmaz ve onlara gülmezdi. Rengi solgundu. Sağlıklı gözükme için yüzüne kırmızı pudra sürerdi. Bacağında, tedavi kabul etmeyen bir yara ve kangren

vardı. Cuma selamlığına çıkmak üzere atına bindiğinde yeniçeriler havaya yayılım ateşiyle kendisini selamlarlar, halk da bu sestən padişahın camiye gitmek üzere hareket ettiğini anlardı. I. Süleyman'ın cuma selamlıkları, al, mor, yeşil ipekten veya atlastan giyimli, gümüş, altın takımlara sahip sipahi ve silahdarların katılmasıyla çok görkemli olmaktadır.

Eğitime açtığı Sahn-ı Süleymaniye medreseleri ile İstanbul'un eğitim ve bilim merkezi kimliğini en üst noktaya ulaştıran I. Süleyman İstanbul'un imarına çaba gösteren hükümdarların başında gelir. Süleymaniye Külliyesi'nden başka, babasının adına yaptırdığı Sultan Selim Külliyesi oğulları için yaptırdığı Şehzade ve Cihangir camileri, kızı Mihrimah Sultan'ın Edirnekapı ve Üsküdar'daki camileri, Hürrem Sultan adına yaptırılan Haseki Külliye-si(->) ve Haseki Hamamı(->), İstanbul'un çehresini değiştiren anıtsal yapılar ve komplekslerdir. Kırkçeşme Tesisleri(->) için 400 yükten fazla para harcadığı bilinir. İstanbul'a kazandırdığı son eser Bü-yükçekmece Köprüsü'dür. İstanbul dışında da pek çok eseri bulunmaktadır. I. Süleyman, döneminin din bilginlerini ve hukukçularını görevlendirerek Kanunname-i Âl-i Osman diye bilinen eski yasaları toplatmış ve bunları Sultan Süleyman Kanunnamesi adı altında geçerliliğe kavuşturmuştur. Dindarlığından, ulemanın tavsiyelerine uyarak kahve ve içki yasağı koymuş; yalnızca elçiler için belli günlerde iskeleye şarap getirilmesine izin vermiştir. Padişah katında çalgı çalınıp oyun oynanmasını yasaklaması, gümüş, altın kaplar yerine porselen tabakların kullanılması ise saltanatının sonlarındadır. Oysa saltanatının ilk döneminde sarayda mükemmel bir sazende heyeti vardı ve harem meşkhanesinde cariyelere türlü hünerler öğretiliyordu. Yine Enderun'da da erkek

oyuncular çengi olarak oyunlar sergilemekteydiler.

Eski Saray'ın(->) geçirdiği yangın üzerine Hürrem Sultan buradaki harem dairesinin Topkapı Sarayı'na taşınmasını istedi ve olasılıkla 1540'lı yıllarda yeni bir yapılanma ile harem dairesi oluşturuldu. Kanuni ayrıca, Sarayburnu, Tersane, İskender Çelebi, Dolmabahçe, Tokat, Sultaniye, Çubuklu, Kandilli, İstavroz, Üsküdar, Haydarpaşa hasbahçelerini, Büyükdere Korusu'nu da tesis veya ıslah ettirdi. Boğaz gezilerine düşkün olan Kanuni, oğlu Cihangir'i yanına alıp özel olarak yaptırılan yeşil bastardası ile Boğaz köylerine uğradı. Av için çoğu kez Istrancalar'a, günü birlik av için de Kâğıthane'ye giderdi.

1558'de Divan-ı Hümayun'dan çıkan bir hükümle surların çevresine ev yapılması yasaklandı ve her evin pencerelerine kepenk konulması zorunluluğu getirildi. 1559'da ise Galata'daki tüm yapılarda taş kullanılması, sokağa cepheli evlere çardak, şahnişin yapılmaması emredildi.

1563 sel felaketinden sonra kentin imarıyla ilgilenen Kanuni, kentin su gereksinimine ve nüfus sorunlarına öncelik verdi. Rüstem Paşa'mın,

kente yeni göçler olacağı gerekçesiyle karşı çıkmasına rağmen yeni su tesisleri ile İstanbul'a bol su sağlamaya çaba gösterdi ve bu amaçla Kâğıthane'de bir ayak divanı yaptı. Bu konuda halkın angaryaya koşulmasına da izin vermeyerek su işini bir kamu hizmeti saydı ve hazineden ödenek ayırdı. 1564-1565 yılları boyunca suyollarının ıslahı, çeşmelerin onarımı, Kırkçeşme Tesisle-ri'nin tamamlanması, çeşmelere "burma" denen musluklar takılması, sakalara nizam verilmesi gibi işler başarıldı.

Döneminde İstanbul'un tüm iâşe ve ihtiyaç sorunları devletçe üstlenilmiş, bu amaçla, Rumeli kentleri, Marmara Bölgesi, Karadeniz kıyıları ve Mısır, birtakım yükümlülöklere bağlanmışır. Böylece, başkentin gereksinim duyduğu yiyecek maddelerinin düzenli olarak gelmesi narhlandırıldıktan sonra halka satılması sağlanmaya çalışılmışır.

Usta bir şair olan I. Süleyman, Muhib-bî mahlası ile büyük bir *Divan* tertip etmiştir. Dönemin bilim ve sanat adamları doğrudan veya dolaylı onun himayesini görmüşlerdir.

I. Süleyman'ın 8 oğlundan Mahmud (ö. 1521), Murad (ö. 1521), Abdullah (1526), Mehmed (ö. 1543), Cihangir (ö. 1553) ecel-leriyle, Mustafa (ö. 1553) ve Bayezid (ö. 1562) idam edilerek kendi sağlığında ölmüşler, tek vâris olarak Selim kalmıştır. Kızları Mihrimah ve Raziye sultanlardır. İlk eşi olan Mahidevran, oğlu Mustafa'nın idamından sonra Bursa'ya sürölmüş ve 1581' de orada ölmüşür. Kanuni'nin Gülfem adlı hasekisini de boğdurttuğu ileri sürölür. Hürrem'e olan tutkusu ve onunla olan mektuplaşmaları ise meşhurdur.

İstanbul, Kanuni döneminde, eski kent sınırlarını aşarak yayılmaya başlamış; Kasım Paşa, Pirî Paşa, Ayaş Paşa, Piyale Paşa mahalleleri kurulmuş, Beyoğlu'nda ilk elçilik binaları yapılmıştır. Bu yıllarda Ga-

lata, Fransa'nın Nice kentinden daha büyüktü. Galata Kulesi'nin çevresindeki yapılaşma dış surlara dayanıyordu. Gala-ta'nın kapıları, Tophane'ye, Tersane'ye, limana ve sırtlarda da Pera bağlarına açılıyordu. Kanuni'nin koyduğu yasaya göre, gayrimüslimler, Galata'mn üç büyük mahallesinden sadece kıyıya inen Ortahi-sar'da oturmaktaydılar. Galata kentinin Müslüman halkı çoğunlukla Endölüs Arap-lanydı. Bunlar, Arap Camii(->) çevresinde yerleşmişlerdi. Eski Galatalılar olarak tanınan Cenevizliler(->) ise limana yakın oturmaktaydılar. Sokakları satranç biçiminde olan Galata'da, halkın çoğu gemici veya tüccardı. İstanbul meyhanelerinin hemen hepsi buradaydı ve bunları yerli ya da adalardan gelen Rumlar işletmekteydiler. Ermeniler, küçük el sanatları ile Yahudiler ise komisyonculukla geçiniyorlardı. Fatih Bedesteni'nde Frenk tüccarlar vardı. Eğlenmek ve içmek isteyenler İstanbul'dan Galata'ya geçerek Ortahisar'daki çalgılı meyhanelere oturuyor, misket ya da monamvezya (benevşe) şarabı içiyorlardı. Rüstem Paşa'mn Sinan'a yaptırttuğu kervansaray, eski Galata forumunun yerini işgal etmişti.

Yabancıların evleri yüksek ve gösterişli, çoğu İtalyan tarzında ve kagirdi. Soylu Rumlar, bugünkü Beyoğlu'nda yerleşmişlerdi. Bunlar avamla ilişkiden çekindikleri gibi, Katolik Cenevizlilerden de uzak durmaktaydılar. Galata Sarayı, Galata kent surlarının dışında olup elçiler de bu semtte yerleşmişlerdi. Burada ilk sefarethaneyi Fransa yaptırmıştı. Melchior Lo-richs, bu sırtlardan bakarak İstanbul'un bir panoramasını yaptığı gibi, başta A. G. Bus-becq(-0 olmak üzere birçok elçi ve maiyet görevlisi de İstanbul'a ilişkin anılarını burada yazmışlardır.

Yabancıların belirttiklerine göre I. Süleyman döneminde Galata'mn güvenliği çok önemseniyordu. Bunun bir nedeni ise Kasımpaşa'daki "Sabone" denen kışlada

Melchior Lorichs'in çizgisiyle I. Süleyman. *Galen Alfa*

30.000 (?) tutsağın bulunmasıydı. Gala-ta'daki her ev, cami, mescit ve tersane gözünün önünde geceleri birer kandil yakılması zorunluluğu vardı. Kaptan paşa da sık sık kol gezer, bir yeniçeri ortası kentin inzibat işlerine bakardı.

Tophane'de, yerli döküm olarak yapılan veya savaşlarda ele geçirilip getirilen yüzlerce top, dökümhanenin etrafındaydı. Burada 40-50 Alman usta, top dökümü işlerinde çalışmaktaydılar. Tophane'nin ahşap iskelesi ise elçilerin İstanbul'a gidiş gelişlerine mahsustu.

Kasımpaşa Tersanesi'nde 300 göz vardı ve her birinin içinde kadırgalar çekiliydi. Buradaki ünlü zindandaki tutsaklara ve mahkûmlara, belirli koşullarla elçiliklere gidip yardım almaları için izin veriliyordu. Bunların çoğu donanmada kürekçilik, tersanede işçilik yapmaktaydılar. Pazar günleri de Galata'daki St. Pierre Kilisesi'ne ayine gidiyorlardı. Protestan tutsaklar ise ayrıca kiliseleri bulunmadığından sefarethane şapeline veya limandaki gemilerde bulunan rahiplere dua için giderlerdi. Tutsaklar çoğunlukla İtalyan, İspanyol, daha az oranda da Alman, Macar ve Hırvatlı. Kasımpaşa'yı kentleştiren Piyale Paşa, buraya cami, çeşme, divanhane ile Kurşunlu Mah-zen'i, Körükhane'yi ve Cirit Meydanı'nı yaptırmıştı. İstanbul'dan kayıkla 4 saatte gidilebilen Adalar çok tenhaydı. Büyükada' da 2 köy, diğerlerinde küçük birer köy vardı. Elçiler buralara dinlenmeye giderlerdi.

1528'e doğru Coecke van Aelst'in(->) yaptığı resimlere göre Atmeydanı yıkıntılarla doluydu. Eski bazı tapınak ve kiliselerin harabeleri, sütunlar, heykel kaideleri hâlâ mevcuttu. Buradaki sağlam sütunların çoğu, Kanuni'nin yaptırdığı eserlerde kullanılmak üzere sonraki yıllarda sökülüştür. Bedesten, dünyanın en değerli mallarının, örneğin bir samur kürkün 100 dukaya satıldığı bir çarşıydı. Yanındaki esir pazarında, erkek, kadın genç yaşlı köleler satılırdı. Nicolas de Nicolay, burada 1 saat içinde, güzel bir Macar kızının müşterilerin isteği üzerine üç kez soyulup tepeden tırnağa incelendiğini, en son yaşlı bir tüccar

tarafından 34 dukaya alındığını yazar. Çemberlitaş'taki çmaraltı, kuşçuların kuş sattıkları ilginç bir pazardı. Adağı olanlar burada kuş alıp azat ederlerdi.

İstanbul'dan Galata'ya geçmek için, önünde sandala binilen sur kapısına Adalet Kapısı deniyordu. Burada, ağır suçluların işkenceyle idam edildikleri iki katlı darağaçları ve çengeller vardı. Çengele vurulacaklar, elleri ve ayakları bağlandıktan sonra yukarıdan bırakılır; çengellere takıldıktan sonra ipleri çözülür; ölünceye kadar herkese ibret olurdu.

Veba salgını Kanuni döneminde de İstanbul'u sık sık etkiledi. Bir adamı vebadan ölen Busbecq'in anılarına göre kentten uzaklaşmak için saraya başvurduğunda "Allah'ın takdirine boyun eğmesi" bildirilmiş, daha sonra da Büyükkada'ya gitmesine izin verilmişti. İstanbul hekimlerinin çoğu gayrimüslimdi. Bunlar, İbranice, Yunanca, Arapça kitapları okuyabiliyor, tıptan başka astronomi ve felsefeyle de ilgileni-

SÜLEYMAN I

88

89

SÜLEYMAN H

yorlardı. Kanuni'nin ise Türk ve Yahudi hekimlerden bir ekibi vardı.

I. Süleyman dönemi İstanbul'unu çok yönlü anlatan yazılar, anılar, yerli ve yabancı ressamların betimlemeleri vardır. 1537 İstanbul'unu Matrakçı Nasuh'un yaptığı panorama minyatürler yansıtır. Bundan 20 yıl sonra Melchior Lorichs'in (1559) çizdiği İstanbul panoraması ise daha gerçekçidir. Kanuni döneminde İstanbul'a gelen Almanya elçileri, örneğin Joachim Ober-danski, Lamberg ve Jurisch (1530), Cornelius Scepper(1533), Gerard Weltwyck, Busbecq (1554), Albertus Wiss (1562) ile Fransa'yı temsil eden pek çok elçi bu arada Rüstem Paşa ile iyi ilişkiler kurmakta başarılı olamayan Jean de la Vigne (1557), raporları ve anıları ile İstanbul'un hemen her yönünü ayrıntıları ile tanıtmışlardır.

1544'te gelen Fransa elçisine eşlik eden Jerome Maurand, o sırada Bursa'da olan Kanuni'yi görememekle birlikte Vezir Mehmed Paşa'nın sarayında nasıl kabul edildiklerini, kapıda kendilerini karşılayıp selamlık salonuna çıkaran, sırma işlemeli brokard giyimli içağalarını, 50 adını uzunluğunda, 25 adım genişliğindeki salonun ihtişamını, tavanın parlak kırmızı zemin üzerine işlemelerini, yerdeki sırlı tuğlaları, kapıların beyaz-siyah ebruli bezeklerini, duvarların çinilerini ve bunlar üzerindeki kuş, tavus, hayvan resimlerini, ahşap sütunların taşıdığı korniş ve kirişleri, sedirlerdeki güzel halıları vb anlatmışlardır.

Süleymanname' de yer alan bir minyatürde I. Süleyman. *TETJVArşivi*

Elçi d'Aramon'la gelen Nicolas de Nico-lay'ın, 1551-1552'deki saptamalarına göre o dönemde kadınların sokağa çıkmaları pek enderdi. Bu nedenle de İstanbul kadınları için "güneş görmezler" deniyordu. Dışarı çıktılarında ise başlarına küçük bir sivri hotoz, bunun üstüne uzun bir başörtüsü sarkıtıyorlardı. Yüzlerini kalın peçeyle örtmekte, topuğa kadar inen entari ile bunun üstüne de dizkapaklarına kadar ferace giymektedirler. Erkeklerin giyimleri çok değişikti. Türkler mintan ve entarilerinin üstüne dolama denen uzun üstlük giymektedirler. Bellerinde püsküllü kuşakları vardı. Başlarına uzunca bir külah giyip sarık sararlardı. Şeriflerin, kazaskerlerin binişleri, feraceleri ve sarıkları farklıydı.

Türklerin sıkça gittikleri hamamlarda 1-2 akçeye yıkanılıyordu. Oysa, yabancılardan ücret olarak 5-6 akçe alınmaktaydı. Zengin evlerinde özel hamamlar vardı. Soylu ve zengin hanımlar, hamama cariyelerle gitmekte ve yemek de götürmekteydiler. Hamamda kına yakılması vazge-zilmez bir âdetti. Gelin alayları çok şenlikli olmakta, en önde zurna, boru ve nek-kâre çalıcılar yürürken gelin de süslü bir atın üstünde ve özel bir çadırın içinde ilerler, nahil denen sağdıç mumlan, çeyiz taşıyan hayvanlar, herkesin ilgisini çekirdi.

Elçilik mensuplarından ve diğer gezginlerden çok farklı olarak Kanuni dönemi İstanbul'unun ekonomik ve kültürel yönleri için daha gerçekçi ve ayrıntılı bilgileri

veren Alman gezgin Hans Dernsch-wam(-0 olmuştur. O, 1553-1554 yıllarında ve Kanuni'nin Nahcivan seferi nedeniyle başkentten uzak olduğu bir sırada, atlarına bağladıkları tavukları getirip Tavukpa-zarı'nda satan, müşterinin isteği üzerine kesip yolan tavukçulardan, Yahudilerin özel kasaplarına, gökyüzünden eksik olmayan akbaba ve çaylak sürülerine sevap olur inancıyla cami avlulularından halkın ciğer, işkembe atışlarına; maslak, haranu-ki, esrar, afyon, tatule bağımlılarına değin yüzlerce ayrıntıya eserinde yer vermiştir. Dernschwam'm gözlemlerine göre Rumeli'den İstanbul'a ulaşan yolların çevresi kıraç ve bakımsız, konaklanan kervansaraylar da çok ilkel. Birlikte geldiği elçilik heyeti ile 26 Ağustos 1553'te Vezira-zam Rüstem Paşa'ya hediye sunup çıktıklarında, küme küme askerler peşlerine takılıp sırnaşarak hediye ve bahşış istemişlerdi. İstanbul'daki paşaları "hırsız" olarak tanımlayan gezgin, Tavukpazarı'nda-ki Elçi Hanı'na yerleştikten sonra kenti gezmeye başladığını, evlerin kalitesiz malzemeden çok çirkin ve tek katlı olarak yapılmış olduğunu, meyhaneleri Rumlarla Yahudilerin işlettiğini, yasaklandığı için Türklerin gizli içtiklerini, yakalananlara ise dayak atıldığını, İstanbul'da balın okkasının 4,5, şekerin 17 akçe olduğunu, Galata fırınlarında pişirilen beyaz sandviçlerin 1 akçeye satıldığını, Tataristan'dan gelen yağlar sıcaklarda erimeye başlayınca tulumların

denize atıldığını; Türklerin en çok soğanla kavrulan koyun eti yediklerini, pirinç çorbası, pilav, etli pilav, tavuk kızartması, patlıcan ve kabak dolması, havuç dolması, yaprak sarması, sütlaç, muhallebi, omlet gibi yemekler yaptıklarını; yoğurdu, helvayı ve balı sevmelerine karşılık balık yemediklerini; sebze ve meyvelerin bir kısmının Kanuni'nin İstanbul içinde ve çevresindeki bahçelerinde acemioğlanları tarafından yetiştirilip satıldığını, kentin her köşesinde küçük manav dükkânları bulunduğunu anlatır.

Gezgene göre her dilin konuşulduğu ve bu bakımdan Babil'i andıran İstanbul'da, kimse kimseye güven duymamaktaydı. Örneğin bir yerden başka bir yere gidilirken herkes kıymetli neyi varsa yanına alıyor, evinde bırakmadığı gibi, birisine emanet de edemiyordu. Kent sokaklarında gezen meczuplara halk, birer ermiş gözüyle bakmaktaydı. Bunlar, kaba saba, köylü giyimli, koro halinde ilahiler okuyan dervişlerdi. En hafif suçlar için bile bazen ağır cezalar uygulanmakta, böylece halka ibret dersi verilmekteydi.

Padişah İstanbul'da olmadığı için cuma selamlıklarının düzenlenmediğini bildiren gezgin, şeyhülislamın, iki yanına saygın birer mollayı alarak perşembe günleri 300-400 kadar hoca ve müderrisle camileri dolaştığını ve buna "namaz alayı" dendiğini de haber vermektedir.

30 Temmuz 1554'te başlayan ramazanla ilgili olarak da Dernschwam, minarelere kandiller asıldığını, bunlara yağmurun veya rüzgârın zarar vermemesi için üstlerinin kapatıldığını, kandillerin bütün gece yan-

dığını, hocaların ve imamların paşa konaklarına gidip iftar ettiklerini, gösterişi sevenlerin ise bu ay boyunca kendilerini çok dindar ve iyiliksever tanıtmaya özen gösterdiklerini, fakat çoğunun, gizlice oruç yediğinin halk arasında konuşulduğunu; ramazan ayında en çok pirinç ve peynir tüketildiğini, esasen fazla bir geliri olmayan halkın, şarap ve yeme içmeye fazla önem vermediği için geçinebildiği şayet, lokanta ve meyhane alışkanlıkları olsa,, sırtlarına giyecek elbise bile bulamayacaklarını anlatmaktadır.

Vergi kayıtlarına dayanarak İstanbul'da 15.035 Yahudi, Rum, Karaman Rumu ve Ermeni yükümlünün bulunduğunu, Karay-larm(->) diğerlerinden farklı olduklarını, "Kohen" diye anılan ve Harun soyundan geldiklerini söyleyen Yahudilerin ise kendilerini üstün gördüklerini, kentteki 42 Yahudi okuluna başka milletlerden de çocukların devam ettiğini anlatan gezgin, 14 Haziran 1554'te, Müslüman olan bir Yahudinin, başına sarık sarılıp sakalına kına yakıldıktan sonra kentte dolaştırıldığını, dinden dönmemesi için herkese tanıtıldığını; İstanbul'daki Ortodoks patriğinin ise alelade bir papazdan çok farklı görünümde, tüm Ortodoksları kendi inançlarında tutma çabası içinde olduğunu da anlatır.

Dersnshwam, tanık olduğu 11 Ağustos 1554'teki şiddetli fırtınada denizin kabardığını, derelerin taşıtığını ve köylerin sular altında kaldığını, ağaçlar, bostan bitkileri ve hayvanlar sel sularıyla sürüklenirken gemilerin battığını ve pek çok insanın boğulduğunu bildirir. 8 Aralık 1554'te çıkan yangının, geceleyin yağ eriten bir yağcı dükkânından çıktığını, Ayasofya'dan Tahta-kale'ye değin semtlerin büyük zarar gördüğünü, Baba Cafer Zindanı'mnG-0 da yanan binalar arasında olduğunu, yangında, İstanbul'un iâşesinde yağ, fasulye, bezelye, pirinç vb stoklarının da zarar gördüğünü, Rüstem Paşa ile kardeşi Sinan Paşa'nın, kendi adamları ile yangın yerlerine gidip söndürme çalışmalarına katıldıklarını, fakat sokakların darlığı yüzünden zamanında yardıma gidilemediğini, yangın sonrasında İstanbul Kaymakamı İbrahim Paşa'nın akşam hava karardıktan sonra ateş ve ışıık yakılmasını yasakladığını; büyük bir yangı-

I. Süleyman'ın tuğrası.

S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, ist., 1980

nm da 18 Ocak 1555'te Galata'da çıktığını, fakat yangından ziyade talan ve çapulculuk yüzünden halkın zarara uğradığını; dedikodulara göre yangınların yeniçeriler ile acemioğlanları tarafından yağma yapmak amacıyla çıkarıldığını; bunların, yangın yerlerinde işlerine yarar şeyleri topladıktan sonra oradan uzaklaştıklarını, duyduğuna göre padişahın, daha önceki bir yangının kundakçısı olarak yakalananları boş bir tekneye bindirip denizde yaktırdığını da anlatmaktadır.

27 Ekim 1553'te İstanbul'a ulaşan müjde ile padişahın yeni bir zafer kazandığının öğrenilmesi üzerine herkesin dilediği gibi eğlenmesine, yiyip içmesine izin verildiğini, üç gün boyunca şenlikler yapıldığını, padişahın hasahırındaki aslan, kaplan, leopar gibi vahşi hayvanların sokaklarda gezdirildiğini, dükkânların renkli kumaşlar ve bayraklarla donatıldığını, geceleri yakılan kandillerle ortalığın gündüze döndüğünü, zaferin anısına Venedik elçisinin de Galata-İstanbul arasında kayık yarışı düzenlediğini, elçilik önünde ise Venedikli tüccarların bir İsa ikonuna doğru koşu yaptıklarını; buna karşılık, padişahın İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda bayram yerlerinde eğlenceler yapılmadığını, örne-

I. Süleyman Türbesi'nin içinden bir görünüm. *Ara Güler*

ğın o yılki bayramlarda hokkabazların ve oyuncuların hiçbir gösteride bulunmadıklarını anlatan gezgin, Eylül 1555'te de bir ekmek sıkıntısı yaşandığını açıklar.

Bibi. İbrahim Peçevî, *Peçem Tarihi*, (haz. M. Uraz), tst., 1968,1; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (haz. M. İpşirli), ist., 1989,1, s. 3 vd; *Tarih-i Solakzade*, s. 431 vd; Nasühü's-Silahî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İra-keyn*, (haz. H. G. Yurdaydın), Ankara, 1976; Evliya, *Seyahatname*, I, 480 vd; A. G. Bus-becq, *Türkiye Mektupları*, ist.,

1939; H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu 'ya Seyahat Günlüğü*, Ankara, 1987; F. Dirimtekin, "Peter Coeck van Aalast ve Kanunî Devrine Ait Gravürler", *Tarih Konuşuyor*, S. 30 (Temmuz 1966), s. 2459 vd; ay, *Ecnebi Seyyahlara Nazaran XVI. Yüzyılda İstanbul*, ist., 1964; T. Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Ankara, 1983; Uzun-çarşılı, *Saray*; (Altınay), *Onaltıncı Asırda*; İ. Konyalı, "Kanuni Sultan Süleyman ve Mimar Sinan'a Yaptırdığı Eserler", *Tarih Konuşuyor*, S. 32 (Eylül 1966), s. 2608 vd; M. And, *16. Yüzyılda İstanbul, Kent, Saray, Günlük Yaşam*, İst., 1993; S. Saatçi-M. Sözen, *Mimar Sinan ve Tezkiretü'lBünyan*, İst., 1989; M. T. Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, XI, 99-155; Danişmend, *Kronoloji*, II, 59-370; Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 34-39; M. Ç. Uluçay, *Harem*, II, Ankara, 1985, s. 20 vd.

NECDET SAKAOĞLU

SÜLEYMAN I TÜRBEŞİ

bak. SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

SÜLEYMAN H

(15 Nisan 1642, istanbul - 22 Haziran 1691, Edirne) 20. Osmanlı padişahı (8 Kasım 1687-22 Haziran 1691).

Sultan İbrahim(->) ile Saliha Dilâşub Sultan'ın (ö. 1090) oğludur. İbrahim'in ikinci oğlu olan II. Süleyman, IV. Meh-med'den(->) 3,5 ay küçüktü. Babasının tahttan indirildiği 1648'de henüz 6 yaşında iken Topkapı Sarayı'nda göz hapsine alındı. 21 Ekim 1649'da ağabeyi IV. Mehmed ve kardeşi Ahmed'le (II) sünnet edildiler. Süleyman'ın annesi "meczub-meşreb ve safdil" olduğundan saray entrikalarının dışında kaldı. Fakat büyük valide Kösem Sul-tan(->), IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Valide Sultan'ı(->) devlet yönetiminden dışlamak için Süleyman'ı tahta geçirmek üzere bir komplo düzenledi. Bu eylem başarısızlıkla sonuçlandı ve Kösem Sultan öldürüldü. Şehzade Süleyman, Ahmed ve Selim ise çocuk olmalarına karşın, saray haremindeki Şimşirlik Kasrı'nda çok sıkı gözetim altına alındılar. Şehzadelerin anneleri de Eski Saray'a(-0 gönderildi. III. Meh-med'den(->) sonra sancağa gönderilmeyen şehzadelere hiç değilse onursal anlamda birer sancakbeyliği payesi verilmekte ve onlar adına sancakları birer mütesellimle yönetilmekte iken, ilk kez Süleyman, Ahmed ve Selim bu haktan da yoksun bırakıldılar. Şehzade Selim 1669'da öldü. Süleyman'ın ve Ahmed'in, koşulları bilinmeyen mahpuslukları ise 1687'ye değin aralıksız 39 yıl sürdü. Arada, 17 Temmuz 1656'da, 5 yıl önceki başarısız komplonun suçluları sayılan Şeyhülislam Hoca-zade Mesud Efendi, eski sadaret kaymakamı ile başka bazı kişiler, Süleyman'ı tahta

SÜLEYMAN n

SÜLEYMAN H

geçirmek girişimiyle bir kez daha suçlanarak sürgüne gönderildiler, kimileri de idam edildi. Doğal olarak bu olaylar, Süleyman'ın kapalı yaşamını daha da güçleştirdi ve kendi eylemiyle "kırk yıl karanlık bir yerde" kapalı kaldı.

IV. Mehmed, Köprölülerin(-») uzun iktidarı boyunca zamanının çoğunu İstanbul'dan uzakta ve Edirne'de geçirdiğinden, her seferinde Süleyman ve Ahmed de kapalı arabalarla Edirne'ye götürölüp getirildiler. 1683'teki Viyana bozgunundan sonra İstanbul'a getirilen Süleyman ve Ahmed, son kez Şimşirlik Kasrı'na kapatıldılar.

1687'de Macaristan'daki yenilgiden sonra ayaklanarak Edirne'ye dönen ordu, IV. Mehmed'i istifaya zorlarken Süleyman da padişah adayı seçildi. IV. Mehmed, oğlu Mustafa'nın (II) tahta oturtulması için çalıştıysa da başarılı olamadı. Vezirazam Siyavuş Paşa, ocak ağalarının imzasını taşıyan bir mahzarı, Silivri'den İstanbul Kaymakamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'ya gönderdi. O da İstanbul'daki ulemayı ve devlet erkânını 8 Kasım 1687 sabahı Aya-sofya'da toplayıp ordunun kararım bildirdi. Saraya gönderilen çavuşbaşı ve kapı-ağası, Enderun halkını etkisiz hale getirdiler ve Bâbüssaade önünde ayak divanı(-») olacak gerekçesiyle cülus tahtını buraya çıkartıp hazırlıkları yaptılar. Darüssaade ağası da kendisini tahta davet etmek üzere Süleyman'ın bulunduğu Şimşirlik Kasrı'na gitti. Fakat Süleyman, öldürüleceğini sanarak çıkmak istemedi. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın da tanık olduğu bu davet sırasında Süleyman "İzalemiz emr olundu ise söyle iki rik'at namaz kılayım andan emri yerine getir, sahavetimden beri kırk yıldır hapis çekerim, her gün ölmektense bir gün evvel ölmek yeğdur, bir can için ne bu çekdiğimiz korku?" dedi ve ağlamaya başladı. Ayağına kapanan darüssaade ağası ise "Estağfurullah, hâşâ ki size bir kast oluna, taht kurulmuş, cümle kulların size bakar" dedi. Şehzade Ahmed de ağabeyine cesaret vermeye çalışarak "Buyurun korkmayın, ağa yalan söylemez" dedi. Fakat, uzun zamandan beri "zelil ve sefil, üzerinde bir şey yok, ancak arkasında kırmızı atlas entari ve ayağında tomak bulunmakla ağa kendi kürklerinden meneviş çuhayla kaplı bir samur erkân kürkü getirtip giydirdi ve koltuğuna girip ta'zim ve tekrîm ile hasodaya munsab Sofa Köşkü'ne çıkarıp havuz başında tahta oturdu ve silahdar ağa ile ha-sodalı istikbal edip ve andan alıp Arzoda-sı'na giderken karanlık Arslanhane'ye uğ-rayıp beni bunda mı öldürürsünüz buyurdu". Böylece bin korku ile Arzodası'na getirilen Süleyman'ın başına, hazineden getirilen ve Hz Yusuf'a ait olduğu

sanılan "amame-i şerif" kondu ve üç sorguç iliştirildi. Buradan çıkartılıp Bâbüssaade önünde tahta oturtuldu. Cülus(->) töreni sürerken atılan topraklarla da İstanbul halkına II. Süleyman'ın padişahlığı ilan edildi. IV. Mehmed ise, Şimşirlik Kasn'na kapatıldı. 9 Kasım günü valide alayı düzenlendi ve II. Süleyman'ın annesi Dilâşub Sultan Top-kapı Sarayı'na getirildi.

Bu gelişmeler olurken sadrazam Siyavuş Paşa da "cümle ocakları halkı ve sair ecnas-ı asakir ile Davutpaşa sahrasına" geldi. Fakat ordunun tamamı ayaklanma halinde olduğu gibi, Çırpıcı Çayırı'na konan "levendat taifesi ve güruh-ı sipah" da İstanbul'a girip ayaklanma başlatmaya hazırlanmaktaydılar. Yeniçeriler ve sipahiler gönderilen birikmiş ulufeleri az bularak Siyavuş Paşa'nın çadırına hücum ettiler. Siyavuş Paşa, öldürülme tehlikesini güçlkle atlatıp sözde bir "alay-ı azim" ile İstanbul'a girdi. Yeni padişahın ayağını öptü ve san-cak-ı şerifi(->) teslim etti. İzleyen günlerde yeniçeriler ve sipahiler ayrı ayrı İstanbul'a girerek Etmeydanı'nda ve Atmeydanı'nda toplanmaya başladılar. Yeniçerileri Fetvacı Çavuş, sipahileri ise Küçük Mehmed yönlendirmekteydi. Nihayet 15 Kasım günü, her iki meydana "bayrak açıb tuğyan eldiler. Yeniçeri ve sipah herhalde birbirlerine penah olmak üzere ahd ü pey-mân eylediler." İlk gün sipahiler kendi önderleri Küçük Mehmed'i, tutumunu beğenmeyerek parçaladılar. Ardından, İstanbul'daki servet sahibi kişileri saptayıp konaklarını yağmalamaya, kendilerini Fazlı Paşa Sarayı'na götürüp parasızdırmaya koyuldular. İstanbul'da can ve mal güvenliği kalmadı. Herkes, tek çareyi, yeniçerilerden veya sipahilerden bir zorbabaşına sığınmakta buldu. 22 Kasım'a kadar olaylar sürdü. O gün, cülus bahşışı isteğiyle At-meydanı'ndan saraya haber gönderdiler. Emeklileriyle birlikte sayıları 38.130 yeniçeri ile sınır kalelerinde görevli 32.263 ka-pıkuluna, 3.905 kese cülus inamı çıkarıldı. Cebecilere, topçulara, top arabacılar, silahdarlara da sayılarıyla orantılı olarak bahşış gerekiyordu. Toplam 4.557 kesenin 1.256 kesesi Enderun hazinesinden, kalanı ise Mısır gelirlerinden ayrıldı. Sarayın değerli gümüş evanesi, iç hazinedeki kabzaları gümüş, altın kılıçlar, gaddareler alelacele çıkarılıp eritmek üzere Darphane'ye gönderildi. Bunlar yetmediği gibi hasahır-daki değerli rahtlar da elden çıkartıldı. Bunlar da yetmeyince İstanbul zenginlerinden "imdadiye" adı altında para alınması, bunun tahsili işinin ise ayaklanan askerin zorbabaşları tarafından yapılması kararlaştırıldı. Halk, bu kararın neden olacağı bela ve zulümlerden korkup İstanbul'u terk etme yolları aramaya başladı.

Olaylar sürerken II. Süleyman 1 Aralık 1687 günü Eyüb Sultan Camii'ne gidip Şeyhülislam Debbâğzade Mehmed Efendi ile Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın elinden kılıç kuşandı. Ertesi gün de Ayasofya Camii'nde ilk cuma selamlığına(->) çıktı. Yeni padişahın "tab'-ı hümayunlarını mekr-i erbab-ı hevâdana muhafaza etmek" (saflığından ötürü

kandırılmaması için) Süley-manîye Camii vaizi Arabzade Abdülvehhab Efendi "muallim-i sultani" atandı ve her gün huzur-ı hümayuna çıkmakla görevlendirildi. II. Süleyman'ın cülusundan önceki olaylarda firar etmiş bulunan eski sadaret kaymakamı Receb Paşa, Çatalca'da saklandığı evde yakalanıp İstanbul'a getirildi ve Bâb-ı Hümayun önünde idam edildi.

Kentte güvenliğin sağlanamaması, ayak-

lanan kapıkullarının her gün yeni bir eyleme girişmeleri, çarşı pazan yağmalamaları herkesi bezdirdi. Asilerin her önerisine boyun eğen Siyavuş Paşa da zorlamalara dayanamaz oldu. Aralık ayının ilk günlerinde 3.000 kadar cebeci de ulufeleri ve bahşişleri verilmediği için Atmeydanı'nda toplandılar. Aynı günlerde defter çalığı 2.000 kadar yeniçeri İstanbul'a gelip ayaklanmacılara katıldı. Siyavuş Paşa bunlardan bir hafta mühlet isteyerek birkaç gün için ortalığı yatıştırmayı başardı. Fakat çok geçmeden yeniçeriler, sipahiler, diğer sınıflardan askerler, işsizler ve serseriler yine Atmeydanı'nı doldurdular. Yeniçeri ağası görevden alınıp yerine Harput-lu Ali Ağa atandı. Çarşılar kapandı. Ayaklanmacılar açık buldukları veya kepenk-lerini söktükleri dükkânları yağmaya koyuldular. El altından asileri yönlendiren Defterdar Ahmed Efendi tutuklandı. İmdadiye salınarak toplanan para askerin talebini karşılamadığından ellerine "pençeli divan defteri" verilip kendilerinin tahsil etmeleri istendi. Bu bir bakıma, kentteki zenginlerin, ayaklanmacılar tarafından soyulmalarına göz yumulması demekti. Rikâb kaymakamı Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, Sadrazam Siyavuş Paşa'ya asilerin tepelenmesi için önerilerde bulundu. Yeniçeri Ağası Harputlu Ali Ağa, 11 Şubat 1688 günü harekete geçerek zorbabaşı Fetvacı Hüseyin Çavuş'u, bir baskınla öldürmeyi denedi. Fakat bunu önceden haber alan Fetvacı, yeniçerileri yemden ayaklandırdı. Asilerin dayatması üzerine Köprülü Fazıl Mustafa Paşa Seddülbahir muhafızlığına gönderildi, Şeyhülislam Debbağzade Mehmed Efendi azledilip yerine Feyzullah Efendi getirildi, kul kethüdası değiştirildi. Asilerle anlaşmayı başaran yeniçeri ağası görevinde kaldı ve asilere bir daha eyleme girişmemeleri için yemin ettirdi. Bir suikast düzenletip Fetvacı Hüseyin'i öldürttü. Bunu öğrenen yeniçeriler, kola binip denetime çıkan Harputlu Ali Ağa'yı kılıçla öldürdüler, 1 Mart günü Defterdar Hüseyin Paşa'nın sarayını yağmaladıktan sonra Siyavuş Paşa'nın sarayını kuşattılar. Bu sırada içeride, şeyhülislamın ve kazaskerlerin katıldığı bir toplantı vardı. Siyavuş Paşa'dan zorla sadaret mührünü aldılar. Bir gün bir gece süren kuşatma, halkı da heyecanlandırdı. Atmeydanı'na paşa sarayının etrafı mahşere döndü. Öfkeli kalabalıklar, sabaha yakın saraya girip alaca karanlıkta gözlerinin seçebildiği her şeyi yağmaladılar. Siyavuş Paşa canını kurtarmak için dışarı çıkmayı denedi. Fakat, asilerin hareme de girdiklerini görünce geri döndü. İçağaları ile haremi savunurken öldürüldü. Hareme girenler "Gaza

malımızdır!" diyerek cariyeleri de sırtlayıp götürmeye kalkıştılar. Yatak yorgan ne varsa, pencere demirlerine, hamam kurşunlarına değin alıp söküp götürdüler. Gün ışıyınca çarşılar dağılıp yağmaya daldılar. Bir kısmı da şeyhülislamı, kazaskerleri önlerine katıp Ağa Kapısı' na(->) gittiler. II. Süleyman'ın 2 Mart 1688' de sadarete atadığı İsmail Paşa, olaylara müdahale edecek güçte değildi. Esnaf dükkân kapatmaya çalışırken Eski Bedesten

Young Albümü'nden II. Süleyman'ın portresi.

Cengiz Kahranu'nun arşivi

yanında Yağlıkçılar'daki dükkânı yağmalanan bir seyyit, sırtına bez bağlayıp "Müslüman olan bayrak altına gelsin!" diye bağırmaya başladı. Böyle bir işaret bekleyen herkes, eline geçirdiği silah, bıçak ve sopa ile toplandı. Galata, Üsküdar ve Eyüp' te "sancak-ı şerif çıkartılmış!" haberi yayılınca oralardan da pek çok insan İstanbul'a geldi. Sultan Selim Camii vaizi Atpazarî Osman Efendi ile ulemeden birçok kişi saraya gidip sancak-ı şerifi Orta Kapı'nın yukarısına astılar. Akın akın gelen şehir halkı ile saray avlusu, Ayasofya Meydanı ve Atmey-danı doldu. Osman Efendi, sancağın yanında durup "Muradınız ne ise padişahımız onu emredecek!" dedi. Halk hep bir ağızdan "Eşkîyanın elinde halimiz neye varsa gerek? Elbetde tedmirleri gerek" dediler. İlkın, kul kethüdası linç edildi. Zorbabaşılar-dan Deli Pirî ve başka birkaçı yakalandıkları yerlerde öldürüldüler. Kent halkı geceyi saray avlusunda geçirdi. Topçubaşı Ali Ağa "vâfir topçu" ile Sinan Paşa Kasrı tarafından saraya çıktı. Şehir eşkıyasına karşı saldırıya karar verildi. Ertesi sabah, pek çok zorba öldürüldü ve 4 ay süren terör sona erdi. Halkın heyecanı henüz yatışma-mışken 9 Mart günü çıkan bir yangında 1.000'den fazla ev ve dükkân yandı.

Olaylar yatıştıktan sonra ulema ve ocak kadrolarında geniş çapta değişiklik yapan ve zorbaların yeniçeri ağalığına getirdikleri Hacı Ali Ağa'yı idam ettiren İsmail Paşa, 22 Nisan 1688'de vekâleten yürüttüğü sadrazamlığa asaleten atandı. Yağmalanıp tahrip edilen Paşa Kapısı'na giderek tespitlerde bulundu. Siyavuş Paşa'mn ve devlet ricalinin konaklarında gasp edilen malları satın alan Yahudileri idam ettirdi. Eğ-ri'nin ve Bosna'nın istila edildiği haberinin gelmesiyle İstanbul'da yeni bir heyecan yaşandı. Ülke genelinde seferberlik ilan edildi. Sefere çıkmakta ayak sürüyen Yeğen Osman Paşa, buyruğundaki yüzlerce

leventten çekinildiği için Bosna beylerbeyliğine atanarak İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Hazineadaki para darlığı, cepheye ordu şevkine olanak vermediğinden yeni kaynaklar düşünüldü. Defterdar Ali Paşa, hasahırda saklanan değerli ne kadar "raht ve bisat ve evani-i zer ü sîm" varsa hepsini Darphane'ye teslim etmekle görevlendirildi.

Bütün bu gelişmeler boyunca sessiz kalan II. Süleyman, 27 Mayıs 1688'de İsmail Paşa'yı azledip Tekfurdağlı Bekri Mustafa Paşa'yı sadrazamlığa

getirdi. Felemenk elçisi yeni sadrazamla görüştüktan sonra Avusturya ile barış imzalanmasına aracılık önerisinde bulundu. Para darlığının giderek artması üzerine II. Süleyman'ın bir fermanı ile "1 okka hâlis bakırdan 800 mangır kesilmek ve ikisi bir akçe" değerinde olmak üzere bakır para çıkarılması kararlaştırıldı. İstanbul'da Tavşantaşı'nda ayrıca bir mangır darphanesi yapıldı. Yine, hazine açığını kapatmak amacıyla hamr emaneti yeniden kuruldu. İstanbul'da ve Galata'da pek çok meyhanede, hattâ evlerde satılan içkilerden vergi alınmaması kamu bütçesinin açık vermesine bir neden gösterildi. Ayrıca, daha önce meyhaneler ve bozahaneler yıkılmışken, İstanbul'a eskiye oranla daha fazla içki sokulduğu, içki satışının hiçbir şekilde önlenemediği, bu durumda "resm" (vergi) alınmak koşulu ile içki satışlarının serbest bırakılmasının doğru olacağı öne sürüldü. Buna koşut olarak ilk kez "resm-i duhan" adı ile tütün vergisi de konuldu. Tüccarın getirdiği "yenice" tütününün her bir okkasından 8 akçe vergi alınması kararlaştırıldı. Hamr mukataası 6.000.000 akçe bedelle Kifrî Ahmed Ağa'ya ihale edildi. Bu rakam, o vakte göre İstanbul'daki içki tüketiminin oldukça fazla olduğuna bir kanıttır. Başka birtakım vergiler daha öngörülerek vakıf gelirleri vergilendirildi, askerlik ve iâşe bedeli adları altında vergiler ge-

II. Süleyman'ın tuğrası.

S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İst., 1980

tirildi. Zenginlerin birer kese gümüş vermeleri, İstanbul halkının, süvari birliklerinin teçhizatını sağlamaları öngörüldü. Resmi görevler de çok yüksek bedellerle satılmaya başlandı.

Devlet otoritesini sarsan iç ve dış olayların etkisini azaltmak saltanata yeni bir parlaklık kazandırmak için de II. Süleyman'ın ordunun başında sefere çıkması uygun görüldü. Bu amaçla tuğlar çıkarılıp ordugâh hazırlanırken, yeniçeriler altı aylık ulufelerini alamadıkları gerekçesiyle eyleme geçtiler. Yeniçeri ağası ve kul kethüdası azledildi. Ocaklıları eyleme kışkırtan 17 kişi de öldürüldü. II. Süleyman ve devlet erkânı Haziran 1688'de Edirne'ye hareket ettiler.

İstanbul'un yönetimim Sadaret Kaymakamı Ömer Paşa ile İstanbul Kadısı Mirza Mustafa Efendi'nin geçinemedikleri haberi ulaşınca II. Süleyman Mirza Mustafa Efendi'yi Midilli'ye sürdüdü ve Antakyalı Mustafa Efendi'yi İstanbul kadılığına atadı.

Her yıl Tophane-i Âmire'de top dökülmek âdet olup o yıl da sefer için top dökümü hazırlıkları yapıldı. Bir fırın bakır, 38-40 saatte erirken, bu kez altı gün altı gece ateş verildiği halde bakır erimedi. Kâr-hane ustaları nedenini anlayamadılar. Tophane semtindeki balyoslar(-t) bunun, Osmanlı Devleti'nin çöküşüne bir işaret sayılabileceğini konuşmaya başladılar. Yedinci gün bakır eridi ve "üç ve beş ve yedi okka atar kolonbarna tabir olunur yedi kıt'a mücellâ ve muşkıllar" döküldü.

II. Süleyman 10 Nisan 1689'da "Engü-rüs" (Macaristan) seferi için Edirne'de saray önüne kurulan otağa çıktı. Valide sultanın Edirne'de kalması kararlaştırıldı. Sağlık durumu uzun bir sefere çıkmasına el vermeyecek derecede-bozuk olan II. Süleyman, salt disiplini sağlamak ve moral vermek için, ordunun başında 6 Haziran günü Sofya'ya hareket etti. Bir süre Sofya'da kalan padişah, başlangıçta aldığı fetih ve istirdat haberleriyle sevinirken büyük bozgun haberlerinin gelmesi üzerine Edirne'ye döndü. Avusturya orduları Viddin'i, Fethülislam'ı ve Üsküp'ü istila etti. 25 Ekim 1689'da Bekri Mustafa Paşa azledilerek Köprülü Fazıl Mustafa Paşa sadrazamlığa getirildi.

Yobaz bir kesimin, yenilgilere neden olarak içkinin serbest bırakılmasını göstermeleri üzerine 1690 başında "ref-i rüsûm-ı hamr" fermanı yayımlandı ve halkı dinsizliğe sürükleyen içkinin alınıp satılmasına izin verilmeyeceği, İstanbul, Eyüp, Üsküdar ve Galata'da içki üretilmesinin yasaklandığı, buna teşebbüs edenlerin ağır cezalara çarptırılacağı duyuruldu.

Edirne'de ölen Valide Saliha Dilâşub Sul-tan'ın cenazesi ocak ayının ilk günlerinde İstanbul'a getirilerek Haseki Hafsa Sultan Türbesi'ne(->) gömüldü. Harem dairesi protokolünde valide sultanın yerini alan kethüda kadına, II. Süleyman'ın has bağışlamasına Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa itiraz etmekle birlikte padişahı kararından caydırtamadı. Buna karşılık II. Süleyman, devlet ricalinin "iydiyye" adı altında kendisine hediyeler sunmalarını yasakladı. 18

SÜLEYMAN AĞA MESCİDİ

92

93

SÜLEYMAN KAPTAN ÇEŞMESİ

Mayıs 1090 gecesi Eyüp'te bir kebabçı dükkânında çıkan yangınla cami ve çarşı tamamen yandı. Bir minaresi ile bazı kısımları yanan Eyüb Sultan Camii'nde bir süre namaz kılınamadı. 5 Haziran'da ise şiddetli bir fırtına çıktı. İkindiden sonra başlayan şiddetli rüzgâr nedeniyle kabaran dalgalar, Boğaziçi'ni ve Halic'i altüst etti. Kıyıya bağlı tekneler birbirine çarpa çarpa parçalanırken Üsküdar ve Beşiktaş arasında da pek çok kayık ve tekne battı 400-500 insan boğuldu. 11 Temmuz'da da akşam namazından sonra "azim zelzele" oldu. Fatih Camii'nin harim kubbelerinde çatlaklar meydana geldi, istanbul surlarının büyük kapılarından olan Top Kapısı, kentte birçok yapı yıkıldı. Sarsıntılar birkaç gün sürdüğünden halkta huzur kalmadı.

Anadolu'daki Ceridoğlu, Gedik Meh-med Paşa ayaklanmalarını bastıran Hacı Ali Paşa'yı istanbul kaymakamlığına atayan II. Süleyman, Sadrazam Fazıl

Mustafa Pa-şa'mın Vidin ve Niş'i düşman istilasından kurtardığı haberim aldıktan sonra 13 Kasım 1690'da Edirne'den istanbul'a hareket etti. Edirne'de olduğu gibi, istanbul'a girişinde de esnafın hazırladığı "pâyendaz" denen kumaşlar, padişahın atının ayaklan altına serildi. Fakat, kentte kimse yaşamından memnun değildi. Tüketim maddeleri fiyatlarının yüzde 30 oranında artması karşısında piyasadaki paraların kurları yeniden ayarlandı, 1 kuruş 120 akçe, şerifi altın 270 akçe, yaldız altını 300 akçe iken, 1 kuruş 160, 1 şerifi 360, 1 yaldız 400 akçeye, 1 para da 4 akçeye çıktı.

Düşman ordularını Tuna'nın öte yakasına atarak Belgrad'ı geri alan Fazıl Mustafa Paşa'nın sonbaharda İstanbul'a dönüşü görkemli oldu. Karşılama için Davut-paşa'ya gelen II. Süleyman, kendi sırtındaki kürkü çıkarıp sadrazama giydirdi, belindeki hançeri hediye etti ve "Ben mükafa-at etmeğe kaadir değilim. Allah iki cihanda yüzünü ak etsin!" dedi.

İstanbul'daki sorunlarla ilgilenmek isteyen Fazıl Mustafa Paşa, şer'i konulan iyi bildiğinden, "Ahval-i narh kitabda yokdur" diyerek alım satımın, arz talep kuralına göre işlemesi gerektiğini ileri sürdü ve narhı kaldırdı. Bunu fırsat bilen İstanbul esnafı, her şeyin fiyatını artırdı, "istanbul şehrinde fukara ve züafa ve eytam ve eramil" büsbütün güç durumda kaldılar. Diğer yandan açıkça alınıp satılmasına izin verilmemekle birlikte, beher okkası için satandan 12 akçe, alandan 8 akçe resm-i du-han alınan tütün, İstanbul gümrüğü kapsamından ayrılarak 55 yük akçe ile muka-taaya verildi. 2 Ocak 1691 gecesi, o zaman Yeni Çarşı denen Mısır Çarşısı'nda(->) çıkan yangın 24 saat sürdü ve izleyen günlerde de aşırı harareten ve dumandan içeriye girilemedi.

14 Nisan 1691'de Davutpaşa ordugâhına çıkan Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa, sefer hazırlıklarını tamamlamakta iken uzun süredir "istiska" (hydropisie) hastalığı çeken II. Süleyman'ın durumu da ağırlaşmış bulunuyordu. Devlet erkânı, padişahın istanbul'da ölmesi durumunda, sadrazamın cephede olmasından yararla-

nacak zümrelerin eylemlere kalkışabileceklerini, narh sorunundan dolayı Fazıl Mustafa Paşa'ya kırgın olan İstanbul halkının, IV. Mehmed'in yeniden tahta çıkmasına çalışacaklarını olası görerek konuyu sadrazamla görüştüler ve II. Süleyman'ın, eski padişah IV. Mehmed'in ve veliaht konumundaki Şehzade Ahmed'in (II) Edirne'ye götürölmelerinin uygun olacağını bildirdiler. II. Süleyman İstanbul'da kalmak istedi ise de ikna edildi. Harem halkı, padişah ve adı geçenler, Yalı Köşkü'nden çektirilere bindirilip Eyüp Iskelesi'ne, oradan da arabalarla Davutpaşa'ya götüröldüler. Amcazade Hüseyin Paşa İstanbul kaymakamı oldu. O gece İstanbul'da bir fitne çıkarma girişiminde bulunup IV. Meh-med'i tahta çıkarmak isteyen Süleymani-ye müderrislerinden Türk Ahmed Efendi ile yandaşları tutuklandı. Edirne yolculuğu sırasında durumu daha da ağırlaşan ve vücudu şişen II. Süleyman 8 Haziran 1691'de Edirne Sarayı'na

getirildiğinde komadaydı. 22 Haziran sabahı da öldü. Edirne'de tahta çıkan II. Ahmed'in buyruğu üzerine II. Süleyman'ın cenazesi, tabutuna buz kalıpları yerleştirilerek arabayla Silivri'ye, oradan sandalla İstanbul'a gönderildi ve I. Süleyman'ın (Kanuni) türbesine gömüldü.

Yumuşak huylu, enerjiden yoksun II. Süleyman "kırk yıldan beri bucaklarda çürüyüp kalmış, nisvan ülfetiyle perverde, rüşd ve şuur ile idareden mahrum"du. Yazısı güzel ve işlekti. Hat hocası Tokatlı Ahmed Efendi'den sülüs ve nesih öğrenmişti. Fermanlardaki tuğrasının yanına çiçek motifi koydurtan ilk padişaktır. Çocuğu olmayan II. Süleyman'ın kadınları Hatice, Beh-zad, İvaz, Süğlün, Şehsuvar ve Zeyneb olarak bilinmektedir.

Bibi. *Süahdar Tarihi*, II, 274 vd; *Tarih-i Râşid*, II, 1-160; Müstakimzade, *Tubfe*, 209; B. Kü-tükoğlu, "Süleyman II", -M, XI, 155 vd; Uzun-çarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IH/2, 590; Uzunçarşılı-h, *Saray*, 91-92; Mantran, *istanbul*, I, 247; Ulu-çay, *Padişahların Kadınları*, 70-71; Danişmend, *Kronoloji*, III, 465 vd.

NECDET SAKAOĞLU

SÜLEYMAN AĞA MESCİDİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Serencebey Yokuşu ile Muhtar-ı Evvel Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır. Serencebey Mescidi olarak da tanınır.

Yapım kitabesi bulunmayan mescidin yokuşa bakan avlu duvarında, çeşmenin sağ tarafında bulunan 6 beyitlik ta'lik hatlı manzum tamir kitabesinden, ilk olarak, Darüssaade Ağası Süleyman Ağa tarafından inşa edildiği öğrenilmektedir. Aynı isim, sivri kemerli çeşme üzerinde yer alan ilginç bir istifle dizilmiş sülüs hatlı kitabede de geçmektedir. Mehmed isimli bir usta imzasını da barındıran bu kitabeden çeşmenin III6/1704-05'te yapıldığı öğrenilmektedir. Buradan hareketle mescidin de aynı yıllarda yaptırıldığı söylenebilir. Ayrıca *Hadika* 'da da mescidin yapım tarihi 1113/1701-02 olarak geçmektedir. Yapının sözü edilen tamir kitabesinde 1277/1860-61'de Darüssaade Ağası Amber Ağa tara-

findan yenilendiği öğrenilmektedir. Yapı bu yüzden Amber Ağa Mescidi olarak da bilinir.

Bulunduğu arsa nedeniyle düzgün olmayan bir plana sahip olan mescit, kagir duvarlı, ahşap çatılı, küçük ölçülü bir yapıdır. Güneybatı duvarı pahlanmış olan yapı, doğuda 4, güneyde 3, pahta 2, batı duvarında yine 2 olmak üzere toplam 11 adet büyük boyutlu, basık yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. Ampir üslu-bunda(->), sade görünümlü madeni korkuluklara sahip olan pencerelerin dıştan kesme taş sövelerle çevrelendiği ve kilit taşlarında çıkıntı yapan konsol şeklinde süslemeleri olduğu görülmektedir. Önünde kapalı bir son

cemaat yeri bulunan mescide yandan, son cemaat yerinin doğu duvarındaki kapıdan girilmektedir. Son cemaat yerinden merdivenlerle, tahta bölmelerle ayrılmış, ön kısmı ince ahşap direklere oturan, üç adet kavisli çıkma ile harim kısmına uzanan kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Harime mihrap eksenindeki ahşap kanatlı bir kapıdan girilmektedir. Dıştan dört meyilli kiremitli çatı altına alınmış olan yapının çıtalarla oluşturulmuş dikdörtgen ve kare taksimatlı, düz ahşap bir tavanla örtüldüğü görülmektedir. Dışa hiç aksettirilmeyen mihrap içten basık yuvarlak kemerli, yeni fayanslarla kaplı, basit bir niş şeklindedir. İnce bir işçilik gösteren ahşap minberin korkuluklarında aplike ahşap oymalar kullanılmıştır. Köşk kısmının köşeleri pilastrlarla hareketlendirilmiş ve her yüzü kafes örtülü, yuvarlak kemerler şeklinde dizayn edilmiştir. Günümüzde apartmanlar arasında sıkışmış olan kesme taş minarenin klasik öğeler taşıdığı, cami ile Muhtar-ı Evvel Sokağı'ndan girilen meşruta binasının arasından yükseldiği görülmektedir. Bir diğer meşruta binası da yapının doğusunda, mescide girişi sağlayan koridor şeklindeki geçişin üzerinde yer almaktadır. Yine burada abdest alma muslukları bulunmaktadır.

Süleyman Ağa Mescidi

Ertan Uca, 1994/TBJTVArşivi

Mihrabın arkasında kavisli avlu duvarının üzerinde ortada sivri kemerli niş şeklinde düzenlenmiş, küçük bir çeşme görülmektedir. 1700lere tarihlenen bu çeşmenin, yan tarafında bulunan sülüs hatlı, mensur kitabesinden 1255/1839'da Bezmiâlem Valide Sultan(->) tarafından tamir ettirildiği öğrenilmektedir. Dikdörtgen şeklindeki, köşeleri yaprak kıvrımlarıyla hareketlendirilmiş bir çerçeve ile çevrelenmiş aynataşı 1839 onarımında buraya yerleştirilmiş olmalıdır. Bezmiâlem Valide Sultan'ın erken tarihli pek çok çeşmeyi yeni eklerle elden geçirttiği bilinmektedir.

Günümüzde apartmanlar arasında sıkışıp kalan bu mahalle mescidinin etrafından önceleri bir hamam ve mektebin bulunduğu *Hadîka'dan* öğrenilmektedir. Bu yapılardan sadece mescit bugüne ulaşmış, diğerleri zaman içinde yok olmuşlardır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 103; Öz, *istanbul Camileri*, II, 30.

BELGİN DEMİRSAR

SÜLEYMAN EFENDİ (Fındıklık)

(?, İstanbul -1779, istanbul) Tarihçi.

Tokatlı Şemdanî Hacı Mehmed Ağa'nın oğludur. Bu yüzden Şemdanîzade olarak da anılır. Babası 1730'daki Patrona Halil Ayaklanması(->) sırasında serdengeçti kılığına girerek gümrüğü talan etmek isteyen asileri engellediği için ödüllendirilmişti. Süleyman Efendi, medrese

öğrenimi gördükten sonra kadılık mesleğine girdi. 1761-1762'de İstanbul'da Balkapanı naibi oldu, 1765-1766'da İsmail, ardından Beypazarı, Pravişte, 1769-1770'te Ankara, 1771'de Tokat kadılığına atandı. Rumeli Kazaskeri Mehmed Murad Efendi'nin yanında beytül-mal kâtibiyken onun sürgün edilmesi üzerine Süleyman Efendi de Ege adalarından birine gönderilmiştir. Onun 1776'da geçici görevle Mısır'da Feyyum kadısı olduğu bilinmektedir. Bir ara İstanbul'da kassam kâtipliğinde de bulunan Süleyman Efendi vefatında Eyüp'teki Balçık Tekkesi'nin(->) naziresine defnedilmiştir.

Süleyman Efendi tarihçilikle ilgili resmi bir görev almamış, tarihe meraklı bir kişi olarak Kâtip Çelebi'nin *Takvimü't-Teva-rih* adlı Arapça kronolojisini ve daha sonra Kâtip Çelebi'nin bıraktığı 1065/1654-55'ten 1145/1732-33'e kadar Şeyhî Mehmed Efendi'nin yazdığı zeyli şerh etmiş, 1143/1730-1191/1777 arasını ise vakanüvis tarihleri tarzında kaleme almıştır. *Mür'i't-Tevarih* adlı eserin özellikle bu son bölümü İstanbul'da meydana gelmiş olaylarla ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Süleyman Efendi vakanüvis olmadığı için eserinde onların değinmedikleri hususlara eğilmek olanağı bulmuş, babasının devrin ileri gelenlerine yakınlığından yararlanarak birçok olayın gizli kalmış yanlarını öğrenmek fırsatını yakalamış, ayrıca birçok kısımda da hem kendi gözlemlerini, hem de Sadrazam Seyyid Hasan Paşa gibi devlet adamlarından dinlediklerini kitabına aktarmıştır. Bu yüzden eseri dönemin vakanüvis tarihlerinden daha zengin içeriklidir.

Mür'i't-Tevarih'in 1520'ye kadar gelen

bölümü Ahmed Tevhid (Ulusoy) tarafından (İst., 1922), 1730-1777 arasını kapsayan son bölümü de Münir Aktepe tarafından (3 c., İst., 1976-1981) yayımlanmıştır.

BibL *Sicill-i Osmanî*, III, 86; *Osmanlı Müellif-leri*, III, 76; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 333-334; *Mür'i't-Tevarih*, I, XVHI-XXIV.

İSTANBUL

Süleyman Halife Sıbyan Mektebi

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

SÜLEYMAN HALİFE SIBYAN MEKTEBİ VE ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Saraçhanebaşı'nda, Baba Hasan Alemleri Mahallesi'nde, Horhor Caddesi ile Yeşil Tekke Sokağı'nın kavşağında, Subhi Paşa Konağı'nın(->) karşısında yer almaktadır.

Kitabesi bulunmayan mektep, altında yer alan çeşmenin kitabesinde adı geçen Muhasebe-i Evvel kalemi halifelerinden el-Hac Süleyman Efendi tarafından 1141/ 1728-29'da yaptırılmış olmalıdır.

Günümüzde konut olarak kullanılan mektebin iç düzeni değişikliğe uğramış, ancak dış görünümü özgün halini koruyabilmiştir. Duvar iki sıra tuğla ve bir

sıra kesme küfeki taşı ile almaşık düzende örülmüş, yapının köşesi kesme taş örgü ile takviye edilmiştir. Gerek pencereler, gerekse de Yeşil Tekke Sokağı'na açılan, basık kemerli kapı kesme taş sövelerle çerçevelenmiş, ayrıca pencereler sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmışım Kare planlı ve tonoz örtülü olduğu anlaşılan fevkani dersbane, yapının köşesinde yer alır. Söz konusu mekân, kesme taştan konsollara oturtulmak suretiyle hafifçe cephelerden taşınmıştır. Dershanenin saçağı üç sıra testere dişi silmeden meydana gelir.

Horhor Caddesi üzerinde, dershanenin altında yer alan çeşme bütünüyle kesme küfeki taşı ile işlenmiştir. Çeşmenin silmelerle çerçevelenmiş olan dikdörtgen cephesi ve sivri kemerli nişi klasik üslubun oranlarını yansıtmaktadır. Kilit taşı küçük bir kabara ile bezeli olan kemerin üzerinde yer alan, iki satırlık, sülüs hatlı, mensur kitabe baninin adını ve yapım tarihini verir. Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 134; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 89; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 767.

İSTANBUL

SÜLEYMAN KAPTAN ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Zinda-narkası Sokağı ile Bülent Demir Caddesi'nin (eski Hasköy yolu) kesiştiği meydan üzerindedir. İ. H. Tanışık 1940'lı yıllarda yapının Zindanardı'nda Sivrikoz Camii'nin önünde yer aldığını kaydetmiştir. A. Egemen ise yapının kitabeye kadar toprak altında olduğundan söz etmektedir. Bugünkü konumu çeşmenin 1992-1993'te onarıldığını ve taşındığını ortaya koymaktadır.

Üzerindeki kitabeden 1162/1748'de Süleyman Kaptan'ın çeşmeyi yaptırdığı anlaşılmaktadır. İ. H. Tanışık'ın söz ettiği 1165/1751 ve 1167/1753 tarihli Naima ve Lebib'e ait kitabeler bugün yapı üzerinde görülmemektedir. Çeşme yapısı İstanbul' un sayılı çatal çeşmelerinden 18. yy'a ait bir örnek olmasının yamsıra kitebesinde-ki ve suluklarını taçlayan aynataşlarında-ki gemici feneri motifleriyle ilgi çeker.

Küfeki taşından inşa edilmiş yapının kitabesi, aynataşları mermerden yapılmıştır. Kemer kuşağında ve ön cepheyi bezeyen iki rozette siyah mermer de kullanılmıştır. Dikdörtgen planlı (120x268 cm) yapının üzeri kesme taştan örülmüş tonozla örtülüdür. Taştan yapılmış, genişçe bir saçak, yapı ile örtü sistemi arasında geçiş sağlamaktadır. Arka cephesi düz bir duvar olarak örülmüş yapının sağ ve sol taraflarındaki yan cepheler birer sulukla zenginleştirilmiş, ön cephe ise çeşme olarak değerlendirilmiştir.

Yapının ön cephesinin ortasına sütun-çelerle sınırlanmış iki ayağı birbirine bağlayan sivri bir kemer gözü içine aynataşı oturtulmuştur. Üzengi seviyesinin

üstünde yer alan kuşağı küfeki taşı ve siyah mermerle örülmüş kemerin kilit taşı da siyah mermerden oluşturulmuş, bir arma gibi yukarıya doğru iki yönde genişleyen bir rozetle belirlenmiştir. Dikey ve yatay silmelerle çerçevelenmiş kemerin yan üçgen boşlukları süslenmemiştir. Kemer tablası iki yanda ayaklar üzerinde yer alan, bey-zî, siyah mermerden yapılmış birer rozetle süslenmiştir. Kemer tablasının üzerinde üç gemici feneri motifiyle bezenmiş 16 mısradan oluşan kitabe vardır. Kitabenin üstünde yatay silmelerden oluşan kornişe oturan saçak bulunmaktadır.

Pembe damarlı beyaz mermerden yapılmış aynataşı dilimli, kör bir kemer gözü ile bezenmiştir. Önünde iki tarafı dinlenme taşları ile sınırlanmış bir tekne içinde gömülü, beyzi bir kurna görülmektedir.

Ön ve arka cepheye köşelerdeki sütun-çelerle bağlanan simetrik tasarlanmış yan cephelerde dilimli gövdeli suluklar üzerine yerleştirilmiş küçük aynataşları vardır. Sol tarafta pembe damarlı sağ tarafta ise gri damarlı beyaz mermerden yapılmış, küçük aynataşları, iki sütunçe ve ortasında bir midye bulunan iki gemici feneri motifiyle taçlanmış bir alınlıkla bezenmiştir. Alınlıkların üzerinde sol tarafta "Tevekketü Al-

SÜLEYMAN SUBAŞI MESCİDİ

94

95

SÜLEYMANİYE DARÜŞŞİFASI

lalı" sağ tarafta "Maşallah" yazılı panolarla aynataşları son bulmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 112, 113; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 768, 769.

H. ORGUN BARIŞTA

Süleyman

Kaptan

Çeşmesi

Ertan Uca, 1994/ TBTTV Arşivi

SÜLEYMAN SUBAŞI MESCİDİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişancılar'da, Süleyman Subaşı Türbesi Sokağı ile Münzevi Caddesi'nin kavşağında yer almaktadır. "Münzevi Mescidi", "Müzevir Mescidi", "Karcı Süleyman Mescidi" adları ile de bilinmektedir.

Hadîka'da., banisinin Müzevir Süleyman Subaşı olduğu, kendisinin mescidin civarında gömülü bulunduğu belirtilmektedir. Çoğunlukla mescitlerin avlusundaki "oturak tahtası" olarak tabir edilen ayak tahtası, ilk defa bu mescidin banisi tarafından icat edilmiştir.

istanbul Vakıfları Tahrir Defteri hde Süleyman Subaşı bin Abdullah'ın 952/1545 tarihli ve Hasan'ül-Kassâm imzalı vakfiyesinde İstanbul'daki başka hayır eserlerinden de söz edilmektedir. Yapının kitabesi ve haziresi yoktur. Güney tarafta, cadde üzerinde Süleyman Subaşı'nın klasik, kita-besiz bir çeşmesi vardır. Biraz ileride de semt halkının "Müzevvir Kardeşler" olarak adlandırdığı bir açık türbe bulunmaktadır.

Mescit, Mimar Sinan yapısı olup, duvarları moloz taş, çatısı ahşaptır. Ayrıca 19. yy'da onarılmış, 1907'de tekrar ele alınarak ahşap olan son cemaat yeri kagire dönüştürülmüştür. Günümüzde de yapının doğu tarafına yapılan ek bina ile mescidin genişletilmesi düşünülmektedir.

Yapının batı tarafına, dıştan ince, uzun, dikdörtgen bir bölüm eklenmiştir. Bu bölümden son cemaat yerine ulaşılır. Son cemaat yeri enine dikdörtgen bir mekân olup kuzeybatısında minareye çıkış kapısı bulunur. Kuzeydoğusu ise kapatılarak imam odası haline getirilmiştir. Harim ile son cemaat yerinin ortak olan duvarında, ortada dikdörtgen kapı, iki yanında birer dikdörtgen pencere yer alır.

Harimde güney duvarının ekseninde, dikdörtgen şeklindeki mermer mihrap, içten beş köşelidir. Güney, doğu ve batı duvarlarında, altı üstlü dörder tane pencere açılmış, üst pencereler renkli camla doldurulmuştur. Karimin tavanı ahşap ve düz

olup, çıtalarla karelere ayrılmıştır. Vaaz kürsüsü ve minberi de ahşap olup minberi güneydoğu köşede duvara bitişiktir. Karimin duvarları son yıllarda pencere altlarına kadar lambriyle kaplanmıştır. Kadınlar mahfili harimde oldukça büyük dikdörtgen bir çıkma yapar. Mescidin güdük minaresi, tek şerefeli olup sivri külah ile son bulur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 294; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 224; Öz, *istanbul Camileri.*, I, 107; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 73; Kuran, *Mimar Sinan*, 317.

N. ESRA DIŞÖREN

SÜLEYMANİYE

Süleymaniye Camii ve Külliyesi'nin çevresinde, İstanbul'un üçüncü tepesinde, adım külliye alan tarihi semt. İdari olarak, Eminönü İlçesi'nin bir mahallesi. Kuzeyde Demirtaş, kuzeybatıda Hoca Gıyasettin, batıda Molla Hüsrev, güneyde Beyazıt, doğuda Mercan mahalleleriyle çevrilidir. Ancak semt olarak, Demirtaş, Hoca Gıyasettin, Molla Hüsrev mahallelerinin bir bölümüyle, Süleymaniye Mahallesi içinde kalan İstanbul Üniversitesi'nin merkez binasının arkasındaki kesimleri içerir.

Semt 16. yy'in ortalarından itibaren, 1557'de tamamlanan Süleymaniye Külliyesi'nin(->) adıyla anılmaya başlanmış ve şehrin, daha eski olan Fatih'ten(-0 sonraki ulema semti olarak, kısa sürede İstanbul'un en

önemli semtlerinden biri haline gelmiştir. Semte adını ve özelliğini kazandıran yapılar kompleksi, kuşkusuz, cami, her kademedeki mektepler, medreseler, darülhadis, darüşşifa, darülkurra, imaret (darüzziyafe), hamam (bak. Dökmeciler

Süleymaniye'den bir görünüm. *Doğan Kuban*

Hamamı), kervansaray-tabhane, arasta, çarşı (bak. Tiryaki Çarşısı) bütünlüğünden oluşan Süleymaniye Külliyesi'dir. Semtin çeşitli şehrsel işlevleri de buna göre belirlenmiş; okul ve medreselerle eğitim ön plana geçmiş; semt bir ulema semti olarak gelişmiştir.

16. yy'ın başından 1826'ya kadar yeniçeri ağalarının oturduğu askeri merkez olan Ağa Kapısı'nın(->) 1550'lerden itibaren Süleymaniye'de bulunduğu sanılmaktadır.

Süleymaniye 17. yy'm ilk çeyreğine kadar ulemanın bu dönemdeki saygınlığına da bağlı olarak şehrin belki de en seçkin ve önemli semti oldu. 17. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren ulemanın gücünde bir azalma gözlenirse de Süleymaniye görkeminden ve öneminden fazla bir şey kaybetmedi. Süleymaniye medreseleri şehrin en yüksek derecede ve seçkin eğitim veren kurumlarıydı. Semtin daha aşağılara, Haliç sahiline doğru kesiminde ise tüccar evleri ve konaklar vardı. Bu bölgede toplanmış olan çeşitli şehrsel işlevler, Süleymaniye çevresinde, geniş bir zanaatkar işlikleri ve ticarethaneler, dükkânlar ağı yaratmıştı. Daha külliye yapılırken akar olarak karşısında inşa edilen çarşı dışında, özellikle şehrin alışveriş ve ticaret merkezi olan Mercan'a(->) doğru ve aşağıda Haliç'e doğru sokak adları, bakırcılar, dökme-ciler, ahşap tornacılar, ağızlıkçılar, kepe-nekçiler başta olmak üzere bu ticari işlevlerin günümüze kadar gelmiş kanıtıdır.

19. yy'm ikinci yarısına ait haritalarda Süleymaniye semtinde, külliye binaları dışında, güneyde, bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binasının bulunduğu yerde

Daire-i Umur-ı Askeriye (bak. Harbiye Nezareti binası), Kışla-yı Hümayun, Cephane, Süleymaniye Kışlası, bu askeri komplekse ait hastane, tamirhane ve ahırlar görülmekte; semtte askeri-yönetimsel işlevlerin öne çıktığı anlaşılmaktadır. Caminin iki yanındaki dört medrese, halen Süleymaniye Doğumevi olan darüşşifa, bugün geleneksel Osmanlı mutfağını yaşatmak amacıyla turistik hizmet veren bir lokantaya dönüşmüş olan imaret (darüzziyafe), kuzeyde eski Ağa Kapısı yerindeki Şeyhülislamlık (Bâb-ı Meşihat) binası (bugün müftülük) ilk göze çarpan önemli yapı ve merkezlerdir. Yine 19. yy'm sonlarında, kuzeye, Haliç'e doğru inen yamaçlarda ahşap ev ve konakların arasında dağınık ve küçük bostanlar görülmektedir.

20. yy'da, çevresindeki semtler gibi giderek bir yoksul semti haline gelerek eski görkemini yitiren, ancak eğitim ve sağlık işlevlerinin yenilenerek sürdüğü Süleymaniye, şehrsel doku olarak 1950'lere kadar

geleneksel yapısını koruyabilmiş, ancak zamanın yarattığı tahribata da maruz kalmıştır. Eski, ahşap yapıları İstanbul semtleri gibi sık sık yangınlar geçiren Süleymaniye'de, günümüzde hâlâ özelliklerini koruyan sokaklar ve evler bulunmaktadır.

Bugün Süleymaniye, cami ve çevresi nedeniyle turizmin öncelik kazandığı, tarihi bir semttir. Öte yandan İstanbul Üniver-sitesi'nin çeşitli bina ve fakülteleriyle, semtin geleneksel eğitim-bilim işlevi farklı niteliklerde de olsa sürmektedir. Eski da-rüşşifanın yerindeki Süleymaniye Doğumevi ve daha güneydeki Esnaf Hastane-si'nin(->) varlığı da geleneksel sağlık işlevinin bir devamı sayılabilir. Semtte konut olarak kullanılan binalar azalmış, kalanlara, çoğunluğu iç göçle gelmiş olan, çoğu bekâr nüfus ve üniversiteye yakınlığı nedeniyle öğrenciler yerleşmiştir. Burada çok sayıda öğrenci yurdu da vardır. Yine burada 1935'te kurulmuş olan, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ne bağlı botanik bahçesi vardır.

Eskiden tüccar evleri ve konaklarının bulunduğu, semtin Halic'e doğru inen yamaçları İstanbul'un en yoksul görünümlü evlerinin ve sokaklarının bulunduğu bir çevreye dönüşmüştür. Burada oda oda kiraya verilen eski ahşap evlerde bekârlar, öğrenciler ve yoksul aileler yaşamaktadır.

Koruma altına alınması, restorasyonu sık sık gündeme gelen Süleymaniye'de böyle bir proje henüz uygulama aşamasına gelememiştir.

1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre, büyük ölçüde üniversite binalarını içeren Süleymaniye Mahallesi'nin nüfusu 258'i kadın olmak üzere 809'dur. Bu nüfusun sadece 156'sı İstanbul doğumludur ve İstanbul doğumlular arasında kadın ve erkeklerin hemen hemen eşit oranda bulunması, az sayıda yerleşik hanenin de göstergesi sayılabilir. 296 Malatyalının sadece 59'u, 119 Adıyamanlının 15'i kadın olduğuna göre bunların öğrenci ya da bekârlar olduğu düşünülebilir.

Semt olarak Süleymaniye'de yer alan

Süleymaniye

istanbul Ansiklopedisi

Demirtaş, Hoca Gıyasettin, Molla Hüsrev mahallelerinin nüfusları da benzer özellikler göstermektedir. Bu üç mahallenin 1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre toplam 8.348 olan nüfuslarının sadece 1.603'ü İstanbul doğumludur ve bu nüfusun 773'ü kadın, 830'u erkektir. Bunların semte yerleşmiş ailelerin nüfusu olması akla yakındır. Buna karşılık Süleymaniye semtinin önemli bölümünü meydana getiren bu üç mahallede 1.604 Malatyalının sadece 249'u kadındır. Demirtaş Mahallesi'nde Niğdeli 132 nüfusun tamamı erkektir. Yine semtte önemli bir nüfus kümesi oluşturan Adıyamanlıların Süleymaniye de

dahil semti oluşturan dört mahalledeki toplam nüfusları 967'dir, bunun sadece 99'u kadındır.

İstanbul dışı doğumlular arasında Malatya, Adıyaman, Niğde, Aksaray ve Urfa-
lıların başı çektiği Süleymaniye semtinin bu nüfus özellikleri, semtin
iç göçle gelenlerin görece ucuz barınak bulabildikleri bir yer olması
yanında burada bulunan öğrenci ve gurbetçi yurtlarına da
bağlanabilir.

İSTANBUL

taMnorn™ ouLTAN SBBS1AN 1

SÜLEYMANİYE DARÜŞŞİFASI

Süleymaniye Külliyesi içinde yer alan darüşşifa ve tıp medresesi 1556'da faaliyete
geçmiştir. Darüşşifa, külliyenin kuzeybatısında yer alır. Vakfiyesinde,
burasının hastaneye ihtiyacı olanlar için ve ilaç hazırlanmak üzere
vakfedildiği belirtilmektedir. Yine vakfiyesinden öğrendiğimize göre
biri tabib-i evvel (başhekim) olmak üzere 3 hekim, 2 kehhal (göz
uzmanı), 2 cerrah, 1 aşşâb (eczacı), 2 edviye-kûp, 1 edvi-ye kilercisi, 1
edviye vekilharcı, 1 darüşşifa kâtibi, 1 darüşşifa bevvabı (kapıcı), 2
tabbah-ı et'ime (aşçı), 1 kâsekeş, 4 darüşşifa kayyımı, 2 darüşşifa
ferrâşı (odacı), 4 âbrîz (sucu), 2 câmeşuy (çamaşırcı), 1 del-lak-berber
görev yapmaktaydı.

40-50 yatağa sahip olan darüşşifaya başvuran her hasta, hastalık ayrımı
yapılmaksızın kabul ediliyordu. Diğer Osmanlı darüşşifalarından
farkı, ayrı bir asabiye servisinin bulunmasıydı. Burada ayakta hasta
muayenesi, yani poliklinik de yapılır ve hastaların ilaçları da
darüşşifadan veri-

L

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

96

97

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Süleymaniye Külliyesi'nin planı: 1. Cami, 2. Evvel Medresesi, 3. Sani Medresesi, 4.
Tıp Medresesi, 5. Rabi Medresesi, 6. Salis Medresesi, 7. Tabhane, 8.
Darüzziyafe, 9. Bimarhane, 10. Darülhadis Medresesi, 11. Hamam,
12. I. Süleyman Türbesi, 13. Hürrem Sultan Türbesi, 14. Türbedar
Odası, 15. Mimar Sinan Türbesi. *İTtJMimarhk Fakültesi Restorasyon
Ana Bilim Dah Arşivi*

Süleymaniye Darüşşifası

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

lirdi. Hastalara, Edirne Darüşşifası'nda olduğu gibi müzikle tedavi uygulanırdı. Diğer bir özelliği ise darü'l-akâkir (droglar evi) adı verilen büyük bir ecza deposunun bulunmasıdır, istanbul'daki diğer darüşşi-falar ilaçların bu depodan temin ederlerdi.

Darüşşifanın kuzeybatı köşesinde yer alan hamamı sadece hastalar tarafından kullanılmaktaydı. Ayrıca darüşşifada hastalar için fodla pişirilen bir de fırın vardı.

Darüşşifadaki erkek hastalar 1845'te açılan Bezmiâlem Valide Sultan Gureba Hastanesi'ne nakledilmiştir. Bu tarihten sonra darüşşifada sadece erkek akıl hastaları kalmış, 1865 kolera salgınında, bir süre koleralılar için karantinahane olarak kullanılmış, daha sonra yeniden akıl hastalarına ayrılmıştır. Dr. Louis Mongeri'nin başhekimliği döneminde 1873'e kadar darüşşifada Toplası Bimarhanesi'nden getirilen akıl hastaları barındırılmış, bu tarihte görülen koleraya benzeyen bir gastro-en-terit salgını üzerine akıl hastaları yeniden Toptaşı'na taşınmıştır. Darüşşifanın son hekimi Dr. Kastro'dur. 1873'ten sonra darüşşifa binası, bir süre saraçhane olarak kullanılmış 1887'de Harbiye Nezareti'nde-ki askeri matbaa buraya taşınarak 1972'ye kadar faaliyetini sürdürmüştür. 1974'ten itibaren darüşşifa binası yatılı kız Kuran kursu olarak kullanılmaktadır.

Darüşşifanın karşısında, Şifahane Sokağı ile Tiryakiler Çarşısı'nın kesiştiği köşede bulunan tıp medresesinde haftada 4 gün klasik tıp bilgilerine dayanan bir eğitim programı uygulanmaktaydı. Öğretime hekimbaşı riyaset ederdi. Kadrosunda, 1 müderris, 8 tıp öğrencisi, birer odacı, noktacı (öğrencileri kontrol eden görevli) ve muid bulunmaktaydı. Öğrenciler tıp medresesinden teorik tıp bilgileri almakta, darüşşifada ise pratik uygulamalar yapmaktaydılar. Ahî Ahmed Çelebi, Şaban Şifaî, Hekimbaşı Gevrekzade Hafız Hasan Efendi ve Mustafa Behçet Efendi(->) burada gö-

rev yapan ünlü hekimlerdendir. Reisületib-ba Ömer Efendi de 1719'da ders vermiştir. Darüşşifanın reisületibbalanndan Ahmed ve Ömer efendiler ise tıp öğretimlerini bu medresede yapmışlardır. 1852-1853'e kadar aralıksız sürdürülen öğretimin ne zaman sona erdiği bilinmemektedir. 1928'de istanbul Vilayeti Daimi Encümeni, tıp medresesine ait 15 odayı kira için müzayedeye koymuştur.

Tıp Medresesi bugün birkaç mekân dışında yok olmuştur. Buraları Dr. Lütü Kırdar'ın(-0 vali ve belediye başkanlığı sırasında onarılmış ve 1946'da Süleymaniye Doğum ve Çocuk Bakımevi olarak hizmete girmiştir. Halen faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. A. S. Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Dârüşşifa, Tıp Medresesi ve Dârülakakire Dair", *VD*, II (1942), 195-207; *Uzunçarşılı, İlmiye*, 36-37; K. İ. Gürkan, *Süleymaniye Darüşşifası*, İst., 1966; N. Taşkiran, "Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim Süleymaniye Bi-

marhanesi'nin Son, Toptaşı'nın ilk Başhekimi, Louis Mongeri", *Haseki Tıp Bülteni*, c. 11, S. 1 (1973), s. 1-18; B. N. Şehsuvaroğlu, "Vakıflar ve Hastanelerimiz", *Tercüman*, 2 Nisan 1973; ay, *Türk Tıp Tarihi*, (yay. A. E. Demir-han-G. C. Güreşsever), Bursa, 1984; M. Değer, "Süleymaniye Darüşşifası ve Tıp Medresesinin Bugünkü Durumu", */ Türk Tıp Tarihi Kongresi, Bildiriler*, Ankara, 1992, s. 189-192.

NURAN YILDIRIM

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, kendi adıyla anılan semttedir.

Türkler için Süleymaniye bir cami olmaktan çok kurumlaşmış bir sosyal düşünce, bütün bir tarihi özümseyen bir imgedir. Roma'da San Pietro, Paris'te Nötre Dame, Londra'da Saint Paul gibi, İstanbul'da da Süleymaniye kent imgesi ile bütünleşmiştir. İmparatorluğun en simgesel yapısı, peyzaj içindeki konumu ile kentin en güzel silüetinin egemen ögesidir. Mimar Sinan'ı(-+) ve I. Süleyman'ı (Kanuni) (hd 1520-1566),

yani en erdemli, sanatla en büyük politik gücün anılarını birleştirmektedir. Osmanlı döneminin bu en büyük külliyesi, eğitim merkezi olması, imareti, hastanesi, çevresindeki güzel ve havadar mahallede oturan ekâbiri, Ağa Kapısı(->) ve Eski Sa-ray(-t) gibi yapıları, sultanların cuma namazları için sık sık gelmeleri, çarşı bölgesine yakınlığı ve Halic'e bakan dış avlusunun, Evliya Çelebi'nin dediği gibi, dünyayı seyreden olağanüstü konumuyla İstanbul yaşamının odaklarından biriydi.

Süleymaniye Külliyesi mimarlık tarihinin en büyük şantiye organizasyonlarından biriyle gerçekleştirilmiştir. Osmanlı klasik döneminin yapı tekniğindeki en üst düzeyini ve yapı ekonomisini belgelediği gibi, Osmanlı kent yaşamında büyük sultan vakıflarının sosyal ve simgesel rolünü açıklama açısından da eşsiz bir tanıktır.

Tarihsel, sosyokültürel ve ekonomik açıdan *Süleymaniye Vakfiyesi*, böyle bir yapının ortaya çıkmasının tarihi ve sosyal mantığını olduğu kadar toplumun bu külliyeye yüklediği işlevleri ve imgeleri dönemin tantanalı dili ile anlatır. Vakfiyenin Allah'a hamd ile başlayan başlangıcında cami ve imaret kurmanın dinsel temelleri sayılmıştır: "Siz, sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcayınca kadar asla iyiliğe ermiş olmazsınız" (Al-i İmran Suresi/92); "Allah'ın mescidlerini hemen ancak Allah'a, ahiret gününe... İnanan kimse imar eder" (Tevbe Suresi/18); "Allah'ın sana verdiğinden harcayıp ahiret evini ara. Dünyadan nasibini de unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de ihsandan başkalarına ihsanda bulun" (Dehr Suresi/8). Böyle bir külliye'nin parasının şer'an en doğru kaynağı fetihlerden elde edilen paralardı. Evliya Çelebi, Süleymaniye Camii ve Külliyesi'nin Belgrad, Malta ve Rodos fetihlerinin geliri ile yapıldığını yazar.

Bilime, sağığa ve yardıma ilişkin Kuran, hadis ve başka kaynaklı alıntılarla dolu olan vakfiye, büyük ve yararlı yapıların inşasını sultanın bir görevi olarak gösterir ve sultana övgüler düzer. Sultan kendinde Feridun'un haşmetini, İsfendiyar'ın şecaatini, Zü'nun'un iffetini ve Malik-i Dinar'ın ibadetini toplamıştır... Feridun ve Keyhusrev, Minuçihr ve İskender onun döneminde yaşasalardı onun gideceğı yola toprak olurlardı denir. Vakfiyede sultanın eşsiz gayretli mimarının da büyük kentler, köyler, kaleler ve hisarlar, mescitler ve camiler, köprüler ve ri-batlar, zaviyeler ve bahçeler gibi, her yerde sözü edilen yapıtların yaratıcısı olduğu vurgulanmıştır.

Vakfiye, caminin ibadete açıldığı Eva-hir-i Zilhicce 964/15-25 Ekim 1557'de Bar-kan'a göre ise 15 Ekim 1557'den 5 ay önce, 7 Recep 964/6 Mayıs 1557'de düzenlenmiştir. Yapı bitmeden önce, orada çalışacak yüzlerce insanın görev ve kimlikleri tanımlanmış, verilecek ücretler saptanmış, külliye'nin işlemleri ve bakımı için gerekli bütün eşya ve malzeme belirlenmiş ve bu işlemin sonsuza dek sürmesi için gerekli vakıflar sağlanmıştır. Zaman içinde yapıların başından ne geçerse geçsin, külliye'nin "bakî ve paydâr kalub ebeden ve ser-

meden ve rnüebbeden ve muhalleden mukarrer ü ma'mûr" olacağı belirtilmiştir. Burada sosyal kurumların sonsuzluğu konusundaki fazla iyimserlik bir yana bırakılırsa, eşine zor rastlanır bir programlama örneğı görülmektedir.

Süleymaniye Camii ve Külliyesi'nin bakımı ve işlemleri için 221 karye (köy), 30 mezra, 2 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 iskele, 1 çayırılık, 2 çiftlik, 5 karyenin mahsulü, 2 ada ve 1 hisse vakfedilmiştir. Külliye'nin yevmiye ile görevlendirilenleri 700 kişi idi. Süleymaniye vakfının genel mütevellisi yevmiye (günlük) 100 akçe alıyordu. İmamlar kadar maaş alan bir mütevellî kâtibi ve vakıf gelirlerinin yüzde 5'ini alan 30 kadar câbî, yani vakıf gelirlerini toplayan tahsildarlar vardı. Vakfiyedeki tahsislere göre 894.576 akçelik yıllık gelirin ortalama yüzde 35'i cami için, yüzde 25'i medreseler ve darülhadis için, yüzde 15'i iki türbe için, yüzde 13'ü darüşşifa için, yüzde 5'i imaret için, yüzde 2'si ortak servisler, küçük bir bölümü sıbyan mektebi için ayrılmıştı. Külliye ile birlikte yapılan hamam ve kiraya verilen bazı dükkânlar, hücreler ve odalar gelir getirici öğelerdi. Tarihçi Peçevi, külliye'nin inşası için 896.380 filori ve 82.900 akçe sarf olunduğunu yazmıştır.

İnşaat Süreci

Süleymaniye inşaat Defterleri'nin 4 yıl 8,5 aylık büyük bir bölümü (Mayıs 961-18 Şubat 966/1553-57) Ö. L. Barkan tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır. Bunlarda günlük işler, çalışanlar ve kullanılan malzemenin kayıtları vardır. Sadece Süleymaniye Külliyesi inşaatı için değil, fakat Osmanlı dönemindeki bütün büyük inşaat şantiyelerinin örgütlenmesi, yapı malzeme ve teknikleri, malzeme

kaynaklarına ilişkin ayrıntılı bilgi edinilmektedir. Cami inşaatını içermeyen muhasebe defterinde "bi-na-i imaret-i âmire ve medreseha-i şerife ve türbe ve matbah ve tabhane ve bimar-hane ve hamam ve dekakin ve odaha, be emr-i hazret-i padişah-ı alempenah hulli-det hilafetuhu der mahmiye-i İstanbul be-marifet-i hazret-i mevlana Mehmed bin Mehmed, müderris nazır ve kıdvetü'l-ema-cid Sinan Beğ emin ve bi-kalem il-fakir Halil kâtib ve Sinan mimar, ser-mimaran-ı Dergâh-ı Ali" denerek inşaatın dört idarecisi belirtilmiştir. Celalzade Mustafa'nın *Ta-bakatü'l-Memâlik'mâe*. 956-960/1549-1553 arasında ilk bina emininin Hüseyin Çelebi olduğu yazılmıştır. Nitekim Süleymani-ye'ye ilişkin birçok divan hükmünde bina emini olarak Hüseyin Çelebi'nin adı geçer. Sinan'ın adaşı Sinan Beğ ise 961-966/1554-1559 arasında bina emini olmuştur.

Sinan, caminin "vaz-ı makbul ve matbu üzre resm ve tarhını" hazırlamıştı. Yapının planı (ya da resmi) "karname" adı altında mimar tarafından hazırlanmıştır. İnşaat alanı temizlendikten sonra "cami-i şerifin resmini meydan-ı zemine nakş ve bast eyleyüb sanay-i hendesede mahir kâmiller tayin idüb esas-ı seadet-iktibas kazılmağa emrettiler". Cami planı çizilmiş, araziye tatbik edilmiş ve kazı ona göre başlamıştır.

Fakat bu ilk kazının tarihi belli değildir. Caminin hariminin giriş kapısı üzerindeki kitabe, inşaatın 957 Cemaziyelevveli'nin evahirinde/1550 Haziran'ınm 7-17'si arası, Celâlzade'ye göre 13 Haziran 1550 Perşembe günü başladığını, kubbenin 9 Şevval 963/16 Ağustos 1556'da kapandığını ve 964 Zilhicce'sinin evahirinde (Barkan'a göre 15 Ekim 1557) bittiğini yazar. Melchior Lorichs(->) açılış merasiminin 4 Ekim 1557 olduğunu yazmıştır. Birinci tarih cami mihrabının merasimle peresesinin konduğu, yani yapının yeryüzüne çıktığı tarihtir. Oysa caminin alanının kazılması ve temellerinin atılmasına yıllarca önce başlanmıştır. Evliya Çelebi "Sene 951 tarihinde inşasına suru olunub sene 963 tarihinde tamam bulmuştur.... Üç senede vech-i arza esas-ı bina çıkub zahir oldu. Anda bir sene hali üzre durub gayri esaslara ve gunâgun sengleri tıraş etmeğe mübaşeret ittiler. Bir sene sonra Sultan Bayezid-i Veli'nin mihrabı peresesine göre vaz-ı mihrab olunub..." der.

İnşaatta Hassa Mimarları Ocağı'nın elemanları, acemioğlanları, diğer kapıkulu ocakları mensupları, ücretle çalışan serbest ustalar, işçiler ve esir olarak da forsalar çalışıyordu. Evliya Çelebi, 3.000 ayağı bağlı forsanın temel inşaatında çalıştığını yazar. Sayılan abartılmış olsa da esirlerin temel inşaatında çalıştıkları anlaşılıyor. İmparatorluğun her yanından divanın emri ile başkente işçi, usta ve sanatkâr gönderilmiştir. Ö. L. Barkan incelediği dönemde çalışanların yüzde 54,85'i serbest işçiler, yüzde 39,93'ü acemioğlanları ve yüzde 5,23'ü esirlerden oluşuyordu. Acemioğlan-

ları şantiyede, büyük ölçüde taş ocaklarında ve malzeme nakliyatında çalışmışlardır. Genellikle gemilerin forsaları olan esirler de malzeme nakliyatında çalışmışlardır. Çoğunluğu acemioğlanlarından oluşan düz işçilerin dışında bennalar (duvarcı), seng-tıraşlar (taş yontucu) en büyük usta grubunu oluşturuyordu. Neccarlar (marangoz), haddadlar (demirci), nakkaşlar (ressam), camgerler (camcı), sürbgerler (kurşun dö-şeyici), lağımgerler (patlayıcı kullanarak kuyu ve dehliz açanlar) başlıca ustalardı. Fakat hamallar, atlı hamallar, arabacılar, ırgatlar, peremeciler, ambarcılar, yemek pişirenler, bazı işleri götürü olarak alanlar ve daha pek çok sınıfta çalışanlar vardı.

Ö. L. Barkan, duvarcıların 14/17'sinin Hristiyan, kireç ocağı işletenlerin Rum, sengtıraşların 10/11'inin Müslüman, marangozların 2/3'ünün Müslüman, nakkaşların 5/6'sının Müslüman, lağımçıların çoğunluğunun Hristiyan, demircilerin 5/6'sının Hristiyan, camcıların çoğunluğunun Müslüman, kurşun kaplamacıların tümünün Müslüman olduğunu hesaplamıştır. Lağımçı ve ocaklardan taş kesenlerin (karhengci) daha çok Rum olduğu görülmektedir. Tümel toplamda Hristiyan ve Müslüman işçi sayısı hemen hemen eşittir. İnşaatın yoğun olduğu yaz aylarında şantiyede çalışanların günlük ortalaması 2.000'in üzerindedir. 3.000'i bulduğu nadir günler de vardır. Fakat kış geldiğinde, kasım ortalarından mart ortasına kadar kış tatili yapılan yıllar olmuştur.

İnşaat sırasında, değişik vesilelerle merasimler yapılmış, çalışanlara ödüller dağıtılmıştır. Yapının temelden çıkması, bu-

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

98

99

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

^"JSli£iB^8 Air"?s?3 TJ^N1'r'^^SS~^>^^^^-1 ^öJSfip • '~"

"

Choiseul-Gouffier albümündeki gravürde Süleymaniye Külliyesi. *Voyagepittoresque de la Grece*, Paris, 1782-1822 Cengiz Kahraman arşivi

yük kemerlerin tamamlanması, kubbenin kapanması, hamamın ilk kez yakılması gibi nedenlerle işçilere, ustabaşılara ve inşaatı idare edenlere hediyeler verilmiştir. Dikilitaş'taki sütunun büyük zorluk ve endişelerle yerinden sökülüp getirilmesi gerçekleşince fakirlere kurbanlar kesilip dağıtılmıştır.

Açılış merasiminin en önemli olgularından biri Kanuni'nin caminin açılışını Koca Sinan'a yaptırmasıdır. *Tezkiretü'l-Bün-yan'da*. Sinan, caminin anahtarını sultana vererek el kavuşturup beklediği ve "'Sa-adetlü padişah odabaşı tarafına müteveccih olub feth-i bâb-ı camiye elyak ve alıra kim ola?' dediklerinde müşarünileyh odabaşı, 'Padişahım! Mimar Ağa bendeniz emekdar ve pir kulunuzdur. Hikmet-i Lok-man'dan bu babda feth-i bâb-ı camiye elyak bendenizdir' deyince padişah-ı ins ü cin 'Bina eylediğin Beytullah'ı sıtk-ı safa ve dua ile yine sen açmak evladır' deyüb dua ve sena ile miftahı bu bendelerine virdiler"' dediği belirtilir.

Malzeme: İmparatorluğun her yöresinden inşaata malzeme getirilmiştir. Bunların başında büyük taş ve özellikle mermer sütunlar ve kaplama için mermerler bulunur. Bazılarının inşaata getirilmesinin ilginç serüvenleri vardır. Bazen işlenmiş taş da isteniyordu. Mısır'a yazılan ve Iskerderiye'de tulu 17 arşın ve arzı 2 arşın olan dört parça "serçe gözü" direk ile ilgili yazıda, örneği gönderilen özel bir motifle işlenmiş pencere çerçevesi istenmişti. Bunların sağlanması ile ilgili divan hükümlerinde Baal-bekden, Mut, Silifke Alaiyye bölgesindeki antik sitlerden, Anadolu'nun ve Rumeli'nin muhtelif bölgelerinden eski anıtlarda varlığı bilinen büyük sütunların en önem-

li malzeme olduğu görülmektedir. Mermer sütunları taşımak için özel bir gemi de yaptırılmıştır. Süleymaniye'de orta şahınla yan sabunları ayıran büyük üçlü kemerlerin dört büyük sütunundan biri -bu sütunlar peygamberin dört halifesinin simgesi olarak kabul edilmiştir- İstanbul'daki Kıztaşı'ndan getirilen Roma sütunudur. *Tezkiretü'l-Bün-yan'daki* bunun taşınmasına ilişkin betimleme karakteristiktir: "Padişah-ı alempenahın emr-i hümayunlarıyla büyük kalyon direklerinden sütunlar di-küb kat kat muhkem iskele peyda etdik. Ve azim mavna komanaların (urgan) bir yere cem eyleyüb, adem gövdesi gibi palamar ile demürlü bekrele (makara) bağ-layub ve sütun-u mezburun durduğu yerde gövdesin serapa kadirge direkleri ile muhkem bend eyleyüb, iki yerden ol adem gövdesi gibi komanalan pulad bekrele takub ve nice yerde muhkem ırgad-lar ve çarh-ı felek-i girdar dolaplar kurub, nice bin acemioğlanlar dolaba girüb ve üseray-ı efrençden nice bin Süleymanî di-ve (iriyarı Hristiyan esirler) bir uğurdan 'koma hay' deyub mezkur komanaya bir muhkem yedeke dahi takub 'Allah, Allah' ile amud-ı mezkuru (yani Kıztaşı'ndaki sütunu) yerinden oynatırlar. Oradan Süleyman divleri filenke (kızak) bindirüb, binayı şerife getirdiler... Ve bir sütunun dahi

iskenderiye'den mavna ile getirdiler." Mermer ve renkli değerli taşların yine sultanlar tarafından vakfedilmiş yapılardan bile alındığı hayretle görülmektedir. Örneğin İznik'teki Orhan Bey Medresesi'nde bulunan büyük dairesel döşeme somakisi sökülerek Süleymaniye'ye getirilmiştir. Bunların sağlanması için imparatorluğun her yöresindeki eski yapıların âdeta talan edil-

Süleymaniye Külliyesi

Doğan Kuban

diği söylenebilir. Fakat genellikle mermer Marmara Adası'ndan ve Marmara yöresinden ve İstanbul yapılarından; odtaşı ve diğer taşlar izmit, Yalova; küfeki İstanbul çevresinden; kereste İstanbul'a yakın Karadeniz kıyılarından ve Biga bölgesinden getirilmiştir. Alçı ve kireç İstanbul-İznik-Bursa yöresinden; tuğla İstanbul'da Has-köy'den ve Gelibolu'dan; demir her dönemde olduğu gibi, işlenmiş ve işlenmemiş olarak Bulgaristan'da Samakov'dan; urgan ve ip Samsun bölgesinden getirilmiştir. İşçi, usta, malzeme ve külliye için arsa sağlanmasında, parası ödenmek kaydıyla, zorlama olduğu görülmektedir. Fakat böyle bir yapının haksızlık üzerine kurulmamasına da çok çaba gösterilmiştir.

Mimari ve Yerleşme Düzeni

Saray bahçesinden ayrılan alanın, caminin kapalı bölümü ve türbenin oturduğu düzlük dışında, çok meyilli olması nedeniyle külliye öğeleri değişik kotlarda teraslar üzerinde inşa edilmiştir. Büyük istinat duvarlarıyla elde edilen bu teraslar, cami ve iç avlu ile Kanuni Türbesi'nin oturduğu doğal kot esas olmak üzere, onun çevresinde düzenlenmiştir. Bütün diğer yapılar bu kota göre ya daha yüksekte ya da daha alçaktadır. Bu şekilde sıbyan mektebi, Evvel ve Sani medreseleri ve Tıp Medresesi yüksek bir kotta altlarına dükkânlar yerleştirilerek; darüşşifa, imaret ve tabha-ne daha alçak bir kotta, altlarına ahırlar ve kervansaray yerleştirilerek; Salis ve Rabi medreseleri, arazinin çok meyilli olmasından dolayı, kendi iç avluları bile meyilli inşa edilerek ve altlarına hücreler yapılarak; Darülhadis Medresesi bir istinat duvarı yardımıyla arazi doldurularak ve arazi eğrilerinin yönüne uymak için, diğer yapı-

lara göre farklı yönlendirilerek; caminin dış avlusu ise tümüyle dolgu bir arazi üzerine istinat duvarları içine dükkânlar ve odalar yerleştirilerek inşa edilmişlerdir. Onun için Evliya Çelebi "Tahtakale, Siya-vuş Paşa Sarayı, Yeniçeri Ağası Sarayı (bunlar Haliç tarafındadır), Küçükpazar Sarnıcı, Ağa Mektebi, imaret, Kurşunhane ve bimarhane (bunlar caminin kuzeybatısın-dadır) sedlerinin hepsi Süleymaniye Ca-mii'nin temelleridir" der.

Tezkiretü 'l-Bünyan Kanuni'nin Süleymaniye'yi yaptırmaya karar verdikten sonra Sinan'la konuşarak caminin biçiminin ve yerinin saptandığını yazar:

"Sultan Süleyman Han bin Selim Han ... Mübarek kalb-i şeriflerine binay-ı cami-i münife mübaşeret fikri güzerân eyleyüb bu abd-i hakir-i nâ-tüvân mimar Sinan bin Abdülmennân bendesini davet idüb cami-i şerif hususunda meşveret olunub resm-i bina tayin ve ma-kam-ı cami-i münif tebeyyün olundu. Pes bir vakt-i şerif ve bir saat-i sadu latifde ol cami-i münife temel urulub, kurbanlar ke-silüb, fukaraya ve sülehaya bî-nihaye inam u ihsanla mübaşeret olundu."

Cami: Vakfiyede caminin hizmetleri için 281 kişilik bir kadro öngörölmüştür. Bunların başında vaiz ve ondan iki kat fazla yevmiye alan hatip gelir. Bunların nitelikleri ve yapacakları işler uzun uzun tanımlanmıştır. Caminin "2 imamı ve 24 tane fenni edvarda mahir ve şua-b-i makamat-da (musiki makamları) ve tecri ü terennü-matda sahir hub-avaz (güzel sesli) müezzini" olacaktır. Caminin 10 kayyımı vardı. Kadrolu kişilerin büyük bir çoğunluğunu sürekli olarak Kuran okuyanlar oluşturuyordu (10 devirhan, 120 cüzhan, 41 enam-cı, 20 mühellil [Lailahiillallah'ı tekrar edenler], 10 salavathan [namaz sırasında sala-tü's-selam getirenler], 6 musalli [ömrünü ibadetle geçiren], 1 yasinhan, 1 tebareke-han, 1 ammehan). Vakfiyenin ağdalı ve benzer sıfatları kat kat kullanan dilinin sadeleştirilmiş anlatımıyla, cami bütün güzellikleri kendinde toplayan, yüce, erişilmez, göklere yükselen, gökler gibi geniş kubbeli, gönül açıcı, sahn-ı gam dağıtan, minareleri pırıl pırıl, şadırvanı kevser havuzu gibi, geometri sanatına göre kurulmuş ve Öklid ilkelerine göre bina edilmiş, cennetteki Beytü'l-Ma'mur Köşkü gibi zengin ve yüksek, mihrabı hidayet yolunu işaret eden, kandilleri yanınca yıldızlı gökyüzü gibi olan, dünyayı seyreden ve ışık veren bir "cami-i pürnur ve makam-ı sürürdür."

Külliyenin mimari gösterisi camide yoğunlaşmıştır. Cami büyük kubbeli mekân tasarımı ve Osmanlı camilerinin gelişme çizgisi içinde bir aşamadır. Ayrıca klasik Osmanlı üslubunu ve sanat tekniklerini en görkemli uygulamalarıyla sergileyen bir başyapıttır. Süleymaniye'nin mekânsal tasarımı, Osmanlı cami geleneği içinde kalarak, Ayasofya'nın orta nefindeki iki yarım kubbeli orta kubbe şemasını yemlemek olmuştur. Bunu Sinan'dan çok sultanın bir isteği olarak görmek doğru olur. Çünkü bu şema Bayezid Camii'nde denenmişti. Sinan kubbeli bir yapının ideal şeması olan merkezi planı da Şehzade Camii'nde uygula-

mıştı. Onun bütün yapılarında önem verdiği en önemli mekânsal özellik mekânda büyük kubbe etkisini dolaysız ve daha girişte algılayan çözümler aramaktır. Bunun son ve evrensel örneği de Selimiye Camii'dir. Şehzade Camii'ni yaptıktan sonra Süleymaniye, sanatçı için bir geri dönüş olurdu. Onun için sultanın isteği etkili olmuş olabilir. Ayasofya şemasının olanaklarını, kendi çağının deneyimi ve islam camimin işlevsel istekleri içinde gerçekleştirmiştir. Aynı şemayı kullanır gibi görünmelerine karşın, bu iki yapı birbirleriyle ilgisiz iki

geleneğin ürünüdür. Ayasofya büyük orta nefi kubbeyle örtülen ve kubbe destek yapısı zemine kadar inmiş, başka bir deyişle orta nefi bir kafes gibi ayakta tutup etrafında ne olduğuna önem vermeyen bir bazilikal kilise uygulamasıdır. Oysa Süleymaniye örtü sisteminin strüktü-rel yapısı, namaz mekânının geometrisini hiçbir şekilde bozmayan, üstün bir strük-tür tasarımının taşıyıcı sistemin cami çeperlerinin mimarisi ile bütünleştiği bir yeni zaman yapısıdır.

Ayasofya parçalı bir mekândır. Süleymaniye bir bütün mekândır. Ayasofya bütün dehasını orta nefinde gösterir. Çözülmemiş ve desteklerle ayakta duran strük-türü, özgün biçimi tümüyle değişmiş dış mimarisi, strüktürel deformasyonlarıyla bir matematik vizyonun mimari uygulama ile boğuşmasıdır. Bin yıl sonra yapılan Süleymaniye, mekân, strüktür ve işlevsel biçimin bütünleşerek geç antik vizyona getirdiği matematiksel bir çözümdür. Sinan asimetrik örtü sisteminin, Ayasofya'da yan ve orta mekânları ayıran revağın yarattığı perdeyi hafifletmiştir. Kubbeyi taşıyan ve "Tak-i Kisra"ya benzetilerek kendilerine "Kudret Kemerî" adı takılmış dört büyük askı kemeri altında, kible aksında yarım kubbelerle birleşerek, ona dik olan aks-

ta, dolgu duvarlarının geri çekilip geniş bir üçlü revakla mekânı yan sarımlara açarak ibadet mekânının devinimsel ve görsel bütünlüğü sağlanmıştır. Caminin içi Ayasof-ya'nın sırlı mağara karanlığından uzaklaşmış, tümüyle aydınlık, algılanan bir mekân haline gelmiş, Ayasofya'nın içedönük mekânı yerine, zemin pencerelerle dış mekâna açılmıştır. Ayasofya'nın çok yükseklerde orta nefi çevreleyen galerileri, Süleymaniye'de ibadet mekânının tümünü kucaklayan, insan ölçüsünde galerilere dönüşmüştür.

Süleymaniye'nin ibadet mekanındaki değişik amaçlı ve büyüklükte mahfiller, maksureler bütün eski yazarların özellikle üzerinde durduğu yerlerdir. Caminin strüktürel kurgusunun her şeye egemen olan geometrik katılığını yumuşatan öğeler, ışık ve bezeme yanında, mihrap, minber, mahfiller, kürsüler gibi öğelerdir. *Ha-dîka* "cami-i mezburun fevkani ve tahtanı, dahilen ve haricen mahfelleri ve müstakil müezzin mahfeli"ni belirtir. Evliya "güya cennet mahfili" dediği müezzin mahfilini beğenir. Kible duvarına yakın sağ filaya-ğma dayanan on altı sütun üzerindeki müezzin mahfili ve onun karşısında yer alan yedi sütun üzerindeki vaiz kürsüsü, arkadaki filayaklarına dayalı aşır kürsüleri, dönemin bütün sanat tekniklerini en üst düzeyde gerçekleştiren ve mekânı zenginleştiren litürjik öğelerdir. Özellikle Sinan'ın "dehre numune kalmış, anın naziri felekte ne gelur, ne gelecektir" dediği abanoz vaiz kürsüsü caminin zenginliklerinden biridir. Kible duvarının doğu ucunda sekiz sütuna oturan hünkâr mahfili vardır. Bu mahfile duvar içinden çıkan merdiven, bir pencere içinde başlar. Camide Evliya Çele-bi'nin "hazine maksureleri" dediği

maksurelerde istanbul'a gelen gezginler değerli eşyalarını ve paralarını da bırakmışlardır.

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

700

101

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Süleymaniye Külliyesi'nin kuşbakışı çizimi. *Kani Kuzucular*

Başka bir deyişle Süleymaniye bir emanet sandığı olarak da hizmet görmüştür.

Caminin içinde Sinan'ın açıkça endişe duyup çözüm getirmeye çalıştığı ilginç bir hava temizleme mekanizmasını anımsamak gerekir. Özellikle geceleri ve karanlık kış günlerinde, kalabalık namazlarda caminin havası insanların nefesleriyle olduğu kadar kandillerin ve şamdanların isleriyle çok kirlenmekteydi. Bu havanın çekilmesi amacıyla giriş kapısı üzerinde ısınan ve kirlenen havayı alıp dışarı veren bir oda vardır. Bu odanın tavanında is toplanır. Bundan yapılan mürekkebin en iyi mürekkep olduğuna ilişkin bir söylenti de vardır.

Boyutlarının büyüklüğü dışında, "Beyaz Harem" denen tümüyle beyaz mermer döşeli iç avlunun klasik bir düzeni vardır. Caminin büyük boyutları avluda enine bir planlamayı zorlamıştır. Bu avlunun ve dolayısıyla Süleymaniye tasarımının özelliklerinden biri minarelerin avlunun dört köşesinde yerleşmiş olmasıdır. 50 m yüksekliğinde İcubbe ile avluyu cami silüetinde birleştirmek için Sinan, cami ile revaklar arasındaki minareleri çok yüksek (76 m) ve üç şerefeli; avlunun kuzey köşesine koyduğu minareleri daha alçak (56 m) ve iki şerefeli yapmıştır. Bu basit orantı kararının ustalığı Süleymaniye'nin Haliç'ten görünen silüetinde belirgindir. Kuzeydeki üç katlı kapı yapısından girilen bu avluda kullanılan malzemenin özel bir polikromik etki yaratması için sütunlar alterne olarak beyaz mermer ve kırmızı porfirdir. Bu avludaki şadırvan daha çok süs ögesi olarak tasarlanmıştır. Şadırvan dikdörtgen bir havuzun çevresinde açıklıkları bronz şebekelerle süslü on pencere ile oluşur. Pencereilerin üzerinde bitkisel motiflerle süslü bir friz vardır. Havuzun iki fıskiyesi bulunur. Abdest muslukları dış avluda, caminin iki yanında düzenlenmiştir.

Bezeme: Süleymaniye bezeme açısından çok süslü bir yapı değildir. Nişleri ve geçit öğelerini, başlıkları süsleyen klasik mukarnaslar, korkulukların geometrik desenleri, kemerlerin iki renkli taşları, mihrap duvarındaki pencere vitrayları, kubbe eteklerinde mekânı çepeçevre dolanan galerinin ağır konsolları bezemesel etkiyi ya-

ratır. Mihrap duvarındaki vitraylı pencereler Sarhoş İbrahim diye bilinen bir ustanındır. Fakat bunların çoğu yenilenmiştir. Mihrabın üstünde iki

yandaki çerçeveler ibrahim'indir. Çini çok kullanılmamıştır. Mihrabın iki tarafındaki pencereler üzerindeki çini madalyonlar hatla süslenmiştir. Daha yukarıdaki pencerelerde ise klasik çiçek motifli çinili panolar vardır. Caminin özgün boyalı bezemesi kalmamıştır. Süleymaniye'de, büyük bir olasılıkla, Kanuni'nin son döneminde dine daha düşkün olması nedeniyle, bezeme ağırlığı kitabelere verilmiştir.

Kitabeler: Bütün camiler için karakteristik olmakla birlikte Süleymaniye'de özellikle vurgulanmış kitabelerle bezeme programı vardır. *Tezkiretü'(-Bünyan* da büyük kubbenin bitmesi ve onun ünlü Hasan Çelebi tarafından Nur Suresi'yle süslenmesi ve diğer kitabelerin hazırlanması en önemli olgular olarak anlatılmıştır: "Çünkü ca-mi-i şerifin kubbe-i latifi kapandı ve sair kuşelerinin binası kararın buldı. Merhum kıbletü'l-küttab Hasan Karahisarî hatt-ı müsenna ile kubbe-i sema simasına 'Alla-hü yemsikü's-semavat ve'l-arz' ayeti şerife-sini ila ahirihi tahrir ve her bâb-ı cennet misalin kitabesine münasib talib ü ragıb ol-ub nice dilkeş tahrir idüb sengtırâşlar ve nakkaşlar anı sahife-i rüzgârda tarih idüb yazdılar." Resim ve heykel olmayan İslam mimarisinde onların yerini bir ölçüde yazıtlar alır. Ne var ki camiye gelen cemaatin büyük bir çoğunluğunun Arapça olan bu yazıları okumaları söz konusu değildir. Kiliselerde halka görsel araçlarla öğretici olan resim ve heykelin ödevini kitabeler görmez. Dini içeriği ile hat, sadece küçük bir elit grup için, cami tasarımını simgesel olarak tamamlayan, onu dinle bütünleştiren bir ödev görür. İçerik genellikle klişeleşmiştir. Allah, Muhammed, Şehriyar-i Güzin, Nur Suresi, Fetih Suresi, Fatiha, besmele gibi. Örneğin avlunun kible duvarında pencereler üzerindeki çini kitabelerde besmele, Ayetel-kürsî ve Fetih Su-resi'nin ilk ayetleri yazılmıştır. Kubbede Nur Suresi vardır. Mihrabın üzerindeki yuvarlak çini madalyonlarda da Fetih Suresi yazılıdır. Okuması olmayan ve Arapça bil-

meyen büyük kütle için hat, sırlı ve kutlu, Kuran'a referans veren bir simgesel öğedir. Camilerin güzel yaldızlı yazıtları müminlere dinin sırlarını saklayan tılsımlar gibi görünür.

Süleymaniye kitabelerinin Ahmed Kara-hisarî'nin değil, ünlü öğrencisi "kıbletü'l-küttab" Hasan Çelebi tarafından yazıldığı *Tezkiretü'l-Bün-yan'da* yazılıdır. Bazı kaynakların camideki yazıların Karahisarî hattı olduğunu yazmaları, Ahmed Karahisarî'nin azatlı kulu ve yetiştirmesi olan Hasan Çelebi'nin kendisini Karahisarî'nin oğlu olarak görmesinden ve *Tezkiretü'l-Bün-yan 'da* hattatın Hasan Karahisarî olduğunun yazılmasından kaynaklanmıştır.

Dış Tasarım: Kuşkusuz Süleymaniye kadar büyük bir mekân yapısının dış biçimlenmesinde yapı silüetini oluşturan oranların, örtü ile alt yapı, kubbeler, kuleler, payanda öğeleri arasındaki oransal ilişkilerin yaratıcı düzeni büyük önem taşır. Süleymaniye'nin İstanbul silüetindeki yeri Sinan'ın bu başarıyı gösterdiğini kanıtlamıştır. Fakat

Osmanlı camilerinin dış tasarımlarının gelişmesinde Sinan'ın Süleymaniye'ye getirdiği iki değişik motifi özellikle vurgulamak gereklidir: Bunlardan biri, daha önce Şehzade Camii'nde denenmiş yan galerilerin geliştirilmesi, diğeri iç avlu cümle kapısının, başka hiçbir camide olmayan çok katlı bir yapı haline dönüşmesidir. Büyük kubbeli yapılarda yan galeriler taşıyıcı strüktür sisteminin kubbe itkilerini karşılamak için kubbe çapı çevresinde gereken konik alan içinde biçimlenir. Bu alan zemin katta iç ve dış galerileri içine alacak kadar geniştir. Sinan'ın Süleymaniye'de oluşturduğu iki katlı galeriler örtü sisteminin kubbelerle gelen akışını galeri saçağı seviyesinde keserek, strüktürel sisteminin görsel ağırlığını ortadan kaldırmıştır. Abdest alma gereksinmesi de iç avludaki şadırvanda değil, dış avluda kalan yan cephelerin re-vakları altında karşılanmıştır.

Diğer yenilik Süleymaniye'nin iç avlusunun üç katlı kuzeybatı kapısıdır. Bu kapı ne kendinden önce, ne de kendinden sonraki cami tasarımlarında var olan bir uygulamadır. Odalarında kayyumların oturduğu bu büyük kapı yapısı Sinan'ın her yapıda yeni bir deneme yapan sanatçı kimliğinin bir başka göstergesidir. Büyük Memluk medreselerinin anıtsal girişlerini anımsatan bu kapıyı Sinan'ın ve ondan sonra gelen halifelerinin bir daha denememiş olmaları, bu denemenin beğenilmemiş olduğunun bir kanıtı sayılabilir.

Türbeler: Statü itibariyle camiden sonra gelen Kanuni Türbesi kadrosunda her gün Kuran cüzleri okuyan (cüzhan) 90 ve 40 hafız-ı Kuran dışında 9 kişi, Kadın Efendi Türbesi (Hürrem Sultan) için 90 cüzhandan başka 6 kişi görevlendirilmişti. Kanuni ve Hürrem Sultan türbelerine ait duvarla çevrilmiş hazirenin yoldan girişinde yer alan kubbeli yapının bir türbedar konutu mu, türbeler için Kuran okunan bir hacim mi, yoksa bir darülkur-ra mı olduğu kesinleşmemiştir.

Caminin arkasındaki duvarla çevrili ha-

zirede, cami aksı üzerinde, fakat kibleye paralel bir musalla taşı gibi yerleştirilen köşeleri hafif pahlı sekizgen Kanuni Türbesi, dışarısı revaklı, iç hacmi duvarlardan çıkan payandaları taşıyan sütunlarla oluşan çevre koridorlu bir yapı olarak geç Roma mezar geleneğini sürdürür. Split'te Diyok-letianos'un mezarı bu şemanın en ünlü öncüsüdür. Fakat bu eski plan biçiminin Sinan elindeki yorumu Roma mezar yapısının tasarımından çok farklıdır. Geniş bir saçak altında dolaşan zarif revak üzerinde yükselen büyük pencereli üst yapı pal-met dizisi ile süslü üst saçak kornişini üzerinde görkemli bir dış kubbe ile sonlanır. Bu kubbe çift cidarlıdır. Türbe içindeki revaklar tarafından taşınan iç kubbenin üzerin-e dış duvarlara oturan daha büyük bir ikinci kubbe yapılmıştır. Giriş kapısından türbeye girilince iki yanda duvar içinde iki kubbenin arasına çıkan merdivenler vardır. Dünya kubbe mimarisinde, Doğu'da ve Batı'da yapının dış profilini yüceltmek için kullanılan çift cidarlı kubbeye Osmanlılar büyük cami

yapılarında itibar etmemişlerdir. Fakat Sinan, Kanuni ve II. Selim türbelerinde bu sistemi kullanmıştır.

Türbenin çevre revağı ile birleşen beş açıklıklı bir revaklı girişi vardır. Giriş kapısının iki yanında, Sinan'ın diğer türbelerinde olduğu gibi, o dönemin en güzel çinilerini ve kompozisyonlarını sergileyen panolar yer alır. Üzerlerinde "Lailaheillal-lah" ve "Muhammed Resulallah" yazılı kapı kanatları abanozdan yapılmıştır. Türbe içinde bir çevre koridoru oluşturan sekiz sütun, avluda olduğu gibi, dördü beyaz, dördü pembe bir renk alternasyonu oluşturur. Türbenin içinde ortada Kanuni'nin-ki olmak üzere yedi sanduka vardır. Solundaki sandukalarda II. Ahmed, II. Süleyman ve II. Ahmed'in hasekisi Rabia Sultan, sağdakilerde kızı Mihriman Sultan, II. Süleyman'ın annesi Saliha Dilâşub Sultan ve II. Ahmed'in kızı Asiye Sultan yatmaktadır. Türbenin iç duvarları yine çinilerle, kubbesi ise malakari bir boyalı bezeme ile süslüdür. Alttaki çini kaplamanın üzerinde altın yaldızla Kuran'dan ayetler yazılmıştır. Bu ayetlerle kubbe arasında geç devirde yapılmış somaki mermer taklidi sıvadan panolar vardır.

Türbenin kapı üzerindeki kitabesinde II. Selim tarafından yaptırıldığı yazılmıştır. Bu sadece onun tarafından bitirildiği anlamına gelebilir. Kanuni'nin ölümünden önce yazılmış olan vakfiyede Kanuni'nin ve Hürrem Sultan'ın türbelerinin kadroları saptandığına göre, türbe de cami inşaatının yer üstüne çıkmasından sonraki herhangi bir dönemde başlamış olmalıdır.

Süleymaniye haziresindeki Hürrem Sultan Türbesi 9,20 çapında bir kubbe ile örtülü, sekizgen planlı bir yapıdır. Üç açıklıklı bir giriş revağı vardır. Kapısının iki yanı çini panolarla süslenmiştir. Türbe içinde duvarlarda pencerelerle alterne, mukarnas-lı nişler açılmıştır. Burada da duvarlar çini ile süslüdür. Dış mimaride sekizgen yüzeyler, belirgin silmelerle dikdörtgen panolar olarak düzenlenmiştir. Kubbe sade, silindirik ve alçak bir kasnağa oturur. Tür-

•İli

Süleymaniye

Camii'nin

iç avlu kapısı.

Doğan Kuban

bede Hürrem Sultan'ın ve II. Selim'in oğlu Şehzade Mehmed'in ve II. Ahmed'in bir kızının sandukaları vardır.

Darülhadis: Vakfiyede 15 öğrenciyi (ta-lebe-i ulum) içermek üzere, 21 kişilik bir kadrosu olan darülhadisten "ahadis-i ne-beviyye ve ahbar-ı Mustafeviyye nakl olunmak için caminin kible tarafına zib ü zinet-de yegâne-i zeman ve behcet ü behada bî-behane bir darülhadis-i bî-hemta inşa" edilmişti. Burada hadis ilimlerinde sahip olması gerekli

bilgiler uzun uzun anlatılan "âlim-i amil ve fazıl-ü kamil" müderris ve muhaddisin yevmiyesi 50 akçe, yani medrese müderrislerinin biraz altında idi. Bu okul o zamanki öğretim sistemi içinde en üst düzeyde bir kuaimdu. Bu yapı özgün mimarisini kaybetmiştir. 1950'li yıllardaki onarımlarda bugünkü durumunu almıştır. Bugün bir çatı ile örtülü ve koridor biçiminde bir avluya açılan ve dershanesi olmayan Darülhadis Medresesi'nin vakfiyede tanımlanan yapı olmadığı açıktır. Darülhadis'in hücrelerinin de kubbe ile

Süleymaniye Camii'nde abdest muslukları. *Doğan Kuban*

örtülü olması gerekir. Fakat özgün konumunu bilmiyoruz.

Medreseler: Medreselerin her birinde, 15'i öğrenci (danişmend) olmak üzere 21 kişi, Tıp Medresesi'nde 8'i öğrenci 12 kişi vardı. Atai'nin tarihine dayanarak Haliç tarafındaki medreselerin 1552, batıdakilerin 1559'da bittiği ileri sürülmüşse de, vakfiyesi ancak 1556'da yapılan külliye'nin iki medresesinin camiden 5 yıl önce bitirilmiş olması akla yakın değildir. Caminin açılışı sırasında Evvel ve Sani medreselerinin bitmemiş olması da inşaatın mantığına aykırıdır. Medreselerin hocaları, külliye'nin mütevellisinden sonra en çok maaş alan görevlilerdi. Osmanlı medrese kuruluşunda Süleymaniye medreseleri en üst düzeyde altmışlı medreselerdir. Evliya Çelebi her medresenin bir mezhepe verildiğinden söz eder. Fakat bunun böyle uygulandığını gösteren bir belge yoktur.

Sinan'ın ortaçağ'dan bu yana sürüp gelen revaklı, hücreli ve tek dershaneli genel medrese tipolojisi içinde gerçekleştirdiği mekânsal yenilikler Süleymaniye'de en yaratıcı düzeyine ulaşmıştır. Külliye'nin en üst kotuna yerleşmiş olan Evvel ve Sani medreseleri dar bir ara yolun iki tarafında, tümüyle simetrik, iki eşit yapıdır. Girişleri cami haremının girişleriyle aynı aks üzerindedir. Bunlarda 21 kişilik kadro için 23 hücre, 1 dershane, helalar ve müderris için 1 konut vardır. Medreseye bu boyutta konut konması ilk kez bu iki medresede görülmektedir. Bu medrese planında dershanenin revak dizisini keserek avluya doğru uzaması ve revağın dershaneye karşı gelen üç açıklıklı bölümünün bir tür eyvan, yazlık sofa olarak düzenlenmesi, bu sofanın iki tarafında ortadaki açıklıktan girilen üçlü bölümler düzenlenmesi Sinan'ın yaratıcı tasarımının basit revaklı bir mekâna getirdiği zenginliklerdir.

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ 102

103

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Yine tümüyle simetrik ve bir iç avlu ile birbirlerinden ayrılan Salis ve Rabi medreseleri Osmanlı medrese mimarisi içinde mekân zenginliği açısından başta gelen yapılardır. Arazinin çok dik meyline uydurmak

için, üst kottan girilen bu medreselerde, eğitimli avlunun üst kotuna dershaneler yerleştirilmiş, iki yandaki hücreler önünde kademeli sofalar yapılmış, revaklar dışında dershanenin iki yanından inen merdivenler tasarlanmıştır. Avluya doğru bir cumba ile uzanan dershanelerin altlarına birer çeşme yerleştirilmiştir. Sinan'ın bu avluda gerçekleştirdiği tasarım kalitesi, onun mimari dehasının en açık işaretlerinden biridir. Bu medreselerde de 21 kişilik kadro için 21 hücre, 1 nişli medrese odası ve en üst teras kotunda düzenlenmiş helalar bulunmaktadır. Fakat müderrisler için ev yoktur.

Tıp Medresesi: 12 kişilik kadrosuyla tıp medresesi, külliye planına 1552'de darüş-şifanın yapılması sultan tarafından istendikten sonra katılan bir yapıdır. Vakfiyede mimari düzen açısından, o da, diğer medreseler gibi dükkânlar üzerinde Tiryaki Çarşısı'nın cephesini oluşturur. Fakat arsasına bir doğumevi yapıldığı için özgün durumu hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Sadece Tiryaki Çarşısı dükkânları üzerindeki bir sıra hücresi kalmıştır.

Süleymaniye Camii

TETTV Arşivi

İmaret: Matbah ve yemekhaneden (me-kel) oluşan ve bazen darüzziyafe denen bölümle birlikte kiler, fırın, un ve tuz ambarı gibi yapılarla birlikte, tabhane, ahır ve kervansaraydan oluşan imaretin yapımına cami ile birlikte başlanmıştır, imaretin başında "emin, salih, dindar, ahlak-i hamide ile muttasıf ve munsif ve ehl-i vekar, ati-menun cevdet ü reddetinden (yiyecek malzemesinin azlığından ve çokluğundan) ve sair ahvalinden haberdar" bir şeyh bulunuyordu. Bu şeyhle birlikte darüzziyafe, tabhane, kervansarayın toplam hizmetlileri 50 kişiydi. Bunların büyük bir çoğunluğu imarette görevliydi.

imaret, girilen yola göre daha düşük kotta, kare revaklı bir orta avlu çevresinde planlanmıştır, imaretin yemekhanesinin de yoldan ayrı bir girişi vardır. Bu yemekhane beş kubbe ile örtülü 33x8 m boyutlarında bir salondur. İmaretin matbahı ise yine kendine özgü bir avlusu ve merdivenli girişi olan tek bir merkezi ayakla taşınan, dört kubbeli ve bacalı ana hacimle ona bitişen, yine kubbeli bir beşinci açıklıktan oluşur. Avlu girişinin sağ tarafında revaklar arkasında ambarlar ve "L" biçiminde fodla fırını, girişin karşısında da kiler olması gereken bir hacim vardır. Malzeme ve insan girişini kolaylaştırmak için bu yapının birçok dış kapısı vardır. Tabhane ile or-

Süleymaniye Camii'nin nihrabındaki çini madalyon. *Doğan Kuban*

tak olan helaları da dış avludadır, imaret 1913'te Evkaf-ı İslamiye Müzesi olmuş, Cumhuriyet döneminde de 1983'e kadar Türk ve islam Eserleri Müzesi olarak kullanılmıştır. Bugün özel bir restoran olarak kullanılmaktadır.

Tabhane: Külliye'ye ilişkin belgelerde tabhane İmaret-i Amire'nin parçası olarak zikredilir. S. Ünver ise bunun darüşşifa ile birlikte düşünülmesi gerektiğini söyler. Tabhanenin tüm kadrosu 5 kişidir. Geniş, dikdörtgen avlusu ve yine Sinan'ın planlama ustalığını gösteren açık ve kapalı bölümlerin özgün düzenleriyle Osmanlı dönemi avlularının en güzel ve büyük örneklerinden biridir. Giriş aksının karşısında, Evvel ve Sani medreselerinde olduğu gibi, revaklar arkasında geniş bir eyvan düzenlenmiş ve bunlardan iki yandaki büyük odalara girişler sağlanmıştır. Bu odaların kışlık ortak oturma salonları olduğu düşünülebilir. Avlunun iki köşesindeki ikişer kubbeli eyvanlar da yazın değişik saatlerde oturmak için tasarlanmış olabilir.

Kervansaray ve Ahırlar: Arazinin bu noktadaki çok büyük meybinden yararlanarak imaret ve tabhanenin altında, en aşağı kotta ahırlar ve bazı hacimler düzenlenmiştir. Sürekli olarak depo ve başka amaçlarla kullanılan bu bölümlerin, şimdiye kadar iyi bir etüdü yapılmamıştır. Günümüzde de külliye'nin kuzeyinde, bakımsız durumda olan bu bölümler, düzenli bir kervansaray olmaktan çok, ahır hizmeti görmüş olmalıdır. Özellikle tabhane altındaki daha alçak ve dışarıya açılan pencereler mazgal niteliğindedir. Fakat da-rüşşifanın altında oldukça geniş ve yüksek hacimler vardır. Bunlar sadece tek cepheden ışık ve hava alan ve ön cephede tonozla örtülü 5x10 m boyutunda hacimlerle oluşturulmuş, dışarıya büyük kemerler ve pencerelerle açılan ve hayvanlarla birlikte insanların da kalabileceği kervansaray diye adı geçen bölüm olabilir, imaretin 50 kişilik hizmetlileri içinde kervansarayın sadece 2 kişilik bevvab kadrosu vardır. Darüşşifanın altındaki bölümün deliller için kullanıldığına ilişkin yorumlar bir belgeye dayanmıyor. S. Ünver, alt katların darüşşifa ile hiçbir ilişkisi olmayacağını söyler.

Darüşşifa: 1 Mart 1552 tarihli bir hükümde "Haliya Saray-ı Atık'de bina olunan İmaret-i Âmire'de timarhane dahi bina olunmak emrim olmuştur, büyürdüm ki timarhane yerin tedarik idüb ne veçhile tedarik ettiğiniz arz eyleyesiz." Bu hüküm darüşşifanın ve büyük bir olasılıkla tıp medresesinin külliye'ye katılmasının baştan düşünülmediğini göstermektedir.

Darüşşifa da (ya da timarhane) tabhane ve imaret gibi, yüksek bir alt yapı üzerinde yükselmektedir. Burası kervansaray ve ahır olarak kullanılmıştır. İmaretten dar bir yolla ayrılan darüşşifa iki paralel avlu etrafında düzenlenen hücreler ve hacimlerden oluşur, işlev açısından iki bölümden oluşur. Revaklı iç avlu çevresinde hasta hücreleri vardır. Daha küçük dış avlu çevresinde o dönem için bir tür poliklinik sayılabilecek ve hastalara bakılan ve dok-

torların tavsiyesine göre ilaç verilen yerdir (bak. Süleymaniye Darüşşifası).

Mektep: "Sıbyan-ı fukara ve fukara-i sıb-yana ikra-i Kuran-ı Mecid ve talim-i Furkan-ı Hamid maslehati için bir mekteb-i azim-i dilkeş ve darü't-talim-

i vildan-ı mu-kim-i cennetveş" inşa edildi. Buradaki fakir öğrencilere her gün imareten iki kez yemek verildiği gibi yetimlere yılda iki kez elbise verilecekti. Mektebin muallimi "mü-cevvid ve mürettil-i gayri musamih (tecvit bilen ve Kuran'ı en yavaş temposuyla okuyan), vücuhu kiraete arif ve rüsum-i rivayete vakıf" olacaktı. Öğrenci sayısı da en az 30 olacaktı. Evvel Medresesi'nin güneydoğusunda olan mektep dikdörtgen (5,87x 8,86 m) ve bir kubbe ile bir tonoz örtüsü olan kapalı bölüm ile saçakla örtülü, merdivenle çıkılan bir giriş platformundan oluşmaktadır. Okuma odasının içinde dolaplar ve ocak vardır. Mektep tonozlu bir alt yapı üzerinde, kesme taş olarak yapılmıştır. Caddeden girilen mektebin Evvel Medresesi ile sınırlı bir avlusu vardır.

Hamam: Dökmeciler Çarşısı'nda olduğu için Dökmeciler Hamamı da denen hamam bir erkekler hamamıdır. *Süleymaniye inşaat Defterleri'nde* hamamın külhanının ilk yakılışı Mart 1557'ye rastlamaktadır. Hamam tek kubbeli bir soğukluk, küçük dikdörtgen bir ılıklik, dört eyvanlı bir sıcaklık ve halvetlerden ve külhandan oluşur. Planın ilginç bir özelliği, Haseki Ha-mamı'nda olduğu gibi, bir giriş revağı olmasıdır. Hamamın 19. yy'da yapılmış olan soğukluğunun camekânı ahşap ve iki katlıydı. Uzun bir süre imalathane olarak kullanılan hamam 1980'li yıllarda restore edilmiştir. (Ayrıca bak. Dökmeciler Hamamı.)

Çarşılar ve Diğer Yapılar: Cami ile birlikte "müminin ü salihin ve âlimin ü mü-lazimin" parasız oturacakları 18 hücre, cami yakınında bir hamam, dükkânlar, Tıp Medresesi yakınında yaptırılan odalar, tümü "Seray-ı Atik'ten ihraz olunan arazide" inşa edilmişlerdi. Mülazimler Medresesi de denen, aslında sadece konut olarak kullanılan bu 18 hücre Rabi ve Salis medreseleri altındadır. Külliye'nin çevresindeki arastalar zamanla kavaflar, dökmeciler (kalıplara maden döken esnaf) ve kuyumcular tarafından işgal edilmiştir.

Darülkurra: Ataî'nin tarihinde, Evliya Çelebi'de ve *Tezkiretü'l-Bünyan'da* ve *Tezkiretü'l-Ebniye'de* Süleymaniye Darül-kurra'sından söz edilir. Fakat böyle bir yapının varlığı şimdiye kadar saptanamadı-ğı gibi, vakfiyede de bundan söz edilmez. Ayvansarayî de böyle bir darülkurradan söz etmemektedir. Kadrosu tesis edilmemiş olan bir darülkurranın varlığı kuşku uyandırıyor. Fakat hazire girişindeki türbe-dar odası diye bilinen ve 1950'li yıllarda kubbesi ihya edilen yapının darülkurra olduğunu düşünenler vardır.

Bütün İstanbul yapıları gibi Süleymaniye Külliyesi de deprem ve yangınlardan zarar görmüştür. 1660 yangınında minareler ve Haliç tarafındaki yapılar zarar görmüştür. 1766 depreminde de külliye hasara uğramış ve tamir edilmiştir. 1850'de çı-

Süleymaniye
Camii'nin

içinden bir
görünüm.

Erdal Yazıcı

kan bir yangından sonra, bir süredir sadece tımarhane olarak kullanılan darüşşifa boşaltılmış, bir süre saraçhane olarak kullanılmış ve 1862'de askeri matbaa yapılmıştır. Tıp Medresesi'nin ne zaman tahrip olduğu belli değildir. 1869'da caminin iç boyaları Sersikkegen Abdülfettah Efendi tarafından yenilenmiştir. 1913'te imaret, Evkaf Müzesi'ne çevrilmiş, Cumhuriyet'te bir süre de, 1983'te İbrahim Paşa Sara-yı'na(->) geçene kadar Türk ve İslam Eserleri Müzesi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda cami avlusu saraçhane olarak kullanılmış, bu sırada çıkan yangında sütunlar ve sütun başlıkları zarar görmüştür. 1930'lu yıllarda kötü durumda olan külliye yine etraflı bir tamir geçirmiş, fakat bu tamir 1950'li yıllarda külliye'nin ve caminin yeniden onarım gerekliliğini ortadan kaldırmamıştır. O dönemde, özellikle cami cephelerinde birçok revak öğeleri, yenilenmiş ve sonradan yapılan boyalı bezeme altında kalan özgün bezeme aranarak, yapının kubbe bezemeleri, kısmen, klasik dönem üslubuna döndürülmüştür.

Süleymaniye Mitolojisi

Malzeme kaynakları konusunda geçmişin ünlü kişilerinin yapılarına ait malzemenin kullanılması simgesel bir önem taşıyordu.

Örneğin *Tezkiretü'l-Bünyan'âz* "Mülevven (renkli) mermerlerinin her biri şöhret-i afak olub bir diyardan yadigâr gelmiş ve ekseri tevarih kavli ile Saray-ı Belkis-i Haz-ret-i Süleyman'dan kalmış idi" denmektedir. Evliya kendi çağında camiye ilişkin hikâyeler nakleder: Temeller kazılırken o kadar derine inilmiştir ki dağ delenlerin

Süleymaniye

Camii'nin

bir vitrayı.

Doğan Kuban

SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ 104

kazma seslerini dünyayı taşıyan öküz işitiyordu. Cami bittikten sonra Mimar Sinan, sultana kıyamet gününde Hallac-ı Man-sur'un yayı ile büyük dağları pamuk gibi atarken, bu caminin kubbesinin top gibi yuvarlanıp yıkılmayacağını söylemiştir.

Süleymaniye ile ilgili hikâyelerden biri Şah Tahmasb'ın inşaatın yürümesi için gönderdiği mücevherlere kızan Kanu-ni'nin bunları inşaatta kullanmak üzere Sinan'a vermesi, onun da bu taşları minarelerden biri örülürken oraya buraya yerleştirmesi ve bu minarenin mücevherlerinin güneş vurdukça ışıldamasından ötürü bu minareye "cevahir" ya da "güneş minaresi" denmesi hikâyesidir. Evliya Çelebi

bu mücevherlerden bir kâse kadar büyük olan ve kible kapısının kat kemeri ortasına konan bir Nişabur firuzesinin parlamasından insanın gözünün bozulduğunu yazar.

Türk edebiyatında Süleymaniye'ye çok atıf yapılmıştır. Fakat özellikle Mehmed Akif'in "Süleymaniye Kürsüsünde" ve Yahya Kemal'in "Süleymaniye'de Bayram Sabahı" adlı şiirleri Süleymaniye'nin İstanbul ve Türk kültüründeki yerini vurgulayan yapıtlar olarak anımsanır. **Bibi.** N. Altınyıldız, "Süleymaniye Hamamı Restorasyon Projesi", (İTÜ Restorasyon Bölümü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1981; Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve imareti İnşaatı*, I-II, Ankara, 1972-1979; Evliya, *Seyahatname*, I; Goodwin, *Ottoman Architectu-re*, 215-239; Hammer, *Constantinopolis-Bosporus*, 405-413; (Konyalı), *Abideler*, 109-112; D. Kırban, *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü*, ist., 1958; 32-36; Kuran, *Mimar Sinan*, 72-80; K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, 1962; Müller-Wiener, *Bild-lexikon*, 464-469; S. Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Dârüşşifa, Tıb Medresesi ve Dârül-akakire dair", *VD*, II (1942), 195-207

DOĞAN KUBAN

SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİ

Eminönü İlçesi'nde, Süleymaniye Mahalle-si'nde, Süleymaniye Külliyesi'ndedir. Değerli yazma koleksiyonlarının yer aldığı önemli bir araştırma kütüphanesidir. Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü bünyesinde hizmet vermektedir.

Süleymaniye Külliyesi'nin medreseleri. *Ali Hikmet Varlık*, 1984

Mimar Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'nin yapımı aşamasında bir kütüphanenin varlığı, planlardan anlaşılmamakla birlikte, müderrisler için saraydan getirilen bir miktar kitap, bir kütüphaneci ve kâtibin bazı kayıtlarında yer alışı, kuruluş aşamasındaki çekirdek kütüphaneyi işaret etmektedir. Gerçek anlamda ilk Süleymaniye Kütüphanesi cami içinde, sağ galerinin sütunları arasında, parmaklıklı özel bir bölümde oluşturulmuştu. I. Mahmud'un (hd 1730-1754) buyruğuyla 1751-1752'de Sadrazam Mustafa Bahir Paşa tarafından düzenlenen kütüphanede 5 kütüphaneci, 5 de yardımcı bulunmakta; haftada 2 gün kapalı tutulup, dışarıya kitap verilmemekteydi.

Bugünkü Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Külliyesi'nin birinci ve ikinci medreseleri ile sıbyan mektebinde yer almaktadır. Kütüphane çeşitli büyüklük ve zenginlikteki Osmanlı vakıf kütüphanesinin yazma ve eski baskı dermesinin bir araya toplanmaya başladığı 1918'de açılmıştır. Bugüne kadar 109 koleksiyon, kendi ad ve numaralarıyla kütüphanede toplanmıştır. Bunun dışında dia, taş plak, nota defteri, yazı, levha, yabancı dil eserler gibi bağlı koleksiyonları da vardır.

Süleymaniye Kütüphanesi'nin kuruluş çalışmaları I. Dünya Savaşı yıllarına kadar uzanır. İstanbul'daki çeşitli vakıf kütüp-

Süleymaniye Kütüphanesi

Cengiz Kahraman arşivi

hanelerdeki 10.000 kadar yazma 1914'te savaşın muhtemel etkilerinden korunmak amacıyla Yavuzselim'deki Medresetü'l-Mü-tehassisin'de toplandı. Bunlar daha sonra Süleymaniye Umumi Kütüphanesi adıyla 1918'de açılan kütüphaneye nakledildi. Etnografya Müzesi'nin 1927'de Ankara'ya taşınması ile birinci medrese, 1952'de de sonradan çocuk kütüphanesi olarak düzenlenen sıbyan mektebi, Süleymaniye Kütüphanesi bünyesine katıldı.

1924'te eğitim ve öğretimde birliği sağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünün ardından medreselerin, 1925'te de tekke, zaviye ve türbelerin kapatılışıyla, buralardaki yazma ve basma koleksiyonlar Süleymaniye, Millet ve Beyazıt kütüphanelerine taşınmaya başladı. Süleymaniye Kütüphanesi 1961'de yazma eserler merkezi oldu.

Kütüphanede 1950'de kurulup, 1957'de İstanbul bölge mikrofilm merkezi haline getirilen serviste 5.000 civarında mikrofilm toplanarak önemli bir arşiv oluşmuştur. Merkez, diğer ülkelerle, değişik ağırlıklı işbirliği yolunu da izlemektedir.

1962'de kurulan cilt ve patoloji servisi, 1968'de 20-25.000 civarında eseri onarabilir duruma gelmiştir. Bu arada, geleneksel Osmanlı cilt kalıplarıyla ciltler de yapılmaktadır. Yurt kütüphanelerinin onarım, bakım, ciltleme işini de üstlenen servis, geleceğe yönelik büyüme ve gelişmesi yolunda yeni adımlar atmıştır. Bunun için, kütüphanenin yakınındaki bir konak restore edilerek "Patoloji ve Restorasyon Araştırma Merkezi" şeklinde yeniden düzenlenerek hazırlanmaktadır. Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu (TÜYATOK) İstanbul Şubesi de 1979'dan beri Süleymaniye Kütüphanesi bünyesinde çalışmaktadır.

Bilgisayarla donatılan Süleymaniye Kütüphanesi'nde bu sayede, kitap ve yazar adı dışında yüzyıl, tezhip, minyatür, hat, kâğıt gibi özellikleriyle de esere ulaşılabilmektedir. Kütüphane girişindeki alfabetik ve Dewey onlu konu kataloglarını kapsayan fişlikler de kullanıcı hizmetinde tutulmaktadır. Koleksiyonlar ayrı ayrı bölümlerde olmasına karşın, fişleri birleştirilmiş haldedir.

Kütüphanede bugün 115.000 dolayında

kitap bulunmaktadır. Bu toplamın 67.000 kadarı yazmadır. Atıf Efendi, Hacı Selim Ağa, Köprülü, Nuruosmaniye ve Ragıp Paşa kütüphaneleri de, Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü'ne bağlı olarak hizmet vermektedirler. Kütüphanenin gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla kurulan İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi ve Bağlı Kütüphaneleri Geliştirme Vakfı, kütüphane yaşamında önemli bir rol

oyunmaktadır. Ulusal ve uluslararası sergi, konferans, seminer, kurs gibi sıkça düzenlenen etkinliklerde de vakfın katkılarından yararlanılmaktadır.

İki okuma salonlu kütüphanede ayrıca mikrofilm okuma ve fotokopi üniteleri bulunmakta, dışarıya ödünç kitap verilmemektedir. Kütüphane, çeşitli öğrenim düzeyine mensup 40 kadar elemanla pazar günü dışında, haftanın 6 günü hizmete açıktır.

Bibi. G. Kut, "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD*, S. 33 (1980-1981); H. Dener, "Kuruluşunun 50'nci Yılında Süleymaniye Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XVH/4 (1968); N. Bayraktar, "İstanbul'daki Vakıf Kütüphaneler ve Süleymaniye Kütüphanesi", *ae*, XV/3 (1966); H. S. Keseroğlu, "Süleymaniye Kütüphanesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, V, ty; I. E. Eriinsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi, II, Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1988; *Süleymaniye Kütüphanesi*, İst., 1983; İl Kültür Müdürlüğü, *İstanbul Kütüphaneler ve Müzeler Rehberi, ist.*, 1993.

HAVVA KOÇ

SÜLEYMANİYE MEYDAN ÇEŞMESİ

Eminönü İlçesi'nde, Süleymaniye Caddesi ile Prof. Sıddık Sami Onar Caddesi kavşağındaki meydanda, Süleymaniye Camii'nin ön kapısı yanındadır. Gerek çadır karakteri arz eden yüksek, sivri kubbeli, sekizgen prizma gövdesi, gerek hazneyle bütünleşen üç yüzlü tasarımı ve gerekse celi sülüs kitabesiyle dikkati çeker. Kitabeden anlaşıldığına göre yapı 1207/1792'de yapılmıştır. Beton dökülerek onarılmış dilimli gövdeli örtü sisteminin yanısıra teknesi yenilenmiş yapının ön cephesinin iki tarafındaki suluklar günümüze ulaşmamıştır.

Küfeki taşından örülmüş çeşme yapısında aynataşı ve tekne ile dinlenme taşlarında beyaz mermer kullanılmıştır. Yapının sekizgen planlı hazne üzerinde yükselen gövdesinin her kenarı arasında geçiş, birer kolonadla sağlanmıştır. Ön cephedeki uzun kenar diğerlerinden farklı olarak iki kolo-nad daha eklenerek vurgulanmıştır. Böylece yatay ekseninde on bir dikdörtgen dilime bölünen gövde, dikey ekseninde biri çok geniş, diğeri dar olmak üzere iki yatay kuşağa ayrılmıştır. Sütun başlıkları ile sona eren birinci geniş yatay kuşağın üzerine ikinci kuşak oturtulmuştur. İki kuşak arasında silmelerden oluşan bir korniş vardır. İkinci kuşakta devam eden kolonadlarla saçağa ulaşılmaktadır. Saçak üzerinde dilimli gövdeli, yüksek, sivri bir kubbe vardır.

Ön cephenin ortasına iki tarafta birer kolonadla sınırlanmış "S" kıvrım ile son bulan, kör, yuvarlak bir kemer gözü içi-

if>

Süleymaniye Meydan Çeşmesi

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

ne aynataşı oturtulmuştur. Mermerden yapılmış aynataşı iki sütunu birbirine bağlayan çift yuvarlak kemer motifiyle bezenmiştir. Aynataşının önünde dışa doğru taşan içine gömük bir kurna oturtulmuş tekne bulunmaktadır. Tekne iki tarafına yerleştirilmiş dinlenme taşlarıyla dikdörtgen gövdenin uzun kenarını sınırlayan kolo-nadlara kadar uzanmaktadır. İki yandaki ince uzun dikdörtgenlerden oluşan yüzeyler ise birer sulukla değerlendirilmiştir. Yerinden çıkarılmış aynataşları ve kırılmış kurnalar suluklarla ilgili bilgi vermeyi engellemektedir. Sekizgen gövdenin arka ve yan cephelerini oluşturan uzun ve kısa kenarları kesme taş örgüsüyle süslenmeden bırakılmıştır. Arka cephede hazne kapağı görülmektedir.

Kubbe altını saran ikinci kuşakta ön cephede ortada "Ve sakkahum Rabbuhum Şaraben Tahura" şeklinde başlayan, üç sıra biçiminde dizilmiş; "Fi şehir-i Rabiyü-levvel Sene 1207, Ketebehu Mustafa Ga-ferekehû" şeklinde biten yazı yer almaktadır. Kartuşlar içine oturtulmuş yazı şeritlerinin dört köşede üç krizantemli dalla süslendiği gözlenmektedir. "Kalellahu te-bareke ve taala" şeklinde başlayan iki sıra yazı şeridi bulunan sol tarafta yukarıdaki boşluğu tamamlanmamış bir alev dili biçimindeki kabaranın iki yönü, aşırı "C" kıvrımlı dallar çevresine serpiştirilmiş çiçek motifleriyle bezenmiştir. Sağ tarafta ise iki sıra yazı şeridi, birer "C" kıvrımlı yaprakla son bulmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 334, 335; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 768, 770.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

SÜNBÜL EFENDİ

bak. YUSUF SİNAN EFENDİ

SÜNBÜL EFENDİ CAMİİ

bak. KOCA MUSTAFA PAŞA KÜLLİYESİ

105 SÜNBÜL EFENDİ TEKKESİ

SÜNBÜL EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Ali Fakih Mahallesi'nde, Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin(->) bünyesinde yer almaktadır.

Tasavvufun ve özellikle Halvetîliğ'in(->) İstanbul'daki gelişiminde, ayrıca şehrin dini folklorunda çok önemli bir yeri olan bu tesis, Bizans dönemine ait Hagios Andreas en te Krisei Manastırı'nın II. Bayezid döneminde, 891/1486-896/1490 arasında camiye ve tekkeye dönüştürülmesi suretiyle kurulmuştur. Cami-tevhidhaneye dönüşen sabık manastır

kilisesinin çevresi derviş hücreleri, imaret, sıbyan mektebi, medrese ve hamam gibi çeşitli bölümlerle kuşatılarak bir külliye oluşturulmuştur. Söz konusu külliyenin ve bu arada tekkenin banisi, ileride (1511'de) sadrazam olan, bir yıl sonra tahta geçen I. Selim (Yavuz) tarafından katlettilen ve "Koca Mustafa Paşa" adı ile tarihe geçen Kapıcıbaşı Hacı Mustafa Ağa'dır (ö. 1512). Koca Mustafa Paşa'nın bendegânı arasında bulunduğu II. Bayezid'in (hd 1481-1512), 1481'de tahta geçmeden önce, vali olarak görev yaptığı Amasya'da, maiyetinden birçok kişi ile beraber, dönemin ileri gelen sufilerinden, Halvetîliğin Cemalî kolunu kuran ve bu tarikatın İstanbul'daki ilk temsilcisi sayılan, "Çelebi Halife" lakaplı Şeyh Cemaleddin Halvetî'ye(-0 (ö. 1494) bağlandığı rivayet olunur. Tahta geçişi sırasında Cemaleddin Halvetî'nin desteğini gören II. Bayezid cülusundan sonra kendisini İstanbul'a davet etmiş, Hacı Mustafa Ağa eliyle gönderilen davetname üzerine şeyh efendi, 100 kadar dervîşi ile Amasya'dan İstanbul'a gelerek Mustafa Ağa'nın Gül Camii civarındaki sarayına misafir olmuş, kısa bir müddet sonra manastırdan çevrilen söz konusu cami-tekkenin meşihâtı kendisine ikram edilmiştir.

Hac yolculuğu sırasında Tebük'te vefat eden ve oraya defnedilen Cemaleddin Halvetî'nin yerine damadı ve halifesi olan, "Sünbül Efendi" olarak tanınan Şeyh Yusuf Sinan Efendi(->) (ö. 1529) postnişin olmuştur. Devrinin en nüfuzlu sufilerinden ve İstanbul halkının sevgisini kazanmış velilerden olan Sünbül Efendi, Halvetîliğin İstanbul'da en yaygın kolu olan Sünbülîli-ğın(->) kurucusudur. Vefatında külliyenin avlusundaki türbesine gömülmüş ve gerek tekke, gerekse de külliyenin tamamı onun adıyla şöhet bulmuştur. Başlangıçta Cemalî kolunun merkezi olan tekke, Şeyh Yusuf Sinan Efendi'nin posta geçmesiyle Sünbülîliğin âsitanesi ve pir makamı niteliğini kazanmış, tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar da bu özelliğini sürdürmüştür. Cemaleddin Halveti ile Sünbül Efendi'nin İstanbul'daki ilk Halveti şeyhleri olmaları, tekkenin Osmanlı başkentinde bulunan Halveti âsitaneleri içinde en kıdemlisi olarak telakki edilmesine ve burada postnişin olanların protokolde ön saflarda bulunmalarına sebebiyet vermiştir.

Kaynaklarda "Koca Mustafa Paşa Tekkesi" olarak da anılan tekkenin postuna geçen şeyhler şu kimselerdir: 1) Şeyh Cemaleddin Halveti, 2) Şeyh Yusuf Sinan

SÜMBÜL EFENDİ TEKKESİ

106

107

SÜNBÜLÎLİK

Efendi (Sünbül Efendi), 3) Sünbül Efen-di'nin halifesi, "Merkez Efendi" olarak tanınan Şeyh Musa Musliheddin Efendi (ö. 1552), 4) Şeyh Yakub Germiyanî (ö. 1571), 5) Yakub Efendi'nin oğlu, 985/1577'de "Şeyhü'l-Harem-i Nebevî" olarak Medine'ye yerleşen ve 987/1579'da orada vefat eden ve gömülen Şeyh Yusuf Sinan Efendi, 6) Yemen'de gömülü olan Şeyh Necmeddin Hasan Efendi (ö. 1610), 7) İş-tibli Şeyh Adlî Hasan Efendi (ö. 1617), 8) Şeyh Seyyid Mehmed el-Eyyubî (ö. 1628), 9) N. Hasan Efendi'nin büyük oğlu Şeyh Seyyid Kerameddin Efendi (ö. 1641), 10) N. Hasan Efendi'nin küçük oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Alâeddin Efendi (ö. 1680), 11) M. Alâeddin Efendi'nin oğlu, "Koca Nureddin Efendi" olarak tanınan, 96 yıllık ömründe 69 yıl meşihatta bulunan Şeyh Seyyid Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1747), 12) M. Nureddin Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Yusuf Kutbeddin Efendi (ö. 1756), 13) M. Alâeddin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu II. Şeyh Seyyid Alâeddin Efendi (ö. 1757), 14) Şeyh Feyzullah Efendi'nin oğlu Şeyh el-Hac Seyyid Mehmed Haşim Efendi (ö. 1785), 15) M. Haşim Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid

Üsküdarlı

Osman'ın

19. yy'ın

ikinci

yarısındaki

haliyle

Sünbül Efendi

Tekkesi'nin

avlusunu

gösteren

tablosu.

M. Baha Tanman

fotoğraf arşivi

Mehmed Haşim Efendi (ö. 1817), 16) M. Haşim Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Haşim Efendi (ö. 1816), 17) Yıldız-zade Şeyh el-Hac Hafız Mehmed Emin Efendi (ö. 1822), 18) Şeyh Mehmed Ham-dî Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Razî Efendi (ö. 1852), 19) M. Razî Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Rızaed-din Efendi (ö. 1891), 20) M. Rızaeddin Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Kutbeddin Efendi (ö. 1913), 21) Şeyh Razî (Yücesümbül) Efendi (ö. 1978). Zâkir Şük-rî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ* 'sındaki ilk meşihat listesinin Sünbül Efendi Tekke-si'ne ait olması dikkati çekmekte,

Ayvansa-rayî'nin *Mecmua-i Tevârih* 'inde Cemaleddin Halvetî'den 14. postnişin Şeyh Seyyid M. Haşim Efendi'ye kadar gelen şeyhlerin adlarının sayıldığı bir manzume yer almakta, diğer taraftan camitevhidhanenin son cemaat yeri revağında bulunan 1264/1847-48 tarihli, manzum metni şair Ahmed Ziver Paşa'ya (ö. 1862) ait onarım kitabesinde de 18. postnişin Şeyh Seyyid Mehmed Razî Efendi'ye (ö. 1852) kadar meşihatta bulunanların dökümü yapılmaktadır.

Sünbül Efendi Tekkesi'nde cuma namazlarını müteakip ayin icra edilmekteydi.

Salih Molla

Aşkî'ye

atfedilen

tabloda Dâye

Hatun, Çifte

Sultanlar ve

Sünbül Efendi

türbeleri.

M. Baha Tanman

fotoğraf arşivi

İstanbul'da tasavvuf musikisinin gelişiminde önemli bir yeri olan bu tekkenin şeyhleri ve mensupları arasında birçok değerli bestekâr ve icracı yetişmiş, kendi dönemlerinin ünlü zâkirbaşlıları burada icra edilen devranlara revnak katmıştır. Ayrıca Sünbül Efendi Tekkesi'nin mensupları arasında önemli sanatkârlar da bulunmaktadır. Bunların içinde en ünlüsü, tekkenin hazire-sinde gömülü olan büyük hattat Hafız Os-man'dırC-0 (ö. 1698).

Sünbül Efendi Tekkesi İstanbul'un tasavvuf kültüründe ve dini folklorunda da önemli bir yere sahiptir ve şüphesiz bu ayrıcalığını öncelikle Sünbül Efendi'nin, hayatında olduğu gibi vefatından sonra da devam eden manevi nüfuzuna borçludur. Yahya Kemal'in "Koca Mustâpaşa" şiirinde yer alan *Ne ledünnîgecedir! Tâ ağaran vakte kadar/Bir mücevher gibi Sünbül Sinan'ın ruhu yanar beyti* bu nüfuzun 20. yy Türk şiirinde bile yankılandığını kanıtlamaktadır. Diğer taraftan, aynı külliye'nin avlusuna yer alan Çifte Sultanlar Türbesi, Zincirli Servi ve Dâye Hatun Türbesi de çeşitli halk inançlarının odak noktasını teşkil eden, önemli ziyaret ve adak yerleridir. Hz Hüseyin'in kızları olarak kabul edilen Çifte Sultanlar'ın adına burada bir makamın bulunması Sünbül Efendi Tekkesi'nin, muharrem ayına ilişkin gelenekler çerçevesinde de ayrıcalıklı bir yere sahip olması sonucunu doğurmuştur. Hz Hüseyin'in ve aile efradının şehit edildikleri 10 Muharrem sabahı İstanbul'daki bütün Sünbülî tekkelerinin şeyhleri ve ileri gelen mensupları, Sünbülîliğin ikinci önemli merkezi olan

Merkez Efendi Külliyesi'nin(->) hamamında topluca yıkandıktan ve bu külliyenin cami-tevhidhanesinde sabah namazlarını eda ettikten sonra, Kerbela şehitlerine mersiyeler okuyarak, tekbir ve tehlil getirerek, kafil halinde Sünbül Efendi Tekkesi'ne gelirler ve burada eda edilen öğle namazım müteakip icra edilen mevlit ve mersiye cemiyetine katılırlardı. İstanbul'da, Halvetîliğin diğer kollarına bağlı âsitanelerin şeyhleri başta olmak üzere, hemen bütün tarikatlara mensup ileri gelen şeyhlerin ve dervişlerin ("meşâyih-i kiram ve kudemây-ı dervîşân") davet olundukları bu ihtişamlı tören tekkenin mutfağında pişirilen aşurenin yenmesi ile devam eder, yatsı namazını müteakip icra edilen ayinle son bulurdu, istanbul'da "ehli sünnet ve muhibb-i ehl-i beyt" olan tarikat mensuplarını senede bir kere Sünbül Efendi Tekkesi'nin çatısı altında toplayan bu gelenek günümüzde de canlılığını korumaktadır.

Sünbül Efendi Tekkesi, bünyesinde yer aldığı Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin çekirdeğini oluşturmakta, külliyenin merkezindeki cami başından beri aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılmaktadır. Bizans döneminde manastır kilisesi olarak inşa edilen bu yapının planı ve örtü sistemi camiye dönüştürülürken önemli ölçüde tadil edilmiş ve yenilenmiştir. Sonuçta Bizans ve Osmanlı mimari geleneklerinin ilginç bir sentezini sergileyen cami-tev-hidhanede, payelerden birinin içinde yer

alan halvethane ile geç döneme ait kalem işleri arasında göze çarpan, Sünbülî-liği simgeleyen sümbül demetleri ve Sünbül Efendi'nin adını içeren hat levhalarından başka doğrudan tekke mimarisine ve bezemesine bağlanan herhangi bir özellik teşhis edilememektedir.

Cami-tevhidhanenin önünde yamuk planlı geniş bir avlu bulunmaktadır. Merkezinde şadırvanın bulunduğu, ayrıca Zincirli Servi'yi, Dâye Hatun Türbesi'ni, Çifte Sultanlar Türbesi'ni, Kuş Çeşmesi'ni ve Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'ni barındıran bu avlu üç yönde (doğu, batı ve kuzey) derviş hücreleri ile çevrilidir. Hücreler "L" biçiminde iki kitle içinde toplanmıştır. Türk mimarisinde cami-medrese ve cami-tekke olarak tasarlanan yapılarda karşılaşılan bu yerleşim düzeni Sünbül Efendi Tekkesi'nde, zaman içinde inşa edilen birtakım binaların araya girmesiyle bozulmuştur. Şöyle ki, batı yönündeki "L"nin önüne bir duvar çekilmiş, söz konusu duvarın içine bazı selamlık birimleri ile yalnız "hücre-nişin" dervişlerin kullanabileceği küçük bir şadırvan yerleştirilmiş, doğudaki hücre grubu da avlunun güneydoğu köşesindeki Sünbül Efendi Türbesi-Serasker Rıza Paşa Türbesi-türbedar odası grubu ve bu noktadan kuzeybatıya doğru gelişen bir dizi şeyh türbesi ile avludan soyutlanmış, türbeler dizisi ile derviş hücreleri arasında kalan alan kısmen hazineye dönüşmüştür. Derviş hücrelerinin Bizans döneminde keşiş hücresi olarak tasarlanan

manastır birimlerinin temelleri üzerine inşa edilmiş olmaları ihtimal dahilindedir.

Doğu, batı ve kuzey yönlerinde üç tane avlu girişi vardır. Doğu girişi yanlardan pencereli hazire duvarları ile kuşatılmış, solda bulunan iki pencerenin arasına Bizans dönemine ait, Korint başlıklı, ince bir sütun yerleştirilmiştir. Ana hatları ile II. Bayezid dönemine ait olduğu anlaşılan ve tekkenin cümle kapısı niteliğinde olan bu giriş, kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Basık kemerin, konsollu olan kilit taşı, kemerin üzerindeki kitabenin belgelediği 1264/1847-48 tarihli Abdülmecid (hd 1839-1861) onarımına ait olmalıdır. Manzum kitabenin metni şair Ziver Paşa'ya (ö. 1862), talik hattı Yesarîzade Mustafa

izzet Efendi'ye (ö. 1849) aittir. Kitabenin ortasında ise, cami-tevhidhanenin son cemaat yerindeki kitabede belirtilen 1250/ 1834-35 onarımından kalma II. Mahmud tuğrası yer almaktadır. Doğu girişi ile avlu arasında, iki tarafı hazire ile kuşatılmış bir yol uzanmakta, sağdaki nazirenin arkasında, 19. yy'da yenilenmiş olan üç katlı ahşap harem binası yükselmektedir.

Külliyenin çevre duvarına yaslanmış dükkânlar arasında bulunan ve "Şekerci Kapısı" olarak bilinen kuzey girişinin açıklığı mermer sövelerle ve basık bir kemerle çerçevelenmiş, bunun da üzerine 1264/ 1847-48 tarihli, ta'lik hatlı, manzum bir onarım kitabesi konmuştur. Bu girişin avluya bakan tarafında sivri beşik tonozlu bir eyvan dikkati çeker. Batı yönündeki avlu girişi yakın tarihte ortadan kaldırılmıştır.

Sünbül Efendi Türbesi, bugünkü biçimini 1250/1834-35 tarihli II. Mahmud (hd 1808-1839) onarımı ve Serasker Rıza Paşa'nın vefatından (1920) az önce gerçekleştirdiği onarım sonucunda almıştır. Asıl türbenin planı, kenarları yaklaşık 2,40 m uzunluğundaki bir sekizgendir. Bunun güney yönüne, yamuk planlı bir giriş bölümü eklenmiş, gerek Sünbül Efendi Türbe-si'nin, gerekse de buna bitişik olan Rıza Paşa Türbesi'nin kapıları giriş bölümüne açılmıştır. Sekizgenin dört kenarında şadırvan avlusuna açılan birer pencere vardır. Köşeleri çeyrek dairelerle yontulmuş basık kemerleri olan bu pencereler mermer sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla donatılmış ve beyzi tepe pencereleri ile taçlandırılmış, enlemesine yerleştirilen tepe pencereleri, alçıdan mamul sünbül demetleri ile çerçevelenmiştir. Sünbül Efendi'nin tek başına gömülü olduğu türbeyi örten ahşap kubbe içeriden madeni levhalarla, dışarıdan kurşunla kaplıdır. Kubbe eteğinden hareket eden kurşun kaplı saçak türbenin ve giriş bölümünün cephelerinde dalgalanarak uzanır.

Sünbül Efendi'den sonra tekkenin postuna geçen şeyhlerin türbeleri dört tanedir, ikisi sekizgen, biri altıgen, biri de dikdörtgen planlı olan bu türbelerden bir tanesi kubbeli, diğerleri çatılıdır. Kuzey yönündeki

avlu girişine komşu olan dikdörtgen planlı türbenin batı cephesinde
niyaz pen-

İt

Sünbül Efendi Türbesi'nde Yusuf Sinan Efendi'ye ait sanduka. *Cengiz Kahraman, 1994*

ceresinin üzerinde, içinde gömülü olan altı şeyhin (14-19. postnişinler) adlarını veren ve II. Abdülhamid tarafından 1309/ 1891-92'de yaptırıldığını belirten, "Ahmet Rıfat es-Sünbülî" imzalı, ta'lik hatlı, manzum bir kitabe bulunmaktadır. Cepheyi taçlandıran üçgen alınlığın ortasına, kitabenin üzerine II. Abdülhamid'in tuğrası yerleştirilmiştir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 366-369; Evliya, *Seyahatname*, I, ty, 210-211, 221, 230; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 161-166; Mahmud Ce-maleddin Hulvî, *Lemezât*, İst., 1993, s. 445-452; Kut, *Dei-gehname*, 235, no. 84; Çetin, *Tekkeler*, 586; Aynur, *Salih Sultan*, 36, no. 113; Âsitâ-ne, 2; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, 84-85, no. 135, no. 348; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 4; *Ihsaiyat*II, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 2, 3; Vassaf, *Sefine*, V, 273; Kumbaracılar, *Sebilller*, 55, 67; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 156; N. Köseoğlu, "Sünbül Efendi'yi Ziyaret", *TTOK Belleteni*, S. 135 (1953), 11-17; S. Eyice, "İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camii ve Osmanlı-Türk Mimarisindeki Yeri", *TD*, V/89 (1953), 153-182; H. Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 128-212; Eyice, *İstanbul*, 92-93; H. J. Kissling, "Aus der Geschichte des Chalvetiyye-Ordens", *Zeitsch-rift der Morgenlandischen Gesellschaft*, III (yeni dizi), XXVIII (1953), s. 251-281; T. Yazıcı, "Fetih'ten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 87-113; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 92; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 172-176; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 173-281; İşli, *Sahabe*, 79-84; *Fatih Anıtları*, 61-63; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 141; F. W. Hasluck, *Christianity and islam under the Sultans*, I, Oxford, 1929, s. 17-18; *Fatih Camileri*, 205-207, 238, 285, 333-334, 360; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 259, 282-285; *Osmanlı Müellifleri*, I, 50, 80-81, 179-180; "Cemâlî Halvetî (Şeyh)", *İSTA*, VI, 3440; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, III, 294; M. A. Çalıkoğlu, *Sünbül Efendi ve Merkez Efendi*, İst., 1957; Okan, *İstanbul Evliyalari*, 45-55, 129-13; N. Araz, *Anadolu Evliyalari*, İst., 1972 (3. bas.), s. 262-275; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İst., 1979, s. 123; Ergun, *Antoloji*, I, 31-32, II, 422-423, 441, 470, 644, 658-661; Yahya Kemâl, *Kendi GökKubbemiz*, ist., 1974 (5. bas.), s. 48-52; T. Ünal, "Hazret-i Hüseyin'in Kızları İstanbul'da mı Gömülü?", *Tarih Dünyası*, 11/19 (15 Ocak 1951), s. 803-805; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 23, 43-44; Hasırcızade, *İstanbul'da Sahabe ve Evliya Kabirleri*, İst., 1987, s. 75-78; M. Özdamar, *DersaadetDergâhlari*, İst., 1994, s. 134-138; A. Egemen, *İstanbul'un*

Çeşme ve Sebilleri, İst., 1993, s. 195, 265, 710; V. Çabuk, "Kocamustafa Paşa'da Post-Nişîn Olan Sün-büliye Tarikatı Şeyhleri Hakkında Bir Manzume", *Millî Gençlik*, 1977.

M. BAHA TANMAN

SÜNBÜLÎLİK

15. yy'm sonlarında Yusuf Sinan Efendi(->) tarafından İstanbul'da kurulan tarikat.

II. Bayezid döneminde (1481-1512), Cemaleddin Halvetî(->) aracılığıyla şehir hayatına giren Halvetîliğin(-*) dört ana kolundan (Şemsîlik, Ahmedîlik, Cemalîlik, Ruşenîlik) birisi olan Cemalîlikten ayrılan Sünbülîlik, İstanbul'da temelleri atılan ilk tarikatıdır. Temsil ettiği tasavvuf anlayışı bakımından, Halvetîliğin Anadolu ve Rumeli'de şekillendirdiği mistik geleneklere bağlı kalmakla birlikte, temelde tipik bir İstanbul tarikatı kimliği taşımış ve kültürel dünyasını şehrin kendine özgü hayat tarzıyla bütünleştirmiştir.

SÜNBÜLÎLİK

108

109

SÜNBÜLÎLİK

Hagim Efendi'nin Sünbülî tacı içine sülüs hatla istiflenmiş "Ya Hazret-i Şeyh Sultan Yusuf Sünbül Sinan Kaddesallahu Sırrahu" yazısı ve Sünbülîliği simgeleyen sümbüller. *Cengiz Kahraman arşivi*

Sünbülîliğin 16. yy'ın başlarından itibaren şehir hayatında hızla yaygınlaşmaya başlaması, kökleri II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) sonlarına uzanan ve II. Bayezid'in saltanat yıllarında tarikatın bağlı bulunduğu Halvetîliğin saray tarafından desteklenmesiyle devam eden bir dizi siyasi ilişkiler zincirinin sonucudur. Bu zincirin ilk halkasını, Cemaleddin Halvetî'nin Amasya'da Şehzade Bayezid ile kurduğu yakın ilişki oluşturur. Daha sonra bu ilişki, Fatih'in vefatıyla başlayan iktidar mücadelesinde Halvetîlerin Cem Sultan'a karşı Şehzade Bayezid'i desteklemeleriyle siyasi bir boyut kazanmıştır. Halvetîliğin II. Bayezid döneminde İstanbul hayatına girmesinde ve devletin pek çok üst tabaka yöneticisinin tarikata intisap etmek suretiyle bu mistik kuruluşu güçlendirmesinde, söz konusu siyasi desteğin birinci dereceden rol oynadığı açıktır. İstanbul'da Halvetîlikten ayrılan ilk kol olan Sünbülîlik ise, II. Bayezid tarafından şehir hayatında tarikatın yaygınlaşabilmesi için sağlanan her türlü yardımdan en geniş ölçüde yararlanmıştır. 16. yy'ın başlarından itibaren İstanbul'un mahalle ölçeğine girebilen Sünbülîliğin bu başarısında, Halvetîliğin saray desteğiyle kurduğu güçlü organizasyonun önemli payı vardır.

Sünbülîliğin kurucusu, halk arasında Sünbül Sinan olarak tanınan Yusuf Sinan Efendi'dir (ö. 1529). Merzifon'da doğmuş, ilk dini eğitimim burada aldıktan sonra İstanbul'a gelerek ulemadan Efdalzade Ha-midüddin'in öğrencisi olmuştur. Zahirî ilimleri Efdalzade'den öğrenen Yusuf Sinan Efendi'nin bu sırada tasavvufa yönelmesi ve 1489'da Cemaleddin Halvetî'ye intisap ederek Halvetîliğe bağlanması, İstanbul'un mistik hayatı açısından önemli bir dönüm noktasıdır. 1490'da Halvetî hilafeti olarak Mısır'a giden Yusuf Sinan Efen-

di, bir süre burada tarikat faaliyetlerinde bulunmuş, 1494'te Cemalleddin Halvetî' nin vefatı üzerine İstanbul'a dönerek, şeyhinin vasiyeti gereğince kızı Safiye Hatun ile evlenmiş ve Kocamustafapaşa Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. Yusuf Sinan Efendi'nin posta geçiş tarihi olan 1494, aynı zamanda Sünbülîliğin de kuruluş tarihidir.

Cemaleddin Halvetî'nin Yusuf Sinan Efendi'den başka İstanbul'da faaliyet gösteren halifelerinden Kasım Çelebi (ö. 1509) ve Sinan Erdebilî (ö. 1544), Halvetîliğin Cemalî koluna bağlı kalarak tarikatın şehir hayatındaki ilk örgütlenme merkezlerini kurmuşlardır. Bu merkezlerden Tophane'deki Karabaş Tekkesi(->), Mollazade lakabıyla tanınan Kasım Çelebi tarafından 16. yy'ın başlarında faaliyete geçirilmiş, ancak Sünbülîliğe bağlanması oldukça geç bir dönemde, 1802-1807 arasındaki Seyyid Mustafa Efendi'nin (ö. 1807) kısa süreli meşihatıyla gerçekleştirebilmiştir. Cemalleddin Halvetî'nin diğer halifesi Sinan Erdebî-lî'nin 1527'de Sultanahmet'te kendi adına temellerini attığı Sinan Erdebilî Tekkesi(->) ise, Cemalî kolunun ilk önemli merkezleri arasında dikkati çekmekle birlikte, kurucusunun Yusuf Sinan Efendi'den hilafet almasını izleyen yıllarda Sünbülîliğe bağlanmıştır. Ancak tam anlamıyla bu tekke'deki Sünbülî meşihati, Sinan Erdebilî'nin 1544'te vefat etmesiyle yerine geçen oğlu Ahmed Efendi (ö. 1566) tarafından gerçekleştirilmiş, kendisinin Musliheddin Musa Efendi halifelerinden olması nedeniyle tekke aynı zamanda Merkez Efendi Tekke-si'nin temsil ettiği Sünbülî organizasyonuna katılmıştır.

Merkez tekkesi İstanbul'da bulunan tarikatlardan ilki, Sünbülîliktir. Fatih'te Bizans dönemine ait Ayios Andreas Manastırı'nın (bak. Koca Mustafa Paşa Külliyesi) 1486'da Sadrazam Koca Mustafa Paşa (ö. 1512) tarafından cami ve tekkeye dönüştürülerek Cemaleddin Halvetî'ye tahsis edilen bu merkez, Yusuf Sinan Efendi'nin 1494'te posta geçmesiyle Sünbülîliğe bağlanmış ve tarikatın âsitanesi olarak kabul edilmiştir. Sünbül Efendi Tekkesi adıyla da ün kazanan bu merkez, aynı zamanda İstanbul'daki en eski Halvetî tekkesi özelliğini taşıması bakımından da tüm Halvetîler tarafından "âsitane" olarak kabul edilmiş ve tarikatın farklı kollarına ait meşihat atamalarında bu tekke şeyhlerinin onayını almak, köklü bir gelenek şeklinde 1925'e kadar sürmüştür. Diğer yandan Sünbül Efendi Tekkesi, tarikat ile merkezi

yönetim arasındaki siyasi ilişkinin odak noktasında yer almış, gerek postnişinleri, gerekse mün-tesipleri, Osmanlı dönemi boyunca devlet yönetimi üzerinde farklı açılardan etkili olmuşlardır. Bu kişilerden en tanınmış, hem Sünbül Efendi Tekkesi'nin, hem de tarikatın İstanbul'daki faaliyetleri üzerinde derin bir etki bırakan Sadrazam Koca Mustafa Paşa'dır. Cemaleddin Halve-tî'den sonra Yusuf Sinan'a intisap ederek tarikata giren Koca Mustafa Paşa, Sünbülîliği İstanbul'da himaye eden başlıca devlet adamlarından olup, mensubu bulunduğu mistik kuruluşun şehir hayatında kök-

leşmesini sağlamış, fakat adı Cem Sultan'ın öldürülmesine karıştığı için I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) tarafından boğdurularak müntesipleri arasında yer aldığı Sünbül Efendi Tekkesi yıktırılmak istenmiştir.

Sünbül Efendi Tekkesi, tarikatın İstanbul'daki yönetim merkezi olması nedeniyle Sünbülî kültürünün şehir hayatına nüfuz etmesinde başlıca rolü oynamış, bunun yanı sıra 16. yy'dan itibaren şekillenmeye başlayan tekke organizasyonunun çekirdeğini meydana getirmiştir. Yusuf Sinan Efendi'den sonra posta geçen Musliheddin Musa Efendi (ö. 1552), yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla Sünbül Efendi Tekkesi etrafında oluşan diğer tarikat merkezlerinin de faaliyete geçmesini sağlamış, böylece Sünbülî örgütlenmesinin İstanbul'daki en kapsamlı organizasyonu gerçekleşmiştir.

Halvetîliğin diğer kollarında görüldüğü gibi Sünbülîliğin idari yapılanmasında da son derece karmaşık bir tarikat içi ilişkiler ağı göze çarpmaktadır. Geleneksel tarikat yapılanmalarının belkemiğini meydana getiren kan bağı ve hilafete dayalı meşihat modelleri, Sünbülî organizasyonu tarafından başarıyla uygulanmış, bunun sonucunda tarihsel süreç boyunca birbirini izleyen güçlü şeyh aileleri oluşarak tarikatın İstanbul ölçeğindeki yaygın tekke örgütlenmesini gerçekleştirmişlerdir.

İstanbul'daki Sünbülî örgütlenmesinin ilk halkası, Yusuf Sinan Efendi'nin birinci kuşak halifelerinden Kefevî Alâeddin Ali Efendi (ö. 1562), Yakub Germiyanî (ö. 1571) ve Musliheddin Musa Efendi tarafından meydana getirilmiş, bu halka 16. yy'ın sonlarından itibaren ikinci kuşak Sünbülî halifelerinin faaliyetleriyle genişletilmiştir.

Birinci kuşak Sünbülî halifelerinden Kefevî Alâeddin Ali Efendi, vakfiyesi 1510 tarihini taşıyan ve Aksaray'da kendi adıyla anılan Alâeddin Tekkesi'nin kurucusudur (bak. Alâeddin Mescidi ve Tekkesi). İstanbul'daki erken dönem Sünbülî merkezleri arasında yer alan bu tekkenin meşihatı, Alâeddin Efendi'yi izleyen oğlu Ab-dî Çelebi tarafından sürdürülmüş ve 16. yy'ın sonlarına doğru yönetim, Halvetîliğin Şemsî koluna geçmiştir. Alâeddin Ali Efendi'nin kendi tekkesinde odaklanan ve etkisi 16. yy'ın sonlarına kadar süren bu faaliyetine karşın, Yusuf Sinan Efendi'nin birinci kuşak halifelerinden Musliheddin Musa Efendi ile Yakub Germiyanî'nin

faaliyetleri çok daha geniş kapsamlı olmuş, bir bakıma İstanbul Sünbülîliğini şekillendiren yaygın örgütlenme bu iki mutasavvıf tarafından gerçekleştirilmiştir.

Halk arasında Merkez Efendi olarak tanınan Musliheddin Musa Efendi, Denizli'nin Sarhanlı Köyü'nde doğmuş, 1478'de Bursa'ya giderek Velîyüddin Medresesi'ne devam etmiştir. Burada Hızır Beyzade Ahmed Paşa'dan ders alan Musliheddin Musa'nın 1492'de İstanbul'a geldiği ve Samatya'daki Mirza Baba Tekkesi'nin(->) kurucusu Mirza Baba ile tanışıp kızı Hatice Hanım ile evlendiği, bir süre bu tekkede inziva hayatı yaşadıktan sonra 1494'te Cemaleddin Halvetî'nin vefatıyla birlikte yerine geçen halifesi Yusuf Sinan Efendi'ye

intisap ettiği bilinmektedir. 1514'te sur dışında kendi adına Merkez Efendi Tekkesi'ni (bak. Merkez Efendi Külliyesi) kuran Musliheddin Efendi, daha sonra İstanbul'dan ayrılarak 1514-1520 arasında Halvetîliğin güçlü merkezlerinden Manisa'da, I. Selim'in eşi Ayşe Hafsa Sultan (ö. 1533) tarafından inşa ettirilen külliye bünyesindeki tekkede postnişinlik yapmıştır. Musliheddin Efendi'nin 1514-1520 arasında kapsayan Manisa'daki faaliyetlerinin I. Selim döneminde İstanbul dışında sürmesi, padişahın Cem Sultan olayına karışan Sünbülî zümresine karşı olumsuz tavrı dikkate alınırsa, düşündürücüdür. Ancak I. Selim'in vefatından sonra İstanbul'a dönen Musliheddin Efendi, Ayşe Hafsa Sultan'dan gördüğü yakın desteği çok iyi değerlendirmiş, padişahın kızı Şah Sultan ile evlenerek tarikatın Osmanlı üst tabakasında güçlenmesini sağlamıştır. Bu evlilik üzerine ileri sürülen farklı görüşler, birbiriyle çelişen farklı rivayetler vardır. Fakat Merkez Efendi Tekkesi'ne ait 1551 tarihli vakfiye suretindeki kayıtlardan, Musliheddin Efendi'nin Şah Sultan ile evlendiği ve bu evlilikten Ahmed Çelebi adında bir oğlu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ahmed Çelebi Firûzâbâdî'den yaptığı *Bâ-bûsu'l-Vasît Terceme-i Kamûsu'l-Muhît* başlıklı çevirisiyle tanınır. Diğer yandan bu evliliğin, İstanbul'daki Sünbülî örgütlenmesini çok yakından ilgilendiren sonuçları vardır. Bunlardan birincisi, Şah Sultan'ın Eyüp ve Davutpaşa'da iki ayrı tekke yaptırarak bunların Merkez Efendi Tekkesi'ne bağlı merkezler olarak faaliyete geçmesini sağlaması, diğeri de söz konusu evliliğin gerçekleşmesinde kişisel payı bulunan Yusuf Sinan Efendi'nin halifesi Yakub Germiyanî'nin, bu tekke organizasyonu içinde ön plana çıkararak erken dönem Sünbülî örgütlenmesinde önemli rol oynamasıdır.

16. yy'da Sünbülîliğin İstanbul'daki faaliyetlerini yönlendiren birinci kuşak halifelerinden Musliheddin Musa Efendi'nin kendi adına Merkez Efendi Tekkesi'ni kurması ve diğer yandan Sünbül Efendi Tekkesi postuna geçerek her iki tekkeyi de ortak meşihat anlayışına göre yönetmesi, 1532'ye kadar tarikatın güçlü bir idari yapılanmaya kavuşmasını sağlamıştır. Diğer yandan yetiştirdiği halifeler 16. yy'ın

ikinci yarısından itibaren yönetimini üstlendikleri tekkeleri, Merkez Efendi Tekkesi'ne bağlı kuruluşlar haline getirerek Sünbülî organizasyonunun şehir hayatındaki etkisini artırmışlardır. Bu halifelerden ilki ünlü Halvetî şeyhlerinden Sinan Erdebilî'nin oğlu Ahmed Efendi'dir (ö. 1566). Babasının vefatından sonra Sinan Erdebilî Tekkesi'nin meşihatını üstlenmiş ve kendi soyundan gelen şeyhler, bu tarikat merkezinde 20. yy'ın başlarına kadar yönetimi ellerinde tutarak İstanbul'da en uzun süre faaliyet gösteren Sünbülî ailesini meydana getirmişlerdir. Musliheddin Efendi'nin ikinci halifesi ise Gömleksiz lakabıyla tanınan Mehmed Efendi olup Şah Sultan'ın Eyüp'te inşa ettirdiği ve kendi adını taşıyan Şah Sultan Tekkesi postnişinliğine atan-

Bir Sünbülî şeyhi.

Türkische Gewänder una Osmanische Gesellschaft im achtzehnten Jahrhundert, Graz, 1966

mistir (bak. Şah Sultan Camii ve Tekkesi). Böylece 16. yy'ın ortalarında Sünbülîlik, İstanbul'da Musliheddin Efendi'ye bağlı Sünbül Efendi, Merkez Efendi, Sinan Erdebilî ve Şah Sultan tekkelerinde faaliyet göstermektedir. Musliheddin Musa Efendi'nin vefatından sonra kendi kurduğu Merkez Efendi Tekkesi meşihatına damadı Ahmed Musliheddin Efendi (ö. 1576) geçmekle birlikte yalnızca bu merkezde Sünbülîliği temsil etmiş, buna karşın 17. yy'ın başlarına kadar yeni tekkeler açmak suretiyle tarikatın faaliyet sahasını genişleten şeyhler, Yakub Germiyanî'ye bağlı koldan gelmiştir.

İstanbul'da Sünbülî örgütlenmesinin temellerini atan birinci kuşak halifelerden sonuncusu Yakub Germiyanî'dir. Yusuf Sinan Efendi'nin en gözde dervişlerinden olan Yakub Germiyanî, şeyhinin vefatından sonra Musliheddin Musa Efendi'ye intisap etmiş, onun Sünbül Efendi Tekkesi postnişinliğine atanmasıyla birlikte Yan-ya'ya giderek buradaki Sünbülî tekkesinin meşihatını üstlenmiştir. 1552'ye kadar Yanya'da süren faaliyetleri, İstanbul Sünbülî örgütlenmesi açısından büyük önem taşır. Söz konusu dönemde Yanya beyi olan tarihçi ve *Âsafname* adlı eserin yazarı Lutfî Paşa ile tanışarak eşi Şah Sultan'ı kendine bağlaması, daha sonra Musliheddin Musa Efendi ile Şah Sultan arasındaki evliliğin gerçekleşmesinde atılmış başlıca adımlardan birisidir. Nitekim 1533'te Şah Sultan İstanbul'a gelerek Musliheddin Musa Efendi'ye intisap etmiş ve biri Eyüp'te, diğeri de Davutpaşa'da iki tekke yaptırarak

Sünbülîliğin şehir hayatında güçlenmesini sağlamıştır. Yakub Germiyanî ise 1552'de Musliheddin Musa'nın vefatıyla boşalan Sünbül Efendi Tekkesi meşihatını üstlenir ve aynı zamanda Şah Sultan'ın kendisi için Davutpaşa'da inşa ettirdiği Şah Sultan Tekkesi'nin postnişinliğine atanarak her iki merkezi de ortak yönetim çatısı altında birleştirir.

Yakub Germiyanî'nin Sünbül Efendi Tekkesi'ndeki meşihati 20 yıl devam etmiş, vefatından sonra yerine oğlu Yusuf Sinan Efendi geçmiş, Şah Sultan Tekkesi ise medreseye dönüştürülmüştür. 17. yy'ın ilk çeyreğinde bu medrese ünlü Melamî şeyhlerinden Hüseyin Lamekânî (ö. 1625) tarafından tekrar tekkeye çevrilecek ve İstanbul'daki bellibaşlı Melamî merkezlerinden birisi olacaktır.

Yakub Germiyanî'nin yetiştirdiği halifeler, 16. yy'ın sonlarında yönetimini üstlendikleri tekkeler aracılığıyla Sünbülî organizasyonunu genişletmişler, 17. yy'da tarikat içinde oluşmaya başlayan şeyh aileleri için elverişli bir faaliyet sahası meydana getirmişlerdir. Yakub Germiyanî'nin iki halifesi vardır. Bunlardan aynı zamanda oğlu olan Yusuf Sinan Efendi *Tezkire-i Halvetiye* adlı eseriyle tanınır. Sadrazam Semiz Ali Paşa'nın (ö. 1565) kethüdası Fer-ruh Ağa tarafından Mimar Sinan'a 1562'de Balat'ta yaptırılan Ferruh Kethüda Tekkesi'nin (bak. Ferruh Keffüda Camii ve Tekkesi) ilk postnişini olan Yusuf Sinan Efendi, 1562-1571 arasında burada sürdürdüğü şeyhlik görevini 1571'de atandığı Sünbül Efendi Tekkesi meşihatiyle birleştirmiştir. Ferruh Kethüda Tekkesi'nin İstanbul'daki Sünbülî organizasyonu içinde özel bir yeri vardır. Yusuf Sinan Efendi'nin önce bu tekkede başladığı meşihat görevini daha sonra Sünbül Efendi Tekkesi'nde sürdürmesi, tarikat içinde belli bir geleneğin yerleşmesine yol açmış, Sünbülîliğin, İstanbul'daki âsitanesi kabul edilen Sünbül Efendi Tekkesi'nin pek çok postnişini, ilk meşihat görevlerine Ferruh Kethüda Tekkesi'nde başlamak suretiyle tasavvuf sahasında tecrübe kazanmışlar, daha sonra görevlerine merkez tekkede devam etmişlerdir. Yakub Germiyanî'nin ikinci halifesi Mahmud Efendi (ö. 1609) ise, 1458'de Eyüp'te darülhadis olarak inşa edilen ve 1591'de Gazi Tiryaki Hasan Paşa (ö. löll) tarafından mescide çevrilmek suretiyle Sünbülî meşihati konulan Balçık Tekkesi'nin^ ilk postnişini olmuştur. Balçık Tekkesi, 16. yy'da faaliyet gösteren birinci kuşak Sünbülî halifelerinin tarikat organizasyonuna dahil ettikleri son merkez olup 18. yy'ın başlarına kadar sırasıyla Mahmud Efendi (ö. 1715) ve bu şeyhin ailesine mensup Abdullah Efendi (ö. 1742) ile Abdülganî Efendi'nin (ö. 1787) meşihat yıllarında en faal dönemini yaşamış, daha sonra Abdurrahim Efendi (ö. 1810) ve Salim Efendi (ö. 1818) tarafından temsil edilen Sünbülî yönetimi, 1818'de Meh-

.,med Sadık Efendi aracılığıyla Halvetîliğin

, Uşşakî koluna geçmiştir.

Sünbülîlik 17. yy'a girerken, kurduğu merkez tekke etrafında ona bağlı şekilde faaliyette bulunan tekkeler ile bunlar ara-

SÜNBUİLİK

SÜNBUÎİK

sındaki kültürel dolaşım kendi bünyesinde çıkardığı şeyh aileleri aracılığıyla sağlanmış güçlü bir organizasyon görüntüsü vermektedir. 17. yy'da bu görüntü daha da netleşecek ve Sünbülî meşihatını kan bağına dayalı yönetim modeliyle temsil eden şeyh aileleri, tarikatı Halvetîliğin İstanbul'daki en yaygın kolu durumuna getireceklerdir.

17. yy'ın başlarında Sünbülîlik, özellikle Sünbül Efendi Tekkesi'ndeki meşihat dönemleri birbirini izleyen Necmeddin Hasan Efendi (ö. 1610), Hasan Adlî Efendi (ö. 1617) ve Mehmed Eyyûbî Efendi (ö. 1628) aracılığıyla şehrin gündelik hayatına iyice nüfuz etmiş, bu şeyhlere bağlı aileler tarikin hem saray çevresinde hem de orta tabaka esnaf kesiminde büyük rağbet görmesini sağlamışlardır.

İstanbul dışında doğup daha sonra yetiştiği kültür sahasının geleneklerini Sünbülî mistisizmiyle bütünleştiren şeyhler arasında Necmeddin Hasan Efendi'nin tarikat tarihinde bıraktığı etki oldukça derindir. Sünbül Efendi Tekkesi'nde Yakub Germiyanî'nin oğlu Yusuf Sinan Efendi'den boşalan postnişinlik makamına 1579'da atanmış ve 1610'a kadar meşihat görevini sürdürmüştür. Necmeddin Hasan Efendi, tekke yönetimini 18. yy'ın ortalarına kadar elinde tutan şeyh ailesinin kurucusudur. Bu aile yalnızca Sünbül Efendi Tekkesi'nde faaliyet göstermiştir. Necmeddin Hasan Efendi'nin vefatından sonra çocuklarının yaşça küçüklüğü nedeniyle posta sırasıyla geçen Hasan Adlî Efendi ile Mehmed Eyyûbî Efendi'nin 1610-1628 kapsayan meşihat dönemi hariç tutulursa, bu ailenin üyeleri 1628'den 1757'ye kadar devam eden süre zarfında Sünbül Efendi Tekkesi yönetimini ellerinde tutmuşlardır. Bu dönem 1628'de Necmeddin Hasan Efendi'nin büyük oğlu Kera-meddin Efendi'nin (ö. 1641) posta geçmesiyle başlar ve ardından meşihatı kardeşi Mehmed Alâeddin Efendi (ö. 1080) üstlenir. Daha sonraki şeyhler ise Mehmed Alâeddin Efendi'den gelmektedirler. Bunlar sırasıyla oğlu Mehmed Nureddin Efendi (ö. 1747) ve torunları Yusuf Kudbeddin Efendi (ö. 1756) ile Alâeddin Efendi'dir (ö. 1757).

Sünbül Efendi Tekkesi'nde Hasan Ad-

İstanbul'daki

son Sünbülî

şeyhlerinden

Fahreddin

Kalemcioğlu.

M. Baha Tanınan,

lî Efendi'nin 1610'da posta geçmesiyle başlayan ve 1017'deki vefatına kadar süren kısa dönem, İstanbul Sünbülî örgütlenmesi açısından son derece önemlidir. Hasan Adlî Efendi'nin gerek kendisi, gerekse halifeleri tarafından yürütülen faaliyetler, tarikatın aile temeline dayalı kurumlaşma yapısını daha da belirginleştirmiş, kan bağı veya hilafet yoluyla aktarılan şeyhlik statüsü, 18. yy'ın sonlarına kadar bu koldan gelen mutasavvıflar aracılığıyla Sünbülî organizasyonu içinde varlığını sürdürmüştür. Hasan Adlî Efendi'nin ilk postnişinliği Ferruh Kethüda Tekke-si'ndedir. Yakub Germiyanî'nin oğlu Yusuf Sinan Efendi'nin yerine 1579'da post-nişin olmuş, bu görevini 1610'da vefat eden Necmeddin Hasan Efendi'den boşalan Sünbül Efendi Tekkesi meşihatına atanmasına kadar sürdürmüştür. Hasan Adlî Efendi'nin 1610-1617 arasında Sünbül Efendi Tekkesi'nde temsil ettiği tasavvuf anlayışı, kendi halifeleri tarafından birbirini izleyen iki kuşak halinde 18. yy'ın sonlarına kadar devam ettirilmiştir.

Hasan Adlî Efendi'nin birinci kuşak halifeleri arasında Keşfî Cafer Efendi (ö. 1643) ve Miftahîzade Ahmed Adimî Efendi (ö. 1661) gibi Sünbülî tarihini yakından ilgilendiren iki önemli mutasavvıf vardır. Keşfî Cafer Efendi, Fındıklı'da kendi adıyla anılan Keşfî Cafer Efendi Tekkesi(->) meşihatını, kaynaklarda hangi tarikata bağlı olduğu belirtilmeyen ilk postnişin Hasan Efendi'nin vefatından sonra üstlenmiştir. Tekkeyi 16. yy'ın sonlarında inşa ettiren Perizad Hatun, Arap Ahmed Paşa'nın eşi olup aynı zamanda Sünbülîliğe bağlanmış ve tarikatın İstanbul'da yaygınlaşması için büyük ölçüde maddi yardımda bulunmuştur. 16. yy'm sonlarında Sünbülî organizasyonuna katılan Keşfî Cafer Efendi Tekkesi, 18. yy'da yetişen ünlü mutasavvıflardan Mehmed Nebî Efendi'nin postnişinlik yaptığı ve halifeleri aracılığıyla tarikata geniş bir faaliyet sahası yarattığı bir merkez olarak tanınmıştır. Bu tekkede postnişinlik yapan halifelerinden Yunus Hil-mî Efendi ise, Sünbülîliğin 1925'e kadar devam eden şeyh silsilesinin anahtar isimlerinden birisidir.

Hasan Adlî Efendi'nin birinci kuşak ha-

lifelerinden bir diğeri, Miftahîzade lakabıyla tanınan Ahmed Adimî Efendi'dir (ö. 1661). Eyüp'teki Şah Sultan Tekkesi post-nişinliğini Bostan Efendi'nin 1630'daki vefatıyla devralan Ahmed Adimî Efendi'nin tarikat faaliyetleri, Keşfî Cafer Efendi'nin-kine oranla çok daha geniş kapsamlı olmuş, kendisinden icazet alan ve bu suretle silsile bakımından Hasan Adlî Efendi'nin ikinci kuşak halifesi sayılan Yahya Efendi (ö. 1698), Eyüp'teki Yahyazade Tekkesi'ni Sünbülî organizasyonuna dahil etmiştir. Yahyazade Tekkesi, tarikatın Eyüp'te kurduğu Şah Sultan ve Balçık tekkelerinden sonra faaliyete geçirdiği üçüncü merkez olup Yahya Efendi'nin oğlu Mehmed Emin Efendi (ö. 1756) ile torunu Mehmed Sa-deddin Efendi (ö. 1791) zamanında

Sünbülîliğe hizmet etmiş ve bu arada Mehmed Sadeddin Efendi'nin ayrıca bağlı bulunduğu Halvetîliğin Şemsîlik kolunu da bünyesinde barındırmıştır. Diğer yandan Ahmed Adimî Efendi ailesine mensup şeyhlerin Eyüp'teki Şah Sultan Tekkesi'nde temsil ettikleri Sünbülî meşihatı, İsmail Efendi (ö. 1685), Mehmed Nizami Efendi (ö. 1722) ve Abdurrahim Efendi (ö. 1746) aracılığıyla 18. yy'ın ortalarına kadar devam etmiştir.

Sünbülî şeyhlerinin 17. yy'daki faaliyetleri arasında dikkati çeken bir diğer nokta ise, Mehmed Eyyûbî Efendi'nin (ö. 1628) dönüşümlü meşihat modeline dayalı postnişinlik görevini üç ayrı tekkede sürdürmek suretiyle tarikat organizasyonu içindeki kültürel dolaşımı başarıyla gerçekleştirmesidir. Mehmed Eyyûbî Efendi, 1585'te Yedikule'de inşa ettirilen Hacı Ev-had Tekkesi (bak. Hacı Evhad Külliyesi) ile Ferruh Kethüda Tekkesi postnişinliğinde bulunmuş, Sünbül Efendi Tekkesi şeyhi Hasan Adlî Efendi'nin 1617'de vefat etmesiyle bu tekkenin yönetimini üstlenerek 1628'e kadar bu görevde kalmıştır.

Ferruh Kethüda Tekkesi'nde Mehmed Eyyûbî Efendi'den 1617'de boşalan meşihat makamının Deveze lakabıyla tanınan Mehmed Efendi (ö. 1663) tarafından doldurulmasıyla İstanbul Sünbülîliği, Hasan Adlî Efendi ailesinden sonra en geniş şeyh ailesinin faaliyetlerine tanık olur. Deveze Mehmed Efendi, Kastamonulu Musliheddin Efendi'nin oğlu olup 1617'de meşihatı bırakarak Sünbül Efendi Tekkesi postnişinliğine atanan Mehmed Eyyûbî Efendi'nin yerine geçmiş ve kendisini diğer aile mensuplarının şeyhlik dönemleri izlemiştir. Bu Sünbülî şeyhleri sırasıyla Hasan Nuri Efendi (ö. 1688), Mehmed Vahyî Efendi (ö. 1718), Feyzullah Efendi (ö. 1729) ve Mehmed Haşim Efendi'dir (ö. 1785). Mehmed Haşim Efendi 1757'ye kadar Ferruh Kethüda Tekkesi postnişinliği yapmış ve ardından Sünbül Efendi Tekkesi'nin Hasan Adlî Efendi ailesine mensup son şeyhi Alâeddin Efendi'nin vefatıyla bu merkezin meşihatına atanmıştır, Mehmed Haşim Efendi'den sonra kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu ve torunu 19- yy'm ilk çeyreğine kadar Sünbül Efendi Tekkesi'ndeki Deveze Mehmed Efendi ailesinin meşihatını sürdürürlerken Ferruh Ket-

hüda Tekkesi postnişinliği de aynı ailenin Mehmed Vahyî Efendi'ye bağlı inas kolundan gelen Safiye Şerife Hanım'ın oğlu Mustafa Razî Efendi, Mehmed Hamdî Efendi (ö. 1811) ve Mehmed Razî Efendi (ö. 1852) ile devam etmiştir. Mehmed Razî Efendi'nin 1822'de Yıldızade Mehmed Emin Efendi yerine Sünbül Efendi Tekkesi post-nişinliğini üstlenmesiyle tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar bu Sünbülî merkezinin yönetimi, Ferruh Kethüda Tekkesi'ne mensup inas kolundan gelen Mehmed Rıza-eddin Efendi (ö. 1891), Mehmed Kutbed-dinEfendi(ö. 1913) ve Şeyh Razî (Yücesün-bül) (ö. 1978) tarafından üstlenilmiştir.

Devezade Mehmed Efendi ailesinin Ferruh Kethüda Tekkesi ile Sünbül Efendi Tekkesi meşihatlarını birleştiren ilk üyesi Mehmed Haşim Efendi'nin aynı zamanda yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla diğer tarikatlara bağlı tekkeleri de Sünbülî organizasyonuna kattığı ve bu surette nüfuz alanını genişlettiği görülmektedir. Nitekim Mehmed Haşim Efendi'nin oğlu ve halifesi Abdülhalik Efendi (ö. 1812), İstanbul'daki ilk Bayramî merkezi olan Sultan-selim'deki Yavsî Baba Tekkesi'ni(->) Halvetîliğin Sivasî kolundan çıkararak Sünbülîliğe bağlamış, yerine geçen oğlu Ab-dülkerim Hilmî Efendi ise Ferruh Kethüda Tekkesi ile Yavsî Baba Tekkesi meşihatlarını kendi yönetimi altında birleştirmiştir. Abdülkerim Hilmî Efendi'nin iki oğlu vardır. Bunlardan Mehmed Haşim Çelebi (ö. 1842), babasının tasavvuf anlayışını sürdürmüş ve 1842'ye kadar Ferruh Kethüda Tekkesi ile Yavsî Baba Tekke-si'nin ortak meşihatını üstlenmiştir. Diğer oğlu Mehmed Şükrullah Efendi ise, hilafetini Keşfî Cafer Efendi Tekkesi postnişini Yunusi Hilmî Efendi'den aldığı için söz konusu tarikat merkezlerinde bu şeyhin tasavvuf anlayışını temsil etmiştir.

18. yy'a gelindiğinde, İstanbul Sünbülî organizasyonunu büyük ölçüde yönlendiren Ahmed Vahdî Efendi (ö. 1702) ailesinin tarih sahnesine çıktığı görülmektedir. Ahmed Vahdî Efendi, aslen Halvetîliğin Şemsî koluna bağlı olmakla birlikte, oğulları Mehmed Emin Efendi (ö. 1756) ve İsmail Efendi (ö. 1780), Sünbül Efendi Tekkesi postnişini Mehmed Nureddin Efendi'den hilafet almışlar ve babaları Ahmed Vahdî Efendi'nin Mimar Acem Tekkesi ile Sirkeci Tekkesi'ni kendi kişiliğinde birleştiren ortak meşihatını sürdürmüşlerdir. Mimar Acem Tekkesi'ndeki Sünbülî meşihati Ahmed Vahdi Efendi'nin büyük oğlu Mehmed Emin Efendi kolundan yürümüş, kendisinden sonra posta geçen aile üyeleri Abdülhay Efendi (ö. 1797), Mehmed Habib Efendi (ö. 1817), İsmail Efendi (1840) ve Küçük Abdülhay Efendi (ö. 1884), aynı zamanda Ayakapı'daki Sirkeci Tekkesi postnişinliğini de üstlenerek her iki tarikat merkezini Sünbülî organizasyonuna dahil etmişlerdir.

18. yy'ın başlarında faaliyet gösteren bir diğer Sünbülî ailesi, Fatih'te Koruk Tekkesi-») meşihatını üstlenen Mehmed Fahri Efendi (ö. 1735) tarafından kurulmuştur. İlk postnişinliğini ünlü Halvetî şeyhi Ce-

maleddin İshak Karamanî'nin (ö. 1526) yaptığı Koruk Tekkesi postnişinliği, İbrahim Efendi'nin vefatıyla (1715) Mehmed Fahri Efendi'ye geçmiş, halifesi Mehmed Nuri Efendi (ö. 1747) Merkez Efendi Tekkesi şeyhliğine atanırken kendi aile mensupları Mehmed Efendi (ö. 1775), Numan Efendi (ö. 1812) ve Celaeddin Efendi (ö. 1842) Koruk Tekkesi'ndeki Sünbülî meşihatını yürütmüşlerdir.

İstanbul'da Sünbülî faaliyetlerini yürüten son büyük şeyh ailesi, Mehmed Nebî Efendi (ö. 1775) tarafından kurulmuştur. Sünbül Efendi Tekkesi postnişini Mehmed Nureddin Efendi'nin halifesi olan Mehmed Nebî

Efendi, 1764'te Keşfî Cafer Efendi Tekkesi meşihatına atanmış ve kendisinden sonra bu tekkede İsmail Hakkî Efendi (ö. 1819) ile Yunus Hilmî Efendi (ö. 1863) postnişinlik yapmışlardır. Bu şeyhler arasında son dönem Sünbülî organizasyonuna damgasını vuran kişi, tarikat silsilesi Mehmed Nebî Efendi'ye bağlanan Yunus Hilmî Efendi'dir. Yetiştirdiği halifeler, 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren İstanbul'daki en geniş Sünbülî örgütlenmesini gerçekleştirmişler, başta Merkez Efendi Tekkesi olmak üzere Mimar Acem Tekkesi, Yavsî Baba Tekkesi ve Tarsusî Tekkesi, Yunus Hilmî Efendi'ye bağlı inas kolundan gelen bu şeyhler tarafından yönetilmişlerdir. Keşfî Cafer Efendi Tekkesi'ndeki postnişinliği 1819-1863 dönemini kapsayan Yunus Hilmî Efendi'nin ilk halifesi Ali Koç Efendi (ö. 1863), Tarsusî Tekkesi'ndeki Rı-faî meşihatına son vererek bu merkezi 1856-1863 döneminde Sünbülîliğe bağlamıştır. İkinci halifesi Yorganî lakabıyla tanınan Mustafa Sufî Efendi (ö. 1867), Mimar Acem Tekkesi'ndeki Ahmed Vahdî ailesine mensup son şeyh Abdülhay Efendi'nin 1850'de meşihâtı bırakarak Sirkeci Tekkesi postnişinliğine atanması üzerine bu merkezin meşihatını üstlenmiş, kendisinden sonra yerine oğlu Mehmed Arif Efendi (ö. 1908) geçmiştir. Üçüncü halifesi Mehmed Şükrullah Efendi (ö. 1868) ise, Yavsî Baba Tekkesi ile "Ferruh Kethüda Tekkesi'nin ortak meşihatını yürütmüş, vefatından sonra yerini alan oğlu Mehmed Nureddin Çelebi de (ö. 1876) aynı şekilde her iki merkezin postnişinliğini yapmıştır. Yunus Hilmî Efendi'nin dördüncü hali-

Sünbül Efendi Tekkesi'nin haziresinde bir Sünbülî şeyhinin taçlı ve sümbül kabartmalı mezar taşı. Af. *Baha Tanınan*

fesi Nureddin Efendi (ö. 1880), Merkez Efendi Tekkesi şeyhi Ahmed Efendi'nin (ö. 1836) oğlu olup yaşça küçüklüğü nedeniyle 1873'e kadar posta oturamamış, 1836-1873 arasında İsmail Efendi (ö. 1840), Hüseyin Efendi (ö. 1863) ve Mehmed Emin Efendi (ö. 1873) tarafından vekâleten yönetilen tekke şeyhliğini 1873'te devralarak Yunus Hilmî Efendi'nin tasavvuf anlayışını temsil edebilmiştir. Nureddin Efendi'nin vefatından sonra Merkez Efendi Tekkesi meşihatını sırasıyla oğulları Ahmed Mesud Efendi (ö. 1914) ve Mehmed Zekâî Efendi (ö. 1924) üstlenmişlerdir. Mehmed Zekâî Efendi ise, aynı zamanda Koruk Tekkesi postnişinliğine atanmış ve her iki tekke arasındaki organik ilişki Cumhuriyet döneminde oğlu Nurullah Kılıç'ın (ö. 1977) çabalarıyla devam ettirilmiştir. İstanbul'daki son Sünbülî şeyhleri, Nurullah Kılıç'ın halifesi Fahrettin Kalemcioğlu ve ondan icazet alan Fuat Efendi'dir.

Sünbülî tekkelerinin 16. yy'dan itibaren İstanbul topoğrafyasındaki dağılımı, aynı zamanda tarikatın faaliyetlerini şehir hayatında yoğunlaştırdığı bölgeleri göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken bir konudur. Tarikatın tarihi boyunca İstanbul'da kurduğu 17 tekkeden

13 tanesinin suriçinde bulunması, Sünbülî organizasyonunun ağırlıklı olarak bu bölgeyle sınırlı bir faaliyet yürüttüğünü gösterir. Diğer yandan tarikatın suriçindeki örgütlenmesini sağlayan bu grup içindeki tekkelerin 9 tanesinin 16. yy'da kurulması, Sünbülîliğin İstanbul hayatındaki erken dönem faaliyetlerinin yoğunluğunu gözler önüne sermektedir. 16. yy'a ait bu merkezler kuruluş sırasına göre Sünbül Efendi Tekkesi (Kocamustafapaşa), Alâeddin Tekkesi (Aksaray), Mimar Acem Tekkesi (Mevlenakapı), Sinan Erdebilî Tekkesi (Sultanahmet), Hacı Kadın Tekkesi (Samat-ya), Şah Sultan Tekkesi (Davutpaşa), Ferruh Kethüda Tekkesi (Balat), Hacı Evhad Tekkesi (Yedikule) ve Mehmed Ağa Tek-kesi'dir (Fatih). Sur dışında ise 16. yy'da kurulan üç önemli Sünbülîmerkezi vardır. Bunlar Mevlevîhane Kapısı haricindeki Merkez Efendi Tekkesi'ni, Eyüp'te Şah Sultan Tekkesi ile Balçık Tekkesi'nin kurulması izlemiştir. Sur dışında faaliyete geçen son Sünbülî merkezi ise Fındıklı'daki Keşfi Cafer Efendi Tekkesi'dir.

Tarikatın tarihinde 16. yy'dan sonra ikinci önemli faaliyet dönemi 18. yy'a rastlamaktadır. Bu dönemde temelleri atılan Ağaçayırı Tekkesi ile Küçük Efendi Tekkesi, Kocamustafapaşa'da faaliyete geçmişler, Körükçü Tekkesi ise Silivrikapı'da kurularak tarikatın suriçindeki mevcut örgütlenme ağını daha da genişletmişlerdir. 19. yy'da ise yalnızca Samatya'daki Kasap İl-ya Camii'ne(->) meşihat konulmak suretiyle faaliyete geçirilen Kulemeydanı Tekkesi kurulmuştur.

Sünbülîliğin İstanbul'daki diğer tarikatlarla olan sosyokültürel ilişkisinde bu tarikatlardan devraldığı tekkelerin önemli payı vardır. 16. yy'ın başlarından 19. yy'ın sonlarına kadar başta mensubu bulunduğu Halvetîliğin diğer kollan olmak üzere Nak-

SÜNBUİLİK

112

113

SÜNNET ÂDETLERİ

...

\

/

;/Jte5" _

şî, Kadiri, Rıfâî, Sa'dî ve Celvetî tarikatlarına ait bazı tekkeler Sünbülî yönetimine geçmişlerdir. Bu tekkeleri iki ayrı grupta toplamak mümkündür. Birinci grubu meydana getiren tekkeler, Halvetîliğin değişik kollarına mensup olup Sünbülî organizasyonuna farklı tarihlerde girerek

tarikatin şehir hayatındaki etkisini artırmışlardır. 16. yy'ın başlarında Sünbülî denetimine Halvetîliğin Cemali kolundan geçen Sünbül Efendi Tekkesi, aynı zamanda tarikatin kurulduğu ilk merkez olma özelliğini taşımış, 18. yy'da Koruk Tekkesi ile Maçka Tekkesi ve 19. yy'da Dırağman Tekkesi, bu sosyokültürel ilişkinin tarihsel süreç içindeki odak noktalarını meydana getirmiştir. Sünbülîlik, 17. yy'ın ikinci yarısından sonra Halvetîliğin Şabanî koluyla yakınlaşmış ve bu tarikata ait Yahyazade Tekkesi, Beşikçizade Tekkesi ve Atpazarı Tekkesi'nin yönetimini üstlenmiştir. Halvetîliğin diğer kollarına ait olup sonradan Sünbülî organizasyonuna bağlanan merkezler ise Gülşenîlikten Mirahur Tekkesi, Cerrahîlikten Sirkeci Tekkesi, Uşşakîlik-ten Cemaleddin Uşşakî Tekkesi, Cihangirî-likten Cihangiri Hasan Efendi Tekkesi ve Sivasîlikten Yavsî Baba Tekkesi ile Abdülahad Nuri Efendi Tekkesi'dir. Halvetîlik dışında ikinci grubu oluşturan tarikatlara ait merkezlerden Bezirgan Tekkesi Celve-tîlikten, Bayram Paşa Tekkesi Bayramîlik-ten, Karabaş Tekkesi Kadirîlikten, Tarsusî Tekkesi Rıfâîlikten, Kara Mehmed Paşa Tekkesi ile Saçlı Hüseyin Efendi Tekkesi Sa'dîlikten ve Muhsine Hatun Tekkesi ile Zıbın-ı Şerîf Tekkesi Nakşîlikten Sünbülî-liğe değişik meşihat süreleriyle bağlanan tarikat merkezlerindendir.

Bibi. *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 12443 (25 Cema-ziyelâhır 1114); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 28242 (29 Zilhicce 1181); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 8402 (29 Şaban 1193); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 3868 (22 Şaban 1204); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 51 (9 Cemaziyelâhır 1237); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 20047 (12 Safer 1259); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 29267 (27 Cemaziyelâhır 1260); *BOA*, irade Evkaf, no. 1645/2 (3 Recep 1310); *BOA*, İrade Evkaf, no. 2108/1 (10 Ramazan 1310); *BOA*, İrade Evkaf, no. 396/2 (1 Rebi-yülevvel 1313); *BOA*, İrade Evkaf, no. 632/6 (12 Rebiyülâhır 1313); *BOA*, İrade Evkaf, no. 1571/10 (13 B 1324); *CSR*, Dosya A/29, 63, 64, 69, 112, 118, 130, 140, 146; Yusuf Sinan, *Tez-*

Sünbül Efendi

Tekkesi'nde

(Koca

Mustafa Paşa

Külliyesi'nde)

Emine Hanım

Sebili'nden

sümbül

kabartmaları.

M. Baha Tanman

kire-i Halvetiye, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, no. 1372; Mehmed Nazmi, *Hediyetü'l-İh-vân*, Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi, no. 4587; Evliya, *Seyahatname*, I, 372; Ayvan-sarayî, *Hadika*, I, 160-161, 256-257; Ayvansa-rayî, *Mecmua-i Tevarih*, 282-285; Mecdî, *Ha-daiku's-Şakaik*, 372; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*, 205-206; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye*; *Osmanlı Müellifleri*, I, 160-161; *Sicill-i Osmanî*, III, 113; Hocazade, *Ziyaret*, 15-17; Mahmud Cemaleddin Hulvî, *Lemezât*, ist., 1993, s. 445-452, 461-470; R. Serin, *İslam Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, İst., 1984, s. 102-109; T. Yazıcı, "Fe-tih'ten Sonra istanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 87-113; M. Asım Çalıkoğlu, *Sünbül Efendi ve Merkez Efendi*, İst., 1961; E. Esin, "Merkez Efendi ile Şah Sultan Hakkında Bir Haşiye", *TM*, XIX (1977-1979), s. 65-92.

EKREM İŞİN

Zikir Usulü ve Musiki

Sünbülîlik, bütün Halvetî kollarında olduğu gibi, ayin ve zikir usulü olarak devra-ni zikir yapan bir tarikattır. Ayinin başlangıcından sonuna kadar klasik Halvetî devranı yapılır. Ancak bu tarikata mahsus "Sünbülî salâtı" denen özel besteli bir salat vardır. Sünbülî geleneğine göre, Yusuf Sinan Efendi'ye(~»), şeyhi Cemaleddin Hal-vetî'nin hac yolunda iken ahirete göçmüş (1494) ve manevi emanetin kendisine bırakılmış olduğu keşif yolu ile bildirildiğinde, Yusuf Sinan Efendi bu manevi görevin yüceliği karşısında ürküntüye kapılmış ve bir bostan dolabına saklanmak ve sığınmak durumunda kalmıştı. Hz Muham-med'in ruhaniyetmden, bu görevde kendisine yardımcı olmasını dilemek için sala-vat-ı şerif okumaya başladı. Ağır ağır dönmekte olan bostan dolabının gıcirtısına ve ritmine uyarak okumaya devam ettiği sala-vat ile ürkeklik halini adattı. Daha sonra bu halin bir yadigârı olarak "Sünbülî salâtı" denen ve bir bostan dolabının dönüşünü musiki ile anlatan bir özel salavat oluşmuştur. Hattâ Yusuf Sinan Efendi'nin bostan dolabından çıkmasına manevi yardımda bulunan görevli melekler, kendisini başından tutup çektikleri için, Sünbülî tacı, diğer Halvetî taçlarının aksine, tepeliği çok sivri olarak yapılır.

Sünbülî ayininde bundan başka bir özellik daha vardır. Kocamustapaşa'daki

Sünbül Efendi Tekkesi'nde(-») 1495'ten 1925'e kadar tam 430 yıl, her hafta, devrana başlanırken aynı ilahi okunmuştur: "Safha-i sadrında dâim âşıkın efkârı Hû". Güftesi Cemaleddin Halvetî'ye ait olan bu ilahi hep hüseyini makamında okunurdu. Bugün bilinen hüseyini ilahi Cihangir Dede isimli bir bestekâra aittir. Bu ilahi okunurken her beytin sonunda perde yükseltilir ve devranın temposu hızlandırılır. Şeyh efendinin "Allah Yâ Hû" diyerek başlattığı devran, Hû ismi ile devam etmekte iken, Cemaleddin Halvetî'nin ismi geldiğinde tempo

yavaşlatılır ve "Hay" isminin zikrine geçilir. Bundan sonrası bütün Halvetî ayinleri gibidir.

Bahçesinde Hz Hüseyin'in iki kızının türbesi bulunan Sünbül Efendi Tekkesi'nde, Kerbela faciasının yıldönümü olan 10 Muharrem gününde, dergâhın kurulduğu günden beri devam eden bir usul ve âdet de şudur: 10 Muharrem günü öğle namazından sonra, İstanbül'un birçok tekkelerinden gelen misafir şeyh ve dervişlerle birlikte on iki rekt "husam" namazı (bir nafle namaz türü) kılınır ve sonra mevlit, mersiye ve "ehl-i beyt" (Hz Muham-med'in ailesi) sevgisini dile getiren kasideler okunurdu. Akşam yemeğinde mutlaka aşure yenir ve yatsıdan sonra en kıdemli şeyhin idaresinde 70.000 kelime-i tevhid çekilir ve sonra devran yapılırdı. 10 Mu-harrem'de İstanbül'un bütün tekkelerinde özel ayinler yapılır idi ise de Sünbül Efendi Tekkesi'ndeki ayin, pek çok misafir şeyhin katıldığı çok özel bir ayin idi. Bu âdet, günümüzde de mersiye ve mevlit okumak şeklinde devam etmektedir.

İstanbül'un en kıdemli pir evi olduğu için yalnız Snbllerin değil şehirdeki bütün tekkelerin merkezi (Âsitane) kabul edilen Sünbül Efendi Tekkesi'nden ve buraya bağlı diğer Sünbülî tekkelerinden (zaviye) birçok ünlü musikişinas yetişmiştir.

Sünbül Efendi Tekkesi'nin dördüncü şeyhi Yakub Germiyanî'nin oğlu, beşinci şeyh Yusuf Sinan Efendi'nin oğlu Kadı Ab-

Muhsinzade Abdullah'ın sls hattıyla "Ya Hazret-i şeyh Sultan Yusuf Sünbül Sinan Kaddesallahu Sırrahu" yazısı ve Sünbülîliği simgeleyen sümbüller.

Cengiz Kahraman arşivi

dülkerim Efendi (. 1634) devrinin ünlü musikişinaslarından idi. Yusuf Sinan Efendi, 1577'de "şeyh'l-Harem-i Nebevî" olarak Medine'de görevlendirildiğinden, Ab-dülkerim Efendi "şeyh'l-Haremzade" olarak n kazanmıştır. Eski kaynaklarda bestekâr olduğu kayıtlı olan, Abdülkerim Efen-di'nin hiçbir eseri günümüze ulaşmamadıştır.

sitane'nin altıncı şeyhi Yemenli Nec-meddin Hasan Efendi'nin oğlu, onuncu şeyh Mehmed Alâeddin Efendi'nin (1607-1680) halifesi şeyh Kenz Hasan Efendi, bestekâr ve musiki nazariyatısı idi. Aliye-li (Alanya) veya Ayaşlı olan Hasan Efendi, İstanbül'da öğrenim grdğu sırada Alâeddin Efendi'ye derviş olmuş, daha sonra Manisa Sünbülî Tekkesi'ne şeyh tayin edilmiştir. 1714 veya 1715'te Manisa'da vefat eden şeyh Kenz Hasan Efendi'nin besteleri bugüne gelememiş ise de nazariyat hakkında yazdığı *Edvar Risalesi* Türkiyat Enstitüsü'nde Hüseyin Sadettin Arel Kütüphanesi'ndedir.

Sünbül Efendi Tekkesi'nin on birinci şeyhi "Koca" Mehmed Nureddin Efendi'nin halifesi, şeyh Buhrzade Abdülkerim Kemter Efendi (. 1778)

âsitanenin zâkir-başısı ve Eyüp'teki Şah Sultan Tekkesi'nin şeyhi idi (bak. Şah Sultan Camii ve Tekkesi). 8 tane ilahisi bilinmektedir.

Sünbül Efendi Tekkesi'nin on dördüncü şeyhi Mehmed Haşini Efendi'nin halifesi Şikârîzade Ahmed Efendi de (ö. 1831) tekkenin zâkirbaşısı ve Yedikule'deki Hacı Evhad Tekkesi'nin şeyhi idi (bak. Hacı Evhad Külliyesi). Türk tasavvuf musikisinin en kudretli bestekârlarından olduğu rast ilahisi (Estağfirullah el-azîm mürâînin işlerine), bayati durağı (Nice bir uyursun uyanmaz mısın) ve hicaz mersiyesi (Yâ Re-sulallah gör bize n'etti âsi ümmetin) ile bellidir. Kendisinin 1791'de hacca gittikten sonra yazdığı Medine hakkında bir eseri de vardır. Pek çok dini eseri ezberlemiş olan Şeyh Ahmed Efendi 26 sene şeyhlik yaptığı tekkesine değil, 40 seneden fazla zâkirbaşısı olduğu pirinin ocağına defnedilmiştir.

İsmail Dede Efendi'nin(->) en önemli öğrencisi Mutfazade Hacı Ahmed Efendi de, Sünbül Efendi Tekkesi zâkirlerinden idi. İstanbul'da medrese öğrenimi gördü ve çeşitli görevlerden sonra 1868'de Mısır kadısı oldu. 1846'da İsmail Dede Efendi'nin yanında hacca gitti. Dede'nin bütün eserleri ve ayrıca kâr, beste, semai, durak, ilahi, besteli mevlit, miraciye türünde binlerce eser ezberinde idi. Mutfazade bu eserleri pek çok öğrencisine geçmiş ve Dede Efendi ekolünü bir sonraki kuşağa aktarmıştır. Kendisinin musikideki önemi, çok eser bilmesi ve çok öğrenci yetiştirme-sindedir. Hüseyin Fahreddin Dede(->) ünlü mevlit okuyucusu "Said Paşa İmamı" diye tanınan Şeyh Hafız Hasan Rıza Efendi onun öğrencilerindendir (bak. Rıfâîlik). Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın özel imamı olan Mutfazade 13 Aralık 1883'te vefat etti. Bazı ilahiler bestelemiş ise de, sadece güfteleri bilinmektedir, besteleri unutulmuştur.

Hacıkadınlı Nuri Efendi (ö. 1847), Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1894), Cihangir

TekkesiC-») şeyhi Resmî Efendi (ö. 1901), Sünbül Efendi Tekkesi şeyhi Mehmed Rı-zaeddin Efendi'nin torunu Şeyh Mehmed Sinan Efendi (ö. 1924) Sünbül Efendi Tek-kesi'nde zâkirbaşılık görevinde bulunmuş değerli musikişinaslardan idiler. Sünbül Efendi türbedarı Şeyh Hamdullah Efendi de (ö. 1864) değerli zâkirlerden idi. Abdal Yakub Tekkesi(->) şeyhi Sadeddin Efendi'nin babasıdır. Sünbül Efendi Tekkesi bahçesinde gömülüdür.

Fındıklı'daki Keşfî Cafer Efendi Tekke-si(->) şeyhi Yunus Hilmî Efendi'nin halifesi ve Sünbül Efendi türbedan Osman Dede'nin kardeşi Şeyh Kısık Mustafa Efendi (ö. 1876), devrinin ünlü zâkirlerinden idi. Kabri, Silivrikapı dışında Hacı Bayram Çeşmesi karşısındadır. Diğer kardeşi Aktar Hacı Ahmed Efendi (ö. 1874) de tanınmış bir zâkir idi. Kabri aynı yerdedir.

Şeyh Siyahî Salih Efendi, iyi devran idare etmesi ile tanınmış bir zâkir idi, 1899' da vefat etti ve türbedarı olduğu Merkez Efendi Türbesi'ne defnedildi.

Bir başka Merkez Efendi türbedarı, Hicaz'da vefat eden Hakkı Dede de (ö. 1903) ünlü bir zâkir idi.

Sünbül Efendi Tekkesi zâkirlerinden Hakkak Hafız Abdî Efendi (ö. 1902), zâkir-başı olmamasına rağmen, çok iyi devran idaresinden dolayı fiilen zâkirbaşılık yapardı. Tekkedeki hücrelerinde sedef ve gümüş kakmacılığı ile uğraşır, bir yandan da öğrenci yetiştirirdi. Üç tane ilahisi olduğu bilinmekte, kabri adı geçen tekkenin naziresinde yer almaktadır. Âsitane'nin "meydancılık" görevinde bulunan Gül Ali Dede de (ö. 1914) iyi bir zâkir idi. Kabri, Silivrikapı'dadır.

Sünbül Efendi Tekkesi'nin yirminci şeyhi Mehmed Kudbeddin Efendi (ö. 1913), dini musikideki geniş bilgisi ile tanınmış değerli bir musikişinas idi. 1862'de tekkede doğdu. Musikiyi Mutfazade Ahmed Efendi'den öğrendi.

Son devrin tanınmış Sünbülî zâkirlerinden biri de Hafız Sadeddin Efendi'dir (ö. 1927). Koca Mustafa Paşa Camii hatîbi olan Sadeddin Efendi, mevlid ve durak okumakta çok ünlü idi. Kabri, Silivrikapı'dadır. Yine Koca Mustafa Paşa Camii hatibi Şeyh Nida Efendi de (ö. 1927) durak okumakla ünlü, tanınmış bir zâkir idi. Yeniköylü Hasan Efendi'nin öğrencilerinden olan Nida Efendi'nin kabri Beykoz'dadır.

"Balat Şeyhi" diye bilinen Ferruh Kethüda Tekkesi şeyhi Kemal Efendi (ö. 1914), son devrin özellikle dini musiki alanında çok tanınmış değerli bir musikişinası idi. Sünbül Efendi Tekkesi'nin pîş-kademi (şeyhten sonraki görevli) Şakir Efendi'nin oğlu ve Şeyh Mehmed Rızaeddin Efendi'nin halifesi idi. Çok güzel bir sese sahip olan Kemal Efendi, özellikle mevlit okumakta ün kazanmıştı. Osman Dede'nin "Miraciye"sinin kaybolan neva bahrini yeniden bestelemiş ise de başarılı olamamıştır. Gülşenî savtları onun vefatı ile tamamen kaybolmuştur. Ahmed Muhtar Paşa'nın(->) Askeri Müze bünyesinde yemden kurduğu mehter takımında da görev almış ve mehter musikisi ile de ilgilen-

miştir. Melamî-meşrep olan Şeyh Kemal Efendi tekkesinin haziresinde gömülüdür. Koruk Tekkesi(->) şeyhi, Merkezzade Zekâî Efendi'nin (ö. 1924) oğlu Şeyh Nu-rullah Efendi (Kılıç) (ö. 1977), Hüseyin Fahreddin Dede'nin öğrencilerinden ve son devrin önemli neyzenlerindendir. 1879'da İstanbul'da cedit Merkez Efendi'nin tekkesinde doğdu. Kocamustafapaşa'daki askeri ortaokuldan sonra, medrese öğrenimi gördü. Bahariye ve Yenikapı mevlevîhanelerinde ve kendi tekkesinde ney üflerdi. Kabri Merkez Efendi Mezarlığı'ndadır.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

SÜNNET ÂDETLERİ

İstanbul'da sünnet genellikle 5-11 yaşları arasında yapılırdı. Sünnet yaşının belirlenmesinde uğurlu olduğu düşünülerek eskiden tek rakamlı

yaşlar tercih edilirdi. Sünnet düğünü genellikle mütevazı bir törenle evlerde yapılır, mali durumu iyi olanlar ise gösterişli düğünler tertip ederlerdi. 1908'e kadar düğünler evlerde, bu tarihten sonra da giderek salonlarda yapılmaya başlandı.

İstanbul'da sünnet genel olarak sonbahar mevsiminde gerçekleştirilirdi. Sünnet için zaman belirlendikten sonra gerekli kıyafet ve malzemeler, Kapalıçarşı veya Mahmutpaşa'dan alınırdı. Kıyafeti tamamlayan ve kullanılması âdet olan iki önemli unsur, başa giyilen "sünnet takkesi" ile çapraz olarak elbisenin üzerine gelen "Maşallah" yazılı ince kumaştan şeritti. 1880'li yıllara kadar "sünnet teli" denilen ve başlığa takılarak bele kadar inen telleri kullanmak da âdetti. Sünnet yatağının hazırla-

Yüzyıl başından bir kartpostalda sünnet olacak çocuğu eğlendiren hokkabaz.

Burçak Evren koleksiyonu

SÜREYYA OPERETİ

114

115 SÜRMELİ ALİ PAŞA ÇEŞMESİ

Süreyya Opereti elemanları Hale Sineması sahnesinde toplu halde. En önde Cüce Simon, arkasında ortada Muhlis Sabahattin, onun sağında Fikriye (Şakrakses), solunda Suzan Lütfullah, Suzan Hanım'ın iki solunda Şayeste, orta sırada soldan birinci Mümtaz, ikinci Şevkiye (May), dördüncü Lütfullah Sururi, en üst sırada, ortada İbrahim (Delideniz), en sağda ise Reha. *Gökhan Akçura koleksiyonu*

nıp süslenmesi için gerekli olan fener, balon gibi malzemeler de çarşı alışverişinin önemli bölümünü oluştururdu.

Sünnet olacak çocuk, bir hafta evvel akrabalara, komşulara götürülerek el öptürülür ve bu ziyaretler esnasında da düğün daveti yapılırdı. Ziyaret edilen kişiler de çocuklara şeker ve tatlı ikram ederek "Kırk bir kere maşallah! İnşallah düğününü de görürüz!" diyerek memnuniyetlerini dile getirirlerdi.

İstanbul'da sünnet düğünüyle ilgili en önemli törenlerden biri de Eyüb Sultan Türbesi ziyaretidir. Çocuklar, bu türbeyi ziyaret etmeyi, dönüşte Eyüp oyuncakçılarına da uğranacağını bildiklerinden çok severlerdi. 19. yy'm ortalarına kadar sünnet çocuklarının özellikle midilli cinsi süslenmiş atlara bindirilerek davul zurna eşliğinde ve yer yer kasideler okunarak sokak sokak dolaştırılması da âdetti. Günümüzde aynı âdet, özel olarak tutulan arabalarla yerine getirilmektedir.

Sünnetten bir gün önce çocuğun hamama götürülerek güzelce yıkanması ve sağ eline kına yakılması da kaybolmaya yüz tutmuş eski sünnet âdetlerindendir. Yine bugün terk edilmiş önemli bir sünnet âdeti de

erkek çocuklarının tepelerindeki bir tutam saçın hiç kesilmeden örülmesi ve yıllarca uzatılmış bu saçın sünnet günü ke-silmesi idi.

istanbul'da sünnet düğünleri eskiden perşembe günü öğleden evvel yapıldı. Düğün sabahı önceden tutulmuş olan çengi, hokkabaz, curcunabaz ve Karagöz sanatçıları eve gelirler, kendilerine tahsis edilmiş olan odalarda hazırlıklarına başlardı. Sabah sünnet edilecek çocuk, geniş bir entari giydirilerek sünnet odasına götürülürdü. Bu esnada korkudan tavan arasına saklanan veya uzak mahallelere kaçanlar da olurdu. Hokkabazların "oldu da bitti maşallah" avazları arasında sünnet edilen çocuk, süslenmiş yatağına yatırılırdı. Yatağı nazardan korumak için çö-reotu serpme âdeti vardı. Düğüne gelen davetliler, gelirlerine göre muhakkak bir hediye getirirlerdi. Getirilen hediyeler yatağa, para ya da takılar da yastığın altına konurdu. Sünnet düğünlerinde eskiden kurban kesme âdeti de yaygındı.

Yazın sünnet düğünleri evlerin bahçelerinde yapılır, büyük konaklarda ise bahçelere çadırlar kurularak daha görkemli bir biçimde gerçekleştirilirdi. Eski düğünlerde gündüz yapılan eğlenceler kadınlar, gece yapılanlar da erkekler için olurdu.

Sünnet düğünleri, aile içinde komşuların ve akrabaların katılımıyla yapıldığı gibi "meydan düğünleri" adıyla değişik hayır kurumları ve belediyeler vasıtasıyla da toplu olarak yapıldı, istanbul'da eskiden tulumbacıların öncülük ettiği bu düğünlerin masraflarım zengin kişiler karşıladı. Kimsesiz veya ekonomik durumu müsait olmayan ailelerin çocukları da böylece düğünden mahrum olmadan sünnet ettirilmiş olurdu. Bu gelenek bir ölçüde günümüzde de sürmektedir.

Bibi. Seyyah, "Bir Sünnet Düğünü", *Resimli Ay*, S. 9 (Teşrinievvel 1924), s. 5; M. Zeki, "istan-

bul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Adetler ve İnanmalar", *HBH*, S. 23-24 (29 Mayıs 1933), s. 257; S. M. Alus, "Bir Afacan Sünnet Çocuğu", *Akşam*, S. 8071 (12 Nisan 1941), s. 4; E. E. Tülü, "Eski Sünnet Düğünleri". *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 39 (Mart 1953), s. 2120-2122; ay, "Sünnet Düğünleri". *Dünden Hatıralar*, İst., ty; M. H. Bayrı, "Âdet ve Ananeler: İstanbul'da Sünnet Düğünleri", *TFA*, S. 49 (Ağustos 1953)), s. 776-778; R. E. Koçu, "Sünnet Takkesi, Sünnet Teli", *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara, 1967, s. 209-211; B. Felek, "Sünnet", *Milliyet*, S. 11368 (23 Haziran 1979), s. 2; M. Ş. Ülkütaşır, "70 Yıl Önce Erenköy'ünde Sünnet Düğünleri", *Türk Folkloru*, S. 1 (Ağustos 1979), s. 3-6; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı*, (1991), 50-52; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 295-296; A. Rıza, *Bir Zamanlar*, 184-190. UĞUR GÖKTAŞ

SÜREYYA OPERETİ

1928'de Süreyya tımen'in(-o kurduğu, Muhlis Sabahattin Ezgi'nin(->) yönetmenliğim yaptığı operet topluluğu.

ilmen anılarında, kendi adını taşıyan bir operet topluluğu kurmayı ilk kez, 1900'de gittiği Viyana'da düşündüğünü anlatır. Bu düşüncesini gerçekleştirmek için attığı ilk adım Süreyya Sineması'nın inşa ettirmek olur. Yapımına 1923'te başlanan sinema salonu 6 Mart 1927'de açılır. Ama sinemanın sahnesi açılışa yetiştirilemediğinden, 1933'e kadar salonda sadece film gösterileri yapılır, ilmen, kendi adını taşıyan bu salonu kullanarak olmasa da yeni bir operet topluluğunu kurma düşüncesinde kararlıdır. Elinde Hale Sineması vardır (bak. Apollon sinemaları). Bunun gerçekleşmesi için bir dizi sanatçı ile görüşme yapar. Bunlar arasında özellikle, kurulacak topluluğun müzikal yönetmeni olacak Muhlis Sabahattin adı önemlidir.

ilmen operet topluluğu kurmaya karar verince ödenek almak için 11 Genel Meclisi'ne başvurur. 3 Mayıs 1928'de meclis-

te büyük tartışmalar sonucu, kurulacak operet heyetine 5.000 lira yardım yapılmasına karar verilir. Bu kararın ardından hazırlıklara başlanır. Muhlis Sabahattin kadroyu ve müzisyenleri toplar. İlk oyun olarak bestecinin yeni opereti *Asaletme-ab* seçilir. Süreyya Opereti'nin ilk temsili 15 Haziran 1928'de Beyoğlu'ndaki Ses'Ti-yatrosu'nda(->) gerçekleştirilir. İkinci temsil Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu'nda, üçüncü ve dördüncü temsiller ise Kadıköy'deki Hale Sineması'nda verilir. *Asalet-meab* in ardından repertuvara *La Maskot* opereti alınır. Topluluğun bu ilk dönemdeki kadrosunun başlıca sanatçıları Suzan Lütfullah, Fikriye (Şakrakes), Şevkiye (May), Refik Kemal (Arduman), Salâh Ceh-di, Lütfullah Sururi, Muammer Ruşen (Karaca) ve İbrahim'dir (Delideniz). Ağustos 1928'de kadroya ünlü operetçi Cemal Sa-hir Kehlibağcıoğlu(->) ve Nıvart Suat Hanım da katılır.

Süreyya Opereti'nin 1929 sonlarına kadar süren ilk döneminde başlıca şu oyunlar sahnelenir. *Gül Hanım, Leblebici Horhor Ağa, Kontes Mariça, Şen Dul, Telefoncu Kız, Çaresaz, Meçhul Serseri, Son Buse, Gözyaşları, İstanbul Güllü, Ayşe, Yunus Bey Duymasın, Manolita, Kumrular, Mon Bey*. Topluluğun bundan sonraki dönemi büyük oranda bir turne tiyatrosu olarak geçer. 1931'de turneye Muhlis'in Çocukları adıyla çıkar. Aynı yılın yaz sonunda İstanbul'da da Muhlis Sabahaddin'in Çocukları adıyla gösteri yaparlar. Topluluk primadonnaları Suzan Lütfullah'ın Ocak 1932' de ölümüyle dağılma noktasına gelir. Bazı sanatçılar Şubat 1932'de Büyük Operet Heyeti, aynı yılın yazında da Kadıköy Opereti adıyla gösterilerini sürdürür.

Süreyya Opereti 1932 mevsim başında Süreyya İlmen'in girişimiyle, bu kez kadroda Muhlis Sabahattin olmadan yeniden ku-

rulur. Primadonna olarak önce Semiha Berksoy, daha sonra onun Şehir Tiyatro-su'na geçişiyle de İrma Toto (Karaca) görev alır. Erkek sanatçılar arasında ise Ömer Aydın, Salâh Cehdi, Lütfullah Sururi, Reşit (Gürzap) vardır. Topluluğun müziklerini Karlo Kapoçelli, danslarını ise (Serp Atillâ

yapmaktadır. Yeni Süreyya Opereti ilk temsilini *Emir* operetiyle Süreyya Sineması'nda verir. Topluluk 1934'e kadar ömrünü büyük ölçüde turneler yaparak sürdürür. Celal Yakup, Ömer Aydın ve Salâh Cehdi gibi sanatçıların üst üste ölümüyle büyük sarsıntı geçirir. Ekim 1934 başlarında da topluluk bir daha kurulmamak üzere dağılır.

Süreyya Opereti, 1919'dan sonra operet yaşamına egemen olan alaturka ve alafranga operetler dışında, özellikle Muhlis Sabahattin'in müzikleri sayesinde ara bir yol yaratmaya çalışmıştır. Muhlis Sabahattin'in bestelerini oynayan bir topluluk olmasının ötesinde, özellikle başarılı icrası ile öne çıkar. Piyasanın en iyi operet sanatçıları bir araya getirilmiş, olanaklar elverdiği ölçüde güçlü prodüksiyonlar sunulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle birçok araştırmacı Türkiye'deki ilk önemli operet topluluğu olarak Süreyya Opereti'nin adını anar. Süreyya Opereti güçlü oyuncularının yamsıra, dans ve koro olarak da operet sanatımıza yenilikler getirmiştir. Bu etkiler o kadar güçlü olmuştur ki, 1932'de Şehir Tiyatrosu da operetler oynamak, giderek özel bir operet bölümü kurmak gereğini duymuştur.

Bibi. G. Akçura, "(Süreyya Opereti) Bir Opera Sahnesinin Yarattığı Operet", *Sanat Dünyamız*, S. 44 (1991), s. 47-64; S. ilmen, *Teşebbüs-lüklerim ve Reisliklerim*, İst., 1949.

GÖKHAN AKÇURA

SÜREYYA PAŞA

bak. İLMEN, SÜREYYA

SÜREYYA SİNEMASI

Kadıköy'de, Bahariye Caddesi'ndedir. Süreyya Ilmen(->) tarafından 1923-1926 arasında yaptırıldı, 6 Mart 1927'de açıldı. Giriş kısmı Paris'in Champs Elysee, iç kısmı ise klasik Alman tiyatrolarından etkilenecek şekilde şekillendirildi. Sinemanın işletmesini de Süreyya İlmen üstlendi ve o güne dek denenmemiş yöntemlere başvurdu.

İlk yıllarında pazartesi günlerinde bir seans Selimiye Kışlası'nda askerlik yapanlara ayrıldı. Ayrıca aynı gün bir başka seansta ise kayıkçılardan ve hamallardan 25 kişi ücretsiz gösterileri izleme olanağına sahip oldu. Sinema 1930'da sesli filmler göstermek için teknik aygıtlarını değiştirerek o yılların en modern salonları arasında yer aldı. *Broadway Melodisi* ile ilk sesli filmini gösterdi, 1 Temmuz 1936'da da yazlık bölümü açıldı. Bu bölümde film gösterilerinin yamsıra düğün, nişan ve toplu sünnet düğünleri de yapıldı. Sinemanın ilk müdürlüğünü Nâzım Hikmet'in babası Hikmet Nâzım yaptı. Emekli olduktan sonra Kadıköy'de sinema işletmeciliğine başlayan Hikmet Nâzım, bu işten zarar edince Süreyya İlmen'in çağrısına uyarak

Eski bir
fotoğrafta

Süreyya
Sineması.
Gökhan Akçura
koleksiyonu

Süreyya Sineması'nda ölüm tarihi 1932'ye kadar müdürlük görevini üstlendi.

Süreyya İlmen 1950'de sinemanın gelirini ölümünden sonra verilmek şartıyla Damşşafaka Cemiyeti'ne bıraktı. Sinema İlmen'in ölümüne kadar Cemil Filmer(->) tarafından işletildi. İlmen'in 1955'te ölümünden sonra sinemanın işletmesi önce kızına, sonra da torununa geçti. Sinemanın bugünkü sahibi Damşşafaka Cemiyeti'dir.

Kadıköy'ün en eski salonlarından biri olan Süreyya Sineması özellikle fuayesi ve salon kısmıyla diğer salonlara oranla farklılık göstermektedir. Salonun girişinde Süreyya İlmen'in ve Süreyya Opere-ti'nin(->) primadonnası Suzan Lütfullah'ın (Gülriiz Sururi'nin annesi) büstleri bulunmaktadır. Girişin iki yanındaki merdivenler balkona ve localara çıkar. İç kısmın tavanlarında ve kornişlerinde ise tümüyle Batı üslubuyla yapılan freskolar yer almaktadır. Salonun her iki katında da localar bulunmaktadır. Sinemaya ilaveten bir de balo salonu yapılmıştır. Bugün yazlık sinemanın yerinde otopark, balo kısmında ise bir mağazanın deposu yer almaktadır.

Yalnızca İstanbul'un değil, Avrupa'nın en çok iş yapan sinemaları arasında yer alan Süreyya Sineması, açılışından günümüze dek hep yabancı filmler oynamıştır. Bugün de büyük yabancı film şirketleriyle çalışarak Kadıköy yakasında birinci vizyon filmler göstermektedir.

BURÇAK EVREN

Mimari

Binanın Bahariye Caddesi üzerindeki basamaklarla yükseltilmiş girişinin üstü çelik konstrüksüyon ve camla örtülmüştür. Düşeyde pencereler ayıran ve cephe boyunca devam eden Korint başlıklı, dörtgen kesitli pilastrlar arasında heykeller ve masklar yer almaktadır. Binanın çatı parapetinin ortasındaki yarım daire alınlığın her iki yanında da kadın heykelleri vardır. Kalfaoğ-lu Sokağı'na bakan cephede ise, bir dizi

yuvarlak kemerli arkadın çevrelediği bir balkon yer almaktadır. İç mekânda ise fuayeden salona geçilen kapının her iki yanında üst kattaki balkon ve localara çıkan merdivenler yer almaktadır. Heykeller ile süslenmiş salonun tavanının tam ortasında bir daire içinde "Tiyatro mektebi ebedidir, musiki ruhun gıdasıdır" ve dört köşesinde "Geliniz, görünüz, anlayınız, ibret alınız" yazıları bulunmaktadır.

Bibi. S. ilmen, *Teşebbüslüklerim ve Reisliklerim*, İst., 1949; G. Akçura, "Süreyya Sineması", *İstanbul*, S. 2 (1992), s. 119.

YILDIZ SALMAN

SÜRMELİ ALİ PAŞA ÇEŞMESİ

Kadıköy İlçesi'nde, Osman Ağa Cami yanında, Üzerlik Sokağı ile Yağlıkçı İsmail Sokağı'nın köşesinde Çarşı Hamamı'nın altında yer alır.

Çeşme İ. H. Tanışık ve A. Egemen tarafından Sürmeli Ali Paşa Çeşmesi olarak isimlendirilmiş ve Sürmeli Ali Paşa tarafından yaptırıldığı ileri sürülmüştür. Eski semt sakinlerince de Sürmeli Ali Paşa Çeşmesi adıyla bilinen yapı literatüre de bu ad altında geçmiştir. Oysa üzerindeki kitabeden 1145/1732'de Kadıköy'deki 1105/1693 tarihli diğer Sürmeli Ali Paşa Çeşmesi'nden 40 yıl sonra inşa edildiği anlaşılmaktadır. "Asaf-ı cem şiyem Ali Paşa yaveri olan Hazret-i Bari" şeklinde başlayan ve A. Egemen tarafından bütün metni yayımlanmış kitabesinde Sürmeli lakabı ve sadrazam unvanına yer verilmemiştir. Bu durum yapının başka bir Ali Paşa tarafından yaptırıldığını ya da eskiden var olan bir çeşmenin onarıldığını düşündürmektedir.

Küfeki taşından yapılmış çeşmenin kitabesi ve aynataşı beyaz mermerdendir. Dikdörtgen planlı yapının arkasında Çarşı Hamamı'na bitişik hazne bulunmaktadır. Suyunu Osman Ağa Gamii'nden çekilen borulardan alan çeşmenin haznesi kullanılmamaktadır. Üç üniteden oluşan ön cep-

SÜRMELİ ALİ PAŞA ÇEŞMESİ

116

117

SÜTLÜCE

ilkleri, bir aşk vesilesiyle dile getirir ı zer defter-i â 'malineyazdırma günâh /Etme zâhid heves-i işret-i Kâğıdhâne//Bir mürekkepçi güzel sevdim icabet etse/Ederim nâme yazıp da'vet-i Kâğıdhâne).

Sürurî'nin gazelleri arasında konusu istanbul olanlar bulunduğu gibi peyderpey istanbul'dan bahseden beyitleri de vardır. Çeşitli semtleri, gündelik hayatı, tarihi hadiseleri ve eğlence dünyası ile bütün bir istanbul, bu şiirlerde canlı tasvir ve tanımlamalarla anlatılmıştır. Keza kıt'aları içinde de belge niteliği taşıyan pek çok mısra bulmak mümkündür (Şiddet-i sermâya takat mı gelir kim gitmiyor /Bahusus ol-mağla dağlarda kömür az gelmiyor/Bah-çeveş yağdı zemîn-i hâtıra tarih-i tam/Erzurum'a dönmüş İstanbul bu yıl y az gelmiyor).

iskender pala **süslü karakol**

Şişli İlçesi'nde, Nişantaşı Mahallesi'nde, İhlamur-Nişantaşı Yokuşu üzerinde, kendi adını verdiği durağın karşısındadır.

İhlamur semtinde, III. Selim (hd 1789-

Sürmeli Ali Paşa Çeşmesi

H. Örcün Bartfta, 1987

henin ortasında dışa doğru taşırılmış iki ayağı birbirine bağlayan sivri kemer gözü içine iki tarafı birer tas yuvası ile bezenmiş aynataşı oturtulmuştur. Sivri kemer yatay ve dikey silmelerle çerçevelenmiştir. Kilit taşı bir kabara ile belirlenmiş kemerin üzerinde kitabe vardır. 18 mısralık kitabe 5 sıra şeklinde yan yana 4 bölümden oluşmaktadır. Ortadaki üniteler beşer satır, yanlardaki üniteler dörder satır biçiminde dizilmiştir. Yan ünitelerde beşinci satırın yerini aşırı "C" kıvrımlı dallar ve yapraklardan meydana gelen bordur kartuşları bezemektedir.

Yatay ve dikey silmelerden oluşan çerçeveye kuşatılmış aynataşını üstte açık ve kapalı palmetlerden oluşan bir bordur sınırlamaktadır, iki yönde köşebentlerle zenginleştirilmiş kör sivri bir kemer gözü altına bir kabara oturtulmuştur. Kabaranın altında iki tarafı birer servi motifiyle bezenmiş üç musluk lülesi vardır. Servilerin gövdesi çavuş nişanı biçiminde taranmış ve uçları bir "C" kıvrımıyla dışa doğru yönlendirilmiştir. Servi uçlarını yukarıda köşebentler içine oturtulmuş çeşitli açılardan yansıtılmış birer üçlü gül dalı taçla-ndırmaktadır.

istanbul çeşmeleri arasında uçları dışa doğru yönlendirilmiş servi motifleriyle süslenmiş aynataşıyla ilgi çeken yapının önünde dışa doğru taşan mermer bir tekne ve iki tarafında dinlenme taşları vardır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, 342, 343; H. Ö. Barışta, *İstanbul Çeşmeleri-Bereketzade Çeşmesi*, ist., 1989, s. 46, 51; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 129-130. H. ÖRCÜN BARIŞTA

SÜRMELİ ALİ PAŞA ÇEŞMESİ

Kadıköy İlçesi'nde, Mühürdar Sokağı ile Yasa Sokağı'nın köşesinde, Ayia Eufemia Rum Ortodoks Kilisesi'nin duvarı üzerinde yer almaktadır. Üzerindeki kitabeden Sad-

razam Sürmeli Ali Paşa'nın 1105/1693'te çeşmeyi yaptırdığı anlaşılmaktadır. Yahya Hilmi'nin eseri olan kitabesinin yanısıra lale ve karanfillerle bezenmiş dallarla süslü aynataşı ile ilgi çeken eser, Kadıköy'ün 17. yy'a ait erken tarihli çeşmelerinden biri olması açısından değerlidir.

Orijinal durumunu yitirmiş olan yapının haznesi ve yan ünitelerinin yanısıra örtü sistemi değişikliklere uğramıştır. Nitekim çeşmenin sol tarafında yer alan dikdörtgen yüzey üzerindeki hazne kapağı ve sağ tarafında bulunan kilise duvarı üzerindeki mukarnas izleri yapının iki yönde gelişen bir tasarımla planlandığına işaret etmektedir. Diğer taraftan arkasındaki ve yanlardaki yapılara bitişik hazne, yarısından fazlası toprağa gömülü aynataşı, dökülen asfaltla yol kotu altında kalan üniteler ve bir bölümü günümüze ulaşan eğik çatının üzerine sonradan kaplanan Marsilya kiremitleri, konstrüksiyon ve ön cephe konusunda kesin bilgi vermeyi engellemektedir. Çeşmenin önüne

oturtulan kurna ve yüzeyleri taraklanmış taşlar, yapının bazı ünitelerinde onarımlar yapıldığını ortaya koymaktadır.

Küfeki taşından yapılmış çeşme yapısının aynataşı beyaz mermerdendir. Sonradan taraklanmış sivri kemerin kuşağında siyah mermer türü taşların da kullanıldığı gözlenmektedir. Çeşme cephesi iki tarafında yan üniteler bulunan dışa doğru taşırılmış, dikey oturtulmuş bir dikdörtgenden oluşmaktadır. Ortada iki ayağı birbirine bağlayan sivri bir kemer gözü içinde aynataşı vardır. Küfeki taşı ve siyah mermer dizisiyle örülmüş kemer kuşağının kilit taşı bir kabarayla belirlenmiştir. Dikey ve yatay silmelerle çerçevelenmiş kemerin üstünde dikdörtgen bir pano biçiminde kitabe bulunmaktadır. Kitabenin iki tarafında ortada bir yıldızçiçeğinden gelişen yapraklarla bezenmiş birer rozet yer almaktadır. Bugün bu rozetlerden sol taraftaki aşınarak plastik özelliğini kaybetmiştir.

Çeşmenin aynataşı, sivri bir kemer gözü altına oturtulmuş, yıldızçiçeğinden ge-

Sürmeli Ali Paşa Çeşmesi

Enis Karakaya, 1992

lişen bir kabara ve iki tarafına yerleştirilmiş iki lale, bir karanfille bezenmiş, birer "C" kıvrımlı dalla süslenmiştir. Yatay ve dikey silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış kemer gözü yukarıda bir kartuşla sınırlanmış ve bir sıra palmetten meydana gelen bir bordürle taçlandırılmıştır.

Bibi. Tanışık, *Çeşmeler*, II, 228, 229; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 128, 129.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

SÜRURÎ OSMAN

(11 Şubat 1752, Adana - 2 Şubat 1814, İstanbul) Divan şairi.

Adana'da iyi bir tahsil gördü. 27 yaşındayken İstanbul'a geldi. Bir ara devrin ünlü şairi Sümbülzade Vehbî'ye kapılandı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde 16 yıl kadar kadılıklarda bulundu. Vehbi, Eskizağra kadısı iken onun kethüdası idi. Yenipazar kadılığı yaptı. Son görevi Anadolu Kazaskerliği'nde bir memuriyetti. Mezarı Edirnekapı dışında iken bugün üzerinden yol geçmiştir.

Gençliğinde Hüznî mahlasıyla şiirler yazan Sürurî'nin *Divan'ındun* (Bulak, 1839) başka *Hezeliyyât'ı* ile *SürurîMecmuası* adıyla anılan ebced hesabıyla manzum tarihlerini topladığı bir eseri vardır. Gerek hicivlerinde, gerekse sayısı 2.000'i geçen tarihlerinde kişiler, kurumlar, hadiseler, başka yerde bulunması pek güç bilgilerle şiire geçirilmiştir. Günlük olağan hadiselerden siyasi ve askeri oluşumlara kadar 18. yy'ın sonu ile 19. yy'ın başı İstanbul'daki her türlü olay, Sürurî'nin kalemıyla birinci dereceden tarihi kaynağa dönüştürülmüştür. Özellikle

İstanbul'da bulunduğu yılların en geniş sosyal, siyasal, askeri ve psikolojik panoramasını onun bu küçük şiirlerinde görmek mümkündür.

Sürurî'nin *Divan'mda*. o dönemde inşa olunan Beşiktaş Sarayı vasfındaki kasidenin sonunda bir tarih mısraı da yer alır ("Mübarek ola bu zîbende menzil şâh-ı devrânar"). Keza devrin ünlü siması Şeyhülislam Esad Efendi'ye sunduğu bir methiyede de İstanbul'un coğrafi, sosyal ve kültürel ortamını överek anlatır (*Sitan-*

Yeni dünyaya gelmiş tıfle benzer rahm-i mâderden//...//Sakınsın sahn-ı seyrangâhlarda kendisin âşık/Eder kim izdi-hâm-ı dil-rübâyân-ı semenberden). Bir gazelinde şehrin güzellerinden, güzelliklerinden, tekkelerinden, hüner erbabından övgü ile bahsederken (*Ekser-i mâlik olan kimse nısâb-ı hünere/Kâ'be-veş kıldı ziyaret derin İslambol'un // Dergeb-i Behçet Efendi'ye Süruriyürü var/Tuhfe et medh-i neşatâverin İslambol'un*), İstanbul hasretiyle yazdığı İTir gurbet gazelinde de şehrin kültür ortamından uzak kalışına âdetâ hayıflanır (*Hamûşândır bahar olmazsa mürgân-ı çemen amma / Neva-pervâzdır her dem sühangûyân-ı İslambol// Sürurî'den selâm olsun vatanda olan ahaba / Unutturdu sıla fikrin ana yârân-ı İslambol*). Kâğıthane vasfında yazdığı bir gazelde ise buradaki eğlenceleri ve güzel-

1807), kurduğu Nizam-ı Cedid birliklerini barutlu tüfeklerle donatmış, okçulukta bilinen nişantaşı dikme geleneğini tüfek atışı yarışmalarıyla devam ettirmiştir. Daha sonraları II. Mahmud da (hd 1808-1839) kumandanlarıyla beraber yarışmalara katılmış, yarışmalar sonucunda rekorlar kırarak semte kitabeli nişantaşları diktirmiştir. II. Mahmud'dan sonra tahta geçen Abdülme-cid (hd 1839-1861) buraya iki kasır yatırıp çevreyi ağaçlandırarak yapılanma hareketini hızlandırmış ve özendirmiştir. Teşvikiye Camii(->) ve Yıldız Sarayı'mn(->) inşasından sonra Yıldız Bulvarı ve Nişantaşı eksenini iyice popüler hale gelmiş ve yoğun yerleşim başlamıştır. Bu arada III. Selim zamanında yaptırılan ahşap karakol ve köşk yıktırılmış, yerine 1282/1866'da Ab-dülaziz (hd 1861-1876) tarafından Aziziye Karakolu inşa edilmiştir. Karakol halk arasında, cephesindeki yoğun bezeme nedeniyle Süslü Karakol adını almıştır.

Yapının cephe tasarımında o dönemde moda olan neogotik üslup kullanılarak, sivri kemerli kapı ve pencerelerle donatılmıştır. Köşelerde sütunların taşıdığı ku-lecikler ve pencereler arasında cepheyi üç bölüme ayıran, dışarıya taşkın kolonlarla yapı, askeri mimarlığı andıran brütal bir görünümündedir. Yüksek bir platform üzerindeki iki katlı yapı özgün halini kaybetmeden önce dışarıdan kagir, içeriden ahşaptı. Zeminde koridor, kapı ve pencere çerçeveleri mermerliydi ve kapının iki yanında iki adet mermer sütun yer almaktaydı, iç mekânda tavan ve mobilyalar yağlıboya ve altın yaldızla oldukça yoğun bir bezemeye sahipti. Arkada kagir mutfak ve ahır yer almaktaydı. Günümüzde

üzerinde lokantanın armasını taşıyan yüksek sivri kemerli kapının üzerinde, beyaz mermer üzerine kazılan güneş ışınlarının içine yerleştirilmiş II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) tuğrasını taşıyan büyük bir arma yer almaktaydı.

1904'te II. Abdülhamid'e yapılan bombalı suikasttan sonra, çevreye bu yapıyı andıran küçük taş karakollar yaptırılmıştır. 1909'dan sonra söz konusu karakollara Selanik'ten gelen jandarmalar yerleştirilmiş, 1910'da Jandarma Mektebi olmuş, yanlarına kurulan küçük barakalarda Çanakka-

Süslü Karakol

Ertan Uca, 1994/ TBTTVArşivi

le gazileri tedavi edilmiş, 1922'den sonra ise kullanım dışı kalmıştır.

Bibi. N. Peker, "Süslü Karakol", *TTOKBelleteni*, S. 61/340 (Ocak-Şubat 1978), 15-16.

TARKAN OKÇUOĞLU

SÜTLÜCE

Sütlüce, Haliç suyunun kuzeydoğusunda, Haliç kıyısında yer alan bir yerleşmedir. Halic'in kuzeye doğru büyük bir kavis yaparak döndüğü yerde Kâğıthane'ye doğru uzanan kıyı boyunca ve geride yükselen iki tepenin yamaçlarına doğru yayılmıştır.

Sütlüce'yi kente bağlayan en kuvvetli ulaşım bağlantısı; semtin güneybatısından ve içinden geçen eski bir bağlantı yolu olan Bademlik Caddesi üzerine oturan ve 3. Haliç Köprüsü ile devam eden çevre yoludur. Boğaziçi Köprüsü uzantısı olan bu yol, aynı zamanda, semtin kuzeydoğusunda, Okmeydanı'ndan ayrılan bağlantı yolu ile Hasdal askeri alanı yakınında TEM ile birleşerek Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ile bağlantı kurar.

Kıyıda geçen Haliç kıyı yolu (Sütlüce içinde Karaaağaç Caddesi ve Kağıthane'ye doğru Imrahor Caddesi adını alır) devamında, Kumbarahane Caddesi, Hasköy Caddesi ve diğer kıyı yolları ile, Kâğıthane, Beyoğlu ve Halic'in kuzeydoğu yakasındaki diğer yerleşmelere ulaşır.

Semt, idari açıdan Beyoğlu ilçesi'ne bağlı bir yerleşmedir.

1934 Şehir Rehberi hde Sütlüce; Beyoğlu Kazası ve Hasköy Nahiyesi'ne bağlı bir mahalle olarak görülmekte ve bugünkü Halıcıoğlu Mahallesi, Sütlüce mahalle hudutları içinde kalmaktadır. Kâğıthane De-resi'nin Halic'e döküldüğü yere kadar uzanan yoğun yerleşme alanlarından sonra gelen kıyı ve gerideki alanlar (bugünkü Örnektepe Mahallesi ve kuzeyi) ise Karaaağaç olarak isimlendirilmekte ve bu bölge de Sütlüce Mahallesi'nin sınırları içinde sayılmaktadır.

1973-1974'te 3. Haliç Köprüsü ve devamındaki çevre yolu inşa edildikten sonra, eski Bademlik Caddesi'ne oturan çevre yolu sınır teşkil etmek üzere, yolun güneydoğusunda kalan ve eski Sütlüce Mahallesi sınırları içinde yer alan bölge Halıcıoğlu Mahallesi olarak Sütlüce Mahallesi'nden ayrılmıştır.

19. yy'da başlayan ve giderek gelişen sanayileşme ve kentleşme hareketleri Haliç kıyılarının sanayi ile dolmasına, gerideki boş alanların ise kaçak konut yapılanmalarına maruz kalmasına neden olmuştur. 1985-1986'da kıyıdan geriye doğru bu bölge de Kâğıthane ilçe sınırlarına kadar Örnektepe Mahallesi olarak Sütlüce Mahallesi'nden ayrılmıştır ve Halıcıoğlu Mahallesi ile arasında çevre yolu sınır teşkil etmektedir.

Osmanlı döneminde kurulmuş, ilk gelişmesi 16. yy'a kadar inen eski bir yerleşme olan Sütlüce semtini, 1934 *Şehir Reh*-öerz hdeki Sütlüce Mahallesi sınırları içinde tanımlamak doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu durumda bu semte bugün giren mahal-

SÜTLÜCE

118

119

SÜTLÜCE VAPURU

leler Sütlüce Mahallesi (bugünkü Sütlüce Mahallesi hudutları içine giren alan), Halıcıoğlu Mahallesi, Örnektepe Mahallesi olmak üzere 3 mahalle birimidir.

Semtın adının nereden geldiği tam olarak belli değildir. Bizanslılar buraya "Galat-yani" derlerdi. Bazı yazarlar bunun Rumca "süt" anlamına gelen "galatea"dan geldiğini, bunun nedeninin de burada annelerin sütünü çoğaltan bir ayazma olduğunu rivayet ederler.

Evliya Çelebi ise, "Acem dilinde adına Kend-şir derler. Arapçadaki adı ise Rab-ta-i leben'dir. Rumca Galata derler. Hepsi de süt manasınadır. Bu kasabaya Sütlüce denmesinin sebebi, bitki ve havasının güzelliğinden ötürü sütünün halis olmasıdır" demektedir.

Semtın ticari merkezi Sütlüce ve Halıcıoğlu iskeleleri çevresinde kıyı boyunca gelişmiştir. Sütlüce'nin merkezi, Haliç kıyı düzenleme çalışmaları esnasında (1984-1985) mezbananın işlevinin durdurulması ve kıyıdaki diğer sanayi tesislerinin kaldırılması ile hareketliliğini kaybetmiş ve nispeten daha az gelişmiş bir merkez görünümündedir.

Semtın batısında Haliç suyolu yer almakta ve karşısına isabet eden kıyıda tarihi Eyüp yerleşmesi bulunmaktadır. Kuzeydoğusunda Kâğıthane İlçesi'ne ait Talat Paşa Mahallesi ile çevre yoluyla kısa mesa-fade sınır teşkil

eden Çağlayan Mahallesi, güneydoğusunda ise Beyoğlu İlçesi'ne ait Piri Paşa Mahallesi ve Piyale Paşa Mahallesi yer almaktadır.

Bizans döneminde, Halic'in güney kıyılarının, iş, ticaret, denizcilik, dini tesisler ile dolu bir bölge olmasına rağmen; kuzey kıyılarında etrafı surlarla çevrili ayrı bir şehir olan Galata(-t) dışında bir yerleşme gelişmemiştir. Dolayısıyla doğal karakterini koruyan buradaki sırtlarda muhtemelen önemsiz ufak yerleşmeler ile tek tuk manastırlar da bulunabilir. Ancak Bizans döneminde Halic'in kuzey kıyısı fazla kullanılmamıştır. Bu dönemde, Eyüp'teki Taş-lıburun mevkii ile Sötlöce'deki Karaağaç mevkii arasında Kâğıthane Deresi'nin tatlı suyu ile Halic'in tuzlu suyunu birbirinden ayıran bir setin varlığı bilinmektedir. Derenin suyu fazla geldiğinde su bu setin üzerinden aşarak Halic'e dökölmekte, sürüklediğı çamurlar ise bu seti geçemediğinden Halic'in dolması engellenmekteydi. Derenin taşkın olmadığı zamanlarda ise, bu set köprü vazifesi görmekte ve karşıdan karşıya bu set üzerinden geçilmekteydi. Bazı araştırmacılar Eyüp'teki Defterdar mevkii civarında ahşap bir köprünün varlığından, bu köprüyü İustinianos'un sonradan 12 kemer üzere kagir olarak inşa ettirdiğinden, halkın Eyüp'ten Sötlöce'ye Deve Köprüsü denen bu köprüyü kullanarak geçtiğinden söz ederler. Evliya Çelebi, Bizans döneminde bu yerde zincirden yapılmış büyük bir köprü olduğundan bahsetmekte ve bu köprünün kalıntılarının 17. yy'da hâlâ göröldüğünü söylemektedir.

Osmanlı döneminde, özellikle 16. yy'dan itibaren, Sötlöce semti İstanbul'un

Sötlöce

Ertan Uca, J 994/TETTV Arşivi

en gözde mesire ve sayfiye yerlerinden biri olmuştur. Kıyıları yalılarla; gerideki Bademlik mevkiine doğru kademeler halinde yükselen sırtlar, bağlar, bahçeler, zarif köşklerle dolmuştur. Evliya Çelebi, "Sötlö-ce'yi "Galata Kadılığı'na bağlı, müstakil subaşı ve hâkimi olan 200 kadar bakımlı, cennet gibi bahçesi olan saraylar ve diğier yüksek binalarla süslü şirin bir kasaba" olarak tanımlamaktadır. Yine Evliya Çelebi, Sötlöce'den denizyolu ile Alibey Kö-yü'ne ve Kâğıthane Köyü'ne kuzey tarafından 9 mil kadar olan Haliç ile iki tarafın çimenlik safa yerlerini seyrederek Kâğıthane'ye" varıldığını, bu kasabanın "Kâğıthane boğazı ağzında kurulduğundan evlerin deniz kıyısından ta Caferâbâd Dağı'na çıkılmcaya kadar birbiri üzerine yapılmış, Halic'e ve Eyüp'e bakan, bağlı bahçeli büyük konaklar" olduğunu söylemektedir.

Bu yerleşme dokusunun arasında 1 cami, 2 mescit, 4 tekke, 1 han, 1 hamam, 50 kadar dükkân ve iskele başına yine Evliya Çelebi'nin ifadesi ile "irfan sahiplerinin dinlenme yeri olan seyir sofası" ve çeşmeler gibi sosyal amaçlı hizmet yapıları oluşmuştur. Ancak burada klasik anlamda bir

tarikat tekkesinden ziyade bir mesire ve eğlence yeri niteliğini taşıyan bazı tekkeler de kurulmuştur.

Bu dönemde Halic'in iki kıyısı arasındaki bağlantısı, "pereme" denilen kayıklarla sağlanıyordu. 1913'ten sonra semtte Sütölçe ve Halıcıoğlu olmak üzere iki vapur iskelesi inşa edilmiştir. Sütölçe'nin yukarısında, dere ağzına da Kâğıthane Vapur iskelesi yapılmıştır. Ancak, iskele binası bugün yoktur. 1984-1985'te Haliç kıyılarının sanayiden arındırılarak kamuya açık kullanımlar getirilmesi uygulamaları kapsamında, Sütölçe kıyılarında sanayi tesisleri ortadan kaldırılmış, yerlerine park alanları yapılmıştır.

Halıcıoğlu ve Sütölçe vapur iskelelerinin deniz taşımacılığındaki faaliyetleri,

Halic'in giderek dolması ve çevre yolları ile kuvvetlenen karayolu ulaşım bağlantıları nedeniyle 1980'li yıllarda durdurulmuştur. Bugün iki kıyı arasında motor, kayak tipi küçük ulaşım araçları kullanılmaktadır.

Semtteki tarihi yapılar arasında Mah-mud Ağa Camii olarak da bilinen Çavuşba-şı Camii(->), Kaysunizade Mescidi(->), Sütölçe'nin en eski tekkesi olup bugünkü Ha-sırîzade Tekkesi'nin yerinde bulunan ve klasik anlamda bir tekke olmaktan çok, bir mesire mahalli niteliğini taşıyan Caferâbâd Tekkesi (16. yy); yine aynı nitelikteki Ha-sanâbâd (Neznamâbâd) Tekkesi (17. yy); tasavvufi hizmet amacıyla kurulmuş, Elifi Efendi Sokağı üzerinde, Çavuşbaşı Ca-mii'nin arsası ve yanındaki nazirenin bitişğinde yer alan 18. yy'a ait Hasırîzade Tekkesi(->) Elifi Efendi Sokağı başında 16. yy'ın başlarında inşa edilmiş olan Ishak Ce-maleddin Karamam Tekkesi, öncelikle sayılması gerekenlerdir.

Sahildeki yalı, kasır ve bahçelerden bugüne bir iz kalmamışsa da, semtin geçmişteki görünümü hakkında bir fikir verebilmek için bazılarından söz etmek yararlı olacaktır.

Sütölçe sahilleri Osmanlı döneminde Halic'in karşı sahilleri gibi bir sayfiye ve dinlenme yeri olarak sultan ve devlet ricalinden kişiler dahil halk tarafından rağbet görmüş, sahillere yalı, kasır, bağ ve bahçeler yapılmıştır. Sahilde bugünkü Sütölçe İskelesi'nin kuzeybatı tarafı, Evliya Çelebi'nin de anlattığı gibi çimenlik bir mesire yeri idi. Daha kuzeyde bugünkü mezbahanın (salhane) olduğu yerin yukarsın-da Karaağaç Yalısı vardı ve Karaağaç Korusu ile çevriliydi (bak. Karaağaç Sahilsaray ve Bahçesi).

Evliya Çelebi'nin *Seyabatname'sinde* Karaağaç Sahilsaray'na bitişik olarak, çam-fıstığı ağaçları ile süslü güllü ve bülbüllü bir bağ olan Ebussuud Bahçesi gösteril-

mistir. I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) şeyhülislamı Ebussuud Efendi meşhur tefsirini bu bağda yazmıştır.

Yine Evliya Çelebi'ye göre, Ebussuud Bahçesi'nin yanında, bahçesi avlularla süslü Bezirgânbaşı Bağı olarak kaydedilen yerde bir yalı vardı. Ayrıca yine *Seyahat-name'de* yeri tam olarak gösterilmeyen, Eski Yusuf Bahçesi adında bir bahçe daha mevcuttu. *Seyahatname'de* Bezirgânbaşı Bağı'nın yanında İbrahim Hanzade-ler Yalısı'nın geldiği kaydı vardır, İbrahim Hanzadeler, Sokollu Mehmed Paşa soyundan geliyordu. I. Ahmed (hd 1603-1017) Sultan Ahmed Camii'ni yaptırmak istediğinde, yerinde bulunan ve Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nı istimlak ettirmiş, bunun bedelini kısmen ödemiş, kalanına karşılık da Karaağaç'taki bu yalıyı vermişti.

Bostancıbaşı Defterleri'nde, ikinci defterden itibaren "beylik şalupa kayıkhaneleri" ile "Agop Zımmî'nin değirmeni" görülmekte, dördüncü defterde (1814-1815) bu değirmenin Kormoz adlı bir gayrimüslime intikal ettiği anlaşılmaktadır. R. E. Koçu bu değirmenin Haliç sahillerindeki değirmenlerin en eskisi olduğunu söylemekte, Haliç'in bir sanayi bölgesi haline gelmesinde bu değirmenin etkisini belirtmektedir.

Bunların dışında, Ali Ağa Bahçesi, Ga-nizade Bahçesi gibi meşhur bahçelere kayıtlarda rastlanmaktadır. Yine bir kaynağa göre Ebussuud Efendi'nin bahçesinin sahil tarafında, Bizans döneminden kalan Haliç setinin kalıntılarından bir taş bulunduğu; halkın, şeyhülislam efendinin hünkâra yakınlığını bildiğinden ona ulaştırmak istedikleri dileklerini bu taşın üzerine yazarak bıraktıkları ve bu taş Arzuhal Taşı denildiği rivayet edilmektedir.

Sütlüce Hamamı, semtin merkezinde ve Sütlüce İskelesi'ne yakın bir mevkide, kıyı yolu üzerine ve Kâğıthane'ye doğru giderken yolun sağında, kendi adım verdiği Hamam Sokağı ile kesiştiği noktada yer almaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabeye rastlanmamakta ve yapım tarihi ve mimarının kim olduğu bilinmemektedir. Ancak Mimar Sinan'ın eseri olması ihtimali kuvvetlidir. Camekân bölümü ahşap, diğer kısımları moloz taşla inşa edilmiş olan ve iki kubbesi bulunan hamamın bir bölümü, II. Abdülhamid zamanında (1876-1909) yenilenmiştir. Bugün yapılar arasında kaybolan ancak faaliyetim devam ettiren yapı, erkekler hamamı olarak hizmet vermektedir.

Sosyal ve kültürel açıdan zengin, eski bir yerleşme olan Sütlüce'de günümüze kadar ulaşmış ve farklı devirlerde inşa edilmiş çeşmeler mevcuttur.

Çavuşbaşı Camii'nin avlusunda banisinin mezarı ile camiyi onun için yaptırmış olduğu Şeyh İshak Kemaleddin Karama-nî'nin türbesi yer almaktadır. Mescidin naziresinde *Mesnevi'yi* şerh edenlerden Yusuf Sîneçâk, kardeşi Şair Hayreti, ünlü şair Şeyh Galib'in kız kardeşi, Sadî dergâhının son şeyhi, 1927'de vefat etmiş olan âlim, şair ve hattat Hasırîzade Şeyh Elif Efendi ve daha birçok ünlü kişi gömülüdür.

Bugün mevcut olmayan eski Çavuşbaşı Camii'nin kapısının karşısında hattat Ahmed Karahisarî(-0, kubbesiz bir türbede gömülü idi.

Osmanlı döneminden günümüze intikal eden önemli konut yapılarından biri Hasırîzade Tekkesi'nin misafirlerinin ağırlandığı konaktır. Tekkenin bahçe kapısının karşısında yer alan konak ahşap bir yapı olup eğimden dolayı batı cephesinde üç katlı, doğu cephesinde iki katlı görünmektedir. Bir diğeri ise kıyı yolu üzerinde merkezde ve Hasköy'e giderken caddenin sol tarafında yer alan konut dizisidir. 1. Ulusal Mimari Üslubu'nda inşa edilen üç katlı, kagir ve birbirinin aynı olan bu sıra evlerin mimarı belli değildir.

Sütlüce'nin ekonomik ve fiziksel yapısını etkileyen önemli bir yapı da kıyıda yer alan Sütlüce Mezbahası'dır(->).

Sütlüce semti, çevresinde yer alan Beyoğlu, Kasımpaşa, Şişli, Kâğıthane gibi kuvvetli merkezlerin etki alanında olduğundan ekonomik açıdan önemli bir gelişmeye sahne olmamıştır. Yine de kıyıdaki sanayi kuruluşları, mezbaha, Kasımpaşa ve Hasköy'de kurulu tersaneler semtin ekonomik yapısına bir hareketlilik getirmekteydi. 1984-1985'te gerçekleştirilen kıyının sanayi tesislerinden arındırılması uygulamaları ile merkez canlılığını yitirmiştir.

1950'lerde başlayan, 1960'larda kuvvetlenen sanayileşme ve hızlı kentleşme ile Haliç'in geneli olduğu gibi Sütlüce kıyıları da sanayi kuruluşları ile dolarken gerideki alanlarda, eski doku yerini yavaş yavaş yüksek katlı, yoğun yapılanmalara bırakmış, Karaağaç'ın sırtları ve eski bağlık bahçelik alanlar ise gecekondular ile dolmuştur. Yapılan bir araştırmaya göre Sütlüce Örnektepe Mahallesi gibi gecekondular alanları hariç, istanbul doğumluların en yüksek orana sahip olduğu bir yöredir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 284-286; Anonim, "Haliç Şirketi", *Eyüp'te Zaman, Düünden Bugüne*, S. 6 (1975), s. 14-15; I. Tekeli, "1839-1980 Arasında İstanbul'un Planlama Deneyimleri, icabında Plan", *istanbul*, S. 4 (1993), s. 26-37; Ayvansarayî, *Hadîka*; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 13, 43, 241; E. Tümerterkin-N. Özgüç, "İstanbul'da Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı", *Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, S. 8-9 (1974), s. 33-71; S. Eyice, "Tarihte Haliç", *Haliç Sempozyumu, 10-11 Aralık 1975*, ist., 1975, s. 263, 287; *İSTA*, 2981-2982, 3331, 4518; *Anonim*, Ergin, Rehber.

H. FAHRÜNNİSA ENSARİ KARA

Sütlüce Vapuru

Eser Tutel koleksiyonu

SÜTLÜCE MEZBAHASI

Beyoğlu İlçesi'nde, Sütlüce'de, Haliç kıyısında yer alan bina, yapı topluluğunun en karakteristik binası olan kuleli buzthane binası ile dikkati çekmektedir. Mimarları Ahmed Burhaneddin, Osman Fitri ve Marko

Logos olarak bilinen binanın yapım tarihinin 1923 olduğu sanılmaktadır.

Toplam 20.000 m2 kullanım alanı olan tesisin Karaağaç Caddesi'nin kara tarafında kalan bölümünde garaj, tamirhane, marangozhane ile soyunma, levazım ve domuz kesim bölümleri, yolun deniz tarafında ise, buzhane, et satış pavyonu, kesimhane, ba-ğırsakhane, lokal ve işkembahane bölümleri bulunmaktadır. Mezbahanın yapımında kullanılan çelik strüktürlerle tuğla ve kiremit gibi yapı malzemeleri yurtdışından getirtilmiştir.

Yapıldığı yıllardan bu yana İstanbul'un en büyük et kesim yeri olan mezbaha, et kesim merkezinin buradan taşınmasıyla bir süredir yalnızca dağıtım merkezi olarak çalışmaktadır. B. Dalan'ın belediye başkanlığı yaptığı dönemde, Halic'in temizlenmesi ve çevresinin düzenlenmesi çalışmalarıyla bağlantılı olarak, binanın "kültür merkezi"ne dönüştürülmesi gündeme gelmiş ve bu amaçla üç farklı proje hazırlanmış, fakat bunlardan hiçbirisi uygulanmamıştır. Buzhane binası simetrik cephe düzeni, birer kubbe ile örtülü, sivri kemerli pencereleri, kademelenerek alçalan çatı parapeti ile sivri kemer arasında kalan, mavi çinilerle kaplı bölümleriyle, yapıldığı dönemin I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nü yansıtmaktadır.

Bibi. G. İncirlioğlu, "Sütlüce Mezbahası", *Ar-kitekt*, S. 3 (1991), s. 68.

YILDIZ SALMAN

SÜTLÜCE VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru. Şirket-i Hayriye'nin 63 baca numaralı vapuruydu. 1909'da, Fransa, Dunkerque'de Ati. & Chant. De France tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. Aynı yıl hizmete girdi. 521 grostonluktu. Uzunluğu 44,2 m, genişliği 7,3 m, sukesimi 3 m idi. De France yapımı, toplam 645 beygirgü-cünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup saatte 10,5 mil hız yapıyordu. Yazın 876, kışın da 776 yolcu alı-

SÜTUNLAR

120

121

ŞABANÎLİK

kendi adına diktiği rölyefli sütun; İmparator Arkadios'un (hd 395-408) kendi adına diktiği rölyefli sütun (bak. Arkadios Sütunu); Arkadios'un, karısı Eudoksia adına diktiği sütun (bak. Eudoksia Sütunu); yapılaş tarihi kesin olarak bilinmeyen Got-lar Sütunu(->); İmparator Markianos'un (hd 450-457) kendi adına diktirdiği heykelli sütundur (bak. Kızıtaşı).

Bunlardan başka İmparator Constantinus'un annesi Helena ve 3 oğlu adına diktiği sütunlar, İmparator I. İustinianos'un (hd 527-565) kendi adına diktiği, üstünde atlı bronz heykelinin bulunduğu sütun ve nihayet yine atlı heykeli olan İmparator Fokas'ın (hd 602-610) anıtsal sütunu Augusteion'u(->) süslemekteydi.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre şehrin meydan ve yollarında hükümdarların atlı heykelleri ve geç imparatorluk dönemi âdetlerine uygun olarak imparatorluk ailesinin diğer mensuplarının heykelleri, sütunlar üzerinde yükseliyordu.

Bîbl. Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 52-55; C. Mango, *Le developpement urbain Constanti-nople (IV-VIF siecles)*, Paris, 1990; G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris, 1974.

ASNU BİLBAN YALÇIN

yordu. Süvarisi önceleri Engli Kaptan'dı, sonra Tahsin Kaptan oldu, başmakinişti Dimitri Usta idi. Hünkâr iskelesi, Sultaniye, Küçükusu adlı üç de eşi vardı.

Şirket, gemi siparişlerini o zamana kadar hep İngiltere ve İskoçya'daki tersanelere verirken, ilk olarak bu dört vapuru bir Fransız tersanesine ısmarlamıştı. Ne var ki baş ve kıçları hayli yüksek olduğu için, halk bu gemileri pek beğenmedi. Sonradan Sötlüce'de Hasköy fabrikasında biraz şekil verilmek işlendiyse de, dengesi yeterince sağlanamadığından başarılı olunamadı.

I. Dünya Savaşı yıllarında ordu emrine verilen Sötlüce, 13 Kasım 1917'de Karadeniz'de Iğneada önlerinde, Pylkiy ile Bystryi adlı iki Rus savaş gemisinin açtığı bombardımanda iki mermi isabeti birden aldı. Vapurun iskele tarafı büyük hasara uğradı. Ayrıca makine kaportası da delik deşik oldu. Can kaybı olmadı. Çıkan yangın mürettebat tarafından zorlukla söndürüldü. Kısmen onarılan vapur Varna'ya doğru yoluna devam etti. Ama bu sefer de şiddetli fırtına yüzünden mendireğe sığınmak isterken çifte demir atmış olmasına rağmen karaya oturdu. Ancak İstanbul'dan gönderilen bir römorkör ve Prens Boris adlı Bulgar vapuru tarafından çekilerek kurtarıldı. İstanbul'a getirilen Sötlüce, Hasköy fabrikasında esaslı bir şekilde onarıldıktan sonra 1919'da tekrar hizmete sokuldu. Şirket-i Hayriye'nin 1945'te Münakalât Vekâleti tarafından satın alınması üzerine Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne geçti.

65 yıl aralıksız çalışan Sötlüce, 1974'te hizmet dışı bırakıldı ve aynı yıl eylül başında satıldıktan sonra kısmen tadil edilerek 397 grostonluk kuru yük teknesi haline getirildi. Kazanı ve makineleri çıkarılarak yerine dizel motor yerleştirildi, 1975'te Hızır Kaptan adıyla hizmete sokuldu. 1977' de İhsan Taman ve Ortaklan Şirketi'ne satılınca bu sefer de Tamanlar adını aldı. Türk loydunun 1994 *Sicil Kitabı'nda* adı Tarık

Güner ve sahipleri olarak da Hüsnü ve Emin Güner adlı kişiler gözükmüyor. ESER TUTEL

SÜTUNLAR

Mimaride silindir bir gövdeye sahip düşey taşıyıcı. Sütun ayak, gövde ve başlıktan oluşur. Üstündeki -duvar, tavan gibi- ağırlığı desteklemek gibi pratik bir ihtiyaçtan doğan sütun, daha sonra dekoratif işlevle-

Bartlett'in çizgileriyle Çemberlitaş (solda) ve Kızıtaşı, 19. yy. Pardoe, *Bosphorus/Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

re sahip olarak çağlar boyunca birçok tipte gelişmiştir (anıtsal, onursal sütunlar gibi).

Sütunun doğuşu hakkında Romalı mimar Vitruvius'un (MÖ 1. yy) verdiği açıklama oldukça akla yatkındır. Buna göre sütunlar, primitif yapılarda tavanı taşıyan ağaç gövdesinden esinlenilerek yapılmışlardır.

Sütunun işlevleri arasında en tipik olanı ritmik bir şekilde sıralanmasıdır (revak gibi). Böyle olunca sütunlar, aralarında mesafe bırakılarak yerleştirilmiş olup belli bir arşitrav sistemini taşırlar. Roma döneminden itibaren bu sistemde kemerler tercih edilir. Diğer bir işlevi ise dekoratif olmasıdır. Bu görevde sütunlar taşıyıcı nitelikte olmayıp sadece binanın süslenmesinde rol oynarlar. Bunun yanında anıtsal sütunlar, zafer sütunları, sınır sütunları ve uzaklık belirten ölçü sütunları da bulunur.

İstanbul'da Bizans döneminde birçok anıtsal sütun dikilmiştir. Ne yazık ki, bunların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Bugün hâlâ izleri kalmış olan Bizans dönemi sütunları İmparator I. Constantinus'un (hd 324-337) kendi adına, heykeliyle birlikte diktiği sütun -bugünkü adıyla Çemberlitaş(->-); İmparator Constantinus'un Delphi'den getirdiği Burmak Sütun(-0; İmparator I. Theodosius'un (hd 379-395)

ŞABANILIK

16. yy'ın ortalarında Şaban-ı Velî (ö. 1569) tarafından Kastamonu'da kurulan tarikat.

Halvetîliğin(->) dört ana kolundan (Şemsîlik), Ahmedîlik, Cemalîlik, Ruşenî-lik) birisi olan Cemalîlikten ayrılan Şabanî-lik, İstanbul'un gündelik hayatına birbirini izleyen iki ayrı aşamada girmiştir. Birinci aşama, Şaban-ı Velî'nin henüz hayatta olduğu dönemde tarikata mensup bazı şeyhlerin İstanbul'da yürüttükleri faaliyetlerle gerçekleşmiş, fakat 16. yy boyunca süren bu çabaların sonucunda Şabanîlik şehir hayatına yeterince nüfuz edememiştir. Bu döneme ait kayda değer başlıca faaliyet, Şaban-ı Velî müntesiplerinden Sü-leymaniye Camii vaizi Muharrem Efen-di'nin çevresinde dar kapsamlı bir Şabanî zümresinin oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Tarikatın 16. yy'ın ortalarından 17. yy'a ka-darki bu süreç içinde şehrin gündelik hayatında tam anlamıyla kurumsallaşamadı-ğı, Halvetîliğin İstanbul'da kurulan ilk kolu olan Sünbülîlik(->) karşısında varlık gösteremediği, eldeki mevcut bilgiler çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. 17. yy'ın ortalarından itibaren

başlayan ve Şabanîliğin İstanbul'da güçlü bir tekke organizasyonu meydana getiren kurumlaşmasını sağlayan ikinci aşama ise, tarikattan kendi adına kol ayıran Ali Alaeddin el-Atvel (ö. 1685) ile gerçekleşmiştir. Kurucusunun lakabından dolayı Karabaşîlik olarak anılan bu koldan daha sonra ayrılarak faaliyetleri birbirini izleyen Nasuhîlik, Çerkeşîlik ve Kuşadavîlik, İstanbul'daki Şabanî örgütlenmesinin temellerini atmışlardır.

Şabanîliğin kurucusu Şaban-ı Velî, Kastamonu'nun Taşköprü İlçesi'ne bağlı Çakırçayı Köyü'nde doğmuş, küçük yaşta anne ve babası vefat ettiği için hayırsever bir kadın tarafından evlat edinilerek yetiştirilmiştir, ilk dini bilgileri Kastamonu'da alan Şaban-ı Velî, II. Bayezid döneminin (1481-1512) sonlarına doğru İstanbul'a gelerek medreseye devam etmiş ve I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) saltanat yıllarına rastlayan bu dönemde tasavvufa yönelmiştir. Söz konusu zaman kesiti, Halvetiliğin İstanbul ve Anadolu'da etkin bir şekilde faaliyetlerini yürüttüğü, toplumun farklı kesimleri tarafından rağbet gördüğü bir dönemdir. Halvetî şeyhlerinin bu süre zar-

fında başta II. Bayezid olmak üzere devletin üst kademelerine mensup yöneticilerle kurduğu yakın ilişki, tarikatın ulema çevresinde hatırı sayılır bir güce ulaşmasını sağlamış, Anadolu'da görev yapan pek çok devlet görevlisi tarikata bağlanmak suretiyle bu mistik kuruluşu toplum hayatında ön plana çıkarmışlardır. Şaban-ı Velî'nin tasavvufa yöneldiği İstanbul'daki medrese yıllarında, Halvetî faaliyetlerine ilgi duyduğu ve şehir hayatında yaygınlık kazanan bu tarikata ait tekkelere devam ettiği bilinmektedir. 1519'da İstanbul'dan ayrılarak Bolu'da ünlü Halvetî şeyhlerinden Hayreddin Tokadî'ye intisap etmesi, bu ilginin doğal bir sonucudur. Hayreddin Tokadî'nin aynı zamanda Halvetîliği 15. yy'ın sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan Cemaleddin Halvetî'nin(->) halifesi olması, daha sonra Şaban-ı Velî tarafından kurulan Şabanîliğin de silsile itibariyle tarikatın Cemalî koluna bağlanmasını sağlamıştır. Bu silsile Hayreddin Tokadî ve Cemaleddin Halvetî aracılığıyla tarikatın kurucusu Pir Ömer Halvetî'ye ulaşmaktadır.

16. yy'ın ortalarında merkez tekkesini Kastamonu'da kuran Şabanîlik, İstanbul'da Halvetîliğin en yaygın kolu sayılan Sünbülîliğin tersine daha çok Orta Anadolu'da faaliyetlerini yürütmüş, tarikatın İstanbul'daki örgütlenmesi ise merkez tekke meşihatını temsil eden şeyhlere bağlı halifeler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

İstanbul'da 16. yy'ın sonlarına doğru şekillenmeye başlayan erken dönem Şabanî faaliyetlerinin odak noktasını, Süleymaniye Camii vaizi Muharrem Efendi oluşturmakta, ancak gerek kişiliği gerekse faaliyetlerinin çapı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Şaban-ı Velî'nin İstanbul'daki medrese yıllarında arkadaşı olduğu, daha sonra kendisine intisap etmek suretiyle Şabanîliğe bağlandığı ve Şaban-ı

Velî'nin vefatı sırasında Kastamonu'da bulunduğu, mürşidine yakınlığı nedeniyle cenaze namazının tarafından kıldı-rıldığı eski kaynaklardaki bilgiler arasındadır. Muharrem Efendi'nin İstanbul'a döndükten sonra yürüttüğü bütün faaliyetleri bugün için karanlıkta kalmakta ve bu nedenle tarikatın 17. yy'ın ortalarına kadar uzanan tarihi yeterince açıklık kazanma-maktadır.

17. yy'ın ikinci yarısından itibaren baş layan dönem, Şabanîliğin İstanbul hayatın da bir mistik kuruluş olarak yerini aldığı zaman kesitidir. Bu dönemde tarikat, ken di tekke organizasyonunu kurmuş, çeşitli kollara ayrılmak suretiyle şehir hayatına iyice nüfuz etmiştir. Şabanîliğin İstanbul'da örgütlendiği bu dönemde tarikatın yöne timi, Kastamonu'daki merkezi organizas yona bağlı olarak yürütölmüştür.

Tarikatın merkezi sayılan Kastamonu'daki Şaban-ı Velî Tekkesi'nin 1569-1604 arasında meşihatını üstlenen şeyhler, Şaban-ı Velî'nin birinci kuşak halifeleri olup tarikat adına İstanbul'daki faaliyetleri yürüten halifeleri yetiştiren çekirdek kadroyu meydana getirirler. Posta geçiş sırasına göre bu şeyhler Osman Efendi (ö. 1569), Hayreddin Efendi (ö. 1579), Ab-

dölbaki Efendi (ö. 1589) ve Muhyieddin Efendi'dir (ö. 1604).

Şaban-ı Velî'nin birinci kuşak halifelerinden Kastamonu'daki merkez tekke post-nişini Abdölbaki Efendi, İstanbul Şabanî silsilesinin bağlandığı şeyh olması bakımından büyük önem taşır. Kendisinden sonra merkez tekkenin postuna halifesi Ömer Fuadî Efendi (ö. 1636) geçmiş ve sırasıyla ismail Kudsî Efendi (ö. 1645) ile oğlu Mustafa Musliheddin Efendi (ö. 1660) kendisini izlemişlerdir. Şabanîlikten kendi adına Karabaşîlik kolunu ayıran Ali Alaeddin el-Atvel, bu silsileye mensup şeyhlerden önce İsmail Kudsî Efendi'ye intisap ederek Şabanî hilafeti almış, daha sonra Musliheddin Mustafa'nın sohbetlerine katılarak tasavvuf konusunda derinleşmiştir.

İöll'de Arapkir'de doğan Ali Alaeddin el-Atvel, Şabanîliği ilk defa İstanbul'da kendi kurduğu Karabaşîlik kolu aracılığıyla örgütleyen şeyh olarak tanınır. Karabaş Velî lakabıyla da tanınan Ali Alaeddin el-Atvel, Kastamonu'daki Şaban-ı Velî Tekkesi postnişinleri İsmail Kudsî Efendi ile Mustafa Musliheddin Efendi'nin yanında tasavvuf eğitimi gördükten sonra 1669'da İstanbul'a gelerek ilk örgütlü Şabanî faaliyetlerine başlamıştır.

İstanbul'da örgütlenen ilk Şabanî kolu olan Karabaşîliğin merkezi önceleri Üsküdar'daki Rum Mehmed Paşa Camii bünyesindeki tekke iken daha sonra yine aynı semtteki Atik Valide Külliyesi'ne bağlı Atik Valide Tekkesi'ne taşınmıştır. III. Mu-rad'ın (hd 1574-1595) annesi Nurbânu Valide Sultan tarafından 1570-1579 arasında Mimar Sinan'a(->) yaptırılan Atik Valide Külliyesi(-0 bünyesindeki tekke, Karabaşîliğin İstanbul'daki merkezi olarak kabul edilir. Kuruluşundan

1670'e kadar Halvetî-liğe bağlı bulunan tekke, bu tarihte Şeyh Mehmed Efendi'nin vefatı ve yerine Ali Alaeddin el-Atvel'in geçmesiyle Karabaşîliğin denetimine girmiştir. Atik Valide Tekkesi'ndeki Karabaşî meşihâtı, Ali Alaeddin el-Atvel'in yönetiminde 1679'a kadar devam etmiş, bu tarihte hakkında çıkan pek çok dedikodu ve medrese çevrelerinin kendisine cephe alması nedeniyle Limni'ye sürülmüş, tekkenin denetimi de Bülbul-cüzade Abdülkerim Fethi Efendi (ö. 1694) tarafından Halvetîliğin Sivasî koluna geçirilmiştir.

Atik Valide Tekkesi'nde 1670-1679 arasındaki ilk Karabaşî meşihâtı, Ali Alaeddin el-Atvel'in halifeleri tarafından kurulan tekkeler aracılığıyla sürdürülmüş ve böylece Şabanîlik 17. yy'ın sonlarında İstanbul'un gündelik hayatına daha derinden nüfuz edebilecek tarikat merkezlerine sahip olabilmıştır. Bu merkezlerden ilki tarikatın yaygınlık kazandığı Üsküdar'da Na-suhî Mehmed Efendi (ö. 1718) tarafından faaliyete geçirilen Nasuhî Tekkesi'dir(->). 1687'de Sadrazam Morali Hasan Paşa'nın Nasuhî Mehmed Efendi için inşa ettirdiği bu tekke aynı zamanda Şabanîliğin Karabaşîlik kolundan ayrılan Nasuhîliğin İstanbul'daki merkezi olması bakımından önem taşımaktadır. IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) kızı Hatice Sultan (ö. 1743) ile ev-

ŞABANÎLİK

122

123

ŞABANÎLİK

lenen Sadrazam Hasan Paşa, Nasuhî Meh-med Efendi'nin kişiliğinde Şabanîliğe büyük yardımda bulunmuş, tarikatın Osmanlı üst tabakasında rağbet görmesinde rol oynamıştır.

Ali Alaeddin el-AtvePin halifesi ve Na-suhîliğin kurucusu Nasuhî Mehmed Efendi, Üsküdar'da doğmuştur. Babası Sipahi Ocağı mensuplarından Nasuh Bey'dir. 17. yy'ın sonlarında Karabaşîlikten sonra İstanbul'un gündelik hayatına giren ikinci Şaba-nî kolu sayılan Nasuhîlik, kurucusunun aynı zamanda Şabanî organizasyonu içinde içtihat sahibi güçlü bir mutasavvıf olması nedeniyle Libya, Tunus, Cezayir gibi Osmanlı hâkimiyeti altındaki ülkelere de yayılmıştır.

Nasuhîlik 17. yy'ın sonlarından itibaren İstanbul'da Nasuhî Mehmed Efendi ailesine mensup şeyhler tarafından temsil edilmiştir. Nasuhîzadeler olarak tanınan bu aile, Şabanî organizasyonu içinde İstanbul'daki faaliyetleri en uzun ve sürekli olan yönetici şeyh grubunu meydana getirmiştir. Nasuhî Mehmed Efendi'nden sonra tekke meşihâtı babadan oğula geçmek suretiyle yürütülmüş ve sırasıyla Alaeddin Efendi (ö. 1751),

Mehmed Fazlullah Efendi (ö. 1796), Abdurrahman Şemseddin Efendi (ö. 1833), Mehmed Muhyieddin Efendi (ö. 1898) ile Mehmed Kerameddin Efendi, Nasuhî Tekkesi'nde postnişinlik yapmışlardır. Bu şeyhler arasında Abdurrahman Şemseddin Efendi, Nasuhîliğin İstanbul'daki Şabanî organizasyonu içinde güçlenmesini sağlayan şeyhlerden birisi olarak dikkati çeker. Yetiştirdiği halifelerinden Halil Fahreddin Efendi (ö. 1841), Fatih'teki Boyalı Mehmed Paşa Tekkesi meşihatını Halvetiliğin Sivasî kolundan alarak Nasuhîliğe bağlamış ve bu merkez 1823-1841 arasında Şabanîliğin suriçinde-ki önemli faaliyet odaklarından birisi olmuştur. Boyalı Mehmed Paşa Tekkesi'nin Şabanîliğin Nasuhî koluna bağlanmasının

ayrıca tarikatın tarihinde Halvetiliğin Sivasî koluyla kurulan kültürel ilişki açısından da önemi vardır. Boyalı Mehmed Paşa Tekkesi'nin ilk postnişini Abdülahad Nurî'nin(->) halifelerinden Bülbülcüzade lakabıyla tanınan Abdülkerim Fethî Efendi (ö. 1694), Atik Valide Tekkesi'nde Ali Alaeddin el-Atvel'in temsil ettiği Karabaşı meşihatını Sivasî organizasyonuna bağlayan mutasavvıftır. Bülbülcüzadeler olarak tanınan Sivasî ailesinin Boyalı Mehmed Paşa Tekkesi'ndeki meşihatının 19. yy'ın başlarında Nasuhîliğe geçmesi ise Sivasîlik ile Şabanîliğin İstanbul Halvetî kültürü bünyesinde kurdukları ilişkinin çarpıcı bir göstergesidir.

Ali Alaeddin el-Atvel'in Nasuhî Mehmed Efendi'den sonra hilafet verdiği ikinci şeyh, Maçka Tekkesi'nin kurucusu Mustafa Fanî Efendi'dir (ö. 1710). Maçka Tekkesi, 17. yy'ın sonlarında bir Karabaşı merkezi olarak faaliyete geçmiş, Mustafa Fanî Efendi'den sonra meşihat görevini üstlenen oğlu ve torunu Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1750) ile Ali Efendi'nin (ö. 1777) postnişinlik dönemlerinde Nasuhîliğe bağlanmıştır. Ali Efendi'nin 1777'de vefatıyla birlikte tekke, İsmail Efendi (ö. 1807) aracılığıyla Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır.

Karabaşıliğin kurucusu Ali Alaeddin el-Atvel'in üçüncü halifesi, aynı *zamanda* oğlu olan Manevî Mustafa Efendi'dir (ö. 1702). 16. yy'ın sonlarında Sadrazam So-kollu Mehmed Paşa tarafından Kadırga'da Mimar Sinan'a inşa ettirilen külliye bünyesindeki Halvetîliğe bağlı Sokollu Mehmed Paşa Tekkesi'nde postnişinlik yapan Celvetî şeyhi Abdülhay Efendi'nin(->) 1691' de meşihatının Aziz Mahmud Hüdaî Tek-kesi'ne nakledilmesiyle Manevî Mustafa Efendi, tekkeyi bu tarihte Karabaşıliğe bağlamış fakat bu merkez 18. yy'ın başlarında tekrar Gelvetî denetimine geçmiştir. Ali Alaeddin el-Atvel'in dördüncü halifesi Ke-

Şabanîliğin İstanbul'da ilk temsil edildiği merkez olan Atik Valide Tekkesi'nin havadan görünüşü. *Vakıflar Arşivi*

restecizade Mehmed Ledünnî Efendi (ö. 1708) ise, 16. yy'ın sonlarında Kasımpaşa'da Haşimî Osman Efendi (ö. 1595) tarafından bir

Bayramî/Melamî merkezi olarak kurulan Saçlı Emir Tekkesi'nde(-*) 1700-1708 arasında Karabaşî meşihatını temsil etmiştir. Ancak tekkenin "evladiye vakfı" şeklinde düzenlenen vakfiye kayıtlarına göre Mehmed Ledünnî Efendi, ilk postnişin Haşimî Osman Efendi ailesinin başka bir koluna mensup bulunup, hilafetini Şabanîlikten almakla birlikte yalnızca tekkedeki tarikat usulünü değiştirmiş, buna karşın tekke idari açıdan Haşimî Osman Efendi ailesinin denetiminde kalmıştır. Saçlı Emir Tekkesi'ndeki Karabaşî meşihatının Şabanîlik tarihi açısından önemi, tarikatın İstanbul tasavvuf kültür çerçevesinde Melamîlik(->) ile bu merkezde ilişki kurmasıdır. Melamîliğe en yakın Halvetî kolu sayılan Şabanîliğin, Saçlı Emir Tekkesi'nde şekillenen bu temel özelliği daha sonra tarikatın Kuşadavîlik kolu tarafından sürdürülecek ve Ahmed Âmiş Efendi'nin(-0 kişiliğinde 20. yy'ın başlarına kadar İstanbul'un gündelik hayatındaki canlılığını koruyacaktır. Karabaşîliğin İstanbul'daki faaliyetlerini yaygınlaştıran Ali Alaeddin el-Atvel'in son halifesi ise Ünsî Hasan Efendi'dir (ö. 1724). Eminönü'nde II. Bayezid dönemi ulemasından Tebrizli Muhyieddin Mehmed Efendi tarafından bir Halvetî merkezi olarak inşa ettirilen Aydı-noğlu Tekkesi'nin(->) postnişinliğini, Kadi-rî şeyhi Aydmzade Mehmed Efendi'nin meşihatının 1683'te kaldırılmasıyla üstlenen Ünsî Hasan Efendi, bu tekkeyi Karabaşîliğe bağlamış ve kendisinden sonra yerine geçen halifesi Mehmed Garib Efendi (ö. 1742) vefatına kadar, Karabaşî yönetimini sürdürmüştür.

İstanbul'da 17. yy'da Karabaşîlik, 18. yy' da Nasuhîlik tarafından temsil edilen Şabanîlik, 19. yy'da Çerkeşîlik ve Kuşadavîlik ile toplum hayatındaki etkisini devam ettirmiştir. Şabanîliğin Nasuhî kolundan ayrılan Çerkeşîliğin kurucusu, Mustafa Çerkeşî Efendi'dir (ö. 1814). İstanbul Şabanîliği'nin tarihinde 18. yy'dan 19. yy'a bir geçiş tarikatı olma özelliğini taşıyan ve Kuşada-vîliğin doğmasına yol açan Çerkeşîlik, şehir hayatında yaygınlık kazanamamıştır. Fatih'te 18. yy'ın ikinci yarısında Süleyman Efendi (ö. 1799) tarafından bir Nakşibendî merkezi olarak kurulan Beşikçizade Tekkesi'ni(-t) 1816'da Çerkeşî meşihatına bağlayan Beypazarlı Ali Efendi (ö. 1819), Mustafa Çerkeşî'nin İstanbul'da faaliyet gösteren en önemli halifesidir. Önce Fatih'teki Atpazarı Tekkesi'nde(->) bir süre misafir olarak kalmış, ardından Beşikçizade Tekkesi postnişinliğine atanmıştır. Yetiştirdiği halifelerinden Kuşadalı İbrahim Efendi(->) Çerkeşîlikten ayrılan Kuşadavî-liğin kurucusu olup bu tarikat İstanbul'daki Şabanî faaliyetlerinin son büyük halkasını meydana getirir. Çerkeşîliğin ikinci merkezi Fatih'teki Semerci İbrahim Efendi Tekkesi'dir(->). Akşemseddin Tekkesi adıyla da tanınan bu merkez, Mustafa Çerkeşî'nin halifelerinden Geredeli Semerci İbra-himEfendi (ö. 1831) tarafından Çerkeşîliğe

bağlanmıştır. Vefatından sonra yerine geçen Halil Efendi (ö. 1858) Şabanîliğin Çerkeşî kolundan ayrılan Geredeîliğin kurucusudur. Geredeî meşihatını bu tekkede kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu Halil Efendi (ö. 1914) sürdürmüştür. Geredeîliğin İstanbul'daki Şabanî örgütlenmesi içinde ikinci önemli merkezi, Aksaray'daki Ek-mel Tekkesi'dir. Tarikatın kurucusu Halil Efendi'nin halifelerinden Ömer Fuadî Efendi (ö. 1858), 1849'da Ekmel Tekkesi'ndeki Gülşenî meşihatını, Mehmed Nureddin Efendi'nin vefatıyla birlikte Geredeîliğe bağlamış, kendisinden sonra posta geçen ailesine mensup şeyhlerden Abdullah Rüş-dî Efendi (ö. 1881), Yakub Efendi (ö. 1901) ve Mehmed Salaheddin Efendi bu tarikatın İstanbul'daki son temsilcileri olmuşlardır. Halil Efendi'nin bir diğer halifesi Salcı Ali Efendi (ö. 1842) ise, Eğrikapı dışındaki Ce-maleddin Uşşakî Tekkesi(->) postnişinliğini üstlenmiş, mensubu bulunduğu aile, İstanbul'da Şalcızadeler olarak tanınmıştır.

Şabanîliğin İstanbul'da Çerkeşîlikten ayrılan son büyük kolu, Kuşadavîliktir. Mustafa Çerkeşî'nin halifelerinden Beşikçizade Tekkesi postnişini Beypazarlı Ali Efendi'den tarikat icazeti alan Kuşadalı İbrahim Efendi (ö. 1845), 1819'da Aksaray'da Hacı Halil Ağa (ö. 1820) tarafından kendisi için inşa ettirilen Kuşadalı Tekke-si'nde(->) faaliyete başlamış, fakat 1833'te çıkan bir yangın sonucu tekkesinin yanması sonucu müritlerini evinde sohbetle eğitime yolunu seçmiştir. Kuşadavîlik, İstanbul'daki Melamî-meşrep Şabanîliğin zengin tasavvuf kültürünü barındıran bir kol olarak dikkat çeker. Tarikata ait tekkelerde postnişinlik yapan bütün şeyhlerin tasavvuf anlayışlarında bu temel özelliği görmek mümkündür. Kuşadalı İbrahim Efendi, İstanbul'un mistik hayatına damgasını vuran son dönem Şabanî mutasavvıflarını yetiştiren bir kişi olarak da ayrıca büyük bir öneme sahiptir. Hilafet verdiği bu kişilerden Muhammed Tevfik Bosnavî (ö. 1866), üçüncü devre Melamîlerinden Ahmed Âmiş Efendi'yi Şabanîliğe bağlamış, böylece Melamî-meşrep Şabanîliğin İstanbul hayatındaki etkisi Cumhuriyet döneminde de devam edebilme şansına kavuşmuştur. Muhammed Tevfik Bosnavî'nin diğer halifesi Mustafa Enverî (ö. 1872) ise, Üsküdar'daki Nalçacı Tekkesi'nde(->) Kuşadavîliği temsil etmiş, kendisini oğlu Mehmed Tayyar Bey'in (ö. 1910) meşihati izlemiştir. Muhammed Tevfik Bosnavî gibi Kuşadalı İbrahim Efendi'nin birinci kuşak halifeleri arasında olan Ali Efendi (ö. 1855), Mehmed Kınmî Efendi (ö. 1856) ve Ahmed İzzet Efendi (ö. 1875), Fatih'teki Lokmacı Tekkesi'nde(->) Kuşadavî meşihatını temsil etmişlerdir. Lokmacı Tekkesi'nin yanısıra suriçinde Küçükayasofya Tekke-si(->) ile sur dışında Seyyid Nizam Tekke-si(->) son dönem Şabanîliğinin Kuşadavî koluna bağlı faaliyet merkezleridir.

İstanbul'da Şabanîliğin diğer tarikatlarla olan sosyokültürel ilişkisinde bu tarikatlara ait devraldığı tekkelerin belirleyici rolü vardır. Bu tekkelerden en kalabalık grubu Şabanîliğin bağlı bulunduğu Halvetîli-

"Yâ Hazret-i Şeyh Sultan İbrahim Kuşadalı" yazılı hattat Sami Efendi'ye ait bir levha. Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halveti*, İst., 1982

ğın diğer kollarına ait merkezler oluşturur. Buna göre Halvetîlikten Altuncuzade Tekkesi (Şehzadebaşı), Ümmi Ahmed Efendi Tekkesi (Üsküdar), Atik Valide Tekkesi (Üsküdar) ve Nalçacı Tekkesi (Üsküdar); Sivasîlikten Boyalı Mehmed Paşa Tekkesi (Fatih); Sünbülîlikten Seyyid Baba Tekkesi (Haseki); Gülşenîlikten Ümmi Sinan Tekkesi (Şehremini) ile Ekmel Tekkesi (Aksaray); Cerrahîlikten Seyyid Feyzullah Efendi Tekkesi (Üsküdar) ile Durmuş Dede Tekkesi (Rumelihisarı) ve Uşşa-kîlikten Cemaleddin Uşşakî Tekkesi (Eğrikapı harici) olmak üzere toplam 11 tekke değişik tarihlerde Şabanî meşihatına geçmiş, bunları diğer tarikatlara ait olan Kadirîlikten Emirler Tekkesi (Kocamustafapa-şa); Bayramîlikten Oğlanlar Tekkesi (Aksaray); Nakşibendîlikten Ataullah Efendi Tekkesi (Kanlıca) ile Beşikçizade Tekkesi (Fatih); Celvetîlikten Atpazarı Tekkesi (Fatih) ile Semerci İbrahim Efendi Tekkesi (Fatih) izlemiştir.

Bibi. *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 7765 (18 Recep 1225); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 32214 (Cemaziyülâhır 1227); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 28295 (Şaban 1232); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 12377 (21 Rebiyülevvel 1235); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 11217 (Şaban 1240); *BOA*, İrade Meclis-i Vâlâ, no. 17107 (2 Ramazan 1274); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 20375 (23 Rebiyülâhır 1281); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 20120 (Cemaziyülev-vel 1285); *BOA*, Yıldız Mütenevvi Maruzat, Dosya: 13, sıra no. 81, (14. 3. 1301); *BOA*, irade Evkaf, no. 2560/8 (27 Zilkade 1321); *CSR*, Dosya A/66, 74, 85, 169, 228, 231; Ömer Fuadî, *Menakıb-ı Şa'baniye*, Kastamonu, 1294; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 231-232; Ayvansara-yî, *Mecmua-i Tevârih*, 64; Şeyhî, *Vekayiu'l-Fu-zalâ*, I, 51; Hocazade, *Ziyaret*, 107-108, 127-132; *Sicill-i Osmanî*, IV, 557; *Osmanlı Müellifleri*, I, 166-167; A. Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İst., 1969, s. 208-210; İ. Ozanoğlu, *Türk Büyüklerinden Ünlü Bilgin ve Mutasavvıf Şaban-ı Velî. Hayatı, Eserleri ve Külliyesi*, Kastamonu, 1966; L. Nihâi Yazar, *Halvetîliğin Şa'baniye Kolu. Menâkıb-ı Şa'bân-ı Velî ve Türbenâme*, Ankara, 1985; A. Abdülkadiroğlu, *Halvetîlik'in Şa'baniyyeKolu. Şeyh Şa'bân-ı Velî ve Külliyesi*, Ankara, 1991; M. İhsan Oğuz, *Hazret-i Şa'ban-ı Velî ve Mustafa Çerkeşî*, İst., 1993; R. Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, İst., 1984, s. 117-121; Y. N. Öztürk, *Büyük Türk Mutasavvıfı Muhammed Tevfik Bosnevî. Hayatı Mektupları. Halifeleri*, İst., 1981; ay, *Kuşadalı İbrahim Halvetî. Hayatı. Düşünceleri. Mektupla-*

rı, İst., 1982; H. J. Kissling, "Şa'ban Velî und die Şabanijje", *Dissertationes Orientales et Bal-canicae Collectae: J. Das Derunschtum*, Münih, 1986, s. 99-122.

EKREM IŞIN

Şabanîlikte Zikir Usulü ve Musikî

Şabanîlik, Halvetîliğin bir kolu olduğu için, öbür Halvetî kollarında olduğu gibi, ayin ve zikir şekli olarak devrani usule uyan bir tarikattır. Ancak, Şabanî ayininde, geleneksel Halvetî devranından başka, yalnızca Şabanîliğe mahsus "darb-ı esma" denilen bir zikir tarzı vardır. Zikir halkası veya düz saf halinde oturulmakta iken dizler üzerinde yükselip öne doğru eğilinerek kollar sanki kürek çekiormuş gibi kaldırılır, sonra tekrar oturularak harekete devam edilir. Bu sırada "Yâ Hay" ismi zikredilir. Darb-ı esma sırasında bu zikir tarzına uygun olan özel ilahiler okunur. Darb-ı esma ilahileri mutlaka sofyan usulünde bestelenir ve esere "es" (sus) ile başlanır. Bu senkoplu nağme ile darb-ı esma hareketi de düzenlenmiş olur. İlk es ile öne doğru eğilinir-ken, "Yâ Hay" zikri başlar ve hep senkoplu olarak devam eder. Usulün başındaki es, nefes alma payı olarak bırakılır, ikinci zamanda "Yâ" hecesine girilir, usulün son zamanında "Hay" hecesi söylenip oturma durumuna geçilir. Darb-ı esma zikri, Celvetî ayinindeki "mfs-ı kıyâm"a benzer ise de büsbütün farklı bir zikir tarzıdır (bak. Cel-vetîlik). Kolların kürek çeker gibi hareketi ve dizüstü yükselirken "Yâ", otururken "Hay" hecelerinin zikri, öne eğilirken nefes alma payı verilmesi ve bu hareket ile zikrin devam etmesi, hem çok coşkun hem de çok estetik bir görünüm ortaya koyar. Bu harekete uygun, hareketi düzenleyici ilahilerin de okunuyor olması ayine daha bir bütünlük kazandırır. Darb-ı esma zikri şeyh efendinin işareti ile bittiğinde, devrana kalkılarak bilinen Halvetî devranına geçilir.

Bütün tarikatlarda olduğu gibi Şabanîlikte de musikiye çok önem verilmiştir. Şabanîlik, Karabaşî kolunun bazı şubeleri vasıtası ile Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar yayılmış ise de Türk musikisi bu ülkelerde yayılmamış, Karabaşîliğin bir başka kolu olan Nasuhî kolu ile Şabanî musikisi İstanbul'da gelişmiştir.

Nasuhî Mehmed Efendi'nin dervişlerinden İbrahim Ağa, İstanbul'da ün kazanan ilk Şabanî musikişinasıdır. Üsküdar Doğan-cılar'daki Nasuhî Tekkesi'nde ömrünü geçiren İbrahim Ağa'nın (ö. 1732) "Göster cemalin şem'ini yansın oda pervaneler" mıs-raıyla başlayan uşşak ilahisi bestekârlıkta-ki kudretini göstermeye yeterlidir.

Mudurnulu Şeyh Mehmed Tuluî Efendi de (1689-1757) Nasuhî'nin dervişlerindendir. Mudurnu'da doğan Tuluî Efendi daha sonra Nasuhî Efendi'nin oğlu Şeyh Ali Alaeddin Efendi'nin halifesi olmuş ve Üsküdar İnadiye'de Mudurnulu Halvetî şeyhi Nalçacı Halil Efendi'nin kurduğu

tekkenin üçüncü şeyhi Mehmed Efendi'nin 1742' de ölümü ile bu tekkeye şeyh tayin edilmiştir. Aynı zamanda hattat da olan Şeyh Mehmed Tuluî Efendi'nin güftesi Yunus Ümmî'ye ait "Ben bende buldum çün Hakk'ı şekk ü gümân ne'mdir benim" mısraıyla

ŞAH SULTAN CAMÖ

124

"Vâris-i sırr-ı nebî mahzen-i ilm ü irfan / Kutb-ı aktâb-ı cihan Hazret-i Sultan Şaban" yazdı

hattatı belirsiz bir levha.

Türk Hat Sanatı ve Yazma Kitaplar Müzayedesi Kaloloğu, 13 Kasım 1994, Librairie de Pera

başlayan segah makamındaki durağı çok üstat bir bestekâr olduğunun göstergesidir.

Şeyh Tuluî Efendi gibi, bir tek eseri ile bestekârlık kudretini gösterebilen üstatlardan biri de Şeyh Mustafa Zekâî Efen-di'dir. Onun hüzzam makamındaki, güftesi de kendine ait, evsat usulünde tevşi-hi ("Ey nübüvvet tahtının şahı Habîb-i Kibriya") Türk musikisinin bu türdeki şaheserlerinden biridir. Şeyh Zekâî Efendi, Yenişehirli (Bursa) İbrahim Paşa'nın oğlu, Şeyh Simavlı Hasan Efendi'nin halifesidir. Şehre-mini'ndeki Ümmî Sinan Tekkesi'nin sekizinci şeyhi Gülşenî Hacı Ali Efendi'nin 1804'te ölümü ile o tekkeye şeyh tayin edilmişti. Zekâî Efendi aynı zamanda divan sahibi bir şairdi.

-19. yy'm ikinci yarısının ünlü musikişinaslarından Hafız Hacı Nafiz Bey de (1849-1898) Şabanî tarikatındandır. İstanbul Aksaray'da doğan Nafiz Bey, küçük yaşlarında hafız oldu. Çok güzel bir sesi olduğunu duyan Abdülaziz (hd 1861-1876), kendisini 13 yaşında iken önce Enderun'da, iki ay sonra mabeyinde görevlendirerek saraya aldı. 3 Nisan 1863'te Mısır seyahatine çıkan padişahın yanındaki birçok değerli musikişinasın arasında küçük Nafiz Bey de vardı. Mısır'da İstanbul ağzı ve tavrı ile ezan ve Kuran okumak üzere görevlendirilecek kadar başarılı bir genç okuyucuydu. 17 yaşında iken, kendisine onu kıs-kananlarca güvercin pisliği yedirilince sesi kısıldı. Mabeyin hizmetinden çıkarılıp Enderun'a gönderilince saraydan istifa etti. Çok genç yaşta sesi kısılmasına rağmen musikiden kopmadı. Musiki eserlerini çok çabuk öğrenir, isteyenlere de en doğru şekliyle öğretirdi, İstanbul'un birçok tekkesine devam eder, hem eser öğrenir, hem ibadet ederdi. Üsküdar'daki Nalçacı Tekkesi şeyhi Mustafa Nurî Enverî Efendi'nin rica ve ısrarı ile kısık sesine rağmen okumaya da gayret etmeye başlamıştı. Mayıs 1871'de bir cuma günü Sümbül Efendi Tek-kesi'nde bir durak okudu ve sesi açılmaya başladı. Bu hali, Şeyh Enverî Efendi'nin bir himmeti olarak kabul eden Nafiz Bey aynı yılın eylül ayında regaip kandilinde Mustafa Enverî Efendi'ye derviş oldu, öm-

rü boyunca da Üsküdar'da Nalçacı Tekkesi ile Nasuhî ve Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi'nde, İstanbul'da da Sünbül Efendi, Ramazan Efendi ve Seyyid Nizam dergâhlarında zâkirlik etti ve durak okudu. Maliye Nezareti'ndeki görevi ve zâkirliğinin yanı sıra, 1889'da II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) kızı ve Gazi Osman Paşa'nın gelini Zekiye Sultan'm saray müezzinliği görevine getirildi.

Nafiz Bey'in oğlu Ahmed Macid Berker, onun da oğlu, koro şefi, musiki adamı Er-cümend Berker'dir. Hacı Nafiz Bey, sesinin güzelliği ve okuyuşunun özel tavrı yanında pek çok eser bilmesi ile de tanınırdı. Zâkirbaşı Fehmî Efendi, kız kardeşinin eşi Şeyh Said Efendi ve ağabeyi Şeyh Mesud Efendi, Hafız Hayreddin Efendi gibi öğrenciler yetiştirmiştir (bak. Sinanîlik). Bazı ilahiler de bestelemiş olan Nafiz Bey'in mahur makamındaki "Yar yüreğim yar, gör ki neler var" ve uşşak makamındaki "Aşkınla çak olsa bu ten, ben yine illallah derim" ilahileri çok tanınmış ve yayılmıştır.

Üsküdar Doğancılar'da Safvetî Tekkesi şeyhi Abdürrahim Şükrî Efendi'nin oğlu Şeyh Mesud Efendi de (ö. 1878) repertuva-rımın genişliği ve okuyuşunun mükemmelliği ile tanınmış bir Şabanî musikişinasıydı. Nasuhî'nin torunlarından olan Mesud Efendi'nin musikideki asıl hocası Hopçuzade Şeyh Hacı Şakir Efendi'dir (bak. Kadirîlik). Hacı Nafiz Bey'den durakları öğrenmiş, ona da ilahiler öğretmiştir. Onun ölümünden sonra Safvetî Tekkesi'ne şeyh olan kardeşi Şeyh Said Efendi de (Özok) (1854-1945) son devrin tanınmış zâkirlerin-dendi. Ağabeyi Şeyh Mesud Efendi, Mutfak-zade Ahmed Efendi, Hacı Faik Bey, Zâkir Paşa, Mehmed Efendi gibi musikişinaslardan pek çok eser geçti. Ağabeyinin ölümü ile 24 yaşındayken şeyh olduğu Safvetî Tekkesi'ndeki bu görevi tekkeler ka-patılıncaya kadar sürdü. Hüdayî ve Nasuhî âsitanelerinde de zâkirbaşılık görevini yürütürdü. Said Özok'un, bazı eserler bestelediği biliniyorsa da, bugüne ulaşan ancak iki ilahisi ve bir şarkısı vardır. Dini musikinin pek çok eseri ezberindeydi. Re-pertuvarındaki eserler o günlerin şartları

içinde kimsenin öğrenme cesareti gösterememesi yüzünden bugüne ulaşamamıştır. Nalçacı Tekkesi'nin son şeyhi İhsan Efendi de (İyisan) (ö. 1946) son devirde dini musiki alanındaki bilgisi ve özellikle durak okumadaki başarısı ile tanınmış değerli bir Şabanî musikişinasıydı. 1873 başlarında babası Şeyh Mustafa Enverî Efendi'nin ölümünden birkaç ay sonra Nalçacı Tekkesi'nde doğdu. O sıralarda ağabeyi Mehmed Tayyar Efendi, şeyhti, İhsan Efendi, dayısı ünlü musikişinas Behlül Efendi (ö. 1895) ile Selamî şeyhi Muhtar Efendi, Sünbül Efendi Tekkesi zâkirbaşısı Şeyh Mehmed Sinan Efendi (ö. 1924) ve Zâkirbaşı Paşa Mehmed Efendi'den musiki öğrendi. 1910'da ağabeyi Şeyh Tayyar Efendi'nin ölümü ile Nalçacı Tekkesi şeyhi oldu ve tekkeler kapatılıncaya kadar bu görevini sürdürdü. Bazı ilahiler bestelemişse de hepsi kaybolmuştur.

Türk musikisi nazariyatı alanındaki çalışmaları ile tanınan bestekâr Abdülkadir Töre de (1873-1946) Şabanî tarikatı muhip-lerindendi. Abdülkadir Töre, 12 yaşlarındayken başladığı musiki öğreniminde Hacı Nafiz Bey ve Zâkirbaşı Fehmî Efendi'den durak ve ilahi, Hacı Kirâmî Efendi'den klasik fasılları, Halid Bey'den kanun, Tatyos Efendi'den keman, Albert Braun'dan Batı usulü keman, Kirkor Efendi'den de ney öğrendi, ilk keman metodunu yazıp 1911' de yayımladı. Darü'l-Elhân'da(-0 ve Cer-rahpaşa'daki evinde (Gülşen-i Musiki Mek-tebi[->]) musiki dersleri verdi. Nazariyat üzerinde de ciddi biçimde çalıştı. Öğrencisi Ekrem Karadeniz, onun fikirleri ile Arel Ezgi nazariyatından ayrı bir nazariyat ortaya koymuştur. Abdülkadir Töre'nin nota koleksiyonu Yusuf Ömürlü tarafından yayıma hazırlanmış ve Kubbealtı Akademisi Vakfı'nca 1984'te yayımlanmıştır. Aynı zamanda, Nakşibendî-Halidî dervişi olan Abdülkadir Töre'e bestekârlık ile de uğraşmıştır; 40'tan'-fâfla ilahisi ve 100'e yakın şarkısı vardır. / %^

Şabanî musikişinaslar içinde son tanınmış olanı Zeki Arif Ataergin'dir (1891/1896-1964). Zeki Arif Bey, Üsküdar'daki Nasuhî âsitanesinin son şeyhi ve Nasuhî hazretlerinin beşinci kuşak torunu Şeyh Mehmed Kerameddin Efendi'nin dervişi ve halifesidir. ilk musiki derslerini babası, ünlü bestekâr ve kanun icracısı Kanunî Hacı Arif Bey'den (ö. 1911) aldı. Daha sonra Zekâ-îzade Hafız Ahmed Irsoy, Hacı Kirâmî Efendi, Muallim İsmali Hakkı Bey ve Abdülkadir Töre gibi hocalardan yararlandı. Çeşitli makamlardan 150'yi aşkın eser besteledi. Aynı zamanda ressam ve hattat olan Zeki Arif Bey kanun çalar ve özellikle çok güzel okurdu. Onun geleneksel okuyuş tavrım bugün öğrencilerinden değerli sanatçı ve bestekâr Alâeddin Yavaşça yaşatmaktadır.

ÖMER TUĞRUL INANÇER

ŞAH SULTAN CAMİ

Fatih İlçesi'nde, Davutpaşa'da, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi sınırları içinde kalan dört camiden biridir. Bâniyesi I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) kızı ve Vezir Lütfü Pa-

Şah Sultan Camii

Ertem Uca, 1994/TETTVArşivi

şah'ın eşi Şah Sultan'dır. 935/1528'de yaptırılmıştır. Şah Sultan Eyüp'te yaptırdığı caminin yakınında, kendine ait türbede gömülüdür.

Cami 1953'te harap bir halde iken onarılmıştır. Bu onarımda kubbeli olan üst örtüsü çatı olarak değiştirilmiştir. 1981-1982 arasında da 1953'teki onarıma sadık kalınarak büyük bir onarım geçirmiştir. Bu onarımda sadece temeli kalmış olan son cemaat yeri yeniden yapılmıştır. Cami 1981'deki istimlakle hastane bahçesi içinde kalmıştır.

Son cemaat yeri önüne camekânlı dikdörtgen bir hol kısmı eklenmiştir. Metal doğramalı olan bu dikdörtgenin kısa kenarlarında birer kapı bulunur. Son cemaat yeri giriş kapısının iki yanında üçer pencere mevcuttur. Dikdörtgen olan son cemaat yeri mekânının giriş kapısından ha-rime girişe kadar olan alan iki yandan alçak kotta bırakılarak vurgulanmıştır. Son cemaat yerinin sağ ve sol duvarlarında da ikişer yuvarlak kemerli pencere vardır.

Mihrap ekseninde olan harim kapısının iki yanında birer dikdörtgen pencere ve son cemaat yeri mihrabı vardır. Buradaki mihraplar yarım yuvarlak niş şeklindedir-•ler. Karime giriş kapısı, iki kanatlı ve ahşaptır. Bu girişin solundan on üç basamakla tamamen ahşap olan kadınlar mahfiline çıkılır. Mahfilin son cemaat yerine bakan duvarında iki tane yuvarlak kemerli pencere vardır.

Harim dikdörtgen planlıdır. Her cephede dörder pencere vardır. Bu dört pencere iki sıra halindedir. Üsttekiler yuvarlak kemerli, alttakiler ise yuvarlak kemerler içine alınmış dikdörtgendir. Mihrap duvarı aynı şekilde düzenlenmiştir. Alçı mihrap beş sıra iri mukarnasla sonlanan yarı yuvarlak bir niş halindedir. Minber ve vaaz kürsüsü ahşaptır.

Minarenin girişi harim içindendir. Kürsü kısmı kesme taş olan minarenin diğer bölümleri sıvanmıştır. Harim duvarları kalın derzle bağlanmış kesme taştandır. Dışta küfeki taşından yapılmış pencere söve-leri kısmen kalabilmiştir.

Doğu tarafında naziresi vardır. Burada Melamî şeyhlerinden Hüseyin Lamekâ-nî'nin kabri bulunur.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 132; *Fatih Camileri*, 207; Öz, *istanbul Camileri*, I, 136.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

ŞAH SULTAN CAMÜ VE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Merkez Mahallesi'nde, Bahariye kıyısında, Silahtarağa Caddesi üzerinde, cadde ile Haliç kıyısı arasında yer almaktadır.

İstanbul'da, Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı en eski tesislerden olan bu camii tekke I. Selim'in (Yavuz) kızlarından Şah Sultan tarafından 16. yy'm ikinci çeyreğinde (1533'ten veya 1537'den az sonra) inşa ettirilmiştir. Şah Sultan'm bu tekkeyi, ileri gelen Sünbülî şeyhlerinden, "Merkez Efendi" lakaplı Musliheddin Musa Efendi (ö. 1552) için yaptırdığı, ancak Merkez Efendi'nin posta oturmayarak tekkenin meşihatına halifelerinden Gömleksiz Şeyh Mehmed Efendi'yi (ö. 1544) getirdiği bilinmektedir.

Tekke, Haliç kıyısında yer alan ve sonraları "Hançerli Sultan Sarayı" olarak şöhret yapan Şah Sultan Sarayı'nın bahçesinde, Şah Sultan tarafından bu amaçla vakfedilen arazi üzerinde kurulmuştur. Başlangıçta derviş hücreleri ile harem dairesinin Haliç tarafında yer aldığı tespit

edilmektedir. Şah Sultan ayrıca avlu kapısı üzerinde ahşap bir mektep, arsanın yol tarafına da kendisi ve aile fertleri için bir türbe inşa ettirmiş, zamanla bu türbenin çevresinde ufak bir nazire oluşmuştur. Aynı şahıs 963/1555-56'da bu yapılar topluluğuna, aynı zamanda tevhidhane olarak kullanılmak üzere bir cami ekletmiştir. Söz konusu yapının mimarı Sinan'dır.

Şah Sultan Tekkesi III. Mustafa döneminde (1757-1774), büyük bir ihtimalle 1766 depreminden sonra (1766-1774 arasında) tamir ettirilmiş, bu arada camiye hünkâr mahfili eklenmiş, ayrıca bağımsız bir tevhidhane yaptırılmıştır. Daha sonra 1227/1812'de tekkenin 17. postnişini Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1813) kendisi için cami-tevhidhanenin güneydoğu köşesine bitişik bir türbe inşa ettirmiştir. Zamanla harap olan tekkenin II. Mahmud tarafından 1251/1835'te tamir ettirildiği bilinmekte, bu arada Şah Sultan Türbesi'nin ampir üslubuna uygun olarak yenilendiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde kullanılmadığı için hızla harap olan tekke 1953'te Anıtlar Derneği eliyle, III. Mustafa ve II. Mahmud onarımları sonucunda aldığı biçime sadık kalınması-

Şah Sultan Camii ve Tekkesi

Ertem Uca, 1994/ TETTV Arşivi

125 ŞAH SULTAN CAMİİ VE TEKKESİ

zın, âdeta yeniden inşa edilircesine onarılmıştır. Günümüzde cami-tevhidhane cami olarak kullanılmakta, Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi Türbesi ziyarete açık tutulmakta, harap selamlık binası ise yakın zamanda ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Sonuna kadar Sünbülîliğe(->) bağlı kalan Şah Sultan Tekkesi'nin ayin günü, kuruluşundan 1835'e kadar geçen süre zarfında çarşamba iken, bu tarihte posta geçen Şeyh el-Hac İbrahim Necati Efendi (ö. 1865) tarafından salıya tahvil edilmiş, tekke bu tarihten sonra bu şeyhin adı ile de anılmaya başlamıştır. Tekkenin postuna oturan şeyhler şu kimselerdir: 1) Gömleksiz Şeyh Mehmed Efendi, 2) "Alemdar-ı Eba Eyyub el-Ensârî" olduğu Zâkir Şükrî Efendi tarafından belirtilen Şeyh Seyyid Abdülhalik Efendi, 3) Abdülhalik Efendi'nin oğlu Şeyh Bostan Efendi (ö. 1630), 4) Sünbül Efendi Tekkesi(->) postnişinlerinden Şeyh Adlî Hasan Efendi'nin (ö. 1617) halifesi Miftahîzade Şeyh Ahmed Adimî Efendi (ö.1661), 5) Miftahîzade'nin torunu Şeyh İsmail Efendi (ö. 1685), 6) İsmail Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Nizamî Efendi (ö. 1722), 7) Belgradlı Cankurtaran Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1733), 8) M. Nizamî Efendi'nin oğlu Şeyh Abdürrahim Efendi (ö. 1746), 9) Abdullah Efendi'nin oğlu Şeyh Mahmud Efendi

(ö. 1749), 10) Abdullah Efendi'nin diğer oğlu Şeyh Abdülkadir Efendi (ö. 1750), 11) Dede Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1754), 12) Mehmed Efendi'nin kardeşi Şeyh Halim Efendi (ö. 1755), 13) Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1761), 14) Mehmed Efendi'nin diğer oğlu Şeyh Yahya Efendi (ö. 1761), 15) Mehmed Efendi'nin bir başka oğlu olan Şeyh Abdürrahim Efendi (ö. 1767), 16) Sümbül Efendi Tekkesi zâkirbaşı Buhurîzade Şeyh Abdülkerim Kemte-rî Efendi (ö. 1778), 17) Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1813), 18) Merkezza-de'nin halifesi olan ve 1251/1835'te şeyhliğine son verilen Yekçeşm Şeyh Ubeyd Dede Efendi (ö. 1837), 19) Şeyh el-Hac İbrahim Necatî Efendi (ö. 1865), 20) İ. Ne-catî Efendi'nin oğlu Şeyh Ebü'l-Feyz Efendi (ö. 1917), 21) *Sefîne'âe.* adı verilen, Ebü'l-Feyz Efendi'nin oğlu olması muhtemel son postnişin Şeyh Burhan Efendi.

ŞAH SULTAN CAMÖ

126

127 ŞAH-I HUBAN HATUN TÜRBESİ

Şah Sultan Külliyesi, solda türbe, sağda sebil ve sıbyan mektebi. *Ertan Uca, 1994/TETTVArfivi*

SİS

Dikdörtgen bir alanı (16,50x13,70 m) kaplayan cami-tevhidhanenin duvarları bir sıra kesme küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile almalı düzende örülmüş, yapı kiremit kaplı bir kırma çatı ile örtülmüştür. Sıradan bir mescidin özelliklerini yansıtan cami-tevhidhane, kareye yakın dikdörtgen planlı (11,10x10,10 m) harim ile bunun önündeki son cemaat yerinden meydana gelir.

Son cemaat yeri, ilk yapıldığında muhtemelen ahşap sütunlar üzerine yatay kirişler aracılığı ile oturan ahşap bir çatıdan oluşmaktaydı. Bu düzenin 1835'teki tamiratta değiştirilerek son cemaat yerinin ahşap iskeletli, tuğla dolgu ve bağdadi sıvalı duvarlar ile kapatıldığı, ayrıca harim kapısının yanlarına aynı türde duvarlar inşa edilerek burasının içeriden üç bölüme ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1953'teki son tamirde ise bu duvarların tamamı ortadan kaldırılarak, yerlerine yapının kuzey sınırı boyunca sıralanan altı adet kare kesitli ahşap sütun konmuştur. Ahşap yastıklar ve kirişler aracılığı ile bu sütunlara oturan geniş saçaklı bir çatı son cemaat yerini örtmektedir.

Harimin yegâne girişi kuzey duvarının ortasında yer almaktadır. Bugünkü halinde kapıyı küfekiden mamul söveler ve basık bir kemer çerçevelemektedir. Kemerin üstünde, 1953 tamiratında konmuş olan ve yapı ilk inşa edildiğinde burada yer aldığı bilinen kitabenin metni bulunmaktadır. Oldukça kötü bir sülüsle kabartma olarak bu levha

üzerine yazılmış olan manzum kitabe Şeyhülislam Ebusuud Efendi'ye (ö. 1575) aittir. 1953'teki restorasyondan önce ise bu kapının bambaşka bir görünümüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kapının

Şah Sultan Camii-

Tevhidhanesi, Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi Türbesi ve hünkâr kasrı, 1948.

Encümen Arşivi

söveleri beyaz mermerdendi ve aynı malzemeden dilimli bir barok kemer kapıyı taçlandırmaktaydı. Yekpare bir mermerden oyulmuş olan bu kemerin kilit taşı noktasında, kıvrık dallarla çevrili ufak bir beyzi madalyon görülmektedir. Köşeleri "S" ve "C" kıvrımları ile sonuçlanan alçak kabartma bir bant kemerin köşe dolgularında yer almaktadır. Kapının, Osmanlı baroğunun bütün özelliklerini sergileyen bu düzenine III. Mustafa dönemindeki tamiratta kavuştuğu kesindir. Ancak kemerin üzerinde yer alan kitabe 1251/1835 tarihli olup II. Mahmud'un tamirine aittir. 1953 restorasyonu sırasında yerinden sökülen ve halen nerede bulunduğu tespit edilemeyen bu kitabe ta'lik hatla kabartma olarak yazılmıştır.

Harimin kuzey duvarında, kapının yanlarında ikişer adet dikdörtgen pencere ile son cemaat yerine bakan birer mihrap yer almaktadır. Pencereleer küfekiden söveler ile çerçevelenmiş, ayrıca tuğladan basık tahfif kemerleri ve lokmalı demir parmaklıklar ile takviye edilmiştir. Harimin içinde, kuzey duvarı boyunca, zemini bir seki ile yükseltilmiş ve ahşap korkuluklar ile esas ibadet alanından ayrılmış olan bir mahfil uzanmaktadır. Giriş hizasında kesintiye uğrayan bu mahfilin üstünde, aynı derinlikte bir kadınlar mahfili yer alır. Batı ve doğu duvarlarında, altta ve üstte üçer tane olmak üzere, toplam on iki adet pencere bulunmaktadır. Alttakiler kuzey duvarındakiyle aynı karakterdedir. Üst sıradaki pencereler ise tuğladan sivri kemerlerle ayrıca çift cidarlı revzenlerle donatılmıştır. Son tamirden önce bu tepe pencerelerinin asli görünümünün bozulmuş

olduğu, bazılarının tuğla ile örülerek iptal edildiği, çoğunun ise kemerleri kesilerek ahşap doğramalı dikdörtgen pencereler haline getirildiği anlaşılmaktadır. Harimin kuzeydoğu köşesine III. Mustafa dönemindeki tamirde eklenen, 1835'teki tamirde ise yenilendiği anlaşılan ve 1953 restorasyonunda iptal edilen hünkâr mahfilinin doğu yönünde yapı kitlesinden dışarıya taşan dikdörtgen planlı büyükçe bir çıkması vardır. Kısmen harimin doğu duvarına, kısmen de ahşap sütunlara oturan bu çıkmanın cephelerinde dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanmaktadır.

Harimin güney duvarının ortasında mihrap yer alır. Son tamirden önce, 1835' te aldığı şekliyle mihrap, yarım daire planlı bir hücreye sahip bulunuyordu. Bunun yanlarında pilastr başlıklı duvar payeleri, üstte de yine pilastr silmelerle sınırlandırılmış düz atkılı bir alınlık

kuşatmaktaydı. Alınlığın ortasında istifli sülüsle yazılmış olarak, meşhur mihrap ayeti görülmektedir. 1953 tamirinde bu mihrap bütünüyle yıkılarak yerine yapının ilk inşa edildiği dönemin klasik üslubuna uygun bir mihrap inşa edilmiştir. Aynı duvarda, biri mihrabın sağında, ikisi de solunda olmak üzere, üç adet dikdörtgen pencere, ayrıca bunların üzerinde üç tane de tepe penceresi bulunmaktadır. Dikdörtgen pencerelerden en solda yer alanı, 1812'de yapının güneydoğu köşesine bitleştirilen Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi'nin türbesine açılmaktadır.

Yapının minaresi harimin kuzeybatı köşesinde yer almakta her iki yönde de kitleden dışarıya taşmaktadır. Kapısı, doğu yönünde olan son cemaat yerine açılır. Kare kesitli kürsü kısmı ile pabuç bölümü almaşık örgülü olup ilk yapıdan kalma oldukları kesindir. Bundan yukarısının ise III. Mustafa tamiratında yenilendiği anlaşılmaktadır. Harim tavanı son tamirden evvel, ince uzun dikdörtgenlerin yer aldığı

Şah Sultan Tekkesi'nin cami-tevhidhane binası ile Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi Türbesi'nin planı. *M. Baha Taranan, 1982*

basit bir taksimata sahipti. Söz konusu tamiratta bunun yerine ince çıtalarla kareli bir taksimat yapılmıştır. Son cemaat yerinin tavanları da 1953'ten önce şu şekilde idi: Ortada girişin önüne tekabül eden bölmenin tavanında, içinde merkezden çıkan ışınların yer aldığı beyzi bir göbek bulunmaktaydı. "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen bu süsleme şeması, adı geçen sultanın döneminde, 1835'teki tamirata ait olmalıdır.

Dışarıdan boyutları 6,2x5,6 m olan Merkezzade Şeyh Ahmed Efendi Türbesi'nin duvarları cami-tevhidhanenin duvarları ile aynı örgüye sahiptir. Türbeyi yaklaşık 4 m çapında tuğladan örülmüş bir kubbe örtmektedir. Türbenin girişi doğu duvarında yer almaktadır. Beyaz mermerden sö-veleie ve aynı malzemeden yekpare bir kemerle çerçevelenmiş olan kapının üst kesiminde türbenin ta'lik hatlı, manzum inşa kitabesi bulunmaktadır.

Tekkelerin kapatılmasını takip eden yıllar zarfında harap olmuş olan Şah Sultan Türbesi'nin yüzyılımızın ortalarına ancak bazı duvar bakiyeleri ulaşabilmişti. Bunlar 1953'teki restorasyonda sebepsiz yere yıktırılarak yapının bütün izleri yok edilmiştir. Kare ya da dikdörtgen planlı bir bina olduğu, duvarlarının moloz taş örgüsü ile teşkil edildiği ve ahşap bir çatı ile örtülü bulunduğu anlaşılmaktadır. Caddeye bakan kuzey cephesinin ortasında kesme küfeki taşından pilastr başlıklı, gömme sütunlara oturan, kilit taşı çıkık sepet kulplu bir kemer kapıyı taçlandır-makta, bunun yanlarında aynı tarzda kemerlere sahip birer pencere görülmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 256-260; Ay-vansarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 243; Kut, *Der-gehname*, 235, no. 85; Çetin, *Tekkeler*, 587-588; Aynur, *Saliha*

Sultan, 37, no. 168; *Âsitâne*, 11; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 6-7, no. 13; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; *İhsaiyat II*, 21; Vassaf, *Sefîne*, V, 273; Zâkir, *Mecmuâ-i Te-kâyâ*, 16-17; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 137; Sözen, *Mimar Sinan*, 374; Behceti ismail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar*, (yay. B. N. Şehsuvaroğlu), ist., 1976, s. 67-68; E. Esin, "Merkez Efendi (H. 870/1465 Sırala-rı-959/1551) ile Şah Sultan Hakkında Bir Haşiye", *TM*, XIX (1980), 65-92; Kuran, *Mimar Sinan*, 34, 255, 264, 302; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 85-89, 263-265; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları'*, İst., 1994, s. 37.

M. BAHA TANMAN

ŞAH SULTAN KÜLLİYESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar Caddesi üzerinde, Zal Mahmud Paşa Camii'nin yanındadır. III. Selim'in (hd 1789-1807) kız kardeşi Şah Sultan'm 1215/1800'de yaptırdığı, kendi adıyla anılan yapılar topluluğu türbe, sebil, sıbyan mektebi, çeşme ve ha-zireden oluşmuş küçük bir külliye halinde olup mimarı İbrahim Kami Ağa'dır.

Külliye'nin caddeye açılan büyük avlu kapısının iki yanında pirinç şebekeli birer avlu penceresi bulunmaktadır. Kapının sağ tarafında fevkani sıbyan mektebi ve sebil, sol tarafında türbe yer almaktadır. Bu yapılardan türbenin dekorasyonunda barok ve ampir üslubunun etkisi görülürken, sıbyan mektebi ampir, sebil rokoko tarzındadır.

Türbe: İçten daire planlı olan türbe, dıştan kare ile dairenin kesişmesinden oluşmuş bir görünüş arz eder. Türbenin girişinde üç bölümlü revak yer alır. Türbenin ana mekânında kare etkisi veren kısımlar, dış köşelerdeki dört ağır paye ve bunların üzerindeki küçük ağırlık kuleleridir. Dışarıya doğru şişkin, eğrisel duvarlar ise türbenin dairesel planlı cephelerini oluştururlar.

Türbenin üstü kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağındaki büyük, profilli askı kemerlerinin taşıyıcı özelliği yoktur. Dekoratif bir amaçla yapılmışlardır. Giriş reva-ğı ortada kubbe, yanda aynalı tonozlarla örtülüdür. Kubbe ve tonozların iç kısımları kalem işleri ile süslüdür.

Türbenin içi ve dışı çeşitli mimari ve süsleme elemanları ile hareketlendirilmiş-tir. Yapının zengin silmelerle çerçevelenen kemerleri ve pencereleri geleneksel formlardan farklıdır. Basık kırık kemerleri, alttan ve üstten kemerli, ovale yaklaşan üst pencereleri ile türbe, barok ve ampir üslubu özellikleri içeren ilginç bir örnektir.

Sıbyan Mektebi: İki katlı, fevkani bir yapıdır. Zemin katta, türbedar ve görevli odalarıyla, bu odaların önünde, üst kat çıkıntısını taşıyan altı mermer sütunun oluşturduğu bir revak yer alır. Üst katta ise mektep kısmı bulunmaktadır. Mektep avlu tarafına doğru büyütülerek, alt kattaki revağın üzerine bindirilmiş, açık ve kapalı iki kısımdan meydana

gelmiştir. Yan taraftan taş bir merdivenle üst kata çıkılır. Mektebin cadde, avlu ve Zal Mahmud Paşa Haziresi'ne bakan cephelerinde mermer söveli dörder pencere vardır.

Enli yastıklara binen yarım daire şeklindeki yalın revak kemerleri, kemerlerin duvara göre bir diş kalınlığı kadar geride kalması ve düz duvarlar ile derin korniş arasındaki karşıtlıklarıyla yapı, bariz ampir özellikler gösterir.

Sebil: Sıbyan mektebinin altındadır. Mermer olan sebilin üç adet şebekeli penceresi bulunmaktadır. Sebilin en karakteristik özelliği pencerelerin asimetrik kemerleridir. Kemerlerin ortasını süsleyen kabuk motifi de asimetriktir. İnce çubuk profiller, yivli pilastrlar, akant biçimli konsollar vb dekoratif elemanlar sebili süslemektedir. Sebil, rokoko sebiller dizisinin son örneği sayılabilir.

Çeşme: Külliye'nin avlusunda, giriş kapısının tam karşısında yer alır. Abidevi boyutlarda, mermer bir çeşmedir. Kitabesi ve haznesi olmayan çeşmenin üzerinde III. Selim'in tuğrası bulunmaktadır.

Bibi. Sözen, *Mimar Sinan*, 289; Kuban, *Barok*, 37; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, ist., 1975, s. 89; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 265-268; Demiriz, *Türebeler*, 77-79.

HALE TOKAY

ŞAH-I HUBAN HATUN TÜRBEŞİ VE SİBYAN MEKTEBİ

Fatih İlçesi'nde, Vatan Caddesi yakınında, Oğuzhan Caddesi ile Gureba Cadde-si'nin kesiştiği köşededir.

Dikdörtgen bir avlunun içinde yer alan mektep ve türbe Mimar Sinan'm(->) eseridir. Bâniyesi Şah-ı Huban Hatun, III. Mu-rad'ın (hd 1574-1595) eşlerindendir. Yapının inşa tarihi kesin bilinmemekle birlikte mimari üslubundan dolayı 1575-1580 arasına tarihlenmektedir.

Kesme taştan inşa edilen, dikdörtgen planlı, tek katlı mektep binası iki odadan oluşmaktadır. Odaların üzerleri kubbeyle örtülüdür. Avluya bakan güney cephesi hariç, yapıyı dışarıdan çevreleyen pencereler simetrik olarak yerleştirilmiştir. Alt kısımda yer alan pencereler klasik normda sivri boşaltma kemerleriyle açılmış, aynalık kısımları düz, dikdörtgen çerçeveli olarak, üst kısımdakiler ise ortada sivri kemerli birer pencere ve yanlarında yer alan yuvarlak iki küçük pencere şeklinde düzenlenmiştir. Mektebin giriş kısmında iki ah-

ŞAHKULU

128

129 ŞAHKULU SULTAN TEKKESİ

Şah-ı Huban Hatun Türbesi

şap direğe oturan, düz ahşap çatılı, avluya açılan bir revak bulunmaktadır. Batıda yer alan dersane bölümü büyük bir kemerle sofaya açılmaktadır. Doğudaki oda ise servis odasıdır. Yapı günümüzde dispanser olarak kullanılmaktadır.

Mektebin güneybatısında yer alan türbe sekizgen planlı ve kubbeyle örtülüdür. Türbenin cephesini iki katlı pencereler çevrelemektedir. Dikdörtgen çerçeveler içine yerleştirilen pencereler klasik normlara uygun olarak düzenlenmiştir.

Bibi. Aksoy, *Stbyan Mektepleri*, 108; Kuran, *Mimar Sinan*, 332; *Fatih Camileri*, 361.

EMİNE NAZA

ŞAHKULU

(? - Bağdat -1556, istanbul) Nakkaş.

Safevi sarayında ünlü nakkaş Aka Mi-rek'in yanında yetişmiştir. I. Selim'in (Yavuz) 1514'te Tebriz'i alması üzerine Amasya'ya sürgün gelmiştir. Amasya'daki şehzadelik sarayında bir süre kalmış, daha sonra İstanbul'a gönderilmiştir. I. Süleyman (Kanuni) tahta geçtiğinde (1520) sarayın nakkaşbaşı olmuştur. Padişahın özel atölye vermiş olduğu ve çalışırken gidip seyrettiği seçkin bir sanatçıydı. Sarayın ehl-i hiref(-0 teşkilatına da kayıtlı olan Şahku-lu, 1523, 1526 ve 1545 tarihli ehl-i hiref maaş defterlerinde "Cemaat-ı Nakkaşan" içinde "serbölük" olarak ilk sırada gösterilir.

Mustafa Âli, Kanuni'nin onu 100 akçe maaş ile eski ve yeni üstatların başına getirdiğini ve çeşitli ihsanlarla onurlandığını bildirir. Bayramlarda sultana armağan getiren sanatçıların kaydedildiği tarihsiz defterlerde, sanatçının Kanuni'ye bir peri resmi, mukavva hokka, büyük bir nakışlı tabak ve altı küçük üsküre gibi hediyeler sunduğu kayıtlıdır.

Şahkulu, saray nakkaşhanesinde Kara

Memi ile Halep'te çalışmış olan Tebrizli Ali Çan'ın hocası olmuştur. Penahî mahlasıy-la şiirler de yazmıştır. Âşık Çelebi'nin ressam tarafım daha güçlü bulduğu Şahkulu, Mustafa Âli tarafından beğenilmiş bir yaratının sahibi olarak tanıtılır. Bu yeni buluş, 18. yy yazarı Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi tarafından "saz yazmak" deyiimiyle açıklanan bir resim üslubudur. Geleneksel kitap resmi olan minyatürden ayrılan bu resim tarzına, diğer bir 18. yy yazarı olan Ayvansarayî tarafından "saz kolu" adı da verilmiştir.

Albümlerde toplanmış tek yaprak mürekkep resimleri halinde üretilen bu resim grubundaki çalışmalarda, daha çok ormanla ilgili mitlerde yer alan efsanevi hayvanlar, periler, sivri uçlu yapraklar ve ha-tayi adı altında toplanan Uzakdoğu kökenli stilize çiçeklerle yaratılmış

kompozisyonlar işlenmiştir. Bu üslup, daha sonra Osmanlı sanatının kitap sanatları dışındaki çini, kalem işi, dokuma, kuyumculuk, ahşap işçiliği vb diğer dallarının bezemeciliğin-de de etkin olmuştur. Özellikle bir 17. yy yapısı olan Topkapı Sarayı Sünnet Odası cephesinde yeniden değerlendirilerek kullanılan, 16. yy'ın ilk çeyreği içerisinde İstanbul'da tek parça halinde üretilmiş olan firuzeli mavi-beyaz çini panoların bezemesi, Şahkulu'nun yarattığı saz üslubunun en görkemli örnekleridir. 18. yy'da eserler vermiş olan müzehhib Ali Uskudarî de Şahkulu'nun yaratmış olduğu saz üslubunu yeniden canlandırmış ve lake tekniğiyle hazırlamış olduğu yazı altlığı, kubur ve cilt kaplarının bezenmesinde, kişisel yorumuyla uygulamıştır.

Bibi. Mustafa Ali, *Menakıb-ı Hünerveran*, ist., 1926, s. 65; Âşık Çelebi, *Meşairü's-Şuara*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, H. 1269, yaprak 62b-63a; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevarih*; Müstakimzade, *Tuh f e*, s. 271; Habib Efendi, *Hat ve Hattatan*, ist., 1306, s. 268; R. M. Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları I, Vesikalar*, Ankara, 1953, s. 3-5, 74, 75, 76; ay, "Türk Sanatı Tarihi Vesikaları", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, 1963, s. 771; B. Mahir, "Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık*, I (1986), s. 113-130; ay, "Osmanlı Sanatında Saz Üslubundan Anlaşılan", *ae*, II (1987), s. 123-133.

BANU MAHİR

Şahkulu Sultan

Tekkesi'nde

ana

binanın

güneyden

görünüşü.

M. Baha Tanman,

1985

ŞAHKULU SULTAN TEKKESİ

Kadıköy İlçesi'nde, Merdivenköy Mahalle-si'nde yer alan ve İstanbul'un çevresindeki en eski Türk tesislerinden olan Şahkulu Sultan Tekkesi, bazı kaynaklara göre, 1329'da Osmanlıların galibiyeti ile sonuçlanan Pelekanon meydan savaşını müteakip Orhan Gazi tarafından bir Ahî zaviyesi olarak kurulmuştur. Bu meyanda, söz konusu savaştan sonra Orhan Gazi İzmit Körfezi'nin kuzey kıyısını, Üsküdar'a kadar fethettiğinde, Bizans İmparatoru III. Andronikos'un, Şahkulu Sultan Tekkesi'nin yerinde bulunan av köşkünde sulh müzakerelerinin yapıldığı, bu görüşmeler sırasında, Orhan Gazi'nin, sulh şartları arasında, av köşkünün Ahîlere verilmesini istediği ve bu şartı

Bizanslılara kabul ettirdiği, Orhan Gazi'nin dedesi olan Şeyh Edebâli'nin yeğeni Ahî Ahmed'in zaviyenin ilk şeyhi olduğu ileri sürülmektedir. Gerek söz konusu zaviyenin, gerekse de "Abda-lân-ı Rum" ve "Gaziyân-ı Rum" zümrelerine mensup olan, ancak menkıbelerine ve hatıralarına daha sonra Bektaşîlerin sahip çıktığı birtakım savaşçı-kolonizatör dervişlerin (Sancakdar Baba, Mansur Baba, Semerci Baba, Mâh Baba, Gözcü Baba, Yörük Baba, Gül Baba, Eren Baba, Garipçe Baba, Buhur Baba, Kartal Baba, Balcı Baba) aynı yıllarda Kartal-Üsküdar ekseninde tesis etmiş oldukları zaviyelerin, daha ziyade Bizans'ı gözetlemekle yükümlü, ileri karakol niteliğinde kuruluşlar oldukları söylenebilir.

Ankara bozgunundan (1402) sonra, Gebze'nin batısındaki Osmanlı topraklarının Emir Süleyman Çelebi tarafından II. Manuel Palaeologos'a terk edilmesi sonucunda, civarında bulunan diğer zaviyelerle birlikte, burası da ortadan kaldırılmış, Bektaşî geleneğine göre bu sırada, tekkenin banisi ve ilk şeyhi olarak kabul edilen Şahkulu Sultan ile çevredeki zaviyelerin, "40 erenler" olarak anılan şeyhleri şehit edilmişlerdir. Bu olaydan kısa süre sonra I. Mehmed (Çelebi) bu bölgeyi yeniden Osmanlı topraklarına katarak Şahkulu Sultan Tekkesi'ni ihya etmiştir. Tekkeye adını vermiş olan, "Şahkulu 'Sultan' veya "Şahkulu Baba" olarak anılan şeyhin hayatı ve kimliği hakkında bilinenler Bekta-

şî mitolojisindeki birçok başka sima gibi, hemen bütünüyle menkıbelerin müphem verilerinden ibarettir. Bazı araştırmacılar, Bektaşî geleneğinde Horasan kökenli bir veli olarak kabul edilen Şahkulu Sultan'ın, aslında II. Bayezid döneminde vuku bulan Şah İsmail yanlısı ayaklanmanın başı olup Osmanlı tarihçilerinin "Şeytan Kulu" olarak adlandırdıkları Kızılbaş şeyhi olduğunu iddia etmektedir.

Şahkulu Sultan Tekkesi muhtemelen 15. yy'ın sonlarında veya 16. yy'ın ilk çeyreğinde eski ağırlıklarım yitiren Ahilerden yeni teşkilatlanan, kendilerine bağlanan Yeniçeri Ocağı'nın da etkisiyle gitgide güçlenen Bektaşîlere intikal etmiştir. Bundan sonra Şahkulu Sultan Tekkesi Bektaşîliğin İstanbul'daki âsitanesi, ayrıca bu tarikatın Osmanlı topraklarındaki bütün tekkeleri içinde en önemlilerinden birisi olarak varlığını sürdürmüştür. Bazı kaynaklarda, Ba-bagân (mücerred) koluna bağlı Bektaşî tekkeleri arasında Şahkulu Sultan Tekkesi'nin Kırşehir'deki pir evinden ve Dimeto-ka'daki Seyyid Ali Sultan Tekkesi'nden sonra üçüncü sırayı işgal ettiği bildirilmekte, diğer bazı metinlerde ise bu tekkeye "âsitane-i saniye" ve "ikinci pir evi" denildiği görülmektedir.

Osmanlı başkentini Anadolu'ya bağlayan yolun üzerinde bulunan Şahkulu Sultan Tekkesi'nin devlet-ordu-Bektaşîlik ilişkilerinde ve teşrifatta özel bir yeri vardı. Bu meyanda pir evinden İstanbul'a gelen dedebabalar İstanbul'daki Bektaşî ricali ve Yeniçeri Ocağı'nın ileri gelenleri

tarafından, gösterişli bir merasimle Şahkulu Sultan Tekkesi'nde karşılanır, burada bir müddet dinlendikten sonra İstanbul'a nakledilirler, Kırşehir'e dönüşlerinde de yine bu tekleden uğurlanırlardı. 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşî tarikatının da lağvedilmesi üzerine Şahkulu Sultan Tekkesi Bektaşîlerden Nakşibendîlere devredilmiş, o tarihteki postnişini Âhir Mehmed Baba dört dervişi ile beraber Tire'ye sürülmüştü. Bu hengâmede tekkenin yık-tırılmasa bile en azından tahribe uğradığı tahmin edilebilir.

Bilindiği gibi 1826'dan tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar Bektaşîlik resmen mülga sayılmış, Tanzimat'tan ve özellikle bu tarikata yakınlığı olduğu bilinen Abdüla-ziz'in tahta çıkmasından (1861) sonra Bektaşîlere devletçe müsamaha gösterilmeye başlanmış ve "Nakşibendî" adı altında kendi geleneklerini sürdürmelerine göz yumulmuştur. Bu arada Şahkulu Sultan Tekkesi'nin de bir durgunluk devresinden sonra geçen yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş canlandığı ve Bektaşîler nez-dindeki eski önemini kazandığı gözlenmektedir. Tekkenin günümüze intikal etmiş olan yapıları bu ikinci kuruluş devrine aittir. Özellikle bu dönemin postnişin-lerinden Mehmed Ali Hilmî Dedebaba' nın(-0 (ö. 1907) meşihatı (1863-1907) boyunca Şahkulu Sultan Tekkesi yoğun bir imar faaliyetine sahne olmuştur.

Cümle kapısında bulunan 1291/1874-75 tarihli kitabe tekkeyi oluşturan bütün binalar için geçerli bir ihya kitabesi olmadığı

Şahkulu Sultan
Tekkesi'nde
meydan evinin
örtüsü.

M. Baha Tanman, 1985

gibi, tekkenin çekirdeğini teşkil eden meydan evi ile buna bağlı büyük aşevi-"kiler evi" çamaşırhane-hamam kanadının mimari özellikleri, ayrıca tekkenin tarihçesine ilişkin bilgiler bu bölümlerin 19. yy'ın ortalarında inşa edildiğini göstermektedir. M. Ali Hilmi Dedebaba'nın 1286/1869-70'te ikinci kere pir evini ziyaretinden dönüşünde tekkeyi tamir ettirdiğini ve genişlettiğini matbu divanındaki biyografisinden öğreniyoruz. İkametgâh bölümü meydan evinin kuzeyine bu tarihten sonra, cümle kapısındaki kitabenin işaret ettiği 1291/ 1874-75'te eklenmiş olsa gerektir. Aynı şekilde cümle kapısından başka bunun yanındaki bölümlerin (kapıcı can hücresi, bacılar mahfili, at evi) bu tarihte inşa edildiği, meydan evinin, büyük aşevi-"kiler evi" çamaşırhane-hamam kanadının da aynı tarihte esaslı bir onarım geçirerek son şeklini aldığı tahmin edilebilir. 19. yy'ın dördüncü çeyreğinde de imar faaliyetinin devam ettiği, 1309/1892'de bir

"zenbûr evi" (arı kovanı) ve 1313/1896'da da şeyh odası niteliğinde bir mekânın inşa edildiği anlaşılmaktadır.

1925'te kapatıldıktan sonra mülkiyeti Vakıflar İdaresi'ne intikal eden Şahkulu Sultan Tekkesi bir müddet son postnişin Hasan Tahsin Baha'nın ve bazı dervişlerin meskeni olarak kullanılmış, bu son kuşağın vefatını müteakip terk edilerek harap olmaya başlamıştır. Günümüze ulaşamamış olan bazı bölümlerin bu devirde ortadan kalktıkları bilinmektedir. 1965 civarında Vakıflar İdaresi tekkenin bir kısmını (meydan evi ile buna bitişik olan bazı bölümleri) restore ettirmiş, ancak herhangi bir fonksiyon verilmediğinden yapılar yeniden harabiyete yüz tutmuştur. Son yıllarda kurulan Şahkulu Sultan Külliyesi'ni Onarma ve Yaşatma Derneği tekkeyi aslına uygun biçimde tamir ettirerek Bektaşî kültürünün yaşatıldığı bir merkez haline getirmiş bulunmaktadır.

İstanbul'da Bektaşîliğin en parlak temsilcisi olan Şahkulu Sultan Tekkesi yeni-çerilik-Bektaşîlik bağından kaynaklanan askeri, siyasi öneminin yanı sıra Bektaşî edebiyatı ve musikisinde de önemli bir yere sahiptir. Özellikle Bektaşîlerden başka diğer tarikat ehli arasında da sevilen ve sa-

yılan, bir müddet Kırşehir'deki pir evinde dedebabalık yapacak kadar nüfuzlu olan şair ve bestekâr M. Ali Hilmi Dedebaba'nın meşihatı sırasında Şahkulu Sultan Tekkesi verimli bir kültür hayatına sahne olmuştur. Ayrıca haziredaki mezarlardan da görüleceği üzere, mensupları arasında devlet ricalinden birçok kimsenin bulunduğu bu tekke "aristokrat" havalı İstanbul Bektaşîliğini temsil etmekteydi.

Kaynaklarda çeşitli başka adlarla da (Gadnî Dede, Hamdi Baba, Merdivenköy, Şahkulu Baba, Şeyh Mehmed Ali Baba) anılan Şahkulu Sultan Tekkesi'nin ayin günü perşembe idi. Mücerred erkânının uygulandığı tekkede, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde 30 erkeğin ikamet ettiği belirtilmiştir. Vak'a-i Hayriye'den (1826) önceki dönemde adları tespit edilebilen postnişinler Mustafa Baba (ö. 1682), Yusuf Baba (ö. 1685), Mürşid Ali Baba (ö. 1697), Hacı Feyzullah Efendi (ö. 1761), Mahmud Baba (ö. 1793), İsmail Baba (ö. 1796), Ali Baba (ö. 1813) ve Âhir Mehmed Baha'dır. Vak'a-i Hayriye' den kısa bir süre sonra tekkenin Halil Revnakı Baba (ö. 1850) tarafından canlandı-rıldığı rivayet edilmekte fakat ikinci bani olarak genellikle Ahmed Baba (ö. 1849) kabul edilmektedir. Daha sonra meşihat görevini üstlenen postnişinler ise Hacı Sadık Baba (ö. 1852), Hasan Baba (ö. 1857),

ŞAHKULU SULTAN TEKKESİ

130

131 ŞAHKULU SULTAN TEKKESİ

Meydan evi *ile* güneydeki bölümlerin kesiti. *M. Baha Tanman*

Ali Baba (ö. 1863), Mehmed Ali Hilmi De-debaba (ö. 1907), Filibeli Mustafa Yesarî Baba, Ahmed Burhan Baba, Hacı Ahmed Baba (ö. 1918), Ubeydullah Baba, Filibeli İbrahim Fevzî Baba, Ahmed Nuri Baba, Yalvaçlı Mehmed Tevfik Baba ve Merhaba Tahsin Baba'dır.

Şahkulu Tekkesi bütün Bektaşî âsitane-leri gibi şehrin dağdağasından uzak, mesire niteliğinde, asude bir mevkide, geniş bir arazi içinde yer alır. Günümüzde tekkenin arsası doğuda imam Ramiz (Tekke Altı) Sokağı, batıda Mama Yolu, güney ve kuzeyde ise komşu parsellerle çevrilidir, imam Ramiz Sokağı'nın ötesinde Şahkulu Tekkesi'ne bağlı olanların gömülü bulunduğu geniş bir mezarlık doğuya doğru uzanır.

Tekkenin cümle kapısı kuzeyde, bugünkü İstanbul-Ankara otoyolu yönünde yer alır. Cümle kapısının dışında, ulu bir çınarın altında tekkeye bağımlı olan Mâh Baba Çeşmesi bulunmaktadır. Bu çeşmenin yanında günümüze ulaşamamış bir namazgah ile tekkeyi ziyarete gelenlere selamlık vazifesi gören bir kahvehanenin var olduğu bilinmektedir. Cümle kapısından tekkenin bahçesine girildiğinde sağda "kapıcı can" hücresi ile kadınların ağırlandığı bacılar mahfili sıralanır. Aynı sırada yer alan üçüncü birimin de ahırların bakımı ile yükümlü olan at evi babasına ait olduğu tahmin edilebilir. Söz konusu mekânların arkasında kuzey yönündeki çevre duvarı boyunca tekkenin at evi (ahır) uzanır.

Cümle kapısının soluna, kuzey-güney doğrultusunda tekkenin en önemli bölümlerini barındıran ana bina yerleştirilmiştir. Bu bölümler kuzeyden güneye doğru, tekkede yaşayan mücerred babalara ve dervişlere (canlara) mahsus iki katlı ikametgâh, bu kanadın içinde gündelik yemeğin pişirildiği küçük aşevi, ayinlerin icra edildiği meydan evi, özel günlerde kullanılan büyük aşevi ve bununla iç içe bulunan çamaşırhane, "kiler evi", hamam, aşevi babası ile "kiler evi" babasının hücreleridir. Ana bina kuzey ve doğu yönlerinde daha ziyade babaların gömülü olduğu bir hazire ile kuşatılmıştır. Şahkulu Sultan'ın açık türbesi de bu hazirededir. Ana binanın batı yönünde ise bahçeye nazır setler üzerinde havuzlar ve çardaklar göze çarpar. Bu kesimde, cümle kapısının tam karşısında,

tekkeye gelen hatırlı misafirlerin ağırlandığı, şeyh odası niteliğinde bir mekânın bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca tekkenin bahçesinde ekmek evinin (fırın), zenbûr e-vinin (arı kovanlarını barındıran yapı), koyun ve inek ağıllarının ve kozahanenin duvar kalıntıları, çeşitli bostan kuyuları ve bir su kulesi görülmektedir.

Tekkenin yakınındaki Çemenzar mevkiinde ise kuruluşundan beri tekke ile bağlantılı olan ve M. Ali Hilmi Dede-baba tarafından 1307/1889-90'da tamir ettirilen Gözcü Baba makamı ve haziresi bulunmaktadır.

Göztepe semtinin adını bu makamdan aldığı unutulmamalıdır. Yine bu mevkide tekke sakinleri tarafından yazlık ikametgâh olarak kullanılan büyük bir ahşap köşkün yer aldığı malumdur.

Önünde atlar için düşünülmüş uzun yalağı ile tipik bir kır çeşmesi olan Mâh Baba Çeşmesi'nin aynataşında ve musluk yerinde teslim taşı kabartmaları dikkati çeker. Tepede II. Abdülhamid'in tuğrası ve 1315/ 1897 tarihi yer almaktadır, iki mısralık manzum kitabenin sülüsle yazılmış olduğu sezilmekte ise de günümüzde okunması imkânsızdır.

Namazgah bütünüyle ortadan kalkmıştır. Buradan getirildiği anlaşılan 1161/1748 tarihli mihrap taşı yakın tarihe kadar meydan evinin duvarına dayalı olarak durmakta, taşın üst kesiminde Lale Devri üslubunu yansıtan kabartmalar bulunmaktadır.

Cümle kapısının dikdörtgen açıklığı kesme küfekiden sövelerle kuşatılmıştır. Düşey çubuklarla ve dairevi madalyonlarla donatılmış olan yan sövelerin üst bitiminde teslim taşı kabartmaları yer alır. Üst söve başlığının tam ortasına da Bektaşî-lerce kutlu sayılan ve "Hacıbektaş taşı" olarak adlandırılan oniksten bir teslim taşı kakılmıştır. Üst söve başlığı yanlarda pilastr-larla kuşatılmış, üst sınırı bir silme kuşağı ile belirtilmiş, silmenin üzerine oturan kitabe levhası bileşik kemer görünümünde bir alınlığın içine alınmış, yanlara, pilastr-ların hizasına, dikdörtgen prizma biçiminde, üstlerinde birer kürenin bulunduğu babalar yerleştirilmiş, alınlığın tepesine alem olarak "horasanî" demlen tipte bir Bektaşî tacı oturtulmuştur. Sülüs hatla yazılmış olan manzum kitabe 1291/1874-75 tarihlidir.

Boyutları en geniş yerinde 47x32 m'yi bulan ana binanın kuzey kesimi iki katlı

ikametgâh bölümüne tahsis edilmiştir. "L" planlı bir kitle oluşturan ikametgâhın duvarları tuğla ile örülmüş, pencerelerin büyük çoğunluğu ile kapılar sepet kulpu kemerlerle donatılmıştır. Alaturka kiremit kaplı bir çatı ile örtülü olduğu bilinmektedir. 1900'larda vuku bulan bir yangın sonucunda söz konusu kanat harap olmuş, son yıllarda yalnız cepheleri eski haline uygun olmak kaydıyla yeniden inşa edilmiştir. Bu yüzden özgün planı hakkında bildiklerimiz sınırlıdır. Esas giriş güneyde yer almakta, ayrıca kuzeye, Şahkulu Sultan makamına açılan diğer bir kapı bulunmaktadır.

Ana binanın güney kesimini işgal eden tek katlı kanada batı cephesinden girilir. Duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülmüştür. Büyük aşevi ile çamaşırvhanenin ortaklaşa sahip oldukları, düzgün olmayan bir plana sahip mekân yaklaşık 12x6 m boyutların-dadır. Girince sağda aşevinin büyük ocağı göze çarpar. Burada ilginç olan ocağın aynı zamanda, hemen arkasında bulunan hamamın külhanı olarak kullanılacak şekilde tasarlanmasıdır. Aşevi ocağından sonra hamamın girişi, bunun da ötesinde çamaşırvhane ocağı yer alır. Solda (kuzey yönünde) meydan evinden bu kanada açılan iki tane kapı-pencere

görülür. Doğuda yan yana "kiler evi" ile "kiler evi" babasının hücresi sıralanmaktadır. Isı kaybını asgariye indirmek için hamamın aşevi ocağı ile çamaşırhane ocağının arasına yerleştirilmiş olması dikkati çekmekte, aynı ilginç çözüm daha önce 1748 tarihli Abdal Yakub Tekkesi'nde(-0 karşımıza çıkmaktadır.

Bir camekân-ılıkılık, bir halvet ve bir heladan oluşan hamamda ilginç mimari ayrıntılar göze çarpar. Bunlardan biri halvet ile camekân-ılıkılık arasındaki duvarda bulunan türekli bir lamba perceresidir. Diğer de camekân-ılıkılık mekânının güney duvarında yer alan, alçı kabartma perde motifleri ile çerçevelenmiş ve geç dönem halk resmi türünde hayali bir peyzajla bezenmiş olan niştir. Aşevi babasının hücresi, kanadın güneybatı köşesine sonradan eklenmiştir.

Bütün bu bölümler içinde, gerek tekkenin fonksiyon şemasında odak noktasını teşkil etmesi, gerekse de mimari özellikleri bakımından en önemlisi şüphesiz ki meydan evidir. Tekkenin ana binasının ortasında yer alan meydan evi kuzeyde tekke sakinlerinin odalarını ve küçük aşevi-ni barındıran iki katlı yapıya, güneyde büyük aşevi, "kiler evi", hamam, hela ve çamaşırhane bölümlerini ihtiva eden iki katlı diğer bir yapıya bitişiktir. Meydan evi ile bu iki yan kanat arasında kapılar ile geçiş sağlanmıştır. Batısında ise bir giriş mekânı mahiyetinde olan taşlık ile su haznesi yer almaktadır. Sonuçta meydan evi ancak doğu yönünde serbest kalmakta ve içinde yer aldığı yapı kitlesinden dışarı taşmaktadır. Ayrıca komşu bölümler ile böylesine kuşatılmış olmasına karşılık yan kanatlara nispetle yüksek tutulmuş üst yapısı sayesinde dışarıdan bakıldığında bağımsız bir bölüm olarak algılanabilmektedir.

Meydan evinin planı muntazam bir onikigenden oluşur. Moloz taş ve tuğla ile örgülü, içten ve dıştan sıvalı duvarlar, kenarları içten 2,80 m uzunluğundaki bu oni-kigeni meydana getirmektedir. Şüphe yok ki bu mekânın tasarımında çokgenler içinde onikigenin seçilmiş olmasının yegâne sebebi On iki imam kültürüne sıkı sıkıya bağlı olan Bektaşîliğin rakam sembolizminde söz konusu sayının kutsallıkta başköşeyi işgal etmesidir.

Meydan evinin güneydoğu (kıble) yönünde yer alan ve planda 1 no. ile gösterilmiş olan kenarında ayinlerde "taht-ı Mu-hammed" in ve "kanun چراğı"nın konulmasına mahsus bir niş bulunmaktadır. Onikigenin doğu yönünde dışarıya taşkınlık yapan dört kenarında (2, 3, 4 ve 5 no'lu kenarlar) yerden başlayan birer kapı-pencere açılmış olup bunlardan hazire ve özellikle tekkeye adını veren Şahkulu Sul-tan'm kabri seyredilmektedir. Âdeta birer niyaz penceresi niteliğinde olan bu açıklıklar, mekânda bulunan bütün diğer pencere ve kapılar gibi, tuğladan örgülü sepet kulpu kemerler ile taçlandırılmış ve dıştan küfeki söveler ile çerçevelenmişlerdir.

Kuzeydeki 6 no'lu kenarda da 1 no'lu-dakine benzer diğ er bir niş görülmekte ve bunun yanlarında birer devşirme sütün parçası yer almaktadır. 7 ve 8 no'lu kenarlarda taşlığ a açılan ve doğ udakiler ile aynı boyutlara sahip olan birer kapı-pencere vardır. Taşlıktan hem dışarıya hem de ikametgâh bölümüne ge ildiğ ine göre, bu açıklıklar gerek tekkede mesk n olanların, gerekse de ayınlere katılmak için gelenlerin kullanmasına mahsustur. Bunlardan 8 no'lu kenarda yer alan kapı-pence-reden girince sağ da yine devşirme bir sütün parçası vardır ki "sırac-ı münir" tabir edilen kandilin kaidesi olsa gerektir. Bu kandil meydan evinin esas girişi olan ve Bektaşilerce kendisine büyük kutsallık atfedilen "eşiğ n" sağ ında bulunduğ una göre bu kapı eşik olmalıdır. 9 no'lu kenarda meydan evinin çatısına çıkan kağır merdivene geçit veren açıklık yer almaktadır.

Arkasını su haznesine dayamış olan 10. kenarda ise  nleri yalaklı    adet abdest musluğ  bulunmaktadır. Bektaşilerin "telkin ayini" tabir ettikleri "ikrar verme" yani tarikata girme merasiminde "talib"in "rehber"  nderliğ inde birbirini müteakip    abdest aldığ ı ve bunlardan sonuncusunun bildiğ imiz namaz abdestine çok benzediğ i düşünülür ise, buradaki abdest musluklarının alelade bir şadırvan niteliğ inde olmayıp tarikat erkânı ile ilgili bir fonksiyonu olduğ u ortaya çıkmaktadır. Nitekim taşlıkta bunların eşi olan    adet musluk daha yer almaktadır ki, kanaatimizce cemaatin abdest almasına mahsustur.

Meydan evinin güneyinde yer alan 11. ve 12. kenarlarda, büyük aşevi, "kiler evi", hamam, hela ve  amaşırhane gibi mekânların etrafında sıralandığ ı taşlığ a açılan birer kapı-pencere bulunmaktadır. Ayin mekânı ile yemek pişirme mekânı arasında böylesine doğ rudan bir ilişki kurulmasının sebebi Bektaşiliğ in erk nında, meydan

Meydan evi ile
güneydeki
bölümlerin
planı:
I. Giriş taşlığ ,
II. meydan evi,
III. büyük aşevi,
IV. kiler evi,
V. kiler evi
babasının hücresi,
VI.  amaşırhane,
VII. hamam
(camekân-ıllıklık),

VIII. hamam
(halvet), IV- hela,
X, aşevi babasının
hücresi.

M. Baha Tanman

evinde "ayin-i cem'lerde kurulan "muhabbet sofralarında "lokma görülmesi" (yemek yenilmesi) ve "dem alınması"dır (şarap ve rakı gibi alkollü içkiler içilmesi). Ayrıca telkin ayininde talibin aldığı abdest-lerin ilk ikisinin gusül abdesti niteliğinde olması da meydan evinin hamam ile olan bağlantısını açıklamaktadır. Yine burada meydan evi ile "kiler evfnin yakın ilişkisi de "kiler evfnin yalnız yiyecek ve içeceklerin değil aynı zamanda ayinlerde kullanılan çeşitli tarikat eşyasının (tespih, buhurdanlık, kandil, şamdan, teber, keşköl, nefir vb) saklandığı bir bölüm olması ile açıklanabilir. Nitekim Bektaşîlikten gayri tarikatların erkânından buna benzer hususlar olmadığı için bu tarikatlara bağlı tekkelerin hemen hiçbirisinde ayin mekânı ile mutfak, "kiler evi" ve hamam bölümleri arasında böylesine bir kaynaşma görülmez.

Meydan evinin duvarlarının üst kısmında, her kenarda birer tane olmak üzere, toplam on iki adet pencere sıralanmaktadır. Bunlar alttakiler ile aynı karakterde, ancak biraz daha küçüktür. Bu üst pencerelerin altında, köşelerinde Bektaşîliğin "alamet-i farikası" haline gelmiş olan on iki köşeli teslim taşlarının kabartma olarak yer aldığı birer dikdörtgen mermer levha bulunmaktadır. Bu levhalarda zamanında On iki tmam'ın isimlerinin yazılı olduğu kolayca tahmin edilebilir.

Meydan evinin mimari düzeninde en çok dikkati çeken ve tekke'deki bu bölümün tarikat mimarisi için olduğu kadar genel olarak Türk İslam mimarisi tarihinde önemli bir yer işgal etmesine sebep olan husus ise yapıda kullanılmış olan değişik örtü sistemidir. Şöyle ki, meydan evinin onikigen alanının tam ortasında, kaidesi ve başlığı onikigen olan daire kesitli bir mermer sütun yükselmekte, bu sütunun eksenî etrafında 360° dönen ve bu sütun ile duvarlara oturan, tuğla ile örülmüş bir tür "yelpaze tonoz" mekânı örtmektedir.

Bu arada sütunun yer aldığı noktanın Bektaşîlerce "dar" veya "dâr-ı Mansur" diye adlandırıldığı "vahdet", yani Tanrı ile birleşme makamı olarak kabul edildiği, ayrıca "sırat-ı müstakîm"i, yani Hakka giden doğru yolu sembolize ettiği ve ayinlerde çok önemli bir yeri olduğu göz önünde tutulur ise, bu noktada yer alan taşıyıcının

inşai (rasyonel) fonksiyonunun yamsıra en az onun kadar önemli bir de sembolik (irrasyonel) fonksiyonu olduğu ortaya çıkmaktadır. Hattâ bu mekânı kendilerine has inanç ve sembollere göre şekillendirmiş ve kullanmış olan Bektaşîlerin bu sütunu üst yapıyı taşıyan sıradan bir mimari

unsur olarak değil, meydan evinin batini (esoterique) muhtevasının en kutsal bir parçası olarak telakki ettikleri rahatlıkla ileri sürülebilir.

Ayrıca bu sistemde tarikat sembolizminin bir tekkenin süsleme programını ne ölçüde etkileyebildiğini göstermesi bakımından dikkat çekici ayrıntılar yer almaktadır. Tabanında ve tepesinde silmeler ile donatılmış olan onikigen mermer kaidenin yüzlerinde, her yüzde bir tane olmak üzere, toplam 12 tane, şamdan üstünde mum kabartması, kaş kemerli nişler içinde yer almaktadır. Bilindiğı gibi Alevîlik temayülünün bulunduğu bütün tarikatlarda ve özellikle Bektaşilikte mum "çerağ" olarak isimlendirilir ve "nur-ı Muhammedî"yi, ayrıca Hz Muhammed ile aynı nurdan yaratıldığı kabul edilen Hz Ali'nin nurunu ve onun neslinden gelen On iki imam ile bu zatların manevi vârisleri olan velilerin nurlarını sembolize etmektedir. Şüphe yok ki kaideye yer alan on iki çerağ da On iki İmam'ın nuruna işaret etmektedir. Bu sembolik içerikli süslemenin meydan evinin "sırat-ı müstakim"! ifade eden orta noktasında yer alması da ayrıca dikkate değer. Sanki bu şekilde, On iki İmam'ın Tanrı'ya giden doğru yolu nurları ile aydınlattıkları gerçeğı anlatılmak istenmiştir. Hurufî etkileri ile yoğrulmuş Bektaşî sembolizminde Arap alfabesindeki elif harfinin söz konusu kaidenin yer aldığı dar noktası ile aynı şeyleri ifade ettiği de hesaba katılır ise, bu kaidenin üstünde bir elif gibi göğe doğru yükselen sütunun da sırat-ı müstakimi sembolize ettiği düşünülebilir.

Bu arada söz konusu sütuna ait olup halen İstanbul'da Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde bulunan çok değişik bir bilezikten de söz etmek gerekir. Sütunu, kaideye oturduğu yerden kavradığı anlaşılan bu bilezik tunçtan mamul ve iki parçadan müteşekkil olup üzerinde eşit aralıklarla monte edilmiş on iki adet el yer almaktadır. Gerçekçi bir üsluba ve çok temiz bir işçiliğe sahip olan bu eller yumruk

SAKİR AĞA

132

133

ŞALE KÖŞKÜ

şeklinde sıkılmıştır. Başparmakları ile işa-retparmakları arasında kalan boşluklara ayinlerde "uyandırılmak" üzere çerağların yerleştirildiğı muhakkaktır. Bu çerağ tutan ellerin her biri kaideye çerağ kabartmalarının birinin üstüne isabet etmektedir. Tekkenin onarımı sırasında bu ilginç bilezik-şamdan bir eşi imal edilerek özgün yerine monte edilmiştir.

Sütun başlığına gelince, altı yuvarlak, üstü onikigen olan bu başlıkta ampir üslubuna bağlanan kabartma akantus yaprakları ve yumurta dizisi gibi süslemeler görülmektedir. Bunun üstünde yine onikigen olan, impost niteliğinde, ikinci bir başlık yer almaktadır. Daha yukarıda ise alçıdan

mamul on iki adet akantus yaprağından oluşan bir tür taç bulunmaktadır. Bu yaprakların uçları sola doğru kıvrılmış olup 5. ve 6. yüzyılların Bizans mimarisinde görülen bir başlık tipini hatırlatmaktadır. Bu tacın yapraklarından on iki adet alçı silme hareket etmekte ve B. N. Şeh-suvaroğlu'nun tabiri ile "havai fişek gibi dökülerek" duvarların köşelerine varmaktadır. Böylece yelpaze tonozun yüzeyi on iki dilime ayrılmış olmakta ve plan ile üst yapı arasında görünüş bakımından bir bütünlük sağlanmaktadır.

Yelpaze tonozon aslında dıştan onikigen piramit biçiminde ahşap bir külah ile örtülü olduğu halde, son tamirlerde bu çatı iptal edilmiş ve üst yapıya, dışarıdan bakıldığında gözün yadırgadığı çok basık bir kubbe görüntüsü verilmiştir. Meydan evinin alemleri mermerden oyulmuş elifi tipte bir Bektaşî tacıdır. Aynı tekkenin cümle kapısında da karşımıza çıkan, tarikat tacının alem olarak kullanılma durumu geç devir tekkelerinde çokça görülen bir özelliktir.

Meydan evine özgünlük katan bu ilginç tasarım Türk-Islam mimarisinde Şahkulu Sultan Tekkesi'nden önce 12. yy'dan itibaren, farklı yapı türlerinde (kümbetlerde, tekkelerde, sivil mimari eserlerinde) gözlenmekte, büyük bir ihtimalle orta direkli çadır ve ev tipinden kaynaklanan bu çözüm söz konusu tekkede Bektaşîliğe özgü sembolik değerlerle ve Osmanlı ampir üslubuna bağlanan mimari ayrıntılarla donanmış olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler*, 589; Osman Bey, *Mec-mua-i Cevâmi*, II, 76; Münib, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 14; Merdivenköyü 'nde Şahkulu Dergâhında Medfun Dergâh-ı Şerif-i Mezkûr Postni-şini ve Bâni-i Sanisi el-Hac Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'nın Divanı, îst., 1327; *Ihsaiyat II*, 19; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş, Alevî Şairleri ve Nefesleri*, îst., 1955-1956, s. II, 114, 133-135, III, 172-177, 251-265, 271, 274-275; "Bektâşîler, Bektaşî Tekkeleri", *İSTA*, V, 2443-2447; S. Ey içe, "Varna ile Balçık Arasında Akyazılı Sultan Tekkesi", *Belleten*, XXXI/124 (1967), 591; inal, *Türk Şairleri*, I, 668-670; M. Sertoğlu, *Bektaşilik*, ist., 1969, s. 315; B. N. Şehsuvaroğlu, *Göztepe*, ist., 1969, s. 17-29; M. Sözen, "Eine Moschee von sekenem Typ in Anatolien: die Şeyh Fethullah Moschee in Gaziantep", *Anatolica*, III (1969-1970), s. 185; "Esrar Baba (Kalkandelenli)", *İSTA*, X, 5365-5366; Sözen, *Mimar Sinan*, 213, 341; I. Meli-koff, "L'Ordre de Bektaşî apres 1826", *Tur-cica*, XV (1983), s. 166-107; î. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-TekkeMünasebetleri*, ist.,

1984, s. 146-147; G. Akın, "Merdivenköy Bektaşî Tekkesi'ndeki Dünya Ağacı", *STAD*, 4 (Nisan 1989), 68-74; M. B. Tanman, "İstanbul, Merdivenköyü'ndeki Bektaşî Tekkesi'nin Meydan Evi Hakkında", *Semavi Eyice Armağam-İstanbul Yazılan*, ist., 1992, s. 317-342; R. Lifc-hez, "Lodges in İstanbul", *The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism. in Ottoman Tur-key*, Berkeley, 1992, s. 117-124; M.

SAKİR AĞA

1779, *Vezirköprü -1840, İstanbul*) Bestekâr, tanburi, kemani ve hanende.

Hayriyye tüccarından Ahmed Emin Ağa'nın oğludur. Küçük yaşta annesini kaybedince halası tarafından büyütüldü. Çocukluğu Haydar Mahallesi'nde geçti, ilk mektebi bitirdikten sonra musikiye heves duyunca halası tarafından bir Yahudi hoca tutularak keman meşkine başlatıldı. 1791' de Enderun'a girerek burada eğitim gördü. Bu kurumda kendisiyle akran olan İsmail Dede Efendi'den(->) de meşk etti. III. Selim bu iki musikiciye de büyük değer veriyor, Dede Efendi'ye üstat, Şakir Ağa'ya ise büyük kabiliyet muamelesinde bulunuyordu.

1807'de III. Selim'in tahttan indirilmesinden sonra Dede Efendi saraydan ayrılmış ama Şakir Ağa görevinde kalmıştı. Henüz 28 yaşında fakat devrin en iyi musi-kicilerinden biri olarak şöhretinin zirvesin-deydi. Yalnızca bestekârhkta değil, olağanüstü sesiyle önde gelen bir hanende, tanbur ve kemandaki ustalığıyla da önemli bir sazende olarak dikkat çekiyordu.

Şakir Ağa, 1808'de II. Mahmud'un tahta çıkmasından sonra, saraydaki yüksek dairelerden biri olan hazine odası çavuşu oldu. Ardından musahib-i şehriyari ve müez-zinbaşılık gibi daha yüksek görevlere de getirildi. Ama beklediği imam-ı sultanilik kendisine değil de bir başkasına verilince saraydan ayrıldı. Bir süre vergi tahsildarlığı görevinde bulunduktan sonra evine çekilerek kabiliyetli gençlere meşk etti. Saraydan ayrıldıktan sonra 12 yıl daha yaşadı. Eyüb Sultan Camii mihrabı önüne gömüldü. Mezar taşı, torunu Musahibzade Celal tarafından aranmışsa da bulunamamıştır.

Şakir Ağa ferahnak makamını düzenlemiş, bu makamın faslını, ismail Dede Efendi ile ortaklaşa bestelemişlerdir. Aynı faslın peşreviyle saz semaisi ise Zeki Mehmed Ağa'nın eseridir. Şakir Ağa'nın fasıl içinde yer alan yürük semaisinde yer yer Batı musikisi izleri görülür.

Dönemlerini yaşadığı padişahların huzurunda sanatını sık sık icra eden Şakir Ağa sesiyle istanbul halkı arasında da büyük ün kazanmıştı. Kadir gecelerinde, sesini dinlemek için Ayasofya Camii'ne doluşan kalabalıkların izdihama yol açtığı biliniyor. Musikinin yanında başka sanatlarda da kendini gösterdiği, şiirler yazdığı, özellikle ta'lik yazıda usta bir hattat olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.

Şakir Ağa'nın günümüze ulaşabilen eserlerinin sayısı 75 civarındadır. II. Mahmud'un huzurunda ilk defa 1812'de oku-

duğu "bestenigâr kâr"ı gibi çok sayıda eseri ise unutulmuş. Bugüne ulaşan eserlerinin 70'e yakını şarkı formunda olduğu için Şakir Ağa

bir şarkı bestekârı olarak nitelendirilmiştir. Eserlerindeki güftelerde, Türk musikisinin söz varlığını oluşturan Divan Edebiyatı diline esnek bir tavırla yaklaştığı görülür. Bu konuda arkadaşı, hocası ve rakibi İsmail Dede Efendi'nin yaklaşımı içinde halk dilini de kullanır. Mahur eserleri "Sabah olmuş tan yerleri atıyor" ve "Gül mevsimidir seyredelim baharı", bayatiaraban "Görmedim sen gibi yar", müstear "Evvel benim nazlı yarım severim kimseler bilmez", saba-zem-zeme "Bu ettiğin düşmez sana", hisarbuselik "Umulmazdı bu iş senden", nühüft "Düşündüğün nedir söyle", nişaburek "Meğer o imiş senin derdin" ve suzinak "Eski hali hiç göremem bana n'oldu ben bilemem" gibi şarkılarında Şakir Ağa'nın yalın bir halk duyarlılığına seslendiği görülür. Bugün repertuvarda bulunan eserlerinde 41 ayrı makamı kullanmış, şarkının yanında ilahi, tavşanca, kâr, beste, ağır semai ve yürük semai şekillerinde de e-ser vermiştir. Şarkılarından bazıları ise döneminde yaşadığı padişahlar için methiyelerdir.

Bibi. E. Ongan, "Şakir Ağa", *Türk Musikisi Dergisi*, S. 3 (1948); R. F. Kam, "Müezzinbaşı Şakir Ağa", *Radyo*, S. 58 (1 Ekim 1946); B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları*, ist., 1962; inal, *Hoş Şada*; S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, ist., 1967; ay, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, ist., 1993; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1989; Öztu-na, *BTMA*, II.

MEHMET GUNTEKIN

ŞALCIZADE TEKKESİ

bak. CEMALEDİN UŞŞAKÎ TEKKESİ

ŞALE KÖŞKÜ

Beşiktaş İlçesi'nde, Yıldız Sarayı bahçelerinin içindedir.

"Şale" adı Fransızca "chalet" sözcüğünden gelmektedir. Fransızca sözlükler, önceleri Alpler'deki çoban sığınağı ve köylü konutu için kullanılan "chalet" sözcüğünün, giderek "dağlık bölgelerdeki ahşap ev veya İsviçre chaletleri biçiminde dinlenme evi" anlamlarını taşıdığını belirtmektedirler. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İsviçre ve Rusya'dan genellikle Yıldız Sarayı'nın harem bahçesine kurulan ahşap köşkler getirildiği bilinmektedir. Büyük olasılıkla bu küçük köşkler için kullanılan "chalet" sözcüğü yerleşmiş ve II. Abdülhamid benzer bir ahşap köşk yapımını istemiş olmalıdır. Şale Köşkü, en az üç aşamada gerçekleşmiş ve günümüzdeki biçimini almıştır.

İlk yapının kesin yapım tarihi ve mimarı bilinmemektedir. F. İrez-V. Gezgör, Şale Köşkü'ne ilişkin çalışmaları sırasında *Milli Saraylar Arşivi'nde* 1879-1880 tarihli bir belgede köşkün döşenmesine ilişkin bilgiler bulmuşlardır. Buna göre köşk en geç bu tarihte bitirilmiş olmalıdır.

Şale Köşkü'nün ikinci bölümü 1889'da Sermimar-ı Devlet Sarkis Balyan tarafından tasarlanıp yapılmıştır. Almanya İmparatoru

II. Wilhelm'in ve imparatoriçenin İstanbul'a gelişi nedeniyle yapımı ve döşenmesi kısa sürede gerçekleştirilen ve Merasim Dairesi olarak anılan köşk için toplam 107.000 kuruş harcanmıştır. Bu bölümün yapımının bitiminden hemen sonra 1889' da ilk bölümdeki hamamın üzerine Niko-laki Kalfa tarafından yeni bir salon yapılmıştır.

Merasim Dairesi olarak anılan üçüncü bölüm ise 1898'de İtalyan mimar Raimon-do d'Aronco(->) tarafından yapılmıştır. İmparator II. Wilhelm'in ve imparatoriçenin İstanbul'a ikinci kez gelişleri onuruna yapılan bu bölüm ile köşk bugünkü büyüklüğünü ve görünümünü elde etmiştir.

Şale Köşkü, bütün bölümlerinde yüksek ve kagir bir bodrum kat üzerinde iki katlı bir yapıdır. Ayrıca beşik çatı örtüsünün içine yerleşmiş çatı katları vardır. Bodrumda mutfak, depolar, çamaşırlık ve çeşitli servis hacimleri ile bir de dışarı ile ilintili küçük bir tutuklu mahalli vardır. Bu sonuncu hacim, tasarım ve yapım aşamasında değil, daha sonra düzenlenmiş olmalıdır.

Giriş katındaki mekânların işlevi ve kullanımı hakkında şimdiye kadar ulaşılan bilgiler, o dönemdeki işlevleri açısından eksik görünmektedir. Yine de belgelerden personele ait mekânların yanı sıra Sefir Odası, Piyanolu Salon, Misafir Odası, Teşrifat Odası vb adlar taşıyan resmi işlevli mekânların bulunduğu bilinmektedir. Üst kat ise imperial yaşama ve törenlere özgü-lenmiş, birbirinden üslup farkları olsa da tümü büyük bir özenle ve zenginlikle bezenmiş mekânlardan oluşmaktadır.

Çeşitli tarihlerde farklı mimarların tasarımıyla yan yana eklenerek oluşturulan Şale Köşkü'nün lineer bir diziliş şeması vardır. Bu şemanın ilk bölümü olan 1879' dan önceki Şale Köşkü, dizinin en küçük yapısıdır. Ana çizgisiyle bir dikdörtgen olan planı simetrik kurguludur. Giriş bölümü merkezde öne doğru çıkarak kitleye aksiyal bir vurgu kazandırır. İkinci katta cephe boyunca bir çıkma daha yapılarak aksiyal vurgu güçlendirilmiştir. Yapıya şa-le karakteri veren birincil öge, cepheye dik konumda düzenlenmiş beşik çatı örtüsüdür. Kafes dokulu, üçgen bir perde ögesi, beşik çatının ön yüzünde küçük bir alınlık oluşturarak şale görünümünü güçlendirir. İkinci öge, cephenin ahşap çatki sistemini görselleştiren yatay ve düşey çizgili kadraj düzenidir.

Betimlenen bu özellikler, yarım daire kemerli pencerelerin klasik ritmiyle dengelenmiştir ama bu klasik ritme pencerelerin iki yanına yerleştirilen ve lotus yapraklı taban ve başlıkları olan dekoratif kolonların yazlık saray imgesine uyan mani-yerizmi eklenmiştir. Cephedeki ahşap kad-rajın aralarına farklı motiflerle uygulanan bezeme de aynı maniyerist çizgiyi sergiler.

Yapıya dört basamakla ulaşılan bir sahanlıktan girilir. Giriş holünde serbest olarak yerleştirilmiş küçük, ahşap ve ilginç bir barok obje olan eliptik bir

merdiven vardır. Mükemmel bir torna işçiliği sergileyen bu küçük merdiven, rokoko üsluplu bezemelerin süslediği üst kat salonlarına ulaş-

Şale Köşkü

Afife Batur

tırır. Merkezi bölümün dışında bu salonlara birer koridorla ulaşılır.

Zemin katta köşkün dikdörtgen planına dik olarak bağlanmış olan bir banyo dairesi vardır. Üstünde Nikolaki Kalfa tarafından inşa edilmiş olan ve günümüzde Sarı Salon olarak anılan özel bir oda bulunmaktadır. Köşkün yine giriş aksı üzerinde yer alan bir arka kapısı da vardır. Yıldız Sarayı harem bahçesine açılan arka kapı, geçişi sağlar.

Sarkis Balyan'ın yapıtı olan ikinci bölümde aynı plan şemasının ve cephe düzeninin kullanıldığı ama çok mütevazı düzenlenmiş birinci bölüme oranla olasılıkla gelecek olan misafire yönelik bir dikkatle boyutların daha büyük tutulduğu görülmektedir. Özellikle giriş aksında yer alan klasik üsluplu merdiven, merdiven

Şale

Köşkü'nün
büyük
merasim
salonu.

Afife Batur

holünün karşısındaki büyük yemek salonu ve bu bölüme bir bitiş motifi de oluşturan yarım altıgen çıkmalı salon, gerçekten bir merasim dairesine uyan boyut ve özenle tasarlanmıştır.

Dikkatle incelendiğinde bu boyut değişikliğinin son derece ustaca düzenlendiği ve ilk bölümle tam bir bütünleşmenin sağlandığı fark edilmektedir. Yüksekliğin aynı tutularak yatay planda bir genişlemeye gidildiği, cephe konseptinin küçük farklarla yinelenildiği, pencere sayılarının bile aynı olduğu, yatay ve düşey bölümlenmede ve bezemelerde daha rafine bir çizgiye ulaşıldığı söylenebilir.

Raimondo d'Aronco'nun tasarladığı kuzey bölümü ise giderek büyüyen dizinin en büyük boyutlu olanıdır. R. d'Aronco'nun, bu bölümde giriş holü, merdiven

ŞALE KÖŞKÜ

134

135

ŞARK EKSPRESİ

U. KISIM 1887-1889

\\ KISIM 1879 öncesi

Şale Köşkü'nün alt kat planı. *Milli Saraylar, 1992*

ve yan hacimler olarak önceki şemayı yaklaşık olarak 1'e 1,6 oranında büyüterek kullandığı ve buna ayrıca büyük ve görkemli merasim salonunu eklediği görülmektedir. Böylece üçüncü bölüm, öncekilerin toplamına eşit bir cephe uzunluğuna sahip olmuştur. Planda ise yaklaşık 1,5 kat daha büyük bir zemin alanı vardır. Bu büyüklükler, kuzey ekinin yapıyı "chalet" ölçeğinden saraya dönüştürdüğünü işaret etmektedir

Bu bölümün de diğer bölümler gibi net ve okunabilir bir plan şeması vardır. Bu, ortada bir koridor ve iki yanında oda ve salonlar bulunan lineer bir şemadır. Üç bölümden de hol ve merdivenlerle genişletilen ve cephede de vurgulanan giriş eksenleri, bu lineer şemanın zaman içinde ritmik bir kitle düzeni edinmesini sağlamıştır.

R. d'Aronco da tıpkı Sarkis Balyan gibi önceki tasarımcılara son derece dikkatli bir yaklaşımla çalışmıştır. Örneğin büyük merasim salonu, kuzey ucunda bir çift sekizgen kule ile sonlanmaktadır. Bu, Sarkis Balyan'ın ikinci bölümü inşa ederken tasarladığı yarım altıgen çıkmalı plan motifine bir replik gibidir.

Benzer bir yaklaşım cephenin düzenlenişinde de gözlenmektedir. Her üç bölümde giriş holleri ve merdivenlerin bulunduğu hacimler, birinci bölümde de işaret edildiği gibi, üçgen biçiminde cephe veren bir beşik çatı düzenlemesiyle belirtilmişlerdir. Bu düzenlemede sürekliliği ve bütünlüğü sağlayan bazı motifler vardır, üçgen cephelerin üst kesiminin birer küçük alınlıkla ve çapraz dokulu kafesle tutulması; yivli pilastr biçiminde ahşap öğelerin yatay ve düşey kullanımıyla oluşturulan bir çerçeveleme veya bölümlerin büyüklüklerinin farklı olmasına karşın 2+3+2 düzeninde yedi pencereci cephe bölümlerinin sürdürülmesi gibi.

Açıkça görülen oran ve biçim bağlan yanında Şale Köşkü, aynı zamanda hemen fark edilmeyen, incelikte kurulmuş üslup ayrımlarını da içeren bir yapıt olmuştur. Üslup ayrımları, planlarda ve iç tasarımda belirgindir ve hattâ bütüncül görünümüne karşın cephede de izlenebilir.

Şale Köşkü kuşkusuz bazı ünlü mekan-

larıyla tanınmıştır. Bunların başında, yaklaşık olarak 15x30 m boyutundaki büyük merasim salonu gelmektedir. Salon, yüksek pencerelerin aydınlattığı ve çok renkli bir bezemesi olan görkemli bir mekândır. Köşelerdeki sekizgen çıkmaların derinleş-tirdiği büyük mekân etkisi, pencerelerin karşısındaki duvarda bulunan yüksek ve geniş aynalarla ayrıca güçlendirilmiştir.

Bu salonun dekorasyonu, diğer mekân-lardakilerden farklı bir anlayışla ele alınmıştır. Genelde klasisist bir çizginin egemen olduğu, duvarlarda ayna ve resimlerden oluşan geometrik bir panolar düzeninin bulunduğu, girlandlı kornişlerden sonra tavanın da sekizgen ve küçük karelerden oluşan bir kasetle kaplı olduğu görülmektedir. Ancak salonun dekoruna asıl vurgusunu veren büyük duvar panola-rındaki serbest düzenlenmiş natüralist çiçek demetleri ve salkımlardır. Bu büyük boy çiçek salkımlarının renkleri, altın varakla bezeli tavanın resmi ve görkemli dekorunu canlandıran aydınlık bir atmosfer yaratmaktadır.

Şale Köşkü'nün çok ünlü bir diğer salonu "Sedefli Salon" olarak da anılan yemek salonudur. Sarkis Balyan tarafından yapılan ikinci bölümde bulunan yemek salonunun iç düzenlemesinin doğal olarak ona ait olduğu düşünülmektedir. *Milli Saraylar Arşivi'ndeki* bazı belgelerde R. d'Aron-co'nun bu salonda da çalıştığı anlaşılmaktadır. Bunun yalnızca bir onarım olup olmadığı bilinmemektedir. Yemek salonu, tipik bir oryantalist beğenin ürünü olan ve sarayın "Şark köşesi" olarak nitelenebilecek, diğer salonlardan tamamen farklı bir dekorasyona sahiptir. Dekorasyonun tasarımında bir Doğu sarayı imgesi yaratmak üzere kırmızı, yeşil ve altın varaklarının ve mavinin soyut bezemeleri alabildiğine canlandırdığı bir konsept seçilmiştir. Sedef kakmalı kapı ve dolap kapakları Çırağan Sarayı'ndan getirilmiştir.

Salonların her birinin değişik üsluplarda bezenmiş olması oldukça ilginçtir. Örneğin Sırmalı Salon'da klasik ve geometrik desenli bir dekorasyon; yazı odasında rokoko bezeme vardır. Nikolaki Kalfa tarafından yapılmış olan Sarı Salon ise eşyası ve bezemesi ile rokoko üslubundadır. Tavanına eliptik biçimli bir göbek yapılmış, altın yaldızın egemen olduğu renkli bir bezeme uygulanmıştır.

Salonlar dışında mimari düzenlemesine ve dekorasyonuna önem verilen mekânların başında merdiven holleri gelmektedir. Özellikle R. d'Aronco tarafından tasarlanmış olan kuzey ekinin italya mermerinden yapılmış anıtsal merdiven holü, bir görkem yaratma isteğini biçimlendirmektedir. Tavam imparatorluk işareti olan altın yaldızla işlenmiş güneş ışınları desenlidir. Duvarlarındaki neorönesans geometrik çerçeveleme, mekânın klasik düzenine katılmaktadır. Merdivenin çevresinde eskiden orkestra tarafından kullanıldığı söylenen bir çevre koridoru düzenlenmiştir. Koridorun ayak yüzeylerinde yeşil renkli stuka zemin üzerine altın yaldızla işlenmiş ortasında ay-yıldız olan bir diskle büyük bir defne dalı motifi vardır.

Şale Köşkü, tüm salonlarındaki dekorasyonda uygulanmış olan tavan resimle-riyle de ünlüdür. Çoğunluğunu peyzajların oluşturduğu bu resimler, genellikle natüralist bir üslup taşırlar. *Milli Saraylar Ar-şivi 'ndeki* belgelerden, üçüncü bölümün yapımında 0,30'luk NPI demir putrelli

döşeme yapıldığı, dekorasyonunda yaldızlama için ince 2ecque altın varaklarının kullanıldığı öğrenilmektedir.

Şale Köşkü'nün aydınlatma donanımı, Siemens Halske firmasının istanbul acenteliği tarafından üstlenilmiş; mekânlara konacak ayaklı lamba ve avizelerde Beykoz Fabrika-i Hümayunu'nda özel olarak imal edilmiş olan "Beykoz bronz ışıklık" ve "Beykoz avize" kullanılmıştır. Isıtma donanımı ve sobalar bir İsveç firmasında yapılmış; köşke KUK Tel Detachement tarafından telefon tesisatı kurulmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında belediye tarafından Mario Serra adında bir İtalyan işletmeciyeye kiralananan Şale Köşkü, 1930'da Milli Saraylar İdaresi'ne verilmiştir. 5 Temmuz 1985'ten beri de müze saray olarak hizmet vermektedir.

Bibi. A. Batur, "Yıldız Sarayı", *TCTA*, IV, 1048; ay, "Yıldız Sarayı'na ilişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler (15-17 Kasım 1984)*, İst., s. 89-96; ay, "Mimar Raimondo d'Aronco ve Milli Saraylardaki Ça-

lışmalan", *Milli Saraylar*, (1993), Ankara, s. 40-65; F. Ezgü, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, ist., 1962; F. İrez-V. Gezgör, "Yıldız Sarayı Kasrı Hümayunlarından Şale", *Milli Saraylar*, (1992), Ankara, s. 94-125; E. Sevgin, "Şale Köşkü ve Yıldız Parkı", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 3 (1966), s. 38-47; M. Sözen, "Yıldız Sarayı ve Şale", *Devletin Evi Saray*, İst., 1990, s. 196-213; H. Şehsuvaroğlu, "La Grande Salle des Congres du Palais de Yıldız", *TTOK Belleteni* S 114 (1951), 25.

AFİFE BATUR

SAMLAR BENDİ

Küçükçekmece Gölü'ne(->) kuzeyden akan Sazlı Dere'nin kollan arasında hidrolojik alanı en büyük olan Samlar Deresi üzerindedir. Bu dere Beylikçayır'da batıdan gelen kol ile birleşerek Azadlı Baruthanesi yanından Küçükçekmece Gölü'ne dökülür.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver Defter no. 8958'de baruthanenin ihtiyacı olan suyun getirilmesi için yapılan bütün girişimler ve masraflar ayrıntıları ile yazılmıştır. Azadlı Baruthanesi'nin yapımına 1794'te başlanmış, Samlar Dere-si'nden bir değirmeni çevirecek kadar su bulunmuş, bu su bir galeri ile getirilmiş, barut imali için gerekli değirmenler inşa edilmiştir. Bilhassa yaz aylarında suyun kifayet etmemesi üzerine bir bent inşasına karar verilmiştir. Buradaki kararlarda baruthaneye su ile çalışan bir adet tokmak çarkı yapıldığı takdirde yılda 14.000 kantardan (791.000 kg) daha fazla barut imal edileceği belirtilmiştir.

Samlar Bendi'nin inşasına 1242/1826'da başlanmış 1244/1828'de bitirilmiştir. Yağış çok olan mevsimlerde bentte toplanan sularla yaz aylarında baruthanenin ihtiyaçları karşılanmış, barut imali için gereken

değirmenlerin ve tokmakların çalışmasını sağlayarak gereken enerji temin edilmiştir.

Sammlar Bendi kemer baraj tipinde yapılmış, her iki sahile bitişen yerleri takviye edilmiştir. Bent duvarının su tarafı düşey, hava tarafı ise eğimlidir. Bent gövdesi iri blok taşlarla örülmüş, su tarafının en üstüne çok iri kesme taşlar konmuştur. Bu bölümde bulunan taş korkulukların ankraj yerleri açıkça görülmektedir. Benden üstü sal taşları ile kaplanmış, hava tarafına bir

saçak yapılmış ve hava tarafındaki duvarın temeli, taşan suların etkisi ile bir miktar oyulmuştur. Benden sol sahilinde sulama tertibatı ve bir de değirmen vardır. Sağ sahilinde ise serbest savaklı, 11 m genişliğinde bir dolu savak ile dolu savak kanalı inşa edilmiştir. Benden yüksekliği 10,14 m, tepe genişliği 12,22 m, taban genişliği ise 15,58 m'dir. Bent duvarının kesiti lüzumundan fazla kalındır. Bunun sebebi yapanların her türlü emniyet tedbirlerini almalarını, aksi halde kendilerinin mesul olacağını bildiren yazı dolayısıyla mesuliyetten kurtulmak gayreti olsa gerektir. Benden hava tarafındaki duvarın üzerinde kabartma ay-yıldız, aslan, top figürleri vardır.

II. Mahmud döneminde yapılan benden kitabe taşı ve tuğrasının olmaması imkânsızdır. II. Mahmud yaptırdığı her tesise bir kitabe ile tuğrasını koydurmuştur. Kitabe taşının 1848'deki taşkın sırasında bent gölünün içerisine düşmüş olması ihtimali büyüktür. Nitekim Maliyeden Müdevver Defter, no. 8958, s. 175'in sonunda benden üzerindeki namazgahta yapılan işlemler ve tezhip için önemli bir masraf yazılmıştır. Bu taşın baraj gölünün boş olduğu bir devrede araştırılması birçok hususu aydınlatacaktır.

Sammlar Bendi'nin Sazlı Dere'yle bütünleştiği yerde halen Sazlı Dere Barajı'nın yapımına başlanmıştır. Sammlar Bendi'nin tepesinin kotu 27,15 m'dir. Sazlı Dere Barajı'nın dolu savak eşiğinin kotu ise 22,46 m olduğuna göre yarısına kadar su altında kalacaktır. Sammlar Bendi'nin kesiti çok kalın olduğu için 8-10 m yükselterek 7,5-10.000.000 m³ su toplaması mümkündür. **Bibi.** BOA, Muallim Cevdet Tasnifi, Askeri no. 3293, (27 Zilkade 1218), no. 3603 (27 Zilkade 1218), Telhis (19 Zilkade 1218), no. 5379 (15 Şevval 1220); BOA, Maliyeden Müdevver Defter, no. 8958; *Tarih-i Cevdet*, VI, 219; M. Erdoğan, "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, S. 2 (1956), s. 115-138; Çeçen, *Halkalı Sulan*.

KÂZİM ÇEÇEN

ŞAMRAM HANIM

(1870, *istanbul-14Man 1955, istanbul*) Ermeni asıllı kanto şarkıcısı ve besteci.

Soyadı Kelleciyan'dır. Tahsilini Gala-ta'daki Surp Lusavorçyan Mektebi'nde yap-

Şammlar Bendi

Kâzım Çeçen, 1994

ti. İlk kocasından boşandıktan sonra 1895' te teyzesinin kızı kantocu Peruz Hanım'ın teşvikiyle sahneye çıktı. 1900-1925 arasında, İstanbul'da en fazla başarı kazanan kantocu oldu. 1909'da, sinemacı Aleksan Hagopyan'la evlendi. Başlıca, Şevki Bey'in ve Kel Hasan'ın kumpanyalarında, Şehza-debaşı'ndaki Millet Tiyatrosu'nda (Turan Sineması) faaliyette bulundu. 1935'e kadar Naşit Özcan'ın topluluğunda çalıştı. Daha sonra sahneden çekildi. Şişli Ermeni Mezarlığı'nda medfundur.

Sahne hayatının yanısıra duettolar, sololar ve kantolar da besteleyen Şamram Hanım'ın, Sahak isminde bir oğlu ile An-jel Horenyan adında bir kızı vardır. Oğlu Sahak Almanya'da tahsil görerek, yüksek elektrik mühendisi diploması almıştır. Orada, Bavyeralı Maria adında bir kızla evlenerek İstanbul'a dönmüşlerdir. Oğulları Aleks tanınmış bir piyanisttir.

Bibi. Kulis, (1 Nisan 1955), s. 7; *Jamanak*, (29 Mart 1988).

KEVORK PAMUKCİYAN

ŞARK EKSPRESİ

1883-1977 arasında, zaman zaman kesintilerle Paris-İstanbul seferleri yapan tren. Sonradan pek çok filme ve romana da konu olan, dünyanın bu en ünlü tren seferinin son durağı olarak İstanbul'un seçilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun, çöküş yıllarında bile eski ihtişamını ve Batı dünyası açısından egzotik çekiciliğini koruduğunu; öte yandan kentin Avrupa ile Doğu arasındaki köprü konumunu gösteriyordu.

Avrupa'yı boydan boya kat eden lüks tren seferlerinin fikir babası Amerikalı Ge-orge Mortimer Pullman'dır. Compagnie Internationale deş Wagon-Lits et deş Grands Express Europeens'in (Uluslararası Yataklı Vagonlar ve Büyük Avrupa Ekspres İşletmesi) kurucusu Belçikalı Georges Nagel-mackers, Amerika'da tanıştığı Pullman ile işbirliği yaparak bu fikri yaşama geçirmeye kalktığında en büyük destek, Nagel-mackers ailesinin dostu Belçika Kralı II. Le-opold'dan gelmişti. 1883'te seferleri İstanbul'a kadar uzatmayı düşünen Wagon-Lits yetkilileri, İstanbul'da sekiz demiryolu şirketinin temsilcileri ile bir konferans topladılar ve güzergâhı tespit ettiler. Orijinal adıyla "Orient-Express" in Paris-İstanbul arasında ilk seferi, bazı kaynaklara ve 100. yıl kutlamasının tarihine göre 4 Ekim'de, Çelik Gülersoy'un verilerine göre 5 Haziran 1883'te Paris'ten, Gare de l'Est'den başladı; fakat ilk yıllarda tren hattı İstanbul'a kadar ulaşmadı. Yolcular Paris'ten sonra sırasıyla Strasbourg, Münih, Viyana, Budapeşte, Bükreş'ten geçip Giurgi'ye varıyor, buradan Tuna üzerinden küçük motorlarla Rusçuk'a, oradan Wagon-Lits Şirketi'nin başka trenleriyle Varna'ya getiriliyorlardı. Varna'dan Espero adlı gemi ile yaklaşık 15 saatlik bir deniz yolculuğunu takiben İstanbul'a varılıyordu. Yolculuk Paris-

Var-na arasında 3.186 km; İstanbul'a kadar da 81,5 saati tren yolculuğu olmak üzere toplam 96,5 saat kadar sürüyordu. Bu ilk yol-

ŞARK EKSPRESİ

136

137

ŞARK MUSİKİ CEMİYETİ

culukta Fransız, Alman, Avusturyalı ve Osmanlı asıllı 40 kadar yüksek memur, diplomat ve soylu vardı. *The Times gazetesini* adına geziye katılan "gazetecilerin prensi" olarak tanınan Oppen de Blowitz ile ünlü romancı ve seyyah Edmond About(-0 da yolcular arasındaydı. Nitekim About bu gezi ile ilgili anılarını 1884'te *De Pontoise à Stam.boula.dh* kitabında derlemiş, Bolowitz ise II. Abdülhamid'le görüşebilmek için İstanbul'da kalmıştı.

Paris-İstanbul arasında direkt sefer yapma fikri, ancak 1889'da gerçekleşti. Şark Ekspresi seferleri sanıldığı gibi tek bir güzergâh üzerinden yapılmamıştır. Bir güzergâh Londra, Ostend, Köln, Frankfurt, Viyana, Bükreş, Belgrad, Sofya ve İstanbul; diğeri Londra, Calais, Paris, Milano, Venedik, Belgrad ve İstanbul'du. Ayrıca Berlin, Breslau, Bratislava, Budapeşte, Sofya üzerinden ya da Berlin, Prag, Viyana, Budapeşte, Belgrad, Sofya üzerinden İstanbul'a varan diğeri bir kol daha vardı. İlk yıllarda yolcular İstanbul'da Grand Hotel de Luxem-bourg'da, Hotel d'Angleterre'de ve Bizans Oteli'nde kalırlarken sonradan Wagon-Lits Şirketi, Bosphorus Summer Palace'ı inşa ettirdi, daha sonra da Pera Palas'ı(->) satın aldı. 1895 başından itibaren Şark Ekspresi yolcuları Pera Palas'ta kalmaya başladılar. İstanbul'a gelenler şehrin görülecek yerlerini gezdikten sonra isterlerse aynı trenle geri dönerler, isterlerse Bağdat Ekspresi (sonraları da Toros Ekspresi) ile yolculuğa doğruya doğru devam ederlerdi.

Paris'ten haftada üç kez, akşam saat yediyi bir geçte hareket eden Şark Ekspresi'nde önceleri kadın ve erkek yolcular için ayrı vagonlar vardı. Yolculuk için pasaport gerekmiyordu ve yolcular yanlarında Na-gelmackers'in "tılsım" diye adlandırdığı bir belge taşıyorlardı. Şark Ekspresi'nin yolcu, eşya ve lokanta vagonları kraliyet mavisi denen bir renkte olup yaldızlı armalarla süslenmişti. Vagon içleri ise dönemin en ünlü desinatörlerinin, mimarlarının, sanatçıların eseri olan birbirinden değerli eşyalarla döşenmişti.

Şark

Ekspresi'nin vagonları üzerinde yer alan amblemi, 1884. *Türkiyemiz*, S. 67 (Haziran 1992)

Şark Ekspresi'nin yolcularından gazeteci Georges Boyer'in Fransız *Figaro gazetesinde* yayımlanan güncelerine göre, trende beyaz eldivenli garsonlar birbirinden lezzetli ve seçkin yemekler sunar, Romen şaraplarını Türk kahvesi izlerdi. Yolculuk boyunca canlı müzik ve dans gösterileri gezinin çok neşeli geçmesine neden olurdu.

1892'de Avrupa'yı saran kolera salgını, Makedonya yollarındaki eşkıya saldırıları, ağır geçen kış koşulları ve sık sık yinelenen kömür kıtlığı yüzünden Şark Ekspresi seferleri kimi *zaman* ertelenmiş, kimi zaman da tren yolda kalmıştı. 1914-1918 arasında savaş yüzünden Şark Ekspresi 4 yıl istasyonda yattı, savaşı bitiren barış antlaşması ekspresin 2419 numaralı vagonunda

Şark Ekspresi'nin afişi. *Cengiz Kahraman arşivi*

imzalandı. Bu vagon sonradan Hitler tarafından saklandığı müzeden alınmış, Fransa'nın teslimine ilişkin antlaşma burada imzalanmıştır. 1945'te ise Hitler'in teslim olmasından kısa süre önce bir SS birliği tarafından, temsil ettiği acı tarihi yok etmek amacıyla imha edilmiştir.

1919 Versailles Antlaşması'nın 321-386 sayılı maddeleri uyarınca yeniden düzenlenen Şark Ekspresi seferleri, artık 1905'te açılan Simplon Tüneli'nin adıyla "Simp-lon Orient-Express" olarak tanınıyordu. Yeni hat, savaşın mağlupları olan Almanya ve Avusturya'ya herhangi bir konuda bağımlı olmamak için, İstanbul'a, Paris, Lozan, Milano ve Venedik üzerinden 58 saatte ulaşıyordu.

1921'de Yunanistan ve Türkiye arasındaki sorunlar yüzünden seferler tehlikeye girdiyse de sorun kısa sürede aşıldı. Şark Ekspresi'nin ikinci mutlu dönemi 1930'lardı; fakat 1929 dünya ekonomik bunalımını takiben trenin yolcularında büyük bir *azalma* gözlemlendi. Eski geleneksel güzergâh ancak 1932'de açılabilirdi. Bu yıllarda trenle İstanbul'a gelen ünlüler arasında Romanya Kraliçesi Maria ile Bulgar Kralı Georgios da vardı. Ünlü İngiliz polisiye yazarı Agatha Christie'nin de 1930'larda Şark Ekspresi ile İstanbul'a gelerek Pera Palas'ta kaldığına dair rivayetler vardır. Yazar bu muhtemel seyahati anlatan *Orient Ekspres'te Cinayet* adlı romanını 1934'te yayımlamıştı.

Şark Ekspresi, sadece yolcu treni değildi. Paris'ten İstanbul'a ayakkabı, parfüm, şarap, zücadeye, kumaş taşıyan tren, Paris'e pamuk, deri, baharat, susam ve taze meyve, sebze götürüyordu. 1925'te İstanbul'da yayımlanan Fransızca *La Patrie* gazetesinden öğrenildiğine göre şapka devrimini takiben binlerce şapkayla kasket, Şark Ekspresi tarafından İstanbul'a getirilmişti. Ticaret ve turizmin yamsıra ekspres siyasal olaylara da araç ve sahne olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Makedonya ve Arnavutluk toprakları ile bağlantısı doğrudan Şark Ekspresi ile kuruluyordu, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bildirileri bu trenle yurda sokuluyordu.

II. Dünya Savaşı sırasında (1939-1945) seferleri sekteye uğrayan ve ancak Ocak 1946'da eski halini alan Şark Ekspresi artık Paris'ten Milano, Venedik ve Roma'ya uğrayarak İstanbul'a varıyordu. Bunun ardından Yunanistan'daki iç savaş, Avrupa'da sosyalist ülkelerin oluşması ve soğuk savaş nedeniyle, 1951'de Türkiye'nin batı sınırlarına yoğun denetim ve kısıtlamalar getirilmesi üzerine, Şark Ekspresi'nin son durağı Sofya oldu (yine de 1952'de Selanik üzerinden İstanbul'a varmak mümkündü).

Artık sadece adı kalmış olan Şark Ekspresi'nin Paris-İstanbul arasındaki son seferi 27 Mayıs 1977'de yapıldı. Restoran vagonu olmadığı için yolcular yiyeceklerini yanlarında getirmişlerdi. İstanbul'a 5 saat rötarla gelen bu son Şark Ekspresi artık geçmişin romantik ve gizemli havasını taşımıyordu. Vagonları Montecarlo'da Ekim 1977'de haraç mezat satıldı ve Agatha Christie'nin *Orient Ekspres'te Cinayet* adlı roma-

mna konu olan iki vagonu J. Shenvood adlı bir İngiliz tarafından alınarak hâlâ faaliyet gösteren Venedik Simplon Orient-Exp-ress adlı kuruluşun nüvesi yapıldı. Vagonlardan bazıları ise Fas Kraliyet Sarayı Müzesi'nde sergilendi. 4 Ekim 1983'te Soci-ety Expeditions adlı kuruluş tarafından düzenlenen sembolik 100. yıl seferine dünyanın dört bir yanından gelen 100 kadar ünlü katılmıştı.

Bibi. J. de Cars-J. P. Caracan, *OrientExpress. A Century of Railvays Adventures*, Paris, 1984; W. Sölch, *Orient-Express*, Düsseldorf, 1974; E. About, *De Pontoise a Constantinople*, Paris, 1884; M. Barsley, *OrientExf>ress*, Londra, 1966; S. Shenvood, *Yenice Simplon Orient-Express*, Londra, 1985, s. 15-33; Ç. Gülersoy, *Tepebası Bir Meydan Savaşı*, İst., 1993; J. Deleon, "Ser-güzeşt-i Orient Express", *Şehir*, s. 88-90.

AYŞE HÜR

ŞARK KAHVESİ

Şişli İlçesi'nde, Maçka semti, Bayıldım Yokuşu, Taşlık Terası'ndadır.

Taşlık Kahvesi olarak da tanınan bina, mimar Sedat Hakkı Eldem(->) tarafından 1947-1948 arasında inşa edilmiştir. 1936-1950 arasında şehrin nâzım planını *hazırlamak* üzere İstanbul'a gelen şehircilik uzmanı Henri Prost'un(->) öncelikli planları arasında, merkezde yer alan ve şehrin nefes almasını sağlayacak park uygulamaları bulunmaktaydı. Bu parklar arasında en değerli yeri Yıldız Bahçesi ölçülerine yaklaşan boyutlarıyla 2 Numaralı Park alıyordu. Taksim'den başlayıp Dolmabahçe'de son bulan parkın içerisinde Taksim Gezisi, Belediye Bahçesi, Taksim Belediye Gazinosu, Açık hava Tiyatrosu, Spor ve Sergi Sarayı, Nişantaşı Çocuk Bahçesi, Maçka Taşlık Terası, Şark Kahvesi, Bayıldım Yokuşu, Kadırgalar Caddesi, İnönü Stadyumu gibi yapılar ve bahçelerin yer aldığı yeşil bir alan düşünülmüş ve uygulanmıştı.

Dolmabahçe Sarayı'nın arka bahçesine Abdülaziz döneminde (1861-1876) bir cami inşa edilmesi düşünülmüş, eğimli arazi kalın istinat duvarlarıyla tesviye edilerek caminin yerleştirileceği düz bir alan oluşturulmuştu. Abdülaziz'in ölümüyle inşası gerçekleşemeyen caminin bahçesine halk ilgi göstermiş, zaman içinde yetişen

ağaçlar arasında Taşlık olarak adlandırılan bir mesire yeri meydana gelmişti (bak. Aziziye Camii). II. Dünya Savaşı sonrasında, belediyeye ait bu yeri Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar(->) 2 Numaralı Park planı dahilinde halka açtı. Manzara terasına yerleştirilen halka açık ve ucuz çay bahçelerinin kapalı mekânı olan Şark Kahvesi binası da kısa sürede inşa edildi. Binanın dört büyük payandanın taşıdığı görkemli gövdesini, geniş saçaklı çatısı tamamlamaktaydı .

1984'te Belediye Başkanı Bedrettin Dalan döneminde 2 Numaralı Park'ın önemli alanları, Turizmi Teşvik Yasası dahilinde turizm merkezi haline getirilmesine karar verildi. Japon yatırımcılar, Taşlık Terası üzerinde temeli 1987'de atılan Swisotel-Bosporus'u inşa ettiler. Mayıs 1991'de işletmeye açılan otel üç ayrı blok halinde inşa edilen otelin yapımı sırasında Cumhuriyet dönemi Türk mimarlığının simgelerinden biri sayılan Şark Kahvesi 1990'da yıkılmış, projeye göre otel kompleksi içinde yeri değiştirilerek daha küçük oranlarda yeniden yapılmıştır. Yüksek seviyesiyle sağladığı ihtişamlı görüntüsünü, günümüzde üç büyük otel bloğu arasında sağlaması mümkün değildir.

Bina Türk evi oranları göz önüne alınarak inşa edilmiştir. Orta şahın etrafındaki dört kol ve ortasındaki havuzla Şerifler Yalısı(->) plan tipine, cephe görünüşleri itibariyle de Amcazade Hüseyin Paşa Yalı-sı'na(->) benzemektedir. Bu yalıdan tek farkı orta şahına eklenen dördüncü koldur. Ortada bir havuz, bunun etrafındaki üç kolda üç taraflı sedirler yer almaktadır. Zemin mermer, tavan ve geniş saçaklar özel desen ve taksimatlı ahşap kaplamadır. Karkas betonarme, dolma duvarlar içten ve dıştan ahşap kaplıdır. Üç kolun ön cephelerine üçer, yan cephelerine ikişer giyotin pencere açılmış olup ön kol dört büyük payanda üzerinde taşınmaktadır. Giriş kısmında ise tuvalet ve mutfak bölümleri yer almaktadır. Eldem bu yapıyla, o zaman pek bilinmeyen ve takdir edilmeyen bir Türk sivil mimari eserinin modern sayılabilecek özelliklerini belirtmek istemiştir.

Şark Kahvesi

Bibi. S. H. Eldem, 50 Yıllık Meslek Jübile, Mimar Sinan Üniversitesi 100. Yıldönümü Armağanı, ist., 1983, s. 82-87; *Yapı*, S. 101 (1990), s. 22; *ae*, S. 102 (1990), s. 27; *ae*, S. 113 (1991), s. 17; *ae*, S. 116 (1991), s. 29; *ae*, S. 132 (1992), s. 14.

YASEMİN SUNER

ŞARK MUSİKİ CEMİYETİ

Cumhuriyet öncesi dönemde geleneksel Türk musikisinin eğitim, öğretim ve aktarım ihtiyacını karşılayan ciddi musiki kuruluşlarındandır.

Yayımlanmış olan nizamnamesine göre, derneğin kuruluş amaçları arasında geleneksel musikin gelişmesine katkıda bulunmak, eski ürünlerini halka dinletmek, temel bilgilerini öğretmek dışında, muhtaç durumdaki üstatlara ve ailelerine yardımda bulunmak gibi sosyal kaygılar da vardı. Derneğin kurucuları, aralarında Ali Rifat Bey (Çağatay), Levon Hancıyan, Bestenigâr Ziya Bey, Enise Hanım (Can), Hafız Yusuf Efendi gibi dönemin tanınmış musikicilerinin de yer aldığı 14 kişiydi. Öğretim kadrosunda ise Ali Rifat Bey'le Levon Hancıyan'dan başka Udi Nevres Bey, Hafız Ahmed Efendi (Irsoy), Tanbu-ri Hikmet Bey, Kaşıyarık Hüsameddin Bey yer alıyorlardı. Derneğin ilk başkanı Ali Rifat Bey'di. Hocalar eğitimde bir yandan usta-çırak ilişkisine dayanan meşk geleneğini sürdürmüşler, bir yandan da nazariyat, usul ve makam bilgilerini günün değişmekte olan anlayışı doğrultusunda öğretmişlerdir.

Şark Musiki Cemiyeti'nin icra topluluğunda hanende Münir Nurettin (Selçuk), Suat ve Arap Cemal beyler, hanende Zahide, Nezahat ve Nebile hanımlar, sineke-mani Nuri Bey (Duyguer), Gazi Osman Paşazade, piyanist Cemal Bey ile Fulya Hanım (Akaydın), kemani Ruhsar Hanım, tanburi Laika Hanım (Karabey), mandolinde Kemal, viyolonselde Fuat, flütte Fuat beyler ve *zamanla* sayıları artan birçok musikici yer almıştır. Sonraları kemençe-ci Kemal Niyazi (Seyhun), piyanist Şefik Bey (Gürmeriç), udi İsmail Sami Bey (Erden), tanburi Refik Bey (Fersan) gibi birçok tanınmış musikici de derneğe devam ederek icra topluluğunun konserlerine katılmışlardır. Besteci Rahmi Bey de bir ara dernekte gençlere kendi eserlerini meşk etmiştir. Şark Musiki Cemiyeti gerek zengin kadrosunun sağladığı öğretimle, gerekse konserleri, nota ve plak yayınları ile İstanbul'un musiki hayatında önemli bir rol oynamıştır.

Dernek çalışmalarına Kadıköy'deki Yoğurtçu Parkı'na bakan "Madencilerin Köşkü" adıyla bilinen köşte başlamıştır. İcra topluluğunun ilk konseri Tanburi Cemil Bey'in 4. ölüm yıldönümü dolayısıyla 19 Kasım 1920'de Apollon Sinema-sı'nda çok zengin bir sanatçı kadrosuyla verilen "Tanburi Cemil Bey Konseri"dir. Bu konserde hem viyolonsel çalan, hem de topluluğu yöneten Ali Rifat Bey icra sırasında yüzünü seyircilere döndüğü ve programda kendi eserlerine fazlasıyla yer verdiği için eleştirilmiş, sanatçı bir süre

ŞAŞKINBAKKAL

138

139

ŞATFÜTT.tK

Şark Musiki Cemiyeti mensupları 1920'lerde toplu halde: Soldan sağa (oturanlar); Hikmet Bey, Hayriye Hanım, Ruhsar Hanım, Enise Hanım, Ali Rifat Bey (Çağatay), Faize Hanım, Neziha Hanım, Piyanist Fulya, Cemal Bey, (ayaktakiler) Arap Cemal, Hafız Yusuf, Faik Bey, Tanburi Hatif, Tanburi Atıf Muhiddin Sadak, Münir Nureddin Bey (Selçuk), Nuri Bey. *Cengiz Kahraman arşivi*

ŞAŞKINBAKKAL

Kadıköy İlçesi'ne bağlı Suadiye Mahallesi sınırları içinde bulunan; Erenköy ve Caddebostan mahalleleri ile sınır oluşturan mevki. Tarihsel ve fiziksel gelişim çizgisine bakıldığında, ŞaşkınbakkalPı Suadiye' den(->) ayrı değerlendirmek olası değildir.

Henüz yerleşimin yoğun olmadığı dönemlerde, yaz günleri denizden yararlanmak için bölgeye trenle gelenlere hizmet vermek üzere küçük bir bakkal dükkânı açıldığını görenlerin, burada iş yapılamayacağını düşünerek, bakkal için "şaşkın bakkal" yakıştırmasını yapmaları nedeniyle buranın Şaşkınbakkal olarak anılmaya başlandığı ve adının buradan geldiği söylenmektedir.

Suadiye'nin 1930'lu yılların sonlarından itibaren İstanbul'un bellibaşlı sayfiye yerlerinden biri olarak ün kazanması ve Suadiye yerleşmesinin yaygınlaşıp gelişmesiyle birlikte Şaşkınbakkal mevkii Suadiye'nin merkezi konumunu kazanmıştır. Özellikle, 1940'larda açılan Suadiye Plajı, bölgenin canlanmasında en büyük etken-

sonra çıkan anlaşmazlık sonunda da dernekten ayrılarak Türk Musikisi Ocağı'nı kurmuştur.

Ali Rifat Bey'in ayrılmasından sonra Şark Musiki Cemiyeti'nin başkanlığına 1923'te Süreyya Paşa (İlmen) getirilmiştir. Bundan sonra parlak bir konserler dönemi başlamıştır. Bu dönemde Hale Sinema-sı'nda (eski Apollon Sineması) 15 günde bir verilen 8 konser büyük ilgiyle dinlenmiştir. Öte yandan, Yoğurtçu'daki köşkün küçük, yerinin de sapa olması yüzünden Mühürdar'daki Ermeni kilisesi yakınlarındaki bir bahçe içinde bulunan geniş bir bina kiralanarak derneğin üyeleri için de ücretsiz konserler verilmiştir. Derneğin icra heyeti istanbul basını ve halkının gitgide artan ilgisi sonucu konser faaliyetlerini artırmış, bu arada Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerinin isteği üzerine Atatürk'ün Bursa ve Mudanya gezilerine de eşlik etmiştir.

Başkan Süreyya Paşa bir ara ünlü Tan-buracı Osman Pehlivan'ı derneğe getirterek, kendi çalıp okuyuşundan Rumeli ve Anadolu ezgilerini notaya aldirmaya çalışmışsa da bu önemli girişimin arkası gelmemiştir. Ayrıca, bu dönemde günün eğilimlerine uyularak dernekte dans dersleri ile yarışmaları da düzenlenmiştir. Dernekte bazı anlaşmazlıklar çıkması sonucu Süreyya Paşa başkanlıktan çekilmiş,

faaliyetlerin de gitgide azalmasıyla Şark Musiki Cemiyeti 1940'tan önce büsbütün dağılmıştır.

Şaşkınbakkal'dan

bir görünüm.

Sadat Hasanoğlu,

1994

Bibi. *Şark Musiki Cemiyeti Nizamnamesi*, İst., ty; L. Karabey, "Cemil Bey Konseri", *Musiki Mecmuası*, S. 2 (1948); ay, "Rahmi Bey", *ae*, S. 7 (1948); ay, "Şark Musiki Cemiyeti Nasıl Teşekkül Etti?", *ae*, S. 60 (1953); S. ilmen, "Hatıralar", *ae*, S. 6p (1953); G. Oransay, "Cumhuriyetin ilk Elli Yılında Geleneksel Sanat Musikimiz", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, VI, ist., 1984; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, ist., 1993, s. 243.

GÖNÜL PAÇACI

lerden biri olmuştur. Dönemin piyasa yerlerinden biri olan Suadiye İskeleyi'nin yanı sıra, gençlerin rağbet ettiğı yerlerden bir diğeri olan Rasim Pastanesi'nin Şaşkınbak-kal'da bulunduğı; yine aynı dönemde bugün Çınardibi olarak anılan yerde bir aile bahçesinin var olduğı ve burasının da İsmail Dümbüllü gibi bellibaşlı tiyatro gruplarını misafir ettiğı bilinmektedir. Sonraki yıllarda burada bir açık hava sineması olan Çiçek Sineması faaliyet göstermiştir.

1970'li yıllara gelindiğinde, Şaşkınbakkal giderek canlanmış ve burada birtakım alışveriş yerleri açılmıştır. Suadiye'nin bir yazlık olmaktan çıkıp yaz kış oturulan bir yerleşim yeri olmaya başladığı yıllarda, Atlantik Sineması'nın ve dükkânlar dışında işyerlerinin de açıldığı ve ŞaşkınbakkaPın bölgenin eğlence ve alışveriş merkezi olmasının yanı sıra bir ticaret merkezi haline de dönüştüğü görülmektedir. 1970'lerin sonlarına doğru Şaşkınbakkal'da açılmış olan Acar ve Nezih kitabevleri uzun bir süre Bostancı-Kadıköy bölgesinin yegâne kitapçıları olarak faaliyetlerini bugüne kadar sürdürmüşlerdir. Daha sonra kapanan Atlantik Sineması'nın yerinde bugün büyük bir ticaret merkezi inşa etme çalışmaları halen devam etmektedir.

Bu özelliklerinin yanı sıra günümüzde Şaşkınbakkal, Suadiye ve yakın çevresi için, ulaşım açısından da önem taşımaktadır. Taksim, Şişli ve Nişantaşı yönlerine giden dolmuşlar Ülkü Sokağı'nda bulunan duraktan kalkar.

ŞEHNAZ DÖLEN

ŞAZEÎ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Unkapanı'nda, Haraççı Kara Mehmet Mahallesi'nde, Cemalettin Efendi Sokağı ile Bostan Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Ahmed Halil Ağa adında bir hayır sahibi tarafından yaptırılan bu tekkenin inşa tarihi tespit edilememektedir. İlk postni-şin Şeyh Seyyid el-Hac Ahmed

Efendi 12427 1826-27'de vefat etmiş olduğuna göre tekke 18. yy'ın sonlarında ya da 19. yy'm ilk çeyreğinde tesis edilmiş olmalıdır. Kaynaklarda "Balmumcu Tekkesi", "Şeyh Seyyid Ahmed Tekkesi" ve "Şem'i Şeyh Ahmed Efendi Tekkesi" gibi adlarla da anılan tekke

Şazelîliği İstanbul'da temsil eden en eski iki merkezden (diğeri Alibeyköy'deki Şazelî Tekkesi) birisidir.

Şazelî Tekkesi 1304/1886-87'de II. Ab-dülhamid tarafından yeniden inşa ettirilmiş ve tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar faaliyetini sürdürmüştür. Avlu girişi üzerindeki ihya kitabesinde tekkenin bir yangın geçirdiği belirtilmekte ancak bu olayın tarihi verilmemektedir. 1256/1840 tarihli *Âsi-tâne'de* tekkenin yanmış olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmadığından yangının bu tarihten sonra, muhtemelen 19. yy'm üçüncü çeyreği içinde vuku bulduğu tahmin edilebilir. Cumhuriyet döneminde önceleri sahipsiz kalan ve berduşların barınağı olan, sonra uzun bir süre Zeyrek Spor Kulübü lokali olarak kullanılan tekkenin mescit-tevhidhanesi 1989'da Fatih Müftülü-ğü'nün girişimi ve Osman Topbaş'ın yardımlarıyla onarım geçirdikten sonra cami olarak ibadete açılmıştır. Cumhuriyet döneminde mescit-tevhidhane dışında kalan tekke bölümleri tarihe karışmış, kible tarafında bulunan hazire ortadan kaldırılmıştır

Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâ-yâ'smda*. Şeyh Seyyid el-Hac Ahmed Efendi'den (ö. 1826) sonra posta geçen ikinci şeyhin adı verilmemiş, daha sonra Abdürrezzak Efendi, Abdürrezzak Efendi'nin oğlu Mehmed Kâmil Efendi, Abacı Şeyh Hafız Mehmed Efendi (ö: 1863), Mehmed Efendi'nin halifesi Mehmed Salih Efendi (ö. 1865) ve M. Salih Efendi'nin oğlu Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1907) bu görevde bulundukları kaydedilmiştir. Ayin günü perşembe olan tekkede 2 erkek ile 6 kadının ikamet ettiği, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmektedir.

Arsanın güneyinde, Cemalettin Efendi Sokağı üzerinde yer alan cümle kapısı mermerden sövelerle kuşatılmış, lentonun üzerine ta'lik hatlı, manzum ihya kitabesi yerleştirilmiştir. Kitabenin ortasında, çelenklerin bulunduğu beyzi bir çerçevenin ortasında II. Abdülhamid'in "Sami" imzalı tuğrası ve 1304/1886-87 tarihi bulunmaktadır. Beyzi çerçeve ile bunu kuşatan dikdörtgen çerçevenin arasındaki üçgen

alanlar ışınlı demetleri ile dolgulanmış, tuğranın tepesine altı köşeli bir yıldız kabartması oturtulmuştur.

Dikdörtgen (11,40x8,65 m) bir alanı kaplayan mescit-tevhidhane kagir duvarlı, kırma çatılı, basit bir yapıdır. Özensiz bir almaşık örgüye sahip olan duvarlar 4 sıra moloz taş ve 2 sıra tuğla ile meydana getirilmiş, dikdörtgen olan kapı ve pencere açıklıkları küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, baklava taksimatlı demir parmaklıklarla donatılmış ve tuğla örgülü, basık hafifletme kemerleri ile taçlandırılmış-tır. Kuzey

duvarının ekseninde giriş, bunun tam karşısında, kible duvarının ekseninde, basık kemerli mihrap yer almakta, her duvarda ikişer pencere bulunmaktadır. Kuzey duvarının önündeki ahşap, fevkani kadınlar mahfili son onarımda betonla yenilenmiş, bu arada yapının kuzeydoğu köşesine klasik üslupta, betondan bir minare eklenmiştir. Aynı onarımda klasik üslupta Kütahya çinileri ile kaplanan mihrabın özgün tasarımında, yanlarda Tos-kan başlıklı ahşap sütunların yer aldığı, mihrabın üzerindeki yatay ahşap silmelere kadar devam eden bu sütunların, eklektik zevke uygun basit oymalarla bezeli ol-duğu bilinmektedir. Mescit-tevhidhane-nin tavanının ortasına, çatı altında gizlenen 4,80 m çapında bir ahşap kubbe yerleştirilmiştir. Herhangi bir süslemenin görülmediği cephelerde dikkati çeken yegâne ayrıntı, mihrap duvarının ekseninde, dikdörtgen bir levha üzerinde yer alan şu ibaredir: "Ya seyyidinâ el-İmam Ali Ebu'l-Hasan el-Şazelî sene 1303/1885-86".

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 30; *Âsitâ-ne*, 15; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; *Ihsa-iyatll*, 22; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 35; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 137; *Fatih Camileri*, 209, 294; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, ist., 1994, s. 103-104.

M. BAHA TANMAN

ŞAZELÎLİK

Şeyh Ebü'l-Hasan Ali eş-Şazelî'nin (ö. 1258) adına halifeleri tarafından 13. yy'm ikinci yarısında kurulan tarikat.

Silsilesi Medyenîliğe ve Rıfâîliğe(-0

Şazelî

Tekkesi'nde

mescit-

tevhidhanenin

kesiti.

MSÜ Arşivi

bağlanan Şazelîliğin piri Şeyh Ebü'l-Hasan Ali eş-Şazelî ilk olarak Medyenîliğin piri Ebû Medyen el-Magribî'nin (1125-1198) halifelerinden Ebû Abdullah Muhammed Harâzim'e (ö. 1236) intisap etmiş, daha sonra, 1218'de çıktığı Doğu yolculuğu sırasında dönemin ileri gelen Rıfâî şeyhlerinden Ebü'l-Feth el-Vasıtî'ye (ö. 1221) bağlanmıştır. Zamanının kutbunu bulmayı arzulayan Ali eş-Şazelî'ye, şeyhi Magrib'e dönmesini tasviye etmiş, bunun üzerine Fas'ta, asıl mürşidi olan, yine Ebû Medyen el-Magribî'nin halifelerinden Şeyh Abdüsselam ibn Meşîş'e (ö. 1228) rastlamış ve kendisine intisap etmiştir. Daha sonra İbn Meşîş'in arzusu üzerine Fas'tan ayrılarak Şazilâ adındaki köyün yakınında bulunan bir mağarada halvete girmiş

ve bundan böyle "eş-Şazelî" (Şazilâlî) olarak anılmaya başlamıştır. Halkı irşat maksadıyla birçok yolculuğa çıkan Ali eş-Şazelî, Tunus'ta dönemin Hafsî sultanı Ebû Zekerîya'nın gösterdiği yakınlığa rağmen, ulemanın kendisine karşı takındığı olumsuz tavırdan ötürü Mısır'a iltica etmiştir. Mısır'da gerek halk, gerekse de ulema ve sufiler nezdinde büyük hürmet gören Ali eş-Şazelî her yıl gerçekleştirdiği hac seferinden dönüşte Kızıldeniz kıyısında Humaitra denilen mevkide 1258'de vefat etmiştir.

Birçok başka tarikatın tarihinde de görüldüğü gibi, hayatının büyük kısmını yolculuklarda geçiren ve günümüze intikal eden mektuplarından derin bir tasavvuf birikimine sahip bulunduğu anlaşılan Ali eş-Şazelî bizzat tarikat kurucusu değildir. Müritlerine, muhakkak uymaları gereken belirli bir erkân bırakmamış olan Ali eş-Şazelî'nin öğretisi, kendisinden sonra halifeleri tarafından sistemleştirilerek Şazelî tarikatının temelini oluşturmuştur. Özellikle bu halifelerden Endülüslü Ebü'l-Ab-bas Ahmed el-Mürsî (1219-1297) ile bu şahsın halifesi İskenderiyeli Taceddin ibn Atâullah Abbas (ö. 1309) Şazelîliğin gerçek kurucuları olarak kabul edilmektedir.

Şazelîlik Endülüs'te ve Kuzey Afrika'da yüzyıllar boyunca büyük bir yaygınlığa ve etkinliğe sahip olmuş, ayrıca mensupları arasında bulunan değerli müelliflerle tasavvuf kültürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Yüzyılımızda Batı ülkelerinde İslam dinine giren Rene Guenon gibi bazı aydınların Şazelîliğe mensup oldukları gözlenmekte, Paris ve Londra gibi kimi metropollerde Şazelî tekkeleri günümüzde de faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu arada çeşitli kollara ayrılan ve Ortadoğu'da da birçok bölgeye yayılan Şazelîlik Osmanlı Devleti'nin Türklerle meskûn olan yörelerinde (Anadolu, İstanbul ve Rumeli'de) önemli bir varlık gösterememiştir.

A. Matkovski, *Tarih-i Peçevî'deki* bir pasaja dayanarak, Şazelîliğin 16. yy'm ortalarından itibaren, İstanbul yoluyla Kuzey Makedonya'da yayıldığını ileri sürmekte ancak Balkanlar'da tarikatların tarihi üzerine en geniş kapsamlı araştırmayı gerçekleştiren A. Popovic, Kuzey Makedonya'da Şazelîliğin söz konusu dönemde var olduğunu kanıtlayacak hiçbir belgenin bulunmadığını ifade etmektedir. Aynı şekilde

ŞAZEÎLİK

140

141

ŞEBSAFA KADIN CAMÜ

Ertuğrul Tekkesi'nde ana binanın kuzeydoğu köşesi (solda) ve cami-tevhidhanenin içinden bir

görünüm.

Fotoğraflar Recep Dönmez, 1982

ne 16. ne de 17. yy'da Şazelîliğin İstanbul'da faaliyet gösterdiğini belgeleyen herhangi bir ipucu ele geçirilememiş, şu andaki bilgilere göre Şazelîlik, Ortadoğu ve Kuzey Afrika kökenli diğer "kıyami" tarikatlar gibi, nispeten geç bir tarihte, ancak 18. yy'ın son çereğinde İstanbul'da kök sa-labilmiştir.

İstanbul'da mevcut bütün tarikatlar içinde en az yaygın olan Şazelîlik ancak üç tekkeye sahip olabilmıştır. Bunların en eskileri Alibeyköy'de ve Unkapanı'nda yer alan iki tekkedir. Günümüze intikal etmemiş olan, Alibeyköy'deki tekkenin 12007 1785-86'da Silahdar Abdullah Ağa tarafından kurulduğu ve zamanla çevresindeki mahalleye adım verdiği anlaşılmaktadır (bak. Silahtarağa). Kaynaklarda farklı adlarla (Şazelî, Abdullah Efendi, Silahdar Abdullah Ağa) anılan bu tekkenin ayin günü *Âsitâne'de* (1840) pazartesi, Bandırma-lızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Te-kâyâ'sında*. (1889) cuma olarak verilmektedir. II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sul-tan'ın düğününe (1834) davetli şeyhler arasında "Alibey Kariyesi'nde Şazelî Tekkesi şeyhi el-Hac Ahmed Efendi'nin", *Mecmua-i Tekâyâ* 'da da Şeyh Tahsin Efendi'nin adı geçmektedir. Sötlüce'de, Sa'dîliğe bağlı Hasırîzade Tekkesi'nin(->) son postnişini Şeyh M. Elif Efendi'nin (ö. 1927) muhip- ' lerinden olduğu bilinen Tahsin Efendi'nin kabri söz konusu tekkenin önündeki hazi-rededir. Unkapanı'nda bulunan ve mes-cit-tevhidhanesi halen cami olarak kullanılan Şazelî Tekkesi'nin(->) de Alibeyköy'de-ki tekke ile aşağı yukarı aynı dönemde ya da bundan kısa bir süre sonra faaliyete geçtiği söylenebilir. Her ikisi de "zaviye" ölçeğinde mütevazı kuruluşlar olan bu tekkelerin İstanbul'un zengin ve köklü

tasavvuf ortamında önemli bir rol oynamadığı anlaşılmaktadır.

Şazelîliğin İstanbul'un kültür tarihinde önem kazanması II. Abdülhamid'in 13057 1887'de Yıldız Sarayı'nın yakınında, bu tarikatın ileri gelen şeyhlerinden, Trablus-garp kökenli Şeyh Hamza Zafir Efendi (ö. 1903) adına Ertuğrul Tekkesi'ni(->) tesis etmesi ile gerçekleşebilmiştir. Başlangıçta, cami-tevhidhane ve selamlığı barındıran (günümüzde cami olarak kullanılan) asıl binanın yanısıra harem ve misafirhane bölümlerinden meydana gelen tekke 1905-1906 yıllarında türbe-kitaplık-çeşme manzumesi ile donatılarak küçük bir külliye niteliğine bürünmüştür. Mamafih Ertuğrul Tekkesi'nin kuruluş amacı Şazelîliğin İstanbul'da güçlendirilmesinden çok, İslam âleminin çeşitli bölgelerinden gelen tarikat şeyhlerinin ve ulemanın ağırlanması, özellikle de bu nüfuzlu kişiler aracılığı ile, Osmanlı hanedanının tasarrufunda bulunan hilafetin prestijinin artırılmasıdır.

Şazelîliğin Medenî kolunu kuran Şeyh H. Zafir Efendi, kendisine intisap eden II. Abdülhamid'in yakınlığını kötüye kullanmamış, derin bilgisi ve saygın kişiliği ile İstanbul'da temayüz etmiştir.

Şazelîliğin İstanbul tarikat folkloruna belki de en önemli katkısı, kahvenin kökenine ilişkin birtakım rivayetlerden dolayı kahveci esnafının piri olarak kabul edilen Ali eş-Şazelî'nin tekkelerdeki kahve ikramı geleneğine de vurmuş olduğu damgadır (bak. kahvehaneler). İstanbul'da, çeşitli tarikatlara bağlı hemen bütün tekkelerde, kahve ocaklarında Ali eş-Şazelî'nin adının yazılı olduğu bir levha yer almakta, şeyh odasında ve diğer selamlık birimlerinde ağırlanan misafirlere kahve pişiren dervişler ("kahve nakibi" ile yardımcıları)

kahve ocağını "uyandırırken" ve cezveyi *ocağa* sürerken Şazelîliğin pirine "teveccüh etmekteydi".

Bibi. *Tarih-i Peçevî*, I, 364; L. Rinn, "Marabo-uts et Khouan", *Etüde sur l'Islam en Algerie*, Alger, 1884, s. 211-282; A. Le Chatelier, *Leş confreries musulmanes du Hedjaz*, Paris, 1887, s. 77-128; O. Depont-X. Coppolani, *Leş confreries religieuses musulmanes*, Alger, 1897, s. 443-520; A. S. Ammar, *Abu l-Hasan al-Shâ-dilî*, Kahire, 1951, 2 c.; E. B. Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, ist., 1964, s. 197-199, 467; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in islam*, Oxford, 1971, s. 270-271; Hocazade A. Hilmi, *Hadikatü'l-Evliyâ*, îst., 1979, s. 304-321; A. Matkovski, *Otporotvo Makedonya vo vre-mento na turkskoto vladeenje*, Skopje, 1983, s. 280-291; O. Hançerlioğlu, *islam İnanc lan Sözlüğü*, îst., 1984, s. 573; F. de Jong, "Madaniy-ya", *Ef 0.984*); M. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İst., 1985, s. 299-300; A. Popovic, "Leş derviches balkaniques III: Leş Shadidis", *Leş derviches balkaniques hieret aujourd'hui*, İst., 1994, s. 243-245; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, ist., 1994, s. 49, 103, 196-199.

M. BAHA TANMAN

Zikir Usulü ve Musiki

Şazelîliğin İstanbul'da yayılmaya başladığı dönemde (18. yy'ın sonları) bu şehre özgü tekke musikisi, beste ve icra olarak en üst düzeye ulaşmış bulunuyordu. Çok farklı bir kültür çevresinden gelen Şazelîliğin musikisinde ise, söz konusu tarikat aslında Berberî kökenli olmasına rağmen, Mısır'da çok yayıldığından bu ülkenin musikisi ağır basmaktaydı. Nitekim İstanbul'da faaliyet gösteren üç Şazelî tekkesinde de bu tarz musikin icra edildiği bilinmektedir. Şazelî ayininde en çarpıcı özellik, şeyhin özel bir biçimde avuçlarını birbirine vurarak zikri idare etmesidir. Zikir halkasının ortasında bulunan şeyh başını arkaya atarak kollarını dümdüz ileriye uzatıp el çırpır. Bütün zikir sesini bastıracak kadar fazla ses çıkaran bu el çırpma özel bir maharet ister.

Şazelî zikir ayini, kıyami (ayakta yapılan) zikir usulündedir. Ancak, Kadirî, Rıfâî, Sa'dî gibi diğer kıyami tarikatların ayinlerinde olduğu şekilde saf halinde değil, iç içe çemberler halinde zikir halkaları oluşturularak ayakta durulur. Zikir sırasında vürmali sazlar kullanılır ve "Şazelî şuulleri" denilen, özel tarzda bestelenmiş, Arapça güfteli ilahiler okunur. Alibeyköy'deki Şazelî Tekkesi şeyhi Tahsin Efendi, İstanbul'da bu türün en önemli icracısıydı. Sa-raçhanebaşı'ndaki Haydarhane Tekkesi şeyhi Hafız Ahmed Efendi, Kasımpaşalı Şeyh Cemal Efendi gibi musikişinaslara da Şazelî şuullerini öğretmişti (bak. Uşşakîlik). Ertuğrul Tekkesi(->) şeyhleri olan üç kardeş Hamza Zafir (ö. 1903), Muhammed Zafir (ö. 1904) ve Beşir Zafir (ö. 1909) efendilerin meşihatlarında, Yahya Efendi Tek-kesi(->) zâkirbaşısı hattat Hacı Nuri Efendi bu tekkede zâkirlik eder, Şazelî şuulleri okurdu (bak. Nakşibendîlik).

Başka birçok tarikatın aksine Şazelîlik, İstanbul'un gündelik hayatına bir tarikat olarak pek önemli ve özel bir katkıda bulunmamıştır. Şazelîliğin günlük dini hayata katkısı ise tarikat hayatı ile sınırlı olmaksızın diğer tarikatlarınkinden fazla olmuştur.

Bir tarikata mensup olsun veya olmasın bütün Müslümanlarca çok geniş kabul gören ve sık sık okunan *Salât-ı Meşîşîye* adlı salavat-ı şerif, Şazelî tarikatının piri Ebü'l-Hasan Ali eş-Şazelî'nin (ö. 1258) mürşidi Şeyh Abdüsselam ibn Meşîş'e (ö. 1228) aittir. Bu salavat başka tarikatların şeyhlerince de kendi dervişlerine günlük görev olarak verilmiş ve tarikat mensubu olmayanlarca da "sevabı için" okunagelmiştir. Yine çok geniş kitlelere yayılmış olan *Delâilü'l-Hayrât* isimli evrad da, Şazelîliğin Cezulî kolunu kuran Fazlı Ebû Abdullah Muhammed bin Süleyman el-Ce-zulî (ö. 1465) tarafından düzenlenmiştir. Halk arasında *Delâil-i* ^en/olarak tanınan bu salavat-ı şerif mecmuası, Şazelîliğe veya başka tarikata mensup olmayanlarca da okunmaktadır. İstanbul'da ramazan ve kandil gecelerinde, sünnet, nişan, düğün, doğum gibi günlük vesilelerle ve bazı ta-rikatlardaki hilafet törenlerinde topluca *Salât-ı Meşîşîye* ve *Delâil Hayrat* okunurdu. Bir, iki, dört ve yedi günlük periyotlarla *Delâil-i Hayrat* okuma halk arasında, özellikle de çocuklarını büyütmiş büyükanneler arasında yaygınlığını korumaktadır. Şazelîlik bu yönüyle, ayrıca Ali eş-Şazelî'nin kahvecilerin piri olarak kabul edilmesi dolayısıyla İstanbul'un gündelik hayatına girmiştir.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

ŞEBSAFA KADIN CAMÜ VE SIBYAN MEKTEBİ

Eminönü İlçesi'nde, Atatürk Bulvarı'nın(->) Zeyrek kesiminde, Mağazalar Sokağı ile Hacı Kadın Caddesi'nin sınırladığı alan üzerinde bulunmaktadır.

"Zeyrek Camii" olarak da bilinen yapının bâniyesi, L Abdülhamid'in (hd 1774-1789) altıncı kadını Fatma Şebsafa Hatun (ö. 1805) olup oğlu Şehzade

Mehmed'in hatırasına adanmıştır. Giriş kapısı üzerindeki dokuz satırlık ta'lik kitabeye göre 1202/1787'de inşa edilen cami, günümüzde meşruta olarak kullanılan sıbyan mektebi ve Atatürk Bulvarı'nın düzenlenme çalışmalarında orijinal yerinden kaldırılmış olan çeşmeleri ile birlikte küçük bir külliye meydana getirmekteydi. Yapıldığı dönemde yüksek bir set üzerinde bulunan cami, günümüzde cadde kotunun altında kalmıştır. İki yanında çeşme bulunan barok üsluplu mermer anıtsal kapı orijinal şeklini kaybetmiş, Hacı Kadın Caddesi'nde-ki avlu kapısı da kotun yükselmesi nedeniyle gömülmüştür. Taş kemerli avlu kapısından küçük bir taşlığa geçilmekte, on basamaklı bir merdivenle içinde Şebsafa Ha-tun'un mezarının da bulunduğu hazire kısmına ulaşılmaktadır. Bu bölümün, arazinin eğimine uygun olarak kademelendirilen avlu duvarlarına hacet pencereleri açılmıştır. Söküldükten sonra uzun yıllar bahçede muhafaza edilen barok kapı ise yanındaki çeşmeleriyle birlikte, 1959'da restoratör mimar Cahide Tamer tarafından bugünkü yerinde tekrar kurulmuştur. Birer pilastr ve duvara gömülü yuvarlak sütunlar yüksek kapıyı sınırlamaktadır. Lüleleri kayıp olan

Şebsafa

Kadın

Camii ve

Sıbyan

Mektebi

Erkin Emiroğlu

çeşmelerden soldaki, kırık mermer kaplamaları ve teknesi ile harap durumdadır.

Cami: Taş ve tuğla malzeme ile barok üslupta inşa edilmiştir. Yüksek bir mahzenin üzerine oturan camiye iki taraflı taş merdivenle ulaşılır. Beş kemer açıklığı metal ve cam konstrüksiyonla kapatılmış olan son cemaat yeri, altı mermer sütuna oturmaktadır. Tuğla kemerlerle birleşen sütunların, köşelerinde küçük volütler bulunan barok üsluplu başlıkları vardır. Caminin ana kapısı son cemaat duvarının ortasında olup mermer sövesi barok profilli ince silmelerle süslüdür. Kapının iki yanında simetrik olarak mermer söveli birer pencere ve mihrap nişleri vardır.

Son cemaat yerinin üzerindeki mahfil mekâmıyla dikkati çeken cami, ikinci bir katla son cemaat yerini bağımsız bir bütün olarak planlama düşüncesinin bu yıllarda geliştirilmiş olduğunu göstermektedir. Mahfilin cadde cephesinde taştan, düz söveli beş pencere bulunmakta, üzerlerindeki alternatif sıralı tuğla ve taş kemerler ve kemer içlerinde dönemin özelliklerini yansıtan tuğla dolgu görülmektedir. Mahfil mekânı doğu-batı cephelerinde pilastrlarla belirtilmiştir.

Harim on altı pencerele kasnakla yükseltilmiş tromplu bir kubbeyle örtülüdür. Sekizgen kasnakta köşelerdeki trompların arasına tuğla bir kemer içine alınmış ikiz pencereler açılmıştır. Harim duvarlarındaki iki sıralı pencereler batı ve doğu duvarlarında dörder tane olup alttakiler mermer söveli, üsttekiler beşik kemerli olarak tasarlanmıştır. Mihrap duvarında ise altta düz mermer söveli, üstte beşik kemerli ikişer pencere, mihrap nişinin üzerinde alçı revzenli yuvarlak bir pencere vardır.

Harim kapısının iki yanında döşemesi yükseltilmiş ve tırabzanlarla harimden ayrılmış maksure kısmı bulunur. Girişin sağında bulunan kemerli bir kapı on altı basamakla mahfil kısmına ulaşır. Harime üç kemerle açılan mahfil dört mermer sütun üzerinde kemerlerle taşınan üç aynalı tonoz ve pendentifli üç kubbeyle örtülüdür. Sütunlar arasında ahşap gergi kirişleri mevcuttur. Doğu duvarına kemerli bir niş açılmıştır.

Mermer mihrabı iki yanda pilastrlar sı-

nırlamaktadır. Yuvarlak mihrap nişinde kordonlarla ik yandan tutturulmuş kıvrımlı perde motifinden oluşan kalem işi süsleme görülür. Doğu duvarındaki vaaz kürsüsü mermer işçiliği bakımından mihrapla aynı özellikleri taşımaktadır. Ahşap minber dört sütun üzerine oturan çokgen külahlıdır.

Mihrap cephesi köşelerdeki pilastrlarla sınırlandırılmış, üç silmeyle dört bölüme ayrılmıştır. İlk üç bölümün duvar örgüsü taştan olup mahzenin horasanharçlı duvarları kaba yönüdür. Bu katın üç tuğla kemerli ve şebekeli açıklıklarım taştan düz bir silme sınırlar. Üzerindeki iki bölüm dışa taşkın mihrap nişi ve mihrabın yanındaki boşaltma kemerleri altında dikdörtgen açıklıklı, şebekeli birer pencere ile oluşturulmuştur. Barok üsluplu kepçe silme ile ayrılan dört bölümün duvar örgüsü bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık düzende inşa edilmiştir. Bu bölümde, mihrap üstünde tuğladan yuvarlak bir pencere ile iki yanda tuğla kemer içinde dikdörtgen açıklıklı birer pencere bulunur.

Caminin doğu ve batı cepheleri birbirine benzer özellikler taşımaktadır. Mahzenin şebekeli üçer penceresi üstünde yer alan düz bir silme, üç bölüme ayrılan bu cephelerin ilk bölümünü sınırlar. İkinci bölüm taş kemerli ve şebekeli dörder pencerele olup bir kepçe silme ile ayrılır. Yuvarlak gözlü taş dışlıklı dörder penceresi bulunan son bölüm bir saçak kornişiyile ni-hayetlenir.

Üzerlerinde dilimli kurşun kubbeleri bulunan yuvarlak planlı dört ağırlık kulesi de tuğla-taş almaşık örgülüdür. Tek şe-refeli taş minaresi cami beden duvarına kuzeybatıdan bitişiktir. Uzun ve sade kürsüyü klasik üslupta Türk üçgenlerinden oluşan bir pabuç kısmı takip eder. Şerefe altında görülen bilezik şeklindeki çıkıntılar dönemin karakteristiğidir. Taştan külahı kısa ve boğumlar halindedir.

Sıbyan Mektepi: Şebsafa Hatun Camii avlusunda bulunan mektep binası, Atatürk Bulvarı üzerinde yer almaktadır. *Hadî-ka'âa*. kayıtlı olmayan yapı 1805 tarihli vakfiyesine göre kız ve erkek çocuklarının devam ettiği bir mektepti. Uzun yıllar boş kalmış olan bina farklı dönemlerde Şebsafa Hatun Cami-i Şerifi Onarma, Koruma

ŞEFİK HÜSNÜ

142

143

ŞEHİR OPERASI

ve Güzelleştirme Derneği binası, Türk Analar Birliği merkezi, bir ilkokul dershanesi ve Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından kullanıldıktan sonra günümüzde imama tahsis edilmiştir.

Fevkani olarak inşa edilmiş olan mektep günümüzde cadde seviyesindedir. 1941 ve 1956'da yapılan yol düzenleme çalışmalarında mektebin altında bulunan dükkânlar toprak tesviyesiyle doldurulmuştur. Kesme taş sağır bir duvar üzerinde, bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgülü yapı tek katlıdır. Taş kemerli bir kapıyla giriş mekânına, bu mekânın solundan ise derslane mekânına girilir. Klasik tarzda tonoz örtülü tek derslane mekânı üç cephesindeki pencerelerle ışık almaktadır.

Bütün köşeleri pahlanmış olan mektep binasının tonoz örtülü mekânları batı cephesinde üç kademe oluşturmaktadır. Dikdörtgen planlı dershanenin doğu ve batı cephelerini tuğla dolgulu kemerler içinde taş söveli ve şebekeli üçer pencere ile tuğladan, yuvarlak ikişer pencere oluşturur. Giriş mekânı derslane bölümünden daha alçak bir tonozla örtülüdür. Doğru cephesinde farklı boyutlarda dikdörtgen açık-lıklı iki pencere, batı cephesinde ise cami avlusuna açılan kapısı mevcuttur. Caddeye bakan kuzey cephesinde şebekeli, tuğla dolgulu kemerler içinde taş söveli iki pencere vardır. Bu cephenin pahlı köşe duvarlarında da aynı karakterde birer pencere açılmıştır. Cephenin sağında tuğladan bir kuş evi mevcuttur. Girişin sağındaki tonoz örtülü küçük mekân tuvalet bölümüdür. Eski fotoğraflarda görülen iki sıralı kirpi saçığın yerinde tuğladan bir korniş yer almaktadır. Üst örtü kurşun profili verilmiş beton tonozlardan oluşmaktadır. Yapının güneyine briketten örülmüş bir kömürlük eklenmiştir.

Bibi. *Eminönü Camileri*, 189-190; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 26; Öz, *istanbul Camileri*, I, 137; Eyice, *İstanbul*, 59; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 71-72; A. Arel, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, ist., 1975, s. 77; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimari*, ist., 1986, s. 412; I. H. Konyalı, "Yeni Açılan Unkapanı ve Yenikapı Güzergâhı", *İstanbul Belediye Mecmuası*, S. 196 (1941), s. 8-9; Kut, *SıbyanMektepleri*,

65, 80; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 95; G. Ercan, "İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, lisans tezi), 1907; S. Kumbaracılar, "İlk Kız Okullarımız Nasıl Kuruldu?", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 4 (1969), s. 77.

YASEMİN SUNER

ŞEFİK HÜSNÜ

bak. DEĞMER, ŞEFİK HÜSNÜ

ŞEHİR HATLARI İŞLETMESİ

Türkiye Denizcilik İşletmeleri'nin bünyesinde yer alan Şehir Hatları İşletmesi, gerek yolcu vapurları, gerekse araba vapurlarıyla İstanbul ve yakın sahillerdeki iskeleler arasında deniz taşımacılığı yapmaktadır.

Daha önceleri pazar kayıklarının(->) yelkenlilerin, peremelerin, kayıkların, mavnaların, piyadelerin yolcu ve eşya taşıdığı İstanbul sularında, bugünkü anlamda ilk yolcu vapuru 1837'de çalıştı. Tersane-i

Âmire'nin bünyesinde yer alan Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi, 1851'de Hümapervaz adlı yandan çarklı ve istimli yolcu vapurunu Boğaz hattında çalıştırarak yolcu taşımacılığına başladı. Daha sonraları Me-sir-i Bahrî adlı yandan çarklı yolcu vapuru da bu hatta çalıştırıldı. Böylece ismen değilse bile, şeklen Şehir Hatları İşletme-si'nin temeli atılmış oluyordu.

Boğaziçi'nde vapurla yolcu taşımacılığında asıl büyük adım, 1851'de Şirket-i Hayriye'nin(->) kurulmasıyla mümkün oldu. Şirket, 1945'te Münakalât Vekâleti tarafından satın alınınca vapurları da Devlet Denizyollarına geçti. Aynı vapurlar uzun yıllar Şehir Hatları İşletmesi'nde hizmet vermekte devam etti.

Haliç'te de vapurla yolcu taşımacılığı Şirket-i Hayriye'nin kurulmasından kısa bir süre sonra, istimli, küçük yandan çarklı vapurlarla başladı. Haliç-i Dersaadet Şirket-i Hay-riyesi'nden sonra Haliç'te yolcu taşımacılığını 1909'dan sonra İtalyan kökenli Haliç Şirketi sürdürdü. 1936'da belediyeye, 1941'de de Devlet Denizyollarına devredilen şirket Şehir Hatları İşletmesi'ne bağlandı.

Bu arada Seyr-i Sefain İdaresi(->) de İstanbul sahillерinde yolcu taşımacılığı yaptı, 1 Temmuz 1933 tarih ve 2248 sayılı ka-

Şehir

Hatları'mn yandan çarklı

vapurlarından İhsan ile Neveser Sirkeci önlerinde (üstte) ve Eminönü'nde Kavaklar İskele-si'ne yanaşmış vapurları. *Salâhattin Giz/ Eser Tuîel koleksiyonu (üstte), TETTV Arşivi*

nunla Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi lağvedilince yerine bağımsız üç müdürlük kuruldu. Bunlardan biri Akay(-0 İşletmesi'ydi ki, bugünkü Şehir

Hatları İşletmesi'nin gördüğü hizmeti görecekti. Ama bu kuruluş fazla uzun ömürlü olmadı, 5 yıl sonra Akay feshedildi. Yerine kurulan Şehir Hatları İşletmesi, önce 1938'de Denizbank, sonra da ertesi yıl Devlet Denizyolları İşletmesi Umum Müdürlüğü, 1952'de Denizcilik Bankası, 1983'te Türkiye Denizcilik Kurumu, son olarak da 1984'te Türkiye Denizcilik İşletmesi Genel Müdürlüğü bünyesinde yer aldı.

Bugün Boğaz hattı dışında Marmara'da-ki seferler, Karaköy ve Eminönü'nden Haydarpaşa, Kadıköy ve Adalar'a yapılmaktadır. Bostancı'dan Adalar'a seferler vardır. Öteki iskeleler, karayolu taşımacılığına yenik düştüğü için zamanla kapatılmıştır. Marmara'da en uzak hatlar Yalova ve Çınarcık hatlarıdır (bak. iskeleler).

Şehir Hatları İşletmesi, İstanbul İli sınırları içinde olmamasına rağmen, İzmit körfez hattında da vapur seferleri yapmaktadır. Körfezde karşılıklı iki kıyı boyunca Kavaklı, Gölcük, Tütünçiftlik, Derince, Değir-mendere, Halidere, Yarımca, Ulaşlı, Ereğli, Karamürsel, Hereke iskeleleri sıralanıyor-

ru, 14 motorbot ile 28 araba vapuru bulunmaktadır. İstanbul sularında dolmuş motorları C-O ve İstanbul Büyük Şehir Belediye'si'nin katamaran tipi hızlı deniz oto-büsleri(->) ile de yolcu taşınmaktadır. (Ayrıca bak. deniz ulaşımı.)

ESER TUTEL

du. Danca'da araba vapuru iskelesi vardı. Bugün İzmit körfez hattında yalnız Karamürsel-Hereke arasında yolcu vapuru seferleri yapılmaktadır.

Şehir Hatları İşletmesi ayrıca araba va-purları(->) seferleri de düzenlenmektedir. İşletme bünyesinde 1994'te 48 yolcu vapu-

Şehir Hatları İşletmesi Yolcu Vapurları (1994)

Adı	İnsa Yeri	İnsa yılı	Groston
Davutbaba	Hollanda	1051	492
İstinye	Hollanda	1051	492
Yeniköy	Hollanda	1052	492
Dacababa	İtalya	1052	1 052
Enerbaba	İngiltere	1052	004
Çengelköy	İstinye	1056	515
Ortaköy	İstinye	1058	515
Baykoz	Hasköy	1050	511
Kanlıca	İngiltere	1060	791
Kuzuncuk	İngiltere	1060	791
Ataköy	İngiltere	1061	791
İnkılâp	İngiltere	1061	791
Harbiye	İngiltere	1061	791
Turan Emeksisiz	İngiltere	1061	791
Taştan Ali İhsan	İngiltere	1061	791
Maltan	İstinye	1062	590
Suadiye	İstinye	1064	599
İnciburnu	Comilla	1072	610

Sedefoğlu	Camiolu	1072	610
Doğan	Camiolu	1074	610
Sabit Adem Venniz	Halic	1075	156
Sabit	Halic	1077	156
Sabit Sami	Halic	1077	156
Sabit Temel Simsir	İstinye	1077	156
Sabit Caner	Halic	1077	156
Sabit Neeti	Halic	1077	156
Sabit İlker Karter	Halic	1080	156
Hamdi Karabasan	Halic	1080	156
Aydın Güler	İstinye	1081	156
Sabit Mustafa	Halic	1081	156
Sarıburcu	Halic	1085	156
Karavakı	Halic	1085	100
Doğanlı	Halic	1085	100
Moda	Halic	1086	156
Sabit Metin Süley	Halic	1086	156
Bacıkas I	Halic	1086	156
Caddebostan	Halic	1087	156
Kelime	Halic	1087	156
Dumalikayağı	Halic	1087	204
Mehmet Akif	Halic	1088	207
Düğüde	İstinye	1088	207
Dumalikayağı	İstinye	1088	207
Anadolufaneri	Halic	1088	204
Kilve III	Halic	1088	204
Kızıltanrak	İstinye	1088	207
Tuzla	Alaybey	1088	207
Rehaokarı	Halic	1088	658
Ehri S. Korutürk	Halic	1990	658

ŞEHİR MÜZESİ

Yıldız Sarayı(->) bünyesinde yer almaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı olan müze, sarayın Güzel Sanatlar binasında 1988'de açılmıştır.

Şehir Müzesi'nin tarihi 1939'a kadar iner. Bu tarihte Beyazıt'taki Belediye Kütüphanesi'nde açılan müze (bak. Atatürk Kitaplığı); 1945'te Gazanfer Ağa Külliye-si'ne(->) taşınarak Belediye Müzesi adını almıştır. 1988'de Yıldız Sarayı'na taşınan ve Şehir Müzesi adıyla yeniden hizmete açılan müze, esas itibariyle sergileme alanı olarak düzenlenmiş, alt ve üst katta bulunan, iki uzun salondan oluşmaktadır. Yer darlığı sebebiyle eserlerin ancak bir bölümü sergilenmektedir.

Genel sergileme düzeni açısından bakıldığında, tablo, hat levhaları, kumaş örnekleri duvarlara asılmış çerçeveler içinde, diğer eserler ise mümkün olduğu kadar konu birliği oluşturan gruplar halinde vitrinlerde sergilenmektedir.

Osmanlı dönemi İstanbul'unun sosyal hayatını yansıtan bu eserler, tablolar, ya-zı-resimler ve hat levhaları, kumaşlar, Yıldız ve eser-i İstanbul damgalı porselenler, çeşitli cam eserler, yazı (hat) malzemeleri, tarikat eşya ve alemleri, mutfak eşyaları, kahve takımları, buhurdanlar, sahanlar, takılar, mahfazalar, ölçek, terazi ve ağırlıklar, mühürler, cilt kalıpları,

keramik ve çiniler, Tophane lüleçiliği ürünleri vb objelerden oluşmaktadır.

Müzede tabloları sergilenen ressamalar Mustafa, Civanyan, Şevket Dağ, Henri Malla, Prieur Bardin, Mesrur İzzet, Şerif Fe-rid, Halil Paşa, Sami Boyar, Ziya Keseroğ-lu, H. Vecih Bereketoğlu, İbrahim Çallı, Hikmet Onat, Feyhaman Duran, Kemal Zeren, Zeki Kocamemi, Ferruh Başağa, Elif Naci, Hamit Görele, Hakkı Anlı, Şefik Bursalı, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Mustafa Nuri ve Haşmet Akal'dır.

Yazı-resimler, kuş, aslan, insan yüzü, insan vücudu, cami, ibrik gibi şekiller oluşturmakta olup, genellikle aynalı tarzda yazılmışlardır.

Müzede eserleri sergilenmekte olan hattatlar şunlardır; Mustafa İzzet, Sultan Abdülmecid, Mehmed Raşid, Sami Efendi, Mehmed İzzet, Hamit Aytaç, İsmail Hakkı Altunbezer, Şefik, Mahmud Celaleddin. Sergilenen eserler arasında II. Mehmed, II. Osman, I. Mahmud tuğralı fermanlar da bulunmaktadır. Kumaşlar daha ziyade Üsküdar (Selimiye) dokuması ipeklilerdir. 18-19. yy Yıldız porselenleri ve eser-i İstanbul damgalı porselenler üzerlerinde yer alan resimler ile dikkati çeker.

YAŞAR ÇORUHLU

ŞEHİR OPERASI

Şehir Operası'm kurma çalışmaları, 1959' da Belediye Konservatuvarı'nda(->) Eşref Antikacı'nın müdürlüğü sırasında başladı. İlk denemeleri gerçekleştirmek amacıyla İtalya'dan davet edilen korepetitör Benvenuto Korrado'nun yönetiminde başlayan ilk provalarda, Puccini'nin "Madame But-terfly", G. Verdi'nin "Rigoletto" operaları-

ŞEHİR ORKESTRASI

144

145

ŞEHİR TİYATROLARI

İstanbul Şehir Orkestrası radyoevinde bir prova esnasında. *Celal Akatlar arşivi*

mn son perdeleri ile L. Delibes'nin "Sylvia" baleleri üzerinde çalışıldı. Korrado yönetiminde başlatılan ilk opera sahneleme denemeleri Belediye Konservatuvan öğrencilerinden kurulu 10-15 kişilik öğrenci orkestrası ve koro ile sürdürüldü. Ancak, öğrenci orkestrasının yetersizliği bu çalışmaların Şehir Orkestrası(->) ile sürdürülmesini zorunlu kıldı.

Korrado'nun Eşref Antikacı ile anlaşmazlığa düşerek ülkesine geri dönmesinden sonra çalışmalar, koro şefi Muhiddin Sadak (1900-1982), orkestra şefi Demirhan Altuğ ve koreograf Rezzan Âbidinoğlu'nun gözetiminde Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nda sürdürüldü, ilk deneme

gösterileri 28-29 Mayıs 1959'da Şehir Tiyatroları Dram Bölü-mü'nde sunuldu. "Madame Butterfly", "Ri-goletto" operalarının son perdeleri ile "Sylvia" balesinin sahnelendiği bu ilk deneme temsillerinde; Muhiddin Sadak opera şefi, Demirhan Altuğ opera ve bale şefi, Max Meinecke rejisör, Orhan Borar da sahne yönetmem olarak görev almışlardı.

Şehir

Operası'mn sahnelediği "Yarasa" operetinden (üstte) ve "Figaro'nun Düğünü"nden sahneler. *Asım Kozal arşivi (üst), Yaşar Saraçoğlu, 1994*

Deneme gösterilerinden sonra dönemin belediye başkanı Kemal Aygün(->) ve yardımcısı Nuri Bayer'in önderliğinde, Şehir Tiyatroları Genel Sanat Yönetmeni Muhsin Ertuğrul(->) ile Aydın Gün'ün yönetiminde Şehir Operası'mn kuruluş çalışmalarına başlandı. Hazırlanan önerenin Belediye Encümeni'nde kabul edilmesiyle Şehir Operası'mn kuruluşu onaylandı.

4-6 Ocak 1960 tarihlerinde Şehir Orkestrası ve korosundan sınavla seçilen sanatçılarla yeni bir kadroya kavuşturulan Şehir Operası, Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nda 19 Mart 1960 akşamı Puccini'nin "Tosça" operasıyla perdelerini açtı.

Şehir Operası'nda bale çalışmaları ise koreograf Rezzan Âbidinoğlu tarafından başlatıldı. 1967'de koreograf George Make-donsky'nin de katkıları ile çalışmalar daha da geliştirildi. Şehir Operası ilk bale gösterisini Charles Gounod'nun "Sihirli Geceler" adlı balesinden oluşan bir programla Mayıs 1968'de Şan Sineması'nda sundu.

Şehir Operası'nda 1960'tan 1969'a kadar

Aydın Gün, Elmar Voigt, Feridun Altuna, Ertuğrul İlgin, Vedat Gürten ve koreograf George Makedonsky tarafından sahnelenen 27 yapıt içinde Puccini'nin "Tosça" "Madame Butterfly", Verdi'nin "Rigoletto", "Aida"; Çaykovski'nin "Yevgeni Onyegin" Donizetti'nin "Don Pasquale" adlı yapıtları sayılabilir.

Şehir Operası 12 Nisan 1969'da Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü'ne bağlanarak İstanbul Opera ve Balesi adını aldı (bak. Devlet Opera ve Balesi). 1960-1969 arasında sırasıyla Basri Dedeoğlu (1960-1963), Aydın Gün (1963-1965), Zihni Tir-yakioğlu (1966-1967) ve Fikri Ünal (1968-1969) Şehir Operası'mn müdürlüğünü üstlendiler.

Operayla 19- yy'm ortalarında tanışan İstanbul halkının bu sanatı benimseyip sevmesinde Şehir Operası büyük rol oynadı; şehrin kültür hayatına canlılık getirdi. Haftada üç gün Tepebaşı Dram Tiyatrosu'nda, yazın da Açık hava Tiyatrosu ile Büyükkada Yat Kulübü'nün tenis kortunda sahnelenen yapıtları seyretmek için İstanbulluların günün erken saatlerinden başlayarak uzun kuyruklar oluşturdukları bu etkinlikler

1960'h yıllarda şehirdeki kültür hayatının dikkat çekici bir yanını yansıtıyordu.

Bibi. *Orkestra*, (İstanbul Operası özel sayısı), S. 122 (Ekim 1983); *ae*, (İstanbul Operası Özel Sayısı II), S. 126 (Şubat 1984); *30. Yılında İstanbul Devlet Opera ve Balesi*, ist., 1991; G. Akçura, "Muhiddin Sadak", *İstanbul*, S. 4 (Ocak 1993); J. Deleon, *Cumhuriyet Dönemi Türk Balesi*, ist., 1993.

ESİN ULU

ŞEHİR ORKESTRASI

Şehir Orkestrası'nın temeli 1943'te Belediye Konservatuarı(->) öğretmen ve öğrencilerinden oluşan konservatuvar orkestrasının kurulmasıyla atıldı. Bu topluluk bir yaylı sazlar oda orkestrası niteliğindeydi. İlk konserini aynı yıl şef Cemal Reşit Rey(-0 yönetiminde Tepebaşı Tiyatrosu'nda veren orkestra, konserlerini iki yıl kadar sürdürdü. 1945'te İstanbul Beledi-ye'sinin gerekli sanatçı kadrolarını çıkarması ve şehir bandosundan üflemeli çalgıların orkestraya katılması ile Şehir Orkestrası resmen kuruldu, yönetimine de Cemal Reşit Rey getirildi.

Şehir Orkestrası'nın 45 kişilik ilk kadrosunda 14 keman, 6 viyola, 6 viyolonsel, 2 kontrbas, 2 flüt, 3 obua, 2 klarnet, 1 fagot, 3 korno, 3 trompet, 2 trombon ile 1 davul icracısı bulunuyordu. Orkestra ilk konserini Cemal Reşit Rey yönetiminde 13 Aralık 1945'te Saray Sineması'nda(->)-verdi. Programda Beethoven'in "Egmont Uvertürü", Bizet'nin "1. No'lu L'Arlesien-ne Süiti" ile Cesar Franck'm "Re Minör Sen-foni"si yer alıyordu. Konserde özellikle güç bir eser olan Franck'm senfonisi büyük bir ustalıkla çalınmış, orkestra ile şefi büyük başarı kazanmıştı. Şehir Orkestrası'nın bu başarısı ileride, uzun yıllar sonra bile hatırlanacak, 1960'h yıllarda eski gücünü kaybetme tehlikesiyle karşılaşınca bu örnek gösterilecekti.

Orkestranın mali gücü çok kısıtlıydı. Konserlerini sinema salonlarında veriyor, provaları için ise Tepebaşı'ndaki konserva-tuarın çatı katını ya da kömürlüğünü kullanıyordu. Alman Lisesi'nde, bir ara da Barbaros İlkokulu'nun müsamere salonunda çalışan orkestra, Cortot, Thibaut, Prihoda, Cassodo, Iturbi, Kempff gibi sanatçılarla provalarını sürdürmüştü. 19 Kasım 1949'da açılan İstanbul Radyosu'nun Harbiye'deki yeni binasında, büyük stüdyo Şehir Orkestrası'na ayrılınca topluluk bir ölçüde rahatladı. Aynı kadro bundan sonra İstanbul Radyosu Senfoni Orkestrası adıyla hem radyo yayınlarına katılmaya, hem de stüdyoda haftalık konserler için çalışmaya başladı.

1950'de orkestra genişlemiş, kadro 71 kişiye ulaşmıştı. 1960'ta Şehir Operası' nın(->) açılmasıyla orkestranın üyeleri daha yoğun bir çalışma temposu içine girdi. Ancak, sonraları konservatuvar öğrencileri keman ile piyano dışındaki sazlara ilgi göstermediklerinden, orkestranın yaşlanan

üyelerinin yerine gençler getirilmiyor, genç icracıların hafif müzik topluluklarına yönelmeleri orkestra için önemli bir kaynağı verimsiz hale getiriyordu. Ayrıca, Şehir Orkestrası üyeleri de çeşitli orkestralarla çalışıyorlardı. 1961'de Hâmit Alacalıoğlu'nun kurduğu İstanbul Oda Orkestrası'nın çoğunluğu Şehir Orkestrası üyelerinden oluşuyor, orkestranın başkemancısı Semih Argeşo yönetimindeki Radyo Salon Orkestrası, Kemancı Orhan Borar'ın Küçük Orkestra'sı ve Demirhan Altuğ'un 1955'ten beri yönettiği Radyo Oda Orkestrası hep Şehir Orkestrası'nın üyelerinden meydana geliyordu.

1963-1969 arasında Şehir Orkestrası'nı şef C. R. Rey ile yardımcısı Demirhan Altuğ dışkıda pek çok yerli ve yabancı şef yönetti, sayısız Türk ve yabancı solist orkestranın konserlerine katıldı. 10 yıl süreyle Şan Sineması'nda iki haftada bir olmak

üzere konserlerini sürdüren Şehir Orkestrası, 1969'da İstanbul Devlet Opera ve Balesi kurulduktan sonra 27 üyesinin opera orkestrası ile Devlet Tiyatrosu'na geçmeleriyle zayıfladı. 1968'de C. R. Rey'in emekliye ayrılmasından sonra orkestra, şef yardımcısı D. Altuğ ile konuk şeflerce yönetilmeye başlandı. Bu arada topluluğun dağılmasının önlenmesi için yasal girişimlerde bulunulmuş, orkestranın devlete bağlanması için öteden beri sürdürülen çalışmalar da sonuçsuz kalmıştı. Şehir Orkestrası 1970'te sadece 12 konser verebildi; orkestra o yıl dinleyicisinin yüzde 45'ini kaybetmişti. 27 Kasım 1970'te Kültür Sa-rayı'nın yanması, konserlerine bu binada hazırlanan orkestrayı daha da zor duruma soktu. 1971'de 12 boş kadrosu olduğu halde bu kadrolar mali güçlükler yüzünden doldurulamadı.

1965'te 78 icracısı bulunan Şehir Orkestrası, Mayıs 1972'de yaşanan 15 üyesinin daha emekliye ayrılması sonucu 35 kişi kalmış, büsbütün dağılma tehlikesiyle karşı karşıya gelmişti. O yıl Devlet Bakanlığı çeyrek yüzyıldır İstanbul'un müzik hayatına damgasını vuran Şehir Orkestrası'na yardım elini uzattı; 52 kişilik bir kadro kurularak orkestraya Devlet Senfoni Orkestrası(->) adı verildi; orkestranın yönetimine de Mükerrrem Berk getirildi. Devlet Senfoni Orkestrası ilk konserini 18 Kasım 1972'de şef G. E. Lessing yönetiminde verdi.

Bibi. F. Çiçekoğlu, "Dünden Bugüne", *Orkestra*, S. 1 (1962); H. Tongur, "İstanbul Belediye Şehir Orkestrası", *ae*, S. 67 (1968); ay, "Da-rülbedayi'den Konservatuvara", *ae*, S. 76-77 (1969); G. Oransay, *Çağdaş Seslendiricilerimiz veKüğ Yazarlarımız*, Ankara, 1969; "Şehir Orkestrasının Durumu", *Orkestra*, S. 97 (1971); C. R. Rey, "Senfonik Hatıralar", *İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası Açılış Konseri Programı*, ist., 1972; E. Saydam, "İstanbul Devlet Senfoni Orkestrası Kısa Tarihçesi", *ae*, ist., 1972.

İRKİN AKTÜZE

ŞEHİR TİYATROLARI

Eski adıyla Darülbeydi, yeni adıyla Şehir Tiyatroları, İstanbul'un günümüze ulaşmış en eski tiyatro topluluğudur.

1914'te bir müzik ve tiyatro okulu olarak kuruldu. Aynı yıl bu yolda bir girişim daha olmuştu. Eddy Cilician ile İzzet Me-lîh'in (Devrim) girişimiyle ciddi ödenekli bir tiyatro kurulmak istenmiştir, ayrıca Maarif Nezareti'nden bir ödenek de sağlanmış olmasına karşın bu tasarı gerçekleşmemiştir. Bir yandan da Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu) İstanbul'da eksikliği duyulan bir tiyatro okulu kurmak istiyordu. Bunun için ünlü tiyatro adamı Andre Antoine'u çağırdı. Darülbeydi-i Osmani, Antoine'un yol göstericiliğiyle 27 Ekim 1914'te açıldı. Tiyatro ve müzik olarak iki bölüm olan okulun tiyatro bölümünün başına Reşad Rıd-van(-0 getirildi. Okulun öğretmenlerinin kimi tiyatrocu, kimi tiyatro yazarıydı. Co-médie Française örneğine uyularak bir de edebi heyet kuruldu. Ancak Antoine temelini attığı bu konservatuvarın başında çok kalmadı. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Fransa'ya döndü. Darülbeydi 13 Ocak 1915'te tatbikat salonunda ilk gösterimini verdi. Bu gösterimden sonra Mardiros Mı-nakyan(->) denetiminde Darülbeydi Tatbikat Sahnesi, Şehzadebaşı'nda Ferah Tiyatrosu'nda(->) ve Kuşdili'nde çeşitli gösterimler vermiştir. Daha sonra da bu uygulama seyrek ve düzensiz olarak arada bir yapılmıştır. 1916'da en önemli olay Darülbeydi-i Osmani'nin E. Fabre'in *Çürük Te-mel'i* ile gösterimlere başlaması olmuştur. Bunu izleyen yıllarda topluluk büyük bir varlık gösterememiş, sarsıntılar geçirmiştir. En önemli neden de savaş ve ödeneksizlikti. Bu arada ayrılıp birleşmeler oluyor, başka topluluklar kuruluyordu. Bu yeni toplulukların en önemli ikisi Yeni Sahne ile Türk Tiyatrosu'ydu. Cumhuriyet'in ilk yılında da durum böyleydi. 1924 bir ölçüde toparlanma yılıdır. Bu yılda Darülbeydi Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatrosu'nda bir araya geldi, 16 kişilik bir topluluk oldu. Bu arada Muhsin Ertuğ-rul'un(-0 girişimi ile Darülbeydi'den ay-

Şehir Tiyatrolarının sahnelediği ilk oyun olan *Çürük Temel'in* rol dağıtımı. *Metin And arşivi*

ŞEHİT ALİ PAŞA KÜTÜPHANESİ 146

147

ŞEHREMANETİ

ke getirildi. Bu ikilinin işbirliğinin olumlu sonuçları oldu. Ancak 1954'te yeniden huzursuzluklar başladı.

Şehir Tiyatroları'nın en parlak dönemi 1959'da Muhsin Ertuğrul'un dönüşü ile yaşandı. Oyuncu, yönetmen, dekorcu olarak Engin Cezzar, Beklan Algan, Ergun Köknar, Asaf Çiyiltepe, Nüvit Özdoğru, Tunç Yalman, Şirin Devrim, Zihni Küçümen, Hamit Akalın, Genco Erkal, Çetin

İpekka-ya, Doğan Aksal, Duygu Sağıroğlu, Muhsin Ertuğrul'un çevresinde toplanarak Şehir Tiyatroları'na yepyeni bir hava ve atılım gücü getirdiler. Kadıköy, Üsküdar, Fatih, Zeytinburnu semt tiyatroları ile Rumeli Hisarı Tiyatrosu açıldı. Bu parlak dönem 1966'da Muhsin Ertuğrul'un tiyatronun başından uzaklaştırılmasıyla sona erdi. Çevresindeki genç değerlerin kimi bu tarihten önce ayrılmışlardı, kimi Muhsin Ertuğrul'un ayrılması üzerine bir tepki olarak ayrıldılar, kimi ise kaldı. 1974'te Vasfi Rı-

Vx

Şehir Tiyatroları edebi heyeti bir arada: (Ayaktakiler) Asım (solda) ve çevirmen Bedi Bey; (oturanlar, sağdan sola) Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Yahya Kemal, Rıza Tevfik, Abdülhak Hamid, Andre Antoine, Tahsin Nahit, Ahmed Haşim, Müfit Ratip, Abdullah Cevdet, Mehmed Rauf, Emin Bülent. *Metin ajuı arşivi*

n olarak ilginç bir topluluk oluştu. 1925'te de gösterimlerini sürdürdü. Bu yılda biri Şehzadebaşı'nda, öteki Beyoğlu'nda, çoğunlukla Darülbedayi sanatçılarından oluşan ve bu adı kullanan iki topluluk vardı. 1926, Darülbedayi için bir dönüm noktası oldu. Darülbedayi, belediyeden ödenek alacak, adı da Şehir Tiyatrosu olacaktı. 1927'de topluluğun başına Muhsin Ertuğ-rul geçti, *Hamlet gösterimi* ile topluluk düzenli bir sanat kurumu kimliğini kazandı ve güçlendi. 1928'de Mısır ve Kıbrıs'a turne yaptı. Tiyatro 1932'de bir düzene girmiş, yerli oyunlara önem vermiş, ayrıca geniş bir ilgi toplayan operet gösterimlerine başlamıştı.

1935'te ilk kez Türkiye'de çocuklar için gösterimlere başlandı. 1949'da Şehir Tiyatrosu'nda huzursuzluklar çıktı, ayrılanlar oldu. Bu durum 1952'de de sürdü. Tiyatronun başına yazar Orhan Hançerlioğlu, yönetmen olarak da Viyana'dan Max Meinec-

KİHMİL. 8HBİYESİ

ŞEHİLPİROSÜ

flhm

r 1 s mı

YiyATROSUMDA

JA

1 Ekim 19(19 tumariel alc.amin.Ui itibaren

COETHE

Şehir

Tiyatroları'nın

Muhsin

Ertuğrul
döneminde
sahnelediği
oyunlardan
ikisinin afişleri.

Muhsin Ertugrul
Kitabı, İst., 1992

»ı« aoo «><s d.i» Yılı Me.«>«l»lıl.

FAUST

(Birinci Kısım)

«SSSıspearo £ö*p! FjtiSSsi fegteî

Talebe Gecesi

T«rl««h Sentfu BeJrl **fi&Uİ Umeve Koran:** MaUa

za Zobu'nun dört yıllık huzursuzluk yaratan yönetimi, yeniden Muhsin Ertuğrul'un işbaşına getirilmesiyle sona erecek gibi oldu. Ancak yerinden yönetim ilkesi benimsenip genel sanat yönetmeninin yetkilerinin hiçe indirgenmesi üzerine Muhsin Ertugrul çekildi. Çeşitli tiyatroların başına ekip yönetmenleri getirildi, genel sanat yönetmeni de Hayati Asilyazıcı oldu. Ancak 12 Eylül 1980'den sonra Vasfi Rıza Zobu istanbul Şehir Tiyatroları'nın başına geldi, pek çok sanatçının işine son verdi. Eski Darülbedayi günlerini anımsatan oyunlar seçildi, her alanda tutucu davranıl-dı. Şehir Tiyatrolarının tarihi hep bu yönetmelik, sistem değişiklikleriyle bir çeşit yazbozculuğun tarihidir. Ancak 1983'te genel sanat yönetmenliğine getirilen Gencay Gürün ile bu emektar topluluk çok olumlu, parlak etkinliklerle çok düzenli bir biçime ulaştı. Oyun seçimi, dışarıdan taze kanın gelmesi, salonların dolması ile ilk kez gerçek kimliğine kavuşabildi. Ancak 1994 yerel seçimlerinde Refah Partisi adayı Recep Tayyip Erdoğan'ın büyükşehir belediye başkanı seçilmesiyle Gencay Gü-rün'ün görevine son verildi.

Bibi. And, *Meşrutiyet*; M. And, *50 Yılın Türk Tiyatrosu*, ist., 1973; ay, *A History of Theatre Popular Entertainment in Turkey*, Ankara, 1964; ay, *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu*, Ankara, 1983; Ö. Nutku, *Darülbedayi'nin Elli Yılı*, Ankara, 1969; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu*, I-II.

METİN AND

ŞEHİT Aİİ PAŞA KÜTÜPHANESİ

Eminönü İlçesi'nde, Vefa semtinde, Vefa Lisesi(->) avlusunda, kütüphane olarak inşa edilmiş bağımsız bir yapıdır.

1127/1715'te Sadrazam Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ali Paşa, Enderun'dan yetişmiş, rikâbdar, çuhadar, silahdar unvanlarını alarak vezirliğe yükseltilmiş ve III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan(->) ile evlenerek saraya damat olmuştur. 1716'da Petervaradin'de şehit düşmüştür. Belgrad' da Kanuni Sultan Süleyman Camii'nin avlusuna kanlı giysileri ile gömülmüştür. 70 yıl sonra mezarı Hadersdorf Ormanı'na taşınmıştır.

Yapı 1894'teki depremde harap olmuştur. 1970'e dek Vefa Lisesi Kütüphanesi'nin deposu olmuş, 1970'te Vakıflar İdaresi'ne geçen yapı 1971'de onarılmaya başlanmıştır. Öncelikle dış cephe ve örtü sistemi, 1975'te ise alçı, sıva, badana, derz, merdiven ve ahşap doğrama ile tuğla döşemeler onarılmıştır. Bina bugün Vefa Vakfı, Vefalılar Derneği binası olarak kullanılmaktadır. Zemin kat ise ev olarak bir şahsa kiralanmıştır. Yakınında ise liseye ait meşrutalar yer almaktadır.

Boşluk halinde bırakılmış alt kat üzerinde kütüphane binası yükselmektedir. Cepheelerde küfeki taşından söveleri olan pencereler bulunur. Bunların üzerlerinde tuğladan kemerler yer alır. Çatıya geçiş ise tuğla kirpi saçakla sağlanmıştır.

Yapı bodrum, zemin ve bir kattan oluşur. Yapıya girişi sağlayan yüksek merdivenlerin üzerleri taştan kare sütunların taşıdığı beşik tonozla örtülüdür. Merdivenle-

Şehit Ali Paşa Kütüphanesi

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

rin bahçeye bakan kısmında korkuluklar vardır. Merdiven iki tanedir. BM zemin kata, diğeri asıl kütüphane kısmına çıkışı sağlar. İlk kapıdan hole girilir. Bu hol karedir. Duvarlarda bir kitap dolabı vardır. Holün üzeri aynalı tonozla örtülmüştür. Holün bitiminden ahşap bir kapı ile kare bir aralığa girilir. Okuma salonunun girişi buradadır. Çinilerle, alçı ve mermer şebekelerle süslüdür. Çiniler 16. yy'daki kadar kaliteli değilse de zengindir. Mavi, mor, yeşil ve sarı renk hâkimdir. Üzerlerinde bitkisel motifler vardır. Yapı pencereler nedeniyle oldukça aydınlıktır. Pencere aralarında kitap hücreleri vardır. Okuma salonu kare olmakla beraber eklenen iki sütunlu bölüm nedeniyle dikdörtgen bir şema gösterir. Sütunlar yuvarlak kemerler ile birbirine bağlanır. Bina 23x18 m ölçüsündedir.

İstanbul'da düzenlenen bir şehrayın.

Metin And arşivi

Kütüphanenin kuzey cephesinde zeminle üst kat arasında konsol dizisi vardır. Batı cephesinde yuvarlak kemerli, zemini doldurulmuş bir çeşme bulunur. Merdiven altında bir mihrap nişi bulunması, buranın açık bir namaz kılma yeri olabileceği fikrini vermektedir. Yapının biri portalinde, diğeri içeride olan iki tane kitabesi vardır.

Kütüphanenin kitapları 1933'te Süleymaniye Kütüphanesi'ne(->) taşınmıştır. 2.843 yazma ve 65 basmadan oluşan bir koleksiyondur.

Bibi. Y. Durbalı, "İstanbul Kütüphaneleri ve Sıbyan Mektepleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi), 1963, s. 63-65; İ. E. Erünsal, *Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1988, s. 70 vd; H. Dener, *Süleymaniye'Umumi Kütüphanesi*, İst., 1957, s. 52-53.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

ŞEHRAYINLER

Osmanlı döneminde önemli bir olayın kutlanması için düzenlenen donanma ve şenlik için kullanılan bir sözcüktür.

Miraç, mevlit, regaip, berat kandillerinde ve kadir gecelerinde, ramazanda, bayramlarda daha çok minareler kandillerle donatılırdı. Sur-ı hümayun(->) ve buna benzer vesilelerle de şehrayin düzenlenirdi. Ancak en önemlileri bir kalenin ele geçirilmesi, bir zaferin kutlanması için yapılan "fetih şadumanlığı" denilen şenliklerdir. Bunlara 14 Ekim 1482'de II. Bayezid'in Karaman seferinden dönüşünde; 10 Ağustos 1635'te Erivan'ın ele geçirilmesinde (7 gün 7 gece); 25 Ağustos 1645'te Hanya'nın ele geçirilmesinde (3 gün 3 gece); 1646'da Resmo'nun düşmesi üzerine (3 gün 3 gece); 1669'da Kandiye'nin alınışında (3 gün 3 gece); 30 Ağustos 1672'de Kamenice Kalesinin ele geçirilmesi üzerine (3 gün 3 gece); 1678'de Cehrin Kalesi'nin alınışı için; 1715'te Mora, Navarin ve Modon kalelerinin alınışı üzerine (3 gün 3 gece) yapılan şenlikler örnek verilebilir. Cülus yıldönü-

münü kutlamak için, sarayda bir doğum ya da önemli bir yabancı konuğun gelişi gibi nedenlerle de şehrayinler düzenlenirdi. Şehrayinlerin dört önemli ögesi vardı: 1) Fenerler ve meşaleler, 2) kandillerle donanma, 3) top, tüfek atışları, 4) havai fişekler. Kandillerde yalnız camiler süslenirken, öteki vesilelerde kent baştan başa kandillerle donatılıyordu. Sokaklara bile kandiller asılıyor, bunlarla çeşitli tasvirler yapılıyor, makaralarla hareket edenleri de oluyordu. Tüfek ve top atışlarında çanak bombaları da atılıyordu. Meşaleler yağa batırılmış bezlerden yapılıyordu. Tüm evler süsleniyor, buna uymayanlar falakaya yatırılıyordu. Denizdeki gemiler de kandillerle donatılıyordu. Ayrıca çeşitli havai fişekler atılıyor, binalara fenerler asılıyor, fener alayları düzenleniyordu. Daha sonraki dönemlerde Meşrutiyet'in ilanı, Çanakkale zaferi, 30 Ağustos zaferi, Cumhuriyet Bayramı, Atatürk'ün İstanbul'a gelişi gibi vesilelerle de şehrayinler yapılmıştır.

Bib. M. And, *Kırk Gün Kırk Gece*, İst., 1959; And, *Şenlikler*.

METİN AND

ŞEHREMANETİ

İstanbul'da çağdaş belediyeçilik anlayışı Meclis-i Ali-i Tanzimat kararıyla oluşturulan "şehremaneti"nin ve şehir meclisinin kurulmasıyla başlar. 16 Ağustos 1855 günlü *Takvim-i Vekayi'de* yer alan habere göre "Dersaadet ve Bilad-ı Selâse'de şehremaneti unvanıyla bir memuriyet-i cedide yapılması ve icap edenlerden mürekkep bir şehir meclisi kurulması" öngörülüyor; o güne kadar şehir hizmetlerinde etkin olan ihtisab Nezareti lağvediliyordu. Yeni kurulan şehremaneti, Zaptiye Nezareti'ne devredilen kolluk hizmetleri dışında, eski ihtisab Nezareti'nin görevlerini üstlenecekti. Şehremaneti, Meclis-i Vâlâ'nın yamsıra, gördüğü işe göre Maliye, Umur-ı Nafia ve Zaptiye nezaretleriyle uyum içerisinde çalışacaktı (bak. belediye).

1855 tarihli Şehremaneti Nizamname-

ŞEHREMANETİ

148

149

ŞEHREMİNLERİ

si'ne göre şehremaneti, İstanbul halkının temel ihtiyaç maddelerini sağlamak; narhı düzenlemek; yol ve kaldırımları yapmak; kentin temizlik işlerine bakmak; çarşı ve pazarları denetlemek ve eskiden İh-tisab Nezareti'nce toplanmakta olan devlet vergi ve resimlerini hazine adına toplamakla yükümlüydü.

Şehremaneti şehremini, şehir meclisi ve komisyondan oluşuyordu. Meclis-i Vâ-lâ'nın da doğal üyesi olan şehreminini padişah göreve atıyordu. Şehir meclisine başkanlık eden şehremini aynı zamanda yürütme görevini üstlenmişti. Pazar ve çarşıları denetlemek de görevleri arasındaydı.

12 kişilik şehir meclisi de İstanbul'da oturan her sınıf Osmanlıdan temayüz etmiş esnaftan oluşuyordu. Şehremininin iki muavini de bu meclisin doğal üyeleri idi. Üyelerin göreve geliş biçimleri nizamnamede yer almıyordu. Ancak uygulamadan, bunların hükümetçe atandıkları anlaşılmaktadır. Şehir meclisinin, her sene kura ile dördü yenileniyordu. Meclis haftada iki gün toplanıyordu. Meclis, temel ihtiyaç maddeleri ve narhla ilgili konularda karar merdiydi. Kentin temizlik ve tanzimi için Meclis-i Tanzimat'a sunulmak üzere layihalar düzenliyordu. Narh ve esnaflık düzeniyle ilgili kabahatlerde mahkeme işlevini komisyon görüyordu. Komisyon şehremini muavinlerinden birisi ile şehir meclisi üyelerinden iki kişiden oluşuyordu.

Şehremanetinin kendine özgü gelir kaynakları yoktu. Emanete ait hizmetler devlet bütçesinden karşılanırdı. Yalnız, 1856'da Intizam-ı Şehir

Komisyonu'nca(->) alınan karar gereğince, şehremaneti sınırları içindeki kaldırımların tamiri ve yol yapımı masrafı için belirli gelir kalemleri konmuştu: Taşradan ve yabancı ülkelere gelen hayvanlardan at, katır, öküz ve manda nallarının her birinden 30'ar, merkep nalının her birinden 15'er para duhuliye resmi ve kent dahilindeki tek ve çift atlı binek arabalarından ayda 10'ar, yük arabalarından 5'er kuruş, tamir ya da inşa edilecek kaldırım ya da yolların bulunduğu ev ve dükkân sahiplerinden 30 kuruştan 500 kuruşa kadar resim alınması uygun görülmüştü. Ayrıca, bu hizmetler için hazinenin de her yıl 2.000 kese yardımı oluyordu.

Yol, kaldırım inşa ve tamiri işlerine, suyolları ile lağımların ıslahına şehremaneti mühendisi nezaret ederdi. Mühendis, bu amaca yönelik harita ve planlar hazırlıyordu. Şehremininin maiyetinde şehir kavasları demlen hizmetliler bulunuyordu. Bunların bir kısmı yazı ve kayıt, bir kısmı da belediye zabıtası işlerini görüyordu. Kavaslar şehir meclisince atanıyorlardı. Kavaslık hizmetine alınacaklarda kefilli olmak ve iyi ahlak sahibi bulunmak şartları aranılıyordu. Belediye zabıta memurluğu görevini üstlenenlere "tebdil" denilirdi. Başlangıçta bu kadroda 30 kişi görevlendirilmişti. 1858'de sayı 10'a indirildi (bak. belediye zabıtası).

Esnaflar 7 Ekim 1857 günlü nizamname ile sıkı denetim altına alınmıştı. Bu nizamnamede tebdiller için de yaptırım öngörülmüştü. Esnafın yolsuzluğunu görmezlikten

Bir dönem İstanbul Şehremaneti'nce kullanılan bugünkü Eminönü belediye binası.

Ertem Uca, 1994/TETTV Arşivi

gelen, rüşvet alan, esnafa bula hakikat suç isnat eden, keyfi muamelede bulunan tebdiller yargılanacak; suçu sabit olduğu takdirde, rüşvet olarak aldıkları paranın iki katı oranında para cezasına çarptırılacak; irtikapta bulunanlar 6 aydan 2 yıla kadar prangaya konulacaktı.

28 Aralık 1857 günlü nizamname ile İstanbul 14 belediye dairesine ayrılıyor, belediye hizmetleri yeniden düzenleniyordu. Şehremanetinin temel hizmeti bir süre Galata ve Beyoğlu'ndan oluşan Altıncı Daire'ye hasredildi. Bu amaçla 7 Haziran 1858 günlü "Devair-i Belediye'den Altıncı Daire İtibarı Olunan Beyoğlu ve Galata Dairesinin Nizam-ı Umumisi" çıkarıldı (bak. Altıncı Daire-i Belediye).

6 Ekim 1868 günlü Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile İstanbul'da diğer dairelerin kurulmasına başlanıyordu. Nizamnamenin 2. maddesi dairelerin sınırlarını ana hatlarıyla çiziyordu: Yenikapı, Süleymaniye, Unkapanı bölgeleri Birinci; Fatih bölgesi İkinci; Yedikule bölgesi Üçüncü; Eyüp bölgesi Dördüncü; Kasımpaşa bölgesi Beşinci; Kurtuluş, Beyoğlu, Maçka bölgeleri Altıncı; Beşiktaş, Şişli bölgeleri Yedinci; Tarabya ve İstinye bölgeleri Sekizinci; Büyükdere, Sarıyer, Rume-lifeneri bölgeleri Dokuzuncu; Beykoz bölgesi Onuncu;

Çengelköy, Beylerbeyi bölgeleri On Birinci; Üsküdar bölgesi On İkinci; Kadıköy, Erenköy, Bostancı bölgeleri On Üçüncü ve Adalar bölgesi On Dördüncü Daire oluyordu. Bu kez Şehremanetinin organları arasında şehremaneti meclisi ve Cemiyet-i Umumiye-i Belediye yer alıyordu. Şehremaneti meclisi Şehremininin reisliği altında 6 üyeden oluşuyordu. Üyeler devletçe atanıyor ve devletten maaş alıyorlardı. Şehremaneti meclisi hırsızlıktan ve rüşvetten suçlu belediye memurlarını yar-

gılıp Şûra-yı Devlet'e gönderiyor; belediye vergilerine karşı yapılacak itirazları inceliyor ve karara bağlıyor; gerektiğinde vergilerde indirimde gidiyor ya da tamamen kaldırıyor; kamu yararına yapılan istimlaklerde emlak tazminat bedellerine itirazları, belediye dairelerince yaptırılan inşaat ve hafriyatta müteahhitlerle belediye daireleri arasındaki anlaşmazlıkları inceliyor ve karara bağlıyor; daire-i belediye meclislerine karşı bireyler tarafından açılan davalara bakıyor; esnaf meclislerinden verilecek ilamlar üzerinde inceleme yapıyor; yangın söndürme araç ve gereçlerinin iyi halde bulundurulmalarını sağlamak için nizamnameler düzenliyordu. İstanbul'da bir arkeoloji müzesi (âsâr-ı atika müzesi) açılması görevi de şehremaneti meclisine verilmişti.

İstanbul'daki belediye daireleri reisleri ile her daire-i belediye meclisinin kendi üyesi arasından seçeceği üçer kişiden oluşan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye şehremininin başkanlığı altında ve şehremininin daveti ile «6 ayda bir toplanıyordu. Toplantı devresi en çok bîr aydı. Üyenin üçte ikisi hazır bulunmadıkça demiyet herhangi bir sorun üzerine karar veremezdi. Ancak iki kez davet olunduğu halde üye adedi yetersizse, üçüncü kez sayıya bakılmaksızın toplanabiliyor ve çoğunlukla karar verebiliyordu. Cemiyet-i Umumiye-i Belediye, belediye meclisleri ile şehremaneti bütçelerini inceliyor ve tasdik ediyor; yol, bahçe, meydan gibi düzenlemelerle ilgili program ve layihaları, belediye işleriyle ilgili hazırlanan nizam ve talimatnameleri inceliyor ve karara bağlıyordu. Şeh-remanetinde şehremini muavini, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, baş mühendis ile bunların maiyetinde gereği kadar kâtip ve mühendis bulunuyordu.

Belediye hudutları dahilindeki yapı ve yol işlerine, kaldırım, lağım ve su inşaatına bakmak; beldenin temizlik ve tezyin işlerini idare etmek; kıymet ve iratları miktarı ile mutasarrıflarının isimlerini gösteren emlak ve arsaların kaydını tutmak; cadde ve sokakları aydınlatmak; odun, kömür ve yapı malzemesinin konulması için uygun meydanlar yapmak; belediye zabıtasını yönetmek; narh koymak; mezbahalar inşa etmek; eczaneleri teftiş etmek; yardıma muhtaç olanlara yardım etmek ve hastane, gurebahane ve sanat mektepleri kurmak belediye dairelerinin görevleri arasındaydı.

Belediye dairelerinin organları "meclis-i beledi reisleri" ve "meclis-i beledi-ye'lerdi. Meclis-i beledi reisi devletçe atanıyor; devletten maaş alıyordu. Reis, daire meclis-i beledisi ile şehremaneti arasındaki bağlantıyı kuruyor; belediye meclisinin dilek, düşünce ve icraatını şehre-manetine bildiriyordu. Belediyeyle ilgili kanun ve nizamların yayınıyla bu kanun ve nizamları uygulamak, daire dahilindeki beledi hizmetlerin yürütülmesini denetlemek, daireye ait geliri tahsil etmek, belediyece kabul edilecek şekilde harcamak, daire adına her türlü sözleşme yapmak belediye reisinin görevleriydi.

İstanbul'da her belediye dairesinde bir

meclis-i beledi bulunuyordu. En fazla 12 kişiden oluşan meclisin üyelerini daire halkı seçiyordu. Seçmen olabilmek için yılda en az 2.500 kuruşluk gelir getiren emlake sahip olmak, daire sakinlerinden olmak ve yaşı 21'den aşağı bulunmamak gerekiyordu.

5 Ekim 1877 günlü Dersaadet Belediye Kanunu ile daha önceki yasal düzenlemeler kaldırıldı. Yeni kanuna göre İstanbul Şehremaneti 20 belediye dairesine ayrıldı. Beyazıt bölgesine Birinci Daire, Sultanahmet bölgesine İkinci Daire, Fatih bölgesine Üçüncü Daire, Samatya bölgesine Dördüncü Daire, Eyüp bölgesine Beşinci Daire, Beyoğlu bölgesine Altıncı Daire, Hasköy bölgesine Yedinci Daire, Beşiktaş bölgesine Sekizinci Daire, Arnavutköy bölgesine Dokuzuncu Daire, Yeniköy bölgesine Onuncu Daire, Tarabya bölgesine On Birinci Daire, Büyükdere bölgesine On İkinci Daire, Beykoz bölgesine On Üçüncü Daire, Anadoluhisarı bölgesine On Dördüncü Daire, Beylerbeyi bölgesine On Beşinci Daire, Yenimahalle bölgesine (Paşalimanı ve civarı) On Altıncı Daire, Üsküdar ve Doğancılar bölgesine On Yedinci Daire, Kadıköy bölgesine On Sekizinci Daire, Adalar bölgesine On Dokuzuncu Daire ve Bakırköy bölgesine Yirminci Daire adı verildi.

Bu yeni yapılanmada Şehremanetinin organları şehremini, şehremaneti meclisi ve Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'den oluşuyordu.

Bu yapı 30 Ocak 1913 günlü Dersaadet Teşkilât-ı Belediyesi hakkındaki muvakkat kanuna kadar sürdü. Bu tarihte İstanbul tek bir belediye dairesi addolundu ve bu daire 9 idare şubesine ayrıldı. Belediye daireleri meclislerinin görevlerini bundan böyle emanet encümenleri görecek. Bu yasayla eski belediye dairelerinin hükmi şahsiyeti Şehremanetinin şahsiyeti içinde eritilmişti.

3 Nisan 1930 günü Belediye Kanunu ile şehremaneti, görevlerini İstanbul Belediye-si'ne devretti.

ZAFER TOPRAK

ŞEHREMANETİ MECMUASI

İstanbul Şehremaneti Neşriyat ve İhsaiyat Müdüriyeti'nce yayımlanan Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Şehremaneti Mecmuası; Eylül 1924-Mart 1942 arasında 199 sayı çıktı.

II. Meşrutiyet yıllarında şehremaneti istatistik şubesi *İstanbul Beldesi İhsaiyat Mecmuası* faı yayımlamış ve kentle ilgili istatistik bilgileri içermişti. Cumhuriyet yıllarında Şehremanetinin yayın etkinliği arttı. *Şehremaneti Mecmuası* bir bakıma *İhsa-iyat Mecmuası* hin devamı oldu. Aynı yıllarda yayımlanan *Muharrerat-ı Umumiye-i Belediye Mecmuası* (1926-1928) ile birlikte kendi geçmişi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki konumu ile ilgili değerli bilgileri içerdi. *Şehremaneti Mecmuası* 73. sayıdan itibaren yayımını *İstanbul Belediye Mecmuası* adıyla sürdürdü. Mart 1942'de 199- sayı ile son buldu.

Şehremaneti Mecmuası belediyenin

kendi matbaasında basıldı. Dergide belediye ile ilgili her türlü idari, sıhhi, toplumsal ve kentsel sorunlar yer aldı. Bu tür bilgileri içerecek bir dergi çıkarma girişimi 1913'te Cemil Paşa'nın (Topuzlu) şehre-minliği sırasında gündeme geldi. Encü-men-i Emanet bir kararname düzenledi ve Beyoğlu Dairesi müdüriyetinde bulunan Ahmed İhsan Bey bu işle görevlendirildi ama bir sonuç alınamadı.

Şehremini Emin Erkul(->), *İhsaiyat Mec-muast'm* çıkarmak, belediye bünyesinde bir kütüphane kurmak, arşiv oluşturmak, basm-yayın işlerini üstlenmek, istatistikleri düzenlemek ve araştırma yapmak üzere Müdevvenat ve İhsaiyat Müdüriyeti'nin kurulmasını Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ye önermiş ve kabul görmüştü.

Şehremaneti

Mecmuası' nın Ocak 1925 tarihli 5. sayısı. *Nuri Akbayar*

İlk sayıda yer alan "Mecmuanın Programı" başlıklı yazıda Batı'da dergisi olmayan belediye olmadığı, bunun İstanbul Belediyesi için büyük bir eksik olduğu kaydediliyor, *Şehremaneti Mecmuası* hda bundan böyle belediyeleri ve İstanbul kentini ilgilendiren her türlü gelişmeye yer verileceği belirtiliyordu. "Fenni, sıhhi, idari ve ümrani" bilgiler derginin başlıca konuları olacaktı. Ayrıca Batı ülkeleri belediyelerindeki gelişmelerden Türkiye belediyelerini bilgilendirmek için bu tür konularla ilgili yazılar Türkçeye çevrilerek dergide yer alacaktı. İstanbul'un geçmişine, belediyenin değişik evrelerdeki yapılanmalarına değinilecek, 1855'ten beri şeh-reminliğini üstlenmiş kişilerin özgeçmişleri ve görevde bulundukları dönemdeki icraatları yayımlanacaktı. Belediye ile ilgili kanunlar, nizamlar, talimatlar, emirler ve kararlar düzenli bir biçimde dergide açıklanacaktı. Kentin ekonomik ve toplumsal gelişimi ile ilgili istatistik bilgilere yer verilecekti. Avrupa'ya inceleme gezisi için gönderilen uzmanların raporları yayımlanacaktı.

Şehremaneti Mecmuası büyük ölçüde Osman Nuri Ergin'in(->) gayretleriyle yayımlandı. İstanbul'un kent tarihine yönelik son derece önemli bilgileri içeren dergi Osman Nuri'nin belediyeçilik ve şehircilik üzerine oluşturduğu külliyyatın bir parçasıdır.

ZAFER TOPRAK

ŞEHREMİNLERİ

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethinden, 1855'te Şehremanetinin kuruluşuna kadar belediye hizmetleri kadı, ihtisab ağası, mimar ağa, subaşı, defter emini gibi unvanlarla görev yapan kişiler arasında paylaşılmıştı. En üst yetki sahibi kişi İstanbul efendisi (kadı) doğrudan doğruya sadrazama bağlıydı (bak. İstanbul Kadılığı). Kentin vali, hâkim ve belediye reisiydi. Üsküdar, Eyüp, Galata kadıları onun maiyetinde sayılırdı.

"Şehremini" tabiri İstanbul'un fethiyle birlikte gündeme geldi. Şehremini, 1855'e kadar belde hizmetlerini serasker, zaptiye müşiri, ihtisab ağası, mimarlar ağası ve defterdarla ortak yürüttü. Bu tarihe kadar başlıca görevi sarayın düzen ve onarımı ile ilgiliydi. Devletin bina, onarım, yapı işlerini yürütmek, Galata Sarayı ve İbrahim Paşa Sarayı'nın yiyecek ve giyeceklerini sağlamak, eski ve yeni sarayların, Harem-i Hümayun'un vekilharçlığını yapmak şeh-reminine düşüyordu. Saraya ait taşıma ücretleri, sarayın hastane arabalarının tamiri, surre alayına gerekli mühimmatın sağlanması, Enderun'un kâse, kaşık vb ihtiyacının temini ve icabında bunların tamiri gibi işleri üstlenen şehremininin saray bünyesinde önemli bir konumu vardı. Sarayın ve şehrin suyunu sağlamak, suyuol-larını döşemek, açık, kapalı sarnıçlarını dolu bulundurmak, çeşmeleri akar durumda tutmak, şehremininin diğer görevleri arasındaydı.

Belediye reisliği olarak şehreminliği 1855'te gündeme geldi. Meclis-i Vâlâ'nın doğal üyesi olan şehremini şehir meclisinin kararlarını yürütmekle yükümlüydü. Bu arada pazar ve çarşıları denetliyordu. 1868 Dersaadet İdare-i Belediye Nizamna-mesi'nde şehremini, belediye daireleri idarelerine nezaretle yükümlüydü; şehremaneti meclisine ve Cemiyet-i Umumiye-i Be-lediye'ye başkanlık ediyordu. Belediye daireleri meclislerinin alacakları vergi ve resimlere esas olmak üzere, emlak takdiri, kıymet ve vergi komisyonlarını tayin ediyor ve komisyonlara gerekli emir ve talimatı veriyor; belediye dairelerine olan vergi borçlarını ödemeyenler hakkında icra takibatına geçiyordu. 1877 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu'nda şehremininin belediye dairelerinin idaresine nezaret edeceği, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye ve şehremaneti meclisi toplantılarına başkanlık edeceği kaydediliyordu. Gerek gördüğünde, Cemiyet-i Umumiye-i Be-lediye'yi olağanüstü toplantıya çağırıyordu. Daire-i belediye meclislerinin feshini, gerekçeleriyle Babîâlî'ye bildirerek alacağı irade üzerine belediye meclislerini feshet-tirebiliyor ve yeniden seçim

yaptırabiliyor-du. Emanetin bütçesini (muvazene cetvelini) düzenleyerek Cemiyet-i Umumiye-i Be-lediye'ye onaylattıktan sonra, bütçeye konan paraların emanet meclisinin tensibi ile sarfına izin veriyor, emanet meclisince verilen kararları uyguluyordu. Belediye dairelerinden gelen adi ve fevkalade irat ve masraf cetvellerini ve yıl muhasebelerini

ŞEHRENGİZLER

150

151

ŞEHZADE BURHANEDDİN

ve gerektiğinde, belediye dairelerinin yetkilerini aşan oranda borç ve kamu yararına satın alacakları emlake ve beldenin imarına dair belediye dairelerinden gönderilecek mazbataları Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ye havale ediyor ve cemiyet tarafından verilecek kararı daire-i belediye meclislerine ve gerekenleri Babiâli'ye bildiriyordu. Şehremini, belediye işlerinde, gerekirse askere ve kolluk kuvvetlerine de başvurabiliyordu.

Vilayetle İstanbul kent hizmetlerini birleştiren 1930 tarihli Belediye Kanunu ile şehremaneti son buldu ve şehremini tabiri de tarihe karıştı (bak. belediye; şehremaneti).

1855 düzenlemesinden sonra ilk şehremini Zaptiye Müşiri Pepe Mehmed Paşa'nın oğlu Salih Paşa idi. 13 Temmuz 1855 ile 4 Kasım 1855 arası görev yaptı. Emanetten azledildikten sonra Filibe, Varna, Gü-mülcine, Amasya kaymakamlıklarında bulundu. Yerine Hacı Hüsam Efendi geldi. 3 Kasım 1855'te göreve atanan Hüsam Efendi de ancak 3 ay görevde kalabildi. 23 Şubat 1856'da şehreminliğinden ayrıldı. Şehir meclisinin ilk görüşmeleri ve kararları Hüsam Efendi'nin görevi sırasında rastlar. Bu dönemde sokakların temizliğine, halkın ve esnafın riayet etmesi gereken bazı nizamın konulmasına dair küçük ölçüde de olsa bir tür belediye zabıtası talimatnamesi hazırlandı. Kaldırım ve lağım inşa ve onarımı, bunlarla ilgili gelir ve masrafların düzenlenmesi mecliste görüşüldü ve Babiâli'ye sunularak onaylatıldı.

Osman Raşid Paşa 24 Şubat 1855-18 Haziran 1858 arası şehreminliği yaptı. Cezaname adıyla ilk ayrıntılı belediye zabıtası yönetmeliği onun zamanında düzenlendi. 19 Haziran 1858-1 Mayıs 1860 arasında görevi üstlenen Hüseyin Bey esnaf, bakkal, memur ve kavaslar üzerindeki oto-ritesiyle ünlendi. Hüseyin Bey ikinci kez 1862'de 6 ay eminlik yaptı. İlk posta ve telgraf nazırı Ahmed Şükrü Bey 12 Mayıs 1860-14 Nisan 1862 arası şehreminliğine getirildi. 22 Nisan 1862-22 Haziran 1862 arası şehreminliği yapan Hacı Ahmed Efendi, Kuran'ın hükümet tarafından basılmasını sağladı. Server Paşa(->) zamanında (7

Mart 1868-6 Temmuz 1870) atla çekilen tramvaylar şehirde işlemeye başladı. Taksim Bahçesi düzenlendi. Türkçe tiyatro oyunları oynanmaya başladı. 18 Temmuz 1870-30 Ağustos 1872 arası görevi üstlenen Haydar Efendi Viyana sefirliğinden şehreminliğine geldi. İngiliz Ali Bey diye de bilinen Ali Rıza Bey Eylül 1872-10 Mayıs 1873 arası şehreminliği yaptı. Hariciye teşrifatçılığı sırasında Avusturya imparatoru ile birlikte Kudüs'e gitti.

Besim Bey (12 Mayıs 1873-23 Ağustos 1873), Ali Paşa (23 Ağustos 1873-12 Temmuz 1874), İsmail Paşa (15 Temmuz 1874-1 Ekim 1874, 30 Ekim 1874-24 Mart 1875), Feyzi Bey (2 Ekim 1874-30 Ekim 1874), Şevket Bey (25 Mart 1875-24 Mayıs 1875), Kabuli Paşa (30 Mayıs 1875-19 Temmuz 1875), Kadri Paşa (19 Temmuz 1875-10 Eylül 1875, 24 Aralık 1875-28 Kasım 1876), Halet Paşa (10 Eylül 1875-22 Aralık 1875)

kısa dönemlerle şehreminliği yaptılar. Refik Bey (28 Kasım 1876-14 Kasım 1878) 2 yıla yakın görevde bulundu. Dersaadet Belediye Kanunu, Galib Paşa (20 Kasım 1878-28 Mart 1879) şehreminliğinde bulunduğu sırada yayımlandı. Rasim Paşa (30 Mart 1879-20 Nisan 1879), Reşid Paşa (20 Nisan 1879-5 Ağustos 1879), Rıza Paşa (6 Ağustos 1879-29 Kasım 1879, 4 Mart 1880-30 Mart 1881), Mehmed Arif Paşa (30 Kasım 1879-2 Mart 1880) görevde kısa süre kalan diğer şehreminleriydi.

Abdülhamid döneminin ünlü şehremini Mazhar Paşa(-») 2 Nisan 1881-21 Eylül 1890 arası gibi uzun bir dönem şehreminliği yapan ilk kişi oldu. Kentte belediyecilik hizmetleri açısından Mazhar Paşa'nın şehreminliği bir dönemeç oluşturdu. Şehreminliği, kadılık, ihtisab ağılığı, zaptiye nazırlığı anlayışından tamamen uzaklaştı. Bu dönemde İstanbul'un sularını idare eden Su Nezareti, emanete bağlandı. Ayrıca şehremini, jandarma komutanlığının da mercii oldu ve asayişten sorumlu tutuldu. Rıdvan Paşa (22 Eylül 1890-10 Haziran 1906) Mazhar Paşa'dan da daha uzun süre görevde kaldı. Şehreminliği sırasında İstanbul kolera salgınına uğradı. Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar'da birer tebhirhane açıldı. Kentte hıfzıssıhha ve baytar müfettişlikleri ihdas olundu. Reşid Mümtaz Paşa'nın (1.4 Haziran 1906-18 Temmuz 1908) şehreminliği sırasında, o güne kadar yılda en fazla dört maaş alan memurlara, işçilere, her ay düzenli maaş verilmeye başlandı.

Rauf Paşa'nın çok kısa süren şehremin-liğini (19 Temmuz 1908-27 Temmuz 1908), Ziver Bey (28 Temmuz 1908-16 Mart 1909) devraldı. Ziver Bey emanette bulunduğu sırada 1877 Belediye Kanunu tekrar yürürlüğe kondu. Belediye dairelerinin adedi tekrar 20'ye çıkarıldı. Yapılan ilk belediye seçimi ile Aralık 1908'de Cemiyet-i Umumiye-i Belediye ilk kez seçimle gelen belediye meclisi oldu. Hazım Bey (17 Mart 1909-13 Temmuz 1909), Halil Bey (20 Temmuz 1909-6 Ocak 1910),

Tevfik Bey (8 Ocak 1910-19 Mayıs 1910), 28 Ağustos 1911-18 Ağustos 1912), Subhi Bey (25 Mayıs 1910-26 Temmuz 1911), Hüseyin Kâzım Bey (21 Temmuz 1911-27 Ağustos 1911), II. Meşrutiyet yıllarında emaneti kısa sürelerle üstlendiler.

Cemil Topuzlu(-0 (18 Ağustos 1912-7 Kasım 1914; 5 Mayıs 1919-28 Şubat 1920) iki kez şehreminliği yaptı. Gülhane Parkı'nı açtı; bahçeleri ve ağaçları korumak için ilk kez bahçıvanlık kadrosu ihdas etti. Karaağaç Mezbahası'nın yapımını başlattı. Sebze ve meyve satışını düzene soktu; şeh-remanetine gelir getiren bir hal kuruldu. İsmet Bey'in şehreminliği (8 Kasım 1914-3 Şubat 1915) I. Dünya Savaşı'na rastladı. İstanbul'un iâşesi bu yıllarda temel sorundu (bak. Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul). İstanbul'da esnaf dernekleri İsmet Bey zamanında güç kazandı. İttihad ve Terakki ile şehremaneti bu yıllarda yerel burjuvaziyi oluşturmak için güçbirliğine gittiler. İsmail Bey (4 Şubat 1915-29 Nisan 1915), Bedri Bey (30 Nisan 1915-7 Temmuz 1917) ve Sezai Bey (vekil, 8

Temmuz 1917-17 Ağustos 1918) savaş döneminin diğer şehreminleriydiler.

Cemil Paşa'nın (Topuzlu) yanısıra Kani Bey (vekil, 28 Ağustos 1918-15 Aralık 1918), Yusuf Ziya Bey (vekil, 18 Aralık 1918-4 Mayıs 1919), Hayreddin Bey (vekil, 2 Mart 1920-17 Nisan 1920), Salim Paşa (18 Nisan 1920-2 Aralık 1920), Yusuf Razi Bey (5 Aralık 1920-23 Şubat 1921), Mehmed Ali Bey (vekil, 24 Şubat 1921-5 Temmuz 1921), Celal Bey (7 Temmuz 1921-4 Mart 1922) ve Ziya Bey (5 Mart 1922-13 Nisan 1923) Mütareke yıllarında şehreminliği yaptılar.

Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk şehremini Haydar Bey'di (vekil, 15 Nisan 1923-1924). Mezbaha onun zamanında açıldı. Ancak, uygulamaya soktuğu oktrova resmiyle (iç gümrük vergisi) esnafı, tüccarı ve ticaret odasını karşısına aldı. Emin Erkul(-0 (8 Haziran 1924-12 Ekim 1928) kentte ilk kez kanalizasyon inşasına girişti. Kadıköy Ha-li'ni yaptırdı. Muhittin Üstündağ(->) (14 Ekim 1928-4 Aralık 1938) İstanbul'un son şehremini oldu. 14 Temmuz 1928'de İstanbul vali vekilliğine ve 14 Ekim 1928'de de İstanbul şehreminliğine tayini çıktı.

ZAFER TOPRAK

ŞEHRENGİZLER

Divan Edebiyatı'nda bir şehir ile o şehrin mahbupları hakkında mesnevi biçimiyle yazılan manzum eserlere şehrengiz denir. Yalnız Türk edebiyatına has bir nazım türüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli şehirleri hakkında yazılmış 48 şehrengiz ve şehrengiz özelliği taşıyan eser tespit edilmiştir. Bunlardan 12'si İstanbul'u konu alır. Diğer bir ifadeyle hakkında en çok şehrengiz yazılan şehir İstanbul'dur.

Şehrengizlerin genel özelliği, konu edindiği şehrin güzellerini tasvirdir. Bu eserlerde şehrin sosyal yapısı, meslek grupları, gündelik hayatı, eğlence

dünyası vb konular canlı tablolar ve gerçek kişi tasvirleri ile anlatılmıştır. Şehrengizler sanat kaygısından uzak oldukları için şairlerinin samimi duygularını yansıtır. Şiirin üzerinden tasavvuf perdesi kaldırıldığı için de "aşk u alaka", güzel ve güzellik, şehir ve hayat bütün yalmlığıyla mısralara dökülür. Yarı ciddi, yarı şaka karakteriyle, bilhassa 16-18. yy'lar arasında oldukça rağbet gören şehrengizler, dönemlerinin orta halli edebi zevk çevrelerince birer neşe ve eğlence kaynağı olarak değişik muhit ve cemiyetlerde okunmuştur.

İstanbul hakkında yazılmış olup şehrengiz özelliği taşıyan ilk eser Tacizade Cafer Çelebi'nin(->) *Hevesname* 'sidir (yazılışı, 1493). *Hevesname*'de kurgu, Kâğıthane'de şairin de bulunduğu bir meclise gelen güzeller ile hasbıhalden ibarettir.

Hevesname'den sonra Kâtib'in *Şebrengiz*'i (yazılışı, 1513) gelir. Eser Fatih, Vefa, Eyüp, Galata gibi o devrin hayat dolu semtlerim tasvir eder. Sonra bir teravih namazını anlatır ve İstanbul'un bayramlarından bahseder. Eserde 10 kadar güzel vas-fedilir.

Taşlıcah Yahya'nın(->) *Şebrengiz*'i (yazılışı, 1522), 58 İstanbul mahubunu konu alır. Önce İstanbul'un genel bir övgüsünü yapan şair, her güzeli üçer beyit ile tanıtır. Şehrin sosyal yapısını ve aristokrat eğlence dünyasını anlattığı bölümleri, gerçek birer vesika değerinde olan bu şehrengiz, usta bir şairin engin tecrübelerini taşır. Yahya'nın "Şah u Gedâ" mesnevisi içinde de ikinci bir İstanbul şehrengizi sayılabilecek geniş bölümler vardır.

Kalkandelenli Fakirî'nin *Şebrengiz*'i (yazılışı, 1534) 44 İstanbul dilberinin anlatıldığı bir mesnevidir. Şairin "Birini sevmeyince rahatım yok" dediği bu güzellerden her biri iki-üç beyit ile okuyucuya tanıtılır. Şehir ile insan güzelliğinin âdeta birleştirildiği eserde şehrin pek çok semtine de atıflarda bulunur.

Bu dönemlerde, belki de İranlı olan Safi isimli bir şair, Farsça bir *Şehrengiz* yazar. Kanuni çağı İstanbul'u hakkında oldukça zengin motifler içeren eserde şehrin genel tasvirinden sonra padişah, vezirler, emirler, askerler, Lütî, Mehmed ve Barbaros Hayreddin paşalar, şeyhülislam, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, nişancı, defterdar, haznedar, yeniçeriler, Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa, Mustafa Paşa vb kişiler tanıtılır. Sonra semtler ve yapılar, mesireler vb muhitler anlatılır.

Kaynaklar 16. yy'a ait iki şairin İstanbul şehrengizi olduğunu belirtiyorlarsa da eserleri henüz ele geçmemiştir. Bunlar Molla Maşîzade Fikrî Derviş Mehmed (ö. 1574) ile Kastamonulu Kadı Kıyasî'dir. Bunun tam tersi olarak eseri elde olduğu halde şairi bilinmeyen bir başka şehrengiz daha vardır. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) yaşadığı eserinden anlaşılan (*Anayetmez mi bu izz ü saadet/ Süleyman-ı*

zamana oldu [hem] taht) bu şairin *Şehrengiz'*inde 25 dilber, ikişer beyit halinde tanıtılır.

Cemalî'nin(->) (ö. 1583) *Şehrengiz'i* hem şehrin hem de güzellerinin tasvirlerini verir. Eserin baş kısmında yer alan mekân tanıtları bir sonraki asırda ortaya çıkacak olan sahilnamelerin(->) âdeta bir prototipidir.

Azizî Mustafa'nın (ö. 1585) *Şehrengiz'i* "Nigârname-i zevkâmiz der üslûb-ı şehrengiz" adını taşır. Eserin orijinalliği İstanbul'un yalnızca kadınlarını konu almasıdır. Eserde 55 İstanbul hatunu üçer beyit halinde anlatılır. Şehrin folkloru, kadın eğlenceleri, komşulukları, gezintiler, hamam sefaları, mesire gezintileri vb beyitler arasına serpiştirilmiştir.

Tab'î İsmail'in (ö. 1636) *Şehrengiz'*inde İstanbul *İçinde cevr ü hicran u sitem bol / Felekde yokdurur illâ Stambol* diye nitelendirilir ve dört semtinden bahsedilip güzelleri övülür (*N'ola hubana me'va olsa Eyüb// ikinci rüknü Kâğıthane anın // Yenkapu da bir yeni mesire//Anın dördüncü rüknüdür Beşiktaş*).

İstanbul hakkında şehrengiz özelliği taşıyan başka eserler de vardır. Bunlar içerisinde 19. yy'da Enderunlu Fazılî'nin (ö. 1810) kaleminden çıkan *Defter-i Aşk, Hû-banname, Zenannameve Çenginame'nin* önemi büyüktür. Bu eserlerde İstanbul'un güzelleri, mahbupları, dilberleri, yosma-

ları, aşufleri, kâh müstehcen, kâh alaylı, kâh realist tanımlarla anlatılır.

Şehrengizler Divan Edebiyatı'nda İstanbul'u doğrudan doğruya konu edinen eserler olarak pek çok tarihi kaynakta bulunamayacak bilgiler içeren orijinal şiirlerdir. İçlerinde öyle beyitler vardır ki ne bir tarih kitabında, ne bir müzede, ne de bir arşivde bulunamayacak belge yerine geçer.

Bibi. A. S. Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İst., 1958; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*; İ. Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, 1990; M. Çavuşoğlu, "Yahya Bey'in İstanbul Şehrengizi", *TDED*, XVII (1969).

İSKENDER PALA

ŞEHİSUVAR SULTAN TÜRİESİ

bak. NURUOSMANİYE KÜLLİYESİ

ŞEHZADE BURHANEDDİN EFENDİ YALISI

Sarıyer İlçesi'nde, Yeniköy Köybaşı Caddesi ile İskele Çıkmaı Sokağı'nın kesiştiği yerde, no. 141'dedir.

Yalının ilk sahibi olan sarraf Varki Var-taks'ın 1885'te ölümünden sonra, yalının bulunduğu arazi müstemilat binalarıyla birlikte icraya verilmiştir. 1887'de civardaki arazilerle birlikte vârislerin payını da satın alan Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Mah-mud Münir Paşa'ya intikal eden yalı, 1899' da Münir Paşa'nın ölmesiyle Ayşe Pervin Hanım ile Şükriye

Ulviye Hanım'a geçmiş, 1911'de 25.000 kuruş bedelle II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) oğlu Şehzade Mehmed Burhaneddin Efendi'ye satılmıştır. Günümüzdeki yalı, 1912'de Şehzade Burhaneddin Efendi tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bu dönemden kalan, ikinci kat balkonu çatı alınlığında "Ya Hafız 1328" yazısı görülmektedir. Yalı 1923'te Mısırlı Ahmed İhsan Bey tarafından satın alınmıştır. Ahmed İhsan Bey 1946'da Mısır'da ölmüş, uzun yıllar yaz aylarını yalıda geçirmiş olan mirasçıları, yalıyı 1985'te son sahipleri Erbilgin ailesine satmışlardır.

Günümüzde "Erbilgin Yalısı" olarak tanınan yalı geniş çaplı bir restorasyon geçirmiş, proje uygulayıcısı mimar Hüsrev Tayla tarafından orijinal izler ortaya çıkarılarak

Şehzade Burhaneddin Efendi Yahşi

Yasemin Suner, 1993

iç ve dış mimarisinde değişiklikler yapılmıştır. Ahşap karkas yalı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son devir yapılarında görülen bazı özellikleri yansıtmaktadır. Zemin kat üzerine iki katlı olarak inşa edilmiş olan yalının deniz cephesinde, iki yanında, ikinci katlarından cumbalar taşan çıkıntılı kanatlar bulunmaktadır. Cephenin orta bölümünü her katta görülen ahşap dikmeli balkonlar oluşturur. Zemin katında üst balkonu taşıyan dört dikme, birinci ve ikinci katlarda üç kemerli açıklıklarla orta aksı belirtmektedir.

Girişin iki yanında birer servis merdiveni, sofanın güneyinde ise önce ikili sonra tek kollu ana merdiven yer alır. İkinci kata çıkış, servis merdivenleriyle sağlanmıştır. Türk evinde iç sofalı plan tipine giren yalıda birinci kat sofasının deniz cephesine bakan tarafında bir eyvan bulunmaktadır. Yalının bağdadi duvarlarında yapıldığı dönemden günümüze ulaşan rokoko üslubunda süslemeler vardır. Zemin katta yedi oda, üç tuvalet, bir mutfak; birinci katta on iki oda, dört tuvalet ve bir Türk hamamı; ikinci katta yedi oda, bir tuvalet bulunur.

1944'te mimar Burhanettin Bey'in yaptığı birçok değişiklik son restorasyonda kaldırılmıştır. Birinci ve ikinci katların ön balkonlara açılan mekân duvarları geriye çekilmiş, batı cephesine, bahçede izleri bulunan dikmelerin üzerine bir balkon eklenmiştir. Yalının kuzeyinde üç mermer basamakla girilen bahçe kapısı kaldırılarak bu cephe sütunlu bir revağa dönüştürülmüştür. İç mekanlardaki duvarlar açılmış, bulunan izlerden yalıdaki odaların asıl ölçülerine dönülmüştür. Duvarlarla bölünerek oluşturulan mekânlar kaldırılmış, kapatılan kapı ve pencereler açılmıştır. Birinci katta, yalının güneybatısında yer alan odalar bir Türk hamamına dönüştürülmüştür. Yine bu katın sofası balo salonu haline getirilmiş, yalının güneyindeki kayıkhanenin yerine bir kapalı havuz yapılmıştır. Pencerelerin ahşap kepenkleri kaldırılmış, balkonların ajurlu korkulukları yerine sade parmaklıklar

konulmuştur. Bahçenin kuzeyinde yer alan Münir Paşa zamanından kalma tek katlı selamlık bölümü üzerine bir kat ilave edilmiştir.

ŞEHZADE KÜLLİYESİ

152

153

ŞEHZADE KÜLLİYESİ

Şehzade Külliyesi'nin vaziyet planı: 1. Şehzade Mehmed Türbesi, 2. Rüstem Paşa Türbesi, 3. Şehzade Mahmud Türbesi, 4. Şeyhülislam Bostanzade Mahmud Efendi Türbesi, 5. İbrahim Paşa Türbesi, 6. Mustafa Paşa Türbesi.

Yalının, arkasındaki korusu ile bağlantıyı sağlayan köprü 1957'de yol yapımı nedeniyle yıktırılmış, günümüze ancak temelleri ulaşabilmiştir. Köprü bağlantısının izleri hamamın arkasındaki holde görülmektedir.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, IV, t.1, 1994, s. 632-637; L. Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Kıyı Yapıları, (İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Mimarlık Fakültesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1980, s. 158.

YASEMİN SUNER

ŞEHZADE KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı'ndadır. Bulunduğu semte adını veren külliye, Mimar Sinan'ın inşa ettiği ilk selatin külliye-sidir. I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) kendinden sonra padişah olmasını dilediği Şehzade Mehmed'in anısına adadığı bu caminin Şehzade Mehmed öldükten sonra onun için yapıldığı ya da ondan önce başladığı konusunda kesinleşmemiş tartışmalar vardır. İbrahim Peçevi, Şehzade Mehmed'in ölümünü seferden dönerken Edirne'de duyan Kanuni'nin, cenazenin Manisa'dan getirilmesini emrettiğini, 18 Şaban 950/16 Ekim 1543'te İstanbul'da Bayezid Camii'ndeki cenaze namazından sonra, o dönemi yaşamış ihtiyarlardan duyduğuna göre, daha önce yapımına başlanmış ve temeli yer üstüne çıkmış olan caminin kible tarafına getirilip gömüldüğünü ve ondan sonra caminin Şehzade Mehmed adına tamamlandığını yazar.

Tezkiretü'l-Bünyan'da caminin Şehzade Mehmed için yapıldığı yazılıyorsa da inşaata başlama tarihi olarak Rebiyülev-vel 950/Haziran 1543 yazılıdır. Şehzadenin ölümünden önce, onun adına bir cami yapılması söz konusu olamayacağına göre, bu çelişki kuşku yaratmaktadır. Doğrusu istenirse şehzade için bu kadar büyük bir cami yapılması düşündürücüdür. Tarihler konusu da aldatıcıdır. Çünkü aynı karışıklık Süleymaniye'nin tarihlendirilmesinde de olmuştur. Yapıların yıllarca süren büyük temel inşaatları kitabelerinde göz

önüne alınmamış, temellerin yeryüzüne çıkıp mihrabın doğru yöne yerleştirilmesi başlangıç tarihi olarak verilmiştir.

Evliya Çelebi Süleymaniye'de, kitabenin gösterdiği tarihten yıllarca önce (951/1544'te) temel inşaatına başladığını yazar. Bu Şehzade Mehmed'in ölümünden 1 yıl sonradır. Gut hastası olan Kanuni'nin, Eski Saray'da(->) oturduğu yıllarda, yeniçerilerin Eski Odalar'ı(->) karşısındaki arsada kendisi için bir külliye inşaatına başlatmış olması büyük bir olasılıktır.

O dönemde Fatih ve Bayezid külliyesi arasında, hem Marmara'yı, hem Halic'i gören, Evliya Çelebi'nin kentin merkezi dediği buradaki geniş düzlük, İstanbul'un büyük bir külliye için en elverişli yerlerinden biriydi. Çok sevdiği oğlunun ölümü üzerine onu, başlanmış olan caminin arkasına gömdürerek, camiyi de onun için bitirmiş olması anlaşılabilir. Şehzade Camii bitmeden, Süleymaniye Camii'nin temellerini atmış olması ve sarayın bahçesini bu işe ayırması da kendi imaretim bir an ön-

ce bitirmek isteğinin bir işareti sayılabilir. Celalzade Mustafa, cami inşaatının türbe inşaatı bittikten sonra 23 Mayıs 1544'te başladığını yazmaktadır. Bu, şehzadenin ölümünü takiben önce türbenin Mayıs 1544'te bitirildiğini, caminin temelde duran inşaatına da ondan sonra devam edildiği şeklinde yorumlanabilir. Kanuni'nin en sevdiği oğlunun mezarının bir an önce bitirilmiş olmasını istemesi de doğaldır. Caminin Farsça uzun kitabesi inşaatın Recep 9557 Ağustos 1548'de bittiğini yazar. 4 yıl 4 ay içinde temelden başlayarak yapının bitmesi, inşaatın sonlarına doğru çok sayıda işçi gerektiren Süleymaniye Camii'nin temellerine de başladığı düşünülecek olursa, oldukça zordur. Bu sorun Şehzade Camii'nin ilk dönemine ilişkin inşaat defterlerinin bulunmasından sonra ya da daha başka belgelerle açıklığa kavuşacaktır. Külliye'nin vakfiyesi Topkapı Sarayı Kitaplığı'ndadır.

Müller-Wiener, *Büddlexikon*

Şehzade Külliyesi cami, medrese (bugün kız talebe yurdudur), tabhane (bugün Vefa Lisesi'nin laboratuvarıdır), ahır (kereste deposudur), mektep, imaret (İstanbul Üniversitesi matbaası olarak kullanılmıştır) ve Şehzade Mehmed'in türbesinden oluşmaktaydı. Sonradan naziresine Rüstem Paşa Türbesi(-») ve 1916'da yıktırılan sebili, Şehzade Mahmud Türbesi(-»), Şeyhülislam Bostanzade Mahmud Efendi Türbesi, İbrahim Paşa Türbesi(->) ve dış duvara bitişik olarak uzun dikdörtgen planlı Mustafa Paşa Türbesi(-0 gibi birçok türbe yapılmıştır. Yapı Beyazıt'ı Edirnekapı'ya bağlayan anacaddenin üzerin-

dedir. Güneydoğu, kuzeybatı, güneybatı ve batıdan dört girişi olan bir dış avlu ile çevrilidir. En büyük girişi batıda, camiye göre uzak diyagonal

üzerinde açılmıştır. Sıbyan mektebi, imaret, tabhane-kervan-saray ve medrese bu avlunun dışındadır.

Cami: Büyük kubbeli yapılarda tam simetrik bir taşıyıcı sistem her zaman ideal olmuş ve dünya mimari tarihi boyunca merkezi planlı sayısız kubbeli yapı gerçekleştirilmiştir. Bütün tarihi boyunca kubbeyi temel örtü ögesi olarak kullanmış olan Osmanlı dönemi mimarları da bu şemayı, özellikle büyük kubbeli yapılarda er geç kullanacaklardı. Dört yarım kubbe ile desteklenen bir merkezi kubbenin bir kare plan içine yerleştirilmesi kare içinde haçvari plan olarak bilinen çok eski bir tipolojidir. Sinan da, Rönesans mimarlarının kendi yorumları gibi, bu modeli Osmanlı mimari geleneği içinde biçimlendirmiştir. Fakat hiçbir mimari gelenekte, bu aşamaya uzanan gelişmenin basamakları Türkiye'de olduğu kadar belirgin ve sürekli değildir. Edirne'deki Üç Şerefeli, eski Fatih, Bayezid ve Üsküdar'daki Mihrimah Sultan camileri, Şehzade Camii'ni hazırlayan büyük yapı denemeleridir.

Eski Fatih ve Bayezid camilerinde gördüğümüz modüler sistem Şehzade Camii'nde de vardır. Kapalı ve açık bölümler iki karedir. Fakat Sinan enteryörü, Bayezid Camii'ndeki gibi 4x4 modül üzerine kuracağı yerde, 5x5 modül üzerine kurmuş, böylece orta kubbenin altındaki alan, köşelere göre çok daha güçlü bir etki kazanmıştır. Ayrıca taşıyıcı ayakları küçük tu-

tüp biçimleriyle de oynayarak, Osmanlı camileri için önemli bir özellik olan mekân bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. 19 m'lik bir kubbe çapı ve kubbe kilidinin 37 m'lik yüksekliği içinde, Şehzade Camii'nin tasarımı, Rönesans soyutlamalarından daha yalın bir mimari rasyonalizm gösterisidir. Sinan tek bir adımda, yapının iç ve dış biçimlenişinde ideal şemaya ulaşan bir büyük yapıt gerçekleştirmiştir. Merkezi kubbe pandantifti kare bir baldaken oluşturur. Örtü yarım kubbelerle yapı kanatlarına ulaşır. Plan karesinin köşeleri bağımsız kubbelerle örtülür. Örtünün eğrileri ile planın doğrulan küresel geçit ögeleri ve mukarnaslarla birbirleriyle buluşurlar. Osmanlı yapı sistemi, bütün kubbeli yapılarda bunu bıkmadan kullanmıştır. Şehzade Camii'nde diğer yapılardaki yan galeriler (cemaat mahfilleri) yoktur. Küçük bir hünkâr ve müezzin mahfili vardır. Fakat Osmanlı mimarisindeki masif duvarların yerini dış mimaride ilk kez bir revak almaktadır. Yapı şemasının merkezi niteliği camiye bu revak ortasından giriş yaparak da vurgulanmıştır. Yan revaklar iki kareden oluşan harem ve avlu planına bir ek olarak katılmıştır ve avlu yönünde minarelerle sonlanır. Sinan, Bayezid ve Sultan Selim camilerinde henüz çözülmemiş olan minare-cami ilişkisini, yan revakların katkısıyla burada çözmüştür.

Şehzade Camii'nin kesin geometrik modelasyonu avluda da açıkça belirir. Bu ikinci kare alan 5x5 modüle bölünmüştür. Tıpkı caminin içinde olduğu gibi, burada da, içerideki kubbe açıklığına eşit olan açık bölüm 3x3 modül

olarak açık bırakılmıştır. Bütün plana empoze edilen bu mutlak geometri içinde revak kubbelerinin büyüklükleri, içerideki taşıyıcı ayakların gerektirdiği küçülme göz önüne alınmazsa, caminin köşe kubbelerine yakındır. Avludaki bütün kubbeler aynı büyüklükte ve aynı yükseklikte olduğu için Şehzade Camii'nin avlusu, Bayezid Camii ile birlikte Osmanlı mimarisinin en dengeli, en güzel avlularından biridir. Dokuz modüllü açık alanın orta modülünde, hemen hemen bir modül büyüklüğünde sekizgen şadırvan vardır. Evliya Çelebi şadırvanın kubbesinin IV. Murad (hd 1623-1640) tarafından yaptırıldığını yazar.

Şehzade Camii dış biçimlenişi, merkezi planın yapıya kazandırdığı biçimsel denge, yapı boyutlarının henüz çok büyük olmamasından ötürü son cemaat revağının diğerleriyle aynı yükseklikte olması, yapı silüetinin piramidal karakterini daha iyi belirten köşe kulelerinin, şimdiye kadar-ki örneklerden daha büyük boyutlarda, âdeta bir Sinan işareti olarak kullanılması, ilk defa denenen yan revakların zemin katta yarattığı gölge, minarelerin çok etkili oran ve tasarımları ve genel bir beze-mesel yaklaşım nedeniyle, Sinan'ın, çıraklık eserimdir demesine karşın, İstanbul'un en güzel ve etkileyici klasik yapılarından biridir. Şemanın idealizmi ile Sinan'ın ona giydirdiği biçim mükemmel bir yorumda birleşmiştir.

Şehzade Camii bezemesel yaklaşım açı-

Eski bir
kartpostalda
Şehzade
Camii'nin
şadırvanlı
avlusu (üstte)
ve sıbyan
mektebi ile
imaretinden
bir görünüm.

Cengiz Kahraman

arşivi (üst),

Doğan Kuban

sından kendine özgü bir yapıdır. Sinan burada Türk mimari geleneğinin anımsadığı bütün eski tekniklerini kullanmak eğilimi göstermiştir. 15. yy'ın birinci yarısından sonra Osmanlı mimarisinde görülen sadeleşme eğilimleri giderek güçlenmiştir. Fakat Şehzade Camii bu çizginin

dışında kalmıştır. Özellikle vurgulanan bir polikromi, yapının dış profillerine getirilen bezemesel öğeler ve özellikle minarelerin neredeyse ortaçağı anımsatan yüzey bezemelerinin başka örneği yoktur. Şehzade Camii'nin geometrik ve stilize edilmiş bitkisel öğelerle lineer bir filigranla süslü minareleri Sinan'ın tasarladığı en görkemli minarelerdir. Bunlar sonradan, çeşitli tamirlerle özgün niteliklerinden bir ölçüde uzaklaşmış olabilirler. Evliya Çelebi 18 köşeli minarelerin yüzlerinin kat kat, şeritlerle örülmüş, turuncu işleme nakışlarını ve şerefelerin mukarnaslanm, Sinan'ın ustalığını gösteren hayret verici uygulamalar olarak över. İç avluda pencereler üze-

rinde arkaik bir teknikle.alçı ve terrakot-ta ile yapılan panolar vardır. Yapının içinde de üstün bir teknik ve zevkle yapılmış, klasik tasarımlı mihrap ve minber, müezzin mahfili gibi litürjik öğeler ve küçük bir hünkâr mahfili yer alır.

Türbe: Şehzade Mehmed'in 1543 sonbaharında ölümünden sonra büyük bir hızla inşa edilen türbe 1544 baharında bitirilmiştir. Külliye'nin en erken tamamlanan yapısıdır. Bu türbe İstanbul'un ve Osmanlı mimarisinin en güzel mezar yapılarından biridir. Burada da camide olduğu gibi, dönemin daha sade mezar yapılarıyla karşılaştırdınca, bilinçli bir bezeme endişesi görülür. Yapının mermer, breş ve terrakotta ile polikrom bir kaplaması vardır. Üç açık-lıklı, düz saçaklı ve revaklı bir girişi sekizgen, tek kubbeyle örtülü planı ve boyutlarıyla I. Selim'in türbe şemasını yineler. Fakat burada dış mimaride bütün öğeler abartılarak vurgulanmıştır. Kubbe yivleri sıklaştırmış ve derinleştirilmiş silindirik

ŞEHZADE KÜLLİYESİ

154

155

ŞEHZADEBAŞI

tanbur aynı şekilde yivli bir sütun tanbu-ru niteliği kazanmış ve bir palmet dizisiyle sonlandırılmıştır. Sekizgen köşeleri gömme sütunlarla zenginleştirilerek, sekizgen prizma yüzeyleri daha belirgin bir çerçeveye vurgulanmış, I. Selim'in türbesinde-ki polikromi, kemer taşlarına getirilen al-maşıklıkla daha güçlendirilmiştir. Burada da kapının iki yanına, iznik çinilerinin üstün bir "Cuerda seca" tekniğiyle yaptığı sarısı ve yeşili bol çini panolar yerleştirilmiştir, içeride yine aynı teknikle yapılmış çini kaplama, kubbe eteğine kadar uzanır, ikinci sıra pencereler alçı çerçeveler içinde vitraydır, iki kat pencereleri arasında artık klasikleşmiş lacivert zemin üzerine altın

yaldızla yazılmış ayet frizi vardır. Kubbenin malakârî bir sıva üzerindeki boyalı bezemesi dikkati çeker. Kapaklar ve ahşap öğeler ince bir kakma tekniğiyle yapılmıştır. Kanuni, oğlu Şehzade Mehmed'i padişah görme arzusunu sandukası üzerine ağaçtan bir taht koydurarak göstermiştir. Türbede Şehzade Mehmed'den başka genç yaşta ölen kardeşi Cihangir'in, kızı Hümaşah Sultan'm ve bilinmeyen birinin sandukaları vardır.

Medrese: Dış avlu duvarının kuzeydoğu duvarını oluşturan yapılardan biri olan

Şehzade Camii

Doğan Kuban

medresenin asimetrik bir planı vardır. Temelde klasik tipolojiye uygun, bir derslane ve yirmi hücreden, hücreler arasında girişin karşısında bir eyvan ve helalardan oluşan basit bir yapıdır. Dershanesi kibleye dönüktür ve mescit olarak da kullanılmak üzere bir mihrap nişi vardır. Medresede de, camide olduğu gibi, taş polikromi-si ve saçak kornişlerinin palmet dizisiyle süslendiği görülmektedir. Giriş kapısı üzerindeki kitabede medresenin bitiş tarihi 953/1546-47 olarak verilmiştir. Bu medrese önce ellili, sonra da altmışlı medrese olarak istanbul medreseleri içinde üst düzeyde payesi olan bir eğitim merkeziydi. 1950'den sonra kız talebe yurdu olarak kullanılmak için revakları camekânlarla kapatılmıştır.

Sıbyan Mektebi: Caminin dış avlusunun güneyinde, küçük bir aralık bırakılarak imaretin hizasında yapılmış olan sıbyan mektebi tek kubbeli (7,50 m çapında) bir derslane ve ahşap saçaklı, revaklı bir girişten oluşur. Derslane ocaklı, kubbeli tek bir hacimdir. İmaretin İstanbul Üniversitesi matbaası olarak kullanıldığı dönemde değişikliğe uğramıştır. Bugün giriş reva-ğı yoktur. Girişi kapatılmıştır. Güney cephesinin pencere düzeni değişmiştir. De-

po olarak kullanılmak için ocağı da kaldırılmıştır.

İmaret: Külliye'nin güneyine bir avlu çevresinde mutfak, yemekhane, ambar ve kilerlerden oluşan imaret (ya da darüzzıya-fe) yerleştirilmiştir. Avlunun doğusunda mutfak vardır. Dört fenerli kubbenin örttüğü orta mekânla ona bitişik karakteristik bacalı ocaklardan oluşur. Yol tarafında dışarıdan ve avludan girilen bir yemekhanesi vardır. İmaretin helaları avluya birleşir. Batıda ikişer kubbeli üç ünitelerden oluşan bölümde iki ünite depolama için, ocaklı olan güneydeki iki kubbeli hacim ise ikamet için kullanılmış olmalıdır.

Tabhane: Tabhane, medrese ile birlikte caminin dış avlusunun doğu cephesindedir. Bu tabhanenin ilginç bir planı vardır. Caminin dış avlusundan girilen asıl tab-hane (ya da misafirhane) iki eşit, fakat bağımsız bölümden oluşur. Her birinde bir giriş holüne açılan dört oda şeklindeki çok klasik bir konut planı uygulanmıştır. Odalar kubbeli, dikdörtgen

planlı, orta sofalar ise büyük fenerli kubbeleri ve giriş üzerindeki aynalı tonozlarıyla erken dönem tabhanelerinin anılarını sürdürürler. Tab-haneye bitişik, fakat avlu girişi doğudan olan sekiz kubbeli bölümün ahır olması gerekir. Bu tabhane ve ahırlar kervansaray olarak da zikredilmiştir.

Şehzade Külliyesi, tarihi boyunca yangın ve depremlerden zarar görmüştür. 1613 yangınındaki tahribattan sonra 1616' da tamir edilmiştir. İstanbul tarihinin en büyük yangınlarından biri 1633 yangınıydı ve bunun Eski Odalar'a kadar geldiği biliniyor. Şehzade Külliyesi'nin de bundan zarar gördüğü anlaşıyor. Bugünkü şadırvan bu tarihte yeniden yapılmış olabilir. Evliya Çelebi şadırvan kubbesinin IV. Mu-rad tarafından yaptırıldığını yazar. 1660 yangınında da tümüyle yanan yeniçeri odalarıyla birlikte Şehzade Külliyesi tahribata uğramış olmalıdır. 1718'de Haliç'te başlayan yangın Şehzade Camii'nin etrafındaki evleri, caminin minare külahlarını, avluya sığınan halkın eşyalarını, hattâ caminin döşemelerini ve caminin karşısındaki yeniçeri odalarını yakmıştı. 1782 yangınında da minarelerin külahları, hünkâr mahfili, caminin halıları yandığına göre, yapı da ateşten büyük zarar görmüş olmalıdır. Fakat Fatih Camii'ni yıkan 1766 depreminde Şehzade Camii'nin minareleri yıkılmayan minareler arasındaydı. 1912' den sonra Şehzade Mehmed Türbesi ve başka türbeler, 1950'lerde cami ve medrese tamir edilmiş, 1990'dan bu yana da cami dışarıdan ve içeriden, özellikle minareler tamir görmektedir. Kubbe tamiri sırasında ortaya çıkan klasik kubbe bezemeleri de ihya edilmektedir.

Evliya Çelebi Şehzade Camii'nin dış avlusunda medrese ile cami arasında büyük bir çınar ağacı dibindeki mezarın Ebu Ey-yub el-Ensârî(->) ile gelen sahabeden Şeyh Ali Tablî'ye ait olduğunu söyler. Özellikle kadınlar hâlâ bu mezarı ziyaret edip ça-put bağlar, adak adarlar.

Sinan, Şehzade Külliyesi tasarımıyla Osmanlı klasisizminin başlangıcını belirler.

Şehzade Mehmed Türbesi

Doğan Kuban

Şehzade Külliyesi bir sultan ve bir sevgi yapısıdır. Kanuni'nin yaşamında olduğu kadar, Sinan'ın yaşamında da Şehzade-Sü-leymaniye bir diyalektik alışveriş içinde değerlendirilmelidir. Hassa mimarbaşı olduktan sonra sultana yeteneğini ve dehasını göstermek amacıyla akılcı kesin bir tasarım, birçok yenilik ve 16. yy'da artık terk edilmiş bezeme önerileriyle tasarlanan Şehzade Külliyesi, Süleymaniye Külliyesi için aşılması gereken bir yapıydı. Onu boyutlarıyla geçmek, ondan farklılaşmak ve ölmeden önce cihan padişahının külliyesini bitirmek Sinan için ateşten bir gömlek olmuş olmalıdır.

Bibi. S. Bayram (yay.), *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İst., 1988, s. 155-392; Goochvin, *Ottoman Architecture*, 207-211; Gurlitt,

Konstantinopels, 68; (Konyalı), *Abideler*, 113-114; D. Kuban, *Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekân Teşekkülü*, İst., 1958, s. 37-39; Kuran, *Mimar Sinan*, 52-61; Müller-Wiener, *Büddlexikon*, 479-481; T. Uzel, "Şehzade Camii Türbeleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış lisans tezi), 1961; A. S. Ülgen, "Şehzade Camii ve Heyeti", *Mimarlık*, S. 5-6 (1952), s. 13-16.

DOĞAN KUBAN

ŞEHZADE MAHMUD TÜRBEŞİ

Fatih İlçesi'nde, Şehzadebaşı'nda, Şehzade Camii'nin haziresinde, Şehzade Mehmed Türbesi'nin kuzeybatımdadır.

inşa kitabesi bulunmayan türbede, III. Mehmed'in (hd 1595-1603) oğlu Mah-mud'la onun annesi yatmaktadır. Şehzade Mahmud ve annesinin 1603'te öldür-tüldüğü bilinmektedir. Buradan hareketle yapı da bu yıllara tarihlenebilir.

Altıgen planlı yapının önceleri, köşelerdeki altı sütuna oturan kemerler tarafından taşınan bir kubbe ile örtülü, açık bir türbe olduğu bilinmektedir. Doğuya bakan basık kemerli kapısının önünde bugün

fonksiyonel olmayan, revak için yapıldığı anlaşılan çokgen gövdeli iki sütun mevcuttur. Sütunlar girişin sağ ve solundaki mermer sekiler üzerinde yükselmektedir. Önünde madeni kanatları da bulunan ahşap kanatlı kapının silmelerle çevrelendiği, basık kemerinin kilit taşında ufak bir rozet bulunduğu, köşeliklerinin ise boş bırakıldığı görülmektedir. İki parçalı dilimli kartuş içinde ayet kitabesi, üzerinde bir sıralı mukarnas dizisi yer almaktadır. En üstte içi rumî palmet dolgulu, üçgen şeklinde bir alınlıkla kapının taçlandırıldığı görülmektedir.

Yapının köşelerindeki çokgen gövdeli sütunlar Türk üçgenli başlıklara sahip olup, kilit taşlarında ufak birer rozet bulunan sivri kemerleri taşımaktadır. Silmelerle hareketlendirilen kemerlerin birleşme noktalarında ufak birer palmet bulunmakta, köşeliklerinde ise irice bir rozet dikkati çekmektedir. Kemerlerin içi, altta, silmelerle çevrelenmiş, madeni korkuluklu dikdörtgen pencereler, üstte ise günümüzde alçı içlikli büyük camekânlarla dolgu-lanmıştır. Sıva kaplı altıgen kasağın üst hizasında palmet dizisi dolanmakta ve üzerinde kubbe yer almaktadır.

Türbenin içinin dışına nazaran daha bakımsız olduğu görülmektedir. Zemin altıgen tuğlalarla kaplı olup bir seki üzerinde iki sanduka yer almaktadır. Pandantiflere oturan kubbenin kalem işi bezemeye sahip olduğu, günümüzde yer yer dökülen sıvalardan süslemenin zaman içinde yenilendiği ve bugün çok kötü durumda olduğu söylenebilir. Siyah ve kırmızı ile çalışıldığı, kubbe eteğinde palmet dizisinin dolandığı, göbekte ise bir madalyonun yer aldığı görülmektedir.

Bibi. T. Uzel, "Şehzade Camii Türbeleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü yayımlanmamış lisans tezi), 1961; O. Bayrak,

İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar(1453-1978), İst., 1979, s. 35; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 140; O. Aslanapa, *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1988, s. 44; H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, 1992, s. 184-186.

BELGİN DEMİRSAR

Şehzade Mahmud Türbesi'nin planı.

H. Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara, 1992

ŞEHZADE MEHMED TÜRBEŞİ

bak. ŞEHZADE KÜLLİYESİ

ŞEHZADEBAŞI

Bozdoğan Kemerî'nin güneyindeki Saraçhane Parkı ve karşıındaki Belediye Sarayı'ndan başlayarak Şehzadebaşı Cadde-si'nin iki yanında, doğuya, İstanbul Üni-versitesi'ne doğru uzanan semt.

Eminönü İlçesi'ne bağlı Kalenderhane ve Balaban Ağa mahallelerinin bir bölümünü içerir. Batıda Atatürk Bulvarı(->) ve Sa-raçhanebaşı(->) kuzeyde Bozdoğan Keme-ri(-0 ve Vefa(->), doğuda İstanbul Üniversitesi merkez binası alanı ve bahçe duvarları, güneyde İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi, güneybatıda Laleli semti ile çevrilidir. Semtin, fen ve edebiyat fakülteleri binasının hemen arkasında kalan kesimi Vezneciler adıyla bilinir. Semt, 19. yy İstanbul'unun en önemli eğlence merkezi olan Direklerarası'yla(->) da tanınır.

Bizans döneminde, kentin anayolu Me-se'nin(-t), biri bugünkü Edirnekapı'ya, diğeri güneye Altın Kapı'ya(->) uzanan iki kolunun kavşak noktası olan Filadelfi-on'un(-0, Şehzadebaşı semtinin bulunduğu yörede olduğu sanılmaktadır. Bazı araştırmacılar Filadelfion'un daha güneyde, bugünkü Laleli Camii civarında olduğunu ileri sürerler. Ne olursa olsun, bütün bu çevrenin Filadelfion olarak adlandırıldığı sanılmaktadır.

Semtin Vezneciler tarafında, 16 Mart Şehitleri Caddesi ile Cemal Yener Tosyalı Caddesi'nin kesiştikleri yerde bulunan Kalenderhane Camii(->), fetihten sonra Kalenderi tarikatına tahsis edilen ve sonradan camiye çevrilmiş bir kilisedir. Kalenderhane Camii konusundaki araştırmalar, Bizans döneminde, Bozdoğan Kemerî'ne hemen bitişik olan bu bölgede kiliseler, bazilikalar, manastırlar olduğunu göstermektedir. Osmanlı döneminde bölgenin esaslı bir imar görmesi 16. yy'ın ortalarına rastlar. Süleymaniye(->) semtiyle birlikte, bütün bu yöre L Süleyman (Kanuni) zamanında (1520- 1566) Sinan yapısı külliyelerle süslenmiş ve şenlendirilmiştir. Yapımına 1544'te başlanmış, semte adını da vermiş olan Şehzade Külliyesi(-0 Mimar Sinan'ın Süleymaniye Külliyesi'nden(->) önceki eseridir.

16. ve 17. yy'da Süleymaniye gibi bir Müslüman semti olan Şehzadebaşı da konaklarla dolmuş, kentin mutena bir semti haline gelmiştir. Yine Süleymaniye gibi Şehzadebaşı da eğitim ve ilim işlevlerinin öne çıktığı; medreseler, darülhadis ve kütüphanelerle dolu bir ulema ve talebe semtidir. Şehzade Camii'nin güneydoğusunda Şehzadebaşı Caddesi ile Dede Efendi Caddesi'nin kesiştikleri noktada bulunan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Camii 1720'de III. Ahmed'in (hd 1703-1730) sadrazamı Damat İbrahim Paşa tarafından darülhadis ve kütüphane olarak yaptırılmıştır. Camiye dönüşmesi çok daha sonraki dönemlerdedir (bak. Damat İbrahim Paşa Külliyesi). Külliye ile birlikte yapılan ve bugün caminin bulunduğu köşeden Şehzadebaşı

ŞEHZADEGÂN MEKTEBİ

156

157

ŞEMSI PAŞA KÜLLİYESİ

Eski bir kartpostalda Şehzadebaşı. *Erkin Emiroğlu koleksiyonu*

Caddesi'nin iki yanında Vezneciler'e kadar uzanan, bir tarafta 37, karşı tarafta 45 dükkândan meydana gelen üstü açık bir arasta niteliğindeki revaklı çarşı, daha sonra Şehzadebaşı'nın bir eğlence merkezi olarak da tanınmasında başlıca etkindir. Ünlü Direklerarası, 19. yy'da bu dükkânların önündeki kemerli yola verilen addır.

18. ve 19- yy'lar boyunca Şehzadebaşı çok sayıda dükkânın ve işliğin de bulunduğu canlı bir ticaret merkezidir de. Semtteki ve Süleymaniye gibi yakın semtler-deki eğitim kurumları, İstanbul Üniversitesi merkez binası alanındaki çeşitli askeri ve idari kuruluşlar semtin toplumsal, kültürel yapısını, burada oturanların niteliğini belirlemiştir (bak. Harbiye Nezareti binası). Dükkânların fazlalığı, ticaretin, kahvelerin, kıraathanelerin gelişmesi de alım gücüne sahip böyle bir tüketici kitlesine ve bunların talebine doğrudan bağlıdır. Hem medrese talebelerinin, hem de çevredeki işyerlerinde çalışmaya gelmiş olan bekâr uşaklarının kaldıkları bekâr odalarının anısı, Süleymaniye'ye doğru Taş Odalar Sokağı gibi sokaklarda yaşamaktadır. Daha sonra 20. yy'da İstanbul Üniversitesi'nin buraya taşınması, 1940'larda Vezneciler'de fen ve edebiyat fakültelerini barındıran binaların yapılmasıyla, eğitim başta olmak üzere, geçmiş yüzyıllardaki kentsel işlevler semtte süreklilik kazanmış; Vezneciler ve Şehzadebaşı'nda çok sayıda öğrenci yurdu kurulmuş, semtteki oda veya görece düşük fiyatlarla kiralanabilen eski evlerde öğrenciler yoğunlaşmış; bu nitelikteki bir nüfusun ihtiyaç ve taleplerine uygun kahve ve kıraathaneler, aşevleri, aşçı dükkânları, kırtasiyeciler vb çoğalmıştır.

Şehzadebaşı'nın en hareketli dönemi 19. yy'ın son çeyreğinden 1930'lara kadar giden Direklerarası dönemidir. Direklerarası, bir eğlence, tiyatro, saz vb merkezi olduğu kadar devrin sanatçılarının, yazarlarının, şairlerinin, aydınlarının buluştukları bir merkez de olmuş, bu özelliği bazı kiraathanelerde 1960'lara kadar korumuştur.

İstanbul'un suriçi semtlerinin çoğu gi-

bi Şehzadebaşı da sık sık yangın felaketine uğramış, en büyükleri 1720 depremi, 1718 ve 1927 yangınları olmak üzere çeşitli defalar yanmış, yıkılmış; semtteki tarihi eserler ve semte özelliğini kazandıran ahşap konaklar yok olmuştur. Semtin kuzey sınırını çizen Bozdoğan Kemerinin Vezneciler tarafında kalan bölümleri de 1950'ler-den sonra yıkılmış, ortadan kaldırılmıştır. 1934 haritalarında bile kemer Bozdoğan Caddesi ile Süleymaniye Caddesi'nin kesiştikleri noktaya kadar gelirken, günümüzde burada kemerdan eser kalmamıştır. 1910'da Fatih'ten gelen, Şehzadebaşı Caddesi'nden geçen ve Beyazıt Meydanı'na ulaşan elektrikli tramvay hattı döşe-nirken Direklerarası'nın revaklı bölümü ortadan kaldırılmış; Şehzade Külliyesi'nin karşısında bulunan Belediye Sarayı(->) yapılırken yörenin yerleşme dokusu büyük ölçüde değişmiştir.

1990ların Şehzadebaşı semti, geleneksel eğitim (üniversite), yönetim (belediye) ve ticaret işlevlerinin yamsıra, turizm işlevinin de yoğunlaştığı bir semttir. 1990'ların başlarından itibaren eski sosyalist ülkelerden "bavul turizmi" de denen küçük ticaret amacıyla gelen yabancıların burada kümелendiği, malların Şehzadebaşı'nın ara sokaklarına veya dükkânlarına yaydıkları, buradaki ucuz otellerde barındıkları, bunlara yan hizmet veren otobüs şirketlerinin, otellerin, işyerlerinin yoğunlaştığı bir görünüme bürünmüştür. Sürekli yerleşim için aile evi olarak kullanılan konutlar azalmış, eski ahşap evlerin yerini apartmanlar, oteller, işyeri binaları almıştır. Şehzadebaşı Caddesi ve onun devamı Vezneciler Caddesi, araç trafiğinin her an çok yoğun olduğu, kimi gün ve saatlerde ise bir düğüme dönüştüğü yollardır. Yine semtin Vezneciler tarafı, fen ve edebiyat fakülteleri binalarının arkasında kalan kesimler her türlü ıvır zıvır satan işportacılarla, son yıllarda Doğu Avrupa ülkelerinden gelenlerin görece ucuz fiyata sattıkları çeşitli eşyalarla doludur.

İSTANBUL

ŞEHZADEGÂN MEKTEBİ

Topkapı Sarayı'nda hanedana mensup çocukların eğitimi için kurulan okul.

Darüssaade ağası dairesinin üst katında bulunan okulun nazırı da darüssaade ağasıydı. Okulda sıbyan mekteplerindeki-ne(->) benzer bir eğitim uygulanır, okuma yazma, hesap, Kuran, namaz sureleri öğretilirdi. Bugün, bu okula ait rahleler, minderler, el yıkama ve su içme küpleri yerinde teşhir edilmektedir.

Öğrenime başlayacak şehzade için özel bir tören düzenlenirdi. Sinan Paşa Köş-kü(->) önüne sadrazam için bir otağ, şeyhülislam için oba, nakibüleşraf ile Anadolu ve Rumeli kazaskerleri için obalar ve diğer rical için de çadırlar kurulurdu. Davetlilere tatlılar ve kahve ikramından sonra öğle yemeği burada yenirdi. Padişah merasimle köşke gelirdi. Daha sonra heyet at üzerinde gelen ve sağında darüssaade ağası, solunda hazin-i şehriyari bulunan şehzadeyi karşılardı. Nakibüleşraf duasını eder, sadrazamla şeyhülislam şehzadenin eteğini öperlerdi. Alay Sinan Paşa Köş-kü'ne getirilir, burada iki musahip çil paralar saçardı. Buradaki tören bitince sadrazam şehzadeyi attan kucağına alarak köşke götürür ve padişahın elini öptükten sonra babasının yanında hazırlanan yere oturtulurdu. Törende sadrazam, şeyhülislam, nakibüleşraf, kazaskerler ve Ayasofya kürsü şeyhi(->) ile birinci ve ikinci imamlar oturur, diğerleri ayakta dururlardı. Padişahın oturduğu yerin önünde yaygılar serilir ve ortasına da rahle konurdu. Daha sonra padişah dışında herkes ayağa kalkar, şehzadeye besmele çektilerle okumaya başlatılırdı. Törenden sonra şeyhülislam ile Ayasofya kürsü şeyhi birer dua okurdu. Dışarıda bulunan saray müezzinleri de yüksek sesle amin derlerdi. Ardından şehzade alayla Orta Kapı'ya kadar götürülür, attan indirilerek hareme teslim edilirdi.

19. yy'da zayıflayan bu gelenek Tanzimat sonrasında modernleştirilerek canlandırılmak istenmiş, II. Abdülhamid (hd 1876-1909) Yıldız Sarayı'nda yeni bir şeh-zadeğân mektebi kurmuştur. Önceleri yalnız hanedana mensup çocukların öğrenim gördükleri okula daha sonra devlet ricalinden bazı kişilerin çocukları da alınmıştır. Örneğin Gazi Osman Paşa, Namık Kemal, Tunuslu Hayreddin Paşa, Kâmil Paşa, Se-reskerî Rıza Paşa gibi zatların çocukları bu okulda öğrenim görmüşlerdir. II. Abdülhamid bununla gelecekte yüksek devlet görevi alacak kişileri hanedana bağlı olarak yetiştirmeyi amaçlamıştı. Şehzedeler yaşları ne olursa olsun birer rütbe sahibi idiler ve mektebe rütbelerine uygun üniformayla gelirlerdi.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, I; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII.

KUTLUAY ERDOĞAN

ŞEHZADELER TÜRBESİ

Eminönü İlçesi'nde, Ayasofya(->) bahçesinin güneydoğusunda, III. Murad Türbesi'ne(->) bitişik olarak inşa edilmiştir. Türbe, tasarımı Mimar Sinan'a(->) ait

Şehzadeler Türbesi

Ertem Uca, 1994/TETTVArşivi

olan II. Selim Türbesi(->) ve daha sonra hemen yanına yapılan III. Murad ve III. Mehmed türbelerinin yanında, boyut ve süsleme açısından oldukça

küçük ve sade bir görünümündedir. Yapının yüksekliği, yanına bitiştği türbenin ancak saçağına ulaşmaktadır. Dışarıdan sekizgen, içeriden dört köşe türbenin kurşun kaplı kubbesi pendentifler üzerine oturmuştur. Küfeki taşından inşa edilmiş olan yapının önünde, mermerden dikdörtgen kesitli sütunların taşıdığı, Bursa kemerli bir sundurma yer almaktadır. Bu bölüm iki yandan bir sekiyle yükseltilmiştir. Yapının sekizgeni oluşturan yüzeyleri, atlamalı olarak, bir yüzeye iki sıra pencere dizisi açılıp diğeri sağır bırakılarak değerlendirilmiştir. Üst pencereler sivri kemerli ve revzenli, alt kattakiler ise dikdörtgen mermer söveli ve demir lokma parmaklıklıdır. Türbenin mermer söveli kapısı, renkli taşlardan geçmeli, sepet kulpu şeklinde bir kemerle taçlandırılmıştır. Boş kitabe bölümü Eğriboz taşıyla çerçevelenmiştir.

III. Murad'ın (hd 1574-1595) şehzadeleri için inşa edilen klasik üsluptaki türbenin içi tamamen geç dönemin ürünü olan koyu renkli kalem işi süslemeyle bezelidir. Pencere tepelikleri, akantus yapraklarını andıran kıvrımlı şekillerle taçlandırılmış, köşelere kolon ve sütun başlığı tasvirleri işlenmiştir.

Bibi. A. Akar, "Ayasofya'da Bulunan Türk Eserleri ve Süslemelerine Dair Bir Araştırma", *VD*, IX (1971), 277-290; S. Eyice, *Ayasofya*, III, ist., 1986, s. 8.

TARKAN OKÇUOĞLU

ŞEKER HANI

Fatih İlçesi'nde, Islambol Caddesi ile Malta Çarşısı Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Eserin II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481), hattâ Fatih Külliyesi ile birlikte inşa edildiği halk tarafından söylenmekteyse de yapının günümüze ulaştığı şekliyle mimari özellikleri bir 15. yy yapısı olarak kabul edilmesine olanak tanımaz. Ya-

pının Fatih'te Malta Çarşısı Sokağı köşesinde inşa edilmiş olması ve mimari özellikleri, 17. yy'ın sonlarına tarihlendirilme imkânı vermektedir.

Aslında iki katlı olarak inşa edilmiş olan yapının üzerine sonradan çıkılan bir kat cephelerin özgün durumunu bozmuş, cephe elemanları (saçak bordürü gibi), üst örtü sistemi ortadan kalkmıştır.

Kareye yakın bir yamuk alana uyan plan yorumuyla yapı, 29x32 m ölçüsünde-ki (dış cephe uzunluklarıyla) bir alana gene çarpık revaklı bir avlu ile planlanmıştır. Avlu 18x17 m ölçüsünde ve tonozlu bir giriş mekânıyla caddeye açılan kapıya bağlanmaktadır.

Zemin kat mekânları taş söveli birer kapı ile revak altına açılmakta, dış cephede yer alan dükkânlar nedeniyle dışa açılan pencereleri de bulunmaktadır. Tonozlu giriş mekânının zemin kat revağına açıldığı yerdeki taş merdiven üst kata çıkmaktadır. Zemin ve üst kat revaklarındaki kemer sistemi üç sıra tuğla-derz ve bir sıra taş doku-lu ve hafif sivri

kemerlidir. Revakların taşıyıcı sistemi, kare kesitli taş örme payelerden oluşmuştur.

Üst kat revaklarına birer taş söveli kapı ile açılan ve ocak nişlerine sahip olduğu anlaşılan üst kat odaları, cephelere ikişer pencere ile açılmaktadırlar. Revaklarda ve mekânlarda beşik tonoz örtü sistemi kullanılmıştır. Yapının iki cephesinde pek çok değişiklik yapılmış ve zemin cephesine özgün olmayan dükkânlar açılmıştır.

Üst kat pencereleri her mekâna birer çift olarak, taştan dikdörtgen söveli ve tuğla-derz dokulu sivri, yüzeysel kemerli olarak cepheyi ifadelendirirler. Cephelerin duvar dokusu ise birkaç sıra taş ve tuğla-derzden oluşan hatıllarla meydana getirilmiştir. Bu cephe dokusu avlu cephelerinde de görülür.

Şeker Hanı

Ertem Uca, 1994/TETTV Arşivi

Şeker Hanı bulunduğu yerin inşa edildiği dönemdeki ticari hayatını belgeleyen bir yapı olarak görülmektedir.

Bibi. Güran, *istanbul Hanları*, 98-99; G. Gü-reşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (istanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1975.

GÖNÜL CANTAY

ŞEMSI PAŞA KÜLLİYESİ

Üsküdar'da Şemsipaşa semtinde, Üsküdar-Harem sahil yolu üzerinde, deniz kenarında bulunmaktadır.

Cami, türbe ve medreseden oluşan külliye, Mimar Sinan'ın(->) eseri olup 9887 1580'de Şemsi Ahmed Paşa (ö. 1580) tarafından yaptırılmıştır.

Şemsi Ahmed Paşa, Isfendiyyar ailesinden, Kastamonu Beyi Kızıl Ahmed Bey'in torunu, Mirza Paşa'nın oğludur. Enderun'dan yetişmiş, sırasıyla avcıbaşı, bölük ağası, müteferrika ve sonra da sipahiler ağası olmuştur. 1554'te Anadolu ve kısa bir süre sonra da Rumeli beylerbeyliği yapmıştır. II. Selim döneminde (1566-1574) vezirliğe yükselerek padişahın musahibi olmuştur. III. Murad döneminde de (1574-1595) görevde kalan Şemsi Ahmed Paşa 1580'de ölmüş, ismini verdiği semtte o yıl yapımı tamamlanan külliyesindeki türbesine gömülmüştür.

Mimar Sinan'ın inşa ettiği külliyeler içinde en küçüğü olan, onun duygusal yönünü iyi yansıtan, hayatının sonlarına doğru tasarladığı Şemsi Paşa Külliyesi'nde Sinan bir yandan Osmanlı klasik mimarisinin derli toplu bir örneğini sergilerken, diğer yandan da yarattığı Osmanlı klasik mimarisinin ötesindeki yerleşme düzeni ile zamanını aşan bir mekân kavramı ortaya koymuştur.

Külliye ait yapılar dikdörtgene yakın 1.390 m²'lik dar bir alana uygun ve ölçülü biçimde yerleştirilmişlerdir.

Klasik Osmanlı üslubuna göre inşa edilen külliye'nin biri güneydoğuda kara tarafında, diğeri kuzeyde deniz tarafında olmak üzere iki girişı vardır. Güneydoğuda yer alan gayet sade, hiçbir bezemeye sahip olmayan giriş kapısından, önce küçük bir ön avluya, oradan da denize doğru yelpaze gibi açılan asıl avluya geçilir. Ön avluda girişin sağında yer alan nazirede Şemsi Paşa'nın yakınlarına ait mezarlar bulunmaktadır. Kuzeyde deniz tarafındaki kapı diğlerinden daha küçük ölçüdedir. Bu kapının iki yanında yer alan avlu duvarlarına demir parmaklıklı on bir pencere açılmıştır.

Külliye'i oluşturan yapılardan cami ve türbe birbirlerine bitişik olarak avlunun kuzeydoğusuna, medresenin Boğaz'a dik koluna göre yaklaşık 37 derece güneydoğuya dönük bir açı ile yerleştirilmişlerdir. "L" şeklindeki medrese ise avlunun batı ve güney yönünde yer almaktadır.

Külliye'nin batısında Şemsi Paşa'nın külliye'den daha erken bir tarihte yaptırdığı sarayın bulunduğu bilinmektedir. Bu sarayın yerine III. Ahmed döneminde (1703-1730) Şerefâbâd Kasrı yapılmıştır. Bugün

ŞEMSİ PAŞA KÜLLİYESİ

158

159

ŞEN, BİMEN

külliye'nin batısında var olan kalıntıların sarayın hamamının su deposuna ait olduğu sanılmaktadır. Zaman içinde harap olan külliye 1938-1940 arasında mimar Süreyya Yücel'in kontrolünde onarılmıştır.

Cami: Avlunun kuzeydoğu yönüne türbe ile birlikte, medresenin Boğaz'a dik koluna göre yaklaşık 37 derecelik güneydoğuya dönük bir açı ile yerleştirilen yapının durumu alanın yetersizliğinden çok, kible yönünün dikkate alınışına bağlanmaktadır. Bu nedenle cami ile medrese arasında alışlagelen simetrik bağlantı kurulamamışsa da yapılar Sinan'ın mükemmel biçimde uyguladığı ölçüler sayesinde göze hoş görünecek şekilde yerleştirilmiştir. 8x8 m ölçüsündeki kare planlı cami, halk ara-

Şemsi Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı. Kuran, *Mimar Sinan*

1950'lerde Şemsi Paşa Külliyesi'nin görünümü.

Cengiz Kahraman arşivi

sında "Kuşkonmaz Camii" olarak da bilinmektedir.

Cami ile türbe, düzgün küfeki taşından üzeri kurşun kaplı, birbirine bitişik tek yapı halinde tasarlanmıştır. Bu tasarımdaki kubbeli bölüm camidir. Giriş kapısı üzerinde şair Ulvî'nin sülüs hatlı kitabesinde 988/1580 tarihi okunan yapının üç cephesi avluya açılmakta olup, yalnızca deniz tarafındaki duvarına Şemsi Paşa'nın türbesi yerleştirilmiştir.

Giriş kapısı önünde beş sütunun taşıdığı, üzeri düz bir çatı ile örtülü son cemaat yeri vardır ki, burada güneybatı cephesine de eklenen dört sütunun yardımı ile bir revak düzeni oluşmuştur. Caminin batı köşesinde yükselen minare ile kuzeybatı ve güneybatı cephelerini gölgeleyen revaklar 1940 onarımında yenilenmişlerdir, fakat kalan izlere uyularak yapıldıkları için üslup yönünden göze batmazlar. Minarenin fazla çıkıntı yapmadan duvar kalınlığı içine gizlenmiş kürsüsü ve revağın iki cepheli düzeni ilginç özelliklerdir. Minare kaidesinin en aza indirilmesi, sayıları çok olmasa da Sinan'ın bazı cami ve mescitlerinde karşılaşılan bir uygulamadır. Minare kaidesi çift kollu revağın içinde görsel akışı engelleyecek bir taş yığınının olumsuz etkisini ortadan kaldırmak için, beden duvarlarıyla bir bütün halinde tasarlanmıştır. Daha önce Sinan camilerinde görülmeyen bir özellik olan çift cepheli revak düzenini A. Kuran iki nedene bağlamaktadır: Birincisi caminin kuzeydoğu cephesine bitişik türbeyi kuzeybatı cephesinde bir başka mimari öğeyle dengelemek; ikincisi orta avlunun çevresinde iki yanlı revak dizileri yaratarak aynı avluyu paylaşan karşılıklı cami-medrese düzenini daha serbest bir konumda tekrarlamak ve bunu yaparken de medresenin iki kollu revak sistemini ters çevirip camiye uygulayarak medrese ile cami arasındaki yakınlığı vurgulamaktır.

Caminin revak düzenini oluşturan sütunlar beyaz mermerdendir. Kaide kısımları biraz kalındır ve yukarıya doğru hafifçe

daralmaktadır. Birbirlerinden 3,50 m aralıklarla sıralanmış olan bu sütunlar baklava başlıklıdır ve yükseklikleri de 1,85 m'yi bulmaktadır.

Tek kubbeli camide kare mekândan 8,20 m çapındaki kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Tromp kemerlerinin tabanı çıkmalarla beslenmiş, tromp yuvarlaklarının kabukları, sekiz köşeli yüksek kubbe kasnağının köşegenlerinde dıştan gösterilmiş, kasnağın öteki dört yüzüne birer kemerli pencere açılmıştır. Beden duvarlarında ise kapının ve mihrabın iki yanında birer, kuzeydoğuda iki ve güneybatıda üç olmak üzere toplam dokuz altı üstlü pencere bulunur. Ayrıca bir tane yuvarlak pencere de mihrabın üstüne gelecek şekilde konulmuştur. Alttakiler dikdörtgen ve demir şebekeli, mihrap üstündeki yuvarlak pencere de dahil olmak üzere üsttekiler ise filgözü dışlıklara sahip olup içten rev-zenlidir. Ancak, onarım sonrasına ait olan renkli camlar 16. yy özelliğini taşımamaktadırlar.

Camiye girişi sağlayan portal biraz küçük ölçüdedir. Yuvarlak kemerli portalin kemer kısmı beyaz mermer ile puding taşının alternatif olarak

sıralanmasıyla meydana gelmiştir. Kemere geçişte dikkatle bakıldığında fark edilen küçük stalaktit-ler vardır. Ancak yapının giriş cephesi oldukça kirli olduğundan taş malzemenin ayrımı çok güç yapılabilmektedir.

Bugün camiye girişin solunda, içindeki eşyalardan imam ve müezzine ait olduğu anlaşılan beyaz boyalı ahşap camekânı, kare bir mekân oluşturulmuştur ki bu cami iç mekânının orijinalliğini bozmaktadır.

Yapıya girişin solundaki cephe, altta ve üstte yer alan iki pencere arasındaki, üzeri stilize bitkisel desenlerle şekillendirilmiş yekpare tunç parmaklıkla türbeye açılmaktadır, ibadet mekânının bir türbe ile bu şekilde birleşmesine başka bir örnek olarak gene 16. yy yapılarından Yahya Efendi Tekkesi(->) gösterilebilir. Yapının mermer mihrabı mukarnaslı bir bezemeye sahiptir. Mihrabın iki yanında yine mermer sütuncuklar yer almaktadır. Mihrap nişinin üst kısmını bir palmet dizisi sonuçlandırır. Yapının minberi ve vaaz kürsüsü ahşap olup tamamen yenidir.

Cami ve türbe grubunda iç mekânda kalem işi bezemeden başka süsleme görülmez. Aslına bağlı kalınarak onarılan kalem işleri sadece kubbe ve tromplarda bulunmaktadır.

Dört trompun alt kısmı, kubbe eteğini çevreleyen palmetlerle bezelidir. Üstünde ise bir yarım madalyon yer alır. Bu madalyonun içi mavi, beyaz, kırmızı ve yeşil renklerde olup rumî ve palmetlerle bezelidir. Dışta madalyonun etrafını dişli bir motif çevirmektedir.

Türbe: Caminin kuzeydoğu cephesine bitişik olan türbe, 4x4,50 m ölçüsünde, kareye yakın bir plan şekli göstermektedir. Yapının üzeri "aynalı tonozla" örtülüdür. Zeminden itibaren yüksekliği kubbe kasnağına kadar ulaşmaktadır. 1940 onarımında yenilenen örtü sistemi orijinaline çok yakın bir şekilde yapılmıştır. Deniz tarafından bakıldığında türbenin üst örtüsü, caminin üst örtüsünden sonra gelen ikinci bir basamak gibidir, cami gibi tamamen kesme taştan inşa edilen yapının tonoz kısımlarında tuğla kullanılmıştır.

Giriş kapısı cami portalı ile aynı yönde olan türbenin mermer söveli, yuvarlak kemerli olan kapısı üzerinde hiçbir süsleme ögesine rastlanmaz. Sadece portalde olduğu gibi burada da kapı kemerine geçişte çok zarif bir şekilde işlenmiş stalaktit-ler görülür. Bunlar âdeta yarım bir sütun başlığını andırmaktadır. Birkaç basamak çıkılarak ulaşılan kapı 1,18x2,37 m ölçülerinde olup çok sadedir. Kapının üzerindeki mermer pano, kitabe yeridir. Sülüs yazı ile kabartma olarak yazılmış orijinal kitabe onarımdan önce kırılmıştır.

Giriş, cami ile avlu arasında oldukça dar bir sahada bulunduğu için ilk bakışta hiç göze çarpmaz. Türbenin giriş duvarı kapı nedeniyle çok dar olduğundan buraya pencere açılmasına imkân olmamış, yalnızca üst

sıraya sivri kemerli, filgözü dışlıklı üç pencere açılmıştır. Türbenin diğer cephelerinde de altlı üstlü üçerden altışar pencere bulunmaktadır. Alt kattaki pencereler camide olduğu gibi dikdörtgen mermer söveli ve demir parmaklıklı, üst kattakiler ise sivri kemerli ve filgözü dışlıklara sahip olup içten rezvenlidir.

Oldukça küçük, sade bir oda olarak görünen türbenin içinde sol tarafta Şemsi Paşa'nın sandukası bulunmaktadır. Sağda, türbe içinden camiye açılan tunç şebekeli yuvarlak kemerli açıklığın kemer taşının üzerinde, yeşil zemin üzerine sarı kabartma harflerle yazılmış bir ayet yer almaktadır.

Bezeme olarak türbe içinde zengin bir süslemeye rastlanmaz, yalnızca tonozun tam ortasına rastlayan kare boşluk geometrik geçmeler ve palmetlerle süslenmiştir. Ancak türbe içindeki rutubet havayı ağırlaştırmakla kalmamış, tonozdaki kalem işlerinin bir bölümünün bozulmasına neden olmuştur.

Şemsi Paşa Külliyesi'nde cami ve türbenin kesiti.

O. Aslanapa, *Mimar Sinan Hayatı ve Eserleri*, Ankara, 1988

Şemsi Paşa Külliyesi

Nazım Timuroğlu

Medrese: "L" biçimindeki medresenin kollarından biri Boğaz'a dik, öbürü kıyıya paralel konmuş ve külliyenin batı ve güney sınırları medresenin iki koluyla oluşturulmuştur. On iki hücre ve batı kanadın tam ortasında bir dershanesi bulunan medresenin önünü on dokuz mermer sütunlu bir revak çevirmektedir. Düz çatı ile örtülü olan sütunlu revağın çatı seviyesi derslane önünde biraz daha yüksek tutulmuştur.

Yapı küfeki taşından inşa edilen türbe ve camiden farklı olarak bir sıra kesme taş ve üç sıra tuğlanın kullanımıyla almaşık düzende inşa edilmiştir. 1940'taki onarıma kadar çok harap durumda olan medrese yapısı aslına uygun olarak restore edilmeye çalışılmışsa da bugünkü restorasyon ilkelerinden de uzaktır. Bu durumda külliyedeki diğer yapılara oranla medrese daha fazla göze çarpmaktadır. Onarımdan hemen sonra revak sütunlarının arası ca-mekânla kapatılan medrese, 1953'te kütüphane olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Kare planlı medrese hücreleri pendentiflere binen kubbeli birimlerdir ve hepsinde iki pencere, bir ocak yeri ve bir ya da iki dolap nişi yer almaktadır. Dört medrese hücrelerini içine alabilecek büyüklükte kubbeli, kare planlı derslane, dışa doğru taşkındır. Basık sekizgen bir kasnağa oturan kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Burada da cami tromplarında olduğu gibi tromp kemerlerinin altları çıkmalarla beslenmiştir. Ancak buradaki çıkmalar cami-dekilere oranla daha sadedir. Dershaneye 1,37x2,33 m ölçülerinde, mermer söveli, yuvarlak kemerli, dikdörtgen bir kapı ile girilmektedir. Cami ve türbe kapılarında

kullanılan puding taşı burada da kullanılmıştır. Dershane kapısı üzerinde sülüs yazılı bir kitabe bulunmaktadır. Bugün, kütüphanenin okuma salonu olarak kullanılan dershanenin altı penceresinden ikisi kapının sağında ve solunda, ötekiler karşılıklı olmak üzere salonun gerisinde, yanlardadır. Kapının tam karşısında ocak yeri, onun iki yanına dolap nişleri konulmuştur, iki dolap nişi de dershanenin ön bölümünde bulunur.

Güneybatıda yer alan medrese odalarının bitiminde, avlunun güneydoğu kapısından girişte, solda yan yana iki girişli, tonoz örtülü tuvaletler bulunmaktadır.

Bibi. Halil Ethem, *Camilerimiz*, 69-70; Konyalı, *Abideler*, 115-117; Şehsuvaroğlu, *istanbul*, 84; N. Izgi, "Şemsi Paşa Camii ve Külliyesi", (İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi), 1964; Öz, *istanbul Camileri*, II, 62-63; E. Yücel, "Şemsi Paşa Külliyesi", *Arkitekt*, S. 336 (1969), s. 157-160; İnci-ciyan, *istanbul*, 133-134; P. G. Inciciyan, "Şemsi Paşa Külliyesi", *Türkiyemiz*, S. 37 (1982), s. 34-39; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 281-388, II, 251-263, 291-293; S. K. Yetkin, "Şemsi Paşa Külliyesi", *Sanat Dünyamız*, S. 19 (1980), s. 2-9; Kuran, *Mimar Sinan*, 193-196; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, *İst.*, 1987, s. 293; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, (1988), 262. GÜLBİN GÜLTEKİN

ŞEN, BİMEN

(1873, Bursa - 26 Ağustos 1943, İstanbul) Bestekâr ve hanende.

Kaspar Dergazaryan adlı bir Ermeni rahibin oğludur. Bütün bireyleri musikiyle uğraşan bir ailenin dördüncü çocuğu olarak musikiyle iç içe büyüdü. 8 yaşındayken Bursa Ermeni kilisesinde ilahi okumaya başladı. Sesiyle dikkati çekti. İlk-çocukluk günlerindeyken, Bursa'ya gelen Hacı Arif Bey'le karşılaşması hayatında bir dönüm noktası oldu. Sesini dinleyen Arif Bey, birkaç şarkı meşk ederek, mutlaka istanbul'a gelmesini tavsiye etti. Ailesinin karşı çıkmasına rağmen 14 yaşında İstanbul'a gelerek bir Ermeni bankerin kâtibi oldu ve yine kiliselerde ilahi okuyucusu olarak çalıştı. Türk musikisini düzenli bir şekilde öğrenme fırsatı bulamamasına rağmen, devrin önde gelen musikicileriyle beraberliklerinden yararlandı. Rahmi Bey(-t), Tanburi Cemil Bey(->), Aziz Dede, Şevki Bey(->), Hacı Kırımı Efendi, Nedim Bey ve Kanuni Hacı Arif Bey gibi üstatları dikkatle izledi. Ayrıca Hagopos Kılıyan'dan ve Lem'i Atlı'dan(->) dersler aldı.

Bimen Şen, hayatını yalnızca hanendeliikle kazandı. Bir süre sarraflıkla uğraşmış-sa da asıl geçimini ileri yaşlarına kadar sesiyle sağladı. Bestelediği şarkılarıyla ve doldurduğu plaklarla da üne kavuştu. Kür-dilhicazkâr "Yüzüm şen hatıram şen meclisim şen mevkiim gülsen" mısraıyla başlayan şarkısı çok tutulup âdeta simgesi haline geldikten sonra, Dergazaryan olan so-

ŞENGÜL HAMAMI

160

161

ŞENLİKLER

yadını Şen olarak değiştirdi. 70 yaşında öldüğünde evli ve çocuksuzdu. Feriköy Ermeni Mezarlığı'na defnedildi.

Nota bilmeyen ve herhangi bir saz çalmayan Bimen Şen'in şarkılarını başkaları notaya aldılar. Notaya alınmayan yüzlerce eseri ise unutuldu. Yaşadığı dönemin musiki dünyasına damgasını vuran Bimen Şen tam anlamıyla halka mal olmuş ender sanatçılardan biriydi.

Şarkılarının hepsi kendine özgüdür. Ezgi örgüleri çok kere bestekârını hatırlatır. Fasıl repertuvarının vazgeçilmez nitelikteki eserleri onun imzasını taşır. Bestelediği 1.000'e yakın eserin büyük bir bölümü kaybolan Bimen Şen'den bugünkü Türk musikisi repertuvarına ulaşan eser sayısı 250 civarındadır.

Eserlerin tamamı istanbul halkına mal olmuş ender bestekârlardan biri olan Şen'in istanbul'u doğrudan ele aldığı şarkıları da vardır. Uşşak "Ada'dan gitti seninle bütün ezvak-ı safa" ve şehnaz "Bir yaz gecesi Çamlıca'da yâr ile kaldım" şarkıları buna örnektir. Eserlerinin hemen tamamı içli aşk şarkılarıdır. En tanınmış eserlerine hicaz "Firkatin aldı bütün neşve vü tabım bu gece", "Yıllar ne çabuk geçti o güzel günler arasından", "Acaba şen misin kederin var mı"; hüzzam "Sabrımı gamzelerim sihr ile târâc edeli", "Bilirim daha sen pek küçüceksin" ve "Dil-hûn olurum yâd-ı cemalinle senin ben"; hüseyini "durmadan aylar geçer yıllar geçer gelmez sesin"; acemaşiran "Bir haber ver ey saba n'oldu gülistanım benim"; hicazkâr "Kırsa bin tel ile terk-i esaret eylemem"; segah "Bensiz ey gül gülşen-i âlemde mey-nuş eyleme"; yegâh "Ne gülün rengini sevdim ne de bülbül sesini"; sultaniyegâh "Al sazını sen sev-diceğim şen hevesinle" güfteli şarkıları örnek gösterilebilir.

Bibi. inal, *Hoş Şada*; S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, ist., 1967; M. Rona, *50 Yıllık TürkMukisiki*, ist., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989; Öztu- na, *BTMA*, II. MEHMET GÜNTEKİN

ŞENGÜL HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Alemdar Mahalle-si'nde, Alay Köşkü Caddesi üzerinde, Hacı Beşir Ağa Külliyesi'nin(->) yakınında bulunmaktadır. 1962'den beri, bugünkü sahibi tarafından konulmuş olan "Köşk Hamamı" adını taşımaktadır. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname* 'sindeki, hamam listesinde Şengül Hamamı'nın da adı vardır.

Sadrizam Mahmud Paşa'nın (ö. 1474) vakıfları içinde bu hamamın adı bulunmaktadır. E. H. Ayverdi, bu yapının Mahmud Paşa Sarayı'nın

hamamı olduğunu yazar. Şengül Hamamı klasik Türk hamamlarının mimari özelliklerini taşımakla birlikte, örneğine çok sık rastlanmayan sıcaklık bölümündeki düzenlemesiyle ilgi çekici bir örnektir. S. Eyice tarafından yapılan sınıflamaya göre, ortası kubbeli enine bir sıcaklığı olan çifte halvetli hamam tipine dahil edilebilir.

Üzeri düz bir çaü ile örtülü olan came-kânda (soyunmalık), camlı ahşap bölmelerle birtakım soyunma kabinleri yapılmış-

Şengül
Hamamı'
nın
planı.
Ayverdi,
Fatih

tır. Kapının sağına rastlayan yerden, taş basamaklı bir merdivenle üst kattaki soyunma odalarına (şırvan) çıkılır. Ana kapının karşısındaki duvarda bulunan bir başka kapı ise külhani ateşlemeye yarayan ocağın bulunduğu yere açılmaktadır.

Camekâna sivri kemerli dar bir kapıyla bağlanan sıcaklığın sağ tarafında, üzeri birer kubbecikle örtülü iki tane ufak mekân bulunur. Bunlardan ilki hela, ikincisi ise usturalık olarak düzenlenmiştir. Orta mekânı oluşturan sofa büyükçe bir kubbe ile örtülmüş, bunun sol kısmındaki nişin içi ortadan bir duvarla bölünerek iki kısım halinde kurnalı birer yıkanma bölmesi haline getirilmiş, girişin hemen sol yanındaki sığ nişe de iki kurna yerleştirilmiştir. Sıcaklık, üzeri birer kubbe ile örtülü olan iki halvet hücrelerine birer kapı ile bağlanır. Ortasında aydınlık feneri bulunan halvet kubbeleri, köşelerde tromplar aracılığı ile -duvarlara oturur. Soldaki halvet dört, sağdaki halvet ise üç kurnalıdır. Mermerden yapılmış olan kurnaların üzerinde rölyef olarak yapılmış neoklasik bezemeler bulunmaktadır.

Soyunmalık kısmı ve dış cepheleri oldukça yenilenmiş olan Şengül Hamamı, eski halinden çok şey yitirmesine rağmen, İstanbul'un en eski hamamlarından biri olarak varlığını ve işlevini koruyabilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, II, ist., 1970, s. 34; S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD*, XI/15 (1960), 99-120; Barkan-Ayver-di, *Tahrir Defteri*, 45; Ayverdi, *Fatih Devri IV*, 608-609; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 324; N. Köseoğlu, "İstanbul Hamamları. Principaux bains publics turcs du côté d'Istanbul", *TTOK Belleteni*, S. 128 (1952), 45.

ENİS KARAKAYA

ŞENLİKLER

istanbul, tarihi boyunca değişik sebeplerle düzenlenen çok sayıda şenliğe tanık olmuştur. Osmanlı dönemindeki şenlikler, devletin ihtişamını yansıtacak biçimlerde

düzenlenirdi. Şenliklerin bir bölümü Ramazan ve Kurban bayramları, mevlit kandili ve kadir gecesi, nevrüz, hırka-i şerif ziyareti ve surre alayının yola çıkışı gibi yılın belli günlerinde, takvime bağlı olarak yapılırdı; bir bölümünün de belirli bir günü yoktu. Bunlar padişahların tahta çıkışı, şehzade ve sultanların doğumu, şehzadelerin sünnetleri ve derse başlamaları, sefer ve zafer kutlamaları gibi sebeplerle düzenlenirdi.

istanbul'da yapılan şenliklerin başlıca yeri 16. yy'dan itibaren Topkapı Sa-rayı'na yakın oluşu dolayısıyla Atmeyda-nı'ydı(->). Daha sonraki yüzyıllarda Ha-liç(->), Kâğıthane(->), Okmeydanı(->) ve Boğaziçi(->) de şenlik yeri ya da şenlik dolayısıyla düzenlenen gösterilerin sergilendiği yerler olarak dikkati çekti.

Şenlikler, istanbul'a toplumsal anlamda canlılık kazandırdığı gibi, her yaşı, cins ve soydan insanın gösterileri izlemek amacıyla rahatça sokaklara, alanlara dökülmesine sebep olur ve büyük bir kaynaşma, dalgalanma görülürdü.

Şenliklerin halk açısından önemli bir yönünü de alanlara kurulan, herkese açık sofralar oluşturmaya. Padişahın bir ihsanı olmak üzere kurulan sofralar "çanak yağması" da denilen bir geleneğin doğmasına yol açmıştı. Halka açık ziyafetler günlerce sürer, davul, zurna ile haber verilen yemek, sofraların saldırıya uğrayıp yağma-lanmasıyla son bulurdu.

istanbul'da şehzadelerin sünnet olmaları dolayısıyla düzenlenen sur-ı hitanların (sünnet şenlikleri) davetlileri arasında çocuklar da bulunurdu. Bunların bir kısmı hayır için sünnet ettirilecek, bir kısmı da seyir için getirilen her din ve mezhepten çocuklardı. Özellikle çeşitli gayrimüslim okullarından gelen çocuklar kendi giysileriyle şenliklere katılırlardı.

*Sumame-i Hümayun'*Az yer alan bir minyatürde III. Murad'm oğlu Mehmed'in sünnet düğünü şenlikleri. *TSM/ Cengiz Kahraman fotoğraf arşivi*

Günlerce süren şenliklerin, eğlence ve gösteriler dışında, padişaha sunulan ve dolayısıyla hazineye kalan armağanların oluşturduğu birikimle ilgili ekonomik yönleri de vardı. Devletin para darlığı çektiği dönemlerde sık sık düğünler yapılması ve bunlar dolayısıyla da şenlikler düzenlenmesi, yüksek devlet görevlilerinin, yabancı devlet adamlarının ve esnaf loncalarının sunacağı değerli armağanlardan elde edilecek gelire duyulan ihtiyaçla ilgiliydi.

Şenliklerde düzenlenen esnaf alaylarında, istanbul'daki loncaların kendi mesleklerine göre sergiledikleri hünerlere, gösterilere, sembolik üretim sahnelerine yer verilirdi. Esnaf zümrelerini özel olarak

düzenlenmiş hareketli işyerleri üzerinde, mesleklerini icra ederken gösteren çok sayıda minyatür surnamelerde bulunmaktadır (bak. esnaf alayları).

Osmanlı şenlikleri, başta şiir, düzyazı ve resim olmak üzere birçok sanatın gelişmesinde etkili olmuştur. Özellikle manzum surnameler, şenlikleri şairler açısından sözle, nakkaşlar açısından minyatürle kalıcı kılmanın güzel örnekleriyle doludur.

Şenlikler, mimarlık, dekor ve süsleme sanatçıları açısından da hünelerinin ortaya konulduğu ortamlardır. Bir şenlik için ya eski yapılar süslenip kullanılıyor ya da başta padişah olmak üzere derecelere göre görkemli çadırlar kuruluyordu. Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde ve yabancı gezginlerin notlarında bu görkemli çadırlara ilişkin bilgi ve çizimlere rastlanılmaktadır.

Geniş çayırıklarda, şenlikler için özel olarak yapılan bayram yerlerindeki eğlence araçları; Boğaziçi'nde sallar üzerine yerleştirilip yüzdürülen ve burçlarından toplar atılan büyük kaleler, ışıklarla donatılmış köşkler, devrin teknik özelliklerini de yansıtan tekerlekler üzerine yerleştirilmiş ışıklar, şenliklerin ilginç yönlerinden birini oluştururdu.

Ses, ışık ve ateş gösterisi esasına dayanan ve gece yapılan donanmaları süsleyen fişekler, ateşle oynayarak gösteri yapan ateşbazlar, minarelere asılan kandiller, mahyalar, bu tür sanatların şenlikler içindeki yerini göstermeleri bakımından ilginçtir.

Şenlikler dramatik savaş gösterileri, sirk sanatlarının her türüne ilişkin gösteriler, gözbağcılık, musiki, raks, Karagöz, ortaoyunu ve kukla gösterileri, çok çeşitli na-hıl(-») örnekleri, şeker bahçeleri gibi ilginç sanat olaylarına da sahne olurdu. (Ayrıca bak. sur-ı hümayun; şehrayinler.)

istanbul

Musiki

Osmanlı şenliklerinde pek çok gösteri yer almış, birçok sanat türü bu gösterilerin ayrılmaz bir parçası olarak şenliklerin oluşmasında başrolü oynamıştır. Bu sanatlar arasında en önemli yeri musiki almıştır. Şenliklerde "donanma" denilen eğlenceler dışında bir de esnaf geçit törenleri düzenlenirdi. Bu geçit törenlerinde "musiki esnafı" da içinde olmak üzere çeşitli sanatlar-

la uğraşan esnaf ya bir araba içinde, ya atlı ya da yaya olarak mesleklerini icra ederek geçerlerdi.

istanbul'da düzenlenen şenlikler arasında üçü gerek kapsamı bakımından, gerekse şenliklerin düzeni konusunda sağladığı bilgi yönünden ayrı bir önem taşır. 1582'de düzenlenen sünnet düğünü istanbul şenliklerinin ilk büyük uygulamasıdır. III. Murad'm oğlu Mehmed'in sünnet düğünü dolayısıyla Atmeydanı'nda düzenlenen şenliklere devlet erkânının

yamsıra yabancı devletlerin istanbul'daki elçileri de davet edilmiş, başta sultan olmak üzere hanedan üyeleri ile konuklar şenliği Sultanahmet'teki İbrahim Paşa Sarayı'ndan(->) seyretmişlerdir, ikinci büyük şenlik 1720' de III. Ahmed'in oğullarının sünnet düğünü şenliğidir. Okmeydanı'ndan başlayıp Tersane Sarayı'nda ve Haliç'te devam eden şenlikte pek çok gösteri düzenlenmiş, esnaf alayları da geçit töreninde yer almışlardır. Tam bir şenlik olmamakla birlikte, esnaf alaylarının geçmesi dolayısıyla bir tür gösteriye dönüşen, IV. Murad dönemindeki geçit töreni de bu çerçevedeki etkinlikler dizisine girer.

Gerek açık havada düzenlenen düğün ya da sünnet şenliklerinde, gerekse sarayların, konakların harem bölümlerinde düzenlenen eğlencelerde musiki en önemli yeri alıyordu. Musikinın işlevi çok yönlüydü. Musiki ilkin dinlemek için icra ediliyordu; sadece bu amaca yönelik musiki söz konusu olduğunda fasıl ya da mehter musikisi dinleniyordu. Konser niteliğindeki bu tür musiki kapalı mekânlar dışında açık havada da icra ediliyordu. Musiki ile raks bu ortamda iç içeydi. Vurma çalgılar çalan kimi sazandelerin aynı zamanda rakkas olmaları da bu işlevin somut bir ifadesidir. Şenliklerde musikinın bir de görsel yanından söz edilebilir; sazandelerin gerek sazları, gerekse kıyafetleri şenlik alaylarına renkli, göz okşayıcı bir görünüm kazandırıyor.

1582 şenliğini anlatan *Surname-i Hümayun* adlı eseri resimleyen Nakkaş Osman ekibindeki nakkaşlar gösteriye katılan musikicileri tasvir etmişlerdir. Özellikle eski Türk çalgıları bakımından son derece önemli bir belge niteliği taşıyan bu yazmada anlatılanlardan anlaşıldığı üzere, zaman zaman şenlik meydanına gelen sazandeler ile hanendeler musiki icra ettikten sonra rakkasların, cambazların, hokkabazların gösterileri sırasında da çalıp söylüyorlardı. Aynı törene katılan Mevlevîlerin geçişlerinde de dervişlerin ney üfledikleri görülür.

Levnî'nin(-t) minyatürlerini yaptığı, Vehbînin yazdığı *Surname-i Vehbî*, 1720 şenliğini konu alır. Burada da benzer bir şenlik düzeni ve görünümü vardır. Gene esnaf mesleklerini icra ederek sultanın ve seyircilerin önünden geçmekte, bu arada musiki tıpkı 1582 şenliğinde olduğu gibi bu geçişe eşlik etmektedir. Her iki şenlikte de sultana ve konuklara konser niteliğinde musiki dinletilmektedir. *Surname-i Vehbî'nin* sonundaki iki atlı mehter minyatüründen 1720 şenliğinde mehtere daha çok yer verildiği, mehterin güreş, canbaz-

III. Ahmed'in şehzadelerinin sünnet düğününü konu alan *Sumame-i Vehbî'de* yer alan Levnî'nin bir minyatüründe Okmeydam'nda düzenlenen şenlikler. *TSM/Ersu Pekin*

lık gösterilerine de eşlik ettiği anlaşılmaktadır.

Bu iki şenliğe katılan çalgıların incelenmesi arada geçen iki yüzyıla yakın zamanda Osmanlı musikisinin geçirdiği değişimler konusunda ipuçları verir.

1582 şenliğıy-le ilgili minyatürlerde çengin bol bol görülmesi, buna karşılık 1720'de bir tek cenk resminin bile bulunmaması dikkat çekicidir. Öte yandan, 1720'deki birçok gösteride tanbur yaygın biçimde kullanılmıştır, ancak 1582 minyatürlerinde bir tek tanbur resmi bile yoktur. Bu tanınmış çalgılar dışında, 1582 şenliğinde bugüne hiçbir örneği kalmamış, adının belirlenmesinde bile güçlük çekilen, soyu tükenmiş çok çeşidi çalgılar da kullanılmıştır. Oysa 1720 şenliği çalgılar yönünden daha sade, günümüz çalgılarına daha yakın görünüm içindedir.

Adı geçen iki şenlik arasında geçen sürenin aşağı yukarı ortasında, IV. Murad zamanında Bağdat seferinden önce 1638'de Topkapı Sarayı Alay Köşkü önünde düzenlenen ünlü geçit törenini Evliya Çelebi bütün ayrıntılarıyla anlatır. *Seyahatname'sin*-de törene katılan musikicileri sazandeler, hanendeler, çalgı yapımcıları, calici meh-.terler gibi kümelere ayırarak sıralar, ayrıca esnaf sınıfına giren başka musikicileri de kaydeder. Pek çok sazın ayrıntılı tanımını veren ünlü gezgin bu çalgılardan bir bölümünün Osmanlı ülkesinde çalındığını, bir bölümünün ise başka ülkelerin çalgıları olduğunu belirtir. Bu kayıt, şenliklerde her kültürden, her milliyetten ve her dinden unsurların toplandığını gösterir.

Şenliklerde yer alan musiki gerek göz-

ŞEREF HANIM

162

163

ŞERİFLER YALISI

lemcilerin ve surnamelerin anlatımı, gerekse gösterilerin resimli tasvirleri incelendiğinde, Osmanlı klasik musikisi ile eğlence musikisi ve halk musikisi arasında organik bir bağ olduğu ortaya çıkmaktadır. Şehir musikisi bu organik bağın bir sonucu olarak toplumun değişik katlarında biçimsel değişiklikler göstererek aynı kültürün bir parçası olarak oluşmaktadır. Sultanın huzurunda klasik fasıl musikisi icra eden, halka oynak havalar çalan, canbaz, hokkabaz gibi hünerbazların da gösterilerine eşlik eden mehter bu oluşumda bir köprü işlevi görmektedir. Bu bakımdan, şenliklerde öne çıkan musiki her şeyden önce bir şehir musikisi olarak değerlendirilebilir.

Bibi. Mustafa Âli, *Mevâid-ün Nefâisfi Kavâid-ilMecâlis*, (tıpkıbasım), İst., 1956 (günümüz diline çevirisi O. Ş. Gökyay, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları*, I-II, İst., 1987); Vehbî, *Surname-i Vehbî*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp, A. 3593; Evliya, *Seyahatname*, I; M. K. Özergin, "Evliya Çelebi'ye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Çalgılar", *İFA*, 262-265 (1971); And, *Şenlikler*.

ŞEREF HANIM

(1809, İstanbul -1861, istanbul) Divan şairi.

Babası şair Nebil Bey'dir. Kültürlü bir aileden gelir. Evlenip evlenmediği belli değildir. Kendisine 200 kuruş maaş bağlanmışsa da ömrünün çoğu sıkıntı içinde geçmiştir. Mevlevi tarikatına bağlı, dindar bir kişiydi. Mezarı Yenikapı Mevlevîhanesi ha-ziresindedir.

Şeref Hanım'ın şiirleri bir *Divan'dz* (İst., 1867) toplanmıştır. Şiirlerinde yenilik bulunmamakla birlikte kadın Divan şairleri arasında önemli bir yere sahiptir.

Şeref Hanım, ömrünü İstanbul'da geçirmiştir. Onun kadın gözüyle irdelediği ve beyitlerine konu edindiği İstanbul, çok zaman canlı tablolar halinde görünür. Şiir-lerindeki kişilerin çoğu, gerçek insanlardır (*Cihanda bî-misl meddah idi fevt oldu Kız Ahmed/ Nedîm etse Rasûl-i Kibriya ferda değil ib'âd// Buna sâniidi on bir yıl evvel Pîç Emin/iki merhuma şimdi kimse sâlis olamaz her çend*). Özellikle kıt'a ve şarkılarında geçen tabiat ve mekânlar, İstanbul'un ta kendisidir (*Genc-i uşşâka safa İstanbul/ Cem'i irfan u safa İstanbul / Olmasa muztaribü'l-hâl Şeref/ Sadr-t büldân-ı cefâ İstanbul*).

İstanbul bir özleme dönüşmüş olarak daima onun dudaklarındadır. Galata, Bebek, Boğaz, Yakacık gibi semtler onun dilinden birer kıta veya şarkı olup mısrala-ra dökülürler (*Yâda geldikçe gönül zevk ü safâ-yı Yakacık / Haşre dek eyleyelim medh ü senâ-yı Yakacık/Bu letafet bu kü-şâyış birisinde yoktur / Hep seyir yerlerini eylefedâ-yı Yakacık*). Şeref Hanım'ın şiirlerinde İstanbul bir kadın zarafetine bürünür ve semt semt, muhit muhit dillenir. Sanki şehrin hayatı, bir kafes arkasında seyredilerek şiire yansır ve kadın dünyasının mahremiyeti ile dile getirilir. Nitekim oradan ayrı kalmak, hemen orayı öz-lemeyi gerektirir (*Gencîne-i irfan olan İs-*

-

-;

' "" ~ _"

""

jSjt 4 k

.._;<& 'iJf Ū:

Divan-ı

Şeref

Hanım'ın

başlık

sayfası.

M. Sabri

Koz

İambol /Mahbûbe-i buldan olan İslam-bol/Müştak seni görmeye gayetle Şeref/Ey mecma-i yaran olan İslambol).

Şeref Hanım, 19. yy'ın bütün o değişkenlik ve kargaşa dolu İstanbul'unda ince epizotlar yakalayıp tabiatı, coğrafyası, sanatı, sanat zevki, eğlencesi, folkloru vb ile bir saltanat merkezinin ihtişamlı dünyasını terennüm etmiş ender bir İstanbul hanımefendisi olarak edebiyat tarihindeki yerini almıştır.

İSKENDER PALA

ŞEREF STADYUMU

Beşiktaş'ta Çırağan Caddesi üzerindeydi. Bugün yerinde Çırağan-Kempinski OteB yer almaktadır.

Stadyumun bulunduğu alan Çırağan Sa-rayı'nın(-0 bahçesiydi. 19 Ocak 1910 günü çıkan büyük bir yangın sonucu harap olan Çırağan Sarayı'nın bahçesi de uzun yıllar tamamen bakımsız bir halde kalmıştı. Beşiktaş Jimnastik KulübüO) yöneticilerinden Ahmed Şerafeddin Bey (Şeref Bey) Çırağan Sarayı harabesinin yanındaki bu ala-

Şeref Stadyumu

Tamer Güvenç/

Eser Tutel

koleksiyonu

nı futbol sahası ve stadyum olarak kazandırmak için 1932'de faaliyete geçmiş ve Beşiktaş kulübü fahri başkanı bulunan Recep Bey'in de (Peker) hükümet nezdin-deki girişimleriyle burayı Milli Emlak İda-resi'nden kiralamayı başarmıştı. Şeref Bey, yakalandığı kanser hastalığının büyük ıstırabına rağmen defalarca Ankara'ya giderek bu işi takip etti. Ancak bu arada hastalığı da büyük bir hızla ilerlemişti. Şeref Bey, kazandırdığı stadın açılışını göremeden hayata gözlerini yumdu.

Temeli 11 Ocak 1933 günü atılan stadın hafriyatı işinde Beşiktaşlı yönetici ve sporcular bilfiil çalıştılar. 110x75 m boyutlarındaki sahanın cadde tarafındaki yüksek duvarının önüne tribünler yapıldı, deniz tarafındaki alçak duvarın önüne de birkaç basamaktan ibaret açık tribün kuruldu. Beşiktaşlılar bu stada, onu hayatı pahasına kulübe kazandıran Şeref Bey'in anısına Şeref Stadyumu adını verdiler. Stadyumda 1947'de İnönü Stadyumu(->) açılana kadar pek çok lig maçı ve yabancı maçlar oynandı. 1947'den sonra Beşiktaş kulübünün antrenman sahası hüviyetine bürünen stadyumda amatör küme

maçları da oynandı. 1987'de Çırağan Sarayı'nın otele dönüştürülmesi kararlaştırılınca stadyum Beşiktaş kulübünden geri alındı ve böylece tarihe karışırken yerine Çırağan-Kempinski Oteli inşa edildi.

CEM ATABEYOĞLU

ŞEREFÂBÂD KASRI

Üsküdar'da, Rum Mehmed Paşa Camii(->) ile sahil arasında bulunmaktaydı. Burada ilk yapıyı Şemsi Paşa Külliyesi'nin(->) banisi Şemsi Paşa yaptırmıştır. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmiyorsa da 1580 tarihini taşıyan külliye ile ya da biraz daha önce inşa edilmiş olması mümkündür. Şemsi Paşa Sarayı olarak tanınan bu yapıya ilişkin bilgimiz yoktur. Yalnız köşkte zaman zaman bazı elçilerin kabul edildiği, özellikle İranlı elçilerin bu yapıda misafir edildiği bilinir. Daha sonra buradaki yapıya bazı kaynakların verdiği Acem Kasrı adı bununla ilgili olmalıdır. III. Ahmed dönemin-

Flandin'in bir gravüründe Şerefâbâd Kasrı. *Necla Arslan a^ivi*

de (1703-1730) aynı mevkide yeni bir köşk inşa edildiğine göre bu köşk yıkılmış veya yıktırılmıştı.

ikinci yapı Damat İbrahim Paşa(->) tarafından inşa ettirilip Şerefâbâd adı verilmiştir. İbrahim Paşa 1709-1710'da Üsküdar'a su getiren tesisleri inşa ettirirken kasrı da yaptırmış olmalıdır. Bu suyunu gösteren Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki bir haritada kasır geniş bir bahçe içinde sahildeki duvarların üzerine oturtulmuş, iki katlı bir yapı olarak görülür. Haritada ayrıca kasrın bahçe duvarlarına bitişik klasik formda iki çeşme görülür ki bunlar III. Ahmed'in şehzadeleri Mehmed ve Süleyman adına yaptırılmıştır. Aynı yerde Şerefâbâd su maksemi de görülür.

Kasrın 1775'te esaslı bir tamir geçirdiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Yapının bu görünümü ile ilgili üç resim tespit edilmiştir. Fresk tekniğindeki iki resim İstanbul'dadır. 18. yy'ın sonlarına ait fresklerden biri Çengelköy'deki Sadullah Paşa Ya-lısı'nda(->), diğeri Topkapı Sarayı başkadın dairesinde bir hücre içinde bulunur. İkisi arasında çok az fark vardır. Bu yapıya ait suluboya tekniğindeki bir resim de 1825-1826 yıllarında İstanbul'da İsveç elçiliği görevinde bulunan Löwenhielm'a aittir. Her üç resimde de bahçe yoğun bir servilik olarak gösterilmiştir. Bu resimlere göre yapının planı ortada bir sofa, dört cepheye birer çıkmanın bulunduğu merkezi sofalı tiptedir.^

II. Mahmud'un (hd 1808-1839) kasırda yaptığı yenileme ise 1816'da semtin yeniden itibar kazandığı bir zamanda olmuştur. Kasrın bu durumunu gösterir karakalem tekniğinde bir resim Flandin tarafından 1849'da yapılmıştır. Buna göre II. Mah-mud döneminde kasrın eski planı genel hatlarıyla korunmuş, yapı ampir üslubunda yeni bir görünüme

kavuşmuştur. S. H. Eldem yapıyı bu görünümü ile Halıcıoğ-lu'ndaki Kumbaracı Kışlası'run(->) hünkâr kasrına benzetir.

Yapının ne zaman ortadan kalktığı kesin olarak tespit edilmemiştir. Flandin'in 1849 tarihli resminde iyi durumda görü-

nen kasrın 1865 tarihli bir fotoğrafta arkasındaki büyük havuz ve rıhtımı dışında tamamen yok olduğu görülür. Büyük havuz birkaç sene sonra doldurularak ortadan kaldırılmıştır. Rıhtım kalıntıları ise 1945'te toprakla örtülerek kapatılmıştır. Sahil yolu, sarayın alanını ikiye ayırmaktadır. Sahil tarafında kalan kısım düzenlenerek park haline getirilmiştir. Şemsi Paşa Külliyesi yakınlarında görülen bazı kalıntılar Şe-refâbâd'la ilgili olmalıdır. Sahil yolu ile Rum Mehmed Paşa Camii arasında kalan alan ise bugün mezbelelik halindedir. Şerefâbâd Kasrı ile ilgili tek kalıntı Rum Mehmed Paşa Camii'nin bitişiğinde bulunan su deposudur.

Bibi. Çeçen, *Üsküdar*, 87-89; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 374-388; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 254-263; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, İst., 1990, s. 182-195; A. S. Ünver, "Şerefâbâd", *Şehremaneti Mecmuası*, S. 67 (1930), s. 241-245.

HAYRÎ FEHMÎ YILMAZ

Şerifler
Yalısı'nın
zemin
kat planı:
1. Sofa,
2. altın ve
gümüş tezhipli
başoda,
3. Küçük
hizmet odası,
4. giriş
direkliği.

Eldem, *Köşkler ve
Kasırlar*

ŞERİFLER YALISI

Sarıyer İlçesi'nde, Emirgân'da, Boyacıköy-Emirgân yolundadır.

Bugün Boğaziçi'nde 18. yy'da gelişen sivil mimarlığın temsilcisi olarak ayakta duran nadir yalılardan olan yapı, yanındaki harem yalısı ile bir bütün olarak inşa edilmişti. Yalı 1850-1860 arasında tamamen değiştirilmiş ve eski

külliyeden bugüne yalnız selamlık divanhanesi kalmıştır. Köşkün yanındaki büyük harem dairesi 1940'larda sahil yolunun genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır. Her iki daire 1900'lü yıllarda bir asma galeri ile bağlanmış bulunuyordu.

Emirgân Mahallesi'nin I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) emri üzerine 1778'de ihdas edilmesi ile bu mevkide ilk yalılar yapılmıştı. 1781'd.e inşa edilen Emirgân Ca-mii'nin(->) hemen yanında bulunan Şerifler Yalısı aynı şekilde 18. yy'ın son çeyreğine tarihlenmektedir.

1718'de Emirgân Korusu'nda(->) bulunan köşklerden 16, yy çinilerinin sökülerek Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmed Kü-tüphanesi'nde(-t) kullanıldığı bilinmektedir. Yalının kısa sürede bu köşklerin yerini aldığı akla gelmekteyse de banisi kesin olarak saptanamayan yalının Bostancıbaşı Defterleri'nden anlaşıldığı gibi 1791-1810 arasında sahibi olan Hazine-i Hümayun Başyazıcısı Feyzibeyzade Mehmed Bey tarafından yaptırılmış olması da olası 'görölmektedir. Daha sonra defalarca el değıştiren yalı, 19. yy'da burayı yazlık köşkü olarak kullanan Mekke Şerifi Abdüli-lah Paşa'nın (1845-1908) adıyla Şerifler Yalısı olarak tanınagelmıştır.

Köşkün bulunduğu bahçenin zemini rıhtımdan 3 m kadar yüksektedir. Sahil yolu yapılmadan önce bahçenin ve köşkün rıhtımdan bir kat daha yüksekte tutulmuş olmaları ilginçtir. Merkezdeki cumba eskiden ahşap furuşlar üzerinde doğrudan sahile oturan kaide duvarı üzerinden deni-

ŞEVKİ BEY

164

165

ŞEVKİYE KÖŞKÜ

ze taşmaktaydı. Selamlık dairesine, denize bir kanalla bağlı olan kayıkhaneden doğrudan ulaşılabilirdiği gibi, cami tarafındaki bahçe girişinden rıhtım hizasında olan kayıkthane ve Emirgân Deresi'ni örten tonozlar ile ağa odalarının önünden geçilerek ve bir rampa ile bahçe seviyesine varılarak burada yer alan kapıdan da girilebiliyordu. Emirgân Deresi'ni örten tonozlu kanal ile kayıkhanenin çift gözlü kemerleri tespit edilerek kaide duvarını restitüe eden S. H. Eldem bahçenin deniz cephesinde muhtemelen pencerele bir duvar ile çevrilmiş olduğunu ileri sürmektedir.

Köşkün planı aksiyal bir sistem üzerine kurulmuştur. Ancak simetrik değildir. Divanhane, eksen üzerinde bulunan mermer döşeli fiskiyeli orta sofası ve üç koluyla tipik bir yapıya sahiptir. Üç yönden manzaraya açılan köşk, bu niteliğiyle Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı(-0 ve Tersane Bahçesi'ndeki Aynalıkavak Sarayı'mn Hasbahçe Kasrı'nda görölen plan özellikleri taşır. Köşkün arka tarafına, uzun bir sofa

boyunca sonradan yapılan ekler bu bölümün karakterini bozmuştur.
Bu sofanın

Şerifler Yalısı'nın 1930'lardan (üstte) ve günümüzden iki görünümü. *Salâhattin Giz/ Eser Tutel koleksiyonu (üst), Firdevs Sayılan*

bir ucunda, divanhanenin tam karşısında, revaklı giriş bulunmaktadır.

Salonun duvar ve pencereleri de çeşitli onarımlar sırasında özgün karakterini kaybetmiştir. Divanhanede tavan baskısı altındaki friz boydan boya köşk ve bahçe tasvirleriyle süslüdür. Yalnız tavanlar ve kasrın en iyi korunmuş bölümü olan ocaklı odada bazı duvar kısımları kalmış, ancak eski nakışlar üzerine çekilen boyalarla altın tezhipler kapatılmış bulunmaktadır. Ahşap elemanlar bir ölçüde özgün karakterini korumuştur. Dış cephe elemanları, yani pencere düzeni, duvar yüzeyleri, saçaklar ve cumbayı bir zamanlar taşımış olan furuşlar ise zaman içinde değiştirilmiştir.

Kültür Bakanlığı'nca 1969-1980 arasında onarılan yalı Topkapı Sarayı Müze-si(->), Türk ve islam Eserleri Müzesi(->) ile Divan Edebiyatı Müzesi'nden(->) sağlanan eşyalarla döşenmiş ve müze haline getirilmiştir.

Bibi. Eldem, *Türk Evi*, II, 198-199; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 274-283.

TÜLAY ARTAN

ŞEVKİ BEY

(1860, İstanbul - 20 Temmuz 1891, İstanbul) Bestekâr.

Fatih'te, Pirinççi Sinan Mahallesi'nde doğdu. Tarakçı esnafından Ahmed Efen-di'nin oğlu ve bestekâr Tarakçı Servet Efendi'nin kardeşidir, ilk musiki derslerini Necmeddin Bey adlı bir amatör musi-kiciden aldı. Rüştüyeyi bitirdikten sonra Muzıka-i Hümayun'a(->) girerek Hacı Arif Bey'in(->) öğrencisi oldu. Musiki eğitimini tamamladıktan sonra aynı kurumda bir süre hanende olarak çalıştı. Ancak, protokol kurallarıyla uyuşmayan mizacı dolayısıyla sıkılarak bu görevinden istifa etti. Gümrük Nezareti'nde kâtiplik görevi aldı. Aşırı içki düşkünlüğü yüzünden henüz 31 yaşındayken bir arkadaşının Beylerbe-yi'ndeki evinde kalp krizi geçirerek öldü. Nakkaştepe Mezarlığı'na(->) gömüldü.

Bestekârlığının yanında ud ve lavta sazlarını da çalan Şevki Bey, 21 yaşlarında başlayıp 10 yıl devam eden bestekârlık hayatında 1.000'den fazla şarkı besteledi. Ancak, eserlerinin yaklaşık yüzde sekseni, hemen notaya alınmadığı için kendisi tarafından dahi unutuldu.

Şevki Bey, dönemin ünlü kantocusu Peruz'a âşıktı. Hicaz "Severim can ü gönül den seni tersa çiçeğim" gibi birçok şarkısını bu aşkın ilhamıyla bestelediği söylenir. Hacı Arif Bey üslubunun yaşatılmasında birinci derecede payı olduğu kabul edilen Şevki Bey, eserlerinde aşk konusunu en küçük ayrıntılarına kadar işlemiş bir bestekârdır.

Besteleniş tarzlarından, bestekârlarının kendine has özelliklerinden ve musiki yapılarından doğan genel özellikleriyle Şevki Bey'in eserleri, doğal, içten ve dinlendiği anda kendi iklimi içine çeken etkileyici nitelikte eserlerdir. Toplumun bütün kesimlerince sevilmiş ve tutulmuştur. Her şarkısı yaşanmış bir acının, aşkın yer yer mahzun, yer yer sitemkâr bir küçük hikâyesidir. Bu kadar acı dolu temayı işlerken, hiçbir eserinde bayağılığa düşmez. En sarsıcı musiki cümlelerinde bile yapmacıktan tamamıyla uzak, ağırbaşlı bir eda vardır.

Şevki Bey'in sayılamayacak kadar çok eseri halk arasında yaygınlaşmış, bestelendiği günden başlayarak günümüze kadar sevilerek icra edilmiş ve dinlenmiştir. Hicaz "Ülfet etsem yâr ile ağyare ne", "Zan-nım bu cana beni kurban edeceksin", "Af-feyle suçum ey gül-i ter başıma kakma" ve "Dil yâresini andıracak yâre bulunmaz"; bayati "Emel-i meyl-i vefa sende de var bende de var"; karcıgar "Emel-i aşk u safa sende de yok bende de yok"; hüseyini "Hicran oku sinem deler" ve "Nedir bu haletin ey meh cemalim"; hüzzam "Küşade taliim hem bahtım uygun"; muhayyer "Ol .gonca-dehen bir gül-i handan olacaktır", "Şeb-i yelda-yı hicran içre kaldım"; rast "Nedendir bu dil-i zarın figanı"; uşşak "Esir-i zülfünüm ey yüzü mâhım", "Gül-zare nazar kıldım virane-misal olmuş", "Kimseler gelmez senin feryad-ı âteş-bağ-rma" ve zeybek ezgilerinin ağırlıklı olarak işlendiği "Zeybeklerle gezer dağlar başında" ile "Bıçak düşmez belinden efe" gibi

Şevki Bey

Cengiz Kahraman arşivi

daha çok sayıda eseri, Şevki Bey'e ait olduklarını hemen hissettiren, istanbul musikisine tam anlamıyla mal olmuş şarkılardır.

Bibi. inal, *Hoş Şada*; Ergun, *Antoloji*, II; R. F. Kam, "Şevki Bey", *Radyo*, S. 28; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, İst., 1960; S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, ist., 1967; B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları*, ist., 1962; *Musiki Mecmuası*, (Şevki Bey özel sayısı), no. 387-388 (1982); Y. Öztuna, *Şevki Bey*, Ankara, 1988; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, ist., 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

ŞEVKİ EFENDİ

(1829, Kastamonu -17Mayıs 1897, İstanbul) Hattat.

Oğlundan alınan bilgiye göre Kastamonu'da doğdu. Hattatın kızının oğlu Süheyl

iÜ' """"

Şevki Efendi'nin bir muhakkak-sülüs-nesih bilyesi.

U. Derman, *Hat Sanatının Şahaserleri*, ist, 1982

Ünver ise İstanbul'da Haseki semtinde doğduğunu bildirir. Babasının adı Ahmed Ağa'dır.

İstanbul'da Aksaray'da Yusuf Paşa Sıb-yan Mektebi'ni bitirdikten sonra Ragıp Paşa Kütüphanesi(-») müdürü olan dayısı hattat Hulusi Efendi ile onun damadı Hoca Ishak Efendi'den de özel olarak dersler aldı. Hat sanatını da dayısı Hulusi Efendi'den öğrendi ve 12 yaşında icazetname aldı. Dayısının tavsiyesine rağmen devrin büyük hattatı Kazasker Mustafa İzzet Efen-di'ye(->) gitmemiş, kendi kendini yetiştirmiştir. Şevki Efendi, Harbiye Nezareti'ne bağlı Menşe-i Küttâb-ı Askeri'de yazı hocalığı dışında, Yıldız'da şehzadeler ve mevki sahibi kişilerin çocukları için açılmış olan okulda da dersler verdi.

Büyük hattatlardan ders görmemesine rağmen, Şeyh Hamdullah(-»), Hafız Osman(~») ve İsmail Zühdi gibi ünlülerin yolundan yürüyerek devrinin büyük hattatları arasına katılmış olmanın yanında sanatındaki üstünlüğü bakımından Hafız Osman'ın bir kolunu kuracak kadar ileri gitmiştir. Yetiştirdiği öğrencilerinin de en değerlisi Bakkal Arif Efendi'dir(->). Vefatında Merkez Efendi Mezarlığı'nda hocası Hulusi Efendi'nin yanına gömülmüştür.

1873'ten sonraki yazılarında mükemmelliğe ulaşan Şevki Efendi'nin eserleri camilerde, Topkapı Sarayı Müzesi(->) ile Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde(->) ve özel koleksiyonlardadır. 1881 tarihli bir hil-yesi de E. H. Ayverdi'nin(->) koleksiyonunda bulunmaktadır.

BibL Habib, *Hat ve Hattatân*, ist., 1306, s. 178; C. Huart, *Leş Calligraphes et leş Miniaturistes de l'Orient Musulman*, Paris, 1908, s. 203; İnal, *Son Hattatlar*, 397-399; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şahaserleri*, ist., 1982, levha 23, 42; ay, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, ist., 1992, levha 125, 126, 129, 131, 132, 139, s. 214, 215, 218; Rado, *Hattatlar*, 225.

Ali ALPARSLAN

ŞEVKİYE KÖŞKÜ

Sarayburnu'nda, Topkapı Sarayı'na adını vermiş olan Topkapı Sahilsarayının yanında yer almaktaydı.

İli. Selim tarafından annesi Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) için saltanatının ilk yıllarında 1789-1791 arasında yaptırılan köşkün adı, burada daha önce mevcut olan Şevkiye Ocağı'ndan kaynaklanmakta, söz konusu yapı ayrıca "Serdab Köşkü" ve "Yeni Köşk" olarak da anılmaktadır. 1862'deki Sarayburnu yangınında ya da 1871'de saray arazisinden tren hattının geçirilmesi sırasında tarihe karışan Şevkiye Köşkü'nün planı ve cepheleri S. H. Eldem tarafından, bazı Batılı yazarların (Clarke, Pouqueville, Hammer, de Beaumont) tariflerine, birtakım

görsel belgelere (Melling'in gravürü ile çeşitli haritalar) ve temel izlerine dayanılarak restitüe edilmiştir.

Marmara surlarının üzerine oturan ve batıya (Anadolu yakasına) yönelik olan köşk, arkasındaki bahçeyle aynı kottaki, ahşap duvarlı bir esas kat ile kagir duvarlı bir bodrum katından meydana gelmektedir. En geniş yerinde 33x26 m boyutla-

rında olan esas katta, Türk sivil mimarisinin en köklü ve yaygın geleneğine bağlanan, sofalı-eyvanlı divanhane tasarımı Batı kökenli barok etkilerle yorumlanarak uygulanmıştır (bak. divanhaneler). Yapıyı doğu-batı ekseninde kat eden divanhane, beyzi planlı ve kubbeli bir sofa ile batı yönünde buna saplanan ve cepheden ileri çıkan, dikdörtgen planlı, tavanlı ve sedirli bir eyvandan oluşmaktadır. Sofanın doğuya açılan girişine, bahçeden üç adet kavisli mermer basamakla çıkılmakta, gerek kapı, gerekse de bunun yanındaki pencereler icabında bezemeli perdeler ile örtülebilmekteydi. Köşkün kurşun kaplı kırma çatısı altında gizlenen sofa kubbesi, bazı benzer örneklerde gözlendiği gibi, beyzi bir göbekten kubbe eteğine doğru yayılan ışınlarla süslenmiş olmalıdır. Kubbenin merkezinde, ingiliz büyükelçisinin hediyesi olan bir avizenin asılı olduğu, eyvanda da daha ufak boyutlu ancak daha kıymetli diğer bir avizenin bulunduğu bilinmektedir.

Sofanın sağında (güney yönünde), ufak bir aralığın arkasında hünkâra ait oda, solunda da (kuzey yönünde) bunun simetriği olan valide sultan odası yer almaktadır. Cepheden ileri taşan bu iki oda merkezi sofadan soyutlanmışlarsa da, köşkün mimarisinde üç eyvanlı ("T" planlı) tasarımdan ilham alındığı anlaşılmakta, içeriden tam olarak uygulanmamış olan söz konusu şema yapının dış hattına ve cephelerine yansımaktadır. "T"nin kolları arasına batı (Marmara) yönünde ufak boyutlu odaların, doğu (arka bahçe) yönüne de helaların yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Gerek sofanın eyvanı, gerekse de sofayı kuşatan odalar iki katlı, dikdörtgen açık-lıklı pencerelerle aydınlatılmış, sedirlerle ve yüklüklerle donatılmıştır. Köşkü gezmiş olan yazarlar, sofa duvarlarının, Batılı ustalar eliyle, bir direkliği tasvir eden bezemelerle donatıldığını, pilastr niteliğinde bezeme öğeleri olduğu anlaşılan bu direklerin arasındaki yüzeylerin, yaldızlı silmelerle, aynalarla ve çiçek motifleri ile süslendiğini, eyvandaki ve odalardaki sedirlerin beyaz ipek üzerine sim işlemeli minderlere sahip olduğunu, zeminin de aynı türde nihailerle kaplandığını nakletmektedir. Ayrıca sofaya açılan kapıların arasında "şerbetlik" denen kemerli nişlerin bulunduğu, sofa ile eyvanın sınırında bir "billur çeşmenin" yer aldığı anlaşılmaktadır.

Esas kata göre daha basık olan bodrum katında, tonozlarla örtülü, zemini mermer döşeli mekânlar bulunmakta, esas kat sofasının altına, köşeleri pahlı, kare planlı diğer bir sofa isabet etmekteydi. Bodrum kat sofasının

merkezinde fiskiyeli bir havuzun, duvarlarında da bu havuzla bağlantılı sel-sebillerin mevcut olduğu tespit edilmekte, söz konusu mekân, bu yönüyle Türk saray mimarisinin kadim bir geleneğine bağlanmaktadır. Sıcak yaz günlerinde harem halkının serinlemek için sığındığı bu loş ve serin bodrum kat birimleri yapının "Serdab Köşkü" olarak adlandırılmasına sebebiyet vermiştir.

Şevkiye Köşkü, Osmanlı sivil mimari-

ŞEYH CAMÜ TEKKESİ

166

167

ŞEYH HÜSEYİN EFENDİ

sinde 19. yy'm ortalarına kadar uygulanan beyzi planlı sofaların ilk defa görüldüğü yapı olmalıdır. Ayrıca "Yeni Bahçe" olarak anılan arka bahçesi de Fransız bahçelerini taklit eden geometrik düzeni ile dönemine göre önemli bir yeniliğe işaret etmektedir. Şevkiye Köşkü, tasarımının esası ve ayrıntılarının birçoğu açısından, kökleri Osmanlı dönemi öncesine giden sivil yapı geleneklerini yaşatmakla birlikte, yukarıda değinilen yönleriyle Osmanlı sivil mimarisinde ve bahçe düzenlemesinde yeni bir çığır açan, önemli bir eserdir.

Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 329-336; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*, levha 14.

M. BAHA TANMAN

ŞEYH CAMÜ TEKKESİ

bak. DEVATÎ MUSTAFA EFENDİ TEKKESİ

ŞEYHGALİB

(1757, İstanbul - 4 Ocak 1799, İstanbul) Mevlevî şeyhi ve Divan şairi.

Asıl adı Mehmed'dir. Şiirlerinde "Es'ad" ve "Galib" mahlaslarını kullanmıştır. İstanbul'un köklü bir Mevlevî ailesine mensup bulunan Şeyh Galib, şehrin kara surları tarafındaki Mevlevîhanekapısı semtinde doğdu. Babası, Kasımpaşa ve Yenikapı mevlevîhanelerinde postnişinlik yapan Musa Safî Dede'nin dervişlerinden Mustafa Reşid Efendi, annesi ise Emine Ha-tun'dur. Tasavvuf konusunda ilk eğitimini babasından aldı. Bu eğitim, onun kişiliğini ve sanatını hayatı boyunca şekillendiren başlıca dinamiklerden birisi oldu. Daha sonra 18. yy'ın tanınmış sufîlerin-den Mevlevî ve Nakşibendî tarikatlarına müntesip Hoca Neş'et Süleyman Efen-di'nin (ö. 1749) derslerine devam etti. Şeyh Galib'e "Es'ad" mahlasını veren Neş'et Süleyman Efendi, buna ilişkin olarak yazdığı bir şiirinde: *Neş'et dedipîrân zebanından edip*

gûş / Mahlas ana Es'ad ne sa'âdet bu ne sândır diyerek öğrencisini övmektedir. Şeyh Galib 1785'e kadar bu

Şevkiye Köşkü'nün restitüsyon planı:

A. Valide Sultan Dairesi,

B. Hünkâr Dairesi,

C. orta sekilik,

D. sofa,

E. billur çeşme,

F. alt kata inen merdiven,

G. hela, H. üç basamak. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

mahlası kullanmıştır. 24 yaşında iken Di-van-ı Hümayun Beylikçi Odası'na memur olan Şeyh Galib, bir süre burada görev yaptıktan sonra, Ebubekir Çelebi'nin (ö. 1784) postnişinliği döneminde Konya'ya giderek Mevlâna âsitanesinde girdiği çilesini, İstanbul'da Yenikapı Mevlevîhane-si'nde(-0 tamamlamıştır. 1790-91'de Galata Mevlevîhanesi(->) postnişinliğine atanan Şeyh Galib, vefat ettiği 1799'a kadar şeyhlik görevini sürdürmüştür. Mezarı, Galata Mevlevîhanesi'nde kendi adıyla anılan türbede, İsmail Rûsuhî Dede'nin (ö. 1631) ayakucundadır.

Şeyh Galib, İstanbul Mevlevî kültürü içinde yetişmiş, ortaya koyduğu eserlerinde bu mistik anlayışın 18. yy'a özgü zengin senbolizmini yansıtmıştır. 18. yy, İstanbul Mevlevîliğinin kendi tarihi içinde geçirdiği başlıca dönüşüm dönemlerinden biridir. 17. yy'da tarikatın yönetimini ele alan şeyh aileleri, şehrin bellibaşlı kültür üretim odakları haline gelmeye başlamışlar, Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde(->) Sırrî Abdî Dede ailesi ile ağırlığı hissedilen bu yeni dönem, Şeyh Galib'in yetiştiği 18. yy'da Musa Safî Dede ailesi ile aynı tekkede canlı bir tasavvuf hayatına sahne olmuştur. Bu

Şeyh Galib'in
sandukasının
bulunduğu
Galata
Mevlevîhane-
sindeki
İsmail Rusuhi
Dede Türbesi.

Ekrem Işın

dönemin bir diğer bir özelliği, Mevlevî kültürü içinde tarikatın kuruluşundan itibaren var olan rint-meşrep hayat tarzının bireysel plandan çıkıp, kalabalık şeyh aileleri bünyesinde kuşaktan kuşağa aktararak genelleşmeye başlamasıdır. Şeyh Galib'in babası Mustafa Reşid Efendi'nin Kasımpaşa Mevlevîhanesi postnişini Musa Safî Dede'nin dervişi olduğu dikkate alınırsa, onun bu süreç içinde edindiği ve oğluna miras bıraktığı kültürün rint meşrep Mevlevîlik olduğu daha iyi anlaşılır. İstanbul'da Divanî Mehmed Dede (ö. 1529) ile başlanıp Yusuf Sineçak'ın kişiliğinde olgunluğa erişen bu Mevlevî kültürü, Mustafa Reşid Efendi'nin yanı sıra Yenikapı Mevlevîhanesi postnişini Ali Nutkî Dede(-0 aracılığıyla da Şeyh Galib'i etkilemiştir. Konya'da başladığı çilesini Yenikapı Mevlevîhanesi'nde tamamlayan Şeyh Galib, burada Ali Nutkî Dede'ye (ö. 1804) intisap etmiş, "dedelik" icazetini 18. yy'ın tanınmış bu ünlü şeyhinden almıştır. Mustafa Reşid Efendi'nin Şeyh Galib'e aktardığı ikinci önemli kültür mirası, Melamîliktir(->). Özellikle 18. yy'ın başlarında Lale Devri'nde İstanbul'un üst tabakasını derinden etkileyen Melamîlik, dönemin aydın zümresi için bir çeşit dünya görüşü ve sanat faaliyetlerine yön veren temel bir çıkış noktası olmuş, söz konusu yüzyılın sonlarına doğru Şeyh Galib'in kişiliğinde en başarılı estetik ürünlerini vermiştir.

Çilesini Yenikapı Mevlevîhanesi'nde tamamlayan Şeyh Galib, burada intisap ettiği Ali Nutkî Dede ve onun dervişlerinden Halet Efendi aracılığıyla dönemin reformcu padişahı III. Selim (hd 1789-1807) ile tanışmıştır. III. Selim'in başlattığı modernleşme hareketini, Konya'da Mevlevîliği temsil eden el-Hac Mehmed Emin Çelebi'nin (ö. 1815) şiddetli muhalefetine rağmen destekleyen Şeyh Galib, gerek Ali Nutkî Dede, gerekse Halet Efendi'nin (ö. 1823) saray üzerindeki nüfuzu sayesinde Galata Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmış, İstanbul'un bu en önemli kültür merkezinde Mevlevîliğin toplumsal değişime açık yönünü temsil etmiştir. Şeyh Galib'in Galata Mevlevîhanesi postnişinliğini üstlenmesi, Halil Numan Dede'nin meşihattan ayrılarak Üsküdar Mevlevîhanesi'ni(-t) kurma-

sıyla başlayan kritik döneme rastlar. 1790-1791'de Galata Mevlevîhanesi yönetimi Bakkalzade Ali Dede ve ardından Şemsî Dede'nin (ö. 1790) atandığı halde görevine başlayamadan vefat ettiği için gerçekleşmeyen meşihatı sırasında ortaya çıkan bir idari düzensizlik dönemine girmiş, fakat kısa süren bu karmaşa sonrasında Şeyh Galib'in 1791'de postnişinliğe atanmasıyla III. Selim, Galata Mevlevîhanesi'nde Mevlevîliğin yakın desteğim bulmuştur.

1791-1799 arasını kapsayan Şeyh Galib'in Galata Mevlevîhanesi'ndeki postnişinlik dönemi tekkeyi, aralarında Aşçıbaşı Hulusî Dede ve tanınmış tezkireci Esrar Dede'nin de bulunduğu Melamî- meşrep Mevlevîlerin toplandığı İstanbul'un önde gelen kültür merkezlerinden birisi

durumuna getirmiştir. Şeyh Galib'in III. Selim'e olan yakınlığı, bu dönemde İstanbul mevlevîhanelerinin maddi açıdan destek görmesini, tamir ve restorasyonlarla ihya edilmelerini sağlamıştır. Bu tamirlere ilişkin Şeyh Galib tarafından düşürülen tarihler, *Divan'mda* mevcuttur.

Şeyh Galib, aynı zamanda Divan şiirinin 18. yy'daki en önemli temsilcisidir. İçinde doğup büyüdüğü mistik geleneğin zengin sembolizmim Divan şiirine taşımış, "sebk-i hindî" tarzının başarılı örneklerini vermiştir. Şeyh Galib'in şiirleri, İstanbul'un tarihi topografyası açısından da ayrıca üzerinde durulması gereken eserlerdir. III. Selim tarafından yaptırılan Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Baruthane-i Âmire, Kumbaracı Kışlası, Topçu Dökümhanesi, Top Arabacıları Kışlası gibi askeri tesislerin yanısıra Naşid İbrahim Ağa Konağı, Beyhan Sultan Sahilsarayı, Hatice Sultan Sahil-sarayı türünden sivil yapılar ile Mihrişah Sultan Camii, Valide Sultan Sebili ve Valide Sultan Çeşmesi'nin yapımına tarihler düşürmüştür. Tarih düşürdüğü tarikat yapıları arasında ise Galata Mevlevîhanesi, Kasımpaşa Mevlevîhanesi ve Okçular Tekkesi bulunur.

Divan'mdan başka, Şeyh Galib'in en önemli eseri 2101 beyitlik *Hüsn ü Aşk adlı* mesnevisidir. Tasavvufî sembolizmin doruk noktası olarak kabul edilen bu eser, *Divan* ile birlikte Bulak'ta basılmıştır. Ayrıca Yusuf Sineçak'ın *Cezire-i Mesnevi'sine* yaptığı *Şerh-i Cerire-i Mesnevî* ile Ahmed Dede'nin *Sobbetü's-Sufiye'si* için kaleme aldığı *Risaletü'l-Behiyefti Tarikat-ı Mevle-viye* başlıklı şerhi vardır.

Bibi. Esrar Dede, *Tezkire-i Şuara-i Mevlevi-ye*, İstanbul Üniversitesi Ktp, TY, no. 3894; Sâ-kıb Dede, *Sefîne-i Nefise-iMevlevîyân*, I-III, Kahire, 1283; Fatin, *Tezkire-i Hatimetü'l-Eş'ar*, İst., 1271; Ali Enver, *Semahane-iEdeb*, ist., 1309; A. Hikmet (Müftüoğlu), "Eslâfda Dekadanlık ve Şeyh Galib", *Servet-i Fünûn*, XVI/393 (1314); Ferid Vecdî, "Şeyh Galib", *Donanma Mecmuası*, S. 18 (1327); F. Köprülü, "Şeyh Galib'e Kadar Osmanlı Şiiri", *Servet-i Fünûn*, 44 (1328); 1. Kutluk, "Şeyh Galib ve as-Sohbet-üs Safiyye", *TDED*, III/1-2 (1948); M. Ziya, "Şeyh Galib İhtifali Münasebetiyle", *ikdam*, (25 Kânunısani 1336); Veled Çelebi (tz-budak), "Şeyh Galib Kimdir?", *Mve-iHak*, S. 2 (1328); S. Nüzhet (Ergun), *Şeyh Galib*, İst., 1932; A. Gölpınarlı, *Şeyh Galip. Hayatı. Sanatı. Şiirleri*, İst., 1953; S. Yüksel, *Şeyh Galip*.

Eserlerinin Dil ve San'at Değeri, Ankara, 1963; A. Alparslan, *Şeyh Galib*, Ankara, 1988; A. Gölpınarlı, "Şeyh Galib", *IA*, XI, 462-467.

EKREM İŞİN

ŞEYH HÜSEYİN EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Beylerbeyi'nde, İstavroz Deresi'nde, Abdullah Ağa Mahallesi, Bedevi Tekkesi Sokağı'nda yer almaktadır.

Bedevî tarikatı şeyhlerinden Seyyid Hüseyin Hıfzı Efendi tarafından 1271/1854-55'te kurulan tekke başta tevhidhane, selamlık ve harem bölümlerinden oluşmaktaydı. 1335/1916-17'de V. Mehmed'in (Reşad) dördüncü hazinedarı ve bu tarihte postnişin bulunan Şeyh Seyyid Mehmed Said Efendi'nin müridi olan Dürefşan Kalfa türbe ile mutfak bölümlerini tekkeye ilave etmiştir. Muhtemel bazı ufak tamirler dışında tekkenin ilk şeklini koruduğu anlaşılmaktadır. Kapatıldığı 1925'e kadar faaliyetim sürdüren tekke, bu tarihten sonra metruk kalmış, harap olmuş ve 1938-1940 arasında bir kar fırtınasında tevhidhane ile selamlık kısımları çökmüş ve enkazı kaldırılmıştır. Günümüzde Vakıflar İdaresi tarafından cami olarak kullanılmak üzere restore edilmektedir.

Sonuna kadar Bedevî tarikatına bağlı kalan tekkenin ayin günü perşembeydi. Postuna oturmuş olan şeyhler, aynı aileye mensup olan Seyyid Hüseyin Hıfzı Efendi, Seyyid Mehmed Said Efendi, Seyyid Mehmed Nesib Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi'dir.

Tekkenin arsası Küplüce'den İstavroz Deresi'ne inen yamaç üzerinde olup doğrudan batıya doğru meyillidir. Bu sebepten ötürü tekkeyi meydana getiren bölümler Bedevi Tekkesi Sokağı'ndan yukarıya (doğuya) doğru yükselen kademeler üzerinde

Şeyh Hüseyin
Efendi

Tekkesi'nin
zemin kat planı
resti tüsy onu.

M. Baha Tanman,
1979

inşa edilmişlerdir. Bu yönde sokaktan başlayarak önce harem ve selamlık, sonra tevhidhane ile türbe ve en üst seviyede ise mutfak yer almaktadır.

11,5x11 m boyutlarında, kareye yakın dikdörtgen bir alanı kaplayan tevhidhane fonksiyon açısından olduğu gibi mimari düzen açısından de tekkenin çekirdeğini oluşturmaktadır. İki kat yüksekliğindeki bu kısmın çatısı çöktükten sonra zamanla duvarları da harap olmuş, günümüze ancak bazı parçaları kalabilmiştir. Aslında güney yönünde türbe ile aralarında ayırıcı bir duvar olmaksızın doğrudan bir ilişki içinde bulunan tevhidhanenin bu yönde muh-des bir duvar ile bu tarihlerden sonra boydan boya kapatıldığı, bu şekilde türbenin harap olmasına mani olunmak istendiği anlaşılmaktadır. Bu muhdes duvarın arkasında, ortada kagir mihrap kitlesi tek başına yer almaktadır. Bunun sağında ve solunda korkuluk duvarları ve ahşap sütunlar

uzanır. Bu parapet duvarlarının üstünden ve sütunların arasından türbenin sandukaları tevhidhaneden görülebilmektedir.

Batı yönünde haremın ahşap kitlesi ve buna bitişik olarak, kare kesitli ahşap sütunlar üzerine oturan kafesli kadınlar mahfilinin ayakta kalabilmiş bir kanadı göze çarpar. Sütunların arası ahşap korkuluklar ile kapatılarak ve bir seki ile tevhidhane zemininden yükseltilerek erkek seyirci mahfilleri meydana getirilmiştir. Bu mahfiller üç yönde (doğu, kuzey ve batı) tevhidhaneyi kuşatmaktaydı. Kuzeyde tevhidhane ile selamlığı ayıran kagir duvarın yıkıntıları bulunur. Buradaki izlerden, bu duvarların ortada bir kapı ve yanlarda ikişerden dört pencere ile donatılmış olduğu anlaşılmaktadır. Doğuda ise, mutfığın ve altındaki sarnıcın kagir duvarları tevhidhaneyi sınırlar.

O 12 3 l, 5m

ŞEYH MEHMED GEYLANÎ

168

169

ŞEYH NEVRUZ TEKKESİ

Paspatis'in kitabında yer alan bir gravürde Şeyh Murad Mescidi. *Enis Karakaya*
fotoğraf arşivi

Bu mekânda süsleme açısından göze çarpan yegâne unsur mihraptır. Yarım daire planlı mihrap nişinin çevresini çeşitli kaval silmeler kuşatmakta, bu silmelerin dışta yer alanları tepede yarım daire biçiminde bir alınlık oluşturmakta, bu alınlığın ortasında Bedevi tarikatı tacının on iki dilimli tepeliği yer almaktadır. Tarikat alametlerinin tekke yapılarının bezemesinde bolca kullanılması 19. yy için karakteristik bir süslemedir.

Türbe 10,5x4 m boyutlarında olup yamuk planlıdır. Tuğladan duvarlar üzerine oturan kırma çatısı ile basit bir yapıdır. Asıl yerinin türbe kapısının üstü olduğu tahmin edilebilen ve halen içeride duran talik hatlı, mensur kitabe, türbe ile mutfığın inşa tarihini ve bâniyesinin adını vermektedir.

Türbe tevhidhaneden sonra yapılmış olmasına rağmen, iki mekân arasında ayırıcı bir duvarın bulunmaması ilgi çekicidir. Muhtemelen türbe binası tevhidhaneye eklenmek istenildiğinde, mihrap dışında güney duvarı tamamen yıkılmış, mahfilleri taşıyan sütunlara benzer nitelikte sütunlar ve bunların üstüne konan kirişler ile açıklık geçilmiş ve böylece Türk-İslam mimarisinin erken dönemlerinden başlayarak tarikat yapılarında sıkça karşımıza çıkan ve türbedeki "yatır"lar ile onların yolunu devam ettiren canlılar arasındaki manevi bağlantıyı sembolize eden türbe-ibadet mekânı ilişkisi kurulmuştur.

Türbede yedi adet sanduka olup bunlar tekkenin banisi ile haleflerine ve bazı aile fertlerine aittir. Türbenin batı duvarındaki giriş dışarıdan gelecek ziyaretçiler için düşünülmüştür, zira tevhidhanedeki mahfillerin altından her iki yönde de türbeye geçit vardır. Bu bölümün batı, güney ve doğu duvarlarındaki yuvarlak kemerli pencereler türbenin olduğu gibi tevhidhanenin de yegâne ışık menfezleridir. Muhakkak ki sandukaların arasından süzülerek tevhidhaneye gelen ışık huzmeleri bu mekânda mistik bir etki yaratıyordu.

Türbenin güney ve batı yönünde yer aldığı anlaşılan ve tekkeye mensup kimselerin kabirlerini barındıran küçük hazireye ait mezar taşları yerlerinden sökülmüş olup türbenin duvarına dayalı olarak durmaktadır.

Mutfağın boyutları 4,5x8,5 m'dir. Üst yapısı yıkılmış olup moloz taş örgülü duvarları kısmen ayakta. Tekkenin en üst kademede yapıları olan mutfak bir sarnıcın üzerine oturur. Doğu yönündeki yamacın kayalıklarına yaslanmış olan duvarın ortasında büyük bir ocak, tuğladan örülmüş yuvarlak kemeri ve bacası ile göze çarpmaktadır. Bunun sağında ve solunda basık kemerli sığ nişler vardır. Mutfağın, biri bahçeye, diğer ikisi kadınlar mahfiline ve selamlığa açılan, toplam üç adet kapısı vardır.

Tamamen yıkılmış olan selamlığın, kagir bir zemin kat üzerine bir ya da iki ahşap kattan oluştuğu tahmin edilebilir. Boyutları yaklaşık 24x12 m'dir. Planını tam olarak restitüe etmek imkânı kalmamıştır. Batıda, Bedevî Tekkesi Sokağı'na açılan ve halen üst yapısı mevcut olmayan kagir

cümle kapısının izleri seçilmekte, bu kapının üzerinde yer alması gereken ve tekkenin inşa tarihi ile banisinin adını veren kitabe halen türbede durmaktadır. Niyazi'nin ta'lik hattı ile kabartma olarak yazılmış, manzum kitabenin metni şair Se-nih'e (ö. 1900) aittir. Kuzeydoğu yönünde, yerde iki mimari unsur göze çarpmaktadır. Bunlardan biri yekpare mermerden oyulmuş üç tekneli bir musluk taşı ile yine mermerden mamul kitabeli bir abdest tekne-sidir. İstifli sülüs ile kabartma olarak yazılmış tek satırlık mensur kitabe teknenin Saray-ı Hümayun'un başkapı gulâmların-dan Salih Ağa tarafından Rebiyülevvel 1262/Mart 1846'da vakfedildiğini belgeler. Bir bodrum üzerine iki esas kat ile kısmi bir çatı katından meydana gelen harem bölümü, geçen yüzyıla ait sıradan bir ahşap meskenin özelliklerine sahiptir. Orta sofalı plan tipinin uygulandığı harem içerdği mekânlar yüklüklerle donatılmış, yapının batı cephesi çıkmalarla hareket-lendirilmiştir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevami*, II, 54-55, no. 81; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 13; *İhsaiyat II*, 22; Vassaf, *Sefine*, V, 271; "Bedevî Tarikatı Tekkeleri", *ISTA*, V, 2364; H. Göktürk, "Bedevî Tekkesi Sokağı", *ISTA*, V, 2364; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 420; M. B. Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *TheDervish Lodge-Architecture*,

An and Sufism in Otlaman Turkey, Berkeley, 1992; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, ist., 1994, s. 225.

M. BAHA TANMAN

ŞEYH MEHMED GEYLANÎ MESCİDİ

bak. BURSA TEKKESİ MESCİDİ

ŞEYH MURAD MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Ayakapı'da(->) Gül Ca-mii'nin(->) yukarısında bulunuyordu. İstanbul'un Bizans kilisesinden çevrilen mescitlerinden olan Şeyh Murad Mescidi yakın tarihteki şehir planlaması kargaşası içinde hiçbir iz bırakmadan kaybolup gittiğinden açık surette yerini tespit etmek mümkün değildir. Çeşitli bilgileri derlemek suretiyle yerinin, Fatih'ten Gül Camii yönünde inerken, Müftü Ali Mahallesi'nde, Kadı Çeşmesi ile Müftü Hamamı sokakları arasındaki yerleşim adalarından birinde olması gerektiği anlaşılır. Büyük ihtimal ile Şeyh Murad Mescidi, bu adalardan etrafı, Kopça, Altıpoğaça, Müftü Hamamı ve Âşık Paşa sokakları ile sınırlanan alanın içinde idi ve bu yapı adasının Kopça ile Altıpoğaça sokaklarına komşu köşesini işgal ediyordu.

Eski resimleri hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette, bu binanın eski bir kilise olduğunu gösterir, ancak eski adının teşhisinde büyük zorluk vardır. A. G. Paspatis(->) 19. yy'ın sonlarında bu binanın Ayi-os Laurentios Kilisesi olduğunu ileri sürmüş ve bu görüş uzun yıllar pek çok yazar tarafından benimsenmiştir. Bizans kaynakları Laurentios Kilisesi'ni, İmparator Marki-anos döneminde (450-457), eşi Pulhe-ria(-+) tarafından, azizlerden Laurentios'un kutsal kalıntılarının saklanması için yaptırıldığını bildirirler. Ancak bu yapı "fazla

karanlık ve kasvetli" olduğundan, I. İusti-nianos (hd 527-565) tarafından yeni baştan yaptırılmış, 9. yy'da, I. Basileios (hd 867-886) burayı bir daha yenilemiştir. Kaynaklara göre Laurentios Kilisesi, Ayios İsaías (İşaya) Kilisesi'ne komşu idi. Mordtmann, Mehmed Ziya gibi İstanbul'un tarihi topografyası ile uğraşanlar Paspatis'in görüşüne uymuşlar, yakındaki Purkuyu Mescidi olarak da bilinen Parmakkapı Mescidi'ni(->) Ayios İsaías Kilisesi kalıntısı olarak kabul etmişlerdir. Ancak, E. Bouvy'nin (1847-1940) işaret ettiği bir Batı kaynağı, Roma'daki Sanct Laurentius (San Lorenzo) bazilikasının bir benzeri olduğunu iddia etmiştir. Halbuki Şeyh Murad Mescidi olan eski kilisenin, Roma'nın ünlü San Lorenzo Kilisesi'ne benzer bir tarafı yoktur.

Teşhis hususundaki düşünceler bu aşamadayken, İ. Papadopoulos(->), 1927'de yeni bir görüş ortaya atarak, İsaías Kilisesi yerinde Cibali'de Sivrikoz Mehmed Efendi Mescidi'nin, Laurentios Kilisesi yerinde de Âşık Paşa Camii'nin bulunduğunu ileri sürmüştür. Schneider,

İsaiaş=Purkuyu ve La-urentios=Şeyh Murad teşhislerine karşı çıkmış fakat karşısında yeni bir teklif ortaya atmamış, İ. M. Nomidis(->) ise Purkuyu ve Şeyh Murad mescitlerinin eski adlarını ters olarak yakıştırdığından, Şeyh Murad Mescidi İsaiaş Kilisesi olmuştur.

Bu adlandırmalar, teşhislerin ne kadar tutarsız olduğunu gösterir. Schneider, bir tenkit yazısında, İsaiaş ve Laurentios kiliselerinin düzlük anlamına gelen Platea semtinde bulundukları bilindiğine göre, bunların tepelerde, yamaçlarda aranamayacağı-m belirtmiştir. R. Janin de gerek İsaiaş, gerek Laurentios kiliselerinin Parmakkapı (Purkuyu) ve Şeyh Murad mescitleri ol-

Şeyh Murad Mescidi'nin planı. *Erdoğan Akpak*

masının mümkün olmadığını açıklamıştır. Böylece Şeyh Murad Mescidi'nin eski adı meselesi aydınlanmadan kalmıştır.

Eski kilisenin, fetihten sonra hemen mescide dönüştüğüne işaret eden bir belge yoktur. Ayvansarayî, *Hadîka'du* Şeyh Murad Mescidi'nin Müftü Ali Hamamı yakınında ve kiliseden çevrilmiş olduğunu belirttikten sonra, kurucusunun mezarının bilinmediğini, minberini Edirne kadılığından azledilmiş Hüseyin Efendi'nin koyduğunu ve mahallesi olmadığını yazmıştır. Bu duruma göre mescidin gerçekten kim tarafından yapıldığı karanlıkta kalmıştır. 1546'da düzenlenen *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* adına rastlanmadığına göre, bilinmeyen bir dönemde mescide dönüşmüştür. 1254/1838'de Mühendisha-ne öğrencileri tarafından hazırlanan camiler haritasında, Şeyh Murad Mescidi 78 numara ile işaretlenmiştir. 1870'li yıllarda çizilen İstanbul planında ise Kilise Camii adıyla gösterilmiştir. Birçok hallerde tekkelerin şeyhlerinin adları ile tanındıkları düşünülecek olursa, bu eski kilisenin de bilinmeyen bir hayır sahibi tarafından mescit ve tekke yapıldığı ve Şeyh Murad adının da bu surette yakıştırıldığı da düşünülebilir.

Şeyh Murad Mescidi, 19. yy'ın ortalarında harap halde idi. 10 Haziran 1864 günü Kariye Camii'nden Gül Camii yönünde mahalle aralarında dolaşan Alexander von Warsberg burayı, herhalde bir yangında harap olmuş durumda görmüştür. Çevresi yeni yapılmış, henüz boyanmamış ahşap evlerle dolu olduğuna göre, yangının üzerinden fazla bir süre geçmemiştir.

A. G. Paspatis, 1875'teki bir konferansında, mescidin çok harap durumda olmakla beraber mimarisinin güzel orantıları ile dikkati çektiğini bildirmiş, kısa süre sonra basılan kitabında da binanın bir gravürünü yayımlamıştır. Aynı tarihlerde, Berggren'in çektiği fotoğrafta da Şeyh Murad Mescidi henüz ayakta fakat harap hal-

de görülür. Nihayet İngiliz *papazı* C. G. Curtis de binanın bir parçasının 12 Ağustos 1871'de krokisini çizmiştir. 1298/1880-81'e doğru, harap eski kilisenin kalıntıları ortadan kaldırılarak yerine bir tekke inşa

edilmiştir. E. Grosvenor, 1895'te yakın tarihlerde bir tekke yapıldığını, bunun ön merdivenlerinde değişik üslupta iki sütun başlığından başka, tekkenin duvarlarında, yıkılan kiliseden çıkarılmış sayısız işlenmiş mermer parçalarının kullanıldığına işaret eder.

Yeni Tekke olarak adlandırılan bu Rıfâî tarikatı yapısı, son şeyhinin adı olan Ra-şid Efendi Tekkesi olarak tanınıyordu. Mehmed Ziya Bey ise, önce bu binanın Çarşamba'daki Murad Molla dergâh ve kütüphanesi ile aynı olduğunu sanarak, durumu daha da karıştırmış, fakat kitabının baskısı bitmeden hatasını düzeltmiştir. Ziya Bey, tekkenin son şeyhi ve imamı, Evkaf Nezareti eski veznedarı Raşid Bey'den öğrendiği, eski kilise harabesinin kaldırılıp yerine tekke inşa edilirken meydana çıkan bazı buluntulara dair bilgileri ayrıntılı olarak aktarır. Fakat Yeni Tekke pek uzun ömürlü olamamıştır.

Şeyh Murad Mescidi ve Tekkesi 1918' deki büyük yangında bir daha yanmış ve artık ihya edilmemiştir. E. Mamboury, ünlü seyyah rehberinin ilk baskısında (1925), o sıralarda kalıntıları çok zor bulunabilen bu tarihi binaya genişçe yer ayırarak, otlar arasında işlenmiş Bizans parçaları görüldüğünü, bitişik evin bahçesinde ise Türk mezar taşları bulunduğunu bildirir. A. M. Schneider de 1930'lu yıllarda mescit ve tekkeden pek az temel izleri bulmuş, işlenmiş mimari parçaları ise ortadan kalkmıştı.

Şeyh Murad Mescidi olan Bizans kilisesinin batı tarafında bir giriş holü (nar-teks) bulunduğu, esas mekânın ise pek çok sayıda benzerleri görülen "dört destekli kapalı haç biçimli" planlı olduğu tahmin edilir. Gravür ve fotoğrafta görülen

güney cepheye hâkim kademeli büyük kemer ile bunu taçlandıran, sivri alınlıklı "tympanon" duvarı, binanın planını açık surette dışa aksettirir. Büyük kemerin içindeki duvarda, altta eş ölçülerde yuvarlak kemerli üç, bunun üstünde de tam kemer kavsinin içinde, başlıklı ve gövdeleri işlenmiş iki ince mermer sütunla bölünmüş üçüz bir açıklık vardır. Geç bir dönemde bu üçüz pencereden iki yanlardakiler örülerek kapatılmış, sadece ortadaki bırakılmıştır. Ortada binanın bütününe hâkim, yüksek kasnaklı bir kubbe olması gerekir. Resimlerin alındığı sıralarda artık bu kubbe yok olmuştu. Bina, mimarisi bakımından 9-12. yy'lara ait olduğu tesirime bırakır. C. G. Curtis'in 1873 ve 1882'de burada rastlayarak krokilerini çizdiği sütun başlıkları üslupları bakımından 6. yy'a ait olduklarına göre daha eski bir yapıdan çıkarılıp devşirme malzeme olarak kullanılmış olmalıydılar. Bunların arasında, üzerindeki kenker (akantus) yaprakları sanki rüzgârdan bir tarafa dönmüş gibi işlenmiş bir başlık bilhassa dikkate değer.

Şeyh Murad Mescidi yakınında içinde iki sıra halinde on altı sütun olan içeriden 19x8 m ölçülerinde bir Bizans sarnıcı da vardı. Geç bir dönemde bunun dar tarafından iki sütun kaldırılarak, burası düz bir duvarla

kapatılmıştır. Bu sarnıçta da çok değişik ve ilgi çekici sütun başlıkları kullanılmıştır.

Bibi. J. P. Richter, *Quellen der byzanlinischen Kunstgeschichte*, II, Viyana, 1897, s. 129, (Laurentios Kilisesi hakkında), s. 168 (İsaías Kilisesi hakkında); J. Ebersolt, *Leş sanchuai-res de Byzance*, Paris, 1921, s. 87-88; Janin, *Eg-lises el monasleres*, 301-304, (İsaías Kilisesi hakkında) s. 139-140; E. Bouvy, *Souvenirs chre-liens de Constantinople*, Paris, 1896, s. 71-72; J. R. Papadopoulos, "L'eglise de Saint Laurent et leş Pulcherianan", *Studi Bizanlini e Neo elle-nici*, II (Roma, 1927), s. 59-63; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 132; A. G. Paspatis, "Recherches sur leş eglises byzantines transformees en mosqu-ees", *L'Univers-Revue Orientale*, S. 6 (1875), s. 342; ay, *Byzanlinai Melelai*, s. 382-383 ve bir gravür; Grosvenor, *Constantinople*, II, 470; Ziya, *istanbul ve Boğaziçi*, I, 365, not 1 ve 2 517-518, II, 64-65; C. G. Curtis-M. Walker, *Res-les de la Reine deş Viües*, (ist., 1891 ?), resim 51-56; A. von Warsberg, *Ein Sommer im Önen?*, Viyana, 1869, s. 236; Mamboury, *Rehber*, 530; Mordtmann, *Esquisse*, 42; Münib, *Mecmua-ı Tekâyâ*, 4; Schneider, *Byzanz*, 70, resim 30; A. M. Schneider, "Misn'in (M. İ. Nomidis) Petrion Hakkındaki Kitabının Tahlili", *Byzan-linische Zeilchrift*, XL (1940), s. 201; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 202; S. Eyice, "Kaybolan bir Tarihî Eser: Şeyh Murad Mescidi", *TD*, S. 22 (1966), s. 111-130, levha I-VIII; T. F. Mat-hews, *Early Churches*, s. 313-314; *Fatih Camileri*, 210-211; Strzygowski-Forchheimer, *Byzanlinischen Wasserbehalter*, 72-73 (sarnıç hakkında).

SEMAVİ EYİCE

ŞEYH MURAD TEKKESİ

bak. MURAD BUHARÎ TEKKESİ

ŞEYH NEVRUZ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Beylerbeyi Mahallesi'nde, Havuzbaşı mevkiinde, Havuzbaşı Sokağı ile Havuzbaşı Deresi Sokağı arasında yer almaktadır.

Kuruluş tarihi ve banisi tam olarak tes-

L

ŞEYH OSMAN EFENDİ TEKKESİ 170

pit edilemeyen bu tekkenin adı, istanbul tekkelerinin dökümünü içeren kaynaklar arasında ilk olarak Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde zikrolunmuştur. Söz konusu cetvelde Afga-nî Kalenderhanesi olarak anılan tekkenin Nakşibendî tarikatına bağlı olduğu, burada 2 erkek ile 3 kadının yaşadığı belirtilmektedir. Bandırmalızade A. Münib Efen-di'nin 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Te-kâyâsmda*. ise, ayin günü perşembe olan tekkeler arasında, Kadiri tarikatına bağlı Havuzbaşı Tekkesi de yer almakta, o tarihteki

postnişininin Şeyh Nevruz Efendi olduğu ve bu kuruluşun Özbekler Tekkesi olarak da anıldığı ifade edilmektedir. H. Vassaf m, tekkelerin kapatılmasından az önce kaleme aldığı *Sefine*'de de, Kadirî tekkeleri arasında Şeyh Nevruz Tekke-si'nin adı verilmiş, burada cuma gecesi (perşembeyi cumaya bağlayan gece) ayin icra edildiği ve şeyhinin Nevruz Efendi olduğu kaydedilmiştir. Sonuçta söz konusu tekkenin 19. yy'm üçüncü çeyreğinde (1850-1875), büyük bir ihtimalle Kadirîli-ge(-0 (ya da Nakşibendîliğe) bağlı Nevruz Efendi adında bir şeyh tarafından, özellikle Orta Asya'dan istanbul'a gelen bekâr ve seyyah dervişlerin (kalenderlerin) barınması amacıyla tesis edildiği varsayılabilir. İstanbul'da aynı amaçla kurulmuş olan tekkelere (Özbekler, Afganîler, Hindîler) ilişkin araştırmaların hiçbirinde Şeyh Nevruz Tekkesi'nden söz edilmemesi ve nispeten yakın bir tarihte kurulan bu tekkenin tarihçesinin büyük ölçüde aydınlatılmamış olması şaşırtıcıdır.

Cumhuriyet döneminde uzun müddet bakımsız kalan, ancak son yıllarda esaslı bir onarım geçiren Şeyh Nevruz Tekkesi, gerek ahşap malzemesi, gerekse de tasarımı ve ayrıntıları ile çağdaşı olan meskenlerle büyük benzerlik arz eden, ufak kapsamlı (zaviye ölçeğinde) geç dönem tarikat yapılarının bütün özelliklerim yansıtır. Kısmen bir, kısmen iki katlı olan binanın kuzey kanadına harem, selamlık ve mutfak bölümleri, güney kanadına da tevhidha-ne yerleştirilmiştir. Dikdörtgen planlı (7,80x9,50 m) olan tevhidhane basık tavanlı bir bodrumun üzerine oturtulmuş, kiremit kaplı bir kırma çatı ile örtülmüştür.

Şeyh Nevruz

Tekkesi'nin

güneydoğudan

görünüşü.

M. Baha Tamnan

arşivi

Kuzey duvarındaki kapı harem-selamlık kanadı ile olan bağlantıyı sağlamakta, doğu duvarında ise dışarıya açılan, önünde merdivenli bir sahanlığın bulunduğu asıl giriş yer almaktadır. Kapılar gibi dikdörtgen açıklıklı olan pencerelerden ikisi güney, üçü doğu, biri de batı duvarındadır. Demir parmaklıklı olan pencereler, küçük konsollara oturan kısa saçaklarla donatılmıştır. Güney duvarının eksenindeki mihrabın yarım daire planlı nişi cephede çokgen bir çıkma ile belirtilmiş, basık kemerli niş, kare kesitli ahşap sütunlarla kuşatılmış ve damlalık frizi ile bezeli bir ahşap lento ile taçlandırılmışım Lentonun üzerinde, yanlardan ahşap pilastrların sınırladığı, içinde mihrap ayetinin bulunduğu bir tepelik vardır. Tevhidhanenin kuzey duvarı boyunca

uzanan iki katlı mahfillerin sınırında kare kesitli üç adet ahşap sütun sıralanmakta, bunların arasında, zemin kattaki mahfilde ahşap korkuluklar, kadınlara mahsus fevkani mahfilde de kafesler bulunmaktadır. **Bibi.** Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 13; Raif, *Mir'at*, 197; Vassaf, *Sefine*, V, 272; M. Özda-mar, *Dersaadet Dergâhtan*, ist., 1994, s. 225. M. BAHA TANMAN

ŞEYH OSMAN EFENDİ TEKKESİ

bak. ATP AZARI TEKKESİ

ŞEYH SELAMÎ EFENDİ TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca Mahallesi'nde, Nazır Ağa Çeşmesi Sokağı'nda bulunmaktadır.

Nakşibendî tarikatından İzmirli Şeyh Seyyid Mustafa Selamî Efendi (ö. 1813) için Sadaret Kethüdası Arabacızade İbrahim Nesim Efendi (ö. 1807) tarafından 1213/ 1798'de yaptırılmıştır. M. Selamî Efendi İzmir'de 1200/1785-86'da bir tekke tesis eden, Şeyh İsmail Şerhî Efendi'nin oğludur. Divan sahibi bir şair olduğu, bazı şiirlerinin ilahi olarak bestelenip tekkelerde okunduğu bilinmektedir.

Tekkenin günümüze intikal eden yapıları, mimari özelliklerinden ötürü 19. yy'm sonlarına tarihlenebilir. Cumhuriyet döneminde harap düşen tekkenin tevhid-hane-türbe ve selamlık bölümlerini barındıran kanadı 1985 civarında Vakıflar İdare-

si tarafından onartılmış, son derece de harap durumda olan harem binası ise kaderine terk edilmiştir. Onarım geçiren kesim günümüzde bir vakıf tarafından kültür faaliyetlerine tahsis edilmiş bulunmaktadır. Nakşibendîliğe(->) bağlı olarak faaliyete geçen Şeyh Selamî Efendi Tekkesi banisinin vefatından sonra posta geçen, Kadi-rîliğine(->) Müştakî kolunun kurucusu Bitlisli Şeyh Mehmed Mustafa Müştak Efendi'nin (ö. 1831) meşihatı (1813-1831) boyunca söz konusu tarikat koluna bağlanmış, Müştak Efendi'den sonra Şeyh Selamî Efendi'nin oğlu olan ve Cerrahpaşa'da-ki Kâmil Efendi Tekkesi(->) postnişini Bekâr Bey'den Rıfâî hilafeti alan Seyyid Mehmed Bahaeddin Nadî Efendi (ö. 1879) şeyh olmuş, kendisini oğlu Şeyh Seyyid Mustafa Selamî Naci Efendi (ö. 1909) izlemiştir. Tekkenin son postnişini, Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* adı verilmeyen, büyük bir ihtimalle baninin neslinden gelen Şeyh Muhsin Efen-di'dir. Şeyh Selamî Efendi Tekkesi'nin Şeyh M. Bahaeddin Nadî Efendi'nin 1831' de posta geçmesiyle Rıfâîliğe(->) bağlandığı ve sonuna kadar bu tarikata hizmet ettiği, ancak aynı zamanda Nakşibendîliğine de tekkede yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 5 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği belirtilmiştir.

Arsanın kuzey sınırını oluşturan Nazır Ağa Çeşmesi Sokağı'nda doğudan batıya doğru kuvvetli bir eğim hissedilir. Arsada hafriyat yapılarak sokağa nazaran çukurda kalan bir düzlük elde edilmiş, sokak boyunca bir istinat duvarı inşa edilmiş, tekke binaları, ortası şadırvan avlusu olarak değerlendirilen bu düzlüğün çevresine dizilmiştir. Şadırvan avlusunu, güney ve doğu kenarlarında tevhidhane-türbe ile selamlığı barındıran esas tekke binası, batı kenarında harem ve bununla bağlantılı mutfak, kuzey kenarında da sokaktan biraz içeri çekilmiş parmaklıklı bir duvar kuşatmaktadır. Ufak boyutlu hazire harem arkasında (batısında) yer alır.

Alelade bir bahçe kapısı görünümündeki cümle kapısından önce, zemini Malta taşı kaplı bir sahanlığa, buradan da avlu kapısı geçilerek, aynı şekilde Malta taşı döşeli olan şadırvan avlusuna geçilir. Şadırvan avlusunun ortasında, ufak boyutlu, kadeh biçiminde bir şadırvan yer almaktadır. Kenarlarının ortasında yarım daire biçiminde çıkıntılarla genişletilmiş kare planlı, mermer bordürlü bir havuzun ortasında yükselen mermerden mamul şadırvanın haznesi sekizgen prizma biçimindedir.

Prizmanın köşelerine, minyatür Korint başlıkları ile son bulan sütunçeler oturtulmuş, prizmanın üst hizası, antik mimariden kaynaklanan damlalık frizi ile belirtilmiştir. Prizmanın sekiz yüzünden dördünde birer musluk, diğer dördünde ise birer maşrapa kaidesi bulunur. Muslukların üzerinde, dört yüzde dörder mısradan, toplam on altı mısralık manzum bir kitabe göze çarpar. Baninin adından başka son mısrada-ki "tekye-i darüsselam" terkibi ile 1228/ 1813 tarihini veren metin, şair Razi'ye aittir.

Tevhidhane-türbe ile selamlık, "L" planlı bir kitle içinde toplanmıştır. "L"nin 23 m uzunluğundaki kollarından şadırvan avlusunun güneyinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve tevhidhane-türbeyi barındıran kol 9,5 m, aynı avlunun doğusunda, güney-kuzey doğrultusunda uzanan ve selamlığı barındıran kol ise 11 m derinli-ğindedir. Şadırvan avlusu kotundan biraz yüksekte olan ahşap duvarlı esas katın altına arsadaki eğimden yararlanılarak kagir duvarlı bir bodrum katı konulmuştur.

Tevhidhane-türbede ayinlere ayrılmış olan 7,5x6 m'lik alan güney yönünde dış duvara bitişmekte, batıda ve kuzeyde zemini bir seki ile yükseltilmiş, "L" planlı mahfiller ile doğu yönünde de mahfiller ile aynı kota sahip türbe ile kuşatılmış bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşeleri çeyrek dairelerle kuşatılmış olan ayin alan ile mahfillerin ve türbenin sınırında sekiz adet sekizgen kesitli ahşap sütun sıralanır. Sütunların arasına ahşaptan mamul (yalancı), yayvan kaş kemerler oturtulmuş, kuzeydeki geniş açıklığın da köşelerine yarım kaş kemer biçiminde dolgular kondurulmuştur. Alt ve üst başlarında profilli çıtalarla donatılmış olan bu sütunlar mahfillerin üzerinde yer alan, aynı şekilde "L" planlı kadınlar mahfilini taşımaktadır.

Kuzey duvarının ekseninde şadırvan avlusuna açılan tevhidhane-türbe kapısı ile yanlarda iki pencere yer alır. Batı duvarı boyunca devam eden maksurenin arkasında üç adet pencerenin yanısıra kuzeybatı köşesinde kadınlar girişine açılan kapı ile buna bitişik servis penceresi sıralanır. Tev-hidhaneden kadınlar mahfiline şerbet vb aktarılabilmesi için düşünülmüş olan bu pencere ahşap bir kapakla donatılmıştır. Güney duvarının ortasında, avluya açılan kapının ekseninde mihrap, yanlarda birer pencere bulunur. İçeriden yarını daire, dışarıdan yarım sekizgen planlı mihrap nişi

Şeyh Selamî

Efendi

Tekkesi

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

ahşap pervazlarla çerçevelenmiş, yuvarlak bir kemerle taçlandırılmıştır.

Tevhidhanenin kuzeybatı köşesindeki dikdörtgen planlı kanat kadınlar mahfiline çıkan merdiveni barındırır. Şadırvan avlusuna açılan bir kapısı ve penceresi vardır. Tevhidhane harimine bakan yüzü, alçak bir parapet duvarı üzerine oturan kare kesitli sütunlar ile bunların arasında yer alan ve tavana kadar çıkan kafes birimleri ile kapatılmıştır.

Güney-kuzey doğrultusunda uzanan, 9x4,25 m'lik bir alanı işgal eden türbe güneyde ve kuzeyde yapının dış duvarlarına dayanır. Batısında sütun ve korkuluk dizisi arkasında tevhidhane, doğusunda aynı hizada yer alan iki sütunun arkasında da selamlık ile bağlantılı, dikdörtgen planlı (6,5x3,8 m) bir tür ziyaret mahalli yer alır. Türbede Şeyh Selamî Efendi ile aile efradına ait ahşap sandukalar son onarımda ortadan kaldırılmıştır. Türbenin güney duvarında dışarı açılan iki pencere, kuzey duvarında da şadırvan avlusuna açılan niyaz penceresi görülür.

Selamlıktaki şeyh odası ile türbe ara-

Şeyh Selamî

Efendi

Tekkesi'nin

zemin kat

planı.

M. Baha Tanınan.

1985

171 ŞEYH SELAMÎ EFENDİ TEKKESİ

sında yer alan ziyaret mahallinin doğu duvarında selamlık sofasına açılan bir kapı, kuzey duvarında şerbethane olduğu anlaşılan mekâna açılan servis penceresi, güney duvarında da dışarı açılan iki pencere sıralanır.

Ziyaret mahallinin kuzeyinde bulunan şerbethane 3,8x2,25 m boyutlarında ufak bir mekândır. Tevhidhane-türbe kanadının esas katında bütün tavanlar çubukludur. Ancak tevhidhanenin, türbenin ve ziyaret mahallinin tavanlarının ortasına çıtalarla teşkil edilmiş iç içe iki kareden ibaret, çok basit göbekler kondurulmuştur.

Tevhidhane-türbenin bodrum katında yan yana iki mekân yer alır. Bunlardan batıda bulunan (8x6,4 m) tevhidhanenin altına isabet etmekte ve ardiye olabileceği akla gelmektedir. Doğuda yer alanı (8x7,85 m) ise türbenin altına isabet etmekte ve Şeyh Selamî Efendi ile yakınlarına ait kabirleri barındırmaktadır.

Selamlık kanadının şadırvan avlusu ile hemzemin olan üst katında, kapılı bir camekânla birbirinden ayrılmış "T" konumunda, dikdörtgen planlı iki sofa ile bunların çevresinde çeşitli mekânlar (şeyh odası, meydan odası, abdestlik-hela birimleri, derviş hücreleri vb) bulunmakta, doğu-batı doğrultusunda gelişen sofada bodruma inen merdiven yer almaktadır. Bodrum katı, merdivenli giriş sofasından başka iki hela ve beş odayı barındırır. Bazıları yüklüklerle donatılmış, alçak tavanlı bu mekânların ihtiyaca göre oturma, sohbet, yemek ya da yatma fonksiyonlarına tahsis edildikleri düşünülebilir.

Ana bina ile aynı malzeme ve inşaat özelliklerini taşıyan harem üç katlıdır. Giriş doğu cephesinin aksiniçleridir. Her an çökme tehlikesine maruz olan binada merkezdeki "zülvecheyn" sofalar ile bunlara bağlanan simetrik konumda mekânların bulunduğu anlaşılmaktadır. Mutfak harem kuzeybatı köşesinde yer alır. Tuğla kemerli büyük ocağın "mâil-i inhidam" olan uzun bacası sokak üzerindeki istinat duvarına yaslanarak ayakta durabilmektedir. Haremin arka bahçesinde, istinat duvarının dibine sıkıştırılmış olan küçük hazire yoğun bitki örtüsü altında tamamen görünmez haldedir.

Şeyh Selami Efendi Tekkesi her şeyden

ŞEYH SÜLEYMAN MESCİDİ

172

173

ŞEYH VEFA KÜLLİYESİ

önce bütün aksamı ile günümüze ulaşabilmiş tipik bir geç dönem istanbul tekkesi olarak dikkati çeker. Özellikle ahşap tekkelerde gözleendiği üzere burada da tarikat mimarisi-sivil mimari bağlantısı çok güçlüdür.

Tevhidhanenin çevreden algılanmayan arka (güney) cephesindeki mihrap çıkıntısı ile avludaki küçük şadırvan dışında yapının dış görünüşünü herhangi bir ahşap meskenden farklı kılan hiçbir şey yoktur. Ahşap ev mimarisi ile bunca kaynaşmaya rağmen tekkenin planında tarikat

geleneklerinden kaynaklanan birtakım özellikler sürdürülmüştür. Asgari boyutlara indirgenmiş şadırvanı ile merkezi avlu tekkenin çeşitli bölümlerini çevresinde toplamakta, ancak revaklı ve avlulu kagir tekkelerde görülen mimari bütünlükten yoksun bulunmaktadır. Ayrıca tevhidhane ile türbe arasında mevcut olan mekân bütünlüğü de tarikat ehlinin velilere duyduğu yakınlığı tasarıma yansıtır.

Selamî Tekkesi'nin -tarikât mimarisinden de öte- Anadolu Türk mimarisi açısından en ilginç yanı kriptalı kümbet geleneğine bağlanan türbesidir. İçinde yer aldığı ahşap kitle tamamen kaynaşmış ve gerek malzeme gerekse de mimari anlayış açısından kagir kümbetlerle görünürde hiçbir ilişkisi kalmamış olan bu türbede kabirlerin yer aldığı bodrum katı ile ahşap sandukaların bulunduğu ziyaret katı yüzyıllar ötesinden, erken tarihli kümbetlerin gömü ve ziyaret geleneklerini yaşatmaktadır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan*, 37, no. 157; *Âsi-tâne*, 6, 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 6-7, no. 12; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 7; *Ihsa-iyatll*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 269; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 53-54; *Sicill-i Osmanî*, III, 53; *Osmanlı Müellifleri*, I, 188-189; Ergun, *Antoloji*, 11/476, 641; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 137-140; M. Özdamar, *DersaadetDergâhtan*, İst., 1994, s. 40-41.

M. BAHA TANMAN

ŞEYH SÜLEYMAN MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Zeyrek'te, Zeyrek Kilise Camii'nin(->) güneybatısında, Zeyrek Caddesi kenarında bulunmaktadır. Mimarisi, bir Bizans, hattâ daha da eski bir erken Hıristiyan dönemi yapısı olduğuna işaret e-der. Planı bakımından aslında bir kilise olmadığı bellidir. Bazıları tarafından iddia edilen ve zaman zaman başkalarının da tekrarladıkları gibi bu binanın, yakınındaki Pantokrator Manastırı'nın kütüphanesi olduğu yolundaki görüş de dayanaksızdır. Komnenos Hanedanı(->) dönemi içinde 12. yy'ın ortalarında yapılan bu büyük ve ünlü manastırın bir kütüphanesi olduğu bir gerçektir, ancak Şeyh Süleyman Mescidi olan bina, planı ve yapım tekniği bakımından çok daha önceye aittir. Böylece Pantokrator Manastırı ile birlikte, onun kütüphanesi olarak yapılmış olamaz, eğer manastırın sınırları içinde bulunuyorsa belki o dönemde kütüphane olarak kullanılmış olabilir.

Bina, erken Hıristiyan ve ilk Bizans dönemlerinin merkezi planlı yapılarındandır.

Şeyh Süleyman Mescidi

Tahsin Aydoğmuş

Bu tipteki yapılar, genellikle vaftizhane ve mezar binası olarak kullanılmıştır. 1950'li yıllarda içinde yapılan bir incelemede, tabanın altında bir mezar odasının (krypta) bulunması, Şeyh Süleyman Mescidi'nin esasında bir mezar binası olduğunu açıkça gösterir. A. M. Schneider(->) de daha 1930'lu yıllarda bunun bir mezar binası olabileceğine işaret etmişti.

Fetihten sonra II. Bayezid döneminde (1481-1512) Şeyh Süleyman Halife tarafından, vakfiye kaydına göre 904/1498-99'da mescide çevrilerek vakfedilmiştir. Evkafı arasında mescide komşu evler, ahır ve bahçeler bulunmaktadır. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nin* açık kaydına rağmen, eserini 18. yy'm ikinci yarısında yazan Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Zeyniye tarikatından Şeyh Süleyman Efendi'nin Ta-ceddin Karamanî'nin halifesi olup, II. Meh-med (Fatih) dönemi (1451-1481) şeyhlerinden olduğunu ve mescidi civarına gömüldüğünü bildirir. W. Müller-Wiener(->) ise nereden bulduğunu göstermeksizin Şeyh Sû-, leyman'ın 896/1490-91'de öldüğünü yazmıştır ki, yanlıştır.

Şeyh Süleyman Mescidi 1756'da Cibali yangınında yanmış ve III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından, Ayşe Sultan kethüdası Kazganî Hasan Ağa'nın gayretiyle ihya ettirilmiş, bu arada minber de konulmuştur. 19. yy'm sonlarına doğru karşısına bir de medrese yapılmıştır.

İhsan Erzi'nin yayımladığı *Hadîka* 'da, bir yazma nüshada, bir yangının arkasından "Haremeyn hazinesinden bina ve imar olunmaktadır" kaydının bulunduğu işaret edilmiştir. Bundan, mescidin ikinci defa yandığı ve arkasından ihya edildiği tahmin edilir. 1950'de yapılan bir tamir sırasında, altındaki mezar odası bulunmuştur. Bunun çepeçevre içinde sekiz niş vardır ve üstü bir kubbeli tonozla örtülüdür.

Şeyh Süleyman Mescidi olan yapı temel kısmında kesme taştan, yukarıda ise tuğladan yapılmıştır. Zeminde planı kare biçiminde olup, yukarıda sekizgene dönüşür. İçeride karenin köşelerinde dört yarım yuvarlak niş bulunur. Binanın üstü bir kubbe ile örtülüdür. Bunun dışı alaturka kiremit ile kaplanmıştır. Sekizgeni teşkil eden duvarların her biri dıştan sivri kemerlidir ve bunların içlerinde üstte birer pencere açılmıştır. Kemerlerin sivri oluşu, bunların yukarı kısımlarının Türk döneminde yenilenmiş olabileceğini gösterir gibidir. Fakat bu tarihi eser ciddi olarak arkeolojik bakımdan incelenmeyi ve iyi bir rölövesinin çizilmesini beklemektedir. İçinde süslemeye ait hiçbir şey bulunmaz. Yalnız kubbe göbeği ile eteğinde ve pandantiflerde geç Osmanlı döneminin kalem işi nakışları ve yazıları görülür.

Mescidin karşısında, köşe başında Hali-liye denilen geç döneme ait medrese vardır. Kuzey tarafında ise sarnıçlar hakkındaki yayınlarda yer almayan dikdörtgen planlı, içinde iki sıra halinde altı sütun bulunan ve üstü çapraz tonozlarla örtülü küçük bir sarnıç vardır. Bu sarnıcın, Şeyh Süleyman Mescidi olan binanın aslında bir vaftizhane olduğuna işaret sayılacağı yolundaki görüş de inandırıcı değildir. Eğer bu düşünce gerçek olsa, her vaftiz binasının komşusunda bir de sarnıç olması gerekirdi. Halbuki böyle bir durum yoktur. Zaten döşemesinin altındaki bodrumun kubbeli oluşu da üstünde evvelce bir vaftiz havuzu veya teknesi olmasına imkân vermez.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, 1,131; Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, I, İst., 1987, s. 177-178; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 243-247; A. G. Paspatis,

Byzantinai Meletai, ist., 1877, s. 352-354 (bir gravürü ile); Millingen, *Byzantine Churches*, 25; J. Ebersolt, "Rapport sommaire sur un mission à Coustantinople", *Missions Scientifiques*, Paris, 1911, s. 13-14; Gurlitt, *Konstantinopels*, 92-93; Grosvenor, *Constan-tinople*, II, 427-428; Schneider, *Byzanz*, 71; Ay-verdi, *Fatih III*, 501; N. Fıratlı-F. Yücel, "So-me Unknown Byzantine Cisterns of istanbul", *TTOKBelleteni*, S. 120 (1952), 3-4; S. Eyice, "Leş eglises byzantines à plan central d'Istan-bul", *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, XXVI (1979), s. 91-113; Müller-Wie-ner, *Bildlexikon*, 202-203; Mathews, *Byzantine Churches*, 315-318; *Fatih Camileri*, 212. SEMAVİ EYİCE

ŞEYH TÜRLÜ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Edirnekapı'da Hatice Sultan Mahallesi'nde, Niyazi Mısri Sokağı'nda yer alır.

Banisi ve ilk şeyhi Ahmed Kâmil Efendi, Silivri Müftüsü Gürcü Osman Efendi'nin oğludur. Silivri'deki mülkünü satıp İstanbul'a gelerek Nakşî şeyhlerinden Kütahya-vî Evliyazade İsmail Hakkı Efendi adına 1294/1877'de tekkeyi yaptırmıştır. Ahmed Kâmil Efendi'nin vakfiye kayıt tarihi 21 Rebiyülâhır 1287/24 Mart 1881'dir. Tekkeye şeyh olanlar şunlardır; Ahmed Kâmil Efendi (ö. 1894), oğlu Mehmed Fuad Efendi (ö. 1901), Ahmed Şevki Efendi (ö. 1910), Osman Fazıl Efendi (ö. 1954).

Şeyh Ahmed Kâmil Efendi'nin 12897

1872'de Maarif Nezareti'nce bastırılmış divanı *Divan-ı Kâmil* 'de tekkesi ve kendi şahsiyeti ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür.

Tekkenin 1294/1877'de yapıldığına dair on satırlık kitabe giriş kapısı üzerine konulmuş, aynı tarih ayrıca kapının iki yanındaki çeşmeciklerin kitabesine de yerleştirilmiştir. Bahçede bulunan üç musluklu abdest çeşmesinin kitabesinde de 1294/ 1877 tarihi yazılmıştır. Tekke binası 1314/ 1896'da yanmış ve aynı yıl Hazine-i Hassa'dan sağlanan yardımla, yeniden inşa edilerek 5 Ramazan 1314/7 Şubat 1897'de resmi törenle açılmıştır.

Tekkede üzerinde kitabe bulunan, mermerden, barok üslupta yapılmış bir abdest şadırvanı da yer alır. Bu şadırvanın üst kapağına "Eser-i el-Hac Ali Efendi 1295" ibaresi kaydedilmiş, ayrıca üç yüzüne birer beyit yazılmıştır.

Tekke gerçekte üç ayrı binadan meydana gelmiştir. Bunlar harem ve selamlık binaları ile tevhidhanedir. Tekkenin harem binası şeyh evlatlarının özel mülkiyetine geçmiştir ve harap bir halde halen mevcuttur. Selamlık binası ve tevhidhane ile bunları birleştiren geçit bugün Vakıflar İdare-si'nin mülkiyetinde bulunmaktadır.

Tekkeye tamamı mermer kaplı büyük bir kapıdan girilir. Giriş taşlığı binadan ayrı bir mekân olmayıp, bütün binanın mimarisinin algılanabileceği bir şekilde düzenlenmiştir. Sağ ve solda üst katın galerisini taşıyan ahşap dikmeler ve bunları birbirine bağlayan basık kemerler, yan kısımları orta alandan ayırmıştır. Buna karşılık üst kat sofasının galeri şeklinde düzenlenmesiyle iki kat yüksekliği elde edilmiş ve zemin katın dikmeli kemerli mimari düzeni üstte de tekrarlanmıştır. Giriş taşlığının tam aksında ve kapının karşısında mermerden barok üç musluklu abdest şadırvanı yer alarak, bu mekânı binanın en gösterişli yeri haline getirmiştir. Zemin katta sofanın sağ ve solunda birer oda, soldaki odanın bitişiğinde tekkenin içinde büyük bir ocağı da bulunan mutfak yer alır. Sağ taraftaki odanın bitişiğinde ise bahçedeki abdest çeşmesinin büyük sarnıcı yer almıştır. Sofadan abdest şadırvanının iki yanından çıkan merdiven 156 cm yüksekliğinde bir sahanlık yapar ki bu sahanlıktan bahçeye ve tevhid-haneye geçilir.

Sahanlıktan çıkan tek kollu merdiven birinci kata ulaşır. Birinci kat plan olarak zemin katın tekrarıdır. Dar sofa iki dikme arasında kavislenerek galeri şeklinde alt kat taşlığına bakar. Katta sofaya açılan dört oda ile iki tuvalet yer almıştır. Sol tarafta arka cephedeki oda kadınlar mahfiline ulaşan geçit ile bağlantılıdır. Bu kattan üç kollu bir merdiven ile ikinci kata çıkılır. İkinci katın planı diğer katlardan farklıdır. Ortada uzunlamasına bir sofa, sağda büyük bir oda ve solda iki oda yer alır. Sofa üç yüzlü bir cumba şeklinde sokak cephesine taşar. Sol arkadaki oda, içinde dolabı ve tu-valetiyle birlikte planlanmıştır.

Tevhidhane, meşrutahanenin arkasında yer alır. Tevhidhanenin kapısı zemin kattan çıkılan bahçeye açılır. Tevhidhane ile

Şeyh Türlü
Tekkesi'nin
giriş cephesi.
M. Baha Tanman,
1982

meşrutahane arasında üstü ve yanları kapalı bir geçit bulunurken, bu daha sonra kaldırılmış ve restorasyon sırasında ahşap dikmeli, üstü kapalı bir geçit yapılmıştır. Girişin sol tarafı basit bir parmaklıkla ayrılmış olup burada tekkenin ilk şeyhi Ahmed Kâmil Efendi ve hanımı Revnak Hanım, Şeyh Fuad Efendi, Şeyh Ahmed Şevki Efendi ve oğlu Hüseyin Sabri Bey medfundurlar. Ana mekânı türbe kısmından ahşap dikme ve parmaklıklarla ayrılan tevhidhane sekizgen bir plana sahiptir. Bu merkezi plan tam ortada yer alan çökertme kubbe ile daha da güçlü kılınmıştır. Sekizgen tevhidhanenin her cephesinde bir büyük pencere bulunur. Kadınlar mahfili türbe kısmının üzerine gelir.

Mahfile ulaşan geçidin kafesli pencereleri vardır. Oldukça küçük bir mekân olan mahfil, tev-hidhaneye parapeti yüksek kafeslikler arkasından bakar.

Tekkenin süsleme elemanları daha çok tevhidhanede yer almıştır. Kubbe içi bağdadi sıva üzerine Nakşî tacı şeklinde tezyin edilmiştir. Ortada on iki köşeli Kadirîliğin Eşrefî kolunu temsil eden "Eşrefî gülü" bulunur. Mihrap da bağdadi sıva üzerine kalem işi ile süslenmiştir. Ortada Kabe tasviri, üstte iki yanda püsküllü kordonları ile toplanan perde motifleriyle süslenen mihrap içinde ayrıca Kabe çevresindeki önemli

Şeyh Türü Tekkesi'nin tevhidhane-türbe bölümünün tavan planı.

Cumhur Yavuz/MSÜArşivi

mahaller yazı ve çizimle gösterilmiştir. Üstte ayetler ve onun altında bir sarkaç ve damla şeklinde istifli "Ya hafız" yazıları görülür. Tevhidhane içinde duvarlar üzerine pencere parapeti seviyesinden itibaren panolar halinde kalem işi yapılmıştır. Kafeslerin altında kalan kısımlarda ise perspektif anlayışta resmedilmiş sehpa ve üzerinde bulunan vazoda çiçek buketi ile arkasında ayna görülmektedir. Yine kafesler altında Ahmed Kâmil Efendi'nin sandukasının üst kısmına gelen yerde ortada sikke formu içinde "Ya Hazret-i Sultan Ba-haeddin Nakşibend kaddese sırrahu" yazısı ile kufi hatla sağma besmele, soluna ise kelime-i tevhid yazılmıştır. Meşrutahane kısmının ikinci katındaki ön odanın içindeki nişte bulunan Küçüksu tasviri ne yazık ki korunamamıştır. İkinci kat sofası ile büyük odanın basit geometrik şekilde pa-salı olarak yapılan tavanlarında ortada nebati motifli göbekler yer almıştır. Tekkenin tezyinatı arasında giriş kapısını göstermek de mümkündür. Tamamen mermerden yapılmış olan kapı yuvarlak üzeri yivli kemeri, sütunçeleri ve iki yanında "C", "S" kıvrımlı kemerlere sahip iki dar penceresi ile bunların altında yer alan mermerden dilimli kurnaları ve kitabeleri ile küçük çeş-mecikler ve kapı üstündeki kitabesiyle sade cepheye görkem kazandırmıştır. Kitabenin iki yanına çelenkten madalyonlar içinde yazı ve üzerinde taç motifleri yapılmıştır. Tekke içinde özenli bir mermer işçiliğine sahip barok üslupta bir abdest şadırvanı da vardır.

Tekke ahşap karkas olarak inşa edilmiş, dışı ahşap kaplama, içi ise bağdadi sıvadır. Meşrutahane çatısı alaturka kiremit ile kaplıdır. Tavanlar ahşap pasalı olarak yapılmıştır. Tekke 1982-1983 yularında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.

BibL Ahmed Kâmil Efendi, *Divan-ı Kâmil*, ist, 1289; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I.

ESİN DEMİREL İŞLİ

ŞEYH VEFA KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Vefa'da, Hacı Kadın Mahallesi'nde, Vefa Caddesi, Vefa Türbesi Sokağı ve Darülhadis Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

ŞEYH VEFA KÜLLİYESİ

174

175

ŞEYH VEFA KÜLLİYESİ

Şeyh Vefa Külliyesi'nde cami-tevhidhanenin plan (solda) ve kesit restitüsyonları.

Ayverdi, *Fatih III*

II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) 881/ 1470'da, dönemin ileri gelen mutasavvıflarından, Zeynî tarikatı mensubu olan ve "Şeyh Vefa" olarak tanınan Musliheddin Mustafa Efendi (ö. 1490) adına bir cami ve yanında bir çifte hamam yaptırmıştır. Her ne kadar ilgili kaynakların çoğunda açıklıkla belirtilmiyorsa da günümüze ulaşamamış olan bu yapılardan caminin çift fonksiyonlu bir yapı olduğu, Şeyh Vefa ve dervişleri tarafından tevhidhane olarak da kullanıldığı muhakkaktır. H. C. Gurlitt caminin Bizans dönemine ait bir kiliseden dönme olduğunu ileri sürmüştür. Ancak, bu iddiayı destekleyen hiçbir belge bulunmadığı gibi yapının mimari özellikleri de Osmanlı dönemine ait olduğunu açıkça ortaya koyar.

II. Bayezid döneminde (1481-1512), muhtemelen 1481-1490 arasında bizzat sultan tarafından medrese, derviş hücreleri, imaret niteliğinde bir mutfak ve kütüphane gibi unsurların eklenmesiyle burası tam teşekküllü bir külliye haline gelmiş, bu arada 1490'da Şeyh Vefa'nın vefatını müteakip kabri üstüne türbe inşa edilmiş, türbenin çevresi zamanla büyük bir hazineye dönüşmüştür. Devrinde bir harem binasının da var olduğu düşünülebilir.

Kuruluşunu izleyen yüzyıllarda Şeyh Vefa Külliyesi'nin vakıfları ek vakfiyelerle takviye edilmiş, binaları ise çeşitli tamirlere sahne olmuştur. Bu meyanda bilebildiklerimiz şunlardır: 919/1513'te muhtemelen Şeyh Vefa'nın oğlu tarafından düzenlenen bir vakfiyede, gelirleri külliye'nin mutfağına ve kütüphanesine harcanmak üzere çeşitli gayrimenkullerin, kütüphaneye konulmak üzere kitapların ve tekkenin mensuplarına evler yapılması için cami çevresinde arsaların vakfedildiği kayıtlıdır. Ca-mi-tevhidhane 1171/1757-58'de tamir edilmiştir. Medrese ve derviş hücreleri ise, bir yangını müteakip I. Abdülhamid tarafından (hd 1774-1789) 1200/1785-86'da tamir ettirilmişlerdir.

20. yy'ın başlarında harap durumda olan cami-tevhidhane II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında (1908-1910) "mail-i inhidam" olduğu gerekçesi ile yeniden inşa edilmek üzere yıktırılmış, fakat I. Dünya Savaşı'nın

araya girmesiyle bu niyet gerçekleştirilememiştir. Külliye'nin diğer bölümleri de geçen yüzyılda harap olmuş ve çoğu ortadan kalkmıştır. Günümüzde cami-tevhidhane vakıflar tarafından, aslına uygun biçimde yeniden inşa ettirilmektedir.

Şeyh Vefa Tekkesi kuruluşunda Zeynî tarikatına bağlı idi. 18. yy'ın sonlarına kadar tekke olarak faaliyetini sürdürdüğü, ancak daha sonra, geçen yüzyılın başından itibaren bu özelliğini kaybettiği anlaşılmaktadır. Şeyh Vefa'dan sonra posta geçenlerin tam bir dökümü de tespit edilememiştir.

Külliye'nin arsası güneyde Vefa Caddesi, batıda Vefa Türbesi Sokağı, kuzeyde Darülhadis Sokağı, doğuda ise komşu parseller ile sınırlıdır. Külliye'ye esas giriş Vefa Caddesi'ndendir. Diğer iki sokağa da açılan kapıları vardır.

Külliye'yi oluşturan yapılar arsa içinde şu şekilde dağılmışlardır: Cami-tevhidhane güneyde Vefa Caddesi'ne yakın bir yerde bulunur. Bu yapının güneyinde ise mihraba bitişik çilehane yer almaktadır. Cami-tevhidhanenin batısında Şeyh Vefa Türbesi görülür. Türbenin çevresi, nazire ile kuşatılmıştır. Güneyde Vefa Caddesi boyunca uzanan cümle kapısını, müteaddit pencereleri ve bu arada türbeye, hazineye bakan niyaz pencerelerini içeren duvar bu yönde nazireyi sınırlamaktadır. Cami-tevhidhanenin kuzeyinde, ortasında muhtemelen şadırvan bulunan bir avlunun etrafında "U" şeklinde sıralanan tekke ve medrese hücrelerinin zemin katı kuzeydeki Darülhadis Sokağı'na göre yüksekte kalmakta ve bu sokaktan merdivenli bir geçit ile avluya çıkılmaktadır. Ayrıca batıda hücreler arasında yer alan bir diğer geçit de Vefa Türbesi Sokağı'na açılmaktadır. Hamam cami-tevhidhanenin batısında yer alıyordu, imaretin tam olarak yeri bilinmemektedir. Kütüphanenin de bağımsız bir binada mı, yoksa cami-tevhidhanenin bir köşesinde mi yer aldığı anlaşılamamaktadır. Bir zamanlar muhtemelen var olan harem binasının da yeri meçhuldür.

Cami-Tevhidhane: Yapının boyutları dıştan 27x15 m'dir. Yaklaşık 1,20 m enindeki duvarları tuğla ile örülmüştür. Esas hacim enine dikdörtgen bir mekân olup iç-

ten 24x12 m boyutlarındadır. Ortada pendentiflere oturan ve sekizgen kasnak üstünde yükselen 11 m çapında bir kubbe, yanlarda ise aynı çapta olup tromplara oturan birer yarım kubbe ile örtülüdür. Ortadaki kubbe ile yarım kubbelerin arasında duvar payelerine oturan yuvarlak kemerler yer almaktadır. Güney duvarının tam ortasında mihrabı barındıran yarım sekizgen planlı bir çıkıntı mevcuttur. İçeriden dilimli küçük bir yarım kubbenin örttüğü bu çıkıntının arkasında ise, mihraptan geçilen çilehane yer almaktadır. Mihrabın iki yanına birer pencere, ayrıca güney duvarında çıkıntının yanlarına ikişer pencere açılmıştır. Doğu duvarında üç adet pencere vardır. Gurlitt'in

çiziminde, batı duvarının ortasında ilk bakışta ocağı andıran bir çıkıntı göze çarpmakta ise de kesin bir şey söylemek imkânsızdır. Bunun yanlarında birer pencere görülür. Batı duvarının kuzey ucunda minareye geçit veren kapı yer almaktadır. Ortada kapının yanlarında ikişerden dört adet pencerenin yer aldığı güney duvarı, geç bir tarihte (muhtemelen 1757-1758 tarihli tamiratta) dışarıdan içerideki duvar payesi ile aynı hizada yer alan bir payanda ile desteklenmiştir.

Güney duvarı boyunca uzanan son cemaat yeri altı adet sütunun taşıdığı, pandantiflere oturan, 4 m çaplı beş kubbe ile örtülüdür. Sütunlar yine muhtemelen 1757-1758 tamiratında kagir payeler içine alınmak suretiyle takviye edilmişlerdi.

Yapının kuzeybatı köşesinde yükselen minare, daire kesitli pabuç ve gövdesi, barok görünümlü şerefesi ve aynı üsluptaki kagir külahı ile 1757-1758'e ait olsa gerektir.

Her ne kadar tevhidhane olarak kullanılmış olsa da bu yapı, plan ve üst yapı özellikleri bakımından Osmanlı cami mimarisinin Fatih dönemine ait tipik bir örneğidir. Kendisini diğer camilerden ayıran yegâne unsur, mihrabından geçilen çileha-nedir. Ayrıca Gurlitt'in çiziminde batı duvarında görülen çıkıntı, eğer ocak olduğu varsayılırsa mekânın tarikat ehline kullanılışı açısından dikkate değer ikinci bir unsur olarak görülebilir. Hattâ belki de bu yönü ile yapıyı, tarikat ehlinin ikametlerine ve sohbetlerine tahsis edilmiş olan ve ocaklarla donatılan yan mekânlara sahip zaviyeli (tabhaneli) camiler geleneğine de bağlamak mümkün olabilir. Diğer taraftan Şeyh Vefa Camii, mihrap önü yarım kubbe ile örtülü camiler grubuna girmekte ve örtü sistemi açısından Eyüb Sultan Külliyesi'ndeki(-0 863/1459 tarihli ilk camiden etkilendiği açıkça belli olmaktadır. *Çilehane*: Cami-tevhidhanenin mihrap çıkıntısına bitişik olan ve kapı niteliğinde olduğu anlaşılan mihraptan geçilen bu bölüm içeriden 2,50x2,70 m boyutlarında, alçak tavanlı küçük bir hücredir. Kaba yon-tulu küfeki taşı ile örülmüş duvarları üstte bir sıra kirpi saçak ile son bulmaktadır. Kuzey duvarında kapı, batı ve doğu duvarlarının ise güney köşelerinde 50 cm eninde ufak birer pencere yer almaktadır.

Tarikat yapılarında çilehanenin (başka bir deyimle halvethanenin) ibadet mekânı-

na doğrudan bağlantılı olması geleneğinin burada devam ettiği görülmektedir. Ayrıca dervişlerin, Tanrı'ya ulaşma yolunda kendisine yöneldikleri şeyhlerinin halvete çekildiği çilehaneye, ibadetleri sırasında yöneldikleri mihrabın içinden geçilmesini de tarikat sembolizminin mimariye yansımaları olarak değerlendirmek gerekir. Benzer bir durum yine İstanbul'da Kocamustafa-paşa'da bulunan 19. yy'ın başlarına ait Küçük Efendi Külliyesi'nin(->) cami-tevhidha-nesinde de karşımıza çıkmaktadır.

Şeyh Vefa Türbesi, Hazire ve Çevre Du-var: Şeyh Vefa Türbesi dıştan 8,30x8,30 m boyutlarındadır. 80 cm kalınlığındaki duvarları alternatif olarak üç sıra tuğla, bir sıra ince yontulu küfekiden örülmüş olup taşkın derzlerle sahiptir ve üstte iki sıra tuğla kirpi saçak ile son bulmaktadır. Türbenin üstü alaturka kiremit ile kaplı bir kırma çatı ile örtülüdür. Her cephede iki tane olmak üzere toplam sekiz adet dikdörtgen pencere vardır. Bunlar küfekiden söveler, tuğladan sivri hafifletme kemerleri, yine tuğladan kemer aynası dolguları ve lokma-lı demir parmaklıklar ile donatılmışlardır.

Doğu duvarının ortasında, beyaz mermerden söveleri ve basık kemeri ile kapı yer almakta, kapının üstünde evvelce var olan ahşap saçağın izleri duvarda görülebilmektedir. Basık kemer ile bunun üstündeki, küfekiden sivri hafifletme kemeri arasında kalan ve beyaz mermerle kaplı olan yüzeyde kitabe bulunur. Kabartma' olarak istifli sülüs ile yazılmıştır. Kırık kaş kemerli kartuşlar içine yerleştirilmiş Farsça dört mısradan oluşan manzum kitabe Şeyh Vefa'nın vefat tarihini (896/1490) taşır. Türbenin içinde Şeyh Vefa'dan başka halifelerinden Şeyh Ali Efendi (ö. 1504-05) ve Şeyh Davud-i Vefayî'nin sabit ahşap san-'dukaları yer almaktadır.

Hazire, türbenin çevresinden başlayarak zamanla her yönde gelişerek külliye'nin arsası içinde, yapılar ve cami-tevhidhanenin önündeki avlu dışında hemen her yeri kaplamıştır.

Külliye'nin arsasını, bu arada hazireyi de güney yönünde sınırlayan ve Vefa Caddesi boyunca uzanan çevre duvarı alternatif olarak iki sıra tuğla, bir sıra kesme küfekiden örülmüştür. Üzerinde küfekiden bir harpuşa vardır. Bu duvarda külliye'nin cümle kapısı ile bazdan niyaz penceresi olan on iki adet açıklık yer almaktadır. Bunlardan yedisi alelade pencereler olup türbeninkiler ile aynı karakterdedir ve basık kemerli cümle kapısı ile beraber külliye'nin ilk inşasından kalmadır. Geriye kalan beş adet niyaz penceresi ise daha geç dönemlere aittir.

Batıda, Şeyh Vefa Türbesi'nin hizasında yer alan iki büyük niyaz penceresi duvardan yatayda ve düşeyde çıkıntı yapmaktadır. Kaval silmeli küfeki çerçeveler içinde beyaz mermerden dilimli barok kemerlere sahiptirler. Tarihsiz olmakla beraber üsluplarından hareketle 18. yy'ın ortalarına tarihlenebilen bu açıklıklar muhtemelen 1757-1758'deki tamirat sırasında eklenmişlerdir.

Cümle kapısının doğusunda yer alan ni-
Şeyh Vefa Külliyesi'nde cami ve duvar
kalıntısı.

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

yaz penceresi 1767 tarihli olup Mahmud Çavuşzade el-Hac Feyzullah Efendi'ye aittir. Küfekiden mamul söveleri ve iddiasız kemeri ile sade bir

görünüm arz etmektedir. Kemerin üstünde beyaz mermerden kitabe taşı yer alır. Ta'lik ile kabartma olarak yazılmış olan üç satırlık mensur kitabe Feyzullah Efendi'nin adını ve vefat yılını (1181/1767) verir.

Duvarın doğu ucunda, yan yana, sade görünüşlü iki adet dikdörtgen niyaz penceresi daha yer almaktadır. Pencerele arasında yerleştirilmiş olan beyaz mermer levha üstünde kırık kaş kemerli kartuşlar içinde kabartma olarak istifli sülüs ile yazılmış olan beş satırlık mensur *Mevlidhcm-ı şeh-riyâri/Süleymaniye'demüezzinbaşı/Na-athan Muhammediyehan* şeklindeki kitabede Hasırzade Mustafa Efendi'nin adı verilmekte fakat tarih bulunmamaktadır. Ancak en üst satırdaki "Hu"nun etrafındaki süslemenin karakterine bakarak 18. yy'ın ilk yarısına tarihlemek kabildir.

Tekke ve Medrese Hücreleri: Bunların cami-tevhidhanenin kuzeyinde bulunan, muhtemelen ortası şadırvanlı bir avlu etrafında "U" şeklinde sıralanan eş büyüklükteki mekânlar oldukları günümüze ulaşmış duvar kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bu kalıntılar "U"nun kuzey ve batı kanatlarına ait olup, doğu kanadı tamamen ortadan kalkmıştır. Darülhadis Sokağı'na açılan merdivenli geçit bu "U"yu iki eşit parçaya ayırmaktadır. Bu parçalardan birinin derviş hücrelerine, diğerinin ise medrese hücrelerine tahsis edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Medresenin ayrıca bir dershaneye sahip olmadığı ve cami-tevhidhanenin aynı zamanda derslane fonksiyonunu da üstlendiği düşünülebilir.

Darülhadis Sokağı'na bakan kuzey duvarının alternatif olarak iki sıra tuğla, bir sıra ince yontulu küfeki taşıyla örüldüğü görülmektedir. Aynı örgü batı kanadında Vefa Türbesi Sokağı'na açılan kapıya kadar

devam eder. Bu duvarın, hücrelerin ilk inşasından kalma olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık hücreleri birbirinden ayıran iç duvarlar moloz taş ile oldukça özensiz bir biçimde örülmüş olup 1785-1786 tamirine ait olmalıdır.

Kare planlı hücreler birer ocak ve niş ile donatılmıştır. Kuzey kanadında yer alanlarda pencerelerin, kapılar gibi avluya açıldığı anlaşıyor; zira bu duvar üzerinde yer alan pencerelerin tamamı muhdestir. Batı kanadındakilerin ise dışarıya açılan küfeki söveli ve parmaklıklı pencereleri olduğu görülmektedir. Batı kanadındaki kapıdan sonra güneye doğru devam eden kısımda ahşap hatıllı, özensiz moloz taş örgüsüne sahip duvarlar seçilmektedir. Burasının da 1785-1786 tamirine ait olduğu kesindir.

Bu yapı grubundan sağlam olarak günümüze ulaşmış olan unsurlar kuzey ve batı yönündeki girişlerdir. Kuzeyde Darülhadis Sokağı'na açılan kapı tuğladan basık kemeri ve bunun üstünde yine tuğladan yarım daire kemeri ile dikkati çeker. Bu kapıdan merdivenli geçit aracılığı ile

Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi'nde^)) olduğu gibi avluya çıkılmaktadır. Tamamen sağır olan kuzey duvarının yegâne açıklığı olan bu kapı duvarının kit-levi görünümü içinde âdeta bir kale kapısını andırmaktadır.

Vefa Türbesi Sokağı'na açılan batı kapısı ise içeriden tuğla sivri kemer, dışarıdan küfeki söve ve basık kemer ile donatılmıştır. Basık kemerin üstünde med-rese-tekke grubunun I. Abdülhamid tarafından 1785-1786'da tamirine ait kitabe yer almaktadır. Beyaz mermer üzerine kabartma olarak istifli sülüs ile yazılmış olan manzum kitabe Şair Refia'ya ait sekiz mısradan oluşmakta, son mısra eb-cedle 1200/1785-86 yılını vermektedir.

Şeyh Vefa Külliyesi, tarikat faaliyetinin fonksiyon şemasının esasını oluşturduğu bir tür "tarikat külliyesi" niteliğindedir. Bu arada tarikat faaliyeti ile doğrudan ilişkisi olmayan medrese, hamam, kütüphane gibi unsurları da bünyesinde barındıran külliyenin çekirdeğini hem cami, hem tekkenin tevhidhanesi, hem de medresenin dershanesi olarak kullanılan yapı teşkil etmektedir. Şeyh Vefa Külliyesi, 16. yy'ın başlarına ait Küçük Ayasofya Tekkesi(->) ile birlikte, Anadolu Türk mimarisinde 12-13. yy'lardan itibaren gelişimlerini izleyebildiğimiz ortak avlulu cami-medreseler ve cami-tekkeler zincirinin istanbul'daki ilk halkaları, ayrıca Sinan'ın tasarladığı benzer nitelikteki yapıların öncüleri olarak değerlendirilmelidir. Özellikle Şeyh Vefa Külliyesi'nin ve Piyale Paşa Külliyesi'nin kapsamındaki cami-medrese-tekke grupları arasında gerek fonksiyon, gerekse de yerleşim düzeni açısından çarpıcı bir benzerlik gözlenmektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 159, no. 906; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İst., 1979, III, s. 182; Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 209; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 130-131; Kut, *Dergeh-name*, 235, no. 95; Ahmed Rıfat, *Lugat-ı Tari-hiyye ve Coğrafiyye*, İst., 1300/1882-83, VII, s.

ŞEYHÜLİSLAM ARİF HİKMET 176

117-118; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 64-65; Grosvenor, *Constantinople*, II, 703; Gurlitt, *Konstantinopels*, 43; *Osmanlı Müellifleri*, I, 216; Hocazade, *Ziyaret*, 5; A. Erdoğan, *Şeyh Vefa-Hayatı ve Eserleri*, İst., 1941; R. C. Ulunay, "Şeyh Ebül Vefa", *Milliyet* (Nisan 1957); Öz, *istanbul Camileri*, I, 143; A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, 1968, s. 186; Okan, *İstanbul Evliyalari*, 88-96; N. Araz, *Anadolu Evliyalari*, îst., 1972 (2. bas.), s. 284-291; Ayverdi, *Fatih Ul*, 502-506; Yüksel, *Bâyezid-Ya-vuz*, 294; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ist., 1986, s. 105-106; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhtan*, İst., 1994, s. 79-80.

M. BAHA TANMAN

ŞEYHÜLİSLAM ARİF HİKMET BEY SEBİLİ VE ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Nuhkuyusu Caddesi ile Kartal Baba Caddesi'nin köşesinde Arif Hikmet Bey'in mezarının da bulunduğu nazirenin duvarı üzerinde yer almaktadır.

Kartal Baba Caddesi no. 144'teki portal-den girilen nazirede Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in 1275/1859 tarih kitabeli, mermerden yapılmış, sembolik lahtinin yanısı-ra başka mezarlar da bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi 747 no'lu vakfiye defterindeki kayıtlardan sebilin 1850'de var olduğu anlaşılmaktadır. Çeçen, çeşmenin 1275/1856 tarihli olduğunu ileri sürmektedir. Gerek sebil, gerek çeşme indirilen yol kotunun üstünde bulunmaktadır. Sebilin önüne bir podyum eklenmiş, çeşme ise sıvayla kapatılan teknesinin tabanı ve altındaki kaide görünür biçimde hazire duvarına asılı kalmıştır.

İki caddeye cepheli hazire yatay yerleştirilmiş bir dikdörtgenden oluşmaktadır. Ön cephede dokuz, yan cephede beş mermer stand arasına oturtulmuş demir parmaklıklarla çerçevelenmiş hazirenin dar kenarının yanında sebil, köşesinde çeşme, arkasında ise almaşık duvarla örülmüş, alaturka kiremitle örtülü, dikdörtgen gövdeli su deposu vardır. Bu yapılar arasında ilgi çeken kuşkusuz, II. Mahmud döneminde (1808-1839) Nusretiye CamiiO) ile taş işçiliğinde giderek yaygınlaşan ve özellikle Dolmabahçe Sarayı(->) duvar resimlerinde çok bol çeşitlemesi sergilenen perde motifleriyle çeşmedir.

Küfeki taşından yapılmış ve ön cephesi gri damarlı beyaz mermerle kaplanmış sebil üç üniteden oluşmaktadır. Ortada bir dikdörtgenin önüne oturtulan, dışa doğru taşan yarım altıgen bir plandan gelişen, üstü kubbe ile örtülü, bir sebil yapısı, iki tarafta ise içbükey tasarlanmış ve dört köşesi kabara biçiminde çiçek motifleriyle belirlenmiş birer dikdörtgen pencereyle bezenmiş yan üniteler vardır. Dikey eksende de üç kuşak biçiminde gelişme gösteren ve bir basamakla çıkılan bir kaide üzerine oturtulmuş sebil, silmelerle başlayıp biten, araları yatay dikdörtgen panolara bölünmüş, dört pilastr ayak üzerinde yükselmektedir. Dışbükey dikdörtgen panolar dört köşesi birer rozetle dönüş yapan çift zikzak bordüründen oluşan çerçeve içinde alınmış, krizantemden gelişen beyzi birer rozetle süslüdür. Dar tutulmuş birinci kuşağın üzerinde ikinci kuşakta kaide üzerin-

Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Sebili

AH Hikmet Varlık

de sütun aldığı ve sütun başlığı ile sınırlanmış pilastr ayaklar kornişe kadar devam etmektedir. Ayakların arası üç pencere olarak değerlendirilmiştir. Diğerlerine oranla çok dar tutulmuş üçüncü kuşakta, sütun başlıklarının üzerine birbirine dışbükey yatay dikdörtgen panolarla bağlanan, kengel yapraklarıyla bezenmiş, dikey dikdörtgenden oluşan panolardan meydana gelen bir korniş yerleştirilmiştir. Bu korniş

yukarıda, iki tarafta birer köşebentle desteklenmiş bir alınlık taçlamaktadır. Yarım bir bilezik gibi kubbeyi önden saran bu alınlık diğer cephelerde devam etmemektedir. Arka cephedeki bir kapıyla girilen sebilin içinde hazire duvarı üzerinde yuvarlak kemerli bir niş içinde bir musluk ve önünde hareketli küçük bir kurna bulunmaktadır. Sonradan yapılan bir onarımda asma tavan monte edilmiş örtü sisteminde, kubbenin üzeri betonla sıvanmıştır.

Beyaz mermerden yapılmış çeşme dikine oturtulmuş ince uzun bir dikdörtgen biçiminde tasarlanmıştır. Som mermerden oyulmuş çeşme aynası iki yivli, gövdeli ko-lonad arasına gerilen çift perde motifi ile süslüdür. Üstte kanun pili, altta ortasından iki püskül sarkan, "C" kıvrımlı, iki dilimli perde motifinin üstünde silmeli bir saçakla son bulan bir alınlık vardır. Alınlığın ortası iki sıra yaprak motifiyle bezenmiş, beyzi bir rozetle süslüdür. Çeşme aynasının alt kısmında çiçek biçiminde oluşturulmuş musluk lülesi ve önünde iki tarafı dinlenme taşlarıyla sınırlanmış tekne görülmektedir.

BibL Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 111-112; Çeçen, *Üsküdar*, 152-155.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

ŞEYHÜLİSLAM ESAD EFENDİ MEDRESESİ

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba semtinde, Man-yasizade ve İsmail Ağa caddelerinin kesiştiği kavşakta, İsmail Ağa Camii'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. I. Mahmud döneminde (1730-1754) 1748-1749 arasında şeyhülislam olan Esad Mehmed Efen-

di tarafından inşa ettirilmiştir. 1167/1753-54'te ölen Esad Efendi, babası ve kardeşleriyle birlikte medreseye bitişik hazirede gömülüdür.

Medrese, cami avlusundan küfeki taşından yapılmış, pencere söveleri profilili, harpuştalı bir duvarla ayrılmaktadır. Duvarın orta ekseninde yükselen kapıdan darül-hadise girilmektedir. Kapının basık kemeri üzerindeki mermer kitabe de yapım tarihi 1161/1748 olarak verilmiştir.

Hücreler dikdörtgen planlı bir avluyu üç yönde saran revakların gerisinde hücreler oluşturan bir düzende sıralanmaktadır. Belirgin bir dersane kütlesi bulunmamaktadır. Hücrelerin hepsi aynı boyutta değildir; güneydoğu kolunun girişe yakın ucunda yer alan, yaklaşık iki hücre uzunluğundaki dikdörtgen planlı, tekne tonozla örtülü mekân dersane olarak düşünülmüş olabilir. Medresenin kuzey köşesindeki hücre de dikdörtgen planlıdır; bu hücreye giriş diğer köşede olduğu gibi köşegen doğrultusunda verilmemiş, doğrudan reva-ğa kapı açılmıştır. Örtüsü de bir kubbe ve ondan kemerle ayrılan bir tonozdan oluşmaktadır. Diğer odalar kareye yakın planlıdır ve pandantifti kubbelerle örtülüdür. Gergilerle birbirine ve duvarlara bağlanan revak kemerleri tuğladan yapılmıştır. Re-vak ayna duvarlarında ve dış duvarlarda bir sıra taş, iki sıra tuğladan oluşan almaşık örgü

kullanılmıştır. Hücrelerin birer ocağı ve dışa açılan pencereleri vardır. Küfeki-den yapılan dikdörtgen biçimli pencerelerin üstünde aynaları tuğla dolgulu hafifletme kemerleri bulunmaktadır. Saçak kornişleri revakta ve dışta iki sıra kirpi saçak şeklindedir. Kare prizma gövdeli bacalar tuğladan yapılmıştır. Her yüzünde birer havalandırma deliği bulunan gövdelerinin üstünde bir sıra kirpi saçak dolaşmakta, en üstte piramidal bir külah yükselmektedir. Çatı kurşun örtülüdür; özgün alemler korunamamıştır. Osmanlı mimarlığında klasik dönemden baroğa geçiş aşamasında yapılan binada klasik dönem üslubu egemendir. Revaklardaki sütun başlıkları mu-kamaslıdır, kemerler üstten teğetli sivri kemer biçimindedir. Yalnız avlu kapısının kemerindeki rozet ve yan sövelerindeki motiflerde barok özellikler görülmektedir. 1869'da çalışır durumda olan medrese 1914'te yapılan tespitte harap olarak gözükmemektedir. 1918'de Fatih yangınından zarar görenlerin barındığı yapı 1950'lere kadar harap kalmış, 1952'de cami ile birlikte onarılmıştır. 1929 tarihli Pervititch haritasında medresenin güneydoğu revağı gösterilmemiştir. 1979'da yeniden elden geçirilen yapı halen İsmail Ağa Camii İlim ve Hizmet Vakfı'na bağlı yatılı Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. BibL Ayvansarayî, *Hadika*, I, 38; *Sicill-i Osma-nî*, I, 332-333; Ayverdi, *istanbul Haritası*, D5; İ. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İst., 1971, s. 137, 140; Kütükoğlu, *istanbul Medreseleri*, 321; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe*, 122-123; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 78; J. Pervititch, *Sigorta Haritası*, pafta 33, İst., 1929; *Fatih Camileri*, 136, 241.

ZEYNEP AHUNBAY

Şeyhülislam İsmail Efendi Camii'nin kuzeydoğudan görünüşü.

Ertan Uca, 1994/TETJVArşivi

ŞEYHÜLİSLAM İSMAİL EFENDİ CAMİ

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba'da(-0 Manyasizade Caddesi'ndedir. İsmail Ağa Camii olarak da bilinir. Şeyhülislam Ebu İshak İsmail Efendi (ö. 1725) tarafından 1723-24'te yaptırılmıştır. Banisinin mezarı caminin haziresindedir.

Fevkani olarak bina edilen caminin 1950'den önce çekilmiş bir fotoğrafında harabeye dönmüş olduğu görülmekte ve caminin altının mahzen olarak düşünüldüğü yine bu resimden anlaşılmaktadır.

Yüksek kasnaklı, pendentifli bir kubbenin örttüğü harimin duvarları kesme küfeki taşı ile tuğlanın birlikte kullanılmış olduğu almalı örgüsü ile dikkati çeker. Osmanlı mimarisinde klasik üsluptan barok üsluba geçişin izlenebildiği İsmail Efendi Camii, Zeyneb Sultan ve Laleli Camii gibi yapılarla aynı kategoriye girmektedir.

Son cemaat yeri orijinal olup beş gözlüdür ve sivri kemerler üzerine oturan kubbelerle örtülüdür. Kemerleri Osmanlı sütun başlıklı sütunçeler taşımaktadır. Caminin on sekiz mısralık kitabesi harim kapısı üzerindedir. Kâtipzade Mehmed Refî'(->) tarafından talik hatla yazılmıştır. 1950'li yıllarda yapılan onarımda son cemaat yerine harim kısmı kadar bir yer daha eklenmiş ve yapı genişletilmiştir. İlave bölüm ile orijinal bölümün dokusal farkı binanın dışından da takip edilebilmektedir.

Asıl mekân baklavalı başlıklı sütunlarla taşman mahfillerle üç yönden çevrelenmiştir, ana kubbeyi taşıyan sekiz sütun da bu mahfillere oturmaktadır. Yapı, kareye yakın planlıdır, onarım sırasında altına açılan dükkânların kemerleri, caddenin konumuna uygun olarak düzenlendiğinden üstteki ibadethane kısmı eksenden hafifçe kaydırılarak güneye döndürülmüştür.

Stük malzeme ile yapılmış, mukarnaslı ve geçme motifli mihrabı 1989'da tamamen mermerden, stalaklitli, palmetli ak-roterli, burmalı, sütunçeli ve siyah mermerden şeritlerle süslenmiş olarak yeniden yapılmıştır. Minber tamamen mermerdendir. Şebekeli korkulukları, baldaken köşkü ve üçgen alınlığında bir büyük rozet ile klasik form gösterir. Vaaz kürsüsü mihrap duvarına oturtulmuştur ve ahşaptır. Harim kısmı dar olduğundan müezzin mahfili son cemaat yerine yerleştirilmiştir. Avluda, sekiz sütunlu bir çatı altına alınan sekizgen şadırvanın her yüzünde barok kabartmalar işlenmiştir.

Caminin kuzeyinde yer alan sıbyan mektebi yine fevkanidir, üç tane penceresi vardır. Cephesi dışa taşkındır, bugün misafirhane olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 38; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 78; *Fatih Anıtları*, 112; *Fatih Camileri*, 136-137; Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*, 113.

DOĞAN YAVAŞ

ŞEYHÜLİSLAM MEHMED ARİF EFENDİ TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar Mahallesi'nde, Edirnekapı'yı Otakçılar'a bağlayan Fethi Çelebi Caddesi (eski Otakçılar yolu) üzerinde, Mustafa Paşa Tekkesi'nin(->) önünde yer almaktadır.

Açık türbeler grubuna giren ve ampir üslubunun özelliklerini yansıtan bu türbe Osmanlı Devleti'nin 106. şeyhülislamı Meş-rebzade Mehmed Arif Efendi'ye (ö. 1858) aittir. Yüzeyleri mermer levhalar ile kaplı, kare planlı (4,70x4,70 m) bir kaidenin üstünde, her kenarda üçer tane olmak üzere, toplam sekiz adet kare kesitli ve Toskan başlıklı mermer sütun yükselmekte, bu sütunların üstünde de silmelerle zenginleştirilmiş mermer bir lento uzanmaktadır. Sütunların arasında yer alan, kare açıklıklı pirinç şebekeler ile türbeyi taçlandıran kubbe biçimindeki madeni iskelet 1950'li yıllarda çalınmıştır.

M. Arif Efendi'nin, türbenin içinde tek başına yer alan mermer lahtinin yüzeyleri kaval silme çerçevesi, dikdörtgen kartuşlarla donatılmış, lahtin baş ve ayak uçlarına birer şahide dikilmiştir. Molla sarığı ile son bulan başucu taşıdaki mensur, ayakucu taşıdaki manzum olan kitabeler şeyhü-

Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi Türbesi

Encümen Arşivi, 1935

177

ŞEYHÜLİSLAM TEKKESİ

İslamın vefat tarihini (1275/1858) verir. Ayrıca lahtin kuzeye (caddeye) bakan yüzündeki kartuşun içinde, M. Arif Efendi'nin özgeçmişini, bu arada mesleki hayatının her türlü ayrıntısını içeren, kendi türünün tek örneği olan uzun bir kitabe dikkati çeker. Söz konusu kitabenin M. Arif Efendi'nin oğlu Meclis-i Vâlâ üyesi Sıddık Bey (ö. 1878) tarafından yazıldığı bilinmektedir. Antik Yunan mimarisindeki propile-leri andıran bu türbe, her ikisi de 1819 yılına tarihlenen Merkezefendi Mezarlığı'ndaki Aşçı Ahmed Dede Türbesi(->) ile Galata Mevlevîhanesi'nde(->) bugün mevcut olmayan Halet Efendi Türbesi'nin başlattığı bir türbe tipinin Tanzimat dönemindeki ürünüdür.

Bibi. Altunsu, *Şeyhülislamlar*, 190-191; Has-kan, *Eyüp Tarihi*, I, 288-290.

M. BAHA TANMAN

ŞEYHÜLİSLAM TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Nişanca semtinde, Düğmeciler Mahallesi'nde, güneyde ve batıda Baba Haydar Mektebi Sokağı, kuzeyde Haydar Çeşmesi Sokağı, doğuda Balcı Yokuşu ile sınırlı olan arsada yer almaktadır.

İstanbul'daki en gösterişli tarikat yapılarından olan bu tekke Feyzullah Efendi-zade Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi (ö. 1745) tarafından 1157/1744-45'te yaptırılmıştır. Bazı önemsiz tadilatlar dışında ilk haliyle günümüze ulaşmış olan tekkede, baninin oğlu Kazasker Seyyid Abdullah Efendi (ö. 1767) mescit-tevhidhaneye minber ilave ederek burasını camiye dönüştürmüş, ortadan kalkmış bulunan ahşap harem bölümü de 19. yy'da yeniden inşa edilmiştir. Cumhuriyet döneminde harap düşen tekke 1970'lerde Vakıflar İdaresi tarafından esaslı bir onarıma tabi tutulmuş, ne var ki yapı yeni bir fonksiyon verilmediği ve kendi haline terk edildiği için bazı kimselerce işgal edilmiş ve mesken olarak kullanılmaya başlamıştır.

Nakşibendî tarikatına bağlı olarak tesis edilen ve kapatıldığı 1925'e kadar bu özelliğini koruyan Şeyhülislam Tekkesi'nin ayin günü 19. yy'ın ilk yansına ait kaynaklarda cuma, ikinci yarısına ait olanlarda ise

perşembe olarak belirtilmiştir. Postnişin-leri şu kimselerdir: 1) Tokatlı Şeyh el-Hac Musa Efendi (ö. 1747), 2) Şeyh Abdülke-rim Efendi (ö. 1766), 3) Ispartalı Şeyh Mehmed Emin Efendi (ö. 1833), 4) M. Emin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Zekî Efendi (ö. 1836), 5) Üsküdar'daki Selimiye Tekkesi'nin(->) postnişini, aynı zamanda Mevlevîliğe de mensup bulunan Konyalı Şeyh Ali Behçet Efendi'nin (ö. 1822) halifesi Şeyh el-Hac Ali Efendi (ö. 1862), 6) Ali Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Hasib Efendi (ö. 1890), 7) M. Hasib Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Râsih Efendi. Dahiliye Ne-zareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 5 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği belirtilmiştir.

Haydar Çeşmesi Sokağı üzerinde bulunan cümle kapısı, 1056/1646 tarihli Beyzade Mehmed Efendi Çeşmesi'ne(->) bitişik olarak tasarlanmış, kesme küfeki taşı ile

ŞİFA HAMAMI

178

179

ŞİLE İLÇESİ

inşa edilmiş olan kapının basık kemeri üzerine, tekkenin inşa tarihini veren, ta'lik hattı Kâtipzade Mehmed Refi' Efendi'ye (ö. 1768) ait manzum kitabe yerleştirilmiştir.

Tekkenin en önemli birimlerini (mescit-tevhidhane, çilehane, şerbethane, derviş hücreleri) barındıran ana bina 32,50x27,75 m boyutlarında bir alanı kaplamakta ve av-lulu-revaklı Osmanlı medreselerinin tasarımını yansıtmaktadır. Yapının içerdiği bütün mekânlar dikdörtgen planlı (15x11 m), üstü açık bir iç avlunun çevresinde, mu-karnaslı başlıklara oturan sivri kemerlere sahip, 24 birimli bir revağm arkasında sıralanmaktadır. Revak birimlerinde örtü olarak kubbe ve tekne tonoz kullanılmış, söz konusu örtü öğeleri kurşunla kaplanarak tepelerine mermerden alemler oturtulmuştur. Kuzey cephesinin eksenindeki, basık kemerli girişin üzerindeki, ta'lik hatlı manzum inşa kitabesi Şeyhülislam Veliyeddin Efendi'nin (ö. 1707) imzasını taşır. Nâzımı ise Kazasker Mirzazade Neylî Ahmed Efendi'dir (ö. 1748). Avlunun güneyine, simetri eksenini üzerine sekizgen prizma biçimindeki, kubbeli mescit-tevhidhane ile buna bağlı, çilehane (itikâf hücresi) ve şerbethane olmaları muhtemel iki birim, ayrıca iki adet derviş hücresi, batı ve doğu kanat-

Şeyhülislam

Tekkesi'nin

dıştan (üstte)

ve şadırvanlı
avlusundan
tevhidhanenin
görünüŖü.

Yavuz Çelenk,

1994 (üst),

M. Baha Tanman,

1980

lannda da beŖer tane "derviş hücresi yerleŖtirilmiŖtir. Güney yönünde yapıdan dıŖarı taŖan mescit-tevhidhanenin kitlesi, çevresindeki diğerk mekânlardan yüksek tutulmak suretiyle yatayda da kitleden kopartıl-mıŖtır. Basık kemerli giriŖi üzerinde, ta'lik hatlı ve manzum üçüncü bir inşa kitabesinin bulunduğ u mescit-tevhidhanenin dıŖa taŖkın olan duvarlarında klasik Osmanlı üslubundaki düzene uygun, iki sıra halinde yerleŖtirilmiŖ pencereler bulunmaktadır. Bazıları kare, bazıları da dikdörtgen planlı olan derviş hücreleri kubbe ve tonozlarla örtölmüş, avluya açılan birer kapı ve pencerenin yanısıra, dıŖarı açılan ikiŖer pencere ile donatılmıŖtır. Avlunun merkezindeki, sekizgen planlı mermer şadırvanın cepheleri kırık kaŖ kemerler, rozetler ve servi motifleri ile bezelidir. Gerek şadırvanda, gerek mukarnaslı sütun baŖlıklarında, gerekse de yapıda kullanılan sivri kemerlerde, tekkenin inşa edildiğ i I. Mah-mud döneminin barok üslubu yerine, Lale Devri'nin kapanması ile son bulduğ u kabul edilen klasik üslubun sürdürölmesi çok dikkat çekicidir. Bu yönü ile ŖeyhüliŖlam Tekkesi, istanbul mimarisinde klasik çizgiyi savunan son yapı olarak kabul edilebilir.

Mescit-tevhidhanenin güneybatısında, arsanın sınırında bağımsız olarak tasarlanmış bulunan mutfağın kuzeye bakan giriş cephesinde, basık kemerli bir kapı ile sivri kemerli iki pencere mevcuttur. Halen mesken olarak kullanılan ve büyük ölçüde değıŖikliğ e uğramış olan bu mekân tekne tonoz örtölüdür. Tekkenin helaları da ana binadan soyutlanarak, mutfak ile aynı tarafta, bağımsız bir yapı şeklinde tasarlanmış tır. Balı YokuŖu ile Haydar ÇeŖmesi So-kağ ı'nın kavŖağ ında bulunan ve ortadan kalkmış olan harem, moloz taŖ ve tuğ la örgölü bir kaide üzerine oturan, tek katlı, ahŖap bir binaydı. Haremin yanında yer alan küçük hazire, dikdörtgen açıklıkları olan, kesme küfeki taŖı ile örölmüş bir duvara sahiptir. Basık kemerli hazire girişinin üzerinde, ta'lik hatlı, tarihsiz bir manzume bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 282-284; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliha Sultan*, 38, no. 191; *Âsitâne*, 2; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; *İhsaiyatII*, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 55; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 142; Altunsu,

ŞİFA HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Şifa Hamamı Sokağı'ndadır.

Banisi halk tarafından Şifa Baba adı ile tanınan ve hekimlikle uğraştığı kabul edilen bir zat olup hakkında bilgi yoktur. Kitabesi bulunmayan hamamın yapılış tarihi tam olarak tespit edilememekle beraber durumu itibariyle 18. yy'ın sonları ile 19. yy'ın başlarına tarihlendirilebilir. Muhtemelen 1912'deki Ishakpaşa yangınında tahrip olan yapı, gördüğü tamirlerle bazı değişikliklere uğramış olup günümüzde faaliyetine devam etmektedir.

Doğuda yenilenmiş olan soyunmalık kısmı ile bunun batısında dikdörtgen planlı bir ılıklik bölümü ve iki köşesinde birer halvet hücresi olan üç eyvanlı bir sıcaklık bölümü bulunmaktadır. Sıcaklığın batısında ise sıcak su deposu ve külhan bölümü vardır.

Şifa Hamamı Sokağı üzerinde yer alan bir kapı ve uzun bir koridordan geçerek hamamın soyunmalık bölümüne ulaşılır. Burası son yıllarda betonarme olarak yeniden yapılmış olup eski durumu hakkında bilgimiz yoktur. Soyunmalığın batı yönünde ılıkliğe geçişi sağlayan kapının solunda duvar yüzeyinde mermer bir çeşme mevcuttur. Altta oval bir kurnası olan bu çeşmede aynataşı hafif oyuk ve sadedir. İki musluklu olan çeşme üstte üç kademe halinde "C", "S" kıvrımlı silmelerle çevrelenmiş olup bu kıvrımlar arası ve tepelikler akant yaprakları ile süslenmiştir.

Çeşmenin sağında, soyunmalık bölümüne bakan cephesi mermer söveli ve yekpare mermerden yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile ılıklik bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Kemer kilit taşı yerinde "C", "S" kıvrımlı ve akant yapraklı kabarık bir tepelik mevcuttur. Ortasında kabarık bir

gül motifi, iki yanda "C", "S" kıvrımları ve yanlara sarkan birer akant yaprağı ile üstte yine stilize iri bir akant yaprağı bulunmaktadır. Kapı açıklığının ılıkliğe bakan yüzeyi ise sade bırakılmıştır.

Ilıklık bölümü enine dikdörtgen planlı olup üç birime ayrılmıştır. Güneyde kareye yakın bir birimin üzeri aynalı tonoz ile örtülü olup tuvaletler ve tıraşlık olarak düzenlenmiştir. Buraya geçiş yine mermer söveli ve yekpare mermerden yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile sağlanmıştır. Kemer kilit taşı yerinde kabarık akant yaprağı vardır. Kapı açıklığı iç kısımda sade olup karşı duvarda iki sathi niş bulunmaktadır. Mekân bugün yeni duvarlarla bölümlenmiştir.

Kuzeydeki birim kare olup üzeri tromplu kubbe ile örtülmüştür. Ortadaki birim ile burası iki sütunla ayrılmış olup sütunlarla duvar arası ajurlu mermer şebekelerle kapatılmıştır. Sütunlar oval formu yüksek kaideler

üzerine oturmakta olup üstlerinde yine oval formlu başlıklar bulunmaktadır. Kaidelerin üst bölümleri ile başlık köşelerinde küçük akant yaprakla-nyla süslemeler vardır, iki yanı dar, ortası ise geniş tutulan bu açıklıkta sütunlar ile duvar arasında bulunan ajurlu mermer şebekelerde altı kollu yıldızlar ve altıgenlerden oluşan geometrik bir kompozisyon görülmektedir. Geniş tutulan ortadaki açıklık basık yay kemerli, yanlar ise duvarlara oturan yarım kemer şeklinde düzenlenmiştir. Bu birimin kuzey ve doğu duvarında birer kurna bulunmaktadır.

Ilıklığın orta birimi ise sıcaklığa geçişi sağlamakta olup kareye yakın bir planda ve üzeri aynalı tonoz ile örtülmüştür.

Ilıklıkta güneydeki tuvalete geçişi sağlayan kapı üzerinde üç, orta birimde tonoz örtünün kuzey başlangıcında bir, kuzeydeki birimin kuzey duvarında üç olmak üzere yedi adet 19. yy'a ait porselen tabakların sıvaya gömülmesi ile mekân süslenmiştir. Bunlardan kuzey ve güney duvarda karşılıklı üçer adet olarak yerleştirilmiş olanlardan ortadakiler daha büyük olup etrafları sıva ile çelenk şeklinde belirginleştirilmiştir. Mavi ve beyaz renklerde olan bu tabakalarda büyükler ve küçükler kendi aralarında benzer desenlere sahiptir.

Ilıklığın batı tarafında yer alan yuvarlak kemerli kapı açıklığı ile sıcaklık ters T şeklinde yerleştirilmiş, üç eyvanlı bir şemaya sahip olup karşı köşelerde bulunan iki halvet hücrelerine sahiptir. Orta birim büyükçe bir kubbe ile örtülüdür. Eyvanlar orta birime yuvarlak kemerlerle açılmakta olup aynalı tonozlu örtülere sahiptir. Halvet hücrelerinden güneydeki kare planlı olup tromplu kubbe ile örtülmüştür. Kuzeydeki halvet hücreleri ise köşeleri pahlı üçgen şeklinde olup ortada iki yandaki sivri kemer üzerinde oturan küçük bir kubbe ve yanlarda yarım tonozlarla örtülüdür. Yan eyvanlar iki yanda ajurlu küçük mermer şebekelere sahiptir. Şebekelerde kabaca yapılmış kıvrık dallı rumîli bir kompozisyon bulunmaktadır. Ilıklığa geçişi sağlayan kapı ile halvetlere geçişi sağlayan kapılar mermer söveli ve yekpare mermer-

den yuvarlak kemerli açıklıklar olarak düzenlenmiştir. Kemer kilit taşları yerinde kabarık akant yaprağı bulunmaktadır. Ilıklığa geçişi sağlayan kapı üzerinde yine sıvaya gömülü ve etrafı sıva ile çelenk şeklinde belirginleştirilmiş 19. yy'a ait iri bir porselen tabak bulunmaktadır. Kapının karşısındaki eyvanın batı duvarında iki, halvet hücrelerinden güneydekinde üç, kuzeydekinde dört olmak üzere toplam dokuz tane küçük porselen tabak daha mevcuttur. Bunlardan bazılarının üzeri kireç badanası ile boyanarak kapatılmış olup birkaç tanesinde kırık ve eksikler bulunmaktadır. Belirgin olanlarda mavi, beyaz renklerin olduğu ve farklı desenlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Güneydeki halvet hücrelerinin kapısı üzerinde bulunan tabak daha yayvan olup formu itibariyle diğerlerinden farklıdır. Sıcaklıkta yan eyvanlarda

dörder, karşı eyvanda üç, halvet hücrelerinden ku-zeydekinde iki, güneydekinde üç adet kurna bulunmaktadır. Çoğu orijinal olup zarif işçiliklere sahiptir. Güneydeki eyvanın güney duvarında bulunan kurna diğerlerinden farklı olup biraz büyüktür. Bunun Şifa Baba'ya ait olduğu ve vaktiyle batı eyvanında yer aldığı bilinmektedir.

Büyük kubbe altında yer alan göbek taşı bugün yenilenmiş olup kare şeklindedir. Vaktiyle eski göbek taşının yuvarlak ve etrafının işlemeli taşlarla kaplı olduğu söylenmektedir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 124-125; T. Sümer, "Sultanahmed Semtinin Tarihi ve Sultan Ahmed Camii", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi), 1965, s. 84.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

ŞİLE İLÇESİ

ilin doğu yarısında, Karadeniz sahili ve içlerinde yer alan Şile İlçesi doğu ve güneyde Kocaeli İli, güneybatıda Pendik, batıda Kartal, Ümraniye ve Beykoz ilçeleri, kuzeyde de Karadeniz'e komşudur. İstanbul İli'nin en eski ilçelerinden biri olan Şile'nin kapladığı alan 736 km²'dir.

Kocaeli Yarımadası'nın kuzey ve orta kesimlerinde kalan ilçe toprakları, yüksek olmayan dalgalı düzlüklerden oluşur. İlçe arazisinin önemli bir bölümü ormanlarla

Şile'de bir 18

sokak, jj

Tuğrul Acar ü

kaplıdır. Ormanlarda daha çok kayın, meşe ve kestane ağaçlarına rastlanır. Şile İlçesi akarsu kaynakları açısından oldukça zengindir. Bu akarsular İstanbul kentinin su gereksinmesini karşılamak bakımından büyük önem taşır. İlçe sınırları içindeki başlıca akarsular Riva (Çayağazı), Heciz (Hiçiz) ve Kabakoz dereleriyle Gökdere'dir (Göksu). Bunlardan Riva Deresi üzerinde Ömerli Barajı, Heciz Deresi'nin kollarından Darlık Deresi üzerinde de Darlık Barajı vardır. Bu barajlar ardında oluşan yapay göller arasında, kente daha kolay su sağlamak amacıyla, bağlantı kurulmuştur.

İlçenin Karadeniz kıyısı genellikle fa-lezlidir. Bu yüksek kıyı önünde deniz aşındırmasıyla kıyıdan ayrılmış irili ufaklı kayalıklar vardır. Genellikle akarsu ağızlarında ve falezlerin şiddetli aşınımına uğradığı yerlerde geniş kumsallar yer alır. Bunların başlıcaları Ağva, Şile ve Kumbaba plajlarıdır.

Eskiden ilçe merkezinin bulunduğu yerdeki küçük köy Philee adıyla anılıyordu. Bu adın zamanla Şile'ye dönüştüğü sanılır. Tarihine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Bizans İmparatorluğu yönetimi öncesinde Romalıların egemenliğinde olduğu, daha önce de Bithinia Krallığı'nın denetim

alanında yer aldığı; İmparator Diocletianus döneminde (284-305) baskı altında kalan Hristiyanların Nikomedia'dan (İzmit) kaçarak buraya sığındıkları bilinir. Philee çevresine yerleşen Hristiyanlar ibadet edebilmek için buradaki mağaralardan yararlanmışlardır.

Şile'nin Osmanlıların eline geçmesi L Bayezid'in (Yıldırım) Konstantinopolis üzerine yürüdüğü yıllara rastlar. Şile Ka-lesi'nin I. Bayezid'in komutanlarından Ti-murtaş Paşa'mn oğlu Yahşi Bey tarafından ele geçirildiği tarihçi Neşrî'nin yazdıklarından anlaşılmaktadır. 1402'de Bizans İmparatoru II. Manuel tarafından geri alınan kale daha sonra gene Osmanlıların eline geçmiştir.

19. yy Osmanlı kayıtlarına göre Şile Kazası 1846'da Zaptiye Müşirliği'ne bağlıydı. 1876'da Şile Kazası'mn Dersaadet Şehre-maneti'ne bağlandığı görülür. 1877Devlet Salnamesi 'nde ise Şile, Zaptiye Nezare-ti'ne bağlı Üsküdar Mutasarrıflığı'nın kaza-

SİNASI

180

181

ŞİRKET-İ HAYRİYE

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erbak</i>	<i>Kadın</i>	<i>Topla</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	2.186	57	2.243
Hizmet işlerinde çalışanlar	220	24	252
Ticaret ve satış personeli	212	26	240
İdari personel ve benzeri	120	120	240
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	168	89	257
Mütessesibler, direktörler ve üst	110	8	127
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	376	16	392
İşsiz olup iş arayanlar ve	121	27	148
Genel Toplam	3.632	377	4.009

Tablo H Şile İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-İstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993

Tablo I Şile İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıl</i>	<i>Kont</i>	<i>Kır</i>	<i>Topla</i>
104	2.20	16.212	18.621
104	2.77	14.016	17.689
105	2.01	14.184	16.106
105	2.42	14.572	16.004
106	2.74	15.426	18.175
106	2.78	15.210	18.009
107	2.44	15.070	10.427
107	4.06	14.586	18.649
108	4.88	15.542	20.424

109 4 92 14 179 10 210
109 7 87 157 50 25 372

larından biridir. Şile Kazası 1918'de de İstanbul Vilayeti'nin Üsküdar Mutasarrıflığı'na bağlıdır. 1924'te bütün sancaklar (mutasarrıflık) vilayet yapıldığında Şile'nin Üsküdar'a bağlılığı devam etmiş; 1926'da yapılan yeni düzenlemeyle Üsküdar kaza haline getirilip Üsküdar Vilayeti'ne bağlanınca Şile Kazası da Üsküdar'la aynı idari yapı içinde yer almıştır.

İlçe merkezi Şile, eski bir balıkçı köyüdür. İlçeye adını veren bu küçük yerleşme merkezi, Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince 1918'de silahtan arındırılan Boğazlar bölgesi sınırları içine alınmış ve İngilizlerin denetimine verilmiştir. Şile, 1920'de uğradığı İngiliz işgalinden 7 Ekim 1922'de kurtulmuş; mübadele sırasında Yunanistan'a göç eden Rumların yerine Doğu Karadeniz yöresinden gelenler yerleşmiştir.

Belediyesi 1923'te kurulan Şile 1990'da nüfusu yazın artan, kışın ise 10.000'i bulmayan bir kıyı kasabası durumundaydı. Marmara kıyılarında denize girebilme olanağı kalmadığından yazın Şile, İstanbul'un sayfiyesi haline gelmiştir. Özellikle hafta sonlarında Şile plajları çok kalabalık olur. Kasabasının gelişimi önemli ölçüde iç turizme bağlıdır. Şile'de pek çok otel, motel ve pansiyon vardır. Geleneksel şilebe-

zi dokumacılığına bağlı olarak gelişen hazır giyim üretimi ve ticareti kasaba ekonomisinde azımsanmayacak bir yer tutar. Kıyıdaki kumsalın ardında duvarı andırırcaasına yükselen bir dikliğin bittiği yerde başlayan düzlükte kurulmuş olan Şile kasabasında yaşayan halkın bir bölümü balıkçılıkla uğraşır. Kasabanın aşağı bölümündeki kıyıda teknelerin sığındığı bir balıkçı barınağı vardır. Bu barınak yakınındaki kayalıklar üstünde bulunan ve Cenevizlilerden kaldığı sanılan kale harabesi ile doğudaki kayalık falez üstünde yükselen fener, Şile'nin simgesidir. Çevresinde yazlık konut ve villalardan oluşan yapılaşma her geçen gün artan Şile kasabasının nüfusu 1990'da yalnızca 7.872'ydi (bak. Tablo I). Kasaba aynı tarihte 4 mahalleden oluşuyordu. Bunlar Bali Bey, Çavuş, Hacı Kasım ve Kum Baba mahalleleridir.

İlçe merkezinde çalışan nüfus içinde kadınların çok az yer tutması dikkati çeker. Kırsal niteliğini bir ölçüde korumakta olan kasabada çalışan nüfusun yaklaşık yüzde 10'unun tarımla uğraşmakta olduğu görülür (bak. Tablo II).

İstanbul'a yaklaşık 60 km uzaklıktaki Şile'de ulaşım önemli bir sorundur. Ulaşım sorununa çözüm getirmek amacıyla yapılmakta olan yeni yol çalışmaları sürdürülmektedir. 1990'da ilçe halkının yüzde 69'u kırsal kesimde yaşıyordu. Şile İlçesi'nin 4 bucağı vardır. Bunlar Merkez, Ağ-va, Teke ve Yeşilvadi bucaklarıdır. Merkez Bucağı'nın 17, Ağva Bucağı'nın 14, Teke Bucağı'nın 9, Yeşilvadi Bucağı'nın da 15 olmak

üzere, ilçeye bağlı köy sayısı 55'tir. Bu tarihte Merkez Bucağı'nda 4.694, Ağva Bucağı'nda 6.118, Teke Bucağı'nda 2.736 ve Yeşilvadi Bucağı'nda 3.952 kişi yaşıyordu. Kırsal nüfusun yüzde 52'si erkeklerden, yüzde 48'i de kadınlardan oluşuyordu. Şile İlçesi'nin en büyük köyü, aynı zamanda bucak merkezi olan 2.364 (1990) nüfuslu Ağva'ydı.

Şile İlçesi'nin nüfus gelişimi incelendiğinde 1985'e değin donmuş bir yapı görülür. İlçe nüfusu 1940'ta 18.621'ken sonraki yıllardaki küçük iniş çıkışlarla 45 yıl sonra ancak 19.310'a ulaşmıştı. Bu nüfusun

1990'da 25.372'ye çıktığı görülüyor. Son 5 yıl içinde ortalama yıllık nüfus artış hızı yüzde 6'ydı. 1990'da ilçe nüfusunun yüzde 56'sı erkeklerden, yüzde 44'ü de kadınlardan oluşuyordu. Aynı tarihte Şile İlçe-si'nde kilometrekareye 34 kişi düşüyordu (bak. Tablo I).

Şile İlçesi'nde halkın geçim kaynakları arasında tarım da önemli bir yer tutar. İlçede çok miktarda elma ve mısır yetiştirilir. Hayvancılık ve balıkçılık da yapılan ilçede turizm hizmetleri de başlıca ekonomik etkinlikler arasında yer alır. İnce kumlu plajlarından başka Yeşilvadi Bucağı'na bağlı Sofalar Köyü yakınındaki mağara da ilçenin turistik değerlerinden biridir. Sofular Mağarası'nda ilgi çekici sarkıt ve dikitler görülür. İlçe topraklarında düşük nitelikli linyit yatakları vardır. Zaman zaman işletilen bu yataklardan çıkarılan kükürt oranı yüksek kömürler İstanbul'da satılır.

ATİLLÂ AKSEL

SİNASI

(5 Ağustos 1826, istanbul -13 Eylül 1871, İstanbul) Gazeteci, yazar, şair.

Şinasi, Tanzimat'la başlayan çağdaşlaşma hareketinde Batı'dan sadece teknolojilerin değil, düşünce yapısının da alınmasını ilk olarak sistemli şekilde savunan yazar ve gazetecidir. Yeni Osmanlıların fikir babası sayılır.

Bolu kökenli olan topçu yüzbaşısı babasını küçük yaşta kaybettiği için kendini yetiştirmek durumunda kaldı. Tophane Müşiriyeti mektubi kaleminde kâtipliğe girerek çalışmaya başladı. Burada Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi. Tanzimat'ın ileri gelen yöneticileri Mustafa Reşid Paşa ile Ahmed Fethi Paşa'nın takdirini kazandığı için 1849'da eğitim için Paris'e gönderildi. Burada 5 yıl süren ikameti sırasında Samuel de Sacy (oryantalist), P. E. Litt-re (dilbilimci), E. Renan (düşünür, tarihçi), A. de Lamartine(->) (şair ve politikacı) gibi Fransa'nın önde gelen kişilerini tanıdı ve dostluk kurdu. Bir yandan Batı dünyasının düşünüş tarzını anlamaya çalışırken, diğer yandan da Türk atasözlerini *Durub-ı Emsal-i Osmaniye* adı altında topladı. Bilim çevrelerinde, Societe Asitique'e üye kaydedilecek kadar ilgi topladı. Gazetecilikle de ilgilendi ve bunun Osmanlı toplumundaki kullanımından farklı bir nitelik taşıdığını anladı. 1854'te ülkeye

dönüşünden az sonra Meclis-i Maarif üyeliğine atandı ve arkasından Meclis-i Maliye ve En-cümen-i Dâniş'te(-0 de görev aldı. Koruyucusu M. Reşid Paşa'nın sadrazamlığa geliş ve gidişleri bu memuriyetlerinin kopuk şekilde devamına sebep oldu. Ancak edebi faaliyetlerine ara vermedi. Fransız şairlerinden yaptığı çevirileri *Tercüme-i Manzume* (ist., 1859) adıyla bastırıldığı gibi, Türk edebiyatında ilk Avrupai tiyatro eseri olan *ŞairEvlenmesi*'ni de yayımladı (İst., 1860).

Şinasi 1860'ta Agâh Efendi'nin(-0 kurduğu *Tercüman-ı Ahval*(->) gazetesine yazılarıyla katıldı. İlk sayıdaki sunuş yazısında halkın kanuni mükellefiyetleri ol-

Şinasi

Cengiz Kahraman arşivi

düğü derecede vatanın çıkarı için fikir belirtme hakkının da bulunduğunu vurguladığı gibi, Tanrı'nın ihsanı olan aklın ön plana çıkarılması gerektiğini de savundu. Osmanlı toplumunda Meşrutiyet'i yaratacak akım için bu yazının bir başlangıç olduğu söylenebilir. 26. sayıdan sonra *Ter-cüman-ı Ahval*'den ayrıldı ve 1862'de kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı(->~) yayımlamaya başladı. Sonradan Yeni Osmanlılar adıyla anılacak grubun bazı üyeleri bu gazete çevresinde toplanmaya başladılar. Bunlar arasında en önde gelen Namık Kemal(->) olmuş ve düşünce yapısı Şinasi'nin etkisiyle biçimlenmiştir.

Şinasi Babîâli ve sarayla ilişkileri bozulunca Meclis-i Maarifteki görevinden alındı, o da 1865'te Paris'e kaçtı ve siyasetten uzaklaşıp kendini tamamen dil çalışmalarına verdi. Arkasından Paris'e gelen arkadaşlarına hiç yaklaşmadı. Hükümetin Aydın valiliği önerisine yanaşmadı, bunun yerine 1869'da döndüğü İstanbul'da bir basımevi kurup kitap yayımcılığına girişti, kendi eserlerini bastı. Giderek yalnız yaşamaya başladı ve Yeni Osmanlılardan kopmuş bir şekilde Cihangir Sormagir Sokağı'ndaki evinde öldü. Ayaspaşa Mezarlığı'na(->) gömüldü.

Şinasi Tanzimat döneminde edebiyat, dil ve düşünce hayatının yeni bir yön almasında önemli rol oynamıştır. *Tasvir-i Efkâr*'daki yazıları bu açıdan büyük önem taşımaktadır. Kullandığı dilin sade olmasına gösterdiği özen de kütüphaneler tarafından benimsenmesine yol açmıştır. Şiirleri *Müntehabat-ı Eş'ar* diye de bilinen *Divan-ı Şinasi*'de (İst., 1862), makaleleri de ölümünden sonra *Müntehabat-ı Tasvir-i Efkâr*'da. (3 c., İst., 1886) toplanmıştır.

Bibi. O. N. Ekiz, *Şinasi Sanatı ve Eserleri*, ist., 1985; Ebüzziya Tevfik, *Şinasi'nin Son Günleri ve Ölümü*, İst., 1971; G. Akıncı, *Batı'ya Yönelirken Şinasi*, Ankara, 1962; H. Dizdaroğ-lu, *Şinasi*, ist., 1954; H. Seçmen, *Şinasi*, Ankara, 1972; Ahmed Rasim, *Şinasi*, 1927; Ö. F. Akün, "Şinasi", *LA*, XI, 545-560.

ŞİRKET-İ HAYRİYE

1854'ten 1945'e kadar Boğaziçi'nde yolcu ve yük taşımacılığı yapan vapurculuk anonim şirketi Boğaziçi'nin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Osmanlı döneminde Boğaz köylerinin İstanbul'la bağlantısı, tıpkı Haliç ve Marmara'nın yakın yerleşim merkezlerinde olduğu gibi kürekli ya da yelkenli deniz taşıtları ile sağlanıyordu. Yükler pazar kayıkları, yelkenli tekneler, kürekli mavnalarla taşınıyor; yolcular ise yine çoğunlukla pazar kayıklarına, peremelere, piyadelere, büyüklü küçüklü kayıklara biniyorlardı (bak. kayıklar).

İlk buharlı vapur 20 Mayıs 1828 günü İstanbul'a geldi. II. Mahmud'un, bu tip teknelerden daha başkalarının da getirtilmesi-ni, hattâ kendi tersanelerimizde yaptırılmasını istemesi üzerine buharlı gemilerin sayısı kısa zamanda artmaya başladı. Bu gemilerin bir kısmı donanmanın emrine verilirken, bir kısmı da Tersane-i Âmire bünyesi içinde yolcu ve yük taşımacılığında kullanılmak üzere ayrıldı.

Boğaziçi'nde yolcu taşımacılığın 1837' de biri İngiliz, öteki Rus olan iki yabancı vapurculuk kumpanyası başlatmıştı. Kapitülasyonların kendilerine sağladığı haklardan yararlanarak birer vapurla Boğaz'da yolcu taşımaya koyulan bu iki şirketin faaliyetine engel olunamayacağı için, Ter-

Şirket-i
Hayriye'nin
Kalender,
Sarayburriu
ve Halas adlı
vapurları
1930larda
Galata
Köprüsü'nde
(üste) ve
vapurların
bakım ve
onarımının
yapıldığı
Hasköy
Tersanesi.

*Salâhattin Giz/
Eser Tutel
koleksiyonu (üsO,
Boğaziçi,
Şirket-i Hayriye*

sane-i Âmire 1851'de Hümapervaz adlı vapurunu Boğaz hattında çalıştırarak onlarla rekabete girişti. Ama Boğaz'da düzenli olarak vapur çalıştırılması, ancak 1851'de kurulan Şirket-i Hayriye'nin getirttiği vapurların sefere konmasıyla mümkün oldu.

Şirket-i Hayriye'nin kurulmasında Mustafa Reşid Paşa'nın büyük emeği geçti. Ama ona bu fikri verenler, o günlerin sadaret müsteşarı Keçecizade Fuad Bey (Paşa) ile hukukçu ve tarihçi Ahmed Cevdet Bey'dir (Paşa). İkisi de Reşid Paşa'nın yanında yetişmişlerdi. Ahmed Cevdet Bey, o sıralarda Romanya'da görevli bulunan Keçecizade Fuad Bey'e bazı talimatı götürmeye memur edildiği zaman bir ay kadar başkent Bükreş'te kalmıştı. İki arkadaş, Tuna üzerinde seferler yapan istimli vapurlara binerek çıktıkları gezilerde, İstanbul'da da bir şirket kurup halkın yararına böyle vapurlar çalıştırmayı düşünmüşlerdi. Dönüşte Reşid Paşa'ya bu projelerinden söz etmişler, şifalı sularından yararlanmak üzere bir kış günü gittikleri Bursa kaplıcalarında da boş durmayıp şirketin nizamnamesini hazırlamışlardı.

Reşid Paşa'nın desteği ve dönemin padişahı Abdülmecid'in de onaylamasıyla 17 Ocak 1851'de Boğaziçi'nde yolcu vapurları çalıştıracak olan Şirket-i Hayriye adlı anonim şirket kuruldu. Şirketin özelliği, Türkiye'de kurulan ilk anonim ortaklık ol-

ŞİRKET-İ HAYRİYE

182

183

ŞİRKET-İ HAYRİYE

maşıydı. Önce hisse senetleri bastırılarak satışa çıkarıldı. Her biri 3.000 kuruşluk 1.500 hisse senedinin 100 adedini Abdül-mecid, 50 adedini de annesi Bezmiâlem Valide SultanG-») aldı. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa 20, Serasker Damat Mehmed Ali Paşa, Tophane Müşiri Fethi Paşa, Girit Valisi Mustafa Paşa, Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı ve Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeyneb Hanım, paşalar, valiler, çoğu banker ve sarraf olan Ermeni, Rum ve Musevi işadamları 15'er ya da 10'ar hisse senedini alarak kuruluşa ortak oldular. Bir süre sonra, ihtiyaç üzerine 500 hisse senedi daha çıkarıldı. Şirkete 25 yıllık imtiyaz tanınmıştı.

Galatalı tanınmış banker Manolaki Bal-tazzi'nin (Baltacı) aracılığıyla İngiltere'deki bir gemi inşa tezgâhına yandan çarklı 6 vapur birden ısmarlandı. Vapurların inşa edilip gelmeleri 1854'ü buldu. Tersane-i Âmire vapurlarıyla aralarında rekabet olmaması için yalnız Eminönü ile Boğaz köyleri arasında sefer yapma hakkı verilen şirket ilk seferini Üsküdar'a yaptı. Tersane-i Âmire ise Marmara kıyıları ve Adalar arasında vapur çalıştıracaktı. Boğaz'ın uzak köyleri, Şirket-i Hayriye vapurlarının düzenli bir şekilde çalıştırılmasıyla tanındı, gelişme, büyüme imkânını buldu. İstanbul'da doğup da Beykoz'u, Sarıyer'i bilmeyenler bu vapurlar sayesinde Boğaziçi'ni tanıdılar, hattâ giderek Boğaz köylerine yerleştiler.

O günlerde Boğaziçi'nde vapurların rahatça yaşayabileceği iskeleler pek olmadığı için, şirketin vapurları ya köyün önünde durarak kayıklarla gelen yolcuları alıyor ya da yalılarından en uygun olanının rıhtımına yanaşmaya çalışıyordu. İskeleler, yolcular için bekleme mahalleri birer ikişer hep sonraları yaptırıldı. Zaman içinde tarifeler düzenlenip asıldı, iskelelerde bilet gişeleri açıldı. Daha sonraları, her gün barometrenin yardımıyla kaptanlara havanın nasıl olacağının bildirilmesi de o günlerde uygulanan önemli yeniliklerdendi.

Şirketin idaresi, önceleri vapurculuk işlerinden anlamayan Bilezikçiyan, Resimci Mıgırdıç gibi kişilerin ellerine verilmişti. Ne var ki, bu kişilerin şirketi ciddi sorunlarla karşı karşıya getirdikleri görülerek şirket Ali Hilmi Efendi'nin müdürlüğünde Pol Anyan, Huce Kevork Bahçevanyan, Ya-kup Yakupyan ve Giritli Hüseyin Hâki Efendi'den oluşan idare heyetine teslim edildi. Bu idare heyeti, aynı zamanda Türk sivil denizcilik tarihinin ilk yönetim kurulu oluyordu. Ama şirket, asıl Hüseyin Hâki Efendi'nin müdürlüğe getirilmesinden sonra güçlendi. 1866-1890 arasında hizmet veren Hüseyin Hâki Efendi, Şirket-i Hayriye'nin ikinci kurucusu olarak şirket tarihine geçti.

Şirket-i Hayriye, bundan sonra İngiltere'deki tezgâhlara başka vapurlar sipariş etti, vapurların bakım ve onarımı için Haliç'te Hasköy'de bir çekek yeri ve atölye kurdu. Bu arada Hüseyin Hâki Efendi, karşılıklı iki yaka arasında at, araba ve yük taşınması için kendi buluşu olan iki araba

Şirket-i Hayriye'nin Vapurları					
<i>N</i>	<i>Adı</i>	<i>İnşa Yeri</i>	<i>İnşa</i>	<i>Groston</i>	<i>Hizmet</i>
1	Dumali	İngiltere	1852	100	10
2	Tarabua	İngiltere	1852	100	10
2	Cäken	İngiltere	1852	100	10
4	Davlarb	İngiltere	1852	100	10
5	Tophane	İngiltere	1852	100	10
6	Pasiktes	İngiltere	1852	100	10
7	İstinye	İngiltere	1857	140	7
8	Dabak	İngiltere	1857	140	1
9	Kandilli	İngiltere	1857	140	7
1	Beykoz	İngiltere	1857	140	10

1	Anadolu	İngiltere	1857	140	9
1	Kahraman	İngiltere	1860	170	15
1	Galata	İngiltere	1860	170	22
1	Düvük	İngiltere	1860	170	20
1	Rezaide	İngiltere	1862		25
1	Düvük	İngiltere	1862		25
1	Rezaide	İngiltere	1865		40
1	Asayic	İngiltere	1865		54
1	Savur	İngiltere	1860		44
2	Taraldı	İngiltere	1860		40
2	Süret	İngiltere	1860		40
2	Tavur	İngiltere	1860		24
2	Azimet	İngiltere	1870		45
2	Rehat	İngiltere	1870		41
2	Salamat	İngiltere	1870		45
2	Suhulet	İngiltere	1871	555	80
2	Sahibhan	İngiltere	1871	241	06
2	Meyman	İngiltere	1872	20	22
2	Nüzhet	İngiltere	1872	20	22
2	Dafet	İngiltere	1872	20	22
2	Amed	İngiltere	1872	20	22
2	Mecarret	İngiltere	1872	220	1005'te
2	Nuzret	İngiltere	1874	220	Tekne
2	Geyret	İngiltere	1872	220	1015'te
2	İcüzet	İngiltere	1881		40
2	Mirgün	İngiltere	1881		20
2	İhsan	İngiltere	1880	244	Savasta
2	Sükran	İngiltere	1880	244	25
3	Neveser	İngiltere	1890	287	Mavına

sında monte edilerek denize indiriliyordu. Şirketin ilk uskurlu vapuru 47 numaralı Tarz-ı Nevin ile eşi 48 numaralı Dilnişin, ilk çift uskurlu vapurları da 59 numaralı Kamer(->) ile 60 numaralı Rağbet(->) oldu. Şirketin gelişmesine, dönemin ünlü hukukçusu Necmeddin Kocataş'm(->) büyük emeği geçti.

Şirketin zaman içinde 77 vapuru oldu. Bunlardan 66 tanesi İngiltere'de, 6 tanesi Fransa'da, 2 tanesi Almanya'da, 2 tanesi de İstanbul'da Hasköy'de inşa edildi. Son vapuru ise Hollanda'da yapılmış olan küçük ve eski bir tekneydi. Şirketin yolcu vapurlarından başka üç de kömür gemisi oldu. Son dönemde Cumhuriyet adlı bir de muşu vardı.

vapurunun inşasını İngiltere'ye ısmarladı (bak. araba vapurları).

Şirketin, İngiltere'deki büyük tezgâhlarda inşa ettirdiği vapurlarının teknesi ahşaptı; hepsi de istimli olup yandan çarklıydılar. İlk vapurların güvertesi de, kaptan köşkü de açıktı. Sert havalarda güverte muşambalar açılarak az da olsa korunmaya alınır, kışın da alt salonda soba yakılırdı. Akşamları içerisi gaz lambalarıyla aydın-latılırdı.

26 baca numaralı Suhulet(->) ile 27 baca numaralı Sahilbent(->), şirketin ilk sac gövdeli vapurları oldu. Vapurların çok küçük olanları İngiltere'de inşa edildikten sonra gemiyle parçalar halinde İstanbul'a yollanıyor, sonra bunlar Hasköy fabrika-

Şirket-i Hayriye'nin Vapurları (Devam)

<i>N</i>	<i>Adı</i>	<i>inşa</i>	<i>İnşa Yılı</i>	<i>Groston</i>	<i>Hizmet Süresi</i>
40	Dekker	İngiltere	1800	227	1015'te
41	Metanet	İngiltere	1802	220	1016'da
42	Deçenot	İngiltere	1802	220	Savaşta terk
42	ilkdem	İngiltere	1804	244	Tahrin edildi
44	intizam	İngiltere	1804	244	Tahrin edildi
45	Deçen	İngiltere	1805	240	1016'da
46	Dükkân	İngiltere	1805	240	1016'da
47	Tarz-ı	İngiltere	1802	144	64
48	Dilâişin	İngiltere	1802	144	64
49	Hâlâ	İngiltere	1804	184	Tahrin edildi
50	Savvala	İngiltere	1802	184	21
51	Sürayya	İngiltere	1805	116	62
52	Sihân	İngiltere	1805	116	62
52	İncirah	İngiltere	1805	255	62
54	İnhicet	İngiltere	1805	255	62
55	Bebek	İngiltere	1805	65	62
56	Gökku	İngiltere	1805	65	62
57	Tarabuc	İngiltere	1806	122	61
58	Nimet	İngiltere	1806	122	61
59	Kemer	İngiltere	1806	227	61
60	Reşbet	İngiltere	1807	228	60
61	Sultanıya	Fransa	1800	521	1016'da
62	Hünkâr	Fransa	1800	521	Tahrin edildi
62	Sütlüca	Fransa	1800	521	68
64	Küçükku	Fransa	1810	581	78
65	Sarayburn	İngiltere	1810	424	82
66	Reşazici	İngiltere	1810	422	82
67	Kalender	İngiltere	1811	452	72
68	Güzelhisar	İngiltere	1811	452	82
69	Ülcevin	Fransa	1811	567	72
70	Ziya	Fransa	1811	567	82
71	Halac	İngiltere	1814	588	Özel yet oldu
72	Ülceüdar	Alman	1827	148	1058'de bitti
72	Rumelikoy	Alman	1827	148	Vüzer
74	Alünlum	İngiltere	1820	415	55
75	Koçtas	Hollanda	1827	157	47
76	Sarıyer	Hollanda	1828	157	Vüzer
77	Kabatac	Hollanda	1810	61	1

Eser Tutel tarafından hazırlanmıştır

Sezai, Tahsin, Şeref, Fehmi, Hayri kaptanlar ve diğerleri, şirket vapurlarını her türlü havada ustalıklı kullanarak ustalıklarını kanıtladılar. Bu arada Türk çarkçıların da sayısı hızla arttı.

Şirket-i Hayriye kurulduğu yıllarda kısa bir süre yolcuların isteği ve tercihi üzerine Adalar'a, sonraları yine kısa bir süre Haydarpaşa'ya seferler yaptı. Ama asıl çalışma alanı köprü ile Boğaz'ın karşılıklı iki yakasındaki iskeleler oldu. Şirketin I. Dünya Savaşı başlarında köprüde Üsküdar, Birinci, İkinci ve Üçüncü diye anılan dört iskelesi vardı.

Şirketin Rumeli yakasında Salıpazarı, Kabataş, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı (Kaya-

Şirket-i Hayriye'nin ilk kaptanlarının hemen hepsi, çoğu Rum olmak üzere gayrimüslimdi. Karava, Franoviç, Petriçeviç, Kozma, İstefanoviç,

Zaharaki, Macaroviç, İngiliz olan George, Hırvat asıllı Niko bunların en tanınmışlarıydı. Keza, makinistlerin hemen hepsi de Rum ve diğer azınlıklardandı. Hiçbiri okullu değildi, hepsi de gemicilikten gelmiş, kendi kendilerini yetiştirmiş, Boğaz'ın her an yönü değişebilen akıntılı sularında tecrübe edinmiş kişilerdi.

Şirkette Türk olarak ilk kez Beykozlu Rıza Ömer Kaptan çalıştı. Sonra Salih, Kıbrıslı Mehmed, Eyüp, İshak, Hacı Mehmed, araba vapuru kaptanı Hasan, Osman, Hacı Hasan, Seyfeddin, daha sonraları Ziya,

lar), Boyacıköy, Mirgün, İstinye, Yeniköy, Tarabya, Kirecburnu, Büyükdere, Sarıyer (Mesarburnu), Yenimahalle, Rumelikavağı, Altinkum (1929'dan itibaren yazları); Anadolu yakasında da Haydarpaşa, Salacak, Harem, Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy, Kandilli, Küçüksu, Anadoluhisarı, Kanlıca, Çubuklu, Paşabahçe, Beykoz, Sötlüce, Anadoluka-vağı iskeleleri vardı.

Şirket-i Hayriye, 1911'de Trablusgarp, 1912'de Balkan ve 1914'ten itibaren de I. Dünya Savaşı yıllarında vapurların çoğunu ordu emrine verdi. Vapurların bir kısmı, bozulup parçalanarak kömür ya da askeri malzeme taşıyacak hale getirildi. Hele iki araba vapuru, yıllar boyunca her zaman Boğazlar ve Marmara'da, zaman zaman da Karadeniz'de asker, mühimmat ya da kömür taşıdılar. Şirket, özellikle yaralı taşınması için ordu emrine verilen bazı vapurlarının hizmetini para almadan yerine getirdi.

I. Dünya Savaşı 1918'de sona erdiği zaman, şirket 38 numaralı Şükran, 40 numaralı Rehber, 43 numaralı İkdam, 44 numaralı İntizam, 45 numaralı Resan, 46 numaralı Rüçhan, 49 numaralı Hâle, 50 numaralı Seyyale, 61 numaralı Sultaniye ve 62 numaralı Hünkâr İskeleyi vapurlarını şu ya da bu nedenle kaybetmişti. Savaş sırasında iflasın eşiğine gelen şirket devletin bu vapurlar için ödediği para sayesinde batmaktan kurtuldu. Dahası, 33 numaralı Nusret, 34 numaralı Gayret, 37 numaralı İhsan, 41 numaralı Metanet, 42 numaralı Eser-i Merhamet de (eski adı Resanet) ya torpillenerek ya da topa tutularak Karadeniz ve Marmara'da kullanılmaz hale geldiler. Daha başka vapurlar da savaşta düşman tarafından hırpalandıysa da zorlukla kurtarılıp onarılması mümkün olabildi. Savaşın sonunda şirketin elinde ancak 18 vapur kalmıştı.

Şirket, 1920'li yılların sonlarından itibaren Boğaziçi'nin kalkınması ve halkın Boğaz'da yaz kış oturması için teşvik edici bazı girişimlerde bulundu. Altinkum Pla-jı'm(-0, Ortaköy'de Lido yüzme havuzunu, Küçüksu Plajı'm, Sarıyer'de Canlı Balık Lo-kantası'nı açtı. Yazları Halas ya da Altinkum gibi ferah ve rahat vapurlarla mehtaplı gecelerde Boğaz'da ya da Yalova veya Çınarcık gibi uzak iskelelere yemekli, müzikli gezi seferleri düzenlendi, bu seferlere Deniz Kızı Eftalya(->), Kemani Sadi Bey (Işılay), Hazım Bey (Körmükçü) gibi o yılların en tanınmış ses, saz ve sahne sanatkârlarının katılmasını sağladı; zaman zaman

broşürler yayımlayarak Boğaz'da evi olup da kiralamak isteyenlerin ilanlarını para almadan bastı. Ayrıca, Boğaz'da ev yaptırmak isteyenlerin inşaat malzemesini parasız taşıdı, kendilerine de üç yıllık pasolar verdi. Küçüksu Plajı'na, gidiş-dö-nüş, plaja giriş ve içilecek bir meşrubatın parası da içinde olan ucuz vapur seferleri koydu. 1936-1938 arasında *Boğazi-çi*(.->) dergisini yayımladı.

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra, çoğu yabancı olan toplum hizmetindeki şirketler, olanaklar elverdikçe devlet tara-

ŞİRMEKD ÇAVUŞ TÜRBEİ

184

185

ŞİŞLİ CAMİİ

findan satın alınmaya başlandığı zaman, Şirket-i Hayriye en sona kalanlardan biri oldu. Şirket, 1 Temmuz 1944 günü bütün vapurları, Hasköy'deki fabrikası ve çekek yerleri, taşınır, taşınmaz mal varlıklarıyla Münalakât Vekâleti tarafından satın alındı. Vapurları ve mal varlığı Devlet Denizyolları işletmesi Genel Müdürlüğü Şehir Hatları Müdürlüğü'ne devredildi. 15 Ocak 1945 günü de 4517 sayılı yasayla Şirket-i Hayriye fiilen ortadan kalktı. Vapurların ağzı siyaha, geri kalanı sarıya boyalı ba-calarındaki numaralar kaldırıldı, yerine Denizyolları'nın ay-yıldızlı, çift çapalı arması monte edildi. Baca numarası da dört köşe büyükçe birer plakaya yazılıp, sağlı sollu kaptan köşklerinin dış yanlarına yerleştirildi. Aynı vapurlar ve personel, aynı sularda daha yıllarca istanbul halkına hizmet vermekte devam ettiler (bak. Şehir Hatları işletmesi).

Bîbl. *Boğaziçi*; Vada, *Boğaziçi*; E. Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İst., 1994.

ESER TUTEL

ŞİRMERD ÇAVUŞ TÜRBEİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray'da, Murad Paşa Külliyesi'nin(->) naziresinde yer almaktadır.

I. Selim (Yavuz) dönemi (1512-1520) ricalinden Şirmerd Çavuş (ö. 1514) ile kızı Kamerşah Hatun'un (ö. 1513) gömülü oldukları bu türbe aslında, Aksaray-Fındık-zade arasında, Şirmerd Çavuş tarafından 910/1504-05'te yaptırılan caminin yanında (doğu yönünde) yer almakta, çevresindeki hazire ve caminin kuzeyindeki çeşme ile birlikte küçük bir manzume meydana getirmekteydi. Cami ve hazire 1956'da, Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında ortadan kaldırılmış, türbe 1964'te yakındaki Murad Paşa Külliyesi'nin bünyesinde, caminin güney yönündeki nazirenin sınırında tekrar inşa edilmiştir.

Şirmerd Çavuş Türbesi, Osmanlı mima-lığında 14. yy'dan beri varlıklarına tanık olunan, eski İran mimarisinin "ateşgede" tasarımından kaynaklanan, "cihar-tâk" ya da "baldaken" olarak tanımlanan açık türbelerdendir. Türbe 4x4 m boyutlarında, kare bir tabanın üzerine oturur. Tabaanın köşelerinde kesme küfeki taşı ile örölmüş birer paye yükselmekte, payelere oturan

1910larda Şirket-i Hayriye'nin yönetim kurulu toplantı halinde. *Boğaziçi, Şirket-i Hayriye*

sivri kemerler, pandantifli ve tuğla örgöülü kubbeyi taşımaktadır. Türbenin cepheleri silmelerle çerçeveleenmiş, kemerler gergi demirleri ile takviye edilmiştir. İki adet mermer lahti barındıran türbenin tasarımında, klasik Osmanlı üslubunun yalın ifadesi ve ahenkli oranları gözlenir. **Bibi.** Öz, *istanbul Camileri*, I, 143; Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 15-16; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 292; *Fatih Camileri*, 349.

EMİNE NAZA

ŞİŞLİ

Şişli İlçesi'nin merkez mahallesi olan semt. Halaskârgazi Caddesi boyunca ve özellikle caddenin batı kesiminde, içerilere Bo-monti'ye doğru uzanır. Şişli Merkez Mahallesi dışında Cumhuriyet, Meşrutiyet ve 19 Mayıs mahallelerinin Halaskârgazi Cadde-si'ne yakın kesimleri üzerine de yayılır. Semt kuzeyde Mecidiyeköy, kuzeydoğuda Fulya, doğuda Teşvikiye-Nişantaşı, güneyde Osmanbey, Pangaltı, batıda Feriköy, Bomonti ve kuzeybatıda Okmeydanı semtleri ile sınırlıdır.

Semtın adının nereden geldiğı belirlenememiştir. Çeşitli yakıştırmalar arasında, şiş yapımıyla uğraşan ve şişçiler diye anılan bir ailenin burada konağı olduğı, "Şiş-çilerin Konağı"mn zamanla "Şişlilerin Konağı" haline gelmesiyle semtın adının Şişli kaldığı en fazla kabul görenidir.

Şişli'den bir
görünüm.

AH Hikmet Varlık

Şişli, istanbul'un, Taksim'in kuzeyindeki bütün semtleri gibi, görece yeni bir yerleşmedir. Şehrin bu yöresinin 19. yy'ın ortalarında bile henüz yerleşme bölgesi olmadığı biliniyor. 1850'lerde bugünkü Şişli semtinin yayıldığı alan geniş bir kırlıktır. Şehir yavaş yavaş Harbiye'ye(->), Pangal-tı'ya doğru, daha çok askeri ve idari yapılarla uzanmaktadır. Nişantaşı(->) ve Teşvikiye mahallelerinin iskânı ise 1850'lerin ortalarına doğru, Abdölmecid döneminde (1839-1861) teşvik edilmiş, ilk konaklar ancak 1870'lere doğru yapılmaya başlanmıştır. Şehrin kuzeye ve kuzeydoğuya, yani Şişli ve Nişantaşı-Teşvikiye'ye doğru yayılmasında iki önemli etken, 1870'te Be-yoğlu'nun büyük bölümünü ortadan kaldıran yangın felaketi ve Tanzimat'la birlikte yabancıların da şehrin istedikleri yerlerinde mülk

edinmelerine olanak tanınmasıdır. Yerleşmenin Şişli'ye doğru uzanması 1881'den itibaren atlı tramvayın Tak-sim'den Pangaltı'ya ve biraz daha ileriye, bugünkü Şişli'nin ortalarına kadar gelmesi ile hızlanmış, 1913'te elektrikli tramvay işlemeye başlamış, Şişli, Beyoğlu'ndan sonra, İstanbul'un elektrik ve havagazı almaya başlayan ikinci semti olmuştur.

Bütün bu ayrıntılar, semtin 1870'lerden sonra oluşmaya başladığını; 19. yy'ın son yıllarında, yabancıların ve kalburüstü azınlıkların yanında, Batıcı bir yaşam biçimini benimsemiş veya buna özenen Osmanlı seçkinlerinin ve aydınlarının, o günün koşullarında görece çağdaş olanaklardan yararlanarak yaşadıkları bir yer olmaya yüz tuttuğunu göstermektedir.

19. yy'ın sonlarında, 1890'larda, Şişli'de İstanbul'un ünlü yabancı zenginlerinin, Beyoğlu'ndan bu tarafa doğru kayan azınlıkların, Osmanlı paşalarının, yüksek memurların, devrin aydınlarının bahçeler içindeki tek tuk konakları yanında; 1895'te Okmeydanı'na doğru Darülaceze, 1898'de de, difteriden ölen kızı Hatice Sultan için II. Abdülhamid'in yaptırdığı Etfal Hasta-nesi(-0 gibi sağlık kurumları da yer almaktadır.

Şişli semtinin hızla gelişmeye başlaması 1913'te elektrikli tramvayın buraya uzanması ve Şişli'nin son durak olmasından sonradır. Halaskârgazi Caddesi boyunca

evlerin, konakların sıklaşması, ilk apartmanların belirmesi 1910-1920 dönemidir. Mustafa Kemal'in Samsun'a gidene kadar Aralık 1918'den Mayıs 1919'a kadar kaldığı ve bugün Atatürk Müzesi(->) olarak korunan bina, dönemin yapıları hakkında bir fikir vermektedir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Şişli, 1930'larda şehrin en mutena semtlerinden biri durumundadır. *1934 Yılı Şehir Rehberi'nâe* görüldüğü üzere semtin kuzey sınırı bugünkü Şişli Camii'nin bulunduğu noktada bitmekle, bu noktadan itibaren ikiye ayrılan yol kuzeydoğuya doğru Büyükdere Caddesi, kuzeybatıya doğru da Abideihürriyet Caddesi olarak uzanmaktadır. Büyükdere Caddesi üzerinde tek yapı eski tramvay garajıdır. Karşılığı ise (bugün de olduğu gibi) mezarlıktır. Halaskârgazi Caddesi'nin doğusunda Etfal Hastanesi çevresinde bir yapılaşma vardır; hastanenin kuzeyi ve kuzeydoğusu Fulya Bayırı'na kadar tümüyle boştur. Halaskârgazi Caddesi'ne paralel giden Abideihürriyet Caddesi'nin batısında Bomonti Bira

Fabrikası(->) ve bahçesinin bulunduğu sırtlara doğru, semtin 1920'ler sonrasında hızla yapılaşan kesimleri yer almaktadır. Bugün de varlığını koruyan Feriköy Fırın Sokağı ve ona paralel Sıracevizler Sokağı semtin son meskûn bölgeleridir.

1930-1940 arasında başta Halaskârgazi ve Abideihürriyet caddeleri olmak üzere semtin anacaddelerinin iki yanında, çoğu günümüze kadar gelen,

döneminin en lüks apartmanları bitişik nizamda kurulmuş; böyle bir apartman yerleşmesi, Abideihürriyet Caddesi'nin batısında kalan ve en ünlüleri Hanımefendi Sokağı, Perihan Sokağı, Sıracevizler Caddesi olan sokaklarda da büyük bir hızla gelişmiştir. Ünlü "Lü-küs Hayat" opereti, zengin ve modern yaşam özlemini dile getirirken "Şişli'de bir apartıman; eğer yoksa halin yaman" dizeleriyle dönemin bu gelişmesini belgeler.

Şişli semtinin mutena bir konut ve yerleşme bölgesi olarak gelişmesi 1960, hattâ 1970'lere kadar sürmüş, bu dönemden sonra ise semt, çevre semtlerle birlikte daha çok zengin çarşıların, pasajların, seç-

kin dükkânların, butiklerin, işyerlerinin, bankaların yer aldığı; ticaret, iş ve eğlence hayatının ağır bastığı bir yapı kazanmıştır. Günümüzde Şişli, Halaskârgazi Caddesi'nin iki yanında eski, büyük ve hâlâ seçkinliğini koruyan apartmanların alt katlarının bütünüyle işyeri, dükkân, pasaj olduğu; içerilerdeki sokaklarda ise sosyoekonomik bakımdan "orta" sayılabilecek bir nüfusun işyerleri ve dükkânlarla iç içe yaşadığı bir semttir. Şişli'nin günümüzdeki merkezi sayılabilecek Şişli Camii(->) 1949'da açılmış yeni bir camidir. Halaskârgazi Caddesi üzerinde, caminin biraz ilersinde yer alan Fransız Lape Hastane-si(->), Etfal Hastanesi ile birlikte semtin en eski sağlık kurumlarıdır. Daha sonraki dönemlerde bunlara çok sayıda yenileri eklenmiştir. Şişli Camii'nden Büyükdere Caddesi'ne doğru eski tramvay ve iETT garajının yerine ve çevresine yapılan büyük bloklarda oteller, işyerleri, kültür ve ticaret merkezleri bulunmaktadır. Halaskârgazi Caddesi üzerinde iki yanlı büyük pasaj-lardaki çok sayıda sinema salonu, eğlence yeri semte canlılık ve kendi rengini kazandırmaktadır.

Şişli, kuruluşundan itibaren üst sosyoekonomik katmanlarda yer alan yabancıların ve azınlıkların rağbet ettikleri bir semt olmuştur. Cumhuriyet'ten sonra, bu yapı bir ölçüde değişse de halen istanbul'un, azınlıkların belli ve giderek azalan bir oranda bulundukları nadir semtlerindendir.

İSTANBUL

ŞİŞLİ CAMİ

Şişli İlçesi'nde, 19 Mayıs Mahallesi'nde, Halaskârgazi Caddesi ile Abideihürriyet Caddesi arasında kalan ada üzerindedir.

Yapımına Haziran 1945'te başlanan cami, 1949'da ibadete açılmıştır. Mimarı Vasfi Egeli'dir(->). O dönemde Vakıflar başmimarı olan Egeli'ye statikte Prof. Dr. Fikri Santur, detaylarda Yüksek Mimar Na-zimî Yanal ile Mimar Vahan Kantarcı yardımcı olmuşlardır. Caminin bezemesinde önemli bir yere sahip olan yazılar ise Hâ-mid Aytaç(->), Macid Ayrıl(->) ve Halim Özyazıcı'ya(->) aittir. Taş ve ahşap gibi diğer bezemelerinde de yine zamanının en meşhur ustaları çalışmıştır.

Şişli Camii tamamen klasik Osmanlı mimarisi tarzında inşa edilmiştir. Orta merkezi bir kubbe ve bunu giriş cephesi hariç olmak üzere diğer üç cepheden çevreleyen üç yarım kubbeden oluşan bir şemaya sahiptir. Duvarları eski yığma usulde işlenmiş küfeki taşıyla yapılmış, kubbe bu duvarlara betonarme olarak oturtulmuştur. Yapı iki katlı pencere düzenine sahip olup üst hizadaki pencereler ve kasnak pencereleri sabit, alt kattakiler ise açılabilir dikdörtgen pencerelerdir. Klasik görünümlü, çokgen gövdeli, tek şerefeli minaresi yapının batı cephesine bitişik olarak yapılmıştır. Minarenin mukarnas dolgulu şerefesinin altında kırmızı renkli taştan bir sıralı palmet dizisi dolanmaktadır. Girişi dışarıdan, güneye bakan, merdivenlerle ulaşılan bir kapıdan sağlanmıştır. Bu kapının ya-

ŞİŞLİ ÇOCUK HASTANESİ

186

187

ŞİŞLİ İLÇESİ

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	32.250	6.009	38.25
Hizmet işlerinde çalışanlar	10.511	2.485	12.99
Ticaret ve satış personeli	12.525	1.020	14.45
İdari personel ve benzeri	4.444	4.580	9.024
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	7.299	4.487	11.78
Mütasabbihler, direktörler ve üst	2.002	454	2.446
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	517	43	560
İşsiz olup iş arayanlar ve	4.565	1.108	5.762
Genel Toplam	75.103	21.185	96.28

Tablo H Şişli Üçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-tstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993

nında müezzinin camiye girişini sağlayan, doğrudan içeriye açılan bir kapı daha mevcuttur. Bu kapıların önünde köşedeki bir sütun tarafından taşınan saçak bulunmakta ve buranın tavanının kalem işi bezemeli olduğu görülmektedir. Caminin önünde beş gözlü, kubbeli bir son cemaat yeri vardır. Giriş bölümü saçak hizasında yapılan bir yükselti ile belirginleştirilmiştir. Camiye üzerinde üçgen şeklinde düzenlenmiş aynalı istifli, altın yaldızla yazılmış bir ayet kitabesi bulunan basık kemerli taç kapıdan girilmektedir. Kapının köşeliklerinde çok ince işçilik gösteren altın yaldızla bezenmiş iki kabara vardır. Ayrıca son cemaat yerine açılan kapının iki yanında yer alan ikişer pencerenin üzerindeki alınlıklarda da yine altın yaldızla yazılmış ayet kitabeleri yer almaktadır.

Caminin içine girildiğinde mihrap cephesi hariç olmak üzere diğer üç cephede üst hizada mahfillerin dolandığı görülmektedir. Yan kanatlardaki kadınlar mahfillerine doğu ve batı cephelerdeki küçük kapılı, merdivenlerden, girişin üzerindeki müezzin mahfiline ise, kapıdan girilince sağ tarafta yer alan merdivenlerle ulaşılmaktadır. Ufak bir kapı ile gizlemiş olan bu merdivenlerin simetrisinde de yine bir kapı bulunmakta, buranın dolap olarak değerlendirildiği görülmektedir. Birbirleriyle bağlantısız olan mahfillerden yan-dakiler Bursa kemerleriyle bağlanmış sütunlar tarafından taşınmaktadır. Bu yan bölümlerin tavanında ahşap üzerine kalem işi ile yapılmış çok renkli, madalyonlu bir bezeme yer almaktadır. Ayrıca bütün alt kat pencerelerinin tavanlarında yine çok renkli kalem işi bezeme olduğu görülmektedir. Bunun dışında bütün üst örtü (ana kubbe ile pandantifleri, yarım kubbeler, bunların kubbeye bağlantısını sağlayan kemerler) klasik üsluptaki çok renkli kalem işleriyle bezenmiştir. Kubbenin altında, caminin ortasında, mermerden yapılmış, yaldızla hareketlendirilmiş, dilimli kenarlı, ince işçilik gösteren, ajurlu, geometrik ve bitkisel bezemeye sahip fiskiyeli bir havuz bulunmaktadır. Aynı taşçı ustasının elinden çıkan minber ve mihrap da yine son derece başarılı uygulamalarıyla dikkati çekmektedirler. Vitraylı pencerelerin cami-

ye renkli bir görünüm kazandırdığı görülmektedir.

Şişli Camii, etrafı duvarlarla çevrili, biri mihrap yönünde, diğerleri ise iki yanda olmak üzere toplam üç kapıyla girilen bir avlu ortasında yer almaktadır. Avluda, mihrap ekseninde, ortada bulunan onikigen mermer şadırvan ince, özenli işçiliğiyle bir biblo gibi yapıyı süslemektedir. Ayrıca avluda bitişik olarak inşa edilmiş kütüphane, imam ve müezzin nöbet odaları, gasilhane-ler ve bunların altında tuvaletlerle, abdest alma yerleri de mevcuttur.

Bibi. V. Egeli, "Şişli Camii", *Arkitekt*, 1953, s. 169-180; ay, "Şişli Camii Şerifi", *istanbul Enstitüsü Dergisi*, II (1956), s. 19-24.

BELGİN DEMIRSAR

ŞİŞLİ ÇOCUK HASTANESİ

bak. ETFAL HASTANESİ

ŞİŞLİ İLÇESİ

istanbul İli'nin batı yarısında yer alır.

1987'de Kâğıthane'nin ayrılmasından sonra Şişli ilçesi toprakları ikiye bölünmüş durumdadır. Kuzeydeki Ayazağa bölümü, kuzey ve doğuda Sarıyer, güneydoğuda Beşiktaş, güneyde Kâğıthane, batıda da Eyüp ilçeleriyle çevrilidir. Güneydeki Şişli bölümü ise batı ve kuzeyde Kâğıthane, doğu ve güneydoğuda Beşiktaş, güney ve güneybatıda Beyoğlu ilçelerine komşudur. Bu sınırlar içinde toplam yüzölçümü 30 km²'dir.

Kırsal yerleşmesi olmayan Şişli ilçesi 28 mahalleden oluşur. Bunlar Ayazağa, Bozkurt, Cumhuriyet, Duatepe, Eskişehir, Er-genekon, Esentepe, Feriköy, Fulya, Gülba-har, Harbiye, Halide Edip Adıvar, Halil Rıfat Paşa, Halaskârgazi, Huzur, inönü, izzet Paşa Çiftliği, Kaptan Paşa, Kuştepe, Mahmut Şevket Paşa, Maslak, Mecidiyeköy, Merkez (Şişli), Meşrutiyet, 19 Mayıs, Paşa, Teşvikiye ve Yayla mahalleleridir.

Çatalca Yarımadası'nın doğu kesiminde yer alan ilçe topraklarının denize kıyısı yoktur. Şişli İlçesi'nin kuzey kesimi gü^ney kesimine göre daha büyüktür. Güney kesimde çok az yeşil alana rastlanırken kuzey kesimde çalılık ve ağaçlık alanlar geniş yer tutar. Kuzey kesimde askeri bölgelerin önemli bir yer kaplaması,

bu kesimde yeşil alanların fazla olmasının başlıca nedenidir.

ilçenin en eski mahallesi olan Tatav-la'nın 16. yy'da kurulduğu ileri sürülür (bak. Kurtuluş). Eremya Çelebi Kömürçi-yan'a(-0 göre 17. yy'da Taksim'den Pan-galtı'ya doğru uzanan yolun iki yanında mezarlıklar; 18. yy'da Şişli ve Mecidiyeköy yörelerinde bağlar ve bostanlar yer alıyordu. Balmumcu Çiftlik-i Hümayun'u Şişli'ye kadar uzanıyordu. Bahçelerde sebze ve meyvenin yanısıra çiçek de yetiştirilirdi.

18. yy'm sonlarında Teşvikiye Ca- mi'i'nin(->) bugünkü yerinde bir mescit ol duğu bilinir. Bu caminin avlusundaki III. Selim'in diktirdiği nişan taşı 1790/1791 ta rihtir. Mekteb-i Harbiye(->), Maçka Silah- hanesi(-0 gibi askeri yapılar Fransızlara ve Ermenilere ait kilise, okul ve mezarlıklar, yerleşme alanının 19. yy'dan başlayarak Harbiye(-0, Pangaltı ve Maçka'ya doğru yayıldığını gösterir. Feriköy'de ilk bira üre tim tesisinin kurulması ve Şişli'de Etfal Hastanesi'nin açılışı da 1890'lara rastlar. Bomonti'de bira fabrikası 19. yy'm başla rında kurulmuştur. 1870'te çıkan Beyoğlu yangınında evsiz kalan Levantenler ve gay rimüslimler Harbiye çevresinde inşa edilen kagir binalara taşınmışlardır. Matbaa-i Os maniye'yi kuran Osman Bey de Harbiye ile Şişli arasında geniş bir arazi satın alarak bu arazide konak yaptırmıştır. Osmanbey(->) semtinin adı bu konaktan gelir.

Harbiye, Nişantaşı(->) ve Teşvikiye'de(^) birçok konağın inşa edilmesi de

19. yy'm son çeyreğine rastlar. Abdülme- cid döneminde (1839-1861) imparatorlu ğun sınır bölgelerindeki yurtlarından olan birçok göçmen istanbul'a sığınmış; bunlar dan bir bölümü Şişli'nin hemen kuzeydo ğusunda arpa tarlaları ve dutlukların bu lunduğu alana yerleştirilmiştir. Bu kırsal yerleşim yerine padişahın adıyla Mecidiye- köy(->) denmiştir. Taksim'den yapılan at lı tramvay seferleri ilk kez 1881'de Şişli'ye kadar uzanmış; Taksim-Şişli tramvay hattı 1913'te elektrikli hale getirilmiş; bu hattın daha fazla uzatılmasına ihtiyaç olmadığı düşünülerek tramvay deposu da Şişli ile Mecidiyeköy arasına inşa edilmiştir, istan bul kentindeki önemli anıtlardan biri olan Abide-i Hürriyet(^) de 1911'de açılmıştır.

Harbiye, Pangaltı, Kurtuluş, Osmanbey, Nişantaşı, Teşvikiye ve Şişli'nin görünümü 1920'lerden sonra değişime uğradı. Bu semtlerdeki bahçe içindeki ev ve konakların yerini yavaş yavaş apartmanlar almaya başladı. Apartmanlaşmanın yaygınlaşması eski ulaşım yollarının çok belirgin caddeler haline gelmesine yol açtı. 1920' ler ve 1930'larda Şişli ve çevresi, varlıklı kimselerin bir apartman ya da apartman dairesi edinmek istedikleri ve bunun moda olduğu gözde semtler haline geldi.

1950'den sonra İstanbul'un gündemine girip günümüze değin hızını yitirmeyen göç olgusundan Şişli yöresi de nasibini aldı. Şişli semtinin kuzeyinde Çağlayan ve Gültepe gibi gecekondulu semtleri belirdi. Kâğıthane'nin nüfusu da hızla artmaya başladı. Bu sırada Beyoğlu İlçesi'ne bağlı bir bucak olarak yönetilen Şişli yöresi, 1954'te

yapılan bir düzenlemeyle ilçe yapıldı. Bu düzenlemeye göre Ayazağa ve Kâğıthane, Şişli İlçesi'nin Merkez Bucağı'na bağlı birer köydü.

1960'tan sonra Şişli ilçesi sınırları içinde değişimler oldu. Emekli subaylar ve gazeteciler için yapılan sitelerle Esentepe ve Gayrettepe semtleri ortaya çıktı. Mecidiye-köy'deki bahçeli evlerin yerinde apartmanlar yükselmeye başladı. Çağlayan ve Gültepe'den başka Hürriyet Mahallesi, Örnek-tepe, Kuştepe ve Çeliktepe adlarıyla gecekondulu yerleşmeleri oluştu. Kâğıthane yoğun bir sanayi merkezi haline gelirken Bomonti çevresindeki fabrikalar da çoğaldı. Büyükdere Caddesi'nin batı kenarında da birçok yeni fabrika kuruldu.

1970'e gelindiğinde ilçenin kentsel nüfusu 250.000'i, kırsal nüfusu da 100.000'i aştı. Kırsal nüfusun büyük bölümünü Kâğıthane ve çevresindeki gecekondulu mahalleleri oluşturuyordu. 1970'lerde de değişim sürdü. Cumhuriyet, Valikonağı, Rumeli ve Halaskârgazi caddelerinin kenarında sıralanan apartmanların alt katları eskiden çeşidi mağazalar halinde düzenlenmişti, İstanbul'un en önemli ticaret merkezi olan Beyoğlu'nun 1970'lerde geçirdiği bazı olumsuzluklar, bundan zarar görenleri arayışa itti. Bu arayış kısa zaman içinde Şişli'yi etkiledi. Alışveriş merkezi yavaş yavaş Harbiye, Nişantaşı, Osmanbey ve Şişli semtlerine kaydı. Büyük ticari kuruluşlar Beyoğlu'nu tamamen bırakmadan bu semtlerde de mağazalar açtılar. Yukarıda sözü edilen caddelerin kenarındaki apartmanların alt katlarında bulunan mağazalar ihtiyacı karşılayamayınca firmalar bazı apartmanları yıktırarak yerine her katı değişik reyonlar halinde hizmet verecek biçimde düzenlenen yeni binalar yaptırıldılar. Böylece alışveriş merkezi haline gelen önemli caddelerde eskiden beri ikametgâh olarak oturan apartman daireleri de işyeri olarak kullanılmak üzere kiraya verildi ya da satıldı. Halaskârgazi, Rumeli ve Valikonağı caddeleri 1980'lerde İstanbul'un ve belki de Türkiye'nin en gözde alışveriş merkezi haline geldi. Bu gelişim daha sonra Mecidiyeköy'ü ve Gayrettepe'yi de etkiledi. Bu semtlerde Büyükdere ve Yıldız Posta

caddeleri kenarında eskiden ikametgâh olarak kullanılan apartman daireleri giderek işyerine dönüştü.

1970'lerde yaşanan bir başka değişiklik de oto tamirhanelerinin Dolapdere'den kaldırılması amacıyla Çeliktepe'nin kuzeyinde bir sanayi sitesi kurulmasıdır. Sitenin kurulmasından kısa bir süre sonra bu çevrede Sanayi Mahallesi adlı yeni bir yerleşme oluşmuştur. Üst üste gelen bu gelişmeler Kâğıthane ile çevresindeki gecekondu mahallelerine hizmet götürmeyi güçleştirdince Kâğıthane Belediyesi kuruldu.

1980'e gelindiğinde kentsel nüfus 280.000'i, kırsal nüfus da 180.000'i aşmıştı. Kâğıthane'de belediye kurulduktan sonra İstanbul'un öteki gecekondu semtlerinde gözlendiği gibi burada da apartman-laşma başladı. 1980'lerde bu eski gecekondu mahallelerinin tümü apartmanlarla dol-

Tablo I Şişli İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıl</i>	<i>Kent</i>	<i>Kır</i>	<i>Toplam</i>
10	120 8	1 712	125 55
10	157 7	22 658	181 40
10	208 1	60 015	268 14
10	250 6	115 01	265 62
10	270 5	160 00	440 57
10	282 4	185 21	467 68
10	526 5		526 52
19	250 4	-	250 47

du. Bu apartmanlar ilçenin merkezi kesimlerinde bulunanlara pek benzemiyordu, ama kırsal görünümü de büyük ölçüde ortadan kaldırıyordu. Şişli İlçesi'ndeki gelişmeler 1980'lerde de sürdü. Önce ilçe sınırları içindeki tüm yerleşim yerleri kentsel alana katıldı. Böylece Ayazağa ve Kâğıthane köy statüsünden çıktı. 1985 sayımı sonuçlarına göre ilçenin nüfusu 525.000'i aşmıştı. 1980-1985 arasındaki yıllık ortalama nüfus artış hızı ise yüzde 2,5 olarak gerçekleşti. Bu büyüme ilçenin eski kırsal yörelerindeki gelişimden kaynaklanıyordu. 1987'de yapılan bir yönetsel düzenlemeyle Kâğıthane ilçesi kuruldu. 1990'da yapılan sayım sonuçları eskiden ilçe halkının büyük bölümünün Kâğıthane ve çevresinde yaşadığını açık biçimde gösterdi. Buna göre Kâğıthane İlçesi'nin(-0 nüfusu 269.042, Şişli İlçesi'nin nüfusu ise 250.478' di (bak. Tablo I).

Kâğıthane İlçesi'nin ayrılması Şişli ilçesi topraklarını ikiye böldü. Kuzey kesimdeki Ayazağa(->) bölümünde ormanlarla askeri ve sanayi alanlar dikkati çeker. Ayazağa, Huzur ve Maslak mahalleleri bu kesimde yer alır. Bu mahalleler, çevredeki sanayi tesislerinin artışına da bağlı olarak gelişimini sürdürmektedir. 1990'da 20.000'i aşmış olan bu kesimin toplam nüfusunun günümüzde 40.000'i bulunduğu sanılmaktadır. Eskiden korulukların arasında av köşkleri ve kasırlardan başka bir yerleşime rast-

lanmayan bu kesimin Maslak bölümü 1980'lerde bazı bankalar ve firmaların merkez olarak tercih ettikleri bir çalışma alanı haline geldi. Büyükdere Caddesi'nin Is-tinye kavşağı çevresinde irili ufaklı han ve işyerleri açıldı. Bazı alışveriş merkezleri bulunan Maslak gelişimini sürdürmektedir. Beş yıldızlı bir oteli de bulunan Mas-lak'taki bir başka önemli tesis Atatürk Oto Sanayi Sitesi'dir. Büyük bir alana yayılmış olan bu site oto ticareti ve her türlü bakım ve onarım işleriyle uğraşan yüzlerce işyerinden oluşur. Tamamlanmamış olan bu sitede inşaat faaliyeti Kasım 1994'te devam etmekteydi.

1990'da Şişli İlçesi'nin iktisaden faal nüfusunun yüzde 40'ı imalat sanayiinde çalışıyordu. Bunu ticaret ve hizmet sektörlerinde çalışanlar izliyordu (bak. Tablo II). ilçenin çeşidi semtlerinde oturanların kentin değişik kesimlerinde bulunan işyerlerinde çalıştıkları düşünülse de, bu veriler Şişli İlçesi'nin ekonomik yapısıyla aşağı yukarı örtüşür. 1985'te yapılan bir araştırmaya göre katma değer açısından istanbul ili sanayiinde Şişli İlçesi'nin payı yaklaşık yüzde 17 olarak hesaplanmıştır, ilçede çok sayıda küçük ve büyük çapta sanayi tesisi vardır. Bu tesisler daha çok gıda, iplik ve dokuma, hazır giyim, kimya, makine ve metal eşya, elektrik malzemeleri dallarında faaliyet gösterir. Şişli'nin merkezi semtlerinde, özellikle 1980'lerde yıldızı parlayan ticaret sektörü önemini korumaktadır. Ancak Akmerkez ve Capitol gibi toplu alışveriş merkezlerinin açılmasından sonra Nişantaşı-Osmanbey-Şişli aksındaki mağaza ve dükkânların eski canlılığını yitirdiği bildirilmektedir.

Şişli İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 203.443'tü. Bunun yüzde 47'si iktisaden faaldir. Geri kalanlardan yüzde 59'u ev kadınları, yüzde 22'si öğrenciler, yüzde 14'ü emeklilerdir.

Şişli İlçesi'nin 1990'da 250.478 olan nüfusunun yüzde 50,5'i erkeklerden, yüzde 49,5'i de kadınlardan oluşuyordu. Aynı tarihte ilçede kilometrekareye 8.349 kişi düşüyordu. 1990'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre Şişli İlçesi'nde 6 ve daha

ŞİŞLİ TERAKKİ LİSESİ

188

189

TAHİR AĞA TEKKESİ

yukarı yaştaki nüfus 229.785'ti. Bunların yüzde 90,5'i okuma yazma biliyordu. Bu oran anakent belediye sınırları içindeki okuryazarlık ortalamasının biraz üzerindeydi, ilçedeki okuryazarların yüzde 87'si bir öğrenim kurumundan mezundur. Bunların yüzde 54'ü ilkökul, yüzde 16'sı ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 20'si lise ve dengi meslek okulu, yüzde 10'u da yüksekökul ve fakülte çıkışlıdır.

1990'da Şişli İlçesi'nde yaşayanların yüzde 44'ü İstanbul doğumluydu. Bunu yüzde 6,4'le Sivas, yüzde 4,3'le Ordu, yüzde 3,7'yle Kastamonu ve yüzde 3,6'yla Erzincan doğumlular izliyordu.

İstanbul'un iki yakasını birbirine bağlayan köprülerden batıya doğru uzanan çevre yollar Şişli İlçesi'nden geçer. Boğaziçi Köprüsü'nden Beşiktaş İlçesi'ne çıkan O-1 Otoyolu, Mecidiyeköy'ü bir viyadükle geçtikten sonra Kağıthane İlçesi'ne girer. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nden gelen O-2 Otoyolu Sarıyer ve Beşiktaş ilçeleri sınırları içinden geçtikten sonra Şişli İlçesi sınırlarına girer. Bu otoyol kısa mesafede Kağıthane İlçesi'ne geçer.

Şişli İlçesi tarihsel değerler açısından oldukça zengindir. Eskiden nüfus içinde önemli bir payı olan gayrimüslimler ve Levantenler Şişli yöresinde birçok yapı inşa ettirmişlerdir. Bazıları günümüzde de kullanılan kiliseler, okullar, hastaneler ve bakımevleri bunların bir bölümüdür. Maçka Silahhanesi, Mekteb-i Harbiye binası, Nişantaşı'ndaki Meşrutiyet Camii, Teşvikiye Camii ve Darülaceze binası(->) ilçedeki en eski yapılardan başlıcalarıdır. Şişli İlçe-si'nde yer alan öbür önemli yapılar Abi-de-i Hürriyet, Osmanbey'de Atatürk'ün evi olarak anılan Atatürk Müzesi(->) ve Şişli Camii'dir(->).

Birçok sinema ve tiyatro salonu bulunan Şişli, İstanbul'un başlıca kültür merkezlerinden biridir, ilçedeki önemli kültür kurumlarından en önemlileri Spor ve Sergi Sarayı(->) (Lütfi Kırdar Spor Salonu), Açıkhava Tiyatrosu, Cemal Reşit Rey Konser Salonu, Askeri Müze ve Ali Sami Yen Stadyumu'dur. İstanbul Teknik, Marmara, Yıldız Teknik üniversitelerinin bazı birimleri de Şişli İlçesi sınırları içindedir.

ATILLA AKSEL

ŞİŞLİ TERAKKİ LİSESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Levent'te Ebulûlâ Mardin Caddesi'ndedir. İlk, orta ve lise düzeyinde yabancı dil ağırlıklı öğretim yapan özel okuldur.

Okulun çekirdeğini 1870'te Selanik'te kurulan Şemsi Efendi Mektebi oluşturur. Muallim Şemsi Efendi tarafından kurulan bu ilk özel Türk ilkokulu 28 Mart 1879'da Terakki Mektebi adı ile rüştiye seviyesine çıkarılmıştır. Okul kısa zamanda gelişerek lise bölümü, 1905'te de ticaret bölümü açılmış, Emine Telci Hamm'ın kızlar için inşa ettirdiği ayrı bir bina ve buna ilave olarak uzak semtlerde okuyan çocuklar için açıl-

Şişli Terakki Lisesi'nin Levent'teki yeni
fıinası.

Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

İlan Yalılar şubesiyle hizmet alanını genişletmiştir.

1913'te Selanik'in Yunanistan'a geçmesiyle Terakki Mektebi zor yıllar yaşamış ve öğrenci sayısı çok azalmıştır. 1923'te Lozan Antlaşması'nın hükümleri gereği malların tasfiyesine başlanmış ve okullar kapanmıştır. Bu arada Terakki Mektebi'nde yetişip de İstanbul'a göç edenlerden bir kısmı 3 Eylül 1919'da Şişli'de Mahmud Ce-laleddin Konağı'nda "Şişli Lisan Mektebi"ni kurarak bir anlamda Selanik'teki mektebin bir şubesi, devamı gibi bu okulu yaşatmışlardır.

Okul Haziran 1920'de Pangaltı'daki Nuri Paşa Konağı'na taşınmış ve burada İngilizce öğretim kaldırılınca da okulun adı Şişli Terakki Mektebi'ne dönüşmüştür. Okul 1922'de Nişantaşı'nda Ferid Paşazade Bedri Bey ve validesine ait binada, 1924'te Teşvikiye'deki Şerif Paşa ve Münire Sultan konaklarında, 1927'de Halil Rifat Paşa Konağı'nda, 1928'de de ön cephesi Teş- , vikiye Caddesi, arka cephesi Akkavak So-kağı'na bakan Başmabeyinci Konağı'nda eğitim-öğretime devam etmiştir. Satın alınan bu konak 1949'da yıktırılmış ve 1993-1994 öğretim yılı sonuna kadar merkez bina olarak kullanılan binanın inşaatı 1962' de tamamlanmış, 1969'da da ön cepheye iki kat ilave edilmiştir.

Bu arada 1966'da Levent'teki arsa satın alınarak, 1973'te ilkokulun "Levent bölümü" inşaatına başlanmıştır. Bölüm 1976-1977 öğretim yılında eğitim-öğretime açılmış, 1983'te tamamlanan ek tesisleri ile bugünkü modern ilkokul meydana gelmiştir. 14 Temmuz 1991'de temeli atılan yeni bina da 1994-1995 öğretim yılında faaliyete

geçmiş, okulun bütün bölümleri Levent'teki bu kampusta toplanmıştır. Okulda 1990-1991 öğretim yılından itibaren hazırlık sınıfı ve bunu takiben yabancı dil ağırlıklı Türkçe eğitime dayanan sisteme geçilmiştir. Okul, kuruluş yıllarında olduğu gibi "encümen" adı verilen kurucu ve koruyucu üyelerden oluşan bir heyetle yönetilir. 25 Nisan 1963'te okulun işletilmesindeki imkânları artırmak ve gelişmeleri hızlandırmak amacıyla kurulan "Terakki Tesisleri", 1967'de yürürlüğe giren 903 sayılı kanunla "Terakki Vakfı"na dönüşmüştür.

AHMET MÜLAYİM

ŞÜCABAĞI MESCİDİ VE TEKKESİ

bak. SELAMI ALİ EFENDİ TEKKESİ

ŞÜHEDA MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük semtinde, Canfeda Kadın veya Kethüda Kadın Camii'nin yakınında bulunuyordu. Eski bir Bizans kilisesinden çevrildiği bilinen yapının evvelce hangi kilise olduğu, hattâ bir kilisenin bütünü mü, yoksa Kasım Ağa Camii(-0 örneğinde de olduğu gibi sadece bir Bizans yapısının kalıntısı mı olduğu bilinmez. Bu yapı 1632-1634 arasında şeyhülislam olan Ahîzade Hüseyin Efendi tarafından mescide dönüştürülmüştü.

Ahîzade, IV. Murad'ın Recep 1043/ Ocak 1634'te gazabına uğrayarak Florya kıyılarında idam edilmiş ve orada gömülmüştü. Bu haksız idamdan dolayı vakfettiği mescide Şüheda (Şehitler) adının verildiği bilinir. Ancak Ayvansarayî, *Hadîka'* da, mescidin dışında da bir şehidin kabrinin bulunduğunu haber verir. Böylece hem bu adı bilinmeyen şehit, hem de haksız olarak idam edildiği için şehit sayılan Ahîzade'ye atıf yapılarak mescide Şüheda Mescidi denilmiş olmalıdır.

Şüheda Mescidi, 1870'li yıllarda, çizilen istanbul planında gösterilmediğine göre, bu tarihten önce ortadan kalkmış olmalıdır. A. G. Paspatis(-0, 1877'de basılan kitabında buradan kısaca bahseder, istanbul'un Bizans dönemine ait bütün kiliselerini tespiti çalışan A.-M. Schneider(->) de 1930'lu yıllarda herhangi bir ize rastlamadığını bildirir. Ancak onun verdiği birkaç satırlık bilgide de anlaşılabilir bir nokta vardır ki, o da "... bugünkü caminin yapımı sırasında burada bazı eski kalıntıların bulunduğu..." cümlesidir. Uzun yıllardır Şüheda Mescidi ortada olmadığına göre, "bugünkü cami" denilirken, hangi yapı kastedilmektedir? Schneider'in bu cümleyi kontrol etmeksizin aktardığına ihtimal verilir.

Şüheda Mescidi'nin bugün artık hiçbir izi kalmadığına, hattâ yeri bile bilinmediğine göre, istanbul'un eski eserleri listesinden silinmesi gerekir. Bibi.

Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 128-129; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İst., 1877, s. 396; Schneider, *Byzanz*, 71; *Fatih Camileri*, 213
SEMAVi EYİCE

TAFUR, PERO

(1410?, Cordoba -1484?, ?) ispanyol gezgin.

Soylu bir aileden olan Tafur, 1435'in sonlarına doğru akrabası Don Enrique de Guzman'ın peşine takılarak Cebelitarık kuşatmasına katılır. Saldırı sonuçsuz kalıp Guzman hayatını yitirince Tafur denizyoluyla Cenova'ya ve oradan da Roma'ya gider. Burada Kudüs'e hacca gitmeye karar verir ve Mayıs 1436'da Venedik'ten hac gemisine binerek Mora ve Girit yoluyla Filistin'e varır. Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra Mısır'a gider. Orada bir yıl kadar kaldıktan sonra denizyoluyla 24 Kasım 1437'de Konstantinopolis'e varır. Burada imparator tarafından kabul edildikten sonra kentte bulunan Cenevizlilerle ilişki kurar ve onlarla Edirne'ye, II. Murad'ın yanına gider. Konstantinopolis'e döndükten sonra bu defa denizden Trabzon yolculuğuna çıkar. Oradan Kefe'ye de uğrar ve Ceneviz kolonisi Pera'ya (Galata) döner. Burada iki ay kaldıktan sonra Bursa'ya da giden Tafur, Konstantinopolis'ten gemiye binerek 22 Mayıs 1438'de Venedik'e varır.

Tafur'un, Konstantinopolis'ten hareketle yapmış olduğu Edirne, Trabzon, Kefe, Bursa yolculukları, Osmanlı Devleti'nin bu yerleri kendi idaresi altında birleştirmeden birkaç yıl önce, özellikle Cenevizlilerin

yürüttüğü ticaret ağlarıyla nasıl birbirlerine bağlı olduklarını gösterir. Bu dönemde Konstantinopolis, konumu itibariyle zorunlu bir uğrak yeri olmasına rağmen, politik ve ekonomik önemini yitirmiştir.

Tafur, şehirde özellikle bilinen yerleri, Ayasofya ve Hippodrom'u anlatır. Ayasofya'nın önünde çarşılar vardır ve burada şarap, ekmek ve deniz ürünleri satılır, bu sonuncuların arasında özellikle istiridye ve diğer kabuklular vardır çünkü Bizanslılar bunlara özellikle meraklıdır. Çarşı meydanlarında bulunan büyük taş masalarda, zengin ve fakirler birlikte bunları yerler. Diğer kiliselere gelince, yandıktan sonra bir daha onarılmamış Blahernai'den ve bir erkek manastırı olan Pantokrator'dan söz edilir. Büyük imparator sarayı (Bukoleon) yarı harabe halindedir. Kent yer yer iskân edilmiştir ve nüfusun çoğu deniz kıyısında toplanmıştır; Buna karşılık Pera (Galata) çok daha düzenlidir. 2.000 nüfuslu olan

kentte binalar Cenova'dakiler gibi yüksektir. Para ve mal alışverişinin yapıldığı bir loncası vardır. Nüfus çoğunluğunun Rum olmasına rağmen yönetim Cenevizlilerin elindedir.

Tafur'un seyahat anılan 4 yüzyıl boyunca yazma halinde kaldıktan sonra 1874'te *Andan f as e viajes de Pero Tafur por diver-saspertes del mundo avidos*, adıyla Madrid'de yayımlandı. 1926'da Londra'da yayımlanan bir İngilizce çevirisi vardır.

Bibi. C. Desimoni, "Pero Tefur e i suoi viag-gi", *Atti della societ  ligure*, c. 9, s. 329-332; Mehmed İzzeddin, "Deux voyageurs du XVe s. en Turquie, B. de la Broquiere et P. Tafur", *o-umal asiatique*, c. 239 (2) (1951), s. 159-174; A. Vassiliev, "Pedro Tafur, a Spanish Traveller of the fifteenth century and his visit to Constanti-nople, Trabizond and Italy", *Byzantion*, VII/ 1932, s. 75-122.

STEFANOS YERASİMOS

TAHİR AĞA TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Haydar Mahallesinde, Esrar Dede Sokağı üzerinde yer almaktadır.

Kapıcıbaşı Seyyid Mehmed Tahir Ağa (ö. 1781) tarafından 1174/1760-61'de yaptırılmış, zaman içinde geçirdiği onarımlara ve bazı değişikliklere rağmen özgün mimarisini büyük ölçüde günümüze kadar koruyabilmiştir. 19. yy'da yenilediği tahmin edilen ahşap harem binası yüzyılımızın başlarında, komşu evlerden birinden sirayet yangında tarihe karışmış, ayrıca 31 Mayıs 1918'de çıkan Cibali-Fatih yangınından etkilenen tekke Rüsumat Emmini Hüseyin Vassaf Bey (ö. 1929) tarafından tamir ettirilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra mescit-tevhidhane cami, selamlık birimleri de son şeyhin ailesince mesken olarak kullanılmıştır.

Tekkenin ilk postnişini Nakşibendî tarikatından Şeyh Mehmed Sabir Efendidir (ö. 1764). M. Sabir Efendi'den sonra bu makam, Halvetîliğin Uşşakî koluna bağlı Sa-lahî şubesinin kurucusu Şeyh Abdullah Sa-

Tahir Ağa
Tekkesi'nin
ana

binasının planı.

M. Baha Tanman. 1981

laheddin Uşşakî'ye (ö. 1782) intikal etmiş (bak. Uşşakîlik), kendisinden sonra posta geçen oğlu Şeyh Mehmed Ziyaeddin Efendi (ö. 1818) ve torunu Şeyh Mehmed Tev-fik Efendi'nin (ö. 1843) meşihatları süresinde Tahir Ağa Tekkesi Salahîliğin âsitanesi olarak faaliyet göstermiştir. 1843'te tekkenin meşihatına Üsküdar'daki Selimiye Tekkesinin^) postnişini, Nakşibendîliğin ya-nısıra Mevlevîliğe de mensup bulunan ve bu iki tarikatın kaynaştığı bir tasavvuf ekolünü temsil eden Konyalı Şeyh Ali Behçet Efendi'nin (ö. 1822) (bak. Nakşibendîlik) halifesi Şeyh İbrahim Hayranî Efendi (ö. 1844) geçmiş, 1. Hayranî Efendi'den sonra oğlu Şeyh Mehmed Feyzullah Efendi (ö. 1869) ile torunu Şeyh el-Hac Ali Behçet Efendi burada Mevlevî-meşrep Nakşibendîliği yaşatmışlardır. Ayin günü perşembe olan Tahir Ağa Tekkesinin son dönemdeki mensupları ve müdavimleri arasında H. Vassaf Bey, İbnülemin M. Kemal inal, Yeşilzade Salih Bey, Fehmi Tokay, Ali Emirî Efendi, Medine Mevlevîhanesi'nin son postnişini mesnevihan Orhan Salaheddin Efendi, Sadeddin Kaynak, tekke musikisinin son büyük ustalarından Kasımpa-şalı Şeyh Cemal Efendi, Albay Salahaddin Ergür, Sebilci Hüseyin Efendi, riarüşşafa-kalı Muallim Kâzım Bey'in adları 'espit edilebilmektedir.

Tahir Ağa Tekkesi'nde, harem dairesi dışında kalan bütün diğer bölümlerin toplandığı ana bina, avlulu-revaklı Osmanlı medreselerinin tasarım özelliklerine sahiptir. Ancak burada medreselerde gözlenen katı simetri terk edilerek, tarikat yapılarında sıkça karşılaşılan, fonksiyonun esas alındığı, asimetric yerleşim düzeni uygulanmıştır. Kareye yakın dikdörtgen bir alanı (28x23 m) kaplayan yapının doğu yönünde dikdörtgen planlı (14x6,50 m) bir iç avlu bulunmakta, söz konusu avluyu doğu yönünde, girişin bulunduğu bir duvar, diğer üç yönde de "U" şeklinde bir sun-

TAHİR EFENDİ CAMÜ

190

191

TAHTAKALE

durma kuşatmakta, tekkenin birimleri re-vağın yerini almış olan bu sundurmanın gerisinde sıralanmaktadır. Sundurmanın açıklıkları, büyük bir ihtimalle 19. yy'ın ikinci yarısında büyük boyutlu camekân niteliğinde pencerelerle kapatılarak bir tür koridor oluşturulmuştur. Moloz taş ve tuğla ile örülmüş olan duvarlar özensiz bir işçilik sergiler. Bütün birimler, kiremit kaplı ahşap çatılarla örtülmüştür. Avluya açılan basık kemerli cümle kapısının kayda değer bir özelliği yoktur. Avlunun zemini batı kesiminde üç basamakla yükseltilmiş, aradaki istinat duvarına iki adet mermer çeşme yerleştirilmiştir. Bunlardan birisi Lale Devri'ne ya da bunu izleyen I. Mahmud dönemine ait olmalıdır. Tekkeden eski olan ve başka bir yerden buraya taşındığı anlaşılan bu çeşmenin yanındaki diğer çeşme ise içerdiği barok bezeme öğeleri ("S" ve "C" kıvrımları, yaprak kıvrımları vb) ile tekkenin inşa edildiği dönemin özelliklerini yansıtır.

Yapının güneydoğu köşesini işgal eden mescit-tevhidhane, kareye yakın dikdörtgen planlı (7,70x7,42 m) bir mekândır. Güney duvarının ortasında, yuvarlak kemerli, basit mihrap, bunun yanlarında dikey eksnlere oturtulmuş birer çift pencere yer alır. Alttaki pencerelerin açıklıkları basık kemerlerle geçilmiş, ancak dışarıdan, kesme küfeki sövelerle dikdörtgen biçiminde çerçevelenmiştir. Kemerli tepe pencerelerinde, tekkenin ilk yapımından kalma olması muhtemel revzenler dikkati çekmektedir. Doğu duvarında da aynı özellikleri paylaşan iki çift pencere, kuzey duvarında mescit-tevhidhanenin girişi ile sundurmaya açılan bir pencere mevcuttur. Kuzey duvarı boyunca uzanan iki mahfilinden alttaki bir seki ile yükseltilmiş ve ahşap korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Bunun üzerindeki fevkani kadınlar mahfili ise iki adet ahşap dikmeye oturmakta ve mescit-tevhidhaneye bakan yüzünde kafesler uzanmaktadır. Mescit-tevhidhanenin batı duvarına meydan odası bitişmekte, bunu, yapının güneybatı köşesini oluşturan şeyh odası izlemektedir. Şeyh odasına komşu olan helanın, sundurmaya bağlı küçük bir eyvanın duvarla kapatılmak suretiyle sonradan ihdas edildiği bellidir. Heladan sonra gelen kahve ocağı ile bir derviş hücresi yapının batı kanadını meydana getirmekte, bunları kuzeybatı köşesindeki mutfak izlemektedir. Mutfaktan sonra gelen iki derviş hücresi ile su haznesini, abdest alma mahallini ve bir grup helayı barındıran kesim ise tekkenin kuzey kanadını oluşturur.

Tahir Ağa Tekkesi'nde en çok dikkati çeken iki mimari ayrıntıdan birisi kahve ocağında, tekkenin inşa edildiği tarihten beri hiç değişmeden kalabilmiş minyatür ocaktır. Barok üslubun özelliklerini sergileyen bu ocak, İstanbul'da kendi türünün günümüze gelebilen nadir örneklerindendir. Diğer ilginç ayrıntı ise fevkani kadınlar mahfilinden geçilen ve yapının giriş (doğu) cephesinde yer alan, mükeb-bire ölçeğindeki, ahşap minareciktir. Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 141; Ayvansa-

rayî, *Mecmua-i Tevârih*, 262, 265; Çetin, *Tekkeler*, 585; Aynur, *Saliha Sultan*, 38, no. 193; *Âsitâne*, 16; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 70-71, no. 111; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*; *th-saiyat*, II, 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; Ho-cazade, *Ziyaret*, 150; *Osmanlı Müellifleri*, 196-199; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 144; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 175; Behçetî ismail Hakkı el-Üs-küdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, (yay. B. N. Şehsuvaroğlu), ist., 1976, s. 93-94; *Fatih Camileri*, 214, 298; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhtan*, İst., 1994, s. 111.

M. BAHA TANMAN

TAHİR EFENDİ CAMÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Harem'de(-0 Selimiye İskele Caddesi'ndedir. Harem Camii veya İskele Camii olarak da anılır. Cami 1242/1826-27'de Seyyid Mehmed Tahir Efendi tarafından yaptırılmıştır. II. Mah-mud'un (hd 1808-1839) tuğrakeşi olan bir zat defterdarlık ve Evkaf Nezareti'nde görev yapmıştır. Payas'ta vefat etmiş ve orada gömülmüş ise de bu caminin naziresinde, annesi ve hanımının mezarlarının yanında makam kabri bulunmaktadır.

E. H. Ayverdi(-0 yapıyı II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait olarak göstermekte, II. Mahmud tarafından yenilendiğini yazmaktadır. Ayverdi, ayrıca bu yapının adının *Hadîkatü'l-Cevâmi'de* geçtiğini belirtir ve oradaki bilgiye dayanarak yapının inşa tarihini 15. yy'm ortalarına indirirse de yapıyı Salacak İskele Arka Sokağı'ndaki Fatih Sultan Mehmed Camii ile karıştırdığından bu yanılgıya düşmüştür.

Cami bir zamanlar denizin oldukça yakınında bulunuyordu. İskele Camii adı bundan kalmadır. Arazinin denize doğru eğimli olmasından dolayı bu eğimi düzle-yen bir alt yapı üzerinde yer almıştır. Bu alt kat halen nakliyat büroları olarak kullanılmaktadır. Ampir üslubunda(->) inşa edilmiş olan camideki tüm detaylarda bu özellik sezilir.

Avlunun ana girişi caddeye bakmakta olup önünde, ikisi duvara yarı yarıya gömülü durumdaki dört mermer sütunun ta-

Tahir Efendi Camii

Enis Karakaya

şıldığı, üstü düz bir sundurma bulunmaktadır. Üzeri girlandlar ile süslü, yayvan çanak şeklindeki sütun başlıkları, armudi formu pilastrları ve ince sütun gövdelerinde ampir üslubunun özellikleri görülür. Sivri bir kemere sahip olan avlu kapısından içeriye girildiğinde, hemen solda, cami duvarına paralel vaziyette hazire yer almaktadır. Yeni yapılmış olan tuvalet ve abdest muslukları sağda bulunmakta, avlunun karşı köşesinde ise kesme taş ve tuğladan yapılmış, büyük bir su haznesi görülmektedir. Avlunun ortasında ise halen kullanılmakta olan bir kuyu bulunmaktadır. Kesme taş ve tuğladan, oldukça kaliteli bir işçilikle inşa edilmiş olan duvarları, bu iki farklı malzemenin düzenli

bir sırayla yerleştirilmesiyle renk ve hareket kazanmıştır. Aynı dekoratif özellikler kesme taşın düz ve diyagonal olarak yerleştirildiği tuğladan yapılmış minare gövdesinde görülür. Yapının dört kenarı yuvarlatılmıştır. Alt kat pencereleri dikdörtgen çerçevelidir. Üst kattaki pencereler ise tuğladan kon-santrik kemerlere sahiptir. Avlunun tali kapısı denize bakan tarafta olup bu kapının da üzeri sundurmalıdır ve doğruca cümle kapısına yönelmektedir. Bu cephe yeni bir ek bölümle büyütülmüş, harim kapısının solundaki küçük mekân mescit haline getirilmiştir. Harim kapısının üzeri Batı tarzı süslemelerle taçlandırılmıştır.

13,95x12,35 m boyutlarındaki harimi oldukça ferah bir mekândır. 0,95 m kalınlığındaki masif duvarlara rağmen bol sayıdaki (otuz üç adet) pencere ile içerisi aydınlanmaktadır. Ampir üslubunun kuvvetle hissedildiği bir başka bölüm mihraptır. Üzerinde zengin süslemelere sahip pilastrları olan iki ince mermer sütun arasında kalan mihrabı basit bir niş halindedir. İçinde bir asma kandil tasviri bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptan yapılmıştır. Oldukça sivriltilmiş bir külaha sahip olan minberin kapısı ise, bir çanaktan çıkan kenger yapraklarından oluşan bezemelerle taçlanmıştır. Alt kat mahfili dört tane ahşap sütunla enlemesine ayrılmıştır. Üst kat mahfilinde ise, cümle kapısının sağından, taş basamakları olan bir merdivenle çıkılmaktadır. Mahfil geniş, fakat özelliği olmayan bir mekândır. Cami içindeki levhaların hepsinin hattatı Tahir Efendi'dir.

Caminin ahşap tavanı kasetlenmiş, orta göbeğe altı kollu yıldız biçimi verilmiştir. Üst örtüsü ise, üzeri kiremit örtülü, meyilli bir çatıdır. Tek şerefeli, ince gövdeli minaresi, alemine doğru ucu uzun bir şekilde sivriltilmiş bir külahla son bulmaktadır.

Tahir Efendi, caminin yakınına iki tane çeşme yaptırmıştır. Bunlardan ilki caminin avlu ana girişinin solunda yer almaktadır. Bugün teknesi tamamen kırılmış, sığ bir niş halinde belli olan aynası dışında hiçbir parçası kalmamış olan bu çeşme 1970'li yılların başında sağlam durumdaydı ve suyu akıyordu. Kesme taştan yapılmış olan çeşmenin bugün yerinde olmayan aynataşı ve teknesi mermerden yapılmıştı. Konsantrik bir kemer içinde yer

alan aynataşında, lülenin hemen üzerinde bitkisel bezemeler vardı. Bunun üzerinde yer alan kitabeye iki zarif sütun destek verir gibidir.

Caminin üst tarafında, ön yüzü kesme taş ve tuğla, diğer kısımları kaba taşla yapılmış ikinci bir çeşmeden bahsedilir. Bu çeşmenin üzeri beşik tonozla örtülü imiş, aynataşı ve teknesi daha 1940'ta yok olmuştur. İ. H. Tanışık'ın notlarını değerlendirerek bu çeşmenin, daha önce sözü edilen su haznesinin sokağa bakan cephesinde yer aldığını söyleyebiliriz. Bugün buna dair bir iz görmek mümkün değildir.

Caminin bulunduğu setin aşağısındaki parkın duvarına bitişik vaziyette, caminin altında bulunan su kaynağı ile bağlantılı üçüncü bir çeşme daha vardır. Kaba taş, tuğla ve harçla inşa edilmiş olan bu çeşmenin suyu bugün akmamaktadır. Aynası tuğladan sivri kemerlidir, bunun içinde bulunması gereken aynataşı kaybolmuştur. Sol kenarında derin bir maşrapalık nişi bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığını saptamak mümkün olmasa da K. Çeçen, banisinin Tahir Efendi ve inşa tarihinin 1242 oia.a^ Kaoul edilebileceğini yazıyor. Çeşme aslında görüntü itibariyle klasik devrin sade örneklerinden farklı değildir.

Caminin kuzey tarafında, denize hâkim bir yerde yine Tahir Efendi tarafından yaptırılmış bir mektep bulunuyordu. Bu binanın harabeleri ortadan kaldırılarak yerine Harem Oteli yapılmıştır.

Bibi. Ayverdi, *Fatih III*, 407; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, ist., 1953, s. 28; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 297-300, II, 113-114; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 422-423, 480; Çeçen, *Üsküdar Sulan*, 147; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 332, 589-590; Raif, *Mir'at*, 85.

ENİS KARAKAYA

TAHTA MİNARE HAMAMI

Fatih İlçesi'nde, Balat'ta(->), Vodina Caddesi'ndedir. E. H. Ayverdi(->) hamamı yanlış olarak Balat Kapısı Hamamı adıyla an-mıştır. Ayverdi'nin aynı yerde Çavuşbaşı Hamamı'na ait olarak verdiği plan-kroki ise Tahta Minare Hamamı'na aittir. Oysa Çavuşbaşı Hamamı, Ferruh Kethüda Camii karşısındaki çifte hamamdır.

Tahta Minare Hamamı, aynı isimle anılan caminin bitişğinde ve onun kuzeyinde yer almaktadır. Caddeye paralel durumda, kuzey-güney doğrultusunda yönlendirilmiştir. 11,60x9,60 m boyutlarındaki soyunma yeri (camekân), yakın bir tarihte bu biçimi aldığı tahmin edilebilen ferah bir mekândır. Çift katlı ahşap kabinler halinde düzenlenmiştir. Buna bağlı durumdaki ılıkılık, ortasında iki ince mermer sütun bulunan kare planlı bir mekândır. İki yan duvarlarında dikdörtgen kesitli nişler bulunmakta olup üzeri beşik tonozla örtülü, dar bir koridor ile hela ve usturalık bölümlerine uzanır.

Hamamın sıcaklık bölümü üç eyvanlı olarak düzenlenmiştir. Bu eyvanların üzerini birer aynalı tonoz örter. Ortasında ka-

re formlu bir göbektaşının bulunduğu merkezi mekân ise, fanos pencereleri (fil-gözü) olan büyük bir kubbeyle örtülüdür. Buradan birer kapı ile dört köşede yer alan halvet hücrelerine geçilir. Bu hücrelerden bir tanesi diğer üçünden daha ufak boyuttadır. Halvetlerin üzerleri yine fanoslu birer kubbecikle örtülmüştür. Bu kubbe-ciklerden üç tanesinde geçişler tromplar vasıtasıyla olmuştur.

Hamamın su deposu ve külhan ocağı sıcaklık bölümüne bitişik ve hamamın batıdaki arka cephesindedir. İçinde herhangi bir süslemeye rastlanmamaktadır. Klasik Türk hamamlarının genel esaslarına uygun ve İstanbul'da günümüze ulaşabilmiş en eski hamamlardan biri olması bakımından dikkate değer bir yapı olma özelliğine sahiptir. Tahta Minare Hamamı halen faal bir durumda olup; pazartesi, perşembe ve cuma bayanlara, diğer günler erkeklere hizmet vermektedir.

Bibi. N. Köseoğlu, "İstanbul Hamamları", *TTOKBelleteni*, S. 128 (1952), s. 3; Ayverdi, *Fatih IV*, 593; S. Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *TD*, S. 15 (1960), s. 99-120.

ENİS KARAKAYA

TAHTAKALE

Eminönü'nde, Mısır Çarşısı'nın(->) güneybatısında, Mercan'la(->) Rüstem Paşa Camii(->) ve Hasırcılar Caddesi arasında kalan semt. İdari açıdan Eminönü İlçesi'ne bağlı bir mahalle olan Tahtakale'nin sınırları doğuda Tahmis Caddesi ve onun uzantısı olan Sabuncu Hanı Sokağı, güneyde Mercan'ın sınıırım belirleyen Vasıf Çınar Caddesi ve Saman Veren-i Evvel Camii, batıda Uzunçarşı Caddesi, Tahtakale Hamamı^), kuzeyde Hasırcılar Caddesi'dir. Bizans döneminde bu bölge, Haliç kıyısında, Galata Köprüsü'nün batısında bulunan ve iskelesinden Galata ile İstanbul arasındaki bağlantıyı sağlayan Porta Pe-

Tahtakale'den bir görünüm, 1966. *Ara Güler*

rema'nın (daha sonra Balıkpazarı Kapısı) karşısında, bir ticaret bölgesi ve Venedik kolonisiydi (bak. Eminönü). Latinlerin buradaki iskeleyi Scala Sycena (Galata İskelesi) diye adlandırdıkları, kapıya da Porta Pescaria (Balıkpazarı Kapısı) dedikleri biliniyor. Bu civarda, Bizans döneminde de balık pazarı ve bir baharat pazarı vardı. İçeride, bugünkü Tahtakale kesiminde Venedik kolonisinin dükkân ve konutları bulunuyordu. Venedik balyosunun konağı da Halic'e ve Galata'ya bakan tatlı meyilli yamacın üzerindeydi. İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra, Tahtakale çevresi ve önünde, Haliç kesimindeki iskeleler Bizans dönemindeki kentsel işlevleri sürdürdüler. Fatih Vakfiyesi'nde adı geçen Tahtakale Hamamı, Balıkpazarı Kapı-sı'nın hemen arkasında, bir çifte hamamdı ve semtin Türk döneminin ilk yapılarından biriydi. Hamamın hemen yanında Ti-murtaş Mescidi ve çeşitli yerlerinde başka mescitler de vardı. 16. yy'da zengin bir ticaret bölgesinin simgesi olarak görülebilecek Rüstem Paşa Camii yapıldı.

Semtin adının ne zaman ve neden Tahtakale olduğu kesinlik kazanmamıştır. İlk akla gelen burada tahta bir kale olabileceği ise de Taht-el Kala'mn (kale altı) bozulmuş şekli olduğu akla daha yakındır. Mercan veya Beyazıt

civarındaki eski sur veya benzeri bir yapı yüzünden daha aşağı kotta olan semte bu adın yakıştırıldığı düşünülebilir.

Tahtakale bir liman içi semt ve en önemli ticaret iskelelerinin hemen arkasında uzanan bir bölge olarak Bizans ve Osmanlı dönemleri boyunca ve günümüzde, bir ticaret ve iş bölgesi olma özelliğini sürdürmüştür. Buraya mal getiren denizcilerin, tüccarların taleplerine dönük hizmetler de Tahtakale'de gelişmiş ve dönemine göre çok yoğun bir hanlar ve çarşılar bölgesi olmuştur. Rüstem Paşa Camii'nin külliyesinde büyüklü küçüklü kervansarayla-

TAHTAKALE HAMAMI

192

193

TAKAVOR KİLİSESİ

nn, dükkânların bulunduğu bilinmektedir. 16. yy yapısı ve bölgenin en büyük hanı Balkapam Hanı(->), Çukur Han, Papazoğ-lu Hanı, Kızıl Han, Burmalı Han, Balkapanı Hanfının bir bölümü olan Küçük Aktar Hanı, Camlı Han, Haraççı Hanı, semtin batı kesiminde yer alan Halil Hanı, Tamburacı Ham, Şah Davud Hanı, Mustafa Paşa Ham, Silahtar Hanı, Kurukahveci Hanı, Kanza Hanı, Prevuayans Hanı, Mısır Çarşısı'nın arkasında Sabuncu Ham(->), Mataracı Ham, Emiroğlu Hanı, II. Vakıf Hanı, Sarıoğlu Ham vb bir bölümü semtte günümüzde de varlığını ve işlevini sürdüren hanlardan bazılarıdır.

Semtin ticaret ağırlıklı yapısını buradaki sokak adlarından da izlemek mümkündür. Kutucular, Kantarcılar, Hasırcılar, Balkapanı, Tahmis, Sabuncu Hanı, Kahveciler, Çamaşırcılar, Paçacı, Kebapçı Ham, Tomrukçu, Marpuççular vb sokak ve cadde adları, bir dönemler buradaki ekonomik faaliyetlerin göstergesidir.

Osmanlı döneminde Yemiş iskelesi adını alan Balıkpazarı İskelesi de bu ticari faaliyetlere işaret etmektedir. Bölgedeki ticaretin niteliği, yine buralarda ambar ve depolara da ihtiyaç göstermiştir.

Ticari yapıların, hanların dışında Tahta-kale'deki eski eserler arasında Tahtakale Hamamı, Rüstem Paşa Camii ve Külliyesi, Hoca Alaeddin Camii, Tahtakale Çeşmesi, Hatice Sultan Çeşmesi, Yavaşca Sinan Camii sayılabilir.

Semtte, ticari işlevlerin yanı sıra gerek Venedik kolonisi, gerekse Osmanlı döneminde, 19. yy'ın sonlarına kadar konutların, konakların bulunduğu anlaşılmaktadır. Tahtakale Hamamı'nın kadınlar tarafı da bulunan bir çifte hamam olması da bunun işareti sayılabilir.

Günümüzde Tahtakale son derece hareketli bir ticaret hayatına tanık olmaktadır, istanbul'un en eski sokak dokusunun iyi korunduğu, az sayıda

semtlerinden biri olarak, çoğu yokuş dar sokaklarında çok girift bir araç ve insan trafiği görülür. Yabancı malların "kaçak" olarak ve görece ucuz satıldığı dükkânlarında hemen hemen yok yoktur. Bölgede özellikle akta-riye, ilaç hammaddeleri, kimyevi maddeler satan yerler yaygındır. Hanların içi her türden dükkânlarla doludur ve malların bir bölümü dar sokakların iki tarafındaki kaldırımlarda da sergilenir. 1980'ler öncesinde gayriresmi döviz işlemleriyle de ünlü olan semt, "Tahtakale borsası" teriminin doğmasına neden olmuş, ancak 1980'le-rin ortasından itibaren Türk parasının kıymetinin korunması ile ilgili mevzuatın değiştirilmesinden sonra döviz üzerindeki işlemler üzerinden yasağın kalkmasıyla bu özelliğini yavaş yavaş kaybetmiş; döviz büroları yakın çevreye kaymıştır.

İSTANBUL

TAHTAKALE HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Tahtakale'de, Uzun-çarşı Caddesi'nde, Rüstem Paşa Camii'nin karşısındadır. İstanbul'un en eski tarihli Osmanlı eserlerinden olan hamam, II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) yapı-

sıdır. Fatih'in 875/1470-71 tarihli vakfiyesinde Tahtakale Hamamı, Fatih Camii vakıfları arasında gösterilmiştir. Bu suretle hamamın 1470'ten önce inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Rüstem Paşa Camii'nin karşısında olduğu için bazen Rüstem Paşa Hamamı sanılan yapının, 1986-1988'de yapılan temizlik çalışmaları sırasında Fatih dönemi özellikleri taşıyan ve İstanbul'un en büyük çifte hamamlarından biri olarak bütün özellikleri saptanmıştır. Bu hamam hakkında ilk bilimsel çalışma 1916-1917'de H. Glück tarafından yapılmış ve o sırada harap halde bulunan hamamın plan ve kesitleri kabaca saptanmıştır. Fakat I. Dünya Savaşı'ndan sonra Vakıflar İdaresi tarafından satılan hamam, yeni sahiplerince bütün duvarları ve kubbeleri tahrip eden ve bazı hacimlerde, örneğin erkekler soğukluğunda, 4 kat yüksekliğinde betonarme bir inşaatla doldurulmuş ve buz deposu olarak düzenlenmiştir. 1980'li yıllarda peynir deposu olarak kullanılan yapı, bölgedeki ulaşımın giderek güçleşmesi ve depo işlevinin zorlaşması üzerine, yine ticari amaçlarla, bir perakendeci çarşısı ya da özel bir turistik çarşı olması amacıyla restore edilmek üzere betonarme eklerinden temizlenmiştir.

Temizlik çalışmalarının verileri ve Glück'ün sağladığı ilk rölöveler, İstanbul'un en eski hamamı olarak bilinen Mahmud Paşa Külliyesi'ne(->) dahil Mahmud Paşa Hamamı ile hemen hemen aynı tarihli, fakat ondan daha büyük ve görkemli bu çifte hamamı temel mekânsal özellikleriyle ortaya çıkarmıştır. Kadın ve erkek bölümleri, aynı külhanı kullanan paralel ve kible yönünde uzanan bağımsız hamamlardır. Erkekler hamamının 17 m açıklığındaki kubbesi Bayezid Camii kubbesinden büyüktür, iyi korunmuş durumda ortaya çıkarılan mukarnaslı tromplarla 2 m kalınlığında duvarlara

oturmaktadır. Erkekler soğukluğunda ortada olması gereken havuz ya da daha geç dönemlere ilişkin herhangi bir kalıntı bulunmamıştır. Fakat giriş aksına dik iki duvarın akslarında mukarnaslı nişler bulunmuştur. Bunların köşelerinde, bugün olmayan sütunlar bulundu-

Tahtakale

Hamamı'nın

planı.

Glück'ün rölövesi

düzeltilerek Doğan

Kuban tarafından

hazırlanmıştır.

Tahtakale Hamamı'nda erkekler bölümünün soğukluğu.

Doğan Kuban

ğu anlaşılmaktadır. Hamamın giriş aksındaki küçük bir kapı ile geçilen ılıkılık, bir merkezi kubbe ile örtülü dikdörtgen bir bölümdür. Bu kubbenin sadece bir pendentif bulunmuştur. Doğu yönünde zengin alçı mukarnas kubbeli bir oda ve bugün mevcut olmayan helalara bağlanan bir koridora açılan iki kapısı vardır. Aynı şekilde orta hacmin öteki kenarında da iki kubbeli oda bulunmaktadır.

Ilıkılık girişinde iki eski sütuna oturan bezemesel üç açıklı bir niş vardır. Bu sütunların özgün olup olmadığını söylemek olanaksızdır. Ilıkılık aksından geçilen sıcaklık sekizgen planlı, iki eyvanlı ve sekizgenin diğer kenarlarında derin nişler olan dört halveti! büyük bir hacimdir. Çok zengin bir bezemesi olduğu kalan alçı mukarnaslı kubbe bezemelerinden anlaşılmaktadır. Orta sofası ve cehennemlikleri tahrip edilmiş olan sıcaklığın orta kubbesi 9 m

çapındadır. Kubbe eteğinde çepeçevre bir mukarnaslı friz dolaşmaktadır. Eyvanlar yivli yarım kubbelerle süslüdür. Duvarlardaki nişlerin büyük askı kemerlerinin arkasında da mukarnas bezeme vardır. Bir tanesi tümüyle yok olmuş halvetlerde zaman ve rutubetle çok tahrip edilmiş alçı mukarnas bezeme kalıntıları vardır. Bunlar Edirne'de görmeye alıştığımız erken dönem mukarnas bezemeleri karakterindedir.

Kadınlar hamamı soğukluğu erkekler hamamına göre 8 m geri çekilmiş, fakat girişi, genel kuralın aksine, erkekler hama-mıyla aynı yönde açılmıştır. Bugün bu kapı tümüyle kapalıdır ve kalıntısı bitişik bir deponun içindedir. Büyük bir olasılıkla 18. yy'da Kantarcılar Sokağı'ndan küçük bir yeni giriş açılmıştır. Bu soğukluğun kubbesi 10,50 m çapındadır ve duvarlara geçiş Türk üçgenleriyle sağlanmıştır. Bu

soğukluğun kubbesinin ve geçit öğelerinin vaktiyle boyalı bir bezemesi olduğunu gösteren boyalı harç kalıntıları bulunmuştur. Tümüyle yıkılıp yok olmuş olan kadınlar hamamının Glück tarafından verilen planına göre, soğukluk aksına göre asimetrik düzenlenmiş, iki kubbeyle örtülü bir ılıkılığı, 5,80 m çapında bir kubbeyle örtülü bir sıcaklık sofasına açılan bir eyvanı, külhan tarafında birkaç kurnalık iki büyük halveti ve ılıkılık tarafında orta hacme açılan kubbeli bir odası vardır. Külhanın ocağı ve baca kalıntısı bulunmuştur. Sıcaklık sofasına açılan eyvanın Bursa kemerli olduğu Glück'ün verdiği kesitte görülmektedir. Halvet odaları da mukarnaslı tromplu olarak gösterilmiştir.

20. yy'ın başında hamamın oldukça iyi durumda korunmuş olduğu görülmektedir. Fakat yapının, 1726'daki büyük Tahtakale yangınında camekânının bile yandığı, kadınlar hamamının batı duvarının büyük ölçüde zarar gördüğü ve bu duvarın o dönem için karakteristik olan tuğladan bir içbükey silme ile yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. Hamamın 1894'teki depremde hasara uğradığı da söylenebilir. Glück erkekler hamamı girişini göstermemiştir. Yapı temizlendiği zaman giriş duvarının orta kısmının yıkılıp moloz taşla tamir edildi-

Tahtakale Hamamı'nda erkekler bölümünün sıcaklığı.

Doğan Kuban

ği, portalin olmadığı ve büyük kubbenin kapı üzerindeki kısmının içeriye doğru büyük bir çatlakla diğer bölümlerden ayrıldığı görülmüştür. Bu portalin temeli ve girişindeki yan nişlerden birine ait bir kemer taşı bulunmuştur. Bu portalin, Mahmud Paşa Hamamı'ndaki gibi mukarnaslı bir kapı yapısı olduğu kesindir. Depremden sonra hamamın kubbeleri etrafına demir bir gergi geçirilmiştir. Bu sırada, belki de daha önceki büyük yangınlarda kubbe fenerlerinin de yok olduğu söylenebilir.

Hamamın Cumhuriyet döneminde depo olarak kullanılışı sırasında, kadınlar bölümünün, soğukluk dışında tümüyle yok olduğu, erkekler ılıkılığının yıkıldığı ve duvarlar içinde ve döşeme seviyesinde büyük tahripler yapıldığı saptanmıştır. 1987-1991 arasındaki restorasyon sırasında yapının özgün dönemden kalan bütün konst-rüktif ve bezemesel öğeleri korunmuş ve gösterilmiş ve özgün konstrüksiyondan bağımsız bir yeni strüktürün yardımı ile özellikle soğukluklarda, eski camekânların anısını yaşatan, fakat değişik boyutta galeriler yapılmış, kadınlar hamamının yıkılan bölümü ise eski örtü sisteminin modülasyo-nunu izleyen, fakat yinelemeyen bir strük-türle yenilenmiştir.

Bibi. Glück, *Bâder*, 106-109, 169; B. Konuşur, "Tahtakale Hamamı-Kubbeli Çarşı", (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı, yayımlanmamış lisansüstü tezi), 1985.

DOĞAN KUBAN

TAKAVOR (SURP) KİLİSESİ

Kadıköy'de, Muvakkithane Caddesi üzerindedir.

Burada 18. yy'da da bir kilise bulunduğuna ilişkin kayıtlar vardır. Sarkis Sarraf-Hovhannesyan(->) *Başkent İstanbul'un Topografyası* adlı eserinde Kadıköy'de Ermenilerin Surp Asdvadzadzin adlı çok eskimiş küçük bir kiliselerinin olduğunu kaydeder. Zamanla yıkılmaya yüz tutmuş kilise 1814' te Ekmekçi başı Harutyun Amira Nora-dunkyan'ın maddi katkılarıyla yeniden inşa edilir. Bu kilisede Surp Takavor adıyla bir şapel de bulunmaktadır. Bu nedenle kilise Surp Takavor (Aziz Kral) olarak da anılmıştır. 14-15 Ağustos 1855'te meydana gelen yangında tamamen yanan kilise Erzurumlu Garabet Muradyan'ın maddi katkılarıyla 1858'de tekrar inşa edilir ve bundan sonra kilisenin adı Surp Takavor olur. Mimarı Mıgırdiç Kalfa'dır. Kilise 1936'da Divriği'nin Kesme Köyü'nden Hovhannes No-radunkyan ve eşi Mariam'ın maddi katkılarıyla yapılan bir tadilatla genişletilir.

1978'de ise Herman Türkmen'in maddi yardımıyla, ebeveynleri Mıgırdiç ve An-jel Türkmen'in anılarına ithafen dış came-kânları yenilenir ve böylece kilise kapı-sıyla çan kulesi arasındaki alanda cemaatin durabileceği bir yer sağlanmış olur.

Bahçede, kilisenin kuzey tarafında kilisenin son inşasına maddi katkıda bulunan Garabet Ağa Muradyan ile eşi Hatun Muradyan'ın anıtsal lahitleri yer alır.

1858'de kiliseyle birlikte bahçenin batı tarafında inşa edilen Hamazasbyan-Muradyan okulu 1873'te kiliseden uzakta "Aram-yan" okulu inşa edilinceye değin hizmetini sürdürür.

Mimari: Kilise mimari açıdan son derece değişik ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Alışlagelen bazilik ve Ermeni kilise mimarisinin dışına taşan yapı, daireler üzerine oturtulmuş haçvari bir plana sahiptir.

Yapının batı ucunda ahşap çan kulesinin altından bir narteks gibi kullanılan camekânlı bölüme girilir. Bu bölümden hemen sonra asıl kilise başlar. Ana kapı dışında iki yan kapıyla da girilen narteks üç bölümde ele alınır. Merkezi dörtgen planlı ana bölümün dışında, kuzey ve güney yönlerinde doğu ucunda dairesel planlı yan narteksler yer alır.

Her üç bölümden de kilisenin ana nefi-ne girilir. Nef kuzey ve güney yönlerinden, dairesel planlı bölümlerle genişletilmiştir. Nefin doğu ucunda okuyuculara ve din adamlarına ayrılmış olan "tas" yer alır. "Tas"ın güneyinde küçük bir şapel yer alır. Buradan da daha güneydeki dini

kıyafetlerin saklandığı odaya ve bahçeye çıkılır. Kilisenin kuzeyinde bulunan, diğerine oranla da büyükçe olan şapel Surp Takavor'a atfedilmiştir. Burası kendine özgü sunağı ve tüm gereksinimleriyle tam anlamıyla küçük bir kilisedir.

Asıl kilisede "tas"m doğusunda "pem" yer alır. Kuzey ve güney uçlarından dörder rıhtla çıkılan "pem", dairesel planlı bir niş içerisindedir. Ortada sunağın bulunduğu nişin kuzeydoğu ve güneydoğu duvarlarında oyuklar vardır. Doğusundaki kapı-

TAKKECİ AHMED ÇELEBİ

194

195

TAKSİARHES KİİİSESt

dan ise Surp Takavor Şapeli'ne ve depoya açılan dehlize girilir. Narteksin üzeri tümüyle galeri katı ile kaplıdır. Koroya ayrılan galeri kaüna çıkış kilise bahçesindeki merdivenle sağlanır.

Surp Takavor Kilisesi'nin istanbul'daki diğer Ermeni kiliseleri arasındaki önemli yeri kubbesinden kaynaklanmaktadır. Birkaç kubbeli kiliseler arasında yer alan bu kilise dış görünüş bakımından oldukça sadedir. Göze çarpan tek süsleme, batı cephesindeki taş görünüşü ve kemerli pencerelerdir. Dış mekândaki bir diğer süs unsuru ise çan kulesinin çatısıdır. Gotik tarzı andıran bu çatının ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir.

iç mekânda ise süsleme daha değişik yollardan sağlanmıştır. Son yıllarda gerçekleştirilen onarımlar sırasında sanatçı Berç Erziyan'ın iç ve dışa bakan tüm pencerelerde cam üzerine yaptığı resimler belli bir süsleme unsuru olarak ele alınabilir. Kilise içerisinde bulunan, zamanında aydınlatma amacıyla kullanılan kandiller günümüzde sadece dekoratif birer unsur olarak kalmışlardır. Kilise içerisindeki en önemli süsleme ise ana sunaktır. Ahşap oyma ile yapılan sunakta oyma sanatının yanısıra birkaç yıl önce yenilenen varak sanatı da dikkat çekmektedir.

Kilise aydınlatma açısından da ilgi çekici bir konuma sahiptir. Kilisedeki bol sayıdaki pencerelerle ışıklandırma sağlanır. Gerek insan boyu yüksekliğindeki pencereler, gerekse daha yukarıdakiler ve gerekse kubbe cidarındaki pencereler sürekli doğal bir aydınlanma sağlar. **Bibi.** A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermenilerin Tarihi), ist., 1874; P. G. İnciciyan, *Ama-zn, Boğaziçi* (Bizans Yazlıkla-

rı, Boğaziçi), Venedik, 1794; ay, *Aşkharhkrut-yun Çoritz Masantz Aşkharhi* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), V, VI, Venedik, 1804; İnciciyan, *istanbul*; E. Ç. Kömürciyan, *Isdam-bolo Badmutyun* (istanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938; Kömürciyan, *istanbul*

Tarihi; M. Or-manyan, Azkabadum, III, Kudüs, 1927; S. Sar-raf-Hovhannesyan, Vibakrutyun Gosdantnu-bolis Mayrakağakin 1800 (Başkent istanbul'un Topografyası), Kudüs, 1967; I. Sariaslan, His-namya Huşamadyan Surp Takavor Yerçek-bumpi 1938-1988(Surp Takavor Korosu Ellinci Yıl Hatıra Kitabı, 1938-1988), İstanbul, 1990.

KRIKOR DAMADYAN-VAĞARŞAĞ SEROPYAN

Surp Takavor Kilisesi

Banu

Kutun/Obscura,

1994

TAKKECİ AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

bak. ARAKİYECİ AHMED ÇELEBİ MESCİDİ

TAKKECİ İBRAHİM AĞA CAMİ

Topkapı'da, sur dışında, eski Edirne yolu üzerindedir. Arakiyeci İbrahim Ağa, Takkeci İbrahim Çavuş, Takkeci Camii olarak da bilinir.

Banisi kitabesinde belirtildiği gibi İbrahim Çavuş'tur ve inşa tarihi 1000/1591-92'dir. Cami, mektep ve sebilden meydana gelmiştir. Taş levha ve iri dikmelerle inşa edilmiş bir duvarla çevrelenmiş, üç kapılı geniş bir avlu içindedir. Doğu tarafındaki Takkeci Sokağı'nda İbrahim Ağa'nın diğer bir sebili ve kendinin ve oğlu Halil Çavuş'un kabirleri vardır. Avlunun kuzeydoğu köşesinde ve öbür taraftaki sebilin karşısında Derviş Paşa'nın 1235/1819 tarihli çukur çeşmesi bulunmaktadır. Hazirede-ki 1173/1759 tarihli Takkeci İbrahim Camii Şeyhi Ali Efendi'nin kabir taşından ve *Ha-dîka'daki* ifadeden caminin aynı zamanda vakfiye mucibince Halvetî tekkesi olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Cami, 1236/1830'da esaslı bir onarım görmüştür. 1985'te Vakıflar İdaresi'nin yaptığı çalışmalarda da mahfil tavan ve dikme ve kemerlerinde orijinal altın yaldızlı nakışlar bulunmuştur. Giriş kapısının iç ta-

**Takkeci
İbrahim Ağa
Camii**

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

rafındaki tavan üzerindeki müzeyyen nakışlı parça ise Vakıflar idaresi yetkililerince tamir edilmek üzere alınmıştır.

Cami 1,15 m kalınlığında, kaba yönü kesme taş ve iki sıra tuğla ile inşa edilmiştir. Çatılıdır fakat içeriden 5,50 m çapında ahşap kubbelidir. Caminin iç ölçüleri 11,70x11,25 m'dir. 7,75 m derinliğinde iki sıralı ahşap direk üzerinde, geniş saçaklı son cemaat yeri "U" şeklinde binayı

çevrelemektedir. Ön ve yan saçak alırdan üçgen biçimindedir. Sağda bulunan minare kaidesinin bir eşi de solda yapılarak denge kurulmuştur. Buradan dışarıdan ve içeriden mahfile çıkılmaktadır. Minare kesme taştan, çok kenarlı bir gövdeye sahip, şerefe altı stalaktitlidir. Bütünüyle orijinaldir. Mahfile minareden de çıkılmaktadır. Son cemaat duvarındaki cümle kapısı sade sil-meli çerçeve içinde, iki sıra bademle tezyin edilmiştir. Caminin kitabesi makaralı kapı kemeri üzerinde, üç satır halindedir. , Türkçe olarak kartuşlar içine girift bir celi sülüsle yazılmıştır. Ahşap cümle kapısı orijinaldir ve künde-kârî tekniği ile yapılmıştır. Cümle kapısı sağ ve solunda ikişer alt ve üst pencere mevcuttur. Alt pencereler arasında iki adet üstü dilimli ve köşeleri ma-lakârî ile süslenmiş mihrap bulunmaktadır. Son cemaat yerindeki alt pencerelerin kemer aynalarında mermerden celi sülüsle Fatiha, İhlas, Felak ve Nas sureleri kabartma olarak yazılmıştır. Caminin sağ duvarında, minare yanında ikinci bir kapı daha vardır. Cami on dört alt ve on dört üst pencereye sahiptir. Üst pencereler sivri kemerli ve basit müzeyyen alçılıdır. Mihrap üzerindeki müzeyyen pencerede besmele vardır. Pencere ahşap kanatlarının bazıları zamanımıza kadar ulaşmıştır. Mihrap duvarındaki pencerelerin kemer aynalarında son cemaat pencerelerindeki gibi celi sülüs yazılar mevcuttur. Diğerlerinde ise çini panolar yer almıştır. Dokuz ahşap direk üstündeki mahfil "U" şeklinde camiye sağ ve sol duvar ortalarına kadar sarmaktadır. Yan duvarların mahfil altına isabet eden iki pencere arasında karşılıklı olarak birer kitabe konmuştur.

Caminin asıl şöhreti, içindeki çinilerden dolayıdır. 16. yy'ın en güzel iznik işi örnekleriyle pencerelerin kemer tepelerine

kadar bütün duvarlar kaplanmıştır. Nar çiçeği kırmızısı, parlak camgöbeği, yeşil, lacivert renkler rumî ve hatayî desenlerin, cin bulutlarının içlerini doldurmaktadır. Pencere aralarında vazo ve çiçek buketleri ile bezenmiş panoların, kemer köşelikleri ve içleri zengin motiflerle süslenmiştir. Mihrabın alçı mukarnasları hariç, tamamı çini ile kaplanmıştır ve mihrap ayeti de çiniyle yazılmıştır. Bununla beraber bu çok kıymetli orijinal çinilerin yanında, bazı duvarlarda taklitleri de bulunmaktadır. Bazı panolar tamamen sökülerek alınmış ve yerlerine baskı tekniği ile yapılmış yenileri konulmuştur. Bunlardan bazılarının Gülbenkian tarafından Lizbon'daki Salazar Müzesi'ne hediye edildiği bilinmektedir. Caminin mermer minberi, şebekeli korkuluğu, kafesli yanlıkları ve sade silmeleri ile devrinin güzel ve nispetli bir eseridir. Ahşap kubbe yaldızlı çıta ile dilimlenmiş, eteklerindeki mukarnasları altın yaldızlı iki sıra badem ve yapraklarla tezyin edilmiştir. Kubbe göbeğinde yuvarlak içinde tekrarlanan bir ayet bulunmaktadır.

Caminin avlusunun kible tarafındaki kapının sağına bitişik, üstü açık bir sebil, su kuyusu ve haznesi ve bir mektep binası bulunmaktadır. Mektep dış

ölçüleri ile 8,80x6 m ebadındadır. Çevre duvarlarında olduğu gibi iri taş dikmeler ve taş levhalarla inşa edilmiştir. Tek katlı ve çatılıdır. Sebil ve mektebe giriş Takkeci Camii Soka-ğı'ndan ayrı bir kapıyladır. Mektebe bitişik olan sebilin avluya bakan penceresi yanında büyük bir kitabesi mevcuttur. Kitabe dokuz satır olarak celi sülüsle caminin kitabesini yazan Nûşî tarafından yazılmıştır ve 1002/1593-94 tarihini taşımaktadır.

Caminin doğusunda Takkeci Camii So-kağı'nın öbür tarafında, köşe başında ibrahim Ağa'nın diğer sebili, kendisinin ve oğlunun kabirleri bulunmaktadır. Sebil, köşede her iki sokağa karşı ikişer pencerelidir. 4,10x4,50 m ölçülerinde taş söve ve başlıklardan yapılmıştır, ilk yapıldığı sıralarda üstü diğer sebil gibi açık olduğu anlaşılan yapının bugün üstünde çinko kaplı bir ahşap kat vardır. Kabirler tarafına giden geçit ve diğer kenarda da ikişer penceresi ve bir kapısı mevcuttur. Sebilin eski Edirne yolu üzerindeki cephesinde içerideki su haznesine bağlı bir çeşmesi vardır. Bu çeşme üzerinde üç beyitlik mermerden Türkçe kitabede ibrahim Ağa'nın adı ve 986/1578 tarihi yazılmıştır. Sebilin diğer köşesinde pencere üst başlığındaki diğer bir mermer kitabede su ayeti ve bir hadis yazılmıştır. Sebilin arkasında bulunan bahçedeki yüksek sanduka muhtemelen Takkeci ibrahim Ağa'nın kabridir. Dört yanında gülçeler bulunan ve sekiz köşeli baş ve ayak taşlarında Arapça ve Türkçe kitabelerde bu hayratın sahibi olan zatın 1004/1595-96'da vefat ettiği yazılıdır. Yanındaki daha küçük olan ve örfi kavuklu taşıyla dikkati çeken kabir ise oğlundur. Kitabesinde Türkçe olarak ibrahim Ağa'nın oğlu Halil'in 995/1587'de vefat ettiği yazılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I; Halil Ethem, *Camilerimiz*, 79, 80; E. Yücel, "Altın Yol ve Takkeci Camii Çinileri", *Türkiyemiz*, S. 18, (Şubat 1976), s. 5; G. Öney, *Türk Çini Sanatı*, 1st, 1976, s. 90; Kumbarcılar, *Sebiller*, 9; I. A. Yüksel, "Takyeci İbrahim Çavuş Camii", *Lâle*, S. 3 (Kasım 1985), s. 2-11.

İ. AYDIN YÜKSEL

TAKSİARHES KİLİSESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Arnavutköy'de, doğuda ve güneyde Dere Sokoğı, batıda Satış Meydanı Sokağı, kuzeyde Abdullah Molla Sokağı arasında, yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun ortasında yer alır. Avluda, kilisenin güneyinde Ayia Paraskevi Ayazması vardır. Kitabesi bulunmayan kilise, 19. yy'm ikinci yarısında inşa edilmiştir.

Mimari: Kilise doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Yapıyı doğu-batı doğrultusunda örten çift yüzlü kırma çatı, eksende kuzey-güney doğrultusundaki kırma çatı ile bölünmüş, çatıların kesim yerinde ortada dışta sekizgen kasnak üzerindeki kubbe yer almıştır. Apsisin

örtüsü dışta yarım kubbedir. Baldaken tipi çan kulesi, yapının batısında eksende çatıya oturur. Düzgün kesme taş ile inşa edilen yapının cepheleri silme ve kademelerle hareketlendirilmiştir.

Kilise, kapalı Yunan haçı plan tipinde-dir. Naos, doğusunda içte yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosta, apsis önünde bema, narteks üzerinde galeri yer alır. Galeriye çıkış, naosun kuzeybatı ve güneybatısındaki merdivenlerle sağlanmıştır.

Naosta merkezi mekânı sınırlayan dört serbest taşıyıcı, yuvarlak kemerlerle bağlanır. Merkezi mekânı örten kubbe, taşıyıcılar üzerinde, pandantiflerle geçilen kasnağa oturur. Haç kolları ile bunlar arasındaki köşe mekânları ve galerinin örtüsü çapraz tonoz, apsisin örtüsü yarım kubbe, narteksin örtüsü düz tavadır.

Yapının üç girişinden biri batıda eksende, ikisi kuzey ve güneyde eksenden batıya yakın ve karşılıklıdır. Girişler, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Yapının kuzey ve güneyinde, eksende bulunan üçlü pencere ile yanlarda simetrik ikişer pencere, büyük boyutlu ve karşılıklıdır. Doğuda,

.-f»»

**Taksiarhes
Kilisesi,
Arnavutköy**

Zafer Karaca, 1991

apsiste üç pencere, apsisde yanlarda simetrik birer pencere ve apsisin üst hizasında eksende bir yuvarlak pencere yer alır. Batıda, üstte eksende üçlü pencere ve altta girişe yanlarda simetrik birer pencere bulunur. Kubbe eteğindeki bir sıra pencere yuvarlak kemerlidir. Naosun doğusunda, apsisde iki yanda simetrik ikişer niş vardır. Nişler aynı hizada, eş büyüklükte ve yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda bulunan ahşap iko-nastasis, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Naosta, kuzeybatıdaki serbest taşıyıcının yanında yer alan ahşap despot koltuğu, kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

ZAFER KARACA

TAKSİARHES KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Balat'ta(->), Halic'e inen Ayan Caddesi üzerindedir. "Ayia Strati" olarak da adlandırılan kilise, yüksek duvarlar ve konutlarla çevrili, geniş bir avlunun güneybatısında yer alır. Avlunun kuzeyinde günümüzde kullanılmayan Balat Özel Rum Okulu ve Mihail (Zoloho Petra) Ayazması vardır. Kiliseye, doğusunda Ayios Ni-kolaos

Ayazması, kuzeyinde eksenden batıya yakın konumda kütleli gövdeli çan kulesi bitişiktir.

1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Pa-terakis listelerinde yer alan kilisenin, 1730' da Balat'ta çıkan yangında tahrip olduğu bilinmektedir. Kilise, kitabesine göre, Patrik I. Konstantinos döneminde 17 Eylül 1833' te restore edilmiştir. Kerameus, kilisenin bulunduğu semtin, ayazması nedeniyle "Zuro Petra" olarak adlandırıldığını belirtir.

Mimari: Kilise doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dışta tamamen sıvalı olan yapıyı saçak altında, üstü sıvalı iki düz silme dolanır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Kilisenin batısında sonradan eklenen ahşap narteks, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır.

Yapı bazilikal plan tipindedir. Üç nefli naos doğusunda, orta nef hizasında içte

TAKSİM BAHÇESİ

196

197

TAKSİM GEZİSİ

yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Nef ayrımı, altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Naosun doğu duvarı ile ilk sütunlar arasındaki *hizada*, bilerlenen bema, neflerden bir basamak yüksektir.

Naosta batıdaki son sütunlara oturan galeri; kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı, yan nefler üstünde kare biçiminde çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, yapının kuzeyindeki çan kulesi içinde bulunan ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta netleri sınırlayan sütunlar arşit-ravla bağlanır. Kare altlıklar üzerindeki sütunlar, stilize edilmiş Dor tipi başlıklıdır. Yeşil renkte boyalı sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin ahşap örtü sisteminde orta nef basık tonoz, yan nefler düz tavan ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisenin naosa açılan üç girişi, batıda nefler hizasındadır. Basık kemerli girişlerden eksendeki daha büyüktür. Yapının kuzey ve güneyinde bulunan karşılıklı beşer pencere, yuvarlak kemerli ve eş büyüklüktedir. Yapının doğu ve batısında orta nef hizasında üstteki üçlü pencereler karşılıklı, batıdaki girişler arasındaki birer pencere basık kemerlidir. Apsisin kuzey yanında bulunan üç niş eş boyutlu, güney yanındaki bir niş daha küçüktür.

Naosta, doğuda üç nefi kapsayan ahşap ikonastasis, kuzey sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ve güney sıranın doğudan ikinci sütunu

önündeki despot koltuğu, oyma ve aplikasyon tekniğinde bitkisel-geometrik motiflerle bezelidir.

Bibi. Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İst., 1994; P. Kerameus, "Na-oi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145. ZAFER KARACA

TAKSİM BAHÇESİ

Taksim Bahçesi, Taksim Gezisi'nin(->), arkasında, bugünkü Sheraton Otelinin bulunduğu yerdeydi. Taksim Belediye Bahçesi olarak da bilinir. Belediye Bahçesi ve Taksim Gezisi'nin yerine inşa edilen Topçu Kışlası'ndan önce, burada geniş bir

Balat'taki Taksiarhes Kilisesi'nin içinden bir görünüm. *Zafer Karaca*

çayırılık içinde Ermeni mezarlığı ve devamında da servi ağaçlarıyla birlikte büyük bir Müslüman mezarlığı vardı. Boğaz ve Haliç manzaralı bu geniş çayır-mezarlıkta, padişaha ait bahçelere bakmakla görevli bir grup bostancı, üstü kiremit çatılı, etrafı açık pavyon şeklindeki ahşap kahvede isteyene nargile ve kahve veriyordu. 1857'de Altıncı Daire-i Belediye'nin(O) kurulmasıyla başlatılan imar hareketinde, Pe-ra halkının gezinti ve eğlence ihtiyacını karşılayacak bahçeler planlandı. Seçilen yerlerden biri de Fransızların "Grand-Champ deş Morts" dedikleri, Topçu Kışlası, Beşiktaş'a inen yollar ve Pangaltı'da-ki Harp Okulu ile çevrili bu alandı.

Mezarlığı tümüyle kaldırmanın güçlüğünden olsa gerek, çeşitli projelerden hiçbiri uygulanamadı. 1870'te, daha sınırlı bir alana, Topçu Kışlası ile Gazhane (bugünkü Asker Ocağı) Caddesi arasında kalan bölüme İngiliz üslubunda bir bahçe inşa edildi. Yapımını M. Deroin'ın üstlendiği bahçenin girişi Pangaltı (bugünkü Cumhuriyet) Caddesi üzerindeydi, içeride, girişin solunda bir havuz ve onun da arkasında set üzerinde ahşap bir gazino binası vardı. Tam karşıda ise, iki katlı ahşap bir büfeyle, biraz daha sağda yine ahşaptan etrafı açık, üzeri sekizgen çatıyla örtülü yüksekçe bir orkestra yeri ve bunların da

Salâhattin

Giz'in bir

fotoğrafında

Taksim

Bahçesi.

Beyoğlu 1930,

ist., 1992

ilerisinde solda, manzaraya bakan teras-barıyla başka bir gazino bulunuyordu. Bütün bu yapılar ortadaki giriş aksına rastlayan yolun sağında ve solunda

olmak üzere organik olarak düzenlenmiş gezinti yollarıyla birbirlerine bağlanıyordu. Bunların arasında ise, kenarlara doğru gittikçe yoğunluk kazanan ağaçlı yeşil alanlar yer alıyordu. Bahçe aynı zamanda eski "Belle-vue" kahvesini de içine alıyordu. Bugünkü Sheraton Otelinin karşı köşesinde, Atatürk Kütüphanesi'nin yanındaki parka rastlayan noktada bulunan kahveye adını veren, sahip olduğu eşsiz istanbul manzarasıydı. Bu nedenle bahçenin kimi zaman "Belle-vue" Bahçesi olarak da anıldığı olmuştur. Daha çok istanbul'daki azınlıkların ve elçilik mensuplarının yüksek bir ücret ödeyerek girebildikleri ve gazinosunda danslı baloların yapıldığı bu Avrupalı bahçe, bazı küçük değişikliklerle 20. yy'a kadar gelebildi. Fakat I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki yokluk döneminden etkilenerek bahçesi kurudu, binalarsa bakımsız bir hal aldı.

5 Haziran 1939'da, dönemin cumhurbaşkanı ismet inönü'nün aynen uygulanmasını istediği nâzım plan gereği, bu bölge yeniden düzenlendi, istanbul Belediyesi şehir uzmanlarından Prof. H. Prost'un hazırladığı bu çok kapsamlı imar hareketi, Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın başkanlığında yürütüldü. Buna göre 31 Mart 1908 olayında önemli ölçüde zarar gören ve askeri amaçlar dışında kullanılmaya başlanan Topçu Kışlası tümüyle yıkılıp, yerine sonradan Taksim Gezisi adını alacak olan inönü Gezisi inşa edildi.

Lütfi Kırdar'ın diğer Avrupa kentlerini örnek alarak başlattığı çalışmalar doğrultusunda, Taksim Gezisi'nin arkasındaki Belediye Bahçesi de modernist bir anlayışla yeniden düzenlendi. Kuruyan bahçeye yeni ağaçlar dikildi, yollar yenilendi, yıkılmaya terk edilmiş binalar da kaldırıldı. Bunlardan biri, girişin solunda, yakın zamana kadar "Tenis, Eskrim ve Dağcılık Kulübü" olarak kullanılan bina, diğeri de onun daha ilerisindeki gazino-bardı. Kulüp, Gazhane Caddesi'nin karşısındaki ahşap Ermeni kilisesinin yerine yapılan yeni binaya taşınırken, eski gazinonun yerine de, gü-

nün koşullarına uygun daha büyük bir gazino binası yapıldı (bak. Taksim Belediye Gazinosu).

En son şekliyle 4 Ağustos 1939'da açılan Belediye Bahçesi, istanbul'un gözde bir mekânı olma özelliğini, gazinonun yerine bugünkü Sheraton Otelı yapıncaya kadar sürdürdü. 1959'da Vakıflar Dairesi tarafından açılan "Turistik Otel Proje Yarış-ması"nı kazanan K. A. Arû, T. Aydın, Y. Emiroğlu, A. Erol, M. A. Handan ve H. Su-her'in otel projesi uygulandı. 19ö8'de temeli atılan otelin 1975'te hizmete açılmasıyla, düğün ve toplantılar artık buranın salonlarında yapılmaya başladı. Arazisinin büyük kısmını kaybeden bahçe ise, küçük de olsa kentin nefes aldığı yeşil bir alan olarak kaldı. 1992'de belediye, istanbul metro inşaatı şantiye alanı olarak burayı uygun görünce, etrafı çevrilip, halka kapatıldı. Böylece yüzyıllık bir bahçenin serüveni son buldu.

Bibi. Cezar, *Beyoğlu*; M. Münim Eser, *istanbul*, İst., 1942; Ç. Gülersoy, *Taksim-BirMeydanın Hikâyesi*, ist., 1986; istanbul Belediyesi, *Güzel-leşen İstanbulXX. Yıl*, İst., 1944; istanbul Belediyesi, *Yenileşen istanbul, 1939'Başından 1947 Sonuna Kadar istanbul'da Neler Yapıldı?*, ist., 1947; *Journal de Constantinople*, 1 Nisan 1858; C. Kayra, *istanbul Mekânlar ve Zamanlar*, ist., 1990; *La Turquie*, 26 Şubat 1870, 20 Mayıs 1870, 21 Ağustos 1877; G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'egypteetlaPerse*, c. I, Paris, 1803; M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mi-marisi*, İst., 1973; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü 330-1983*, İst., 1985; J. Pertvititch, *Sigorta Haritaları Sergisi: Taksim*, 1925; C. Stol-pe, *İstanbul Haritası*, (limanı, Boğaz'ın bir kısmı ve ilçeleriyle birlikte), 1863-1880.

SEZA DURUDOĞAN

TAKSİM BELEDİYE GAZİNOSU

Taksim Gezisi'nin kuzey ucunda, bugün Sheraton Otel'i'nin bulunduğu bölümdeki eski ahşap gazino binası yerinde kurulan gazino. Cumhuriyet balolarının, resmi toplantıların, düğünlerin yapıldığı Taksim Belediye Gazinosu seçkin bir yerdi. 1940'ta açılan gazinonun ilk yöneticisi, Lütfi Kırdar'ın bir Romanya gezisinde tanışıp Türkiye'ye getirdiği Romen Jorgulescu'ydu.

Bina, mimari olarak modernist kalıplar içinde, düşey pencere elemanlarının cephelerdeki yatay çizgilerle kontrast oluşturduğu, genelde yalın, süslemesiz, iki katlı bir yapıydı. Buraya esas çekicilik kazandıran şey, Taksim Gezisi'ne bakan cephesindeki dairesel sütunlar üzerine oturtulmuş yarım daire şeklinde, camlı, yüksek tavanlı anıtsal çıkmaydı. Bahçe tarafındaki, üzeri geniş saçaklı kapıdan merdivenle çıkılarak girildiğinde, gazinosu, yazlık salon ve terası, aşağıda da gece kulübü vardı. Gazino olarak kullanılan büyük salona girildiğinde de, ortada bir pist ve onu üç taraftan çevreleyen yüksekçe yemek bölümü ile tam karşıda orkestra yer alıyordu. Kapının solunda, yemek bölümünün arkasındaki sağlı sollu merdivenlerden yukarıya, iki tarafında camlı bölümlerin olduğu balkona çıkılıyordu. Mutfaklar buranın altındaydı. Kare şeklindeki pistin dört köşesinden yükselen dairesel sütunlar ise, yukarıda dikdörtgen kesitli kirişlere otur-

Salâhattin Giz'in

objektifinden
Taksim
Belediye
Gazinosu.
Eser Tutel
koleksiyonu

tulmuş, etrafı camlı, yükseltilmiş düz çatı platformunu taşıyordu. Ayrıca dört taraftan buraya saplanan kirişler de, iç mekâna ayrı bir dinamizm kazandırıyordu.

Yazlık salona gelince, burası binanın Boğaz'a bakan tarafındaydı. Sıcak havalarda önündeki geniş terasta yemek yeniliyordu. Onun da önünde, aşağıda, gene teras şeklindeki bahçe uzanıyordu. Manzaraya açık, hasır koltuklarıyla bu şık bahçe, seçkin İstanbullular tarafından yalnızca ya/ günleri değil, akşamları da dönemin ünlü seslerini dinleyebilmek amacıyla tercih edilen bir yerdi.

Dönemin seçkin düğünleri, toplantıları bu gazonoda yapılır; çeşitli yabancı revüler burada gösteriler yaparlardı. Taksim Belediye Gazinosu 1960'ların ortaklarında kapandı ve 1968'de Sheraton Oteli'nin temeli atılırken bütünüyle tarihe karıştı.

SEZA DURUDOĞAN

TAKSİM GEZİSİ

1940'ta dönemin vali ve belediye başkanı Lütü Kırdar'ın(-t) İstanbul'a kazandırdığı parklardan birisidir. Taksim Meydanı'nın kuzeydoğusunda Cumhuriyet Caddesi ile

Taksim
Gezisi'nin
havadan
görünümü.
Ara Güler

•Mete Caddesi arasında yer alır. Taksim Gezisi uzun bir süre "inönü Gezisi" olarak adlandırılmıştır. Parkın bulunduğu alanın büyük bölümünde 19. yy'm ikinci yarısında yapılmış Topçu Kışlası(->) bulunmaktaydı. 1922'den sonra kışlanın avlusu, futbol sahası olarak kullanılmıştır (bak. Taksim Stadyumu).

Şehircilik uzmanı H. Prost(->) imar planını hazırlarken, Dolmabahçe'den Nişantaşı'na yükselen Kadırgalar Vadisi'ni büyük bir park haline getirme planı dahilinde, Taksim Gezisi'ni de yetkililere önermiştir.

1940'ta Topçu Kışlası istimlak edilerek kaldırılmış; Gezi o günün son derecede sınırlı mali imkânları ile çok güzel tanzim edilmiş; ağaçlar, yeşillikler ve çiçeklerle bezenmiştir. Mermer parmaklıklı mermer merdivenler, Boğaziçi'ne bakan oturma mekânları, sağlam ve zarif banklar, bakımlı çim sahaları, Gezi'yi cazibe merkezi yapmış; halkın sık sık gelip dolaştığı bir yer haline gelmiştir.

1944'te Taksim Gezisi'nin Taksim Meydanı'na bakan ön (güney) kısmında, dönemin cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün at üzerindeki heykelinin kaidesi inşa edilmiş

TAKSİM MAKSEMİ

198

199

TAKSİM SDADYUMU

ancak heykel hiçbir zaman dikilememiştir. 1950'de iktidar el değiştirdikten sonra da, atlı heykel uzun süre bir depoda bekletilmiş, sonunda kaide söktürülmüş, heykel bu parka değil, Maçka'daki Taşlık Parkı'na dikilmiştir (bak. İnönü Anıtı).

38.000 m2 yüzölçümüne sahip olan Taksim Gezisi, 1991-1992 arasında revizyondan geçirilmiş; dikdörtgen planlı parkın ortasına fiskiyeli büyük bir havuz inşa edilmiştir. Fıskiyelerden dökülen sular renkli ışıklarla aydınlatılmaktadır.

Gezi'nin kuzeyinde, eskiden Taksim Bahçesi(->) ve Taksim Belediye Gazinosu'nun(-0 bulunduğu yerde halen Shera-ton Oteli vardır. Gezi'nin altına Cumhuriyet Caddesi tarafına, kot farkından yararlanılarak dükkân ve kafeteryaların ve bir sanat galerisinin bulunduğu bir dizi kapalı mekân inşa edilmiş, bunların hemen üstüne de Beyoğlu Evlendirme Dairesi ve düğün salonu olarak kullanılan bir gazino binası yapılmıştır. Bu son düzenleme 1967'de bitmiştir.

FAİK YALTIRIK

TAKSİM MAKSEMİ

Beyoğlu'nda, istiklal Caddesi(->) ile Taksim Caddesi'nin kesiştiği köşede yer alır.

III. Ahmed döneminde (1703-1730) Boğaziçi kıyısında artan yerleşimin ardında getirdiği su sorununa çözüm getirmek amacıyla başlatılan imar faaliyetleri, Patrona Halil Ayaklanması(->) ile başlama safhasında kaldı. 1730'da tahta geçen I. Mah-mud bu teşebbüsleri sürdürerek 1731'de Taksim Suyu Tesisleri'ni(-0 tamamladı. Daha sonraki ilaveler ve düzeltmelerle de tesis son şeklini 1839'da aldı. I. Mahmud tarafından yaptırılan bu suyunun şehre dağıtıldığı yer olan Taksim Maksemi, sekiz köşeli, küfeki taşından bir gövdeye ve yine piramidal, sekiz köşeli bir çatıya sahiptir. Maksemin giriş kapısı üzerinde yer alan üç beyitlik ta'lik kitabenin son iki satır eb-ced hesabıyla yapının tarihi olan 1145 /1732'yi verir. Hafif yuvarlak kemerli bu kapının bulunduğu cephe, birinci kat seviyesine kadar, kapının sağında kitablesiz olarak bulunan L Mahmud Çeşmesi'nin yer aldığı cephe gibi beyaz mermerle kaplanmıştır. Yine kapının yer aldığı cephede, kapı üzerinde yay kemerli bir pencere ve bu pencerenin iki yanında minik konsollar üzerine oturmuş geleneksel Türk mimarisi hatları ile iki adet kuş köşkü yer alır.

Maksem kapısının sağında kalan cephedeki I. Mahrnud Çeşmesi, dönemin çeşme stilindedir. Boş bırakılmış kitabeliğin altından başlayan çeşme aynalığının üst kısmı istiridye kabuğu formuyla ve hemen bu bezemenin bittiği noktadan itibaren ise bir sıra palmet dizisi, bir sıra da mukarnasla cephe hareketlendirilmiştir. Çeşme günümüzde kullanılmaz durumdadır.

Maksemin Taksim Caddesi'ne bakan tarafında tek birim halinde yine mermer cepheli sivri alınlık içinde "Her şeye su ile hayat verdik" anlamındaki ayet kitabesinin bulunduğu bir çeşme daha yer alır. Bu çeşme de tıkanmış musluğu, betonla dolgu-lanmış yalağı ile kullanılmaz durumdadır.

Taksim Maksemi

Kâzım Çeçen, 1991

iki katlı binanın iç mekânı da sekizgendir. Girişte sol tarafta üç basamakla çıkılan mahallin sol ucu duvar içerisine girmiştir ve beyaz mermerle kaplıdır. Girişe göre sağ tarafta bütün duvar boyunca yaklaşık yarım metre genişliğinde bir sedir vardır. Taban beyaz mermer kaplıdır. Maksemin duvarları ve kubbesi klasik Türk nakışları ile süslenmiştir. Debi ölçme sandığının arkası mermer plakalarla kaplıdır. Çör-ten üzerindeki mermer 18. yy süslemeleri tarzındadır ve üzerinde tek satırlık tarih kitabesi bize yine 1145/1732 tarihini verir. Çörtenin girişe göre sağ tarafında Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya tahsis edilen su hakkında; çörtenin diğer tarafında ise Sadrazam Yusuf Paşa'ya ait birer kitabe yer alır.

REZAN ÇELEBİ

TAKSİM MEYDANI

Taksim'de, istiklal Caddesi'nin(->) açıldığı noktadaki alan.

Şişhane ve Tünelbaşı'ndan başlayıp ana eksen olan istiklal Caddesi'nin iki yanın-
1940'lı yıllarda Taksim Meydanı. *TETTVArşivi*

da yoğun bir yerleşim sergileyen Beyoğlu, burada ilk kez geniş perspektifli bir boşluğa ulaşır ve bu meydandan geriye, yani tekrar batıya (Sıraselviler) ve doğu yönüne denize (Ayaspaşa-Gümüşsuyu) ve kuzeye (Mete Caddesi ve Elmadağ) doğru giden caddelerle, kendisine ulaşmış olan insan ve taşıt hacmini, çeşitli yönlerle taksim eder.

Bu boşluğun ancak çok yeni tarihlerde bir meydan kimliği kazandığı bilinir. Fransız Elçiliği'nin buraya taşınması ile ilk kez Galata surları dışına çıkan Frenk yerleşimi, orta eksenini oluşturan Grand Rue de Pe-ra (istiklal Caddesi) ile bugünkü meydana vardığı noktada sona eriyor, ondan sonra ilkel bir taş patikası bile olmayan toprak zeminli ve az ağaçlı geniş kırlıklar uzanıyordu. Buraya giren ilk imar eseri, Frenk ve Levanten çevresine hayli yabancı duran, klasik Osmanlı üslubunda bir su binasıdır. I. Mahmud'un 1732-1733'te şehrin kuzeyindeki

gümrah ormanlardan şehre ilk kez su getiren künkler, teraziler ve kemerler sistemi burada sona eriyor ve depolanan su, köşe başındaki taş bir maksemenden, çeşitli yönlerde taksim ediliyordu. Meydan ve yakın çevresi adını bu maksemenden ve suların buradan taksiminden aldı (bak. Taksim Maksemi).

Tarih sırası ile meydana imar getiren ikinci eser, Harbiye yolu başındaki Topçu Kışlası(->) olmuştur. Bugün Atatürk Kültür Merkezi(->) önüne gelen yeşil alanda da, daha basit bir yapı olan, ortası avlulu ahırlar yer almaktaydı. Kışlanın karşısındaki boşluk, talim yeri idi. Burası 1920'li yılların sonunda, bugünkü apartmanlarla dolarak bir semt haline gelmiş ve Talimhane olarak adlandırılmıştır.

1920'li ve 1930'lu yıllarda, binaları boşalmış ve avlusu futbol sahası olarak kullanılan kışla, 1939'u izleyen birkaç yıllık Lütüfî Kırdar imar operasyonu sırasında ortadan kaldırılmıştır. Meydanın doğu, yani Boğaziçi tarafı ve yamaçları, azınlık ve Müslüman mezarlıkları ile kaplanmıştı. Ayaspaşa Mezarlığı(->) Müslüman, Harbi-

Taksim

İstanbul Ans;

ye yönü Ortodoks ve Gregoryen kabristanlarına ayrılmıştı. Meydan kenarında ise bostancıbaşıların işlettiği geniş bir açık hava kahvesi yer alıyordu.

1920'li yıllarda Ayaspaşa Mezarlığı ortadan kaldırılmış ve bugünkü apartman dizileri, Gümüşsüyü Askeri Hastanesi'nin(->) bulunduğu yere kadar yayılmışlardır. Meydanın kenarında, 19. yy'da, Elektrik İdaresi'nin yabancı müdürü için bir lojman binası yapılmıştı. Cephesi sarmaşıklı, 3 katlı bu güzel bina da II. Dünya Savaşı sonrasında yıktırılarak yerine ve arkasına, bugünkü Atatürk Kültür Merkezi yaptırıldı.

Meydanın batı kenarında, 19. yy'da birkaç önemli bina daha yapılmıştı. Bunlardan ilki, bugün The Marmara Otelinin yerindeki, Osmanlı Bankası'nın Fransız genel müdürüne tahsisli güzel barok konaktı. Onun devamında, Sıraselviler Caddesi'ne dönen köşeden itibaren de kagir ve pan-jurulu binalar dizilmişti ki, en büyüğü Osmanlı hariciyesinin ünlü simalarından No-radunkyan Efendi'nin konağıydı. Bugün Devlet Tiyatrosu Taksim Sahnesi'nin bulunduğu yerde önce bir Rum okulu vardı. 1920'li yılların başında burada Majik Sineması(->) adı ile bir sinema açılmış ve bugüne kadar çeşitli ad ve fonksiyonlarla gelmiştir. Ondan sonra Kazancı Yokuşu'nun iki başında da, II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) ünlü vezirlerinden Lübnanlı iki kardeş Necib ve Selim Mel-

hame'nin kagir konakları yer alıyordu. Bunlardan soldaki, 1930'larda Beyoğlu Halkevi yapılmış, 1950'lerde yıktırılıp yerine bugünkü Dilson Otelini dikilmiş-, Cihangir tarafında sağdaki ise, önce Nemlizade ailesine konut olmuş, sonra o da yıktırılıp yerine günümüzün Keban Otelini

yapılmıştır. Meydana hâkim bir konumdaki Ayia Trias Kilisesi(->) 1887 tarihli, kesme taştan, karakterli bir binadır.

Taksim boşluğunu bir "meydan" haline getirmiş olan gelişmeler, bir yandan onu çevreleyen bu binaların biçimlenmesi, öte yandan onları tamamlayan son bir dekor ve unsur olarak, ortadaki Cumhuriyet Anıtı'dır(->).

Meydanın doğu yönüne, Talimhane apartmanlarının önüne, 1930'lu yıllarda, beton sütunlar üstünde yükselen bir bina oturtulmuştu: Kristal Gazinosu. Dar ve uzun bir dekor biçimindeki yapının üst katı, 1940'larm eğlence hayatında çok ün yapan lokanta-gazino olarak çalışmıştır. Adnan Menderes'in 1956-1960 imar operasyonunda yıktırılan binanın arkasındaki apartmanlar da Bedrettin Dalan'ın 1987'de Tarlabası Bulvarı'nı açış hamlesi sırasında yıktırılarak boşlukları meydana ve yola katılmıştır.

Taksim Meydanı, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, yeni devletin bir simgesi olarak görülmüştür. Cumhuriyet Anıtı çevresinde yapılan törenler, çelenk konulma-

rı, daha sonra eski kışla yerine 1940'ta düzenlenen inönü Gezisi'nin kenarına yerleştirilen tribünler önündeki geçit resimleri ve gece, anıtın etrafına renkli ampullerden çevrilen ışık hatları ile tarihi su tesisinin duvarına yaptırılan modern dekorların renkli ışıkları içerisinden akıtılan suların parıldayan çağlıları, 25-30 yıl boyunca, şehir halkının görmeye akın ettiği güzellikler ve ulusal övünç tabloları olmuştur.

Şehrin çok kalabalıklaştığı son 20-25 yıllık dönemde, Taksim Meydanı eski temiz ve seçkin görünümünden çok kayıplar vermiş, politik çalkantıların birçok buhranlı görüntüsü, kalabalık ve olaylı mitingler, tarihte ilk kez bu meydanda görünür olmuştur. Bunların en trajik olanı, miting için toplanan yoğun kalabalığa, iki noktadan ateş açılması sonucunda çıkan panikte çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği, 1 Mayıs 1977 olaylarıdır.

ÇELİK GÜLERSOY

TAKSİM SİNEMASI

bak. MAJIK SİNEMASI

TAKSİM STADYUMU

Taksim Gezisi'nin(->) yerindeki Topçu Kış-lası'nın(->) avlusunda yapılan istanbul'un ilk stadyumu.

Bu kışlada uzun yıllar I. Topçu Alayı kaldı. Mütareke yıllarında Fransız işgal kuvvetlerine mensup Senegalli askerler burada barındırılırken kışla Makmahon Kışlası adını aldı. Daha sonra onların ayrılmasıyla boşalan kışlanın avlusunda Beyaz Ruslar(->) at yarışları tertipletiler.

Futbola karşı artan ilgi ve bu kışlanın karşısındaki Talimhane alanında yapılan maçların topladığı büyük kalabalık, o sıralarda *Spor Âlemi adlı* bir

spor dergisi yayımlamakta olan Çelebizade Said Tevfik Bey'i (Said Çelebi) boş durumda bulunan Taksim Kışlası'nın avlusunu bir stadyum haline getirmeye teşvik etti. Said Bey 1921'de o dönem için büyük sayılabilecek bir yatırımla burasını güzel bir stadyuma dönüştürdü. Ancak bazı Türk kulüpleri idarecilerinin nedense ona karşı giriştikleri boykot kötü sonuçlar verdi. Stadyumu maçlar için kiraya veremeyen Said Bey sonunda Bork adında bir Maltalıya devretmek zorunda kaldı. Bork, kapısına büyük bir Yunan bayrağı astığı stadyumda çeşitli sportif gösteriler tertipledi. Özellikle Türk takımlarının işgal kuvvetlerine mensup İngiliz ve Fransız asker takımlarıyla yaptıkları maçlar büyük ilgi gördü.

İstanbul'un kurtuluşundan sonra Bork İstanbul'u terk ederken stadyumu tekrar Said Bey'e devrettiyse de ilk denemeden büyük zarara uğrayan stadın kurucusu bu kez işletme işini Menazırzade Abdülaziz Bey adında bir manifatura tüccarına bırakmayı tercih etti. Bundan sonra Taksim Stadyumu adıyla anılan stat 18 yıl İstanbul sporuna hizmet etti. Türk Milli Futbol Takımı ilk maçını 26 Ekim 1923 günü bu stadyumda Romanya'ya karşı oynadığı gibi güreşte ilk milli karşılaşma olan Balkan Güreş Şampiyonası, atletizmde ilk milli

TAKSİM SUYU TESİSLERİ

200

201

TALU, ERCÜMENT EKREM

Salâhattin Giz'in objektifinden Taksim Stadyumu

Eser Tutel koleksiyonu

karşılaşma olan Balkan Atletizm Şampiyonası, bisiklette ilk milli karşılaşma olan Türkiye-Bulgaristan müsabakası ve binicilikte ilk milli müsabaka olan Türk-Bulgar milli konkurhipikleri hep burada yapıldı. 1939'da Vali ve Belediye Başkam Lütfi Kır-dar(» tarafından başlatılan Taksim Mey-dam'nın düzenlenmesi çalışmasında bu kışla yıktırılarak yeri "İnönü Gezisi" olarak tanzim edildi.

Taksim Stadyumu anacaddeye bakan kısmında iki ahşap tribünü ve ortasında şeref balkonu; Harbiye ve Taksim yönlerin-deki kale arkaları ve Mete Caddesi'ne bakan bölümündeki açık kısmıyla yaklaşık 8.000 kişi alabiliyordu.

CEM ATABEYOĞLU

TAKSİM SUYU TESİSLERİ

Halic'in kuzeyindeki bölgenin 18. yy'da gittikçe kalabalıklaşması üzerine Boğaz'ın batı sahili, Beyoğlu, Beşiktaş, Galata ve bilhassa bahriye tesislerinin bulunduğu Kasımpaşa'da su kıtlığı baş göstermiştir. Daha önce bu

bölgenin suyu küçük isa-leler ile bazı kaynaklardan beslenen çeşmelerden sağlanıyordu. Bu bölgede II. Ba-yezid (hd 1481-1512) tarafından yaptırılan Galatasaray Suyu denen bir isale hattı vardı. Galatasaray isale hattı Levent Çiftliği civarındaki membaları topladıktan sonra Zincirlikuyu'daki Hasan Ağa Kemerı yanından geçip Harbiye, Elmadağ üzerinden, Taksim Meydanı'na geliyor, bir kol Sorma-gir Camii'ne, diğer kol Galata Sarayı Oca-ğı'na(->) su veriyordu. Bazı kaynaklarda Galata Mevlevîhanesi'ne(->) de şu verildiği yazılıdır. Nirven bu bölgedeki diğer bir isale olan Humbarahane(->) hattının suyunun membainın, Kâğıthane Köyü'nün tepelerinin yamaçlarında Silahtarağa-Ke-rnerburgaz yolunun üzerinde, Osmaniye telsizi karşısında olduğunu yazar. Bu suyun İstanbul'un fethinden sonraki yıllarda bir isale hattı ile Humbarahane'ye götürüldüğü hakkında bazı bilgiler vardır. Boğaz kıyılarında zamanla köşkler ya-

pılmış, yeni yerleşim yerleri oluşmuştu. III. Ahmed döneminde (1703-1730) bilhassa Beşiktaş bölgesi çok kalabalıklaştı. III. Ahmed bölgenin su ihtiyacını karşılamak için Bahçeköy'den su getirmek teşebbüsünde bulunduysa da Patrona Halil Ayaklanma-sı(->) yüzünden bu isale hattının yapımını başlatamadı. Taksim Suyu Tesisleri, I. Mah-mud döneminde yapıldı. 1731'de isale hattı tamamlandı. Bahçeköy'deki Balaban Deresi ile Eskibağlar Deresi'nin suları toplanarak Bahçeköy Kemerı ve I. Mahmud Kemerı üzerinden içi sırlı künklerle geçirilen isale hattı ile Hacı Osman Bayırı, Aya-zağa, Levent, Mecidiyeköy, Şişli ve Harbiye yoluyla Taksim'deki su deposuna ulaştırılarak Taksim Maksemi'nden(->) çeşitli bölgelere su dağıtıldı. I. Mahmud Taksim Suyu Tesisleri'ni, annesi Saliha Sultan'ın vakfı olarak yaptırmış, 1750'de Topuzlu Bent'i(->) de inşa ettirerek isale hattının suyunu çoğaltmıştır.

I. Mahmud döneminde yapılan işlerin tümü 1. merhale olarak adlandırılır. Bu merhalede Tophane Çeşmesi(->), Azapka-pı'daki Saliha Sultan Sebili ve Çeşmesi(->) gibi birçok güzel çeşme ve sebil de yapıldı. 2. merhalede I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) tesisler esaslı bir şekilde onarıldı. Cezayirli Hasan Paşa(->) Topuzlu Bent'i 3 m kadar yükselterek şehre verilen suyun miktarını artırdı. Sadrazam Yusuf Paşa Taksim Suyu katmalarını genişleterek ve onararak debisini çoğalttı. 3. merhalede III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan(-0 1796'da, Valide Bendi'ni(->) inşa ettirerek 23 lülelik (1.196 mVgün) ek bir debi sağladı. Yine bu yıllarda isale hattı kagir galeri haline çevrilmiştir. 4. merhalede II. Mahmud Arabacı Mandırası Deresi üzerinde Bend-i Cedit de denen II. Mahmud Bendi'ni(->) inşa ettirerek tesisin suyunu çoğalttı. Böylece tesis son şeklini aldı.

Taksim Suyu'nun isale hattının uzunluğu 25 km kadardır. Maslak'tan Taksim'e kadar olan bölgesi yapılan binalar dola-

yısıyla çok tahrip edilmiş, birçok yerde tamamen yok edilmiştir. Bu tesisin isale hattı üzerindeki en önemli yapılar yukarıda sayılan 3 bent ile I. Mahmud Kemeri, Ha-cıosman, Ayazağa, Derbent ve Maslak kubbeleri, Taksim depo ve maksemi, Gazhane suterazileri ve bugün yıktırılmış olan Mekteb-i Harbiye(->) önündeki maksem-dir. Sular, Divan Otelı önündeki suterazi-sinde basınçlı boru ile Taksim'deki su deposuna akar. Bu deponun dış boyutları 17,5x90 m'dir. İçinde 24 göz vardır. Kapasitesi toplam 2.730 m3'tür. Tesisin en önemli yapılarından biri de Taksim Makse-mi'dir. Osman Nuri isale hattından Yeni-köy'e 4,5 lüle, Çiftlik-i Hümayun ile Maslak tarafına 1,5 lüle, Boyacıköy ve Balta-limanı'na 6 lüle, Arnavutköy ile Kuruçeşme'ye 4 lüle, Ortaköy'e 3 lüle, Çırağan Sa-rayı'na 9 lüle, İshakiye Mahallesi'ne 1 lüle, Dolmabahçe Sarayı'na 12 lüle, Kurtuluş'a 2 lüle, kışla ve hastanelere 4 lüle, Beyoğlu Maksemi'ne 25 lüle, Levent Çiftliği'nde-ki membadan Galatasaray'a 3 lüle olmak üzere 75 lüle su verildiğini yazar. Bu da 3.900 mVgün eder. Kayıtlarda ise çeşitli yerlere tahsis edilen bu miktar 134 lüle (6.968 mVgün) olarak verilmiştir.

Taksim Suyu Tesisleri Osmanlı döneminde yapılan su tesislerinin en gelişmiş olanlarından. Halen çalışmakta, Hacı Osman Bayırı'ndaki filtrelerden sonra civara su vermektedir. **Bibi.** Nirven, *istanbul Sulan*; Yüngül, *Taksim Suyu*; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*.

KÂZİM ÇEÇEN

TAKVİM-İ VEKAYİ

Osmanlı Devleti'nin resmi gazetesi ve İstanbul'da çıkan ilk Türkçe gazetedir. İlk sayısı 1 Kasım 1831'de yayımlanmış, yaşamı aralıklarla Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasına kadar (4 Kasım 1922) sür-

Takvim-i Vekayi gazetesinin ilk sayısı. S. Nüzhet, *Türk Gazeteciliği, 1831-1931*, İst., 1931

muştur. II. Mahmud'un emriyle vakanü-vis ve Takvimhane Nazırı Esad Efendi'nin yönetiminde çıkmaya başlayan ve kadrosunu devlet memurlarının oluşturduğu gazete, esasta resmi bildirileri yayımlayacaktı, fakat Kavalalı Mehmed Ali Paşa ayaklanması sebebiyle yorumlar yapan bir gazete görünümünü 10 yıl kadar sürdürdü. Bu arada Mısır'ın resmi gazetesi *Vekayi-i Mısriye* ile giriştiği polemikler tam bir özerk gazete havası verdi.

Takvim-i Vekayi umur-ı dahiliye (iç işlerle ilgili haberler), umur-ı hariciye (dış işlerle ilgili haberler), mevadd-ı askeriye (askerlik konulan), funun (bilimler), tevci-hat (resmi atamalar ve ödüllendirmeler) ile ticaret ve es'ar (ticaret hayatına ve fiyatlara ilişkin haberler) olmak üzere 6 ana bölümden oluşuyordu. İlk zamanlarında Fransızca (*Moniteur Ottoman*), Rumca (*OtomanikosMinitor*), Ermenice (*LroKif*), Arapça (*Takvimü'l-Vekayi*), Farsça (*Takvim-i Vekayi**) nüshaları da yayımlandı. Önceleri haftada bir defa yayımlanması düşünülmüş iken

sonra düzensiz çıktı, ayda bire kadar düştüğü oldu. 5.000 nüsha kadar basılıyor ve abonelere, özellikle memurlara ulaştırılıyordu. 1840'tan sonra ilk özel Türkçe *gazete* olan *Ceride-i Havadis*'in(->) çıkmasıyla daha çok resmi bildirilere yer verdi. 1878'de 2119. sayısında yayımı durduruldu. 1891'de tekrar yayımlanmaya başladı ama bir kelime hatası yüzünden H. Abdülhamid'ce kapatıldı. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tekrar yayın hayatına girdi, özellikle meclis zabıtlarını yayımlayarak kamuoyunu bilgilendirmede önemli rol oynadı.

Bibi. Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk Gazeteciliği*, İst., 1931; O Koloğlu, *Takvim-i Vekayi*, Ankara, ty; ay, *İlk Gazete ilk Polemik*, Ankara, 1989; N. Yazıcı, *Takvim-i Vekayi-Belgeler*, Ankara, 1983.

İSTANBUL

TALAT PAŞA KONAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Ye-rebatan Caddesi ile Alemdar Caddesi'nin kesiştiği yerdedir. Binanın güney cephesi Yerebatan Sarnıcı'na, doğu cephesi Aya-sofya'ya bakmakta, batısında yanlıs biçimde Talat Paşa'nın konağı olarak tanınmış ahşap bir bina bulunmaktadır.

1917-1918 arasında sadrazamlık yapan Talat Paşa'nın resmi konutu olan bina, 1987'de Mimar Cengiz Bektaş tarafından restore edilmiştir. Bugün birinci ve ikinci kat Türkiye Milli Olimpiyat Komitesi, üçüncü kat ise Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği tarafından kullanılmaktadır.

Zemin kat üzerine üç katlı olan kagir binanın restorasyonunda orijinal izler takip edilerek sonradan yapıya eklenmiş olan bölümler kaldırılmış, bozulan yerler düzeltilmiştir. Yerebatan Caddesi'ne bakan ön cephe dışındaki cepheleri değişik açılara sahip olan bina zemin katta "L" planlıdır. Uzun bir cephe oluşturan bu kat, önde asimetrik düzenlenmiş iki giriş ile demir parmaklıklı altı pencereye sahiptir. "L"nin uzun kolu tek katlı olup sonradan ilave edilmiş üst kat restorasyonda yıkılmıştır.

Talat Paşa Konağı

TETTV arşivi

"L"nin kısa kolunu oluşturan üç katlı bölüm, ceplerindeki çıkmaları ve her katı ayıran silmeleriyle hareketlendirilmiştir. İkinci ve üçüncü katı ayıran silme küçük taş konsollara oturmaktadır. Binanın bu bölümündeki basık kemerli pencere açıklıkları simetrik olarak düzenlenmiştir. Cephelerin ve dışa taşkın çıkmaların köşelerinde Korint başlıklı pilastrlar mevcuttur. Cepheler geniş saçak kornişleriyle sonuçlanmaktadır.

Bibi. C. Bektaş, *Koruma Onarım*, İst., 1992, s. 197-199.

YASEMİN SUNER

TALU, ERCÜMENT EKREM

(1886, İstanbul- 16Aralık 1956, İstanbul) Hikayeci, romancı ve gazeteci.

Recaizade Ekrem'in^ oğludur. 1905' te Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdi. Bir süre Paris'te öğrenim gördü. Yurda dönüşünde Düyun-ı Umumiye'de çevirmenlik yapmaya başladı (1907). Üç kez matbuat müdürlüğü (1919, 1924, 1927-1929), Cumhurbaşkanlığı başkâtipliği (1924), Varşova Elçiliği müsteşarlığı (1931-1933), Siyasal Bilgiler Okulu Fransızca öğretmenliği (1936-1937), Gazi Eğitim Enstitüsü Fransızca öğretmenliği (1937-1943), Galatasaray Lisesi edebiyat öğretmenliği (1943-1950) yaptı. Gazeteciliğe Ahmed Rasim'in(->) aracılığı ile *İkdam* 'da çeviriler yaparak başladı (1908). İlk yazısı 1902'de *Çocuklara Mahsus Gazete*'de çıkmıştı. Daha sonra *Resimli Kitap'tu*, *Musavver Hâle'de*, *Peyâm-ı Edebi'de* birkaç yazısı yayımlandı. 1918'de *Diken*, *Dersa-adet*, *Temaşa*, *İlen*, *Şebâbgibi* süreli yayınlarda yazıları çıkmaya başladı ve bundan sonra çeşitli dergi ve gazetelerde (*Cumhuriyet*, *Yedigün*, *Uyamş-Servet-i Fünun*, *Son Posta*, *Akbaba*, *Yeni Sabah* gibi) yazıları yayımlandı. Bu yazılarında kendi adını kullandığı gibi birçok da takma ad (Çekirge, Ebülmuvakkar, E. E. T., Karga, Kertenkele, Ulat, Evliya-yı Cedit) kullandı. Hayatının son yıllarında Şehir Tiyatroları(->) edebi heyeti ve Sular İdaresi İdare Meclisi üyeliği yaptı.

İstanbul'un günlük yaşamından, insan halitasından bulup çıkardığı ilginç kahramanlarıyla ve mizah yazılarıyla, hikayeleriyle tanınan Talu, edebiyatta Ahmed Ra-sim, Hüseyin Rahmi Gürpınar(->), Sermet Muhtar Alus(->) ve Osman Cemal Kaygı-lı(->) gibi "halkçı roman okulu"ndandır. İstanbullu bir ailenin çocuğu olarak hayatının ilk yılları İstinye ve Büyükdere'de, öğrenim yılları Galatasaray ve Beyoğlu'nda geçtiği için İstanbul'un Beyoğlu yakasını, Boğaziçi'ni ve zaman zaman yaşadığı Bü-yükada'yı, Kadıköy yakasını, Şehzadeba-şı'nı ve suriçi semtlerini iyi tanır. Gazeteci olarak da Babiâli'de bulunmuş ve İstanbul halkının günlük yaşayışını, günlük dertlerini yakından izlemiştir. *Cumhuriyet*, *Son Posta*, *Yeni Sabah* gazetelerinde yayımlanan günlük fıkralarının çoğunun konusu İstanbul'dur.

Talu'nun romanları genellikle önce gazetelerde tefrika edildikten sonra kitaplaşmıştır. /fende tefrika edilen *Gün Batarken* (1918), *İleri ve Dersaadet'te* tefrika edilen *SabirEfendi'nin Gelini*(1918), yine /fende tefrika edilen *Kopuk* (1919), *Asriler* (1919), *Kan ve İman* (1919-1920), *İk-dam'âii* tefrika edilen *Kundakçı* (1925-1926) gibi romanlarında I. Dünya Savaşı sonrası ve Mütareke yıllarındaki İstanbul'un Müslüman Türk mahallelerinde yaşayan yoksul, dar gelirli halkın sıkıntılarını, dirençlerini, hayat mücadelelerini, aile ilişkilerini anlatır. Bu romanlarda, Edebi-yat-ı Cedide'nin seçkin, varlıklı, toplumsal olaylardan pek etkilenmeyen kişileri yoktur. Buna karşılık İstanbul'un bir başka yüzü de anlatılır: Savaş zenginleri,

vurguncular, siyaseti kendi çıkarları için kullananlar. *Kopuk* romanı kimsesiz, başıboş çocukları konu alır. Bu çocukların İstanbul'da yaşamaya çalıştıkları yangın yerleri, yıkıntılar, köprü altı, esrar kahveleri, yankesici ve hırsız yatakları romanın başlıca mekânlarıdır. *Şevketmeâb* (1925) ise saray ve saray çevresini, buradaki kadın-er-

Ercüment Ekrem Talu

Cengiz Kahraman arşivi

TAN OLAYI

202

203

TANGO

kek ilişkilerini anlattığı bir romandır. *Meş-bedî ile Devr-i Âlem* (1927) ve *MeşhedîArs-lan Peşinde* (1934) Talu'nun ünlü kahramanı Meşhedî'nin serüvenlerini anlattığı romanlarıdır. Romanların kahramanı abart-malarıyla ünlü bir Acem (daha doğrusu Azeri) olan Meşhedî Cafer'dir. Bu romanların bir kahramanı da Torik Necmi adlı külhanbeyidir. Talu, görgü kurallarına pek aldırmayan ama iyi yürekli, yardımsever ve palavracı bu İstanbul kabadayısıyla Meşhedî'yi sık sık karşı karşıya getirir. Benimsediği roman anlayışı içinde Karagöz ve ortaoyunu olanaklarından yararlanan Talu, diğer geleneksel mizah öğeleri olan meddah hikâyelerinden, Nasreddin Hoca, Bektaşî fıkralarından da yararlanır. *Gemi Arslanı* (1928) adlı romanında ise oğlunun başarısı için hile ve oyunlara başvurmaktan çekinmeyen bir anne ile yakışıklı ama kafasız oğulunu anlatır. *Kodaman* (1934), *Papeloğlu* (1938), *Beyaz Şemsiyeli* (1939), *Bu Gönül Böyle Sevdî 0-941*}, *Çöm-lekoğlu ve Ailesi* (1945) Cumhuriyet dönemi İstanbul'daki değişimi, hayatı konu alan romanlarıdır.

Talu'nun İstanbul'u konu alan en ilginç eseri yine bir bölümü önce gazetelerde çıkan ve Evliya Çelebi gözüyle 1918-1925 arasındaki İstanbul'u anlattığı "gezi" yazılarını topladığı kitaplardır: *Evliya-yı Cedit* (1920), *Zeyl-i Evliya-yı Cedit* (1925). Talu bu yazılarda Evliya Çelebi'nin anlatımına, olaylara yaklaşımına, latifelerinin biçimine sadık kalarak değişen İstanbul'u, yaşanan yenilikleri ve çelişkileri anlatmıştır.

Çoğu mizah ağırlıklı hikâyeleri de önce mizah dergilerinde ve gazetelerde çıkmıştır. Bunları *Teravihten Sabura* (1923), *Sevgiliye Masallar*' (1925), *Kız Ali* (1926), *Güldüren Kitap* (1927), *Gün Doğmayınca* (1927, 1928, 1929?), *Meşhedî'nin Hikâyeleri* (1928) başlıkları altında toplamıştır. ERAY CANBERK

TAN OLAYI

Çok partili rejime geçişin başlangıcında istanbul'da sol eğilimli *Tan* gazetesi ile onun paralelindeki bazı gazete, dergi, ya-yınevlerine ya da kitabevlerine karşı tertiplenen toplu saldırı ve tahrip olayı.

II. Dünya Savaşı'nın bitiminde ABD'nin iki Japon kentine atom bombası atması dünyada yeni dengelerin ilan anlamına geldiği gibi, soğuk savaşın da başlangıcı idi. Söz konusu yeni dengelerin ve ABD' nin üstlendiği rolün, Batı dünyasının pe-riferisinde duran Türkiye'deki yansıması ekonomide savaş boyunca sağladığı belli bir sermaye birikimine sahip özel sektörün etrafında devlet kapitalizminden serbest pazar ekonomisine, politikada ise tek partili rejimden çok partili siyasal yaşama geçiş olacaktı. Nitekim, tek parti içinde Dörtlü Takrir'in çıkışıyla kendini deklare eden ve bir yıl geçmeden Demokrat Parti'nin kurulmasına varacak olan muhalefet hareketi basın yaşamında ise tek parti yönetimine ve "milli şefliğe karşı yönelen sert eleştiriler sözünü ettiğimiz gelişmelerin başlangıcını oluşturmaktaydı.

1945'te, basında başlıca iki türlü mu-

halefet gözlenmekteydi. Bunlardan birisi daha çok, Ahmet Emin Yalman'ın *Vatan* gazetesinde ifadesini bulan ve Dörtlü Takrir sahiplerini destekleyen liberal nitelikli muhalefet, diğeri ise sosyalist ve sol eğilimli yayınların savunduğu görüşler idi. iki farklı dünya görüşünü savunmalarına rağmen, her iki muhalefet de tek parti rejiminin sona erdirilmesi, basın özgürlüğünün sağlanması vb noktalarda buluşmaktaydı. Basındaki sol muhalefetin en etkili sesi *Tan* gazetesi idi. *Tan* 1935'te Mahmut Soydan ve Halil Lütfi Dördün-cü'nün sahipliğinde yayımlanmaya başlamış, ertesi yıl Rıfat ve Ahmet Emin Yalman ile Sabiha ve Zekeriya Sertel de onlara katılmışlardı. 1938'de, bir yazı nedeniyle gazete kapatılınca bazı ortaklar ayrılmışlar, *Tan*, Serteller ile Halil Lütfi Dördüncü'nün tam yönetimine geçmişti. Gazetenin yazarları genellikle sol eğilimiyle tanınmış kişilerdi, bununla birlikte, Burhan Felek(->), Fikret Âdil(->), Eşref Şefik Atabey(->) ve Yüzellilikler'in yurda dönmesinden sonra onlardan Refik Halid Karay(->) ile Ömer Rıza Doğrul(->) da *Tan'dz* yazmışlardı. Sabahattin Ali, Cami Baykurt, M. Ali Aybar, Behice Boran, Adnan Cemgil ve Aziz Nesin gibi isimler, Sabiha ve Zekeriya Sertel'in yamsıra gazetenin sürekli yazarlar-rındandı. *Tan*, savaş yıllarında mihver devletlerine karşı ve müttefiklerden yana ısrarlı bir tutum izledi, içeride Nazi yandaşlarına, ekonomide spekülâtlörlere, karaborsacılar (o zamanki alışılmış deyimle "istif-çi, vurguncu, ihtikârcı ve karaborsacılar") karşı sert bir mücadele yürüttü, savaşın bitmesiyle, ülkede demokratikleşmeyi ve sosyal adaleti, dış politakada ise Sovyetler Birliği ile dostluğu savunması iktidarın (ve başka bazı sağcı çevrelerin) gözüne batmaya başladı. Buna karşılık, *Tan* in başyazılarında TBMM'nin feshini, çok partili serbest seçimlere gidilmesini, yeni parlamentonun demokratik bir

anayasa yapmasını vb talep etmesi, CHP içindeki muhalefetin ilgisini çekiyor, Adnan Menderes'le, Fuad Köprülü ile Serteller arasında görüşmeler yapılıyordu. Cumhuriyet'in tanınmış siyasetçilerinden eski hariciye vekili Tevfik Rüştü Araş başta olmak üzere etki sahibi bazı isimler bu ilişkilerde ka-talizatör rolü oynuyorlardı. Tek parti yönetiminin muhalefetsizliğine alışmış olan CHP iktidarı ise muhalefetin hiçbir türlü-

4 Aralık
1945'te *Tan*
gazetesine
yapılan
saldırıda
matbaa da
tahrip edilmişti.
Cumhuriyet
Dönemi Türkiye
Ansiklopedisi

Parti trupunda

z

Tan Olayı'nın 5 Aralık tarihli *Vatan* gazetesinde yer alan haberi.

TETTVArşivi

sünden hoşlanmamakla birlikte, özellikle her iki kesim arasındaki bağlardan ve solun gelişmesinden, o görüşlerin yayılmasından rahatsız oluyordu. Tam o sırada SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'un Türk büyükelçisine 1878'den sonra Çarlık Rusya'sına aitken, 1920'de Sovyet topraklarındaki iç savaş sırasında tekrar Türkler tarafından alınan, 1921'deki Moskova ve Kars antlaşmaları ile resmen Türkiye'ye bırakılan Kars ile Ardahan'ı geri istediklerini ve Boğazlar'ın stütüsünü belirleyen Mont-reux Antlaşması'nda da bazı değişiklikleri ve Boğazlar'da belli bir rüçhan hakkını öngördüklerini söyleyince, Türk-Sovyet ilişkileri gerginleşiverdi. Sovyet yönetiminin bu politikası *Tan'du* açık bir dille eleştirildi. Sabiha ve Zekeriya Sertel daha sonra ayrı ayrı yayımladıkları anılarında, İngiltere ile Fransa'nın bu gerginlikte Türkiye'yi desteklemediğini inönü yönetiminin de ABD'den destek aramak zorunda kaldığını yazarlar (hattâ Zekeriya Sertel o günlerde Dolmabahçe Sarayı'ndaki bir resepsiyonda İsmet inönü'nün "Yalnızız, elimizden tutan yok. Tecrit edilmiş bulunuyoruz. Ne

yapacağımızı bilemiyoruz" diye bağırdığını kaydeder). Sola karşı ülkede böyle bir hava estirilirken, iktidar yanlısı sözcülerden *Tanın* gazetesinin 3 Aralık 1945 tarihli baskısında birinci sayfada ve iri puntolarla "Kalkın Ey Ehli Vatan" diyen bir başlık altında Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Tan* i ve Sertelleri hedef gösteren bir yazısı yayımlandı. Ertesi sabah ise istanbul Üniversitesi'nin bahçesinde toplanan kalabalık bir öğrenci topluluğu ellerinde "Kahrolsun komünistler", "Kahrolsun Serteller", "Bundan daha fazla hürriyet mi istiyorsunuz" gibi pankartlarla, Cağaloğlu istikametinde yürüyüşe geçti. Önce önünden geçtikleri sol kitapları da satan ABC Kitabevi'ni tahrip edip yağmalayan nümayişçiler, ondan sonra *Tan* gazetesine geldiler. Gazeteye saldırı yapılacağı haberi bir gün önceden Sertellere ve Dördüncü'ye ulaşmış olduğundan kendileri o sabah gazeteye gelmemişlerdi, dahası da Vali Lütfi Kırdar'ı durumdan haberdar etmişlerdi. Buna rağmen önlem alınmamış olduğundan saldırganlar o sırada Türkiye'deki en modern rotatif ve linotiplere sahip olan *Tan'ın* mürettephanesini ve matbaasını tahrip ettiler, arşivini yakıp yıktılar, depodan kocaman kâğıt bobinlerini çıkarıp, yokuştan aşağı yuvarladılar. Bu sırada hemen yakındaki *Vatan* gazetesi güvenlik kuvvetleri tarafından koruma altına alındığından ona bir saldırı vaki olmadı. Kalabalık daha sonra Galata Köprüsü'nü geçip, istiklal Caddesi'ne çıktı, Taksim'de anıta çelenk koyup geri döndü. Lale Sinema-sı'nın yanındaki Berrak Kitabevi'ne saldırdılar, oradan koruma altındaki SSCB Konsolosluğu binasının yanındaki Kumbaracı Yokuşu'nda bulunan *Yeni Dünya* ve *La Turquie* gazeteleriyle *Görüşler* dergisinin yayımlandığı idarehane ve tesisleri tahrip ettiler, 1 Aralık 1945'te yayıma başlayan *Yeni Dünya* 'da Sabahattin Ali, Cami Baykurt, Esat Adil Müstecaplı yazıyordu, o ay ilk sayısı çıkan *Görüşlerde* ise bu isimlerin yamsıra Adnan Cemgil, Behice Boran, Nail Vahdeti Çarıkhan, Aziz Nesin gibi imzalar yer almaktaydı.

Daha sonra Cağaloğlu'na dönen kalabalık, o sabah saat 10.00'da yayımlanan ve olayı "Müessif bir hadise" diye niteleyen *Akşam* gazetesini kuşattı. Yöneticilerinin özür dilemeleri ve ikinci bir baskı yaparak "hatayı düzelteceklerini" söylemeleri üzerine, *Akşam'ı* basmaktan vazgeçen göstericiler, bu kez *Tasvir* gazetesi önüne gelip sevgi gösterilerinde bulundular, Orhan Seyfi Orhon, Ziyad Ebüzziya, Peyami Safa ve Cihad Baban gibi sağ eğilimli gazetecilerle görüşmek, onları selamlamak istediler, oradaki Midhat Perin ve Tekin Eserle konuştular. Nihayet saat 15.00 sularında üniversite bahçesine döndüler.

Bu arada, Karaköy'deki Tan Şarküteri dükkânı tabelasını aceleyle Çan'a çevirerek, Beyazıt'taki Lena Kitabevi levhasını yağlıboyayla kapatarak saldırıdan kurtulacaktı (Zira Lena Rusya'da bir nehrin adıydı).

Olayları yaşamış olanların daha sonra anlattıklarına göre, saldırı tümüyle bir ter-
tipti ve CHP İstanbul il örgütü, kendi adamlarının yamsıra olayda milliyetçi, Turancı
bilinen öğrencileri kullanmış, ayrıca bir akşam önce öğrenci yurtları
teker teker dolaşarak, öğrenciler mitinge davet edilmişlerdi. Olay
günü hareketin başını çekenler arasında, partinin gençlik
teşkilatından Ali İhsan Göğüs de bulunmakta idi. Gösterilere katılan
topluluk içinde politize olmamış öğrenciler de bulunmaktaydı.
Olaylar sırasında bazı öğrenciler gözaltına alınılarsa da birkaç saat
içinde serbest bırakıldılar. Gene görgü tanıkları, emniyet
müdürlüğündeki öğrencileri CHP parti müfettişlerinden Alaeddin
Tiritoğ-lu'nun ziyaret ettiğini ve onların ellerini sıkıp sigara
ikramında bulunduğunu belirtmekteydiler. Ertesi günü yayımlanan
günlük gazeteler, muhalif *Vatan* dahil, bu olayı tasvip eden, haklı
gören manşet ve yayınlar vereceklerdi, istanbul Sıkıyönetim
Komutanlığı ertesi gün yayımladığı bildiride olayın failleri hakkında
"derhal takibat ve tahkikata başlandığını" söylemekle birlikte böyle
bir kovuşturma ve soruşturma olmadı. Tersine, kovuşturma Sertellere
karşı açıldı. Şubat 1946'da tutuklandılar, yazdıkları yazılarla
kışkırtmalarda bulundukları, hükümete hakaret ettikleri iddiasıyla
yargılandılar, hüküm giydiler. Yargıtay'ın bozma kararından sonra
tahliye edildiler-se de, Tan Olayı'yla hem gazete ve dergileri, hem de
kalemleri susturulmuştu. Sonraki yıllarda Türkiye'de hiçbir yazı
yayımlamayan Serteller Eylül 1950'de Paris'e gidecekler, Tan Olayı
da, savaşın hemen sonrasında başlayan ve sonradan demokrasiye
geçiş diye nitelendirilecek olan sürecin sol kanada değin yönünü
betimleyen bir olay olarak basın ve siyaset tarihimize geçecekti.

Bibi. S. Sertel, *Roman Gibi*, ist., 1969; Z. Sertel. *Hatırladıklarım*, ist., 1968; K.
Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, ist., 1967, "Hatay Mitingleri ve Tan
Olayı", *Tarih Mecmuası*, S. 4, ist., 1969.

YALÇIN YUSUFOĞLU

TANER, HALDUN

(16Mart 1915, istanbul- 7Mayıs 1986, istanbul) Hikâye ve oyun yazarı.

Darülfünun Hukuk Fakültesi müderrislerinden Ahmed Selahaddin Bey'in oğludur.
1935'te Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra 3 yıl Almanya'da
Heidelberg Üniversitesi'nde siyasal bilimler öğrenimi gördü. Ancak
hastalığı yüzünden öğrenimini tamamlayanından istanbul'a döndü.
1950'de istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve
Edebiyatı Bö-lümü'nü bitirdi. 1950-1954 arasında aynı fakültede
sanat tarihi asistanlığı yaptı. Daha sonra İktisat Fakültesi'ne bağlı
Gazetecilik Enstitüsü'nde (bugün iletişim Fakültesi) edebiyat dersleri
verdi. 1956-1957'de Viyana'daki Max Reinhardt Tiyatro Akade-
misi'nde öğrenim gördü. Türkiye'ye döndükten sonra Gazetecilik
Enstitüsü'nde edebiyat ve sanat tarihi, Ankara Üniversitesi Dil ve

Tarih-Coğrafya Fakültesi ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tiyatro tarihi öğretim görevlisi olarak ça-

Haldun Taner

Ara Güler

lıştı. Özel LCC Tiyatro Okulu'nda da dersler verdi. *Tercümandım Milliyet gazetelerinde* fıkra yazarlığı yaptı.

İlk hikayesi 1946'da *Yedigün* dergisinde yayımlanan, ilk oyunu da 1949'da sahnelenen Taner, edebiyat yaşamı boyunca bu iki türde eser vermeyi sürdürmüştür. Taner hikâyelerinde kişi-toplum ilişkisi ekseninde çok çeşitli tekniklerle eski ve yeni yaşam tarzı arasındaki çelişkileri, sonradan görmeleri, yeniliklere uyum sağlayamayan insanları ince bir mizahla anlatmıştır. Hemen bütün hikâyelerinde fon İstanbul'dur. Bu koca kenti bazen bir köpeğin (*Sancho'nun Sabah Yürüyüşü*), bazen bir atın gözünden (*Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu*), bazen bir dürbün merceğinden (*Dürbün*) yansıtmıştır.

Türkiye'de epik tiyatronun ve kabare tiyatrosunun öncülüğünü de yapan Taner, *Keşanlı Ali Destanı* (1964) ile İstanbul'daki gecekondu olgusunun sosyal ve beşeri yönünü, epik bir tarzda anlatmış, kurucularından olduğu Deveküşü Kabare Tiyatro-su(-0 için yazdığı oyunlarda da ağırlıkla İstanbul'daki günlük yaşam (*Bu Şehr-i İstanbul ki, Haneler*) daha sert bir mizahla irdelemiştir.

Hikâyeleri *Yaşasın Demokrasi* (1949), *Tuş* (1951), *Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu* (1953), *Ayışığında Çalışkur* (1954), *Onikiye Bir Var* (1954), *Sancho'nun Sabah Yürüyüşü* (1969) ve *Yalıda Sabah* (1983) adlı kitaplarda toplayan Taner'in tanıdığı ünlülerin portrelerini çizdiği *Ölür İse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil* (1979) adlı kitabında da bir dönem İstanbul'una ilişkin izler vardır.

İSTANBUL

TANGO

Tango, İspanya, Küba, Meksika, Uruguay ve Arjantin kökenli müzik türleri ile dansların bir dizi etkileşim ve karışım süreci sonunda 19. yy ile 20. yy ara kesitinde klasik biçimine kavuşmuş bir dans müziği türüdür. Söz konusu dönemde Arjantin'i, özellikle de Buenos Aires'i toplu bir çığır-

L

TANGO

204

205 TANPEVAR, AHMET HAMDİ

Şecaattin Tanyerli (sol) ve Fehmi Ege prova

sırasında.

Cengiz Kahraman arşivi

lık halinde saran bu dans ile müzik türü yüzyıllık bir zaman kesitinden ve pek çok değişimden sonra Arjantin kültürünün dünyaya en yayılmış ürünü durumuna gelmiştir.

Tango I. Dünya Savaşı'nın hemen ardından, önce Fransa ile italya'ya, sonra da Balkan ülkeleri ile Rusya'ya gelmiştir. Türk toplumunun da tangoyla tanışması bu coğrafi ve tarihi rastlantının bir sonucudur. Doğal olarak her toplum bu müziği ve dansı kendi özelliklerine göre yorumlamıştır, istanbul şehri binlerce yıldır imparatorluklara başşehir olmuş bir metropol ve bir liman olarak o zamanki Türkiye'nin dünyaya açılan en geniş penceresiydi. Pera (şimdiki Beyoğlu) ise liman semti Gala-ta'nın hemen bitişiğinde, çok çeşitli milletlerden azınlıklar ile Levantenlerin yoğun olarak yaşadığı bütünüyle Avrupai görünümlü bir semtti. Çok çeşitli kültürlerin barındığı bu semtin aynı zamanda şehrin eğlence merkezi durumunda olduğu için Doğu Avrupa üzerinden gelen tango rüzgârına kucak açması çok doğaldı. Nitekim tango Pera üzerinden istanbul'a girmiş, oradan da Türkiye'ye yayılmıştır.

Türk toplumu bu yolla tanıştığı tangoyu bir anda kavramış, yorumlamış, üretmeye başlamış, yaşatmıştır. Bu iki nedene bağlanabilir. Birincisi, Türk insanındaki duygusallığın ağır toplumsal baskılarla kısıtlanmış olmasıdır. Bu bakımdan tango Türk insanının iç dünyasını dile getirmesine yarayan bir çıkış yolu olmuştur, ikincisi ise tangonun Türkiye'ye Batılılaşma sürecinin doruk noktasında olduğu bir dönemde girmesidir.

Tango bu sürece uygun düşmüş, toplum bu müziği ve dansı kendine göre yorumlayıp üretmeye talip olmuştur. Böylece ülkenin müzik geleneğindeki eski nihavent longalar, İstanbul türküleri ve şarkıları yer yer majör dönüşümlerle çeşitlenen minör Türk tangolarını besleyici bir kaynak olarak devreye girmiş, ortaya çıkan ezgiler önce istanbul'u, öteki şehirlerdeki "şehir kulübü" denilen mekânlar, halkevleri ve mahfiller (orduevleri) yoluyla bütün ülkeyi sarmıştır.

Bu ezgilerle oluşan tango yorumu Türkçe tango üslubunu doğurdu. Bu tangolar biraz daha ağır ve yumuşak ritmi, geleneksel Türk musikisinden izler taşıyan ezgileri ve daha hülyalı, geçmişe özlemi dile getiren güfteleriyle özgün Arjantin tangolarından bir hayli farklı özellikler taşıyordu. Gene de, Avrupa tangolarına daha yakın oldukları için o dönem Avrupa orkestralarının repertuvarlarına girmiş, Batı dillerine çevrilmiş, Paris, Berlin gibi büyük şehirlerin radyolarında çalınmışlardır. Türkçe tangolar sözlü parçalardır. Muhlis Sabahattin Ezgi'nin(->) "Tango turque"ü ile Orhan Avşar'ın iki sözsüz tangosu dışında yalnızca orkestra için bestelenmiş Türk tangosu yok gibidir.

Türk tango dansı ise özgün figürlerindeki kıvraklıktan da, erotizmden de hayli uzaklaşmış olmakla birlikte, gene dam ile kavalienin birbirlerine zarıfçe tutunmaları ve sanlmalarıyla gerçekteşiyordu. Dügünlerde gelin ile güveyin "La Cumprasita" tangosuyla dansı açmaları gelenek haline gelmişti.

Türkçe tango bestecilerden geniş ilgi görmüştür. Besteciler, okuyucular, orkestra elemanları dışında ünlü tango dansçıları da çoğunlukla İstanbul'da yetişmiştir. Bugün bilinen 1.000'i aşkın Türce tango vardır. Türk tango besteciliğinin en önde gelen temsilcisi Necip Celal Antel'in(->) 1928'de yazdığı, Seyyan Oskay'ın(->) plağa okuduğu "Mazi" ilk Türk tangosu kabul edilir. Fehmi Ege(->) ile Necdet Koyu-türk(->) tango besteciliğinin Antel'den sonraki en ünlü isimleridir. Eyüpzade Müfide Eşref (Aral, Unar), Halit Recep Arman, Kadri Cerrahoğlu, Mustafa Şükrü Alpar, Zi-yaettin Sarıkartal, İbrahim Özgür, Halil Be-

lik kadın tangocu Seyyan Oskay. *Müge Oskay*

dii Akçay, Nejat İrtel, Muhiddin Diler, Edip Ayel, Muhlis Sabahattin Ezgi, izmirli Zeki, Aziz Kutlu, Şükrü Sarıpınar, Ferdi Dan-yal, Faik Bereket, M. Koksall, Necip Ya-kup Aşkın, İhsan Balkır, Jak Alkan, Nus-ret Rıfki Hergüner, M. Erinanç, Mihran Baron, Şeref Sarıpınar, Orhan Avşar, Engin Ege ve Selmi Andak öteki tango bestecileridir.

Türkçe tangoların çoğunun sözleri bes-tecilerince yazılmıştır. Necip Celal'in birçok tangosunun sözlerini yazan Bedri No-yan en tanınmış tango güftesi şairidir. Fehmi Ege, Necdet Koyutürk, Necip Aşkın, Orhan Avşar ve Niyazi Erden yönetimindeki orkestralar uzun yıllar tango seslendirmiş orkestralardır. Panosyan Efendi, İsmet Müftüoğlu, Ferhan Baykal, Ümit İris-Seval Hanım çifti usta tango dansçılardır.

Tango şarkıcıları arasında ise şu sanatçılar anılabilir: Seyyan Hanım (Oskay), Mahmure Hanım, Birsan Hanım, Seyyide Poroy, Celal İnce, Nezahat Onaner, İbrahim Özgür, Şecaattin Tanyerli, Saime Şen-gil, Mefharet Atalay, Zehra Eren, Saime Kentmen, Bediye Tuzun, Ayten Alpman, Necla iz, Esin Engin, Yaşar Güvenir, Eser-Engin Noyan, Selçuk Kaskan, İhsan Balkır, İbrahim Solmaz, Nevzat Yalaz, Roberto Lorrano, Aydın Esen, Ufuk Bigay. Türk musikisi sanatçıları Münir Nurettin Selçuk(->), Hafız Burhan Sesyılmaz(->), Şükran Özer, Zeki Müren, Ayla Büyükataman ve Tülin Yakarçelik de zaman zaman Türkçe tangolar okumuşlardır. Hafif müzik sanatçısı Erol Büyükburç söylediği tangolarla üne ulaşmıştı. Erdener Koyutürk tangonun genç kuşak temsilcilerindendir. Ege ailesinin üçüncü kuşağından Nermin Ege de (Çevir) tango şarkıcılığını babası Engin Ege'nin orkestrasında sürdürmektedir.

Tango eski parlak günlerini geride bıraktıktan sonra, uzun süre arka planda kaldı. Ama hiçbir zaman büsbütün kaybolmadı. Bir avuç tangoseverin çabasıyla da olsa varlığını sürdürdü. 1980'lerde esen geçmişe özlem

rüzgârıyla yeniden ilgi uyandırmaya başladı. Taş plaklarda kalan eski tangolar, arşivlerdeki eski kayıtlar radyolardan yeniden yayımlandı; kasetler, plaklar hazırlandı. Müzikli eğlence yerlerinde tango şarkıcılarına ilgi arttı. Bugün Engin Ege yönetimindeki İstanbul Radyosu Tango Orkestrası TRT l'deki yayınlarını, Fehmi Akgün de TRT 3'teki tango plakları programlarını sürdürüyor. Eser-Engin Noyan ikilisi tangoları kendilerine özgü bir yorumla okuyorlar. Erdener Koyutürk ile Özden Koyutürk babaları Necdet Koyutürk'ün tangolarını yeni bir anlayışla seslendiriyorlar. Ümit İris-Seval Hanini çifti de tango dansını geliştirdikleri yeni figürlerle yorumluyorlar. 1990'da bir de Tango Dostları Derneği kurulmuştur. 1978'de Kemal Sosyal'ın kurduğu Tango Sevenler Derneği'nden sonraki ikinci Türk tango derneği olan, Nedim Ergan başkanlığındaki bu dernek düzenlediği geceler ve konserlerle tangoseverleri bir araya toplamaya çalışıyor.

Bibi. E. Sabato, *Tango Discusiön y Clave*, Buenos Aires, 1963; H. Ferrer, *El Libro Del Tango*, Buenos Aires, 1980; Künstlerhaus Bethani-en (yay.), *Melancholie der Vorstadt*, Berlin, 1982; A. Ş. Onaran, "Tango Müziği Yeniden Aranıyor", *Hürriyet Gösteri*, S. 32 (1983); S. ileri, "Tango Bir Nostaljidir", *Argos*, S. 2 (Ekim 1988); N. Ergan, "Türkçe Tangoda Anılar Rüzgârı", *Cumhuriyet*, (1 Kasım 1990); ay, *Tramvaylı Günler ve Eski Tangolar*, tst., 1994; F. Akgün, *Yıllar Boyunca Tango (1865-1993)*, İst, 1993.

EŞREF DENİZHAN

TANİN

2 Ağustos 1908'de yayıma başlayan ve Mütareke'ye kadar İttihad ve Terakki'nin sözcüsü sayılan gazete.

Başlangıçta Hüseyin Cahit (Yalçın), Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım Kadri birlikte çıkarıyorlardı. Kısa süre sonra son ikisi ayrılınca Hüseyin Cahit tek yönetici olarak kaldı. Gazete kısa sürede İttihad ve Terakki'nin Selanik'teki sözcülerinden de önde, İstanbul'daki resmi sözcüsü niteliğine büründü. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) kadrolarının tasfiyesi üzerindeki yayınlarıyla şimşekleri üzerine çekti ve Otuz Bir Mart Olayı'nda(->) idarehanesi saldırıya uğradı; H. Cahit sanılarak bir başka milletvekili öldürüldü. Olayın bastırılmasından sonra tekrar yayıma başladı ve İttihad ve Terakki karşıtlarına şiddetli polemiklerle saldırdı. Aynı zamanda Osmanlı toplumu içinde Türk kesiminin sözcülüğünü yaptığından yayınları Rum ve Arap cemaatlerinin de tepkisini topladı. Bu arada iktidarı da eleştirmekten geri kalmadığı için sık sık kapatıldı ve *Cenin*, *Senin*, *Renin*, *Hak* gibi isimlerle yayımını sürdürdü. Ba-banzade İsmail Hakkı, Cavid Bey ve Selanikli Tevfik gibi tecrübeli kalemlerin yanı sıra, Asım (Us), Adnan

(Adivar), Falih Rıfkı (Atay), Aka Gündüz(->), Fazıl Ahmet (Aykaç) gibi genç yetenekler de sütunlarında yazı yazmışlardır. Gazete 30 Ocak 1914'te İttihad ve Terakki Fırkası'na dev-

Tanin'in 3 Aralık 1945 tarihli nüshası. TETTV Arşivi

redildi. Mütareke döneminde İttihatçıların tasfiyesi sırasında kapandı. Hüseyin Cahit 27 Ekim 1922'de *Tanin'i* yeniden yayımlamaya başladı. Polemikçi kalemini Ankara'nın politikalarını ve Cumhuriyet'in ilanını eleştirmeye yöneltti. Bir İstanbul-An-kara çekişmesine girişti. 1925'te *Takrir-i Sükûn Kanunu* uyarınca gazete kapatıldı ve Yalçın sürgüne gönderildi. H. C. Yalçın 1943'te CHP'nin maddi desteğini alarak *Tanin'i* bir kez daha çıkartmaya başladı. Genellikle demokrasinin savunuculuğunu yaptı. Ancak gazete fazla ilgi görmediğinden 1947'de kapandı.

ORHAN KOLOĞLU

TANPEVAR, AHMET HAMDİ

(23 Haziran 1901, istanbul - 24 Ocak 1962, istanbul) Şair, romancı, hikayeci, denemeci.

ilk ve orta öğrenimini, babası Hüseyin Fikri Efendi'nin kadılık yaptığı Anadolu'nun çeşitli kentlerinde gördükten sonra 1918'de yatılı olarak İstanbul'daki Baytar Mektebi'ne girdi. Ertesi yıl Edebiyat Fa-kültesi'ne geçti. Şiirleri ilk kez, Yahya Kemal'in yönlendirdiği *Dergâh* dergisinde yayımlandı. 1923'te fakülteyi bitirdikten sonra Erzurum, Konya ve Ankara liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. 1930-1932 arasında Ankara Gazi Terbiye Estitüsü'nde ders verdi. Sonra Kadıköy Lisesi edebiyat öğretmeni olarak İstanbul'a döndü. 1933' te, Güzel Sanatlar Akademisi'nde sanat tarihi ve estetik hocalığına atandı. 1939'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yeni kurulan Türk edebiyatı kürsüsünün başına getirildi. 1942-1946 arasında Maraş milletvekilliği yaptı. 1946 seçimlerinde aday gösterilmeyince, bir süre Milli Eğitim müfettişliği yaptı. 1948'de yeniden Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki estetik hocalığına atandı; ertesi yıl da Edebiyat Fa-kültesi'ndeki kürsüsünün başına döndü, ölümüne kadar bu görevde kaldı.

Tanpınar'ın oluşumunda Yahya Kemal'in ve dünyalarını onun açtığı Fransız simgeci şairlerinin ye büyük Divan şairlerinin yamsıra, Ahmet Haşim'in ve Sigmund Freud, Gustav Jung gibi psikanalistlerin, Henri Bergson, Gaston Bachelard gibi filozofların da derin etkisi olmuştur, insan belleğini, geçmişin şimdiki sürede uzaması olarak tanımlayan Bergson'un etkisi, Tanpınar'ın zaman anlayışında çok belirgindir.

Tiyatro dışında edebiyatın hemen bütün türlerinde eser vermiş olan Tanpınar, her şeyden önce şairdir. Hangi türde olursa olsun bütün eserlerinde şiir pırıltıları, imgelerle dolu çok zengin çağrışımlı bir üslup vardır.

Yahya Kemal ve Ahmet Haşim'in derin etkisine rağmen Tanpınar, aruzla değil hece vezniyle yazmayı tercih etmiştir. Sayıları çok olmamakla birlikte serbest şiirler de yazmış olan Tanpınar, sağlığında yayımladığı tek şiir kitabına (*Şiirler*, 1961), hepsi de hece vezniyle yazılmış sadece 39 şiirini almıştır. Simgeler ve alegorilere de başvurarak doğa, aşk, zaman, sonsuzluk, ölüm, geçmişe ait değerler, bilinçaltı dünyası gibi temaları

Ahmet Hamdi Tanpınar

Ara Güler

işlediği şiirlerinde, biçimsel kusursuzluğun ve yoğunlaştırılmış anlatımın peşinde olan Tanpınar'ın titizliği o derecededir ki, daha gençliğinde yazdığı, hattâ bir dergide yayımladığı bazı şiirlerini tamamlanmış saymadığından kitabına almamıştır. 1976'da yayımlanan *Bütün Şiirleribaş-hkh* kitaba ise, 40 kadar şiiri daha alınmıştır. Bunlar arasında bitmeyen şiirler ve birkaç şiirinin ilk biçimi de vardır.

Şiirle bir bakıma kendini arayan Tanpınar, romanlarında ve hikâyelerinde, hem kendini, hem de hayatın ve başkalarının, "başkalarına ait zamanın" peşine düşmüştür. Roman kişilerini toplumdan soyutla-mamış, tersine toplumsal bir çerçeveye yerleştirmiştir. İnsanın iç dünyasını, dış dünyayla ilişkilerinin ve rüya temalarının yönlendirmesine uyarak, zaman zaman bilinçaltını da dışavurarak yansıtır. Tanpınar'ın ilk romanı, 1944'te *Ülkü* dergisinde tefrika edilmeye başlayan, ama ancak ölümünden sonra, tamamlanmamış olarak ki-taplaşabilen *MahurBeste'dü*. Sağlığında kitap halinde yayımlanmış ilk romanı olan *Huzur* (1949), Doğu-Batı sorunsalının irdelendiği ve Tanpınar'ın sanat anlayışı kadar dünya görüşünün de yansıdığı bir romandır. Olay örgüsünün eksenini, Mümtaz ile Nuran arasındaki aşktır. Bu ilişkiye, İstanbul'un çeşitli semtleri, özellikle de Boğaziçi, doğa ve sanat (en çok da müzik) çerçeve oluşturur. Tanpınar, bir küçük burjuva aydınının kişisel mutluluk ile toplumsal sorumluluk arasında bocalayışını yansıttığı romanında, bireysel ve toplumsal planda değerler çatışması biçiminde ortaya çıkan Doğu-Batı sorununu tartışır. Ona göre, Batı da, Doğu gibi bizim gerçekliğimizin birer parçasıdır; Doğu-Batı çatışması gibi, gerçek-sahte çatışması vardır. Tanpınar'a göre, yeni hayatımız, hem geçmişle bağları koparmadan, hem de kendimizi Batı'ya kapatmadan oluşturulmalıdır.

1950'de *Yeni İstanbul gazetesinde* tefrika edildikten sonra ancak 1973'te kitap-laşan *Sahnenin Dışındakiler* adlı romanın-

k

TANZİMAT MÜZESİ

206

207

TARABYA

da Tanpınar, 1920'lerin başındaki işgal İstanbul'unda geçen olayları anlatır. İlk bölümde romanın başkışisi Cemal'in, altı yıllık bir ayrılıktan sonra döndüğü İstanbul'da sevgilisi Sabiha'yı arayışı vardır. Yazar burada, Cemal'in bakış açısından İstanbul'u, İstanbulluların yakın geçmişini ve bağlandıkları değerleri inceler. Bu ilk bölümde Cemal, İstanbul'un işgal altında olduğunun âdeta farkında değildir. İkinci bölümde ise Cemal'in zihnini, nerdeyse tamamen Milli Mücadele doldurmuştur. Sabiha'yı unutan Cemal, artık yeni bir insan olmak istemektedir.

Saatleri Ayarlama Enstitüsü, yazarın sağlığında kitap olarak yayımlanmış (1962) ikinci ve son romanıdır. Roman, Cumhu-riyet'ten önce, İstanbul'da bir saatçinin yanında yetişmiş, askerliğini I. Dünya Savaşı sırasında yapmış, çocuksu, saf, bir bakıma yarı deli Hayri İrdal'ın anıları biçiminde anlatılmıştır. Bütün romana bir ironi egemendir. İrdal'ın yakınlarının hayatları çevresinde, Türk toplumunun Tanzimat'tan beri atlatamadığı kültürel ve ahlaki bocalamanın anlatıldığı romanda Tanpınar, imparatorluk toplumunu, her şeyi şaka düzeyine indirmekle eleştirirken, Cumhuriyet dönemindeki bilinçsiz yenileşme çabalarını ve anlamsız bürokrasiyi de hicveder.

İstanbul'da doğan, ömrünün büyük kısmını İstanbul'da geçiren, Yahya Kemal gibi bir İstanbul âşığı ile şehri semt semt, sokak sokak gezen, İstanbul'un âdeta her zerresinin tarihimiz ve toplumumuz için ifade ettiği anlamı kavrayan ve nihayet burada son nefesini veren ve o kadar sevdiği Boğaziçi'nde toprağa verilen Tanpınar, İstanbul üzerine pek çok yazı kaleme almıştır. Bunların en önemlisi, *Beş Şehir* (1946), adlı kitabındaki uzun (kitabın tam yarısı kadar) yazısıdır.

Tanpınar, *Beş Şehir'in* asıl konusunu, "hayatımızda kaybolan şeylerin ardından duyulan üzüntü ile yeniye karşı beslenen iştiyaktır" cümlesiyle takdim eder. Tanpınar, aslında bu beş şehri değil, geçmişiyile ve yaşayan taraftarıyla Anadolu'daki Türk-İslam medeniyetim anlatmaktadır. İstanbul'u çok çeşitli unsurların bir araya gelerek oluşturduğu bir terkip olarak gören Tanpınar, irili ufaklı pek çok mimari eser hakkında derin bir vukuflla bilgiler verirken, bunların mimarlarıyla çağdaşları olan şairler, besteciler veya hattatlar arasında paralellikler kurar; dönemin tarihi, toplumsal, ekonomik, siyasi ve kültürel koşullarına temas eder. Eserde, devlet adamları ve sanatçılarla ilgili değerlendirmeler veya anekdotların arasında meşhur külhanbey-lerinin veya tulumbacıların hikâyeleri, şehrin manevi mimarları olan velilerin veya şeyhlerin menkıbeleri karışır.

Tanpınar'ın İstanbul'la ilgili yazılarının bir kısmı da çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış yazılarının oluşturduğu *Yaşadığım Gibi* (1970) adlı kitabmdadır.

Bibi. S. Hilav, "Tanpınar Üzerine Notlar", *Yeni Dergi*, S. 106 (Temmuz 1973); S. Heri, "İstanbul'da Zaman", *ae*, S. 104 (Mayıs 1973); ay, "Tanpınar Üzerine", *Çağdaşlık Sorunlu*, İst., 1978, s. 160-172; M. Kaplan, *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İst., 1963; B. Moran, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Saatleri Ayarlama Enstitüsü", *Birikim*, S. 37 (Mart 1978); ay, "Bir Huzursuzluğun Romanı: Huzur", "Saatleri Ayarlama Enstitüsü", *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İst., 1983, s. 227-274; Fethi Naci, "Tanpınar'ın 'Huzur' Romanı", *Yeni Dergi*, S. 102 (Mart 1973); ay, "Sahnenin Dışındakiler", *ae*, S. 110 (Kasım 1973); H. Yavuz, "Tanpınar'ın Estetiği", *Yeni a*, S. 15 (Haziran 1973); O. De-miralp, *Kutup Noktası*, İst., 1993.

FİKRET KARAKAYA

Tanzimat Müzesi

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

TANZİMAT MÜZESİ

Gülhane Parkı'nda(-0 bulunan Tanzimat dönemine ait belgelerin ve eşyanın teşhir edildiği, anakent belediyesine bağlı müze.

Tanzimat Müzesi ilk olarak, 1952'de İhlamur Kasrı'nda(-0 açıldı. Fakat 1966'da kasır asıl sahibi Milli Saraylar İdaresi tarafından geri alınınca kapanmak zorunda kaldı. Müze, 1969'da Yıldız Parkı içindeki Çadır Köşkü'nde yeniden açıldı. Giriş holünün dışında iki salonu bulunan bu köşte 1970'li yılların sonuna dek kaldı. 1978'de belediyece Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun kullanımına verilmesi üzerine, 1983'te bu kurumca Gülhane Parkı'nda inşa edilen şimdiki binasına taşındı.

Bugünkü tek katlı binada, Tanzimat dönemine ait; Beylerbeyi, Çırağan, Dolmabahçe sarayları gibi yapıların ve Paris Kongresi'ne iştirak eden delegelerin üzerinde imzaları bulunan fotoğrafları, Tanzimat Fermam, Mustafa Reşid Paşa, Sadık Muhtar Bey ve Ziya Paşa'ya ait eşyalar sergilenmektedir. Duvarlarda, Abdülmecid'i ziyarete gelen Fransız generali C. Rober-tin'in 6 Ağustos 1855'te Tophane Rıhtı-m'ndan ayrılışım temsil eden gravürü, yemlik hareketlerinin öncüleri III. Selim ve II. Mahmud ile Abdülmecid'in yağlıboya tablolarını da görmek mümkündür. Burada ayrıca, Mustafa Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermam'nı okuyuşunu canlandıran bir tablo ile Keçecizade Fuad Paşa'nın bir büstü de yerlerini almışlardır. Diğer yandan, ilk Türkçe gazete ve dergilerden bazıları müze envanterine alınmıştır. Tanzimat döneminin ünlü kişilerinin fotoğrafları da müzenin zengin köşelerinden birini teşkil etmektedir. Müze her gün saat 09.00 ile 16.30 arasında ziyarete açıktır. **Bibi.** L. Baykal, "Tanzimat Müzesi", *TTOKBelleteni*, (Ocak 1953); E. Arpaçay, "Tanzimat Müzesi", *İstanbul Belediye Dergisi*, (Mayıs 1969); T. Ergil, *İstanbul Müzeleri*, İst., 1993;

s. 108; M. Önder, *Türkiye Müzeleri*, Ankara, 1992, s. 146; R. Serhatoğlu, *Büyük İstanbul Albümü*, İst., 1955, s. 299.

MEHMET YENEN

TANZİMAT'IN İLANI

3 Kasım 1839'da Topkapı Sarayı'nm(-0 Gülhane Bahçesi'nde okunan, Osmanlı uyruklarına can, mal, ırz ve namus güvenliği, haklar ve yükümlülükler konusunda da eşitlik vaat eden Abdülmecid'in hatt-ı hümayunu. Hariciye Nazırı Mustafa Raşid Paşa'nın okuduğu bu fermanla en çok İstanbul'u etkileyen Tanzimat dönemine girilmiştir. Halkın anlayabileceği bir dille kaleme alman hatt-ı hümayuna, "Tanzimat Fermanı", "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" da denmiştir.

1839'da Nizip Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Kavalalı Mehmed Ali Paşa ordusuna yenik düşmesi, II. Mahmud'un(->) ölümü ve Abdülmecid'in(->) tahta geçmesi ile iç ve dış sorunlar ivedi ve köklü kararlar alınmasını zorladı. Osmanlı Devleti, Avrupa katında giderek güven yitikliğine uğramaktaydı. Askeri yapının çöküşü, hukuk sisteminin esneklik ve çağdaşlık yaklaşımlarından uzak kalması; Osmanlı hanedanının, mutlak hükümdarlık yetkisi ile iç ve dış sorunları çözebilecek zekâ, bilgi ve deneyim donanımında bireyler yetiştireme-mesi; idari, mali, kültürel tıkanmalar; Tanzimat'ın ilanını gerektiren başlıca nedenlerdi.

Tanzimat'ın mimarı kabul edilen Reşid Paşa, Paris'te büyükelçi iken II. Mahmud'a layihalar göndererek padişah'ta geniş kapsamlı bir yenilik fikri uyandırmaya çaba göstermişti. 1837'de Londra'da elçi iken de köklü ve programlı bir yenilik girişimini gündemde tutmaya çalışmıştı. O yıl hariciye nazırı olarak İstanbul'a geldiğinde, komisyonlar kurarak tebaanın eşitliğim öngören yeni layihalar hazırlattı.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Dar-ı Şûra-yı Babîâli adlı Batı örneği ilk yönetim ve yargı kurullarını oluşturdu. Tanzimat-ı hayriye deyimi de önce bu yenilikler için kullanıldı. Reşid Paşa, geleneksel bazı kurumların korunması ve şeriata ilişilmemesi

Mustafa Reşid Paşa

Cengiz Kahraman arşivi

koşulu ile keyfi ve müstebit mutlakıyeti, bir ölçüde kırmak, parlamenter sisteme geçiş sürecinin ilk evresini başlatmak, böylece Avrupalı devletlerin desteğini sağlamak düşüncesindeydi. Temel yaklaşımı ise toplumun, Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçişini hazırlamaktı.

Tekrar Londra elçiliğine dönen Reşid Paşa'ya karşı İstanbul'da ciddi bir muhalefet, daha II. Mahmud ölmeden ortaya çıktı, padişah tarafından çağrılmasına karşın, dostlarından aldığı uyarılar üzerine başkente gelmekten çekindi. Fakat Abdül-mecid tahta geçince biat için Ağustos 1839'da İstanbul'a geldi. Sadrazam Hüs-rev Paşa, gerçi kendisini güleryüzle karşıladı ama, eline verdiği zarfı kapalı bir ariza

ile Abdülmecid'e gönderdi. Bu arizada sadrazam, padişaha, Reşid Paşa'nın ortadan kaldırılmasının gerektiğini yazmıştı. Abdülmecid, bu telkini dikkate almayarak Reşid Paşa'ya güvence verdi.

Reşid Paşa, Tanzimat'ın ilanına kadar geçen 4 ay boyunca bir dizi hazırlık yaptı ve kendisini destekleyen devlet adamlarının görüşlerini aldı. Padişahı da Tanzimat'ın ilanına inandırdı. Ayrıca Fransa'nın, İngiltere'nin böyle bir yeniliği sabırsızlıkla beklediklerini hatırlattı. Bu sırada, Avrupa basınında İstanbul'daki yenilik hazırlıklarına temas ediliyor, "Müslüman topluma köklü birtakım siyasi hukukun bah-şedilereğine ilişkin" yazılar çıkıyordu.

Bir hatt-ı hümayun üslubuyla ve o dönemin resmi anlatım geleneğine göre çok sade bir dille kaleme alınan Tanzimat Fermam üzerinde günlerce çalışan ve bunun okunması için, Osmanlı hanedanının yüzyıllarca oturduğu Topkapı Sarayı'nın Gülhane Köşkü önündeki bahçeyi seçen Reşid Paşa, ilandan önceki günlerini çok sıkıntılı geçirdi. Örneğin son akşam, kethüdası Salih Bey, kendisine konağın özel bir sorununu açıklamak istediğinde "Ben yarınki gün bir mehlekedeyim (tehlike yeri) ki akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur!" demişti.

Yapılan duyurular ve davetlerle 3 Kasım 1839 günü sabahı, Gülhane Bahçesi'nde hazırlanan çadırlar ve izleme yerleri kalabalıklarla doldu. Abdülmecid de Gülhane Köşkü'ne geldi. O gün, hitabet kürsüsüne yakın bir yerde bulunan ve kendi deyimi ile "Bi-ibâretihâ hatt-ı hümayunu istimâ" ederek izlenimlerini, bir gazeteci gibi not eden, daha sonra tarihine geçiren Lutfî Efendi'nin(->)) anlatımıyla "zât-ı hazret-i padişahı Gülhane Meydanı'nda kâin kasr-ı âlîyi bi't-teşrif vükelâ ve ulemâ ve havass-ı memurin ve sü-fera-yı ecnebiye" davetli olarak hazırlanan çadırlara alınıp oturtuldular. Rum Ortodoks, Ermeni patrikleri, hahambaşı, esnaf örgütlerinin temsilcileri, "Nice bin ahali ile o meydan mahşerden nişan olduktan sonra" Reşid Paşa, kurulan gayet yüksek kürsüye çıktı. Abdülmecid'in adına hazırlanan hatt-ı hümayunu, başından sonuna ve herkesin duyacağı yüksek sesle ve "selî-ka-i beliğa-i âlem-pesend" ile okudu. Ferman uzun olduğu için okunması da epeyce zaman aldı. Lutfî Efendi, Reşid Paşa'nın

Tanzimat
Fermaru'nun
ilan edilişini
gösteren
temsili resim.

Bellefen,

S. 1127

o güzel okuyuşuna ve hitabet sanatındaki yetkinliğine hayran kaldığını belirttiikten sonra İstanbul'un her cihetinden toplanarak Tanzimat'ın ilan edildiğini; vilayetlere de fermanlar yazılıp durumun bildirildiğini açıklamaktadır. Tören sonunda kurbanlar kesildiği gibi, Topkapı Sarayı hırka-i saadet dairesinde düzenlenen ikinci bir törenle de Abdülmecid, bu fermandaki hususlara uyacağına yemin etti ve ferman bu dairedaki kutsal emanetler yanında korumaya alındı.

Ferman, temelde, "Ahkâm-ı Kur'ani-ye ve kavanin-i seriye" uyarınca tüm Osmanlı uyruklarına can, mal, ırz ve namus güvencesi getiren, Batı'da "charte" denen bir belge olup meşruti yönetimin ilk adımı sayılmış; bunun anısına, Gülhane Bahçe-si'ne bir de "Tanzimat abidesi" dikilmek istenmişti. Ancak, daha sonra saray sınırları içinde kalacağı ve görülemeyeceği düşünülerek bu anıtın Beyazıt Meydanı'na dikilmesi kararlaştırılmış fakat her nedense gerçekleşmemiştir.

Tanzimat'ın ilanı münasebetiyle düşünülen "Tanzimat-ı Hayriye madalyası" ise tunçtan olmak üzere ancak 1950'de çıkarılabilmıştır.

Tanzimat'ın ilanının İstanbul'da, ülkede ve Avrupa'da yankıları geniş oldu. Örneğin 26 Kasım 1839 tarihli *L'univers'de* törenin ayrıntıları verildikten sonra "Bu gerçekten coşkulu, aşırı heyecan uyandıran büyük bir törendi. Çünkü büyük bir ulusun yeniden hayat bulacağı ilan ediliyordu" denilmişti.

Tanzimat'ın
ilanını
simgelemek
amacıyla
yaptırılması
düşünülmüş
anıtın resmi.
Cengiz
Kahraman
arşivi

Bibi. *Tarih-i Lutfî*, VI, 60 vd; *Tarih-i Cevdet*, XII; *Cevdet, Tezâkir*, I-II; E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, ist., 1908; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, ist., 1925; R. Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1985; A. C. Eren, "Tanzimat", *İA*, XI; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V; İ. Ortaylı, *Türkiye idare Tarihi*, Ankara, 1979; M. Cezar, "Tanzimat Fermanı", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 25 (Ocak 1952). NECDET SAKAOĞLU

TARABYA

Boğaziçi'nin kuzeyinde, Rumeli yakasında aynı adı taşıyan koyun gerisinde yer alan semt. İdari açıdan, Sarıyer İlçesi'ne(->) bağlı bir mahalledir. Güneyinde Yeni-köy(->), kuzeyinde kıyıda Kireçburnu(-+) ile geride Cumhuriyet Mahallesi, güneybatısında ise Ferahevler (Yavuz Sultan Selim) Mahallesi yer almaktadır. Antik çağda Pharmacias veya Farmakeus (hem zehirleyici hem de ilaç anlamına gelen bir sözcük), sonraları, muhtemelen 5. yy'dan sonra da havasının sağlığa iyi gelmesi nedeniyle Therapia (şifa, tedavi) adını taşıdığı, kentin yoğun yerleşme bölgelerinden uzak olduğundan dolayı salgın hastalıklardan korunulan bir yer olduğu bilinir.

16. yy'a kadar Tarabya Koyu'nun gerisindeki vadide, bir de dalyanı bulunan bir Rum balıkçı köyü olduğu sanılmaktadır. 17. yy'ın ikinci yarısında II. Selim (hd 1566-1574) buradan hoşlanmış ve buraya bahçeler, servilikler içinde bir köşk yaptırmış; bundan sonra yerleşme Tarabiye adlı yeni bir köy yerleşmesine dönüşmüştür.

1624'te Boğaziçi'nin Yeniköy'e kadar kuzey kesimleri, Karadeniz'den gelen Kazakların hücumuna uğradığında Tarabya da yanmış, yağmalanmıştır. Evliya Çelebi, bu saldırıdan sonra, kendi döneminde Ta-rabya'nın henüz imar edilmekte olduğunu belirterek "800 kadar haneleri vardır. Bir İslam mahallesi, bir cami, yedi mahalle Hristiyan vardır. Bilinen dalyan yeri ve servili çemenzar hâlen Gümrük Emni Ali Ağa'nın yahşidir. Bundan büyük saray yoktur. Hamamı ve başka imareti olmayıp bağ ve bahçesi çoktur" diye anlatır. Andreas-yan, Kömürciyan'ın *istanbul Taribi'ne* eklediği notlarda yalının sahibinin Gümrükçü Hasan Ağa olması gerektiğini belirtir.

Kazak saldırısından sonra Tarabya'yı yeniden imar ettiren IV. Murad'dır (hd

209

208

TARABYA

.

Bartlett'in gravüründe Tarabya. Pardoe, *Bosphorus, 1839 / JETTV Arşivi*

1623-1640). İnciciyan, Tarabya'nın metro-politlik mntıkasına dahil bir köy olduğunu, Terkos'a Türkler iskân edilince 18. yy'da metropolitlik makamının Tarabya'ya nakledildiğini anlatır.

17. yy boyunca Tarabya parlak bir yazlık mesire yeri olmuş; bazı yabancı elçilikler özel izinlerle bu semtte yazlıklar edinmişler; III. Selim döneminde (1789-1807) Fransa, isviçre, Napoli elçilikleri; II. Mahmud döneminde (1808-1839) Danimarka ve Romanya elçilikleri; II. Abdülha-mid döneminde (1876-1909) ise ingiltere ve Almanya elçilikleri Tarabya'da yazlık rezidanslara sahip olmuşlardır. Sefaretler

arası verilen kabul resimleri, ziyafetler ve eğlencelerden dolayı semte yabancı akım eksik olmamıştır. İsveçli seyyah Björns-tahl'in *Tarabya Mektupları* bu renkli ve canlı yaşamı çok iyi anlatmaktadır.

19. yy'da Tarabya'da II. Mahmud'un bir yazlık saray, bir çeşme; Bezmiâlem Valide Sultan'ın(->) da bir başka çeşme yaptırdığı bilinmektedir. 19. yy'm başında *Bos-tancıbaşı Deften* tideki kayıtlara bakıldığında, Rum ve Ermeni halkın 52 adet yalısı, 23 adet hanesi, birer kayıkthane, hekim dükkânı, kasap dükkânı, bahçe, köşk ve bir parsel boş arsa sahibi oldukları görülürken, Müslüman halkın 4 adet hanesi, 1 mescidi bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 2 iskele, 1 yasakçı kolluğu yeri vardır.

Bu yüzyılda Tarabya'da oturanların çoğunun öncelikle Rum zenginleri olması, burada Osmanlı aleyhinde bazı ayrılıkçı düşünce, örgütlenme, hattâ" ayaklanmaların planlandığı ve yönetildiği kuşkularını doğurmuştur. tpsilanti ailesinin Tarabya' daki sahilhanelerinin bu kuşku nedeniyle zorla ellerinden alınıp III. Selim tarafından Fransa Büyükelçiliği'ne sayfiye yeri olarak verildiği bilinir (bak. Ipsilanti Yalısı). 19. yy'ın sonunda koyun gerisindeki alan hâlâ canlı bir mesire yeridir, her taraf ağaçlık ve bahçeliktir.

P. A. Dethier 19- yy'ın sonunda *Boğaziçi ve istanbul adlı* eserinde Tarabya'yi anlatırken Kalender'den sonra kıyı boyunca ilerlenirse vadideki şirin bahçesi ile dikkat çeken bir sultan sarayı ve bir Rum kilisesinin olduğunu, küçük Tarapia ya da Farmakia Koyu'na ulaşıldığını ve bu arada da Mauregeni Villası ile karşılaşıldığını yazar. Bu koyun, eskiden (ilkçağda) Me-dea'nın zehirle dolu kutusu ile bağdaştırıldığını (phermakeus: zehir) ancak sağlığa iyi gelen havasından dolayı adının Thera-pia'ya dönüştürülmesini çoktan hak ettiğini; rıhtımın bulunduğu burnu dönünce refah içindeki insanların varlığının bunu kanıtladığını belirtir. Ayrıca Tarabya'daki mevcut Fransız ve ingiliz diplomatların yazlık saraylarının "yazlık" nitelemesini Homeros'un destanlarındaki evlere benzeyen kır evleri ile gerideki teraslar halinde yükselen romantik bahçelerinden dolayı hak ettiklerini anlatır. Dethier iskele yanındaki Hotel d'Angleterre'nin uygun fiyatlarla turistleri memnun edici bir konfor sunduğunu da belirtir.

Tarabya semti geçmişte, bugüne kıyasla çok daha geniş alanları kapsayarak güneyde Yeniköy ve İstinye'den başlayıp, kuzeyde Kireçburnu ve Çayırbaşı'na kadar uzanıyordu. Gerideki alanlarda, kuzeyde Hacı Osman Bayırı'na kadar dayanan Cumhuriyet Mahallesi ile batı ve güneyde İstinye Vadisi'nin kuzey yamaçlarına dayanan Ferahevler Mahallesi 1984'te kuruldu. Her iki mahallenin konudan büyük ölçüde gecekondulardan oluşmaktadır. Tarabya Mahallesi'nin 1955'te 861 olan nüfusu 1970'li yılların ortalarına kadar 2.000 civarında kalmış, 1975'te ise çevredeki gecekondu yerleşimlerine ilk yoğun göç başlayınca nüfus birden

5.700 e yükselmiştir. 1983'te yürürlüğe giren, yapılaşmayı yasaklayıcı ve kısıtlayıcı Boğaziçi Yasası'na; ayrıca 1985'teki nüfus sayımında ayrı birer mahalle olarak sayılan Cumhuriyet

(5.219) ve Ferahevler (6.021) mahallelerinin ayrılmasına rağmen, 1985'te nüfus 9.400'e ulaşmıştır.

1990 Genel Nüfus Sayımı geçici sonuçlarına göre 9.446 kişi olarak görüldüğü halde, muhtarlıktan edinilen bilgiye göre o tarihte Tarabya'da yaklaşık 14.000 nüfus kayıtlıdır. Bugün ise yaklaşık 8.000 seçmen ve 27 adet sandık sayısına göre semtte, ortalama bir hesaplama ile 19.000-20.000 nüfusun yaşadığı yine muhtarlıkça ifade edilmektedir.

Boğaziçi'nde yerleşmelerin şehrsel işlevler kazanarak yayılması, büyümesi ve değişimi incelendiğinde Tarabya, Boğaziçi'nin batı yakasında özellikle 1975'te ve sonrasında coğrafi ve şehrsel görünümü en hızlı değişen ve büyüyen mekânların başında gelmektedir.

1950'lere kadar Tarabya Koyu ve çevresindeki yerleşme eski sınırları içindeydi. 1950'lerin başlarında bugünkü Tarab-yaüstü mevkiinde Şalcıkırı yolu çevresinde dere yatağının kuzey yamaçlarında planlı bir konut alanı açıldı. 1965'lere kadar geçen 15 yıllık sürede Dereiçi Soka-ğı'nda Summer Palace'm yerine kooperatif evleri yapıldı (Sümer Kooperatifi), eski kö-yiçi yerleşme de kısmen yenilendi. Tarabya Burnu'ndaki yanan eski Konak Ote-li'nin yerine 1954-1960 arasında Büyük Tarabya Oteli inşa edildi. 1958-1960 arasında da/ bugünkü sahil yolu ve Tarabya Yokuşu açıldı, ilk gecekondular bugünkü Tarabya-üstü mevkiinde, ayrıca Kireçburnu, Kefeli-köy ve Hacı Osman Bayırı'na doğru Şalcıkırı ve araba yolu ulaşım hatları civarında hazine ve belediye arazilerinde tek tek görülmeye başladı.

1964'te Tarabya Merkez Camii kompleksi yapımı ile yeni ticari birimler, sağlık tesisleri, turistik hizmet birimleri oluştu. 17. yy'dan itibaren meyhaneleri ünlü olan Tarabya'da, koyu çepeçevre dolduran balık lokantaları, lüks restoranlar, modern meyhaneler giderek arttı.

1960'lı yıllarda İstanbul Belediyesi'nin bir "şehir ormanı" oluşturmak üzere Büyükdere Caddesi ile Tarabya Yokuşu çevresinde ve güneyde başlattığı ağaçlandırma çalışmaları sonucunda yöre 1990'lar-da bir koruluk görünümüne ulaştı.

1966-1975 arasında bir yandan gecekondular ve planlı yerleşmeler gelişirken, sahili, otel ve tavernaları eğlence-dinlen-ce amacıyla kullananların sayısı arttıkça Tarabya'da hızlı bir değişim izlendi.

1984'te uygulamaya konulan 3030 sayılı "Büyükşehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkındaki Yasa" ile oluşan ilçe belediyeleri ve büyükşehir belediyesinin birçok uygulaması Tarabya'ya değişik kentsel işlevler kazandırdı. TED (Tenis, Eskrim, Dağcılık) Kulübü ve spor tesisleri, Polat Evler, Nurel inşaat, sanatçılar siteleri, bir özel lise (Mustafa

Kemal Lisesi), koru, orman, açık ve yeşil alanlarda yapılan toplu villalar gibi uygulamalar Tarabya'yı bugün bir köy görünümünden çok uzakta bir kentsel alan haline getirmiştir.

Tarabya'da halen hepsi de yeni olan 5 cami vardır. Bunlardan sadece biri mima-

Tarabya

Gürol Kara/ TETTV Arşivi

ri açıdan cami olarak inşa edilmiştir. Diğerleri başka amaçlarla yapıp, ibadet için değiştirilen küçük mescitlerdir. Geçmişte (Veli dondurmacısının yerinde) yapılmış olan Osman Ağa Camii 1958-1960'ta sahil yolu yapımı sırasında yıktırılmıştır. Tarihi bina olarak Aya Yorgi Kilisesi ve 3 ayazma halen vardır. 2 çeşmeden biri meydandaki park içindedir, diğeri "Soğuksu" adı verilen kaynak suyudur.

Tarabya'da konut olarak kullanılan eski eser binaların çoğu dış cepheleri korunarak restore edilmiştir.

Bugün semtte halen Rus, İngiliz, Fransız, Alman ve italyan konsolosluk binaları ile Irak Ateşeliği binası vardır. Sahil boyunca sıralanan tarihi köşklerin çoğunun birinci katları (ya da tamamı) kısmen gazino olarak, fakat daha çok taverna biçiminde kullanılmaktadır. Tarabya, Boğaziçi'nde en fazla sayıda gazinoya sahip yerdir. Fransız Konsoloslugu'na ait yazlık binanın bir kısmı, bir süredir Marmara Üni-versitesi'ne kamu yönetimi eğitiminde kullanılmak üzere tahsis edilmiştir. Tarabya Koyu Alman Konsoloslugu önündeki "Palet 2" adlı plaj-restorandan Büyük Tarabya Oteli burnuna kadar yat limanı olarak kullanılır.

1980'de şehir hatları vapur seferleri ve iskele kaldırılmıştır. Eskiden bir deniz hamamı niteliğinde olan Tarabya Plajı da artık yoktur.

Bugün nüfusu yaklaşık 20.000'e ulaşan Tarabya'da bir resmi ilkokul, eski adı Dest, yeni adı Cent olan ilk, orta ve lise öğrenimi veren bir özel okul, bir özel lise (Mustafa Kemal Lisesi), öğrencisi olmayan fakat bir müdürün görev yaptığı ve resmen açık olan bir Rum ilkokulu vardır.

Ayrıca kamu hizmetlerinden sayılan bir karakol binası ile bir PTT şubesi, içinde ana çocuk sağlığı bölümünün de bulunduğu bir sağlık ocağı ile Eczacıbaşı Dispanseri de semtte yer alır.

Eski plajların ve deniz hamamlarının yerlerine bugün farklı kullanımlar getirilmiştir. Yine de yazın Palet 2'nin önünden ve yanından denize girenler bulunmaktadır.

Bibi. Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; Evliya, *5e-yahatname*; İSTA, 2858-2859; İnciciyan, *istanbul*, 119; A. Dethier, *Boğaziçi ve istanbul*, s. 82-83; Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim", (istanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1989; Ş. Rado, *Bostancıbaşı Deften, 1802*, s. 13; // *Yıllığı, 1973*, îst., s. 13; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*,

TARGAN, SAFİYE AYL

(1907, istanbul) Ses sanatçısı.

Henüz 3 yaşındayken anne ve babasını kaybedince Bebek'teki Çağlayan Darüleytami'nda büyütüldü. 9 yaşındayken Bursa milletvekillerinden biri tarafından evlat edinilerek yetimler yurdundan ayrıldı. Bursa Kız Öğretmen Okulu'nda okudu. 1930' da öğrenimini yarıda bıraktı. Aynı yıllarda istanbul'a geldi, bir süre öğretmen vekili olarak çalıştı.

Küçük yaşta sesinin güzelliğinin fark edilmesinden sonra ilk ciddi musiki derslerini Eyyubi Mustafa Bey'den (Sunar) aldı. Hocasının aracılığıyla ilk plağını yayımladıktan sonra musiki çevrelerinin dikkatini çekti. Bu sıralarda Yesari Asım Ar-soy'dan(->) üslup ve makam dersleri aldı. 1931'de Arsoy'un "Sevda yaratan gözlerini her zaman öpsem" mısraıyla başlayan hüzzam şarkısını plağa okuduktan sonra ülke çapında tanınan bir okuyucu oldu. Bundan sonra doldurduğu her plak satış rekorları kırmaya başladı.

1930'larda Darü't-Talim-i Musiki(->) topluluğunun çalışmalarına da katılan Safiye Ayla, bu kurumda Fahri Kopuz'dan(->) yararlanmış ve topluluğun konserlerinde sahneye çıkmıştır. Zekâizade Ahmet Irsoy, Sa-deddin Kaynak(->), Selahattin Pınar(->),

TARGAN, SAFİYE AYL

Nevres Bey(->) ve Rakım Elkutlu gibi musiki ustalarından da değişik dönemlerde yararlanan Safiye Ayla, bir süre Belediye Konservatuvarı(->) icra Heyeti'nde de çalışmıştır.

1931'de bir teklifi değerlendirerek, şimdi Fitaş ve Dünya sinemalarının bulunduğu yerde olan Mülhürj Gazinosu'nda ilk defa sahneye çıkan Safiye Ayla, dönemin İstanbul musiki ve eğlence dünyasında silinmez izler bıraktı. Faal olarak çalıştığı yıllar içerisinde yurtiçinde sağladığı büyük üne ek olarak, yurtdışında çeşitli ülkelerde verdiği konserlerle de ününü artırdı.

, Sanat hayatı boyunca 500'den fazla plak dolduran Safiye Ayla bestekârlıkta da birkaç örnek vermiştir. Arap musikisinden uyarladığı "Seninle doğan güldür" (Gönül Şarkıları) adlı şarkıdan başka bir mahur şarkısı ile "Aşk yaprağına konarak bir koza öresim gelir" mısraıyla başlayan bir eseri vardır.

Safiye

Ayla

Targan

TARGAN, ŞERİF MUHİDDİN

210

211

TARIM

1950'de udi ve bestekâr Şerif Muhid-din Targan'la(->) evlenen Safiye Ayla'nın, kendisinden musiki meşk ettiği Rakım El-kutlu ile hatıraları, 1950'li yıllarda *Radyo Haftası* adlı dergide tefrika edilmiştir. Sanatçı ileri yaşına rağmen son zamanlara kadar plak, radyo, televizyon ve canlı konser çalışmalarını sürdürmüş, özel musiki toplantılarında okumaya devam etmiştir. Safiye Ayla, Türk musikisinin son döneminde ses sanatçılığı, hatıraları ve ilginç kişiliği ile önemli bir yer edinen musikiciler-den biridir.

Bibi. *Radyo Haftası*, S. 20 (7 Ekim 1950); S. K. Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, İst., 1967; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II.

MEHMET GÜNTEKİN

TARGAN, ŞERİF MUHİDDİN

(21 Ocak 1892, istanbul -13 Eylül 1967, istanbul) Udi ve bestekâr.

Mekke Şerifi Ali Haydar Paşa'nın oğludur. 18 yaşına kadar özel öğrenim gördü. Arapça, Farsça, ingilizce ve Fransızca öğrendi. Darülfünun hukuk ve edebiyat şubelerinden diploma aldı.

Targan 3 yaşında piyanoya, 6 yaşında ise uda başladı. Daha 13 yaşındayken udi olarak ün kazanmıştı. Musikiyi Ali Rifat Ça-ğatay(->) ve Zekâizade Ahmet Irsoy'dan meşk ederek öğrendi. Ayrıca babasının konağına gelen musikicilerden de yararlandı. 13 yaşındayken ilk eserini besteledi. 14'ün-de ise viyolonsele başladı.

1924'te New York'a gitti. Udu dinleyen Leopold Godowsky, Jascha Heifetz, Auer, Fritz Kreisler ve Muscha Elman gibi dünyanın önde gelen virtüözleri, yazdıkları yazılarla Targan'm udu Pagan-nini'nin kemanına eş gösterdiler. ABD'de kaldığı 8 yıl boyunca önemli sanat merkezlerinde ve önde gelen musiki yazar ve eleştirmenlerinin dinlediği çok sayıda resital verdi. Targan, 1932'de geçirdiği tiroit ameliyatından sonra istanbul'a döndü. 1934'te Batı ve Doğu musikisi kısımlarından oluşan Bağdat Konservatuvarı'nı kurmak üzere Irak'a gitmeden önce istanbul'da resitaller verdi. Bağdat'ta 14 yıl kalarak kurduğu konservatuvarı yönetti. Hastalanarak istanbul'a dönd 'ikten sonra

Hüseyin Saadettin Arel'in(->) istifasıyla boşalan Belediye Konservatuvarı(->) ilmi kurul başkanlığına getirildi, iki yıl bu görevde kaldıktan sonra istifa ederek ayrıldı.

1950'de ses sanatçısı Safiye Ayla ile evlenen Targan, portre ve peyzaj resimleri de yapmıştır. Yaptığı iki Abdülhak Hâmid portresinden biri Topkapı Sarayı'nda, öbürü İstanbul Üniversitesi'ndedir.

Targan, Türk musikisinin Batı musikisi ölçülerinde yetiştirdiği virtüözlerden biridir. Onun virtüözlüğü Udi Nevres Bey(->) veya Tanburi Cemil Bey'de görülen türden bir musiki ustalığı değil, Batı musikisi icra şekillerinin uda uygulanmasıyla elde edilen, sazın teknik imkânlarını ortaya çıkaran bir çalışmanın ürünüdür. Targan'ın hazırladığı ud metodu basılmamıştır.

Türkiye'de ve çeşitli Arap ülkelerinde çok sayıda plak dolduran Targan, büyük

Şerif Muhiddin Targan

TETJVArfivi

bölümü saz musikisine ait 25 kadar eser bırakmıştır. Tanınmış eserleri, "Kapolis", "Kanatlarım Olsaydı", "Koşan Çocuk", "Etüde Orientale" ile ferahfeza, hüzzam, düğâh ve uşşak saz semaileridir.

Bibi. İnal, *Hoş Soda*, 271; S. K. Aksüt, *500 Yıl-hk Türk Musikisi Antolojisi*, İst., 1967, s. 114; R. Kalaycıoğlu, *Türk Musikisi Bestekârları Külliyyatı*, II, İst., ty; M. Güntekin, "Şerif Muhid-din'in Ud Metodu", *Tercüman* (16 Nisan 1991); M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989, s. 114; Öztuna, *BTMA*, II, 377. MEHMET GÜNTEKİN

TARIK ZAFER TUNAYA KÜLTÜR MERKEZİ

Beyoğlu'nda(->) Şahkulu Bostanı Soka-ğı'ndadır. Eski evlendirme dairesinin restore edilmesiyle oluşturulmuş ve Büyükşe-hir Belediyesi Kültür işleri Daire Başkan-lığı'nca 29 Ocak 1993'te hizmete açılmıştır.

Kültür merkezine, büyükşehir belediyesi tarafından, anayasa hukuku profesörü ve siyaset bilimcisi Tarık Zafer Tuna-ya'nın adı verilmiştir.

Halen İstanbul Büyükşehir Belediye-si'ne bağlı Kültür ve Sanat Ürünleri Ticaret AŞ tarafından işletilen Tarık Zafer Tuna-ya Kültür Merkezi'nin bünyesinde çeşitli bölümler bulunmaktadır. Sinema salonu 104 koltuk kapasitelidir. Sezon boyunca, birer hafta süreyle saat 19.00'dan başlayarak 16 mm ve 35 mm'lik film gösterimleri yapılmaktadır. 131 koltuk kapasiteli tiyatro salonu, amatör ve profesyonel tiyatro gruplarına sezon içinde kiralanmaktadır. Sezon dışında da Kültür işleri Daire Başkanlığı işbirliği ile tiyatro kursları düzenlenmektedir.

150 koltuk kapasitesine sahip çok amaçlı salon konferans, seminer, panel, toplantı, dinleti ve çeşidi gösteriler için kullanılmaktadır. 36 m2 genişliğindeki

sergi salonu, büyükşehir belediyesi koleksiyonlarından derlenen sergiler ve diğer sergiler için kullanılmaktadır.

Hergün 08.30-22.00 arası faaliyet gösteren kültür merkezinde 60 m²'lik mekân ka-fe olarak hizmet vermektedir.

istanbul

TARIM

istanbul, tarihinin hiçbir döneminde bir tarım ili olmamış; tarımsal üretim her zaman ticaret ve hizmet sektörünün, sanayinin kurulduğu dönemlerden sonra da sanayinin gerisinde kalmıştır. Buna karşılık, yine tarihin her döneminde kentin beslenme ihtiyacı ve talebi büyük olduğundan, özellikle tarım ürünleri açısından, ağırlıklı olarak bölge (il) dışına bağımlı bir yapı göstermiştir. Yine de Osmanlı döneminde, şehrin çevresinde tarım toprakları, şehrin yakınlarında ve içinde de bağlar(-»), bahçeler^), bostanlar(-») vardı ve burada gündelik sebze ve meyve ihtiyacına yönelik üretim yapılıyordu.

istanbul'da tarımsal faaliyet ve üretim alanlarının daralması, bir yandan hızlı kentleşmeye, öte yandan sanayinin 1950 sonrasındaki gelişmesine bağlıdır.

istanbul'un tarımsal varlığını tespit eden ilk sayımlardan biri 1913 Tarım Sayımı'dır. 1913 Tarım Sayımı'nın verileri, istanbul'un o dönemde de tarımda geri bir yöre olduğunu, üretiminin şehrin günlük tüketimine yöneldiğini göstermektedir. 1913'te, bütün Osmanlı ülkesindeki ekili toprakların sadece binde 4'ü istanbul'daydı, tüm üretimin ise sadece binde 3'ünü sağlayabiliyordu. Bu alanların dörtte üçünde tahıl tarımı yapılıyordu.

istanbul'un sadece bezelye üretiminde ülkede ilk sırayı alması (üretimin yüzde 67,2'si) ilgi çekiciydi. Bezelyeyi havuç (tüm üretimin yüzde 8,9'u), yulaf (yüzde 4,5), soğan (yüzde 4,7), fasulye (yüzde 3,9) izliyordu. Az bir miktar tütün dışında sanayi bitkileri üretimi hemen hemen yok gibiydi. Bağcılık ve meyve bahçeleri görece önemli sayılabilirdi. Üsküdar Sancağı, Yalova, Çatalca Sancağı, bağcılık merkezleriydi. 1913'te bu bağlardan 23.000 tondan fazla ürün elde ediliyor, şarap ve rakı üretiliyordu.

Cumhuriyet sonrasının ilk tarım sayımı 1927'de yapıldı. 1927 Tarım Sayımı'na göre toplam nüfusu 807.000 görünen istanbul'da 79.000 civarında çiftçi nüfus vardı. Çiftçi ailesi başına ortalama 22,8 dönüm toprak düştüğü hesaplanıyordu. 38.200 hektar olan toplam ekim alanının yüzde 95,5'inde tahıl, yüzde 2,9'unda baklagiller, yüzde 1,6'sında sanayi bitkileri üretiliyordu. Bu dönemde ilde varlığı tespit edilen 14.000 tarım aracının sadece 308'i traktördü.

1950'de 79.000 hektar ekili alanın yüzde 85,3'ü tahıla, yüzde 3,8'i baklagillere, yüzde 6,7'si ayçiçeğine, yüzde 3,8'i soğana ayrılmıştı. 1960'larda ekili

alan 110.500 hektara çıkmış, 1970 ve 1980'lerde 106.500 hektar civarına düşmüştü. Tahıl ekilen topraklar 1960'larda yüzde 92, 1970'lerde yüzde 84,7, 1980'lere doğru yüzde 80,5'ti. Baklagiller ve ayçiçeği ekilen toprakların oranı aynı dönem boyunca yükselmişti. Tür-

kiye'deki toplam ekim alanlarının 1950'de yüzde 0,94'ü, 1960'ta yüzde 0,74'ü, 1980'de yüzde 0,66'sı istanbul'daydı. Toplam tahıl üretiminde İstanbul'un payı, 1950'de yüzde 0,83, 1970 ve 1980'lerde yüzde 0,86 idi.

1990'lar itibariyle sanayi üretimi ve hizmetler açısından Türkiye'nin en gelişmiş ili olan, istanbul'da azımsanmayacak bir tarımsal üretim de varlığını sürdürmektedir. Özellikle Silivri, Çatalca, Yalova ve Şile ilçelerindeki tarımsal faaliyetler sayesinde, istanbul tahıl üretiminde Türkiye toplamı içerisinde yüzde 1,1, sebze üretiminde ise yüzde 1,29 oranında paya sahiptir. Ayrıca meyve ve bostan ürünleri ile çiçek seracılığı gelişkindir. Diğer tarımsal faaliyet alanlarında istanbul'un Türkiye üretimi içerisindeki payı yüzde 1'in altındadır. 1985 verilerine göre bu oranlar baklagillerde yüzde 0,24, endüstri bitkilerinde yüzde 0,07, yağlı tohumlarda yüzde 0,93 ve yumru bitkilerde yüzde 0,61'dir. Bitkisel üretimin yamsıra, Türkiye'nin süt üretiminde istanbul'un payı toplam yüzde 1,44'tür. Su ürünlerinde Türkiye üretiminin beşte birini aşan üretim rakamları görülmekteyse de, bu durum istanbul teknelerinin Karadeniz ve Ege'de avladıkları balıkları istanbul haline getirmeleri ve diğer illerin üretim rakam ve değerlerinin de bu ile kaymasından kaynaklanmaktadır.

istanbul'un Türkiye tarım üretimi içerisinde 1990'larda hâlâ belli bir payı olmakla birlikte, bunun 1960'lardan beri giderek azalmakta olduğu görülmektedir. Bunun temel nedeni hızlı kentleşmenin tarım alanlarını azaltmasıdır. Konutlaşmanın yamsıra fabrikalar, sanayi siteleri, madenler ve taş ocakları, ulaştırma ağı, kum .ve tuğla ocakları, depo alanları, konaklama tesisleri, spor alanları ve turizm tesisleri her yıl tarım alanlarını yok etmekte, buna karşılık birinci sınıf tarım topraklarının korunması konusunda ciddi bir çalışma yapılmamaktadır. Geçen yüzyıllarda İstanbul et, tahıl ve buğdayım Karadeniz ve diğer bölgelerden getirmekle birlikte sebze ve meyvesini büyük ölçüde kendi üreten bir kentti. Ne var ki meyve bahçeleri ve bilinen meyvelerin birçok alt çeşidi yok olurken, bostanlardan da sadece yüzlerce sokağın ve bazı semtlerin ismi hatıra olarak kalmıştır.

1992'de istanbul ili sınırları içerisindeki 246 köy ve bucakta tarım yapılmaktaydı. Çiftçilikle geçimlerini sürdüren ailelerin 38.232'si sadece tarımsal faaliyet gösterirken, 2.497 ailenin sadece hayvancılık yaptığı görülmektedir. 35.735 aile ise her iki faaliyeti, yani bitkisel ve hayvansal üretimi bir arada yürütmektedir. Bu rakamlar 1990 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarıyla da tutarlıdır. 1990'da istanbul'da esas

uğraşı tarım olan 132.646 yetişkin kişi bulunuyordu. Bunların 122.102'si üretici (yüzde 51'i kadın olmak üzere), 6.076'sı tarım işçisi, 1.168'i ormancı ve 3.267'si de balıkçılık ve avcılıkla uğraşan kişilerdi.

Tarımsal işletmelerin yaklaşık yüzde 23'ünün 10 dönümden küçük işletmeler halinde bulunduğu ve toprakların yüzde

2,5'ini işlediği görülmektedir. 10 ila 50 dönüm arasındaki orta büyüklükteki işletmeler ise toplam işletme sayısının yaklaşık yüzde 65'ini oluştururken, ekili toprakların yüzde 47'sine sahiptir. Geri kalan yüzde 12 oranındaki büyük işletme ise 50 dönümden fazla toprağa sahiptir ve toplam tarım arazilerinin yansım işlemektedir. Tüm işletmelerin yüzde 86,64'ünün yalnız kendi toprağını işlediği, yüzde 10,99'unun kendi toprağının yamsıra toprak kiraladığı ama kendisinin kiraya vermediği, nihayet yüzde 1,16 oranında işletmenin de sadece toprak kiralayarak tarım yaptığı görülmektedir.

Yine 1992 verilerine göre, söz konusu 246 yerleşim yerinde bulunan 4.469.669 dekar arazinin 1.108.846 dekarı ekili-diki-li arazidir. Bu ekili-dikili arazilerin sadece 87.459 dekarı sulanmakta, geri kalanında ise kuru tarım yapılmakta ve bu arazinin büyük bölümü tahıl tarımına ayrılmış bulunmaktadır. Tarla olarak ayrılan 980.460 dekarın sadece 19.226 dekarı sulanmakta ve 961.243 dekarda kuru tarım yapılmaktadır. Tahılda sulu tarımın oranı yüzde 2'nin biraz üzerindedir. Diğer yandan meyve bahçelerine ayrılan 57.303 dekarın 24.167'si sulanmakta ve bu üründe sulanmayan arazi 33.136 dekar ile yaklaşık üçte iki oranında kalmaktadır. Sebze ve çiçek bahçelerinde ise bu kez sulanan arazi üçte ikiye yaklaşmakta, bu ürünlere ayrılan 71.082 dekar arazinin 44.066'sı sulanırken, sadece 27.107 dekarda kuru tarım yapılmaktadır.

Diğer yandan istanbul ili içerisinde 214.981 dekar arazinin tarıma elverişli olduğu halde kullanılmadığı görülmektedir. Geri kalan arazinin 221.584 dekarı daimi çayır ve otlaklardan oluşmakta, 50.177 dekarı ise nadasa ayrılmış bulunmaktadır. Buna 457.928 dekar tarıma elverişsiz arazi ve 2.416.252 dekar civarı koruluk eklenirse, 246 yerleşim yerindeki arazi kullanımının tümü kapsanmış olur.

istanbul tahıl üretiminde Türkiye'nin çok üzerinde bir verimliliğe sahiptir. Örneğin buğdayda hektar başına 2.040 kiloluk Türkiye ortalamasına karşı istanbul'da aynı rakamın 3.227 kilo olduğu; keza arpa ürününde hektar başına Türkiye'de ortalama olarak 2.039 kilo ürün elde edilirken istanbul'da bu rakamın 4.046 kilo olduğu görülür. Bunda gübre ve tarım ilacı gibi girdilerin etkisi ve sermaye yoğun tarım işletmeciliğinin payı varsa da esas neden bölgenin rutubet ve toprak koşulları itibarıyla daha verimli olmasıdır.

Tarla ürünlerinde, 1980'li yıllarda yaklaşık 230.000 ton civarında gerçekleşmekte olan buğday üretiminin yaklaşık 135.000 tonunun Silivri, 50.000 tonunun ise Çatalca yöresinden elde edildiği görülür. 1990'lı yıllarda ise tahıl alanı 740.000 dekardan 620.000 hektara düşerken buğday üretimi de 200.000 tonun altına inmiştir. Buğday dışında kalan tahıl üretimi önemli bir rakama ulaşmamakta ve az miktarda yulaf, arpa ve mısırdan oluşmaktadır. Bunların hiçbirisinin üretimi birkaç bin tonu aşmamaktadır. 1960'lara kadar, önemli bir kıs-

mı kentte nakliyyeyi sağlayan hayvanlar için yem olarak kullanılmak üzere 70.000 dekarın üzerinde arazide arpa üretimi yapılmaktayken günümüzde bu 21.650 dekara kadar gerilemiştir.

Yağlı tohumlar üretimi yaklaşık 30.000 ton kadar ayçiçeğinden oluşmaktadır ki bunun 14.000 tonunun Silivri, 12.000 tonunun ise Çatalca İlçesi'nden elde edildiği görülür.

Yumru bitkiler kategorisinde istanbul'da az çok önem taşıyan ürün soğanıdır. 1980'lerde yaklaşık 60.000 ton soğanın 50.000 tonu Silivri, 5.000 tonu da Çatalca'dan elde ediliyordu. 1990'lı yıllarda soğan üretiminde yüzde 10 oranında bir azalma göze çarpmaktadır. Ayrıca çok az miktarlarda patates ve sarmısak ekimi yapılmaktadır.

Meyve üretiminde Yalova ve Şile ilçeleri öne çıkmaktadır. 1992'de 47.000 ton olan elma üretiminin yarısından fazlası bu iki ilçede üretilmiştir. Yaklaşık 9.700 ton olan armut üretimin 4.600 tonu Yalova'dan sağlanmaktadır. Şile'nin armut üretimine katkısı 2.000 ton, Silivri'nin ise 500 ton kadardır. 1992 Tarım Sayımı'na göre istanbul ili sınırları içerisinde 700.000'e yakın elma ağacı mevcuttur ve bunu yaklaşık 250.000 armut ağacı izlemektedir. Ayrıca 66.000 ayva ve 8.000 kadar da yenidün-ya ağacı sayılmıştır.

Yukarıda belirtilen yumuşak çekirdekli meyvelerin yamsıra bir hayli de sert çekirdekli meyve ağacı mevcuttur. Bunlar yaklaşık 115.000 erik, 111.000 zeytin, 81.000 kiraz, 80.000 şeftali, 35.000 vişne ve 16.000 kayısı ağacından oluşmaktadır ki, toplam 7.300 ton kadar bir ürün verdikleri kaydedilmektedir. Bunların yamsıra az miktarda zerdali ve iğde ağacı istanbul'un taş çekirdekli meyve ağaçlarını tamamlamaktadır.

Sert kabuklu meyveler kategorisinde İstanbul'un bir hayli ağaca sahip olduğu görülmektedir. Bunlar yaklaşık olarak 896.000 fındık, 30.000 kestane, 5.000 badem ve 22.000 ceviz ağacından oluşmaktadır ve bunlardan her yıl toplam 3.000 tona yakın ürün elde edilmektedir. Ancak istanbul'un meyveleri bundan ibaret değildir ve yukarıdaki kategorilere ek olarak yaklaşık 43.000 incir, 33.000 dut, 4.000 Trabzon hurması ve 3.000 nar ağacının kentin meyve üretimine birkaç bin tonluk katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Keza

istanbul'da az miktarda üzüm kütüğü ve keçiboynuzu ağacı da bulunmaktadır.

istanbul meyve üretiminin Türkiye toplamı içerisindeki paylarına bakılacak olursa, yumuşak çekirdekli kategorisinde Türkiye'de mevcut 57.000.000 ağaçtan yaklaşık 1.000.000'unun istanbul'da olduğu görülür. Taş çekirdekli kategorisinde 134.000.000 ağaçtan yaklaşık 500.000'i istanbul'dadır. Sert kabuklularda ise istanbul'un payı daha düşüktür ve 312.000.000 ağaçtan sadece 950.000'i burada bulunmaktadır. Nihayet dut, üzüm vb. üzümse meyveler kategorisindeki 17,5 milyon ağaçtan sadece 85.000'i istanbul'da bulunmaktadır.

•1

TARIM

212

213

TARİKATLAR

İstanbul'un sebze üretiminin diğer ürünlerin tersine bir eğilim içerisinde olduğu; zamanla azalmadığı, hattâ bir miktar da arttığı görülmektedir. Bu konuda, büyük kentin taze sebze gereksinimi için yakın arazilerin değerlendirilmesi, muhtemelen de eskiden diğer ürünlere ayrılan ekim alanlarının bir kısmının sebze üretimine kaydırılması durumu yaşanmaktadır. Öte yandan özellikle Yalova İlçesi'nde ciddi bir sera sebzeciliği son yıllarda gelişmiştir.

istanbul'un en önemli sebze ve bostan ürünleri domates ve karpuzdur. 1992'de yaklaşık 73.500 ton olan domates üretiminin 16.000 tonu Çatalca, 12.000 tonu Eyüp ve 11.500 tonu Silivri'den elde edilmekteydi. Silivri İlçesi'nin karpuz üretiminde iyice öne çıktığı ve 55.000 tonluk üretimin 49.400 tonunu tek başına gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu üründe Silivri'yi 3.600 ton ile Çatalca izlemektedir. Pendik'te de bir miktar karpuz üretimi yapılmaktadır. Bu iki önemli ürünü yaklaşık 9.000 ton ile patlıcan ve hıyar izlemekte, kavun ve kabak ise 7.000 tonun biraz üzerindeki miktarlarda elde edilmektedir. 6.500 tonluk biber üretiminin üçte ikisi sivri, gerisi dolmalık biberden oluşmaktadır. Bamya, havuç ve balkabağının da az miktarda üretimi vardır. Enginar üretimi ise istatistiklere girmeyecek kadar küçük bir miktarda olup kentin gereksinimi, az sayıda bahçenin yanı sıra ağırlıkla Bursa ve diğer üretim merkezlerinden karşılanmaktadır.

Yaprağı yenilen sebzeler alanında da İstanbul'un azımsanmayacak bir üretimi mevcuttur. Bu grupta 17.000 tona yakın lahanaya, 6.000 ton pırasaya ve 5.500 ton kıvırcık marul kentin tüketimine ciddi bir katkıda bulunmaktadır. Bunları 900 ton kadar göbekli marul, 600 ton semizotu ve 700 ton kadar karnabahar izlemektedir. Ayrıca

maydanoz, roka, tere ve dereotu da az miktarlarda olmakla birlikte kente taze sebze sağlayan üretim alanları olarak varlıklarını sürdürmektedir.

Yukarıda sayılan bütün kategorilerdeki tarım ürünlerine ek olarak İstanbul'da 9.000 ton kadar fasulye, 2.000 tona yakın bezelye, 500 ton kadar barbunya fasulye, 900 ton bakla, birkaç bin tondan ibaret olmak üzere fiğ, burçak, yonca ve korunga

Jt

Günümüzde Edirnekapı surları önünde yapılan bahçe tarımı. *Ertem Vca, 1994/TETTV Arşivi*

gibi yem bitkileri, 4.000 ton şekerpancarı ve çok az miktarda pirinç üretimi yapılmaktadır.

1992'de ilde 8.274 adet traktör vardı. Yine aynı yıl İstanbul'da 27.830 ton muhtelif gübre kullanıldığı ve tarımsal mücadeleyi desteklemek üzere 82 adet zirai ilaç bayiliği bulunduğu anlaşılmaktadır. İstanbul çiftçileri 83 tarımsal kooperatif kurmuşlardır. Bunların 33'ü tarımsal kalkınma kooperatifi, 24'ü su ürünleri kooperatifi, 3'ü sulama kooperatifi, 3'ü birlik kooperatifi ve 20'si de tarım kredi kooperatifidir.

İstanbul'un büyük bir tüketim merkezi olması, süs bitkileri üretiminde önemli bir artış sağlamıştır. 1990'lı yılların başında İstanbul'da 63.042 dekar cam sera ve 775.109 dekar plastik serada ağırlıkla süs bitkileri üretimi yapılmaktaydı. Açık alanda yapılan süs bitkileri üretimi ise 2.035.850 dekarı bulmaktadır. Çiçek üretiminde Yalova İlçesi önde gelmektedir. Cam sera alanının yüzde 55'i ve plastik seraların yüzde 87'si bu ilçede; açık alanda yapılan üretimin yüzde 49'u ise Beykoz ilçesi'nde bulunmaktadır. Silivri İlçesi de açık alan çiçek üretiminde yüzde 2'lik bir paya sahiptir. Yalova ve Florya'da son yıllarda büyük ve modern sera çiçekçiliği ve çiçek soğanı üretimi göze çarpmaktadır. En çok üretilen çiçekler arasında lale, lili-um, glayöl, gül, karanfil ve kasımpatı bulunmaktadır. İstanbul seralarında bir miktar sebze üretimi de yapılmaktaysa da kapasitenin yüzde 80'inden fazlası çiçekçiliğe ayrılmıştır.

Büyük bir tüketim potansiyeline sahip olan İstanbul'da kentin et ve hayvan ürünleri ihtiyacının karşılanması her zaman büyük önem taşımıştır. Osmanlı döneminde canlı hayvan ve hayvan ürünlerinin çok önemli bölümü Kars'tan Trakya'ya kadar Anadolu'nun ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinden getirilmiş; Silivri ve Çatalca bölgeleri de şehre en yakın hayvancılık merkezleri olmuştur (bak. iaşe; kıtlıklar).

1950 sonrasında İstanbul'un yakın çevresinde otlakların, hayvancılık yapılan arazinin, mandıraların bir bölümü iskân alanı haline gelmişse de, 1960 sonrası hızlı nüfus artışıyla artan talep, üretimi kamçalamış ve Türkiye'de hayvancılıkta görülen

gerileme İstanbul'da besi hayvancılığının gelişmesine yol açmıştır. Yine aynı süreç içinde küçük mandıralar, çiftlikler, ağıllar, yerlerini büyük çiftliklere ve büyük hayvan ürünleri işletmelerine bırakmıştır. 1970 ve asıl 1980'lerde büyük tavuk çiftlikleri kurulmuştur. İstanbul'da 1960-1980 arasında hayvansal ürün üretiminin Türkiye toplamındaki payı, ilde hayvancılığın gelişme eğilimi konusunda bir fikir verebilir. 1960'ta süt üretiminde 44.883 tonla Türkiye içinde yüzde 1,07'lik paya sahip olan ilin bu payı 1970'te 42.825 tona ve yüzde 1'e 1980'de ise 46.330 tona ve yüzde 0,84'e düşmüştür. Yumurtada aksi bir eğilim görülmektedir. 1960'ta 18.000.000 (yüzde 1,35), 1970'te 51.500.000 (yüzde 2,69), 1980'de 245.500.000 (yüzde 5,94) yumurta üretilmiştir.

1970'te 56.000 tonla toplam Türkiye et üretiminin yüzde 25,6'sını sağlayan İstanbul, 1980'de yine aynı miktar etle toplam üretimin yüzde 27,5'ini sağlamıştır. Koyun eti üretimindeki sürekli düşüşe karşılık, talep o yönde olduğundan sığır eti üretiminin yükselişi ilginçtir.

İstanbul'da 1990'larda da azımsanmayacak bir hayvan varlığı bulunmaktadır. İlin hayvan varlığı, 1992 itibariyle yaklaşık 127.000 sığır, 10.000'in biraz üzerinde manda, 153.000 koyun, 25.000 keçi ve 3.000 domuzdan oluşmaktadır. Sığırların 23.000 kadarı yerli, 28.000'i kültür ırkından, geri kalanı da melez ırklarındandır. Ayrıca 6.000 at, 500 kadar katır, 1.200 eşek ve 99 adet deve bulunduğu istatistiklerden anlaşılmaktadır. Sığır ve manda sayısının çokluğu kentin süt tüketimine yöneliktir ve İstanbul'un yıllık süt üretimi 256.000.000 kiloyu bulmaktadır. Ayrıca 207.000 kilo yapağı ve 9.200 kilo kadar da kıl ürünü elde edilmektedir. Et üretimi ise 50.000.000 kiloyu bulmaktadır.

Kümes hayvancılığı ise daha çok yumurta tavukçuluğuna yöneliktir ve bu alanda 1.100.00 kapasiteli çiftlikler mevcuttur. Et tavukçuluğu ise daha az gelişmiştir. Bu tesislerde yılda 231.000.000 adet yumurta üretilmektedir.

Arıcılık 2.952 adet eski tip ve 21.118 adet yeni tip kovan ile yapılmaktadır. Bu kapasitenin yıllık üretimi 523.000 kilo bal ve 17.750 kilo kadar balmumudur. Bunların yanısıra yılda 100 kilo kadar yaş ipek kozası elde edilmektedir.

Balıkçılığa gelince, İstanbul'da deniz balıklarının üretiminin 2.750.000 kilo, tadı su ürünlerinin 11.000 kilo, kabuklu deniz ürünlerinin ise 887.000 kilo olduğu görülmektedir. Öte yandan İstanbul'un Kumka-pı'daki balık halinden yılda 10.500.000 kilo balık geçmektedir ki bu diğer illerde yapılan üretimin İstanbul tüketim merkezine veya ihracatçılarına sevk edilmek üzere getirildiğini göstermektedir. İstanbul'un Marmara sularında yapılan balıkçılık, yoğun çevre kirliliği nedeniyle özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren hızla azalmış ve birkaç türe inmiştir (bak. balıkçılık). Tarım alanları da tehdit altındadır. Plansız yayılma ve çevre kirlenmesi İstanbul'un çok verimli tarım alanları-

nı hızla kemirmeye devam ettiği takdirde yerine konulmayacak kayıplar doğmaktadır.

Bibi. DiE, *Tarımsal Yapı ve Üretim 1992*, Ankara, 1994; TC Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, *İstanbul Sanayi ve Ticaret Müdürlüğü, İstanbul İlinin 1992 Yılı Yıllık Durum Raporu*; *İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Sayılarla İstanbul*, ist., 1988; DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İl.-34-İstanbul*, Ankara, 1993.

MEHMET TANJU AKAD

TARİKATLAR

Tasavvuf yoluyla dini hayat tarzını düzenleyen, ahlak normlarını tespit eden, eğitim ve öğretim işlevlerini üstlenerek kültürel dolaşımı sağlayan, devlet ile cemaatler arasındaki çok yönlü ilişkileri kurarak sosyal güvenlik mekanizması oluşturan din temeline dayalı kurumlar.

Arapça "tarîk"ten gelen tarikat kavramı dar kullanımıyla Allah ile kul arasındaki "yol" anlamını karşılar. Sosyal bilimlerde kullanılan geniş anlamıyla ise, sivil toplumun oluşmadığı geleneksel düzenlerde sekonder (ikincil) yapılar meydana getiren sosyokültürel kurumlar şeklinde tanımlanır. Klasik anlamda tarikatlar, toplumsal örgüt olarak hiyerarşik birer yapılanmaya sahiptirler. Bu yapılanma piramidinin başında, silsilesi Hz Muhammed'e bağlanan tarikat piri, yani manevi otoritesi bulunur. Pir, daha çok tarikatı motive eden değerler bütününe kişiliğinde sembolleştiren ruhani otorite olarak dikkati çeker. Silsilesi kan bağı ya da hilafet yoluyla ruhani otoriteye ulaşan ve tarikatın adap ile erkânını düzenleyerek kurumlaşmasını sağlayan şeyhler ise ikinci pir anlamına gelen "pir-i sani" olarak adlandırılırlar ve tarikat hiyerarşisinde ruhani otoriteden hemen sonra gelen yönetim kastını temsil ederler. Buna göre Mevlevîlik(->) ve Bektaşîlik(-t) gibi İstanbul hayatında önemli rol oynamış iki büyük tarikatın ruhani otoriteleri sayılan Mevlana Celaleddin Rumi ile Hacı Bektaş Velî, kendileri söz konusu tarikatların kurucuları olmayıp, daha sonra "pir-i sani" kabul edilen Sultan Veled, Mevlevîliğin ve Balım Sultan da Bektaşîliğin temellerini atmışlardır. Pir-i sani sayılan şeyhlerin tarikat kuruculuğu gibi önemli rollerinin yanı sıra, her tarikatın kendi bünyesinden çıkardığı farklı kolların silsile itibarıyla bağlandığı ana halkayı meydana getirme işlevleri de vardır. Bay-ramîliğe mensup Akşemseddin ile Kadirîliğe mensup Eşrefoğlu Rumî ve İsmail Rumî'nin kendi tarikatlarının tarihinde oynadıkları rol, bu türdendir. Tarikat hiyerarşisinde pir-i saniden sonra sırasıyla halife, şeyh, derviş ve muhip gibi tabana doğru giderek kalabalıklaşan bir kadrolaşma söz konusudur. Halife ve şeyhler tarikat organizasyonlarında tekke yönetimlerini üstlenmişler, dervişler farklı görevleri yürüten iç hizmet kadrolarını meydana getirmişler, muhipler ise bu mistik kuruluşların en geniş çaplı toplumsal tabanını oluşturmuşlardır.

İstanbul'un fethiyle birlikte şehrin gün-

delik hayatında yerlerini alan tarikatların 13. yy'dan itibaren Anadolu'da temsil ettikleri heterodoks karakterli mistik kültür ve seyyah dervişliği ön planda tutan adem-i merkeziyetçi örgütlenme anlayışlarıyla 16. yy'ın ortalarına kadar devam eden İstanbul'un erken dönem tasavvuf hayatını be- > lirlemişlerdir. Anadolu'da Yesevîlik, Kalen-derîlik ve Haydarîlik gibi seyyah dervişlik geleneğini sürdüren, diğer yandan Ahilik aracılığıyla fütüvvet teşkilatı içinde faaliyetleri görülen tasavvuf zümrelerinin fetih öncesi İstanbul'un çevresinde, aralarında Bursa, Bilecik, Edirne ve Rumeli şehirleri olmak üzere canlı bir toplumsal kül- . tür ortamı yarattıkları görülmektedir. Bu ortam, İstanbul'un fethinden sonra şehir hayatında tarikatlar tarafından canlandırılmış, mistik kültür toplumsal dokunun bütünleştirici unsuru olarak rol oynamıştır.

II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul'da yürütülen tarikat faaliyetlerini açık bir şekilde tespit edebilmek mümkün değildir. Bunun iki önemli nedeni vardır: Birincisi II. Mehmed'in derviş zümrelerine karşı takındığı mesafeli tutum, ikincisi ise bu dönemde faaliyet gösteren tasavvuf ehlinin henüz klasik anlamda tarikat örgütlenmesini gerçekleştirememiş olmasıdır. Söz konusu nedenler bir araya geldiğinde 1453-1481 arasını kapsayan dönemin tarikat faaliyetleri açısından ortaya koyduğu gerçek, kişisel çabalara dayalı gevşek bir örgütlenme ağının İstanbul ölçeğinde mistik kültürü temsil ettiğidir.

1453-1481 döneminin İstanbul açısından önemi, II. Mehmed'in temsil ettiği imparatorluk düşüncesinin merkezi otoriteyi güçlendirecek şekilde şehir hayatına yansımalarıdır. İmparatorluk düşüncesi etra-i fında odaklanan ve temel amacı bu düşüncüyü evrensel bir devlet felsefesine dönüştürmek olan toplumsal kurumlaşma çaba-

Bir

Mevlevî

şeyhi.

Türkische

Geuânder

und

Osmanische

Gesellschaft

im

achtzehnten

Jahrhundert,

Graz, 1966

larında bu tür özellikleri taşıyan sosyokültürel örgütlenmeler ön plana çıkmış ve merkezi otorite ile siyasi işbirliği yapmıştır. Bunların başında İslamiyetin evrensel kurallarını devlet ve toplum hayatına uyarlayan, böylece merkezi otoriteye evrensel meşruiyet kazandıran medrese ve ulema zümresi gelmektedir. II. Mehmed tarafından bu zümre, söz konusu özelliklerinden dolayı desteklenmiş, buna karşın bölgesel güç kaynaklarını temsil eden tarikatların merkezi otorite karşısında siyasi bir baskı grubuna dönüşmeleri engellenmiştir. Merkezi otorite etrafındaki yönetici kadronun devşirme usulüne göre şekillendirildiği bu dönemde, henüz heterodoks eğilimleri ağır basan, evrensel meşruiyet ilkesine ters düşen ve kan bağına dayalı bölgesel güçlerin tarikat çatısı altında gerçekleştirdikleri örgütlenmelerin bu dönemde İstanbul'un gündelik hayatında rahatça faaliyet gösteremeyecekleri açıktır. Nitekim bu nedenlerden ötürü II. Mehmed, derviş zümrelerine karşı belli bir mesafe koymuş, siyasi açıdan özellikle Kâmilîlerin şehir hayatındaki faaliyetlerini kontrol altında tutmuş, buna karşın medrese mensuplarının toplum içindeki rollerini artırmalarına yönelik bir devlet politikası izlemiştir. Bunun tipik bir örneği ise, II. Mehmed ile birlikte İstanbul'un fethine katılan ve aslen bir Bayramî şeyhi olan Akşemseddin'in(->), şehir hayatındaki faaliyetlerini tarikat şeyhi kimliği altında değil, müderris sıfatıyla yürütmesi, dolayısıyla padişah'tan bu yönde destek görmesidir.

II. Mehmed dönemi İstanbul hayatının tarikatlar açısından bir diğer özelliği, bu sufi örgütlenmelerin kendi iç yapılanma-larıyla ilgilidir. Bu dönemde tarikat tipi örgütlenmeler, büyük ölçüde seyyah derviş gruplarının göçebe toplum modeline göre şekillendirdikleri adem-i merkezîyetçi bir yapılanmaya sahiptirler. Belli bir merkez tekke etrafında örgütlenme-yişleri, toplumsal hareketliliğe paralel olarak yerleşik düzenin Sünnî akideleriyle bağdaşamayan Batınî eğilimleri bünyelerinde barındırmaları ve özellikle İran kaynaklı siyasi akımlara açık bulunmaları, şehir hayatı çerçevesinde kontrol edilmelerini son derece güçleştirmektedir. Tarikatların göçebe hayatın temsilcileri olmaktan çıkıp, aşiret ideolojisi yerine şehir hayatının yerleşik kurallarına uyum sağlamaları ve medrese kökenli ulema zümresi tarafından düzenlenen evrensel meşruiyete dayalı hayat tarzını, kendi kültürleri içinde yeniden inşa etmeleri ancak II. Bayezid döneminden (1481-1512) itibaren gerçekleşebilmiş ve bu sayede İstanbul, ilk ciddi sufi faaliyetlerine sahne olmuştur. Daha önceki II. Mehmed döneminde ise, Mevlevîlik ve Zeynîlik gibi Konya ile Bursa'da örgütlenen, dolayısıyla şehirli tarikat kimliğim taşıyan mistik örgütlenmeler İstanbul hayatına girebilme şansını elde edebilmişler, bunların dışında kalanların faaliyetleri daha çok kişisel karizmaya dayalı bir propaganda çabası şeklinde gelişmiştir.

**.

TARİKATLAR

214

215

TARİKATLAR

Tarikatların 15. yy'm ikinci yarısından itibaren istanbul'un gündelik hayatına giriş biçimleri, birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Anadolu'da faaliyet gös-"X teren ve farklı tarikatlara mensup dervişlerin fetih ordusuyla birlikte istanbul'a girmeleri, şehir hayatındaki asıl örgütlenmelerini II. Mehmed döneminden sonra gerçekleştiren pek çok tarikatın daha başlangıçta istanbul ölçeğinde yangınlaştığı gibi yanlış bir değerlendirmeyi doğurmuştur. ^ Söz, konusu dönemin toplumsal ve siyasi koşulları, böyle bir değerlendirmeyi geçersiz kılmakta, klasik anlamda tarikat özelliği taşıyan derviş örgütlenmelerinin ancak II. Bayezid döneminden itibaren şehir hayatında yer alabildiklerini göstermektedir.

istanbul'un gündelik hayatına giren tarikatları, şehir hayatına siyasi ve sosyokültürel açıdan katılma özellikleri dikkate alınarak üç ana grupta toplamak mümkündür. Birinci grupta bir devlet kurumu, olarak, daha önce Anadolu'da örgütlenmiş bulunan şehir tarikatlarından Mevlevîlik ve Zeynîlik yer alır. Bu gruba ayrıca devletin resmi örgütü olan Yeniçeri Ocağı içinde faaliyet gösteren Bektaşîliği de katmak mümkündür. İkinci grubu Horasan kökenli Türk tasavvuf ekolünü temsil eden Halvetîlik(->), Bayramîlik(-») ve Nakşibendî-lik(->) oluşturur. Üçüncü grup ise Arap tasavvuf ekolüne bağlı bulunan Kadirîlik(-0, Rıfâîlik(-0, Sa'dîlik(-0, Bedevîlik(->) ve Şa-zelîlikten(->) meydana gelmektedir.

Bektaşîlik dışında birinci grubu oluşturan tarikatlardan Mevlevîlik, fetihten he-"-men sonra İstanbul'un gündelik hayatına girmiş, II. Mehmed tarafından kiliseden dönüştürülen Kalenderhane Camii(-0 bu tarikatın dervişlerine tahsis edilmiştir. // . *Mehmed Vakfiyesihde* bu tahsis işlemi için öngörülen şartlar kayıtlıdır. Fakat tarikatın hangi şeyhler tarafından temsil edildiği ve faaliyetlerinin gündelik hayat içindeki etkinliği yeterince bilinmemektedir. Erken dönem Mevlevî örgütlenmesinin niteliği konusunda kesin bir yargıya varabilmek mümkün değildir. Bu dönemde faaliyet gösteren Mevlevîlerin, Konya'da-kî çelebilik makamı ile olan ilişkileri bütünüyle karanlıkta kalmakta, söz konusu dervişlerin atama yoluyla mı, yoksa tarikatın inas koluna mensup ve merkezi

17. yy'da seyyah dervişler. Paul Ricaut, *Histoire de l'etat preseni de l'empire Ottoman*, 1670, Amsterdam/ *Galeri Alfa*

yönetimin kontrolünden bağımsız bir çizgi izleyen zümreyi mi temsil ettikleri, bugüne kadar aydınlatılamamıştır. Buna rağmen Mevlevîliğin bir devlet kurumu olarak Konya'dan İstanbul'a taşındığı, 1453-1481 dönemindeki ilk faaliyetlerinin ardından II. Bayezid döneminde, 1491'de Galata Mevlevîhanesi'ni(->) kurarak şehir hayatına damgasını vurduğu bilinmektedir. Bu yeni dönemdeki örgütlü Mevlevî faaliyetlerinin ilk büyük temsilcisi olarak İstanbul hayatında yerini alan Divanî Mehmed Dede'nin (ö. 1529), Hurufî-Kalende-rî meşrepte bir şeyh olması, açılan ilk mev-levîhanede tarikatın bünyesindeki Batınî eğilimlerin henüz canlılığını koruduğunu göstermektedir. Diğer yandan Mevlevîlik gibi Zeynîlik de Bursa merkezli bir şehir tarikatı olarak II. Mehmed döneminde İstanbul'a girmiş, Şeyh Ebu'l-Vefa'ya bağlı bu zümre daha sonra Nakşibendîlik içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilmiştir.

Birinci grubu meydana getiren tarikatlar arasında Bektaşîliğin ayrı bir yeri vardır. Sosyokültürel temelleri Anadolu'daki hete-rodoks akımlara uzanan Bektaşîliğin, klasik anlamda bir tarikat kimliği kazanması II. Bayezid dönemine rastlar. Fakat daha önceden Rumeli fütuhatına katılan, Osmanlı-Bizans ilişkilerinde önemli siyasi roller üstlenen Rum Abdalları zümresinin erken Bektaşîlik dönemine ait izlerine İstanbul'un fethinden hemen sonra rastlanmakta, ancak bu faaliyetleri bir tarikat çatısı altında gerçekleşmediği için niteliği ve boyutları hakkında kesin bir görüş ileri sürmek mümkün olmamaktadır. Bektaşîlik, II. Bayezid döneminde padişah tarafından İstanbul'a davet edilen Balım Sultan'ın çabalarıyla devlet kontrolü altında örgütlenmiş ve Balım Sultan tarafından uygulanan "mücerredlik erkânı" gereği Yeniçeri Ocağı geleneklerine uyum sağlamak suretiyle bu askeri teşkilat bünyesinde 17. yy'ın sonlarına kadar dar kapsamlı bir faaliyet sürdürmüştür. Bektaşîliğin sosyokültürel çevresinin Yeniçeri Ocağı ile sınırlandırılmış olması, tarikatın şehir hayatına nüfuz etmesini geciktiren başlıca nedenler arasındadır. Diğer yandan en eskisi Süt-lüce'deki Karaağaç Tekkesi olmak üzere aralarında Şahkulu Sultan Tekkesi(->), Pe-

rişan Baba Tekkesi(->), Karyağdı Tekkesi^»)), Şehitlik Tekkesi, Yarımcı Baba Tekkesi, Münir Baba Tekkesi ve Nur Baba Tekkesi gibi Bektaşî merkezleri tarihsel süreç içinde faaliyete geçmişler, 17. yy'm sonlarında Yeniçeri Ocağı'nın İstanbul'daki esnaf tabakayla kaynaşması sonucu tarikat, sur dışında geniş bir faaliyet sahasına kavuşabilmiş tir.

İstanbul'un gündelik hayatına giriş özelliklerine göre ikinci grubu oluşturan ve Türk tasavvuf anlayışının, önde gelen temsilcileri arasında sayılan Halvetîlik, Nakşibendîlik ve Bayramîliğin İstanbul'da örgütlenmeleri II. Bayezid'in saltanat yıllarına rastlar. Her üç tarikat da II. Bayezid tarafından siyasi destek görmüş, şehir hayatını derinden etkileyen ve

mahalle ölçeğine kadar yaygınlaşarak İstanbul'un cemaat yapısına dayalı kültür ortamını şekillendiren başlıca toplum dinamikleri olmuşlardır. II. Bayezid'in kendisinden önceki II. Mehmed'in izlediği politikaya ters düşen ve yerel güç odaklarını merkezi otoritenin kontrolü altında devlet yönetiminde söz sahibi kılma anlayışı, söz konusu tarikatların İstanbul hayatına girmelerini sağlamıştır. II. Bayezid'in gerçekleştirdiği bu strateji değişikliğinin altında, Cem Sultan'a karşı verdiği iktidar mücadelesinde tarikatların bölgesel nüfuzlarından faydalanma amacı yatar. Nitekim daha Amasya'da şehzade iken Halvetîliğin önde gelen temsilcilerinden Cemaleddin Halve-tî(->) ile yakın ilişki kurmuş, etrafında oluşturduğu siyasi amaçlı grubun içinde Bay-ramî halifelerinden Muhyieddin İskilibî de yer almıştır. Bu siyasi amaçlı koalisyon sonuçta, her üç tarikatın II. Bayezid'in padişahlığı döneminde saraydan destek alarak İstanbul hayatına girmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu tarikatlardan Halvetîlik ile Bayramîliğin İstanbul'da faaliyet gösterdikleri ilk tekkelerin, Bizans kiliselerinden çevrilmek suretiyle bu mistik kuruluşların hizmetine bizzat padişah tarafından verildiğini de burada kaydetmek gerekir. Halvetîlik, Sünbül Efendi Tekkesi'nde(~0, Bayramîlik ise Yavsî Baba Tekkesi'nde(->) faaliyete başlamış, Nakşibendîlik ise Abdullah İlahî'nin(->) halifelerinden Ahmed Buharî(->) aracılığıyla Emir Buharî Tekke-si'nde(->) örgütlenmiştir.

İkinci grubu meydana getiren tarikatların ortak özellikleri, İstanbul'daki ilk temsilcilerinin aynı zamanda güçlü bir mutasavvıf ve kol kurucu olmalarıdır. Cemal-leddin Halvetî, bağlı bulunduğu Halvetîlik-ten kendi adına Cemalî kolunu ayırmış, Ahmed Buharî Nakşibendîliğin Ahrarî, Muhyieddin İskilibî ise Bayramîliğin Ten-nurî kolunu temsil eden şeyhler olarak İstanbul'un mistik hayatını etkilemişlerdir. Söz konusu tarikat kolları, daha önce Mevlevîlik, Zeynîlik ve kısmen Bektaşîlik ile şehir hayatında başlatılan mistik yapılanmayı, Türk kültür sahasından devşirdik-leri geleneklerle zenginleştirmişler, 17. yy'dan itibaren İstanbul'a giren Arap kökenli tarikatların temsil ettikleri tasavvuf anlayışlarının şehir kültürüne uyum sağlamalarını kolaylaştırıcı toplumsal zemini

hazırlamışlardır. Halvetîlik hem Anadolu hem de Rumeli'nin kültür değerlerini İstanbul'a taşımış, Bayramîlik Anadolu merkezli bir kültür temsilcisi olmuş, Nakşibendîlik ise Kırım'dan Orta Asya'ya uzanan geniş coğrafyanın geleneklerini İstanbul'a aktarmıştır.

Üçüncü grubu oluşturan ve İstanbul'un gündelik hayatına girişleri 17. yy'ın başlarından itibaren gerçekleşen Arap kökenli tarikatlar, Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'da doğup büyüyen, kollara ayrılmak suretiyle aralarında İstanbul'un da bulunduğu pek çok büyük yerleşim merkezini etkileyen mistik kuruluşlardır. Bunlardan KadirUk, Rıfâîlik, Sa'dîlik, Bedevîlik ve Şa-zelîlik, İstanbul'da faaliyet

göstermişler, ait oldukları kültür sahalarının geleneklerini Türk kültürü ile kaynaştırarak İstanbul'un tasavvuf hayatını zenginleştirici rol oynamışlardır. Bu tarikatlardan Kadirîlik, diğerlerine oranla Türk kültürüyle çok daha yakın bir ilişkiye girmiş ve bu surette İstanbul'da geniş ölçekli bir tekke organizasyonu kurabilmiştir. Kadirîliği İstanbul'a getiren mutasavvıf, tarikatın Rumî-lik kolunu kuran Türk asıllı İsmail Rumî'dir. Kendisinden önce yine aynı kökene mensup Eşrefoğlu Rumî'nin 15. yy'da kurduğu Kadiri kolu Eşrefîlik Orta ve Batı Anadolu'da yaygınlaşmış, adap ve erkân açısından Türk kültürü ile yoğrularak yerel hayata nüfuz etmiştir. Kadirîliğin 15. ^ yy'da Eşrefî kolu aracılığıyla gerçekleştirdiği bu dönüşüm, 17. yy'ın başlarında İsmail Rumî'nin kişiliğinde güçlü bir temsilci bularak İstanbul'un gündelik hayatına yan- > sınıştır. Kadirîliğin bu özel durumuna karşın Rıfâîlik, Sa'dîlik, Bedevîlik ve Şazelî-lik, kendi bünyelerinde yetiştirdikleri Arap kökenli şeyhler aracılığıyla 18. yy'dan itibaren İstanbul'a girmişler, ancak daha sonra bu şeyhlerden hilafet alan Türk mutasavvıflar, söz konusu tarikatların halk arasında rağbet görmelerini sağlamışlardır. Buna göre Rıfâîlik 18. yy'm başında Mehmed Hadidî (ö. 17Ş6) aracılığıyla ve hemen ardından Sa'dîlik iki ayrı kol halinde Ebu'l-Vefa-i Şamî'ye bağlı Vefaîlik ile Seyyid Abdüsselâm Şeybanî'ye bağlı Selamîlik tarafından İstanbul'a getirilmişlerdir. Arap tasavvuf ekolünü temsil eden Bedevîlik, Eburrıza Mehmed Şemseddin'in (ö. 1741) öncülüğünde Rıfâî ve Sa'dî faaliyetlerinin başladığı 18. yy'da İstanbul hayatına katılmış ve aynı yüzyılın sonlarına doğru şehir hayatı Şazelîlik ile tanışmıştır. Ancak Şazelîliğin İstanbul hayatında örgütlenmesinin siyasi bir yönü vardır. 19. yy'da II. Abdülhamid (hd 1876-1909) Sünusî ayaklanmasını bastırmak için Şazelî tarikatının ileri gelen şeyhlerinden Zafır Efendi'yi İstanbul'a davet ederek onu himayesi altına almış, kendisine Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde Ertuğrul Tekkesi'ni(->) inşa ettirerek Şazelîliğin bölgesel nüfuzunu siyasi açıdan kullanmak istemiştir. Bu amaçla II. Abdülhamid'in Zafır Efendi'ye intisap etmek suretiyle Şazelîliğe bağlandığı da bilinmektedir. Ancak buna rağmen Şazelîlik, Arap kökenini koruyarak kendi içine kapalı bir tarikat kimliği sergilemiş ve İstan-

Mevlevî
dervişleri bir
sema ayininde.
d'Ohsson,
Tableau/
Ara Güler
fotoğraf arşivi

bul'da gereken ilgiyi bulamayarak yaygın-laşamamıştır.

Tarikatların İstanbul hayatına giriş biçimlerindeki farklılıklar kadar bu kuruluşların yönetim şekilleri de şehir hayatını yakından ilgilendiren sonuçlar doğurmuştur. Yönetim şekilleri bakımından tarikatları iki ana gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup, merkezi yönetime sahip tarikatlardan meydana gelir ve ayrıca merkezleri İstanbul dışındakiler ile içindekiler olmak üzere iki alt gruba ayrılırlar. İkinci ana grup ise adem-i merkeziyetçi tarikatlardan oluşur.

Merkeziyetçi tarikatlar, kurucularının manevi otoritesini temsil eden belli bir merkez tekkeye bağlı ve şeyhleri atama yoluyla meşihat görevini üstlenen mistik kuruluşlardır. İstanbul'da faaliyet gösteren ilk tarikatlardan Mevlevîlik, Bayramîlik ve Bektaşîlik, merkezi yönetime bağlı kuruluşlar olup aynı zamanda merkezleri İstanbul dışındadır. Mevlevîlik Konya'da, Bayramîlik Ankara'da ve Bektaşîlik Kırşehir'de örgütlenmiş, İstanbul'a atama yoluyla gönderdikleri halifeleri aracılığıyla şehir hayatında yaygınlaşmışlardır. Atama yoluyla gerçekleştirilen meşihat görevi, özellikle Mevlevîlik ve Bektaşîlik için geçerli bir durumdur. İstanbul dışındaki bir merkeze bağlı olarak yürütülen bu faaliyet biçiminin şehir hayatı açısından olumlu ve olumsuz yönleri vardır. Olumlu yönü, atanan şeyhlerin imparatorluğun farklı kültür coğrafyalarından gelmeleri ve bu bölgelerin yerel özelliklerini bağlı bulundukları tarikatın tasavvuf anlayışı çerçevesinde İstanbul hayatına yerleştirmeleridir. 17. yy'ın başlarına kadar İstanbul Melevîliği bu yöntemle göre idare edilmiş, Konya'daki çelebîlik makamının atadığı şeyhler, Rumeli, Mısır ve Kuzey Afrika'nın kültürel geleneklerini Mevlevî mistisizmi bünyesinde İstanbul'a getirmişlerdir. Atama yönteminin olumsuz yönü, şeyh ailelerinin meydana gelmesini önlemek, böylece aile temeline dayalı ve nesilden nesile aktararak olgünlaştırılan ve büyük ölçüde ailenin yaşadığı şehrin kültürüyle yoğrulan tasavvuf anlayışına engel olmaktır. Özellikle tarikatların merkezi yöne-

timlerinde söz sahibi olan aileler, kendileri dışında başka ailelerin güçlenip denetimi ele geçirmelerini engellemek için bu yöntemi meşrulaştırmışlardır. Fakat 17. yy'dan itibaren İstanbul Melevîliği kendi şeyh ailelerini yetiştirmiş, Sırrî Abdi Dede ile başlayan bu süreç 18. yy'da Ebu-bekir Dede ailesi ile tam bir olgunluğa ulaşmış, siyasi otoriteyle yakın ilişkiye giren bu zümre, özellikle modernleşme hareketinin baş destekçisi olarak saray nez-dinde rağbet görmüş ve Konya'daki çelebîlik makamı karşısında ona sembolik şekilde bağlı kalmak şartıyla belirgin bir güç odağı niteliğini kazanmıştır. Hilafetin atama yoluyla değil, aile üyeleri arasında kan bağına esas alan kural gereği aktarılması, İstanbul Melevîliğinin doğuşunu hazırlayan başlıca nedenler arasındadır. Merkeziyetçi tarikatlardan Bayramîlik ise aile kurumuna baştan beri kendi organizasyonunda bir yönetim birimi

olarak yer vermiş, tarikatı İstanbul'a sokan Muhyieddin İskilibî, aynı zamanda bu mistik kuruluşun şehir hayatındaki ilk yönetici kadrosunu meydana getiren ailenin temellerini atan kişi olmuştur. 15. yy'ın sonlarında Muhyieddinzeliler ile başlayan ve aralarında Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin de bulunduğu Bayramî faaliyetleri bir diğerk şeyhülislam ailesi olan Müeyyedzeliler ile devam etmiş, son büyük halkayı kendi adlarına kol kuran Himmetzeliler meydana getirmiştir.

Merkeziyetçi tarikatlardan Halvetîliğin İstanbul'un kültür hayatı açısından oynadığı rol çift yönlü olmuştur. Bu tarikat, hem İstanbul'da hem de İstanbul dışındaki merkezlerden idare edilen pek çok kolun bir bütün şeklinde şehir hayatını etkilemesiy-le dikkati çeker. Halvetîliğe mensup olan ve merkezleri İstanbul dışında bulunan Şemsîlik, Ahmedîlik, Gülşenîlik(->), Seza-îlik, Şabanîlik(->), Çerkeşîlik ve Gerede-vîlik, kök saldıkları kültür coğrafyalarının farklı geleneklerini Halvetî mistisizmi bünyesinde İstanbul'a taşımışlardır. Buna karşın tarikatın İstanbul'da kurulan kollarından Cemalîlik, Sivasîlik, Sinanîlik(->), Uşşak-îlik(->), Ramazanîlik, Sünbülîlik(->), Bu-hurîlik, Cihangirîlik, Karabaşîlik, Cerrahî-

TARİKATLAR

216

217

TARLABAŞI

likC-0, Raufîlik, Nasuhîlik, Salahîlik ve Ku-şadavîlik kan bağına dayalı aile tipi örgütlenme ya da hilafet sistemiyle Halvetî kültürünü İstanbul'dan taşraya yayan mistik kuruluşlardır. Halvetîlik gibi Celvetîlik(->) de İstanbul'da kurulmuş, merkezi bir tarikat olup özellikle Ege adalarında Türk tasavvuf kültürünün İstanbul damgasını taşıyan izlerini bırakmıştır.

Arap kökenli tarikatlardan Kadirîlik, Sa'dîlik, Rıfâîlik ve Bedevîlik, İstanbul dışında Irak, Suriye ve Mısır'da merkez tekkelere sahip iken ayrıca İstanbul'da da birer merkez tekke oluşturmuşlar ve bu tarikatların Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki bütün faaliyetleri, İstanbul'dan idare edilmiştir. Siyasi otoritenin bu tarikatlara İstanbul'da merkez tekke kurdurmak suretiyle faaliyetlerini kontrol ettiği ve böylece bu mistik örgütleri vesayet altına alarak Irak, Suriye ve Mısır gibi imparatorluğun farklı bölgelerinde yaşayan etnik grupları denetlemeye çalıştığı görülmektedir. Ancak bu politika yeterince başarılı olamamış, söz konusu tarikatların İstanbul içinde ve dışındaki merkezleri birbirinden bağımsız şekilde faaliyet göstermişler, bunun sonucunda Kadirîlik, Rıfâîlik, Sa'dîlik ve Bedevîliğin coğrafi

bölgelere göre farklı adap ve erkâna dayalı mistik pratikleri ortaya çıkmıştır.

Örgütlenme biçimlerine göre ikinci ana grubu meydana getiren adem-i merkeziyetçi tarikatlar içinde Nakşibendîlik, İstanbul'da tek başına bu grubun temsilciliğini yapmıştır. Nakşibendîlik temelde, meydana getirdiği kolların bir merkeze bağlanmadan kendi iç dinamikleriyle geliştiği bir örgütlenme yapısına sahiptir.

İstanbul'da 15. yy'ın sonlarından itibaren faaliyet gösteren Ahrarîlik Buhara'da, Müceddidîlik Hindistan'da ve Halidîlik Irak'ta odaklanmasına rağmen bu merkezlerin hiçbirisi idari yetki açısından İstanbul Nakşîliği üzerinde etkili olamamış, tarikat şehir hayatında farklı bölgelerden gelen şeyhlerin belli bir merkez etrafında toplanmadan yürüttükleri faaliyetlerle yaygınlaşmıştır.

Tarikatların İstanbul'un gündelik hayatına kültürel olduğu kadar iktisadi açıdan Kadiri

dervişleri bir ayin sırasında. d'Ohsson *Tableau/ Ara Güler fotoğraf arşivi*

da katkıları vardır. Geniş kapsamlı tekke organizasyonu kuran tarikatlar, bu kuruluşları maddi açıdan yaşatabilmek için zengin bir vakıf sistemi oluşturmuşlar, böylece iktisadi hayatı canlandırıcı bir potansiyel meydana getirmişlerdir. İstanbul dışında vakfedilen tarım alanlarının yanı-sıra, şehirde gelir temin etmek amacıyla işletilen hamam, dükkân, değirmen ve imalathaneler gibi ticari kuruluşlar bir ölçüde istihdam olanağı yaratmıştır. Bunların yanısıra İstanbul'da faaliyet gösteren tarikatlara mensup devlet yöneticilerinin vakıf yoluyla sağladıkları gelirler, bu mistik örgütlerin güçlenmesinde başlıca rolü oynamışlardır. Bu açıdan Sadrazam Koca Mustafa Paşa'nın ve I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) kızı Şah Sultan'ın Sünbülîlik; Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın Celvetîlik ve Sa'dîlik; III. Selim (hd 1789-1807), II. Mahmud (hd 1808-1839), Halet Efendi ve V. Mehmed'in (Reşad) (hd 1909-1918) Mevlevîlik; I. Abdülhamid (hd 1774-1789) ve Âdile Sultan'ın Nakşibendîlik; Tepede-lenli Ali Paşa'nın Bektaşîlik yararına sağladıkları maddi ve siyasi desteği ayrıca dikkate almak gerekir.

İstanbul'da faaliyet gösteren tarikatların farklı kollara ayrılarak varlıklarını sürdürmeleri, gündelik hayatı kültürel açıdan zenginleştiren birer unsur olmuştur. Fetih

Rıfâî dervişleri
bir ayin
sırasında.
d'Ohsson,
Tableau /

sonrasında İstanbul'un Müslüman nüfusunu meydana getiren cemaatler, Anadolu'nun değişik bölgelerinden şehre göç ettirilerek yerleştirilmişlerdir. Mahalli kültürlerin yan yana ve iç içe yaşadığı İstanbul'da nüfusun kültürel karakterindeki farklılık, tarikatları da özellikle taşra kökenli kolları aracılığıyla bu kesimleri kendilerine bağlamaya yöneltmiştir. Taşra kökenli tarikat kollarını temsil eden-şeyhlerin etrafında zamanla bu bölgelerden İstanbul'a göç etmiş her tabakadan insan toplanmış ve böylece oluşan cemaat bünyesinde mahalli gelenekler, tasavvuf eksenli kültür aracılığıyla yaşatılabilmektedir. Halvetîliğin Şabanı kolu, Kadirîliğin Müş-takî kolu, Bayramîliğin Himmetî kolu, bu türe verilebilecek örneklerdir. Diğer yandan tarikatların kollara ayrılmak suretiyle İstanbul'un gündelik hayatını kuşatmasının altında, mevcut tasavvuf anlayışını farklı kültürel boyutlarda geliştirme ihtiyacı yatar. Celvetîliği 18. yy'da Bektaşîlik ile kaynaştırıp kendi adına Haşimîlik kolunu kuran Mustafa Haşim Efendi'nin girişimi bu türdendir. Sünnî akideye bağlı Celvetîlik ile Batınî karakterli Bektaşîlik arasındaki bu ilginç sentez, her ne kadar bazı kesimlerden büyük tepki görmüşse de 18. yy'da İstanbul hayatının geçirdiği sosyokültürel dönüşümün bir yansıması olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

Gündelik hayatın dönüşümünü, ortaya çıkan yeni toplumsal ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde karşılamak isteyen tarikatların bazen bünyelerinden farklı kollar çıkarmak yerine birbirlerine icazet vermek suretiyle bu toplumsal zorunluluğu aştıkları görülmektedir. Bahariye Mevle-vîhanesi(->) şeyhi Hüseyin Fahreddin De-de'nin Sütluçe Tekkesi postnişini Münir Baba'dan Bektaşî icazeti alması ya da Münir Baba'ya Nureddin Cerrahî Tekke-si'nden Cerrahî icazeti verilmesi gibi durumlarda tarikatların kendi aralarındaki bu türden kültürel ilişkiler toplumsal dönüşümün ortaya çıkardığı yeni ihtiyaçları karşılamaya yönelik girişimler olup İstanbul'un kültür hayatını canlandırıcı rol oynamışlardır.

İstanbul'un gündelik hayatındaki top-

lumsal tabakalaşmaya paralel şekilde her tarikatın farklı bir kesime yönelik faaliyette bulunduğu görüşü bütünüyle gerçeği yansıtmamaktadır. Tarikatların gündelik hayat içindeki rolleri, farklı toplum tabakalarındaki zümreleri, aynı tasavvuf kültürü içinde birleştirmek, böylece şehrin bütünsel kültür dokusunu oluşturmaktır. Bu açıdan ne Mevlevîlik yalnızca bir üst tabaka tarikatı, ne de Bektaşîlik bir alt tabaka tarikatıdır. Her iki mistik kuruluşun bünyesinde toplumun farklı kesimleri bir araya gelebilmiş ve böylece gündelik hayat içinde ortaya çıkan iletişim kopukluğu, bu tarikatların sağladığı kültürel dolaşım imkânıyla aşılabilmektedir.

Bibi. Haririzade, *Tibyân*, I-III; Lâmiî, *Nefe-hât*; Mahmud Cemaleddin Hulvî, *Lemezât*, İst 1993; Sakıb, *Nefise*, I-III; Vassaf, *Sefine*, I-V; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye*; Vicdanî, *Tomar-Ka-dirkiye*; Vicdanî, *Tomar-Melâmîlik*; Sarı Abdullah, *Semerâtü'l-Fuâd*, ist., 1288; La'lîzade Abdülbâkî, *Menâkıb-ı Melâmîye-i Bayramîye*, İst., ty; A. Münib, *Mir'at-i Turuk*, İst., 1306; M. Samî, *Esmâr-ı Esrar*, İst., 1316; S. Anderson, "Dervish Orders of Constantinople", *The Mus-liem World*, XII (1922); J. P. Brown, *The Dar-visbes ör Oriental Spirutualizm*, Londra, 1927; J. S. Trimingham, *The Sufî Orders in islam*, Ox-ford, 1971; H. J. Kissling, *Dissertationes Orien-tales et Balcanicae Collectae: I. DasDenvisch-tum*, Münih, 1986; O. Depont-X. Coppoloni, *Leş confreries religieuses musulmanes*, Paris, 1987; Süreyya Baba, *Bektaşîlik ve Bektagîler*, ist., 1330; G. Jacob, *Beiträge zur Kenntnis deş Derwischordens der Bektashis* Berlin 1908; W. Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, İst., 1928; J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervis-hes*, Londra, 1937; H. K. Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayî ve Celvetiyye Tarikatı*, İst., 1982; R. Serin, *islâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler*, İst., 1984; M. A. İştîp, *Tasavvuf ve Halvetîlik*, İst., 1968; Ş. Yola, *Schejch Nureddin Mehmed Cerrahî und sein Orden*, Berlin, 1982; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarîkatler*, ist., 1981; H. Küçük, *Tarikatlar*, İst., 1976; M. Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Târihi*, İst., 1985; ay, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İst., 1980; A. Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarîkatler*, İst., 1969; Gölpınarlı, *Melâmîlik*; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*; Hocazade, *Ziyaret*; İ. Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tek-keMünasebetleri*, İst., 1989; Y. Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarîkatler*, İst., 1988; K. Kreiser, "The Dervish Living", *The Dervish Lodge. Architecture. An and Sufism in Otto-man Turkey*, Berkeley, 1992, s. 49-56; T. Zar-cone, "Histoire et croyances deş derviches tur-kestanais et indiens â istanbul", *AnatoliaMo-dema*, II (1991), s. 170-181; C. Sunar, *Melâmîlik ve Bektaşîlik*, Ankara, 1975; Ali Enver, *Se-mahane-i Edeb*, İst., 1309; A. Halet Çelebi, *Mevlâna ve Mevlevîlik*, ist., 1952; M. Celâl Duru, *Tarihi Simalardan: Mevlevi*, İst., 1952; H. Algar, "The Naqshbandî Order: A. Preliminary Study of its History and Signifiance", *Studials-lamica*, XLIV (1976), s. 123-152; Butrus Abu-Manneh, "The Naqshbandiya-Majaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Wetî deş Islams*, XXU/1-4 (1982), s. 1-36.

EKREM İŞİN

TARKULYAN, BOGOS

(?, *İstanbul -1940, istanbul*) Ermeni asıllı fotoğrafçı.

Kumkapılı Haçik adlı bir balıkçının oğludur. Karakaş Biraderler'in atölyesinden yetişip daha sonra Abdullah Biraderler' in(->) asistanlığını yaptı. 1890'da Grand Rue de Pera'da (bugün İstiklal Caddesi)

Bogos Tarkulyan

Engin Özendes koleksiyonu

no. 301'de "Phebus" adı ile kendi fotoğrafhanesini açtı. Pol adını da kullanan Bogos, daha sonraları fotoğrafhanesinin adı ile çağrılmaya başlanarak Febüs Efendi oldu.

Uzun seneler resim dersleri alan Tarkulyan, özellikle portre resmi üzerine çok başarılı çalışmalar yaptı. Şehirde tanınmış ressamalar arasındaydı ve çektiği fotoğrafları pastel reklamlara boyama konusunda büyük başarılar elde etmişti. II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) "Saray fotoğrafçısı" unvanını alan ve padişahın 23 yıl fotoğrafçılığını yapan Tarkulyan'ın beşinci derecede bir mecidi nişanı bulunmaktaydı.

Tarkulyan II. Abdülhamid'den sonra, V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) tarafından da sık sık saraya davet edilerek, saray erkânının fotoğraflarını çekti. Devrin ünlüleri arasında Muzafferredin Şah, II. Wilhelm, Bulgar Kralı Ferdinand, Habs-burglardan I. Kari, Sırp Kralı Pierre de onun stüdyosunda fotoğraf çektirmiş kişilerdi.

Tarkulyan'ın ünü, fotoğrafçılığı kadar çok nazik ve centilmen oluşundan da gelmektedir. 1890'lı yıllarda çocuk resimleri çekmek için, Fransa'dan stüdyosuna alçılı kartondan yapılmış 70-80 cm yüksekliğinde bir oyuncak at getirmişti.

Mayıs 1900'de stüdyosu, bitişiğindeki meşhur Hanaki Kahvesi'yle birlikte yanın-ca Tokatlıyan Otel'i'nin(->) karşısında bir dükkâna taşınan Tarkulyan'ın fotoğrafhanesi 1930'ların ortalarına kadar çalışmalarını sürdürdü.

ENGİN ÖZENDES

TARLABAŞI

Taksim Meydanı ile Cumhuriyet Cadde-si'nin kesiştiği yerden başlayarak İngiltere Elçiliği binası(O->) civarında Refik Saydam Caddesi'nin başladığı yerde son bulan Tar-labaşı Bulvarı'nın(->) iki tarafında yer alan, Dolapdere'ye doğru inen yamaçlar üzerinde kurulu semt.

Tarlabaşı Caddesi eskiden Taksim Meydanı ile Pancaldi Caddesi'nin (bugünkü Cumhuriyet Caddesi) kesiştiği yerden başlar ve Kalyoncu Kulluğu Caddesi'nin köşe-

sinde sona ererdi. Kalyoncu Kulluğu Caddesi'nin köşesiyle, İngiliz Sarayı'nın köşesine kadar olan bölüm Çakmak Yokuşu; Çakmak Yokuşu'ndan Aynalı Çeşme Caddesi'nin köşesine kadar olan kısım Arslan Sokağı; Arslan Sokağı'nın Tepebaşı ile kesiştiği yere kadar olan kısım ise Deve Sokağı olarak bilinirdi.

Tarlabaşı Caddesi'ni kesen sokaklar Eğri, Zambak, Macar, Itır, Tulumacı, Taksim, Nefti, Hacı Ahmet, Meşe, Bekâr, Misk, Kara Cehennem, Katır, Ufak, Koyun, Sakız Ağacı (her iki yönde), Lale, Halepli, Kilit, Çukur, Mektep, Daracık, İki Kuyulu sokaklarıydı. Karakol eski Tarlabası

Caddesi'nin bitim yeri idi. Tarlabası yerleşmesinin oluşumu 19. yy'ın ikinci yarısında başladı. Ancak daha önce, 1596'da İngiltere büyükelçisi, şimdiki İngiliz Sarayı'nın bulunduğu yerde ilk büyükelçilik binasını yaptırmıştı. O zamanlar sarayın bahçelerinin arkası ve şimdi Tarlabası'nın olduğu yer ise tamamen Müslüman mezarlıkla-nyla kaplı idi. İngiliz Sarayı denen bina bugün de olduğu gibi büyük bir bahçe içinde idi. Etrafı ise yüksek duvarlarla çevrilmişti. İşte büyük ve görkemli sarayın yapılması dahi uzun süreler Tarlabası'nın oluşumuna bir katkı sağlamadı. Ayrıca o dönem Pera'da bahçeli evlerin artması ve bu evlerde genellikle Ermeni personel kullanılması onların gece kaldığı kulübelerin Tarlabası Caddesi'ne yakın Dudu Odaları Soka-ğı'nda bulunması da Tarlabası semti ve Tarlabası Caddesi'nde uzun süre fazla bir değişiklik yaratmadı. Tarlabası Caddesi'nin etrafının kısmen de olsa yapılaşmasına karşılık, Tarlabası semtinin yeşermesi kesinlikle 19. yy'ın içindedir.

Tarlabası'nda 1850'li yıllardan sonra yavaş yavaş oluşmaya başlayan yerleşim birimlerinin tümünün bahçe içinde olduğu gözlenmektedir. 1870'li yıllarda Tarlabası

Tarlabası'nda bir sokak. *GülGülbahar, 1994*

O*»

TARLABAŞI BULVARI

218

219

TASVİR-İ EFKÂR

Caddesi'nin iki yanı kısmen dolmaya başlamış, Edouard Dalzel Dickson ve Dadi-riyan'ın muayenehaneleri, Giovanni Mon-dofia ile François Torrant'ın eczaneleri, Pi-erre Balcı ile Paul Giammalva'mn rnüzik stüdyoları, Nico Farra'nın demirci dükkânı, Papazyan'ın saatçi ve kuyumcu mağazası, Osep Magakyan'ın gümüş satım yeri ile atölyesi, Yani Mantorakides'in tuhafiye, Cosmi Abdullah'ın fotoğraf atölyesi ve bunların dışında bir apartman ve on yedi ev kurulmuştur.

1910'lu yıllarda, Tarlabası Caddesi üzerinde semte özelliğini kazandıran apartmanlar vardı. Petraki Efendi, Necip Bey, Hacı Hüseyin Paşa, Şahbaz, Yodnidis, Harbi ve Aurore apartmanları bunların ilk akla gelenleridir. Semtte bu apartmanların dışındaki evlerin tamamı en fazla üç kadı idi. Arada ve Tarlabası Caddesi'nin tam orta yerine gelen kısımda ve gene karakolun olduğu yönde ufak bir polis karakolu daha bulunuyordu.

Tarlabaşı'nda oturanların hemen hemen tamamı azınlıklardandı. Kalyopi Hı-ristidu, Annik Minasyan, Rejine Blanchet, Nonik Kalfayan, Athena Laghu ve Fran-ceska Gabini'nin pansiyonları da caddenin üzerindeydi. Doktor Yorgo Krissafidis, Georges Wasdravellis, Ohannes Goregi-yan, Pandeli Hacı Hristo, Evlampion, Kok-kolatos ve Niko Mertsakis'in muayaneha-neleri; Istepan Çıplakyan, Dimitri Gazi-adis, Yani Vulodomis'in eczaneleri; hemşire Amber Parçacıyan, masör Yervant Ar-zuman'ın stüdyoları; tuhafiyeci Balantz, Katina Çobanoğlu, Antoine Tranopulos, Atanas Atanassiadis, Kirkor Sandalcıyan ve Mıgır Torosyan'ın dükkânları; Konstan-tin Prodromos, Yani Fotiadis, Todorı Ka-rakosta, Yorgo Karakosta, Stavro Valsami-dis ve Konstantin Kavalopulos'un bakkal dükkânları; Maksud Survelyan Efendi'nin avukatlık bürosu; Konstantin Dukas ve Hristo Makris'in fırınları; Dimitri Lambru, Todorı Totonis, Mehmed Ağa ve Yorgo Perivolaris'in kömür ve yakacak odun satan mağazaları; Yani Skulatos, Kirkor Sandalcıyan ve Mihal Zervos'un marangoz; Konstantin Grevendolis'in halıcı; Serope Çarkçıyan'ın tenekeci; Simon Tüysüzyan ve Emmanuel Mustakis'in kuaför; Dimitri Nenopulos ve Aristidi Ksantopulos'un sobacı; Viktor Adamantides, Parasko Papa-eladis, Adolf Gelsollen ve Jules Loeffler'in mimarlık ve mühendislik büroları; gündelikçi Despina Dimitradis ile Kristina Koka-lis'in evleri; Yani Mihailidis ve Konstantin Yoanidis'in büyük kereste ve mobilya malzemesi satan işyerleri; Dimitri Filak-topulos, Harilaos Vitalis, Mandelidis, Yorgo Krisostömidis, Gomidas Değirrnenci-yan ve Paul Afker'in terzi atölyeleri; Dimitri Pappa, Mina Apostolidis, Vangel Ganis ve Dimitri Kuvaropulos'un kasap dükkânları; Halil İbrahim'in camcı; Niko Karadi-mitri ve Yani Sklirakis'in ayakkabı satım ve tamir yeri; Yorgo Kirimlioğlu'nun karyola tamir ve satım dükkânı; Aleksandr Yuvan'ın sütçü; Mike Asteri, Antoine Za-las, Alfons Vegetti ve Todorı Papadopu-los'un şarap, mastika ve her türlü içkilerin

satıldığı kavları; Onnik Balıkçıyan, Vartan Aleksıyan, Nişan Yuvanyan ve Mike Sandalcıyan'ın ütücü dükkânları da semtte, cadde üzerinde bulunmaktaydı. Tüm Tarlabaşı Caddesi üzerinde bulunan dükkân, apartman ve evlerden yalnız iki işyeri Müslümanlara aitti. Geri kalan yerlerin tamamı, Ermeni ve Rumlar tarafından çalıştırılıyor ve semtte yabancılarla azınlıklar oturuyordu.

Bugünkü Tarlabaşı sınırları içinde bulunan Kamer Hatun Camii'nin(->) yapımı eskilere tarihlenmektedir. Eski Şerbet-hane Caddesi'nin (bugünkü Ömer Hay-yam Caddesi) hemen altında ve Dolapde-re Caddesi'ne çıkmadan önce, sağ taraftaki yokuşun üzerinde bulunan Emin Camii de öyledir. Buna rağmen, 1930'lu yıllara kadar bu yörede yerleşme olanağını arayan Müslüman ailelere rastlanmamıştır. Ancak Cumhuriyet'in kurulmasından 1930'lu yıllardan sonra Beyoğlu'na Müslüman aileler yavaş yavaş gelmeye ve bu yörede kiraladıkları ve

belki de satın aldıkları evlerde oturmaya başlamışlardır. Ermeni ve Rumların burayı yeğlemelerine karşın, Tarlabası Caddesi üzerinde ve caddeye yakın Kara Cehennem Sokağı'ndaki eski Ermeni okulunun içinde bulunan Anarot Haygutyun Kilisesi'nden başka bir kilise de yoktur. Tarlabası'na yakın olan Hamalbası Caddesi'nin Kalyoncu Kulluğu Caddesi ile kesiştiği yerdeki Hodeget-ria Kilisesi ise bir Rum Katolik kilisesidir. Bunun dışında Kalyoncu Kulluğu Caddesi'nden Yenişehir'e inerken sağ tarafta bir Rum Ortodoks kilisesi vardır. Cumhuriyet'ten sonra bu bölgede yerleşenlerin tamamına yakın bölümü Rumdu. Ayrıca, az sayıda Ermeni ile Aynalıçarşı yöresinde Levantenler de vardı.

1940'lı yıllarda, Tarlabası Caddesi ve buraya yakın yerlere yerleşen Müslümanların sayısında bir artış görülür. Beyoğlu o dönemde de halen azınlık ve Levantenlerin çoğunlukta olduğu bir yöredir. Ancak Varlık Vergisi'nin azınlıklara getirdiği yük yüzünden eski Grand Rue de Pera veya yeni İstiklal Caddesi üzerinde gerçek bir değişim oluşur ve azınlıklara ait pek çok firma el değiştirir. Bunun sonucunda 1943'ten itibaren Müslüman ticaret erbabının Beyoğlu'nda çoğaldığı görülür. Tarlabası bu değişimden nasibini almış, cadde üzerindeki işyerlerinin bir kısmı Müslümanlara geçmiştir.

Ancak azınlıkların burayı tamamen terk etmesi 1955 yılının 6-7 Eylül'ünde meydana gelen olaylardan sonradır (bak. Al-tı-Yedi Eylül Olayları). Azınlıklar, özellikle Rumlar bu tarihten sonra yavaş yavaş ülkeyi terk etmeye başlamışlar, bazı gayrimen-kullerini satmışlardır. Ancak 1964'ten sonra ülkeyi terk edenler oldukça hızlı hareket etmek zorunda kalmışlar, gayrimen-kullerinin çoğunu satamamışlar, satsalar dahi tapudaki satış değeri üzerinden tahsil edilen paranın tümünün Merkez Bankası'na ve kişinin kendi adına açılmış bir bloke hesaba yatması gerektiğinden bundan da yararlanamamışlardır. Birçoğu kalan gayrimenkullerin satılabilmesi veya kıs-

men kiraya verilebilmesi için bazı Rum avukatlara vekâlet vererek bu işi çözmeye çalışmışlar; avukatlar, gidenlerin bir daha dönmeyeceğini veya dönemeyeceğini hesapladıklarından buradaki gayrimenkulleri satacakları yerde, açıktan para alarak kiraya vermişlerdir. 1980'lerin ikinci yarısında Tarlabası Caddesi'ni genişletmek ve bir bulvar haline getirmek amacıyla aralarında tarihi değere sahip olanların da bulunduğu yaklaşık 350 binanın yıkılması planlanmış; binalar yıkılmış, bazılarının istimlak bedelleri ödenmiş, ancak çoğunun o sırada sahibi bile bulunamamıştır. Daha sonra, Yunanistan'da yaşayan ve halen Türk pasaportu taşıyan Rum vatandaşlar, Türkiye'ye gidip gelmeye ve aslında tahakkuk etmiş ve fakat ödenmemiş istimlak bedellerini talep etmeye başlamışlardır. BEHZAT ÜSDİKEN

TARLABAŞI BULVARI

Beyoğlu İlçesi'nde, Şişhane-Taksim güzergâhında, güneybatı-kuzeydoğu yönlerinde uzanan cadde.

1986-1988 arasında Tarlabası'nda yapılan geniş çaplı yıkımlar ve yol genişletme çalışmaları sonrası ortaya çıkan ve biçimlenen ve kısaca Tarlabası Bulvarı olarak adlandırılan güzergâh, Şişhane'den Taksim yönüne doğru, sırasıyla Dr. Refik Saydam Caddesi, Tozkoparan Caddesi, İngiliz Konsolosluğu civarında Beşir Fuat ve Arslan sokakları ve Tarlabası Caddesi'nden oluşur. Şişhane ve Taksim meydanları arasında hafif bir yay çizen güzergâh kabaca 2 km uzunluğundadır.

Şişhane Meydan'ndan itibaren Tepebaşı sırtlarını kat ederek İstiklal Caddesi'ne paralel bir şekilde Taksim Meydanı'na ulaşan bu güzergâh 19. yy'da Beyoğlu'nda yerleşmenin hız kazanmasıyla belirginleşmiştir. Bu dönemde İngiliz Konsolosluğu ile Taksim arasında oldukça yoğun bir kentsel doku içinde yer alan güzergâhın İngiliz Konsolosluğu ile Şişhane arasındaki kesimi ise o zamanlar Tepebaşı sırtlarından Kasımpaşa Vadisi'ne uzanan mezarlıklar arasında kaybolan patika izlerinden oluşuyordu.

Tarlabası Caddesi ve yakın çevresinin özellikle 19. yy'm ikinci yarısından itibaren çoğunlukla orta sınıf gayrimüslim ve Le-vantenlerin yerleştiği bir çevre olarak iki ve daha çok katlı kagir konut ve apartmanlardan oluşan, oldukça sıkışık doku-lu bir konut çevresi olarak geliştiği görülür. Tarlabası çevresinde çoğunlukla 19. yy'ın ikinci yansına tarihlenen bu yerleşme dokusu ve yapı stoğunun sahip olduğu estetik değerler ve süsleme zenginliği, özellikle 19- yy'm ikinci yarısında, İstanbul'da orta sınıf gayrimüslim burjuvazinin yaşam düzeyi ve kültürü için olduğu kadar, İstanbul'daki 19. yy geç Osmanlı kentsel modernleşmesinin de kent ölçeğinde en iyi belgelendiği örneklerden biri olarak kabul edilebilir.

Cumhuriyet sonrasında İstanbul'da gerçekleştirilen birçok planlama çalışması ve imar operasyonlarından, şehrin önemli ulaşım arterlerinden biri olarak Tarlabası

Caddesi ve Şişhane yönüne doğru devamında yer alan güzergâhın da oldukça büyük paylar aldığı söylemek mümkündür. 1930'larda Prost planının yol şebekesiyle ilgili önerilerinde Atatürk Köprüsü ile Taksim arasındaki mevcut güzergâhın modernizasyonuna da önem verdiği görülür. Genel olarak şehir içinde otomobil ulaşımına elverişli geniş sürat yolları yaratmak olarak özetlenebilecek Prost planının ulaşım şemasında Şişhane ile Taksim arasında bugünküne nazaran daha düz bir hat önerdiği görülür. Buna göre, önerilen yol ya İngiliz Konsolosluğu'nun türîel ile altından geçecek ya da bahçesinin bir kısmı istimlakle yola katılacak, ayrıca Tarlabası Caddesi de sürate elverişli şekilde genişletilecektir. Prost'un ifadesiyle, "Beyoğlu ve Galata sokaklarının hepsini hem seyrüsefer, hem sıhhat bakımından genişletmek gerekmektedir".

Kısmen Prost planına dayanılarak birtakım kentsel ölçekte uygulamaların yapıldığı Lütü Kırdar'ın(->) belediye başkanlığı döneminde Prost'un bu güzergâhlarla ilgili önerileri uygulamaya aktarılamazsa da Tarlabası Caddesi, 56.656 m2 alanda 584.871 TL sarfıyla asfalt ve mozaik parke olarak yeniden yapılır. Aynı dönemde devamında yer alan Dr. Refik Saydam ve Tozkoparan caddeleri için de 8.565 m2 asfalt ve 90.802 TL harcama yapılır. Bu, 1939-1948 döneminde İstanbul'daki anayollarla ilgili 36 proje arasında harcama miktarı açısından üçüncü, alan büyüklüğü açısından da ikinci sırada yer almaktadır.

1950'li yıllarda, Menderes operasyonları sırasında Tarlabası Caddesi güzergâhının genişletilmesi önerilerinin yemden gündeme geldiği görülür. Bu dönemde Tarlabası'nda, 1980'li yıllarda söz konusu olan projelerden pek farklı olmayan, çok katlı, modernist çizgiler taşıyan iş merkezlerinin yer alacağı bir bulvar önerisi gündeme gelirse de bu proje de uygulamaya aktarılamaz. Özellikle 1960'lardan itibaren Tarlabası çevresi iç göç ve mülkiyet yapısındaki değişikliklere bağlı olarak alt gelir gruplarının yerleştiği bir bölge haline gelir. Batı ülkelerindeki "slum" türü sefil yerleşmeler, çöküntü alanlarıyla önemli benzerlikler gösteren bu yerleşme düzeni içinde Anadolu'dan göçle gelen dar gelirliler, işsizler vb Tarlabası'nın bir kısmı terk edilmiş düşük standartlı konutlarına kiracı ya da kimi zaman işgalci olarak yerleşmeye başlarken, yörenin çoğunlukla gayrimüslim eski sakinleri de artan bir hızla çevreyi terk etmeye başlamışlardır. Bakımsız kalan çevre ve yapıların eşlik ettiği genel bir yıpranma, yörenin kimi Be-yoğlu'nun eğlence sektöründe istihdam edilen dar gelirli yeni sakinleri ve bu çevreye yerleşen bazı yasadışı faaliyetlerle birleşerek tam bir çöküntüye dönüşürken Tarlabası çevresinin bu durumu kamuoyunda da gittikçe artan bir oranda rahatsızlık nedeni olmaya başlar.

1980'lerin ikinci yarısında Beyoğlu'nun rehabilitasyonu ve İstanbul için yeni bir kent içi ulaşım ağının oluşturulması gereğinin ortaya çıkması sonucunda, Tarlabası-

Tarlabası Bulvarı

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

şı Caddesi'nin genişletilmesi yeniden gündeme gelir. Daha önce de, 1977'de belediye tarafından hazırlanan bir imar planında Beyoğlu'nda hemen her sokak ve caddenin genişletilmesi gereğinden söz edilirken, Tarlabası Caddesi'nin de 20 m genişliğinde dört şeritli bir yol halinde genişletilmesi önerilir. 1978'de Anıtlar Yüksek Kurulu'nun bu planı uygulanamaz bulup reddetmesi ve bölgeyi sit alanı ilan etmesiyle bu plan da uygulanmaz. Ardından, 1984'te Turizm Bakanlığı tarafından Tarlabası için 17.500 yatak kapasitesi yaratılmasını hedefleyen turizm amaçlı bir koruma planı hazırlanır. Ancak, 1986'da Tarlabası'nda başlayan yıkımlarla bu plan da uygulanamaz.

Tarlabaşı Caddesi'nin Şişhane-Taksim arasında genişletilmesi 1985'te Almanya'da, Essen Üniversitesi'ne mensup bir grup uzmana hazırlatılan ve Beşiktaş ile Samatya arasında, inşa edilmesi düşünülen 3. Boğaz köprüsüne hizmet etmek üzere viyadük, köprü, tünel ve geniş bulvarlardan meydana gelen bir kent içi otoyol yapılmasını amaçladığı için kamuoyunda "Be-Sam Projesi" veya "Essen Planı" olarak bilinen plan yüzünden yeniden gündeme gelir. "Şehiriçi paralı yol" olarak düşünülen Beşiktaş-Samatya yolunun o dönemde 175.000.000 ABD Doları'na mal olması öngörülür. Bu proje kapsamında Tarlabaşı Caddesi her biri üçer şeritten oluşan geliş ve gidiş yönleri ayrılmış 36 m eninde bir bulvar olarak genişletilecektir. Bulvar, Haliç'te yapılacak dördüncü köprü ile Tak-sim-Dolmabahçe arasında düşünülen 400 m uzunluğundaki tüneli birbirine bağlayacaktır. Nisan 1986'da başlayan yıkım tartışmalarının ardından 29 Mayıs 1986'da yıkım başlatılır ve Ekim 1986'ya kadar izin alınmaksızın 38 tarihi yapı yıktırılır. 1988' de tamamlanan ve kamuoyunda büyük tartışmalara neden olan yıkımlar sonucu Tarlabaşı'nda 167'si tescilli 368 yapı yıkım için istimlak edilir. Bulvar açıldıktan sonra ise, yolun İstiklal Caddesi tarafının iş merkezi, Talimhane ve Galata çevresinin de turizm bölgesi olması, ayrıca yol boyunca yeni iş merkezleri oluşturmaya yönelik yüksek imar hakları verilmesi öngörülür. Tarlabaşı Bulvarı üzerinde yıkım

sonrası 15 kata kadar imar izni verilmesinin amaçlanmış olması, yıkımın ulaşım hedefinin yamsıra, İstanbul'da merkezi iş alanlarında artan ofis ve işyeri talebine sunum yaratılmasına da yönelindiğini göstermektedir. Tarlabaşı Bulvarı'nın hizmete girişinden sonra yol boyunca yeni yapılaşma biçimini belirlemek amacıyla 1989 da sonuçları uygulamaya aktarılmayan bir proje yarışması da düzenlenmiştir.

1988 sonlarında hizmete giren Tarlabaşı Bulvarı genel olarak, gidiş ve geliş yönleri refüj ya da bordürle ayrılmış ve her iki yönde birer şeridi otobüslere tahsis edilmiş toplam seîdz şeridi bir en kesite sahiptir. Yolun güzergâhı boyunca genişliğinde farklılıklar bulunması nedeniyle şerit sayısı bazı noktalarda üçe düştüğü gibi, 5 m enindeki refüjler de yolun bir kısmında bordür genişliğine inmektedir. Yolun gidiş ve geliş yönleri arasında Taksim'e yakın yerlerde 2,5-3 m'ye varan kot farkları bulunmaktadır.

Yapıldığı yıllarda lehte ve aleyhte yoğun ve sert tartışmalara neden olan "Tarlabaşı operasyonu" neden olduğu yıkımlar dolayısıyla "vahşi proje" olarak eleştirilirken, şehir içi ulaşımına yapacağı olası katkılar ve Tarlabaşı gibi bir çöküntü alanının temizlenmesi yönündeki etkileri de projenin dayanak noktalarından olmuştur. M. RIFAT AKBULUT

TASVİR-İ EFKÂR

Şinasi(->) tarafından ilk sayısı 28 Haziran 1862'de çıkarılmaya başlanan gazete.

Şinasi Paris'te gözlemlediği tam serbest gazete anlayışını bu yayında ortaya koymaya çalıştı. Başlangıçta çok sert eleştirilere yönelmedi, hükümetin çizgisine uyumlu kalmakta sakınca görmedi. Ancak yayımlanan nizamname ve kararnameleri eleştirmeye ve kendi fikirlerim ileri sürmeye başlayınca yönetimle arası bozuldu. Belki de en çok tepki yaratan tarafı, padişahı başlatarak bütün ileri gelenler hakkında abartılı sıfatlara gazetede yer ve-rilmemesiydi. Eleştirileri yüzünden Mec-lis-i Maarif üyeliğinden uzaklaştırılan Şinasi, Paris'e gidince (1865) gazetenin yönetimini onun yanında ilk çıraklık yıllarını geçirmiş olan Namık Kemal(->) aldı. Ebüz-

TAŞ HAN

220

221

TAŞKIŞLA

sındaki durum hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Journal de Constantinople gazetesinin 14 Eylül 1848 tarihli nüshasında hükümetin bir buçuk yıl kadar önce planlarının hazırlanmasını saygın bir mimar olan M. Smith'ten istediği kaydedilerek bu ilk yapı betimlenmektedir. Gerek bu betimlemelerden, gerekse -BCW'daki belgelerden kaba inşaatın tamamen bittiği, olasılıkla ikinci kat düzeyinde tüm çalışmaların da gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Değişiklik kararı ile birlikte mevcut özgün yapının ve projesinin yürürlükten kaldırılması, değiştirilmesi ve yeni bir proje yapılması istenmektedir. Eskiden yapılmış olan duvarlarla bölmelerin ve eski daire-i hümayun ile alt kattaki "su hazneleri ve matbah ve hamam ve sairenin" tümüyle yıkılıp binanın içi yeniden tesviye edilmiştir. Yeni pencereler açılarak bir zemin kat oluşturulmuş ve çağdaş üslupla hazırlanmış yeni projesine uygun ola-

$\sqrt{t} < \sqrt{t}$.

$\sqrt{r} \gg 1 \ll \sqrt{r}$

Tasvir-i Efkâr'm ilk sayısı.

S. Nüzhet, *Türk Gazeteciliği, 1831-1931*, ist., 1931

ziya Tevfik(->) gibi diğer bazı gençler de katkılarına devam ettiler. Bu ikinci döneminde gazete daha da sert eleştirilere yöneldi, iç politikanın yamsıra, o zamana kadar pek dokunulmayan dış politikaya da el atıldı. "Medeniyet âlemi", "asr-ı terakki", "medeni devletler", "medeniyet-i hikmet üzerine dayalı memleketler", "terakki taraftarları" gibi deyimler ilk kez *Tasvir-i Efkâr'm* sütunlarında görüldü. Sansürden kurtulmak için bazı yazıları, dostları olan Fransızca gazetelerde yayımlattıktan sonra sütunlarına aktarmaya

başladılar. Bundan çok rahatsız olan Sadrazam Âli Paşa, Namık Kemal'i Erzurum'a atayıp ondan kurtulmaya çalıştı. O da Paris'e kaçınca gazete etkisini kaybetti ve 1868'de 830. sayısında kapandı.

Ebüzziya Tevfik, gazeteyi II. Meşrutî-yet'ten sonra 31 Mayıs 1909'da *Yeni Tasvir-i Efkâr* adıyla yeniden çıkarmaya başladı. *Tasvir-i Efkâr* bu kez de Meşrutîyet döneminin etkili ve polemik açısından hareketli bir gazetesi oldu. Başta ittihatçıları tutmakla birlikte onlardan da eleştirilerim eksik etmedi. 1912'de kapatılınca *Inti-hab-ı Efkâr ve Tefsir-i Efkâr* gibi isimlerle çıktı. Sonra yine *Tasvir-i Efkâr'a* döndü. Ebüzziya Tevfik'in ölümünden sonra oğulları Talha Ebüzziya ve Velid Ebüzziya yayımı sürdürdüler. Mütareke döneminde Milli Mücadele'yi desteklediler. Gazete On Altı Mart Olayı'm(->) resimle tespit ettiği için sansürce kapatıldı, Velid Ebüzziya da Malta'ya sürüldü. Velid Ebüzziya 15 Haziran 1921'de sürgünden dönüşünde gazeteyi bu kez *Tevhid-i Efkâr* adıyla yayımlamaya başladı. Bu dönemde açıkça Ankara'nın davasını savundu. Ancak Cumhuriyetin ilanından sonra izlenen politikalara

karşı çıktığından önce Ağa Han'ın mektubu, sonra da Şeyh Said Ayaklanması sebebiyle istiklal Mahkemesi'ne sevk edildi. Birincisini cezasız atlatan gazete ikinci seferinde Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca 6 Mart 1925 tarihli 4335. sayısıyla kapandı.

Talha Ebüzziya'nın oğlu Ziyad Ebüzziya gazeteyi, 2 Mayıs 1940'ta yine *Tasvir-i Efkâr* adıyla yayımlamaya başladı. Başyazıları Velid Ebüzziya yazıyordu. Günün şartlarına uygun daha popüler bir çizgi izledi, ama tek parti yönetimine muhalefetten de geri kalmadı. Bu yüzden 14 kez kapatıldı. Genellikle Alman politikasını ve Turancı eğilimi savunuyordu. 1945 başından itibaren başyazılarını Cihad Baban yazdı. Kadrosunda, Demokrat Parti'de aktif rol oynayan Mithat Perin, Bahadır Dülger, Tekin Erer gibi gazeteciler yer aldı. Bunların bir kısmının milletvekili seçilmesiyle yayımına son verdi.

ORHAN KOLOĞLU

TAŞ HAN

bak. LALELİ KÜLLİYESİ

TAŞ MEKTEP

Okul binası kagir olan, Osmanlı dönemi vakıf okulları. Anadolu'da Selçuklu döneminden kalma kimi yapılara "taş medrese" dendiği gibi, istanbul'da da kagirden sıb-yan mekteplerine(->) bu ad verilmekteydi.

İstanbul'un geleneksel külliye mimarisinde yer alan ve medreseden bağımsız ilk okuma okulları taş mekteplerdi. Bunlar camilerin dış avlusunda, tekil yapılar olarak çoğunlukla iki katlı ve tek dersaneliydi. Üst kattaki kubbeli salon, ders çalışmalarına, buna bitişik küçük bir oda da hocanın ve kalfanın dinlenmesine mahsustu. Taş basamaklarla çıkılan

dershanenin önünde dar bir sahanlık, altında ise tuvalet, sebil veya çeşme, hocanın binek hayvanı için sundurma, ahır gözü bulunurdu. Külliyele dışında da kimi hayır sahiplerinin yaptırdıkları taş mektepler vardı. Bunlar, küçük bir avlu içinde, meşruta denen ve mektep hocasının lojman olarak kullandığı bölümle birlikte, özgün mimariler yansıtan küçük yapılardı. Külliye vakfiyelerinde, mektebin giderlerini, onarımını karşılamaya ve uygulanacak programa dönük koşullar bulunduğu gibi, bağımsız taş mektepler için düzenlenen vakfiyelerde de okulla ilgili koşullara yer verilmekteydi.

Taş mekteplerdeki eğitim-öğretimin koşulları ve niteliği, diğer sıbyan mekteplerinden farksızdı. Ancak, selatin külliyele-rindeki okullarla, vakıf gelirleri yüksek bağımsız taş mekteplerde, diğerlerine oranla daha iyi eğitim olanakları vardı.

İstanbul'daki en eski taş mektepler Fatih Külliyesi'ndeki(->) Darü't-Talim ile Bayezid Külliyesi'ndeki(->) Muallimhane'ydi. Darü't-Talim 1918'e değin hizmet verdi ve o yılki yangında harap oldu. Sülevmani-ye Külliyesi'ndeki taş mektebi ise, Sinan, çocuk dünyasına göre sevimli bir tarzda yapmıştır. Bu mektep, 1839'da Mekteb-i Ulûm-i Edebiye(->) adıyla ileri programlı

rüştiyeye dönüştürüldü. Yine İstanbul'da yapılan son taş mekteplerden olan Sultanahmet'teki Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi de 1858'de ilk kız sanat okulu (inas sanayi rüştiyesi) oldu.

İstanbul halkı arasında "taş mektepte okumuş" deyiimi, medrese çıkışlıların, cahil saydıkları kişilere yönelttikleri aşağılamanın ifadesiydi ve öğrenimin yetersizliğini anlatıyordu (bak. Çevri Kalfa Sıbyan Mektebi ve Çeşmesi).

İstanbul taş mekteplerinin 19. yy'ın ikinci yarısındaki durumunu *Kırk Yıl'da* Halid Ziya Uşaklıgil, kendi okul yaşamı gözlemlerine dayanarak anlatır. Çocuğunun okumasını isteyen bir ailenin, sıbyan mekteplerinin en iyileri sayılan taş mekteplerin de bir iyisini bulabilmek için, örneğin Fatih'ten Mercan'a kadar sokak aralarını gezip dolaşmasının gerektiğini açıklar. Devam ettiği Mercan'daki taş mektebi, yeşil sarıklı, eli sopalı hocasını, oradan oraya koşan, çocukların karalamalarını düzelter, kulaklarını çeken şişman kalfayı, sallana sallana ders ezberleyen çocukları betimleyerek burada elifbayı, amme ve tebareke cüzlerini öğrendiğini anlatır. Buradan kaçtıktan sonra "usul-i cedide üzere" öğretim yapılan Saraçhanebaşı Taş Mektebi'ne gidip nasıl kaydolduğu-nu, buradaki hocanın genç, çocukların ise sallanmadan ders yaptıklarını, uygulanan metot gereği bu okulda yanlarında taşıdıkları ve ikide bir kırılan küçük taş tahtalar üzerinde yazı, hesap çalışmaları yaptıklarını açıklar. O yıllarda gerek taş mekteplerin, gerekse yeni sıbyan mekteplerinin, okutacak çocuk bulmakta güçlük çektiklerini de vurgular.

19. yy'm sonlarına doğru sayıları 400'e ulaşan ve çoğu işlevini yitirmiş bulunan İstanbul sıbyan mektepleri içinde taş mektepler ancak 30-40 kadardı.

Bibi. H. Z. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, I, ist., 1936, s. 23 vd; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 69; Nafi Atuf (Kan-su), *Türkiye Maarif Tarihi*, I, İst., 1930, s. 27 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 6, 42, 136.

NECDET SAKAOGLU

TAŞÇI TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Osmanlı döneminde "Da-vutpaşa İskeleyi" olarak anılan Samatya semtinde, Kasap İlyas Mahallesi'nde, Samatya Caddesi ile tren yolu arasında yer almaktaydı.

Kaynaklarda Gümüş Baba, Gümüş Dede, Taşçı Alâeddin Efendi, Tagçıbaşı, Şeyh İbrahim gibi adlarla da anılan bu tekkenin kuruluş tarihi tespit edilememektedir. İstanbul tekkelerinin dökümünü veren kaynaklar içinde ilk olarak, *BOA* 'da bulunan 1199/1784 tarihli bir listede adı geçmektedir. Tekkeye adını vermiş olan Taşçı Şeyh Alâeddin Efendi'nin de banî olması muhtemeldir. 19. yy'ın ilk çeyreğinde ortadan kalktığı ve aynı yüzyılın üçüncü çeyreğinde ihya edildiği anlaşılan Taşçı Tekkesi, Cumhuriyet döneminde bakımsız kalarak harap düşmüş ve 1950'li yıllarda tarihe karışmıştır.

Kadirîliğe(->) bağlı olan tekkenin postuna oturmuş şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Ancak 19. yy'daki ihyasından sonra Kadirîliğin Müştakî koluna intikal ettiği, adı geçen kolun kurucusu Bitlisli Şeyh Mehmed Mustafa Müştak Efendi'nin (ö. 1831) halifelerinden Şeyh Seyyid Sadullah Efendi'nin Taşçı Tekkesi'nin meşihatını üstlendiği tespit edilmektedir. Daha sonra Şeyh İzzet Efendi ile Müştak Efendi'nin oğlu Edhem Baba'nın halifesi Şeyh İbrahim Hurrem Efendi (ö. 1897) ve *Sefî-ne'de* "Şeyh İzzetzade" olarak anılan (ve Şeyh İzzet Efendi'nin oğlu olduğu anlaşılan) şahıs burada şeyhlik yapmışlardır. Diğer taraftan bu tekkenin kimi kaynaklarda "Gümüş Baba" veya "Gümüş Dede" olarak anılmasının sebebi ise, kaynağı tespit edilemeyen bir rivayete göre, burada şeyhlik etmiş olan bir şahsın, Çin tıbbında-ki akupunktura benzer bir usulle, gümüş iğneler kullanmak suretiyle birtakım hastalıkları iyileştirmesi ve bu yüzden "Gümüş Baba/Dede" olarak şöhret yapmasıdır. Tıp tarihi açısından araştırılması gereken bu ilginç rivayetteki "Gümüş Baba/Dede" ile tekkeye adını veren Taşçı Şeyh Alâeddin Efendi arasındaki ilişki de aydınlatılmaya muhtaçtır. Tekkede pazartesi günleri ayın icra edildiği bilinmektedir. Dahiliye Ne-zareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 4 erkek ile 8 kadının yaşadığı belirtilmiş, Maliye Nezareti'nin R. 1325/1909 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'nâe* de yıllık tahsisatı 4.800 kuruş olarak kaydedilmiştir.

Tamamen ortadan kalkmış bulunan tekkenin mimarisi hakkında bilebildiklerimiz Encümen Arşivi'nde bulunan 1951 tarihli dış fotoğraflarla, E. H. Ayverdi'nin yayımlamış olduğu *istanbul Haritası'nda*-ki vaziyet planına dayanmaktadır. Taşçı Tekkesi, geçen yüzyılda sayıları çoğalan, çevrelerindeki ahşap meskenlerle gerek görünüm, gerekse de tasarım açısından büyük benzerlik gösteren, zaviye ölçeğindeki, ufak boyutlu tarikat yapılarındandır. Kısmen iki, kısmen de tek katlı olan binanın boyutları 12x12 m'dir. Moloz taş örgülü ve basık kemerli pencerelere sahip bir bodrumun üzerine oturan tekkenin güneybatı köşesinde tevhidhane yer almakta, kuzeydeki Samatya Caddesi'ne açılan cümle kapısı ile harem kapısı birer küçük avluya geçit vermektedir. Yapının üst katı, uçları topuzlu konsollara oturan çıkmalarla genişletilmiş, tevhidhanenin mihrabı cephede yarım daire planlı bir çıkıntı teşkil etmiştir. Bodrum katının mutfak, kiler, tamhane türünden servis birimlerini barındırdığı düşünülebilir.

Bibi. Çetin, *Tekkeler*, 586; *Âsitâne*, 10; *thsaiyat II*, 20; Vassaf, *Sefine*, V, 272; *Fatih Camileri*, 278; M. Özdamar, *Dersâdet Dergâhları*, İst., 1994, s. 134.

M. BAHA TANMAN

TAŞKIŞLA

Şişli İlçesi'nde, Elmadağ'da, Taşkışla Caddesi üzerindedir.

Galatasaray'da ahşap bir binada bulunan Mekteb-i Tıbbiye'nin çağdaş donanı-

.,i. '/:ac ,vî>.Ş^BJg»/i S;?«¥6^^S*v«B*fe>-s-

Gonstantiaople.

Caserne „T»elikiehla", Taxim.

1300 Sdit,»r: m«ı Frmbtennura, Constııtıapı».

Yüzyıl başından bir kartpostalda Taşkışla. *Ayşe Kubilay Yetişkin koleksiyonu*

mma sahip ve kagir olarak inşa edilmiş yeni bir binada eğitim sürdürmesine gerek duyulmuş ve Taşkışla'nın inşasına bu amaçla başlanmıştır.

300 öğrenciye eğitim verebilecek bir okul ile 200 hasta kapasiteli bir eğitim kliniği, ayrıca eczane, laboratuvarlar, morg, çeşitli servis bölümleri ile bir cami, saat kulesi, iki havuz ve bir daire-i hümayun yapım programını oluşturmakta idi. İlk taşı koyma töreni, 24 Şubat 1847'de Abdülme-cid'in de katılımıyla yapılmıştır. Çalışmalar hızla sürdürülmüş, ancak 1849'da okul konusundaki karar değiştirilerek yapının kışlaya dönüştürülmesine başlanmıştır. Bu karar değişikliğinin gerekçeleri henüz bilinmemektedir. *Başbakanlık Osmanlı Ar-şivi'nde* değişikliğe ilişkin çok sayıda belge vardır. Karar değişikliği bunlarla açıklanmamakta, yalnızca "hasbe'l-icab" terimi kullanılmaktadır.

Dönemin Fransızca yayımlanan gazetelerindeki betimlemeler ilk yapının özellikleri ve karar değişikliği sıra-

Taşkışla'mn

birinci

kat planı.

P. Bonatz. "Eine

glückliche

Architekten

Fakultât",

Baumeister,

(Ağustos 1950)

TAŞKIŞLA

222

223

TAŞUBURUN TEKKESİ

rak yapıma başlanmıştır. Yapının denize bakan kanadında yeni bir daire-i hümayun ve dört köşesinde "fevkani zabıtan daireleri" yapılarak eskiden iki kat olan bu kanat dört kat yüksekliğe çıkarılmıştır. Bu değişikliğe bağlı olarak tüm kanatlar birer kat yükselmektedir. Bu değişikliğin binanın maliyetini önemli ölçüde artırdığı yazışmalardan anlaşılmaktadır.

Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Fransız askerlerine hastane olarak tahsis edilen Mecidiye Kışlası, savaş sonrasında bir süre boş kalmış; bakım ve onanma alınması gerekmiştir. Abdülmecid'in ölümü (1861) üzerine yerine geçen Abdülaziz tarafından başlatılan onarım aynı yıl tamamlanmıştır. Abdülaziz, kışlanın adının "Mecidiye" olarak kalmasını istemiştir. Onarım kitabesi halen Taşkışla'dadır.

Taşkışla, 10 Temmuz 1894 depreminde hasar görmüş ve R. d'Aronco(->) tarafından onarılmıştır. Balkan Savaşı sırasında da yine hastane olarak kullanılmıştır. Bina 1944'te İstanbul Teknik Üniversite-si'ne(->) tahsis edilmiş; mimarlar Prof. P. Bonatz ve Prof. E. Onat tarafından hazırlanan onarım ve yeniden kullanım projesine göre mimarlık ve inşaat fakülteleri ile rektörlük merkez binası olarak onarılıp düzenlenmiştir. Rektörlük bürolarının ve in-

19101u

yıllardaki

onarım

sonrasında

Taşkışla.

Afife Batur

koleksiyonu

saat fakültesinin Ayazağa kampusuna taşınmasından sonra Taşkışla, günümüzde kadrosu ve kapasitesi genişleyen mimarlık fakültesi ile İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kullanılmaktadır.

Taşkışla, 70x40 boyutunda bir orta avluyu çevreleyen, dikdörtgen planlı bir yapıdır. 132x95 m büyüklüğünde bir alan üzerinde kurulmuştur. Uzun kanatları ku-zey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş olan binanın genişliği her kanatta 22 m'dir. Yalnızca Boğaz manzarasına açılan ve eskiden daire-i hümayunun bulunduğu doğu kanadında genişlik 25 m'dir. Yapının dört köşesi, uzun kenarlar tarafında 4 m, diğerinde 8 m genişletilerek belirgin köşe kitleleri oluşturulmuş, ayrıca üç kat yüksekliğinde düzenlenerek iki katlı olan ana kitleden ayrılıp vurgulanmıştır. Köşelere verilen vurgu, yapıya net ve açıklıkla okunan bir kurgu sağlamaktadır.

Aynı açıklık plan düzeyinde de görülür. Yapının yalın bir şeması vardır: Uzun kanatlar boyunca geniş bir orta koridor, dar kanatlarda da bir tarafı orta avluya bakan, koridorlar uzanır; eğitim mekânları ve öğretim üyelerinin odaları, geniş dairesel kemerlerle sonlanan bu koridorlara açılır. Katlar, kulelerin birer yanında yer alan geniş ve görkemli mermer merdivenlerle

Taşkışla'dan bir görünüm.

Afife Batur

bağlanır. Kulelerin karşı köşelerinde de servis merdivenleri bulunmaktadır.

Günümüzdeki düzenlenişinde binanın doğu ve batı cepheleri üzerindeki mekânlar öğretim kadrosunun kullanımına, avluya bakan mekânlar atölyelere ayrılmıştır. Kuzey ve güney cephelerindeki mekânlara büyük amfiler yerleştirilmiştir. Kuzeybatı kulesi rektörlük, güneybatı kulesi kitaplık ile mimarlık fakültesi dekanlık ofislerinin kullanımındadır.

Cephelerde ve mimari öğelerde neokla-sik bir çizgi egemendir. Kat aralarını belirleyen kornişlerin ve saçak kornişinin yatay çizgisi, yapının geometrik ve strüktürel kurgusunu bir cephe anlatımına dönüştürür; kesintisiz bir süreklilikle yapıya kararlı bir bütünlük ve dingin bir sadelik kazandırır.

Yapıya batı cephesinin ekseninde bulunan bir portikten girilir. Yüksek ve yivli gövdeli, İyonik başlıklı kolonların taşıdığı geniş portik, ikinci katta bir balkon olarak biçimlenmiştir. Portik ekseninde pencerelerde yarım daire kemerli neoröne-sans üslubunda pencereler kullanılmıştır.

Tüm cephelerde giriş katının dikdörtgen pencereleri altta konsollu denizlikler, üstte küçük arşitrav ögesiyle belirlenmiştir. İkinci katın yüksek pencereleri

altta basık bir korkulukla üstte öne doğru çıkan birer küçük alınlık ögesiyle biçimlendirilmiştir.

Kuzey ve güney cephelerinde aynı pencere biçimleri ve öğeleri kullanılmış ancak yapının strüktürel akslarına pilastr çiftleri yerleştirilmiştir. Neorönesans bir yaklaşımla giriş katı pilastrlarında İyonik, üst katta kompozit, üçüncü katta ise son derece sade bir Toskan düzeni seçilmiştir. Pilastr çiftlerinin düşey çizgisi ve ritmi bu cepheleri ve kuleleri diğer cephelerin kesintisiz yataylığından ayırır ve arazinin eğimine uyarlar.

Tüm pencerelerde bugün mevcut olmayan fakat eski resimlerinde görülen daire biçimli halkalardan oluşan şeritlerin çevrelediği demir parmaklıklar vardı.

Orta avluyu çevreleyen bina yüzeyleri de dikkatle tasarlanmıştır. Burada, dış cephelerden farklı olarak yarım daire kemerli pencereler kullanılmıştır. Ölçülendiril-mesinde ve cephelerinin tasarımında gösterilen özen, orta avluyu yapının yaşayan bir mekânı haline getirmiştir. Anıtsal bir görünümü olan büyük ıhlamur ağaçlarıyla ve ortasındaki oval havuzuyla bu orta avlu, Taşkışla'mn günümüzde de en canlı mekânlarından biridir.

Taşkışla, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) rejim karşıtlarının, en çok da Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin sorgulanıp yargılandığı Divan-ı Harb kurulunun adı ve kararlarıyla birlikte anılmaktadır. Otuz Bir Mart Olayı'nda(-») da isyancı askerlerin barındığı bir kışla olarak uzun çarpışmalara sahne olmuştur.

Taşkışla, gerek kentsel konumu, gerekse mimari özellikleri nedeniyle çeşitli kamu ve özel kuruluşların ilgisini çeken bir yapıdır. Çeşitli dönemlerde çeşitli kullanım projelerine konu olmuş ve sonunda 1984'

te otel yapılmak üzere ESKA şirketine kullandırılması kararı çıkmıştır. İTÜ öğretim üyelerinin ve Mimarlar Odası İstanbul Şu-besi'nin direnişi ile karşılaşan bu karar, İdare Mahkemesi tarafından geri çevrilmiştir. Örnek bir karar olarak kentsel koruma tarihi içinde yer alan bu direniş ve mahkemenin kararı, "Taşkışla'mn 1. derecede korunması gereken kültür varlığı" olduğunu bir kez daha tescil etmiştir.

Bibi. C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), 1993, s. 182; Cezar, *Beyoğlu*, 61, 201; S. Eyice, "18. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu", *STY*, S. K-X (1981), s. 152-189; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İstanbul Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), 1991, s. 48-51, 104, 326-327.

AFİFE BATUR

TAŞKIZAK TERSANESİ

Halic'in kuzey kıyısında Kasımpaşa'da bulunan Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı inşa ve onarım tersanesi.

II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) kurulan ve bugün tersanesi ile Camialtı Tersanesi'nin(->) de yer aldığı büyük tersanenin bir bölümünü oluşturan bu tersanede yüzyıllar boyunca donanmanın ihtiyacı olan ahşap, yelkenli gemiler inşa edilmiştir. III. Selim döneminde (1789-1807) tersaneye bir dökümhane eklenmiş, İsviçre ve Fransa'dan uzman mühendisler getirtilerek kuruluşun çalışma kapasitesi genişletilmiştir.

Bu tersanenin bir önemi de dünyadaki ilk denizaltı gemisinin montajının burada yapılmış olmasıdır. 1886'da, hükümet tarafından İngiltere'de Nordenfeld top fabrikasında inşa ettirilen Abdülhamid ve Abdülmecid adlı denizaltılar, parçalar halinde İstanbul'a getirtilerek, o zamanki adı İstanbul Valde Taşkızakları olan bu tersanede monte edilerek donanmamıza kazandırılmıştır. Abdülmecid 6 Eylül 1886'da, Abdülhamid de 4 Ağustos 1887'de denize indirilmişlerdir.

Ma-i mahreci (taşırdığı suyun miktarı) 160 ton, 100 kadem uzunluğunda, 12 kadem genişliğinde olan bu denizaltılar 100 kadem kadar dalabiliyor, su altında 3 mil,

su üstünde 10 mil hız yapabiliyorlardı. 8 ton kömür alabiliyor, 250 beygircücündeki buhar makineleriyle su üzerinde 150 mil, su içinde ise 12 mil uzağa gidebiliyorlardı.

Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönemde tersanenin tezgâhları ve diğer tesisleri sökülerek Gölcük'e nakledildi; tersane binaları ise Seyr-i Sefain İdaesi(->) ile İnhisarlar İdaresi'ne verildi. 1937'de ise Almanya'ya ısmarlanması planlanan dört denizaltı gemisinin (ki bunlar Atılay, Saldıray, Batıray ve Yıldırıy adlarını taşıyacaktı) ikisinin inşasından vazgeçilerek bunların Taşkızak'ta yaptırılmasına karar verilince tesislerin yeniden kurulmasına başlandı. Nitekim burada yapılan Atılay ve Yıldırıy denizaltıları 19 Mayıs 1939'da törenle denize indirildi.

Taşkızak Tersanesi 1950'de genişletilerek tesislerin modernleştirilmesine çalışıldı. Bu arada kuruluşun kapasitesi de artırıldı. Günümüzde tersanenin 2.500 ton kaldırma kapasitesi olan bir yüzer havuzundan başka 1989 sonbaharında hizmete giren 3.500 ton kaldırma kapasiteli iki yüzer havuzu daha vardır.

Tersanede denizaltılar, akaryakıt tankerleri ve küçük boy savaş gemilerinin inşa, çeşitli onarım ve bakımları yapılmaktadır. Bitişğinde, jandarma kuvvetlerinin bakım tersanesi yer almaktadır.

ESER TUTEL

TAŞIJBURUN TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Bahariye'de, Silahtarağa Caddesi üzerinde, Bahariye Mevlevîhane-si'nin(->) karşısında idi. Kurucusundan dolayı Lagari Mehmed Efendi Tekkesi olarak da tanınır.

17. yy'ın sonlarında Melâmî/Bayramî tarikatına bağlı olarak Lagari lakabıyla tanınan Belgradlı Mehmed Efendi (ö. 1682) tarafından kurulmuş, 1925'e kadar sırasıyla Bayramî, Bektaşî ve Sa'dî tarikatlarının denetiminde kalmıştır. Mehmed Efendi'nin Rumeli Melamîlerinden olması nedeniyle, Taşlıburun Tekkesi'nin Helvaî Tekkesi(->), Saçlı Emir Tekkesi(->) ve Paşmakçı Tekke-si'nden sonra İstanbul'da bu tarikata bağlı olarak kurulan son büyük merkez niteliğine sahip bulunduğunu belirtmek gerekir. Mehmed Efendi'nin hayatı ve fa-

20. yy'ın başında Taşkızak Tersanesi.

W. Müller-Wiener, *Die Hâfen von Byzantion, Konstantinupolis, istanbul*, Tübingen, 1994

aliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Tekkenin kuruluşunda dikkati çeken nokta, klasik Bayramîliğin devamı olan Himmetîliğin İstanbul'a girdiği ve hızla yaygınlaştığı 17. yy'ın sonlarında, tarikatın muhalif koluna mensup Melamîlerin güç dengesini korumak amacıyla yeni merkezler açma gereğini duymalarıdır. Mehmed Efendi'nin öncülüğüyle Taşlıburun Tekkesi'nde başlatılan bu Mela-mî/Bayramî örgütlenmesini, söz konusu dengenin korunmasına yönelik atılmış bir adım şeklinde değerlendirmek mümkündür. Fakat kurucu şeyh Mehmed Efendi'nin vefatıyla bu örgütlenme dağılmış ve tekke kısa bir süre Bektaşîliğin denetimine geçmiştir. 18. yy'ın başlarına kadar devam eden bu Bektaşî meşihatını hangi şeyhlerin temsil ettiği bilinmemektedir. Öte yandan bu dönemde Kılıncî lakabıyla tanınan ve Nakşibendîliğe mensup bulunan Mehmed Efendi'nin (ö. 1715) tekke meşihatını üstlendiğine ilişkin bazı kayıtlar da vardır. Tekke 1715'ten itibaren Sa'dîliğin Vefaî koluna geçmiş ve bu tarikata bağlı meşihat 1925'e kadar devam etmiştir.

18. yy'da İstanbul'un gündelik hayatına iki ayrı kol halinde giren Sa'dîlik(->), Abdüsselam Şeybanî'nin (ö. 1751) temsil ettiği Selamîlik ile Koska'daki Abdüsselam Tekkesi'nde(->) ve Ebu'l-Vefa-i Şamî'ye nispetle Vefaîlik olarak adlandırılan kola mensup Hüseyin Efendi (ö. 1738) aracılığı-lıyla da Taşlıburun Tekkesi'nde örgütlenmiştir. Bu tekke, Sa'dîliğin İstanbul'daki merkezi sayılan Abdüsselam Tekkesi'nden daha önce faaliyete geçmiştir.

Taşlıburun Tekkesi'nde ilk Sa'dî meşihatını temsil eden ve Gözoğlu lakabıyla tanınan Eyüp Kadısı Hüseyin Efendi'den sonra Hasan Cibavî'nin halifelerinden Çelebi Abdurrahman Efendi (ö. 1755) posta geçmiş, çocuksuz vefat ettiği için şeyhlik kendisinden sonra manevi evlatlarından Süleyman Sıdkî Efendi'ye (ö. 1777) verilmiştir.

Süleyman Sıdkî Efendi'yi sırasıyla oğlu İsmail Necati Efendi (ö. 1789) ve Abdüsselam Tekkesi şeyhi Mustafa Haydar Efendi'nin halifelerinden Ahmed Hulusî Efendi'nin (ö. 1815) meşihat dönemleri izlemiştir. 1815-1828 arasında tekke vekâleten Salih Efendi (ö. 1828) tarafından yönetilmiş, vefatıyla yerine Ahmed Hulusî Efendi'nin oğlu Süleyman Sıdkî Efendi (ö. 1890) atanmıştır. Kayıtlarda adı geçen son şeyhi Sa'deddin Efendi'dir (ö. 1901). 19. yy'da tekkenin ayin günü perşembe iken, yeniden inşa edildiği 1906'dan sonra cuma gününe alınmıştır.

Taşlıburun Tekkesi'nin tarih içinde geçirdiği yapısal değişikliklere ilişkin yeterli bilgi yoktur. II. Mahmud döneminde (1808-1839) yeniden inşa edilmiş ve padişahın ayini izlemesi için kafesli bir bölüm ile Aralık İskele Sokağı'na bakan köşesine ahşap bir cümle kapısı yaptırılmıştır. Tekkenin geçirdiği en önemli tamir ise 1906 yılına rastlar. 20 Rebiyülevvel 1324/14 Mayıs 1906 tarihli Şûra-yı Devlet mazbatasında, tamirat işinin 13.356 kuruş bedelle müteahhide verilmesi kaydı vardır. Ancak 8 ay

TATARLAR

224

TAURİ FORUMU

sonra ek binaların da tamirat kapsamına alınmasıyla tekke 17.655 kuruş bedelle Kosti Avram Kalfa'ya ihale edilmiştir. Tekkenin tevhidhanesi üç katlı olarak yeniden inşa edilmiş ve bina 1333/1914'ten Mütare-ke'nin ilk günlerine kadar I. Kolordu'nun emrine verilmiştir. Şeyh dairesi 1960'ta yıktırılan Taşlıburun Tekkesi'nden günümüze yalnızca giderek yok olan bakımsız bir hazire kalmıştır.

Bibi. *BOA*. Cevdet Evkaf, no. 18264 (19 Sa-fer 1169): *BOA*. İrade Evkaf, no. 1039/7 (3 Cemaziyülevvel'1324); *BOA*. İrade Evkaf, no. 2724/16 (29 Zilkade 1324); *CSR*, Dosya B/99; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 259; Vassaf, *Sefîne*, I, 353; *Sicül-i Osmanî*, III, 85; İsmet, *Tekmiletü's-Şakaik*. 502; Zâkir, *Mecmua-i Tekaya*, 57; Mü-nib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; Çetin, *Tekkeler*, 587; *Âsitâne*. 16; *1301 İstatistik Cedveli*, 52; *İh-saiyat I*, 21.

EKREM İŞİN

TATARLAR

Tatarlar, özellikle Kırım Tatarları, Osmanlılarca yakından bilinen bir topluluktur ve Osmanlı Devleti ile ona bağımlı Kırım Hanlığı (1475-1774) arasında önemli ticari ilişkiler bulunmaktadır.

İstanbul'u ziyaret eden ilk Tatarların, tıpkı komşuları Türkistanlılar gibi, Mekke'ye hacca gitmek üzere yola çıkanlar olduğu bilinmektedir. Bu konuda günümüze değin ulaşmış ilk yazılı veriler, 1862'de Kazan'da *Putevyja*

Zapiski dvukh khadjiev (İki Hacı'nın Gezi Notları) adıyla yayımlanmış olan kitapta toplanmıştır. İstanbul'daki Tatarlardan olan yenilikçi ilahiyatçı Ab-dünnasır Kursavi ile Nuruosmaniye Camii yakınlarında Kazanlılara ayrılmış bir tekkeyi ziyaret etmiş olan Şihabeddin Mercani'nin (1818-1889) yazdıkları da aynı kapsamda anmak gerekir. 18. yy'ın sonlarına doğru Rus yayılması nedeniyle Volga Tatarları ile Kırım Tatarları kitle halinde Osmanlı topraklarına göç ettiler. Bunların çoğunluğu Dobruca'ya yerleştiler, bir kısmı da İstanbul'a geldi. Osmanlı topraklarına diğer Tatar göçü, 1853-1856 arasında süren Kırım Savaşı sonrasında yaşandı. Üçüncü göç dalgası ise Balkan Savaşı sonrasında, 1915'te Dobruca'daki Tatarların İstanbul'a ve Anadolu'ya gelmeleridir ve nihayet ilk Sovyet anayasasının kabulünden sonra bir başka Tatar göçü meydana gelmiştir. Tüm bu göçlerde, İstanbul'a yerleşen Tatarların sayısı, Anadolu'ya yerleşmiş olanlardan daha azdır; gelenler ise esas olarak Volga ve Kırım Tatarları olmakla birlikte aralarında Orta Asya Tatarları da bulunmaktadır.

Bazı Tatar aydınları, 19. yy'ın sonlarında ve 20. yy'ın başlarında ya da Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Türkiye'nin fikir hayatında etkili olmuşlardır. Bunlar arasında en tanınmışları olarak İsmail Gaspıralı (1851-1914), Abdürreşid İbrahim (1853-1944), Akcuraoglu Yusuf (veya Yusuf Ak-çura) (1876-1935), Musa Carullah (Bigi) (1875-1949) sayılabilir. İstanbul birçok Tatar aydını ve okuma isteklisi Tatar genci için bir kültür merkezi niteliği taşımış ve bir çekim alanı oluşturmuştur. Nitekim daha 19. yy'da, Tatar gençleri özellikle Kırım'dan İstanbul'a medreselerde okumaya gelmişlerdir. 1905'ten sonra ise Tatar öğrencileri İstanbul'daki dini okullara öğrenci yazılmışlar, daha sonraları ise Darülfünun[^]) onlar için önemli bir eğitim yuvası olmuştur. Tatar öğrencilerden Cafer Seydalımet (Kırimer), Numan Çelebi (Cihan) ve bazı arkadaşlarının 1907'de kurdukları gizli cemiyet Jön Türklerin düşüncelerini benimsemişti, bu gençler Namık Kemal'in, Tevfik Fikret'in eserlerini ya da Paris'ten, Kahire'den gönderilen Jön Türk yayınlarını okumaktaydılar. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince, cemiyet gizlilik koşullarından çıkarak açık çalışmaya başladı, 1909'da meydana gelen Otuz Bir Mart Olayı'nda(-0 Jön Türkleri destekledi. 1871'den beri zaman zaman İstanbul'a gelen ve bu kentten büyük ölçüde etkilenen İsmail Gaspıralı da onlara katıldı. İstanbul'da öğrenim gören bu gençlerin büyük çoğunluğu, mezun olduktan sonra ülkelerine döndüler. Bunlardan bazıları, Sovyet rejiminin kurulmasını izleyen dönemde ülkelerini terk ederek İstanbul'a geldiler.

II. Meşrutiyette İstanbul'daki Tatar öğrenciler birkaç cemiyete mensuptular, devam ettikleri Kerimof adlı bir de kıraathaneleri vardı. Bu örgütlerden birisi, Volga Tatarlarından öğrencilerin 1908'de kurdukları Rusyalı

İslam Talebe Cemiyeti, en tanınmış ise gene 1908'de Numan Çelebi, Cafer Seydahmet, Abdülhakim Hilmi, Aliseyit Cemil vd tarafından kurulan ve 1910'da üye sayısı 250'yi bulan Kırım Talebe Cemiyeti idi. Birbiriyle işbirliği yapan ve politikayla da ilgilenen bu iki cemiyet İstanbul'daki Tatar tüccarlar tarafından mali bakımdan desteklenmekteydi. Fatih Ke-rimof'un 1913'te Orenburg'da *İstanbul Mektupları* adıyla yayımlandığı kitabında belirttiğine göre 20. yy'ın başlarında Osmanlı başkentinde gayet iyi durumda bulunan Tatar tüccarlardan bazıları şunlardır: Beyoğlu'nda mağaza sahibi Kazanlı Mu-hammed Ali ben Kırımof, Ruslarla Osmanlılar arasında ticaret yapan, Rusya'dan semaver, çay ve çeşitli yiyecekler getirip satan (ve dükkânı tüm İstanbul'da kaliteli yi-yecekleriyle, kendisi de ticari dürüstlüğüyle tanınan) Yaltak Hacı Amir Hasan Efendi, firmaları kendi adlarını taşıyan Kırımlı Mustafa ve Murtaza biraderler.

İstanbul'da kurulan diğer Tatar örgütleri Yaş Tatarlar Yazgıçları Cıyını (Genç Tatarlar Yazarları Cemiyeti) (1910), Tatar Ce-miyet-i Hayriyesi (Tatar mültecilere yardım amacıyla 1908'de kurulmuştu), kurucuları arasında (1916) Akcuraoğlu Yusuf'un da bulunduğu Rusya'da Sakin Müslüman Türk Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti idi. Ayrıca Tatar aydınlarından bazıları (örneğin Akcuraoğlu Yusuf) İstanbul'da başka örgütlerin de kuruluşlarına katılmışlardı, bunlar arasında Türk Derneği (1908) ile Türk Yurdu Cemiyeti'ni (1911) sayabiliriz (bak. siyasal örgütlenmeler).

İstanbul'daki çeşitli Tatar aydınları çıkardıkları yayınlarda Müslüman-Türk ve milliyetçi fikirleri savunmuşlardır. Bunun yanısıra Osmanlı toplumuna sosyalist dü-

şüncelerin girmesinde pay sahibi olan Tatar aydınları da vardır. Söz konusu İslam ve Türk milliyetçisi yayınlar arasında, Ya-kub Kemal, Ahmed Taceddin tarafından Osman Cudi'nin başyazarlığında yayımlanmaya başlayan (1910-1911) *Taarüf-i Müs-limin*, Osman Cudi'nin 1914'te çıkardığı *İslam Dünyası* sayılabilir. Yayımlanmasına katıldıkları dergiler arasında ise, o sıralarda İsmail Gaspıralı'nın yayımladığı *Tercüman'm* "küçük kardeşi" diye nitelenen *Türk Yurdu* dergisi bulunuyordu.

Gerek I. Dünya Savaşı'ndan önce, gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı Tatar aydınlarının çalışmalarından söz etmek gerekirse, bunlardan Yusuf Akçura ile Sad-ri Maksudi'nin (Arsal) (1867-1941) bazı Türk bilim adamlarına ait yazmaları 1931-1932'de ulusal bir Türk kültürünün yaratılması çabaları kapsamında derledikleri akla gelmektedir. Ayrıca, Abdullah Battal Taymas (1883-1944) ile Zeki Velidi Togan (1890-1970) gibi tarihçilerin Türk tarihi üzerine çok sayıda çalışması bulunmaktadır. Öte yandan, daha sonraki dönemde Sovyet yönetimine karşı İstanbul'daki Kırım Tatarlarının kurduğu bir cemiyetin yayın organı olarak *Emel* adlı dergi uzun süre çıkmıştır. Kazan Tatarları Kültür ve Yardımlaşma Derneği adlı bir başka örgüt

de *Kazan* adıyla bir dergi yayımlamıştı. Aynı çevre 1964'te Kırım Türk Tatarları Milli Merkezi adı altında bir araştırma vakfı kurmuş ve "Emel" adıyla bir kültür ödülü koymuştu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1992 sonlarında *Emel* adıyla yeni bir derginin ilk sayısı yayımlanmıştır.

Bibi. P. A. Andrews, "Tatars", *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, 1989; A. B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1966; A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay, *La presse et le mouvement national chez les Musul-mans de Russie*, Paris, 1964; E. Copeaux, "Le mouvement prometheen", *Chairs d'Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Iranien*, S. 16, 1993 (Türkçesi *Kırım*, S. 2 [1993], s. 11-20); N. Devlet, "Şihabeddin Mer-cânî", *Kazan*, 1971; ay, *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara, 1988; A. W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978; F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Ankara, 1987; E. F. Gözaydın, *Kırım. Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İst., 1948; S. H. Kırımlı, *National Movements and National Identity among the Crimean Tatars (1905-1916)*, Wisconsin, 1990; F. Kerimof, "Türkiye'de Tatarlar", *İstanbul Mektupları*, Orenburg, 1913; J. M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, Londra, 1981; A.-A. Rorlich, *The Volga Tatars. A Profile in National Resilience*, Stanford, 1986; M. Saray, *Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987; Tunaya, *Siyasal Partiler*, I.

THIERRY ZARCONE

TATAVLA

bak. KURTULUŞ

TATLIKUYU MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Şehremini'nde, Gureba Hastanesi(->) yakınında, Tatlı Kuyu Caddesi ile Gureba Hastanesi Caddesi'nin kesiştiği köşededir. Banisi, *Hadika* 'ya göre Kâtip Muslihiddin Efendi'dir.

1546 tarihli *istanbul Vakıfları Tahrir Defteri* hde mescide yapılan ve 911/1505

Tatlıkuyu Mescidi

Ertem Uca, 1994/TETTV Al-şivi

tarihli bir vakıf görülmektedir. Bu kayıtta yapının Muslihiddin Çavuş Mescidi olarak kaydedildiği dikkati çeker. Bu sebeple mescidin 956/1549'da inşa edildiğini söyleyen bazı kaynakların ciddiye alınmaması gerekir. Mescit, Tatlıkuyu ismini de rivayete göre I. Süleyman'ın (Kanuni) buraya getirttiği sudan almıştır. Böyle bir tatlı su kuyusu olduğu doğrudur; nitekim 1970'lerdeki kanalizasyon çalışması sırasında bu kuyu kapatılmıştır. Mescit, 1309/ 1891'de bugünkü biçimiyle yemden yapılmıştır.

Bina köşeleri kesme taşla, duvarları üç sıra eski kalın tuğla ve bir sıra kesme taşla inşa edilmiştir. Çatılı ve geniş saçaklıdır. Sağında bir minaresi vardır. İç hacmi, 8x8 m kadardır. Çatı, binayı ve bünyesine bağlı olan kapalı son cemaat yerini örtmektedir. Binanın sol duvarında altlı üstlü üç, diğer duvarlarda da altlı üstlü ikişer pencere vardır. Son cemaat yerinde de yine sağ ve solda ikişer alt ve üst pencere yer alır. Binanın alt pencereleri basık, üst pencereleri ise üstleri kesik memeli kemerlidir. Minare tamamen kesme taştan, kare bir kaide üzerinde, uzun üçgen pabuçlu, çok kenarlı olarak inşa edilmiştir. Son senelerde minare tarafına, minareyi de içine alan camlı madeni bir doğrama ile kapatılan bir ilave yapılmıştır. Cümle kapısı basık kemerli olup, siyah ve beyaz mermerdendir. Mihrabı mermerden ve basittir. Ahşaptan olan minberi de sade bir eserdir. Mahfil yeni olup ahşaptandır. Mescidin içinde Hattat Sami Efendi'nin(->) ve Sultan Abdülme-cid'in kıymetli levhaları vardır. Mescidin sol arka tarafındaki kabristanda bir hayli kabir yer alır. Burada örneği çok az kalmış olan ve 1154/1741, 1164/1750 ve 1169/ 1755 tarihli yeniçeri kabir taşları bulunmaktadır. Mescidin giriş kapısı önündeki avluda Nakşibendî şeyhi Mustafa Niyazî Efendi'nin kabri vardır.

Bibi. Ayvansarayî. *Hadîka*, I, 141; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Deften*, 394; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 145; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 287.

İ. AYDIN YÜKSEL

TATLISU FRENGİ

bak. LEVANTENLER

TATYOS EFENDİ

(1858, İstanbul -16Man 1913, İstanbul) Bestekâr, kemani ve kanuni.

Tam adı Tateos Enkserciyan'dır. Orta-köy'de doğdu. Ermeni Kilisesi mugannilerinden (okuyucu) Manokyan (Manuti) Enkserciyan'ın oğludur. Ortaköy Ermeni İlkokulu'ndan mezun olduktan sonra çilingir ve savatçı çıraklığı yaptı. İlk düzenli musiki derslerini dayısı Movses Papaz-yan'dan kanun sazını öğrenerek aldı. İleride asıl kullanacağı saz olan kemani, Kemani Âmâ Sebuhan'tan öğrendi. Asdik ve Civan ağalardan meşk etti. Bir süre sonra da Hanende Karakaş, Tanburi Yuvakim ve Kanuni Şemsi gibi arkadaşlarıyla dönemin önde gelen eğlence merkezlerinden Ga-lata'daki Pirinççi Gazinosu'nda kanun çalmaya başladı.

Bestekârlığı sazendeliğinden çok önde gelen Tatyos Efendi'nin saz eserleri ve şarkıları, fasıl musikisinin en güzel örnekleri arasındadır. Fasıl musikisi(->) icrasında da devrinin önde gelen idarecilerindendi.

Ahmed Rasim(->), Kemeñeci Vasil ve Şevki Bey(->), Tatyos'un en yakın arkadaşlarıydı. Tatyos, kendisiyle aynı dönemde yaşayan birçok sanatkarın âdeta ortak paydası haline gelen alkolizm yüzünden

öldüğünde, sanat hayatının çok verimli bir dö-nemindeydi. Kadıköy'deki Uzunçayır Ermeni Kabristam'na gömüldü.

Tatyos, Arsak Çömlekçiyan, Münir Maz-har Kamsoy, Nasibin Mehmet Yürü, Ey-yubi Mustafa Sunar ve Abdülkadir Töre gibi musikicilerin de hocasıydı, Birçok şarkısının güftesi kendisine ait olan Tatyos, yakın arkadaşı Ahmed Rasim'in bazı şiirlerini de bestelemiştir. Çok sayıda şarkısı, yaşadığı bohem hayatının ve hayata rinda-ne bakışının çok başarılı öyküleridir. Kür-

Tatyos Efendi

Nuri

Akbayar

koleksiyonu

dilihicazkâr "Ehl-i aşkın neşvegâhı kûşe-i meyhanedir", rast "mey-i lâlinle dil mes-tâne olsun", uşşak "Bu akşam gün batarken gel", hüseyini "Çektim elimi gayrı bu dünya hevesinden" ve suzinak "Gel ela gözlüm efendim yanıma" gibi birçok şarkısı, Tatyos'un dönemindeki musiki anlayışını yansıtan ve İstanbul zevkine mal olmuş çok değerli musiki eserleri arasındadır. "Çeşm-i celladın ne kanlar döktü Kâğıthane'de" mısraıyla başlayan rast şarkısı ise dekor olarak İstanbul'un en önemli eğlence köşelerinden biri olan Kâğıthane'yi kullandığı içli bir aşk destanı niteliği taşımaktadır. Ahmed Rasim, "Kesik Kerem Naziresi" adıyla da anılan *Gamzedeyim deva bulmam/Garibim bir yuva kurmam/ Kade-rimdir hep çektirir / İlerim bir reha bulmam* dörtlüğüyle başlayan uşşak şarkısını, "Tatyos'un kendi ömrünün hülasasıdır" diye nitelemiştir.

Çok iyi nota bildiği halde, dağınık hayatından doğan bir ihmalkârlıkla zamanında tespit etmediği için çok sayıda eseri bugüne ulaşamayan Tatyos Efendi hakkında Sermet Muhtar Alus, "Bütün maka-maat üzre revân, elhak yegâne-i zaman" dendiğini; genellikle ağır sesleri icra etmeyi sevdiğini, oyun havası, köçekçe gibi eserleri çalmayı pek istemediğini, çok ısrar edilirse sazını toplayarak bulunduğu meclisi terk ettiğini nakletmektedir.

Tatyos Efendi'nin 15 kadarı saz eseri olmak üzere 75 civarında eseri Türk musikisi repertuvarına ulaşmıştır.

Bibi. M. Cemil, "Folklorumuzun Hudutları", *Radyo, c. II*, S. 17 (15 Nisan 1943); R. F. Kam, "incesaz Takımları", *ae*, 15 Sontesrin 1942; L. Atlı, *Hatıralar*, ist., 1947; inal, *Hoş Şada*; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi*, İst., 1960; S. M. Alus, "Yakın Tarihten Sohbetler", *Türk Musikisi Dergisi*, S. 10, s. 6; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II. MEHMET GÜNTEKİN

TAURİ FORUMU

Bugünkü Simkeşhane(->), Bayezid Hamamı, Bayezid Külliyesi(->) ve Beyazıt Meydanı'nı kaplayan alan.

Constantinus Suru(->) içindeki, 4. yy Bi-zantion'unda o dönemdeki şehrin hemen hemen ortalarında çok büyük bir meydan düzenlenmişti. Theodosius Meydanı da (Forum Theodosiacum) denilen bu meydan Taurus (Grekçe Tavros) olarak da tanınıyordu. Bu adın aslının nereden geldiği açık olarak bilinmez; Constantius döneminde (337-361), vali ve belediye başkanı olan (praefectus praetorio) aynı adlı bir kişiden veya daha sonra yine bu makamı işgal eden ve 449'da ölen ikinci bir kişiden gelebileceği ileri sürülmüştür. Bazılarına göre ise bu adın kökeni burada bulunan büyük bir boğa heykelinden dolayıdır. Ancak bu ihtimal pek inandırıcı sayılmaz.       şehrin içinde "sığır" anlamına gelen "B s" veya Forum Bovis denilen ve tunçtan bir sığır (veya boğa) heykeline sahip başka bir meydan vardı (bak. Bous Forumu). Nihayet       hipotez, V. Konstantinos döneminde (741-775), şehrin başka yerindeki sığır pazarının buraya taşınması ile ilgilidir.

TAURİ FORUMU

226"

22 7 TAVERNIER, JEAN BAPTISTE

Tauri Forumu I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yapılmaya başlandı. Türk döneminde meydan d zlenirken, çıkan toprak Marmara kıyısında Eleutherius Li-mam'nın(- ) doldurulmasında kullanıldı. Ancak meydanın yapımına daha önceleri belki de Valens döneminde (364-378) başlanmıştı. Nitekim şehrin baş eşmesi (nymph-aeum) onun döneminde 372-373'te inşa edilmişti. Meydanı iki süvari heykeli ile yarım yuvarlak setlerin (apsis) içinde Arkadi-os ile Honorius'un heykelleri süslüyordu.  evresinde ise 28x80 m kadar ölçülere sahip bir bazilika, bir kilise, bir hamam ile kapit l binası bulunuyordu.

I. Theodosius, adını taşıyacak olan forum veya meydanın açılışını 393'te yaptı. Ertesi yıl da meydana Theodosius'u at üstünde gösteren bir heykel konuldu. Metninin kopyası *Antbologia Palatina* 'da günümüze ulaşabilen kitabesinde, impara-

Tauri Forumu'nda bulunan I. Theodosius Amtı'mn G. Bellini tarafından çizildiği ileri sürülen resmi.

Semavi Eyice arşivi

tor Doğu'dan yükselen ikinci güneşe benzetiliyor, atının ayakları dibindeki okyanus ile geniş topraklara hâkim olduğu bildiriliyordu. Bu forum Roma'daki Traianus Meydanı'nın bir benzeri oluyordu. D zlenen arazinin Marmara'ya bakan güney tarafı da set duvarları ile desteklenmişti.

Erken Bizans döneminde meydan önemli törenlere sahne oldu. Hattâ Pse-udo-Kodinos(-») denilen kaynağa göre bazı elçiler burada karşılanıyordu. II. Teodo-sios (hd 408-450) Trakya'da yaptığı bir geziden dönüşünde, 29 Eylül 415'te, Vali (praefectus) Ursus ile senato üyeleri tarafından burada karşılanmış ve kendisine altın bir diadem sunulmuştu. 447'deki çok şiddetli depremde meydanın çevresindeki binalar, 466'daki yangında da komşusu olan senato zarar görmüştür. Konstanti-nopolis 1204'te Latinler tarafından işgal edildiğinde forumu süsleyen madeni heykeller yerlerinden indirilerek eritilmiştir. Meydanın batı tarafındaki kemerin üstünde yine madenden bazı böcek heykelleri bulunduğu ve bunlar durdukça bu zararlı böceklerin şehirde yaşamadığı, ancak I. Basileios'un (hd 867-886) bu garip heykelleri tahrip ettirdikten sonra şehirde böceklerin yerleştikleri yolunda bir efsane vardır. Çok sonraları bir Bizans kaynağından faydalanan Evliya Çelebi de böyle bir tılsımdan bahseder.

Tauri Forumu'nun ilk yapıldığı zamandaki genişlik ve güzelliğim, Bizans döneminin sonlarına gelinceye kadar muhafaza ettiği sanılmamalıdır. Burada bazı binalar yapılmış, meydanın bir bölümünde ağaçlar yetişmişti. Şehir Türklerce fet-holunduğunda burada sık ağaçların olduğu bilinir. II. Bayezid döneminde (1481-1512) meydanın bir kısmı üzerinde bu sultanın adını alan cami inşa edilmiş, batı tarafına medrese ilave edilmiş, daha ileride de bir süre sonra büyük hamam yapılarak külliye tamamlanmıştır. Hamamın temellerinde Tauri Forumu'ndaki anıtın kabartmalı parçalarının kullanılmış olması, buranın artık iyice bozulduğunu belli eder.

Meydanın güney tarafında, önce II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) darphane olarak yapılan, yangınlarda birkaç defa harap olduktan sonra 18. yy'da yenilenen Simkeşhane inşa edilmişti. Meydana ait bir anıtın ayaklarından birinin, hanın iç avlusunda bulunması, bu Osmanlı yapısının meydanın hiç değilse bir kısmı üzerine oturduğunu gösterir. 19. yy'da yine güney tarafında bazı ileri gelenlerin ahşap konakları yükseliyordu. Bunlardan kalabilen son ikisi 1950'lerin ikinci yarısında yıktırıldı.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, İstanbul'un yeni bir planlama imarı düşünüldüğünde bir Fransız şehircilik uzmanı meydanın etrafında, bilhassa hamamın olduğu tarafta çok büyük idare binaları inşa edilmesini teklif ederek bu yolda bir tasarı hazırlamıştı. Bu projenin kâğıt üzerinde kalmış olması İstanbul bakımından bir kazançtır. 1927'de Ordu Caddesi geniş-letilirken buradaki anıtle ilgili bazı mimari parçalar meydanâna çıktı. St. Casson ile

Bugün Bayezid Hamamı'nın duvarında bulunan I. Theodosius Anıtı'na ait kabartma.
Ertan Uca, 1994/TETJVarşivi

D. Talbot Rice başkanlığındaki İngiliz arkeoloji heyeti 1927 ve 1928'de Simkeşhane avlusunda bir kazı yaparak, buradaki tak biçimindeki bir anıtın (veya

meydan girişinin) ayaklarının kalıntılarını buldu ve bunların restitüsyonunu çizdi.

1956'da A. Menderes döneminde istanbul'da şehrin görüntüsünü değiştiren istimlak ve yıkımlar yapıldığında, çok şiddetli karşı koyuşlara rağmen önemli bir Türk mimari eseri olan Simkeşhane'nin anacad-deye komşu blokları yıktırıldığında Theodosius Takı'nın daha pek çok parçası meydana çıktı. Bunlardan bir kısmı yerinde bırakıldı, bir kısmı ise Arkeoloji Müze-si'ne taşındı.

St. Casson ve D. Talbot Rice ekibi, bulunan parçaların yardımıyla, meydanın batıdan gelen Mese(-«) adındaki anacadde-den bağlantısını sağlayan üç gözlü bir zafer takı görüntüsünde olan bu anıtın, her bir kaide üzerinde dörder sütun yükselmek suretiyle sekiz destekli bir anıt olduğunu kabul ederek bu esaslara göre resti-tüsyonunu yaptılar. Cephesi 43 m kadar olan bu yapının, yüksekliğinin 23 m'yi bulduğu anlaşıyordu. Bu restitüsyon önceleri kabul edilmişken, sonraları inandırıcı bulunmadı ve 1956 kazılarında önce P. Ver-zone yeni bir restitüsyon denemesi yaptı. Onun düşüncesine göre anıt her birinin üstünde dört sütun yükselen, kare planlı idi ve bu dört ayağın tepesinde bir kubbe bulunuyordu (tetrapylon).

Simkeşhane'nin ön kısmı kaldırılıp, caddede derine inen kazılar yapıldıktan sonra gerek St. Casson ve T. Rice'ın, gerek P. Verzone'nin restitüsyon denemelerinin yanlışlığı anlaşıldı. Anıt, üç gözlü bir zafer takı gibi olup, her biri üstünde dörder sütun bulunan, dev ölçülerde bir yapı idi ve forumun, batıdan gelen anayoldan girişini teşkil ediyordu. Üçüncü resti-tüsyonu çizen R. Naumann'a göre ortadaki büyük açıklığın kemeri, yanlara nazaran daha yüksekti. Kazıda pek çok mimari parça bulunmuştu. Bunların arasında sütunları taçlandıran kompozit üslupta, çok büyük ölçüde bir de başlık bulundu. Mermerden kare kaidelerin üstündeki sütunların gövdeleri, budanmış palmye ağacı gibi gözlerle bezenmiştir. Bu gövdelerde, bunları kavramış eller de işlenmiştir. Naumann ellerin gövdenin en üstünde ve başlığın hemen altında olduğunu tahmin etmiştir. Bu satırların yazarı ise değişik görüştedir.

Ellerin aşağıda olduğunu ve Mese'den geçip şehre gelen, foruma giren imparatoru hurma dalları ile selamlamayı sembolize ettiğini iddia etmektedir. Antik çağda saygı işareti olarak, bir şehre giren ünlü kişinin, hurma dalları ile karşılanması geleneğinin burada anıtlarıyla görüşündedir.

Burada bulunan çeşitli parçalar arasında mermerden bir imparator başı bilhassa önemlidir. Şimdi istanbul Arkeoloji Mü-ze-si'nde olan bu baş, çok genç, hattâ çocuk denilecek yaşta bir imparatoru tasvir etmektedir. Kesin olmamakla beraber, bunun Arkadios'u (hd 395-408) tasvir ettiği kabul edilmektedir. 1985'te Beyazsaray adı verilen işhanının arkasında yapılan bir kazıda malzeme ve örgü tekniği bakımından Roma dönemine ait olduğu görülen ve zeminden 2 m'ye kadar

yükselen duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Bunların, Tauri Fo-umu'na komşu binalardan birine ait oldukları kesindir.

Bibi. F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana, 1878, s. 168-175; Mordtmann, *Esquisse topographique*, 69-70, 123; S. Casson-D. Talbot Rice, *Second report upon the Excavations carried out in and near the Hippodrome of Constantinople in 1928*, Londra, 1929, s. 36-40; Schneider, *Byzanz*, 17--22; Janin, *Constantinople byzantine*, (1. bas.), 69-72; P. Verzone, "il Tetrapilo Aureo", *Mon. Ant.*, XLIII (1956), s. 125-204; R. Guiland, "Leş trois places (forum) de Theodose le Grand", *Jahrbuch d. Öst. byzant.-Gesellschaft*, VIII (1959), s. 55-59; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 258-265.

SEMAVi EYİCE

TAUTEVİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Ortaköy'de(->) Emin Vafi Korusu içindedir.

1936-1938 arasında Türkiye'de bulunan tanınmış mimar Bruno Taut'un (1880-1938) kendisi için tasarlayıp inşa ettiği küçük bir konuttur.

Yaklaşık 13x11,5 m boyutunda bir dikdörtgen üzerine oturan planı, tek bir koridor çevresinde gelişen ekonomik bir şemaya sahiptir. Ama ilk bakışta sıradan görünen bu yalın ve işlevsel şema, aynı zamanda yerel plan motiflerinin yorumunu içeren özgün bir çözüm örneğini barındırmaktadır.

Taut Evi'ni özgün kılan özelliklerin il-

ki, yüksek eğimli yamaçta ayaklar üzerine oturtulmuş olmasıdır. Dikdörtgen planın girişin olduğu dar kenarında, yamaca oturarak uzun kenarı boyunca boşluğa uzanan ve dört ayakla taşınan bina, yeni ve cesur bir öneridir.

Taut Evi'nin bir başka özelliği salonun konumunda ve biçimlenişinde gözlenir. Kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş olan binanın, güney ucundaki salon, zeminden yaklaşık 10 m yükselen ayaklar üzerindedir. Cepheye pahlanmış köşelerle çıkma yapan salon ve salonun Boğaz manzarasına açılan pencerelerinin bir üst pencere şeridi ile bütünlenmesi ve bunun küçük karelerden oluşan kayıtlaması, geleneksel İstanbul konutuna açık bir referanstır. Bu referansı, içeriden bir merdivenle ulaşılan ve çalışma odası olarak kullanılan üst kattaki cihannüma biçimindeki çatı odası ve onun sekizgen örtüsü güçlendirir. Ama salonun hem alt, hem de üst pencerelerinin kiremit kaplı saçaklarla örtülmesi ve hepsinin üstünde yükselen kulem-si sekizgen örtü, evin bu kesiminde bir pagoda görünümü yaratır. Böylece İstanbul ve Uzakdoğu anıları birbirine eklenir, tasarımı Avrupa dışı ve yerel kültürlerin katıldığı bir yorum düzeyine ulaştırır.

Bruno Taut, "bu evle birlikte Doğu'nun insan olgusuna ait tinsel değerlerini dile getirmeyi deneyen bir modern ev gerçekleştirmek istemiş", bunu hümanist kişiliği ile bütünleşen mütevazı boyutlu konutunda denemiş ve İstanbul'un mimarlık birikimine sunmuştur.

Bibi. B. Özer, "Bruno Taut: Kişiliği ve Boğa-zıçı'ndeki Bir Evi Üzerine", *Yapı*, S. 13 (Tem-muz-Ağustos 1975), s. 37-53.

AFİFE BATUR

TAVERNIER, JEAN BAPTISTE

(1605, Paris - Temmuz 1689, Moskova) Fransız gezgin.

Anvers'ten Paris'e göç etmiş Protestan bir harita tüccarının oğluydu. Tavernier, uzun hayatının en büyük bölümünü dünyayı gezmekle geçirmiştir. Seyahat kitabının önsözünde, 22 yaşında, Fransa'yı, İngiltere'yi, Hollanda'yı, Almanya'yı, İsviçre'yi, Polonya'yı, Macaristan'ı, İtalya'yı gezmiş olduğunu ve sıranın Doğu'ya geldiğini

Taut Evi

Afife Batur

NOUVELLE

RELATION

DE L'INTERIEUR

DUSERRAIL

D U •GRAND SEIGNEUR

CONTENANT

PLUSIEURS SINGÜLARITEZ

qui jufcju'icy rî'ont point efte

mifes en lumicre,

Z>ar]. B. T a v e a. n ı E r, Chcvdisr flaron

A PARİS,

Chez gervais clonizur,, ait P.üais f«

.leş isgtcz en montant pour aller â l»

Saime Chapeile , au Voyageur.

LL 'm. DC""""

4u

J. B. Tavernier'nin *Nouvelle relation de l'interieur du serrail du Grand Seigneur* .
adlı kitabının kapağı.

IX. Antik Kitaplar Müzayede Katalogu

yazar. Doğu'nun kapısı da İstanbul olduğuna göre 1631 başında bu kente gelir ve Şubat 1632'ye kadar kalır. Bu tarihte İran'a giden bir kervana katılarak Tokat, Erzurum ve Tebriz yoluyla haziran ayında İsfahan'a varır. Burada iki ya da üç ay kalıp Safevi sarayıyla ilk ticari ilişkileri kurduktan sonra Bağdat ve Halep'ten İskenderun'a gelir ve oradan gemiyle 1633 başında Marsilya'ya döner.

Tavernier 1638-1663 arasında Doğu'ya beş yolculuk daha yapar. Özellikle İran ve Hindistan'da ticari ilişkiler kurar. 1663'te Paris'e döndüğünde evlenir, ancak uzun zaman yerinde duramaz. 1663'te Fransa'da Colbert'in Şark kumpanyasını kurmaya çalışırken Tavernier bunun öncülüğünü yapmak üzere 27 Kasım'da zengin ve meşhur bir tüccar olarak Doğu'ya bir şeref turuna çıkar. Önce Toskana'ya uğrar ve 25 Nisan 1664'te İzmir'e varır. Kasım'da Tebriz'de, aralıkta İsfahan'dadır. Şubat 1665'te Bender Abbas'a doğru yola çıkar ve oradan Hindistan'a geçer. Hint sarayında bir yıl kadar kalıp geri İsfahan'a döner. Burada 1667'nin ikinci yarısını geçirdikten sonra, birinci yolculuğunda almış olduğu yolu aksi yönde izleyerek Erzurum ve Tokat üzerinden İstanbul'a gelir. Böylece, 37 yıl önce İstanbul'dan başlayan Doğu yolculukları yine aynı kentte biter. Temmuz 1668'de İstanbul'dan ayrılan Tavernier denizyoluyla ve İtalya üzerinden aralık ayında Paris'e döner.

Bundan sonra sıra seyahat hatıralarını basmaya gelir. Ancak ne gariptir ki neredeyse dünyayı gezen Tavernier ilk kitabını İstanbul'a ayıracaktır. 1675'te *Nouvelle*

TAYYARE APARTMANLARI

228

229 TAYYARZADE HİKÂYESİ

relaHon de l'interieur du sermüdu Grand Seigneur contenant plusieurs singulari-tez quijusqu 'icy n 'ontpoint este mises en lumierezdıyh yayımlanan kitabın adından anlaşılacağı gibi, 17. yy'ın ikinci yansında Fransız ve genellikle Batı okuyucusunu ilgilendiren en meraklı konu, İran'dan, Hindistan'dan, Uzakdoğu'dan çok, yine de Osmanlı padişahının sarayının içidir.

Girişte belirttiği üzere Tavernier bu kitabı kendi gözlemlerinden çok sarayda 55 yıl yaşamış ve hazinedarbaşılığa kadar yükseldikten sonra gözden düşen ve sürgün edildiği Bursa'dan Hindistan'a kaçan bir Sicilyalıdan ve sarayda 15 yıl içöğlanı olan bir Parisliden aldığı bilgilerden derlediğini yazar. Ancak burada anlatılanların en büyük bölümü 15. yy'dan beri Ba-tı'daki Osmanlı literatürünün alışılmış bir ögesi olan Osmanlı saray ve devlet düzenine aittir. Böylece, verilen bilgiler daha çok sarayda bulunan çeşitli vazifelilere ve onların vazifelerine

yöneliktir. Anlatıma birinci avludan ve orada bulunan hastaneden başlanılır, sonra sıra ikinci avluya ve mutfığa gelir. Bu fırsatla bazı yemek tariflerini de veren Tavernier bundan sonra divanı, içoğlanlarını, Arzodası'nı ve elçi kabullerini, iç hazineyi anlatır. Son olarak IV. Mehmed'in hayatı hakkında bazı bilgiler ve 2 Temmuz 1668 tarihli valide sultanın Edirne'den gelerek İstanbul'a girişinin tasviri vardır.

Tavernier'nin altı Doğu yolculuğunun hikâyesi 1676'da iki cilt halinde yayımlanır ve 1682'ye kadar dört baskı yapar. 1685'te Fransa'da Protestanlığın yasak edilişi Tavernier'yi yeniden yollara düşürür. Yerleşmiş olduğu İsviçre'den 1687'de, 82 yaşında iken, Rusya yoluyla İran yolculuğuna çıkar, ancak Moskova'da hastalanarak orada ölür.

STEFANOS YERASİMOS

TAYYARE APARTMANLARI

Eminönü İlçesi'nde, Laleli'de(->), Ordu Caddesi, Fethi Bey Caddesi, Kurultay Sokağı ve Harikzedeler Sokağı'nın çevrelediği alandadır.

Ulusal Mimarlık Akımı'nın en önemli temsilcisi Kemaleddin Bey'in(->) İstanbul'da gerçekleştirdiği son binalar topluluğudur. 1918'de, Cibali, Fatih, Altımermer yörelerini yok eden büyük yangında evlerini ve varlıklarını yitiren aileleri barındırmak amacıyla inşa edildiklerinden, önceleri "Harikzedegân Apartmanları" olarak adlandırılmışlardır. Binaların tasarımına 1919'da başlanmış, inşaat 1922'de tamamlanmıştır. Apartmanların yapımı için kent halkından bağış toplanmış, bunların denetimi, Manizade Hacı Hüseyin Efendi'nin başkanlığındaki bir kurul tarafından yürütülmüş, arsa ise Evkaf Nezareti'nce sağlanmıştır. Arsa üzerinde daha önceleri Laleli Külliyesi'nin parçalarından Koska Medresesi bulunmaktaydı. Ancak bu bina, II. Meşrutiyet'ten önce yörede çıkan çeşitli yangınlar sonucunda tamamen yanarak ortadan kalkmıştır. Harikzedegân Apartmanları Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra, gelir sağlamak amacıyla yeni

kurulan Türk Hava Kurumu'na devredilmiş, uzun yıllar bu kurumun yönetiminde kaldıktan sonra, 1980'li yıllarda, Rama-da Oteli olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bugün ise Merit Oteli bu binada faaliyetini sürdürmektedir.

25 dükkân, 124 daire ve bunlara bağlı olarak, ortak kullanıma açık kapalı teras, çamaşırlık, kömürlük gibi servisleri içeren bu konut topluluğu, Laleli Camii'nin bitişiğinde, birbirini dik kesen iki iç sokağın çevresinde inşa edilmiş, altışar katlı, ortalarında ortak olarak kullanılan avluları bulunan dört bloktan oluşmuştu. Bugün bu iç sokakların üzerleri cam tonozlarla örtülerek bloklar birbirlerine bağlanmış, avluların da üzerleri camla kapatılarak buraları restoran, fuaye, lobi gibi, otelin büyük alan gerektiren işlevlerine tahsis edilmişlerdir.

Tayyare Apartmanları, İstanbul'da, betonarme iskelet sistemiyle gerçekleştirilen ilk yapı grubu olarak dikkati çekmektedir. Ayrıca, o güne kadar bahçeli, tek evlerde, içedönük bir yaşam sürdürmüş olan Türk ailesinin mahremiyet anlayışına aykırı bir ortak yaşam biçiminin ilk kez bu çok katlı toplukonut projesinde önerildiği görülmektedir.

Ordu Caddesi'ne bakan ve arkadakile-

re göre birer modül daha büyük olan ön blokların cadde yönünde ikişer katlı 25 adet dükkân yer almaktadır. Bu blokların normal katlarında, otele dönüştürülmeden önce, üçer adet üç odalı, üçer adet dört odalı, ikişer adet beş odalı, toplam sekizer daire bulunmaktaydı. Daha küçük olan arka bloklarda ise normal katlarda dörder adet üç odalı, dörder adet de dört odalı, toplam sekizer daire yer almaktaydı. Blokların zemin katlarının arka bölümleri, arsadaki eğim nedeniyle toprak altında kaldıklarından, buralarda depolar, kömürlükler ve ortak çöp odaları yapılmıştı. Tüm blokların çatı araları, orta avlulara açılan, çok maksatlı, kapalı teraslar biçiminde tasarlanmış, buralara, sonradan kapıcı dairelerine dönüştürülen ortak çamaşırlıklar yapılmıştı.

Giriş akslarına göre simetrik bir biçimde planlanmış olan bloklarda konutlara ulaşım, orta avluları çevreleyen açık balkonlardan sağlanmaktaydı. Katlar arasındaki ulaşım ise bu balkonları birbirine bağlayan, simetrik olarak yerleştirilmiş merdivenlerle olmaktaydı. Bloklar otele dönüştürülürken avluların işlevlerinin değiştirilmesine karşın bu merdiven ve balkonlar oldukları gibi korunmuşlardır. Konutlarda mutfak, banyo, tuvalet gibi ser-

vis mekânları avlu çevrelerine yerleştirilmiş, odalar ise blokların dış kenarlarına dizilerek, buraların daha mahrem olması ve avluda olabilecek gürültülerden uzak kalması düşünülmüştür. Bugün bu bölümlerin tümü otelin konuk odalarına dönüştürülerek değiştirilmiştir.

Simetrik bir biçimde düzenlenmiş olan cepheler dönemin biçimleme anlayışını yansıtmaktadır. Betonarme iskelet sistemine göre gerçekleştirilmiş olmalarına karşın, dükkân açıklıkları basık, ikinci kat pencereleri ise yarım daire kemerlerle geçilmiştir. Simetrik düzenlemeyi vurgulamak amacıyla bazı odalar, birinci kat seviyesinden başlayarak, altıgen ya da dikdörtgen planlı, kapalı cumbalar biçiminde cepheden dışarı ve genel saçak seviyesinden yukarı doğru taşıtılmış, ön bloklarda bunlar, geniş, kıvrımlı saçaklarla örtülerek çatı katında buralara özel pencere düzenlemeleri yapılmış, ortalarına, kabartma harflerle "*Ya Hafız*" yazılı dairesel kitabeler yerleştirilmiştir. Bu kıvrımlı saçakların Laleli Camii'nin hemen bitişiğinde yer aldığı barok üsluptaki genel görüntüsüne uymak amacıyla gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Tayyare Apartmanları'ndaki plan çözümleri, Batı Avrupa kentlerinde, sanayi devrimi sonrasında hızla artan kentsel nüfusun barınma gereksinimini karşılamayı amaçlayan, çok katlı sosyal konut yapılarının plan

çözümlerini anımsatmaktadır. Tüm yaşam gereklerini karşılamayı amaçlayan bu sitelerde birçok işlevin ortak olarak kullanılan mekânlarda çözümlendiği, konut ünitelerinin en az boyutlarda tasarlandığı, sitelerin çoğu kez ticari amaçlı dükkân birimlerini de içerdiği bilinmektedir. Suriçindeki apartmanlaşmaya öncülük ederek kentin biçimsel evriminde önemli bir rol oynayan Tayyare Apartmanları, yapıldıkları yıllarda, İstanbul'un köh-nemiş konut stoğu yanında çağdaş yaşama uygun, ilk kez içinde akar su donanımı bu-

lunan, elektrikle aydınlanan, konforlu bir konut grubu olarak halkın beğenisini kazanmış ve 20. yy'ın başlarında Türk toplumunun sosyal yaşamındaki dışa açılmayı simgeleyen ilk ve en belirgin toplukonut örneğini oluşturmuştur.

Bibi. S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin, Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar*. S. 5 (1944), s. 107; Y. Yavuz, "Türkiye'de Çok Katlı Sosyal Konuta ilk Örnek: tstanbul-Laleli'de Harikzedegân Katevleri", *Çevre*, S. 4 (1979), s. 80-84; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 53-54, 271-279.

YILDIRIM YAVUZ

TAYYARE ŞEHİTLERİ ANITI

Fatih İlçesi'nde, Saraçhanebaşı'nda(->), Fatih Parkı'ndadır. Mimarı Vedat Tek(->) olan anıt beyaz mermer ve bronzdan yapılmıştır.

Anıt Türk havacılık tarihinin ilk şehitleri Fethi, Sadık ve Nuri beyler için dikilmiştir. İki uçakla İstanbul'dan Kahire'ye 2.500 km'lik bir uçuş gerçekleştirmeyi planlayan pilotlardan Fethi Bey ile Sadık Bey 27 Şubat 1914'te Şam-Kudüs arasında, öbür uçağın pilotu Nuri Bey ise 11 Mart 1914'te Yafa'dan kalkarken şehit olmuşlardır.

Tayyare Şehitleri Anıtı Cumhuriyet öncesi alan anıtlarının iki örneğinden biri olup temeli 2 Nisan 1914'te atılmış ve yapımı 1916'da tamamlanmıştır. Diğer Abi-de-i Hürriyet'tir(->).

Geleneksel Selçuklu-Osmanlı mimarisinin süsleme öğelerinin kullanıldığı mermer kaide üzerinde yükselen, kırık bir sütundan oluşan anıt, havacıların yarım kalan yolculuklarını simgelemektedir. Yaklaşık 7,50 m yüksekliğindeki anıtın, kaidesinin iki yanında madalyonlar içerisinde bronz bir kitabe ve bronz bir rölyef, sütun üzerinde ise bronz bir defne dalı yer almaktadır.

Bugün Fatih Belediye Başkanlığı binası olarak kullanılan eski kaymakamlık binası önündeki parka yerleştirilen anıt, yalın anlatımı, biçim ve boyutuyla çevresi ile uyumlu ilk anıt örneklerinden biridir.

NİLÜFER ERGİN

Tayyare Apartmanları' mn birinci kat planı. yıldırım- Yavuz

Tayyare Şehitleri Anıtı

TAYYARZADE HİKÂYESİ

Olayları IV. Murad döneminde (1623-1640) yaşanan "kitabi, mensur, realist" İstanbul halk hikâyelerinden biridir. Bu hikâyeyi, İsmail Habib (Sevük) "aşklı hikâyeler", P. N. Boratav "realist halk hikâyesi" başlığı altında vermektedir. Ö. Nutku ise, Boratav'ın "Tıflî Hikâye çemberi" içine almadığı bu hikâyeye meddahların kaynakları arasında yer vermemiştir. Ş. Elçin, hikâyeyi bütün özelliklerini bir araya getirecek şekilde değerlendirip "kitabi, mensur, realist İstanbul halk hikâyesi" adı altında vermiştir. *Çevri Çelebi Hikâyesi*^), *Hançerli Hanım Hikâyesi*(->) ve bunun varyantı olarak kabul edilen *Letâifna-me*(->), *Sansar Mustafa Hikâyesi*^), *Tıf-lî ile iki Biraderler Hikâyesi*(->) ve *Kanlı Bektaş Hikâyesi*'nde olduğu gibi, IV. Murad burada da ikinci derece kahramanlar arasındadır. Bu tür hikâyelerde sultanla beraber nedimi Tıflî de yer almaktadır.

Tayyarzade Hikâyesi, türünün en şanslı örneğidir. Hikâye konusuna yer veren bütün eserlerde özetinin verilmiş olmasının yanında birkaç kez de basılmıştır. *Tayyarzade Hikâyesi* adıyla iki defa basılmış olup ikincisinin tarihi belli değildir (1290; 46 s.). Elçin'in *Hikâye-i Tayyarzade* adıyla verdiği nüsha bir yıl daha öncedir (1289, 48 s.). *Tayyarzade Yahud Binbirdirek Vak'ası* adıyla da basılan hikâye (1324, 27 s.), *Tayyarzade Binbirdirek Batakhanesi* adıyla da iki defa basılmıştır (1328, 1341, 32'şer s.). Bu nüshanın değişik bir basımı, Tosun Paşazade Mehmed Sedad tarafından ifade ve şekli değiştirilerek ve resimli olarak yapılmıştır (1328, 40 s.). Yazma nüshasına tesadüf edilemeyen hikâyenin özetine yer veren kaynakların kullandıkları ifadeler, farklı nüshalardan faydalanıldığını göstermektedir.

Hikâyenin özeti şöyledir: IV. Murad döneminde defterdarlık görevinde bulunan Hüseyin Efendi, açıkta kaldıktan sonra, bütün mal varlığı ve zenginliğine rağmen evinde yalnızlık çekmektedir. Dostu

TEBDİL GEZMEK

230

231

TEBHİRHAJVELER

Tosun Paşazade Mehmed Sedad'ın kaleme aldığı *Tayyarzade Binbirdirek Batakhanesi* (1328) adlı kitabın kapağı. Nuri Akbayar koleksiyonu

Derviş Mahmud'un bulduğu Tayyarzade adında, Arapça ve Farsça bilen, musikiden anlayıp tanbur çalan bir delikanlıyı evlatlık edinir. Bayram iznine

giden Tayyarza-de'ye, yanlılıkla bir uşak için hazırlanan bohça verilince buna alınan delikanlı geri dönmeyeceğine dair yemin eder. Musahibini aramak için kıyafet değiştirerek evinden ayrılan Hüseyin Efendi'den bir süre haber alınamaz. Bir hafta sonra, onun mühürlü kâğıdını getiren biri 1.000 altın alıp gider. Olay tekrarlanınca Tayyarza-de'den şüphelenilir; onu dövmek için giden karısı ve cariyeleri Hüseyin Efendi'nin orada olmadığını anlarlar. Ancak Tayyarza-de'nin de içine kurt düşmüştür. Tekrar para istemeye gelen adam takip edilince Hüseyin Efendi'nin batakhaneye düştüğü anlaşılır. Yer, Sultanahmet'te Fazlı Paşa Sa-rayı'dır. Paşanın kızı Cevherli Hanım, üç tuğlu birkaç paşadan dul kaldıktan sonra sarayı batakhaneye çevirmiştir. Yeterince soyulan zenginler daha sonra öldürölüp ortadan kaldırılmaktadır.

Sarayın önünde ne yapacağını düşünürken içeriden, arkasında birkaç cariyeye olduğı halde güzel bir kızın çıktığı görn Tayyarzade, onunla konuşur ve birlikte saraya girerler, içeride, pek çok kimseye bahşış verilerek Cevherli Hanım'ın yanına çıkarılır. Aslında bu güzel kızlar çarşıya çıkıp peşlerine takılan zenginleri 40 odalı batakhaneye düşürmektedir. Ancak Tay-yarzade'ye âşık olan cariyeye Sahba Kalfa, sarayda dönenleri anlatır ve delikanlıya bir zararın gelmeyeceğini söyler. Tayyarzade, Hüseyin Efendi'den alınan yüzükleri yapan derviş bulmak üzere 4 saatlik bir izin alır. Dışarı çıkınca, yanında Tıflî olduğı halde derviş kıyafetinde gezmekte olan IV. Murad'a rastlar ve durumu anlatır.

Padişah da kurbanlardan biri sanılarak özel odaya alınmak istenilirse de duruma kızan IV. Murad, Cevherli Hanım'ı hançerleyerek öldürür. Hüseyin Efendi de diğerleri gibi kurtarılır, yeniden defterdar yapılır. Tayyarzade ise Sahba Kalfa ile nikahlanır ve kendisine Cevherli Hanım'ın bütün mallarıyla 20 cariyeye bağışlanır. Ayrıca sultana musahip olur.

Hikâyede, Sevük'ün de belirttiğı gibi, beşeri aşk odak noktası olarak ele alınmıştır. Eserden söz edenler, Hüseyin Efendi'nin Tayyarzade'ye karşı olan ilgisini evlatlıktan "gulamperestlik" sınırına kadar uzatmaktadırlar. IV. Murad, hikâyedeki kötülerin cezalandırılmasında fiilen rol alır ve Cevherli Hanım'ı hançerleyerek öldürür. Hikâyenin önemli kahramanlarından biri olan Hüseyin Efendi, benzer hikâyelerde gördüğümüz kahramanların aksine kitap meraklısıdır.

Tayyarzade, Cevherli Hanım ve Sahba Kalfa üçlüsünün bağlantısını, *Hançerli Hanım Hikâyesi*'nde de benzer şekilde Süleyman, Hançerli Hanım ve Kamer arasında görülür. Bu hikâye, aynı meddah hikâyelerinden olan ve Meddah Hakkı'nın^ anlattığı *İstanbul Batakhaneleri adlı* hikâyenin de kaynaklarından biridir; ayrıca, kitap haline gelmeden önce halk hikâyeleri gibi sözlü gelenekte yaşamıştır.

Hikâyede istanbul'u Yenibahçe, Sultanahmet, Topkapı, Şehremini, Şehzadebaşı, Beyazıt, Buğdaycılar Kapısı, Divanyolu, Irgat Pazarı, Binbirhane Sokağı vb Fazlı Paşa Konağı, Şükoğlu Mehmed Paşa Camii, Kemani Osman Dede Kahvesi gibi çeşitli semtleri ve mekanlarıyla da görebilmekteyiz.

Bibi. Ş. Elçin, "Kitabî, Mensur, Realist istanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; M. N. Ozon, *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme*, îst., 1937, s. 106-108; İsmail Habib (Sevük), *Edebiyat Bilgileri*, îst., 1942, s. 302-303; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliğimiz*, Ankara, 1946, s. 122-125; Nutku, *Meddahlık*, 99-100, 108-111.

SAİM SAKAOĞLU

TEBDİL GEZMEK

"Tebdil çıkmak" da denmiştir. Padişahların kıyafet değiştirip istanbul'da halk arasına karışmaları, gözlem ve denetimlerde bulunmalarıydı. Kentte işlerin nasıl gittiği, buyrukların uygulanıp uygulanmadığı konusunda, tebdil çıkışlarda saptamalarda bulunan padişah, saraya dönünce ilgililere yeni emirler verirdi. Tebdil gezen padişahın, hem bir ihsanda bulunması hem de ceza uygulatması yerleşmiş bir gelenektir. Padişahların yine tanınmayacakları kıyafetlerle çıktıkları gayriresmi gezilere de "tebdil binişi" deniyordu.

I. Süleyman'dan (Kanuni) (hd 1520-1566) önceki padişahların tebdil gezdiklerine ilişkin bilgi yoktur. Tarihçi Âli'nin yazdığına göre Kanuni, Vezirazam Makbul İbrahim Paşa ile kapıkulu süvarisi üniforması giyerek istanbul'da tebdil çıkardı. Uzun bir aradan sonra 17. yy'da, padişahların tebdil gezmeleri daha sık yine-

lenmeye başlandı. Bunun bir nedeni, tahta çıkan padişahların, şehzadeliklerini sarayda kafes hapsinde geçirdiklerinden özgürlüğü özlemeleriydi. Çocuk denecek yaşta tahta çıkan II. Osman (hd 1618-1622) bostancı giysisi ile saraydan çıkıp kenti dolaşırdı. IV. Murad (hd 1623-1640) daha çok geceleri, yanında bostancıbaşı ile cellatlar olduğu halde, ara sokaklara dalarak kaçak işletilen meyhaneleri, bozahaneleri, bekâr odalarını basar; içki ve tütün kullananları idam ettirirdi. IV. Murad bazen kardeşi Şehzade Süleyman'la tebdil gezerdi. Bir kez de sefere çıkmak üzere Üsküdar ordugâhında hazırlıklar yapan Vezirazam Tabanıyassı Mehmed Paşa'nın çalışmalarını, askerin disiplinini izlemek üzere Üsküdar'a geçmiş, kıyafet tebdili ile ordugâhı dolaşmıştı. Ordu Maltepe menzilinde iken bir daha tebdil çıkan padişah, kimi vezirlerin birlikleri başında olmadıklarını saptayarak bunları Kıbrıs'a sürgün etmişti. Genellikle Edirne'de oturan IV. Mehmed (hd 1648-1687) ile ardılları II. Süleyman (hd 1687-169D, II. Ahmed (hd 1691-1695) ve II. Mustafa (hd 1695-1703) çoğu zaman bu kentte tebdil çıkmaktaydılar.

Tebdil gezmeyi, padişahlığın başlıca gereklerinden sayan ve sıklaştıran sonraki padişahlar I. Mahmud (hd 1730-1754), III. Osman (hd 1754-1757), III. Mustafa (hd 1757-1774), L Abdülhamid (hd 1774-1789) ve son olarak da III. Selim'dir (hd 1789-1807). Daha sonraki padişahların ise tebdil gezdiklerine ilişkin tarihlerde bir kayda rastlanmamaktadır. III. Osman, 50 yılı aşkın kafes hayatından sonra tahta oturunca hemen her gün istanbul'da tebdil çıkmaya başlamıştı. Onun tebdilen bir at üstünde gezişi, çarşılarda gözleme, leblebi, kebab, muhallebi yemesi, hapisten kurtulan bir insanın psikolojisini düşündürmektedir. III. Mustafa ise, genellikle erkenden kalkar, bazen bir derviş kıyafetiyle Ayasofya'ya giderek burada sabah namazını kılıp daha sonra da kentte dolaşırdı. *Mür'it-Tevarib'te* "padişahların tebdile çıkmasındaki" yarardan söz edilirken III. Mustafa'nın bir gün Kara-ağaç'tan, tebdil ile Dolmabahçe'ye geldiği, rastladığı emektar saray aşçısını ödüllendirdiği ve sakal bırakması için izin verdiği, bir başka gün ise Topkapı Sarayı'nda Orta Kapı'dan çıktığı sırada 600 kişilik kapıcı kadrosuna karşın nöbette kimsenin bulunmadığını saptadığı, 10 kadar kapıcıyı Yedikule'de hapsedtiği, yine bir başka gün "bir tercüman keferesinin peşine takılıp halini tefahhus buyurdukda" devlet adamlarının konaklarına girip çıkıp devlet sırrı öğrendiğini saptadığı, bu tercümanı Yalı Köşkü'nde huzuruna getirtip katlettirdiği vb örnekler verilmektedir. I. Abdülhamid de uzun bir kafes yaşamından sonra padişah olunca tebdil gezmeye ve tebdil binişlerine ilgi duymuştu. Bir risale yazarı, bu padişahı bir gün Atmey-dam'nda, başında din bilginlerine mahsus kavuk ve üzerine sarılı yeşil destar ile gördüğünü, merak edip peşine takıldığını, kulluk yeniçerilerine altınlar dağıttığını gördüğünü anlatmıştır. L Abdülhamid, ço-

ğu zaman, seyit, şerif ve derviş kıyafetleriyle tebdil gezmekte, çarşıları, meydanları dolaşmakta, edindiği izlenimlere dayalı olarak sadrazama veya sadaret kaymakamına hatt-ı hümayunlar yazmaktaydı. Örneğin bir seferinde, Aksaray'da bir çeşmenin musluğunun söküldüğünü görmüş, bunun için dahi ilgilileri uyarmıştı. Yine çok saygı duyduğu, Galata Sarayı Oca-ğı(->) hocası Geredeli Hacı Halil Efendi'nin Fatih Camii'nde kılınan cenaze namazına da tebdilen katılmıştır.

III. Selim, tebdil gezmeyi bilinçli ve programlı sürdüren tek padişah olmuştur. O, genellikle öngördüğü yeniliklerin ve uygulamaya konulan projelerin ne ölçüde gerçekleştirildiğini görmek için tebdil gezmekteydi. Tophane'ye, Baruthane'ye, Tersane'ye, Tüfenkhane'ye, Levent Çiftliği'ne, kışlalara tebdil gezmelerinde saptadıklarını sadrazama veya sadaret kaymakamına yazarak yeni direktifler vermekteydi. Örneğin, Arabacılar Kârhanesi'nde gördüklerini, sadaret kaymakamına "Kaymakam paşa! Şimdi tebdilen Arabacılar Kâr-hanesi'ne gitdim, toplara baktım, bana on dokuz top deyu yazdınız, anda on dört top var, o dahi ufakdır, beşer okkalık yokdur, öyle küçük top neye yarar?" veya Barutha-ne'de gördüklerini "Dünkü gün tebdilen

Baruthane'ye vardım, beni bilmediler, ni-çün bunda az barut tabh olunur, deyu sual eyledim, ağam, bizim gündelik altışar paradır, altı para ile adam günde olunabilir mü, dediler" diye yazdığı gibi; kentteki günlük yaşamı da tebdillerinde izleyerek emirler veriyordu. Bir seferinde dilencilerin çokluğu dikkatini çekmiş ve "Kaymakam paşa! Cumalarda, tebdillerde görüyorum, miskinler sâillik ediyorlar, anlar gelmek âdet değildir, tenbih edesin öyle yaralıları meskenlere göndertesin, ve-sair el ve ayağı ve gözleri sağ olub kâr ü kisbe gücü yetenler sâillik etmesünler ve külhani çocukları külhanlara komasunlar" yollu bir hatt-ı hümayun yazmıştı. Yine, Üsküdar'da tebdil gezerken, Kalyoncular Çarşısı'nda "ehl-i arz" kadınları, kalyon-

Tophane (sol) ve Üsküdar tebhirhaneleri, 1991.

Nuran Yıldırım fotoğraf arşivi

cuların kaldırıp götürmek istediklerine bizzat tanık olduğunu, yanına tebdil hasekileri alıp peşlerinden gittiğini, fakat dağılıp kaçtıklarını sadaret kaymakamına yazdığı gibi, bir başka sefer Divanyolu'ndan tebdilen geçerken fırın önündeki kalabalıktan bir kişinin "Bir dahi yiyecek ekmek bulamıyoruz" diye bağırıldığını duyduğunu, bundan çok üzüldüğünü, ramazan-ı şerifte halkın sıkıntı çekmesine izninin olmadığını yazdığı saptanmaktadır.

Padişahların tebdil gezişlerinde, tebdil hasekisi denen 12 bostancının, hem koruma görevlisi hem de padişahın ayaküstü verdiği emirlerin uygulayıcıları olarak kendisini izledikleri, bunların da tanınmayacak tarzda giyindikleri bilinmektedir. Tebdil gezen padişahı tanıyanların, bunu belli etmeleri, arzuhal vermeye kalkışmaları iyi karşılanmazdı. Örneğin, Çorum alaybeyi iken azledilen ve istanbul'a gelen Feyzullah, tebdil gezen III. Mustafa'nın önüne birkaç kez çıkıp durumunu anlatmış, hattâ bir seferinde, Üsküdar çarşısında "Ya ekmeğimi ver, ya beni katleyle!" demiş, padişah ise bunun işini halledersem, herkes bu yola başvurur diye adı geçeni idam ettirmişti.

Tebdil gezen padişahların, halktan birkaç kişiyi doğrudan veya dolaylı ihsanlarla mutlu kılmaları da bir gelenektir. Cezanın ve iyiliğin her tebdilde uygulanması, halkın padişahı hem korkup hem de ona dua etmesi içindi.

Tebdil binişi denen gayriresmi gezilere çıkan padişahlar ise çoğu zaman suyo-lunu tercih etmekteydiler. Tebdil piyadesi denen ve küreklerini tebdil hamlacılarının çektiği kayıklarla genellikle Boğaz köylerine ve bahçelerine gidiliyordu.

II. Mahmud'un (hd 1808-1839) günlüğünü tutan Hızır İlyas Ağa'nın *Vekayi-i Le-taif-i Enderun* adlı eserinde, bu padişahın tebdil çıktığına ya da tebdil binişi düzenlediğine ilişkin bir açıklamaya rastlanmaması, bu padişahı başlatarak son Osmanlı hükümdarlarının tebdil geleneğini bıraktıklarına bir kanıttır. Buna karşılık,

Ahmed Vefik Paşa'nın(^), 1878'deki kısa başvekilliğinde istanbul'da tebdil gezdiği, karaborsacıları, kaçak öteberi satanları cezalandırdığı bilinmektedir.

İstanbul'da şehremaneti(-») kurulduktan sonra zabıta memurlarından seçilen bir grup "tebdil" adı altında, kentte dolaşır ve saptadıkları yolsuzlukları amirlerine duyururlardı.

Bibi. *Tarih-i Peçevî*, II, 348-349; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İst., 1268, II, s. 9; *Tarih-i Vâsıf*, I, 96; *Vekayi-i Letaif-i Enderun*, İst., 1276; Tayyarzade Ata, *Tarih-i Ata*, I, İst., ty, s. 214, 293; *Mür'i't-Tevarih*, II/A, 19, 35-37; E. Z. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara, 1988, s. 62 vd; Uzunçarşılı, *Saray*, 59-62; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 428-429.

NECDET SAKAOĞLU

TEBHİRHANELER

Kolera, çiçek, suçiçeği, veba, kızıl, kızamık, tifo, tifüs, dizanteri, difteri, verem, lohusa humması ve boğmaca gibi bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin giysi ve eşyalarını basınçlı su buharı ile, bu hastalıkların görüldüğü mekânları, kimyasal maddeler ile dezenfekte etmekle görevli sağlık kurumları.

1893'te istanbul'da görülen kolera salgınında Fransa'dan gelen Dr. Andre Chan-temesse'in şehirdeki incelemelerinden sonra verdiği rapor üzerine istanbul'da üç tebhirhane açılması kararlaştırılmış, Paris Tebhirhaneleri Müfettişi Eugene Mondragon da dezenfektör olarak tebhirhaneler muallimliğine getirilmiştir. Mondragon 1908'e kadar bu görevi yürütmüştür.

ilk olarak 17 Aralık 1893'te Gedikpaşa Tebhirhanesi açılmış, onu Tophane (Bat-pazarı) ve Üsküdar (Açıktürbe) tebhirhaneleri izlemiştir. Üç tebhirhane binası da aynı sistemde inşa edilmişti, sadece dış görünüşlerinde bazı değişiklikler vardı.

Tebhirhanelerde, bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüm bulunuyordu. Bu iki bölümü ayıran duvara büyük bir etüv makinesi monte edilmişti. Etüvün bulaşık ve temiz bölümlere açılan iki kapağı vardı. İki bölümde de birer kapı, meydanlık, ara-

TEK, VEDAT

232

233

TEKFUR SARAYI

balık, ahır, müstahdem odası ve samanlık bulunmaktaydı. Bulaşık ve temiz bölümlerin personeli ile kullandıkları araç ve gereç ayırdı. Bulaşık tarafın görevlileri, kendilerine ait özel arabalarla belediye görevlilerinin bildirdiği, hastalık görülen yerlere gitmekte, burayı

dezenfekte ettikten sonra topladıkları eşyayı büyük çuvallar içinde tebhirhanenin bulaşık bölümüne getirmektedirler. Etüvün bulaşık tarafa bakan kapağı açılarak eşya ve giysiler demir raflara yerleştirilmekte ve etüv çalıştırılmaktaydı, içindekiler, 110 derece basınçlı su buharı ile dezenfekte edildikten sonra bu kez, temiz bölümün görevlileri kendi taraflarına bakan kapağı açarak mikroptan arındırılmış eşya ve giysileri alıp bir süre kuruttuktan sonra, arabalar ile alındığı yere iade etmekteydiler.

Kolera salgınları sırasında tebhirhane-lerden çok yararlanılmış, salgın olmadığı zamanlarda da koruyucu olarak umumi yerler ve bekâr odaları dezenfekte edilmiştir. 1910'da İstanbul'da baş gösteren kolera salgını, tebhirhanelerin Fındıklı ve Ba-lat gibi enfeksiyon odaklarındaki başarılı dezenfeksiyon uygulamaları ile kısa zamanda söndürülmüştür. Aynı yıl İstanbul'da okul, dükkân, tramvay, tünel, kayık ve vapurların da bulunduğu 89.970 yer temizlenmiş ve 182.631 parça eşya etüvden geçirilmiştir.

Tebhirhaneler 1911'de Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredilmiş, bu tarihten sonra onarılıp yenilenmiştir. 1930'da yürürlüğe giren Umumi Hıfzı-sıhha Kanunu'nun 85. maddesi ile kullanılmış elbise ve eşyalann tathir edilmeden satılması yasaklanmıştır. Böylece Cumhuriyet döneminde tebhirhaneler bulaşıcı hastalıklar yanında, kullanılmış eşya ve giysileri de dezenfekte etmeye başlamışlardır. Araç ve gereçleri yenilenmeyen tebhirhaneler ihtiyacı karşılayamaz olmuş, ancak buna rağmen 1975-1976 yıllarında, 1.988 hasta, evinde muayene edilerek bu hastaların giysileri ile kullandıkları eşya ve araç gereç ayrıca satışa çıkarılan kullanılmış eşyalardan ibaret toplam 122.867 parça dezenfekte edilmiştir.

Tophane Tebhirhanesi 1980'den önce kapanmış ve geçirdiği bir yangınla binası harabeye dönmüştür. 1991'de, büyükşehir belediyesi tarafından onarılıp yeniden düzenlenerek semt konağı olarak kullanılması planlanmıştır. Gedikpaşa Tebhirhanesi de aynı yıllarda kapanmış, binasında bir süre bakırcı esnafı barınmış ve Bedrettin Dalan'ın belediye başkanlığı sırasında (1984-1989) yıktırılarak arsa karşılığı bir müteahhide verilmiş ve işhanı yaptırılmıştır. Daha sonra belediye buradaki hissesini satmıştır. Bugün Belediye İşhanı adıyla kullanılmaktadır.

Doğancılar Caddesi ile Tebhirhane So-kağı'na bakan, Üsküdar Tebhirhanesi onanma muhtaç olmakla birlikte sobası, etüv makinesi ve bütün mekânları ile günümüze kadar ulaşmıştır. Halen kuruluş amacına uygun olarak Anadolu yakası ilaçlama ve dezenfeksiyon ünitelerini barındırmaktadır. Motorlu ilaçlama servisi

vardır, başvuru halinde evlere ücretli ilaçlama yapılmakta ve okullar ücretsiz olarak dezenfekte edilmektedir. Veteriner Müdür-lüğü'ne bağlı köpek itlaf üniteleri de burada bulunmaktadır.

TEK, VEDAT

(1873, İstanbul -1942, İstanbul) Mimar.

Osmanlı vezirlerinden, Giritli Sırrı Paşa ile şair ve bestekâr Leyla Saz'ın(->) oğludur. İlk eğitiminden sonra girdiği Mek-teb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) onuncu sınıftayken 1889'da babasının karşı çıkmasına karşın, annesinin desteğiyle, eğitimini sürdürmek üzere Paris'e gitti. Lise eğitimini burada, Ecole Monge'da tamamladıktan sonra Academie Julien'de resim, Ecole Centrale'da mühendislik okumuş, 1895'te katıldığı bir yarışma sonucunda ilk 9 kişi arasına girerek Ecole National des Beaux Arts'da mimarlık tahsili yapmaya hak kazanmıştır. Mimarlık eğitimini tamamladıktan sonra, 1898'de İstanbul'a dönmüş, özel bir büro açarak ilk yapıtlarını vermeye başlamıştır. İlk ününü Kastamonu Hükümet Konağı'nın projelerini hazırlayarak yapmıştır. 1899'da şehremaneti heyet-i fenniye başkanlığına atanmış, bu görevinin yamsıra Sanayi-i Nefise Mektebi'nde(->) de fenn-i mimari dersleri vermiştir. 1905'te Posta ve Telgraf Nezareti başmimarlığına atanmıştır. Bu görevi sırasında en ünlü yapıtı olan, Sirkeci'deki Posta ve Telgraf Nezareti binasını(->) 1909'da tamamlamıştır. Bu binanın arkasındaki küçük mescit Tek'in tasarladığı tek dini amaçlı yapı olarak bilinmektedir (bak. Hobyar Mescidi).

1909'da V. Mehmed (Reşad) tarafından saray başmimarlığına atanan Tek, çeşitli saraylardaki onarım ve ek inşaat işleriyle uğraşırken, 1909-1910'da ününü pekiştiren ikinci önemli yapısını, Sultanahmet'teki, Tapu ve Kadastro binasını tamamlamıştır. 1913'te Enver Paşa tarafından Harbiye Nezareti başmimarlığına atanan Tek, 3 yıl süren bu görevi sırasında Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki köşkünü de inşa etmiştir. Aynı yıllarda, konut bölgesi olarak gelişmeye başlayan Nişantaşı ile Harbiye arasındaki yeni Valikonağı Caddesi üzerinde iki arsa alarak kendisine iki ayrı ev yapan Tek'in 1913'te tamamlanan ve Nişantaşı Palas adıyla bilinen ilk konağı 1960'lı yıllarda yıkılmıştır. Bunun bitişiğindeki kö-

Vedat Tek

Cengiz Kahraman arşivi.

Şe arsa üzerinde inşa edilmiş olan ikinci konak ise mimarın sanatını en iyi yansıtan yapılardan biri olarak günümüze kadar gelmiştir.

Seyr-i Sefain İdaresi(-0 adına, 1915-1917'de Haydarpaşa İskelesi(->) ve Moda İskelesi(O) ile Karaköy'de, Ziraat Bankası karşısındaki Seyr-i Sefain Acentesi de Tek tarafından tasarlanıp gerçekleştirilmiştir. İskeleler bugün de durmalarına karşılık, acente binası 1950'lerdeki kent içi düzenlemeler sırasında yıktırılmıştır.

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte 1924'te Atatürk tarafından Ankara'ya çağrılan Tek, burada ilk olarak Çankaya'da, Gazi Köşkü adıyla tanınan bağ evini tadil etmiş ve buna bir sekizgen kule eklemiştir. Ankara'da, 1924-1925 arasında yaptığı en önemli yapı ise Cumhuriyet Halk Fırkası merkezi olarak tasarlanıp bittikten sonra ikinci TBMM binası olarak kullanılan binadır. Bunun karşısında yer alan Ankara Palas, yapıyı projelendiren mimarın temeli attıktan sonra anlaşmazlıklar nedeniyle İstanbul'a dönmesiyle yarım kalmış ve daha sonra Kemaleddin Bey(->) tarafından tamamlanmıştır.

1927'de Mimar Kemaleddin Bey'in ölümünden sonra Ankara'ya gelen yabancı mimarların da etkisiyle Ulusal Mimarlık anlayışı gücünü yitirmiş ve yerini giderek daha uluslararası bir anlayışa bırakmış, 1930'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde(->), ulusal mimarlık ilkelerine göre eğitim veren Tek'in ve G. Mongeri'nin(->) atölyelerinin kapatılmasıyla da Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi sona ermiştir.

1930'dan sonra gelişen uluslararası mimari biçimleme yöntemlerine ayak uydurmaya çalışan Tek'in bu yıllardaki çalışmaları genellikle İstanbul'da yeni görülmeye başlayan apartman yapıları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunların arasında, 1930'la-rm başlarında inşa edilmiş olan Valikonağı Caddesi'ndeki Yayla Apartmanı, Maçka Caddesi üzerindeki Azim Apartmanı ve Teşvikiye Caddesi'ndeki Güneş Apartmanı, geçiş dönemi mimari biçimleme anlayışım yansıttıkları için ilginçtirler.

Tek'in İstanbul'daki öbür yapıları arasında Eminönü'ndeki Liman Hanı (Mesa-det Hanı) (1912), Karaköy'deki Muradiye Ham (1915), Üsküdar'daki Nemlizade Tütün Deposu (1925), Karaköy'deki Tahir Hanı (1935), Fatih'teki Tayyare Şehitleri Anıtı(->) sayılabilir.

Bibi. Y. R. Demirbel, "Prof. M. Vedat Tek", *Ar-kilekt*, S. 9-10 (1941-1942); N. Emre, "Mimar Vedat Tek'in Sanat Hayatı", *ae*, S. 9-10 (1941-1942); S. N. İleri, "Mimarlarımızdan M. Vead", *Yapı*, S. 15 (1942); S. Özkan, "Mimar Vedat Tek 1873-1942", *Mimarlık*, S. 121-122 (1973).
YILDIRIM YAVUZ

TEKERLEMELER

Çoğunluğu çocuk dünyasının ürünü olarak kabul edilmekle birlikte hayatın her safhasında karşımıza çıkan tekerlemeler; kafiye, bazen farklı sayıdaki hece ve mıs-ralardan kurulmuş olarak görülür. Tekerlemelerde esas olan, kelimelerin bir "oyun" meydana getirmesidir. Söylenmesindeki

zorlukla birlikte onunla yapılan kafiye, cinas, aliterasyon ve diğer unsurlarla elde edilen ahenk önemlidir. Söylenilmeleri sırasında bir ezginin eşlik ettiği veya bazı hareketlerin yapıldığı örnekler de vardır.

H. Özdemir tekerlemeleri "bağımsız tekerlemeler", "masal tekerlemeleri", "halk hikâyelerinde tekerlemeler", "tekke ve âşık şiirinde tekerleme",

"geleneksel halk tiyatrosunda tekerlemeler", "oyun tekerlemeleri", "tören tekerlemeleri" olmak üzere yedi dalda incelemiştir.

Bu tekerlemelerin bir bölümü halk edebiyatından çok âşık ve tekke edebiyatları gibi anonim olmayan dallarla ilgilidir. İstanbul'da örneği en çok görülen oyun tekerlemeleri, "yanıltmaca" adı da verilen söz canbazlığma dayananlar (bak. yanılt-macalar), tören ve masal tekerlemeleridir.

Oyun tekerlemeleri bütünüyle çocuk dünyasının ürünüdür. Günümüzde de biraz şekil, fakat daha çok konu değiştirmiş olarak görülmektedir. Bunların bir bölümü, oyunun bir parçası olmakla birlikte, oyundan önce ebe seçimi için söylenenleri de vardır. "Sayışmaca" adı verilen bu tekerlemelerin genellikle son kelimesi ya da kelimeleri sayışma dışı kalacak olanlara işaret eder. Çocukların, birbirlerini kızdırmak için söylediği tekerlemelere de bu arada yer vermek gerekir.

İstanbul'da dikkati çeken tekerlemelerin başında törenlerle ilgili olanlar gelmektedir. Eski hayatın ayrılmaz parçası olan eğlenceler ile günün veya mevsimin bel-libaşlı törenlerinde söylenen tekerlemeler bugün sayıca azalmış bulunmaktadır. Ahmed Rasim'in verdiği örnekler arasında bugün bile söylenenler vardır. O, tekerlemeleri, "kubbeli yalan" olarak adlandırmakta ve bunlardan zevk almayan kişinin olamayacağını söylemektedir.

Herkesin bildiği, yağmurun yağmasıyla ilgili, *Yağmur yağıyor, seller akıyor/ Arap kızı damdan bakıyor*, şeklinde söylenen tekerlemenin devamı, bugün unutulmuş gibidir: *Altın araba, gümüş tekerler/ Ver Allah 'im ver bir kızgın güneş*.

Buna karşılık şu tekerlemeler hâlâ söylenmektedir: *Deli deli tepeli/Kulaktan küpeli*.

Fış fış kayıkçı /Kayıkçının küreği / Tıp tıp eder yüreği/Akşama fincanböreği...

Ahmed Rasim'in *Şehir Mektupları*'nda. yer verdiği bir perdelik komedide, iki çocukla ebe hanımın konuşmaları, tekerlemeler şeklindedir. Örnek tekerlemeyi, iki çocuk birlikte söylemektedir: *Ambarlar hep açıldı/ Alaca boncuk saçıldı/Alaca has boncuk/İlik düğme kaytancık/Astar terzi diktiği / Yengem hanım giydiği / Gidip Şam'a varasm / Kızlara helal edesin /Ey kız taşı kız taşı / Yüzüğün elmas taşı /Senin baban bey ise/Benim babam subaşı / Subaşmın gelinciği /'Ayvalık'm bürümcüğü / Salmasın göreyim / Sırma saçın öreyim /Atlara bindireyim / Köylere göndereyim*.

Günümüz çocuk oyunlarında sayışma-calar âdeta oyunun ayrılmaz bir parçası gibidir. Dağarcığında bunlardan *fazlaca*, bulunduran çocuklar her oyunda bir başkası-

nı söyleyebilirdi: *Ne ne Nermin'i / Çok yeme peyniri / Peynir seni öldürür / Cehenneme götürür/ Cehennemin kapıları /İstanbul'un cadıları/Ik mık / Karakedi sen oyundan çık*.

Çocukların birbirlerini kızdırmak için söyledikleri tekerlemeler, uydurulan kafi yeli sözlerle küçük düşürücü veya *alaycı* sözlerin şiirimsi bir havaya sokulmasıyla oluşmaktadır: *Sadiye sandaliye / Çıtır çı tır kurabiye / Babam camiye gitti / Cami nin kapısı killi/ 'nın başı bitli.*

ibrahim indik/ 'Eşeğine bindik/ Eşeğinden indik/ İbrahim'e bindik.

İstanbul masallarında bulunan tekerlemeler, genel anlamda Türk masallarında yer alan tekerlemelerden farklılık göstermez. Bir İstanbul masalını sırasıyla "masal başı" (yani tekerlemesi), "masalın kendisi" ve "masal sonu" olarak bölümlere ayıran N. Tezel(->), İstanbul'dan derlediği bir tekerleme metnini de yayımlamıştır. Bu tekerlemeleri, M. H. Bayrı'nın(->) belirttiği uzunluk kısalık sınırlamasından çok, sade ve süslü olmaları açısından ele almak daha doğru olur. Derlemeye dayanan metinlerden yola çıkarak masal tekerlemeleri şöylece sınıflandırılabilir:

- a) "Sade (düz) tekerlemeler" adı verilebilecek masalı başlatmayı amaçlayan tekerlemeler; b) Sade (düz) tekerlemelere eklenen, ona renk katan, dinleyiciyi masaldaki inanılmaz olaylara hazırlayan "süslü tekerlemeler".

Masalların bitişleri de, tıpkı başlamaları gibi kendine has ifadelerle, kalıp sözlerle olur. Ancak pek çok anlatıcı, tekerleme söylemede gösterdiği istek ve başarıyı bitişte gösteremez. Çünkü, artık masal sona ermiştir, dinleyicide merak ve heyecan kalmamıştır. N. Tezel'in *HBH'de* yayımladığı İstanbul masallarında görülenler de bu tür örneklerdir: "... Kırk gün kırk gece düğün yapmışlar. Onlar ermiş muradına, biz çıkalım kerevetine".

"Onlara masal, bizlere sağlık; onlara kömür, bizlere ömür. Gökten düştü üç elma; biri benim, biri bu masalı söyleyenin, biri de dinleyenin."

"Meşhur darbımeseldir; iyilik eden iyilik bulur; kötülük eden kötülük bu-lurmuş." (bak. masallar)

Bibi. N. Tezel, *istanbul Masalları*, ist., 1938; ay, "Türk Halk Edebiyatında Masal", *Türk Dili*, XIX, S. 207 (1 Aralık 1908), s. 447-457; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, (1972), 81-83; P. N. Bora-tav, *Le "Tekerleme"*, Paris, 1963; ay, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İst., 1973, s. 145-162; H. Özdemir, "Tekerleme", *TA*, XXXI (1982), s. 36-38; B. Türkiçin, "Çocuk Oyunları ve Tekerlemeleri", *Boğaziçi Üniversitesi Halkbilim Yıllığı 1974*, İst., 1974, s. 48-131; A. Çelik, "Ahmet Rasim'in Eserlerinde Halk • Kültür Unsurları," (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 593-596.

SAİM SAKAOĞLU

TEKFUR SARAYI

Edirnekapı ile Eğrikapı arasında, İstanbul'un kara tarafı surlarına bitişik Bizans yapısı, Türklerin burayı Tekfur Sarayı veya (Tekfur Dağı: Tekirdağı örneğinde de ol-

duğu gibi) halk dilinde Tekir Sarayı olarak adlandırmalarına karşılık, yabancılar genellikle, 16. yy'da Konstantin Sarayı (Pa-latium Constantini), sonraları Porfirogen-netos Sarayı derler. Tekfur Sarayı bu adı, erken Osmanlı döneminde, Bizans imparatorları ve derebeyleri için kullanılan bir terimden almıştır. Bazı Bizans kaynaklarının 14. ve 15. yy'larda "Porfirogennetos Evi" olarak adlandırdıkları yerin burası olduğu sanılmaktadır. Babasının hükümdarlığı sırasında dünyaya gelen prenslere verilen porfirogennetos unvanının bu saray ile olan ilgisi anlaşılamamaktadır. Bizans imparatorlarının 12. yy'dan itibaren içinde yaşadıkları Blahernai Sarayı(->) kompleksinin en güneyde ve yüksekteki bir parçası, bir pavyonu olarak yapılan Tekfur Sa-rayı'mn hangi tarihlerde ve kim tarafından inşa ettirildiği bilinmez.

İmparator VII. Konstantinos'un da (hd 913-959) lakabının Porfirogennetos olduğu düşünülerek önceleri bu binanın onun tarafından yaptırılmış olabileceği ileri sürülmüştür. Gerçekten VII. Konstantinos'un oğlu Romanos için, "aşırı derecede muhteşem" bir saray inşa ettirdiği bilinir ise de bunun yeri hakkında hiçbir ipucu yoktur. Tekfur Sarayı'nda görülen mimari süslemeyi 13-14. yy'lara mal eden daha yeni araştırmacılar ise eserin, VIII. Mihael'in (hd 1259-1282) oğlu Konstantinos Porfirogennetos için yapılmış olabileceğini yine bir tahmin olarak ileri sürerler. Sağlam bir dayanağı olmayan bütün bu hipotezlere, şimdiye kadar üzerinde hiç durulmamış bir yenisi ilave olunabilir ki, o da İmparator I. Manuel Komnenos'un (hd 1143-1180) ilk karısı, Alman asıllı Eirene'nin (esas adı Bertha von Sulzbach) isteği üzerine yaptırdığı, "Alman prensesin evi" denilen sarayın burası olması ihtimalidir.

Eski kaynaklarda, "pencerelerinden deniz, dışarıdaki arazi ve şehre hâkim manzara görülen" ve "yüksek saray" olarak tarif edilen sarayın, aşağıda Haliç kıyısında bulunduğu iddia edilmekte ise de Tekfur Sarayı'nın bu tariflere çok uygun düşmesi, onun bu "yüksek saray" ile aynı olması ihtimalini kuvvetlendirir. Bu sonuncu görüş doğru olduğu takdirde, Tekfur Sarayı, Bertha von Sulzbach'ın Bizans'a gelişi (1146) ile ölümü (1160) arasında, herhalde daha eski bir binanın, belki de yine bir saray pavyonunun temelleri üstüne yapılmış olmalıdır. Ancak sonraları, bilhassa 1261'de Bizans İmparatorluğu Latin işgalinden kurtulup ihya edildiğinde önemli bir tamir görmüştür. Nitekim K. Wulzinger tarafından yapılan bir incelemede, binanın üzerinde iki ayrı tamir döneminin izleri tespit olunmuştur. Çok yıl önce, kaynakların yanlış tefsiri sonunda buranın, ordugâh önündeki Hebdomon Sarayı olduğu sanılmış ise de bu görüşün tamamen yanlışlığı, 1899'da A. van Millingen tarafından ortaya konularak

Hebdomon'un Bakırköy-Yenimahalle'de olduğu ispatlanmıştır. Tekfur Sarayı'na bazı eski yayınlarda 6. yy'm meşhur imparatoru I. İustini-anos'un ünlü komutanı Belisarios'la(->) ilgili görülerek verilen Belisarios Sarayı adı

TEKFUR SARAYI

234

235

TEKİNER, EFDALLEDDİN

^^^Sİ^F?*n?^-Tv;rfS'L"*r!":.- -<~ 'â^V, •'

i^Mİ^S^C^fK^ffÿ \ ->;": <

1930'larda Tekfur Sarayı vt Schneider-Meyer, *Landmauer*

da temelsiz bir yakıştırmadan ibarettir. Yüzyıllar boyunca Bizans imparatorlarının kullandıkları ve Sultanahmet Meydanı ile kıyı arasındaki sahayı kaplayan Büyük Saray, daha 12. yy'a doğru artık terk edilmiş ve yıkılmaya bırakılmıştı. Bu büyük kompleksten bugün sadece sahilde, sur duvarı üstünde İustinianos Evi veya Hormisdas Sarayı denilen bir yapının kemerli bir parçası ile bir cephe kalıntısı ve Kutluğun (evvelce Karacehennem) Sokağı kenarındaki merdiven kulesi durmaktadır. Bizans'ın son yüzyıllarında kullanılan Eğrikapı-Ay-vansaray arasındaki Blahernai Sarayı kompleksinden ise bugün yalnız Tekfur Sarayı denilen bu yapı ayakta kalabilmiştir. Tekfur Sarayı, fetihten sonra çeşitli maksatlarla kullanılmıştır. 16. yy'da Pirî Re-is'in İstanbul resminde burası, üstünü örten çifte meyilli çatısı ve bitişiğinde burç üzerindeki balkonu ve bunu koruyan sun-durmasıyla gösterilmiştir. Yine 16. yy'da İstanbul'a gelen Melchior Lorichs'in İstanbul panoramasında da bina sağlam bir halde ve üstü çift meyilli çatıyla örtülü olarak gösterilmiştir. Bu sıralarda Tekfur Sara-yı'nın hangi gayeye hizmet ettiği bilinmez. Yalnız, fil ahırına dair bir kayıt vardır. P. Tafferner, 1688'de Tekfur Sarayı'nı çatısız, üstü açık olarak görmüştür. İznik'ten getirtilen ustalara 1131/1718-19'da İstanbul'da çini yaptırılması kararlaştırıldığında, Tekfur Sarayı yakınında bir çini imalathanesi (kârhanesi) kurulmuş, bu tesis 1137/1724-25'te açılmıştır. Fırınlara Tekfur Sarayı çevresinde bir yerde bulundukları tahmin edilebilir. Burada yapılan çiniler, Tekfur Sarayı çinileri olarak Türk sanatında ayırt edilmektedirler. Küçük Çelebizade Âsım'ın *Tarih* 'inde de kuruluşu anlatılan bu çini atölyesinin eserlerinin meşhur 1732 tarihli Sultan III. Ahmed Çeşmesi ile Eyüp'te 1725'te yapılan Kasım Paşa ve 1734'te inşa olunan Hekimoğlu Ali Paşa camilerinin iç süslemelerinde kullanıldığı genellikle kabul edilir. 19. yy'ın başlarında ise burada bir şişehane açılmıştır. Aynı yüzyıl içlerinde Tekfur Sarayı bir ara

"Yahudihane" (Musevilerin toplu oturdukları sosyal mesken) olmuş, fakat burası 1864'te yanmıştır. Evvelce buralarda yaşayan Musevilerin sinagogu (havra), Tekfur Sarayı'nın az ilerisinde idi. İçi duvar resimleriyle süslü olan bu önemli eser ne yazık ki son yıllarda tamamen ortadan kalkmıştır. Bir söylentiye göre, Topkapı Sarayı hazinesindeki, ilk bulanın iki tahta kaşık karşılığında bir kaşıkçıya verdiği için "Kaşıkçı Elması" adıyla tanınan elmas, Tekfur Sarayı içinde, başka bir söylentiye göre Yenikapı'da bulunarak, birkaç el değiştirdikten sonra IV. Mehmed zamanında (1648-1687) saraya girmiştir.

Tekfur Sarayı 20. yy'ın başlarında dört duvardan ibaret bir harabe halinde bulunuyordu. Yalnız bu arada yıkılmasını önlemek için, avlu cephesini taşıyan sütunlar demirden dikmelerle desteklenmişti. 1955-1970 arasında yapılan birkaç kademeli tamirde, bu demirlerin yerlerine yeni mermer sütunlar konulmuş, duvarların yıkılan kısımları tamamlanmış, içeride ve öndeki avluda birikmiş molozlar tamamen kaldırılarak, bina Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlanmış, avlunun ortasına (maalesef sarayın cephe görüntüsünü çok bozan) bir bekçi evi yapılarak, burada bir müze bekçisi görevlendirilmiştir. 1959'da Danimarkalı genç mimar adayları burada bir çalışma yaparak, binanın öncekilerden daha iyi rölövelerini çıkarmışlardır. Son yıllarda Tekfur Sarayı'nın üstünün kapatılması ve katlarının yapılması yolunda bazı tasarımlar olmuş, hattâ bu hususta bazı projeler de çizilmiştir.

Tekfur Sarayı, eski bir sur duvarıyla Te-odosios Surları arasına inşa edilmiş, üç katlı bir yapıdır. Surun bir burcu ile evvelce arasında bağlantı bulunduğu ve burcun üst kısmındaki, mazgallarla aydınlanan bir odanın, sarayın müstemilatı olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Türk döneminde Tekfur Sarayı ile bu burç arasında, bugün ortadan kalkmış olan, kesme taştan büyük bir kemer inşa edilmişti. Bu kemerin klasik Türk mimarisi üslubunda olması ve

hayli temiz ve itinalı işçilikle yapılmış bulunması, Tekfur Sarayı'nın Osmanlı döneminin klasik çağında pek ihmal edilmeyip, gösterişli bir biçimde kullanıldığına delil sayılabılır. Tekfur Sarayı'nın en alt katı, ikiz olarak düzenlenmiş dört kemerle öndeki avluya açılan 17 m kadar uzunlukta, yüksek bir bodrumdur. Buranın evvelce iki dizi halinde sıralanan sütunlarla her biri birer tonozla örtülü on iki bölüme ayrıldığı içerideki moloz temizlendikten sonra meydana çıkan sütun kaidelerinden anlaşılmaktadır. Ancak şehre bakan cephenin iç tarafındaki nişleri ayıran payelerin eksenleri, ortadaki sütunlara uymadığından, bu duvarın alt kısmının daha eski bir yapının kalıntısı olabileceği akla gelir. Avluya açılan kemerleri taşıyan çifte sütunlar ile başlıkları, son tamirde yeni olarak yapılmıştır. Fakat eskiden çizilen desenlerden ve moloz içinde bulunan bir parçadan, sütunların üstlerinde aslında işlemeli başlıklar bulunduğu bilinmektedir.

Bu bodrumun üstündeki birinci kat da dışarıdan sadece avluya bakan kemerli pencerelerden ışık almaktadır. Büyük kemerler içinde olan bu pencerelerin iç taraflarında, iki yanlarda, taş raflara sahip, niş biçiminde dolaplar bulunmaktadır. Herhalde yan taraftaki bir rampa yardımıyla çıkılan en üst katın ise dört duvarında da pencereler açılmıştır. Ahşap bir döşemesi olduğu tahmin olunan bu katın, Tekfur Sarayı'nın en itibarlı bölümü olduğu açıkça bellidir. 24x11 m kadar ölçüsünde olan bu üst kattan, Eyüp sırtlarına, Halic'e ve karşı sırtlara, şehrin büyük bir kesimine hâkim bir manzara vardır. Doğu-güney köşede yükselen, eski sura ait bir burcun üstündeki mermer konsollar, burada bir balkonun varlığına işaretler. Bu balkonun varlığı Pirî Reis'in İstanbul minyatüründe de belirtilmiştir. En üst kattaki bir kapı balkona geçişi sağlıyordu. Güneye bakan cephenin ortasında bir şahnişin (çıkma) bulunmaktadır. Bu, en üst kata ait, tek kişilik bir ibadet hücresidir (şapel). Küçük bir apsisi ve minyatür bir kubbesi olduğu

kalıntılardan anlaşılır. Tekfur Sarayı'nın üstünün evvelce kiremit örtülü, çifte meyilli ahşap bir çatıyla kapatılmış olduğu, bir tahmin olarak ileri sürülebilir.

Tekfur Sarayı'nın şehre bakan güney cephesi, kesme taştan, hiçbir süsleme olmaksızın yapılmıştır. Belki bilhassa alt kısmı daha eski olan bu cephenin yalnız en üst kat hizasındaki pencerelerin kemerleri taş ve tuğladan süslemelerle renklenmiştir. Avluya bakan cephe ise, bütünüyle işlenmiş ve bezenmiştir. Böylece Tekfur Sarayı'nın esas cephesinin bu taraftaki olduğu anlaşılmaktadır. Burada beyaz taş ile kırmızı tuğlanın renkli tesirlerinden faydalanılmış, iki katı ayıran friz ile kemer aralarındaki üçgen yüzeylerde taş ve tuğlanın çeşitli geometrik motifler verecek biçimde kesilmeleri ve yerleştirilmeleri suretiyle zengin bir süsleme elde edilmiştir. Bu çeşit taş ve tuğla süsleme Bizans mimarisinde 10. ve 11. yy'larda başlamakla beraber, 13. yy'dan itibaren yaygınlaşmıştır. Ayrıca kemerlerin etraflarında, özel olarak yapılmış ve gül biçimi verilmiş küçük süs çömlüklerinin harcın içine saplanarak sıralanması suretiyle de değişik bir bezeme meydana getirilmiştir. Bu teknikte süsleme, Bulgaristan ile Sırbistan'daki bazı eski yapılarda görüldüğünden, bunun Balkanlar'a özel olduğu sanılmıştı. Fakat aynı tekniğin İstanbul'da olduğu kadar Anadolu'da bazı Bizans eserlerinde de kullanıldığı tespit edildiği gibi, Tokat'ta bir Türk türbesinde de rastlanmıştır. Böylece bu süslemenin Balkanlar'a mahsus olmadığı ortaya çıkmıştır. En üst kat pencerelerinin etraflarında evvelce mermerden profilli çerçeveler bulunduğu da kalan parçalardan öğrenilmektedir.

Tekfur Sarayı'nın tek başına olmayıp bir saray topluluğunun parçasını teşkil ettiği, az kuzeyde, 30-40 m kadar ileride bulunan ve sur duvarı üzerine oturan başka bir pavyonun, muntazam taş ve tuğla dizileriyle yapılmış cephe kalıntısından belli olmaktadır. Tonoğlu ve kemerli bir bodrum

üstünde yükselen bu yapıdan bugün sadece bir dizi pencereye sahip ufak bir parça kalmıştır. Bu pencerelerden birinin alınlığında evvelce dört "B" harfinden meydana gelmiş bir Bizans arması bulunuyordu. Geçen yüzyılın sonlarında bu taş yerinden çıkarılarak, Eğrikapı'da Panayia Suda Kilisesi'ne(->) götürülmüştür. Tekfur Sarayı'nın muhtelif yerlerinde eskiden görüldüğü iddia edilen Bizans veya Paleologos-lar armalarından hiçbir iz olmadığı gibi, bu

söylentilerin gerçeğe dayandığı da çok şüphelidir. Bizans imparator saraylarının ayakta kalabilmiş tek örneği olan Tekfur Sarayı, İzmir yakınında Kemalpaşa'daki (Nif) 13. yy'a ait Laskarislerin sarayı ile benzerlikler gösterir. Dış süsleme bakımından ise, Batı Almanya'da Lorsch Manastırı'nın 9. yy'dan kalma kapısıyla arasında uzak bir benzerlik kabul edilmektedir. Tekfur Sarayı, İstanbul'un Bizans çağına ait en değerli eski eserlerinden olduğu kadar, ayakta kalabilmiş bir Bizans sivil mimari örneği olarak da dünya sanat tarihinde özel bir yere sahiptir.

Bibi. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkma-le...*, s. 124-128 ve levha 37-38; Millingen, *Walls*, 109-114; Gurlitt, *Konstantinopels*, 7-10; K. Wulzinger, *Byzantinische Baudenkma-ler zu Konstantinopel*, Hannover, 1925, s. 64-89, tenkidi bak. N. Brunov, *Kritische Berichte*, (1928/29), s. 132-143; Schneider, *Byzanz*, 85; Schneider-Meyer, *Landmauer*, II, 95-100, 105-108; Janin, *Constantinople byzantine*, 129-130; H. H. Enggvist, "Aeldre tyrkiske byhuse, Tekfur seraillet", *Arkitekten, Meddelelserfm Dans-ke Arkitekters Landsforbund*, S. 6 (1960), s. 102-105; C. Mango, "Constantinopolitana III", *Jahrbuch des deutschen archâologischen Ins-tituts*, LXXX (1965), s. 330-336; O. Feld, "Zu den Kapitellen des Tekfur Saray in Istanbul", *ist. Mitt.*, XIX-XX (1969/70) s. 359-367; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 244-247; S. Eyice, "Tekfur Sarayı", *İlgi*, S. 32 (1981), s. 34-37.

SEMAVİ EYİCE

TEKİNER, EFDALLEDDİN

(1870, İstanbul -10 Ağustos 1957, İstanbul) Tarihçi.

Hazine-i Hassa müfettiş-i umumisi Ce-vad Bey'in oğludur. İlk ve orta öğrenimini Süleymaniye İptidai Mektebi'nde ve Kaptanpaşa Rüştîyesi'nde gördü. 1893'te Mekteb-i Mülkiye'den mezun oldu. Dahiliye Nezareti mektubi kalemî hulefası olarak devlet hizmetine girdi; 1896'da ek görev olarak Aşiret Mektebi'nde öğretmenlik yaptı. 1899'da Mercan İdadisi tarih öğretmeni oldu. 1901'de Darülfünun'da(->) umumi tarih müderrisliğine, 1902'de ek görev olarak Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek kısmında sinai ve ticari coğrafya öğretmenliğine getirildi. 1909'da Mekteb-i Mülkiye'de siyasi tarih derslerini üstlendi. 1912'de Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde coğrafya müderrisi oldu. 1914'te

İnas Darülfünunu^) edebiyat şubesinde İslam tarihi müderris vekili olarak görev yaptı.

29 Ekim 1913'te resmi binalar ve hapishaneler umum müdürü oldu. 26 Mayıs 1923'te buradaki görevi yenilendi. Fakat

Tekfur Sarayı'nın vaziyet planı.

Müller-Wiener,

bir süre sonra buradaki görevine ara verildi, 1927'de tekrar döndü. 18 Ağustos 1928'de kendi isteğiyle emekli oldu. Tekiner, 1911'de kumulusunda Tarih-i Osma-ni Encümeni'ne (sonra Türk Tarih Encümeni) asli üye olmuştu. 15 Ocak 1942'de de Türk Tarih Kurumu'na 41. olarak üye seçildi.

Tekiner, İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'ne(->) de, Tarih-i Osmani Encümeni temsilcisi olarak üye olmuştu. Bu kuruluş sonraları canlandırıldığında, görevini başkan olarak ölümüne kadar sürdürdü.

Gerek tarih, gerek İstanbul'un eski eserleri üzerindeki engin bilgisine rağmen Tekiner pek az yazdı. "Bir Vesika-ı Müellim" (*TOEM*, S. 4 [1328], s. 201-210), Endülüs Müslümanlarının Osmanlı sultanından yardım istemek üzere gönderdikleri Arapça kaside hakkındadır.

Coğrafya-yı Ümrânı (ist, 1316) (İbnü'l-Cevad Efdaleddin imzası ile), *Küçük Osmanlı Tarihi* (ist, 1328), *Muhtasar İslâm Tarihi*, *Yedi Yüz Tarih-i Hicrisine Kadar* (İst., 1328) başlıklı eserleri ise derslerinin yardımcı kitapları olarak hazırlanmıştı. Ayrıca *Tarih-i Osmani Haritaları* (ist, 1327), başlıklı bir yayını da vardır. Çok saygı duyduğu hocası Abdurrahman Şeref(-0 hakkında da küçük bir kitap yayımladı: *Abdurrahman Şeref Efendi, Tercüme-i Hali, Hayat-ı Resmîyye ve Hususîyyesi* (İst., 1927). Fakat en önemli araştırması, 1911'de Avrupa'dan gelen demiryolunun genişletilmesi sırasında kaldırılan Alemdar Mustafa Paşa'nın mezarının, Gülhane Parkı'nın girişi karşısındaki Zeyneb Sultan Camii hazi-resine taşınması sırasında yazdığı, "Alemdar Mustafa Paşa" başlıklı *TOEM*, S. 10'dan itibaren pek çok sayıda devam eden uzun makalesidir. 12 sayı süren bu yazıda bilinen kaynakların dışında o günleri yaşamış olanlardan da bazı hatıralar elde ederek bunlardan faydalanmıştır. "İstiklal-i Osmani ve Tarih ve Günü Hakkında Tetki-kat" (*TOEM*, S. 25 [1914], s. 36-48) başlıklı yazısında Osmanlı Beyliği'nin 4 Cema-ziyülevvel 699/27 Ocak 1300'de bağımsız olarak kurulduğunun kaynakların yardımıyla tespit edilebileceğini ileri sürmüştür. "Memalik-i Osmaniyyede Tıbaatın Kıdemi" (*TOEM*, S. 40 [1916], s. 242-249) başlıklı bir makalesi de vardır.

İstanbul'a dair çok zengin bilgisine rağmen, bu konuda hemen hemen yazılı olarak hiçbir şey vermemiştir. Tek yayını, Ka-palıçarşı'ya dair yazısıdır ("İstanbul'da Ka-pahçarşı", *TTOK Belleteni*, S. 88 [Mayıs 1949], s. 6-

8, S. 92 [Eylül 1949], s. 7-9; İn-gilizcesi *The Great Bazar of istanbul* [İst., 1949] başlığı ile ayrıca yayımlanmıştır).

Tekiner'in İstanbul'un eski eserleri için mücadelesinin izlerini, İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin zabıt dosyalarında bulmak mümkündür. Son yıllarda Türk Tarih Kurumu onu, *Silahdar Tarihi* 'nin basılmamış bölümlerinin baskıya hazırlanmasıyla görevlendirmişti. Çok ilerlemiş yaşına rağmen Tekiner bu çalışmayı sürdürdü, fakat tamamlayamadı.

Kendisini tanınmış ve İstanbul Eski

TEKKELER

236

237

TEKKELER

Şeyh Selamı Efendi Tekkesi'nin tevhidhanesi (sağ) ve Nureddin Cerrahî Tekkesi'nde, tevhidhane ve türbe.

Eserler Encümeni'nde bir süre beraber olmuş bir kişi olarak, bu satırların yazarı, Tekiner'in gerçek anlamı ile bir "bey", son istanbul efendilerinden olduğunu, konuşma üslubu, davranışları ve bilhassa giyinişi ile bunu açık surette belli ettiğini burada belirtmek ister.

Bibi. T. Gökbilgin-H. Y. Şehsuvaroğlu-S. Eyi-ce, *ÜstadEfdaleddin Tekiner*, ist., 1958; ilk iki yazı önce *TTOKBelleteni*, S. 188-189'da (1957) yayımlandı; F. Çöker, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara, 1983, s. 500-505.

SEMAVi EYİCE

TEKKELER

istanbul ile yakın çevresindeki yerleşimler, fetihten yüz küsur yıl önce Anadolu yakasının Osmanlı topraklarına katılması ile başlayan yoğun bir tarikat faaliyetine sahne olmuş, tarikatların lağvedildiği 1925'e kadar aralıksız süren bu faaliyet sonucunda istanbul'da ve civarında en az 500 kadar tarikat yapısı tesis edilmiştir. İslam dünyasının başka hiçbir metropolünde bu denli çok sayıda tarikat tesisine rastlanmamaktadır. Bu yoğunluğu, istanbul'un büyüklüğü ve Osmanlı Devleti'nin uzun ömrünün yamsıra, Türklerin islamiyet! kabulleri ile eşzamanlı olarak Orta Asya'da, özellikle Horasan yöresinde oluşan tasavvuf birikiminin Türk toplumunda günümüze dek süregelen derin izleri başta olmak üzere, yüzyıllar içinde birbiriyle iç içe geçmiş çok yönlü (tarihi, sosyal, kültürel, iktisadi) gelişmeler bütünüünün doğal bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür, istanbul ve çevresinde karşılaşılan tarikat yapıları "âsitane, dergâh, hankah, zaviye" gibi çeşitli terimlerle anılagelmiştir. Ayrıca "Gülşenîhane, Kalenderhane, Kadi-rîhane, Mevlevihane" gibi belirli bir tarikatın tesislerini ifade

eden terimler de mevcuttur. Söz konusu terimlerden dergâh, hankah ve tekkenin ne belirli bir tarikata, ne herhangi bir fonksiyon farklılığına ne de bunlardan kaynaklanan bir mimari tipe tekabül ettiği söylenebilir. Ancak âsitane ve zaviye terimlerinin istanbul'daki tarikat yapılarının, bağlı bulundukları tarikat içindeki statülerini belirleyici olduğu görülmektedir. Âsitaneler belirli bir tarikatın ya da tarikat kolunun istanbul'daki merkezi olan, çoğunlukla o tarikatın veya kolun kurucusuna (pire veya pir-i saniye) ait türbeyi de bünyesinde barındırdığı için pir evi sıfatını haiz, genellikle geniş kapsamlı kuruluşlardır. Zaviyeler ise âsitanele-re bağımlı, genellikle daha ufak kapsamlı tarikat yapılarıdır. Bu arada Mevlevî tarikatı için âsitaneler, bin bir günlük çilenin çıkarılıp "dede" payesinin kazanıldığı tam teşekküllü kuruluşlardı. Mevlevî zaviyelerinin görevi ise seyyah dervişlerin barınma ve beslenmesini teminden ibaretti. Dolayısıyla, mevlevîhaneler dışında, âsitane-zavi-ye ayrımının çoğu zaman mimari programa ve tasarıma pek fazla yansımadağı, icabında iktisadi altyapı ve sosyal çevre bakımından güçlü olan bir zaviyenin, tabi olduğu âsitaneyi gölgede bırakabildiğı gözlenmektedir.

istanbul tekkelerinin mimarisi ele alınırken ihmal edilmemesi gereken bir husus da aslında başka amaçlarla tasarlandığı halde, sonradan Osmanlı kaynaklarında "vaz-ı meşihat" (şeyhlik konulması) tabiri ile ifade edilen usulle tekkeye dönüştürülmüş bulunan yapıların varlığıdır. Özgün tekkelerin yamsıra önemli bir yekûn tutan bu "dönme tekkelerin" en eski tarihlieleri, fethi izleyen II. Mehmed (Fatih) (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) dönemlerinde çoğunlukla cami-tekkeye dönüştürülmüş olan birtakım Bizans manastırları ve kiliseleridir. Böylece bir yandan, yeni fethedilen şehirde dini-tasavvufi hayatın gerektirdiğı binalara acilen sahip olunmakta, diğer yandan, Osmanlı'ya selefleri olan Türk devletlerinden (özellikle Anadolu Selçuklularından) miras kalan "şenlendirme" politikası sürdürülmekte, yöre halkının ortak bilinçaltında kökleşmiş kutsallık odakları İslami bir kisveye büründürülerek yaşatılmaktaydı. Vaz-ı meşihat edilen yapı türleri arasında manastır ve kiliselerden sonra, tarih itibarıyla daha yeni, ancak sayı itibarıyla daha kalabalık olanlar camiler, mescitler ve meskenlerdir.

istanbul ile yakın çevresinde, gerek 1330'lardan 1925'e kadar tesis edilmiş olan tekkelerin, gerekse de belirli bir zaman kesitinde faal olan tekkelerin sayılarını kesin olarak tespit etmek hemen hemen imkânsızdır. Ancak fethi izleyen yüz yıl zarfında (1453-1546) suriçinde 75 civarında tekkenin var olduğu, 18. yy'ın sonlarından tekkelerin kapatılmasına kadar uzanan dönemde (1784-1925) ise bu sayının 250-300 arasında oynadığı, öte yandan istanbul ve civarında tarih boyunca 500 dolaylarında tekkenin tesis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Tekkelerin tarikatlar arasındaki dağılımı da zaman içinde dalgalanmalar geçirmiştir. Mamafih, 16. yy'ın ortalarından itibaren Halvetfîlik(-») ile Nakşibendîliğin^ daima en fazla tekkeye sahip olduğu, arkadan Kadirîlik(-), Rıfâîlik(->), Sa'dÜik(->) ve Cel-vetîliğin(->) geldiği, Bayramîlik(->), Bede-vîlik(-0, MevlevîlikC-»), Gülşenîlik(-0 ve Şazelîliğin(->) ise bunları izlediği söylenebilir. Bu arada bir tarikatın toplum ve kültür hayatındaki ağırlığının belirlenmesinde

Bezirgân

Tekkesi'nde

camî-

tevhidhane ve Şeyh Ramazan Efendi Türbesi. *M. Baha Tanınan*

sahip bulunduğu tekke adedinin tek ölçüt olarak kabul edilmemesi gerekmektedir.

Bunun en belirgin örneği, istanbul'da en fazla 5 mevlevîhane bulunmasına rağmen Mevlevîliğin başkent kültüründe çok müstesna bir mevkiye sahip olmasıdır.

Tekkelerin şehrin içinde ve çevresindeki dağılımı, istanbul'un nüfus ve iskân özellikleri, tarikatların temsil ettikleri meşrepler, birtakım kurumlarla olan ilişkileri, devletin kültür politikası gibi çeşitli etkenler tarafından yönlendirilmiştir. Şöyle ki, tekkelerin özellikle Müslüman halk ile meskûn semtlerde yoğunlaştığı, gayrimüslim cemaatlerin mahalleleri ile günün ancak belirli kesiminde ticaret ve zanaat faaliyetlerine tahsis edilen semtlerde söz konusu yoğunluğun hissedilir derecede azaldığı bir gerçektir. Bu arada Kasımpaşa'da-ki Piyale Paşa Tekkesi gibi bazı tekkelerin yönetim tarafından iskân edilmesi, öngörülen çevrelerde, bu amaçla tesis edilen külliyelerin bünyesinde yer aldığı da görülmektedir. Diğer taraftan oldum olası medrese zihniyetinin tenkitlerine uğramış ve "ham sofuların" dedikodusuna malzeme teşkil etmiş olan, ayrıca büyük bir arazi içinde yayılan geniş programlı yapı topluluklarına ihtiyaç gösteren Bektaşî ve Mevlevî tekkelerinin hemen bütünüyle şehir dışında, manzaralı, "asude ve safalı" mevkilerde inşa edildiği göze çarpmaktadır. Ayrıca Bektaşî tekkelerinden pek çoğunun fetihten önce (Ahi zaviyesi olarak) veya fetih sırasında, istanbul'a hâkim, stratejik önemi haiz noktaları mekân tutması, aynı şekilde yeniçerilerin bulunduğu Yeni Odalar'ın bünyesinde bir Bektaşî tekkesinin bulunması, 16. yy'ın başlarından itibaren Gaziyan-ı Rum'un yerini alan bu tarikatın askeri hayatla olan sıkı ilişkisine bağlanmaktadır. Öte yandan bâb-ı meşihatın (şeyhülislamlık makamının) varlığından ötürü çoğunlukla ilmiye mensupları tarafından iskân edilen Süleymaniye semtinde hemen hiç tekke bulunmaması, duraklama devrinden itibaren medrese-tekke ilişkilerine egemen olan, hattâ zaman zaman soğukluğa ve mücadeleye varabilen mesafeli tutum ile açıklanabilir. Kuruluşundan

19. yy'ın başlarına kadar tarikat ehlini birçok faaliyetine ortak etmiş olan Os-

M. Baha Tanman

manii yönetiminin Tanzimat'ı müteakip tarikatlara eskisinden daha mesafeli davranması da 19. yy'm ikinci yarısında filizlenen "alafranga" Müslüman semtlerinde tekke ve türbe bulunmaması şeklinde şehir dokusuna yansımıştır.

Tekkelerin, Osmanlı kaynaklarında "nefs-i istanbul", günümüz aydınlarınca "tarihi yanmada" olarak anılan, surlarla kuşatılmış kesimde, Sur-ı Sultani ile şehirden soyutlanarak Yeni Saray'a (Topkapı Sarayı) ayrılmış olan bölge, Kapalıçarşı'dan Halic'e kadar uzanan büyük çarşı alanı, ulemanın kalesi olan Süleymaniye semti ve gayrimüslim mahalleleri dışında hemen her yere dağılmış oldukları görülür. Özellikle surları içeriden kuşatarak Yediku-le'den Ayvansaray'a kadar uzanan, yakın zamana kadar kısmen bostanlarla kaplı seyrek iskân kuşağı, Beyazıt-Edirnekapı ekseninde sıralanan semtler, bu eksenden Halic'e ve Bayrampaşa Deresi'ne (bugünkü Vatan Caddesi'ne) doğru alçalan yamaçlar, Aksaray çevresi, Aksaray-Koca-mustafapaşa eksenindeki semtler tekkelerin en yoğun olduğu bölgeleri teşkil eder. Ayrıca Marmara'dan Halic'e kadar surları dışarıdan kuşatan, büyük kısmı mezarlıklarla kaplı kuşak, söz konusu kuşağın içinden geçerek Eyüp'e uzanan Edirnekapı-Otakçılar yolu, Eyüp (özellikle Nişancı ve Idrisköşkü bölgeleri), Halic'in kuzey yakasındaki mahalleler (özellikle Sütlüce ile Hasköy'ün bir kısım), Kasımpaşa, Galata-Beşiktaş arasında teşekkül etmiş Müslüman mahalleleri (Tophane, Cihangir, Fındıklı, Kabataş), Beşiktaş ile Üsküdar da tekkelerin yoğunluk arz ettiği yerlerdir. Diğer taraftan bazı Boğaziçi köylerinde (Rumelihisarı, Emirgân, Yeniköy, Sarıyer, Beykoz, Anadoluhisarı, Beylerbeyi, Çengelköy) ve Kadıköy çevresindeki mesirelerde de (Yoğurtçu Çayırı, Merdivenköy) tekkelere rastlanmaktadır.

istanbul tekkelerinde teşhis edilen mimari programın temelinde söz konusu tesislerde karşılanan fonksiyonlar yatmaktadır. Bunlar ibadet, eğitim, barınma, beslenme, temizlenme ve ulaşım olarak sıralanabilir. İlk üçünün (ibadet, eğitim, barınma) kendi aralarında girift bir bütün teş-

kil ettiği bu fonksiyonların doğurmuş olduğu bölümler ise tarikat ayinlerinin icra edildiği, vakit namazlarının eda edildiği, icabında, mevlevîhanelerdeki mesnevi şerhleri gibi ders türünden faaliyetlerin yürütüldüğü, mevlit ve hatim cemiyetleri gibi birtakım dini toplantıların yapıldığı, Bektaşî-lerce meydan, Mevlevîlerce semahane, diğer tarikatların mensuplarınca tevhidhane olarak adlandırılan ibadet-ayın birimleri; yalnız mevlevîhanelere özgü olan ve "çörek" denilen bir lokma ekmek ile kahveden ibaret kahvaltıyı müteakip "murakabe" adındaki sabah meditasyonunun gerçekleştirildiği meydan-ı şerif; Halvetîlik başta olmak üzere

"halvet" uygulamasının görüldüğü tarikatların tekkelerinde rastlanan halvethane; tarikat pirlerinin, tekke postni-şinlerinin, bunların aile efradının gömülü oldukları türbe ile tekke mensupları ve muhiplerinin kabirlerini barındıran hazi-re; şeyhlerin aileleri ile ikamet ettikleri, ayrıca, tarikata mensup olsun veya olmasın, tekkeye gelen hanımların ağırlandığı harem; erkek misafirlerin ağırlandığı, sohbet ve meşk toplantılarının gerçekleştirildiği şeyh odası; ayinlerde musikiyi idare eden zâkirbaşının dinlendiği, misafir kabul ettiği, musiki meşklerinin yürütüldüğü, ayinlerde kullanılan musiki aletlerinin saklandığı zâkirbaşı odası; dervişlerin kendi aralarında oturup sohbet edebildikleri meydan odası; selamlıkta sunulan kahvelerin "kahve nakibi" denetiminde hazırlandığı kahve ocağı; selamlık ile harem arasındaki bağlantıyı kaçgöçün gereğine uygun biçimde sağlayan mabeyin odası gibi bölümlerden oluşan, birçok fonksiyonu bünyesinde toplayan selamlık; tekkede ikamet eden dervişlerin barındığı derviş hücreleri; Bektaşî tekkelerinde mihman e-vi (mihman; misafir), diğerlerinde mih-manhane veya misafirhane denilen, seyyah dervişler başta olmak üzere misafirlerin ağırlandığı birimler; tekkede ikamet edenlerin yamsıra çeşitli vesilelerle (haftalık ayinler, kandil geceleri, ramazan iftarları, muharrem ayına mahsus aşure cemiyetleri, mevlit, hatim, hilafet cemiyetleri vb) tekkede yemek yiyenlere, misafirlere ve çevredeki yoksullara hitap eden, sıra-

dan günlerde herhangi bir ev mutfağı gibi faaliyet gösteren, ancak icabında bir imaret mutfağı gibi çalışabilecek şekilde tasarlanan, mevlevîhanelerde buna ilaveten sema meşklerinin yapıldığı ve matbah-ı şerif olarak adlandırılan Bektaşî tekkelerinde aşevi denilen, daima selamlık tarafında bulunan ve aşçı dede ile maiyetindeki dervişlerin görev yaptığı mutfak; harem halkının ihtiyacına cevap verecek ölçekte tutulan harem mutfağı; mutfağın tamamlayıcı unsuru olan, erzağın saklandığı, Bektaşî tekkelerinde ayrıca çeşitli tekke eşyasının konulduğu ve kiler evi denilen kiler; fırın (Bektaşîlerde ekmek evi); topluca yemek yenilen, mevlevîhanelerde so-mathane adını alan taamhane; daha ziyade geniş kapsamlı tesislerde, özellikle Mevlevî âsitanelerinde bulunan, şerbetlerin hazırlandığı şerbethane; ahır; kümes; şehir dışındaki tekkelerde görülen an kovani (Bektaşîlerde zenbur evi); selamlık ve harem bölümlerinde temizlenme ihtiyacının giderildiği hamam veya gusûlhane; basit bir musluk dizisinden abdest teknesi ve şadırvana kadar gidebilen abdest alma mahalleri; helalar; bazı geniş kapsamlı tekkelerde görülen çamışırhane; su ihtiyacını karşılayan su haznesi, sarnıç ve kuyu; eski istanbul'da ulaşım çoğu zaman atla, merkeple veya atlı taşıtlarla sağlandığından varlığına ihtiyaç duyulan ahır (Bektaşîlerde at evi); deniz kıyısında yer alan tekkelerde iskele ve kayıkthane; tarikat faaliyetinin yamsıra toplumun çeşitli ihtiyaçlarına da cevap veren, "tarikat külliyesi" ölçeğindeki kimi tekkelerde, doğrudan tekke hayatı

ve mimarisi ile ilişkisi olmayan, mimarlık tarihimizde bağımsız gelişme çizgileri izlenebilen muvakkithane, kütüphane, sıbyan mektebi, darülkurra, çeşme, sebil türünden birtakım tali bölümlerdir.

Bu meyanda dikkati çeken diğer bir husus da tekkelerde ibadet, eğitim ve barınma fonksiyonlarının iç içe geçerek bütünleşmesi ve çoğunlukla aynı bölümlerde cereyan etmesidir. Bu özelliğin tekkelerde-ki eğitim sisteminden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de bu tesislerde gerek geleneksel medrese eğitiminden gerekse Batı kökenli laik eğitimden, tama-

TEKKELER

238

239

TEKKELER

men farklı, ağırlığın kuramdan ziyade uygulamaya verildiği, talibe "birtakım şeyler öğretmekten" çok, onu "değiştirerek kemale erdirmeyi" amaçlayan, muhabbet, ibadet, hizmet, sohbet, tefekkür, halvet, cezbe vb unsurlardan oluşan, "tahsil edilerek" değil de "yaşanarak" edilen, derviş ile şeyhi arasında "sır" olan, tasavvuf terminolojisinde "seyrû sülûk" olarak adlandırılan, initiatique nitelikte bir eğitim türü söz konusudur.

istanbul tekkeleri arasında fonksiyon şemasının merkezini tarikat faaliyetinin oluşturmadığı, birtakım özel fonksiyonları olan, ancak tarikat ehlinin denetiminde bulunduğu "tekke" olarak adlandırılan tesisler bulunmaktadır. Bunların bir kısmı İstanbul'a, Osmanlı sınırları dışında kalan bazı yörelerden gelen ve çoğunluğu bekâr olan seyyah dervişleri barındırmak, ayrıca Osmanlı yönetimi nezdinde bir tür fahri konsolos konumuna sahip olan şeyhleri aracılığı ile söz konusu yörelerle gerekli siyasi bağlantıyı sağlamak üzere tesis edilmiş, misafirhane-haberleş-me merkezi niteliğinde kuruluşlardır. Özbek, Hindi ve Afgan tekkeleri, isimlerinden de anlaşılacağı gibi bu gruba girmektedir. Ayrıca Nakşibendîliğe bağlı olduğu halde özellikle mesnevi eğitimi vermek amacıyla kurulmuş olan, Fatih-Çarşamba'daki Mes-nevîhane Tekkesi(->) gibi belirli bir konuda ihtisas merkezi durumunda olan tekkelere de rastlanmaktadır. Öte yandan Üsküdar'daki Miskinler Tekkesi'nin bir tür cüzam hastanesi olduğu, Eyüp İdrisköş-kü'ndeki Hatuniye Tekkesi'nin(->) kimsesiz yaşlı kadınları barındırdığı, Osmanlı spor tarihinde önemli yeri olan güreşçilik ile okçuluğun Pehlivanlar Tekkesi ile Okçular Tekkesi'nde(-0 talim edildiği unutulmamalıdır.

Bunlardan başka bir de günümüzün tabiriyle "rekreasyon alan" niteliğinde bazı tekkelere, daha doğrusu bakımı ve ziyaretçilerin ağırlanması tarikat

ehline havale edilmiş birtakım mesirelerin varlığına tanık olunmaktadır. Sütluçe sırtlarındaki Cafe-râbâd ve Hasanâbâd tekkeleri ile Beykoz-

Ijj Nazild 1 " Tekkesi

Cengiz Kahraman arşivi

Dereşeki yolundaki Akbaba Tekkesi(->) bu tesislerin en ünlüleridir.

Bektaşî tekkelerinin meydanları hariç, diğer tarikatlara ait tekkelerin tevhidha-neleri ve semahaneleri çoğunlukla mescit -hattâ bazılarında cami- niteliği de taşıdığından, söz konusu mekânların kible eksenine göre yönlendirilmesi, son cemaat yeri, mihrap, minber, icabında minare türünden unsurlarla donatılması mescit-cami tasarımına, daha doğrusu bu tasarımı şekillendiren İslami ibadet prensiplerine bağlanmaktadır.

Ayin mekânlarının tasarımını etkileyen asıl en önemli husus tarikat ehlinin söz konusu mekânları, manevi-ebedi âlemle bunun yansıması olan maddi-fani âlemden ibaret bütün evreni temsil eden bir tür "mistik mikrokozmoslar" gibi telakki etmeleri, çeşitli tasavvufî ve kozmik sembolleri bunların tasarımına, ayrıca mimari ayrıntıları ile süsleme programlarına az veya çok yansıtmalarıdır. Bu meyanda Merdivenköy'de, kuruluşu Orhan Gazi dönemine kadar inen, ancak bugünkü yapısı 19. yy'ın ortalarına ait olan, Bektaşîliğe bağlı Şahkulu Sultan Tekkesi'nin(-0 meydan evinin ilginç tasarımı ve bu tasarımla bütünleşen süslemesi, kutsallığı Bektaşîlikteki "On İki İmam kültüründen" kaynaklanan 12 sayısına göre şekillendirilmiş, ayrıca mekânı örten şemsiye tonoz, "ene'l-Hakk şehidi" Hallac-ı Mansur'un hatırasına izafeten "dâr-ı Mansur" olarak adlandırılan ve Allah'a ulaşılan en kısa yolu temsil eden, mekânın ortasında yükselen bir sütuna oturtulmuştur. Aynı şekilde Mevla-na'nın uğurlu sayısı olan ve Mevleviler arasında "nezr-i Mevlana" olarak anılan 18 sayısı Yenikapı ve Bahariye mevlevîhanele-rinde semahaneyi kuşatan ahşap direklerin adedini belirlemektedir.

Tarikat ayinlerinin koreografik özellikleri de ayin mekânlarının biçimlendirilmesinde (özellikle cami-tekke niteliği arz etmeyen, yalnızca tarikat ehli tarafından kullanılan tekkelerde) büyük ölçüde belirleyici olmuştur. Bu meyanda İstanbul'da yayılmış olan tarikatların ayin koreografî-

leri açısından kabaca ikiye ayrıldığı ve bu gruplaşmanın temelinde tarikatların kültür kökenlerinin yattığı görülmektedir. Türk kültür ortamında doğmuş veya bu ortamdan etkilenecek zamanla değişime uğramış olan tarikatlarda (Bayramîlik, Bektaşîlik, Celvetîlik, Gülşenîlik, Halvetîlik, Kübrevîlik, Mevlevîlik, Zeynîlik ile Kadirîliğin Eş-refî ve Rumî kolları) ayinlere egemen olan motif dairedir. Söz konusu tarikatlardan Halvetîlik ile bundan ayrılma Bayramîlik, Gülşenîlik,

Bayramîlik ile Kadirîliğin karışımından oluşmuş Eşrefîlik, Kadirîliğin Halvetî etkileri ile şekillenmiş olan Rumî-lik kolu, ayrıca Zeynî ayinlerinin en karakteristik bölümünü teşkil eden devran zikrinden ötürü "devrani tarikatlar" olarak adlandırılmıştır. Devrani tarikatlarda ayinin başından sonuna kadar dervişler "halka" teşkil etmektedir. Doğrudan devranî tarikatlara dahil edilmeyen Bektaşîlik, Mevlevîlik ve Nakşibendîlikte ayinlere daire formu egemendir. Öte yandan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da Araplar ya da Araplaşmış (muarreb) halklar arasında şekillenmiş bulunan Bedevî, Rıfâî, Sa'dî ve Şazeli tarikatları ile Kadirîliğin Anadolu dışında kurulmuş olan kollan "kıyamî tarikatlar" denilen diğer grubu meydana getirmektedir. "Kıyam zikrinin" ayinin en önemli bölümünü teşkil ettiği bu tarikatlarda dervişler mihrap duvarına dik ve paralel sıralar (saflar) halinde dizilmekte, devrani tarikatlar-daki "halka-i zikrin" yerini "saff-ı zikir" almaktadır. Ne var ki yalnızca bu ayırmadan hareketle İstanbul tekkelerindeki bütün ayin mekânlarını tasnif edebilmek, daha doğrusu bu tasnifi mimari biçimlerle çakıştırmak mümkün değildir. Ayin biçimleri, çoğunluğu aynı zamanda mescit ya da cami olarak kullanılan bu bölümleri biçimlendiren tek etken olmadığı gibi, 18. yy'dan itibaren İstanbul'da gözlenen tarikatlar arası kaynaşma, ayin biçimlerinin bir tarikattan diğerine intikal etmesine sebep olmuştur. Yine de devrani tarikatlara ait birtakım tekkelerde, ayinlere tahsis edilen alanın çokgen veya daire şeklinde tasarlandığı, kıyami tarikatlara bağlı tekkelerin çoğunda da kare ile dikdörtgenin tercih edildiği görülmektedir.

Bu arada çokgenler arasında özellikle sekizgenin yaygın olması, bu sayının tasavvuf sembolizminde tekabül ettiği değerler, sekizgenin Anadolu Türk mimarisindeki köklü geçmişi, ayrıca suflerce çok önem verilen miraç olayının hatırasını yaşatan ve tıpkı tarikat ayinlerine benzer biçimde tavaf edilen, sekizgen prizma biçimindeki Kubbetü's-Sahra'nın etkisi, öte yandan erken devir Doğu Hristiyan mimarisinde, alelade kiliselerden farklı biçimde kullanılan, birtakım dairevi prosesyonlara sahne olan özel tarikat kiliselerinde ve aziz kültlerine bağlanan martyrionlarda gözlenen sekizgen tasarım şemalarının, İstanbul'da 16. yy'ın başlarından itibaren Halvetî tarikatı mensuplarınca tevhidhane olarak kullanılmış Sergios ve Bakhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii-Tekkesi) yoluyla vaki olması muhtemel etkileri ile açıklanabilir.

Öte yandan ayin mekânlarının tekkelerin fonksiyon şemasında işgal ettiği yer, diğer bölümlerle olan bağlantıları, esas girişin yamsıra selamlık ve hareme açılan tali kapılar şeklinde; ayine bizzat katılanlardan başka musikiyi idare edenler ve ayini izleyenler için bağımsız birimlerin düşünülmesi de esas ayin alanını kuşatan çeşitli mahfillerle ve maksurelerle (erkek ve kadın seyirciler için iki katlı mahfiller, musikişinaslar için, mevlevîhanelerde "mıt-rıp maksuresi" olarak anılan birimler, ayrıca

bazı önemli tekkelerde bulunan hünkâr mahfilleri) tasarıma yansımaktadır.

İstanbul tekkeleri için geliştirdiğimiz ti-poloji denemesinde yerleşim düzenleri esas alınmış, örnekler içerdikleri bölümlerin birbirleriyle olan bağlantılarına göre gruplandırılmıştır. Yerleşim düzenlerini yönlendiren etkenlerin başında tekkelerin fonksiyon şeması gelmektedir. Bu meyanda cami-tekke niteliğindeki kuruluşlarla, aynı zamanda çevre halkınca cami olarak kullanılan ayin mekânının (cami-tev-hidhanenin) diğer tekke bölümlerinden kopartılması böylece "herkesin" malı olan bir mekânın belirli bir mahremiyet gerektiren tekke hayatında soyutlanması, şeyhlerin, harem halkının, kadın ve erkek ziyaretçilerin, dervişlerin teşkil ettiği trafiğini mümkün mertebe kolaylaştırmak amacıyla ayin mekânı, selamlık, harem bölümlerinin birbirlerine yaklaştırılması, aralarında doğrudan bağlantı kurulması, bu arada kadın ve erkek trafiğinin çakışmaması (kaçgöçe hâle gelmemesi) amacıyla mabeyin odası, ayrı bir kadınlar girişi gibi unsurların devreye sokulması, hünkâr mahfilinin bağımsız bir girişle donatılması, mutfakın tercihen harem mutfak, taamhane, selamlık ve meydan-ı şerif gibi bölümlere yaklaştırılması, tesisatı kolaylaştırmak amacıyla ıslak mekânların birlikte tasarlanması, su haznesinin bunların yakınma konulması ve buna benzer nice husus tekkelerin fonksiyon şemasına tekabül eden girift ilişkilerden, kısmen dini, kısmen yerel kaynaklı âdetlerden, ayrıca belirli bir rahatlık ve kullanışlılık (konfor) arzusundan kaynaklanmaktadır.

Tekkelerde mekânlar arası ilişkileri biçimlendiren diğer bir önemli husus da tarikatların bünyesinden kaynaklanan telakkiler ve bunların doğurduğu geleneklerdir. Özellikle Osmanlı döneminde adeta tekkelerin "alamet-i farikası" haline gelmiş olan türbe-ayin mekânı bağlantısı tasavvuf ehlinin ölüme bakışındaki farklılık ile açıklanabilir.

Yerleşim düzenlerine ve tasarımlarının ana hatlarına göre İstanbul tekkelerini üç grupta toplayabiliyoruz: Birinci grupta yer alan tekkelerin hepsi kagir olup yerleşim düzeni bakımından açık avlulu, revaklı Osmanlı medreseleri ve bunların bir türevi olan cami-medrese ikilileri ile paralellik arz etmektedir. Tasarım merkezini teşkil eden üstü açık avlu bir yandan tekke hayatının iç dünyasını meydana getirmekte, diğer yandan çevresinde sıralanan ibadet-ayin mekânı, derviş hücreleri, selamlık mekânları, bazen de mutfak-taamhane ve hamam

bölümleri arasındaki iletişimi sağlamakta, ayrıca bütün bu birimlere ışık ve hava sunmaktadır. Söz konusu tipin kendi içinde aynı şablonu tekrarlamadığı, çeşitli varyantlar arz ettiği gözlenir. Bu gruba dahil edilen tekkelerin hemen hepsinde şeyh ailesinin ikametgâhı olan harem, avluyu kuşatan ve çoğunluğu bekâr olan dervişler-ce kullanılan kitleden kopartılmış, belirli bir uzaklığa bağımsız bir ahşap

harem inşa edilmiştir. Merkezdeki avlu şadırvanla veya bir dizi abdest musluğu ile donatılmakta, helalar, malum sakıncadan ötürü daima müstakil küçük bir avlu etrafına toplanarak mümkün merteye ibadet, barınma, yemek bilimlerinden uzaklaştırılmaktadır.

Koca Sinan'ın eserleri arasında yer alan Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi(->) ile Üsküdar'daki Atik Valide Kül-liyesi'ndeki(->) tekkeler, ayrıca Eyüp'teki Cafer Paşa Külliyesi'ndeki(->) tekke, Hase-ki'deki Bayram Paşa Tekkesi (1634-1635), Çarşıkapı'daki Çorlulu Ali Paşa Tekkesi (1707-1709), Eyüp'teki Şeyhülislam Tekkesi (1744-1745), Babiâli'deki Hacı Beşir Ağa Tekkesi (1745), Otakçılar'daki Mustafa Paşa Tekkesi(->) ve Fatih'teki Tahir Ağa Tek-kesi(-0 bu grubun örneklerini oluşturmaktadır.

İkinci gruba dahil edilen tekkelerde ibadet-ayin bölümü, bazen de buna bitişik türbe bölümü bağımsız olarak tasarlanmakta, diğer bölümler genellikle bunların kuzeyinde, şadırvan avlusunun çevresinde, yekpare bir düzen arz etmeksizin dağınık biçimde yer almaktadır. İbadet-ayin bölümlerinin batı, doğu ve kuzey yönlerinde genellikle hazirelerle türbeler bulunmaktadır. Bu grubu da kendi içinde iki alt gruba ayırmak mümkün olmaktadır. Alt grup II-A: Büyük çoğunluğu cami-tekke niteliğinde olan bu örneklerde cami-tevhidhaneler diğer tekke birimlerinden tamamen soyutlanarak şadırvan avlusunun kible yönüne yerleştirilmiş, avlunun diğer yönlerine tekke bölümleri - harem dışında-serbestçe serpiştirilmiştir. Dağınık düzenli küçük külliyeler oluşturan bu cami-tek-kelerin çoğunda, 1925'ten itibaren cami olarak kullanılabilen cami-tevhidhaneler ayakta kaldığından, söz konusu bölümler tasarımları ile kagir duvarlı, ahşap çatılı tipik Osmanlı mescitlerini andırdığından, ayrıca Sinan'ın tezkireleri ve *Hadîkatü 7-Cevâmi* başta olmak üzere en çok kullanılan Osmanlı kaynaklarında cami veya mescit olarak zikredildiklerinden sanat tarihi literatüründe şimdiye kadar çift fonksiyonlu (cami-tekke) olduklarına hemen hiç değinilmemiştir. Bu alt grupta da harem daireleri şadırvan avlusundan genellikle uzak tutulmaktadır.

Birçok yapı arasına Koca Sinan'ın tasarlamış olduğu Balat'taki Ferruh Kethüda Tekkesi (1562-1563) ve Kocamustafapa-şa'daki Bezirgan Tekkesi (1586), Üsküdar'daki Selimiye Cami-Tekkesi(->) ve Üsküdar'daki Devatî Mustafa Efendi Tekke-si(->) zikredilebilir.

II-B alt grubunu teşkil eden örneklerin ise bunlardan tek farkı türbelerin ibadet-ayin mekânlarına bitiştirilmiş olma-

sı, böylece mescit ya da cami mimarisinin özelliklerinden bir miktar sıyrılarak tarikat mimarisine has bir özellik kazandırmaktadır. Eyüp'teki Şah Sultan Tekkesi(-«) (1555-1556), Kasımpaşa'daki Saçlı Emir Tekkesi(->), Üsküdar Mevlevîhanesi(-0, Bahariye Mevlevîhanesi(-«), Söğütözü'deki Hasırîzade Tekkesi(->) ve Eğrikapı'daki Ce-malizade Tekkesi {bugünkü yapı 1816-1817 ve 1905) bu meyanda gösterilebilir.

İstanbul'da en fazla örnekle temsil edilen üçüncü grubu "ev-tekkeler" olarak adlandırmak mümkündür. Söz konusu tekkelerde ibadete ilişkin bölümler (tevhidhane-semahane, türbe), gündelik hayata ilişkin bölümlerin (selamlık, harem, derviş hücreleri, mutfak, taamhane vb) tamamı veya bir kısmıyla aynı kitle içine alınıp kaynaştırılmıştır. Tekkelerdeki eğitim, ibadet, barınma birlikteliğinin en bariz şekilde tasarıma yansıtıldığı bu yapılar, tarihteki ilk tarikat yapılarının şeyh evlerinden doğduğunu düşünecek olursak, İstanbul'daki tekkelerin içinde en kadim geleneği yaşatan örnekler olmaktadır. Üçüncü grupta yer alan bu tekkeler ibadet-ayın mekânlarının varlığı dışında tasarımları, cephe düzenleri ve ayrıntıları bakımından İstanbul'un geleneksel sivil mimarisiyle büyük yakınlık gösterir.

Üçüncü grubun en karakteristik örnekleri arasında Yenikapı Mevlevîhanesi(->), Tophane'deki Kadirîhane Tekkesi(->), Ko-camustafapaşa'daki Küçük Efendi Tekkesi (bugünkü yapı 1825), Eyüp'teki Kaşga-rî Tekkesi(->), Eyüp'teki Ümmi Sinan Tek-kesi(->), Kasımpaşa Mevlevîhanesi(->), Galata Mevlevîhanesi(->), Aksaray'daki Oğlanlar Tekkesi(->), Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Tekkesi(->), Süleymaniye'de-ki Helvaî Tekkesi(->) sayılabilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I-II; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih*; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*; Evliya, *Seyahatname*, I; Çetin, *Tekkeler*; Asitâne; Aynur, *Salih Sultan*; Kut, *Der-gehnâme*; 1301 *İstatistik Cedveli*; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*; R. S. Atabinen, "Galata Mevlevihanesi", *TTOKBelleteni*, S. 66 (Temmuz 1947), s. 10-11; F. Ba-binger, "Zur Frühgeschichte des Naqschbendi-Ordens", *Der islam*, XIII (1923), s. 105-107, 282-283, XIV (1925), s. 112-114; A. Batur, "Yıldız Serencebey'de Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I (1968), s. 103-138; M. Batur, "Ramazan Efendi Camii", *Arkitekt*, S. 293 (1958), s. 176-180; "Bedevi Tarikatı Tekkeleri", *İSTA*, V, 2364; D. Behrens-Abouseif, "The Qubba. An Aristocratic Type of Zawiya", *Annales Islamologiques*, XIX (1983), s. 1-7; C. Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *TT*, S. 8 (Ağustos 1984), s. 40-45, S. 9 (Eylül 1984), s. 38-43; "Bektaşîler, Bektaşî Tekkeleri", *İSTA*, V, 2443-2447; I. Beldiceanu Steinherr, *Scheich Uftade der Begründer des Gelvetijje Ordens*, Münih, 1961; "Celvetî Tekkeleri", *İSTA*, VI, s. 3429-3431; "Cerrahi Tekkeleri", *İSTA*, VII, s. 3501-3502; E. Demirci, "Vakıflar İdaresi'nin Günümüze Ulaştırdığı Bir Ahşap Yapı: Keşfi Osman Efendi Tekkesi", *VD*, XXI (1990), s. 115-128; "Dergâh, Dergâhlar", *İSTA*, VIII (1966), s. 4476-4484; A. Işık Doğan, *Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapılan. Tekkeler, Zaviyeler ve Benzer Nitelikteki Fütüv-vet Yapılan*, ist., 1977; N. Ebussuud, "Kadiri Asitânesinin Son Üç Asırlık Tarihi", *TTOK Belleteni*, S. 60 (Ocak 1946), s. 14-16; M. Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında İstanbul Mev-

TEKKELER

240

241

TELEFON

istanbul'un 1928 tarihli *Telefon Rebberi'mn* kapağı.

Nuri Akbayar koleksiyonu

besi arasında ilk telefon hattı çekildi. Aynı yıl buna Galata Liman idaresi ile Kilyos Tahliye İdaresi arasında çekilen tek telli telefon hattı eklendi. 1886'da bu son hat dışındaki tüm hatlar, sürekli komplo kaygısıyla yaşayan II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından kaldırıldı. 1892'den itibaren telefon yasağı ağırlaşarak devam etti. Bu dönemde konutlarda özel telefon söz konusu değildi.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte telefona karşı büyük bir talep ortaya çıktı. 10 Mayıs 1909'da Sirkeci'deki Büyük Postane binasında 50 hatlık bir santral kuruldu ve 45 adet manyetolu masa telefonu getirtildi. Çoğu yüksek bürokratlar ve bankalar olmak üzere 28 abone-

levihaneleri", *GDAD*, IV-V (1975-1976), s. 15-46; S. Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimaî Bir Müessesesi. Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler", / . Ü. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIII/1-2 (1962-1963), s. 1-80; M. Kara, *Din. Hayat. Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, İst., 1980; C. Kerametli, *GalataMevlevihanesi*, İst., 19/7; N. Kılıç, *Tarikatların ve Tekkelerin Tarihi*, İst., 1974; M. Ziya, *YenikapuMevlevihanesi*, İst., 1329; V. Mirmiroğlu, "Tophanede Kadirihane Tekkesi", *TTOKBelleteni*, S. 60 (Ocak 1946), s. 12-13; G. M. Smith, "The Özbek Tekkes of istanbul", *Der islam*, 57/1 (1980), s. 130-139; M. Baha Tanman, "Hasırîzade Tekkesi", *STY*, VII (1977), s. 107-142; ay, "İstanbul Süleymani-ye'de Helvaî Tekkesi", *STY*, XVIII (1979), s. 173-201; ay, "Relations entre leş semahane et leş türbe dans leş tekke d'Istanbul", *Arş Turci-ca*, (1979), s. 312-322; ay, "Sinan'ın Mirnari-si/Tekkeler", *Mimarbaşı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, İst., 1988, s. 311-332; ay, "İstanbul Tekkeleri", *Arredamento Dekorasyon*, S. 45 (Şubat 1993/2), s. 112-115; *TheDer-vish Lodge*, Berkeley, 1992; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler", *istanbul*, S. 4 (Ocak 1993), s. 119-131; ay, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Beşiktaş/Bahariye Mevlevihanesi", *ae*, S. 6 (Temmuz 1993), s. 129-137; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhtan*, İst., 1994.

M. BAHA TANMAN

Tekke Musikisi

Doğuğu, gelişimi ve icra ediliş biçimi yönünden cami ve tekke musikisi olarak ikiye ayrılan Türk dini musikisinin tekke musikisi bölümü. Tekke musikisinin cami mu-

Sofular Tekkesi'nde bulunan türbe. *M. Baha Tanman*

sikisi ile (bak. dini musiki) pek çok ortak yönü bulunmakla birlikte, asıl önemli özelliğı musiki icrasında saz kullanılmasıdır. Tekke musikisinin cami musikisinden ayrı bir üslubu ve tavrı olması da bu musikinin bir başka özelliğidir. Tekke musikisi, işlevsel bir musikidir. Tekkelerde düzenlenen ayinlerde asıl amaç musiki değil, zikirdir. Musiki, zikri süslemek ve yürütmek için kullanılır. Her biri birer tasavvuf kolu olan tarikatlarda; musiki ile dini raks denilebilecek düzenlenmiş uyumlu hareketlerle, hattâ kıyafetler ve renklerle, insanlardaki estetik duyguları geliştirip yüceltmek ve bu yoldan insanı Tanrı'ya ve tanrısal gerçeklere (hakikat-ı ilahi) çekme amacı güdülmektedir.

Tarikat ayinleri, kuudi (oturarak), kı-yami (ayakta) ve devranı (dairesele yürüyüş) olarak üç ana şekilde gerçekleşir. Mevlevi semai ile Bektaşî semahı bu üç ana grubun dışında kalır. Halvetîlik ve bütün kollan ile Kadirîliğin Eşrefî kolu devra-ni; Kadirî, Rıfâî, Bedevî, Sa'dî tarikatları kıyami, Nakşibendîliğin bazı kolları kuudi zikir tarzlarını benimsemişlerdir. Bunların musikisi de bu zikir ve ayin tarzlarına uygun bir üslup ve tavidadır. Ayrıca her tarikatın benimsemiş olduğı tasavvuf düşüncesi ayinine, dolayısıyla musikisine de yansımıştır. Mesela bir Rıfâî ayinindeki coşkunluk bir Nakşibendî ayininde yoktur ve-

ya bir Celvetî ayinindeki durgunluk ve ağırlık bir Halvetî ayininde görülmez. Hattâ aynı tarikatın ayini sırasında kıyam veya devran zikirlerinde de zikrin temposu değişir. Bütün tarikatların ayinlerinde icra edilen musiki de, ayine uygun olarak ya coşkun ya az hareketli ya da çok ritmiktir. Bu ayinlerde kudüm, bendir, mazhar, halile, nevbe gibi vurmali sazlar mutlaka kullanılır (yalnızca muharrem ayında Haz-ret-i Hüseyin ve Kerbela şehitlerine bir sayğı gösterisi olarak hiç saz kullanılmaz). Ney de tekkelerde çok kullanılan bir sazdır. Genellikle kalbi (harfler belli edilmeden sadece ses çıkararak) ism-i Celal (Allah) zikri sırasında ney üflenir. Bektaşî musikisinde^) daha çok halk çalgıları olan bağlama ailesi kullanılmıştır. Mevlevî musikisinde ise ney, kudüm, rebap, kanun, kemence, ud, tanbur (ve hattâ Galata Mevlevîhanesi'nde piyano) gibi musiki aletleri kullanılır.

Tekke musikisinin ana formu, ilahidir. Zikir devam etmekte iken, zâkirlerce okunan ilahilere zikir ilahisi veya usul ilahisi denir. Zikir dışında topluca okunan ilahilere de cumhur ilahi denir. Bunlar genellikle ayin sırasında ayağı kalkıldığında okunur. Arapça güfteli Türk tekke musikisi eserlerine şuul denir. Şuuller daha çok kıyami tarikatların ayinlerinde kullanılmıştır. Tekke musikisinin önemli bir beste şekli de duraktır. Çok sanatlı ve ağır olan duraklar, serbest ritimli ve tavrılı

eserlerdir. Ayin içinde genellikle ayağa kalkılmadan önce bir zâkir tarafından okunur ve herkesçe dinlenir. Naat, tevşih, mersiye, miraciye gibi beste şekilleri cami musikisi ile ortaktır.

Tekke musikisinde kesin bir sınırlama yoktur. Bir ilahi veya bir başka formdaki eser, farklı tarikatların ayininde kullanılır, mesela Mevlevî musikisinin çok ünlü bir eseri olan Nat-ı Mevlana, bir kıyam zikri sırasında bir Kadirî veya Rıfaî ayininde okunabildiği gibi, Sa'dî ilahisi diye bilinen bir eser de bir Halvetî devranında okunabilir. Ancak, Mevlevî ayininde, yalnızca besteli ayin okunur. Aynı şekilde, bir ayinde zikrin başlangıcındaki ağır tempoya uydurulup okunan bir ilahi, usul ve nağme özellikleri bozulmadan, zikir hızlandırılır-

Mevlevî
tekkelerinde
musiki
her zaman
önemli
bir yere
sahip
olmuştur.

Cumhuriyet

Dönemi Türkiye

Ansiklopedisi

da da okunabilir. Bu, zâkirlerin musiki bilgisine ve zikir yönetme yeteneğine bağlı bir konudur. Daha farklı bir ayin tarzı benimsemiş olan Bektaşîlikte musiki özellikle İstanbul'da klasik musikinin çizgilerine bürünmüştür. Bektaşî nefesleri İstanbul'da klasik musikinin bir parçası olmuş ve halk musikisi etkisi en aza inmiştir. Bütünü değişik bir görünümü olan Mevlevîlikte ise, musiki başlıbaşına bir inceleme konusudur.

Tarikatların ayinleri şeyh, sertarik, piş-kadem, zâkirbaşı, meydancı, reis gibi unvanları olan görevlilerce yönetilir. Ayin, bu görevliler uygun gördüğü sürece devam eder. Tarikatın ve ayininin özelliğine göre yönetilen ayin sırasında zikrin gidişine ve temposuna uygun olarak zâkirbaşınca seçilen ilahiler, duraklar, natlar, kasideler okunarak ve sadece vurmali sazlar kullanılarak musiki icra edilir. Mevlevîlik dışındaki tarikatların ayinlerinde bütün dervişlerin "Allah", "Hay", "Hû", "Kayyum", "Daim" gibi esmaları yüksek sesle tekrar ederek zikretmeleri, yalnızca zâkirlerin ilahi okuması ve vurmali sazlardan başka saz kullandırılması, musikinin geri plana itildiği izlenimini uyandırmıştır. Oysa şeyh yönetimindeki zikir ayininin gidişine ve temposuna uygun ilahileri o anda bulmak ve okuyup okutmak gibi

her an süprizlerle dolu bir musiki düzeni oluşturmak, bestelenmiş bir eser olan Mevlevî ayinini ezberleyip okumaktan çok daha zor, özel hüner ve yetenek isteyen bir iştir. Okunacak ilahilerde güfte seçimi de tekke musikisinde çok önemlidir, içinde bulunulan hicri ay (rebiyülevvelde Hz Muhammed'in doğumu, ramazanda oruç, muharremde Kerbela olayı, cemaziyülevvelde tövbe, zilhiccede hac ve kurban) ile zikredilmekte olan esma (kelime-i tevhid, ism-i Celal, ism-i Hay) ve zikrin tarzı (kıyam, devran, dalga tevhidi, demdeme) ile ilgili güftelerin seçilmesi gereklidir.

Makam seçimi de ayrı bir önem taşır. Ayinin akışı içinde tempo gittikçe hızlandığı gibi sesler de gittikçe tizleşeceğinden bu özelliğe uygun makamları ve eserleri sıralamak, bir kaside okuyup taksim edilerek başka makama geçildiğinde perdeyi bozmamak gerekir. Bütün bunlar tekke musikisinin çok yönlü niteliklerini, icrasının da bilgi ve ehliyet isteyen bir musiki olduğunu göstermektedir.

Tekkeler musiki üstatlarıyla musiki heveslilerini bir araya getirerek bilgi ve tecrübe aktarımını sağlayan birer konservatuvar gibiydi. Dindışı eser besteleyen ve icra edenlerin pek çoğu ya bir tekke mensubudur veya bir tarikat terbiyesi altında yetişmiştir. Tekke musikisi mensupları arasında besteci ve icracılardan başka, Türk musikisi nazariyatı ile uğraşan, Abdülbâkî Nasır Dede ve Nâyî Osman Dede(->) gibi Türk musikisi ses sistemini ifade edebilecek bir nota sistemi üzerinde çalışan musikişinaslar da vardır. Tekke musikisinin ürünleri olan çeşitli beste şekillerindeki eserler, Türk musikisinin en sanaüi eserleri olduğu gibi, tekke musikisi icrası da Türk musikisinin en sanatlı icra tarzıdır.

istanbul, fetihten sonra Türk kültür ve sanatının da merkezi durumuna geldiğinden, tekke musikisinin de merkezi olmuştur. Tekke musikisi İstanbul'da en yüksek düzeye ulaşmış ve bu musikinin bütün büyük bestecileri ve icracıları istanbul'da yetişmiştir.

istanbul'un ilk tanınmış tekke musikişinasları Üsküplü Niyazî, Trabzonlu Tabî Mehmed, Konyalı Şeyh Vefa, Ladikli Meh-med Çelebi, Aydınli Şemseddin Nahifi gibi istanbul'a sonradan gelmiş musikişinaslardır. Hepsi II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) musikişinasları olan bu değerlerden sonra istanbul doğumlu bilinen ilk musikişinas Sinaneddin Yusuf Efendi'dir (ö. 1565). Önce Bayezid Camii imamı, sonra Süleymaniye Camii hatibi olan Yusuf Efendi'nin bazı ilahiler bestelediği biliniyorsa da bu eserler bugüne ulaşamamıştır, istanbullu olan ilk zâkirbaşı ise, "Sün-gercizade" diye tanınan Recaî Efendi'dir. 1620'li yıllarda ölen Recaî Efendi'nin1 de bugüne ulaşan eseri bilinmemektedir. 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte Meh-terhane'nin(-t) kapatılması ve Batı musikisi öğrenimi veren Muzıka-i Hüma-yun'un(->) kurularak saray fasıl heyetinin de buraya bağlanmasından sonra tekkeler, Türk musikisinin tek örgütlü öğretim

Phone service

Büyükşehir Bel. sahası	1 692 49	990 501	2 572 07
Büyükşehir Bel. sahası	02 046	62 169	155 214
Telaks abonəsi	5 921	090 6 911	
Telotaks abonəsi	271	25 206	
Mobil telefon abonəsi	21 767	6 000	29 757
Çağrı (Dagını) sisteminde	46 572	10 015	57 489
Bakot anahtarlama lı data	1 252		1 252
Devre anahtarlama lı data	24		2 27
Dial Up Modem adedi	1 062	202	1 266
Ankesörlü telefon adedi	6 652	0 607	16 240
Telotaks abonəsi	22 907	6 582	20 200
Çap telefonu (tüm İstanbul)			22 780
Baklayan talen miktarları			
Büyükşehir Bel. sahası	33 528	19 670	53 198
Büyükşehir Bel. sahası	4.227	2.608	6.835

1800 kanallı kuranportör sistemi. *Cumhuriyetin 50. Yütnda istanbul.* 1973

ye tahsis edilen bu santral kısa sürede ihtiyaca cevap veremez hale geldiğinden Fransa'ya 1 yüzlük, 2 adet yirmi beşlik, 1 adet on beşlik ve 1 adet de onluk olmak üzere 5 santral sipariş edildi ve Beyoğlu, Pangaltı, Maliye ve Mebusan telgrafhanelerine birer telefon santralı kuruldu. 6 Nisan 1911'de bir kanunla istanbul'da merkezi bataryalı (manuel) bir telefon santralı kurulması işi 30 yıl süreyle, İngiliz, Amerikan ve Fransız sermayedarlarından oluşan bir grubu temsil eden Harbert Lows Webbe'e verildi. İmtiyaz sının, Pendik'ten Anadolukavağı'na, Yeşilköy'den Rumelika-vağı'na uzanıyordu. Bu amaçla kurulan Dersaadet Telefon Anonim Şirketi, 3 ana merkezle tali merkezleri bir buçuk sene içinde tesis ve ikmal edecek, gelirin yüz-

de 15'ini 3 ayda bir hükümete verecek, 10 seneden sonra müdür, başmühendis ve başmüfettişten başka yabancı personel çalıştırmayacaktı.

28 Şubat 1913'te İstanbul-Beyoğlu ve Kadıköy santrallarını açan şirkete I. Dünya Savaşı yüzünden hükümet tarafından el konulduysa da 1919'dan itibaren imtiyazlar geri verildi. Bu tarihte istanbul santralı 9.600, Beyoğlu santralı 6.400, Kadıköy santralı ise 2.000 hat kapasiteli olup Wes-tern Electric no. 10 sisteminde; lambalı merkezi bataryalı sistemde tali santrallar ise no. 9 sisteminde anonsiyatörlüydü. Bunu Mayıs 1921'de Bebek ve Bakırköy, Haziran 1921'de Yeşilköy, eylülde Kandilli, ekimde Erenköy ve Büyükdere, Haziran 1922'de Büyükdere ve Tarabya, Ağustos 1923'te Paşabahçe, Kasım 1923'te Kartal, Mart 1924'te ise Heybeliada santralları izledi.

İstanbul-Ankara arasında ilk şehirlerarası görüşme Temmuz 1929'da açılan tek devre üzerinden yapıldı. 18 Ekim 1931'de İstanbul-Sofya devresi ile istanbul Avrupa'ya bağlandı. 1931'de İstanbul-Ankara devresi üzerine konan ilk kuranportör sistemi bu devreye katıldı.

Hükümetin baskısı ile şirket, 1931 ve 1932'de istanbul (Tahtakale), Beyoğlu ve Kadıköy santrallarını Standart Electric firmasının Paris fabrikası imalatı olan Rotary 7A sistemi ile otomatik santrallara çevirdi (bu dönüşüm ilk olarak 1927'de Ankara'da gerçekleşmiştir). Nihayet 1

Eylül 1935'te şirketin bütün tesisleri hükümet tarafından satın alınarak PTT İdaresi'ne devredildi. Bu tarihte İstanbul'daki abone adedi 10.700 idi. 1936'da İstanbul'un şehirlerarası konuşması, 12,823 çıkan, 16.386 giren; milletlerarası konuşması ise 3.197 çıkan, 3.059 giren konuşmadan ibaretti. 1939'da Şişli'de Ericsonn Şirketi tarafından 2.000 hatlık bir santral kurduruldu (bu şebeke 1943'te 5.000 hat, 1950'de ise 8.000 hat kapasiteye ulaşmıştı). Böylece 1932'de

11.500 olan otomatik santral kapasitesi, 1947'de 16.500'e ulaştı. Aynı dönemde çok kanallı transmisyon sistemine geçildi ve İstanbul-Ankara arasına 2 adet tek kanallı havai hat çoklayıcı sistem eklendi. 1948-1950 arasında, LMT firmasına Tahtakale santralının kapasitesinin 10.000'e, Beyoğlu'nun 7.600'e ve Kadıköy'ün kapasitesinin ise 2.400 hata çıkarılması sipariş edildi. 1948'de Ericsonn firması tarafından İstanbul santrallarına 13-500 hat ilave edilmesi öngörüldüyse de yalnızca Kadıköy'e 3.000 hatlık ekleme yapılırken buradaki 2.400 hatlık santralın 1.200'ü Erenköy'e nakledildi (daha sonra Erenköy'e 7B Rotary santralı kurulduğunda aynı tesis Beyoğlu'na nakledildi). Eric-sonn'un Kadıköy'e kurduğu bu 3.000 hat, 1952'de Anadolu'ya sevk edilirken yerine Rotary 7B sisteminde toplam 37.500 hat eklendi. 1954-1959 arasında, Fatih'e 5.000 hat, Bakırköy'e 1.600 hat, Yeşilköy'e 1.300 hat, Şişli'ye 6.800 hat, Tahtakale'ye 4.000 hat, Beyoğlu'na 5.000 hat, Kadıköy'e 6.000 hat, Büyükdada'ya 100 hat, Heybeliada'ya 600 hat ve Kartal'a 600 hat eklenmiş, bazı manuel santralların da otomatiğe çevrilmesi ile bu yıllarda İstanbul'da otomatik hat kapasitesi 65.600'e yükselmişti. (Bunlardan Tahtakale ve Beyoğlu santral-larındaki 22 ve 24 ile başlayan telefonlar 1970'lerin sonuna dek kullanılmıştır.) 1967'de PTT Genel Müdürlüğü ve Northern Electric Company'nin ortak girişimiyle kurulan NETAŞ şirketi başlangıç kapasitesi yılda 40.000 hat olan Western Electric patentli no. 5 Crossbar sistemini Türkiye'de üretmeye başladı. 1967'de telefon santralı kapasitesi 88.800 hata çıktı ve Şişli, Bakırköy, Yeşilköy, Kartal'daki otomatik santrallar genişletilirken, Paşabahçe, Kandilli, Büyükdere, Tarabya ve Pendik'teki manuel santrallar otomatiğe çevrildi. 1972'de İstanbul'daki kapasite tümü otomatik 155.000 hat civarına ulaştı. 1973'te Türkiye'nin ilk otomatik teleks santralı kuruldu ve Aralık 1974'te 4.000 hatlık Gayrettepe santralı kuruldu. 1975'te 4.000 hatlık Bayrampaşa, 2.000 hatlık Gaziosmanpaşa, 2.000 hatlık Pendik ve 4.000 hatlık Beşiktaş santrallarına ilaveten 1975'te Beyoğlu, Kadıköy, Bakırköy, Levent, Bebek, Üsküdar, Erenköy, Gayrettepe, Beşiktaş, Bayrampaşa, Gaziosmanpaşa ve Pendik santralları 41.000 hatla genişletildi. 1976'da 2.000 hatlık Küçükçekmece, 2.000 hatlık Ümraniye ve 5.000 hatlık Bahçelievler santralları kuruldu, Tahtakale, Kadıköy, Beyoğlu ve Erenköy yeniden genişletildi ve böylece 38.000 yeni hat kazanıldı.

1976'da Antalya Catania denizaltı koaksiyel kablosunun hizmete girmesiyle Avrupa ile çok kanallı iletişim sistemine geçildi ve sistemler BTMC (şimdiki ALCATEL BELL) şirketinden temin edildi. Nisan 1979'da IN-TELSAT üzerinde Atlantik bölgesi uyduları ile 13 yeni ülkeyle görüşme mümkün oldu. Mart 1982'de İstanbul başta olmak üzere diğer büyük merkezlerde ve turistik yörelerde ankesörlü telefonlar hizmete girdi. Bu dönemde istanbul'daki santral kapasitesi 483.900'e ulaşmıştı.

Aralık 1984'te Türkiye'de ilk dijital sistem (icadından 3 yıl sonra) kullanılmaya başlandı fakat ilk sayısal santral İstanbul'da değil Ankara'da hizmete girdi. Aynı yıl PTT laboratuvarlarının Teletaş adıyla şirketleşmesi gerçekleşti. Bu girişim telekomünikasyon alanında çok önemli bir sıçramayı işaret etmekteydi. Artık kanal sistemleri yerine gerek santrallarda, gerekse transmisyonlarda sayısal sistemler kullanılmaktadır. Bunu 1986'da kullanılmaya başlayan mobil telefonlar ve çağrı cihazları izledi.

15 Temmuz 1987'de Telefon idaresi, istanbul yakası ve Anadolu yakası olarak iki bölgeye ayrıldı. Aralık 1990'da EMOS 1 adı verilen ilk fiber optik yurtdışı bağlantısı sayesinde istanbul ve Türkiye'nin dünya ile iletişiminde yeni boyutlar oluştu. Bu gelişmelerin son noktası ise 1994'te hizmete giren TÜRKSAT uydusu oldu.

AYŞE HÜR

TELEVİZYON

istanbul'da ilk televizyon yayını, istanbul Teknik Üniversitesi'nde 1952'de, ders uygulaması ve deneme niteliğinde yapıldı. Taşkışla binasından, Yüksek Frekans Tekniği Kürsüsü tarafından yapılan bu yayın her perşembe, en fazla bir buçuk saat sürüyordu. Bu yayında yabancı kaynaklardan sağlanan filmler ve basit bir stüdyoda, o dönemin ses ve müzik sanatçılarının küçük konserleri yer alırdı. Bu ilk yayın 1963'e kadar devam etti. Aynı yıl, istanbul Teknik Üniversitesi Maçka binasında yeni bir stüdyo yapıldı. Yayınlar yine haf-tada bir cuma günleri, 16.30'dan 20.30'a kadar yapılıyordu. Bu stüdyo 300 rrflık bir alana sahipti. Yayınını 1971 başına kadar sürdürdü. İlk naklen yayın da buradan sağlandı. Spor ve Sergi Sarayı'nda temsiller vermekte olan Kafkas Balesi gösterileri ilk naklen yayındı. Naklen yayınlanan ilk maç da İnönü Stadi'nda oynanan Beşiktaş-Fe-nerbahçe futbol maçıydı. Ancak bu ilk dönemde, özellikle 1950 ve 1960'larda çok az

televizyon alıcısı vardı ve bu yayınlardan İstanbulluların fazla bilgisi yoktu.

1964'te kurulan TRT, televizyon yayınına önce Ankara'da, 1968'de, deneme yayınlarıyla başladı. TRT istanbul'da deneme yayınlarına ancak 1971'de girişebildi. Ankara'da hazırlanan paket programlar merkezde hazırlanıp İstanbul'a gönderiliyordu. Bu paket yayın dönemi, link

hatlarının bağlanmasına, 1972'ye kadar sürdü. 1973' te Çamlıca vericisi devreye girdi. Çamlıca TV İstasyonu 5.400 m2'lik bir alan üzerine kurulmuştu. 130 m yüksekliğindeki kulesi Marmara Bölgesi'ne FM ve TV yayınları yapıyordu. Çamlıca TV İstasyonu devreye girene kadar, İstanbul'da televizyon yayınları istanbul Teknik Üniversitesi vericisinden yapılmaya devam etti.

istanbul Televizyonu'nun kendine ait bir stüdyoya kavuşması ancak 1981'de mümkün olabildi. Bu yıla kadar, esas olarak istanbul Teknik Üniversitesi Maçka Stüdyosu, 1976'dan itibaren de bu stüdyoya ek olarak Bağlarbaşı'nda bir sanat okulu kullanıldı. 1981'de, TRT'nin Ortaköy sırtlarındaki, halen kullanılmakta olan tesisleri açıldı, istanbul Televizyonu aslında bu tesislerin bir bölümüne büro olarak 1977'de taşınmıştı. Ancak stüdyoların tamamlanması 1981'i buldu.

TRT İstanbul Televizyonu 42.000 m2'lik bir alana yapılmıştır. Çok sayıda stüdyoya ve 1994'e gelindiğinde önemli bir donanıma sahip olan Ortaköy tesislerinde, halen pek çok TV yapımı gerçekleştirilmektedir.

1950'li ve 1960'lı yıllarda, hattâ 1970'lerin ikinci yarısına kadar istanbul'da TV alıcısı fazla değildi. İstanbullular televizyon yayınlarını seyretmek için alıcısı olan bir tanıdığa girmeyi âdet edinmişlerdi. Televizyon seyretmek üzere gelen misafirler için kullanılan "tele-safir" deyiimi buradan doğdu. 1972 Münih Olimpiyatları sırasında "tele-safir"lik çok yaygınlaştı.

Renkli televizyon yayınları 1982'de haftada birkaç saatle sınırlı olarak başladı;

istanbul Teknik Üniversitesi Maçka Stüdyosu'nda Yalçın Ateş Orkestrası bir çekim sırasında, 1968.

Cengiz Kahraman arşivi

1984'te tümüyle renkli yayına geçildi. TRT televizyon kanalları Ekim 1986'da TRT2 ile ikiye yükseldi. Bunu 1989'da TRT3, 1990'da eğitim ağırlıklı TRT4 ve Avrupa'ya yönelik TRT5 kanalları izledi.

Türkiye'de ve İstanbul'da ilk özel televizyon yayını, o dönemde Türkiye'de özel televizyon yayınına yasalar engel olduğu için, yurtdışındaki vericilerden, uydular üzerinden yayın yapan Star1 Televizyonu'yla 1989'da başladı. Star1'in büroları ve stüdyoları İstanbul'daydı. Özel televizyonlar 1994'te yasal çerçeveye kavuşana kadar İstanbul'da ülke çapında yayın yapan televizyon kanalları birbirini izledi. 1994 yılı itibarıyla İstanbul'da İnter Star, ATV, HBB, Kanal D, Show TV, TGRT, Samanyolu, Kral TV, Genç TV, istanbul TV, Kanal 6, Kanal 7, Flash TV ve şifreli yayın yapan Cine 5 TV kanallarının yanında, çeşitli ilçelerde dar bir çevreye yayın yapan yerel TV istasyonları da vardır.

Kablolu televizyon İstanbul'a, önce Ataköy ve Bostancı'dan başlamak üzere 1992'de geldi. Anadolu yakasında Bostancı'dan başlayarak Kızıltoprak'a kadar Bağdat Caddesi çevresi, Suadiye, Erenköy, Kadıköy'ün bir bölümü, Moda, Acıbadem çevresi 1994'e kadar kablolu televizyona bağlandı. Rumeli kesiminde Ataköy'den sonra Bakırköy, Gayrettepe, Esentepe, Levent, Akatlar, Bebek, Arnavutköy, Ortaköy, Beşiktaş şehrin bu kesiminde kablolu TV ağı kurulan ilk semtler oldular.

1986'da istanbul'da 1.950.000 civarı televizyon alıcısı sayılıyordu ve bu sayı Türkiye'deki toplam televizyonların yüzde 22,9'unu meydana getiriyordu. 1994 itibariyle televizyon alıcısı sayısının 2.600.000'i aştığı tahmin edilmektedir.

istanbul

TELGRAF

1845'te Amerika'da ilk telgraf hattının faaliyete geçmesini takiben Osmanlı ülkesindeki ilk telli telgraf denemesi 9 Ağustos 1847'de sarayda yapılmış, bunun başarılı olması üzerine mors alfabesinin mucidi S. Morse'a Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından bir madalya verilmişti, ilk telgraf hattının çekilmesi ise Kırım Savaşı'na rastlar (1853-1856) (bak. haberleşme). Müttefik güçler İstanbul-Varna-Balıklağa (Kırım kıyılarında) arasına bir deniz kablosu dö-şemişler, Varn'a-Şumnu-Rusçuk-Bükreş hattı Avusturya-Macaristan Devleti sınırına kadar uzatılarak, Avrupa şebekesiyle bağlanmış ve hattın döşendiği müjdesi de padişaha telgrafla bildirilmişti. Bu hatların mülkiyeti savaştan sonra Osmanlı Dev-leti'ne bırakıldı.

Askeri amaçların yanında, telgrafın Ba-tı'da icat edilip uygulamaya konulmasından çok kısa süre sonra istanbul'da sivil amaçlarla kullanılmaya başlamasının temel nedeni, hızlı haberleşmenin 19. yy'm ikinci yarısında istanbul'da önemli ticari ve parasal faaliyetlerde bulunan yabancı ve Levanten tüccar ve bankerlerin başlıca ihtiyaç ve taleplerinden biri olmasıydı. Bu nedenle, ilk telgrafhane, yabancı ve Levanten

L

TENİS

244

245

TEODOROS KİLİSESİ

U -fe^:!w;«M"

Vv

:5

burjuvazinin yoğun olduğu, özellikle bankerlerin mekân tuttuğu Galata-Beyoğlu yöresinde Galata Telgrafhanesi adıyla kurulmuştu (bak. postaneler; PTT). Bunu, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa hükümetinin daveti üzerine İstanbul'a gelen mühendis Dolaro ile Black'in 1855'te döşediğı İstan-bul-Edirne-Şumnu hattı izledi. Babıâli karşısında İstanbul Telgraf Merkezi'nin yapımına başlandı ve 15 Eylül 1855'te Osmanlı telgrafının resmi açılışı yapıldı. Aynı yıl telgraf umum müdürlüğüne getirilen Billu-rizade Mehmed Efendi tarafından İstanbul ile Rumeli ve Anadolu'daki şehir ve kasabalar arasında bağlantı kuran hatlar tesis edildi. 1860'ta İstanbul-Ankara hattı kuruldu. 1860 başlarında İstanbul'da 44 merkez vardı. 1861'de Kerkük ile bağlantı sağlandı.

Telli telgrafın gelişmiş modeli olan telsiz telgraf tekniğı ise istanbul'da 1917'de (İzmir'de 1905'te), Okmeydam'nda kurulan istasyonda uygulamaya konuldu.

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte her konuda olduğu gibi haberleşme alanında da yeni düzenlemelere gidildi ve 4 Şubat 1924'te 406 sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu yayımlandı. 1925'te uluslararası haberleşmenin gereklerine uygun olarak Ankara ve İstanbul'da güçlü telsiz, telgraf ve telefon teşkilatı kurulmasına girişildi, her iki istasyon da 1927'de tamamlandı. 1929' da İstanbul-Berlin arasında giden telgraf adedi 89.532, Ankara-Istanbul-Roma arasında 22.718, İstanbul-Viyana arasında 43.976, İstanbul-Londra arasında 12.708, İstanbul-Paris arasında 2.032 idi.

1980'lerin sonlarına kadar telgraf en hızlı yazılı haberleşme aracı olmayı sürdürdü. 1984 itibariyle İstanbul'da yılda gelen ve giden telgraf sayısı 1.458.843'tü ve Türkiye'nin telgraf hacminin yüzde 12,1'ini oluşturuyordu. Bu tarihten itibaren başta bankalar olmak üzere resmi kuruluşlar daha modern araçlara yöneldiklerinden PTT'nin telgraf hizmetinde ve telgraf talebinde büyük bir düşüş gözlemlendi. Şehir içinde özel hızlı kuryeler, teleks ve özellikle telef aks telgrafın yerini almaya başladı. 1994 itibariyle İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan giden telgraf sayısı yaklaşık 3.400.000 civarındadır.

İSTANBUL

istanbul'un ilk tenis kortlarından birisi

Taksim'de kurulmuştu. *Cengiz Kahraman arşivi*

TENİS

Diğer birçok modern spor gibi, tenis de 1910'lu yıllarda Türkiye'ye geldi, ilk kez İstanbul'da, buraya yerleşmiş ve tütün-pa-muk ticaretiyle uğraşan ingiliz aileler arasında oynanmaya başladı. Kadıköy'de, *Mo-da*'da yine ingilizler tarafından yaptırılan istanbul'un ilk tenis kortu, ilk tenis karşılaşmalarına sahne oldu. Edward Whittall, Colonel Simonds

ve Nonvill kardeşler ise ilk tenis oynayanlar arasında yer aldılar. Daha sonra, Bebek'te oturmakta olan Colonel Binns, Basil ve Weis gibi İngilizler de kendi aralarında bir tenis kulübü kurup Bebek'te yaptırdıkları kortta tenis oynamaya başladılar. Bunu Ohannesyan ve Ananyan adlı varlıklı iki Ermeni gencinin Abramoviç ve Hotchickson gibi arkadaşlarıyla birlikte "Osmanbey Tenis Kulübü" ile burada bir tenis kortu kurup faaliyete geçmeleri izledi. Bu arada Majak ve Jovarsky adlarında iki arkadaşın Sıra-selviler'de bir tenis kortuyla tenis kulübü kurdukları görüldü.

1915'te ilk Türk futbolcusu olarak tanınan Fuad Hüsnü Bey'in (Kayacan) girişimiyle Fenerbahçe Spor Kulübü(~») çatısı altında bir tenis şubesinin faaliyete geçirilmesiyle ilk Türk tenisçileri ortaya çıktılar. Bu tenisçiler, Fenerbahçe'nin Kur-bağalı Dere kenarında ve Kuşdili Cayı-rı'ndaki kulüp binasının yanında yaptırılan çimento tenis kortunda yetiştiler. Türk tenisinin ilk ünlü isimleri ve aynı zamanda devirlerinin tanınmış birer futbol yıldızı olan Galip Kulaksızoğlu, Said Salahaddin Cihanoğlu(->), onları takiben de Zeki Rıza Sporel bu kortta yetişip parladılar. Daha sonra esaretten dönen Tefik Haccar (Taşçı), yurtdışından dönen İbrahim Cim-coz ile Prens Muhsin Yeğen, Mehmet Reşat Pekelman ve Ekrem Rüştü Akömer bu kortta kendilerini gösterdiler. 1923'te çimento kortun yanında bir de toprak kort yaptıran Fenerbahçe, teniste en parlak yıllarını yaşadı. Sedat Erkoğlu, Vahram Şi-rinyan ve Suat Subay gibi Balkan şampiyonluğuna kadar yükselmiş tenisçilerimiz de bu korttan yetiştiler. Türkiye'nin ilk bayan tenisçileri olan Vecihe Taşçı, Mediha Bayar, Adriel Sadak ve Hidayet Karacan hanımlar da yine Fenerbahçe kulübünün bu kortlarında yetişip parladılar.

1930'lu yıllarda Taksim'de yapılan kortlarda da zengin bir tenis faaliyetine rastlandı. Daha sonra İstanbul Tenis-Eskrim ve Dağcılık Kulübü'nün kurulmasıyla tenis sporunda bir ihtisas kulübü ortaya çıktı. Diğer kulüplerimizin bıraktıkları tenis faaliyetini bu kulüp ciddi olarak sürdürdü. Taksim'deki kortlarında Türk tenisinin ilk uluslararası turnuvası bu kulüp tarafından tertiplendi. İstanbul tenis severleri bu turnuvalarla tenis dünyasının pek çok ünlü ismini kortlarımızda izleme imkânını buldular. Usta tenisçi Nazmi Bari(->) de burada yetişti. Tenis sporunun doğup büyüdüğü ve geliştiği İstanbul bugün de bu açıdan önemli bir merkezdir.

CEM ATABEYOĞLU

TEODORA

(497, Konstantinopolis ?-548, Konstan-tinopolis) Bizans imparatoriçesi (527-548).

İmparator I. İustinianos'un (hd 527-565) eşi ve Bizans imparatoriçeleri arasında en tanınmış olanıdır. Doğumu, ailesi ve tahta çıkmadan önceki hayatı hakkında iki değişik yorum vardır. Bunlardan biri İustinianos dönemi

saray yazarlarının övgü dolu anlatımları, diğeri ise tarihçi-ya-zar Prokopios'un(->) ünlü yapıtı *Bizans'ın Gizli Tarihi'nde* yazılı olanlardır. Resmi tarihçiler, ailesinin soylu, babasının da senatör olduğunu yazarlar. Prokopios ise babasının Hippodrom'da Yeşiller Partisi adına çalışan Akakios adında bir vahşi hayvan bekçisi olduğunu, Teodora'nın küçük yaşta yetim kaldığından annesi tarafından diğeri iki kız kardeşi ile birlikte sahne hayatına teşvik edildiğini ve fahişelik yaptığını yazar.

Bugün bu karşıt yorumların her ikisini de kabul etmek oldukça güçtür. Her ne kadar, Teodora'nın İustinianos ile karşılaşmadan önceki hayatı fırtınalı geçmişse de, onun Prokopios'un anlattığı derecede sapkınlığa düştüğünü varsaymak zordur. Çünkü geleceğin imparatoru İustinianos'un ahlakı bu derece bozuk bir kadınla evlenerek mevkiini tehlikeye düşürmesi akla yatkın değildir. Prokopios'un *Bizans'ın Gizli Tarihi'nde* anlattıklarının biraz abartılı olduğunu kabul etmek gerekir. Tanıştıklarında (522 civarı) İustinianos 40 yaşlarında, Teodora ise ondan yaklaşık 15 yaş küçüktü. İustinianos bu zeki, güzel, kendine güvenen kadından etkilenmiş ve onunla yaşamaya başlamıştı. Veliahtın Teodora ile evlenmesine yaşlı imparatoriçe Eufe-mia karşı çıkmıştı. Onun ölümünden sonra (524) İmparator I. İustinos (hd 518-527) çıkardığı bir kararname ile sahneyi bırakmış aktrislerin (üstelik asalet unvanı da almışsa) devlet büyükleri ile evlenmelerine izin vermiş, böylece bu evliliği engelleyen son yasak da kalkmıştır. 525'te Ayasof-ya'da yapılan bir törenle patrik tarafından evlendirilen çift, 527'de yaşlı imparatorun ölümü üzerine imparatorluk tacını giymişlerdir.

Hırslı ve akıllı bir kadın olan Teodora tahtta büyük bir başarı ve üstünlük sergile-

di. İmparatorluk onurunu koruyarak devlet işlerinde etkili oldu. İlk politik gücünü Nika Ayaklanması'ndaC-O (Ocak 532) imparatoru kaçmaktan vazgeçirip isyanı bastırmaya razı ederek gösterdi. Bu andan itibaren kocasının ve devletin üzerinde büyük bir etki kurdu. İmparatorun, eşine danışmadan hiçbir işe girişmediği o dönemde çıkarılan kanun ve kararlarda Teodora'nın imzasının bulunmasından daha da iyi anlaşılmaktadır. Teodora bu gücüyle parlak devlet ve ordu adamlarını gözden düşürmeyi başardı (örneğin Komutan Belisarios, Kapadokyalı İoannes gibi). Buna karşılık kendine sadık kalanları yüksek mevkilere çıkardı. Bunların arasında General Narses ve Papa Vigilius gelir. Ayrıca Prokopios, Teodora'nın imparatorlardan yardım isteyen Gotlar Kraliçesi Amalasuntha'nın ilerideki muhtemel bir etkisinden çekinerek öldürülmesinde rol oynadığını yazar.

Teodora özellikle kadınlarla ilgili bazı yasaların çıkarılmasına önayak oldu; bunlar evlenme, boşanma ve zina gibi konularla ilgili kanunlardı. Teodora'nın İusti-nianos'u etkileyemediği tek alan dinsel görüşüdür. İmparatorun Ortodoks olmasına karşılık Teodora monofizit doktrini

kabul etmiş ve onlara karşı bazı ödünler verilmesini istemiştir. Teodora'nın İustinianos döneminin görkemine de büyük katkısı oldu. Konstantinopolis'te imparatorluğun çeşitli yerlerinde eserlerin yaptırılmasında imparatorla birlikte pay sahibi oldu. Bu nedenle, ithaf yazıtlarında olsun, anıtlarda olsun Teodora her zaman İmparator İustinianos ile bir tutuldu ve onunla birlikte anıldı.

Bizans tarihinin bu ünlü imparatoriçesi 28 Haziran 548'de kanserden ya da kangrenden öldü. İhtişamlı bir törenden sonra, yapılmasına katkıda bulunduğu Ha-variyun Kilisesi'ne(-t) gömüldü. Tarihçiler Teodora'nın ölümü ile İustinianos'un çökmüş olduğunu vurgulayarak, imparatoriçenin, eşi üzerindeki etkisini ve onun hayatındaki önemli yerini bize bir kez daha kanıtlamak isterler.

Bibi. C. piehl, *Theodora imperatrice de Byzance*, Paris, 1920; W. Shubart, *Justinian und Theodora*, Münih, 1943; C. Diehl, *Imperatrices de Byzance*, Paris, 1959, s. 37-57; J. W. Barker, *Justinian and the later Roman Empire*, Madison, 1966; R. Browning, *Justinian and Theodora*, Londra, 1971; A. Bridge, *Theodora. Portrait in a byzantine landscape*, Londra, 1978; H. G. Beck, "Kaiserin Theodora und Prokop", *Der Historiker und sein Opfer*, Münih, 1986; Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, ist, 1990.

ASNU BİLBAN YALÇIN

TEODORA

(?, Ebissa [Kastamonu havalisinde] - 867, Konstantinopolis) Bizans imparatoriçesi (842-856) ve azizesi.

Ermeni asıllı drungarios (donanma komutanı) Marinos ve Teoktiste Florina'nın kızı olan Teodora, İmparator Teofilos'a(-0 (hd 829-842) evlenmek üzere sunulan bir grup genç kız arasından seçilerek 830'da (bazı kaynaklara göre 821'de) imparatoriçe olmuştu. Teodora'nın bu seçimde dönemin ünlü kadın şairi Kassia'yı safdışı ettiği rivayet edilir. 842'de kocasının ölümü üzerine henüz bebek olan oğlu III. Miha-el'in naibesi sıfatıyla tahtı ele geçirmişti. Teodora, Mihael'in yanısıra bir oğlan ve beş kız doğurmuştu. Kendisine yönetimde kardeşleri Kayser Bardas(->) ve Petronas, dayısı ya da amcası Sergios Niketiates ve logothetes (yüksek memur) Teoktistos yardımcı oluyorlardı. Ateşli bir tasvirsever olan Teodora, kocasının ikonoklast politikalarına karşı çıktı ve Patrik VII. İoannes Grammatikos'u azlederek yerine I. Methodios'u atadı. 11 Mart 843 te, Teodora, Methodios ve Teoktistos Blahernai Kilise-si'nden Ayasofya'ya doğru sembolik bir yürüyüş yaparak tasvirler kültürünü yeniden canlandırdılar ve "Ortodoksluğun za-ferf'ni ilan ettiler (bugün halen Ortodoks kilisesinde Doğru İnanç Günü adıyla kutlanmaktadır).

III. Mihael yetişkin yaşa geldiğinde Teodora'nın gücünü sınırlamaya çalıştı. 1055'te iktidarın güçlü adamı Teoktistos'un öldürülmesini takiben, Teodora kızlarıyla birlikte Konstantinopolis'teki Gastria Ma-nastırı'na(->) çekilmeye zorlandı, fakat sonradan affedilerek 858'e kadar saray seremonilerine katılmasına izin verildi. I. Ba-sileios'un(->) (hd 867-886) ölümünden kısa süre sonra ölen ve Gastria'ya gömülen

I. İustinianos'un

eşi

imparatoriçe

Teodora ve

hizmetçileri.

Mozaik, Son Vitale,

Ravenna, MÖ 547

dolayları.

Cengiz Kahraman

arşivi

Teodora, Ortodoks kilisesi tarafından azize ilan edilmişti. Yortu günü 11 Şubat'tır.

Bibi. C. Diehl, *Theodora, imperatrice de Byzance*, Paris, 1904, s. 133-156; Ostrogorsky, *Bizans*, 205-210; R. Jenkins, *Byzantiuni: The Imperial centuries AD 610-1071*, Londra, 1966, s. 154-160.

AYŞE HÜR

TEODORA

©95, *Konstantinopolis - 31 Ağustos 1056, Konstantinopolis*) Bizans imparatoriçesi (1042; 1055-1056).

Makedonyalılar Hanedam'nm(->) son temsilcisi olan Teodora, VIII. Konstantinos'un (hd 1025-1028) üçüncü kızıydı. 1028'de geride erkek vâris kalmadığı için tahtın gerçek hâkimi olan ablası Zoe sayesinde bir "porfirogenneta" ("mor odada doğan" anlamına gelip tahtın meşru vârislerine işaret eder) olarak sarayda imparatoriçe muamelesi gördü. Fakat birbirinden nefret eden kız kardeşler arasında çatışma kısa sürede su yüzüne çıkacaktı. Teodora, önce Zoe ve kocası III. Romanos Ar-giros(-0 (hd 1028-1034) ile anlaşmazlığa düştü. Sonra da kız kardeşinin ikinci kocası IV. Mihael'eC-O (hd 1034-1041) karşı yapılan bir suikast girişimine karıştığı için Konstantinopolis'teki Petrion Ma-nastırı'na kapatılarak rahibe olmaya zorlandı. Aynı yıl yeni imparator V. Miha-el'in(-0 (hd 1041-1042) tahttan indirilmesi amacıyla başlatılan bir isyan sırasında manastırdan çıkarılarak Zoe ile eşit haklara sahip imparatoriçe ilan edildi (21 Ni-san-12 Haziran 1042), fakat Zoe'nin IX. Konstantinos Monomahos'la(->) (hd 1042-

1055) evlenmesi üzerine tahttan çekildi. Konstantinos'un ölümü üzerine 1055'te yeniden tahta çıkan Teodora'nın kilise toplantılarına bir erkek edası ile katılması Patrik I. Mihael Kerularios'un(->) tepkisini çekmişti. Hiç evlenmeyen Teodora'nın 31 Ağustos 1056'da ölmesiyle Makedonyalılar Hanedanı son bulmuştur.

Bibi. Ostrogorsky, *Bizans*, 297-313; H. Madler, *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Kom-nenos.Ein Stück byzantinischer Kaisergeschich-te*, 1894, s. 17-27.

ASNU BÎLBAN YALÇIN

TEODOROS (AYİOS) KİLİSESİ

Eminönü İlçesi'nde, Yenikapı'da, doğuda Paşazade Sokağı, kuzeyde Hayriye Tüccarı Caddesi, güneyde İmrahor Hamamı Sokağı arasındadır. Kilise, yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun ortasında bulunur. Avlunun batısında Langa Özel Rum İlkokulu, güneyinde Ayios Teodoros Ayazması vardır. Avlunun doğusundaki mermer çan kulesi, baldaken tipindedir.

Kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Paterakis listelerinde yer almıştır. Kiliseyi, 1645'te Kumkapı'daki yangında tahrip olan Ermeni kiliseleri ile birlikte belirten Kömürciyan, bu yapının da diğer kiliseler gibi Sultan İbrahim'in yazılı izni doğrultusunda yeniden inşa edildiğini açıklar. 18. yy'ın sonunda Baladı S. Hovannes-yan, kiliseyi "Langa taraflarında Ay'Teodo-ros" adıyla tanımlar. Kilise, kitabelerine gö-

TEODOSİA AYAZMASI

246

247

TEOFANES

re 1830'da yeniden inşa edilmiştir. Altı-Ye-di Eylül Olayları(-0 sırasında önemli ölçüde tahrip olan kilise, daha sonra yenilenmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı, doğuda yarım yuvarlak apsis dışı çıkıntılıdır, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dışta sıvasız olan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, köşelerde ve batı cephenin alt bölümünde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer düzenli tuğla sıralan ve devşirme malzeme görülür. Doğuda apsis duvarı, bir sıra düzgün kesme taş, iki sıra tuğla düzeninde almaşık tekniktir. Yapıyı saçak altında, taştan iki düz silme arasında bir içbükey silme dolanır.

Kilise bazilikal plan tipindedir. Üç nef-li naos, doğusunda orta nef hizasında içte derin ve yarım yuvarlak apsis, batısında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosta nef ayrımı altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Apsisin iki yanında sütun sıraları

hizasında, kare kesitli duvar payeleri vardır. Yan nefler, orta neften bir basamak yüksektir. Doğudaki ilk sütunlar hizasında belirlenen bema yan netlerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Batıda narteks üzerinde bulunan galeri, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı orta nef hizasında yarım yuvarlak çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzeyindeki ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta netleri sınırlayan sütunlar yuvarlak kemerlerle bağlanır. Sekizgen mermer altlıklar üzerindeki sütunların gövdeleri açık yeşil renkte boyalıdır. Korint tipi sütun başlıkları kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır.

Kilisenin örtü sistemi betondur. Orta nef basık tonoz, yan nefler ve narteks düz tavan ile örtülüdür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir. Yan neflerin tavanı sütunlar hizasında, narteksin tavanı ise nefler hizasında kirişlerle bölünmüş, kirişlerin çevresi, alçıdan düz silmeler ve dış motifi ile bezenmiştir.

Kilisenin naosa açılan beş girişinden ikisi kuzey ve güneyde eksende karşılık-

Ayios

Teodoros

Kilisesi'nin

narteksin

güneyinden

görünümü.

Zafer Karaca,

1991

h, üçü batıda nartekste nefler hizasındadır. Kuzey ve güneydeki girişler yuvarlak kemerli, nartekstekiler dikdörtgen açıklık-lıdır. Nartekse açılan üç yöndeki birer giriş yuvarlak kemerlidir.

Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı altı pencere eş aralıklı ve yuvarlak kemerli; giriş açıklıkları üstündeki birer pencere küçük boyutlu, sıranın son pencereleri alt hizada, diğerleri aynı hizada ve eş boyutludur. Doğu ve batıda, üstte orta nef hizasında üçlü pencereler, yan nefler hizasında da birer pencere karşılıklı ve basık kemerlidir. Batıda, eksendeki girişe simetrik üçer pencere eş boyutlu ve yuvarlak kemerli, naosa açılan girişe simetrik birer pencere ise dikdörtgendir.

Naosun doğusunda, apsisde üç niş, apsisin kuzey ve güney yanlarında ikişer niş, bemanın kuzey ve güneyinde karşılıklı birer niş bulunur. Apsisteki nişlerden eksendeki, zemine kadar ve yuvarlak kemerli, diğer ikisi simetrik ve enlemesine dikdörtgendir. Apsisin kuzey-güney yanlarında ve bemanın yan duvarlarında eş büyüklükte ve yuvarlak kemerli nişler bulunur.

Naosta, doğuda üç nefi kapsayan ahşap ikonastasis, kuzeydeki sıranın doğudan ikinci sütununa oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Bibi. H. D. Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", *TD*, S. 27 (1973), s. 59-84;

A

Ayia Teodosia Ayazması'nın plan ve kesiti.

A. M.
Schneider,
"Hagiasma
in der Bıçakçı
Çeşmesi
Sokağı",
*Archâologische
Anzeiger*,
55 (1940)

Indciyan, *İstanbul*; Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İst., 1994; P. Ke-rameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1004". *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145; Schnieder, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

TEODOSİA (AYİA) AYAZMASI

Fatih İlçesi'nde, Fener'de, Kasap Demir-han Mahallesi'nde, Bıçakçı Çeşmesi Sokağı, Musa Bey Sokağı, Fil Yokuşu Sokağı ve Devirhan Çeşmesi Sokağı'nın sınırladığı adada, Kâtip Çelebi İlköğretim Okulu'nun yakınına rastlayan boş arsada bulunmaktadır.

Fetihten sonra, Rumların çok yoğun bir yerleşim yeri olan bu bölgede, kendileri tarafından ziyaret edilen bir yer olması muhtemel görülen bu ayazma sonraları terk edilmiştir. Bu arsa üzerinde, 20. yy'm başlarında Hacı Mehmed Efendi'nin ahşap konağı bulunuyordu. O yıllarda ayazmanın tonozunun ortasına bir delik açılarak, bir kuyu gibi ayazmanın suyundan istifade edilmiştir. Bu konağın yıkılmasından sonra uzun bir süre boş kalan bu arsanın 1948' de Ayşe Ellialtıoğlu'na ait olduğu, ayazmaya da ihya edilerek bu hanımın adının verilmesinin düşünüldüğü kaydedilmiştir. Yakın tarihlerde bu arsaya gecekonduların yapılması sırasında ayazmanın giriş kısmı toprak molozla kapatılmıştır. Bugün sözü edilen gecekondular yıktırılmış durumda ise de ayazmanın içine girebilmek olanaksızdır. Tonozun

orta kısmındaki delik, bir tahta kapak ve bunun üzerine yığılan taşlarla kapatılmış durumdadır.

ilk olarak M. Gedeon tarafından incelenmiş olan ayazma, basit çizim ve kısa notlarla tanıtılmıştır. Gedeon bu yapının bir hamam kalıntısı olabileceğini belirtmiştir. Daha sonra A. M. Schneider tarafından incelenmiş, bir öncekinden daha detaylı bilgiler, sıhhatli çizimler ve yorumlar ile tanıtılan yapının Bizans dönemine ait bir ayazma olduğu açıklanmıştır. Ayrıca bu yapının Demakellion mevkiinde olduğu bilinen Hristos veya Panayia kiliselerinden biri ile bağlantısının olabileceğini belirtmiştir. S. Eyice, hiçbir somut ipucunun bulunmamasından dolayı bu konudaki tereddütlerini belirtmiştir.

Bu yapı, sanki yeni bir buluntu imiş gibi ve içinde Imparatoriçe Teodora'nın me-

zarının bulunduğu iddiasıyla Nisan 1949'da bir gazeteye haber olmuş, bu sansasyonel haber karşısında dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu yıllar içinde S. Eyice ve H. Göktürk tarafından incelenerek hakkındaki son gözlemler *İstanbul Ansiklopedi*-«"nde yayımlanmıştır.

Teodosia Ayazması merdivenli bir koridor ve buna bağlı dikdörtgen planlı mahzenden oluşmaktadır. Ayazmanın mahzen kısmı her ne kadar Bizans dönemine ait ise de koridorun oldukça geç bir devre ait olduğu tespit edilmiştir. Üzeri beşik tonozla örtülü, on dört basamaklı taş bir merdivene sahip olan koridor, bir sahanlıktan sonra sağa kıvrılmakta ve içi su dolu havuza yönelmektedir. Yaklaşık 5x3 m boyutlarındaki, enine dikdörtgen planlı havuzun üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Bu havuz sahanlıktan bir set ile ayrılmış, bu setin üç bir yanı, her iki yüzü işlemeli mermer korkuluk levhaları ile sınırlanmıştır. Üzerinde, çelenk içinde altı kollu bir kris-ma rölyefi olan levhalar 5-6. yy'ın üslup özellikleri göstermekte olup bunların devşirme malzemeler olduğu tespit edilmiştir.

Su, köşelerden birine yakın bir künkten havuza dolmakta, fazla su ise setin yakınındaki başka bir delikten dışarı atılmakta idi. Duvarları su sızdırmayan horasan-harcı ile sıvanmış olan havuzun içindeki suyun daimi olarak temiz ve berrak olduğu kaydedilmiştir.

Bibi. M. J. Gedeon, *Byzantinon Heortologion*, İst., 1899, s. 186; Schneider, *Byzanz*, 48; A. M. Schneider, "Hagiasma in der Bıçakçı Çeşmesi Sokağı", *Archâologische Anzeiger*, 55 (1940), s. 592-595; "Çok Mühim Bir Bizans Eseri Meydana Çıkarıldı", *Cumhuriyet* (Nisan 1949), s. 1; H. Göktürk, "Ayia Teodosia Ayazması", *İSTA*, III, 1552; S. Eyice, "Bıçakçı Çeşmesi So-kağı'nda Bizans Ayazması", *İSTA*, V, 2745-2746; ay, "İstanbul (Tarihi Eserleri)", *IA*, V/2, s. 1214/83; ay, "Ayazma", *DIA*, IV, 230; M. Belge, *istanbul Rehberi*, İst., 1993, s. 130.

TEODOSİOS H

(10 Nisan 401, Konstantinopolis - 28 Temmuz 450, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (408-450).

Döneminde Konstantinopolis büyük ölçüde imar edilmiş, hukuk alanında reformlar yapılmış, kültür ve bilim hayatında önemli atılımlar yaşanmıştır.

ArkadiosC-0 (hd 395-408) ile Eudok-sia'nın oğlu olan Teodosios, tahta 8 yaşında çıktığında şehrin eparhosu (vali-be-lediye başkam) Antemios'un(->) niyabeti altındaydı. İleriki yıllarda ise güçlü ve seçkin kişiliği ile sivrilen ablası Pulhe-ria'mn(-») ve Atinalı bir putperest hitabet profesörünün kızı olan karısı Atenais-Eu-doksia'nın etkisi altında yaşadı. Bilime ve sanata düşkün tipik bir Konstantinopolis-li olan Teodosios, devlet işlerini Antemi-os ve Kiros(-») ile hadım Hrisafios gibi yüksek bürokratlara bıraktı.

Teodosios döneminin önemli imar faaliyetlerinden biri, Hun akınlarına karşı başkenti korumak amacıyla, 413'te Epar-hos Antemios tarafından kara surlarının inşa edilmesi ve 437'de şehri neredeyse tü-

II. Teodosios'un tasvirini taşıyan sikke (ön ve arka yüz).

H. G. Goodacre, *A Handbook for the Coinage of the Byzantine Empire*, Londra, 1928-1933

müyle tahrip eden büyük depremten sonra yeni eparhos Kiros tarafından girişilen yenileme çalışmalarıyla birlikte Marmara ve Haliç kıyılarını çevreleyen deniz surlarının da yapılmasıdır (439). Konstantinopolis'in günümüze değin ulaşmış bu son surları dönemin imparatorlarının adıyla, Teodosios Surları diye anılır (bak. surlar).

Teodosios'un asıl önemli çalışmaları eğitim ve hukuk alanlarındadır. 4. yy'dan beri var olan Konstantinopolis Üniversitesi 425'te yemden organize edilip genişletilmiştir. Bu eğitim merkezi ile imparatorluğun Grekleşmesi yolunda önemli adımlar atılmıştır. 438'de I. Constantinus(->) döneminden beri yayımlanan tüm imparatorluk fermanlarının bir araya toplanmasından oluşan ve Bizans hakkındaki literatürde *Codex Theodosianus* diye tanınan koleksiyon ise bu sürecin önemli kilometre taşlarından biridir.

Teodosios'un dinsel konulardaki tutumu günün koşullarına göre sapkınlık çizgisindeydi. İsa'da bir arada fakat birbirinden ayrı iki doğa bulunduğunu ileri süren Nasturiliği formüle eden Konstantinopolis Patriği Nestorios'u destekleyen Teodosios, sonra gönülsüzce de olsa onun aforoz edilmesine onay vermişti.

450'de bir av partisi sırasında attan düşerek ölen Teodosios geride erkek evlat bırakmadığı için taht kız kardeşi Pulheria ile evlenen sadık generali

Markianos'a (hd 450-457) kalmıştır. Paris'te bulunan bir mermer büstün Teodosios'a ait olduğu kabul edilir.

Bibi. J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian (395-565)*, Londra, 1923, c. I, s. 212-235; **A. H. M. Jones**, *The Later Roman Empire. A social, economic and administrative survey*, Oxford, 1964, c. I; **A. Gül-denpenning**, *Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Theodosius II*, Amsterdam, 1965; **C. Luibheid**, "Theodosius II and Heresy", *Journal of Ecclesiastical History*, S. 16 (1965), s. 13-38; **M. Giacc-hero**, "Il realismo della politica orientale di Teodosio II", *Accademia romanistica constantiniana. Atti del V Convegno internazionale*, Perugia, 1983, s. 247-254; **Ostrogorsky**, *Bizans*, 51-55.

AYŞE HÜR

TEODOSİOS II ANITI

imparator II. Teodosios (hd 408-450) adına, şehrin dışındaki Hebdomon'da bir anıt dikildiği bilinir. Erken Bizans döneminde, bir saray ile birlikte bir ordugâhın da (cam-pus) bulunduğu Hebdomon, sonraki Ba-

kırköy'dür. Yeni Mahalle'de Ayios Ioannes Prodromos Kilisesi kalıntısının 100 m kadar güneyinde, kıyı tarafında büyük bir sütun gövdesi bulunmuş ve çevrede Fransız işgal kuvveti tarafından arkeolog R. De-mangel idaresinde yaptırılan kazıda II. Teodosios Anıtı'nın mermer kaidesinin parçaları meydana çıkarılmıştır (1922).

Etrafında muntazam kesilmiş taş levhalar ile kaplı bir meydanın kalıntıları da bulunan sütunun gövdesi iyi cins granitten olup 11,25 m uzunluğunda idi. Sadece dört parçası meydana çıkarılan kaide 2,30x1,94 m ölçüsünde idi ve 0,75 m yüksekliğe sahipti. Yekpare bir kütle olan bu mermer kaidenin bir yüzünde beş satır halinde bir kitabe işlenmiştir. Bu Latince kitabe çok eksik halde bulunmasına rağmen metnini tamamlamak mümkün olmuştur. Kitabenin ilk satırında Teodosios adı açık surette teşhis edilir. Unvanının arkasından onun "muzaffer" olduğunun belirtildiği sanılır. Anlaşıldığına göre anıt II. Teodosios'un kız kardeşleri tarafından yapılmıştır. Demangel anıtın bunlardan Pulheria tarafından -kitabedeki "muzaffer" nitelemesine rağmen hiçbir askeri zaferi olmayan-imparatorun yarattığı sulh ve huzurun ifadesi olarak 449'dan sonra dikilmiş olabileceğini bir faraziye olarak ileri sürer.

Anıt, İustinianos döneminde 14-15 Aralık 558 gecesi başlayan ve 10 gün süren çok şiddetli depremde yıkılmıştır. Bundan sonra ihya edilemeyen anıtın kaidesinin parçalarından bulunabilenler bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi bahçesinde toplanmış durumdadır.

Bibi. R. Demangel, *Contribution à la topog-raphie de l'Hebdomon*, Paris, 1945, s. 33-43. SEMAVİ EYİCE

TEOFANES

(760, ?-Mart 818, Samothraki [Semendi-rek] Adası, Ege Denizi) Bizanslı vakanü-vis ve aziz.

Yortu günü 12 Mart'tır. Diocletianus'un tahta geçtiği 284'ten başlayarak I. Mihael Rangabe'nin tahttan düştüğü 813'e kadar olan dönemi kapsayan *Kronografya'sı* sonraki yıllarda Bizans tarihçilerinin en önemli referans kitabı olmuştur.

Konstantinopolisli ünlü bir aileden gelen Teofanes aynı zamanda IV. Leon'un (hd 775-780) vaftiz oğluydu. Leon'un gözetimi altında yetişen Teofanes 18 yaşında evlendi ve karısının isteği üzerine (fakat imparatorun arzusu hilafına) keşiş oldu. Önce Kizikos (Erdek) yakınlarındaki Siğriane'de babası tarafından kurulan bir manastıra çekildi, sonra da Kalonimos Adası'nda (Ege'de) kendi manastırını kurdu. Burada eski Hristiyan geleneklerini canlandırarak ibadette dinsel sanat ürünlerinin (ikonlar gibi) kullanımına yer verdi. V. Leon'un (hd 813-820) ikonoklast politikalarına karşı çıkma yürekliliğini gösterdiği için 813-818 arasında Samothraki'de yaşamak zorunda bırakıldı. Burada ölen Teofanes kilise tarafından "günah çıkaran" anlamına gelen Homologetes adıyla aziz ilan edilmiştir.

TEOFİLOS

248

249

TEPEBAŞI BAHÇESİ

Teofanes ünlü *Kronografya'sında* 810-814 arasında, dostu Georgios Sinkellos'un eserine devam niteliğinde kaleme almıştır. 284-813 arasındaki olayları kapsayan eser kronolojik bir sıralama şeklinde olup Bizans, Latin ve Arap tarihine ilişkin önemli bir kaynaktır. Bilimsel bakış açısından, tarih anlayışından ve nesnellikten uzak olmasına karşın, bugün kayıp olan pek çok eski kaynaktan yararlanması eseri değerli kılar. Bizans tarihinin karanlık yüzyıllarına ilişkin bilgiler esas olarak kitapta derlenmiştir. 674-678 arasında Arapların Kons-tantinopolis'i kuşatmasının ve bu sırada kullanılan Rum ateşinin(-+) ayrıntılı anlatımı bu yapıtta yer alır. Ayrıca yazarın 717-843 arasında yaşanan İkonoklazma(-*) dönemini tasvirsever bir bakış açısıyla ele almış olması da önemli bir özelliktir. Eser aynı zamanda Konstantinopolis'teki çeşitli binalar hakkında değerli bilgiler içerir.

Kronografya'nın 875'te papalığın kütüphanecisi Anastasius Bibliothecarius tarafından yapılan tercümesi ise Teofanes'in-kindenden de eski

kaynaklardan yararlandığı için ayrıca değerlidir. Teofanes'in *Kronog-mfya'smm* kopyaları VII. Konstantinos(->) döneminde (913-959) Grek tarihçiler tarafından çıkarılmıştı ki, kaleme aldıkları kitapların altı tanesi 813-961 arasını kapsamaktadır ve bunların yazarı Teofanes Con-tinuatus (Latince "devam eden" demektir) adıyla anılır.

Bibi. I. Bekker, *Theophanes Continuatus*, Bonn, 1938; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, c. I, s. 334-343; Ostrogorsky, *Bizans*, 81-82, 137-138.

AYŞE HÜR

TEOFİLOS

(812/813, ? - 20 Ocak 842, Konstantinopo-lis) Amorion Hanedanı'na(->) mensup Bizans imparatoru (829-842).

Sanat ve bilime düşkün biri olan Teofilos aynı zamanda başarılı mali politikalar izleyerek hazineyi güçlendirirken, Konstantinopolis'i tahkim ve imar etti. Teofilos aynı zamanda son tasvirkırcı imparatorudur (bak. İkonoklazma).

II. Mihael (hd 820-829) ile Tekla'nın oğludur. 821'de babasının yanında müşterek imparator ilan edilen Teofilos 730'da Teodora ile evlendi. Tarihçi Teofanes Con-tinuatus'a göre, "adaletin ateşli âşığı, yasaların yılmaz bekçisi" olan Teofilos bu yönüyle efsanelere konu olmuştur. Örneğin ünlü Bizans hicviyesi *Timarion'da*. Teofilos öte dünyanın yargıcı olarak tasvir edilir. Özellikle Harun Reşid hakkındaki söylencelere öykünerek, tebdil-i kıyafetle halkın arasına karıştığı, halkın şikâyetleri üzerine en yüksek mevkidekileri bile cezalandırdığı rivayet edilir.

Teofilos Arap kültürüne ve sanatına hayran biri olarak, 830'da (bazı kaynaklara göre 832'de) dönemin seçkinlerinden (ve aynı zamanda hocası) loannes Gram-matikos'u (VII) Bağdat'a Halife Mutasım'ın sarayına elçi olarak göndermişti. Rivayete göre, bu seyahatten çok etkilenmiş olarak dönen Grammatikos, Bağdat sarayını öyle övmüştü ki, Teofilos Brias'ta (Malte-

Teofilos'un tasvirini taşıyan sikke (ön ve arka yüz).

H. G. Goodacre, *A Handbook for the Coinage of the Byzantine Empire*, Londra, 1928-1933

pe) Arap mimarisinden esinlenerek bir saray yaptırmış ve ölümüne dek bu sarayda ikamet etmişti (bak. Brias Sarayı). Te-ofilos'un ayrıca Haliç boyunda (muhtemelen bugünkü Hasköy civarında), Arma-mantareas adlı bir mahalle kurduğu ileri sürülür. Buraya sonradan karısı Teodora^ tarafından Ayios Pantaleymon adına bir kilise yaptırılmıştır.

izlediği mali politikalarla güçlü bir hazine yaratan Teofilos'un döneminde, Konstantinopolis şehir surları (özellikle deniz surları) öylesine

kapsamlı şekilde onarılmıştı ki, daha sonraki bazı kaynaklarda bunları Teofilos Surları olarak ananlar da çıkmıştı. Teofilos'un başkentteki imar faaliyetleri arasında Büyük Saray'a bazı bölümlerin eklenmesi, Karianos Sarayı'nın yapılması, Haliç yöresinde bir ksenon (misafirhane) kurulması sayılabilir.

Babası Mihael'in cehaletine karşın, bilime düşkün biri olan Teofilos, Matematikçi Leon(-0, Methodios (I), VII. İoannes Grammatikos gibi seçkinlerin hamiliğini yaptı. Bunlardan Matematikçi Leon'un ünü Halife Memun'un kulağına kadar gitmiş ve Leon Bağdat'a davet edilmişti. Teofilos bilimi aynen Rum ateşi(->) gibi saklanması gereken bir sır olarak kabul ettiği için bu teklifi reddetmişti.

Aydın kişiliğine karşın Teofilos döneminde, 837'de Konstantinopolis patriği olan Grammatikos'un etkisiyle tasvirkırı-cılık akımı yeniden canlandı ve bazı kaynaklara göre tasvirkırıcılık V. Konstanti-nos(->) dönemindeki (741-775) hızına ulaştı. Bu dönemin ünlü şehitleri Teodoros ve Teofanes adlı iki kardeş, alınlarına kızgın demir vurularak öldürüldüklerinden "grap-tos" (damgalı) diye anılmışlardır. Buna karşılık, bazı araştırmacılar Teofilos'un tas-virkırıcılığın oldukça ılımlı kabul ederler.

İmparatorluğu tahkim etmek amacıyla Don Nehri üzerinde Sarkel Kalesi'ni inşa eden Teofilos aynı zamanda Hersones (Kırım'da), Paflagonya (Kastamonu) ve Kaldia (Trabzon) temalarının da kurucusudur. Ayrıca dağlık yörelerde "kleisourai" (dağ geçitleri) diye bilinen müstahkem mevkiiler inşa ettirmiştir.

Teofilos bunları yaparken Sicilya ve Güney İtalya'da ilerleyen Müslüman akınlarını gözden kaçırdı ve donanmayı Sicilya'da atıl bırakma gafletinde bulundu. Araplar 831'de Dazimon'da Bizans ordusunu yendikten sonra, 838'de Teofilos'un babasının memleketi Amorion'u (Afyon) kuşattılar. Bizans'ın ve Avrupa'nın ortak düş-

manı Araplara karşı destek sağlamayı amaçlayan Teofilos kızını Fransa Kralı I. Louis'nin (Louisle Debonnaire) oğlu Lot-hair ile evlendirmeye çalışırken, Bizans heyetleri Frankları, Venediklileri ve Kur-tubalıları (İspanya'da Cordoba) ziyaret etmekteydi. Teofilos bu tehlikeyi savuştu-ramadan 842'de genç yaşında dizanteriden öldüğünde geriye 5 kızla 1 erkek evlat bırakmıştı. Oğlu (III. Mihael) o sırada henüz çok küçük olduğundan taht onun na-ibeliğini alan dul eşi Teodora'ya kaldı.

Bibi. R. Jenkins, *Byzantium: the Imperial centuries AD 610-1071*, Londra, 1966, s. 146-152; W. Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Standford, 1988, s. 263-329; J. Rosser, "Theophilos (828-842)", *Byzantiaka*, S. 3 (1983), s. 37-56; Ostrogorsky, *Bizans*, 190-196; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, c. I, Brüksel, 1935, s. 89-190; ay, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Ankara, 1943, s. 358-375; S. Eyice, "Bıyas

Sarayı", *Belleten*, 1959, s. 80-99; Janin, *Constantinople byzantine*, 290-295, 108, 114, 132, 146, 343, 455.

AYŞE HÜR

TEPEBAŞI

Beyoğlu'nda, İstiklal Caddesi'ne paralel giden Meşrutiyet Caddesi ile Tarlabası Bulvarı'nın devamı olan Refik Saydam Caddesi arasında kalan semt.

Tepebaşı çevresi 19. yy'ın son çeyreğine kadar Müslüman mezarlıklarıyla kaplıydı. Pera'ya yerleşmiş olan yabancılar ve Levantenler önce bir gezinti ve temaşa yeri, daha sonra da yerleşim bölgesi olarak, 19. yy'm sonlarında buralarda yoğunlaşmaya başladılar (bak. Tepebaşı Meydanı). Tepebaşı, adından da anlaşılacağı gibi Kasımpaşa ve Halic'e oldukça dik inen yamaçların üstündeydi. Buradan aşağı, yamaç boyunca, Peralı yabancıların ve Levanten-lerin "Petits Champs de Mort" (Küçük Mezarlık) dedikleri; oldukça bakımsız, mezarlıktan çok, servili, ağaçlık bir kırık alanı andıran Müslüman mezarlığı uzanırdı. As-malimescit'e paralel Mezarlık Sokağı bu geçmişini anımsatır.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Tepebaşı.

TETTVArşivi

Tepebaşı

istanbul Ansiklopedisi

Mezarlıklar 1870'lerden itibaren yavaş yavaş kalkarken, Altıncı Daire-i Belediye'nin ilk başkanı Blacque Bey döneminde Tepebaşı'nın imarı başladı. Tepebaşı Bahçesi(->) de bu dönemde tanzim edildi. Semtin bazıları bugüne kadar gelebilmiş binalarının bir bölümü de yine 19. yy'm son yıllarıyla 20. yy'ın hemen başında inşa edildi. Bunlar o dönemde Avrupa kentlerinde de benzerleri görülen mimari özelliklere sahip, çok katlı, görkemli, cepheleri süslemeli güzel binalardı. Tepebaşı semtinin güney sınırı sayılabilecek Şişhane Meydanı'ndaki Altıncı Daire-i Belediye binası(->), Corpi Sarayı olarak bilinen 1880'lerin ilk yıllarında yapılmış Amerika Birleşik Devletleri Elçiliği binası(-0, 1890'ların ortalarında açılan ve semte önemli bir renk kazandıran Pera Palas^), Londra Oteli(->), Bristol Oteli(->), İtalya Evi(->), Societa Operaia(->) binası, ABD Elçiliği'nin karşısındaki Union Fran-çaise binası bunların başlıcalarıdır.

Tepebaşı, Cumhuriyet'ten sonra da tiyatrolar, yabancı misyonlar, seçkin sayılan oteller, kafeler semti olarak gelişti. Yine burada bulunan ve bazıları Pera'ya, İstiklal Caddesi'ne açılan çok sayıda pasaj çeşitli dükkânlarla doluydu.

Beyoğlu'nun, günümüze kadar görünüm olarak 20. yy'ın başındaki halini en iyi korumuş semtlerinden biri olan Tepeba-şı'nda, 1970'lerde, Tepebaşı

Parkı'nın karşısında Etap Marmara Otel (halen Pulman Otel), Meşrutiyet Caddesi'nin İstiklal Caddesi tarafında da Odakule(->) inşa edildi. 1980'lerin ortalarında da eski Tepebaşı Parkı'nın güney ucuna İstanbul Sergi Sarayı kuruldu.

Günümüzde Tepebaşı, eski binaların restore edilmeye çalışıldığı; özellikle Meşrutiyet Caddesi, Meşrutiyet Caddesi'ni dikine kesen Tepebaşı Caddesi ve semtin batı sınırını çizen Tarlabası Bulvarı ve onun devamı Refik Saydam Caddesi boyunca ve ara sokaklarda, kimi zaman kenetlenen yoğun bir araç trafiğinin aktığı; konutların giderek azalıp, yok olup yerlerini işyerlerinin, otellerin, turizme dönük işlevde birimlerin aldığı bir Beyoğlu semtidir.

İSTANBUL

TEPEBAŞI BAHÇESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tepebaşı'nda yer almaktaydı. Osmanlı döneminde, 19. yy'da Petit-Champ da denirdi. Mezarlık (Petits-Chapms veya Meşrutiyet) Caddesi ile Toz-koporan Caddesi arasında kalan ve bugün içinde TÜYAP sergi binasını ve katlı otoparkı barındıran geniş parseldeydi. 19. yy'ın başında burası, Batılıların "Petit-Champ des Morts" diye adlandırdıkları Müslüman mezarlığının çayırılığıydı. Pera halkı bu geniş kırılık alanda, mezar taşlarının arasında gezintiye çıkar, servi ağaçlarının gölgesinde oturarak karşıdaki İstanbul ve Haliç manzarasını seyrederdi. Tümüyle Doğu yaşam anlayışının bir parçası olan bu pitoresk görüntüler o dönemde pek çok Batılı gezginin ilgisini çekmiş, gerek kitaplarına, gerekse resimlerine bolca konu olmuştu. Hattâ bu gezginlerden biri olan Alexis de Valon, 1850'de burada küçük bir bahçe içinde, müzikli bir lokantanın varlığından söz etmektedir.

Ancak, gerçek anlamda bir tiyatro binası ile lokanta ve bahçesinin yapılması fikri 1870 yangınından sonraki imar hareketleri sırasında oluştu. 1872'de Muzika-i Hümayun^) şefi Guatelli Paşa'ya burada bir tiyatro binası kurması için imtiyaz sağlandı ve yapımı da mimar G. B. Barborini'ye(->) verildi. Hattâ Türk yazarlardan, mezarlığın kaldırılıp yerine tiyatro yapılmasına tepkiler geldiyse de. Altıncı Daire-i Belediye(->) Abdülaziz'den aldığı izinle çalışmalarına devam etti. Bu arada Tünel yapımı-

nı üstlenen firmayla da anlaşarak kazıdan çıkan toprağı para karşılığında buraya taşıdı. Böylece belediye, hem dik ve yamaçlı araziye düz hale getirmiş, hem de inşaat için gelir elde etmiş oluyordu. Fakat Guatelli Paşa ile aralarında anlaşmazlık çıkınca çalışmalar da durdu. İnşaata, paşaya arazinin yan tarafında yer verilmesiyle ancak 1879'da başlanabildi. Altıncı Daire-i Belediye başkanı Edouard Blacque'ın(-0 dönemine rastlayan ve yalnızca toprak düzenlemesinde 100'den fazla kişinin çalıştığı bu iş için belediye gene para sıkıntısı çekince, bu kez

çareyi çevre binalardan ek para istemekte buldu. Ev sahiplerini de konser salonu, lokantası, içinden su akan rotondansı, orkestra yeri, gezinti yolları ve çocuk oyun alanlarıyla böyle bir bahçenin, evlerinin değerini bir kez daha artıracığını söyleyerek yardıma çağırıyordu. Yapım için gereken 8.000 lira toplanarak Osmanlı Bankası'na yatırılacak ve gene bu bankanın kontrolünde harcanacaktı.

E. Blacque'm çabalarıyla bir yıl içinde tamamlanan bahçenin açılışı 24 Temmuz 1880'de yapıldı. Çağdaşı Taksim Bahçe-si(->) gibi o da İngiliz bahçe mimarisi tar-zındaydı. İçeri, Mezarlık Caddesi üzerindeki iki tarafı sütunlu büyük demir parmaklıklı kapıdan girildiğinde, sağda ahşap bir köşk, ortada da üzerinde demir köprüsü olan yapay bir gölle orkestra için düzenlenmiş bir platform bulunuyordu. Göl daha sonraları dolduruldu ve yerine çevresi açık, üzeri kubbeli, sekizgen bir orkestra yeri yapıldı. Yeniden ağaçlandırılan bahçede, çakıl taşı döşeli gezinti yolları ve aralarında da demir ayaklı masalarıyla oturma yerleri vardı. Bahçeye daha çok Müslüman olmayan halkla Avrupalılar gelir ve manzaraya karşı, müzik eşliğinde içkilerim içerlerdi. Burada oturacak kadar parası olma-yanlarsa, bahçede yürüyüş yapmakla yetinirdi. Genelde herkes Fransızca konuşur, Türkçeye hemen hemen hiç rastlanmazdı. Akşamları ise, demir ayaklı opal cam kürelerden oluşan lambalarla etraf aydın-latılırdı.

Bahçe girişinin karşısındaki ahşap lokantanın açılışı ise, Mayıs 1884'te oldu. Buranın bir diğer özelliği de iyi havalarda bahçedeki açık terasta manzaraya karşı yemek yeme şansıydı. Fakat 1911'de, buranın yöneticisi olan M. Natanson, Balkan Sa-vaşı'nda Kızılay'ın yardım toplamak amacıyla yaptırdığı sergi pavyonunu biraz daha büyüterek, lokantayı girişin hemen solundaki büyük binaya taşıdı. Artık burası bir gardenbar, bir cafe-chantant'tı. Mimari olarak da karşısındaki tiyatro binasıyla aynı üsluptaydı. Yerden tavana kadar bolca büyük penceresi olan, iki katlı, ahşap bir yapıydı. 1914'te yandıysa da mühendis Kristidis tarafından aynı yıl yeniden inşa edildi. Fakat, I Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bahçede bir durgunluk yaşandı, Avrupalılar görülmez oldu. 1935'te de dönemin belediye başkanı Lütfi Kırdar'ın(->) kararıyla Refik Saydam Caddesi'nin Pera Pa-las'ın(-0) yanından Meşrutiyet Caddesi'ne bağlanması sonucu, gardenbar yıkıldı.

Cumhuriyet yıllarında bahçede biri

TEPEBAŞI KIŞLIK VE YAZLIK 250

251

TEPEBAŞI MEYDANI

Dram, diğeri de Komedi olmak üzere, Şehir Tiyatroları'nın iki tiyatrosu vardı (bak. Tepebaşı Yazlık ve Kışlık tiyatroları). Dram kısmının sağında ve solunda da ayrıca iki yazlık gazino bulunuyordu. Sağda, Komedi Tiyatrosu'nun yanındakinde daha çok Türk müziği icra edilirdi. Oldukça basit, üzeri renkli ampullerle süslenmiş, ahşap bir sahnesi vardı. Soldakinde ise daha çok yabancı orkestralar çalardı. Buranın sahnesi Dram Tiyatrosu'nun Halic'e bakan yüzüne dayalıydı ve 1912'de Lehman tarafından yapılmıştı. Yüksek tavanlı sahne yapısı üzerindeki üçgen alınlık ve saçak elemanlarıyla klasik çizgiler taşıyordu. Ayrıca sahnenin önünde, altta orkestra için yeri de vardı. II. Dünya Savaşı sırasında burası Avrupalı ajanların buluşma yeri olduysa da Cumhuriyet'le birlikte Türk müşteriler ağırlık kazandılar.

Bibi. G. Akçura, *Beyoğlu'ndan Bir Kesit-Ses 1885-1991*, ist., 1991; S. Birsell, *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu*, Ankara, 1983; Cezar, *Beyoğlu*; A. Dorsay, *Benim Beyoğlum*, İst., 1991; Ç. Gü-lersoy, *Tepebaşı Bir Meydan Savaşı*, ist., 1993; P. Joanne, *Guides-Joanne: de Paris â Constantinople*, Paris, 1886; *La Turquie*, 16 Mart 1879, 26 Temmuz 1880, 16 Kasım 1880, 12 Kasım 1881, 27 Nisan 1882, 3 Mayıs 1882, 11 Mayıs 1884, 25 Mayıs 1884; *Le Moniteur Oriental*, 23 Aralık 1891; Comte de Rocquigny, *Trois Mois en Orient Basse-Egypte, Srie, Jerusalem, Constantinople*, Paris, 1876; *The Levant He-mld*, 20 Mayıs 1872, 28 Kasım 1892, 27 Eylül 1905; W. Sperco, *Yüzyılın Başında İstanbul*, İst., 1989; A. de Valon, *ÜneAneneDans leLevant, Voyage en Sicile, en Grece et en Turquie*, Paris, 1850.

SEZA DURUDOGAN

TEPEBAŞI KIŞLIK VE YAZLIK TİYATROLARI

Beyoğlu İlçesi'nde, Tepebaşı'nda, bugün TÜYAP sergi binası ile katlı otoparkın bulunduğu alanda yer almaktaydı. Burada bir tiyatro binası inşası düşüncesi 1870'teki büyük Beyoğlu yangınından sonra oluştu. 1872'de Muzıka-i Hümayun(-t) şefi Gu-atelli Paşa'ya bu iş için imtiyaz verildi. Projesini G. B. Barborini'nin(->) çizdiği yapı anlaşmazlık çıkınca gerçekleştirilemedi. Daha sonra inşa edilen yapının mimarı Hovsep Aznavur'dur(->). Yapım tarihi kesin olmamakla birlikte, Kasım 1880'de burada gös-

Yüzyıl
başından bir
kartpostalda
Tepebaşı
Bahçesi'nin
Continental
Otelini

balkonundan
görünümü.

Ç. Güiersoy, *Tepebaşı Bir Meydan Savaşı*, ist., 1993

teri ve konserlerin varlığı bilinmektedir. Dönemin gazetelerinde adı geçen köşkünde de tiyatroya ait bu ahşap bina olması muhtemeldir. Köşkün birinci katında bir de sergi salonu vardı. M. Piccinini adlı biri 1882'de burada bir eskrim salonu açarak, köşke yeni bir işlev daha kazandırdı.

Bu tarihte bahçe ve tiyatroyu M. Dionis yönetiyordu. Tiyatronun salonu at nalı planlı, parterde 256, birinci ve ikinci kat localarında 182 koltukluydu. İkinci kat localarının da üzerinde balkon bulunuyordu. Her katı Korint başlıklı, demir sütunlar taşıyordu. Loca parapetleri ile tavan, barok üslupta çok yoğun olarak bezenmişti. Her sütunun üzerinde de kollu birer lamba ile kabartma rozetler yer alıyordu. Bunların aralarında ise ayrıca daha küçük rozetler vardı. Salona giriş arkadan, sahnenin tam karşısındandı. iki kat boyunca yükselen sahnenin kenarlarında da gene barok üslupta üç sıra bezeme dönmekteydi.

Binanın dış cepheleri ise oldukça yalındı. Yer yer iki ve üç katlı olan ahşap yapı, pencere düzeni, oranları ve dairesel köşe çıkmalarıyla İstanbul köşkerini çağırıştı-

Tepebaşı'daki kışlık tiyatro binası, 1930. *Cengiz Kahraman arşivi*

rıyordu. Taşıyıcı sistemin dışarıya bir yansıması olarak içteki ahşap kolonlar dış cephede pilastrlarla, pencere kenarlarında da sövelerle vurgulanmıştı. Cepheye hareket kazandıran bu elemanlardan başka bir bezemesi yoktu. 1891'de eskiyen yapının onarımı için para bulununca ertesi yıl girişe, kapıya kadar uzanan bir ek yapıldı. Bu, üzeri teras çatılı, ön cephesinde üzeri kemerle geçilmiş üç açıklığı bulunan kagir bir yapıydı. Her bir kemeri, üzeri İyon başlıklı pilastriar taşıyordu.

I. Dünya Savaşı sırasında yapı tümüyle Darülbedayi'ye (daha sonra Şehir Tiyatroları) geçti. Bu, kışlık tiyatro için bir dönüm noktası oldu ve bundan sonra "Şehir Tiyatroları Dram Kısmı" olarak anıldı. Cumhuriyet yılları yapının en parlak dönemi oldu. Fakat zamanla bina teknik olarak isteklere cevap veremez olunca, Şehir Tiyatroları Ocak 1970'te Harbiye'de yeni bir binaya taşındı. Boşalan eski yapı ise 1970'te ve 1972'deki iki yangınla yok oldu.

1975'te Deneme Sahnesi yer bulamayınca, tiyatronun arkasında henüz yanmamış olan kagir marangozhane binasına taşındı. Gündüz marangozhane, akşam da tiyatro olarak kullanılıyordu. Ortada döner bir sahnesi, etrafında da daire şeklinde sıralanmış koltukları vardı. Birkaç yıl sonra burası da özelliğini yitirince tiyatro kapatıldı.

Bir bakıma tiyatronun sonu, bahçenin de sonu oldu. 1984'te tüm bahçe ortadan kaldırılarak, yerine bugünkü beton teraslı katlı otopark ve sergi salonu binası yaptırıldı.

Yazlık tiyatro binası 1889'da Claudius adlı bir opera emprezaryosu tarafından yaptırıldı. Dört localı, üzeri açık bir tiyatroydu. Bahçenin İngiltere Elçiliği binası(->) tarafındaki yamaç arazisine amfi şeklinde oturtulduğundan, Amphi diye de anıldı. 1890' da yandıysa da tekrar onarıldı. 1905'te Mimar Campanaki tarafından tümüyle değiştirilerek ahşaptan kapalı bir salon haline

getirildi. 1.200 kişi alabilen salonun koltukları Paris'ten getirtildi. Fakat iç dekorasyonda, kışlık tiyatronun ağır bezemesi burada yoktu. Tepebaşı Caddesi'ndeki kagir giriş cephesi, binanın tek gösterişli tarafıydı. Üç bölüntülü klasik cephede, girişin iki tarafındaki pencerelerin üzeri yuvarlak kemerliydi. Art nouveau tarzındaki stilize İyon başlıklı sütunlar ise çatı frizini taşıyordu.

Amphi'de o yıllarda genellikle ikinci sınıf artistlerin opera ve temsilleri sergilenirken, bina 1908'de yeni bir işlev kazandı. "Cine Theatre Pathe" adlı, Pathe kardeşlerin sineması 1915'e kadar burada hizmet verdi (bak. Pathe Sineması). 1919-1923 arasında yemden tiyatro olarak kullanıldıysa da 1924'te tekrar sinemaya çevrildi ve Asri Sineması(->) adını aldı. 1941'de adı Ses Sineması olarak değiştirildi. O yıllarda burasını Ses Tiyatrosu'nun(->) da işletmecisi olan M. Arditi yönetiyordu. Fakat daha sonra Arditi tiyatroyu başka birine kiraya verince, buradaki Şehir Tiyatroları binanın yeni işletmecisiyle anlaşamadı. Bunun için Eylül 1942'de takas yapıldı. Ses Sineması Halep Pasajı'ndaki Ses Tiyatrosu'nun, Şehir Tiyatroları Komedi Bölümü de sinemanın yerine geçti. Bu tarihten sonra "Komedi Tiyatrosu" olarak anıldı. Şehir Tiyatroları 1955'te Çerke d'Orient(->) binasındaki Yeni Komedi Tiyatrosu'nda (eski İpek Sineması'nda) temsillere başlayınca boş kalan bina ertesi yıl Başbakan Adnan Menderes'in yeni imar politikası çerçevesinde yıktırıldı.

SEZA DURUDOGAN

TEPEBAŞI MEYDANI

Beyoğlu yerleşiminin Halic'i seyreden bölümünde, eski Tepebaşı Bahçesi'nin yerindeki meydan.

17. ve 18. yy'larda Yüksekaldırım'dan Taksim'e doğru düz bir çizgi üzerinde gelişen Beyoğlu dokusu, bitişik düzende ya da birbirine çok yakın binalardan oluşuyordu. Bu durum, bir yandan kışık bir yerleşim olmasından, öte yandan nüfusun elçiliklerle bağlantılı ve önemli bir oranda Frenk ve Levanten kökenli ailelerden meydana gelmesi sebebiyle, bunların kendilerine model olarak Avrupa kentlerini almalarından kaynaklanmaktaydı.

Bu yoğun yerleşimin bellibaşlı ihtiyaçlarından biri de güzel havalarda hem gezinti yapabilecekleri, hem de manzara seyredebilecekleri bir açıklığa sahip

olmaktı. Semtin Halic'e bakan yüzü, tam da bu nitelikteydi. Tek engel ve sakınca, aşağıda Müslüman yerleşimi olan, Azapkapı'dan Kasımpaşa'ya kadar mahallelerin arka yamaçlarını, Şişhane tarafı dahil, boydan boya kaplayan ve Beyoğlu binalarına kadar erişen Müslüman mezarlığıydı. O yüzden burada, 1800'lerin başından itibaren sessiz bir mücadele başladı. Pera'nın yüksek ve kunt yapılan, manzaraya bakan bu kenara yan yana dizildikçe, önlerindeki kabir taşlarını ötelere ve yamaçtan aşağılara iteledi. Yakın çevrenin Müslüman dokusunun bir belgesi olan Asma-lımescit'ten buraya uzanan dar yolun adı,

Salâhattin Giz'in

objektifinden
1950'lerde
(üst) ve
günümüzde
Tepebaşı
Meydanı.
*Eser nitel
koleksiyonu (üst),
Ç. Güiersoy,
Tepebaşı Bir
Meydan Savaşı,
İst., 1993*

1850'lerin yazışı ile "Rue Kabristan" olarak sürdürülürken, kabirler biraz kendiliğinden ama sistematik bir gelişme ile yok edildi. O yıllarda, artık binalar önünde bir teras oluşmuştu. Kırım Savaşı çıktığında payitahta gelen Fransız donanmasının bandosu, burada Beyoğlu halkına açık hava konserleri veriyor ve basit bir kahve, servis yapıyordu.

1870'li yılların başı, önemli bir gelişmeyi getirdi: Galata ile Beyoğlu arasında ulaşımı çok kısaltacak olan Tünel'in yapımı sırasında çıkan toprak, ilk belediye birimi olan Altıncı Daire-i Belediye'nin(~>) müdürü Edouard Blacque'ın(->) girişimi ile yamacın başına dökülerek düzlük iyice genişletildi. Bu imar, payitahtın muhafazakâr kesiminde, basına da yansıyan tepkilere yol açıysa da iki faktör onları engellemiş oldu: Müslüman mezarlıklarının genelde sahipsiz ve bakımsız durumları ve özelde Tünel projesi; genelde Be-yoğlu'na ilişkin, Abdülaziz'in koruma politikası.

1870 yangını, Tepebaşı'nın arka taraflarını kül etti. Fakat az ötedeki İngiliz Se-

fareti'ni bile tutuşturan afetin sonunda, semt yeni ve hızlı bir imara kavuştuğundan, bu genel ve eskiye göre daha kaliteli yapılaşmadan, Tepebaşı Meydanı, evresi de payını aldı. Asmalımescit'in az ilerisinden İngiltere Sefareti yakınlarına kadar devam eden ve Haliç panoramasını seyreden yerleşim, artık tam bitişik düzende, birbirinden güzel yapılara sahip oldu.

Meydanın yamaca bakan kenarına da bir park ile onun içinde biri yazlık ve kapalı amfi şeklinde, öbürü kışlık, ikise de ahşap iki tiyatro yapıldı. Bunlara az sonra Pera Palas Otel-Sarayı ile Garden Bar eklendi.

1880 ve 1890'lardan sonra genel tablosu tamamlanan bu binalar dizisinin en önemli ve karakterli yapıları, Glavani Sokağı başındaki Londra Oteli, az ötesindeki Bristol Oteli, Karlman, Fresco ve d'And-ria pasajları ile İtalyan Sefareti'ne ait Casa d'Italia'dır.

1950'lerden sonraki modernleşme ve bu uğurda kültür mirasının feda edilmesi döneminde, Karlman Pasajı yerini Oda-

TERCÜMAN YUNUS CAM

252

253

TERSANE-İ ÂMİRE

kule'ye bıraktı. İstiklal Caddesi üstündeki bu yüksek blok, Tepebaşı cephesi tarafındaki giriş kapısını iki yandaki binalar dizisinden geriye çekmek sureti ile dokuyu yırtmış oldu. Bristol Oteli, sadece cephesi korunup içerisi yıktırılmak ve kat çıkılmak yolu ile değiştirildi. D'And-ria Pasajı'm 1955'te alan Sosyal Sigortalar Kurumu ise istiklal Caddesi ile bağlantılı pasaj boşluğunu ve geçişini kaldıran, bir i ek inşaat yaptı. Tiyatrolar ve park iki darbe yiyerek sahneden silindiler: 1956 Menderes imarında amfi salon sebepsiz yıktırıldı. 1970'te izah edilemeyen iki aşamalı bir yangın ise kışlık tiyatroyu kl etti. Onun ve ağaçlı bahçesinin yerine, istanbul Sergi Sarayı olarak adlandırılan bugünkü geniş ve beton sergi binası oturtuldu.

ÇELİK GÜLERSOY

TERCÜMAN YUNUS CAMİİ VE TEKKESİ

bak. DIRAĞMAN KÜLLİYESİ

TERCÜMAN-I AHVAL

Agâh Efendi(->) tarafından çıkarılmış ilk zel Türkçe gazete.

6 Rebiyülâhır 1277/21 Ekim 1860'ta yayın hayatına başladı. Türk basınında, 1831'de yayımlanan resmi *Takvim-i Veka-yi(-*)* ve 1840'ta çıkan yarı resmi *Ceride-i Havadis'^s.fi(r>)* sonra üçüncü gazetedir.

Tercüman-ı Ahval, Türk basın tarihinde, yeni bir dönemin başlangıcıdır. Liberal eğilimli bir fikir gazetesi olarak, gazetecilik, edebiyat ve kültür hayatının gelişmesinde, toplumun siyasal uyanışında önemli hizmetleri oldu. Şinasi(->), gazetenin ilk sayısında yazdığı "Mukaddeme"de, bir gazetenin görevine ve yapacağı hizmetlere değinerek iç ve dış olaylardan seçme haberlerle eğitici yazılar yayımlanacağı, bunların halkın kolaylıkla anlayacağı şekilde olacağı, kişilerin düşünce ve görüşlerini açığa vurma hakkından söz etti. Şinasi, gazetede 6 ay kadar çalıştı. Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* adlı oyunu da burada yayımlandı (2-5. sayılar). Böylece *Tercüman-ı Ahval* ilk tefrika yayımlayan gazete oldu. Yazı zenginliği, mizanpaj yönünden ayrı bir önem kazandı. Gazetede, iç, dış ve resmi olaylar, çeşitli haberler, tüzükler, anlaşmalar, piyasa ve borsa haberleri, sanayi, bankacılık, ulaşım, haberleşme konulan, fiyat listeleri, inceleme ve ekonomi yazıları, resmi ve özel ilanlar vb yer aldı.

Tercüman-ı Ahval, 40x55 cm boyutlarında olup başlangıçta haftalık ve pazar günleri çıkıyordu. Bir süre sonra haftada iki gün, 22 Ocak 1861'den sonra haftada üç, dört, beş kez yayımlandı. Son sayısı, 11 Mart 1866 tarihli, 792. nüshasıdır. Yazarları arasında Ağâh Efendi, Şinasi, Ahmed Vefik Efendi (Paşa), San Tevfik Bey, Meh-med Şerif, Refik Bey, Hasan Suphi Bey, bazı yazılarıyla Namık Kemal sayılabilir. Günlük çıkarken 21x31 cm boyutlarındaydı.

Tercüman-ı Ahval fikir gazetesi yönüyle, sağlam gazetecilik anlayışı ve ciddi tutumuyla, 20 yıldan beri Babiâli'nin yardı-

Tercüman-ı Ahval'in 22 Nisan 1861 tarihli

25. sayısı.

S. Nüzhet, *Türk Gazeteciliği*, ist., 1931

mıyla yayımlanan *Ceride-i Havadis*'i telaşlandırdı. *Tercüman-ı Ahval*'e rakip olarak, 2 Kasım 1860'ta *Ruzname-i Ceride-i Hava-dis*'i çıkardı. *Ceride-i Havadis* de yayımını sürdürdü. *Tercüman-ı Ahval* bu gazetelerle çeşitli tartışmalara girişti. Bu tartışmaların birinde, eğitim sisteminin aksaklıklarını belirttiği için, *Tercüman-ı Ahval* Mayıs 1861'de iki hafta süreyle kapatıldı. Bu, Türk basın tarihindeki ilk gazete kapatma olayıydı.

Tercüman-ı Ahval, basın dilinin sadeleşmesinde ve üslupta önemli rol oynadı. Seviyeli ve kaliteli bir yayındı. Halkın kolaylıkla anlayabileceği bir dille çıkmaya özen gösterdi. Ülkenin yönetiminde bir kontrol aracı olarak, kamuoyu oluşturma ve onun ciddi bir yorumcusu olmak düşüncesini güttü. Bazı engellere karşın, görüşlerinden ödün vermeyerek görevini cesaret ve titizlikle sürdürdü. Ülkede gazeteciliği meslek edineceklerle ilk ocak oldu.

Bibi. S. İskit, *Hususî İlk Türkçe Gazetemiz (Tercüman-ı Ahval ve Agâh Efendi)*, Ankara, 1937; E. B. Şapolyo, *Türk Gazeteciliği Tarihi ve Her Yönü ile hasın*, Ankara, 1971, s. 115-120; H. Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İst., 1973; M. N. İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, İst, 1982, s. 184-192.

ATILLA ÇETİN

TERCÜMAN-I HAKİKAT

Ahmed Midhat Efendi(->) tarafından 27 Haziran 1878'de yayımlanmaya başlanan günlük gazete.

Doğu ansiklopedizminin en önde gelen temsilcilerinden olan Ahmed Midhat, gazetenin bir eğitim aracı olduğu yolundaki görüşe tam katılıyordu. Esasen, ticari ve siyasi haberler açısından dışarıya bağımlı olduğu için, genel bilgi konularını işlemek daha uygun görünüyordu. Böylece başlangıçta gazetenin hemen yarısını, Avrupa gazetelerinden yaptığı çeviriler, adapte etti-

ği romanlar ve her konudaki yazılarla doldurdu. Bunlarda, Batı dünyasındaki en son buluşlar, teknolojik yenilikler, hattâ Beşir Fuad'ın pozitivist fikirleri bile yer almıştır. II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) eğitim sistemine uygun olarak, İslamı savunmayı ön planda tutarak Batı'ya açılma politikasını sürdürdü. Bu niteliğiyle 1880 ve 1890'lı yıllarda en çok izlenen gazete oldu. 1883'te Muallim Naci'nin başlattığı edebiyat yazılan da tartışmalara yol açmakla ülkenin fikir hayatına hareket getirdi. Dönemin bütün ünlü yazarları gazeteye katkıda bulundular. Bunlar arasında Selanikli Tevfik'i (sonradan başyazıları da kaleme almıştır), Ahmed Rasim'i, Hüseyin Rahmi'yi (Gürpınar), Veled Çelebi'yi (İzbudak) sayabiliriz. Ahmed Midhat'ın sarayla yakınlığı sebebiyle başyazılarında zaman zaman resmi politikanın yansımalarına rastlanmıştır. 1890'ların ikinci yarısından itibaren, *tk-dam*(->) gibi daha dinamik gazetelerin belirmesiyle etkisini kaybetmeye başladı. Avrupa'da beliren Jön Türk hareketine ve parlamentarizme karşı yayınları sebebiyle saray yanlılığı çok belirginleşti. Bu yüzden II. Meşrutiyet'in ilanında Ahmed Midhat'ın gazetede Jön Türk yanlısı yayınlar yapması tepkiyle karşılandı. Ancak onun ölümünden sonra gazetenin başına Ahmet Ağaoğlu geçince biraz canlandı. Fakat hiçbir zaman ön planda bir kamuoyu oluşturunca haline gelemedi. 1922'de yayımına son verdi.

ORHAN KOLOĞLU

TERKİM CAMÜ

bak. İSKENDER PAŞA CAMİİ

TERKOS GÖLÜ

İstanbul'un yaklaşık 40 km kadar kuzeybatısında yer alır. Trakya'nın kuzeyinde Karaburun kıyılarının hemen gerisinde bulunan Terkos Gölü'nün

yüzölçümü 25 km², maksimum derinliği 11 m'dir. Gölün deniz seviyesinden yükseltisi 5 m olmasına karşılık, bugün denize akıntısı yoktur. Ancak, Boğazdere denilen bir gideğen, daha önceleri, göl suyunun Karadeniz'e/bo-şalmasına olanak sağlıyordu. Bu nedenle, Terkos eskiden tuzlu bir lagün halindeyken, zamanla suyu tatlılaşmıştır. Göl sularım boşaltan gideğenin gölden ayrıldığı yere küçük bir set yapılmasıyla suyun devamlı olarak denize gitmesi önlenmiş ve göl seviyesi biraz yükselmiştir. Sonuçta yatağında akıntı bulunmaması nedeniyle gideğenin ağız kısmı dalgaların hazırladığı bir kum seti ile kapanmıştır.

Terkos Gölü eosen kalker ve marnları ile yer yer bunları örten neojen kum ve çakıl depolarından oluşmuş 100-150 m yüksekliğinde tepelik bir sahanın kenarında bulunmaktadır. Kuzeyde göl ile deniz arasında kumsal ve alçak bir set vardır. Gerçekte Terkos Gölü'nün bulunduğu yer eski bir koydur. Gölün ilk bakışta dikkati çeken şekli de eskiden burada deniz istilasına uğramış dere ağızlarından başka bir şey olmayan koyların var olduğunu göstermektedir.

Terkos Gölü'nün akaçlama havzası küçük olmakla beraber göle su taşıyan dereler fazladır (Kanlı Dere, Bufalı Dere, Kartallı Dere, Soğuksu Deresi, Eminçayırı Deresi ve Istranca Deresi). Bunların en uzununu ve en çok su getireni batıdan gelen Istranca Deresi'dir. Gölün esas çerçevesini oluşturan büyük koy, kumsal bir kıyı seti ile denizden ayrıldıktan sonra, suyun hızla tatlılaşmasına bu dereler olanak sağlamıştır.

Yıllarca Terkos Gölü'nden gelen suyla beslenen istanbul halkı için, su "Terkos" adıyla özdeşleşmiş ve İstanbullular suyu "Terkos" diye isimlendirmişlerdir. İstanbul'a yeni yeni barajlar yapıp kentin suyunun büyük ölçüde Terkos dışından sağlanmaya başlanmasına karşılık, bu alışkanlık devam etmiştir.

1883'e kadar Beyoğlu ve civarının su gereksinimi, 1732'de kurulan Taksim Suyu sistemi ile karşılanmaktaydı. Artan nüfusla birlikte, daha fazla suya gereksinim duyulması, Terkos Gölü'nden kente su getirme fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla Abdülaziz döneminde, 1874'te yabancı bir şirketi temsil eden Hariciye teşrifatçısı Kâmil ile mühendis Terno adına 40 yıllık bir imtiyaz verilmiştir. Bu imtiyazla Terkos Gölü'nden alınacak suyun Beyoğlu-Galata bölgesine ve Halic'in öte yakasına (İstanbul) ve Boğaz'ın Rumeli yakasına verilmesi, binaların abone kaydedilmesi yoluyla dağıtılması ve satılması kabul edilmiştir. Ancak daha sonra bu imtiyaz halk arasında "Terkos Şirketi" olarak bilinen ve gerçek adı "Dersaadet Anonim Su Şirketi" olan bir Fransız şirketine devredilmiş, 1887'de düzenlenen bir anlaşma ile imtiyaz süresi 1882'den geçerli olmak üzere 75 yıla çıkarılmıştır. Böylece şirketin belirli bir saha içindeki kaynak, dere ve yeraltı sularım toplayıp isale etmesi ve doğrudan doğruya Terkos Gölü'nden alınacak suyun arıtılarak şehre isalesi ve dağıtımı kabul edilmiştir. Dersaadet

Anonim Su Şirketi, 1883'te kurduğu pompa istasyonu ile Ter-kos'un suyunu İstanbul'a iletirken, Türkiye'de de ilk kez basınçlı su dağıtımını yapmış oluyordu. 1883'ten 1926'ya kadar

Terkos Gölü kenarındaki basit bir klorlama ile suyu şehre arıtmadan ham su olarak veren şirket, 1926'da Kâğıthane sırtlarında ilk arıtma tesisini kurarak sağlıklı bir kontrol denetiminde şehre arıtılmış ve klorlanmış su vermeye başlamıştır.

1930'lu yıllarda İstanbul'un 70.000 m³ dolayında olan su gereksiniminin yansım karşılayan Terkos Gölü, 1970'lerde 700.000 m³'e yükselen su ihtiyacının 400.000 m³'ünü sağlamıştır. Buna karşılık, 1989'da yaşanan kuraklığın yanı sıra, İstanbul'un su gereksiniminin 1.500.000 m³'e ulaşmış olması nedeniyle, kente dağıtılan suyun ancak yüzde 6,6'sı Terkos Gölü'nden alınabilmektedir. Maksimum kapasitesi 162.000.000 m³/yıl olan Terkos Gölü'nde, gene kuraklık nedeniyle 24 Ekim 1990'da 7.000.000 m³ su bulunuyordu.

Terkos Gölü'nde biriken suyun büyük bir bölümü isale hatlarıyla Kâğıthane Arıtma Tesisi'ne iletilmekte, bir bölümü ise açık kanaldan Terkos'un deposu durumundaki Alibeyköy Barajı'na aktarılmaktadır. Kâğıthane Arıtma Tesisi'ne iletilen su daha sonra Halic'in kuzey bölgesine ve İstanbul Boğazi'nin batı yakasına verilmekte, böylece Gaziosmanpaşa, Eyüp, Bayrampaşa, Beyoğlu, Şişli, Kâğıthane, Beşiktaş ve Sarıyer ilçelerinin su gereksinimi karşılanmaya çalışılmaktadır.

Terkos Gölü'nü desteklemek amacıyla 19 Mayıs 1990'da Karadeniz'den Terkos'a su aktarılmasına, ayrıca Kuzey Istanca dereleri regülatörlerinin de kurulmasına başlanmıştır (tesislerin temeli 8 Nisan 1991'de atılmıştır). Bu projede Trakya'da Istanca Dağları'ndan doğup Karadeniz'e dökülen akarsulardan 7 tanesinin birer regülatör ve isale hattı aracılığı ile Terkos Gölü'ne akıtılması planlanmıştır.

Terkos Gölü'nün çok uzun bir dönem Türkiye'deki en büyük şehir suyu kaynağı olması nedeniyle "Terkos suyu", hattâ sadece "Terkos" sözü Türkçe'de gene uzunca bir dönem "şehir su şebekesiyle dağıtılan su" ya da kısaca, "musluk suyu" anlamında kullanılmıştı.

MERAL AVCI

Terkos

Gölü'nden bir görünüm.

Bünyanın Çelebi

TERMAL OTELİ

Yalova İlçesi'nde, Kaplıcalar mevkiinde idi. 1935'te açılan mimarlık yarışmasında birincilik kazanan mimar Sedat Hakkı El-dem'in(->) projesine göre Atatürk'ün isteğiyle 1937-1938 arasında Akay İdaresi tarafından inşa edilmiştir. 1979'a kadar Denizcilik Bankası tarafından işletilen otel,

daha sonra Turban AŞ "ye devredilmiş ve 1980'li yılların ortasında yıktırılmıştır.

Otel iki bölüme ayrılmıştı. Birinci bölüm kaplıca tedavilerinin yapıldığı banyoları içermekte, ikinci bölüm ise otel odaları ve konaklama ihtiyaçlarının giderildiği mekânları barındırmaktaydı. Otel bir ucu daha kısa olan "T" planlıydı. Yapının ana girişi beton ayaklar üzerine oturtulmuştu. Antreden girilen bekleme holünde kapıcı, danışma ve telefon kulübeleri yer almaktaydı. Bekleme holünün solunda dört eşit kollu haç biçiminde planlanmış otel holüne, oradan da lokanta bölümüne geçiliyordu. Burası, sürme kapılarla terasa bağlanmıştı. Bodrum katında mutfak, çamaşırhane, soğuk oda, erzak depolan, bulaşık yerleri, bardak ve gümüş takımlar için odalar, personel için yemek ve oturma odalarıyla kalorifer dairesi bulunmaktaydı. Buradan servis merdiveniyle diğer katlara çıkılıyordu. Birinci ve ikinci katlar yatak odalarına ayrılmıştı. Katlar üç asansör ile bağlanmış, asma kat personel yatak odalarıyla müşterilerin diğer yatak odalarına ayrılmıştı. Tuvaletler cadde üzerindeki odaların yanında bulunmaktaydı.

Termal kısım zemin ve bodrum katlarında yer alıyordu. Bu bölüme otelin giriş holünden ve arka sokaktaki bodrum katından girilmekte, zemin katında doktor, muayene, bekleme odalarıyla bir büyük mekanoterapi salonu bulunmaktaydı. Bodrum katında, önlerinde bir giriş yeri, soyunma ve dinlenme yerleri olmak üzere özel banyo hücreleri vardı.

Yapı betonarme karkas sistemindeydi. Mimari üslup olarak Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'ndan sonra yaygınlaşan fonksi-yonalist mimari görüşü yansıtmakta olup üst üste konulmuş kutu sistemiyle geometrik bölümlene temeline dayanan bir tasarım anlayışına sahip bulunmaktaydı.

Bibi. S. H. Eldem, "Yalova Termal Oteli", *Ar-kitekt*, S. 3 (1938), s. 67-81, Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı*, 176.

AYKUT GÜRÇAĞLAR

TERSANE SARAYI

bak. AYNALIKAVAK KASRI

TERSANE ZİNDANI

bak. ZİNDANLAR

TERSANE-İ ÂMİRE

İstanbul'da Halic'in kuzey kıyısında, II. Mehmed (Fatih) tarafından 11 Aralık 1455'te kurulmasına başlanan büyük tersane.

İstanbul'un fethinden sonra, Bizans'tan kalan küçük tersanelerin kullanılmasına gidilmedi, onların yerine Haliç'te yeni bir tersanenin inşasına başlandı. Yeni tersane, önceleri birkaç bölüm ile bir divanhane ve

TERSANE-İ ÂMİRE

254

255

TERSANE-İ AMİRE

ru kayık, karamürsel, aktarma, at kayığı, çektiri gibi nispeten küçük ahşap tekneler yapılırken, tekniğin ilerlemesiyle daha büyük gemiler de yapıldı. II. Bayezid döneminde (1481-1512) tersaneler ıslah edildikten başka, çağa uygun gemi tiplerinin de inşasına geçildi.

I. Selim (Yavuz) döneminde 1515'te tamamlanan ve değişik boyda 150 adet ahşap teknenin inşa edilebilir duruma geldiği bu kuruluşun her bir gözü için, hazineden 50.000 akçe tahsis edildiği biliniyor. 16. yy'da Güzelce Kasım Paşa'nın sadaret kaymakamlığı sırasında Gelibolu Tersane-si'nden ustalar ve işe yarar işçiler İstanbul'a getirtilerek Tersane-i Âmire'nin büyük ölçüde takviye edilmesine gidildi. Ayrıca, imparatorluğun dört bir köşesindeki tersaneler de idari bakımdan buraya bağlandı. Tersane-i Âmire, inşa tezgâhları, donanım

Taşkızak Tersanesi'nin günümüzden bir görünümü.

Gürol Karo/TETTV Arşivi

meclisten oluşuyordu. Kıyıda gemi inşa tezgâhları yavaş yavaş çoğalırken, gerideki tepelerde de *zaman* içinde evler, ambarlar, atölyeler yapıldı. Kaptan-ı deryanın dairesi de burada bulunuyordu. Tersane-i Âmire'nin yer aldığı Halic'in kuzey kıyısı boyunca günümüzde, sırasıyla Haliç Tersanesi, Kasımpaşa Vapur iskelesi, Kuzey Saha Deniz Komutanlığı, askeri di-kimevleri, Camialtı Tersanesi(-0, Taşkızak Tersanesi(->) ile Jandarma Kuvvetleri teknelerinin onarım-inşa kızakları ve Hasköy Tersanesi(->) bulunmaktadır. Eskiden, bugünkü Söğütözü'nde de yine Tersane-i Âmire'nin gözler halinde küçük filika inşa kızakları sıralanıyordu.

Galata'dan Kâğıthane Deresi'ne kadar kıyı boyunca uzanan tezgâhların kurulmasına Cafer Kapudan'ın gözetiminde başlandı. Önceleri küçükten büyüğe doğ-

Kasımpaşa Kapısı'nda inşa edilen büyük taş havuzu betimleyen Mahmud Raif Efendi'nin

bir gravürü.

W. Müller-Wiener, *Die Höfen von Byzantton, Konstantinupolis, Istanbul*, Tübingen, 1994

Brindesi'nin Tersane-i Amire'yi betimleyen bir resmi. *Souvenir de Constantinople*, 1860 /Cengiz Kahraman arşivi

ve malzeme ambarları, havuzları, kışlaları, yelken dikim, kürek yapım atölyeleri, dökümhanesi, cami, mektep, hamam, hattâ zindanlarıyla büyük bir denizcilik merkezi haline geldi.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1534'te kaptan-ı deryalığa getirilmesiyle Tunus ve Cezayir'den gelen yetenekli usta ve işçiler de Tersane-i Âmire'de görev aldılar. Göz adı verilen inşa tezgâhlarında her türden tekneler inşa edilmeye başlandı. 1026' da Kaptan-ı Derya Çatalcalı Hasan Paşa Tersane-i Âmire'deki kızakları baştan sona ya iyice onarttı ya da yeniden inşa ettirdi.

Osmanlı bahriyesinde inşa edilen ilk büyük kalyon olan Uzunçarşı'nın omurgası 1648'de Tersane-i Âmire'de *kızağa* kondu. Gemiye bu adın verilmesinin nedeni, teknenin yapılmasına, Uzunçarşı esnafının bağışlarıyla başlanmış olmasıydı. 1700'lü yıllarda daha büyük gemilerin inşası gerekince, tersanedeki kızaklar zamanla yetersiz kalmaya başladı. Kaldı ki, gemilerin tipleri de gelişip değişiyordu. Kızaklar büyütüldükten sonra, 6 Ekim 1718 günü ilk kez üç ambarlı bir savaş gemisi inşa edilerek törenle Halic'e indirildi. 1740'ta Nireng-i Bahrî, 1746'da Feth-i Bahrî, bir yıl sonra Birr-i Bahrî, 1749'da Nus-retnüma, ertesi yıl Berid-i Zafer hep bu büyük tersanenin tezgâhlarında inşa edilip donatıldı.

Bu arada, Tersane-i Âmire'nin büyütül-mesinde Cezayirli Hasan Paşa(->) ile modern Osmanlı denizciliğinin kurucularından Küçük Hüseyin Paşa (1758-1803) büyük hizmetlerde bulundular. 1773'te Mü-hendishane-i Bahri-i Hümayun(->) açılınca gemi inşasında önemli ilerlemeler kaydedildi. O yıllarda asker, subay, usta ve her türden işçiden oluşan tersane halkının mevcudu 50.000'i bulmuştu.

I. Mahmud döneminde (1730-1754) bugün Kasımpaşa Kapısı denen yerde başlanan büyük taş havuzun inşası ancak III.

Selim döneminde (1789-1807) tamamlandı. Bu havuzun başta gelen özelliği, inşaatta hiç harç kullanılmayıp taşların birbirine kenetlenerek örülmüş olmasıydı. Bu arada Fransa ve İsveç'ten gemi inşa mühendisleri getirtilerek Tersane-i Âmire üstün düzeye çıkarıldı. O yıllarda, tersanede 118 toplu Mesudiye, 128 toplu Selimiye, 82 toplu Bâde-i Nusrat, 76 toplu Ars-İan-ı Bahrî, 66 toplu Asar-ı Nusrat gibi büyük kalyonlar inşa edildi.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) ikinci bir havuza daha ihtiyaç görülünce, bunun Kasımpaşa Deresi ile Azapkapı arasında olması uygun görüldü. 85 m uzunluğunda, 15 m genişliğinde ve 10,3 m derinliğindeki bu ikinci havuz 1825'te tamamlanıp hizmete girdi. Ayrıca, bir tür yüzer vinç olan maçunaların da yapımına önem verildi, İstanbul'a ilk buharlı gemi, bu dönemde, 20 Mayıs 1828'de İngiltere'den geldi. Padişahın emriyle, daha başka gemiler de getirildikten başka, Ayna-lıkavak'ta yenilerinin de inşasına girişildi.

1832'de, denizyoluyla İstanbul'a gelen Amerikalı tanınmış gemi inşa mühendisi Poster Rhodes'e Tersane-i Âmire'de görev verilmesiyle gemi inşa alanında önemli adımlar atıldı. Rhodes'in inşa ettiği ilk gemi, 1834'te ahşap tekneli Neveser adlı savaş gemisi oldu. Bunu ertesi yıl Nusretiye kalyonu, bir yıl sonra da Tarz-ı Cedid, yine bir yıl sonra Nizamiye fırkateyni ile Kafs-ı Zafer briki ve Müjderesan gemileri izledi. Bunlar hep ahşap tekneli klasik savaş gemileriydi.

1837'de tersanede Poster Rhodes'in gözetiminde ilk kez bir buhar makineli geminin inşasına başlandı. Türkiye'de inşa edilen ilk buhar makineli gemi olan Eser-i Hayr, 26 Kasım 1837'de Aynalıkavak'ta denize indirildi. Amerikalı mühendisin en yakın yardımcısı, tecrübe ve bilgisini takdir ettiği Mehmed Kalfa idi. 1838'de Me-sir-i Bahrî, ertesi yıl da padişahın emrine tahsis edilecek olan Tâir-i Bahrî adlı buharlı gemiler inşa edildi. Bu gemilerin kazanları ile makineleri İngiltere'ye ısmarlanıyordu, çarkçıbaşılar ve makinistler de keza İngiltere'den getirtiliyordu. Ne var ki, II. Mahmud'un ölümünden sonra gördüğü kötü muamele yüzünden Poster Rhodes, yerine kayınbiraderi Ricks'i bırakarak İstanbul'dan ayrıldı.

Abdülmecid döneminde (1839-1861) Tersane-i Âmire'ye üçüncü bir havuzun yapılmasına ihtiyaç görüldü. İkinci havuzla, Azapkapı arasında kalan alanda kazılmasına başlanan bu havuzun inşası ancak 1870'te, Abdülaziz döneminde tamamlanabildi ve İngiliz ustaların da getirtilme-siyle tersane dünyanın sayılı önemli tersanelerinin arasında yer alabilecek mükemmelliğe erişti. 1860'k yıllarda tersanede görev yapmakta olan Başmimar Süleyman Bey'in de büyük emeğinin geçtiğini belirtmek gerekir. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) tersanede artık büyük savaş gemileri inşa edilebiliyordu.

Tersane-i Âmire'den çok değerli teknik elemanlar da yetişti. İlk yerli imalat dökümhaneyi yapmayı başaran Dökmeciba-

şı Ali Bey ile kardeşi, Rusçuk'ta Tuna'da çalışan vapurların tamirhanesini kuran Bahriye Mektebi Nazırı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa (1852-1918), uzun yıllar Konya valiliği yapan Şemsi Paşa hep Tersane-i Âmire'den yetişmiş değerlerdir.

1839'da Tersane-i Âmire'nin bünyesinde kurulan Vapurculuk Nezareti'ne, ilk buharlı yolcu gemilerinin çalıştırılması görevi de verilmişti. Şirket-i Osmaniye (1839), Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi (1840), Mecidiye Şirketi (1842), sonraki kuruluşlar hep Tersane-i Âmire'nin bünyesinde yer aldılar.

O zamana kadar tersanede makineler hep model çıkartma yöntemiyle yapılırken, İngiliz makine mühendisi Seanks, Türk öğrencilere^ teknik resim öğretti. Böylece, Tersane-i Âmire'de yetişen öğrencilerden Hasköylü Eşref Bey ile Hoca Sami Bey, Hüner-i Perver adlı zırhlının

makinelerini yaparak bizde ilk yerli gemi makinesi imal etmeyi, Tersane-i Âmire'de başarmış oldular.

1875'te, birinci havuzun ihtiyaca yetmediği görülüp genişletilerek boyu 153 m'ye, genişliği 16 m'ye, derinliği de 9,5 m'ye çıkarıldı. Önceleri havuzların sularının boşaltılması mandalar tarafından döndürülen dolaplarla sağlanıyordu. Gözleri bağlanan mandalar ağır ağır dönerek çarkı çeviriyor, çark da pompayı çalıştırarak içerideki suyu tahliye ediyordu. Ferid Halid Paşa, bu ilkel sistemi ıslah ettirerek o günlere göre modern buhar makinelerini devreye soktu. Böylece havuzdaki suyun birkaç saat içinde boşatılması mümkün oldu. Bu arada Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa'nın (1832-1903) girişimiyle Avrupa'dan bir yüzer havuz satın alındı. Parçalar halinde yurda getirilen bu havuz tersanede monte edilerek hizmete sokulunca 150 tonluk gemilerin tamiri kolaylaşmış oldu.

Tersanenin bir bölümü 1910'da İdare-i Mahsusa'ya devredildi. Ne var ki havuz-

ların da, atölyelerin de öncelikle ele alınıp esaslı bir şekilde ıslah edilmesi gerekiyordu. O sıralarda Türkiye'de görev yapmakta olan İngiliz amirali Gambel İngiltere'ye gönderilerek tersanenin modernleştirilmesi konusunda görüşmelerde bulundu. Bu arada mühendislerden oluşan bazı heyetler İstanbul'a getirtildi. Bir yandan bugünkü Haliç Tersanesi'nin yer aldığı Kasımpaşa'daki bölüm faal duruma getirilmeye çalışılırken, öte yanda Haliç'teki fabrikalara ilaveten Marmara'nın uygun bir yerinde ya da Boğazlarda ikinci bir tersanenin daha yapılması fikri ortaya atıldı. Yapılan incelemeler sonunda bu ikinci büyük tersanenin Marmara'da kurulması kararlaştırıldı. Ama 1912'de Balkan Savaşı'nın patlak vermesi, bu girişimden sonuç alınmasını engelledi. I. Dünya Savaşı sırasında, 1916'da bu sefer de bir Alman firmasıyla görüşmeler yapıldıysa da ileri sürülen aşırı teklifler nedeniyle yine sonuç alınamadı. Buna rağmen Haliç Tersanesi savaş yılları boyunca faaliyetim sürdürmekten geri kalmadı, bu arada mermi, bomba, çivi ve sac imali gibi ihtiyaçlar da yine tersane tarafından karşılandı.

İşgal yıllarında ise Haliç Tersanesi kısmen harap olmuş durumdaydı, yine de 1924'te tersane iyi kötü faaldi. Lozan Antlaşması ile İstanbul ve Boğazlar için kabul edilen maddeler, Haliç Tersanesi'nin Deniz Kuvvetleri'yle olan ilişkisini çok kritik duruma sokuyordu. Bu arada İstanbul'da yer alan askeri tersaneler, 1930-1931'de yeni kurulmakta olan Gölcük Tersanesi'ne taşındı ve eldeki askeri gemilerin onarımları artık orada yapılmaya başlandı. Boşaltılan saha Seyr-i Sefain İdaresi ile İnhisarlar Vekâleti'ne devredildi. Deniz Kuvvetleri'nin emrinde ise ancak bir-iki küçük tesis ile bazı ambarlar kaldı.

1 Temmuz 1933'te kurulan Fabrika ve Havuzlar Müdürlüğü bünyesinde yer alan Haliç Tersanesi'nin *zaman* içinde elden geldiğince yenilenip modernleştirilmesi-

TERSANELER

256

257

TEŞVİKİYE CAMÜ

Yüzyıl başında Tersane-i Amire'nin bir görünümü. *Eser Tutel koleksiyonu*

ne çalışıldı. Kuru havuzlar onarıldı, mekanik sistemler yenilendi, eski yapılara yenileri ilave edildi. Bu yıllar içinde de Van Gölü işletmesi için 200 beygircüğünde 2 adet yolcu gemisi, PTT için posta motorları, Deniz Ticaret Müdürlüğü için römorkör ve servis motorları, Kılavuzluk idaresi için yine servis motorları, Akay(->) için, Galata Köprüsü'ne dikey olarak bağlanacak 74 m boyunda, 18 m genişliğinde, 7 adet duba üzerinde kurulu büyük bir iskele yapıldı. Bir yanına Haydarpaşa'ya, öte yanına Kadıköy'e kalkan vapurların yanaştığı bu iskele 1960'a kadar aralıksız kullanıldı.

1952'de Denizcilik Bankası'na devredilen Haliç Tersanesi'nde 3 adet kuru havuzun dışında, 70 ve 80 m boyunda sac teknelerin inşa edilebileceği kızaklar kuruldu. Ayrıca tersanenin sac ve köşebent, makine, marangozhane, elektrik atölyesi, diğer yardımcı atölyeler ve bir dökümhane yapıldı. Bu arada 11 adet, 25 ton kaldırma gücünde, ray üzerinde hareket eden atölye kreynleri kuruldu. Bunlara ilaveten 125 ton kaldırma gücünde bir yüzer kreyn daha hizmete sokuldu.

Haliç Tersanesi 1984'te Ulaştırma Ba-kanlığı'na bağlı Türkiye Gemi Sanayii AŞ'nin bünyesinde yer aldı. Tersane bugün Kasımpaşa Deresi ile Atatürk Köprüsü arasında kalan 75.000 m²'lik bir alana yayılmış durumdadır. 457 m uzunluğunda rıhtımı, tarihi değeri olan 3 kuru havuzu ile 2 inşa kızıağı vardır. Bu havuzlardan birincisi 118 m boyunda, 20,1 m genişliğinde ve 13,5 m derinliğinde, ikincisi 83 m boyunda, 16 m genişliğinde ve 10,5 m derinliğinde; üçüncüsü de 153 m boyunda, 16,3 m genişliğinde ve 9,6 m derinliğindedir.

ESER TUTEL

TERSANELER

bak. CAMİALTI TERSANESİ; HASKÖY TERSANESİ; İSTİNYE TERSANESİ;
PENDİK TERSANESİ; TAŞKIZAK TERSANESİ; TERSANE-İ
AMİRE

TEŞVİKİYE

Şişli İlçesi'ne bağlı semt ve mahalle.

1954'e kadar Beşiktaş İlçesi'nin bir mahallesi olan Teşvikiye, o tarihte ilçe olan Şişli'ye bağlanmıştır. Güneyinde Beşiktaş İlçesi'ne bağlı Vişnezade

Mahallesi, güneydoğusunda Muradiye Mahallesi, batısında Şişli İlçesi'ne bağlı Harbiye Mahallesi, kuzeyinde Nişantaşı(->) semti ve Meşrutiyet Mahallesi yer alır.

Teşvikiye yerleşmesinin tarihi ancak 19. yy'm ortalarına kadar iner. Daha önceleri yöre bütünüyle kırsal görünümdeydi. Buraların III. Selim döneminde (1789-1807) bir avlanma ve nişan talimleri yeri olduğuna ilişkin anıt taş bugün Teşvikiye Camii'nin^ avlusunda bulunmaktadır. 1205/1790-91 tarihli bu taştan başka II. Mah-mud'a ait 1226/1811 tarihli iki nişan taşından birisi gene Teşvikiye Camii'nin avlusunda, diğeri ise semtin Topağacı kesiminde Nişantaşı-Ihlamur yolunda, bugün bir apartmanın ön bahçesinde yer almaktadır.

Semtin gelişmesinde etkisi büyük olan ilk yapı Teşvikiye Camii'dir. İlk 12097 1794-95'te bir mescit olarak yapılan cami 1270/1853-54'te Abdülmecid tarafından yenilendikten sonra yörede yerleşme başlamıştır. Abdülmecid'in burada bir yerleşim oluşturma amacını dile getirdiği iki taştan biri Teşvikiye Caddesi'nde bugün Harbiye Karakolu olan eski Nişantaşı Karako-lu'nun(->) yanındaki boşlukta, diğeri Teşvikiye Caddesi, Rumeli Caddesi ve Valikonağı Caddesi'nin kesiştiği kavşakta bulun-

maktadır. Aynı tarzda yapılmış her iki taşın üstünde "Eser-i Avâtıf-ı Mecidiye Mahal-le-i Cedide-i Teşvikiye" (Abdülmecid'in karşılıksız iyilikseverliğinin eseri olan yeni Teşvikiye Mahallesi) ibaresi yer alır. Teşvikiye kelimesiyle burada bir mahalle kurulmasının padişahça da teşvik edildiği açıktır.

Semtte belirgin bir yerleşmenin izlerine Abdülaziz dönemine (1861-1876) ilişkin kayıtlarda rastlanmaktadır. Yol şebekesinin oluşması da gene bu dönemdedir. 1883 nüfus sayımında bir mahalle olarak varlığı resmen tescil edilmiş olan Teşvikiye bugünkü Muradiye Mahallesi'ni de içine alıyordu. Nüfusu 2.583'ü kadın, 2.710'u erkek toplam 5.293 olarak tespit edilmişti. Mahallede 616 hane, 39 dükkân, 33 bahçe ve 1 cami bulunuyordu.

Semtin asıl gelişmesinde ise iki ana unsur rol oynamıştır. Birincisi sarayın önce Beşiktaş'a, sonra da Yıldız'a taşınması, ikincisi de hızla gelişen Beyoğlu'nun Tak-sim-Şişli eksenine doğru taşınmasıdır. Sarayın Yıldız'a taşınması (1876) Teşvikiye'yi doğrudan etkilemiş, Maçka'dan Nişantaşı'na kadar anacaddeden başlayarak çevre hanedan ve rical konaklarıyla dolmaya başlamıştır. Bunların en önemlileri Teşvikiye Caddesi ile Hüsrev Gerede Caddesi'nin kesiştiği köşedeki Şehzade Mehmed Selim Efendi Konağı (bugün yerinde Nar-manlı Apartmanı var), Teşvikiye Caddesi'nde Teşvikiye Camii'nin karşısında Şerif Paşa Konağı ile Münire Sultan Konağı, Teşvikiye Camii avlusunun bitişiğinde Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi Konağı (daha sonra Naciye Sultan'a geçen konağın ve bahçesinin yerinde bugün Işık Lisesi var), Nişantaşı-Ihlamur yolunu geçince Said Paşa Konağı

(1988'de yanan konak halen restore edilmektedir, geniş bahçesinde Rüştü Uzel Kız Meslek Lisesi binaları yer almaktadır), yanında II. Abdülhamid döne-

Teşvikiye'den bir görünüm.

Levent Yalçın, 1994/TETTVArşivi

minde yabancı konukların ikametine ayrılan iki konak (biri Başmabeyinci Faik Bey Konağı, bu konakların yerinde daha sonra Şişli Terakki Lisesi binaları yapılmıştır), Paris Elçisi Salih Münir Paşa Konağı, arkalarda Akkavak Sokağı ile Şakayık Sokağı arasındaki adada Sadrazam Halil Rıfat Paşa Konağı (bugün yeri parktır, bahçesinde ise katlı otopark yapılmıştır), Teşvikiye Camii'nin arkasında Kalıpçı Sokağı'nda Mehmed Bey Konağı ile Faik Bey Konağı, Gülistan Sokağı'nda (daha sonra Kuyulu Bostan Sokağı, bugün Prof. Orhan Ersek Sokağı) Şehzade Abdürrahim Efendi Konağı, Hacı Emin Efendi Sokağı'nda Ah-med Şükrü Paşa Konağı, Refik Bey Konağı, Hoca Efendi Konağı, Hasan Hilmi Paşa Konağı, Bostan Sokağı (daha sonra Teş-vikiye-Ihlamur yolu, bugün Avukat Süreyya Ağaoğlu Sokağı) ile Çiftlik Sokağı'nın (bugün Poyracık Sokağı) kesiştiği köşede II. Abdülhamid'in gözde adamlarından ve bir dönem İstanbul'u haraca kesen ünlü Fehim Paşa'nın babası Esvapçıbaşı ismet Bey Konağı (yerine 1937'de projesini Se-dad Hakkı Eldem'in çizdiği Ahmet Ağaoğlu'na ait bahçeli ev yapıldı, 1905'te yıkılan bu evin yerinde bugün Ağaoğlu Apartmanı vardır), Gökmar Sokağı (bugün Hostes Rona Altınay Sokağı) ile Şakayık Sokağı'nın kesiştiği köşede Nimetî Bey Konağı, gene Gökmar Sokağı'nda daha sonraki sahibinin adıyla anılan Kemaleddin Sami Paşa Konağı olarak sıralanabilir. Semtin diğer sokakları ise gene çoğunlukla Yıldız Sarayı ile ilişkili daha alt görevlilere ait evlerle doludur.

Teşvikiye 1920'lerde ikinci unsurun, Taksim-Şişli eksenindeki gelişmenin etkisine girer ve anacaddeden başlayarak hızla apartmanlaşır. Bu olgu 1950'lerde o güne kadar eski yapısını koruyan arka sokakları da içine alır. Osmanlı döneminde Hacı Hüseyin Bağı olarak anılan ve 1960'larm başında kırsal görünümünü hâlâ koruyan Topağacı, semtin en son apartmanlaşan kesimidir. Topağacı'nın Gökmar Sokağı'nın arkasına bakan yamacındaki gecekondu yerleşmesi ise İstanbul'daki örneklerinin en eskilerinden biri olarak varlığını korumaktadır. Semtteki yerleşmeyi hızlandıran etkenlerden biri de ulaşımındaki gelişmedir. 1914'te Taksim-Şişli tramvay hattının Harbiye'den ayrılan kolu Nişantaşı'ndan dönüp Maçka'ya kadar uzatılınca semtin kentle bağlantısı artmıştır. 12 Ağustos 1961' de kaldırılana kadar bu bağ Maçka-Tünel, Maçka-Beyazıt ve Maçka-Fatih hatlarıyla sürmüştür. Yerlerini 1961-1984 arasında trolleybüs aldı. 1950'lerde başlayan otobüs seferleri için de uzun süre kalkış durağı olan Maçka'nın bu özelliğine 1980'lerin ortalarında son verildi.

Teşvikiye Camii dışında semtte bulunan diğer camiler bugün Muradiye Mahallesi'nde kalan Muradiye Camii(->) ile Hüsrev Gerede Caddesi'ndeki 1876 tarihli Raif Ağa Camii'dir. Bu caminin bir başka adı da İc-laliye Mescidi'dir. Semtteki çeşmeler de camilerle bağlantılıdır. Teşvikiye Camii'nin caddeye bakan avlu duvarında, muvak-

kithane bitişiğinde kitabesiz Taksim Suyu çeşmesi, Kalıpçı Sokağı köşesinde de Hamidiye Suyu'ndan beslenen 1923 tarihli Said Bey Çeşmesi vardır. Her iki çeşmenin suyu artık akmamaktadır. Raif Ağa Camii'nin cephe duvarındaki çeşme de 1876 tarihli'dir.

Semt sağlık ve eğitim kurumları bakımından hayli zengindir. Amerikan Bristol Hastanesi(->) semtteki en eski sağlık kurumudur. Yanında Güzelbahçe Kliniği yer alır. Sosyal Sigortalar Kurumu'nun İstanbul'daki en eski sağlık kurumu olan Nişantaşı Hastanesi'nin binaları Poyracık Sokağı ile Büyükçiftlik Sokağı'na dağılmış durumdadır. Şakayık Sokağı ile Nişantaşı-Ihlamur yolu kavşağındaki özel Teşvikiye Sağlık Yurdu 1990'da kapanmış, binası da 1994'te yıkılmıştır.

Semtteki resmi nitelikli eğitim kurumlarının en eskisi Şakayık Sokağı'nda yer alan Teşvikiye İlkokulu'ydu. Taş mektep(->) tarzındaki küçük binasıyla dikkati çeken okulun yerinde bugün Sait Çiftçi İlkokulu bulunmaktadır. Gene Şakayık Sokağı'ndaki 1930'larda aynı tarzda, yan yana inşa edilmiş Ihlamur İlkokulu (sonra Selim Sırrı Tarcan İlkokulu) ile Nilüfer Hatun İlkokulu yer almaktadır. Bugün iki okul birleştirilmiş ve Nilüfer Hatun İlköğretim Okulu adını almıştır. Semtin Maçka kesiminde 1927 tarihli Maçka İlkokulu, yanında Nişantaşı Kız Lisesi, onun da bitişiğinde eski İtalya Elçiliği binasında(->) Anadolu Teknik Lisesi, Teşvikiye Caddesi'nde ise Işık Lisesi(->), Rüştü Uzel Kız Meslek Lisesi ile Şişli Terakki Lisesi'nin(~0 eski binaları yer almaktadır. Bugün Nişantaşı Anadolu Lisesi olan eski High School(->) ise Hacı Emin Efendi Sokağı ile Valikonağı Caddesi'nin kesiştiği ada üzerindedir. Büyükçiftlik Sokağı'nda da Marmara Üniver-sitesi(->) İletişim Fakültesi bulunmaktadır.

Teşvikiye bugün orta-üst gelir seviyesinde bir nüfus yapısına sahiptir. Nişantaşı, Osmanbey çevresinin 1970 sonlarından başlayarak hızla bir alışveriş ve iş merkezi haline gelmesi, konfeksiyon atölyeleri ve tekstil ticarethaneleriyle dolması Teşvikiye'nin meskûn bir semt olma özelliğini de etkilemeye başlamıştır. 1985'te 15.607 olan mahalle nüfusu 1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre 12.281'e inmiştir.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri*, II; Ç. Gülersoy, *Tramvay istanbul'da*, İst., 1989; ay, *Beşiktaş'ta Ihlamur Mesiresi ve Tarihi Nişan Taşları*, İst., 1962; Şişli Belediyesi, *Şişli Rehberi*, İst., 1987; Ergün, *Rehber*; Necib Bey, *İstanbul Rehberi*, (15 pafta), İst., 1334/1918; *Mahallat Esâmisi*; S. M. Alus, "Nişantaşı-Teşvikiye", *Akşam*, 25 Kânümevvel 1938; J.

Pervititch, *Plan cadastral d'assurances* (çeşitli paftalar), İst., 1922-1925; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*; Yüngül, *Taksim Suyu*; 1301 *İstatistik Cedveli*.

NURİ AKBAYAR

TEŞVİKİYE CAMİ

Şişli İlçesi'nde, adım aldığı semtte, Teşvikiye Caddesi'ndedir.

Buradaki ilk cami 1209/1794-95'te III. Selim tarafından yaptırılmıştır. Mevcut kitabesi de 1209 tarihlidir. Cami, harap olduğu için 1271/1854'te Abdülmecid tarafın-

dan olasılıkla yeniden yaptırılmıştır. Bu yenilemeye ilişkin kitabedeki "Eser-i Avâtıf-ı Mecidiye Mahalle-i Cedide-i Teşvikiye" yazısı caminin Teşvikiye'nin gelişmesiyle eşzamanlı olduğuna işaret eder. Cami, son olarak 1309/1891-92'de yenilenmiştir. Bu yenilemenin Yuvan Efendi tarafından yapıldığı bilinmektedir.

Teşvikiye Camii, diğer birçok 19. yy camii gibi yalnızca bir dış avlusu ve eğimli bir arazide inşa edildiği için güney kesiminde bir alt katı olan fevkani bir camidir. Plan şeması ve üslup açısından III. Selim döneminden çok, bir geç 19. yy yapısı olarak yorumlanabilecek özelliklere sahiptir.

Cami, 13x12 m boyutunda, kareye yakın dikdörtgen biçiminde bir harim bölümü ile yaklaşık 24x15 m boyutunda -zemin katının bir bölümü son cemaat yeri olarak ayrılmış- bir hünkâr mahfilinden (daire-i hümayun) oluşmaktadır. Selatin camilerde hünkâr mahfilinin ayrı bir kitle olarak gelişmesi III. Selim döneminde başlamışsa da asıl gelişmesi ve hem boyut olarak büyümesi hem de cami giriş cephesini belirleyen bir kitleye dönüşmesi II. Matı-mud ve asıl Abdülmecid dönemlerinde olmuştur. Belirtilen rakamların gösterdiği gibi, Teşvikiye Camii'nde daire-i hümayunun harim mekânının yaklaşık iki katım aşan bir büyüklüğe sahip oluşu, geç tarihli bir şemaya işaret etmektedir.

Teşvikiye Camii, Dolmabahçe Camii(->) ve Ortaköy Camii'yle(->) aynı yıllarda yenilenmiştir. Bu camilerde daire-i hümayunların kuzey cephelerinde giriş akslarının içeri, geriye çekilmesi gibi benzer düzenlemeler vardır. Dolmabahçe ve Ortaköy camilerinde giriş aksı ve yan kanatlar ayrı kitleler halinde olduğu halde Teşvikiye Camii'nde giriş aksı, yüksek kolonların oluşturduğu bir portik olarak düzenlenmiş ve daire-i hümayun cephesi dikdörtgen kitle olarak

Teşvikiye Camii'nin planı. *Selçuk Batar*

TETİMMELER

258

259

TEVFİK FİKRET

Teşvikiye Camii

Levent Yalçın, 1994/TETTV Arşivi

bütünlenmiştir. Bu düzenleme, Teşvikiye Camii'nin Abdülmecid döneminin bu yapılarından daha ileri bir tarihi işaret ettiğini düşündürmektedir.

iki kat yüksekliğindeki portik kolonları, 19. yy'ın ikinci yarısının resmi yapı üslubunun çizgilerini çağrıştırmaktadır. Portik bölümünde saçak kornişinin üstünde yükseltilmiş olan parapet, üzerine yerleştirilmiş olan kitabe panoları ve tam ortasındaki kemerin içinde bulunan tuğralı, bayraklı arma, resmi yapı imgesini güçlendiren biçimlerdir. Bu özellikleriyle Teşvikiye Camii, 19. yy camileri arasında dinsel referanslara en uzak duran örnek sayılmalıdır.

Yüksek piedestaller üzerindeki dört narin kolonla belirlenen ve üçer basamakla ulaşılan portik, iki kat üzerindeki pencerelerin açıldığı oldukça derin bir mekândır. Eksen üzerindeki giriş kapısı, dikdörtgen biçiminde iki kompartmandan oluşan ve son cemaat yeri işlevi gören bir ön veya ara mekâna açılmaktadır.

Planda ve cephe düzeninde, kuzey cephesinin simetrik bir düzenlemesi vardır. Daire-i hümayun girişi ise kuzey cephesinde ve doğu kanadındadır. İki yandan üçer basamakla ulaşılan giriş kapısı basık kemerlidir. Üstünde yatay konumda ve tuğralı bir oval madalyonun yerleştiği bir tepelik vardır. Girişin hemen sağında başlayan ve ahşap parmaklıklı bir döner merdiven üst kata ulaştırmaktadır. Tümüyle padihaşa ve maiyetine ait olan ve cuma törenlerindeki protokole ayrılmış olan üst kat, üç kemerle ibadet mekânına açılmaktadır.

Caminin harim kısmı, oldukça küçük sayılabilir. Yaklaşık 7 m yüksekliğinde bir alt yapı üzerinde sekiz dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Caminin tümüyle kagir alt yapısına karşılık kubbesi ahşaptır. Kubbe eteği ile daire-i hümayun aynı yükseklikte-

dir. Osmanlı camilerinde bulunmasına alışılmış kasnak ögesi Teşvikiye Camii'nde yoktur. Alt yapı kubbeye doğrudan bağlanır. Kare alt yapıdan sekiz dilimli kubbeye geçiş için alışılmış geçiş ögesi biçimlerinden çok farklı bir düzenleme yapılmıştır. Köşelere sekizgenin eteğini oluşturmak üzere diyagonal birer köşe lentosu yerleştirilmiş, üçgen köşe alanları düzlem olarak kapatılmış ve eliböğünde benzeri eğrisel konsol öğeleri destek figürü olarak yerleştirilmiştir. Osmanlı mimarlığında başka örneği olmayan bu uygulama ve destek öğelerinin figüratif biçimleri sonraki yılların neogotik yaklaşımlarını anımsatmaktadır. Bu destek öğeleri, dört köşedeki, son derece ilginç biçimleri olan, dekoratif kolonlarla birlikte caminin içinde fiktif bir strüktür imgesi yaratmaktadır. Ama bu neogotik imge, çok da yüksek

olmayan sekiz dilimli örtüde devam ettirilmemek-te ve alt yapı kesiminde kalan bir anı-bi-çime dönüşmektedir.

19. yy'm diğer camileri gibi Teşvikiye Camii'nde de harim ve hünkâr köşkü üslup veya biçimlenme açısından farklıdır. Kuzey cephesi ile doğu ve batı kanatları, basık kemerli pencereleri ve konsollu denizlikleri ve yine konsollu saçak kornişleri ile harim kesiminden ayrılır. Harim kitlesinde basık dikdörtgen alt ve daire kemerli üst pencerelerin daha klasik bir biçimlenişi vardır.

Bibi. Anonim, *Abidelerimiz*, ist., 1954, s. 162-163; S. Batur, "XIX. Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, II (1970), s. 97-112; D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, S. 5 (1969), s. 65; *Moni-teur Oriental*, 28 Şubat 1893; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 65-66.

AFİFE BATUR

TETİMMELER

"Tetimme medreseleri", "tetümme", "musı-la-ı sahn", "medrese-i beççe", "medaris-i sugra" da denmiştir.

İstanbul'daki "sahn" (yüksek) öğretimi veren büyük medreselerin hazırlık sınıfları ile bu sınıflarda okuyanlara ayrılan barınma ve çalışma yerleriydi. Tetimmeler İstanbul'a özgü olup taşra medreselerinde okuyan ve yükseköğrenim yapmak isteyenler de İstanbul'a gelir ve tetimmelerde yer bularak sahna hazırlanırlardı.

II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'da tesis ettiği Medaris-i Semaniye, yeniden örgütlenen ve aşamalandırılan, haşiye-i tecrid, miftah, kırklı, hariç, dahil medreselerin üstünde yer aldı. Bu sıralama, ülke genelinde de geçerli olmakla birlikte "sahn" medresesi yalnız İstanbul'daydı. Başkentte veya taşrada dahil aşamasını başarıyla bitirenler, Ayasofya ve Fatih sahn medreselerine geçebilmek için tetimme (eksik tamamlayan) veya musıla (ulaştırıcı) denen, ara aşama sınıfını okumak zorundaydılar. 16. yy'ın ikinci yarısında Süleymanîye medreseleri de hizmete girdikten sonra bu yeni kurumun ibtida-i altmışlı ve ha-reket-i altmışlı aşamaları sonrasına da Mu-sıla-i Süleymaniye adıyla yeni bir tetimme

eklendi. Burada okuyanlar, Havamis-i Süleymaniye denen yüksek medreseye geçme hakkını elde ediyorlardı.

Fatih medreselerinin sahn derecesinde edebiyat, ilahiyat ve İslam hukuku, Süleymaniye'nin yüksek şubelerinde ise tıp, göz hekimliği, matematik ve fen bilimleri okutulduğu halde, her iki medresenin tetim-melerinde de *Şemsiye Şerhi* (mantık), *Şerh-i Miftah*, *Muhtasar Meanî*, *Mutavvel*(belagat), *Sadrü's-Şeriâ Tavzihi*, *Şerh-i Telvih* (usul-i fıkıh), *Şerh-i Tecrid*, Sa-deddin Taftazanî'nin *Telhis Şerhi*, Kadı Beyzavî'nin *Tevalî'si* ve *İsfahanî Şerhi* (kelam) kitapları okutulur; tetimmelerin

"softa" denen öğrencilerine bu dersleri, "sahn danışmendleri" (yüksekokul öğrencileri) ve muidleri (asistanlar) okuturlardı.

Fatih medreseleri tetimmelerine "medrese-i beççe" ya da "medaris-i sugra (küçük medreseler) denmesinin nedeni, bunların asıl medreselere göre daha küçük ve kubbesiz oluşundandı. Fatih Medresesi te-timmelerinden dördü Karadeniz (Haliç) tarafında olup bunlara sırasıyla Tetimme-i Ūlâ, Tetimme-i Saniye, Tetimme-i Salise, Tetimme-i Rabia; Akdeniz (Marmara) tarafındaki dördüne de Tetimme-i Hamişe, Tetimme-i Sadise, Tetimme-i Sabia ve Tetimme-i Samine denmekteydi. Her tetimme 8 hücreli olup her bir hücrede 3 softa barınırdı.

Fatih Vakfiyesi'nde medaris-i sugra olarak geçen tetimmelere, günde 6'şar akçe ayrılmıştı. Bunun 2 akçesi kapıcıya, 4 akçesi de hücrelerin hasır, kandil yağı ve diğer gereksinimlerine mahsustu. Ayrıca tetimme hücrelerinin her biri için ayda 15 akçe konmuştu ki, bunu, hücrelerde kalan softalar harçlık olarak bölüşmekteydiler. Tetimme softalarına günde birer fodla (ekmek) ile imaretten de içine bir parça et konulmuş pirinç çorbası, haftada iki kez tatlı verilmekteydi. Süleymaniye tetimmeleri ise 18. yy'da musıla-ı Süleymaniye adıyla ayrı bir medrese aşaması sayılarak hareketi altmışlı aşaması ile hamise-i Süleymaniye arasında yer almış; buna bağlı olarak müderrislik rütbelerine de aynı adla bir yenisi eklenmiştir.

İstanbul'a mahsus bir medrese kurumu olan tetimmeler, 17. yy'da Anadolu'dan ve Rumeli'den, "tahsil-i ilm" için geldiklerini ileri süren kaçakların, bozguncuların, barınakları durumuna gelmiş; gerek bunlar, gerekse yıllarca ders okudukları halde başarı gösterip yüksek sınıflara geçemeyen softalar, İstanbul'daki her eyleme ve ayaklanmaya "talebe-i ulum" adı altında katılmayı alışkanlık edinmişlerdir. Bu yüzden de birçok kez, tetimmeler boşaltılmış, buralarda barınan kaçaklar ve serseriler memleketlerine gönderilmişlerdir. Bu şekilde dönenler ise, Anadolu'da ve Rumeli'de soyguncu ve muhalif gruplara katılarak suhte, Celali ve eşkıya olaylarına karışmışlardır.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 82 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 479; Uçunçarşılı, *ilmiye*, 9 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 4. NECDET SAKAOĞLU

TETRAPILON

Beyazıt'ta, Simkeşhane'nin(-t) önünde kalıntıları bulunan Roma takı.

Bu büyük Roma yapısının kalıntıları, Beyazıt-Aksaray Caddesi'nin genişletilmesi sırasında Simkeşhane'nin ön bloğu yıkılmadan önce onun avlusunda bulunuyordu. 1927'de İngiliz arkeologları tarafından görülen bu kalıntılar hakkında yayınlar da yapılmıştı. Simkeşhane'nin ön kısmı yıkıldıktan sonra 1957-1958'de yol çalışmaları yapılırken bu büyük takın temelleri ve diğer öğeleri ortaya çıkmıştır.

Tauri Forumu'nun(->) önemli yapıtlarından biri olan ve I. Theodosius dönemine (379-395) tarihlenen bu tak R. Naumann tarafından yapılan rökonstrüksiyon denemesine göre 34 m genişliğinde ve ortalama 7 m derinliği olan, orta açıklığı geniş, yan açıklıkları küçük, her açıklığın dörder sütunla taşındığı bir zafer takıdır. Altından Mese'nin(-0 geçtiği orta açıklık 7 m genişliğinde ve kemer kilidi ortalama 18 m yüksekliğindedir. C. Mango bu takın Tauri Forumu'nun batı sınırını belirlemiş olabileceğini, bir benzerinin yine Meşe üzerinde ve doğuda olduğunu ve taklardan batıdakinin üzerinde Theodosius'un Batı Roma imparatoru olan oğlu Honorius'un, doğudakinin üzerinde ise Doğu Roma İmparatoru Arkadios'un heykelleri olabileceğini söyler. Dörtlü bir sütun grubu tarafından taşınan bu orta açıklığın iki yanında 3,80 m genişliğinde, iki kemerli bir geçit daha vardır. Bu küçük açıklıkların iki yanında da aynı boyutta sütunlar yer alır. Yapının orta ayaklarının temelleri, iki sütun kaidesi, sütunları bir ağaç gövdesine benzeten detaylarla süslü sütun parçaları ve Korentiyen başlıklar, arşitrav parçaları bulunmuştur. Buradaki sütunların budaklı bir ağaç dalına benzetilmeleri Herak-les'in ünlü sopasını anımsatmak ve dolaylı olarak imparatorluğun gücünü simgele-

mek isteyen bir tasarım olarak yorumlanmıştır. Theodosius Tak Kemer Roma ve erken Bizans döneminin adını bildiğimiz sayısız anıtı arasında boyutlarını ve genel görünümünü saptayabildiğimiz nadir yapılardan biridir.

DOĞAN KUBAN

TETRASTOON

Antik çağda ve Bizans döneminde, dörtgen biçiminde olup (tetra: dört) her bir yanından revaklarla çevrili meydanlara verilen genel ad.

Tetrastoon terimi, Konstantinopolis'te değişik yerler için kullanılmış ve belli bir yerin özel adı olmamıştı. Halbuki günümüze dek Tetrastoon adının, şehrin Kons-tantinopolis olarak anılmaya başlamasından önce, antik kent Bizantion'un(->) ortasında bulunan meydana verildiği düşünülmüştü.

Tetrastoon adlı bu meydana ilişkin başlıca kaynak, 6. yy tarihçisi İoannes Malalas'ın(->) tarihçesinde yer alan, gramatik açıdan anlaşılması oldukça güç bir bölümdür. Bu metnin iki biçimde yorumlanması mümkündür: Ya ortasında Güneş Tanrısı Helios'un heykelinin bulunduğu bir "tetrastoon" Zeuksippos Hama-mı'na(-0 ilave edilmişti ya da tam tersine, buradaki tetrastoon Zeuksippos Hamamı inşa edilmişti. Bugüne dek, çok sayıda tarihçinin itibar ettiği ikinci yoruma göre ise, Tetrastoon büyük bir meydan olmalıdır. Tarihçi Zosimos(->) bugün Yerebatan Sarayı'nın(->) bulunduğu yerde eskiden var olan Basilike Stoa'nın avlusunun "tetrastoon" biçiminde olduğundan söz eder (bak. bazilikalar). Zosimos burayı, Mala-las'ın söz ettiği yer ile

özdeşleştirirken, Au-gusteion'u(~0, Zeuksippos Hamamı'nı ve bazilikanın bir bölümünü içine alan Roma döneminden kalma dev bir alan olarak tanımlar. Oysa, antik kent Bizantion'un bo-

R. Naumann'm

Tetrapilon

rekonstrüksiyonu.

Müller-Wiener,

Bildlexikon

yutları göz önüne alınırsa, burada böylesi büyük bir meydanın var olması akla uygun değildir. Bundan dolayı, Malalas'ın tarihçesinin ilk yorumu, yani Zeuksippos Hama-mı'nın "tetrastoon" formunda bir avluya sahip bulunması olasılığı daha doğru gözükmemektedir.

Bibi. Schneider, *Byzanz*, 24; C. Mango, *The Brazen House*, Köbnhavn, 1959, s. 44-46; Ja-nin, *Constantinople byzantine*, 59; P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, Münih, 1974, s. 92, 106; A. Berger, "Die Alt-stadt von Byzanz in der vorjustinianischen Zeit", *Poikila Byzantina*, S. 6 (1987), s. 24-27.

ALBRECHT BERGER

TEUTONIA ALMAN KULÜBÜ

Merkezi Beyoğlu'nda, Galip Dede Cadde-si'nde bulunan, 1847'de kurulmuş Alman kulübü.

Teutonia'yı, 19. yy'ın ortalarından itibaren İstanbul'da sayıları giderek artan Alman tüccar, mühendis, teknisyen ve elçilik mensupları 1847'de kurmuşlardır. Kuruluşa önyak olanlar Bohemyalı Alman cam tüccarlarıydı. Kulübe Teutonia adı verilmesi, kurucularının Almanların Toton köklerine dönüş özleminin ifadesiydi. Kulübün günümüzde de bulunduğu, Yüksekaldırım'a kavuşan Galip Dede Caddesi'nde-ki bina 19. yy'da bütün Alman kolonisinin toplantı, siyasal ve kültürel etkinlik merkeziydi.

İstanbul'da bulunan Alemannia, De-utscher Ausflugsverein gibi başka Alman dernekleri faşizm döneminde 1933'ten itibaren Teutonia'ya bağlandı. 1939'da kulübün yönetim kurulu başkam Deutsche Bank'ın İstanbul şubesi müdürlerinden Weidtmann'dı. 1944'e kadar Teutonia, İstanbul'da Alman Nazilerinin toplantılar yaptığı bir yer halindeydi.

1944'te Türkiye ile Almanya arasındaki siyasal ilişkilerin kesilmesinden sonra Teutonia binasına da el kondu. 1954'te bina geri verildi ve Teutonia bir süre De-utscher Klub adını aldı. 1956'da, Alman Kültür Merkezi'nin(->) çalışmaları Teutonia Alman Kulübü binasında

başladı. Teutonia da varlığını bağımsız olarak sürdürdü. 1962'de kulübün 250 üyesi vardı.

Daha sonraki yıllarda Teutonia, Alman kolonisi ve Türk-Alman ilişkileri açısından önemini bir ölçüde kaybetti. Türk-Alman Kültür Derneği ve onun devamı olan Alman Kültür Merkezi öne geçti. Alman Lise-si'yle(->) olan doğrudan mekânsal bağlantısı yüzünden halen lisenin çeşitli kültürel etkinlikleri bu binada yapılmaktadır.

İSTANBUL

TEVFİK FİKRET

(24 Aralık 1867, İstanbul - 19 Ağustos 1915, İstanbul) Şair ve yazar.

Babası Pertevniyal Valide Sultan'ın(-0 kâhyası Hüseyin Efendi, annesi Hatice Re-fia Hanım'dır. Baba tarafından Çankırılı, anne tarafından Sakızlıdır. Tevfik Fikret Aksaray'da doğup büyüdü. Mahmudiye Valide Rüştîyesi'nden sonra girdiği Mek-teb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) 1888'de birincilikle bitirdi. Hariciye Nezareti isti-

TEXEER, CHARLES

260

261

THEODOSIUS I

şare odasında çalışmaya başladı. Burada işsiz oturulduğunu görerek istifa etti ve birikmiş aylıklarını da hak etmediği gerekçesiyle almadı. Bir süre sadaret mektubi kaleminde çalıştı. 1889'da tekrar istişare odasına geçti. 1890'da dayısının kızı Nazmiye Hanımla evlendi. Bu evlilikten tek çocuğu Halûk dünyaya geldi (1895). Ticaret Mekteb-i Âlisi'nde başladığı öğretmenliğini Mekteb-i Sultani'de sürdürdü. Öğretmen aylıklarının gerekçe gösterilmeden indirilmesi üzerine bu olaya tepki göstererek Mekteb-i Sultani'den ayrıldı ve 1897'de Ro-bert Kole'je(->) Türkçe öğretmeni olarak girdi. Kısa bir aralık dışında hayatının sonuna kadar bu görevde kaldı. Bu arada *Servet-i Fünun*(->) dergisinin yöneticiliğini yaptı (7 Şubat 1896-1900). II. Meşrutîyetin ilanından sona Mekteb-i Sultani müdürlüğünde bulundu (1909-1910). Rumelihisarı sırtlarındaki, planlarını kendi eliyle çizdiği ve "Aşîyan" adını verdiği evinde öldü (bak. Aşîyan Müzesi).

Hayatı boyunca doğruluk ve namus konusundaki şaşmaz tutumuyla kişisel, toplumsal ve siyasal olaylar karşısında tavır almış olan Tevfik Fikret şiirde de bu doğrultuda ürünler verdi. Siyasal ve toplumsal olayları, II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimini, dinsel tutuculuğu hem bu anlayış içinde ve hem de özgürlük, ilericilik, Batılılaşma adına eleştirdi. *Servet-i Fünun* edebiyatı içinde Batılı sanat anlayışına açılma konusunda öncülük etti. Türk şiirine içerik ve biçim alanında

değişiklikler ve yenilikler getirdi. Şiirlerinde önceleri bireysel duyguları, doğayı, günlük yaşayıştan etkilendiği konuları işledi. Siyasal olayların akışıyla 1900'den sonra toplumsal ve siyasal içerikli didaktik-lirik şiirler yazdı. Şiirlerini *Rübâb-ı Şikeste* (1897', 1910), *Halûk'un Defteri* (1911), *germin* (1914) adlı kitaplarda topladı. Çocuklar için yazdığı şiirlerden oluşan son kitabı hece vezniyledir.

Tevfik Fikret hep istanbul'da yaşadı. Böyle olmasına karşılık istanbul'u doğrudan doğruya konu aldığı pek az şiiri vardır. Bunların en ünlüsü "Sis"tir. Şiirde top-

Tevfik Fikret Aşçıyan'da. *Cengiz Kahraman arşivi*

lumsal ve siyasal olayların gidişinin yarattığı umutsuzluğun, yönetimin baskısının yarattığı tepki dile getirilir. Şair, sislere gömülmüş İstanbul'u, bütün bir yönetiminin simgesi gibi görür ve lanetler. "Köhne Bizans" diye nitelediği istanbul "bin kocadan artakalan bîve-i bakir" (bin kocadan artakalan bakir dul), "Şark'ın ezeli hâkime-i câzibedarı" (Doğu'nun öteden beri imrenilen kraliçesi) olarak görülür. Şiirini *Örtün, evet, ey hâile... Örtün, evet, eyşehr/ örtün ve müebbeden uyu eyfâcîre-i dehr!.. (Örtün, evet, ey felaket, örtün, evet, ey kent / önün ve sonsuza kadar uyu, ey dünyanın koca kubbesi)* diye bitirir.

Günlük yaşayışı anlattığı, toplumsal olayları konu ettiği şiirlerinde de istanbul ya da semtlerinin adı hemen hemen hiç geçmez. Bosfor (Boğaziçi), Köprü, Heybe-liada, Göksu gibi semtlerin ve mekânların adının geçtiği şiirlerinin sayısı çok azdır: "Şehrâyn", "Ramazan Sadakası", "Seza", "Şehitlikte".

Tevfik Fikret yazılarında da doğrudan doğruya istanbul'u konu etmemiştir. Bazı edebiyat adamlarını anlattığı yazılarında

Texier'in

Ayasofya Camii

rölövesi.

Arredemento

Dekorasyon

(Temmuz 1990)

("Ekrem Bey"), bazı "musâhabe-i edebi-ye'lerinde ("Aziyâde") konu gereği istanbul'dan söz edilir.

Bibi. Y. Nabi, *Tevfik Fikret*, İst., 1954; İ. Hikmet Ertaylan, *Tevfik Fikret*, İst., 1963; A. Öz-kırımlı, *Tevfik Fikret, ist.*, 1987; K. Akyüz, *Tevfik Fikret, ist.*, 1947; M. Kaplan, *Tevfik Fikret*, İst., 1971; *Tevfik Fikret, Dil ve Edebiyat Yazıları*, (haz. İ. Parlatır), Ankara, 1987.

ERAY CANBERK

TEXIER, CHARLES

(22 Ağustos 1802, Versailles -1 Temmuz 1871, Paris) Fransız arkeolog ve gezgin.

1823'te Paris Güzel Sanatlar Okulu'ndan mezun olduktan sonra Fransa'daki eski eserlerin çizimleri ile görevlendirildi. 1833' te Doğu yolculuğuna çıktı. 1837'ye kadar Anadolu'yu gezerek antik eserlerin çizimlerini yaptı. 1837'de Fransa'ya dönen Texi-er iki yıl sonra Mezopotamya ve İran'ı gezmek üzere yeniden Doğu'ya döndü. 1840'ta College de France'a profesör tayin edildi.

Texier'nin yolculuklarından getirmiş olduğu binlerce çizimden ancak küçük bir bölümü iki grup halinde basıldı. *Descripti-on de l'Asie Mineure. Beaux arts, monu-ments historiques, plans et topographie des cites antiques* adıyla basılan ve birinci yolculuğa ait çizimleri içeren birinci grup üç büyük folio ciltten oluşur. Bitinya, Frigya ve Galatya'yı içeren birinci cilt 1839'da; Kapadokya, Likaonya, Isauria, Misya, Tro-ya, Teutrania, Aiolya ve İyonya bölgelerini kapsayan ikinci ve Lidya, Menderes Manisa'sı, Karya, Afrodisias, Knidos, Lik-ya kent ve bölgelerinin çizimlerine yer veren üçüncü ciltler 1849'da yayımlandı. Türkçeye *Küçük Asya* (1923-1924, 3 c.) adıyla tercüme edilmiştir. İkinci seyahatin görüntülerini içeren ve *Description de l'Armenie, de la Perse et de la Mesopota-mie. Premiere partie, geographie, geologie, monuments anciens et modernes, moeurs et coutumes* adıyla basılan ikinci grup yine büyük folio iki ciltten oluşur. *Mont Olym-pe d'Asie, Constantinople, Royaume du Pont, Armenie, Ani* adındaki birinci cilt 1842, ikinci cilt ise 1849'da basılır. Tüm

gravürler Augustin François Lemaître (1792-1870) tarafından yapılmıştır.

Bu yolculukların ikincisinde Texier Bursa'dan iznik ve Gebze üzerinden gelerek Ağustos 1839'da İstanbul'u ziyaret eder. Dil Iskelesi'nden Eskişehir'a geçerken oradaki Bizans kalesini kısaca anlattıktan sonra Tuzla'daki içmelerden de söz eder ve buraya özellikle Rumların geldiklerini söyler. Üsküdar'da Mihrimah Sultan ve Atik Valide camilerinden söz eden Texi-er, döneminin Osmanlı mimarisini beğenmez ve Selimiye Camii'nin bunun en kötü örneklerinden biri olduğunu yazar.

İstanbul'da bulunduğu müddetçe 13 Ağustos'ta meydana gelen Beyoğlu'ndaki bir yangını anlatan Texier, aynı zamanda Divanyolu'nda birkaç hafta önce ölen II. Mahmud'un cenazesinin dikdörtgen bir çadır altında gömüldüğünü yazar, 1840'ta, herhalde Mezopotamya'dan dönüşünde, Fatih Külliyesi'ndeki hamamın rölövesini yapmış olduğunu söyler, aynı zamanda Aralık 1838'de Fatih medreselerinin tamir edilmiş olduklarını kaydeder.

Texier'nin kitaplarında İstanbul'a ait gravür yoktur.

STEFANOS YERASİMOS

TEZEL, NAKİ

(6 Ağustos 1915, İstanbul - 24 Temmuz 1980, İstanbul) Masal çalışmalarıyla tanınmış folklor araştırmacısı.

1934'te Pertevniyal Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Belediyesi İstatistik ve Neşriyat Şubesi'nde çalışmaya başladı. M. Ha-lit Bayrı'nın(-0 destek ve teşvikleriyle folklor derleme ve araştırmalarına yöneldi. Eminönü Halkevi'nde çalıştı ve 1934-1940 arasında bu halkevinin yayımladığı *Yeni Türk(->)* ve *Halk Bilgisi Haberleri(-*)* dergilerinin yazı işlerinde görev yaptı. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra (1940) Ankara'da çeşitli kamu görevlerinde bulundu. 1971'de İş ve İşçi Bulma Kurumu'ndan emekliye ayrıldı.

Tezel, *Halk Bilgisi Haberleri*, *Ülkü*, *Türk Folklor Araştırmaları(->)*, *Konuşmalar*, *Hisar*, *Köy Postası*, *Türk Yurdu*, *Yücel* gibi dergilerde derleme ve araştırmalar yayımlamış, daha çok masallarla ilgili çalışmalarıyla tanınmıştır.

Halk Bilgisi Haberleri 'nde 24 sayı süren "İstanbul Masalları" dizisi (1936-1938) yayımlayan Tezel, bu derlemesiyle I. Kû-nos'tan(->) sonra İstanbul masalları üzerinde çalışan ikinci araştırmacı olmuştur. Bu metinler daha sonra *İstanbul Masalları* (1938) adıyla kitap halinde de yayımlanmıştır.

Tezel'in masal çalışmaları *Köy Postası* dergisinde de yayımlanmıştır. *Keloğlan Masattan* (1936), *Altın Araba* (1942), *Peri Kızı* (1945), *Konuşan Kaval* (1946), *Altın Bülbül* (1953), *Talih Kuşu* (1960) ve sık sık yeni basımları yapılan *Türk Masalları* (2 c., 1971) vd, N. Tezel'in bellibaşlı masal kitaplarıdır. Ayrıca bu masallardan kimi örnekler *Fair Tales from Turkey* (1946), *Contes Populaires Türe* (1953) ve *The Mo-use and Elephant* (1969) adlarıyla İngilizce ve Fransızcaya da çevrilip yayımlanmıştır.

Köroğlu Masalı (1939) adlı derlemesinde "Köroğlu Destanı'nın "İstanbul Kolu" ya da "Köroğlu'nun Ortaya Çıkışı" olarak adlandırılan ilk kolu bulunmaktadır.

N. Tezel, derleyip yayımladığı masallarda kaynak kişilerin anlattığını aynen vermek yerine, olay ve motiflerini bozmadan kendine göre yeniden kaleme almasıyla dikkati çeker.

Türk Halk Bilmeceleeri (1969) adlı kitabı, yayımlandığı yıla kadar derlenmiş metinlerin tümünü içermese de konuyla ilgili ilk eserlerden biri olma özelliğine sahiptir.

Tezel'in *Halk Bilgisi Haberleri'nde*, "İstanbul Manileri" başlığı ile yayımlanmış, 4 sayı süren bir yazı dizisi daha bulunmaktadır (1939-1940). Aynı dergide ayrıca "İstanbul'da Lohusalık Âdetleri" (S. 73, Teşrinisani 1937) adlı bir araştırması da yayımlanmıştır.

Bibi. A. R. Önder, "Naki Tezel", *TFA*, X, S. 209 (Aralık 1966), s. 4267-4268; İ. Özkan, "Naki Tezel", *Türk Folkloru Araştırmaları* 1982, Ankara,

1983, s. 216-217; N. Gözaydın, "Tezel, Naki", *T4*, XXXI, Ankara, 1982, s. 160.

M. SABRİ KOZ

TEZKİRECİ OSMAN EFENDİ CAMÜ

Beşiktaş İlçesi'nde, Kuruçeşme'de, Kuru-çeşme-Arnavutköy yolu üzerindedir. Cami, Tezkereci veya Kuruçeşme Camii adıyla da bilinir.

18. yy'da yapılmış olan camiye giriş kapısı eksende değildir. Sol tarafta bulunan bir kapıdan son cemaat yerine girilir. Bu giriş kapısının sağından ahşap merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılır. Mahfili taşıyan direkler kompozit ahşap küçük başlıklar taşırlar. Mahfil ahşap tırabzanlarla mihrap yönüne açılır. Mahfilin solunda üç pencere, diğer kısımda ise bir pencere yer alır.

Son cemaat yerine giriş veren kapının karşısında, ahşap küçük bir kapıdan minareye çıkış vardır. Harime giriş mihrap ek-senindedir. Kapı yanında iki pencere yer almaktadır. Harim dikdörtgen plandadır. Girişin iki yanında maksureler yer almaktadır. Sağ cephe duvarında dört pencere bulunur. Bu pencereler çift sıradır ve üsttekiler yuvarlak kemerli, alttakiler dik-

Tezkireci

Osman Efendi

Camii

Zeynep Özgen

dörtgen sövelidir. Mihrabın iki yanında üçer pencere vardır. Mihrap içten yarım yuvarlaktır. Dıştan ise yarını kubbeyle örtülü çıkma yapar. Minber, tavan ve taban ahşaptır. Tavan içten düz, dıştan meyilli çatı ile örtülüdür. Harimin sağında bulunan yüksek kottaki bir kapıdan ek bir mekâna girilir. Bu ek mekâna bir giriş de yapı dışındandır. Bu mekân dikdörtgen planlıdır. Mihrap yönünde iki yuvarlak kemerli, sağda ise üç tane dikdörtgen pencere bulunur. Sol köşede yer alan minarenin kürsü kısmı kesme taştan, silindirik gövdesi ise sıvalıdır. Yapı fevkani olup ek mekân altında bir çeşme, harim altında ise dükkânlar bulunur. Yapının solunda yer alan nazirenin duvarında da bir çeşme yer alır. **Bibi. Öz, İstanbul Camileri, II, 42.**

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

THEODOSIUS I

(11 Ocak 347, Cauca [İspanya'nın Galiç-ya bölgesinde] -17 Ocak 395, Mediolanum [Milano]) Bizans imparatoru (379-395).

5. yy'dan itibaren Ortodoks kilisesi tarafından "Büyük" lakabı ile onurlandırıldı. Dönemi, Bizans İmparatorluğu'nun putperestlikten (paganizmden) ayrılarak kesin biçimde Hristiyanlaşmasına işaret eder.

Küçük adı Flavius olup, ispanyol kökenli bir generalin oğludur. Britanya, Gal-ya ve Balkanlar'da asker olarak hizmet veren Flavius babasının 375'te gözden düşerek idam edilmesi üzerine askeri kariyerine ara vermek zorunda kalmıştı. Fakat Konstantinopolis'i ele geçirmek üzere Trakya'da ilerleyen Got orduları ile Valens (hd 364-378) komutasındaki Roma ordusu arasında Ağustos 378'de Adrianopolis'te (Edirne) yapılan savaşta Romalıların büyük bir yenilgiye uğraması üzerine, Theodosius yeni Batı Roma imparatoru Gra-tian tarafından Doğu'nun hâkimi ilan edildi. İktidarını sağlamlaştırmak isteyen Theodosius, Konstantinopolis surları önüne dek gelen Barbar Gotların bir bölümünü imparatorluğun müttefiki olarak ilan ederek, onları "feoderati" adı altında Trakya ve Pannonia'ya (Aşağı Tuna) yerleştirdi. Bizans ordusunda hizmet vermeleri karşılı-

THEODOSIUS I ANITI

262

263

TIBBİ MÜSTAHZARLAR

I. Theodosius'un gümüş bir tabak üzerindeki kabartma tasviri.

Madrid Kraliyet Akademisi / Nevra Necipoğlu arşivi

ğında otonomi ve vergi muafiyeti sağladı. Bu sayede Bizans ordusunun en yüksek mevkilerine gelen Gotlar bir süre için de olsa imparatorluğun düşmanı olmaktan çıkarıldılar. (Got birliklerinin Konstantinopolis'te ve çevresinde yarattığı rahatsızlık ve imparatorluğa yönelik tehdit ancak II. Teodosios(-t) döneminde [408-450] bertaraf edilecekti.)

Apostat (kâfir) diye anılan İuli-anus'tan(->) (hd 361-363) sonra Bizans'ı Hristiyan düşüncesine yaklaştıran kişi Theodosius olmuştur. 325 tarihli İznik Konsili amentülerine yürekten bağlı olan imparator 28 Şubat 380'de yayımladığı bir fermanla "baba", "oğul" ve "kutsal ruh"un aynı özden geldiğine inananları "Katolik Hristiyan" olarak tanımladı (söz konusu ferman Katolik teriminin geçtiği ilk belgedir) ve 381'de topladığı I. Konstantinopolis Konsili'nde Teslis Teorisi'ni (Trinite) tekrarlayarak İsa'nın insani niteliğini öne çıkaran Ariusçuluğu mahkûm etti (bak. konsiller).

390'da bir komutanın öldürülmesini bahane ederek Selanik şehrini emrindeki Got birliklerine talan ettiren Theodosius, bu yüzden Piskopos Ambrosius tarafından aforoz edildi, fakat aynı yıl nedamet getirerek kiliseye kabul edildi ve putperestlere karşı acımasız tutumunu sertleştirerek 391'de her türlü kurban ve adak ayinini yasakladı. Aynı yıl merkez olarak kabul ettiği Konstantinopolis'e yerleşti. 380'den itibaren

zamanının büyük bölümünü Kons-tantinopolis'te geçiren Theodosius, burada Roma'daki Traianus Forumu'ndan esinlenerek tasarlanan, antik çağın en büyük meydanı Tauri Forumu'nu(->) kurdu. Eleutherius Sarayı'na(->) bir hipodrom ekledi, Marmara kıyılarında bir liman yaptırdı.

392'de Batı Roma İmparatoru Valentini-anus'un ölümü üzerine Roma'yı ele geçiren paganistleri saf dışı etmek üzere 394'te İtalya'ya giden Theodosius, yorgun ve hasta çıktığı savaştan sonra Milano'ya giderek kısa süre yeniden birleştirdiği Roma İmparatorluğu'nun tek hâkimi olduysa da sosyal ve dinsel konularda istediği çözümlere ulaşmadan hayata gözlerini kapadı.

Theodosius ilk evliliğini Aelia Flavia Flacilla ile yapmıştı. Bu evlilikten doğan çocukları Arkadios(-0 395-408 arasında Doğu Roma imparatoru, Honorius ise 395-423 arasında Batı Roma imparatoru oldu. Kızı Pulheria yaklaşık 385'te ölmüştü. Gaita ile yaptığı ikinci evliliğinden ise diğer kızı Galla Placidia doğdu.

Theodosius'u oğullan ile birlikte gösteren obelisk, Konstantinopolis'te, Hippodrom'da(-0 yükseliyordu. Theodosius'un 393'te Yunanistan'da düzenlenen olimpiyat oyunlarına son vermesinden sonra aralarında Fidias'ın yaptığı Zeus heykeli de bulunan pek çok eski eserin Konstantinopolis'e taşındığı bilinmektedir. 11. yy yazarı Kedrenos'a göre, sarı saçlı, kartal burunlu biri olan Theodosius ölümünden sonra Konstantinopolis'teki Havariyun Ki-lisesi'ne(->) gömülmüştür.

Bibi. N. Q. King, *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*, Londra, 1961; A. Lippold, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, Münih, 1980; W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius d. Gr.*, Münih, 1953; M. Favan, *La politica gotica di Teodosio nettapubblicistica del suo tempo*, Roma, 1964.

AYŞE HÜR

THEODOSIUS I ANITI

Roma İmparatorluğu döneminde bir Roma şehri görünümünde gelişen Bizantion-Konstantinopolis'in büyük meydanları anıtlar ve heykeller ile süslenmişti. Şehrin ortasında yer alan ve en büyük meydanı (forum) olan Taurus ya da Theodosius Meydam'nda da çeşitli anıtlardan başka bir de İmparator I. Theodosius (hd 379-395) adına dikilmiş büyük bir sütun bulunuyordu (bak. Tauri Forumu; Beyazıt). Anıtın yapımına 386'ya doğru başlanmış ve Bizanslı tarihçi Teofanes'in bildirdiğine göre, imparatorun ölümünden az sonra, 396'da tamamlanmıştır. Theodosius Anıtı Roma şehrini süsleyen Traianus (hd 98-117) ve Marcus Aurelius (hd 161-180) anıtlarının bir benzeri idi. Gövdesinin içinde minare merdiveni biçiminde spiral bir merdiven, tepesine kadar çıkışı sağlıyordu. Anıtın gövdesinin dışı ise imparatorun kazandığı zaferleri tasvir eden kabartmalarla süslenmişti.

Konstantinopolis'te bu anıtın ikinci benzeri de Cerrahpaşa semtindeki Arkadios Sütunu(->) idi.

Anıtın tepesinde L Theodosius'un gümüş kaplamalı heykeli bulunuyordu. 480'deki depremde bu heykelin devrildiği bir kaynaktan öğrenilir. 506'da İmparator I. Anastasios (hd 491-518), kendi hey-

I. Theodosius

Anıtı'mn

Bayezid

Hamamı'nın

temelinde

malzeme

olarak

kullanılan

parçaları.

Ertan Uca,

1994/TETJVArşivi

kelini döktürerek, anıtın tepesine koydurmuş ise de çok geçmeden heykelin bir halk ayaklanmasında tahrip edildiği sanılmaktadır. Sütun üzerindeki kabartmaların şehrin geleceğini haber verdiğine halk tarafından inanılıyordu.

1204'te IV. Haçlı Seferi'ne katılan Batılı şövalyeler, Konstantinopolis'in düşüşü kargaşası içinde kendini imparator ilan eden V. Aleksios Murtzuflos'u (V. Aleksi-os) kaçıdığı Batı Trakya'da yakalayıp başkente getirdiklerinde "Bir imparator, şanına layık yüksek bir yerde öldürülmelidir" diyerek, bu anıtın tepesinden aşağıya atmışlardır. Hattâ Geoffroy de Villehardouin'in yazdığına göre Haçlılar, gövdedeki -geleceği haber verdiklerine inanılan- kabartmalardan birinde bu olayın anlatıldığını sanmışlardır. Bizans döneminde anıtın tepesindeki küçük mekân, erken Hristiyan çağının sütun tepesinde yaşayan azizlerini (Simeon Stylites) taklit eden "tarik-i dünya" keşişlerinden birine barınak olmuştu.

Kent Osmanlılara geçtiğinde (1453) anıtın ne durumda olduğu bilinmemektedir. Paris'te Louvre Müzesi'nde ve Ecole des Beaux Arts'da bulunan desenlerin bu anıtı tasvir ettiği ve Gentile Bellini (yak. 1429-1507) tarafından çizildiği ileri sürülür ise de, bu görüş tam olarak desteklenmez. Bir anıtın gövdesindeki kabartmaları tasvir eden 18 levhadan ibaret bu desenler, Bellini'nin elinden çıkan orijinaler olmayıp, daha geç dönemlerde kayıp orijinallerden alınmış kopyalardır. Anıt II. Bayezid döneminde (1481-1512) yıkılmıştır. Zaten hasar görmüş ve çatlamış durumdaki sütunun 1509'daki çok

şiddetli depremde bütünüyle yıkıldığına ihtimal verilir. Nitekim Albili Pierre Gilles(->) de, İstanbul'a gelişinden (1544) yaklaşık 40 yıl önce anıtın yıktırılmış olduğunu yaşlılardan öğrendiğini bildirir. Anıtın parçaları, Bayezid Külli-yesi'nin(->) bir parçası olarak yapılan Bayezid Hamamı'nın temelinde malzeme olarak kullanılmıştır.

Şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bazı parçaların da bu anıta ait oldukları kabul edilir. 1929'dan sonra Bayezid Hamamı'nın temelinde bulunan ve 1956'da yine aynı temelde daha başkaları meydana çıkarılan kabartmalı mermerlerin, bu anıtın kalıntıları oldukları hiçbir şüphe götürmez.

I. Theodosius Anıtı'nın, büyük meydanın neresinde dikili bulunduğu hususunda açık bir bilgi veya ipucu yoktur. Herhalde bugünkü hamama yakın bir yerde bu-

lunuyordu. Bütünüyle mermerden yapılmıştı ve bu türden anıtlarda olduğu gibi muhtemelen boyu 40 m'ye yakın olmalıydı. Mermerden kare planlı bir kaidenin üstünde yükselen yuvarlak gövdesinin dışında, âdeta bir "resimli roman" gibi helezo-nik biçimde uzanan kabartmalarda, İmparator L Theodosius'un seferleri, savaşları ve zaferleri anlatılmıştı. En üstte, içteki merdiven bir balkona ulaşıyor, bunun üstünde de küçük bir "petek" kısmı bulunuyordu. Hamamın temelinde kullanılan parçalarda, Roma lejyonierlerinin bir akarsuyu (Tuna?) geçtikleri görülür. Hâlâ hamamın temelinde duran bir parça üzerinde de, diz çökmüş olarak imparatora saygılarını gösteren Roma askerleri yer almaktadırlar. Hamamın çevresi dikkatli bir araştırmadan geçirildiğinde daha başka parçaların bulunacağına ihtimal verilir.

Bibi. [Cl. Fr. Menestrier], *Columna Theodosi-ana, guam vulgo bistoriatam vocant, abArca-dio imperatore Constantinopoli erecta im ho-norem Theodosii iunioris...*, Venedik, 1765; P. Gyllius, *De topographia Constantinopole-os*, Lyon, 1561, III, 16, s. 159-160, (İngilizcesi *The Antiquities of Constantinople*, [çev. J. Ball], Londra, 1729 [tıpkıbasımı New York, 1988], s. 194-196); G. de Villehardouin, *La Conqu-ete de Constantinople*, (Natalis de Wailly basımı), Paris, 1872, s. 182, (E. Faral basımı), Paris, 1938-1939, II, s. 115-117; Gunther von Pairis, *Die Geschichte der Eroberung von Constantinopel*, (çev. E. Assmann), Weimar, 1956, s. 91-93; J. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana, 1878, s. 71-175; ay, "Ueber die vier Kolossal Säulen in Constantinopel", *Repertorium für Kunstwissenschaft*, II (1879), s. 118-121; E. Müntz, "La colon-ne theodosienne à Constantinople d'après les prétendus dessins de Gentile Bellini, conservés au Louvre et à l'école des Beaux-Arts", *Revue des Etudes Grecques*, I (1888), s. 318-325; Th. Reinach, "Commentaire sur le poème de Constantin", *ae*, IX (1896), s. 74-78; L. Thuasne, *Gentile Bellini et Sultan Mohammed II, notes sur le séjour du peintre vénitien à Constantinople*, Paris, 1888, s. 41-

42; C. Gurlitt, "An-tike Denkmalsâulen in Konstantinopel", *Der Baumeister*, VII (1909), s. 109-102 (ayrıca da basıldı); Schneider, *Byzanz*, 85; Janin, *Constantinople byzantine*, (I. bas.), 84-85; G. Becatti, *La colonna codice istoriata*, Roma, 1960, s. 83-150; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 258-264; bulunan parçalar hakkında G. Mendel, *Cata-logue des sculptures grecques, romaines et byzantines...*, İst., 1914, III, no. 1315-1316; S. Cassar-D. Talbot Rice, *Second report upon the Excavations...*, Londra, 1929, s. 57-60; J. Koll-witz, *Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit*, Berlin, 1941, s. 3-16; S. Eyice, "Neue Frag-mente der Theodosius-Sâule", *ist. Mut.*, VIII (1958), 144-147.

SEMAVİ EYİCE

THEODOSİUS I FORUMU

bak. TAURİ FORUMU

THEODOSİUS I OBELİSKİ

bak. DİKİLİTAŞ

THEODOSİUS LİMANI

Marmara kıyılarındaki geniş körfezdeki büyük Bizans limanı. Zamanla birikintilerle doldu ve günümüzdeki Langa Bostanı haline geldi (bak. Langa).

Bizans döneminde Konstantinopolis'in limanları genellikle Haliç sahillerinde yer alırken, erken dönemlerde Mısır'dan gelen tahılların boşaltılması için, pek de uygun olmamasına karşın, şehrin bu yakasına iki büyük liman yapılması gerekli olmuştu. Bunlardan biri Sofia Limanı(-0, diğeri ise Theodosius Limanı idi.

Theodosius Limanı'na ilk kez 420'lerin ikinci yansında yazılmış *Notitia Urbis Constantinopolitanae*(->) adlı resmi tanıtım kitabında rastlanır. Kitaba göre kentin XII. bölgesinde yer alan liman şehir surlarının dışında uzanıyor ve biri bugünkü Davutpa-şa Kapısı'na, diğeri de Yenikapı'dan güneye doğru uzanıp sonradan batıya doğru kıvrılan iki mendirekle korunuyordu. Her iki mendirek de deniz surları ile kara surlarının kavuştuğu noktaya yakın yerde bulunan gözetleme kulelerine sahipti. Limanın, IX. bölgede bulunan doğu ucundaki deponun adı (İskenderiye Hububat Ambarı anlamına gelen) "Horrea Alexandrina" idi. Sözcükten de anlaşıldığı gibi burada Mısır'dan gelen hububat stoklamrdı.

Mısır'ın 641'de Arapların eline geçmesi üzerine Bizans başkentine hububat şevki kesintiye uğrayınca, liman da önemini hızla yitirdi. O yıllarda Kaisarios Limanı denen Theodosius Limanı'na değinen son belgeler 673 tarihini taşımaktadır. Limanın büyük depoları ise kullanılmaya devam etti. Bu yapılar büyük olasılıkla belgelerde bugünkü Bodrum Camii'nin(-0 civarında bir yerlerde olduğu söylenen ve onu süsleyen

bir heykel ya da kabartmadan dolayı Lamia (cadı) diye anılan bina ile aynı şey idi. Lamia'ya, yazılı verilerde 10. yy'a kadar değinilmiştir, ama limanın bu tarihten çok önceleri harabe haline gelmiş olması muhtemeldir.

Surların dış tarafında biriken alüvyonlu topraklar üzerinde Langa Bostanı denilen yerin ne zaman oluştuğu kesin olarak bilinmemektedir. Molozların bir bölümü Osmanlılar tarafından şehrin alındığı 1453'te hâlâ mevcut olup, bu molozlar 15. yy'da Langa Bostanı etrafında yükseltilecek yeni surların yapımında kullanılmıştı.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 225-228; R. Guiland, *Etudes de topographie de Constantinople*, II, Berlin-Amsterdam, 1969, s. 92-103; A. Berger, "Der Langa Bostanı in Istanbul", *ist. Mut.*, S. 43 (1993), 467-477.

ALBRECHT BERGER

THEVENOT, JEAN

(1633, ?-1667, *İsfahan-Tebriz arasında*) Fransız gezgin.

Seyahat kitapları yayımcısı Melchise-dech Thevenot'nun yeğeni olan Jean Thevenot'nun bilinen tek mesleği gezgindir. 18 yaşında öğrenimini bitirir bitirmez Avrupa'yı gezmeye başlar ve İngiltere, Hollanda ve Almanya'yı gördükten sonra İtalya'ya gelir. Venedik'ten Roma'ya geçer ve oradan denizyoluyla ve Malta üzerinden 2 Aralık 1655'te İstanbul'a varır.

30 Ağustos 1656'ya kadar burada kalan Thevenot kentin, Köprülü Mehmed Pa-şa'nın sadrazamlığa getirilmesinden önceki karışık dönemini görür, ancak gözlemleri daha çok günlük hayata, örf ve âdetlere yöneliktir. Önce kentin genel bir tas-

viri yapılır, sokaklar dar ve düzensizdir ancak önemli binalar vardır. Bunların başında Ayasofya gelir. Ondan sonra Ayasofya modelinde yapılmış olduğu yazılan Süley-manîye Camii ve I. Süleyman Türbesi'nden, Sultanahmet Camii ve Türbesi'nden, Fatih, Sultan Selim, Şehzade ve Bayezid camilerinden kısaca söz edilir. Bizans döneminden kalan sütun ve dikilitaşlara ayrılan kısa bir bahisten sonra sıra Topkapı Sara-yı'na gelir. Burada dışarıdan görülebilenler ve genel bilgiler aktarılır. Hanlar ve kervansaraylar bölümünde Büyük Valide Ha-nı'ndan söz edilir.

İstanbul evlerinin ahşap ve dayanıksız olduğunu yazan Thevenot İstanbul'a geldiği gün büyük bir yangının 8.000 evi yaktığını ve burada kaldığı sürece iki yangının daha çıktığını ekler. Galata taraflarında evler çok daha sağlamdır. Pera'da ise yabancı elçiler ve zengin Rumlar oturur. Tasvir Üsküdar, Adalar ve Boğaziçi hakkında verilen bazı bilgilerle sona erer. Bundan sonraki bölümler ise Türklerin örf ve âdetlerine, giysilerine, yemeklerine, hamamlara, oyunlara aittir. İslama ait

oldukça uzun bir bölüm ayıran Thevenot, bu konuda oldukça doğru ve yansız bilgiler verir.

Thevenot İstanbul'dan ayrıldıktan sonra karayoluyla, Bursa üzerinden İzmir'e ve oradan gemiyle İskenderiye'ye gider. Mısır'da bir yıldan fazla kalır. Mart 1658'de Kudüs'e doğru yola çıkar ve haziranda Ka-hire'ye döner. 4 Şubat 1659'da ise İskenderiye'den gemiye binerek Tunus'a uğradıktan sonra 12 Nisan'da Livorno'ya varır.

Bu ilk yolculuğun izlenimleri 1665'te Rouen'de *Relation d'un voyagefait au Le-vant* adıyla basıldığında Thevenot ikinci Doğu yolculuğuna çıkmıştı. Ekim 1663'te Marsilya'dan Mısır'a, oradan Suriye ve Mezopotamya üzerinden Basra'ya ve Hindistan'a, dönüşte Bender Abbas'tan Şiraz'a giderken bir kaza sonucu yaralanır, İsfahan'a uğradıktan sonra Tebriz yolunda 1667 sonbaharında ölür. Bırakmış olduğu notlardan yayımlanan ikinci yolculuğun günlüğü iki cilt halinde 1674 ve 1684'te basılır.

STEFANOS YERASİMOS

TİBBİ MÜSTAHZARLAR

Hazır ilaçlar da denen tıbbi müstahzarlar belirli bir formüle uygun olarak, büyük miktarlarda hazırlanan ve özel bir adı olan ilaçlardır. 1820'lerden önce İstanbul'da ilaçların tümü eczanelerde, hekim reçetesine göre, kişiye özel olarak hazırlanıyordu. Bu tarihlerde İstanbul eczanelerinde Avrupa'dan getirilmiş olan tiryak (*theriaque*) ve oğulotu ruhu (*espirit de me-lisse*) gibi ancak birkaç hazır ilaç bulunuyordu. 1848'de İstanbul'da yayımlanan *Journal de Constantinople*'de yalnız 15 hazır ilaç ilanı vardır. 1880'lerde eczanelerdeki hazır ilaç miktarı 100 civarına erişmiştir. Bunların hemen tümü Avrupa ülkelerinden, özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya'dan geliyordu.

İstanbul'da hazır ilaç yapımına 1850'ler-den itibaren eczane laboratuvarlarında, ya-

TD3HANE-İ ÂMİRE

264

265

TİCAKET

P31VILEGIJT4

SL SEGRO te r«/a «fora

Lc ramide de lı *Thirtyut*, «mı u si «Tantasıîisament d!» 1» pluslıute anlujuil£, ilant en Turquie l'objet de jıomtreuses rılsificûîîons, itoiss pııŞrenong le publtc <jue U vertüble Tııı-riai[US cstcslıs qai «ört de» Tabri^ue! 0BLLA. TESTA D'ORO, de VenUe.

Ucp 61 pour toat r rleot i l  d boousliue centkiu, JSU  Uoe! N" 33 e

, DEtU SUDDA i.Pe'r 

5 Safer 1252/22 Mayıs 1836 tarihli Tıbhane-i

Âmire hocalarının maaş listesi.

BOA, Cevdet Sıhhiye, no. 463/Numn Yıldırım arşivi

banc  tıbbi müstahzarlar taklit edilerek başlanmıştır. Müstahzarat-ı tıbbiye-i Osmaniye denilen bu ilaçların yapımında kullanılan ilkel ve yardımcı maddeler (etkili madde, tat ve koku verici maddeler ve sı-va lar) ile ambalaj malzemesinin (kutu, şişe, mantar, etiket ve diğerleri) tümü dış ülkelerden getiriliyordu. Yerli olan yalnız "su" ve "el emeği" idi.

Bu dönemdeki hazır ilaç yapım labo-ratuvarları 10-15 kişinin çalıştığı, genellikle hanların içinde, birkaç odalı küçük imalathaneler durumundaydı. Tıbbi müstahzarların terkipleri dış ülkelerde yapılan ve örnek alınan preparatm tamamen aynıydı. Bazen ambalaj şekli ve ismi de taklit edilen preparata benzetiliyordu.

istanbul'da geniş oranda hazır ilaç yapımı İngiliz Eczahanesi(-t) sahibi Canzuch kardeşler tarafından başlatılmıştır. Bu eczacıların yaptıkları hazır ilaçlar zamanında büyük  ne kavuşmuştur. Bunlardan "Pastil Kanzuk" ve "S pogliserin" bugün de (1994) Kanzuk Laboratuvar tarafından yapılmakta ve tedavi alanında kullanılmaktadır.

Türk eczacılar tarafından hazır ilaç yapımı Ahmed Hamdi Bey(-+) tarafından başlatılmıştır. Onun ardından Ethem Per-tev(->) tarafından hazır ilaç yapımına 1895'te  nl  "Pertev şurubu" (Sirop Pertev) ile başlanmıştır. Haseki Hastanesi ba-şeczacılanndan Ali Süreyya Kalemcio -lu(->) tarafından tertip edilip 1899'da tedavi alanına sunulan ünlü " ksir-i Süreyya" tedaviden kaldırıldığı 19 5'e kadar yapılmıştır. Eczacı Andon Stoyanidis tarafından 1903'te kurulan şark İспен iyari Labora-tuvarı, 1937'de Demirkapı'da (Darüssaade Sokağı no. 10), laboratuvar olarak yapılan binaya geçmiştir. Burada 40 kadar tıbbi müstahzar ve döneminde kullanılan hemen bütün serum ve enjeksiyon çözeltileri (500 kadar) yapılıyordu. A. Stoyani-dis'in 1947'de vefatından sonra laboratuva-n gerilemeye başlamış ve 19 3'te kapanmıştır.

İstanbul'da tıbbi müstahzar yapımını geliştirerek ilaç sanayiine öncülük etmiş kişiler olarak İbrahim Ethem UlagayC- ), Ab-

VEKEZ1A

' /!'a" 

et 37 el û la Pııar.-nscıc

Venedik'te yapılan ve İstanbul'da Drogurrer Centarle ve Della Sudda eczanesinde satılan "Tiryak'la ilgili bir ilan. *Turhan Baytop*

di İbrahim Barut(->), Mustafa Nevzat Pı-sak(->), Kemal Atabay(->) ve Nejat Eczacıbaşı(->) sayılabilir.

1920'lerde İstanbul'da yapılan yerli tıbbi müstahzar adedi 100 dolayındaydı. Bunlar 15 kadar tıbbi müstahzar labora-tuvarmda imal ediliyordu. 1950'lerde laboratuvar sayısı 60'a ulaşmıştı. 1954'te Yabancı Sermaye Kanunu'nun kabulünden sonra yabancı ilaç firmaları da İstanbul'da ilaç yapım tesisleri kurmaya başlamışlardır. Bugün İstanbul'daki hazır ilaç yapım tesislerinin sayısı 100 dolayındadır.

Tıbbi müstahzarların yapım ve ticarete çıkarılmasıyla ilgili ruhsatname (izin belgesi) alma zorunluğunun hangi tarihte başladığı bilinmemektedir. Elde bulunan en eski ruhsatname örneği 12 Nisan 1913 tarihlidir. Bu belgeden ilaç yapım izninin, yapılması istenen ilacın kimyahanede kontrolünden sonra Sıhiye Müdüriyet-i Umumisi tarafından verildiği anlaşılmaktadır.

Hazır ilaç yapımı veya ticarete çıkarılması ile ilgili işlemler halen 14 Mayıs 1928 gün ve 1262 sayılı İспенçiyari ve Tıbbi Müstahzarlar Kanunu uyarınca Sağlık Bakanlığı İlaç ve Eczacılık Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

Bibi. T. Baytop-F. Günergun, "Osmanlı imparatorluğu Dönemine Ait Bir Tıbbi Müstahzar Ruhsatı Hakkında", *Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, W2 (1990), s. 117; N. Talip-M. Daim, *Türk Tıbbi Müstahzaratı*, İst., 1929; R. Kocaer, *Türkiye Eczacılar Almanacağı*, İst., 1949, ay, *Türkiye Eczacılar Almanacağı*, İst., 1966; *Yerli Tıbbi Müstahzarat Listesi*, İst., 1931.

TURHAN BAYTOP

TIBHANE-İ ÂMİRE

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin(-0 takriri üzerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin(->) ihtiyacı olan hekimlerin yetiştirilmesi amacıyla 14 Mart 1827'de açılmıştır. Darü't-Tıbb-ı Âmire adıyla da bilinir.

Okul yeni bir binanın yapılması zaman alacağından Şehzadebaşı'ndaki Tulumba-cıbaşı Konağı'nda 40 öğrenci ile eğitime başlamıştır. Nazırlığa Mustafa Behçet Efendi, birinci sınıfın hocalığına da Mısırî Sey-

yid Ahmed Efendi tayin edilmişlerdi. Birinci sınıfta dilbilgisi, imla, kitabet, Arapça ve Türkçe olarak tıbbi bitkiler ve ilaçlar, sakatlık ve hastalıkların tanımları, Fransızca, cerrahlık pratiği ve anatomi dersleri veriliyordu. İkinci sınıfta ise İtalyanca dilbilgisi, cümle yapısı öğretilecek ve İtalyanca tıp kitaplarından çeviri yapılacaktı. Bu sınıfa hoca olarak da Antonoğlu İshak tayin edilmişti.

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, verdiği takrirden cerrahların eğitiminin tıp ile birlikte yürütüldüğünde çok uzun süreceğini, oysa 1242/1827'de hazırlanan Ka-nunname-i Hümayun'da, ordudaki her tabura bir hekim ile bir cerrah atama mecburiyeti bulunduğunu bildirerek okulda ayrı bir cerrah sınıfı açılmasını ve cerrah eğitiminin tıp eğitiminden ayrılmasını önerir. Böylece daha kısa bir zamanda yetiştirilecek cerrahların ihtiyacı karşılayacaklarını bildirir. II. Mahmud'un iradesi üzerine, aynı binada eğitim vermek üzere bir şakirdân-ı cerrahâhin (cerrahi öğrencileri) sınıfı açılır, eğitimi ile de Macar Tabib görevlendirilir.

1827'de okulun birinci ve ikinci sınıfları, 1829'da üçüncü sınıfı eğitime başlamıştır. Üçüncü sınıfın hocası, Tabib İste-fanaki adıyla bilinen İstefan (Etienne) Ka-rateodori'ydi. Son sınıf olan dördüncü sınıfın açılması ancak 1833'te mümkün olmuş ve bu arada üç yıllık eğitimi tamamlayanlar imtihanla askeri hastanelere muavin olarak tayin edilmişlerdi. Ellerinde, hasta bakmak ve ilaç yapıp vermeye belgesi olanlar ise alaylar ve bazı taburlarda tabip olarak görevlendirilmişlerdi. Son sim-

IfSSp^jef

^J^^.

' *'&r.\$^ •5JÇV ' ^^»H5^ *»'«;!&.>*(..

_,.--£>«*/ WS.t<^>1-. J»

£%*.

3^

fin eğitimi, Civani Bey'e verilmişti. Bu sınıfta hikmet-i tabiiye, kemika, ilm-i nebatat ile uygulamalı tıp bilgileri dersleri vardı. Uygulama derslerinde kurşun çıkarmak, damar bağlamak, kemik kesmek, kırık çıkık tedavisi gibi yöntemler öğretilmekteydi. Kadavra üzerinde disseksiyon izni olmadığından öğrenciler insan anatomisini modellerden öğrenmekteydi.

Bir süre sonra, Abdülhak Molla(->), cerrah sınıfındaki öğrencilerin cerrahlık pratiğini öğrenmeleri için hastanelerde bulunmaları gerektiği gerekçesiyle, Topkapı Sa-rayı'nda uygun bir yerde bir cerrahhane açılmasını önermiş ve öğrencilerin yakındaki hastanede (Gülhane) staj yaparak daha iyi yetişeceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine 1832'de, Tıbhane-i Âmire'deki 20 cerrah sınıfı öğrencisi, Topkapı Sarayı içinde bulunan, Hastalar Odası adlı müştemilata yerleştirilerek Cerrahhane-i Mamure adıyla eğitimlerini sürdürmüşlerdir.

1834'e kadar, Tıbhane-i Âmire'den mezun olan 63 kişinin 31'i muavin tabip, 32'si müstakil ve muavin cerrah olarak görevlendirilmiştir. Bunların 6'sı birkaç sene hasta bakarak tecrübe sahibi olduktan sonra müstakil tabip olarak tayin edilmiştir.

Tıbhane-i Amire'nin bulunduğu Tulum-bacıbaşı Konağı 1836'da satınca, okul Topkapı Sarayı'ndaki Otlukçu Kışlası'na taşınmıştır. Aynı yıl, cerrahhane de yer darlığı yüzünden Otlukçu Kışlası'na yerleştirilmiş, ancak iki okul da eğitimlerini ayrı ayrı devam ettirmiştir. 1838'de Galatasaray Lisesi'nin(->) yerinde bulunan Enderun Ağalan Mektebi'ne taşınan iki okul, 1839'da yeniden organize edilerek, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adıyla öğretime başladığında cerrahhane ortadan kalkmıştır (bak. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane). Tıbhane-i Âmire'ye, sadece Müslüman öğrenciler kabul edilmiştir.

Bibi. "Fünûn", *Takvim-i Vekayi*, S. 83 (11 Muharrem 1250); Tahsin, *Tıbbiye*, I, 3-11; O. Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, ist., 1940, s. 1-18; B. N. Şehsuva-roğlu-A. D. Erdemir-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 203-204; A. Altıntaş, "Tıphane-i Amire ve 14 Mart Tıp Bayramı", *TT*, S. 117 (Eylül 1993), s. 45-56.

NURAN YILDIRIM

TIFLÎ İLE İKİ BİRADERLER HİKÂYESİ

Olayları IV. Murad (1623-1640) döneminde geçen, "kitabi, mensur, realist İstanbul halk hikâyelerinden biridir.

Çevri Çelebi Hikâyesi^), *Hançerli Hanım Hikâyesi*(->), *Letâifname*(.->| *Sansar Mustafa Hikâyesi*(-+) ve *Tayyarzade Hikâyesi*'nde(r^)) olduğu gibi, IV. Murad, burada da ikinci derecede bir rolde görülür. Sultanın nedimi Tıflî ise, *Çevri Çelebi Hikâyesi*'nin dışındakilerde olduğu gibi sultanın ayrılmaz bir parçasıdır.

Tıflî aslen Trabzonludur (ö. 1660?). IV. Murad'ın nedimlerinden olup meddahlığı ve şairliği ile tanınmıştır. Hayatı ve kişiliği ile İstanbul halk hikâyelerinin kahramanlarından biri olmuştur.

Hikâyenin *İki Biraderler Hikâyesi* adı-

nı taşıyan bir basımı görülebilmıştır (ty, 15 s.). Ş. Elçin, bu hikâyenin de *Çevri Çelebi Hikâyesi* ğsbi 19. yy diliyle yazılmış olmasını yeni bir taklit olarak değerlendirir. Hikâyenin özeti şöyledir;

Hasan ve Hüseyin adlı iki arkadaşı, babalarından kalan serveti meyhanelerde yiyip bitirince evlenmeye karar verirler. Geçim sıkıntısına düştükleri için, Danişment Baba adlı bir ihtiyarın tavsiyesi üzerine kayıkçılığa başlarlar. Hasan, bir gece kayığıyla Rumelihisarı'na müşteri götürürken Bebek'teki bir yalıdan gürültüler gelir. Dönüşte yalıya yaklaşan Hasan'ın kayığına bir kız atlayıverir. Bu, nişanlısı Kazazoğlu'nun hâlâ başka kadınlarla ilgisini kesmediği için nişanı bozan Narlıkapı'dan Musa Çelebi'nin kızıdır. Nişanlısı, kızın halasına 50 altın vererek yalıya getirtmiştir; Kazazoğlu'yla kavga eden kız kurtuluşu kaçmakta bulmuştur.

Kayıkçı Hasan, kızı ertesi gün babasına teslim etmek üzere odasına getirirse de arkadaşı Hüseyin onu hafifmeşrep kadınlardan sanıp sarkıntılık eder.

Hüseyin'in bu hareketine kızan Hasan, arkadaşını pala-sıyla öldürüp cesedim denize atar.

Kızı babasına teslim eden Hasan, dönüşte müşteri beklerken kayığında uyuya-kalır. Bu sırada karşıya geçmek için kıyıya gelen IV. Murad ile Tıflî onun kayığına binerler. Hasan başından geçenleri anlatır. Sultan, Sarayburnu'na çıkar çıkmaz kız ile babasını getirtir, olayları kızıdan dinler. Hasan'a Bahçekapı'da bir ev alıp kızın çeyizini düzer ve gençleri evlendirir. Eski nişanlı Kazazoğlu ile hala da sürülürler.

Kayıkçı Hasan ile Hüseyin, *Hançerli Hanım Hikâyesi*"ndeki Süleyman'la *Letâ-ifname* 'deki Yusuf gibi, miraslarını meyhanelerde serserilerle yiyen oğullardır. Bunlar, Süleyman'la *Çevri Çelebi Hikâyesi*'nde-ki Abdi gibi işsiz taktımındandır.

Diğer hikâyelerde, bir çeşit acuze olan halanın yerine geçebilecek başka kadınlar da vardır; *Hançerli Hanım Hikâyesi*'ndeki sütnine gibi. Bu hikâyenin diğerlerine göre farklı bir tarafı ise olayların önemli bir bölümünün denizde cereyan etmesidir.

Hikâye, konusundan da anlaşıldığı gibi, diğerlerine göre daha basit bir yapıya sahiptir. Diğerlerinde görülen kötü yola düşürülme, para sızdırma, ölümle burun buruna gelip kurtulma gibi motifler görülmemektedir. Bunu, hikâyenin yeniliğine, eskilere benzetilmek istenilmesine, belki de devrinin zevkine bağlayabiliriz.

Bu hikâyede de İstanbul'un çeşitli semtlerine yer verilmiştir; hattâ diğer hikâyelerde pek adı geçmeyen semtler bile görülmektedir: Hocapaşa, Sarayburnu, Bahçe-kapı, Narlıkapı, Bebek, Rumelihisarı vb. Ancak bazı hikâyelerde, özellikle *Çevri Çelebi Hançerli Hanım*'da, sıkça gördüğümüz İstanbul hayatından çizgilere burada pek rastlanmamaktadır.

Bibi. Köprülüzade Mehmed Fuad, "Meddahlar. Türklerde Halk Hikâyeciliği Tarihine Ait Bazı Notlar", *TM*, I, ist., 1925, s. 1-45; İ. Ha-bib (Sevük), *Edebiyat Bilgileri*, İst., 1942, s.

306; P. N. Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliğimiz*, Ankara, 1946, s. 122-125; Ş. Elçin, "Kitabi, Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, I, S. 1 (Mart 1969), s. 74-106; "Tıflî, Ahmed Çelebi", *TA*, XXXI, s. 182.

SAİM SAKAOĞLU

TİCAKET

Bizans Dönemi

Doğu ile Batı, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki ticaret yolları üzerinde bir kavşak noktası konumuna sahip olan Konstanti-nopolis, tüm Bizans dönemi boyunca çağının en canlı ticaret merkezlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Ayrıca kentin üretimden çok tüketime yönelik

ekonomik yapısı (bak. ekonomi), özellikle hinterlandının gıda üretiminin kendi nüfusunu doyurmaya yeterli olmayışı (bak. iâşe), Konstantinopolis'i büyük ölçüde dış ticarete bağımlı bir kent haline getirmiştir. Dolayısıyla, coğrafi konumu, yüksek nüfusu, ekonomik yapısı ve başkent niteliği, Konstantinopolis'i devrinin başlıca ticaret merkezi; Doğulu ve Batılı tüccarların kaçınılmaz uğrak yeri durumuna getirmiştir.

Gerçi bazı dönemlerde, siyasi, iktisadi ve sosyal gelişmelere paralel olarak, Konstantinopolis'te ticari faaliyetlerin bazı değişimlere uğradığı da görülmektedir. Örneğin, ipek ticaretinin özellikle ön planda yer aldığı ve ticari açıdan çok parlak ve faal bir dönem olan 5-6. yy'ların ardından; kara ve deniz ticaret yollarında emniyetin nispeten azaldığı ve gerek Doğu, gerekse Batı Akdeniz kentlerinde bir gerileme ve çöküş devri sayılan 7-8. yy'kırdaki Bizans İmparatorluğu'nun tüm kentlerinde olduğu gibi, Konstantinopolis'te de ticari faaliyetlerde ciddi bir azalma olmuş, ancak ticaret yine de varlığını korumuştur. 10. yy'dan itibaren ise ticari yaşamda yeniden bir canlanma görülür. Kaynaklar, bu devirde kentte Suriyeli, İtalyan, Rus, Bulgar ve Müslüman tüccarların varlığından sık sık söz ederler. 11-12. yy'lar ticari yönden belki de kentin en parlak dönemidir. 11-12. yüzyıllarda Konstantinopolis'i ziyaret eden seyyah Tudelalı Bünyamin(->) kentin dünyanın en canlı alışveriş merkezlerinden olduğunu kaydederken, ancak Bağdat'ın onunla boy ölçüşebileceğini ekler. Yine aynı dönemde, o zamana dek çoğunlukla yerel ticaretle uğraşan ve yabancı tüccarlarla Bizans sınırları dahilinde ve başkentte temas eden Bizans tüccarlarının, ilk defa deniz aşırı ülkelerdeki faaliyetlerine tanık olunur. Kahire Geniza belgeleri Mısır'a gidip orada kumaş ve mobilya satan Bizans tüccarlarından söz ederler. Bizanslılar tarafından İtalyanlara verilen ticari imtiyazlar ise bu dönemin diğer önemli özelliğidir. Bundan sonra Konstantinopolis'te İtalyan tüccarlarının 1453'e kadar sürecek olan egemenlik dönemi başlar.

Erken yüzyıllarda yabancı tüccarların sadece mal alışverişleri için kendilerine uğrak yeri yaptıkları ve geçici bir süre için kaldıkları Konstantinopolis'te, zamanla yabancı ticaret kolonileri teşekkül etmiştir. Bu gelişmede rol oynayan önemli etken-

TİCARET

266

267

TİCARET

Barlett'in çizgileriyle İstanbul'da bir

kervansaray, 1839.

Pardoe, *Bosphorus /Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

içmelerle de olsa denizaşırı ticareti büyük ölçüde kontrol ediyorlardı. II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1483), Avrupa ile ticaretin merkezi olan Galata'nın İstanbul için ekonomik önemini kavradığından, Galata'da-ki Cenevizlilere(->) mal ve can güvenliği ile ticaret serbestliği tanıdı; yerleşikleri "zim-mi" (Osmanlı tebaası gayrimüslim) statüsüne geçirirken, ticaret amacı ile gelmiş olanlara ayrıcalıklar sağladı (bak. Galata). Daha sonra denizaşırı ticaret için Floransalıları

lerden biri Bizans devletinin 10. yy'dan itibaren yabancı devletlerle imzalamaya başladığı ticaret anlaşmaları olmuştur. Bilinen ilk ticaret anlaşması İmparator VI. Le-on(->) döneminde (886-912) Ruslarla imzalanan ve Konstantinopolis'e ticaret amacıyla gelen Rusların azami 6 ay süreyle Ha-gios Mamas Mahallesi'nde (Beşiktaş civarı) oturmalarına izin veren, aynı zamanda da onlara gümrük vergilerinden muafiyet tanıyan 907 tarihli anlaşmadır. Yine 10. yy'da (992'de) Venedik'le ilk ticaret anlaşmasını yapan Bizans devleti, 11. yy'dan itibaren, başta Venedikliler(->) olmak üzere, İtalyan tüccarlarına çeşitli imtiyazlar tanımıştır (bak. Latinler; Cenevizliler; Pisa-lılar; Amalfililer). Sırasıyla KomnenosG»), Angelos(-+) ve Paleologos(->) hanedanından imparatorların tanıdıkları bu imtiyazlarla, italyanlar Bizans pazarlarına serbestçe girip çıkma hakkı kazanmışlar; Konstantinopolis'te ise gerek Haliç kıyısında, gerek Pera/Galata'da çeşitli Latin kolonileri kurulmuştur. İtalyanlara tanınan diğer bir ayrıcalık ise Bizans tüccarları da dahil olmak üzere Konstantinopolis'te ticaret yapan herkesin ödemekle yükümlü olduğu yüzde 10 oranındaki "kommerkion" adlı gümrük vergisinden Venediklilerin tamamen muaf tutulup diğerleri için de bu oranın yüzde 10'dan aşağıya düşürülmesi olmuştur. Böylece Bizans tüccarları karşısında ayrıcalıklı bir konum elde eden İtalyanlar, özellikle IV. Haçlı Seferi'nden (1204) sonra (bak. Haçlı seferleri), Bizans ekonomisi ve ticaretinde egemen duruma geçmişlerdir.

Ancak bütün bu gelişmeler sonucunda, eskiden bazı tarihçilerin ileri sürdüğü gibi, Bizans ekonomisi Paleologoslar döneminde (1261-1453) çöküp aynı devirde Bizans tüccar kesimi de tümünden yok olmamıştır. Bu görüşün aksine, günümüz araştırmacıları İtalyanların Bizans sınırları dahilindeki ticari faaliyetlerinin Bizans ekonomisi ve ticareti üzerinde canlandırıcı bir etki yapmış olduğuna işaret ederek Bizans tüccarları arasında İtalyanlarla iş ilişkileri kuran bir kesimin bu durumdan fayda gördüklerini ileri sürerler. Fakat Bizans tüccarlarının genelde egemen İtalyan tüccarları karşısında ikincil duruma düştükleri bütün araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.

Paleologoslar döneminde ayrıca Osmanlılarla aralıksız süren askeri mücadelelerin ve özellikle kuşatmaların(->) da Konstantinopolis'in ticaret yaşamı

üzerinde bazı kısıtlayıcı etkileri olmuştur. Osmanlı fetihlerinin bir başka yan etkisi ise bu döneme dek ticaretle uğraşmayı küçümseyen ve reddeden toprak sahibi Bizans kent aristokrasisinin, sahip olduğu arazileri kaybetmesi sonucunda, 14. yy'ın ikinci yarısından itibaren ilk defa geniş çapta ticari faaliyetlere yönelmesidir. Bu dönemde Osmanlı tüccarları da Konstantinopolis'te ticari faaliyette bulunmaktaydılar ve hattâ onlar için kentte içinde mescidi ve kadısı olan bir Osmanlı mahallesi mevcuttu. Bibi. W. Heyd, *Histoire du commerce du Le-*

vant au moyen age, (2. bas.), 2'c., Leipzig, 1936; M. Hendy, *Studies in the Byzantine Mo-netary Economy c. 300-1450*, Cambridge-New York, 1985; N. Oikonomides, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 40 (1986), s. 31-53; I. Sorlin, "Leş traites de Byzan-ce avec la Russie au Xe siecle", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 2 (1901), s. 313-360, 447-475; R.-J. Lilie, *Handel und Politik zivischen dem byzantinischen Reich und den italienisc-hen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und derAngeloi*, Amsterdam, 1984; N. Oikonomides, *Hommes d'affaires grecs et latins â Constantinople (XIIF-XVe sienes)*, Montreal-Paris, 1979; A. E. Laiou-Thomadakis, "The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thir-teenth-Fifteenth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers*, 34-35 (1980-1981), s. 177-222; ay, "The Greek Merchant of the Palaeologan Period: .A Collective Portrait", *Proceedings of the Academy ofAthens*, 57 (1982), s. 96-132; S. D. Goitein, "Mediterranean Trade in the Eleventh Century", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (haz. M. A. Cook), Londra, 1970, s. 51-62; N. Neciboğlu, "Ot-toman Merchants in Constantinople During the First Half of the Fifteenth Century", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 16 (1992), s. 158-169.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Döneminden Günümüze

Osmanlı dönemi boyunca ticaret, istanbul'da belirleyici ekonomik faaliyet alanı oldu. İstanbul ekonomik açıdan her şeyden önce bir ticaret merkeziydi. Bunu sağlayan başlıca faktör bir liman kenti olmasıydı. Üstelik bu liman, bir yandan Balkanlar ve Avrupa'ya, öte yandan Kuzey Akdeniz ve Arabistan Yarımadası'na uzanan bir imparatorluğun da başkentiydi.

Bizans döneminde, kentin ticari hayatının kalbinin attığı Latin kolonileri, fetih sonrasında, yeni koşullarda ve yeni düzen-

Eminönü Gümrük Binası'nın içinden bir görünüm.

AAE Arşivi

1960'lı yıllarda iç ticaretteki önemini korumaya devam eden Yağ iskelesi.

Ara Güler

-belki de Cenevizlilere rakip olarak- teşvik etti, onlara Galata'da yerleşip ticaretlerini sürdürmeleri için imtiyazlar (kapitülasyonlar) verdi. 15 yy'ın sonları, 16. yy'ın hemen başlarında değerli Floransa dokumaları getiren ve çok zengin olan bu tüccarların yerini 16. yy'da Venedikli tüccarlar aldı.

Osmanlı dönemi boyunca İstanbul'da, bir yandan Avrupa ağırlıklı denizaşırı ve doğu ağırlıklı kervan ticareti olarak dış ticaret, öte yandan geniş imparatorluk toprakları üzerinde, İstanbul merkezli iç ticaret (bak. iaa) ve nihayet kent içi perakende ticaret (bak. esnaf; ihtisab; narh) kentin en önemli ve parlak ekonomi sektörünü oluşturdu. İstanbul, 19. yy'ın ikinci yarısından sonraki yapısal değişimlere, Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yıllardaki sanayileşme çabalarına rağmen 1950'lere kadar ülkede ticaretin merkezi olarak kaldı. 1950'lerden 1990'lara doğru, kentin ekonomik yapılaşmasında sana-yi(->) ve hizmet sektörü(-0 lehine görülen hızlı gelişme, ticareti birinci sektör olmaktan çıkarmakla birlikte, 1990'larda da İstanbul özellikle dış ticarete ülke içindeki rakipsiz konumunu korudu. 1992'de Türkiye'nin ihracatının yüzde 45,2'si, ithalatının yüzde 40,8'i İstanbul'dan gerçekleştiriliyordu.

Ağırlıklı olarak denizyoluyla yapılan Akdeniz havzası ticaretinde, İstanbul, hem çok önemli bir tüketici merkez, hem de bir transit merkeziydi. Doğudan ve Arabistan'dan kervanlarla gelen değerli ticaret ürünleri, ipek kumaşlar, baharat, değerli taşlar, dokuma ve halılar Avrupa pazarlarına götürülmek üzere İstanbul'dan yüklenirdi. Yine İtalya'nın şehir devletleri başta olmak üzere Avrupa'nın, çeşitli yerlerinden gelen ürünler de en önemli alıcılarını İstanbul'da bulurdu. Bu denizaşırı tica-

rette değerli tüketim mallarının ağırlığının başlıca nedeni İstanbul'un payitaht olması ve sarayın lüks tüketim ihtiyacıydı.

16. yy'ın ortalarına kadar Osmanlı devletiyle en geniş ticaret hacmine sahip ül ke Venedik'ti. İstanbul'a ve diğer limanlara yünlu kumaş, işlemeli kadife, züccaciye, kâğıt başta olmak üzere mamul ürünler getirir; baharat, ipek, yün, pamuk ip liğı, deri, kimyasal maddeler götürürdü. 16. yy'ın sonunda Osmanlı-Venedik Savaşı sırasında Fransa, İngiltere, Hollanda önemli ticari partnerler oldu ve Venedik'in dış ticaretteki yeri geriledi. 16. yy'ın sonlarında Fransa'nın Osmanlı sularındaki, büyük çoğunluğu İstanbul Limanı'ndan yükleme boşaltma yapan ticaret gemilerinin sayısı 1.000 kadardı ve Osmanlı ülkesiyle yaptığı ticaret Fransa'nın toplam ticaret hacminin yarısıydı. Fransızlar İstanbul'a dokuma, kâğıt, züccaciye getirir, pamuk, bez, halı, baharat, esans, değerli maddeler, tiftik götürürlerdi.

17. yy'dan itibaren dünya ticareti yeni keşifler sonucu Akdeniz havzasından okyanuslara doğru kayarken İstanbul Lima nı da eski önemini yavaş yavaş yitirmeye başladı. Öte yandan mamul mal ithalatı katlanarak artarken Osmanlı'nın hammadde ihracatı da azaldı.

İstanbul'dan yapılan ihracat daha önceleri olduğu gibi 19. yy'da da ithalattan daha azdı. Bunda, İstanbul'un üretim değil, zengin bir tüketim merkezi olmasının yanı sıra, imparatorluğun başlıca limanı olarak Anadolu'nun ve diğer yörelerin gereksinmelerinin İstanbul kanalıyla sağlanmasının, öte yandan İran, Gürcistan vb doğu ülkelerine gidecek malların da İstanbul Limanı'na indirilmesinin payı vardı.

İstanbul'dan yapılan ihracatta 19. yy'a kadar değerli mal ve dokumalar, kürk, deri, halı önde gelirken, 19. yy'ın özellikle ikinci yansından sonra, imparatorluğun ve kentin iâşesini sağlamak, kıtlıkları(->) alabildiğince önlemek için koyulmuş, tahıl vb gıda maddeleri üzerindeki ticaret yasaklarının kaldırılmasıyla, tahıl ve tarım ürünleri ön plana geçti. Buna karşılık dışarıdan ithal ettiği geleneksel mal ve ürünler yanında sanayi mamulleri de giderek ithalatın en önemli parçası olmaya başladı.

19. yy'a kadar İstanbul'un deniz aşırı ticaretine İstanbul'da kolonileri bulunan Cenevizliler, Venedikliler, diğer İtalyan devletleri hâkimken 19. yy'da İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya ile birlikte öne çıktı. 1838'de İstanbul Limanı'na 121.000 tonajlı 419 İngiliz ticaret gemisi gelmişken, bu sayı 1859'da 950.000 tonajlı 3.175 ticaret gemisine yükselmişti. Yine 19. yy'da Karadeniz ve Tuna Nehri bağlantısı önemli bir ticaret yolu ve havzası oldu. 19. yy'ın sonlarından itibaren ise İstanbul Limanı'nın ticaret hacmi ve ticari hareketliliğinde bir yandan Süveyş Kanalı'nın açılması, öte yandan yeni gelişen demiryollarının Avrupa'yı Rusya üzerinden Hindistan'a bağlamasıyla dünya ticaret yollarının değişmesi ve Osmanlı Devleti'nin alım gücünün düşmesiyle yeni bir gerileme dalgası gözlenmeye başladı.

Osmanlı'nın dış ticaretine öteden beri yabancılar, Levantenler, gayrimüslimler hâkimdi. Ancak daha 16. yy'da dış ticaret gemileri bulunan zengin Müslüman tüccarların varlığı da biliniyor. 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren, bunların yerini, yabancılar aracılık yapan, konumlarından yararlanarak yüksek komisyonlarla yabancı ve Levanten tüccarın işini kolaylaştıran yüksek memurların da içinde bulunduğu bir Müslüman kesim aldı.

20. yy'a gelindiğinde, payitaht İstanbul, müflis bir devletin sürekli açık veren dış ticaretinin merkeziydi.

İç ticarete İstanbul, tam bir tüketici konumundaydı. Ordu ve sarayın ihtiyaçlarının sağlanmasının yanı sıra, savaş, abluka, salgın, kervanların veya gemilerin kente ulaşamaması gibi nedenlerle sık sık kıtlıklar yaşanan İstanbul'da, zamanına göre hiç de az sayılmayacak nüfusun iâşesinin

sağlanması büyük önem taşıyordu (bak. iaşe), tahıldan sebze ve meyveye, bakliyata kadar tarım ürünleri, et (canlı hayvan olarak), hayvan ürünleri, zeytinyağı ve diğer yağlar, kahve, baharat, tuz, başlıca gereksinimlerdi. Odun, kömür gibi yakacak maddeleri, çeşitli hammaddeler geniş Osmanlı ülkesinin dört bir yanından gelir; İstanbul Limanı'nda, Unkapanı'ndan bugünkü Sarayburnu'na kadar Haliç boyunca dizilen çeşitli iskelelere boşaltılırdı. Unkapanı, Bal-kapanı, Odun İskelesi, Yemiş İskelesi vb iskelelerin adları bu işlevlerim haber vermektedir.

Tahıl Romanya'dan, Orta Avrupa'dan Tuna yoluyla ve Karadeniz iskelelerinden yüklenir, Unkapanı İskelesi'ne boşaltılırdı. Ayrıca Trakya'dan karayoluyla getirilir veya Tekirdağ İskelesi'nden de yüklenirdi. Marmara Bölgesi İzmit'ten Balıkesir'e, Edremit'e kadar yine İstanbul'un tahıl ambarıydı. Özellikle tahıl ve et üzerinde sıkı bir devlet denetimi, zaman zaman tekeli vardı. Zeytinyağı İzmir ve çevresinden, Gelibolu çevresinden gelirdi. Ancak kıtlık, savaş vb özel durumlarda, bugünkü Yunanistan'dan, hattâ Doğu Akdeniz'den getirildiği de olurdu. Sadeyağ Selanik'ten, Ke-falonya'dan, Karadeniz'de Silistre, Kefke, Rusçuk; Doğu Karadeniz'de Trabzon ve çevresi; Doğu ve Güneydoğu'da Urfa, Malatya, Diyarbakır'dan kervanlar veya gemilerle gelirdi. İzmir, Bursa, Yalova, Tekirdağ ve İzmit bölgesi yaş sebze ve meyve ihtiyacını sağlayan başlıca yerlerdi. Ancak nadide ürünlerin kervanlarla Arabistan'dan, Kuzey Afrika ülkelerinden bile getirildiği olurdu.

Kahve başta Yemen olmak üzere uzak eyaletlerden ya da 18. yy'dan sonra yabancı ticaret gemileriyle denizaşırı kıtalardan gelirdi. Pirinç Drama, Yenice, Selanik, Var-dar, Üsküp, Manastır gibi Rumeli vilayetlerinden sağlanırdı. Tütünde de İzmir-Aydın çevresiyle birlikte bugünkü Bulgaristan ve Yunanistan'daki vilayetler baş üreticiydi.

Bütün bu ürünler büyük ölçüde devlet kontrolünde toplanır ve dağıtılırdı. Bu yüzden bir bakıma serbest ticaret çerçevesinin dışında düşünölmeleri gerekebilir. Ancak devletin ordu ve saray ihtiyaçları

L

TİCARET LİSELERİ

268

269

TİCARET ODALARI

için toplu alımlarının dışında kalan bölümleri gedik(-») ve lonca(-») örgütlenmeleri çerçevesinde esnafa, küçük perakendeci tüccara dağıtılırdı. Kimi zaman da, tüccar, devletin belirlediği kurallar çerçevesinde istanbul'a mal girişim ve tüketiciye ulaştırılmasını kendisi sağlardı.

Osmanlı döneminde İstanbul'un yoğun ticaret semtleri, ağırlıklı olarak yabancı tüccarların denizaşırı ticaretine sahne olan Galata bölgesi, suriçi istanbul'un da Emi-nönü'nden Kapalıçarşı'ya uzanan kesimleriydi. Bu bölgede yoğunlaşan ticaret han-ları(-0, Mısır Çarşısı(-0, Kapalıçarşı(-»)) gibi toplu dükkân ve ticaret mekânları ticaret hayatının ayrılmaz parçalarıydı. Şehrin çeşitli semtlerinde de çok hareketli ve zengin çarşılar(->) vardı.

Cumhuriyet'in kuruluşu sırasında ve Cumhuriyet'i izleyen ilk yıllarda istanbul'da, Avrupa sermayesinin ülkedeki uzantısı, komisyon ve aracı kârlarıyla beslenen dışa bağımlı bir ticaret sermayesi varlığını koruyordu. Büyük tüccarların çoğu gayrimüslimlerdi. Cumhuriyet'in kuruluşuyla bu yapı darbe yediyse de, İstanbul özellikle dış ticarete ülke içindeki önemini ve ilk sırayı korudu.

1950'lerden sonra İstanbul'da ticaret, ekonominin başat sektörü olmayı sürdür-düyse de sanayi de giderek gelişti. 1980'le-re gelindiğinde ticaret sektörünün yarattığı toplam gayri safi milli hasıla içinde İstanbul'un payı yüzde 40'tı. Ancak, geçmişten farklı olarak sanayi ürünleri ticarete en büyük payı almaktaydı. Yine 1980'de, İstanbul'un gayri safi hasılası içinde ticaret kesiminin payı yüzde 25 civarındaydı ve faal nüfusun yüzde 12'si ticaret sektöründe çalışıyordu. Aynı yıl ülkedeki toplam ticari işyerlerinin içinde İstanbul'dakiler yüzde 18,5'lik bir paya sahipti. Ancak toptan, yani büyük ticaret işyerlerinin oranı yüzde 40'ı aşırıyordu.

Türkiye'nin en önemli ihracat ve ithalat kapısı olmayı, İstanbul günümüze kadar sürdürdü. 1975'te Ticaret Bakanlığı tarafından yaptırılan bir araştırmaya göre, aynı yıl Türkiye'deki 3.652 ihracatçı firmanın yüzde 46,5'i (1.698 firma) İstanbul'daydı. Yine aynı yıl Türkiye'deki 100.000.000 TL üstünde sermayeli 15 ihracatçı şirketin 6'sı İstanbul'da bulunmaktaydı. İthalatçı şirket sayısı ise 822 idi ve ülkedeki tüm ithalatçı şirketlerin yüzde 58'ini oluştuyordu.

1980 itibariyle Türkiye'nin toplam ithalatının üçte biri, toplam ihracatının beşte biri İstanbul'dan yapılmıyordu.

1989'da toplam ithalatın yüzde 34,2'si, toplam ihracatın yüzde 38'i İstanbul kaynaklıydı. 1992'de bu oranların biraz daha yükseldiği, ithalatın yüzde 41'inin (9,3 milyar dolar) ihracatın yüzde 45,2'sinin (6,6 milyar dolar) istanbul'dan yapıldığı görülüyor.

Toptan dış ticaret alanında, 1980'de Türkiye'deki büyük toptancı firmaların yüzde 45'i İstanbul'daydı. Toptan ticarete önde gelen sektör tekstil ve konfeksiyondur. Bunu makine, motor, yedek parça izlemekteydi ki, 1980 itibariyle, bu alandaki toplam 2.250 toptancı firmanın yarı-

sı İstanbul'daydı. Gıda malları ve tarım ürünleri toptancıları üçüncü büyük gruptu (1.250 civarı). Maden ve kimyasal madde toptancılarının yansına

yakını (toplam 810, istanbul 403) toptancı kabzımalların yüzde 46'sı da (1.000 civarı) İstanbul'da bulunmaktaydı.

Perakende ticaret hacmi ve ticarethane sayısı açısından da, İstanbul Türkiye' nin birinci kentidir. 1980'de, İstanbul'daki 47.000'den fazla perakendeci, Türkiye'deki toptan perakendecilerin yüzde 16,5'ini oluşturunuyordu.

1990'da perakendeci sayısı yüzde 25 civarında bir artışla 58.000'e çıkarken Türkiye'deki toplam perakendecilerin yüzde 20'sini aşmıştır.

Perakende ticarete ilk sıra gıda ham ve mamul ürünleri satan dükkânlardadır. Onları tekstil ve giyim, üçüncü sırada mobilya ve ev eşyası parekendecileri izlemektedir.

Günümüzde İstanbul, dış, toptan ve perakende ticarete Türkiye'nin birinci ili konumundadır ki bu, kentin tarihteki konumunun bir devamıdır. 1990'lar sonrasında gerek ticaret hacmi, gerek ürün çeşitliliği, gerekse dükkân ve firma sayısı açısından istanbul'da çok büyük gelişme gözlenmiştir. 1990'lar sonrasında ticari hayattaki bir başka gelişme de kentin çeşitli yerlerinde kurulan büyük alışveriş merkez-leri(->) olmuştur. Geleneksel ticaret ve alışveriş semtleri ve merkezleri işlevlerini sürdürürlerken, çeşitli yerlerde yeni açılan büyük mağaza, alışveriş merkezi ve çarşılar kentin canlı ticaret hayatının göstergeleridir.

İSTANBUL

TİCARET LİSELERİ

İstanbul'da ilk ticaret okulu Ticaret Nezareti tarafından, 28 Ocak 1884'te Cağaloğlu'nda Kapalı Fırın civarında kiralananan bir konakta Hamidiye Ticaret Mektebi adıyla açılmıştır. 17 Kasım 1884'te onaylanmış tüzüğüne göre, rüştiye mezunların alan ve dinleyici öğrenci de kabul eden bu okul, idadi ve fenni adı altında iki kısma ayrılmıştı ve öğrenim süresi 4 yıldır. İdadi kısmında tarih, coğrafya, fizik, kimya gibi genel bilgi dersleri; fenni kısımda da ticaret matematiği, muhasebe, mal bilgisi, hukuk,

Beyoğlu Ticaret lisesi

Ertan Uca, 1994 / TETTVArşivi

iktisat gibi meslek dersleri okutulmaktaydı. Derslerin seviyesi ise ilköğrenimin üstünde basit ve genel bilgiler vermekten yukarı çıkamamış ve mesleki uygulamaya da hiç yer verilmemiştir. Sadece yabancı dile büyük önem verilmek istendiği, Fransızca, ingilizce, italyanca, Rumca ve Arapça dillerinden ikisi ile konuşma ve yazmada başarının şart tutulmak istendiği görülür. Okul için çıkarılan tüzük uyarınca öğrencilerden ücret alınmaktaydı. Öğrenci sayısı 20'si ücretsiz olmak üzere 200 olarak sınırlandırılmıştı. Okulun idaresi 1887'de sanayi okulları ile birlikte Maarif Nezareti'ne devredildi ve idarecilerin bir yolsuzluğu sebebiyle 1890'da kapatıldı.

Okul 1893'te Beyazıt'ta yine aynı ad altında açıldı. Bu defa okul için mesleki derslere daha çok önem verilerek bir kısım derslerin Fransızca okutulması ve 3 yıllık bir eğitim-öğretim süresi öngörüldü.

II. Meşrutiyet'ten sonra okulun adı Ticaret Mekteb-i Âlisi olmuş ve programı ile öğretim durumu geliştirilerek yenileşme yoluna gidilmiştir. Bu iyileştirme kapsamında gerekli birçok ders konulmuş ve öğretim araçları tamamlanarak 3 yıllık bir yüksekokul kimliğinde eğitim-öğretime devam edilmiştir. Bu aşamanın dayanağı 3 Aralık 1913'te kabul edilen bir tüzük ve buna bağlı yönetmelikle tespit edilmiştir.

Ayrıca, ticaretle ilgili kişilerin mesleki bakımdan bilgilerinin artırılması için, 1914'te yalnız sabahları birer ders olmak üzere serbest ticaret dersleri veren ve ilkokul mezunlarını alan iki devreli bir kısım daha açılmak suretiyle orta derecede pratik ticaret öğretimine de başlanmıştır.

1915'te okulun statüsü tekrar değiştirilmiş ve "kısım-ı evvel" adı altında uygulamalı olarak genel ticaret bilgileri veren 3 yıllık orta dereceli (tali) sınıflarla "kısım-ı sani" denilen yüksek (âli) sınıflara ayrılmıştır. Bunun yanında, "kısım-ı evvel'e bağlı küçükler için uygulamalı ticaret bölümü açılmış ve Eylül 1917'de de kız öğrenciler için öğrenim süresi 1 yıl olan "Ameli Ticaret Inas Şubesi" adı altında, uygulamalı kız ticaret bölümü kurulmuştur. Tev-hid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünden sonra ticaret okulları Milli Eğitim Bakan-lığı'na devrolunmuştur.

1993-1994 öğretim yılında İstanbul'da Sultanahmet, Beyoğlu, Kadıköy, Fatih, Bakırköy, Kabataş, Kartal, Bayrampaşa, Ana-doluhisarı, Zeytinburnu 100. Yıl, Yalova, Üsküdar, Küçükçekmece, Ümraniye, Sarıyer, Türkiye Gazetesi, Şişli Ahi Evran, Avcılar, Bağcılar, Maltepe, Kâğıthane Hayri Kozakçıoğlu olmak üzere 21 ticaret meslek lisesi; biri Zeytinfaurnu 100. Yıl Lisesi bünyesinde diğeri Okmeydam'nda olmak üzere 2 Anadolu ticaret meslek lisesi; biri Kadıköy diğeri Zeytinburnu 100. Yıl Lisesi bünyesinde olmak üzere 2 akşam ticaret lisesi, bir de gene Zeytinburnu 100. Yıl Lisesi bünyesinde Anadolu dış ticaret lisesi bulunmaktadır. Bu okullarda toplam 30.000 dolayında öğrenci öğrenim görmekte, 800'e yakın öğretmen görev yapmaktadır. AHMET MÜLAYİM

TİCARET ODALARI

Osmanlı ekonomisinin 19. yy'da girdiği gelişme sürecinin göstergelerinden biri de ticaret odalarıydı. İç ve dış ticaretin gelişmesi yolunda hizmet veren ticaret odalarının kurulma girişimi Abdülaziz döneminin (1861-1876) son aylarında gündeme geldi. Fakat Dersaadet Ticaret Odası ancak 1882'de faaliyete geçebildi.

Dersaadet Ticaret Odası öncesinde Osmanlı ülkesinde benzer bir kuruluş olarak Ticaret ve Ziraat Meclisi bulunuyordu. 25 Haziran 1875 tarihli bir kararname ile bu meclisin ziraat, sanayi ve ticaret alanlarındaki

görevleri belirlendi; meclise ziraat ve ticaret cemiyetleri kurma görevi verildi. Bir süre sonra bu meclis feshedildi. Görevi yeni oluşturulan sanayi, ticaret ve ziraat müdüriyetlerine devretti.

Ticaret odasının ilk şekli olan Cemiyet-i Ticariye'ye zaman zaman Oda da dendi. Cemiyet-i Ticariye 1880'de kuruldu, ancak Cemiyet-i Ticariye'den önce İstanbul'da Avusturya-Macaristan Ticaret ve Sanayi Odası ve İngilizlerin ticari ve bahri kulüpleri bulunuyordu.

Önce Dersaadet Ticaret Odası Hakkındaki Nizamname ile Dersaadet Sanayi Odası kuruldu. Sanayi odası, hırfet ve sanayinin ilerlemesi için önlemler düşünecek ve nezarete bildirecek; sanayide icrası gerekli yenilikleri önerecek; ülkede fabrika kurulması için teşvikte bulunacak, sergiler açacak, sanayi erbabına ödül verecek, sanayi gazeteleri çıkaracak, her türlü fabrika, tezgâh vb konularda düzenli kayıt tutacaktı.

Dersaadet Sanayi Odası'nın ardından, 14 Ocak 1882'de kurulan Dersaadet Ticaret Odası da, hırfet ve sanayinin ilerlemesi için gerekli önlemleri düşünecek; gümrük tarifeleri, limanlar yapılması nehirlerde nakliyat işleri, posta, telgraf hatları, demiryolları yapılması, karayolları yapımı, borsaların kurulması, gazete çıkarılması konularında incelemelerde ve önerilerde bulunacak; her türlü mal, meskukât ve esham ile ticaretle ilgili diğer hususlarda nezareti bilgilendirecekti.

Ticaret odaları Osmanlı topraklarında kısa sürede arttı. 1908'de, Osmanlı vıla-

İstanbul

Ticaret

Odası'nın

Eminönü'ndeki

binası.

Nazım Timuroğlu

yet, sancak ve kaza merkezlerinde löO'a yakın ticaret odası bulunuyordu. II. Meşrutiyet'ten sonra 13 Haziran 1910 günlü bir nizamname ile ayrı kuruluşlar olan sanayi ve ticaret odaları birleştirilerek Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası adını aldı.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Avrupa devletlerindeki mevzuat örnek alınmak suretiyle ticaret ve sanayi odaları için 22 Nisan 1925 günlü ve 655 sayılı kanun çıkarıldı. Odalar tüzel kişiliğe kavuştu. Odaların Ticaret Vekâleti tarafından teftiş ve denetleneceği belirtildi.

Meslek mensuplarına odalara kaydolma zorunluğu kondu. Kara ve Deniz Ticaret Kanunu gereğince tacir sıfatım haiz olan ve ticaret müessesesi bulunan özel ve tüzel kişiler, her türlü borsa mubayaacıları, özel ve resmi simsar ve dellallar bundan böyle yıllık aidat ödeyerek odaya kaydolacak-lardı. Oda ayrıca, İstanbul'un ticaret sicilini tutmakla yükümlü kılındı. Odaya para cezası kesme yetkisi verildi. 27 Eylül

1925 günlü nizamname ile odanın organizasyonu ve çalışma şekli belirlendi.

Ticaret ve sanayi odaları 11 Ocak 1943 tarihli "Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu" ile bir kez daha düzenlendi. Odalar giderek devletin sıkı denetimi altına girdiler. Bundan böyle odalar, Ticaret Bakanlığı'nca kurulacaktı. Oda organları; meslek heyetleri, meclis ve yönetim kurulu olarak saptanmıştı. Yönetim kurulu başkanı, kurul üyeleri arasından Ticaret Bakanlığı'nca seçilecekti. Odada Ticaret Bakanlığı'nca atanacak bir genel kâtip bulunacaktı. Organlar gerektiğinde Ticaret Bakanlığı'nca feshedilebilecekti.

8 Mart 1950 tarihli ve 5590 sayılı "Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Ekliği Kanunu" ile yeni bir dönem başladı. Siyasal iktidarın el değiştirmesi ve yeni bir ekonomi politikasının gündeme gelişi ile özel sektör faaliyetleri ve bununla uyumlu bir biçimde odanın etkinlikleri yoğunlaştı. Bu kanuna göre odaya kamu kurumu statüsü verildi. Genel kâtip bundan böyle oda meclisi tarafından atanacaktı. Yönetim kurulu başkanı seçimi de bu kurula bırakıldı. Bu arada odalar ile borsaların üst

kuruluşu olarak Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği kuruluyordu.

30 Mayıs 1952 günü istanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul Ticaret Odası ve istanbul Sanayi Odası adları altında iki odaya ayrıldı (bak. Sanayi Odası). Oda bünyesindeki büyük sanayiciler istanbul Sanayi Odası'na katıldılar; 5590 sayılı kanundaki niteliklere uyan 5.000 dolayındaki üye ise İstanbul Ticaret Odası bünyesinde kaldı.

1956'da Milli Korunma Kanunu yeniden yürürlüğe konuldu. Bu kanunun uygulanması odaya yeni görevler yükledi. Bazı malların tahsis ve tevzi işleri Oda'ya verildi, istanbul Ticaret Odası 1976 sonlarında Odalar Birliği, Ziraat Odaları Birliği, Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ile birlikte Türk Hür Teşebbüs Konseyi'ni oluşturdu.

Türkiye'nin en büyük ticaret odası olan İstanbul Ticaret Odası'nın 1993 itibariyle üye sayısı 70.115 şahıs firması, 99-655 şirket olmak üzere, toplam 169.770'ti.

Yabancı Ticaret Odaları

Osmanlı döneminde İstanbul'da yerli ticaret odasının yanı sıra yabancı ticaret odaları da bulunuyordu. Yabancı ticaret odaları, önemli ölçüde, Akdeniz havzasına özgü bir gelişmeydi. I. Dünya Savaşı'na kadar yabancı ülkelerde açılan Avrupa menşeli ticaret odalarının sayısı 100'dü. Bunların 11'i Fransa'da, 9'u Osmanlı Devleti'nde, 8'i İngiltere'de, 8'i Mısır'da, 6'sı ABD'de, 6'sı da Arjantin'de faaliyet gösteriyordu. Diğer

bir deyişle dış ticaret odalarının dörtte biri Akdeniz havzası ülkelerinde yer alıyordu. Bir ülkede dış ticaret odası açmak o ülkeye ticari açıdan atfedilen önemin göstergesiydi. Bu nedenle İstanbul'da açılan dış ticaret odaları, bu kentin Ortadoğu ve Balkanlar ticaretinde oynadığı rolü vurguluyordu.

Batı'da ticaret odaları 16. yy'ın başlarından itibaren-faaliyete geçmişti. Yöre ticaret erbabını bir araya getiren bu odalar, mesleki kuruluş niteliğindedir. Öte yandan dış ticaretin önem kazanmasıyla, dış ülkelerde yerleşik tüccarlar bir araya gelerek dış

TİCARET ODALARI

270

271

TİRYAKİ ÇARŞISI

ticaret odaları kurmaya başladılar. Bu odaların ana amacı ülke ürünlerine pazar bulmak ve dış ticaretle uğraşan tüccara kurumsal destek sağlamaktır.

Dış ticaret odaları 19. yy'm son çeyreğinde görülmeye başladı. Ticari ilişki ağının geliştiği bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde de birçok "ecnebi" ticaret odası açıldı. Bu odalar Osmanlı'nın dış ekonomik ilişkilerinde ve Osmanlı ekonomisinin Batı ile bütünleşmesinde etkin rol oynadı.

Yabancı ülkelerde ticaret odası açmaya ilk girişen ülkelerden biri Avusturya-Macaristan'dı. Osmanlı topraklarında ilk "ecnebi" ticaret odası İstanbul'da 1870'te Avusturya-Macaristan tarafından açıldı. Oda başlangıçta konsoloslukun bir şubesi iken 1874'te bağımsız, müstakil bir kuruma dönüştü. Sonraları Beyrut, Şam ve Selanik'te de Avusturya-Macaristan ticaret odaları kurulmuştur.

Dersaadet Avusturya Ticaret Odası Avusturya Ticaret Nezareti'ne Osmanlı ülkesi üzerine düzenli ticari raporlar gönderiyor, bilgi topluyor, bilirkişi eksperleri ve hakem heyetleri seçiyor ve atıyordu. Oda nizamnamesinin tadili ve oda reisinin seçimi de Avusturya-Macaristan Sefareti'nin, yani dolaylı olarak Avusturya-Macaristan Hariciye Nezareti'nin onayına bağlıydı. Dersaadet Avusturya-Macaristan Ticaret Odası düzenlediği ticaret raporlarının yanı sıra, her yıl bir "salname" yayımlıyordu. Bu yıllıklar Osmanlı ekonomisi üzerine zengin bilgilerle donatılmıştı. Dersaadet Avusturya-Macaristan Ticaret Odası İstanbul'daki Avusturya uyruklu ticaret erbabının menfaatini sefaret ve konsolosluk nez-dinde temsil ediyor ve bu kesimin ihtiyacı olan her türlü bilgiyi temin ediyordu.

Dış ülkelerde en çok ticaret odası açan ülke Fransa'nın yurtdışındaki ilk ticaret odası 1884'te İstanbul'da açıldı. Fransa ticaret bakanlarından Herisson dış ticaretin önemini vurguluyor ve yabancı ülkelerde *açılacak* ticaret

odalarına büyük umut bağlıyordu. Bu nedenle Fransız hükümeti ihracatını geliştirecek dış ticaret odalarına ayrı bir önem atfediyor, bu odaların kuruluşunu bilfiil yönlendiriyordu.

Her ne kadar nizamnamesi odaya geniş bağımsızlık tanıyor gibi gözüküyorsa da, Fransız hükümetinin Dersaadet Fransız Ticaret Odası üzerinde etkin bir konumu vardı. Fahri başkanlık her zaman Fransız başkonsolosunun uhdesinde bulunuyor; yıllık genel kurullara o başkanlık ediyordu.

Odanın bir fahri heyeti, bir de idare meclisi vardı. Asli üyelerin (membres ac-tifs) yanısıra tali üyeleri (membres associ-es) bulunuyordu.

idare meclisinin önemli görevleri vardı. Dış ticaretle ilgili her türlü mevzuat ve karar hakkında bu meclis hükümete görüş bildirir; bunlardan Fransız tüccarlarının menfaatlerini sınırlayan ya da ihlal edenler hakkında dikkati çekerti.

idare meclisi Osmanlı topraklarında ve Yakındoğu'da yaşayan Fransız tüccarlarının menfaatlerini temsil eder ve hükümet ve resmi daireler nezdinde onlar adına gi-

rişimde bulunurdu. Oda *zaman zaman* siyaset ve sosyal konularla da uğraşır, bu alanlarda Fransa'nın menfaatini gözetirdi. Fransız Ticaret Odası Fransız şirketlerine, fabrika ve ticarethanelerine Osmanlı topraklarındaki müşterileri hakkında sürekli bilgi sağlar, müşterilerin itibar durumlarını izler; Fransız şirketlerine Osmanlı ülkesinde acente ya da temsilci bulurdu.

Odanın faal üyeleri Fransız uyruklu kişilerdi, idare meclisi bunlar arasından seçilirdi. Tali (associe) üyeler ise aktif olmayan Fransızlardan, Fransa'da ya da üçüncü bir ülkede yaşayan kişilerle tüzel kişilerden oluşuyordu. Bunlar yönetimde oy sahibi olamıyorlardı. Ayrıca muhabir üyeler (membres correspondants) ve fahri üyeler (membres honoraires) de vardı.

I. Dünya Savaşı arifesinde Dersaadet Fransız Ticaret Odası'nın 140 faal üyesi, 1.000 dolayında muhabir üyesi bulunmaktaydı. Oda muhabir üyeleri arasında yer alan 60'a yakın Fransız ticaret odası ve 15'e yakın Fransız iş sendikası (chambres syndicales françaises) ile sürekli ilişki içerisindeydi.

Odanın aylık yayın organı *Revue Com-merciale du Levant'dı*. 1890'larm başından beri yayımlanan bu derginin her sayısı 150 sayfaydı. Osmanlı ve Doğu ticareti üzerine son derece önemli bir kaynak oluşturunuyordu. I. Dünya Savaşı'na kadar 315 sayı yayımlanmıştı.

istanbul'da ingiliz Ticaret Odası 1888' de kuruldu. 1880'de varlığı bilinen ve Be-yoğlu'ndaki merkezinin yanısıra Galata'da da şubesi bulunan ingilizlerin ticari ve bahri kulüpleri İngiliz Ticaret Odası'nın ilk şekli sayılabilir. 1888'de kurulan Dersaadet İngiliz Ticaret Odası, Paris ve

Tunus İngiliz ticaret odalarıyla aynı örgüt yapısına sahipti. Bu odaya yalnız İngiliz uyruğunda bulunanlar ya da bir İngiliz müessesesini temsil edenler aza sıfatıyla dahil olabiliyorlardı. Yine de Dersaadet İngiliz Ticaret Odası'na kayıtlı 120 dolayında üyenin çoğunluğu İngiliz değildi. Ancak, idare meclisi İngilizlerden oluşuyordu.

İngiltere'nin Osmanlı ile ticaretinin diğer ülkelere oranla daha fazla olmasına rağmen Dersaadet İngiliz Ticaret Odası'nın önem sırası Fransız, Avusturya, hattâ İtalya'nın ardından geliyordu.

İstanbul'da ticaret odası açan bir başka ülke İtalya'ydı. İtalya Ticaret ve Sanayi Meclisi 1883'te aldığı bir karar gereğince yabancı ülkelere ticaret odaları açmayı düşünmüş ve bu girişimine Akdeniz havzası ticaretinde en büyük rolü oynayan İstanbul'dan başlamayı uygun bulmuştu.

İtalya başlangıçta yabancı ticaret odaları tesisi işini tüccarların inisiyatifine bırakmıştı. Ancak tüccarın bu tür bir kurumsallaşmanın mali yükünü omuzlayamayışı nedeniyle ilk 8-10 yıl İtalyan dış ticaret odaları ve bu meyanda Dersaadet İtalyan Ticaret Odası fazla etkinlik gösterememişti. Bu nedenle 1889'dan itibaren bütçeye 65.000 frank tutarında ödenek konarak dış ticaret odalarının desteklenmesi kararlaştırılmıştı. Bu ödenek 1894'te 165.000 franga çıkarılmıştı.

Zamanla odaların bütçe ödeneği dışı gelirleri artmış ve hükümet yardımı da peyderpey kısılmıştı. I. Dünya Savaşı öncesi Dersaadet İtalyan Ticaret Odası'na 3.000 frank tahsisat ayırmıştı. Bunun dışında odanın 10.000 frangın üzerinde geliri vardı.

İtalyan Ticaret Odası Fransızlarmkine oranla daha bağımsız gözüküyordu. Ancak bütçesi hükümetçe onaylanıyor, bir anlamda hükümetçe denetleniyordu. Sefir ya da konsolos fahri başkan sıfatını taşıyor ve yıllık genel kurulları yönetiyordu.

I. Dünya Savaşı arifesi Dersaadet İtalyan Ticaret Odası'nın 340 üyesi vardı ve her üye 10 ila 24 frank arası bir aidat ödüyordu. Bunlar İtalyan uyruğuydu. Oda aylık bir dergi yayımlıyordu. İtalya'nın İstanbul dışında İzmir'de de bir ticaret odası bulunuyordu.

Osmanlı topraklarında ticaret odası bulunduran beşinci ülke Yunanistan'dı. Dersaadet Yunan Ticaret Odası 1891'de, o zamanın Yunan sefirinin müracaatı üzerine kurulmuştu. I. Dünya Savaşı öncesi üye sayısı 140'ı bulmuştu. Üyeler 15 frank aidat ödüyorlardı. Odanın ayda bir kez yayımlanan 1.000 tirajlı bir de dergisi vardı. Yunanistan'ın ayrıca İskenderiye'de de bir ticaret odası bulunuyordu.

Merkezi İstanbul'da olan "ecnebi" ticaret odalarının son örneği Amerika Birleşik Devletleri'nin açtığı Memalik-i Şarkiye Ticaret Odası'ydı (Chambre de commer-ce deş pays d'Orient). Mart 1911'de kurulan Oda'nın

istanbul'da bir reisi, Bükreş, Atina ve iskenderiye'de de birer reis vekili (reis-i sani) bulunuyordu.

Oda kısa sürede hızlı bir gelişme göstermiş ve I. Dünya Savaşı öncesi üye sayısını 560'ın üzerine çıkarmıştı. Bu üyelere 120'si İstanbul'da, 30'u Beyrut'ta, 22'si Bağdat'ta, 36'sı Atina'da, 11'i Halep'te, 11'i Mersin'de, 12'si Trabzon'da, 126'sı ABD'de ve geri kalanları Doğu ülkelerinin değişik noktalarındaydı.

Dersaadet Amerika Ticaret Odası'nın üç ayda bir yayımlanan bir dergisi vardı. Bu dergide Osmanlı tarım ve ticaretine ait uzmanlarca yazılmış makaleler, Osmanlı vilayetleri ekonomisi üzerine incelemeler, Doğu ticaretinde önemli rol oynayan kişilerin özgeçmişleri ve ara sıra siyasi konular yer alıyordu.

Osmanlı topraklarında kurulan en son "ecnebi" ticaret odası Çarlık Rusyası'nın-kiydi. 1913'te faaliyete geçen Dersaadet Rus Ticaret Odası bir yıl sonra patlak veren I. Dünya Savaşı nedeniyle gelişme olanağı bulamadan kapandı.

Bibi. C., "Türkiye'de Ecnebi Ticaret Odaları" *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl 1, S. 44-48 (8 Mart 1333), s. 9-13; H. Nezihi, *50 Yıllık Oda Hayatı, 1882-1932*, İst., 1932; "Ticaret ve Sanayi Odaları ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın Tarihçesi", *İTSOM*, no. 1 (1926), s. 5-12; C. Yerman-S. Ağaoğlu, *Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları*, Ankara, 1943; Ticaret Bakanlığı, *Ticaret Bakanlığı ve 50. Yıl*, Ankara, 1973; E. Zeytinoğlu-N. Pür, *İstanbul Ticaret Odası'nın 100 Yılı (1882-1982)*, ist., 1982. ZAFER TOPRAK

TIHE

İyi Talih Tanrıçası Tihe, bir kentin ya da bir kişinin özel tanrıçası idi. Geç antik dönemde Bizantion'un ve erken Bizans döneminde Konstantinopolis'in Tihe'si, paraların üstünde, madalyonlarda, kitap süslemelerinde ve kenti kişileştirmek amacıyla yapılmış anıtsal eserlerde defalarca betimlenmiştir.

Konstantinopolis'in Tihe'si genellikle bir tahtta oturan, başında sur dişi şeklinde taç, ellerinde ise başaklardan bir demet taşıyan tanrıça olarak sembolize edilmiştir. Bazen -özellikle de paraların üstünde- Tihe, bir geminin pruvasında, sağ ayağını küpeşteye dayamış olarak, bazen de başının üstünde iki küçük meleğin tuttuğu çelenkle ya da kendi elinde bir çelenkle tasvir edilmiştir.

Konstantinopolis'in Tihe'si bir dönemler Anthusa (Serpilen, Gelişen) adıyla anılmıştır. Tihe kültürünün 330'da şehrin kuruluş töreninde önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bu törenin sembolik olarak tekrar edildiği yıllık alaylarda, sağ elinde küçük bir Tihe heykeli taşıyan, yıldızlarla bezenmiş Constantinus heykeli, bir araba ile Constantinus

Forumu'ndan(->) Hippod-rom'a(->) getirilir ve burada imparator tarafından kutsanırdı. Bu seremonilerin ne zaman yapıldığına ve ne *zaman* ortadan kalktığına ilişkin açık bilgiler yoktur fakat büyük olasılıkla bu tarih 4. yy'ın başları olmalıdır.

Augusteion(->) civarındaki Milion, imparatorluğun Hıristiyanlaşması sürecinin tamamlanmasına dek Konstantinopolis'in Tihe'sine adanmış bir tapınak olarak hizmet vermişti. Tihe'yi simgeleyen heykel ve rölyefler Milion'un, Constantinus Foru-mu'nun, Strategion'un(->) ve olasılıkla Büyük Saray'ın(->) giriş kapısı üzerinde yükseliyordu. Zafer Tanrıçası Nike de aynı biçimde sembolize edildiği için, *zaman* zaman Tihe ile karıştırılmıştır. Bu nedenle Theodosius Kara Surlan'ın üzerindeki Altın Kapı'nın(-0 üstünde bulunan kadın figürünün Tihe'ye mi yoksa Nike'ye mi ait olduğu belli değildir.

Orijinali 4. yy'ın son dönemlerinde yapılan ve günümüze dek ulaşan bir kopyası *Tabuta Peutingeriana* adıyla tanınan Roma haritasında, Konstantinopolis'i simgeleyen Tihe resmi ve Constantinus Sütunu görülebilir (bak. Çemberlitaş). 5. yy'dan sonra Tihe'nin yeni bir tasvirine rastlanmamakla birlikte, eski tasvirlerin kenti koruyucu bir tılsım olarak kullanıldıkları bilinmektedir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 438; G. Dagron, *Naissance d'une capitale*, Paris, 1974, s. 43-45.

ALBRECHT BERGER

TİMURTAŞ MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Kantarcılar'da, Hallaç Abdurrahman Sokağı'nda yer almaktadır. Yapının diğer adları "Hacı Timurtaş Mescidi" ve Demüiaş Mescid'i'dir. Mescit II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Timurtaş Ağa tarafından yaptırılmış

Timurtaş Mescidi

Müller-Wiener, *Bildlexikon*

olup minberini Mahzenci Hacı Ahmed Ağa koydurmuştur. Yapı zamanla harap olmuş, bir süre kadro harici kalmış, son zamanlarda tamir edilerek yeniden ibadete açılmıştır, *istanbul Ansiklopedisi*, 1938-1964 arasında ibadete kapalı olduğunu ve 1964-1965 yıllarında esnafın çalışmalarıyla tamir ettirildiğini kaydetmektedir. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde* 872/1467 tarihli vakfiye sureti bulunmaktadır.

Mescidin altında iki dükkân yer alır. Yapının duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğladan yapılmıştır. Mescide sonradan eklenen beton üzeri ahşap kaplama bir bölüm vardır. Kapıdan girişte tuvaletler ve abdest alma musluklarının olduğu yer bulunur. Burası mermerle kaplı olup döner merdivenle yukarıya çıkılır ve beş pencere ile aydınlanan son cemaat yerine varılır. Harime giriş kapısının sağında ve solunda birer dikdörtgen pencere açılmıştır. Ha-rimde, güney cephede, eksende

dikdörtgen şeklinde, içten köşeli mihrap yer alır. Mihrap sivri kemerli olup içi ve etrafı renkli, bitkisel motifli çinilerle kaplanmıştır. Mihrabın iki yanında üstte iki tane ufak, dikdörtgen üzeri sivri kemerli pencere yer alır. Doğu ve batı cephesi simetrik olup aynı özellikleri gösterirler. Eşit aralıklarla açılmış altta üç tane dikdörtgen, üstte ise üç tane daha ufak dikdörtgen, üzeri sivri kemerli pencere bulunur. Doğu cephedeki alttaki ve üstteki üçüncü pencereler kapatılarak dolap haline getirilmiştir. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşap olup vaaz kürsüsü güneydoğu köşede duvara bitişik olarak yapılmıştır.

Kadınlar mahfili düz, dikdörtgen şeklinde balkon çıkması yapmaktadır. Altına gelen yer müezzin mahfilidir. Harim, içten birinci sıradaki pencerenin üstüne kadar bitkisel motifli çinilerle kaplıdır. Harimin tavanı, düz beton olup tahtalarla dokuz tane dikdörtgene ayrılmıştır. Yukarıya sonradan eklenen kadınlar mahfili yedi tane dikdörtgen pencere ile aydınlanır. Orijinal kadınlar mahfiline iki tane dikdörtgen üzeri sivri kemerli açıklıkla geçilir. Buranın batısında kapıdan minareye geçiş sağlanır.

Yapının sağ tarafında bulunan minarenin yukarı kısmı küfeki taşından yapılmış olup şerefesizdir. Minarenin, ezan okumak için dört penceresi bulunmaktadır. Yapının üstü çatı ile örtülü olup çatının altında yapıyı iki sıra kirpi saçak dolaşmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 70; *İSTA*, VIII, 4391; Öz, *istanbul Camileri*, I, 47; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 250; Ayverdi, *Fatih III*, 415; *Eminönü Camileri*, 199.

N. ESRA DIŞÖREN

TİRYAKİ ÇARŞISI

Süleymaniye Külliyesi'nde Evvel Medrese-si'nin altında, Sıbyan Mektebi ile Darü't-Tıb (Şifahane Sokağı) arasında bir sıra dükkândır.

Tiryaki Çarşısı'nda uzun süre tiryak, kahve, çay, tütün, afyon ve esrar gibi alışkanlık yapan maddeler satılmıştır. "Tiryaki" kelimesi Farsça kökenli olup genel olarak afyon kullanmaya alışmış kişiler için kullanılır.

Tiryak ve tiryak macunu (*Electuarim theriaca*, *Theriaca*) 50-80 kadar bitkisel, hayvansal veya madensel madde taşıyan, bal ile yapılmış bir macundur. İlk formülünün ünlü Pontus Kralı Mitridates (MÖ 114-63) tarafından hazırlandığı sanılmaktadır. Giritli Andromakos formülden bazı mad-

Tiryaki Çarşısı

Cengiz Kahraman, 1994

TOKATLIYAN OTELİ

TOKLU DEDE MESCİDİ

deleri çıkarmış ve örneğin engerek yılanı eti gibi bazı yeni maddeler ilave etmiştir. Zamanla formüldeki maddelerin miktarı 80 adedi geçmiştir. Tiryak terkinde genellikle şu maddeler bulunmaktadır: adasoğa-m, afyon, arapzamlı, bal, centiyane kökü, gül çiçeği, kakule, kediotu kökü, kil, kunduz hayası, maydanoz tohumu, ravent kökü, süsen kökü, şarap, tarçın kabuğu, uzun biber ve zencefil.

islam hekimleri de terkipte değişiklikler yapmışlar ve bazı maddeleri çıkararak yeni maddeler eklemişlerdir. Avrupa'da hazırlanan bazı tiryakların terkinde engerek yılanı (*Vipera* türleri) eti bulunmasına karşılık Osmanlı tiryaklarının terkinde bu madde yoktur. 17. yy'ın ortalarından itibaren tiryak Fransa'da ve İtalya'da özel formüller ve törenler ile toptan hazırlanıp eczacılara devredilmeye başlanmıştır. Bu kârlı uğraş 1850'lere kadar devam etmiştir.

Tiryak uzun bir süre panzehir ve her derde deva bir ilaç olarak kabul edilmiştir. Terkindeki esas etkili madde afyondur. Genellikle 4 gr tiryak 0,05 gr ham afyon taşır. Günlük alınacak miktar 1-4 gr arasındadır.

Osmanlı döneminde 19. yy'ın sonlarına kadar, Paris ve Venedik'ten gelen tiryaklar başta Tiryaki Çarşısı olmak üzere aktarlarda satılır ve halk tarafından kullanılırdı.

Bibi. Baytop, *Eczacılık*, 82; B. N. Şehsuva-roğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, ist., 1970, s. 103; O. Erdenen, *istanbul Çarşıları ve Kapa-hçarşı*, ist., 1965, s. 14.

TURHAN BAYTOP

TOKATLIYAN OTELİ

Beyoğlu İlçesi'nde, İstiklal Caddesi'nde, Solakzade Sokağı ile Çiçek Pasajı(->) arasındadır.

Tokatlıyan Otel'i'nin arsası daha önce, "Üç Horan" adını taşıyan Ermeni kilise vak-

Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafında Tokatlıyan Otel'i. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi*

finin malıydı. Otel yapılmadan önce kilise vakfına gelir getirmesi için buraya 1884'te gösterişli bir tiyatro binası inşa edilmişse de tiyatronun ömrü sadece 8 yıl olmuştur. Tiyatro yanarak ortadan kalktıktan sonra, kilise vakfı burada yine bir tiyatro binası yapmak istemiş, bunun için gerekli izni de almıştı. Ancak, nedeni bilinmeyen bir şekilde bu girişim sürüncemede kalmış, buraya yapılacak otelin işletmesi de 60 yıl süreyle Mıgırdıç Tokatlıyan'a verilmiştir. Otel, Kasım 1897'de açılmıştır.

Otelde kullanılan bütün servis aksesu-varları Avrupa'dan özenilerek seçilmiş, "Christophle" olan çatal, kaşık ve bıçaklarla servis takımları markalanmış, tüm beyaz eşyalar yurtdışından getirtilmişti. Mobilyalar özel olarak hazırlanmış, otelde mevcut 160 oda her türlü ihtiyaca cevap verecek biçimde donatılmıştı. 1897 içinde kendisini tanıtan otel, zaman içinde, bulunduğu yerin merkeziliği nedeniyle çevredeki tüm otellerden daha ön plana geçti. Ayrıca, alışveriş merkezinin Grand Rue de Pera üzerinde bulunmasının etkisi de büyüktü. Çarşıya çıkanlar, gelip geçenlerin salondan rahatça görülebildiği bu lokali Pera Palas'a(->) yeğliyorlardı. Hem daha fazla bohem havası vardı, hem de gidiş geliş Pera Palas'a göre daha kolaydı.

Otelin ana kapısı Solakzade Sokağı'na açılıyordu. İçeri girildiğinde, sağda resepsiyon, daha sonra, hemen sol tarafta merdiven ve asansör bulunuyordu. Merdivenin yanında, ana salona girilen bir kapı göze çarpardı. Bu kapıdan girildiğinde iki salon görülürdü. Sağ taraftaki salon, balo, kokteyl, nişan ve ziyafet gibi toplantıların yapıldığı yerd. Caddeye bakan bölüm ise müşterilerin yemek ve kahve salonlarıyla lobiye oluşturmaktaydı.

PELİN AYKUT

TOKGÖZ, AHMET İHSAN

(1868, Erzurum - 28 Aralık 1942, Değir-mendere/İzmit) Gazeteci, yazar.

1887'de Mekteb-i Mülkiye'yi(-0 bitirdi. Hariciye Nezareti Tercüme Bürosu'nda çalıştığı sırada yazılar yazarak gazeteciliğe adım attı. 1891'de II. Abdülhamid'in maddi desteğini sağlayarak *Servet-i Fii-««««(->)* dergisini yayımlamaya başladı. Modern makinelerle temiz bir baskı sağlamanın yanısıra, gerek roman ve gerekse resim olarak iyi malzeme kullanması sayesinde kısa zamanda büyük ilgi topladı. Sarayla arasını dengeli götürmeye çalışırken bir yandan da Mekteb-i Mülkiye'den arkadaşı olan Jön Türk çevreleriyle ilişkisini sürdürdü. Bu sebeple II. Meşrutiyet'in ilanında tepki gösterilenler arasında olmadı. *Servet-i Fünun'u* bir ara günlük gazete yaptıysa da tekrar dergiye çevirdi. 1909-1917 arasında Ticaret Mektebi'nde öğretmenlik yaptı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'ya hizmet veren Değirmendere'deki örgüte katıldı. Daha sonra Avrupa'ya kaçtı ve Almanya ile Avusturya'da kurduğu haber ajansı kanalıyla Milli Mücadele'ye ait haberleri Avrupa kamuoyuna ulaştırmaya çalıştı. Zafer-

Ahmet

İhsan

Tokgöz

Gövsä, *Türk Meşhurları*

den sonra istanbul'a döndü, *Servet-i Fünun'un* yayımına devam etti. 1931'de CHP'den milletvekili seçildi. Bu görevini sürdürürken *Servet-i Fünun'u* yayımlamaya da devam etti. Fransızcadan romanlar çevirdiği gibi, Avrupa izlenimlerini içeren *Avrupa'da Ne Gördüm* (İst., 1891) ve *Mat-buat Hatıralarım* (2 c., İst, 1930-1931) adlı kitapları yayımlandı.

ORHAN KOLOĞLU

TOKLU DEDE MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde Ayvansaray'da(->), surlara paralel olarak kıvrılarak uzanan Toklu Dede Sokağı'nın, Haliç kıyısına paralel kesiminde, Kafesçi ile Ayvansaray Kuyu sokakları arasında bulunuyordu. Küçük bir Bizans kilisesinden dönüştürülen Toklu Dede Mescidi Mühendishane öğrencileri tarafından çizilerek 1264/1847-48'de taş-basması olarak yayımlanan camiler haritasında, 1 no'lu olarak işaretlenmiştir. Burada sokak dokusunun o vakitten bu yana hemen hemen hiç değişmediği dikkati çeker.

Bu küçük mescidin esası bir Bizans kilisesi veya şapeli olmakla birlikte eski adı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Türk döneminde buraya Toklu denildiği için bazıları burasının Aya Tekla (Hagia Thekla) Kilisesi olduğunu sanmışlar ve İmparator Te-ofilos'un (hd 829-842) aynı adlı kızının Aya Tekla için yaptırdığı kiliseye bağlamışlardır. Bir Bizans kaynağının bildirdiğine göre, 10. yy'da, şehrin kuzeybatısındaki Blahernai Sarayı'nda Azize Tekla adına bir şapel vardır. Teofilos'un kızı Tekla, bu küçük kilisenin olduğu yerde özel bir ibadet yeri yaptırmıştır. İmparator I. Aleksios Komnenos'un (hd 1081-1118) kızı Anna Komnena, babasının hayatına dair yazdığı kitapta, dedesi L İsaakios Komnenos'un (hd 1057-1059) bu ibadet yerini daha büyük olarak yeniden yaptırdığını, hattâ büyükannesi Anna Dalasse-na'nın ibadetleri için buraya sık sık geldiğini yazar.

İstanbul'un eski Bizans kiliselerine dair etraflı ilk incelemeyi yapan A. G. Pas-patis(->) kesin ifade ile Toklu adının Grekçe Tekla'dan geldiğine inandığını bildirmiştir. Ondan sonra pek çok araştırmacı tarafından kontrolsüz kabul edilen bu görüş, yerli ve yabancı İstanbul tarihçileri tarafından benimsenmiştir. Ancak aynı yıllarda

basılan, İstanbul kara tarafı surları haritasında (1880) Toklu Dede Mescidi aynı bölgede olduğu bilinen Ayios Nikolaos Kilisesi olarak teşhis edilmek istenmiştir.

A. van Millingen (1840-1915), î. Papa-dopulos(->) Tekla=Toklu yaklaşımına karşı çıkmışlar, sonra aynı görüş A. M. Schne-ider(->) ve bu satırların yazarı tarafından da desteklenmiş ve Tekla Kilisesi'nin ancak az doğudaki Atik Mustafa Paşa Camii(->) olabileceği ileri sürülmüştür. R. Janin(->) de bu görüşe katılmışken, A. Pasadaios yeniden Tekla Kilisesi=Toklu Dede Mescidi hipotezine dönmüştür.

Toklu Dede Mescidi'nin Ayios Nikolaos Kilisesi olabileceği hipotezi, A. van Millingen ve A. M. Schneider tarafından olumlu karşılanırken, B. Meyer-Plath ile R. Ja-nin, Nikolaos Kilisesi'ni, Toklu Dede Mescidi olarak değil, fakat o bölgede rastlanan bazı duvar kalıntıları ile ilgili görmüşlerdir. Bu duruma göre mescit 9- yy'da yapılan ve 11. yy'da muhteşem biçimde ihya edilen Tekla Kilisesi değildir, fakat hangi ibadet yeri olduğu da bilinemez. Binanın eski bir • Bizans yapısı olduğundan şüphe edilemez. Tekla hipotezini kabul edenlerin burayı 9-

11. yy'lara bağlamalarına, hattâ 6. yy'a kadar indirmelerine karşılık, N. Brunoff bu yapının, Komnenoslar dönemine, yaklaşık

12. yy'a ait olabileceğini ileri sürmüştür. Pasadaios ise, 7-9. yy'ları teklif etmekte ve Teofilos'un kızının yapısı olduğuna inandığından 9. yy üzerinde durur. Fakat bu kilisenin İsaakios Komnenos tarafından 11. yy'da "muhteşem" surette yeniden yapıldığını hiç hesaba katmaz.

Bugün en ufak izi kalmayan bu yapının, esasının belki Komnenoslar dönemine ait olduğu, fakat Paleologoslar döneminde, 14. yy'a doğru önemli ölçüde değişikliğe uğradığı, bu satırların yazarı tarafından ileri sürülür. Esas adı bilinmeyen, Bizans'ın son yıllarında ne durumda olduğu da anlaşılamayan bu küçük kilise, fetihten bir süre sonra zaviye-mescide çevrilmiştir. 953/1546 tarihli *istanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde bu mescidin adının bulunmayışı şaşırtıcıdır. Ancak Hürrem Sultan^ vakfiyesinde bir Toklu Dede zaviyesi gösterilmiştir. Defteri yayımlayanlar zaviyenin Aksaray pazarında olduğunu bildirirler. Öyle sanılır ki, burada bir hata yapılarak Pazar-ı Ayvansaray, Pazar-ı Aksaray olarak okunmuştur. Böyle bir hata olmuş ise, 16. yy'da Toklu Dede Mescidi bir zaviyedir. Öteden beri eski, harap Bizans kiliselerinin zaviye olarak İslamiyetin kullanımına geçirildiği bilindiğine göre, bu küçük yapı da zaviye-mescide dönüşmüş olmalıdır. Vakıflar arşivindeki 1341/1922-23 tarihli *Tekkeler Defteri* 'nde ise 1168/1754-55'te Vildan Hatun vakfı olarak Ayvansa-ray'da Toklu Dede zaviye veya tekkesinin adı geçer. Meşrutası da olduğu bildirilen bu müessesenin o sırada faal olup olmadığı hakkında bir kayıt düşülmemiştir.

İstanbul camilerine dair ana kaynak durumundaki *Hadîkatü'l-Cevâmi*, buranın kiliseden çevrildiğini bildirerek, "Hazret-i Halid ile... gazaya gelen", Ebu Şeybetü'l-Hudrî'nin türbesinin bulunduğu mahal-

Paspatis'in
çizgileriyle
Toklu Dede
Mescidi.

lenin mescidi olduğunu, türbenin fethin arkasından türbedarı olarak görevlendirilen Şeyh Toklu İbrahim Dede adlı gaziden adını aldığını açıklar. Mescidin bakım geliri II. Bayezid evkafından sağlanmıştır. Toklu Dede ise Şeybetü'l-Hudrî'nin türbesi dışındaki hazirede gömülüdür. Ayvansara-yî'nin, burada hazirede yatanları ayrıntılı olarak yazması, babası Hacı İsmail Efen-di'nin (ö. 1165/1751-52) burada yatması, kendi evinin de Toklu Dede Mahallesi'nde olmasından dolayıdır. Kendisi de buradaki baba evinde dünyaya gelmiş, 1201/ 1786-87'de aynı evde ölmüştür.

Mescide adını veren Toklu İbrahim Dede hakkında ise açık bilgi yoktur. Yalnız Toklu'nun çok eski bir Türk terimi olduğu bilinir. Şimdiki halde şu söylenebilir: Toklu İbrahim Dede, Türk ordusu ile İstanbul'un fethine katılan dervişlerdendir ve şehre yerleştikten sonra buradaki sahabe türbesine türbedar olmuş ve öldüğünde o da veliler arasına geçmiştir. Mescidin gelirinin Sultan Bayezid vakfından oluşu, bu işlemin II. Bayezid döneminde (1481-1512) olduğunu gösterir. Bu padişah döneminde, harap veya yarı yıkık Bizans kilise ve şapellerinin, viraneleri "şenlendirme" politikası uyarınca, mescit veya zaviye haline getirilerek yıkılmaktan kurtarıldıkları bilinmektedir. Bu küçük kilise de böylece İslam ibadetine tahsis edilmiş olmalıdır.

Toklu Dede Mescidi, herhalde komşusu olan zaviye ile birlikte 18. yy'da önemli bir kültür merkezi durumundaydı. Az ilerisindeki hazirede bulunan mezarlar bunu belli eder. Darphane kâtiplerinden Hacı Mustafa Efendi tarafından bazı vakıflar yapılan mescit, bu bölgede sık sık tekrarlanan büyük yangınlardan zarar görmüş olmalıdır. 1729, 1755, 1772, 1861, 1863 ve 1878'de Ayvansaray ve çevresinde büyük yangınlar olmuştur. Bunlardan birinde zaviyenin, belki de ahşaptan olduğundan, kaybolduğuna ihtimal verilir. Mescit, 19. yy'ın ikinci yarısında harap bir görünüş almıştı. E. Grosvenor'un yazdığına göre bu durumun sebebi, binanın bazı "ruh'ların hâkimiyetine girmiş olması ve burayı temizleyenin öleceğine inanılmasıdır. 1890' da birisi cesaret gösterip Toklu Dede Mes-cidi'ni tamir ettirerek, yeniden ibadete açmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında 1915'te içinde asker barındırılan mescit, bundan sonra tekrar kullanılır duruma sokulamamış-tır. Mescidin sahibi olduğunu veya burayı Vakıflar İdaresi'nden kiraladığını iddia eden bir kişi Haziran 1929'da, burayı yıktırmaya başlamış, müze ve Eski Eserler Encümeni tarafından karşı konulmasına rağmen, eski eserin kuzey duvarı, apsisin yarısı ve giriş cephesi olan batı duvarı bütünüyle indirilmiştir. Kalan duvarlar 1929' dan 1980'e kadar durdu. Güney duvarın iç yüzünde, dökülen Türk devri badana tabakası altından pek çok fresko resmi de meydana çıktı. 1970'lerde bu güney duvarına bitişik bir ev yapıldı. Kısa süre sonra da 1979'da veya 1980'de, son

duvar parçalarını da yok eden başka bir bina inşa edilerek, Toklu Dede Mescidi, İstanbul'un tarihi topografyasından silindi.

Toklu Dede Mescidi, günümüze kadar gelen elemanları ile dikdörtgen biçimli ve doğu tarafında ileri taşan bir apside sahip küçük bir bina idi. Dıştan dışa ancak yaklaşık 14 m uzunluğunda olan şapelin üstü, çift meyilli ahşap bir çatı ile örtülü bulunuyordu. A. Pasadaios, çizdiği restitüsyonda, mevcut olmayan bir narteks bölümünü işaret ettikten başka, ortadaki kare mekânın yüksek pencereci, kasnaklı bir kubbe ile örtülü olabileceğini ileri sürmüş ve bunu gösteren çizimler yapmıştır. Bütünüyle tahminlere dayanan bu çizimlerin, yapının orijinal mimarisine ne dereceye kadar uydukları, artık tartışılmaz.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 143-146; 1. Erzi, *Camilerimiz Ansiklopedisi*, I, ist., 1977, s. 197-198; J. P. Richter, *Quellen der Byzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana, 1897, s. 124-125; Ja-nin, *Eglises et monasteres*, 141-142; Anna Komnena (Anne Comnene), *Alexiade*, (yay. B. Le-ib), Paris, 1937, I, s. 127, 129; *The Alexidd of Anna Comnena*, (yay. E. R. A. Sewter), Midd-lesex, 1969, s. 122-123; A. G. Paspatis, "Rec-herches sur leş eglises byzantines transformies en mosques", *L'Univers-Revue Orientale*, S. 6 (1875), s. 345; ay, *ByzantinaiMeletai*, ist., 1877, s. 357-360; Mordtmann, *Esquisse*, 38; E. Bouvy, *Souvenirs chretiens de Constantinople et deş environs*, Paris, 1895, s. 64-65; E. Mam-boury, *Constantinople, guide touristique*, îst., 1925, s. 288-289; Mamboury, *Rehber*, 532; Millingen, *Byzantine Churches*, 207-211; Ğurlitt, *Baukunst*, 36; M. Alpatoff-N. Brownoff, "Üne nouvelle eglise de î'epoque deş Paleologu-es...", *Echosd'Orient*, XXIV (1925), s. 15-16, 18;

TOPÇU KIŞLASI

274

275

TOPHANE

özelliğini sürdürmüştür. Hükümdarlar da son yıllara kadar cuma selamlığına genellikle bu camiye gelmişlerdir. Özellikle yeni Dolmabahçe Sarayı 1856'da bittikten sonra, Tophane Camii daha da rağbet kazanmıştı.

Caminin arkasında halen gümrük ambarları içinde kalmış bulunan saat kulesi de II. Mahmud eseridir (bak. Tophane Saat Kulesi). Cami avlusunda bulunan sebil ve muvakkithanenin yine II. Mahmud tarafından ve 1825'te yaptırıldığı söylenir. Nitekim bunların stili, cami ile uyuşur. Fakat bilinmeyen bir şey, bunların şimdi olduğu gibi, Nusretiye Camii'nin avlusunda değil, karşı sırada ve Tophane Meydanı'nda dört yol ağzında, 1956'da yıkılan müşirlik binasının önünde, yani

Boğazkesen'e çıkan caddenin köşesinde ve top dökümhanesinin alt ucunda bulunduğudur. İngiliz fotoğrafçı Robertson tarafından çekilmiş olan fotoğraf da bunu doğruluyor.

Nusretiye Camii'nin, Tophane tarafının önünde, II. Abdülhamid'in 1901'de yaptırdığı güzel bir Hamidiye Suyu çeşmesi vardı ki 1956 genişletmesinde Maçka Par-ki'ndaki şimdiki yerine nakledilmiştir (bak.

A. M. Schneider, "Die Byzantinischen Presken der Toklu Dede Mescidi", *Byzanz*, s. 15-16; Ziya. *İstanbul ve Boğaziçi*, I, 55-56, II, 117; Gros-venor, *Constantinople*, II, 440-442; M. Senede, "Archâologische Funde: Türkei", *Archäolo-gischer Anzeiger*, (1930), sütun 443-444; (Ül-gen), *İstanbul ve Eski Eserleri*. 137; Ebersolt, *Monuments*, 131; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *TED*, XII (1982) s. 853-870, resimler s. 880-886, resim 18-31; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 206-208; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania, 1976, s. 376-382; Barkan-Ayver-di, *Tahrir Defteri*, 435; A. Pasadaios, "To phe-ron eponimian Toklu ibrahim Dede Mescidi byzantinon kterion", *ArkheologikeEphemeris*, (1969), s. 80-124; S. Eyice, "İstanbul'da ihmal Edilmiş Tarihi Bir Semt", *TAC*, II/5 (1987), s. 38. SEMAVt EYİCE

TOPÇU KIŞLASI

Beyoğlu İlçesi'nde, Taksim'de, bugün Taksim Gezisi'nin olduğu yerde bulunmaktaydı. 1940'ta Lütfi Kırdar(->) dönemindeki meydan düzenlemeleri sırasında yıktırılmış olduğundan günümüze ulaşamamıştır. Taksim Kışlası, Beyoğlu Kışlası veya Topçu Kışlası olarak da bilinen yapının inşa tarihinin günümüze yakın olmasına karşılık hakkında en az bilgi sahibi olduğumuz kışlalardan biridir.

Son araştırmalar ışığında kışla III. Selim döneminde (1789-1807) kapıkulu askerlerinin topçu sınıfı için inşa edilmiş olduğu ve *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde*-ki 14409'no'lu hatt-ı hümayundan yapımına 1218/1803-04'te başlandığı, Cevdet Askeri tasnifindeki 6236 no'lu belgeden de "ilk şekle ait inşaatın" 1806'da tamamlandığı öğrenilmektedir. Kışlanın Krikor Balyan tarafından tasarlandığı yolundaki görüşe, oryantalist üslupta süsleme biçimine sahip olması ve bu üsluptaki yapıların İstanbul'da ancak 19. yy'm ikinci yarısı içerisinde gerçekleştirilmiş olmaları nedeniyle aykırı düştüğü yolunda bir yorum vardır.

1807 Kabakçı İsyanı sırasında tahrip edilen yapı, II. Mahmud zamanında (1808-1839), 1227/1812'de dönemin başmimarı Hafız Mehmed Emin Ağa tarafından yenilenmiştir. BOA Cevdet Askeri 7070 no'lü belge günümüze ulaşamadığı için tanımı genellikle görsel malzemeler yardımıyla yapılabilen kışlanın isyan sonrasında Ed-hem Efendi gözetiminde onarıldığına da-

ir emiri içerir. Edhem Efendi tarafından yapılan onarım "bazı mahallerin sıvaları ile odaların sakfı ve saçakları ve suyollarını" kapsar. Aynı tasnif 321 no'lu belgede ise (1818 tarihli) kalfa olarak Marki, Nikola ve Komyanos'un adları geçmektedir. Abdüla-ziz döneminde (1861-1876) tamamen elden geçirilmesiyle II. Mahmud dönemindeki görünümünü kaybetmiş, ancak klasik plan şemasını korumuştur. II. Mahmud dönemi yapısı ise ancak Pertusier'nin 1817'de basılan albümünde yer alan Preault'un gravürü ile tanımlanabilmektedir.

Pertusier'nin dekorasyonu ile diğer kışlalar arasında ayrı bir yeri olduğunu belirttiği yapı, klasik şemada ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Köşeler ise âdeta kule görünümü verilmek istenircesine ana cepheden biraz daha dışa taşkın ve üç katlı olarak tasarlanmıştır. Kat ayrımları silmelerle belirlenirken, yuvarlak alınlıklara sahip dikdörtgen pencereler birbirlerinden pi-lastrlarla ayrılırlar. Yapının cephesi birbirine yuvarlak kemerli galerilerle bağlanan üç bölümden oluşur ve ortada kalan bölüm ayrıca üç çıkmalı bir mekân şeklinde düzenlenerek bir hünkâr kasrı elde edilmiştir. Hünkâr kasrının tabanlarının mermer olduğu arşivdeki bir onarım belgesinden öğrenilir. Genel hatlarıyla ampir üslubunu(->) yansıtan kışlanın bir de camii vardır ki, BOA Dahiliye İradeleri 7164 no'lu 1263/1847'ye ait bir belgede tuğla malzemeden inşa edildiği ve fırtınada hasar gördüğünden kâğıt olarak yeniden yaptırıldığı belirtilmektedir. Cami 1893'te yine bir onarım geçirmiştir.

Abdülaziz dönemine gelinceye dek birkaç onarım daha geçiren kışlanın 1847'de bir yangın sonrasında yeniden onarıldığı ve bu onarımın 1849-1862'de yapıldığı yine belgelerden öğrenilmektedir. *Tarib-i Lut-fi'de* de bu onarımdan söz edilmektedir.

Mimari açıdan bakılacak olursa, dönemin kışla yapılarının klasik şeması olan, ortada dikdörtgen bir avlu ve yan kanatlardan oluşan plan, avluda bulunan cami ile tamamlanır. Ancak bezeme ve mimari ayrıntılarda uygulanan biçimler 19. yy'm ikinci yarısında ortaya çıkan oryantalist üslubun etkisindedir. Bu dönemde İstanbul'da bulunan Edmondo de Amicis(->), kışlanın

20. yy'm başından bir kartpostalda Topçu Kışlası. *Ayşe Yetişkin Kubilay*

Türk-Mağrip üslubunda, dikdörtgen şemada yapılmış olduğunu belirtir ve sütunlara dayanan kapısı ve çıkıntılı galerilerin, arma ve arabesklerle süslü küçük pencerelerden oluştuğunu belirtir.

Yapının ana kitlesi, girişleri ve köşede kuleler şeklinde yapılmış çıkmaları hariç, iki katlı olarak düzenlenmiş ve diğer bölümlerden daha sade ve az süsleme uygulanmıştır. Selimiye Kışlası(->) ve Kuleli Kışlası ile Maçka Silahhanesi'nde(->) etkisi açıkça görülen kule uygulaması Topçu Kışlası'nda, köşelerin ana kitleden taşkınca olması ve kat

yüksekliğinin üçe çıkarılmasının yamsıra yoğun bir bezeme programıyla vurgulanarak elde edilmiştir.

Dikdörtgenin ana yönlerinde yer alan cephelerinde ise kasr-ı hümayun şeklinde ancak farklılaştırılmış biçimde öne çıkan bölümler, girişleri oluşturur ki bunlar dekoratif bezemelerin yoğunluğuyla da belirginleştirilmiştir. İki yanda bulunan soğan biçimli sembolik kubbeli kuleler köşelerde yer alan mekânlarda olduğu gibi yapının ana kitlesinden biraz daha önce çıkarlar.

Kuleler aslında iki katlı olmalarına karşın üst kat yüksek tutularak köşe bölümleri ile aynı hizaya getirilmiştir ve bir anlamda simetrik bir düzen elde edilmiştir. Yedi açıklıklı olan girişin orta açıklığı yatık formudur. Kemerin yatık formunun geniş tutulması ve yanlarda yer alan dar açıklıkların geçilme biçimi burada aslında düz atkılı bir yapım sisteminin uygulandığı ve kemerlerin konstrüktif olmadığı yolunda bir yorum vardır. Kapı anıtsal görünümüyle taç kapı şeklinde sonlanır.

Topçu Kışlası'nın yapımı sırasında, Gümüşsüyü Kışlası ve Hastanesi'nin yapımında olduğu gibi, büyük bir istimlak yapılmıştır. Büyük bir alanı kaplayan kışla 1900' lerden itibaren stadyum olarak kullanılmaya başlanmış, stadyumun setleri üzerine de gazinolar ve tamir atölyeleri yapılmıştır. 1940'ta ise yıktırılmıştır.

Bibi. Amicis, *istanbul*, 65; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İst., 1992; Ce-zar, *Beyoğlu*, 143; *Tarih-i Lutfi*, IX, 20; T. Sa-ner, "İstanbul 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Oryantalist Akım", (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü yayımlanmamış lisans tezi), 1988; M. "Şimşek, Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri", (Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993; *İstanbulBüyük-şehir Başkanlığı Taksim Meydanı Kentsel Tasarım Proje Yarışması*, İst., 1987.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

TOPÇUBAŞI İSMAİL AĞA ÇEŞMESİ

bak. SALİHA SULTAN ÇEŞMESİ

TOPHANE

Boğaziçi'nin güneyinde, Rumeli yakasında, Galata(->) ile Fındıklı(->) arasında Boğaziçi'nin başlangıç yeri sayılabilecek olan tarihi semt.

Bizans'ın ilk çağlarında burasının, daha sonra yapılaşan Ceneviz kolonisi Galata'nın(->) surları dışında kalan ormanların başladığı boş bir arazi olduğu bellidir.

Janin, eski adının "Metopon" olduğu sanılan yerin çevre bakırlığı ve güzelliğinden dolayı Argiropolis (Gümüş Şehir) adını taşıdığını, burada önce bir Apollon mabedinin, sonra da Hadrianus ve Natalie Kili-sesi'nin

yapılmış olduğunu saptamıştır. Bu mabetler, Osmanlı çağında yerlerini top dökümhanelerine bırakmışlardır.

İstanbul'un fethinden sonra bu kıyıyı ve yamaçlarını canlandıran ve iskâna açan ilk eser, II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) tophane binası oldu (bak. Tophane-i Âmire). Tarih boyunca yeni yapılarla genişleyen, birkaç defa yangınla harap olup yenilenen Tophane-i Amire son biçimini Abdülaziz döneminde (1861-1876) aldı.

Abdülaziz, Tophane müşirlerinin makamı olarak Boğazkesen Yokuşu başında III. Selim'in yaptırdığı eski bina yerine, önü masif ayaklı, neoklasik bir bina da yaptırmıştı. Bu kunt yapı ile Beşiktaş yönünde dizilen kışlaların hepsi, 1956-1957 Menderes imarı sırasında yıktırılarak yerleri yola katıldı (bak. istimlakler; Menderes ve İstanbul).

Padişahların bu askeri tesisleri ziyaretinde kullanılmak, bir teşrif ve istirahat köşkü ve istişare meclisinin toplantı yeri olmak üzere, Tophane Müşiri Halil Paşa, halen duran Tophane Kasrı'nı(->) 1852'de yaptırdı. Genç hükümdar burasını sadece resmi ziyaretleri için değil, hanedanın israfından bunalıp kendisini unutmak için daldığı işret sofrası için de kullanmaktaydı. Yine de, 1858'de gelen Rus çarının kardeşi Grandük Konstantin'le burada görüştüğü gibi, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'na son veren uluslararası konferans da bu kasırda toplanmıştır. Lozan'dan sonra Boğazlar Komisyonu ve II. Dünya Savaşı sırasında İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesi burada çalışmış ve bina uzun süre Malul Gaziler Yurdu'na tahsis edilmiştir. Halen Mimar Sinan Üniversitesi'ne verilmiş durumdadır.

Semtin yüzyıllar boyunca Fındıklı'ya ve Cihangir'e doğru, gelişmesi sırasında çeşitli eserler yapılmış, bunlar yangınlar, depremler ve sahipsizlikler gibi nedenlerle sahneden silinmiş gitmişlerdir. Set üstündeki top dökümhanesinin altında ve önünde, dörtyol ağzına bakan köşesinde, Silahdar Mustafa Paşa'nın sebili ve çeşmesi bunlardan biridir. Miss Pardoe'nun kitabında yer alan Bartlett'in ünlü gravüründe bu çeşme görülür. Bugün Nusretiye Ca-mii'nin avlusunda bulunan sebil ve muvakkithane, 19. yy'm ortasında Boğazkesen Caddesi'nin başında Tophane Müşir-liği'nin köşesindeydi.

Salıpazarı'na doğru yol üstünde Çavuş-başı Mescidi, Ketencizade Ömer Paşa Mescidi, Aralık Mescidi de kaybolan eserlerdendir.

Meydandaki güzel çeşme, 1732 tarihlidir ve I. Mahmud tarafından semte su getirildikten sonra yaptırılmıştır (bak. Tophane Çeşmesi). Bu alan uzun yüzyıllar pitoresk görüntüler sergilemiştir. Olivier, çeşme çevresinde kurulan zengin meyve pazarının renkli görünümünü verir ve buraya doluşan serçeler ve kumruları bile sevgi ile anlatır.

Joaillier'in
objektifiyle 19.
yy'm
sonunda
(üstte) ve
günümüzde
Tophane.

Cengiz Kahraman
arşivi (üst), Nazım
Timuroğlu arşivi

Tophane İskeleyi, Galata Rıhtımı'nın 1894'te yapılmasından önce, Beyoğlu'na iniş ve çıkış için kullanılan başlıca kıyı idi. Camille Rogier'nin Paris'te basılan büyük renkli albümünde, bu iskelenin renkli görünümünü yansıtan çok güzel bir resmi vardır. İskele yüksek ağaçlarla gölgelenmiş, şirin bir Boğaz köyü havasındaydı. Kıyı bugünkü kadar dolmamış olduğu için, hemen arkasında Kılıç Ali Paşa Camii görünüyordu. Elçiler de Topkapı Sarayı'na gidiş ve dönüşleri için uzun yüzyıllar burayı kullandıkları gibi, son zamanlara kadar yazları Beyoğlu'ndan Boğaziçi'ndeki yalılarına taşınacak olan aileler de eşyalarını buradan yükler ve dönüşte aynı yolu kullanırlardı. İskeleyden çıkıldıktan sonra Beyoğlu'na gitmek için, çeşmenin yakınında genç seyisleri ile beraber atlar bulunurdu.

Salıpazarı yolunun başındaki Nusretiye Camii(-0, II. Mahmud tarafından yaptırıldı ve 1825'te tamamlandı. Yeniçeriliğin kaldırılacağı, bu caminin açılış töreninde hünkârın bunlara davranışı ile belli olmuştu.

Tophane semti, Osmanlı hanedanı nez-dinde, her zaman önemli bir yer olma

TOPHANE ÇEŞMESİ

276

277

TOPHANE TEKKESİ

1732'de yaptırılmıştır. Tarih kitabesi şair Nahifi'ye aittir.

Tophane Çeşmesi, 18. yy'ın başında çeşme tipolojisindeki değişmelerin habercisi olan örnekler arasında sayılabilir. III. Ahmed tarafından yaptırılmış olan Bâb-ı Hümayun önündeki çeşmenin (bak. Ahmed III Sebili ve Çeşmesi) en görkemli örneğini oluşturduğu bu yeni çeşme tipi, yeni bir kentsel motif olarak biçimlenen meydan çeşmesidir. İçinde yer aldığı kent mekânını heykelsi bir anıt olarak tanımlayıp boyutlandıran

meydan çeşmeleri arasında Tophane Çeşmesi özellikle bezemesinin motifleri ve kompozisyonu ile ayrılır.

Tophane Çeşmesi, 1730'lu yılların meydan çeşmeleri gibi kare planlı ve doğal olarak dört yüzlüdür. Köşeler zeminden 2/3 yüksekliğe kadar pahlanmış ve çeşmenin kübik kitlesinin geometrisi değiştirilmiştir. Ama pahlı kesimin bitiminde mukar-naslarla yine kübik plana geçilmiş ve böylece zemin ve üst kesim arasında, belki hemen fark edilmeyen bir karşıtlık kurulmuştur. Bu, barok bir kurgu denemesidir.

Bartlett'in
çizgileriyle
Tophane
Çeşmesi,
19. yy.
Pardoe,
Bosphorus/
Erkin Emiroğlu
fotoğraf arşivi

II. Abdülhamid Çeşmesi). Camiden sonra gelen beton binalar, 1956 "imar" hamlesinden sonra yaptırılan liman ve gümrük tesisleridir ve istanbul'un en güzel bir korniş yolu geçirilebilecek olan bu kıyıları, insafsız bir duvar halinde örterler. Hantal görünümleri de Nusretiye Camii'nin ince minarelerinin silueti ile tam bir çelişki halindedir.

Tophane ve Salıpazarı kıyıları, yüzyıllar boyunca birbirinden güzel yalılarla bezenmişti, ancak ahşap olan bu yapılar ateşe ve zamana dayanamıyorlar; içlerinin emsalsiz zenginlikleri ile beraber, bir nesil içinde birkaç defa ortadan kalkıp tekrar yapılıyorlardı. Bu kıyılardaki yalıların hangileri olduğunu bilmek, daha doğrusu sadece isimlerini bulmak için, tarihi kütüphane-lerimizdeki *Bostancıbaşı Defterleri yegâne* kaynaktır. Bunların Doğu hayatının faniliğini duyuran bu değişkenliklerini belirtebilmek için, 1770 yangınında, 15 saat süren tutuşmadan sonra, bütün kıyının tarla haline geldiği, örnek olarak kaydedilebilir.

Tophane'nin Karaköy tarafı, cami ve hamamdan sonra, Necati Bey Caddesi ve dar sokakları ile 19. yy'daki durumunu ana hatlarıyla sürdürmektedir. Ona paralel Ke-meraltı Caddesi ise 1956-1959 Menderes imarı sırasında bir sıra binalar yıktırılarak genişletilmiş ve yoğunlaşan trafiğe yeni bir damar açılmıştır. Burada, tş ve işçi Bulma Kurumu binasına gelmeden sağda köşe başında kalmış olan kalın bir duvar bakiyesi, Galata'nın Ceneviz surlarının son bir hatırasıdır.

ÇELİK GÜLERSOY

TOPHANE ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane'de, Necati Bey ve Tophane İskelesi caddeleri arasındaki üçgen alanda bulunan anıtsal meydan çeşmesi. I. Mahmud tarafından 11457

Tophane

İstanbul Ansiklopedisi

Çeşmenin geniş ve köşelerde eğrisel çizgilerle dönen dalgalı saçağı ise hemen fark edilebilen bir barok kurgudur. Gravürlerde abartılı oryantalist desenlere dönüşen bu saçak ve ahşap örtü, 1730'lu yılların karakteristik bir özelliğidir.

Klasik dönemin çeşme yüzeyi tasarımının ana ögesi olan sivri kemerli niş, burada da yüzeyin ortasına veya merkezine yerleştirilmiş, ama boyutları artık çok büyümüş olan yüzeyde daha küçük bir alana çekilmiştir. Çeşme yüzeyi, artık değişik boyut ve konumda dikdörtgenlerden oluşan bir çerçeveleme dokusuna sahiptir. Klasik çerçeveleme estetiğinin çoğaltılmış alanları, sivri kemerli nişin çevresini doldurmaktadır. Bu dikdörtgen alanların üst sırası son derece ilginç bir motif kuşağı oluşturur: Bu, küçük kolonad ve kemerlerden oluşan bir arkad motifidir. Arkadın çizgisel kemerlerinin ortasına ise vazoda içinde çiçek demeti motifi yerleştirilmiştir.

Altındaki çerçevelerde şiirleri içeren yazı panoları veya klasik bezeme motifleri vardır. Sivri kemerli niş ögesinin bulunduğu

kuşakta vazoda içinde çiçek (veya meyve ?) sepetlerinden oluşan natüralist bezeme öğeleri vardır. Dönemi için son derece karakteristik olan bu motifler, nişin iki yanındaki düşey dikdörtgen çerçevelere, kenarlara ve nişin doğrudan içine bir sıralama veya dizi düzeninde yerleştirilmiştir. Motiflerin her biri, diğerinden farklı ve stilize birer natürmort biçimindedir. Yerleştirmenin ise resimsel bir kompozisyon yerine özgül bir estetik önerdiği açıktır.

Tüm çeşme yüzeyini kaplayan bu bezeme, maniyerist bir dekorasyon anlayışı ile mimarideki barok kurguya katılır ve Tophane Çeşmesi'nin anıtsal kitlesini zenginleştirir.

Çeşme bugün bir hayli bakımsız görünse de mimarisi ve bezemesi ile özgün durumunu koruyan ve döneminin mimari ve bezeme anlayışını temsil eden bir yapıttır.

Bibi. A. Ödekan, "Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme", *Semavi Eyice Ar-mağani-İstanbul Yazılan*, ist., 1992, s. 281-297; Tanışık, *İstanbul Çeşmelerimi*, 103-105; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İstanbul, 1993, s. 495-503; Yüngül, *Taksim Suyu*, 65.

AFİFE BATUR

TOPHANE HAMAMI

bak. KILIÇ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

TOPHANE KASRI

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane'de, Necati Bey Caddesi üzerinde, Nusretiye Camii'nin(-0) yanındadır.

Tophane Kasrı, İngiltere Elçiliği bina-sının(->) inşaatı için 1841'de İstanbul'a gelen ve 1853'e kadar burada kalarak Osmanlı yönetimi için önemli yapılar yapan İngiliz mimar William James Smith tarafından inşa edildi. Tophane Müşiri Halil Paşa'nın denetiminde 1851'de inşaatı devam eden yapı, Abdülmecid'in (hd 1839-1861) yaptırdığı kasır ve sarayların ilk örneğidir.

Tophane Kasrı'nın önünde denize açılan ve Tophane Rıhtımı adıyla da anılan alan, 19. yy'da, şehre denizyoluyla gelen yabancı erkânın karşılandığı, diplomatik ve askeri törenlerin yapıldığı, düzenli ve önemli bir meydana. Tophane Kasrı, Nusretiye Camii, saat kulesi, Tophane Çeşmesi ve meydanı güneyinden ve batısından sınırlayan kışla binaları ile birlikte birçok gravüre konu oldu. Hassas bir kişiliği olan Abdülmecid, siyasal sorunlardan ve saray ortamından uzaklaşmak amacıyla bu kasrı kullandı, aşırı derecede içen sultan bazen burada geceledi, bazen de bu halde Dolmabahçe Sarayı'na taşındı. Abdülmecid, 1858'de Rus çarının kardeşi Grandük Konstantin'i burada kabul etti, 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı'na son veren uluslararası konferans, Lozan Antlaşması sonrası Uluslararası Boğazlar Komisyonu ve II. Dünya Savaşı sırasında Sıkıyönetim Mahkemesi burada toplandı. 1958'de yapılan kentsel müdahaleler kapsamında cadde genişletilirken, kasrın batısındaki Top Arabacıları Kışlası yıktırıldı, doğusuna bugünkü liman binaları yaptırılarak kasrın denizle bağlantısı kesildi ve tarihi meydan or-

Tophane Kasrı

Ayşe Yetişkin

Kubilay

koleksiyonu

tadan kaldırıldı. Uzun süre Malul Gaziler Yurdu olarak kullanılan yapı günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi'nin kullamında-dır. 1988'de aynı üniversitenin restorasyon anabilim dalı tarafından rölöveleri çıkarılmış ve geleneksel Türk el sanatları bölümü olarak kullanılmak üzere restorasyon projeleri hazırlanmıştır.

Tophane Kasrı, kuzey-güney doğrultusunda, denize paralel 22x10 m ölçülerinde, dikdörtgen bir tabana oturan, iki katlı bir yapıdır. Bu prizmatik kütle düzeni, doğu (deniz) cephesi aksında dışa taşan giriş bölümü ve batı cephesi birinci katında barok üslupta konsollara taşınan geniş çıkma

ile hareket kazanmıştır. Ana giriş, dört kolona taşıtılan ve üzeri balkon olarak kullanılan bir kompozisyonla vurgulanmıştır. Güney cephesi aksında bir servis girişi vardır. Zemin katında, giriş holünün iki yanında iki oda ve doğusunda kare planlı sofa şeklinde bir dağılım mekânı yer alır. Her iki yanından ara hacimlerle servis mekânlarına bağlanan bu sofanın güneyinde, birinci kat sofasına ulaşan üç kollu bir merdiven vardır. Merdiven mekânı, üçer-li iki sıra halinde yerleştirilmiş Korint düzenindeki altı kolona taşıtılan ve tepe ışığı alman kasetli örtü sistemi ile anıtsal bir görünüm kazanır. Zemin katla benzer şekilde düzenlenen birinci katta, deniz cephesinde birbirine geçilen üç salon bulunur. Devrinin anlayışına uygun, neokla-sik üslupta tezyin edilen iç mekânlar, kalem işi tavanlar, Korint düzeninde pilastr-

lar ve mermer şöminelerle zengin bir dekorasyon sergiler.

Tophane Kasrı özellikle cephe mimarisi açısından Mimar Smith'in diğer yapılarından farklılık göstermektedir. Abdülmecid'in yaptırdığı bu ilk kasır, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın 1847'de Gaspere Fossati'ye(-») tasarlattığı Baltalimam Sahil-sarayı'na önemli ölçüde öykünen bir modeldir.

Kemerli pencereler, kemer hizasında devam eden yatay silme, madalyonlar, tepe ışıklığı ve özellikle batı cephesinde barok mimari üslubunda taş konsollara oturan çıkma, Baltalimam Sahilsara-yı'ndan bilinen formlardır. Ancak burada, Fossati tasarım ilkelerinden farklı olarak yapının tüm pencereleri yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiş, çatı parapeti ba-lustrat şeklini almış, madalyonlara kurdeleler eklenmiş, pencere aralarında ve altında yatay ve düşey konumda, bitkisel motiflerle bezenmiş panolar kullanılmış, böylece sultan için inşa edilen yapı Smith'in elinde "süslenmiştir".

Bibi. Ç. Gülersoy, "Son 400 Yılda Tophane Senti", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15Ekim 1976Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, s. 1637-1650; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 185-191. CENGİZ CAN

TOPHANE TEKKESİ

bak. KADİRÎFİANE TEKKESİ

TOPHANE SAAT KULESİ

278

279

tophane-i amire

Eski bir kartpostalıdan ayrıntıda Tophane
Saat Kulesi.

Nazım Timuroğlu arşivi

TOPHANE SAAT KULESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane'de, Salıpa-zarı'nda, gümrük alanı içinde yer almaktadır. Eski resimlerinden Tophane Rıhtı-mı'nda, deniz kenarında olduğu görülen yapı, günümüzde denizin doldurulmasıyla içeride kalmıştır. Gümrük alanının yüksek duvarları arkasında kaldığından dışarıdan görülememektedir.

Kare kesitli katlarla, yukarıya doğru kademeli olarak daralan yapı en tepedeki saatli bölümle birlikte dört kat olarak inşa edilmiştir. Saat kulesi 19. yy'ın ikinci yarısına tarihlenir. Bu yapı, döneminde moda olduğu üzere, Batı mimarlığının tarihsel üsluplarının biçim sözlüğünden alınmış öğelerle donatılmıştır. Adeta her katta farklı bir devrin üslubu yorumlanmıştır. Zemin kat, cepheden bağımlı olmadan köşelere yerleştirilmiş dörder kolonla kuşatılmıştır. Dor üslubundaki kolonlar arasına her cephede açılan kapılar yüksek ve yuvarlak kemerlidir. Dışarı taşkın kilit taşları üzerinde palmet motifi görülmektedir. Denize bakan kapısının üzerinde Abdülmecid'in (hd 1839-1861) arması yıpranmış bir halde bulunmaktadır. Zemin kat ile birinci katı bir triglif-metop frizi ayırmaktadır. Birinci kat, köşelerde İyon başlıklı yivli pilastrlarla donatılmıştır. Cephelerindeki pencerelerde profilli konsollarla taşman, düz bir lento üzerine açılmış, basık yuvarlak ve ayna kısmı boş, barok görünümlü kemerler kullanılmıştır. İkinci kat, köşelerde çerçeveler içine alınmış çe-lenkler ve bitkisel bezemelerle hareket-lendirilmiştir. İki yandan pilastrlarla sınırlanan yuvarlak kemerli pencerelerin üzengilerine palmet motifleri işlenmiştir. Bu katta ince saçak bölümü ufak konsollarla taşınmaktadır. Son kat dört yöne daire biçimli saatlerle açılmaktadır. Her saat bir girland içine alınmıştır. Kurşun kaplı bir beşik tonozla örtülü saatli bölüm köşelerde "S" kıvrımlı desteklerle

kuşatılmıştır. Bu katta köşelere yerleştirilen küre biçimli taşlar, zemin katta daha büyük boyutlarda kapı önlerinde de bulunmaktadır.

Saat kulesinin üzerinde, uzunca bir sancak direği bulunmakta, törenler sırasında buraya bayrak çekilmekteydi. 1913'te bir yangın geçiren yapı, günümüzde ilgisizlikten harap bir durumda, depo olarak kullanılmaktadır.

TARKAN OKÇUOĞLU

TOPHANE-İ ÂMİRE

Osmanlı döneminde Tophane'de(-0 kurulu top döküm tesisleri.

Buradaki ilk top dökümhanesi ile topçu ocağı kışlaları İstanbul'un fethinden hemen sonra yaptırılmıştır. Kesin tarihi bilinmemekle birlikte tophanenin kuruluşunun 1453-1470 arasında olduğu tahmin edilmektedir. İmparatorluğun sınırlarının ge'nişlemesi ve sürekli savaşlar nedeniyle çok sayıda topa ihtiyaç olduğundan müessesenin sürekli gelişme kaydettiği bilinmektedir.

17. yy'da yaşamış olan Evliya Celebi, *Seyahatname'sinde* top dökümünü ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Evliya Çelebi'ye göre top dökümhanesi sahilden 100 adım uzaklıkta bir tepenin eteğinde bulunan, dört tarafı duvarlarla çevrili, kale gibi sağlam bir yapıdır. Bu duvarların ortasında yine dört köşe, 40 arşın boyunda yüksek duvarlar olup üstü tahtayla örtülüdür. Kubbenin üzerinde dumanın çıkması için büyük bacalar vardır. Bu ince tahtalı dam üzerinde dolaşılabilen ve damın dört bir tarafında bulunan su dolu yüzlerce fıçı, döküm ocağından çıkan kıvılcımların neden olduğu yangınlarda söndürme amacıyla kullanılmaktadır.

Dökümhanede yüzlerce dolap mevcut olup bunlar top kalıplarının hazırlanmasında kullanılmaktadır. Top namlusu içindeki boşluğun oluşturulması için kalıplamada silindirik maçalardan yararlanılmakta ve bu maçalar uzun demir millerin etrafına içine binlerce yumurta kırılarak macun haline getirilmiş kum esaslı kalıp malzemesi sıvanarak elde edilmektedir. Kalıbın içi-

Tophane-i Âmire

Ahmet Aran, 1994

ne dökülen bronz katılaşır top elde edilince bu maça çıkarılmaktadır.

Dökümhanenin iki yerinde içi alestası ile örülmüş eritme ocakları vardır. Bu ocakların önündeki çukurlara, ağızları yukarı olmak üzere top kalıpları yerleştirilmektedir. Bir dökümde doldurulacak kalıp sayısı eritilen bronzun miktarına ve dökülecek topun büyüklüğüne göre ayarlanmaktadır. Ocaklarda kullanılan yakıt çam odunu olup, eritilen metal bu kalıplara zeminde açılan arklar içinden akıtılarak doldurulmaktadır.

Top dökümü yapılacağı gün kalfalar, ustalar, dökümcübaşı, vardiyanbaşı, elinde kum saati olan muvakkit, dökümhane imamı, müezzinleri ile duacıları toplanır ve dualarla "Allah, Allah" dedikten sonra iki ocağa da ateş verilir. Muvakkit saat tutar ve tam bir gün, bir gece ateş yanar. Bu sırada eritme ocağının kenarlarından durmaksızın çam odunu atılır. Sonra dökümcüler ve ateş atıcılar elbiselerini çıkarıp sadece gözlerinin görüldüğü bir nevi peçeli külahlar giyerler. Diğerleri de keçeden elbiseler giyerek hizmet ederler. 20 saatten sonra ateşin yanına varmak mümkün olmaz. Daha sonra sadrazama, şeyhülislama, kazaskere ve duası makbul şeyhlere haber salınıp bunlar geldikten sonra dökümhanenin kapıları kapatılır. Ustalar toplanıp ağaç

küreklerle yüzlerce kantar çubuk kalayı, erimiş metalin içine atarak bir bakır-kalay alaşımı olan bronzun bileşimini ayarlarlar. Dökümcübaşı devlet büyüklerine "Sultanım din-i mübin aşkına zekât ve sadakanızdan altın, kuruş ne olursa şu tunç denizine bırakın" der. Sadrazam, hazinedar ve öteki vezirler birkaç kese altını dökümcübaşıya teslim ederler. O da herkesin gözü önünde "bismillah" deyip, altınları erimiş bronzun içine atar. Erimiş metal, ince uzun çamdan direklerle karıştırılır ve metalin yüzeyi kaymaklanmaya başlayınca ustalar döküm kıvamına gelindiğini anlayıp ateşi çoğaltırlar. Sonra kalıp ocakları kenarında ve iki tarafta 40-50 kurbanlık koyun hazırlanıp orada bulunanlar ayağa kalkar. Dökümhane duacısı hazır olur. Muvakkit, saatiyle ocak başına gelip fırının ağzını aç-

maya yarım saat kalınca haber verir. Duacı duaya başlar. Hazır bulunanlar "amin" derler. Herkes Tanrı'ya yönelerek ağlamaya başlar. Çünkü dökümhane çok tehlikeli bir üretim yeri olup nice ustalar hayatını kaybetmiştir. Eritme ocağının ateşinin ne zaman söndürüleceğini muvakkit bildirir. Ustalar keçe elbiseleriyle ocak başına gelip çapalarıyla "Allah, Allah" diyerek kapağı açtıklarında bronz ateş gibi akmaya başlar. Yüz adım ileride bulunan kimselerin bile yüzlerine ve elbiselerine alev yapışmış gibi olur. Metal yokuş aşağı akıp top kalıplarına dolar. Bir kalıp dolunca buna ait ark kapatılıp bir başka top kalıbının yolu açılır. Toplar bir hafta kalıbın içinde soğuduktan sonra çıkarılır ve ustalar tarafından son işlemleri yapılır.

AHMET ARAN

Mimari

II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'da giriştiği inşaat faaliyeti sırasında top dökümhanesinin yapılmasıyla temeli atılan Tophane-i Âmire'ye II. Bayezid döneminde (1481-1512) bir de kışla eklenmiştir. Ancak büyük tesisler şeklindeki yapımı ilk kez I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) olmuştur. I. Süleyman dönemi yapıları 1719 yangınında yanmıştır. Dönemin şairi Neylî Ahmed Efendi'nin yazdığı tarih kıt'asmdan ahşap olduğu anlaşılan yapılardan iki kubbeli bir bina olan top dökümhanesi, Cihangir Tepesi'nin altında, deniz kenarına 100 adım mesafede olup etrafı duvarla çevrilmişti. 1745'te topçubaşı ve mimar Mustafa Ağa'nın nezareti altında öndeki meydanın "50 zira mikdarından deryaya kazıklar çakılıp doldurularak" genişletilmiş olduğunu biliyoruz. Bu yapılar 1764'te yine bir yangın sonucunda harap olunca bu kez III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından ele alınmış ve her topçu ortasına bir kışla ile orta sofası ve matbahın ya-nısına bir de mescit yaptırılmıştır. Aynı dönemde Baron de Tott'un topçu ocağı bünyesinde birtakım değişiklikler yaptığı bilinmektedir.

III. Selim döneminde (1789-1807) ise Tophane-i Âmire yeniden düzenlenmiştir. III. Selim'in yenileşme hareketleriyle bağlantılı olarak kapıkulu askerlerinin modernizasyonu sırasında Tophane'ye ve topçu sınıfına özellikle önem verildi. Batı ülkelerinden mühendisler -bunlardan biri top dökümhanesinin projesi ve inşası için Fransa'dan getirtilen J. B. Lepere'dir-, subaylar ve top dökümcüleri getirtilerek fırınlar geliştirilmiş, kullanımı zor olan ağır top yapımı yerine hareketli modellere önem verilmeye başlanmıştır. Her gün iki kez talim, üç kez manevra zorunluluğunun konması üzerine talim yeri gereksinimi doğmuş, bunun için kıyıdaki meydanda var olan ve yabancı gezginler tarafından anlatılan tophane yapımı bronz toplar kaldırılıp ağaçlar kesilmiş ve genişleyen meydan askerler için bir talimgah olmuştur. III. Selim ayrıca, kapıkulu ordusunun teknik sınıfı olan topçu ve top arabacıları için 1791-1792'de yeni bir plan anlayışıyla, kara tarafındaki topçu kışlalarının

Tophane-i Âmire'de Top Arabacıları Kışlası.

Melling, *Voyage / Galeri Alfa*

yanısıra deniz tarafında Top Arabacıları Kışlası'nı inşa ettirmiştir. 1790'larda İstanbul'da bulunan Olivier, Tophane Meyda-nı'nın bir tarafında amfi şeklinde üç sıra halinde kışlaların yapılmakta olduğuna işaret eder. Mahmud Raif Efendi'nin belirttiğine göre de daha önce Ahırkapı(->) yakınında bulunan top arabacılarının kışlaları III. Selim tarafından Tophane'de toplanmıştır. İngiltere Elçisi Sir J. Porter Tophane'yi "muhteşem bir tesis" olarak nitelendirirken bu "fabrikanın yılda her kalibreden 300 top üretebildiği" yazar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bir belgeden de Top Arabacıları Kışlası'nın 1793'te Bina Emni Mustafa Bey tarafından genişletilmesi sırasında bazı ev ve dükkânların kamulaştırıldığı öğrenilir.

Tophane ile ilgili görsel belgelerin çoğu III. Selim ve sonrasına ait dönemi yansıtır. Bunlardan 1784-1792 arasında Fransa elçisi olarak İstanbul'da bulunan Choiseul-Gouffier'nin(-0 beraberinde getirdiği ressamlardan J.-B. Hilair'in(->) Tophane'yi denizden gösteren resmidir. Burada Tophane Çeşmesi(->) ve dökümhanesi denize daha yakındır. A. I. Melling'in(->) albümünde yer alan gravür Tophane'yi en ayrıntılı gösteren görsel belgelerden biridir. Çizim 1798'de yapılmıştır ve inşaatın hemen sonrasına aittir. Gravürün açıklanmasında, "kışlanın Fransız endüstrisi paralelinde kurulmuş olduğu ve bu nedenle Batılı özelliklerle karşılaştığı, her birisi çift olan üç büyük kışla binası ile bir cami bulunduğu, parmaklıklarla çevrili alanın askerlerin talim meydanı olduğu" belirtilmektedir.

Kışla deniz kenarında, kat sayılan kademeli olarak artan, birbirine paralel üç binadan oluşur. Zemin üzerinde iki kat halinde yükselen yapı cephede yan yana dizilmiş dikdörtgen pencereler ile aydınlanır. Zemin kattan ileri doğru çıkmış olan birinci

blok üç katlıdır ve birinci katın önüne bir dizi sütunların oluşturduğu revaklar yerleştirilmiştir. Ortada ise tek kubbeli, tek minareli kışlanın camii vardır ki, 1823'te yanması üzerine yerine Nusretiye Camii(->) yapılacaktır. Dökümhane ise geridedir. Kışlanın sade görünümü kademeli yükselen katlarla hareketlilik kazanır. Birbirine paralel gelişen düzeni ile dönemin kışlalarının ortası avlulu, dikdörtgen planlı klasik şemalarından farklıdır. Ancak köşe bölümünün cepheden dışa taşması, diğer bazı kışlalarda görülen köşe çıkıntılarını anımsatır. Sol tarafta kalan bu bölüm, altında bir kayıkhaneye bulunan, olasılıkla padişaha ait bir çıkmadır. J. B. Hobhouse'nin 1819'da basılan kitabında yer alan Tophane görünümü dönemin yapılarının yerleşim düzenini vermesi açısından önemli bir belgedir ve diğerlerinden tek farkı, aşağıda yer alan dökümhanenin önüne yuvarlak kemerli, çokgen planda, kubbeli bir girişin eklenmesidir.

1 Mart 1823'teki Firuzağa yangınında III. Selim yapılarından Topçu Kışlası ve Top Arabacıları Kışlası ile dökümhanenin bir kısmı, Arabacılar Kışlası Camii'nin ise tamamı yanmıştır. II. Mahmud'un yangın sonrasında hemen giriştiği imar faaliyetlerinin bir yıl içinde tamamlandığı görülür. Ayvansarayî *Hadîka* 'da yangından harap olan kışlaların yenilenmesi için emir geldiğinden, bostancıbaşı ve lağımcıbaşıktan azledilmiş olan Ali Bey ile eski kasap-başı Hasan Paşa'nın kardeşi Ali Efendi'nin bina emini tayin edilip 6 Mart 1823'te inşaata başlandığını ve bir yıl sonra tamamlandığını belirtir. Yeniden inşa edilen Top Arabacıları Kışlası, dökümhaneler ve yanan kışla camiinin yerine yaptırılan Nusretiye Camii yanında, kagir bir vapur makinehanesi ile deniz kıyısında bir malzeme fabrikası eklenmiştir. Günümüze ulaşmayan kışlanın mimarının Nusretiye Camii'nde

TOPKAPI MEZARLIĞI

280

281

TOPKAPI SARAYI

Melling'in gravüründen bir ayrıntıda Topkapı Sarayı.

de çalışması dolayısıyla Krikor Balyan olabileceği yolunda bir görüş vardır.

J. F. Lewis'in 1838'de basılan albümünde yer alan bir litografide Nusretiye Camii ile birlikte görülen kışla üç katlıdır ve köşelerinde, III. Selim döneminde olduğu gibi, altında kayıkhanesi ile birlikte çıkmalı bir bölüm vardır. Genel hatlarıyla ampir üslubunu yansıtan kışlanın üst iki katında bulunan dörderli gruplar halindeki pencerelerin arasından, zemin kattan başlayan ve saçak hizasında son bulan pilastr-lar geçer. Litografiden ayrıca, Boğazkesen Yokuşu başında bulunan Tophane Müşirliği binasının yerinde olan III. Selim tarafından yaptırılmış

topçubaşılara ait küçük bir daire görülmektedir. Yine aynı sanatçıya ait diğer bir resimde ise buranın girişi ayrıntılı olarak yer alır. Topçubaşı binası 1863-1864'te yanmış, Abdülaziz tarafından, yanan binanın yeri ve Topçu Mektebi arsası birleştirilmek suretiyle, müşirlik binası yaptırılmıştır. Bir kışla girişini anımsatan esas holü ve plan şekli ile tipik bir Türk yapısı olan iki katlı yapının dış görünüşü ise Batılı tarzda idi. Tophane-Salı-pazarı yolu yapımı sırasında önce girişteki porş çıkıntıları, 1956'da da tamamı yıktırılmıştır. Yerine de beton bir teras ve altına dükkânlar yaptırılmıştır.

Tophane-i Âmire'ye Abdülmecid 1847' de bir marangozhane, Abdülaziz ise 1866' da başka yapılar ekletmiştir. 1867 tarihli *Devlet Salnamesi* 'nde Tophane-i Âmire yapıları şöyle sıralanır: Top dökümhanesi, vapur makinehanesi, marangozhane, demirhane, çarkhane, saraç atölyesi, nakkaş atölyesi, alethane, terzihane, avadanlık-hane, mastarhane, kılıçhane, tüfenkhane, sandık ve model atölyeleri.

Melling, *Voy&ge*

Tophane-i Âmire I. Dünya Savaşı'ndan sonra önemini yitirmiş ve yapılar zamanla terk edilerek harap olmaya bırakılmıştır. Buna paralel olarak kentin büyümesi ve yapılaşmanın yayılması sonucu şehir içinde kalan kışlalar ve yan tesisler yok olmuş ve tesis külliye hüviyetini kaybetmiştir. Bugün bu yapılardan sadece iki dökümhane binası ve bunların yanında kalıp-

hane olarak kullanıldığı sanılan bir yapı kalmıştır. Uzun süre bakımsız kalan bu yapılar, asıl amacının dışında birçok hizmetler vermiştir. 1955'ten sonra Askeri Mü-ze(-0 olarak düzenlenmesi düşünülmüş, ancak bu görüşten vazgeçilerek Askeri Müze'nin deposu olarak kullanılmıştır. Daha sonraları Top Teşhir Müzesi olarak değerlendirilmeleri düşünülmüş ve 1972'den itibaren koruma onarımları sayılabilecek üst yapı ve duvarların onarımına başlanmıştır. Restorasyonun büyük harcamalar gerektirmesi sonucu bu düşünceden de vazgeçilerek yapılar 1992'de Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'ne devredilmiştir.

Bibi. N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. yy sonu ve 19. yy)*, ist., 1992; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 59; Cezai, *Yangınlar*; Cezar, *Beyoğlu*; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; Eyice, *Boğaziçi*; Ç. Gülersoy, *Tophane-Fm-dıklı-Kabataş*, ist., ty; ay, "Son 400 Yılda Tophane Semti", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, III, Ankara, 1983, s. 1637 vd; Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Yeni Nizamların Cedveli*, ist., 1988; Oliver, *Türkiye Seyahatnamesi*, Ankara, 1976; M. Sertoğ-lu, "Galata ve Tophane", *HTM*, 7/66, s. 9 vd; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi imar Faaliyetleri", (Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi); Unsal, *Eski Eser Kaybı*, 48 vd; Demircan-lı, *Evliya Çelebi*.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

TOPKAPI MEZARLIĞI

Topkapı Mezarlığı'nın tarihçesinin II. Meh-med (Fatih) dönemine (1451-1481) kadar indiği kabul edilebilir.

II. Mehmed 5 Nisan 1453'te İstanbul'u kuşatmaya başladığında Top Kapısı karşısına denk gelen bir yere (bugünkü Maltepe civarı diye düşünülüyor) otağını ve karargâhını yerleştirmişti. Bu tarihten itibaren başlayan savaşlar sırasında ölen askerlerin gömüldüğü yerin Topkapı Mezarlığı'nın nüvesini teşkil ettiği düşünülebilir. Bununla birlikte Fatih dönemi sonlarında Edirnekapı ve Topkapı arasında suru takiben uzanan ve Top Yıkugı Mahallesi olarak anılan bir yerleşme biriminin olduğu-

nu ifade eden kaynaklar bize burada mezarlıkların teşekkül etmiş olabileceğine dair bir ipucu veriyor. Yine aynı devirlerde kurulu olduğu anlaşılan Pazartekke'de Manastır Mescidi Mahallesi ile, Topkapı civarında Molla Gürani Camii Mahallesi gibi mahallelerin ve çevredeki diğer yerleşme alanlarının da sur dışındaki mezarlıkların oluşumuna katkıda bulunduğu muhakkak gözüyle bakılabilir.

Böylece Topkapı dışında bütün kara surları boyunca uzandığı anlaşılan mezarlıklardan günümüze pek az şey gelebilmiştir.

Günümüzde Topkapı ve yakınında bü-yükşehir belediyesinin maliki bulunduğu üç mezarlık vardır. Bunlar Topkapı Mezarlığı, Topkapı Maltepe Mezarlığı ve Topkapı Çamlık Mezarlığı'dır. Mezarlıklar Müdürlüğü'nün verilerine göre bu mezarlıklardan Topkapı Mezarlığı 72.177 m2, Maltepe Mezarlığı 23.016 m2 ve Çamlık Mezarlığı 70.140 m2'lik bir alanı kaplamaktadır. Topkapı Mezarlığı'na halen çok az miktarda gömü yapılabilirken, diğer iki mezarlığın tamamen dolu olduğu ifade edilmektedir.

YAŞAR ÇORUHLU

TOPKAPI SARAYI

İstanbul Yarımadası'nın Marmara, Boğaziçi ve Halic'in buluştukları yere uzanan ilk platosu üzerindeki bu büyük saray (Sa-ray-ı Hümayun, Saray-ı Cedide-i Âmire, Yeni Saray) Osmanlı hanedanının ve imparatorluk tarihinin simgesel ve fiziksel en büyük verisidir. 19. yy'dan önceki belgelerde bu saraya Topkapı Sarayı denmez.

I. Mahmud'un (hd 1730-1754) saray bahçesinde, eski Top Kapısı denen sarayın deniz kapısı arkasında yaptırdığı ve bir yüzyıl boyunca giderek büyüyen büyük ahşap saray Topkapısı Sarayı adını taşıyordu. Bu saray 1862'de bir yangında yok olduktan sonra, adı Yeni Saray'a verilmiştir. İstanbul'un fethinden 19. yy'da Dolmabah-çe Sarayı'nı(->) inşasına kadar geçen sürede Osmanlı saray ve konut mimarisinin bütün özelliklerini bulabileceğimiz Topka-

pı Sarayı, kullanılışına ilişkin bilgilerin yoğunluğu nedeniyle de sultanların yaşamı ve o yaşamı barındıran mekân tasarımı açısından en büyük tarihi kaynaklardan biridir. 19. yy'ın sarayları bir yana bırakılırsa, bütün Osmanlı tarihinden sadece tek bir saray kalmış olması, çağdaş kültürde saray teriminin çağrıştırdığı imgelerle geleneksel kültürümüzdeki saray arasındaki farkları açıklayan önemli bir olgudur. Osmanlı toplum tarihi, sultanlar katında bile, yaşamın fiziksel ifadesini yazıya dökmek konusunda pek hasistir. Evliya Çelebi *Seyahat-name'sinde* Topkapı Sarayı'na ayrılan bölüm, bir sayfayı geçmez. Sultan sarayının imparatorluk yaşamının her boyutunda tek karar mercii olduğu düşünülürse, imparatorluk gücünün bu en açık fiziksel ifadesinin övgü olarak bile Osmanlı yazınına fazla yansımamış olması hem şaşırtıcı, hem öğreticidir. Evliya Çelebi'nin sarayı övmek için kullandığı sözcükler "cennet bahçesi" ve "havarnak köşkü" gibi, her durumda kullanılan klişelerdir. Burada sultan sarayının kendi içine kapalılığı, gizliliği, üzerinde konuşulmasının yerleşmiş adaba uymadığı gibi nedenler de vardır. Fakat asıl önemli neden Osmanlı-Türk kültüründe yaşanan ortamın fiziksel boyutlarının kavramsal statüsünün önem kazanmamış olmasıdır. Sarayın artık yok olan yapıları hakkında bilgi edindiğimiz tek kaynak yabancı gezginlerin betimlemeleri ve resimleridir. Hattâ sarayın örgütlenmesi konusunda bile kaynak olarak Ricault, I. M. d'Ohhson(->) gibi Batılı yazarların yapıtları önem taşımaktadır.

Topkapı Sarayı üzerinde bilimsel araştırmalar 20. yy'ın başına kadar yapılamamıştır. Özellikle harem bölümüne girileme-diği için bu konuda dışarıdan yapılan betimlemeler ya da Yalı Köşkü gibi bazı yapılara girmek olanağı bulmuş yabancıların betimlemeleriyle yetiniliyordu. İlk kez 1909'da C. Gurlitt(->), harem bir rölöve-sini yapmıştır. Cumhuriyet döneminde Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü Tahsin Öz'le(->) başlayan ve Milli Eğitim Bakan-lığı'nın Mualla Anhegger, Selma Emler, Ca-hide Tamer gibi restorasyon mimarları tarafından, özellikle harem inşaat tarihine ilişkin bilgiler ortaya çıkarılmaya başlanmıştır. Daha sonra çeşitli araştırmacılar çalışmaya devam etmiş ve Topkapı Sarayı'na ilişkin bilgilerin bir koleksiyonu, S. H. El-dem ve F. Akozan'ın bir değerlendirmesiyle, 1981'de yayımlanmıştır. Fakat yapı konstrüksiyon analizine dayanan güvenilir bir kronolojik inşaat tarihi henüz gerçekleştirilmemiştir.

Sarayın Yerleşme Düzeni: Topkapı Sarayı bir müstahkem kenttir, bir "kal'a-i sultanidir. Sur-ı Sultani(-0 ile çevrili, içinde binlerce kişinin yaşadığı bir kenttir. İstanbul içindeki konumu eski Orta Asya ve İslam geleneklerine uygundur. Örneğin eski Merv kentinin ya da Halep'in planları incelendiğinde kalenin surlarla çevrili kente, büyük bir halkaya, küçük bir halkanın birleşmesi gibi, bir dış noktada asıldığı ya da onunla kesiştiği görülür. II. Meh-med de (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u

Topkapı Sarayı'nın gelişimi: Fatih dönemi, 16. yy sonu ve 18.. yy'ın ortalarındaki yerleşim planları.

Nadide Seçkin

TOPKAPI SARAYI

282

283

TOPKAPI SARAYI

kün varlığıdır. Bu, varlığını Çin'e kadar izleyebildiğimiz bir kapı tipolojisidir. Büyük kemerli kapı, derin bir kemerli girinti içine yerleşmiştir. Kapıdan girilince kubbeyle örtülü orta bölümün iki yanında eyvanlar ve arkalarında kubbeli odalar vardır. Birinci Yer'e geniş beşik tonoz örtülü bir geçitten çıkılır. Bu geçit avlu tarafından bu-

aldıktan sonra aynı şeyi yapmıştır. Fakat sonradan, Osmanlı kentlerinin bile surlara pek gereksinme duymadıkları yüzyıllarda, surların asıl rolü bir saltanat imgesi olmaktan öteye gitmez. Topkapı Sarayı ne Rönesans'tan sonra gelişen bir Avrupa sarayı, ne de bir ortaçağ şatosu imgesine yakındır. Sarayın planlanması törensel bir hiyerarşiden çok, basit, işlevsel bir düzene göre kurulmuştur. Bu kent-saray, sarayın iç yaşamının geçtiği Enderun'la sultanın mutlak otoritesi altında yürüyen idari işlerin ve daha genel saray hizmetlerinin görüldüğü bir Birun'dan oluşur. Bunun dışında ise büyük bir emniyet kuşağı oluşturan surlarla çevrili dış avlu ve bahçeler vardır. Bunun içindeki büyük meydan, sarayla halkın buluştuğu ve kentsel nitelikli bir alandır. Böylece saray-kent kapılarıyla birbirlerinden ayrılan üç temel işlev alanına ayrılmıştır. II. Mehmed fetihten sonra daha çok askeri ve ihtiyati bir nedenle, Yedi-kule Hisarı'nı(->), kentin denizle birleştiği eski kent kapısı çevresinde inşa ettirmiştir. Eski Saray !m(->) kent ortasındaki konumu ise anlaşılması zor bir seçimdir. Fakat onunla birlikte Topkapı Sarayı'nın eski Akropol Tepesi'nde inşaatına başlanmış olması ve Sur-ı Sultani'nin inşaatı, buranın geçici bir statü ile kullanıldığını gösteriyor. Fakat bu geçici statü bir yüzyıla yakın sürmüştür. Belki eski Tauri Forumu(->) üzerinde fetih sırasında mevcut bir kullanılabilir yapı kompleksinin varlığı bu kararda etkili olmuştur.

Topkapı Sarayı sürekli olarak büyürken, biçim de değiştirmiştir. Yangın ve depremlerden çok, sultanların, kendilerinden önce var olan yapıları yıktırarak kendi köşk ve dairelerini yaptırmaları, sarayın tümel bir şemaya göre değil, küçük pavyonlar, köşkler, dairelerden oluşan "ad hoc" bir gelişme süreci içinde büyüdüğünü göstermektedir. Yeni Saray Abdülme-cid dönemine (1839-1861) kadar inşa edilmeye devam edilen kent içinde bir saltanat kentidir. Bu sürekli değişme

olgusu, sultanların Topkapı Sarayı'na bir tek yapı gibi değil, bir kent gibi baktıklarını gösterir. Burada değişmeyen bir mimari şema yoktur. Davranışsal bir planlama vardır. Topkapı Sarayı'nda Emevilerin Hirbet el-Mefcer, Kasr el-Hayr ve Mşatta, Abba-silerin Gevsek el-Hakani ya da Gaznelile-rin Leşger-i Bazar'daki saraylarının formalizmi yoktur. Hattâ pavyon sisteminin egemen olduğu Elhamra, Lahor Sarayı ya da Ekber Şah'ın Fatehpur Sikri'deki sarayıyla da karşılaştıramıyoruz. İsfahan'daki Safe-vi sarayları da Topkapı'ya göre çok daha biçimsel istekler sergiler. Gerçi, haremın törensel şema dışında kalan büyümesi bir yana bırakılırsa, kapı yapılarının aksiyal olmaması dışında, Fatih döneminin Enderun ve Birun düzenlemesinin yeteri kadar biçimsel bir düzeni olduğu savunulabilir. Fakat ilk kuruluş, kısa bir süre sonra yapılmaya başlanan yeni yapılarla biçimsel saflığını yitirmiştir. Topkapı Sarayı'nda büyük aksiyal düzenlemeler, simetrik ve büyük mimari çekirdekler yoktur. Fatih döneminde en büyük üniteler Fatih Köşkü, Hırka-i

Bâb-ı Hümayun

d'Ohsson, *Tableau*

Saadet ve Kubbealtı(-0 daireleridir. Bâb-ı Hümayun 1867'de yandıktan sonra, o kadar güçlü bir imparatorluk imgesi olduğu halde bir daha yapılmamış olması, Topkapı Sarayı'nı bir mimari bütün olarak değil, öğeleri zaman içinde değişen bir küçük kent olarak algılamak zorunluluğuna işaret etmektedir.

Sur-ı Sultani: Saray-kenti çeviren surların, arkeolojik olarak incelenmemiş olmalarına karşın, yer yer, belki de daha da sürekli olarak, eski Bizantion surları temelleri üzerinde kurulmuş olmaları düşünülebilir. Surun ana girişi Ayasofya tarafında Bâb-ı Hümayun'dur. Buradan batıya doğru giderek meyili artan bir yokuşun sonunda Soğukçeşme Kapısı (bugünkü Gülha-ne Parkı Kapısı) vardır. Bundan sonra ilk kez III. Murad (hd 1574-1595) tarafından yaptırılan Alay Köşkü'nde(->) sur kuzeye döner. Denize doğru uzanan surun batı yönündeki büyük kapısı Demir Kapı'dır. Bu kapının arkasında sarayın büyük Meh-terhane'si vardı. Demir Kapı'dan önce iki tane küçük servis kapısı (koltuk kapısı) vardır. Sur, Yalı Köşkü'nün(->) olduğu yerde denizle buluşur. Bostancıbaşı Dairesi, sarayın kayıkları ve kayıkçıları (bostancı hamlacıları) burada bulunurlardı. Sur deniz kenarında doğuya doğru uzanarak (Sa-rayburnu denilen kıyı) bugün olmayan, iki kule ile pekiştirilmiş, sarayın en eski deniz kapısı olan Top Kapısı'na ulaşır. Bu kıyıda 17. yy'da yapılmış olan Sepetçiler Kasrı(->) vardır. Burada sur ile deniz arasında dar bir rıhtım bulunuyordu. Top Kapısı arkasında I. Mahmud'un yaptırdığı Topkapı Sa-hilsarayı vardı. III. Selim'in (hd 1789-1807) annesi için yaptırdığı Şevkiye Köşkü(->) özel bahçesi ve ahırlarıyla Topkapı Sahil-sarayı'ndan sonra geliyordu. Bugün olmayan bu yapıların yerleri, henüz yerinde

duran Gotlar Sütunu(->) ile belirlidir. Bu sütunun arkasındaki kapı (üçüncü kapı) "Beşinci Yer" denilen harem terasına açılır.

Sur, Sarayburnu'nda güneye doğru döner. Bu kıyıdaki ilk kapı, arkasında Bostancılar Tabhanesi bulunan, Odun Kapısı'dır. Gül-hane Meydanı denen büyük oyun meydanının önünde Değirmen Kapısı vardır. Bu kapının içinde sarayın ununu öğüten değirmen bulunuyordu. Bu kıyıda, sur üzerinde ilk kez II. Bayezid'in yaptırdığı, sonradan III. Murad döneminde Sinan Paşa tarafından padişah için yaptırılan Sinan Paşa Köşkü(->) vardır. Bunun hemen yanında sarayın çöpleri denize dökülürdü. Ahırkapı Feneri'ni(-0 geçtikten sonra Balıkhane Kapısı ve bugün olmayan Balıkhane Kasrı gelir. Sur bundan sonra biraz daha güneybatıya uzandıktan sonra, kuzeydoğuya kıvrılır. Bu noktada Otluk Kapısı vardır. Bu kapı dışında saray ahırlarının bir bölümü sur dışında bulunuyordu (bak. Ahırkapı). Bu kapıdan sonra sur oldukça meyilli araziye izleyerek Bâb-ı Hümayun'a ulaşır. Bu surun uzunluğu 4 km'ye yaklaşır. Sur-ı Sultani'nin Bâb-ı Hümayunla birlikte tamamlandığı söylenebilir.

Fatih Dönemi Sarayı: Saray yapılmadan önce Boğaz'a doğru uzanan bu platoda zeytinlikler arasında Ayasofya Kilisesi papazlarına ait konutlar vardı. Fatih döneminde, yerleşmenin üç ana avluya dayanan strüktürü kurulmuş ve anıtsal kapılar inşa edilmiştir. Burada, birçok sarayda görülen aksiyal bir düzenlemeye gidilmemesi daha önce var olan Türk öncesi dönem yapılarının varlığından kaynaklanmış olabilir. Çünkü böyle bir platformun yamaçlarında eski ve yüksek temel ve payanda duvarlarından yararlanmamak, kuşkusuz düşünülemezdi. Ayasofya(->) ve Aya İri-ni'nin(->) varlığı saray girişini doğuya çekmiştir. Sarayın yerleştiği platonun konumu bu kapı aksı üzerine simetrik bir yapılanma koymaya elvermeyen güneyden kuzeye uzanan bir aks oluşturmaktadır. En geniş yerinde 100 m'yi biraz geçen saray platosu, yapı tasarımının pavyon niteliği de

göz önüne alınınca zaten inşaatın hemen her bölümde büyük bir alt yapı üzerinde olmasını gerektirmiştir. Bunun da daha önce mevcut temellerden ve teraslardan yararlanarak yapılması doğaldı. Bu saraysal olmaktan çok kentsel kompozisyonda işlevsel "zon"lar saptanmış ve onların içinde sultanın arzularına göre bağımsız öğeler yerleştirilmiştir. Arkeolojik araştırmalar yapılmadığı için, bugün mevcut yapılar dışında, bir ilk yerleşme planının fetihten önce mevcut yapı kalıntılarıyla ilişkisi saptanamamıştır. 1459-1468 arasında bir harem bölümünü içerip içermediği kesinlikle saptanamayan üçüncü üvlu ve idari bölümü içeren ikinci avlunun çevrelerindeki yapıların bir bölümü yapılmıştır. Sarayın dış duvarları ise fetihten 25 yıl sonra, 1478'de tamamlanmış ve daha önce başlayan harem ve idare bölümlerini çevirmiştir.

Sur-ı Sultani üzerinde Ayasofya Meyda-m'na açılan sarayın ana kapısı olan Bâb-ı Hümayun'un inşaatı, 20. yy'ın başına kadar görülen kitabesine göre

883/1478'de bitmiştir. Bâb-ı Hümayun'un arkasında Aya İrini Kilisesi'ni de içeren, halkın girebildiği büyük meydanın, tarihinin hiçbir döneminde düzenli bir planı olmadığı söylenebilir. Fatih döneminde bu avluda sonradan olduğu gibi, bugüne kalmayan işlevsel bir yapılanma vardı. Fakat sarayın oturduğu platonun Marmara'ya doğru inmeye başladığı alan, içine çeşitli köşkler ve yapılar yapılsa da, her zaman sarayın bahçesi olarak kalmıştır. Bâbüsselam (Orta Kapı) Divan Avlusu'na (İkinci Avlu ya da İkinci Yer) açılır. Kritobulos(->), fetihten 10 yıl sonra revaklarla çevrili bu avlunun Marmara cephesinde mutfakların, Haliç cephesinde hasahır, Kubbealtı ve kulesinin olduğunu yazar. Bu genel yerleşme düzeni, Fatih'in bu yapılar yapılırken oturduğu Edirne Sarayı'nın Alay Meydanı düzenine benzer. Divanın toplandığı Kubbealtı'nın konumu sarayın harem bölümünden ulaşılacak şekilde düşünülmüştür. Bu avluda harem girişi önünde sultanın ayak divanı için tahtının kurulduğu, bugünkü gibi geniş bir saçak vardı (Taht Yeri). Bugün İkinci Avlu'daki hiçbir yapı Fatih döneminden değildir. Üçüncü Avlu, Enderun Avlusu'dur (Üçüncü Yer). Bu avluya girişin kapısı Bâbüssaade'dir. Bu avluda ilk yapılan yapı Fatih Köşkü'dür. Bunun karşısında avlunun kuzeydoğu köşesinde Hasoda yapılmıştır. Aynı dönemde kapının hemen arkasında Arzodası(-») (sultanın kabul salonu), Enderun mektebi ve yatakhane, bir mescit ve belki sultanın kadınları için birkaç oda yapılmıştır. Fakat Fatih'in haremi Eski Saray'da idi. Fatih öldüğünde (1481) inşaatı devam eden Üçüncü Avlu yapıları içinde Fatih döneminden kalan, sadece, kısmen değişmiş olan Fatih Köşkü'dür.

Bâb-ı Hümayun ve Birinci Avlu (Birinci Yer): Bâb-ı Hümayun'un özgün durumunu 1502'de İstanbul'a gelen Teodoro Spandugino ve Atinalı Laonikos Halko-kondiles'ten(-») öğreniyoruz. Bu mermer tören kapısı yazı ve bitkisel motiflerle bezemeli ve değerli taşlarla süslüydü. Üzerindeki ahşap galeri de sütunlu ve bezemeli

Topkapı Sarayı'nın planı: 1. Bâbüsselam, 2. Mutfak kanadı, 3. Bâbüssaade, 4. Arzodası,

5. Fatih Köşkü, 6. Hekimbaşı Odası, 7. Ağalar Camii, 8. İç Hazine, 9. Raht Hazinesi, 10. Hasahır, 11. Kubbealtı, 12. Hırka-i Saadet, 13. III. Ahmed Kütüphanesi, 14. Sünnet Odası,

15. III. Murad Köşkü.

Müller-Wiener, *Büddlexikon*

bir yapıydı ve örtüsü kurşundu. Bâb-ı Hümayun'un geç döneme ilişkin resim ve gravürlerinde ise bu bezemeler yoktur. Bu kapının gezginlerin ilgisini çeken bir özelliği kapıların duvarlarına onları korumaya memur yeniçerilerin silahlarının asılma-sıydı. Bâb-ı Hümayun'un en belirgin özelliği masif giriş katı üzerinde ahşap köş-

TOPKAPI SARAYI

284

285

TOPKAPI SARAYI

Topkapı Sarayı'nın vaziyet planı: 1. Topkapı Sarayı, 2. Birinci Avlu, 3. ikinci Avlu, 4. Üçüncü Avlu, 5. Lala Bahçesi, 6. Sofa Köşkü, 7. III. Osman Köşkü, 8. Bağdat Köşkü, 9. Revan Köşkü, 10. Çinili Köşk, 11. Arzodası, 12. Bâbüssaade, 13. Bâbüsselam, 14. Gotlar Sütunu, 15. Gülhane Kasrı, 16. Bâb-ı Hümayun, 17. Darphane Köşkü, 18. Yeni Darphane, 19. Yalı Köşkü Kapısı, 20. Demir Kapı, 21. Yalı Köşkü, 22. Sepetçiler Kasrı, 23. Eski Kayıkhaneler, 24. Vükela Kapısı, 25. Şevkiye Köşkü, 26. Hasbahçe, 27. Hasahır, 28. Odun Kapısı, 29. incili Köşk, 30. Ahırkapı Feneri, 31. III. Ahmed Çeşmesi, 32. Ayasofya, 33. Soğukçeşme Kapısı, 34. Zeynep Sultan Camii, 35. Alay Köşkü, 36. Haseki Hamamı, 37. Balikhane Kapısı, 38. Otluk Kapısı. Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı'ndan* sadeleştirilmiştir.

yük bir eyvan olarak algılanır. Bu dış kapının kontrolünü yeniçeriler yaparlardı.

Bâb-ı Hümayun'dan girildikten sonra sarayın dış bahçeleriyle buluşan, sınırları belirsiz, içinde sayısız işlevi ve onlara tekabül eden yapılan barındıran ve İstanbul'un herhangi bir meydanı gibi kalabalık olan, büyük alan (Birinci Yer) sarayın bütün işlerinin görüldüğü bir kent meydanıydı. Bugün çevresinde, Aya İrini dışında klasik dönemden hemen hemen hiçbir yapı kalmamış olan bu meydanda ve çevresinde sarayın silah depoları (Cebehane-i Âmire, anbar-ı mühimmat), sarayın özel darphanesi (dar-ü'l-darb-ı enderuni), büyük bir avlu içinde sarayın odun depoları (anbar-ı hime) ve odun taşıyan öküz ya da mandaların çektiği arabalar, öküzler için ahırlar, inşaat malzemesi depoları (anbar-ı âmire), saray yapılarının tamirlerini yapan atölyeler, bunları barındıran yapılar, İstanbul'un inşaat işlerini kontrol eden şehremininin bürosu, saray hasırlarının dokunduğu atölyeler (hasırhane-i hassa), Marmara tarafında 120 hastayı barındıran saray hastanesi (tımarhane), saray fırını (furun-ı has), saraya su sağlayan sistemin atla çalışan dolabı, onu çalıştıranların yatakhaneleri, ahırları, mescitleri gibi sürekli ve geçici olarak yapılmış birçok yapı bulunuyordu. Bu avlu divana sunulan dilekçelerin toplandığı yerdi. Tarihi belli olmayan, fakat *Hünernâme'de* bir minyatürde poligonal, sivri çatılı bir pavyon olarak gösterilen yapı bu dilekçeleri işleme koyan memurların (kâğıt emini) çalıştıkları yapı olarak değerlendirilmiştir. Fakat divanda işi olanların Divan Meydam'na (İkinci Yer) geçtiklerini de biliyoruz. Bu meydan yeniçerilerin, baltacıların, acemi-oğlanlarının, ziyaretçilerin atlarının, seyislerin, inşaatçıların, oduncuların, işi olan halkın durmadan girip çıktığı, her zaman dolu

bir kent meydanıydı. Bu meydandan haftada dört kez divana gelen ve giden vezirler ve büyük memurların, sultanı ziyarete gelen elçilerin alayları geçerdi. Orta Kapı'da atlarından inmek zorunda bulunan, bütün bu ziyaretçilerin hizmetlileri, atları, seyisleri, sarayın hizmetlerini gören yüzlerce görevli ve halkla karışarak meydanı doldururlardı.

Fatih'in cenaze töreninde Alay Meydanı'nda 25.000 yeniçeri ve diğer saray mensupları toplanmıştı. Saray toplantılarına maiyetleriyle gelen divan mensuplarının adamları ve atları burada beklerlerdi. Sarayın ilk yapıldığı dönemlerde meydanın Marmara yönünde saray bahçelerini ve denizi görmek olanağı vardı. H. Sche-dePin(-0 *Weltkmmnik'inde* bu avlu etrafında gösterilen revaklar büyük bir olasılıkla uydurmadır. Fakat avlu çevresinde ilk dönemden başlayarak yapılar ve duvarlar olmuştur. Burada arazi birdenbire düştüğü için zaten payanda duvarları yapmak gerekliliği vardı ve burada bekleyenlerin oturduğu sıralar bulunuyordu. Marmara tarafına yapılan yapılarla manzara giderek kapanmıştır. *Hünername'de* 16. yy'm sonlarında Alay Meydanı'nı kısmen gösteren ilginç bir minyatür vardır. Doğu sarayların-

daki törenlerde, sultanın büyüklüğünün göstergelerinden biri egzotik hayvanların halka teşhir edilmesi idi. Alay Meydanı'nda, alaylarda ve bayram günlerinde Aya İrini önünde filler ve zürafalar bulundurulurdu. ,

Bâbüsselam (Orta Kapı) ve ikinci Yer ya da Divan Meydanı: Asıl saray Orta Kapı'dan (Bâbüsselam) başlar. Sultan dışında herkesin atlarından inip yaya olarak geçtikleri Orta Kapı'dan sonra, sultanla devlet idaresinin kesiştiği İkinci Avlu, mimari öğelerle tanımlanmış, ortalama 110x170 m boyutunda bir iç avludur. Kapıların revak-ları, Kubbealtı ve iç Hazine avlu boşluğuna da çıkıntı yaparak yerleşmişlerdir. Bu avluda da Enderun girişi olan Bâbüssaade aksiyal olarak yerleşmemiştir. Orta Kapı aksı ile doğuya doğru 10 derecelik bir açı yapar. Divan Meydanı dört tarafından revâklarla çevrilidir. Kuzeyinde Enderun Avlusu'ndan ayıran yüksek duvar ve Bâbüssaade, doğusunda orta avludan girilen sarayın büyük mutfakları ve çalışan-

Bâbüssaade

(üstte) ve

Bâbüsselam.

Tahsin Aydoğmuş

ların koğuşları, batıda harem duvarına bitişik ve avlu içine taşan odalarıyla Divan-ı Hümayun (Kubbealtı) ile Dış Hazine ve avlunun batı duvarı arkasında yine bir avlu üzerinde hasahırlar vardır. Orta Kapı'nın iki yanında sarayın muhafazası ve iç hizmetleri ile görevli zülüflü baltacıların koğuşları vardı. Bu avlunun giriş ve çıkış kapılarının yeri

ve düzeni Fatih döneminde saptanmış olmakla birlikte, bugün onu çeviren hiçbir yapı Fatih döneminden değildir. Fakat, özellikle 16. yy içinde yapılan yenilenmelerle değişen saray mimarisinden önceki başlıca yapılar, büyük saçağı ile Bâbüssaade, Kubbealtı ve Dış Hazine ile Kubbealtı'na ve hareme bağlı ahşap Adalet Kulesi (Kasr-ı Adi), ahırlar, mutfaklar, revaklar, Kritobulos'a göre, 1465'te yapılmış bulunuyordu. Avluda mutfakların su aldığı, hayvanların su içtiği çeşmeler vardı.

Divan Meydanı sarayın asıl tören avlu-sudur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Alay Meydanı adının buraya verildiğini söyler. Sim-

gesel olarak da devletin adaletinin dağıtıldığı yer (Saha-i Adalet), Divan Meydanı, başka bir deyişle, idare merkezidir. Topkapı Sarayı'na ilişkin minyatür ve yabancı kökenli gravürlerin büyük bir çoğunluğu bu avluda ve çevresinde geçen törenleri resimlemiştir. Avlunun en önemli yeri sultanların 15. yy'da altında tahtlarını kurdurdukları Enderun girişidir. Yabancı elçilerin kabul merasimleri burada başlardı. Venedik Elçisi Andrea Gritti'nin (bak. Gritti Ailesi) 1503'teki kabul merasiminde 3.000 yeniçeri mutfak tarafında, 1.500 sipahi ahırlar tarafında en gösterişli giysileriyle ve özellikle italyan elçileri şaşırtan bir düzende dizilmişlerdi. Yeniçeri ağası Bâbüsselam'ın saçağı altında oturuyordu. Böyle törenlerde bütün revaklara değerli kumaşlar, halılar, asılır, hattâ, Üçüncü Avlu'da olduğu gibi, altın zincirleriyle aslanlar ve kaplanlar gezdirilirdi. Elçiler sadrazam ve vezirler tarafından Kub-bealtı revağı altında karşılanır, daha sonra eğer sultan elçiyi kabul edecekse, Bâbüssaade'den Arzodası'na alınırlardı. Elçilerin getirdikleri hediyeler, bir gün öncesinden buraya getirilir ve Bâbüssaade'nin sol tarafındaki revaklar altına konarak teşhir edilirdi. Elçilere Kubbealtı'nda ve refakatçilerine avluda, revaklar altında yemek verilirdi. Bu avluda da, Enderun'da olduğu gibi büyük bir sessizlik hüküm sürerdi. Kapıcılar içeri girerken susmayanlara

asalarıyla vururlardı. Bu avluda törenler sırasında Enderun mensuplarının bulunacakları yerler önceden belirliydi. Divan toplantıları sırasında yeniçerilerin ve sipahilerin dizilmeleri de âdetti.

ikinci Yer'in Yapıları-Bâbüsselam: Fatih döneminde yapılan bu kapı, çeşitli tamirler geçirmesine karşın, kuleleriyle birlikte hemen hemen evrensel bir giriş yapısı şemasına göre inşa edilmiştir. E. H. Ay-verdi ve S. H. Eldem'in aksi düşüncede olmalarına karşılık bu kulelerin 15. yy'm sonunda var olduğunu biliyoruz. İki poli-gonal kule ve aralarındaki beden duvarına açılan büyük bir eyvan içindeki giriş kapısı ile girilen geniş bir taşlık ve iki yanında kapıcı odaları ve avlu çıkışında ikinci bir revak vardır. Bâbüsselam'ın bugünkü büyük demir kapısı, üzerindeki kitabeye göre 931/1524-25'te İsa bin Mehmed adlı bir demirciye Sadrazam Makbul/Maktul İbrahim Paşa tarafından

yaptırılmıştır. Kanuni döneminde Orta Kapı'da kapıcıların daireleri tamir edilmiş, revak tavanı altın yaldızlı bir bezeme ile süslenmiş, Pierre Gilles'm(->) överek sözünü ettiği on mermer sütuna oturan bu revak, belki de o sırada yenilenmiştir. S. H. Eldem bu revağın, şimdiki biçimini 17. yy'da aldığını söyler.

Kubbealti: Fatih döneminde divanın toplandığı oda ya da dairenin durumu bilinmiyor. Bugün Kubbealti üç kubbeli hacimden oluşur. Revakların altında güney-

deki ilk oda cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günleri divanı oluşturan kubbe vezirlerinin toplandığı, Makbul/Maktul İbrahim Paşa'nın Kanuni döneminde yaptırdığı, özenle bezenmiş divan odasıdır. Vezirler odayı çevreleyen sedirlerde oturlardı. Bunun yanındaki oda divan kâtiplerinin bulunduğu odadır. Üçüncü oda ise nişancının evrakı mühürlediği odadır.

Haremden ulaşılan sultan mahfilindeki bir kafes arkasından padişah, divanda konuşulanları dinleyebilirdi. Kubbealti III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde restore edilmiştir.

Dış Hazine: Kubbealti'na bitişik, sekiz kubbeli yapı hazinedarbaşının sorumlusu olduğu hazine binasıdır. Burada küpler içinde para saklanırdı. Bu hazine ile Bâbüssaade arasında, geç dönemde yapılmış bir küçük mescit vardır.

Kasr-ı Adi: Bir gözetleme kulesi olarak yapılmış olan ilk kulenin taş bir subasman üzerine daha alçak ve ahşap bir kule olduğu anlaşılmaktadır. Bu kulenin daha çok haremle birlikte düşünüldüğü söylenebilir. Kritobulos bu kulenin Fatih döneminde de var olduğunu belirtmektedir. 17. ve 18. yy'larda ahşap olarak yenilenen bu kule, 19. yy'm ortalarında üzerinde bir cihan-nüması olan yüksek bir yapı olarak görülmektedir. 19. yy'm ikinci yarısında Sarkis Balyan tarafından bugünkü kule inşa edilmiştir.

TOPKAPI SARAYI

286

287

TOPKAPI SARAYI

Gouffier'nin kitabında yer alan bir gravürde Bâbüsselam ve birinci avlu (üstte) ve Melling'in

çizgileriyle Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusu.

Choiseul-Gouffier, *Voyagepittoresque de la Grece*, Paris, 1822 (üst), Melling, *Voyage*

pılar bu planda belirgin olsa bile, herhangi bir dönemde haremın tümel bir plana göre yapıldığını gösteren bir işaret yoktur. Haremın cümle kapısından Valide Taş-lığı'na geçerken Nöbet Yeri denen geçit gibi hacimler, daha büyük öğeler arasında tesadüfen ortaya çıkmış bir nitelik taşırlar. Denize birkaç yüz metre uzakta, dünyanın en güzel manzaralarına açılan bir tepede yüzlerce kadını i galerilere ve i avlulara baktırmak, Osmanlı konut mimarisinin ilkelerinden çok uzak tutumlardır. Bunun haremın eski dönemlerdeki planının, yer sıkışıklığı nedeniyle giderek bozulmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Fakat ilk bakışta görülen bu düzensizliğine karşın, haremın işgal ettiği alanın üç temel bölümden oluştuğu saptanmaktadır: Bunlardan birincisi Fatih'in yaptırdığı ilk köşkün arkasında Valide Taşlığı çevresinde ve Halic'e bakan, sultanlara, valide sultanlara, veliaht şehzadeye, başkadmlara

Hasahırlar: Hasahırlar ikinci Yer'in batı yönünde kendi avlusu içinde inşa edilmişlerdir, ilk saray yapılırken yerleri saptanmış olan ahır bölümünün yapıları sonradan yapılan değişikliklerle özgün mimarilerini kaybetmiş ve Cumhuriyet döneminde 16. yy karakterini elde etmek isteyen bir tutumla restore edilmiştir. Hasahırlarda sarayın her gün kullanılan hayvanları ve bunların kuşamları bulunurdu. Bu bölümün başındaki kişiye mirahur (ahır emi-ri) denirdi. Hasarının hademelerinin sayısı 16. yy'da 300'den fazlaydı. Ayrıca sayıları 16. yy'da 300 iken sonradan 60'a inen saraçlar da hasahıra hizmet ederlerdi. Fakat ahıra hizmet verenlerin sayısı çok daha fazladır. 18. yy'da hasahır hademeleri 2.000'i geçmiştir. 16. yy'da 300 kadar nalbant, 2.000'i geçen katırcı, 1.000 katarlık devesi olan deveiler ve hasahıra bağlı zanaatkarlar vardı.

Mutfaklar: Divan Avlusu'nda yer alan ve Marmara'dan bakışta Topkapı Sarayı'mn en görkemli öğelerinden birini oluşturan bugünkü mutfaklar 1574'ten sonra yapılmıştır. Fatih döneminde yapılan ilk mutfaklar, bugnklere göre çok daha küçüktü. Bugünkü mutfak kompleksinin hareme yakın iki kubbeli odası o döneme aittir. Kanuni döneminde büyütülmüş olması gereken mutfaklar 1574'te yanmış ve Mimar Sinan tarafından yeniden inşa edilmişlerdir. Sarayda alışan bir hizmetli olan Mena-vino, II. Bayezid döneminde mutfaklarda 160 kişinin çalıştığını ve mutfakların bir bölümünde sadece sultana ait yemeklerin

hazırlandığını yazar. Pierre Gilles 16. yy'ın ortalarında mutfakların sekiz kubbeli hacimden oluştuğunu yazar, kubbelerin fenerlerinin ve büyük bacaların varlığını vurgular. Tarihçi Selânikî Mustafa Efendi(->) Sinan'ın yaptığı mutfağın eski mutfak gibi olduğunu, sadece İkinci Avlu tarafına doğru biraz genişletildiğini yazar. Bu noktada arazide Marmara'ya doğru çok büyük bir düşüş olduğu için, mutfaklar ancak avlu tarafındaki düzlüğe doğru genişleyebilirlerdi. Fakat bu karar

avlunun doğu duvarının, revağının da değiştirilmesini gerektirmiştir. Gerçekten de bu revağın konstrüksiyonu, avlunun diğer revaklarından farklıdır. Bugün on tane kubbeli hacimden oluşan mutfak bloğunun, güneydeki iki tanesi, yapı konstrüksiyonu farklarına da bakarak, Sinan'dan sonraki bir dönemde eklenmiş olmalıdır. Bugün kaldırım taşı kaplı, dar bir yolun iki tarafında oluşan mutfak bölümü, birbirinin aynı, bazısı ikişer ikişer aralarında birleşmiş, on modüler öğeden oluşur. Her ünite, ortalama 8 m genişliğinde kubbeli bir oda ve ondan büyük bir kemerle ayrılan ve ortalama 5x8 m büyüklüğünde ve piramidal bir yüksek tonozla örtülen iki hacimden oluşur. Piramidal tonozlar altında uzanan bir koridorla birbirine bağlanan bu kubbeli odalarda padişahın, valide sultanın, kızlarağa-sı ve hasekilerin, cariyelerin ve diğer hizmetlilerin ayrı ayrı mutfakları vardı. Çünkü kendilerine verilen yemek programı farklıydı. Ayrıca bir helvahane vardı. Divan Av-lusu'na açılan mutfak kapılarından orta-

daki asıl mutfak kapısıdır (has matbah). Harem tarafında Helvahane Kapısı, güneyde ise Kiler Kapısı ya da Aşağı Mutfak Kapısı vardır. Mutfakların karşısında ıalışanların koğuşları ve aynı yol üzerinde kilerler vardı. Sinan'ın yaptığı büyük kubbeli üniteler dışında diğer bölümler ıeşitli dönemlerde değişmiştir. Kiler bölümü ile birlikte mutfak bloğunun uzunluğu 172 m'yi bulur. Klasik dönemde sekiz olarak bildirilen mutfakların son iki kubbesinin daha sonra eklenmiş olmaları olasıdır.

Bâbüssaade (Akağalar Kapısı) ve Enderun: iç Saray (Enderun) Enderun Meydanı (Üçüncü Yer) denilen avlu ıevresinde biıimlenmiştir. Revaklarla ıevrili bu avluda Arzodası, Fatih Köşkü (iı Hazine), Hasoda (sonradan Hırka-i Saadet Dairesi), III. Ah-med Kütüphanesi ve Ağalar Camii(->) vardır. İıoğlanlarının koğuşları, akağalar koğuşları ve Darüssaade Ağası Dairesi de bu avlu ıevresindedir. Avlunun batı yönünde Harem-i Hümayun'un bir girişi vardır. Bâbüssaade, kubbeli büyük bir revak altından girilen bir giriş holü olarak tasarlanmıştır. Revakların altında, kapının iki yanında oturacak yerler vardır. Giriş holünde ise sekiler ve bir ocak bulunmaktadır. Bu revak altına sultanın tahtı kurulur ve Divan Meydanı'ndaki bazı merasimler, özellikle sultanın kararım acele olarak gerektiren işler için kurulan' ayak divanı yapılır, sefere gidilirken sancak-ı şerif ilk kez buraya dikilirdi. Kapının bugünkü biıımı 1774'te yapılan yenilemeden kalmıştır.

Enderun Avlusu'nu ıeviren ve değişik dönemlerde bağımsız yapılar olarak inşa edilmiş pavyonlar sarayın sultana özđu bölümünün odaklarıdır. O dönemin mimari tasarımının bütün özellikleri de bu yapılarda görölür. Fatih döneminde yapılan üç pavyon Fatih Köşkü, Hasoda ve Arzodası ve büyük bir olasılıkla Ağalar Camii sonradan değişmiş

olmalarına karşın sarayın ilk inşaat döneminden kalan ve özgün durumlarının restitüsyonlarını yapabildiğimiz yapılardır.

Fatih Köşkü: Topkapı Sarayı'nın kuzeydoğu köşesinde Marmara'ya açılan büyük iki kemerli locyası ile saray silüetini bitiren bu köşk, Tarih-i Atâ'ya göre 1462-1463'te bitmiştir. Fatih Köşkü hayalli bir Türk evi planına göre kurulmuştur. Üç kubbeli odası, avluya açılan revak altına açılır. Fakat hayat etrafında klasik bir "L" oluşturan oda dizisi, köşkün manzaraya karşı olağanüstü konumuna uygun olarak Yakındoğu mimarisinde karakteristik bir locya ile zenginleştirilmiştir. Köşkün odalarına bitişik bir de hamamı vardı. Köşkün bodrum katı hazine olarak kullanılmıştır. Belki Fatih döneminde Hasoda'nın yapılmasından sonra ya da I. Selim'in (Yavuz) Mısır seferinden (1517) sonra köşkün hazine dairesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sarayın İç Hazine'si bu yapıdır. Fakat köşk uzun tarihi boyunca depremden çok zarar görmüş ve tamirlerle özgün öğelerini, bezemesini yitirmiştir.

Hasoda (Hırka-i Saadet): Enderun Avlusu'nda yapılan ikinci köşk olan Hasoda 1465-1468 arasında yapılmıştır. Özgün du-

rumunda ikisi bitişik dört kubbeyle örtülü üniteden oluşan bu kagir yapının Halic'e bakan cephesinde revaklar vardı. Kagir ve kubbeli olmasına karşın bu köşk de iki odalı ve onların önünde uzanan bir sofadan oluşan Anadolu Türk evi tipolojisine uygun bir yapıdır. Yapıldığı sırada Haliç, Boğaziçi ve Marmara'yı seyreden bir konuma sahipti. Bu köşk de, "kutsal emanetler"^(^») saklandığı "Hırka-ı Saadet Odası" olarak yeniden işlevlendirilmiş, sonradan doğusuna ve güneyine eklenen yeni kubbeli odalar ve dört cephesine eklenen re-vaklarla serbest köşk karakterini kaybetmiştir. 18. yy'da "hırka-i saadet" in bulunduğu odanın kubbesinin de daha yüksek yapılmasıyla özgün mimarisini yitirmiştir. Bu köşkün bodrum katında burada hizmetli İçoğlanlarının daireleri vardı.

Arzodası: Bâbüssaade'nin girişinin hemen karşısına yapılan ilk Arzodası Fatih dönemindeki biçimini yitirmiştir. Belki 1509'da sarayda büyük tahribata neden olan depremde yıkılmış olabilecek ilk odanın yerine Kanuni döneminde yeni bir Arzodası yapılmış, fakat bu da sonraki dönemlerde yenilenmiştir. Bugünkü Arzodası 18. yy'da yenilenmiş biçimi ile görülmektedir. Örtüsü bugün değişmiş olan tahtlı bir kabul salonu ile bitişik iki servis odasından oluşan yapı geniş bir revakla çevrilidir. Edirne Sarayı Arzodası'nın da aynı plana sahip olduğuna bakarak, Fatih'in yaptırdığı Arzodası'nın bugünkü plana sahip olduğu, fakat örtüsünün değiştiği anlaşılmaktadır. Arzodası'nın önünde Enderun Meydanı'nda daha önce bulunan II. Selim'in (hd 1566-1574) yaptırdığı Havuzlu Köşk adlı açık pavyon yerine III. Ahmed Kütüphanesi(->) yapılmıştır.

Başlala Kulesi denilen ve Hekimbaşı Dairesi ile saray eczanesinin bulunduğu ve bir kule alt yapısına benzeyen taş odanın sarayın ilk kurulduğu dönemden kaldığı düşünülebilir.

İlk yapısı Fatih dönemine bağlanan yapılar içinde Ağalar Camii de vardır. Hasoda ile Arzodası arasında sarayın en büyük mescidi olan ve zülüflü ağalar namaz kıldığı için Ağalar Camii denen yapı 18. yy'da tamir edilmişti.

Harem: Kanuni dönemine kadar Topkapı Sarayı'nda büyük bir harem bölümü olmamıştır. Bunu kesin olarak doğrulayan bir kaynak yoktur. Fakat Matbah-ı Âmi-re'nin masraflarıyla ilgili belgelere göre Kanuni döneminde Yeni Saray mutfaklarının yıllık masrafı 48 yük akçe iken, II. Selim döneminde 63 yüke çıkmış, III. Murad dönemi başlarında 156 yük, sonlarında ise 210 yük olmuştur. Bu Kanuni dönemine göre beş kat bir artış gösterir ve haremın Topkapı'ya intikalinin ancak III. Murad döneminde tamamlandığını belgeler.

Sarayın sürekli olarak değişmiş, bazı bağımsız öğeleri, belki de sadece bezemeleriyle tarihlense bile, gerçek değişme kronolojisi kesinlikle saptanamamıştır. Bazı büyük öğeler, Valide Taşlığı, III. Murad Yatak Odası, III. Osman Köşkü(->), Sünnet Odası ya da Dördüncü Avlu'ya bakan Bağdat Köşkü(->) ve Revan Köşkü(->) gibi ya-

Bartlett'in çizgileriyle üçüncü avlu ile Arzodası (üstte) ve dördüncü avlu. Pardoe, *Bosphorus, 1839/Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

ayrılan, yani sultan ve yakın çevresinin yaşadığı bölümdür. Bunun güneyinde ve yine Halic'e bakan cephede, bir iç avlu çevresinde oluşan ve "usta" payesine ulaşmış cariyeler odalarının Haliç cephesini işgal ettikleri cariyeler bölümü vardır. Enderun Avlusu ile cariyeler bölümü arasında ise dışarıya cephesi olmayan ve bir iç avlu çevresinde düzenlenmiş karaağalar bölümü vardır. Ne var ki bu bölümler birbirlerinden, geometrisi belirgin bir mimari düzenle değil, işlevsel amaçlarla ayrılmışlardır.

Haremin dışansı ile ilişkisi, Bâbüssaade dışında hasahırlar avlusuna açılan Araba Kapısı'ndan olurdu. Kente çıkan harem kadınları arabaya burada binerlerdi. Bu kapı, kitabesine göre 996/1588 tarihlidir. Bu kapıdan hareme girildiği zaman genellikle harem ağalarının oturdukları bölümden geçilir. Bu bölümde kızlarağasının dairesi, Karaağalar Koğuşu ve diğer hacimler dışında üst katta haremın erken roko-

TOPKAPI SARAYI

288

289

TOPKAPI SARAYI

Saray'ında
harem
bölümünün
avlusunu.

Tahsin Aydoğmuş

hayvanların ahırları bulunuyordu. Sur-ı Sultani'nin kent içindeki tek köşkü, ilk yapısı III. Murad dönemine uzanan Alay Köş-kü'dür. Bugünkü Alay Köşkü ise II. Mah-mud tarafından yapılmıştır. Sultan buradan kent içini, karşıdaki Babıâli'yi ve bazen burada gerçekleştirilen ölüm cezalarını seyrederdi.

Hasbahçe'nin kıyı surları arkasına I. Mahmud döneminde, Topkapı Sarayı'ndan bağımsız bir yazlık saray yaptırılmıştır. Sa-rayburnu'ndaki bu Top Kapısı Sahilsarayı kenti ve sarayı resimleyen yabancı ressamın yapıtlarında 18. yy'da ve 19. yy'ın başında Osmanlı sivil mimari geleneğinin hâlâ çok canlı ve yaratıcı olduğunu gösteren büyük bir kompleksti.

Sarayda Yaşam: Topkapı Sarayı'nın biçimsel düzenini anlamak için giderek özelleşen, mahremleşen bir mekânsal hiyerarşinin niteliğini tanımlamak gerekir. Sarayda her şey sadece sultana göre düşünülmüştür. Bir metaforla anlatmak istenirse Enderun'da padişahı bir arıbeyine benzetebiliriz. Sultanın çevresi, yaşamının 24 saatinin bütün isteklerini karşılamak üzere örgütlenmiş işçilerden oluşur. Burada işlevsel, ayrıntıları ve biçimleri büyük bir titizlikle kanun haline getirilmiş bir iç hiyerarşi varsa da sultan karşısında hiçbir hiyerarşi yoktur. Herkes sultanın kulu ve işçisidir. Peşkirini seren, tasının kapağını açan,

Topkapı Sarayı'nın havadan görünüşü. *Gürol Kara/TETTV Arşivi*

ko döneminin ilginç odalarından biri olan Şehzadegân MektebK-0 vardır. Bu bölümün Karaağalar Taşlığı denen ince uzun avlusundan harem kapısına varılır. Buradan geçilen hacim harem girişidir. Bu girişten Enderun Avlusuna çıkıldığı gibi, Valide Taşlığı denen harem en büyük avlusuna da çıkılır. Yine harem girişinden Altın Yol denen uzun bir koridorla ikballer Taşlığı denen dış avluya çıkılır. Haremin diğer bir avlusu harem ağaları dairelerinin batısında, fakat ondan bağımsız Cariyeler Da-iresi'nin ortasındaki Cariyeler Taşlığı'dır. Harem planında, klasik dönemden kalan büyük hacimler içinde III. Murad'ın yatak odası ile Hünkâr Sofası ve onların yakınındaki Ocaklı Sofa, Valide Sultan Dairesi gibi büyük hacimler göze çarpar. Fakat harem tümel planı, değişik dönemlerin küçük ve düzenli ünitelerinin, birbirini rahatsız ederek inşa edildiğini gösteren düzensiz bir görünüm sergiler. Bu karmaşa içinde tek tek ilginç mimari ve bezemeleriyle harem tarihinin değişik dönemlerine tanıklık

eden odalar, daireler vardır. Bunların da özgün düzen ve bezemeleri, yüzyıllar boyunca değişiklikler geçirmiştir. Haremin III. Murad döneminde kesinlikle Yeni Saray'a taşınmasından sonra yapılan köşk 16. yy'dan kalan en önemli yapıdır.

///. *Murad Köşkü*: Üç tarafı açık, bağımsız bir oda-köşk olarak 1578'de Sinan tarafından yapılan III. Murad Yatak Odası 10,30 m çapında pandantifi! bir kubbeyle örtülü anıtsal bir Türk odasıdır. Fakat burada sekialtı bir giriş holü gibi tasarlanmış ve o da küçük bir merkezi kubbe ile örtülmüştür. Çift sıralı pencereleri, karşılıklı ocağı ve selsebili, çini kaplı duvarlardaki 16. yy ahşap işçiliğinin en güzel örneklerle-

ri olan sedef kakma dolaplar ve kapılar, odayı çevreleyen mavi-beyaz yazı bandı, vitraylı pencerelerin alçı işçiliği, kubbenin boyalı bezemesi bu odayı klasik Osmanlı mimarisinin bütün estetik eğilimlerini ve teknik olanaklarını gösteren bir örneği yapar. Odanın altında kemerlerle dış bahçeye açılan havuzlu bir yazlık teras vardır. Odanın ilginç bir özelliği pencerelerin çok yüksekte açılmış olmasıdır. Topkapı Sarayı'nın düzensiz gelişmesi içinde 1608'de kuzeybatısına yapılan L Ahmed Kütüphanesi ve güneybatısına 1685'e yapılan Hünkâr Sofası, daha sonra III. Ahmed döneminde (1703-1730) yapılan Yemiş Odası köşkün dış mimarisini bozmuşlar, iç mekânın etkisini değiştirmişler, mimari bağımsızlığını da ortadan kaldırmışlardır.

Hünkâr Sofası: Hünkâr Sofası vaktiyle III. Murad Köşkü yanında bir avlu olan yerde IV. Mehmed döneminde (1648-1687) yapılan değişikliklerden sonra ortaya çıkan, fakat sonradan sultanların haremde vakit geçirmek için geldikleri, harem en büyük hacimlerinden biridir. 11 m genişliğindeki büyük kubbeli esas hacim di-reklikli bir seki ve bir locya ile III. Osman Taşlığı'na açılır. III. Osman Köşkü yapılırken Hünkâr Sofası yeniden rokoko üslubunda bezenmiştir.

Burada bütün hacimlerin betimlemesini yapmak söz konusu olmadığı için, haremdeki yenilenme sürecinin niteliğini belirleyen ve bazı önemli odaları içeren Haliç cephesinin, III. Murad Köşkü'nün yapılışı ile III. Selim Yatak Odası'nın yapılışı arasındaki dönemde harem Batı cephesinin biçim değiştirmesini sergilemekle yetinilmiştir. 16. yy'da Haliç cephesinde egemen yapı III. Murad Köşkü idi. Yanın-

da sonradan kapanarak Hünkâr Sofası adını alan açık bir avlu bulunuyordu ve Valide Taşlığı'nın batı cephesindeki bir sıra oda harem batı sınırını oluşturuyordu. 17. yy'ın başında L Ahmed, III. Murad Köşkü'nün ön cephesine bir kitaplık inşa ettirmiştir. 1665'te sarayın geçirdiği büyük bir yangından sonra IV. Mehmed batı cephesini yenilemiş ve Grelot'nun 1680 tarihli gravüründe görülen revakh cepheyi inşa ettirmiştir. Hünkâr Sofası'nın ilk büyük tasarımı bu dönemdir. III. Ahmed, 1705'te yine III. Murad Köşkü'ne bitişik ve I. Ahmed Kitaplığı yanına Yemiş Odası denen küçük bir oda yaptırmıştır. III.

Osman (hd 1754-1757) ise bu cephede çok büyük bir değişiklik yaptırmış, çok yüksek bir alt yapı üzerine yeni bir teras oluşturarak ve (III. Osman Taşlığı) eski cepheyi tümüyle kapatan bir barok köşk inşa ettirmiştir. Daha sonra I. Abdülhamid (hd 1774-1789) bu taşlık üzerinde kendisine küçük bir daire yaptırmış, ondan sonra gelen III. Selim ise I. Abdülhamid Yatak Oda-sı'ndan başlayarak Valide Sultan Dairesi'ne kadar uzanan cepheyi tümüyle değiştirerek, III. Osman Taşlığı'nın güneyinde kendisine yeni ahşap bir yatak odası yaptırmıştır. Topkapı Sarayı'nın barok, rokoko ve "rocaille" bezemesinin en güzel örnekleri III. Osman ile III. Selim dönemleri arasında yapılan ve Topkapı Sarayı'nın batı cephesini tümüyle değiştiren bu yeni oda ve dairelerdedir.

Haremin Bağımsız Köşkleri: Fatih döneminden başlayarak, kadınların bulunduğu daireler dışında, sultanların bağımsız köşklerle haremi biçimlendirdiklerini, bazen de eski düzenleri bozduklarını görüyoruz. Haremin Boğaz'a dönük kuzey tarafındaki Dördüncü Avlu (Sofa-i Hümayun) terası Fatih'in Hasoda'sı yapıldığı zaman Boğaz'a ve Halic'e bakan bir seyirlik ve bahçe olarak düzenlenmiş olabilir. Daha önce büyük bir olasılıkla II. Bayezid'in yaptırmış olduğu bir köşk bulunan ve Dördüncü Avlu'yu Halic'e doğru çevreleyen bu teras üzerinde IV. Murad, seferden döndükten sonra ünlü Bağdat Köşkü ile Revan Köşkü'nü yaptırmıştır. Bağdat ve Revan köşklerinin oturduğu "L" biçimindeki bu terasta Hırka-i Saadet Dairesi'nin re-vakları önünde fiskiyeli bir havuz ve Halic'e bakan I. İbrahim'in yaptırdığı "İftariye Kameriyesi" vardır. Bağdat Köşkü ile aynı payanda duvarı üzerinde Dördüncü Av-lu'nun kuzeyinde I. Mahmud'un 1752'de yaptırdığı ve 18. yy Osmanlı sivil mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Sofa Köşkü, harem bölümünün Lale Bahçesi tarafındaki sınırlarını oluşturur. Harem dairelerinin Halic'e bakan cephelerinin önüne III. Osman tarafından Gülhane üzerindeki büyük payanda duvarları üzerine, bir terasla haremden ayrılan, büyük bir köşk yapılmıştır. Geleneksel konut anlayışını tümüyle bir yana bırakarak, büyük bir olasılıkla yabancı sanatçılar tarafından planlanmış ve bezenmiş bu köşk Osmanlı barok üslubunun önemli örneklerinden biridir. Topkapı Sarayı'nda Enderun Meydanı çevresinde yapılan son bağımsız

köşk, sarayı Dolmabahçe'ye taşıyan Abdülmecid'in yaptırdığı Mecidiye Köşkü'dür(->). III. Osman'ın köşkü gibi, geleneksel üsluptan tümüyle uzaklaşmış bu tek katlı, süslü neoklasik yapı, saray terasının kuzeydoğu ucunda, sarayın tarihini bitiren bir damga olarak düşünülebilir.

Hasbahçe: Birinci Yer, İkinci Yer (Divan Meydanı) ve Üçüncü Yer (Enderun Meydanı) ve Boğaz'a bakan köşkler önündeki Dördüncü Yer büyük bir olasılıkla, Bizantion'un Akropol'ünün alt yapısına tekabül eden bir

platoya otururlar (bak. Ak-ropolis). Bunların çevresinde Sur-ı Sultani ile sınırlanan alanda sarayın bahçeleri, bahçe ve kıyı köşkleri, çiçeklikleri, cirit ve tomak meydanları, gezinti yerleri ve servis yapıları vardır. 19. yy'm sonunda ve 20. yy'da yapılan birçok yapı ve Abdü-laziz döneminde (1861-1876) Sur-ı Sulta-ni'nin demiryolunun geçirilmesi için yıktırılması ve bu bölgenin, küçük bir bölümünün Gülhane Parkı olarak halka açılması dışında, kendi haline bırakılmış olması, saray bahçelerinin yok olmasına neden olmuştur. Hasbahçe'de Osmanlı sivil mimarisinin en güzel yapıları inşa edilmiştir. Bunların başında 1472'de inşa edilen Çinili Köşk(->) gelir. Bunun önünde, sonradan üzerine Arkeoloji müzeleri(->) ve Eski Şark Eserleri Müzesi(~>) yapılacak olan bir cirit meydanı vardı. 16. yy'ın sonunda birisi liman ağzına ve Sur-ı Sultani dışına, diğeri Marmara kıyısına olmak üzere iki ünlü köşk yapılmıştır. Kuzeye, Boğaziçi'ne yönelmiş, merkezi planlı Yalı Köşkü sultanın deniz törenlerini seyretmesi için 1592'de yapılmıştır. Sinan Paşa Köşkü ise surların üzerinde aynı tarihlerde yapılmıştır. Surların önünde yapılan diğeri bir kıyı köşkü 1643 tarihli Sepetçiler Kasrı'dır. Bu kasırla Sarayburnu'nda 1791'de III. Selim tarafından yaptırılan Şevkiye Köşkü arkasında klasik Fransız bahçesi şeklinde düzenlenen bahçesi ve ahırlarıyla kendi içinde bir bütün oluşturuyordu. Sur-ı Sulta-ni'nin kent tarafındaki ucunda, Ahırkapı Feneri yakınında, sura bitişik olarak bir de Balikhane Kasrı vardı. Burada sarayın balıklarını sağlayan bostancılar otururlar, sultanlar da binişe çıktıkları zaman buraya uğrarlardı. Saray bahçesinin Marmara'ya bakan cephesinde, kıyıya yakın düzlüklerde ve Mangana Sarayı(->) gibi önemli Bizans kalıntılarının bulunduğu alanda Sinan Paşa Köşkü'nün arkasında Gülhane Meydanı denen cirit ve tomak oynanan büyük meydan ve onu seyreden büyük Gülhane Kasrı(->) yapılmıştı. Bu kasrın ilk kez ne zaman yapıldığı belli değildir. Fakat III. Ahmed tarafından yapıp sonradan barok dönemde yenilendiği ve nihayet II. Mah-mud döneminde yeniden yapıldığı kabul edilir. Eski kaynaklarda ve bazı gravürlerde Tomak Kasrı olarak bilinen ve erken barok bezemesiyle belirgin yapının aynı yerdeki ilk yapı olduğu ileri sürülmüştür. Marmara kıyısındaki Gülhane Meydanı'nın kuzey ucunda İshakiye Kasrı diye bilinen bir kasır daha vardı. Bu kasırların daha üstünde, Alay Meydanı'na yakın Arslan-hane'de(-0, törenlerde kullanılan yabani

şerbetini hazırlayan, haftada bir tırnağını kesen, saçını, sakalını tıraş eden, sarığını temizleyen, sineklerini kovan, üzengisini tutan, hazinesini koruyan, müziğim çalan, su ve şerbet getiren, yemeğinin tadına bakan, seccadesini seren, onu güldüren görevliler, insanı şaşkına çeviren bir çeşitlilik içinde, bir insanın yaşamında yaptığı her etkinliğin karşılığı olan bir işlevler düzlem ve özgün sözlüğü içinde örgütlenmişlerdir.

Saraydaki konfor sadece sultanın ve en yakınlarının konforudur. Haremde yaşayan kadınlar, içağalan, akağalar, karaağalar, sarayın koruyucuları ve hizmetlerini yapan zülüflü baltacılar, bostancılar ve diğer hizmetlilerin saraya yakışır bir konforu söz konusu olmamıştır. Birkaç büyük ağadan başka, Enderun'un bütün mensupları ortak koğuşlarda, onlarcası, yüzlercesi bir arada, kerevetler üzerindeki yataklarında âdeta istif olmuşlar ve sultana hizmet ettikleri sürece bekâr yaşamışlardır. Ancak saraydan çıktıktan sonra evlenebilirler. Görevleri ve yaşamları sıkı kurallarla tanımlanmış Enderun mensupları, görevleri dışında, padişaha rastlamamaya çalışırlar. Onun yüzüne bakamazlar, soru sorulmadıkça konuşamazlar. Osmanlı sarayının büyük sessizliği yabancıları hep şaşırtmıştır. Sarayda konuşulmaması için bir işaret dilinin geliştirildiği de belgelerle saptanmıştır.

Hilair'in bir gravüründe Top Kapısı Sahilsarayı. Choiseul-Gouffier, *Voyage püttoresque de la Grece*, Paris, 1822

L

TOPKAPI SARAYI

290

291

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ

Topkapı Sarayı'ndaki bazı yapıların cephe çizimleri. *Nadide Seçkin*

Öte yandan bu kullar, özellikle içoğlan-ları o çağın en iyi yetiştirilmiş insanlarıdır. Okuryazar olurlar, iyi terbiye görmüş, zanaat öğrenmişlerdir. Silah kullanmasını bilirler. Güzel insanlardır. Sadrazamlar, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, çoğunlukla, onların arasından çıkar. Âlim ve şair olanları da vardır. Topkapı Sarayı'nın Enderun mensupları, sarayın özel serasında yetişmiş, kendine özgü bir Osmanlı aristokrasisidir. Batı'dan farkı, bunların topraksız bir köle aristokrasisi olmasıdır. Bir hadımağası olan darüssaade ağası, haremden mesuldür. Derecesi şeyhülislamdan sonra gelir. Fakat oturduğu daire kapının yanındadır. Padişahın atının üzengisini tutan rikâbdar ağa imparatorluğun büyük memurudur. Taşra çıktığında beylerbeyi olur. Şehzadelerin kaderi acımasız kurallara bağlı olmuştur.

Osmanlıda ve İslamda hükümdarın tanrısal bir niteliği yoktur. Fakat Osmanlı hanedanının kazandığı dokunulmazlık, tanrısal olmasa bile kutsaldır. Bu kutsallık padişahı yoğunlaştırmıştır. Devlet imgesinin padişahı o kadar *zurnan* ayrılamamış olmasının nedeni bu köle aristokrasisidir. Gerçi bu sistem içinde padişahın da özel bir yaşamı hiç olmamıştır.

Çnderun'da, çok da geniş olmayan bir alanda, hareketleri yasalarla düzenlenmiş 1.000'e yakın bir nüfus yaşamıştır. Bunların çevresinde, Sur-ı Sultani'nin sınırları içinde bu düzeni saklayan ve koruyan en az 5.000 kişi daha yaşar.

Enderun Örgütlenmesi ve Haremin Hizmetlileri: Harem-i Hümayun'da sultanın hizmetlerinden, kadınların hizmetlerin-

Fatih Köşkü [Avlu Cephesi)

Bağdat Köşkü

den ve haremin emniyetinden ve bakımından sorumlu olanlar olarak üç grup görevli bulunurdu. Bunların başında sarayın içoğlanları (zülüflü ağalar) gelir. (Zülüf içoğlanmm başlığının kenarından sarkan sırmadan örülmüş bir iptir.) Klasik dönemde devşirmeler arasından seçilerek saraya alınan bu genç çocuklar burada eğitilir ve sultanın hizmetlerini görürler, sonra da en yüksek mevkilere kadar çıkarlardı.

Haremin emniyetine ak hadımağaları bakardı. Bunların amiri olan darüssaade ağası (ya da kapı ağası) haremin en büyük memuruydu. II. Mustafa döneminde (1695-1703) onun yerini Hasoda'nın en kıdemlisi olan silahdar ağa almıştır. Zülüflü ağalar da bunun ermindeydi. Bâbüssaade'nin iki yanındaki koğuşlarda yaşayan zülüflü ağalar ödevlerine göre sultanın hizmetlerinde, yemek hizmetlerinde, hazine emniyetinde ve diğer hizmetlerde çalıştıklarına göre değişik koğuşlarda yatarlardı. Sayılarının 1.000'e ulaştığı dönemler olmuştur. Enderun'a alman en genç içoğlanları Seferli Koğuşu'nda yaşlı içoğlanları arasından seçilen lalaları tarafından eğitilirlerdi. Enderun'un en ince ayrıntısına kadar kurallara tabi olan yaşamında her ödevin bir adı ve çok sıkı bir hiyerarşi vardı. Bu seçme ve iyi yetişmiş 1.000 hizmetkârın sultanın günlük yaşamında olduğu kadar, her türden törende, eğlence, musiki, oyun, spor gösterisi alanında padişahın dikkatini çekmek, ödüllendirilmek ve sadrazamlığa kadar yükselme şansını aramak için sürekli yarış halinde olduklarını anımsamak gerekir. Fakat Enderun'un ayak işlerini zülüflü ağalar yapmazdı. Enderun'un te-

ÜI.Murad Köşkü

mizliğini her gün zincirli olarak getirilip akşamları tekrar tersaneye götürülen Hıristiyan esirler yapardı. Hamallık işlerini ise zülüflü baltacıların özel bir grubu yapar, bahçe işlerine da bostancılar bakarlardı.

Saray kadınlarının hizmetini ve kontrolünü yapan zenci hadımağalarıydı. Başlarında da kızlarağası (ya da darüssaade ağası) bulunuyordu. Enderun'un en büyük memuru önceleri akağalar ağası iken, sultanla daha yakın ilişkileri olduğu için, 1594'ten sonra kızlarağası olmuştur. Bunlar kendi içlerinde çeşitli derecelerde, değişik görevler yaparlardı. Hacı Beşir Ağa(->) gibi devlet işlerinde çok etkili olanlar yetişmiştir.

Topkapı Sarayı'nın Diğer Görevlileri: Saray hizmetlerini gören ve "Birun halkı" ulema sınıfına mensup padişah hocaları, hekimbaşılar, cerrahbaşılar, müneccimba-şılar, hünkâr imamları gibi sayılı küçük bir grubun ötesinde, mimarlar, zanaatkarlar (18. yy içindeki bir defterde 45 kişi), eminler, Dergâh-ı Hümayun çavuşları, Divan Avlusu'nu kontrol eden ve hizmetlerini gören zülüflü baltacılar (baltacılar kethüdası emrinde 100'den fazla baltacı), deniz hizmetlerine, bahçelere bakan bostancılar (bostancıbaşı emrinde 16. yy'da 921 kişi), kapıcılar (Dergâh-ı Ali bevvabları, kapıcılar kethüdasının emri altında 16. yy'da Orta Kapı için 1.925, Bâb-ı Hümayun için 417 kişi), mehterler (mehterbaşı emrinde 17. yy'da 300 kişi), ahır hizmetlileri, aşçılar, fırıncılar, kilerciler, sakalar, saray peykleri, çamaşırcılar gibi, hepsi özel adlar taşıyan sınıf ve kademelere ayrılmış binlerce kişiyi kapsıyordu. Bütün çalışmaları Fatih ve I. Süleyman'ın kanunnameleriyle tanımlanmış, padişahı ve Osmanlı sülalesini taşıyan bu çok düzenli saray sistemi imparatorluğun beyni olarak, Osmanlı Devleti'ni 20. yy'a kadar yaşatan mekanizmadır.

Bibi. Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı Hümayunu", *TOEM*, S. 5-12 (1910-1911); 1. Ak-dağ, "Topkapı Sarayı Manzumesinin İlk Nüvesinin Geçirdiği İnkişafın Kuruluş Prensiplerinin incelenmesi ve Tesbiti Hakkında Bir Deneme", (İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, basılmamış doktora tezi), 1959; M. Anhegger, "Fatih Devrinde Yeni Sarayda Harem Dairesi Var mıydı?", *STY*, 8 (1979), 23-36; ay, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, İst., 1986; Tayyazade Ataullah Ahmed Ata, *Tarih-i Ata*, I-V, İst., 1874-1876; Ayverdi, *Fatih Devri II*; F. Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York, 1970; Eldem-Akozan, *Topkapı Sarayı*; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II; S. Emler, "Topkapı Sarayı Restorasyon Çalışmaları", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1964), s. 211-312; C. Gurlitt, "Der Serail in Konstantinopel", *Beiträge zur Kenntnis des Ori-ents*, XIII (1915); Hafız Hızır İlyas Ağa, *Tarih-i Enderun-Letaifi Enderun, 1812-1830*, İst., 1987; Koçu, *Topkapı Sarayı*; Z. Erkins, *Topkapı Sarayı*, İst., 1959; B. Miller, *Beyond the Sublime Porte the Grand Seraglio of Istanbul*, New Haven, 1931; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 493-506; G. Necipoğlu, *Architecture. Ceremonial and Power, the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York, 1991; d'Ohsson, *Tableau*, VII; T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, S. 6 (1949), s. 6-108; N. Penzer, *The Harem*, Londra, 1935; G. Saraçlar, "Topkapı Sarayı Haremi-III. Osman Taşlığı Cephesi Restorasyon Projesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fa-

kültesi, yayımlanmamış lisansüstü tezi), 1982; N. Seçkin, "Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerinde bir Araştırma", (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1990; M. Sertoğlu, *Topkapı Sarayı'nda*

Gündelik Hayat, ist., 1974; M. Ç. Uluçay, *Harem*, II, Ankara, 1971; Uzunçarşılı, *Saray*.

DOĞAN KUBAN

TOPKAPI SAKAYI BAHÇESİ

Sarayburnu'nda, Topkapı Sarayı çevresindeki alan ve bahçeler.

Sarayburnu, Haliç, Marmara Denizi ve Boğaziçi'ni gören eşsiz bir konumdadır. Bu yarımada Bizans'ın her devrinde ağaçlıklıydı; geniş zeytinliklerle kaplı olduğu söylenir. II. Mehmed (Fatih) burasını ağaçlandırıp düzenlettirdi.

Hemen her padişahın yaptırdığı yeni köşk ve saray yapılarıyla gitgide büyüyen bu saraylar topluluğuna son ek 19. yy'm ortalarında Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır. Bahçeler içindeki ve kıyılardaki köşklere oluşan yapılar topluluğu, 700.000 m²'lik geniş bir alana yayılmıştır.

Ana girişe yakın avluların çevresinde Kubbealtı, Arzodası gibi devlet işlerinin yürütüldüğü resmi daireler toplanıp, yaşama yerleri bahçelerle bağıntılı konumlanarak iki farklı işlevin bir arada çözümü sağlanmıştır.

İç içe avlulardan çeşitli yapılara girişler vardır. Avluların düzeni genellikle yalındır. Yer yer ağaçlarla gölgelenmiş, arasından toprak patikaların geçtiği çimenle döşenmiştir. Ana giriş olan Bâb-ı Hüma-yun'dan geniş ve ağaçlıklı ilk avluya ulaşılır. Saray içiyle dıştaki meydan arasında geçiş niteliğindeki bu avluda, çevredeki ağaçlarla iki kapıyı birleştiren patika boyunca dikili ağaçlar dışında peyzaj ögesi yoktur.

Divan Meydanı denilen ikinci avlu daha küçük, fakat daha güzeldir. Çeşmeler, yaşlı çınar ve boylu ehrami servilerin göl-gelendirildiği patikalar ve çim alanlar bu avlunun karakteristiğiydi. Girişten yelpaze gibi dağılan, şimdi birisi yok olmuş beş patika mutfaklara, Kubbealtı'na, Hazine'ye ve Arzodası'na ulaşıyordu.

İkinci avludan Bâbüssaade ile sarayın özel kısımlarının bulunduğu üçüncü avluya geçilir. Yaşama üniteleri bu avluyla başlar. Üçüncü avlu kare biçiminde olup içinde görkemli ve sağlıklı ağaçlar, örneğin Doğu çınarı (*Platanus orientalis*), çitlembik (*Celtis austaralis*), Atlas sediri (*Cedrus atlanticus*), atkestanesi (*Aesculus bippe-castanum*), beyaz çiçekli, her dem yeşil manolya (*Manolia grandiflora*), oyaağacı (*Lagerstroemia indica*), şimşir (*Buxus sempervirens*) yer almaktadır. Ayrıca burada çiçekleri gösterişli ve kokulu olan otsu bitkilere de yer verilmiştir.

Sarayın ilk üç avlusunun dışında kalan yerlere dördüncü avlu denilir, ama bu mekân avludan çok, içinde köşklere yer aldığı bir bahçeler topluluğudur.

Ana yerleşim yapılarının tepenin üstünde, bahçelerin de tepenin eteklerinde olmasına rağmen, yeşillikler arasında tek tek köşklerle arada bağ kurulmuş, bu bağlantı

sahilsaraylarla denize kadar uzatılmış, eğim setlendirilmiştir. Bu kısım, Marmara Denizi'ne ve Boğaz'a olan görüşü ve denizden aldığı meltemlerle sefa bahçelerinin yerleşimi için en uygun yerdi. Binaların çevresinde her dem yeşil veya yazın yeşil ağaç ve çalılar ile çokyıllık otsu süs bitkilerine yer verilmiştir. Burada ağaç olarak Avrupa ladini (*Picea abies*), Himalaya sediri (*Cedrus deodard*), Atlas sediri (*Cedrus atlanticd*) ve Toros sediri (*Cedrus libanî*), sivri yapraklı dişbudak (*fraxinus angusti-folid*), dişbudak yapraklı akçaağaç (*Acer negundd*), ceviz (*Juglans regid*), büyük meyveli Trabzon hurması (*Diospyros kakı*), çalı olarak da Japon kurtbağrı (*Ligustrum japonicum*) ve porsuk (*Taxus baccata*) ağaçlarının gölgesinde çiçekleriyle göz dolduran ortancalar (*Hydrangea*) dikilmiştir. Saray topluluğunu kuzey, batı ve doğudan çevreleyen hasbahçe, bugün Gülha-ne Parkı(-0 diye anılmaktadır. Bu geniş doğa parçası eskiden çiçek, meyve ve sebze bahçelerini de içerisine toplamıştı. Has-bahçe'de çiçek yetiştirme her devirde önemli bir tutku olmuştur. Fatih'ten başlayarak padişahların çoğunluğu bahçe sevgisini taşımış ve bu konuya eğilmişler, çiçek türlerinin en iyilerinin seçimiyle ilgilenmişler, Edirne'den gül, Halep'ten zambak getirtmişler, leylak, karanfil ve özellikle laleyi bahçelerinde görmek istemişlerdir.

Bibi, Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*; L. J. Scott-F. Yaltırık, "The Gardens of Turkey", *The Gardens ofEurope*, (yay. P. Hobhouse-P. Taylor), 1990.

FAiK YALTIRIK

Nakkaş Osman ekibinin *Hünemame'âe* yer alan ve Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunu gösteren bir minyatürü. *TSM, H. 1523*

Valide Sultan Odası'nın çini süslemeleri. *Ara Güler*

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ

II. Mehmed'den (Fatih) (hd 1451-1481) Abdülmecid'e (hd 1839-1861) kadar Osmanlı padişahların resmi konutu olan Topkapı Sarayı, Cumhuriyet döneminde 3 Nisan 1924'te müze haline getirilmiştir.

Sarayın ana girişi, Ayasofya arkasındaki Bâb-ı Hümayun denilen anıtsal kapıdır. Bu kapının açıldığı sarayın Birinci Yer veya Alay Meydanı olarak adlandırılan en geniş avlusunda, büyük ölçüde günümüze ulaşmamış olan sarayın Birun (dış hizmet) binaları yer alırdı. Bu yapılardan Osmanlı döneminde cebehane olarak kullanılan Aya irini Kilisesi ile Darphane binaları günümüze ulaşmışlardır. Tüm sarayı çevreleyen Hasbahçe'de bostancıların sorumluluğundaki çeşitli hizmet binalarının yanısıra sultanların köşkleri de bulunmaktaydı. Bu

bahçelerde günümüze kalabilmiş en ünlü köşkler, Fatih'in yaptırdığı Çinili Köşk(->) ile Babıâli karşısındaki burç üzerinde yapılan Alay Köşkü'dür(->).

Sarayın Bâbüssalam denilen ikinci ana girişinin açıldığı asıl saray bölümü, surlar . içinde ikinci bir dikdörtgen alan oluşturur. Divan Meydanı olan ön avlu, yapılarıyla birlikte sarayda devlet yönetiminin gerçekleştiği ve temsil edildiği bir tören alanıdır. Gövdesi Fatih döneminden kalan Adalet Kulesi altındaki kubbeli ve revaklı Kubbealtı binası, Divan-ı Hümayun toplantıları için yapılmıştır. Bu yapının arkasındaki çok kubbeli hazine binası ise devletin resmi hazinesiydi. Bu yapı saray koleksiyonunda bulunan silahların teşhirlerine ayrılmıştır. 7-20. yy'lar arası islam ve Türk silahlarının sergilendiği bu koleksiyonda bulunan II. Mehmed'e ait olan kılıç, Osmanlı çağdaş silah teknolojisinin başlangıcını örneklemesi açısından önemlidir. Divan Meydam'nı Haliç yönündeki Hasbah-çe'ye padişahlara ait seçme atların bulunduğu hasahır bağlamaktadır. Osmanlı sa-

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ

292

293

TOPLUKONUT

rayında kullanılan at koşum takımları ile saltanat arabalarının bulunduğu hasahırların yanında, Baltacılar Koğuşu yer alır. 16. yy'ın sonlarında genişletilen bu koğuş, bir avlu çevresinde cami, hamam, koğuş ve Çubuk Odası gibi mekanlarıyla özgün bir Osmanlı mahallesi görünümündedir. Meydanın sağ yanında ise, bir revak arkasındaki mutfak yapıları sıralanır. Bunlar, günümüzde saray arşivi olarak kullanılan yağhane ve kiler, ahşap Aşçılar Mescidi ve anıtsal boyutlarıyla mutfaklardır. Arşivde Osmanlı padişahlarının Osmanlı arşivlerinden zamanla seçtikleri önemli belgeler ile saray içinde yapılan yazışmaların belgeleri bulunur. Tarih boyunca sarayda kullanılan Çin ve Japon seramik sanatının örnekleri mutfaklarda sergilenmektedir. 13-20. yy'lar arasına tarihlenen bu örnekler, saledon, mavi-beyaz ve çok renkliler olarak teknik gruplara ayrılarak sergilenmektedir. Mutfakların Helvahane ve Şerbethane bölümlerinde sarayda kullanılan madeni mutfak eşyaları ile Yıldız porselenleri ve cam eserleri teşhirdedir. Karşı binalarda ise sarayın Avrupa porselenleri ve gümüşler sergilenmektedir.

Divan Meydam'nı, iç saray teşkilatının bulunduğu Enderun Avlusu'ndan ayıran kubbeli ve revaklı Bâbüssaade, sultanı sembolize eden önemli bir geçiştir. Kapı, günümüze 19. yy'ın başında yapılan yenilemelerle ulaşmıştır.

Sarayın özel bölümü olan Enderun, sultanların günlük hayatlarını geçirdikleri ve Enderun Mektebi adı altındaki saray okulu bölümleri ile sultan köşklerinden ve hanedan ile saray kadınlarının yaşadığı harem bölümlerinden oluşur.

Enderun Avlusu'nun sultanın kullanımına sunulan yapılarından ilki, Bâbüssaade arkasındaki Arzodası'dır(->). Arzodası içinde bulunan 16. yy'ın sonuna ait tezhipli tahtın mücevherli örtü takımları gelen elçilerin önemine göre değiştirilirdi. Bu yapının arkasında, 18. yy'ın başında, III. Ah-med'in inşa ettirdiği kütüphane vardır (bak. Ahmed III Kütüphanesi). Sultan yapılarının bu avludaki diğer örnekleri köşelerdeki, hazine (Fatih Köşkü) ve Haso-da'dır (Kutsal Emanetler Dairesi). Fatih

Topkapı
Müzesi'nde
sergilenen
Nadir Şah'ın
I. Mahmud'a
hediye ettiği
taht.

AH Hikmet Varlık

Köşkü, başlangıçtan bu yana saray hazinesi olarak kullanılmıştır. Günümüzde de Osmanlı hazinesinin teşhirine ayrılan bu yapıda sergilenen eserler arasında 4 taht, Osmanlı hükümdarlık sembolü olan askı ve sorguçar, "Topkapı Hançeri" ve "Kaşıkçı Elması" en ünlüleridir. Enderun Avlusu'nda, sultanlara ait en önemli yapı, Ha-soda'dır. Çeşitli dönemlerin çinileriyle kaplanmış olan bu bina, tarihte olduğu gibi günümüzde de kutsal emanetlerin teşhiri için kullanılmaktadır. Bu eserler arasında Hz Muhammed'in hırkası, kılıçları, sakal-ı şerif ve dişi, ayak izi, sancak-ı şerif, ilk halifelerin kılıçları ve Kuranları, sultanların çeşitli dönemlerde Mekke ve Medine'ye vakfettikleri eserler vardır. Bu yapının yanındaki Hasoda (Silahdar) hazinesinde ise sarayda bulunan saatlerden değerli örnekler sergilenir.

Saray ağalarının eğitildiği ve yaşadığı avluyu çevreleyen koğuşların hiyerarşik bir düzeni vardı: Bunlar, Küçük-Büyük Oda, Seferli, Kilerli, Hazine ve Hasoda koğuşlarıdır, isimlerinin belirttiği işlevleri karşılayan bu koğuşlardan günümüzde Küçük Oda Koğuşu'nun olduğu bölüm saray işlemeleri seksiyonu olarak sergiye sunulmuştur. Seferli Koğuşu, padişah elbiseleri sergisine ayrılmıştır. Bu koleksiyonda padişahların tarih boyunca saklanan günlük ve tören elbiselerinin yanı sıra sarayda kullanılan çeşitli kumaş cinsleri Osmanlı sarayına bağlı kumaş üretimi hakkında kronolojik bilgi verirler. Kilerli Koğuşu ise müze

idare binası halinde düzenlenmiştir, iç Hazine'den sorumlu ağalara ait olan Hazine Koğuşu'nda, islam ve Osmanlı minyatür, yazı ve hat örnekleri ile gereçleri sergilenmektedir. Sergilenen eserler arasında erken islam dönemine ait kufi yazılı Kuranların yanı sıra 15. yy Asya step üslubu ile resimlenmiş ve "siyah kalem" ekolü minyatürler ile klasik Osmanlı minyatür sanatının tarihi konulu örnekleri ünlüdür. Yazı Salonu olarak adlandırılan Hasoda Koğuşu ise 19. yy'da Hasoda revağı kapatılarak oluşturulmuştur. Bu mekân, geçici sergiler salonu olarak kullanılmaktadır. Fatih döneminden kalan Ağalar Camii, günümüzde kütüphane olarak kulla-

nılmaktadır (bak. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi).

Sarayın Sarayburnu yönündeki arka bölümünde istanbul manzarasına açılan ve Sofa-i Hümayun olarak adlandırılan bir bahçe ve havuzlu mermer teras üzerinde sultanların kişisel köşkleri bulunmaktadır. 17. yy'da inşa edilen bu köşklere Sünnet Odası, cephesinde Osmanlı çini sanatının çeşitli dönemlerine ait panolarıyla ünlüdür. IV. Murad'ın Revan ve Bağdat seferlerine ithaf ettiği çokgen köşkleri ise Osmanlı klasik köşk üslubunun son örnekleridir. Dördüncü Yer de denilen bu bölümü, Lala (Lale) Bahçesi'ne Hekimbaşı Kulesi ve 18. yy Osmanlı rokoko dekorasyonlarını içeren ahşap Sofa Köşkü bağlar. Bu bahçenin Marmara yönündeki mermer terasına ise 1850'lerde ampir üslubuna uygun olarak Mecidiye Köşkü(->) yapılmıştır. Osmanlı padişahlarının, Topkapı Sarayı'nı terk ederek Boğaziçi saraylarına yerleştikten sonra çağın Batılı saray zevkine uygun olarak inşa ettirdikleri bu köşk, sultanların Topkapı Sarayı'na dini ve resmi törenlerde geldiklerinde kullandıkları bir kabul salonuydu. Bu köşkün yanında 19. yy'ın başlarında inşa edilmiş Sofa Camii yer alır.

Padişahların Harem-i Hümayun adı ile anılan saraydaki özel hayatlarının bir bölümünü, sultanların ailesi ile birlikte yaşadığı Harem Dairesi oluşturur. Adalet Kulesi önündeki Araba Kapısı ile geçilen bu bölüm, sarayın Haliç yönünde büyük bir yapı kompleksi halinde gelişmiştir. Sarayın inşa edildiği 15. yy sonlarından 20. yy'ın başına kadar yaşanan bu dairede çeşitli sultanlar tarafından yaptırılan mekânlar, Türk saray mimarisi ve süslemesinin gelişimini örneklemektedir. Harem düzenini oluşturan her bir hizmet ve hiyerarşi grubu, burada birer avlu çevresindeki mekân-

larda yaşardı. Bu daireler, girişten itibaren, Karaağalar, Cariyeler, Valide Sultan, Padişah, Kadın Efendi-Şehzade ve Gözdeler daireleridir.

Çeşitli dönemlerde yapılan ek yapılar ve yenilemelerle saray görkemli bir boyut ve işlev çeşitliliği kazanmıştır. Bu büyük geçmişi dekorlayan saray, dünya müzeleri arasında günümüze kalabilmiş ender örneklerden biridir (bak. Topkapı Sarayı).

Bibi. A. Ağın, *Saraylarımız*, ist., 1965; K. Çığ, "Topkapı Sarayı Müzesi", *Türkiyemiz*, 50. yıl özel sayısı, (1973); Z. Erkins, *Topkapı Sarayı*, ist., 1959; T. Öz, "Topkapı Sarayı Müzesi", *istanbul Halkevleri Dergisi*, S. 9(1944); ay, *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, ist., 1935; ay, "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, S. 6 (1949); H. Y. Şehsuvaroğlu, *istanbul Sarayları*, ist., 1954; Şehsuvaroğlu, *istanbul*; Koçu, *Topkapı Sarayı*; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, İst., 1990; Eldem-Aksozan, *Topkapı Sarayı*; İ. Akşit, *Topkapı ve Dolmabahçe Sarayları*, İst., 1979; M. Anhegger (Eyüboğlu), *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi (Harem)*, ist., 1986; Halil Ethem (Eldem), *Topkapı Sarayı*, ist., 1931; Konyalı, *istanbul Sarayları*; C. Köseoğlu, *Harem*, İst., 1979; J. B. Tavernier, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, İst., 1984; "Topkapı Sarayı", *Sanat*, S. 7 (1977).

DENİZ ESEMENLİ

TOPKAPI SARAYI MÜZESİ KÜTÜPHANESİ

Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusundaki Ağalar Camii'ndedir. Topkapı Sarayı'nın 1924'te müze haline getirilmesinden sonra, 1925'te Ağalar Camii onanma alınarak kütüphane yapısına dönüştürülmüştür.

Yapının üzerinde 1928 tarihli tamir kitabesi vardır. Sarayın çeşitli koğuş, köşk ve bölümlerinden toplanan ve bulundukları yerlerin adlarına göre tasnif edilmiş olan yazma kitaplar, yeni kütüphaneye taşınarak envanterleri yapılmıştır. Aynı avluda bulunan III. Ahmed Kütüphanesi'ndeki(->) kitaplar da 1966'da yeni kütüphaneye nakledilerek, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi oluşturulmuştur.

Yazma eserlerin büyük bir bölümü ganimet, hediye, muhallefat ve satın alma yoluyla saray koleksiyonuna katılmış kitaplardır. Bir bölümü de padişahlar için saray sanatçıları tarafından hazırlanmıştır. III. Ahmed döneminde (1703-1730), Topkapı Sarayı'nda bir kütüphane yapısının olmadığı anlaşılmaktadır. Saraya giren kitaplar, hazineye veya padişahların özel dairelerinde, odalarda ve koğuşlarda saklanmaktadır. II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) ve Vezirazam Mahmud Paşa için hazırlanmış yazma kitapların çok sayıda oluşu, yazma kitapların sarayda toplanmasının, Fatih dönemine kadar indiğini göstermektedir. Daha sonra, I. Selim'in (Yavuz) 1514'te Safevilerin başkenti Tebriz ve 1517'de Memlüklerin merkezi Kahire'den getirdiği eserlerle saraydaki kitap koleksiyonu sayıca çoğalmış, I. Selim'i izleyen Osmanlı padişahları döneminde giderek artmıştır.

Günümüzde kütüphanede 13.450 dolayında yazma eser vardır. Bunlar arasında Türkçe, Farsça ve Arapça eserlerin yanı sıra, gayri islami adı altında toplanan Yunan-

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi olarak kullanılan Ağalar Camii.

Emmönû Camileri, İst., 1987

ca, Latince, Ermenice, Sırpça, İbranice ve Süryanice, bir bölümü minyatürlü yazma kitaplar da bulunur. Yeni kütüphane, Emanet Hazinesi, Hazine, Revan Köşkü, Bağdat Köşkü, Hırka-i Saadet, Mehmed Re-şad ve Tiryal Hanım, Medine, Koğuşlar, İs-fendi-yaroğulları, Halil Ethem Arda, III. Ahmed ve Gayri İslami Yazmalar bölümleriyle saray müze haline getirildikten sonra satın alma veya bağış yoluyla gelen Yeni Yazmalar bölümlerinden oluşur.

Kütüphanede, elyazması kitaplar dışında, ünlü Türk hattatlarına ait hat örnekleri (yazı-levha), bu sanatla ilgili araçlar (kamış kalem, kubur, kalemdan, yazı çekmeces, kalemtırış, makta, makas) ahşap Kuran mahfazaları, rahle, mühür ve haritalar da korunmaktadır. Farsça, Arapça ve Türkçe yazmaların katalogları F. E. Karatay tarafından *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu* (İst., 1961), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu* (4 c., İst., 1969), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu* (2 c., İst., 1961) adıyla, gayri İslami yazmaların ise D. A. Deismann tarafından hazırlanmış katalogu *Forschungen und Funde im Serai, mit einem Verzeichnis der nicht islamischen Handschriften im Topkapu Serai zu istanbul* (Berlin Leip-zig, 1933) adıyla yayımlanmıştır.

Bibi. İ. Baykal, "Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplıkları", *Güzel Sanatlar*, S. 6 (1949), s. 75-84; Ş. Yenal, "Topkapı Sarayı Müzesi Enderun Kitaplığı (Ahmed III Kitaplığı)", *ae*, S. 6 (1949), s. 85-90; "Topkapı Sarayı Müzesi", *Sanat*, S. 7 (Nisan 1982), s. 130-139; F. Çağman, "The Topkapı Collection", *Aramco WorldMagazine*, c. 38, S. 2 (Mart-Nisan 1987), s. 9-36; ay, "The Library of the Topkapı Palace Museum", *Introduktion to the Art of the Book in Turkey*, ist., 1986, s. 16-17.

BANU MAHİR

TOPLUKONUT

Genellikle, çok sayıda konutun bir proje kapsamında gerçekleştirilmesi anlamında kullanılan "toplukonut" deyiimi, nicelik boyutunun yanı sıra, sosyal ve ekonomik boyutları da içermektedir. Endüstriyel üretim ilkelerinin büyük ölçekli konut üretiminde de uygulanması yoluyla, kaynakların rasyonel kullanımını amaçlayan toplukonut uygulaması Batılı ülkelerde 20. yy'ın başlarında tartışılmaya başlanmış ve yapım tekniklerindeki yeniliklerle desteklenmiştir.

Türkiye'de toplukonut kavramının gündeme gelmesi 1980'lerin başında Toplu Konut Kanunu ile gerçekleşmiştir. Her ne kadar 19. yy'ın sonlarında İstanbul'da çok güzel örnekleri bulunan sıra evler ve yangın felaketzedeleri için yaptırılan Ha-rikzedegân veya Tayyare Apartmanları(->) ilk toplukonut örnekleri olarak gösterile-bilirse de

Türkiye'de ve İstanbul'da toplukonut yapımı konusuna gerçekçi yaklaşım Toplu Konut Kanunu sonrasmdadır.

Toplu Konut Kanunu, çeşitli kaynaklardan sağlanan gelirlerden oluşan Toplu Konut Fonu'nun amaca uygun projelerde kullandırılması ile ilgili çerçeveyi çizmektedir. Toplu Konut Kanunu, bir yandan toplukonut yapımcılarına kredi ile destek sağlarken, bir yandan da uygun arsa sağlanmasına ilişkin hükümler getirmektedir.

Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra, toplukonut yapımına uygun arsa sağlanması için yapılan çalışmalar sonucunda, İstanbul kapsamında çeşitli yöreler toplukonut alanı olarak kabul edilmiştir. Bu alanlardan bazılarının adları ve alan büyüklükleri tabloda görülmektedir.

Toplukonut alanlarında gerçekleştirilen projelerin girişimcileri, kamu sektörü, özel sektör veya 3. sektör olarak da adlandırılan kooperatiflerdir.

Kamu sektörünün toplukonut alanında en önemli temsilcisi Toplu Konut İdare-si'dir. Bu kuruluş halen İstanbul'da Hal-kalı'daki toplukonut alanında büyük bir projeyi gerçekleştirmektedir. Proje İstanbul'un batısında, kent merkezine 20 km uzaklıktaki 871 hektarlık bir alanda yer alan 40.000 konut ile 180.000 kişiyi barındırmayı amaçlamaktadır. Üç kesim ve 15 mahalleden oluşan yerleşmede ticaret, sağlık, eğlence, kültür faaliyetleri için uluslararası standartlara uygun büyüklükte alanlar ayrılmıştır. Projenin inşaatı aşamalı ola-

Toplukonut Alanları

Bölge Adı

Yüzölçümü (ha)

200

1. Batıköy (Mimarsinan)

161

2. Çatı (Yakuplu, B.Çekmece)

78

3. Atakent (Üsküdar-Ümraniye)

4. Isotaş (Okent) (Küçükbakkalköy) 120

300

5. Beylikdüzü (Büyükçekmece)

600

6. Kurtköy (Kartal)

170

7. Ordo (Kavaklı Köyü B.Çekmece)

871

8. Halkalı

TOPLUTAŞIMACILIK

294

295

TOPUZLU BENT

İstanbul'da başlıca toplutaşıma araçları otobüs(->), tramvay(->), artık kalkmış olan trolleybüs(->), banliyö trenleri(-0, şehir hatları vapurları (bak. deniz ulaşımı), dolmuş motorları(->), minibüs ve dolmuşlardır(-0.

İstanbul'da ilk toplutaşımanın kayıklarla yapıldığı söylenebilir (bak. kayıkçılık; kayıklar). Kayıklar bugünkü dolmuş motorları gibi, belli iskelelerden dolunca kalkar ve kent içi deniz ulaşımını sağlardı. 1837'de Boğaziçi iskeleleri arasında ilk vapurlar işlemeye başladı.

Kara toplutaşımacılığının ilk türü olan atlı tramvay seferleri İstanbul'da 1871'de başladı. 1911'de elektrikli tramvaylar devreye girdi ve İstanbul'un her iki yakasına yayıldı.

1872'de Sirkeci-Hadımköy arasında banliyö trenleri çalışmaya başladı. 1873'te Haydarpaşa-Gebze hattı devreye girdi. Ocak 1875'te Karaköy'ü Beyoğlu'na bağlayan Tünel(->) açıldı.

İstanbul sokaklarında ilk otobüs 1926'da görüldüyse de, otobüs taşımacı-

1950'lerde kent içi ulaşımı sağlayan tramvay ve otobüsler. *Ara Güler*

Soyak Göztepe Sitesi'nin inşaat halindeyken havadan görünümü.

TETTVArşivi

rak ele alınmıştır. Halen birinci ve ikinci aşama tamamlanmış ve kullanıma açılmıştır. Toplu Konut Kanunu ile kredilerin öncelikle kooperatiflere verilmesi, kooperatif yoluyla konut edinme oranım hızla artırırken, proje büyüklüklerinde de önemli sıçramalara olanak sağlamıştır (bak. konut kooperatifleri).

Özel sektörün toplukonut konusuna ilgi göstermesi 1980'li yıllarda gözlenen bir olgudur. Soyak Göztepe Sitesi ve STFA Kozyatağı Sitesi bu alandaki ilginç örneklerdir. Birinci örnek 1.536 konut birimini, ikinci örnek ise 440 konut birimini içermektedir. Her iki yerleşmede de çeşitli kentsel fonksiyonlar için yeterli donanım yer almaktadır.

Yukarıda sözü edilen her üç kesimin projelerindeki ortak nitelik, konut yerleşmelerinde gerekli tüm sosyal altyapının bulunmasıdır. Bu açıdan toplukonut projeleri olumlu bir gelişme gösterirken, konut fiyatları açısından benzer bir değerlendirme yapmak mümkün

görülememektedir. İdare tarafından verilen konut kredisinin toplam bedel içindeki payı giderek azalmaktadır.

Toplulukonut yapımı alanındaki önemli bir kurum olan Emlak Bankası 1950'li yılların başından bu yana istanbul'da birçok toplulukonut yerleşim alanını planlamış ve gerçekleştirmiştir. Son yıllarda özellikle Ataköy'de süren bu üretim, bir yanıyla bir toplulukonut uygulaması olarak görünürse de, gerek standartlar, gerekse konutların yüksek satış fiyatları açısından toplulukonut kavramı kapsamına girdiğini söylemek kolay değildir. Ancak sayısal bakımdan Ataköy 7, 8, 9 ve 10. mahalleri, Sinanoba ve Mimaroba yerleşimleri, bankanın 1980 sonrasında yaptığı bu türden önemli uygulamalardır.

YILDIZ ŞEY

TOPLUTAŞEMACILIK

Kent içinde ve metropoliten alanda, çok sayıda yolcunun çoğunlukla kamu kuruluşlarına, bazen de özel kuruluşlara ait büyük ulaşım araçlarıyla belli güzergâhlar ve duraklar arasında taşınması.

lığına belli güzergâhlar boyunca 1926'da başladı. 1930'larda ilk dolmuşlar görüldü. 1945'ten sonra dolmuş, 1950'den sonra da minibüs taşımacılığı çok hızlı bir gelişme gösterdi.

1960'larda tramvay taşımacılığı gerilerken 1961'de trolleybüsler(->) devreye girdi. 1960'ların ortalarından itibaren raylı sistemler bilinçli olarak geriye itildi, otobüsler, özel otomobiller öne geçti. Deniz toplu-taşımacılığı da ikinci planda kaldı, hattâ Boğaziçi hattında ve Haliç'te 1980'lerden sonra yer yer bütünüyle iptal edildi.

Hızlı tramvay(-0 Aksaray-Ferhatpaşa arasında 1989'da işletilmeye başlandı. 1990'ların başında Sirkeci-Aksaray arasında Çağdaş Tramvay adı verilen sistem devreye girdi.

Günümüzde İstanbul'un en büyük top-lutaşımacılık projesi, halen Taksim-4. Levent bölümünün inşası süren metrodur^).

İstanbul'da özel otomobillerin^) sayısının 1980 ortalarından itibaren olağanüstü artışı kara toplutaşımacılığın da olumsuz etkiledi. Günümüzde kentte en yaygın toplutaşıma aracı olan özel ve belediye otobüslerinin kapasitesi ihtiyacın altında kalmakta ve toplutaşımacılığın zaafı kent ulaşımı ve trafiğini olumsuz etkilemektedir.

İSTANBUL

TOPOİ

Bugünkü Cankurtaran(->) bölgesinde bulunan bir yere, orta Bizans döneminde verilen ad.

Topoi "yerler" anlamına gelmekte olup, kökeni ve bu bölgeye ad olarak verilisinin nedeni pek anlaşılamaz. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan bir rivayete göre, meşru imparator Zenon'a (hd 474-475, 476-491) karşı

başkaldırarak tahtı gasp eden Basiliskos (hd 475-476), Zenon tarafından alaşağı edildikten sonra, 476'da burada yargılanmış, mahkemeyi takiben, Basiliskos ve ailesi Kapadokya bölgesindeki Limnai'ye (Gölcük) sürülmüş, bir süre sonra da orada açlıktan ölmüşlerdi.

Topoi, imparatorların ikametgâhı olarak uzun süre kullanılan Büyük Saray'ın(-0 hemen arkasındaki kıyı şeridinde, İmparator Arkadios(-0 (hd 395-408) tarafından yaptırılan büyük bir hamamın da bulunduğu Arkadianai denen yerde idi. Bu hamam I. İustinianos döneminde (527-565) onarılmış ve denize bakan yakasına bir açık avlu eklenmişti. Muhtemelen bu avlu bir duruşma oturumuna uygundu ve daha sonraki kaynaklarda Topoi diye anılan yer burasıydı.

Topoi civarında, Başmelek MihaePe adanmış bir kilise vardı. 5. yy yapısı olan bu kilise, I. İustinianos döneminde, Tzi-ros (Ciros) adlı bir kişi tarafından yeniden inşa ettirilmişti. Bu kişi büyük olasılıkla imparatorun gayrimeşru oğlu Teodoros Tzi-ros olmalıdır. 870 depremini takiben I. Ba-sileios döneminde (867-886) yapılan ikinci restorasyon sırasında bu kiliseye, Başmelek Cebrail'e adanmış ikinci bir kilise

daha eklendi. İleriki yıllarda Tziros'un bir kişi adı olduğu unutuldu ve burada şifa bulduğu ileri sürülen kısır bir kadına atfen, "steiros" (kısır) sözcüğünden geldiği sanıldı.

Topoi bölgesinde VI. Leon(->) zamanında (886-912) inşa edilmiş St. Lazaros'a adanmış bir kilise daha vardı. Konstantino-polis'in Osmanlılarca alınmasına dek (1453) bu binanın varlığını koruduğu bilinmektedir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 430-431, 435; R. Janin, *La Geographie ecclésiastique de l'empire byzantin*, I 3, Paris, 1969, s. 66, 298-300, 340, 345-346; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Bonn, 1988, s. 381-389.

ALBRECHT BERGER

TOPTAŞI BİMARHAJMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Atık Valide Külliye-si'nde(->) yer alır. Valide-i Atık Bimarhanesi, Toplası Nurbânu Valide Sultan Darüşşifası adlarıyla da bilinir.

II. Selim'in başkadım ve III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan tarafından yaptırılan külliyenin, Nisan 1582 tarihli vakfiyesinde, her nevi hastaların tedavileri için yapılmış bir hayır kurumu olduğu belirtilmiş, ayrıca burada 2 tabip, 2 kehhâl, 2 cerrah, 1 vekilharç, 1 kâtip, 4 hastabakıcı, 2 eczacı, 2 aşçı, 2 çamaşırcı, 2 edviye dövücü; 1 fer-raş, 1 külhancı, 1 kâsekeş, 2 şişe bakıcısı (idrâr dökücü), 1 kilerci, 1 imam ve 1 müezzinin tayin edilmesi şart koşulmuştur.

Hastaların başvurduğu genel bir hastane olan Toptaşı Bimarhanesi 1807'de Ni-zam-ı Cedid Ocağı'na, 1834'te ise Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'ye(->)

verilmiştir. Bu dönemlerde askeri hastane olarak kullanılmış, onarılarak bir de köşk yaptırılmıştır. 1865'te İstanbul'da görülen kolera salgınında, salgın süresince hastane olarak kullanılan bina, sonra askeri depoya dönüştürülmüştür. Ancak 1873'te Süleymaniye Darüşşifası'nda ortaya çıkan bulaşıcı bir hastalık nedeniyle buradaki akıl hastalarının başka bir yere nakli gerekince mekân olarak Toptaşı seçilmiş ve aynı yıl bütün akıl hastaları buraya taşınmıştır. Bu tarihten sonra bir akıl hastalıkları has-

tanesi olmuş ve artık Toptaşı Bimarhanesi adı kullanılmaya başlanmıştır. 1877 ve 1893'te onarım gören bina II. Meşruti-yet'ten sonra Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne devredilmiştir. Bu dönemde bina esaslı bir onarıma alınmış, 1910'daki kolera salgın sırasında, kadın ve erkek hastalar için ayrı tecrit yerleri, ameliyathane, kışlık gezinti yerleri, çamaşırhane ve bir etüv yeri, başvuran hastaların muayene edildiği bir muayenehane yaptırılmıştır. Ayrıca bimarhane görevlilerine, hastabakı-cılık hakkında gece dersleri verilmiştir.

1927'de Mazhar Osman'ın (Usman)(->) girişimiyle buradaki hastalar Bakırköy'e nakledilince bina 1935'te Gümrük ve Tekel Bakanlığı tarafından tütün bakım atölyesi olarak kullanılmaya başlanmış, 1976'da bu atölyenin başka bir yere taşınmasıyla da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçmiştir. Bugün darüşşifa, aşhane, tabhane ve kervansaray bölümleri meslek lisesi olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Osman Nuri (Ergin), *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, İst., 1327, s. 44-50; O. Bolak, *Hastanelerimiz*, ist., 1950; S. Kumbaracılar, "İstanbul'da Askeri Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim*, c. 26, S. 5-6 (1951), s. 101-106; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I; B. N. Şehsu-varoğlu-A. D. Erdemir-G. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa, 1984, s. 80-82; N. Sarı, "Toptaşı Nurbânu Valide Sultan Darüşşifası", / *Türk Tıp Tarihi Kongresi-Bildiriler*, Ankara, 1992, s. 169-177; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, 1992, s. 102-105. NURAN YILDIRIM

TOPUZLU BENT

Sarıyer İlçesi'nde Bahçeköy'deki Acıelma Deresi'nin Eskibağlar kolu üzerindedir. 1750'de I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından yaptırılmıştır. I. Mahmud Bendi olarak da bilinir.

Bendin üzerine konan mermer sütunların üstünde yine mermerden yapılmış küreler vardır. 25,5 cm çapındaki kürelerin arası zincirlerle bağlanarak süslenmiş, ancak zincirler paslanınca kaldırılmıştır. Sütunların üzerindeki mermer küreler dolayısıyla I. Mahmud Bendi'ne Topuzlu Bent denmeye başlanmıştır. Eski kayıtlara göre bent yapıldığında 10,61 m yüksekliğindey-

Toptaşı

Bimarhanesi'nin avlusunda hastalar. Osman Nuri, *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti*, ist., 1911

Topuzlu Bent

Kâzım Çeçen, 1992

di, Gazi Hasan Paşa 1786'da 3,03 m ekleterek bendi 13,64 m'ye yükseltmiştir. Topuzlu Bent iki büyük payanda arasında, kırık hatlı kagir kemer-ağırlık barajıdır. Hava tarafının eğimi 100/17'dir. Bendin su tarafında, tepe noktasından 2,23 m, aşağıdaki bölgeden itibaren duvar kalınlığı, kademe şeklinde 60 cm genişletilmiştir. Bu konstrüksiyon modern barajlarda gölde su alçaklığı zamanki gerilmeleri azaltmak için yapılan sürekli genişleme şekline uygundur. Topuzlu Bent'in mansap tarafındaki talvegden su tarafındaki mermer plakların üstüne kadar olan yüksekliği 14 m'dir. Bent gövdesinin tabandaki kalınlığı 7 m, tepede ise 5,47 m'dir. Bent kemer-ağırlık barajı tipinde olduğu ve kalın payandalara dayandığı için duvar kalınlığı nispeten ince yapılmıştır. İki sahil arasındaki tepe uzunluğu 80,65 m'dir. Topuzlu Bent'in kitabesinin tarih beyti, inşa tarihi olarak 1163/1750'yi vermektedir.

Topuzlu Bent'in hidrolojik bölgesi 0,920 km², göl hacmi 160.000 m³, göl alanı 0,026 km²'dir. Sol sahilde 1,25x0,40 m boyutlarında bir dolu savak vardır. 100 mm çapındaki boru vasıtasıyla su alınır. Bendin cephesindeki I. Mahmud'un tuğrasının altındaki hacimde debi ölçme sandığı ve lüleler yardımı ile debi ölçülür, 1 lüle debi, ekseni 96 mm su yükü altında olan 26 mm çapındaki kısa borunun akıttığı su miktarı ve 36 lt/dak. veya 52 mVgü-ne eşittir. Ölçme sandığının üzerinde 2 adet 1'lik lüle, 1 adet 2'lik lüle, 2 adet 5'lik lüle ve 1 adet 10'luk lüle vardır. Toplam 6 orifisten 24 lüle veya 1.248 mVgün su alınabilir. Topuzlu Bent 1750'de tamamlandıktan sonra Gazi Hasan Paşa Bendi 3,03 m yükseltince kendisine 22 masura (143 mVgün) su tahsis edilmiş ve bu su Kasım-paşa'daki Hasan Paşa'nın yaptırdığı Bahriye tesislerine ve hayratına verilmiştir.

TOPUZLU, CEMİL

296

297

TRAFİK

mfmores

DU BARON DE TOTT,

Bibi. Yüngül, Taksim Suyu; Çeçen, Taksim-Hamidiye.

TOPUZLU, CEMİL

(6Man 1866, İstanbul - 24 Ocak 1958, İstanbul) Hekim ve şehremini.

Şûra-yı Devlet Bidayet Mahkemesi Başkam Yusuf Ziya Paşa'nın oğlu, II. Abdülhamid dönemi şeyhülislamlarından Cemaleddin Efendi'nin damadıdır. Paşakapısı Askeri Rüştiyesi'nden sonra bir süre Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi) devam etti, babasının görevle Şam'a gitmesi üzerine 1880'de buradaki askeri rüştiyeyi bitirdi. 2 sene Kuleli'deki Tıbbiye İdadisi'nde okuduktan sonra 1882'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye(->) girerek 1886'da yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu ve Humbarahane Has-tanesi'ne tayin edildi. 1887'de cerrahi alanında uzmanlık eğitimi görmek üzere Fransa'ya gönderildi. 1890'da İstanbul'a döndüğünde Haydarpaşa Askeri Hastane-si(->) operatörlüğü ile görevlendirildi. 1891'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin se-ririyat-ı hariciye (cerrahi kliniği) muallim muavinliğine, 1894'te ise Aristidi Paşa'nın yerine aynı kliniğin muallimliğine atandı. Aynı yıl, Avrupa'da emsallerine uygun olarak yeniden inşa edilen, 30 yataklı cerrahi kliniğinde, 1 sene içinde 400'den fazla önemli ameliyat gerçekleştirdi. Ameliyatlarında asepti antisepsiyi uyguladı ve klinikte otoklav ve etüv kullanımı başlattı.

Paris'teyken 1890'da sol kolağası, aynı yıl sağ kolağası, İstanbul'da ise 1891'de binbaşı, 1896'da mirliva, 1898'de ferik, 1904'te birinci ferik ve 1905'te ise müşir rütbelerine yükseldi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra rütbesi miralaylığa indirilince askerlik mesleğinden çekildi. Bundan sonra da kendisine mirmiranlık rütbesi verilmiştir.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında, Yıldız Askeri Hastanesi'nde, Tesalya'dan getirtilen yaralıları, Esad Feyzi ve Rıfat Osman'ın çektiği röntgen filmleri ile ameliyat etmiş ve röntgen ışınlarını savaş cerrahisinde kullanan ilk cerrah olmuştur.

1909'da Sivil ve Askeri tıbbiyelerin birleştirilerek Tıp Fakültesi'nin kurulmasında büyük emeği geçmiştir. Tıp Fakültesi'nin ilk reisi (dekan) seçilen Topuzlu 1911 'de bu görevinden ve daha sonra da seririyat-ı hariciye muallimliğinden çekilmiş, Ağustos 1912'de İstanbul şehremini'ğine tayin edilmiştir. 1914'te bu görevinden istifa ederek İsviçre'ye gitmiş, burada 4 sene kaldıktan sonra, Mayıs 1919-Şubat 1920 arasında ikinci kez şerireminliği yapmıştır.

2 Nisan 1920'de Damat Ferid Paşa kabinesinde nafia nazırlığı görevini kabul etmiş, birkaç gün sonra galip devletlerin teklif ettiği barış antlaşmasını incelemek üzere murahhas üye sıfatıyla eski sadrazam Tefik Paşa ile birlikte Paris'e gitmiş, bu sırada Ferid Paşa'nın, Kuva-yı Milliye'yi ezmek için 2 ay önce dağıtılmış olan Kuva-yı İnzibatiye'yi yeniden canlandırmaya çalıştığını duyunca derhal İstanbul'a dönerek 20 Temmuz 1920'de nazırlıktan

istifa etmiştir. Ferid Paşa'nın kendisini di-van-ı harbe vereceği söylentileri üzerine ailesi ile birlikte 22 Eylül 1920'de Nice'e gitmiştir. Temmuz 1924'te İstanbul'a dönmüş, ancak ertesi yıl oğlunun öğrenimi için tekrar Paris'e gitmiş, orada cerrahlık alanındaki son gelişmeleri incelemiş ve Temmuz 1929'da İstanbul'a dönerek muayenehane açıp çalışmaya başlamış ve resmi görev kabul etmemiştir.

Topuzlu bir çok cerrahi aletin tasarımını yapmış, çok sayıda inceleme ve çeşitli kitaplar yazmıştır. Bir meme karsinomu ameliyatında, kaza eseri yırtılan arteri dikme başarısını göstermiştir. Bu tıp literatüründe, bilinen ilk başarılı atardamar dikişidir. Bu vakayı 1897'de Moskova'da toplanan Uluslararası Tıp Kongresi'ne sunmuştur. Fransız tıp kitaplarında bu ameliye "arter yaralanmalarının Cemil Paşa yöntemiyle dikilmesi" başlığı ile yer almıştır. Ayrıca asil tendonunun uzatılmasında, adıyla anılan bir yöntem geliştirmiştir. Ünü ülkenin sınırları dışına taşmış, Hindistan, İran, Mısır ve Bulgaristan'dan gelen hastaları olmuştur.

Bibi. C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, ist., 1951; K. î. Gürkan, "Ord. Prof. Cemil Topuzlu", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 1 (1958), s. 194-203; F. Frik, "Politik Görevlerde Doktorlar", *Dirim*, S. 5-6 (1968), s. 146; B. N. Şehsuvaroğlu, "Şehremini Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa 1868-1968", *Göztepe*, İst., 1969, s. 90-94; H. Hatemi-A. Kazan-cıgil, "Cemil Topuzlu ve Modern Cerrahi Eğitiminin Yüzüncü Yılı", *Bilim Tarihi*, S. 6 (Nisan 1992), s. 3-9; M. Değer, "Dr. Cemil Topuzlu ve Yüz Yıl Önce Yaptığı Beyin Ameliyatı", *ae*, S. 6 (Nisan 1992), s. 10-15.

NURAN YILDIRIM

Şehreminliği

21 Ağustos 1912-21 Kasım 1914 arasındaki ilk şehreminliği sırasında kentte ilk kez park gereği duyan Cemil Topuzlu oldu. Topkapı Sarayı'nın bahçesinin Sarayburnu ile Ayasofya arasındaki bölümünü Gülha-ne Parkı'na dönüştürdü. Kadınların parka

Cemil Topuzlu

Cengiz

Kahraman

arşivi

girmesine izin vermesi tepki uyandırdı. Bu nedenle tutucu kesimlerce parka "Cemil Paşa Umumhanesi" dendi. Gerek bahçeleri, gerek ağaçları korumak için ilk kez bahçıvanlık kadrosu kuruldu.

Kentin temizlik işlerine önem verdi. Sokaklar, Avrupa'da olduğu gibi süpürülerek sulanmaya başladı. Avrupa'dan ilk kez sulama ve süpürme arabaları getirildi. Eski çöp arabalarının içine çinko döşendi ve kapak

yaptırıldı. Amele için sıhhi koğuşlar ve çöp arabaları, hayvanları için ahırlar yapıldı. Emekli maaşı ya da bir tazminat ödeneği bulunmayan ameleye hastalıklarında ve ölümlerinden sonra ailelerin perişan olmaması için "tasarruf sandığı" kuruldu.

Yeni yollar yapıldı, eskileri onarım gördü. Çırçır, Beyazıt, Aksaray gibi yangın yerleri düzenlendi. Taksim Meydan-Şehit Muhtar Bey Caddesi genişletildi. Voyvoda Caddesi ve Ayasofya'dan Gülhane Parkı önüne giden Alemdar Caddesi genişletildi. Ayasofya ile Sultanahmet arasında büyük bir meydan açıldı ve bahçe yapılmasına başlandı. Bu imar hareketleri sırasında tarihi eserleri dikkate almaması sonradan sert tenkitlere uğramıştır.

Şişli'de hazineden 35 dönüm kadar yer alarak üzerinde Mehmed Han-ı Hamiş Hastanesi'ni kurmayı düşündü, planlarını hazırlattı. Tophane Tephirhanesi genişletildi. Akıl hastaları için yeni bir bina inşa edilmek üzere planlar hazırlandı.

Cemil Topuzlu'nun 5 Mayıs 1919-26 Şubat 1920 arasındaki ikinci şehreminliği sırasında Sötlüce Mezbahası'nın (~0 temeli atıldı. Toptan sebze ve meyve satışına çekidüzen getirmek için Eminönü'nde düzenlemelere gidildi. Keresteciler civarında hal oluşturmak için girişimde bulunuldu. Kapalıçarşı'daki Sandal Bedesteni'nde mezar idaresini açarak satıcıları komisyoncuların, sarrafların eline düşmekten kurtardı; belediyeye gelir sağladı. Belediye mevzuatında düzenlemelere giderek belediye gelirlerini artırmayı başardı. Belediye zabıtasını belediyeye bağlayarak düzene koydu.

Bibi. (Ergin), *Şehreminleri*; C. Topuzlu, 32 *Se-ne Evvelki, Bugünkü, Yarınki İstanbul*, İst., 1944; ay, *İstibdat-Mesrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, ist., 1982; S. Alaçam, *Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler*, ist., 1939; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri*.

ZAFER TOPRAK

TOTT, FRANÇOIS BARON DE

(1733, Champigny -1793, Tarcsa, Macaristan) Macar asıllı Fransız asilzadesi.

Topçu mühendisi olarak eğitim gördükten sonra, İstanbul elçiliğine atanan Comte de Vergennes'in yanında 1 Nisan 1755'te Marsilya'dan gemiye binerek 21 Mayıs'ta Osmanlı başkentine varır. Burada 8 yıl kalacak olan Tott, Levanten bir ailenin kızı ile evlenir ve Türkçe öğrenerek elçiliğin tercümanlığını yapar. Bu süre içinde tanık olduğu birçok olaydan, kentten ve halkın örf ve âdetlerinden hatıralarında söz eder.

Denizyoluyla İstanbul'a varan Tott'u

E^LES TAB.TARES, TROISIEM& PAR.TIE,

Tott'un
Memoires
adlı
kitabının
kapağı.
Librairie de
Pera, X.

A AMSMSDAM.

Antika

Kitap

Müzayedesı

M.DCC. I.XXXIV.

Katalogu, ist.,

1992

önce deniz trafiğinin hareketliliği çarpar. Boğaziçi'nde oturup kentte çalışanların günlük geliş gidişleri, ticaret ve geçit trafiğine eklenerek büyük bir yoğunluğa erişir. Diğer ziyaretçiler gibi kente denizden hayran olan gezgin karaya ayağım basınca hayal kırıklığına uğrar, sokakların darlığını, ev saçaklarının neden olduğu loşluğu, kaldırımların bozukluğunu ve pisliğini eleştirir.

Gelişinden birkaç ay sonra meydana gelen ve kent merkezinin büyük bir kısmını harap eden Hocapaşa yangını, Tott için bu düzensizliğin doğal bir sonucudur. Bu yangından sonra III. Osman, yolları genişletmeye çalışır ama mülk sahiplerinin muhalefeti ile karşılaşınca durum eskisi gibi kalır. Hocapaşa yangınında, Babıâli binaları yanınca sadrazamın makamı Kadir-ga'da, eskiden Sokollu Mehmed Paşa'ya ait olan ve o dönemde III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'ın oturduğu saraya taşınmıştır. Bu fırsatla Tott bu saray hakkında kısaca bilgi verir.

Eşinin hanımlara yaptığı ziyaretlerden faydalanan yazar, ondan aldığı bilgilerle Türk ve Rum konaklarının içlerini, ailelerin yaşayış biçimlerini anlatır. 1757'de III. Mustafa'nın tahta çıkışında Eyüp'teki kılıç kuşanma merasimi de anlatılır. İstanbul yaşayışının hiçbir yönünü ihmal etmeyen Tott, saraydaki bir doğum münasebetiyle Büyükdere'de yapılan şenliklerden, Süleymaniye'deki Tiryaki Çarşısı'ndan ya da Ra-gıb Paşa'nın kurduğu kütüphaneden de söz eder. İlginç bir bilgi de III. Mustafa tarafından yaptırılan Laleli Külliyesi'yle ilgilidir. Oradaki mülkleri istimlak etmek için padişah Yenikapı önünde denizi doldurur, orasını ifraz ederek parselleri külliyenin yapıldığı yerde mülk sahibi olanlara verir.

1763'te Fransa'ya dönen Tott, 1767'de Fransız hükümeti tarafından Kırım hanının yanına gönderilir. Burada 1768-1774 Os-manlı-Rus Savaşı'nın ilk safhalarına katılan yazar, 1769 baharında İstanbul'a döner. 1770 Çeşme bozgunundan sonra Çanakkale Boğazı'm tahkim etmekle görevlendirilir. Bir mühendislik okulunun açılması için mühendislik bilgilerinden faydalanmak isteyen Osmanlı sarayının bu girişimi, geleneksel eğitimden gelen hendesecilerin mukavemetiyle karşılaşır. Hendesecilerin ileri gelenleri ile düzenlenen bir sınavda Tott "Üçgen açılarının toplamı ne kadar-

dır" diye sorunca onlar da "Üçgene göre değişir" diye yanıt verirler. Böylece bilgisizlikleri anlaşılır ve Mühendishane-i Ber-ri-i Hümayun'un öncüsü olan Hendese-hane'nin açılmasına karar verilir. Savaş ilerleyince, görülen ihtiyaç üzerine Tott, top dökümü ile de ilgilenir ve Osmanlı ordusu için toplar döker.

1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Rusya'nın isteği üzerine Fransız hükümeti Tott'u geri çağırır. Geri döndükten sonra bir ara Douai valiliğine atanan ve Doğu Akdeniz iskelelerinin teftişi ile de görevlendirilen Tott, Fransız devriminin ardından önce İsviçre'ye, sonra da anavatanı Macaristan'a çekilir.

Türkiye ve Kırım hatıraları, ilk defa *Memoires sur leş Turcs et leş Tartares* adıyla 1784'te Amsterdam'da basılır, ikinci baskısı Paris 1785, üçüncüsü ise Maastricht 1786 tarihlidir.

STEFANOS YERASİMOS

TOURNEFORT, JOSEPH PLTTON DE

(5 Haziran 1656, Aix-en-Provence - 28 Aralık 1708, Paris) Fransız doğabilimci.

Montpellier Üniversitesi çerçevesinde botanikte uzmanlaşarak 1683'te Paris Kraliyet Botanik Bahçesi'ne profesör atanır. 1699'da, Karlofça Antlaşması'ndan sonra Fransız hükümeti tarafından botanik araştırmaları yapmak ve bitkiler toplamak üzere doğu seyahatine gönderilir.

Bu gezinin ilk bölümü Ege adalarında yapılır. 23 Mayıs 1700'de bir hekim ve bir ressamla birlikte Marsilya'dan hareket eden Tournefort önce Girit'e gider, oradan da Ege adalarının büyük bir bölümünü gezdikten sonra Mart 1701 sonunda İstanbul'a varır. Tournefort için Osmanlı başkenti ilginç bir yer değildir, onun için burada ancak 15-20 gün kalınarak Karadeniz yoluyla Doğu Anadolu ve Kafkasya'ya doğru yola çıkılır.

İstanbul'u daha çok Yunan ve Bizans yazarlarına ya da Pierre Gilles'e(->) dayanarak anlatan Tournefort gene de kendi gözlemlerine yer verir. Kentin konumundan ve boyutlarından hayranlıkla söz eder ve Avrupa'nın en büyük kenti olduğunu yazar. Ancak dönemin tüm gezginleri gi-

RELATION

D'UN VOYAGE1!

L E V°A N T, ;

PAIT, PAK OKDRE aV KOK

CONTENAN'T

L'HîRnirt Anfiome&ModtraeJtillurttare Ifl« ite fArdı de Omflnliurole . ite
C4HS de la Mel NtlİM. iis l'Ana

A f EĞ.

*La flıM d-s lıtti & ıtv ütaf aMtateal Ll Gtsîr, laMta n if h Rıffm, t!n •}& *« l'r^Ja
jü la ArfMraf H^tU&ilhtr&ılilttsm*

Tournefort'
un Relation
d'un

tu

Leuant adlı
kitabınınm
kapağı.
Galeri Alfa

A P A R I S, DE I.TMPIU.MER IE RÖYAZ& M. »CCXVH.

bi kentin içini görünce hayal kırıklığına uğrar. Kentin üç belası, yangın, veba ve leventlerdir. Bu son isimle donanma azaplarını kasteden Tournefort onların başıbozukluğundan yakınır.

Ayasofya'dan Edimekapı'ya giden caddeden başka hiçbir yolu kullanışlı olmayan kentin görülecek en ilginç binaları camilerdir. Çoğu yarım kalmış ve çevresi evler ve dükkânlarla doldurulmuş Fransa'da-ki kiliselerin aksine, camiler kısa bir zamanda tamamlanmış ve çevresi açık ve temiz tutulan binalardır. Mimarileri Tourne-fort'a yabancı görünmekle birlikte kubbe ve minare dengesini takdir eder, boyutlarını ve sağlamlıklarını beğenir. Bununla birlikte en ayrıntılı biçimde anlattığı bina gene de Ayasofya olur. Ayasofya'nın bitişiğindeki dört padişah türbesini de gezdikten sonra Arslanhane'ye ve Sultan Ahmed Camii'ne de gider ve onun mimarisinden de uzun uzun söz eder. Süleymaniye'ye ve Yeni Cami'ye de önemli bahisler ayırır. Ba-yezid, Fatih, Sultan Selim ve Eyüp camilerini de ziyaret eden Tournefort, oradan Tekfur Sarayı'na kadar uzanır.

Haliç ve Galata konusunda ayrıntılı bilgiler veren Tournefort, Haliç saraylarından ve Galata kiliselerinden söz eder. Pera'da elçiliklerden ve Galatasaray'dan, Tophane'den bahis vardır. Suriçindeki İstanbul'da

Atmeydam ve diğer yerlerde bilinen tüm sütunlar anlatıldıktan sonra sıra bedesten ve çarşılar gelir. İstanbul'da olup bitenleri anlamak ve anlatmak için yıllarca orada kalınması gerektiğini yazmakla birlikte iki-üç haftada görmüş olduğu yerler oldukça doğru ve ayrıntılı anlatılmıştır. Kentten ayrılmadan önce Fransa Elçisi de Ferriol'le birlikte Davud Paşa Kışlası'na sadrazamı görmeye giden Tournefort, Erzurum valiliğine tayin edilen Köprülü Nu-man Paşa ve maiyetine katılarak denizyoluyla Trabzon'a doğru yola çıkar. Oradan 15 Haziran'da Erzurum'a gelerek Tiflis ve Erivan'a kadar uzanır. Ağustos sonunda Erzurum'a döndükten sonra Ankara üzerinden Bursa'ya, oradan da İzmir'e gelir. Oradan Mısır ve Arabistan'a gitmek niyetinde olan Tournefort, sonunda bu yolculuktan vazgeçerek 3 Haziran 1702'de Marsilya'ya döner.

Getirdiği malzemenin tasnifi ve kitabın hazırlanışı tamamlanmadan Tournefort evinden botanik bahçesine giderken bir araba kazasına uğrayarak vefat eder. *Relation d'un voyage du levantadlı* seyahat kitabı iki cilt halinde 1717'de basılacak, bunu aynı yıl üç ciltlik Lyon baskısı izleyecektir. 1718 Amsterdam ve 1727 Paris Fransızca baskıları, ayrıca birincisi 1718'de olmak üzere iki İngilizce ve bir Almanca baskıları vardır.

STEFANOS YERASİMOS

TRAFİK

Yayaların ve lastik tekerlekli araçların karayolu, demir tekerlekli araçların demiryolu, gemilerin denizyolu ve uçakların havayolu üzerindeki hareketleri. Günlük dilde "trafik" terimi araçlar dışında, yayalar ve

TRAFİK

298

299

TRAMVAY

Kemeraltı Caddesi'nin 1972'de tek yön (solda) ve 1992'de çift yön uygulamasından sonraki görünümü.

TETTVArşivi

bu araçlarla taşınan yolcu ve yükler için de geçerlidir.

Altyapı ve işletme darboğazları nedeniyle, "yaya, araç, yolcu ve yük hareketliliğinde zorlanma" diye tarif edilebilecek trafik sorunu motorlu araçların artışına paralel olarak, tüm dünyada hızla büyümektedir. İstanbul'da trafik sorununun büyümesinin başlıca nedenleri, doğum ve göç sonucu hızlı nüfus artışı; araç sahipliğinde hızlı artış; belirli bir yerleşim (arazi kullanım) ve ulaşım politikası bulunmaması, imar planları hazırlanırken arazi kullanımı-ulaşım ilişkisi dikkate alınmadan

yoğunlukların artırılması; hareketlere imkân verecek altyapının yetersizliği; toplu taşımacılığın ön plana çıkarılamaması; taşımacılığın ağırlıkla karayoluna yığılması; kentte konu ile ilgili kurumlar arasında eşgüdüm ve kurumların üzerinde uzlaştıkları bir çözüm yaklaşımı bulunmaması, taraflarca çözümün değişik uçlarda görülmesi; sorunla uğraşacak teknik ve idari kadro yetersizliğidir.

İstanbul hiçbir zaman bütüncül ve tutarlı bir trafik planlaması anlayışı içinde ele alınmamıştır, ister merkezi, ister yerel, her değişen yönetim ile kente bakış da değişmiş; bir önceki yaklaşımlar göz önüne alınmadan, hattâ bazen tersyüz edilerek, kendi görüşleri doğrultusunda projeler üretilmiş, ancak bunlar dahi değişikliklerle uygulanabilmiştir.

Tüm dönemlerde ortaya konulan uygulamaların iki ortak noktası, trafik için üretilen projelerin tamamının kentin genel yapısını göz önüne almayan, bir plana oturmayan tekil projeler halinde kalması ve tüm projelerin insanların bir yerden bir yere ulaşımından ziyade, taşıtların, özellikle de otomobilin hareketliliğini hedefleme-sidir.

19. yy'm başında İstanbul bir yayalar kenti idi. Bu dönemde sadece yaya ve at trafiği söz konusuydu. Zaman içinde buna kayık trafiği, daha sonraları da at arabası trafiği ilave olmuştur. 19. yy'da at arabası yaygınlaşmış, şehir hatları vapurlarının, Tünel'in, tramvayın, trenin devreye girmesi ile toplu taşımacılık gelişmeye başlamıştır (bak. toplu taşımacılık).

Taşımacılık yapısındaki değişimler, kentin yeni yerleşim yapısının ana belirleyicisi olmuştur. Şehir egemen taşımacılık türü yönünde şekillenmiş ve egemen taşımacılığın trafiği ön plana çıkmıştır, ilk dönemlerdeki yoğun yaya trafiği zamanla yerini trenle demiryolu, vapurlarla denizyolu, otomobillerle de karayolu trafiğine terk etmiştir. Karayolu taşımacılığının ön plana çıkması ile kent içi yolların genişletilmesi, böylece kentin yemden yapılanması gerekmiştir.

19. yy'm ikinci yarısında, şehrinin sadece kendi dönemlerinin İstanbul'una hizmet vermek için çalışmışlar; geleceğin İstanbul'unu planlamadan yapılan imar hareketleri, kentin anayollarının büyük camiler ile onların bulunduğu meydanlara doğru açılması şeklinde gelişmiş, semtleri birbirine bağlayan yollar ise dar ve pati-kamsı nitelikte kalmıştır.

İstanbul'da ilk imar planı çalışmasının 1836-1837 yıllarında von Moltke(->) tarafından 1:25.000 ölçekli olarak yapıldığı kabul edilmektedir. Bu plana dayanılarak yayımlanan ilk imar talimatnamesinde, mahallelerde geometrik esaslara uyan, plan doğrultusunda düzgün yolların açılması, yolların genişliklerine göre dört kademeye ayrılması, hiçbir surette çıkmaz sokak yapılmaması, mümkün olan yerlerde yeni meydanların bırakılması gibi ilkeler yer almıştır. Ancak adı geçen tasarıların hayata geçirilemediği bir gerçektir.

Cumhuriyet döneminde de hizmetler, İstanbul için genel ölçekte çözüm üretmekten çok, yerel ölçekte kalmıştır, imar çalışmaları 1930'larda yoğunluk kazanmış, davet edilen yabancı profesörler, uzman mimarlar istanbul için imar planları hazırlamışlardır (bak. planlama). Bu dönemde Alman şehirci Elgöztz(->) istanbul'un yerleşim ve gelişme stratejileri üzerinde rapor hazırlamıştır. Takiben Fransız kent plancısı Prof. Henry Prost(->) İstanbul'un imar planlamasına başlamıştır. Prost'un yaklaşımı tarihi çevreyi ortaya çıkararak korumak ve büyük arterler, yollar açarak kent içini süslemektir. O dönemde otomobil çok az olduğu halde, kentin yol sistemini geliştirmekte olan otomobil gerçeğine göre planlamıştır. Yenikapı'yı Taksim'e bağlayan koridor, Vatan Caddesi, "Boğaziçi korniş yolu" bu planın önerileridir.

1940'lı yılların vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar kısıt kaynaklara rağmen Atatürk Bulvarı'nı, Gümüşsuyu'nu ve Bayıldım Yokuşu'nu, Eminönü, Taksim, Beyazıt ve Üsküdar meydanlarını genişletip düzenlemiştir. Bu dönemde yol altyapısına yapılan önemli yatırımlar, motorlu araç adedindeki artışa rağmen trafik sorunlarının hissedilmesini bir süre ertelemiştir.

1949'dan sonra istanbul'a vali ve belediye başkanı olan Fahrettin Kerim Gökay döneminde istanbul yoğun imar hareketlerine sahne olmuştur. Özellikle bu dönemde motorlu araçların artışı kent içi karayolu trafiğinde ciddi darboğazlar yaratmaya başlamıştır. 1950'li yılların ortalarında karayollarında ortaya çıkan trafik sıkışıklıkları Başbakan Adnan Menderes'in İstanbul'a yönelmesinin ve 1956'dan itibaren istimlaklar ile geniş yol ve bulvarlar açarak, meydanlar düzenleyerek karayolu trafiğinin rahatlatılması yönünde başlattığı imar operasyonunun gerekçesi olmuştur. Kentin topografyası ve tarihsel yapısı göz önüne alınmadan "karayolcu yaklaşım" içine hapsolan, bir ana plana oturmayan, doğrudan şahsi görüşlere dayanan yeni yol projeleri İstanbul'un karayolu trafiğine başka bir yaklaşım getirmiştir. Vatan ve Millet caddeleri, Sirkeci-Yedikule arası sahil yolu, Barbaros Bulvarı, Levent-Büyükdere arası korniş yolu gibi geniş yollar hep bu görüşün ve o dönemin eserleridir. Ancak, gene bu dönemde, İstanbul'un trafik sorununa ciddi çözüm getirmesi beklenen, tüm projeleri ve finansman kaynakları hazırlanmış olan metronun yapımı, Adnan Menderes'in bir cümlesiyle gündemden çıkarılmıştır.

1960-1963 arasındaki askeri dönemi takiben 1963'te belediye başkanı seçilen Haşim Işcan, açtığı yol ve meydanlar ile adım istanbul tarihine kaydettirmiştir. Onun döneminde, kent merkezindeki hemen hemen tüm meydan ve yollar elden geçirilmiştir. Unkapam, Saraçhane gibi katlı kavşaklar; Karaköy yaya alt geçidi ve çarşısı gibi çözümlerle araç trafiğine akışkanlık getirilmeye çalışılmıştır.

1960'ların sonlarında İstanbul Boğaziçi Köprüsü tartışmaları başlamış; İstanbul'un

trafik sorununun çözümünü yeni yol ve köprülerde arayanlar ile bunun bir çözüm olamayacağını, sorunu daha da ağırlaştıracığını savununlar karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşmayı, betona dayalı prestij projeleri peşinde koşanlar kazanmıştır.

İstanbul alanını kapsayan ilk ve kapsamı bakımından tek trafik mühendisliği ve kontrolü çalışması 1973-1975 arasında İstanbul Şehirsel Gelişme Projesi çerçevesinde yabancı uzmanlarla birlikte yapılmıştır. Hazırlandıktan sonra rafa kalkan bu rapor, 1984-1989 arasında kısmen uygulanmış; 1989-1994 arasında ise adı geçen raporda önerilen trafik mühendisliği kavramları ve çözümleri yaygın bir şekilde hayata geçirilmiştir.

1970'lerin sonlarına doğru İstanbul'un trafik sorununun çözümünde yeni bir yaklaşım egemen olmaya başlamıştır. Ahmet İsvan döneminde trafik sorununun çözümü için toplu taşımacılığın ön plana çıkarılması yönünde ciddi çalışmalar başlatılmış, Taksim-Zincirlikuyu arasında otobüslerin işletildikleri ortamı iyileştirmek, onların trafik tıkanıklıklarından etkilenmemelerini sağlamak için "tercihli yol" denilen özel bir otobüs yolu projesi hazırlanmıştır. Bu projenin uygulanması İsvan'dan sonra seçilen Aytekin Kotil zamanında olmuştur. Alınan olumlu neticeler nedeniyle bu özel yolun Taksim'den Aksaray'a uzatılması yönünde proje çalışmalarına başlanmış, ancak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi yüzünden, girişim sonuca ulaşamamıştır.

1980-1984 arasında karayolu trafiğinin işletimi ve denetiminde kısmi bir iyileşme görülmüştür.

1984'te Bedrettin Dalan'ın belediye başkanı seçilmesinden sonra İstanbul'da çarpıcı imar çalışmaları başlamış; trafik sorununu yeni yol ve kavşaklarla çözmeye çabası içinde yer yer büyük istimlakler ile önemli trafik koridorları ortaya çıkarılmıştır. Tarlabası Bulvarı, Haliç'in Eminönü-Eyüp arası, Boğaziçi ve Haliç'te "kazıklı yollar", sahil yolları gibi çok tartışılmış, ciddi boyutlarda yapımların yanısıra, yol ağının işletiminde yaygın bir tek yön uygulamasına geçilmiştir. Bu dönemde İstanbul ilk kez "alansal trafik kontrolü" anlayışı içinde yaygın sinyalizasyon sistemine sahip olmaya yönelmiştir. Ayrıca merkezi iş alanındaki yoğunluğun azaltılması için desantralizasyona doğru hızlı adımlar atılmıştır. Karayolu trafiğine alternatif olarak raylı sistem ağı oluşturulmaya başlanmıştır. Bunun yanısıra, karayolu taşımacılığına dönük olarak çevre yolu içinde, "Be-sam" adıyla anılan, 3- Boğaziçi köprüsü ile 4. Haliç köprüsünün yapımını ön gören bir şehir içi ekspres yolun inşaatı planlanmıştır. 2. Boğaziçi (Fatih Sultan Mehmet) Köprüsü de bu dönemde tamamlanmıştır. Gene bu dönemde hükümet İstanbul için kapsamlı bir ulaşım, metro ve Boğaziçi tüp geçişi etüdü yaptırmıştır.

Dalan'ı takiben belediye başkanlığına seçilen Nurettin Sözen döneminde kentin tarihsel dokusunun yeni yollar yapılmasına, mevcut yolların genişletilmesine imkân vermeyeceği gerçeğinden hareketle

mevcut yol ağının daha verimli kullanımı hedeflenmiştir. Yol ağından yararlanan araç sayısını azaltabilmek için toplu taşıma-cılığa daha fazla önem verilerek özel yol ve şeritler yaygınlaştırılmış, raylı sistemlerin kente yayılmasına devam edilmiş; hükümetin hazırlattığı metro etüdü doğrultusunda Taksim-4. Levent arasında metro inşaatına başlanmıştır. Sözen döneminin trafik sorunlarının hafifletilmesi yönündeki yaklaşımı mevcut yol ağının verimli kullanılması, trafik düzenlemeleri ile araçların kat ettikleri mesafelerin kısaltılması daha az sayıda taşıtın hareketi ile daha çok kişinin ulaşımının sağlanması, kısaca toplu taşımacılık olarak özetlenebilir.

Gene bu dönemde, kent merkezindeki trafik baskısını azaltmak amacıyla 1975 Trafik Mühendisliği ve Kontrolü Çalışma-sı'nda önerilen iki önemli koridor, tarihi yarımada Divanyolu ve Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi araçlardan arındırılıp yaya yolu haline getirilmiştir.

İstanbul'un trafiğinden ve ulaşımından sorumlu organlar, vilayet bünyesinde 2918 sayılı Karayolları Trafik Yasası uyarınca, il bütünü için karayolu trafik düzeni ve güvenliği ile ilgili kararlar üretmek için kurulmuş olan İl Trafik Komisyonu ve Büyükşehir Belediye Başkanlığı bünyesinde 3030 sayılı yasa ile büyükşehir belediyesi ve mücavir sahası sınırları içinde ulaşım, toplu taşımacılık ve trafik işletiminden sorumlu olan Ulaşım Koordinasyon Mer-kezi'dir.

Kentin ulaşım planına göre uygulanacak taşımacılık politika ve stratejileri, büyükşehir belediyesince yapılan nâzım planlarca belirlendiği halde, bazı konularda hâlâ İl Trafik Komisyonu'nun yetki ve sorumluluğunun bulunması, trafik ve ulaşım yönünde alınan kararlar arasında çelişkiler ortaya çıkarmakta, vilayet ve belediyeyi zaman zaman mahkemelerde bile karşı karşıya getirmektedir.

Bibi. A. Alpöge, "Tercihler Ummamnda Tercihli Yol", *İstanbul*, S. 2 (Temmuz 1992); A. Uz, "İstanbul'un Yolsuzluk Hikâyesi", *Kilometre*, (Ağustos-Kasım 1992); E. Öncü, "İstanbul Şehiriçi Ulaşımında Yolcu Taşınması", *İstanbul Valiliği, Ulaşım ve Trafik Paneli Tebliği*, Şubat 1994; İ. Tekeli, "İcabında Plan", *İstanbul*, S. 4 (Ocak 1993); ay, "Yüz Elli Yılda Toplu Ulaşım" *ae*, S. 2 (Temmuz 1992); L. H. Acar, "Ulaşım ve Trafikte Stratejik Kararlar", *İstanbul Valiliği, Ulaşım ve Trafik Paneli Tebliği*, Şu- • bat 1994; N. Yayla, "Dolaşmak Ama Ulaşmamak", *İstanbul*, S. 2 (Temmuz 1992).

İSMAİL HAKKI ACAR

TRAMVAY

Devrinin en önemli kara toplu taşıma aracı olan tramvayın ilk örneği olan atlı tramvay ilk kez 1842'de New York'ta, 1854'te Paris'te, 1860'ta Londra'da işlemeye başlamış, 30 Ağustos 1869'daki "Dersaadet'te Tramvay Tesis ve İnşası"na dair bir sözleşme ile İstanbul caddelerinde yolcu ve eşya taşımacılığı için ray döşenerek hayvanların çektiği araba işletmeciliği imtiyazı 40 yıl süre ile Konstantin Krepano Efendi'nin kuracağı Dersaadet Tramvay Şirketi isimli şirkete verilmiştir.

Atlı tramvay ilk kez 1871'de Azapka-pı-Ortaköy hattında hizmete girmiş, onu Aksaray-Yedikule, Aksaray-Topkapı, Emi-nönü-Aksaray hatları izlemiştir.

1881'de ve 1907'de yeni sözleşmelerle şirket Voyvoda Caddesi'nden (Karaköy) başlayarak Kabristan Sokağı-Tepebaşı-Taksim-Pangaltı-Şişli, Beyazıt-Şehzadeba-şı-Fatih-Edirnekapı, Galatasaray-Tünel, Pangaltı-Tatavla (Kurtuluş) hatları açma imtiyazını da almıştır. 1913'e kadar da Emi-nönü-Bahçekapı ek hattı, Harbiye-Maçka, Ortaköy-Kuruçeşme-Bebek hatları devreye girmiştir.

Atlı tramvayın sürücü, biletçi ve varda-cı olarak çalışan 3 personelinin en ilgi çekicisi elindeki borazanı ile çingiraklı atların önünden koşarak "varda" diye bağırıp atlı tramvaya yol açan vardacıdır. Yazlık ve kışlık iki çeşidi olan atlı tramvayın çalışmaya başladığı ilk yıllarda Azapkapı-Ortaköy hattında yolcu fazlalığı yüzünden üst katı açık ve tenteli olan çift katlı tramvaylar işletilmiştir. Önceleri kadın yolcular için özel tramvaylar tahsis edilmiş fakat masraf nedeniyle bundan vazgeçilerek vagonlar kırmızı perde ile ortadan ikiye bölünmüş, haremlik-selamlık olarak erkek ve kadın yolcular ayrı bölümlere alınmıştır.

1911'de elektrikli tramvaya geçişi sağlayacak sözleşme imzalanmış, ancak elektrikli tramvayların devreye girmesi için daha bir süre beklemek gerekmiştir. 1912'de patlayan Balkan Savaşı İstanbul'un 1 yıldan fazla bir süre tramvaysız kalmasına neden olmuştur. Zira Harbiye Nezareti orduda kullanılmak üzere bütün adarı 30.000 altın karşılığı satın almıştır. Bu olaydan sonra elektrikli tramvay İstanbul için artık kaçınılmaz olmuştur.

1881'de Berlin'de, 1883'te Londra'da, 1889'da Boston'da işletmeye açılan elektrikli tramvay İstanbul'a 33 yıllık bir gecikmeyle gelmiş, 2 Şubat 1914 günü Karaköy Meydanı'nda İstanbul Şehremini Vekili Bedri Bey'in açılışını yaptığı ilk elektrikli tramvay Karaköy-Ortaköy hattında sefere konulmuştur. Aynı yıl tramvaylar Galata Köprüsü üzerinden geçmeye başlamış; Si-lahtarağa Elektrik Fabrikası'nın hizmete girmesi ile diğer hatlar da elektrikliye çevrilmiş, böylece İstanbul 1915 sonlarında geniş bir elektrikli tramvay şebekesine kavuşmuştur.

Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'te Dersaadet Tramvay Şirketi'ne ait 12 hat üzerinde 141'i matris (çekici vagon), 69'u römork (çekilen vagon) olmak üzere günde ortalama 210 araba hizmet vermekteydi. Bu sayı 1930'larda 320'ye yükselmiştir.

istanbul Tramvay Şirketi'nin son işletme yılı olan 1938'de 260 tramvay ile yapılan toplu taşıma hizmetleri sonucunda 15.356.364 km yol kat edilerek 73.039.303 yolcu taşınmıştır.

1 Ocak 1939'da istanbul Tramvay Şirketi tarihe karışmış, bütün tesisleri, bedeli 13 yılda ödenmek üzere 1.560.000 TL'ye hükümete devredilmiştir. 12 Haziran 1939 gün ve 3642 sayılı kanunla hükümete devredilen tramvay işletmesi hükümetçe İstanbul Belediyesi'ne devredilmiş ve

TRİAS KİLİSESİ

300

301

TULUMBACILIK

I

hattında çalışan Hızlı Tramvay(-0 ve Sir-keci-Aksaray arasında işleyen Çağdaş Tramvay günümüzde kullanılmakta olan kent içi raylı sistemlerdir.

R. SERTAÇ KAYSERİLİOĞLU

TRİAS (AYİA) KİLİSESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Taksim'de, Meşelik Sokağı, İstiklal Caddesi ve Sıraselviler Caddesi'nin çevrelediği adada yer alır. Arazinin İstiklal Caddesi'ne ve Sıraselviler Cadde-si'ne bakan cephelerinde kilise vakfına ait dükkânlar bulunmaktadır. Taksim Mey-danı'na bakan köşede de bir zamanlar ünlü Eptalofos Kahve ve Gazinosu(->) yer almaktaydı.

Kilise geniş bir bahçe içinde, haç planlı, kubbeli ve kubbesinin her iki yanında birer çan kulesi bulunan, Bizans mimarisi ile modern mimarinin bir kompozisyonu biçiminde projelendirilmiştir. Kagir bir yapıdır. Sıraselviler Caddesi'nden de girişi vardır. Narteksin sol tarafında bulunan kapının üstündeki kitabeden inşa tarihinin 14 Eylül 1880 olduğu anlaşılmaktadır. Kilise-

1900'lerin başlarında Karaköy'de Bankalar Caddesi'nin başında Tatavla (Kurtuluş) seferini yapan atlı tramvay (solda) ve 1950'li yıllarda Galata Köprüsü üstünde elektrikli tramvay. *Sertaç Kaysenlioğlu koleksiyonu (sol), Ara Güler*

16 Haziran 1939 gün ve 3645 sayılı yasa ile İETT'ye bağlanmıştır.

İlk işlediği günlerde zamanın en süratli nakil vasıtası olarak bilinen tramvayların seferden kaldırılması yine sürati yüzünden olmuş, ancak bu defa

süratinin az olması sebebiyle trafiği aksattığı ileri sürülmüştür. İlk olarak Maçka-Tünel hattı iptal edilmiş, 12 Ağustos 1961'de İstanbul yakasından tümüyle kaldırılmıştır.

Anadolu yakasına tramvay Rumeli yakasından çok sonra gelmiştir. 1927'de Süreyya İlmen'in(->) öncülüğünde kurulan Üsküdar-Kadıköy Halk Tramvayları Şirketi 7 Haziran 1928'de Üsküdar-Bağlarbaşı-Kısıklı hattını işletmeye açmıştır. Ancak hattın dar olması ve verimsizliği yüzünden işletmeci şirket zor durumda kalmıştır. 2 Temmuz 1929'da şirket yetkilileri ile Nafia Vekâleti arasında yapılan anlaşma uyarınca İstanbul Belediyesi'nin en büyük hissesine sahip olduğu Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları TAŞ kurulmuştur. Üsküdar-Haydarpaşa-Bağlarbaşı hatları kurulum Üsküdar şebekesi çift hatta dönüştürülmüştür.

Kadıköy'e kadar uzatılan tramvay hattına ilaveten 29 Ekim 1934'te Kadıköy-Mo-da, Kadıköy-Bostancı, Kadıköy-Fenerbah-çe hatları açılmıştır. 16 Mart 1955'te belediye meclisi kararı ile şirket, imtiyazını İETT'ye devretmiştir.

3 Ekim 1966'da İstanbul'un Anadolu yakasında tramvaylar kaldırılmaya başlanmış; kalan son iki hat Kadıköy-Üsküdar ve Ka-dıköy-Hasanpaşa hatları da 14 Kasım 1966'da kaldırılmış, böylece İstanbul'a 97 sene hizmet veren tramvay son bulmuştur.

Ayia Trias Kilisesi

Hazrm Okurer, 1993

Tramvay 1990 sonlarında, İstanbul Bü-yükşehir Belediyesi'nce Tünel-Taksim arasında "Nostaljik Tramvay" adıyla tekrar işletmeye alınmıştır. 1,7 km uzunluğundaki bu güzergâh tek hatlı olup bir matris ve bir römorktan oluşan 2 vagonludur.

Öte yandan halen Aksaray-Ferhatpaşa

nin kubbeli olarak yapılmasına izin verilmiş olması da yapının Tanzimat sonrası dönemde inşa edildiğini gösterir. Mimarı, Vasilaki İoannidi Efendi'dir. Kilisenin yerinde daha önce ahşap bir yapı olan Ayios Yeoryios Kilisesi'nin bulunduğu ve bugünkü avlunun da mezarlık olduğuna ilişkin kayıtlar vardır.

Kilisenin kubbesi dört taşıyıcıyı bağlayan kemerler üzerindeki yüksek bir kasnağın üzerine oturtulmuştur. Kubbe kasnağında on iki pencere vardır. Camekânlı bir dış cepheye sahip bulunan kilisenin zemini mermer döşelidir. Naosun iki yanındaki galeriler, bu mekândan dörder mermer sütun ve bu sütunlara oturtulmuş kemerlerle ayrılır. Galerilerin naosa bakan cephelerinde ikonlar yer almaktadır. Naosun doğusunda bulunan mermer ikonostas dört küçük sütun ve kabartma tekniğinde motiflerle bezenmiştir. Yine kabartma tekniğinde bezenmiş olan ambon (İncil okuma yeri) mermerden,

başrabip tahtı ise mermer ve oniksten inşa edilmiştir. Absise üç basamak mermer merdivenle çıkılır. Üst kattaki, kadınların ayini izlemeleri için yapılmış kısım kuzey yönünde inşa edilmiştir. Bu kısmın ön tarafında Hz. İsa'nın hayatıyla ilgili çeşitli tasvirler bulunmaktadır. Kubbeyi taşıyan kemerlerle, nar-teksin tavanı ve kemerleri renkli nakışlarla işlenmiştir.

İSTANBUL

TROLEYBÜS

Üstündeki havai elektrik hatlarından aldığı elektrik enerjisiyle işleyen otobüs türünde toplu taşıt aracı.

Uzun seneler İstanbul şehir içi toplu ulaşım hizmetinde kullanılan tramvayların, 1960'lı yıllarda ihtiyaca cevap verememeye başlaması nedeniyle; otobüse nazaran daha iktisadi olacağı, yedek parça ve enerji kaynağı bakımından da döviz tasarrufu sağlayacağı düşünüldükçe kent içi ulaşımında trolleybüs işletilmesine karar verilmiştir.

Türk-İtalyan ticari anlaşmasından yararlanarak, İtalya'daki Ansaldo San Gi-orğio firmasına 1956-1957'de sipariş edilen trolleybüs araç ve tesisleri 27 Mayıs 1961'de hizmete girmiş; ilk hat olarak

Topkapı-Eminönü hattı hizmete konulmuş ve zamanla 45 km uzunluğunda bir şebeke haline gelen işletme, 6 adet kuvvet merkezi ve 100 adet trolleybüs ile 70.000.000 TL'ye mal olmuştur.

1968'de "tosun" olarak adlandırılan, tümüyle İETT işletmesi işçileri tarafından imal edilen bir trolleybüs ile kentteki toplam trolleybüs sayısı 101'e ulaşmıştır.

Trolleybüs işletmesi de otobüs işletmesi gibi, sadece İETT'nin gelirleri ile devletin ve belediyenin mali yardımı olmadan kurularak şehir halkının hizmetine konulmuştur.

Devamlı elektrik kesintileri nedeniyle halkı yollarda bırakmaları ve trafiği aksatmaları, zaman, periyot hareketine uyulmadan yapılan işletme yüzünden randıman düşüklüğü yaratmaları ve aksamalarının eskimesi gerekçesi ile trolleybüsler 16 Temmuz 1984'te seferden kaldırılmış, çalışır vaziyette bulunan 75 adet trolleybüs İzmir Belediyesi ESHOT Genel Müdürlüğü'ne satılmıştır.

R. SERTAÇ KAYSERİLİOĞLU

TULUMBACI DESTANLARI

İstanbul'da tulumbacı(-») âleminin kendine özgü yönlerinden biri de musiki ve şiire olan ilgidir. Tulumbacılıkta "birinci re-is"ten "ayaktaş"a kadar herkes bu ses ve söz şölenlerine ya dinleyici olarak katılır ya da kendisine, başkalarına ait deyişleri okurdu.

Tulumbacılık ve tulumbacı edebiyatı üzerine bilinenlerin çoğu R. E. Koçu' nun(-») yayınları sayesinde elde edilmiş bulunmaktadır.

İstanbul'da 19. yy'ın ikinci yarısı ile 20. yy'ın ilk 10 yılında âşık edebiyatının en canlı dallarından birini oluşturan tulumbacı edebiyatı, daha çok ayaklı mani ve destan türlerinde gelişmiştir. Tulumbacılık âleminin yabancıları olmayan ve yazdıkları destanlarla bugüne kalan destancılardan Üsküdarlı Vâsıf Hoca (Vâsıf Hiç), Vodina-lı H. Remzi, Üsküdarlı Râzî, Şehreminli Destancı Behçet, Destancı Edhem, Bitlisli Ali Çamiç Ağa, Galatalı Hüseyin Ağa, Âşık Serkis, Samsunlu Hakî ve bu âlemin di: şımdan Âşık Sabrî ilk akla gelenlerdendir.

Tulumbacı destanları, yazılış amaçlarına göre bölümlere ayrılmaktadır: Yüz güzelliği ile ün yapmış genç tulumbacılar, esnaf çıraklarına yazılmış, yer yer kabalığa düşen, mahbupperestlik eğilimleri de taşıyan destanlar tulumbacı muhitlerinin dışına ancak basılıp satıldığı zaman çıkabilen eserlerdir. Bunlardan Galatalı Hüseyin Ağa'nın "Poyraz İsmail Destanı", Vo-dinalı H. Remzi'nin tulumbacılarla düşüp kalkan 16-17 yaşlarındaki bir gence yazdığı destan, Âşık Serkis'in *Yazmacı KızAr-tin Destanı*, Âşık Râzî'nin *Yorgancı Bilal Destanı*, Vâsıf Hiç'in *Küpeli Beyoğlu Destanı* tespit edilebilen örneklerdir. Bu destanlarda kendilerinden söz edilen gençlerin tüm özellikleri, devrin erkek güzelliği anlayışına uygun olarak teker teker sıralanır; gerekirse bu gençlere çeşitli öğütler verilir, üstü kapalı tarizlerde de bulunulurdu.

Tulumbacı destanlarının önemli bir kıs-

1882/83 tarihli ve 22 dörtlükten oluşan *Eyyüb Sultan Tulumbasının Destanı*. M. Sabri Koz arşivi

mı kendi aralarındaki rekabet ve kişisel anlaşmazlık sonucu işlenen cinayetler üzerinedir. Bu destanlarda öldürülenin güzelliği, yararlı bir insan oluşu yanında yiğitliği de dile getirilirdi. Bu tür destanları kendiliğinden ya da ısmarlama olarak yazanlardan Vâsıf Hiç ve Âşık Râzî'den günümüze birkaç destan kalmıştır. Banlardan Vâsıf Hiç'in *Kasımpaşalı Arap Süleyman Bey'in Destanı*, *Toygarh Rıza'nın Destanı*; Âşık Râzî'nin *Mahzun Bahaed-dirinin Destanı* ve Remzî'nin *Kafesçi Bedri Destanı* cinayete kurban gitmiş tulumbacıların hayatından kesitler yansıtan, onların hatıralarını canlı kılan örneklerdir. Nâ-mî'nin(-») Ermeni asıllı Mirz Reis adlı bir tulumbacının ölümünden sonra yazdığı "destan" ile yangın sırasında yıkılan duvar altında kalarak ölen "ince Arap, Kürt Bahadır ve Hidayet" için yazılmış şairi bilinmeyen "destan" da tulumbacılık dünyasından acı dolu izler taşır.

Dergâh-ı Âli

Tulumbacı

Ocağı

Türkische Gewânder

und Osmanische
Gesellschaft im
achtzehnten
Jahrhundert,
Graz, 1966

Tulumbacı destanlarının bir bölümünde de sandıkların övgüsüne yer verilir. Adını ebcedle "Dört yüz on" diye belirten bir tulumbacı şairin *Eyyüb Sultan Tulumbasının Destam*, Vâsıf Hiç'in *Üsküdar Sandıklan Destanı*, Sabrî'nin, kendisi tulumbacı olmadığı halde ad yapmış sandıkların övgüsünü yaptığı *Sandıklar Destam* bu türden örneklerdir. Bunlarda sandıkların, reislerinin ve ünlü ayaktaşlarının övüldüğü; rakip ve dost sandıklardan ilişkinin özelliğine göre söz edildiği, görülür.

Tulumbacı destancıları, yazdıkları destanlarda kişilerle ilgili bilgi verdikleri gibi, semt, mahalle ve sokaklar hakkında da ilginç saptamalar yaparlar. Ait oldukları dönemin toplum hayatından ilginç bir kesimi canlandıran bu destanlar, yangınları anlatan diğer destanlarla birlikte birçok bilinmezliğe ışık tutarlar (bak. yangın destanları).

Bibi. O. C. Kaygılı, *istanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri*, ist., 1937; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri*, ist., 1943; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 1972; Koçu, *istanbul Tulumbacıları*.

M. SABRI KOZ

TULUMBACILIK

İtfaiye örgütü kurulmadan önce yangın söndürme işine verilen ad. Yangın söndürme aleti olan "tulumba"dan gelmektedir.

istanbul'da 1509'da meydana gelen ve "küçük kıyamet" diye anılan depremten sonra halk, evlerini ahşap olarak yapmaya başlamıştı. Ahşap evlerin çoğalmasıyla bu sefer başka bir afet olan yangın, şehri baştan başa kül ediyordu. Halk sık sık çıkan bu yangınlarla baş edemez olmuştu. İlk önlem, 1579'da İstanbul kadısına hitaben yazılan bir fermanla açıklanmıştı. Buna göre herkes evinde çatıya ulaşabilecek uzunlukta bir merdiven ve büyük bir fiçı su bulunduracak, yangın çıktığında kimse kaçmayacak ve birbirine yardımcı olacaktı. Bu emre uymayanların ise subaşına teslim edilecekleri ve cezalandırılacakları belirtilmekteydi.

İstanbul'da ilk yangın tulumbası, aslen Fransız olan Gerçek Davud Ağa(->) tarafından yapılmıştır. Davud Ağa, yaptığı tulumbayı 1718'de Tüfenkhane ve Tophane'de çıkan iki yangında kullandıktan sonra Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın dikkatini çekmişti. İbrahim Paşa, Yeniçeri Oca-

TULUMBACILIK

TURHAN HATİCE VALİDE

ğı'na bağlı Yangın Tulumbacıları Ocağı'nı kurarak başına da 120 akçe yevmiyeyle Davud Ağa'yı getirmişti. Yanına da emrinde çalışmak üzere yeniçerilerden 50 nefer, çorbacı, çavuş yamağı, ocak kethüdası tayin edilmişti. Davud Ağa'nın imal ettiği 130 kilo ağırlığındaki "didon" adlı tulumba, atlı ve yaya sakaların getirdiği suyu basabiliyordu. Vakanüvis Vasıf Efendi, 1753'teki olayları kaydederken ilk tulumbanın kuyulardan ve sarnıçlardan istifade edemediğini, o yıllarda yeni bulunmuş olan emme basma tulumbaların ise bu imkânı verdiğini yazmaktadır.

Yeniçeri Ocağı'na bağlı acemioğlanla-rından bir Tulumbacı Ocağı kurulurken bütün yeniçeri ve bostancı kolluklarına da birer yangın tulumbası konulmuş ve bir tulumbacı takımı yerleştirilmişti. Bunların başına da "odabaşı" ismiyle bir zabıt getirilmişti. Bütün tulumbacıların başına da "tulumbacıbaşı ağa" tayin edilmişti. Bu tarihlerde acemioğlanları, Hristiyan çocuklarından devşirilmediğinden İstanbul'un ayağına çabuk, kuvvetli gençleri, Tulumbacı Ocağı'na alınmıştı. Ayrıca, I. Mahmud döneminde (1730-1754) Topkapı Sara-yı'nda çıkabilecek bir yangın için de bostancı neferlerinden seçilmiş Bostancı Tulumbacılar Ocağı kurulmuştu. Bu ocağın tulumbacıları saray dışında Boğaziçi'nde-ki sahilsaraylarda çıkan yangınları söndürmekle de görevliydi.

Vakanüvis Lûtfi Efendi(->), yangınlarda Yeniçeri Ocağı'na bağlı tulumbacıla-rın, başla-rında çorba tası gibi kalaylı ve üzerinde neferlerin numarası yazılı taslarla çalıştıklarını, yangın dışındaki zamanlarında ise başlarında tandır kadar sarık ve omuzlarında "kartalkanadı" denilen kırmızı kaputla dolaştıklarını yazmaktadır.

Yeniçerilerin kendi içindeki bozulmaları, şüphesiz ki Tulumbacı Ocağı'na da yansımıştı. Sarhoşluk, bekâr odalarına kadın kaldırma, yangınlarda yağmacılık yapma, yeniçeri tulumbacılarının kötü yanlarından bazılarıdır. Yeniçeri tulumbacıları, büyük çıkarlar elde ettiklerinden yangın çıktığında çok sevinirler ve bunu "kızıl bayram" tabiriyle de dile getirirlerdi.

Tulumbacı Ocağı 1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırıldı. Ocakta bulunan

Yangına giden tulumbacılar. *Cengiz Kahraman arşivi*

bütün malzemeler, Serasker Kapısı'na gönderildi. Malzemelerin bakımına da Asakir-i Mansure-i Muhammediye'de(-») görevli yüzbaşılar tayin edildi. Bu olaydan kısa bir süre sonra meydana gelen Hoca-paşa Yangını'nda tulumbacıların önemi ortaya çıkınca 1827'de Hüsrev Paşa'nın

girişimiyle Âsakir-i Mansure içinde tulumbacı takımları meydana getirildi. Tulumbacı Ocağı'nı idare etmek için tayin edilen kişiye "tulumbacıbaşı", "tulumbacı müdürü" adı verildi. Yeniçerilik devrinde kolluklarda olduğu gibi bu sefer de karakolhaneler-de bir yangın tulumbasıyla, tulumbayı kullanmaya yeter sayıda görevli neferler oluşturuldu.

1846'da Zaptiye Müşirliği, 1855'te de şehremaneti kurulunca yangınları söndürme işi, sadece askerlerin eline bırakılmaya-rak, belediye merkezlerinde de tulumbacılık teşkilatı kurulmaya başlandı. Dairelerin sınırları içinde bulunan ayaktakımına mensup kişilerden takımlar oluşturuldu. Gündüzleri kendi işlerine bakan ve yangın çıktığı zaman sandık başına koşan bu kişilerin çoğu bekârdı. Bekâr olan tulumbacılar gece yatabilecekleri bir koğuş, günde bir çift tayın, senede bir kat elbise ve esnaf tezkirelerinin ruhsatları bedava olarak verilmeye başlandı. Başlarına da "ağa" unvanıyla bir reis tayin edildi. Belediye sınırları içinde bulunan esnaftan seçilerek meydana getirilen bu tulumbacılar "daireli" adı verildi.

İÜ

Tatavlı Rum
tulumbacılar
tulumba
sandığı
başında.
*Nün Akbayer
koleksiyonu*

1874'te Macaristan'dan getirilen Seçeni (Ziçini) Paşa, tulumbacılık teşkilatına yeni bir şekil vermiştir (bak. itfaiye).

Belediye tulumbacılığının başlamasıyla birlikte mahalle tulumbacılığı da ortaya çıktı. Semtlerin uçarı delikanlıları, mahalle takımlarının neferlerini teşkil ettiler. Tulumbacılık, İstanbul'un sade yaşayışı içinde âdeta birer spor kulübü gibi gençler arasında rağbet gördü. Ayaktakımının yanında kâtipler, kibar kalem efendileri, ilmiye sınıfına mensup kişiler de tulumbacılığı zevkli bir uğraş olarak kabul ettiler. Yangınlarda bu kişiler, hemen üzerlerini değiştirerek tulumba başına koşarlardı. Bekâr mahalle uşakları, kendilerine ayrılmış olan koğuşlarda kalırlardı. Mahallenin ihtiyar heyeti, tulumba malzemelerini ve reisliğin sembolü olan sığır derisinden yapılma kırbacı, birinci reise teslim ederdi.

Mahalle tulumba takımının iki reisi bulunurdu. Birinci reis, yangına gitmez, bazen de takımın gerisinden atla gelirdi. Birinci reis, takımın her türlü

icraatından sorumlu kişiydi. İkinci reis, takımın içinde bulunurdu. "Sandık kaldırma" yetkisi ikinci reiste, onun yokluğunda ise fenerciydi. Fenerci, yangın yolunda İstanbul'un bozuk sokaklarından geçerken sokağın kaygan, ıslak, çamurlu olduğunu "Yalama var", tümsek, çukur bulunduğunu ise "Atlama var" diye bağırarak arkadan gelenlere duyururdu. Ayrıca, yangına gidilirken seçilecek olan adımın cinsi, fenerci tarafından duyurulur; "koyun ayağı" komutu kısa adımlarla gidileceğini, "koç boynuzu" komutu da dönemeçlerin varlığını haber verirdi. Kökencinin görevi, su sıkılması sırasında hortumun ucuna geçirilen parçayı idare etmektir. Omuzdaş adı verilen tulumbacıların görevi işe "sandık" da denilen tulumbayı taşımaktır.

Tulumbacıların kendi içlerindeki teşkilata ait birtakım rütbeleri de bulunurdu. Bu rütbelere, giydikleri mintanların kollarına takılırdı. Birinci reis 4 şerit, ikinci reis 3 şerit, fenerci ortası zikzaklı 3 şerit, hor-tumcu 2 şerit, kökençi 1 şerit takma hakkına sahipti.

Tulumba sandığı mahallenin yiğitlik, şeref ve namus sembolü olarak kabul edilirdi. Mahallenin yardım ve korumasıyla yaşatılan bu sandıklar, bekâr uşakları için

tıpkı belediye tulumbacıları gibi bir koğuşa sahipti. Bir de İstanbul'un kilise sandıkları vardı ki bunlara "Tatavla tulumbaları" denirdi. Tulumbacılar, kendi aralarında olan anlaşmazlıklarda veya mahallelilerden kendileri hakkında bir şikâyet gelmesi halinde birinci reisten fenerci aracılığıyla "divan" isterlerdi. Herkes divanın verdiği karara uymak zorundaydı.

Yangın zamanında Galata ve Beyazıt kulelerinden gündüz bayrak, gece fener asılarak yangının yeri işaret edilir, Çengelköy sırtlarından da yedi pare top atılarak olay şehre duyurulurdu. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bu maksatla top atışı yasaklanmıştı. Kulelerden yangın yerini tespit edenler, "köşklü" adı verilen ayağına çabuk görevliler vasıtasıyla mahalle bekçilerine ve karakollara haber ulaştırırdı. Takımlar hazırlandıktan sonra yangının olduğu yere doğru hareket edilirdi. İstanbul takımları, yokuşları yürüyerek, Üsküdar takımları ise koşarak çıkarlardı. Takımlar, gerek yangın yerine giderken, gerekse yangını söndürürken çeşitli naralar atarlardı. Meşhur sandıklardan Zindanka-pılılar, "Düşmanına kelepçe vuran mini mini Zindanlı"; Mevlevîhanekapılılar, "Hak yolunda döner Hazret-i Mevlevîhaneliler"; Fenerliler, "Derede yüzer, karada ezer, dostu düşmanı gözünden sezer, böyle gelir böyle gider Fener uşakları" diyerek nara atarlardı.

Yangına gidişte mahalle sandıkları arasında büyük rekabet olurdu. Uzak semtlerin sandıkları, koşularda semtin yerlilerini geçmeye uğraşırlardı. Geçilen takım, "sandık kaptırma"ya uğramış olur, bu çok alçaltıcı bir sonuç olarak kabul edilirdi. Bu yüzden sandıklar arasında zaman zaman

kavgalar da çıkardı. Bu çatışmalarda yenik düşen tarafın sandığı, mahallesine eğlencelerle götürülürdü.

Tulumbacılar, denizaşırı yerlere "ateş kayıkları" ile giderlerdi. Bu kayıklar, 2 tulumbayla 20 uşak taşıyacak kapasitedeydi. Ateş kayıkları, Bostancı Tulumbacılar Ocağı tarafından kullanılıyordu. Kayıkların hamlacılığını da Bostancı Hamlacılar Ocağı neferleri yapardı. Ateş kayıkları, Şirket-i Hayriye'nin(->) kuruluşundan bir süre sonra kaldırıldı. Bunun yerine her gece Köp-rü'de bir Şirket-i Hayriye vapuru ve tulumbacılar nöbet tutarak gerektiğinde görevlerini yapmaya çalışırlardı.

Tulumbacılar, yangından kurtardıkları evlerden, mahalle halkından ve sigorta şirketlerinden bahşişler verilirdi. Bahşişler, sandık mensupları tarafından pay edilirdi. Ayrıca, tulumbacılar bayramlarda çalgılar çalarak bayram bahşişi toplarlardı. Tulumbacılar tarafından bir ev yangından kurtarılmışsa ev sahibi tarafından kurban hediye edilirdi. Bu koyunun boynuzları yaldızlanır, bir süre bakılır, sonra kesilerek ziyafet verilirdi.

Tulumbacıların örf ve âdetlerinin başında "güvey kapama" âdeti gelirdi. Bu, evlenip güvey giren bir tulumbacıya diğer arkadaşları tarafından yapılan bir törendi. Tulumbacı takımından bir genç, mahallede bir kızı severse bütün omuzdaşları bir

20. yy'ın başından bir kartpostalda tulumbacılar. *Cengiz Kahraman arşivi*
süre pembe mintanlar giyerek onun aşkını kutlarlardı.

Mahallenin fakir çocuklarının tulumbacılar tarafından sünnet ettirilmesi ve bu sebeple yapılan eğlencelerde onların kendi hayatlarına ait birçok iz bulunurdu. "Soba birliği" farklı semtlere mahsus takımların sandıkları arasındaki dostluk anlaş-masıydı. Bu anlaşma yangınlara örtak-olarak katılmayı da kapsıyorsa buna "çifte kardeşlik" adı verilirdi. Yangın sonunda hamama gidilip burada değişik eğlenceler yapılması da yaygın âdetlerden biriydi.

Tulumbacıların kıyafetlerinin en önemli ögesi, renk renk mintanlarıydı. Başlarında ise keçe külah bulunurdu. Belden aşağıya dizlik giyilir, ayaklarda muhakkak yemeni bulunurdu. Çıplak ayakla yangına gidilmezdi. Eski tulumbacılar ise birisi "günlük", birisi "adamlık" olmak üzere iki cins elbise giyerlerdi.

Tulumbacılar edebiyatta da birçok yazar tarafından işlenmiştir. Özellikle Nâbiza-de Nazım, *Zehra* (1896) romanında Subhi tipiyle; Güngör Dilmen, *Aşkımız Aksaray'ın En Büyük Yangını*(1989) adlı oyununda; Ahmed Rasim(-0, Osman Cemal Kaygılı(->) ve Sermet Muhtar Alus'un(->) bazı eserlerinde tulumbacılardan söz edilmiş, tulumbacı tiplerinin hayatı canlandırılmıştır. Başrolünü Ayhan Işık'ın oynadığı Lütfi Ö.

Akad'ın *Yangın Var* filmi de tulumbacıların hayatından kesitler içermektedir.

Tulumbacıların sandıklara yakın mahallerde kendilerine ait kahvehaneleri bulunur, buralarda sazlı sözlü eğlenceler, fasıllar, ayaklı mani atışmaları yapılırdı. Tulumbacılar arasında yüz güzelliği ile ad yapmış gençler ya da kabadayılıklarıyla ün kazanmış tulumbacılar arasındaki kavgalar ve cinayetler üstüne çeşitli destanlar da yazılmıştır (bak. tulumbacı destanları).

Bibi. Emin Ali, "Tulumbacılık İstanbul'un İlk Canlı Sporudur", *Resimli Ay*, S. 4 (Mayıs 1340), s. 27-29; E. E. Talu, "Eski Yangınlar", *Ayda-*

bir, S. 6 (1 Şubat 1936), s. 43-45; ay, "Tulumbacılar", *Dünden Hatıralar*, İst., ty; S. M. Alus, "Eski Tulumbacılar", *Yeni Mecmua*, S. 13 (27 Temmuz 1939), s. 27-28; ay, "Eski Yangınlar", *ae*, S. 17 (25 Ağustos 1939), s. 13-17; S. N. Gerçek, "İstanbul Yangınları", *Yedigün*, S. 422 (7 Nisan 1941), s. 10-11; S. M. Alus, "Yarım Asır Evvelki İstanbul'da Yangın", *Resimli Tarih*, S. 10 (Ekim 1950), s. 386-389; R. E. Koçu, "İstanbul'da Tulumbacılık", *Türk İstanbul*, ist., 1953, s. 42-43; Koçu, *Giyim Kuşam*, 232-235; Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*; İ. Birinci, "Tulumbacılar", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 9 (Ekim 1965), s. 78-82; Özavcı, *Yangınlar*; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası*, Ankara, 1977, s. 9-17; U. Göktaş, "Kartpostallarda Tulumbacılar", *İlgi*, S. 51 (Sonbahar 1987), s. 30-32; M. Belge, "Ateş ve İstanbul", *TT*, S. 92 (Ağustos 1991), 32-34; O. N. Ergin, "Tulumbacılar", *İstanbul İçin Şehrengiz*, İst., 1991, s. 113-117; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar*, İst., 1992, s. 50-57; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 532-534; Şehsuvaroğlu, *İstanbul*, 114-115; "Tulumbacı, Tulumbacılık", *TA*, XXXI, 485-486; C. Orhonlu, "Tulumbacı", *İA*, XII/2, 50-54.

UĞUR GÖKTAŞ

TURHAN HATİCE VALİDE SULTAN

(?, *Rusya* - 5 Temmuz 1683, *İstanbul*) Sultan İbrahim'in(->) başhasekisi, IV. Mehmed'in(->) annesidir.

"Turhan Valide Sultan", "Turhan Haseki" olarak da bilinir. Beşiktaş'taki çeşmesinde adı Hadice Sultan olarak geçer. Yeni Cami Külliyesi'ni(-0, Mısır Çarşısı'nı(~>) yaptırmış; Köprülülerin(->) iktidara gelmesini sağlamıştır.

Turhan Sultan'ın, 1630'lu yıllarda, henüz 10-12 yaşlarında iken, Tatar akıncıları tarafından tutsak alındığı, güzelliği ve alımlılığı nedeniyle Kör Süleyman Paşa tarafından Kösem Sultan'a(-0 hediye edildiği, saray haremünde eğitim gördüğü; 1640' ta tahta geçen ve çocuğu olması için kendisine cariyeler sunulan Sultan İbrahim'in odalıkları arasında yer aldığı söylenir, 1 Ocak 1642'de İbrahim'in ilk şehzadesi olan Mehmed'i (IV) doğurunca başhaseki

TUR-I SİNA MANASTIRI

304

305

TURSUN BEĞ

Kentin turist profili ilçeler açısından incelendiğinde, en çok yabancı turist kabul eden ilçe Eminönü'dür. Yerli turistler konaklama amacıyla en çok Beşiktaş İlçesi'ni seçerlerken, geceleme için Eminönü'nü tercih etmektedirler.

Ancak İstanbul sanayi ve ticaretin çok geliştiği bir merkez durumunda olduğundan, 10.000.000'a yaklaşan kalabalık bir nüfus barındırdığından ve bunun doğurdu-

sanını kazandı. Ancak İbrahim'in aşırı kadın düşkünlüğü nedeniyle başhasekiliği sönük geçti ve Kösem Sultan'ın gölgesinde kaldı. 1648'de İbrahim'in tahttan indirilip oğlu IV. Mehmed'in 7 yaşında padişah olması ile resmen "valide sultan" sanını almakla birlikte, "büyük valide" sanı ile yönetime egemen olan Kösem Sultan'ın yanında bir varlık gösteremedi.

2 Eylül 1651'deki harem baskınında Kösem Sultan boğulunca oğlu adına saltanat naibeliğini resmen üstlendi. "Beyaz üzerine hatlar" ile buyrultular vermeye, atamalar yapmaya başladı. Mührüne de "Mazhar-ı Lûtf-i Samed/Valide-i Sultan Mehmed" yazdırdı. 1656'ya değin 5 yıl boyunca vezira-zam atamaları, İstanbul'un sorunları da dahil olmak üzere önemli her konuda tek yetkili konumundaydı. Harem kadrosunu değiştirdi. Darüssaade ağalığına getirdiği Uzun Süleyman Ağa ile harem şeflerinden Melekî Kalfa'yı kendisine danışman yaptı. Fakat deneyimi ve bilgisi yetersiz olduğundan, ülke genelinde ve İstanbul'da, başta rüşvet olmak üzere yaygınlaşmış bulunan yolsuzlukları önleyemedi. Mimar Kasım Ağa'nın önerisine uyarak 1656'da Köprülü Mehmed Paşa'yı olağanüstü yetkilerle sadrazam atadı. 1660'a doğru ise oğlu IV. Mehmed'in saltanat işlerini yürütecek yaşa gelmiş olması nedeniyle siyasi kararlardan tamamen uzaklaştı ve haslarından edindiği muazzam servetle hayır işlerine yöneldi. 1660'ta Çanakkale Boğazı'nda, "Yeni Kaleler" olarak anılan istihkâmları ve bir cami yaptırdı. Bu istihkâm, İstanbul'un güvenliği açısından çok önemliydi.

Aynı sırada İstanbul'da da, temellerini Ocak 1598'de Safiye Sultan'ın attırdığı, ancak Kösem Sultan'ın da girişimine karşın yarım kalan Yeni Cami Külliyesi'nin yapımını yeniden başlattı. Yapım çalışmaları 1665'te tamamlandı.

O yılki Topkapı Sarayı yangınında harap olan harem dairesinin yapımı da süratle tamamlandı. Turhan Sultan için yaptırılan valide dairesinin, çinilerle kaplı ve ocaklı bazı odaları günümüze kadar korunmuştur.

IV. Mehmed'in Edirne'de oturmayı tercih etmesi nedeniyle harem halkıyla birlikte sık sık Edirne'ye göçmek, kışa doğru yeniden istanbul'a dönmek durumunda kalan Turhan Sultan'a gidiş ve dönüşlerinde, bir vezir, kalabalık bir muhafız birliği ile refakat ederdi. Örneğin 1668'de son Girit seferi hazırlıkları sürerken Turhan Sultan gelini Emetullah Gülnuş Sultan ile acele olarak ikinci vezir Musahib Mustafa Pa-şa'nın muhafızlığında Edirne'den istanbul'a dönmüştü. Son kez 1680'de Edirne'ye gidişinde ise kent girişinde sadrazam ve şeyhülislam tarafından karşılanmıştı.

Son yıllarım Topkapı Sarayı'nda geçiren ve giderek sağlığını yitiren Turhan Sultan, ölümünde Yeni Cami haziyesindeki türbesine gömüldü, iyiliksever, müşfik, dindar olarak tanınmış olup oğlu IV. Mehmed'in kardeşleri Süleyman ile Ahmed'i öldürtmek istemesine karşı çıkmış ve bu iki üvey oğlunun bir saray cinayetine kurban gitmemeleri için önlemler aldırılmış-

tı. IV. Mehmed'den başka Âtike Sultan adlı bir de kızının olduğu bilinmektedir.

Bibi. *Tarib-i Raşid*, I, 102, 106, 149, 392, 415; Ayvansarayî, *Hadika*, I, 20-22; *Sicill-i Osmanî*, I, s. 27-28; Ahmed Refik (Altmay), *Kadınlar Saltanatı*, III, ist., 1923, s. 26 vd, IV, ist., 1523, s. 235 vd; ay, *Turhan Valide*, ist., .1931; Ulu-çay, *Padişahların Kadınları*, 56-59; M. Ç. Ulu-çay, *Harem*, II, Ankara, 1985, s. 35, 536 vd; K. Kafli, "Turhan Sultan", *Yeni Tarih Dünyası*, c. I (1953), s. 123.

NECDET SAKAOGLU

TUR-I SİNA MANASTIRI TEMSİLCİLİĞİ

bak. IOANNES PRODROMOS (METOHION) KİLİSESİ

TURİZM

En az 2.500 yıllık bir geçmişe sahip istanbul'un her köşesinde, uygarlık tarihinin hemen hemen her dönemine ait kalıntılara ve renklere rastlamak mümkündür. Bu özelliği ile kent, bir anlamda bir açık hava müzesi durumundadır. Uzun tarihi boyunca farklı dönemlerden kalan anıtları, yapıları, sarayları, doğal güzellikleri, modern konaklama tesisleriyle Türkiye'de turizmin en önemli merkezidir.

istanbul'a ilk yabancı turist grubu 1863'te Sergi-i Umumi-i Osmani'nin(->) açılışı sırasında gelmiştir. Yine bilinen ilk organize iç turizm bu sergi sırasında başlamıştır. 1870'te İstanbul-Paris demiryolunun önem kazanması ve 1883'te Şark Ekspresi(->) seferlerinin başlamasıyla, istanbul'a çok sayıda ziyaretçi gelmeye başlamış; bu yabancı turistlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1895'te Pera Palas(->)

hizmete girmiş; 19. yy'ın son çeyreğinde Beyoğlu bir oteller(->) merkezi olarak gelişmiştir.

Türkiye'de turizm alanında faaliyet gösteren ilk kuruluş Türk Seyyahin Cemiyeti 1923'te İstanbul'da kurulmuştur (bak. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu). Günümüzde "turistik" denilen ülkelerin eko-

Şark Ekspresi'nin İstanbul konulu bir afişi. *Gökhan Akçura koleksiyonu*

nomilerinde önemli yer tutan ve bu yüzden turizm endüstrisi olarak da anılan olgunun Osmanlıcası "ecânib sînâati" yani "ecnebler (yabancılar) sanayii" idi ve bu, 19. yy'ın sonlarında kullanılan bir kavramdı.

1870'lerden itibaren, çok eski dönemlerden beri şehri görmeye gelen tek tek seyyahların veya yabancı işadamlarının yanında, şehre birkaç kişilik veya daha kalabalık gruplar halinde gelen yabancı turistlerin sayısında da artış olmuştur. Turizmin ayrılmaz parçası olan otelcilik, lokantalar, eğlence yerleri de yine aynı dönemde, özellikle Pera çevresinde önemli gelişme göstermiştir. Mart 1895 tarihli "Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Talimat" da bunun bir ifadesidir.

ilk turizm reklamı 1863'te *Ruzname-i Ceride-i Havadis'te* yayımlanmıştır, ilanda, "Dersaadet ahalisinden Avrupa'nın başlıca şehirlerim görmek isteyen zevat için suhulet ve az masrafla seyr ü seyahat etmek üzere Beyoğlu'nda Mösyö Misiri tarafından bervecch-i âti bir şirket akd ve tesis olunmuştur" denmektedir.

Bu ilan ve daha sonra Cumhuriyet'in ilanının hemen arkasından İstanbul'da kurulan turizm acentelerinin, İstanbul'dan dışarı turist göndermeye yönelik de olsa, bunların yabancı ülkelerdeki bağlantılarıyla İstanbul'a turist gelmesini de organize ettikleri düşünülebilir.

1925'te, "Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu"na hazırlanan ve "İstanbul'a Seyyah Celbi" başlığını taşıyan rapor, kentte orgazine bir turizm örgütlenmesine dönük ilk düşünce ve önerileri içermektedir. Ekim 1925'te Pera Palas'ta Milli Türk Seyahat Acenteliği (National Turkish Tourist Agency [NATTA]) faaliyete geçmiştir. 1927-1937 arasında PASRAPİD adıyla tanınan Milli Türk Seyahat Şirketi; 1927'de kurulduğu"sanılan, bürosu Pera Palas'ın karşısında olan NATTA; ayrıca 1932'de açılan Le Globe; 1929'da kurulduğu sanılan BULEKS, İTA (İstanbul Travel Agency), hem İstanbul'dan yurtdışına gideceklerle veya İstanbul'daki yabancı turistlere hizmet sunan, hem de yurtdışından turist getiren seyahat acenteleriydi. 1930'larda, II. Dünya Savaşı'na kadar-ki dönemde, bağımsız veya bu acenteler aracılığıyla çeşitli ülkelere turist grupları İstanbul'a gelmiştir.

1950'lerden, özellikle de 1960'lardan sonra İstanbul'un turistik önemi arttı. Bu yıllar, Avrupa'nın savaş yaralarını sarıp ekonomik büyüme ve gelişme

dönemine girdikleri yıllardı. Kitle turizmi, başta İtalya, italya'yı izleyerek Yunanistan ve İspanya olmak üzere Akdeniz ülkelerine yönelirken Türkiye bundan çok az pay almakla birlikte, yine de İstanbul'da daha fazla turist görülür oldu. Ancak İstanbul'un gerçek bir turistik çekim merkezi haline gelmesi ve turizm sektörünün sıçrama yapması 1980 sonrasıdır.

1980'de Türkiye'ye gelen toplam 1.288.060 turistin 424.567'si (yaklaşık üçte biri) İstanbul'a gelmiştir. 1985'te Türkiye'ye gelen 2.190.217 turistin 720.727'si;

1990'da Türkiye'ye gelen 5.392.835 turistin 1.121.376'sı İstanbul'dan giriş yapmıştır. İstanbul'dan giren turistlerin sayısındaki yükselmeye karşılık toplam turist sayısına oranın azalmasının nedeni 1990'dan itibaren Akdeniz ve Ege sahillerine, istanbul'a uğramadan turist getiren turların artmasıdır.

Türk Hava
Kurumu'nun
Yeşilköy'e
yolcu taşıyan
otobüsü,
1930'lar.
Gökhan Akçura
koleksiyonu

1994 yılının ilk 10 ayında İstanbul'u 1.610.325 turist ziyaret etmiştir. Kente en fazla turist ağustos ve eylül aylarında gelmektedir.

1992 itibariyle, Türkiye'nin turistik belgeli yatak kapasitesinin yüzde 15,5'i (45 bin yatak) İstanbul'dadır. Turizm organizasyonu yapan seyahat acentelerinin yarısı da İstanbul'da hizmet vermektedir.

1994 itibariyle istanbul'da 45 adet tek yıldızlı, 106 adet 2 yıldızlı, 56 adet 3 yıldızlı ve 23 adet 4 yıldızlı otel bulunmaktadır. 5 yıldızlı otel sayısı 16'dır. Bunun yanı sıra 2 adet apart otel ve 50 adet özel belgeli tesis turistlere hizmet vermektedir.

İstanbul, en çok Almanya'dan turist çekmektedir. Bundan sonra sırasıyla Fransa'dan, ABD'den, İngiltere'den, italya'dan ve Yunanistan'da çok sayıda turist İstanbul'u ziyaret etmektedir.

İSTANBUL'DAKİ TURİZM MERKEZLERİ

Mart 1982'de turizmi geliştirmeyi amaçlayan 2634 sayılı Turizmi Teşvik Yasası çıkarıldı. Yoğun tartışmalara yol açan ve "çevreyi sağlamak" amacı taşıdığı ileri sürülen bu yasaya dayanılarak 1984-1993 arasında İstanbul'da 40 "turizm merkezi" kuruldu. Mutlak koruma altında

tutulması gereken doğal ve kültürel çevre değerleri, bu yasayla birer yatırım alanına dönüştürüldü. Bu "turizm merkezleri" bulundukları bölgedeki arsa sahiplerine olağanüstü inşaat izinleri ve bunun sonucunda çok büyük rantlar sağladılar. Turistik amaçlı oldukları için inşaat izni alan, çeşitli kolaylıklardan yararlandırılan ve çoğu gökdelen olan iş ve alışveriş merkezleri bu uygulamanın sonuçlarıdır.

İstanbul'da 1984 sonrasında 2634 sayılı yasayla kurulan turizm merkezleri şunlardır:

1. İstanbul-Park Otel Turizm Merkezi (31 Temmuz 1984); 2. Taşkışla Turizm Merkezi (Gökkafes) (31 Temmuz 1984); 3. Boğaziçi Okullar Bölgesi Turizm Merkezi (7 Kasım 1985); 4. Baltalimanı Kemik Hastanesi Turizm Merkezi (7 Kasım 1985); 5. Beykoz Kasrı Turizm Merkezi (7 Kasım 1985); 6. Sarayburnu Turizm Merkezi (7 Kasım 1985); 7. İstinye Turizm Merkezi (7 Kasım 1985); 8. İstinye Koyu Turizm Merkezi (7 Kasım 1985); 9. Bebek Yat Limanı Turizm Merkezi (5 Ağustos 1986); 10. Arnavutköy Turizm Merkezi (5 Ağustos 1986); 11. Akaretler (Akaretepleri) Turizm Merkezi (18 Mart 1987); 12. Ataköy Turizm Merkezi (18 Mart 1987); 13. Büyükkada Turizm Merkezi (18 Mart 1987); 14. Heybeliada Turizm Merkezi (18 Mart 1987); 15. Laleli-Tayyere Apartmanları (18 Mart 1987); 16. Taşkışla II No'lu Turizm Merkezi (18 Mart 1987); 17. Yeşilyurt Turizm Merkezi (18 Mart 1987); 18. Barbaros Evleri Turizm Merkezi (23 Mart 1989); 19. Ataköy (2) Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 20. Taksim Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 21. Maçka Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 22. Akaretler (2) Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 23. Galata Kulesi ve Çevresi Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 24. Sarıyer-İstinye Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 25. Gayrettepe Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 26. Anatepe Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 27. Kalamış Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 28. Levent-Beşiktaş Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 29. Çamlıca Turizm Merkezi (30 Ağustos 1989); 30. Levent Beşiktaş (tevsii) Turizm Merkezi (18 Ocak 1990); 31. İstinye Turizm Merkezi (18 Ocak 1990); 32. Pendik Turizm Merkezi (18 Ocak 1990); 33. Etiler-Nispetiye Cad. Turizm Merkezi (13 Ağustos 1991); 34. Büyükçekmece, Beylikdüzü (13 Ağustos 1991); 35. Eminönü (1 no'lu) Turizm Merkezi (13 Ağustos 1991); 36. Sarıyer (7 No'lu) Turizm Merkezi (13 Ağustos 1991); 37. Bakırköy-Florya Turizm Merkezi (13 Ağustos 1991); 38. Taksim (tevsii) Turizm Merkezi (13 Ağustos 1991); 39. Süleymaniye Turizm Merkezi (29 Aralık 1991); 40. Şile-Yat Limanı Turizm Alanı (Nisan 1993). Kaynak: O. Ekinci, "Turizmi Teşvik Yasası ve Yağmalanan İstanbul", *İstanbul*, S. 6, s. 21

ğu çevre kirlenmesi, gürültü, deniz kirliliği gibi sorunlar yüzünden tatil turizmine uygun değildir, İstanbul'un turizm karakteri, tarihi eserlerinin ve doğal güzellikleri görülüp alışveriş yapılan ve ortalama 2-3

gecelemeyi kapsayan "hafta sonu turizmi" denen tipe dönük bir yapıya sahiptir.

Bunun yanı sıra İstanbul, Türkiye'de kongre turizminin en yoğun olduğu ildir. Kent, konumu, tarihi ve tabii güzellikleri, ulaşım imkânlarının fazlalığı ve turizm endüstrisindeki yeri dolayısıyla uluslararası etkinlikler açısından giderek artan bir önem kazanmakta; kongre, konferans, festival, fuar gibi etkinlikler her yıl artarak tekrarlanmaktadır.

Kongre turizminin Türkiye'de fazla gelişmiş olduğu söylenemese de, ülkede düzenlenen kongrelerin yüzde 85'i İstanbul'da yapılmaktadır.

Bibi. 11 Turizm Müdürlüğü, *İstanbul 1993 Envanteri*; İ. Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İst., 1986; O. Ekinci, "Yağmalanan İstanbul", *İstanbul*, S. 6 (1993); G. Akçura, "İstanbul'da ilk Seyahat Acenteleri", *ae*, S. 6 (1993); 2. Toprak, "Ecânib Sınâati", *ae*, S. 6 (1993).

AYLİN DİKMEN

TURŞUN BEĞ

(?, ? - 1490'dan sonra, İstanbul) Tarihçi.

"Dursun Bey", "Tur-ı Sina" olarak da bilinir. Bir sipahi olan ve gençliğini Bursa'da geçiren Tursun Beğ, İstanbul kuşatmasında II. Mehmed'in (Fatih) yanındaydı. Fetihden sonra Ayasofya'yı Fatih'le birlikte ilk gezenlerdendir. İstanbul'daki tüm taşınmazların yazımı işini, amcası Cebe Ali Bey ile üstlendi. Cebe Ali Bey'e başka görev verilince yazım çalışmalarını ve mukataa defterlerinin düzenlenmesini tamamladı.

Divan kâtibi olarak Fatih'in maiyetinde birçok sefere katılan Tursun Beğ, önemli diplomatik mektupları da kaleme aldı. Fatih'in son yıllarında (1470'ten sonra) Anadolu defterdarlığı, daha sonra "Devlet işigünün defterdarlığı" (başdef-tardalık) yaptı.

II. Bayezid'in (hd 1481-1512) ilk saltanat yıllarında emekliye ayrılarak tek eseri olan *Tarih-i Ebü'l-Feth'i* ([yay. Mehmed Arif] rÖfMilavesi, ist., 1914-1916; [yay. M. Tulum], ist., 1977) tamamladı. Bu eserinde yer verdiği son olay 1488'deki Osmanlı-Memlûk savaşı olduğundan, ölümü kuşkusuz bu tarihten daha sonradır.

TUZLA İLÇESİ

306

307

TUFENKHANE

Tursun Beğ, *Tarih-i Ebü'l-Feth'te*, Rumeli Hisarı'nın yapılışını, bu kale ve Yenice Kale (Anadolu Hisarı) ile denetime alman Boğaz'ın özelliklerini anlatır. Halic'i ise 10.000 gemi alacak genişlikte, iki yanı bağlar ve

ormanlarla kaplı, her rüzgârdan korunmuş bir liman olarak tanımlar. Bir tarafında "Kal'a-i Kostantiniyye"nin, diğer tarafında Galata denen ve içinde "millet-i Mesih"in yaşadığı kalenin bulunduğunu; İstanbul ile Galata arasındaki gemilerin çokluğunu; peremelerle karşıdan karşıya "sekizi bir akçe bir mangır" ile geçilebil-diğini, liman ağzında da "zencir-i âhenin" (demir zincir) gerili olduğunu açıklar.

Tarih-i Ebü'l-Fetb'in içerdiği konular arasında, İstanbul'un kuşatılması ve fethi, yer yer manzum parçalarla zenginleştirilmiş olarak en uzun bölümü oluşturmaktadır. Fetihten sonraki imar çalışmaları ve kente nüfus göçleri konularında da önemli açıklamaları vardır. Fatih'in, "kendi istira-hati ve havass u gulâman rahatı için" Eyüp'e, Galata'ya Tophane'ye ve Boğaz'a bakan burun (Sarayburnu) üzerinde, Arap, Acem ve Rum mimarlara yaptırttığı Yeni Saray (Topkapı Sarayı), bu "saray-ı dil-gü-şâyı" kuşatan, "Firengî ve Türkî, müdevver ve müselles ve envâ-ı latife ile musanna" burçları olan Sur-ı Sultani, giriş kapıları, saray köşkleri, bağlar ve hasbahçeler; çeşme ve havuzlar, o zamanki adı Sırça Saray olan Çinili Köşk, zengin betimlemelerle anlatılmıştır. Fatih'in Kırkçeşme sularını akıtması, bu suyu mahallelere ve hamamlara tevzi ettirmesi; Ayasofya resminde bir ulu cami (Fatih Camii) ile çevresine medreseler, kütüphane ve darüşşifa yaptırtılması; üzerine bir türbe, yanına da medrese, cami ve hamam inşa edilen Ebu Eyyûb ziyaretgâhı; yeni evler ve köşklerle bir kasaba görünümüne kavuşan Eyüp' ün, aynı zamanda bir "teferrücgâh" olduğunu; Ayasofya'nın kara ve deniz surlarının onarılmasını; yeni bedestenleri, çarşıları, pazar yerleri ile kervansarayları anlatır.

Tursun Beğ kentin alınmasından sonra bir fermanla "her kim ihtiyarı ile gelüb sakin olur ise tutuklu tutduğu ev mülkü ola" denildiği, "bu tergib ile bay ü yoh-suldan, her taraftan" göçlerin olduğunu; gelen hocalara ve bilim adamlarına hallerine uygun evler ihsan edildiğini de açıklar.

Bibi. *Osmanlı Müellifleri*, III, 82; Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları*, 29; M. C. Ş. Tekin-dağ, "Tursun Bey", *İA*, XII/2, 122-123.

NECDET SAKAOĞLU

TUZLA İLÇESİ

İstanbul İli'nin doğu kesiminde, Kocaeli sınırında yer alır. Doğu ve güneydoğuda Kocaeli İli, güney ve batıda Marmara Denizi, kuzeybatı ve kuzeyde de Pendik İlçe-si'ne komşudur. Bu sınırlar içinde yaklaşık 11,8 km²'lik bir alanı kapladığı sanılmaktadır.

Kırsal yerleşmesi bulunmayan Tuzla İlçesi 10 mahalleden oluşur. Bunlar Aydınlı, Aydmtepe, Cami, Evliya Çelebi, İçmeler, İstasyon, Mimar Sinan, Postane, Şifa ve Yayla mahalleleridir. Kuruluşu sırasında Tuzla İlçesi sınırları içinde yer alan Esen-

Tablo I

Tuzla İlçesi'nin Mahalleleri ve Nüfusları (1990)

<i>Mahalleler</i>	<i>Nüfus</i>
<i>Aydınlı</i>	2 750
<i>Aydıntopu</i>	0 816
<i>Cami</i>	2 818
<i>Evliya Çelebi</i>	18 402
<i>İsmetler</i>	6 820
<i>İstasyon</i>	2 450
<i>Mimar Sinan</i>	2 055
<i>Reçtane</i>	7 042
<i>Sifa</i>	10 127
<i>Vayla</i>	8 400
<i>Toplam</i>	72 781

yalı ve Güzelyalı mahalleleri 30 Aralık 1993'te yine Pendik İlçesi'ne bağlanmıştır. Aynı tarihte Tuzla ilçesi'nde de Evliya Çelebi ve Mimar Sinan mahalleleri kurulmuştur.

İlin doğu bölümünde yer alan ilçe toprakları Kocaeli Yarımadası'nın fazla yüksek olmayan kesimlerindedir. Bu topraklar Marmara Denizi'ne doğru çok parçalı küçük bir yarımadada biçiminde açılır. Bu yarımadanın güneydoğu ucu, eskiden Akri-tas(-0. denen Tuzla Burnu adıyla anılır. Yarımadanın öbür önemli çıkıntıları ise Taş Burnu (Ayios Trifon), Karamanoğlu Burnu (Ayios Yeoryios) ve Sarp Burnu'dur. İlçenin en yüksek kesimi, Piyade Okulu'nun kuzeyindeki Tavşantepe'dir. Başlıca akarsu, Tuzla Deresi de denen Kemikli Dere-si'dir. Yarımadanın kuzey kesimindeki geniş bir koyun önü, kıyı diliyle kapanarak lagüne dönüşmüştür. Bu lagün değişik kaynaklarda Balık Gölü, Kâmil Bey Gölü, Kâmil Abdüş Gölü gibi farklı.adlarla geçer. İstanbul İli'nin ender sulak alanlarından biri olan bu sığ göl, gerek yerli ve gerekse göçmen kuşlar için büyük önem taşıyan bir doğal yaşama alanıdır. İlçenin adı da bu gölle ilgilidir. Eskiden uzun bir süre tuz üretimi yapıldığından bu sığ lagüne Tuz Gölü denmiştir. Bizans ve Osmanlı dönemlerinde İstanbul'un tuz ihtiyacını önemli ölçüde karşılayan bu tuzla, hemen yanındaki yerleşim yerine, Akritas Burnu'na da adını vermiştir.

İlçe toprakları oldukça eski bir yerleşme alanıdır. İlçe merkezindeki bir ilkokulun bahçesinde Prof. Şevket Aziz Kansu'nun 1961'de yaptığı araştırmada ta-rihöncesine ait bazı buluntulara rastlanmıştır. Bu buluntuların Fikirtepe kültürüne(-0 ait olduğu saptanmıştır. Bizans döneminde Akritas Burnu yakınlarında aynı adla anılan bir köy olduğu bilinir. Muhtemelen bir balıkçı köyü olan bu küçük kırsal yerleşme yakınlarında birçok dinsel yapı vardı. Bunlardan en eskisi 6. yy'da burada bulunduğu bilinen Ayios Trifon Manastırı'dır. Çevredeki küçük adalarda da Ayios Andreas ve Ayia Glikeria manastırları vardı.

Ayios Teotokos ve Ayios Demetrios manastırları ise yarımadaadaki öbür dinsel yapılarıdır.

Yarımadanın kuzeydoğusunda yer alan şifalı madensuyu kaynaklarından Bizans döneminden beri yararlanıldığı bilinmektedir. Yarımadanın güneydoğu kesiminde yer alan aynı zamanda ilçe merkezi olan Tuzla yerleşmesinin tarihine ilişkin bilgi yoktur. Bizans ve Osmanlı dönemlerinde burada küçük bir balıkçı köyü olduğu sanılır. Köyün bu durumunun uzun yıllar boyunca değişmediği anlaşılmaktadır. 1873'te İzmit'e bağlanan Anadolu-Bağdat Demiryolu, Tuzla Köyü'nün kuzeydoğusundan geçiyordu. Şifalı suları ile ünlü olan İçmeler, demiryolu ulaşımının sağlanmasından sonra gözde bir sayfiye yeri haline geldi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Lozan Antlaşması'na göre yapılan mübadeleye göre Yunanistan'dan gelen göçmenlerin bir bölümü Tuzla'ya yerleşti. Halkın başlıca geçim kaynağı balıkçılık ve tarımdı. Tuzla'nın gelişmesinde eskiden Ankara Asfaltı ve E-5 denilen D-100 Karayolu'nun yapılmasının ve bu arada Piyade Okulu'nun Çankırı'dan buraya taşınmasının önemli rolleri vardır. 1950'lerde Ankara Asfaltı'nın iki yanında sıralanmaya başlayan çeşitli sanayi tesisleri Pendik'ten sonra Tuzla'ya da ulaştı. Ancak 1960'larda Tuzla yemyeşil görünümünün yamsıra ünlü İçmeler'ile hâlâ sayfiye ve balıkçı kasabası olma özelliğini koruyordu. Karayolunun kenarına ve kıyıya bazı fabrikaların kurulmaya başlaması 1960'lara rastlar. Bu tarihlerde küçük bir köy olan Aydınlı'nın doğu kesimi tarımsal üretim yapılan boş araziler halindeydi. Pendik Tersanesi'nin(->) inşaat çalışmaları sırasında Tuzla çevresinde önemli değişimler gözlemlendi. 1970'lerde Tuzla, hızla sanayi tesislerinin kurulduğu, öte yandan da İstanbul yakınında ikinci konut edinmek isteyenlerin arsa satın alıp inşaat yaptırdığı bir yöreydi. Daha sonra bazı yapı kooperatifleri bu yörede hızlı bir inşaat faaliyetine girişti. 1980'lerin başında açılan Pendik Tersanesi tesislerinin bir bölümü Tuzla Yarımadası'nın kuzey kıyılarında yer almaktadır. Deniz Harp Okulu'nun(-0 1985' te Heybeliada'dan Tuzla'ya taşınması da yörede yeni bir canlılığa yol açtı. Tuzla yöresindeki son önemli gelişme, Kazlıçeşme'deki deri fabrikalarının 1993'te Organize Deri Sanayi Bölgesi'ne taşınmasıdır.

Tablo H

Tuzla İlçesi'ndeki Başlıca Merkezlerin Nüfus Gelişimi

Yıl	Tuzla	Aydın	Toplam
1984	1 524		1 524
1984	2 604		2 604
1985	2 062		2 062
1985	4 042	872	4 914
1986	4 202	022	5 224
1986	7 202	002	8 204
1987	0 005	1 424	1 429
1987	11 16	5 220	16 380

100	16 44	15 221	21 67
100	72 78	-	72 78

Eskiden yalnızca kıyı kesiminde toplanmış olan yerleşim alanlarının 1960'lardan başlayarak Ankara Asfaltı'nın kuzeyinde gecekondu toplulukları halinde yayıldığı gözlemlendi. Tuzla kasabasının 1940'ta yalnızca 1.524 olan nüfusu sanayi tesislerinin ve yeni mahallelerin kurulmasıyla 1975'te 11.000'i aştı. Aynı tarihte Kartal İlçesi'nin Merkez Bucağı'na bağlı olan Aydınli Kö-yü'nün nüfusu ise 5.389'a ulaşmıştır. Ankara Asfaltı'nın kuzeyinde kalan bu köy hızla gecekondulaşarak büyüdü. 1980'de Tuzla kasabasının nüfusu 16.440 iken, köy statüsündeki Aydınli'nın nüfusu da 15.231'i bulmuştu. 1980'den sonra Aydınli köy statüsünden çıkarılarak Tuzla'yla birlikte anakent belediyesi sınırları içine alındı. Tuzla ve Aydınli eskiden beri Kartal İlçesi sınırları içindeyken, 1987'de yapılan bir yönetsel değişiklikle Pendik İlçesi'ne bağlandı. Ancak askeri ve sanayi tesislerin odaklaştığı farklı bir birim halinde gelişimini sürdüren ve 1990'da 8 mahallesiy-le nüfusu 72.000'i aşan Tuzla yöresi 1992' de Pendik İlçesi'nden ayrılarak ayrı bir ilçe yapıldı.

Denize geniş sahili olmakla birlikte deniz ulaşımından yararlanmayan Tuzla İlçesi, İstanbul'un diğer semtlerine demiryolu ve karayollarıyla bağlıdır. İlçedeki banliyö tren istasyonları Aydıntepe, İçmeler ve Tuzla'dır. Ankara Asfaltı ve E-5 de denen D-100 Karayolu ilçenin orta kesiminden güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda geçer. Bir başka karayolu da Aydınli Mahallesi'nin kuzeydoğu kesiminden geçen, TEM ve Anadolu Otoyolu olarak da anılan O-4 Otoyolu'dur.

İlçenin büyük bir mahallesine adım veren İçmeler, eskiden İstanbul'un gözde mesire ve sayfiye yerlerinden biriydi. Tren istasyonu ile yarımada'nın kuzey koyu arasında yer alan iki kaynaktan çıkan maden-sularının sıcaklığı 20°C dolayındadır. Eskiden bir çam korusunun içinde bulunan İçmeler'e daha çok sindirim sistemi hastalıklarından şikâyetçi olanlar gelirdi. İçme kürleriyle kullanılan bu madensularının idrar söktürücü ve müshil etkisi vardır. İçmeler günümüzde konut ve sanayi alanları arasında kalmış olup konaklama tesisi de bakımsız bir haldedir.

Tuzla ilçe merkezi günümüzde sayfiye özelliğini hızla yitirerek sürekli yerleşim yeri haline gelmektedir. Kooperatifler eliyle yapılan sitelerin çevresindeki alanlar hâlâ doğal görünümünü korurken, kıyıda ki balık lokantaları hafta sonlarında gezmeye gelen İstanbulluların ilgisini çekmeyi sürdürmektedir.

ATİLLÂ AKSEL

TÜCCARBAŞI CAMİ

Kadıköy İlçesi'nde, Erenköy'de, Şemsettin Günaltay Caddesi'nin üst tarafında, Kozyatağı-İçerenköy yolu ile Tüccarbaşı Sokağı'nın kavşağındadır.

Böcekli Cami diye de anılan cami adını II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) devlet adamlarından Mustafa Zihni Paşa'nın (ö. 1911) bu bölgedeki böcekliğin-

Tüccarbaşı Camii

Yavuz Çelenk, 1994

den (ipekböceği kozahanesi) almış olmalıdır. Yapının banisi de yine Zihni Paşa ailesinden Fatma Zehra Hanım olup, caminin mihrabı önündeki yenilenmiş olan 1331/1912-13 tarihli mezarda yatmaktadır. 1329/1911 tarihli yapı 1982'de büyük bir onarım geçirmiş ve mihrap cephesi hariç olmak üzere diğer üç cephe "U" şeklinde bir kılıf içine alınmıştır. Kesme taştan yapılan bu kılıf, kare planlı orijinal yapıyı tamamen gizlemektedir. Esas yapının mihrap cephesi haricindeki diğer cephe alt hiza pencereleri bağlantı için kapı şeklinde açılmıştır. Dıştan kiremit örtülü, kırma çatılı olan yapının, içten sekizgen bir çerçeve içinde yer alan, hafifçe dilimlenmiş, bağdadi basık bir kubbe ile örtülü olduğu görülmektedir.

Girişin üzerinde müezzin mahfili bulunmakta ve buradan çokgen gövdeli, sade görünümlü minareye geçilmektedir. Yapılan ek bölüm nedeniyle caminin bünyesinden çıkıyor gibi görülen minarenin tüm bezemesini külâh altındaki bir sıralı yüzeysel niş dizisi ve şerefe korkuluğunda-ki madalyon şeklindeki ajurlu korkuluk oluşturmaktadır. Üzerinde 13847 1964-65 tarihli ayet kitabesi bulunan derin mihrap nişi dış cephede dikdörtgen bir çıkma şeklindedir. Mermer kaplı mihrap çok sade bir görünüme sahiptir. Günümüzde beyaz üzerine yeşille hareketlendirilen minber ise ahşap olup orijinal yapıyla çağdaş olmalıdır. Yine ahşap olan vaaz kürsüsü ise daha geç tarihlidir. Örtü sistemi beyaz zemin üzerine mavi, yeşil, kırmızı ve turuncu renklerle yapılmış klasik dönem kalem işi motifleriyle bezenmiştir.

Parmaklıkla çevrili bir avlu ortasında yer alan caminin etrafında depo binası ile bugün yol geçtiği için bölünen ve yolun diğer tarafında kalan müezzin ve imam evi olarak kullanılan meşruta binaları vardır. Ayrıca daha önceleri cami avlusu içinde yer alan, Kayışdağı Suyu'nu mahalleye getiren, İstanbul'da pek çok örneği bulunan neoklasik döküm çeşme son yıllardaki yol çalışmaları sırasında caminin karşı köşesine taşınmıştır.

HAKAN APJLI

TUFENKHANE

Osmanlılar döneminde ateşli silahlar yapan ve barut imal eden kuruluşlar. Tüfenk darüssınaası olarak da bilinir.

Tophane, Tersane, Kılıçhane ve Saraçhane gibi tüfenkhaneler de ordunun ve donanmanın gereksinimine dönük araç gereç üretilen, ayrıca tüfenkçi sınıfından subay ve askerlerin silahlarının yapıldığı fabrikalardı. Aynı

zamanda, her tüfenkha-ne usta-çıracak ilişkisi yoluyla pratik beceri kazandırmaya dayalı birer okuldu.

İstanbul'daki en eski tüfenkhane, Ci-balı İskelesi'ne yakın bir yerdeydi. Burası 1718'de, bir yahudhanede başlayan Ciba-li yangınında harap olmakla birlikte ona-rıldıktan sonra işlevini sürdürdü. Evliya Çelebi'nin ve Eremya Çelebi Kömürçi-yan'ın da sözünü ettikleri bu tüfenkhane-yi 18. yy'm ikinci yarısındaki durumuyla gören Sarkis Sarraf-Hovannesyân(-0 *istanbul Topografyası* adlı eserinde "Unka-pam'nın az ilerisinde ve sahilde, surun üzerinde" olduğunu, üstü kapalı olan ve tüfenkhane denen burada, tüfenkler yapıldığını anlatır.

Çeşmizade Taribi'ne göre 8 Ocak 1767'de, Bahçekapı önünde demirliyen, tutuşup sürüklenen bir kalyonun, Cibali semtinde çıkarttığı yangında tüfenkhane bir kez daha harap oldu. Onarılmakla birlikte 1833'te bu kez tüfenkhanenin içinde çıkan yangında, tarihi yapı tamamen yandı. Arsasına 1900'de yapılan soğuk hava deposu da 10 yıl sonra yandı.

Ahmed Faiz Efendi'nin(-0 III. Selim dönemine (1789-1807) ilişkin *Ruzname'sm*-de, padişahın sık sık biniş düzenlediği Dol-mabahçe'de "tüfenk atışlarını" izlediğine ilişkin kısa açıklamalar o dönemde burada bir tüfenkhane yapıldığını göstermektedir. III. Selim'in Dolmabahçe'de yaptırdığı tüfenkhane, kıyıdan biraz geride ve yamaçtaydı. Geleneksel tüfenkhanelerde imal edilen tüfenklerin menzili 300-350 adımken, burada yapılan tüfenklerle 1.000 adıma kadar hedefler vurulabiliyordu. Topkapı Sarayı'ndan saltanat kayığı ile Dolma-bahçe'ye gelen III. Selim, Tüfenkhane Mey-dam'nda yapılan atışları izlerdi. II. Matı-

TUFENKHANE KAPISI

308

309

TÜNEL PASAJI

mud (hd 1808-1839) Dolmabahçe'deki tüfenkhaneyi kapatarak binasını İstabl-ı Âmire (hasahır) durumuna getirtti.

19. yy'da geleneksel silah yapım tekniklerinin bırakılmasının ve Avrupa'dan silah ithal edilmeye başlanmasının ardından eski tüfenkhane ve baruthaneler kapandı. Yerli tüfenk yapımı ise Tophane-i Âmi-re'nin(-0 bir ünitesi olan Tüfenk Kârha-nesi'nde sürdürüldü.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 510; Kömürçi-yan, *istanbul Tarihi*, 1988, 165; Inciciyan, *ts-tanbul*, 1976, 13; Çeşmizade Mustafa Reşid, *Çeşmizade Tarihi*, İst., 1993, s. 11; Ergin, *Maarif Tarihi*, I, 42-44; Boğaziçi, 79-80; Paka-hn, *Tarih Deyimleri*, III, 537; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 14.

TÜFENKHANE KAPISI

bak. SURLAR

TÜMERTEKİN, EROL

(23 Temmuz 1926, İstanbul) Coğrafyacı.

1948'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü'nden mezun olduktan sonra, 1950'de aynı kurumda Beşeri ve iktisadi Coğrafya Kürsüsü'ne asistan olarak atandı. 1952'de doktor, 1956'da doçent, 1964'te de profesör unvanlarını aldı.

Doktorasını tamamladıktan sonra, "doktora sonrası" çalışması için ABD'ye Wisconsin Üniversitesi'ne gitti. Orada, coğrafi metodolojinin önde gelen adlarından Richard Hartshorne'nun, iklim çalışmalarıyla ünlü Glenn Trewartha'nın, ünlü fiziki coğrafyacı Vernor Finch'in ve o sıralarda adı geçen üniversitede misafir öğretim üyesi olarak bulunan Alman "çağdaş" coğrafyasının önderlerinden Cari Troll'ün öğrencisi olmuş ve kazandığı çağdaş coğrafi görüşleri ülkemize aktarmıştır. Çok yönlü ve "uygulamalı coğrafya" çalışmalarıyla "geleneksel" türdeki (ülkemizde anlaşıldığı şekliyle "monografya") çalışmaların dışında, "çağdaş" yöntembilimle ele alınan yeni konuların Türkiye coğrafyacılığında yerleşmesi Tümertekin'le başlamıştır. *Ağır Demir Sanayii ve Türkiye'deki Durumu* (İst., 1954) konulu doktora tezi coğrafyadaki "sistemik uygulamalı coğrafya" çalışmalarına bir örnek olurken, "sanayi coğrafyası"nın da Türkiye'deki coğrafi inceleme alanları arasına girmesine yine o yol açmıştır. Doçentlik çalışması ise "bölgesel uygulamalı coğrafya"ya bir örnek olarak *Kurak Bölgelerde Ziraat* (İst., 1957) konusundadır. *Ulaşım Coğrafyası* (İst., 1976), coğrafi metodoloji, iklimle ilgili istatistiksel çalışmalar, planlama-coğrafya ilişkisi, merkezi iş alanları (örneğin, 'İstanbul'un Merkezi İş Sahaları', *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 1967) vb birçok konudaki hemen hemen ilk yayınları Tümertekin gerçekleştirmiştir. Türkiye'deki coğrafi çalışmalarda öteden beri ihmal edilen "kadınlar"ı inceleme konusu olarak ilk ele alan da yine Tümertekin'dir ("Türkiye Ziraatinde Kadın Gücünün Dağılışı", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 18-19 [1958-1959] ve "Türkiye'de Ziraatte Çalışan Kadınların

Erol Tümertekin

TETTVArşivi

Miktar ve Dağılışındaki Değişim", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 14 [1964]).

Çağdaş coğrafi görüşle yaptığı çalışmalarının sayısı hem oldukça fazladır (29 kitap ve 114 makale), hem de çoğu kitabı tekrar tekrar basılmıştır. *Türkiye'de İç Göçler* (İst., 1968) adlı kitabı, yalnız coğrafyada değil, Türkiye'de bu konudaki ilk çalışmalarından biridir. Bilimsel

araştırmalarının dikkati çeken bir yönü de İstanbul'a olan ilgisidir. 1960'lardan beri kendisine araştırma alanı olarak seçtiği İstanbul'la ilgili çeşitli coğrafi konularda (diğer çalışmalarında da İstanbul'a verdiği yer dışında) 4 ayrı kitap ve 23 makale yayımlamıştır. Bunlar arasında şu çalışmalar sayılabilir: *İstanbul'da Bir Sanayi Bölgesi: Bomonti. Bir Tatbiki Coğrafya Çalışması* (İst., 1967); *İstanbul Sanayiinde Kuruluş Yeri* (İst., 1972); *İstanbul'da Nüfus Dağılışı* (İst., 1979); *Distribution of Outborn Population in Istanbul: A Case Study of Migration* (İst., 1977); "İstanbul Şehri ve Çevresinde Sanayi", *Coğrafya Enstitüsü Dergisi* (S. 17, 1970); "İstanbul'da Meslek ve Coğrafi Menşe Hakkında Bir Araştırma", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan* (İst., 1973); "De l'etat actuel du developpement spatial des activites industrielles en Istanbul", *Ege Coğrafya Dergisi* (S. 2, 1984); "İstanbul Çevresinde Sanayinin Yeni Yayılma Alanları", *Türkiye'de İşletme Biliminin Öncülerine* (İst., 1985).

Tümertekin, yalnızca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nde değil, aynı üniversitenin iktisat ve siyasal bilgiler fakültelerinde, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mimar Sinan Üniversitesi'nde de dersler vermiştir.

Tümertekin UNESCO'nun "Kurak ve Yarı Kurak Bölgeler" çalışması; Pennsylvania Üniversitesi'nin "Ortadoğu'da Su" konulu çalışması gibi birçok uluslararası araştırmada da yer almıştır. Ayrıca ABD'de Illinois'de yayımlanan *Journal of Developing Areas* derginin yayın kurulunda 28 yıldır görev yapmaktadır. Uluslararası Coğrafya Birliği'nin (IGU) "Tatbiki Coğrafya", "Tarımsal Tipoloji", "Ekonomik Kalkınmanın Bölgesel Yönleri", "Dünya Nüfus Haritası" gibi çeşitli komisyonlarında da görev almıştır.

NAZMIYE ÖZGÜÇ

TÜNEL

Karaköy (Galata) ile Beyoğlu'nu (Pera) birbirine bağlayan, 1871-1876 arasında yeraltında inşa edilmiş toplu taşıma sistemi.

Ortalama 10/100 eğimli, düşeyde parabolik forma sahip olan, 6,60 m genişlikte, 4,60 m yükseklikte ve 573 m boyundaki tünel, Söğüt, Voyvoda, Banker, Felek, Medrese, Küçük Hendek, Değirmen, Gala-takule, Kulluk sokaklarının altından geçer. Beyoğlu yönünde, Galata Kulesi'nin yaklaşık 6,5 m solunda kalır.

1863'te Londra'da ve 1868'de New York'ta inşa edilen yeraltı toplu taşıma sistemlerinden sonra, dünyanın en eski üçüncü yeraltı toplu taşıma sistemidir. Tünel için ilk adım, Mayıs 1867'de İstanbul'a gelen Eugene Henri Gavand adındaki Fransız müteahhit ve mühendisin, 10 tarihlerde Beyoğlu'nun (Pera) İstanbul'un en gelişmiş bölgesi, Galata'nın ise ticaret ve bankacılık merkezi olduğunu ve bu iki semti birbirine bağlayan Yüksek Kaldırım ve Galip Dede caddelerinden

günde ortalama 40.000 kişinin inip çıktığını tespit etmesi üzerine, inşaatı ve işletmesinin kârlı olacağını düşünerek asansör tipinde bir demiryolu projesi hazırlayarak öncelikle Fransız hükümetine başvurmasıyla atıldı. Fransızlardan kabul görmeyince, gerekli krediyi İngiliz hükümetinden temin eden Gavand, projesini 20 Temmuz 1868'de Osmanlı hükümetine sundu. Teklif ilk seferde Osmanlı hükümeti tarafından da onay görmedi. Ancak, Ocak 1869'da tekrar İstanbul'a gelen Gavand, projeyi bu defa Maliye Nazırı Sadık Paşa ve Nafia Nazırı Edhem Paşa'nın destekleriyle Abdülaziz'e 10 Haziran 1869'da kabul ettirdi. Nafia Nezareti ile Gavand arasındaki sözleşme 6 Kasım 1869'da imzalandı. İngiliz sermayedarlar ile anlaşarak 8 Mayıs 1871'de "The Metropolitan Raihvay of Constanti-nople from Galata to Pera" adlı bir limitet şirket kuran Gavand, tünelin inşası ve işletmesi dahil 42 yıllık bir imtiyaz ile tünel için gerekli çalışmalara 30 Haziran 1871'de başladı.

Tünel kazısı için gerekli olan giriş ağızlarının yerleri, işin başında istimlak edilip Gavand'a teslim edilemediğinden, kazı ilk olarak Küçük Hendek Sokağı'na geçiş veren 30 m2'lik bir avluda açılan servis kuyusu (şaft) ile Ağustos 1871'de başladı.

İstimlakler Temmuz 1874'te sona erdi ve 573 m'lik tünel, iç kaplaması dahil Aralık 1874'te bitti. Tünelden çıkan kazı malzemesi Azapkapı, Tepebaşı Mezarlığı civarı ve Büyükparmakpı'daki Tel Soka-ğı'ndaki dolgularda kullanıldı.

Toplam 4.002 m2 istimlak yapılan bu proje kapsamında, açılan kuyulardan 498 m galeri ile 353 m, Beyoğlu'ndan 30 m galeri ile 165 m'lik ve Galata'dan da 27 m galeri ile 55 m'lik ana tünel açılmıştır.

Altıncı Daire-i Belediye'nin(->) istimlakleri zamanında yapamaması ve tünelden çıkan kazı malzemesi için döküm yeri vermekte gecikmesi nedeniyle Gavand zor anlar yaşamış, Tünel ancak 3 yıl 4 ayda bitirilebilmiştir. Gavand'ın raporuna göre,

istimlakler zamanında yapılmış olabilseydi, tünel inşaatı 2 sene dahi sürmeyecek ve tünel yüzde 25 daha ucuza mal edilmiş olacaktı.

Tünel'in yapımında, elle ve parçalı kazı ile ahşap iksa sistemleri tekniği kullanılmıştır. Gavand'ın raporuna göre, Tünel inşaatında İtalyan kalfaların idaresinde Osmanlı tebaasından çeşitli cemaatlerden işçiler çalıştırılmıştır. İç kaplamadaki taş işçiliğini İtalyanlar, marangozluk işlerini ise Rum ve Fransız ustalar yapmıştır. Kazı malzemesi, sahipleri İranlı olan katırlar tarafından taşınmıştır.

25 kg/m ağırlıktaki rayların döşendiği Tünel çift hat olarak inşa edilmiştir. Tünel ile ilgili makineler (150 hp gücünde 2 adet) ve raylar dahil tüm madeni aksam Creusot Fabrikası'ndan, vagonlar ise David Desouches ve Ortaklan'ndan satın alınmıştı. Beyoğlu'ndaki gar binasından ayrı olarak inşa edilmiş bulunan makine binasındaki montaj işleri ise

Kasım 1874'te tamamlanmıştır. İlk tecrübesi aynı ay içinde gerçekleştirilmiş, kesin kabulü 5 Aralık 1875'te yapılan Tünel'in açılışı 18 Ocak 1875'te olmuştur.

Her biri 8,50 m boyunda ve 2,40 m genişliğinde olan ikişer adet üstü açık vagondan oluşan katarlar ile 40 kişi birinci mevki, 50 kişi ikinci mevki kompartımanında; eğer yük taşınmıyorsa 60 kişi de platform-lu vagona olmak üzere bir seferde 150 kişi taşınabiliyordu. İlk vagonların iki tarafı açık olup, elektrik olmadığı için de vagonların aydınlatması gaz lambaları ile sağlanıyordu. 670 m² alan kaplayan Beyoğlu Garı üzerinde bir de otel planlanmıştır. 880 m² olarak projelendirilen otel, tamamlanamamıştır. 620 m²'lik bir alan işgal eden Galata Garı ise projesine uygun olarak tamamlanmıştır.

Dönemin şeyhülislamının "Bu zir-i zemin arabalarında insan götürülmesinin caiz olmayacağı" şeklindeki fetvası üzerine ilk haftalarda Tünel'de sadece hayvanlar taşınmıştır. Herhangi bir aksaklığın görülmemesi üzerine değiştirilen fetva ile bir süre sonra yolcu da taşınmaya başlandı. İlk zamanlar gişe olmadığı için geçiş ücretini vererek turnikeden geçen yolcular, arabalarda seyahat ederlerdi.

Şirket 1900'de imtiyazının uzatılması için başvurmuş olmasına rağmen, bazı siyasi durumlar göz önünde bulundurularak bu imtiyazın ancak 5 yıl daha uzatılmasına karar verilmiştir. 1910'da elektrikli tramvaya geçildiği dönemde, İngiliz şirketi de Tünel işletmesini satılığa çıkarmıştır. Böylece Tünel, 1911'de kurulan Dersaadet Mülhakatından Galata ve Beyoğlu Beyninde Tahtelarz Demiryolu Şirketi'ne devredilmiştir.

Tünel'in, 2000 yılına kadar mevcut şirket tarafından işletilmesini öngören mukaveleye rağmen tesis devlet tarafından 1938' de satın alınmıştır, 1 Mart 1939'dan itibaren devlet tarafından işletilen Tünel, 16 Haziran 1939 tarih ve 3645 sayılı yasa ile kurulmuş olan İETT İşletmeleri Umum Müdür-lüğü'ne devredilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle gerekli bazı malzemeler satın alı-

Tünel'in 1884
tarihinde giriş
cephesi (üstte)
ve içinden bir
görünüm.

Cengiz Kahraman
arşivi (üst), Sertaç
Kayserilioğlu
koleksiyonu

namamış ve Tünel 20 Ağustos 1941-6 Aralık 1941 arasında çalıştırılamamıştır.

Tünel kablosunun zaman zaman koptuğu ve çeşitli kazalara sebep olduğu bilinir. İlk kaza 26 Ağustos 1876'da olmuş ve 8 kişi yaralanmıştır. Ayrıca 1902, 1918, 1921 ve 1943'te de benzer kazalar olmuştur. 6 Temmuz 1943 tarihli kazada 20 yolcunun yaralandığı ve istasyon şefinin öldüğü hatırlanmaktadır. Bu son kazadan sonra yeni kayışın yurtdışından getirilmesine kadar 6 Temmuz 1943-15 Ekim 1943 arasında da Tünel hizmet verememiştir. Yine kablo problemleri ile karşılaşıldığından, 1 Haziran 1945-28 Aralık 1945 ve 28 Ocak 1946-6 Mayıs 1946 arasında da Tünel hizmet dışı kalmıştır. Ray değiştirilmesi sebebiyle 1961'de 9 gün, yine kayış kopma tehlikesi ile 1962'de 7 gün ve volan tamiri sebebiyle de 1965'te 23 gün faaliyetini sürdüremeyen Tünel, 1970'te Fransız firması Electro Entreprise tarafından 33.000.000 lira sarf edilerek tamamıyla yenilenmiş ve

3 Kasım 1971'de hizmete girmiştir. 16 m boyundaki iki vagonuyla 170 kişiyi taşıyabilen Tünel, 350 beygircücündeki elektrikli sistemiyle 90 saniyede Beyoğlu ile Ga-lata'yı bağlar duruma gelmiştir.

Bibi. E. H. Gavand, *Chemin de fer metropo-litain de Constantinople ou ehemin de fer so-uterrain de Galata â Pera dit Tunnel de Constantinople*, Paris, 1876; ay, *Chemin de fer so-uterrain de Galata â Pera-Documents divers*, Paris, 1876; C. Kızıltuğ, *Tünel (1875-1990)*, îst., 1990; *İstanbul Belediyesi Dergisi* S. 15 (Mart 1969).

MEHMET YENEN-SERTAÇ KAYSERİLİOĞLU

TÜNEL PASAJI

Beyoğlu İlçesi'nde, Tünel Meydanı'nda, Metro' Han'ın(->) karşısındaki 309 no'lu adayı tümüyle kaplayan üç kagir yapıdan oluşur. Bunlar arasında kalan pasaj, meydanla Sümbül ve Ensiz sokaklarını birbirine bağlar. Bu şekliyle, "T" geçitli, üstü açık pasaj tipine girer.

TÜRBELER

310

311

TÜRBELER

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Said N. Duhani, Metro Han'dan önce burada Tünel Pasajı'm da içine alan ve 1874'te tamamlanan ilk metro binasının varlığından söz eder. Bugün hâlâ pasajın Ensiz Sokağı köşesinde, bu binadan kalma bacalar bulunmaktadır. Tünel Apartmanları diye de adlandırılan pasaj binalarının ilk sahibi bir Museviydi. 1942'de kabul edilen Varlık Vergisi Kanunu'ndan sonra binalar el değiştirerek bir Türk aile şirketinin eline geçti. 1960-1970'lerde önemli ölçüde restorasyon

gördü. İç bölmeleri değiştirilerek işhahına çevrildi. Bugün buraları avukat, mali müşavir ve muhasebe büroları olarak kullanılmaktadır.

Mimari olarak binalar neoklasik üsluptadır. Dış cephelerde birleşerek tek bir yapı izlenimini uyandırır. Çatı kadarıyla birlikte toplam beş katlı olan bu üç binadan ikisine pasajın Ensiz Sokağı'na çıkan kolundan, diğerine de dışarıdan, Sümül Sokağı'ndan girilir. Gerek iç, gerekse dış cephelerin tümü aynı düşey modülün tekrarından oluşur. Buna göre, zemin katta dükkân vitrinleri, üst katlarda ise çatıda da devam eden ikili pencere düzeni vardır. Dükkânlar Korint başlıklı sütunların arasına yerleşmişken, birinci kat pencerelerinin üzerleri üçgen alınlıklı, diğer iki katın düz atkılı, çatı pencerelerinin ise tam kemerlidir. Yalnızca girişin bulunduğu modül farklılık gösterir. Burada, ana giriş kapısı ve iki yanındaki yaya girişlerinin üzerleri tam kemerle geçilmiş olup üst katlara da gene bu simetriye uyan ikili balkon düzeni getirilmiştir. Tünel Meydan'na bakan bu ön cephede diğerlerinden farklı olarak pencere aralarında floral bezemeler kullanılmıştır. Bina yüksekliğinin fazla olmasına karşın, kat silmeleriyle çatı silmesi yapıya yatay bir etki verirler. Binanın bir diğer özelliği de düzgün kenarlı olmayan yapı adasının, üst katlarda çıkıntılarla dik ke-

narlı şekle getirilmiş olmasıdır. Böylece hem yapıya hareketlilik kazandırılmış, hem de meydana doğru geniş bir bakış açısı elde edilmiştir. Pasaj kısmında da gene dışarıda olduğu gibi, zemin katta dükkânlar, üst katlarda da bürolar vardır. Dış cephe elemanları içeride de aynen kullanılmıştır. Burada kitapçılarla, tıp ve müzik aletleri satan dükkânlar ağırlıktadır. Bugün iç fonksiyonları tamamen değişmiş olsa da binanın dış kabuğu özgün durumunu korumaktadır.

Bibi. S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler*, ist., 1984.

SEZA DURUDOĞAN

TÜRBELER

Fetih öncesi dönemin özellikle Bursa ve Edirne'de yoğunlaşan kısıtlı sayıdaki örneği dışında, Osmanlı mezar anıtlarının çok büyük çoğunluğu istanbul'da konumlanıyor. Dolayısıyla, gerek mimarisi, gerekse de anlamsal içeriği açısından Osmanlı türbesi üzerinde yapılacak her araştırma, kaçınılmaz olarak istanbul'u merkez almak zorundadır. Böyle bir araştırmada ana problematiği, kuşkusuz, yaşamsal önemde bazı tarihsel korelasyon grupları ve bu grupları var eden parametreleri belirlemek oluşturuyor. Sonuçta söz konusu parametreler aracılığıyla, ülkenin en büyük metropolü olan istanbul örneğinde, Osmanlı toplumunun türbe edinirken uyduğu genel davranış kalıpları ve tercih örüntüleri ortaya konabilecektir. Bu ana erek doğrultusunda, parametreler şöyle sıralanmıştır: 1. Türbe sahibinin ait olduğu toplumsal grup, 2. türbenin ait olduğu kronolojik bölge, 3. türbenin

ait olduğu tipolojik grup, 4. türbenin kentsel/mimari bağlamı. Nihai çözümleme şu çok bileşenli sorunun yanıtlanmasına yöneliktir: Neden belirli bir kişi, belirli bir dönemde, belirli bir türbe tipini, belirli bir noktada yaptırmaktadır? Onun bu biçimde davranmasının gerekçeleri nelerdir? Buna verilecek yanıt, tek bir yapı türü özelinde Osmanlı mimarlığının bağlamlarına açıklık getirecektir.

Haklarında yukarıda sıralanan parametreler çerçevesinde bilgi bulunabilen türbeler üzerinde niceliksel bir değerlendirme yapıldığında, şöyle bir döküm belirmektedir: 1. Sultan türbeleri (15 adet), 2. saraylı kadınlar türbeleri (22 adet), 3. şehzade türbeleri (5 adet), 4. sadrazam türbeleri (28 adet), 5. dinsel bürokrat (şeyhülislam, kadı, müftü vb) türbeleri (6 adet), 6. bürokrat (vezirden başlayarak her tür) türbeleri (52 adet), 7. mutasavvıf, sahabe türbeleri (40 adet), 8. kadın türbesi (7 adet), 9. Kırım hanedanı (?) türbesi (1 adet).

Bu sayısal dökümde ilk dikkat çeken nokta, sadrazamdan başlayarak her kademe dindışı bürokratin türbe yaptırma konusunda rakipsiz biçimde ağırlıklı oluşudur. Bu görevliler dökümde 80 türbeyle temsil ediliyorlar. Oysa, dinsel bürokratlar protokoldeki yüksek konumlarına karşın sadece altı türbeyle sıralamada en küçük grubu oluşturuyorlar. Üstelik, söz konusu altı türbeden birini belki de 7 nu-

maralı gruba dahil etmek daha doğru olacaktır. Dinsel bürokratların türbe yapım etkinlikleri içinde hemen hemen hiç yer tutmayışlarının bir nedeni, kuşkusuz ellerindeki parasal birikimin bu tür masraflı yapımlara fazla olanak vermeyişidir. İkinci nedenin bu toplumsal gruba ilişkin bir tercih kalıbı olduğu düşünülebilir. Örneğin, grup üyelerinden en az 8'inin türbeden çok daha masraflı medrese yapıları inşa ettirdiği bilinir.

Sultan, saray kadını ve şehzade türbeleri hepsi de aynı toplumsal grup tarafından yaptırıldıklarından ötürü birlikte ele alınırlarsa, dökümde dindışı kökenli bürokratlardan sonra 42 adetlik ikinci geniş grubu oluşturuyorlar. Burada ilginç olan saptama, şehzadeler için türbe yapmaya son derece ender olarak gerek duyulmuş oluşudur. Belirli bir şehzade için yapılmış sadece 2 türbe vardır: I. Süleyman'ın (Kanuni) oğlu Mehmed ve III. Mehmed'in oğlu Mahmud'un türbeleri. Yönetim sisteminin siyasal tercihi olan şehzadeleri meçhul kılma kaygısı, onları ölümlerinden sonra da ikinci plana atılmak zorunda bırakmıştır.

Hanedan üyelerini, merkezi yönetimin hiyerarşik düzeni içinde yer tutmayan gerçek ve fiktif dinsel kişilikler 40 türbelik bir toplamla izliyor. Onların ardından da 7 türbeyle hanedan üyesi olmayan kadınlar ve muhtemelen Kırım hanları soyuna ait tek bir türbe geliyor. Bu sonuncu kadın türbeleri grubunun bazı bileşenleri de aslında yine yönetici grupla doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılıdır. Örneğin, Daye Hatun Türbesi II. Mehmed'in (Fatih) sütannesine aittir; çoğu

türbe sahibi kadınsa yönetici grup üyelerinin eşleri ya da kızlarıdır. Bu grup içinde ilginç tek istisnayı kendisine türbe yaptıran Sultan İbrahim'in musahibesi Şekerpare Kadın oluşturur. Gözden düşüp Mısır'a sürülmüş, el konulan türbesi de Abdurrahman Paşa ile Hasan Ağa'ya satılmıştır. Statüsü gereği türbe sahibi olamayacak bir kadının beklentisinin, sistem tarafından nasıl boşa çıkarıldığını örnekleyen bir durumdur bu.

Yukarıdaki gruplara ait türbelerin "fi-nansörler" açısından tam bir dökümünü yapma olanağı yok. Ancak, kaba kestirim-lerde bulunulabiliyor. Kesin olan şu ki, erken dönem sultan türbelerinin hiçbiri kendileri tarafından yaptırılmış ya da en azından tamamlanmış değil. Örneğin, Fatih, II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman, II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed türbelerinin, adına yapıldıkları sultanların ölümünden sonra bitirildiği kesindir. Sonraki dönemlerde ölümünden önce kendi türbesini yaptıran sultanlara rastlanıyor. Ancak, sultanların büyük çoğunluğunun özel olarak inşa edilmemiş türbelerde yatışı, bu kaygının çok yoğun olmadığını düşündürüyor. Buna karşılık, dindışı bürokrat türbelerinin çok büyük kesiminin sahiplerinin ölümünden önce bizzat kendileri tarafından yaptırıldığı söylenebilir. Siyasal sistemin söz konusu grubun üyelerine oldukça belirsiz bir gelecek beklentisi sunuşu, onları bu alandaki önlemleri önceden almaya

itmıştır. Selçuklu döneminde oldukça sık rastlanan, kadının ölen eşinin mezar anıtını yaptırmayı uygulamasına İstanbul türbelerinde ender olarak rastlanıyor. Bu türden olduğu bilinen sadece 4 türbe var. Durumu, 13. yy'dan bu yana büyük oranda değişen evlilik ilişkilerine ve kadının değişen toplumsal statüsüne bağlı olarak düşünmek gerekiyor. Öte yandan, sahabe ya da fiktif dinsel kişilikler adına yapılan türbelerin banilerinin özellikle sultanlar ve en üst düzeyde hanedan üyeleri olduğu görülüyor. Bu süreç Ebu Eyyub el-Ensari Türbesi'ni inşa ettiren Fatih'ten başlayarak, söz konusu alanda gerçek bir doruk oluşturan II. Mahmud'a dek uzanıyor. Tekke içi türbeleri biçiminde nitelenebilecek dinsel kişilik ve mutasavvıf mezar yapılarının çoğunluğununsa, bu dinsel örgütlenme odaklarının kendi iç hiyerarşileri çerçevesinde, ardıl-öncül ilişkisi içinde gerçekleştirildiği anlaşıyor.

Türbe yapım etkinliğinin kronolojik dökümü belirli tipler için belirli yoğunlaşma aralıkları veriyor. Sultan türbeleri için ağırlık 16. yy'dadır ve 15 sultan türbesinden 5'i bu yüzyılda inşa edilmiştir. Oysa, 1617 tarihli olduğu varsayılabilecek III. Ahmed Türbesi'nden sonra yaklaşık 130 yıl boyunca hiç sultan türbesi inşa edilmediği görülüyor. Adı geçen sultandan sonra kendi adına yapılmış bir türbede yatan ilk sultanın türbesini 1763'te yaptıran III. Mustafa olduğu düşünülürse, bu süre 146 yılı bulmaktadır. Ardından belirli bir hızlanma görülüp 80 yıldan az bir sürede iki sultan türbesi inşa edilir. Dönemin bitişini

vurgulayan II. Mahmud Türbesi'nden sonra âdeta simgesel bir son olan V. Mehmed Türbe-si'ne dek sultan türbesi yapımının gerçek bir örneği yoktur. Siyasal sistem içinde sultanın ağırlığının nasıl bir değişim seyri izlediği konusunda bu kronoloji herhalde çok aydınlatıcıdır.

Saray kadınları için yapılan türbeler özellikle 16. yy'da yoğunlaşıyor. Bu tür 7 türbe var. Kadınların yönetsel ağırlığının arttığı 17. yy'da bir tek (Turhan Hatice Valide Sultan) kadın türbesi yapılmış olu-şuysa ilginç. Türbenin başka anlamlarının yanı sıra, ait olduğu grup için bir meşruiyet simgesi olduğu düşünülünce, 17. yy kadınlarının görünür siyasal ağırlıklarına karşın, bu konumlarına sistem içinde hiçbir meşruiyet zemini bulmayı başaramadıkları fark ediliyor.

Sadrazam türbelerinin sayısal-kronolojik dökümüyle şöyle: 15. yy'da 3, 1539-1660 arasında 15, 1661-1757 arasında hiçbir örnek yok, 1758-1762 arasında 2, 1763-1853 arasında yine hiç örnek yok ve 1854-1912 arasında 8 adet. Bu bileşim, 15. ve erken 16. yy'da yavaş bir statü yükselişi görüldüğünü, 16. yy'ın ortalarından 17. yy'ın ortalarına kadar tam bir doruk yaşandığını, 17. yy'm ortalarından 19. yy'ın ortalarına dek ise, sadrazamlık kurumunun 16. yy'da-ki saygınlık ve gücünden büyük fire verdiğini gösteriyor. Bu mevki ancak Batılılaşma döneminin başarılı büyük bürokratlarıyla yeniden güç kazanacaktır. Diğer bürokratlar açısından da benzer bir tablo or-

H. Selim

Türbesi'nin

kesiti.

U. G. Tanyeli

taya çıkıyor: 16. yy'ın başından 17. yy'ın ortasına dek 37 türbe (29*adedi 16. yy'da) yapılmışken, 19. yy'a kadar biri 17. yy'ın son çeyreğinde, diğeri de 18. yy'ın ortasında olmak üzere sadece 2 adet büyük bürokrat türbesi yapılmıştır. Ardından 18. yy'ın ortalarından başlayarak, 1910'lara dek 8 türbe daha inşa edilecektir. Bürokratik kadroların sürekli genişlediği yüzyıllarda bu grubun türbe yapım etkinliğinin tam anlamıyla duruşu, bir yandan saygınlık kaybına, öte yandan da bu grubun elindeki kaynakların önceki dönemlere göre oransal olarak düşüşüne bağlanmalıdır.

Dinsel kişilikler açısından kronolojik sıralama şu biçimdedir: 15- yy'da 3, 16. yy'da 9, 17. yy'da 4, 18. yy'da 4 ve 19. yy'daysa 20 adet. Burada, 19. yy'daki doruklaşma araştırılmaya değer bir toplumsal davranış orunlusunu ortaya koyuyor. Belki de toplumsal değişim temposunun yükselişi ve Batılılaşma ile birlikte dinsel değerlere daha fazla ağırlık veren bir halk inanışları yönelimi söz konusudur. Ancak, bunun yönetimin giriştiği bir "kompanse etme" etkinliği olarak yorumlanması da

olanaklıdır. Örneğin, en büyük değişim önderlerinden biri olan II. Mahmud döneminde, özellikle de sultanın inisiyatifiyle bir sahabe türbeleri dizisinin gerçekleştirilmiş oluşu kayda değerdir.

Türbelerin aidiyet gruplarına göre, ayrıntıları göz önüne almayan kaba bir tipolojik dökümü şu biçimde yapılabilir (bu dökümde, İstanbul'daki sultan türbelerinden ilki olan Fatih Türbesi'nin özgün durumu konusunda hiçbir şey bilinmediğinden tipolojik açıdan değerlendirme dışı tutulmalıdır): II. Bayezid Türbesi hariç tüm 16. yy sultan türbeleri çift kubbeli, çokgen strüktürlerdir. Bunlardan I. Selim Türbesi dışında kalanlar iç ve dış planimetrelerinin ve örtü sistemlerinin birbirinden farklı oluşu nedeniyle "çift çeperli eklemlenme" dediğimiz bir tipolojik grubun kapsamında yer alırlar (Ayasofya'daki Şehzadeler Türbesi de böyledir). Sonraki dö-

nemlerin sultan türbelerinde böyle belirgin bir tipolojik kararın varlığından söz edilemez. Örnekler az ve zamansal olarak dağınıktır. Sadrazam türbelerinde ise ilk örnek olan 1473 tarihli Mahmud Paşa Türbesi'nden 1003'e dek tüm mezar yapıları (iki kare planlı baldaken türbe haricinde) çokgen planlı ve kubbelidir. 17. yy'daki örnekler bir külliye içinde konumlanan ve başka yapılara eklemlenmiş, genellikle kare planlı, yalın yapılarıdır. Ancak 1 adet çokgen planlı, açık türbe (Köprülü Mehmed Paşa Türbesi) vardır. 17. yy'dan sonra belirgin bir tipolojik kararlılıktan söz edilemez. Sadrazamlar için geçerli bu mimari tercih kalıbı saray kadınlarının türbeleri için de aynen geçerlidir. Öte yandan, dinsel bürokrat türbelerinin tümü yalın baldaken strüktürlerdir. Oysa, dindışı bürokratların genel olarak kapalı türbelerde gömülü oldukları söylenebilir. Ancak, bunlar için sadrazamlarda geçerli pla-nimetrik karar kesin bir kural oluşturmaz; çokgen, kare ve başka yapılara eklemlenmiş strüktürlerden oluşan arazi çözümler de gözlemlenir. Dinsel kişilikler için ya-pılanlar, genellikle tekkeler içinde yer alır ve yalın yapılarıdır. Ebu Eyyub el-Ensa-rî ve Sümbül Efendi türbeleri ile biri açık biri kapalı 2 türbe dışında, dinsel kişilikler için yapılan tüm mezar yapıları dörtgen planlıdır. Türbelerde çokgen planın sahibinin toplumsal konumuna işaret eder bir gösterge olarak yorumlandığını ileri sürmek yanlış olmaz.

Kentsel konumlanma tercihleri açısından II. Selim'e kadar her sultan kendi adına yapılan külliye içindeki türbesinde gömülüdür. Aynı biçimde, sadrazamlar da Sokollu'ya kadar camilerinin yanındaki türbelerinde yatarlar. Sonraki dönemlerde sultanlar için (I. Ahmed ve III. Mustafa dışında) çok kesin bir türbe yeri seçim standardı yoktur. Pek çok alanda olduğu gibi türbenin kentsel konumu açısından da II. Mahmud bir dönüm noktası oluşturur. Ondan başka kendisine türbe merkezli bir ba-

TÜRBELER MÜZESİ

312

313

TÜRK İNŞAAT VE SANAT

Türk inşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'nde sergilenen bir kitabe. *Erdem Yücel*

ğımsız külliye yaptıran sultan yoktur. Sad-razamlarsa, Sokollu'dan başlayarak (Cerrah Mehmed Paşa, Bayram Paşa ve Hekimoğ-lu Ali Paşa hariç) medrese, kütüphane gibi küçük yapıların yanındaki ya da tekil türbelerinde yatarlar.

Eyüp'ün bir türbe yapım alanı olarak seçimi her zaman ve her toplumsal grup için aynı ağırlıkta olmamıştır. Örneğin, tüm sultanlar içinde bu semtte gömülü olan tek kişi V. Mehmed'dir. Toplam 28 sadrazamın 6'sı buradaki türbelerinde yatar ve bunların 5'i 16. yy, 1'i 19- yy yapısıdır. Sadrazamların da burada gömülmek doğrultusunda çok ağırlıklı bir tercihleri olduğu ileri sürülemez. En azından kendi külliyesi içinde olmak, belki de türbelerinin bakımı gibi pratik zorunluluklardan ötürü daha çekici gelmiş olabilir. Buna karşılık saray çevresi üç büyük külliye içinde (Fatih, Sultan Selim, Şehzade) gömülmeyi yeğlemiş gibi gözüküyorlar. Ancak, toplumsal hiyerarşideki konum aşağılara doğru düştükçe, Eyüp'te gömülme tercihinde bir tırmanma görüldüğünü savlamak yanlış olmaz. Örneğin, sadrazamın altındaki bürokratların yaklaşık üçte biri (18 adet) ve dinsel bürokratların tümü bu çevrede türbe sahibidir. Oysa, gerçek ve fiktif dinsel kişiliklerin de Eyüp'te gömülü olmadığı görülüyor ki bu doğaldır. Bu tür kişiliklerin gömülme noktaları kentin başka köşelerinde Eyüp'e benzer, ama daha küçük ölçekli odaklar olarak işlev göreceklerinden, zaten yeterince güçlü bir merkez olan bu semtte konumlandırılmaları beklenemezdi.

Yukarıda sıralanan ilişkiler çerçevesinde kapsamı genişletilecek bu türden bir araştırmanın Osmanlı toplum yaşamında gözden kaçırılan başka verileri de ortaya çıkaracağı kuşkusuzdur.

Bibi, Demiriz, *Türbeler*; Önkal, *Hanedan Türbeleri*; Unsal, *Türbeler*; U. Tanyeli, "Kanuni ve II. Selim Türbeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *TAÇ Vakfı Yıllığı*, I, s. 83-96.

GÜLSÜN TANYELİ

TÜRBELER MÜZESİ

1979'da mezar anıtlarının müzeler kapsamına alınmasıyla kurulmuş, Kültür Bakanlığı'na bağlı müze. 119 mezar anıtından meydana gelmektedir.

Müze müdürlüğü Sultanahmet'te I. Ah-

II. Mahmud Türbesi'nde II. Mahmud'un ve

Abdülaziz'in sandukaları. *Cengiz Kahraman arşivi*

med Türbesi yanındadır. Müze müdürlüğüne bağlı ve ziyarete açık türbeler II. Mahmud, Eyüb Sultan, II. Mehmed (Fatih), I. Selim (Yavuz), I. Süleyman (Kanuni), Karaca Ahmed Sultan ve Aziz Mahmud Hüdaî türbeleridir. Müdürlüğe bağlı öteki türbeler ziyarete açık değildir. Ancak araştırma, inceleme vb amaçlar için izin alınarak ziyaret edilebilirler. Bu türbelerin önemlileri II. Bayezid Türbesi, II. Selim Türbesi, III. Murad Türbesi, III. Mehmed Türbesi, I. Mustafa Türbesi, IV. Mehmed Türbesi, III. Mustafa Türbesi, I. Abdülhamid Türbesi, Abdülmecid Türbesi, V. Murad Türbesi, V. Mehmed (Reşad) Türbesi, Mahmud Paşa Türbesi, Rum Mehmed Paşa Türbesi, Davud Paşa Türbesi, Ayaş Mehmed Paşa Türbesi, Rüstem Paşa Türbesi, Kara Ahmed Paşa Türbesi, Sokollu Mehmed Paşa Türbesi, Lala Mustafa Paşa Türbesi, Koca Sinan Paşa Türbesi, Siyavuş Paşa Türbesi, Ferhad Paşa Türbesi, İbrahim Paşa Türbesi, Cerrah Mehmed Paşa Türbesi, Kuyucu Murad Paşa Türbesi, Halil Paşa Türbesi, Ali Paşa Türbesi, Bayram Paşa Türbesi, Köprülü Mehmed Paşa Türbesi, Koca Ragıp Paşa Türbesi, Koca Hüsrev Paşa Türbesi, Mustafa Reşid Paşa Türbesi, Mehmed Ali Paşa Türbesi, Fuad Paşa Türbesi, Yusuf Kâmil Paşa Türbesi, İbrahim Edhem Paşa Türbesi, Cevad Paşa Türbesi olarak sıralanabilir.

Bu türbeler dışında padişah eşleri ve

Türbeler Müzesi

Müdürlüğü'ne bağlı I. Ahmed ğ Türbesi. *S Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi*

çocuklarına, paşalara veya din adamlarına ait çeşitli türbeler de bu müdürlüğe bağlıdır.

YAŞAR ÇORUHLU

TÜRK FOLKLOR ARAŞTIRMALARI

İhsan Hınçer (1916-1979) tarafından Ağustos 1949-Ocak 1980 arasında aylık olarak yayımlanmış halk kültürü dergisi.

1940'ta İstanbul Belediyesi'nde çalışmaya başlayan ve bu görevim ölümüne kadar sürdüren İ. Hınçer, *Halk Bilgisi Haberleri*'nin(->) son yıllarında ve *Folklor Posta*-«hın (S. 1-19, 1944-1946) yayın süresi boyunca dergicilikle ilgilendi. Eminönü Hal-kevi'nin dil-edebiyat şubesi çalışmalarına katıldığı sırada İstanbul Belediyesi'nde görev yapan diğer iki folklorcu M. Halit Bayrı^ ve Naki TezePle(->) işbirliği yaptı, İhsan Hınçer, *Folklor Postası* kapandıktan sonra "memleket folkloruna hizmet etmek ve bu ilim şubesi ile uğraşanları, bir dergi kadrosu içinde toplamak" amacıyla *Türk Folklor Araştırmaları* dergisini Ağustos 1949'da çıkarmaya başladı. İlk sayısından itibaren tanınmış araştırmacılar yanında gençlere ve amatörler de yer veren dergi, 30 yıl boyunca Türk folklorunun her dalından pek çok derleme

ve araştırma yazısı yayımladı. 1951'de halkevleri ve halkodalarının kapatılmasıyla halkevi dergileri de yayınlarına son vermiş, bu alanda büyük bir boşluk doğmuştu. Bu dönemde Türkiye genelinde yaygınlık kazanan dergi, yazar kadrosunu da genişletmiştir. Genellikle öğretmen kökenli yazarların görev yaptıkları köy ve kasabalardan gönderdiği yazılarla geniş bir derleme ağı oluşturan İ. Hınçer, âşık edebiyatıyla ilgili yazılara da dergi sayfalarında önemli bir yer ayırmıştır. Türk folklo-ruyla ilgili haberlere, dünyanın dört bir yanından gelen kitaplarla ilgili duyurulara yer veren dergide Türk folkloruna hizmet edenlerin biyografileri de yayımlanmıştır. Zaman zaman bazı önemli şahsiyetler ve konular için özel sayılar da yayımlayan derginin, 363. sayısı İhsan Hınçer yönetiminde, son 3 sayısı ise oğlu Bora Hınçer tarafından yayımlanmış, 366. sayısı (Ocak 1980) ekonomik güçlükler yüzünden kapanmıştır. M. Türker Acaroğlu, Ma-

lik Aksel, Metin And, Sadi Yaver Ataman, M. Halit Bayrı, Hikmet Dizdaroğlu, Şükrü Elçin, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İhsan Hınçer, Mahmut Ragıp Gazimihal, Nu-man Kartal, M. Fahrettin Kırzioğlu, N. N. Kum, İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Aydın Oy, Ali Rıza Önder, Mehmet Önder, Cahit Öztelli, Saim Sakaoğlu, Vahit Lütfü Salcı, Nail Tan, Ahmet Kutsi Tecer, Murat Uraz, A. Süheyl Ünver, Ali Rıza Yalgın, Kerim Yund derginin bellibaşlı yazarlarındandır.

Derginin bazı özel sayıları "Halk Oyunları" (S. 106, Mayıs 1958), "Mehmet Halit Bayrı" (S. 114, Ocak 1959), "Mahmut Ragıp Gazimihal" (S. 152, Mart 1962), "Kıbrıs" (S. 176, Mart 1964), "Selçuklu-Kars" (S. 181, Ağustos 1964), "Artvin" (S. 201, Nisan 1966), "Ahmet Kutsi Tecer" (S. 218, Eylül 1967), "Yirminci Yıl" (Temmuz 1968), "Âşık Veysel Şatıroğlu" (S. 296, Mart 1974), "H. Cahit Öztelli" (S. 355, Şubat 1979), "İhsan Hınçer/I-II" (S. 365, 366, Kasım, Aralık 1979) başlıklarını taşımaktadır.

Dergi 8.905 sayfalık koleksiyonunda Türk folklorunun ülke, bölge, yöre, il, ilçe ve köy düzeyinde geniş bir coğrafi alana yayılmış kültür varlıklarını bir araya getirirken İstanbul folkloruyla ilgili yazılara da yer vermiştir. Bunların geniş boyutlu olanlarından bazıları şunlardır: Münevver Alp'in "Eski İstanbul'da..." kalıbıyla başlayan ve her biri başka bir konuya ayrılmış olan 15 yazısı (S. 171, Ekim 1963-S. 299, Haziran 1974), Eski İstanbul'u bir kadın gözüyle anlatan gözlem ve anılara yer verir. İstanbul folkloru üzerine geniş boyutlu yayınlarıyla tanınan Mehmet Halit Bay-rı'nın "İstanbul ilinde Yer Adları" başlıklı 11 yazısı (S. 37, Ağustos 1952-S. 47, Haziran 1953) İstanbul'un yer adlarıyla ilgili derli toplu ilk çalışmalarından biridir. Muzaffer Erdoğan'ın "İstanbul'da" kalıbıyla başlayan ve şehirde gelişme olanağı bulmuş çeşidi el sanatlarını tarihsel belgelere dayanarak incelediği 7 yazısı (S. 72, Temmuz 1955-S. 104, Mart 1958) konuyla

ilgili önemli bilgiler içerir. Atabeyli Naci Kum'un "Bekçi Baba Destanı" başlıklı 5 yazısı (S. 19, Şubat 195 -S. 54, Ocak 1954), İstanbul'da gündelik hayatın bir dönemde vazgeçilmez tipleri olan gece bekçilerinin manilerini topluca vermektedir, ismail Nâ-mi Erbilek'in "İstanbul Türküleri" (S. 143, 145, Haziran, Ağustos 1961); Kadriye İlgaz'ın "İstanbul'da Doğum ve Çocukla ilgili Âdetler ve İnanmalar" (S. 84, Temmuz 1956, S. 93, Nisan 1957); Muammer Kemal Özergin'in "İstanbul Yatırlarına Dair" (S. 237, Nisan 1969, S. 243, Ekim 1969), Ayşe Ünlüer'in "İstanbul Çocuklarının Oyunları" (S. 145, 146, Ağustos, Eylül 1961); A. Süheyl Ünver'in "Ayasofya Türk Efsaneleri Hakkında" (S. 1, Ağustos 1949, S. 46, Mayıs 1953), başlıklı yazıları 2'şer sayı sürmüştür. Bahattin Akolu'nun "Eski İstanbul Kılıçhaneleri" (S. 200, Mart 1966), Malik Aksel'in "Kahve ve Kahvehaneler" (S. 185, Aralık 1964), "Eski İstanbul'da Kuş Evleri ve Kuşlar" (S. 225, Nisan 1968), "Halk Sanatçısı Komik-i Şehir Kel Hasan" (S. 273, Nisan 1972), "Son Devrin iki Meş-

ekih h» [

Türk

—•—rr: *Folklor*

•»: ^rSS *Araştırmaları*

~v,,...£5|§ dergisinin

ÎT.'!ÎÎ^SS Ekim 1974

Sar™-""- tarihli

sayısının

' ,,,,,,,,,,,,,,,«,,...;.,...«.n.»,.™,», kapağı.

M. Sabrı Koz arşivi

hur Meddahı ve Satıcıları" (S. 278, Eylül 1972), "Sulukule'den Direklerarası'na" (S. 283, Şubat, 1973); Münir Süleyman Çapa-noğlu'nun "İstanbul'da Eski Ramazanlarda Karagöz" (S. 46, Mayıs 1953); Salih Ne-zihî'nin "İstanbul'da Halk inanmaları" (S. 142, Mayıs 1961); Nurullah Tilgen'in "Eyüp Oyuncakçıları" (S. 121, Ağustos 1959), Gi-rizan Tunara'nın "İstanbul Bilmeceleri" (S. 230, Eylül 1968); Feridun Fazıl Tülbent-çi'nin "Eski İstanbul Bayramları" (S. 210, Ocak 1967); Refi Cevat Ulunay'ın "Eski İstanbul'da Simitler, Pideler, Fodlalar" (S. 151, Şubat 1962); Murat Uraz'ın "Tekkeler ve İstanbul'daki Son Durumları" (S. 46, Mayıs 1953), Selim Yalçın'er'in "İstanbul'da Beş Yüz Yıllık Bir Gelenek. Ayvansaray'da Tekne Yapımı" (S. 3öl, Mayıs 1979) başlıklı yazıları İstanbul'u çeşitli yönleriyle ele alan dikkate değer çalışmalardır.

Bibi. *Türk Folklor ve Etnografya Bibliyograf-yası*, I-III, Ankara, 1971, 1973, 1975; M. Ş. Ül-kütaşır, *Cumhuriyetle Birlikte Türkiye'de Folklor ve*

Etnografya Çalışmaları, Ankara, 1973; M. T. Acaroğlu, "Türk Halk Bilgisi Kaynakçası Üzerine", *Boğaziçi Üniversitesi Halkbilimi Yıllığı* 1975, ist., 1975; T. Baraz-S. Tetik-N. Özsan, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi Konu-Yazar Kaynakçası*, Eskişehir, 1986.

M. SABRI KOZ

TÜRK İNŞAAT VE SANAT ESERLERİ MÜZESİ

Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'nde(->) bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı müze.

Müze vakıf eserlerin onarımlarının daha bilimsel yapılabilmesi, Vakıflar İdaresi depolarında birikmiş başta mimari olmak üzere halı, kilim, çini, ahşap ve madeni eserlerle kitabelerin yok olmasını önlemek amacıyla kurulmuştur.

Müzenin hazırlık çalışmalarına 1966'da

başlandı. Vakıf inşaat ve vakıf teberrükat ambarları, camiler incelendi; ele geçen eserler, onarımlardan artakalan parçalar değerlendirilerek müze 3 Mayıs 1967'de açıldı. Müzede, teşhir için medrese odaları ile dershaneden yararlanılırken kütüphane yönetim için, sıbyan mektebi de arşive ayrıldı. Avluya büyük ölçüdeki mimari taş eserler, revaklara kitabeler ve tuğralar yerleştirildi. Müzenin bellibaşlı bölümlerini alçı kalıp örnekleri, mimari taş parçalar, tuğra ve taş kitabeler, madeni şebekeler, alçı pencereler, çini kaplamalar, ahşap mimari parçalar, yapı elemanları, sancak, kubbe, minare alemleri, aydınlatma araçları ve teberrükat eşyaları meydana getirdi. Bu bölümlerden alçı kalıp örnekleriyle mimari taş parçaları restoratör mimarların çalışmalarına yardımcı olacak nitelikte düzenlendi. Erken Osmanlı döneminden neoklasik döneme kadar uzanan bu bölümde sütun başlıkları, kemer ayakları, frizler, çeşitli taş şebekelerin orijinaleri veya alçı kalıplarına yer verildi. Tuğra ve taş kitabeler bölümünde çeşitli dönemlere tarihlendirilen kitabelerle, tuğralar yer aldı.

Vakıf inşaat ambarlarında çeşitli onarımlardan toplanmış türbe, sebiller vb yapıların madeni şebekelerin, içlik ve dışlik alçı pencereleri de ayrı bölümleri oluşturmuştur. Çini kaplamalar bölümünde Selçuklu çinilerinden 20. yy Kütahya çinilerine kadar Türk çini sanatının en güzel örneklerine yer verilmiştir.

Müzenin yapı elemanları bölümünde 14. yy'a kadar inen değişik ölçülerde çiviler, demir kenetler, lokmalar ve zıvanalar dikkati çekmektedir. Bunları çeşitli dönemlere tarihlenen musluklar, lüleler, kapı tutamakları, kuşaklar, rozetler, kilitler, anahtarlar, üzerleri damgalı kurşun örnekleri tamamlamaktadır. Sancak, kubbe ve minare alemleri bölümünde ise küfeki, mermer veya çeşitli madenlerden yapılmış alemler bir araya toplanmıştır. Aydınlatma araçlarında, 13. yy figürlü

Selçuklu şamdanları, cam kandiller, 19. yy barok fanusları görülebilmektedir.

Ahşap mimari parçalar bölümünde Türk mimarisinin çeşitli dönemlerinde kullanılmış ağaç işleriyle karşılaşmaktadır. Selçuklu geometrik geçmeleri, 15. yy ahşap oymaları, Yeni Cami Hünkâr Kasrı'nın Edirne işi tavan göbeği, sedef kakmalı kapı binileri, rumî paltnet ve rozetlerin ya-nısıra rokoko üslubunun hünkâr mahfillerinin parçaları bellibaşlı eserlerdir. Ayrıca Ankara'daki Ahî Elvan Camii'nin dolap kapaklarıyla kündekâri cami kapılarında

TÜRK KARİKATÜR VE MİZAH 314

Müzedede sergilenen Kubbetü's-sahra çimleri arasında kullanılan dekoratif parça.

Erдем yücel

da Türk sanatından ağaç işleri tüm ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir.

Müzenin teberrukat eşyaları bölümünde ise çeşitli vakıf eserlerine vakfedilmiş etnografik malzemeye karşılaşılmaktadır. Buhurdan, güleştan, sebil tasları, dekoratif askı, leğen, ibrik, saaatler de bölümün başlıca eserleri arasındadır.

Müzesinin kuruluş amaçlarının başında, Türk yapı sanatının geçirdiği evrelerin tanımı ve restoratör mimarlara çalışmalarında sürekli başvuracak bilimsel bir yer olması gelmekteydi. Ancak personel ve mali imkânları yeterince çözümlenemeyen, amacına ulaşamayan bu müze günümüzde ziyarete kapalı olup yalnızca bir depo görünümündedir.

Bibi. E. Yücel "Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi", *Vakıflar Bülteni*, 1970, s. 57-62; ay, "Vakıf Müzeleri ve Müzelik Eserleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 6 (1980), s. 91-108; ay, "İstanbul Vakıf Müzeleri", *Türkiye-miz*, S. 8 (1972), s. 12-21; ay, "Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi", *Arkitekt*, S. 327 (1967), s. 117; ay, "Amcazade Hüseyin Paşa Külliye-si'nde Kurulmakta Olan Yeni Bir Müze", *Türk Yurdu*, S. 1 (331) (1967), s. 30-31.

ERDEM YÜCEL

TÜRK KARİKATÜR VE MİZAH MÜZESİ

Fatih'te, Saraçhanebaşı'nda Gazanfer Ağa Külliyesi'nde(->) bulunan büyükşehir belediye başkanlığına bağlı müze.

Karikatür ve Mizah Müzesi ilkin Karikatürcüler Derneği'nin girişimleri ile 1975'te Tepebaşı'nda açılmıştı. Ancak bu müze buradaki varlığını 1980'e kadar sürdürebilmişti. 9 yıllık bir aradan sonra yine Karikatürcüler Derneği'nin girişimleri sonucunda büyükşehir belediyesi, Gazanfer Ağa Külliyesi'ni onarımdan geçirip, Karikatür ve Mizah Müzesi olarak hizmete açmıştır.

Medresenin dershanesi "Mizah Kitaplığı" olarak düzenlenmiş olup pazar günleri dışında her gün okuyuculara açıktır. Dershanenin iki tarafındaki

mekânlar, kahvehane ve yönetici odaları olarak düzenlenmiştir. Medresenin giriş bölümünün sağında ve solunda bulunan kanatlarda yer

alan öğrenci hücreleri de çeşitli etkinlikler için kullanılmaktadır. Sağ kanattaki hücreler geçici sergi mekânları olarak değerlendirilmiştir. Sol kanatta da zaman zaman sergi için kullanılan birkaç oda ile herkese açık bir serigrafi ve gravür atölyesi vardır.

Karikatür sanatına ait belgeler, Cumhuriyet dönemi Türk karikatürcülerinin eserleri, yabancı karikatürcülerden seçme eserler, gölge oyunu tasvirleri gibi müzenin objeleri depoda korunmakta, ancak zaman zaman çıkarılıp sergilenmektedir.

Müzedede zaman zaman sohbet toplantıları ve mizahla ilgili video gösterileri de yapılmaktadır. Müze Kasım 1994'te büyükşehir belediyesi tarafından kapatılmıştır. YAŞAR ÇORUMLU

TÜRK MUSİKİSİ DEVLET KONSERVATUARI

İstanbul Teknik Üniversitesi bünyesinde yer alır. Türk musikisi tarihinde devlet katındaki ilk yükseköğretim kurumudur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki kültürel ortam Türk musikisi açısından olumsuz bir etki altındaydı. Nitekim o dönemde geleneksel Türk musikisine karşı bir siyaset oluştu ve uygulandı. Müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla 1924'te açılan Musiki Muallim Mektebi'nde eğitim ve öğretim yalnızca Batı müziğine ayrıldı. 1926'da Da-rü'l-Elhân'daki(->) Türk Musikisi Şubesi kapatıldı. Haziran 1927'de de Maarif Vekâleti'nce Türk musikisinin resmi öğretimine son verildi. 1934'te Hikmet Bayur'un maarif vekilliği zamanında "milli musikiyi işlemek, yükseltmek ve yaymak" amacıyla Milli Musiki ve Temsil Akademisi kurulduysa da bu akademinin kuruluşu ile ilgili kanun herhangi bir uygulamaya geçi-lemeyen, 1940'ta yürürlükten kaldırıldı. Aynı yıl kurulan Ankara Devlet Konservatuvarı'nda da eğitim ve öğretim yalnızca Batı müziğine hasredildi. Devlet okullarında Türk musikisi eğitimine yer verilmesi için bundan sonra harcanan çabalar da hiçbir sonuç vermedi.

1976'da devlet musiki politikasında bir değişiklik başlatarak Türk musikisine sahip çıktı. Aynı yıl içinde devlet katındaki ilk eğitim ve icra kuruluşları olan Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı ile İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu hizmete girdi. Konservatuvarın ilk yönetim kurulu, başkan Ercüment Berker, M. Cahit Ata-soy, Prof. Dr. Muharrem Ergin, Cüneyd Orhon, Yılmaz Öztuna, Yücel Paşmakçı, İsmail Baha Süreşan, Neriman Tüfekçi ve Alâeddin Yavaşca'dan oluşuyordu. Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, kuruluş yönetmeliği 13 Ekim 1975 gün ve 15382 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak 3 Mart 1976'da hizmete açıldı. Birçok tanınmış musiki

adamı, besteci, ses ve saz sanatçısı öğretim görevlisi olarak konservatuvar-da ders vermeye başladılar.

Kurumun amacı teorik ve uygulamalı meslek eğitimi vererek genel çağdaş musiki kültürü içinde Türk musikisi kültürünü sindirmiş yetenekli, yaratıcı, öğretici, yo-

rumcu, araştırmacı, çalgı yapımcısı, musikici-ler yetiştirmek, bilimsel inceleme ve araştırmalara yönelerek Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası olan geleneksel musikiyi işleyip geliştirmek, özünü çağdaş anlayışa göre değerlendirmek, böylece ulusal öze, kaynağa ve sisteme dayalı çağdaş Türk musikisinin oluşmasını sağlamaktır.

Konservatuvar temel bilimler, yaylı, mızraplı, nefesli, vurma sazlar ve şan bölümleri ile 1976'da çalışmalarına başladı. 2 yıl sonra 1978'de, Milli Eğitim Bakanlığı-ğı'ndan Kültür Bakanlığı'na devredilince bir ara kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya geldi. 1981'de Yüksek Öğretim Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra, 20 Temmuz 1982'de istanbul Teknik Üniver-sitesi'ne bağlanarak üniversite çatısı içinde özerk bir eğitim ve öğretim birimi haline getirildi. iTÜ Mimarlık Fakültesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Lütfi Zeren müdür olarak atandı, konservatuvarın kurucu yönetim kurulu danışma birimi olarak görevlendirildi.

L. Zeren, müdürlüğü döneminde yüksek lisans uygulamasını gerçekleştirdi. 1988'de müdürlüğe Doç. Fikret Değerli atandı. Danışma birimi niteliğindeki kurucu yönetinrkurulu ile uyumlu bir çalışma sürecine girildi.

Türk musikisini kökten kopmadan geleceğe ulaştırmayı amaçlayan konservatu-varda kuruluşundan beri ağırlıklı olarak verilen Türk sanat musikisi ve halk musikisi dersleri yanında Batı müziği derslerine de yer verildi. Halen Batı müziği, solfej ve nazariyatı, armoni, kontrpuan, Batı müziği çalgıları olarak yaylı çalgıların tümü, nefesli çalgılardan flüt, klarnet, obua, kompozisyon bölümünde orkestrasyon, form bilgisi, piyano, genel müzik tarihi içinde Batı müziği tarihi ve koro derslerine devam olunmaktadır.

Konservatuvarın bulunduğu Teşvikiye Caddesi'ndeki Said Paşa Konağı artan ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalınca bir kısım birimlerin 1983-1984 ders yılından itibaren iTÜ Maçka Kampusu'na nakline başlanmıştı. Binanın 12 Mayıs 1988'de yanması üzerine konservatuvar tümüyle Maçka'ya nakledildi.

Konservatuvarın çalgı yapım bölümünde hem eğitim hem de üretim hizmetlerine yer verilmektedir. Eğitim alanında mızraplı, yaylı, nefesli, vurmali, klavyeli ana sanat dallarında bu çalgıların yapımları ve or-ganoloji öğretilmekte, üretim alanında da bu çalgıların yapımları, onarımları ve özellikleri Türk musikisi çalgılarını geliştirme çalışmaları sürdürülmektedir.

Konservatuvarın arşivi, kitaplık ve bilgi merkezi 1979'da kuruldu ve hizmete girdi. Bir yandan acil öğretim ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılırken, bir yandan da geçmişten günümüze gelebilmiş eski eserlerin tespit ve korumasına gayret gösterildi. Merkezde Türk sanat musikisi, Türk halk musikisi, çağdaş Türk musikisi türlerinde 15. yy'dan günümüze kadar oluşmuş ve çeşidi kaynaklardan sağlanmış elyazması, teksir, fotokopi ve basılı dini, dindışı, saz ve söz eseri vb 20.000'in üstünde nota

bulunmakta, bazı eski koleksiyonlar da arşivi zenginleştirmektedir. Çeşitli konularda hazırlanmış 600'ün üstünde bitirme ödevi, yüksek lisans tezi ve doktora çalışması da arşivde yer almaktadır. Kitaplıkta özellikle musiki konusunda 1.500 kadar kitap bulunmaktadır. Merkezde eski taş plak koleksiyonları, çeşitli plak, kaset, bant ve mikrofilmlerden başka musikiyle ilgili her türlü belgeye de yer verilmektedir.

Konservatuvarda, kuruluşundan beri özen gösterilen önemli bir özellik de Türk musikisi, Batı müziği musikisi, sanat musikisi, halk musikisi arasındaki anlamsız ve yararsız zıtlaşmalara son vererek bütün bu kesimlerin aynı çatı altında el ve gönül birliği içine girmeleri oldu. Özellikle hafif müzik alanında bunun ilginç gelişmeleri gitgide belirginleşmekte, Türk musikisinin eğitimsiz kaldığı dönemlerde yaygınlaşan yoz müzikler yerine Türk musikisi sistemine, makamlarına, usullerine, çalgılarına daha çok yer veren hafif müzik türüne özellikle gençlerin daha çok ilgi gösterdikleri ve dinleyicilerinin büyük alanları doldurdukları gözlenmektedir. Bu değişim basında Türk musiki rönesansı olarak değerlendirilmektedir.

Konservatuvar bugün (1994) 5'i profesör, 9'u doçent, 8'i yardımcı doçent olmak üzere 22 öğretim üyesi; 17'si kadrolu, 59'u sözleşmeli öğretim görevlisi; 10'u araştırma görevlisi, 73'ü ücretli, 11'i kadrolu öğretmen olarak toplam 192 öğretim elemanı ile çalışmalarını sürdürmektedir. Bugün toplam 1.242 öğrencisi bulunan okulun temel bilimler bölümünde 487, halk oyunları bölümünde 218, çalgı yapımı bölümünde 87, müzikoloji bölümünde 13, ses eğitimi bölümünde 115, Çalgı eğitimi yüksek bölümünde 84, kompozisyon bölümünde 17, hazırlık bölümünde de 221 öğrenci eğitim görmektedir.

ERCÜMEND BERKER

TÜRK ORTODOKS PATRİKHANESİ

Karaköy'deki Panayia Kafatiani Kilise-si'nde(->) bulunan Türkçe konuşan Ortodoksların dinsel merkezi. Bağımsız Türk Ortodoks Patrikliği olarak da bilinir. Türkçe konuşan Anadolu Ortodoksların merkezi olarak 21 Eylül 1922'de Papa I. Eftim (Pavli Erenerol) tarafından kuruldu.

Anadolu'da yaşayan Ortodoksların kökenine ilişkin tartışmalar hâlâ sürmektedir. Türk Ortodokslarına göre Anadolu'da Türkçe konuşan, ancak Yunan

harfleriyle yazan ve genellikle Karamanlılar diye bilinen Hristiyanlar Anadolu'ya Selçuklulardan önce gelmiş ve Bizans etkisi altında Hristiyan olmuşlardır. Bazı tarihçilere göre ise Selçukluların gelmesinden sonra Türkleşen Hristiyanlardan oluşmuşlardır.

Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni kuran Pavli Erenerol 1884'te Akdağmadeni'nde doğdu. 1908'de Ankara Ortodoks Kilise-si'ne bağlandı. 1912'de diyakoz, 1918'de Keskin metropoliti oldu. Kurtuluş Savaşı sırasında Fener Rum Ortodoks Patrikhane-si'nin politikasına karşı çıktı. 30 Kasım

Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin bulunduğu Karaköy'deki Panayia Kafatiani Kilisesi.

Ertan Uca, 1994/TEJTVArşivi

1921'de Anadolu'daki 72 ruhani önderi Kayseri'de toplayıp bu politikasını benimsetti ve Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ni yetkisiz ilan ederek ayrı bir patriklik oluşturduğunu bildirdi. 1922'de yine Kayseri'de *Anadolu'da OrtodokslukSadası* adlı bir dergi çıkarmaya başladı. 16 sayı yayımlanan bu dergide Anadolu Ortodoksların Yunanlılarla ilgisi bulunmadığını açıkladı. Anadolu halkına ihanet etmekle suçladığı Fener Patrikhanesi'ni kınayan bildiriler yayımladı. 21 Eylül 1922'de merkezi Kayseri'de olan Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni kurduğunu açıkladı. Kendisi de Papa I. Eftim adıyla patrik oldu. Ayrıca Doğu Roma Kilisesi temsilcisi olduğunu bildirdi. Kurtuluş Savaşı sonrasında 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol gereğince istanbul ile imroz ve Bozcaada'da yaşayan Ortodoksların dışında kalan ve "Rum" olarak adlandırılanlar Yunanistan'a göçe zorlanınca Atatürk'ün özel izniyle ailesi ile birlikte istanbul'a yerleşti. Ardından Fener Patrikhanesi ile Ankara Hükümeti arasında arabulucu oldu. Fener Patrikhanesi'nin beklenmeyen bir kişiyi patrik seçmesi üzerine Fener Pat-rikanesi'ne gelerek patrik seçmeye yetkili meclis olan Sen Sinod'u feshetti ve 17 gün süreyle Fener Patrikhanesi'nde kaldı. Ardından mübadeleden önce istanbul'a gelip yerleşen ve Fener Patrikhanesi'ne muhalefet eden Galata'daki 4 Ortodoks kilisenin ruhani meclisleriyle merkez meclisin çağrısı üzerine bu kiliselerin başına geçerek Türk Ortodoks Patrikliği'ni yay-gınlaştırdı (18 Mart 1926). Daha önce Papa I. Eftim'i aforoz eden Fener Patrikhanesi, Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni hiçbir zaman tanımadı.

Papa I. Eftim 1960'ta felç geçirince yerine oğlu İstanbul Üniversitesi Tıp Fakülte-

315 TÜRK VAKIF HAT SANATLARI

si mezunu Turgut Erenerol vekâlet etti ve 1968'de babasının ölmesi üzerine Papa II. Eftim adıyla patrik oldu. Papa II. Eftim 1991'de ölünce Fener Patrikhanesi onun Şişli Rum Mezarlığı'na gömülmesine karşı çıktı, ancak Türk hükümetinin araya girmesiyle özel izin sağlandı. Yerine kardeşi Selçuk Erenerol patrik vekili oldu.

Türk Ortodoksları ayinlerini Türkçe yaparlar ve ibadetin herkesin kendi anadilinde gerçekleşmesi gerektiğini savunurlar. Ayrıca üç kademeli kilise örgütlenmesine dayalı Fener Patrikhanesi yaklaşımına göre episkoposlar evlenemezken, Türk epis-koposları evlenmektedir. Türk Ortodokslarına göre, Aziz Pavlus'un Korintoslulara gönderdiği mektuba ve 1912'de Dünya Ortodokslar Günü'nde alınan bu konuya ilişkin karara dayanarak episkoposlar evlenebilir.

Karaköy'deki giriş kapısı üzerinde "Bağımsız Türk Patrikhanesi, İstanbul Baş Episkoposluğu, Anadolu Kilisesi, Kuruluş Tarihi: 21. 9. 1922" yazılı Panayia Kafatiani Kilisesi zengin altın varaklı iç süslemesi ve 16. yy'da Kefe'den getirildiği söylenen "Siyah Meryem" ikonası ile ünlüdür. Mülkiyeti Türk Ortodoks Patrikhanesi'ne ait loannes Prodromos Kilisesi 25 yıldır Ortodoks Süryanilerin kullanımındadır. Hris-tos Kilisesi ise 1959'da yol yapımı nedeniyle istimlak edilerek ortadan kaldırılmıştır. Panayia ve Ayios Nikolaos kiliseleri 1992' de restore edilmiştir, İstanbul'daki Türk Ortodoksların sayısının 1994 sonunda 50 kişi olduğu tahmin ediliyor. Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin simgesi beyaz üzerine kırmızı haçtır.

FARUK PEKİN

TÜRK VAKIF HAT SANATLARI MÜZESİ

- Beyazıt Meydanı'nda bulunan Bayezid Külliyesi'ne(->) dahil Bayezid Medresesi'nde bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı müze.

Müze ilkin 1968'de Vatan Caddesi'ndeki Sultan Selim Medresesi'nde açılmıştır. 1983'te bugünkü yerine yerleşen müze, hat sanat eserlerini barındırmaktadır. 1943'te Belediye Kütüphanesi haline getirilen Bayezid Medresesi, 1979'da boşaltılarak restore edilmiş, Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi de buraya taşınmıştır.

Müzede sergilenen çok sayıdaki yazma eser ve hat örnekleri arasında kufi, muhakkak ve nesih Kuranlar, risaleler, Hint ve Mağrip hattı yazma eserler, levhalar, aynalı yazılar, istifli yazılar, icazetler, bilyeler, kadın hattatların eserleri, işlemeli yazılar yanında, ayrı ayrı bölümlerde sergilenen kutsal emanetler, 1301/1884 tarihli Kabe kapısı örtüsü, Kabe'nin etrafını çeviren ipek kendinden desenli Kabe örtüsü, sa-kal-ı şerif, Hz Muhammed'in kabrinin toprağının bulunduğu şişe de vardır. Müzede yer alan minyatürler arasında Mekke, Medine, Mina ve Müzdelife'yi tasvir eden minyatürler, Hz Muhammed ve Hz Ali minyatürlü kumaşlar, çeşitli tarikatlara ait şecereleler, belgeler, kamış kalemler, kalem-

TÜRK VE İSLAM ESERLERİ

316

317

TÜRKİYE TURİNG VE

Türk
Seyyahin
Cemiyeti'nin
afişı.

Gökhan Akçura koleksiyonu

satın alınarak çağdaş bir yerleşimle kadrolar genişletilmiş, ilk teknik yol yardım servisi ve turistlere kredi sistemi yürürlüğe konmuştur. 1971, ayrıca Avrupa'da sayıları artmış olan Türklerin yurda otomobille izne gelişlerinde, gümrük için bir teminat senedi olan triptiklerinin kurum tarafından Avrupa kulüplerine oranla yarı fiyatına, sınırlarda verilmesi sistemine ilk kez geçildiği yıldır. Bu atılım, Türkiye'ye döviz geliri sağladığı gibi, kurum için de büyük gelir kaynağı olmuştur.

Bu beklenmedik gelir artışı kurum içinde buhrana yol açmış, işadamları kökenli bir grupla, bilim dünyası ve bürokrasi çevrelerinin karşı karşıya geldiği bir anlaşmazlık dönemi, Türkiye'nin bu köklü kuruluşunun imajını zedeleyen bir davalar, teftişler ve ayrı genel kurullar dönemini başlatmış; 1974-1976 arasında 3 yılın kaybına mal olmuştur. Çelik Gülersoy ekseninde odaklanan anlaşmazlık, davaların ve teftişlerin olumlu sonuçlanması ile 1976 kongresinde sona ermiş ve kurumu halka mal eden dönem açılabilmiştir.

1976-1990 arasındaki 15 yıllık dönem, İstanbul sahnesini esas alarak, birbiri ardınca kültür, sanat ve turizm eserlerinin üretildiği bir dönemdir. 1977-1980 arasında, ülkenin en büyük giriş kapısı olan Kapıkule Gümrüğü'nün Avrupa'nın en iyi do-natımlı gümrüklerinden biri haline getirilmesi hizmeti kurum tarafından başarılmış; onu, Kapıkule, İstanbul, İzmit, Adapazarı,

tıraş, mühre, makta, ebru, makas, cilt çeşitleri gibi malzeme bulunmaktadır. Hattat Şeyh Mehmed Selim el-Kadirî'nin 1880-1887 arasında Kuran'ın tümünü üzerine işlediği levha, müzenin en ilginç parçasıdır. Revaklı avluda taş üzerine hakkedilmiş çok değerli hatlar bulunmaktadır.

İSTANBUL

TÜRK VE İSLAM ESERLERİ MÜZESİ

Sultanahmet'te, İbrahim Paşa Sarayı'nda(-0 bulunan, Türk ve İslam eserlerini topluca kapsayan ilk müze.

1914'te Süleymaniye Külliyesi'nin(-0 darüzziyafesinde Evkaf-ı İslamiye Müzesi adıyla kuruldu. Cumhuriyet döneminde Türk ve İslam Eserleri Müzesi adını aldı. 22 Mayıs 1983'te İbrahim Paşa Sarayı'na taşındı.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi zengin bir halı koleksiyonuna; 8. yy'dan 19. yy'a uzanan 15.000 ciltlik yazma koleksiyonuna; erken İslami devirle başlayan taş, seramik, ahşap ve maden eserlere sahiptir. Bu eserler çağdaş teknolojiyle donanmış bir tarihi mekânda sergilenmektedir.

İbrahim Paşa Sarayı'nın giriş katı müzenin gişe, kitap, hediyelik eşya satış yerleri, geçici sergi ve konferans salonu gibi alanlara ayrılmıştır. Bir iç avluyla bölünen, birinci katında eski bir Türk kahvehanesi yer almaktadır.

Geleneksel Türk halk sanatı (etnografya) bölümünde, yakın döneme kadar sürmüş olan göçebe kültürünün iki önemli unsuru, kara çadır ve topak ev (yurt) tüm içeriğiyle sergilenmektedir. Her ikisi de, bilimsel yöntemlerle yapılan, alan araştırmaları sonucunda yerinden toplanmış ve aslına uygun olarak kurulmuştur. İki dilde açıklayıcı metinler, fotoğraf ve çizimlerle ziyaretçiye gerekli bilgi verilmektedir.

Aynı bölümdeki "Türk Halk Yaşamından Kesitler" başlıklı düzenlenme ile çadırdan kasaba ve kent yaşamına geçişin aşamaları; değişimin çevre, mimari, maddi kültür ve giyime nasıl yansıdığı örneklerle anlatılmakta; tümü otantik, yerinde alan çalışmasıyla derlenmiş malzeme ile yaratılan Yuntdağı Köyü, Bursa evi ve sokağı, İstanbul evi sahneleri, iki dilde açıklayıcı panolar ile desteklenmektedir.

Aynı katta yer alan Türk kahvesinde sergilenen eski kahve kültürü malzemesi (fincan, cezve, kap ve ibrikler, nargile ve lale) vitrinlerde görülürken, rahatça otu-rulabilen sedirlerde kömür ateşinde hazırlanmış kahve ve çay ile artık unutulmuş eski Türk şerbetleri tadılarak geçmişin atmosferinde yaşanmaktadır.

Müze bünyesinde uzun yıllardır toplanan etnografik türden malzeme ile çoğu kez kültürel çerçevesinden koparılarak sergilenen pek çok sanat ürünü, yaratıldıkları amaç doğrultusunda, bir kullanım eşyası olarak seyirciye sunulmakta, yeni kuşaklara unutulmuş işlevleri ile tanıtılmaktadır.

Müzenin ikinci katı tümüyle İslam sanatına ayrılmıştır. 8. yy ile başlayan müze

Türk İslam

Eserleri

Müzesi'nden

iki görünüm:

Halılar (üstte),

ahşap sanduka

ve çini pano.

Ertan Uca, 1994/

TETTV Arşivi (üst),

koleksiyonu, kronolojik olarak açıklayıcı panolar eşliğinde sergilenirken, müzenin büyük önem taşıyan halıları da ilk kez çağdaş yöntemlerle korunmuş ve restore edilmiş olarak ziyaretçi karşısına çıkmaktadır. Bu amaçla müze bünyesinde bir halı restorasyon ve konservasyon laboratuvarı kurulmuştur.

Müze koleksiyonlarında bulunan Türk ve diğer İslam ülkelerine ait değerli sanat eserlerinin özel sergilerde kendi kültür çerçeveleri içinde, teşhir edilmeleri planlanmaktadır.

Müzede Türk sanatının Yakındoğu'daki ilk örneklerini veren ve 9. yy'da Bağdat yakınında kurulan Samarra şehrinden gelen ahşap, taş parçalar, freskler vardır. Müze koleksiyonunun asıl ününü sağlayan Selçuklu sanatı ise taş işçiliği, daha sonraki yüzyıllarda göremediğimiz hayvan figürlü sırlı keramikler, kâse ve cam kadehler, insan figürlerine dahi yer veren sırsız keramikler, ahşap oyma sanatının seçkin örnekleri, madeni kaplar, dirhem ve aynalarla temsil edilmektedir.

Sergide Eyyubi, Memlûk ve Timurlu Sanatı da 13-15. yy arasındaki dönemde yaratılmış cam, keramik ve maden sanatının üstün örnekleriyle sunulmaktadırlar.

15. yy'dan başlayan ve 19. yy'a kadar olan gelişmesi örneklerle sergilenmeye çalışılan Osmanlı sanatı, yazı, maden (gümüş, tunç tombak) ahşap ve çini alanında yaratılmış ünik eserlerle tanıtılmaya çalışılmıştır.

Sarayın büyük merasim salonu olan divanhanenin, minyatürlerden tanınan aşı-boyalı sütunlarının karşısına dizilmiş ve çoğu ilk kez bir arada sergilenen Türk halı sanatının erken örnekleri, aynı dönem ürünü ahşap, çini, maden ve hat sanatı eserleriyle birlikte seyredilirken, bir dönemin zevk ve üslubunun değişik malzemeye ay-' nı anda nasıl yansıdığı da gözlenebilmektedir.

CAVİT AVCI

TÜRKİYE TURİNG VE OTOMOBİL KURUMU (TTOK)

Merkezi İstanbul'da olan ulusal ve amatör turizm kuruluşu.

İstanbul'un kültür yaşamı ile sıkı bağlantısı bulunan kurum 1923'te Reşit Saf-

vet Atabinen(->), hanedan damadı Hamdi Bey, eski şehremini Yusuf Razi (Bel) ve emekli Kudüs Mutasarrıfı Cevdet Bey tarafından "Türk Seyyahin Cemiyeti", öbür adıyla "Touring Club Türe" olarak kurulmuştur.

1923-1939 arasında kurum, devletin yarı resmi bir organı halinde çalışmış ve o tarihe kadar başıboş kalmış birçok konuya resmiyet kazandırmıştır: Azınlıklar ve Levantenler elindeki sorumsuz tercüman-rehberlik mesleğinin ilk kez kurslar ve imtihanlarla bir diplomaya bağlanması, ülkenin ilk afişlerinin, prospektüslerinin ve yol haritasının basımı,

kruvaziyelerde turistlere toplu konferanslar ve hükümetlere devamlı raporlar, kurumun ilk hizmetleri olmuştur.

1930'da Gümrük Kanunu'na bir madde eklenmiş ve o tarihe kadar giriş gümrüğüne para yatırıp çıkışta almak esasına dayalı giriş usulü terk edilerek turist otoları için kurumun dış kulüplere kefalet belgesi alan triptik ve "carnet de passage" (geçiş karnesi) rejimine geçilmiştir. Kurum aynı sistem içinde, Türk taşıtlarının dışarı gö-türülüşünde bu belgeleri ve uluslararası ehliyet vermeye yetkili kılınmıştır.

1939-1946 arası II. Dünya Savaşı dolayısıyla bir buhran dönemidir. Bu dönemde, birkaç bankanın ve İstanbul Belediyesi'nin sembolik bağışları ile su üstünde kalabilen kurum, İstiklal Caddesi'nde Lale Sineması bitişiğinde 3 katlı, ahşap bir binanın üst katında 4 odada çalışan, sadece akademik bir kurul halindedir. O yıllarda, tarihte ilk kez yürürlüğe konan geniş bir imar operasyonunda "muhalefet" rolü oynayarak, toplantılara gelip izahat veren Fransız şehirci Prof. H. Prost'a Hamdullah Suphi Tanrı-över, eski şehremini Emin Erkul, Ali Fuat Cebesoy, Abdülhak Şinasi Hisar gibi kurul üyesi aydınlar kendi lisanında dil dökerek, geniş bulvar-dizi bina sevdası uğruna şehrin hem kültür ve kişilik, hem de turizm açısından, pitoreskinin feda edilmemesi gereğini anlatırlar.

Bu dönem kurum faaliyetinin ilginç bir yanı, dergisinin (*Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleten*) kesiksiz yayınıdır. Bu basit baskılı organ, kendisi için yapılmış özel etütler yanında, basında çıkan tarih ve arkeoloji yazılarını da aktarmak yoluyla, toplu ve değerli bir başvuru kaynağı olmuştur. 1947-1965 dönemi Avrupa'da Amerikan destekli bir turizm gelişmesinin başlatıldığı dönemdir. Kurum 1951'de Tepebaşı Meydanı'na, 1955'te As-malimescit Sokağı'na(->) geçmiş, seyahatlerin başlaması ile geliri ilk kez biraz yükselmiştir. 1950'ler, yeni iktidar olan Demokrat Parti'nin kendisine yakın yeni bir kurumu (Türkiye Turizm Kurumu) desteklediği dönemdir.

Kurucu ve 42 yıllık başkan Reşit Safvet Atabinen'in Şubat 1965'te vefatı ile açılan yeni dönemin belirgin niteliği, reform ve atılım devresi olmasıdır. Çelik Gülersoy öncülüğünde açılan bu ilk 7 yılda, ilk kez enformasyon büroları açılmış, müzelerin ve ören yerlerinin yabancı dillerde ilk kitapları yapılmış, Şişli Meydanı'ndaki bina

Bolu ve Safranbolu'daki eserler, park ve yeşil alan imarları, otel yatırımları zinciri izlemiştir. Bu 15 yılın hizmetleri içerisinde 1977'de Babiâli'nin onarımı; 1979'da Yıldız Parkı'nda Malta ve Çadır köşklerinin, Emir-gân'da Sarı Köşk'ün restorasyonları, Yıldız Parkı'nın(->) ıslahı

programı; 1980'de Çamlıca Tepesi düzenlemesi; 1982'de Emirgân Parkı'nda Beyaz ve Pembe köşklerin restorasyonu; 1984'te Sultanahmet'te çevrenin en büyük konağının yeniden inşası ve Yeşil Ev adı ile örnek otel olarak açılması; Hıdiv Kasrı'nın(-0 onarımı ve ağırlama tesisi olarak halka ve turistlere açılması; 1985'te Sultanahmet'te Cedid Mehmed Efendi Medresesi'nin(->) restorasyonu ve Türk El Sanatları Merkezi olarak donatılıp açılması; 1986'da Soğukçeşme Sokağı'nın(->) bütünü ile sökülüp yeniden yapılarak özgün üslubunda tekrar açılması, buradaki Roma Sarnıcı'nın restorasyonu; Sultanahmet Meydanı'nda Hattat Be-şir Ağa Çeşmesi'nin ihyası; 1987'de Cafer Ağa Medresesi'nin(->) onarımını sağlayan bağış sayılabilir. Bu süre içinde kurum İstanbul konularım incelettirmeye ve bu etütleri basmaya özel bir ilgi göstermiştir. 1990'da Fenerbahçe Yarımadası'nın imarı, Feneryolu'ndaki Ahmed Muhtar Paşa Köşkü'nden kalan kameriyenin semt parkı haline getirilmesi gerçekleştirilmiştir.

1990 yazında gümrüklerden giriş rejiminin ani bir kararla değiştirilip triptik zorunluluğunu kaldırması kurumu ana gelir kay-

TÜRKÜLER

318

319

ULAŞIM

nağından yoksun bırakarak kurum için yeni ve mali güçlüklerle dolu bir dönemi başlatmıştır. Kurum büyük sarsıntılara, mal varlığını birer birer tasfiye ederek karşılamaya çalışmış, bunlar arasında Bolu Koru Oteli'ni ve İstanbul'da Kariye Oteli ve evlerini satmış, 1974'ten beri imar ettiği ve bakım altında tuttuğu Kariye de elden çıkmıştır.

1993'te, Soğukçeşme Sokağı'nda konukevi yapılmış; 1994 yazında eski bir davada Danıştay'ın içtihat değiştirmesi ile, kurum 71 yıllık tarihinde ilk kez vergilendirilmiştir. Bunun geriye doğru işletilmesi ile çıkarılacak borcu karşılamak üzere kurum Şişli Meydanı'ndaki merkez binasını satmış ve kültür yardımları ile imar çalışmalarını bırakmış durumdadır.

1994 sonunda istanbul Büyükşehir Belediyesi parklar ve köşklerle ilgili sözleşmeyi yenilemeyerek kurumun bu tesislerinin tahliyesini istemiştir.

istanbul

TÜRKÜLER

istanbul'un klasik musiki dünyasının ne tamamıyla içinde, ne de büsbütün dışında sayılabilecek olan türküler, istanbul'a özgü sanat dünyasını oluşturan unsurların en önemlilerinden biridir. Oltaya çıkışları, dönemlerine ait

toplumsal yaşayışın nitelikleri hakkında ipuçları içeren anlatım özellikleri ve ortaya koydukları beğeni ölçüsü, İstanbul türkülerini bir musiki türü olmanın ötesinde, sosyolojik anlamda istanbul hayatını değerlendirebilmek için gerekli kaynaklardan biri kılmaktadır.

İstanbul türkeleri Anadolu halk türkülerinin Marmara ve Ege bölgeleriyle Anadolu'yu aşarak Rumeli'de bulduğu teknik ve estetik kıvamın, İstanbul zevkini hâkim renk ve ana çizgi biçiminde kuvvetle duyurduğu musiki eserleri olarak görülebilir.

Bu türkelerin ortak özelliklerinin en başta geleni anonim ve makam temeline dayalı oluşlarıdır. Hiçbir bölgenin halk musikisinde, İstanbul türkülerinde olduğu kadar şuh, çapkın ve keyif ehli insanların yaşayış özellikleri bulunmaz. Teknik yapı olarak klasik musikiye ait eserlerle aralarında pek fark yoktur. Bu yüzden İstanbul türkülerinin en azından bir bölümü-

nün, klasik musikinin bestekârlarınca bestelenmiş olabileceği düşünülmüştür. Musiki zevklerinin "babadan İstanbullu" olanların meşrebine tam bir uyum gösterdiği, yani bu türkelerin hep İstanbulluyu anlattığı görüşünde birleşilmiştir.

Anonim özellikleri ön planda bulunan İstanbul türkülerinden birçoğunun bestekârlarının, heyecan ve coşkunluklarını, üzüntü ve sevinçlerini, yaşadıklarını ve hayat karşısındaki tavırlarını musikiyle terennüm edebilecek kadar musikiyi anlayan kişiler olduğu düşünülmüştür. Bu türkelerde İstanbul halkı anonim yaratıcı gücünü, vicdanını, duygularını, düşünce tarzlarını duru bir ifade zenginliği içinde dile getirmeyi başarmıştır.

İstanbul türkülerinin, bir karşılaştırma yapıldığında sanat yönünden ona en yakın tür olan Rumeli türkülerinden sonra gelişi, ortaya çıktığı ortamı oluşturan İstanbul'un, klasik Türk musikisinin en büyük merkezi oluşuna bağlanabilir. Rumeli'de istanbul gibi bir merkez olmadığı için, Rumeli türkeleri belli bir merkeze bağlı kalmadan oluşmuştur, istanbul'da ise klasik musiki, dini ve dindışı kollarıyla zengin beste şekilleri içinde hayatın her alanında İstanbul halkının sanat heyecanını karşılamıştır. İstanbullunun musiki ihtiyacını öteden beri tekkede, camide, evde, konakta, sokakta, kahvehanede, meyhanede, sarayda, kilisede, sinagogla... çeşitli kol ve uzantılarıyla karşılayan musiki dünyasının bütünü içerisinde İstanbul türkeleri, bütün mozaiği ile istanbul halkının en güzel ifade araçlarından biridir.

İstanbul türkülerinde doğal dekor hep İstanbul'dur. Semtleriyle, denizi, havası, suyu, mehtabı, gemileri ve kayıkları, eğlenceleri, yangınları, güzelleri, aşkları, hattâ yeni moda olmuş birtakım giyim kuşam özellikleriyle her dönemin İstanbullusu, bu türkelerde canlı bir varlık halinde yaşar. Baladı Yahudi genç, yarı Türkçe, yan kendi anadiliyle *Balat kapusundan yirdim içeri /Poliçeler oturmuş iki keçeli /... / An-de*

vamoz elde aki/ Yo kero poraki mustala.-nyla, hüseyini bir türküde aşkım dile getirir.

"İstanbul'dan Üsküdar'a yol gider", "Çamlıca'nın yolu ince", "Sarayburnu'ndan ben geçer iken", "Beyoğlu'nda gezersin",

"Üsküdar'a gider iken aldı da bir yağmur" (bak. Kâtibim türküsü), "Fındıklı bizim yolumuz" "Sarıyer'in ortasında var bir çeşme" gibi türkülerde semt semt İstanbul vardır. Bir deniz şehri olarak İstanbul, deniziyle, denizcileri, gemileri, kayıklarıyla da bu türkülerin içindedir: "İstanbul'dan gelir kayık"; *Gemilerde talim var / Bahriyeli yarım var, Gemideyim gemide / Ayağım yemenide; Bahriyeli güzelsin / Niçin beni üzersin*, "Sevdim bir bahriyeli yar" gibi türkülerde deniziyle İstanbul vardır.

"Bahçelerde saz olur", "Naziksin yavrum gonca gülden", "Be bahçevan ben bahçemi bellerim", "Ey bostancı musavver bir ak param var", "Bahçenizde bir gül olsam", "Bahçelerde aşlama" gibi çok sayıda türküde bağ, bahçe ve çiçek kültürü, özellikle gül üzerine çeşitlemeler bellibaş-lı konulan oluşturmaktadır.

"Konaklar yaptırdım dağlar başına", "Yanıyor mu yeşil köşkün lambası", "İstanbul'un konakları köşeli", "Sarıyer'in ortasında var bir çeşme" gibi birçok türküde ise İstanbul, mimarisiyle tasvir edilir. İstanbul'un giyim kuşam ve süslenme kültürünün izlerine ise "Sana da yaptırayım Na-ciyem fildişi tarak", *Mavi gözlük takarsın / Çok canlan yakarsın*, "Setiremin düğmeleri çift sıra", "Saçlarım dökersin", "Yemenimin uçları", "Kâtibim" türküsündeki "Kâtibime kolalı da gömlek ne güzel yaraşır" ve "Kâtibimin setresi uzun eteği çamur" mısralarında, ünlü saba türküsündeki "men-dü"e ait ayrıntılı tariflerde görmek mümkündür. İstanbul türkülerinde İstanbullunun yeme içme kültürüne ait özellikler dahi dile getirilmiştir. "Külhanbeylik omuzdaşlar bize pek şandır" ve "Daracık sokakları duman bürüdü" gibi türkülerde ise külhanbeyi kültürünün izleri görülür.

İstanbul türküleri, asıl ortaya çıkış sebeplerini de aşarak Karagöz gibi bir seyirlik sanatın ayrılmaz parçalarından biri olmuş, sahne sanatlarında sahnede ve sahne gerisinde, daha sonraları ise sinema sanatında kullanılmıştır. Bazı İstanbul türkülerinden esinlenerek oyunlar da yazılıp sahnelenmiş, filmler çevrilmiş, böylece İstanbul hayatını anlatan yeni sanat eserleri üretilmiştir.

MEHMET GÜNTEKİN

UBICENI, JEAN-HENRI

(20Ekim 1818, Issoudun - 27Ekim 1884, Vernou sur Brenne) Fransız gazeteci.

Lise öğretmeni olarak hayata atılan Ubi-cini 1848'de Bükreş'i ziyaret eder. Aynı yılın ağustosunda Eflâk voyvodasının gönderdiği bir heyete katılarak İstanbul'a gelir ve 1849'un sonlarına kadar kalır. Paris'e döndüğünde

1850'de *Moniteur* gazetesinde Türkiye mektuplarını yayımlamaya başlar. Bunların birinci bölümü 1853'te *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, re-ligieux, politique, administratif, militaire commercial etc. de l'Empire ottoman de-puis le Khatti-Cherif de Gulkhane* (1839). adıyla yayımlanır. Türkçesi *Türkiye 1850* (2 c., ist., ty) adıyla çıkmıştır, ikinci bölüm ise ertesi yıl yayımlanır. Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarına rastlayan ve verdiği doğru bilgiler ve gözlemlerle ilgiyi çeken bu kitaplar, o dönem Türkiye hakkında en çok okunan yapıtlar arasına girer. Bunun üzerine Ubicini, yine 1854'te *La Question d'Orient devant l'Europe documents offici-els, manifestes, actes, firmans, circulaires etc. depuis l'origine du differend, annotes et precedes d'une composition de la questi-on des Lieux-Saints*, adlı savaşın nedenlerini belgelerle anlatan kitabını ve 1855'te *La Turquie actuelle*'ı yayımlar. Bu kitabın Türkçesi de *1855'te Türkiye* (2 c., İst., 1977) adıyla çıkmıştır.

Ubicini'nin kitaplarında İstanbul konusunda verdiği bilgiler bugün için de kaynak oluşturacak değerdedir. 1844 Osmanlı nüfus sayımına göre kentin nüfusu şöyledir: Müslümanlar 475.000, Ermeniler 205.000, Ermeni Katolikler 17.000, Rumlar 132.000, Yahudiler 37.000, yabancılar 25.000, toplam 891.000. 1840'lı yılların sonunda kentte 22.700 öğrencisi olan 396 ilkokul vardır. 1851'de ise rüştiyelerin sayısı 6 ve öğrencisi 870 idi. Aynı yıl iki mek-teb-i maariften Sultanahmet'tekinin 250, Süleymaniye'dekinin ise 120 öğrencisi vardı. Diğer ortaokullardan Valide Sultan Mektebi'nin 1850'de 13 ile 17 yaş arası 300, Darülmuallirnin'in ise 60 öğrencisi vardı.

Yüksekokullara gelince 1848'de yandıktan sonra Haliç'teki Kumbaracılar Kışla-sı'na taşınan Mekteb-i Tıbbiye'nin hazırlık bölümünde 410, üst bölümünde 169 öğrenci okumaktadır. Ayastefanos'taki zi-

raat okulunda, yarısı Müslüman olmak üzere 46 öğrenci vardır. Ayrıca 1850 sonunda Fransız M. Dubroca yönetiminde bir de baytar okulu açılmıştır.

1850'lerde İstanbul'da 13 gazete yayımlanmaktadır, ancak bunlardan hiçbiri günlük değildir. *Takvim-i Vekayi* ve *Ceride-i Havadis* haftalıktır. Fransızca çıkan gazete sayısı 4'tür: *Le Journal de Constantinop-le*, *Le Courrier de Constantinople*, *Le Commerce de Constantinople*, *La Gazette me-dicale*. Ancak bir o kadar İtalyanca gazete vardır: *Omnibus*, *Indicatore bizanti-no*, *L'album bizantino*, *La Giurispudenza bisantina*. Tek Rumca gazetenin adı *O telegrafos tu Bosforu* (Boğaziçi Telgrafi), Ermenice gazetenin adı *Hayastan* ve Bulgarca gazetenin adı *Novina bulgarska* 'dır.

Sanayi, ticaret, finans, ulaşım, ordu konusunda da ilginç bilgiler veren Ubicini, askeri fabrikaları da sayar. Bunlar Ayas-tefanos yakınlarındaki Azatlı Baruthanesi, iki yüksek fırını ile yılda büyüklü küçüklü 500 kadar top dökebilecek kapasitede olan Tophane, yılda 30.000 tüfek kapasiteli Dolbamahçe'deki silah fabrikası, Zeytin-burnu Fabrikası, Beykoz

Debbağhane-si'dir. Askeri okullara gelince, Mekteb-i Harbiye'nin 120 öğrencisi, Mühendisha-ne-i Berri-i Hümayun'un 90 öğrencisi, Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye'nin ise 120-150 öğrencisi vardır.

1852'de istanbul'a ikinci bir yolculuk yaptığını bildiğimiz Ubici'nin Romanya hakkında da kitapları vardır.

STEFANOS YERASIMOS

UIAGAY, İBRAHİM ETHEM

(1880, istanbul -17 Eylül 1943, İstanbul) Hekim ve kimyager.

Kafkasya'nın ünlü Ulagay ailesinden ve İstanbul gümrük müdürlüğü amirlerinden Rüstem Bey'in oğludur.

1903'te Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane' den(->) yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. Mekteb-i Tıbbiye Kimyahanesi'nde Dr. Ali Rıza Bey'in (ö. 1904) laboratuvarına devam ederek kimya uzmanlığı belgesi aldı ve Dr. G. Deycke Paşa'nın kliniğinde kimya asistanı olarak çalıştı. 1907'de Dr. Süleyman Numan Paşa'nın (1868-1925) teşviki ile "Kimyager Dr. İbrahim Ethem Tahlilha-

Ulagay'ın

1909'da

çekilmiş

bir

portresi.

Cengiz

Kahraman

arşivi

nesi" (Gedikpaşa, Divan-ı Âli Sokağı no. 12) adını verdiği bir analiz laboratuvarı açtı ve tıbbi (idrar, kan, balgam), gıda (yağlar, süt, un) ve kimyasal (maden, afyon) analizler yapmaya başladı.

Birçok hastanede de kimya uzmanı olarak görev yaptıktan sonra, tıbbiye mekteplerinin birleştirilerek Tıp Fakültesi'ne dönüştürülmesi sırasında (1909) Dr. Akil Muhtar Özden'in (1877-1949) muavini olarak "fenni tesir-i edviye" (farmakoloji) kürsüsü laboratuvar şefliğine atandı.

Ulagay çalıştığı hastanelerde biyokimya laboratuvarları kurmuş ve bu alanda araştırmalar ve yayınlar yapmıştır. Bunlara örnek olarak *Kan Proteinlerinin Dozajı Hakkında* (Dr. G. Deycke Paşa ile) ve *Ürobi-lin'in Menşei Hakkında* (Dr. Tefik Sağlam ile) isimli yayınları gösterilebilir.

Ulagay 1913'te Tıp Fakültesi'ndeki görevinden ve askerlikten istifa ederek Darphane kimyagerliğine geçti. Darphane'de-ki çalışmaları sırasında hurda

gümüşten yararlanarak yaptığı karışımından basılan altınlar çok güzel olmuştur. Bugün "Reşat altını" olarak büyük bir üne kavuşmuş olan Osmanlı altınları, Ulagay tarafından gümüşle ayarlanan bir karışımından basılmıştır.

Ulagay I. Dünya Savaşı'ndan sonra Darphane'deki görevinden ayrılarak laboratuvarında galenik preparatlar hazırlayarak Mehmed Kâzım Ecza Deposu aracılığıyla satışa sunmuştur. 1924'te laboratuvarını Divanyolu üzerinde bir binanın (şark mahfili bahçesinde) alt katına taşımış ve adını "Kimyager Dr. İbrahim Ethem Kimya Evi" olarak değiştirmiştir. 1934'te laboratuvar Çemberlitaş semtindeki bir binaya (Peykhane Sokağı no. 6, Osman-bey Matbaası binası; bugün yerinde Darüş-şafaka sitesi bulunmaktadır) taşınmış, yeni makineler alınmış, tablet ve ampul şeklinde ilaçlar ile veteriner ilaçları yapımına başlanmış ve II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin ilaç gereksiniminin karşılanmasına büyük oranda katkıda bulunulmuştur.

Ulagay'ın vefatından sonra laboratuvarın yönetimi eşi Seyide Ulagay ve oğulları biyokimya mühendisi Rasin Ulagay (1910-1969), eczacı Nezih Ulagay (1911-1985), kimya mühendisi Dr. Suat Ulagay (d. 1913) ve Prof. Dr. İlhan Ulagay'a (1914-1985) geçmiştir. Bu yönetici kadro müesseseyi anonim şirket (İ. E. Kimya Evi TAŞ) haline getirmiş ve 1956'da da, Marshall yardım fonundan yararlanılarak yaptırılan, bugün de çalıştığı binaya (Davutpaşa Caddesi no. 12, Topkapı) taşınmıştır.

1. E. Ulagay İlaç Sanayii TAŞ bugün (1994) 100'ün üzerinde hazır ilacın çeşitli şekillerini imal etmektedir. Yıllık kapasitesi 35.000.000 kutunun üzerindedir.

Bibi. Baytop, *Eczacılık*, 188, 441-442; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, İst., 1948, s. 319. TURHAN BAYTOP

ULAŞIM

İstanbul'da imar planlama çalışmaları 18. yy'da başladığı halde, ulaşım planlamasının gerekliliği 1970'lerin başında gündeme gelmiştir, ilk ulaşım planlama çalışması

ULAŞIM

320

321

ULEMA

	1972	1974	Artış
Doğaz'ı gecen	5 milyon	14 milyon	190
Boğaz'ı gecen	113 milyon	118 milyon	4

Günümüzde istanbul içi ulaşımında kullanılan taşıtlar. *TETTVArşivi, Bünyad Dinç (alt sol)*

Köprüden Önce ve Sonra Boğaziçi Geçişi

Ulemanın başı olan şeyhülislam (ortada sedirde oturan), vekayi efendi, ders vekili ve başçuhadarla birlikte.

Ârifî Paşa, *Mecmua-i Tesavir/ TETTV At-şivi*

İstanbul Nâzım Plan Bürosu'nca "İstanbul Şehrsel Gelişme Projesi" kapsamında "İstanbul Kentsel Ulaşım ve Arazi Kullanımı Modeli" olarak 1973-1976 arasında yabancı uzmanlarla birlikte gerçekleştirilmiştir. Bu modelleme çalışması Nâzım Plan Bürosu içinde 1980'lerin başlarına kadar devam ettirilmiştir.

1982'de askeri yönetim, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne trafik ağırlıklı bir ulaşım araştırması yaptırmış;-1985'te ise Ulaştırma Bakanlığının "Boğaz Tüp Tünel Geçişi ve İstanbul Metrosu Çalışması" çerçevesinde, kapsamlı bir ulaşım modelleme-si gerçekleştirilmiştir. 1988'de "Be-Sam" kent içi otoyolunun bir parçası olarak düşünülen 3. Boğaziçi köprüsüne temel hazırlayabilmek için, yerel yönetimce, ulaşım nâzım planı çalışması yaptırılmıştır.

19. yy'ın başında İstanbul bir yayalar kentiydi. Bu dönemde ulaşım sadece yaya olarak ve at arabaları ile sağlanırdı. Zaman içinde kayıklar ile deniz taşımacılığı da ortaya çıkmaya başlamıştır. Daha sonraları at arabası kullanımı yaygınlaşmış, şehir hatları vapurlarının, Tünel'in, tramvayın, trenin devreye girmesi ile toplu taşıma-cılık(->) gelişmeye başlamıştır (bak. kent içi ulaşım; trafik).

Cumhuriyet döneminde Fransız kent plancısı Henri Prost(->) İstanbul'un imar planı çalışmalarına girişmiştir. Prost'un yaklaşımı, tarihi çevreyi ortaya çıkararak korumak ve büyük arterler, yollar açarak kent içini süslemektir. O dönemde otomobil adedi çok az olduğu halde, Prost kentin yol sistemini geliştirmekte olan otomobil gerçeğine göre planlamıştır.

1950'ler İstanbul için "trafikçi yaklaşım"ın başlangıcıdır. Motorlu araçların artışı ile kent içi karayolu trafiğinde ciddi

darboğazlar ortaya çıkmaya başlamış ve istidlakler yapılarak, geniş yol ve bulvarlar açılarak, meydanlar düzenlenerek karayolu trafiğinin rahatlatılması yönünde imar hareketlerine girişilmiştir. Gene bu dönemde, İstanbul'un ulaşım sorununa ciddi çözüm getirmesi beklenen, tüm projeleri ve finansman kaynakları hazırlanmış olan metronun(->) yapımı gündemden çıkarılmıştır.

1960, 1970, 1980'lerde, ulaşımın sağlanmasından ziyade taşıt trafiğine hareketlilik verebilmek için kent merkezindeki hemen hemen tüm meydan ve yollar elden geçirilmiştir.

1990'lann başlarında kentin tarihsel dokusunun yeni yollar yapılmasına, mevcut yolların genişletilmesine imkân vermeyeceği gerçeğinden hareket edilerek kısıtlı yol ağının daha çok insan hareketine yönelik kullanımı hedeflenmiştir. Toplutaşı-macılığa daha fazla önem verilerek özel otobüs yol ve şeritleri yaygınlaştırılmış, raylı sistemlerin kente yayılmasına devam edilmiştir. Hükümetin hazırlattığı metro etüdü doğrultusunda yerel yönetimce Tak-sim-4. Levent arasında metro çalışmaları başlatılmıştır.

İstanbul'da ulaşımın neden sorun haline geldiğini anlayabilmek için hatalı planlama yaklaşımları üzerinde durmak gerekir. İstanbul'un nâzım planları üzerinde ça-

lışan Piccinato, hatalı bir kentsel planlama yaklaşımı olarak şu örneği vermektedir: "Kentin dar bir sokağı, trafik rahatlasın diye genişletiliyor. Sokak genişletilince etrafındaki evlere ek kat ruhsatları veriliyor. Katların çoğalması ile sokak kalabalıklaşıyor ve trafik gene tıkanmaya başlıyor. Bu kez sokak istimlakler ile daha da genişletilip caddeye çevriliyor. Bu genişletme neticesinde, cadde üzerindeki arsa ve binalar daha da değerlendirildiğinden, sahipleri, politik baskı ile daha yüksek binalara yöneliyorlar. Kat sayısı arttıkça, caddeye yeni nüfus yoğunlukları binıyor, araba sayısı artıyor, bu kez cadde eskisinden daha beter tıkanıyor." Bu örnek İstanbul'un birçok sorunu gibi ulaşım sorununu da açıklamaktadır.

Ulaşım, toplumsal bir taleptir. Toplumsal bir talebin, bireysel ölçekte çözümlenmeye çalışılması, belirli bir süre sonra tıkanmaları, birçok yönden dengesizlikleri, adaletsizlikleri ve neticede karmaşayı be-reberinde getirmektedir. Yıllarca uygulanan hatalı yaklaşımlar sonucunda, İstanbul'da toplutaşımacılık geri plana itilmiş, kent halkı kendi ulaşımını kendisi çözme noktasına getirilmiştir. Gelir düzeyindeki artışa paralel olarak özel otomobil sahipliği ve kullanımı tahminlerin üzerine çıkmıştır. Ulaşımında bireysel çözüm arayışı, neticede, yollardaki araç adedini hızla ar-

tırmakta, trafik düğümlenmesi ile ulaşımın zorlaşmasını beraberinde getirmektedir.

İki yaka arasındaki ulaşımın karayolu köprüleri ile sağlanması da, çözdüğünden daha büyük sorunlar yaratan bir çözüm denemesidir. İstanbul'un ulaşım sorununun yakalar arası ulaşımında düğümlendiği sanılarak dönem dönem Boğaziçi'ne yeni köprü yapımları konusu gündeme getirilmektedir. Yeni Boğaziçi köprüleri, İstanbul'un ulaşım sorununu çözmekten uzak kalmakta, anıtsal prestij projeleri olmaktan öteye gidememektedir. Günlük trafik hareketlerinin yüzde 60'ını Avrupa, yüzde 30'unun Asya yakasında, sadece yüzde 10'unun kıtalararası olduğu bilinirken, yüzde 90'lık hareketliliğe karşılık yüzde 10'luk trafiğe çözüm üretmek, yatırımları bu yönde yoğunlaştırmak, ulaşım sorununu çözmekten uzaktır. Köprülerde belirli saatlerde ortaya çıkan tıkanıklık, kentin Asya yakasını yatakhane, Avrupa yakasını yazıhane

haline getirmiş olan hatalı planlama yaklaşımıdır. Yaşanan tıkanıklık, yatakhanelerinden yazıhanelerine özel otomobilleri ile gitmeye çalışanlardan kaynaklanmaktadır.

Birinci Boğaziçi Köprüsü ile ilgili aşağıdaki değerler, Boğaziçi geçişi olarak yapılacak bireysel taşımacılığa yönelik her yeni köprü'nün, kentin iki yakasına çözdüğünden daha büyük sorunlar getireceğinin göstergesidir:

Tabloda gösterilen değerler, taşıt trafiğini bir süre için rahatlatıp otomobil kullanımını artıran Boğaziçi Köprüsü'nün, yakalar arasındaki taşıt trafiğini olağanüstü artırdığını, buna karşılık insanların ulaşımına katkısı olmadığını açıkça göstermektedir.

İstanbul kentinin onaylanmış bir ulaşım nâzım planı bulunmamaktadır. Yaşanan ulaşım sorununun ilk nedeni, kentin kontrolsüz göçlere de bağlı olarak plansız büyümesidir. Buna ek olarak yoğunluğa yoğunluk katacak şekilde, altyapı kriterleri göz önüne alınmadan yapılan imar planı tadilatları ve imar afları sorunu daha da büyütülmektedir. Tadilat veya aflarla, fertler lehine oluşturulan rantlar topluma dönmemekte; aksine, bu rantların bedelini, bu rantlardan hiçbir fayda elde etmeyen toplumun diğer fertleri, harç veya vergi olarak ödemektedir.

Öte yandan, karayolu trafiğine katılan her araca yol ve otopark temin edecek bir planlama yapabilme olanakları artık mali ve fiziksel sınırlarına dayanmıştır. Kentlerin insanlar için planlandığı, taşıtların ise ulaşımı sağlayan araçlar olduğu gerçeğinden hareket ederek konuya yaklaşıldığında, bireysel taşıma araçlarının, yani özel otomobillerin hareket etmesinin bir planlama hedefi olmayacağı, asıl hedefin insanların ulaşımının sağlanması olduğu anlaşılacaktır. Ne merkezi, ne de yerel yönetimler özel otomobil satın alan herkese 30 m² yol, 20 m² de otopark sahası temin edebilecek, böylece özel otomobil sahiplerini "sübvans" edecek mali güçtedir. Yaklaşımın fiziksel boyutuna gelince, çözümde gene imkânsızlıklarla karşılaşıl-

maktadır. Özellikle kent merkezinde yol ağı, kısıtlı, kıymetli, artırılması zor, talebin yoğun olduğu, pahalı mekânlardır. Bu nedenle, tarihsel değerlere sahip İstanbul'un, yollarda özel otomobillerde yolculuk eden ortalama 2 kişinin her birine 15'er m² ayıracak lüksü yoktur. Yolda, seyir halinde yaklaşık 75 m² kaplayan bir otobüsün en az 50 kişi taşıdığı ve bunun kişi başına 1,5 m² alan gerektirdiği gerçeği, toplutaşımacılık lehine önemli bir sayısal veridir.

Ulaşımın planlanmasında ve yönlendirilmesinde, farklı merciler arasındaki uyumsuzluklar, yetki ve görev çatışmaları da ulaşımı olumsuz yönde etkilemektedir. Büyük şehirlerde vilayet bünyesinde 2918 sayılı Karayolları Trafik Yasası uyarınca il bütününde karayolu taşımacılığı için kurulan İl Trafik Komisyonu ile büyükşehir belediyesi bünyesinde, 3030 sayılı yasa uyarınca büyükşehir belediyesi sınırları

içinde ulaşımdan sorumlu olarak kurulan UKOME (Ulaşım Koordinasyon Merkezi) arasında görev ve yetki maddeleri konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkmakta, görüş farklılıkları nedeniyle uygulamalar gecikmekte veya tam anlamıyla gerçekleştirilememektedir. Kentin ulaşım planına göre uygulanacak taşımacılık politika ve stratejileri, büyükşehir belediyelerince yapılan ulaşım nâzım planlarınca belirlendiği halde, il trafik komisyonlarında, kentin taşımacılık politika ve stratejilerine aykırı olarak alınan kararlarla dahi karşılaşılmaktadır.

Büyükşehir belediyesi, görevleri gereği insanların ulaşımını hedeflerken, vilayet taşıtların hareketliliğini sağlamaya çalışmaktadır.

Hizmet veren toplutaşımacılık sistemleri arasında eşgüdüm bulunmaması, her bir sistemin toplumsal hizmetten ziyade kendi çıkarları doğrultusunda çalışması, çözüm için var olan kaynakların atıl kullanımına ve ulaşım sorununun büyümesi-

ne neden olmaktadır. Taşımacılık sisteminde hizmet veren işletmeleri, planlama, yatırım, işletme, yönetim ve denetim bakımından bütünleştirecek bir yaklaşım zorunludur.

İstanbul'da hizmetin bir bütünlük içinde ele alınması ve sunulması için tüm taşımacılık sistemlerinin birbirleri ile rekabet etmediği, birbirlerini bütünleyip tamamladığı "hat" sistemi; taşımacılık sistemi içinde hizmet veren işletmelerin bir bütün olduğunu ortaya koyan, kullanıcılar için sistemden sisteme geçişlerde kolaylık ve ekonomi sağlayan bilet ve tarife sistemi; öncelikle kamunun, sonra da taşımacılık içinde yer alan işletmelerin çıkarları doğrultusunda çözümler üreten ve kararlar veren, işletmeler arasında öncelikle kamu lehine çıkar dengelerini sağlayan, bütünsel hizmet sistemini yöneten bir yönetim sisteminden oluşan bütünsel toplutaşımacılık sistemi kurulmalıdır.

İstanbul'un ulaşım sorununun çözümü polisiye önlemlerden ziyade, sistem yaklaşımında, mühendislik ve işletmecilik çözümlerinde yatmaktadır. Ulaşım ve trafik konusu bugün bir uzmanlık, bilgisayar teknolojisine bağlı olarak gelişen bir bilim dalıdır. Bu nedenle yerel yönetimler bünyesinde sağlıklı ve güçlü kadroların oluşturulması gerekmektedir.

Bibi. İstanbul İl Meclisi, *Ulaştırma Komisyonu Raporu*, Temmuz 1993; t. H. Acar, "Ulaşım ve Trafikte Stratejik Kararlar", *İstanbul Valiliği, Ulaşım ve Trafik Paneli Tebliği*, Şubat 1994. İSMAİL HAKKI ACAR

ULEMA

"Ulema-yı rüsum", "ilmiye sınıfı", "ilmiye ricali" de denmiştir. Osmanlı döneminde İstanbul'da etkili bir zümre oluşturan, başlarında şeyhülislamın bulunduğu kazasker, kadı ve müderrislerdi. Şeriatın temsilcileri olan

bu kesim, padişahlıktan ve kapıkulu ocaklarından sonra İstanbul'daki üçüncü

ULUĞ, İSMET

322

323 UNGER, FRIEDRICH WILHELM

kuvvet konumundaydı. Ulema, yargıyı, ibadeti ve eğitimi doğrudan, yönetimi ve siyasal kararları ise dolaylı olarak yüzyıllarca yönlendirdi.

Fatih Kanunnamesi'nde "Şeyhülislam, ulemanın reisidir ve muallim-i sultani dahi kezâlik serdar-ı ulemadır. Vezirazam, onları riayeten üstüne almak münasibdir. Amma müftî ve hoca, şâir vüzerâdan birinci tabaka yukarıdır" hükmünün yer alması, fetihten sonra, İstanbul'da geniş bir etki alanı elde eden ulemaya tanınan ilk ayrıcalıktı. Daha sonraları bu sınıfa mensup olanların vergi ödememek, cezalandırılmamak, malları müsadere edilmemek, arpalık edinmek, kendi çocuklarının da ilmiye sınıfına alınması gibi daha bir dizi ayrıcalıkları oldu. Ulemanın büyükleri, şeyhülislam (müftî), nakibüleşraf, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı ile hünkâr hocalarıyla, bunların emeklileriydi. Aynı süreçte Bilad-ı Selase(->) kadıları, Süleymani-ye, Fatih, Ayasofya, Sultan Bayezid medreselerinin müderrisin-i kiram demlen büyük hocaları, mevleviyet (il kadılığı) aşamasına ulaşmış kadılar, bunların emeklileri, İstanbul'da oldukça kalabalık bir ulema sınıfı oluşturmaktaydılar.

Ulema aileleri, kentteki diğer kesimlere göre daha muhafazakâr ve örnek bir yaşam sürerlerken, ulema konaklarının selamlık daireleri de birer kültür merkezi işlevine sahipti. Şeyhülislamlığa atanan Rumeli kazaskeri, "Meşihat" denen daireye taşınır; fetva, atama, yargı ve kabul çalışmalarını burada sürdürürdü. Ulemanın asıl ağırlığı verdikleri fetvalarla belirginleşmekteydi. Örneğin bir padişahın tahttan indirilmesi için fetvaya gereksinim olduğu gibi, kent yaşamını ilgilendiren pek çok konuda da başvuranlara Meşihat'taki fetva dairesinden fetvalar verilmekteydi. İstanbul'da ve genel olarak da ülkede Hanefî mezhebi yaygın olduğundan fetvalar bu mezhep içtihatlarına göre hazırlanmaktaydı.

Şeyhülislam Ebussuud Efendi(->) şariat kuralları ile halkın benimsediği görenekleri, örf ve âdetleri, zamanın gereklerini bağdaştırıcı bir fetva yolu izlenmesi konusunda sonraki ulemaya öncülük etti. Örneğin, kahvenin İstanbul'a ilk gelişinde bu nesnenin haram olduğuna ilişkin bir fetva vermişken daha sonra halkın alıştığını ve içki gibi zararlı bir

madde olmadığını görerek önceki fetvasını kaldıran yeni bir fetva yazdı. Ayrıca, "Şeriat maslahat değildir" ilkesini koydu.

15. ve 16. yy'larda Fahreddin Acemi, Molla Hüsrev, Molla Gürani, Zenbilli Ali Cemali Efendi, Kemalpaşazade Şemseddin Ahmed Efendi, Fenarîzade Muhyiddin Efendi, Ebussuud Efendi gibi alanında yetkin büyük şeyhülislamın temsil ettiği ulema zümresi, 17. yy'da hızlı bir bozulma sürecine girdi. Bu süreçte, kayırma ve yolsuzluklar arttı. "Beşik uleması" denen yeni bir zümre ortaya çıktı. Şeyhülislam, kazasker ve müderrislerin küçük yaştaki erkek çocuklarına, ilmiye payeleri verilerek yüksek arpalıklar tahsis edilmeye başlandı. Bunlar arasında, okuma yazma bilmeyen, medreseye gitmeyen, hattâ zihin-

sel özürölüler dahi vardı. Diğer yandan ulema aileleri arasında akrabalık bağlan kurularak ortak çıkarların korunmasına çaba gösterildi. 17. yy'm sonlarında, beşik ulemasının hiç değilse dış görünüşlerini din adamı görüntüsüne kavuşturmak için sakal bırakmaları zorunluluğu getirildi. Bu, dönemin aydınlarınca alay konusu edildi ve pek çok hiciv yazıldı.

Tüm bunlara karşın, tahttaki padişah ile yönetimdeki vezirazam ve vezirler, olumsuz fetvalar verebilecekleri kaygısıyla ulema sınıfından her zaman çekindiler. 1648'de başlarında şeyhülislam olduğu halde İstanbul'daki ulemanın Atmeyda-nı'na gelip ayaklanmacılara önderlik etmeleri, kendi görüşlerinde olmayan Rumeli Kazaskeri Muslihiddin Efendi'yi yeniçerilere parçalattırmaları, 1654, 1703 olaylarında şeyhülislamın ve ulemanın oynadığı roller, ciddi sonuçlar doğurdu. Diğer yandan tanınan onca ayrıcalığa karşın, üç şeyhülislam da farklı tarihlerde idam edildi. Bunlar, Ahizade Hüseyin Efendi (1633), Hocazade Mesud Efendi (1656) ve Feyzul-lah Efendi'dir (1703).

İstanbul ulemasının saraya ve yönetime karşı konumu en belirgin olarak cülus ve bayram törenlerinde görülürdü. Sözelimi bayram tebriğinde şeyhülislam huzura geldiği zaman, padişah tahtından doğrulur, bir-iki adım yürüyüp musafahada bulunurdu (bak. bayram alayı). Tahta çıkan yeni padişahın kılıç kuşanma töreninde de şeyhülislamın ve nakibüleşrafın bulunmaları bir gelenektir (bak. kılıç alayları). Diğer bütün törenlerde de şeyhülislamdan müderrislere değin ulemanın saygın yerleri vardı. Bu törenlere, örf denen kavukları, rütbelerine göre kürkleri veya cüppeleriyle katılmaları kanun gereğiydi. Ulema sınıfının tören protokolündeki en sonuncu bireyi hekimbaşiydi.

Genellikle Türk soylu olan İstanbul ulema aileleri arasında varlıklarını birkaç yüzyıl sürdürenlerin başlıcaları Bostanzade, Dürrîzade, Çivizade, Zekeriyazade, Kara-çelebizade, Minkarizade, Debbagzade, Paşmakçızade, Mirzâzade ve Pirîzadelerdir. Gerek bu, gerekse diğer ulema ailelerinden, salt din bilgini, müderris ve kadı değil pek çok hattat, tarihçi, şair, hattâ musikişinas da yetişmiştir. Ulemadan zengin olanların ise kendi memleketlerine veya İstanbul'a su getirme, çeşme

yaptırma, mektep ve kütüphane tesis etme gibi hayırlara yöneldikleri, zengin kitap koleksiyonlarını vakfettikleri saptanmaktadır.

Ulemanın İstanbul'daki etkili konumu II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasına kadar sürdü. Tanzimat'a (1839) doğru kurumlaşma süreci hızlanınca şeyhülislamlık da birer resmi dini kuruma dönüştü. Bununla birlikte bu sınıfın onursal yüceliği, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin devam etti. Süleymaniye Camii arkasındaki "Bâb-ı Meşihat" veya "Bâb-ı Fetva" denen şeyhülislamlık giderek bir tür nezarete (bakanlık) dönüşürken fetva işleri de fetva emini denen bir din uzmanının yönettiği daireye bırakıldı. Abdülaziz'in(->), V. Murad'ın(-+), II. Ab-

dülhamid'in(-0 tahttan indirilmelerinde, fetva dairesinde hazırlanan fetvalar temel gerekçe oldu.

II. Meşrutiyet döneminde Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi, ulema sınıfının ve bu zümrenin kaynağı olan medreselerin ıslahı için çaba sarf etmekle birlikte, bu çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı yıllarına rastladığından bir sonuç vermedi. Son şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi Yüzellilikler listesine alınarak İstanbul'dan sürülürken, Milli Mücadele önderleri hakkında idam fetvası veren Dürrîzade Abdullah Efendi de İstanbul'dan kaçmak zorunda kalmıştır.

20. yy'm başında İstanbul'da ve küçük rütbelileri ise taşrada olmak üzere, kazasker, İstanbul, bilad-ı hamse, mahreç, devriye, Edirne, İzmir, darülhadis, Süleymaniye, hamise-i Süleymaniye, musıla-i Süleymaniye, altmışlı, sahn-ı seman ve musıla-i sahn derecelerinde 1.100 dolayında ilmiye mensubunun oluşturduğu oldukça kalabalık bir ulema zümresi vardı.

Bibi. Müstakimzade Süleyman Sadeddin, *Dev-batü'l-Meşayib*, (tıpkıbasım), ist., 1978; Uzun-çarşılı, *İlmiye; Osmanlı Müellifleri*, I; Altun-su, *Şeyhülislamlar*; N. Sakaoğlu, "19. yy'da Şeyhülislamlık", *TCTA*, I, 263 vd; R. Ş. Yeşim, "1654 Olaylarında Ulema Efendiler", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 4 (Mayıs 1971), s. 21 vd; E. Serezli, "Şeyhülislamlar-İstanbul'un Fethinden Sonra", *Tarih Hazinesi*, S. 4 (Ocak 1951), s. 185; B. Felek, "Yakın Devirde Ulema", *Milliyet*, 10 Nisan 1977.

NECDET SAKAOĞLU

ULUĞ, İSMET

(1901, İstanbul -1975, İstanbul) Sporcu, spor adamı.

Futbola, Osmanlı İttihat Mektebi'nde öğrenciyken başladı. Kadıköy Numune Mektebi'nde okurken komple bir sporcu olarak kendini gösterdi. Beden eğitimi öğretmeni Ahmed Robenson(->) onu Galatasaray Spor Kulübü'ne(->) götürdü. Kısa bir süre sarı-kırmızı forma altında futbol oynadıktan sonra 15 yaşındayken Fenerbahçe Spor Kulübü'ne(-*) geçti. Genç takımdan yetişip birinci takıma yükseldi. 11 yıl aralıksız

olarak sarı-lacivert forma altında yer aldı. Bu süre içinde 166 maç oynadı. Türk futbolunun en büyük yıldızlarından biri olarak parladı ve "Yavuz İsmet" adıyla anıldı. Aynı zamanda mükemmel bir boksör olarak da kendini gösterdi. Özellikle işgal yıllarında yabancı asker boksörlerle yaptığı maçlarda kazandığı peş peşe galibiyetlerle milletin yaralı gönlünde ayrı bir yer edindi. Ayrıca şampiyon bir kürekçi ve mükemmel bir hokeyci olarak da tanındı. Başarılı futbol yaşamında 11 kez ay-yıldız formayı giydi. Askeri tabip olarak 1928'de Adana'ya atanınca spor hayatını kapattı. Uzun yıllar yurdun çeşitli yerlerinde görev yaptı. Yarbay rütbesiyle emekliye ayrıldıktan sonra İstanbul'a döndü. Tekrar Fenerbahçe Spor Kulübü'nde kısa bir süre sonra yönetici olarak görev aldı. 1962-1966 arasında da Fenerbahçe Spor Kulübü başkanlığında bulundu. Yöneticilik alanında da spor sahalarındaki adına yakışan başarı gösterdi.

CEM ATABEYOĞLU

ULUNAY, REFİ CEVAD

(1890, Şam - 4 Kasım 1968, İstanbul) Gazeteci, yazar.

1909'da Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra *Tanin*'de(->) gazeteciliğe adım attı. Sonra *fkdam*'da(->) yazdı. 1912'de Pehlivan Kadri ile birlikte *Alemdar gazetesini* kurdu. İttihad ve Te-rakki'nin siyasetini şiddetle eleştirdiği için sık sık kapatılan gazeteyi başka isimlerle devam ettirdi. 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastı(->) üzerine İttihad ve Terakki yönetimince Sinop'a sürgün edildi. Çorum ve Konya'da sürgünde geçirdiği I. Dünya Savaşı sona erip İttihad ve Terakki iktidardan düşünce İstanbul'a döndü. *Alem-dar'ı* yeniden çıkarmaya başladı. Tamamen siyasi bir hesaplaşma aracı olarak düşündüğü gazetesi başlangıçta Mustafa Kemal'e karşı ılımlı davranırken, sonra Milli Mücadele'yi bir İttihatçı eylemi olarak algıladı ve en ağır saldırılarda bulundu. Zaferin kazanılması üzerine Mısır'a kaçtı ve "Yüzellilikler" listesine dahil edilerek vatandaşlıktan çıkarıldı. 1938'deki af üzerine yurda döndü ve hemen *Yeni Sabah* 'ta yazmaya başladı. 1952'den ölümüne kadar yazarlığını *Milliyet*'te sürdürdü. Bu ikinci döneminde daha çok anılarım, kültürel konuları işledi. Sohbet türü yazılar yazdı. Gelenekçi bir tutum içinde oldu. Eski İstanbul yaşamı ve kültürünü aktarmaya çalıştı. Nadiren girdiği polemiklerde eski ısırmacı üslubunu ortaya koydu. Kitapları arasında *Köle* (İst., 1942), *Enkaz Arasında* (İsi., 1945); *Sayılı Fırtınalar* (İst., 1955, yb 1994), *DağlarKrah Qst., 1955\Haşmetli Yosmalar* (1957), *Bir Başka Âlem* (İst., 1964) isimli romanları vardır.

ORHAN KOLOĞLU

ULUSLARARASI İSTANBUL FESTİVALİ

bak. İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFI

ULUSLARARASI İSTANBUL FİLM FESTİVALİ

bak. İSTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFI

ULVİ URAZ TİYATROSU

1960-1961 sezonunda Dost Oyuncuları adıyla Site Tiyatrosu'nda kuruldu. 1964'te kurucusu Ulvi Uraz'ın adını aldı.

Dost Oyuncuları'nın sahnelediği ilk

oyun Haldun Taner'in *Günün Adamı* oldu. Ulvi Uraz'ın sahnelediği ve başrolü üstlendiği oyunda, İbrahim Delideniz, Tolga Tiğin, Yılmaz Gruda, Kayhan Yıldızoğlu, İsmail Biret, Altın Terim, Oğuz Oktay, Semih Orkan, Güneşi Akol, Güven Şengil ile ilk kez profesyonel olarak sahneye çıkan Mehmet Ulusoy ve Ayberk Çölok rol aldı. 1961-1962 sezonunda yine Site Tiyatrosu'nda çalışmalarını sürdüren topluluk, *Para İsteme Benden* ve *Gönül Avcısı* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıktı. İstanbul'un değişik semtlerinde ve Anadolu'da turneler yapan topluluk sezon sonunda dağıldı.

1964-1965 sezonunda Küçük Sahne'de topluluğunu bir araya getiren Ulvi Uraz, Haldun Taner'in büyük ilgi gören *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım* adlı oyunuyla perde açtı. Bu oyun 1968'e kadar toplulukça sahneye çıkarıldı. Ulvi Uraz "Vicdani" rolüyle büyük başarı ve ödüller kazandı. Oyunda, Metin Akpınar, Hikmet Karagöz, Ersan Uysal, Nur İnsel, Alev Koral, Tuncer Necmioğlu, Türker Tekin, Celi le Toyon, Necabettin Yal, Demir Can, Al-tay Tanur, Müfit Kiper, Gündüz Kalış oynadı. Aynı sezon, *Ben Devletim* adlı oyun sahnelendi. Yine bu sezon topluluğun yayımladığı *Pastav* adlı dergide, topluluğun çalışmalarının tanıtılmasının yamsıra tiyatronun gündemindeki konulara ve sorunlara ilişkin yazılar yayımlandı. Dergi yayımını 1972'ye kadar sürdürdü. Topluluk 1965-1966 sezonunda Küçük Sahne'de *Altın Yumurtlayan Horoz*, *Zabit Fatma 'mn Kuzusu*, *Hababam Sınıfı* adlı oyunları sahneledi.

1966-1967 sezonunda Karaca Tiyat-ro'da çalışmalarına başlayan topluluk, *Hababam Sımfive Gözlerimi Kaparını Vazifemi Yaparım* adlı oyunların yamsıra, *Kartal Tekmesi* ve *Utanmaz Adam* adlı oyunlarla seyirciyle buluştu. 1967-1968 sezonunda Aksaray Küçük Opera'da *Masalar*, *Generallerin Beş Çayı*, *Yalova Kaymakamı*, *Müşterek Ev* adlı oyunları; 1968-1969 ve 1969-1970 sezonlarında Sıraselviler'deki Arena Tiyatrosu'nda, *Ham Hum Şara-lop*, *Murtaza*, *Nina*, *Yaz Bitti* adlı oyunları sahneledi.

1970-1971 sezonunda Harbiye'deki Yapı Endüstri Merkezi Sahnesi'ne taşınan Ulvi Uraz Tiyatrosu, *Huzur Çıkmazı*, *Hadi*

PASTAV

Ulvi Uraz

yayımladığı

derginin

kapağı.

Şehir Tiyatrosu

Arşivi

Öldürsene Canikom, Görücüye Çıkıyorum; 1971-1972 sezonunda Elhamra Sine-ması'nda *Püsküllü Moruk, Hababam Sınıfı Baskında* ve *Kıskançlar'ı* oynadı. 1972-1973 sezonunda Fındıkzade'deki Bulvar Tiyatrosu'nda sahnelenen Osman Zeki Özturanlı'nın *Evlatçıklar'ı* topluluğun son çalışması oldu. Sezon sonunda ekonomik sorunlar nedeniyle tiyatro kapandı.

Uygulamalarında çağdaş Türk yazarlarına önemli bir yer veren Ulvi Uraz Tiyatrosu, birçok genç sanatçıyı tiyatroya kazandırdı. Ulvi Uraz'ın Türkiye'deki ve dünyadaki toplumsal gelişmelere, değişimlere duyarlı yaklaşımı topluluğun seyirciden geniş ilgi görmesini sağladı. Zati Özgüler, Aykut Oray, Perran Kanat (Kutman), Şemsi İnkaya, Kemal Sunal, Gül Akelli, Gürol Gökçe, Yavuz Şeker, Savaş Yurttaş, Âli Yalaz, Zeki Alasya, Ahmet Gülhan, Ercan Yazgan, Mete Sezer, Zihni Küçümen, Bilge Şen, Kâmran Usluer, Ali Poyrazoğlu, Yalçın Gülhan, Peri-Han (Kalkavan), Müjdat Gezen, Gökhan Mete, Kemal Bekir, Cem Karaca, Binnaz Gürses, Erdal Özyağcılar, Kutay Köktürk, Haşmet Zeybek topluluğun çalışmalarında yer alan sanatçılardan bazılarıdır.

Ulvi Uraz'ın 25 Mayıs 1974'te ölümünden sonra, ailesi tarafından yerli oyunlarda rol alan bir oyuncuya ve bir yönetmene verilmek üzere Ulvi Uraz Tiyatro Ödülleri kondu ve bu ödül 1976'dan 1993'e kadar verildi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

UNGER, FRIEDRICH WILHELM

(28 Nisan 1810, Hannover - 22 Aralık 1876, Göttingen) Alman sanat tarihçisi.

İlk ve orta öğrenimini Hannover'de ve Gotha'daki gymnasium'da gördükten sonra Göttingen Üniversitesi'nde hukuk tahsili yaptı. Fakat esas merakı sanat olduğundan 1831 sonbaharında, resim akademisine devam etmek üzere Münih'e geçti. Bir yıl sonra Göttingen'e dönmek zorunda kalan Unger, burada 1834'te doktorasını tamamladı ve hukukçu olarak devlet hizmetine girdi. 1838'de Göttingen'de görevlendirildi. 1842'de bu üniversitede kadrosuz doçent olarak hukuk dersleri verdi. Ertesi yıl kütüphaneci olarak atandı. Kütüphane görevlilerinin aynı zamanda öğretim üyesi olmalarını yasaklayan yasanın kaldırılması üzerine 1857'de üniversitenin felsefe fakültesinde, çok sevdiği sanat tarihi konusunda derslere başladı. 1863'te sanat tarihi profesörlüğüne

yükseldi, kütüphanedeki görevi devam ederken aynı zamanda galeri müdürü oldu. 1850-1851'de İtalya, 1865'te Avusturya, Fransa ve tekrar İtalya'yı gezdi. 1873'te Viyana'da Sanat tarihi Kongresi'ne katıldı. Bir böbrek yetersizliği sonunda öldü.

Unger 1839-1848 arasında hukuk ve hukuk tarihi ile ilgili 6 yayın yaptı. 1850' den sonraki yayınları ise yalnız sanat tarihi hakkındadır. Bu arada Ersch ve Grüber tarafından yayımlanan bir konular ansiklopedisinin Bizans sanatına dair fasikülleri-ni hazırladı. O yıllarda henüz Bizans adı

UNION FRANÇAISE

324

325

UNKAPANI

pek bilinmediğinden, yazdığı fasiküller, Hristiyan-Yunan veya Bizans sanatı olarak adlandırılmıştır (*Cbristlicb-griechische öder byzantinische Kunst, Ersch undGrü-ber's Enzyklopâdie der Wissenschaften undKünste*, I, c. 84, c. 85, 1866-1867).

Genel sanat tarihi ve sanat tekniklerine dair pek çok araştırması arasında istanbul'da Atmeydanı'ndaki Burmalı Sütun veya Yılanlı Sütun hakkında da bir makalesi basıldı ("Zur Geschichte der Schlangen-sâule in Constantinopel", *Nachrichten der Gesettschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, S. 16 [1876], s. 397-411). Ayrıca yine istanbul'daki dört dev ölçülü anıta dair bir çalışması da ölümünden çok sonra basıldı ("Über die vier Kolossal-Sâulen in Constantinopel", *Repertoriumfür Kunst-tuissenschaft*, II [18791, s. 109-137).

Fakat hiç şüphe yok ki Unger'i İstanbul tarihi bakımından önemli kılan, bellibaşlı Bizans kaynaklarını tarayarak, şehrin tarihi, topografyası, gelişmesi ve eski eserlerine dair rastlanan bilgileri derlemesi ve bunları Almancaya çevirmiş olmasıdır. Bu çok önemli çalışma, en az 6 büyük bölümden oluşacaktı. Unger bütün bölümlerin malzemesini toplamış, bazı kısımları da yayına hazır hale getirmişti. Bu geniş projeli eserin, yalnız ilk üç bölümü XXXVI+335 sahifelik bir cilt olarak, "Sanat Tarihi ve Ortaçağ İle Rönesans Sanat Tekniklerine Dair Kaynaklar", (*Quellen-schriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik desMittelalters und der Renaissance*, [yay. R. Ei-telberger von Edelberg]) dizisinin XII. cildi olarak basıldı: *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte* (Viyana, 1878). Bu ciltte, kullanılan kaynakların geniş bir bibliyografyası ile başlıca mimari terimleri açıklayan bir sözlük ve kısa bir tarihçeden sonra, imparatorların politeist inanca karşı tutumları, kilise ve manastırların soyulması, Bizanslı ustalar ve sanatçılar üzerinde durulur. İkinci ana bölümde şehrin kuruluş ve

gelişmesi, yapı yönetmelikleri, afetler, yangın ve depremlere dair bilgiler derlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise şu konular ayrıntılı olarak ele alınır: Mahalleler ve idari taksimat, Haliç ve Boğaz kıyıları, caddeler, direkli yollar, meydanlar, su tesisleri, su yolları, sarnıçlar, surlar ve kuleler ile kapılar, şehirler arası yollar, köprüler, iskeleler, liman ve gemi tezgâhları, fenerler, hamamlar ile yarış alanları ve Hippodrom.

Unger'in çok büyük bir emek mahsulü olan bu eseri, içinde eksikler ve İstanbul'u hiçbir vakit görmemiş bir kişi tarafından hazırlandığı için topografya bakımından bazı hatalar olmasına rağmen İstanbul tarihi üzerinde çalışanlara hizmeti sürdürmektedir. Yazarın tasarladığı diğer bölümlerin basılamadan kalmasına karşılık, kilise, manastır, saray ve kamu yapılarına dair olan ikinci cilt J.-P. Richter(-*) tarafından düzenlenerek 19 yıl sonra, başka bir yayınevinin yayınları arasında basılmıştır.

Bibi. E. Chmelarz, "F. W. Unger", *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, I (1878), s. V-IX.

SEMAVİ EYİCE

UNION FRANÇAISE

Beyoğlu İlçesi'nde Tepebaşı'nda Meşrutiyet Caddesi'ndedir.

Alexandre Vallaury(->) tarafından 1896' da tasarlanıp inşa edilmiştir. Yapı 19. yy'in sonunda İstanbul'da önemli bir toplumsal grup oluşturan Fransız kolonisi için lokal olarak yapılmıştır. Bu amaçla Düyun-ı Umumiye nezdinde Fransız alacaklılarının temsilcisi olan J. Berger, dönemin gözde semti olan Beyoğlu'nda sonradan ABD Elçiliği binası olan Corpi Sarayı'nın karşısında bulunan arsayı satın almış ve yapımı ile özel olarak ilgilenmişti. Büyük törenle açılan Union Française, aynı zamanda bir sanat ve kültür merkezi işlevini de üstlendi.

Union Française binası, Meşrutiyet Caddesi ile arkada Minare Sokağı arasında yer alan ve her ikisine de cephe veren bir arsada yapılmıştır. Yüksek bir bodrum (zemin) kat üzerine üç katlı, kagir ve o yıllarda İstanbul'da yaygın olarak kullanılan NP I putrelli volta döşemesi olan bir yapıdır.

Plan şeması, çok yalındır. A. Vallaury, dikdörtgen arsayı enine üç parçaya bölerek ortada büyük bir hol ile iki yanına toplantı odaları, kitaplık, ofis vb işlevler için ayrılmış ve cepheye açılan yan kanatlar düzenlemiştir. Girişte görkemli ve büyük bir merdiven doğrudan üst kata ulaştırır. Minare Sokağı'na bakan arka bölüm, eğim nedeniyle sokak kotunun altına düştüğünden servisler için ayrılmıştır. Birinci ve ikinci katın orta hollerinin yine büyük merdivenleri vardır. Üst katta sahnesi de bulunan ve tiyatro, konser vb her türlü sanat etkinliği için kullanılan büyük bir toplantı salonu düzenlenmiştir.

Union Française'in Meşrutiyet Cadde-si'ne bakan cephesi, neoklasik üslupta bir düzenlemeye sahiptir. Cephe, zeminden çatı silmesine kadar devam eden dört pi-lastr ile ortadaki daha geniş olan üç açıklığa bölünmüştür. Pilastrlar, saçak parapetinin altında kompozit başlıklarla sona ererler. Bu klasik yerleştirmeye karşın hem girişin üst kat bağlantısı hem de büyük toplantı salonunun yüksekliği cephenin klasik yerleştirmesini değiştirmiştir. Vallaury, klasik öğeleri kullanarak ama onları kompozisyon oyunları ile değiştirerek tasarımını "Belle Epoque" veya 19. yy sonu çizgisine kaydırmıştır. Örneğin, simetri eksenini üzerindeki kapının üst kısmındaki açıklığı geniş bir pencere bütünü olarak düzenlemiş ve kapıyla bütünleştirerek çizmiştir. Köşeleri sepet kulpu kemer biçiminde yuvarlatılarak "Belle Epoque" bir vurgu getirilmiştir.

Toplantı salonu cephede geniş bir açıklık olarak klasik oranlarda farklılaştırılmıştır. Öne doğru çıkma yapan bu bölüm, iki uçta konsollarla desteklenmiştir. Konsolların alt yüzünde barok sarkıtma motifi ve oval birer madalyon vardır. Madalyonların birinin üzerine "Commerce" (ticaret), diğerine de "Industrie" (sanayi) sözcükleri kazınarak işlenmiştir. Minare Sokağı cephesi son derece sade bir biçimdedir.

Yapı, ilk olarak 1938'de bir yangın ge-

çirmiş ve üst kattaki tören salonunda bulunan sanat yapıtları ve tablo koleksiyonu kaybedilmiştir. 1970'li yıllardaki ikinci yangın sonrasında bina bir ticari gruba satılmış ve sonra da onarılmıştır.

Bibi. M.S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury", (Hacettepe Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), 1991, s. 142-144; S. H. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler, 19- Yüzyıl Sonunda Beyoğlu'nün Sosyal Topografyası, ist.*, 1982, s. 22; M. Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, İst., 1984, s. 5. AFİFE BATUR

UNION HANI

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata'da, Voyvoda Caddesi'ndedir. Ankara Hanı'na bitişik olan yapının arka cephesi Borsacılar Soka-ğı'nı bakar. 19. yy'da Fransız sigorta şirketine ait olan bina günümüzde Tütün-bank'ın malıdır.

Beş katlı yapının Voyvoda Caddesi'ne bakan yüzü sütun, kemer ve çini parçalarıyla süslenmiş, diğer cephelere, sade tutularak yalnız dikdörtgen kesitli pencereler açılmıştır. Zemin kat dört adet büyük sivri kemerle sokağa açılmaktadır. Kemerlerin üzerleri yine sivri kemerli alınlıklarla taçlandırılmış, aralarına kabaralar yerleştirilmiştir. Kemer dizisinin iki yanında yine sivri kemerli, ince ve uzun birer kapı yer almaktadır. İki yanma yivli sütunçelerin yerleştirildiği kapıların üzerinde yumurta biçiminde büyük bir madalyon ve onları kuşatan kıvrık dallar yer almaktadır. Zemin katın üzerinde yükselen dört kat, saçaktan zemin katın kemerlerine kadar inen pilastrlarla altı bölüme ayrılmaktadır.

İçleri çerçevelenerek görünümüleri hafifletilmiş pilastrlar kıvrık konsollar üzerine oturmaktadır. İlk katın pencere dizileri dikdörtgen kesitli ve süslemesizdir. İkinci ve üçüncü katın pencere dizileri pilastrlar arasındaki Bursa kemerleri içine alınmıştır. Bursa kemerlerinin söveleri ve köşeleri yivlenerek ve keskin hatlar kullanılarak stilize edilmiştir. İkinci kat dışbükey biçimli balkonlarla dışarı açılmaktadır. Dördüncü

Union Hanı

Yavuz Çelenk

kat sivri kemerli üçüz pencerelerle aydınlanmaktadır. Aradaki sütunçeler Türk üçgenli sütun başlıklarıyla kemerlere oturmaktadır. Dördüncü kat, her pencere dizisinin üzerine gelecek şekilde, demir çubuklarla kemer aralarına dayandırılarak açık tutulmuş ahşap kepenklerle donatılmıştır. Hanın yukarıya uzanan yokuşa bakan köşesi yuvarlanarak yumuşatılmıştır. Bu bölümün en üst katında kıvrımlı başlıklı sütunlarla sınırlanan, kurşun kaplı yelken tonozlu bir kulecik yükselmektedir. Cephe, pilastrlar arasında dikdörtgen şeklinde çini panolarla ve üçüz pencerelerin üzerilerini taçlandıran, mavi ve beyaz renkteki çiçek desenli panolarla renklendirilmiştir.

Yapıda kullanılan sivri kemerler, Bursa kemerleri, Türk üçgeni başlıklı sütunçeler, taş kabaralar, geniş pencere kepenkleri ve çini panolar, cephe tasarımında Türk mimarlığının biçim sözlüğünden alınan öğelerin tercih edildiğini göstermektedir. TARKAN OKÇUOĞLU

UNIVERS

Tam başlığı *L 'Univers, Revue Orientale, Po-litique, Litteraire et Scientifique'*dir. İlk sayısı Kasım 1874'te çıktı. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) coğrafya öğretmeni olan A. Synvet tarafından yayımlanan derginin kapağında bildirildiğine göre, Galata'da Billur Sokağı no. 12'de M. de Castro Basımevi'nde basılıyordu. Yine kapakta derginin bir de Türkçe baskısı olduğu haber verilmişti. Gerçekten de Milli Kütüpha-ne'nin süreli yayınlar katalogunda bu Türkçe derginin adı görülür: *Cihan, Fû-nun ve Edebiyat ve Teracim-i Ahval ve Politika Vesaireden Bahseder*, 1. yıl, S. 1 (12 Kânunıevvel 1290) (1874). Derginin Fransızca baskısında (S. 5, s. 320), *Cihan'ı* Türk dilinde hazırlayan Mahmud Nedim Bey'e salise rütbesi verildiği ve Petersburg'daki elçiliğe atandığı bildirilir. Bilgili bir "genç" olduğu ve mükemmel Fransızca bildiği belirtilen bu M. Nedim Bey'in aynı addaki sadrazam ile aynı kişi olmadığı bellidir.

3 yıl boyunca Fransızca .olarak basılan dergide İstanbul tarihi ile ilgili pek çok yazı vardır. Elde edilebilen sayılarda dikkati çeken makalelerden biri Vassilaki Saraki-otis adında bir kişi tarafından yazılan ve birçok sayı devam eden, İstanbul'da işçi sınıfı hakkındadır. Bu yazıda İstanbul dilencilerinin esnaf ve sanatkârlar gibi, bir lonca teşkilatına sahip

bulundukları ve başlarında bir de kâhyaları olduğu belirtilir (S. 7, s. 408).

Görülebilien sayılarda İstanbul arkeolojisi bakımından da önemli yazılar vardır. Bunlardan biri, Şehremaneti Altıncı Daire-i Belediye(-0 mühendislerinden Marie de Launay tarafından yazılan, Galata surları ile bunların üzerlerindeki Cenova armaları ve kitabeleri hakkındaki yazıdır (S. 1, s. 25-30; S. 2, s. 105-116; S. 3, s. 170-178; S. 4, s. 225-233). İkinci yazı ise A. G. Pas-patis'in(->) verdiği bir konferansın Fransızca metnidir. Burada yazar İstanbul'da camiye çevrilmiş Bizans kiliselerine dair gö-

L'UNIVERS

KETUE ORIENTAEE

Foütjpe, Hitteto et

pu F. Bit».

*l^yjttıK ler-1** »isal Sılıtl (Pfal On 6Cneit), i*r «lufe4efAao* *^Swvrfh ıraumlı ftıls HUMrttt4!l«o, feclottıprfe le t K. GeMteBtu, ;«r II Dr, Bttblıv, *KtKLta* fln *«& la{*r*l.

e da fa, j» J. \$wmt, «r*gi tfo

.. » oiBdella « FBİU dimi,

NOVEMBR6 1874.

COSSIİKTffıOPIE,

aramış x. ss *sam.*- 5*1*14 sus jomss a,

MM.

L'Univers'in ilk sayısı. *Semavi Eyice arşivi*

rüşlerini ortaya koyar (S. 5, s. 273-289; S. 6, s. 337-345). Yeni kurulan müzenin ilk müdürlerinden Ph. A. Dethier'nin(~») Aya-sofya önündeki Augusteion Meydanı ile burada evvelce duran atlı bronz imparator heykeline dair araştırması da üzerinde durulmaya değerdir (S. 4, s. 233-242; S. 5, s. 289-295). Şehir haberleri arasında ise Ali Nihat Bey adında bir kişi tarafından yazılan İstanbul'da tiyatrolara dair yazılar dikkat çekicidir. Bunlardan o yıllarda Beyoğ-lu'ndaki tiyatrolarda oynanan oyunların ilgi çekici bir kritiği yer alır. Herhalde *L 'Univers*, istanbul tarihi ve buradaki sosyal yaşantı bakımından ihmal edilmemesi gerekli bir kaynaktır.

Bibi. Milli Kütüphane, *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*, I, Ankara, 1987, no. 299; G. Groc-I. Çağlar, *La presse frança-ise de Turquie de 1795 â nosjours*, ist., 1985, s. 187.

SEMAVİ EYİCE

1965'te

tamamlanan
alt-üst geçit
yapımına
başlandığı
sırada
Unkapanı
Meydanı'nın
görünümü.
Sağdaki Gıda
Maddeleri
Toptancıları
Çarşısı da
1987'de
kaldırılmıştır.
Cumhuriyet
Gazetesi Arşivi

UNKAPANI

Haliç üzerindeki Atatürk Köprüsü'nün, İstanbul yakasındaki ayağı çevresindeki tarihi semt.

İdari açıdan Eminönü İlçesi'ne(-0 bağlı Yavuz Sinan ve Hacı Kadın mahalleleri ile Fatih İlçesi'ne(~»)) bağlı Haraççı Kara Mehmet ve Kasap Demirhun mahallelerinin bazı bölümleri üzerine yayılır: Atatürk Köprüsü'nün Aksaray'a doğru devamı olan Atatürk Bulvarı, semti ortasından böler ve Eminönü İlçesi ile Fatih İlçesi'ni birbirinden ayırır.

Bizans döneminde bu bölgeye Arma-tiu denildiği, geç Bizans döneminde ise Platea veya Plateia olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Düzlük anlamına gelen Platea adı, bölgeye, Haliç'in bu kesiminde en geniş düz alanın buralarda bulunmasından ötürü verilmiş olmalıdır.

Burada Haliç boyunca uzanan surların kapılarından biri olan Platea Kapısı'nın (Porta Platea) Osmanlı dönemindeki Un-kapanı veya Unkapanı Kapısı'na tekabül ettiği sanılmaktadır. Buondelmonti'ye göre bu kapı Messa Kapısı'dır. İstanbul'un eski planlarında Porta de la Farina (Un Kapısı) olarak da geçer. Venediklilerle II. Andronikos Paleologos arasındaki 1324 tarihli bir yazışmadan burada Raiba adı verilen bir buğday pazarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Fetihden hemen sonra II. Mehmed (Fatih) Un Kapam'nda kapan işlerini düzenlemek için bir ehl-i hiref divanhanesi kurdurduğuna göre, burası canlı ve önemli bir ticaret ve zanaat merkezi olmalıdır. İstanbul'a gelen zahire, yiyecek

ve diğer ihtiyaç maddelerinin ölçümünün, ekspertizinin, fiyatlandırılması ve dağıtım işlemlerinin yapıldığı kapanların(->) en önemlilerinden biri olan Un Kapam'nm burada bulunması, giderek semtin de aynı adla anılmasına neden olmuştur. Un Kapa-nı'na ilk dönemlerde Dakik (Un) Kapanı adı verildiği bilinir. Unkapanı, yakın zamanlara kadar bütün tarihi boyunca ambarların, değirmenlerin bulunduğu, buğday ve un ticaretinin yapıldığı bir yöredir. Aynı zamanda da bir geçit ve yol kavşağıdır. Halic'in iki yakasını birbirine bağla-

UNKAPANI KÖPRÜLERİ

326

327

USKUMRU

zada çıkarılıp satılmıştır. Yukarıda yapım sürecine ilişkin olayları sıraladığımız, Fransızlara yaptırılan köprünün mukavele metninden ve konuyla ilgili uzun bir gazete haberinden edinilen bilgiler ışığında genel özellikleri şöyledir: Galata-Eminönü arasında kurulacağı düşünülmüş ve hazırlanan mukaveleye göre köprünün boyu en az 460 m, eni 18 m'dir. Gazete ise yeni köprünün eski köprüyle aynı boyda, yani 1.653 feet (504 m) olduğunu yazmaktadır. 3. maddeye göre, köprünün ortasında iki parçadan oluşan 30 m açıklığında bir kapının yer alacağı ve kapının iki yanından mavnaların geçmesi için 12 m genişliğinde ve deniz yüzeyinden 5 m yükseklikte geçit kemerlerinin bulunacağı ve 24 adet demir duba üzerine inşa edileceği belirtilmektedir. Ancak köprünün orta açıklığı yeni yerinde inşa edilirken tanım-lardakinin tersine, "kemerli" olarak nite-lendirilemeyecek farklı bir sistemle çözümlenmiştir. Bu orta açıklık sistemi, ne mukaveledeki tanımlara, ne de Alnar'ın yayımladığı çizime uygun düşer. Belki de taşınma işlemi nedeniyle bazı değişikliklere uğrayan köprünün, yüzyıl başında kapılarının menteşeli olarak yeniden inşa edildiği bilinmektedir. Bu ilk demir köprü 1912'ye dek Unkapanı-Azapkapı arasında ulaşımı sağlamıştır.

yan ilk köprü 1836'da Unkapanı-Azapkapı arasında kurulmuştur (bak. Unkapanı köprüleri). Atatürk Köprüsü'nün 1930'lardaki adı Gazi Mustafa Kemal Köprüsü, kısaca Gazi Köprüsüydü, köprünün ayağındaki küçük meydan da Gazi Meydanı olarak bilinirdi.

Unkapanı her zaman ağırlıklı olarak ticaret ve ulaşım bölgesi olarak kaldı. Ancak bugünkü Atatürk Bulvarı'nın batısında, Abdüleziz Paşa Caddesi'nin güneyinde, Haydar ve Zeyrek'e doğru ahşap ev ve konakların bulunduğu bir yerleşme bölgesi ile bulvarın doğusunda Yavuz Sinan

Mahallesi tarafında bir başka konut bölgesi bulunmaktaydı. Halen yer yer eski ve harap ahşap evlerin görüldüğü bu kesimlerde giderek ticarethaneler, işyerleri, atölyeler, ambarlar artmıştır.

1964'ten sonra, bugünkü Unkapanı Ge-çidi'nin yapımı sırasında semtin görünümü bütünüyle değişti. Burada istimlakler yapılarak alt ve üst geçitlerle bir yol ağı kavşağı oluşturuldu ve semtin ulaşım-geçit işlevi ticari işlevinin de önüne geçmeye başladı. Semt konut bölgesi olmaktan hızla çıktı. Abdülezel Paşa Caddesi'nin başındaki keresteciler buradan taşındılar; 1986' da da Eminönü yönüne, Yemiş'e doğru uzanan zahire ve gıda toptancıları buradan kaldırılıp Rami'ye taşındılar ve buralar yeşil alan haline getirildi; Haliç kıyısı da açıldı, yeşillendirildi. Günümüzde Unkapanı, ağırlıklı olarak, bir trafik kavşağı ve yol ayırım noktasıdır.

İSTANBUL

UNKAPANI KÖPRÜLERİ

Modern dönemde Haliç üzerinde ilk köprü Unkapanı-Azapkapı arasına kurulmuştur. Tarihi kaynaklar, ilk köprünün sallar üzerinde olduğunu belirtmekte uzlaşırlar. İstanbul'a gelen gezginlerin (E. Flandin, T. Allom, W. H. Bartlett) gravürlerinde, köprünün taşıyıcı sisteminin sürekli bir sal biçiminde olduğu ve iki noktada küçük deniz taşıtlarının ulaşımına olanak veren geçit gözlerinin bulunduğu görülmektedir. Köprünün yapım tekniğine ilişkin en ayrıntılı bilgiyi, devrin resmi tarihçisi Vaka-nüvis Lutfî Efendi(->) "İnşa-i Cısr-i Kebir-i Derya" başlığı altında vermiştir. Tersane'de yapılan ahşap strüktürlü bu köprü 3 Eylül 1836'da ulaşımına açılmış ve geçiş ücreti alınmaması nedeniyle, bu köprüye "Hayratiye" adı verilmiştir. Sallar üzerine inşa edilen köprünün 1839 ve 1840'ta döşemelerinin yenilendiğine ve tamir edildiğine ilişkin belgeler bulunmaktadır.

Unkapanı'nda yapılan ilk köprünün 1862'de yandığı rivayet edilmekle birlikte, genel kanı Hayratiye Köprüsü'nün 1870'lerde inşa edilen demir köprüye değin aralıksız olarak kullanıldığıdır. Oysa, 1853'te yine aynı yerde *Galata* Köprüsü model alınarak bu kez ahşap dubalar üzerine yeni bir köprünün inşa edildiği tarihi kaynaklardan ve gazete haberlerinden izleyebiliyoruz. Ancak, artık kanıksanan bu işlem için Lutfî Efendi, sadece köprünün yeniden inşa edildiğini ve iki ucuna

1936'da bir
fırtınada
parçalanan
Unkapanı

Köprüsü
(yanda) ve
1940'ta hizmete
giren Atatürk
Köprüsü yapım
aşamasında.
Cumhuriyet
Gazetesi Arşivi
(üst), Cengiz
Kahraman arşivi

muntazam yollar yapıldığını yazmaktadır. 19 Mart 1853'te Abdülmecid tarafından ulaşım açılan bu köprünün 1862'de tahliyesi yeniden yapılmıştır. 16 Ağustos 1864'te köprüye "Mahmudiye" adı verilmiş ve daha önceleri ücretsizken, 1282/1865-66'dan itibaren arabalar ve hayvanlar için geçiş ücreti alınmaya başlanmıştır. Bu köprü 1872'ye kadar hizmet verecektir.

1870'lere gelirken Haliç'teki köprülerin değiştirilmesi yine gündemdedir. Ancak, bu kez Tersane'nin olanaklarıyla yetinmek yerine köklü bir değişiklikle demir köprü yapımına yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bu sistemi uygulayacak yabancı şirketler devreye girmeye başlamışlardır. Bu amaçla "Forges and chantiers de la Medi-terranee" isimli bir Fransız şirketiyle Ga-lata'ya, "Wells and Taylor" adlı İngiliz firmasıyla da Unkapanı'na demir konstrüksiyonlu köprü yapılması için anlaşmalar yapılmıştır, işlerin neredeyse bitirildiği anda ani bir değişiklikle Fransızlara yaptırılan köprünün, Unkapanı-Azapkapı arasındaki Mahmudiye Köprüsü'nün yerine konması için hazırlıklara başlanmıştır. Galata ile Eminönü arasındaki trafiğin yoğunluğunu karşılayamayacak derecede hafif olduğu ileri sürülerek Unkapanı'na nakledilen köprünün resmi açılışı Eylül 1872'de yapılmış ve sökülen Mahmudiye Köprüsü me-

Galata-Eminönü arasına konan İngilizlerin inşa ettiği 1877 tarihli köprü (bak. Galata köprüleri) ise daha sonra ilk tasarlandığı yer olan Unkapanı-Azapkapı aksına taşınarak Atatürk Köprüsü'nün yapımına dek 1912-1936 arasında burada hizmet vermiştir. 12 Şubat 1936 gecesi çıkan fırtınaya dayanamayarak parçalanan köprünün yerine yapılanın hazırlıklarına 1927'de başlamıştır. TBMM'nin 24 Nisan 1930 tarih ve 411 sayılı kararıyla "Gazi Mustafa Kemal Köprüsü" olarak adlandırılan bu köprünün projesi 1930'da tamamlanmıştır. Yeterli kaynak sağlanamaması yüzünden sürekli ertelenen ihale 1935'te gerçekleştirilmiş ve yapımı Alman firmalar grubu tarafından üstlenilmiştir. Günümüzde Atatürk Köprüsü adım taşıyan ve 1940'tan

bugüne hizmet vermekte olan köprü 24 adet çelik dubayla taşınır ve boyu 477, eni 25 m'dir.

Bibi. *Tarih-i Lutfi*, VIII, IX, XIII; *Mecmua-yı Ebüzziya*, S. 144 (15 Cemaziyelevvel 1330), s. 102; *Journal de Constantinople*, 1853 ve 1862; *The levant Herald*, 1869-1872; G. Al-nar, "Haliç'teki Köprüler", *Akşam*, (Mayıs 1939); Ç. Gülersoy, *Çağlar Boyunca istanbul Görünümleri, I, Köprü ve Galata*, İst., 1971; El-dem, *İstanbul Anıları*; Y'. Kâhya-G. Tanyeli, "Haliç'in Köprüleri", *Arredamento-Dekoras-yon*, S. 63 (1994/10), s. 120-125; *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Genel Arşivi Şûra-i Bahri Bölümü Katalogu*.

YEGÂN KÂHYA-GÜLSÜN TANYELİ

UNKAPANI SARNICI

Eminönü İlçesi'nde, Unkapanı'nda, istanbul Manifaturacılar Çarşısı'nın beşinci bloğunun altındadır.

1961'de, Atatürk Bulvarı'nın(->) doğu kenarına yakın bir yerde, Bozdoğan Ke-meri(->) ile Unkapanı Köprüsü arasında, temel atmak için yapılan bir hafriyat sırasında ortaya çıkmıştır.

Unkapanı Sarnıcı'nın dahili ölçüleri 8,55x8,05 m olup kareye yakın, düzgün bir dikdörtgen plana sahiptir. Duvarları oldukça kalın tutulmuş olmakla birlikte, su basıncını karşılayacak bir tertibat olarak kuzey ve güney duvarlarına dıştan, doğu ve batı duvarlarına içten yarım takviye payandaları yapılmıştır.

Yapının içinde üçerli üç sütun sırası, üç nef meydana getirmekte, böylece oluşan dört nefin üzerleri doğu-batı doğrultusunda uzanan birer beşik tonoz ile örtülmektedir. Sarnıcın yüksekliği 2,50 m olarak ölçülmüştür. Sarnıcın merkezine yakın bir yerde, tonozun orta kısmına açılmış olan dikdörtgen şekilli bir delikten yukarıdaki yapıya su alınıyordu.

Bulunduğunda, sarnıcın içi, neredeyse sütun başlıkları hizasına kadar toprak ile dolu imiş. Üzerleri çok yıpranmış, tam si-lindirik sütun gövdeleri üzerinde süsleme-siz, oldukça basit sütun başlıkları görülür. Bunların birbirlerinden farklı üsluplarda ve farklı ölçülerde olmaları, bu sarnıç için yapılmayıp başka binalardan devşi-rildiği ya da başka binalar için yapılmış ihtiyaç fazlası mimari elamanlar olduğu fikrini vermektedir. Sütun başlıklarının çoğunluğu yayvan çanak şeklindedir. Bir kısmı Korint tarzındadır. Bir tanesinin ise iyonik volütleri olan abaküsün kemer başlangıcı ile sütun başlığı arasına, yüksekliği ayarlamak üzere koyulduğu görülür.

Bu bölgedeki, fazla büyük olmayan bir Bizans binasına alt yapı teşkil etmesi mümkün görülen bu sarnıç, bugün için etrafı duvarla örülerek kapatılmış bir vaziyette koruma altına alınmıştır. **Bibi.** E. Ataçeri, "İstanbul'da Yeni Bulunan Birkaç Su Sarnıcı", *AMY*, S. 6 (1965), 69-

70, 73-74; E. Yücel, "İstanbul'da Bizans Sarnıçları II", *Arkitekt*, S. 326 (1967).

ENİS KARAKAYA

US, HAKKI TARIK

(1889, Gördes - 21 Ekim 1956, İstanbul) Gazeteci.

İlk ve orta eğitimini Gördes'te yaptıktan sonra orada memur olarak *hayata* atıldı. Kendisinden beş yaş büyük ağabeyi Mehmet Asım'ın (Us), II. Meşrutiyetin ilanıyla İstanbul'da basın dünyasında bir yer edinmesi üzerine o da onun yanına yerleşti ve hem Hukuk Mektebi'ne devam etti, hem de gazeteciliğe başladı. *Tanın, Tercüman-ı Hakikat ve Tasvir-i Efkâr'da* çalıştı. Aynı sırada bazı liselerde öğretmenlik de yapıyordu. 1917'de ağabeyi ile Ahmet Emin'in (Yalman) çıkardıkları *Vakit* gazetesinde yazmaya başladı. Bu gazete İstiklal Savaşı sırasında bütün kadroları ve yazılarıyla Milli Mücadele'yi destekledi, Hakkı

Unkapanı Sarnıcı'nın planı ve kesiti. E. Ataçeri, "İstanbul'da Yeni Bulunan Birkaç Su Sarnıcı", *AMY*, S. 6 (1965)

Hakkı Tarık Us

Cengiz Kahraman arşivi

Tarık da M. M. (Müdafaa-i Milliye) grubu çerçevesinde çalıştı. 1923-1939 arasında Giresun milletvekili olarak TBMM'de bulundu. Basınla ilgili yasa çalışmalarında ön planda rol oynadı. Tekrar milletvekili seçilmek için çabaları hem partisi tarafından desteklenmediği, hem de seçim bölgesinden destek alamadığı için bir daha seçilemedi. Basın Birliği'ni *uyakta*, tutmak için harcadığı çabalar da sonuçsuz kaldı. Buna karşılık *Vakıfa* yazmanın yanısıra basın tarihi konusundaki çalışmalarını hızlandırdı, ilk kez elli yılını doldurmuş yazarların jübilesini düzenledi.

İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın tutanaklarını topladı (*Meclis-i Mebusun*, 2 c., İst., 1939-1953). Nadir bulunur gazete ve dergi koleksiyonu yaptı, birçok da yazma topladı. Vasiyetiyle, bunların kendi adı verilecek bir kitaplığa konulması için servet de bıraktı. Küçüklüğüne karşılık dünya çapında bir değeri olan bu kitaplık şimdi Beyazıt'ta bulunmaktadır (bak. Hakkı Tarık Us Kütüphanesi).

ORHAN KOLOĞLU

USKUMRU

Scombridae familyasından *Scomber scombrus* bilim adıyla tanınan balık.

Geçici balıklar arasında sayılan uskumruların göçleri sırasında ilk akışı yapan sürüler Kasım ayı yaklaşınca Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na doğru hareket ederler ve oyalanmadan Marmara'ya girerlerdi. Bunlara "Kasım balığı" denirdi. Aralık ayında ise esas sürüler Boğaz'a girmeye

başlar, ılıman mevsimlerde şubat ortalarına kadar Boğaz'da kalıp şubat sonunda Marmara'ya inerlerdi. Karadeniz'den Marmara'ya en son göç eden uskumrulara ise "mavriko" adı verilirdi. Uskumru sürüleri inişlerinde Kız Kulesi'nden Adalar'a ve Sa-rayburnu'ndan Tekirdağ'a kadar olan bölgelerde kışı geçirmeye çalışırlardı, ilkbaharın gelmesiyle göç Karadeniz'e doğru başlardı. Bu mevsimde balıkçılar uskumrunun hem tazesini hem de kurusunu, halk

USMAN, MAZHAR OSMAN

328

329

UŞŞAKÎLİK

ise sadece kurusunu çiroz(-») diye adlandırırlardı.

Uskumrunun en lezzetli zamanı kasım ayından ocak ayı sonuna kadardır. Bu devrede ızgarası, dolması, kâğıtkebabı, pilakisi, haşlaması, buğulaması, tuzlaması nefis olur. ilkbaharda çiroz olarak kurutulur. Uskumru yaz mevsiminde lipari ismini alır ve bu süre içinde tavası, domatesli pilakisi, domates suyu ile haşlaması yapılır.

Yıllarca istanbul balıkçılarının tezgâhlarında bol miktarda görülen ve "fakir balığı" diye adlandırılan uskumru bilinçsiz ve aşırı avlanma sonucu 1967'den sonra Bo-ğaz'da ve Marmara'da azalmış, deniz kirliliğinin artmasıyla diğer pek çok balık türleri gibi yok olup gitmiştir.

ALİ PASİNER

USMAN, MAZHAR OSMAN

(1884, Sofulu[bugün Yunanistan'da]-31 Ağustos 1951, İstanbul) Hekim.

ilköğrenimini Kırklareli'nde, ortaöğrenimini istanbul'da Üsküdar İdadisi'nde yaptıktan sonra Askeri Tıbbiye'den 1904'te diploma aldı. Mecburi hizmetini Manas-tır'da tamamlayıp istanbul'a döndüğünde, 1905'te Gülhane Askeri Hastanesi'nde emraz-ı asabiye ve akliye ve tedavi-i bi'l-elektriki (akıl ve sinir hastalıkları ve elektrikle tedavi) asistanı oldu. 1906'da açılan sınavı kazanarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâ-ne'de muallim muavinliği görevine başladı. Bu sıralarda *Tababet-i Ruhiye* (ist., 1909-1910, 2 c.) adlı kitabını yazdı. Kitap Türkiye'de akıl hastalıkları hakkında, ilk modern eserdir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bir süre Almanya'da mesleki bilgisini ilerletti. Dönüşünde Gülhane'de emraz-ı dahiliye fahri asistanı olarak görevlendirildi. Kısa bir süre sonra askerlikten ayrıldı ve Haseki Hastanesi Mecânin Müşahedehanesi (akıl hastaları gözetimevi) başhekimliğine getirildi. I. Dünya Savaşı ilan edilince yeniden askere alındı, bu kez Haseki Has-tanesi'ndeki akıl hastaları Fransız Lape

Hastanesi'ne(->) nakledilince savaş süresince iki hastaneyi de idare etti. Mazhar Osman birçok genci o zamana kadar ih-

Uskutnru

Yavuz Meyveci, 1994

mal edilen ve hor görülen akıl ve sinir hastalıkları alanına özendirdi. O zamana kadar hekimlere bile kapalı tutulan akıl hastanelerini herkese açarak buralardaki insanların birer hasta olduklarını anlatmaya çalıştı. 1919'da Toplası Bimarhanesi(->) fahri baştabipliğini kabul ederek burayı ıslah etme çalışmalarına başladı ve eski tedavi yöntemlerini bırakarak çağdaş bilgilere dayalı seroloji, nöropatoloji ve deneysel psikoloji laboratuvarları kurdu. Bu labo-ratuvarlarında Türkiye'nin ilk nöropsikiyatrlarını yetiştirmiştir. 1920'de kısa bir müddet için Zeynep Kâmil Hastanesi'nde açılan, istanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'nde görevlendirildi. 1922'de, Milli Hükümet tarafından Toptaşı Bimarhanesi başhekimliğine getirildi. Buradaki hastaların 1927'de Bakırköy'e nakledilmesinde ve Türkiye'nin ilk ve en büyük akıl ve ruh sağlığı kurumu olan Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'ne(-+) dönüşmesinde etkin rol oynadı. Bu hastanede müdür ve başhekim olarak çalıştı, 1933'te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Kliniği ordinaryüs profesörlüğüne yükseldi.

Soyadı Kanunu çıktığında, akıl ile uğraştığının bir simgesi olarak Usman soyadını aldı, ancak bu isim daha sonra "Uzman" olarak yerleşmiştir.

1941'de Bakırköy'deki görevinden istifa eden Usman, kurucuları arasında yer aldığı, Türk Tıp Cemiyeti ile Türkiye Yeşilay Cemiyeti'nin başkanlıklarında bulunmuştur. Türk Nöro-Psikiyatri Cemiyeti'nin de kurucularındandır.

Usman'ın merkez sinir sistemi frengisi, şizofreni ve esrar hakkında, dünya tıp literatürüne geçen araştırmaları vardır. Klasik belirtiler olmadan da epidemik uyku hastalığına tanı konabileceğini ilk kez ileri sürenlerdendir. Tıp dünyasına, haşışo-maninin demans prekös tablosu meydana getirdiğini göstermiştir.

Çalışmaları halk arasında da büyük takdirle karşılanmış, aklından şüphe edilen kişilere söylenen; "Mazhar Osman'a görün", "Mazhar Osmanlık olmuş" gibi sözlerle folklorla girmiştir. Yaşadığı dönemde İstanbul'da çok büyük ün kazanmıştı.

Sihhi Sahifelerve istanbul Seririyatı dergilerini yıllarca yönetmiş ve şu kitapları yayımlamıştır: *Spirtizma Aleyhinde* (İst., 1910), *Bimarhanelerin İdaresi Hakkında Nasâyih* (İst., 1914), *Ameli ve Muhtasar Emraz-ı Asabiye* (M. H. Lewan-dowsky'den çeviri, İst., 1914), *Uyku Hastalığı Salgını* (İst., 1925), *Keyif Veren Zehirler* (İsi., 1925); *Sıhhat Almanacağı* (ist., 1933), *Akıl Hastalıkları* (İst., 1935), *Öjenik, İğdiş,*

Kısır (İst., 1935), *Sinir Hastalıkları* (İst., 1936, 2 c.), *Konferanslarım* (İst., 1941).

Bîbl. Ord. Prof. Dr. Mazhar Osman-Üçüncü Mıntika Etibba Odası Tarafından Hazırlanan Saygı Töreni, İst., 1943, s. 14-17; B. T. Kamay, "Merhum Mazhar Osman Uzman", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 5, S. 3-4 (1951); Ü. Maskar, "Mazhar Osman Uzman", *ae*, c. 14 (1951), s. 503-507; L. Tez, *Mazhar Osman*, ist., 1965; *Mazhar Osman Uzman*, İst., 1972; A. Kazancıgil, "Bilim-Tarihçilerimiz Mazhar Osman Uzman", *Bilim Tarihi*, S. 10 (Ağustos 1992), s. 26-30.

-NURAN YILDIRIM

UŞAKLIĞIL, HALİD ZİYA

(1866, İstanbul - 22 Mart 1945, İstanbul) Romancı ve hikayeci.

Uşak'tan İzmir'e göç ederek burada halı ticaretiyle uğraşmış Uşşakîzade ailesindendir. Babası Hacı Halil Efendi İzmir'deki işini daha sonra İstanbul'a nakletmiştir. Halid Ziya, Saraçhane Sıbyan Mektebi'nde başladığı öğrenimini Fatih Askeri Rüştiye-si'nde sürdürdü. Ancak 1877-1878 Osman-lı-Rus Savaşı yüzünden babasının işleri bozulunca ailecek İzmir'e dönmek zorunda kaldılar. Burada Ermeni Katolik rahiplerin yönettiği Mikhitarist okulunda okuyan Halid Ziya bu yıllarda edebiyata ilgi duymaya başladı ve Fransızcadan yaptığı ilk çeviriler 1883'te İstanbul'da yayımlanan *Hazine-i Evrak* dergisinde çıktı. Okulu bitirince 1884'te Tefvik Nevzad ve Bıçakçıza-de Hakkı ile *Nevruz* dergisini kurdu. 1885' te de *Hizmet* gazetesini yayımlamaya başladılar. İlk romanları *Sefile* ve *Nemide* de (1892) burada tefrika edildi. Bu arada İzmir'de rüştiye ve idadide Fransızca öğretmenliği yaptı, Osmanlı Bankası'nda çalıştı. 1893'te Reji İdaresi'nde başkâtiplik göreviyle İstanbul'a geldi. 1896'da *Servet-i Fii-*

Halid

Ziya

Uşaklıgil

Cengiz

\ *Kahraman arşivi*

nun(-S) dergisinde edebi ürünlerini yayımlamaya başladıktan sonra ünlendi. *Mai ve Siyah* (1897), *Aşk-ı Memnu* (1899) ve *Kırık Hayatlar* (1924) bu dergide tefrika edildi. Ayrıca *Sabah* ve *İkdam* gazetelerinde küçük hikâyeleri de çıktı. *Servet-i Fii-nun* -edebiyatı(->) denilen edebi akımın 1901'de son bulmasını takiben 1908'e kadar yazı hayatına ara verdi.

Uşaklıgil, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra *Sabah* 'm edebi başyazarı oldu. Son romanı *Nesli-âhîr* de (kitap olarak basımı İst., 1990) burada

tefrika edildi. Ayrıca *Tanin* başta olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde edebi, siyasi yazıları çıktı. Bu arada Darülfünun'da(->) estetik ve Batı edebiyatı tarihi dersleri verdi. 1909'da V. Mehmed'in (Reşad) tahta çıkması üzerine mabeyin başkâtipliğine getirildi. 1912'de bu görevden ayrıldıktan sonra yeniden Darülfünun'a döndü. Özel diplomatik görevlerle Romanya, Fransa ve Almanya'ya gitti. Reji İdaresi yönetim kurulu başkanlığı yaptı. Cumhuriyet döneminde resmi bir görev almadı. Yeşilköy'deki köşkünde anılarını yazdı, roman ve hikâyelerinin dillerini sadeleştirerek yeniden basıma hazırladı. *Son Posta* gazetesinde denemeleri çıktı. Bunlardan seçmeler *Sanata Dair*'(3 c., İst., 1938-1955) adıyla yayımlanmıştır.

Uşaklıgil başta roman ve hikâye olmak üzere mensur şiir, tiyatro, deneme, anı, makale gibi edebi türlerde eserler vermiştir. Türk edebiyatının ilk modern romancısı ve hikayecisi kabul edilen Uşaklıgil'in eserlerinde İstanbul farklı görünümüleriyle karşımıza çıkar. İzmir'de yazdığı romanlarda romantik aşkı işleyen yazarın İstanbul'da geçen romanlarında aşkla çapkınlık iç içedir. Bu yüzden de roman kahramanları İstanbul'un çeşitli çevrelerinde dolaşırlar. *Aşk-ı Memnu* daha çok Boğaziçi'nde bir yalının kapalı havasında geçer. Arada Beyoğlu ve Adalar'a uzanır. *Mai ve Siyah* 'in mekânı daha çok suriçidir. Romanın kahramanı Ahmet Cemil'in kişiliğinde Babîâli efendisi tipi bütün özellikleriyle canlanır. *Kırık Hayatlar'da*. İstanbul'un semtleri daha geniş bir yelpazede yer alır ama asıl üstünde durulan yer Erenköy'dür. Bir bakıma kendi neslinin de romanı sayılabilecek *Nesl-i Âhir'de* İstanbul daha

çok mekânlar değil tipler aracılığıyla yansıtılır. Her sınıftan, her tabakadan İstanbullu romanda boy gösterir.

Romanlarında semtlere, komşu, mahall-i leli ilişkilerine fazla değinmeyen Uşaklıgil, hikâyelerinde bu ayrıntılara önem verir. "Mahalleye Mevkuf", "Dildoş Dadı", "Küçük Hamal" gibi hikâyelerinde mahalle hayatı bütün incelikleriyle yansıtılır. "Tramvayda Gelirken", "Güzel Artemisiya", "Büyükbaba", "Bir Yazın Tarihi", "Çetin Sevda" gibi hikâyelerinde de İstanbul yaşamından ilginç kesitler yer alır.

Yaşamının ilk 40 yılını anlattığı *Kırk Yıl* (İst., 1936, yb 1969) adlı anılarında İstanbul'un basın ve edebiyat çevrelerine geniş biçimde değinilir. Onu izleyen *Saray ve Ötesi*(3 c., İst., 1940-1942) ise 1909-1912 arasındaki saray hayatı ve siyasal ortam üstüne gözlemlerini içerir.

Bibi. L. S. Akalın, *Halid Ziya Uşaklıgil*, İst., 1953; C. Yener, *H. Ziya Uşaklıgil'e Dair-Bir Romancının Dünyası ve Romanlarındaki Dünya*, ist., 1959; O. Öner toy, *Halit Ziya Uşaklıgil'in Romancılığı ve Romanımızdaki Yeri*, Ankara, 1965; K. Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, Ankara, 1979.

İSTANBUL

UŞŞAKÎ TEKKESİ ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Yedikule'de, İmrahor İlyas Bey Caddesi üzerindedir. Mehmed Halid Efendi tarafından 1297/1879'da yaptırılmış olan Uşşakî Tekkesi'nin çevre duvarına gömülü vaziyette, şadırvan avlusuna açılan kapının sorunudur.

Çeşme 1950-1951'de yapılan tamirlerde çehresi tamamen değişen Uşşakî Tekkesi'nden çok daha eskidir. Üç satır halinde düzenlenmiş olan kitabesinin ilk satırındaki "Vak'au't-tarih: İnnâ a'taynâke'l-kevser" ibaresinden, ebced hesabı ile çeşmenin yapım tarihi olan 970/1562 yılı bulunmaktadır. Orta satırda "Fetekabbelhâ Rabbuhâ bi kabulin hasenin..." ayeti, alt satırda ise ke-lime-i tevhid yer almaktadır. Çeşmenin banisi belli değildir.

Düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan çeşmenin konsantrik bir sağır kemer içine alınmış olan mermer aynataşı bezemesizdir. Kitabesi bunun hemen üzerinde yer almaktadır. Testi setleri ile teknesi bugünkü zemin seviyesinden aşağıda kalmıştır.

Uşşakî Çeşmesi'nin mimari yönden fazla bir özelliğinin olduğu söylenemez, fakat hat sanatının nefis bir örneği olarak gösterilen kitabesi oldukça önemlidir. Köşeleri ovalleştirilmiş kare şeklindeki kitabesinde yer alan kelime-i tevhid yazısı, 16. yy'm ünlü hattatı Ahmed Karahisarî'nin(-0 Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde T. 1443 envanter numarasıyla kayıtlı bulunan mü-selsel besmele tarzında yazılmıştır. Bu sebeple yazı Karahisarî'ye mal edilmektedir. Bu durum kesin olmasa da hattın çok usta bir hattat elinden çıktığı kesindir.

Kitabeden boş kalan yerler servi ağacı, lale motifleri ile bezenmiştir. Böylece, çeşmede estetiğin bütünüyle kitabe içinde toplanmış olduğu görülür. Fakat Uşşakî Tekkesi Çeşmesi, I. Süleyman (Kanuni) döneminden günümüze ulaşan ender bir

Uşşakî Tekkesi Çeşmesi

Enis Karahaya, 1994

örnek olmasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Bugün, çeşmenin lülesi koparılmış durumdadır ve suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 13-14; S. Kesili, "İstanbul'da Gözümüzden Kaçanlar", *TTOK Belleteni*, S. 53/332 (Mayıs-Haziran 1976), 2-3; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst., 1986, s. 539; S. Eyice, "İstanbul-Tarihi Eserler", *IA*, V/2 (1988), 1214/89; *Fatih Camileri*, 218, 328; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist, 1993, s. 802.

ENİS KARAKAYA

UŞŞAKÎLİK

Halvetîliğin, Hasan Hüsameddin Uşşakî (1475-1592 veya 1594) tarafından kurulmuş olan kolu.

Uşşakîliğin piri olan Şeyh Hasan Hüsameddin Uşşakî 1475'te Buhara'da, Hoca Teberrük adında bir tacirin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Babasından ilk tahsili-

Uşşakî şeyhi

*Türkische
Gewänder
und
Osmanische
Gesellschaft
im
achtzehnten
Jahrhundert,
Graz, 1966*

UŞŞAKÎLİK

330

t

331

UZUN KEMER

ni aldıktan sonra tasavvufa yönelmiş, mirasım kardeşi Mehmed Çelebi'ye terk ederek, mürşit edinmek amacıyla yola koyulmuştur. Erzincan'da Kübrevî tarikatının Nurbahşî kolundan Şeyh Ahmed Semer-kandî'ye intisap ederek kısa bir müddet zarfında kendisinden hilafet almıştır. Şeyhi tarafından irşada mezun kılınarak 1523 dolaylarında, Osmanlı döneminde "Uşşak" olarak anılan Uşak kentine yerleşmiştir. III. Murad'ın, şehzadeliği sırasında Manisa'da bulunduğu sırada, kendisine mektup yazarak hayır duasını talep etmiş, H. Hüsamed-din Uşşakî'den çok yakında tahta çıkacağı yolunda bir müjde alması üzerine cülusunu müteakip, şeyhi istanbul'a davet etmiştir. Önce Aksaray'da bulunan bir evde, daha sonra Nişancı Mehmed Paşa Külliyesi'ndeki zaviyede yerleşen H. Hüsa-meddin Uşşakî'nin çevresinde kısa zamanda kalabalık bir mürit ve muhip kalabalığı teşekkül etmiş, bu arada istanbul'un su-fî çevrelerinden de büyük bir saygı gören H. Hüsameddin Uşşakî bu aşırı teveccühten rahatsız olarak, kendisine

Uşak'ı hatırlatan Kasımpaşa'da, tekke olarak kullandığı bir ev edinerek burada münzevi bir hayat sürmeye başlamıştır. Hac seferi dönüşünde Konya'da vefat eden H. Hüsameddin Uşşakî'nin naaşı İstanbul'a getirilmiş, Üsküdar'da Celvetîliğ'in(->) piri Aziz Mahmud Hüdâî'nin(->) başkanlık ettiği kalabalık bir derviş topluluğu tarafından karşılanarak Kasımpaşa'daki tekkesine defne-dilmiştir. H. Hüsameddin Uşşakî'nin vefat tarihi bazı kaynaklarda 1592, bazılarında da 1594 olarak verilmektedir. Naaşının, tahnit edilmediği halde hiç bozulmadan İstanbul'a intikal ettiği rivayet olunur.

Türbesi günümüzde de çok sayıda ziyaretçinin uğrağı olan H. Hüsameddin Uşşakî'nin kurucusu olduğu Uşşakîlik, Kübrevî, Nurbahşî ve Halvetî tarikatlarının bir sentezi olarak kabul edilebilir. Ancak kaynakların çoğunda, H. Hüsameddin Uşşakî'nin Halvetîlik ile olan bağlantısı yeterince sarıh değildir. Bu meyanda birçok müellif H. Hüsameddin Uşşakî'nin, Halvetîli-ğ'in Sinanî kolunu kuran Şeyh İbrahim Üm-mî Sinan'dan (ö. 1568) hilafet aldığını belirtmektedir (bak. Sinanîlik). Gelgelelim Ürmî Sinan, H. Hüsameddin Uşşakî'yi İstanbul'a davet eden III. Murad'ın cülusundan (1574) 7 yıl kadar önce, 1568'de vefat etmiştir. Dolayısıyla H. Hüsameddin Uşşakî ile Sinanîlik arasındaki bağlantının Ümmî Sinan'ın halifelerinden biri aracılığı ile veya "manevi" düzeyde kurulmuş olması gerekmektedir. Bir başka ihtimal de H. Hüsameddin Uşşakî'nin III. Murad'ın cülusundan önce, I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) sonlarında veya II. Selim döneminde (1566-1574), Ümmî Sinan hayatta iken İstanbul'a gelmiş olmasıdır ki bu durumda III. Murad ile H. Hüsameddin Uşşakî arasında, şehzadelik yıllarına dayanan yakınlığın doğruluğundan şüphe etmek gerekir. Her halükârda H. Hüsameddin Uşşakî'nin hayatı ve Uşşakîli-ğ'in tarihçesi konunun uzmanlarınca derinliğine araştırılmaya muhtaç görünmektedir.

Uşşakîlik "İstanbul-merkezli" bir tasav-

vuf ekolü olan ve Osmanlı başkentinin üslubunu yansıtan bir kültür birikimine sahiptir. İstanbul'da Halvetîliğ'in kolları arasında yaygınlık açısından, Sünbülîlik(->), Şabanîlik(->) ve Cerrahîlik'ten(->) sonra gelen Uşşakîlik yine bu şehirde kurulan Cemalî ve Salahî şubeleri ile de temsil edilmiştir. Halvetîliğ'in, aynı adı taşıyan ve Ce-maleddin HalvetîC->) tarafından kurulan kolu ile karıştırılmaması için "Cemaliye-i Saniye" (2. Cemalîlik) olarak anılan Ce-malî şubesinin piri, aslen Edirneli olan, Eğ-rikapı dışında, kendi adıyla anılan tekkenin postnişini Şeyh Cemaleddin Uşşa-kî'dirC-0.

Cemaleddin Uşşakî, eğitimini Edirne'de tamamlamış, Şeyh Osman Sıdkî Efendi'nin (ö. 1702) halifelerinden Şeyh Mehmed Hamdî Efendi'ye (ö. 1733) intisap ederek Uşşakîliğe bağlanmış, müşdidinin vefatı üzerine Gülşenîliğ'in(->) Sezaî kolunu kuran Şeyh Hasan Sezaî Efendi'ye (ö. 1737) biat etmiştir. 1742'de İstanbul'a gelerek Eğ-rikapı dışında

Hıramî Ahmed Paşa'nın (ö. 1599) 16. yy'ın sonlarında inşa ettirdiği tekkeye postnişin olmuş, vefatına kadar burada irşat faaliyetini sürdürmüştür. Cemaleddin Uşşakî'nin halifelerinden Yazıcı Şeyh Mehmed Safvetî Efendi (ö. 1778) Kasımpaşa'da Uşşakîliğin merkezi olan Hüsameddin Uşşakî Tekkesi'nin(-0 meşihatını üstlenmiş, M. Safvetî Efendi'den sonra da Cemaleddin Uşşakî'nin oğlu ve Eğrikapı dışındaki tekkede kendisine halef olan Şeyh Mehmed Nizameddin Efendi (ö. 1784) bu görevi devralmış, daha sonra M. Nizameddin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Cemalî Efendi (ö. 1830) ile torunu Şeyh Alaeddin Efendi (ö. 1835) Cemaleddin Uşşakî Tekkesi(->) ile Hüsameddin Uşşakî Tekkesi arasındaki bu ortak meşihatı sürdürmüşlerdir. Sonuçta Cemalî kolu 18. yy'ın son çeyreğinden 19. yy'ın ortalarına kadar, kendi merkezi olan tekkenin yanı-sıra Uşşakî âsitanesini de denetimi altına alarak bu tarikatın İstanbul'daki en güçlü temsilcisi olmuştur.

Uşşakîliğin Salahî şubesi ise yine Şeyh Cemaleddin Uşşakî'nin halifelerinden Şeyh Abdullah Salâheddin Uşşakî (ö. 1783) tarafından tesis edilmiştir. Balıkesirli olan Salâheddin Uşşakî memleketinde başladığı tahsili sürdürmek için İstanbul'a gelmiş, çeşitli resmi görevler üstlenmiş, uzun süre divan efendisi olarak Sadrazam Heki-moğlu Ali Paşa'nın (ö. 1758) maiyetinde bulunmuştur. Daha sonra Şeyh Cemaleddin Uşşakî'ye intisap ederek kendisini tamamen tasavvufa vakfeden Salâheddin Uşşakî, Cemaleddin Uşşakî'nin damadı ve halifesi olmuş, 1764'te Fatih'teki Tahir Ağa Tekkesi'nin(->) meşihatını üstlenmiş, vefatına kadar bu tekkede irşat faaliyetini devam ettirmiştir. Tarikat çevrelerinde "cami-i cümle turûk" olarak adlandırılan Salâheddin Uşşakî, bir beytinde, Uşşakîliğin ya-nısıra Celvetî, Bayramî, Sa'dî, Kadirî, Nakşibendî, Mevlevî ve Gülşenî tarikatlarına da bağlı olduğunu ifade etmektedir. Divan sahibi bir tasavvuf şairi olmanın yamsıra çoğu tasavvufa, bir kısmı hadis ve fıkıh ilimlerine, bazıları da Arap ve Fars dille-

rinin gramerlerine ilişkin 57 kadar eseri tespit edilebilen Salâheddin Uşşakî'nin müstesna bir birikime sahip bulunduğu anlaşılmaktadır.

Uşşakîlik, İstanbul'un dışında özellikle Rumeli'de ve Batı Anadolu'da yayılmış, bu arada Mevlevî, Gülşenî ve Melamî zümreleri ile yakın ilişkiler kurarak daha ziyade rint-meşrep bir tasavvuf anlayışının temsilcisi olmuştur. İstanbul'daki Uşşakî tekkelerinde Edirne, Aydın, Nazilli kökenli şeyhlerin varlığı dikkati çeker. Uşşakîliğin Ca-hidî şubesi ile Bektaşî etkilerinin görüldüğü Talibi (İrşadî) şubesi, Çanakkale yöresi merkez olmak üzere hemen yalnızca Batı Anadolu'da faaliyet gösterebilmiş, İstanbul'da pek yayılma imkânı bulamamıştır. Ancak Cumhuriyet döneminde bu şubelere bağlı, Çanakkale kökenli bazı şeyhlerin İstanbul'da "neşr-i tarikte" bulundukları bilinmektedir.

İstanbul'da Uşşakîliğin faaliyet gösterdiği tekkeleri, şu şekilde sıralamak mümkündür:

Hüsameddin Uşşakî Tekkesi: Kasımpaşa'da bulunan ve H. Hüsameddin Uşşakî'nin türbesini barındıran bu tekke Uşşakîliğin âsitanesi ve pir makamıdır. 16. yy'ın son çeyreğinde H. Hüsameddin Uşşakî tarafından kurulmuş ve tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar aralıksız olarak faaliyet göstermiştir. Cumhuriyet döneminde, cümle kapısı ve iki türbe dışında tarihe karışan tekkenin yerine bir ilkokul inşa edilmiş, geriye kalan unsurlar da 1982'de, özgün biçimlerini büyük ölçüde yitirmek kaydıyla onarılmıştır.

Cemaleddin Uşşakî Tekkesi: Eğrikapı dışında 16. yy'ın son çeyreğinde Hıramî Ahmed Paşa (ö. 1599) tarafından yaptırılan bu tekke 1742'de Cemaleddin Uşşakî'nin postnişin olmasıyla Uşşakîliğe bağlanmış, 1835'e kadar bu zatın neslinden gelen "Ce-malîzadelerin" tasarrufunda kalarak Cemalî şubesinin merkezi olarak faaliyet göstermiş, bu tarihten sonra Halvetîliğin Sün-bülî ve Şabanî kollarına intikal etmiştir. Halen mescit-tevhidhane cami olarak kullanılmakta, türbe de ziyarete açık tutulmaktadır.

Tahir Ağa Tekkesi: Fatih/Haydar'da 1174/1760-61'de Kapıcıbaşı Seyyid Mehmed Tahir Ağa (ö. 1781) tarafından inşa ettirilmiş, ilk şeyhi Mehmed Sâbir Efendi'nin 1764'te vefatı üzerine Şeyh Abdullah Salâheddin Uşşakî'nin (ö. 1783) posta geçmesiyle Uşşakîliğin Salahî şubesine bağlanmış, 1843'e kadar devam eden Uşşakî-Salahî meşihatı bu tarihten sonra Nakşibendîliğe intikal etmiştir. Salahî şubesinin merkezi olan bu tekkenin naziresinde A. Salâheddin Uşşakî'nin açık türbesi bulunmaktadır.

Mahmud Bedreddin Tekkesi: Fatih/Ye-nibahçe'de bulunan bu tekke 1179/1765-66'da, Cemaleddin Uşşakî'nin halifelerinden Şeyh Mahmud Bedreddin Efendi (ö. 1783) tarafından tesis edilmiş ve tekkelerin kapatılmasına kadar Uşşakîliğin Cemalî şubesine bağlı kalmıştır. M. Bedreddin Efen-di'den sonra Mehmed Edib Efendi (ö. 1805), M. Edib Efendi'nin oğlu Sırac Mahmud Efendi (ö. 1836 veya 1850), Mahmud Efendi'nin oğlu Mehmed Salih Efendi (ö. 1854), tekkenin ikinci banisi olan Edirneli Seyyid Mehmed Sıdkî Efendi (ö. 1855), M. Sıdkî Efendi'nin oğlu Mehmed Said Efendi (ö. 1857), Edirneli el-Hac Hasan Hilmî Efendi (ö. 1888), Hafız İsmail Rumî Efendi (ö. 1899) ve Cezmî Efendi şeyhlik yapmışlardır. Halen tekkeden geriye, M. Bedreddin Efendi'nin, Cumhuriyet döneminde yenilenen türbesi ile küçük hazire dışında bir şey kalmamıştır.

Balçık Tekkesi: Eyüp/Defterdar'da 15. yy'ın ortalarında darülhadis olarak tesis edilen, 1000/1591-92'de Gazi Tiryaki Hasan Paşa (ö. 1611) tarafından mescit olarak ihya edilen ve imametini üstlenen Şeyh Mahmud Efendi (ö. 1609) tarafından Sün-bülî zaviyesi olarak kullanılmaya

başlayan bu kuruluş yedinci postnişini olan Deb-bağlar Yazıcısı Mehmed Sadık Efendi'nin (ö. 1826) meşihatı süresince (1818-1826) Uşşakîliğe bağlı kalmıştır. Bundan sonra Sa'dîliğe bağlanan Balçık Tekkesi hemen bütünüyle ortadan kalkmış bulunmaktadır (bak. Balçık Tekkesi).

Hocazade Tekkesi: Fatih/Haydar'da yer alan bu tekkenin Evkaf Muhasebe Başkâtibi el-Hac Ahmed Efendi ibn-i Hocazade Mustafa Efendi'nin adına, 1268/1850-51 tarihli bir vakıf kaydı bulunmakta, ancak 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* adı mezkur olduğundan bu tarihten önce, muhtemelen 19- yy'm ikinci çeyreği içinde tesis edildiği anlaşılmaktadır. Son dönemde Mehmed Efendi ile oğlu Cemal Efendi'nin şeyhlik yaptıkları Hocazade Tekkesi'nden geriye bazı duvar kalıntıları ulaşmıştır.

Halid Efendi Tekkesi: Yedikule/İmra-hor'da 1297/1879-80'de Şeyh Mehmed Halid Efendi tarafından kurulmuş, daha sonra posta Aydınli Şeyh Mehmed Emin Tef-fık Efendi (ö. 1914) ile Şeyh Şahab Efendi geçmiş, 1950'de tevhidhanesi onarım ve tadilat geçirerek cami olarak kullanılmaya başlamıştır.

Mehmed Emin Efendi Tekkesi: 1855'te Kasap Hoca Niyazi Efendi tarafından Nakşibendî ve Kadirî tarikatlarına bağlı Kırka-ğaçlı Şeyh el-Hac Mehmed Emin Efendi için inşa ettirilmiş, 1307/1890'daki Aksaray-Horhor yangınında ortadan kalkmış, Uşşakî şeyhlerinden Nazillili Şeyh Fahreddin Efendi (ö. 1914) tarafından 1904'te ihya edilmiştir. 1914-1925 arasında Uşşakîliğe hizmet eden tekkenin son postnişini Fahreddin Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Emin Efendi'dir (Candan) (ö. 1938). Cumhuriyet döneminde uzun müddet mesken olarak kullanılan ve harap düşen ahşap tekke binası son yıllarda Vakıflar tarafından onarılmıştır (bak. Mehmed Emin Efendi Tekkesi).

Deniz Abdal Tekkesi: Şehremini'nde 15. yy'ın sonlarında mescit olarak inşa edildiği anlaşılan bu tesis 1313/1895'te II. Abdül-hamid tarafından yenilenmiş, 1343/1924'te Uşşakî tarikatından meşihat konulmak suretiyle tekkeye dönüştürülmüş, ancak bir yıl faaliyet gösterebilen bu mescit-tekke 1956'da Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır (bak. Deniz Abdal Mescidi ve Tekkesi).

Mustafa Efendi Tekkesi: Fatih/Hırka-i şerifte yer alan bu tekkenin adı yalnızca, tekkelerin son yıllarında kaleme alınan *Se-fîne'de* geçmekte, ayin gününün pazar olduğu ve muhtemelen tekkenin banisi olan Şeyh Hacı Mustafa Efendi'nin burada postnişin olduğu belirtilmektedir. 20. yy'ın ilk çeyreğinde tesis edilmiş bir ev-tekke olduğu anlaşılan bu tesis de tarihe karışmıştır.

Bunlardan başka *BOA* 'da bulunan ve A. Çetin tarafından yayımlanan 1199/1784 tarihli İstanbul tekkeleri listesinde "Kum-kapı Nişanca'sında Havuzlu Uşşakî Tekkesi" ile Üsküdar'da, "Valide-i Cedid civarında Cemalî

Halifesi Tekkesi"nin adları geçmekte, ancak bu tekkelerin tarihçeleri hakkında bilgi edinilememektedir. Ancak Kumkapı Nişanca'sındaki dik tekkenin, Lala Hüseyin Paşa'nın 16. yy'ın ilk yarısında yaptırdığı, "Havuzlu Mescit" olarak tanınan yapıya sonradan meşihat konulması suretiyle kurulduğu tahmin edilebilir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 291, 293, 295; Ayvansarayî, *Hadikâ*, I, 141, 233-236, II, 23-25; Vassaf, *Sefine*, V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 11-12, 42-43, 52, 56-57; *Osmanlı Müellifleri*, 83-84, 196-199; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 277, III, 101, 555; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in islam*, Oxford, 1971, s. 78; Bayn, *istanbul Folkloru*, 175-176; R. Serin, *islâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, İst., 1984, s. 131-135, 141-142, 159-160; S. N. Eren, *Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşakî (K. S. A.)*, İst., 1990; *Fatih Camileri*. 86, 214, 275-276, 279-280, 286, 298; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 79-82, 276-279; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, İst., 1994, s. 44-45, 66, 88, 92-93, 102, 111, 189.

M. BAHA TANMAN **Zikir Usulü ve Musiki** Zikir ve ayin usulü Halvetîliğın öbür kolları gibi devrani olan ve hiçbir farklılık göstermeyen Uşşakîlikte kullanılan musiki, İstanbul tavrı Türk tekke musikisidir (bak. Cerrahîlik). Kasımpaşa'da Uşşakîliğın âsitanesi ve pir evi olan Hüsameddin Uşşakî Tekkesi'nde ve İstanbul'daki öteki Uş-

Uzun Kemer

Kâzım Çeçen

şakî tekkelerinde dini musikinin durak, cumhur ilahi, usul ilahisi, devran ilahisi gibi beste şekilleri icra edilirdi.

Uşşakî musikişinasların en tanınmışı Neyzen Mehmed Nuri Efendi'dir (ö. 1822). Savaklar Tekkesi şeyhi Seyyid Mehmed Nizameddin Efendi'nin oğlu ve aynı tekkenin şeyhi Seyyid Mehmed Cemali Efendi'nin (ö. 1830) kardeşidir. Mevlevî muhib-b de olan Nuri Efendi 1800'lü yılların başında İstanbul'un en ünlü neyzenlerindendi.

Kasımpaşalı Cemal Efendi diye tanınan Şeyh Hafız Mehmed Cemaleddin Efendi (1871-1937) Kasımpaşa'daki âsitanesinin zâkirbaşısıydı. Babası Kasımpaşa Küçük Piyale Camii imamı ve Fatih Medresesi hocalarından Abdülkadir Efendi'dir. Bahriye Rüştîyesi'nde okudu ve özel hocalardan Arapça, Farsça ve din bilimleri öğrendi, hafız oldu. 20 yaşlarındayken babasının vefatı ile Küçük Piyale Camii imamlığına getirildi. Bektaşî şeyhi zâkirbaşı mersiyeçi Yaşar Baba (bak. Bektaşîlik), Caferpaşa şeyhi Kırımlı Hafız İsmail Hakkı Efendi (bak. Sa'dîlik), Zekâî Dede, Yeniköylü Hasan Efendi gibi ünlü musikişinaslardan pek çok eser geçti. Şeyh Vefa türbedarı Osman Efendi'den zikir idaresini öğrendi. Uşşakî Âsitanesi ve Tahir Ağa Tekkesi başta olmak üzere birçok tekkede zâkirbaşılık etti. Pek çok öğrenci yetiştirdi. Ünlü mevlithan Hafız Kemal(-0, Sadeddin Kay-

nak(-0, Kemal Batanay(->), Sadi Hoşses (ö. 1994) öğrencilerinden bazılarıdır. Şeyh Cemal Efendi ayrıca Kadirî, Rıfâî ve Bayramî tarikatlarından da hilafet almıştı. Mahur ve nühüft makamında iki ilahisi bilinmektedir.

TUĞRUL İNANÇER

UZUN KEMER

Kırkçeşme Tesisleri'nin(->) doğu kolu üzerinde bulunan 711 m uzunluğundaki iki katlı Uzun Kemer, tesisin en büyük yapısıdır. Üst katta 50, alt katta 47 gözü

UZUN ÖMER

332

333

ÜÇBAŞ MESCİDİ

vardır. Sular kemerin en üstünden 60/170 cm boyutundaki galerinin içinden geçer. Kemerin başında ve sonunda, üzerinde yürünmemesi için engel duvarları yapılmıştır. Kemerin yüksekliği 25 m'dir, göz açıklıkları 4,5-5,35 m arasında değişir. Bütün gözlerdeki kemerler tipik Osmanlı sivri kemeri şeklinde yapılmıştır. Gözler girişten itibaren l'den 50'ye kadar numaralanacak olursa 1. ve 2. gözler ile 4. gözün altında alt göz yoktur. 23-24. gözler arasında kemer yön değiştirir. Buradaki ayağın üzerindeki taşların birinde Allah yazısı, diğerinde bir madalyon vardır. 1992-1994 arasında defineciler bu madalyonu, arkasında altın arayarak tahrip etmişlerdir.

I. Theodosius döneminde (379-395) yapıldığı kabul edilen isale hattının bütün kemerleri, 7. yy'dan itibaren şehri kuşatanlar tarafından temeline kadar yıkılmıştır. Mimar Sinan 1554-1563 arasında Kırk-çeşme Tesisleri'ni yeniden yaparken Uzun Kemer'deki eski temelleri aynen kullanmış, 1563'te tesis tamamlanmış ve şehre su verilmiştir. Ancak 20 Eylül 1563'te 24 saat süren şiddetli yağmurun meydana getirdiği sellerin etkisi ile Uzun Kemer'in bir bölümü yıkılmıştır. Uzun Kemer incelendiğinde 14-15. gözler ile 25-26. gözün ayakları arasındaki 12 ayağın konstrüksiyonu-nun Sinan tarafından tamamen yeni bir sistemle yapılmış olduğu görülür. Helenistik ve Roma dönemlerinde yapılan bütün su-kemerleri düşey yüzlüdür. Yüksek kemerlerde payandalar da yapılmıştır. Sinan yıkılan 12 kemerin ayaklarını yeniden yaparken aşağıdan itibaren ikinci katın altına kadar sürekli azalarak sıfırlayan yeni bir sistemi ilk defa bu kemerde uygulamıştır. 43-44. ve 44-45. gözlerin aralarındaki iki ayak da aynı sistem ile yeniden yapılmıştır. 40-41. ve 41-42. gözlerin ayaklarında ise Roma döneminden kalan parçalar ve payandalar açıkça görülmektedir.

Mimar Sinan Uzun Kemer'i ilk defa yaptığı zaman Helenistik ve Roma dönemlerinde yapılanlar gibi, kemeri düşey yüzlü yapmış, masrafı azaltmak için eski te-

melleri ve bazı yerlerde 1-2 m'lik duvarları ve payandaları aynen muhafaza etmiştir. Ancak kemerin selden yıkılan bölümünü trapez kesitli yeni bir sisteme göre inşa etmiş, yıkılmayanları payandalarla takviye etmiştir. Kâğıthane Deresi'nin kolunun geçtiği 39. gözün altı tahkim edilmiştir. Selden yıkılmayan bölümde 28., 30., 32., 34., 36, 38, 41, 42, 43. ve 45. alt gözler pencere şeklinde olup gözlerin altları tabana kadar inmez. Genellikle Roma döneminden kalan temel duvarları bu gözlerin altındadır.

Bibi. Nirven, *İstanbul Sulan; Çeçen, Kırkçeş-me.*

KAZIM ÇEÇEN

UZUN ÖMER

(1919, Abbash Köyü/Bilecik - 2 Şubat

1960, İstanbul) Piyango bayii.

ilkokulu bitirdi. 16-17 yaşlarına kadar normal bir gençken, sonraları, hipofiz bezinin aşırı çalışmasının sonucu olarak boyu hızla, anormal bir şekilde büyümeye başladı, istanbul'da Numune Hastane-si'nde tedavi gördü. Ağırlığı, yaşamı boyunca 150-180 kg arasında değişti. Kalbi vücuduna göre küçüktü; kalp yetmezliği çekiyor, ancak bastonunun yardımıyla zorlukla yürüyebiliyordu.

Hayatını piyango bayii olarak kazanan Uzun Ömer'in dükkânı, önce Karaköy'de Ziraat Bankası'nın karşısında, postanenin yanındaydı, sonra Galata Köprüsü'nün altına, 6 numaralı Adalar-Yalova iskelesinin yanına nakletti. Eminönü'nde Nimet Abla ile Tek Kollu Cemal, Beyoğlu'nda da Cüce Simon gibi İstanbul'un en çok bilet satan bayilerinden biri oldu. Pek çok kişi, onun o kocaman ellerinden çektiği biletle zengin olacağı inanındaydı. Beş vakit namaz kılan ve çevresindekilere hep iyilik eden, kimseyi kırmamaya çalışan Uzun Ömer Üsküdar'daki evinde öldü, Eyüp'te Eski Bahariye Yolu'ndaki mezarlığa defnedildi. Uzunluğu 50 cm'e yaklaşan ayakkabıları, bir anı olarak kendinden sonra ortakları ve yakınları tarafından çalıştırılma-

Uzun Ömer

Eser Tutel koleksiyonu

ya devam edilen piyango bayiinin camekâ-nına yerleştirildi. Dükkân 1970'lerde anlaşmazlık yüzünden kapatıldı. Uzun Ömer'in simgesi haline gelen o koca ayakkabılar da yok oldu.

ESER TUTEL

UZUN SUCA MESCİDİ

bak. FUAD PAŞA CAMİİ

ÜÇ HORAN KİLİSESİ

bak. YERRORTUTYUN (SURP) KİLİSESİ

ÜÇ MİHRAPLI CAMİ

Eminönü İlçesi'nde, Eminönü-Unkapanı Caddesi üzerinde Küçükpazar'dadır. "Hoca Hayreddin Camii" ve "Kazancılar Mescidi" adlarıyla da tanınır. Banisi, II. Mehmed (Fatih) dönemi ulemasından Hoca Hayreddin Efendi'dir. 1469-1478 arasında yapılmıştır. Yapı Hoca Hayreddin'in yaptırdığı kısmın yanında Fatih tarafından eklenen bir mihrap ve bunun da hemen yakınında Hoca Hayreddin'in gelininin eklettiği bir üçüncü mihrap nedeniyle bu adı alır. Caminin iki ilavesi zamanla yıkılmış II. Ab-dülhamid döneminde (1876-1909) yeniden ve çatılı olarak yapılmışlardır. E. H. Ay-verdi'ye göre yıkılan revağı 1959-1960 arasında yapılmıştır. Yapının minaresi 1956'da depremde harap olmuş ve yenilenmiştir. Hoca Hayreddin'in yaptırdığı kısım cadde tarafındaki kesme taştan bölümdür. Ayver-di'ye göre burası moloz taşla inşa edilmişken tamir sırasında hatalı olarak kesme taşla yapılmıştır. Bu kısım mihrap yönünden sağa kaymış bir son cemaat yeri kapısına sahiptir. İki kubbeli son cemaat yerini taşıyan sütunların arası sonradan camekânla kapatılmıştır. Son cemaat yeri kapısının ekseninde dikdörtgen söveli bir kapı ile hari-me girilir. Giriş üzerinde soldan merdivenlerle çıkılan kadınlar mahfili, basit bir balkon görünümündedir. Karimin üzeri iri

Türk üçgenleriyle geçilen yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Mihrap yönü de dahil olmak üzere her üç cephede iki sıra halinde dizilmiş dörder pencere bulunur. Bu pencerelerden alttakiler dikdörtgen, üsttekiler ise yuvarlak kemerlidir. Mihrap basit bir yarım yuvarlak niş şeklindedir.

Bu ana kısım, sağ tarafına sonradan eklenen iki mihraplı bölümle bağlantılıdır. Yan yana bulunan iki mihrabın da sağ taraflarında çift sıra halinde teşkilatlanmış ikişer pencere bulunur. Bugün kullanılan giriş bu ek kısmın girişidir. İki yanında ikişer pencere bulunan kapı harime girişi sağlar. Caminin bu kısmında son cemaat yeri yoktur. Bu girişin iki yanında maksure kısımları mevcuttur. Girişin üzerinde de kadınlar mahfili bulunur. Kadınlar mahfilinin girişi soldan merdivenlerle sağlanır. Duvarlar belli bir yüksekliğe kadar mermerle kaplanmış, mihrapların üçü de aynı tarzda boyanarak süslenmiştir. Caminin ahşaptan bir minberi ve vaaz kürsüsü vardır.

Minaresi, gövdesi silindir biçimindedir. Şerefe altında bir sıra kirpi korniş bulunur. Kubbeli kısımda da son cemaat yeri kubbelerini ve ana kubbeyi kasnak bitiminde kirpi korniş dolandır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 53; Ayverdi, *Fatih Devri III*, 512; *Eminönü Camileri*, 201-203, ESRA GÜZEL ERDOĞAN

ÜÇBAŞ MEDRESESİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük'ün, Osmanlı döneminde Zincirlikuyu olarak anılan kesiminde, Saray Ağa Caddesi üzerinde, aynı adı taşıyan mescidin yanında yer almaktadır.

Müderri Nureddin Hamza Efendi tarafından, yanındaki mescitle birlikte 9377 1530-31'de Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. 1729 tarihli Balat yangınında harap olduktan sonra yenilenmiş, ayrıca 20. yy'da da onarım geçirerek bazı değişikliklere uğramıştır. Başlangıçtaki mimari özelliklerini büyük ölçüde kaybettiği anlaşılan medresenin en azından konumu ile bazı mimari ayrıntılarının zaman içinde korunduğu tahmin edilebilir.

Mescitle bir bütün teşkil eden medresede açık avlulu Osmanlı medreselerinin sa-

Üç Mihraplı Cami

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

Üçbaş Medresesi

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

kıflı varyantı uygulanmıştır. Medreseyi oluşturan birimler (talebe odaları ile dershane) mescidin doğusunda yer alan, yamuk planlı avluyu üç yönde (doğu, kuzey ve güney) kuşatmakta, söz konusu birimlerin kapıları, revağın yerini almış olan ahşap direkli ve sakıflı sundurmaya açılmaktadır. Mescitle medresenin ortak olan girişi kuzeyde bulunmakta, girişin solunda, medrese kanadına bitişik olarak mescidin bodur minaresi yükselmektedir. Medrese birimlerini örten beşik çatı sundurmanın sakfı ile bütünleşmiştir. Medresenin cadde üzerindeki cephesinde, kesme taş söve-lerin çerçevesi, dikdörtgen açıklıklı pencereler ile talebe odalarının ocaklarına ait kare kesitli bacalar sıralanır. Mütevazı bir yapı olan Üçbaş Medresesi, Anadolu Türk mimarisinde, 12-13. yy'lardan itibaren varlıkları tespit edilebilen, yanındaki cami veya mescitlerle ortaklaşa kullandığı bir avlu etrafında gelişen medreselerin geleneğine bağlanmaktadır.

Bibi. Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 342; Kütükoğ-lu, *istanbul Medreseleri*, 384; Kuran, *MimarSi-nan*, 353; *Fatih Camileri*, 241.

EMİNE NAZA

ÜÇBAŞ MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük'te, Saray Ağası Caddesi'nde yer almaktadır. Üçbaş Nureddin Hamza Camii olarak da tanınır.

Yapının banisi Kadı Nureddin Ham-za'dır. Karasu'ya bağlı, Üçbaş Köyü'nde doğduğu için, köyün ismi kendisine lakap olmuştur. Binanın tarihi mescidin dış kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre 9397 1532-33'tür.

Yapının sıvalı olan duvarlarının tuğla hatıllı taş olduğu, pencerelerinin ve mihrabının biçiminin sonradan değiştiği gözlenmektedir. Minarenin üst bölümü son yılların izlerini taşımakta olup küfekiden yapılmış kaidesi 16. yy'a aittir. Klasik mimari özelliklerinin çoğunu kaybetmiş olan bu mescit Mimar Sinan'ın İstanbul'daki tarihi bilinen ilk yapısıdır. Yapı 1729 Balat yangınında hasar görmüş, daha sonra yeniden onarılmış ve 1960'lı yıllarda bir dernek tarafından şimdiki haline getirilmiştir. 1989'da da büyük ölçüde onarım geçirmiş, bu onarım sırasında duvarları tuğladan örülerek yenilenmiş, tavan kısmı biraz daha yükseltilerek betondan düz olarak yapılmıştır. Ayrıca avlu giriş kapısının solunda bulunan bodur minaresi kesme taştan inşa edilmiştir. Mescide avlu kapısından girildikten sonra, sağ taraf-

ÜÇLER MESCİDİ

334

335

ÜLGEN, Âİİ SAİM

Üçbaş Mescidi

Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

ta hazire, sol tarafta ise Üçbaş Medrese-si(->) ile abdest alma muslukları ve meşruta yer almaktadır. Yapının dikdörtgen, üzeri basık kemerli kapısının sol tarafında ise iki tane pencere açılmıştır. Yapıya girildiği zaman cemaat yeri harim ile birleşmiştir. Doğu ve batı cepheleri aynı özellikleri gösterir. Altta ve üstte simetrik şekilde açılmış ikişer pencere yer alır. Güneyde mermerden, dikdörtgen, içten köşeli olan mihrabın iki yanında altta ve üstte ikişer pencere açılmıştır. Vaaz kürsüsü ahşap olup güneydoğu köşede duvara bitişiktir. Minberi ise mermerdir. Tavanı düz, betondan olup avizenin asıldığı yer yuvarlak göbek halindedir. Yapı içten birinci pencere hizasına kadar seramikle kaplanmıştır.

Kadınlar mahfili harime dikdörtgen şeklinde gelip iki tane ufak balkon çıkması yapmaktadır. Kadınlar mahfilinin altına gelen yer kapatılmıştır ve imam odası olarak kullanılmaktadır. Kadınlar mahfiline imam odasının yanındaki kapıdan merdivenle ulaşılır. Buraya dışarıdan da giriş vardır. Kadınlar mahfili doğuda iki, batıda iki, kuzeyde dört tane aynı özellik gösteren pencerelerle aydınlanır.

Yapının ilk girişte üç tarafı camekânla kapatılmış bir ön hazırlık bölümü vardır. Ayrıca yapının dış cephesi son onarımda tamamen seramikle kaplanmıştır. Tek şe-refeli ve konik külahlı minaresi yapıya bitişik olmayıp avlu kapısının yanındadır.

Bibi. Ayvasarayî, *Hadîka*, I, 50; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 148; *Fatih Camileri*, 220; Kuran, *Mimar Sinan*, 318.

N. ESRA DIŞÖREN

ÜÇLER MESCİDİ

Sultanahmet'te, eski Atmeydam olan parkın yanında, Örme Sütun'un(->) tam karşısına inen, evvelce Fazlı Paşa Sokağı iken adı Terzihane Sokağı'na dönüştürülen dar

yokuşun kenarında bulunuyordu. Bugün burada, baş ve ayak şahideleri olmadığından kime ait oldukları anlaşılmayan, yan yana iki mermer lahit vardır. Önceleri namazgah olan Üçler Mescidi bu mezarların tam yanında idi.

Hüseyin Ayvansarayî, *Hadîkada'âz* mescidin banisi Irakîzade Hasan Efendi' nin bu yerle ilgilenmesinin sebebini açıklar. Yakışıklı ve güzel bir delikanlı oluşundan dolayı "Oğlan Şeyh" olarak şöhret bulan ismail Maşukî(-»), Sünnî görüşlere aykırı düştüğüne inanılan bazı sözlerinden dolayı Atmeydam kenarındaki bu yerde, 1529'da idam edilmiş, müritlerinden Hasan Efendi de burada şeyhinin anısına bu camiye yaptırmıştır.

Ayvansarayî, Irakîzade Hasan Efendi' nin idamın yapıldığı yerin etrafını bir parmaklıkla çevirttiğini, sonra burayı bir namazgaha dönüştürdüğünü bildirir ve kible tarafında, Kandî Abdullah Efendi tarafından yazılmış üç beyitlik manzum tarihin kopyasını verir. Bu manzum tarih, namazgahın 942/1535-36'da yaptırıldığını gösterir. Fakat kısa süre sonra namazgahın yerinde aynı kişi, Irakîzade Hasan Efendi, güzel bir mescit inşa ettirmiştir. Dört mısra-lık manzum tarihine göre bu da 959/ 1551-52'de yapılmıştır. Yine *Hadîka'da* belirtildiğine göre, kurucunun iki de kardeşi olduğundan, buraya Üçler Mescidi denilmiştir. Saka Çeşmesi olarak adlandırılan çukur çeşmenin üstünde her üçünün de kita-besiz mezarları vardır. Mescidin yanında bir cebeci kulluğu (karakolu) yapılmış, III. Murad (hd 1574-1595) caminin vakfını ihya edip, vakıf gelirini sağlamıştır. Bu arada şu noktanın bilinmesi gereklidir ki, *Hadîka* 'nm basılı nüshasında namazgahın yapımı için verilen 922/1516 tarihi yanlış olup çeşitli yazmalarda ve "Refi'ü dilgüşâ oldu musalla" mısraının ebcedi de doğru tarihi 942/1535-36 olarak gösterir.

Matrakçı Nasuh'un 944/1537-38'de meydana getirdiği *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn'deki* İstanbul minyatüründe na-mazgâh, etrafını çeviren sofa parmaklığı, kapısı, içinde ağacı ve mihrabı ile ayrıntılı biçimde belirtilmiştir, İstanbul vakıflarının durumlarını bildiren 953/1546 tarihli *Tahrir Defteri'nde* bu mahallede bir Şeyh Emir Hasan Mescidi ile hankâhının adları geçer. Başlıbaşına bir vakıf olarak defterde yer almayan bu hayır binalarının henüz bir evkaf haline gelmeyen Üçler Namazgahı ile aynı olduğu tahmin edilir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına

göre, burada bir de hankâlî yani tekke-zaviye bulunuyordu. Üçler Mescidi III. Murad tarafından ihya olunarak, "vazife" tayini edildiğine göre, bu padişahın döneminde, yani 16. yy'm sonlarına doğru resmen bir vakıf durumuna girmiş olmalıdır.

Üçler Mescidi'nin 19. yy'a kadar ne gibi değişikliğe uğradığı şimdilik bilinmiyor, İstanbul camileri haritasında 345 sayı ile gösterilmiştir. 1875'e doğru çizildiği tahmin edilen İstanbul planında ise, Üçler Çeşmesi olarak çukur çeşmenin merdiveni işaretlenmesine karşılık mescit yoktur. Bundan da mescidin bu tarihten önce belki

1852 veya 1865 yangınlarından birinde harap olduğu düşünülür. Atmeydanı'nı gösteren bazı eski gravürlerde burada bir minare fark edilir. 1855-1800 arasında doğru çekilen bir fotoğrafta da harap küçük bir mescidin duvarları ile külâhı olmayan bir minare seçilir. Bu duruma göre mescidin 1852 yangınında harabe haline geldiği düşünülür. Daha sonraki şehir haritalarında yeri boş bir arsa olarak gösterilen Üçler Mescidi'nin yerinde 1297/1880'de Ali kızı Kasene Hanım adında bir kadın sembolik bir mezar taşı diktirmiştir. Etrafı demir parmaklıkla çevrili bu mezarın kitabesinin sonuna, Müstakimzade'nin 935 sayısını veren tarih beyti işlenmiştir. Bugün bu taş da kaybolmuştur.

Mescidin boş arsasında, 1927'de St. Cas-son idaresindeki İngiliz arkeoloji heyeti kazı yaptığında, Üçler Mescidi'nin temel kalıntıları ile *Hadîka'da* tam metni yer alan manzum kitabesinin yan parçasını bulmuştur. Az sonra da, Vakıflar idaresi 1935'e doğru mescidin arsasını satmış, buraya bugün görülen binalar yapılarak, bir kısmı küçük bir otopark olarak düzenlenmiştir. Yalnız çukur çeşmenin üst tarafında, kurucu kardeşlerin mezarları olmasına ihtimal verilen iki güzel mermer lahit yerlerinde bırakılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 34-35; Nasuhü's-Silahî, *Beyân-i Menâzil-ı Sefer-i Irakeyn*, (yay. H. G. Yurdaydm), Ankara, 1976; Ayverdi-Bar-kan, *Tahrir Defteri*, 6, no. 35 (İshak Paşa Camii bölümünde); S. Casson-D. Talbot Rice, *Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople*, Londra, 1928, s. 3, 7, resim 13; Gölpınarh, *Melâmilik*, 48-54; S. Eyice, "Atmeydanı'nda İki Mezar veya Kaybolan Bir Eski Eserin Hikâyesi", *TAC*, I, S. 4 (Aralık 1986), s. 7-12.

SEMAVi EYICE

ÜÇÜNCÜ VAKIF HANI

Beyoğlu'nda, Ağahamamı'nda, Turnacıba-şısı Sokağı ile Kuloğlu Sokağı'nın kesiştiği köşedeki eğimli arsa üzerinde, 1911-1913 arasında inşa edilmiştir.

Hanın yerinde daha önceleri, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) çamaşırcıbaşısı Kuloğlu Mustafa Bey'in 1602'de yaptırmış olduğu Kuloğlu Camii ile

buna bitişik olarak, Hacı Ferhad Ağa'nın yaptırmış olduğu bir sıbyan mektebi bulunmaktaydı. 19. yy'm sonlarında gelişerek Hristiyan azınlıklarla yabancıların oturmayı tercih ettikleri bir bölge haline gelen Beyoğlu'nda eski Kuloğlu Camii zamanla önemini yitirerek harap duruma düşmüş, bu nedenle Evkaf Ne-zareti'nde yerine gelir getirecek bir bina yapılmasına karar verilmiştir. Kuloğlu Camii 1913'te Bostancı'da, yine Kuloğlu Mustafa Bey'in vakıf arsası üzerinde Bostancı Camii(->) adıyla yeniden yaptırılmıştır.

Efkaf başmimarı Kemaleddin Bey(-0 tarafından, altı katlı, dokuz daireli bir apartman biçiminde tasarlanmış olan taşıyıcı tuğla duvar sistemiyle inşa edilmiş, döşemelerde demir putreller ve küçük tuğla tonozlardan oluşan volta sistemi kullanılmış, binanın üzeri ahşap, kırına bir çatıyla örtülmüştür. Turnacıbaşı Sokağı'ndan girilen hanın zemin katının ön bölümün-

Üçüncü Vakıf Hanı

Yıldırım Yavuz

de, ikisi Kuloğlu Sokağı'na açılan dört adet dükkân bulunmakta, arsanın eğimi nedeniyle bodrum niteliğindeki arka bölümde ise dairelere ait kömür depoları yer almaktadır. İki yandaki binalara bitişik olarak inşa edilmiş hanın diğer katlarında ikişerden toplam dokuz daire planlanmışsa da ilk yapıldığında kapalı bir teras olarak kullanılmış olan çatı katının ön bölümüne bir daire eklenmiştir. Ortadaki büyük ışıklık-tan aydınlanan yarım daire planlı ana merdivenden başka, alt kattaki depolarla ilişkili ve mutfaklardan ulaşılan ikinci bir servis merdiveni de bulunmaktadır. Apartman dairelerinin her birinde, çeşitli büyüklüklerde altışar oda, birer hol, antre, mutfak, banyo ve tuvalet yer almaktadır. Arsanın yamukluğu nedeniyle Turnacıbaşı Sokağı yönündeki dairelerin odaları biraz daha farklı olarak düzenlenmiş, iki sokağın kesiştiği köşeye rastlayan odaların bu köşeleri pahlanarak buralarda kapalı cumbalar yapılmış, giriş üzerine rastlayan odalar ise yine kapalı cumbalar biçiminde dışarıya doğru taşınarak giriş doğrultusunda vurgulanmıştır.

Hanın sokaklara açılan cephelerinin ikisi de orta doğrultularına göre simetrik bir biçimde düzenlenmiştir. Her iki cephe de birinci ve beşinci kat seviyesinden geçen taş kuşaklarla üç ana bölüme ayrılmış, tuğla duvarlar sıvanarak kesme taş görünümü verecek biçimde yatay çizgilerle derzlenmiştir. Ön cephenin üçüncü kat pencere-leriyle Kuloğlu Sokağı'na bakan yan cephenin köşe odalarının pencereleri sepet kulpu kemerlerle geçilmiş, diğer tüm pencereler kare ya da düşey, dikdörtgen açıklıklar biçiminde bırakılmışlardır. Pencere açıklıkları enli, klasik profilli silmelerle çerçevelenmiş, kemerlerin üzerlerine ortalarında ay-yıldız, çevrelerinde defne dalı kabartmaları bulunan alçı tepelikler yerleş-

tirilmiş, cumba ve balkonları taşıyan konsolların dış yüzleri kabartma defne dallarıyla bezenmiştir. Hanın cephe düzenlemelerinde Kemaleddin Bey'in ulusal mimarlık anlayışını yansıtan ve mimarın tasarladığı diğer vakıf hanlarının en önemli özelliklerini oluşturan, klasik çağ Osmanlı mimarisinden esinlenmiş yapı ve düzenleme elemanlarından hiçbiri kullanılmamış-tır. Hanın yapıldığı yıllarda, daha çok yabancılarla kendilerini Batı kültürüne yakın bulan azınlıkların oturmayı yeğledikleri, Batı seçmeciliğine göre biçimlendirilmiş Beyoğlu çevresine uyma kaygısının, yapının biçimlenmesinde etkin bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. O günkü Türk toplumunun yaşam biçimine yabancı, dışa dönük yaşantının gereklerine uygun bir biçimde planlanmış apartman daireleri ve çatı katına yerleştirilmiş çamaşırlık ve çamaşır kurutma terası gibi ortak kullanıma açık işlevleri içeren yapı, bu haliyle Beyoğlu yöresinin toplumsal yaşamına uygun bir bina olarak dikkati çekmektedir. Kemaleddin Bey ilk kez bu binada denediği çok katlı apartman yapısı çözümünü daha sonra geliştirmiş ve Laleli'de Tayyare Apartmanları'nda(-t) ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da gerçekleştirdiği vakıf hanlarında bu yapı türünün ilginç örneklerini vermiştir.

Bibi. İbnülemin Mahmud Kemal (İnal)-Hüseyin Hüsneddin (Yasar), *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilatı*, İst., 1919; Yavuz, *Mimar Kemalettin*, 163-172.

YILDIRIM YAVUZ

ÜFÜRÜKÇÜLÜK-CİNCİLİK

Yakın *zamana*, kadar İstanbul'da bazı hastalıkların okunmayla tedavi edilebileceği inancı çok yaygındı. Bu tedaviyi hoca, üfürükçü veya cinci gibi adlar verilen kişiler yaparlardı. Bunlar ayrıca, kısmeti bağlı kızların kısmetini açmak, dargın karı kocaları barıştırmak, cinlerle ilişkisi olduğuna inanılan kişileri bu cinlerden kurtarmak için de çeşitli büyüler yaparak, muska yazarlardı.

Hemen her yörede olduğu gibi, İstanbul'da da, halk arasında cinlerle ilgili çeşitli inanmalar vardı. Dişi cinsten olanlarına "Rüküş Hanım" veya "İbrik Kalfa" adı verilen bu cinlerin şehrin içinde ve dışında uğradığı belirli yerler olduğuna inanılırdı. Örneğin, deniz cinlerinin padişahının Kız Kulesi açıklarında konakladığı inancı vardı.

İstanbul'da eski din ve kültürlerden etkilenmiş ama İslami bir görünüme de sahip büyü ve büyücülükle ilgili birçok pratik geliştirilmiş pek çok üfürükçü ve cinci hoca yetişmiş, buradan da Anadolu'ya yayılmıştır. 1920'den önce İstanbul'daki cinciler arasında Mahmutpaşa çevresinde dükkân açmış olan Afrikalı zenciler de vardı.

Üfürükçülük ve cincilikle uğraşanların kim oldukları çoğunlukla bilinmezdi. Bunlar kenar semtlerdeki kahve köşelerinde, dükkânlarda veya evlerinde işlerini görürler, çağrılınca evlere giderlerdi. Uygulamaları ile ilgili

olarak kimseye bir şey söylemezler, kimse de bir şey sormazdı. İnanca göre hoca yaptığı şeyi söylerse, ne-

fesinde kuvvet *kalmaz*, kötü cinler azar ve uygulama sonuç vermezdi. Hocalara başvuranlar çoğunlukla kadınlar olurdu. Hocalar da kolay tesir altına alabildikleri için kadınlarla daha çok ilgilenirlerdi. Bu uygulamaları sonucunda hocalara para ödenirdi.

Hocaların uygulamaları arasında genelde bir farklılık yoktu. Başvuran kişiye birtakım pratikler yapılır veya ondan belli pratikleri yapması beklenirdi. Okunup üflenecek ya da cinlerin kötülüklerinden korunacak kişinin vücuduna, giysilerine ya da yiyecek-içeceklerine bazı işlemler yapılırdı. Uygulamaların sonunda da çoğunlukla bir muska yazılırdı. Muskayı taşıyanlar hastalıklarından, sıkıntılarından kurtulacaklarına inanırlardı. Eskiden Fatih'te Karadeniz Caddesi'nde Erzurumlu Müslim Hoca, Etyemez'de Yeşil Hoca, Kasımpaşa'da "Üç Ayak" lakaplı Cinci Osman, Büyükdere'de Pamuk Hafız, İstanbul'da üfürükçülük ve cincilikle uğraşanlardan birkaçıydı. 17. yy'da yaşamış, sarayda ve dolayısıyla İstanbul'da etkili olmuş Cinci Hoca(->) da büyük bir ün yapmıştı.

Yine eskiden Merkezefendi'de aya karşı tükürdükleri veya kötü söz söyledikleri için çarpıldıklarına inananlar cinciye giderlerdi. Aynı semtte, yabancıların saldırısına uğrayan ve bunları bulmak isteyen kişiler de cincilere gidip, muska yazdırırlardı. Eyüp Sultan, Fatih, Kocamustafapaşa ve Etyemez semtlerinde ise, bazı genç kız ve kadınların cinlerle ilişkileri sonucunda gebe kaldıkları inancıyla cincilere gittikleri duyulmuştu (bak. büyücülük).

Bibi. E. E. Talu, "Eski Üfürükçüler", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 45 (Eylül 1953), s. 2592-2594; S. V. Örnek, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İst., 1971; ay, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara, 1971; Bayrı, *İstanbul Folkloru*;}' N. Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, İst., 1973; H. U. Barlas, *Anadolu Düğünlerinde Büyüsel İnanmalar*, Karabük, 1974; î. Z. Eyüboğlu, *Anadolu Büyüleri*, ist., 1978; S. Ay-tar, *İstanbul Tıbbi Folkloru*, ist., 1980.

ALPARSLAN SANTUR

ÜLGEN, Âİİ SAİM

(1913, İstanbul - 8 Şubat 1963, Ankara) Mimar.

Ortaöğrenimini İstanbul Erkek Lise-si'nde yaptıktan sonra, Güzel Sanatlar Akademisi'nin mimarlık bölümünü bitirdi. I. Dünya Savaşı'ndan az önce kısa bir süre için Fransa'da staj gördü. Bir mimar olarak bina yapmak yerine eski eserleri incelemeyi, bunlardan harap olanları ayağa kaldırmayı tercih eden Ülgen, Maarif Vekâleti'ne bağlı Eski Eserler ve Müzeler Mü-dürlüğü'nde görevlendirildi.

Ülgen, İstanbul Arkeoloji Müzeleri kadrosunda mimar olarak çalışıyor ve bu vesile ile bazı kazılar ve sondajlarda, plan ve rölöve işlerini üstlendikten başka, Arkeoloji Müzesi'nde toplanan İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin(->) mimarlık ile ilgili araştırmaları ile de uğraşıyordu. Bu encümenin dosyalarına, üzerlerinde konuşulmuş bazı eserlerin plan-krokilerini de sağlamıştı. 1946'da, İstanbul'un eski^eser-lerini tespit ve tescil işiyle uğraşan ve Alay

ÜMMÎ SİNAN TEKKESİ

336

337

ÜMMÎ SİNAN TEKKESİ

Âli Saim Ülgen

TETTV Arşivi

Köşkü'nde toplanan kuruluştaki da bulundu. Fakat bu tescil komisyonu fazla bir şey yapamadan dağıldı.

Türkiye'nin bütünündeki her türden eski eserler ile ilgilenmek üzere 1949'da onun gayreti sonunda 5805 sayılı kanun ile kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'na üye oldu. Ülgen 1953'e doğru müzeler teşkilatından ayrılarak Vakıflar Genel Müdürlüğü kadrosuna geçti. Bir taraftan uzman danışman olarak, her türden vakıf binanın restorasyonu ile ilgilenirken, bir taraftan da Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin sanat tarihi bölümünde öğretim görevlisi olarak Türk sanatı dersleri veriyordu.

Eski eserlerin korunması ve bunların onarılmasındaki esasları o'rtaya koyan bir çalışmasının ilk cildini 1943'te yayımladı (*Anıtların Korunması ve Onarılması*, I, Ankara, 1943). Batı'da o sıralarda uygulanan restorasyon prensiplerini, yurdumuzun eski eserleri ile bağdaştırmak gayesi ile hazırlanan bu kitabın sonundaki resimler bölümünde de, örnekler üzerinde yapılmakta olan veya önce yapılmış tamirlerin hatalarını tahlil ve tenkidi ortaya konulmuştu. Ülgen bütün çalışmalar ve araştırmalarını, eski eserlerin ve bilhassa Türkiye'nin îslami eserlerinin tespit, tamir ve ayağa kaldırılmasına hasretmişti. Vakıflar İdaresi'ndeki görevi de onun yurdun her tarafındaki vakıf yapıları ile ilgilenmesini sağlıyordu. Devamlı hareket halinde olan Ülgen, Türkiye sınırları içindekilerden başka yurtdışındaki bazı Türk eserleriyle de ilgilendi. Trablusgarp'ta Turgut Reis Türbesi, Kudüs'te Kubbetü's-Sahra gibi eserlerin restorasyonuna katkısı oldu.

Ülgen, Vakıflar İdaresi'ndeki çalışmalarında, bilhassa bazı önemli eserlerin restorasyonunu ön planda tutmuştu. Bunlar arasında Süleymaniye Külliyesi'nin ayıklanıp kurtarılması ve çeşitli bölümlerinin ihyası

önemli yer almıştı. Tek bir insanın gücünün çok üstünde olan bu çalışmalar

arasında yüzlerce ufak çalışma da vardı. Ayrıca çok yıl önce Atatürk'ün isteği üzerine planlanan ve iki büyük cilt halinde basılması tasarlanan büyük bir Mimar Sinan monografyasının, plan ve rölöve malzemesini topluyordu. Metinlerinin tarih bölümünün Fuad Köprülü, mimarlık bölümünün Albert Gabriel(->) tarafından yazılması düşünülen, hattâ bir de örnek fasikülü basılan bu proje hiçbir vakit gerçekleşemedi. Fakat Ülgen'in bizzat çizdiği veya elemanlarına hazırlattığı çizimler ölümünden yıllar sonra iki büyük albüm halinde Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlandı.

Ülgen, yaptığı restorasyonlar yüzünden, zaman zaman insafsızca yapılan hücumlarla, tenkitlerle karşılaştı, hattâ "kovuşturmaya" da uğradı. Süleymaniye Camii'nin tamiri münasebetiyle, bazı günlük gazetelerde bir süre uzayıp giden polemik yazıları, hücumlar, garip haberler, çok genç yaşta ölümünün gerçek sebepleri olarak gösterilebilir. Bunların sonunda şiddetli bir kalp krizi ile yatağa düşen Ülgen, kaldığı dairenin çok yakınında Gima alışveriş merkezi üzerine düşen uçağın yarattığı şok yüzünden vefat etti.

Ülgen'in İstanbul ile ilgili yayınlarının başında, henüz lise öğrencisi olduğu yıllarda hazırlayıp 200 sayifelik bir kitap halinde bastırmak cesaretini gösterdiği, *istanbul ve Eski Eserleri* (İst. 1933) başlıklı, yayım gelir. Fazla ilmi değeri olmayan, bu çocuksu ifadeli kitap, bazı küçük müşahedeler ve bu hususlarda fazla deneyimi olmayan, hevesli bir lise öğrencisi tarafından yazılmış bir kitap olarak yine de ilgi çekicidir. Ayrıca, İstanbul'a dair Batı dillerindeki sayısız eserleri arasında, harf inkılabından sonra, hem de bir öğrenci tarafından Türkçe olarak yazılmış bir kitap olarak da dikkate değer.

İlk sayısı 1938'de çıkan *Vakıflar Der-gisi'nde*, A. S. Ülgen, Halim Baki Kunter ile beraber, "Fatih Camii" başlıklı bir makale yayımladı (VD, 1,1938, 91-101, metin dışı 70 resim ve 1 plan). Burada, Wulzin-ger'in(-+) iddiasının aksine Fatih camilerinin Bizans'ın Havariyim Kilisesi temelleri üstünde olmadığını inandırıcı biçimde ispatlıyordu. Aynı makalenin ayrı basımına, Fatih civarındaki bir sarnıca dair bir rölöve ile kısa bir not ekleyerek bunu başlıbaşı-na kitap olarak da yayımladı (*Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı*, İst., 1939). Aynı yıl diğer bir kitabı da Türkçe ve İngilizce olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü yayını olarak basıldı (*Fatih Devrinde istanbul, 1453-1481, Haritası, İzahatı-İndeksler*, Ankara, 1939, 45 sayife ve metin dışı 32 resim ile 1 plan; İngilizcesi, *Constantinople during the Era of Mohammed the Conqueror, 1453-1481, Maps-Eypkmations-Indices*, Ankara, 1939). Bu kitap esasında, Vakıflar İdaresi tarafından yayımlanan Fatih vakfiyelerini tamamlayan ve ona yardımcı olmak düşüncesiyle meydana getirilmişti.

Ülgen'in İstanbul'la ilgili başlıca şu yazıları vardır: "Topkapı'da Ahmed Paşa Hey'eti" (VD, II [1942], 169-171, ayrıca 10 resim ve 1 plan); "Pertev Mehmed Paşa'nın Eserleri Hakkında Mimari İzahat" (VD, II

[1942], 241-243, ayrıca 22 resim); "Yeni Cami" (VD, II [1942], 387-398, ayrıca 35 resim ve plan); "İstanbul'da Rüstem Paşa Hey'eti" (TTOKBelleteni, S. 122 [1952], 8-9); "Şahzade Camii ve Hey'eti" (Mimarlık, S. 5-6 [1952], s. 13-16); "Tatih Camii Hey'eti" (Mesleki ve Teknik Öğretim, I, S. 1 [1953], 5-7); "Süleymaniye Hey'eti" (ae, I, S. 2 [1953], 10-12); "Türkleşmiş bir Bizans Abidesi: Ayasofya" (Selâmet, S. 10 [1963], s. 10-11).

Bibi. S. Eyice, "Ali Sâim Ülgen", *Türk Kültürü Dergisi*, I, S. 6 (1963), s. 24-28; R. M. Meriç, "Kaybettiğimiz: Ali Sâim Ülgen", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 1963, s. 787 vd; H. R. Ergezen, "Y. Mimar Ali Saim Ülgen", *Arkitekt*, S. 87-88 (1963).

SEMAVİ EYİCE

ÜMMÎ SİNAN TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Düğmeciler Mahalle-si'nde, Ümmi Sinan Sokağı'nda yer almaktadır.

Sinanîliğin(-0 piri Şeyh İbrahim Üm-mî Sinan'ın (ö. 1568) kabrini barındıran ve bu yüzden söz konusu tarikat kolunun "pir makamı" olarak kabul edilen bu tekke 16. yy'm ortalarında Ümmî Sinan'ın halifelerinden Nasuh Dede tarafından kurulmuştur. Mimari programı ve tasarımı hakkında hemen hiçbir şey bilinmeyen ilk tekke yapısı muhtelemelen küçük bir zaviye niteliğinde olup kagir duvarlı, çatılı bir tev-hidhane ile buna bağlı bazı müstemilattan ve bir çeşmeden ibaretti. Ümmî Sinan'ın vefatını müteakip tevhidhanenin mihrap duvarının önüne bir türbe inşa edilmiş, zamanla türbenin güney ve batı yönlerinde küçük bir hazire oluşmuştur.

II. Mahmud tarafından, büyük bir ihtimalle 1826-1839 arasında, tevhidhane-tür-be binası, temelleri korunmak kaydıyla yenilenmiş, ayrıca tevhidhanenin doğu yönüne, bağımsız girişi olan küçük bir hünkâr dairesi ve mahfili ilave edilmiştir. II. Abdül-hamid ile tekkeye mensup bulunan bazı ricalin yardımlarıyla bütün binalar 19. yy'm son çeyreğinde esaslı bir onarıma tabi tutulmuş, bu arada harem ve selamlık bölümleri yeni baştan inşa edilmiştir. Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra harem ve selamlık bölümleri son postnişinle-rinden Şeyh Yahya Galip Efendi'nin (Kargı) (ö.1942) ailesi tarafından ikametgâh olarak kullanılmış, günümüzde de aynı ailenin tasarrufunda bulunun tekke bu sayede harap olmaktan kurtulmuştur. Son olarak 1980'de bazı hayır sahipleri tarafından eski biçimine uygun olarak onartılan tev-hidhane-türbe, özgün ayrıntılarıyla bir müze gibi korunmakta, selamlıkta tasavvuf musikisi çalışmaları yapılmaktadır.

Yakın bir tarihe kadar bostanlar ve bahçeli ahşap evlerle çevrili olan tekke arsası doğuda Ümmî Sinan Sokağı, diğer yönlerde komşu parsellerle sınırlıdır. Kuzey sınırını Oluklubayır'a yaslanan bir istinat duvarı teşkil etmektedir. Cümle kapısı, doğuda Ümmî Sinan Sokağı'nın sonunda yer almakta, karşısında da çeşme görülmektedir. Kapının güneyinde harem, tevhidhane ve türbe bölümlerini barındırır.

Yapının esas bina bulunur. Halen mevcut olmayan hünkâr kasrının, sokağın doğu yakasında bulunduğu ve üstü camekânlı ya da pencereci bir köprü ile tevhidhanenin doğu kesiminde, üst katta yer alan hünkâr mahfiline bağlandığı bilinmektedir. Arsanın güneybatı köşesinde bağımsız selamlık binası yer alır. Arsanın hazire dışında kalan kısmı, asırlık ağaçların gölgelediği bir bahçe, güneydeki bir bölümü de bostan olarak değerlendirilmiştir.

Cümle kapısı ile çeşme, tekkenin, ilk inşa edildiği devirden günümüze gelebilmiş öğelerdir. Tekkenin ilk yapısında çeşmenin tevhidhanenin sokağa bakan doğu duvarı üzerinde, tuğladan sağır bir sivri kemerin içinde yer aldığı, II. Mahmud'un yemleme ameliyesi sırasında, muhtemelen Oluklubayır'dan inen alüvyonlarla sokağın kotu yükselmiş olduğundan, buradan sökülerek şimdi bulunduğu yere monte edilmiş olduğu tespit edilmektedir. Kitabesiz olan her iki yapı da kesme küfeki taşından örülmüştür. Cümle kapısı kaval silmeli dikdörtgen bir çerçeve içinde yer alan basık bir kemere sahiptir. Ufak boyutlu çeşmede de kaval silmelerin teşkil ettiği bir çerçeve içinde, kilit taşı "mühr-i Süleyman" kabartması ile süslü bir sivri kemer görülmektedir. Aynataşında da bir kırık kaş kemer ve bunun içinde çok basit, iç içe iki daireden oluşan bir kabara vardır.

Tevhidhane, türbe, harem ve mutfak barındıran esas binanın boyutları dışarıdan 19x25 m'dir. Değişik malzeme ve inşaat özelliklerine sahip, farklı dönemlerde yapılmış üç ana bölümden oluşmaktadır. Kuzeyde yer alan, batı yönünde kitleden dışarıya taşan iki katlı ahşap kanat, giriş taşlığını, haremi ve mutfak barındırmaktadır. Bunun güneyinde bulunan ve yapı grubunun çekirdeğini oluşturan tevhidhane 12x11,5 m boyutlarındadır. Güney ve doğu yönünde 85 cm kalınlığındaki kagir duvarların alt kesitlerinde ilk inşa döneminden kalma almalı örgü, sokak üzerindeki doğu cephesinin sıvandığı son restorasyona kadar görülebiliyordu. Harem ile ortak olan kuzey duvarı ile batı duvarı ise ahşaptır. En güneyde yer alan, kagir duvarlı türbe kısmı ise 10x7,25 m boyutlarındadır. Bu üç ana bölüm, arazinin eğimine uyularak farklı kotlarda inşa edilmiş ve kırma çatılarla örtülmüştür.

Yapının esas girişi kuzey yönünde bahçeye açılmakta, buradan dikdörtgen planlı ve zemini iki kademeye ayrılmış olan bir dikdörtgen taşlığa girilmektedir. Taşlığın güneyinde tevhidhanenin kapısı, batı yönünde hareme açılan ve şeyh efendi için harem-tevhidhane bağlantısını sağlayan bir kapı ile pencere, doğu yönünde de "paşa odası" tabir

edilen mekâna ait yine bir kapı ile pencere açılmıştır. Yan taraftaki bu kapılara ikişer basamakla çıkılmakta ve pencerelerin önlerinde "paşmaklara" (pabuçlara) mahsus ahşap raflar bulunmaktadır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı (10,75x 10,25 m) tevhidhanenin Ümmi Sinan Sokağı üzerindeki doğu duvarında iki pencere bulunmaktadır. Bunların içleri şevli olup,

altlarında sağır basık kemerler yer alır. Türbe ile ortak olan güney duvarının doğu köşesindeki kapıdan sekiz basamakla türbeye inilir. Bu duvarın ortasında yarım daire planlı mihrap hücresi, bunun üzerinde, sakal-ı şerifin muhafaza edildiği, üçgen alınlıklı küçük bir ahşap dolap bulunmaktadır. Mihrabın sağında ve solunda türbeye bakan birer pencere, ayrıca bu güney duvarının türbeden ileriye taşan batı ucunda da bir pencere açılmış, batı duvarı ise hazireye bakan üç pencere ile donatılmıştır.

Tevhidhanede ayinlere ayrılmış olan alan 7,5x6,5 m boyutlarındadır. Bu alan kuzey, batı ve doğu yönlerinde erkek seyircilere mahsus mahfiller ile çevrilmiştir. Zeminleri bir seki ile yükseltilmiş olan mahfillerin sınır çizgisinde, üst kattaki kadınlar mahfilini taşıyan sekiz adet, sekizgen kesitli ahşap sütun sıralanmaktadır. Sütunların üst hizalarında, yanlarda küçük ahşap konsollar görülür. Aralarında da basit profilli ahşap korkuluklar bulunmaktadır. Mahfillerin güneybatı köşesinde mevlitlerde vb toplantılarda kullanılan bir kürsü yer alır.

Kadınlar mahfili, ikisi güneye, biri batıya açılan üç adet pencereye sahiptir. Kuzey kanadının ortasında, iki sütun arasında kalan kısmı yarım daire planlı bir çıkma yapmaktadır. Sütunların arası, zeminden tavana kadar ahşap kafesler ile kapatılmıştır. Mahfillerin kuzey kanadı, sütunların hizasında kafesler ile bölünerek, bağımsız girişleri olan üç bölüme ayrılmış, bu arada doğu kanadı da kafesli bir bölme ile sınırlandırılmıştır. Bu mahfilde batı kanadının tekkenin sakinlerinden ve mensuplarından olan kadınlara, kuzey kanadındaki bölmelerin ve özellikle çıkma yapan orta bölmenin hatırlı kadın misafirlere, doğu kesiminin ise dışarıdan gelen kadınlara ayrıldığı tahmin edilebilir. II. Mahmud döneminde eklenen hünkâr mahfili ile buna bağımlı hünkâr dairesi günümüze ulaşmamıştır.

Türbe 8,25x6,25 m'lik hafif yamuk planlı bir iç alana sahiptir. Aslında ahşap olan tavanı son restorasyonda betona tahvil edilmiştir. Kuzey duvarında tevhidhaneye açılan kapı ile iki pencereden başka ikisi batı, üçü güney, biri de doğu yönüne ba-

Ümmî Sinan Tekkesi, Eyüp

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

kan altı adet pencere daha vardır. Dışarıdan dikdörtgen açıklıklı sövelerle çevrili olan bu pencereler, içeriden sepet kulpu kemerlerle donatılmıştır.

Ümmî Sinan So-kağı'na bakan doğu penceresi bir niyaz penceresi niteliğinde olup, diğerlerinden farklı bir görünüme sahiptir. Dışarıdan çift kademeli mermer pilastrlarla kuşatılmış, sepet kulpu biçiminde kemerlerle donatılmıştır. Niyaz penceresinin üstünde, halen mevcut olmayan bir levhada şu beytin yazılı olduğu bilinmektedir: *Mürîd-i râh-ı Hakka kıblegâh-ı âşıkândır bu / Edeple gir gözün aç türbe-i Ümmî Sinandır bu.*

Türbede ikisi Nasuh Dede ile Ümmî Sinan'a ait, toplam on iki ahşap sanduka yer alır. Pirin sandukası diğerlerinden daha büyük olup üstü yarım silindir şeklindedir. Sandukayı kuşatan, dekupaj tekniği ile yapılmış, ampir üslubunda ahşap parmaklığın köşelerine, minyatür boyutlarda Sinarit taşları kondurulmuştur.

Bu binada ilginç süsleme öğelerinin başında ana giriş kapısının saçağında ve tevhidhane tavanının ortasında yer alan tavan göbekleri gelmektedir. Birincisi ufak, diğeri nispeten büyük olan bu göbeklerde, Si-nanî tacının tepeliğinden çıkan güneş ışınları tasvir edilmiştir. Geç devir tekkelerinde görülen, tarikat sembollerinin mimari süslemede kullanma eğilimi ile II. Mahmud döneminin ampir üslubuna bağlanan bu öğelerin üçüncü bir benzeri de türbe tavanında yer almaktaydı. Duvarlarda herhangi bir bezeme bulunmamaktadır. Ancak son tamirat sırasında mihrap hücreinde II. Mahmud dönemindeki yenilemeye ait olduğu anlaşılan ampir üslubunda kalem işi bezemeler ortaya çıkmıştır. Oldukça pastel renklerle, kavsara kısmına perde kıvrımları, hücrenin çevresinde küçük yapraklardan oluşan bir kuşak, ortaya da kandil motifi resmedilmiştir.

Giriş taşlığının batısında yer alan harem bölümü, tevhidhaneye bitişik bağımsız bir mesken gibi tasarlanmıştır. Batı cephesinde, bahçeye açılan bir kapıyla donatılan haremın zemin katında, birbiriyle bağlantılı iki oda ile mutfak, üst katında ise, <lo-ğu-batı doğrultusunda uzanan bir koridor üzerinde beş adet oda sıralanmaktadır.

ÜMMÎ SINAN TEKKESİ

338

339

ÜMRANİYE CAMÜ

Taşlığın doğusundaki paşa odası, II. Ab-dülhamid dönemi ricalinden, tekkeye mensup olan bir paşanın buraya geldiği zamanlar dinlendiği ve şeyh efendi ile sohbet ettiği mekândır. Bağımsız bir ahşap mesken niteliğinde olan selamlık binası, kible doğrultusunda gelişen iki katlı bir kanat ile buna dik açı ile birleşen, büyük boyutlu şeyh odasından meydana gelir.

Bibi. Çetin, *Tekkeler*, 587; *Âsitâne*, 13; Mü-nib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 11; *IhsaiyatII*, 22; *Os-manh Müellifleri*, I, 213-214; S. Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst., 1981, s. 249-250; R. Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Hal-vetiler*, İst., 1984, s. 164-166; M. B. Tanınan, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey*, Berkeley, 1992, s. 149-151; ay, "Relations entre leş semahane et leş türbe dans leş tekke d'Istanbul", *Arş Turcica-Ak-ten deş VI. Internationalen Kongressesfür Tür-kischeKunst*, Münih, 1987, 316; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 143-144, 292-293; M. Özdamar, *Der-saadet Dergâhtan*, ist., 1994, s. 35.

M. BAHA TANMAN

ÜMMÎ SİNAN TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Topkapı-Şehrenini arasında, Arpa Emni Mahallesi'nde, Kürkçü Bostanı Sokağı üzerinde yer almaktaydı.

Halvetîliğin istanbul'da kurulan kollarından Sinanîliğin(->) âsitanesi olan bu tekke 958/1551'de Sinanî piri Şeyh İbrahim Ümmî Sinan (ö. 1568) tarafından inşa ettirilmiştir. Yakın bir tarihe kadar Vakıflar Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi olarak kullanılan Amcazade Hüseyin Paşa Medre-sesi'ne taşınmış bulunan bir kitabede 1320/1902'de Kadirî tarikatından el-Hac Ahmed Süreyya Bey'in eşi Hatice Atiye-tullah Hanım tarafından ihya edildiği belirtilmektedir. İstifli sülüsle yazılmış olan kitabenin üzerinde "Yâ Hazret-i Ümmî Sinan kaddese sırrahü'l-Mennân" ibaresi ile bunun yanlarında, sehpa üzerinde birer Sinanî tacı kabartması, üç satır halinde düzenlenmiş olan mensur kitabe metninin yanlarında da servi kabartmaları bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde, haziresi dışında tamamen tarihe karışmış olan tekkeden artakalan yegâne mimari öge bu kitabedir. Tekke arsası ile Kürkçü Bostanı Sokağı'nın sınırında uzanan çevre duvarı son yıllarda bütünüyle yenilenmiş, hazireden geriye kalan alan gecekondularca işgal edilmiştir.

Ümmî Sinan'dan sonra, damadı ve halifesi olan Halepli Arap Şeyh Şerif Mehmed Efendi (ö. 1614) ile torunu (kızının oğlu) Şeyh Cedid Hasan Efendi (ö. 1677) tekkenin postuna geçmişlerdir. "Ümmîsinanza-de" olarak tanınan Cedid Hasan Efendi, yakındaki diğer bir Sinanî kuruluşu olan Pazar Tekkesi'nin(-t) ilk postnişini olan Ümmî Sinan'ın bir başka damadı ve halifesi Harirî Şeyh Mehmed Efendi'nin (ö. 1640) vefatı üzerine bu tekkenin de meşihatını üstlenmiştir. İstanbul tekke musikisinin büyük ustalarından olan Cedid Hasan Efendi aynı zamanda *Divan-ı ilahiyat* sahibi bir tasavvuf şairi ve *Mecâlis-i Sinaniye*, *Künû-zü 'l-Hakâyıkfi Rumuzu 'l-Dakâyık*, *Fezâ-ilü'l-Şubûrgibi* eserlerin de müellifidir.

Aynı mahallede yer alan Ümmî Sinan

Tekkesi ile Pazar Tekkesi'nin meşihâtı 18. yy'ın sonlarına kadar Ümmîsinanzade ailesine mensup şeyhler tarafından yürütölmüş. Cedid Hasan Efendi'den sonra oğlu Şeyh Hüseyin Hüsameddin Efendi (ö. 1734), H. Hüsameddin Efendi'nin oğlu Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1766), Mustafa Efendi'nin oğlu Şeyh Hasan Efendi (ö. 1795) sırayla her iki tekkenin postuna geçmiştirlerdir. Hasan Efendi'den sonra Ümmî Sinan Tekkesi'nin postuna Nizamî Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1799) ile Gülşenîliğe(->) bağılı Şeyh el-Hac Ali Efendi (ö. 1804), daha sonra da Şeyh Mustafa Zekaî Efendi (ö. 1812) oturmuştur. Şeyh el-Hac Hasan Simavî'nin halifesi olan Üsküdarlı Mustafa Zekaî Efendi'nin Sinanîliğin yamsıra Halvetîliğın Şabanî koluna da bağılı olduğı tespit edilmektedir. Sonuçta Şeyh el-Hac Ali Efendi'nin kısa süren meşihâtı (1799-1804) müddetince Gülşenîliğe bağlanan Ümmî Sinan Tekkesi 1804'ten itibaren tekrar Halvetîliğe intikal ederek bir Sinanî-Şa-banî tekkesi olarak 1925'e kadar faaliyetini sürdürmüştür. Bu dönemde "Zekaî Tekkesi" ve "Zekaîzade Tekkesi" olarak anılmaya başlayan Ümmî Sinan Tekkesi'nin meşihâtı M. Zekaî Efendi'nin neslinden gelen ve "Zekaîzadeler" olarak tanınan şeyh ailesinin denetiminde kalmıştır. M. Zekaî Efendi'yi oğlu Şeyh Hasan Aziz Efendi (ö. 1837) izlemiş, daha sonra H. Aziz Efendi'nin oğlu Mustafa Zekaî Efendi (ö. 1867), M. Zekaî Efendi'nin oğlu İbrahim Şükrullah Efendi (ö. 1895) şeyh olmuştur. Ayın gününden ötürü "Cuma Tekkesi" olarak da anılan bu kuruluştta 2 erkek ile 3 kadının ikamet ettiğı Dahiliye Neza-reti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmektedir.

Ümmî Sinan Tekkesi, Cumhuriyet döneminde, faaliyeti kesintiye uğradıktan ve ortadan kalktıktan sonra, 1950'lerden itibaren ilginç bir dini folklor tezahürünün odağı haline gelmiştir. Ramazan ayının ilk iftarında, çeşitli niyetlerinin gerçekleşmesi için adak adayan şahıslar iftar saati yaklaşırken tekkenin haziresinde, "Oruç Baba" adını verdikleri Şeyh Mustafa Zekaî Efendi'nin kabrinin çevresinde toplanmakta, akşam ezanının okunmasıyla birbirlerine zeytin, hurma, su, simit vb şeyler ikram ederek iftar etmektedir. Çoğunluğunu kadınların teşkil ettiğı bu kalabalık her geçen yıl biraz daha artmakta, son senelerde Kürkçü Bostanı Sokağı'ndan taşarak çevredeki birçok sokağı hıncahınç doldurmaktadır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan*, 39, no. 201; *Âsitâne*, 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 32-33, no. 48, 46-47, no. 65; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 4; *IhsaiyatII*, 22; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 37; *Fatih Camileri*, 221, 330; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhtan*, İst., 1994, s. 120.

M. BAHA TANMAN

ÜMMÜ KENAN TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde. Fatih Muhtesip İskender Mahallesi'nde, Kırtay Sokağı'ndadır. Altay Dergâhı olarak da bilinir. "Altay" ismini sokağın başındaki Altay Camii'nden almıştır. Kurucusu Kenan Rıfaî (Büyökaksoy)

Ümmü Kenan Tekkesi

Fatih Camileri

1807'de Selanik'te doğmuş ve 7 Temmuz 1950'de İstanbul'da vefat etmiştir. Devrin entelektüel Rıfâî şeylerinden. Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) bitirmiş ve hocalık mesleğini seçerek, Nümune-i Terakki, Medine İdadi-i Hamidi, Darüşşafa-ka gibi okullarda Fransızca hocalığı, müdürlük ve müfettişlikler yapmıştır. Mürşidi Filibeli Ethem Efendi'dir. Medine'de iken Rıfâî şeyhlerinden Hamza Rıfâî'den şeyhlik icazeti almıştır. Dergâhı İstanbul'daki diğer emsallerine göre daha çok aydın kişilerin devam ettiği bir yer olarak şöhret bulmuştur.

Ümmü Kenan Tekkesi 1909'da kurulmuş ve 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanunla faaliyetine son vermiştir. Dergâhın ayin günleri çarşamba olarak belirlenmişti ve *Mesnevi* derslerinden sonra ayin icra edilirdi. Ayrıca ramazan, kandiller, kadir geces, dini bayram, muharrem ve aşure günleri ihya edilir ve ayinlerde "burhan" gösterilirdi. Kapanmasıyla birlikte binada mesken olarak kullanılacak şekilde değişiklik yapılmış ve içinde Kenan Rıfâî'nin soyundan aileler oturmuştur. Bina sokak üzerinde bulunan ve yine kurucusunun ve ailesinin ikametgâhı olarak kullanılan ahşap konağın bahçe tarafında üç katlı ahşap bir yapıdır.

Binanın önündeki küçük bahçeye yandaki konağın hayatından girilmektedir. Evvelce bu bahçeye şimdi örülü olan ve Kırtay Sokağı'na açılan bir bahçe kapısından girilmekteydi. Binanın inşa tarihi bilinmemekte, fakat kurucusu tarafından satın alındığına göre 1909'dan önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yandaki ahşap konak da 1920'li yıllarda yıkılarak bugünkü şekliyle tekrar yapılmıştır. Dergâhın ana giriş kapısı bahçeden 1 m kadar yüksekte ve camekânlı bir sundurma ile korunmuştur. Giriş kapısının solunda, dışarıda Kenan Rı-

faî'nin annesi Hatice Cenân Hanım'ın makam kabri bulunmaktadır. Bina 10,60x18,70 m büyüklüğündedir. Bodrum katı normal kat gibi toprak üstünde ve tuğla cephelidir. Diğer katlar ahşap iskelet ve kaplamadır. İçeride bağdadi olup sıvanmıştır.

Girişte binayı ikiye bölen hayatın sol tarafında iki oda, sağında semahanenin bodrumu bulunmaktadır. Semahane döşemesi dört büyük tuğla ayağa oturmuştur. Hayatın sonunda binanın ama merdiveni ile üst katlara çıkılmaktadır. Dergâhlar kapatıldıktan sonra tanzim edilerek daire haline getirilen semahane katındaki sofanın bir tarafında iki oda vardır. Semahane iki kat yüksekliğindedir ve on ahşap direk üzerinde "U" şeklinde bir mahfili vardır. İç ölçüleri 10,25x10,25 m'dir. Ortada ahşap direklerin taşıdığı basık bir kubbe vardır. Tezyinat olarak kubbe göbeğinde ve köşelerde sekiz köşeli çıta ile yapılmış yıldızlar bulunmaktadır. Mihrabın bulunduğu duvarda altı üstü ikişer geniş pencere mevcuttur. Evvelce dışarıya taşmış olan mihrap kapatılarak

diğerlerinden daha küçük bir pencere haline getirilmiştir. Mahfilin konak tarafındaki birleştiği köşeden ve ortasından konağa geçitler yapılmıştır. Oltadaki geçit döner yuvarlak bir merdivenle konağa bağlanmıştır. Semahane iki kat yüksekliğinde olduğundan üst katta da aşağıda olduğu gibi bir sofa ve iki oda vardır. Üst katta sofa dışarı doğru bir çıkma yaparak bir oda halini almıştır. Binada bugün için başka bir tezyinat ve önemli bir unsur bulunmamaktadır.

Bibi. S. Ayverdi-N. Araz-S. Erol-S. Huri, *Kenan Rifai ve Yirminci Asın Işığında Müslümanlık*, İst., 1983.

İ. AYDIN YÜKSEL

ÜMMÜGÜLSÜM ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Çavuşderesi Caddesi ile Tekke Arkası Sokağı'nın köşesinde yer almaktadır. Daha önce caddenin karşısında bulunmakta iken, yol yapımı esnasında şimdiki yerine taşınmıştır.

1233/1817 tarihli çeşmenin banisi, yeniçeri ağalığı ve vezirlik görevlerinde bulunduktan sonra serdar olan İbrahim Hilmi Paşa'nın annesi Ümmügülsüm Hanım'dır.

Üç cepheli bir meydan çeşmesidir, ön

cephesinin köşeleri yumuşatılarak çokgen plan oluşturulmuştur. Kesme taştan yapılmış su haznesinin ön yüzüne üç cepheli, mermerle kaplı çeşme nişleri yerleştirilmiş, süslemeler özellikle ortadaki cephede yoğunlaşmıştır. Profilli niş içine alınan ay-nataşının ortasında oval bir çelenk motifi yer almaktadır. Oval çelenk, üstte deniz kabuğu şeklinde kabartma akant yaprak-larıyla hareketlendirilmiştir. Bu motifin hemen üzerindeki levhada, istifti celi sülüs ile bir ayet (Kuran, 76/6) yazılıdır.

İki yanda yuvarlak pilastrlar ile taşınan aynataşının üstündeki korniş, tepelik kısmını ayırır. Tepelik kısmının ortasında, II. Mahmud dönemi çeşmelerinde sıkça görülen, minik yaprakların çevrelediği, oval bir madalyon yer alır. Madalyonun içinde, muhtemelen II. Mahmud'un tuğrası varken, daha sonra kazınarak yeri boş bırakılmıştır. Bunun da iki tarafında yüksek kabartma akant yaprakları aşağıya sarkmaktadır. Akant yaprakları arasında iki kolon halinde, altı mısralık, nestalik hattıyla yazılmış kitabe levhası bulunmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 412; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 177; Çeçen, *Üsküdar*, 149; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 805; M. Şimşek, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da II. Mahmud Dönemi İmar Faaliyetleri", (Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, c. I, s. 418-419.

DOĞAN YAVAŞ

ÜMRANIYE CAMİİ

Ümraniye İlçesi'nde, Ümraniye çarşısı içinde, Alemdağ Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

1315/1897'de II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) valide başağaası olan Cevher Ağa tarafından yaptırılmıştır. Cevher Ağa 1277/1860'ta musahib, 1291/1876'da haznedar, 1293/1878'de ise darüssaade ağası olmuştur. Cami 1339/1920'de VI. Mehmed' in (hd 1918-1922) cariyelerinden Cenâni-yar Hanım tarafından tamir ettirilmiştir. Binanın büyük bir kısmı içten ve dıştan yenilenmiştir. Caminin asıl binası kare planlı ve mihrabının önü piramidal bir kubbe ile örtülüdür. Bu asıl mekânın sağ ve sol tarafına, 1990'da kubbeli ince uzun mekânlar eklenmiştir. Caminin kuzey cephe-

Ümmügülsüm Çeşmesi

Sadat Hasanoğlu, 1994

sine bitişik durumdaki mektep binası da camiye dahil edilerek oldukça geniş bir ibadet mekânı elde edilmiştir.

Caminin caddeye bakan kuzey cephesi "U" şeklinde bir form göstermektedir. Bu cepheden silindirik iki sütunla belirlenmiş bir açıklık ile cami önündeki küçük taşlığa geçilmektedir. İki katlı mektep binasının sağ ve sol kanadında bulunan iki kapı ile de camiye girilmektedir. Bu cephenin ortasında duvara gömülü durumda, gövdesi yivli ve kompozit başlıklı iki tane duvar payesi yer almaktadır. Payeler arasında bir sıra palmet ve çiçekler ile çevrili, oval bir çerçeve ve bunun ortasında bir yıldız motifi görülmektedir. Payelerin üzerindeki yarım daire formlu alınlığın içinde, satır araları cetveli, 7 satırlık mermer bir kitabe bulunmaktadır. Bu, eski Valide Mekteb-i Rüştîye-i Askeriye'nin kitabesidir. Üzerinde 1315/1897-98 tarihli, II. Abdülhamid'in "el-Gazi" unvanı olan bir tuğrası yer almaktadır. Tuğranın etrafında, içinde kıvrık dallı yapraklar ve çiçekler bulunan bereket boynuzları ve kenger yaprakları görülmektedir. Payelerin her iki yanında sivri kemerli birer ince uzun pencere bulunmaktadır. Bu pencereler üzerinde ise etrafı yumurta frizi ile çevrili birer tane oval pencere yer alır. Yapının duvarları, araları sıvalı kaba taş bloklar ile inşa edilmiştir.

Cami şimdiki haliyle dikdörtgen planlı geniş bir harim kısmına sahiptir. İki yan cephesinden, doğrudan harime açılan çift kanatlı ahşap kapılara sahiptir. Mihrap duvarının iç yüzeyi tamamen son dönem çinileri ile kaplanmıştır. Bunlar lacivert, yeşil, açık mavi, kırmızı renklerin hâkim olduğu stilize bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Mihrap nişinin alt kısmında vazodan çıkan karanfiller, laleler göze çarpmaktadır. Üst kısımda ise hançer yaprakları, stilize hercai menekşelerden oluşmuş bitkisel motifli bir düzenleme görülmektedir. Mihrabın iki yanında ince sütunlar, bunların üst kısmında ise birer

kum saati bulunmaktadır. Bir sıra palmet ile taçlandırılan mihrabın etrafında birer yazı panosu yer almaktadır. Çin bulutları ile oluşturulan bordur, mihrabın çevresini kuşatmaktadır. Mihrabın iki yanında, duvarın üst seviyesinde, sivri kemerli, ince uzun pencereler bulunmaktadır. Mihrabın üst kısmındaki yuvarlak formlu bir pencere içinde "Allah" yazılı, çok sade çiçekli süslemelere sahip bir vitray yer almaktadır. Bunu iki yanında "Allah" ve "Muhammed" yazılı, kare şeklinde çini panolar bulunmaktadır. Ahşap minber ve vaaz kürsüsü özenli bir ahşap işçiliği göstermektedir. Bunlar geometrik bir düzenlemeye sahip, sarmal şekilli işlemelerden oluşmuştur. Minber kapısı çok kollu bir yıldız ile taçlandırılmıştır. Aynalık kısmında iç içe geçmiş üçgenler görülmektedir. Minber külâhı basık piramidal şekillidir, köşk kısmı ise dört kısa ahşap direk ile oluşturulmuştur. Aynı geometrik düzenleme ve kaliteli işçilik vaaz kürsüsünde de görülmektedir. Mihrap önü kubbesinden oldukça büyük bir avize sarmaktadır.

ÜMRANIYE İLÇESİ

340

341

ÜNAYDDV, RUŞEN EŞREF

Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	37.714	3.507	41.22
Hizmet işlerinde çalışanlar	7.565	880	8.445
Ticaret ve satış personeli	0.250	770	10.02
İdari personel ve benzeri	2.078	1.066	5.044
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	3.370	1.148	4.518
Mütasabbihler, direktörler ve üst	1.255	11	1.266
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	800	211	1.011
İşsiz olan iş arayanlar ve	6.517	1.127	7.644
Genel Toplam	70.458	9.681	80.139

Tablo IV Ümraniye İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-tstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993-

Harimde bodur sütun ve payeler, "U" şeklinde bir galeri halindeki mahfile destek vermektedir. Ahşap korkulukları bulunan mahfile harimden ve önceleri mektep olarak kullanılan mekândan çıkış bulunmaktadır. Harim kısmı, mihrap önünde yan yana üç kubbeye sahiptir. Bunlar yapının dışından üç tane piramidal çatı ile belli olmaktadır. Binanın sağ tarafında yer alan tek şerefeli taş minaresi 1902'de onarılmıştır. Caminin güney kısmında yer alan avlunun güney tarafına, alt katında tuvalet ve abdest musluklarının bulunduğu bir Kuran kursu binası yapılmıştır.

Caminin karşısında, caddenin diğer kenarında Cevher Ağa'nın yaptırdığı çeşme bulunmaktadır. Çeşmenin, cepheleri mermer kaplamalı, üzeri düz" bir çatı ile örtülü, kübik formlu bir haznesi vardır. Aynası asimetrik olarak sola doğru kaydırılmıştır. Dikdörtgen bir niş halindeki aynaya gömülü durumda, aynataşı vazifesi gören, kalın silindirik bir sütun gövdesinin altında lüle yer almaktadır. Bu sütunun üzerinde Korint tarzında, üzeri akantus yaprakla-rıyla süslü bir Bizans sütun başlığı bulunmaktadır. Nişin üzerinde 1315 yapım tarihini de veren 1339/1920 tarihli bir tamir kitabesi bulunmaktadır. Bu beş satırlık kitabenin üzerinde Sultan Reşad'ın tuğrası bulunmaktadır. Küçük bir tekne ve testi setleri olan bu çeşme 1987'de Ümraniye Belediyesi tarafından onarılmıştır.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 305-306, II, 27-28; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 462-464; Öz, *istanbul Camileri*, II, 67; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, îst, 1993, s. 229, 232.

TÜLAY AKIN

ÜMRANIYE İLÇESİ

istanbul îli'nin doğu yarısında yer alan, kuzey ve kuzeydoğuda Beykoz, doğu ve güneyde Kartal, güneybatıda Maltepe ve Kadıköy, batıda Üsküdar ilçelerine komşu ilçe. İlin denize kıyısı olmayan ilçelerinden biridir. Bu sınırlar içinde kapladığı alan 150 krrf'dir.

Kırsal yerleşmeleri de olan Ümraniye II-

Tablo I Ümraniye İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıll	Yıllık Ortalama
102	570
104	501
104	572
105	885
105	1 781
106	7 224
106	14 800
107	22 060
107	28 720
108	71 054
108	121 405
199	242.091

çesi'nin kentsel alanı 18 mahalleden oluşur. Bunlar Atatürk, Aşağı Dudullu, Çakmak, Sarıgazi-Emek, Esenşehir, Hekimbaşı, İhlamurkuyu, İnkılap, Sarıgazi-İnönü, İstiklal, Kâzım Karabekir, Sarıgazi-Kemal Türkler, Mustafa Kemal, Sarıgazi-Meclis, Namık Kemal, Sarıgazi-Merkez, Yeni Çamlıca, Yukarı Dudullu mahalleleridir. Bunlardan Esenşehir, Hekimbaşı, İhlamurkuyu ve Yeni Çamlıca mahalleleri 1994'te kurulmuştur.

Bugünkü ilçe topraklarına ne zaman yerleşildiğine ilişkin kesin ve yeterli bilgi yoktur. Ümraniye ve Dudullu çevresinde tarihöncesi konak ve yerleşim yerlerine ait bazı buluntulara rastlanmıştır. Yontma taş aletlerden oluşan bu buluntuların hangi kültüre ait olduğu, yapılacak ayrıntılı kazı ve araştırmalar sonucunda aydınlatılabilecektir. Sarıgazi Köyü'nün, Ümraniye İlçe-si'ndeki en eski yerleşim yeri olduğu sanılır. Bazı kaynaklara göre köyün kuruluşu İstanbul'un fethine dayanır. İ. H. Konyalı'ya göre köy, adını İstanbul'un fethine katılanlardan biri olan Sarı Kadı Meh-med'den (Dede) (ö. 1468) almıştır. Eski yazının yanlış okunması sonucunda köyün adı Sarıgazi'ye dönüşmüştür. Konyalı'ya göre "Kadı Köyü" ile karıştırılmaması için böyle yazılmış olması da muhtemeldir. Sarı Kadı Mehmed Dede ve oğlu Sarıkadı-zade Şeyh Mustafa Dede'nin (ö. 1482) türbeleri Sarıgazi Köyü'ndedir. II. Bayezid (hd 1481-1512) kendisine hat öğreten Şeyh Hamdullah'a(->) ihtiyaçlarını karşılaması için Sarıgazi Köyü'nü timar olarak vermişti. Şeyh Hamdullah, Sarıkadı-zade Şeyh Mustafa Dede'nin müridiydi. II. Bayezid'in ölümünden etkilenen Şeyh Hamdullah'ın Sarıgazi Köyü'nde inzivaya çekildiği bilinir. III. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan^ köyde mescit ve çeşme yaptırmıştır. Daha sonra geniş bir orman ve tarım alanı içinde uzun yıllar boyunca durağan bir yapıya sahip olan Sarıgazi Köyü, 1950'ler-de İstanbul'a yönelen göçten etkilenmeye başlamıştır. 1975'te 1.300 olan nüfusu, 1980'de 2.775'e, 1985'te 8.701'e ve 1990'da da 22.125'e ulaşmıştır. Özellikle Doğu Anadolu'dan gelenlerin yerleştiği Sarıgazi hızlı gelişimini son yıllarda da sürdürmektedir. Kaçak ve plansız yapılaşmanın örneklerinden birinin yaşandığı Sarıgazi'de belediye örgütü kurulmuştur. Çevresindeki beldelerin de gelişimiyle Sarıgazi, Kasım 1994'te Şamandıra ve Sultanbeyli'yle bütünleşebilecek bir görüntü vermektedir.

Sultançiftliği de ilçedeki eski köylerden biridir, İ. H. Konyalı'ya göre "Sultan Çiftliği", Nurbânu Valide Sultan'm Üsküdar'da yaptırdığı Atık Valide Külliyesi'ne(->) gelir sağlayan vakıf mülklerinden biriydi. Köyün, adını aldığı bu çiftliğin yanında 16. yy'da kurulduğu sanılır. Konyalı'ya göre bu köydeki caminin de Nurbânu Valide Sultan tarafından yapılmış olması muhtemeldir.

İlçe merkezi olan Ümraniye'nin, çevresindeki köyler kadar eski bir yerleşme yeri olmadığı bilinir. Eskiden Yalnızservi olarak adlandırılan Ümraniye'ye 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkan-

Tablo H Aşağı Dudullu'nun Nüfus Gelişimi

<i>Yıll Yükh Ortalama Nüfus</i>		
10	105	
10	215	21

10	262	44
10	122	120
10	615	95
10	1076	151
10	2650	204
19	12.742	75.8

Tablo m

Ümraniye İlçesi Kırsal Nüfusu (1990)

Nüfus

Köyler

6.684

Alemdar

13.523

586

Çekme Hüseyinli

485

778

Koçullu Reşadiye

22.125

Sarıgazi

440

Sırapınar

9.747

Sultançiftliği

4.798

Yenidoğan

59.166

Toplam

lar'dan gelen göçmenlerin bir bölümü yerleştirildi. Bu yüzden bir süre Muhacirköy adıyla da anıldığı söylenmektedir. Ümraniye'deki en eski yapı, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) başmusahibi Cevher Ağa'nın 1315/1897'de yaptırdığı Cevher Ağa Ca-mii'dir. Bu yapıya günümüzde Ümraniye Camii(->) de denir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında küçük bir yerleşme yeri olan Ümraniye'nin gelişimi İstanbul'a göçün başladığı 1950'lere rastlar. 1950'de 1.000'i bulmayan nüfusu 10 yıl sonra sekiz kattan fazla artarak 7.000'i aşmıştır. 1955-1960 arasındaki yıllık ortalama nüfus artış hızı yüzde 61'i bulmuştur (Tablo I).

Netaş ve PTT fabrikalarının, çeşitli dallarda faaliyet gösteren sanayi sitelerinin, bunlar arasında, özellikle MODEKO diye bilinen, mobilya, dekorasyon, marangoz işliklerini barındıran büyük bir alana yayılmış sitenin kurulması Ümraniye'nin büyümesine yol açtı. Sanayi bölgesi yapılmasıyla bağlantılı olan bu büyüme, önce sanayi tesisleri ve yolların kenarında gecekondulu mahalleleri oluşması, sonra da bu mahallelerin apartmanlaşması süreciyle gerçekleşti. Ümraniye'de belediyenin kurulması 19ö3'e rastlar. Ancak Ümraniye ve çevresinde yeni yerleşim alanları oluşması 1970'ten sonradır. Örneğin Ümraniye ilçe merkezinin güneyindeki engebeli arazide 1976 ve 1977'de büyük bir gecekondulu mahallesi ortaya çıktı, 1 Mayıs adı verilen bu mahallenin adı 1980'den sonra Mustafa

Kemal olarak değiştirildi. 1970 ve öncesinde küçük bir yerleşim olan Aşağı Dudullu'da da bu tarihten sonra önemli gelişmeler gözlemlendi. Aşağı Dudullu'nun nüfusu 1970-1980 arasında neredeyse 12 kat arttı (Tablo II).

Ümraniye ve çevresindeki mahallelerin yeni açılan önemli yollara yakınlığı, gelişiminin giderek yaygınlaşmasıyla sonuçlandı. 1980'de Üsküdar İlçesi'ne bağlı köy statüsünde bir yerleşim merkezi olan Ümraniye, Boğaziçi Köprüsü çevre yolu aracılığıyla kentin öbür semtlerine kolayca ulaşılması açısından hemşerilerine yakın oturmak isteyen göçle gelmiş yeni İstanbulluların tercih ettiği bir semt haline geldi. Gelişimin devam etmesi yönetsel açıdan bazı sıkıntılara yol açınca, yapılan bir düzenlemeyle Ümraniye merkez olmak üzere bu çevredeki yerleşim alanları ve bazı köyler Üsküdar'dan ayrılarak yeni bir ilçe kuruldu. 1990'da yapılan sayım sonuçlarına göre Ümraniye İlçesi'nin nüfusu 301.257'ydi. Bunun yüzde 19,6'sını oluşturan 59.166 kişi kırsal kesimde yaşıyordu. İlçede kilometrekareye 2.008 kişi düşmekteydi (Tablo III).

Ümraniye ilçesi'nin gelişiminin sürmesinde Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve . çevre yollarının yapımının önemli bir rolü vardır. Bu köprüye giden çevre yolu ilçe merkezinin hemen doğusundan, kentsel alanın ortasından güney-kuzey doğrultusunda geçer. Hemen hemen iki köprünün çevre yolu arasında kalan ilçe merkezinde yaşayan halkın bir bölümü bu ulaşım kolaylığından yararlanarak her gün kentin öbür semtlerindeki işlerine gider gelirler.

Faaliyet Kollan

Ümraniye ilçe merkezinde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 174.415'ti. Bunun yüzde 46'sını oluşturan 80.139 kişi iktisaden faaldi. İktisaden faal olanların yarısından fazlası sanayi sektöründe çalışmaktaydı. Çalışabilecek durumdaki bu nüfus içinde en dikkati çeken özellik, işsiz oranının yüzde 9,5 düzeyinde olmasıdır. İktisaden faal olmayan ve durumu bilinmeyen 94.276 kişiden yüzde 66,6'sı ev kadını, yüzde 22,2'si öğrenci, yüzde 6,3'ü emeklidir (Tablo IV).

Ümraniye'den bir görünüm. *Nazım Timuroğlu*

İlçe merkezinde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 210.503'tü. Bunun yüzde 87,9'u okuryazardı. Bu oran il ortalaması o-lan yüzde 90'ın altındadır. Okuma yazma bilenlerden yüzde 81,3'ü bir okulu bitirmişti. Bunların yüzde 73'ü ilkokul, yüzde 12,8'i ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 11,2'si lise ve dengi meslek okulu, yüzde 3'ü de yüksek okul ve fakülte çıkışlıydı.

1990'da ilçe merkezinde yaşayanlardan yüzde 33'ü İstanbul doğumluydu. Bunu yüzde 8'le Sivas, yüzde 4'le Kars, yüzde 3,7'yle Ordu, yüzde 3,3'le Erzincan ve Giresun doğumlular izliyordu.

Ümraniye'nin ilçe merkezini oluşturan kent alanındaki mahallelerden biri Hekimbaşı'dır. Bu mahalle büyük bir çöp depolama alanının çevresinde yer almaktadır. 1993'te patlayan Hekimbaşı Çöplüğü birçok insanın yaşamını yitirmesine yol açmıştır (bak. çöp).

Toplam

Kadın

Erkek

İlçe topraklarının bir bölümü ormanlarla kaplıdır. Eskiden daha geniş alanları

kaplayan ormanlar yasadışı yollardan arsa üretmek amacıyla tahrip edilmiştir. Bu ormanlardan bazı akarsular doğar. Bunlar Küçüksu, Göksu ve Riva Deresi'nin bir koludur. İlçenin bazı köylerinde kaliteli su kaynakları ve mesire yerleri vardır. Alemdar ve Sultançiftliği köylerindeki su başları ve mesire yerleri tatil günlerinde piknik yapmak isteyen İstanbulluların ilgisini çeker.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II; U. Esin, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *Semavi Eyice Armağanı-İstanbul Yazıları*, ist, 1992, s. 62.

ATİLLÂ AKSEL

ÜNAYDUV, RUŞEN EŞREF

(18 Mart 1892, İstanbul - 21 Eylül 1959, İstanbul) Yazar.

Hekim Eşref Ruşen Bey'in (1865-1919) oğludur. 19H'de Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi), 1914'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1914-1920 arasında Mekteb-i Sultani'de, Baytar Mekteb-i Âlisi'nde ve Darülmuallimin'de(->), Türkçe, Fransızca ve edebiyat öğretmenliği yaptı. Bu arada *Servet-i Fünun(r>)* dergisinde başladığı yazı hayatını *Donanma*, *Türk Yurdu*, *Talebe Defteri*, *Vakit*, *Yeni Gün* ve *Tasvir-i Efkar* gazetelerinde sürdürdü. Bu yıllarda dönemin edebiyatçılarıyla yaptığı konuşmaları *Diyorlar ki* (İst., 1918, yb İst., 1972) adlı kitapta topladı. 1918'de *Yeni Mecmua'nın* "Çanakkale fevkalade nüshası"nda yayımlanan "Anafarta-lar Kumandam Mustafa Kemal ile Mülakat" Atatürk'le yapılmış ilk röportaj olarak önem taşır.

1920 sonlarında Ankara'ya geçen Ünay-dm 1921'de Londra ve 1922-1923'te Lozan Konferansı'na Türk heyetinin basın müşaviri olarak katıldı. 1923-1933 arasında Af-yonkarahisar milletvekilliği yaptı. 1933' te Cumhurbaşkanlığı genel sekreteri oldu. 1934'te Tiran, aynı yılın sonlarında Atina

ÜNSÎ HASAN EFENDİ TEKKESİ 342

343

ÜSKÜDAR

elçiliğine atandı. 1939'da Budapeşte, 1943' te Roma, 1945'te yeniden Atina elçisi oldu. 1952'de emekliye ayrıldıktan sonra yaşamının son yıllarım Büyükada'da geçirdi.

Ünaydın'ın çevirileri, Atatürk'e ilişkin anı kitapları, Kurtuluş Savaşı sırasındaki yazılar ve *Damla Damla* (ist., 1928, yb İst., 1929) adlı kitapta topladığı mensur şiirleri dışta tutularsa edebiyat yaşamını oluşturan *Geçmiş Günler* (İst., 1919, yb ist., 1924), *Ayrılıklar* (İst., 1923) ve *Boğaziçi Yakından* in (İst., 1938) temel konusu İstanbul'dur.

Geçmiş Günler'de yer alan "Lale Dev-ri'nde Sa'dâbâd Akşamları", "Topkapı Sarayı Harem Dairesi" gibi yazılarında İstanbul'un geçmişine eğilirken, "Yangın", "Tramvaylarda", "Zevkimize Dair"de İstanbul'un değişen ve değişmeyen yönleri zaman zaman bir hikâye havasında işlenir.

Ayrılıklar'da İstanbul çok daha yoğundur. Çoğu I. Dünya Savaşı'mn yarattığı yıkım ortamında ve Mütareke'nin kara günlerinde kaleme alınmış bu yazılarda İstanbul halkının acılı yaşamından kesitler sunulurken, bir yandan da şehrin eski günlerdeki özelliklerinden, geleneklerinden, mimarisinden söz edilir. Yazarına bir dönem "İstanbul seyyahı", "Çeşmeler kâşifi" gibi sanlar kazandıran bu yazılar canlı gözlemlerle zenginleşmiş denemelerdir.

Boğaziçi Yakından 'da çocukluk, gençlik anılarından başlayıp yurtdışındaki görevlerinden izinli gelişlerindeki gezi izlenimleriyle, özlem duygularının karıştığı yazılar yer alır. Boğaziçi'nin Türklerin elinde nasıl "Boğaziçi mede-niyeti"ne dönüştüğünü anlatacağını söylediği "Boğaziçi Uzaktan" adlı kitabı ise yayımlanmamıştır.

Ünaydın'ın yazılarında İstanbul salt bir gözlemci yaklaşımıyla dile getirilmez. Üslupçu bir kaygının egemenliği, mekânın, doğanın, yapıların yarattığı duyguların yansıtılması bu yazıların temel özelliğidir.

Bibi. N. Birinci, *Ruşen Eşref Onaydın*, Ankara, 1988; ay, *Ruşen Eşref Onay dm'dan Seçmeler*, Ankara, 1982.

İSTANBUL

Ruşen

Eşref

Ünaydın

Cengiz Kahraman

ÜNSÎ HASAN EFENDİ TEKKESİ

bak. AYDINOĞLU TEKKESİ

ÜNVER, AHMED SÜHEYL

(17 Şubat 1898, İstanbul -14 Şubat 1986, İstanbul) Hekim, tıp ve sanat tarihçisi.

Babası posta telgraf genel müdürlerinden Mustafa Enver Bey, annesi hattat Şevki Efendi'nin(->) kızı Safiye Rukiye Ha-nım'dır. Menbaü'l-İrfan, Mercan İdadi-si'nden sonra 1915'te Mekteb-i Tıbbiye'ye girdi. Tıp tahsilinden sonra Gureba ve Haseki hastanelerinde hekimlik çalışmalarına başladı. Bu arada daha Mekteb-i Tıbbiye öğrencisi iken sanata açık yanını geliştirdi. Medresetü'l-Hattatin'den(->) 1923'te tezhip ve ebrudan icazet aldı. Ayrıca Hoca Ali Rıza(->) ile resim çalışmalarını sürdürdü. 1927-1929 arasında Paris'te hekimlik ihtisasını tamamladı. 1930'da İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde akademik hayata geçti. Türk üniversite hayatı içinde ilk kez sistemli bir şekilde tıp tarihi derslerinin verilmesine öncülük etti. Bunu Tıp Tarihi Enstitüsü'nün kurulması izledi. 1939'da profesör, 1954'te ordinaryüs profesörlüğe yükseltildi.

İstanbul Üniversitesi bünyesindeki çalışmalarıyla Türk tıp tarihi üzerinde yoğunlaşırken sanata açık yanını el yapması tezhip, minyatür, kaatı (kâğıt oyma) eserleriyle devam ettirdi. Bilhassa bu vadiye hem sanat dallarının Cumhuriyet Türkiye'sinde yeniden hayat bulmasını gerçekleştirdi, hem de bunların tarihi köklerine eğilen bilimsel araştırmalarda bulundu. Ayrıca Güzel Sanatlar Akademisi ile Topkapı Sarayı Nakışhanesi'nde başlattığı Türk süslemesi kurslarıyla bu sanatı günümüzde yaşatacak öğrencilerin yetişmesinde de öncülük etti. Daha sonra bu kursları Tıp Tarihi Enstitüsü bünyesinde devam ettirdi. Başta Türk tıp tarihi olmak üzere başlattığı bilimsel çalışmalarım farklı alanlara yaydı. Bilhassa bilim tarihi üzerinde yaptığı araştırmalarla dikkatleri daha çok başta İstanbul kütüphanelerindeki yazma eserlere çekti. Bu çizgideki çalışmalarını Anadolu'daki, daha sonra Avrupa'daki kütüphanelerde sürdürdü. Başta İstanbul olmak üzere gittiği her şehir için seyahat defterleri hazırladı. Bunları şahsi intibaları, notlar, yaptığı suluboya resimler ve çektiği fotoğraflarla süsledi. Dosya ve defterlerden oluşan zengin bir arşiv hazırladı. Türk tarihinin belli kesitleri için bilhassa toplumsal tarihimiz

açısından zengin malzeme yığını ile yüklü olan arşivi bugün İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu, Süleymaniye Kütüphanesi ile kızı Gülbün Mesara Arşivi'ndedir. 1973'te emekli

oldu. Çalışmalarını vefatına değin kesintisiz bir şekilde sürdürdü. Sakızağacı Kabristanı'na defnedildi.

Süheyl Ünver'in tanımaya başladığı İstanbul doğası, insanı ve tarihi eserleri ve sokaklarıyla tıpkı onun elyazması bir eserde karşısına çıkan enfes tezhip örnekleri gibiydi. Gerçek çizgilerini ancak Y. K. Be-yatlı'nın şiirlerinde, A. Ş. Hisarin romanlarında, Hoca Ali Rıza Bey'in suluboya ve karakalem resimlerinde gördüğümüz bu son güzel İstanbul'u Süheyl Ünver doya doya yaşadı. Şehri keşfetmeye başlaması, tespitlerde bulunması ise Mütareke gün-leriyle birlikte. O günlerden vefatına değin eksilmeyen bir sevgi ve çalışma temposu ile İstanbul'un tarihi ve tabii güzelliklerini İstanbul efendiliğiyle birlikte tespit ederken resim yaptı, fotoğraf çekti, hemşe-rilerini konuşturdu. Neticede topyekûn bir İstanbul belgeseli olabilecek yüksek değerde yüzlerce dosya, defter hazırladı, makale ve kitaplar neşretti. Ünver'in yayınları ile arşiv kayıtlarında İstanbul'un bulduğu değerin özü şudur; "İstanbul bütün Türk tarihinin, Türk coğrafyasının bir terkibi, bir hülasası ve bir tecellisi olmuştur." Tespitlerini başarıyla gerçekleştirdiği fakat şimdi yok edilmiş İstanbul'a dair haykırışı ise şöyledir: "Bugünkü ihmallerimizle İstanbul'un en ruhnüvaz hatıralarını yok ettik ve şehrimizi acaib hallere koyduk. İstanbul en son bundan yarım asır önce... gıpta olunacak bir huzur, sükûn ve şiir şehri idi."

Artık olmayan İstanbul'un tesellisini onun fırça ve kaleminde, toplamalarında ararken Süheyl Ünver bu çalışmalarıyla adını bu büyük şehrin kütüğüne kaydettirmiş, selefleri İhtifalci Mehmed Ziya(->), Ali Rıza Bey(->) ve çağdaşları İ. H. Konyalı(->) ve R. E. Koçu(-+) ile birlikte anılmaya hak kazanmıştır.

Bibi. A. S. Ünver, "İstanbul Anlayışı", *Diyanet Gazetesi*, 15 Şubat 1975; ay, *Saraçhane*, Defter no. 393, (Süleymaniye Ktp); O. Ergin, *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, I, ist., 1941; ay, *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, II, ist., 1952; G. Özdemir-B. Tanyeli-O. T. Ölez, *A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, III, ist., 1972; ay, *Garp Dillerinde A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, ist., 1970; *Süheyl Ünver Yayınlan Bibliyografyası 1972-1982*, ist., 1985; A. G. Sayar, *A. Süheyl Ünver: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri (1898-1986)*, İst., 1994.

AHMED GÜNER SAYAR

ÜRYANÎZADE MESCİDİ

Üsküdar İlçesi'nde Kuzguncuk'ta, deniz kenarında, Cemil Molla Köşkü'nün yanındadır.

II. Abdülhamid dönemi şeyhülislamlarından Üryanîzade Ahmed Esad Efendi (ö. 1889) tarafından yaptırılmıştır. Yapı fevkanidir. Alt katı kayıkhanedir. Bu kısım taş, üstte bulunan mescit ise ahşaptandır.

Girişin önünde dikdörtgen bir sundurma bulunmakta, bu kısma merdivenlerle çıkıl-

maktadır. Dikdörtgen planlı harime giriş batıdandır. Mihrap duvarı dıştan caddeye göre şekil almışken bu şekil içeride bir duvarla düzeltilmiş ve harimi etkilememiştir. Giriş kapısının solunda merdivenlerle kadınlar mahfiline çıkılır. Mahfilin merdivenlerinin bitiminde bir dolap gibi açılan kapıdan mescidin en ilginç ögesi olan minareye çıkış vardır. Bodur gövdeli minare de yapı gibi ahşaptandır ve kuzeybatı köşesindedir. Köşk biçimli şerefesinin korkulukları baklava motifleriyle bezelidir. Köşk kısmının üstünde kademeli kaş kemerlerle oluşmuştur. Ara dolgularda beş kollu yıldızlar bulunur. Üstte mukarnas-lar ve köşelerde yapraklar ile bezenmiştir. Sekiz kenarlı kurşun bir külah ile örtülüdür. Alem kaidesi ise girlandlarla süslüdür. Batı duvarında üç tane oldukça yüksek pencere vardır. Mihrap yönünde pencere bulunmaz. Denize bakan cephede ise üç tane mahfil içinde, üç tane altta olmak üzere, toplam altı tane pencere bulunur. Mihrap basit bir niş şeklinde, mermerdendir. Minber basit ve süslemesizdir.

Yalı mimarisinden oldukça fazla etkilenmiş olan yapının sıkça yapıldığı anlaşılan tamirlerle iç bezemesi sürekli değişmiştir. Yapının içinde bugün beyaz zemin üzerine değişik renklerle yapılmış bitkisel motifli süslemeler bulunmaktadır.

Bibi. Öz, *istanbul Camileri*, II, 67; Y. Öztu-na, *Devletler ve Hanedanlar*, II, Ankara, 1989, s. 877.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

Üryanîzade Mescidi

Nazım Timuroğlu

ÜSKÜBİYE MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Ye-rebatan Caddesi'nde bulunan mescidin banisi II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) şatırcıbaşısı Mehmed Ağa'dır. Ancak bugün kapısı üzerinde Üskübî İbrahim Ağa' mn adı yazılıdır.

Üskübiye Mescidi

Nurdan Sözgen, 1994

Cami, Fatih döneminde yapılmış iken, 1735'te Şekercizade Mehmed Bey tarafından yenilenmiş ve kagir duvarlı, kagir düz çatılı hale getirilmiştir. Yapının kalın gövdeli, kısa bir minaresi vardır. Caminin küçük bir avlusu olup etrafında sebil, abdest muslukları ve tuvalet bulunmaktadır. Bu bölümün üzeri meşruta olarak düzenlenmiştir. Cami gayet sade olup içten yuvarlak kemerli, dıştan düz atkılı yedi

adet pencere ile aydınlanmaktadır. Mermer mihrap, gösterişsiz, minber ve vaaz kürsüsü ahşaptan ve gayet basittir.

Avlu köşesinde bulunan kubbeli beş kenarlı sebil, Dilsiz Tavşan Ağa tarafından yapılmıştır. Beş adet basık kemerli penceresi, yedi adet baklavalı klasik Osmanlı başlıklı sütunlar üzerine oturur. Sebil harap durumda iken, 1980'li yıllarda onarılmıştır. Bu mekân bugün kayyım odası olarak kullanılmaktadır.

Caminin naziresinde iki adet mezar bulunur, bir tanesi mabedin banisine aittir.

Bibi. *Eminönü Camileri*, 218-219; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, I, 45; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 149; Ayverdi, *Fatih III*, 514.

DOĞAN YAVAŞ

ÜSKÜDAR

İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında, Paşalimanı ile Salacak arasında yer alan ve Üsküdar İlçesi'nin(->) merkezini ve tarihsel çekirdeğini oluşturan semt.

Üsküdar semti güneyde Salacak'a sınır Ayazma Mahallesi, güneydoğuda Topta-ş, doğuda Doğancılar, kuzeyde Sultante-pe arasında bulunur. Batısı denizdir. İstanbul kent yerleşmesinin, suriçi ve Galata'ya göre daha az gelişmiş ve daha تنها üçüncü coğrafi ögesi olan Üsküdar, İstanbul'un tam karşısında, görkemli bir kentsel peyzaja bakan konumu ve Boğazın Asya yakasında bir köprü başı olmasıyla önem kazanmıştır.

MÖ 7 yy'da bir Grek kolonisi olarak kurulan Halkedon'un (Kadıköy) iskelesi ve tersaneleri bugünkü Üsküdar'ın yerleştiği

alanda bulunur ve buraya Hrisopolis (Altın Şehir) denirdi. Yörenin bu adla anılması çeşitli biçimlerde yorumlanmaktadır. Pers işgali sırasında Anadolu Yarımadası'ndaki kavimlerden ve halktan, vergi olarak toplanan altınlar buradaki hazinelerde saklandığı için yöreye bu adın yakıştırıldığı söylenmektedir. Bir başka yoruma göre, Agamemnon'un oğlu Krizes kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Üsküdar'da öldüğü için şehir onun adıyla anılmıştır. Kimileri de günbatımında evleri karşı yakadan yaldızlı gibi görüldüğü için Üsküdar'a Altın Şehir adının verildiğini söylemektedir.

Hrisopolis adının Skutarion'a nasıl dönüştüğü konusunda da çeşitli varsayımlar öne sürülmektedir. Bir tahmine göre bu sözcük, Grekçe ham ya da tabaklanmış deri anlamına gelen "skitos"tan türemiştir, çünkü antik çağda, kalkanlar deriden yapılmakta ve imparatorların kalkanlı muhafızları da Üsküdar'da bulunmaktaydı. Roma döneminde bu ad Skutari biçiminde değişmiştir. Üsküdar adıyla, kimi kaynaklara göre Farsça "ulak" anlamına gelen "Es-kudarf'den türemiştir.

Hrisopolis MÖ 508'de Pers Kralı Da-rius'un egemenliği altına girmiş, MÖ 410'da Atinalı Alkibiades'in zaferiyle sonuçlanan deniz savaşından sonra, bu komutan kent çevresine sur yaptırmış ve Boğaz'dan geçen gemilerden taşıdıkları malların değeri oranında geçiş parası almıştır. Yazar Ksenophon, MÖ 404 yıllarında On Binler'in hayatta kalanlarının, Asya seferi dönüşünde Karadeniz kıyısı yoluyla Hrisopolis'e geldiğini ve burada kaldıkları bir hafta boyunca ellerindeki ganimetleri bölge halkına sattıklarını anlatır. Büyük İskender ve ardıllarının zamanında Anadolu'nun kuzeybatısıyla birlikte Halkedon ve Hrisopolis de Küçük Frigya'nın sınırları içindedir.

Arapların birçok kez kuşatma girişiminde bulunduğu Konstantinopolis'te karadan ve denizden gelen Müslüman askerlerin ilk hedefi ve karargâhı Üsküdar olmuştur. Hamnû'r-Reşid, 782'de, henüz halife olmadan Üsküdar önüne gelmiş ve her yıl burada kalmıştır. 783'te İmparatoriçe Eirene'nin ordusuna yenilince, 70.000 altın vermeye zorlandığı bilinmektedir. Öte yandan kaynaklar, Anadolu'nun Türklerce fethinden sonra Danişmendlilerden Tura-san Bey'in Üsküdar'a kadar geldiğini, Alemdağı'nda bir kale yaptırdığını ve Bizanslılarla çarpışırken kalesinin önünde şehit düştüğünü yazmaktadır. Ne var ki sözü edilen kaleye ait hiçbir ize rastlanmadığından, bu bilgi doğrulanamamaktadır. Bizans döneminde küçük bir kasaba olarak varlığını sürdüren Üsküdar, pek çok ihtilal girişiminde başlangıç noktası olmuş, örneğin 963'te Nikeforos Fokas kendini burada imparator ilan ettirmiş ve iktidarı ele geçirmiştir. Öte yandan, 1097'de Haçlı ordusu, ordugâhını Üsküdar tepelerinde kurmuş, izleyen Haçlı seferlerinde de bölge hep üs olarak kullanılmıştır.

Sultan Orhan da (hd 1324-1301) Bizans'ın Bitinya bölgesini aldıktan sonra, bu imparatorluğun kapısı sayılan Hrisopolis

ÜSKÜDAR

344

345

ÜSKÜDAR

naklandığı düşünülebilir. Bir yandan da Üsküdar, yaşam yolculuğunun sona ermesiyle ilgili izlerle yüklüdür. Gerçekten de, daha 14. yy'da oluşmaya başlayan ve fetih sonrasında tümüyle Müslüman kabristanı haline gelen Karacaahmet Mezarlı-ğı(~») buradadır. Mezarlığa adını veren Bektaşî büyüğü Karaca Ahmed'in yanısıra, pek çok tarikat şeyhi Üsküdar'da tekke kurmuştur.

Günümüzde Üsküdar, kuzey ve kuzeydoğudaki yamaçlarda beton görünümü sergileyen sık yapılaşmanın etkisi altında kalmış; yoğun nüfusu yanında geniş çarşıları, pazarları, pasaj ve dükkânları barındıran bir

semttir. Nüfusunun sosyoekonomik yapısı ağırlıklı olarak dinci-gelenek-çi orta katmanlar olarak nitelenebilir.

Üsküdar Meydam'nın önündeki Üsküdar İskelesi'nden Eminönü ve Beşiktaş'a, biraz daha güneydeki küçük iskeleden de Kabataş'a vapur seferleri vardır. Yine iskelenin hemen yanından Beşiktaş ve Kaba-

önlerine kadar gelmiş, bunun üzerine III. Andronikos topladığı askerleri buraya göndermiş, ancak yenilmiştir. Bir süre sonra Bizans Prensesi Teodora ile evlenen Sultan Orhan'ın 1348'de kayınpederi İmparator VI. İoannes Kantakuzenos'u ziyaret etmek için Üsküdar'a geldiği ve beraberinde bulunan ailesiyle saray halkının konaklaması için Marmara'ya ve Üsküdar'ın bugün de en vazgeçilmez simgelerinden sayılan Kız Kulesi'ne(->) egemen bir noktaya büyük bir otağ kurulduğu bilinmektedir. Sultan Orhan 1352'de de Venediklilere yenildiği için kendisinden yardım isteyen Ceneviz donanmasına destek amacıyla Kadıköy ve Üsküdar'a süvari kuvveti göndermiş, böylece Boğaz'ın bu kilit noktalarına yerleşerek, bir anlamda İstanbul'un fethinden 101 yıl önce Kadıköy ve Üsküdar'ı ele geçirmiştir.

I. Bayezid (Yıldırım) döneminde (1389-1402) İstanbul'da bulunan Müslümanların davalarına bir Müslüman kadının bakması karara bağlanmış, böylece Türklerin egemenliği altında bulunan Üsküdar'da da bir kadı görevlendirilmiştir. Yıldırım Bayezid'in ölümünden sonra yaşanan Fetret Devri'nde Bitinya'daki yerler kaybedilince Türkler Üsküdar'dan uzaklaşmışsa da, I. Mehmed (Çelebi) tahta geçtikten sonra bu yerleri Bizanslılardan geri almış, böylece Türkler bölgedeki eski ticaret serbestliğine yeniden kavuşmuşlardır.

İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed (Fatih) Üsküdar'dan kaçan Rumların yerine Anadolu'dan gelen Türkleri yerleştirmiştir. Ancak Üsküdar'ın, fetih sırasında 100 yıldan beri Türklerin elinde olması ve karşılaştırma yapmaya olanak verecek belgelerin bulunmaması nedeniyle, fetihten sonra nüfusunun ne kadar arttığını saptamak mümkün olamamaktadır. II. Mehmed döneminde İstanbul'un iskân bölgelerinin yönetsel açıdan 4 kadılığa ayrılmasıyla Üsküdar da bir kadılık olmuş ve Galata ile Haslar kadılıklarıyla birlikte Bilad-ı Selase adı verilen üçlüyü oluşturmuştur. 1471'de Vezir Rum Mehmed Paşa tarafından yaptırılan ve paşanın adım taşıyan tab-haneli cami ve türbe (bak. Rum Mehmed Paşa Camii ve Türbesi) ile günümüze ulaşamamış olan medrese ve hamam, Üsküdar'daki en eski Osmanlı yapılarındandır.

16. yy'da Üsküdar'da birkaç yeni mahallenin kurulduğu sanılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın (hd 1520-1566) son saltanat yıllarında yaklaşık 500.000'e ulaştığı sanılan İstanbul nüfusuna Haliç, Boğaz kıyıları ve Üsküdar da dahildir. Bu dönemde şehrin en önemli semtlerinden biri olan Üsküdar'da yapılan cami ve mescitlerin sayısına bakılarak toplam nüfusun onda birinin burada oturduğu sonucu çıkarılabilir. 16.

ve 17. yy'larda da bölge gerçek anlamda bir ticaret kentidir. Önce Anadolu'ya, oradan da Ermenistan ve İran'a ulaşan ticaret yolu buradan başlamaktadır ve yerel olmaktan çok uluslararası bir nitelik taşıyan ticaret etkinlikleri nedeniyle Üsküdar, Ermeni ve İranlı tüccarlarla kervanların başlıca buluşma yeridir. 1565 tarihli bir belgeden İstanbul-Üsküdar arasında

Üsküdar

istanbul Ansiklopedisi

düzenli kayık seferleri yapılmaya başlandığı anlaşılmakta; Üsküdar'a tahsis edilen hassa peremesi sayısının iki olduğu öğrenilmektedir. Bölgenin anıtsal görünüşüne en önemli katkılardan biri olan Mihrimah Sultan Külliyesi(~») Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan için Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Külliye'nin öteki yapılarından medrese bugün Mihrimah Sultan Tıp Merkezi, sıbyan mektebi de çocuk kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. İmaret ise . günümüze ulaşmamıştır. Yine Mimar Sinan'ın yapıtları olan, bugün bir alışveriş merkezine dönüştürülmüş bulunan ve kimliksizleşmiş olarak varlığını sürdüren hamamla bir cami, medrese ve türbeden oluşan ve deniz kenarındaki ilginç konumuyla dikkati çeken Şemsi Paşa Külliye-si(->) de bu yüzyılın anılması gereken yapıları arasındadır. 1570-1579 arasında yamaçlara doğru yapılan Atik Valide Külliye-si(->) Üsküdar'ın o yöndeki sınırını çizmekte ve caminin yanısıra, büyük bir medrese ile darüşşifa, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray ve hamamdan oluşmaktadır. Bu dönemde Üsküdar, Doğancılar-Tunus-bağı çizgisine kadar dağınık bir biçimde yayılmış olmalıdır. Salacak'ta(->) sahilsa-raylar, Selimiye'de(-0 ise büyük Kavak Sa-rayıO) kompleksi bulunmaktadır.

17. yy'm ilk yarısında, IV. Murad döneminde (1623-1640), Üsküdar'daki miri binaların bir dökümü yapılmıştır. Buna göre burada 12 saray, 12 cami ve mescit, 5 medrese, 4 darülkurra, 3 imaret, 11 aşhane, 6 tekke, 5 hamam, 4 kervansaray ve birçok han ve dükkân bulunmaktadır. Bölgedeki en önemli 17. yy yapısı, Kösem Valide Sultan'ın 1640'ta bir medrese, mektep, çeşme, sebil ve hamamla birlikte yaptırdığı Çinili Cami'dir (bak. Çinili Külliyesi). Aynı yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi, Üsküdar ahalisinin birkaç fırkadan oluştuğunu, halkın çoğunun Anadolu'dan, bir bölümünün de Tebriz'den geldiğini yazmakta, 70 mahallenin Müslüman, 11 mahallenin Rum ve Ermeni, 1 mahallenin Yahudi mahallesi olduğunu ve bölgede hiç Frenk yaşamadığını belirtmektedir. Nüfusu oluşturan öğelerin başında "askeri taife nin ayan ve eşrafı" gelmekte, onları "âlimler ve salih kişiler, fakirliğe kanaat edenler, gemiciler ve kayıkçıları" izlemektedir. Evliya, Üsküdar'ın beyaz pidesinin, kirde denilen ince yufkasının, çöreğinin, tandır kebabının, kaymağının,

Hora üzümünün ve karanfilli üzüm şerbetinin meşhur oldu ğunu da belirtmektedir.

18. yy'a gelindiğinde, İstanbul nüfusu nun tarihi yarımada da çok artmadığı, buna

karşılık Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir. Gerçekten de bu yüzyılda, Üsküdar sahil köşk ve saraylarının sayısının 100'ü bulduğu sanılmaktadır. Bunlardan biri olan Ayşe Sultan Sarayı'nın ayrıntılı bir betimlemesine Lady Montagu'nün mektupları arasında rastlanmaktadır. Bu yüzyılda sultan camilerinin Anadolu yakasına yönelmesiyle Üsküdar'da da Yeni Valide Camii (bak. Yeni Valide Külliyesi) ve Ayazma Câmî^)" gıbrsiluete egemen yapılar inşa edilmiştir. Birinci yapı, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) annesi Gülnuş Emetullah için 1708-1710 arasında yapılmış, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) barok üslupta yaptırdığı Ayazma Camii ise 17öl'de tamamlanmıştır. Üsküdar İskele Çeşmesi adıyla anılan ve III. Ahmed tarafından 1728'de yaptırılmış olan meydan çeşmesi de bu yüzyılın anılmaya değer yapılarından dır. Osmanlı'ya geçtiğinden beri bir menzilhaneler şehri olan Üsküdar'da III. Mustafa'nın, menzilhaneler oturma s, hayvanların bağlanması, beslenmesi ve yetiştirilmesi için 3 menzihane yaptırdığı da bilinmektedir. III. Selim'in (hd 1789-1807) Eski Kavak Sarayı'm yıktırarak yerine yeni Selimiye Kışlası'm yaptırması bölgenin askeri ve stratejik önemini gösterirken, aynı padişahın Selimiye Ma-hallesi'ni kurması Üsküdar'ın Doğancı-lar'dan öteye, Haydarpaşa'ya doğru yayılmasını başlatmış; 19. yy'da Üsküdar'da Atik Valide Külliyesi'nin üstünden Bulgur-lu'ya doğru giden yol üzerinde yeni bir mahalle oluşmuştur. 1845'ten sonra ilk yazlı kışlı vapur seferinin Üsküdar'a düzenlenmesi gibi, 1858'de Kabataş-Üsküdar arasında ilk araba vapurunun çalışmaya başlaması da bölgede yerleşmenin ve nüfusun yoğunlaştığının göstergeleridir. Gerçekten de, 1900'lere gelindiğinde Üsküdar, Bağlarbaşı(->) ve Nuhkapısı civarına kadar uzanan yoğun ve kalabalık bir yerleşmedir. Özetle Üsküdar, Osmanlı döneminde doğuya ve kuzeye doğru gelişmiş; Bizans döneminde küçük bir kasabayken, Türklerin eline geçtikten sonra yoğun bir yapım faaliyetine sahne olmuştur. 18. yy'da meydana gelen yangınlar bölge için çok tehdit edici olmamışsa da 1873 ve 1921 yangınları yerleşmenin önemli bir bölümünü yok etmiştir. Öte yandan, Anadolu-Bağ-dat demiryolunun yapılmasıyla Üsküdar, transit ticaret merkezi olma özelliğini Haydarpaşa İstasyonu'na bırakarak, Anadolu ticaret yolunun varış noktası olmaktan çıkmıştır.

Üsküdar'ın Osmanlı dönemindeki önemli bir özelliği de her yıl Mekke ve Medine'ye gidecek hacı adaylarının oluşturduğu Surre-i Hümayun'un törenlerle buradan uğurlanmasıdır. Hacı adaylarını ve sultanın Mekke şerifine gönderdiği armağanları taşıyan develerin oluşturduğu uzun konvoyun yola çıkması öncesinde düzenlenen törenler, Üsküdar'a büyük bir

canlılık getirmiştir. Dilimizde fırsatın kaçtığını ve artık yapılacak bir şey kalmadığını belirtmek için kullanılan "Atı alan Üsküdar'ı geçti" deyişinin de bu semtin, yolculukların başladığı bir nokta oluşundan kay-

Üne rue â Souîâri.

no. 130 *gonsianfinople*, Yüzyıl başından bir kartpostalda Üsküdar'da bir sokak.

TETTVArşivi

taş'a dolmuş motorları kalkar. İskelenin karşısı ise Üsküdar'dan kalkan halk ve belediye otobüslerinin terminali niteliğindedir. Burada yoğun bir trafik görülür.

Üsküdar Meydanı: Üsküdar semtinin batısında, İstanbul Boğazi'mn Marmara Denizi'ne açılmaya başladığı kesimde yer alan Üsküdar Meydanı, deniz seviyesinden yaklaşık 1 m yükseklikte, düz bir alandır. Denize doğru hafifçe bir burun oluşturmaktadır. Yalnız Üsküdar semtinin değil, Anadolu yakasındaki Boğaziçi yerleşmelerinin ve E-5 Karayolu bağlantılı tüm çevre yerleşmelerinin şehirle bağlantısını sağlayan önemli bir düğüm noktasıdır. Güneydoğudan gelen arter olan Hâkimiyeti-millîye Caddesi iskelelerin önünde meydana ulaşmakta, sonra Paşa Limanı Caddesi adını alarak kuzeye, Beykoz yönüne dönmektedir.

Günümüzde Üsküdar.

Bünyamin Çelebi

Meydan, bugün otobüs ve dolmuş durakları, gazete ve yiyecek büfeleri ve işportacılarla günün her saatinde büyük bir kar-

ÜSKÜDAR AMERİKAN KIZ

346

347

ÜSKÜDAR İLÇESİ

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	49.377	4.415	53.79
Hizmet işlerinde çalışanlar	12.007	1.782	13.79
Ticaret ve satış personeli	10.864	2.088	12.95
İdari personel ve benzeri	8.652	6.055	14.70
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	10.817	5.916	16.73
Mütessesimler, direktörler ve üst	4.210	414	4.624
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	941	84	1.025
İşsiz olan iş arayanlar ve	7.418	2.018	9.436
Genel Toplam	113.28	23.673	136.9

Tablo n Üsküdar İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 *Genel Nüfus Sayımı*, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-İstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993

maşanın yaşandığı, kalabalık bir odaktır. Şehir hatları vapurlarının Üsküdar'la bağlantılı seferlerinin yılda yaklaşık 19.000.000 yolcu taşıması, yalnız çok yoğun bir yaya trafiği yaratmakla kalmamakta aynı zamanda motorlu araç trafiği için de bölgeyi -gelenegine uygun olarak- bir hareket noktası durumuna getirmektedir.

1930larda Hâkimiyetimillîye, daha sonra İskele Meydanı olarak anılan, son düzenlemeyle de Demokrasi Meydanı adı verilen alan, yoğun bir araç trafiğiyle kuşatılmış bir göbek, bir beton ada görünümündedir. Çok az yeşili ve kalitesiz beton kaplama taşlarıyla dikkati çeken meydanı, çok canlı ve yoğun bir ticaret bölgesi sarmaktadır. 1987'de açılan "İstanbul Üsküdar Meydanı ve Çevresi Düzenlemesi Proje Yarışması"nda ödül alan proje uygulanma-mışsa da jürinin ön çalışmaları sırasında, bölge için istenen vaziyet planlarında sahil yolunun, Şemsi Paşa Külliyesi'nin deniz tarafı doldurularak geçirildiği görülünce, gerekli düzeltme yapılması sağlanarak yol kara tarafına alınmış ve ciddi bir hata önlenmiştir. Dolayısıyla, meydanı güzelleştirmeyi hâlâ sağlayamamış olan bu yarışmanın tek olumlu sonucu, dolaylı olarak Şemsi Paşa Külliyesi'ni kurtarmak olmuştur. Meydanın yakın çevresinde yer alan 10 kadar küçük mahallede, konut alanları yamaçlara doğru gelişmiştir. Ahşap sivil mimarlık örneklerinden çok azının günümüze özgün biçimiyle kalabildiğini ve 2. grup tarihi eser restorasyonu adıyla gerçekleştirilmiş uygulamalara çok seyrek rastlandığını belirtmek gerekir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, II, 77; Mantran, *İstanbul*, II; D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, 5 (1970); S. Erginer, *As-ya'nınKapısı Üsküdar*, ist., 1966; Eyice, *istanbul*; M. Türkmen, "Kadıköy'den Üsküdar'a", *istanbul*, S. 5 (Nisan 1993); Kömürçüyan, *istanbul Tarihi; Üsküdar Meydanı Kentsel Tasanın Proje Yanışması-Şartname ve Analitik Etütler*, İst., 1987.

DENİZ MAZLUM

ÜSKÜDAR AMERİKAN KIZ LİSESİ

Üsküdar İlçesi'nde Bağlarbaşı'nda, Sela-mi Ali Mahallesi'nde, Vakıf Sokağı'ndadır.

1873'te Laura Farnham adlı bir Amerikalı öğretmenin girişimleri sonucunda, Amerikan Board Heyeti tarafından İzmit-Gölcük yakınlarındaki Bahçecik'te yatılı bir kız okulu olarak kurulmuştur. 1885'te Adapazarı'na taşınan okula resmi açılış izni 1892'de verilmiştir. Okul 1921'de Üsküdar'daki bugünkü yerine taşınmış, kurumun adı Üsküdar Amerikan Kız Lisesi olmuştur. Lozan Antlaşması ve Tevhid-i

Tedrisat Kanunu'ndan sonra da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel bir lise olarak eğitim hizmetine devanı edegelmiştir. 1990'da okula erkek öğrencilerin de alınması üzerine adı Üsküdar Amerikan Lisesi olarak değiştirilmiştir.

18.744 m²'lik okul arsasının, 15.000 m²'si bahçe alanı, 3.744 m²'si yerleşim alanı olarak kullanılmaktadır. 21 sınıf, 6 seçmeli ders sınıfı, 1 müzik odası, 1 resim atölyesi, 75 kişilik mütalaa salonu, 200 ki-

şilik yemek salonu, 450 kişilik tiyatro salonu, çay salonu, 17.751 kitaba sahip 650 m²'lik kütüphane, 70 kişilik konferans salonu ve içinde aletli jimnastik odası, duş-luklar, öğretmen ofisleri bulunan, tenis, basketbol, hentbol, voleybol oynanabilecek 600 m²'lik spor salonuna sahip olan okulda yabancı dille eğitim yapılmaktadır. Öğretim karma olup gündüzlü ve tek tedrisatlıdır. Bunlara ek olarak, orta ve lise müfredatındaki tüm deneyleri gerçekleştirecek kapasitede fizik, kimya, biyoloji, orta fen bilgisi laboratuvarları ile bilgisayar odası da yeni inşa edilen Morgan Hail fen binasındadır.

1994-1995 öğretim yılında okulda 458'i kız, 258'i erkek olmak üzere 716 öğrenci öğrenim görmektedir. Amerikalı müdürün yanında Türk müdür (ya da müdür başyardımcısı) ile 31'i Türk, 27'si yabancı öğretmen görev yapmaktadır. Kuruluşundan bugüne kadar okuldan 3.095 öğrenci mezun olmuştur.

Günümüze kadar uzun süreli görev yapmış Amerikalı müdürler 1956-1975 arasında Helen Morgan ile 1975-1993 arasında Martha Millet'tir. Türk müdürler ise 1946-1975 arasında Semiha Malatyalıoğlu, 1975-1993 arasında Esin Hoyi'dir. 1993'ten bu yana da Türk müdür olarak 27 yıldır bu okulda öğretmen ve idareci olarak çalışan Tülin Büyükkalkan görev yapmaktadır.

AHMET MÜLAYİM

ÜSKÜDAR ANADOLU SPOR KULÜBÜ

bak. ANADOLU SPOR KULÜBÜ

ÜSKÜDAR CÜZAMHANESİ

bak. CÜZAMHANELER

ÜSKÜDAR İLÇESİ

İlin doğu yarısında, Kocaeli Yarımadası'nın batı kesiminde yer alır. Üsküdar İlçesi, doğuda Ümraniye, güneyde Kadıköy ilçeleri, batı ve kuzeybatıda İstanbul Boğazı, kuzeyde de Beykoz İlçesi'ne komşudur. İlçe bu sınırlar içinde 35 km²'lik bir alan kaplar.

Kırsal yerleşmesi olmayan Üsküdar İlçesi 52 mahalleden oluşur. Bunlar Abdullah Ağa, Acıbadem, Ahmet Çelebi, Altu-nizade, Arakiyed Hacı Cafer, Arakiyeci Hacı Mehmet, Aşçıbaşı, Ayazma, Bahçeli-evler, Barbaros, Beylerbeyi, Bulgurlu, Burhaniye, Cumhuriyet, Emek, Emniyet, Esat

Paşa, Ferah, Fetih, Gülfem Hatun, Güzelte-pe, Hacı Hesna Hatun, Havuzbaşı, Hayrettin Çavuş, İcadiye, İhsaniye, İmrahor, Salacak, İnkılap, Kandilli, Kefçe Dede, Kısıklı, Kirazlıtepe, Kuleli, Kuzguncuk, Küçük-su, Küplüce, Murat Reis, Örnek, Pazarbaşı, Rumi Mehmet Paşa, Salman Ağa, Sela-mi Ali, Selimiye, Solak Sinan, Tabaklar, Ta-vaşi Hasan Ağa, Tembel Hacı Mehmet, Toygar Hamza, Ünalın, Valideiatik ve Ya-vuztürk mahalleleridir.

İlçe toprakları İstanbul Boğazı kıyılarının güneydoğusunda kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanır. Bu toprakların ge-

Tablo I Üsküdar İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<i>Yıl</i>	<i>Kont</i>	<i>Kır</i>	<i>Topla</i>
10	52 85	2 110	54 960
10	60 72	2 072	62 795
10	60 17	2 048	72 125
10	88 08	10 141	98 229
10	101 8	10 007	111 827
10	115 2	10 720	125 05
10	142 5	27 740	171 26
10	202 0	51 028	254 80
10	261 1	105 04	266 19
10	467 2	22 072	489 19
19	395 6	-	395 62

nel eğimi doğu kesimde Kocaeli Yarımadası'nın iç bölümlerine, güney kesimde Marmara Denizi kıyısına, batı kesimde ise İstanbul Boğazı kıyısına doğrudur. Orta kesimde kabaca kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan bir sırt yer alır. Bu sırt güney kesimdeki Büyükçamlıca Tepesi'nde 268 m yüksekliğe erişir. Büyükçamlıca Tepesi, Üsküdar İlçesi'nin en yüksek noktasıdır. Öbür önemli yükselti 227 m'lik Küçükçamlıca Tepesi'dir. Üsküdar İlçesi'ndeki başlıca akarsu, Küçüksu Dere-si'nin başlangıç kollarıdır. İstanbul İli'nde koruların azımsanmayacak kadar yer kapladığı ilçelerden biri de Üsküdar'dır.

İlçeye adını, güneybatı kesimdeki eski iskele yerleşmesi verir. Günümüzde hemen hemen Selman Ağa, İnkılap, Gülfem Hatun ve Rumi Mehmet Paşa mahalleleri: ni içine alan bu tarihsel yerleşmeye Üsküdar^ denir. Bazı kaynaklara göre, Moda Burnu'nda oturan Halkedonlular teknelerini MÖ 7. yy'da Üsküdar kıyısında bulunan tersanelerde inşa ediyorlardı. Adının, Yunanca Skutarion (Skytarion) ya da Latince Skutari'nin (Scutari) zamanla değişime uğramasıyla bugünkü halini aldığı sanılır. Semt MÖ 5. yy'da kıyıdaki yerleşim bölgesini surla çeviren Atinalılar döneminden ve hattâ daha da önceden beri önemli bir ulaşım ve konaklama merkeziydi. Boğaz'ın iki yakası arasındaki ulaşım da tarih boyunca büyük önem taşıdı. Bizantion ve Konstantinopolis'i ele geçirmek amacıyla değişik dönemlerde doğudan gelen farklı güçlerin düzenledikleri saldırılar sırasında hep askeri üs olarak kullanıldı. Ulaşım, konaklama, askeri üs olarak

yararlanılmasının yamsıra, ticari açıdan da büyük önem taşıyan Üsküdar, Konstantinopolis'in fethinden çok önce 1352'de Türklerin eline geçti. Orhan Gazi döneminden beri Osmanlıların denetiminde olan Üsküdar'a Türklerin geniş ölçüde yerleşmesi II. Mehmed (Fatih) dönemine rastlar. s İstanbul'un fethinden sonra, kent ile çevresinde yönetim ve yargı düzeninin kurulması sırasında iki büyük birim belirlendi. Suriçindeki kentsel alanı istanbul Kadılığı temsil ediyordu. Sur dışında banliyö durumundaki Eyüp, Galata ve Üsküdar

kadılıklarına ise Bilad-ı Selase(->) deniyordu. Üsküdar kadısı, öbür kadılarla birlikte padişah ve sadrazama bağlıydı. Anado-lukavağı, Gebze, Kartal, Pendik ve Şile'de Üsküdar kadısının birer naibi vardı. Beykoz Kazası da Üsküdar Kadılığı'na bağlıydı ama naibini arpalık olarak bu kazayı yöneten müneccimbaşı belirlerdi. Kandıra ve Şile kazaları da 1581'de Üsküdar Kadılığı'na bağlandı. 1826'da İhtisab Nezareti, 1846'da da adı daha sonra Zaptiye Nezareti olarak değiştirilen Zaptiye Müşirliği kuruldu. 1867'de çıkarılan Vilayetler Nizam-namesi'ne göre İstanbul'da valilik kurulmamış, bu görev Zaptiye Müşirliği tarafından yürütülmüştür. Bu dönemde Dersa-adet ve Bilad-ı Selase, Bâb-ı Zaptiye'ye bağlı değildi. 1854'te şehremaneti kurulunca İhtisab Nezareti kaldırıldı ve 1877'de Beyoğlu, İzmit, Kaza-ı Erbaa'yla birlikte Üsküdar da mutasarrıflık yapıldı. Bu mutasarrıflıklar Zaptiye Nezareti'ne bağlıydı. Üsküdar Mutasamflığı'nın Beykoz, Gebze, Kartal ve Şile kazaları vardı. 1918'de İstanbul Vilayeti'ne bağlı Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları, Cumhuriyet'ten sonra 1924'te tüm sancaklar vilayet yapılıncaya ayrı birer vilayet (il) oldular. 1926'daki yönetsel düzenlemeler sırasında Üsküdar da kaza (ilçe) yapılarak İstanbul Vilayeti'ne bağlandı.

1877'de İstanbul Şehremaneti 20 belediye dairesine ayrıldı. Bunlardan 4'ü bugünkü ilçe sınırları içindeydi. Anadoluhisa-rı ve çevresine On Dördüncü Daire, Beylerbeyi ve çevresine On Beşinci Daire, Pa-şalimam ve çevresine On Altıncı Daire, Üsküdar ve Doğancılar çevresine On Yedinci Daire adı verilmişti. 1913'te daireler kaldırıldı ve 9 şube kuruldu. Üsküdar uzun süre 1930'da adı değiştirilen İstanbul Belediyesi'nin şube müdürlüklerinden biriydi.

Eskiden doğuda Kartal İlçesi'ne komşu olacak kadar geniş bir alanı kaplayan Üsküdar İlçesi'nin görünümü, tüm ilde olduğu gibi 1950'lerden itibaren hızla değişmeye başladı. Ülkenin çeşitli yörelerinden İstanbul'a yönelen göçten Üsküdar İlçesi de payına düşeni aldı. 1960'larda Çamlıca, Bulgurlu ve daha doğudaki alanlarda hızlı bir gecekondulaşma yaşandı. Bu yıllarda sanayi bölgesi olarak belirlenen Ümraniye ve çevresinde gecekondu mahalleleri oluştu. Buradaki hızlı nüfus artışı 1963'te Ümraniye'de belediye kurulmasını gerekli kıldı. Boğaziçi Köprüsü'nün açılması Kadıköy'de olduğu gibi Üsküdar'da da yerleşimi özendirdi. Otomobil edinmenin

yaygınlaşmasının getirdiği ulaşım kolaylığı ilçenin İstanbul Boğazı'na bakan semtlerinde de nüfus artışına neden oldu. İlçenin 1970-1980 arasındaki yıllık ortalama nüfus artışı yüzde 10'u aştı. Bunun nedenlerinden biri de Fatih Sultan Mehmet Köprüsü çevre yollarının geçtiği kırsal kesimde hızlı bir yapılaşma yaşanmasıydı. Bu gelişmeler Ümraniye'nin 1987'de ilçe yapılmasıyla sonuçlandı. Üsküdar İlçesi nüfusunun 1985'te 490.185'ten 1990'da 395.623'e gerilemesi Ümraniye'nin ayrılması yüzündendir.

1990'da Üsküdar İlçesi'nde yaşayanla-

rın yüzde 38'i İstanbul doğumluydu. Bunu yüzde 41'le Rize ve Sivas, yüzde 3'le Kastamonu, Giresun ve Trabzon doğumlular izler. 1990 sayımı sonuçlarına göre 395.623 kişinin yaşadığı Üsküdar İlçesi'nde kilometrekareye 11.303 kişi düşüyordu. Nüfusun yüzde 51'i erkeklerden, yüzde 49'u ise kadınlardan oluşuyordu.

1990'da Üsküdar İlçesi'nde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 355.767'ydi. Bunun yüzde 91'i okuryazardı. Bu oran yüzde 90 olan il ortalamasının üzerindeydi. Okuma yazma bilenlerden yüzde 85'i bir öğrenim kurumundan mezundu. Bunlardan yüzde 58'i ilkokul, yüzde 16'sı ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 18'i lise ve dengi meslek okulu, yüzde 8'i yüksek okul ve fakülte çıkışlıdır.

Üsküdar İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 308.710'du. Bunun yüzde 44'ünü oluşturan 136.959 kişi iktisaden faal durumdaydı. Faal olmayan 171.751 kişiden yüzde 59'u ev kadınları, yüzde 25'i öğrenciler, yüzde 11'i emeklilerdi. İktisaden faal nüfusun yüzde 39'unun sanayide çalıştığı görülüyorsa da ilçede egemen ekonomik etkinlik ticarettir. Faal nüfusun bir bölümü ilçe dışında çalışmaktadır. Üsküdar İlçesi'ndeki en canlı ticari merkez Üsküdar Çarşısı'dır. Her hafta cuma günü Ahmediye ve çevresinde kurulan pazar, halk arasında Cuma Pazarı adıyla anılır. 1993'te Altunizade'de açılan Capitol de ilçedeki önemli alışveriş merkezlerinden biridir.

Eskiden İstanbul'daki en önemli Türk yerleşmelerinden biri olan Üsküdar, Osmanlı dönemi boyunca büyük bir imar faaliyetine sahne oldu. O dönemin Üsküdar kasabası ve çevresi birçok külliye, cami, hamam ve çeşme gibi yapılarla, ilçenin Boğaziçi sahilleri ise saraylar, sahil saraylar, yalılar ve köşklerle süslendi. Bunlardan başlıcaları Aziz Mahmud Hüdaî Külliye-si(-»), Altunizade Külliyesi(->), Çinili Kül-liyesi(-»), Atik Valide Külliyesi(-»), Mihri-mah Sultan Külliyesi(->), Şemsi Paşa Kül-liyesi(-»), Yeni Valide Külliyesi(-0, Rum Mehmed Paşa Camii(->), Ayazma Ca-mii(-0, Beylerbeyi Camii(->), Selimiye Ca-

mii^), Beylerbeyi Sarayı(->), III. Ahmed Çeşmesi ve Selimiye Kışlası'dır(->). Bir açık hava müzesine benzeyen Karacaahmet Mezarlığı(-») kentin Anadolu yakasındaki en büyük Müslüman mezarlığı olma özelliğini yüzyıllardır korumaktadır. Kuzguncuk'taki Ayios Panteleymon Kilise

ve Ayazması, gayrimüslimlere ait Ayios Yeoryios Kilisesi, Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi(-~»), Beth Yaakov Sinagogu (Kal de Abaço ya da Aşağı Sinagog) ve Kal de Ariva (Yukarı Sinagog) adlı dinsel yapıların ilçenin bir semtinde yan yana bulunmaları ilgi çekicidir. Osmanlı döneminde ilçenin istanbul Boğazı kıyısında birçok sahilsaray ve yalı vardı. Yalnızca yalılardan çok az bir bölümü günümüze kadar ayakta kalabilmiş, yanmış ve yıkılmış olan eski yapıların yerine yeni yalılar inşa edilmiştir. Eski yalılardan günümüzde kısmen ya da tamamen ayakta olup görünebilen başlıcaları Kıbrıslılar Yalısı(-»), Kont Ostrorog Yalısı(->), Abud Efendi Yalısı(^), Edib Efendi Yalı-sı(->), Recaizade Ekrem Bey Yalısı(->), Mahmud Nedim Paşa Yalısı(~0, Sadullah Paşa Yalısı(-t) ve Fethi Ahmed Paşa Yalı-sı'dır(->). Kız Kulesi(->) ilçenin simgesidir.

Üsküdar, İstanbul İli'nin en yeşil ilçelerinden biridir. Bu yeşil alanlarda konumu ve yeri belli olan korularm(->) kapladığı alan yaklaşık 90 hektardır. Koruma altında olduğu sanılan bu yeşil alanlar kuzeyden güneye doğru sırasıyla Cemil Filmer, Kandilli Kız Lisesi, Vaniköy Rasathane, Va-niköy, Vahideddin, Cemil Molla, Münir Bey, Fethi Paşa, Demirağ, Hüseyin Avni Paşa, Abdülmecid Efendi, Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi, Küçükçamlıca ve Âdile Sultan Validebağı korularıdır.

İstanbul'daki başlıca eğitim ve kültür kurumlarından bir bölümü Üsküdar İlçesi sınırları içindedir. Eskiden Mekteb-i Tıbbi-ye-i Şahane binası(->) olan ve daha sonra Haydarpaşa Lisesi'ne hizmet veren tarihsel yapıda günümüzde Marmara Üniversite-si'nin bazı birimleri bulunmaktadır. Bu üniversiteye ait hastane de Altunizade'dedir. Kandilli Rasathanesi(-0 1982'den beri Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlıdır. Çamlıca Kız Lisesi(-») ve Kandilli Kız Lisesi(->) Üsküdar

ÜSKÜDAR MEVLEVÎHANESİ 348

349 ÜSKÜDAR MUSİKİ CEMİYETİ

Üsküdar Mevlevîhanesi'nin türbe (sol) ve haziresi. *Sadat Hasanoğlu, 1994*

İlçesi'ndeki en eski eğitim kurumları arasında yer alır.

İlçenin ulaşım açısından taşıdığı önem günümüzde de sürmektedir. Eskiden Üsküdar ile Kabataş ve Sirkeci arasında yapılan araba vapuru seferlerine, Boğaziçi Köprüsü'nün açılmasından bir süre sonra son verilmiştir. Araba vapuru seferleri günümüzde Harem iskelesi ile Sirkeci arasında yapılmaktadır. Bu iskele çevresindeki otogar, Anadolu'daki çeşitli merkezlerle İstanbul arasında yapılan karayolu ulaşımında hâlâ önemli bir yer tutmaktadır. Boğaziçi Köprüsü'nünC-O Anadolu yakasındaki ayağı ilçe sınırları içindedir. Eskiden E-5 olarak tanınan

D-100 Karayolu Harem'e kadar uzanır. Bu karayolundan Uzunça-yır mevkiindeki köprülü kavşakla ayrılan çevre yolu Boğaziçi Köprüsü'ne ulaşır. Bu çevre yolundan Küçükçamlıca eteklerinden ayrılan bir başka yol Fatih Sultan Mehmet Köprüsü çevre yoluyla bağlantı sağlar. İlçe, karayollarının önem kazanmasından bu yana su yolu ulaşımından yeterince yararlanamamaktadır. İstanbul Boğazı kıyısındaki bazı iskelelerle karşı kıyıdaki belli iskeleler arasında şehir hatları vapurlarıyla tarifeli seferler yapılmaktadır. Üsküdar İskelesi'yle Beşiktaş, Kabataş ve Sirkeci arasında yapılan "motor" seferleri de halkın ulaşım gereksinmesini karşılaması açısından önem taşır.

Üsküdar İlçesi'ndeki koruların halka açık bir bölümü aynı zamanda mesire yeri özelliği taşır. Büyükçamlıca ve Küçükçamlıca tepelerinde yapılan düzenlemelerden sonra bu alanlar da gezi ve dinlenme açısından halkın ilgisini çekmektedir. İstanbul Boğazı kıyısındaki semtlerde birçok balık lokantası vardır. Bunlar ve Nak-kaştepe gibi yerlerdeki manzara açısından zengin öbür tesisler özellikle tatil günlerinde büyük ilgi görmektedir.

ATİLLÂ AKSEL

ÜSKÜDAR MEVLEVÎHANESİ

Üsküdar İlçesi'nde, İmrahor semtinde, Ayazma Mahallesi'nde, Doğancılar Caddesi'nin batı yakasında yer almaktadır.

Şeyh el-Hac Sultanzade Halil Numan Dede Bey (ö. 1798) tarafından 1207/1792-93'te kurulmuştur. Söz konusu tesis, İstanbul'daki diğer mevlevîhanelerden farklı olarak, özellikle taşradan İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan Anadolu yönüne doğru hareket eden dervişlerin konaklaması için tasarlanmış bir Mevlevi zaviyesidir. Aynı zamanda Galata Mevlevîhanesi'nin(->) yirminci postnişini olan H. Numan Dede'nin burada bulunan evini tadil etmek ve buna bir semahane eklemek suretiyle ilk mevlevîhane binasını meydana getirdiği bilinmektedir.

Üsküdar Mevlevîhanesi 19- yy'm içinde birçok yenileme ve onanma sahne olmuştur: II. Mahmud (hd 1808-1839), Müşir Ah-med Fevzi Paşa'yı bina emini tayin ederek 1250/1834-35'te mevlevîhaneyi yeni baştan inşa ettirmiş, Abdülmecid döneminde (1839-1861) 1844, 1845 ve 1851'de de yapının birtakım eksikleri tamamlanmış ve onarımı yapılmıştır. Son olarak 1289/1872'

de mevlevîhane Kaptan-ı Derya Hacı Ah-med Vesim Paşa (ö. 1910) tarafından bugünkü şekliyle ihya edilmiştir. Semahane-türbe, selamlık-mutfak (matbah-ı şerif), dedegân ve harem dairelerinden oluşan bu yapı topluluğu 19. yy'ın son çeyreğinde de birtakım onarımlar geçirmiş olmalıdır. Son postnişin Şeyh Ahmed Remzi Dede Efendi (Akyürek) (ö. 1944) 1919' da meşihata getirildiğinde, harap durumda bulunduğu

mevlevîhaneyi tamir ettirmiştir. Diğer taraftan Üsküdar Mevlevîhanesi'nin, II. Meşrutiyet'in başlarında, Mevlevî muhibbi olan ve Bahariye ile Yenikapı mevlevîhanelerini ihya eden V. Mehmed (Re-şad) tarafından yenilenmesi düşünülmüş, bu dönemde Evkaf Nezareti inşaat ve tamirat müdürü olan Mimar Kenialedin Bey (ö. 1927) tarafından ilginç bir taslak hazırlanmış, ancak Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle bu proje uygulanamamıştır. Cumhuriyet döneminde terk edilen ve zamanla harap düşen binalar -harem bölümü hariç- 1975-1980 arasında bazı hayırseverlerin yardımlarıyla onarılmıştır. Günümüzde semahane-türbe binası ziyarete açık tutulmakta ve bazı kültür faaliyetlerine sahne olmakta, selamlık-mutfak ile dedegân dairesi ise Vakıflar İdaresi'ne bağlı Vakıf Membed Suları Dağıtım Merkezi olarak kullanılmaktadır.

Üsküdar Mevlevîhanesi'nde cumartesi günleri mukabele icra edilmesine rağmen burası, Mevlevî dervişi yetiştirmekle yükümlü bir âsitane olmak yerine konaklama fonksiyonuna yönelik bir tesis olduğundan, âsitane statüsündeki diğer İstanbul mevlevîhanelerine oranla, musiki başta olmak üzere, Mevlevî kültürünün gelişimi açısından daha mütevazı bir geçmişe sahiptir. Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada 14 dervişin ikâmet ettiği belirtilmiştir. H. Numan Dede'den sonra sırayla Mehmed Hü-sameddin Dede (ö. 1801), el-Hac Ali Nailî Dede (ö. 1802), İsmail Hulusî Dede (ö. 1804), Seyyid el-Hac Mehmed Emin Dede (ö. 1812), Galata Mevlevîhanesi'nin yirmi dördüncü postnişini Mehmed Ruhî Dede'nin (ö. 1819) oğlu Seyyid Abdullah Ne-cib Dede (ö. 1836), M. Ruhî Dede'nin diğer oğlu Ahmed Arif Dede (ö. 1873), Meh-

Üsküdar Mevlevîhanesi'nde semahane-türbe binasının Doğancılar Caddesi'nden görünüşü. *Sadat Hasanoğlu, 1994*

med Zeki Dede (ö. 1881), A. Arif Dede'nin oğlu Mehmed Hasib Dede (ö. 1886), A. Arif Dede'nin torunu A. Arif Dede ile kendisine vekâlet eden Konevî Ha-lid Dede (ö. 1903), Galata Mevlevîhanesi'nin son postnişini Ahmed Celaledin Dede (ö. 1946) ve Ahmed Remzi Dede (Akyürek) (ö. 1944) posta geçmişlerdir. A. Remzi Dede son dönem Mevlevî şeyhleri arasında tasavvufî ve ilmi yönüyle, ayrıca şairliği ile sivrilmiş bir simadır. Kayseri Mevlevîhanesi postnişini Süleyman Atâ-ullah Efendi'nin oğlu olan A. Remzi Dede 1872'de doğmuş, ciddi bir tahsil gördükten sonra II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kütahya Mevlevîhanesi'nde vekâleten, Kastamonu ve Halep mevlevîhanelerinde de asaleten meşihatta bulunmuş, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İstanbul'dan Filistin cephesine hareket eden Mevlevî taburuna katılarak Şam'a ve Medine'ye gitmiş, dönüşte üç sene kadar Şam'da, Emeviyye Camii'nde *Mesnevî'mn*. Arapça şerhini okutmuştur. 1919'da Üsküdar Mevlevîhanesi'nin meşihatına tayin edilen A. Remzi Dede, Meclis-i Meşâyih üyeliğinde ve Medresetü'l-İrşad tasavvuf

müderisliğinde bulunmuş, tekkelerin kapatılmasından sonra Üsküdar'daki Selim Ağa Kütüphanesi'nin başmemurluğu görevini üstlenmiştir. Bir kısmı basılmış olan 30 kadar eseri tespit edilmektedir.

Mevlevîhanenin arsası doğuda Doğancılar Caddesi, diğer yönlerde ise bahçeli meskenlerin işgal ettiği komşu parseller ile çevrilidir. Semahane-türbe arsanın güneydoğu köşesinde, cadde üzerinde yer alır. Bunun kuzeybatısında selamlık-mutfak binası, arkasında bir su deposu ve buna bağlı helalar bulunmaktadır. Selamlık-mutfa-ğın güneyinde yedi adet kabri ihtiva eden küçük bir hazire mevcuttur. Bu yapının da kuzeybatısında, dedegân dairesi görülmektedir. Harem bölümü ise arsanın kuzeydoğu köşesini işgal etmekte ve cadde üzerinde yer almaktadır. Arazinin binalardan artakalan kısmı epeyce geniş bir bahçe teşkil eder.

Yamuk planlı olan semahane-türbe yapısının boyutları kuzeyde 6 m, batıda 14,5 m, güneyde 8 m, doğuda ise 16 m'dir. Duvarları 50 cm kalınlığında olup moloz taş

ve tuğla ile örülmüştür. Pencere ve kapı söveleri kesme küfeki taşındandır. Kıрма çatısı alaturka kiremitle kaplıdır.

İki katlı olan binanın zemin katı türbe, üst katı da semahane olarak tasarlanmıştır. Zemin katta batı duvarında yer alan ve bahçeye açılan bir kapıdan, türbeye girilmekte, girişin yanlarında üçgen kemerli birer pencere görülmektedir. Türbenin, biri kuzey duvarında, beşi de cadde üzerindeki doğu duvarında olmak üzere altı penceresi daha vardır. Bunlardan kuzeydeki ile batı duvarının ortasında yer alan sepet kulpu biçiminde, diğerleri ise üçgen sö-velerle donatılmış durumdadır. Güney duvarı sağırdır.

Dışarıdan türbenin güneybatı köşesine bitişen, tek katlı, dikdörtgen planlı bir türbedar dairesinin varlığı tespit edilmektedir. Bugün mevcut olmayan bu türbedar dairesinin kuzeybatı köşesinden başlayan iki kollu ve moloz taş örgülü bir kagir merdiven üst kattaki semahaneye çıkmaktadır. Üst katın bütününe işgal eden semahanenin kuzey yönünde yer alan, yaklaşık 5,5x5,5 m boyutlarındaki kesim, iki ucu kavisli bir ahşap parmaklıkla ayrılarak kısmen "mutrıb" kısmen de "züvvâra" mahsus bir maksureye dönüştürülmüştür. Ayrıca yine bu yönde parmaklıkların az gerisinde dört adet kare kesitli ahşap sütunun taşıdığı üç ahşap kemer sıralanmaktadır. Maksureden geriye kalan, ortalama 8,50x 6,5 m boyutlarındaki bölüm sema alanı olarak ayrılmıştır.

Türbede olduğu gibi, burada da güney duvarı sağırdır. Batı duvarında yuvarlak kemerli dikdörtgen ahşap kasalı girişten başka, iki adet pencere yer almaktadır. Maksureye ait olan kuzey duvarının ortasında, yuvarlak kemerli bir kapı, yapının bu cephesinde dışarıya taşan bir ahşap

mükebbireye geçit vermektedir. Yarım daire planlı olan bu mükebbirede aşağıdan yukarıya doğru, basit bir korkuluk duvarı, beş adet kare kesitli ince ahşap sütun, bunların arasında kırık kaş kemer biçiminde ahşap alınlıklar ve kısa bir saçakla donatılmış yarım sekizgen piramit biçiminde bir ahşap çatı görülmektedir. Mihrabın

dışarıya çıkıntı yapmayan kavisli nişi ve sepet kulpu kemerli kavsarası vardır.

Semahane-türbe binasının içinde süsleme olarak kayda değer yegâne unsur mihrap hücresinin sathında görülen kalem işi tezyinattır. Burada uçları püsküllü kordonlar ile tutturulmuş perde ve kandil motifi yer almaktadır. Dış süsleme olarak da zikre değer tek husus cadde üzerindeki doğu cephesinde, üst katta mihrabın tepesine isabet eden yerde görülen sehpa üzerine oturtulmuş Mevlevî tacı kabartmasıdır. Sıva ile teşkil edilmiş bu kabartma geç devir tarikat yapılarında sıkça rastlanılan, tekke eşyalarının ve tasavvufî sembollerin mimari süslemede yer alması geleneğine bağlanmaktadır.

Kare bir alanı (12x12 m) kaplayan selamlık-mutfak binasının kagir duvarlı zemin katı ve ahşap duvarlı üst katında orta sofalı plan tipi uygulanmış, zemin kattaki sofanın çevresine şeyh odası, mutfak ve bununla bağlantılı somathane, giriş üzerinde bir çıkma yapan üst kat sofasının çevresine de altı tane oda yerleştirilmiştir. Zaviye niteliğindeki bu mevlevîhanede mutfağın, âsitanelerde olduğu gibi, yemek pişirmenin yamsıra sema meşki ve derviş terbiyesi gibi fonksiyonları içermediği ve âsitane mutfaklarına (matbah-ı şerif) oranla daha ufak tutulduğu dikkati çekmektedir. Dikdörtgen planlı (14,50x8 m), tek katlı ve kagir duvarlı dedegân dairesi, yapıyı boydan boya kat eden bir koridorla bunun üzerinde sıralanan dört adet hücreden ibarettir.

Üsküdar Mevlevîhanesi'nin tarikat mimarisi açısından en ziyade dikkati çeken yanı türbenin semahanenin alt katında yer almasıdır. Söz konusu garip konum burada inşaat alanının kısıtlı olmasından kaynaklanmamakta, sufi çevrelerinde, veliler ile onların yoluna bağlı olanlar arasında mevcut olduğuna inanılan manevi yakınlığı tasarıma yansıtmakta, diğer taraftan söz konusu yapı, bu yönüyle Türk-İslam mimarisinin erken tarihli kümbetlerinde gözlenen bir geleneğe bağlanmaktadır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan*, 39, no. 202; *Âsitane*, 5; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmî*, II, 72-73, no. 126; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 5; Raif, *Mir'at*, 102; *IhsaiyatII*, 19; Vassaf, *Sefine*, V, 269; Zâkir,

Mecmua-i Tekâyâ, 24; Öz, *istanbul Camileri*, II, 46; Ergun, *Antoloji*, II, 637-638; İnal, *Son Hattatlar*, 634-638; İnal, *Türk Şairleri*, II, 1408-1411; E. Yücel, "İstanbul Mevlevihaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, V/II (Kasım 1965), s. 28-33; M. Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD*, 4-5 (1975-1976), 38-39; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 210-212; Beh-cetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'te-bere-i Üsküdar*, (yay. B. N.

Şehsuvaroğlu), ist., 1976, s. 89-92; M. Ayaşlı, "Şeyh Ahmed Remzi Efendi", *Büyük Gazete*, 28 (3 Kasım 1976); Göl-pınarlı, *Mevlevilik*, 339; H. Mazıoğlu, *Ahmed Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara, 1987; M. B. Tanman, "Relations entre leş semahane et leş türbe dans le tekke d'Istanbul", *Arş Turcica-Ak-ten deş VI. Internationalen Kongresses für Tür-kischeKunst*, Münih, 1987, s. 315-316; ay, "Settings for the Veneration of Saints", *TheDervish Lodge-Architecture, Art and Sufism in Ottoman Turkey*, Berkeley, 1992, s. 148-İ49; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, İst., 1994, s. 238-239.

M. BAHA TANMAN

ÜSKÜDAR MUSİKİ CEMİYETİ

Türk musikisi eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yere sahip olan amatör musiki kurumlarının en uzun soluklularından biridir. 1918'de Üsküdar'da Anadolu Musiki Cemiyeti adıyla kuruldu.

1919-1920 döneminde Darülfeyz-i Musiki Cemiyeti adıyla yeni bir yapılanmaya giren topluluk, Üsküdar Paşakapısı'nda ahşap bir evin tek odasında çalışmalarını sürdürüyordu. Bu kurumlaşmanın temeli Telgrafçı Ata Bey, Mahmut Baler'in (Bal Mahmut) babası Mabeyinci Hafız Mehmed Bey, Selahattin Pınar(->), Türkmenzade Osman Bey, Sakallı Nuri Bey ve Şair Üsküdarlı Talat Bey gibi dönemin amatör musikicileri tarafından atıldı.

1923'te Üsküdar Musiki Cemiyeti adını alan toplulukta 1934'e kadar yetişenler arasında Selahattin Pınar, Necati Tokyay, Müzeyyen Senar, Hafız İzzet Gerçekker gibi her biri kendi alanında isim yapmış musikiciler yer alıyordu. Neyzen Yusuf Paşazade Müzikali Celal Bey (İyison), Tanburi Fuat Bey (Sorguç), Selimiye Bestenigâr Hoca Ziya Bey, Udî Sami Bey, Ali Rifat Ça-ğatay(->), Arap Cemal Bey (Çalan) ve Le-vonHancıyan(->) gibi zamanın şöhretli musiki ustaları bu dönemde cemiyetin eğitim-öğretim ve icra kadrosunu oluşturunuyordu.

ÜSKÜDAR SARAYI

350

351

ÜSKÜDAR SULARI

Üsküdar Musiki Cemiyeti Korosu bir konser sırasında. *Ses*, S. 32 (Ağustos 1963)
/Mehmet Gûntekin arşivi

İbrahim Paşa Suyolu haritasında (1753) Doğancılar Maksemi (sağda) ve aynı maksemin bugünkü

görünümü.

TtBM, no 3336 (sağ), Çeçen, *Üsküdar Sulan*

1934'te bazı idari sebeplerle feshedilen cemiyet, dört yıllık bir aradan sonra 1938'de, Yeni Üsküdar Musiki Cemiyeti adıyla çalışmaya başladı. Emin Ongan'ın yönetiminde geçen bu devre 1945'e kadar sürdü. Yine idari sebeplerle feshedilen cemiyet, bir yıl sonra Üsküdar Halk Musikisi Derneği ismiyle tekrar kuruldu. Bu yeni kuruluşu gerçekleştirenler arasında cemiyetin hocası Emin Ongan'ın yanında Burhan Felek(-0 gibi musikiyle doğrudan ilgisi bulunmayan, fakat Türk musikisini seven çeşitli meslek mensupları da yer alıyordu. 1953'te tekrar Üsküdar Musiki Cemiyeti adını alan topluluk, Üsküdar Sel-man Ağa Mahallesi'nde Çıkmaz Çeşme So-kağı'ndaki 7 numaralı yerde 1987'ye kadar bu ad altında çalışmalarını sürdürdü.

Üsküdar Musiki Cemiyeti, verdiği kaliteli eğitim ve yerleştirdiği çok sayıdaki profesyonel musikicinin ortaya koyduğu ağırlıkla, Türk musikisinin yakın tarihinde _en önde gelen musiki kurumlarından biri olarak değerlendirildi. Eğitim verdiği, sayısı, binlerle ifade edilen musiki meraklıları, Türk musikisine önemli çapta, nitelikli bir dinleyici ve taraftar altyapısı oluşturdu. Türk musikisinin resmi eğitim ve öğretiminin yapılmadığı uzun yıllar içerisinde, Be-. lediye Konservatuarı(->) ve İstanbul Üniversitesi Korosu(->) ile beraber, istanbul'un kültür ve sanat hayatında vazgeçilmez bir yeri olan Türk musikisi sacayağının önemli denge noktalarından biri oldu. Üsküdar Musiki Cemiyeti, bugünkü İstanbul'un musiki hayatında ilgi çekici bir yaygınlık gösteren, sayıları 100'ün üzerindeki musiki dernekleriyle, Anadolu'daki yüzlerce Türk musikisi cemiyetinin duayen kurumu olarak anılmaktadır.

1938'den başlayarak Üsküdar Musiki Cemiyeti'nin yetiştirdiği musikiciler arasında Vecdi Seyhun, Burhanettin Ökte, Şükrü Tunar, Arif Sami Toker, Cüneyd Orhon, İnci Atalay (Çayırılı), Nadir Hilkat Çulha, Niyazi Sayın(->), Cahit Peksayar, Cüneyd Kosal, Hüsnü Anıl, Ekrem Erdoğan, Aka-

gündüz Kutbay, Reşat Uca, Yavuz Özüs-tün, Yücel Aşan, Hurşit Ungay, Rıdvan Aytan, Fikret Kutluğ, Yusuf Ömürlü, Burhan Atalay ve Orhan Kızılsavaş gibi her biri kendi alanında isim yapmış çok. sayıda ses ve saz sanatçısı yer aldı. Günümüze kadar da bu üretim faaliyeti bütün hızıyla sürmüş ve Türk musikisi dünyasında şöhret sahibi çok sayıda musikici Üsküdar Musiki Cemiyeti'nden yetişmiştir. 1940'lı yıllardan günümüze kadar istanbul Radyo-su'ndan yayınlanan periyodik konserlerle sesini bütün ülkeye duyuran cemiyet, kurulduğu günden bugüne kadar verdiği çok sayıda salon konseriyle İstanbul halkına nitelikli musiki dinletme kaygısını taşıyan bellibaşlı musiki topluluklarından biri olmuştur.

Osmanlı İstanbul'unun son dönemleriyle Cumhuriyet İstanbul'u arasında önde gelen musiki kurumlarından biri olarak, önemli kültürel köprülerden birini teşkil eden Üsküdar Musiki Cemiyeti, bugün, Üsküdar'ın Doğancılar

Mahallesi'nde Emin Ongan'ın adı verilen bir sokakta, 1987'de aldığı Emin Ongan Üsküdar Musiki Cemiyeti adıyla çalışmalarını sürdürmektedir. Cemiyetin genel başkanlığı ve koro şefliği, cemiyetin içinden yetişen musikicilerden biri olan Şeref Çakar tarafından yürütülmektedir.

Bibi. *Radyo Haftası*, S. 94 (8 Mart 1952), s. 8; H. Rit, "Üsküdar Musiki Cemiyeti", *Ses*, S. 32 (3 Ağustos 1963); E. Ongan, *Türk Musikisi Hizmetinde 50 Yıl: Üsküdar Musiki Cemiyeti*, ist., 1967; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II; 18. *Uluslararası İstanbul Festivali Tanıtım Kitabı*, İst., 1990.

MEHMET GÜNTEKİN

ÜSKÜDAR SARAYI

bak. KAVAK SARAYI

ÜSKÜDAR SULARI

Üsküdar 1352'de Türkler tarafından fethedilmeden önce çok küçük bir yerleşim yeri idi. Üsküdar'ın fethinden sonra şehir çok kalabalık olmadığı için, su ihtiyacı te-

peler içerisinde açılan galerilerden gelen sularla karşılanmıştır. Üsküdar'ın vakıf sularının hemen hepsi Çamlıca eteklerinde açılan galerilerden gelir. Üsküdar'ın içerisindeki cami, sebil, çeşme, imaret vb su sarf eden tesisleri besleyen bağımsız büyük isale hatlarının sayısı 18'dir. Bunlardan başka bir veya birkaç çeşmeyi besleyen 17 küçük isale hattı daha vardır.

1930'da yeni harflere çevrilen vakıf çeşmeler defterinde Üsküdar'da kayıtlı çeşmelerin sayısı 195'tir. Üsküdar, Bulgurlu ve Ümraniye'deki vakıf taşınmazları tespit eden 1924 tarihli belgenin sularla ilgili bölümünde Üsküdar'da 158 çeşme, 19 sebil, 56 kuyu, 11 maslak, 35 suterazisi kaydedilmiştir ve mahallelere göre dağılımı gösterilmiştir. Sular Müdürü Nâzım'ın 1925 tarihli kitabında ise çeşme, sebil vb su verilen yerlerin mahallelere göre dağılışı ve 82 çeşme gösterilmiş, çeşitli bölgelere verilen suların listesinde ise 126 yer verilmiştir. Nâzım, 1925'te su verilen yani akar durumda olan 46 çeşme, 3 sebil, 2 yangın havuzu bildirmektedir. Bugün hemen hepsi kurumuştur.

Üsküdar'da ilk iki büyük isale hattı Kanuni Sultan Süleyman'ın kızı Mihrimah Sultan tarafından 1547'de kendi yaptırdığı cami, imaret ve medresenin suyunu temin etmek için yaptırılmıştır. İsale hattının biri İcadiye Tepesi'nin doğu eteklerindeki membadan çıkarak Kuzguncuk sırtlarından İcadiye Caddesi boyunca, Paşa Limanı Caddesi'nden Mihrimah tesislerine ve Mihrimah Mektebi altındaki çeşmeye su verir. Diğeri Millet Bahçesi civarındaki membadan çıkarak Bağlarbaşı, Bülbülde-resi yoluyla yine Mihrimah tesislerine gelir. Birinci isale hattının uzunluğu 3.000 m, ikincisinin 1.700 m'dir.

Debileri hakkında verilen değerler değişiktir, ancak 2,5 lüle yani 130 rıVgün olduğu kabul edilebilir. Vakıf defterinde Mihrimah Sultan'a ait 3 eşme vardır. Yine 1547'de yaptırılan Solak Sinan Suyolu da Bağlarbaşı'ndaki bir membadan çıkar. Solak Sinan Mescidi ve çeşmesine su verilir. Sonradan bu eşme Hacı Halil Efendi tarafından ihya edilmiştir. Solak Sinan veya Kabasakal Sinan Ağa Su-yolu'nun uzunluğu 2.200 m ve debisi 1 lüledir (52 mVgün).

Üşküdar'ın en önemli isale hatlarından biri Atik Valide Suyolu'dur. III. Murad'ın annesi, II. Selim'in hanımı olan Nurbânu Valide Sultan, Üşküdar'da Mahpeyker (Kösem) Valide Sultan, Gülnüş Valide Sultan ve Mihrişah Valide Sultan gibi su tesisi yaptıran valide sultanların ilkidir. Bu sebepten Atik Valide Sultan diye adlandırılır. Tesisin 1582-1583'te yapıldığı kabul edilir. Atik Valide Sultan isalesi Büyükçamlıca'nın kuzeydoğu eteklerindeki 150-175 m yükseklikteki membalardan gelir. İsale hattının uzunluğu 15.300 m'dir. Eski debisinin 13 lüle (676 mVgün) olduğu ve şebeke ile beraber tesisin uzunluğunun 19.000 m olduğu anlaşılmıştır. 15 yere su verir. Gerek uzunluk gerekse debi bakımından Üşküdar'ın en büyük su tesisidir. Atik Valide Camii, bi-marhane ve çeşmelere vb küçük tesislere bu tesisten su verilmiştir.

Aziz Mahmud Hüdaî Suyolu'nun mem-baı Büyükçamlıca ve Küçükçamlıca tepeleri arasındaki vadiden çıkar. Bağlarbaşı ve Nuhkuyusu Caddesi, Tunus Bağı Caddesi, Sünbülzade Sokağı'ndan tekkeye ulaşır. İsale hattının boyu 3.000 m'dir. 6 çeşmeye ve tekkeye su verir. Vakıf defterindeki tahsise göre 6 lüle 3 masura, İsmail Remzi'ye göre 1 lüle suyu vardır. İle'da yapılmıştır.

Çinili veya Mahpeyker (Kösem) Valide Sultan Suyolu ise I. Ahmed'in hanımı ve IV. Murad ile İbrahim'in annesi olan Kösem Valide Sultan tarafından yaptırılmıştır. Çinili Camii'ne ve çeşmelere su verir. Membaı Büyükçamlıca'nın doğusundadır. 9.900 m uzunluğundadır. İsale hattı camiye, çeşmeye, hamama ve külliyyeye su verir. Eski debisi 3 lüledir (156 mVgün). 1642'de inşa edilmiştir. Caminin inşa tarihi 1640-1641 olduğundan isale hattının yapılış tarihi de aynı kabul edilebilir. şebeke uzunluğu 600 m, su tesisinin toplam uzunluğu 10.500 m'dir.

Aslan Ağa Suyolu'nun membaı Bülbül-deresi'nin üst tarafında, Çamlıca Caddesi civarındadır. 850 m uzunluğunda bir isale hattı olan su yolu 1946-1947'de IV. Meh-med'in annesi Turhan Sultan kethüdası Seydişehirli Aslan Ağa tarafından yaptırılmıştır. şeyh Camii'nin suyu ile kendisi, hanımı ve kızı adına yapılan çeşmelere su verir ve 3 lüle (156 mVgün) suyu vardır.

Selami Ali Efendi Suyolu, Millet Bah-esi'nin alt tarafında Nuhkuyusu, İcadiye yolunun biraz yukarısında, Kısıklı Cadde-si'nin başındaki membadan çıkar. 700 m uzunluğundaki isale hattı 1777'de yapılmıştır. Meşhur şeyhlerden olan Selami Ali Efendi'nin tekkesi vardır. Mescidi

Kısıklı'ya çıkan yolun üzerindedir. Selamsız Cadde-si'nin Tekkeci Sokağı ile birleştiği yerdeki çeşmesinin üzerindeki kitabenin tarihi 1677'dir. Bu suyolunun 1 lüle (52 mVgün) , suyu vardır.

Yakup Ağa Suyolu hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Kapı Ağası (saray ağası) Yakup

Ağa'nın Hasanbey Sokağı ile eski Toptaşı Caddesi köşesinde, Divitçiler Camii yanında bir çeşmesi vardır. Çeşme oldukça yıpranmıştır. Çeşmenin kitabesi 1678 tarihlidir, î. H. Tanışık'ta isale hattının Libade'de başlangıç noktasında bulunduğu yazılan kitabe, açılan yol dolayısıyla yok olmuştur. 13 Kasım 1990'da yaptığımız incelemelerde o civardaki bir evin bahçesinde kırılmış olan bu kitabe taşı bulunmuştur. Taştaki tarih 1766'dır. Yakup Ağa 1680'de vefat ettiğine göre taş Yakup Ağa'nın vefatından 88 yıl sonra konmuştur. Yakup Ağa Suyolu'nun isale hattı İsmail Remzi tarafından 12.000 m olarak verilmesine rağmen harita üzerinde yapılan incelemede 15.000 m bulunmuştur. Vakıf defterinde ise çeşmenin debisi 1 masura (6,5 mYgün) olarak verilir. Bu kadar az bir su için 15 km isale hattının yapılamayacağı düşünülür ise debisinin daha fazla olduğu ve başka yerlere de su verdiği kabul edilebilir.

Çınar veya Hacı Halil Efendi Suyolu' nün membaı Selamsız'ın üst tarafındaki mezarlığın civarındadır. Bu suyolunun isale hattı 500 m kadar olup 1707'de inşa edilmiştir. İsale hattı Selamsız Caddesi'nden aşağı doğru gelerek Hacı Halil Efendi'nin çeşmelerine su verir. Hacı Halil Efendi'nin Selamsız civarında 3, Murad'Reis Camii civarında 1 olmak üzere 4 çeşmesi tespit edilmiştir. Matbah emini olan Hacı Halil Efendi'nin Köprülü Fazıl Ahmet Paşa Cad-desi'ndeki 1142 tarihli çeşmesi sonradan Atik Valide Suyolu'ndan beslenmiştir.

Gülnûş Valide veya Yeni Cami Suyolu'nun membaı Büyükçamlıca'nın güney-doğusundadır. İsale hattının uzunluğu 2.900 m'dir. 1700'de III. Ahmed'in annesi Gülnûş Valide Sultan tarafından yaptırılmıştır. Tesisin asıl amacı Gülnûş Sultan'ın yaptırdığı Yeni Cami'nin ve civarının suyunu temin etmektir. İsmail Remzi'nin çizdiği haritada isale hattının İnadiye Mahal-lesi'ne kadar olan bölümü 2.300 m olarak gösterilmiştir. Debisi 2 lüle (104 mVgün)

olarak verilmiştir. Vakıf defterinde bu isa-leden beslenen 6 çeşmeye tahsis edilen debinin 8 lüle 6 masura (455 mVgün) olduğu yazılıdır. Gülnûş Sultan'ın cami yanında yaptırdığı sebil ve çeşmeler devrinin en güzel numunelerindendir.

Tophanelioğlu Suyolu'nun membaı da Çamlıca'nın kuzeybatısındaki eteklerindedir. 3.900 m uzunluğundaki isale hattı 1727'de yaptırılmıştır. Kısıklı Caddesi, Bül-büldere Caddesi'nden Servili Köşk Sokağı üzerinden çeşmelere su verilir. Vakıf defterinde Tophanelioğlu adına 4 çeşme vardır, tahsis edilen toplam debi 6 lüledir (312 mVgün). İsmail Remzi'nin yaptığı haritada debisi 3 masura (19,5 mVgün) olarak

görülmektedir. Tophaneliöğlü'nun meydan çeşmesinin suyu halen Millet Bahçesi içerisindeki bir çeşmeden akmaktadır. Üsküdar'da akan nadir çeşmelerden biridir.

Damat İbrahim Paşa Suyolu, Atik Valide Suyolu'ndan sonra Üsküdar'daki suyollarının en büyüklerindendir. Üsküdar'daki diğer suyollara ait su yolu haritası olmamasına mukabil bu su yolunun Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 3336 numara ile kayıtlı, ölçeksiz, şematik, 1753 tarihli bir haritası vardır. Bu harita sayesinde mevcut çeşmeleri tespit ederek, kaybolan çeşmelerin yerlerinin de tespiti mümkün olmuştur. Damat İbrahim Paşa Suyolu'ndan beslenen çeşmelerden 29 çeşme içerisinde bir tanesi Tevkiî Ali Paşa, bir tanesi Hacı Beşir Ağa olmak üzere diğer 27 çeşme ya İbrahim Paşa veya III. Ahmed veya yakınlarına aittir. Bunlara ilaveten 4 kitabesiz çeşmenin kime ait olduğu belli değildir. Bu suyo-luna ait Doğancılar'da halen harap bir maksem ile Şerefâbâd Kasrı'nda harap bir su haznesi vardır. Maksemin 1 m yakınına kadar bina yapılmıştır. İsale hattının uzunluğu 14.600 m, debisi ise 6 lüle (312 mVgün), vakıf defterine göre 8 lüle 5 masuradır (448,5 mVgün). İsale hattının yapımına 1718'de başlanmış ve Şerefâbâd Kasrı'nın fiskiyesinden su akıtılmıştır. Çeşme-

ÜSKÜPLÜ CAMÜ VE HAMAMI 352

353

ÜSTÜNİDMAN, Aİ FAİK

ler daha sonra inşa edilmiştir. Çeşmelerin üzerindeki kitabelere göre bunların inşa tarihleri 1728-1730 arasındadır, İbrahim Paşa haritasında, Doğancılar'daki maksem ile Harem'e adını veren saray ilginçtir. Üsküdar çeşmeleri arasında İbrahim Paşa Su-yolu'na ait Başkadm Çeşmesi, III. Ahmed Meydan Çeşmesi, Kaptan Mustafa Paşa Çeşmesi ile Yenicami Suyolu'na ait Gülnuş Sultan Çeşmesi en güzellerindendir.

Ayazma veya III. Mustafa Suyolu, Ayazma Camii'nin suyunu sağlamak için III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından yaptırılmıştır. III. Mustafa'nın yaptırdığı Ayazma Camü'nin inşaatının tamamlanması 11747 1760'ta olduğuna göre bu su yolunun da o tarihlerde yapılmış olması gerekir. İsale hattının uzunluğu 1.300 m olup İsmail Remzi 1 lüle suyunun olduğunu yazmıştır. Ancak vakıf defterindeki tahsislere göre 4 lüle 3 masuradır (227,5 mVgün). Vakıf defterinde 4 yere su verildiği belirtilmiştir.

Selimiye Suyolu, III. Selim (hd 1789-1807) tarafından Selimiye Kışlası'nın suyunu sağlamak için yaptırılmıştır. İsale hattının uzunluğu 5.000 m olup İsmail Rem-zi'ye göre 2 lüle (104 mVgün), vakıf defterindeki tahsise

göre ise 11 lüle 6 masura 1 hilal (614,5 mVgün) su tahsis edilmiştir. Ancak bu tahsis suyun bol olduğu devrelere ait olmalıdır. Tesisin yapılış tarihi ise 1802'dir. Vakıf defterinde İsale hattından 8 yere su dağıtılmaktadır.

Mihrişah Suyolu. III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan tarafından 1802'de yapıldığı sanılır. 2 lüle (104 mVgün) suyu vardır ve İsale hattının uzunluğu 3.800 m'dir. Mehmet Çavuş Sokağı'nın Nuhkuyu-su Caddesi'ne bittiği yerde Mihrişah Sul-tan'ın vefat etmiş olan kızı Fatma Sultan adına yaptırılmış bir meydan çeşmesi halen onarılmıştır. Bu çeşmenin tarihinin 1791 olması Mihrişah isalesinin de bu tarihte yapıldığını gösterir.

Altunizade Suyolu, Altunizade ismail Zühtü Paşa tarafından yaptırılmıştır. İsale hattının uzunluğu 1.600 m'dir ve İsmail Remzi'ye göre 1 lüle (52 mVgün), vakıf defterindeki tahsise göre tahsis edilen 2 lüle 5 masura (136,5 m'/gün) suyu vardır. İsmail Zühtü Paşa'nın camiinin kitabesi 1865'tir. Suyolunun yapılış tarihi de buna yakın olmalıdır, bazı kaynaklara göre de 1282/1862'dir.

Paşalimanı veya Çevri Kalfa Suyolu'nun Hüseyin Avni Paşa tarafından yaptırılıp yaptırılmadığı kesin değildir. Ancak Nâzım kitabında Çevri Usta veya Çevri Kalfa Suyolu ile aynı isaleyi tarif eder. Belki Hüseyin Avni Paşa bu suyolunu tamir ve tevsi etmiştir. İsale hattı 1.900 m'dir ve 1 lüle (52 mVgün) suyu vardır. Vakıf defterinde Hüseyin Avni Paşa adına kayıtlı bir çeşme yoktur. Ancak 1521 numarada Çevri Usta adına kayıtlı çeşmeye 2 lüle su tahsis edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa Çeşme-si'nin kitabesinde yapılış tarihi 1291/1874 olarak yazılıdır.

Üsküdar'da devlet adamları, ileri gelen saray mensupları tarafından yapılmış ve halen mevcut olan ve sularını kaynaklardan sağlayan 11 tanesi kitabesiz 60 kadar

çeşme ile 10 tane sebil vardır. Üsküdar sularının özelliklerinden biri de 18 büyük isa-le.hattının 6 tanesinin kadınlar tarafından yaptırılmış olmasıdır.

Üsküdar'da 1924'te mevcut olan 35 su-terazisinden 1 tanesi yıkık, yalnız 11 su-terazisinin yeri bulunabilmiştir.

Bibi. Nirven, *İstanbul Sular*; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I-II; Nâzım, *İstanbul Vilayeti Şeh-remanetine Evkaftan Devrolunan Sular*, ist., 1925; 1. Remzi, *Üsküdar Suları Dağıtım Şebekesi*, (İSKİ Arşivi); Çeçen, *Üsküdar*.

KÂZIM ÇEÇEN

ÜSKÜPLÜ CAMÜ VE HAMAMI

Fatih İlçesi'nde, Cibali'de, Haraççı Kara Mehmet Mahallesi'nde, Üsküplü Caddesi ile Bostan Hamamı Sokağı'nın kavşağında, tütün fabrikasının yakınında yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) döneminde, "ni'mel-ceyşten" Çakır Ağa (ö. 1457) tarafından mescit olarak yaptırılmış, I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566), tespit edilemeyen bir tarihte Anadolu Defterdarı Süleyman Çelebi tarafından Mimar Sinan'a onartılmış, bu arada minber koyulmak suretiyle cami haline getirilmiştir. 1291/1874' te yangın geçiren yapı yeni baştan, genişletilerek inşa edilmiştir. 1989'da yenilenen cami dikdörtgen planlı, kesme taştan ve çatılı olarak yapılmıştır. Altına bodrum eklenmiş, sağ tarafına da ikinci bir kapı açılmıştır. Fakat zeminden belli bir yere kadar kapatılıp duvar ördürülmüştür.

Yapının önüne sonradan eklenen bölümün sağ tarafında abdest alma musluklarının bulunduğu bilinmektedir. Fakat bunlar günümüzde yapının dışına taşınmıştır. Bu ön hazırlık bölümünün sol tarafı iki pencereyi ufak bir oda halinde olup namaz kılınmaktadır. Daha sonra dikdörtgen şeklindeki son cemaat yerine ulaşılır. Buranın doğusunda ufak, dikdörtgen şeklinde iki tane pencere açılmış, batı tarafı kapatılarak imam odası haline getirilmiştir. Bunun yanındaki merdivenden yukarı, kadınlar mahfiline ulaşılır. Tavanı çıtalarla dikdörtgenlere ayrılmıştır.

Son cemaat yeri ile harimin ortak olan duvarında dikdörtgen giriş kapısı, iki yanında birer dikdörtgen pencere vardır. Harimin sağ tarafı müezzin mahfilidir. Gü-

Üsküplü Cami

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

ney duvarında yer alan mihrap içten köşeli olup, sağında bir, solunda iki tane pencere bulunur. Doğuda dört, batıda da üç tane yuvarlak kemerli pencere açılmıştır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptır. Son onarımda mihrap ve pencerelerin yarısına kadar harim duvarları bitkisel motifli Kütahya çinileri ile kaplanmıştır. Tavanda ise ortada bitkisel bezemeli ahşap bir göbek bulunmakta, bu göbekten ışınlar çıkmaktadır. Geri kalan alan, dikdörtgenlere ayrılmıştır.

Kadınlar mahfili ortada yuvarlak bir çıkıntı yapar. Söz konusu mahfil doğuda ve batıda yuvarlak kemerli ikişer pencere ile aydınlanır. Ayrıca kuzeyde de bir pencere açılmıştır. Kuzeybatı köşesinde minareye çıkış kapısı yer alır. Kaidesi Sinan devrine ait olan silindirik gövdeli, tek şe-refeli minare konik külah ile son bulur.

Hamam: Diğer adı Bostan Hamamı olan yapı, caminin yanında yer almaktaydı. Hamam, 1993'te yıkılmış, yeri otopark haline getirilmiştir. Uzun yıllar etrafı beton duvarlarla çevrilmiş, içerisi de 70 yıl kadar sabun fabrikası olarak kullanılmıştır. Yapıdan kalan hiçbir şey yoktur. Yalnız bitişiğindeki evin bahçesinde yuvarlak kemerler ve moloz taş duvarlı kalıntılar görülmektedir.

Bib. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 32; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 149; Kuran, *MimarSinan*, 301; Ay-verdi, *Fatih III*, 514-515; *Fatih Camileri*, 221; S. Ünver, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamlarına Dair Bazı Notlar", *VD*, S. II (1942), 245; N. Köseoğlu, "İstanbul Hamamları", *TTOK Belleteni*, (Eylül 1952), 7.

N. ESRA DIŞÖREN

ÜSTÜNDAĞ, MUHİTTİN

(1884, Sakız Adası [bugün Yunanistan'da] -1 Mayıs 1953, İstanbul) Vali ve belediye başkanı (14 Ekim 1928-4 Aralık 1938).

Hukuk Mektebi'ni(->) bitirdikten sonra bir süre savcılık yaptı. 1915'te İstanbul Şehremaneti müfettişi, 1918'de Üsküdar Belediye Dairesi müdürü, 1920'de şehremaneti genel müfettişi oldu. Cumhuriyet döneminde emniyet genel müdürlüğüne getirildi. Bu görevdeyken 14 Temmuz 1928' de İstanbul vali vekilliğine, 14 Ekim 1928' de de belediye başkanlığına atandı.

Üstündağ'ın vali ve belediye başkanı

Muhittin Üstündağ

olarak tayininden itibaren yönetime "birleşik idare" dendi. 1930'da çıkan Belediyeler Kanunu'na göre Emanet Meclisi de Mec-lis-i Umumiye-i Belediye olarak yeniden örgütlendi. Özel idare ve belediyenin birleşik olduğu yıllarda Şehir Meclisi adını aldı. Hususi idare ile belediyenin birleştirilmesi hakkındaki yasa üzerine, 1930'da İstanbul Umumi Meclis-i Daimi Encümeni, Ceniiyet-i Umumiye-i Belediye ve Encümen-i Emanet büroları birleştirilerek İstanbul Genel Meclisi Daimi Komisyonu Zabıt ve Muamele Müdürlüğü kuruldu. 1930'lu yıllar parti ile devletin bütünleştiği; yerel yönetimlerin merkezin yakın denetimi altına girdiği yıllardı.

1928-1938 dönemi, dünya ekonomik bunalımı ve İstanbul'un durağan yapısı nedeniyle kent hizmetlerinde köklü dönüşümlere sahne olmadı. Üstündağ, kıt olanaklarla kenti yönetti. Daha önce başlanmış olan Atatürk Bulvarı'nın(->) yapımını sürdürdü. Söğütözü'deki Karaağaç Kurumla-rı'nın ve itfaiyenin eksikliklerini giderdi. Kilyos, Büyükdere, Yalova, Florya yollarını açtı. Yoğurtçu Parkı, Bakırköy Parkı, Anadoluhisarı Parkı, Kadıköy iskelesi Parkı, Üsküdar'da Atpazarı ve Yeniçeşme bahçeleri düzenlendi. 1931'de 60 dekarlık bir arazi parçası üzerine Büyükdere Bahçe Kùltürleri İstasyonu kuruldu. Belediye Veteriner İşleri Müdürlüğü bünyesinde 1928'de bir hayvan hastanesi ve gıda labo-ratuvarı kurularak resmi kuruluşlarla halkın hasta hayvanlarının muayene ve tedavisine, laboratuvarında hayvani kökenli gıda maddelerinin tahlil ve muayenesine girişil-

di. 1887'de kurulmuş olan ve Avrupa yakasına su veren su şirketi 1933'te, Elmalı Bendi'nden Anadolu yakasına su sevk e-den Üsküdar-Kadıköy ve

Havalisi Su Şirketi 1937'de hükümetçe satın alınarak Sular İdaresi'ne devredildi.

Mezarlıkların belediyelere devredilmesini sağlayan Belediyeler Kanunu'nun gereği yerine getirilerek 1930'da Mezarlıklar Müdürlüğü oluştu. Mevcut mezarlıklar saptandı ve belediye 392 mezarlığı devraldı. Bu arada, Vakıflar idaresi Taksim'de Ayaspaşa Suip Agop, Silivrikapı, Şehitlik ve Bayrampaşa mezarlıkları, Kadıköy Al-tıyol arasında bulunan metruk Rum mezarlığı gibi çok değerli bazı alanları devretmek istemediyse de mahkeme belediye lehine sonuçlandı.

Florya ve Yalova'da Atatürk köşklerinin yapımına onun zamanında başlandı. 1936'da Florya'da ve Büyükkada'da Yörü-kali Plajı'nda kabinler inşa edildi. 1938'de Cumhuriyet Bayramı şenlikleri için Saray-burnu'nda ve Şemsipaşa'da ışıklı havuzlar yapıldı. Topkapı Sarayı ve Beyazıt Kulesi ışıklandırıldı. Taksim Meydanı su haznesinin önü ile eski hela yerinin tanzimi yapıldı. Aynı yıl Unkapam'ndaki meyve haline sebze pavyonu eklendi. Kızılay'ın yardımıyla Erenköy'de alınan köşte 1932' de 40 yataklı bir sanatoryum açıldı. Aynı yıl temeli atılan ikinci bir pavyon da 1938'de 36 yataklı olarak faaliyete geçti. Bando ve şehir armonisi 1936'da sürekli tam günlük bir kadroya bağlandı.

İmar Müdürlüğü 1933'te İmar Bürosu adıyla kuruldu. İstanbul'un imarı konusunda ilk çalışmalara başlandı. İstanbul gibi, geniş bir alana yayılmış, doğal güzelliği ve tarihi bir geçmişi olan bir kentin imarın-daki özellik ve güçlük göz önünde bulundurularak uluslararası düzeyde şehircilik alanında uzman kişilerin görüşlerine başvurma gereği duyuldu. 1936'da ünlü şehircilik uzmanı Henri Prost(-») getirildi. 1936-1937, imar düzenlemeleri açısından hazırlık devresini oluşturdu. Bu arada bazı mevzi planlar yapıldı. Prost, İstanbul ve Beyoğlu tarafının nâzım planlarını 2 yıl gibi kısa bir sürede hazırladı, ilk büyük imar hareketi olarak da 1938'de Eminönü Meyda-nı'nın genişletilmesine, Yeni Cami'nin etrafının açılmasına başlandı.

Kentin durağan yapısı güvenlik açısından sorunsuz bir dönemin geçirilmesine neden oldu. Nüfusa oranla en az zabıta

olayları bu yıllarda kaydedildi. Kentteki eğlence yerlerini Beyoğlu'nda topladı.

Üstündağ, Atatürk'ün ölümü üzerine İsmet inönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesinden kısa bir süre sonra görevinden alındı ve yerine Lütfi Kırdar(->) atandı.

ZAFER TOPRAK

ÜSTÜNİDMAN, ALİ FAİK

(1859, İstanbul - 1943, istanbul) jimnas-tikçi ve beden eğitimi öğretmeni.

Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okurken Fransız beden eğitimi öğretmeni M. Moiroux'un teşvikiyle jimnastik sporuna başladı. Yine bu hocanın nezaretinde çalışarak kısa zamanda büyük varlık gösterdi. 1879'ta

okuldan mezun olunca, hocalarının ısrarıyla beden eğitimi öğretmenliğine başladı. 1924'e kadar 45 yıl Mekteb-i Sultani'de bu görevi sürdürdü. Sayısız öğrenci yetiştirdi. Bunların arasında Türk jimnastik sporunun ilk büyük isimleri de yer aldı. Ayrıca Beyoğlu'nda özel jimnastik salonu açtı. "İdmançı Faik Hoca" adıyla ün yaptı. Aynı zamanda mükemmel bir halterci idi. Halter çalışmalarında 115 kilo ağırlık kaldırdığı bilinmektedir. 1896 Atina Olimpiyat Oyunları'nda Yunanlı Ya-taganos'un 112,5 kiloluk derecesiyle olimpiyat şampiyonluğunu kazandığı düşünülecek olursa Ustünidman'ın halter alanındaki değeri anlaşılır. Türkçe ilk modern spor kitabı olan *Jimnastik yahut Riyazat-ı Bedeniye'âe* (İst., 1891) Üstünidman tarafından yazılmıştır. Türk jimnastikçilerinin piri olarak tanınan adı, kendi eseri olan Galatasaray Lisesi'nin spor salonunda yaşamaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

VAGON-II OLAYI

354

355

VAHİDEDDİN KORUSU

nündeki dikdörtgen parterlerin etrafı gezinme yolları ve ağaçlarla çevrilidir. Daha sonra arka partere rokay bir havuz sistemi ve sarnıç ile ön partere dikdörtgen büyük bir havuz inşa edilmiştir. Vahideddin Köşkü'ne(->) geçilen yan bahçelerde de aynı simetri görülür. Kuleli tarafındaki giriş ise atkestaneleri ile meydana gelen bir "aile" biçimindedir. Bu boylu ve iri yapraklı, derin gölgeli ağaçların iki tarafa dizilmesi ile meydana getirilen ana giriş aksı çok muhteşemdir. S. H. Eldem'in tespit ettiği bahçe şemasında Türk geometrik bahçe düzeni görülmektedir. Abdülme-cid zamanında (1839-1861) satın alınan koru II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Şehzade Vahideddin Efendi'ye (VI. Meh-med) geçmiştir.

Zaman içinde mimarideki, Avrupa ve özellikle İtalyan etkileri, bahçelerde de görülmeye başlamıştır. Havuzların eski sade geleneksel şekillerinden çıkarak suni birer gölcük şeklinde yapılmaları artık moda olmuştur. Aynı akım içinde koruda da grotte ve rokay motifi işlenmeye başlamış, doğalmış gibi gösterilmek istenen su, suni kayalıklardan damlatılarak, çeşitli setlere çarparak akıtılmıştır. Böylece kayalar arasında toplanmış su birikintileri birtakım minyatür gölcükler hasıl etmektedir. Bu doğallığı kuvvetlendirmek

VAGON-II OLAYI

"Wagons Lits" Yataklı Vagonlar Şirketi memurlarından Naci Bey'in telefonda Türkçe konuşmasına kızan şirketin Türkiye temsilcisi Jannoui'nin Türkçeye hakaret etmesi ve Naci Bey'in işine son vermesi istanbul

kamuoyunda derin yankı uyandırdı. 24 Şubat 1933 günü Darülfünun gençliği "memleketin mukaddesatı"na hakaret eden şirket müdürüne karşı eylem girişiminde bulundu. Geç vakit, öğrenciler kafiler halinde Beyoğlu'nda, Yataklı Vagonlar Şirketi önünde toplanmaya başladılar. Halkın da merak saikiyle toplanmasıyla kalabalık gitgide büyüdü. Şirket müdürü, durumun vahameti karşısında kepenkleri kapattırarak işi paydos etti. Bu sırada gençliğin elebaşlarından biri, kalabalık nedeniyle işlemeyen tramvaylardan birinin üzerine çıkarak gösterilerinin nedenini açıkladı; Türkiye'nin bir sömürge olmadığını, Türkiye'de Türkçeden başka bir dilin "hâkimiyeti"nin olamayacağını dile getirdi. Giderek hareketlenen gençler "Bu memlekette Türk ve Türkçe hâkimdir" sloganlarıyla, taş, sopa, demir, ellerine geçirdikleriyle şirket kepenklerini yere indirdiler. Cam, çerçeve tuzla buz oldu. Güvenlik

kuvvetlerinin olaya müdahalesi ve itfaiye arazözleri ile kalabalığın üzerine su sıkılması da gençleri dağıtamadı. "Yaşasın Türkiye, Yaşasın Türkçe" bağışmalarıyla ve ellerinde Gazi Mustafa Kemal'in fotoğraflarıyla Karaköy'e indiler. Şirketin Kara-köy'deki şubesinin de camları kırıldı. Aynı katile, köprüyü geçerek Babıâli'ye ulaştı. Gazete idarehaneleri dolaşıldı. *Cumhuriyet* gazetesi önüne gelen gençlere gazete yazarlarından Peyami Safa'nın "Türk diline dil uzatanların dilleri kurusun" diyerek bağırması, gençleri bir kez daha coşturdu. Cumhuriyet savcılığı olaya el koydu. Gösterilere katılan 10 kadar genç gözaltına alındıysa da kısa bir süre sonra serbest bırakıldılar. Bu arada gençler, kentteki tüm yabancı isimlerin değiştirilmesine çalışacaklarını ve Türkçeyi mutlak hâkim kılmak üzere bir Dil Mücadele Cemiyeti kuracaklarını ifade ettiler.

Vagon-Li Olayı, birkaç ay sonra gündeme gelecek Razgrad Olayı(->) gibi gençliğin yönetim tarafından giderek ulusal sorunların içine çekilmesi ve kamuoyu oluşturulmasında etkin bir güç olarak kullanılması örneklerinden biridir.

ZAFER TOPRAK

VAHDETÎ EFENDÎ

(Nisan 1834, İstanbul - 13 Nisan 1871, İstanbul) Hattat.

Mahmud Şevket Vahdeti olarak da bilinir, Divan-ı Hümayun hocalarından Hacı Nuri Efendi'nin oğludur. Önce babasının çalıştığı Divan-ı Hümayun kaleminde, sonra mühimme kaleminde çalıştı. Başlangıçta Salih Ferdi'den yazı meşk ederek icazetname aldı. Bu derslerini, devrin ünlü hattatı Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye(->) devam ederek kuvvetlendirdi. Mühimme kaleminde menşurnüvislik (vezirlik ve müşirlik rütbelerinin fermanını yazmak) yaptı. Burada vazife gördüğü sırada Süleyman . Şevket Paşa'nın vezirliğe tayin fermanını, o zamana kadar görülmemiş bir şekilde

Vagon-Li Olayı'nda öğrencilerin Taksim Anıtı çevresindeki gösterisi. *Salâhattin Giz/Eser Tutel koleksiyonu*

Vahdetî Efendi'nin muhakkak ve nesih hatla yazılmış rokoko tezhipli eseri.

Türk islam Eserleri Müzayedesı, 131 • Müzayede Katalogu

her satırını başka renkte yazarak celi divanide ustalığını gösterdi. Bunu gören Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, onu hem takdir etti, hem de rütbesini yükseltti. Vahdetî Efendi aynı zamanda ressamdı. Osmanlı kâğıt paralarındaki resimler onun eseridir, iki defa Londra ve Paris'e gönderilerek kâğıt paraların, posta pullarının ve hisse senetlerinin basılmasını kontrol etti. Paris'teyken III. Napoleon ve Kraliçe Eugenie'nin isimlerini şifre hatla yazdığı kol düğmeleri takdir topladı.

Vahdetî Efendi her yazıda mahirdi, ressamlığı ve hattatlığı dışında hakkâklığı da vardı. Divani ye celi divaniyi ünlü Nâsıh Efendi'den öğrenmiş ve icazet almıştı. Eserleri çoktur. Nuruosmaniye'de, Babıâli'deki Naili Mescit'te(-t), Merkez Efendi Türbesi'nde ve Ayasofya'da levhaları vardır. Daha başka eserleri de olan sanatçı ak-lâm-ı şiltede Hafız Osman, celi sülüste Mustafa Rakım ekolüne, divani ve celi divani yazılarında da Nâsıh Efendi üslubuna bağlıdır.

Bibi. inal, *Son Hattatlar*, 434-441; Rado, *Hattatlar*, 212-214.

ALİ ALPARSLAN

VAHİDEDDİN

bak. MEHMED VI

VAHİDEDDİN KORUSU

Üsküdar İlçesi'nde Çengelköy Mahalle-si'ndedir. 50.723 m2 alam kaplar.

Zengin bir bitkisel örtü, dört tarihsel köşk ve koru içine yayılmış yapısal bahçe mimari elemanları ile peyzaj değerlerini bugüne kadar korumuştur.

Köşkler bugün orijinal özellikleri ile restore edilerek ortaya çıkarılmıştır. Gerek mimari tarihi, gerekse yaşlanmış florası ile bir koruma alanıdır. Korunun topografik yapı-

sı, yani denize eğimli olması "setli veya kademeli bahçe" mimarisini ortaya çıkarmıştır. Köşkler zeminin istinat duvarı ile tutturularak elde edilen büyük bir teras üzerine kurulmuştur. Zemin yapısının izin verdiği yerlerde bahçe doğaya uyan serbest bir biçimde bırakılmıştır.

Vahideddin

Korusu'ndaki

Ağalar Köşkü.

Zeynep

Tülin Özgen

Teraslar üzerinde, Boğaziçi florasının doğal veya doğallaşmış olan vegetasyo-nu, fıstıkçamları, atkestanesi, ıhlamur, çınar gibi kalıcı olan boylu türler görülmektedir. Erguvanlar baharda korunun en renkli elemanlarıdır. Serviler ise grup kompozisyonu içinde muhteşem duruşları ve yıl boyunca yeşil görünüşleri ile tam bir vurgu elemanıdır.

. Koru, peyzaj tarihi açısından incelenmeye değer bir konumdadır. Geçen zaman içinde değişen mimari zevklerle bahçe biçimleri de değiştirilmiştir. Fakat bugün dahi Osmanlı bahçe düzeninin izleri görülebilmektedir.

Koruda önce 1800'lerde Köçeoğlu Köş-kü(->) inşa edilmiştir. Zamanında da Boğaz'a hâkim vistası ve Kuleli Askeri Lisesi tarafındaki yarım daire şeklindeki seyir terası ile çok meşhurdu. Bu teras yaşayanları tarafından "Yüzük Kaşı" olarak isimlendirilmiştir.

Daha sonra köşkün İstanbul tarafına bakan cephesi önüne Vahideddin tarafından yaptırılan 16x33 m ölçülerindeki havuz, İstanbul'daki büyük ölçekteki havuzların arasında sayılmaktadır. Havuz, geleneksel örnekleri gibi dört köşe ve çok sade bir biçimde yapılmıştır. Fakat meydana getirdiği büyük su yüzeyi (su aynası) köşkün ve çevresindeki ağaçların görüntülerini aksettirerek, çeşitli ışık yansımaları ve oyunları ile fevkaalede zengin bir peyzaj görünümü meydana getirmektedir. Bahçede, tamamen Osmanlı bahçe düzeninde görülen ağaçların geometrik bir çerçeve içine alınarak disipline edilmesi sistemi hâkimdir. Kurulan geometrik kompozisyonlarla mimari yeşil hacimler ve yaşam mekânları meydana getirilmiştir. Terasların izin verdiği ölçeklerde bölünmelerle simetri veya aksiyal kompozisyonlar meydana getirilmiştir.

Köçeoğlu Köşkü'nün arkasında ve ö-

Vahideddin Korusu'nda bulunan Köçeoğlu Köşkü (solda) ve Kadın Efendi Köşkü.

Zeynep Tülin Özgen

üzere suyun iki sahili arasında ağaç gövdeleri ve odunsu malzemeden yapılmış hissini veren beton köprücükler, çiçeklikler, yeşillikler, sarkan kovuklar, oyuklar ile kameriyeler, bahçe evcikleri yapılmıştır. Vahideddin Köşkü'nün arkasında çok iyi bir örneği bugün de görülmektedir. Rokay su sistemi bu dönemde bütün koruda dolaştırılmak istenmiştir. Köçeoğlu Köşkü'nün arkasında eski simetrik parter sistemi içine de âdeta monte edilmiştir. Daha pek çok yerde kayalardan oluşan bu suni gölcüklere ve köprücüklere rastlanmaktadır. Etraflarına yer yer dikilen porsuk (*Taxus baccata*), sedir ve fıstıkçamları bugün güzel formları ile korunmaya değer yeşil elemanlardır. Bu su sistemini besleyecek su depoları ve sarnıçlar da yer yer harabe halinde durmaktadır. İhya edildiğinde bugün dahi ihtiyacı gidermeye yardımcı olacaklardır.

Suni bir mağara üzerine oturtulmuş olan kameriyeye birkaç taş basamakla çıkılmaktadır. Mağaradan başlayan kayalar arasındaki su birikintisi

Vahideddin Köş-kü'nü dolanmakta ve Kadın Efendi Köş-kü'nü ayıran bahçe duvarı önünde son bulmaktadır. Bu duvar üzerinde rustik olarak yaratılmış pek çok cep, çiçek ve sarkan bitkilerin dikilmesi için yapılmıştır. Duvar arkasına gizlenerek yapılan küçük bir sar-

VAHİDEDDİN KÖŞKÜ

356

357

VAK'A-İ HAYRİYE

VAHİDEDDİN KORUSU'NUN DOĞAL BİTKİ ÖRTÜSÜ

Doğal vegetasyon örtüsü maki, Boğaz'ın sıg topraklı yamaç ve sırtlarında bulunur.

Fazla tahrip görmemiş yerlerde oldukça boylu ve sık bir örtü yapar. Boğaz yamaçlarında görülen bu maki vegetasyonu içinde en dominant olanlar sırayla kocayemiş (*Arbutus unedö*), ağaç fundası (*Erica arbored*), katırtırnağı (*Spartium junceum*), boyacı katırtırnağı (*Genista tinctroid*), ateşdiken (*Phyracantha cocci-ned*), akça kesme (*Phillyrea latifolius*) -geniş yapraklı-, akça kesme (*Phillyrea medid*), kermes meşesidir (*Quercus cocciferd*).

Bu maki vegetasyonu içerisinde insan eliyle getirilip yetiştirilmiş ve doğallaş-mış diğer bazı Akdenizli çalılar da bulunmaktadır. Bunlar da leylak (*Syringa vul-garis*), defne (*Laurus nobilis*), sarısalkım (*Cytisus laburnum*), tespih-Çin mürveri (*Melia azaderack*), karayemiş (*Pururus laurocerasus*), çitlembik (*Celtis australis*), ispir (*Spirea*), çobanpüskülü (*Ilexaquifoliuun*), kartopu (*Viburnum tinus*), kurtbağrı (*Ligustrum ovalifolium*), kandak-herdemtaze (*Ruscus aculeatus*), yasemin (*Jas-mium officinale*), mahonya (*Mahonia aquifolium*), yabani gül (*Rosa canind*), böğürtlen (*Rubus*), lavanta (*Lavanduld*), yılanıyastığı (*Aurum dioscoridis*), çiğdem (*Colchicum automnale*), yabani kuşkonmazdır (*Asparagus*).

Bu maki formasyonu içinde yine getirilerek doğallaştırılmış olan çeşitli meyve ağaçları Trabzon hurması (*Diospiros kakı*), maltaeriği (*Eriobotryajaponica*), armut (*Pyrus commounis*), ayva. (*Cydonia oblonge*), delice zeytin (*Oled*), kiraz (*Prunus aviuni*), vişne (*Prunus cerasus*), erik (*Prunus domesticd*), çakaleriği (*Prunus spinosd*), üzve (*Sorbus domesticd*), fındık (*Corylus avellane*), nar (*.Puntça gmnatuni*), kızılçık (*Comus mas*), dut (*Morus alba*) olarak sayılabilir.

ibreli ağaçlar içinde sözü edilmesi gereken ve Boğaziçi florasına simgesini vuran fıstıkçamları (*Pinus pinea*) oldukça yaşlanmış ve şemsiye şeklindeki tepe çatıları ile dikkati çekmektedir.

istanbul florası içinde çok nadir olan 2-3 kg ağırlığındaki kozalakları ile *Pinus coulteri* koruda 3 adet boylu örneği ile temsil ediliyordu ve 1983'teki

koru bakımı sırasında mevcuttu. Fakat bugün üçü de kurumuştur. Türleri şöyle sıralayabiliriz: fıstıkçamı (*Pinus pinea*), büyük kozalaklı çam (*Pinus coulteri*), kızıl çam (*Pinus brutia*), Lübnan sediri (*Cedrus libani*), servi (*Cupressus sempervirens*), porsuk (*Taxus baccata*), susediri (*Libocedrus decurrens*), mazi (*Thuja orientalis*). Yapraklı ağaçlar: batı çınarı (*Platanus occidentalis*), ıhlamur (*Tilia tomentosa*), meşe (*Quercus rubra*), akçaağaç (*Acer negundo*), çınar yapraklı akçaağaç (*Acer pseudoplatanus*), kırmızı yapraklı akçaağaç (*Acer palmatum*), kestane (*Castanea sativa*), erguvan (*Cercis siliquastrum*), akasya (*Robinia pseudoacacia*), dişbudak (*Prunus excelsior*), karaağaç (*Ulmus comprestis*), ceviz (*Juglans regia*), gülibrişim (*Albizia julibrissis*), atkestanesi (*Aesculus hippocastanum*), manolya (*Magnolia grandiflora*), sakız-menengiç (*Pistacia terebinthus*), incir (*Ficus domestica*), kokarağaç (*Azanthus glandulosus*), akkavak (*Populus alba*). Sarılıcı ve yer örtücüler: hanımeli (*Lonicera nitida*), yabani hanımeli (*Lonicera etrusca*), adi orman asması (*Clematis vitalba*), orman sarmaşığı (*Hedera helix*).

ZEYNEP TÜLİN ÖZGEN

Vahideddin Köşkü

Zeynep Tülin Özgen

nıçtan sızan su kaskatlardan akarak göle-te dolmaktadır. Vahideddin Köşkü'nün girişine kadar bu güzel manzara seyredilir.

Vahideddin'in annesi Gülistû Kadın (ö. 1861), kendisi pek küçükken ölmüş ve şehzadeyi Abdülmecid'in ikinci hazine-darı ve daha sonra da kadın efendilerden Şa-yeste Kadın (ö. 1912) büyüt-müş-tü. Vahideddin, Çengelköy Kasrı'm imar ederken, Kuleli Köşk'ün Üsküdar cihetine, valideli-ği için de iki katlı bir köşk yaptırmış-tı. Şa-yeste Kadın Efendi bazen gelir, bu köşkte otururdu. Kadın Efendi Köşk'üne gitmek için de bu gölet korkulukları rustik çiçek kapları ile süslü, bir köprüyle geçilir.

Bu bahçede mevcut camlı seranın kalıntıları olarak ağaç figürlü kaskattan akan suların biriktiği havuzlu kare bir mekân da görölmektedir.

ZEYNEP TÜLİN ÖZGEN

VAHİDEDDİN KÖŞKÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Çengelköy'de(->) Vahideddin Korusu'nun(-0 içindedir.

19. yy'ın başlarında bu arazi Köçeoğlu Çiftliği olarak tanınıyordu. Koru içindeki ilk yapı da Köçeoğlu Köşkü'dür(-0- Bu köşk Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından Şehzade Burhaneddin Efendi (1849-1876) için satın alınmış ve efendinin vefatından sonra II. Abdülhamid (hd 1876-1909) bu köşkü küçük biraderi Vahideddin Efendi'ye tahsis etmiştir.

Hükümdarlığına kadar burada oturan Vahideddin Efendi koruda yeni binalar inşa ettirdi.

Önce Köçeoğlu'ndan kalan ve harem dairesi adıyla anılan beyaz boyalı yayvan bina, deniz cephesine doğru ilave bir kısımla büyütüldü. Bu suretle bina eski üslubunu kaybetmiş oldu. Bahçeye büyük bir havuz yaptırıldı ve dağlardan kasrın bütün bahçelerine ve binalara su getirildi. Vahideddin Efendi, Yıldız Sarayı'nda büyük biraderini ziyarete gittiği bir gün, Rus çarının hükümdara hediye gönderdiği kakma, kuleli ahşap bir köşk maketini görüp beğenmişti. Çengelköy'de koruda bu maketi esas alarak Boğaz'a ve bütün çevreye hâkim kuleli büyük bir köşk inşa ettirdi.

Yapı mimari bakımdan art nouveau ile barok karışımı bir üsluptadır. Köşede Üsküdar yönüne hâkim seyir kulesi bulunmaktadır. Ortada büyük bir salon, deniz cephesinde geniş camlı kapılarla bölünmüş, kemerli ön cephesi oldukça süslü teras, üst katta da aynı şekilde balkon yer almaktadır. Binanın her iki yan cephesi ve deniz cephesi çok süslenmiştir. Arka cephe ise son derece sadedir. Tavanların son derece süslü olduğu sofanın resimlerinden anlaşılmaktadır. Bina bodrum (kâgir)+ze-min+1 normal kattan müteşekkildir. Ortadaki geniş sofada katlan birbirine bağlayan geniş ve üç kollu merdiven yer almaktadır. Çatı arasından geçilen bir seyir kulesi ve kısmi bir üçüncü kat bulunmaktadır. Büyük havuza bakan cephenin ise birinci katta yer alan bir balkonu bulunmaktadır.

HATİCE KAKAKAYA

VAK'A-İ HAYRİYE

Yeniçeriliğin kaldırılması olarak da bilinir. 15 Haziran 1826'da son kez kazan kaldıran yeniçerilere karşı, yönetime bağlı güçlerin, talebe-i ulumun ve halkın saldırıya geçmeleri, kapıkulu kışlalarının yakılıp yıkılması, zorba yeniçerilerin öldürülmesi olaylarıdır. İzleyen günlerde de olağanüstü durum devam etmiş; İstanbul, yeniçerilerle onlara yandaşlık edenlerden arındırılmıştır. Osmanlı döneminde İstanbul'daki en geniş çaplı tenkil hareketi olan bu olayla başkent, bir zorba örgütünden kurtulmuştur. Kimi tarihçiler, Vak'a-i Hayriye'yi İstanbul'un ikinci kez fethi olarak değerlendirmişlerdir. Olayın ilk günü saraydaki Hırka-i Saadet Dairesi'nden çıkarılarak Sultan Ahmed Camii minberine asılan sancak-ı şerif(->) iki gün sonra saraya götürülmüş ve Bâbüssaade önündeki özel gönderinde 2 Ağustos 1826'ya değin asılı tutulmuştur.

18. yy'da geleneksel yapısı tamamen bozulan ve disiplinden yoksun bir zorba örgütü durumuna gelen yeniçerilik, sağladığı ulufe olanağı nedeniyle "esame" denen belgeleri alım satım yoluyla sık sık el değiştiren bir ticaret aracı olmuştu. İstanbul'da kabadayılık yapmak, güçsüzleri haraca kesmek, ırgatbaşımı diyerek inşaatlardan haraç almak,

kahvecilik, meyhanecilik yapmak, işyerlerine, limana gelen gemilere balta asmak, *arada kazan* kaldırıp yağmada bulunmak, ulufe günlerinde rezalet çıkarmak, kadınlara sarkıntılık etmek, sarhoş gezmek, kundakçılık edip yangın çıkarmak, ardından söndürme bahanesiyle hem ücret alıp hem soygun yapmak, hattâ yangının genişlemesi *amacıyla* ateşe su sıkmak yerine yağ dökmek yeniçerilere özgüydü. Bir anlamda İstanbul, 10-15.000 dolayındaki aylıklı şehir eşkıyasının tehdidi ve terörü altında yaşamaktaydı.

II. Mahmud (hd 1808-1839) III. Selim'in (hd 1789-1807) tahttan indirilmesiyle gelişen ve Alemdar Olayı(->) ile sona eren 1807-1808 olaylarından edildiği deneyimle bu azgın ve örgütlü kalabalığın üzerine gidebilmek için uzun zaman fırsat kol-ladı. Bir dizi iç ve dış sorunun çözümünden sonra 1826'da gizli bir harekât planını uygulamaya koydu. Karadeniz Boğazı Rumeli Sevahili Muhafızı Ağa Hüseyin Paşa ile Anadolu Sevahili Muhafızı Mehmed İzzet Paşa, Seyyar Topçu Kumandanı Molla İsmail, Kaptanpaşa Çavuşu ve Haliç-Galata Muhafızı Pabuççu Ahmed *ağalar* bu harekât için güvendiği kişilerdi. Pabuççu Ahmed Ağa, Galata'da sağladığı örnek güvenlik düzeni ve yeniçeriler üzerindeki otoritesi ile tanınırken Ağa Hüseyin Paşa da daha önce yeniçeri ağası iken ocağın en azılı zorbalarını sindirmiş, pek çoğunu da boğdurtmuş veya sürgüne göndermişti.

Harekâtın ilk önemli toplantısı 25 Mayıs 1826'da şeyhülislamlık konağında yapıldı. Yenilik yanlısı şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi, Sadrazam Mehmed Selim Paşa, tüm devlet erkânı, ulemadan çağrılanlar, Boğaz muhafızları, İstanbul Kadısı Sadık Efendi, büyük camilerin imam-

ları, Babîâli ricali, ocaklı takımından Yeniçeri Ağası Celaleddin Ağa, sekbanbaşı, katar *ağalan*, bölük ağalan, orta mütevellileri, saatlerce süren bu toplantıda görüşlerini ve önerilerini açıkladılar. Tarihçi Es'ad Efendi'nin kaleme aldığı "Eşkinici Layihası" okundu, ulemanın görüş birliği ile "ta'lim-i harbin vücubuna" ilişkin bir de fetva yazıldı. Eşkinici adı (bak. Eşkinici Ocağı) altında eğitilmiş bir sınıf kurulması ve layihada öngörülen çalışmaların hemen başlatılması kararlaştırıldı. Toplantıda, yeniçerilerin eski kahramanlıkları, sonraki bozulmaları, savaşa gitmemeleri, hıyanete sapışları, kendileri savaşa gitmek şöyle dursun diğer askerlerin gayretlerini de soğuttukları açıkça açıklandı. Eşkinici Oca-ğı'nın kurulmasıyla birlikte İstanbul'da mevcut 51 yeniçeri ortasından seçilecek 150'şer *adaya* öncelikle askeri eğitim verilmesi, giderek tüm yeniçerilerin de sıkı bir eğitime alınmaları kabul edildi. Toplantı sonunda bir de "hüccet" (tutanak) düzenlendi ve katılanların tümü tarafından mühürlenip imzalandı.

Ocak *ağalan* beraberlerinde "orta kavuk ve ferace giyimli" ulema da olduğu halde buradan Ağa Kapısı'na(~0 giderek layihayı, fetvayı ve hücceti Tekeli Köşkü önünde toplanan ocak ileri gelenlerine okudular. Yeniçeri

efendisi, ocak ustaları, cemaat çorbacıları, solakbaşları "fet-va-yı garra ve ittifak-ı ulema ile çeng tali-mi"nin üzerlerine vacib olduğunu kabul ve yemin ettiler. Buradaki toplantı bir dua ile sona erdi.

İzleyen günlerde eşkinici yazımı, adaylara üniforma giydirilmesi ve silah dağıtımları işlemleri yapılmaya başlandı. Ancak yeniçerilerin bu gelişmelerden tedirgin oldukları saptandığından II. Mahmud'un buyruğu ile yönetime bağlı topçu, humba-racı, lağımcı, tersane askerleri alarma geçirildi. Boğaz muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile Mehmed İzzet Paşa da 3.000 dolayında sekbanla hazır halde beklemekteydiler. Kendi aralarında toplantılar düzenleyen yeniçerilerin elebaşları ve asıl yönlendirici konumundaki Habib Bölükbaşı ise, eşkinici eğitiminin başladığı gün *kazan kaldırmak* veya bir süre bekleyip eşkinici yazılan yeniçerilere ateş gücü yüksek silahlar dağıtıldıktan sonra ayaklanmak konusunda anlaşılmadılar. Eşkinici talimlerinin 4. günü olan 13 Haziran 1826'da, Mısır'dan gelen ve "asakir-i cihadiye" subayı olan muallim binbaşı Davud Ağa ile diğer subayların uyguladıkları disiplin bazı eşkincileri kızdırdı. Bunlardan dayak yiyen biri, Etmeydam'na(->) giderek olayı anlattı. O günden itibaren kahvelerde, *kazan* kaldırma işi ciddi olarak konuşulmaya başlandı. Yönetim ise hemen bir ferman-ı âli çıkartarak her türlü dedikoduyu yasakladı. Buna karşın yeniçeriler Kapalıçarşı'daki Kerpiç Ham'nda gizli olarak toplandılar. 14 Haziran akşamı, Yeniçeri Ağası Celaleddin Ağa, sadrazama giderek yeniçerilerin "gâvur talimi" yapmak istemediklerini, neferlerin kafalarının kalın olduğunu, çoğunun "biz kılınç ile keçe çalar, şişhane atar, nişan ürürüz" dediklerini, Atmeydanı'ndaki

eğitime katılmama eğiliminde olduklarını bildirdi. Kaygılanan sadrazam, geceleyin Ağa Hüseyin Paşa'yı sahilhanesine çağırdı. Dönüş olmadığını bildirerek topçu, hum-baracı, lağımcı ve tersane reisleri ile zabitlerini toplamasını, sekbanların da geceden İstanbul'a geçirilip saraya yerleştirilmesini bildirdi. Bu arada yeniçerilere kırgın olan medreselilere de haber gönderilip hazır olmaları duyuruldu. Aynı gece, yeniçeri çeteleri, Ağa Kapısı'm, Mısır Kapı Kethüdası Necib Efendi'nin konağını, Pa-şakapısı'nı basıp yağmalarda bulundular. Sadrazam ve yeniçeri ağası bu baskınlardan kurtuldu.

15 Haziran günü tan yeri ağarırken zorbalar üçer-beşer harekete geçerek Atmeydanı'na yöneldiler. Habib Bölükbaşı Etmeydanı'nda kazan kaldıran yeniçerileri "Ayaktaşlar fütur getirmeyin" diyerek uğurlamaktaydı. Asiler, Nakilci Mustafa'nın, Serhoş Mustafa'nın ve diğer zorbabaşılarının yönetiminde Tahtakale, Asmaaltı, Un-kapanı gibi serserilerin çoklukla barındıkları yerlerden geçerek buralardaki ayak-takımını da peşlerine katmaktaydılar. Geceyi Beylerbeyi'ndeki sahilhanesinde geçiren sadrazam, Babıâli'nin basıldığını, haremdeki kadınların bahçedeki mahzene kapanıp kurtulduklarını öğrenince erkenden Yalı

Köşkü'ne(-t) geldi. Ağa Hüseyin Paşa ile Mehmed İzzet Paşa'yı buldurttu. Bu sırada zorbalar, kent sokaklarına tellallar çıkartmış "fetva ve hüccet yazanları, bilcümle başı kavukluları" öldüreceklerini ilan etmekteydiler. Bektaşî babalan ise ellerinde teberleri Etmeydanı'nda ve sokaklarda ayaklanmacılara cesaret vermekteydiler. Devletten yana olanlar ise şuraya buraya koşup ilgililere haber vermeye çalışıyorlardı.

Durumu haber alan II. Mahmud bir tebdil kayığına binip Beşiktaş Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na geldi. Sadrazamla yaptığı görüşmeden sonra sancak-ı şerifin çıkarılması kararlaştırıldı. Diğer yandan, yönetime bağlı askerlerin toplanmasına değin zaman kazanmak için Ağa Kapısı'na haber gönderilip ayaklanmacıların istekleri soruldu. Bu sırada, kalyoncular, topçu, hum-baracı, lağımçı askerleri dalga dalga saraya gelmeye başlamışlardı. Harekâtı, sarayın Sünnet Odası denen köşkünden yöneten II. Mahmud, Hırka-i Saadet Dairesi'ne geçerek sancak-ı şerifi çıkarttı ve sadrazama teslim etti. Sancak-ı şerifle birlikte Sultan Ahmed Camii'ne gitmek istediye de sadrazam ve diğerleri bunun doğru olmayacağını, sarayda kalmasını önerdiler. Her semte gönderilen münadiler ve mahalle imamları, kenti kol kol gezen muhızlılar, Müslüman olan herkesin sancak-ı şerif altında toplanmasının farz olduğunu duyurdular. Bir anda İstanbul'da "bir acîb ve müessir gûlgûle peyda oldu" zorbalar ise halkın bir anda çağrıya uyup her taraftan saraya yönelmeleri karşısında korkuya kapıldılar. Talebe-i ulum denen medreseliler ve yobazlar da silahlanıp başlarında hocaları olduğu halde yürüyüşe geçtiler. Yol boyunca yer yer yeniçerilerle çarpıştılar. Mahalle halkları başlarında imamları, Bilad-ı

VAK'A-İ HAYRİYE

358

359

VALİDE BENDİ

Salvatore Valeri'nin Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan "Kâğıthane'den Görünüm" adlı eseri. S. Germaner-Z. İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, ist., 1989

Selase(->) kadıları, yeşil sarıklı seyitler ve şerifler ise nakibüleşraf efendi ile güruh güruh saraya geldiler. Yeniçeriler ise yolları tutup kalabalıkları zorla geri çevirmeye çalıştılsa da başaramadılar. Bu sırada pek çok yaralama ve öldürme olayı yaşandı.

Sarayın Alay Meydanı'nı dolduran ve Ayasofya Meydanı'na taşan yaklaşık 60 kişilik sivil, asker, talebe, ulema kalabalığı önlerinde sadrazam, şeyhülislam, eski şeyhülislamlar, vezirler, reisler olduğu halde sancak-ı şerifle birlikte ve tekbirler getirerek Sultanahmet'e doğru yürüyüşe geçtiler.

Bu sırada Ahıskalı Ahmed Hoca etkili bir duada bulundu. II. Mahmud ise harekâtı izlemek için, Bâb-ı Hümayun Köşkü'ne gelmiş bulunuyordu. Açılan iç cebehane-den de silahı olmayanlara silah dağıtılmıştı.

Önde binlerce kavuklunun yürüdüğü muazzam kalabalık Atmeydanı'na gelen veya gelmekte olan yeniçerileri iyice korkuttu. Çoğu, ara sokaklardan kaçmaya başladı. Meydana gelenler Sultan Ahmed Camii'nin içini dışını doldurdular. Sancak-ı şerif, minbere asıldı. Sadrazamın isteği üzerine ulema, yeni bir fetva hazırlayarak "zorbalarla çarpışmanın farz olduğunu" bildirdiler. Kılıcını ilk çeken sadrazam oldu ise de vezirler böyle bir durumda kendisinin burada kalıp işleri yönetmesinin doğru olacağını bildirdiler. Ağa Hüseyin Paşa serasker unvanı ile açılan kent savaşının komutanlığına getirildi. Mehmed İzzet Paşa yardımcısı atandı, iki paşa, At-meydanı'ndan iki ayrı kol halinde hareket ettiler. Divanyolu, Bayezid Camii etrafı, Uzunçarşı ile diğer yollar tutmaya çalışan zorbalar, önde iki topun da götürüldüğü silahlı kalabalıkların yürüşüyü karşısında çözüldüler. Kaçanlar Etmeyda-nı'nda toplanmaktaydı. Ağa Hüseyin Paşa topçu askeri ile Divanyolu'ndan, Mehmed İzzet Paşa ise humbaracı, lağımçı, kalyoncu sınıfları ile Saraçhane tarafından Et-meydam'na yöneldiler. Daha sonra Atmeydanı'na gelenlerden oluşturulan üçüncü bir kol da arkadan sevk edildi. Ağa Hüseyin Paşa'nın kolu ile zorbalar arasında Horhor Çeşmesi'nde şiddetli bir çatışma oldu. Yeniçeriler epeyce bir ölü bırakıp çekildiler. Etmeydam'na sığınanlar kapıları kapatıp arkasına taş yığdılar. Gelen kollar ise Yeni Odalar denen buradaki kışlaları çepeçevre kuşatmaya aldı. Baruthane Nazırı Necib Efendi'nin komutasındaki üçüncü kol da geldi. Topların ateşlenmesiyle ortalık bir anda cehenneme döndü. Etmey-danı'nın kapısı yıkıldı. Atılan toplarla ve tüfek ateşleriyle yüzlerce yeniçeri öldürüldü. Karacehennem İbrahim Ağa adlı topçu subayının, herkese cesaret veren atılışı üzerine asker ve halk, Etmeydam'na girdi. Zorbalar kaçacak yer ararken topçular, salkım ve yağlı paçavra atarak yangın çıkardılar. Yeni Odalar(->) bir anda yangın yerine döndü.

Ağa Hüseyin Paşa ile Mehmed İzzet Paşa, burada gerekli önlemleri aldıktan sonra Şehzadebaşı'ndaki Eski Odalar'a(->) yöneldiler. Firar edip buraya sığınan aşçı, usta vb yeniçeri subayları öldürüldü veya tutuklandı. Tutuklananlar Atmeydanı'na yar-

gılanmaya gönderiliyordu. Sultan Ahmed Camii'nde karargâh kuran sadrazam ve devlet erkânı, getirilenleri birer-ikişer sorguladıktan sonra hünkâr mahfili altındaki odada idam ettirmekteydiler. Öldürülenlerin cesetleri sürüklenerek Atmeyda-nı'nın ünlü çınar ağacı altına bırakılıyordu. Yargılanmaları daha sonra yapılacak olan yeniçeri ağası ile sekbanbaşı ve diğer büyük yeniçeri zabitleri için de Atmeyda-nı'nda bir tutuklu çadırı kurulmuştu. Surların tüm kapılan

kapatıldığından, sağa sola dağılan kimi yeniçeriler, yüksek duvarlara tırmanıp kaçmaya çalışırken, kimileri de dul kadınların, yoksulların evlerine girerek tehditle saklandılar. İstanbul kapılarına birer kapıcıbaşının yönetiminde yeter sayıda humbaracı neferi konulduğu gibi, kullukların(-0 yönetimi de Topçu-başı Numan Ağa'ya verildi. Tophane, Dikilitaş, Bâb-ı Kubbeli, Çınar Kapısı, Kemeral-tı girişlerine nöbetler konuldu. Gece kol gezmek üzere tertipler yapıldı. Mahalle halklarının nöbet beklemeleri işi de imamlara bırakıldı. Mehmed İzzet Paşa sekban-larıyla Üsküdar'a geçti. Ağa Hüseyin Paşa, Süleymaniye Camii avlusunda çadır kurdu. Kentin içine ve varoşlarına tebdiller salınarak kaçan, saklanan yeniçerilerin yakalanması önlemleri alındı. O gün akşam ve gece sadrazamla devlet erkânı, ulemanın birçoğu Sultan Ahmed Camii'nde kaldılar. Sanki İstanbul yeniden fetholunmuş gibi, herkes kurtuluş heyecanı yaşamaktaydı.

Ertesi 16 Haziran Cuma günü yargılamalar ve idamlar sürdürüldü. İki günde yargılanıp idam edilenlerin sayısı 200'ü aşkındı. Ağa Hüseyin Paşa ise kendi karargâhında 120 zorbayı idam ettirmişti. II. Mahmud, o gün cuma selamlığı(->) için Soğuk-çeşme'deki Zeyneb Sultan Camii'ne gitti. İlk kez bir cuma selamlığında mevkib-i hümayunda yeniçeri zabıtları, yollarda da yeniçeri sıraları yoktu. O akşam cami mahfilinde yapılan toplantıda yeniçeriliğin kaldırılması, yerine Asâkir-i Mansure-i Mu-hammediye(->) adı ile yeni bir örgüt kurulması kararlaştırıldı. Ertesi gün padişahın da görüşü alınmak suretiyle bu karar kesinleşti ve bir ferman kaleme alındı. Bu fermanın çoğaltılan örnekleri ivedilikle eyalet valilerine gönderilerek yeniçeriliğin yasaklandığı, yakalanan yeniçerilerin cezalandırılmaları, yeniçerilikle ilgili tüm sembollerin, hattâ bunlara ilişkin adların kullanılmayacağı duyuruldu.

17 Haziran Cumartesi günü de yargılamalar ve tutuklamalar sürdü. Üç gün boyunca kentte 6-10.000 arasında yeniçeri öldürülmüş, sürülmüş veya kaçmıştı. Onlarla birlikte pek çok işsiz, serseri, hamal, Arnavut da İstanbul'dan sürgün edildiler. İdam edilenlerin cesetleri ilk iki gün çınar altında bekletildikten sonra geceleyin denize atıldı. Dönemin şairleri, bir zamanlar zorba yeniçerilerin haksız yere öldürttükleri devlet adamlarının cesetlerini ve kellelerini astıkları çınarın altına, son yeniçerilerin ölümlerinin yığılması karşısında türlü tarihler düşürüp manzumeler yazdılar. Ke-çecizade İzzet Molla ise *Bir zaman ehl-i*

fitne Cami-i Han Ahmed'de/Bî-günah as-mışdı kullarını Hallâk'ın/Şimdi erbâb-ı şeka 'nın dökülüb kelleleri /Meyve vaktine yetişdik Şecer-i Vakvak'm kıtasını söyledi.

Yeniçerilerin İstanbul'daki üç kışlası (Yeni Odalar, Eski Odalar ve Ağa Kapısı) olaylar sırasında yıkıldı veya tahrip oldu. Etmeydanı dümdüz edilerek buraya Ah-mediye adı verildi. Eski Odalar'ın arsasına Sultan Ahmed

Külliyesi vakfı için dükkânlar ve evler yapılması kararlaştırıldı. Ağa Kapısı ise önce "daire-i askeriye" yapılmak istendi ise de daha sonra buraya şeyhülislamlığın yerleşmesi ve adının da "Bâb-ı Meşihat" olması kararlaştırıldı.

Zorba döküntülerinin yakalanması, sorgulama ve idamları sürerken 17 Haziran günü, sancak-ı şerif Sultanahmet'ten alınıp Topkapı Sarayı'na götürüldü. II. Mahmud sancak-ı şerifi Bâbüsselam denen Orta Ka-pı'da karşıladı. Kendi eliyle Bâbüssaade önündeki taht yerine dikilen gönderine astı. Teberdarlardan nöbetçiler konuldu. Zemine halılar döşendi ve hafızlar Kuran okumaya başladılar. Sancak-ı şerifin burada olduğu günler boyunca Bâbüssaade eyvanı altında vakit namazları kılındı. II. Mahmud, 17 Haziran günü Kubbealtı'nda sadrazamı, şeyhülislamı ve devlet erkânı ile ulemayı ve hizmeti geçenleri kabul edip ödüllendirdi. Sokaklarda dolaşan tellallar ise yeniçeriliğin kaldırıldığını, yerine Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulacağını, herkesin işine gücüne dönmesini duyurdular.

Padişahın uygun görmesi üzerine sadrazam ve vezirler 2 Ağustos'a kadar saray avlusuna kurulan çadırlarda iskân ettiler. Padişah da kendisi için düzenlenen Silah-darağa Köşkü'nde kaldı ve gerekli olmadıkça Beşiktaş Sarayı'na gitmedi.

Vak'a-i Hayriye'den sonraki 1,5 aylık süre boyunca İstanbul didik didik arandı. Hamamlarda, viranelerde saklananlar, kıyafet değiştiren zorbalar yakalandı. Örneğin, ayaklama günü Yenikapı, Kumkapı, Altımermer taraflarını soyduktan sonra bir evde sandık içine gizlenen ünlü zorbaba-şılardan Nakilçi Mustafa, Kocamustafapa-şa'da bir evde bulundu. Yeniçerileri saklayanlara da ağır cezalar uygulandı. Ayaklanmalara katılan ve sık sık rezalet çıkaran Boğaz yamaklarının zorbaları idam edilirken diğerleri memleketlerine gönderildi.

İstanbul'da yeniçerilerin işlettikleri gedik nizamındaki kahvehaneler yıkıldı ve ocakları sökülerek dükkâna çevrildi. Yine, yeniçerilerin tekelindeki iskeleler, mesire yerleri için de yeni nizamlar konuldu. Fuhuş yuvaları yerle bir edildi. Boğaziçi, Kasımpaşa, Üsküdar, Galata ve Eyüp'teki benzer yerler tek tek incelenip dürüst kimselere teslim edildi. Dükkânlarda toplanılması, özellikle de berber dükkânlarında tıraş öncesinde veya sonrasında oturulması yasaklandı. Sarayda yapılan bir toplantıda ise İstanbul'daki tüm dergâh şeyhleri ile ulema hazırken Bektaşîliğin de yasaklanması kararı alındı. Bektaşîlerin çoğu ta-kiye yoluna başvurup tarikat değiştirdiler, suçlu görülenleri idam edildi veya sürgüne gönderildi.

Bu son olay için *Ağalar eyledi câhinie sefer/ Çaldı Bektaşîler de göç borusu* diyen Keçecizade İzzet Molla'nın Yeniçeri Oca-ğı'mn kaldırılmasına ilişkin kıt'ası ise çok meşhurdur:

*Tecemmu eyledi meydan-ı lâhme / Idüb küfrân-ı ni'met nice bâğî/Koyub kaldırmada
ikide birde/Kazan devril-, di sundurdu ocağı.*

Bibi. Es'ad Efendi, *Üss-i Zafer*, İst., 1293; *Ta-rih-i Cevdet*, XII, 154 vd; *Tarih-i Lutfi*, I, 8 vd; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 110-111; (Bir Amerikalı), "Yeniçeriliğin Kaldırılması", *Hayat Tarihi Mecmuası*, S. 7 (Ağustos 1971), s. 46 vd; E. Nutku, "Vak'a-i Hayriye Nasıl Hazırlandı", *ae*, S. 2 (Şubat 1972), s. 640 vd; S. Kumbaracılar, "Yeniçeriler ve Vak'a-i Hayriye", *ae*, S. 2 (Mart 1973), s. 71 vd.

NECDET SAKAOĞLU

VAK'A-İ VAKVAKİYE

bak. ÇINAR OLAYI

VAKİT

Bir dönemin etkili günlük gazetelerinden. İlk sayısı 22 Ekim 1917'de çıktı.

Mehmed Asım (Us) ile Ahmet Emin'in (Yalman) sahipleri olduğu gazete, yazar ve muhabir kadrosunun zenginliğiyle hemen tutundu. Kadroda Ali Naci (Karacan), Enis Tahsin (Til), Kâzım Şinasi (Dersan), Necmettin Sadık (Sadak), Ahmet Şükrü (Esmer), Hakkı Tarık (Us), Ruşen Eşref (Ünay-dm) gibi gençlerin yanı sıra, dönemin ün yapmış Ziya Gökalp, Ahmed Rasim, Reşat Nuri (Güntekin), Satı Bey, Selim Sırrı. (Tarcan), Hüseyin Cahit (Yalçın), Halide Edip (Adivar) gibi yazarları yer alıyordu. Dinamik bir gazetecilik yaptı ve I. Dünya Savaşı dönemi yolsuzluklarının üzerine gitti.

Vakit Mütareke döneminde ilke olarak Milli Mücadele'yi desteklemekle birlikte iki kurucu arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Ahmet Emin manda yalısı iken, Mehmet

.^SCV'^^ytA.1-^*^*"-^'--" ur-A--*-*.* İL .- Saffet bey ı

Vakit Gazetesi

O. Koloğlu, *Türk Basım Kuvayı Milliye 'den Günümüze*

Asım, Mustafa Kemal'in tam bağımsızlık tezinden yana oldu. Ahmet Emin'in Malta'ya sürülmesi üzerine gazete tamamen Ankara'nın politikalarını izledi. Zaferden sonra ortaklar ayrıldılar ve gazete ikisi de Cumhuriyet Halk Partisi'nden milletvekili olan Mehmet Asım (Us) ile Hakkı Tarık (Us) kardeşlerin yönetiminde partinin sözcüsü haline geldi. Bu niteliğini sonuna kadar da sürdürdü. Mütareke yıllarında kapatıldığında *Muvakkat*, *Evkât* gibi isimlerle çıkan gazete 1933-1936 arasında *Kurun* adını taşıdı. İsmail Safa, Fikret Adil, Ömer Rıza Doğrul, Osman Cemal Kaygılı gibi yazarlar ve Münif Fehim gibi ressamların katkısıyla ilgi topladı. Bir ara 25.000 tirajla Türkiye'nin en büyük gazetesi niteliğini de kazandı. 1950'den sonra fonksiyonunu kaybetti. 1959'da bitkisel yaşama girdi. 1967'de *Vakit-Avcılık Spor* adıyla dergi haline dönüştü ve Asım Us'un o yıl ölümüyle kapandı.

Vakit Müessesesi ayrıca *Haber-Akşam Postası* (1931-1957), *En Son Dakika* (1939-1949) gazetelerini çıkarmış, kitap yayıncılığı da yapmıştır.

ORHAN KOLOĞLU

VALENS KEMERİ

bak. BOZDOĞAN KEMERİ

VALERI, SALVATORE

(1856, Nettuno -1946, Nettuno) İtalyan ressam.

San Luca Akademisinde resim eğitimi gördü. 1870'li yıllarda Cesare Maccari'nin öğrencisi olduğu anlaşılan sanatçı, 1871 yazında, bir desen yarışmasında üçüncülük kazandı ve 1880'lerin başında İstanbul'a gitmek üzere İtalya'dan ayrıldı. İngiltere Elçisi Lord Dufferin'in tavsiyesi üzerine Sanayi-i Nefise Mektebi'nin(-0 yağı-

boya atölyesine hoca olarak atanmış, Mart 1883'ten Ağustos 1915'e kadar bu görevde kalmıştır. Sanatçı 1901, 1902 ve 1903 İstanbul Salonları'na katılmıştır. Şişli'de küçük bir atölye açan Valeri, II. Abdülhamid'in oğullarına özel resim dersleri vermiş ve padişah tarafından "şehzadelerin öğretmeni" unvanı ile ödüllendirilmiştir. Sanatçı, I. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'den ayrılarak doğduğu Nettuno'ya dönmüş ve burada özel bir resim okulu açmıştır.

Valeri eserlerinde suluboya, pastel ve yağlıboya gibi çeşitli malzemeler kullanmıştır. Kadın portresinde olduğu gibi portrelerinde, modelinin iç dünyasını yansıtmayı amaçlamış ve çoğunlukla figürü tek başına vermiştir. "Çingene Kadın", "Seyyar Kundura Tamircisi", "Saka", "Oynayan Çingene Kadın" adlı eserlerinde ise İstanbul tiplerini kişisel özelliklerden çok genel özellikleri ile işlemiştir.

Bibi. M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1971; A. Çöker, *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, ist., 1983; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, ist., 1986; S. Germaner-Z. Inankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, İst, 1989.

HALENUR KATIPOĞLU

VALİDE BENDİ

Kâğıthane Deresi'nin kollarından Acıelma Deresi'nin kolu olan Arabacı Mandırası Deresi'nin doğu kolu üzerindedir. Taksim isale hattının, içi sırlı künklerden galeriye çevrilmesinden sonra, sisteme daha fazla su vermek imkânı hasıl olunca bu bent yaptırılmıştır.

Taksim Suyu Tesisleri'ndeki(->) üç bentten, inşa tarihi itibarı ile ikincisi olan Valide Bendi, III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan tarafından 1797'de yaptırılmış-

VALİDE CAMÜ

360

361

VALİDE CAMÜ

tır. Mihrişah Sultan'ın bu büyük vakfından başka Üsküdar'da da bir isale hattı vardır.

Bent planda kırık eksenlidir ve iki büyük payanda kütesine dayanarak kemer-ağırlık barajı gibi çalışmaktadır. Bendin üstü mermer kaplıdır ve hava tarafına doğru eğimlidir. Bendin hava tarafındaki yüzü yatay 1,57 m, düşey 10,4 m olacak şekilde eğimlidir. Hidrolojik bölgesi 1.825 km² olduğu için daima su ile dolar ve fazla su hidrolojik bölgesi az olan II. Mahmud Bendi'ne aktarılır. Memba tarafındaki yüzü 113 cm yüksekliğinde ve 12 cm kalınlığında payandalar ile takviye edilmiş mermer plakalar vasıtasıyla göl hacmi artırılmıştır. Mansap tarafındaki talvegden mermer plakların üstüne kadar olan bendin yüksekliği 11,35 m, iki sahil arasında kırık hat olarak uzunluğu 103,90 m, kret genişliği 4,75 m, tabanda duvar kalınlığı 6,32 m'dir. Dip tahliyesi 200 mm çapındaki boru üzerine konan vana ile yapılır. 100 mm çapındaki boru ve aynı çaptaki vana yardımı ile su alınır.

Hava tarafındaki ölçme tertibatının olduğu hacmin üzerinde III. Selim'in tuğrası vardır. Ölçme sandığı üzerine konmuş, eksenleri su seviyesinden 96 mm aşağıda olan 11 adet kısa boru (lüle) vasıtasıyla alınan debi ölçülür. 26 mm çapındaki kısa borudan akan debi 1 lüle=52 m³/gün olarak tarif edildiğine göre 11 borudan 56 lüle (2.912 m³/gün) su alınabilir. Bu bent yapıldıktan sonra Taksim Tesisleri'ne 23 lüle (1.196 m³/gün) kadar bir debi kazandırılmıştır. Bu 23 lüleden 16 lüle Taksim Suyu Tesisleri'ne, 2 lüle yine aynı yere hakk-ı mecra olarak verilmiş, geri kalan 5 lüle valide sultanın arzusuna bırakılmıştır. Ben-
• din(->) altındaki bir maslaktan ayrılan galeri vasıtasıyla 5 lüle su, Karanlık Bent'in haznesine gönderilir ve Kırkçeşme Tesisleri'ne[^]) katılmış olur. Bu yüzden valide sultanın Eyüp'teki hayratına Kırkçeşme'den 5 lüle (260 m³/gün) su tahsis edilmiştir. Yaptırdığı Kirazlı Bent'in(-0 hizmete girmesi üzerine (1818) II. Mahmud, Valide Bendi'nin suyunu Taksim isalesine verdirtmiştir. Bendin üzerinde ta'lik hatlı 4 sütunluk kitabenin kasidesi Arif tarafından yazılarak son beytin her iki mısraına 1211/1796 tarihi düşürülmüştür. Bendin payandalarının arasında üstüne 3 basamakla çıkılan bir namazgah vardır. **Bibi.** Yüngül, *Taksim Suyu; Çeçen, Taksim-Hamidiye.*

KAZIM ÇEÇEN

•ŞSM'-:?! j'Ö3«l;fffS^S **Valide Bendi**

sfiKSjfe'KKl^SsJSgKsSsfSs;?;: *Kâzım Çeçen*

VALİDE CAMÜ

Fatih ilçesi'nde, Aksaray Meydanı'nda ve meydanın kuzeybatı kesimindedir.

Valide Camii, aynı yerdeki yanmış bir caminin arsası üzerine yapılmıştır. Bu caminin adı, kaynaklarda Hacı Mustafa Ağa Cami veya Kâtip Camii olarak geçmektedir.

Valide Camii, adından da anlaşılacağı gibi, Abdülaziz'in (hd 1861-1876) annesi Pertevniyal Valide Sultan(->) tarafından yaptırılmıştır.

Pertevniyal Valide Sultan'ın çok önem vererek yaptırdığı cami, aslında mektep, türbe, muvakkithane ve sebilden oluşan bir külliye olarak tasarlandı. Ç. Uluçay'ın bulduğu belgelere göre bu yapım için satın aldığı arsalar 753.845 kuruş ödedi. "Cami Ortaköy Camii büyüklüğünde ama avlusu daha geniş olacaktı". Bu isteğe göre plan hazırlandı ve beğenildi; Kasım 1869'da büyük törenlerle caminin temeli atıldı. Davetlilere 69.880 kuruşluk hediye dağıtıldı. Geleneklere uygun olarak caminin temellerine 3.225 Osmanlı liralık altın ve gümüş para serpildi. H. Şehsuvaroğlu, Pertevniyal Valide Sultan'ın giysi değiştire-

Valide

Camii'nin

planı.

Afife Batur

rek çevredeki bir evden töreni izlediğini nakletmektedir.

Cami, mektep, türbe ve muvakkitha-nenin inşası 3 sene sürdü. Caminin inşasında 222 amele çalışıyordu. Bina baş-memurluğuna Husrev Ağa, kâtipliğine Sami, Bedros Kalfa, duvarcı Ohannes, eminliğe Kavas, mutemetliklere Mehmed Ağa, Hasan Ağa, Abbas Ağa, Kadri Ağa, Ali Ağa, İbrahim Ağa, İzzet Ağa ve Agop getirilmişlerdi. Binaların yapımı 1871'de sona erdi.

Yapının mimarı Sarkis Balyan'dır, tasarıma Agop Balyan'ın da katıldığı, çizim işlerinde desinatör Osep'in çalıştığı bilinmektedir. Sarkis Balyan, uygulama ve şantiye yönetimi için Bedros Kalfa ve duvarcı Ohannes ile dülger kolbaşı Dimitri'yi görevlendirmişti.

Caminin inşaatıyla birlikte, yapının karşısındaki köşeye valide sultan kendi türbesini de yaptırmış, ayrıca Mahmudiye adını verdiği bir okulun temelleri atılmıştır. İmam, müezzin ve türbedar için konutlar yaptırılmış ve tüm bunların yönetimi, caminin vakfiyesinde ayrıntılarıyla saptanmıştır.

Valide Camii'nin mimarı olarak bazı kaynaklar, italyan mimar Montani'nin de adını vermektedir. Halil Edhem Eldem'in ve T. Öz'ün yayınlarında görülen bu atfın hangi belgeden kaynaklandığı belli değildir. Buna karşılık Sarkis ve Agop Balyan'ın tasarım ve yapımla ilgilerini gösteren çok sayıda belge *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nde mevcuttur. Mimar

Montani tam da bu yıllarda 1873 Viyana Evrensel Sergisi'ne hazırlanmakta *olunL'Architectu-re Ottomane* adlı anıtsal kitap için çalışmakta ve önemli yapıların rölövelerini yapmakta, bezeme motiflerini çizmektedir. Bu rölövelerden esinlenerek bâzı bezeme

motiflerini tasarlamış veya hazırlamış olması olasıdır. Ancak bugüne kadar buna ilişkin herhangi bir belge bulunamamıştır. Valide Camii, 19. yy'm bütün büyük camilerinde olduğu gibi, son cemaat yeri artık bir küçük köşke dönüşmüş giriş bölümü ile geleneksel harimden oluşmaktadır. Birkaç küçük farklılık dışında giriş bölümü simetrik bir plan ve kitle düzenine sahiptir. Benzemesi istenilen Ortaköy Camii'nden farklı olarak giriş bölümü, girişe doğru kademeli olarak öne çıkar. Beş basamaklı bir merdivenle ulaşılan tek katlı giriş mekânı, oldukça büyük bir hole açılmaktadır. Hol birer koridorla bu bölümün harem ve selamlık olarak ayrılmış mekânlarına bağlanır. Holden, harim mekânına açılan ve son cemaat yeri işlevi gören bir ara mekâna geçilir. Bu ara mekân, 19. yy camilerinde son cemaat yerinin içe alınıp ha-rime doğrudan açıldığı plan düzenlemelerine bir başka örnektir. Holün batısındaki salon, eskiden kitaplık olarak kullanılmaktaydı. Burada bulunan önemli ve değerli kitaplar Süleymaniye Kütüphanesi'ne devredilmiştir. Kitaplık salonunun harem bölümünde simetriği olan mekânda, giriş bölümünün batı ucundaki valide girişini üst kata bağlayan gösterişli bir merdiven bulunmaktadır. Üst katta sultan ve maiyeti için ayrılmış salonlar ve harim bölümüne küçük balkonlarla açılan harem namazlığı yer alır.

Harim, 10x10 m bir kare alt yapıya oturan yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe altındaki mekân, askı kemerlerinin intradosları geniş tutularak yanlara doğru açılmıştır. Böylece kubbenin büyük olmayan çapına karşılık daha geniş ve aynı zamanda yüksek bir merkezi mekân elde edilmiştir.

Valide Camii'nin kitlesi ve cepheleri o zamana kadarki bütün diğer 19. yy camilerinden farklı biçimde düzenlenmiştir. Mihrap cephesiyle doğu ve batı cephelerinde üç pencere aksını içeren orta bölümler birer çıkma yaparak öne alınmış ve üçgen biçimli büyük birer korkulukla bitirilmiştir. Köşelerdeki büyük taşıyıcı ayaklar da birer çıkma ile dışarıya alınmış ve üst katlarda kule gibi yükselerek cephe konturunu belirlemiştir. Böylece her cephe kendi başına bir bütünlük ve özellikle üçgen ögenin vurgulandığı bir amtsallık kazanmıştır. Bu düzenleme bir yandan da cepheye daha sivil bir görünüm vermektedir. Cami cephelerinin alışılmış geleneksel ögesi olan askı kemerlerinin görüntüsünün silinip yerine içerideki strüktürden bağımsız bir cephe giydirilmesi bu yapıyla başlayan -ve Yıldız Camii ile sürdürülecek olan- çok yeni ve ayrıca anlamlandırılması gereken bir tasarım özelliğidir. Bu tasarımda kubbe âdeti geri plana

alınmıştır. Onaltıgen yüksek kasnağı, geometrik bölümlenmesi ve dekorativizmi kubbenin bilinen imgesini değiştirmiştir.

Valide Camii, İstanbul camileri içinde bezeme bolluğu ve çeşitliliği ile ayırt edilir. Beden duvarları, değinilen cephe düzeni içinde belirgin bir düşey vurguyu öne çıkaran bir bölümlenme gösterirler. One çı-

Valide Camii

Ara Güler, 1954

kan orta bölümde alt ve üstte üçer büyük pencere yer alır. Tüm pencereler düşey pilastrlarla, sütunçeler ve profillerle ayrılmış bölmelere yerleştirilmiştir. Pencereler, sırt çizgileri profillerle belirtilmiş sivri kemerli öğelerdir. Kemer karnının içine neogotik üslupta bir tane tam, iki tane de yarım rozet motifinden oluşan oymalı bir perde yapılmıştır. Alt pencerelerde ayrıca dökme demirden son derece incelikli işlenmiş parmaklıklar vardır.

Neogotik düzenlemelere her bölümde yinelenen mukarnaslı korniş parçalan, dekoratif sağır niş öğeleri vb Osmanlı motifleri eşlik etmektedir. Mukarnas dizilerinin özellikle cepheleri taçlandıran alınlıkta üst üste üç sıra olarak kullanımı, alınlık ve alınlığın geleneksel taş oyma tekniğindeki petek dokusu, Osmanlı mimarlığının daha sonra benimseyeceği yeni bir çizgiyi oluşturmaktadır. Üçgen taçlandırma ögesi bu camide âdeta bir girişi işaret edencesine alt kat orta penceresi üstünde de kullanılmıştır.

Köşelerdeki ayaklar alt kesimde, profillerle belirlenmiş panolarla bölümlenmiş, içine sağır niş motifi ve bir şemse yerleştirilerek bir mukarnas dizisi ve rumîlerden oluşan taş oyma bir tepelik motifi ile bitirilmiştir. Ayağın bundan sonraki üst bölümü, neogotik bir vurguyu öne çıkaran, ince ve yüksek sütunçelerin üst üste dizi-lişiyle yükselen öğelerle düşey planda bölümlenmiş bir kuledir. Böylece kulede kare plandan sekizgene geçilir. Elde edilen çokgenin yüzeyleri, tümü taş oyma mukarnaslı nişler, düz sağır niş motifleri ve çeşitli geometrik motiflerin üst üste dizilimiyle bezenmiştir. Kule, dilimli bir soğan kubbe motifi ile bitirilmiştir.

İçeride altın yaldızla parlatılan mavi

İ3H&ÖS Sji-SK-fr W5;Î3İ«PB??Îl»Ç

Sî&ıBeñsj&B; B*i^ş*^A*W»---.-viffiKsBsr"- "— îv^-.••••

rengin egemen olduğu zengin bir kalem işi bezeme vardır. Tüm yüzeyleri kaplayan bezemenin gerek tasarımı, yerleşme düzeni, gerekse desen ve motifleri Osmanlı mimari dekorasyonunun geleneksel çizgisine bağlıdır. Ancak gelenekten farklı olarak tüm yüzeylerin bezeme için kullanılışı ve daha sistematik bir çerçeveleme gözlenir.

Cephede olduğu gibi içeride de alt pencerelerin bitiminin üstünde sürekli bir mukarnas şeridi kat kornişi gibi dolaşır, i mekânı iki kata böler ve yüksekliğine gelişimini dengeler. Pencere, ayak vb mimari öğelere bağlı olarak duvar yüzeylerinde dikdörtgen erevesler oluşturulmuştur. Sağır nişler, yıldızlar, mukarnas dilimleri, rumîler en çok kullanılan motifler ve bezeme öğeleridir. Askı kemerlerinin int-rados alanlarına hatayiler yerleştirilmiştir. Pandantif yüzeylerine birer büyük altı köşeli yıldız işlenmiştir.

Kubbe, üç sıra mukarnas şeridiyle oluşturulmuş etek üzerinde 16 dilimli bir bezeme rgesine sahiptir. Bu düzenleme, göbekteki yazı madalyonu dışında geleneksel çizgiden farklıdır. Kasnak pencereleri aksına rastlayan dilimli kemer motifleri ve bunlara bağlı olarak çizilen desen, yeni bir öneridir.

Aslında içeride kullanılan geleneksel motiflerin de 16. veya 17. yy örneklerinden renk, oranlar, izgileme teknikleri vb açıdan ayrıntılandırılabilir birçok fark taşıdıkları belirtilmelidir. Tüm uygulama, bu açıdan Osmanlı bezeme geleneğinin yeni bir yorumu olarak nitelenebilir.

Valide Camii İşstanbul'un kentsel düzenleme çalışmalarında en çok zarara uğrayan tarihi miraslarından biridir. 1956-1959 arasında Aksaray Meydanı düzenlemesi ve Vatan ve Millet caddelerinin açılması alış-

VALİDE ÇEŞMESİ

362

363

VALİDE MEKTEBİ

maları sırasında Pertevniyal Sultan'ın türbesi ile muvakkithane ve sebil kaldırıldı. Sebil, 1968'de caminin avlusuna, hem de önündeki avlu duvarının yıkılarak sebilin yola açılmasını sağlayacak biçimde yeniden kuruldu. Yol aımı sırasında Millet Caddesi'nin kotu yükseltildiğinden, avlunun güney kapısı yoldan aşağı düzeyde kaldı. Doğudan batıya uzanan bir rampa ile kapıya ulaşım sağlandı. 1969'da başlayan altgeçit ve st yol çalışmaları sonunda cami de iyice gömülü bir pozisyona itildi. **Bibi.** C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, ist., ty, s. 429; H. Edhem, *Nos Mosques de Stambo-ul*, ist., 1934, s. 132; S. Eyice, "İşstanbul (Tarihi Eserleri)", *IA*, V/2, 1214/63; z, *İşstanbul Camileri*, I, 151; K. Pamukciyan, "Serhis Balyan", *İSTA*, IV, 2094; H. şehsuvaroğlu, *İşstanbul*, 155; Uluçay, *Padişablann Kadınları*, 124-126.

AFİFE BATUR

VALİDE ÇEŞMESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Valideçeşme ya da Viş-nezade olarak anılan semtte, Spor Caddesi'nde yer alır.

Abdülmecid tarafından annesi Bezmi-âlem Valide Sultani) adına 1839/1255'te yaptırıldığı, üç tarih beytinde de belirtilmektedir. Kitabelerden biri Ziver, ötekisi ise Şükrü tarafından yazılmıştır. Çeşme

Valide Camii ve Sebili.

Ali Hikmet Varlık, 1994

1985'te TBMM Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı tarafından onarılmıştır.

Mermer kaplı, dört cepheli bir meydan çeşmesi olan Valide Çeşmesi II. Mahmud döneminde (1808-1839) yaygınlaşan ampir üslubunun(->) özelliklerini taşır. Dört cephede de benzer bir düzenleme uygulanmıştır. Dikdörtgen prizma gövde düşey olarak biçimlenir. Cephe düzenlemesinde musluk az derin dikdörtgen niş içine alınmıştır. Musluk aynataşımın ekseninde, birbirini çapraz kesen yivli gövdeli iki meşaleyi alttan ve üstten birer kurdele dolandır. Bu bezeme grubunun üzerinde rozetlerle oluşan ters armut biçiminde çelenk ve defne dalları vardır. Çelenk ucunda yine kurdele örgesi kullanılmıştır. Simetri ekseninde uçları kıvrılmış uzun yapraklardan bir demet bulunmaktadır.

Musluğun iki yanında yapraklarla çevrili simetrik mısır örgeleri uzanmaktadır. Bu grup bir çerçeve içine alınmıştır. Çerçevenin simetri eksenine rozetler yerleştirilmiştir. Musluk yalağı dışbükey kıvrımlıdır. Yanlardaki setler yalaktan ayrı tasarlanmıştır. Setlerin ön yüzlerinde musluk çevresindeki bezeme yinelenmiştir.

Az derin nişin üzerinde, dikdörtgen çerçeve içinde yazıt yer alır. İki yanında yukarıdaki baştabanı görsel olarak destekleyen ikişer kare kesitli kolon, cephe düzenini tamamlar. Kolonlardan kösedekilerin gövdesi yatay yivlidir, ikincileri ise düşey yivlidir. Kolonların başlıkları Dor düzenindedir. Baştabanda eksen üzerinde yuvarlak madalyon içinde Abdülmecid'in tuğrası vardır. Madalyondan iki yana yaprak örgelerinden oluşan değişik bezeme öğelerinden bir friz boydan boya uzanır. Çeşme tasarımı az derin bir saçakla son bulur. Çeşmenin arkasında gene Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırılmış etrafı parmaklıkla çevrili, mihrap taşı bulunan bir namazgah yer alır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 189; *İSTA*, V, 2733; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1994, s. 208.

AYLA ÖDEKAN

VALİDE HANI

Eminönü İlçesi'nde, Mercan'da, Çakmakçılar Yokuşu ile Fırıncılar Yokuşu arasında, yolun şartlarına ve bulunduğu alanın topografyasına bağlı olarak konumlanmışır. Yapı, Kösem Sultan'ın(->) Üsküdar'da inşa ettirdiği

küçük ölçekli yapılar topluluğu olan Çinili Külliyesi'ne(-0 vakfedilmek üzere, gene Kösem Sultan tarafından inşa ettirilmiştir. IV. Murad döneminde (1623-1640) inşa edilmiş olan Valide Hanı en geniş yerinden alınan ölçüleri itibariyle 98x168 m ölçüsünde bir alana, üç avlu üzerinde planlanmıştır.

Büyük ve Küçük Valide Hanı olarak isimlendirilen yapının plan kuruluşu, bütünüyle inşa alanının topografyasıyla ilgilidir. Çakmakçılar Yokuşu'na açılan cephesini oluşturan bölümde üçgen konumlu bir avlu etrafında revaklar ve revakların gerisinde iki kenar boyunca düzenlenmiş mekânlar yer alır. Bu revaklı avlu ve mekânlardan oluşan ön yapı, sonraki 60x63 m ölçüsün-deki revaklı büyük avlu etrafında yer alan mekânlardan meydana gelen "Han-ı Kebir" denilen yapı bloğuna revak altındaki tonozlu bir girişle bağlanır.

Büyük Valide Hanı'nın bu bölümünün, han-kervansaray mimarisinde çokça kullanılan revaklı kare avlu etrafındaki mekân sıralarından oluşan plan şemasında inşa edildiği görülür.

Han-ı Sagir adı ile anılan Küçük Valide Hanı ise Fırıncılar Yokuşu'na kadar uzanan alanda, bulunduğu yerin imkân verdiği şekilde 15x56 m ölçüsündeki enine dikdörtgen, revaklı bir avlu etrafında yer alan, birer pencere ve kapı ile revak altına açılan mekânlar şeklinde planlanmıştır.

Hanın Çakmakçılar Yokuşu cephesinde, hafif sağda yer alan basık taş kemerli kapı ve tonozlu giriş mekânıyla üçgen biçimli avluya girilmekte, girişin solunda revak altından bir merdivenle üst kata çıkılmaktadır. Yapının üçgen avlu etrafındaki zemin ve üst kat mekânları, yolun eğimine ve kenarına uyan şekillerde, kare, dikdörtgen hacimler gibi revakların gerisinde sıralanır.

Bu mekânlardan zemin kattakilerin arkasında bir sıra dükkân yola bağlı cepheyi oluşturmakta, soldan iki dükkân geniş

ve basık kemerli, diğerleri sivri kemerli olarak yer almaktadırlar. Zemin katın dükkân kemerleri ve konsol çıkmalı giriş üstündeki mekân, cephenin bütününde enine hatlar oluşturmakta, üst katın yuvarlak şekilli tuğla-derz kemerlere sahip pencereleri ise dikey hatlarıyla cephede dengeli bir görünüş sağlamaktadırlar. Bu cepheyi üstten bir taş saçak silmesi dolandır. Cephe dokusu ise taş-tuğla-derz sıralarından oluşmuştur.

Üçgen avlu etrafındaki iki katlı revak düzenlemesinde de taşıyıcı örme payeler üzerinde tuğla-derz kemer sistemi ile taş-tuğla-derz duvar dokusu her üç avlu cephelerinde de görülür.

Büyük Valide Hanı, sokak ve topografyaya uyulan üçgen avlulu ön bloktan, revak altına açılan bir geçişle girilen ve bir meydanı andıran büyük avlu etrafında hemen düzgün kareye yakın planıyla iki katlı olarak düzenlenmiştir.

Örme taş payeler ve kemerlerle taşınan iki katlı revaklar tuğla-derz dokulu sivri kemerdir. Revaklarda yükselen taş merdivenler iki katı birleştirir. Zemin kat mekânları revak altına birer yuvarlak, taş kemerli kapı ile açılmakta iken, üst kat mekânları birer kapı ve birer de pencere ile açılırlar. Her mekân dışa birer pencere ile açılmakta ve odalardan bazılarında ocak ve nişler özgün durumunu kaybederek günümüze ulaşmış bulunmaktadır. Zemin kat revakları ve mekânları beşik tonoz örtü sistemine sahip olup, üst katta revaklar tonoz, mekânlar ise kubbe ile örtülüdür. Bu örtü sistemlerinin zaman içinde çeşitlilik gösteren yapı malzemesiyle onarıl-dığı görülür.

Büyük Valide Hanı'nın kuzeydoğu cephesi, topografya nedeniyle yüksek olduğundan bu cephede duvar dokusundan taşan duvar payeleri, iki katlı pencere düzenlemelerinin de etkisiyle taş-tuğla-derz dokulu cephe duvar dokusunun yatay hatlarına karşı dikey hatların hâkim olduğu bir cephe olmuştur.

Hadikatü'l-Cevâmi'de Büyük Valide Hanı'nın Üsküdar'daki Çinili Külliyesi vakfı olduğu belirtilirken, han içindeki mescidin de aynı baninin eseri olduğu belirtilir. Hanın batı köşesindeki tonozlu bir ko-

ridorla "Han-ı Sagir" adı verilen üçüncü bölüme revak altından avluya girilir. Dar dikdörtgen avlu etrafındaki taş örme payeler ve kemerlerle iki katlı revaklar ve mekânlar birer kapı ve birer pencere ile revak altına açılan mekânlar ile topografyaya bağlı olarak bir koridor üzerine bir sıra halinde yer alan mekânların birer pencereli duvar dokusu Fırıncılar Yokuşu'ndaki kuzeybatı cephesini oluşturmakta, bu cephe yol kenarına bağlı olarak kırık bir şekilde yer almaktadır.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* İstanbul hanları ile ilgili bilgi verirken, Büyük Valide Hanı'nın Cerrah Mehmed Paşa'nın saray alan üzerinde 300 odalı ve iki katlı olarak inşa edildiğini ve bir tarafında "ci-hannüma kulesi" bulunduğunu, develiği ve bir adet at ve katır alır ahır, ortasında cami-i şerifinin bulunduğunu bildirir. 21 Mart 1926'da "Han-ı Sagir" bölümü çöken hanın avlusunun kuzeydoğusunda 12x12 m ölçüsündeki içi dilimli kubbesiyle "ci-hannüma kulesi" yer almaktadır. Gurlitt'in içinin katiara bölünmüş, S. Eyice'nin ise Bizans karakterinde olduğunu bildirdiği bu kule, bulunduğu alan göz önünde tutulacak olursa, Büyük Valide Han'ndan önce burada mevcut olduğu söylenen Cerrah Mehmed Paşa'nın sarayına ait bir "cihan-nüma kulesi olabileceği düşüncesi akla daha yakın görülmektedir.

Günümüze orijinal dokusundan kayıplar ve uygun olmayan ilave ve onarımlarla ulaşan Büyük Valide Han, R. E. Koçu' nün aktardığı bilgilerle başlıbaşına bir tarihin yaşandığı yapı olarak da önemlidir. **Bibi.** Ayvansarayî, *Hadika*, I; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, ist., 1970, s. 325; Eyice, *İstanbul*, 26; Gurlitt, *Konstantinopels*, 51; Güran, *istanbul Hanları*; G. Güreşsever (Cantay), "Anadolu'da Osmanlı

Devri Kervansaraylarının Gelişmesi", (yayımlanmamış doktora tezi),
ist., 1975; R. E. Koçu, "Büyük Valide Ham", *İSTA*, VI, 3307-3312.

GÖNÜL CANTAY

VALİDE MEKTEBİ

21-Mart 1850'de istanbul'da Cağaloğlu'nda açılan rüştiye üstü ilk sivil okul. Adı,
açılışından kısa bir süre sonra Meclis-i Vâ-lâ'nın kararı ile
Darülmaarif olmuştur. " Abdülmecid'in bir iradesiyle açılan oku-

Valide Ham'nın planı.

Goodwin, *Ottoman Architecture*

lun yapını ve donatım giderlerini, padişahın annesi Bezmiâlem Valide Sultan(->)
karşılamiş ve bir de vakıf tesis etmiştir. Valide Mektebi'nin açılış
amacı, kurulması tasarlanan Darülfünun'a(->) öğrenci, saray ve
Babiâli kalemlerine de memur yetiştirmektir. Kemal Efendi'nin (Paşa)
Mekâtib-i Umumiye nazırlığı sırasında Darülmuallimin(->) açıldığı
gibi, Avrupa'daki lise ve jimnaz-lar örnek alınarak İstanbul'da da aynı
düzeyde bir okul açılması, Abdülmecid ve Sadrazam Mustafa Reşid
Paşa tarafından kabul edildi. Bu okula, tutucu çevrelerin tepki
göstermemesi için de Bezmiâlem Valide Sultan yapım ve vakıf
giderlerini üstlendiği gibi kuruma da Valide Mektebi adı verildi.
Mekteb-i Maarif-i Adliye(->), Mek-teb-i Ulum-ı Ebediye(->) adı ilk
rüştiyele-rin(->) üstünde ve.3 yıllık olan okul tamamlanınca Nazır
Kemal Efendi, padişahın ve devlet erkânının katılacağı büyük bir
açılış töreni düzenledi. O gün Abdülmecid, yanında oğlu Şehzade
Murad (V. Murad) ve kızı Fatma Sultan olduğu halde okula geldi.
Girişte devlet erkânı, Kemal Efendi ve okula atanan öğretmenlerce
karşılandı. Sultan Mahmud Türbesi'nin bahçesindeki okulu ve
çevresini davetliler doldurmuştu. Duadan sonra padişah Kemal
Efendi'ye yaklaşıp çocuklarına "Efendinin elini öpünüz, bundan
sonra sizin hocanız efendidir" dedi. Kemal Efendi'ye hitaben de
"Bunları dest-i terbiyenize tevdi ediyorum, diğer taliplerle müsavi
tutmanızı rica ederim" dedi.

Takvim-i Vekayi'de okulun açılışına ve kayıt kabul koşullarına ilişkin olarak uzun bir
de haber yayımlandı. Sultan Mahmud Türbesi bitişiğinde, Bezmiâlem
Valide Sultan tarafından yaptırılan okulun açıldığı, yapının
büyüklüğünün ve görkeminin herkesi hayran bıraktığı, muallimlerinin
ve hizmetlilerinin çokluğu, burada fûnun ve maarif derslerinin
gösterileceği, ayrıca Da-rülfünun'a mahreç (hazırlık) olacağı, Valide
Mektebi'nde okuyanların resmi dairelere de alınacakları, bu konuların
Meclis-i Umumi-i Maarifte görüşüldüğü, ancak okula kaydedilmek
.üzere rüştiye mezunları o yıl bulunmadığından, bir imtihanla öğrenci
alınacağı; başvuranların, Kuran'ı layıkıyla okuma, tecvid ve ilmihal,
namaz sureleri, *Avamtlve İzhar risaleleri*, Arabi, Farisi, el yazısı
işlekliliği, hesap ve coğrafya derslerinden yoklanacakları; okulun ders

programının ise hazırlanacak bir nizamname ile belirleneceği, okulu bitirenlere Meclis-i Maarif şahadetnamesi verileceği, diploma alanların imtihan edilmeden saray ve Babıâli kalemlerine kabul edilecekleri *Takvim-i Vekayi'de* açıklandı. Az sayıda öğrencinin kabul edildiği okula o yıl hikmet-i tabiiye, heyet, hendese dersleri de konuldu. Yıl sonunda yapılan sınavda da başarılı olanlar üst sınıfa geçirilerek derece alanlarına "sınıf-ı evvel mütemayizi" rütbesi verildi, imtihanları izleyen Abdülmecid, okuldaki çalışmalardan çok memnun kaldığını bildirdi ve Nazır Kemal Efendi ile muallimleri kutladı. Okulda öğrenci gözüken Şehzade Murad ile Fatma Sultan'a da birer nişan takıldı. Fakat

VALİDE SULTAN HAMAMI

364

365 VAN MILUNGEN, ALEXANDER

Bibi. M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury", (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi), 1991; T. Artan, "Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki Bir Grup Mimari Çizimin Düşündürdükleri", *Topkapı Sarayı Müzesi, Yıllık*, S. 5 (1992), s. 7-57; A. Batur, "19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury/R. d'Aronco", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu*, İst., 1993, s. 146-158; S. Birsal, *Ah Beyoğlu, Vah Beyoğlu*, ist., 1981; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993; O. Ceylan, "Afif Paşa Yalısı, Osman Reis Camii ve A. Vallaury", (Mimar Sinan Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, yayımlanmamış yardımcı doçentlik çalışması), 1990; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, ist., 1971; ay, *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*, ist., 1983; S. Çandarlı, "80 Yıl Önce Beyoğlu", *Yıllarboyu Tarih*, 1980, S. 4, s. 65-75, S. 5, s. 65-73, S. 6, s. 67-75; Z. Çelik, *The Remaking of Istanbul*, Washington, 1986; E. Delaire, *Leş Architectes Eleves de l'Ecole des Beaux-Arts*, Paris, 1907; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar, Eski Evler, 19. Yüzyılda Beyoğlu'nun Sosyal Topografyası*, İst.,

şehzade ve sultan, saraya giden muallimlerden ders almaktaydılar.

Kemal Efendi'nin padişah'tan aldığı güçle İstanbul medreselerini de ıslaha kalkışması, kendisine karşı olan tutucu kesimleri harekete geçirdi, îmamzade Esad Efendi ile yandaşlarının aleyhindeki girişimleri sonucu, durum Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü, tıamzade Esad Efendi ile Kemal Efendi'nin meclis önünde kavga etmeleri üzerine her ikisi de görevlerinden alındı. Kemal Efendi, incelemelerde bulunmak üzere Avrupa'ya gönderildi. Meclis-i Vâlâ, Valide Mektebi'nin adını

Darülmaarif e çevirdi. Mekâtib-i Umumiye Nazırı Muavini Vehbi Molla'nın önerisi üzerine de okul, 1851'de sıbyan mektebine dönüştürüldü. Aynı yıl, Encümen-i Dâniş(->) de bu okulda çalışmaya başladı.

Darülmaarif 19 Aralık 1873'te istanbul'un ilk idadisi oldu ise de 25 Eylül 1883' te lağvedildi ve öğretmenleri başka okullara dağıtıldı. 1914-1915 öğretim yılında ise okul binasında Bezmiâlem Valide Sultanisi açıldı.

Valide Mektebi (Darülmaarif) günümüzdeki Vefa Lisesi'nin(->) temeli sayılır. Onarım ve tadillerle korunan binasında ise halen Cağaloğlu Anadolu Lisesi hizmet vermektedir.

Bibi. *Takvim-i Vekayi*, S. 427 (1266); *Mec-mua-i Ebüzziya*, S. 120 (18 Zilkade 1329); Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 375-379; C. Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, I, ist., 1940, s. 446-448; Nafı Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, I, İst., 1930, s. 91; H. Â. Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, İst., 1938, s. 4-5; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s. 43-45.

NECDET SAKAOĞLU

VALİDE SULTAN HAMAMI bak. AYAKAPI HAMAMI

VALİLER

ildeki en yüksek mülki amir.

1826'ya kadar istanbul'un, bugünkü valilere tekabül eden en yüksek mülki amiri istanbul efendisi diye de adlandırılan

Vefa Poyraz, 1967'de Rami-Maltepe yolu yapımı sırasında çalışmaları izlerken.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

CUMHURİYET DÖNEMİ VALİLERİ

A. Haydar (Yuluğ) 1923-1924

Raşit(Bigat) 1924-1924

S. Sami (Kepenek) 1924-1927

Mithat Bey 1927-1928

Muhittin Üstündağ 1928-1938

Lütfi Kırdar 1938-1949

Fahrettin Kerim Gökay .. 1949-1957

Mümtaz Tarhan 1957-1958

Ethem Yetkiner 1958-1960

Refik Tulga 1960-1962

Niyazi Akı 1962-1966

Vefa Poyraz 1966-1973

Namık Kemal Şentürk ... 1973-1977

İhsan Tekin 1977-1978

Orhan Alaattin Erbuğ 1978-1979

Nevzat Ayaz 1979-1988

Cahit Bayar 1988-1991

Hayri Kozakçıoğlu 1991-

İstanbul kadısıydı (bak. İstanbul Kadılığı). Ama onun yanında vezirazam(->) ile sadaret kaymakamının(->) da idare görevleri vardı. 1826'dan sonra İstanbul'da, İhti-sab Nezareti kuruldu ve ihtisab nazırı kadının önemli yetkilerine sahip oldu. 1846'da İhtisab Nezareti'nin bazı yetkileri Zaptiye Müşirliği'ne devredildi (bak. idari yapı; ihtisab).

İstanbul'un yönetimi, payitaht olması ve bir bakıma doğrudan saraya ve padişaha bağlı sayılması yüzünden, her zaman diğer vilayetlerden farklıydı. 1867'de, Osmanlı Devleti'nin idari yapısı yeniden örgütlenmeye çalışılırken, bütün vilayetlere valiler atanmış, ancak İstanbul'da valilik görevi, eskiden olduğu gibi, Zaptiye Mü-şirliği'nin uhdesinde kalmıştır. 1869-1870' te yayımlanan "Dersaadet ve mülhakatı idare-i zabıta ve mülkiye ve mehakimi nizamiyesi hakkında"ki özel bir nizamname ile zaptiye müşirine İstanbul valisi unvanı verilmiştir.

1855'te şehremaneti(~>) kurulduktan sonra, İstanbul'da, daha sonra valilerin, yani mülki otoritenin elinde bulunacak olan yetkilerin büyük bölümü yerel yönetimin başı olması gereken şehreminlerinde(->) toplanmıştır.

1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'un idari yapısı yeniden tartışma konusu olurken İstanbul'un diğer vilayetlere göre farklı ve ayrıcalıklı durumunun kaldırılması öngörülmüş, ancak asaleten vali atanmamış, .şehreminleri vali vekili olarak da görev yapmışlar, vilayet şehremanetinin gerisinde kalmayı sürdürmüştür.

Cumhuriyet'ten sonra, 1958 sonuna kadar vilayet ve belediye örgütleri ile yasaları ayrı olmakla birlikte valilik ve belediye başkanlığı aynı kişide toplanmaya devam etmiştir. Bu iki makam ve unvan ilk defa Aralık 1958'de, Kemal Aygün'ün(-0 belediye başkanlığı sırasında ayrılmış, 27 Temmuz 1963 tarihli yasa ile İçişleri Bakanlığı'na bağlı valiler hükümetin atamasıyla

gelirken, belediye başkanlarının seçimle gelmesi ilkesi benimsenmiştir.

İSTANBUL

VALLAURY, ALEXANDRE

(2 Nisan 1850, istanbul - 2 Mayıs 1921, İstanbul) Fransız asıllı mimar.

- Varlıklı ve tanınmış Levanten bir ailenin çocuğu olarak Pera'da doğdu. İstanbul'un en tanınmış pastacısı olan, sarayla da ilişkisi bulunan babasının dükkânı Hristaki Pasajı'nın yanındaydı. Ünlü Lebon Pastane-si'nin(-0 kurucusu da A. Vallaury'nin babasının yanında yetişmiş ve ustasının kızı ile evlenmiştir.
- Mimarın çocukluk ve gençlik yıllarına ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ortaöğrenimini Saint Joseph Koleji'nde yapmış olabileceği tahmin edilmektedir.
- Döneminin en iyi mimarlık eğitimi veren okulu olan, Paris'teki Ecole des Beaux-Arts'da 1869-1878 arasında 9-10 yıl süren öğrencilik dönemi onun mimarlığı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Beaux-Arts'da Roma Büyük Ödülü sahibi Coqu-art'ın atölyesinde yetişmiştir.
- İstanbul'a döndükten sonra ismini önce Elifba Sanat Kulübü'nün 1880 ve 1881'de açılan sergilerinde duyurmuştur. A. Valla-ury bu sergilerde mimari anıtların rölöve çizimlerini sergilemiştir. Ünlü ressam Osman Hamdi Bey'in(->) de katıldığı bu resim sergileri, Vallaury'in onunla olan ilişkilerinin yoğunlaşmasını sağlar. Daha sonra iki sanatçı eğitim, arkeoloji, müzecilik ve mimarlık alanlarında yoğun bir işbirliğine gireceklerdir.
- 1883'te eğitime başlayan Sanayi-i Nefise Mektebi(->) binasının da mimarı olan A. Vallaury, aynı zamanda mimarlık bölümünün kurucu hocasıdır. A. Vallaury'nin Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki hocalığı kesintisiz 25 yıl sürmüştür. 1896'da Legion d'honneur nişanına layık görülen A. Vallaury, 1899'da da Fransız Enstitüsü'ne muhabir üye seçilmiştir. Ayrıca, gerek Osmanlı hükümeti, gerekse Fransız hükümeti mimara çeşitli nişanlar vermişlerdir.
- Osman Hamdi Bey tarafından "Mimar-ı Şehîr" diye anılan Vallaury, başta 1894'te İstanbul'da meydana gelen büyük depremde olmak üzere kentin mimarisi ile ilgili çeşitli komisyonlarda görev yapmış, ayrıca İtalyan mimar d'Aronco(->) ile ortak projeler de hazırlamıştır.
- Alexandre Vallaury'nin 1889 Uluslararası Paris Fuarı Türk Pavyonu dışında bilinen bütün yapıları İstanbul'da bulunmaktadır. Mimar, yapılarını 1882-1909 arasında gerçekleştirir. Bu yapılar, başta Boğaziçi, Cağaloğlu, Haydarpaşa, Galata, Pera, Büyü-kada olmak üzere İstanbul'un her köşesine dağılmıştır. Giderek ünlenen mimar, Osmanlı üst yönetiminin ve Fransız finans kuruluşları ile iş çevrelerinin tek mimarı durumuna gelmiştir. 1890'lara gelinceye kadar Vallaury, İstiklal Caddesi'ndeki Cerc-le d'Orient(->), Eminönü'ndeki Hidayet Camii(->) ve Paris Uluslararası Fuarı Türk Tütün Pavyonu (1889) yapılarını gerçekleştirmiştir.

başından bir
kartpostalda
Vallaury'nin
tasarladığı
Arkeoloji
Müzesi.

Cengiz Kahraman arşivi

Karaköy'deki Osmanlı Bankası bina-sı(->) ile Vallaury iyice ünlenir. Bu dönemdeki diğer büyük boyutlu yapıları da kent içinde hemen fark edilir. Arkeoloji Müzesi (1891-1907 üç aşamada), Pera Palas(-0, Yeni Karaköy Hanı (1893), Tokatlıyan Oteli(->), Büyükkada Rum Yetimhanesi(->) olarak bilinen yapı, Union Française(->) ve bugün İstanbul Lisesi olan Düyun-ı Umumiye Binası(->) bu grup içinde yer almaktadır. 1900-1904 arasında ise Vallaury, Osmanlı sarayı mensupları ile devletin üst düzey yöneticileri için büyük konutlar yapar. Bu gruba örnek olarak da İstinye'deki Afif Paşa Yalısı(-0, Bağlarbaşı'ndaki Abdülme-cid Efendi Köşkü(->) Erenköy'deki Rıdvan Paşa Köşkü(->) ve Çengelköy'deki Vahi-deddin Köşkü sayılabilir. Bu yıllarda gerçekleştirdiği diğer yapılar arasında Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane bi-nası(->) ile İstinye'deki Osman Reis Camii bulunmaktadır.

Alexandre Vallaury, 2 Mart 1883'te başladığı Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki görevinden 10 Ağustos 1908'de istifa ederek ayrılmıştır. Bu istifa olayında, II. Meşrutiyet yönetiminin etkili olduğu görüşü hâkimdir. Ünlü mimarın bilinen son çalışması ise 1909'da düzenlenen "Abide-i Hürriyet Mimari Projesi Yarışması" için yaptığı projedir. Mimarın yapıtlarının neredeyse tamamı mimari ve dekoratif öğeleri ile stilistik normlara uyan bir bütünlük taşırlar. Vallaury'nin mimarlığında şaşırtmacaya ve keyfiliğe yer yoktur. Geleneksel Türk mimarlığını Beaux-Arts disiplini içinde yorumlayarak döneminin sosyal, kültürel ve estetik gereksinmelerini karşılayacak büyük konut tasarımları başarılı sayılmalıdır. Geniş saçaklı yapılarındaki, bazen düz, bazen dalgalı âdeta kanatlanmış saçakları ise Vallaury'nin özgün mimarlık oyun-larındandır.

A. Vallaury (ön sırada soldan ikinci) Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılış yıllarında mektebin hoca, yönetici ve öğrencileriyle birlikte. *Mustafa S. Akpolat arşivi*

1984; Eldem, *Türk Evi*, II; A. Raymond, "Re-naissance Ottomane", *L'ArtPublic*, 1909 V-VI s. 55-59.

MUSTAFA S. AKPOLAT

VAN MILLINGEN, ALEXANDER

(31 Aralık 1840, istanbul-1915, İstanbul) İngiliz tarihçi.

Babası Dr. Julius van Millingen (1800-1878), Lord Byron'un yanında Yunan bağımsızlık ayaklanmasına katılmış, sonra İstanbul'a yerleşerek burada hekimliği sürdürmüştü. Hayatı Dr. S. S. Mavroyeni tarafından yazılarak yayımlanmıştır (*Leş ba-ins orientaux avec une notice biographi-que sur Jules Van Millingen*, Strasbourg, 1891). Julius hekimliğinin yanısıra, antik kitabeler ile de uğraşıyordu. Bu konudaki birkaç makalesi Siloğos'un yıllığının IV. ve VII. ciltlerinde 1870'li yıllarda basılmıştır.

Dr. Julius'un üçüncü oğlu olan Alexan-der öğrenimini Malta'da Protestan kolejinde, İngiltere'de Blair Lodge Academy'de yaptıktan sonra, Edinburgh Üniversitesi'nde yükseköğrenimini tamamladı. Bir süre Cenova'da bağımsız İskoç kilisesinde rahip olarak görevlendirildi. Arkasından aynı görevi İstanbul'da Beyoğlu'ndaki kilisede sürdürdü. Atina'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün (British Scholl at At-hens) şeref öğrencisi seçildiğinden bu vesile ile Yakınoğu arkeolojisi üzerinde çalıştı. İlk baskıları 1840'a doğru yapılan *Murray's Handbook'un* sonraki baskılarında İstanbul bölümünün redaksiyonuna yardımcı oldu, ayrıca *Encyropaedia Bri-tannica'yz* bazı maddeler yazdı.

Van Millingen Robert Kolej'de(->) tarih öğretim üyesi oldu. Bu görevi uzun yıllar sürdürürken, bir taraftan da İstanbul'un Bizans eserleri hakkındaki inceleme ve araştırmalarını yapmaya girişti. Batı'daki bilimler akademilerinin benzeri olarak, İstanbul Rumlarının kurmuş oldukları Elenikos Filo-loyikos Siloğos Konstantinopoleos'a(->) üye seçilen Van Millingen, şehrin tarihi topografyası ile ilgili ilk çalışmasını bu kurumun yıllığında yayımladı. Tekfur Sara-yı'nın(-») uzun yıllar kaynaklarda adı geçen Hebdomon Sarayı olduğu sanılmıştı. Van Millingen bunun yanlışlığını ve Heb-domon'un bugünkü Bakırköy olduğunu ispat etmiştir-("He alitis tesis tu Hebdomu",

L_

VAN MOUR, JEAN-BAPTISTE 366

367

VANİKÖY

Elenikos Föoloyikos Siloğos, XX-XXII, eki [Parartema] [1891, s. 33-531). Aynı konuyu sonra, İstanbul'un etrafını çeviren surlara dair kitabında (s. 316-341) etraflı surette açıklamıştır.

Van Millingen, İstanbul'un gerek kara tarafı, gerek Marmara ve Haliç kıyısındaki surlarına dair o vakte kadar hiç yapılmamış bir araştırma ve incelemeyi gerçekleştirmiş ve bunu XI+361 sahifelik bir cilt halinde yayımlamıştır (*Byzantine Constan-tinople, The Walls oftbe City and adjo-ining historical sites*, Londra, 1899). Bazı çizgi resimler,

krokiler ve o yıllarda surların ayrıntılarını gösteren fotoğraflarla zenginleşen bu eser, istanbul surları hakkında önemli bir araştırma olarak hâlâ değerini korumaktadır.

Van Millingen'in İstanbul hakkındaki ikinci eseri geniş okuyucu kitlesi için yazılan ve şehrin tarihçesi, Bizans döneminden kalan mimari eserleri ve biraz da 20. yy'ın başlarındaki görüntüsü hakkında bilgi veren K+282 sahifelik kalın bir kitaptır {*Constantinople*, Londra, 1906). Bu kitabın ilgi çekici bir tarafı içinde metin dışı olarak basılmış, Warwick Goble adında bir ressamın suluboya (akuares) tekniğinde yaptığı resimlerdir. Sayıları 63'ü bulan bu güzel resimlerde, İstanbul'un tarihi eserleri yanında, çeşidi köşelerden manzaraları, esnaf tipleri, çarşıdan, dükkânlardan görüntüler, sokaklar, evler ve o yılların kıyafederi ile iki genç Türk kadını tasvir edilmiştir. 13 bölüme ayrılan metinde ise İstanbul'un fetihten önceki tarihçesi ile eserlerine ağırlık verilmiştir. 3 bölüm surlara ayrılmıştır. 2 bölümde ise eski Bizans kiliseleri tanıtıldıktan sonra, kitabın yazıldığı yıllardaki şehir ve dini bakımdan çeşitlilik ile dervişlerden bahsedilir. Kitabın son bölümü Türk kadınına ayrılmıştır.

Van Milingen, istanbul'daki Bizans döneminden kalmış eski kiliselere özel ilgi duyduğunu önceki kitabında belli etmişti. W. S. George tarafından hazırlanan, o yıllarda Askeri Müze olan Aya İrini Kili-sesi'ne dair yayımlanan büyük boydaki kitaba tarihçesine dair bir bölüm yazmak suretiyle katkıda bulunmuştu (*The Church of Saint Eirene at Constantinople, with an historical notice by A. Van Millingen*, Oxford, 1912, s. 1-8).

Bunun arkasından Van Millingen, çok yıl önce Avusturyalı mimar D. Pulg-her'in(->) giriştiği bir çalışmayı yeni baştan ele alarak, İstanbul'daki hemen hemen hepsi cami veya mescide dönüştürülmüş eski kiliselerden 19. yy'ın sonlarında ayakta duranlara dair büyük bir eser hazırlamıştır (*Byzantine Churches in Constantinople, Their history and architecture*, Londra, 1912). Edinburgh'da mimarlık öğretim görevlisi olan Ramsay Traquair bu çalışmanın plan ve kesitlerini çizmiş, W. S. George ile A. E. Henderson da yardımcı olmuşlardır. XXX+352 sahifelik bu kalın cildin içinde çok sayıda plan ve kesit gibi çizimlerden başka (toplam 116 tane), metin dışı 92 levhada basılmış fotoğraflar da yer alır. Kitapta 22 eski kilise ayrı ayrı monografyalar halinde incelenmiştir. Millingen'in bunla-

rı adlandırmada bazı hatalara düştüğü, dolayısıyla binaların tarihçelerinde yanlış bilgiler verdiği bugün belli olmaktadır. Fena-rî İsa Camii'ni Panakrantos Kilisesi, Ka-lenderhane Camii'ni Diakonissa, Atık Mustafa Paşa Camii'ni Petrus ve Marcus Kilisesi, Sancaktar Hayreddin Mescidi'ni Gast-ria Kilisesi, Toklu Dede Mescidi'ni Aya Tekla Kilisesi olarak teşhis etmesi aldatıcıdır.

Bu büyük eserin hazırlandığı ve baskıya verildiği yıllarda, Alman Cornelius Gurlitt(~») ile Fransız Jean Ebersolt(->) da İstanbul'daki Bizans kiliseleri üzerine çalışmalar yapmışlar, hemen aynı tarihlerde eserleri basılmıştır. Van Millingen'in eseri bunlara nispetle kiliseler hakkında daha toplu bilgi verdiğiinden aranan bir kitap olmuş ve 1974'te Londra'da tıpkıbasımı yayımlanmıştır. Robert Kolej'de kurduğu çok zengin Bizans kütüphanesi The Van Millingen Library olarak adlandırılmıştır.

Bibi. A. H. (Eisenberg), "A. Van Millingen", *ByzanttnischeZeitschrift*, XXIV (1923-1924), s. 292; hayatı adı tespit edilemeyen bir İngiliz günlük gazetesindeki "Death of Dr. Van Millingen" başlıklı ölüm haberinden çıkarıldı. Bu not kiliselere dair kitabın elimizdeki nüshasının içine yapıştırılmıştır (nüsha Van Millingen'in eşi tarafından Baron ve Baroness de Cosson'a hediye edilmiştir); B. Ph. Tomadakis, "J. Van Millingen kai Alexander Van Millingen, Duo Bretannoï, Byzantinologunes en Kons-

Van Mour'un
bir tablosunda
vezirazam.
Galeri Alfa

tantinoupolei", (dergi adı tespit edilemedi), s. 354-356.

SEMAVİ EYİCE

VAN MOUR, JEAN-BAPTISTE

(9 Ocak 1671, Valenciennes - 22 Ocak 173 7, İstanbul) Flaman asıllı Fransız ressam.

Babası marangozdu. Antonie Watteau' nün hocası olan Jacques-Albert Gerin'den resim dersleri aldığı sanılmaktadır. 1699'a doğru Paris'e gitmiş ve Comte de Ferri-ol'ün dikkatini çekerek, onun himayesine girmiştir. Comte de Ferriol 1699'da İstanbul elçiliğine atanınca Van Mour'u da birlikte götürmüştür.

Sanatçı, elçinin siyasal yaşantısını konu alan eserlerin yamsıra ağırlıklı olarak İstanbul'la ilgili eserler gerçekleştirdi. Bu tablolarla peyzajlar, istanbul halkının yaşantısı, Osmanlı sarayı ile ilgili sahneler ve kabul törenleri yer almaktaydı. Elçinin dönüşünde götürdüğü bu tablolarla gerçekleştirilen 100 parçalık gravür koleksiyonu Paris'te yayımlanmış ve büyük ilgiyle karşılanmıştır. Le Hay adlı mühendis tarafından basılan eserin, kısa sürede İtalya ve Almanya'da sahte kopyaları piyasaya çıkmış, daha sonra İngiltere ve ıspanya'da orijinalinden tercüme baskıları yapılmıştı.

Van Mour, Elçi Comte de Ferriol ile bir-

Vaniköy'den bir görünüm.

Nazım Timuroğlu

likte Paris'e dönmemiş ve istanbul'da görev yapan diğer Fransız elçilerinin maiyetinde bulunarak yaşamının sonuna kadar istanbul'da kalmıştır. Sanatçı, bu dönemde Fransız Bahriye Nezareti'ne sunulmak üzere Fransa Elçisi Marquis de Bonnac'm emriyle Türklerin balık tutma yöntemlerini gösteren bir seri tablo yapmıştır. Başka ülkelerin elçilerinin portre ve kabul töreni resmi siparişlerini de yerine getirmiştir. Venedik balyoslarının kabul törenlerini gösteren tabloların bir bölümü halen Beyoğlu'nda, İtalyan Başkonsolosluğu'nda bulunmaktadır.

1727'de istanbul'a gelen Hollanda Elçisi Cornelis Calkoen, Van Mour'un eserlerine büyük ilgi göstermiş ve topladığı eserler daha sonra koleksiyon olarak Amster-dam Devlet Müzesi'ne intikal etmiştir. Bu koleksiyon 1978'de istanbul'da Atatürk Kültür Merkezi'nde(->) sergilenmiştir.

Galata'da ölen Van Mour, Sen Benoit Kilisesi'nde defnedilmiştir. Dönemin önemli şahsiyetlerinden olan sanatçının ölümü İstanbul dışında da büyük üzüntü yaratmış, hakkında Fransız *Mercure de France* gazetesinde bir anma makalesi yayımlanmıştır.

Sanatçının İstanbul'la ilgili eserlerinden bazıları "Sarraf, "Rum Düğünü", "Açık Havada Eğlenen Rumlar", "Arnavut Askerinin Portresi", "Patrona Halil", "Çavuş", "Padişah", "Türk Düğünü", "Mevlevî Dervişlerinin Yemeği" ve "Bentler" olarak sayılabilir.

AHMET ÖZEL

VANİKÖY

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Kandil-li(->) ile ÇengelköyO-») arasında kalan, Üsküdar İlçesi'ne bağlı semt ve mahalle. Kuzeyde Kandilli, güneyde Çengelköy, güneydoğuda yeni yerleşmelerden oluşan Emek Mahallesi'ne komşudur.

Antik çağda ve Bizans döneminde Ku-

leli Askeri Lisesi'nin(->) bulunduğu yerden Kandilli'ye kadar uzanan Vaniköy sahilinin arkasında kalan dik yamaçların koruluk ve ormanlarla kaplı olduğu, bu ormanın doğuya, kara tarafına doğru da uzandığı sanılıyor. Bizans döneminde Brohtoi veya Prohtoi (sarp yamaçlar) adı verilen bölge Vaniköy ile Göksu arasındaki dik yamaçlar olmalıdır.

Bizans döneminde bugün Vaniköy'ün bulunduğu yörede, Brohtoi'de, İmparator I. Iustinianos'un (hd 527-565) bir yazlık saray, bir de kilise yaptırdığı; sarayın ve kilisenin denize dik inen yamaçlarda inşa edilen istinat duvarları üzerine inşa edildiği bazı kaynaklarda yazılmaktadır. 6. yy'da, yine buralarda varlığından söz edilen, Metanoia (tövbe) adlı,

tövbe etmiş fahişelere ait manastırın, I. Iustinianos'un sarayının yerinde veya bu sarayın kendisi olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler oldukça tartışmalıdır. Kesinlik taşıyan şey, Vaniköy'ün Kuleli'ye yakın bölümlerinde saray, tapınak veya manastır gibi yapıların bulunmuş olduğudur.

Boğaziçi'nin Anadolu yakasının bu kesimlerinin tümü gibi Vaniköy de İstanbul'un 1453'teki fethinden önce Osmanlılara geçmiş ve büyük olasılıkla uzun zaman bir padişah hası veya miri mülk statüsünde kalmıştır. 17. yy'ın son çeyreğine kadar bu yöreye, özellikle de Kandilli'ye doğru uzanan kuzey kesimlerine Papaz Korusu denmiştir. I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) burada bir hasbahçe yaptırdığı sanılmakta ise de Kule Bahçesi veya Kuleli Bahçesi(->) olarak anılan ve şimdiki Kandilli Rasathanesi'nin olduğu yerde bulunan bu bahçeyi daha sonraki dönemlere tarihleyenler de vardır. Evliya Çelebi buradaki kat kat seder üzerindeki kasrı ve bahçeleri I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) yaptırdığı yazar.

Yine Evliya Çelebi'nin anlattıklarından Kuleli Bahçesi'nden Kandilli'ye doğru uzanan koruluk bölgede, açık alanlarda sebze ve çiçek tarımı ve buradaki bostancılar için barınaklar yapıldığı anlaşıyor.

Semtın Vaniköy adını alması 17. yy'ın ikinci yarısına, belki de sonlarına doğrudur. Bu yörelerde avlanmayı, gezmeyi seven, buradaki kasrı ve bahçeleri yeniden düzenleyen IV. Mehmed (hd 1648-1687) şehzadelerine hocalık eden Vanlı bir hoca olan Vâni Efendi'ye burada büyük toprak ve koruluk bağışlamıştır. Vâni Efen-di'nin padişah üzerindeki eddsinin büyük olduğu; padişaha bazı tekkeleri kapattırdığı, Mevlevî semahlarını, Bektaşî ayinlerini, içki ticaretini yasaklattırdığı söylenir. Vaniköy adı bu Vanlı hocadan gelmekte ve 300 yıldan fazla süredir, semt bu adla anılmaktadır.

Vâni Efendi eski Bostancılar Mescidi'ni tamir ettirmiş, bir küçük medrese, bir çeşme ve 10'dan fazla yalı ve bir de sahil saray yaptırmıştır.

2. Viyana kuşatmasında, ordu şeyhi olarak savaşa katılan Vâni Efendi, 1683'teki bozgunun sonra Bursa'nın Kestel Kö-yü'ne sürgün edilmiş ve 1685'te burada ölmüştür.

18. yy'da Vâni Efendi'nin sahil sarayı yıkılmış, taşları Sa'dâbâd köşklerinin yapımında kullanılmıştır. L. Mahmud (hd 1730-1754) bu semti sevdiği için, sadrazamı Di-vîdar Mehmed Paşa önce camiyi onartmış, sonra saray hekimbaşısı ile Şeyhülislam Hayatizade Mehmed Emin Efendi buraya yerleşince, Vaniköy canlanmıştır.

Vaniköy Korusu'nun arkasındaki tepe İcadiye Tepesi'dir. 19. yy'ın başlarında İcadiye Tepesi'nde Kenan Efendi Çiftliği vardı. Burada bir de kasır bulunuyordu. Kenan Efendi bu kasrı, arazisi ile birlikte II. Mahmud'a (hd 1808-1839) sunmuş ve kasır İcadiye Kasrı adını almıştır. Kasır

Kırım Savaşı sırasında içinde İngiliz askerleri yaşarken yanmıştır. 1910'a kadar burada, tepedeki kuleli bina ile kagir, iki katlı bir

VANİKÖY CAMÜ

368

369

VARLIK VERGİSİ

Varlık Vergisi'ni ödeyemeyen yükümlüler çalışma kampına gönderilirken, Mayıs 1943.

bina vardı. Buralardan şehirdeki yangınlar gözlenir, top atılarak yangın haberi verilirdi. 19H'de Fatin Hoca (Gökmen) tarafından burada Kandilli Rasathanesi(->) kuruldu. Köşkün arazisi 1917'de rasathaneye verildi.

19. yy'ın ilk yarısında Vaniköy'de, Os manlı sarayına yakın zengin ve nüfuzlu Ermeni aileler yaşarken, bu yüzyılın ortalarında Ermeni nüfus azalmış, kalanlar sahili terk edip yukarı yamaçlara çekilmişler, yerlerini Tanzimat'ın önde gelen yüksek memurları ve devlet ricaline bırakmışlardır.

20. yy'ın ilk yarısında Vaniköy'de pek fazla değişiklik olmamış, semtin eski görünümü sürmüştür. 1930-1950 arasında Vani- köy'ün iyice söndüğü, terk edildiği görülmür. Hattâ Recaizade Mahmud Ekrem'in ailesine ait yalı 1930'larda burada kurulan bir yağ fabrikasının yönetim binası olarak kullanılmıştır.

Vaniköy'deki yalılardan bazıları, 1950'lerden günümüze kadar birçok sahip değiştirmiş, bazıları da yanarak Boğaziçi sahillerine veda etmiştir. Vaniköy, günümüzde İstanbul'un zengin işadamlarının yalılarının bulunduğu; çarşı pazar bağlantısının Kandilli veya Çengelköy'le olduğu bir Boğaziçi köşesidir ve Boğaziçi kıyılarında, sahil boyunca sıralanan yalılardan oluşan bir şerit-köydür. Gerisindeki yamaçta yer alan, bugünkü adıyla Rasathane Korusu burada yerleşmeye olanak vermemektedir. Mahallenin 1955'te 488 olan nüfusu yeni yapılaşma olanağı bulunmaması nedeniyle fazla değişmemiştir. 1990 nüfusu 499 olarak görülmektedir.

Bibi. C. Kayra-E. Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar Kandilli-Vaniköy-Çengelköy*, İstanbul, 1993, s. 91-131; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*, İstanbul, 1966; *İstanbul'un Yıllığı*, İstanbul, 1973; Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim", (İstanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 317; Eyice, *Boğaziçi*.

ÇİĞDEM AYSU

VANİKÖY CAMÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Vaniköy'de, vapur iskelesinin arkasında, deniz kenarında yer almaktadır.

Caminin bulunduğu alanı IV. Murad (hd 1623-1640) şeyh-i sultani olan Vanî Mehmed Efendi'ye temlik etmiştir. Yapı Vanî Mehmed Efendi tarafından 10767 1665'te yaptırılmış ve I. Mahmud da (hd 1730-1754) hünkâr mahfili ilave ettirmiştir. Yapı daha sonra Sadrazam Divittar Mehmed Paşa ve II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından onartılmıştır.

Yapı geniş dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Kagir duvarlı ve kırma çatılı olarak yapılmıştır. Cami girişi batı cephesin-dedir. Önde camekânlı bir ön hazırlık bölümü bulunur. Altı ağaç direk dışarıya açılmış bir giriş kısmından ana mekâna girilir. Harim kare planlı olup, kuzeyinde dört ağaç direğe oturtulmuş mahfil bulunur. Güney duvarında ortada mihrap, altta dört, üstte de dört tane pencere bulunur. Alttaki pencereler, dıştan yuvarlak kemerli, içerden kare açıklıklıdır. Üst pencerelerin ise hepsi yuvarlak kemerlidir. Batı

duvarında hıaime giriş kapısının yanında altta üç, üstte gene üç tane pencere vardır. Doğu cephesinin alt kısmı batı cephesinin aynısıdır. Üst kısmı boydan boya kafesli korkuluklarla ve aralarındaki ağaç direklerle harimden ayrılmıştır. Burada" yer alan alt pencerelerin hepsi ahşap kanatlarla kapatılmıştır. Karime giriş kapısının karşısında doğudaki ek kısma geçişi sağlayan ikinci bir kapı yer alır. Alt kat çeşitli bölümlerden meydana gelir.

Güneydeki odaya bir kapı ile iki pencere açılır. Üst kısmı da ahşaptır. Kuzeyde iki ağaç ayakla desteklenmiş geniş bir çıkması vardır. Hünkâr mahfili ve meşruta şeklinde düşünülmüş olduğu anlaşılan bu kısmın üst katının asıl girişi doğuda deniz ve kara tarafından 7 m genişliğinde merdivenlerle çıkılan bir sahanlıktan sağlanır. Bu kısmın ve merdivenlerin ağaç direklere oturan basit bir sundurma ile örtülü olduğu veya örtülmesinin düşünüldüğü, burada yer alan taş direk kaidelerinden anlaşılır. Bu ahşap cephede altı pencere ve ortada bir kapı vardır. Hari-min tavanı ahşap çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır. Dört köşede dört tane altın yaldızlı ufak göbek yer alır. Yapının içi birinci pencere hizasına kadar lambri kaplanmıştır. Vaaz kürsüsü doğu cephesinde birinci ve ikinci pencere arasında duvara bitişik ve ahşap olarak yapılmıştır. Minberi de ahşaptır.

Yapının minaresi giriş kapısının yanında, giriş kısmını kuzeyde sınırlayan duvarın dışındadır ve girişi güneyden sağlanır. Şerefe altında bir dizi yaprak, korkuluklarda baklava motifi mermer şebekeler ve külah altında yer alan girlandlar ile basit silmeler süslemeyi tamamlar.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 168; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 3p7; Öz, *istanbul Camileri*, II, 69; C. Kayra-E. Üyepazarcı, *Kandilli-Vaniköy-Çengelköy*, İst., 1993, s. 94.

Vaniköy Camii

Sadat Hasanoğlu, 1994

Nerses Varjabedyan

Vağarşag Seropyan koleksiyonu

VARJABEDYAN, NERSES

(28 Ocak 1837, İstanbul - 26Ekim 1884, İstanbul) 72. İstanbul Ermeni patriği.

Asıl adı Boğos'tur. İlköğrenimini 1852' de Hasköy'deki Nersesyan Okulu'nda tamamlandıktan sonra önce aynı okulda, daha sonra da Edirne'deki Arşağunyan Okulu'nda öğretmenlik yaptı. 1858'de Edirne bölgesi ruhani lideri Episkopos Arisdages Rafaelyan'ın eliyle din adamı takdis edilerek Nerses adını aldı. 1859'da Hasköy'deki Surp Isdepanos Ermeni Kilisesi vaizliği görevine atandı. 1861'de Ermeni Patrikliği Ruhani Meclisi üyeliğine seçildi. 1862'de Kilikya Patriği II. Giragos Açıbahyan'ın eliyle Sis'teki (bugün Kozan) Patriklik Kilisesi'nde episkopos takdis edildi. 1863'te Ruhani Meclis başkanlığına seçildi. 1865'te görevle Mısır'a yollandı. Orada görüştüğü Nubar Paşa'dan da maddi destek alarak Hasköy'de Nubar Şahnazaryan Okulu'nu kurdu. 1870'te İzmit bölgesi ruhani liderliği görevine seçildi. Aynı yıl Taşra Komisyonu başkanlığını üstlendi. Samatya büyük yangını (1866) felaketzedelerine yardım toplamak amacıyla 1872'de Kafkasya'ya gitti.

Varjabedyan Patrik Mıgırdiç Hrimyan'ın istifası üzerine 18 Şubat 1874'te patrik kaymakamı görevine getirildi. Genel Meclis'in 14 Nisan 1874'teki oturumu sırasında oy çoğunluğuyla II. Nerses adıyla Ermeni patriği seçildi. 12 Kasım 1881'de patriklik görevinden istifasını sadarete sundu. İstifası reddedilince, ertesi gün Adliye ve Mezahip Nezareti'ne de bir istifa mektubu sundu. Fakat II. Abdülhamid'in ısrarı üzerine ikinci istifası da reddedildi.

Varjabedyan 9 Mayıs 1884'te Ermenistan'daki Eçmiadzin Başpatriklik Katedra-li'nde yapılan seçimle gıyabında tüm dünya Ermenileri başpatrikliği görevine getirildi. Rus çarı tarafından da onaylanan seçim sonrasında sağlığı nedeniyle bu görevden

de 15 Ekim 1884'te istifa etti. Kısa bir süre sonra da vefat etti. Naaşı Kumkapı'da-ki Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi nar-teksinde toprağa verildi.

Nerses Varjabedyan'ın İstanbul'da yaptığı en önemli iş Galata'daki Getronagan Okulu'nu kurmasıdır (bak. Getronagan Ermeni Lisesi). Dönemindeki bir diğer inşaat da 1866 büyük yangınında harap olan Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi'dir(->). Patrik Harutyun Vehabedyan döneminde tamamlanan (8 Şubat 1887) yapının kitabesinde ise

müteveffa Patrik Başepiskopos Nerses Varjabedyan'ın zamanında başladığı kayıtlıdır.

Bibi. Komisyon, *Nerses Badriark Varjabedyan* (Patrik Nerses Varjabedyan), İst., 1985; C. Gi-ragosyan, "Nerses Varjabedyan", *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), VIII, Erivan, 1982; M. Ormanyan, *Azkabadum*, III, Kudüs, 1927, V. Torkomyan, *Yeremya Çelebii Kömürçian, Isdambolo Bad-mutyun* (Eremya Çelebi Kömürçian, İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938.

VAĞARŞAG SEROPYAN

VARLIK

1933-1946 arasında Ankara'da, 1946'dan bugüne kadar da İstanbul'da yayımlanmış sanat ve kültür dergisi.

Yaşar Nabi Nayır, Sabri Esat Siyavuşgil ve Nahit Sırrı Örik'in işbirliğiyle ilk sayısı 15 Temmuz 1933'te yayımlandı. 15 günlük olan dergi, inkılapların sanat alanında gereksindiği bilgi birikimini sağlamak amacını güdüyordu. Önceleri Sabri Esat yazı işlerini yürütürken, daha sonra Yaşar Nabi yönetimi tamamen ele aldı. Temmuz 1946' da 315. sayıdan başlayarak İstanbul'da çıkmaya başladı. Çok partili dönemde çeşitli akımların yayıldığı bir ortamda Atatürkçü çizgiden ayrılmamaya özen gösterdi ve pek çok genç yazarın yapıtlarına sayfalarında yer verdi. Aşırılıklara kaçmaması ve kendi içindeki tutarlılığıyla birçok edebiyat

VARLIK

ON BEŞ GÜNDE BİR ÇIKAR SANAT VE FİKİR MECCMUASI

Zaman içinde

Yajcii değıllla *»a; ün al;* pCBCUrodaB

O karanlık kayılsa!

içim. «icra Kibi Tos, Orpciriyor geceden..

Curada lıyknau» ticıı

Dün. koyu BfilgeliTİ

Ozantolu hıı> (imliio...

Beni fcana Iraricieo,

AB, ey liaryslerimm

Ajuua gflji dümdüz, Baaa guliimsujcn yaı.

GBk UM*. y«r uyttı Knifia mrssrdcrla Ay giriyor buluta.. Seste hBlırtsüyor

Çelullaiı fiuyo gibi... Yambasıuda j'ana

Gmüyor sel sö..

Dtiîil bum yttüaatı Syceü olan biteon-. Tase çizgilerM Yamadan lamyonmı.

Varlık dergisinin ilk sayısı. Cengiz Kahraman arşivi

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ve kültür dergisinin kısa sürede kaybolduğu bir ortamda saygınlığını ve devamlılığını korumayı başardı. 19ö9'da aylığa dönüşen *Varlık*, Yaşar Nabi'nin 1981'de ölümünden sonra kızı Filiz Nayır Denizte-kin'in sahipliğinde, Kemal Özer'in daha sonra da Enver Ercan'ın yönetiminde çizgisini yeniliklerle sürdürdü. Ocak 1991'de 1 .000. sayısı çıktı. Yayımına bugün de (1994) devam etmektedir.

ORHAN KOLOĞLU

VARLIK VERGİSİ

Kasım 1942'de yasalaşan, II. Dünya Savaşı yıllarının ekonomik güçlüklerini aşmayı amaçlayan ve edinilmiş büyük spekülâtif servet ve kârlara yönelen bir defalık vergi.

Varlık Vergisi'nin İstanbul için önemi, buradaki gayrimüslim azınlık tüccar ve işadamlarına büyük darbe indirmesi ve çoğunun savaşı izleyen yıllarda İstanbul'u terk etmesi, öte yandan gerek vergi toplamı gerekse vergilendirilen kişiler açısından, İstanbul'un bütün Türkiye'de rakipsiz durumda olmasıydı.

17 maddeden oluşan yasaya göre, büyük çiftçiler yanında değeri 5.000 TL'den yüksek gayrimenkul sahipleri ve şirket ortakları vergi kapsamına giriyorlardı. Kimin ne kadar vergi vereceği, ilin, ilçenin en yüksek mülki amirinin başında bulunduğu bir komisyon tarafından belirleniyordu. Saptanan oran ve vergi miktarına karşı itiraz hakkı yoktu ve verginin 15 gün içinde ödenmesi gerekiyordu. Bunu izleyen 15 gün içinde, vergisini cezalı olarak da ödemeyenlere çalışma kamplarında çalışma yükümlülüğü getiriliyor; verginin tahsili için mükellefin eşi, ana babası ve çocuklarının mallarına el konabiliyordu.

Azınlık tüccar ve işadamlarının yoğun olarak bulundukları ticaret ve iş hayatının merkezi olan İstanbul'da, Maliye Ba-kanlığı'nın İstanbul Defterdarlığına gön-

derdiği ve bu ilde azınlıkların büyük haksız kazançlar elde ettikleri belirtilen bir yazıyla bunların yüksek oranda vergilendirilmeleri; kişi ve kuruluşların savaş yıllarında elde ettikleri varsayılan servet üzerinden Müslümanların ve yabancıların servetlerinin 1/8'inin, "dönmelerin" servetlerinin 1/4'ünün, gayrimüslimlerin servetlerinin yarısının vergi olarak alınması istenmiştir. Varlık Vergisi'ne tabi yükümlülerin listeleri çıkarılırken Müslüman vergi borçlularının adlarının yanına "M", gayrimüslüm borçluların yanına "G", dönmelerin adlarının yanına "D", ecnebilerin yanına "E" işareti konulmuştur.

Türkiye çapında, Varlık Vergisi yükümlüsü 114.368 kişinin yaklaşık 34.000'i İstanbul'daydı. Bunlardan, toplanabilen 315 milyon TL'nin 221 milyonu, yani tüm Varlık Vergisi'nin yüzde 70'i alınmıştır.

TBMM'de 11 Kasım 1942'de oybirliği ile kabul edilen Varlık Vergisi Yasası'nın özellikle İstanbul'daki sert, keyfi ve açıkça azınlıkları hedef alan uygulaması, II. Dünya Savaşı yıllarında yabancı ülkelerin, başlıca da "Müttefik"lerin sert tepkisini çekmiş, Türkiye'nin itibarını olumsuz yönde etkilemiştir.

Türkiye'nin en ağır Varlık Vergisi'ni İstanbul'da vapur işletmeciliği yapan Barzi-lay ve Benjamin Firması ödemişti. Vergilerinin tamamını zamanında ödeyemedikleri için İstanbul'dan Aşkale'de kurulmuş olan çalışma kampına gönderilen ilk 45 kişinin tümü ağırlıklı olarak Yahudi, ayrıca Rum ve az sayıda Ermeni işadamlarıydı. Çalışma kamplarına gönderilmek üzere toplanan 2.057 kişinin 1.869'u İstanbul'dandı. Aşkale'ye gönderilen 1.400 kişinin de 1.229'u İstanbul'dandı. Bunlardan 21'i çalışma kampında ölmüştür.

Vergiyi ödeyebilmek için İstanbul'da satılan 885 gayrimenkulun 330'u ev, 197'si dükkân, 190'ı arsa, 80'i apartman, 42'si depodur. Bu gayrimenkullerin hemen hepsi

L

VARTAN PAŞA

370

371

VATAN CADDESİ

savaş yularında İstanbul'a yerleşen Anadolu kökenli tüccarlar tarafından satın alınmıştır.

İSTANBUL

VARTAN PAŞA

(26Eylül 1816, istanbul - 28Man 1879, istanbul) Ermeni asıllı ve Katolik mezhebine mensup Osmanlı devlet adamı, gazeteci, müellif ve mütercim.

Tam adı Hovsep Vartanyan'dır. İlk eğitimini Kumkapı'daki Bezciyan Mektebi'nde yaptı. 1827'de, tahsil için Viyana'daki Mık-hitharist Manastın'na gönderildi. İstanbul'a döndükten sonra 1836'da, Hasköy'deki Nersesyan Mektebi'nde ve barutçubaşı Ohannes Bey Dadyan'ın evinde öğretmenlik yaptı. 1837'de, Bahriye'de tercüman oldu ve ilerleyerek baştercümanlığa yükseldi. Kısa süre sonra Ula Sanisi rütbesini aldı ve nişanlarla taltif edildi. 1856'da Encü-men-i Dâniş(->) harici azası idi. 1857 sonlarına doğru veya 1858 başlarında kendisine paşalık rütbesi tevcih kılındı. 1860'ta askeriyeden ayrılarak mülki görevler deruhte etti ve Bey unvanını aldı. 1868'de veya 1869'da, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'ye aza atandı. Ocak 1872 ortalarında, seneyi şemsi aylara çevirmek maksadıyla, Cevdet Pa-şa'nın başkanlığında teşekkül eden komisyona üye seçildi.

Ermeni Katolik cemaline de hizmetleri sebketti. 1 Nisan 1846'da tesis edilen Hamazkayin (Genel Milli) Cemiyeti'nin kurucu azaları arasında bulundu. 1851'de ise Ermeni Katolik Patrikhanesi'nin yönetim kurulu üyesi idi.

Gazetecilik faaliyetine gelince, 1852'de Ermeni harfli Türkçe *Mecmua-i Havadis* dergisini çıkarmaya başladı. 1853 yılı sayılarında İstanbul'un fethi hakkında önemli bir çalışması tefrika halinde neşredildi. Birkaç yıl mecmua olarak çıktıktan sonra gazete şeklini aldı ve 1877'ye kadar devam etti. Bu gazete kapandıktan sonra ölümüne kadar yine Ermeni harfli Türkçe *Ter-cüman-ı Efkâr gazetesinin* başmuharrirliğini ifa etti. 1877'den sonra Karabet Panos-yan'ın (1826-1905) *Manzume-i Efkâr* gazetesinde de yazıları çıktı. Andon Sakayan'a (0-1927) göre Andon Alik'le beraber *Mamul* (Basın) adında bir gazete de neşretmiştir.

Basılı Ermeni harfli Türkçe eserleri de" şunlardır: *Akabi Hikâyesi* (1851) (İstanbul Ermenilerinin hayatını mevzu edinen bu roman *Akabi Hikâyesi*'[İst., 199H adıyla A. Tietze tarafından Latin harfleriyle de yayımlandı); *Boşboğaz Bir Adem* (İst., 1852) (mizahi türde yazılan bu eserde, kendi tarafından çizilmiş karikatürlere, Türkiye'de ilk defa rastlanmaktadır); *Topal Şeytan Hikâyesi* (İst., 1853) (Le Sage'dan tercüme); *Tarih-i Napoleon Bonaparte* (1-3, İst., 1855; 4-6, İst., 1856); *Paris Meşvereti* (İst., 1856) (tercüme); *Telgraf Risalesi* (İst., 1857), *Şark Muharebesi Hikâyesi* (J-, İst., 1878, II, İst., 1879); *Mecmua-i Kıtâat-ı Te-varih* (İst., ty).

Vartan Paşa'mn iki Ermenice eseri de vardır. .Birincisi, *Yelektrakan Herakir*

(Elektrik Telgrafı, 1857) ikincisi ise *Sahnıa-natrakan Cışmardutyunner* (Nizamname-i Millet-i Ermenyan'a Dair Hakikatler, 1863) adını taşımaktadır.

KEVORK PAMUKCİYAN

VÂSİF (Enderunlu)

(?, İstanbul - 1824, istanbul) Divan şairi.

Adı Osman'dır. Enderun'dan(->) yetiştiği için "Enderunî", "Enderunlu" lakabıyla bilinir. III. Selim döneminden (1789-1807) itibaren sarayın çeşitli hizmetlerinde bulundu. 1807'de IV. Mustafa tahta geçince hasodaya alındı ve hünkâr başlalası oldu. Sırasıyla peşkir ağalığı ve anahtar ağalığı yaptı. Kiler kethüdası iken hâcegân rütbesiyle saraydan ayrıldı. İlk görevi Bola-yır'da idi. Sonra çeşitli yerler dolaştı. İstanbul'a döndükten sonra öldü. Mezarı Ka-racaahmet'tedir.

Vâsıf in şiirleri *Divan-ı Gülşen-Efkâr-ı Vâsıf-ı Enderunî* ('Bulak, 1841) adıyla basılan divanında toplanmıştır. Özellikle şarkılarında kayıtsız ve neşeli bir ruh hali yankılanır. Manzumelerinde mahalli renklere,

B B A

Bir tıfla duçar oldu gönül semt-î

Bebekde

Pervâz idemez yavrucağım dâhi

tünekde Ol mâhı şikâr itmek için sayd-ı

semekde Bir 'âlem-i mehtâb idelim biz de

felekde

Buldu henüz eyyamını zevrakçe-i

sahbâ

Orsa-boca Kandilliye dek çekdirelim tâ Gök kandil olub subha dek ey mâh-ı

şeb-ârâ Bir 'âlem-i mehtâb idelim biz de

felekde

Tavşan kanı mey dolduralım câm-ı

niyaza

Yalvâralım ol mest-i mey-i gamze-i

nâza

Mahfî kayalım yağlı piyadeyle Boğaza

Bir 'âlem-i mehtâb idelim biz de

felekde

İşte mey ü mahbûb ü tarab cümle

müheyya Mehpâreciğim gel idelim 'azm-i

Tarabyâ

Hırsız küregfle yanaşub yalıya tenhâ Bir 'âlem-i mehtâb idelim biz de

felekde

Vâsıf gibi çarha çıkarub nağme-i âhî Zevk eyleyelim şarkı çığırtma ile gâhî Agûşe
alub hâle sıfat gâhî o mâhî Bir 'âlem-i mehtâb idelim biz de

felekde

ENDERUNLU VÂSIF

müstehcene varan söyleyişlere, alaylı ve nükteli ifadelerle sıkça rastlanır. *Divan'm*-da yer alan "Annesi ağzından kızına öğüt" ile "Kızın cevabı" muhammesleri, İstanbul hayatı çerçevesinde mahalle kadınının ve kızının dilini, felsefesini, hayat görüşünü, isteklerini, hayallerini, halkın gelenek ve göreneklerini yansıtmaları açısından orijinal manzumelerdir (*Kirlen güle güle gelinim hayda yun arın/Hanım Kad'm'ın oğlu yüzük gönderir yarın / Tek elmasım cevahirini giy de*

*şalvarın /Hamdolsun işte silsilemiz pak yedi karın/Oлма sokak
süpürgesi kadın kadıncık ol), (Yufka makama açmasını açmayın bana
/Ben bilmem öyle hamur işi samsa saklava / Yapıp*

ğa çıkıp yarın ihtida/ On beş yaşında kendime bir oynaş arayım).

Vâsıf in şiirlerinde ve özellikle şarkılarında İstanbul'a verilen önem oldukça büyüktür. Buralarda konuşulan mahalli Türk-çeden, Boğaziçi başta olmak üzere mesire ve gezinti yerlerine; halkın giyim kuşamından binicilik, balıkçılık, cirit ve ok atma gibi geleneksel şehir hayatına kadar İstanbul, onun şiirinin başlıca konularındandır.

Küçükçamlıca'da inşa olunan Sürûrâ-bâd Kasrı'na söylediği tarih kitabesinde II. Mahmud dönemi (1808-1839) İstanbul'unun âdetâ panoramasını resmeder. Keza *Divan* 'mda yer alan bazı gazelleri, onun İstanbul mecaralarıyla doludur. Bu tür şiirlerinde Divan Edebiyatı'nın klasik çerçevesini kırarak bazı mahalli epizotları canlı biçimde anlatmıştır (*Neş 'emizyok de-yû ağyârı bezmden sattık/Neyse mahfî kalıp ol mehle biz aldık sattık // Gezinirken Paşalimanı suyunda ikimiz/ Yanaşıp bir gece dâmen-i visale yattık*). Gazellerinde söz konusu ettiği bazı İstanbul güzelleri, mücerret sevgililer olmayıp bizzat o devrin dilberleridir (*Bil maskat-ı re'sim, dedi ol şûh-ı güzeste /Anîde bakıp rûyine Kartal deyiverdim veya Servili 'de geçen sene görmüş idim seni/Ey şuh doğru şöyle sen ol dil-rübâ mısın veya Hûbân-ı Sitanbûl'a uyar mı büt-i dîger /Mısrî nice hemcins olur hergelelelerle*).

Vâsıf m İstanbul tutkusu, şarkılarında doruk noktasına çıkar. Hemen pek çok şarkısında İstanbul'un 19- yy'daki güzelliğini ve asudeliğini anlatmıştır. Bunlar arasında padişahın Beşiktaş'taki sahılsa-ı raya gelişine üzerine yazılan "Beşiktaş'ı şe-ref-yâb eyledi nakl-i hümâyûnun" nakaratlı şarkı, bu semtin değişik özelliklerini yansıtır. Onun yaşadığı dönemde Göksu, hiç şüphesiz İstanbul'un en gözde mekânı idi. Dolayısıyla onun şarkılarında Göksu anlatımları çok geniş bir yer tutar. Sevgilisine "Cânib-i Göksu'ya lûtf eyle azî-met edelim" diye yalvardığı bir muhammes şarkıda İstanbul âşıklarının hallerini samimi bir dille anlatır (*Nerede kaldı deyû validen eylerse merak/Bir haber versin eğer ister isen gitsin uşak / Semtiniz de gidilir yer mi a canım pek uzak /Helepek güçlük olur işte beyim saate bak/Bizde kal bu gece birlikte muhabbet edelim*). Göksu kadar olmasa da Vâsıfın şarkılarında Sürû-râbâd, Sa'dâbâd, Çağlayan, Çırağan, Tarab-

Divan-ı Gülşen-Efkâr-ı Vâsıf-ı Enderum'nin (Bulak, 1841) ilk sayfası. Nuri Akbayar koleksiyonu

ya, Bebek gibi semtler hakkında da yine bol bilgi ve malzeme bulunabilir (*Kâm almak için sâye-i hüsnünde felekten / Sağar çekelim sâki-i sîmîn-bilekten / Yelken edip akla binelim semt-i Bebek'ten/Mehtâb edelim gel bu gece ey mâh-ı felek-tâb*). İSKENDER PALA

VATAN CADDESİ

Fatih İlçesi'nde, Aksaray Meydan'nda, Valide Sultan Camii ile Topkapı surları arasında, Bayrampaşa Deresi vadisi boyunca kuzeybatı-güneydoğu yönünde doğrusal olarak uzanan cadde.

Vatan Caddesi olarak bilinen yolun gö-nümüzdeki adı Adnan Menderes Bulva-rı'dır. Yaklaşık 3 km uzunluğunda olan Adnan Menderes Bulvarı 1956-1957'de, dönemin başbakanı Adnan Menderes'in İstanbul'da giriştiği bir dizi imar operasyonu sonucunda Vatan Caddesi adıyla açılmış ve hizmete girmiştir. Ancak, bulvarla aynı güzergâh üzerinde olmasa da şehrin bugünkü Aksaray'Meydanı'na tesadüf eden kısmı ile surların Topkapı kesimine denk gelen noktaları arasında Bayrampaşa Deresi ve vadisi boyunca, öteden beri, şehrin ana arterlerine nazaran daha az önemli çeşitli yollar olduğu bilinmektedir.

Bizans döneminde kısmen bugünkü Aksaray Meydanı'na tekabül eden Bous Forumu(->) ile Teodosios Surları üzerine günümüzün Topkapı'sma en yakın konumda olan Aziz Romanos Kapısı arasında Lykos Deresi'nin (Bayrampaşa Deresi!->)] güneyinde doğrusal bir yol olduğu bilinmektedir. Bizans döneminde şehir içi ulaşım sisteminin önemli bir parçası olan bu arterin Osmanlılarda, güzergâhındaki değişikliklere karşın varlığını koruduğu, ancak eski önemini yitirdiği görülür. Osmanlı döneminde görülen en önemli değ-

şikliklerin, güzergâhın Bayrampaşa Dere-si'ne daha çok yaklaşması ve eski doğrusal formun şehrin yeni dokusuna uygun olarak oldukça dolambaçlı hale geldiği söylenebilir.

Bizans ve Osmanlı dönemlerinde şehrin ana ulaşım arterlerini oluşturan Sultanahmet Meydanı-Beyazıt-Edirnekapi ve Beyazıt-Aksaray-Samatya güzergâhları yanında ikincil bir konuma sahip olan ve şehrin tarımsal üretiminin önemli bir bölümünü karşılayan bahçe ve bostanlar arasından geçen Aksaray-Topkapı yolunun önemini yitirmesi, Cumhuriyet dönemi boyunca, Vatan Caddesi'nin açıldığı yakın zamanlara kadar devam etmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Fransız şehir plancısı Henri Prost'a yaptırılan İstanbul Nâzım Planı'nda bugünkü Adnan Menderes Bulvarı ile önemli benzerlikler taşıyan bir yol önerisi yer alır. Aksaray Meydanı ile Topkapı arasında doğrusal olarak önerilen yolun Yenibahçe çayır ve bostanlarının yer aldığı surlara yakın kısmında bir zooloji ve botanik parkı ile sur dışındaki devamında bir hipodrom önerisi de vardır. Bu önerinin bazı farklılıklarla Vatan Caddesi olarak gerçekleştirildiğini düşünmek mümkündür.

Şehrin Bizans dönemi yol strüktürünün bir anlamda yeniden canlandırılması olarak düşünülebilecek Prost planındaki önerilerden farklı olarak, Vatan Caddesi, açıldığı sıralarda Topkapı surlarının 1 km kadar dışında, Bayrampaşa mevkiinde yapılması düşünülen 100.000 kişilik yeni bir

stadyuma ulaşımı sağlamak üzere de düşünülmüş olmalıdır. Bu proje gerçekleşmemiş, ancak, 1955 İstanbul Sanayi Bölgeleri Nâzım Planı ile sur dışı, bu arada Bayrampaşa çevresi de sanayi bölgesi olarak tespit edilmiş ve burada yoğun sanayi yerleşmeleri ortaya çıkmıştır. Böylelikle, Vatan Caddesi de önceleri Sirkeci-Sultanah-met-Beyazıt-Aksaray hattında yoğunlaşan ticari ve idari merkez ile sur dışı arasında bir arter işlevini görürken zaman içinde önemi artmış; çevre yolları ile Edirne yolu (Londra Asfaltı veya eski E-5 Yolu, yeni D-100 Yolu "Devlet Yolu-100") ve Avrupa Otoyolu'nun (O-1 "Otoyol-1") Topkapı sur dışında bir araya gelmesi, Trakya

Vatan Caddesi

Ertan Uca, 1994/ TETTV Arşivi

Otogarı'nın Topkapı'da bulunması ve sur dışında sanayi ve konut kullanımlarının artması gibi nedenlere paralel olarak şehrin en önemli arterlerinden biri durumuna gelmiştir. Öneminin ve kullanım yoğunluğunun artmasının sonucu olarak yol çevresindeki kullanım türlerinin de değiştiği görülür. Bizans döneminden 1950'li yıllara kadar çoğunlukla bahçe ve bostanlardan oluşan tarımsal karakterli ve seyrek doku-lu bir kullanım, yolun açılmasını takiben yerini oldukça yoğun bir yapılaşma düzenine bırakmış; ticaret, konut, eğitim, sağlık, konaklama türlerinin bir arada yer aldığı karışık bir kullanım deseni ortaya çıkmıştır. Ayrıca bugün bulvar çevresinde, Gureba Hastanesi, yeni Emniyet Müdürlüğü binası, orduevi, öğrenci yurtları gibi kamu yapıları da yer almaktadır.

Zaman içinde hemen bütünüyle kaybolmuş bulunan ve çevrenin özgün tarihsel kullanım biçimini oluşturan tarımsal alanların son örneklerine, günümüzde bulvarın kuzey cephesinde, Mimar Sinan Ma-hallesi'nde taraçalanmış küçük bir alanda rastlamak mümkündür.

Yörenin, tarihsel olarak İstanbul'un görece daha az önemli yerleşim alanlarından olması dolayısıyla dikkate değer anıtsal tarihi yapılara fazla rastlanmaz. Bulvarın başlangıç noktalarını oluşturan Valide Sultan Camii ile Teodosios Surları dışında, Aksaray Hamamı, Sultan Selim Med-resesi(->) ve 15. yy'da camiye çevrilmiş bir Bizans kilisesi olan Fenarî İsa Camii(->), bulvar çevresindeki başlıca tarihi yapılar olarak sayılabilir. Yol güzergâhı üzerinde yer alan Simkeş Mescidi ise yolun açılması sırasında yıkılmıştır.

Bulvarın açılması direktifini de vermiş olan eski başbakanlardan Adnan Menderes ile eski bakanlar Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan'ın cenazelerinin 1990'da sur dışında Topkapı Mezarlığı ile çevre yolu arasında yeni yapılan anıt mezara nakledilmesini takiben, Vatan Caddesi'nin adı da Adnan Menderes Bulvarı olarak değiştirilmiştir. İstanbul Metrosu'nun bulvarın altında inşa edilen Aksaray-Esentepe kısmı ise 1989'da hizmete girmiştir.

Adnan Menderes Bulvarı 12 m genişliğinde bir refüjle ayrılmış 14'er m'lik ge-

VEDAT BEY

372

373

VEFA KİLİSE CAMÜ

liş ve gidiş yollarına sahiptir. Her bir yolda 3,5 m eninde 4 adet şerit bulunmaktadır. Bulvarın her iki yanında 10'ar m genişliğinde kaldırımlar yer almaktadır. Böylelikle bulvarın toplam genişliği 60 m'ye ulaşmaktadır. Bu özelliği ile, yapıldığı yıllarda Türkiye'nin en geniş caddesi unvanını kazanmıştır. Saatte tek yönde şerit başına azami 1.000 aracın geçebileceği bir kapasiteye sahiptir. Araç yolları tesfiye edilmiş toprak zemin üzerine stabilize malzeme ve bunun üzerine 25 cm kalınlığında beton döşeme ve asfalt olarak inşa edilmiştir. İnşaat sırasında 1957 sonlarına kadar 343.000 m³ toprak hafriyatı, 12.031 m³ kırma taş stabilize, 75.800 m² beton, 71.360 m² asfalt, 9.000 m kanal inşaatı ve 7.100 m bordur yapılmıştır.

Bibi. istanbul Vilayeti Neşriyat ve Turizm Müdürlüğü, *istanbul'un Kitabı*, Kitap 1, ist., 1957. RIFAT AKBULUT

VEDAT BEY

bak. TEK, VEDAT

VEDAT TEK EVİ

Şişli İlçesi'nde, Nişantaşı'nda(->), Valikonağı Caddesi ile Süleyman Nazif Sokağı'nın kesiştiği köşededir. Mimar Vedat Tek'in(->) kendisi ve ailesi için yaptığı evdir. Yapım tarihi 1913-1914'tür.

Ev, oldukça eğimli üçgen bir arsa üzerindedir. Tek, arsadaki kot farklarını değerlendiren yarım kat bağlantılı bir şema uygulamıştır. Tek ailesinin mülkiyetinden çıkmış olan ev, koruma altında olmasına karşın büyük ölçüde değiştirilmiştir. Halen Valikonağı Caddesi'ne bakan zemin kat restoran, Süleyman Nazif Sokağı üzerindeki kanat, bar olarak kullanılmaktadır.

Evin girişi, Valikonağı Caddesi üzerindedir. Birinci kat salon ve yemek vb yaşama hacimlerine ayrılmış, yatak odaları üst katta düzenlenmişti.

Vedat Tek Evi'ni, döneminin konut yapıları arasında öne çıkaran özellik 1. Milli Mimari olarak bilinen Osmanlı revivalist (yeniden canlandırmacı) üslubunun en önemli temsilcisi olan mimarının bu üslubun plastik potansiyelini işaret eden bir çalışması oluşudur. Gerçekten Tek, bu konutta şaşırtıcı çıkmalar yaparak küçük ve eğimli arsanın zor koşullarını plastik, önerilere dönüştürmüştür.

Vedat Bey, Milli Mimari'nin klasik ve akademik kuralı olan simetriyi evinin tasarımında gözetmemiş ve Milli Mimari'nin biçim öğelerini kullandığı halde şaşırtıcı sonuçlar almıştır. Valikonağı cephesi, girişin düşey eksenini ile üçgen arsanın köşesindeki balkonlardan ötürü birbiriyle ilin-tisiz görünen âdetâ kuraldışı bir kompozisyon sergilemektedir. Birinci katta salon, "bay window" benzeri yarım altıgen biçimli bir çıkma ile işaret edilirken üst kat büyük konsol öğeleriyle taşman geniş ve düz bir çıkma yapmaktadır. Bütün bu farklı cephe motiflerinin gerilimli kompozisyonu, üçgen köşenin alttaki poligonal ve üstteki dikdörtgen olan balkonlarıyla bir kez daha vurgulanmaktadır. Özellikle üçgen

Vedat Tek Evi

Ertan Uca, 1994/TTETV Arşivi

köşenin verdiği perspektif, "ekspresyonist" bir tat içerir.

Poligonal balkonun üstteki dikdörtgen balkonla, onun da bir saçakla örtülmesi burada bir doluluk-boşluk kontrastı yaratır. Poligonal balkonda mekânın geriye çekilişi, köşelerdeki serbest kolonlarla güçlendirilmiştir. Üstteki balkonda ise aynı işlevi, üçgen payandalarla desteklenen geniş saçak yüklenmiştir.

Saçak ögesi, evin başka kesimlerinde de, örneğin giriş kapısının, salon ve üst kat çıkmalarının üstünde gölgeli alanlar yaratarak tasarımın plastik kurgusunun altını çizer.

Milli Mimari Üslubu'na özgü ve Tek'in ustası olduğu biçimler elbet kullanılmıştır, giriş ekseninin sivri kemerli çerçevesi, birinci katın kemerli üst pencereleri, ikinci katın yine geleneksel üst pencereli düzenlenişi, çini kaplamalar vb tipik motifler açıkça canlandırma öğeleridir.

Vedat Bey'in tasarımında kimi geç art nouveau(-0 veya art deco(->) esintiler de, örneğin balkonların eşkenar oymalı parapetleri vardır.

Vedat Tek Evi, hem genel çizgisi hem de ayrıntılarıyla mimarının düşünce ve tasarımını özgürce dışavurduğu sıradışı bir Milli Mimari denemesidir.

Bibi. Y. R. Demirbel, "Prof. M. Vedat Tek", *Ar-kitekt*, S. 9-10 (1941-1942); N. Emre, "Mimar Vedat Tek'in Sanat Hayatı", *ae*, s. 9-10 (1941-1942); S. N. ileri, "Mimarlarımızdan M. Vedat", *Yapı*, S. 15 (1942); S. Özkan, "Mimar Vedat Tek 1873-1942", *Mimarlık*, S. 121-122 (1973); A. Sıkıçakar, "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Giriş Cephe Analizi", (İstanbul Teknik Üniversitesi, basılmamış yüksek lisans tezi), 1991, s. 137.

AFİFE BATUR

VEFA

İstanbul'da Fatih İlçesi'nde bir semt.

Adını oradaki Şeyh Vefa Külliyesi'n-den(-0 alır. Bozdoğan Kemerinin(->) Haliç tarafına, Küçükpazar'ın yukarısına düşer. Aksaray ile Unkapam arasındaki Ata-

türk Bulvarı'nın doğusunda kalır, bir başka deyişle batıdan ve güneyden Zey-rek(->), Saraçhanebaşı(->) ve Şehzadebaşı(->) ile doğudan ve kuzeyden ise Molla Hüsrev (Vezneciler), Süleymaniye(->) ve Hoca Gıyasettin mahalleleri ile çevrilmiştir.

Saraçhanebaşı'nda sukemerinin kuzeyinde yer alan Şehir Tiyatroları Reşat Nuri Salonu ile Hıfzıssıhha Enstitüsü binasının bulunduğu ve kemerlere paralel giden Cemal Yener Tosyalı Caddesi ile Şebsefa Kadın Camii'nden gelen Kâtip Çelebi Caddesi ve Süleymaniye'den gelen Vefa Cad-desi'nin kesiştiği küçük alan Vefa semtinin merkezi mevkiini oluşturur.

Bizans döneminde kentin en önemli meydanlarından Tauri Forumu(->) kuzeyinde I. Constantinus(-0, II. Leon gibi imparatorların saraylarının bulunduğu kentin en yüksek tepesinin (3. tepe) kuzeybatı yamacında ve kentin ana eksenini oluşturan Mese'nin(->) Harisius ya da Andronopolis Kapısı'na (Edirnekapi) giden koluna yakın bir yörede yer alması nedeniyle, soyluların, varlıklıların konutlarının bulunduğu bir semtti. Ne var ki, Bizans'ın son evresinde kentteki nüfus azalmasıyla birlikte bugünkü Vefa'nın bir bölümünü de içine alan geniş bir arazide 1300 başlarında bir manastır yapıldı. Kentin Osmanlılara geçmesinden (1453) sonra II. Mehmed (Fatih) de Bizans'ın bu saraylar bölgesine yerleşmişti (bak. Eski Saray). II. Mehmed kendi külliyesini 4. tepe üzerinde yaptırırken, oğlu II. Bayezid (hd 1481-1512) daha sonra kendi adıyla anılacak 3. tepayı seçecekti (bak. Beyazıt; Bayezid Külliyesi). Onun torunu, I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) Süleymaniye Kül-liyesi'ni(->) dedesininin kuzeyinde inşa ettirdi. Öte yandan, gene II. Mehmed döneminden başlayarak saraçlar, demirciler, bakırcılar, börekçiler vb gibi esnaf grupları da aynı tepe çevresinde yoğunlaşmaya başlamışlardı. Böylece adı geçen tepe kentin en önemli merkezi haline geldi. Bu gelişmeler kuşkusuz ki, Vefa semtinin de oluşumunu belirledi. Nitekim, II. Mehmed ve II. Bayezid döneminin ulemasından Şeyh Vefa Efendi (Musliheddin Mustafa) adına buraya bir külliye yaptırılacak ve şeyhin lakabı, zamanla semtin adı olarak yerleşecekti.

Vefa, tüm Osmanlı dönemi boyunca önemini korudu, sadece varlıklıların, soyluların oturdukları bir semt olarak kalmadı, sözünü ettiğimiz cami, medrese ve tekkeler nedeniyle, din adamlarının, bilim adamlarının, öğrencilerin yoğunlaştığı Beyazıt, Vezneciler, Şehzadebaşı yöresine yakınlığı sayesinde kültürlü kişilerin de semti oldu. Semtin bu özelliği 19. yy'm sonlarına, 20. yy'ın başlarına dek sürdü, Şehzadebaşı ve Direklerarası'nın revaçta olduğu dönemlerde mutena günlerini yaşadı. 1918'deki büyük Fatih yangınında Vefa da kül olduktan sonra

semtin tüm bilinen özellikleri kayboldu, yöre ucuz yapılarla, mimarsız, mühendissiz yapılmış kagir konutlarla dolmaya başladı. 1930'lu, 1940'lı, 1950'li yıllarda Laleli, Fatih, Beyazıt, Aksaray gibi semtlerin arka mahallelerinin

Vefa'dan bir görünüm.

Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

geçirdiği evrimi, Vefa da geçirdi. O merkezlerdeki kötüleşmeye, bakımsızlaşma-ya paralel olarak, diğer arka semtlerin yoksullaşması Vefa'yı da içine aldı.

Vefa semti, uzunca bir zamandır özellikle Siirt ve bir ölçüde de Bitlis kökenlilerin yoğun olarak bulundukları bir semttir. Bugün semtin tamhımıslığı 1876'dan beri faaliyette bulunan, ünlü bozacısının ve İstanbul'un en eski liselerinden birisinin adı vesilesiyle sürmektedir. Semte ülke çapında ün kazandıran ve uzunca bir dönem İstanbul'un "üç büyüklerinden sonraki dördüncü takımı olan Vefa futbol takımı ise, şu anda 3. kümeden, İstanbul amatör ligine düşmüş durumdadır.

İSTANBUL

VEFA BOZACISI

Türkiye'nin en tanınmış boza imalat firması.

Eskiden, halkın diline "93 Harbi" diye yerleşmiş olan Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Rumeli'den İstanbul'a yoğun bir göç olmuştu. Savaştan hemen önce, 1876'da Karadağ sınırındaki Prizren kasabasından gelen Arnavut genci Sadık, bir süre mahalle aralarında seyyar bozacılık yaptıktan sonra, Vefa semtinde küçük bir bozacı dükkânı açtı ve hemen sonra bitişikteki yeri de kiralayarak dükkânını genişletti. O zamana değin boza, çok tutulan bir kış meşrubatı olmasına rağmen, iptidai usullerle yapılmakta, gerek imalat, gerekse muhafaza için fiçiler kullanılmakta ve bu fiçiler kötü kokmaktaydı. Prizrenli Sadık sattığı bozaları kendisi imal etmeye başladıktan sonra, fiçi yerine mermer küpler kullanmaya başladı. Bakteri üremesine elverişli tahta yerine mermerin kullanılması hem sağlık koşulları açısından daha elverişli oluyor, hem de mermerin serin tutma özelliği nedeniyle bozanın çabuk ekşi-

mesi önleniyordu. Mermer ayrıca müşterinin gözünü okşuyordu. Genç bozacı aynı zamanda dükkânını şık leblebi ve tarçın kaplarıyla, çeşit çeşit kepeçler ve güzel bardaklarla donatarak, lezzetini geliştirdiği bozanın orada içilmesini de bir zevk haline getiriyordu.

Vefa o dönemlerde muteber bir semt olma özelliğini sürdürdüğü için dükkânın müşterileri arasında hatırlı şahıslar bulunmaktaydı. Bunlardan birisi olan sikkezen-başı Hattat Fettah Efendi saraydan öğrendiği meşrubat tariflerim genç bozacıya aktardı, o da sadece yılın belli aylarında içilen bozanın yanı sıra, şıra, limonata, bazı şerbet türleri, dondurma ve salep yapmaya başladı; ünü birkaç yıl içinde bütün İstanbul'a

yayıldı, kentin başka yörelerinden pek çok kimse akın akın Vefa'daki bu yeni bozacının bozasını, mevsim kış değilse, diğer içeceklerini tatmaya geldiler, buna rağmen, o başka semtlerde şube açma doğrultusunda kendisine yapılan teklifleri reddetti, iki dükkâna birden yetişemeyeceğini, müşterinin kendisim daima işin başında görmesi gerektiğini, dükkânları çoğaltayım diye lezzeti bozarsa kimsenin artık ona da, bozasına da itibar etmeyeceğini söyledi. İmalatı artınca da, kardeşi İbrahim'i Prizren'den getirtti, iki kardeş bir arada işletmelerini kurumlaştırdılar, yıllar ilerledi hacca gidip Hacı Sadık Efendi ve Hacı İbrahim Efendi oldular.

O zamanki takvimle "334 yangını" diye de anılan büyük Fatih yangınında (1918) Vefa harabeye dönünce iki kardeş dükkânı kapatmayı ve işten çekilmeyi düşündüler ama Hacı Sadık Efendi'nin Suriye cephesinden, savaştan dönen oğlu İsmail Bey, babasını ve amcasını teşvik etti. Kendisi Darülfünun'un Edebiyat Şubesi'ni bitirdi, Kadıköy Lisesi'nde beden terbiyesi

Günümüzde Vefa Bozacısı'ndan bir görünüm.

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

öğretmenliğine başladı. Bütün bu süre zarfında babasına ve amcasına yardım etti. Onların ölümünden sonra da işletmenin tüm sorumluluğunu yükledi. Soyadı kanunu çıkınca Vefa soyadını alan, bozacı olarak değil, ama daha çok bir spor adamı olarak tanınan, Vefa kulübü üyeliğinin yanı sıra, Beden Terbiyesi İstanbul Bölge -si'nde uzun süre güreş ajanlığı yapan ve Fatih Güreş Kulübü'nün kurucu başkanı olan İsmail Vefa boza imalatının bir fabrika üretimine dönüşmesine ve "Vefa Bozacısı"nın mamulünün ülke çapında nam kazanmasına önayak olmuştur.

Bugün Vefa Bozacısı'nın merkezi gene Vefa'dadır, yöneticilerinin beyan ettikleri gibi, işletmenin sadece bir tane şubesi vardır, bu şube Eminönü Meydanı'nda-ki tarihi bir binada faaliyettedir. Bununla birlikte, işletmede imal edilen bozayı satan pek çok büfe, muhallebici dükkânı vb kentin dört bir yanında bulunmaktadır. Vefa Bozası hayli zamandır kurumlaşmış bir işletmenin ünlü mamulü olarak İstanbul'un kış aylarının özelliklerinden birisidir.

İSTANBUL

VEFA KİLİSE CAMÜ

Eminönü İlçesi'nde, Vefa'da(-0 Molla Şemseddin Camii Sokağı'ndadır. Molla Gürani Camii, Molla Şemseddin Camii olarak da tanınır. Başka kilise camilerinden (Eski İmaret, Fenarî İsa, Zeyrek) ayırt edilmek için bulunduğu semtin adıyla Vefa Kilise Camii olarak adlandırılmıştır.

Bizans dönemindeki adı hususunda kesin bir bilgi yoktur. Evveliden beri, şehrin içinde varlığı bilinen birçok Ayios Teodoros (Hagios Theodoros)

kiliselerinden biri olduğu kabul edilir. Nitekim I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) İstanbul'da olan Pierre Gilles(->), üçüncü tepenin batı yamacında olan Teodoros Ki-lisesi'nden bahseder. A. Lenoir ise bu binayı 1852'de Meryem'e sunulmuş bir Te-otokos (Theotokos) Kilisesi olarak adlandırarak, Teotokos Lips Manastırın Kilisesi olduğunu sanmıştır (bak. Fenarî İsa Camii). Bu yanlış görüş W. Salzenberg(->) ve F. W. Unger(->) tarafından da tekrarlanmıştır. Bu kiliseye dair 1888'de etraflı bir tarih araştırması yayımlayan F. T. Mühlman, buranın Teotokos ve bazılarının iddia ettikleri gibi Teodoros Tiron (Tyron) Kilisesi olmadığını, ancak Karbunaria semtindeki başka bir Teodoros Kilisesi olarak teşhis edilebileceğini ileri sürmüştür. Ancak şu husus da göz önünde tutulmalıdır ki, bu semtin şehrin neresinde olduğu da pek aydınlığa kavuşmamıştır. Tetrapilon (Tetrapylon) civarındaki Teodoros Kilisesi'nin burası olabileceği yolundaki görüş de dayanaksızdır. Tetrapilon, sonraki Şehzadebaşı'dır. Bazı yazarlar ise bunun Sforakion'daki Teodoros Kilisesi olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir (P. A. Dethierf->)]. Fakat bu semtin bu bölgede değil, daha doğuda, Sultan Mahmud Türbesi dolaylarında olduğu tespit edildiğine göre, bu hipotez de geçersizdir. Kısacası, İstanbul hakkındaki yayınlarda buraya verilen ad hususunda inandırıcı bir dayanak yoktur.

VEFA KİLİSE CAMÜ

374

375

VEFA SPOR KULÜBÜ

Bugün ana bina olarak kullanılan yapı, 1971'de hizmete girmiştir. 1990-1991 öğretim yılında Vefa Anadolu Lisesi bölümü açılmıştır ve okul 1994-1995 öğretim yılında da bütünüyle bu statüye kavuşmuş olacaktır. Okulda İngilizce öğretim yapılmaktadır.

1994-1995 öğretim yılında okulda 68 öğretmen görev yapmakta, toplam 1.278 öğrenci bulunmaktadır. Okul, karmadır. Pansiyonlu kız öğrenci sayısı 44'tür.

AYHAN DOĞAN

VEFA SPOR KULÜBÜ

Adını taşıdığı semtin spor kulübüdür.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Vefa İdadisi öğrencilerinden Saim Turgut Aktansel(->), Zeki (Baban), Hikmet (Barlan), Rıfat (Baban), Sudi Ca-vit (Oral), Tevfik (Kut), Yusuf Ziya ve Sab-ri beyler tarafından Vefa İdman Yurdu adıyla kuruldu. Yeşil-beyaz renkleri

seçen kulüp, Süleymaniye Camii karşısındaki ahşap bir evde faaliyete geçti.

Uzun yıllar özellikle futbolda varlık gösteren Vefa Spor Kulübü 1941'de Çukurbos-tan sahasını alıp burada adını taşıyan bir stada sahip olduktan sonra daha da hızlı

Azizlerden Teodoros, Hristiyanlığa inandığından dolayı öldürülmüş Roma ordusundan bir askerdir (tyron). Sonraları aynı aziz komutan (stratelates) olarak adlandırılmıştır. Mezar ve makamı Amasya'da eski adı ile Evkatia bulunan Elvan Çelebi Köyü'nde bulunan bu aziz, Anadolu'nun çok eski inançlarındaki bir "kahraman"ın kültünü almış, İslamiyetin yayılması ile de makamı Hızır îlyas ve Baba İlyas ile birleştirilerek Elvan Çelebi Zaviyesi olmuştur.

Bazı izlerden anlaşıldığı kadarı ile erken bir döneme ait (5-6. yy'lar ?) bu yapının yerinde orta Bizans dönemi içinde bugün görülen binanın esas inşa edilmiştir. Bu yapının 10-11. yy'larda gerçekleştirildiği sanılır.

Kilise, şehrin Latin işgalinden 1261'de kurtarılması ve Bizans idaresinin ihyası ile önemli ölçüde tamir edilmiş ve batı tarafına bugün binanın giriş cephesini teşkil eden dış narteks eklenmiştir. Fetihden sonra, kilise Şeyhülislam Şemseddin Ahmed veya kısaca Molla Gürânî tarafından camiye çevrilmiştir. Bu sırada yapıda gerekli değişiklikler yapılarak sağlam tarafına da bir minare eklenmiştir. 953/1546 tarihli *Is-'tembul Vakıfları Tahrir'Deferi'*nde, bu caminin kaydı, komşusu olan Şeyh Vefa Camii bölümü içindedir. "Mevlana Gürânî"

Vefa Kilise Camii

Ara Güler

vakfı başlığı altında bildirilen bu belge Re-biyülevvel 889/Mart 1.484'te düzenlenmiş ve çevresindeki evkafının sayıları ile gelirleri ayrıntılı olarak gösterilmiştir.

Hüseyin Ayvansarayî, 18. yy'm sonlarında yazdığı *Hadika'da.*, esasında mescit iken, Mehmed Eminzade Hüseyin Ağa'nın oğlu müderris Abdurrahman Efendi'nin minber koydurarak camiye dönüştürdüğünü bildirir.

Vefa Kilise Camii, İstanbul'daki eski Bizans kiliseleri içinde Batılı sanat tarihçilerinin en erken ilgi duydukları eserlerden biri olarak tanınmıştır. Daha 1830larda ünlü Fransız mimar ve Anadolu'da eski eser araştırmacısı Ch. Texier(->), İstanbul'da bulunduğu sırada binanın rölövelerini çizmiştir. Kilise camii 1850'lerde sanat tarihi yayımlarına girmiş bulunuyordu.

Büyük ihtimalle 14 Rebiyülâhır 1249/ Ağustos 1833'teki Cibali yangınında yanmış ve birkaç yıl sonra mimarisinde bazı değişiklikler de yapılarak ihya edilmiştir. 1937'de amatör bir meraklı, M. Is. Nomi-dis(->) ile

birlikte, dış narteks kubbelerin-deki mozaiklerin üzerlerini örten badana tabakalarını temizleyerek, bunları meydana çıkarmıştır. 1972-1973'te ise binanın kuzey cephesi duvarını düzelten sathi bir restorasyon yapılmıştır.

Vefa Kilise Camii bugünkü durumu ile çok açık surette iki ayrı yapının dönemine işaret eder. Her şeyden önce bina, şimdiye kadar incelenmemiş, eski bir binanın kalıntıları üzerine oturmaktadır. 11-12. yy'lara ait olduğu genellikle kabul edilen esas kilise, orta Bizans döneminin en tipik dini mimari biçimi olan "dört sütun-lu kapalı haç planlı" yapılardandır. Doğuda dışarı taşkın apsisi, yanlarda kubbeli tonozlarla örtülü "pastoforion" hücreleri vardır. Esas mekân dört sütunun meydana getirdiği dört kolu eşit bir haç biçimindedir. Kolların üzerlerim beşik tonozlar örter, ortada ise pencere ve yüksek kasnaklı bir kubbe yükselir. Ortadaki dört sütun yangınların birinde tahribe uğradığından, yerlerine şimdi görülen üslupsuz destekler konulmuştur. Ama mekânın batı tarafında üç bölümlü bir narteks vardır. Dış cephelerin duvar örgüleri, ciddi bir inceleme yapılmadan, intizamlı taş ve tuğla dizileri halinde restore edilmiştir. Köşe mekânlarının da üstleri orijinal mimarisine uymayan düz ve tek meyilli çatılar halinde örtülmüştür. Texier'nin çiziminde binanın iki yan cephesinde (kuzey ve güney), içeriden ikişer sütunla ayrılan galeriden geçilen yan dehlizler veya nefler bulunmaktadır. Ne yazık ki, gerek binanın mimari bütünlüğüne, gerek genel Bizans sanatına önemli bir özellik sağlayan bu yan nefler sonraları (herhalde 1833 yangın arkasından), ortadan kalkmıştır.

Şehrin Latin işgalinden 1261'de kurtarılıp Bizans devletinin ihya edilmesinden sonraki, Paleologos Hanedanı(->) döneminde, kilisenin batı tarafına, şimdiki cepheyi teşkil eden dış narteks eklenmiştir. Bu, dışarıdan merdivenle çıkılan ilave, kemerler ile bölünmüş beş bölüm halinde olup, bunlardan üçü alternatif bir sisteme göre kubbelidir. Ek binanın batı cephesi, 13-14. yy'larda italya'dan Bursa'ya kadar Osmanlı-Türk sanatına hâkim olan üsluba uygun olarak, kemerler ve aralarında pencereler açılan sütunlar ile hareketli bir görünüş kazanmıştır. Aynı cephe mimarisi anlayışını Batı Yunanistan'da Arta'da Pa-regoritissa Kilisesi'nde, Güney Makedonya'da Ohri Ayasofya'sında, Bursa'da Hüda-vendigâr Camii'nde de bulmak mümkündür. Bu ek yapıda daha erken dönemin bazı işlenmiş unsurları devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Pencerelerin altlarındaki korkuluk levhaları ile sütun başlıkları 6. yy'a ait parçalardır.

1937'de yapılan araştırmalarda, dış narteks kubbelerinin içlerinde meydana çıkarılan mozaikler ne yazık ki şimdiye kadar ilmi bir değerlendirme yapılarak yayımlanmamıştır. Bunlardan ortadakinin göbeğinde madalyon içinde Meryem tasvir edilmiştir. Kubbe iç yüzeyindeki dilimlerde ise, değişik duruşlarda Tevrat peygamberleri tasvir edilmiştir. Bu

mozaiklerden altın zemin teşkil edenlerin bilinmeyen bir dönemde üzerlerinin kazınarak, altının elde edilmeye çalışılmış olduğu da dikkati çeker. Son dönem Bizans resim sanatının canlı üslubunu aksettiren ve bu bakımdan Kariye duvar süslemeleri ile yakınlık

gösteren bu resimler maalesef son yıllarda bu cami içine yerleşenler tarafından tahribe uğratılmıştır.

Türk dönemine ait sanat bakımından Vefa Kilise Camii'nin önemli bir özelliği yoktur. Bunlar herhalde geçirdiği yangın veya yangınlarda yok olmuştur. Yalnız, sağ tarafında yükselen minaresi, gövdesinin dikey çubuklar şeklinde yapılmış olması bakımından Orta Asya'dan beri gelen eski bir Türk minare geleneğini yaşatır. Bu bakımdan İstanbul'da tek örnektir. Aynı tipte olan Galata'da Okçu Musa Mescidi minaresi yakın tarihlerde yapılan bir restorasyonda bu özelliğini kaybetmiş, Burmak Mes-cit'inki(->) ise, adından da anlaşıldığı gibi spiral çubukludur. Şerefe korkuluklarında da ilgi çekici Bizans levha parçaları kullanıldığı dikkate değer. Fetih'ten sonra Türkleşen İstanbul'da yoğun yerleşmeye sahne olan kilise camii çevresinde ünlü kişilerin ev ve konakları bulunuyordu. Caminin önündeki hazirede de değerli mezar taşları görülür. Burası şehir içinde kalabilmiş hazirelerin, ağaçları ve taşları ile en güzel son örneğidir denilebilir.

Bibi. (Patrik Konstantios), *Constantiniade*, ist., 1846, s. 106 (verilen bilgi hatalıdır); A. Lenoir, *Architecture monastique*, Paris, 1852, I, s. 178; Gailhaband, *Monuments anciens et modernes*, Paris, 1850, levha II; W. Salzenberg, *Altchrist-liche Baudenkmale von Constantinopel*, Berlin, 1854, s. 116 ve levha 34-35; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, ist., 1877, s. 314-315 ve bir gravür; Pulgher, *Eglises Byzantines*, 22-24; F. Th. Mühlmann, "Die angebliche Kirche der Theotokos in Constantinopel, Eine kunstge-schichtliche Untersuchung", *Mitteilungen des Deutschen Excursions-Clubs in Constantinopel*, S. 1 (1888), s. 8-17; Gurlitt, *Konstantinopels*, 32-33; Millingen, *Byzantine Churches*, 243-252; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 149-167; N. Brunov, "Rapport sur un voyage à Constantinople Architecture byzantine", *Revue des Etudes Grecques*, XXXIX (1926), s. 12-19; ay, "Über zwei byzantinische Baudenkmäler von Konstanti-nopel aus dem XI. Jahrhundert", *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, IX (1932-1934), s. 139-144; R. Janin, "Les eglises des saints mili-taires", *Echos d'Orient*, XXXIV (1935), s. 59-67; Schneider, *Byzanz*, 77-78; A. Oğan, "İstanbul Kiliseleri ve Mozaikleri", *Güzel Sanatlar*, V (1944), s. 103-115; Eyice, *İstanbul*, 53-54, no. 70 ve resim 14; Eyice, *Bizans Mimarisi*, 62-66, levha 109-122; C. Mango, "Constantinopolita-na", *Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts*, LXXX (1965), s. 323-330, resim 10-19; H. Hal-lensleben, "Zur Annexbauten der Kilise Camii in İstanbul", *ist. Mut.*,

XV (1965), 208-217; S. Eyice, "Leş eglises byzantines d'Istanbul (du IXe au XVe siecle)", *Corsi sull'arte Bizantine e Ravennati*, Ravenna, XII (1965), s. 280-285; Janin, *Eglises et monasteres*, 148-154; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 169-171; Th. Mathews, *Byzantine Churches*, s. 386-401; AyVansarayî, *Hadîka*, I, 187; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I (1963), s. 46, resim 60; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, löl, no. 915; *Eminönü Camileri*, 140-142; M. Is. Nomidis, "Rapport preliminaire des travaux executes dans une eglise Byzantine", *Notre-Dame d'Ephese*, S. 2 (1958).

SEMAVİ EYİCE

VEFA LİSESİ

Eminönü İlçesi'nde, Vefa'da, Şehzade Kül-liyesi'nin(->) arkasında, Dede Efendi Cad-desi'ndedir. İstanbul'un en eski ortaöğretim kurumlarından.

1872'de bugün Eminönü Halk Eğitimi

Vefa Lisesi

Ali Hikmet Varlık

Merkezi'nin bulunduğu yerde, Dersaadet İdadi-i Mülkiye-i Şahanesi adıyla eğitime başladı. Okul, kısa zamanda gelişti ve Di-vanyolu'ndaki Sultan Mahmud Türbesi yanındaki binaya geçti. 1881'de bugün de eğitim yapılan Vefa'daki Mütercim Rüşdü Paşa Konağı'na taşındı ve Vefa İdadisi adını aldı. 1910 yangınında bina, evsiz kalan ailelere verildiğinden okul, Vezneciler'de-ki Saffet Paşa Konağı'na geçmek zorunda kaldı ve bu yıllarda adı Vefa Sultanisi'ne çevrildi. Balkan Savaşı sırasında da okul binası hastane olarak kullanıldı. 1914'te okul, önce bugün Cağaloğlu Anadolu Lisesi'nin, sonra da aynı semtteki Anadolu Kız Meslek Lisesi'nin bulunduğu binaya taşındı. 1917'de de kendi binasına döndü.

1925'te lise bölümü kapatılmış; okul, 1930'a kadar ortaokul olarak öğretime devam etmiştir. Sonra yeniden lise sınıfları açılmış ve bugün pansiyon olarak kullanılan bina (bak. Beşinci Vakıf Hanı) tamamlanmış ve Yüksek Öğretmen Okulu olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1949'da bu okulun kapatılmasıyla da bina Vefa Li-sesi'ne verilmiştir.

1958'de okulun bünyesinde İstanbul'un ilk akşam lisesi açılmış ve 1976'da da bu okul Pertevniyal Lisesi'ne aktarılmıştır.

1964-1965 futbol sezonunda 2. lig şampiyonu olan Vefa şeref turunda. *Cengiz Kahraman arşivi*

L

VEFA STADYUMU

3 77 VEFİEFENDİ HİPODROMU

bir gelişme gösterdi. Amatör dönemde istanbul 1. ligindeki en büyük başarısı 1946-1947 sezonunda Fenerbahçe'nin arkasından averajla ikinci olmasıdır.

istanbul 1. liginin en güçlü takımlarından biri olma hüviyetini de taşıyan Vefa, profesyonelliğin kabulünden sonra da bunu devam ettirdi. Türkiye 1. liginin de gözde ekipleri arasında yer alan Vefa, daha sonra parasal imkânsızlıklar nedeniyle eski gücünü yitirdi. 1902-1963 sezonu sonunda 2. lige düştüyse de 1964-1965 sezonunda yeniden 1. lige çıktı. Ancak 1973-1974 sezonu sonunda yeniden 2. lige, ardından da 3. lige düştü. 1993-1994 sezonunda 3. lig 8. grupta mücadele eden futbol takımı sezon sonunda sonuncu olarak mahalli lige düşmüştür.

Kulüp bir ara Simtel müessesesi tarafından finanse edilirken Vefa Simtel adını aldı. Ancak bu da uzun sürmedi. Futbolun yanı sıra voleybol, basketbol ve boks dallarında da varlık gösteren Vefa kulübü bugün 90 yıla yaklaşan tarihini amatör bir kulüp hüviyetinde sürdürmektedir.

Vefa Spor Kulübü'nden Sami Akçıkö-ney, Hayri Ragıp Candemir, Hüsamettin Böke, Galip Haktanır, Bülent Varol, İsmet Yamanoglu (Tahtabacak ismet), Garbis istanbullu, Nejat Sor, Hilmi Kiremitçi gibi ünlü futbolcular yetişmiştir.

CEM ATABEYOĞLU

VEFA STADYUMU

Fatih tlçesi'nde, Karagümrük'te, Fevzi Paşa Caddesi'nde Vefa Spor Kulübü'nün yönetiminde bulunan stadyum.

Burasının Bizans döneminde Aetios Sarnıcı(-») olduğu bilinir. Osmanlı döneminde kullanılmayan bu açık sarnıç çevresindeki duvarların çöküp göçmesiyle metruk bir alan haline gelmiş, sonraları da bostan olarak kullanılmıştır. Çukurda bulunmasından ötürü "Çukurbostan" adıyla da anılmıştır. 1926'da Karagümrük Spor Kulübü'nün(-») kurulmasından sonra kulüp mensupları burayı kendi elleriyle düzenleyip "Çukurbostan Sahası" haline getirmişlerdi. Bunu başarabilmek hayli zor olmuştu. Özellikle bugün merdivenlerin bulunduğu alandaki bostan kuyusunu dol-durabilmek için hayli emek harcamışlardı. Burada meydana gelen "Çukurbostan Sahası"nda Karagümrük futbol takımı uzun yıllar maçlar oynamıştı. Bu arada 1932'de bu sahada karşılaştıkları Selanik Karması'nı 2-1 yenmişlerdi.

Vefa Lisesi'nden yetişen Hasan Âli Yücel, milli eğitim bakanı iken bu sahayı Vefa Spor Kulübü'ne(-») kiralamış ve bu yüzden Karagümrüklüler, semtleriyle ilgisi bulunmayan bir kulübe, ellerindeki sahanın verilmesine hayli gücenmişlerdi. Burada Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılan stadyum ile içinde bir de spor salonu

bulunan kulüp binası 26 Ağustos 194Ş'te Hasan Âli Yücel tarafından törenle açılmıştı.

Çukurbostan Sahası'mn kaleleri duvar ve anacadde tarafında iken Vefa Stadyumu' na çevrilişi sırasında kaleler anacaddeye

Vefa Stadyumu

Fatih Amtlan

paralel hale getirilmiştir. Vefa Spor Kulübü futbol takımı ilk yıllarda maçlarını bu stadyumda oynamış, daha sonra stat amatör lig maçlarına ayrılmış, ancak Vefa takımı bu sahada çalışmalarını sürdürmüştür. Karagümrük takımı da bu sahayı kullanmış ama semt sakinlerinin Vefa kulübüne karşı olan kırgınlıkları uzun yıllar sürmüştür.

Vefa Stadyumu'nda bugün Türkiye 2. ve 3. liginin bazı maçları ile mahalli lig maçları oynanmaktadır. Stadyum cadde duvarı dibinde kapalı tribünü ve kale arkalarında açık tribünleriyle 12.500 kişi alabilecek kapasitededir.

CEM ATABEYOĞLU

VEHBÎ (Seyyid)

(?, İstanbul -1736, İstanbul) Divan şairi.

Adı Hüseyin'dir. Soyu Seyyid Hasan Hüsameddin Efendi'ye dayandığı için "Seyyid" lakabıyla anılır. Vehbî mahlasını

B B

M U R

Can bağışlar âdeme ab ü hevâ-yı

Üsküdar

Nefha-î 'îsâ mıdır bâd-ı sabâ-yı

Üsküdar

Bahusus ol misli yok sâhilserâ ile

hemân

Gülsitan-i cennete konmuş fezâ-yî Üsküdar

Nakd-i 'ömr-î nazenini itme

mihnetle heba Def-i gam kıl 'işret it mehpârelerle

dâ'imâ Var ise 'aklın sana benden nasihat

Vehbiyâ

'Alem eyle geçmeden vakt-i safâ-yi Üsküdar

SEYYİD VEHBÎ

hocası Ahmed Neylî Efendi (ö. 1748) vermiştir.

Gençliğinde iyi bir öğrenim gördü. Müderris olarak çeşitli İstanbul medreselerinde çalıştı. Tebriz'in ikinci defa fethedilmesi üzerine (1725) oraya kadı tayin edildi. Daha sonra sırasıyla Kayseri, Manisa ve Halep kadılıklarında bulundu. Halep'te iken hacca gitti. Dönüşte hastalanınca istanbul'a getirildi ve burada vefat etti. Mezarı Cerrahpaşa'dadır.

Vehbî, çağının önde gelen şairlerindendir. Önceleri Nabî, sonra da Nedim tarzında şiirler söylemiştir. *Divan* 'mdan başka *Kırk Hadis Tercümesi* ile *Surname* adlı ünlü eseri ve Pasarofça Antlaşma-sı'nın (1718) anlatıldığı *Sulhiye* adlı bir risalesi vardır.

Vehbî, İstanbul'da doğup büyümüş ve şehrin her yönden âşığı olmuş bir şairdir. Resmi görevle gittiği taşrada daima istanbul özlemini dile getirmesi bundandır. III. Ahmed'in (hd 1703-1730) şehzadeleri için yapılan sünnet düğünü ile üç kızının evlenmesi münasebetiyle yapılan şenlikleri anlattığı *Surname* adlı eseri dönemin istanbul hayatını yansıtmaları bakımından çok önemli bir kitaptır. Kitapta düğün âdet ve eğlenceleri, siyasi protokol, meslek teşkilatlarının durumu, şenliklere katılan kişi ve gruplar, istanbul'un çeşitli mekânları ayrıntılı biçimde anlatılmıştır.

Düzyazı olarak yazıldığı için mesnevilerde ve bazı tarih kitaplarında bulunamayacak geniş bilgilerin yer aldığı *Surname* hin yazma nüshaları minyatürlerle de süslenerek anlatıma destek sağlamıştır.

Vehbî'nin *Divan'ında* istanbul'a dair pek çok beyit bulmak mümkündür. Özellikle taşrada bulunduğu yılların ürünü olan şiirlerinde istanbul özlemi, şehrin bütün yönlerinin anılmasına vesile olmuştur. Gerek kasidelerinde, gerekse gazellerinde anlattığı tabiat, coğrafya, sosyal hayat, eğlence demleri, içki meclisleri, bayramlar, mesireler, aşk u alaka, hep istanbul'dan ilham alınarak dile getirilmiştir (*Ey Vehbî nakd-i can u dili eyledim feda/İstanbul'un güzellerin nâk-hûsuna*). Bu arada Sarıyer, Şeytan Akıntısı, Hisar gibi o devrin seçkin sayfiye muhitleri de şiire konu olur (*Gül-bûseleryerin gör o zerrîn-izârda / Güya kiras mevsimidir Sarıyâr'da //... // Gözüne eşk-i çeşm rakibin bi-ayhihî/Şeytan Akıntısı'na müşabih Hisar 'da*). Fenerli bir güzel için yazdığı gazelde de yine 17. yy istanbul'undan manzaralar bulmak mümkündür (*Semt-i deyrinde doğup sî-nemi nâkûs gibi /Erganun nağmeleri nâ-fe vü efgânımdır //... // Görüp ol mâhî fitil aldı Fener'de Vehbî7Mum olan yanmağa sem'-i dil-i sûzâmmdıf*). Üsküdar hakkında yazılmış bir murabbada ise bu semtin bahar ve eğlence demleri teferruatlı biçimde anlatılmıştır. Murabbanın son iki mısraı oldukça dikkat çekicidir: *Var ise aklın sana benden nasihat Vehbiyâ /Âlem eyle geçmeden vakt-i safâ-yı Üsküdar*.

Vehbî'nin istanbul'a karşı bütün bu ilgilerinden en önemlisi, III. Ahmed'in Topka-pı Sarayı önünde ve Ayasofya yakınında

yaptırdığı çeşme için söylediği 25 beyitlik tarih kitabesinde görülür. Çeşmenin dört cephesine kuşak yazılar olarak hakkedilen kitabenin şu tarih mısraı da en az şiirin kendisi kadar ünlüdür: "Aç Besmeleyle iç suyu Hân Ahmed'e eyle dua". Rivayete göre bu mısraın "Besmeleyle..." diye başlayan orijinali III. Ahmed'e aittir. Ancak mıs-radân ebced hesabı ile üç rakam eksik çıkmaktadır. Vehbî, mısraın başına ebced değeri üç rakamını veren "Aç..." kelimesini koyarak padişahın beytini başka bir vezinde düzeltmiş ve kendi manzumesini yazmıştır.

Vehbî, III. Ahmed'in Sa'dâbâd'da yaptırdığı çeşme için de bir tarih düşürmüştür (*Âbım nûş eyleyip Vehbî dedi tarihini/ Dehre Sultân Ahmed icra eyledi mâ-i hayât*).

iskender pala

VEHBÎ (Sünbülzade)

(?, Maraş - 29 Nisan 1809, İstanbul) Divan şairi.

Adı Mehmed'dir. Çocukluğunda ve gençliğinde iyi bir eğitim gördü, İstanbul'a gelip devrin ileri gelenleriyle dostluklar kurdu. Rumeli'deki pek çok kasaba ve şehirlerde kadılık yaptı. 1775'te elçi olarak İran'a gönderildi. Dönüşte Bağdat'ta elçilik görevini suiistimalden idamına ferman çı-

G ^A Z E L

Zâhmnâk itdi derûnum dîde-i

hunhâresi Var ise yâre sarılmakdır bulunsa çâresi

Eyledim sencîde-i mîzân-ı çeşm-i 'tibâr Bir ağır başlı güzel amma alınmış
dâresi

Konmağa bir nahl-i istiğna arar kim

'âşıkın Pek hevâlanmış yine mûrg-i dil-i

âvâresi

Câm-i lebrîz istemez sahbâ~keşân-ı

derd-i 'aşk

Sâki-i bezmin lebinden mest olur

meyhâresi

Eylemez cünkim şikâf-ı leb kabûl-i

iltiyâm Galiba tîg-i zebânında unulmaz yâresi

Yâd ider vaz'ında hûrî kızların pek

şevk ile Şeyhi zendost eylemiş İstanbulun

mekkâresi

Tab-ı 'aşkîle gazel mi söylemiş Vehbî

yine Nazma sûziş virdi böyle tab'-ı

âteşpâresi

SÜNBLZADE VEHBÎ

karıldı. İstanbul'a kaçıp saklandı ve 7 yıl boyunca yoksul bir hayat yaşadı. Affedilip kadılık mesleğine döndü. Çok geçmeden emekli oldu ve kendini şiire verdi. Mezarı Edirnekapı'dadır.

Vehbî zevk ve eğlenceye düşkün bir mizaca sahipmiş. Şiirlerinde yerel konulara, günlük hayata, devrin atasözleri ve deyimlerine sıkça yer verdi. Bazı eserlerinde şehrin toplumsal hayatını detaylı biçimde söz konusu eder. *Divan'ndan* (Bulak, 1837) başka *Lûtfiyeââh* ahlaki-di-daktik bir mesnevisi, ten zevklerini öne çıkaran *Şevk-engiz* adlı başka bir mesnevisi, *Münşeat'ı* ve manzum birer lügat olan *Tuhfe-i Vehbî*(Farsça-Türkçe) ve *Nuhbe-i Vehbî*(Arapça-Türkçe) adlı eserleri vardır.

Vehbî, *Lûtfiye* adlı eserinde istanbul'un önemli tiplerine dair tahlillerde bulunmuştur. Eser, devrin sosyal hayatını tenkit açısından oldukça değerlidir (Smz/-z esnafta yoktur insaf/ Yani nadir bulunur sinesi saf//Nazarı dirhem ü dinardadır/ Çıkacak iki gözü kârdadır//Hacı Ağa deyû ikram eyler / Kendi zu'munca anı ram eyler //Sonra derkim iyi tutkun buldum/Avlayıp toy gibi bir kaz yoldum).

Şevk-engiz mesnevisinde bir zampara ile gulamparanın hikâyesi çerçevesinde o dönem istanbul'unun zevk dünyası anlatılmıştır. Eserin realist ve natüralist tasvirleri dikkate değerdir.

Divan'ndaki pek çok şiirinde de İstanbul hayatını bulmak mümkündür. Kasidelerinde başkent bürokrasisi nedeniyle andığı kişi, mekân ve hadiseler yanında, gazellerinde de sık sık şehrin genel durumuna dair ipuçları verir. Her istanbullunun bu şehre karşı duyduğu sevgi ve bağlılık, onda biraz daha fazladır (*Terk etmez idim cennet-i İstanbul'u Vehbî / Bir ken-*

Divan-ı Vehbî'nin (Bulak, 1837) ilk sayfası.

Nuri Akbayan koleksiyonu

Aşüfte vü ser-dâde-i pîç ü ham olaydım Tek cebhe-i yâra dökülen perçem
olaydım

Şikeste olursam da düşüp seng-i cefâyâ Sağar gibi sâkî ile fem der fem olaydım

Ancak olub üftâde gül-î 'arz-ı yâra Sâ'ir yere düşmezdim eğer şebnem
olaydım

Tîr-î nighin urdu dile bârî deseydi Bir gün sanlup yâresine merhem
olaydım

Terk itmez idim cennet-i İstanbulu

Vehbî Bir kendim idare edecek âdem olaydım

SÜNBLZADE VEBÎ

dim idare edecek âdem olaydım). Kendisi istanbul'un çeşitli zevk ve eğlence âlemlerinde bulunmuş olup bu tecrübeyi sosyal yapının tenkidinde başarıyla kullanmıştır (*Yâd eder va'zında huri kızların pek şevk ile / Şeyhi zendost eylemiş İstanbul'un mekkâresi*). Hele Bebekli bir güzel için yazdığı gazelinde onun bu âlemler-deki kıymet ve derecesini layığıyla görmek mümkündür (*Göz bahsidir hayâl-i hisâr-ı derûnda kim /Merdüm-nişîn-i çeşm-i ümidim Bebeklidir//... //Pâmâl-i esb-i işve eden Vehbiyâ beni/Dilberlerin hırâm-ı levendâne şeklidir*). Bu arada Hisarlar, Acı Musluk, Okmeydanı, Kuruçeşme, Galata gibi semtler ile Kumkapı meyhaneleri de onun şiirinde İstanbul'a özgü seçkin mekânlar olarak göze çarpar (*Pek çamurdur bilirim Kumkapı meyhaneleri/ Vehbiyâ gel Galata semtine git etme galat*).

İSKENDER PALA

VEİİEFENDİ HİPODROMU

Bakırköy İlçesi'nde, Osmaniye Mahalle-si'nde bulunan istanbul'un tek hipodromu.

Bugün kapladığı geniş arazi ve çevresinin Şeyhülisam Velîyüddin Efendi'nin(-0 çiftliği olduğu bilinmektedir. Burası uzun yıllar mesire olarak istanbul halkının rağbetine uğramıştır.

19H'de kurulan "Islah-ı Nesl-i Feres (At Neslini Geliştirme) Cemiyeti" tarafından istanbul'da ilk at yarışları düzenlenirken, Makriköy (bugün Bakırköy) yakınında bulunan ve halk arasında Veliefendi Çayırı diye anılan mesirenin bir bölümü bu işe tahsis edilmişti. Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti tarafından, Hazine-i Hassa'ya ait bulunan bu çayırda ahşap tribünler yaptırılmış ve Ağustos 1911'de burada istanbul'un ilk at yarışları düzenlenmiştir. Bu ilk yarışı, Sa-id Bey'in "Derviş" isimli atının kazandığı eski belgelerden öğrenilmektedir.

Zamanla at yarışlarına ilginin artması-

VEİİYÜDDİN EFENDİ

378

379

VENEDİK SARAYI

la burası da hızlı bir gelişme göstermiş ve Türkiye Jokey Kulübü'nün kurulmasından sonra önce kum, sonra çim pist yaptırılmıştır. Kum pist 1.800 m uzunluğunda, 20 m genişliğinde, çim pist 2.000 m uzunluğunda, 40 m genişliğindedir. 1968'de inşa edilen 5.000 kişilik tribünün yanına, 1987'de yeni bir tribün yapılmıştır. Tesiste ayrıca padok, jokey odaları, ahırlar, at eyerleme yerleri, büfeler, lokantalar, otopark ve

müşterek bahis gişeleri bulunmakta, yarışlar kapalı devre televizyon yayınından da izlenebilmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

VELİYÜDDİN EFENDİ

(?, İstanbul - 25 Ekim 1768, İstanbul) Şeyhülislam ve hattat.

Babası Mustafa Efendi Yeniçeri Oca-ğı'nda 64. Orta'da oda ihtiyarı idi. Medrese eğitimi gören Veliyüddin Efendi kısa zamanda yükselerek Galata, Kahire ve Mekke kadılığında bulundu. Daha sonra, Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine getirildi. Bir ara Manisa'ya sürüldüyse de bir yıl sonra 1760'ta şeyhülislamlığa yükseltildi. Bu makama geldiği sırada hasta olduğundan şeyhülislamlara mahsus olan beyaz kürkü padişah huzurunda giyemedi. 1761'de azledilerek Bursa'ya sürüldü. 1767'de ikinci kez şeyhülislam oldu ve vefatına kadar bu makamda kaldı. Vefatında Eyüp Nişan-ca'da Şeyh Murad Tekkesi'ndeki hazirede daha önce hazırladığı yerde toprağa verildi. Hayır sahibi bir kimseydi. Bayezid Camii'nde bir kütüphane, Silivrikapı dışında bir mesire (bak. Veliefendi Hipodromu) ve çeşme bırakmıştı.

Usta bir hattat olan Veliyüddin Efendi talik yazıyı Durmuşzade Ahmed'den öğrendi, kısa zamanda ileri götürdü ve iranlıların yere göğe sığdıramadıkları usta hattat, îmâd (ö. 1015) kadar güzel talik yazmayı başardı. Bu yüzden hattattan bahseden eserler onu "İmâd-ı Rûm" (Anadolu'nun İmâd'ı) olarak nitelerler. 1721'de İstanbul'a gelen İran elçisi Türk asıllı Mür-teza Kuli Han, Damat İbrahim Paşa tarafından kendisine gösterilen Veliyüddin Efendi'nin yazısı karşısında hayran kalmıştı.

Celi talikte de usta olan hattatın yazılan müze ve özel koleksiyonlardadır. Şehzadebaşı'nda yaptırdığı çeşme ve sebil ile • Hekimoğlu Ali Paşa Camii bitişiğindeki çeşme ve sebil ve aynı caminin iki kapısındaki yazılar da Veliyüddin Efendi'nin-dir. Medine'de Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in vakfı olan kütüphanede de nefis bir murakkâ (yazı albümü) vardır. Veliyüddin Efendi, İranlı hattat İmâd'ın ekolüne bağlıdır.

Bibi. Suyolcuzaade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küttâb*, İst., 1942, s. 138; Müstakimzade, *Tuh-fe*, 750-751; Habib, *Hat ve Hattâtân*, ist., 1306, s. 377; *Sicill-i Osmanî*, IV, 614; Sami, *Kamus*, IV, 4692; C. Huart, *Leş Calligraphes et leş Mi-niaturistes de l'Orient Musulman*, Paris, 1908, s. 299; U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri*, İst., 1982, levha 15; ay, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, ist., 1992, levha 84 (s. 202); Rado, *Hattatlar*, 170-171.

ALİ ALPARSLAN

VELİYÜDDİN EFENDİ KÜTÜPHANESİ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, Beyazıt Ca-mii'nin batıdaki tabhanesine bitişiktir.

Banisi Şeyhülislam Veliyüddin Efen-di'dir(->). Kendine ait değerli eserlerden oluşan kütüphanesini 1181/1767'de yaptırdığı bu yapıya vakfetmiştir. Günümüzde kütüphane Kuran kursu olarak kullanılmaktadır. 3.231 yazma ve 55 basmadan oluşan kitap koleksiyonu Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir.

Dikdörtgen planlı, fevkani kütüphane kesme taştan inşa edilmiştir. İki bölümlü yapının giriş kısmı dikdörtgen planlı, tonozla örtülü, giriş kısmından daha yüksek ana mekân ise kare planlı ve tek kubbelidir. Kütüphaneye Beyazıt Camii'nin batı kısmında yer alan tabhane bölümünün avlusundan girilmektedir. Yapıyı çevreleyen dışarı taşkın iki silme cepheyi üçe bölmüştür. Ana mekânı kuzeyden ve güneyden çevreleyen pencereler iki sıralı üçer tanedir. Ayrıca alt kısımda ikişer tane bodrum penceresi bulunmaktadır. Üst kısımdaki pencereler yuvarlak kemerli, alt kısımdaki pencereler ise yuvarlak boşaltma kemerleri ile açılmış dikdörtgendir. Giriş kısmında ise batıda tek sıralı iki tane

Veliyüddin
Efendi'nin celi
talik
karalaması
(üstte) ve
Veliyüddin
Efendi
Kütüpha-
nesi'nden bir
görünüm.
U. Derman,
Türk Hat

Sanatının Şaheserleri,

İst., 1982 (*üst*),
Ertan Uca, 1994/
TETTVArşivi

dikdörtgen, kuzeyde ise yine tek sıralı üç tane yuvarlak boşaltma kemerleri ile açılmış dikdörtgen pencereler mevcuttur. Alt kısımda ise ikişer tane bodrum penceresi yer almaktadır.

Yapının en ilginç özelliği 18. yy yapısı olmasına rağmen döneminin üslup özelliğini yansıtmamasıdır. Bunun nedeni kuşkusuz Bayezid Camii'nin mimarisi ile uyum içerisinde olmak istenmesinden

kaynaklanmaktadır. Bununla beraber yapıdaki küçük ayrıntılar döneminin özelliklerini yansıtmaktadır. Bunlardan birincisi yapıyı çevreleyen dışarı taşkın silmelerdir. Diğer bir ayrıntı ise pencerelerdedir. Üst kısımdaki pencereler barok üslupta rev-zenlerle çevrenmiştir ve hepsi birbirinden farklıdır. Yine dikkati çeken bir husus orta pencerelerin yuvarlak boşaltma kemerlerinin aynalık kısımlarıdır. Bu kısımlar kimisinde cam, kiminde ise iç içe iki tane yuvarlak kemerli olmak üzere yapının klasik görünümüne hareket kazandırmıştır. Yapı klasik mimari üsluba sadık kalmakla beraber 16. yy barok üslubun etkilerini de bünyesinde uyum içerisinde taşımaktadır.

Bibi. O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst., 1986, s. 141.

EMİNE NAZA

VENEDİK SARAYI

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane'de(-0, Tom-tom Kaptan Sokağı'nda, İtalyan Lisesi' nin(-») yanındadır. Bugün İtalya Cumhuriyeti Başkonsolosluğu ikametgâhı olarak kullanılmaktadır.

Tarihi çok eskilere uzanan yapı ilk önce Venedik Cumhuriyeti'nin, Osmanlı Devleti nezdinde bulundurduğu elçi ve Osmanlı topraklarındaki Venedik kolonisinin başı olan balyoslar(->) İstanbul'daki temsilciliği ve ikametgâhı olarak kullanılmıştır.

Osmanlı topraklarında elçi bulundurma hakkı ilk olarak 1454'te yapılan bir antlaşma ile Venedik Cumhuriyeti'ne verilmiş, balyoslar önce bir yıllığına görev yaparken, 1503'te bu süre üç yıla çıkarılmıştır. 15. yy'ın sonlarında İstanbul'da henüz sabit bir ikametgâhları bulunmayan Venedik elçileri, Eminönü'nde Yahudi Mahalle-si'nde veya Çemberlitaş'taki Elçi Hanı'n-da(->) kalmaktaydılar. 16. yy'ın başlarından itibaren Venedik elçileri Galata'da ikamet etmeye başlamışlardır.

Galata'daki ilk binanın yeri, konumu ve şekli hakkında kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Galata surlarının iç tarafında, denize yakın bir yerde olduğu bilinmektedir. Bir süre sonra bölgenin giderek kalabalıklaşması, sık sık çıkan yangınlar ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle bu bina terk edilmiş, elçilik bağlık bahçelik, temiz havası ve güzel manzarası olan Galata'nın üst kısımlarındaki Pera'da (Beyoğlu) bulunan kiralık bir eve taşınmıştır. Balyos Pietro Zen, Ağustos 1527'de Venedik Cumhuriyeti-ti'yle yaptığı yazışmalarda "Pera Bağla-rı"ndaki bu evin özelliklerinden detaylı olarak bahsetmektedir.

Bugünkü Venedik Sarayı'nın yerinde bulunan ve Venedik Cumhuriyeti'ne mensup bir tercümanın oğlu Sebastiano Sal-vago ile Zoia (Gioia veya Giorgia) adında bir kadına ait olan bu bina, büyük bir bahçe içinde, ahşap, tek katlı, mütevazı bir Türk evi şeklindeydi ve bu semtteki,

bağ ve bahçeler içindeki diğer evler gibi çok güzel bir deniz manzarasına sahipti.

1645'te Girit Savaşı nedeniyle Venedik'le Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler bozulmuş, Balyos Giovan-ni Sorenzo Osmanlı Devleti aleyhine casusluk yaptığı gerekçesi ile tutuklanarak hapsedilince elçilik binası bakımsız kalmış ve tahribata uğramıştır. Savaşın bitmesi (1670) ve diplomatik ilişkilerin yemden düzelmesiyle birlikte birbirlerini izleyen Venedik elçileri, Balyos Querini, Morosini ve Dona, savaş sırasında yağmalanmış ve tahribata uğramış olan yapıda henüz Venedik Cumhuriyeti'nin malı olmamasına rağmen, elçilik binası olarak kullanılmasından dolayı, sağlamlaştırmak ve daha iyi bir görünüm vermek amacıyla çeşitli restorasyon çalışmaları gerçekleştirmişlerdir.

1728'de, elçilik olarak kullanılan binanın sahipleri olan Salvago ailesinin mirasçıları Testalar evi satmak için Venedik Cumhuriyeti'ne başvurmuşlar fakat senato ancak kirayı yükseltmekle yetinmiştir. 1743'te Testa ailesinin evi ve yanındaki ek

Castellan'ın
çizgileriyle
(üstte) ve
günümüzde
Venedik Sarayı.
N. Arslan,
*Gravür ve
Seyahatnamelerde
İstanbul,*
ist., 1992 (üst),
M. Cezar,
*19. Yüzyıl
Beyoğlusu,*
ist., 1991

binaları satmak için tekrar başvurması üzerine, Venedik Senatosu Balyos Venier'i binanın alımı için görevlendirmiş ve satın alma işlemi 24 Eylül 1746'da resmen gerçekleşmiştir.

Venier'i izleyen balyoslar, artık Venedik Cumhuriyeti'nin mülkiyetine geçen binanın önemli restorasyon işlemlerinin yapılması için senatodan izin almışlar, 1752-1754 arasında yapılan bu çalışmalar sırasında duvarlar

örülmüş, bahçe düzleştirilip düzenlenmiş, ön cephe yeni baştan yapılmış ve bazı odalara yeni bir görünüm verilmiştir. Bu restorasyon ve düzenlemelerden sonra, uzun bir süre, olağan bakım işlerinin dışında, hiçbir onarım işlemine tabi tutulmayan binaya 1772'de Balyos Paolo Renier tarafından birtakım kısmi düzenlemeler uygulanmış, Venedik Sarayı'nı oluşturan ana binada ve saray bahçesindeki diğer küçük yapılarda restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Bugün sarayın içinde, yapılan bu çalışmalara atfen bir yazıt bulunmaktadır.

1777-1781 arasında elçilik görevinde bulunan Balyos Andrea Memmo, Venedik Elçiliği'nin konumuyla yakından ilgilenmiş, Pera Tepesi üzerinde yer alan sarayın yerinin dar ve sağlıksız olduğunu ileri sürerek elçiliğin diğer yabancı diplomatik temsilciliklerin (Hollanda, Rusya, İsveç gibi)

toplu olarak bulunduğu "Dört YoP'a taşınmasını Venedik Cumhuriyeti'ne önermiş ve sarayın satılması için birtakım gizli görüşmelerde bulunmuştur. Senato tarafından reddedilen bu öneriden sonra, Balyos Memmo binayı yıktırıp yeniden inşa ettirmek istemiş, ancak bu projenin Venedik bütçesine ağır yük getireceğini düşünen senato, balyosun bu teklifini de reddetmiş, ancak, esaslı bir onarıma razı olmuştur. Bunun üzerine Balyos Memmo, mimarlıktan iyi anlayan Polonyalı rahip Jean-Chrysostome Orlovski ile işbirliği yaparak, binada büyük çaplı bir onarım gerçekleştirmiştir. Kendisi de mimarlığa büyük ilgi duyan ve mimar Lodoli'nin öğrencisi olan Balyos Memmo, elçiliğin Venedik saraylarına benzer bir biçime bürünmesine büyük özen göstermiştir. 1780-1781 kışında Iseppo ve Bartolomeo Coccon adındaki iki İtalyan ustabaşının yönetiminde başlanılan çalışmalar 1782 ortalarına kadar sürmüş, sonunda çok güzel bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar sırasında ana cephe Palladien üslupta yeniden inşa edilmiş, sarayın içine kemerli merkezi bir galeri ve bu galeriye çıkan çift kollu bir merdiven yapılmış, ayrıca büyük bir salon ilavesiyle saray büyütülmüştür. Bunların yamsıra, yangından etkilenmeyen bir arşiv, hapishane, revir ve bir de şapel yapılmıştır.

VENEDİKLİLER

380

381

VENEDİKLİLER

Rumeli
Hisarı'mn

1453'te
Venedikliler
tarafından
Çizilmiş bir
resmi.

TETTV Arfivi

idam edildi. 5 Nisan 1453'te Osmanlı donanmasını atlatıp Halic'e girmeyi başaran filoda üç Venedik gemisi vardı. Kuşatma sırasında Venedikli soylu bir aileye mensup olan Nicolo Barbaro(->) bir günlük yazdı. Türklerin Bizans'ın başkentine girişinden sonra Venedikliler gemilerine atlayıp kaçtılar, tutuklananların bir kısmı yüklü bir haraç verip kurtulmayı başardı. Venedik Senatosu kuşatma altındaki vatandaşlarına yardım etmek için girişimler yaptı, fakat gelen ümitsizlik haberleri üzerine 8 Mayıs 1453'te Bartolomeo Marcello'ya olağanüstü yetkiler vererek Osmanlı padişahı nezdine yollamaya karar verdiler. Sultanın her türlü şartı kabul edilecek ve barış antlaşması muhakkak imzalanacaktı. Senatodan aldığı yetkiler ile yola çıkan elçi bir yıl süreyle bütün zorlukları atlattı ve devlet erkânı ile görüşmelerini tamamladı ve 18 Nisan 1454'te iki devlet arasında sulh yapıldı. İstanbul'un Türklerin eline geçtiği haberi, 29 Nisan 1453'te, Eğriboz Adası'ndan gelen bir haberci tarafından Venedik şehrine ulaştırıldı.

Venedik lehçesine bu ilişkiler sırasında çok sayıda kelime girdi. Denizcilik başta olmak üzere, pek çok alanda görülen bu kelimelerin bir kısmı hâlâ yaşamaktadır. Venedik'te yaşayan çok muhteşem Bizans hatırası, günümüzde en merkezi yer olan San Marco Kilisesi önündeki "Dört At Hey-keli"dir. Göz kamaştırıcı bu eseri, Napo-leon Bonaparte işgal ettiği Venedik şeliri-

Venedikliler, büyük bir özenle neredeyse yeni baştan yaptıkları elçilik binalarını ne yazık ki fazla kullanamamalıdır. 17 Ekim 1797'de Campoformio Antlaşma-sı'nın imzalanması ile Venedik Cumhuriyeti son bulmuş, Avusturya galip ilan edilmiş ve Venedik Sarayı Avusturyalıların eline geçmiştir. Ancak saraydaki Avusturya mevcudiyeti pek uzun süreli olmamış, Auster-litz Savaşı ve hemen ardından 1805 Pres-burg Antlaşması ile Venedik Sarayı 1806'da Fransızlara geçerek 1815'e kadar Fransız elçileri tarafından kullanılmıştır. 1815'teki Viyana Antlaşması ile Venedik yeniden Avusturya egemenliği altına girmiş ve yüzyıl boyunca Avusturya Elçiliği olarak kullanılmıştır. Bu süre içinde 1853'te Baron Kari von Bruck tarafından sarayda geniş çaplı bir restorasyon çalışmasına girişilmiş, yapılan çalışmalar, 1869'da sarayı ziyaret eden imparator Francesco Giuseppe tarafından hayranlıkla karşılanmış ve övgüye değer bulunmuştur. Bu dönemde

ayrıca 1887'de Elçi Calice ve 1908'de Elçi Pallaviani tarafından iki ayrı restorasyon daha gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu restorasyonlar sırasında yapının şekli ve mimari çizgisi çok fazla değiştirilmemiş, Balyos Andrea Mem-mo'nun yaklaşık yüz yıl önce yaptığı çalışmalara mümkün olduğunca sadık kalınmıştır. Yapının ön kısmı genel hatlarıyla Memmo ile Orlovski'nin projesinde görülen cephedir.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle, Avusturya-Macaristan imparatorluğu yıkılmış, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İstanbul'un itilaf devletlerince işgaline kadar Avusturya elçileri bu binada kalmışlardır. Yüksek Komiser Kont Carlo Sforza, İtalyan Dışişleri Bakanlığı'nın emriyle 1 Aralık 1918'de sarayı, İtalyan Deniz Kuvvetleri'ne işgal ettirmiş, binaya İtalyan Elçiliği'nin yerleşmesi 27 Mart 1919'da-ki yüksek komiser kararı ile gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren 1936'ya kadar, Venedik Sarayı İtalyan büyükelçisine İstanbul'daki ikametgâhı olarak tahsis edilmiştir.

Bugün bu amaçla birlikte, İtalyan Başkonsolosluğu ikametgâhı olarak da kullanılan yapı, bodrum, zemin ve iki normal kat olmak üzere üç kattan oluşmaktadır. Dor başlıklı sütunların taşıdığı çıkma şeklindeki terası, üçgen alınlığı, pencere düzeni, iç ve dış süslemeleriyle yapı neoklasik üslup özellikleri göstermektedir. Sarayın bahçesinde yer alan ek binalarda ise konsolosluk ve vize işlemleri görülmektedir.

Bibi. T. Bertele, *Il Palazzo degli Ambasciato-ri di Venezia a Constantinopoli e le sue an-tiche memorie*, Bologna, 1932; "Balyos", *İA*, II, 291-293; Cezar, *Beyoğlu*, 32; V. Grazione, *Am-basciate d'üalia in Turchia*, Catania, 1994, s. 13-23; J. Reyhman, "Beyoğlu'ndaki Venedik Sarayı'nın Mimarı Kimdir?", *STY*, II (1966-1968), s. 15.

Z. HALE TOKAY

VENEDİKLİLER

Venedik, İtalya'nın kuzey kesiminde, Adriyatik Denizi kıyısında tarihi bir şehirdir. Venedik'te kumlu şehir devleti, kuruluşundan 1797'deki yıkılışına kadar İstanbul'la sıkı ilişki içinde bulundu.

İstanbul'da bir

Venedikli, 18. yy.

TETTV Arşivi

Bizans Dönemi: Venedik Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi kesin değildir. Araştırmacılar 7. yy'a kadar çıkarırlar. Bağımsızlığını kazandıktan bir süre sonra Adriyatik Denizi'ne sahip oldular ve Ege Denizi'ndeki adalarda, sonra da Çanakkale Boğazı ve Konstantinopolis'te ticaret kolonileri kurdular. Bu faaliyetleri hakkında Bizans imparatorlarından resmi belge istediler. "Chrisobullos" denilen bu resmi izin ve imtiyaz belgeleri 992'de verildi, fakat elde resmi suret değil de Latince suretler bulunduğu için fazla itibar görmeyen bu

belgenin uzantısı, 1082'de İmparator I. Aleksi-os Komnenos tarafından verildi. Bu belgeyle Venedik tebaası olan tüccarlar devlet merkezinde hiç vergi ödemeyecekler ve hattâ diledikleri yerlerde serbestçe ticaret yapabileceklerdi. Konstantinopolis'te mağazalar açtılar, mahalle tahsis edildi, üç iskeleden rahatça Galata tarafına geçme izni verildi. Bu imtiyazla durumlarını güçlendiren Venedikliler kiliseler, idare binaları da inşa ettiler. Bu binaların nerede olduğuna dair Bizans kaynaklarında bilgi bulunmazsa da Venedik Devlet Arşivi'nde mevcut birtakım bilgiler sayesinde, günümüzde Sirkeci ile Eminönü arasında kalan yerde olduğu ileri sürülebilir. Bu mahalle içinde kalan tek canlı hatıra Balkapa-m Hanı'dır(-0. Bir Bizans devri yapısı üzerine oturtulan bu binada, bir aralık balyos-ların(->) ikamet etmesinden dolayı bu is-., min verildiği ileri sürülebilir. Diğer bir hatıra, Yahudilere ait olup da Yeni Cami'nin inşası sırasında yıktırılan havra hakkındaki kayıtlardır. Venedik vesikalarında "ebra-iky" diye geçen bu terim, Bizans kaynakla-rınca da tekrar edilmiştir. Venedik kolonisi burada kendi başkanını seçerdi. Fakat yetkiler her zaman için, Venedik şehrindeki idareciler tarafından kontrol altında tutulurdu. Temsilcinin unvanı "baiulus" (sorumluluk taşıyıcısı) idi ve zamanla muhtelif imla ile yazılan bu terim "bailo" tarzında kesin şeklini aldı.

Venedikliler, Bizans başkentinde her zaman için rahat hareket edemediler. Ortodoks mezhebine bağlı bu ülke halkı ve idarecileri, mutaassıp olmamakla birlikte kendilerine karşı her zaman mağrur olan Venediklilere pek sıcak bakmadılar. Bu

sürtüşmenin sonucu 1126'da koloninin durumu zorlaştı, fakat 1148'de I. Manuel (hd 1143-1180) yeni imtiyazlar verdi ve yetkilerinin surlar dışına da taşıdığını kabul etti. Bu yıllarda Cenevizliler(->) ile Pisalı-lar(->) Venediklilerin amansız rakipleri idiler. 12 Mart 1171 günü Venedik kolonisi zor anlar yaşadı ve sert bir saldırı yapıldı, buna rağmen 1187'de Bizans'la yeni bir anlaşma sağlandı. Venediklilerin kayıplarına karşı tazminat ödendi ve yeni yerleşim yerlerine izin verildi. Haçlı seferleri sırasında Venedik Cumhuriyeti gemileri ile büyük çapta asker ve malzeme taşıdığını ileri sürerek etkinliğini artırdı. 1204'teki IV. Haçlı Seferi sırasında Latinler Bizans'ı yıkıp kendi imparatorluklarını kurdular. Bu dönemde Enrico Dandolo, Venedik kolonisini güçlendirdi. 1261'e kadar devam eden bu devlette 20.000 Venediklinin bulunduğu bilinmektedir. Venedikli biri tahta çıkmadıysa da Fransızlarla birlikte yetkilerinin sınırlarını genişlettiler, büyük çapta toprak sahibi oldular. Bizans 1261'de eski başkentine tekrar kavuştu ve Venedik kolonisine yeni imtiyazlar verildi. 1268, 1275 ve 1285'te verilen yeni chrisobullos'lar, koloninin gücünü ve faaliyetim yansıtır, imtiyazlar 14. yy'da da verildi.

Venedik kolonisinin daimi olarak devlet merkezinde güçlenmesi, bir bakıma başta Galata olmak üzere, Karadeniz taraflarında ticaret etkinliğini hızlandıran Cenevizlilere karşı bir alternatif olmasıdır. Her ne kadar Bizans İmparatorluğu ile Ceno-va Cumhuriyeti arasında daimi diplomatik ilişki mevcut görünse de ağırlık Venedik'ten yana idi. Cenova ile Venedik, Bizans topraklarındaki ticaret alanında sert bir rekabete girişmişlerdi ve bir aralık Adalar civarında deniz savaşına bile tutuşmuşlardı. Bu durum karşısında Cenova Cumhuriyeti, yeni gelişmekte olan Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldı ve Boğazlarda

»^~^?f'^-İ \^*fe£^««

II.

Mehmed'in
(Fatih)
Venedik
lehçesiyle
yazdirdığı

|Jgs«j3||g!§jg Jf«-:

«İ*^^~'C*f^?^<f "^^»**aM"İa 5**

a?gftî|^|!imgeg'§j

24 Nisan
1480 tarihli
mektubu.

TETTV Arşivi

geçiş için zor duruma düşen Osmanlı ordularına hep yardım etti. Venediklilerin Konstantinopolis'te bulundukları sırada Anadolu Selçuklu Devleti ile de ilişkiye girdiğine dair vesikalar mevcuttur. Burada bulunan koloninin başkanı ile Selçuklu Devleti'nin temsilcisi arasında 1220'de bir barış antlaşması yapıldı. Gerçi uygulanmasına dair delillerimiz yok ise de, sonraki asırlarda yapılan ticaret antlaşmalarının en eski örneğidir. Osmanlı Devleti'nin Rumeli taraflarında gelişmesi sırasında ilişkiler hep Bizans başkentinden idare edildi. 1361'de Edirne'nin fethinden sonra buradan iki temsilci tebrik ziyareti yaptıktan başka 1446 tarihli ahitnamenin görüşmelerini buradan yollanan temsilci sürdürdü. Bizans'ın son yıllarında başkentinde faal bir tüccar olan Giacomo Badoer'in(~») basılı olan hesap defteri, Türk tüccarlarının faaliyetini ve Bursa'ya kadar uzanan ticaret ağını gösteren çok kıymetli bir belgedir.

Venedikliler Konstantinopolis'te bulundukları sırada, ticaret kadar kültür alanında da etkili oldular. Şehirdeki klasik çağ ile ilgili eserleri incelemeye, araştırmaya ve hattâ toplamaya başladılar. Yeni ilim çevresi yarattılar. Hümanizma gibi insanlığın muhteşem başarılarından olan gelişme Venedik şehrinde başladıysa, bu bir rastlantı değil, Konstantinopolis'le ilişkilerin kültür, ilim, sanat, felsefe ve tarihçilik alanlarıyla tamamlanması sayesinde gerçekleşti. Bu büyük hareketi meydana getiren kişiler ve yazdıkları eserler sonradan muhtelif araştırmalara konu oldu. Büyük bir kısmı Agostino Pertusi(->) tarafından incelenen bu kişiler arasında Kardinal Bessari-one'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Bir din adamı olmakla birlikte Türklere karşı bir Haçlı seferi düzenleyip Bizans'ı kurtarmak ve Katolik-Ortodoks mezheplerinin birleşmesi için çaba gösteren Bessari-one, Bizans ülkesinde ve başkentinde topladığı elyazmalarını tetkik etti, eserler kaleme aldı, çok kişilere tanıttı ve sonunda Venedik şehrine götürdü. Uzun süre muhtelif manastır ve depolarda kalan bu eserler sonradan Marciana adlı Venedik Cum-huriyeti'nin merkez kütüphanesine verildi. Bu zattan başka Venedik kültür adamları ilişki içinde bulundukları Bizans'ın dilini, tarihini, kültürünü öğrendiler ve bunun için Konstantinopolis'e gitmek kadar kendi şehirlerinde ve bu arada Padova'da öğrenilmesini sağladılar. Francesco Filelfo ile Lauro Cjuerini'ni uzun yolculukları göze alıp Bizans'a gelmişler ve ilki yazdığı edebi eserler ve mektuplar, ikincisi ise Batı dünyasına Osmanlı asker ve devlet yapısı hakkında çok dikkate değer bilgiler vermişlerdir.

II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u kuşattığı sırada Venedikler Bizans'ın yanında çarpıştılar. Son balyos olan Girolamo Minotto eline silahı alıp savunmaya katıldı. 30 Mayıs günü yakalandı ve Katalan Konsolosu Pere Juliâ ve oğulları ile birlikte idam edildi. 26 Kasım 1452'de Karadeniz'den hububat getiren Venedikli A. Erizzo'nun gemisi, Rumeli Hisan'ndan atılan güllerle batırıldı. Tevkif edilen kaptan Dimetoka'da

te*'i

XŞ>y?:- ".^ - -. *^~* *..*:<<<,

IÖfci>f - - -* -Sife^ -* " - • ' -.••- '*=-* -- - •"'-' ^ "'•' %!;"

^^^fPlJiZ;

:UI^;

?•'"

ne gelince, çok sayıdaki sanat eseriyle birlikte Paris'e götürdü. İtalya Birliği kurulduktan sonra, hiçbir sanat eserinin iadesi istenmedi ise de, bu eser ısrarlar sonucu Venedik'e getirildi. San Marco Hazinesi (Tesoro di San Marco) diye tanınan sanat eserlerinin depolandığı derme de büyük ölçüde Bizans'tan alınanlardır. Minyatür ve işleme alanlarında olduğu kadar mimari alanında da Bizans sanatı Venediklileri etkilemiştir.

Osmanlı Dönemi: Osmanlı-Venedik ilişkileri, patlak veren yedi savaşa rağmen, hiçbir zaman durmadı, Venedikliler İstanbul'da eksik olmadılar. Bu dönemde Galata taraflarında varlıklarını devam ettirdiler. Galata halkına verilen "amanname" her ne kadar Osmanlı-Cenova ilişkileri içinde yer alırsa da Venediklilerin de bir süre sonra buradaki haklardan istifade ettikleri ileri sürülebilir. II. Mehmed, ticaretteki becerileri bilinen Venediklilerin faaliyetini, kabul ettiği 1454 tarihli antlaşma ile takdir ettiğini gösterdi. Bununla birlikte 1463-1479 arasında devam eden 16 yıllık savaş çetin dönemlerin de başlangıcı oldu. Ama iki devlet arasındaki ilişkiler hiç kesilmedi. Resmi temsilciler dışında tüccarlar da ilişkilerin devamına gayret gösterdiler. Bunlar arasında en tanınmışı Andrea Gritti'dir. 1499'da patlak veren harbi durdurmak için şahsi dostluğunu ortaya koydu ve 1503'te yürürlüğe giren antlaşmadan sonra kendisi ve oğulları çok etkin bir faaliyet gös-

VEZİR HANI

382

383

VEZİR TEKKESİ

Vezir Tekkesinde cami-tevhidhane ile selamlığın planı. *MSÜ Arşivi/Seçkin-Fenerci* terdiler (bak. Gritti ailesi). 16-17. yy'lar İstanbul'daki Venediklilerin en parlak dönemidir. En kıymetli diplomatlar balyos olarak geldiler. Venedikli aileler için bu makama seçilmek büyük bir şeref olduğundan senatodaki oylamalar çok çekişmeli geçirdi. İstanbul'daki idare binaları çok gösterişliydi. Galata'da surlar içinde bulunan elçilik (balyosluk) binasının yerini bilmiyoruz. Fakat 16. yy'm hemen başında Pera Bağları'nda (Vighe di Pera) yer edindiler. Üç yıl kalan balyosa daimi surette eşlik eden bir maiyet bulunurdu. Edindikleri bilgi, haber ve izlenimleri memleketlerine döndükten sonra bir rapor halinde hazırlayıp senatoda okurlardı. "Relazione" adı verilen bu belgeler, günümüz tarihçileri tarafından en kıymetli kaynaklar arasında sayılmaktadır. Bilgilerin nereden derlendiğine dair hiçbir kayıt yoktur. Balyosluk binasında daimi ikamet eden memurların birer bilgi kaynağı olduğuna dair kayıtlar vardır. Bu bilgilerin daha

da derinleştirilmesi ve gelen Osmanlı evrakının okunup tercüme edilmesi ve hattâ bazı kereler divana Türkçe yazılmış belgeler iletebilmek için, bir mektep de açıldı. Burada Şark dillerini öğrenen gençler (Giovani della Lingua) arasında bazı devirlerde muhtelif eserler tercüme eden, derleyen ve toplayan kişiler de yetişti.

Balyosların gelişleri, karşılanışları Kü-çükçekmece Köprüsü'nden başlar, Galata'daki binalarında sona ererdi. Padişaha güven mektubunu sunmaları ve verilen ziyafete katılmaları için tertiplenen merasimler çok gösterişli olurdu. Fakat bu elçilik heyetlerinde hiçbir sanatçının bulunmaması dikkati çeker. Gentile Bellini'nin(->) II. Mehmed'in davetini kabul etmesinden sonra hiçbir ressam, nakkaş, işlemeci heyete katılmadı. Fakat İstanbul'da yapılmış en güzel halk resimlerinden birisinin Venedik Şehir Kütüphanesi'nde (Museo Civico Correr) bulunması dikkati çeker. Elçilerin raporları ise kendilerine büyük bir itibar sağladı. 1503 tarihli ilk rapordan sonra bilhassa 16. yy'da kaleme alınanlar çok değerli birer kaynaktır. 17. yy'da kaleme alınanlar o kadar tanınmamış ise de hiç yayımlanmadan kalan 18. yy raporlarına göre daha şanslı sayılabilirler. Temsilciler arasında A. Gritti'den sonra onun kadar parlak bir iz bırakan yok ise de muhtelif kereler gelen ve kalıcı belgeler bırakan Pietro Zen, Kıbrıs Savaşı sırasında oğlu ile birlikte tutsak edilen fakat gene de başarısını devam ettiren Marc'Antonio Barbaro, soylu bir Venedik ailesine mensup Tiepo-lolar, güçlü bir aileden olan Leonardo Dona, muhtelif temsilcilik görevlerini yerine getiren Giacomo Soranzo adlı kişiler 16. yy'da becerilerini ortaya koydular. 17. yy'da ise değerli gözlemleri ile Ottaviano Bön ve Alvise Contarini bunalımlı yılları atlattıkları için çabalar gösterirken resmi ilişkiler kadar İstanbul ve Galata'da cereyan eden siyasi havayı da değerlendirdiler. Bu temsilciler aynı zamanda İstanbul'un muhtelif semtlerinin güzelliklerini fark ettiler ve Pera Bağları ile de yetinmeyip Boğaziçi'nde Arnavutköy, Büyükdere gibi yer-

lerde yaz mevsiminde kaldılar. Bir kısım resmi işlerini buradan da yönettiler. Avrupa'da ilk Türk edebiyatı tarihi yazarı bu temsilciler arasından çıktı. 17. yy'ın sonunda balyos olarak gelen Giambattista Dona, daha önce başladığı çalışmalarına, sonradan gençleri de katarak eserini yazdı. Böyle müstesna bir eserden bir asır sonra G. Toderini İstanbul'a gelip Venedik Balyos-luğu'nda topladığı eser ve bilgi sayesinde *Letteratura Turchesca* adlı eserini hazırladı. Ferdinando Marsigli de eserlerini hazırlamak için geldiği İstanbul'da bilgilerin büyük bir kısmını balyoslukta edindi ve buradaki tercüman, diloğlam, kâtip ve dil hocaları isteklerini yerine getirdiler.

18. yy'da muhteşem bir saraya sahip olan Venediklilerin daha başka kalıcı eserleri yoktur. Fakat bu bina bile onlara yeterli oldu ve toplanan zengin arşivi (resmi adı Archivio Bailo a Costantinopoli) zamanımızda

Venedik Devlet Arşivi'nin en çok kıymet verdiği seridir. İçerdiği Türk belgelerinin çokluğu resmi ilişkiler dışında, kişisel başvuruların çözülmesini de yansıtır. Bu merkezde cereyan eden kültür olayları fazla etki yapmadı. Verilmesi mutlak ziyafetler arasında tarihe geçen bilgi yoktur. 1524'te Galatalı Frenkleri harekete geçiren Venedikliler parlak bir eğlencenin yapılmasını ve bu hatıranın da sonraki nesillere aktarılmasını sağladılar ise de devamı yoktur. Ancak 18. yy'da Venedik şehrine ulaşan haberlere göre tanınmış komedi yazarı Carlo Goldoni eserlerinde Türk tiplerine yer verdi. Türklerin dünyası hakkında sahne eseri yazmak isteyen kişilerin haber kaynağı İstanbul'daki Venediklilerdi.

Ramberti, Sansovino, Minadoi gibi 16. yy, G. Sagredo, Brusoni, Valieri gibi 17. yy yazarları da İstanbul'daki Venediklilerden Osmanlı'yı öğrendiler. Türk hayranlığı İstanbul'a gelen Venediklilerde bazen büyük değişim yaratır, bazı gençler Müslümanlığı kabil edip ülkesine dönmekten vazgeçebilirdi. Venedik Cumhuriyeti'nin ortadan kalkmasına paralel olarak bu isim de artık unutulmaya başladı ve tarihi hatıralar ancak yazılı belgelerde kaldı. Venediklilerin asırlar boyu emek verdikleri sarayları bir süre Avusturya elinde kaldı ve

Vezir Hanı

A. V. Çobanoğlu, 1992

ancak İtalya Birliği'nin kuruluşundan çok sonra esas sahibinin mirasçısı İtalya Cumhuriyeti'ne kaldı.

Venedik hatırası bir tek "Balyoz Soka-ğı"nda yaşar.

Bibi. T. Bertele, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna, 1932; P. Preto, *Venezia e i turchi*, Firenze, 1975; ay, "I Turchi e la çukura veneziana del Seicento", *Storia della Cultura Veneta*, c. 4, bölüm 2, Vicenza, 1985, s. 313-341; A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli*, 2 c., Verona, 1976; ay, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Costantinopoli*, Bologna, 1983; ay, *Saggi veneto-bizantini*, Firenze, 1990; ay, "Umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI", *Storia della Cultura Veneta*, 3/1, s. 177-264; W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, Ankara, 1975; H. İnalcık "Ottoman Galata, 1453-1553", *Premier recontre... Recherches sur la ville otto-mane: la cas du quartier de Galata*, İst.-Paris, 1991, s. 17-116; E. Dalleggio d'Alessio (yay.), *Relatione dello stato della cristianita di Pera e Costantinopoli obediante al Sommo Pontefice romano*, İst., 1925; B. Dudan, *Il dominio veneziano di Levante*, Bologna, 1938; C. A. Maltezou, "il quartiere veneziano di Costantinopoli (scali marittimi)", *Actes de XVe congrès international d'études byzantines*, IV, Atina, 1980, s. 208-239; ay, *Ho tesmos tou en Konstantinoupolei venetou bailou (1268-1453)*, Atina, 1970; Ş. Turan, *Türkiye-İtalya ilişkileri*, I, İst.,

1990; C. C. F. Manzonetto, *Ba-ili veneziani alla Sublime Porta. Storia e carat-teristiche dell'ambasciata veneta a Costantinopoli*, Venedik, 1985; *Venezia e i Turchi*, Milano, 1985; S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, Venedik, 1973; R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, Firenze, 1981; F. C. Lane, *Storia di Venezia*, Torino, 1978; F. Thi-riet, *Histoire de Venise*, Paris, 1952; ay, *La Romanie venitienne au Moyen Age*, Paris, 1975; M. Cortelazzo, *Venezia, III Levante e il Mare*, Pi-sa, 1989; F. C. Lane, *Studies in Venetiansocial and economic history*, Londra, 1987.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

VEZİR HANI

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş'ta, Vezir Hanı Caddesi'ndedir. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırılarak Köprülü Külliyesi'ne(->) dahil edilmiştir. Kapı üzerinde ta'lik hatla yazılı beş satırlık tamir kitabesi 1312/1894-95 tarihi ile beraber 1070/1659-60 tarihini de verir. Fakat 1070 tarihi ile "sadr-ı esbak Köprülü Mehmed Paşa" ibaresi tartışmalıdır.

Yapı taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiştir. Cadde üzerindeki taş kapı, payeler, kapı ve pencere söveleri kesme taş, re-vak kemerleri ve örtü sistemi tuğla, duvarlar ise taş ve tuğlanın kullanıldığı almaşık örgüye sahiptir.

Yapıldığı devirdeki yol ve arsanın durumuna göre düzenlenmiş olan yapı tam simetrik bir plan göstermez. Büyük değişikliklere uğramış olan yapı iki avlulu olarak düzenlenmiştir. Birinci avlu bugün üçgen bir alana sahiptir. İkinci avlu ise 70x47x65x45 m ölçülerinde yamuk dikdörtgen bir plana sahiptir.

İki katlı ve avlulu bir han olan yapı, giriş cephesinde arazinin meyilli olmasından dolayı üç katlı olarak düzenlenmiştir. Taç kapı büyük sivri kemer altında yuvarlak kemerli açıklığa sahiptir. Cephede biri kapının solunda, 7 tanesi sağda olmak üzere 8 dükkân vardır. Dükkânlar dışa hafif sivri kemerle açılmaktadır. Dükkânların üzerinde iki sıra halinde 7 odanın dışa açılan pencereleri vardır. Pencereler aynı eksen üzerinde olup tuğladan sivri boşaltma kemerleri altında dikdörtgen açıklıklı ve sövelidir. Üst kattaki birimler kubbe ile örtülü olup yer yer değişikliğe uğramıştır.

Taç kapıdan beşik tonozlu bir geçitle içeri geçilmektedir. Revaklı avluda zemin kattaki mekânlar yalnızca birer kapı ile dışa açılmakla beraber birer kapı ve pencere ile de revaklara açılmaktadır. Üst kat mekânlarında ayrıca iki yanı nişli birer ocak bulunmaktadır. Üst kata revak altında yer alan karşılıklı iki yönde merdivenlerle ulaşılır.

Revaklı avluda taş payeler kare kesitli olup tuğladan sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmıştır. Bugün avlu ortasında özgün biçimini kaybetmiş fevkani

mescit bulunmaktadır. Beşik tonoz üzerinde oturtulan yapı kubbe ile örtülü olup harap durumdadır.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

VEZİR MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ VE NAMAZGAHI

Edirnekapı ile Rami Kışlası arasında, Kışla Caddesi üzerinde, Hüseyin Efendi Köşkü'nün karşısında ve halk arasında Karagöz'ün evi olarak bilinen evin yanında yer almaktadır.

Çeşmenin üzerinde bulunan dilimli kartuşlar içine alınmış on mısralık sülüs hatlı kitabeden anlaşıldığına göre 1027/1618'de Sadrazam Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu kitabenin aynısı, Karagümrük Öküz Mehmed Paşa Camii önündeki çeşmenin üzerindedir. Mehmed Paşa, Karagümrük semtinde Kara Hasan isminde bir öküz nalbandının oğlu olduğundan Öküz lakabı ile tanınmaktadır. 1020/1611'de Gevherhan Sultan ile evlenerek saraya damat olan Mehmed Paşa ilki 1614-1616 ve diğeri 1619'da olmak üzere iki defa sadrazamlık görevinde bulunmuştur. Kara-gümrük'te bir cami, mektep ve çeşme ile Ulukışla'da bir han, hamam, cami, mektep, çarşı, medrese ve köprü yaptırmıştır. Mehmed Paşa, 1031/1622'de vefat ederek Şeyh

Bekir Efendi Tekkesi haziresine gömülmüştür.

Tamamen kesme taştan inşa edilen çeşmenin arkası namazgahtı. Dört basamakla çıkılan namazgahın mihrap taşı kaybolmuştur ve sofa kısmı ise çöplük olarak kullanılmaktadır. Klasik Osmanlı üslubunu yansıtan çeşme çok sade olarak tasarlanmıştır. Tek bezemesi sivri kemerin kilit taşı üzerinde bulunan çok kollu yıldız desenli kabarasıdır. Cephede hareket ve süsleme bu kabara ve silmelerle gerçekleştirilmiştir. Çeşmenin üç kademeli silmelerle çerçeve içine alınmış sivri kemerli nişten ibaret olan bölümü yan kanatlara göre dışa taşkın konumdadır. Yan kanatların yüksekliği sivri kemerin başlangıç hizasına kadardır. Çeşmenin üzerinde kademeli silme-li alınlık yer alır. Alınlık silmesi yan kanatlara doğru iner ve kanatlar boyunca devam ederken birden yana dönüş yapar ve kesilir. Kanatların üzerine yekpare taştan birer korkuluk konulmuştur.

Çeşmenin aynataşı yerinde yoktur. Bugün yerinde bulunmayan musluğun iki yanında kaş kemerli birer bardaklık yer almaktadır.

Yol seviyesinin yükseltilmesi sonucunda musluk seviyesine kadar toprak altında kalan çeşme oldukça kötü durumdadır. Anacaddenin hemen kenarında yer aldığından devamlı olarak yıpratıcı etkilere maruz kalmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 27-28; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst. 1993, s. 576-577; *İSTA*, VII, 581; Haskan, *Eyüp Tarihi*, II, 128; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, I, 64-65. DENİZ ÇALIŞIR

VEZİR TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, bazı Osmanlı kaynaklarında "Servi Mahallesi", bazılarında da "Kuru-kavak" olarak tanımlanan kesimde, Düğmeciler Mahallesi'nde, Vezir Tekkesi Cad-desi'nin güneyinde yer almaktadır.

Sadrazam Safranbolulu Hacı Mehmed İzzet Paşa (ö. 1812) tarafından 19. yy'm sonlarında, sadareti sırasında (1795-1798) inşa ettirilmiştir. Cami-tekke niteliğindeki

bu tesisin meşihatına Nakşibendî tarikatından Şeyh Ömer Rızaî Efendi (ö. 1819) getirilmiş, vakfın tevliyeti ise bani tarafından en büyük oğluna vasiyet edilmiştir.

Minber ve minare ile donatılmış bir ca-mi-tevhidhane, selamlık, harem ve mut-fak-taamhane birimlerinden meydana gelen ve mimari özelliklerinden, 19. yy'ın ikinci yarısında yenilendiği anlaşılan Vezir Tekkesi Cumhuriyet döneminde harap düşmüş, harem bölümü ile Şeyh Ömer Rızaî Efendi'nin türbesi 1940'lar-da ortadan kalkmış, cami-tevhidhane 1980 kışında çökmüş, geriye harap selamlık bölümü ile küçük hazirenin kalıntıları intikal edebilmiştir.

Kaynaklarda banisinin adıyla da (Hacı Mehmed İzzet Paşa, İzzet Mehmed Paşa, Sadr-ı Esbak İzzet Paşa) anılan Vezir Tekkesi, sonuna kadar Nakşibendîliğe(->) bağlı kalmış, Hicaz'da vefat eden Şeyh Ö. Rızaî Efendi'den sonra oğlu Şeyh Abdülkadir Efendi (ö. 1865) ve Şeyh Kadri Efendi posta geçmişlerdir. Son postnişin ise Eyüp Bahariye'sinde gömülü olan Şeyh Abdullah Efendi'dir (ö. 1929). Ayin günü *Âsitâne* (1849) ile *Mecmua-i Cevâmi'de* cuma, *Mecmua-i Tekâyâ'da*. (1889) perşembe olarak verilmekte, Dahiliye Nezareti'nin R. 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde burada üç erkek ile beş kadının ikamet ettiği belirtilmektedir.

Tekkenin içinde yer aldığı, ağaçlarla kaplı, geniş bahçenin girişi Vezir Tekkesi Caddesi'ne açılır. Günümüze ulaşmayan harem bölümünün de bu yönde, cadde üzerinde yer aldığı anlaşılmakta, yine bu kesimde, şahideleri kırılmış beş adet kabri barındıran hazire bulunmaktadır. Şeyh Ö. Rızaî Efendi'nin, hazirede yer alan kagir makam türbesi de tarihe karışmıştır. Ca-mi-tevhidhaneyi, selamlığı ve mutfak-taamhaneyi barındıran ana yapı kible doğrultusunda uzanmakta ve 24x14 m boyutlarında bir alanı kaplamaktadır. Güney kesimini işgal eden selamlık ile cami-tevhid-hanenin eksenleri arasında 15°'lik bir açı tespit edilmektedir. Yapı, kagir duvarlı bir bodrum katı ile bunun üzerine oturan ah-

VEZIRAZAM

384

385

VEZIRAZAM

Vezir Tekkesi'nde cami-tevhidhane ile selamlığın batı cephesi. *MSÜArşivi/Seçki-Penerci*

şap duvarlı ve kırma çatılı bir esas kattan meydana gelir. Mutfak-taamhane, kiler ve ardiye türünden birimleri barındırdığı tahmin edilebilen bodrum katının duvarları moloz taşla örülmüş, iki sıralı tuğla hatıllarla takviye edilmiştir.

Bahçenin kuzey kesimindeki setten, yanlarda pencerelerle kuşatılmış, geniş bir kapı ile selamlık sofasına dahil olunmakta, yapıyı boydan boya kat eden, dikdörtgen planlı (13x14 m) sofanın sağında (batısında) iki, solunda (doğusunda) üç adet birim sıralanmakta, güneyindeki kenardan da cami-tevhidhane girişi bulunmaktadır. Sofanın çevresindeki birimler şeyh odası, meydan odası, derviş hücresi türünden mekânlar olmalıdır. Dikdörtgen planlı (10x8,50 m) bir mescidin özelliklerini sergileyen cami-tevhidhane yan duvarlarında üçer adet yuvarlak kemerli pencere, güney duvarının ekseninde mihrap, bunun da yanlarında birer dikdörtgen pencere vardır. Söz konusu mekânda mahfile yer verilmemesi dikkati çekmektedir. Diğer mekânlarda olduğu gibi cami-tevhidhanenin tavanı enli çıtalarla (pasa) ince uzun dikdörtgenlere taksim edilmek suretiyle "çubuklu" denilen türde düzenlenmiş, ancak ortasına kare biçiminde, basit bir göbek oturtulmuştur. Kayda değer yegâne bezeme, mihrap nişinin içinde bulunan ve benzeri 19. yy'da bezenmiş mihrapların çoğunda görülen kalem işleridir. Mihrabın eksenine bir kandil motifi, yanlara da kordonlarla tutturulmuş perde kıvrımları resmedilmiştir. Selamlık ile cami-tevhidhane arasındaki girintiye yerleştirilmiş olan minareden yalnızca kaide kısmı günümüze kalabilmiştir. Kare tabanlı kaide kesme kü-feki taşı ile örülmüş ve köşeleri pahlı kesik piramit biçiminde tasarlanmıştır. Kaideden yukarısının hiçbir iz bırakmadan ortadan kalkmış olması ahşap olma ihtimalini düşündürmektedir.

iddiasız bir yapı olan Vezir Tekkesi'ni ilginç kılan husus, burada orta sofalı ev tasarımına sahip selamlık ile ibadet hacminin aynı kitle içinde toplanması ve kapalı avlu geleneğini yaşatan sofanın, erken dönem Osmanlı mimarisindeki tabhaneli (za-viyeli) camilerdekine benzer bir fonksiyonu devam ettirmesidir. Ayrıca bu binada, tekke mimarisi ile sivil mimari arasındaki kaynaşma somut biçimindeki tasarıma ve cephelere yansıtılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*^ I, 629; Aynur, *Sa-liha Sultan*, 36, no. 100; *Asitâne*, 4; *Hadika-tü'l-Vüzerâ*, III, 47-49; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II 8-9, no. 19; Münib, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 15; *İhsaiyat II*, 19; Zâkir, *Mecmua-i Te-kâyâ*, 51; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 78; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 58-59; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları*, tst. 1994, s. 36.

M. BAHA TANMAN

VEZIRAZAM

Osmanlı padişahının mutlak vekili olan büyük vezir. Ülke yönetimi, ordu başkomutanlığı, atama ve azil, yargılama gibi görevleri arasında İstanbul'un güvenliğini, iâşe ve gereksinimlerini sağlamak da vardı, istanbul kadısı, vezirazam adına istanbul'un ekonomik sorunları ve yargı işleri ile yeniçeri ağası ve bostancıbaşı da güvenlik işleriyle ilgilenmekteydiler.

Vezirazama, sadrazam, vekil-i mutlak, sahib-i devlet, zât-ı âsafî de denirdi, istanbul'da oturduğu saraya veya konağa, bâb-ı asâfî, vezir kapısı, resmi ikametgâhına Pa-şakapısı, Babîâlî, yalısına ise sahilhane deniyordu. Vezirazam, serdar-ı ekrem (başkomutan) unvanı ile sefere çıktığı veya padişahla birlikte Edirne'de bulunduğu zamanlarda istanbul'un yönetimini vekili olan sadaret kaymakamı(->) üstlenirdi.

1453'te istanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in (Fatih) idam ettirdiği Çandarlı Halil Paşa'dan, 4 Kasım 1922'de istifa eden Ahmed Tevfik Paşa'ya değin 212 vezira-

zam (bazıları birden fazla atanmak suretiyle) görev yaptı. Bunlardan 29'u idam edildi. 6'sı ayaklanmalarda öldürüldü, 6'sı savaşlarda şehit düştü, 1'i (Sokollu Mehmed Paşa) ise suikast sonucu öldürüldü. Vezi-razamlara 1838'de ve 1878-1879'da kısa sürelerle "başvekil" sanı verildi.

Kanunnamelere göre "amme-i mesâ-lih-i din ü devlet ve kâffe-i nizam-ı saltanat ve tenfiz-i hudud u kısas ve haps ü nefy ve enva'ı tâ'zir ve siyaset ve istimâ'-ı dava ve icra-yı ahkâm-ı şariat ve def-i mezâlim ve tedbir-i memleket" konularında padişahın tam yetkili vekili olan vezirazam, bu yetkilerinin kanıtı olarak padişahça verilen "mühr-i hümayun"u taşır, görevden alındığında da mührü iade ederdi.

Vezirazamlığa atanan vezir, padişahın huzurunda samur kürk giyip mühr-i hümayunu aldıktan sonra yanında şeyhülislam olduğu halde alayla Paşakapısı'na gelir ve resmen görevine başlardı. Bu münasebetle Babîâlî'de törenler yapılır, askeri ve sivil yüksek görevlilere divanhanede "umum hilali" denen kürkler giydirilirdi. izleyen günlerde de bir dizi kutlama, ağırlama, ziyaret törenleri yapılırdı.

Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılı boyunca vezirazamların hem resmi hem özel ikametgâhları olan Bâbîâlî'ye(->) yerleşen yeni sadrazam, çok geniş yetkilerle ülkeyi, orduyu ve istanbul'u yönetmeye başlardı. Vezirazam, birun(->) denen istanbul'daki devlet örgütünün başıydı. Yetkilerini kullanamadığı biricik yer, sarayın Enderun(->) denen ve Orta Kapı'dan girilince başlayan iç daireleriydi. Vezirazam, Orta Kapı'dan içeriye adımını attığı andan itibaren dışarıdaki geniş yetkilerini kullanamazdı. Vezirazam genel sorunları ve istanbul'la ilgili gelişmeleri, Divan-ı Hümayun'da(->) alınan kararları, halkın durumunu, savaş ve barış işlerini, Arzodası'na(-0 padişahın katına çıkarak açıklar, ayrıca telhis denen karar özetlerini sunardı.

Vezirazama ödenek olarak "on kere yüz bin akçelik" haslar tahsis edilirdi. Bundan ayrı olarak rikâb-ı hümayuna gelen haraç ve pişkeşlerden de belli oranda pay alırdı. Önemli kamu görevlerine ve eyalet valiliklerine atamalarda da caize adı altında yasal rüşvet alırdı. Emekliye ayrılan vezirazamlara ise senede 150.000 akçe te-kaüdiye bağlanırdı. Ödeneğinin yüksek, yan gelirlerinin çok olmasına karşılık vezirazamın giderleri de aynı düzeyde fazlaydı. Örneğin, bayramlarda ve nevrusta padişaha hediyeler sunması, sarayda her doğum oldukça hediyeler göndermesi (bak. beşik alayı) İstanbul'da alayla, kolla veya tebdilen törene ya da denetime çıktığı zaman avuç avuç para saçması gelenektir. Pa-şakapısı'nda çalışan ve daire halkı-kapu halkı denen tüm görevlilerin aylıklarını da kendi ödeneğinden karşılamak durumundaydı. Bu kadrolar, hademe-i bâb-ı âsafî denilen, sadaret kethüdası, reisülküttab, çavuşbaşı, tezkireciler, mektupçu, âmedci, teşrifatçı, divittar, telhisçi gibi bürokratlarla Paşakapısı enderun ve binin ağalarından (bunlara içağaları ve sakallı ağalar da denmekteydi), ayrıca müteferrika, tebdil ağası,

mehterbaşı, semercibaşı, ahır kethüdası, deveci, tuğcu, yedekçi, alay çavuşu, sekban, matracı, tüfenkçi, deli, peyk, solak, şatır, sancaktar, filikacı, haberci, tatar, nal-band, seyis, akkâm, katırcı, saka, saraç vb çok kalabalık hizmet örgütlerinden oluşmaktaydı. Bunlardan başka, mutfak ve harem hizmetlerine bakan hizmet sınıfları da katılınca mevcudu birkaç yüzü bulan bir kadro söz konusuydu. Bu nedenle de yeni vezirazam, eğer zengin değilse, kendisine ayrılan ödeneklerle idare edemez, borçlanır; çoğu da bu yüzden elaltından rüşvet almaya mecbur kalırdı. Tanzimat'ın ilanından sonra 1840'ta yapılan yeni düzenlemelerle bu durum büyük ölçüde önlenmiş ve Babîlî kadrolarına aylıklı kamu görevlileri atandığı gibi vezirazamlara da yüksek aylıklar bağlanmıştır.

Vezirazamın, törenlerde, kent içinde gezerken, toplantılarda ve huzura çıkarken giyeceği resmi kıyafet de kanunlarla belirlenmişti. Örneğin, divan günlerinde ve sefere çıkışlarda mücevveze denen kavuk giymesi, Paşakapısı'ndaki çalışmaları sırasında başında selimi ya da kallavi bulunması gelenektir. Ancak daha sonraları bu geleneklerde değişimler olmuş, II. Mah-mud'un fesi(->) kabul etmesiyle de vezirazamlar da formları zamanla değişen türlü fesler kullanmışlardır. Yine önceki dönemlerde protokol kurallarına göre kimi zaman "kumaş üst ve lokmalı kumaştan iç kaftanı" giyilmesi, ağır raht (eyer) kuşamlı ata binilmesi gelenekken Tanzimat'a doğru, sırmalı çuhadan harvani ve çuha elbise öngörülmüş, 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren de vezirazamlar, göğsü sırmalı istanbulin(->), son yıllarda da redin-got(->) giymişlerdir.

istanbul'da bulunduğu sürece veziraza-mın padişahla teması, düzenli biçimde arz günlerinde ve resmi çerçevede olur, ayrıca üç ayda bir yinelenen

ulufe divanı sonrasında da vezirazam arza girerdi. Ayrıca gerekli gömduğünde randevu alarak saraya gelir ve padişahla görüşür ya da padişah kendisini çağırarak herhangi bir konuyu sorardı. Her cuma günü yinelenen cuma selamlığında(->) da padişah vezira-zamla görüştüğü gibi cülus(->), bayram alayı(->) sefere çıkış ve seferden dönüşlerde de protokol temasları olmaktadır. Vezirazamın, mevsimine göre, padişahı istanbul'un bir mesiresine davet edip ziyafet vermesi ya da Paşakapısı'nda ağırlaması; Boğaziçi'ndeki kasır ve yalılarda, padişah için eğlenceler düzenletmesi de gelenektir. Kimi vezirazamlar, aynı zamanda padişah damadı olduklarından sarayla daha yakın ilişki içinde olurlar, şölen ve eğlencelerde sık sık bir araya gelirlerdi (bak. çırağan eğlenceleri; helva sohbetleri). Örneğin, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa(->), III. Ahmed'le hemen her gün beraber olduğu gibi, I. Mahmud(->) da vezirazamla-rının davetlerine uyarak sık sık Boğaziçi'nde mehtap âlemlerine çıkardı.

İki bayramda ve Arife Divan'nda(->) İstanbul'daki tüm kamu görevlilerinin ziyaretlerini kabul ettirip etek öptürten vezirazam, 12 çift, yeşil çuha ile döşenmiş ka-

yığı ile Boğaziçi'nde ve Haliç'te denetimlere, bazen de gezintilere çıkardı. Karada veya denizde yanında özel giyimli 8 şatır (şeref muhafızı) bulunurdu. Halka görüldüğünde, duacı çavuşun "aleykümü's-selam ve rahmetullah" diye haykırması üzerine "Uğrun açık ola, yardımcın Allah ola, Allah padişahımıza ve efendimize ömürler versin, devletinle çok yaşa!" sözleriyle alkış yapıldı.

Vezirazam, sefere serdar-ı ekrem unvanı ile çıkacağı zaman, ilkin saraydan tuğlar çıkarılır, seferden 40 gün önce kallavi kavuk, çaprastlı kırmızı mevlidi, kırmızı kadife şalvar giymeye başlar, atına divan rah-tı, hatayı ve abai üstüne yancık vurulur, tir-keş bağlanırdı. Sefere hareketten 30 gün önce de İstanbul dışında ordugâha çıkarak otağa yerleşir, sefer hazırlıklarını tamamlardı. Padişah tarafından kendisine teslim edilen sancak-ı şerifi(->) de alayla ordugâha götürürdü. Seferden dönüşüne kadar İstanbul'daki sorumluluklarını ve yetkilerini sadaret kaymakamı üstlenir, dönüşte eğer bir zafer kazanılmışsa istanbul'da zafer alayı düzenlenirdi.

Vezirazam, İstanbul'da bulunduğu zaman, düzenli olarak divan-ı hümayun toplantılarına başkanlık ederdi. Sabah namazından sonra alayla saraya gelir, divan üyeleri Kubbealtı'nda toplanınca salona girer ve oturumu başlatırdı. Bu toplantılarda mücevveze kavuk, kumaş üst ve lokmalı iç kaftan giyerdi. Gelişinde ve gidişinde bindiği at, ağır raht kuşamlı olup satırları ve çeşnigirleri de işlemeli gümüş yönlüklü, kırmızı üsküflü olarak iki yanında yürürlerdi. Ayrıca bu kortejde mücevvezeli tüfenk-çiler, müteferrikalar, matracı, saraçbaşı da bulunurlardı. Divan-ı hümayunun gündemi genellikle "şer' ve kanun üzre fasl-ı husumet ve kat'-ı niza" olup daha çok dava dinlenirdi.

Oturumdan sonra, vezirazama ve üyelere saray mutfağından yemek verilirdi. Buradan Paşakapısı'na veya kendi konağına giden vezirazam, kalan işleri, yardımcıları ile çalışarak sonuçlandırırđı.

Vezirazam, İstanbul'a gelen elçileri de çoklukla Kubbealtı'nda veya Paşakapısı'ndaki divanhanede kabul ederdi, ilginç bir âdet olarak "kefere elçisi divanhaneye karîb geldikde vezirazam hazretleri abdest-haneye karîb varır, elçi divanhaneye vardığı gibi vezirazam hazretleri dahi abdest-haneden çıkub makamına" gelirdi. Buna karşılık görüşme sonrasında elçiyle aynı sofrada yemek yemesi kanundu.

ikindi Divanı sadrazamın, kendi konağındaki ya da Paşakapısı'ndaki perşembe günleri dışında her gün başkanlık ettiği ve divan-ı hümayunda görüşülecek önemde olmayan konuların gündeme alındığı toplantılardı, ikindi Divanı akdetme yetkisi yalnız vezirazama aitti. Cuma Divanı ya da huzur murafaası, cuma günleri sabah namazından sonra Paşakapısı'nda yapılmaktaydı. Bu divan, gündemi bakımından yargıya dönük olup halkın arzu halleri de ele alınır ve şikâyetler dinlenirdi. Çarşamba Divanı'nda(-t) ise gündemi İstanbul'la ilgili konular teşkil eder; o gün ayrıca vezirazam kol gezmeye(->) çıkardı. Başkent

güvenliğinden, zorunlu gereksinim maddelerinin temininden, zahire işlerinin düzenli yürümesinden, ölçü tartı ve narhtan doğrudan doğruya sorumlu olan vezirazam, istanbul kadısını, yeniçeri ağasını, ih-tisab ağasını ve diğer yetkilileri maiyetine alarak sık sık kol gezer, İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda bu görevi sadaret kaymakamı yapardı. Vezirazamın İstanbul cihetindeki denetimleri anayolların izlenmesi ve büyük ticaret merkezlerine uğranması tarzında olur; genellikle Paşakapı-sı-Salkımsöğüt-Aydınoğlu Tekkesi-Hoca-paşa Çarşısı-Meydancık-Bahçekapısı-Güm-rükönü-Odunkapısı-Unkapanı-Kovacılar-Fatih-Saraçhane-Şehzadebaşı-Vezneciler-Hasanpaşa Hanı-Divanyolu-Irgatpazarı-Va-lide Hamamı-Atmeydanı Baş-Ayasofya Çarşısı güzergâhı izlenirdi.

Çarşı esnafının mal kıtlığından ya da alım fiyatlarının yükselmesinden narh(->) istemesi söz konusu olduğunda vezirazam yan tutmaksızın hem esnafı, hem başkent halkını düşünerek satıcı ve alıcı temsilcileri ile görüşür, İstanbul kadısı ile ihtisab ağasına emirler verirdi. Narha uymayanların cezalandırılmasıyla doğrudan ilgilenirdi. Çünkü, çoğu durumda vezirazamların görevlerinden alınmaları, narh nizamını uygulayamamalarındandı.

Vezirazamın, dini bayramların üçüncü günü "büyük kol" denen kortejle Eyüp'e gidip ikindi namazı kılması; Edirneka-pı'dan kente girip Uluyol'u ve Divanyo-lu'nu izleyerek Paşakapısı'na dönmesi de bir gelenektir. Yine arada yeşil çuha kaplı 12 çifte kayığı ile Tersane'ye gidip iskelede kaptan paşa tarafından karşılandıktan sonra donanma ile ilgili çalışmaları denetlemesi de görevleri arasındaydı. Yılda üç kez de

şeyhülislamı ziyaret etmesi bir gelenektir. Bayram alayına, mevlit alayına(->) debdebe ile katılan vezirazam, arife divanı nedeniyle de çok yoğun tebrik kabullerinde bulunurdu.

Enderun dışındaki tüm atamaları yapan, vezirlere ve eyalet valilerine çıkarılan fermanları "sahh" eden, buyrultular yazan, yeniçeriler dışındaki kapıkulu ocaklarının ulufelerini Paşakapısı'nda "sergi döşemesi" denen yöntemle gerçekleştiren veziraza-mın bir görevi de istanbul'daki bazı büyük vakıfların sağlıklı işlemlerini sağlamaktır. Örneğin II. Mehmed (Fatih) vakfının I. Süleyman'ın (Kanuni) vakıflarının, bazı valide sultan hayratının ve türbelerin, Galata Sarayı'mn vakfiyelerinde, vezirazama nezaret görevi tevdi edilmişti. Ancak, vezirazamlar işlerinin çokluğundan vakıflarla doğrudan ilgilenemedikleri için kendi adlarına reisülküttab efendi ile evkaf müfettişleri gerekli denetimleri yapmaktaydılar.

istanbul'da sık sık yinelenen ayaklanmalarda genellikle vezirazam boy hedefi olur, çoğu zaman da haklı ya da haksız azledilir, öldürülür ya da padişahın buyruğu ile idam edilirlerdi. Yine, yangınlardan da çoğu kez vezirazamlar sorumlu tutulurlar, her çıkan yangına koşmalarına, asker, tulumbacı sevk etmelerine karşın, afet sorumlusu görülerek azledilirlerdi.

17. yy'ın ikinci yarısından başlayarak

VEZNECİLER HAMAMI

386

387

VEVCI, LEONARDO DA

vezirazamlar görev sürelerinin büyük bölümünü cephede geçirdikleri için İstanbul'la ilgileri az oldu ve kentsel sorunlarla daha çok sadaret kaymakamı sanını taşıyan vezirler ilgilendi. Taşra valiliğinden vezirazamlığa atananlar istanbul'a geldiklerinde önce Üsküdar'da Mehmed Paşa Köşkü'nde veya Eyüp'te Bahariye Sahil-sarayı'nda misafir edilip ağırlanırlar, daha sonra padişahın gönderdiği kayık ve atla saraya gelip huzura çıkarlar ve mühr-i hümayunu alırlardı. Bazen de cephedeki ve-zirazam azledilip yerine bir başka vezir atanır, bu durumda mühr-i 'hümayun cephede el değiştirirdi. Örneğin Cezayirli Gazi Hasan Paşa(->) cephede sadrazam atanmış ve İstanbul'a dönmeden ölmüştür.

Vezirazamlar arasında İstanbul'da anıtsal eserler bırakanlar çoktur. Fatih'in vezirazamı Mahmud Paşa bunların ilkidir. Atik Ali Paşa, Rüstem Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Köprülüler(-0, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Hekimoğlu Ali Paşa, Koca Ragıp Paşa bunlardandır. İstanbul'da adlarına yapılmış camiler, mektep ve

medreseler, çeşmeler, hamamlar, adlarını taşıyan mahalleler ve semtler vardır.

Tanzimat döneminde geleneksel yetkilerinden uzaklaşan ve daha çok iç ve dış politikalarla meşgul olan sadrazamlar, İstanbul'a ilişkin görevlerini de şehremane-tine ve güvenlik birimlerine bırakarak Avrupa devletlerindeki "başbakan" kimliğine yakınlaşmışlardı. Bunlardan çoğu, eski ya-

Vezirazam ve peykler, 16. yy. M. And,

16. Yüzyılda istanbul, ist., 1993

Sam tarzını terk edip dönemlerine göre modern konaklarda ve Boğaziçi'ndeki yazlık sahilhane ve yalılarda yaşadılar. Bunlardan, Mustafa Reşid Paşa'nın Baltalima-nı'ndaki (halen Kemik Hastalıkları Hastanesi), Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki sahilhaneleri, zamanımıza kalan ender örneklerdendir.

Bibi. Esad Efendi, *Teşrifat-ı Kadime*, (tıpkıbasım), ist., 1979; Uzunçarşılı, *MerkezveBah-riye*, 111 vd; "Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, *Milli TettebularMecmuası*, S. 3 (1333); M. d'Ohsson "XVIII. Yüzyılda Devlet Teşkilatı", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 2 (Mart 1973), s. 78; S. I.-Seyfettin Kayal, "Akibeti Feci Sadrazamlar", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 25

Vezneciler Hamamı

Ertan Uca, 1994/ TETTVArşivi

(Ocak 1952), s. 1239 vd; F. Köprülü, "Bizans Müessesesinin Osmanlı Müessesesine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Türk Hukuk İktisat Tarihi Mecmuası*, S. 1 (1931), s. 165 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 81 vd; İ. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 145 vd; M. Sertoğlu, *Paşalar Şehri İstanbul*, İst., 1991.

NECDET SAKAOĞLU

VEZNECİLER HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Vezneciler Caddesi ile Bozdoğan Kemer Caddesi'nin kesiştiği yerde, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi binasının yanında yer almaktadır.

Mimar ve yaptıranı kesin olarak bilinmeyen hamam, Süleymaniye Külliyesi'ne maddi kaynak temini için vakfedilen mülkler arasında ilk sırada yer almaktaydı. Günümüzde erkeklere açık olan hamamı Evliya Çelebi, *Seyabatname'de* çifte hamam olarak belirtir. Ancak binanın bugünkü durumundan çifte hamam olup olmadığı belirlenememektedir. Yapı, Eski SarayC-*) sınırlarında inşa edilmiş olup muhtemelen saray duvarları üstünde yer almaktadır.

Binanın soyunmalık kısmı 1960'lı yıllarda betonarme olarak yeniden inşa edilmiş bir yapıdır. Şehzadebaşı'na bakan geniş cephesinin en alt katında

dükkânlar yer almakta, bunun üzerinde iki sıralı beşer penceresi bulunmaktadır. Diğer cephelerinde pencere bulunmayan soyunmalık mekânına dükkânların yanındaki bir merdivenle ulaşılır. Dikdörtgen planlı, 28 odalı soyunmalık mekânının üstünde bir aydınlık boşluğu bırakılmış, ayrıca üç taraflı bir de galeri yerleştirilmiştir. Ilıklık mekânına geçen kapının üzerinde kagir bir yaşmak, solunda bir çeşme, sağında da barok bir kahve ocağı yer almaktadır. Soyunmalıkta günümüze ulaşan ender elemanlardan biri yerden 80 cm kadar yüksek, 40 cm derinliğinde, içi yeni çinilerle kaplı olan kahve ocağıdır. İki yanında sütunçe-ler, altta birer kaideye oturmakta, üstte de vazoda içinde bitki motifleriyle sona ermektedir. Sütunçelere oturan dışbükey istiridye kabuğu formu davlumbazın üzerinde kıvrımlı bitki motifleri bulunmaktadır. Bu kıvrımlar, çiçek buketli bir vazoda sonuçlanmaktadır.

Yaşmaklı kapıdan, tuvalet, usturalık ve ılıklığa açılan, beşik tonozlu bir mekâna geçilir. Bu mekânın solundaki kapı üç kısımlı, beşik tonozlu tuvalete, karşısındaki kapı da ayna tonozlu usturalığa açılmaktadır. Mekânın sağındaki kapı aynı eksen üzerinde üç kapının yer aldığı bir geçide açılmaktadır. İlk kapı, kurnasız, kare planlı, kubbeli bir mekâna geçit verir. İki mermer sedirin bulunduğu bu bölüm dikkat çekici bir kubbeyle örtülüdür. Dört duvardan, dışbükey dört büyük profil çıkmakta, profiller tepedeki küçük kubbeyi taşımaktadır. İkinci kapıdan bir sedirin ve kurnaların yer aldığı, tromp kubbeli ılıklık kısmına geçilmektedir. Geçidin üçüncü kapısı, ayna tonozlu, iki kurnalı bir ılık halvete açılır. Kurnalardan birinin üstünde duvara monte edilmiş nişli bir çeşme taşı bulunmaktadır.

Ilıklıktan girilen sıcaklık kısmı, üç tarafı eyvanla çevrili bir plana sahiptir. Orta mekâna sivri kemerle bağlanan, içinde bir sedirin bulunduğu, ayna tonozlu giriş eyvanının sağında uzun bir dehliz yer alır. Üstü düz tonozla örtülü bu dehliz iki kurnalıdır. Giriş eyvanından dikdörtgen planlı büyük göbektaşının yer aldığı orta mekâna geçilir. Bu bölüm sivri kemerlere oturan pandantifti bir kubbe ile örtülüdür. Orta mekânın solundaki ikinci eyvan pandantif kubbeli, beş kurnalı bir bölümdür. Külhanın buhar penceresi de buradadır. Sıcaklığın üçüncü eyvanı orta mekânın sağında yer almaktadır. Bu eyvanı, orta bölüme bağlayan sivri kemerin içi örülerek, küçük bir kapı bırakılmış ve bir halvet şekli verilmeye çalışılmıştır. Ayna tonozlu, üç kurnalı bu kısımdan sıcaklığa bakan pencereler açılmıştır. Hamamın külhanı ve sıcak su deposu, orta mekânın arkasında olup iki yanındaki eyvanlar boyunca devam etmektedir.

Özel mülk olan hamam günümüzde erkeklere, tekli olarak hizmet vermektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 34, 37; Ayver-di, *Fatih IV*, 678, 681; K. E. Kürkçüoğlu, *Süleymaniye Vakfiyesi*, Ankara, 1962, s. 6.

SİNAN ÖZGEN

VIA EGNATIA

İtalya Yarımadası dışında Romalılar tarafından yapılmış ilk önemli yol.

MÖ 181'de yapılmaya başlanmış olan Via Egnatia, Roma dünyasının, eski Yugoslavya, Arvavutluk, Makedonya'yı geçerek Türkiye'nin Trakya topraklarından İstanbul'a varan en uzun yollarından biridir. Via Egnatia MÖ 312'de yapımına başlanmış olan Appia yolunun (Via Appia) doğuya olan uzantısı sayılır. Via Appia, Roma ile Adriyatik sahilindeki Brindisi kentini birleştiren İtalya Yarımadası'nın en eski ulaşım yoludur.

Via Egnatia kimliği tam olarak bilinmeyen, muhtemelen bir devlet büyüğü olan Egnatius tarafından, daha eski bir ticari güzergâhın düzeltilmesi ve genişletilmesi ile oluşmuştur. Bu ticari yolda Adriyatik bölgesi ürünleri Balkan Yarımadası'nı geçerek Doğu'ya, Doğu'nunkiler de aynı şekilde Batı'ya ulaştırılıyorlardı.

Via Egnatia'dan ilk defa Romalı yazar Polibius bahsetmektedir. Buna göre yolun yapımının tamamlanması, MÖ 2. yy'm sonundan önce, muhtemelen Makedonya'nın Roma tarafından fethedilmesinden (MÖ 146) hemen sonra olmalıdır. Yol, Adriyatik kıyısındaki Dyrrachium'dan (bugünkü Dubrovnik) başlayıp, Ohrid yakınlarından Makedonya sınırını aşır Herec-lea'dan (bugün Manastır) geçip Thessalo-niki'ye (Selanik) geliyordu. Polibius, yolun buraya kadar 267 mil olduğunu söyler. Tarihçi Strabon ise yolun daha doğuya devam ederek toplam 535 mil olduğunu ileri sürer. MS 4. yy'da Adrianopolis'i (Edirne) geçerek yer yer Marmara Denizi kıyılarındandır yer yer de Trakya'nın iç bölgelerinden geçerek İstanbul'a kadar uzatılmıştır. Yolun batı kesiminde MS 217 tarihli 2 adet mil taşı bulunmuştur.

Egnatia Yolu'nun birçok geç Roma devri yolculuk elkitablarında da bahsi geçmektedir. Bunların arasından *Itinerarium Hierosolymitanum* (MS 33) kutsal topraklara yapılmış olan hac ziyaretlerinin en eski güzergâhının anlatımını içerir. Bu, Bordeaux'tan İtalya, Makedonya, İstanbul, Ankara, Tarsus üzerinden Kudüs'e varan bir hac yoludur. Bir başka elkitabı olan *Iti-nararium Egeriae vel Sanctae Silviae Aquitanae Peregrinatio ad loca sancta* (4. yy'm sonu), asil bir kadın olan Romalı Eteria'nın, aynı güzergâhtan kutsal topraklara gidişini anlatır. Diğer bir antik yol güzergâhı haritası ise *Tabula Peutingeriana* adı verilen, aslı 4. yy'a ait olan ve Roma İmparatorluğu'nun tüm topraklarını içeren bir haritanın ortaçağ kopyasıdır. Bugün Viyana'da bulunan bu harita 7 m uzunluğundadır.

Bibi. K. Miller, *Itinararia Romana. Römisch-he Reisevege aufderHand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916 (yb Roma, 1964), s. 516 vd.; *Viae Publicae Romanae*, Roma, 1991 (sergi katalogu), s. 30 vd; O. Cuntz, *Itinararia Romana*, I, Lipsiae, 1990, s. 86-102; N. Nata-lucci, *Egeria, Il pellegrinaggio in Terra Santa*, Floransa, 1991; L. Bosio, *La*

Tabula Peuntigeriana. Una descrizione pittorica del mon-do antico,
Kimini, 1983.

ASNU BİLBAN YALÇIN

VİNCİ, LEONARDO DA

(1452, Vinci-2 Mayıs 1519, Cloux [*şimdiki adı Clos-Luce*]) Rönesans'ın ve dünya sanat tarihinin en büyük isimlerinden, ressam, heykeltıraş, mimar, mühendis, haritacı ve anatomisi.

Floransa Cumhuriyeti toprakları içindeki Vinci kasabasında doğdu, çocukluktan çıktığı yıllarda Andrea del Verrocchio'nun ve Antonio Pollaiuolo'nun atölyelerinde resim, heykeltiricilik ve teknik araç gereç imalatı üzerinde çıraklık, kalfalık yaptı, 20 yaşlarında Floransa Ressamlar Loncası'na ressam sıfatıyla kabul edildi. 30 yaşından sonra Milano'da çalıştı, dükün resmi ressam ve mühendisliğinde bulundu, ünlü eserlerinden "Kayalıklar Madonnası" ile "Son Akşam Yemeği"ni bu dönem içinde yaptı. Fransızların işgali üzerine 1499 sonlarında Milano'dan ayrıldı, Mantova, Venedik ve Floransa'da kaldı, Roma'ya gi-

dip papanın oğlu Cesare Borgia'nın yanında çalıştı, tekrar döndüğü Floransa'da Eski Saray'ın (Palazzo Vecchio) Beşyüz-ler Salonu'nu "Anghiari Savaşı" adlı tamamlanmamış duvar resmi ile süsledi. Gene dünyaca ünlü "La Giocondo"yu yaptı (Mona Lisa), başka bir bitirilmemiş tablosu "Leda"ya başladı (Yunan mitolojisinde, Zeus'un kuğu kılığına girip iğfal ettiği prenses). Bu dönemde, teknik araç tasarımları ve çeşitli buluşlar üzerinde çalıştı, ayrıca mimarlık, inşaat mühendisliği projelerine katıldı, eskizler yaptı, insan anatomisi üzerine eğildi. Milano'ya dönüp çalışmalarını orada sürdürdükten sonra, 60 yaşını aştığında önce Roma'ya geldi, oradan da hayatının son yıllarında Fransa Kralı L François'nm davetlisi olarak, onun yazlık sarayının bulunduğu Cloux'ta geçirdi.

Leonardo'nun İstanbul'la ilgisi Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir mektup çevirisinden ve Paris'teki bir kitaptaki köprü eskizinden anlaşılmaktadır. II. Bayezid'e (hd 1481-1512) hitaben kaleme alınan, yazılış yılı metinde zikredilmeyen, tarih olarak altında sadece "üç iulius" (üç temmuz) ibaresi bulunan ve en alttaki şerhten anlaşıldığı kadarıyla yazıldığı tarihten dört ay sonra çevrilmiş halde, sultana "Cineviz'den Li-onardo adlu kâfir(in) gönderdiği mektub suretidir" sözleriyle takdim edilen mektupta Leonardo da Vinci, Osmanlı padişahına bazı öneriler getirmektedir. Bunlardan ilki, Türkçeye çevirisinde "Bir veçhile çare buldum ki, bir tasnif ile susuz maan yel ile değirmen idem ki denizde olan değirmenden dahi izale hasıl ola" sözleriyle yer alan bir yel değirmeni inşa etme önerisiydi.

fa,

Leonardo da

Vinci'nin II.

Bayezid'e yazdığı

mektup-

TSM, E. 6184

L_

VİLADETHANE

388

VİLLA MON PLAİSİR

Kadırga Viladethanesi'nin laboratuvar ve bir koğuşundan görünüm. *Nurun Yıldırım arşivi*

Leonardo da Vinci'nin Haliç üzerinde yapmayı düşündüğü köprünün basit şeması. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 19 (Nisan 1969)

Mektubunda Leonardo'nun getirdiği özgün öneri, Haliç üzerine bir köprü yapılmasıdır. Osmanlı imparatorunun böyle bir köprü yapılmasını arzuladığından, fakat onu inşa edebilecek bir mimarı bulamadığından haberli olan da Vinci, İstanbul ile Galata arasına altından bir yelkenlinin geçebileceği tarzda bir köprü öneriyordu. Sanatçı bu önerisini Boğaziçi'ni aşır Anadolu yakasına ulaşacak ikinci bir köprü önerisi şeklinde tekrarlamaktaydı.

Leonardo'nun Haliç üzerine öngördüğü köprü için çizdiği eskizi ve kendi el yazısı ile belirttiği ölçüleri içeren doküman, Paris'te Institut de France'ın kitaplığındaki sanatçının diğer belgeleri arasında bulunmaktadır. Leonardo da Vinci buraya kendi el yazısıyla şu satırları yazmıştır: "Pon-ta da Pera a Gosstantinopoli. Largo 40

					k
3	TÜ	\	_4_		4 1

Sanatçı ikinci olarak "Bir tasnif ile ipsüz ve urgansız geminin suyun çıkaran bir dolab ile ki kendü döne" şeklinde çevrilmiş sözleriyle, sultana, gemilerdeki suyu makara ya da çıkırıklara bağlı kovalarla çekme mekanizması yerine geçecek gelişkin bir su tahliye sistemi yapmayı önermekteydi. Her ne kadar çevirmen bu sistemi "dolab" sözcüğüyle ifade etmişse de -dolap ya da sudolabı terimlerinin gene aynı çıkırık sistemi içinde olduğunu düşünürsek- önerilenin sudolabı değil, ama hava basıncıyla çalışan bir tür emme basma tulumba olduğunu kabul etmemiz gerekir. Mektubun orijinali mevcut bulunmadığından, Türkçe-ye adı "dolab" diye çevrilmiş olan ve "ipsüz ve urgansız"

çalışabileceği söylenen aletin İtalyancada hangi sözcükle ifade edildiğini bilmemekteyiz.

Kadırga
Viladet-
hanesi'nde
bir pavyon
önünde
Viladethane
çalışanları
toplulu halde.
Nuran Yüdünm
arşivi

Leonardo'nun mektubunun çevirisi şu sözlerle sürüyor ve sona eriyor: "... ve bende kulun şöyle işittim ki İstanbul'dan Ga-lata'ya bir köprü yapmak kastın imiş ama bilür adam bulunmadığı sebebden yapmamışsın. Ben kulunuz bilürün. Bir yay bigi yüksek kaldıranı ki hiç kimesne üzerinden yüksekliğinden gitmeye razı olmaya amma bir fikir eyledim ki bir çatma idem andan sonra suyu çıkaram ve kazıklar da koyam şöyle ki aşağıdan hemen yelken bile bir gemi çıka ve bir köprü eyleyem ki kalka ki istedikleri vakit Anadolu yakasına geçeler amma sular daim akduğıuiçün kenarlar yenir ol husus için bir tasnif eyleyem ki o akan suyu aşağından akup kenara zarar eylemeye. Senden sonra olan padişahlar kolay harçlar yapalar. Bu sözlerimi inşa-allah gerçek bilesiz ve ben kulunuz daim hizmetinizde buyurasız."

braccia, alto dall'ajqua braccia 70, lungo braccia 600, cioe 400 sopra del mare, e 200 posa in terra, faciendo di se medesi-mo". Leonardo, Floransa "breccia"sı (arşını) denilen uzunluk birimiyle (58,36 cm) verdiği ölçülerde, köprünün genişliğini -bugünkü metrik sistemle- 23,75 m, su yüzeyinden olan yüksekliğini 40,852 m, toplam uzunluğunu 350,16 m ve bunun Haliç üzerine (deniz üzerine) rastlayan kesimini (üçte ikisini) 233,44 m, kara üzerine düşen kısmını ise 116,72 m olarak tasarlamaktaydı. Mektupta tarih verilmemiş olmakla birlikte, Fransız enstitüsündeki eskizin "Codex L" olarak tasnif edildiği, arşivde bu grubun da 1502-1503 yıllarını kapsadığı noktasından hareketle, mektubun muhtemelen 3 Temmuz 1902 ya da 3 Temmuz 1903'te yazılmış olduğu sanılmaktadır.

Şema ve ölçüleri inceleyen uzmanlar, Haliç üzerine böyle tek gözlü bir köprüyü inşa etmenin imkânsızlığı konusunda hemfikir olmuşlardır.

Gene aynı kütüphanedeki da Vinci'ye ait dokümanlar arasında, bir yel değirmeninin eskizi ile işleme mekanizmasını basit taslak halinde gösterir iki şemaya rastlanmıştır. Ne var ki, sanatçı yel değirmeni tasarısını özel olarak İstanbul için yapmış değildir, muhtemelen böyle bir yel değirmeni düşünmüş ve bunu inşa etmek için çeşitli hükümdar ya da prenslere başvurmuştur.

Getirilen köprü önerisine Osmanlı sarayının niçin olumlu yanıt vermediği konusunda farklı farklı yorum ya da tahminler yazılmış olmakla birlikte, bu konuda herhangi bir kesinlik yoktur.

Bibi. S. Eyice, "II. Bayezid Devrinde Davet Edilen Batılılar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İst., S. 19 (Nisan 1969); F. Babinger, "Vi-er Bauvorschläge Lionardo da Vinci's an Sultan Bajezid II. (1502/3)", *Nachrichten*, Göttingen, 1952; L. H. Heydenrich, "Kunstgeschichtliche Ergänzung", *ae*, Göttingen, 1952.

YALÇIN YUSUFOĞLU

VİLADETHANE

İstanbul'daki ilk modern doğum kliniğidir. Kuruluşlarından beri askeri ve sivil tıp okullarında doğum dersleri teorik olarak verilmekte ve doğum ameliyesi de mo-

deUerle gösterilmekteydi. Besim Ömer Akalın'ın(->) girişimiyle 1892'de, Topkapı Sarayı bahçesinde bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin(->) botanik bahçesi arkasındaki küçük bir bina (1932'de Belediye Bahçeler Müdürlüğü) seririyat-ı viladiye (doğum kliniği) haline getirildi. Viladethane (doğumevi) adıyla tanınan bu klinikte, hem bakıma muhtaç yoksul gebeler doğum yapıyorlar, hem de tıp öğrencileri ile ebeler uygulamalı ders görüyorlardı. Vi-ladethane, tutucu çevrelerde "piçhane" adıyla anılıyordu.

Doğum derslerinin kısmen manken üzerinde, kısmen de uygulamalı olarak verilmeye başlandığı, Viladethane'ye, tıp öğrencilerinden başka okul bünyesindeki ebe sınıfı öğrencileri de devam ediyordu.

1909'da, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile birleştirilerek Tıp Fakültesi adı altında Haydarpaşa'ya taşınması üzerine Viladethane de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Kadırga'daki binasına nakledilmiştir. Tıp Fakültesi'ne bağlanan ve Besim Ömer Paşa tarafından yönetilen klinik bu dönemde, Kadırga Viladethanesi adıyla ün kazanmıştır. Haydarpaşa'daki seririyat-ı nisaiye de (kadın hastalıkları kliniği) Asaf Derviş Paşa'nın yönetimine verilmiş, böylece İstanbul'un iki yakasına da doğum yardımı götürülmüştür. Ancak Haydarpaşa'daki kliniğin yatak sayısı daha fazla olmasına rağmen buraya başvuran hasta sayısı Kadırga'daki Viladethane'den az olmuştur. 1925-1928 arasında Viladethane'de 1.615 doğum, 727 ameliyat yapılmasına karşılık Haydarpaşa'da 579 doğum, 635

ameliyat gerçekleştirilmiştir. 1928'de Kadırga'daki Viladethane Haydarpaşa'ya nakledilerek buradaki kadın hastalıkları kliniği ile birleştirilmiştir.

Laboratuvar, ameliyathane ve hasta koğuşlarının yer aldığı Viladethane'de İstanbullu kadınların yanında taşradan gelenler ile yabancı hanımlar da doğum yapıyordu. Tıp öğrencileri ile Ebe Mektebi öğ-

rencilerinin uygulamalı ders gördüğü Viladethane'de, açılışının ilk 7 ayında 150 doğum ve 4 sezaryen ameliyatı gerçekleştirilmiştir. Viladethane'nin diğer önemli bir hizmeti de annelere ve ebe olacaklara, tıp kurallarına uygun emzirmeyi öğretmesiydi. İstanbullu aileler doğumların, evde, güvendikleri bir ebe tarafından yaptırılmasını tercih ederlerdi. Ancak ebenin yeterli olmadığı tıbbi müdahale gerektiren durumlarda, uzak semtlerde veya herhangi bir mahallede oturanlar, mahalle karakoluna başvururlar, karakol, telefonla Kadırga Polis Merkezi'ni arar ve Viladethane'ye haber verilirdi. Bunun üzerine Viladethane'den iki hekim ihtiyaç duyulan eve gönderilir ve gerekli müdahale yapılırdı. Bu hizmet ücretsizdi.

Bibi. Besim Ömer, "Viladethane", *Servet-i Fii-*

nûn, S. 306 (1312), s. 309, 311-314; *Burhaned-din*, "Kadırga Vilâdethanesi", *ae*, S. 1003 (1326), s. 261-263; Besim Ömer, *Doğum Tarihi*, İst., 1932, s. 55; B. N. Şehsuvaroğlu, "Doğum Tarihçesinde ve Bizde Ebelik Öğretimine Bir Bakış", *Türk Jinekoloji ve Obstetrik Mecmuası*, c. 4 (1967), s. 113-123; ay, "Ebe, Ebe Mektebi, Ebe Okulları", *İSTA*, IX, 4841-4844; N. Taşkiran, "Türkiye'de Ebelik Eğitimi", *Haseki Tıp Bülteni*, c. 3, S. 11 (1973), s. 229-240; O. Ergin, *Maarif Tarihi*, II; A. Kazancıgil, "Ölümünün 40. Yılında Besim Ömer Paşa (1863-1940)", *Dirim*, c. 55, no. 9-10 (1980), s. 237-247.

NURAN YILDIRIM

VİLAYET

bak. İDARİ YAPI

VİLLA MON PLAİSİR

Kadıköy İlçesi'nde, Fenerbahçe'de, Fener-bahçe-Kalamış Caddesi no. 79'dadır.

Villa Mon Plaisir, İstanbul'un sivil mimari mirasının son derece ilgi çekici örneklerinden küçük bir konut yapısıdır. Fransız uyruklu Jean George ve ailesi için tasarlanıp 1906'da inşa edilmiştir.

Villa Mon Plaisir, 19. yy sonunun yaşamdan zevk almayı öngören ve en genel sözcükle "Belle Epoque" (Güzel Dönem)

•••••

İ

olarak adlandırılan anlayışının yansıdığı sevimli bir orta üst sınıf konutudur. Ad olarak seçilen "haz, sevinç, istek, eğlence" karşılığı olan "plaisir" sözcüğü bile Belle Epoque yaklaşımını doğrudan ifade etmektedir. 20. yy'm başındaki Fenerbahçe ortamını da anlatan Belvü Gazinosu karşısındaki bu ev, ilk kez Dr. M. Ekdal tarafından tanıtılıp yayımlanmıştır.

Yüzölçümü 2.160 m² dar cepheli uzun bir arsa üzerindeki ev hayli büyüktür. Villa Mon Plaisir, önde küçük bir bahçe bırakılarak inşa edilmiş ve arka bahçeye M. J. George'un kalabalık ailesine hizmet eden geniş personel kadrosu için ayrı bir ev yapılmıştır.

Bodrumu ve kagir zemin katı üzerine ahşap konstrüksiyomu iki katı olan bir yapıdır. Planı yalındır. Zeminde genişçe bir koridor veya hol, salon ve yemek odasının bulunduğu yaşama hacimlerinin ortasında yer alır. İkinci katta üç bölümlü şema aynen yinelenir. Yatak ve dinlenme mekânlarının bulunduğu bu katın üzerinde yine yatak odalarını içeren bir çekme kat vardır. Çekme katta odalar eksenler üzerine yerleştirildiğinden evin kitlesi, değişik kotta çatı örtüleriyle hareketli bir görünüm kazanmıştır. Çekme katın beşik çatı biçimindeki örtüleri üçgen alınlıklar oluşturur. Ön cepheye bakan alınlıkta ajurlu ahşap perdelerle döneminde çok yaygın olan "chalet" tipi bir dekorasyon yapılmıştır.

Kagir zemin kat sıvalı duvarları, çıplak tuğladan kapı ve pencere kemerleri ve üç sıra tuğladan bir şeritle canlandırılmışım Bahçe, son derece ince bir demir işçiliği ile yapılmış daire ve meandr motiflerinden oluşan bir parmaklıkla çevrilidir. Pencere ve kapılar gibi basık kemerli bahçe kapısının üstünde eskiden "Villa Mon Plaisir" yazılı dökme demirden bir pano vardı.

Villa Mon Plaisir'in asıl ayırt edici ve kendine özgü güzelliği ise zemin katta, ön cephede pencere aralarına yerleştirilmiş dört büyük tablodur. "Arnoux" (Fransız)

VIŞNEZADE PARKI

390

391

VÜKELA VAPURU

Villa Mon Plaisir'in ön cephesinde pencere aralarında bulunan ve mevsimleri simgeleyen panolardan üçü.

Erkin Emiroğlu, 1989

markasını taşıyan bu seramik tablolar dört mevsimi simgeleyen art nouveau üslubunda resimlerdir. Üzerlerinde Fransızca olarak "printemps" (ilkbahar), "ete" (yaz), "automne" (sonbahar), ve "hiver" (kış)

sözcükleri yazılmış bu panolar, kış aylarında sac kapaklarla korunmaktadır. Markiz Pas-tanesi'nde bulunan seramik panoları anımsatan bu resimler, Villa Mon Plaisir'i sıradan konutlardan ayırır.

Villa Mon Plaisir, halen F.-G. Frik ailesinin mülkiyetinde ve koruma altındadır. Bibi. M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı*, ist., 1987, s. 121-132.

AFÎFE BATUR

VIŞNEZADE PARKI

Beşiktaş İlçesi'nde, Beşiktaş'tan Maçka'ya çıkan Spor Caddesi'nin solundaki sıra evlerin bitiminde yer alır (bak. Akaretler). 70x80 m boyutlarında, oldukça eğimli bir arazi parçası üzerinde kurulmuştur.

Parkın bulunduğu çevre Vişnezade semti olarak da tanınır. Buradaki Vişnezade Camii 1664'te Vişnezade Kazasker Meh-med İzzet Efendi tarafından yaptırılmış ve 17. yy'dan itibaren semt onun adıyla anılmaya başlamıştır. 19. yy'da Dolmabahçe Sa-rayı'nın(->) yapılmasından sonra, saraya çok yakın olan Vişnezade, sarayla bağlantılı zengin ve nüfuzlu kimselerin oturduğu, geniş bahçeler içinde ahşap konakların bulunduğu bir görünüm kazanmıştır.

1875'te Vişnezade'nin üstlerindeki yangın yerlerinde ilk kentsel düzenleme adımlarından biri sayılabilecek Akaretlerin inşaatına başladıktan sonra, hattâ 1950'lere kadar semtin görünümü fazla değişmemiştir.

1939'da dönemin vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar'm(->) girişimiyle buradaki boş alan park yeri olarak ayrılmış ve Vişnezade Parkı kurulmuştur.

Park alanı, üç taraftan çepeçevre derz-li taş duvarla çevrelenmiş, emniyet altına alınmıştır. Sirkülasyonu sağlayan kapılardan ikisi Spor Caddesi'ne, üçüncüsü ise Taşlık tarafına, Baba Efendi Sokağı'na açılır.

Park alanı içerisinde sekiz adet yaşlı Hi-malaya sediri ve oldukça yaşlı ve görkemli beyaz çiçekli manolya vardır, iki adet ehrami serviden başka çok sayıda dişbudak ağacı, yalancı akasyalar, atkestaneleri, akçaağaçlar ve çitlembik ağaçları büyük gruplar oluşturmakta, parkı gölgelendirmektedir. Bu ağaçların altında da top mazi, porsuk, ispirya, kartopu gibi çalı grupları parka renk ve güzellik kazandırır.

Vişnezade Parkı

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

Parkta çocuk oyun bahçesi ile yeterli sayıda oturma bankları bulunmaktadır. FAiK
YALTIRIK

VOLEYBOL

Bir Amerikan sporu olan voleybolu istanbul'a, Amerikan YMCA(->) örgütü getirdi.

Örgütün istanbul şubesi müdürü olan Dr. Gilbert Deaver, basketbolün yanısıra voleybolu da Türkiye'ye sokan ve tanıtan kişi oldu. istanbul'da ilk voleybol maçları YMCA'nın Çarşıkapı'daki spor salonunda oynandı.

Dr. Deaver bu konuda son derece zekice hareket ederek Darülmualimin'de(-0 (Öğretmen Okulu) spor hocası olan Selim Sırrı Bey'le (Tarcan) işbirliği yaptı. Böylece voleybol bu okulun Cağa-loğlu'ndaki binasından içeri girdi ve okulun spor müfredatı arasında yer aldı. Bu okulda voleybolu tanıyan, öğrenen ve oynayan genç beden eğitimi öğretmenleri vasıtasıyla da yayıldı.

Voleybol bir okul sporu olarak ortaya çıktı. Kabataş, İstanbul, Galatasaray ve Vefa liseleri bu konuda öncülük yaptılar. Bu okullarda voleybol oynayan gençler daha sonra yükseköğrenimlerini yaparlarken üniversitelerde de voleybol faaliyetini başlattılar. Yüksek Mühendis Mektebi (İstanbul Teknik Üniversitesi) 1928'den itibaren İstanbul'un en güçlü voleybolcularının toplandığı yer oldu. Bu okulun sınıf takımlarından kulüp takımları doğdu. Böylece İstanbul'da voleybol lig maçları başladı. 1928'de Yüksek Mühendis Mektebi üçüncü sınıf öğrencilerinin teşkil ettikleri Fenerbahçe takımı İstanbul şampiyonluğunu kazandı. Bu takımda, beş erkek voleybolcunun yanında, yine aynı sınıftan Sabiha Rıfat (Gürayman) adında bir kız öğrencinin de yer aldığı dikkat çekiyordu. Yine aynı yıl, başta İstanbul Kız Lisesi olmak üzere

çeşitli kız liselerinde de voleybol faaliyeti başladı.

İstanbul, kuruluşundan bu yana Türkiye çapındaki şampiyonalarda da voleyboldaki büyük üstünlüğünü kabul ettirmiş bulunmaktadır. Fenerbahçe, Galatasaray, Beşiktaş gibi büyük kulüplerin yanısıra İtfaiye, İETT, Beyoğluspor, Vefa, Büyükdere Boronkay, Rasimpaşa ve Eczacıbaşı gibi kulüpler, erkekler ve bayanlarda büyük varlıklar gösterdiler, şampiyonluklar kazandılar. Milli voleybol takımlarımızda İstanbul kulüplerine mensup voleybolcular büyük çoğunluğu teşkil ettiler. Voleybolda ilk milli maçımız da 30 Mayıs 1953'te İstanbul'da Yugoslavya ile oynandı.

CEM ATABEYOĞLU

VOLİ YERLERİ

Balıkların sürüler halinde girdiği ve çevirme veya voli ağlarıyla avlanıldığı mahallere verilen ad.

Karekin Deveciyan'ın(-») 1926'da hazırladığı listeye göre İstanbul Boğazı ve Marmara'daki voli yerleri şunlardı: Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Büyük Liman, Saz-ıdere, Küçük Semerkaya, Büyük Semer-kaya, Sarıkaya, Kumsal, Sırataşı, iskele, Mutbakönü, Yenimahalle, Saray, Çamur, Sih, Bülbül Sokağı, Maltız, Ermeni Kilisesi, Kalender, Kefeliköy, Çakaldere, Ağaçaltı, Kireçburnu, Tarabya, Yeniköy Tabyası, Is-tinye, Hafız Ağa Yalısı, Cami Sokağı hizası, Çamurluk iskelesi, Değirmen Sokağı önü, Boyacıköy, Baltalimam, Bebek, Bebek Feneri, Arnavutköy, Taş Volisi, Kuruçeşme, Defterdar Yeni Voli, Ortaköy (cami arkası), Ortaköy (cami önü) Haraççıbaşı, Altıntaş, Dolmabahçe,

Fındıklı (cami önü), Fındıklı (aralık iskele), Hanönü, Kasımpaşa (Dereağzı), Cibali (Değirmenönü), Cibali (vapur iskelesi), Ayazkapı, Fener, Fener (vapur iskelesi), Balat (Kayıkhane), Hasköy (cami altı); Boğaziçi'nin Anadolu yakasında: Karaburun, Soğanada, Poyraz-köy, Filburnu, Gökkaya, Kavak, Macar, İn-cirdibi, Bahçe Volisi, Dipocak, Kaplumba-ğataşı, Sih, Serviburnu, Toptaşı, Burun-bahçe, Erik, Kozaltı, Çubuklu, Hamam iskelesi, Göksu, Kabaklı, Vaniköy, Manyat, Çengelköy iskelesi, Karakol Önü, Çöplük iskelesi (Paşa Limanı), Dere ağzı, Mum-hane önü, Şemsipaşa.

Kartal'dan itibaren Osman Dayı, Fondo, Servi, Dereağzı, eski Kiremithane, Kiremithane, Duba, Topal, Fabrika, Çama'sır, Köy, Dalyan, Ceviz; Pendik'te Kireçburnu, Ha-cıbey; Büyükada'da Halki, Manyat, Mayandros, Sedef; Heybeliada'da Cami, Bahçe, Apidia, Yalaki, Değirmen, Stra, Kondo, Çam Limanı; Neandros Adası'nda Neandros; Burgazadası'nda Piatza, Manastır, Siru, Halik, Dam, Niriça; Kmalıada'da Eski Voli, Aya Fon, Petrokilis.

Danca'da Kumla, Ayazma, Akçay, Kara-çay, Kamara, Gürcik, Mangal, Araboğlu, Büyük Liman; Yalova'da Harman, Karaçalı, Sazlık, Yeni Konak, Konaktepe, Fabrika iskelesi, Karakilise, Kuruçeşme, Kapanca.

Listeye göre, bu kadar çok voli yeri 68 yıl önce balığın ne kadar bol olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak bugün Marmara ve Boğaziçi'nin sularını kirleten sanayi atıkları, gemilerin bastığı pis sintine suları, dip kazımak suretiyle yapılan kum çıkarma işlemleri, aşırı ve bilgisizce avlanmalar balık popülasyonunun azalmasına ve bazı bölgelerde tamamen yok olmasına neden olmuştur. Böylelikle voli yerlerinin hemen hemen tamamı yok olmuştur.

ALİ PASİNER

VORDONOS ADASI

Bostancı ile Kınalıada arasında suyun oldukça sığ olduğu yörede, üzerinde fener bulunan iki kayalıktan Bostancı'ya yakın olanı. Yıldız Kayalığı da denir. Maltepe'ye yakın olanının adı da Dilek Kayalığı'dır.

Eski balıkçılar Yıldız Kayalığı'na Küçük Vordonos, Dilek Kayalığı'na da Büyük Vordonos derlerdi.

Küçük Vordonos'un Bostancı'ya mesafesi 1.500 m'dir, 2 km doğusundaki Büyük Vordonos ile arasındaki su pek sığ olup gemilerin geçmesi olanaksızdır.

Bostancı'ya yakın olan Küçük Vordonos'un bulunduğu kayalık evvelce üzerinde bir de manastır bulunan küçük bir ada idi ve Vordonos veya Bordonos diye anılırdı.

Denizlerin temiz ve berrak olduğu yıllarda bu fenerin çevresinde, su altındaki eski yapı izlerinin görüldüğü söylenirdi. Yaşamı entrikalarla geçen 858 ve

877'de iki kez patrik seçilen Fotios(->) hayatının son yıllarını Vordonos Adası'ndaki küçük manastırda geçirmiştir.

Çok küçük ve alçak olan bu ada, 10. yy'da şiddetli lodos fırtınalarının etkisi ile sulara karışmış, ada da manastır da yok olmuştur. Bu nedenle bu ada Batmış Vordonos Adası diye de anılır.

NEJAT GÜLEN

VÜKELA VAPURU

19. yy'ın ikinci yarısında Boğaziçi-Sirkeci seferi yapan ve devlet ricalini yalılarından istanbul'a getirip götüreren Şirket-i Hayri-ye(->) vapurlarına verilen ad.

Tanzimat döneminde (1839-1876) yazın Boğaz köylerinde oturan vezirlerle Babiâli ricalinin istanbul'a gelip gitmeleri için, Şirket-i Hayriye tarafından özel tarifeli vapurlar tahsis edildi. Bunlar, diğer şirket vapurlarına göre daha süratli ve iç dekorasyonu özenli teknelerdi. Abdülaziz dönemin-

19. yy
sonlarına
doğru
Vükela
Vapuru
işlevim gören
bir Şirket-i
Hayriye
vapurunun
kamarası.

*Necdet Sakaoğlu,
arşivi*

de (1861-1876) düzenli olarak işleyen vükela vapuru, sabahleyin Kanlıca'dan hareket eder, Bebek açıklarında durur, burada oturan Âli Paşa ve Yusuf Kâmil Paşa ile diğer rical, kayıklarıyla gelip vapura geçerlerdi. Vapurun bazen de rıhtımı elverişli olan yalılara yanaşıp kimi vezirleri aldığı olurdu. Önemli birkaç sayfiye iskelesine uğradıktan sonra Sirkeci'deki Vezir Iskelesi'ne (şimdiki araba vapuru iskelesi) yanaşan vükela vapurunu iskele görevlileri selamlar, içerideki paşalar ve erkân, görev ve rütbe sırasına göre çıkarak kendilerini bekleyen arabalarına binip Babiâli'ye ve nezaretlere giderlerdi. Akşam da aynı vapur Sirkeci'den hareketle Boğaziçi'ne gider, en son Kanlıca'da iskeleye bağlanır ve burada gecelerdi.

Vükela vapuruna binişte ve inişte protokol uygulandığı gibi, içeride de konuşma ve sohbetler, son derece saygılı, seviyeli olur, ayrıca vapur görevlileri, özellikleriyle tanıdıkları paşalara ve beyefendilere çubuk, kahve ikram ederlerdi. Vükela vapurlarında protokol o kadar önemsenirdi ki örneğin aynı iskeleden binen ve bir gün önce biri sadrazamken ikinci gün diğeri sadrazam olan iki paşanın vapura giriş öncelikleri hemen değişirdi. Bunun gibi, kaptanın da her vezirin vapura girişinde bir düdük çalması ve gireni selamlaması kuraldı. İstanbul'un nüktedan bir şairi, bindiği vükela vapurunda bu âdeti öğrenince *Öte git, bunda çalınmaz boru /Düdüğüm bu vükela vapuru* demiştir.

Çubuklu'daki yalısında sık sık ziyafetler düzenleyen Keçecizade Fuad Paşa, aynı zamanda Şirket-i Hayriye'nin de kurucularından olduğundan, geceleri yalısına vükela vapuru ile konuklarını getirtirdi, istanbul'u ziyarete gelen Fransa Kraliçesi Euge-ne de Boğaziçi'nde bir vükela vapuru ile gezinti yapmıştı.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) vükela vapuru seferlerine son verilmiş, bunun yerine bir çatana tahsis edilmiş, daha sonraları ise şirket vapurlarının küçük yan kamaraları vezirlerle devlet ricaline tahsis edilmiştir.

Bibi. A. S. Ünver, "Vükelâ Vapurları", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 9 (Ekim 1965), s. 17-18; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 598; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, ist, ty, s. 96.

NECDET SAKAOĞLU

WAGNER, MARTIN

392

393

WHITTEMORE, THOMAS

WAGNER, MARTIN

(5 Kasım 1885, Königsberg [bugün Rusya Federasyonu'na bağlı Kaliningrad] - 28 Mayıs 1957, Cambridge, Massachusetts, ABD) Alman mimar ve şehir planlama uzmanı.

1905-1910 arasında Berlin ve Dresden teknik üniversitelerinde mimarlık, şehircilik, iktisat ve sanat tarihi eğitimi görmüş, 1911'de Berlin Weißensee Yüksek İnşaat Bölümü ve Hamburg inşaat Heyeti'nde mimarlık yapmış, 1911'den 1914'e kadar da Wilhelmshaven yakınlarında Rüstringen Belediyesi Şehircilik Bürosu'nu yönetmiştir. Bu yıllarda Hamburg ve Wilhelmshaven için genel planlar hazırladığı gibi 1914-1918 arasında da Büyük Berlin Amaç Birliği Cemiyeti'nde (Zweck-Verband Groß-Berlin) şehir plancısı olarak atölye yöneticiliğinde bulunmuştur. 1918-1920 arası Schnöoneberg'de şehircilik

danışmanlığı yapmış, aynı dönemde (1918-1919) Berlin Schnöneberg Lindenhoff ve Zehlendorf yerleşim merkezinde çalışmalarda bulunmuş, bu arada 1919'da Sınırlı Sorumlu Alman Sosyal İnşaat Birliği (Deutschen Bau-hütte) kuruluş çalışmalarında yer aldığı gibi, 1920-1925 arasında da aynı kuruluştaki yöneticilik yapmıştır. Bunu, 1925-1926' da, memur, işçi ve ücretlileri konut sahibi yapmak amacıyla kurulan Alman Konut Edindirme Şirketi DEWOG'un direktörlüğü izlemiş, ayrıca Mimarlar Birliği "Der Ring" üyeliğinde bulunmuştur.

Wagner'in 1925'ten başlayarak Alman vatandaşlığından çıkarıldığı ve Türkiye'ye geldiği 1935'e kadar döneminin genç ve ünlü mimarlarıyla birlikte bir dizi proje uygulaması gerçekleştirdiği görülür. Wagner bu dönemde, 1925-1927 arasında önce Bruno Taut ile Berlin-Neukölln Britz Yerleşim Alanı Projesi'nde çalışmış, ardından yine Max ve Bruno Taut ile Eichkamp yerleşim merkezinde konut projelerine katılmış, 1924-1929 arasında da Haring ve Mi-es van der Rohe ile ortak çalışmalarda bulunmuş, bu arada ABD ve Moskova'ya da gitmiştir. 1926'da L. Hoffmann'ın ardından Büyük Berlin imar müdürlüğüne (Stadt-baurat) getirilen Wagner memuriyetten çıkarıldığı 1933'e kadar bu görevde yine birçok uygulama gerçekleştirme olanağına kavuşmuştur. Kendisinin de yer aldığı Bü-

yük Berlin Genel Planlama Çalışması'nın yanısıra, 1928-1930 arasında Hans Poelzig ile Berlin Fuar Sahası Projesi, 1929'da Walter Gropius ile Berlin yakınında 5.000 aile için konut ve yerleşim projesi, Hans Scharoun ile Berlin Büyük Siemensstadt Bahçe Şehir (Siedlung) Planlaması, W. Ko-eppen ile Berlin'de küçük kentsel alanlarda planlama düzenleme çalışmaları ve 1930'da Richard Ermisch ile Wansee Gölü kıyı düzenlemesi bu dönemdeki uygulamalarından öne çıkanları olarak bilinir. Wagner bu görevi sırasında, 1929'da sonraları erken cumhuriyet dönemi imar mevzuatlarını da önemli oranda etkileyen Berlin İnşaat Nizamnamesi'ni de hazırlamıştır.

Wagner Almanya'da Nazilerin iktidara gelişlerini takiben Alman Sosyal Demokrat Partisi tarafından göreve getirildiğinden 1933'te memuriyetten çıkarılmış, 1934-1935'te bir süre Berlin Borsigwald'da konut inşaatları gerçekleştirdikten sonra İstanbul Belediyesi tarafından yeni kurulan İmar Müdürlüğü'nde imar müşaviri olarak İstanbul planını yapmak için davet edilmesi üzerine Mayıs 1935'te Türkiye'ye iltica etmiş, bu arada Alman vatandaşlığından da çıkarılmıştır. 1938'de ABD'ye göç eden Wagner 1938-1950 arasında Harvard Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve bir süre de şehir planlaması bölüm başkanlığı yapmış, 1944'te de ABD vatandaşlığına geçmiştir. Almanya'ya dönme isteğinde bulunduğu bir sırada ölmüştür.

Bir ifadeyle "Akademideki en ilginç Alman" Wagner, Türkiye'de bulunduğu yıllarda herhangi bir uygulama gerçekleştire-memişse de İstanbul'un ve

Türkiye'nin kentsel sorunları üzerine yayımladığı makaleler ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde(->) verdiği iktisadi ve teknik şehircilik dersleriyle ilginç ve Türkiye'de dönemin şehircilik anlayışına göre oldukça aykırı bir profil çizmiştir.

Makaleleri çoğunlukla *Arkitekt* dergisinde yayımlanmış olan Wagner bu yazılarında kent olgusunun ve kent planlamasının sosyal ve ekonomik yönlerini vurgulayarak dönemin yaygın şehircilik anlayışı diyebileceğimiz "şehir inşacılığı" reddeder. Wagner bu konuda şöyle der: "Türk devletinin bu şehir imarı vazifesine sathi bir göz atacak olursak, onun aslında hayati, iktisadi imar ve kalkınmadan başka bir şey olmadığını görürüz"; "Meslekten olmayan herkes şunu bilmelidir ki, şehir imarı ve inşası aslında hayat yaratmak ve iktisat vücuda getirmekten başka bir şey değildir."

Yine 1951'de yayımlanan *Wirtschaft-licher Stâdtebau* (İktisadi Kent Planlaması) adlı kitabının önsözüne Wagner, benzer düşüncelerini biraz daha kristalize eden şu cümlelerle başlar: "Şehirciliğin yaratıcı güçlerini anlatmaya çalıştığımızda aşağıda zikredilen tüm yaratıcı kuvvetlerin ortak bir kökten çıktığını görürüz, hayat, her şey ondan kaynaklanır ve tekrar ona döner... Göz önünde tutmamız gereken önemli noktalar şunlardır: İklim, politika, teknoloji, ekonomi vb, bunlar hayatın içinden ve aynı ortak noktadan kaynaklanmaktadır". Şe-

hirlerin plancıların isteğine göre biçimlen-dirilemeyeceğini, şehirleri inşa edenlerin makine ve sermaye gibi daha güçlü amiller olduğunu vurgulayan Wagner'in bu yöndeki görüşleriyle şehir planlamasının şehir inşası ve imarcılık olarak algılandığı döneminin Türkiye'deki anlayışına fazla ayak uyduramadığı görülür.

İstanbul'un bölgesel konumu ve bağlantıları ile kent içi ulaşımı ve toplulaşma üzerine çeşitli etütler yapmış olan Wagner, bu çalışmalarında özellikle yatırım mali-yeti-fayda, kent işletmeciliği, toprak rantı, kaynak yönetimi gibi konular ile İstanbul'un hinterlandıyla olan ilişkilerini vurgulamaya çalışmış, bir anlamda bu kavramların ve bölge planlamasının Türkiye'deki öncülüğünü yapmıştır.

Wagner İstanbul İmar Müdürlüğü'nde -ki görevi sırasında İstanbul'la ilgili hiçbir uygulanmayan birçok plan etüdü hazırlamış olduğu gibi, bir İstanbul nâzım planı için de çok sayıda istatistik! ve ekonomik araştırma gerçekleştirmiş, hattâ nâzım planının uygulanabilmesi için bir kanun teklifi hazırlayarak dönemin nafia vekili (bayındırlık bakanı) Ali Çetinkaya'ya iletmıştır. 1936'da bizzat Atatürk'ün direktifiyle Türk Tarih Sergisi'ne ait planları çok kısa sürede hazırlayarak, uygulamayı da denetlemiştir. 1937'de Ali Çetinkaya'nın arzusu üzerine Nafia Vekâleti şehircilik müşavirliğine getirilen Wagner'e bu sırada Siyasal Bilgiler Okulu'nda şehircilik dersleri verdirilmesi düşünülmüşse de kendisinin yakın arkadaşı Walter Gropius'un davetiyle ABD'ye

gitmek için Türkiye'den ayrılması üzerine bu düşünce gerçekleşmemiştir.

Türkiye'de bulunduğu yıllarda doğrudan imar planları yapmak yerine bu planların hazırlanması ve uygulanmasında göz önüne alınması gereken ilke ve esasların tespitine ağırlık veren Wagner'in bu yaklaşımının dönemin imar planı arayışındaki yerli uzmanlık çevrelerinin talepleri ve bilgi birikimi düzeyiyle uyuşmadığı görülür. İstanbul İmar Müdürlüğü'nde kendisiyle çalışmış bir uzmanın ifadesiyle, "o zamanki mahdut maddi ve manevi imkânlar Wagner'in tam kapasitesine uygun değildir."

Wagner'in Türkiye'deki çalışmaları sırasında kaleme aldığı makaleler sırasıyla şunlardır: "Şehir İnşaatında Sermaye'nin Rolü", *Artitekt*, S. 5-6 (1936); "Şehircilikte Sermayenin Yanlış İdaresi", *ae*, S. 7 (1936); "İstanbul Şehrinin Düzeltilmesi Meselesi" *ae*, S. 8 (1936); "İstanbul'un Seyrisefer Meselesi", *ae*, S. 9 (1936); "İstanbul Havalisinin Planı", *ae*, S. 10-11-12 (1936); "Büyük Şehirler Nasıl Tadil Edilir?", *ae*, S. 2-3 (1937); "İstanbul Nüfusunun Yayılışı ve Münakale", *ae*, S. 4 (1937); "İstanbul'un Münakale Tahlili", *ae*, S. 5-6 (1937); "İnşa Etmeyen Millet Yaşamıyor Demektir", *ae*, S. 11-12 (1937); "Şehir İnşası Ne Demektir?", *ae*, S. 1 (1938); "Cadde İnşası", *ae*, S. 2 (1938); "Türk Şehirleri ve Mevcut Sahalardan İstifade Ekonomisi", *ae*, S. 3 (1938); "Zelzele Mıntıkası İçin Düşünülmüş Mukavim Standart Ev Projeleri", *ae*, S. 1-2 (1941); "İstanbul'un Yol Meselesi", *ae*, S. 3-

4 (1946). Ayrıca ölümü üzerine eski çalışma arkadaşı ve meslektaşı A. Sabri Oran tarafından *Arkitekt* dergisinin 287. sayısında "Büyük Mimar Martin Wagner'in Ölümü" başlığıyla bir makale yayımlanmıştır.

Wagner yaşamı boyunca tümü mesleki konularla ilgili on tane de kitap kaleme almıştır. Bu kitaplar sırasıyla şunlardır. *Städtische Freiflachen Politik* (Kentsel Boş Alan Politikası), (Berlin, 1915); *Städte-bauliche Probleme* (Kent Planlaması Sorunları), (Berlin, 1929); *Das Neue Berlin* (Yeni Berlin), (Berlin, 1929); *Berliner Strandbadbauten* (Berlin Kıyı Bandı Düzenlemesi), (Berlin, 1930); *Das Wachsende Haus* (Büyüyen Konut), (Leipzig, 1932); *Die Neue Stadt im Neuen Land* (Yeni Topraklardaki Yeni Kent) (Berlin, 1934); *Um-bau Der GroJSstädte* (Büyük Şehirlerin Yeniden Düzenlenmesi), (Varşova, 1937); *Wirtschaftlicher Städtebau* (İktisadi Kent Planlaması), (Stuttgart, 1951); *Construc-cion Economica de Ciudades* (aynı kitabın İspanyolca baskısı), (Madrid, 1957); *Potemkin in Westberlin* (Potemkin Batı Berlin'de) (Berlin, 1957).

Martin Wagner'in Türkiye ve İstanbul'a katkısının uygulama yerine düşünsel düzeyde olduğu ve Türkiye için uygulamacı olarak değil, eğitimci ve düşünce adamı olarak önem taşıdığı olduğu bir gerçektir. MEHMED RIFAT AKBULUT

WEINBERG, SIGMUND

(?, Romanya -1929'dan sonra, ?) Sinemacı.

Romen uyruklu Leh Yahudisi olan We-inberg 19. yy'ın sonlarında İstanbul'a yerleşerek Yüksekaldırım no. 28'de bir mağaza açtı. Burada sinema aletlerinin yanısıra, fotoğraf makinesi sattı. The Gramopho-ne Company'nin Türkiye temsilciliğini üstlenerek His Master Voice (Sahibinin Sesi) plaklarını pazarladı. Sinemayla 1896' dan sonra ilgilenmeye başladı. Pathe firmasıyla ilişki kurarak gerekli aletleri getirdi. 12 Aralık 1896'da Galatasaray'da Aznavur Pasajı'mn(->) yanındaki Sponeck Birahane-si'nde halka açık ilk sinema gösterisini yaptı. Bu gösteride askerlerin yürüyüşü ve kalabalığın arkadan gelişi, bir trenin gara girişi, yatakta yatan bir kişinin örümcekle savaşıması, bir ressamın bir adamın resmini yapması ve resim bittikten sonra halkı selamlayarak çıkışı, bir bahçe ve deniz kıyısından manzaralar konulu kısa ve sessiz filmler gösterdi. Ercümet Ekrem Talu(->) bu ilk sinema gösterisine ilişkin anılarını kendine özgü üslubuyla yayımlamıştır.

Weinberg bundan sonra İstanbul yakasında Fevziye Kiraathanesi'ni(->) kiralayarak halka açık sinema gösterilerine devam etti. Bu arada saraya yakın çevrelerde özel gösteriler düzenledi. II. Abdülha-mid'in (hd 1876-1909) mabeyincilerinden Abidzade Ahmed İzzet Paşa'nın Yıldız Yeni Mahalle'deki konağında bir gösteri sırasında filmlerden ötürü yangın çıkınca özel gösterilerin ömrü az oldu.

İstanbul'da halka açık ilk gösteriyi gerçekleştiren Weinberg aynı zamanda ilk yerleşik sinema salonunun da kurucudur

(bak. Pathe Sineması). Bu sinemanın yanısıra Şehzadebaşı'ndaki Ferah Tiyatro-su'ndaC->) sinema gösterileri yaptı. 1914'te Beyoğlu'nda Cine-Palace'ı açtı (daha sonraki yıllarda Şık Sineması oldu).

Weinberg, 1915'te Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın gayretleriyle kurulan Merkez Ordu Sinema Dairesi'nin başına getirildi. İlk Türk sinemacılarından Fuat Özkınay da onun yardımcısı oldu. Weinberg kısa aktüalite ve belge filmlerinin yanısıra yine Türkiye'de ilk kez uzun metrajlı film çekimine girişti.

İlk olarak Milli Operet Kumpanyası ile anlaştı. Yönetmen, senaryo yazarı ve görüntü yönetmeni olarak Benliyan Toplulu-ğu'nun oynadığı *Leblebici Horhor'u* filme çekmeye başladı. Fakat oyuncuların birinin ölmesi üzerine film yarıda kaldı. Ardından yine aynı topluluğun sahnelediği *Himmet Ağa'mn İzdivacı'f* çekmeye girişti. Bu kez de oyuncuların birçoğunun savaş nedeniyle silah altına alınması üzerine bu filmi de tamamlayamadı. Bu filmi Fuat Uzkinay tamamlayarak 1918'de piyasaya sürdü.

Weinberg bundan sonra da uzun film projelerini gerçekleştirmek için çalışmalara başladıysa da 27 Ağustos 1916'da Osmanlı Devleti ile Romanya arasında savaş başlayınca İstanbul'u terk etmek zorunda kaldı.

Bibi. N. Ozon, *Türk Sineması Tarihi*, İst., 1962; G. Akçura, "Türkiye'ye Sinemayı Getiren Adam", *Sinema Gazetesi*, S. 69 (7-13 Ocak 1991); B. Evren, *Türk Sinema Sanatçıları Ansiklopedisi*, ist., 1983.

BURÇAK EVREN

WHITTEMORE, THOMAS

(2 Ocak 1871, Cambridge, Boston - 8 Haziran 1950, Washington) ABD'li sanat tarihçisi.

Brown Üniversitesi'nde öğrenim gördü. Harvard Üniversitesi'ne bağlı Fogg Art Museum'da Bizans sikke ve mühürleri konservatörü olarak bir süre çalıştı. Mısır'da araştırmalar yapan Egypt Explorati-on Society'de 1911-1926 arasında ABD'yi temsil etti. Bir süre de New York ve Columbia üniversitelerinde Bizans ve Kopt sanatları hakkında dersler verdi.

T. Whittemore, Mısır'da Aziz Paulus ve Antonius manastırlarında incelemeler yaptı. 1921'de Bulgaristan'da Filibe yakınında Kızıl Kilise (Çervena Çarkva) denilen erken Bizans dönemine ait ilgi çekici kilise harabesinde yapılan araştırmaları destekledi. Bu arada, büyük bir ikna yeteneği olduğu anlaşılan T. Whittemore bazı sosyal yardım işlerinde çalıştı. Bilhassa Rusya'da I. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen rejim değişikliği sonunda yabancı ülkelere sığınmak zorunda kalan Rus vatandaşlarına yardımcı olan bir teşkilatta görev alarak bu çalışmaları İstanbul'dan yönetti.

Whittemore, merkezi Boston'da olan "The Byzantine Institut Inc." adı altında bir kurum kurdu. 1930'larda bu kurum adına, İstanbul'da Ayasofya'nın çeşitli yerlerinde varlığı bilinen fakat üzerleri ince bir

badana tabakası ile örtülü olduklarından görülemeyen mozaikleri meydana çıkarmayı planladı. Bunun için 1931'de resmen başvuruda bulundu. Gerekli iznin verilmesi üzerine de 1931'den itibaren çalışmalara başladı. İlk olarak narteksten ana mekâna açılan imparator kapısı üstündeki Pan-tokrator İsa ile önünde secde eden imparator mozaïği temizlendi. Arkasından yan girişten güney methal dehlizi üstündeki Meryem ile İustinianos ve Constantinus mozaïği meydana çıkarıldı.

Bunlardan sonra caminin içine geçilerek, yukarı kattaki güney galeride bulunan imparator aileleri mozaikleri, büyük İsa, İoannes ve Meryem'den oluşan Deisis panosu, apsis yarım kubbesindeki Meryem ile büyük kemerdeki başmelek mozaïğini açmıştır. Son olarak da kuzeyde büyük kemerin içindeki pencereli duvarın alt sırasındaki, azizlerden sayılan din adamlarının portrelerini meydana çıkardı. Bütün bu çalışmalarda Whittemore gerekli ödenekleri, ABD'de bazı

vakıflardan, sanatsever zenginlerden sağladığı bağışlarla karşıladı. Çalıştığı ekiplerde Yunanlı ve İtalyan uzman usta ve sanatçılar bulunuyordu. Ayasofya dışında eski Khora (Hora) Manastırın Kilisesi olan Kariye Camii'nde de mozaik temizleme ve onarım çalışmaları başladı.

Whittemore, çeşitli kongrelerde Ayasofya mozaikleri hakkında bildiriler verdi. "The Byzantine Institut Inc. "m Paris'te açılan şubesine çok zengin kütüphanesini bağışladı. Brüksel'de kurulmuşken, Belçika'nın II. Dünya Savaşı'nda işgali üzerine ABD'de devam ettirilen *Byzanti-on* dergisinin 1940'tan 1945'e kadar üç cildinin Bostan'da yayımlanmasını sağladı. 1946'da *The Bulletin of the Byzantine Institute* başlığı ile bir dergi çıkarmaya girişti, bunun ancak iki sayısı basıldı.

Whittemore'un sosyal ilişkileri çok genişti. İstanbul'da bulunduğu sıralarda Atatürk ile de görüşme imkânı buldu. Kendisine mahsus bazı tavır ve davranışları ile de tanınmıştı. Her zaman boynunda bir eşarp dolaşırdı. Nitekim Paris'teki dostlarından olan ünlü ressam Henri Matisse (1869-1954) onun bu eşarbu ile karakalem bir resmini yapmıştır. Whittemore, yine yardım ödenekleri elde etmeye çalışırken Washington'da kongre binasında bir kalp krizi sonucu öldü.

Whittemore 1937'de toplanan II. Türk Tarih Kongresi'nde bir bildiri vermiş ("Ayasofya Camii'ndeki Mozaikler", *İkinci Türk Tarih Kongresi-Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler* [Ankara, 1943, s. 617-624]), ayrıca bazı Türk yayınlarında aynı konuda kısa yazıları da çıkmıştır: "Ayasofya Narteks Mozaikleri, 1932'de Yapılan İş", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III (Ankara, 1936), s. 199-204; "A Great mosaic painting in Aya Sof-ya-Istanbul", *La Turquie Kemaliste*, S. 20 (Ankara, 1937), s. 2-10; "Ayasofya Mozaikleri", *Halil Edhem-Hatım Kitabı*, I, Ankara, 1947, s. 199-200.

Th. Whittemore'un Ayasofya mozaikleri hakkında üç cilt halinde ön raporları da yayımlandı: *The mosaics of St. Sophia at Is-*

WULZEVGER, KARL

394

395

YABANCI OKULLARI

K. Wulzinger'in hazırladığı Tekfur Sarayı tuğla süslemeleri rölovesi. K. Wulzinger, *Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, Hannover, 1925

tembul, Preliminary Report on the first year's work 1931-1932: The mosaics of the narthex, (Paris. 1933); *The mosaics of S. Sophia...*, *Second preliminary Report on work done in 1933 and 1934: The Mosaics of the*

Southern Vestibule, (Paris, 1936); *The mosaics of Hagia Sophia...*, *Third preliminary Report ıwork done in 1935-1938: The imperial portraits of the South Gallery*, (Boston, 1942). Whittemore son yıllarında Ka-riye'deki çalışmaları sürdürüyordu. Ölümünden sonra, bu işler Washington'da Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Merkezi tarafından üstlenilmiş ve idaresi P. Undenvood'a bırakılmıştır.

Bibi. S. 1. Kayacan, "Ayasofya'da Eski Bizans Mozaikleri", *Yedigün*, V, S. 122 (10 Temmuz 1935); M. Ramazanoğlu, "Whittemor'a Ait Hatıralar", *Tarih Hazinesi*, 3 (1950), s. 116-119; S. Eyice, "Ayasofya Mozaikleri ve Bunları Meydana Çıkartan Thomas Whittemore", *TTOK Belleteni*, 113 (Haziran 1951), 3-12.

SEMAVİ EYİCE

WULZINGER, KARL

(19. yy - 20. yy) Alman mimarlık tarihçisi.

İstanbul'un Bizans dönemine ait eski eserleri hakkında arkeolojik incelemeler yapmış olan Kari Wulzinger'e dair ayrıntılı biyografi bilgisi elde edilemedi. Öğrencilerine Yakınoğu ve Anadolu eserlerine dair doktora tezleri yaptıran, Dresden Teknik Üniversitesi'nde Prof. C. Gur-litt'in(->) yetiştirmelerinden olduğu tahmin edilir. Çünkü, onun öğrencilerine yaptırdığı bir dizi halinde yayımladığı tezlerden, Eskişehir dolaylarında Seyyit Gazi, Üryan Baba tekkelerine dair çalışma K. Wulzinger tarafından hazırlandı (*Drei Bek-taschi-Klöster Pbiygiens [Beiträge zur Bau-wissenschaft*, 21] Berlin, 1913). Sonraları Braunschweig Teknik Üniversitesi'nde bir süre öğretim üyesi olan Wulzinger, çeşitli Alman ekipleri ile Suriye ve Anadolu'da çalıştı. C. Watzinger ile Şam'ın İslam dönemi eski eserleri hakkında büyük bir kitap (*TJamaskus, Die Islamische Stadt*, Berlin, 1924) yazdıktan başka Palmyra hakkındaki büyük yayına katkıda bulundu (*Palmyra, Ergebnisse der Expedition von 1902 und 1917*, Berlin, 1932), yine kalabalık bir Alman ekibinin, Batı Anadolu'da Miletos ve çevresinde 1899'dan beri yaptıkları kazı ve araştırmalarda, P. Wittek ve F. Sarre ile birlikte, buradaki İslami eserlere dair kitaba imzasını attı (*Das Islamische Milet*, Berlin, 1935).

I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Türkiye'ye gelen K. Wulzinger, Bizans yapıları, bilhassa sarnıçlar ve mahzenler ile meşgul oldu. Binbirdirek Sarmcı'nda(->) sütunların yüzeylerinde görülen taşçı işaretlerine ("Die Steinmetzzeichen der Bin-bir-Direk", *Byzantinische Zeitschrift*, XXII (1913), s. 459-473) dair makalesinden başka, İstanbul'daki Bizans yapılarının bodrum veya mahzenlerine dair büyük bir araştırması da yayımlandı ("Byzantinische Substructions bauten Konstantinopels", *Jahrbuch des archâologischen Instituts*, XXVIII (1913), s. 459-473).

Wulzinger, İstanbul arkeolojisine dair

bazı araştırmalarını da bir cilt halinde topladı (*Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel*, [Mittelmeerländer und Orient, Sammlung Kunstwissenschaftlicher Studien, I], Hannover, 1925). Burada, Sarayburnu-Gülhane bölgesindeki buluntular, Arkeoloji Müzesi ve Çinili Köşk'ün(->) altındaki Bizans tonozları, Gülhane arazisinde görülen bazı sarnıçlar, Tekfur Sara-yı(->) vb konular üzerinde duruluyordu. Bunların büyük bir kısmı o vakte kadar bilinmeyen yeni buluntular idi. Tekfur Sa-rayı'na dair araştırması ise Bizans profan (dini olmayan) mimarisinin ayakta kalabilmiş bu önemli örneğinin, duvar tekniği bakımından çeşitli ek ve yamalarını tespit eden bir analizi idi. Wulzinger, Gülhane Hastanesi'ne inen yolun kenarındaki iki Bizans sarnıcının ise, İmparator L Basileios (hd 867-886) tarafından yapıldığı bilinen ve Büyük Saray'ın(->) sınırları içinde olan Nea adlı kilisenin alt yapısı olduğunu iddia eden garip bir hipotez ileri sürmüştü. Hiçbir inandırıcı tarafı olmayan bu görüşünü desteklemek üzere de bu sarnıçların üstüne, kilisenin nasıl oturacağını gösteren bir de çizim yaratmıştır. Böylece bütünüyle fantezi ürünü olan bu restitüsyon ortaya çıkmıştır.

Wulzinger'in böyle hayale dayanan res-titüsyonlarından biri de Sinan Paşa Köş-kü(->) kalıntısı yanında görülen Bizans binası cephesi ile ilgilidir. Bunun 1310-1320 arasında yapılan Soterios Filantropos Ma-nastırı'na ait olduğu genellikle kabul edilir. Wulzinger, bu cephenin rölövesini çıkardıktan başka gerisinde demiryolunun altına doğru uzanan bodrumların da bir planını çıkarmış, fakat bunlarla yetinmeyerek üstlerinde olması gereken kilisenin tamamen tahminlere dayanan ve Bizans mimarisine aykırı düşen bir planını da çizmiştir. Bundan başka, cephe ile üstteki kilisenin bir restitüsyon tasarısını da meydana getirmiştir.

Wulzinger'in zengin hayal gücünün

ürünlerinden biri de ilk Fatih Camii ile ilgilidir. Bu konuda yazdığı uzun makalede, caminin, aynı yerdeki Havariyun Kilise-si'nin(-0 aynen temelleri üzerine oturduğunu ileri sürerek, bunun nasıl olduğunu belirten çizimler de yayımlamıştır. Kilise ile caminin aynı eksene sahip olmasının mümkün olmadığını hiç hesaba katmayan Wulzinger, her iki binanın duvarlarını büyük bir gayretle üst üste yerleştirmeye çabalamıştır. Bu garip görüş sonraları, Yüksek Mimar Âli Saim Ülgen(->) tarafından Fatih Camii hakkındaki manografyasında çürütülmüştür.

Wulzinger'in kitabının son makalesi ise İstanbul'un üç büyük sarnıcına dairdir. Bu araştırmada Yerebatan, Binbirdirek ve Bodrum Camii sarnıçları üzerinde durularak, Bindirdirek'in bir restitüsyon çizimi ve Bodrum Camii Sarnıcı'mn yeni bir planı yayımlanmıştır. Bu kitaba dair etraflı bir tahlil ve tenkit yazısı N. Brunov tarafından yayımlandı (*Kritische*

Berichte zur Kunstge-schichtlichen Literatur, 1928-1929, S. 1, s. 129-144).

İstanbul'un 16. yy'daki tarihi topografyası hakkında da bir inceleme yapan Wulzinger, bu konudaki çalışmasında I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) bir elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen ve şehrin Galata sırtlarından 11 m uzunluğunda bir panoramasını çizen Flensburglu Melchior Lorichs'in(->) bu desenini esas olarak almıştır. Wulzinger, ressamın bu büyük resmi çizerken, Galata tarafının çeşitli yerlerinden, başta Galata Kulesi sırtları, Tepe-başı olmak üzere Kasımpaşa, Okmeydanı ve Hasköy Tepesi'ni kullanmış olabileceğini ileri sürer. Bu vesile ile şehrin tarihi topografyasına dair görüşlerini belirtir ("Melchior Lorichs Ansicht von Konstantinopel als topographische Quelle", *Festschrift G. Jacob*, Leipzig, 1932, s. 355-368). Wulzinger'in İstanbul'a dair başka yayınlarının varlığı tespit olunamadı.

SEMAVİ EYİCE

YABANCI OKULLARI

Osmanlı döneminde çeşitli Avrupa devletlerine ve bu devletlerin uyrukları olan ticaret ve din adamlarına birtakım haklar ve ayrıcalıklar tanınmıştır. Bunlardan ticari içerikli olanlara kapitülasyon dendiği bilinmektedir. Yabancı uyruklu tüccarlar İstanbul, İzmir, Beyrut, Kahire gibi büyük Osmanlı kentlerinde, oldukça kalabalık koloniler oluşturmaya başladıktan sonra, kapitülasyon kavramının yorumuna da birtakım değişiklikler getirmişler; taşınmazlar edinme, şirketler kurma vb girişimlerin ya-nısıra, başlangıçta sırf kendi çocukları için okullar açma konusunu da gündeme getirmişlerdir.

İlk yabancı okulları Katolik misyoner-lerce kurulmuş (bak. Katolik okulları), bunları 17. yy'da o zamanki deyiimiyle "ikamet sefareti" (daimi elçilik) denen elçilikler bünyesinde, görevlilerin çocukları için açılanlar izlemiştir. Ancak bu okullara, aynı kentte yaşayan zengin ve saygın gayrimüslimlerin çocuklarının devamına da izin verildiği tespit edilmektedir.

Daha sonraki yıllarda ise yabancı devletler ve onları temsil eden elçiler, bu elçilik okullarını aşan büyüklüklerde ve "Ecnebi Mektebi" adı verilen yabancı okulları kurmayı amaç edinmişlerdir. Bu dönemin yabancı okullarında geçerli olan amacın, kendi dillerini öğretmek, yerli gayrimüslimler üzerinde etkin olmak, siyasal etkinlik kazanmak, kapitülasyonlardan daha çok yararlanabilmek için uygun ortamlar sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

1839'da ilan edilen Tanzimat'la birlikte yabancıların Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri arttığı gibi, bunun bir yansıması da yabancı okulların çoğalmasında görülmektedir. Tanzimat'ın başlangıcında 40 dolayında yabancı okulu varken, bu sayı 1850'ye doğru iki katına çıkmıştır.

Bunların çoğu ise o zamanki deyiimi ile "Misyoner Mektebi" veya "Sörler Mektebi" olup, amaçları Hristiyanlığın muhtelif mezheplerini ve inançlarını yaymaktı. Bu okullara yatılı olarak alınan Osmanlı uyruklu gayrimüslim çocuklara dil ve din eğitimiyle birlikte müspet bilgiler ve beceriler de kazandırılmaktaydı. 19. yy'ın ikinci yarısında, Osmanlı topraklarında yabancı okulu açma girişimlerine Amerika da ka-

tılarak "kolej" denen daha modern ve büyük okullar kurmayı hedefledi (bak. Protestan okulları). Katolik mekteplerinin. 16. yy'a kadar uzayan geçmişleri olmasına karşılık, Protestan mekteplerinin de kısa sürede çoğalması ve öğrenci mevcutlarını artırması söz konusuydu. Gerek bu iki grup okul arasında, gerekse bu okullarla azınlık okulları arasında da yatış sürdürülmekteydi. Daha ileri ve kapsamlı eğitim-öğre-tim vermeyi de amaçlayan bu yarış, Müslüman Türklerin de çocuklarını yabancı okullarına göndermeleri açısından geçerli bir nedendi. Nitekim, önceleri bu gibi okullara devam eden Müslüman öğrenci hiç yokken 1900'e doğru, yabancı okullarının mevcutlarının yüzde 10'u, 15'i, daha sonraları da yarıya yakını Müslüman öğrencilerden oluşmuştur.

1870-1890 arasında yabancı okulu sayısının hayli arttığı görülmektedir. Kaynaklara göre bu dönemde Osmanlı topraklarında 72 Fransız, 83 İngiliz, 465 Amerikan, 7 Avusturya, 7 Alman, 24 italyan, 44 Rus, 2 İran okulu vardı. En fazla okulun Amerikalılarca açılmış olduğu görülür.

Osmanlı yönetiminin medreseler dışındaki okullar üzerinde denetim kurma ve bazı belirlemeler yapma yönündeki ilk girişimi 1845'te oluşturulan Meclis-i Maarif-i Umumiye olarak bilinmektedir. Bu kuruluşun amacı, ülke sınırları içerisindeki tüm eğitim-öğretim kurumlarının sınıflandırılması, bir düzene bağlanmasıydı. Ancak bu kuruluşun yabancı ve azınlık okullarına dönük bir amacı yoktu.

Söz konusu okulları ilgilendiren ilk yasal düzenleme ise 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'dir. 1914'e kadar yürürlükte kalan bu tüzüğün 2. maddesi, tüm ilkokulların "Mekâtib-i Umumiye" adı altında, azınlık ve yabancı okulları ile özel okulların da "Mekâtib-i Hususiye" kapsamında toplandığını göstermektedir. Bu tüzüğün 129. maddesi ise Mekâ-

İstanbul'daki yabancı okullarından Alman Lisesi.

Ertan Uca, 1994/ TETJV Arşivi

tib-i Hususiye açılması imkânının cemaatlere (azınlıklar), ecnebilere (yabancılar) ve Osmanlı girişimcilerine tanındığını vurgulamaktadır. Ancak bu gibi okullara seçilecek öğretmenlerin diplomalı olmaları, ders kitaplarının Maarif Nezareti'nin onayından geçirilmesi, okullar için ruhsatname alınması zorunluluğu getirilmiştir.

1876'da Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesi üzerine de bu ilk anayasanın 15. ve 16. maddelerinin eğitim ve öğretim girişimlerini serbest bırakması, uyruk olmak şartıyla her Osmanlı'nın okul açabileceği esasını içermesi, ancak tüm okulların devletin denetimi ve gözetimi altında tutulacağı koşulunu getirmesinin ardından, yabancı girişimcilerin ülke genelinde ve özellikle de İstanbul'da mevcut okulların genişlettikleri, yeni okullar açtıkları görülmektedir.

Vilâyât-ı Şahane Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat'ın (1896) yayımlanmasından sonra, gerek İstanbul'daki, gerekse taşradaki yabancı okullarının denetim altına alınmasında önemli bir adım atılmıştır. Bu yönetmeliğe göre maarif müdürlerinin kendi bölgelerindeki yabancı okullarının tüm kayıtlarını, ruhsatlarını sık sık denetlemeleri, önemli tespitleri derhal nezarete (bakanlık) bildirmeleri, sakıncalı görülen öğretmenlerin ise bu gibi okullarda çalıştırılmamaları; ayrıca yıl sonunda yapılan bitirme imtihanlarında öğrencilerin Türkçeyi tam ve doğru bilip bilmediklerinin, yönetici ve öğretmenlerin ise tutum ve davranışlarının titizlikte takip edilmesi hükme bağlanmıştır.

Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname'nin (1914) 15. maddesinde ise merkez örgütü ile vilayetlerde-ki maarif müfettişlerinin bütün yabancı okullarını denetlemeye yetkili oldukları vurgulanmıştır.

1915'te çıkarılan Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi ise, yabancı okullarını doğrudan ilgilendiren ilk önemli yönetmelik

YAĞCI HANI

396

397

YAĞUPYAN, KRİKOR

hükümündedir. Bu yönetmeliğin 6. maddesi "Türkçenin ve Türkiye tarihi ile coğrafyasının, Türkçe olarak ve Türk öğretmenler tarafından okutulması zorunluluğunu" getirmiştir. Denetim açısından ise mülki amirlerin, maarif müdürünün, maarif ve sıhhiye (sağlık) müfettişlerinin bu okulları sık sık denetleyecekleri belirtilmiştir.

Yabancı okullarının denetime alınması hususu, tarihsel süreç içinde oldukça uzun bir geçişle bu noktaya ulaşmış görülmektedir. Her ne kadar 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı(->) ile tüm okulların devletçe denetim altında tutulacağı duyurulmuş-sa da 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanmaya kadar herhangi bir denetim işlemi yapılmadığı gibi, 1869-1915 arasında da yabancı okullarının sağlıklı bir şekilde denetlendiği söylenemez. Ancak, 1890'dan sonra bu

kurumların, sırf siyasal maksatlarla *zaman zaman* denetlendiğine ilişkin bilgiler mevcuttur.

II. Meşrutiyet döneminde, eğitim çalışmalarının tam bir düzen altına alınması çabasıyla birlikte denetim işlevinin de gerek resmi okullar gerekse azınlık okulları, yabancı okulları ve özel okullar için gündeme geldiği görülmektedir. Bakanlık bünyesinde ilk heyet-i teftişiyenin (teftiş kurulu) oluşturulması da bu sıradadır.

Lozan Antlaşması'na (1923) göre yabancı okulların tanınması keyfiyeti ise konferansa katılan delegelerin mektuplarına bağlanmış bulunmaktadır. Bu mektuplar, antlaşma metnine ekli epeyce bir doküman oluşturmaktadır. Türkiye, bu mektuplarla, sadece Fransa, İngiltere ve İtalya'ya ait din, öğretim ve sağlık kurumlarını tanımış, ancak bu tanımanın süresi de 1931' de sona ermiştir. Bundan sonra, 22 Aralık 1934'te kabul olunan 2644 sayılı Tapu Kanunu'nun 3. maddesi hükmünce bir "dondurulma" esas getirilmiş, yabancıların yeniden okul açabilmeleri yanında mevcut tesislerini genişletmeleri veya kullanım amacını değiştirmeleri de kısıtlanmıştır.

Diğer yandan 3 Mart 1924'te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yabancı okulları doğrudan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı konuma getirilmiştir. Bu yasanın bir başka gereği olmak üzere, gerek azınlık, gerekse yabancı okullarında din propagandası yasaklanmıştır. Aynı yıl bu okullara gönderilen bir genelge ile din sembollerinin kaldırılması, kitaplardaki dinsel tasvirlerin çıkarılması, okul girişlerine haç aşılması, yabancı devlet büyüklerinin resimlerinin, bayraklarının bulundurulmaması istenmiştir.

1925-1931 arasında, Türk milli eğitiminin yaşadığı büyük gelişme ve Atatürk'ün eğitime verdiği önem sonucu, yabancı okullarına olan ilgi hızla azalmıştır. 1931' de, ilköğretimin resmi okullarda zorunlu hale getirilmesi de bu açıdan ayrı bir gelişmedir. Bundan dolayıdır ki sayıları 300 dolayında olan yabancı ve azınlık okullarının büyük bir bölümü kendiliğinden kapanmıştır, ilave etmek gerekir ki 1928'de yeni Türk harflerinin kabulü de bu okullara olan ilgiyi azaltmıştır.

6570 sayılı Gayrimenkul Kiraları Hak-

kındaki Kanun'a göre (madde 1) mabetlerin ibadet dışında kullanılması yasaklandığından yabancı okulların sınırları içinde kalan şapel, kilise vb ibadet yerleri aynı kanun gereği denetime tabidir.

1935'te yayımlanan 2739 sayılı Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkında Kanun gereği yabancı okullarında, resmi bayram ve tatil günleri dışında, kendi özel dini gün ve bayramlarında öğretime ara verilmesi uygun görülmüş; bu husus, sonraki düzenlemelerle de aynen korunmuştur.

7 Kasım 1935'te Milli Eğitim Bakanlığı'nca 2584 sayılı yabancı okulları Yönergesi yayımlanmıştır. Bununla, Türkçenin öğretilmesi, yabancı okullarına

ilişkin öğretim programlarının ve ders kitaplarının bir komisyonca incelenmesi, Türkçe kitaplarının, Türk okulları için bastırılanlarla aynı olması, Türkçe derslerini, Türk öğretmenlerin vermeleri; bu okullardaki tarih ve coğrafya derslerinin de yine Türkçe olarak ve Türk öğretmenlerince okutulması; yabancı okullarının hiçbir gerekçe ile yeniden şube açamayacağı, mevcut okullardaki sınıf sayılarının artırılmayacağı vb hususlara açıklık getirilmiştir.

Bugün Türkiye'de 5 Amerikan, 6 Fransız, 2 İtalyan, 1 Avusturya ve 1 Alman olmak üzere eğitim-öğretime açık 15 yabancı okulu bulunmaktadır. Bunlardan Tarsus Amerikan Lisesi, İzmir Amerikan Lisesi ve İzmir Saint Joseph Fransız Okulu'nun dışındakiler İstanbul'dadır.

Bibi. N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, ist., 1952; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964; Ergin, *Maarif Tarihi*, I-V; I. Polat-Hayda-roğlu, *Osmanlı imparatorluğunda Yabancı Okullar*, Ankara, 1990; M. H. Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Ankara, 1990.

AHMET MÜLAYİM

YAĞCI HANI

Eminönü İlçesi'nde, Kapalıçarşı'da, Kürkçüler Caddesi ile Nuruosmaniye Sokağı arasındaki ada üzerinde Rabia Hanı ile komşu olarak inşa edilmiştir. Yapı üç yönde Kalpakçılar Caddesi, Nuruosmaniye Sokağı ve Tavuk Pazarı Sokağı ile çevrilmiştir.

Yapı yaklaşık 22 m ile 27 m arasında kenar uzunlukları değişen yamuk bir alana inşa edilmiştir. Zaman içinde bozulma derecesinde gerçekleşen değişikliklerle yapıyı tanımak mümkün olmamaktadır. Re-vaklı bir avlunun etrafında iki katlı olarak düzenlenen plan semasıyla Yağcı Hanı çarşı bölgesi hanlarının genel özelliklerini yansıtır.

Yapının giriş cephesi Nuruosmaniye Sokağı'nda yer almakta ve beşik tonoz örtülü bir geçit avluya açılmaktadır. Yapının orijinal avlu dokusunun taş-tuğla-derz ile olduğu anlaşılmaktadır. Kare kesitli örme payeler taşıyıcı unsurlar olarak yükselirken tuğla-derz ile meydana getirilmiş sivri kemer sisteminin iki kat revakların-da da tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Revak-ların orijinal örtü sistemi tonoz olmalıydı. Günümüzde beton örtü sistemi halindedir. Zemin ve üst katta revaklara açılan mekân-

Yağcı Ham

Ertan Uca, 1994/TETTV Arşivi

lar özgün durumlarından çok şey kaybetmiştir. Üst kat mekânlarının cepheye ve revakların altına açılan pencerelere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Yağcı Ham'nın üç sokağa bakan cepheleri de çok bozulmuş olarak günümüze ulaşabilmiştir. Zemin katı dıştan bir sıra dükkân çevrelemekte, bu

nedenle zemin kat mekânları sadece birer kapı ve pencere ile revak altına açılmaktadır. Dış cephelerinde de taş-tuğla-derz dokunun varlığı özgün doku kalıntılarından anlaşılmakta, pencerelerin de dönemin mimari özelliklerini yansıtmadığı görülmektedir.

Yapının, özgün durumu düşünülerek, 18. yy'ın son çeyreği içinde inşa edildiği kabul edilebilir. Bibi. Güran, *istanbul Hanları*, 139-140.

GÖNÜL CANTAY

YAĞCIZADE TEKKESİ

Üsküdar İlçesinde, Yeni Valide Külliye-si(->) ile Şemsi Paşa Külliyesi(->) arasında kalan ve "Balaban İskeleyi" olarak anılan kesimde, Rumi Mehmet Paşa Mahalle-si'nde, Şemsi Paşa Caddesi ile Doğancılar Caddesi'nin kavşağında bulunmaktaydı.

"Balaban Tekkesi" olarak da tanınan Yağcızade Tekkesi, İsfendiyaroğlu Şeyh Balaban Ahmed Baba (ö. 1637) tarafından, muhtemelen 17. yy'ın ilk çeyreğinde inşa ettirilen mescide, 1177/1763-64'te, Sa'dî tarikatından Yağcızade Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'nin (ö. 1777) meşihat koyması sonucunda kurulmuştur. "İsfendiyar Mescidi" olarak anılan ilk tesisin banisi ile yakın-. daki Şemsi Paşa Külliyesi'nin banisi olan Şemsi Ahmed Paşa ve Doğancılar'da türbesi olan Hacı Ahmed Paşa (ö. 1576) ile aynı sülaleye (İsfendiyaroğulları/Candaroğul-ları hanedanına) mensup olması dikkati çekmekte, Balaban Ahmed Baba'nın, İs-fendiyaroğullarının mülkiyetindeki büyük

arazinin bir kesimine mescidini inşa ettirdiği tahmin edilebilmektedir. Ancak bu şahsın hayatı ve kişiliği hakkında hiçbir şey bilinmemekte, hangi tarikata bağlı olduğu da tespit edilememektedir. Bu arada banisi olduğu hayır eserinin mescit-zavi-ye; niteliğinde olduğuna dair de elimizde bir kanıt yoktur.

Tekkenin banisi ve ilk postnişini olan Yağcızade Şeyh Seyyid Ahmed Efendi, Koska'da, Sa'dîliğ(->) İstanbul'daki âsita-nesi olan Abdüsselam Tekkesi'nin(->) üçüncü postnişini Şeyh Seyyid Mehmed Galib Efendi'nin halifelerindendir. M. Ga-lib Efendi de Abdüsselam Tekkesi'ne adını veren ve Sa'dîliğ Abdüsselamî kolunu kuran Şeyh Seyyid Abdüsselam Şey-banî'nin (ö. 1751) oğlu ve halefi olmaktadır. Yağcızade Şeyh Ahmed Efendi'den sonra oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Said Efendi (ö. 1792) posta geçmiş, M. Said Efendi'yi Müdanyah Şeyh Yakub Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Nizameddin Sû-zî Efendi (ö. 1823) ve Rumelili Şeyh İbrahim Efendi (ö. 1829) izlemiştir. Zâkir Şûk-rî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* İbrahim Efendi'den sonra, yine Müdanyah Şeyh Yakub Efendi'nin oğlu olduğu belirtilen diğer bir Şeyh Mehmed Nizameddin Efendi'nin adı geçmekte ancak vefat tarihi verilmemektedir. Daha sonra M. Nizameddin Efendi'nin oğlu Mehmed Emin Efendi (ö. 1879) şeyh olmuştur. M. Emin Efendi'nin halefi olan şahsın, tekkenin naziresinde bulunan mezar taşında

müjgân-ı Nakşibendî tacı kabartması bulunmakta ve adı "Şeyh el-Hac Seyyid Mustafa Hü-davendî Halidî" olarak kaydedilmekte, vefat tarihi olarak da 1310/1892 yılı verilmektedir. Nakşibendiliğin Halidî koluna bağlı olduğu anlaşılan Mustafa Efendi'nin posta geçmesiyle tekkenin meşihatında, birden fazla tarikatın temsil edildiği bir dönemin başladığı tahmin edilebilir. Nitekim Mustafa Efendi'nin halefî ve tekkenin ikinci banisi (daha doğrusu ikinci banisi Ayşe Sıdika Hanım'ın eşi) olan Şeyh Seyyid Mehmed Aşir Efendi'ye (ö. 1905) ait şahi-dede kendisinin "kudemây-ı mesnevîhân-ı Mevleviyye ve urefây-ı meşâyih-i Nakşi-bendiyye ve Sa'diyyeden", ayrıca "hattat-ı şehîr" olduğu ifade edilmiştir. Diğer taraftan Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/1889-90'da basılan *Mecmua-i Tekâyâ'smda*, Yağcızade Tekkesi Halvetîli-ğın Cerrahî koluna bağlı gösterilmiş ve o tarihteki şeyhinin Aşir Efendi olduğu kaydedilmiştir. M. Aşir Efendi'nin ayrıca Cerrahîlikten(->) de icazetli olduğu ve selefî Mustafa Efendi'nin vefatından önce posta geçtiği tahmin edilebilir. Yağcızade Tekkesi'nin meşihatında 19. yy'ın son çeyreğinden itibaren gözlenen bu "çok tarikat-lılık" son postnişin, nüktedanlığı ile şöhret yapan ve "duagûy-i şehîr" olarak bilinen Şeyh Hacı Hasan Hüsnü Efendi'de en üst düzeye varmış, kendisi aslen Nakşibendî olduğu halde Kadirî, Rıfâî, Sa'dî, Halvetî, Cerrahî, Mevlevî ve Bektaşî tarikatlarından birer icazet almıştır. Mamafih tekkede Sa'dîliğin sonuna kadar yaşatıldığı söylenebilir.

Yağcızade
Tekkesi'nin
haziresinden
bir görünüm.

Hakan Arlı, 1988

Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâ-yâ'smdaki* şeyhler listesinde herhangi bir kesinti gözlenmemesine rağmen Yağcızade Tekkesi'nin 19. yy'ın ilk yarısında ortadan kalktığı ve en azından yarım yüzyıl sonra Şeyh M. Aşir Efendi tarafından ihya edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 12567 1840 tarihli *Âsitâne'de* yerinin arsa olduğu, 1305/1886-87 tarihli *Mecmua-i Cevâmi'de* de "münhedim" (yıkılmış) olduğu kayıtlıdır. Tekkenin ayin günü cumartesidir.

Cumhuriyet döneminde bakımsız kalan tekkeyi 1941'de inceleyen İ. H. Konyalı son binanın ahşap, üç katlı olduğunu, ikisi küçük, üçü büyük olmak üzere beş adet odayı barındırdığını nakletmektedir. Daha sonra tamamen tarihe karışan tekkenin arsası günümüzde mezbelelik halindedir. Geriye kalan izler arasında arsayı kuşatan, moloz taş ve tuğla örgülü almaşık duvarlar, cümle kapısının bulunduğu Doğancılar Caddesi üzerindeki, tuğla örgülü babalara oturan demir kapı kanatları ve parmaklıklar, arsanın köşesindeki küçük çeşme, dört adet kabri

barındıran küçük hazire ile bunun karşısındaki abdest teknesi zikredilebilir. Mermerden yontulmuş olan çeşmenin, ufak bir kaideye oturduğu anlaşılan teknesi ortadan kalkmış, ayna-taşı barok üsluba bağlanan bezeme öğeleri ("S" ve "C" kıvrımları, yaprak kabartmaları vb) ile donatılmıştır. Üslup özellikleri çeşmenin 18. yy'ın ikinci yarısına ait olduğunu göstermekte, teknenin kuruluşuna (1763) ait olabileceğini akla getirmektedir. Küfeki taşından, dikdörtgen prizma biçiminde yontulan abdest teknesinin kitabesi tahrip olmuş, ancak 1306/1888-89 tarihi günümüze ulaşmıştır. Haziredeki taşlar soldan sağa doğru Şeyh Balaban Ahmed Baba'ya (ö. 1637), Şeyh Mustafa Efendi'ye (ö. 1892), Şeyh M. Aşir Efendi'ye (ö. 1905) ve Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesi'nin halifelerinden Hoca Yusuf Efendi'nin kızı, Şeyh M. Aşir Efendi'nin eşi Ayşe Sıdika Hanım'a (ö. 1904) aittir. En sağda ise, tıpkı bir mezar şahidesi şeklinde yontulmuş olan, ta'lik hatlı, manzum bir kitabe bulunmakta, bir mühr-i Süleyman kabartmasının taçlandığı bu kitabe, A. Sıdika Hanım'ın, masrafları kendisi karşılamak suretiyle, Allah rızası için tekkeyi yeniden yaptırdığı belirtilmekte, diğer taraf-

tan adı geçen kişiden, kendi mezar taşında "sahibetü'l-hayrât" olarak söz edilmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 204; Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Saliha Sultan*, 34, no. 26; *Âsitâne*, 6; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâni*, II, 74-75, no. 130; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 7; Raif, *Mir'at*, 67; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 26; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 33; Behçetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, (yay. B. N. Şehsuvaroğlu), ist., 1976, s. 42; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 173; M. Öz-damar, *Dersaadet Dergâhları*, İst., 1994, s. 234-235; S. S. Unar, *Üsküdar, Şaşı Hafız ve Maruf Nüktedanlar*, İst., 1941, s. 13-14, 16, 19-20. M. BAHA TANMAN

YAĞUPYAN, KRİKOR

(yak. 1570 -1635 veya 1636, İstanbul) 18. Ermeni patriği.

İlk eğitimini Rahip Urfalı Sırabion'dan aldıktan sonra, 1595'te Amid'de (bugün Diyarbakır) vartabedlik payesini aldı. İlk kez 1601'de patriklik makamına seçilerek II. Krikor Gesaratzi (Kayserili Krikor) adı ile tahta çıktı. Haziran 1602'de Patrik An-tepli Hovhannes tarafından Sis'te (bugün Kozan) episkoposluk rütbesine yükseltildi. 1608'e dek patriklik tahtında kaldı, löll'de ikinci kez patriklik tahtına çıkan Krikor, 1621'e kadar bu görevde bulundu. 1623'te bir kez daha patriklik tahtına çıkan Krikor, 1626'da görevinden son kez ayrıldı. 1609' da ilk gezisini yaparak Mısır ve Sina'ya gitti. Dönüşünde Kudüs'teki Ermeni manastırı için yardım toplayarak 1610'da Kudüs'e geçti. 1627'de Polonya'ya gittiği de bilinmektedir.

Patrikliği, düzenleme çalışmaları ile geçen Krikor'un dönemine rastlayan en önemli olaylardan biri Celali isyanları ve bunların getirdiği açlıktır. Bu ayaklanmalardan kaçan Ermenilerin İstanbul, Rumeli, Yalova ve İzmit bölgelerine yerleşmeleri, yeni göçün getirdiği karışıklıklar da Patrik Krikor'un döneminde yer alır. Bir diğer önemli olay ise Başpatriklik Elçisi Episkopos Tateos tarafından Armaş'taki manastırın kuruluşudur.

II. Krikor misyonerlerce ve diğer yollardan Ermeniler arasına sızdırılmaya çalışılan Katolik mezhebine karşı çıkmış, bu konuda bir de önemli mektup kaleme almıştır.

Patrikliği bıraktığı dönemde doğum ve ilk görev yeri olan Kayseri'de ruhani lider-

YAHUDHANE

398

399

YAHUDİ BASINI

tür gazeteler arasında uzun süre çıkan *El Cugeton* (Dalgacı) 1909-1931 arasında Elia Karmona tarafından haftalık olarak yayımlanmıştır.

Alliance Israelite Okulları'nın(->) Türk Yahudilerini eğitmeye başlamasıyla İstanbul Yahudileri arasında kullanılmaya başlanan Fransızcanın etkisiyle 1908-1922 arasında Lucien Sciuto *L'Aurore'u*; 1908-1918 arasında Sami Hochberg *Lejeune Turc'ü*; 1919-1923 arasında Jak Loria *LaNasion'u*; 1923-1924 arasında Albert Gatenyo *La Gazzette'i*; 1946'da Marsel Şalom *LaPres-se'i*; 1948-1958 arasında Albert Benaroya *L'etoüe du Levant'i* Fransızca olarak yayımlamışlardır.

ŞAL Q M yeni merkezinde

Gazetemiz, uzun ileri ftritn

Avram Leyon bugünleri görebilseydi

lik görevini yürütmüştür. Bazı tarihçiler ve biyografi yazarları uzun süreli gezileri sırasında görevinden ayrıldığını kabul ederek, onun beş veya altı kez tahta çıktığını kaydederler.

Döneminin aydınlarından olan Patrik II. Krikor'un yazılı eserlerini kaydeden tarihçiler vardır. Kilise doktrini dışında yazdığı manzum eserler de günümüze dek korunmuşlardır.

II. Krikor, ölümünde Şahin Çelebi'nin önyak olması ve Sadrazam Bayram Pa-şa'mn izniyle Galata'daki Surp Krikor Lusa-voriç Kilisesi(->) avlusuna gömülmüştür. Mezar taşı bulunmayan kabri 1731 yangını sırasında kaybolmuştur. Tomarza'da bir köprü inşa ettirdiği de bilinmektedir.

Bibi. A. Alboyacıyan, *Krikor Gesaratzi Bad-riark Yev İrjamanagı* (Patrik Kayserili Krikor ve Dönemi), Kudüs, 1936; H. Asadur, "Gos-dantnubolso Hayeri Yev İreniz Badriarknerı" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Surp Pırgçıyan Hivantanotzi Hayotz* (Suip Pırgıç Ermeni Hastanesi Kapsamlı Takvimi), İst., 1901, s. 88-90; ay, "Gosdant-nubolso Panasdeğdz Hay Badriarknerı" (İstanbul'un Ermeni Şair Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Surp Pırgçıyan Hivantanotzi Hayotz* (Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Kapsamlı Takvimi), İst., 1905, s. 398-406; K. Taranağtzi, *Ja-managakrutyun Krikor Vartabedi Gamak-hetzvo Gam Taranağtzo* (Rahip Kemahlı veya Taranağlı Krikor'un Tarihi), Kudüs, 1915; S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdant-nubolis Mayrakağain 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967; Y. Torkomyan, *Yeremya Çelebii Kömürçyan, Is-dambolo Badmutyun* (Eremya Çelebi Kömür-ciyan, İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1918; "Jamanagakrutyun Turkio Hayotz Badri-arkneru" (Türkiye Ermenileri Patrikleri Kronolojisi), *Şoğagat*, 11. yıl, S. 2 (1962), s. 62.

VAĞARŞAG SEROPYAN

YAHUDHANE

Eskiden Yahudilerin topluca yaşadığı mahallelerde birkaç ailenin bir arada barındığı çok katlı binalara verilen ad. "Yahu-dihane" de denirdi.

Fetih sırasında İstanbul'da Halic'in iki yakasında Yahudi yerleşimi olduğu bilinmektedir. Fethi izleyen yıllarda Rumeli ve Anadolu'dan gelen Yahudilerle 1492'de İspanya'dan göçe zorlanan Yahudiler büyük ölçüde Balat'a(-») yerleştirilmişlerdi. Balat ve Hasköy(-») Yahudi mahalleleri ve dolayısıyla yahudhaneler bakımından dikkati çekecek bir yoğunluğa sahipti. Ayrıca Eminönü, Ortaköy, Galata, Kuzguncuk semtlerinde de yahudhaneler bulunduğu bilinmektedir.

1477 tarihli bir kayda göre İstanbul'da yahudhane sayısı 1.647 iken 16. yy'ın başlarında 8.070'e ulaşmıştı.

Eski kaynaklarda yahudhaneler birkaç kadı ve ahşap binalar olarak tanımlanmıştır. Osman Nuri Ergin, bu yapıları, şimdiki apartmanlara benzetmiş ve oda oda kiraya vermenin eskiden beri uygulanageldi-ğini belirtmiştir.

İstanbul'da gayrimüslimlerin kagir ev yapmalarına izin verilmediği yıllarda ahşap olarak inşa edilen yahudhaneler içlerinde birden çok aileyi barındırdığı için buralarda sık sık yangınlar çıkardı. Balat ve Has-

köy semtlerinin İstanbul'un çok yangın çıkan yerleri oluşu bazı kaynaklarda yahudhanelerin varlığıyla izah edilmektedir.

Yahudhanelerle ilgili olarak 18. yy'dan kalma iki belgede ilginç bilgiler bulunmaktadır: Bunlardan biri 1139/1727 tarihli olup, Yeniçeri Ağası Hasan Ağa ile Di-van-ı Hümayun'da Çavuşbaşı İsmail'e hitaben yazılmış bir hükümdür. Bu hükümde Yeni Cami civarındaki

yahudhanelerde oturanların bu evlerden çıkarılması ve kendi milletlerinin çoğunlukta olduğu yerlerde oturmaya mecbur edilmeleri buyu-rulmuştur. 1156/1743 tarihli olan ve hassa mimarbaşına hitaben yazılan ikinci hükümde ise Ortaköy Camii civarında olup da yanan Yahudi evlerinin, tekrar yapılmasına izin verilmeyeceği, bu hususta herhangi bir başvuruda bulunulmaması belirtilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 71; Altınay, *Oni-kinci Asırda*, 88-89, 157-158; İnciciyan, *istanbul*, 23, 39, 50, 96, 133; Ergin, *Maarif Tarihi*, I-II (1977), 52; Pakalm, *Tarih Deyimleri*, III, 601.

İSTANBUL

YAHUDİ BASİMEVLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk matbaası daha 1493'te Sefaradların ispanya'dan Osmanlı topraklarına gelişlerinden bir yıl dahi geçmeden ispanyol göçmeni David ve Samuel ibn Nahmies tarafından istanbul'da kuruldu, ilk basılan kitap 13 Aralık 1493 tarihli Yakub ben Asher'in *Arba'ah Tu-rim* adlı eseridir, istanbul 16. yy'ın başından 18. yy'ın sonuna kadar İbranice matbaacılığın en önemli merkezlerinden biri oldu. Nahmias ailesi 1518'e kadar bu mesleği sürdürdü. 1483'te italya'nın Son-sino şehrinde Dr. Israel Natan Sonsino ve oğlu Yesua Sonsino, o günün aydın kesiminin özlemi olan matbaacılık mesleğine el attılar ve Kuzey italya'da ibrani harfleriyle bir matbaa kurdular. Bugün dahi çok kullanılan bir yazı türü olan italik hurufatı matbaaya sokan, bir metnin başlangıcının bir büyük harfle belirtilmesi, dini yayınlarda sahife düzeni, ciltçiye sahife sırasını takip imkânını veren folyo işaretleme tekniği vb Sonsinoların matbaacılığa hediye ettikleri buluşlardır. Aile mesleğine katılan, Israel Natan'ın torunu Gerson ben Mose 1526'da italya'dan ayrılarak önce Selanik'e yerleşti ve 1530'da istanbul'a gelerek oğlu Eliezer ile beraber yayımcılığa başladı.

1504-1547 arasında Sonsinoların yayımladığı eser sayısı 40'm üzerinde olup en ünlüsü bir basım başyapıtı olan 1547 tarihli çok lisanlı Tevrat'tır (Bible Polyglotte). Söz konusu Tevrat'ta aynı sahifede İbranice metni; Aramca Onkelus metni; Saadia ha-Gaon'un Arapça metni ve Dr. Moşe Ha-mon'un İran'dan getirdiği Yahudi bilgini Yaakov ben Yosef Tavus'un Farsça tercümesi, gayet düzenli ve okunaklı bir şekilde iç içe yer almaktadır. 1504-1530 döneminde istanbul'da, aralarında Alfassi ve Maimonides'in bazı eserleri de olmak üzere 100'den fazla eser basıldı.

Bu arada, Rrakov'da (Polonya) Hristi-yanlığı zorla kabul ettikten sonra istanbul'a

kaçarak Museviliğe dönen Halicz kardeşlerin (1551-1553) ve ispanya'dan istanbul'a göç eden Salamon ve Jozef Jabes'in (1559-1593) matbaaları ünlüdür, istanbul'da 1579'dan 1595'e kadar faaliyette bulunan diğer bir ünlü matbaa da Don Jozef Na-si'nin Ortaköy'de Belveder mevkiindeki konağında kurduğu ve ölümünden sonra karısı Reyna tarafından

devam ettirilmeye çalışılan matbaadır. İö39'da Haham Salamon Franko, seçilmiş malzeme ile kurduğu matbaada birçok eser yayımladı. 1640'ta ölümünden sonra matbaayı oğlu Abraham Franko ile damadı Salamon Ga-bay devam ettirdiler.

Matbaacılık 18. yy'da da devam etti ve istanbul, yüzyılın sonuna kadar İbranice matbaacılığın en büyük merkezlerinden biri olma hüviyetini korudu.

Ribi Yona ben Yaakov Eskenazi de bu meslekte, 18. yy'ın en ünlü simasıdır. Kullandığı hurufatın dizaynını kendi çizen, geliştiren ve onları döken Ribi Yona 1711'de Vilnali Ribi Naftali ben Azral Eskenazi ile ortak olarak matbaasını Ortaköy'e taşıdı. Bir aralık 50 kadar işçi çalıştıran matbaa 1741 yangınında tamamen harap oldu ise de tekrar, fakat daha küçük çapta kuruldu. Babalarının ölümünden sonra müesseseyi oğulları Ruben ve Nesim devam ettirdiler. Kendisi de hakkak olan Ruben eserleri resim ve kompozisyonlarla süslemeye başladı. Nesim ölünce (1768) oğlu Samuel, Ruben ölünce de (1770) oğlu Me-nahem bu dede mesleğini devam ettirdiler. Kapandığı 1777'ye kadar bu matbaada basılan 188 eser arasında Zohar, Hemdat Ya-mim'in ilk baskısı, Yahudi İspanyolcasına tercümeli bir Tevrat özellikle zikredilmelidir.

istanbul'da ayrıca, Abraham Fran-ko'nun damadı Ribi Abraham ben Meir Rosanes'in kayınpederinin malzemesi ile kurduğu matbaa, Benyamin ben Moşe Ru-so'nun Selanik'ten getirttiği hurufat ile 1742'de kurup ancak 1751'e kadar sürdürebildiği tesis, 1750'lerde Isak Valero ve 1782'de Haim Eli Pardo'nun matbaaları, bastıkları Yahudi İspanyolcası eserler ve tercümelemler ile bu lisanın gelişmesine ve bu dilde edebiyatın İbraniceden yoksun topluma hitap edebilmesine imkân tanıdılar. İstanbul Yahudileri daha sonra, Rafael Haim Pardo'nun 1801'de kurduğu tesise kadar matbaasız kaldılar.

NAİM GÜLERYÜZ

YAHUDİ BASENİ

Yahudiler Türk topraklarında ilk matbaayı İspanya'dan geldikten 1 yıl sonra 1493'te kurmuş olmalarına rağmen ilk gazeteyi ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Ve-kayi'den*(.->) (1831) 9 yıl sonra izmir'de yayımlamışlardır. Rafael Uziel'in *La Buena Esperansa* gazetesinin ardından istanbul'da ilk Yahudi gazetesi Leon de Hayim Kastro'nun *Ör Israel*, 1853'te Raşi harfleriyle (İbrani harflerinin benzeri) ve Yahudi İspanyolcasıyla yayımlanmıştır. Onu Moşe Pesah'ın 1855-1858 arasında yayımladığı *ElManadero* gazetesi izlemiştir.

EL TYEMPO

, -okd-o ~1h; ' - O'iT-a *fm* -s o-btso vr'd-1

fit TT&ftWO

çvra « 1-rtu V1 ra-*

•t -j-> «'»x*if»f*~ffH

f»l "t l\$ hl -Hr~fH 1*1 I.IVflııB"! W* m-) **»!«,!•!

• W 51CM fi» 1JKM •»«

.*•<«(ra*Wi.£f«Wj\$ifj'F.

İH.ft'İyy-l C p.TV .)"«

(M.G.)

El Telegraf 'm 29 Ekim 1988 tarihli (solda) ve *El Tyempo*'nun 27 Mart 1930 tarihli son sayısı. N. Benbanase, *Örneklerle Türk Musevi Basımın Tarihçesi*, ist., 1988

Cumhuriyet yıllarına kadar Raşi harfleriyle ve Yahudi İspanyolcasıyla yayımlanan gazetelerin çoğu sadece birkaç ay, bazıları birkaç yıl çıkabilmişlerdir. Çoğunluğu haftalık olarak yayımlanan bu gazeteler arasında Isak Karmona'nın 1871'de kurmuş olduğu *El Tyempo* (Zaman) gazetesi 1930'a kadar yayımlanmıştır. Son yayımcısı David Fresko *El Tyempo* uzun yıllar haftada üç kez yayımlanmıştır.

Uzun yıllar yayımlanmış olan diğer bir gazete ise *El Telegraf* (Telgraf) gazetesidir. 1871'de yayımcı Marko Mayorkas'ın çıkardığı *El Nasyonal*'m (Milliyet) devamı olan bu gazete 1872-1930 arasında yayımlanmıştır, ilk dönemlerinde David Fresko'nun başyazarlığını yaptığı *El Telegraf* sonraki dönemlerde Mois Dal Mediko ve Isak Gabay tarafından yayımlanmıştır.

ŞALOM, Asturias Ödülü'ne aday

Cumhuriyet öncesi dönemde yayımlanan diğer gazeteler genellikle kısa dönemli olmuştur. Bunların arasında 1860'ta Ye-hezkel Gabay tarafından yayımlanan *Jour-nallsraelit* (Yahudi Gazetesi); 1908-1909 yıllarında Viktor Levi ve David Elnekave tarafından yayımlanan *La Pat'ria* (Vatan); 1908-1910 arasında Viktor Levi tarafından yayımlanan *La Boz* (Ses); 1867'de Mois Eli tarafından yayımlanan *El Luzero* (Fener) sayılabilir.

Mutluyuz, gururluyuz

Judeo-Espanyol Eecclerî ilgi görüyor

Gözlem

kitap yayınlarını

mrdürüyor

1899'da İbrani harfleriyle Türkçe ve Yahudi İspanyolcasıyla çıkan *Ceride-i Lisan* adlı gazete Abraham Leon tarafından yayımlanmıştır. Türkçe bölümünün ibrani harfleriyle yayımlanan gazetenin bu bölümünün yayımcısı İbrahim Nom (Avram Naum) idi. Gazetenin amacı İstanbul Yahudileri arasında Türkçenin yayılmasını sağlamaktı.

SilvyoOVAOYA

Şalom'un 2 Mayıs 1993 tarihli sayısı. *Şalom Gazetesi Arşivi*

Cumhuriyet öncesi dönemde *Caba i Cohayko* (Coha, Nasrettin Hoca'ya Yahudilerce verilen addır) (1860); *El Çuflete* (Düdük) (1909); *El Burlon* (Alaycı), 1909; *El Grasiozo* (Sevecen) (1910) gibi mizah gazete ve dergileri de yayımlanmıştır. Bu

Haftalık yayımlanan bu gazeteler dışında Albert Karasu'nun 1917'den 1971'e kadar yayımlamayı sürdürdüğü günlük *LeJournal d'Orient* gazetesi sadece İstanbul Yahudilerine hitap etmemekle birlikte İstanbul Yahudi basınının en uzun süreli gazetelerinden biri olarak tarihteki yerini almıştır.

Cumhuriyet sonrasında Yahudi İspanyolcasıyla gazete yayımlamaya devam eden İstanbul Yahudileri bu dönemde Latin harflerini kullanmaya başlamışlardır. Zamanla bir bölümü Türkçe yayımlanan bu gazetelerin başlıcaları şunlardır: *La Boz de Oriente* (Doğunun Sesi) (1931-1939), yayımcıları İsak Algazi, Leon İsrail ve Mois Dal Mediko; *Şabat* (Cumartesi) (1947-1950), yayımcıları Moşe Benbasat, İzak Ya-eş; *Atikva* (Umut) (1947), yayımcısı Yaakov Kıymaz; *Ör Yeuda* (Yeuda Işığı) (1948), yayımcıları İzak Yaeş, Menahem Maden; *La Vara* (Asa) (1950), yayımcısı Moşe Benbasat; *La Luz* (Işık) (1950-1953), yayımcıları İlyezer Menda, Robert Bali, Moşe Levi Belman, İsak Misistrano; *El Tyempo* (Zaman) (1957-1959), yayımcıları Moşe Levi Belman, Isak Kohen; *La Luz de Turkiya* (Türkiye'nin Işığı) (1953-1955), yayımcısı Robert Bali.

Bunların dışında İlyezer Menda tarafından 1953-1972 arasında yayımlanan haftalık *La Vera Luz* (Gerçek Işık) gazetesiyle 1947'de Avram Leyon tarafından yayımlanmaya başlayan ve günümüzde halen yayımını sürdürmekte olan *Şalom* (Selam-Barış) en uzun süreli gazeteler olmuştur.

İstanbul Yahudileri 1867'den başlayarak Raşi harfleriyle Türkçe *Şarkiye* (1867), *Zaman* (1872), *Ceride-i Terceme* (1876) ve 1908-1909 arasında günlük *İttibad* gazetesini de yayımlamışlardır.

Cumhuriyet döneminde Nesim Mazli-ah'ın *Hür Adam* (1930); Sami Kohen'in *Türkiye'nin Sesi* (1949-1950); Robert Se-zer'in *Haftanın Se»* (1957) gazeteleri Türkçe yayımlananlara örnek gösterilebilir.

1977-1978'de Selim Hubeş tarafından 15 günde bir yayımlanan *Beklenen ilgi* dergisi ise özellikle toplumun genç kesimi tarafından adı gibi ilgiyle karşılanmasına rağmen çok ömürlü olamamıştır.

istanbul Yahudi basını 19. yy'ın sonla-nyla, 20. yy'ın ilk yıllarında gazetelerin dışında çok sayıda ispanyolca, Fransızca ve Türkçe dergiye de hayat vermiştir. David Elnekave'nin 1909-1922 arasında yayımladığı *El Cudio* (Yahudi); David Mar-kus'un(->) 1923-1938 arasında Fransızca yayımladığı *Homenora*; günümüzde *Milliyet* gazetesi dış politika yazarlarından Sami Kohen'in babası Albert Kohen'in 1939-1949 arasında yayımladığı *La Boz de Türkiye* (Türkiye'nin Sesi) bunun başlıca örnekleridir.

istanbul Yahudileri ayrıca ülkenin basın hayatına *Sağlık Dünyası* (1955-1965, yayımcısı eczacı Albert Mazon) gibi tıp; *İktisadiyat Mecmuası* (1914-1918, yayımcısı Moiz Kohen [Munis Tekinalp]) ve *Türkiye Ticaret Gazetesi* (1919-1923, yayımcısı M. Revah) gibi iktisadi; *Hukuki Bilgiler Mecmuası* (1929-1942, yayımcısı Gad

YAHUDİ İSPANYOLCASI

400

401

YAHUDİ MUSİKİSİ

Franko) gibi hukuki; *Yeni Fikir* (1941-1942, yayımcısı Yakım Bahar) gibi edebi gazete ve dergileri de kazandırmışlardır.

1983'e dek Avranı Leyon tarafından yayımlanan ve günümüzde İstanbul Yahudi basınının tek gazetesi olan *Şaloin* 1984'ten beri Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın AŞ tarafından yayımlanmaktadır. 1986'dan bu yana yayın yönetmenliğini Silvyo Ovad-ya'nın yürüttüğü *Şatom* yeni şekliyle Türkçe yayımlanmaktadır. Sadece bir sayfasını Yahudi İspanyolcası olarak sürdüren *Şa-lom'un* haricinde Ağustos 1994'te yayın hayatına atılan Moşe Grosman'ın *Tiryaki* adlı aylık dergisi Türk Yahudi basınının ikinci bir sesi olma yolunda ilerlemektedir.

SILVYO OVADYA

YAHUDİ İSPANYOLCASI

1492'de ispanya'dan kovulan Yahudilerin kullandıkları dil. Yahudice, Judeo-Espanyol da denir.

Özellikle yerleşmiş oldukları Osmanlı topraklarında ülkenin dilini kullanmak ya da Yahudiliklerini gizlemek için herhangi bir baskı görmemelerinden dolayı günümüze dek muhafaza etmeyi başardıkları bu dil, beş asır boyunca ortaçağ İspanyol-cası karakterinden bir hayli farklılaşmasına rağmen aynı kökleri taşımaktadır.

Osmanlı topraklarında gelişen dil beş asırlık dönemde Yahudilerin ilişkide bulundukları toplumların dillerinden büyük oranda etkilenmiş olmasına rağmen özünde 15. yy İspanyolcasını muhafaza etmiştir. Selanik kökenli dilbilimci Joseph Neha-ma'nın 1977'de yayımlanan *Dictionnaire duJudeo-Espanyolzdli* sözlüğü incelenecek olursa bu geniş kapsamlı çalışmada yer alan kelimelerin önemli bir bölümünün Türkçe, İbranice, Fransızca, Yunanca, İtalyanca ve Arapçadan geldiği görülür. Özellikle Osmanlı topraklarında yaşatılan dil bölgeden bölgeye gerek kullanım biçimi, gerek şive açısından farklılıklar gösterse de asırlar boyunca Akdeniz Bölge-si'nde yaşayan Yahudilerin ortak lisanını oluşturmuştur. Okullarda hiçbir zaman öğretilmemiş, yüzyıllar boyu anadan çocuğa öğretilen bir dil özelliği taşımıştır.

Günümüze kadar dilbilgisi yönünden kaideleri belirlenmemiş olan bu dil İspanyolca gibi Latin dillerinin cümle yapısı özelliklerine sahiptir. Latin alfabesinin yayılıp yerleşmesine kadar "Raşi" denilen (İbrani haflerinin İspanyolcada kullanılması) alfabeyle yazılan dil 20. yy'da kullanıldıkları ülkelerin yazım biçimlerine uygun şekilde yazılmaya başlanmıştır. Günümüzde İstanbul'da kullanılan Yahudi İspanyolcası Türk dili yazım kurallarına uymaktadır ve aynen Türkçe gibi okunmaktadır.

1875'te Doğu Yahudilerinin eğitilmesi amacına yönelik olarak Fransızların kurmuş oldukları Alliance Israelite okullarının^») etkisiyle Yahudi İspanyolcası zamanla zayıflamış ve eğitim görmüş Yahudiler tarafından hor görülen avam dili olarak değerlendirilmiştir. 20. yy'ın başında özellikle genç.nesillerin kullandıkları dilde önemli ölçüde Fransızcamn etkisi görülmeye başlanmıştır.

Şalom'un 9 Kasım 1994 tarihli sayısının Yahudi İspanyolcası ile *hazırlanan* bir sayfası. *Şatom Gazetesi Arşivi*

Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar genellikle toplu bu' şekilde yaşayan İstanbul Yahudileri anadillerini daha sağlıklı bir şekilde korurken, bir yandan Alliance Israelite okullarının, diğer yandan Cumhuriyetle birlikte gelen milliyetçilik akımlarının ve "Vatandaş Türkçe Konuş" kampanyalarının etkisiyle anadillerinden uzaklaşmışlardır.

1950'li yıllara kadar Türkçeyi genelde kötü bir şiveyle konuşan İstanbul Yahudilerinin Türkçenin anadilleri olmasından uzun bir süre sonra asırlar boyunca tarihlerini ve dinlerini inceleyen çoğu eserin bu dilde yazıldığını hatırlamaları ve bu dili bilmenin dünyada en fazla konuşulan diller arasında yer alan İspanyolcamn anlaşılıp konuşulmasında büyük ölçüde kolaylıklar getirebileceğini anlamaları üzerine bu dilin yok olma süreci büyük zorluklarla da olsa yavaşlatılmaya çalışılmaktadır.

İstanbul Yahudilerinin tarihinin, kültürel ve dini değerlerinin korunması için önem taşıyan bu dilin yaşatılması İstanbul'da yayımlanmakta olan başta *Şalom* gazetesi ve *Tiryaki* dergisinin hedeflerinden birini teşkil etmektedir. *Şalom* gazetesinde Yahudi İspanyolcası bölümünü yöneten Salamon Bicerano ve Yusuf Altıntaş'ın senelerden beri yazmakta oldukları makaleler bu dil üzerinde çalışan Avrupa üniversitelerinde etüt konusu olmuştur. 1994'te İsrail'de gerçekleştirilen I. Judeo-Espanyol Dili'ni Yaşatma Kongresi'nde de *Şalom* gazetesinin önerileri kongre kararlarının temelini oluşturmuştur. Haftada bir sayfa dahi olsa Yahudi İspanyolcasına yer veren tek gazete olma özelliğini taşıyan *Şalom*, kültürel değerlerin yok olmaması için bu dildeki kitapların yayımlanmasına da büyük önem vermektedir.

Son yıllarda 500 yıldan beri sürdürülen bu kültürün yaşatılmasına önem ve-

ren İstanbul Yahudileri bu dilde şarkılar seslendiren Los Paşaros Sefaradis, Janet ve Jak Esim, Erensyas Sefaradi gibi müzik gruplarını desteklemekte ve toplulukların çalışmalarıyla atalarından miras kalan bu dilin tamamen kaybolmayacağı inancını taşımaktadırlar.

SİLVYO OVADYA

YAHUDİ KÖPRÜSÜ

bak. AYVANSARAY KÖPRÜLERİ

YAHUDİ MEZARLIKLARI

Bizans döneminde Yahudi mezarlıkları Balat dışında ve Kasımpaşa'da yer alırlardı. Kasımpaşa'daki mezarlığın üzerine III. Murad'ın (hd 1574-1595) imamı Abdülke-rim Efendi'nin bir cami inşa etmesi üzerine 1583'te Yahudilere Hasköy'de bir mezarlık arsası padişah tarafından tahsis edilmiştir. Başlangıçta sadece Hasköy semtindeki Yahudilere hizmet veren Hasköy Mezarlığı, daha sonraları Galata ve Beyoğlu Yahudilerine de hizmet vermiştir. 1894'te Galata ve Beyoğlu bölgesinde yaşayan Yahudilerin sayıca çoğalmaları Yahudileri yeni mezarlık arsaları arayışına yönelttiyse de özellikle Ulus Mezarlığı'nın oluşturulmasına kadar İstanbul Yahudilerinin büyük bir çoğunluğu için Hasköy Mezarlığı kullanılmıştır. 1975'te Boğaziçi Köprüsü çevre yollarının yapımı sırasında bir bölümü istimlak edilerek Örnektepe'ye taşınan mezarlar 1993'te oradan da kaldırılmışlardır. Günümüzde çevre yolu üzerinde Haliç Köprüsü'ne gelmeden önceki kesimde yolun her iki tarafında yer alan mezarlıkta defin işlemleri sürdürülmektedir.

Yahudilerin İstanbul'da tarih boyunca kullandıkları ve bugün büyük bir çoğunluğu mevcut bile olmayan başlıca mezarlıklar Balat tarafında Bizanslılardan kalma olan Bizans'ın son ve Osmanlı'nın ilk hahambaşısı Moşe Ben Eliya Kapsali(->) ile görevi ondan devralan

Hahambaşı Eliyav Mizrahi'nin gömülü oldukları Eğrikapi; onun yakınında bulunan Bayrampaşa; Kuruçeşme sırtlarında yer almış olan ve Kuruçeşme, Arnavutköy ve Bebek'te yaşayan Yahudilerin gömülü oldukları Kuruçeşme; 1704'te Üsküdar cemaatinin kendi mülkleri olduğunu ispatladıkları, ancak uzun seneler mülkiyeti Ermeni ve Yahudi cemaati arasında sorun olan Üsküdar Mezarlığı'dır.

Kuzguncuk sırtlarında yer alan ve yüzlerce tabut şeklinde masif mezar taşlarının yer aldığı Kuzguncuk Mezarlığındaki taşlar 1990'lı yılların başında İsraili tarihçi Prof. Mina Rozen tarafından incelenmiş ve bu araştırma kitap haline getirilmiştir.

Avrupa yakasından, Asya yakasına geçilirken Boğaziçi Köprüsü'nün sağ tarafında yer alan Ortaköy Mezarlığı'nın Bizans döneminden kaldığı tahmin edilmektedir. 1813'te yanan Ortaköy'deki Etz ha-Hayim Sinagoğu'nun(-») yeniden inşası için hazırlanan 1825 tarihli fermanan anlaşılacağı üzere İstanbul'un fethedilmesinden önce bu semtte bir Yahudi cemaati mevcuttu. Kuzguncuk Mezarlığı'nda olduğu gibi Ortaköy Mezarlığı'nda da gömüler sürdürülmektedir.

1865'te yabancı uyruklu Yahudiler, zamanın hahambaşısı Yakir Geron'dan talepte bulunarak ayrı bir mezarlık kurmak istediler. Osmanlı hükümeti 14 Eylül 1867 tarihli bir emirle Şişli Çiftlik mevkiinde bir mezarlık oluşturulmasına izin verdi. Günümüzde Abideihürriyet Caddesi üzerinde yer alan ve İtalyan Musevi Mezarlığı olarak bilinen bu mezarlıktaki çoğu mezar taşları zamanın İtalyan sanatçılarından çıkmıştır.

1901'e dek ölülerini Sefarad Yahudilerinin (İspanya kökenli) mezarlıklarına gömen Aşkenaz (Doğu Avrupa kökenli) cemaati gömüleri için Sefarad cemaatlerine belirli bir harç ödemekteydi. Bu tarihten sonra kaldırılan harç ile Aşkenaz cemaatine mezarlık tesis etmek hakkı da verilmiştir.

1919'da Osmanlı hükümetinin izniyle Aşkenaz cemaati o tarihlerde Ambarlı Dere Sokağı olarak adlandırılan bugünkü Ulus'ta bir mezarlık tesis etme olanağını buldu. Günümüzde Aşkenaz cemaatinin dışında Sefarad cemaatinin ölülerinin de gömüldüğü bu mezarlığın girişinde 1986' da Neve Şalom Sinagoğu'na(-») düzenlenen saldırıda ölen 23 kişinin mezarları ve olayın anısına Prof. Hüseyin Gezer tarafından hazırlanan bir anıtmezar yer almaktadır.

Günümüzde İstanbul Yahudilerinin defin işlemlerinin önemli bir bölümü 17 Nisan 1920 tarihli iradeyle izni alınan ve Aşkenaz Mezarlığı'na yakın bir yerde bulunan Ortaköy sırtlarındaki Ulus Mezarlığı'na yapılmaktadır. Geçmiş yıllarda Arnavutköy Mezarlığı olarak anılan bu mezarlık 80 dönümlük bir alan üzerine kuruludur.

Ulus'taki mezarlığın genişletilememesi yüzünden kısa bir süre sonra yetersiz kalacağını düşünen Musevi cemaati 1990'lı yılların başında İstanbul Belediyesi'nden yeni bir mezarlık arsası için talepte bulunmuş ve

İstanbul için yeni mezarlık alanını oluşturacak olan Kilyos yakınındaki bölgede bir arsa tahsis edilmiştir. 1994'te bu mezarlık arsasının çevre duvarlarının inşası ve alanın düzleştirilmesi çalışmaları sürdürülmekteydi.

SİLVYO OVADYA

YAHUDİ MUSİKİSİ

İstanbul Yahudilerinin musikisinden söz edilirken akla ilk gelen ezgiler İspanya'dan göç eden Sefarad Yahudilerinin İstanbul'a getirdikleri zengin kültür mirasının belki de en önemli parçası olan özgün musiki ürünleridir. Bunun dışında, Sefarad göç öncesinde İstanbul'da yaşayan Yahudi cemaatlerinden Karaylar(->) ile Avrupa kökenli Aşkenaz Yahudilerinin de musikisinden söz edilebilir.

Sefarad şarkı ve romanslarının gelişim sürecinin başlangıcı İsa'dan 20 yüzyıl öncesine dayanır. Musevi toplumunun dini nitelikli şarkı ve ilahilerinden oluşan bu musiki İspanya'ya yerleşen Musevilerin bu ülkedeki kültürle etkileşimlerinden de önemli izler taşır. İspanyolca konuşulan bütün ülkelerde vazgeçilmez bir musiki geleneği oluşturan romanslar İspanya'da uzun yıllar yaşayan Sefaradların da musikisine girmiştir. Sefarad musikisi bu bakımdan iki bölümde ele alınabilir: Dini musiki, dindışı musiki.

Dini Musiki: İstanbul'a yerleşen Yahudilerin dini musikisinin kökeni İbrani tarihinin ilk dönemlerinde tapınaklarda icra edilen musikiye dayanır. Tapınaklardaki törenlerde söylenen şarkılar tek sesli, kesin ölçüleri olmayan, serbest ritimli ezgilerdi. Yahudilerin özel dini günlerde okudukları "hizum" adlı ilahiler yüzyıllardır birbirleriyle hiçbir toplumsal ilişki kurmamış cemaatlerde bugün de söyleniyor; örneğin, Roş-Aşana, Selihot, Kipur, Teşabeav adlı törenlerde söylenen bu ilahiler tamamıyla makamsal nitelikte ezgilerdir.

Dini musikide çalgı kullanılmaz. Hz Süleyman çağındaki tapmak törenlerinde "hasasra" adı verilen bir çeşit boru, "mag-refa" adlı bir çeşit org ve "zilçal" adını taşıyan, bugünkü orkestra ziline benzer vurma çalgılar kullanılırdı; bunlar dışında Yahudilerin Eski Mısır, Eski Yunan ve çeşitli Asya ülkelerinininkilerle ortak çalgıları vardı. Bunlardan sadece "nevel" denen büyük bir org türü, bir çeşit gitar olan "kinnor", bir zurna türü olan "halil" ile koç boynuzundan yapılan "şofar" adlı üflemeli çalgı günümüze kadar gelebilmiştir. Bütün dünya sinagoglarında olduğu gibi İstanbul sinagoglarında da Yahudi takvimine göre

İtalyan Musevi Mezarlığı'ndan bir görünüm. *Ertan Uca, 1994/ TETIVA* Arşivi

eylül ayındaki Roş-Aşana ve Kipur adlı özel dini günlerde şofar çalınır.

İstanbul Yahudi musikisinin en önemli yönlerinden biri Tevrat'ın okunuş şekliyle ilgilidir. Tevrat'tan seçilen metinler her cumartesi günü "taamim"

denen, kelimelerin üzerine konulmuş birtakım işaretlere dayanan, ilkel bir notalama yönteminin yardımıyla okunur. Bu okunuş şekli de makamsaldır. Cumartesi ayınlarının musikisi "hazan" denilen okuyucularca söylenen, İbranice güfteli makam ezgili doğaçlamalardan oluşur. İstanbul sinagoglarında pek çok makam kullanılmışsa da, hicaz, rast, suzinak, hüzzam, hüseyini, saba, acemaşiran, nihavent gibi makamlar daha yaygındır. Hazanlar doğaçlamaları sırasında gerek Yahudilerin tarihi musiki geleneklerindeki "hizum"ların, gerekse İstanbul'daki klasik Türk musikisi kültürünün etkisiyle milha, arvid, avdala musav, şahrid gibi duaları ezgilendirirler. Bu duaların metni İbranicedir, ama bazı bölümleri seyrekçe de olsa Judeo-Espanyol dilinin dini törenlere özgü diliyle de okunur.

Dini musikide yakın geçmişin en tanınmış hazanları arasında 1889-1950 arasında yaşamış olan İzak Algazi(->) ile 1918'de İstanbul'da doğan İzak Maçoro başta gelir. İzak Algazi Sefarad dünyasının en önemli hazanı sayılmaktadır. "Maftirim" denilen korolarca okunmak üzere eserler besteleyen, sinagoglarda söylenen dini ezgilerden bazılarını plaklara okuyan Algazi, klasik Türk musikisinde de çeşitli formlarda eserler bestelemiş, plaklara şarkılar ve gazeller okumuştur. İstanbul Yahudi cemaatinin yetiştirdiği büyük hazanlardan biri olan Maçoro, makam musikisindeki ustalığını maftirimlerde geliştirdi. Alice Rosent-hal'den şan dersleri aldı. İstanbul'un en önemli sinagoglarında baş hazan olarak görev yaptı. Yurtdışında da zaman zaman görevlerde bulunan Maçoro'nun birçok plağı vardır. Peraşa denilen Tevrat metinlerim okurken kendine özgü tamimler kullanmasının yanısıra, makam bilgisiyle makamlar arası geçişleri de mükemmel bir biçimde uygulaması ve doğaçlama sanatındaki ustalığıyla İstanbul Yahudi musikisinin tanıdığı en büyük üstatlardan biridir.

Dini musikide maftirimler ile pereklerin önemli bir yeri vardır. Bunlar toplu halde çalgı eşliği olmadan söylenen makam ezgili, oratoryo benzeri koro eserleridir. Maftirimler cumartesi günleri akşam duasından önce koro halinde okunur. Maftirim geleneği yaklaşık 300 yıl önce Edirne'de doğmuş, sonra İstanbul'da gelişerek günümüze kadar gelmiştir. Bu musiki şeklinin doğuşu ve gelişiminde Mevlevi musikisinin etkisi olmuştur. Mevlevîlerden etkilenen maftirim metin yazarları ve bestecileri arasında İzrael Nacar (1555-1625), Şemtov Şikar (1840-1920), Simon Aftalyon (18. yy), Yomtov Hazar, Simon Aaron Yoel, İzak Algazi, Rav Haini Biceraro, Moiz Kordova (20. yy), Kemal Abiyatov, İzak Varon, Da-vid Behar ve İzak Maçoro'nun adları sayılabilir. Maftirim gibi "perek" de cumartesi akşamları, özellikle Pesah ile Şavuot bayramları arasındaki cumartesi günlerin-

YAHUDİ OKULLARI

YAHUDİLER

de okunur. Bütünüyle istanbul'a özgü bir gelenektir. Bu gelenek de klasik Türk musikisinden etkilenmiştir. Zaman zaman Müslüman Türk bestecilerinin eserlerinin de perek dizilerine uyarlandığı olmuştur. Maftirimlerde de, pereklerde de güfteler İbranicedir; her iki musiki şekli de koro üyelerinden birinin solo doğaçlaması (taksim) ile başlar, sonra öteki koro üyelerinin katılmasıyla aynı makamdan birbirine bağlı bir eserler dizisi okunur. En sonda gene bir solo doğaçlama yer alır. Makamsal nitelikteki İstanbul Yahudi dini musikisinin geleneklere bağlı son temsilcisi David Behar 15 kişiden oluşan korosunun yönetimini son birkaç yılda David Sevi'ye bırakmıştır.

Dindışı Musiki: Yahudi-İspanyolcası bu ezgiler İspanya'dan getirilen romans ve şarkılardan oluşur. Romanslar ispanyolca konuşulan bütün ülkelerde söylenmiştir. Musevilerin geleneksel musikisi ile İspanyol romanslarının ilginç bir bileşimi Türkiye Yahudileri istanbul'a gelmeden oluşmuştu. İspanyol romansları ile Sefarad romansları arasında çok belirgin benzerlikler vardır, ancak, "kantikaz" denilen şarkılarda daha çok İstanbul, Trakya, İzmir yörelerinin Akdeniz, Bizans ve Osmanlı etkileri hâkimdir. Gerek halk şarkıları, gerekse romanslar bugüne kadar birçok etno-müzikoloğun ve araştırmacının inceleme alanına girmiştir; sözlü bir gelenek içinde kuşaktan kuşağa aktarılan bu ezgiler araştırmacıların derleme çalışmalarıyla gün ışığına çıkarılmaktadır. Şimdiye kadar 3.000'i aşkın romans ve şarkı derlenmiştir. Sefarad musikisi makam temeline dayandığı halde, etnomüzikologlar derlemelerini Batı müziğinin eşit aralıklı dizisine göre yazmışlar, bu da Batılı yorumcuların ezgileri otantik biçimleri dışında seslendirmelerine yol açmıştır.

Sinagoglardaki düğünlerde gelin ile damadın karşılaşması ve tören sırasında koro tarafından okunan özel şarkılar 19. yy'a kadar hep makam temeline göre bestelenmiş, "pizmonim"lerden oluşan şarkılardı. Nitekim bu musikinin İzak Algazi, Leon Algazi, Hayim Yapacı Efendi gibi ustaların doldurdukları taş plaklarla günümüze ulaşan en canlı yorum örnekleri söz konusu ezgilerin otantik biçiminin makam temelli olduğunu gösteriyor. Ancak, 19. yy'da yaygınlaşan Alliance Israelite okulla-nda(-0 uygulanan Fransızca öğretimin etkisiyle geleneksel kültürden kopulma-sı, bu süreç içinde Fransız kültürüne bağlanmanın sınıfsal bir ayrıcalık haline gelmesi Sefarad musikisinin de makam temelinden uzaklaşması sonucunu doğurdu. Geleneksel ezgi yapısı Aşkenaz sinagogunun da etkisiyle yerini eşit aralıklı düzendeki Batı tarzına bıraktı. 1950'den sonra düğünlerde İstanbullu Aşkenaz besteci Şapoş Nik'in eserleri klavyeli çalgılar eşliğinde söylenmeye başladı; bu arada piyano, armonium ve öteki klavyeli çalgılar da Yahudi

musikisine girdi. Günümüzde de Neve Şalom Sinagoğu'ndaki(~>) düğünlerde bu bestecinin şarkıları yaygın bir biçimde icra edilmektedir.

Halk ezgileri genellikle kadınlarca kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Bu geleneksel ezgiler konuları bakımından çeşitlilik gösterir. Büyük çoğunluğu aşk ve serenat şarkıları olmakla birlikte, düğün, doğum, lohusalık konulu şarkılar, hamamda söylenen şarkılar, işçi, askerlik, bayram, çocuk şarkıları, ninniler, efsaneler, göç konulu şarkılar da halk musikisinde önemli bir yer tutarlar. İstanbul'da derlenen şarkılarda, geçmişte Yahudi cemaatinin yaşadığı Ciba-li, Balat, Hasköy, Galata gibi semtlerin adları sıkça geçer; İstanbul folklorunun bir yönünü yansıtan bu şarkılar o dönemin hayatıyla ilgili ilginç ipuçları verir.

Günümüze ulaşan şarkı ve romansların güfte şairlerinin ancak çok az bir bölümü biliniyor, ezgiler ise bütünüyle anonimdir. Çeşitli yazma kaynaklarda ezgileri henüz keşfedilmemiş olan yüzlerce şarkının güfteleri vardır.

Halk ezgileri genellikle sadece tef ile bendir eşliğinde, bazen de ud, lavta, tan-bur, mandola, mandolin, kanun, gitar gibi çalgılar eşliğinde söylenir. Ezgilerin büyük çoğunluğunda birleşik ritimler kullanılmıştır. Günümüzde halk musikisi canlı bir gelenek olmaktan çıkmış, sadece meslekten musikilerce, epeyce sınırlı bir çevrede icra edilen bir musiki türü haline gelmiştir.

Halk musikisini repertuvarına alıp yorumlayan başlıca şarkıcı ve topluluklar şunlardır: Yeşua Aroyo yönetimindeki İstanbul Oda Korosu, Morreno Barokas, Ja-net ve Jak Esim Ensemble, İzi Morhaim, Eser-Engin Noyan, Erensiya Sefaradi, Los Paşaros Sefaradis, Leman Sam, Selim Sam. Bugüne kadar bu topluluklardan Janet-Jak Esim Ensemble 1 CD ile 4 kaset, Los Paşaros Sefaradis 4 kaset, Erensiya Sefaradi de 1 kaset yayımlamışlardır. Doğrudan doğruya Yahudi musikisi icracısı olmadıkları halde bu musikinin örneklerine çalıştıkları lokallerde yer veren sanatçıların da bulunduğu gözlenmektedir. Yeşua Aroyo yönetimindeki İstanbul Oda Korosu zaman zaman şeflerinin Batı tekniğiyle çok seslendirdiği Sefarad korallerini de repertuvarına alarak yorumlamaktadır. J.-J. Esim Ensemble ise bu musikiyi yorumlarken otantik asıl temayı, özellikle de makam-sal yapıyı Batılı anlamda çokseslilikle bağdaştırmaya çalışmaktadır. Nezih Yeşilnil (kontrbas), Murat Özbey (vurma çalgılar), Jak Esim (gitar ve ses), Janet Esim (ses), Erkan Uğur (perdesiz gitar, ud), Bülent Ortaçgil'den kurulu topluluk genellikle yurtdışında konserler vermiş, uluslararası şenliklere katılmış ve çıkardıkları CD 1992'de Almanya'da musiki eleştirmenleri ödülünü kazanmıştır. Sahneledikleri *Kula 930* adlı Yahudi İspanyolcası musikili oyundan sonra bir araya gelerî loş Paşaros Sefaradis de yurt içinde ve dışında pek çok konser vermiştir. Yavuz Hobeş (kanun), Selim Hobeş (gitar), Karen Gerson (ses) ve İzzet Bana'dan (ses) kurulu topluluk bu

musikinın otantik özellikleriyle yorumlanması gerektiği anlayışını benimsemiştir.

Bibi. A. Danon, *Romances Judeo-Espagnoles Chcmtees en Turquie*, Edirne, 1896; A. S. Roza-

nes, *Türkiye ve Levant Yahudilerinin Tarihi*, (İbranice), I-VI, Sofya, 1936-1938; R. M. Pi-dal, *CancioneroJudeo-Espanol*, Madrid, 1945; A. Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İst., 1947; ay, *Türk Harsı ve Türk Yahudisi, ist.*, 1953; M. Attias, *Romancero Sefaradi*, 1956, Kudüs; I. Levy, *Chantsjudeo Espagnols*, Londra, 1970; M. Attias, *CancioneroJudeo-Espanol*, Kudüs, 1972; *Encyclopaedia Judaica*, II, sütun 311, Kudüs, 1972; E. Seroussi, *Mizimrat Qedem-The Life and Music of R. Isaac Algazi from Turkey*, Kudüs, 1989; ay, "The Turkish Makam in the Musical Culture of the Ottoman Jews: Sources and Examples", *Israel Studies inMu-sicology*, V, 1990; B. Aksoy, "Unutulmuş Bir Musiki Üstadı: Haham İzak Algazi Efendi", *Ar-gos*, 37 (Eylül 1991); I. B. Josaphat, *Sefarad*, Köln, 1992; M. Shaul, *Akı Yerushalayim*, Kudüs, 1980-1993.

JAK ESİM

YAHUDİ OKULLARI

Öğretim, Yahudi topluluklarını Babil esaretinden beri bir araya getiren en önemli unsur olmuştur. İstanbul'daki Talmud Tora (Tora'nın Tetkiki) olarak adlandırılan ve genellikle her sinagogun yanında yer alan bu okullar 6 ile 12 yaşları arasındaki cemaat çocuklarına dini eğitim veren ve onların Tevrat'ı öğrenmelerini sağlayan dini eğitim kurumlarıydı. Dini bayramların anlatıldığı, İbrani harfleriyle duaların öğretildiği, ayrıca Yahudi İspanyolcası tercümelerin yapıldığı bu okullarda öğretimi sağlayan hahamlar bilgileri dahilinde talebelere basit aritmetik de öğretirlerdi.

Bu okulları tamamlayanların büyük çoğunluğu ailelerine maddi katkıda bulunmak için çalışma hayatına atılırken küçük bir azınlığı da Yeşiva diye adlandırılan ve bir öncekine göre daha gelişmiş ve daha ileri dini bir eğitim veren kurumlara devam ederlerdi. Yeşivalar genelde sinagoglara bağlıydı. Ama bazıları da özel kuruluşlar tarafından idare edilmekteydi.

Dini okulların dışında herhangi bir laik eğitim kurumuna sahip olmayan İstanbul Yahudileri 1850'li yıllara gelindiğinde genelde evrensel kültürden çok uzak, basit mesleklerde çalışabilen, çoğunluğu zanaatkar, küçük esnaf, işçi, hamal gibi mesleklere sahip fertlerden oluşuyordu.

1854'te Viyana'daki Rostschild'lerin desteğiyle Hasköy-Piripaşa'da kurulan ve Eskuola (Okul) adı verilen ilk laik okula dönemin Yahudi din adamları aşırı tepki göstermişlerdir. Okul eğitim faaliyetini saraya yakınlığı olan banker Avram Kamon-do'nun(->) baskılarıyla

sürdürebilmiştir. Dinin elden gideceğine inanan hahamların aşırı tepkileri sonucu Hasköy halkının kısa zamanda bölünmesine bile neden olan bu ilk laik okul, tüm itirazlara rağmen cemaatteki laik idarenin garan-tileriyle eğitimini sürdürebilmiştir. Okula karşı olanların başında yer alan Haham Akriş'in Yahudiliğe ve Yahudi çocuklarına zarar veriyor gerekçesiyle Kamon-do'yu aforoz (cemaat dışı kılmak) etmesi de aynı döneme rastlar.

Osmanlı Yahudilerinin çağdaşlaşması ve evrensel kültürü almaları, merkezi Fransa'da bulunan Alliance Israelite Üniverselle kuruluşunun, ilki 1875'te Hasköy'de ol-

mak üzere tüm Osmanlı toprakları üzerinde okullar kurmasıyla gerçekleşir (bak. Alliance Israelite okulları).

O dönemde de din adamlarından tepki gören Alliance Israelite okulları, dini okulları destekleyerek ve onların maddi ihtiyaçlarını karşılayarak rahat bir çalışma ortamı oluşturmuştur. Ağırlıklı olarak Fransızca eğitim veren bu okullar Türk Yahudilerinin uzun süre bu lisanı benimsemelerini sağlamıştır. Bu nedenle İstanbul Yahudilerinin büyük çoğunluğu Fransızca'yı konuşmaktadır.

19. yy'ın son yıllarında Osmanlı topraklarında 600.000 kadar Yahudi yaşamaktaydı. Çoğunluğu iyi eğitim görmemiş din adamları tarafından idare edilen Yahudi cemaatleri kötü ve çağdaş olmayan yönetim yüzünden kötü bir dönem geçirmekteydi. Zamanın İstanbul Yahudi basınının da baskılarıyla 1898'de modern dini bir okula dönüştürülen dini ilkokul kısa bir süre sonra olanaksızlıklar nedeniyle kapanmıştır.

Osmanlı hükümeti 1903'te hahambaşı-na Alliance Israelite okullarından bağımsız olarak Hasköy'de bir ruhani mektep açma izni verir. Haim Nahum, Abraham Danon, Moiz Fresko gibi dönemin bilgili din adamı ve öğretmenlerinin görev aldıkları bu okul 1960'lı yıllara kadar Hasköy'de Ruhani Lisesi olarak faaliyet göstermiştir. Türk Yahudi cemaatlerini çağdaş düzeyde bilgilendirenler genelde seminer diye de adlandırılan bu okul mezunları olmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar İstanbul Yahudi cemaati çocuklarını ilkokul seviyesindeki Alliance Israelite okullarında okutuyordu. Buradan mezun olanlar genelde Fransızca eğitim veren misyoner okullarında eğitimlerini sürdürüyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta Almanların yanında yer almasıyla İstanbul'daki bu tür okullar kapatıldı. Toplumun eğitim sorununu giderebilmek için o dönem İstanbul'da faaliyet gösteren Be-ne-Berit kuruluşu 1915'te bir lise açtı. Dönemin en iyi okulu kabul edilen Mekteb-i Sultani'ye (Galatasaray Lisesi) benzer bir programda eğitim veren, halk arasında "Bene-Berit Lisesi" olarak da anılan bu okul kısa zamanda İstanbul'un en başarılı liselerinden biri olmuştur. Cumhuriyet'in

kuruluşuna kadar Fransızca eğitim veren bu lise 1923 sonrasında kademeli olarak Türkçe eğitim vermiştir.

Kuruluşunda büyük emeği geçen ve daha sonra okula müdür olan David Mar-kus(->) ve Jozef Niyego'nun okula yön verenler olduğu bilinmektedir. Herhangi bir kısıtlama bulunmadığından okul uzun yıllar Müslüman, Ermeni ve Rum talebe de kabul etmiştir.

1994'e kadar Şişhane'de Mektep Soka-ğı'nda faaliyet gösteren ve sonra aldığı isimle Beyoğlu Özel Musevi Lisesi olarak bilinen lise 1994-1995 öğretim yılında yeni açılan Ulus Özel Musevi Lisesi'ne devredilmiştir.

Başta İstanbul olmak üzere tüm Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Alliance Israelite okullarıysa zamanla ilkokul-

lara dönüştü. Bunlar arasında Şişhane bölgesinde faaliyet gösteren I. Karma İlkokulu 1994'te Ulus Özel Musevi Lisesi'ne dev-redilinceye kadar eğitimini sürdürmüştür.

Yine Şişhane'de faaliyet gösteren II. Karma ile Ortaköy'de faaliyet gösteren ilkokullar eski Alliance Israelite okullarından dönüştürülen diğer ilkokullar gibi gerek nüfusun azalmasından, gerek Yahudilerin çocuklarını devlet veya özel ilkokullara göndermeyi tercih etmelerinden dolayı kapanmıştır.

1994-1995'te Ulus semtinde faaliyet göstermeye başlayan Ulus Özel Musevi Lisesi günümüzde Türk Musevi toplumuna çağdaş şartlarda, modern bir eğitim sunmaktadır. I. Karma İlkokulu ve Beyoğlu Özel Musevi Lisesi'nin bir devamını oluşturan okul İngilizce eğitim veren kolej konumundadır.

SİLVYO OVADYA

YAHUDİLER

Anadolu Yarımadası'nda Yahudilerin ne zamandan beri yaşadıklarına dair kesin bir bilgi yoksa da Filistin'deki bir kısım halkın muhtelif sebeplerle, daha İkinci Tapı-nak'ın MS 70'te Romalılar tarafından yıkılmasından önce Anadolu'ya ve Balkanlar'a göç ederek Roma İmparatorluğu'nun büyük kentlerine yerleşmeye başladığı bilinmektedir. Nitekim, özellikle Ege Bölge-si'ndeki kazılarda, yörede MÖ 4. yy'da yaşamış Yahudilere dair bilgi ve belgelere rastlanmıştır. MS 1. yy'da Anadolu'nun hemen hemen her şehrinde Yahudilere rastlandığı seyyahların anlatılarından anlaşılmaktadır.

Bizans Dönemi

I. Constantinus (hd 324-337) ile başlayıp 1453'te II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) fethi ile noktalanın yaklaşık 11 yüzyıllık uzun dönemde Bizans'ta yaşayan Yahudiler çok değişken koşullar ile karşılaştılar, ancak genellikle karanlık ve acı günler geçirdiler.

Yönetimin Yahudilere karşı tutumu birbirlerini takip eden iki imparator döneminde birbirine tamamen zıt olabildiği gibi bu tezat çok kez aynı hükümdarın saltanatının ilk ve son devreleri arasında dahi gözlenebiliyordu. Zaman zaman, geçici veya gerekli bazı faktörlerin etkisi ile yaşadıkları nispeten huzurlu günler birer istisna olmaktan ileri gidememiştir.

II. Teodosios döneminde (408-450) şehir içinde oturmaları yasaklanan Yahudiler, kent dışında, Halic'in kuzey kıyısındaki bir bölgeye (yaklaşık olarak bugünkü Galata dolayları) yerleştirildiler.

532'de I. İustinianos zamanında vuku bulan bir ayaklanma sonunda kül olan Ayasofya'nın tekrar inşası dolayısıyla 27 Aralık 537 günü yapılan görkemli merasimde İustinianos sevinçten kendinden geçmiş bir halde bir taraftan yüksek sesle şarkı söyleyerek Tanrı'ya şükrederken, diğer taraftan da "Salamon! Seni yendim" diye haykırıyor, Hz Süleyman'ın yıkılan mabedinden daha görkemli bir yapı inşa ettirdiğini ima ediyordu.

Koyu bir Ortodoks olan I. Romanos döneminde (920-944) konan sıkı kısıtlamalar yüzünden kitle halinde kaçma zorunlu-ğunda kalan Yahudilerin bir kısmı 944'te Hazarlar'a sığındı.

I. Manuel'in (hd 1143-1180) hekimi Mısırlı Salamon saraydaki nüfuzunu kullanarak Yahudilerin hayat koşullarını yumuşatmaya gayret etti. 1170'te Konstantino-polis'i ziyaret eden ünlü gezgin Tudelalı Bünyamin(-+) Yahudilerin "şehrin dışında Halic'in kuzeyinde, Pera denilen bir semtte oturduklarını, yaklaşık 2.000 rabinik (geleneksel) Yahudi ile yaklaşık 500 Karay bulunduğunu, kralın doktoru Mısırlı Salamon'dan başka hiçbir Yahudinin ata binme izni olmayıp şiddetli baskı altında inlediklerini" anlatır.

İtalyan kontu Boniface kumandasındaki IV. Haçlı Ordusu Bizans önlerine gelince geceyi Galata Kulesi civarında Yahudi mahallesinde geçirdi. Haçlılar daha sonra şehirde çıkan bir ayaklanmayı bahane ederek Bizans'a girdiler ve 1204'te bir Latin imparatorluğu kurdular. Bu arada Yahudilerle çıkan bir tartışma sonucu Bahçe-kapı Sinagogu önlerinde başlayan yangın Ayasofya'ya kadar olan bütün bölgeyi yakarken Haçlılar Yahudilerin oturduğu semtleri yıkıp halkını kılıçtan geçirdiler.

1261'de Haçlılar kovulup Bizans yönetiminin tekrar kurulmasından sonra ise VI-II. Mihael Yahudi liderlerini çağırarak hukuki durumlarını düzelterek vaat etti ve dinlerim serbestçe uygulamalarına izin verdi.

1420'de, yan yana dizili gemilerden ibaret bir köprü üstünde Boğaz'ı geçen I. Mehmed'i (Çelebi) İmparator II. Manuel adına selamlamak için gönderilen heyet üyeleri arasında Isak Hazan adında bir Yahudi de bulunuyordu.

Ve nihayet 29 Mayıs 1453'te II. Meh-med (Fatih) önderliğindeki Osmanlı ordusu İstanbul'u fethederek yeni bir çağ açtı.

Osmanlı Dönemi

Fatih o tarihlerde Halic'in her iki yakasında da ikamet eden Yahudilere hiç dokunmadığı gibi, ticari ve teknik yeteneklerini takdir ettiği ve sadakatlerinden emin olup güvenebileceği Yahudi nüfus sayısını artırmak için fetihten 3 gün sonra Anadolu Yahudi cemaatlerine bir mektup yollayarak onları İstanbul'a davet etti. İlk yıldan itibaren binlerce Yahudi ailesi yeni başkent İstanbul'a gelerek yerleşti. Mora'mn fethinden sonra oradan gelenler de bunlara katıldı. Evliya Çelebi *Seyahatname* 'sinde eski başkent Edirne'den gelenlerin "el-Ma-halletü'l-Yahudiyani'l-Edirneviyan" adı verilen semte yerleştiklerini anlatır. Fatih bir fermanla Yahudilere din ve vicdan özgürlüklerim vaat ile mevcut sinagogların tamir edilebileceğini, yeni ibadethaneler inşa etmek yasak olmakla beraber, evlerin sinagoga dönüştürülebileceğini ilan etti. Gerek Fatih, gerek ondan sonra gelen padişahların konu ile ilgili tüm iradelerinde fetih sırasında Yahudilere verilmiş olan bu söz tekrarlandı. Fatih diğer taraftan hahambaşı olarak kabul ettiği ve çok sevdiği Bizans'ın

YAHUDİLER

404

405

YAHUDİLER

O R T A K O Y

D E

YAHUDİLER

Cumartesiler, Yahudilerin tatil günüydü. Çalışmazlar, köyde kalırlardı. Çarşıdaki sinagogların önünde toplanırlardı. Hayret edilecek o değildi; o güne mahsus, acayip ve değişik kıyafetleriydi. Yeleklerini, başlarındaki fesi, ayaklarındaki ayakkabıyı çıkartırlardı. Entari giyerlerdi. Araplarıinki gibi. Şu halde bu, onların milli giysileriydi. Tuhaf çediklerle ve başlarında takke ile gezerlerdi. Bir çöl halkı, Musa, Abraham'ın (Hz ibrahim) günündeki Sina çöllerinin Yahudileri oluverirlerdi. Entarileri kına rengi veya saf beyazdı. Kendi vücutlarına uygun biçilmiş dikilmiş değildi. Eskiden kalma, yıpranmış; kına rengi solmuş, beyazın beyazlığı gitmiş. Lime lime... Bazılarınıkı uzun gelirdi boylarına, çoğununki de kısa. Bunların, çilli Yahudi derileri görünürdü. Bir şey mi olcaktı?.. Onu mu bekliyorlardı?.. Bir şey mi yapacaklardı?.. Hayır kesinlikle. Sadece cumartesiye geçirmekteydiler. İlk kez gören biri, yabancı bir kavim,

göçebe çapulcular, Ortaköy meydanını zaptetmiş sanırdı. Orada saatlerce dururlardı.

O tarihlerde tramvay hattı Rumların kilisesinin önüne kadar gelir ve sona ererdi. Tramvayları da atlar çekiyordu. Sürücü, atları mütemadiyen durdurmaya çalışırdı. Çünkü, Yahudilerin hiçbiri geri çekilmez, karşı koyarlardı hatta. Dinsel bir zorunluluğu, görevi yerine getiriyormuş gibi. Borazancı sürücünün yanında otururdu. Uyarmak için sürekli "da-da... du-duu" çalardı, hattın boşaltılıp yolun açılması için.

Cumartesi günleri öğleyin okul tatil olurdu. Babam, Mardiros dedem, hafta başı olması nedeniyle bir iki saat, ekmek paralarını tahsil için kalırlardı. Atları, fırına ben götürürdüm. Hayvanları birbirine bağlar, Rumların kilisesinden, çarşıdan doğruca geçip vadiden dönüp arka sokaktan, Tillo'nun fırının önünden gitmem daha iyi olurdu. Çünkü açıktı, tıkanıklık yoktu. Fakat orada da Yahudiler, Si-vastapol sokağının girişini tutmuş olurlardı. "Destur, yol verin!" diye bağıırırdım. Tramvayı takmayanlar beni mi dinleyecekler? Yahudilerin sessiz bir direnişleri vardı veya ben öyle sanıyordum. Her gün kibrit, sigara kâğıdı satarken yolumun üstünde gördüğüm sekiz on yaşındakiler bile bugün, entarilerini giymiş, çıplak ayakları ile benim geçişime engel olmaktaydılar. "Uğutum pero, ujutum lasta-ro... ujutum kavaro... londolar... rantolar..." sözlerini duyardım. Ne demekti bunlar? Şimdiye kadar da bilmem. Kendilerinden duyardım. "Ne oldunuz? Ne oluyor?" diye sorarlardı yaşlıları, Yahudi şivesiyle. Sanki olanı görmüyorlardı. "Ne olacak? Yol verin de geçeyim," derdim.

H. Mmtzuri, *istanbul Anılan (1897-1940)*, ist., 1994, s. 60-61

son hahambaşısı Moşe Ben Eliya Kapsa-li'yi(~0 divanına dahil etti.

ispanya Kraliçesi Kastilyalı İsabella ile Kral Aragonlu Ferdinand'ın imzaladıkları 31 Mart 1492 tarihli kovma fermanını takiben, din ve vicdan hürriyetlerini korumak için Hıristiyanlığı kabul etmediklerinden ülkeyi terke zorlanan İspanya Yahudi-lerine (Sefaradlar) kucak açan ve tüm eyalet yöneticilerine hitaben yayımladığı emirle "ispanya Yahudilerini geri çevirmek şöyle dursun tam bir içtenlikle karşılanmalarını, aksine hareket ederek göçmenlere kötü muamele yapacakların veya en ufak bir zarara sebebiyet vereceklerin ölümle cezalandırılacaklarını" buyuran II. Bayezid (hd 1481-1512) ülkesine davet ettiği bu göçmenleri ilk olarak İstanbul, Edirne ve Selanik'e yerleştirdi.

Sanat ve ticaretten anlayan, hekimlik, matbaacılık, ateşli silah üretimi, tekstil boyama ve dokuma, dericilik, bakırcılık gibi alanlarda uzman ispanyol Yahudileri, deneyimlerini yeni vatanlarının hizmetine sundular. Bu yeteneklerinin bilincinde olan II. Bayezid bu göçmenleri ülkesine kabul ve buyur ederken "Bu Krala (Fer-dinand) nasıl akıllı

ve uslu Fernando di-yebiliyorsunuz? Kendi ülkesini yoksullaştı-rıyor ve benimkini zenginleştiriyor" demekten kendim alamıyordu.

Gerek İstanbul'da, gerek diğer şehirlerde göçmenler terk ettikleri bölgelere göre gruplaştılar, anıldılar, o isimlerde sinagoglar kurdular ve hattâ soyadlarını bu isimlerden seçtiler. Kordova, Toledo, Sevil-ya, Navaro, Mayorkas, Kordovero, Geron, Karmona, Leon, Kortez, Medina, Segira, Sorya, Taragano, Benaroya vb sadece birkaç örnektir.

Yerli Yahudiler yeni gelen göçmen kardeşlerine büyük yardımlarda bulundular. Hahambaşı Kapsali zenginlerin Pidyon Se-vayim (göçmen satın alma tazminatı) ödeyerek yenilere yardım etmelerini emretti. Göçmenler bir taraftan yerel halkın hoşgörüsü, diğer taraftan dindaşlarının maddi ve manevi desteği ile kısa zamanda yeni çevrelerine uyum gösterdiler ve gelişmeye başladılar. Zanaat sahipleri bu bilgilerini

20. yy'm başından bir fotoğrafta istanbul Yahudileri. *Ara Güler*

uygulamaya koyarken İspanya'da daha önce devlet hizmetlerinde bulunmuş olanlar da saraya alınarak özellikle dışişleri ve maliye alanlarında önemli görevler yüklendiler ve söz sahibi oldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak dönemini yaşadığı 16. yy. Yahudilerin de altın dönemi oldu. L Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) Yahudilere duyduğu güven sonucu para basımı, sarraflık, ezcümle önemli mali işler hemen hemen tamamen kendilerine bırakıldı. Evliya Çelebi *Seyahatname*'de Defterdar Abdüsselam Efendi'nin, daha sonra Müslüman olmuş bir Yahudi olduğunu yazmaktadır.

İspanya ve Portekiz'den gelenler ile sayıları çok artan İstanbul Yahudi cemaati, mevcut örgütlenmesi artık günün ihtiyaçlarına yetmeyince, kendini yeniden organize etmeye başladı. Bu arada devletle yoğunlaşan temasları yürütebilmek için, bir

Zülfaris Sinagogu önünde gelin ve damat, 1924. *Naini Gülejyüz arşivi*

nevi cemaat temsilciliği durumunda olan kâhyalık müessesesi kuruldu. İlk kâhya olarak, deneyimli bir kişi olan ve Türkçe-yi gayet güzel konuşan Haham Saltiel atandı.

I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) Budin'i fethinden sonra birçok Macar Yahudisi Balkan şehirlerine ve İstanbul'a göç ettiler.

Kanuni'nin Frenk Bey oğlu sıfatı ile çağırdığı!! Selim'in (hd 1566-1574) "Nax-os Adası ve Kiklad Takımadaları dükü" unvanını tevcih ettiği Jozef Nasi(->) Yahudiler arasında La Sinyora diye anılan teyzesi ve kayınvalidesi Dona Grasya Nasi, Sokollu Mehmed Paşa'nın can dostu ve 1571'de İnebahtı Savaşı sonrası Osman-lı-Venedik müzakerelerini yürütmekle görevlendirilen Salamon ben Natan Eske-nazi, III. Murad (hd 1574-1595) tarafından Midilli dükü unvanı verilen ve Os-manlı-

İngiltere diplomatik ilişkilerinin mimarı Salamon Aben Yaeş 16. yy'm belirgin Yahudi simalarındır.

16. yy'dâ altın dönemini yaşamış olan Yahudilerin kültürel ve ekonomik çöküşü 17. yy'da başladı. 15. ve 16. yy'lardaki yoğun göçlerden sonra bu kaynak azalın- ca geçmiş yüzyıllarda gerek tberik Yarımada'sından, gerek Avrupa'nın diğer ülkelere rinden devamlı gelen göçmenler tarafından getirilen yeni buluşlar, fikirler ve görüşlerden mahrum kalan Osmanlı Yahudilerinin Avrupa ile temasları azaldı, yeni gelişmelerden haberdar olmamaya başladılar. 17. yy Osmanlı Yahudi yaşamında önemli bir olay da Sabetay Sevi'nin önce kendini "mesih" ilan ederek sonra da Müslümanlığı kabul ederek yarattığı bölünme oldu.
17. yy'da bazı Yahudilerin özellikle diplomatik misyonlarla görevlendirildikleri görülür. I. Ahmed döneminde 1614'te diplomatik yetenekleri ile temayüz eden ve ispanya ile mübareke akdi için divan tarafından özel temsilci sıfatıyla ispanya'ya gönderilen Gabriel Buenaventura, II. Mustafa döneminde (1695-1703) Kara Mustafa Paşa'nın özel hekimliğini yapan ve 1699 Karlofça Antlaşması görüşmelerine katılan Israel Konegliano (Konian), Ruslara karşı bir ittifak önermek üzere İstanbul'a bir elçisini yollayan İsveç Kralı XI. Kari ile konuyu müzakere etmek üzere Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından görevlendirilen ve Aslan Ağa olarak bilinen Moiz ben Yuda Beberi bunlardan biridir.
18. yy'm başında Osmanlı Yahudileri, sahte mesih Sabetay Sevi'nin yarattığı heyecan ve sarhoşluğun sonrasında onun aniden çekilmesinin meydana getirdiği şoka henüz atlatamamış, ardında bıraktığı bölünmeler ve umutsuzluk kaosu içinde hayal kırıklığına uğramış bir durumda varlıklarını korumak kaygısıyla kendi içleri ne kapandılar. Sosyal açıdan tam bir çöküş içinde bulunan Yahudiler kültür alanında bir kriz geçirmekteydiler. Günlük dinsel gereksinimleri yerine getirecek kadar dahi İbranice bilgisinden yoksun olan ve bu yüzden din kitaplarını dahi okuyamayan halk yavaş yavaş dini akidelerinden de uzaklaşmaktaydı. İbranice yerini günlük konuşma dili Yahudi İspanyolcasına terk etti. Ancak Yahudi toplumu bu dilde bile ne bir eğitim sistemine ne de edebiyatı geliştirecek bir genel ortama sahip oldu. 1714'te Kudüs'ten İstanbul'a gelen ve Yahudileri tekrar atalarının akide ve geleneklerine döndürebilmek için din kurallarının halkın anlayabileceği basit bir dille anlatılması lüzumuna inanan Yaakob ben Meir Kuli 1730'da "yabancı dil konuşan kavim" anlamına gelen *Me-am Lo'ez'i* yazıp yayımlamaya başladı. Doğu Sefaradlarının ansiklopedisi, "İbranice anlamayanların kitabı" olarak da anılan *Me-am Lo'ez'in* yazımı muhtelif kimseler tarafından 20. yy'm başına kadar sürdürüldü ve peyderpey yayımlandı. *Me-am Lo 'ez* uzun yıllar yüzlerce Sefarad ailesinin tek okuma kaynağı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son 130 yılında olan olaylar ve sarsıntılar, ıslahat girişimleri, fikir alanındaki gelişmeler vb Türk Yahudilerini de yakından etkiledi. Türk Yahudileri bu dönemde, 18. yy'm durgunluğu ve pasifliğinden silkinerek vatanlarının hayatına aktif bir şekilde katıldılar.

III. Selim 1799'da İstanbul Yahudi cemaatine müracaatla, Yahudi gençlerin bahriyeli olarak görev yapmak üzere Osmanlı donanmasına katılmalarını istedi. Böylece Yahudiler ilk kez Osmanlı ordusunda yer aldılar. Bahriyeliler 3 yıl sonra 1801' de terhis edildiler. Daha sonra 21 Şaban 1219/14 Kasım 1805, 3 Zilhicce 1222/22 Ocak 1809 ve 16 Zilkade 1223/24 Aralık 1809 tarihli fermanlarla Yahudiler orduya bahriyeli sağlamaktan muaf tutuldu.

Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla Yahudiler için yeni bir dönem başladı. Özellikle son yıllarda tamamen yozlaşmış olan yeniçeriler en ufak bir bahane ile Yahudi mahallelerini yağma ederler, haksız menfaatler sağlardı. Buralarda çıkan birçok yangının müsebbibi yeniçerilerdi. Halk ister istemez onlarla iyi geçinir görünmeye, yakınlık ve arkadaşlık kurmaya mecburdu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması Yahudiler için de bir kurtuluş oldu. Bu yüzyılda, Yahudiler hakkında görüşleri ve iyi niyetleri belli bir hükümdar olan II. Mah-mud döneminde (1808-1839), 3 Yahudi maliyecinin, Yesaya Aciman, Ezeziel Ga-bay ve Behor Karmona'nın peş peşe idamı dikkat çekicidir. Her üçünün de Yeniçeri Ocağı sarrafbaşları oldukları ve 1826'da idam edildikleri düşünülürse, açık fikirli bu padişahın idam kararlarının Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ile doğrudan doğruya ilişkili olduğu varsayılabilir.

Abdülmecid 1847'de Kuleli'deki Askeri Tıbbiye'yi ziyaret ederken Yahudi gençlerin yemek sorunu yüzünden okula devam edemediklerini öğrenince derhal, bir haham gözetiminde bir kaser mutfak açılmasını ve Musevi dinine mensup öğrencilerin cumartesi okula gelmemelerini emretti.

2 Şaban 1273/18 Mart 1858 tarihli fermanı ile Abdülmecid Yahudilerin Balat'ta Karabaş Mahallesi'nde Dibek Caddesi mevkiinde bir hastane kurabilmelerini onayladı.

19. yy'm ilk yarısında İstanbul Yahudileri Gabay, Karmona ve Aciman gibi liderlerin ölümünden sonra bir süre önder-siz kaldılar.

Bu arada halk o denli kara taassup ve cehalet içinde idi ki dil, din ayrımı yapamıyor, bir yabancı dil öğrenimini başka bir dini kabul etmiş gibi görüyordu. 1830'lar-da Avram Kamondo(->) cemaatin başına geçip laik yönetimi elinde aldı ve toplumun sorunlarına eğildi. Yahudiler arasındaki anlaşmazlıklardan sıkılan Abdülaziz (hd 1861-1876) 21 Sefer 1280/8 Temmuz 1863 tarihli irade ile Yahudilerin 1856 tarihli Islahat Fermanı(->) esasları dairesinde bir reform tasarısı hazırlayarak onay için Babıâli'ye sunmasını buyurdu. Hazırlanan Hahamhane Nizamnamesi bir irade-i se-niye olarak 23 Şevval 1281/21 Mart

1865'te *Takvim-i Vekayi'de* ilan edildi ve 19 Zilhicce 1281/3 Mayıs 1865'te tebliğ edilerek yürürlüğe girdi. Bu nizamname esas itibariyle sadece istanbul Hahambaşılığı'nı organize ediyor idiyse de diğer hahambaşı-lıklar da kendilerine uyan bir-iki değişiklik ile aynı modeli uyguladılar (bak. haham-başılık).

1293 Kanun-ı Esasisi'ne (1876 Anayasası) göre seçilen Meclis-i Mebusan'da İstanbul 5'i Müslüman, 5'i gayrimüslim 10 mebus ile temsil ediliyordu. Bu ilk mecliste

İstanbul mebusu olarak Avram Aciman da yer aldı.

19. yy'm ikinci yarısında istanbul'da yeni bir Yahudi cemaati kuruldu: italyan Musevi Cemaati. Mensuplarının çoğunluğu İtalyan uyruklu olan cemaatin tanınması için, o günün koşullarına göre, İtalyan Krallığı'nın Babıâli nezdindeki temsilcisine müracaat edildi. Temsilci Başkan Fernandez'e gönderdiği bir notta hükümetinin 16 Nisan 1862 tarihli kararını bildirerek mensuplarının italyan uyruğunu muhafaza etmeleri kaydıyla cemaati resmen tanımaya hazır olduğunu iletti. Cemaat de statüsünü hazırlayarak Comu-nita Israelitico-Italiana di istanbul (istanbul İtalyan-Yahudi Cemaati) adını aldı.

19. yy'da birçok eski sinagog esaslı bir şekilde tamir ve restore edildiği gibi hemen hemen tümü hâlâ faal olan Kamon-do ailesi tarafından yaptırılan Çorapçı Han ve Yeniköy Sinagogu, Avusturya kökenli Aşkenazların Yüksekaldırım Sinagogu (1900), İtalyan cemaatinin Şair Ziya Paşa Yokuşu'ndaki sinagogu (1895) ve Haydarpaşa Hemdat İsrail Sinagogu(->) (1899) gibi yenileri de inşa edildi (bak. Sinagoglar). Ayrıca Balat Musevi Hastanesi'nin(->) de inşaatına başlandı ve Yahudilerin topluca ikamet ettiği yörelerde birçok hayır kurumu kuruldu.

Dönemin kayda değer olaylarından bi-

YAHUDİLER

406

407

YAHUDİLER

ri de II. Abdülhamid'in 1893'te Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi'yi(->) huzuruna çağırarak Yahudilerin de askere alınması arzusunu bildirmesidir. Böyle bir şeref mazhar olmaktan duyduğu memnuniyeti sultana arz eden Moşe Levi, konuyu daha sonra Meclis-i Ruhani'ye götürdü. Bu meclisin 1893 tarihli onayı sultana arz edildiyse de II. Abdülhamid muhtemelen ülkedeki diğer gayrimüslim cemaatlerle ilgili bazı siyasi mülahazalarla uygulamayı bir süre erteledi.

1892'de Yahudiler Türk yurduna gelişlerinin 400. yılını parlak bir şekilde kutladılar. O yılın Pesah (Hamursuz) Bayramı'nın ilk günü ülkedeki tüm sinagoglarda okunan özel bir şükran duasından sonra Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi, Yıldız Sarayı'na giderek II. Abdülhamid'e Yahudilerin minnet ve şükranlarını ifade eden altınla işlenmiş bir albüm ile tüm sinagoglarda okunan özel duanın İbranice metnini ve Türkçe çevirisini sundu.

I. Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda ekonomik bunalım bir ölçüde göçlere yol açtı. Şiddet ve üzüntü ile dolu işgal yılların da ise Yahudiler Bursa, İzmir ve Ege'nin tüm il ve ilçelerinde olduğu gibi İstanbul'da da işgalcilerle işbirliği yapmayı red ettiler. İşgal edilen İstanbul'un Amerikan mandasına verilmesi söz konusu olduğu günlerde konuyu incelemek üzere gelen Amerikan heyetine diğer azınlıklar olumlu cevap verirken yalnızca Hahambaşı Ha-im Nahum(~»), Emanuel Karaso, Aşkenaz cemaati başkanı Reissner ve hukuk profesörü Mişon Ventura'dan oluşan heyet ke sin muhalefet ederek Türk hâkimiyetini savundular.

Cumhuriyet Dönemi

Lozan Antlaşması ile Rumlara, Ermenilere ve Musevilere azınlık hakları tanınırken Türk-Musevi cemaati 1926'da, Medeni Kanun'un kabulü arifesinde aldığı bir kararla şahıs hukuku alanında azınlık haklarından feragat etti.

II. Dünya Savaşı'nın trajik yıllarında Türkiye tarafsızlık statüsünü korumayı becerdi. Atatürk ırkçı totaliter buhranın ilk belirtilerini sezinlediği 1933'te Nazi Alman yasası'nın ünlü Yahudi profesörlerini Türkiye'ye sığınmaya ve bûim hayatlarına Tür-

16. yy'dan Yahudi tipleri. Österreichische Nationalbibliothek, Viyana/ M. And, 16. *Yüzyılda İstanbul*, İst., 1993

kiye'de devam etmeye davet etti. Davete icabet edip Türkiye'ye gelen 103 öğretim üyesi uzun yıllar üniversite ve bilim hayatına değerli katkılarda bulundular.

II. Dünya Savaşı sırasında Türk diplomatlar olağanüstü bir gayret göstererek görev gördükleri Nazi işgali altındaki ülkelerdeki Türk Yahudilerini (ve çok kez mevzuatı zorlayarak onların Türk uyruklu olmayan yakınlarını) Nazi mezaliminden ve "yok etme kamplarından" kurtarmayı başardılar.

Bugün Türkiye'de yaşayan Yahudilerin sayısı 26.000 kadardır. Bunun yaklaşık 22.000'i İstanbul'da ve 2.500 kadarı İzmir'de ikamet ederken diğerleri Ankara, Bursa, Edirne, Çanakkale, Kırklareli, Adana ve Antakya'da oturmaktadır. Yüzde 96'sı Sefarad olan Türk Yahudilerinin gerisi Aşkenazdır. 100 kadar Karay, hahambaşının otoritesini kabul etmeyen özerk bir cemaat oluşturur (bak. Karaylar).

Sinagoglar vakıf statüsünde olup İstanbul'da 3'ü yalnız yaz aylarında açık olmak üzere 16 sinagog hizmettedir. 15. ve 16.

Lambert de Vos'un 1574 tarihli albümünde yer alan biri dul diğeri evli iki Yahudi kadın (solda) ve Yahudi hekimler.

Der Staats und Universitätsbibliothek Bremen / M. And, *16. Yüzyılda istanbul*, ist., 1993

yy'da tesis edilen Hasköy ve Kuzguncuk mezarlıklarına halen defin yapılmasına devam edilmektedir. Cemaatin halen İstanbul'da Ulus'ta anaokul, ilk-orta ve liseyi kapsayan bir okul kompleksi mevcuttur.

Türk Yahudilerinin anadili Türkçedir. Parlak bir basın mazisinden günümüze kalan tek gazete ise artık 11 sahifesi Türkçe ve yalnızca 1 sahifesi Judeo-Espanyol dilinde basılan haftalık *Şalom'dur*.

İstanbul'da 98 yataklı Balat Musevi Has-tanesi'nden başka yaşlılara, öğrencilere, hastalara, yetimlere ve muhtaçlara destek veren tüm geleneksel hayırsever kurumları da faaliyetlerine devam etmektedirler. Sosyal dernekler kütüphane, spor kolaylıkları ve kültürel etkinliklerle gençlere hitap etmektedir. **Yerleşim Bölgeleri** 4. ve 5. yy'larda Yahudilerin Halkoprata-ia (Bakırcılar) bölgesinde oturdukları ve daha 318'de orada bir sinagogları olduğu bilinmektedir.

Fatih Vakfiyesi'nde de Tahtakale yakınlarında, Bakırcılar Çarşısı civarında bulunan bir sinagogdan bahsedilmektedir.

9. yy'dan itibaren Yahudiler Halic'in güney kıyısında, özellikle bugünkü Bahçekapı ile Ayasofya arasında kalan bölgede ikamet etmekteydiler. Mahallenin surlardan denize doğru çıkış kapısı olan Porta lu-dece (Yahudi Kapısı) bazı tarihçiler tarafından Sarayburnu önlerinde sanılmış ise de çoğunluk gerçek yerinin Yeni Cami civarında olduğu hususunda birleşmektedir.

11. yy'm ikinci yarısında Yahudiler resmi makamlarca şehir dışında, Galata-Pe-ra'ya nakledildiler. Pera bazen *yalnızca*. şimdiki Beyoğlu sırtlarını, bazen de Gala-ta'yı da kapsayan daha geniş bir alanı tanımlamak için kullanılmıştır.

II. Haçlı Seferi Komutanı Alman İmparatoru III. Konrad İstanbul'dan geçmeye karar verince sarayını terk eden I. Manu-

el daha emin bir yer olarak addettiği Pik-ridion yani Hasköy'deki Yahudi mahallesine yerleşmiştir.

12. yy'da İbrani İskeleyi olarak da anılan mahal Yahudi mahallesinin iskeleyi olup, Balıkpazarı yöresinde idi. Bu semt bugün yaklaşık olarak, Galata Köprü-sü'nün Eminönü ayağı ile İstanbul Ticaret Odası arasındaki bölgedir. Fatih Vakfiyesi'nde Halilpaşa Birgosu'nun yanında bir sinagogun bulunduğu belirtilmektedir ki bu yer de Bahçekapı yöresidir.

1261'den itibaren Pegai (Kasımpaşa) semtinin de Yahudilerin ikamet bölgeleri arasına girdiğini görmekteyiz. 14. yy'da Yahudiler özellikle Halic'in güneyinde Marmara sahillerine yakın bir bölgede, Langa'da oturmakta ve bilhassa dericilikle meşgul olmakta idiler. Yahudilerin Langa'da ikameti 1453'e kadar sürdü.

İstanbul'un fethini *bizzat* yaşayan tarihçi Nicolo Barbaro(->), fethi anlatan eserinde sultanın Kabataş önünde demirli bulunan donanmasını Halic'e, Yahudi mahallesinin önündeki surların karşısına indirdiğini ve leventlerim, Giudeca (Yahudi mahallesi) sahilinde kıyıya çıkardığını nakletmektedir. Diğer taraftan, Ortaköy Sinagogu ile ilgili 12 Kasım 1825 tarihli bir fermanla şahitlerin ifadesine göre, anılan sinagogun Fatih döneminden kaldığı belirtildiğine göre, Bizans'ın günlerinde Boğaziçi kıyılarında da en *azından* Ortaköy yöresinde Yahudilerin oturduğu sonucuna varılmaktadır.

1477 kayıtlarına göre İstanbul'da Musevi hanelerinin sayısı 1.647 (toplamın yüzde 11'i) iken yarım yüzyıl sonra bu sayı 8.070'e yükseldi.

II. Bayezid, yeni gelen göçmenlerin Balat yöresine yerleşmelerine izin verdi. 16. yy'ın ortalarında İstanbul'da Yahudi nüfusu 50.000'e ulaştı. IV. Murad İstanbul'da, Eyüp, *Galata* ve Üsküdar yörelerini de içeren ve 3 ay içinde tamamlanan bir emlak yazımı yaptırdı. Bu yazıma göre İstanbul'da 9.990 Müslüman, 304 Rum, 17 Frenk, 27 Ermeni ve 957 Yahudi mahallesi mevcuttu.

1597-1598'de başlayan, ancak yarım kalan Eminönü'ndeki Yeni Cami'nin inşaatı 1663'te tekrar gündeme geldiğinde bina etrafındaki Yahudi evleri buralardan kaldırılarak sahiplerine Hasköy'de yeni evler verildi ve kayd-ı hayat şartıyla vergiden muaf tutuldu.

1648 Kmielnitzki katliamından kurtulabilen veya esir düştükleri Kazaklardan İstanbul Yahudileri tarafından satın *alınarak* kurtarılabilen yüzlerce Aşkenaz Yahu-disi de İstanbul'a gelerek yerleşti. İstanbul'u ziyaret eden Karay seyyahlardan Sa-muel Bar David (1642) Karayların Halic'in iki yakasında Balat ve Hasköy'de ikamet ettiklerini yazmakta, Benjamin Behar Eli Yerusalmi (1685) de hemen tüm Karayların Hasköy'de toplandıklarını ifade etmektedir.

İstanbul yangınlarında Yahudiler de büyük zararlara uğradılar. Bazı mahalleler sinagogları ile beraber tamamen kül olup o bölgelerde ikamet edenlerin şehrin baş-

Neve Şalom Sinagogu'nda bir ayın.

A ra Güler

ka yörelerine yerleşmesi söz konusu olunca da sosyal yapı değişti. 16. yy Osmanlı Yahudi yaşamının temelini oluşturan kö-ken-sinagog, yerini ikamet mahalli-sinago-ğuna terk etmeye başladı.

İstanbul yangınları 18. yy boyunca da durmadı ve 1700'den 1797'ye kadar kaydedilen 60'a yakın büyük yangın kentin yerleşim çehresini değiştirmeye devam etti, evlerin yanısıra sayısız sinagog, kütüphane, kurum, eşya ve özellikle yazma eserler de yanıp kül oldu. 1756 Cıbalı yangınında 800'den fazla evin kül olması Yahudilerin bu kez Galata, Ortaköy ve Kuzguncuk semtlerine doğru yönelmelerine yol açtı.

19. yy'da yerleşim bölgesi genellikle Balat ve Hasköy ağırlıklı olarak devam etti. Yüzyılın sonlarına doğru ekonomik bakımdan gelişmiş aileler Beyoğlu'na, özellikle Galata Kulesi çevresine taşınmaya başladılar.

Yahudiler 193 5'ten itibaren de peyderpey Taksim, Nişantaşı ve Şişli gibi daha kuzey semtlerine taşındılar. Boğaziçi Köprü-sü'nün inşasından sonra birçok aile Anadolu yakasına geçerken, bazıları da Boğaziçi sırtlarında ikamete başladılar. Günümüzde Şişli, Nişantaşı, Gayrettepe, Ulus, Etiler, Ortaköy, Tarabya, Moda, Caddebostan, Suadiye, Ziverbey vb değişik semtlere dağılmış olduklarından artık belirgin bir Yahudi yerleşim bölgesinden bahsetmek mümkün değildir.

Nüfus

1867'de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi nüfusu yaklaşık 125.000, İstanbul'da yaşayanların sayısı ise yaklaşık 40.000 olarak tahmin ediliyordu. Cumhuriyet'in 1927'de yapılan ilk nüfus sayımı, sonuçlarına göre Türkiye genelindeki 81.872 Ya-hudinin 46.781'i İstanbul'da ikamet ederken 1935'te kent Yahudi nüfusu 47.173'e yükseldi. 1948'de İsrail'in kurulmasını takiben oraya göç edenlerin ayrılması sonucu Yahudilerin sayısı 1955'te Türkiye

genelinde 40.345'e, İstanbul'da 36.914'e; 1965'te Türkiye genelinde 38.267'ye, İstanbul'da 30.831'e düştü. Son sayımlarda din sorusu kaldırıldığı için günümüzde tam rakamlar bilinmemekle beraber yaklaşık 26.000 civarında olan Türkiye Yahudi nüfusunun yaklaşık 22.000'inin İstanbul'da ikamet ettiği sanılmaktadır.

Meslekler

Bizans İmparatorluğu'nun baskı ve *zaman zaman* zulüm dolu tüm olumsuz koşullarına rağmen Yahudilerin birçok meslekte başarılı oldukları görülür. Coğrafi durumu itibariyle bir transit limanı olan Konstantinopolis, Hindistan'dan gelen baharat, par-

Erkek çocuğun 13- yaş ergenlik töreni bar mitzva.

İzzet Keribar/ Naim Güleriyüz arşivi

YAHYA

408

409

YAHYA EFENDİ TEKKESİ

füm ve incilerin. Çin'den gelen ipekli kumaşların ve İran'dan gelen kıymetli taşların başlıca dağıtım merkeziydi. Yahudiler bu dönemde armatörlüğün yanısıra ipek ticareti ile de uğraşmaktaydılar. Bu arada kentte dut ağacı yetiştirmeyi başardıkları gibi 6. yy'da Çin'den ithal ettikleri ipek-böceği yumurtalarını da üreterek Çin ipeği aratmayacak ipekliler elde etmişlerdi.

El sanatlarıyla uğraşan Yahudiler özellikle bakır eşya işçiliğinde, marangozlukta, üfleme cam eşya üretiminde ve deri işlemede ön plana geçmişlerdi. 6. yy'da kumaş boyama sanayiinin önderi olan Yahudiler 11. ve 12. yy'da cellat olarak da görevlendirilmişlerdi.

Serbest mesleklere gelince, Bizans'ın ilk döneminde caiz olan avukatlık I. İustini-anos zamanında Yahudilere yasaklanmıştı. Kilisenin tüm karşı koymasına, hattâ bazı din adamlarının, ölümü, Yahudi bir hekim tarafından muayene edilmeye yeğ tutan beyanlarına rağmen Yahudiler arasında çok ünlü hekimler yetişmiş, zaman zaman imparator sarayında baş yeri işgal etmişler ve özel ayrıcalıklar elde edebilmişlerdi.

Seyyah ifadelerinden, 15. ve özellikle 16. yy'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen tüm iç ve dış kara ve deniz ticaret yollarında Yahudilere rastlandığı anlaşılmaktadır. Bellibaşlı ticaret kalemleri ise tekstil ve giyim eşyası, deri eşya ihracatı, yün ticareti, tekstil boya maddeleri ithalatı, doğudan ithal edilen ipek, inci, mücevherat ve baharatın Batı'ya ihracı, maden ve metaller ile hafif hırdavat ticareti ve gıda maddeleri alım satımı idi.

1635'te IV. Murad'ın Bağdat seferine çıkmadan önce düzenlettiği ve İstanbul'un büyük küçük bütün esnafının yer aldığı görkemli alaya katılan loncalar arasında bulunan lokmacılar ve gözlemedler birliğinde Yahudiler de yer almıştı.

Tabiplik Yahudiler arasında geleneksel bir meslekti. Hekim Yakup, Jozef Amon, Moşe Amon gibi ünlü hekimler sarayda, padişahların yanı başında itibarlı mevki sahibi oldular. Yahudi hekimler bu mesleklerini 17. yy'da da sürdürdüler. "Etibba-i Yahud" başlıklı 1618 tarihli bir listede o dönemde saray hizmetinde bulunan 40 Yahudi hekimin ismi bulunmaktadır. Padişaha yakın çevrelerde hekimlik mesleğini icra edenlerden biri de Tobia ha-Kohen'dir (Tobias Kohen). Tobia, II. Mustafa'nın sadrazamı Rami Paşa'nın, daha sonra II. Ah-med'in sadrazamı Baltacı Mehmed Paşa'nın hekimi oldu.

Yahudilerin hekimlik uzmanlığı 18. ve 19. yy'larda devam etti ve İsak Paşa Mol-ho, Elias Paşa Kohen, Mentos Paşa Galimi-di, Jak Paşa Nişim, İsak Paşa Hacz, Jak Paşa Mandil, Angelo Bey Akşioti, Mena-hem Bey Hodara, Elias Bey Modiano, Ra-fael Bey Dalmediko, Viktor Bey

Galimidi ve daha birçoğu orduda da en üst rütbelere kadar yükseldiler.

Günümüzde Yahudiler arasında öğretim üyeleri, ticaret, sanayi ve serbest mesleklerin her dalında ün yapmış işadamları ve gazeteciler mevcuttur.

Bibi. A. Sharf, *Byzantine Jewry from Justinian to the 4th Crusade*, Londra, 1971; C. Roth, *His-toire du Peuple juif*, Paris, 1903; Evliya Çelebi, *Seyahathame*, I; M. A. Epstein, *The Otto-manjeivish Communtiiies and their role in the 15th and 16th Centuries*, Freiburg, 1980; Nicholas de Nicolay, *Leş Navigations, peregrinations et voyages faicts en la Turquie*, Anvers, 1026; B. Lewis, *Thejeus of islam*, Princeton, 1984; A. Shmuelewitz, *Thejeivs of the Ottoman Empire in the late 15th and 16th Centuries*, Le-iden, 1984; A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, II, Paris, 1854; S. A. Rosanes, *Korat ha-Yehu-dim be-Turkiyah ve Arzot ha-Kdem (1930-1945)*; A. Galante, *Histoire desjuifs d'Istanbul*, I-II, ist., 1941-1942; ay, *Lesjuifs de ConstantinopolesousByzance*, ist., 1940; ay, *Turcsetju-ifs*, ist., 1932; ay, *Medecins Juifs au Service de la Turquie*, İst., 1931; N. Güleriyüz, *Türk Yahudileri Tarihi*, I, İst., 1993.

/> NAİM GÜLERYÜZ / YAHYA (Taşlıcalı)

(?, Taşlıca [bugün Yugoslavya 'da] -1582, Izvornik [bugün Yugoslavya 'da]) Divan şairi.

Arnavutluk'un köklü Dukakin ailesinden olduğu için Dukakinzade lakabıyla da bilinir. Gençliğinde devşirme olarak geldiği Yeniçeri Ocağı'nda kademe kademe ilerleyip yayabaşı rütbesine kadar yükseldi. Bu arada ilim tahsiline gayret etti. Anadolu ve Rumeli'de pek çok savaşa katıldı. I. Süleyman'ın (Kanuni) Viyana (1529), Alman (1532) ve Bağdat (1535) seferlerinde görev aldı. Sırasıyla Eyüp, Orhangazi, Bolayır, Kaplıca (Bursa) ve Beyazıt'ta (İstanbul) vakıf yöneticiliğinde bulundu. 1553'te Nahçıvan seferine gidilirken Konya'da boğdurulan Şehzade Mustafa için yazdığı keskin dilli mersiye yüzünden İzvornik'e sürüldü. Mezarı bu şehirdedir.

Yahya Bey'in *Divan'ından* (İst., 1977) başka, yerli hayatı sade bir dille anlattığı bir hamsesi (*Şah u Gedâ, Gencîne-i Râz, Yusuf ve Zeliha* [İst., 1979], *Kitâbu'l-Usûl, Gülşen-i Envâf*) vardır. Şiirlerinde samimi ve akıcı bir üslupla, yaşadığı bölgelerin gündelik hayatına dikkatleri çekmiştir. Ancak İstanbul, onun şiirlerinden ayrı bir yer tutar. Sözgelimi bir kasidesinde baştan sona, Süleymaniye Camii'nin inşasını anlatır ve *Sâhibü'l-Cum'a şeh-i Sünnî Süley-mân-ı zaman/Câmi-i bâlâ Taâla'llâh acep âlî bina* beytinde on türlü tarih söyleyip yine kaside içinde bu tarihlerin şerhini yapar. Bir müddet Ayasofya semtinde oturmuş ve buraya dair manzumeler yazmıştır. Hamsesinde İstanbul'dan çok sıklıkla bahsedilir. İşlediği konular arasında şehrin

siyasi ve sosyal hayatı yanında tabiatı, coğrafyası, eğlence ve zevk dünyası, mimarisi, muhitleri, semtleri geniş açılımlarla anlatılır. Özellikle *Şah u Gedâ* mesnevisi İstanbul'da geçen maceralarla doludur. Hemen pek çok epizotta Atmey-danı (Sultanahmet Meydanı) ve Ayasofya en belirgin mekânlar olarak göze çarpar. Eserin içinde İstanbul'a dair şehrengiz(-») özelliği taşıyan geniş bir bölüm de mevcuttur. Gündelik şehir hayatından kesitlerin de yer aldığı (*Oldu şehir içre Atmeyda-m /Hûblar mecmaı safa kânı // Cem' olurlar oraya hâs ile âm/ Sanki âdem deni-*

Ş A H U G E D A ' D A N

(*Mecma'-i hûban-ı seh-süvârân ve menba '-i 'âşıkân-ı dil-fikârân olan Atmeydânı beyânındadır*)

Oldu şehir içre Atmeydânî Hûblar mecma'î safa kânî
Cem' olurlar oraya hîs ile 'âm Sanki âdem denîzidür o mekam
Her sokakdan gelür sigar ü kıbar Akar ol bahre sânaşm enhâr
Ol' yüce yerden eylesen nazarı Görünür Akdeniz cezireleri
Vermiş ol 'rûy-i bahre zînet ü fer Fil-mesel hâl-i 'âriz-i dilber
Dahi var anda nitekim tûbâ Nice 'âlî diraht-i bî-hemtâ
Mürg-i perrâna üstü cây-i makarr Altı nîce müsâfire çadır
Bir tılsım ile sarmaşub meselâ Durur anda iki üç ejderhâ
Hûbdur çeşmelerle mabeyni Çeşmeler oldu kevserün 'aynî
Tâşdan vardur anda nîce sütün Durur üstünde kubbe-î gerdûn
İşbu şehir-î mu'azzamâ ancak Atmeydânıdur viren revnak
Oldu bu şehir sanki bâğ-ı cinân Vardürür anda nîce bin gılmân
Her birî benzedî perizâda Seyri olmadı misli dünyâda

TAŞLICALI YAHYA

zidir o makam) bu eser dışında Divan'ın-da da müstakil bir İstanbul şehrengizi yer alır. Toplam 367 beyitlik bu şehrengizde ise önce İstanbul'un genel tasvir ve övgüsü yapılır. *Bu şehir içre dahi var nice mah-bûb / Cihâna her biri can gibi mergûb* beytiyle başlayan manzumenin konu bölümünde 55 mahbup, üçer beyitlik pasajlar halinde tanıtılır. Devrin ünlü dilberlerinin bir resmi geçidi sayılan bu şiir öbeklerinde çeşitli mesleklerden İstanbul insanları ile onların sosyal durumları anlatılırken şehrin pek çok yönü de kendiliğinden şiire yansır (*Memî'dir birisi Şerbetçizâde / Ol âfet tatlu dillidir ziyâde // Sitilinden ki dükkânı dolupdur / Sânaşm arş kandili olupdur//Leb-i rengini benzer la'l-i nâ-ba/ Görünen dişleri dürr-i hoş-âbd*). Yahya Bey'in şehrengizi İstanbul'un 16. yy'da-ki halini tanımak bakımından

dikkate değer bir eserdir (*Hususa işbu şehir-i işret-âbâd/ Oluptur şehir-i İstanbul ana ad//Ne şehir ol kim anın her beyti ma'mûr/ Ku-sûrun bildi cennetten görüp hür//Bahâ-n bâğ-ı cennetten numune / Açılır gülsitâ-m güne güne*).

İSKENDER PALA

YAHYA EFENDİ TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Çırağan'da, Yıldız Ma-hallesi'nde, Çırağan Caddesi'ne bağlanan Yahya Efendi Çıkmazı'nda yer almaktadır.

16. yy'ın ileri gelen âlim ve mutasavvıflarından Beşiktaşlı Şeyh Yahya Efendi (1495-1570) tarafından 1538'lerde kurulmuştur. Yahya Efendi'nin kendi imkânları ile satın aldığı geniş arazi bugünkü tekke arsasının yanısıra, daha sonra Yıldız ve Çırağan saraylarının arazilerine katılan geniş bir parçayı, ayrıca Yüksek Denizcilik Okulu'nun arsasını da içine almakta, Yıldız Tepesi'nden Boğaziçi kıyısına kadar kesintisiz uzanmaktaydı. Yahya Efendi bu araziye ıslah etmiş, mescit-tevhidhane, medrese, hamam, çeşme ve çeşitli evlerden oluşan bir külliye niteliğindeki ilk tekkeyi tesis etmiş, çevresini bağlar ve çiçek bahçeleri ile donatmıştır. Pek çok tarikat yapısında olduğu gibi burada da ilk tekkenin çekirdeğini *bizzat* Yahya Efendi'nin evinin teşkil ettiği anlaşıyor. Söz konusu mescit-tevhidhane daha sonra Velizade Ahmed Efendi adında bir hayır sahibinin minber ilavesiyle cami-tevhidhaneye dönüşmüştür. Bu arada tekkenin bulunduğu yere kemerlerle su getirildiği anlaşılmaktadır.

Baninin 1570'te vefatını müteakip, kendisine büyük saygı ve sevgisi olan II. Selim kabri üzerine, tasarımı Sinan'a ait olan kagir, kubbeli bir türbe inşa ettirmiş, aynı zamanda tekkeyi genişleterek yeni baştan inşa ettirmiştir. Birçok büyük veli gibi Yahya Efendi'nin de evine defnedildiği ve geçirmiş olduğu çeşitli onarımlara ve tadilata rağmen tekkede hâlâ görülen tevhidhane-türbe kaynaşmasının başından beri var olduğu anlaşıyor. II. Osman (Genç) döneminin (1618-1622) vezirazamlarından Güzelce Ali Paşa 1621'de vefat edince buraya defnedilmiş ve kabrinin üzerine kagir, kubbeli bir türbe inşa edilmiştir. Kaptan-ı Derya ve Vezirazam Cezayirli Gazi Hasan Paşa (ö. 1790) 1191/1777'de tekkenin içine bir çeşme yaptırmıştır.

Gerek Yahya Efendi'nin vakfetmiş olduğu zengin gayrimenkuller, gerekse de zaman içinde mensupların ve muhiplerin katkıları sayesinde, kuruluşunu izleyen bir buçuk yüzyıl zarfında tekkenin birtakım yeni binalarla donandığı ve başlıbaşına bir mahalle görünümünü aldığı anlaşıyor. Bu meyanda 18. yy'ın başlarında, bugünkü Yüksek Denizcilik Okulu ile eski Beşiktaş Stadi'nin (halen Çırağan Sarayı'nın bahçesinde inşa edilen otelin) bulunduğu yerde Yahya Efendi vakfına ait yedi gözlü kayıkhane, bahçeler, havuz, bahçıvan odaları, menzil (ev), ekmekçi, kulluk (karakol), ayazma ve çeşmenin var olduğu, ayrıca türbe

civarında 60 adet, Beşiktaş ile Orta-köy'de 10 adet olmak üzere, toplam 70 adet arsa ve evin bulunduğu tespit edilebilmektedir. Bütün bu tesisleri barındıran arazinin bir kısmı Abdülmecid tarafından,

saltanatının sonlarında (1861'den kısa süre evvel), bir kısmı da 1873'te halefi Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından Yıldız ve Çırağan saraylarının arazisine katılmış, yukarıda sözü edilen gayrimenkullerden günümüze Yahya Efendi Türbesi'ne bitişik birkaç ahşap meşruta evden başka hiçbirisi intikal etmemiştir.

Yahya Efendi Türbesi 1812'de II. Mah-mud tarafından "tamir ve tezyin olunmuş", bu arada yeni derviş hücreleri eklenerek tekke büyütülmüş, *Hadîka* 'daki ifadeye göre Yahya Efendi'nin evinden bozma ilk tekkenin yanında "müstakil bir zaviye" teşekkül etmiştir. Abdülmecid döneminde de tekkenin onarım geçirdiği bilinmektedir. Yahya Efendi Tekkesi'nin -türbeler dışında- bugünkü şeklini alması 1873'te Ab-dülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sul-tan'ın (ö. 1883) büyük onarımı sonucunda olmuştur. Daha sonra II. Abdülhamid döneminde de (1876-1909) tekkenin çeşitli onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde adı geçen sultanın bendegâ-nından, tekkenin mensubu olan Hacı Mah-mud Efendi 1901'de tekkenin cümle kapısına bitişik bir kütüphane inşa ettirmiş, 1321/1903'te de tekkeye çıkan yokuş üzerinde Yahya Efendi'nin 945/1538'de yaptırdığı çeşmeyi yenilemiştir. Aynı dönemde hazirenin kuzey kesimine kadın-erkek birçok hanedan üyesinin gömülü olduğu, ancak "Şehzadeler Türbesi" olarak adlandırılan bina inşa edilmiştir.

Tekkelerin 1925'te kapatılmasını müteakip Yahya Efendi Tekkesi'nin cami-tevhidhanesi cami olarak kullanılmaya başlanmış, bu fonksiyonunu günümüze kadar sürdürmüştür. Tekke müstemilatından ayakta kalabilmiş olan bölümlerde son postnişin Şeyh Abdülhay Efendi (Öztop-rak) (1886-1961) vefatına kadar ikamet etmiş, daha sonra söz konusu bölümler cami görevlilerine mesken olmuştur. Sağlam durumda olan türbelerden Yahya Efendi'ye ait olanı İstanbul'da hâlâ en çok ziyaret edilen makamlardandır. Kütüphanedeki kitaplar 1940'ta Süleymaniye Kü-tüphanesi'ne nakledilmiştir.

Tekkenin banisi ve ilk postnişini Yahya Efendi Üveysîlik olarak adlandırılan tasavvuf ekolüne bağlıdır. Kendisinden sonra tekkenin Kadirîliğe ve Nakşibendîliğe intikal ettiği, belirli zamanlarda iki tarikata birden hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Bu arada Üveysîliğin de tekkede en azından bir "meşreb" olarak devam ettirildiği söylenebilir. Ayrıca (en azından 19. yy'ın birinci yarısında) bu tekkede "Yahya Efendi türbedarı" ve "Yahya Efendi Tekkesi şeyhi" adları altında iki ayrı şeyhin bulunduğu kayıtlardan belli olmaktadır. Bu durum belki de *Hadîka* 'da sözü edilen ve 1233/1817-18 onarımı sırasında II. Mah-mud'un (hd 1808-1839) ihdas ettiği anlaşılan "müstakil zaviye"nin

ortaya çıkması ile de bağlantılıdır. Ayin günleri perşembe ve cuma idi.

Tekkenin postuna geçmiş olan şeyhlerin tam bir dökümü elde edilememiştir. Yahya Efendi'den sonra, yanında gömülü olan oğulları şeyh İbrahim Efendi ile şeyh

Ali Efendi'nin meşihatı üstlendikleri talimin edilebilir. II. Mahmud'un kızı Saliha Sul-tan'ın 1249/1834'teki düğününe davetli Nakşibendî şeyhleri arasında "Yahya Efendi türbedarı el-Hac Hafız Ali Efendi'nin", Kadirî şeyhleri arasında da "Yahya Efendi Tekkesi şeyhi es-Seyyid Mustafa Efendi'nin" adı verilmektedir. Yine Nakşibendîliğe bağlı olan Türbedar şeyh Mehmed Nuri şemseddin Efendi (. 1866) 12527 1836-37'den vefatına kadar bu görevi yrtmştir. M. Nuri şemseddin Efendi döneminin ileri gelen şeyhlerindendir. Babası, II. Mahmud'un Vak'a-i Hayriye'de (1826) Bektaşiliği lağvetmesi zerine Kırşehir'deki Hacı Bektaş Tekkesi'nin meşihatına tayin olunan Taşköprülü şeyh Seyyid Hüseyin Efendi'dir. Aynı tarikattan Kayserili şeyh el-Hac Mehmed Said Efendi'ye intisap eden M. Nuri şemseddin Efendi II. Mahmud tarafından Yahya Efendi trbedarlığına getirilmiş, müellifi olduğu eserler arasında özellikle *Miftah'ul-Kulb* şöhret yapmıştır. Torunlarından Hasan Hayri Efendi de bu tekkede şeyhlik yapmıştır. Son postnişin ise İstanbul'un son dönem tekke şeyhleri içinde çok sevilen ve sayılan, veysliğin yanısıra Nakşibendî ve Kadirî tarikatlarına mensup Abdülhay Efendi'dir (ztoprak). Mensuplarından M. Yekta Dmer, Abdülhay Efendi'nin sohbetlerinde tuttuğu notları kitap halinde (*Hikmetler ve Açıklar Bahçesi*, İst., 1980) bastırmıştır.

Denize (kıble yönüne) doğru dik bir meyille alçalan tekke arazisi istinat duvarlarıyla setlere ayrılmış, tekkenin bölümleri bu setlerden birinin üzerine yerleştirilmiştir. Kıyı hattını izleyen Çırağan Cadde-si'nden, Yıldız Parkı girişinin (Küçük Mecidiye Camii'nin) hemen yanından başlayan Yahya Efendi ıkmazı'na saptıktan sonra sağda, 1538'de inşa edilmiş ve 1903'te yenilenmiş olan eşme göze çarpar. Bütünüyle beyaz mermerden mamul olan çeşmenin beyzi teknesi geç devir çeşmelerinde rastlanan kurna (ya da kadeh) for-mundadır. Alt kesimi yivlerle donatılarak istiridyeye görünümü kazandırılmıştır. Aynasında I. Ulusal Mimarlık slubu'nu yansıtan dilimli kemer göze çarpar. Musluk kabartma bir rozet içine yerleştirilmiştir. Kitabe iki kısımdan oluşur: stte Yahya Efendi'nin ilk eşme için söylediği, son mısraı ebcedle 945/1538 tarihini veren tarih manzumesi, altta ikinci baninin adını ve ihya tarihini veren mensur kitabe yer alır. Her ikisi de talikle yazılmıştır.

Tekkeye ulaşmak için çeşmeden sonra çıkmaz sokağın sağa doğru kıvrılan bir kesimini izlemek gerekir. Biraz ilerleyince soldaki istinat duvarının almaşık örgülü alt kesimi muhtemelen tekkenin ilk inşasından

kalmadır. Birkaç adım attıktan sonra solda tekkenin cümle kapısı, tam karşıda ise buna bitişik Hacı Mahmud Efendi Kütüphanesi görülür. Soldan avlu duvarı, sağdan kütüphane kitlesi ile kuşatılmış olan cümle kapısı tablalı ahşap kanatlar ile iddiasız bir görünüme sahiptir. Dikdörtgen açıklığın üstünde 1290/1873'teki büyük onarımı belgeleyen, ta'lik hatlı man-

YAHYA EFENDİ TEKKESİ

410

411

YAHYA EFENDİ TEKKESİ

Yahya Efendi Tekkesi'nde cami-tevhidhane ile türbelerin planı: 1. Hazire, 2. Güzelce Ali Paşa Türbesi, 3. Yahya Efendi Türbesi, 4. cami-tevhidhane, 5. ana giriş, 6. Hamidiye Çeşmesi, 7. kadınlar girişi, 8. hazire. *Vakıflar Arşivi/Koç-Ogan-Birey, 1960*

zum kitabe yer alır. Metnin Şeyh Hasan Hayri Efendi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Cümle kapısının ardında üstü beşik çatı ile örtülü bir geçit uzanır. Bu geçit sağda (güneyde) nazireyi kuşatan istinat duvarı ile solda (kuzeyde) birer kapı ve pencere ile geçide açılan bevvâb hücreleri ile sınırlıdır.

Cümle kapısının batı yönüne bitişik olan Hacı Mahmud Efendi Kütüphanesi tek katlı, dikdörtgen planlı basit bir yapıdır. Duvarları tuğlalar ile örülmüş, cepheler sıvanmadan bırakılmıştır. Ahşap çatı halen Marsilya tipi kiremitlerle örtülüdür. Çıkma sokağa bakan kuzey cephesinde basık kemerli giriş ile iki adet pencere sıralanır. Kapısı demir kanatlar, pencereleri de demir parmaklıklar ile donatılmıştır. Pencerelerin ortasında, kemerlerin üstünde baninin ve kütüphanenin inşa tarihini veren sülüs hatlı mensur kitabe bulunur.

Cümle kapısını izleyen ve iki yandan hazire ile kuşatılmış olan yolun sonunda tekkenin ana binası yükselir. Yahya Efendi Türbesi'ni, cami-tevhidhaneyi, selamlığı, haremi ve Güzelce Ali Paşa Türbesi'ni barındıran esas bina, *zurnan* içinde birbirine eklenmiş, farklı malzeme, inşaat ve üslup özellikleri gösteren çeşitli mekânlardan oluşmakta, organik ve girift bir plan düzeni arz etmektedir. Tekkenin ilk yapıldığında bu düzenin nasıl olabileceği ve zaman içinde ne şekilde değiştiği hususunda şunlar söylenebilir: İlk tekkenin nüvesi büyük bir ihtimalle halen Yahya Efendi Türbesi'nin ve cami-tevhidhanenin işgal ettiği batı kesiminde yer alıyordu. Geçen yüzyıldaki onarımlarda üst yapısı ve pencere oranları değişime uğramış olmakla birlikte adı geçen türbenin konumu ve planının ana hatları 1570'ten günümüze aynen kalabilmiştir. Cami-tevhidhanenin de aynı konumu ve aşağı yukarı aynı boyutları koruduğu anlaşıyor.

Zira cami-tevhidhane kuzey yönünde türbe ile sınırlı olup aralarında pencereler aracılığı ile belirli bir mekân ilişkisi kurulmuştur ki bu - tekkenin inşa edildiği 16. yy da dahil olmak üzere-Anadolu Türk mimarisinde tarikat yapılarında sıkça karşılaşılan bir özelliktir. Ayrıca cami-tevhidhane batı ve güney yönlerinde, tekkenin son şeklini aldığı 1873'ten daha önceye ait mezarları da barındıran bir hazire ile kuşatılmış, doğu yönünde az ilerisinde (4 m) tekkenin ilk şeklini koruduğu 17. yy'da Güzelce Ali Paşa Türbesi inşa edilmiştir. Dolayısıyla Yahya Efendi Türbesi ile cami-tevhidhanenin başından beri yan yana ve bağlantılı oldukları kabul edilmelidir.

Yapının kuzeybatı köşesinde, came-kânlarla kuşatılmış esas giriş yer almaktadır. Bunun sağında kadınlar mahfiline geçit veren, kafesli pencerelerle taçlandırılmış, yan yana iki küçük kapı bulunur. Saçakla korunmuş olan sahanlıkta mermer bir kuyu bileziği ile "Selim Fatıha 12787 1861-62" kitabeli havan biçiminde bir sadaka taşı göze çarpar.

Tekke girişinin hemen sağında yer alan Hamidiye Çeşmesi'nde beyzi bir tekke, neogotik üslupta bir sivri kemerle donatılmış aynataşı, I. Ulusal Mimarlık Uslu-

Yahya Efendi Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin batı kesimi (üstte) ve Yahya Efendi Türbesi'nin cami-tevhid-haneden görünümü. *Recep Dönmez, 1982 (üst)/ M. Baha Tantnan, 1989*

bu'nda, tepesinde palmet bulunan bir alınlık göze çarpar. Sivri kemerin içi kâh "tavus motifi", kâh "istiridye motifi" olarak nitelendirilen ışınsal dolgu ile zenginleştirilmiştir. Alınlığın ortasında II. Abdülhamid'in tuğrası, altında 1324/1906 tarihi, bunun yanlarında ta'likle yazılmış "Hamidiye Çeşmesi" ibaresi yer alır. Bu çeşmenin arkasındaki sette Yahya Efendi ile Hızır Aleyhisselam'ın buluştuklarına inanılan servi ağacı yükselir.

Tekkenin esas girişini ince uzun dikdörtgen planlı bir koridor izler. Koridor solda, hazire boyunca uzanan istinat duvarı niteliğinde, yüzeyi içeriden ahşap kaplı bir duvarla sınırlıdır. Bu duvarda insan boyundan yüksekte kalan ve hazireye açılan ufak pencereler sıralanmaktadır. Koridorun sağında (güneyinde) ise Yahya Efendi Türbesi yer alır. Türbenin bu koridora açılan pencereleri geçen yüzyılda tadil edilmiştir. Tavam basit bir ahşap kaplama ile meydana getirilmiş olan ve II. Ab-dülhamid dönemindeki onarımlarda son halini aldığı anlaşılan bu koridor türbenin bitiminde sağa (güneye) kıvrılır. Koridorun batı ucunda bir dizi abdest musluğu sıralanmaktadır. Muslukların üzerinde, sonradan buraya yerleştirilmiş hissini veren enine dikdörtgen bir mermer levha üzerinde, beyzi bir çelenk ortasında II.

MKMMHMNNM

Mahmud'un 1227/1812 tarihli tuğrası göze çarpar.

Koridorun güney-kuzey doğrultusunda uzanan ve kapılı bir ahşap duvarla tecrit edilmiş olan ikinci kesiminde solda (doğuda) hazireye açılan beş adet dikdörtgen pencerenin sıralandığı bir ahşap duvar, sağda (batıda) Yahya Efendi Türbesi'nin giriş (doğu) cephesi uzanır. Türbenin bitiminde, sağa dönüldüğünde cami-tevhid-haneye açılan kapı ve hünkâr mahfiline geçilen merdiven, karşıda cami-tevhidha-neye doğu yönünde bitişen bir grup ahşap mekân ve Güzelce Ali Paşa Türbesi'nin giriş (kuzey) cephesi ile karşılaşılır. Bu noktada koridor bu sefer sola kıvrılarak bir müddet devam ettikten sonra selamlık/harem kitlesine açılan kapı ile son bulur. Yine burada Cezayirli Gazi Hasan Paşa Çeşmesi yer alır. Söz konusu çeşme koridorun alt kesimine yerleştirilmiş bir kitabe ile bunun altında sıralanan bir dizi musluktan oluşur. Çeşmeden ziyade bir abdest alma yerini andırmaktadır. İstifli sülüsle yazılmış olan kitabesi müderris Rüşdî Ali Efendi'ye aittir.

Dikdörtgen bir alanı (15,5x9 m) kaplayan cami-tevhidhane şüphesiz istanbul'daki benzerleri içinde konumu, özellikle çevreye açılışı ve manzaraya hâkimiyeti açısından müstesna bir yere sahiptir. Kuzeyde

Yahya Efendi Türbesi ile sınırlı olan mekânı diğer yönlerde kuşatan duvarlar ahşap iskeletli olup dışarıdan ahşap kaplama, içeriden bağdadi sıva ile donatılmıştır. Kuzey duvarında türbeye açılan üç adet pencereden başka, kadınlar mahfili ile harim arasında icabında (sakal-ı şerif veya başka emanetlerin ziyareti sırasında) bağlantıyı sağlayan, kapı kanadı gibi açılabilen kafesler yer almaktadır. Kuzey duvarı batı yönünde kadınlar girişinden bir miktar ileriye taşmakta ve bu kesimde bir pencere bulunmaktadır. Cami-tevhidhane harimin-de dışarı açılan bütün pencereler dikdörtgen açıklıklı olup içeriden ve dışarıdan pervazlar ile çerçevelenmiştir. Kuzey ucunda girişin bulunduğu doğu duvarı sağır bırakılmıştır. Güney (kıble) duvarının ortasında içeriden yarım daire, dışarıdan yarım sekizgen planlı mihrap, bunun sağında ve solunda ikişer pencere vardır.

Cami-tevhidhanenin ortasında kareye yakın dikdörtgen planlı bir alan, bunun yanlarında (doğu ve batı yönlerinde) mahfiller vardır. Üst kattaki mahfilleri taşıyan kare kesitli ikişer ahşap sütun, erkeklere mahsus, maksure niteliğindeki bu dikdörtgen alanların sınırında yer alır. Sütunların arasında olması gereken ahşap korkuluklar sonradan iptal edilmiş olsa gerektir. Üst katta doğuda yer alan hünkâr mahfilidir. Harim girişinin yanında dar ahşap merdivenden buraya ulaşılır. Yıldız Sarayı'nın marangozhanesinde -muhtemelen II. Abdülhamid'in de delaletiyle- imal edildiği anlaşılan, torna işi ahşap kafesler hünkâr mahfilinin harime bakan yüzünü kapatır. Cami-tevhidhanede ortadaki kare planlı bölümün üzeri, ahşap çatı altında gizlenmiş, bağdadi sıvalı, basık bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbeyeye geçiş, kagir mimari taklit edilerek, yüzeyleri çitalarla üçgen ve

beşgenlere taksim edilmiş, ahşap iskeletli bir üçgenler kuşağı ile sağlanmıştır. Zemindeki maksurelerin düz ahşap tavanları ise "çubuklu" denilen türdedir. Üst kat mahfillerinde ise ahşap iskeletli ve bağdadi sıvalı aynalı tonozlar tercih edilmiştir.

Ahşap bölümler ile çepeçevre sarılmış olan Yahya Efendi Türbesi, düzgün kare (içeriden 9x9 m) planlıdır. Türbenin batı ve doğu duvarları inşa edildikleri dönemin klasik üslubuna uygun kapı ve pencere düzeni ile ilk şeklini korumuş, diğerleri değişikliğe uğramıştır. Ahşap koridora açılan doğu duvarının ortasında basık kemerli giriş, yanlarda altlı üstlü birer pencere grubu yer alır. Alttaki pencerelerin kesme taş sövelerle çerçevelenmiş olan dikdörtgen açıklıkları lokmalı demir parmaklıklar ile donatılmış, sivri kemerli olan tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kapatılmıştır. Bunun karşısına gelen batı duvarında - ortadaki girişin ekseninde olmak üzere- aynı özelliklere sahip üç pencere grubu vardır. Tekkenin girişine bakan kuzey cephesinde özgün pencere düzeni tadil edilmiş, genişletilen, yuvarlak kemerlerle taçlandırılan ve geç devir üslubunda demir parmaklıklarla donatılan üç pencereden doğu kesiminde bulunan ikisi ikiz pencere konumunda tasarlanmıştır. Cami-tev-

hidhane harimine açılan güney duvarında, ortada yer alan pencere iptal edilerek bunun yerine çok daha geniş, basık kemerli bir açıklık kondurulmuş, yandakiler oldukları gibi bırakılmıştır. Tarikat yapılarında sıkça gözlenen ibadethane-türbe ilişkisi böylece daha da belirgin kılınmış, harim ile türbe arasındaki mekân bağlantısı daha büyük ölçüde sağlanmıştır.

Kuzey ve güney duvarlarındaki bu değişikliklerin 1873'teki onarım sırasında gerçekleştirildiği kesindir. Türbenin aslında pandantifli bir kubbe ile örtülü olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Muhtemelen aynı tarihte (1873) özgün üst yapı iptal edilerek yerine bugünkü basık, bağdadi kubbe inşa edilmiş, cami-tevhidhanenin bağdadi kubbesi gibi bu da aynı ahşap çatı altında gizlenmiştir. Her iki mekânın kubbeleri arasında görülen teknik ve oran benzerliğinden, ayrıca türbenin son halini 1873'te almış olduğundan hareketle cami-tevhidhanedeki değişiklikleri de aynı yıla tarihlemek mümkündür.

Türbede gömülü olanlar birinci sırada Şeyh Yahya Efendi, 1. Süleyman'ın (Kanuni) kızlarından ve Yahya Efendi'nin manevi evladı olan "Tasasız" Raziye Sultan, II. Abdülhamid'in evlatlarından Hatice Sultan ile Şehzade Ahmed Bedreddin Efendi, Yahya Efendi'nin büyük oğlu Şeyh İbrahim Efendi, Yahya Efendi'nin annesi Afife Hatun; ikinci sırada Yahya Efendi'nin hanımı Şerife Hatun, dervişlerinden Ali Efendi, küçük oğlu Şeyh Ali Efendi, tek-

ke şeyhlerinden Mehmed Nuri Şemsed-din Efendi ile torunu Şeyh Hasan Hayri Efendi'dir. Bütün bu kabirlerin üstüne ahşap sandukalar konmuş, etrafı "istanbul işi" sedef kakmalı ahşap korkuluklar ile kuşatılmıştır.

Ayrıca türbenin giriş cephesinde güneyden kuzeye doğru Yahya Efendi neslinden Galata Kadısı Mehmed Said Efendi, Rumeli Kazaskeri Dürrîzade Mehmed Dürrî Efendi, Mehmed Said Efendi'nin hanımı Ayşe Hanım, tekke şeyhlerinden Mehmed Nuri Efendi, Şeyh Mehmed Nuri Şemseddin Efendi'nin damadı Hacı Nuri Efendi, Türbedar Hüseyin Şevki Efendi ile Türbedar Yusuf Efendi gömülüdür.

Cami-tevhidhane ile Güzelce Ali Paşa Türbesi arasında sıkışmış bulunan ahşap kanat, komşusu olduğu mekânlara göre güney yönünde taşkındır. Burada dikdörtgen planlı bir sofaya açılan, farklı büyüklükte dört oda yer alır. Bunların meydan odası, kahve ocağı vb türünden mekânlar oldukları tahmin edilebilir.

Bu bölüm ile ahşap harem/selamlık kanadı arasında Güzelce Ali Paşa Türbesi yer alır. 17. yy'ın klasik üslubunu yansıtan bu yapı kare planlı (7x7 m) olup pandantifli bir kubbe ile örtülüdür. Duvarları bir sıra kesme taş ve iki sıra tuğla ile alması olarak örülmüştür. Duvarlar ve kubbe içeriden sıvalı, kubbe dışarıdan kurşunla kaplıdır. Ahşap tekke bölümlerine bitişik olan doğu ve batı duvarları sağırdır. Koridora açılan kuzey cephesinin ortasında basık

YAHYA, FAHREDDİN

412

413

YAKUB KETHÜDA ÇEŞMESİ

kemerli giriş bulunmaktadır. Gerek girişin yanlarında ve gerek dışarı açılan güney cephesinde, Yahya Efendi Türbesi'ndeki-lerle aynı özellikleri paylaşan ikişer pencere grubu vardır, içeride Güzelce Ali Paşa ile aile efradına ait toplam altı adet mermer lahit sıralanır. Lahitler işçilikleri ve sergiledikleri ilginç motifler (hançer, vazodan çıkan çiçekler vb) açısından devrinin seçkin örnekleridir.

Moloz taş örgülü temel duvarları üzerinde yükselen ahşap harem/selamlık kanadı kısmen tek, kısmen iki katlıdır. Yer yer güneye doğru eliböğründelere oturan çıkmalarla genişletilmiştir. Bu kanatta sofalar ve koridorlarla irtibatlandırılmış, eşsiz bir manzaraya açılan, geleneksel biçimde döşenmiş, farklı boyutlarda odalar sıralanmaktadır. Çubuklu tavanlar, yerli dolaplar (yükçükler) ve sedirlerle donatılmış olan bu odalardan bir kısmı şeyhin ailesi ile ikamet ettiği hareme, diğer bir kısmı da dervişlerin ikametine, şeyhin misafirlerini ağırlamasına mahsus selamlık bölümüne aittir.

istanbul'da Şeyh Yahya Efendi'nin hayatta iken sahip olduğu büyük şöhret vefatından sonra da devam etmiş, türbesi ile tekkesinin çevresi kendisine "komşu" olmak isteyen binlerce insanın kabirleri ile

dolmuştur. 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren buraya gömülmüş olan birçok tarikat ehli, devlet ricali, ulema, hanedan ve saray mensubuna ait mezar taşları başlıbaşına bir araştırmaya konu teşkil edecek çeşitlilik ve zenginlik sergiler.

Genellikle "Şehzadeler Türbesi" olarak adlandırılan, aslında birtakım şehzadelerin yamsıra kadın efendilerin, ikballerin ve sultanların mezarlarını da barındıran türbe

Yahya Efendi

Tekkesi'nde

camii-

tevhidhane ile

Yahya Efendi

Türbesi'nin

kesiti.

VakıflarArşivi/

Koç-Oğan-Birey,

1960

19. yy'ın sonlarında II. Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır. Moloz taş ve tuğla ile örülmüş olan duvarları sıvalı, ahşap çatı günümüzde Marsilya tipi kiremitlerle örtülüdür. Köşeleri pahlanmış dikdörtgen planlı türbenin cephelerinde -ortadaki yuvarlak kemerli, yandakiler dikdörtgen açıklıklı olmak üzere- üçlü pencere grupları görülür. Basit silmelerle çerçevelenmiş olan pencereler eklektik parmaklıklarla donatılmıştır. Giriş güneydoğu köşesindeki pahta yer alır. Vaktiyle burada iki odalı, muhtemelen ahşap bir türbedar evinin bulunduğu ve türbeye bunun içinden geçildiği bilinmektedir. Türbede yer alan on dört adet ahşap sanduka simli puşideler-le donatılmış ve ahşap parmaklıklarla kuşatılmıştır.

Yahya Efendi Tekkesi'nde ilk göze çarpan özellik mimari yapıların çevre ile kurmuş olduğu sıcak ilişkidir. Haziredeki yoğun yeşil doku, esasen ahşap malzemesinden ötürü kendisine "yakın" olan tekkeyi âdeta kucaklamakta, türbeden etrafa yayılan mistik hava ve muhteşem manzara ile birleşerek İstanbul'un -nasılsa hâlâ yaşayabilen- pitoresk bir köşesini oluşturmaktadır. Yahya Efendi Tekkesi A. H. Tan-pınar'a şu satırları ilham etmiştir: "İlâhî mağfiret Yahya Efendi dergâhında âdeta güzel bir insan yüzü takınır. Ölüm burada, hemen iki-üç basamak merdiven ve bir-iki sedle çıkıliveren bu bahçede hayatla o kadar kardeştir ki bir nevi erme yolu, yahut aşk bahçesi samlabilir."

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 312; Ayvan-sarayî, *Hadîka*, II, 109-115; Ayvansarayî, *Mec-mua-i Tevârih*, 18; Kut, *Dergehname*, 236, no. 97;

Çetin, *Tekkeler*, 590; Aynur, *Saliha Sultan*, 39, no. 205; *Âsitâne*, 2, 15; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 46-47, no. 72; Münib,

Yahya Efendi

Türbesi'nin

girişi.

M. Baha Tanman,

1989

Mecmua-i Tekâyâ, 16; Raif, *Mir'at*, 290-296; *İhsaiyat II*, 19; *Osmanlı Müellifleri*, I, 227; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 6, 122, 235; Şeh-suvaroğlu, *istanbul*, 146, 148-149; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 69-70; N. Sevgen, *Beşiktaşlı Şeyh Yahya Efendi, Hayatı-Menkıbeleri-Şiirle-ri*, İst., 1965; Okan, *İstanbul Evliyalari*, 18-30; N. Araz, *Anadolu Evliyalari*, İst., 1972, s. 333-348; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 176; Z. Na-yır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmed Külliyesi ve Sonrası (1609-1690)*, İst., 1975, s. 42; M. O. Bayrak, *istanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İst., 1975, s. 124; M. Y. Dümer, *Hikmetler ve Âşıklar Bahçesi (Hadikatü'l-Uşşâkve'l-Hikemât)*, İst., 1980; Kuran, *Mimar Sinan*, 255, 265, 334, 354; M. B. Tanman, "Relations entre leş semahane et leş türbe dans leş tekke d'Istanbul", *Arş Turci-ca-Akten deş VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst*, Münih, 1987; ay, "Settings for the Veneration of Saints", *TheDervish Lod-ge-Architecture, Ari and Sufism in Ottoman Turkey*, Berkeley, 1992; M. Özdamar, *Dersa-adet Dergâhlari*, İst, 1994, s. 206-208.

M. BAHA TANMAN

YAHYA FAHREDDİN

(?, *istanbul -1755, İstanbul*) Hattat.

Yahya bin Osman olarak da tanınır. Tophane'deki Karabaş Tekkesi(->) şeyhi Hüseyin Efendi'nin akrabasıydı. Bu tekkenin kapısına bitişik bir odada yatar kalkardı. Bir gün mihrabın ön tarafında ha-zirede tanınmış hattat Demircikulu Yusuf un(->) mezarım temizlerken topraklar içinde bulduğu bir kamış kalemi hayra yorarak hemen Alaca Mescit imamı Ambari-zade Derviş Ali'den ders almaya başladı. İcazet almak üzereyken hocası vefat edince onun damadı olan Hüseyin Habli bin Ramazan'ın derslerine devam etti ve 1725'te tertip edilen bir ziyafette ünlü hat üstatlarından Yedikuleli Abdullah(->), Eğ-rikapılı Mehmed Rasim(-t), Suyolcuzaade Mehmed Necib ve Zühdü İsmail Ağa'nın huzurunda icazetnamesini aldı.

Yahya Fahreddin daha ziyade nesih yazı ile uğraşmıştır. Şevket Rado, 1154/1744 tarihli bir Kuran'ım gördüğünü ve çok beğendiğini söyler. Hayatında 15 Kuran yazan sanatkar, aynı zamanda Nuruosmani-ye Camii'nin yan kapıları içinde eşiğin üst başındaki ayetlerin de hattatıdır.

Ölümünde Şeyh Murad Efendi Tekkesi'nin kapısına gömüldü. Yazıda Hafız Osman ekolüne bağlıdır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 580-581; Rado, *Hattatlar*, 156-157.

ALİ ALPARSLAN

YAHYA HİLMİ

(1833, İstanbul- 10 Kasım 1907, İstanbul) Hattat.

Beyazıt'ta kâğıtçılık yapan Antepli Dalkılıç Hacı Halil Ağa'nın oğludur. İlköğrenimini yaptıktan sonra Bayezid ve Sultan Ahmed camilerinde ders veren Ahmed Hazım Efendi'den 1861'de ilmiye icazeti aldı. Bu arada ser-sikkeken Haşim Efendi(-0 ile Matbaa-i Âmire musahibi Halil Zühdi Efendi'den hat dersi gördü ve icazetname almaya hak kazandı. Haşim Efendi, onu takdir ettiği için hasta haliyle ders vermişti. 1848'de Bâb-ı Seraskeri nizamiye jurnal kalemine memur olarak giren Yahya

Hilmi zamanla yükselerek buranın müdürü oldu.

Kendisini tanıyan *Son Hattatlar* yazarı İbnülemin Mahmud Kemal İnal, onun dindar, terbiyeli ve alçak gönüllü bir kişiliğe sahip olduğunu söyler. Sülüs ve nesih yazılarında çok tatlı ve yumuşak bir üsluba sahip olan hattat, 25 Kuran ve her devirde çokça yazılan en'am, delail, hilye, levha ve murakkalar yazmıştır. Vârisleri tarafından Türk ve İslam Eserleri Müze-si'ne(-») hediye edilen Şeyh Hamdul-lah'ın(->) yarıda bıraktığı Kuran'ı aynı üslupta tamamlamıştır ki hakikaten görülmeye değer bir eserdir. Yahya Hilmi Efendi, Hafız Osman ekolünün en başarılı ustalarındandır. Celi sülüs ile fazla uğraşma-makla birlikte Mustafa Rakım'm takipçile-rindendir.

Bibi. Habib, *Hat ve Hattatân*, İst., 1306, s. 180; C. Huart, *Leş calligraphes et leş miniaturistes de l'Orient Musulman*, Paris, 1908, s. 206; İnal, *Son Hattatlar*, 459-464; Rado, *Hattatlar*, 233-234; U. Derman, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İst., 1992, levha 142, s. 219.

ALİ ALPARSLAN

YAHYA KEMAL MÜZESİ

Eminönü İlçesi'nde, Çarşıkapı'da Merzifon-lu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nde(-») yer alır. Külliye'nin medresesinin köşe odalarından birinde küçük bir alanda tesis edilmiştir.

Ünlü şair Yahya Kemal Beyatlı'mn(->) 1 Kasım 1958'de vefatından sonra, İstanbul Fetih Cemiyeti'nin, Kasım 1959 tarihli toplantısında, Nihat Sami Banarlı'nın (1907-1974) teklifi üzerine Yahya Kemal Enstitüsü kurulmuştur. Bu enstitünün ana hedefi şairin çeşitli eserlerini yayımlamak ve onun hakkında araştırmalarda bulunmaktır. Bu konuda Yahya Kemal'in vârisleriyle cemiyet arasındaki anlaşma neticesinde

şairin bütün eşyaları da enstitüye verildi. Böylece gerek vârislerinden, gerekse arka-

Yahya Kemal Müzesi'nden bir görünüm. *Sadat Hasanoğlu, 1994*

daşlarından toplanan çeşitli eşyalarla Yahya Kemal Müzesi meydana getirildi.

Müze içerisinde şaire ait eşyaların bir bölümü camekânlarda, bir bölümü ise duvarlarda yer almaktadır. Duvarlarda yer alan çerçeveler içerisinde şaire ait eski ve yeni haflerle yazılmış şiir veya nesir parçaları vardır. Bu parçalarla şairin bir şiiri veya yazıyı yazarken ne gibi değişiklikler yaptığı, eserini nasıl olgunlaştırdığı örneklenmek istenmiştir.

Bazı çerçevelerde şairin ünlü söz veya mısraları yer alır. Büstünün bulunduğu duvardaki "Türkçe ağzımda annemin sütüdür" ve "Cihan vatandan ibarettir îtikâdım-ca" mısraları bu konudaki güzel örneklerdir. Ayrıca şairin "Erenköyü'nde Bahar", "Bedri'ye Mısralar", "İstanbul'u Fetheden Yeniçeriye Gazel", "Hafız'ın Kabri", "Meh-lika Hatun" gibi şiirleri de çerçeve içinde teşhir edilmektedir.

Bu arada duvarda "Müderriş Yahya Kemal Beyefendi Hazretlerine" başlıklı bir yazı dikkati çeker. Bu belge Darülfünun-ı Osmani Edebiyat Medresesi Kâtib-i Umu-miliği'nin Yahya Kemal'in Cenab Şahâbed-din'den boşalan edebiyat tarihi müderrişliğine Meclis-i Vükelâca tayin olduğunu bildiren yazısıdır. Bu arada Cemal Nadir'in eşi Malike Güler'in hediye ettiği Yahya Kemal karikatürü de burada bulunmaktadır.

Çevredeki dolaplarda Yahya Kemal'e ait kitaplar muhafaza edilmekte, duvarların üst bölümlerinde ise şairin hayatı ile ilgili çeşitli fotoğraflar yer almaktadır.

Müzede ayrıca şairin albüm, saat, rozet ve nişanları, sigara tablası, para cüzdanı ve çantaları, nüfus cüzdanı ve pasaportları, madeni paraları, yazı takımları, tıraş takımları, "Hayal Şehir" şiirinden dolayı verilmiş "İnönü Armağanı Diploması", elbiseleri, kol düğmeleri, ayakkabıları, şapkaları, kravatları, küçük not defterleri vb çeşitli eşyaları sergilenmektedir. YAŞAR ÇORUHLU

Yahya Sofî'nin nesih ve muhakkak bir kıtası. Rado, *Hattatlar*

YAHYA SOFÎ

(?, Edirne -1477, İstanbul) Hattat.

II. Mehmed (Fatih) döneminin (1451-1481) tanınmış hattatlarından olmasına rağmen hayatı hakkında bilgimiz çok azdır. *Tuhfe-i Hattatın* 'in sahibi, onun Abdullah Sayrafi'den ders aldığını yazarsa da doğru değildir. Yazar, bir asır önceki Yahya Sofî ile karıştırmış olmalıdır. Zira, Abdullah Sayrafi'nin ölümü 1342'dir. Yahya Sofî'nin İstanbul'da bilinen yegâne eseri, Fatih Camii'nin şadırvanlı avlusu dışında pencerelerin

üstündeki altı parçadan meydana gelen besmele ve Fatiha Suresi'dir. İmzası 1766 depreminde harap olmuştur.

Edirne'de Üç Şerefeli Cami'nin yazılarının da ona ait olduğu ihtimali vardır. *Tuhfe-i Hattatın'm* yazarı, onun Türbe-i Sagire'de yattığını söyler, E. H. Ayverdi, buranın Fatih'te Gülbahar Hatun Türbesi olduğunu bildirir. Yahya-yı Rûmî de denen Yahya Sofî'nin oğlu Ali Sofî(-0 de hattattır.

Bibi. Müstakimzade, *Tuhfe*, 583-584; Nefesza-de İbrahim, *Gülzâr-ı Savâb*, İst., 1939, s.-46; Suyolcuzade Mehmed Necib, *Devhatü'l-Küt-tâb*, İst., 1942, s. 143; Habib, *Hat ve Hattatân*, İst., 1306, s. 159-160; E. H. Ayverdi, *Fatih Devri Hattatları ve Hat Sanatı*, İst., 1953; s. 49-50; Rado, *Hattatlar*, 46.

ALİ ALPARSLAN

YAKUB BABA TEKKESİ

bak. HELVAÎ TEKKESİ

YAKUB KETHÜDA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi'nde, Edirnekapı'da, Neslişah Mahallesi'nde, Kuru Çınar Sokağı'nın sonunda yer alır. Çeşmeye önündeki büyük çınardan dolayı Çınarlı Çeşme de denil-

YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT

414

415

YALI KÖŞKÜ

mektedir. 993/1585 tarihli çeşmeyi yaptıran, Sadrazam Mesih Paşa'nın kethüdası Yakub Ağa'dır.

Kesme taştan klasik üslupta yapılmış olan tek cepmeli çeşme, eski İstanbul mahallelerinde rastlandığı üzere, köşe başında, ahşap bir evin altındadır. Evin çıkıntısı çeşmeye saçak vazifesi görmektedir.

Dilimli sivri kemerle biçimlenen derin bir niş içine yerleştirilmiş mermer aynata-şı oldukça bozulmuş yüzeysel süslemeli-dir. İki sıralı mukarnaslara oturan kemerin üzerinde, altı yazı kaseti içine alınmış iki satırlık sülüs hatlı kitabesi mevcuttur. Köşelikte yıldızçiçeğinden türetilmiş simetrik iki küçük rozet, aynataşmın iki yanında ise sivri kemerli birer tas nişi bulunur. Çeşmenin üst kenarı bir sıra bitkisel motifle taçlandırılmışım İki yanında testi setleri bulunan yekpare mermer teknenin ön tarafı aşınmış olmakla birlikte suyu akmaktadır. Çeşme günümüzde yeşil ve sarı renklere boyanmıştır.

Yakub Ağa'nın Edirnekapı semtinde bir çeşmesi daha vardır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 32; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, ist., 1993, s. 824, 827; *Fatih Camileri*, 329.

YASEMİN SUNER

YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT

(7Aralık 1874, Balıkesir -18 Ekim 1957, İstanbul) Gazeteci, yazar.

1896'da Mekteb-i Mülkiye'yi(->) bitirdi. Maarif Nezareti'nde memurluk, sonra okullarda Türkçe ve Fransızca öğretmenliği yaptı. Bu sırada *Servet-i Fünun* 'da(-0 ilk edebi yazılarını yayımladı. Bir süre sonra, Tefik Fikret'in(->) ayrılması üzerine, derginin yönetimini de üstlendi ve Ede-biyat-ı Cedide de denilen Servet-i Fünun edebiyatının(-0 önde gelen yazarları arasında yer aldı. İlk romanları *Nadide* (İst., 1891), *Hayal içinde* (İst., 1901) ve hikâye kitabı *Hayat-ı Muhayyel* (İst., 1899) bu sırada yayımlandı. *Servet-i Fünun* 'daki bir çevirisi dolayısıyla önce tutuklandı, sonra akladı ama yazarlık faaliyetlerine ara vermek zorunda kaldı. II. Abdülhamid rejiminin baskılı döneminde Tefik Fikret ve arkadaşlarıyla Yeni Zelanda'ya göçü bile düşündüler. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine arkadaşlarıyla *Tanin'i*(->) çıkardı, sonra gazetenin tek başına sahibi oldu. Basit, yalın Türkçesi, çekici üslubu ve polemiklerdeki yeteneği sebebiyle bir anda İttihad ve Terakki'nin birinci derecede sözcüsü durumuna geldi. Aynı zamanda, Osmanlı toplumu içinde Türk kesiminin savunuculuğunu üstlendi. Bu yüzden Otuz Bir Mart Olayı'nda(->) en önde öldürölmek istenenlerdendi. İttihad ve Terakki'nin milletvekili oldu. Mütareke döneminde İngilizler tarafından Mal ta'y a süröldü. 1922'de dönüşünde yeniden *Tanin'i* çıkardı. Bir yandan tutucu güçlere karşı dikilirken, diğ er yandan basın özgürlüğünün tam işlemlerini istiyordu. 1924 başında İstiklal Mahkemesi'nden beraatla çıktıysa da 1925'te Tahrir-i Sükûn yasasıyla, gazetesi kapatıldı ve Çorum'a sürgün edildi. 1926' da affa uğradıktan sonra İstanbul'da *Fikir*

Hareketlen dergisini (1833-1940) çıkardı. Genelde liberal ekonomi ve demokrasi yanlısıydı. 1939'dan 1952'ye kadar CHP' den milletvekili oldu. Bu arada 1943-1947 arasında *Tanin'i* tekrar çıkardı. *Ulus'ta*. başyazarlık yaptı. Demokratik Parti ile sert polemiklere girdi. Bir yazısı nedeniyle dokunulmazlığı kaldırıldı. 1954'te hükümet aleyhindeki bir yazısı dolayısıyla hapse atıldı ise de cumhurbaşkanı tarafından affedildi. Anıları *Kavgalarım* (İst., 1910), *Edebi Hatıralar* (İst., 1935, yb *Edebiyat Anıları*, 1975) ve *Siyasal Anılar* (.1976) adları altında yayımlanmıştır. Küçük hikâyelerinde çok başarılı olmuş ise de bunlar siyasi polemikçiliğinin yanında ikinci plana itilmiştir. Bunlar *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri* (İst., 1910) ve *Niçin Aldatırlarmış* (İst., 1924) adlı kitaplarda toplanmıştır.

ORHAN KOLOĞLU

Hüseyin Cahit Yalçın

leksiyö:

Nuri Akbayer kok

YALDIZLI HAN

Eminönü İlçesi'nde, Kapalıçarşı'nın(->) Tığcılar Kapısı'ndan çıkınca, Tığcılar Sokağı üzerinde, Pastırmacı Hanı'nın yanındadır. Kitabesi olmayan yapının kesin tarihi ve banisi belli değildir. Ancak mimari detaylarına bakılarak ve çevresindeki hanlarla karşılaştırılarak 18. yy'a ait olduğu söylenebilir. Etrafı diğer yapılar ile sınırlandığından, yalnızca sokağa bakan batı cephesi görülmektedir. Yapının içine, batı cephesinden iri yuvarlak kemerli taş bir kapının ardındaki beşik tonozlu bir geçitten girilir. Oldukça yıpranmış cephe tuğla ve taş örgülüdür ve yuvarlak kemerli pencerelerle donatılmıştır. Ancak, pencerelerin üstlerinde görülen hafif sivri boşaltma kemerlerinin izleri, pencerelerin daha önce düz söveli olduğunu düşündürmektedir. Yapı, revaklı bir avlu etrafında iki katlı olarak düzenlenmiştir. Yuvarlak revak kemerleri tuğladır ve yanlarda küçük, ortada büyük açıklıklı kemerlerin dizilmesiyle atlamalı olarak kullanılmıştır. Katlar beşik tonozla örtülü merdivenlerle birbirine bağlanmıştır. Katları taşıyan payeler taştır. Zemin katın revak örtüleri beşik tonoz, üst katta ise çapraz tonozludur. Alt ve üst kat odalar beşik tonozludur. Kapı ve pencereler taş söveli, üstleri yuvarlak kemerli ve sağır alınlıklıdır. Yapı herhangi bir süsleme özelliği göstermez.

İki katlı ve tek avlulu yapı günümüzde bakımsız ve yıpranmış olarak kullanılmaktadır. **Bibi.** Güran, *İstanbul Hanları*, 140-141.

TARKAN OKÇUOĞLU

YALDIZLI TEKKE

Üsküdar ilçesi'nde, Pazarbaşı Mahallesi'n-de, Boybeyi Sokağı üzerinde, Çavuşbaşı (Seyyid Ahmed Paşa) Sıbyan Mektebi'nin karşısında yer almaktadır.

Celvetîliliğin(->) Fenaî şubesi kuran Kütahyalı Şeyh Seyyid Fenaî Ali Efendi (ö. 1745) tarafından 1714'te kurulmuş ve söz konusu şubenin merkezi (âsitanesi ve pir makamı) olmuştur. Fenaî Ali Efendi, ünlü Celvetî şeyhlerinden ve bu tarikatın Sela-mî şubesinin kurucusu olan Selami Ali Efendi'nin (ö. 1692) halifelerindendir.

Cami-tevhidhane, 1180/1766-67'de minaresine yıldırım düşmesi sonucunda harap olmuş, durum dönemin hükümdarı III. Mustafa'ya bildirilmiş, adı geçen sultan Divan-ı Âli hâcegânmdan Tıflî Meh-med Emin Efendi'yi bina emini tayin ederek tekkeyi yeni baştan inşa ettirmiştir. Geçen yüzyılın ilk yarısında Yıldızlı Tekke, Kavalah Mehmed Ali Paşa (ö. 1848) ailesinin ilgi ve yardımını görmüş, 1293/1876' da M. Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Kâmil Hanım (ö. 1881) tarafından son şekliyle ihya edilmiştir. Bu arada M. Ali Paşa'nın eşi, Zeyneb Kâmil Hanım'ın

annesini Şeminur Hanım (ö. 1863) ile M. Ali Paşa'nın oğlu Abdülhalim Paşa'nın eşi Vicdan Hanım (ö. 1888) için tekkenin haziresinde son derecede gösterişli kabirler yaptırılmış ve söz konusu kabirleri kuşatan yıldızlı şebekeden dolayı tekke "Yıldızlı Tekke" adıyla tanınmıştır.

Cumhuriyet döneminde cami-tevhidha-ne, Fenaî Ali Efendi Türbesi ve hazire dışında kalan tekke bölümleri ortadan kalkmış, yakın bir tarihte çevre halkının yardımları ile onartılan bu yapılardan türbenin cepheleri traverten levhalar ile kaplanmış, ayrıca hiçbir mimari üslubu olmayan bir cümle kapısı inşa edilmiştir.

Kaynaklarda banisinin adıyla da anılan tekkenin ayin günü çarşamba idi. Ali Fenaî Efendi'den sonra posta halifesi Şeyh Abdullah Rıfkî Efendi (ö. 1770), A. Rıfkî Efendi'nin oğlu Şeyh Mehmed Nazif Efendi (ö. 1792) ve Hattat Şeyh Mehmed Şakir Efendi geçmiş, M. Şakir Efendi'den sonra, Cel-vetîliğin Haşimî şubesinin merkezi Haşim Efendi Tekkesi'nin(->) postnişini Şeyh Mehmed Galib Efendi'nin (ö. 1831) halifesi Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1845) meşihatı devralmıştır.

Arsanın güneybatı köşesinde, Boybeyi Sokağı üzerinde yer alan cami-tevhidha-ne kare planlı (10,50x10,50 m) bir alanı kaplar. Duvarları moloz taş ve tuğla ile örülmüş, üstleri sıvanmıştır. Kıрма çatı halen Marsilya tipi kiremitlerle kaplıdır. Yapının iki adet girişi vardır. Bunlardan cümle kapısı niteliğinde olan giriş doğu duvarında yer almakta ve avluya açılmaktadır. Dikdörtgen açıklıklı bu kapının yanlarında aynı nitelikte birer pencere görü-

lür. Esasen yapıdaki bütün açıklıklar dikdörtgendir. Cümle kapısından önce, yapının doğu duvarı boyunca uzanan zemini yükseltilmiş olan bir maksureye geçilir. Üst kattaki mahfili taşıyan üç adet kare kesitli ahşap sütun ve ahşap korkuluklar ile sınırlandırılmış olan bu maksurenin kuzey ucunda üst kata çıkan merdiven ve bunun altına yerleştirilmiş ufak bir ardiye yer alır. Mekânın batı duvarı boyunca da buradaki maksurenin eşi olan diğer bir maksure uzanmaktadır.

Cami-tevhidhanenin kuzey duvarında daha ziyade tekke sakinlerince kullanıldığı anlaşılan, cümle kapısına nispetle daha ufak boyutlu ikinci bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan önce dikdörtgen planlı bir sofaya geçilir. Maksurelerle aynı derinlikte olan bu sofanın kuzeye (avluya) açılan bir penceresi, doğu ve batı yönlerine açılan birer kapısı, güney yönündeki cami-tevhidhane harimine açılan bir kapı ile penceresi vardır. Doğudaki kapıdan, yapının kuzeydoğu köşesini işgal eden dikdörtgen planlı bir mekâna geçilir. İkisi kuzeye (avluya), biri harime bakan toplam üç adet pencerenin aydınlattığı bu mekân âyin öncesinde ya da sonrasında dervişlerin sohbet ettikleri, icabında giyinip soyundukları, ayrıca bazı tarikat eşyalarının saklandığı bir tür meydan odası olsa gerektir. Sofanın batısındaki kapıdan ise yapının kuzeybatı köşesinde yer alan, kare planlı minyatür bir sofaya geçilir.

Batıya açılan bir pencere ile aydınlanan bu sofadan, yapının batı duvarına yaslanan bir ahşap merdiven hareket etmekte ve üst kattaki kadınlar mahfiline çıkmaktadır.

Karimin güney duvarının ortasında, yarım yuvarlak hücreli, sepet kulpu kemerli mihrap yer alır. Yanlarda altlı üstlü ikişer pencere açılmıştır. Batı yönündeki zemin kat maksurelerinin sınırına köşkü soğan kubbe ile taçlandırılmış, basit görünümlü minber yerleştirilmiştir. Zemin kattaki bütün tavanlar paşalarla teşkil edil-

miş ince uzun dikdörtgenlere taksim edilmiş olup "çubuklu" denilen tiptedir.

Üst katta ayin alanına tekabül eden boşluk üç yönden (doğu, batı ve kuzey) "U" biçiminde mahfillerle kuşatılmıştır. Yapının güneydoğu köşesinde dışarı taşan kare bir kaide üzerinde yükselen daire kesitli minare basit bir şerefe ile donatılmış bulunmakta, kubbe biçiminde küçük bir kagir külahla son bulmaktadır.

Cami-tevhidhane, inşa edildiği dönemde, Osmanlı mimari ortamında hâlâ varlığı hissedilen, özellikle ufak çapta mescit ve tekkelerde tercih edilen ampir üslubunun izlerini taşımaktadır. Herhangi bir süsleme ögesinin bulunmadığı, hareketsiz cephelerde dikdörtgen açıklıklı kapı ve pencereler sıralanmaktadır. İç mekânda da kayda değer mimari ayrıntı ve süsleme yoktur. Sade görünümlü mihrabın içinde kordonlarla tutturulmuş kıvrımlı perde ve kandil motifleri göze çarpar. Minber ahşaptan mamul olup basık kemerli kapıları ve köşkünün taçlandırılan soğan kubbesi ile Ab-dülaziz dönemi eklektizmini oldukça basit bir düzeyde temsil etmektedir.

Baninin ahşap sandukasını barındıran türbe kagir duvarlı ve kırma çatılı olup yaklaşık 6x5 m boyutlarında, köşeleri 45° pahlanmış, dikdörtgen bir plana sahiptir. Bütün açıklıklar yuvarlak kemerlerle geçilmiştir. Giriş doğu duvarında yer alır. Aslında dördü pahlı köşelerde, biri de batı duvarında, girişin karşısında olmak üzere toplam beş adet pencere ile donatılmıştı. Güney ve kuzey duvarlarında da pencereler ile aynı boyutlarda kemerli ikişer niş sıralanmaktaydı. Cephelerinin traverten levhaları ile kaplandığı son onarımda bu nişlerden güneye bakanlar pencereye dönüştürülerek yapının dokusunun yamsıra özgün planına da müdahale edilmiştir. Türbenin içinde Şeyh Fenaî Ali Efendi'nin, 1711'de vuku bulan Osmanlı-Rus Savaşı'na "ordu şeyhi" sıfatı ile katılması sonucunda sahip olduğu sancağın, sandukasının

Yaldızlı

Tekke'de cami-tevhidhane ile türbenin doğu cepheleri. *MSÜ Arşivi/ Seymen*

başucuna dikili olarak durduğu, bayrağın da puşide olarak sanduka üzerine örtüldüğü bilinmektedir.

Hazire türbe ile Boybeyi Sokağı arasındaki kesimde uzanmaktadır. Türbenin kuzeyinde de tek tuk kabirler mevcuttur. Haziredeki mezarlar

arasında Kavalah Mehmed Ali Paşa'nın eşi Şeminur Hanım ile gelini Vicdan Hanım'ın açık türbe karakterindeki mezarları dikkati çeker. Eklektik zevki yansıtan dökümden mamul bir şebeke ile kuşatılmış olan her iki mezarda, beyaz mermerden çok ince bir işçilikle yontulmuş olan lahitler ve şahideler devirlerinin karmaşık üslubunu en iyi şekilde gözler önüne sermektedir. Girlandlar, "S" ve "C" kıvrımları, çeşitli türde rozetler, kabartma güller, beyzi ve dairevi madalyonlar, kıvrık dallar, yivli pilastırlar ve diğer süsleme unsurları barok, ampir ve rokoko üsluplarının ilginç bir karışımını sergilemektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, II, 220-222; Ayvan-sarayî, *Mecmua-i Tevârih*, 229; Çetin, *Tekkeler*, 589; Aynur, *Salihâ Sultan*, 35, no. 64; Âsitâne, 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 70-71, no. 121, no. 301; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; Raif, *Mir'at*, 131-133; *İhsaiyat II*, 21; Zâ-kir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 22; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 24; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 67, 151-152, 348-350; H. K. Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hü-dâyîve Celvetiyye Tarikatı*, ist., 1982, s. 241-242, 275-277; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, İst., 1994, s. 259.

M. BAHA TANMAN

YALI KÖŞKÜ

Lale Devri'nde (1718-1730) inşa ettirilen Çırağan Sarayı'na(->) bağlı olan Yalı Köşkü bugünkü Çırağan Sarayı'nın arazisinde bulunmaktaydı.

Tamamen tarihe karışmış olan Yalı Köşkü, Lale Devri'nde, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) damadı ve sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya (ö. 1730) hediye ettiği arazi üzerinde, adı geçen paşa tarafından yaptırılan Çırağan Sarayı'nın bünyesindeki köşklere aittir. Büyük bir ihtimalle bu köşk de Lale Devri'ne, en geç bir tarihleme ile I. Mahmûd dönemine (1730-1754) aittir. 1740 ve 1741'de Avusturya elçilik heyeti ile İstanbul'da bulunan Gudenus, Yalı Köşkü'nde sadrazamın ve sadrazam kethüdasının heyete verdikleri ziyafetleri anlatmış, bu arada yapının mimari ve bezeme özelliklerine ilişkin bilgiler aktarmış, ayrıca köşkün basit bir krokisini çizmiştir. Söz konusu bilgilere ve krokiye dayanarak S. H. Eldem'in gerçekleştirdiği restitüsyona göre Yalı Köşkü ahşap, tek katlı iki bölümden meydana gelmekteydi. Aynı eksen üzerinde iki bağımsız köşk olarak tasarlanan bu yapılardan biri Boğaz kıyısında yer almakta, arka taraftaki diğer köşkle bunun arasında geniş bir havuz bulunmaktaydı.

Boğaz kıyısındaki rıhtıma oturan köşkte Türk sivil mimarisinin en eski ve en yaygın, dört eyvanlı divanhane şemasının üç eyvanlı varyantı uygulanmıştır. Köşkün merkezinde, Boğaz (doğu) yönündeki köşeleri pahlanmış, dikdörtgen planlı ve ze-

YALI KÖŞKÜ

YALILAR

tali birimlerin var olduğu tahmin edilmektedir. Köşklerin cephe tasarımları hakkında, aynı döneme ait ve benzer tasarım özellikleri sergileyen diğer bazı sivil mimari eserlerinden hareketle şu tahminler ileri sürülebilir: Eyvanları kuşatan pencerelerin kare açıklıklı ve ahşap kepenkli olmaları, pencerelerin altında enine dikdörtgen panoların, üstünde de paşalarla tespit edil-

Gouffier'nin *Voyage pittoresque de la Greceadh* betimleyen bir gravür.

Çırağan'daki Yalı Köşkü'nün Gudenus'un krokisine göre restitüsyon planı. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II

mini mermer döşeli bir sofa, sofanın ortasında fiskiyeli, kare planlı bir havuz bulunmaktadır. Kuzey, güney ve doğu yönlerinde, zemini bir seki ile yükseltilmiş ve sedirlerle donatılmış, dikdörtgen planlı birer eyvan, havuzlu sofayı kuşatmaktadır. Sofanın ortasındaki fiskiyeli havuzdan hareket eden bir kanal, köşkün batı cephesindeki giriş açıklığının altından geçerek arkadaki havuza ulaşır. Gudenus söz konusu kanalın balık sırtı şeklinde kabartmalarla bezeli olduğunu, ayrıca bu zeminin üzerinde balık kabartmalarının görüldüğünü, ziyafet sırasında havuzun çevresinde, tahta tepsiler üzerine çiçek vazolarının, yemiş sepetlerinin ve şekerleme kutularının dizildiğini nakletmektedir.

TETTV Arşivi

Havuzun gerisindeki diğer köşk ise iki eyvanlı bir divanhane şeklinde tasarlanmış, kuzey ve güney yönlerinde yer alan sedirli eyvanların arası selsebilli bir sofa şeklinde değerlendirilmiştir. Köşkün arka (batı) duvarına yaslanan selsebilin suyu yine bir kanalla köşklerin arasındaki büyük havuza aktarılmakta, böylece her iki köşk, aralarındaki havuz ve bunun ekseninde yer alan su mimarisi öğeleri ile bütünleşmiş olmaktaydı. Ayrıca arkadaki köşte Türk saray mimarisinde çok eski bir geleneği olan selsebilin yaşatılması da dikkat çekicidir. Bu iki köşkle aralarındaki havuzun yanlarında (kuzey ve güney taraflarında), Boğaz'a doğru olan kesimde geometrik çiçek tarhlarının bulunduğu anlaşılmakta, bunların gerisinde de birtakım

miş düşey kaplama tahtalarının sıralanması kuvvetle muhtemeldir. Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 213-219. M. BAHA TANMAN

YALI KÖŞKÜ

Eminönü İlçesi'nde, Sirkeci'de, Topkapı Sarayı[^]) surlarının Halic'e ulaştığı yerde idi. İlk kez II. Beyazid (hd 1481-1512) tarafından yaptırılan bir köşkün yerine, III. Murad'ın (hd 1574-1595) saltanatının son yıllarında, 1592'de yapılan

ve limana en yakın saray yapısı olan Yalı Köşkü (Cebeciler Köşkü de denir) ya da Yalı Kasrı Hü-mayunu'nun imparatorluğun deniz tarihinde ve sarayın tören yaşamında önemli bir yeri vardır. Donanma sefere çıkarken padişah kaptan-ı deryaları ve donanma serdarlarını bu köşkte uğurlardı. Bu uğurlama töreni bir tür şenlik niteliği taşırdı. Tersaneden hareket eden donanma önce Beşiktaş'a gidip demirler, bazen orada bir-iki gün yattıktan sonra, müneccimbaşının uygun gördüğü günde Yalı Köşkü önüne gelir, top atarak padişahı selamlardı. Bir kayıkla köşke gelen kaptan paşaya padişah bir kürk giydirir ve bir süslü hançer hediye ederdi. Kaptan paşa gemisine döner, gemiler top atmaya devam ederler ve karadan Top Kapısı'nda bulunan toplardan da karşılık verilirdi. Yalı Köşkü, perdeleri kapalı olmadığı zaman Sirkeci ve Saraybur-nu kıyısının en pitoresk köşklerinden biriydi. Yabancı ressamların Topkapı peyzajlarında revakları, çok geniş saçakları ve-perdeleri önünde limanı ve donanmayı seyreden kalabalıklarla resmedilmiştir.

Köşk, 7 m çapında bir kubbe ile örtülü bir orta sofa etrafında üç eyvamyyla, en yaygın ve klasik divanhane tipolojisine göre planlanmıştır. Denize bakan cephenin karşısındaki ocaklı duvarın arkasında da küçük bir oda ve helalar yapılmıştır. Çevresindeki 4 m genişliğindeki derin revağı ve genişliği 2,5-3 m'yi bulan geniş saçığı

kitabında yer alan ve Yalı Köşkü'nü

ile eski resimlerde her an denize uçacak-mış hissi veren bir hafifliği ve zarifliği vardır. Köşkün önünde geniş bir rıhtım vardı ve birkaç basamakla çıkılan bir platforma oturuyordu. Saçak altında yapıyı rüzgâra ve deniz serpintilerine karşı koruyan büyük perdeler asıldığı için, perdeleri kapalı olduğu zaman yapılan resimlerinde, bazen bir çadır görüntüsü verir.

XIV. Louis'nin IV. Mehmed'e (hd 1648-1687) gönderdiği Elçi Marquis de Nointel'le birlikte İstanbul'a gelen Antoine Gal-land İstanbul'a ilişkin günlüğünde büyükelçinin Yalı Köşkü'nü ziyareti sırasında gördüğü köşkün 1672'deki durumunu şöyle anlatır: "Bu (köşk) dışarıdan kare biçiminde olup kurşunla örtülü bir çatısı ve çatının ortasında küçük bir kubbesi olan bir yapıdır. Yapının çevresinde on ayak genişliğinde mermer sütunlara oturan bir revak vardır. Revak altından büyük salona girilmektedir. Bu salonun iki yanında ve deniz tarafında sedirler (eyvanlarda çepeçevre dolaştığı anlaşılan sedirleri kastediyor) bulunur. Deniz cephesinin karşı tarafında ise bronz kaplı bir ocak vardır... Her sedirin üstü (eyvanın tavanı demek istiyor) arabesk üslubunda yaldızlı renklerle boyalı bir tonozla örtülüdür. Ortada ise aynı üslupta bezemeli büyük kubbe bulunmaktadır. Duvarlar mermer ve bitkisel motifler ve yazılarla süslü çinilerle kaplıdır. Bunlar bizim duvarlara astığımız halıların işini mükemmel görüyorlar. Üç-dört

yerde fiskiyeler ve yapının önünde bir de çağlayan vardır. Elçi köşkte iken bunun sularım akıttırdı. Bu köşkte duvara asılmış bir

tahta gördüm. Ortasında bugünkü padişahın çocukluğunda yazmış olduğu yarım satırlık bir yazı vardı. Üzerinde 'Sultan İbrahim'in oğlu Sultan Mehmed'in eseri' yazılıydı. Ocağın yanındaki bir kapıdan elçiye bir odaya soktular. Burada padişahın oturmasına mahsus, altın yaldızlı, fakat kötü yapılmış üç iskemle ile Peder M. de la Haye'in vaktiyle Babîâlî'ye hediye ettiği bir ayna vardı... Bu odadan kapının karşısına düşen helalara gidiliyordu. Bu helaların karşısında da muhtelif eşyalarla dolu bir dolap mevcuttu... Bu dolabın kapakları oldukça ince bir işçilikle yapılmış, altın ve gümüş yaldızlı parçalardan (kündekârî) oluşuyordu. Köşkün muhafızı, dolabın vaktiyle bir İran şahı tarafından bir padişaha gönderilmiş bir hediye olduğunu ve padişahın bu hediyeyi beğenmeyerek onu bu helaların kapısına koydurduğunu söyledi." Galland sultanın kayıklarını görmek istediklerim, fakat kayıkçıları bulamadıkları için kayıkhaneye giremediklerini yazar. Yalı Köşkü yapıldıktan sonra arkasındaki sura Yalı Köşkü Kapısı denen bir kapı da açılmıştır. Abdurrahman Şeref, III. Ahmed döneminde (1703-1730) surların buradaki bölümünün tamir edildiğini ve burada bulunan 1722 tarihli bir kitabenin Yalı Köşkü üzerinde olabileceğini söyler. Birbirlerine çok yakın olan Yalı Köşkü ve Sepetçiler Kasrı civarında saray kayıkhaneleri vardı. Tayyarzade Âta tarihinde 19. yy'da bu civarda şehremini, mimar ağa, su nazırı, İstanbul ağası, kireççibaşı ve diğer memurların çalıştığı, saray ve İstanbul'un imarı ve tamiri ile ilgili dairenin bulunduğu yazılı-

Sirkeci'deki Yalı Köşkü'nün restitüsyon şeması:

- a. Köşk,
- b. revak,
- c. arkadaki oda,
- d. geçit ve kahve ocağı,
- e. hela,
- f. Galland'm gördüğü dolap,
- g. kademeli havuz,
- h. binek taşı. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I

dır. 19. yy'ın ilk çeyreğindeki *Bostancı-başı Defterleri*'nde Yalı Köşkü ile Eminönü'ndeki gümrük arasında, kıyıda birçok büyük konutun bulunduğu görülmektedir. Yalı Köşkü İstanbul-Edirne demiryolu yapılacağı sırada yıkılan diğer yapılarla birlikte, Keçecizade Fuad Paşa'nın sadaretinde 1869'dan önce tarihe karışmıştır. Bibi. Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, I, 172-207. DOĞAN KUBAN

YALI KÖŞKÜ KAPISI

bak. SURLAR

YAUKÖY

İstanbul İli'nin batı yakasında, Karadeniz sahilinde, Çatalca ilçesi'ne(-0 bağlı köy. Kırklareli il sınırına çok yakın olup Istran-ca Dağları'nın tatlı eğimlerine yaslanmış, ormanlarla çevrili, yaklaşık 180 hektarlık bir alana yayılmaktadır. Esas yerleşme ve köyün merkezi geniş bir kumsalın yer aldığı kıyıdan yaklaşık 1 km kadar içeridedir.

Cumhuriyet öncesinde önemli miktarda Rum nüfusun barındığı köyün eski adı olan Podima'nın Rumcada bir ayakkabı türü olan "ipodima" kelimesiyle ilişkili olması ihtimali hayli yüksektir. Köye Balkan Savaşı (1912-1913) sonrasında önemli miktarda muhacir yerleştirilmiş, 1950'lerden sonra da içgöç ile Doğu Karadeniz Bölgesi'nden bir nüfus hareketi olmuştur. Köy ve yakın çevresinde bir miktar Arnavutluk ve Makedonya göçmeni de yaşamaktadır. 220'si sürekli iskân edilen 350 hanenin bulunduğu köyün 1990'daki nüfusu 1.050'dir.

Köyün ekonomik faaliyetleri arasında tarım, hayvancılık ve balıkçılık geçimlik düzeydedir. Ticari üretim olarak önemli yer tutmaz. Köyün çevresindeki orman ve sahildeki kaliteli kum, köyün başlıca ekonomik faaliyetlerinin kaynağını oluşturmaktadır. Çevredeki ormandan köydeki ailelere yıllık odun tahsisatı vardır. Ayrıca, köy yakınında yer alan ve çevredeki doğal plajların kaliteli kumunu kullanan, Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları'na ait açık kuvarsit işletmesi ile DSİ'nin şehir şebeke suları için filtre kumu yıkama tesisi, yarattıkları istihdamın yanı sıra taşımacılığı da teşvik ettiklerinden, köyün en önemli geçim kaynaklarını oluşturmaktadırlar.

Köy çevresinin yürüyüş, avcılık (özellikle yabandomuzu avcılığı) gibi faaliyetlere uygun doğası, son yıllarda İstanbul'un orta ve üst gelir grupları için özellikle hafta sonu turizmi açısından Yalıköy'e cazibe kazandırmış ve köyün içinde ya da civarında bu amaca yönelik sayfiye evleri inşa edilmeye başlanmıştır.

Köyün bir sağlık ocağı, bir ilkokulu ve iki spor kulübü bulunmaktadır.

M. RIFAT AKBULUT

YALILAR

İstanbul'un kent imgesi, dünyanın belleğinde denizle birlikte oluşmuştur. Bizan-tion, Konstantinopolis, İstanbul; Marmara, Haliç ve Boğaziçi kıyılarında denizin tanımladığı kentlerdir. İstanbul, 1960'tan

YALILAR

418

419

YALILAR

18. yy'ın sonlarında Büyükdere sahili ve Rus Elçiliği binası Melling, *Voyage*

anlaşıyor. Boğaz'a ilk yerleşenlerin buralardaki görevliler olduğu görülüyor. Divandan başka devlet dairesinin olmadığı bu dönemde, işler her görevlinin konutunda görüldüğü ve suriçinden Boğaziçi'ne ya da Halic'in uzak kıyılarına ulaşmak uzun bir kara ve deniz yolculuğu gerektirdiği için, o dönemde işyeri-konut ilişkisi işlevsel bir tutumla çözülmüştür. Kıyıda ulaşılan semtlerde bile, göreve bağlı konutun varlığı izleniyor. Örneğin Beşiktaş'ta kaptan paşaların sahilsarayları vardı. Deniz kıyısında yapılan konutların önce istanbul'a en yakın mahallelerde, Salıpazarı ve Fındıklı'da, giderek Beşiktaş'ta ve daha ötede yapılmaya başlandığı görülüyor. Evliya Çelebi 30 mahallesi olduğunu söylediği Tophane'nin ve bahçeler içinde bir semt olduğunu söylediği Fındıklı'nın saray ve yalılarının söz eder. Ortaköy'de 17. yy'da sultan kızlarının ve vezirlerin yalıları vardı. Evliya Çelebi, Boğaz'ın her iki yakasında

sonraki yılların yarattığı depo-kent boyut-larına erişmeden önce, 2.600 yıl süren bu deniz kenti karakterini korumuştur. Yalı ise bu deniz kentine Türklerin getirdiği bir yaşam simgesidir. Dünyanın birçok ülkesinde su kenarında yaşayan, daha doğrusu suyolundan beslenen, örneğin Venedik, Amsterdam, Bangkok gibi çok ünlü kentler vardır. Fakat bütün bu kentler yapay kanallar üzerindedir. Oralarda insan doğaya yardım ederek, kentle birlikte kentin suyollarını da yaratmıştır. Oysa istanbul kendine bir su dokusu yaratmamıştır. Var olan bir doğal yapı istanbul'u yaratmıştır. Ve yalı denizin kışkırtmasına verilen bir yanıttır. 1960'tan önce istanbul'da denizi görmeyen ya da hissetmeyen bir semt yoktu. Bütün Boğaziçi, bütün Üsküdar sırtları, bütün Marmara ve Haliç yamaçlarına yerleşen mahalleler denizi görerek yaşarlardı. Denizi görmeyen ya da birkaç dakikada denize ulaşamayan istanbullu, istanbul'da yaşıyor sayılmazdı. O açıdan bugünün adı sözde İstanbul olan kenti, tarihin İstanbul'u değildir ve denizle yaşayan bir kentte gerçek sosyal hiyerarşi denize yakınlık, denize egemen olmakla başlar. Bizantion bütünüyle deniz egemeni bir kentti. Politik ve ekonomik yapısı da denize bağlıydı. Bizans'ı son yüzyıllarında bir kent devleti olarak yaşatan denizdir. Osmanlı İmpara-torluğu'nun egemenlik simgesi olan Top-kapı Sarayı'nın Bizantion'un Akropolis'i(->) üzerine oturması da denizin çağrısına yanıttır, istanbul'un evrensel statüsünü de deniz yaratmıştır. Denizle iç içe yaşamının konuta yansıyan simgesi ise yalıdır.

Osmanlı döneminden önce, deniz kıyısının surlar dışında kullanılışı zordu. Hunların Boğaz kıyılarına indiği, Arap donanmasının surlar önüne geldiği,

Haçlıların zorlayıp ele geçirdiği ve Türklerin Anadolu yakasında at koşturduğu dönemlerde

kıyılara konut yapmak olanaksızdı. Gerçi geç Roma ve Bizans imparatorluklarının görkemli çağlarında Boğaz'da saraylar, köşkler ve manastırlar yapıldığını, küçük köylerin varlığını biliyoruz. Fakat insanların kendilerini emniyette hissedip surlar dışına yerleşmeye cesaret etmeleri Türk döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde Boğaziçi'nde balıkçılık ve tarımla geçinen köyler vardı. Ne var ki, yalı bu köylerin konutları değildir. O dönemin koşulları içinde Boğaz'da yaşamak istanbul'da yaşamak değildi. Boğaz'da oturup istanbul'da çalışmak da söz konusu değildi, istanbul'un içinde de surlar dışında Marmara kıyılarında ev de pek yapılmamıştır. Lodos böyle bir yerleşmeye olanak vermemiştir. Ancak Haliç hem kente yakın oluşu, hem de dalgalı olmayışı nedeniyle kıyı konutu için elverişli bir alandı. Fakat burada da kıyının çamur oluşu, inşaat olanağını zorlaştırıyordu. Bütün bu nedenlerde Haliç'in ve Boğaziçi'nin konut alanı olarak kullanılması güçlü devlet mensuplarının ve sarayın önyak olduğu ve ancak onların gerçekleştirebileceği bir yapı etkinliği olarak başlamıştır. Başka bir deyişle yalı daha çok bir sultan konutu, bir kıyı kasrı, bir sahilsaray olarak ortaya çıkmıştır. Fiziksel boyutlarında ve tasarımında aristokratik ve zengin bir saray konutu geleneği vardır. Bir başka ve yönlendirici özelliği de ulaşımının denizyoluyla gerçekleşmesidir. Karayolu olmayan sarp Boğaziçi kıyılarında küreğe, yani insanın fiziksel gücüne dayalı, pahalı ve *zaman* alıcı bir ulaşım sistemi vardı. Buna da ancak, saray mensupları ve zenginler sahip olabilirlerdi. Yalı kavramının içerdiği bir diğer nitelik geçici konut olmasıdır. Sanayi öncesi toplumu, büyük boyutlu yapı ve hacimleri ısıtma olanağını saraylarda bile gerçekleştirememiştir. Eskiden insanlar soğuk ev-

lerde oturdurlardı. Deniz kenarındaki yalılar da, o dönemlerin ısınma koşullarında kışın oturmak için yapılmamışlardır. Bütün bu yönleriyle yalı aristokratik, büyük boyutlu ve geçici (yazlık) olarak ikamet edilen ve ahşap olan bir sayfiye konutu olarak inşa edilmiş, imparatorluğun son dönemlerine kadar da bu niteliğini büyük ölçüde korumuştur.

Yalı Osmanlı tarihinde saray ve çevresinin "maison de plaisance"ıdır. istanbul kıyılarında, Osmanlı konut geleneğinin eğilimleri içinde ve ahşap malzeme ile sultanlar, vezirler ve zenginler tarafından yapılan sahilsaraylar Avrupa aristokrasisinin kent dışında yaptırdıkları büyük konutlar ve saraylarla benzer nitelikte yapılardır. Bo-ğaz'daki Beşiktaş Sarayı, Defterdarburnu Sarayı, Bebek Kasrı, Küçüksu Kasrı gibi yazlık sultan konutları, yılın büyük bir bölümünde boş duran sayfiye konutlarıydı.

Boğaziçi'nde yerleşme fetihten hemen sonra başlamamıştır. Sultanların ve bazı devlet büyüklerinin, örneğin II. Bayezid'in (hd 1481-1512) kurduğu

hasbahçeler, sonradan yerine ünlü Bebek Kasrı (ya da Hümayınâbâd'm yapılacağı L Selim Kasrı) gibi bahçeler ve kasırlar varsa da büyük sayfiye konutu geleneği Boğaziçi'nde ve hattâ Haliç'te 16. yy'da yoktur. 17. yy'da bazı semtlerde yalılar yapıldığını öğreniyoruz. Sultanların kıyılarda yaptırdıkları ilk kasırlar kagirdir. Topkapı Sarayı'nda bile 16. ve 17. yy yalıları, Sinan Paşa Köşkü(->), Sepetçiler Kasrı(->) gibi kagir yapılarıdır. Haliç'teki Tersane Kasrı, Üsküdar'da Kavak Sarayı(-«) gibi yapılar da kagir yapılarıdır. Kıyılara yalılardan önce, çoğu zaten miri arazi olan Boğaziçi'nde ve Haliç'te hasbahçeler yerleşmiştir. Boğaziçi'ndeki ünlü sahılsaray ve kasırların yerleştikleri arsalar, Boğaz'ın manzarası güzel ve bahçe yapmaya elverişli yerlerinde daha önceki has-

bahçelerdir. II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) Beykoz üzerindeki Tokat Bahçesi, II. Bayezid'in Beşiktaş Bahçesi ve Beykoz'da Sultaniye Çayırı'nda kurduğu bahçe, III. Murad'm (hd 1574-1595) Kandilli'deki hasbahçesi, IV. Murad'm (hd 1623-1640), Emirgüneoğlu Tahmasb Kulu Han için yaptırdığı bahçe, yeniden tanzim ettirdiği Çengelköy Hasbahçesi gibi bahçelerin içlerinde küçük köşk ve kasırlar vardı. Hattâ sultanların bahçelere kurulan çadırlarda kaldıkları da olmuştur. Dolmabah-çe'nin gelişim süreci bu açıdan karakteristiktir. Üzerine önce II. Selim'in (hd 1566-1574) bir kasır yaptırdığı hasbahçe I. Ah-med döneminde (1603-1617) bir bölümü denizden doldurularak genişlemiş, IV. Mehmed (hd 1648-1687), I. Mahmud (hd 1730-1754) buraya kasırlar yaptırmışlardı. Daha sonra III. Selim'in (hd 1789-1807) mimarı A.-I. Melling'e(->) aynı bahçede yaptırdığı saray, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) bunun yerine inşa ettirdiği çok daha büyük ve ahşap Dolmabahçe Sarayı ve Abdülmecid'in (hd 1839-1861) bugünkü Dolmabahçe Sarayı, aynı yerde sürekli bir inşaat etkinliğinin yüzyıllar boyunca sürdüğünü gösterir (bak. Dolmabahçe Sarayı).

Bu sarayların arkalarındaki bahçelerde de Boğaziçi'nin büyük köşkleri vardı. Örneğin Beşiktaş Sarayı'nın arkasındaki yamaçta I. Mahmud'un Bayıldım Köşkü(->) vardı. Çırağan Sarayı da IV. Murad döneminde bir hasbahçe idi ve kız kardeşi için burada bir kasır yaptırmıştı, içinde çıra-ğan eğlenceleri yapıldığı için Çırağan denen bu yalının yerine Damat İbrahim Paşa, Fatma Sultan(->) için bir yalı yaptırmış, III. Selim'in tekrar yaptırdığı sahılsaray, nihayet Çırağan Sarayı'na dönüşmüştür (bak. Çırağan Sarayı).

Fetihten sonra Boğaziçi kıyılarının bir tür kontrolü sultanlar tarafından yer yer daha çok askeri nitelikli memurlara verilmiştir. Örneğin 15. yy'da Rumelihisarı'ndan Arnavutköy'e kadar Bölükbaşı Bebek Çe-lebi'nin arazileri vardı. Kıyıları kontrol eden bostancıların kullukları yakınında da bostancıbaşıların, bazı yalılar yaptırdıkları

Melling'in

çizgileriyle
Büyükdere ve
Baron Hübsch
Yalı.
Melling, *Voyage*

Bartlett'in bir gravüründe Bebek'teki Yılanlı Yalı, 19. yy. *Ara Güler arşivi*

da çok mahalleli köyler ve yalılar olduğunu yazar. Anadoluhisarı ile Kanlıca arasında 17. yy'ın sonunda yapılan Amcazade Hüseyin Paşa Yalı'nın(->) bugüne kadar yaşamış divanhanesi konut mimarisinin zengin örneklerinin Boğaz'ın uzak kıyılarına 17. yy'dan başlayarak taşındığını göstermektedir. Yine de orta Boğaz'dan, yani Anadolu yakasında Kanlıca, Rumeli yakasında Baltalimanı'ndan öteye kürekle gidip gelmek çok uzun *zumun* aldığı için, bu kıyılardaki büyük yalılar, Şirket-i Hayriye(->) kuruluncaya kadar, aşağı Boğaz'a göre çok sınırlı olmuştur.

Sultanın ve devlet büyüklerinin yazlık konutlarını yoğun olarak deniz kenarına taşımaları Lale Devri'nin(->) İstanbul yaşamına kazandırdığı bir olgudur. Özellikle Damat İbrahim Paşa'nın birçok yalı kasrının kurucusu olduğunu görüyoruz. Haliç'teki yalı ve sarayların yanı sıra, Salıpazarı'nda 1137/1724-25 tarihli Emnâbâd Sahil-

YALILAR

420

421

YALILAR

üç ya da dört kez fizyonomi değiştirmiştir. Boğaziçi'nin bu yüzyılda bile sultanın kullarına özel olarak verdiği bir lütuf gibi kabul edildiğini gösteren ilginç bir uygulama, devlet adamlarının sultanın "irade-i se-niyesi" olmadan İstanbul'daki konaklarını bırakıp yalılarına taşınamamaları ve mevsim sonunda da padişahın emrini beklemeleriydi. Ayrıca, Boğaziçi'ne özel kayıklarla gidildiği için, devlet ricali mevkilerine göre kayık kullanmak zorunda idi. Bunun için yapılan yönetmeliğe göre "vezirler beşer, bâlâ ricali dörder, ula evveli üçer, ula sanisi ve mütemayizlerin ikişer çifte kayıklara binmesi" gerekiyordu.

Sürekli değişimler yalı mimarisini de özellikle mimari üslup açısından etkilemiştir. Klasik dönem mimarisi için, Topkapı Sarayı'nın birkaç köşkünden başka verilecek örnek kalmamıştır. Lale Devri Haliç'te tümüyle yok

edilmiş, o dönemin zengin iç bezeme üslubunun tek örneği, Anadoluhisarı'ndaki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı divanhanesinin, çok harap enteryö-ründe ve bu yapıya ilişkin yayınlarda kalmıştır. Başta Melling olmak üzere Batılı ressamalar daha çok barok dönem sonu ve ampir üslubunun anılarını ve görüntüsünü belgelemişlerdir. 19. yy klasizan mimarisi eski desenlerde ve erken fotoğraflarda yaşamaktadır. Tanzimat döneminin Baltalı-manı'ndaki Mustafa Reşid Paşa Yalısı (bak.

yolunu oluşturan rıhtımlar birçok noktasında kuvvetli akıntılar olan Boğaziçi'nde kayıkları yedekte çekmek için yapılmıştı. Anadolu yakasında bu rıhtımlar daha azdır. Tümüyle saray aristokrasisi ve çevresinin yarattığı bu yapı türü, sonradan zengin azınlık tüccarlarının, yabancı elçiliklerin de katıldıkları bir gösteri olmuştur. Rumeli kıyısında Karedeniz'e doğru çıktıkça yine ya-

Kanlıca Körfezi'nin kuzeyindeki Hacı Ahmed Bey Yalısı (sol üst), Yeniköy'deki Faik Bey ve Bekir Bey yalıları (sağ üst), Anadoluhisarı'ndaki Şeyh Talat Efendi Yalısı (sol alt) ve Kanlıca-Anadoluhisarı arasındaki Nuri Paşa-Rahmi Koç Yalısı. *Kadir Aklay, 1993*

bu tutkusu devlet büyükleri tarafından da izlenmiş ve Melling'in albümünde büyük bir hayranlıkla seyredilen olağanüstü yalı-larıyla Boğaziçi peyzajı 18. yy'da özgün çehresine kavuşmuştur.

Yalıların mimari tarihimizde garip bir kaderi vardır. Her biri görkemli kompozisyonlar olan bu büyük yapılar, arkalarında, birkaç resimden başka hiç iz bırakmadan yok olmuşlardır. Bu yok oluşun bir nedeni büyük bir süratle inşa edilen bu ahşap yapıların, terk edildikleri *zurnan*, bakımlarının hemen hemen olanaksız oluşudur, ikincisi Osmanlı devlet yapısında yaşamları ve görevlerinin süresi sultanın iki dudağı arasında olan büyük devlet adamlarının ikballerinin, ekseriya kısa sürmesidir. Bir yere sürüldüklerinde evleri, yalıları da kendi hallerine bırakılarak yok olmakta ya da padişah tarafından başka birine verilmekte ve ahşap inşaatın akıl almaz kolaylığı ve 'ucuzluğu' nedeniyle, yeni sahipler kendilerine yeni bir yalı yaptırmaktadırlar. Dönemin politik stabilitesi-ne bağlı olarak yalı yapımı da artmış ya da azalmıştır. Gerçi 18. yy'dan sonra özellikle Boğaziçi'nin sayfiye niteliği hiç değiş-memişse de Tanzimat'tan sonra, Kırım Sa-vaşı'ndan sonra ve II. Abdülhamid döneminde (1876-1909), yalı arsalarının el değiştirdiği ve yeni yalıların yapıldığı görülmektedir. 19. yy'da Boğaz kıyıları ortalama

sarayı (bu sarayın yerinde bugün Mimar Sinan Üniversitesi olan Çifte Saraylar!->) vardır), Defterdarburnu'ndaki ünlü Neşatâbâd Sarayı (sonradan burada III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan Sahilsarayı[->] yapılmıştır), daha önce var olan Bebek'teki has-bahçede Hümayunâbâd (bu köşk I. Abdül-hamid döneminde [1774-1789] Cezayirli Hasan Paşa tarafından yenilenmiş, kısa bir süre sonra da III.

Selim tarafından yeniden inşa edilmiştir) (bak. Bebek Kasrı) bunlar arasında sayılabilir. Boğaz sahilsaraylarının bir bölümünün Patrona Halil Ayaklanma-sı(->) sırasında tahrip edilmekten kurtulduğunu, I. Mahmud döneminde ise Boğaz'a olan ilginin, padişahın da teşvikiyle daha da arttığını görüyoruz.

I. Mahmud Beşiktaş Sarayı'nda, Kanlıca Körfezi'nde, Küçüksu'da kasırlar yaptırmış, Kandilli Sahilsaray'ın yenilemiş ve Nevâ-bâd adını koymuş, Çengelköy'de annesine Şevkâbâd adlı bir kasır yaptırmış; Beylerbeyi'nde Ferahfeza diye bir kasır inşa ettirmiş, uzun saltanatı sırasında Lale Devri'nin kıyılara olan eğilimini sürdürerek Boğaziçi'nin iki yakasına da yalılar yaptırmıştır. I. Mahmud'un yaptırdığı ve bugüne hiçbirisi kalmamış olan bu kasırlar arasında en iyi tanıdığımız, sonradan yerine III. Selim'in yeni bir sahilsaray yaptırdığı ve Ab-dülmecid döneminde kagir olarak yeniden yapılan Küçüksu Kasrı'dır(->). Padişahın

Baltalimanı Sahilsaray'ı), Kuzguncuk'taki Fethi Ahmed Paşa Yalısı(->), Beylerbeyi'ndeki Hasib Paşa Yalısı(O), Kanlıca'daki Saffet Paşa Yahsı(->), Akıntıburnu'ndaki Köçeoğlu Yalısı(->) gibi örnekleri yakın zamana kadar yaşadıkları için daha iyi belgelenmişlerdir. Osmanlı döneminin yarattığı bu büyük konut geleneğinin, bu kadar yakınımıza kadar geldikten sonra yok oluşu Osmanlı kültürünün mimariyi kullanılıp atılan bir eşya gibi görmesinin sonucudur. Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinin, fotoğraflarda gördüğümüz yalıları, bir-iki sultan sarayı dışında, tümüyle yok olmuştur. II. Abdülhamid döneminin art no-uveau yalılarından ise sadece Bebek'teki Hıdiva Sarayı(-0 kalmıştır. Art nouveau mimarisinin olağanüstü bir gösterisi olan Kuruçeşme'deki Nazime Sultan Yalısı(->) 1923'te yıktırılmıştır.

Yalı yaşamı deniz kıyısında bir sayfiye yaşamıdır. Ne var ki Osmanlı toplumu deniz kıyılarındaki konutlarını bugünün insanları gibi kullanmamıştır. 20. yy'a gelene kadar yalı sakinlerinin yüzmeleri söz konusu değildi. Son dönemlerin sandal sefaları, balık tutma gibi rekreatif eğlenceleri, su sporları gibi etkinlikler de söz konusu değildi. Yalı deniz kenarında bir bahçe köşkü niteliği taşırdı. Özellikle kadınlar için, sayfiye ile gelen özgürlük, daha güzel bir ortamda, daha büyük bahçelere sahip olmaktan kaynaklanıyordu. Boğaz yolları yapılmadan önce, yalı denince akla gelen iklimin en güzel çağını denizle koru arasında, tümel bir doğal ortamda geçirmektir. Büyük yalılar yamaçlardaki köşklere bağlanırlar, ağaçlar, korular, havuzlar, küçük köşkler, denizden beslenen bir kır yaşamının fiziksel çevresini oluştururdu. Boğaziçi yalılarının bahçelerinin kendine özgü ağaçları vardır. Bunların bir bölümü yereldir. Örneğin defne, şimşir ve erguvan, çınar, servi, ceviz, incir ve ıhlamur Boğaz ikliminin ağaçlarıdır. Yalı ve köşklere sonradan getirilen ağaçlar ise manolya ve fıs-tıkçanı olmuştur. Bütün bahçelerde özellikle dut, ayva, incir bulunurdu.

Fındık çit olarak kullanılırdı. Yalıya yakın bahçe kısımlarında mor salkım ve asma dikilirdi. Dutla başlayan yaz dönemi, incir ve ayva ile biterdi. Yalı yaşamının iki büyük olgusu istanbul'dan taşınma ve dönüştür. Bunların hazırlıkları haftalarca sürer ve gerçek bir göç niteliği taşırdı.

Boğaziçi yalısı, harem ve selamlığı, divanhanesi, büyük bahçesi, havuzlan, özel getirilmiş suyu, özel hamamı, bahçedeki mutfığı, kayıkhanesi, Boğaziçi'ne özgü kayıkları, ahır, daha geç dönemlerde, bahçelerindeki kameriyeleri, dağdaki köşkü, grottoları, köprüleri, arabalığı, kayıkçıları, seyisleri, bahçıvanları, aşçıları ile büyük bir mimari ve sosyal olgudur. 19. yy'ın ikinci yarısından kalan fotoğraf albümlerinde yer yer, birbirleriyle yarışırcaına büyük boyutlarda yapılan bu yalıların, 20. yy'ın başında ve bugün yapılan kıyı konutlarıyla hemen hemen hiçbir kullanım ve biçim ilişkisi kalmamıştır. Son yüzyılda Rumeli yakasının yan yana gelen yalıları önünde sürekli bir rıhtım uzanırdı. Bu çok özel kıyı

R

Boğaziçinin en kendine mahsus güzelliklerinden biri: Yalılar! Kimi taşdan, kimi tahtadan; kimi taze renkli, kimi yorgun yüzlü, bin bir biçimli yalılar!.. Bunlar iki kıyı boyunca kâh denizin tâ üstündeler; kâh kendi rıhtımlarının kenarındalar ve kâh dar bir caddenin berisindeler...

Gerçi Boğaziçi'nin hemen her köşesine köyler ayrı birer isim veriyor... Fakat köylerin hemen hepsi, gelişi güzel kıvrıntılı yolların eski kaldırımlarına bakan, çoğu esmer tahtalı evlerden ibaret... Bu evler, ya geçimleri Boğazın sularında olan balıkçılarla kayıkçıların, ya da gündüzleri şehre inen memurlarla esnafın, yani yerlilerin.

Yalılar ise her mevsimi başka bir semtte geçirmeğe alışkın eski istanbul zenginlerinin, vükelâsının bir kaç ay deniz ve kuru sefası sürmek için kurdurmuş oldukları su kenarı konakları...

Bunlar kıyılardan başlıyor ve göğdeleri yüksekliğinde bahçe duvarları arasında kapalı ağaçların gölgesinde kat kat setlere yapışık merdivenlerle, -kubbelerini salkım yaprakları örtmüş, her biri manzaraya bir değişiklik veren basamaklarını otlar ve yabanî çiçekler bürümüş taş merdivenlerle- yamaçlardaki köşklere kadar da uzuyor: Böylece suyun keyfi bahçenin ve geniş ufkun keyfi ile birleşmiş oluyor; zira tepelerden bakılınca Boğaziçi daha derli toplu bir göl görünüşünde...

İki köy arasındaki boşluğu bu yalılar dolduruyor... Kenara bir sel gibi boşanan köylerin önlerini bunlar kaplıyor.. Bir bakışta anlaşılıyor ki kıyılar umumiyetle paranın ve haşmetin, yamaçlar ise ekseriya orta halin ve tevazuundur. Çünkü Boğaziçi evleri yalılaştıkça gülbüzleşiyor, renkleniyor, sıklaşıyor. Bu bakımdan yalıları, aralarındaki yoksulluk manzarasını denize karşı kapayan birer engin paravanaya

benzetmişimdir. Ve yalılarla köylerden, eski eşraf ile ardında duran tevabii tesirini aldığım olmuştur.

Fakat, yalıları, Boğaziçi denen bin bir alımlı güzele imrenmeden bir an bile yaşamamağa andetmiş sevdalılar sandığım da oluyor... Bana öyle geliyor ki yalıların tâ en kıyılara kadar o hodbin sokuluşları ve geniş yalnızlıklar içinde o usanmaz bekleşimleri, hep bu sevgiye tutulduklarını gizliyememekten ileri gelmiş coşgunluk hareketleridir...

Yalılar, onu seve seve soluyorlar, tâ onun yanında eriyesiye, ve onun bağrında ölesiye kadar.. Yalılar ki bütün ömürlerince biçimlerinden âdetlerine kadar teknil onun füsunu altındalar... Onun için, yalılarından birinin kapısını açıp daha avlusunun serin loşluğuna girince, cömerd bir ruhun, tadına doyulmaz mahremiyetine alınmak üstünlüğüne erdim gibi oluyorum.

Bu yalılarından öyleleri var ki içleri ut karınları gibi duygulu; dışarının en küçük seslerini bile camı açık, kafesli pencerelerinden içeri âdeta büyülterek alıyor: Biri, kapının inceli kalınlı çingırağını sallasa, bir kervan geçişi zevkini duyuyorsunuz. Aşağıda çıplak baldırlı kızların, ayaklarındaki ıslak bezlerle yaş tahtalardan çıkardıkları gıcırtilar, yukarı katlara kumru huhuları gibi akisler yayıyor. Yattığınız yerden görmeseniz bile sudan geçen şey nedir biliyorsunuz; bunu, denizin oynayışlarından çıkan türlü sesler size haber veriyor.

Su, bir çağlayan gibi ötüyor mu, dalgaları bir lodosun başlangıcındaki gibi rıhtıma çarpıyor da serpintileri iri taşları suluyor mu? Geçen, gemidir!... Rıhtıma saldırış eden bu su öfkesi, onu gözle sezilmez, fakat yıllarca bıkmadan tekrarlanacak sürekli hırsının milyonda biri ile hem sarsıyor, hem de bu yeyişden sonra ağır ağır yatışıyor. Önceki homurdanışı, bir kaç an içinde, uslulaşa uslulaşa âdeta bir dudak şapırtısı kadar inceliyor; denebilir ki öfkelenildiğinden pişman olmuştur; ve taşa bir barışmanın öpücüklerini kondurduktan sonra eteğinin yosun saçakları ucunda baygımlaşıyor.

Su, bir makine patırdısması karışarak yırtılır gibi hışıldadıktan sonra ardında uzun iniltiler bırakmıyorsa, geçen ya bir motordur, ya uskurlanmış bir pazar kayığı; ya da direğinin gölgesi odanın duvarına uzun bir nida işareti çeken mavu-na!.. Gezinti sandallarının, küme küme ağ yüklü balıkçı kayıklarının geçmesi, içli su nefeslerini andırıyor...

R. E. Ünaydın, *Boğaziçi Yakından*, İst., 1938, s, 39-41

bancılarla karışık olarak, azınlıklar, Anadolu yakasında ise, Kuzguncuk, Çengelköy ve Kandilli dışında, devlet kademesinde daha alt düzeylerdeki memurların yalıları vardı. Genelde kente yakın olan kıyılarda saray mensuplarının, vezirlerin, Boğaziçi'ne çıktıkça devlet hiyerarşisinde daha alt düzeylerdeki memurların yalıları vardı. Fakat tarihi yalı imgesi büyük sahil sarayla-

YALOVA ATATÜRK KÖŞKLERİ 422

rın yarattığı ve bugün sadece birkaç sarayda ve küçük yalıda ve daha çok kâğıtlar üzerinde kalmış olan imgedir. Bugüne çok niteliksiz örnekleri kalan bu mimari ortamın Boğaziçi'ne hâlâ bir nitelik kazandıran mirası, korumakta güçlük çektiğimiz Boğaziçi korularıdır. (Mimari için bak. ev mimarisi; konaklar.) **Bibi.** S. Birsal, *Boğaziçi Şingir Mıngır*, İst., 1981; Eldem, *Boğaziçi Anıları: Eldem, Köşkler ve Kasırlar*, I-II; O. Erdenen, *Boğaziçi Sabil-haneleri*, I-IV, İst., 1993-1994; T. Gökbilgin, "Boğaziçi". *IA*, II; C. Kayra, *İstanbul, Mekânlar ve Zamanlar*, İst., 1990, s. 122-181; ay, *Mekânlar ve Zamanlar-Bebek*, İst., 1993; C. Kay-ra-E. Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar, Kandilli-Vaniköy-Çengelköy*, İst., 1993; ay, *İkinci Mahmut'un İstanbul'u, Bostancıbaşı Sicilleri*, İst., 1992; Melling, *Voyage*; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*.

DOĞAN KUBAN

YALOVA ATATÜRK KÖŞKLERİ

Yalova İlçesi'nde bulunan ve Atatürk'ün dinlenmek maksadıyla kaldığı iki köşkü kapsamaktadır.

Bu köşklere 1929'da yapılmış olanı kagirdir. Arazinin eğimine uydurulmuş, dikdörtgen görünümünde bir plana sahiptir. Yapı iki tam kat ve bir çatı katından oluşmaktadır. Yapının bodrum katında servis merdivenlerine sahip geniş mutfaklar bulunmaktadır. Zemin katında bir giriş holü yer almakta, buradan Şeref Salonu'na, oradan da iki kapıyla toplantı ve yemek salonuna geçilmekte, salon bir kapıyla öğle yemeklerinin yendiği bir terasa açılmaktadır. Terastan, toplantı ve yemek salonlarından birer kapıyla girilen küçük bir çalışma odası binanın sağında yer almaktadır. Çalışma odasının yanında tuvaletler ve hizmetçi odaları bulunur. Burada ayrıca üst kata çıkan merdivenler vardır, ikinci kat orta salona açılan odalar şeklinde düzenlenmiştir. Bu salon giriş bölümü üzerinde yer alan Çinili Balkon'a açılmaktadır. Orta salonun çevresini "U" biçiminde bir koridor dolaşmaktadır. Çinili Balkon'un sağında bir yatak odası ve banyo yer alır. Buradan birbirine geçişi olan iki dinlenme odasına girilmekte, buradan da Atatürk'ün çalışma odasına geçilmektedir. Bu oda Atatürk'ün yatak odasıyla bağlantılıdır. Yatak odası bir banyoya açılmaktadır.

Orta salonun sağında kalan bölüm misafirlere ayrılan odaları içermektedir. Yapının mimari karakteristiği girişin sağ tarafının iki kat boyunca ince dikdörtgen pencerelerle yükseltilmesi o dönemde İstanbul konutlarında egemen olan art deco(->) akımına işaret etmekle birlikte, arazinin gereklerine uyan bir mimari anlayışla oluşturulmuştur. Köşkün mobilyaları ve diğer eşyalar Dolmabahçe Sarayı'ndan(-t) getirilmiştir.

Diğer köşk Yaverlik Köşkü adını taşımaktadır. Bu köşkle ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Bina dikdörtgen planlı olup iki tam, bir çatı katma sahiptir. Zemin katı kagir, üst katları ahşaptır. Zemin katında dışarıya taşkın ahşap balkon, ikinci katın-daysa, cephesine karakteristik özelliğini veren, ahşap kolonların taşıdığı veranda yer almaktadır. Yaverlik Köşkü plan ve süsleme özellikleriyle 19. yy'm son 10 yılı içinde inşa edildiğini düşündürmektedir. II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) burada yaptırdığı onarım ve yeni yapılar göz önünde bulundurulduğunda, Yaverlik Köşkü'nün de II. Abdülhamid döneminde inşa edildiği söylenebilir. Köşk art nouveau(->) üslubundadır. Yapı, Cumhuriyet'in ilanından sonra, Atatürk tarafından onartılmış ve 1929 tarihli köşk inşa edilene dek Atatürk tarafından kullanılmıştır. Daha sonra, Atatürk'ün yaverlerinin ve yakın arkadaşlarının kullanımına ayrılan köşk, günümüzde sosyal tesis olarak kullanılmaktadır. Yalova Atatürk köşkleri bugün Milli Saraylar Daire Başkanlığının yönetimindedir.

Bibi. A. Gürçağlar, *Yalova Atatürk Köşkleri*, İst., 1993; A. M. Mansel, *Yalova ve Civan*, İst., 1963.

AYKUT GÜRÇAĞLAR

YALOVA İLÇESİ

İstanbul İli'nin ana bölümünden ayrı olan güneydoğudaki Armutlu Yarımadası'nın kuzey kesiminde yer alır. Yalova İlçesi doğuda Kocaeli, güneyde Bursa illerine, batı ve kuzeyde de Marmara Denizi'ne komşudur. Bu sınırlar içinde Yalova İlçesi'nin yüzölçümü 492 km²'dir.

Bozburun Yarımadası ve Samanlı Yarımadası adlarıyla da anılan Armutlu Ya-

Yalova Atatürk Köşkü

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Tablo I Yalova İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

<u>Yıl</u>	<u>Kent</u>	<u>Kır</u>	<u>Toplam</u>
192	2 625	14 20	16 840
194	2 300	14 77	17 079
194	2 608	16 66	20 276
195	2 822	18 42	22 255
195	6 610	20 06	26 671
196	11 21	21 78	22 101
196	14 24	22 84	27 000
197	17 68	25 00	42 680
197	27 28	27 74	55 026
198	41 82	22 06	75 787
198	52 85	26 27	80 228
199	65 82	47 59	•

Yarımadası İzmit ve Gemlik körfezleri arasında batıya doğru bir çıkıntı oluşturur. Yarımada'nın orta kesiminde bir sırt halinde yükselen Samanlı Dağları doğu-batı doğrultusunda uzanır. Bu dağ sırası ilçe sınırları içinde

Beşpınar Tepesi'nde 926 m'ye ve Dumanlıtepe'de de 897 m'ye erişir. Beşpınar Tepesi aynı zamanda İstanbul İli'nin de en yüksek noktasıdır. Samanlı Dağları akarsu kaynağı ve doğal bitki örtüsü açısından zengindir. Bu dağlardan çıkıp kuzeye doğru akarak Marmara Denizi'ne dökülen başlıca akarsular Kocadere, Karpuz (Teşvikiye) Deresi, Sellimandıra (Samanlı) Deresi, Safran Deresi, Laledere ve Kılıç Deresi'dir. Sellimandıra Deresi üzerinde Yalova kentine içme ve kullanma suyu sağlamak amacıyla Gökçe Barajı kurulmuştur.

Kuraklık yüzünden zor duruma düşen İstanbul kentinin ihtiyacının bir bölümünü karşılayabilmek için Gökçe Barajı Gö-lü'nün suyu 1990'da tankerlerle Kuruçeşme'ye taşınmıştı. Kocadere Köyü yakınındaki Delmece Yaylası'nda bulunan Dipsiz-göl, ilçede bilinen tek doğal göldür. Bu akarsuların vadilerinde bulunan ve taşıdıkları alüvyonlarla kıyıda oluşturdukları düzlükler tarım alanı olarak değerlendirilir. İlçenin Marmara Denizi kıyısı oldukça düzdür. Belirgin bir girintiye rastlanmayan bu kıyıda iki çıkıntı dikkati çeker. Bunlar Çınarcık'ın doğusundaki Dereboynu Burnu ile Taşköprü'nün kuzeyindeki Çatalburun'dur. Çatalburun ile karşı kıyıda Danca'nın batısındaki Yelkenkaya Feneri'ni birleştiren çizgi İzmit Körfezi'nin başlangıcı olarak kabul edilir.

Konum olarak bir geçit alanında yer alan Yalova İlçesi Akdeniz ikliminin hem Marmara Bölgesi'nde ve hem de Karadeniz Bölgesi'nde görülen tiplerinin etkisi altında kalır. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar serin ve yağışlı geçer. İlçede 40°C ve -10°C' yi bulan sıcaklıklara rastlanmamıştır. Yağış rejimi açısından daha çok Sarıyer İlçesi'ne benzer. Kışın daha çok yüksek kesimlere kar yağar. Yıllık yağış ortalamaları 750 mm ile 800 mm arasında değişir.

Oldukça ılıman ve nemli bir iklimin et-

Yalova İskelesi'nden bir görünüm.

Bekir Baki Aksu, 1994

kişi altında kalan Yalova, yeşil alan açısından İstanbul İli'nin en zengin ilçelerinden biridir. İlçe alanının yaklaşık yarısı ormanlarla kaplıdır. Bu ormanlarda makilere sıkça rastlanır ama ıhlamur, kestane, gürgen, meşe ve kayın gibi Karadeniz Bölge-si'ne özgü ağaçlar egemendir.

Tarihi hakkında bilgi bulunan tek yerleşme, ilçe merkezi olan Yalova kentidir. Yalova'nın bilinen en eski adı Pitya'dır (Pythia). Helenistik çağdan beri yararlanılan Yalova Kaplıcaları da eski kaynaklarda "Pythiai Thermai" olarak geçer. Pitya'nın MÖ 8. yy'da ya da MÖ 7. yy'da Yunanistan'dan gelen denizciler tarafından kurulan bir iskele yerleşmesi olduğu sanılır. Bitin-ya (Bithynia) Krallığı sınırları içinde olan Pitya, MÖ 1. yy'da Roma'ya, daha sonra da Bizans imparatorluğu'na bağlandı.

14. yy'm ilk çeyreğinde Osmanlıların eline geçen Pitya, Osmanlı döneminde değişik adlarla anıldı. Evliya Çelebi buradaki kasabaya Kara Yalova Kalesi dendiğini yazıyor. Ayrıca Bursa Sancağı'na bağlı 700 haneli kaza merkezi kasaba olduğunu belirtiyor. Evliya Çelebi Kara Yalova adının, Osman Gazi'nin emriyle bu toprakları fetheden Kara Yalavaçoğlu'ndan geldiğini ileri sürer. Oysa 16. yy'a ait bazı kaynaklarda kasabanın adı Yalakabad olarak geçer. 19. yy'a ait bazı belgelerde de Yakala-bad'ın yanısıra Yalıova adına rastlanır. Bugünkü adın Yalıova denirken söylenme kolaylığı nedeniyle "ı" harfinin düşmesi sonucunda oluştuğu ileri sürülür.

Devlet salnameleri incelendiğinde Yalova Kazası'nın 1867'de Hüdavendigâr Vi-layeti'nin Bursa Sancağı'na, 1899'da Karamürsel Kazası'nın nahiyesi olarak müstakil izmit Sancağı'na bağlı olduğu görülür. Yalova 1901'de yine kaza yapıldı. 1926'da yapılan bir yönetsel düzenleme sırasında nahiye haline getirilen Yalova, Kocaeli Vila-yeti'nin Karamürsel Kazası'na bağlandı. 1929'da çıkarılan başka bir kanun gereğin-

ce kaza (ilçe) yapılan Yalova, İstanbul Vi-layeti'nin (il) sınırları içine alındı.

Osmanlı döneminde halkının önemli bir bölümü Ermeniler ve Rumlardan oluşan Yalova yöresine özellikle 19. yy'm sonlarında Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalan Müslüman göçmenlerden bir bölümü yerleştirildi. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra yöreyi ele geçirmek isteyen Yunanlılar, 1920'de Çınarcık'ın batısında yer alan ve eskiden Katırlı Köyü adıyla anılan Esenköy'e denizden çıkarma yaptılar. Yöreyi Rum ve Ermeni çetelerinin de yardımıyla işgal eden Yunan ordusuna bağlı birliklerin 29 Nisan 1921'de Kocadere Köyü'nde bir katliam yaptığı bilinir. Yerel güçler tarafından oluşturulan müfrezelerin silahlı direnişi sonucunda Yalova ve çevresindeki köyler 19 Temmuz 1921'de tümüyle işgalden kurtuldu. Yalova ve köyleri Yunan işgali sırasında büyük ölçüde zarar gördü.

Antik çağdan beri kaplıcalarıyla tanınan Yalova, kalkınma ve gelişimini Gazi Mustafa Kemal'e (Atatürk) borçludur. Kaplıcalar bölgesini ve yöreyi gezdiğinde çok

Yalova

Kaplıcalarında
Mide Suyu
olarak bilinen
suyun aktığı
şadırvan
ve arkada
Çınar Oteli.

YALOVA

beğenen Gazi, Yalova'nın ilçe yapıp İstanbul'a bağlanmasını, eskiden haftada dört gün yapılan vapur seferlerinin her gün yapılmasını sağlamıştır. Kaplıcaların onarılmasını, yolunun yapılmasını da sağlayan Mustafa Kemal, Baltacı ve Millet çiftlikleri arazilerinin bir bölümünü göçmenlere ve köylülere dağıtmıştır. Buradaki çiftliklerinin arazilerini ıslah ettiren, sıtma yuvası olan bataklıkların kurutulmasını sağlayan Atatürk, yazları Yalova'da geçiriyordu. Atatürk için Kaplıcalar'da, Baltacı Çiftliği'nde ve Millet Çiftliği'nde birer köşk yaptırılmıştı. Bunlardan Millet Çiftliği'nde bulunanı, yapımı sırasında ulu bir çınar ağacının dallarının kesilmesini uygun bulmayan Atatürk tarafından yapılan bölümleri 8 m ileri taşındığından "Yürüyen Köşk" adıyla anılır. Atatürk'ün mülkü olan ve daha sonra devlete bağışladığı bu çiftlikler bugün Atatürk Tarım İşletmesi adıyla üretime devam etmektedir.

İstanbul ile Bursa arasındaki ulaşımı kolaylaştıran vapur ve araba vapuru seferleri uzun yıllar boyunca Yalova'yı önemli bir iskele yerleşmesi yaptı. Kaplıca ve yaz tu-

r

YALOVA

424

425

YANGIN DESTANLARI**Yalova***İstanbul Ansiklopedisi*

rizmi merkezi olarak gelişmesi sonucunda nüfus ilk kez 1980'de kırsal nüfusu aştı. Bu tarihte 41.000'i aşan nüfusu 1990'da 65.000'i buldu. Kent nüfusunun günümüzde 80.000'e ulaştığı sanılır (Tablo I).

Yazın nüfusu azımsanmayacak kadar artan Yalova kenti 14 mahalleden oluşur. Bunlar Bağlarbaşı, Bahçelievler, Çiftlikköy Çiftlik, Çiftlikköy Sahil, Çiftlikköy Siteler, Fevzi Çakmak, Gazi Osman Paşa, Harmanlar, ismet Paşa, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa, Rüstem Paşa, Süleyman Bey ve Taşlıman mahalleleridir. Kent daha çok doğuya ve güneye doğru gelişmektedir.

Yalova kentinde yaşayanların kırsal kesimlere özgü uğraşlardan uzaklaştığı görülür. İktisaden faal nüfusun yüzde 41,3'ü 1990'da tarım dışı üretimde çalışmaktaydı. Aynı yıl kentte 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 50.816'ydi. Bunun yüzde 41'ini oluşturan 20.853'ü İktisaden faaldi. İktisaden faal olmayan 29.963 kişiden yüzde 60'ı ev kadınları, yüzde 23'ü öğrenciler, yüzde 13'ü emeklilerdi (Tablo II).

1990'da ilçe merkezi Yalova kentinde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 59.302'ydi. Bunların yüzde 90,6'sı okuma yazma biliyordu. Bu oran il ortalamasıyla uyum içindedir. Okuma yazma bilenlerin yüzde 84'ü bir öğrenim kurumundan mezundur. Bunların yüzde 60,1'i ilkokul, yüzde 16,9'u ortaokul ve dengi meslek okulu, yüzde 16,7'si lise ve dengi meslek okulu, yüzde 6,2'side yüksekokul ve fakülte çıkışıdır.

Yalova İlçesi'ne bağlı en büyük kırsal yerleşme, yazın aşırı kalabalıklaşan canlı bir turizm merkezi ve aynı zamanda bucak merkezi olan 7.629 nüfuslu Çınarcık'tı.

Yalova İlçesi'nde başlıca ekonomik etkinlikler tarım, turizm ve ticarettir. Yalova, elma ve çiçek üretimiyle ünlüdür. İlçede elma bahçeleri geniş yer tutar. Seralarda yetiştirilen çeşitli çiçekler önemli bir çekim merkezi olan istanbul'a gönderilir, ilçede azımsanmayacak miktarda tahıl üretimi de yapılır, ilçenin en önemli tarımsal kurumları eski Baltacı Çiftliği'ndeki Atatürk

1990'da Yalova İlçesi'nin nüfusu 113.417'ydi. ilçede kilometrekareye 230 kişi düşmekteydi. Halkın yüzde 41,9'u kırsal kesimde yaşamaktaydı. Aynı tarihte ilçeye bağlı üç bucakta, bucak merkezleri de dahil olmak üzere 36 kırsal yerleşme vardı. Ancak Çiftlikköy, Yalova kentinin belediye sınırları içine alındığından günümüzde bu sayıyı 35 olarak kabul etmek gerekir. Bunlardan Merkez Bucağı'na bağlı 19 köyde 23.406, Çınarcık Bucağı'na bağlı 8 merkezde 17.290, Kılıç Bucağı'ndaki 9 merkezde 6.898 kişi yaşıyordu. 1990'da

Tablo H Yalova İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

<i>Faaliyet Kolları</i>	<i>Erkek</i>	<i>Kadın</i>	<i>Toplam</i>
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	7.371	1.249	8.620
Hizmet işlerinde çalışanlar	1.004	240	1.244
Ticaret ve satış personeli	2.555	216	2.771
İdari personel ve benzeri	662	666	1.328
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	1.550	765	2.315
Mütasabbihler, direktörler ve üst	517	28	545
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	578	179	757
İşsiz olan iş arayanlar ve	1.740	424	2.164
Genel Toplam	16.067	3.886	20.953

Kaynak: 1990 *Genel Nüfus Sayımı*, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-İstanbul", DiE, Ankara, Temmuz 1993.

YALOVA

KAPLICALARI

Yalova kentinin güneybatısındaki Gökçedere ile Üvezpınar köyleri arasındaki alanda birçok sıcak madensuyu kaynağı vardır. Bu şifalı sulardan ilkçağdan beri yararlanıldığı bilinir. Atatürk'ün girişimiyle bu bölgede Arif Müfid Mansel (ö. 1975) tarafından 1932'de yapılan kazıda mezar taşları, adak steli, dehliz, kilise ve üstünde II. İustinianos'un (hd 685-695, 705-711) monogramı bulunan sütunlara rastlanmıştır. Bu buluntular günümüzde dağılmış, kilise ve dehliz büyük ölçüde moloz ve çöple dolmuş, bakımsız bir haldedir.

Kaplıcaların yer aldığı vadinin kuzeyinden ve güneyinden iki kırık (fay) hattı geçer. Vadideki arazide tüf ve lavların yanısıra konglomera, dasit ve breşlere de rastlanır. Bu arazideki kırıkların derinliğinin 5-6 km olduğu tahmin edilmektedir. Magmanın ısıttığı suların kırıkları izleyerek yüzeye çıktığı sanılır. Bileşimi birbirine yakın olan bu şifalı madensuları çeşitli kaynaklardan çıkar. Her kaynaktan çıkan madensuyunun sıcaklığı farklıdır. Madensularının kaynaktan çıkarken ölçülen sıcaklıkları şöyledir: Valide Hamamı 64°C, Termal 60°C, esas kaynak 57°C, Valide Hamamı kurna başı 56°C ve Göz Suyu 55°C. Göz ve diş iltihaplanmasına karşı olumlu etkisi olduğuna inanılan Göz Suyu'nun radyoaktivitesi oldukça yüksektir. Öbür kaynaklardan çıkan şifalı sular tedavi olmak umuduyla buraya gelenler tarafından daha çok banyo kürleriyle kullanılır. Banyo kürleriyle kullanıldığında kalp ve damar, sinir sistemi hastalıkları ve cilt ve romatizma hastalıklarına, içme kürleriyle kullanıldığında da sindirim sistemi hastalıklarına iyi geldiğine inanılır.

Osmanlı dönemi boyunca bakımsızlıktan harap hale gelen kaplıcaların ilk kez Abdülmecid döneminde (1839-1861) onarım geçirdiği bilinir. Bu onarıma Ab-dülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın(->) rahatsız olduğu romatizmaya iyi gelmesi neden olmuştur. Bu yüzden Valide Sultan'ın banyo yaptığı kaplıcaya Valide Hamamı adı verilmiştir. Valide Hamamı'na Yeni Hamam ve yöre halkının daha çok kullanması nedeniyle Köylü Hamamı da denir.

Kurşunlu Hamam ise tahta çıkışının 25. yıldönümünde II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından yemden yaptırılacak ölçüde onartılmıştır. Bu adla anılmasının nedeni onarım sırasında kubbesinin kurşunla kaplanmasıdır. II. Abdülhamid'in girişimiyle kaplıcalar yöresinde oteller ve gazinolar inşa edilmiştir. Daha sonra bir süre bakımsız kalan kaplıcalar Gazi Mustafa Kemal'in emriyle yeniden elden geçirilerek onarılmıştır. Yolun yapımı, yol kenarına ve kaplıcalar

alanına ağaç dikimi, çevre düzenlenmesi bu dönemde yapılmıştır. Zaten orman içinde olan bu alanın peyzaj mimarisi açısından gözü okşayan bir görünüme kavuşturulmasında Pandeli Usta'nın önemli ölçüde emeği ve katkısı vardır.

Yalova Kaplıcaları'ndaki ünlü konaklama tesisi olan Termal Oteli, 1980'lerde kullanılmaz hale geldiğinden yıktırılmıştır. Buradaki her mevsim girilebilen bakımlı açık havuzun suyu Kasım 1994'te soğuktu. Yalova kentine 11 km uzaklıktaki kaplıcalar bölgesinde halen hizmet vermekte olan Turban'a ait iki otel vardır. Yalova Kaplıcaları yakınındaki Gökçedere ve Üvezpınar köyündeki otellerle pansiyonlar buraya gelenlere hizmet verir. Eskiden tarım ve ormancılıkla uğraşan köy halkı için pansiyonculuk önemli bir gelir kaynağıdır.

ATİLLÂ AKSEL

kaç kat artan Çınarcık'a İstanbul'daki çeşitli iskelelerden vapur ve deniz otobüsü seferleri yapılır. Çınarcık, Yalova'ya karayoluyla yaklaşık 16 km uzaklıktadır. Çınarcık'ın 16 km kadar batısındaki Esenköy de deniziyle yazın ilgi gören beldelerden biridir. Çınarcık kasabası yakınındaki Hasan-baba orman içi dinlenme yeri zengin doğal bitki örtüsüyle ilçenin başlıca piknik alanıdır.

İstanbul ile Bursa ve İzmir arasındaki karayolu ulaşımında yıllardır önemli bir yer tutan Yalova yine bu yol üzerindeki ilgi çekici konumunu korumaktadır. Eskiden Kartal ve Danca'dan Yalova İskele-si'ne yapılan araba vapuru seferleri kaldırılmıştır. İzmit Körfezi'ni dolaşmadan aşmak için kolaylık sağlayan bu su yolu ulaşımı günümüzde Topçular-Eskihisar iskeleleri arasında yapılmaktadır. Kabataş ve Kartal ile Yalova İskeleyi arasında vapur seferleri sürmektedir. Yalova'dan İstan-

Tarım İşletmesi, eski Millet Çiftliği'ndeki Atatürk Bağ Bahçe Kùltürleri Araştırma Enstitüsü'dür. Millet Çiftliği arazilerinden bir bölümü, 1950'lerde bir kısmı Yalova'ya yerleştirilen Rumeli göçmenlerine dağıtılmıştır.

Yalova'nın renkli yörelerinden biri de, her hafta cumartesi günü kent merkezinde kurulan pazarıdır. Çarşamba günleri de kurulan bu pazarda çevre köylerden gelen üreticiler yetiştirdikleri sebze ve meyveleri satarlar.

Yalova çok eski bir termal turizm merkezidir. Kent yakınlarındaki Yalova Kaplıcaları, doğal zenginlikleriyle yılın her mevsiminde gerek gezip eğlenmek, gerekse tedavi olmak umuduyla gelenlerin ilgi odağıdır. İlçenin asıl turizm merkezi Çınarcık'tır. Yaz turizmine yönelik olarak içinde ve çevresinde birçok konut ve site inşa edilmiş olan Çınarcık'ta birçok pansiyon, otel ve motel de vardır. Yazın nüfusu bir-

bul'daki bazı iskelelere deniz otobüsü seferleri de yapılır.

•**Bibi.** N. Taner, *Her Yönüyle Yalova*, ist., 1984. ATİLLÂ AKSEL

YANGIN DESTANLARI

Yangınlar(-0, eskiden İstanbul'un sık sık karşılaştığı afetlerin başında gelirdi. Bu yüzden şehrin tarihinde yangınların büyük yeri vardır.

Âşıkların İstanbul'un çeşitli yönlerine ilişkin destanları arasında yangınlarla ilgili olanların sayısı çoktur. Bunlar genellikle yangının çıkış yeri ve sebebiyle başlar, yakın semtlerden başlayarak bütün şehre nasıl duyurulduğu ve başta padişah olmak üzere devlet adamlarının, askerlerin, tulumbacıların neler yaptıklarını anlatırlar, yangının nerelere kadar nasıl yayıldığı, ne kadar can ve mal kaybına sebep olduğu, zarar görenlere ne gibi yardımlar yapıldığı gibi bilgilere de yer verirler.

Bilinen en eski yangın destanı Azna-vuroğlu mahlaslı bir aşuğa aittir. 1660'ta çıkan ve Ayazma Kapısı'ndan yayılarak Beyazıt, Süleymaniye, Şehzadebaşı, Fatih, Mollagürani, Uzunçarşı, Mahmutpaşa, Hocapaşa, Tahtakale, Sultanahmet, Unkapa-nı, Kadırga, Kumkapı, Davutpaşa ve Sa-matya taraflarını yakıp kül eden yangın için söylenen bu destan iki bölümden ve 14 dörtlükten oluşmaktadır. Temmuz ayının şiddetli sıcaklarına rastlayan yangın, suriçi İstanbul'un dörtte üçünü harabeye çevirmiş, daha sonra baş gösteren susuzluk da sıkıntının artmasına sebep olmuştur. Halk, başta Atmeydam(->) olmak üzere meydanlara ve büyük camilerin avlularına dolmuştur. Destanın ilk dörtlüğünde *Payitaht istanbul yandı tutuşdu / Bilemedik ne acayip hal oldu / Ana baba günü bunca asker üşdü / Yağmacının derdi nzk u mal oldu* denilerek yangınların 17. yy'da da yağmacılığa imkân tanıdığı ortaya konulmuştur.

İstanbul'un sık sık yangın çıkan semtlerinden biri de Hocapaşa'dır. Bu semtten çıkan ve destan konusu olan en eski yangın 18 Ağustos 1826 tarihlidir. Hocapaşa ve çevresini yaktıktan sonra Ayasofya, Sultanahmet, Beyazıt, Kumkapı, Yenikapı, Langa semtlerini etkileyen yangın Cüdâî mahlaslı aşüğün destanında anlatılmıştır. 20 dörtlükten oluşan bu destanın Ermeni asıllı şairi, Kumkapı'daki Surp Asdvadzad-zin Kilisesi(->) ile Ermeni Patrikhanesi'nin de yandığını belirtir. Destanda yangının ticari hayatı da etkilediği *Ateş yayılınca dön yana heman / Döğünüp dururlar raya Müslüman / Ticaret mülkünü eyledi ziyan/Pek dipten eyledi sünnet İstanbul* mısralarıyla nükteli bir biçimde ortaya konulmuştur.

Bu semtin destanlara konu olmuş yangınlarından biri de 1865 yangınıdır. Bu yangınla ilgili olarak Burhan adlı bir âşığın uzun bir destanı vardır. Biri 35 diğeri 41 dörtlükten ibaret iki ayrı taşbaskısı nüshası bulunan bu destanda yangının Hocapaşa'dan çıktığı, Cağaloğlu, Nuruosmaniye, Tavukpazan, Divanyolu, Sultanah-

YANGINLAR

YANGINLAR

KERESTECİDEKİ YANGININ DESTANI

Osmanlı Dönemi

Yangınlar Osmanlı döneminde de kent yaşamını etkileyen en önemli olgulardan biriydi. Ortalama her yıla, semt ya da semtler ölçeğinde bir yangın düştüğü hesaplandığında kentin, doğal afet ve salgınlarla toplumsal ve askeri olaylardan daha çok yangınlardan etkilendiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Yangın olgusunun, 17. yy'dan başlayarak artan nüfusa ve sıklaşan mesken dokusuna bağlı biçimde daha yaygın tahribatta bulunduğu da saptanmaktadır.

1864'te *Mecmua-iFünun'd-a*. "Harik-i İstanbul" başlıklı bir makale yayımlayan Münif Paşa'ya göre İstanbul, doğal güzelliğine ve tarihsel zenginliğine karşılık iki "ayıp"tan kurtulamamıştır. Bunlar "harik" (yangın) ve "taun"dur (veba). Münif Paşa, yangınları ihmale, yerleşim kusurlarına,

∴,-r^-7-^>^#^g^^^i^^iK^s=M^ffiSa-@m«^s~

Dinleyin feleğin zulümâtım Oldu İstanbul'da bir nişane Görün bu mahallin
harabatını Yandı dükkan evler kaldı virane

Bir cumaertesi günü akşamı Eder iken herkes anda ahkâmı Kahbe felek ne[ye] etdi
encamı Benzetdi orasını misl-i ormana

Saat on buçukda Odunkapı'da Birkaç refik ile bulundum anda Gezüb durır iken
Kantarcılar'da Sesler aldım bağırır bağırana

Duyunca ahali neman yetişdi Birkaçı da yolda bayılıb düştü Birdenbire bir yer
tutuşdu Çıkdı duman arşa tâ âsmâne

Heman alev her yan[a] sıçradı Dört beş dükkân ve konakları sardı Şiddetle ruzigâr
aldıkça aldı Başladılar evden kaçan kaçana

Aldılar topları o kuleliden işaret çekildi yangın köşkünden Hep haber aldılar
nevbetçilerden Dediler İstanbul yanar yamane

Yangının bir ucu Kantarcılar'da Dahi öbür ucun Odunkapı'da Birisi de ister gitsün
Vefa'da Öbürüsü gitdi bilmem ne yâne

Daha üç dört yer var yanar tutuşur Yanmamış yerlere varub yetişür Ahâli bağırır
Allah yetişür Tövbekarız kıldığımız isyâne

Kerestecilerin hali pek yaman Felek eylemiştir orası viran Ahâli feryâd ettiği zaman
Başlardı hepsi figane

Bir bakkal çırağı dediler yandı Duyan hep ahâli buna inandı Bilmem ki gerçek mi
yoksa yalandır Yazdırmışım böyle bu destâne

Yüz yirmi dört hane Keresteciler Ben bilmezdim ya öyle dediler Dün gece misafir
bana geldiler Söyledikçe başlar idim nâlâne

met, Çemberlitaş, Akarçeşme, Gedikpaşa, Kumkapı, Topkapı semtlerinin 20 saat boyunca yandığı, birçok resmi daire ve sarayın da yangından etkilendiği; padişahın, paşaların harikzedelere yardımcı olduğu, ianeye katılan devlet ricalinin adları zikredilmektedir. Destanda bu yangının büyüklüğü anlatılırken *Çok büyük yangınlar ol-muşdur amma /Bu şiddetle yangın olmamış asla /Hocapaşa semti sönmeden hâ-*

Çiçekpazarlı'nın tulumbaları Reisleri ile hem tayfaları Ağlamaya başladı anaları Ki evladlarımız gitdi kurbâne

Meğer yalan imiş ben de inandım Ne bileyim kardaş bu söze kandım Duyunca haberi dunıb ağladım Meşakkım yoktur benim asla yalane

Bakdılar yangını yanıyor yaman Nizam tulumbası geldi o zaman Küçükpazarı'na oldu bir derman Söndürüb yangını durdu bir yâne

Tulumbacı kancacı baltacılar Bunlarla beraber durdu paşalar Bu nasıl yangındır deyü şaşarlar Böyle zâlim kasıt geldi bu cihâne

Paşakapu(lu)lar aldı üç koyun Dedi ki ahâli yiyiniz doyun Kalkdılar da oynadılar bir oyun Bici bicu lelu lelu hırpane

Tepebaşılılar aldı kırk altun Kurtardılar yedi hâne bir hâtûn Bunların hangisi alınur satun Ki benzer hepisi bir kahramane

Panaya Kilse'nin uşağı güzel Kalkar sabahlan kâkülün düzer Pazar günleri giyinir gezer Galata boyunda akrane

İmrahoiular da güzel nasara Yangının yerinde atar bir nara Nereye gitseler almadan para Kaldırmazlar sandıkları bir yâne

Sene bin sekiz yüz doksana tamam Eyledi bu yangın her yanı yaman Bu haneler yapılacak ne zaman Ki oldu hepisi de virân(e)

Sağ olsun Şah Sultan Hamid Şahane Yedi kıral içinde çıkdı bir dane Ki yolladı yananlara iane Onun için nâmı gider her yâne

Yandı dükkân evler kaldı meydane Acıdım or[a]da çok nevcivâne Bu kadar söyledi *Âşık Cevlanî Sıdk-ı sâdık sığınarak zebani*

ÂŞIK CEVLANÎ

la / Gedikpaşa oldu hâk ile yeksûn denilmektedir.

Aynı dönemde yaşamış aşuğlardan Nâ-mî'nin(->) de "Destân-ı İstanbul der Vâsf-ı Kolera ve Harik-ı Hocapaşa ile Galata" başlıklı destanında, 42-54. dörtlükler 1865 yangını anlatır. Bu destanda anlatılanlarla Burhan'ın destanında anlatılanlar arasında bazı paralellikler de bulunmaktadır.

Nâmî'nin destanında bu yangından et-

kilenen İstanbul halkının durumu *Sokaklarda kaldı harîk-zedegân / Cami avluların Udiler meskân / Kimisi aç susuz sefil sergerdân / Döyünürdü giryân giryân İs-tanbul* mısralarıyla tasvir edilmiştir.

Lîsânî mahlaslı bir aşuğ da 1865 Hocapaşa yangını için 31 dörtlükten oluşan bir destan yazmıştır. *Destân-ı Temurkapı Yangını* başlığını taşıyan ve diğer destanlarla içerik bakımından benzerlikler gösteren bu destan da taşbaskısı ile çoğaltılmıştır.

Cevlânî'nin 1890'da Ayazmakap.ı-Kü-çükpazar semtinde çıkan, Kantarcılar ve Odunkapı'ya doğru yayılan yangın üzerine "Kerestecideki Yangının Destanı" başlıklı bir destanı vardır. 24 dörtlükten oluşan bu destanda da diğer yangın destanlarında olduğu gibi yangın mahallinin tasviri yanında yayılması, verdiği zararlar ve yangını söndürmeye çabalayan tulumbacı sandıkları da anlatılır.

Alaiyeli Âşık Kemal'in 1908'de yazmış olduğu 28 dörtlüklük "Çırçır Atpazarı Yangın Destanı" da ünlü Çırçır yangınının Bakkal Sokağı'ndan çıktığı, Atpazarı civarının yanıp kül olduğu; Saraçhane, Kıztaşı, Sofular semtlerinin harabeye döndüğü; yardım toplandığı, halka çadır verildiği gibi bilgiler içermektedir.

İstanbul'un, özellikle 19. yy'da yaşadığı yangınlarla ilgi destanlar, halkı bilgilendirmek, olayları değişik bir gözle sergilemek, âşıklar tarafından bir meslek haline getirilen destancılığın vardığı noktaları göstermek bakımından ilginç belgelerdir.

Bibi. K. Pamukciyan, "Aznavuroğlu", *İSTA*, III, 1728-1729; M. S. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*, I-V, İst., 1971-1979; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, (1972), 34-35; C. Öztelli, *Uyan Padişahım*, İst., 1976, s. 629-633; M. S. Koz, "Hocapaşa Yangını Destanı", *TDEA*, IV, 250-251; ay, "19. Yüzyıl Aşuğların-dan Nâmî'nin İstanbul Destanı", *Prof. Dr. Sa-im Sakaoğlu'na 55. Yıl Armağanı*, Kayseri, 1994, s. 272-282; R. E. Koçu, *İstanbul Tulumbacıları*, s. 453-457.

m; SABRI KOZ

YANGINLAR

Bizans Dönemi

Konstantinopolis tarih boyunca yangınlardan büyük zarar gördü. Kentte evlerin birbirinden en az 12 ayak mesafede olması zorunluluğu ve inşaat malzemesi olarak genellikle taş ve tuğlanın kullanılması dahi bu yangınları önlemeye yetmemiştir. Yıldırım düşmesi ya da tedbirsizlik yanında birçok yangın da sık sık meydana gelen ayaklanmalar sırasında çıkmıştır. Özellikle 12. yy'dan itibaren Konstantinopolis'te yaşayan Latin kolonileri ile şehrin yerli halkı arasındaki gerginlik, yağmalama ve yangınlarla sonuçlanmıştı. Bizans dönemi boyunca donanımlı bir itfaiye teşkilatının bulunmayışına suyun az bulunur olması da eklenince, Konstantinopolis defalarca yıkılmış, yeniden

yapılmıştır. Konstantinopolis'te eparhosa bağlı olarak faaliyet gösteren mahalle yöneticileri kendi özel itfaiye teşkilatlarını (collegiati) ve gece bekçilerini istihdam ederlerdi.

Bizans'ta yangın, deprem gibi ilahi öfkenin sonucu kabul edilirdi. Konstantino-

polis'i tahrip eden büyük yangınlar çok kısa aralıklarla yaşanmıştır. 388 yazında, 12 Temmuz 400'de, 20 Haziran 404'te, 25 Ekim 406'da, 15 Nisan 428'de, 17 Ağustos 433'te, 448'de, 1-2 Eylül 465'te, 475'te, 498' de, 509 ve 510'da, 6 Kasım 512'deki yangınlarda kent büyük ölçüde zarar görmüştür. 15-17 Ocak 532'de I. İustinianos'a(->) karşı başlatılan Nika Ayaklanması(->) sırasında çıkan büyük yangında ise şehirdeki pek çok kamu binası, başta Ayasof-ya olmak üzere dini binalar ve evler büyük ölçüde tahrip olmuştu. Temmuz 548, 13 Mayıs 559, Aralık 560, 12 Ekim 561, Aralık 563, Nisan 583, 603, 10 Ağustos 626'a kadar sık sık Konstantinopolis'i yıkıma uğratan yangınlara kaynaklarda yaklaşık 160 yıl kadar değinilmez. Bu uzun aradan sonra Aralık 790 yangınını 886/887'de (muhtemelen yıldırım düşmesi sonucu çıkmıştı), 912 ilkbaharında, 931 yazında, 6 Ağustos 1040'ta, 1069'da çıkan yangınlar izledi.

Mart (?) 1097'de I. Haçlı ordusu komutanlarından Godefroi de Bouillon Pera'da-ki evleri yağmaladı ve yaktı. Tarihçi Nike-tas Honiates'in(->) anlattığına göre 1194'ten önceki bir tarihte çıkan yangın, şehrin kuzey yakasını tümüyle tahrip etmişti. 25 Temmuz 1197 yangınını, 17 Temmuz 1203' te Konstantinopolis'i ele geçirmeye çalışan Haçlıların çıkardığı yangın izledi. Aynı yılın 19-21 Ağustos'u arasında birkaç Fransız askerinin Müslümanlara ait bir mescidi ateşe vermeleriyle başlayan yangın kısa sürede şehrin birçok mahallesini içine almıştı. 12 Nisan 1204'te Konstantinopolis'i ele geçirmeyi başaran Haçlılar üç gün süreyle şehri yağmaladılar ve yaktılar.

Bu yangınları 25 Temmuz 1261'de şeh-

1911'deki Balat

yangını.

Resimli Kitap,

S. 31

(Haziran 1911)

ri Latinlerden geri alan Bizanslıların, Haçlılarla işbirliği yapan Latinlerin yerleşim yerlerini yakmalarını izledi. Kasım 1291, 1303 yangınlarından sonra, 1305'te yine Bizanslılar Cenevizlilerin evlerini ateşe verdiler. 1308 yangınını takiben, 1315'te Ceneviz mahallesi yemden yanmıştı. Ağustos 1351 yangınından sonra uzunca bir ara büyük yangın yaşanmamış olmalıdır. 29 Ocak 1434'te çocukların kaza sonucu çıkardığı yangın, Ayvansaray'daki ünlü Blahernai Kilisesi'nde(->) başlamış ve muhtemelen çevresindeki evleri de yok etmişti.

Bibi. A. M. Schneider, "Brânde in Konstantino-pel", *Byzantinische Zeitschrift*, S. 41 (1941), s. 382-389; G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961-1968, s. 1208-1211; W. Heyd, *Yakm-Doğu Ticaret Tarihi*, Ankara, 1975, s. 489-594.

AYŞE HÜR

Balat

yangınından
geriye kalan
yıkıntılar.

Resimli Kitap,

S. 31

(Haziran 1911)

YANGINLAR

428

429

YANGINLAR

göksel olaylara bağlar. Yaşadığı dönemin yalnızca 1858-1864 kesitinde İstanbul'da 160 yangın çıktığını, toplam 114 konağın, 1.246 işyeri ve dükkânın, 23 han ve hamamın, 1 sarayın, 2.730 da konutun yandığını saptamıştır. Bu tabloya göre İstanbul'da ortalama her 11 günde bir yangın çıktığını ve her seferinde ortalama 24 yapının yandığını vurgular. Kentin büyük bir bölümünü kasıp kavuran ve tarihe harik-i azim, harik-i kebir olarak geçen 5-10 korkunç yangın ayrı tutulsa dahi, mevzi yangınların sık sık yinelemesi sonucunda İstanbul'un yaklaşık 1/50'sinin her yıl yandığı ve her 50 yılda bir silüetin ve iskân kabuğunun değiştiği sonucuna varılmaktadır.

20. yy'ın başlarına değin, İstanbul halkının her yangın çıkışında, sel baskınlarına uğrayan Edirne'yi de anımsayarak "Edirne sudan, İstanbul ateşten batacak!" demeleri ve padişahların payitaht edindikleri bu iki şehirde uğursuzluklar olduğuna inanmaları, kuşkusuz yangın karşısındaki çaresizliğin bir ifadesiydi. Halk, yangından ancak Allah'ın inayeti ile kurtulunacağına inanmış, bu inançla da evlerinin saçaklarına "ya Hafız" levhaları asmayı, evin çevresinde tütsüler gezdirmeyi, ateşin dokunmayacağına inanılan türbelere, yatırlara yakın yerlerde

oturmayı, daha gerçekçi yaklaşımla da çeşme, hamam ve sarnıçlar civarında ev edinmeyi tercih edegelmişlerdi.

Yine birer önlem olarak evlerde sarnıçlar, avlu veya bahçede su kuyuları, bes-tan kuyuları vardı. Yangınlar bu tür önlemlere ve yeniçerilerle tulumbacıların sözde koşuşturmalarına karşın söndürülemiyor, kendiliğinden sönüyordu (bak. tulumbacılık). Gerçi, yangın çıkan yere, devrin padişahı, sadrazam, vezirler, yeniçeri ağası, yeniçeriler, tulumbacılar, halk koşuyordu, ama bunların çabalarından çok, yangının sönmesi, geniş bir boşluğa, büyük bir külliye'nin dış avlularına, meydanlara, surlara ya da deniz kıyısına dayanmasıyla veya yağmur yağmasıyla mümkün oluyordu.

Yangın olgusunun İstanbul'a yaşattığı bir sosyal gerçek ise "kül fukaralığı" idi. Beklemedik bir anda zenginler yoksul düşebiliyor, buna karşılık yangını fırsat bilip yükte hafif pahada ağır ne bulduysa yağ-

1911'deki Balat

yangınından bir başka görünüm. *Resimli Kitap*, S. 31 (Haziran 1911)

malayan, aşırın kimseler de yangın zengini oluyordu. Yangın mallarını dalımdan ucuza kapatıp sonra peyderpey satan bir esnaf zümresi dahi vardı.

Yangınların asıl tahribatı ise kültür ve sanat eserleriyle ilgili olageldi. Gerek İstanbul'da üretilen, gerekse iç ve dış pazarlardan ithal edilen her çeşit değerli eşya, yazma kitaplar, levhalar, Edirnekari, Beykoz, Haliç, İstanbul işleri, kâşî ve bil-luriyeler, türlü evani, giyim kuşam ve ev eşyası, süs ve ziynet eşyaları, yangınlarda tahrip veya kayboldu. İstanbul halkının, en azından evinin eşyasını ve değerli mallarını kurtarmak için bulduğu bir çare ise "mahzen" denen, kagirden ve rutubetli bodrum katlarıydı. Uzakta dahi olsa bir yangın çıktığında, herkes, kendi evinde yoksa komşu evin mahzenine değerli eşyasını taşıyarak üstteki ahşap mekân yansa bile çoğu durumda zarar görmeyen mahzenler sayesinde bir kısım eşyasını kurtarabiliyordu. Bir başka önlem de ya-

1912'deki İshakpaşa yangını. *Resimli Kitap*, S. 40 (Mayıs 1942)

tak, yorgan ve mobilya gibi kaba ve kolay yanabilir eşyanın, taşınabildiği kadar, büyük camilerin iç avlularına götürülme-siydi. Sultan Ahmed, Süleymaniye, Fatih gibi büyük camiler, harimleri ve avluları ile sık sık yangından zarar görenlerin sığınağı olmuştur.

İstanbul yangınlarının çıkış nedenleri çeşitli olmakla birlikte ilk sırayı kundaklamalar almıştır. Görevleri arasında yangın söndürme işi de bulunan ve bunun karşılığında semt halkından ücret alan yeniçerilerin, hem bu nedenle, hem de göz koydukları zengin evlerini, söndürme bahanesiyle soyup yağmalamak için kundak koydukları çoğu kez kanıtlanmıştır. Bazen de kent güvenliğinden sorumlu sadrazamı azlettirmek için, kentin şurasında burasında yangınlar

çıkarıldığı da vaka-nüvis tarihlerinde geçmektedir. Kalafat yeri, mumhane, kahvehane, baruthane vb işyerlerinin şehrin hemen her tarafında bulunması da bu gibi yerlerde çıkan ateşin hızla yayılmasına neden olmuştur. Yine, yıldırım isabeti, ocak ve baca kurumlarının tutuşması, mangal ve şamdan devrilmesi gibi dikkatsizlikler de yangın nedenlerin-dendi. Hattâ, limanda tutuşan bir ahşap teknenin, rüzgârın etkisiyle kıyıya sürüklenip bir semti baştan başa yangına verdiği dahi görülmüştür. Sokakların dar ve dolambaçlı oluşu, saçak, cumba, çardak çıkıntıları, özellikle konutların ahşaptan ve çoğu yerde bitişik nizamda yapılması ev aralarında yangın duvarı bulunmaması, kent bir yarımada üzerinde olduğundan rüzgârın ve fırtınaların eksik olmaması, itfaiye örgütünün ve yöntemlerinin geliştiril-memesi ise İstanbul yangınlarının afete dönüşmesine neden olan etmenlerdir. Diğer yandan, yangınların, Yeniçeri Ocağı'nın bozulmasına ve ayaklanmaların artmasına koşut biçimde sıklaşması da anlamlıdır.

*1

-,^î-, U!

19. yy'm ikinci yarısından başlayarak yangınların daha sık çıkmasında ise ısınma ve ocak yakma tekniklerinin değişmesi, soba, havagazı, elektrik kullanımına geçilmesi, nüfusun artması nedeniyle mesken dokusunun daha da yoğunlaşması gibi nedenler söz konusudur.

İstanbul yangınları her padişahın dönemine göre kronolojik olarak sıralanabileceği gibi ilk devir (15. yy'dan 1855'e değin), ikinci devir (1855-1908, şehremaneti dönemi) ve üçüncü devir (itfaiye örgütünün etkili olduğu II. Meşrutiyet dönemi ve sonrası) olmak üzere de toplanabilir. Yine yangınların tahribatına göre harik-i kebirler, semt ve çarşı yangınları, münferit yangınlar başlıkları altında da bir tasnif yapılabilir.

Fetihten II. Bayezid'in (hd 1481-1512) ilk saltanat yıllarına kadar, kentte yangınlar çıktığına ilişkin bir kayda tarihlerde rastlanmamaktadır. 1489'da bir yıldırım isa-betiyle infilak eden ve çevresinde yangına sebep olan, Atmeydanı'ndaki baruthane (Güngörmez Kilisesi) olayı ile aynı yıllarda Fatih'te Sultanpazarı'nda bir yangın çıktığı, 123 dükkân ile 16 odanın yandığı saptanmaktadır. 1501'de ise yine bir yıldırım isabetiyle Galata'daki bir barut mahzeni tutuşmuş ve yangın çıkmıştır. Olay yerine gelen Vezirazam Mesih Paşa ile Galata kadısının, infilakte savrulan taşların çarpması sonucu yaralandıkları, Mesih Paşa'nın iyileşemeyip öldüğü de tarihe geçmiştir. 1510'da ise Balat ve Balıkpazarı'nda 800 dükkân ile çok sayıda ev ve odanın yandığı tespit edilmektedir.

I. Selim dönemindeki (1512-1520) tek yangın, 25 Ağustos 1515'te Bedesten'e yakın dükkânlarda başlamış, buradaki işyerleri ile Atik Ali Paşa vakfı dükkânlar, Ge-dikpaşa Hamamı'na kadar mahalleler büyük zarar görmüştü.

I. Süleyman dönemi (1520-1566) yangınlarının ilki 2 Temmuz 1539'da Zindan-kapısı'nda çıktı. Baba Cafer Zindam(->), içerisindeki mahkûmlarla yanarken Ahî Çelebi Camii, Ummal Zindanı, Subaşı Zindanı, Haliç kıyısındaki işyerleri, kalafat, zift, katran dükkânları kül oldu. Bu yangın, Osmanlı dönemi büyük İstanbul yangınlarının ilki kabul edilir. Odunkapısı ve civarı, Katırcılar Hanı, Tahtakale, Kazancılar, Alacahamam, Sırçacılar, Harratlar Pazarı, Gürgâni Kervansarayı, Cuhut Kapısı, Balık-pazarı Kapısı semtleri 1539 afetinde yandı ve ilk yangın yağması da yine bu sırada yaşandı. Anonim bir *Tevarih-i Âl-i Osman*'da "Sol kadar evler de dükkânlar ve kârbansaraylar yanub ve yine sol kadar mal dahi kimi yanub ve kimi yağma ve talan oldu ki nice fakirler ganî ve nice ganîler fakirü'l-hâl olmuşlardır." denilmektedir. 5 Şubat 1540'ta ise Beyazıt'taki Eski Saray(->) tamamen yandı. Bu yangına kadar, ateş kimin evinde çıkmışsa yakalanıp asılması kanun iken, Eski Saray'ın sahibi padişah olduğu için kanuna uyulmadı. Bundan sonra da gerçek suçlunun ya da kundakçının yakalanması ve cezalandırılması kural oldu. Anonim bir tarihte bu husus "Ol deme değin her kimin evi yahud dükkânı yansaydı salb olunurdu. Kendi sa-

R

N

"Yan... gün... vâââ!.. Sülümanya'da... Tökmeciler... deeee!

- Hırr... hırrr... vaf... vaf, vaf! Vûûû... vûû...

- İlahi sesiniz kısılısın hoş hoş gibi! E mi? Bekçinin ne dediği anlaşılmıyor ki?.

- Süleymaniye dedi haminne, ben işittim.

- Hiiiy! Sahi mi? A dostlar, bizim Hacı Vesile Hanım'ın evi olmasın sakın?.. Ha tunun bununla dördüncü defa olacak... Rabbim korusun!

- İlahi hanımanne! Vesile Hanım teyzemin evi şeyislâm kapısında. Halbuki bekçi, yangın Dökmeciler'de diye bağırıyor. Nereden nereye?..

- İyi ya! Dökmeciler'in üst başı Şehislam Kapısı'na dayanır işte..

- Kadınlar! Siz susun da ben varıp bakayım, şimdi gelirim!

Efendi, aba terliklerinin üzerine lastiklerini, pamuklu hırkasının üstüne de kuleleteli kamselesini geçirip kapının arkasında duran elma kökünden sopasını eline aldığı gibi sokağa fırlar...

Birbirini tanımayan insanlar çabucak ahbap olmuşlardır. Sualler cevaplar, tefsirler mütalealar.. Her ağızdan, her kulağa hitap eden sesler çıkar:

- Yangın zorluya benziyor... Baksana alevlere!

- Tabiî. Rumeli kazaskerinin konağı yanıyor.

- Hayır kazaskerinki değil. O daha beri yandadır. Bu Dağıstanlı Aksak Hoca'mn.
Hani ya ders vekili yok mu?.. Onun evi.

- Eh tamam! Öyle ise, bu ateş ta Serasker Kapısı'nın alt başına kadar dayanır.

- Çocuk musun? Arada Dökmeciler Hamamı var yahu! Derken kalabalığın arasında
bir hareket, bir dalgalanma olur...

- Geliyorlar!.. Haytt... Aslan be! Bir nara:

- Aaaayt!. Derede yüzer... Karada ezer... Dostu düşmanı gözünden sezer. Böy le
gelir, böyle gider "Fener Uşakları" Ay... daaaa!..

En önde, başı yukarı kalkık, kuyruğu topuz şeklinde bağlanmış bir düldülün
üzerindeki reisin peşi sıra su gibi akan Haliç Fenerlilerinin takımı
rüzgâr gibi geçer, köşeyi döner, yangın yeri istikametinde gözden
kaybolur...

Arkasından bir ayak pıtırıtısı. Bir nara daha:

- Aaaayt! Dostuna hayhay. Düşmana vay vay.. Kâinata duman attırır, Galata
saraylı!.. Haaaayt!

Haliç Fenerlilerle Galatasaraylılar, o vakit ezeli iki rakip. Nerede hangi yangında
karşılaşırsalar, mazallah! Kapışırlar. Kol, elle, bacak, ulak tozu... Vur
bre vur! Patlat bre patlat!

Halk içinde bir fiskos:

- Ulan Sadi be! Şimdi mescidin orada, duvar dibinde, çingar kopacaktır, gö rürsün,
gidip bakalım ulan!

Yangın yeri ana baba günüdür...

Galatasaray, Fener takımları kapışmışlar... Birinin sandığı parça parça yerde
yatıyor... Ötekinin hortumunu alıp götürmüşler, ikisi de ıskartada...
Her iki takım alayı da zaten karakoldalar.

Geriye kalan mahalle tulumbarı, gülsuyu serper gibi ateşe su sıkıyorlar. Fakat
ipincecik bir su sütunu oraya kadar erişemeyip havada dağılıyor.

Ziçni Paşa'nın kumandasındaki itfaiyenin arabaları daracık sokaklara sığamamış, o
uzaktan seyirci...

Yaşlı erkekler, kocakarılar, başlarını rasgele birer havlu veya mendil ile örtmüş
tazeler, civardaki evlerinden boşalttıkları eşyayı eski yangın yerlerine
yığıyorlar.

Yangın Şehislam Kapısı'na yakın olduğu cihetle, saraydan yaverin biri gelip biri
gidiyor.

Yarı boşaltılmış her evin penceresinde ateşe karşı Hilye-i Saadet tutan bir mü'min eli. Her damda, kiremitlere ıslak kilim yayan telaşlı insanlar.

Ateş hafifliyor. Fakat sarfolunan gayretlerin, gürültünün, telaşın bunda hiç dahli yok. Mucizeyi yapan iki tane muhkem yangın duvarı ile ara yerdeki geniş bir bahçe...

Bütün bu iş iki saatte olup bitmiştir. Fakat İstanbul'un koskoca bir semti bunun heyecanını en aşağı bir hafta çeker.

Meğer ki iki gece sonra, başka bir tarafta çıkacak daha zorlu bir yangın bunun tesirini unutturmasın!

E. E. Talu, "Eski Yangınlar", *Memlekette Aydıbir*, S. 6 (1 Şubat 1936), s. 43-45

L

YANGINLAR

430

431

YANGINLAR

rayı yanacak ayruk kimesne(yi) incitmediler" denilerek belirtilmiştir.

25 Nisan 1546'daki Bitpazarı yangını için bazı Batı kaynaklarında 10.000 dükkânın yandığı ileri sürülmüşse de herhalde doğru değildir. 1554'te ikinci kez yangın çıkan Zindan Kapısı'ndaki işyerleri tamamen yandığı gibi, Tahtakale ve Odunkapı-sı cihetleri de zarar gördü. Aynı yıl, bu semtlerde 14 yangın daha çıktı. Şubat 1560' taki Galata yangını ardından bir ferman yayımlanarak Müslim ve gayrimüslim evlerine tura saçak izni verilmemesi, tuğladan örme kirpi saçaklar yaptırılması emredildi.

II. Selim döneminde (1566-1574) 1569' da Eminönü'ndeki Yahudi mahallelerinde çıkan yangın, yeniçerilerin söndürme işi ni ağırdan almaları sonucu hızla yayıldı ve yüzlerce ev ve işyeri kül oldu. Bunun üzerine bir ferman çıkarılarak her evde yangın söndürmede kullanılacak merdi ven, su fiçisi bulundurulması, bir yerde ateş görülünce "komşuları ile üşüb yeniçe riler yetişinceye değin nerdüban koyub su yu ile ateşi men' ve def etmeğe" çalışma ları buyuruldu. Ayrıca, Rumeli'den gelen iş bilmez neccarlara ev ocağı yaptırılmama- sı, zira yangınların ekseriya ocak ve ba calardan çıktığı uyarıldı. Mayıs 1574'te Topkapı Sarayı'nın mutfakları yandı ve sa raya ait "selatin-i mâziyeden intikal eyle yen" pek çok çini evani zayi oldu.

III. Murad döneminde (1574-1595), 19 Nisan 1588'de Kapalıçarşı ve civarı yandı. Bu yangının kolları, Bitpazarı, Yahudi ma hallesi, Gedikpaşa semtlerini de yaladı. Yeniçerilerin bu olayda da söndürmekten çok yağmaya düştükleri gözlemlendi. 1590'da- ki Karaman ve Saraçhane'de

çıkan iki küçük yangından sonra Temmuz 1591'de biri Tophane-i Âmire'de, diğeri ise Şehzadebaşı'nda Peripeyker Evleri'nde iki yangın da ha oldu. Peripeyker yangınının bir kun daklama eseri olduğu, yeniçerilerin Top hane yangını dönüşünde buradaki Divane İbrahim Paşa Sarayı'na üşüşüp yağmala malarından anlaşıldı. Nisan 1592'de ise Ayasofya'daki Üskübiye Mescidi(->) ve ci varı yandı.

I. Ahmed döneminin (1603-1617) tek yangını 22 Mayıs 1606'da yine Cuhud Kapısı civarındaki Yahudi mahallelerinde çıktı. Hoca Hanı, Hocapaşa Hamamı'na kadar Sirkeci semti büyük zarar gördü.

IV. Murad (hd 1623-1640) her ne ka dar sert önlemler aldı ise de İstanbul, ta rihinin en korkunç yangınlarından birini 2 Eylül 1633'te yaşadı. Cibali'deki bir ka lafatçı dükkânından çıkan ve tarihe "büyük Cibali yangını" olarak geçen bu afet, üç gün sürdü. Kentin 1/5'i hemen neredeyse kül oldu. Şiddetli bir poyraz yüzünden yan gın, Küçükmustafapaşa Çarşısı, Hamza Paşa Sarayı, Unkapam, Kurşuncubaşı Sarayı, Sultanselim, Zeyrek, Atpazarı, Âşıkpasha, Fatih, Büyükkaraman, Küçükkaraman, Sarıçane, Sarıgürz semtlerini sildi süpürdü.

Sultan İbrahim döneminde (1640-1648) 31 Ağustos 1640'ta Balat'ta iki yangın birden çıktı. Söndürme çalışmalarına nezaret eden Vezirazam Kara Mustafa Paşa yaralandı. Balat Kapısı dışındaki iskelede

Yüzyıllık Dönemde Büyük Yangınlar 1854-1954

Yangın	Yanan	Yangın Yerinin	Yanan	
Küçükmustaf	1854	140 Samatya	1895	146
Akseray	1855	748 Halkıoğlu	1895	105
Eğner	1855	200 Zeyrek	1898	110
Kodıköy	1856	250 Büyükdere	1898	262
Salımatmruk	1856	111 Maltana	1899	112
Sakızağası	1856	200 Karagömrük	1900	150
Unkananı	1861	600 Halköy	1900	111
Eğner	1861	100 Valdeğirmeni	1901	100
Küçükmustaf	1862	242 Maltana	1902	1 121
Ayaznecerey	1862	210 İmrahor	1906	115
Kasımpasa	1862	526 Yeniköy	1908	107
Hacınece	1865	1 007 Arnavutköy	1908	100
Kumkanı	1865	1 002 Çirçir (Fatih)	1908	1 500
Eğrikanı	1865	170 Vedikule	1908	207
Damirkanı	1866	150 Meraen	1911	172
Balat	1866	500 Akseray	1911	2 400
Meraen	1867	220 Balat	1911	224
Balat	1868	118 Beyazıt	1911	111
Beyoğlu	1870	2 000 tchoknasa	1912	885
Edirnekanı	1871	205 Uzunçerey	1912	120
Langa	1872	186 Sultanahmet	1912	120
Kuzuncuk	1872	501 Halkıoğlu	1914	228
Calata	1874	120 Tophane	1915	1 225
Samatya	1874	687 Halköy	1916	267
Ülküder	1874	265 Nispete	1917	206
Balat	1877	121 Yenikanı	1917	124
Kodıköy	1878	150 Ahmediye	1918	220

Küçükmustaf	1979	172	Cibali Ertih	1019	7 500
Öteköy	1980	414	Vefa	1019	500
Hacköy	1985	207	Kulaksız	1010	291
Unkapanı	1986	140	Kurucasma	1010	402
Arnavutköy	1987	264	Karagömrük	1010	570
Ülküdar	1980	122	V Mahalle	1021	600
Ülküdar	1980	1 000	Langa	1022	121
Dandik	1900	1 200	Harbiyede	1025	02
Harbor	1900	200	Maltana	1026	110
K. Dezer	1901	216	Tenlesi	1027	201
Venikani	1902	122	Kurtuluş	1020	207
Basıltas	1902	166	Kapalıçarşı	1042	202
Moda	1903	150	Kapalıçarşı	1054	1 364

Kaynak: (Ergin), *Mecelle*, I, 1317 vd; T. Özavcı, *Cumhuriyet Devrinde itfaiye*, İst., 1973

Sedefçiler çarşıları ile deniz tarafında da Gedikpaşa'dan Kadırga Limanı'na kadar semtleri kül etti. 18 Mayıs 1653'teki ikinci yangında Odun Kapısı, Yemiş İskelesi, Zindankapı, Hasır İskelesi, kıyı boyu işyerleri ve evler, Ahî Çelebi Camii(-0 yandı. Nisan 1660'taki Galata yangınında bu semtin 1/4'ünde yanmayan bina kalmadı. En çok zarar ise Karaköy ve Perşembe Pazarı'nda olup buralardaki kiliseler de tahrip oldu.

1633 büyük Cibali yangınından sonraki ikinci büyük yangın ise tarihe Ayazma Kapısı yangını olarak geçen 24 Temmuz

ve bir mumhanede başlayan bu yangınlar, Sultanselim'e, Çukurbostan'a, Fener'e kadar yayıldı. Fethiye Camii de zarar gördü. 26 Haziran 1645'te Beyazıt'ta bir dükkânda başlayan yangın, Bayezid Külli-yesi'ne(->) Darphane'ye zarar verdi. Yah-nikapın Sarayı, Bayezid Hamamı, Yenika-pı'ya kadar sahil kesimi de etkilendi.

IV. Mehmed döneminde (1648-1087) birçok yangın oldu. Büyük yangınların ilki 20 Aralık 1652'de yaşandı. Esir Hanı'ndan çıkan bu ateş, rüzgârla yayılarak Çarşıka-pı Valide Hanı, Tavukpazarı, Kapalıçarşı, Elçi Hanı, Mahmutpaşa Çarşısı, Mercan ve

1660'taki afet oldu. Kereste mağazalarının tutuşmasıyla bir anda büyüyen ateş, Unka-panı'nı sardığı gibi, sur kapılarından içeriye de girerek kollar halinde Haliç yamaçlarını, Beyazıt'tan Süleymaniye'ye kadar bütün mahalleleri, Kapalıçarşı, Mahmutpaşa, Tahtakale, Fatih, Şehzadebaşı, Hocapaşa, Sultanahmet, Kumkapı, Kadırga, Nişanca, Samatya, Davutpaşa, Langa Bostanı ve Cerrahpaşa'yı üç gün boyunca kasıp kavurdu.

Silahdar Taribi'nde bu yangınla ilgili olarak "Ol zibâ kasırlar bir lahzada hâke setr olub esas ü binası zir ü zeber oldu. Gi-celer şûle-i âteş-i şerâre-feşân ile menend-i rûz-ı nûranî ve gündüzler zuhur eden du-hân-ı siyahdan mesabe-i şeb-i zulmânî oldu" denilmekte, halkın evlerini unutup can derdine düştükleri, pek çoklarının malları ile yandıkları anlatılmaktadır. *Tarih-i Gül-manî'de* ise yanan Siyavuş Paşa Sarayı, bezirgan konakları, mahzenler, kervansaray ve hanlar, hamamlar,

tekke ve medreseler sayılmaktadır. *Tarih-i Gilmanî'deki* açıklamalara göre yangın, cumartesiden pazartesiye kadar sürmüş; Unkapanı, Zeyrek Yokuşu, Fatih, Sarıgürz, Molla Gürâ-nî, Esekapi, Samatya, Kadırga Limanı, At-meydanı, Alayköşkü, Demirkapı semtleri yanmıştı. Atmeydanı'na toplanan halk, birbirini ezecek kadar sıkışık vaziyette üç gün aç ve susuz, yangının ve yazın sıcağında perişan düştü. Cerrah Mehmed Paşa Camii'ne sığınanlar ise dumandan ve harareten boğulup öldüler. 1660 yangınının bilançosu 120 saray ve konak, 40 hamam, 360 mescit ve cami, 100'den fazla mahzen, medrese, tekke ve kilise ile sayısı belirsiz ev olmuştur. Ölenler ise 2.700-4.000 arasında gösterilmiştir. "Harik-i kebir" denen bu korkunç afeti destanlaştıran Kâtibzade'nin "Tarih-i İhrak-ı Kebir" adlı uzun manzumesinde yangının yayıldığı semtler, yanan binalar, yaşanan korkular anlatılmıştır.

24 Temmuz 1665'te ise Topkapı Sarayı harem dairesi bir cariyenin kundaklaması sonucu yandı. Haremle birlikte Adalet Kasrı, Kubbealtı, dış hazine, Defterhane, Da-rüssaade Kapısı ve haremağaları dairesi de yandı.

4 Şubat 1673'te Valide Hanı ile çevresi, Nisan 1677'de Tersane Bahçesi Köşkü haremî, Nisan 1679'da Fener Kapısı civarı, Mart 1680'de Mahmutpaşa Çarşısı, Ekim 1681'de Galata'da Kürkçü Kapısı, Ocak 1683'te Tavşantaşı, Mart 1683'te Galata'da Kurşunlu Mahzen yangınları oldu. 5 Nisan 1683'te Odun Kapısı'nda başlayan yangın, Ayazma Kapısı'na, oradan Süleymaniye'ye yayıldı ve 1.000'den fazla ev yandı. 8 Ağustos 1687 gecesi Beyazıt'ta başlayan bir yangın, Uzunçarşı, Kilit Ham yönünde genişledi ve 500 kadar bina kül oldu.

11 Eylül 1687'de Eski Saray'da(^) çıkan yangında, haremağalarının söndürmeye gelen yeniçerileri içeriye sokmamaları yüzünden cariyeye ve kadınlardan çoğu yanarak veya boğularak, Ayşe Muazzez Sultan (II. Ahmed'in annesi) ise korkudan öldü.

II. Süleyman döneminde (1687-1691) 18 Mart 1688'de Balıkpazarı'nda çıkan yangın Haliç kıyılarını tuttu. Bir meyhanede

1912'ndeki İshakpaşa yangınından bir görünüm.

Resimli Kitap, S. 40 (Mayıs 1912)

başlayan bu büyük yangında, *Silahdar Ta-ribi'ndeki* bilgilere göre 1.500 ev 5.000 (?) dükkân ve işyeri kül oldu. Mısır Çarşısı dışındaki dükkânlar, Tahmisçiler Çarşısı, Rüstem Paşa Camii'ne(->) kadar çarşılar, Balkapam, Uzunçarşı, Mercan Çarşısı, Mahmutpaşa, Alacahamam, Valide Hanı, İbrahim Paşa Camii çevresi tamamen yandı. Yeniçeriler, çarşı esnafına olan kırgınlıklarını bu afet sırasında açığa vurarak "Kulu kırmak hoş mudur, ko yansın, şehirli keferesi!" dediler ve yangına seyirci kaldılar. 24 Ocak 1690'da, Eyüp'te bir kaymakçı dükkânından yayılan ateş, Eyüp Çarşısı'm kül etti. Eyüp Sultan Camii de zarar gördü. 24 Ocak 1691'de ise Mısır Çarşısı tamamen yandı

"Cümle kapu ve pencere ve dükkânlarından ateş direk olub ertesi akşama değin" ateş sönmedi. Sonraki günlerde de hararetten içeriye girilemedi. II. Ahmed'in (hd 1691-1695) Edirne'de geçen padişahlığı sırasında 7 Haziran 1693'te Cibali'de Karanlık Mescit civarında başlayan yangın, Zeyrek Yokuşu'na, Zeyrek Kilise Camii'ne(->), Atpazarı'na kadar genişledi. 838 ev, 98 dükkân, 3 medrese, 1 mektep, 4 havra, 1 kilise yandı. 31 Eylül 1693'te ise Ayazma Kapısı yangını, Emi-nönü'ne, bir koldan da Cibali Kapısı'na yayıldı. Buradan Atpazarı'na, Fatih'e, Yedi Odalar'a, Şahhuban'a, Molla Gürani'ye, Muratpaşa'ya, Avratpazarı'na, Süleymani-ye'ye, Ağa Kapısı'na, Vefa Meydanı'na, Eski Odalar'a, Aksaray'a, Langa'ya, Cerrahpaşa'ya kadar genişleyerek korkunç bir afet halini aldı. Bilançosu, 18 cami, 19 mescit, 17 mektep, 12 fırın, 2.547 ev, 87 oda, 1.146 dükkân, 22 horos (değirmen), 3 yağhane, 4 han olarak tarihlere geçti. Bundan iki hafta sonra, 17 Eylül 1693'te Ayazma Kapı-

sı'nda çıkan yangında kereste mağazaları ateş aldı. Odun Kapısı'ndan içeriye yayılan ateş, Süleymaniye'ye kadar, önceki yangın yerlerini bir daha dolaştı. 5 Ocak 1695'te de Bedesten civarında çıkan yangında Kapalıçarşı dışındaki dükkânlar yandı.

II. Mustafa döneminde (1695-1703), 1696'da Galata'daki Saint Benoit Kilisesi ile çevresindeki binalar yandı. Eylül 1698'de Şehremini'ndeki baruthane infî lak etti. Aksaray'a kadar geniş bir çevre de 425 ev hasar gördü. Yayımlanan bir fermanla, İstanbul'un yangından korunması için evlerin ve dükkânların Halep ve Şam'da olduğu gibi taş ve kireçten inşa edilmesi, yangına müsait "elvah ve ahşap ve pedavra ile bina" yapılmaması emre dildi. 23 Haziran 1700'de Eski Bedesten ile Sandal Bedesteni, Sipahiler Çarşısı, Kebeciler Hanı, Bitpazarı, Mercan Çarşısı yandı.

III. Ahmed döneminde de (1703-1730) büyük yangınlar oldu. Bunların ilki 1703'te Alacahamam'da çıktı. Haseki Hamamı, Sul tan Hanı civarı yandı. Ocak 1706'da Tersane'deki kalafat yerinde başlayan yangın Tersane gözlerini tutuşturdu. III. Ahmed, ihmali olduğu gerekçesiyle kaptan-ı derya'yı idam ettirdi. 12 Haziran 1707'de Vezirler Çarşısı, 24 Ağustos'ta Makriköy (Bakırköy) Baruthanesi, aynı günlerde Eyüp yangınları oldu. Eyüp'te iskele ya nındaki yalılar ile çarşı tamamen yandı. 9 Kasım 1707'deki Hocapaşa-Hobyar yangını, kollara ayrılıp Mahmud Paşa Hamamı'na, Cağaloğlu Sarayı'na, Rüstem Paşa Medresesi'ne, Dâye Hatun Camii'ne kadar yayıldı yüzlerce ev ve dükkân kül oldu.

23 Ocak 1715 günü Azapkapı yangını çıktı. Fırtına yüzünden söndürme çalışma-

YANGINLAR

YANGINLAR

tutuşmuş gemiler, Haliç kıyılarına çarparak Balkapanı'nda da yangına neden oldu.

1633 ve 1660 büyük yangınlarından sonraki en büyük yangın 17 Temmuz 1718'de yine Cibali'de Tüfenkhane'de çıktı ve poyrazın etkisiyle önce Unkapanı'na yayıldı. Oradan kollar halinde dağılarak Küçükpazar, Kantarcılar, Zeyrek, Süleyma-niye, Vefa, Şehzadebaşı, Eski Odalar, Acemi Oğlanlar Kışlası, Çukurçeşme, Laleli, Küçük Langa, Aksaray, Davutpaşa, Altı-

lan sonuç vermedi. Ancak yağmur başlayınca ateş teskin oldu. 12 Şubat'ta bu kez Beyazıt Çarşısı'nda çıkan yangın, buradan, Nişanca ve Kumkapı'ya kadar semtlerle Bayezid Hamamı ve Darphane civarına yayıldı.

22 Mart 1716'da Fatih'te Karaman Çarşısı, Bahay Konağı, o yılın 10 Kasım'ında Saraçhane Çarşısı yandı. 26 Ekim 1717'de Ga-lata'da Sandıkçılarda çıkan yangın limandaki gemilere sirayet etti. Halat kopartan

AHMED RASİM'İN KALEMİNDEN "PATLICAN MEVSİMİ" YANGINLARI

Patlıcanlar morara morara kadife rengini aldı. Çenesine güvenen, sırtına küfesini takan sokakta. "Kemer patlıcanlarım" diye bağıyor... Filvaki güzel sebzedir. Misafir ağırlar. Biraz hazmı batidir ama doyurur, bıktırmaz. Her şeye karışır, türlüye girer, dolma olur, şişe dizilir. Ezim ezim ezilir. İmambayıldı suretinde görünür. Fakat tavaşı dehşetlidir. Nerdeyse çıkar. Gündoğdusu onun nefhâ-i hân-mân-sûzudur. Ne de kolay yemektir. Biraz çalıçırıp, talaş, yonga, bakkaldan yür dirhem yağ, sütçüden bir kâse yoğurt alındı mı misk! Evde bir meşguliyet peyda olur. İki diş sarımsağa havan işlemeye başlar. Delikli kap sahanlıktan iner. Birer birer, alaca biçim kesilip dilim dilim doğranır. Zehiri çıksın diye tuzlanır, bir kenara çekilir. Odunun kurusu, ortaya, yanına mevâdd-ı müştâile yerleştirilir. Gelsin, yelpaze, kürek puf puf. Alev aldı mı tava üstüne boca zeytinyağı, oh! ne cızırtı. Yağ fıkırdar, daha yanmadı. Çıtırdar, biraz daha, hışırdar. Ha ha ha. Fakat odadaki toramandan vakit mi var? Yine ağlıyor.

- Hu! Sen ocağına bak. Ben oğlana meme vereyim. Derken bir feryâd!

- A dostlar! yetişin.

- Ne oldu?

- Yamyoruz, tutuştuk.

Şangır! Komşular yanıyoruz. Paldır! Dostlar tutuşuyoruz. Küldür!! Eyvanlar olsun!

Su! Yağma mı var? Kuyu tam on sekiz kulaç. Hem de mutfakta. Hangi kabadayı çekecek. Tâ geçen seneden beri kurumundan durulmayan bacanın gözü dumanlanmış. Ateş püskürüyor. Of dedikçe deliklerinden alev fırlıyor.

- Mahalleli! Komşular!

Kim kime? Yandakiler Sarıyer'e gitmiş! Üst baştakiler düğünde. Al perdeliler deniz kenarında. Kantarcımnkiler Çengelköyü'nde, köşedekiler tebdil-i havada.

Vay vay! Kule görecek, işaret çekecek, köşklü gidecek, tulumbalar kalkacak, gelecek, su bulacak, hortumu takacak, basmaya başlayacak da yangın sönecek!! Ha babam ha!

Tehlikenin en büyüğü var. Hacı nine, o tınazlar gibi kadın şap diye sofanın ortasına yığılmış. Eyvanlar olsun! Diri diri yanacak. Hizmetçi samuru kucaklamış kaçıyor. Anası şaşırılmış. Oğlanın kundağını çözemiyor. Ortalığı duman buruyor.

Çareler yok, yanacak. Alev yandaki evin kaplamalarını yakıyor. Ha aldı! bak bak! kiremitlerin arasından duman çıkıyor. Sardı!.. Camların rengi bile döndü. Haydi!! Koşuşuyorlar. Yarım saat sonra ortalık dümdüz. Kızgın bir virane tütüyor. Kâfir baca! Sallanır da yıkılmaz, ortada sipsivri kalmış. Tavaya bakın. Yangın bakırı derler a. Yamrı yumru!

Tuhaf adamlar da vardır. Durup durup söylenirler.

- Bir şeye acımadım! Bu taraftaki saçağın altında bir kırlangıç yuvası vardı. Ga liba yavruları da yandı.

- Zavallı kedi! Tavan arasında kalmış. Bağıra bağına gitti.

- Lâkin ne alev! Ev değil kavmış. Üzerinden geçen kuşlar kebab olup düştü...

- Neden çıkmış?

- Patlıcan tavası yapıyorlarmış. Yağ tutuşmuş.

- Söndürememişler mi?

- Kadın kısmı ateş görünce şaşırır.

- Fakat Sulu Manastır'inkiler yetişmeyeydi yok mu tâ Yedikule'ye kadar düm düz olacaktı.

- Halk malûm a. El arkada gezinir. Kimse bacanın kurumunu görmez. Öyle ya! Akşam dış kalpakçıya çıkıp da dayılık edecek değil a. Acaba devair-i belediye ha ne sahiplerini veya kiracıları mecbur edemez mi? Memur yollayarak ocaklarını sü- pürtmeye icbar eylemez mi? Hay hay! Selâmet-i umumiye namına hükümet her şeyi cebreder.

Ahmed Rasim, *Şehir Mektuptan*, 1-2, ist., 1992, s. 243-245

mermer semtleri, beri tarafta Kumkapı, ayrıca Fatih civarı kavruldu. Vezir sarayları, ulema konakları kül oldu. Bu yangının bilançosu ise tarihlere 2.283 dükkân, 171 cami ve mescit, 152 saray ve konak, 80 ho-ros, 51.000 (?) ev olarak geçmiştir. Bu yangında ilk kez Gerçek Davud Ağa'nın(-0 "nev-icad" tulumbası kullanıldı. Bu büyük afetten sonra İstanbul'da yangınları önleyici yeni bir imar nizamına teşebbüs edildi. Bir ferman

yayımlandı. Evlerin sık ve bitişik, saçakların geniş, şahnişinlerin karşı karşıya yapılması yasaklandı. Bekâr odalarının denetimsiz olduğu vurgulanarak mi-marbaşının buraları ve işyerlerini kagirden yaptırtması, binalara tura saçak yerine kirpi saçak izni verilmesi, iki kattan yüksek bina inşa edilmemesi emredildi.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın(->) girişimi ile yangın yerleri için özel imar uygulamaları öngörüldü. Fakat 22 Temmuz 1719'da Gedikpaşa'da başlayan yeni bir yangın Kumkapı'ya, Nişanca'ya, Kadırga Limanı'na yayıldı. 26 Mart 1720'de Balat ve Fener'deki Yahudi evleri yandı. 25 Ma-yıs'ta ise Kazasker civarında çıkan yangında, oraya gelen devlet ricalinden çoğu, çöken bir yapının enkazı altında kalıp yaralandılar.

5 Temmuz 1721'de Küçükmustafapaşa yangınında da Gerçek Davud Ağa'nın tulumbası kullanıldı ve yangın iki saatte söndürüldü. 19 Ağustos'taki Balat yangınında da hem bu tulumbanın kullanılması, hem de yeniçerilere bol bahşiş verilmesi sonucu, ateş büyümeden söndürüldü. Yine de bu yangında 140 ev, 120 dükkân, 6 fırın, 4 yağhane ile mescitler, mektep ve medreseler yanmış, 32 ev de söndürme çalışmaları sırasında yıkılmıştı. 6 Nisan 1722'deki Karaman Çarşısı yangınından sonra yazın da Kasımpaşa'da Cami-i Kebir ve civarı yandı. O yılki Hasırcılar İskeleyi yangınında da Gerçek Davud Ağa'nın tulumbası başarı sağladı. Tarihçi Raşid'in anlatımıyla "Gerçek Davud nâm bir şahs-ı mühtedî tulumba aletini tertib edüb hariklerde minare boyu mahalde olan ateşi teskin" etmekte olup tulumbacıbaşı atanmıştı. 20 Ekim'de ise Üsküdar'da Mihrimah Camii civarında çıkan yangında, Tabhane, Bitpazarı, Hafafhane ve Küçük Hamam yandı. 9 Eylül 1723'te Büyük Karaman Çarşısı yangını yayılmadan söndürüldü. 10 E-kim'de Fındıklı'da Molla Çelebi Camii yanında başlayan ateş hızla yayıldı. Topha-ne-i Âmire ve Cihangir Camii bu yangında harap oldu. 5 Ocak 1724'te Küçükmustafapaşa Hamamı civarı, mart ayında Bah-çekapı semti yandı. Bu yangınlarda da tulumba kullanıldı. O yılın nisan ayında, birbiri ardınca Süleymaniye'de, Üsküdar Yeni Valide Külliyesi civarında, Cibali Kapı-sı'nda yangınlar çıktı. 8 Eylül'de Yedikule İmrahor Çarşısı, 6 Kasım'da Fındıklı yangınları oldu. 5 Mart 1725'teki Hocapaşa yangını rüzgâr nedeniyle yayılacakken yağmur başlayınca söndü. Yine 7 Mayıs'ta Halıcılar Köşkü'nde, 9 Mayıs'ta Gedikpa-şa Hamamı civarında, 1 Temmuz'da Sul-tanselim'de, 4 Temmuz'da Edirnekapı'da, 27 Temmuz'da Hocapaşa'daki Ermeni Ha-

1912'deki
tshakpaşa
yangınının
felaketzedeleri
Sultanahmet

Meydam'nda.

Cengiz

Kahraman arşivi

m'nda yangınlar çıktı. Fakat bunlar, en fazla 80-100 bina ve dükkânın yanması ile söndürülebildi. O yıl çıkarılan bir hükümle de Müslim ve gayrimüslim evleri için cephe yüksekliklerine sınırlar getirildi.

23 Mayıs 1726'da Tahtakale Bıçakçı Ha-nı'nda, 2 Haziran'da Eski Saray civarında, 2 Ekim'de Fatih'te Çukur Han'da, 4 Ka-sım'da Mahmutpaşa'da yangınlar oldu. 12 Eylül 1727'de Zindan Kapısı'nda, 29 Kasım 1728'de Üsküdar Kaya Sultan Yalısı yanındaki Yahudi evlerinde çıkan yangınlar da çabuk söndürüldü. III. Ahmed döneminin sonuncu, İstanbul'un ise dördüncü büyük yangını 27 Temmuz 1729'da Balat'ta çıktı. 24 saat süren yangın, şehrin 1/8'ini kül etti. Sur dışında Eyüp'e kadar yayılan ateş, suriçinde de ilkin Halic'e paralel genişledi. Sırtlara doğru Sultanselim'i, Nişanca'yı, Ka-ragümrük'ü, Edirnekapı'yı tuttu. Yeniçeriler eski âdetlerine dönerek söndürmeden çok yağmaya koyuldular. Bu büyük yangında Kariye Camii ile çevresindeki 5-10 ev tesadüfen kurtuldu. Yangın sonrasında ise İstanbul'a inşaat malzemesi sevkıyatı başlatıldı. Yanan mektep, medrese, mescit vb vakıf ve hayır kurumlarının yenilenmesi, onarılması amacıyla da bir defter hazırlandı. Buna göre 38 cami, mescit, mektep, medrese, zaviye yanmış veya harap olmuştu.

I. Mahmud döneminin (1730-1754) ilk yangını 11 Ekim 1730'da Fındıklı'da Çubukçu'daki bir dükkândan çıktı. Bir hafta sonra 18 Ekim'de de Şengül Hamamı civarında bir başka yangın oldu. 1731'de Ga-lata'da, 8 Nisan 1732'de Koska'da, 10 Ni-san'da Molla Gürani'de, 13 Nisan'da Eyüp Nişancılar'da, haziran ayında Kasımpaşa'da ve Sultan Bayezid Camii civarında, 1733'te

Ayakapı'da, Fatih'te Zülali menzilinde, 1735'te Temmuz ayında Unkapanı'nda, 30 Ağustos gecesi Tophane'de, Şehzadeba-şı'nda yangınlar oldu. Mart 1739'da Fener'deki Patrikhane'de ve Petrikapı'da çıkan yangınlar yayılmadan söndürüldü.

29 Mart 1740'ta, o zaman Paşakapısı denen Babiâli yandı, 1 Kasım 1740'ta Üsküdar'da Kavukçular Sokağı'nda başlayan ateş epeyce tahribat yaptı, 1 Kasım 1741'de Beyazıt'taki kâğıtçı dükkânları tutuştu. Yangın, Divanyolu'na doğru genişledi. Aynı günün gecesi, bir yangın da Ayasofya'da çıktı. 24 Ocak'ta ise Kulebostan yangını oldu. 11 Temmuz'da Sultanahmet'teki bir saray yandı. 22 Temmuz'da da Kasımpaşa'da bir yangın atlatıldı. 4 Aralık günü ise Ayasofya ve Sultanahmet semtlerini kasıp kavuran büyük bir yangın oldu. Bundan iki hafta sonra 20 Aralık'ta Kadırga yangını çıktı. Yine 1741'de Ortaköy'deki Yahudi evleri, 21 Temmuz 1742'de Şehzadeba-şı'ndaki Ahmed Paşa Sarayı, 2 Temmuz 1744'te Fatih'te Kanlıfırın civarı, 29

Mart 1745'te Tersane-i Âmire mahzenleri, 28 Aralık'ta Fener ile Balat arasındaki Kiremit Mahallesi, 1746'da 13 Ocak günü Hocapaşa Hobyar Mahallesi'ndeki konaklar, 20 Ekim'de Galata'da sandıkçılar ve kürek-çiler çarşıları, 26 Ekim'de Balat'taki yahud-hanelerG»), 18 Kasım 1747'de Samatya'da-ki Yahudi mahallesi yandı.

4 Şubat 1750'de çıkan Küçükpazar yangını rüzgârın etkisiyle büyüdü. Süleyma-niye ve Vefa'ya kadar çıktı. Ağa Kapısı tamamen yandı. O yıl 21 Şubat'ta Bahçeka-pı'daki şeyhülislam konağı, 27 Nisan'da Mercan Kulluğu ve civarı, aynı gün ikinci bir yangınla Bitpazarı, Abacılar ve Yorgan-

cılar, Parmakkapı, Okçular yandı. İstanbul çarşılarının bu en yoğun kesimindeki afete yeniçeriler seyirci kaldılar ve yağmada bulundular. 19 Temmuz'da da Üsküdar'da Ayazma Mahallesi yandı. 20 Temmuz 1751'de Büyük Karaman Çarşısı, At-pazarı, Kızıtaşı civarı, Yeni Odalar, Sarıgürz ve Halıcılar köşkü semtleri kül oldu.

Nisan 1752'de Kandilli'de büyük bir yalı, Langa Yenikapı'sında Basmacılar Kârhanesi, hazıranda Gedikpaşa'daki ahşap Sabuncu Hanı yandı. Bu son yangın çevreye de yayılarak 20 saat sürdü. Birkaç gün sonra Sultanselim'de, Beyazıt'ta, Koska'da yangınlar çıktı. 23 Aralık 1753'te Galata'da Kulaksız Mahallesi'nde, 4 Mart 1754'te Kandilli'de, sonra Yenikapı'da yangınlar görüldü. Yenikapı-Langa yangınında 1.500 kadar ev yandı. Nisan 1754'teki bir başka Cibali yangını da aynı oranda tahribat yaptı. O yıl, haziran ayında, Şehzadebaşı, Aksaray ve Üsküdar'da küçük çaplı yangınlar oldu. I. Mahmud döneminin son önemli yangını 22 Ekim 1754'te Uzunçarşı'da çıktı ve çarşı semtlerini etkiledi.

III. Osman'ın kısa dönemi (1754-1757), 2 Aralık 1754'teki 18 saat süren korkunç Sultan Hanı yangını ile başladı. Yüzlerce dükkân ve ev yandı. 19 Mayıs 1755'te Ay-vansaray; o yıl 12 Temmuz'da Ayvansa-ray'dan Kadırga Limanı'na, Akarçeşme'den Dizdariye Camii'ne kadar semtleri kül eden ve 16 saat süren ikinci Ayvansaray; 29 Ekim'de Hocapaşa-Bâbiâli yangınları çıktı. Bu son yangın 36 saat devam etti. Bahçekapı'dan Mahmutpaşa Çarşısı'na, Ca-ğaloğlu'na ve Divanyolu'na, Soğukçeşme' den Ayasofya Çarşısı'na, Sultanahmet'teki Mehterhane'ye ve Defterhane'ye kadar, İs-

YANGINLAR

434

435

YANGINLAR

1912'deki Ishakpaşa yangınından başka bir görünüm.

Resimli Kitap, S. 40 (Mayıs 1912)

tanbul'un merkezi semtleri, bu arada ünlü paşa konakları, mektepler, medreseler yandı, 1 Ocak 1756'da bir meyhanede başlayan yangın, Samatya'yı kavurdu. 6 Tem-muz'da çıkan Cibali yangını, İstanbul'un en korkunç afetlerinden oldu ve üç koldan kente yayıldı. Unkapanı, Süleymaniye, Vefa, Saraçhane, Langa, Aksaray, Etmey-danı, Avratpazarı, Yenikapı bir kez daha yangın yerine döndü.

III. Mustafa dönemi (1757-1774) yangınlarının ilki 23 Aralık 1758'de Küçükayasofya, Çatladıkapı, Sultanahmet, Kadırga semtlerini yaktı. 17 Mart 1762'de Odun Kapısı, 20 Haziran'da 30 saat süren Beyazıt-Tavşantaşı yangınları oldu. Bu yangın Di-vanyolu, Nişanca, Langa, Yenikapı'yı yeniden yaladı. 1763'te Fatih'te Atpazan yangını çıktı. III. Mustafa bir fermanla han, bekâr odası, değirmen, kahvehane ve dükkânların yapımı için yeni kuralları getirdi. 21 Mayıs 1763'teki Karaman yangınında Şekerciler ve Taşçılar hanları yandı. 2 Ey-lül'de çıkan büyük Üsküdar yangını beş kola ayrılarak 18 saat sürdü.

9 Nisan 1765'te Tophane'de, bundan iki gün sonra Cihangir'de büyük yangınlar oldu. Ağustos 1766'da Haliç'te yanan bir gemi, Cibali'ye doğru sürüklendi ve bu semt bir yangına neden oldu. Buradan karşı kıyıya sürüklenip Aynalıkavak Sarayı'm tutuşturdu. 23 Ocak 1767'de bir başka Hoca-paşa yangını, yine Babıâli'ye doğru gelişti. 25 Temmuz gecesi Hoca Ham ve civarı, 27 Eylül'de Beyoğlu çarşısı, Rusya, Sicil-yateyn, Felemenk elçilik konakları yandı. O yıl, Atpazarı'nda, Kasımpaşa'da, Yenika-pı'da, Sultanahmet'te ve Mahmutpaşa'da küçük yangınlar çıktı. 8 Şubat 1771'deki Galata yangını 16 saat sürdü ve 5.000 dolayında ev, dükkân yandı.

I. Abdülhamid döneminde (1774-1789)

ilk yangın 1778'dedir. Nişanca'dan Langa Bostan'na kadar semtler kül oldu. 30 Haziran 1779'da Testereciler'de başlayan yangın 20 saat aralıksız sürdü. O yıl temmuz ve ağustos aylarında İstanbul'un bazı semtlerinde küçük yangınlar görüldü. 8 Ekim 1780'de Nişanca'da, aynı gece Ci-bali'de, ertesi gün yeniçeri kıışlarında yangınlar oldu.

1782'deki üç büyük yangından 10 Tem-muz'daki ilkinde Samatya'da 1.000 ev yandı. 24 Temmuz'da Balat-Fener arasında kalan Dibek Mahallesi kül oldu. Ateşin kolları, Çırakçı Çeşmesi, Nişancı Camii, Ra-gıb Paşa Hamamı, Çukurbostan, Edirneka-pı, Drağman, Yenibahçe, Keçeciler Hamamı, Atikalipaşa semtlerine yayıldı. 24 saat devam eden Balat yangınında 7.000 kadar yapının harap olduğu anlaşıldı. O yılın üçüncü afeti yine Cibali'de başladı. Gül Camii(->) civarında çıkan yangının söndürülmesi çalışmalarını I. Abdülhamid de izledi, iki gün iki gece süren yangında 20.000 dolayında bina kül oldu. Yangın alam, Haliç kıyısında Ayakapısı'ndan Odun Kapısı'na, suriçinde de Sultanse-lim'den Sakızağacı'na, Emirbuharî'ye, Kos-ka-Laleli'ye, Langa-Aksaray ve Yenika-pı'ya, Cerrahpaşa'dan Avratpazan'na, Davutpaşa'ya, Kocamustafapaşa'ya, Topkapı-Mevlanakapı-Narlıkapı-

Samatya ve Silivri-kapı'ya kadar şehrin büyük bir bölümünü kapsıyordu. Bu semtlerde camilere sığınanlar dumandan veya aşırı harareten boğuldular. Cami avlularına doldurulan eşyalar da kurtarılamadı. Bu korkunç afeti izleyen Dervişefendizade Derviş Mustafa'nın *Lehibü'l-Ukalâfîfikri'l-Gurebâya*. da *Ha-rîk Risalesi* adlı yazma eserinde, Çingiraklı Mahallesi'nde başlayan yangının bütün safahatı, kül fukarası, harikzedegân denen afetzedelere, devletçe yapılan yardımlar,

bunların bir kısmının Silivri, Çorlu, Edirne, İzmit, Karamürsel, Kartal ve Şile'ye iskân edilmeleri anlatılır. 1782 büyük Cibali yangınının etki alanındaki tarihi eserler de büyük zarar gördü.

6 Ağustos 1784'te Kiremit Mahallesi'nde başlayan yeni bir yangın 27 saat sürerek Yenibahçe ve Topkapı'ya doğru yayıldı. 5.000 ev kül oldu.

III. Selim döneminde (1789-1807) ilk ateş 1790'da Uzunçarşı'da çıktı. 21 Mart 1791'de aynı yerdeki ikinci yangınla bu semt tanınmaz hale geldi. 13 Eylül 1792'deki Odun Kapısı yangını 25 saat sürdü ve Uzunçarşı'ya kadar yayıldı.

İnciciyan'ın, geceleri yangın gözcülerinin nöbet tuttuklarını ve bir yerde ateş görülünce kös veya davul çalındığını bildirdiği Galata Kulesi'nin ahşap kesimi 25 Temmuz 1794'te tutuştu. O yılın kışında Beyazıt'ta Eski Saray civarında 200-300 evi kül eden bir yangın oldu. III. Selim, bir önlem olarak Bayezid, Süleymaniye, Nuruosmaniye, Laleli ve Yeni Cami avlularına büyük su havuzları yaptırdı. 18 Temmuz 1795'teki Hasır İskeleyi yangınında Yeni Cami havuzundan su alındı ve faydası görüldü. Bununla birlikte Balıkpazarı, Ahî Çelebi Camii civarı, Pertev Paşa Hanı yine de kurtarılamadı. 1797'de, 18 Nisan'da Azapkapı, haziran içinde Üsküdar Açık-türbe yangınları korku uyandırdı. 15 Mayıs 1798'de Boğaziçi'ndeki ilk büyük yangın Arnavutköy'ü kül etti. 1802'de Sultanahmet'teki tarihi Arslanhane, Temmuz 1803'te, Parmakkapı'da 40 kadar dükkân ile Peştemalcı, Yolgeçen, Kerpiç ve Kadı hanları, Hocapaşa-Bâbîâli arası semtler, Eylül 1804'te Tophane kışlaları ile 400 kadar ev yandı. Bu son yangında 200 kadar ev de söndürme çalışmaları sırasında yıkıldı. Bu yangın sürerken Hasköy İs-keleyi'nde de ateş çıktı. Burada da 500 ev kül olurken 150 ev de yıkıldı.

IV. Mustafa'nın bir yıllık saltanatı (1807- 1808) sırasında 20 Temmuz 1807'de çıkan Galata yangını 16 saat sürdü. Arap Camii, Azapkapı'daki Sokollu Mehmed Paşa Camii hasar gördü. 18 Ağustos'ta da Balkapa- m'nda ve Şehzadebaşı'ndaki Acemi Oğlan lar Kışlası'nda yangınlar çıktı.

II. Mahmud döneminde (1808-1839), 16 Kasım 1808'deki Alemdar Olayı'nda(->) yeniçeriler ot ateşleri ile Bâbîâli'yi ateşe verdiler. Sekban askerlerinin sığındığı Cebe-hane Kışlası da yine yeniçeriler tarafından tutuşturuldu. Bu iki ateşin etkisiyle Bâbîâli'den Sultanahmet'e kadar

olan yerler cehenneme döndü. Çarşı ve mahalleler yandı. Bir yandan da şehir savaşı sürdüğünden yangın yerleri cesetlerle doldu. Yine aynı günlerde yeniçerilerin kundaklamaları sonucu Üsküdar ve Levent Çiftliği kışlaları ile çevrelerinde bulunan yapılar yandı. 1811'de, 8 Haziran günü Beyoğlu'nda, 29 Temmuz'da Yenikapı'da yangınlar oldu. 4 yıl aradan sonra 20 Kasım 1815'te Ortaköy çarşısı ile bu semtin yalıları yandı.

Tarih-i Cevdet'teki bilgilere göre, 1818'de İstanbul'da büyük küçük 73 yangın çıktı. Halk, bu kadar sık ve ani yangınlar yüzünden geceleri uyuyamaz olmuştu. Her-

1911'de
Mercan'daki
yangının
yarattığı
tahribat.
Önde Âli Paşa

Konağı'nın H
kalıntıları görünüyor. *Resimli Kitap*,
(Haziran 1911)

kes afetleri bir uğursuzluğa bağlıyordu. Mahalleliler, kendi aralarında gece nöbetleri düzenlemek zorunda kaldılar. O yılın en çok heyecan uyandıran olayı nisan ayında Tarabya'daki Eflâk eski voyvodası İpsilanti'nin görkemli yalısının aile bireyleriyle birlikte yanması oldu. Bu yangının, birbirini çekemeyen Fenerli beylerin eseri olduğu anlaşıldı. Temmuz ayında ise Odun Kapısı'nda çıkan yangın, o civardaki barutçu dükkânlarına sıçrayınca korkunç patlamalar oldu. Aynı günlerde Mah-mutpaşa Çarşısı, 14 Ağustos 1818'de büyük Kadırga Limanı yangını çıktı. Tulumbacılar burada çalışırken Okcularbaşı'nda-ki ateş çarşısı yakıp Beyazıt Meydanı'na kadar genişledi.

1 Mart 1823'te büyük Cihangir yangını, Firuzağa'dan başladı. 17 saat boyunca, Fındıklı, Gümüşsüyü, Sormagir, Alçakdam, Cihangir, Tophane semtleri zarar gördü. Cihangir Camii, Tophane Dökümhanesi, topçu ve top arabacıları kışlaları harap oldu. II. Mahmud, bu geniş yangın yerinde bir imar çalışması başlatarak Nusretiye Camii ile yeni kışlaların temellerini attırdı.

2 Ağustos 1826'da büyük Hocapaşa yangını başladı. Yeniçeriliğin kaldırılmasının dan sonraki bu ilk afette, tulumbacı diye kimse kalmadığından yangına fazla müda hale edilemedi. Hocapaşa, Demirkapı, Sal- kimsöğüt kül olurken, Cağaloğlu, Çiftesaraylar, Babıâli, Çemberlitaş, Kapalıçarşı, Beyazıt, Kumkapı, Yenikapı da viraneye döndü. 19 Şubat 1826'da Abacıbaşı Çeşmesi yangınında Rum ve Yahudi evleri yandı.

1827'de Tulumbacılar Nizamnamesi ya-

•f&r

tu ar 1,1

yımlandı. Askeri itfaiye örgütü oluşturuldu. 1828 kışında Azadlı Baruthanesi'nin infilakı İstanbul'u ayağa kaldırdı. Bu korkunç patlamada 400 amele öldüğü gibi, çıkan yangında da hayli ev zarar gördü. 7 Ekim' de Ahırkapı semti tutuştu. 22 Temmuz 1829'da Arnavutköy'de ikinci kez yangın çıktı ve semt baştan başa yandı. 19 Ocak 1830'da Atpazarı yangını, Fatih'i etkiledi. 3 Ağustos 1831'de Beyoğlu'nda Çukur'da başlayan yangın, Taksim, Aynalıçeşme, Tatavla (Kurtuluş) semtlerini kavurdu. 1832'deki iki büyük yangından ilki Çengelköy'ü ikincisi Tatavla'yı kül etti. Çengelköy'de 80 ev, 20 dükkân; Tatavla'da 600 ev, 20 dükkân yandı.

Cibali yangınlarının bir yenisi 31 Ağustos 1833'te, buradaki Tüfenkhane'de başladı. Yine kollara ayrılıp İstanbul'u sardı. Üsküplü, Çingiraklı Değirmen, Âşıkpaşa, Fatih, Devehani, Sofular Hamamı, Horhor, Kıztaşı, Hoşkadeni Mescidi, Akarçeşme, Süleymaniye, Şehzadebaşı semt ve mahallelerinde yanmadık ev, zarar görmeyen kagir yapı kalmadı. Bu yangını yaşayan tarihçi Lutfi Efendi(->), Unkapam'ndaki evlerine ateş sirayet edince hocasının Haydar Hamamı'ndaki konağına canlarını zor attıklarını, ateş oraya da gelince Zeyrek'e gittiklerini, bu semtin de yanmaya başlaması üzerine Saraçhane Medresesi'ne sığındıklarını anlatır. Eski bir gelenek bu âfetten sonra da uygulandı ve harap olan vakıf ve hayrat eserlerin listesi hazırlandı. Varlıklı kimseler, üçer beşer yapının yeniden yapılmasını veya onarımını üstlendiler.

1835'te Kumbarahane'deki fişekhanenin infilakı ile ölenler olduğu gibi yangın da çıktı. 18 Ağustos 1836'da Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı, tülbentçi, mürekkepçi, perdahçı dükkânları ile birçok büyük konak yandı. II. Mahmud döneminin son büyük afeti, 20 ocak 1839'da çıkan Babıâli yangınıdır. Bu, Babıâli'nin, 1808'den beri üçüncü yanışı oldu. Her seferinde ahşaptan yapıldığı için, yangın sonuçları da ağır olmaktaydı.

Abdülmecid döneminde (1839-1861) çıkan yangınlar uzun bir liste oluşturmakla birlikte 1852 yangınları büyük çaptaydı. Bunlardan ilki 28 Mayıs'ta Yemiş İskelesi ile Unkapamı'nda 500 dükkânın yanmasına sebep oldu. 2 Ağustos'ta Sultanahmet'te 600 ev, 4 Ağustos'ta Samatya'da 2.500 ev yandı. 26 Haziran 1855'te Koska ve Lale-İ'i kül eden büyük bir yangın çıktı. Bu sürerken ertesi gece de Beşiktaş'ta yangın başladı. 20 Ağustos günü ise Samatya-Ye-dikule arası yandı.

Abdülaziz döneminde de (1861-1876) İstanbul'un her semtinde küçük çaplı yangınlar görüldü. 19 Eylül 1865 gecesi çıkan Hocapaşa yangını rüzgârla yayıldı. Cağaloğlu, Divanyolu, Çarşıkapı, Sultanahmet, Kadırga Limanı, Kumkapı, Nişanca semtleri harabeye döndü. Bundan 4 gün sonra da Gedikpaşa yangını çıktı ve Beyazıt'a kadar olan

semtler yandı. Hükümet, Islahat-ı Turuk Komisyonu 'nu(-0 kurarak kent içi yolların düzenlenmesini öngören bir imar çalışması başlattı.

11 Haziran 1870'te Beyoğlu, bütün tarihinin en büyük yangınına uğradı. Sön-

YANGINLAR

436

437

YANGINLAR

KÂTİPZADE'NİN 1660 YANGINI HAKKINDAKİ MANZUM TARİHİNDEN

V. Çabuk, "XVII. Yüzyılda İstanbul Yangınları ve Kâtipzade'nin 1070 (1660) Yangını Hakkında Manzum Bir Tarihi",

Türk Kültürü, S. 125 (Mart 1973), s. 286-290

dürme çalışmalarına karşın, rüzgârın önüne düşen ateş, kollara ayrılarak Galatasaray'dan Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi) boyunca Taksim'e, aşağı kesimlerde de Tarlabası'na, Bülbülderesi'ne, Süruri Mahallesi'ne, Aynalıçeşme'ye, İngiliz Sarayı yönüne, Kalyoncukulluğu'na yayıldı. 500' den fazla büyük yapı, İtalyan Sefarethanesi tamamen yandı. 3.000 dolayında ev ve işyeri harap oldu. Çok sayıda insan da yanarak veya boğularak öldü.

Osman Nuri Ergin'in *Mecelle-i Umur-ı Belediye'de* verdiği istatistik! bilgilere göre, Tanzimat döneminin 1854-1876 arasını kapsayan 22 yıllık kesitinde Küçükusta-fapaşa, Laleli-Yeşiltulumba, Fener-Cafersu-başı, Kadıköy, Edirnekapı-Salatomruk, Beyoğlu-Sakızağacı, Kumkapı, Galata-Ka-ranlıkfırın, Galata-Yorgancılar, Hasköy, Kasımpaşa, Unkapanı, Fener, Kandiligüzel, Müftühamamı, Altıpoğaça, Küçükmustafa-paşa, Ayvansaray, Beyazıt, Aksaray, Tes-tereciler, Cihangir, Soğukçeşme, Beşiktaş-Köyiçi, Kasımpaşa, Büyükkaraman, Davut-paşa, Kantarcılar, Ayvansaray, Mahmutpa-şa, Akarçeşme, Vefa, Hocapaşa, Kumkapı, Kazlıçeşme, Üsküdar, Tekfursaray, Ortaköy, Langa, Beşiktaş-Yenimahalle, Tophane, Hasköy, Hocapaşa, Hasköy-Çarşı-içi, Balat, Mahmutpaşa, Aksaray-Yusufo-pa-şa, Cibali, Balat, Sirkeci, Tophane, Beşik-taş-Hasfırın, Mercan, Küçükkaraman, Vefa, Langa, Cihangir, Acıçeşme, Galata, Kabataş, Simkeşhane, Rumelihisarı, Fatih, Deve-oğlu Yokuşu, Beyazıt-Enfiyeci Sokağı, Sulukule, Galatarasay, Büyükdere, Fatih-Nİ-şanca, Edirnekapı, Beşiktaş-Kılıçalı, Büyükdere, Şahkulu, Üsküdar-Selamsız, Langa, Kuzguncuk, Beşiktaş-Haseki Tarlası, Sulta-nahmet-Kapıağası Sinan, Galata-Sultan Ba-yezid, Beşiktaş-Köprübaşı, Yeniköy, Horhor, Çukurçeşme, Sulumanastır, Üsküdar-Yenimahalle, Eğrikapı, Galata. Saraçhane-başı, Cihangir, Balıkpazarı, Langa-Çatalo-dalar, Büyükdere, Kapamacılar, Aksaray, Harem İskelesi, Aynalıkavak,

Fener-Cafer Subaşı ve Kadirga'da çıkan toplam 99 yangında, 14.856 yapı tamamen yandı. 1854'te Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'nin(->) İtalya'dan mühendis getirterek yangın yerlerinin haritalarını hazırlatması; düzgün ve birbirini dik kesen, dört yol ağzlarında

1933'teki

Adliye Sarayı

yangını.

Cengiz Kahraman

arşivi

meydanlıklar bırakan sokaklarda yeni imar düzeninin ilkin Aksaray-Yeşiltulumba'da tatbik edilmesi, uğursuz yangınların tek yararlı sonucu oldu. Abdülaziz 1873'te askeri itfaiye örgütünün kurulmasına izin verdi (bak. itfaiye). Tulumbarın sırtta değil, beygir arabaları ile taşınması da bu yıllarda başlatıldı. Nafia, Harbiye, Tophane nezaretleri, şehremaneti(-0 de yangın söndürme çalışmalarına örgütler ve destek kuruluşları ile katkıda bulunmaktaydılar.

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) büyük yangınlarından ilki 23 Mayıs 1878' de Babıâli'de çıktı. Bütün daireler bir kez daha yandı. 23 Ağustos 1908'deki Çırçır yangını ise Topkapı'ya kadar genişledi. 8-10 yapıdan 100-200 yapıya kadar tahribatı olan başlıca yangınlar, Şehremini, Kara-gümrük, Balat, Kiremit Mahallesi, Aksaray, Şehremini, Kasımpaşa, Anadoluhisarı, Sul-tanhamamı-Hoca Hanı, Sultanahmet-Nahil-bend, Kuruçeşme, Kadıköy-Osmanağa, Küçükmustafapaşa, Koska-Ağaççeşmesi, Şehremini-Pazartekkesi, Ortaköy, Süley-maniye, Ayvansaray-Karagümrük, Arna-

1994'te Sarıyer'deki orman yangını. *Nadya Gabeoğlu*

vutköy, Çengelköy, Selamsız, Karagüm-rük-Karabaş, Yedikule-tmrahor, Kabasakal, Galata, Emirgân, Galata-Yolcuzade, Hasköy. Yeşiltulumba, Fenerkapısı, Fındıklı, Eyüp, Galata-Topçular, Arnavutköy, Çarşamba, Mahmutpaşa-Dâyehatun, Üsküdar-Yenimahalle, Çukurçeşme, Dolap Sokağı, Kasımpaşa-Çatmamescit, Fatih-Atikali, Üs-küdar-Gülfem, Balat, Pendik, Horhor, Üs-küdar-Sultantepe, Mercan, Ayazmakapı, Yenikapı-Sandıkburnu, Balat, Beşiktaş-Kö-yiçi, Beylerbeyi, Kadıköy-Moda, Sulumanastır, Galata-Kalafatyeri, Halıcıoğlu-Çıksa- lın, Eyüp-Debbağhane, Moda, Beylerbeyi, Şehremini, Balat-Dibek, Unkapanı, Moda, Altımermer, Yemiş İskelesi, Beşiktaş-Rumali, Büyükdere, Cibali, Altımermer, Rumelihisarı, Süleymaniye, Kartal-Maltepe, Karagümrük, Rumelifeneri, Edirnekapı, Moda Caddesi, Hasköy-Piripaşa, Sarıyer, Fatih, Sulumanastır, Yedikule, Eğrikapı, Yeldeğirmeni, Küçükmustafapaşa, Yelde-ğirmeni Çarşısı, Mısır Çarşısı, Fındıklı, Ak-saray-Ağayokuşu, Malta Çarşısı, Bebek, Hocapaşa-Hubyar, Kartal-Maltepe, Beykoz, Fethiye, Atikali,

Heybeliada, Beşiktaş-Sinanpaşa, Sofular, Fındıklı, Hasköy, Kocamustafapaşa, Balabanağa, Kandilli, Narlı-kapı, Hasköy, Yedikule, Yeniköy, Mesar-burnu, Arnavutköy'de çıktı. Toplam 114 yangında 8.321 bina tamamen yandı. Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde olmakla birlikte tarihleri saptanamayan Çatladıkapı, Kabasakal, Langa, Kulaksız, Beylikfırın, Kemeraltı, Şehzadebaşı, Zeyrek, Cibali, Koska, Fermenteciler, Büyükada, Beşiktaş-Veliefendi, Havuzluhamam, Beşiktaş-Köyi-çi'ndeki 17 ayrı yangında da 1.360 binanın daha yandığı kayıtlara geçmiş bulunmaktadır. Bu yangınlar arasında 28 Temmuz 1890'daki büyük Pendik yangını önemli olup demiryolu boyunca tüm kasaba ateşten kurtulamamış ve 1.200 dolayında ev, dükkân, mandıra vb kül olmuştur. V. Mehmed (Reşad) döneminde (1909-

Dinle imdi nice yandı ideyim ta'rifini Yedi saat çaldı idi çünkü öyle geçeli

On altıncı günü cuma ertesi zilkadenin İşbu bin yetmiş senesinin içinde hâsılı

Tuttu Ayazmakapusu taşrasından ibtidâ Hem muvaffak kıldı Mevlâ ana bir keskin
yeli

Bir taraftan Ağakulu baltalarla kesmede

Bir taraftan yıkmada bostancıyan var bağçeli

Hazır olan paşalar tevabi' vardılar Çalışanlar ekseriya hep Süleyman paşalar

Kâbil-i imkân değil kesmeğe yenilmez bu kez Yalın âteşe girenin yandı saç sakalı

Dizgini boş yüğrük at gibi seğırtti nâgihân Tarfetü'l-ayn içre yandı üç bölük oldu
yolu

Bir bölüğü Unkapanı iç yüzünden parladı Fil yokuşu semti Zeyrek yandı hem Molla
Bâlî

Azaplar çarşusu yanup dayandı bel taşına Yanmadı kurtuldu emr-i hakla Üskübelli

Âteş aldı Atbazârın Saraçhaneyi dahî Karamanlı ile yandı hem büyük Âresteli

Gitdi andan yüz yuyup vardu Sultan hammamına Yakdı andan odalar kaldı soyunup
bir külü

Bir bölüğü geldi çıkdı yakdı Ağakapusun

Gitdi andan Şeyh Vefâ'ya yandı hep Kırkçeşmeli

Yığdılar emval ü erzakı Vefa meydanına Camiin esvâbıyla doldurdu ol etraf ili

Geldi âteş cümle ihrâk eyledi sol mertebe Kaldı sandık demirleri kilid ile dökülü

Ol taraftan kaçuben Şehzâde'ye gelenler Yudu yıkadı gelüp anda dahi âteş seli

Yürüdü bir ucu Etmekçioğlu semtine Kurşunu andı döküldü sanasın yağır dolu

Eski odalara vardı âteş amma yanmadı Onuncun kem kerâmetiyle yapılmış temeli

Aldı Ekşitut mahallesin kızıl musluğuyla Kurşunlu türbelü ile yakdı gitdi kesteli

Gitdi andan Aksaray'a yakdı hep etrafını Murad Paşa câmüyle yandı Horhor Çeşmeli

Vardı andan Bayram Paşa türbesine bir ucu Karşusunda yatdı cümle Hasekî
mahalleli

Çıkdı andan câmi-i Cerrâh'ı yakdı şöyle kim Nice âdemler yanup razkapla kaldı
dökülü

Yandı Avratbâzârıyla Dikilitaş çarşusu Kaldı kesildi orada âteşin iki kolu
Küçük bâzârdan yürüdü baki kalan kol dahî Küçük âresteye geldi yakdı Tahtakaleli
Döndü yandı Uzunçarşu intihasına değin Eski Saray sırasıyla Süleymânîyye yolu
Yandı Sultan Süleyman'ın dört minaresi tamâm Yanardı sanasın orduda Sultan
meş'ali

Gördü bînîârhâneli çün yânicak minareler Havf idüp yakaya çekdi başını uslu dili
Doldurup içine cümle varını tüccarlar İnânup hem varanı kodu yukarı çarşulu
Kebeciler ham dirsens bir metîn bina iken Yandı kibrit taşı gibi içi taşı dökülü
İrte Piyâle Paşa hanı altından yanup Hoca hanı sırasıyla hem rahikînin yolu
Gitdi andan vardı âteş çıkdı Mahmûdpaşa'ya Yanuben etrâf-ı cami' kaldı zahirde hâli
Âteş aldı Esîr hânın Ali Paşa hânın Tavuk bazân ile yandı cümle Boyahâneli
Çarşularda hiç bir çarşu kalmadı yanmadık Gül gibi açıldı Sultan Bayezid Han Velî
Yığdılar esvabı Sultan Bayezid havlusuna Sildi süpürdü anı dahi gelüp âteş seli
Yandı Sultân Bâyezid'in dahî sağ minaresi Yandı cümle mühürcüler ile
Parmakkapulu

Geldi imdi Tahtakal'aya gelen tarîk ile Yakdı Papasoğlu hânın kahve vü şeker dolu
Yakdı andan Rüstem Paşa Câmi'ni şöyle kim Harlayarak oldu câmî' şerha şerha îzeli
Gitdi andan Yahudiler mahallâtını alup Nicesi sersem düşüp yandı ayağı ve eli
Yakdı andan sağ u solu çıkdı Demirkapı'ya Kurtuluş yok neylesin biçâre Hocapaşah
Geldi andan Cıgaloğlu yokuşundan yürüdü Cinci'nin sarayı ile yandı hep mahalleli
Canpolad'ın sarayına vardı kaldı bir ucu Kaldı kim kurtuldu emr-i hakla Ayasofyalı
Âteşin bakisi geldi Servi mahallesine Andan Atmeydanı başında tutup aldı yolu
Yürüdü Divânyolu'na döndü soluna bu kez Çıkdı yakdı İbrahim Paşa kulesini beli
Andı andan Peykhâne Dizdâriyye üstüne Yandı Bostancı câmüyle hem Mehmed
Paşalı

Yakdı Akarçeşme semtini çıktı Gedikpaşa'ya Kalmadı Tatlıkuyu setinde eşçar dikili
Gitdi andan Darphâne üstüne hem altına İndi Tavşantaşı semtinde yanup Kumkapulu
Vardı andan Yanikapu semtin âteş kapladı Gelmedin kaldırdılar esbabı Cellâd
Çeşmeli

Langa bostanı içine dökdüler esbâblarm Geldi yakdı nâr-ı ibret kaldı yerinde külü
Nice insan mâli caniyle ihrâk oldular

Er midir avret midir bilinmez oldu her velî

Geldi andan Dâvûdpaşa iskelesine geçüp Etyemez'de dokunup üçüncü kolu hâsılı

Yandı Odunkapusu hem kapusu Ayazma'nın Yandı Bağçekapusu hem göğe savruldu
külü

Yandı hem Kumkapusu Yenikapu dahî bile Böyle ihrâk olmadı asla bu dünyâ turalı

Didi Kâtip-zâde sultanım acayip târihi Bir belâ geldi âdem yakdı vah İstanbul'u

iMi

YANILTMACAIAR

438

439

YAPI MESLEK LİSESİ

1918) ilk telafisi olanaksız yangın 19 Ocak 1910'da Çırağan Sarayı'nda(->) çıktı. Bir yıl sonra 6 Şubat 1911'de yeni Babıâli'nin Şu-râ-yı Devlet, Dahiliye Nezareti daireleri ile sadaret dairesinin bazı bölümleri yandı. Bu arada. Vakanüvis Abdurruhman Şeref in(->) odasındaki çok sayıda vesika da kurtarılamadı. O yıl 23 Temmuz'da Mer-can'da başlayan yangın Mercanağa, Şehza-debaşı-Camcıali, Babanağa, Acemoğlu, Kızıltaş-Kemalpaşa, Fevziye, Çobançavuş, Laleli-Yakubağa, Küçük Langa, Cellatçeş-mesi, Sorguççu, Koska, Aksaray, Alembey, Alacamescit, Mesihpaşa, Kuyumcu Bah-şayış, Koğacıdede, Bostancıbaşı Abdullah, Gureba Hüseyinağa, Alimetkethüda, Çakı-rağa, Kumkapı ve Yenikapı, semt ve mahallelerini sardı. 2.500'den fazla yapı kül oldu. Bunlar arasında eski Âli Paşa Kona-ğı(->) olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye binası, Çifte Saraylar ile resmi daireler, okullar da vardı. Evsiz kalan harikzedegân için aşocaklan kuruldu ve yerler hazırlandı. Bu yangından bir gün sonra ise 24 Temmuz 1911'de ise Balat'ta 334 ev yandı. 3 Haziran 1912'de Sultanahmet ve Ayasofya semtlerini kül eden Ishakpaşa yangını çıktı. İstanbul'un en güzel ve tarihi konaklarından çoğu yandı.

I. Dünya Savaşı'mn son günlerine doğru istanbul, tarihin sonuncu büyük *yangınına*, *tanık* oldu. 13 *Haziran* 1918 gecesı, Sultanselim'de Çerağı Hamza Mahalle-si'nde çıkan yangının bir kolu Cibali'ye, bir kolu Fatih'e ilerledi. Malta Çarşısı'nı yakan kol, Ahmediye ve Yenibahçe'ye yöneldi. Yayılan ateş, Taşkasap, Kocamustafapa-şa, Davutpaşa, Altımermer, Haseki, Şehremini, Topkapı semtlerinde geniş tahribat yaptı. 7.500 yapı kül oldu. Suriçi istanbul'un geniş bir alanı, korkunç bir yangın yeri manzarasına büründü. Evsiz, eşyasız ve aç kalan 20.000 İstanbullu için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nce(->) her gün yemek verilmeye başlandı.

VI. Mehmed (Vahideddin) dönemini (1918-1922) de kapsayan 1909-1922 arasındaki toplam 77 yangında 19.801 yapının yandığı, dönemin polis kayıtlarına geçmiş bulunmaktadır.

Bu yangınlar, Fatih, Aynalıkavak, Üsküdar, Tophane-Defterdar, Büyükkada, Atika-li, Moda, Akbıyık, Mercan, Kuzguncuk, Aksaray, Yedikule, Hasköy, Balat, Beyazıt, Kartal-Maltepe, İshakpaşa, Beyoğlu-Hum-baracı Yokuşu, Tophane-Karabaş, Uzun-çarşı, Tophane-Kadiriler, Eyüp, Kocamus-tafapaşa, Üsküdar-Yeniçeşme, Balat, Kasımpaşa, Tatavla, Yerebatan, Etyemez, Kabasakal, Kantarcılar, Kandilli, Çıksalın, Molla Hüsrev, Beyoğlu Kumbaracı Yokuşu, Şehzadebaşı, Tophane-Defterdar, Cihangir, Kumkapı, Kasımpaşa-Zincirlikuyu, Büyükkada, Ayaspaşa, Tarabya, Hasköy, Anadoluhisarı, Kumkapı-Nişanca, Yenikapı, Samatya, Yeniköy, Doğancılar, Üsküdar-Ahmediye, Cibali, Vefa, Büyükdere, Soğanağa, Unkapanı, Kulaksız, Tavşantaşı, Kuruçeşme, Sarıyer, Üsküdar-Tabutçular, Üsküdar-Yağhane, Karagömrük, Beyazıt-Taşodalar, Üsküdar-Meyyitkapısı, Teşvikiye, Üsküdar-İcadiye, Beşiktaş-Cihannü-

na. Hasköy, Mahmutpaşa Yokuşu, Kü-çükparmakkapı çıkışlıydı.

1908'den sonra şehremaneti, askeri itfaiye örgütüne kamyonlar verdi. 1923'te ise askeri örgüt kaldırılarak vali ve şehremini Haydar Bey'in girişimiyle belediyeye bağlı sivil itfaiye kuruldu.

İtfaiye örgütünün kurulmasından sonra çıkan yangınlar, İstanbul'u tehdit eden birer afet olma niteliğini yitirmiştir. Bununla birlikte ekseriya 1-2 evin ya da işyerinin yanmasıyla sonuçlanan yangınlar, kentteki sanayi tesislerindeki patlamalardan, gemi çarpışmalarından, sabotajlardan kaynaklanan olaylar İstanbul'un gündeminden eksilmemiştir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra itfaiye kayıtlarına geçen yüzlere yangın olayının başlıcalarında 9 Kasım 1923'te Karagömrük Salmatomruk'ta 9 ev; 27 Aralık'ta Büyükdere Kefeliköy'de Abraham Paşa Yalısı; 30 Ocak 1924'te Arnavutköy'de Mem-duh Paşa Köşkü; 3 Şubat'ta Erenköy'de Sa-mipaşazade Köşkü; 10 Eylül 1925'te Hey-beliada'da 60 ev, 30 dükkân, 2 fırın; 13 Nisan 1926'da Üsküdar İcadiye Mahalle-si'nde 8 ev; 8 Ekim'de Kartal-Maltepe'de 110 ev; 23 Ağustos 1927'de Üsküdar Atik-valide'de 201 ahşap ev ve konak; 9 Eylül'de Küçükpazar Ayazmakapı'da 90 bina; 22 Ocak 1929'da Tatavla'da ve Dolapdere'de 207 bina, 5 Ağustos 1931'de Maç-ka-Şenlikdede'de 74 ev, 7 dükkân; 3 Aralık 1933'te Sultanahmet'te Adliye Sarayı; 4 Ağustos 1934'te Kartal-Maltepe'de 34 ev; 26 Haziran 1937'de Beşiktaş-Uzunca-ova'da 31 ev; 21 Eylül 1941'de Fener'de 94 ev, 2 cami, 1 mescit ile Patrikhane'nin bir bölümü; 28 Şubat 1942'de Vezneciler'deki fen edebiyat fakültesi olarak kullanılan Zeyneb Hanım Konağı; 10 Eylül 1943'te Kapalıçarşı'da 202 dükkân; 17 Aralık'ta Nişantaşı Kız Lisesi; 14 Eylül 1944'te Üsküdar İcadiye'de 23 ev ve konak; 21 Şubat 1945'te Erenköy Kız Lisesi(->) olarak

kullanılan Rıdvan Paşa Köşkü; 1 Nisan 1948'de Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisi(-0; 2 Mart 1949'da Karaağaç'ta Nuri Paşa Fabrikası; 9 Temmuz'da Tophane Rıhtımı'na bağlı Çorum Vapuru (61 kişi ölmüştür); 6 Ocak 1950'de Sahaflar Çarşısı(->); 13 Şubat 1950'de Yeşildirek'te 32 dükkân; 23 Temmuz 1952'de Balkapam Hanı; 15 Temmuz 1954'te Emirgân Korusu'ndaki Sarı Köşk; 26 Kasım 1954'te Kapalıçarşı'da 1.364 iç, 30 dış dükkân; 9 Ocak 1957'de Şehzadebaşı Camii avlusundaki mobilyacılar çarşısında 44 dükkân; 8 Kasım'da Ka-palıçarşı Cevahir Bedesteni; 22 Mayıs 1958 de Süleymaniye'deki tarihi Siyavuş Paşa Konağı; 6 Ocak 1959'da Ankara Cad-desi'ndeki infilakta Neyir Hanı, Tan Matbaası, Meserret ve Viyana otelleri (16 ölü, 141 yaralı); 4 Eylül 1963'te Kazlıçeşme deri fabrikaları; 14 Mart 1965'te Üsküdar Kefçe-dede'de 17 dükkân; 22 Mayıs'ta Bebek'te Yılanlı Yalı(~0; 21 Ağustosta Kuledibi'nde 56 bina; 6 Aralık 1965'te Nişantaşı'nda 5 ev; 8 Ekim'de Beylerbeyi'nde 6 ev; 2 Mart 1966'da Karaköy İskelesi, St. George İtalyan yolcu gemisi, *Galata* Köprüsü altındaki dükkânların bir kısmı; 8 Mayıs'ta Ak-

saray İnebey'de 6 dükkân; 17 Nisan 1970' te Tepebaşı Şehir Tiyatrosu; 27 Kasım'da Taksim Atatürk Kültür Merkezi yanmıştır.

1970'ten sonra istanbul'daki yoğun nüfus artışı ve yapılaşma sürecinde, bu kez yeni bir yangın olgusu ortaya çıkmış, mülk sahipleri ya da satın alanlar kentin eski köşklerini, yalılarını, tarihi yapılarını yakarak arsalarına apartmanlar, modern yapılar yapmaya başlamışlardır. Boğaziçi yalılarının büyük bir kısmı bu süreçte ve genellikle "elektrik kontağı"na bağlanarak yok edilmiş bulunmaktadır.

Son dönem gittikçe büyüyen ölçekte kenti ve çevresini tehdit eden bir başka tür olgu da orman yangınları ve deniz kazalarıdır^).

Bibi. *Tarih-i Selânikî; Tarih-i Nâima*, I-VI; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I-II, îst, 1286-1287; *Silah-dar Tarihi*, I; Mehmet Halife, *Tarih-i Gulmanî*, İst., 1340; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*; İncici-yan, *İstanbul; Tarih-i Raşid*, I-V; Küçükçelebi-zade Asım, *Tarih-i Çelebizade*, ist., 1283; *Tarih-i Vasıf*, I; Çeşmizade Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, İst., 1959; *Tarih-i Cevdet*, III Odl; *Tarih-i Lûtfî*, I-VHI; Derviş Mustafa Efendi, *Ha-rik Risalesi 1196, 1782 Yılı Yangınları*, İst., 1994; Münif (Paşa), "Harîk-i İstanbul", *Mec-mua-iFünun*, c. III (1281), s. 148-156; V. Çubuk, "XVII. Yüzyılda istanbul Yangınları ve Kâtipzade'nin 1070 (1660) Yangını Hakkında Manzum Bir Tarihi", *Türk Kültürü*, S. 125 (Mart 1973); (Ergin), *Mecelle*, I, 1254-1356; Ce-zar, *Yangınlar*; Abdurrahman Şeref, "Babîâlî Yangınları", *TOEM*, S. 7 (Nisan 1327); T. Özav-cı, *İstanbul Yangınları 1923-1965*, ist., 1965; ay, *Cumhuriyet Devrinde İtfaiye*, ist., 1973; S. Denel, *Batılılaşma Sürecinde istanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Ankara, 1982.

YANILTMACAIAR

Anonim halk edebiyatı ürünlerindendir. Sınıflamada genellikle masal, oyun ve tören tekerlemelerinden sonra yer alır ve tekerlemelerin^ bir dalı olarak kabul edilir. Yanıltmacalar daha çok kelime oyunları ile örülü olarak ortaya konulur. Bunda da, arka *arkaya* söylenilmeleri oldukça zor ve çıkış noktaları farklı olan seslere yer veren kelimelerin rolü vardır. Bazılarında, hızlı söylemeden kaynaklanan ikinci bir anlam daha ortaya çıkar. Bu yeni anlamın müstehcen veya gülünç olabileceği de unutulmamalıdır. Bu durumda söyleyen kişinin beceriksizliği ortaya çıkacak ve kendisi küçük düşme bile gülünç olacaktır, içlerinde cinaslı diyebileceklerimiz de vardır. Olumsuzluk ekinin getirilmesiyle söylenilmesi daha da zorlaştırılan tekerlemeler de oldukça fazladır.

Yanıltmacaların büyük bir bölümü bütün Türkiye'de ortak olup belirli bir yere bağlanamaz; hattâ içinde yer adı geçenlerin bile başka yerlere bağlanması daha doğru olacaktır.

P. N. Boratav bu tür sözleri, oyunlar ve törenlerle ilgili olmayan, sadece söz cambazlığı özelliği taşıyan tekerlemeler olarak adlandırır. Bir bölümü sadece seslerle ilgili olmakla birlikte bir olayı hikâyeye edenleri de vardır.

Yanıltmacıların güzel örnekleri oldukça

fazladır; örnekleriyle verilmeye çalışılan aşağıdaki alt dallar, daha da artırılabilir.

1. Belli ünlü veya ünsüzlerle kurulanlar:

a) "a" ve "ı" ünlüleri ile "k" ve "r" ünsüzlerine bağlı olanlar: "Kırk kartal, kırkının da kanadı kırık kartal; kırkı kalkar, kırkı konar".

b) "e" ünlüsü ile "k" ve "ş" ünsüzleri ne bağlı olanlar: "Keşkekçinin keşkeklen- miş keşkek kepçesi".

c) "ş" ünlüsüne bağlı, "s" ve "z" ünlüleriyle desteklenenler: "Şu köşe yaz köşe si, şu köşe kış köşesi; ortada şeyhislem pa şası".

2. Olumsuzluk ekiyle kurulanlar: "İbiş le Memiş mahkemeye gitmiş, bilmem mahkemeleşmişler mi, bilmem mahkemeleş- memişler mi". "Şu yamayı şu köseleye ya- mamalı mı, yoksa yamamamak mı?"

3. Yer adlarıyla ilgili olanlar: "Çatalca'da topal çoban çatal yapar, çatal satar". "Ak saray'da akarçeşme aksa raylar bozulur".

4. İki ayrı şekilde okunabilenler: "Yağmur yağarsa raylar ıslanır - Yağmur yağar saraylar ıslanır". "Saç sakal kar sanki - Saç- sa *kalkar* sanki". "Bu bankaya eski vezne gelecek - Bu bankaya eski vezne dar gelecek". "Şapka fesin yanında - Şap kafesin yanında". "Ben bu kumu avuçla- mam, o kumu atarım - Okumu atarım".

5. Bir olayı hikâye edenler: "Erkek kel kör kirpi dişi kel kör kirpiye demiş ki: 'Sen benim tarlama girme!' Dişi kel kör kirpi er kek kel kör kirpiye demiş ki 'Sen de benim tarlama girme'. Erkek kel kör kirpi ile di şi kel kör kirpi arasında *kavga* çıkmış. Er kek kel kör kirpi, dişi kel kör kirpiyi öldür müş". "Kürkü yırtık kel kör erkek tilki nin kürkünü, kürkü yırtık kel kör dişi til kinin kürküne eklemişler".
6. Bölgelere has kelimeler de yanıltma- calarda birer şaşırtmaca unsuru olarak görülebilir. Söylenişte özellikle bunlara dik kat edilmelidir. Örneğin "Köprünün altın da serçecikler serkişirler (toplanırlar), silki- şirler; su içinde sevişirler". "Şu *tarlaya* ekir kükür ektim, ekir kükür içlendi; sığa için de dişlendi. Ya sığacı sığam şıp, ya sığa nı sığarım".
7. Hızlı okunması halinde ikinci bir an lama gelecek şekilde olanlar: "Deniz kenarında ne güzel, un gibi, ince kum; (hızlıca) bu kumu avuçlarım, bu kumu avuçlarım". **Bibi.** M. Önus, "İstanbul'da Kullanılan Yanıltmacalar, Ölçülü Fıkralar", *HBH*, S. 101 (Mart 1940), s. 122-124; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 54; M. K. Özergin, "İstanbul'da Derlenen Ya- mltmacalar", *TFA*, S. 208 (Kasım 1966), s. 4238; M. A. Kâğıtçı, "İstanbul'da Derlenen Yamltma- calara İlaveler", *TFA*, S. 209 (Aralık 1966), S. 4280; P. N. Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, ist., 1973, s. 150-151.

SAİM SAKAOĞLU

YAPI MESLEK LİSESİ

Şişli İlçesi'nde, Zincirlikuyu'da, Büyükdere Caddesi no. 163'tedir.

Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi'nin (1857-1916) yazlık köşkleri olan binalarda 1939-1940 öğretim yılında Yapı Usta Okulu adı altında açılmıştır. Açıldığı yıl İstanbul'dan 50 ve Ankara inşaat Usta Oku-

Yapı Meslek Lisesi, Zincirlikuyu

Ertan Uca, 1994/TBTTV Arşivi

lu'ndan nakil gelen 20 öğrenci ile öğretime başlamıştır. 1942-1943 öğretim yılından itibaren iki devreli Yapı Ortaokulu ve Yapı Enstitüsü şeklinde öğretime devam edilmiştir. İlkokul mezunları 3 yıl okuyup Yapı Ortaokulu'nu bitirirler ve isterlerse, 2 yıl daha okuyup Yapı Enstitüsü diploması *almaya hak* kazanırlardı. Ortaokul mezunu olanlar da özel sınıf adı altında ayrı sınıfta okuyup aynı diplomayı *almaya hak* kazanırlardı.

1952-1953 öğretim yılında okul bünyesinde bir de tekniker okulu açılmış ve 1958-1959 öğretim yılına kadar devam etmiştir. Bu bölümün adı Yapı Sanat Enstitüsü ve sonradan Endüstri Meslek Lisesi olarak değiştirilmiştir ve halen bu ad altında öğretime devam etmektedir.

1969-1970 öğretim yılında ayrı binalarda olmak üzere ayrıca ortaokul üstü 4 yıl süreli İnşaat Teknisyen Okulu açılmıştır. Bu okul bugün İnşaat Teknik Lisesi olarak öğretime devam etmektedir.

Okulun açılmış olduğu 1939'dan günümüze kadar görev yapmış müdürleri ve görev yaptıkları tarihler şunlardır: Enver Arman (1939), Adnan Kumyazıcı, Celâl Kenter (1945-1959), Mehmet Ali Saraylı (1954-1959), Nazmi Erkman (1959-1968), Mehmet Ali Bal (1968-1980), Halil Yılmaz (1980H).

Yapı Meslek Lisesi bünyesinde 1988-1989 öğretim yılında inşaat Anadolu Teknik Lisesi de açılmıştır.

Okulun mezunları içinde, Türkiye'de ve yurtdışında başarılarıyla kendini kanıtlamış yüzlerce teknik eleman bulunduğu gibi mezuniyetlerinden sonra çeşitli üniversitelerin mühendislik bölümünü bitirip yüksek inşaat mühendisi olarak çalışan birçok kişi de vardır.

AHMET MÜLAYİM

YARHİSAR MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Sinan Ağa Mahallesi'nde, Kadı Çeşme Sokağı'nda bulunmaktadır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) İstanbul kadısı olan Yarhisarlı Mustafa Muslihiddin Efendi (ö. 1500) tarafından 866/1461'de yaptırılmıştır. Mescidin karşısında bulunan çeşme, I. Süleyman'ın (Kanuni) hayratıdır. Yapılışına Muslihiddin Mustafa Efendi sebep olduğu için "Kadı Çeşmesi" diye anılmaktadır. Mescidin minberini Kara Halilzade Abdurrahim Efendi'nin annesi Saliha Hanım koydurmuştur, *istanbul Vakıfları TahrirDefteri'nde* vakfiye özeti bulunmaktadır. Yangından zarar gören yapı, yıllarca harap bir durumda iken, Mustafa Şişmanoğlu adında bir hayır sahibinin yardımları ile 1955'te ihya edilmiştir. Ayrıca 1981'de esaslı bir onarım daha görmüştür.

Duvarları, kesme taş örgülü olup, harim kısmı tek kubbe ile son cemaat yeri de iki tane küçük kubbe ile örtülüdür. Yapıya avlu kapısından girildikten sonra önce ayakkabı çıkarmak için bir ön hazırlık bölümü olup bunun üç tarafı camekânla çevrilidir. Daha sonra son cemaat yerine ulaşılır. Bunun sol tarafı kapatılarak kadınlara ayrılmıştır. Buranın güney duvarında ortada mihrap, iki yanında birer dikdörtgen pencere yer alır. Doğuda ise altta ve üstte birer pencere açılmıştır. Kuzey duvarı ise camekânla kapatılmıştır. Burada kubbe içleri ve pencere etrafları kalem işi ile bezelidir. Kemerlere iki renkli taş görünümü verilmiştir. Harim kısmında doğuda, altta üç tane pencere olup bunlardan ortadaki dolap haline getirilmiştir. Üstte ise iki pencere yer alır. Batıda ise altta ve üstte ikişer pencere olup yapıdaki bütün pencereler eşit aralıklarla açılmıştır. Güney cephesinde ise mihrap ortada sağ ve solda altta birer, üstte ikişer pencere açılmıştır. Ya-

Yarhisar Mescidi

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

tüm

YARIMBURGAZ MAĞARASI

440

441

YASİNCİ YALISI

2

Yarımburgaz Mağarası'nın Bizans, kalkolitik, neolitik ve daha eski katmanları.

Mehmet Özdoğan, 1986

pıdaki pencerelerin hepsi aynı özelliği gösterirler. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen açıklıklı ve sivri hafifletme kemerli, üsttekiler ise sivri kemerlidir. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde duvara bitişik olup minber gibi ahşaptır. Kadınlar mahfili düz bir çıkma şeklinde tasarlanmıştır. Harimin üstü kubbe ile örtülüdür. Kubbe içi, pencere etrafları bitkisel motifli kalem işlidir. Ayrıca kubbe göbeğinde ayet yazılan bulunur. Duvarlar son yıllarda pencere altlarına kadar seramik karolarla kaplanmıştır.

Yapının minaresi, caminin sağında yer almaktadır. Silindir gövdeli, tek şerefeli olan, şerefesinin korkuluk levhalarında geometrik motiflerin bulunduğu minare konik bir külâh ile son bulur.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 280-281; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 220; H. Rahmi Şanı-han, *Abidelerimiz*, İst., 1954, s. 198; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 151; Ayverdi, *Fatih m*, 517; *Fatih Camileri*, 180.

N. ESRA DİŞÖREN

YARIMBURGAZ MAĞARASI

İstanbul'un 22 km kadar kuzeybatısında, Küçükçekmece ilçesi sınırları içinde, Küçükçekmece Gölü'nün kuş ucu 1,5 km kuzeyinde, Altınşehir Mahallesi ile Kayabaşı ve Samlar köyleri arasındaki yolun hemen kuzeyinde, Sazlıdere'nin sol kıyısında yer alır. Oluşum bakımından susal kökenli olan mağara, ecîsen kalkerlerinin kars-tik olaylar ile kuzeydoğu-güneybatı yönünde oyulması ile oluşmuştur. Mağaranın deniz düzleminden ortalama yüksekliği 15 m kadardır.

Doğal oluşumu kadar, jeomorfoloji, arkeoloji ve sanat tarihi açısından ilginç özellikler taşıyan Yarımburgaz Mağarası, Türkiye'de insanla ilgili bilinen en eski buluntuları tabakalanmış olarak vermesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Yakınoğu ve Avrupa'nın da en eski buluntu yerlerinden biri durumunda olan Yarımburgaz Mağarası,

içinde oluşan tabakaların, çok uzun bir zaman dilimi içinde bölgenin doğal çevre ortamında meydana gelen değişiklikleri yansıtması bakımından da ayrıca önem taşımaktadır.

Yarımburgaz Mağarası, iki ayrı düzlemde olmaları bakımından Aşağı Mağara ve Yukarı Mağara olarak tanımlanan, ayrı girişleri bulunan, ancak ağzın biraz gerisinde birbirine doğal bir rampa ile bağlı iki ayrı gözden oluşur. Bunlardan yaklaşık 15x50 m boyutlarında geniş bir hol görünümündeki Yukarı Mağara'nın tavan yüksekliği yer yer 10 m'yi geçmektedir; alt pa-leolitik, neolitik, kalkolitik, Helenistik ve Bizans dönemlerinde yoğun olarak kullanılan mağaranın bu gözü kördür. Yaklaşık 600 m uzunlukta bir tünel görünümünde olan, iç kısımlarında çatallanan ve yer yer küçük holleri olan Aşağı Mağara ise esas olarak alt paleolitik dönemde kullanılmıştır.

Yarımburgaz Mağarası her ne kadar 19. yy'ın ortalarından itibaren bilim dünyasının ilgisini çekmişse de, buranın tarihöncesi arkeolojisi açısından öneminin anlaşılması 19ÖO'lı yılların başına rastlar. Türkiye'nin

pek çok arkeolojik yerinde olduğu gibi, Yarımburgaz'da da tahribat son yıllarda giderek artmış ve bunun üzerine 1986'da burada bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiştir. Ağırlıklı olarak Yukarı Mağara'da sürdürülen kazılar, mağaranın tabakalanması-nı ortaya çıkarmanın yanısıra, klasik, kalkolitik ve neolitik çağ kültürlerini tanımlamış, ayrıca Aşağı Mağara'da yapılan sondaj da ilk kez buradaki alt paleolitik çağ katmanlarının varlığını ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine 1988-1990 arasında, üç yıl süre ile yer olarak yalnızca Aşağı Mağara'da ve dönem olarak da yalnızca pleistosen arkeolojisine yönelik çok yönlü bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda elde edilen arkeoloji, zooloji, botanik, jeoloji, klimatoloji ve diğer uzmanlık dallarına ait verilerin incelenmesi, arkeometrik yöntemlerle mutlak yaş belirlemeleri ve malzeme üzerindeki çalışmalar sürmektedir; bu nedenle, ileriki yıllarda değerlendirme ve analiz çalışmalarının sona ermesi ile burada özetle verilecek olan görüş ve bilgilerin ayrıntılarında bazı değişikliklerin olması da kaçınılmazdır.

Bugünkü veriler Yarımburgaz Mağara-sı'nın orta pleistosen GÖ (Günümüz Öncesi 730.000-130.000 yıl) adı verilen jeolojik dönemin ikinci yarısında insan tarafından iskân edildiğini, başka bir anlatımla o dönem insanların bu mağarayı belirli bir süre barınak olarak kullandığını göstermektedir. Konu edilen dönem kültürel açıdan alt paleolitik çağ olarak tanımlanmaktadır. Arkeolojik tabakalarda gerçekleştirilen ve birbirinden farklı yöntemlerin uygulanması ile elde edilen arkeometrik yaş belirlemeleri, buradaki kültür tabakalarının GÖ 130.000 yıldan daha eski bir döneme ait olduğunu göstermektedir. Bazı veriler ise, bu dönemin GÖ 300.000 yıl öncesine kadar inebileceğine işaret etmektedir.

Arkeolojik buluntulara rastlanan tabakanın altına birkaç yerde açılan derin sondajlarla inilmiş, jeolojik katmanlar saptanmış, ancak hiçbir yerde dolguların bittiği kayaya kadar ulaşılammıştır. Bu da mağaranın oluşumunun çok daha eskilere indiğini kanıtlamaktadır.

Mağarada bulunan alt paleolitik çağ taş aletlerinin yapımında, bölgede bulunan kuvars, kuvarsit, çakmaktaşı ve çert gibi hammaddelerden yararlanılmıştır. Yarımburgaz taş alet buluntu topluluğu içinde, Avrupa ve Yakındoğu'da yaygın olarak kullanılan Acheul ve Levallois yöntemleri ile yapılmış parçalara hiç rastlanmadığını burada özellikle vurgulamak gerekir. Buradaki buluntu topluluğunun belirleyici özelliğini yonga türleri oluşturur; tüm taş buluntular içinde yongasal türlerin oranı yüzde 80'in biraz üzerindedir. Geriye kalan taş örneklerin yüzde 20'sini ise iri çay-taşları, yumrular, çakıllar, satırlar, vurgu taşları ve dışarıdan getirilenler oluşturur. Yonga grubu içinde özellikle yan kazıyıcılar, dişliler, çentikliler ve sırtlı bıçaklar egemendir. Yonga aletlerin ortalama boyu 4 cm dolayındadır; tüm yongaların yüzde 65'inin üzerinde hammaddenin kabuk kısmının, koiteksin kalıntıları görülür.

Taş alet buluntu topluluğunu oluşturan örnekler ilk bakışta insana kaba ve ilkel görünümü verir. Ancak dikkatli bir yaklaşım tüm örneklerin çok işlevsel olduğunu ve araç gereç yapımında, gerçekten ustalık isteyen belirli bir yöntemin uygulandığını gösterir. Kısacası, alt paleolitik çağda, Yarımburgaz'da, taş aletlerin kullanıldığı zaman gerçekten işe yaramarları için teknolojik olarak ne gerekiyorsa onun yapıldığı buna bağlı olarak da gereksiz ayrıntılar için zaman ve emek harcanmamış olduğu söylenebilir.

Mağaradan elde edilen ve zaman bakımından da tıpkı kültürel veriler gibi aynı çerçeveye, orta pleistosenin ikinci yarısına tarihlenen fosil hayvan kalıntıları arasında *Ursus deningeri* adlı fosil bir ayı türü çok önemli bir yer tutar. Ayrıca, fosil nitelikleri memelilerden köpekgil (*Canidae*), kedigil (*Felidae*) ve sırtlangil (*Hyaenidae*) gibi etçil, ayrıca atgil (*Equidae*), geyikgil (*Cervidae*) ve boynuzlugil (*Bovidae*) gibi otçullar grubuna giren farklı türlere de rastlandığı vurgulanmalıdır. Küçük canlılar (*mikrofauna*) arasında ise yarasa (*Chiroptera*), kuş (*Aves*), böcekgil (*Insectivora*) ve kemiricilere (*Rodentia*) ait çeşitli örnekler de toplanmıştır.

Günümüze ulaşan kültürel verilerden Yarımburgaz Mağarası'nda belirli bir dönem boyunca yaşamış olduğu konusunda hiçbir kuşku olmayan fosil insanlara ait bedensel kalıntılar ise hiç ele geçmemiştir. Ancak, taş buluntuların yapımında kullanılan teknolojiye, fosil hayvan kalıntılarına ve tarihleme sonuçlarına bakarak, burada yaşamış olan en eski "hemşerile-rimizin" *Homo erectus* türüne giren ve bugün soyları tükenmiş fosil atababalarımız olduğu söylenebilir.

Yukarıda kısaca özetlendiği gibi orta pleistosen döneminin belirli bir kesiminde insanlar Yarımburgaz Mağarası'nda uzunca bir süre barmıştır. Bu dönemden sonra mağara çok uzun bir süre insanlar ve hayvanlar tarafından kullanılmamış; ancak bu süreç içinde mağaranın oluşumu ve içindeki dolguların birikimi devam etmiştir. Bu dönem boyunca mağaranın insanlar ve hayvanlar tarafından kullanılmamasının nedeni, mağaranın uzun bir süre için seviyesi yükselen deniz altında kalmasına bağlanabilir. Nitekim, Yukarı Mağara'da orta pleistosen katmanlarını örten kalın de-nizsel dolgulara rastlanmıştır, bunu bölgede hâkim olan sıcak ve soğuk dönemlerin varlığını kanıtlayan çok sayıda toprak katmanı izlemiştir.

İlginç bir özellik Aşağı Mağara'da başta su olmak üzere doğal etkenler ile orta pleistosen katmanlarının üzerinde sert koruyucu bir katmanın oluşup, bunun altta kalan ve mağaranın en önemli dolgularını örtü gibi koruması, ancak bunun üzerine gelen dolguların ise birikmeden dışarı sürüklenmesidir. Bu nedenle Aşağı Mağara'da, bu sert kabuğun hemen altında çok eski katmanlar ortaya çıkmıştır. Buna karşılık Yukarı Mağara'nın orta kısmında holosen başlarında, yaklaşık olarak GÖ 9000 yıllarında, karstik küçük bir göl oluş-

muş, mağara ve yakın çevresindeki olaylar ile ilgili dolgular bu çukurun içinde, tabakalanmış olarak birikmiştir. Daha sonra Helenistik ve Bizans döneminde mağara tabanı tesviye edilirken bu dolgular çukurun içinde günümüze kadar korunabilmiştir. Burada bulunan çakmaktaşı aletlerden insanların holosen başlarında zaman zaman mağaraya uğradığı anlaşılmaktadır.

Yarımburgaz Mağarası'nda GÖ 7300 ile 5800 yılları arasındaki zaman dilimine tarihlenen 5 kültür katı saptanmıştır. Bunlardan 5. tabaka olarak tanımlanan en eski olanından günümüze çok ince bir dolgu kalmıştır; ancak bulunan çanak çömlek parçaları Anadolu'dan Trakya'ya çiftçiliği getiren ilk insanların burada kısa bir süre kaldığını göstermektedir. Bundan sonra mağaranın kısa bir süre yeniden boş kaldıktan sonra GÖ 6800 yıllarında yeniden iskân edildiği anlaşılar. Yarımburgaz 4. tabakası olarak tanımlanan ve son neolitik döneme ait olan bu tabakada bulunan malzeme, tarihöncesi çanak çömleğin en güzel örnekleri arasındadır. Marmara Bölgesi'nin kendine özgü bir üslubu olan ve Yarımburgaz 4 çanak çömleği olarak bilinen kapların üzerleri kazıma ve oyma yöntemi ile yapılmış, girift geometrik bezekler ile bezenmiştir. Kilim örneklerini andıran bu bezeme üslubunun, Marmara çevresine yerleşen ilk tarımcı çiftçilerin, bu bölgede geliştirdiği bir kültüre ait olduğu anlaşılmaktadır. Tümü el yapımı olan bu kaplar ile birlikte, çok iyi işçilik gösteren çeşitli kemik aletler de bulunmuştur.

Bu evrenden sonra gene çok kısa bir süre boş kalan Yarımburgaz Mağarası'nda 3 tabaka, ilk kalkolitik çağın sonlarına tarihlenmektedir. Gene el

yapımı olan çanak çömlek, bu kez tümü ile siyah renkte ve çok ince kenarlıdır. Üzerleri kazıma ya da baskı ile yapılan düz ya da kıvrık çizgiler ile bezenmiştir. Yarımburgaz 3 çanak çömleğinin tam bir benzeri bölgede başka hiçbir yerde bilinmemektedir, ancak bazı biçim ve üslup özelliklerinin Orta Tuna bölgesinin ilk çiftçi toplulukları olan Şeritli Keramik (Linear Bant Keramik) olarak tanımlanan grupların ve özellikle bunların Notenkopf türü bazı benzerliklerinin olması, Avrupa içlerine yayılan ilk tarımcı topluluklarının kökeninin Doğu Marmara Bölgesi olabileceğini düşündürmektedir.

Yarımburgaz 2 ve O olarak tanımlanan kültür katları orta kalkolitik çağın sonlarına, GÖ 6300-5800 yılları arasına tarihlenir. Bu dönemde mağarada bulunan çanak çömlek bütün Balkanlar ve Batı Anadolu'da yaygın olan, genel olarak "Vifi-ça" adıyla bilinen bir kültüre aittir. An';;.. '•<: bu tabakaların büyük bir kısmı Bizans dönemindeki inşaat faaliyetleri sırasında -î.hrip olmuştur.

Neolitik ve kalkolitik dönem bo . anca mağaranın ne amaçla kullanıldığı kesin olarak belirlenememiştir. Eldeki veriler daha 4. tabakanın sürekli bir yerleşim, diğerlerinin ise geçici konaklama ya da kült yeri olduğu şeklindedir. Özellikle 3. tabakada bulunan çok sayıdaki denizkabuğu, su ürünlerinden yararlanmak için kıyıya

gelen insanların bir süre burada barındığı, buna karşılık toplanan kap kaçağın tümünün özenle yapılmış statü kapları olması ve aralarında kaba günlük kullanım kaplarına hemen hiç rastlanmaması da ikinci olasılığı güçlendirmektedir.

Mağaranın tunç ve demir çağlarında iskân edildiğini gösteren hiçbir iz yoktur, ancak Aşağı Mağara'da, girişten yaklaşık 300 m sonra duvarda boya ile yapılmış üç gemi resmi, gemi türü bakımından 3. bin yıl örneklerini anımsatmaktadır. Bir olasılık tunç çağı tabakalarının Bizans döneminde tümü ile tahrip olduğudur.

Helenistik dönemden itibaren mağara ve çevresinin dini amaçlı bir yapı külliyesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Helenistik dönemden günümüze yalnızca mağaranın dışında, bazilika türü bir tapınağın parçaları kalmıştır; Roma döneminde, iki mağarayı birbirine bağlayan rampanın alt ve üst kısımlarına, kesme taşlardan büyük nişler yapılmıştır. Bizans döneminde ise mağara ve dış cephenin tümü ile yeniden ele alındığı, dışta eski Helenistik tapınak da dahil olmak üzere, mağaranın önündeki kayalığa, kısmen kayalar oyularak, manastır olduğu sanılan, kademeli büyük bir yapının oturtulduğu, Yukarı Mağara'nın doğu ve kuzey duvarlarının da işlenerek düzeltildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde duvarlarda kalan izlerden mağaranın içine asma ikinci bir kat yapıldığı, mağara tavanındaki büyük çıkıntının da sütun başlığına benzetilerek işlendiği, doğu duvarın tümü ile mermer kaplandığı belli olmaktadır. Bunlardan

günümüze yalnızca duvarlardaki izler, kuzey ve doğu duvarlara oyulmuş apsisler, basamaklar ile nişler kalmıştır. Bu nişlerde yakın zamanlara kadar görülebilen freskler ise 1970'li yıllarda tahrip edilmiştir. Bu dönemde Aşağı Mağara yalnızca mezarlık olarak kullanılmıştır. Bibi. Abdullah Bey (Dr. Hammerschmidt),

"Die Umgebung deş Kütszhük-tchekmedje in Rumelien", *Verhandlung d. kais. u. koniği. Geologischen Reichanstalt*, 1869, s. 263 vd; G. Arsebük, "Yarımburgaz A Lower Paleolithic Cave Site Near istanbul", *Bettveen the Riverst and Över theMountains*, Roma, 1993, s. 23-36; G. Arsebük-F. C. Howell-M. Özbaşaran, "Yarımburgaz 1988", *XI. Kazı Sonuçlan Toplantısı*, I, Ankara, 1989, s. 9-38; G. Arsebük-F. C. Howell-M. Özbaşaran, "Yarımburgaz 1988", *XII. Kazı Sonuçlan Toplantısı*, I, Ankara, 1990, s. 17-41; G. Arsebük-F. C. Howell-M. Özbaşaran, "Yarımburgaz 1990", *XIII. Kazı Sonuçlan Toplantısı*, I, Ankara, 1991, s. 1-21; Ş. A. Kansu, "Marmara Bölgesi ve Trakya'da Prehis-torik iskân Tarihi Bakımından Araştırmalar (1959-1962)", *Belleten*, S. 108 (1963), s. 657-671; ay, "Yarımburgaz (Küçükçekmece-îstan-bul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitiğinde Yeni Gözlemler", *VII. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara, 1972, s. 22-32; M. Özdoğan, "Yarımburgaz Mağarası 1986 Yılı Kazı Çalışmaları", *V. Araştırma Sonuçlan Toplantısı*, II, Ankara, 1988, s. 323-346; ay, "Yarımburgaz Mağarası", *X. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara, 1990, s. 373-388; M. Özdoğan-A. Koyunlu, "Yarımburgaz Mağarası 1986 Yılı Çalışmalarının ilk Sonuçlan ve Bazı Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat*, S. 32/33 (1986), s. 4-14.

GÜVEN ARSEBÜK-MEHMET ÖZDOĞAN

YASİNCİ YALISI

Beykoz İlçesi'nde, Anadoluhisarı'nda yer almaktaydı. "Yasincizade Yalısı" olarak da bilinen yapının ilk sahibi, Şeyhülislam Yasincizade Abdülvehhab Efendi idi. Mizancı Murad Bey de yalının daha sonraki sahiplerindendir.

18. yy'ın başlarına tarihlendirilen yalı, 19. yy'ın ilk yarısında bir kafes tamiri geçirmiş, yapının mimari karakteri bu tamir sırasında bozulmuş, genel görünüşü ampir tarzına dönüşmüş, fakat plan özellikleri korunmuştur.

Yasinci Yalısı, köşeleri pahlanmış, iki orta sofalı plan tipindedir. Sofalar aynı genişlikte olmakla birlikte, harem tarafındaki

Mfife

YASSIADA

443 YAVAŞÇA ŞAHİN MESCİDİ

sofanın uzunluğu daha fazladır. Her iki sofanın bahçe ve deniz yönlerinde birer eyvanları ve köşelerde dörder köşe odası vardır. Sofaların arasında, denize bakan, köşeleri pahlı ve çıkmalı bir orta oda yer alır. Bahçeye bakan yönde de bir hizmet odası bulunur. Selamlık bölümünde, deniz ve bahçeye açılan büyük bir başoda vardır, iki kat arasında bir büyük ve bir de daha küçük boyutlu iki kollu merdivenlerle geçiş vardır.

Yapı doğrudan deniz üzerinde yer alır. iki katlı yapının alt ve üst katları arasında furuşlarla bağlantı sağlanmıştır. Sofalar geniş pencerelerle dışarı açılırlar ve kavisli duvarları vardır. Odalar da furuşlar üzerinde dışarı doğru çıkmalıdır. Bu düzenleme cepheye hareketlilik kazandırmıştır. Dikdörtgen, süslemesiz pencereler kullanılmıştır. Alt kat pencereleri demir parmaklıklı, üst kat pencereleri kafeslidir. Yalının deniz ve bahçe yönlerine açılan kapıları vardır.

Yalının içinde, oda ve sofaların tavanları ince, ahşap çıtalarla geometrik olarak bölümlenmiştir.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*; Eldem, *Boğaziçi Anılan*; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*.

EMİNE ÖNEL

YASSIADA

Adalar'ın üç mil kadar güneyinde, biri sivri, biri yassı görünümlü, birbirine yakın duran iki Hayırsızada'dan yassı olanının adıdır. Eski ismi de yine yassı anlamına gelen Plati'dir. Burgaz'a 3 mil, Sivriada'ya da 1,7 km uzaklıkta olan küçük bir ada olup arazisi düzdür, boyu 740 m, eni 185 m'dir. Kuzey yönünde bir limanı vardır, genellikle sahilleri denize dik iner.

Bizans zamanında bu ada da öteki adalar gibi bir sürgün yeri olmuştur. Adanın bilinen ilk sürgünü 4. yy'da, Ermeni kato-ğigosu I. Nerses'tir.

Bizans İmparatoru Teofilos (hd 829-846) bu adaya Platea Manastırı diye anılan bir manastır inşa ettirmiştir. Uzun yıllar Sedefadası'nda sürgün olarak yaşamış ünlü din adamı Ignatios, sürgünden gelip patrik olunca 860'ta bu adanın ortasına rastlayan yere kırk azizler adına bir kilise inşa ettirmiştir. Bu kilisenin altındaki dört büyük mahzen sonraları buraya sürülenlerin hapsedildiği zindanlara dönüştürülmüştür.

Özellikle 9. ve 10. yy'larda bu adadaki manastıra Bizans sarayının soylularından ve kilise mensuplarından çok kişi sürülmüştür.

Latin korsanlarının 1182'de İstanbul'a saldırısı sırasında, ayrıca 1204'te IV. Haçlı Seferi'nde adadaki manastır ve kilise de, diğer adalardaki manastır ve kiliseler gibi yağmalanmıştır.

14. yy'da İstanbul Boğazı'nı geçip adalara saldıran Rus korsanları bu adadaki manastırı da yağmalamışlar ve keşişleri öldürmüşlerdir.

Musa Çelebi'nin, 1412'de, Bizans İmparatoru II. Manuel Paleologos ile Yassıada önünde bir deniz muharebesi yaptığı ve kaybettiği bilinmektedir.

İstanbul'un fethinden sonra, uzun yıllar,

Yassıada'dan bir görünüm. *Nadya Gabeoğlu, 1993*

bu ada ve adadaki manastırla ilgilenen olmamıştır.

İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir Henry Buhver 1859'da adayı satın almış, sahilde burçları olan kaleye benzer garip bir bina ile adanın ortasında yine mimari tarzı pek değişik olan, şato denilebilecek büyüklükte bir köşk inşa ettirmiştir. Küçük liman düzenlenmiş, adanın her yanında çeşitli tarım faaliyetlerine girilmiştir.

İstanbul'a çok yakın olan bu adada âdeta kale gibi binalar inşa edilmesi ve bunların sahibinin İngiliz sefiri olması, ileride İngilizlerin burayı İstanbul'u tehdit edecek bir üs olarak kullanacakları konusunda söylentilerin çıkmasına neden olmuştur. Belki bu söylentilerin etkisi ile belki de 6-7 yıl süren inşaatın ve tarım faaliyetlerinin ağır masraflarına dayanamaması nedeniyle Sir H. Buhver adayı satmak için İngiliz gazetelerine ilan vermiştir.

Sonunda ada Mısır Hıdivi İsmail Paşa'ya satılmıştır. Ancak adanın yeni sahibi, önceleri adaya birkaç bekçi ve işçi getirmişse de sonunda o da ilgisini kesmiş ve adadaki binalar sahihsiz kalarak balıkçılar, korsanlar ve hattâ define arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir.

Eski manastır harabesi, kilisenin mahzenleri, H. Buhver'in yaptırdığı binaların bir kısmı, özellikle sahildeki kale biçimindeki bina uzun yıllar ayakta kalmış, ada Deniz Kuvvetleri'ne geçince bunların bir kısmı restore edilmiştir.

Yassıada 1947'de Deniz Kuvvetleri tarafından satın alınmış, 1949'da inşaata başlanmış ve 1952'de eğitim hizmetlerine açılmıştır. O sırada Deniz Kuvvetleri komutanı olan Oramiral Sadık Altıncan'ın çabaları ile Yassıada Eğitim Komutanlığı adıyla 2.000 kişilik iskân, iâşe ve ibade kapasiteli modern bir deniz eğitim tesisi kurulmuştur.

27 Mayıs 1960'a kadar faaliyetini sürdü-

ren deniz eğitim tesisleri, bu tarihten sonra, askeri müdahale sonucu tutuklanan Demokrat Partililer burada toplandıkları ve Yassıada Mahkemeleri burada görüldüğü için geçici olarak adadaki faaliyetlerine son vermişlerdir.

Yassıada Mahkemeleri diye bilinen Yüksek Adalet Divanı, 14 Ekim 1960'tan 15 Eylül 1961'e kadar burada DP'lilerin yargılanmalarını sürdürmüş; mahkemenin devam ettiği süre boyunca çoğu Demokrat Partili olan tutuklular eğitim tesislerine ait binalarda gözaltında tutulmuşlardır.

Yassıada Mahkemeleri bittikten sonra, ada Deniz Eğitim Komutanlığı olarak çalışmak üzere yeniden Deniz Kuvvetleri'ne teslim edilmiş ve buradaki eğitim faaliyeti 1978'e kadar sürmüştür. Bu tesisler 1978'de kadro dışı bırakılmış, 1993'e kadar adadaki tesisleri muhafaza eden

küçük bir ekip bırakılmıştır. Bu süre içerisinde adadaki tesislerden yararlanılması konusunda çeşitli projeler tartışılmış, 1993'te, Yassıada Tesisleri, İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'ne devredilmiş ve Denizyolları İşletmesi'nin bir vapuru adaya sabah akşam düzenli sefer yapmaya başlamıştır.

NEJAT GÜLEN

YATAĞAN CAMİ

Fatih İlçesi'nde, Eğrikapı'da, Yatağan Ma-hallesi'nde yer almaktadır.

Yapının banisi II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) İstanbul'u fethi sırasında topçubaşısı olan Hacı İlyas Ağa'dır. Kazancı Hacı İlyas Çelebi de 1007/1598'de minberini koydurmuştur. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Yatağan Dede adlı bir meczup bu civarda oturduğu için ve yanında bir çeşme yapılmasına sebep olduğu için yapıya Yatağan Camii denmektedir. Yapı 1318/1900-01'de bir onarım daha görmüştür.

Yatağan Camii

Brtan Uca, 1994/TETTV'Arşivi

Cami kare planlı, duvarları iki sıra tuğla ve bir sıra taşla yapılmış olup kirpi saçakla son bulur. Önünde ufak bir hazire yer alır. Yapının önünde sonradan eklenen, ahşap, iki katlı bir son cemaat yeri vardır. Bunun da önünde ayakkabıların çıkarıldığı bir ön hazırlık bölümü bulunur. Son cemaat yeri dikdörtgen şeklinde olup sol tarafı kapatılarak imam odası haline getirilmiştir. Harime giriş kapısı dikdörtgen üzeri yuvarlak kemerli olup, üzerinde kitabe yer alır. Kapının iki yanında ikişer dikdörtgen pencere açılmıştır. Güney cephede mermerden yapılan mihrap içten köşeli, üst kısmı mukarnalıdır. Mihrabın iki yanında altta ve üstte dörder tane pencere açılmıştır. Alttaki pencereler dikdörtgen, üsttekiler dikdörtgen üzeri sivri kemerlidir. Doğu cephesinde altta ve üstte dörder pencere açılmış olup dördüncü pencereler dolap olarak kullanılmaktadır. Batı cephesinde altta ve üstte üçer pencere açılmıştır. Minber ve vaaz kürsüsü ahşap olup vaaz kürsüsü güneydoğu köşede duvara bitişiktir. Yapının tavanı ahşap olup ortada kare bir göbek yer alır. Geri kalan alan çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır. Harim içten pencerelere kadar lambridir. Ortada iki tane yivli ahşap sütun vardır.

Kadınlar mahfili köşelerde dikdörtgen şeklinde balkon çıkıntısı yapar. Bunun altına gelen yer müezzin mahfilidir. Kadınlar mahfilinde batı duvarındaki kapı, minareye çıkışı sağlar. Orijinal kadınlar mahfili ile sonradan eklenen bölüm arasındaki duvarda dört tane dikdörtgen pencere açıklığı vardır. Bunlardan biri yeni bölümü geçmek için kapı haline getirilmiştir. Mahfilin merdivenlerinde ve korkuluklarındaki Fatih döneminden kalma ilginç ahşap ayrıntılar caminin en kıymetli

unsurlarıdır. Minaresi güdük olup silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlıdır. Caminin bünyesinde, geç dönemde Kadirî tarikatına bağlı, ayin günü perşembe olan bir tekke faaliyet göstermiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 224; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 152; R. Ülke, *İstanbul Anıtları, Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar*, İst., 1957, s. 64; Ayverdi, *Fatih III*, 520; *Fatih Amtlan*, 49; *Fatih Camileri*, 109-110, 300; M. Özdamar, *Dersaadet Dergâhları* İst 1994 s. 108.

N. ESRA DİŞÖREN YATIRLAR

Öldükten sonra da insanlara yardım ettiğine inanılan evliya mezarlarına halk arasında "yatır" adı verilir.

İstanbul'da halkın içtenlikle bağlandığı

ve gerçekleşmesini istediği şeyler için usulüne uygun olarak dilekte bulunduğu adak yerlerinin(-0 birçoğu dinsel bir kimlik kazanmış ve şehrin fethinde şehit düşmüş ni-me'l-ceyş(->) ile Hz Muhammed hayattayken onu tanımış, savaşlarda onunla birlikte olmuş ve 668'deki kuşatmada şehit düşmüş sahabe(->) kabirlerinden ibarettir. Bu kabirler halk tarafından yatır olarak ziyaret edildiği gibi fetihten sonra İstanbul'da yaşamış tarikat büyükleri, meczuplar ya da kökeni belirsizleşmiş ve tarihsel kaynaklarda yaşadığına ilişkin kayıtlar bulunmayan, ancak yatır özelliği kazanmış çok sayıda "dede" ve "baba"nın makamları da ziyaret yerleri(->) arasına girmiştir.

Ebu Eyyub el-Ensârî(->) başta olmak üzere Abdurrahman Şamî (bak. Abdur-rahman Şamî Tekkesi), Câbir (bak. Atık Mustafa Paşa Camii), Edhem (bak. Ed-hem Türbesi) ve diğer sahabe türbeleri, Aziz Mahmud Hüdâî(->), Tezveren Dede, Kahhar Baba, Koyun Dede, Nalıncı Dede, Yûşa Nebi, Selamı Ali Baba, Merkez Efendi, Sünbül Efendi olarak tanınan Yusuf Sinan Efendi, Karaca Ahmed Sultan, Telli Baba gibi tarikat büyükleri ve ermişlerin türbeleri; Çifte Sultanlar, Lohusa Hatun, Çifte Gelinler, Lohusa Sultan gibi ermiş kadınların türbeleri İstanbul'un yüzlerce yatırından birkaçıdır.

Halkın yatırlardan dilekte bulunması, buralara adaklar adaması ve dileği gerçekleşince de adağını yerine getirmesi bir İslami inanç ve uygulama olarak benimsenmiştir. Din adamlarının, hurafe niteliği kazanan yerlerde, karşı çıktığı bu tür inanç ve uygulamalar zaman içerisinde çeşitli kültürlerin etkisiyle oluşmuştur.

Yatırlardan bazılarının halk arasında oluşmuş çok ilginç hikâyeleri vardır: Koyun Dede, mezarını kaldırmak isteyen meyhanecinin dükkânını altüst eder; Nalıncı Dede'nin dükkânı büyük bir yangın-

Zuhurat Baba Türbesi'nde ziyaretçiler.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1979

da yanmaz, geceleri türbesinden çıkarak çeşmeye abdest almaya gider, III. Murad'ın (hd 1574-1595) rüyasına girer; Çifte Sultanlar Hz Ali'nin oğulları Hz Hasan ve Hz Hüseyin'in kızlarıdır, Bizans imparatoru tarafından Hristiyan olmaları için bir kiliseye kapatılmışlar ve orada ölmüşlerdir; Yûşa Nebi peygamberdir, Musa Peygamberin yeğeni ve sancaktarıdır. Mezarının baş tarafı daha önce Kudüs'e yönelikken İsla-miyetin doğusuyla Kabe'ye yönelir; Sünbül Efendi Türbesi'nin yanındaki kuyunun suyu şifalıdır, muharrem ayında taşar; Selami Ali Baba, türbesinden alınan toprakla küçük bir ev yapanları ev sahibi eder; Merkez Efendi, türbesinden alınan toprağı, yakınındaki dilek kuyusu ve dilek ağacı ile adak ve dilek sahiplerinin isteklerini geri çevirmez; Karaca Ahmed Sultan akıl hastalarına şifa dağıtır; Lohusa Hatun evlatlık olduğu evin erkeğı tarafından kirletilerek hamile bırakıldığı için kendisini Küçükcamlı-ca'daki bir kuyuya atar.

İstanbul yatırırları, günümüzde de yalnız şehirde yaşayanlarca değil, geçici bir süre için gelmiş kişilerce de ziyaret edilirler. Bunda İstanbul'un manevi kimliğı ile "evliyalar yatağı" oluşuna inanmanın büyük payı vardır.

Bibi. M. Önus, "İstanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri, I-II", *HBH*, IX, 104, 105 (Haziran, Temmuz 1940), 207-208, 218-224; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, .(1972), 152-177; Ünver, *Sahabe Kabirleri*; Ünver, *Mutlu Askerler-*, Tanyu, *Adak Yerleri*, 218-249; M. K. Özergin, "İstanbul Yatırırlarına Dair, I-II", *TFA*, 237-243 (Nisan, Ekim 1969), s. 5249-5250, 5419-5420.

İSTANBUL

YAVAŞÇA ŞAHİN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Uzunçarşı Caddesi üzerinde bulunmaktadır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılan caminin banisi *Hadika*'ya. göre İstanbul'un fethine katılan askerlerden Yavaşça Şahin'dir.

YAVEDÛD TEKKESİ

444

445

YAVSÎ BABA TEKKESİ

Yavaşça Şahin Mescidi

Ertem Uca, 1994/TBTTVArşivi

Mezarı caminin avlusunda yer almaktadır. Yine *Hadika* 'ya göre minberini Seyyid Mehmed Efendi koydurmuştur. Cami 1950' de yeniden inşa edilmiştir.

Kare planlı, tek kubbeli caminin duvarları taş ve tuğladan almalı düzende inşa edilmiştir. Doğu cephesi sağır bırakılmıştır. Ayverdi'ye göre bunun sebebi, caminin kıymetli bir arsa üzerinde inşa edilmesinden

kaynaklanmaktadır. Yine Ayverdi'ye göre caminin iki kubbeli son cemaat yeri olması gerekirken günümüzde son cemaat yeri inşa edilmemiştir. Camiyi çevreleyen pencereler alt kısımda beş, üst kısımda ise dört tanedir. Alt kısımdaki pencereler sivri boşaltma kemerleri ile donatılmıştır'. Taştan dikdörtgen söveli üst kısım-dakiler ise ince uzun sivri kemerli ve alçı revzenlidir. Ayrıca kubbe kasnağında sivri kemerli dört tane pencere mevcuttur. Kubbeye Türk üçgenleriyle geçilmektedir. Kuzeybatıda yer alan minare ise tuğladan ince uzun gövdeli, tek şerefeli ve sivri külahlıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, 223; Ayverdi, *Fatih III*, 531; Öz, *İstanbul Camileri*, 152; *Eminönü Camileri*, 209-210.

EMİNE NAZA

YAVEDÛD TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar Mahallesi'nde, Yavedut Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Buhara'dan ya da Şam'dan gelerek bir derviş kafilesinin başkanlığında İstanbul'un fethine iştirak etmiş "ni'mel-ceyş"ten olan ve bazı menkıbelerinden ötürü halk arasında "Yavedûd Sultan" lakabı ile tanınan Şeyh Abdülvedûd Efendi (ö. 1455) tarafından tesis edilmiştir, baninin vefatından sonra halifelerinden Tokmak Dede vakfını tayin etmiştir, inşa tarihi kesin olarak bilinmiyorsa da, bunun İstanbul'un fethi ile baninin vefatı arasın-

da geçen (1453-1455) zaman zarfında olduğu muhakkaktır.

IV. Mehmed'in (Avcı) kızı olan ve tekkenin yakınında, Ayvansaray'daki sahil-sarayında oturan Hatice Sultan (ö. 1743) 1711'de ikametgâhın karşısında, sahabeden Muhammed el-Ensârî'nin türbesini, ayrıca mektep, sebil ve çeşme yaptırırken Yavedûd Tekkesi'nin mescid-tevhidhane-sini de ihya etmiştir. Bu ikinci yapının tasarımcısı muhtemelen Hassa Başmimarı Bekir Ağa'dır. Ayrıca 1738-1739'da yine Hatice Sultan mescit-tevhidhaneyi, bir minber ilavesiyle camiye tahvil etmiş, tekkenin vakıflarını genişletmiş ve bundan böyle yapı Sultan Camii adı ile de anılır olmuştur.

Cami-tevhidhanenin zemin katı ve minaresi dışında kalan kesimi 1804'te ahşap olarak yeniden inşa edilmiştir. Şeyh Abdül-vedûd'un Türbesi ise 1876'nın ikinci yarısında Pertevniyal Valide Sultan (ö. 1883) tarafından son şekliyle ihya edilmiştir. Bu arada, muhtemelen 1885-1890 arasında cami-tevhidhane ve türbe dışında kalan bölümlerin ortadan kalktığı, hattâ tekke olma vasfını kaybeden bu kuruluşun cami-tevhidhanesinin de herhangi bir cami gibi vazife görmeye başladığı anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid'in hazinedarlarından Şemsicemal Usta 1906'da tekkeye bir çeşme ilave etmiştir.

Cami-tevhidhane geçen yüzyılın ikinci yarısında ve yüzyılımızın ilk çeyreğinde birtakım tamirler geçirerek Cumhuriyet devrine ulaşmış, ancak

zamanla gerekli bakımdan yoksun kalan yapı tedricen harap olmuş, 1965 dolaylarında bir yangın sonucunda kagir zemin katı ve minaresi dışında kalan bölümleri yanmış, yangını müteakip eskisine oldukça uygun biçimde Vakıflar İdaresi tarafından ihya edilmiştir. Son olarak 1972'de Haliç Köprüsü'nün ve çevre yollarının inşaatı sırasında baninin türbesi bulunduğu yerden sökülerek biraz daha kuzeyde aynen inşa edilmiştir.

Cami-tevhidhanenin boyutları 8,75x8 m'dir. 1711 tarihli olan zemin katın duvarları, ayrıca minarenin kaide ve pabuç kısımları, iki sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşından oluşan almaşık örgüye sahiptir. Cümle kapısının ve pencerelerin sö-

Yavedûd
Tekkesi'nde
cami-
tevhidhanenin
batı (giriş)
cephesi.
*MSÜArşivi/
Aysen Erol*

veleri de kesme küfekidendir. Birinci ve ikinci katların duvarları ise ahşap iskeletli olup içeriden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile teçhiz edilmiştir. Kıрма çatısı halen Marsilya tipi kiremitle kaplıdır.

Yavedut Caddesi'ne açılan, 1972'de caddenin kotu yükseltildiğinden beri çukurda kalmış olan kapının basık kemer şeklindeki üst sövesinde 5 Cemaziyülâhır 1219/11 Eylül 1804 tarihli olan ve tekkenin bu tarihte yenilendiğini belgeleyen, sülüsle yazılmış bir ayet kitabesi yer almaktadır. 1711'deki yapıma ait olan üst söveye bu kitabenin yukarıda verilen tarihte kazılmak suretiyle yazıldığı anlaşılmaktadır.

Cümle kapısından, ufak bir tepe penceresinden ışık alan yamuk planlı bir taşlığa girilmektedir. Taşlığın güneyinde, ha-rimin altına tekabül eden 8,15x7,15 m boyutlarında bir mekân yer almaktadır. İçinde, yalnız birinde 1097/1685-86 tarihli bir şahidenin yer aldığı dört adet kabri barındıran bu bölümün başlangıçta belki dervişlerin ikametine ya da yemek yemelerine tahsis edilmiş olduğu, ancak sonraları (en azından 17. yy'ın ikinci yansından itibaren) türbe olarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Bu mekânın batı duvarında, dışarıdan küfeki söveler, demir parmaklıklar ve tuğladan sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış üç adet pencere yer almaktadır.

Giriş taşlığının doğu duvarına yaslanarak birinci kata çıkan üç kollu ahşap merdiven, zemin kattaki taşlığın üstüne tekabül eden bir sofaya geçit vermektedir. Güney yönünde yer alan cami-tevhidhane hariminin

giriş mekânı olduğu için bir nevi son cemaat yeri niteliğinde olan bu sofanın biri batıya, diğeri kuzeye açılan iki penceresi vardır. Güney duvarının ortasında harimin kapısı ve bunun yanlarında yine bu bölüme açılan birer büyük pencere bulunur. Bu sofanın kuzeydoğu köşesindeki iki kollu ahşap merdiven de kısmi ikinci katı teşkil eden kadınlar mahfiline çıkmaktadır.

Cami-tevhidhanenin harimi içeriden 8,5x8,25 m boyutlarında, kareye yakın dikdörtgen alana sahiptir. Ortada kapıyı ve yanlarda birer büyük pencereyi barındıran kuzey duvarının doğu ucunda bir yüklük

görölmektedir. Bunun ayinlerde kullanılan çeşitli tarikat eşyasının muhafazası için düşünölmüş olduğu tahmin edilebilir. Yine bu kuzey duvarı boyunca, girişin sağında ve solunda 1,5 m derinliğinde mahfiller uzanmaktadır.

Batı duvarında beş, güney ve doğu duvarlarında da birer tane olmak üzere toplam yedi adet dikdörtgen pencere cami-tevhidhaneyi aydınlatmaktadır. Batı ve güney duvarındakilerin üstünde ayrıca, ahşap mimaride benzerine az rastlanan ve ilk bakışta gemi lumbozlarını andıran dairevi tepe pencereleri yer almaktadır. Güney duvarının ortasında yarım daire kemerli kav-sarası ile sade görünümlü mihrap bulunmaktadır. Gerek bu mihrap ve gerek minber ile güneydoğu köşesindeki vaaz kürsüsünün asılları son yangında yok olmuş, yerlerine halen görölen ve hiçbir sanat değeri taşımayan yenileri konmuştur.

Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minarenin kaidesi kare planlıdır. Üçgen yüzeylerden oluşun pabuç kısmının üst kesiminde sağır kaş kemercikler sıralanmaktadır. Bunların da üstünde kabartma olarak yazılmış küçük kitabe kartuşları bulunmaktadır. Daire kesitli gövde, basit bir şerefe ve yine daire kesitli bir petekle devam eden minare kurşun kaplı konik bir külah ile son bulur.

Kare planlı (6x6 m) türbenin duvarları kesme küfeki taşı ile örölmüş, üstü kırma çatı ile örtölmüştür. Yavedut Caddesi'ne bakan doğu cephesinde üç tane, diğeri cephelerde ikişer tane olmak üzere, toplam dokuz adet penceresi vardır. Kapısı da güney cephesinin doğu ucunda yer almaktadır. Pencereler yarım daire kemerlerle, kapı ise sepet kulpu şeklinde bir kemerle donatılmıştır. Güney ve doğu cephelerinde, kapı ile pencereler arasında pilastr-lar yerleştirilmiş, ayrıca cepheler dört adet silmeyle yatay dilimlere ayrılmıştır.

Kapının kemeri üstünde, türbenin 1293/1876'da Pertevniyal Valide Sultan tarafından bugünkü haliyle ihya edildiğini belgeleyen, talikle kabartma olarak yazılmış bulunan iki satırlık mensur bir kitabe vardır.

Aynı cephede, iki pencere arasında yer alan sölüs hatlı ve mensur diğeri kitabenin ise tarihsiz olmasına rağmen 1876'dan önceki türbe binasından arta kalmış olduğu tahmin edilebilir. Doğü cephesinde, ortadaki

pencerenin üstünde Şeyh Abdül-vedûd'un adını içeren, tarihsiz üçüncü bir kitabe daha yer almaktadır.

Çeşmeden geriye basık kemer biçiminde, istiridye ve kıvrık dal kabartmaları ile süslü, mermerden bir aynataşı kalmıştır. Üzerinde Şemsicemal Usta'nın adını ve 1324/1906 tarihini veren, istifli sülüsle yazılmış bir kitabe bulunmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, ty, I, 72-73; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 287-288; Ayvansarayî, *Mec-mua-i Tevârih*, 400; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 6-7, no. 24; Münih, *Mecmua-i Te-kaya*, 5; "Abdülvedûd (Şeyh)", "Abdülvedûd Camii", *İSTA*, I, 143-145; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 124; Okan, *İstanbul Evliyalari*, 186-192; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 162; Ayverdi, *Fatih III*, 532-534; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömü-*

lû Meşhur Adamlar, İst., 1979, s. 125; Hasan, *Eyüp Tarihi*, I, 83-85, 295-296; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, ist., 1994, s. 49-50.

M. BAHA TANMAN

YAVSÎ BABA TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Sultan Selim Külliyesi(->) yakınındaki Aspar Su Haznesi'nin(->) güneybatı köşesinde, bugünkü Darüşşafaka Lisesi sınırları içinde bulunuyordu. Kurucusu Muhyieddin Mehmed İskilibî'nin (ö. 1514) lakabından ötürü Yavsî Baba Tekkesi adıyla tanınmıştır. Ayrıca kaynaklarda Si-vasî Tekkesi olarak da geçer.

Bayramîliğin(->) istanbul'daki ilk büyük örgütlenme merkezi sayılan Yavsî Baba Tekkesi, 15. yy'ın sonlarında şehir hayatına giren bu tarikatın Tennurî kolu tarafından kurulmuş, daha sonra Halvetîliğe(->) bağlı Sivasî ve Sünbülî meşihatına sahne olmuştur.

Tekkenin kurucusu ve ilk postnişini Muhyieddin Mehmed İskilibî, Bayramîliği İstanbul'da kurumlaştıran ilk şeyh olarak bilinir. Ünlü matematikçi Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) damadı ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin(-0 de babası olan Muhyieddin Mehmed Efendi, İskilip'te doğmuş, zahiri ve Batini ilimleri Ali Kuşçu ile Şeyh Musliheddin'den öğrenerek Akşemsed-din'in(->) halifesi İbrahim Tennurî'den (ö. 1482) Bayramî hilafeti almıştır. Döneminin önde gelen şeyhlerinden olduğu, Şehzade Bayezid ile Amasya'da tanışarak onun konağında yaşamasından anlaşılmaktadır. Şehzade Bayezid ile kurduğu bu yakın ilişki, daha sonra Bayramîliğin İstanbul'da örgütlenmesini sağlayan siyasi bir olaya adının karışmasına yol açmıştır. 1481'de meydana gelen bu olay, II. Meh-med'e (hd 1451-1481) ve Cem Sultan'a karşı Şehzade Bayezid'in bilgisi dahilinde Hal-vetîlerin desteğiyle hazırlanan ve Muhyieddin Mehmed Efendi'nin de haberdar olduğu başarısız bir saray darbesi girişimidir. Henüz planlama aşamasında

ortaya çıkarılan bu girişimin Bayramîlik açısından önemi, II. Bayezid'in padişahlığı döneminde (1481-1512) tarikatın İstanbul'da örgütlenmesini kolaylaştıran siyasi desteğe zemin hazırlamasıdır. Taşköprüzade'nin verdiği bilgiler çerçevesinde bu desteğin boyut-

Yavsî Baba
Tekkesi'nin
haziresi.

Ekrem Işın, 1991

ları daha iyi kavranabilmektedir. Nitekim Bayramîlik, bu dönemde II. Bayezid'in siyasi himayesiyle güçlü bir örgüt yapısına kavuşmuş ve hünkâr şeyhliğine tayin edilen Muhyieddin Mehmed Efendi'nin ulema zümresi içindeki faaliyetleriyle de sosyokültürel kimliğini kazanmıştır. Bu resmi kimlik daha sonra tarikatın muhalif kanadını temsil eden Melamîlere karşı ulema sınıfıyla ittifak kurmasında yapıcı bir rol oynayacaktır. Bayramîliğin saray ve medrese ile kurduğu bu ittifakın kaynağını Muhyieddin Mehmed Efendi'nin karizma-tik kişiliğinde aramak gerekir. Bu kişilik hem siyasi bir örgütçünün hem de güçlü bir mutasavvıfın özelliklerini barındırmaktadır. Şeyh Bedreddin'in tanınmış eseri *Varidat'ma* yazdığı "Hakikatü'l-Hakâik fî Keşfi Esrârî'd-Dekâik" başlıklı şerhini ise onun bu mutasavvıf yönünü ön plana çıkaran temel bir çalışma olarak değerlendirmek mümkündür..

Yavsî Baba Tekkesi'ndeki Bayramî meşihatı 1566'ya kadar Muhyieddin Mehmed Efendi'nin halifeleri tarafından yürütülmüştür. Bu halifeler, Muhyieddin Mehmed Efendi'nin birinci derece aile üyeleri olup Bayramîliğin İstanbul'daki en eski yönetim kadrosunu meydana getirirler. Bu grup, toplumsal köken bakımından iki büyük ulema ailesine dayanmakta ve yakın akraba evlilikleriyle şekillenen, kendi içine kapalı bir halifelik kurumu niteliğini taşımaktadır. Bayramî meşihatını denetleyen bu halifeler, Muhyieddin Mehmed Efendi soyundan gelen Ebussuud Efendi ailesi ile Müeyyedzadelerden gelen Şeyhülislam Abdülkadir Şeyhî ailesine mensupturlar. Tarikatın iskilip'te faaliyet gösteren merkez tekkesi de hem meşihat hem vakıf mallarının idaresi açısından bu grubun tasarrufuyla Yavsî Baba Tekkesi'ne bağlanmıştır.

Musliheddin Sirozî (ö. 1519), tekke'deki Bayramî meşihatını temsil eden ikinci kuşak Tennurî halifelerinin ilkidir. Önce İskilip'teki merkez tekkenin postnişinliği-ni yapmış, daha sonra Yavsî Baba Tekkesi meşihatında bulunmuştur. Yaklaşık 7 yıl kadar süren bu son meşihatının ardından Edirne'ye giderek Debbaghane Mahalle-si'ndeki Şeyh Suca Tekkesi'nde inzivaya

YAVUZ ER SİNAN CAMÜ

YAVUZSELİM

Yavuzselim, suriçi İstanbul'un fetihten hemen sonra kurulup gelişmiş en eski semtlerindendir. Ancak semtin Sultanselim veya Yavuzselim olarak anılmaya başlaması ve buradaki yerleşmenin yoğunlaşması 16. yy'ın ortalarına doğrudur. Semt bugün de kullanılan adını, Sultan Selim Külliye-si'nden almıştır.

Semtın kurulu olduğu yerde Bizans dö-

çekilmiştir. Musliheddin Sirozî'nin faaliyetleri, tarikat organizasyonu açısından iki önemli sonuç doğurmuştur. Birincisi, iskilip ve İstanbul'daki tekkeleri ortak bir yönetim çatısı altında birleştirmesidir. İkincisi ise, Edirne'deki inziva yıllarında Hal-vetîler ile ilişki kurması ve bu tarikatın önde gelen şeyhlerine Bayramî icazeti vererek 16. yy'ın sonlarından itibaren Yavsı Baba Tekkesi'ndeki çift tarikatlı meşihat modeline zemin hazırlamasıdır. Musliheddin Sirozî'nin yerine geçen ikinci halife, Ab-durrahim el-Müeyyidî (ö. 1537) ise, Müey-yedzade Ali Efendi'nin oğlu ve Şeyhülislam Abdülkadir Şeyhî Efendi'nin (ö. 1594) babası olup aynı zamanda tekkenin kurucu şeyhi Mphyieddin Mehmed Efendi'nin damadıdır. Üçüncü halife Bahaeddinzade Muhyieddîn Mehmed Efendi (ö. 1545), tarikat faaliyetlerini önce Balıkesir'de sürdürmüş, ardından Yavsı Baba Tekkesi meşihatında bulunmuştur. Doğruluk derecesi tam olarak bilinmemekle beraber, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye Bayramîlikten icazet verdiği dair bir rivayet vardır. /Bahaeddinzade Muhyieddin Mehmed Efendi'nin yerine geçen Edirneli Abdurrahman Hatı-fî hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Zahidîzade olarak tanınan bu şeyhi, Bahaeddinzade halifesi sayan bazı kayıtları ihtiyatla karşılamak gerekir. Diğer yandan Abdurrahman Hatifi'nin Yavsı Baba Tekke-si'ne Edirne'den gelmesi ile bu tekkenin daha önceki şeyhlerinden Musliheddin Sirozî'nin Edirne'deki Şeyh Suca Tekkesi'nde faaliyet göstermesi, adı geçen merkezler arasındaki tarihsel ilişkinin varlığını kuvvetlendirmektedir. Nitekim 16. yy'ın sonlarından itibaren, Yavsı Baba Tekkesi meşihatım Edirneli Halvetî şeyhlerinin üstlenmesi, bu ilişkiyi doğrulayacak yöndedir. Tekkede postnişin olan son Bayramî halifesi ise Muhyieddin Mehmed Efendi'nin oğlu Nasrullah Efendi'dir (ö. 1566). Önce İskilip'teki merkez tekkenin meşihatında bulunmuş, daha sonra İstanbul'a gelerek Yavsî Baba Tekkesi postnişini olmuştur.

Nasrullah Efendi'nin 1566'da vefat etmesiyle Yavsî Baba Tekkesi'ndeki Ten-nurî halifelerinin meşihat dönemi kapanmış ve tekke 1576'ya kadar teberriken Bayramî icazeti almış Halveti şeyhleri tarafından idare

edilmiştir. Yaklaşık 10 yıl kadar süren bu çift tarikatlı meşihat döneminde Halvetîliğin Şemsî koluna bağlı şeyhlerin aynı zamanda Bayramî ayini icra ettikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim aslen bir Şemsî şeyhi olan ve Müeyyedzade Abdurrahim Efendi'den de Bayramî icazeti bulunan Cerrahzade Musliheddin Efendi (ö. 1576) bu geçiş dönemi süresince Yavsî Baba Tekkesi'nde Bayramî-Şem-sî meşihatını temsil etmiştir. Bu dönemin bir diğer önemli özelliği de meşihat makamını işgal eden şeyhlerin İskilip'teki merkez tekleden değil, Edirne'den gelmeleridir ki, bundan daha önce Tennurî halifesi Musliheddin Sirozî'nin Edirneli Halvetî şeyhlerine Bayramî icazeti vermesinin rolü vardır.

Şemseddin Sivasî halifelerinden Abdül-mecid Sivasî'nin(->) 1576'da Yavsî Baba

Tekkesi'ne postnişin olmasıyla Bayramî-Şemsî meşihatı son bulmuş ve bu tarihten itibaren 1798'e kadar tekke, Halvetîliğin Sivasî koluna mensup şeyhler tarafından yönetilmiştir. Tekkenin, Sivasî Tekkesi olarak anılması bu dönemden kalmadır. Yavsî Baba Tekkesi'nde Sivasî meşihatını başlatan Abdülmecid Sivasî'den (ö. 1639) sonra yerine sırasıyla aynı tarikata mensup Abdül-bakî Efendi (ö. 1710) ile Mehmed Efendi (ö. 1730) geçmiştir. Mehmed Efendi'yi Muhyieddin Mehmed Efendi veya Abdül-bakî Efendi neslinden gösteren kaynaklar mevcuttur. "Balat Şeyhi" unvanıyla tanınan Vahyîzade Feyzullah Efendi'ye damat olmuş ve Ferruh Kethüda Tekkesi'nin 1729' da postnişinliğini üstlenmiştir (bak. Ferruh Kethüda Camii ve Tekkesi). Vefatının ardından tekke meşihatı bir süre boş kalmış ve daha sonra Sivasî şeyhlerinden Abdülmecid Efendi (ö. 1736) ve Abdülbakî Efendi (ö. 1798) tarafından doldurulmuştur.

Yavsî Baba Tekkesi'nin meşihatı 1798'den sonra bir süre Halvetîliğin Sivasî ve Sünbülî kolları tarafından paylaşılmıştır. Bu çift tarikatlı meşihata yol açan başlıca neden, Sivasî şeyhi Abdülbakî Efendi'nin (ö. 1798) çocuksuz vefat ederek halef bırakmaması ve yerine geçen Sivasîza-de Abdülhalik Efendi'nin de (ö. 1812) Sünbülî tarikatından icazetli olmasıdır. Abdülhalik Efendi'nin icazeti Sünbül Efendi Tekkesi(->) postnişini Mehmed Haşini Efen-di'dendir. Abdülhalik Efendi'nin yerine Ab-dülkerim Hilmî Efendi (ö. 1832) geçmiş ve tekke Balat'taki Ferruh Kethüda Tekkesi meşihatına bağlanmıştır. Abdülkerim Hilmî Efendi'nin 1832'de vefat etmesiyle boşalan meşihat makamına, çocukları Mehmed Haşim ve Mehmed Şükrullah efendilerin yaşça küçük olmaları nedeniyle Mimar Acem Tekkesi (bak. Mimar Acem Camii ve Tekkesi) şeyhi ismail Efendi (ö. 1840), Sünbül Efendi Tekkesi postnişini Mehmed Razî Efendi'nin onayıyla vekâleten atanmıştır. Yavsî Baba Tekkesi'nin daha sonraki Sünbülî şeyhleri ise Mehmed Haşim Çelebi (ö. 1842), Mehmed Şükrullah Efendi (ö. 1868), Mehmed Nureddin Çelebi (ö. 1876) ve Hüseyin Efendi'dir (ö. 1900). Tekkenin bu son döneminde ayin günü perşembedir.

Sultanselim Çukurbostam'nın güneybatı köşesini işgal eden tekkeden günümüze herhangi bir yapı gelmemiştir. Ancak burada yer alan küçük bir Bizans sarnıcı, tekkenin kiliseden dönüştürülmüş bir yapı olduğunu bildiren tarihsel kayıtları doğrulamaktadır. Nitekim tekkenin mescit-tev-hidhanesine ait minare kaidesi, 1929 tarihli Pervititch planında sarnıcın batı köşesine bitişik olarak gösterilmiştir. Halk arasında "Bodrum" adı verilen bu sarnıcın, 1925'te tekkeler kapatıldıktan sonra bir süre iplikçi esnafı tarafından depo olarak kullanıldığı bilinmektedir. Gene aynı planda, eski adıyla Sakızağacı, yeni adıyla Yavuz Selim Caddesi'ne bakan tekkeye ait türbe de belirtilmiştir. Günümüzde ise yalnızca türbe haziresinin şebekeli ön duvarı, yol genişletilmesi sonucu Yavuz Selim Cad-desi'nin ortasında kalmış olup ardındaki

sette yer alan birkaç kırık mezar taşı da tekke tarihine ışık tutabilecek öneme sahip değildir.

Bibi. *BOA*, Cevdet Evkaf, no.31179 (Muharrem 1173); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 12181 (20 Zilhicce 1138); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 30375 (22 Recep 1147); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 3004 (3 Rebiyülevvel 1213); *BOA*, Cevdet Evkaf, no. 6761 (23 Recep 1248); *CSR*, Dosya B/23; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 121-122, 269-270; H. S. Kissling, "Zur Geschichte des Denvischordens der Bajrâmijje", *Dissertation.es Orientales et Balcanicael. Das Denvischtum*, Münih, 1986, s. 260; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik*, I, 215; Mecdî, *Hadaiku'ı-Şakaik*, 350; *Sicill-i Osmanî*, IV, 341, 349-351; *Osmanlı Müellifleri*, I, 198-199; Zahir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 60-61; Şeyhî, *Veka-yiü'l-Fuzala*, II, 419-420; İsmet, *Tekmiletü's-Şakaik*, 380, 452-454; Çetin, *Tekkeler*, 585; *Hâlâ Asitâne-i Aliyede ve Civarında Vâki Olan Dergâh ve Zaviye, Hankâh ve Mahall-i Zikrul-lah*, Atatürk Ktp, Osman Ergin Yazmaları, no. 1825; *Âsitâne*, 18; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 14; J. P. Brown, *Darvishes or Oriental Spri-tualism*, Londra, 1927, s. 466; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 309, D4/1;/. *Pervititch, Plan d'As-surances*, ist., 1929, pafta 33.

EKREM IŞIN

YAVUZ ER SİNAN CAMÜ Eminönü İlçesi'nde, Unkapanı ile Eminönü arasındaki Ragıp Gümüşpala Caddesi ile Yavuz Sinan Sokağı'nın birleştiği köşededir. Yapı aynı zamanda Sağrıcılar Camii adıyla da bilinir.

Yapı, İstanbul'da ayakta kalabilmiş en eski camilerden biridir. Vakfiyesi 1484 tarihlidir. Banisi olan Yavuz Er Sinan, Fatih'in alemdarlarından. Evliya Çelebi'nin de bu caminin mütevellilerinden biri olduğunu gösteren bilgiler vardır. 1862, 1905, 1960 yıllarında tamirler geçirmiştir.

Caminin Yavuz Sinan Sokağı'ndaki girişi mihrap ekseninden sola kaydırılmıştır. Yol zamanla yükseltildiğinden girişe birkaç basamakla ulaşılır. Giriş kapısının solun-

Yavuz Er Sinan Camii

Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi

da bir, sağında iki mermer sütunla son cemaat yeri oluşmuştur. Sütunlar birbirlerine küfeki taşından sivri kemerlerle bağlanırlar. Başlıkları iri Türk üçgenleri ile bezelidir. Sütunların alt kısımlarında üçte birlik bir bölüm mermer levhalarla kapatılmıştır. Girişin sağında yer alan son cemaat yeri ahşap bir seki ile yükseltilmiştir. Burada yarım yuvarlak bir niş halinde olan son cemaat yeri mihrabı, bu mihrabın iki yanında da dikdörtgen söveli pencereler bulunur.

Duvarları almaşık örgülü harim girişi son cemaat yeri girişi ile aynı eksendedir. Girişin sağından spiral bir merdivenle kadınlar mahfiline ulaşılır. Bu spiral merdivenin altındaki dar bir kapıdan minareye geçiş vardır. Harimin sağ ve sol duvarlarında ikişer sıra halinde üçer pencere bulunur. Pencerelerin üstte olanları sivri kemerlidir. Altta olanlar ise sivri kemer içine yerleştirilmiş küfeki söveli dikdörtgenler şeklindedir. Mihrap duvarında, mihrabın iki yanında ikişer tane olmak üzere iki sıra halinde sıralanmış dört pencere bulunur. Mihrap yeni yapılmış mermer kaplamalı yarım yuvarlak bir niş halindedir. Minber ve vaaz kürsüsü ahşaptır. Harim 8,20 m'lik bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe sekiz köşeli bir kaideye oturur. Kubbeye geçişi staktitlerle bezelidir. Kubbeyi taşıyan kaideyi dıştan bir sıra kirpi korniş çevrelemektedir. Kubbe üzerinde madenden yapılmış alem bulunur.

Harim ile son cemaat yerinin birleştiği sağ köşede silindirik gövdeli minare bulunur. Bu minarenin kaidesi kesme taştandır. Gövde ise sıvanmıştır. Caminin caddeye bakan cephesi çukurda kaldığından önünde bir hendek meydana getirilmiştir. Mihrap yönünde bulunan nazirede baninin mezarı bulunmaktadır. Bunun yanında birkaç mezar taşı daha bulunur. Hazirenin caddeye bakan cephesinde iki pencere açıklığı vardır. Dikdörtgen olan bu açıklıklardan biri neoklasik üslupta bezenmiş küçük bir çeşme olarak düzenlenmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 135; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 118; Ayverdi, *Fatih III*, 534-536; *Eminönü Camileri*, 211-212.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

YAVUZSEİİM

Fatih'te, Sultan Selim Külliyesi(->) çevresindeki tarihi semt. Sultanselim olarak da tanınır.

İdari açıdan Fatih İlçesi'nin(->) Hatip Muslihiddin Mahallesi sınırları içindedir. Halic'e doğru, oldukça dik bir meyille inen yamaçların altında,

kuzeydoğuda Küçük-mustafapaşa semtine, güneyde Darüşşafa-faka Lisesi dolaylarında Fatih Merkez Ma-hallesi'ne, güneybatı ve batıda Çarşamba ve Fethiye semtlerine komşudur. Semtin doğusundan, ana ulaşım arteri olarak Haliç Caddesi geçer ve aşağıda, Haliç sahili boyunca uzanan Abdüleziz Paşa Cadde-si'ne(-») kavuşur. Batıda Darüşşafaka Caddesi ve bu caddeden kuzeydoğuya ayrılan Sultan Selim Caddesi ile Fevzi Paşa Cadde-si'nden aynı yöne ayrılan Yavuz Selim Caddesi semtin diğier anayollarıdır.

Yavuzselim

istanbul Ansiklopedisi

/ 50

neminde, istanbul'un geç Roma döneminde yapılmış en önemli açık hava su toplama ve dağıtım havuzu olan Aspar Su Haznesi(-») vardı. 152x152 m yüzölçümün-de olan bu su haznesinin daha Bizans döneminde işlevsizleştiğı sanılmaktadır. Buraya "kuru bostan" veya "kuru bahçe" anlamında Kserokipion denmesi de bunun kanıtıdır. 1540'larda buranın bir çukur bos-

Yavuzselim'den tipik bir görünüm: Önde Çukurbostan, arkada Sultan Selim Külliyesi. *Ertan Uca, 1994/TETTVArşivi*

YAYINCILIK

448

449

YAZGAN, HULUSİ

#ö& Atti VjaMâi Rlie Eski Sajlie Ko 66

Consttmtinoplıs

DEŞ' LIVBES

jt Jt ol—

••* l**r -

Kütüphane-i İrfan'm 1316 tarihli katalogu (solda) ve Asır Kütüphanesi katalogunun 1312 tarihli 1. zeyli. *Mütefemha*, S. 1 (Güz 1993)

tan olduğı ve daha 16. yy'da çukur bostanın içinde küçük bir mahalle kurulduğı nakledilmektedir. Yavuzselim semtinin bağılı olduğı Hatip Muslihiddin Mahalle-si'ne adını veren döneminin ünlü hatibi Hatip Muslihiddin Mustafa Efendi tarafından yaptırılan (ö. 1565) çukur bostanın içine Çukurbostan Mescidi denen ve günümüzde de varlığını sürdüren küçük bir mescit, çukur bostanın içindeki yerleşim ve yapılaşmanın kanıtıdır.

Yavuzselim semtinin merkezi çukur bostanın hemen yanında yer alan Sultan Selim Külliyesi'dir. Semt bu noktadan kuzeydoğuya Halic'e ve doğuya doğru yer yer oldukça dik meyilli sırtlarda kurulmuştur. Buna karşılık, Fatih ve Çarşamba taraflarında yerleşme düzlüktedir. Meyilli yönlerde dar sokaklara ve merdivenli yokuşlara rastlanır. Burada sokak dokusu oldukça karmaşıktır. 19. yy'a ait haritalarda dar yollar, yokuşlar, çıkmazlar açıkça görülmektedir. 20. yy'ın başlarında semti etkileyen büyük yangınlarda(->) Yavuzse-lim'de pek çok ev yanmış; semt yeniden inşa edilirken sokak dokusu da büyük ölçüde değişmiştir. Ancak 1934 haritası ile karşılaştırıldığında, 1930'lardan sonra Ya-vuzselim'in İstanbul'un yerleşme dokusu en az değişmiş semtlerinden biri olduğu görülür. 19. yy'da tamamen farklı olan sokak adları da 1930'larla 1990'lar arasında büyük ölçüde değişmeden kalabilmiştir.

1950'lere kadar içindeki yangınlardan yer yer kurtulabilmiş küçük ahşap evleri ve mescidi ile İstanbul'un ilgi çekici köşelerinden biri olan çukur bostanın görünümü ahşap evlerin yerini kagir ve beton binaların almasıyla değişmeye başlamış; semtin diğer taraflarındaki ahşap ev ve konaklar da aynı kaderi paylaşmıştır. Çukur bostan 1985'te Fatih Belediyesi tarafından istimlak edilmiş ve açık pazar yeri olarak düzenlemiştir. Bu sırada yıkılmış olan mescit yeniden yapılmıştır.

Günümüzde Yavuzselim, çevresindeki diğer Fatih semtlerine benzeyen; üç-dört katlı kagir bina ve apartmanların arasında Sultan Selim Külliyesi'nin en önemli eski eser olarak yer aldığı; dinci-gelenekçi, orta ve orta-alt sosyoekonomik katmanların semte rengini verdiği bir yerleşmedir.

İSTANBUL

YAYINCILIK

İstanbul siyasal merkez olmasının yanında kültürel merkez olma özelliğini de tarih boyunca korumuştur. Ancak kitap yayıncılığı açısından hayli geç gelişmiş bir merkezdir. Bunun da modernleşme yolundaki gelişmelerle yakın ilişkisi vardır. Gerçi yayıncılığın temel unsuru olan matbaa İstanbul'a daha 1490'larda Yahudiler tarafından getirilmiş (bak. Yahudi basımevleri), onu 1567'de Ermenilerin (bak. Ermeni basımevleri), 1627'de Rumların kurduğu matbaalar izlemiştir. Ama bu matbaaların bastıkları kitaplar kendi dillerinde ve çoğunlukla cemaatin dini ihtiyaçlarına yönelik eserlerdir. İlk Türk matbaasının kurulduğu 1727'den (bak. İbrahim Müteferrika; mat-

baalar) yayın dünyasının oluşmaya başladığı 1870'e kadar geçen 140 yılı aşkın sürede basılmış kitap sayısı 2.000 dolayındadır. Bunun da 1.500'den fazlası 1840-1870 arasında, yani Tanzimat döneminde yayınlanmıştır.

Tanzimat'a kadar Osmanlı modernleşmesi askerlik ve eğitim olarak iki temel doğrultuda kendini göstermiştir. Basılan kitaplar da daha çok resmi nitelikte ve bu iki alana yöneliktir. Genel okura hitap eden

yayıncılığın oluşmasında Tanzimat sonrası eğitim alanındaki atılımların yarattığı okuryazar kitlesi yanında gazete ve dergi yayıncılığının gelişmesinin de rolü vardır. Bu da ancak 1860'ta *Tercüman-ı Ahval*'in çıkışından sonra gerçek yörüngesine oturmuştur.

Ciddi ve düzenli ilk yayıncı Ahmed Midhat Efendi'dir(-*). Onun 1870'te başlattığı 25 kitaplık "Letaif-i Rivayât" külliyyatı da ilk dizi yayındır. Bunu yine Ahmed Midhat Efendi'nin "Kırkanbar İlavesi Hikâye Gözü" ve "Kırkanbar İlavesi Tiyatro Gözü" dizileri izler. Ahmed Midhat Efendi 1878'de de "Tercüman-ı Hakikat Tefrikalarında Mü-tehassıl Yeni Kütüphane"yi kurar. İkinci önemli yayıncı Şemseddin Sami'dir. 1875'te "Matbuat-ı Ceyyide" adıyla başlattığı dizinin ardından 1879'da matbaacı Mihran Nakkaşyan'la kurduğu "Cep Kütüphanesi"nde her alanda yararlı bilgiler veren 20 kadar kitap yayınlamıştır. Onu 1879'da başladığı takvim ve salname yayıncılığını 1882'de kitap yayıncılığıyla genişleten Ebüzziya Tevfik(->) izler. Kurduğu "Kitaphane-i Meşahir" dizisinde 12, "Kitaphane-i Ebüzziya"(->) dizisinde de 110 kitap yayınlamıştır.

1880'lerde Babiâli civarına yerleşen Ermeni asıllı kitapçıların da yayın dünyasının gelişmesinde önemli rolleri olmuştur. Bunların en ünlüleri Kasbar, Krikor ve Ohan-nes Kayseryan kardeşlerdir. Kasbar "Tedrisat Kütüphanesi", Krikor (Kirkor Faik adını da kullanmıştır) "Asır Kütüphanesi", Ohannes de (Ohannes Ferid adını da kullanmıştır) "Vatan Kütüphanesi" adıyla hayli kitap yayınlamışlar, ayrıca düzenli biçimde kitap katalogları da çıkarmışlardır. 1885'te "Esami-i Kütüb" adıyla ilk kitap katalogunu çıkaran Arakel Tozluyan (bak.

Babiâli'deki

Tekin

Yayınevi.

Ertan Uca, 1994/

TETTVArşivi

Arakel Kitaphanesi) ile Mihran Nakkaşyan ve Parseh Keşişyan dönemin diğer önemli Ermeni yayıncılarıdır.

1890'dan sonra ise Ahmed İhsan Tok-göz(->) *Servet-i Fünun*(->) dergisi yanında Jules Verne külliyyatı başta olmak üzere telif ve çeviri kitaplar, salnameler yayınlamış, 1894'te *İkdam*(^>) gazetesini kuran Ahmed Cevdet Oran(->) da "Kitaphane-i İkdam" adı altında daha çok Osmanlı tarihine ve Divan Edebiyatı'na ilişkin temel kaynakları yayınlama işine girişmiştir. 1896'da kurduğu "Kitaphane-i İslam"la yayıncılığa başlayan İbrahim Hilmi Çığır-çan(->) daha sonra "Kitaphane-i İslam ve Askeri", II. Meşrutiyet döneminde "Kitaphane-i Hilmi", Cumhuriyet döneminde de "Hilmi Kitabevi" adıyla 60 yıla

yakın bir süre kitap yayınlamayı sürdürmüştür. Bu arada *Malumat*(->) dergisinin sahibi Tahir Bey de "Malumat Kütüphanesi" adıyla kitap yayıncılığı yapmıştır. Çoğu Beyazıt'taki Hakkâklar Çarşısı'nda (bak. Sahaflar Çarşısı) toplanmış olan Türk ve İran kökenli kitapçılar da "Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye" ve "Şirket-i Sahafiye-i İraniye" adı altında ortaklıklar kurarak daha çok dini konularda Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplar yayınlamışlardır. Ayrıca birçok kitapçı da düzensiz olarak kitaplar bastırmıştır.

Sözünü ettiğimiz yıllar büyük ölçüde II. Abdülhamid dönemine (1876-1909) rastlar ve yalnız gazete ve dergi yayıncılığı değil kitap yayıncılığı da sansürün(->) baskısı altındadır. 1857 tarihli matbaa nizamname-siyle başlayan kitapların basımdan önce incelenmesi uygulaması II. Abdülhamid döneminde kurulan "encümen-i teftiş ve mu-ayene"nin denetimiyle doruğa ulaşmıştır. Sansür ve onunla birlikte kurumlaşmaya başlayan otosansür sonraki dönemlerde de yayıncılığın yönelimlerini belirleyen en önemli unsur olmuştur.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla gazete ve dergi sayısındaki hızlı artış kitap yayıncılığını da etkilemiş, II. Meşrutiyet'in ilk iki yılında İstanbul'da 100'e yakın yayınevi faaliyete geçmiştir. Ancak bunların çoğu heyecanların yatışıp yeni sorunların öne çıkmaya başladığı 1911'den sonra birer-iki-şer ortadan çekilmişlerdir. Çoğu varlıklarını Cumhuriyet döneminde de sürdürmüş

olan dönemin önemli yayınevleri şunlardır: Cihan Kütüphanesi (Mihran Nakkaşyan), Kanaat Kitabevi (İlyas Bayar), Yeni Şark Kütüphanesi (Mehmed Kasım), İstanbul Maarif Kitaphanesi(->) (Naci Kasım), İkbâl Kütüphanesi (M. Hüseyin Tutya), Gayret Kütüphanesi, Zaman Kütüphanesi (Misak Palamutciyan), Semih Lütfi Kitabevi (Leon Lütfi-Semih Lütfü Erciyes), Tefeyyüz Kitaphanesi (Parseh Keşişyan), Kitaphane-i Sudi (Sudi Efendi), Muhtar Halid ve Kütüphane-i İctihad (Abdullah Cevdet).

Cumhuriyetle birlikte yeni rejimin yönelimlerine uygun bir yön alan yayıncılık 1928'de harf devrimiyle birlikte büyük bir sarsıntı geçirmiş, ancak 1930ların sonlarına doğru toparlanmaya başlamış, 1939-1945 arasında bu kez II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuzlukları yaşamıştır. 1945' ten sonra canlanan yayıncılık son 50 yılda da Türkiye'nin yaşadığı siyasal ve toplumsal değişmelerin ve çalkantıların etkisiyle sık sık yön değiştirmiş, zaman zaman siyasal yayınlar ağırlık kazanmış, kapalı ara dönemlerde ise edebiyat ön plana geçmiştir. Bu durum yayıncılığın başından beri değişmeyen bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır.

Cumhuriyet'in özellikle ilk 30 yılı devletin yayıncılık alanında da ağırlığını koyduğu dönemdir. Özel yayınevleri ancak ders kitaplarında devlet tekeli kaldırıldıktan sonra 1950lerde güçlenmişlerdir. Bu alanda önce çıkanlar da İnkılap Kitabevi(->) ile Remzi Kitabevi(->) olmuştur.

Diğerleri arasında Türkiye Yayınevi (Celal ve Tahsin Demiray), Ahmet Halit Kitabevi (Ahmet Halit Yaşaroğlu), Resimli Ay Neşriyatı (M. Zekeriya Sertel-Sabiha Zekeriya Serte!), *Vakı(->)* gazetesinin "Dün ve Ya-

rın Tercüme Külliyyatı", İnsel Kitabevi (Av-ni İnsel) sayılabilir.

1946'da *Varlık* dergisinin İstanbul'a taşınmasıyla kurulan Varlık Yayınevi (Yaşar Nabi Nayır) ile 1957'de kurulan Altın Kitaplar Yayınevi (Turhan Bozkurt) ve Arkın Kitabevi (Ramazan Gökaltp Arkın) bugün de varlıklarını sürdürmeleriyle dikkati çekerler.

1900larda önemli bir gelişme ansiklopedi yayıncılığında görülür. Büyük sermaye gerektiren bu alanda Hayat Yayınları ile Arkın Kitabevi öncülük etmiştir. İlk büyük yayın olayı ise *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi'dir* (1969-1973). Ansiklopedi olayı 1980'lerde bir kez daha yayıncılığa damgasını vuracaktır.

İstanbul bugün de yayıncılığın merkezidir. Ancak yayınevlerinin çoğu küçük girişim olma özelliğini korumaktadır. Son yıllarda bilgisayar teknolojisinin girmesi, "masa üstü yayıncılık" denen tür yayıncılığı hızla yaygınlaştırmıştır. Bu olgu küçük çaplı yayınevlerinin varlıklarını sürdürmesini hem olanaklı kılmakta, hem de teşvik etmektedir. Bugün İstanbul'da irili ufaklı 400'ün üstündeki yayınevinin hepsi bilgisayar teknolojisini kullanmakta, basımevleri de ofset tekniğine geçmiş bulunmaktadır. 1980lerde yayıncılık alanındaki önemli bir gelişme de her yıl düzenlenen kitap fuarlarıdır(-t).

Bibi. N. Akbayan, "Osmanlı Yayıncılığı", *TCTA*, VI, 1680-1696; M. Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İstanbul, 1976; J. Baysal, *Müteferrika 'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türkleri'nin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul, 1968; A. Kabacah, *Türk Yayın Tarihi*, İstanbul, 1987; S. İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, İstanbul, 1939; *Birinci Türk Neşriyat Kongresi*, İstanbul, 1939; Kültür ve Turizm Bakanlığı, *ikinci Türk Yayın Kongresi*, I-II, İstanbul, 1987; J. Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri", *Müteferrika*, S. 1 (Güz 1993), s. 5-17; İ. L. Sevmen, "I. Meşrutiyet Kitapçılığı ve Arakel Tozlıyan Efendi'nin Mektupları", *ae*, S. 1 (Güz 1993), s. 67-89; A. Kay-nardağ, "Türkiye'de Yayıncılığın Gelişmesi ve Sorunları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, X, İstanbul, 1985, s. 2823-2836.

NURİ AKBAYAR

YAZGAN, HULUSİ

(27Nisan 1869, İstanbul - 8 Ocak 1940, İstanbul) Hattat.

Çarşamba semtinde doğdu. Fatih dersiamlarından ve Darüşşafaka öğretmenlerinden Hafız Mustafa Efendi'nin oğludur. Babasından ve Fatih Camii hocalarından İzmirli Mustafa Efendi'den devrin bilgilerini öğrendi.

Sonra Sultan Selim Camii'ne müezzin oldu. Darüşşafaka'da ve Medrese-tül-Hattatin'de(->) hat dersleri verdi. Ak-lâm-ı sitteyi Muhsinzade Abdullah Bey' den(->); talik yazıyı önce Fetvahaneye müsevvîdi Karînâbâdlı Hasan Hüsnü ile Çar-şambalı Arif Bey'den(->) ve Sami Efen-di'den(->) öğrendi, daha ziyade bu yazı ile meşgul oldu. Talik ile yazdığı kıt'a ve hilyeleriyle meşhur olmuştur. Eserleri çoktur. Bunların çoğu müze ve koleksiyonlardadır. Eski Türkiye Büyük Millet Meclisi binasındaki "Hâkimiyet milletindir" ile Gu-reba Hastanesi'nde(->) "Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" celi talik levhalar onun eseridir. Ayrıca Sultan Selim ve Sultan Ahmed camilerinde de yazıları vardır. En tanınmış öğrencileri Halim Özyazıcı(->), Kemal Batanay(->), Macid Ay-ral(->) ve Hâmid Aytaç'tır(->).

Hulusi Yazgan, aklâm-ı sittede Hafız Osman; bunların celisinde Mustafa Rakım, talikte de Yesarîzade Mustafa İzzet ekolüne mensuptur.

Hulusi Yazgan'ın ta'lik meşk kıt'ası,

1325/1907.

U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şahaserleri*, ist., 1982

YAZI ÖNCESİ ÇAĞLAR

450

451

YAZI ÖNCESİ ÇAĞLAR

BibL İnal, *Son Hattatlar*, 551-552; U. Derman, "Hattat Hulusi Efendi". *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, IX/1 (Ocak 1980), s. 52-54; ay, *Türk Hat Sanatının Şahaserleri*, ist., 1982, levha 26, 55, 64; ay, "Hattat Hulusi Efendi", *Lâle Dergisi*, S. 7 (Aralık 1990), s. 15-20; ay, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, ist., 1992, levha 152, 161, 168 (s. 221, 224, 226); Rado, *Hattatlar*, 252.

Ali ALPARSLAN

YAZI ÖNCESİ ÇAĞLAR

İstanbul'da insan topluluklarının yaşam şekillerinin ve oluşturdukları ilk kültürlerin belgeleri olan en eski maddesel kalıntılar (arkeolojik buluntular) yazı öncesi (tarihöncesi, prehistorik) çağlara aittir. Prehis-torik çağlar 4. jeolojik zamanın (kuvan-ter-ner) pleistosen (glasiyal, diluvium, buzul çağları [buzul ve buzul arası çağları] da denir) dönemiyle, "holosen" (postglasiyal, buzul sonrası, günümüz, alluvium) döneminin bir kısmını kapsayan zaman dilimini içerir. Genel olarak pleistosenin yaklaşık 2,5-3 milyon yıl önce başladığı ve 10.000 yıl öncelerinde sıcaklığın artmaya başlaması ve büyük iklimsel değişikliklerin ortaya

çıkmasıyla sona erdiği, bunun sonucunda ise holosene geçildiği kabul edilmektedir.

Yazı öncesi çağlarda istanbul'da insan elinden çıkmış ilk aletlerle belirlenen ilk kültürlerin ise 600.000/400.000-300.000 yılları öncesinden itibaren başladığı, bir ge-lişim-değişim süreci içinde farklı kültürler oluşturarak MÖ 2. bin yıla kadar uzandığı izlenebilmektedir.

Söz konusu zaman dilimi içinde istanbul ve yakın çevresinde ele geçen tarihön-cesine ait maddesel kalıntılara, arkeolojik buluntulara göre pleistosen'de paleolitik (yontma ya da eski taş çağı) (alt, orta, üst paleolitik), holosende epipaleolitik-mezo-litik (paleolitik sonrası, paleolitik ardı, orta taş çağı), neolitik (cilalı ya da yeni taş çağı), kalkolitik (taş-bakır çağı), ilk tunç çağı kültürlerini meydana getiren insan topluluklarının yaşadıkları öğrenilmektedir.

Bu insan toplulukları pleistosen'de paleolitik ve holosen başlarında epipaleolitik çağlarda göçebe, yan-göçebe iken daha sonra gene holosenin daha ilerlemiş dönemlerinde neolitikten itibaren tam yerleşik yaşama geçmiş. Fikirtepe ve Pendik'te örneklerini gördüğümüz "ilk köy yerleşmeleri"ni kurmuşlardır (bak. Fikirtepe Kültürü). Bu yerleşik, kısmen balık ve diğer deniz ürünleri avcılığına, kısmen de tarım ve hayvancılığa bağlı yaşam biçimleri holosen boyunca kalkolitikte de süregelmiş, ancak ilk tunç çağından itibaren genel olarak Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi "kent beylikleri" oluşma sürecinde, olasılıkla daha gelişkin bir kültür yapısına kavuşmuşlardır.

Ekolojik Ortam

Boğaziçi yoluyla Anadolu'nun Avrupa ile doğal bir biçimde ilişkisini sağlayan İstanbul IH, doğuda Kocaeli, batıda Çatalca Yarımadası'nın üzerinde gelişmiştir (bak. coğrafi konum).

İstanbul kenti ise topografik açıdan de-

nizden yüksekliği 100-200 m arasında değişen bir plato görünümündedir. Dar bir kıyı şeridi vardır ve bunun hemen arkasında dikleşen yamaçlar üzerinde kuzeyden güneye doğru bir eğimle alçalarak gelişen dalgalı düzlükler yer almıştır. Bu eğim Marmara kıyılarında az, Boğaziçi ve Karadeniz kıyılarında daha fazladır. Birçok akarsu derin vadiler yaparak gene Marmara'ya, Boğaz'a ve Karadeniz'e akmaktadır.

Jeomorfolojik araştırmalar İstanbul ve çevresinin 4 ayrı jeolojik zamana ait çeşitli katmanlardan oluştuğunu kanıtlamıştır (bak. doğal yapı). 3. zamanda başlayan tektonik hareketler sonucunda, önce ne-ojende çukur olan Ege alanı yükselmiş, ardından pliyosen sonu ile 4. zamanın (kuvanternerin) başlarında arazide aşınım artmış, bütün dünyada yer kabuğundaki düşey tektonik hareketlerle pleistosen'de paleolitik kültürler sırasında Anadolu ve Trakya yükselmiş, Ege, Marmara ve Karadeniz havzaları çanaklar şeklinde alçalmıştır.

Eskiden bir akarsu vadisi olan İstanbul Boğazı'nın nasıl meydana geldiği konusunda ise çeşitli görüşler vardır (bak. Boğaziçi).

Karadeniz'de Glomar Challenger gemisinin yaptığı sondajlarda ele geçen pollen karotlarının analizlerine göre pleistosen'de paleolitik kültürler sırasında İstanbul ve çevresinde 3 buzul ve 3 buzul arası çağ izlenebilmiştir. Bu çağlarda su seviyelerinde östatik yükseliş ve alçalmalarla kıyı hareketleri meydana gelmiştir. Bu yüzden Karadeniz'le Marmara arasındaki İstanbul Boğazı ile kurulan bağlantı aralıklı olarak kesilmiş, ardından da gene aralıklı olarak yeniden gerçekleşmiştir. Aradaki bağlantının koptuğu buzul çağlarında her iki deniz göl olmuş, bağlantının yeniden kurulduğu buzul arası çağlarda ise her ikisi yeniden denizlere dönüşmüşlerdir. Gene bu buzul aralarında Marmara'nın tuzlu suyu Karadeniz'e dökülerek onun tatlı suyunun tuzlulaşmasına yol açmıştır.

Mindel-Riss buzul arasına rastlayan Tyrrhen I transgresyonu (deniz ilerlemesi, kıyıların suyla kaplanması) sırasında Marmara deniz şeklindedir. Ardından gelen Riss buzul çağı esnasında Inter-Tyrrhen su çekilmesi (regresyon) ile deniz yüzeyi alçalmış ve Marmara bir göl şeklini almıştır. Riss-Würm buzul arası sırasında Marmara, Tyrrhen II-III ya da Monas-ter I-II transgresyonları esnasında, yeniden denize dönüşmüştür. Bu zamanda su seviyesi 12-15 m yükselerek Karadeniz'le bağlantı kurulmuştur.

R/V Atlantis gemisinin araştırmalarında elde edilen radyoaktif karbon ölçümlerine dayanarak Riss-Würm buzul arasında 25.000 yıl kadar önce Karadeniz, Marmara Denizi'nden gelen tuzlu su ortamından, yeniden tatlı su ortamına geçmeye başlamış ve Karadeniz'in bu tatlı su ortamına geçişi 22.000 yıl öncelerine kadar sürmüştür.

Genelde Riss-Würm buzul arası, Avrupa'da alt paleolitik kültürlerin yavaş yavaş sona erdiği orta paleolitiğe doğru geçişin

başladığı bir dönem olarak izlenmekte, ancak bu sürecin daha eskiye tarihlenmesi gerektiği "uzun kronoloji" taraftarlarınca savunulmaktadır. Olasılıkla burada paleolitik kültürlerin tarihlenmesi açısından yeni araştırmalarla "kısa kronoloji" verilerinin geçerli olup olmadığı sorunları ele alınmalıdır.

20.000 yıl öncelerinde yani Würm Buzulu sırasında artık post-Tyrrhen regresyonu (kıyıların ilerlemesi) ile Marmara'da deniz seviyesi 100 m alçalmış, 100'den yüksek kısımlar kara şekline dönüşmüştür. Böylece 12.000 yıl boyunca Karadeniz göl şeklini korumuştur. Marmara'da orta kesimlerdeki çanak kısmı ile birlikte çok sayıda ufak göller ortaya çıkmıştır. Bu son buzul çağında orta ve üst paleolitik çağ kültürleriyle, Avrupa ve Anadolu'da olduğu gibi, İstanbul ve çevresinde de eskiye kıyasla daha yoğun bir şekilde karşılaşılmaktadır.

Yaklaşık 10.000 yıl öncelerinde holosen iklim koşullarına geçilirken İstanbul ve çevresinde deniz yüzeyinde başlayan yükselme 7.000 yıl kadar sürmüş, günümüzden 3.000 yıl öncelerine (MÖ 1. binyıla) kadar kıyıların şekillenmesi devam etmiştir. Deniz seviyesinin yükselmesi sonucunda sular İstanbul Boğazı'ndan yeniden akmaya başlamış, Karadeniz yeniden tuzlu su ortamına girmiştir. Buna "Akdenizleşme evresi" de denmektedir. "Flander transgresyonu" olarak kabul edilen ve holosen başlarından itibaren gelişen bu evrede S. Erinç'e göre deniz seviyesinde yeniden ve son olarak meydana gelen bir yükselme ile Terkos, Tuzla ve çevresindeki vadi ağızlarında koylar meydana gelmiş, Adalar(->) da bu sırada yükselmiştir. Yenikapı ile Yeşilköy arasındaki koylar alüvyonla dolmuş, Haliç'te(->) gene bir "boğulma" meydana gelmiştir.

Holosen başlarından itibaren istanbul ve çevresinde sırasıyla önce epipaleolitik, ardından olası akeramik neolitik, daha sonraları ise gelişmiş neolitik, kalkolitik ve MÖ 3. binyılda da ilk tunç çağı kültürleri görülmüştür.

İstanbul ve çevresinin günümüzdeki görünüşü ve kıyılarının ana hatları yukarıda da değinildiği gibi ancak yaklaşık 10.000 yıl (MÖ 8. binyıl) önceleri, holosen başından itibaren şekillenirken, gene bu yöredeki vadilerin deniz suyunun altında kalmasıyla Göksu, Küçüksu, Büyükde-re ve Baltalimanı haliçleri alüvyonla dolmuş, bunlar küçük ovalara dönüşmüştür. Ancak Kurbağalı Dere'nin ağzı bundan etkilenmediğinden burası Kalamış Koyu olarak eski şeklini korumuştur. Buna karşılık Kâğıthane ve Alibey derelerinin taşıdıkları aşınım toprağı ile Haliç'in dolması başlamıştır. Holosende sıcaklığın artışı ve sık sık yağışların ardından gelen uzunca kurak evreler İstanbul'un kıyı şeritlerinde regres-yonların, ardından gelen yoğun yağışlar ise transgresyonların (deniz ilerlemelerinin) oluşmasına yol açmıştır. Özellikle bu durum MÖ 5. binyıl ve sonrasında büyük olasılıkla kıyı yerleşmelerinin deniz suyu altında kalmasına, bazılarının ise o zaman-

Yazı öncesi çağlarda istanbul'da kullanılan paleolitik ve epipaleolitik/mezolitik devirlere ait yontma taş aletler: 1-2 Dudullu (Jelinek'ten), 3-6 Dudullu (Jelinek'ten), 7-8 İbo'nun Rampası (Arsebük'ten), 9-14 İbo'nun Rampası (Arsebük'ten), 15-28 Ağaçalı (Arsebük ve Harmankaya'dan), 29-33 Gümüşdere (Özdoğan'dan). *Semavi Eyice Armağanı*, ist., 1992

dönemlerde Akdeniz ikliminin kuru ormanları ve onlara bağlı subtropikal bitki türlerinin yaşadığını araştırmalar kanıtlamıştır. Son buzul çağı sırasında bunların kuytu yerlere (nişlere) sığındıkları sanılmaktadır.

İstanbul ve çevresinde 3. zamana ait Boreal, Akdeniz, kuvarternere (4. zamana) ait Avro-Sibirya, Turan-Önasya, Pontik-step bölgelerindeki bitki türlerinin kalıntıları bir arada izlenebilmektedir. Bu nedenle pleistosenin nemli ve soğuk dönemlerinde nemli ormanların, kurak ve

sıcak buzul aralarında kuru ormanların İstanbul ve çevresinde yer aldıkları görülmektedir.

Ayrıca Würm buzullaşmasının başlarında İstanbul Boğazı'nda su seviyesinin 100 m kadar daha alçak olmasından dolayı, nemli ve soğuk bir iklimde, orta ve kısmen de üst paleolitik insan topluluklarının Avrupa yakasından, Anadolu yakasına ya da ters yönde rahatlıkla gidip gelebilecekleri unutulmamalıdır.

İstanbul ve çevresindeki ormanlık alanlar holosenden itibaren daha da gelişmeye başlamışlar ve zengin bir bitki örtüsü meydana getirmişlerdir. Genel olarak MÖ 4000 yıllarından itibaren, bazı salınımlar olmakla birlikte günümüz iklim koşullarına girildiği, ormanların çoğalmasının ve bitki örtüsündeki gelişmenin nedeninin artan

yağışlar olduğu ileri sürülmektedir. Ant-ropojen olarak, yani insan eliyle ekolojik ortamda meydana gelen değişiklikler her ne kadar neolitikten itibaren başlamışsa da MÖ 2. ve 1. binyıllarda tarımın ve hayvan otlatmalarının yoğunlaşmasından dolayı daha etkinleşmiş ve büyük olasılıkla ormanlık ve çayırılık alanlardaki bitki türlerinin hem azalmasına hem de çeşitlerin-deki değişikliklere yol açmıştır.

Pleistosende paleolitik, holosende epipaleolitik, neolitik ve onu takip eden tarihöncesi çağlarda yaşamış hayvan toplulukları hakkında midye türleri dışında fazla ayrıntılı bilgiler yoktur. Ancak alt ve orta paleolitik çağlar için Yarımburgaz Mağa-rası'nda(-*) yapılan araştırmalar bu konuda bir fikir vermektedir. Yarımburgaz'da küçük memeliler içinde yarasalar, tavşa-mmsılar, çeşitli kemiriciler, ayrıca balıklar ve kuşlarla birlikte bulunan gene yabani hayvanlardan büyük memeliler olarak ayıgiller, köpekgiller, kedigiller, sırtlangiller, atgiller, geyikgiller, boynuzlugillerden bizon, keçigiller, antilopgillere ait kemik kalıntıları zengin bir hayvan dünyasının İstanbul'da yaşayan paleolitik insan topluluklarının yakın çevresinde bulunduğunu kanıtlamaktadır.

Buna karşılık holosen hayvan dünyası hakkında sadece kazısı yapılan Fikirte-ki kıyı şeridinin gerisinde kurulmasına neden olmuştur.

İstanbul ve çevresinde paleolitikten itibaren insan topluluklarının nasıl bir abi-otik (cansız, doğal) ve biyotik (canlı) ekolojik ortamda yaşadıkları henüz ayrıntılarıyla tam olarak aydınlatılabilmiş değildir. Ancak bu konuda bazı genellemelerle bir fikir edinilebilmektedir. Gene genellemelere dayanılarak paleolitik kültürlerin bulunduğu buzul çağlarında soğuk ve nemli, buzul aralarında ise sıcak ve kurak bir iklimin egemen olduğu kabul edilmektedir. S. Erinç, Würm yani son buzul çağında Türkiye'de sıcaklığın bugüne kıyasla 4-5°C daha düşük olduğu görüşündedir. İstanbul ve çevresinde bugünkü sıcaklık ortalamaları 15-16°C arasında değişmektedir. Böylece gene bir genellemeye hiç

değilse pleistosen sonlarında İstanbul ve çevresinde ortalama sıcaklığın 11-12°C ve 9-10°C civarında olabileceği varsayılabilir.

Yağışların yer yer ve zaman zaman kar şekline dönüştüğü pleistosen sonlarında İstanbul ve çevresinde yağışlı, karlı ve soğuk bir iklimde yetişen bitki türleri ile karşılaşılacağı doğaldır. Würm buzullaşması sırasında Trakya, Kuzey Anadolu ve Ege Bölgesi'nin büyük bir kesiminde karışık nemli ormanların yer aldığı bilinmektedir. İstanbul ve çevresinde buzul aralarındaki

YAZI ÖNCESİ ÇAĞLAR

452

453

YAZI ÖNCESİ ÇAĞLAR

pe'denj. Boessneck ve A. von den Drie-sch'in araştırmalarıyla yalnızca neolitik (kalkolitik) için ayrıntılı, fakat sınırlı bir bilgi edinilebilmektedir (bak. Fikirtepe Kültürü). Bu araştırmalara göre en önemli olgu yaklaşık MÖ 6. binyıldan itibaren Fikirtepe Kültürü sırasında köpek, koyun, keçi, sığır ve domuz gibi hayvanların evcüleştirilmiş olması, özellikle sığır çobanlığının yanında balık avcılığının o insanlar tarafından daha fazla yapıldığının anlaşılmasıdır. Aynı zaman dilimi içinde ve aynı yerde yabani dev sığır, yabandomuzu, geyik, alageyik, karaca, kurt, tilki, boz ayı, yabankedisi, tarla tavşanı, yabani at, sansar, kara ve bataklık kaplumbağaları, çeşitli kuş ve balık türlerinin de yaşadığı öğrenilmektedir. Gene aynı arkeo-zoologlar yunusbalıkları ve olası bir balınaya ek olarak 13 balık türünden 7'sinin tuzlu su, 6'sının tatlı su balığı olduğunu saptamışlardır. Bunlar içinde kefal, levrek, mercan, izmarit, istavrit, orkinos, göl levreği ve turna balığının oldukça fazla avlandığı dikkati çekmektedir. Bu türlerden bazılarının bugün hâlâ yaşaya-geldiği, ancak bazı türlerin ortadan kalkmış olması, o zamandan bugüne ekolojik ortamda bir değişikliğin gerçekleştiğine de işaret etmektedir. **Yerleşmeler ve Kültürler** *Paleolitik Çağ*: İstanbul ve çevresinde pa-leolitik çağda (orta ve üst pleistosen) insan toplulukları ya mağaralarda ya da açık hava konak yerlerinde yaşamışlardır. Bu insanlara ait mağara, konak yerleri ve kültürleri belirlemeye yarayan, günümüze kadar gelebilen maddesel kalıntılar ise genelde yontma taştan (çoğunlukla çakmaktaşıdan) yapmış oldukları aletlerdir. Aletlerini vurgulama tekniğiyle (yontma taş tekniğiyle) şekillendirmişlerdir. Ancak başlangıçta ana parçadan yonttukları, çıkardıkları yongalardan geriye kalan "çekirdek" kısmını (eski terimiyle "el baltası", yeni terimiyle ikiyüzeyle) işleyerek (bazen ça-kıtaşı aletlerde olduğu gibi yalnız ana parçanın uç kısımlarından yongalar çıkararak) alet olarak kullanmışlardır. Daha sonraları önce çekirdekten çıkardıkları

yongaları, ardından da daha ince, paralel kenarlı ve düzgün "dilgi" denen yongaları işleyerek, bu kez bunları alet olarak kullanmışlardır. Genelde aletlerin bu ve buna benzer sınıflamalarına göre alt, orta, üst paleolitik ve hattâ epipaleolitik-mezolitik kültürler görelî olarak saptanabilmekte ve ta-rihlendirilmektedir.

istanbul ve çevresinde açık hava konak yerlerini ve paleolitik kültürleri belirleyen yontma taş aletler 20. yy'ın başlarında önce Mordtmann, daha sonra 1940'lı yıllarda Muine Atasayan, 1960-1975 arasında Ş. A. Kansu, İ. K. Kökten tarafından yapılan araştırmalarda yüzey buluntusu olarak ele geçmişlerdir. Daha sonra bunlara P. Benedict ve U. Esin'le birlikte A. J. Jelinek'in, M. Özdoğan'm, G. Arsebük ve S. Harman-kaya'nın istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Anabilim Dalı adına öğrencilerle birlikte yaptıkları araştırmalarda paleolitiğin çeşitli çağlarına ve kültürlerine

ait yontma taş aletler ve konak yerleri eklenmiştir.

Buna karşılık önce I. K. Kökten ve Ş. A. Kansu'nun, daha sonra M. Özdoğan ve G. Arsebük'ün içinde alt, orta, üst paleolitik kültürlerini gün ışığına çıkardıkları Yarım-burgaz Mağarası arkeolojik olarak kazı yapılan tek yerdir.

Yarım-burgaz Mağarası nasıl paleolitiğin ve hattâ daha sonra tarihöncesi ve tarih çağlarının çeşitli dönemlerinde iskân edilmişse, yüzey araştırmalarında ele geçen aletlere dayanarak saptanan konak yerlerinin çoğunda da alt paleolitik ya da orta paleolitikten itibaren insan topluluklarının aralıklı olarak aynı yerlerde oturdukları, buralarını yeniden konak yerleri olarak seçtikleri izlenmektedir. Hattâ bazılarının epipaleolitik-mezolitik ve olası akeramik neolitik çağda da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şimdilik istanbul'un paleolitiğe ait en eski konak yerleri ve kültürleri hem Avrupa, hem de Anadolu yakasında bulunmuştur, aynı durum orta ve üst paleolitik için de söz konusudur:

M. Özdoğan tarafından 1982'de saptanan Eskice sırtı konaklama yeri Büyükçek-mece Gölü'nün kuzeyindeki taraçalarda, TEM Otoyolu'nun üzerindedir. Otoyol yapılırken konak yerinin önemli bir kısmı yok edilmiştir. Yüzey araştırmalarında toplanan "çaytaşı çekirdek ve Clacton tipindeki kaba yonga aletleriyle, kazıyıcılarıyla" Acheul öncesine tarihlenebilen bu buluntu yeri şimdilik istanbul'un en eski konak yerini teşkil etmekte, en eski kültürünü sergilemektedir. Olasılıkla Çatalca'nın kuzeyinde Karababa mevkiinde gene M. Özdoğan'm aynı yıl bulduğu iki konak yeri de aynı tarihe aittir.

Serpantinden yapılmış iki yüzeyli aletlerin (el baltalarının) Mordtmann tarafından ilk bulunduğu yer ise İçerenköy'dür. Yamuk biçimli ve çok aşınmış, ancak tipolojik açıdan alt paleolitiğin "Acheul öncesine tarihlenebileceği kabul edilen bu aletlerin bugün İçerenköy'ün tam

neresinde toplandığı bilinmemektedir. Avru-pa'daki benzerlerine dayanarak bu konak yerinin Mindel buzullaşması sonlarında kullanıldığı savunulabilir.

Pendik'te Temenye ile Madalli Bahçesi semti arasında kalan, denize bakan tarlaların birinde 1940'ta Muine Atasayan tarafından kalkerden, kabaca şekillendirilmiş, 11 cm büyüklüğünde bir ikiyüzeyli alet (el baltası) bulunmuştur. M. Atasayan aletin Abbeville, Ş. A. Kansu ise Acheul tipinde olduğu görüşündedir. Pendik konak yerinin her iki görüşe göre de alt paleolitiğe ait olması gerekir. 1959-1962 arasında Ş. A. Kansu'nun gene Pendik açık hava konak yerine ait olduğunu bildirdiği kazıyıcı tipindeki çakmaktaşıdan yonga ve dilgiler-den oluşan aletler arasında obsidienden de yapılmış olanlar vardır. Bu yüzden bunların paleolitiğe ait oldukları kesin değildir.

Dudullu'da ve Ümraniye'de 16 konak yeri A. Jelinek'le birlikte yapılan yüzey araştırmasında bulunmuştur. Çakmaktaşıdan yapılmış Abbeville ve Acheul tipin-

deki ikiyüzeyli aletler bu yörenin alt paleolitik insan toplulukları tarafından oldukça yoğun bir şekilde konak yeri olarak kullanıldığını göstermektedir. Jelinek'e göre bunlar Riss buzullaşması sonlarına ya da Riss-Würm buzul arasına tarihlen-dirilmişlerdir.

istanbul'un Rumeli yakasında insan topluluklarının alt paleolitikten itibaren konakladıklarını belgeleyen bir başka yer de Davutpaşa Deresi'nin üst sekileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Ş. A. Kansu'nun burada bulduğu ikiyüzeyli alet çok aşındığından alt paleolitiğin hangi kültürüne ait olduğu tam anlaşılamamaktadır.

Karadeniz kıyı şeridinde, Kilyos yakınındaki kumullarda paleolitik çağ insanının aralıklı olarak konakladığını belgeleyen yerlerden biri Gümüşdere, diğeri ise Ağaçlı'dır. M. Kondakowski'nin Ağaçlı'da ilk aletleri bulmasından sonra, her iki yerde de G. Arsebük, M. Özdoğan ve S. Har-mankaya tarafından çeşitli zamanlarda yüzey araştırmaları yapılmıştır.

Kilyos'un 4 km batısında, Gümüşdere Köyü'nün 2 km kuzeydoğusunda Domuz Dere'nin iki yanındaki kumlukta çok sayıda konak yeri ya da işlik bulunmuştur. Bunlar kıyıya yakın Ağaçlı'ya paralel uzanan bir vadide kum katmanları içinde yer almaktadır. Kum depoları Ağaçlı ile aynı özellikleri taşır. Kırmızı renkli eski kum depoları üzerinde yer yer konak yerlerini belirleyen çakmaktaşıdan alet toplulukları kümelenmiştir. Alt paleolitiğe ait "çakıl-taşı" tipindeki bir çekirdek alet burasının olasılıkla alt paleolitikten itibaren kullanıldığına işaret etmektedir. Ancak aletlerin çoğunluğunu dilgimsi yongalar ve dilgiler oluşturmıştır. Alet tiplerine göre orta ve üst paleolitik kültürlerin burada yaygın olduğu, yerel bir Moustier kültüründen sonra, daha çok benzerlerine Güneydoğu Avrupa ile Kuzey Karadeniz'de rastlanan üst

paleolitiğe ait Aurignac ve Gravette kültürlerinin temsil edildiği izlenmektedir. Üst paleolitikten sonra postpleistosen (holosen) başlarında epipaleolitik-mezolitik ve hattâ belki akeramik neolitik kültürler sırasında da Gümüşdere'de oturulduğu çok sayıdaki mikrolit tipindeki dilgi çekirdekleri, minik dilgi ve sırtlı dilgi-ciklere dayanılarak söylenebilmektedir.

Ağaçlı'daki konak yerleri ise Çifte Alan ile Ağaçlı Köyü arasında "Yedi Kumlar" denen mevkide bulunmuştur. Bunlar Gümüş-dere'deki gibi pliyosenin sıcak ve nemli bir iklim dönemine ait, sert yüzeyle, kırmızı kum depolarının üzerinde yer almıştır. Burada 40 kadar konak ve ışık yeri saptanabilmektedir. Konak yerlerindeki aletler geniş bir alana yayılmış, buna karşılık ışık yerlerindeki sınırlı bir alanda yoğunlaşmışlardır. "Çakıtaşı" aletlere az da olsa burada da rastlanılmıştır. Rüzgârın etkisiyle kum tepelikleri yer değiştirdikçe, saptanan konak yerlerinin de yer değiştirdiği, onların yerine daha başka konak yerlerini gösteren aletlerin ortaya çıktığı görülmüştür. 1978'den beri, satmak amacıyla miyosen oluşumlu linyit kömürünü çıkaranlar tarafından Ağaçlı ve Gümüşdere'deki or-

ta, üst paleolitiğe ve epipaleolitiğe ait konak yerleri insafsızca kazılarak bugün ne yazık ki hemen tümüyle yok edilmiştir.

Ağaçlı'da da Gümüşdere'de olduğu gibi alt, fakat daha çok orta paleolitik (Moustier, Levallois-Moustier), üst paleolitik (Aurignac, Gravette), epipaleolitik ve çanak çömleksiz neolitik kültürleri sahip insan topluluklarının mevsimlik de olsa yoğun bir şekilde oturdukları kanıtlanabilmektedir. Kuşkusuz Ağaçlı'nın güneyindeki geniş orman alanı, su kaynaklarını sağlayan derelerin konak yerlerine yakınlığı burasının çeşitli dönemlerde oturmak için seçilmesinde önemli rol oynamış olmalıdır.

Kıyı konak yerlerinden biri olan Doma-lı gene M. Özdoğan ve ekibince yüzey araştırmaları sırasında 1982'de bulunmuştur. Aynı adı taşıyan kumluğun batısında-dır. Domalı'ya ait yontma taş aletler Göztepe ve Kazlar Deresi'nin doğusuna rastlayan Dereagzı Tepesi üzerinde toplanmıştır. Bunlar kısmen üst paleolitik sonlarına, kısmen de epipaleolitiğe tarihlenebilecek, sayıları fazla olmayan aletlerdir.

Yalova yakınlarında S. Erinc'in saptadığı pleistosen taraçalarının uzandığı yörede Ş. A. Kansu tarafından Çallica Deresi graviyelerinde paleolitik çağa ait kazıyıcı tipinde aletler toplanmıştır. Ancak aletlerin paleolitiğin hangi kültürüne ait olduğunu Kansu belirtmemiştir. '

Marmara'nın güneyindeki diğer bir konak yeri ise Çınarcık in 4 km kadar güneydoğusunda G. Arsebük'ün 1978'de bulunduğu Ibo'nun Rampası mevkiidir. İstanbul'dan 50 km kadar uzaktaki Yalova-Çınarcık karayolu üzerinde, yolun iki tarafında uzanan buluntu yeri deniz kıyısından 1 km kadar içeridedir. Yüzey araştırmaları konak yerinin

çok geniş bir alana yayıldığını göstermiştir. Çakmaktaşıdan yonga, dilgi ve dilgi çekirdekleri, kazıyıcılar, uç, delici ve çoklu aletlerin genel karakterleri burasının bir orta paleolitik gelenekten gelişmiş üst paleolitik bir kültüre ait olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca alet topluluğu içinde, az da olsa birkaç obsidienden mikrolit dilgi Ibo'nun Rampası'nın epipaleolitikte de kullanıldığına işaret etmektedir.

Yarımburgaz Mağarası da birlikte düşünüldüğünde yukarıda sayılan bütün bu buluntu yerleri, alt paleolitikten itibaren insan topluluklarının istanbul ve çevresinde hem mağarada, hem de çok yaygın bir şekilde açık hava konak yerlerinde yaşadıklarına işaret etmektedir. Eskice Sırtı, Karababa mevkii, İçerenköy, Pendik, Göksu Deresi'nin yukarı akaçlama alanlarından Dudul-lu, Ümraniye, Kilyos yakınındaki Gümüşdere, Ağaçlı, alt paleolitik çağa ait böyle konaklama yerleridirler. Orta paleolitikten itibaren gene bu konak yerleri istanbul'un iki yakasında, Boğaz'ın Karadeniz kıyılarında, Marmara'nın kuzey ve güneyinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Yarımburgaz Mağarası da gene bu zamanda orta paleolitik Moustier kültürüne sahip topluluklarca iskân edilmiştir. Üst paleolitik çağda ise Aurignac ve Gravette kültürünü yansıtan buluntuların bulunduğu Harami-

Tarihöncesi döneme ait buluntu yerleri. *istanbul Ansiklopedisi*

dere, Ambarlı, Ağva gibi yeni konak yerlerinin yanında en önemlileri olarak Gümüşdere, Ağaçlı, Domalı, Ibo'nun Rampası sayılabilir. Özellikle Kilyos yakınındaki Ağaçlı ve Gümüşdere konak yerleri aynı zamanda o çağlara ait insanların aletlerini yaptıkları atölyeleriyle daha da büyük bir önem taşırlar. Ancak ne yazık ki istanbul'un bu en eski insanların ve kültürlerini izlediğimiz bu buluntu yerlerinin değerleri bilinmemiş, korunamamış, çoğu hemen hiçbir iz kalmamacasına yok edilmiştir.

Tuzla yakınında da orta ve üst paleolitiğe ait Hacet Deresi'ndeki konak yeri, Rumeli yakasında, Terkos Gölü kıyısında orta ve üst paleolitiğe ait Paşa Alanı, Çatalca'nın kuzeyinde orta paleolitiğe ait Karababa mevkii, Büyükçekmece Gölü kuzeyinde saptanan üst paleolitiğe ait Kuğudere, Haramidere taraçaları ve Rumeli yakasında Marmara kıyısındaki üst paleolitik konak yerlerinden Ambarlı'yı da aynı tehlikelerin beklediği unutulmamalıdır.

Epipaleolitik (Mezolitik) Çağı: Genelde paleolitik çağ kültürlerinin uzantısı olan epipaleolitik kültürlerin sahibi insan toplulukları hâlâ açık hava konak yerlerinde çadır ya da basit, kısmen çukur barınaklarda yaşamaya devam etmişlerdir. Ancak bu konak yerlerinde eskiye kıyasla daha uzun süre kalabilmiş, bir anlamda yarı göçebe topluluklar oluşturmuşlardır. Bu dönemi belirleyen en önemli

gösterge, kullandıkları yontma taş aletlerin boyutlarında meydana gelen küçülmelerdir. Bu "mikrolitler" (minik aletler) özellikle zıpkın gibi silahların, orak sapı gibi boynuz veya kemikten yapılmış aletlerin ya çıkıntı yerlerine ya da oyuklarına takılarak "kompozit aletler" şeklinde kullanılmıştır.

Günümüzden yaklaşık 10.000 yıl ön-

celeri buzul çağlarından holosenin, daha sıcak, fakat salımlı, yeni iklim koşullarına geçmişti. 1. K. Kökten, Ş. A. Kansu'dan sonra, özellikle M. Özdoğan'ın araştırmaları holosenden itibaren ortaya çıkmaya başlayan daha elverişli iklim koşullarında epipaleolitik kültürlerle sahip insan topluluklarının istanbul ve çevresini daha yoğun bir şekilde iskân ettiklerini göstermektedir. Bu araştırmalarda çok sayıda konak yeri Karadeniz kıyı şeridinde eski kumullar üzerinde, Terkos Gölü ile Sakarya Nehri ağzı arasında, Marmara kıyılarında Büyükçekmece Gölü'nün doğusunda, kıyı taraçaları ile akarsu ağızlarındaki yamaçlarda bulunmuştur. M. Özdoğan'a göre yüzey araştırmalarında toplanan, sarp kenar düzelti-li minik dilgiler, kurs biçimli kazıyıcılar, geometrik (yamuk, ay, üçgen) şekilli mikrolitler daha çok Balkan ve Kırım'da karşılaşılan epipaleolitik kültürlerle benzeşmekte ve Doğu Epigravette'i özelliklerini taşımaktadır. Bu konak yerlerinde bulunan çok sayıdaki çeşitli midye kabuğu (mollusk) su ürünlerinin bu toplulukların besinlerini karşılamada çok önemli bir rol oynadığına işaret etmektedir.

Yaklaşık MÖ. 6000 yıllarına kadar süregelen dönemde epipaleolitik kültür topluluklarına ait konak yerlerinden en önemlileri yukarıda da sözü edilen Dudullu, Ümraniye, Gümüşdere, Ağaçlı, Domalı ve olasılıkla Ambarlı ve Karadeniz kıyısındaki Riva'dır.

istanbul kıyı şeridinin bu dönemde yoğun olarak iskân edilmesi gene Özdoğan'a göre Marmara ve Karadeniz'in hâlâ tatlı su gölleri hallerini korumuş olmaları ile ilgili olmalıdır. Büyükçekmece Gölü'nün batısında epipaleolitik çağ konak yerlerine rastlanmayışının nedeni de ona göre aynıdır.

ti&m

YAZI ÖNCESİ CAĞLAR

454

455

YAZMACILIK

mis musikicilerdir. Ayrıca Sadettin Heper'e Hamparsum notasını öğretmiş, Mesud Ce-mil(-t), Sadeddin Kaynak(-0, Süleyman Erguner, Kemal Batanay(~>) gibi musiki-cilere de musiki meşk etmişti. Nota

koleksiyonunu ölmeden önce öğrencilerinden Neyzen Halil Çan'a bırakmıştı.

Darü'l-Elhân'da(->) bir süre ney muallimi olarak da görev yapan Emin Yazıcı, ömrünün büyük kısmını bekâr olarak geçirmiş ancak son yıllarında evlenmişti. Ta-hir Olgun, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Evranoszade Sami Bey, Nüzhet Bey, Nec-meddin Okyay(->) gibi arkadaşı olan şairler, Yazıcı'nın ölümüne tarih mısraları düşürmüşler, güfte şairi Selim Aru ise ardından bir mersiye yazmıştır. Ahmet Haindi Tanpınar(->), *Huzur zûlû* romanında Emin Yazıcı'yı bir tip olarak ele almış ve tahlil etmiştir.

Emin Yazıcı'nın Türk musikisi repertu-varına bıraktığı 20 kadar eserin yarısı peşrev ve saz semaisidir. Peşrevlerinin tamamı dini musiki eserleri tarzında ve devr-i kebir usulündedir. Ahmet Avni Konuk'un ünlü "kâr-ı nâtık"ına nazire olarak bestelediği, 119 makaralı taksimi, eserleri arasında en dikkat çekici olanlardandır. Geriye ka-

Neolitik Çağ: Neolitik çağın en önemli özelliği insan topluluklarının yan göçebe bir yaşam tarzından sürekli yerleşik bir yaşam biçimine geçmeleri ve yavaş yavaş tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik düzeni geliştirmeye başlamalarıdır. Daha sonra da ilk kez kili şekillendirmeyi ve pişirmeyi başararak gereksindikleri kaplarını böylece elde etmeleridir. Henüz daha kilden çanak çömleğini yapmayı öğrenmemiş olan insan topluluklarının kültür düzeylerini belirlemek için "akeramik-çanak çöm-leksiz neolitik" terimleri kullanılmaktadır.

İstanbul ve çevresinde henüz yeterli arkeolojik kazı yapılmadığı için "akeramik neolitik" yerleşmeler ve kültürler yeterince bilinmemektedir. Ancak epipaleolitik konak yerlerinde bulunan bazı taş aletler ve cilalı yassı taş baltalar İstanbul ve çevresinde bu döneme ait buluntu yerlerinin varlığını gösteren bazı ipuçlarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda İstanbul ve çevresinde Dudullu, Ümraniye, Gümüşdere, Ağaçalı ve İbo'nun Rampası'nda toplanan bazı alet toplulukları olasılıkla bu evreyi yansıtmaktadırlar.

Buna karşılık İstanbul'un en eski çanak çömlekU neolitik yerleşmelerini ve kültürünü Üsküdar'da eski Gazhane yakınındaki, kazısı yapılmış olan Fikirtepe ile Pendik, kazılmamış olan Tuzla, Erenköy buluntu yerleri temsil etmektedir. Bu kültüre ait yerleşme yerleri İstanbul çevresinde, Doğu Marmara kıyı şeridi boyunca izlenir. Bunlar basit balıkçı-avcı köyleridir. Ancak Fikirtepe'den ve Pendik yerleşmelerinden öğrenildiğine göre, bir genelleme yapılırsa, bu köylerde köpek, koyun, keçi, domuz, sığır gibi hayvanlar ev-dilleştirilmiş, az da olsa buğday tarımı başlamıştır. Yerleşmelerde konutlar, tabanları çukurlaştırılmış, oval ya da köşeleri yuvarlatılmış dörtgen kulübelerden oluşur. Kulübelerin duvarları, üstleri içten ve dıştan çamurla sıvanmış dal örgü şeklinde yapılmıştır. Çoğunlukla bu

kulübelerin tabanlarının altına ya da yaşam düzleminin altına insanlar gömülmüştür. Yanlarına oldukça zengin ölü armağanları bırakılmıştır. Bunlar şimdilik İstanbul ve çevresinde bulunmuş olan en eski insan kalıntılarını teşkil etmektedir. Çünkü şimdiye kadar gerek paleolitik çağ, gerekse epipaleolitik çağ insanlarına ait somut bir antropolojik kalıntı ele geçmemiştir.

Elde yapılmış, pirişilmiş ya da fırınlanmış ilk çanak çömlek örneklerinin görüldüğü, özgün bir kemik alet endüstrisinin geliştirildiği, yontma taş aletlerinde daha epipaleolitik geleneğin devam ettiği bu çağ, uyarlanmamış (düzeltilmemiş, kalibre edilmemiş) radio-karbon ölçümlerine göre MÖ 6. binyıla tarihlenmektedir.

Yalova'da N. Fıratlı'nın bulduğu Göztepe mevkiinin çanak çömleği de her ne kadar Fikirtepe Kültürü çanak çömlek özelliklerinin tümünü göstermese de bazı benzerlikleri vardır ve olasılıkla aynı döneme tarihlendirilmelidir.

Kalkolitik Çağ: Genelde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde tarım ve hayvancılığın iyice yerleştiği, çanak çömlek üretiminde

çeşitli boyama ve bezeme tekniklerinin geliştirildiği, bakırın filizinden ergitilerek alet, silah şeklinde dökümüne geçildiği bu dönemde İstanbul ve çevresindeki yerleşmeler ve kültürler hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır.

Yanmburgaz Mağarası'nda bulunan yaklaşık olarak gene düzeltilmemiş radyoaktif karbon ölçümlerine dayanılarak MÖ 5- binyıl-3. binyıl arasına tarihlendiren el yapımı siyah renkli, açık, bazen kazı ya da baskı bezekli çanak çömlek grupları bu çağın İstanbul ve çevresindeki kültürünü hemen hemen belirlemektedir.

İstanbul İli sınırlarının en batısında, Te-kirdağ-Edirne yol kavşağının hemen kuzeydoğusundaki Kınalıköprü Höyüğü'nde gene kalkolitiğe ait bazı çanak çömlek parçaları, önce Ş. A. Kansu, daha sonra M. Özdoğan tarafından yüzey araştırmaları sırasında toplanmıştır. Kınalıköprü Höyüğü'nde olduğu gibi gene Yanmburgaz kalkolitiği ile benzerliği olan ve aynı kültüre ait çanak çömlek parçaları M. Özdoğan'ın yüzey araştırmalarında Silivri kasabasının kuzeyindeki Sülüklü mevkiindeki yerleşme yerinde de ele geçmiştir.

Son bir deniz yükselmesi ile İstanbul kıyılarının su altında kalmış olduğu anımsandığında, niçin kalkolitik yerleşmelerin fazla bulunmadığı, bu zamanda yaşamış olan insanlar ve kültürleri hakkında ne için yeterli bir bilginin olamayacağı daha iyi anlaşılabilir. Büyük olasılıkla kıyı şeridindeki yerleşmeler su altında kalınca terk edilmiş ve insanlar İstanbul çevresinde henüz saptanamamış olan yerlere giderek kasaba ya da köylerini oralara taşımışlardır. Bu nedenle kalkolitik çağ şimdilik yukarıda sözü edilen az sayıdaki yerleşmelerle temsil edilmekte, bunlara ait yerleşme alanlarının küçüklüğü, buraların âdeta

geçici bir süre için oradan oraya göçerken kullanıldıkları izlenimini vermektedir.

ilk Tunç Çağı: İlk tunç çağı kültürlerini belirleyen öğeler içinde en önemlileri şöyle özetlenebilir: Tarımdaki ilerleme kasabaların büyümesine, kentler oluşturmalarına neden olmuş, kent yerleşmelerinde-ki zenginliği artırmış, sorumlu bir bey yönetimine yol açmış, yerleşmelerin bir kent ya da sur duvarıyla çevrilmesine gerek duyulmuştur. Çanak çömlekte olduğu gibi maden ve diğer ürünlerin yapımında seri üretime geçilmesi ve ilk kez bakıra yüzde 10 oranında kalay karıştırılarak "tunç" denen alaşımdan alet, araç, gereç ve silahların yapılmasıyla maden endüstrisinde zamanla bir doruğa varılmıştır.

Önce Ş. A. Kansu, ardından M. Özdo-ğan ve ekibince yapılan yüzey araştırmalarında MÖ 3- binyılın başlarından itibaren İstanbul ve çevresinin yemden yoğun olarak iskân edildiğini gösteren, özellikle büyük çoğunluğunu çanak çömleğin oluşturduğu buluntularla karşılaşılmıştır. Ancak bu döneme ait sistematik arkeolojik kazılar yapılmamış olduğundan bilgiler sınırlıdır.

Toplanan çanak çömlek gruplarının en büyük özelliği bunların Çanakkale'de Hisarlık Höyüğü'ndeki Troya'nın I. tabaka-

sında bulunan çanak çömlekle benzeşmeleridir. Bu nedenle İstanbul ve çevresinde ilk tunç çağı yerleşmeleri Troya I kültürüne bağlı insan toplulukları tarafından kurulmuş olmalıdır. Bunlar ufak köy yerleşmeleri olmakla birlikte aynı kültürü sergilemeleri, onların olasılıkla bir bey idaresindeki daha büyük kent yerleşmelerinin bölgesel etkileme alanına ait olduklarını gösterir. İzmir'de Limantepe'ye (Urla) kadar uzandığı anlaşılan Troya I kültürünün verileri İç Batı Anadolu'da, Ege kıyıları ile Adalar'da da ele geçmiştir. Urla'daki Troya I evresine ait tabakaların bütün 3. binyıl boyunca süregelmiş olması ayrıca Troya I kültürünün kökeni sorununa da yeni görüşler kazandırabilecektir.

İstanbul çevresinde bu çağa ait birkaç yerleşme bulunmuştur. Bunlardan Büyükçekmece kıyısındaki Gladina mevkiî düz bir yerleşmedir. Yukarıda sözü edilen Silivri'deki Kınalıköprü Höyüğü ile Sülüklü mevkiî, Selimpaşa'nın 3 km kadar batısındaki Selimpaşa Höyüğü gene Troya I kültürünü temsil eden önemli buluntu yerleridir. Ayrıca kent içindeki Sarayburnu'nda, Sultanahmet Meydanı-Hipodrom sondajında, Arkeoloji Müzeleri ek inşaatı temel kazılarında ve Yeşilköy'de Ayamama Deresi çevresinde, siyah, el yapımı gene ilk tunç çağına ait çanak çömlek grupları gün ışığına çıkarılmıştır. Bu buluntular, özellikle Sultanahmet Meydanı ve yakın çevresinin ilk tunç çağında önemli bir yerleşim merkezi olduğuna işaret etmektedir.

Kuzey ve Güney Marmara kıyılarında, tarihi yarımada bu çağa ait yerleşme yerlerinin daha yoğun olarak izlenmesine karşın, Boğaz çevresinde,

İzmit Körfezi'nde ve Karadeniz kıyılarında Özdoğan'ın araştırmalarında ilk tunç çağı yerleşmelerine rastlanmamıştır. Avsa Adası'nda Manastır mevkiinde, denizden 10 m derinden Troya I kültürüne ait buluntuların toplanması, buna karşılık Boğaz çevresinde, Karadeniz kıyılarında ilk tunç çağı yerleşmelerinin saptanamayışını Özdoğan aynı zaman dilimine rastlayan olası tektonik hareketlerin etkilerine bağlamaktadır. Ona göre ayrıca bunda nehir ağızlarındaki koyların alüvyonla dolmaları da önemli bir rol oynamış olmalıdır.

Kuşkusuz ileride jeomorfolojik araştırmalarla birlikte diğer fen ve doğa bilimlerinden de yararlanılarak yapılacak arkeolojik kazılarla İstanbul ve çevresinin yazı öncesi insan toplulukları, yerleşmeleri ve kültür tarihleri hakkında çok daha doyurucu ve kesin bilgilere kavuşulabilecek-tir. Ancak bunun tek koşulu buluntu yerlerinin yok olmalarına engel olmak, kültür varlıklarına yeter derecede önem vermek, onları gelecek kuşaklar için korumanın çarelerini bulmaktır.

Bibi. G. Arsebük-M. Özbaşaran, "Yarımburgaz Mağaraları, Pleistosen'den bir Kesit", *XI. Türk Tarih Kongresi*, I, Ankara 1990, s. 17-27; I. Ata-lay, *Türkiye Jeomorfolojisine Giriş*, izmir, 1982; S. Erinç, "İstanbul Boğazı ve Çevresi. Doğal Ortam: Etkiler ve Olanaklar", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21 (1974-1977), s. 1-23; ay, "Jeoekoloji Açısından İstanbul Yöresi", *ae*, S. 23 (1980), s. 279-

290; ay, *Jeomorfoloji*, I, İst., 1982; U. Esin, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *istanbul Yazılan. Semavi EyiceArmağanı*, İst., 1992, s. 55-71; M. Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemde İstanbul", *ae*, s. 39-51; M. Özdoğan-Y. Miyake-N. Ö. Dede, "An inlerim re-port on excavations at Yarımburgaz and Top-tepe in Eastern Thrace", *Anatolica*, XVII (1991), s. 59-121.

UFUK ESİN

YAZICI, EMİN

(14 Mart 1883, istanbul - 3 Şubat 1945, İstanbul) Neyzen, bestekâr ve hattat.

Emin Yazıcı

Mehmet Günîekin arşivi

Tophane'de doğdu. Hırka-i Şerif Ca-mü(-0 hatibi Hafız Eyüb Sabri Efendi'nin oğludur. Tophane'deki Sirkeci Mekteb-i İptidaisi'ni, Feyziye Rüştîyesi'ni ve Vefa İdadisi'ni bitirdi. İki yıl Mekteb-i Hukuk'ta okudu. Aynı yıllarda Süleymaniye Medre-sesi'nde Hoca Nuri Efendi'nin derslerine de devam etti fakat hukuk öğrenimi gibi bunu da yarım bıraktı. Posta ve Telgraf Nezareti mektubi kaleminde çalıştı. 1914'te Erkan-ı Harbiye Reisliği harita şubesi hattatlığına atandı.

1922'de emekliye ayrıldı. Son bir buçuk yılını felçli olarak geçirdi. Kabri Eyüp Mezarlığı'ndadır.

Emin Yazıcı, Aziz Dede'den ney öğrendi ve Galata Mevlevîhanesi'ndeC-») ney üflemeye başladı. Aziz Dede'den başladığı neyi, Hakkı Dede'yle çalışarak ilerletti. Rauf Yekta Bey'den(->) Hamparsum notası, Şevket Gavsî Bey'den (Özdönmez) Batı notası ve nazariyat, Galata Mevlevîhanesi kudümzenbaşısı Raif Dede'den ayinler, Hopçuzade Şeyh Rıza Efendi'den Miraci-ye ve ilahiler, Hafız Haşim Efendi ile Zekâî Dedezade Ahmed Irsoy'dan ayinler öğrendi. Dindışı musiki konusunda Sadık Bey'den yararlandı. Bolahenk Nuri Bey de Emin Yazıcı'ya dindışı eserler öğretti.

Emin Yazıcı neyzenbaşılığa yükselince, çile çıkarmadığı halde -tıpkı İsmail Dede Efendi'de(->) olduğu gibi- kendisine "dede" unvanı verildi. 1925'e kadar Galata Mevlevîhanesi neyzenbaşılığı yanında Üsküdar Mevlevîhanesi(-0 neyzenbaşılığı-m da yürüttü.

Emin Yazıcı, musiki hayatı boyunca çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Halil Dikmen, Halil Can, Hakkı Süha Gezgîn, Cafer Bey ve Bahriyeli İbrahim Bey, ondan ney öğren-

Neyzen Emin Yazıcı'nın sülûs haüa girift istifli bir levhası, 1357/1939-U. Derman, *Türk Hat Sanatının Şahaserlei*, ist., 1982

lan eserlerinin tamamı şarkıdır. Kürdilihi-cazkâr makamından bestelediği bir şarkısında "Sazlardan udu gönlüm eylemiştir in-tihab" diyerek bu saza olan duyguları dile getirmesi dikkat çekicidir.

Türk musikisinin en büyük eserlerinden sayılan "Miraciye"nin eksik olan "hüseyîni bahri"ni notaya almış olması, büyük bir hizmet olarak değerlendirilmiştir. Notaya aldığı eserleri, tamamen bestekârından veya kendisine meşk edenden öğrendiği gibi, en küçük bir şahsi tasarrufla bulunmadan tespit etme özelliği sayesinde, en güvenilir nakil kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir.

Bibi. inal, *Hoş Şada*; Ergun, *Antoloji*, II; M. Ro-na, *50 Yıllık Türk Musikisi*, İst., 1960, s. 176; A. Anıl, *Anılar ve Belgelerle Musikimiz Sözlüğü*, İst., 1981, s. 45; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II.

MEHMET GÜNTEKİN **Hattatlığı**

Ünlü hattat Ömer Vasfî'nin(->) kardeşi olan Emin Yazıcı ilk hat derslerini Feyziye Rüş-tiyesi'nde hocası olan Çukurcumalı Kadri Efendi'den aldı. Sonra ağabeyi ile birlikte Sami Efendi'ye(->) devam ederek yazının inceliklerini öğrendi. Ustalığını en ziyade celi sülûste gösterdi.

Yazıcı kompozisyonda (istifte) ve yazı taklidinde büyük ustalık göstermiştir. Talik hattı da güzel olan Emin Efendi'nin yazıları azdır. Sultanahmet'ten Gülhane'ye inen caddenin sağ tarafındaki çeşmenin kitabesi onun

eseridir. Yazıcı Hafız Osman ve Mustafa Rakım ekolüne bağlıdır, ta'lik yazıda da Yesarîzade yolundadır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar*, 80-84; U. Derman, ' *Kardeş iki Hattatımız*, ist., 1966; ay, *TürkHat Sanatının Şaheserleri*, İst., 1982, levha, 51; ay, *islâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, İst., 1992, levha 174, 175, 177 (s. 228); Rado, *Hattatlar*, 255-257.

ALİ ALPARSLAN

YAZLIK SİNEMALAR

bak. BAHÇE SİNEMALARI

YAZMACILIK

Bez üzerine boyama, boyamacılık, fırçayla (kalem) nakışlama, resimleme, kalıpla baskıcılık ve kalem (fırça) kalıpla baskıcılık dallarında yapılan uygulamalar yazmacılık; verilen ürenler ise yazma olarak isimlendirilmiştir. Günümüze ulaşan örneklerin ışığında 13- yy'dan başlayarak bir el sanatı olarak süregelen yazmacılık 1783'te Tho-mas Bell'in klişeye elverişli merdaneyi keşfetmesiyle yeni boyutlar kazanmış ve günümüzde serigrafi ile yapılan baskılarla az uygulanan artistik el sanatı niteliğine kavuşmuştur.

İstanbul gerek müzelerindeki parçalarla, gerek bu sanat dalının uygulandığı atölye ve işyerleriyle ünlü bir merkezdir. Askeri Müze'de(->) bulunan 146 envanter no'lu, I. Murad (hd 1361-1389) tarafından 1389'da Kosova Meydan Savaşı'nda kullanılmış, türbe yeşili zemin üzerine krem rengi yazılı bezemelerle süslenmiş sancak imparatorluk öncesinde batık tekniğiyle yazmacılığın yapıldığını ortaya koymaktadır. Benzer durum Topkapı Sarayı Müze-

YAZMACILIK

456

457

YEDİ TEPE

kılarak kalıplara verilen bu isimler folklorun bu alandaki zenginliğini belgelemektedir.

Bibi. F. Çağman, *Anadolu Medeniyetleri-Sel-çuklu Osmanlı*, ist., 1983, s. 120, 121, 169, 170, 179; O. Ş. Gökyay, "Tılsımlı Gömlekler", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı*, III (1977); M. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İst., 1983, s. 130-133; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*, 1988, 41, 56, 79; İnciciyan, *istanbul*, 116, 133; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar-On Doku-zuncu Yüzyıl Sonu*, İst., ty, s. 74, 79, 81, 82; S. Gündüz "Yemeni ve Yazmacılık", (Gazi Eğitim Enstitüsü Resim tş Bölümü,

yayımlanmamış mezuniyet tezi), 1949-1950; R. Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı*, İst., 1974.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

7 GÜN

Haftalık magazin dergisi.

Sedat Simavi(->) tarafından 15 Mart 1933-17 Ağustos 1950 arasında (15 Mart 1933-14 Mart 1948, 1-784. sayı; 20 Mart 1948-13 Mart 1949, 1-52. sayı; 17 Mart 1949-

7 *Gün* dergisinin ilk sayısı.

M. Gökman, *Sedat Simavi, Hayatı ve Eserleri*, İst., 1970

si'nde bulunan 13/1404 envanter no'lu, 1480'de Cem Sultan'a ait olan tılsımlı gömlek için söz konusudur. Burada diğerinden farklı olarak fırça ile çalışılmıştır. Yakası açılmamış bu gömlek kırmızı, siyah, lacivert ve altın yaldızla renklendirilmiş yazılı ve geometrik bezemelerle oluşturulmuş kompozisyonla süslüdür. Her iki örnek de İstanbul yazmacılığının kaynakları açısından değerlidir. Bir başka örneğe Cumhuriyet öncesinde tekstil boyamada ulaşılan düzeyi belgelemesi açısından önemlidir. Bir tür serigrafi baskı tekniği ile yapılmış, II. Meşrutiyet hatıra mendili olan bu parça, sarı zemin üzerine "Yaşasın Ka-nun-ı Esasi 10 Temmuz 1324" (1908) ve başka yazı şeritlerinin yanı sıra Barbaros Hayreddin ve Mesudiye gemileri, saltanat arabası, asker grupları Mahmud Şevket Paşa, Ahmed Rıza Bey, Midhat Paşa, Enver Bey, Niyazi Bey ve Namık Kemal'in siyah-beyaz fotoğraflarından basılmış kompozisyonla süslüdür.

16. yy'dan günümüze ulaşan parçalar ve yazılı kaynaklar aracılığıyla izlenebilen İstanbul yazmacılığının kalem, kalıp, kalıp-kalem, batık ve serigrafi ile yapıldığı görülmektedir. 16. yy'dan kalan Topkapı Sarayı Müzesi'nde 31/1507 envanter no'lu Şehzade Mehmed'e ait bohça, saray atölyelerinde işlemecilerle yazmacıların beraber çalıştıklarını, yazmacıların desenlediği parçaları işlemecilerin işlediğini ortaya koymaktadır. Bu parçada işlenmiş motiflerin eriyen ipliklerinin altından kalıpla basılmış madalyonlar ve "yad bad" (Sevgim seni bir rüzgâr gibi sarsın) yazılı bezemeleriyle süslü yapraklar gözlenmektedir. Aynı şehzadeye ait bir grup mendilde batık tekniği ile tasarlanmış parçaların işlendiği fark edil-

Topkapı

Sarayı

Müzesi'nde

sergilenen

entariiden

detay.

H. Örcün Barışta/

TSM, Env. No.

13/189

mektedir. 31/158 envanter no'lu mendilde siyah ve bejle yapılmış geometrik örgü motiflerinden oluşan bordürlerin üzerinde işlemeler vardır. 31/60 ve 31/61 envanter no'lu mendillerde ise birinci örnekte örgü, ikinci örnekte "S" kıvrımlı dallar arasına serpiştirilmiş ikili karanfil dallarının üzeri işlemelerle süslüdür.

Bu yüzyıldan ikinci bir grup ilgi çekmektedir. Bu gruptaki örneklerde kalem işi çalışılmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde-ki 13/1408 envanter no'lu bej keten üzerine kırmızı, lacivert, siyah ve altın yaldızla boyanmış tılsımlı gömlek, Kuran'dan alınmış ayetlerden oluşan yazılı bezemelerin yanısıra madalyon, rumî, hatayi ve cin bulutlarıyla süslüdür. Aynı teknikle bezenmiş bir başka örnek Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ndeki 539 envanter no'lu, II. Bayezid'e (hd 1481-1512) ait tılsımlı gömlektir. Yazılı bezemelerin yanısıra bitkisel bezemelerle süslenmiş bu örnek dışında benzer teknikle bezenmiş bir hırka Konya Mevlana Müzesi'nde bulunmaktadır. 706 envanter no'lu cepkene benzeyen bu hırka da geometrik, yazılı bezemelerin yanısıra bir çift çarık motifiyle süslenmiştir. Ön bedende göğüs üstünde ve arka bedende bulunan çarık motiflerinin peygamberin ayak izleri olduğu kaydedilmiş parça, bej üzerine kırmızı, siyah, lacivert ve altın yaldızla renklendirilmiştir.

16. yy'm sonlarıyla 17. yy'm başlarına tarihlenen bir başka parça Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 30/140 envanter no'lu entaridir. Açık turkuvaz canfes üzerine gümüş yaldızla üç benek (çintemani) motifleriyle süslenmiş giysinin kırmızı renkli yaka pervazının üstü de çintemani motifleriyle bezenmiştir.

17. yy'a ait önemli bir örnek Polonya'da Wawel Koleksiyonu'ndadır (Wawel State Collections of Art). 3982 envanter no'lu, küçük ikinci sancak olarak isimlendirilen parça iki renk ipek üzerine altın yaldızla boyanmış yazılı ve bitkisel bezemelerden oluşan bir kompozisyonla süslüdür.

1640 tarihli *Ehl-i Hiref Defteri'nde* "Es'ar-ı Boğasıcıyan" başlığı altında beyaz ve siyah istanbul dokumalarından söz edilmektedir. "Ücret-i Boyacıyan" başlığı altında ise çivit, nefti, kırmızı, mor, kara nefti, koyu mavi, sarı, devetüyü, erguvani, gül-günü, fındıki, şarabi, samani, nohudi, açık mavi vb renklere boyama ücretleri verilmekte, böylece yüzyılın boya renkleri aktarılmaktadır. Aynı yüzyılda Evliya Çelebi *Seyahatname'de* beyaz bezler üzerine siyah "kalemkâr eden" dükkânlara ve ustalara yer vermektedir. Eremya Çelebi Kömürücüyan(->) ise *istanbul Tarihi isimli* eserinde tülbent yıkayıcılara

çırpıcı adını vermekte ve Rumelihisarı'nda kadınların denizde çamaşır yıkadıklarından bahsetmektedir. Yazmacılar genellikle boyadıkları parçaları denizde yıkayarak boyalarını fiks ettiklerinden ve denizde çamaşır yıkanmadığından büyük bir olasılıkla Eremya Çelebi'nin gördüğü çırpıcılar yazma yı-kayıcısıydılar. Nitekim P. ğ. İnciciyan(->) 18. yy'da *İstanbul isimli* eserinde Damat İbrahim Paşa'nın imarından önce Bebek'te basmacılar kârhanesi olduğunu, şimdi ise tülbentten rengârenk ve nakışlı yemeni imal eden basmacıların büyük kısmının Yenikapı'da surun arkasında, bir kısmının da Üsküdar'da olduğunu yazmaktadır. S. Sarraf-Hovannesyan(-t) *İstanbul Topografyası* adlı eserinde 1782 yangınında Ye-nikapı dışındaki Basmacılar Kârhanesi'nin yandığını söylemekte ve İnciciyan'ı doğrulamaktadır. İnciciyan kitabında Kuzgun-cuk'a da değinmekte ve orada yeni icat edilen basmalara ait imalathane kurulduğundan imalathane sahibi Serkis Kalfa'nın kendi adıyla tanınan basma ürettiğinden, sonra Üsküdar'a naklettiğinden söz etmektedir. P. Lecomte'a göre de 19- yy'm sonlarında kalemkâr sanatçılar Kandilli, Kuzguncuk ve Arnavutköy'de ikamet etmektedir. Bunların yaptıkları tam anlamıyla el işidir. Basma değildir, pentürdür, fırçayla Mısır Çarşısı'ndan temin edilen renklerle yapılır. Önceleri Bursa'dan gelen mermerşahi ya da muslinler üzerine yapılan yazmalar şimdi Manchester'dan gelen tülbentler üzerine yapılmaktadır. Kumaş, bir tür şasinin üzerine gerildikten sonra" sanatçı kadınlar ufak kaplara koydukları boyalarla desenleri oluştururlar demektedir. Aynı kaynakta yazar bu işlerin taklitleri olduğundan da söz eder. Bunlar Samatya, Kum-kapı ve Yenikapı'da imal edilir. Tahta kalıpla basılan, sonra renkleri eklenen bu parçaları desenleri çerçeveyeleyen siyah çizgi aracılığıyla tanımak mümkündür. Gerçek olanlar kuruduktan sonra üç ayrı zamanda denize batırılır, taklitleri ise sadece bir defa batırılır şeklinde bilgiler aktarmaktadır.

Günümüze ulaşan çok sayıda örnek 19. yy ve 20. yy başlarında yemeni (çevre, Saray dışı istanbul yazmacılığını günümüze taşıyan iki örnek.

çember), mendil, dolama (bir tür dikdörtgen başörtüsü), kavuk örtüsü, bohça, seccade, yastık, minder, yorgan yüzü vb nesnelerin çeşitli yazmacılık teknikleriyle süslendiğini göstermektedir. Ağırlıklı olarak antinatüralist eğilimli bitkisel bezemelerle süslenmiş yazmalarda Kandilli yazmalarında^) seçilen konular ve kompozisyon şemalarının yanısıra benzer teknik uygulamalar görülür. Ancak Kandilli yazmaları kalitesi ve kalem işindeki ustalığı ve artistik el sanatı düzeyine ulaşan örnekleriyle bunlardan ayrılır. Kalan parçalar arasında kokonali yazmalar olarak tanınan bir grup, seçilen konusuyla; bir grup ise yer yer işlemeyle süslenmiş üniteleriyle ve bileşik teknikleriyle ilgi çeker. Bunlar dolama (dikdörtgen başörtü), bohça, peşkir vb yazma türleri üzerine genellikle bir gül dalı veya bir

bitkisel bezeme bordürle işlenerek süslenmiştir. Sarı metal bükümlü ipek iplikle, pesent, sarma, balıksırtı vb iğnelerle işlenmiş parçaların dolama çeşitlemelerinde köşeleri süsleyen püsküller fark edilmektedir.

Yazmacılık Cumhuriyet döneminde 1950'li yıllara kadar kalıp baskı çeşitleme-leriyle devam etmiştir. Değişen moda ile yalnız yemeni (çember, yazma) türleri ür-tilmiş ve bunlar İstanbul'un yanı sıra Anadolu ve Rumeli'ye pazarlanmıştır. Bazı atölyeler dikdörtgen kaşe, bazıları ise çiçek motifleri arasında firma isimlerine yer vermiştir. Bunlar arasında "Y. Köy (Yeniköy) "Hisaryolu Has İş, R. Ş."; "Yenikapı Has İş-koş K. P."; "Has İş Üsküdar, S. K."; "En İyi Üsküdar İş" dikkati çeken etiketlerdir. Bu firmalar Osmanlı döneminde saray dışında uygulanan İstanbul yazmacılığının günümüze bağlanmasında etkili rol oynamaları bakımından önemlidir.

Belirlendiği kadarıyla İstanbul yazmalarının motif ve kenar suları Çengelköy, Çengelköy kenarı 1, Çengelköy kenarı 2, Yeniköy kenarı, Rumeli işi ve kenarı, Şileli kenarı, parçalı kenar, kâğıt içi sultani, tek ağaç, tek ağaç kenarı, horoz kuyruğu, kaynana yumruğu, kestaneli, havuz, girland olarak sıralanabilir. Bazıları bordur, bazıları motif, bazıları kompozisyondan yola çı-

9 Mart 1950, 1-52. sayı; 16 Mart 1950-17 Ağustos 1950, 1-23. sayı) toplam 911 sayı çıkarıldı. Bol renkli resim kullanması, ilgi çekici konulan seçmesiyle kısa zamanda, Latin harflerine geçiş aşamasını tamamlayan Türk toplumunun en çok aranan ev dergisi oldu. Yerli ve yabancı fotoğrafların yanı sıra Münif Fehim ve Rainiz Gök-çe'nin ilüstrasyonları ilgi topladı. Akıcı üsluba sahip Reşat Nuri Güntekin, Hüseyin Cahit Yalçın, Nurullah Ataç, Nihat Sami Ba-narlı gibi edebiyatçıların, Turhan Tan, İbrahim Alaaddin Gövsa, Murat Seitoğlu gibi tarihçilerin yazıları ve Hikmet Feridun Es ile Naci Sadullah Damş'ın röportajları döneminin en çok satan magazin dergisi olmasını sağladı. Sütunlarında genç yeteneklerin öykü ve şiirlerine de yer vererek bir okul rolü de oynadı. *Hürriyet*(~>) gazetesinin getirdiği ağır mesai yüzünden Sedat Simavi derginin yayımına son verdi.

ORHAN KOLOGLU

YEDİ TEPE

İstanbul'a "yedi tepeli şehir" nitelemesini kazandıran 7 tepe, şehrin suriçi kesiminde yer alır. Boğaziçi ile Haliç vadilerinin II. ve III. zamandaki kırılmalarıyla oluşmuş bu yükseltilerin her biri üzerinde, gerek Bizans, gerekse Osmanlı dönemlerinde şehrin önemli anıtsal yapıları bulunuyordu.

Yedi tepenin birincisi, aynı zamanda antik kentin de üzerinde kurulduğu, Saray Burnu'ndan içeri doğru yükselen, üzerinde Ayasofya'nın, Sultanahmet Camii'nin ve Topkapı Sarayı'nın bulunduğu yükseltidir. Antik kentin

Akropol'ü de burada yer alıyordu. Bu tepe diğerlerinden daha geniştir. Kuzeyde Sirkeci'den güneyde Kadırga Limanı'na kadar uzanır.

İkinci tepe, üzerinde Nuruosmaniye Külliyesi'nin(->) bulunduğu, Çemberlitaş'ın yer aldığı yükseltidir. Doğuda birinci tepeden, Babıâli'den Eminönü'ndeki Yeni Ca-mi'ye uzanan oldukça derin bir vadi ile ayrılır. Batısında, Kapalıçarşı çevresindeki daha az derin bir başka vadi, bu tepeyi üçüncü tepeden ayırır.

Üçüncü tepenin üstünde, günümüzde

Kfe.

YEDİKULE

458

459

YEDİKULE

da kalmış olmalıdır. İstanbul'un L Constan-tinus dönemi (324-337) yerleşmesi, 4. yy'm sonunda kent nüfusunun artmasıyla Sa-matya'da Esekapi-Sarıgüzel-Malta üzerinden geçtiği varsayılan savunma kuşağının dışına doğru taşmaya başlamış ve kent dışındaki bu alanlarda *zamanla* yeni mahalleler oluşmuştur. 5. yy'm başında, sur dışında kalmaları nedeniyle savunmasız olan bu yeni yerleşme alanlarını içine alarak kenti bu noktada batıya doğru genişletmek üzere Teodosios Surları'nın yapımına başlanmıştır. Marmara kıyısının bugünkü Yedikule kesiminden başlayarak kuzeye doğru hafif bir eğimle yükselen bu duvarların yapımı ile birlikte, Yedikule de ilk kez kent içinde tanımlı bir yerleşme alanı niteliği kazanmıştır. Günümüze kadar gelen bu surlar, Yedikule yerleşmesinin batı sınırını daha o tarihte kesin bir çizgiyle belirlemiştir.

Deniz surlarının kara surları ile kesiştiği noktada Mermer Kule(->) yer alır. Bu, deniz kıyısında dört katlı bir yapıdır. Bizans döneminde hapishane ve idam kulesi olarak kullanılmıştır. 19öO'larda bura-

Yedikule'den bir görünüm. *Erdal Yazıcı, 1994*

istanbul Üniversitesi merkez binası olan eski Harbiye Nezareti vardır. Güneyde Bayezid Camii, kuzeyde Süleymaniye Külli-yesi(->) üçüncü tepeyi çevreler. Tepenin yamaçları güneyde Kumkapı ve Langa'ya doğru inerek Marmara sahillerine kavuşur. Güneybatıda Aksaray çevresi, üçüncü ve yedinci tepeleri birbirinden ayırır. Batıda Şehzade Külliyesi(->) üçüncü ve dördüncü tepeleri, Bozdoğan Kemeri'nin(->) üstünden geçtiği tatlı ve hafif meyilli bir vadide birleştirir.

Dördüncü tepe, üzerinde Fatih Külliyesi bulunan, güneyde Lykos Deresi vadisine ve Aksaray'a doğru inen, kuzeyde oldukça dik yamaçlarla Haliç sahiline kavuşan tepedir.

Dördüncü tepe ile beşinci tepayı, üzerinde Gül Camii(->) bulunan küçük vadi ayırır. Beşinci tepe, üstündeki Sultan Selim Külliyesi(->) ile belirlenir. Bu tepe Halic'e, Fener'e doğru sert eğimlerle iner. Batıda Fethiye civarında, Haliç sahilinde Balat'a ulaşan vadi, beşinci tepayı altıncı tepeden ayırır.

Altıncı tepe Edirnekapı ve Ayvansaray mahallelerinin üzerinde kurulduğu, aynı zamanda şehrin batı surlarını taşıyan tepedir. Kariye Camii(->) civarında yumuşak eğimli olan bu tepe Kesmekaya mevkiinde dikleşir.

Yedinci tepe Aksaray semtinden surlara ve Marmara sahiline kadar giden bölgedir. Bu tepe, üç yükseltisiyle bir üçgeni andırır. Topkapı, Aksaray ve Yedikule, üçgenin üç köşesini meydana getirir. Bu üçgenin, aynı zamanda da üçüncü tepenin merkezi, Altımermer'in(O) kuzeyindeki Mokios

Sarnıcı'dırC-O.

İSTANBUL

YEDİKULE

Fatih İlçesi'nde semt.

Marmara Denizi, Haliç ve kara surları ile çevrilen tarihi yarımada'nın güneybatı ucundaki Yedikule semti, kara ve deniz surlarının kesiştiği köşede, yarımada'nın güneyindeki yoğun trafik aksını oluşturan Sirkeci-Florya sahil yolunun(->) (Kennedy Caddesi) hemen kenarında yer almaktadır. Bu yolu dikine keserek kıyıyı Topkapı'ya bağlayan anacade, Yedikule'nin, hemen batısında yer alan Kazlıçeşme ile sınırını belirler. Güneyde sahil yolu ile Marmara'ya açılan semt, doğu kesiminde Samatya, kuzeyinde ise Belgratkapı ile komşudur.

İmrahor Mahallesi ile Hacı Evhadeddin Mahallesi'nin güney kesimleri üstünde bulunan semt, sınırları içinde tarihin pek çok dönemine tanıklık etmiş birçok anıtsal rö-peri barındırmaktadır. Surlar, Mermer Kule, Altın Kapı, Yedikule Hisarı, Yedikule Kapısı, kilise, hamam, camiler, çeşmeler, 19. yy endüstri tesisleri (havagazı fabrikası, Devlet Demir Yolları istasyon binaları), konut alanları ve bostanlardan oluşan Yedikule'nin sur dışında kalan kısmında ise yakın bir tarihe kadar deri işleme atölyeleri yer almaktaydı (bak. Kazlıçeşme).

Yedikule, Teodosios Surları'nın yapımına kadar kentin savunma alanının dışın-

Constantinopl<

deş Sept-Tours. Photogr. Sefcah & Joaüiier.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Yedikule ve çevresi.

dan geçirilen sahil yolu, Yedikule'nin denizle olan doğudan ilişkisini ortadan kaldırmakla kalmayıp, Mermer Kule'yi de kara surlarından kopararak kıyıda bırakmıştır. 1871-1873'teki demiryolu inşaatı ise sur beden duvarını 7. kule civarında keserek adı geçen kulenin de yok olmasına neden olmuştur.

Bizans'ın anacaddesi Mese'nin(->) güneye uzanan kolu Esekapi civarında ikiye ayrılır. Bunlardan güneyde kalan kol tören yolu olarak kentin anıtsal giriş kapısı olan Porta Auera'ya ulaşır (bak. Altın Kapı). Teodosios surlarının 9. ve 10. kuleleri ile birlikte biçimlenmiş olan Porta Auera Bizans imparatorlarının zafer dönüşlerinde kente girdikleri görkemli merasim kapısıdır. Mimarisiyle olduğu kadar malzemesi ve yapım tekniğiyle de diğer sur kapılarından ayrılır.

Yedikule'nin Samatya'ya yakın İmrahor mevkiinde yer alan ve İmrahor Ca-mii(->) olarak tanınan kilise, semtin en önemli ve erken tarihli anıtlarmdandır. Bu yapı, 5. yy'm ortalarında yapımına başlanan bir manastır kompleksinin parçasıdır. Türklerin İstanbul'u işgalinden sonra camiye dönüştürülmüştür. Günümüzde oldukça harap bir durumdadır.

Bizans döneminde Marmara kıyısındaki limanların yerleri tartışmalı olmakla birlikte kara surlarının Marmara'ya ulaştığı Yedikule kıyısında daha çok askeri amaçla kullanılan küçük bir limanın bulunduğu bilinmektedir (bak. limanlar). İstanbul'un fethinin hemen ardından 8-11. burçlar arasına, Altın Kapı'nın kuleleriyle bu kesimdeki sur duvarı da kullanılarak iç kale niteliğinde bir hisar yapılmıştır. Yedikule Hisarı(->) olarak adlandırılan yapının çevrelediği avlunun ortasına yine aynı tarihlerde çeşme ile muhafızlar için bir mescit inşa edilmiştir. Fatih Mescidi olarak bilinen bu yapıdan günümüze sadece minaresinin kalıntısı kalmıştır. 17. yy'a ait olduğu tahmin edilen bir gravürde, hisarın içinde mescidi çevreleyen bir mahalle olduğu görülmektedir.

Bir süre devlet hazinesinin saklandığı Yedikule Hisarı, diğer hisarlar gibi zindan olarak da kullanılmış, 17. yy'da Osmanlı tarihinin önemli kişilerinin idamlarına sahne olmuştur. Yabancı elçilik mensupları da burada gözaltında tutulmuşlardır. 1895'te Müzeler İdaresi'ne devredilen yapı, müze olarak yeniden işlevlendirilmiş, avlusuna da açık hava tiyatrosu yapılmıştır. Burada *zaman zaman* düzenlenen gösteri ve konserler, Yedikule'ye canlılık kazandırmaktadır.

11. burcun kuzeyinde yer alan ve semtin sur dışıyla trafik bağlantısını sağlayan Yedikule Kapısı Yedikule Hisarı'nın yapılmasıyla kullanılamaz duruma gelen Altın Kapı'nın yerine açılmış olmalıdır.

Adı geçen anıtsal yapıların yanı sıra Kürkcübaşı Mescidi, Hacı Evhad Külliye -si(-0, İmrahor Tekkesi, Uşşakî Tekkesi Çeşmesi, Osmanlı dönemi Yedikule'sinin bellibaşlı anıdan olarak sıralanabilir.

II. Teodosios dönemi (408-450) surlarının içi tarih boyunca seyrek olarak yerleşilen alanlar olarak kalmış, özellikle surlara paralel kısımlarda daha çok büyük bahçeler yer almıştır. Buralardaki bostanlar, kentin sebze gereksinimini büyük ölçüde karşılayan yeşil alanları oluşturmuştur. Evliya Çelebi, Yedikule'yi güzel bahçe ve bostanlarıyla İstanbul'un rağbet gören mesire yerlerinden biri olarak sayar. Suriçinde yer alan bu bostanların yanısıra birkaç yıl öncesine kadar sur dışındaki hendekler içinde de bostanlar bulunmaktaydı. Günümüzde sadece Yedikule Kapı-sı'nın güneyindeki hendeklerden bir kısmının içi küçük bostan alanları olarak kalabilmiştir.

Moltke Haritası incelendiğinde, kara surlarının dışının, Yedikule'deki mahalle hariç, 1837'de hemen hemen iskân edilmemiş durumda olduğu görülür. Yedikule'nin sur dışı bölgesinin bilinen ilk iskânı Bizans dönemindedir. 12. yy'a kadar evlerini Bizans surları dışında ve büyük bir olasılıkla bugünkü Zeytinburnu-Kazlıçeş-me civarında yapmış olan Cenevizliler(->) 1155'te Bizans'la imzaladıkları bir anlaşma sonunda Yahudilerin oturduğu Sirkeci'de-ki Ceneviz mahallesine taşınmışlardır.

Fethin hemen ardından kente yeni nüfus çekmek için imparatorluğun çeşidi bölgelerinden gruplar getirilerek İstanbul'a yerleştirilmişlerdir. Bu *amaçla* Karaman' dan gelen Rumlar da önce Yedikule ve yakın çevresinde ayrı bir cemaat oluşturmuşlardır (bak. Karamanlılar). Bugün Samatya'ya giden yolun güneyinde yer alan ve eskiden Karamanlılar Kilisesi olarak da adlandırılan Ayios Konstantinos Kilisesi, kentteki eski Rum kiliselerinden biri olarak buradaki Karamanlı Rum cemaatin varlığına tanıklık etmektedir. 18. yy tarihçileri Yedikule'de şehrin karşısında yer alan Karamanlılar Mezarlığı'ndan söz ederler. Mezarlıktan günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Balıklı Kilisesi'nin avlusundaki döşeme taşlarının arasında bulunan Grek harfleriyle Türkçe yazılar içeren taşlar bu mezarlıktan çıkmış olmalıdır. Yedikule'den Samatya'ya

kadar uzanan kıyı boyunca azınlıkların (daha çok Ermeni, Yahudi ve *zaman* zaman Rumların) işlettiği meyhaneler vardır. 16. yy'da henüz Yedikule civarında oturdukları bilinen Karamanlı Rumlar, sonraları Fener ve Kumkapı'ya ve oradan da kentin diğer bölgelerine dağılmışlardır. Tarihçi R. Mantran, 17. yy'm ikinci yarısında, Yedikule'nin neredeyse tamamının Türklerden oluştuğunu yazar.

Osmanlı dönemi boyunca sura yakın yerlerde satılan koyunlar, Yedikule'nin sur dışında kalan mezbahalarda kesilirlerdi. Derileri daha sonra yine aynı yerde bulunan debbağhanelere gönderilirdi (bak. debbağlık). Bu işlevlerin burada yerleşme tarihi oldukça gerilere gitmektedir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin deb-bağhanelerini ve deri işleme atölyelerini barındıran Yedikule-sur dışı-Kazlıçeşme bölgesinde 500 yıl önce başlayan yerleşme, hiçbir ciddi müdahale

görmeksizin plansız bir şekilde günümüze *kadar* gelmiştir. 1980'li yılların sonuna *kadar* Yedikule surlarının dışında, sura bitişik olarak inşa edilmiş birkaçı neoklasik üslupta, kalanı ise gecekondü nitelikli deri tabaklama ve boyama atölyeleri yer almaktaydı. Kaz-lıçeşme'yi merkez alarak yerleşmiş bu küçük endüstrinin, çevreyi kirlettiği gerekçesiyle kent dışına taşınması sırasında, Kaz-lıçeşme'dekilerin yanısıra buradaki yapılar da belediye tarafından yıktırılmıştır (bak. dericilik).

Yıkım sonucu açığa çıkan duvarların büyük ölçüde tahrip olduğu görülmektedir. Yedikule'deki 1-6 no'lu burçlar arasında kalan yaklaşık 300 m'lik duvar parçasında İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Zeynep ve Metin Ahunbay başkanlığındaki bir ekip tarafından 1991'den beri sürdürülen restorasyon ve çevre düzenleme çalışmaları, henüz son aşamaya gelinmeden, 1993 yılı sonunda İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından ekonomik nedenler öne sürülerek durdurulmuştur (bak. surlar).

19. yy'da liman ve demiryolları ile ilgili tesislerin kentin fiziksel görünümünü bir ölçüde değiştirdiği söylenebilir. Marmara silüetine hâkim bir konumda olan Yedikule de bundan payını almıştır. İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan demiryolunun döşenmesiyle birlikte Yedikule'de de Devlet Demir Yolları'na ait yol ve bakım atölyeleri, idare, lojman ve istasyon binaları inşa edilmiştir. Osmanlı geç döneminin bu yapıları halen mevcuttur. 19. yy'm son çeyreğinde kentin ulaşım tesislerinin yanısıra altyapı tesisleri de (su ve gaz) oluşturulmaya çalışılmıştır. İşletme imtiyazlarının çok uzun süreli mukavelelerle *yabancılar* veya azınlık mensuplarına verildiği bu tesislerden biri de Yedikule *Havagazı* Fabri-kası'dır. Geçen yüzyılın ilk endüstri yapısı örneklerinden biri olan *havagazı* tesisleri işletmeye açıldığı 1880'den Haziran 1993'e kadar üretimini sürdürmüştür. Tarihi yarımada'nın güneydoğu köşesinde yaklaşık 52.000 m²'lik bir alanı kaplayan ve kömür-havagazı üretim blokları, katran

ayırıcılar, vinç, kazan, ambar, idari binalar (şebeke müdürlüğü, lojman vb) ve gazometrelerden oluşan yapılar kompleksi İstanbul'un Marmara silüetini oluşturan önemli röper yapılarından biridir.

Döneminin strüktür anlayışını yansıtan bu mühendislik anıtı bugün özgün işlevini yitirmiştir. Üzerine yerleştiği alanın rant değerinin çok yüksek olması nedeniyle de kimliği ve geleceği büyük ölçüde tehdit altında gözükmektedir. Alanın kültürel amaçlı kullanımına yönelik bir proje hazırlandığı bilinmekle birlikte bu projenin ayrıntıları hakkında fazla bilgi yoktur. Söz konusu işlevin yapılar grubunun yeniden değerlendirilmesine mi yönelik olduğu, yoksa mevcut yapılar dikkate alınmadan sadece bulunduğu yerin arsa olarak yeniden kullanılmasını mı öngördüğü konusu ise henüz bir açıklık kazanmamıştır.

Tarihi yarımada'nın Marmara'ya bakan güney ve güneybatı ucu, daha Bizans döneminde memur, müstahdem, tüccar ve kısmen de aşağı *tabaka* halkına ait ahşap konutların bulunduğu bir bölgeydi. Günümüze gelene kadar da bu niteliğini büyük ölçüde sürdürmüştür. Çeşitli dönemlerdeki yangınlarda özellikle ahşap mimari büyük ölçüde hasar görmüştür. Günümüze, 19. yy'm sonu 20. yy'm başına tarihlenebilecek az sayıda ahşap konut gelebilmiştir. 1957'de çıkan bir yasayla ahşap ev yapımı yasaklanınca kagir konutların sayısı hızla artmıştır. Ölçekleri ile mevcut dokuyu bozmayan bu kagir yapıların yerini zamanla var olan çevre karakteriyle bütünle-şemeyen betonarme yapılar almıştır. Müstakil ya da iki kadı evlerde oturan bölgenin eski sakinleri, arsa spekülasyonu sonucu evlerini müteahhitlere vererek başka semtlere taşınmışlardır. Eski sokak dokusu içindeki dar parseller üzerinde yükselerek yaşayanlara nefes alma olanağı vermeyen yeni sefertası apartmanlar, alt gelir grubunun barınma gereksinimini karşılamaktadır. Pek çok semt gibi Yedikule'de de, geleneksel doku genel olarak bozulmuş olmakla birlikte, özellikle Yedikule Hisarı'nın güneydoğu-doğu cephesine yaslanmış, yüzyıl başından köhne ahşap konutların çevrelediği Bucak Sokağı gibi tarihi sokaklara da rastlanmaktadır.

Bibi. Melling, *Voyage*; Mantran, *İstanbul*, I, 43, 46, 66; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi*, 25; Ah-med Refik, *Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, ist., 1988, s. 93, 119-120; (Altınay), *Onbirinci Asırda*, 28, 30; (Altınay), *Onikinci Asırda*, 7; D. Kuban, "İstanbul Tarihi Yapısı: Tarihi Gelişme, Şehrin Tarihi Yapısının Özellikleri, Koruma Yöntemleri", (yayımlanmamış rapor), 1969; Müller-Wiener, *Bildlexikon*; M. Ahunbay, "İstanbul Kara Surlarını ve Hendeklerini Koruma ve Çevre Düzenleme Projesi. Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Çalışması, Tarihi Araştırma Raporu", (TAÇ Vakfı'na verilen yayımlanmamış rapor), 1987, s. 2-4, 26; Ö. Uçkan, "işlevlerini Yitirmiş Sanayi Yapılarının Yeniden Kullanımı: Yedikule Gazhanesi", *Arredamento-Dekorasyon*, S. 52 1993/10, s. 132; istanbul Büyükşehir Belediyesi, *1989-1994 Yıllan Arasında Gerçekleştirilen Yatırım Projeleri*, İst, 1994, s. 85.

YEGÂN KÂHYA

YEDİKULE ERMENİ HASTANESİ 460

461 YEDİKULE HİSARI VE ZİNDANI

çeşme halen mevcuttur. Caminin yanında bugün mevcut olmayan mektep, Darüssade Ağası Hacı Beşir Ağa(->) tarafından yaptırılmıştır. Altın Kapı önündeki sahada 1660'ta idam edilen Girit fatihi Deli Hüseyin Paşa ailesine ait mezarlar bulunmaktaydı. Bazı seyahatnamelerde esas avluda da mezarlar olduğu yolunda bilgiler vardır.

Yedikule Hisarı'nın zindan olarak kullanılmasına son verildikten sonra 1831'de Topkapı Sarayı önündeki Arslanhane'de(->) bulunan, saraya ait aslanlar buraya nakledilmiştir. 1856'da ise bir süre baruthane olarak kullanılmıştır. Hisardaki toplar da Aya İrini Kilisesi'nde kurulan Askeri Mü-ze'ye(->) taşınmıştır.

Hisar avlusunda 1869'da Midhat Paşa İnas Sanayi Mektebi'ni, yani kız sanat oku-

YEDİKULE ERMENİ HASTANESİ

Zeytinburnu ilçesi'nde, Kazlıçeşme'de yer alır. İstanbul'un üçüncü Ermeni hastanesidir.

Surp Pırgiç Hastanesi adıyla da tanınır. 1832-1833 arasında ahşap olarak inşa edilmiştir. Açılış töreni 1834'te yapılmıştır. Hastanenin kuruluşuna Artin Bezciyan(->) teşebbüs etmiş ve inşasına yardımda bulunan başlıca şahsiyet olmuştur.

Hastane önceleri iki binada faaliyet göstermiştir. Birincisi hastalara tahsis edilmiş, ikincisi ise kolera salgınlarına yakalananlar için tecrithane olarak kullanılmıştır. Mimarları Garabet Amira Balyan'la, eniştesi Ohannes Amira Serveryan'dır (1786-1858). O sıralarda, Surp Pırgiç adını taşıyan bir şapel de inşa edilmiştir ki, yakınında Talaşlı ünlü Gülbenkyan ailesinin kabirleri bulunmaktadır. Pavyonların sayısı zamanla artmıştır. 1851'de akıl hastaları için de bir bina yapılmıştır. Sonradan inşa edilen başlıca pavyonlar şunlardır: Hagopyan, Unciyan, Gülbenkyan, Margosyan, Hintliyan, Altıparmak, Kazancıyan, Özçelik, Manuk-yan ve Gövderelioglu.

Hastanenin ilk mütevellisi sarraf Mika-yel Amira Pişmişyan (1785-1849) olmuştur. Tek mütevellilik 1848'e kadar sürmüştür. ,1848-1934 arasında, Patrikhane Yüksek Meclisi tarafından atanan müteveli heyetleri, 1934'ten bugüne kadar da halk tarafından seçilen yönetim kurulları idareyi üstlenmişlerdir.

Hastanenin başhekimliğini önceleri Avrupalı tabipler deruhte etmişlerdir, ilk Ermeni başhekim 1848-1851 arasında görevde bulunan Dr. Hagop Bey Hovannesyanyan (1825-1859) olmuştur. Şimdiki baştabip Öp. Dr. Arman Çakıroğlu'dur. Yaklaşık 1870'ten beri, hastanenin bir de dahili müdürü mevcuttur.

Hastanede 1836'da bir mumhane tesis edilmiş ve 1860'a kadar faaliyette bulunmuştur. 1854'te, hastane arsası üzerinde bir ziraat okulu açılmışsa da maddi sebeplerle 2 yıl sonra kapanmıştır. 1858'de ise, bir ruhban okulu açılmış, fakat onun da 2 senelik bir ömrü olmuştur. 1859'da, Arabyan Matbaası (bak. Boğos Arabyan; Kalust Arabyan) hastane tarafından satın alınmışsa da ancak küçük boy birkaç yıllık basa-

Yedikule Ermeni Hastanesi'nin giriş kapısı. *Sadat Hasanoğlu, 1994*

bilmiştir. 1861'de basımevi Andon Ceva-hirciyan'a satılmıştır. 1872'de mumhane tekrar açılmıştır. 1844'ten I. Dünya Savaşı'na (1914) kadar, saray tarafından muhtelif miktarlarda ekmek ve et tahsisatı yapılmıştır.

Hagopyan Pavyonu, I. Dünya Savaşı yıllarında, cephelerden gelen yaralılara tahsis edilmiştir.

Hastane yönetimi tarafından, yaklaşık 1880'den 1899'a kadar küçük çapta, 1900-1910 ve 1924-1949 arasında ise büyük çapta, Ermenice bir yıllık nerşedilmiştir. 1950" den beri de, *Sup Pirgiç* dergisi çıkarılmaktadır.

Hastane bugün 280 yatak kapasitelidir ve 270 kadar da huzurevinde barınanlar bulunmaktadır. Hastanede görev yapan hekim sayısı 5'i operatör olmak üzere, 22 asli ve 8 de asistandır. Ayrıca, bir de poliklinik mevcuttur. Son senelerde, bilhassa Gülbenkian Vakfı'nın maddi yardımıyla, hastane modern tıbbi cihazlarla donatılmıştır.

KEVORK PAMUKCÎYAN

YEDİKULE HİSARI VE ZİNDANI

Yedikule Hisarı kara surlarının güneyinde, kendi adıyla anılan semtte olup bugün Hisarlar Müzesi Müdürlüğü'ne bağlı bir birimdir.

Hisar kara surlarının en önemli kapılarından biri olan Altın Kapı'mn(C-»)) arkasına inşa edilmiştir. 413-439 arasında II. Te-odosios tarafından yaptırılan kara surlarının bu ünlü kapısı, imparatorların ünlü zafer alayları ile girişlerine tahsis edilmişti. Kapı zafer taklarını hatırlatan üçlü bir giriş ve iki yanında mermer kaplı iki büyük pitondan oluşur. Zamanla girişleri örülerek küçültülmüştür.

Fetihten sonra II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) kuşatmada tahrip olan surları onarttığı gibi 1457-1458'de Altın Kapı'mn iki pilonu ve aynı sıradaki iki Bizans kulesini kullanarak, bu dört burca üç kuleli bir sur ilave edip beşgen şeklinde, yedi kuleye sahip bir hisar yaptırmıştır. Yedi adet kule hisara ve çevresindeki semte adını vermiştir.

Hisar düz bir arazide kurulmuştur. Beşgen şeklindeki yapı, üç köşesinde birer büyük-kule ile bir yarım yuvarlak, bir üç köşeli altı küçük burç ile takviye edilmiş surdan oluşur. Hisarın, Altın Kapı'mn dışında Fatih tarafından yaptırılan müstahkem kuleli bir kapısı ile kuzeyde küçük bir koltuk kapısı vardır. Bu küçük kapı sonradan örülmüştür.

Büyük kulelerin üstleri yüksek, piramidal şekilli, iki kademeli külahlarla örtülü idi. Bu üç büyük kuleden kuzeydoğudaki Darı veya Hazine Kulesi ile güneydoğudaki Kız Kulesi ve Top Kulesi silindir şeklindedir. Zindan Kulesi ortadaki kuledir ve prizma şeklindedir. Bu kulenin giriş kapısının sağında ve solunda burada hapsedilen yabancı tutuklular tarafından duvarlara kazınmış birçok yazıt bulunmaktadır. Bu yüzden "Kitabeler Kulesi" adı da verilmiştir.

Altın Kapı'mn pitonlarının yanındaki kulelerden kuzeydeki aslen dört köşe olan ve "Pastorama Kulesi" olarak tanınan Bizans burcu 1724-1725'te sekiz köşeli olarak yeniden yapılmış, inşasına III. Ahmed döneminde (1703-1730) başlanan kule III. Osman döneminde (1754-1757) tamamlanmıştır. Genelde "III. Ahmed Kulesi" olarak tanınır. Güneydeki Bizans burcu ise 1766'daki şiddetli depremde yıkılmıştır. Yerine bir daha yapılmayan bu burç "Küçük Kule" adıyla tanınır. Bugün hendek seviyesinde kalıntıları görülebilir. Giriş kapısının üstündeki kuleye "Bayrak Kulesi" denilmektedir. Kapının sağ ve solunda muhafız odaları vardır.

Fatih döneminde Osmanlı hazinesinin muhafazası için inşa edilen yapı uzun süre aynı amaçla kullanılmıştır. III. Murad'ın hekimi Dominico'nun bildirdiğine göre 250 asker tarafından korunan hisardaki kulelerden birinde külçe altın ve para, bir diğerinde silah, zırhlar, murassa eyer ve koşumlar, beşinci kulede eski armalar, eski devirlerin kıymetli eşyası, altıncıda savaş aletleri, yedincide resmi evrak hazinesi ve buna bağlı bir mekânda L Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) İran'dan getirdiği ganimet-

Yedikule Hisarı'nın vaziyet planı. Müller-Wiener, *Büddlexikon*

ler bulunmaktaydı. Bu hazinelerin büyük kısmı II. Selim döneminde (1566-1574) israf edilmiş, kalanlar da III. Murad döneminde (1574-1595) saraya taşınmıştır.

Bir zindan olarak Yedikule Hisarı'nda yabancı siyasi suçlular, Osmanlı Devle-ti'nin savaştığı ülkelerin İstanbul'daki elçileri ve Osmanlı devlet adamları hapsediliyordu. Yabancı tutuklular giriş kapısının solundaki kulede (Kitabeler Kulesi) kalırlardı. Ancak hisar içinde rahatça dolaşabildikleri gibi burada bulunan mahallerdeki evlerde de kalabilirlerdi. Hattâ şehirde dolaşmalarına bile izin verildiği bazı kaynaklardan öğrenilmektedir. 18. yy'ın ortalarında İstanbul'da bulunan gezgin G.-J. Grelot(->) buradaki tutuklulardan Hristiyanların dışarıdan ibadet için rahip getir-tebildiklerini, küçük bir mabette de ayin yapıldığını bildirir. Bu küçük şapelden 19. yy'ın başlarında, Yanya'da Fransız konsolosu iken tutuklanarak hisara getirilen Po-ucqueville de bahseder. Konsolos tutukluların savaş esiri değil de rehin muamelesi gördüklerini de anlatır.

Hisara kapatılan Müslüman tutuklular Altın Kapı'mn iki yanında bulunan pitonlarda tutuluyordu. Kitabeler Kulesi'ndeki gibi bu kulelerin içinde de çok sayıda Osmanlıca yazıt, basit graffitiler, çapa motifleri görülür. Güneydeki pitonun ortasında bulunan kuyu ise "Kanlı Kuyu" olarak tanınan ve birçok olaya sahne olan bir mekândır. Bu kulelere ilk kez fetihten 9 gün sonra Çandarlı Halil Paşa ve oğulları hapsedilmiştir. Hisarın inşasından sonra, 1461'de fethedilen Trabzon Rum İmparatorluğu'nun son imparatoru David Komne-nos ve oğulları 1463'te burada idam edilmiştir. Yine Fatih döneminin meşhur ve-zirazamı

Mahmud Paşa 1474'te, Yavuz'un Mısır'dan beraberinde getirip hilafeti kendisinden devraldığı son Abbasi halifesi III. Mütevekkil, 1587'de eski Yemen şeyhi de burada tutuklu yaşamıştır. 1584'te Avusturya elçilik mensuplarından Rainhard Lube-naeau hisarda hapis olan Malta şövalyelerinden bahseder. 1618'de ise Kırım Hanı Mehmed Giray'ın burada kaldığını tarihçi Peçevî'den öğreniyoruz. Hisarın en tanınan tutuklusunu ise 1622'de tahtından indirilen II. Osman'dır(->). Yapıda Venedik asilzadesi Stephanus Alberti (1607), Korint ordugâhı kumandanı Julius Andrea Vira-sina (1600), Sadrazam Kara Davud Paşa (1622), Fransa Konsolosu Jean de la Haye (1660), Sermimar-ı Hassa Kasım Ağa (1651), Girit fatihi Deli Hüseyin Paşa (1660), İstanbul Ermeni Patriği Avedik (1703), Eflâk Prensi Constantin Brancove-anu (1714), Rus Elçisi Kont Tolstoy, Rus Elçisi Aleksî Oberskov (1787), Fransız Elçisi Ruffin gibi tanınmış şahsiyetler tutuklu kalmıştır. Bu listeyi daha da uzatmak mümkündür. Yedikule Hisarı, II. Mahmud döneminde (1808-1839) hapisane olmaktan çıkmıştır.

Osmanlı döneminde hisar içinde bir mahalle oluşmuştu. Kale içinde varlığından bahsedilen küçük şapelden bugün herhangi bir iz yoktur. Ancak Fatih döneminde yapıldığı düşünülen caminin minaresi ve

Bartlett'in çizgileriyle Yedikule Hisarı'nın girişi, 19. yy.

Pardoe, *Bosphorus/TETTVArşivi*

lunu inşa ettirmişti. Okul 1896'da kapanmıştır. Hisar içinde bulunan mahallenin ne zaman ortadan kalktığı kesin olarak bilinmez. 1782'de üç gün süren ve Yedikule semtini de etkileyen yangında yok olmuş olması mümkündür.

Yedikule Hisarı 1895'te Müzeler Umum Müdürlüğü'ne verilmiştir. Hisarda müze uzmanı T. Makridi ve İngilizler 1931'de bir kazı yapmıştır. 1959'da hisarda yapılan restorasyon sırasında Altın Kapı, III. Ahmed Kulesi, Darı Kulesi, beden duvarları ve giriş kapısı yenilenmiştir. Restorasyon, Yüksek Mimar Cahide Tamer tarafından uygulanmıştır.

Yedikule Hisarı

Yavuz Çelenk, 1994

1968'de Rumeli Hisarı'nın ayrı bir müdürlük olması üzerine Yedikule Hisarı da Hisarlar Müzesi Müdürlüğü'ne bağlanmıştır.

YEDİKULE KAPISI

462

463

YELKENCİLER HANI

Yedikule Hisarı'nın avlusundaki Fatih Mescidi'nden günümüze ulaşan çeşme ve minare.

Erdal Yazıcı

Bibi. Ayverdi, *Fatih III*, 662-677; M. Bayraktar-V. Yenidoğancı, "Tarihsel Olaylarıyla Yedikule Hisarı", *Türkiyemiz*, S. 72, s. 36-51; Halil Edhem (Eldem), *Yedikule Hisarı*, ist., 1932; S. Eyice, "Yedikule Hisarı ve Avlusundaki Fatih Mescidi", *STY*, S. 10, s. 80-84; Schweinfurth, "İstanbul Suna ve Yıldızlı Kapı", *Belleten*, XVI, S. 62 (1952), s. 261-271; *Fatih Anıtları*, 47-48. HAYRİ FEHMİ YILMAZ

Fatih Mescidi

Yedikule Hisarı avlusundaki mescidin Fatih tarafından hisar ile birlikte yapılarak Ayasofya vakfına bağlandığı ve yanında sonraları Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağa tarafından bir de mektep yaptırıldığı, 1660'ta idam olunan Deli Hüseyin Paşa'nın mezarının da orada olduğu ve nihayet bu mescidin mahallesi de bulunduğu bilinir. Şu halde mescit hisar içindeki kalabalık bir mahallenin merkezi olup, burada bir mektep vakfedilmesine de lüzum görülmüştür. Fatih vakfiyelerinde bu mescide rastlanmamasına rağmen, esasının Fatih dönemine indiğine şüphe yoktur. 1905'e kadar oldukça tamam bir halde olan bu mescit o tarihlerde yıkılarak yalnız harap minaresi kalmıştı. Zamanımızda mescidin son izleri de ortadan silinmiş, minare dibinde bulunan klasik kemerli kitabesiz çeşme yok olmaya yüz tutmuş, buradaki kuyu dolmuş, kısmen ayakta kalabilen minarenin gövdesi de yıkılmıştır. Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin gayreti ile 1945-1946'da bu son hatıralar bir dereceye kadar kur-tarılabilmektedir. Minare gövdesi kalıntısı sağlamlaştırılmış, çeşme ise (eski, fotoğrafından hayli değişik bir şekilde) yeniden yapılmıştır. Pirî Reis'in kitabının bazı yazma-larındaki istanbul resminde bu mescidin çift meyilli çatılı bir bina olduğu açık olarak belirtilmiştir. Aslı Venedik'te bulunan bir resimde ise mescidin esas binadan da-

ha geniş bir son cemaat yerine sahip, ahşap çatılı bir bina olduğu görülmektedir. 19. yy gravürlerinde avludaki yeşillikler arasından yükselen beyaz minare fark edilir ise de mescit hakkında açık bir bilgi edinmek mümkün olmaz. Halbuki bazı eski fotoğraflar bu boşluğu doldururlar. Hisarın şehre açılan kapısından eski Altın Ka-pı'ya giden yolun solunda olan mescit, yola paraleldir. Dikdörtgen planlı, üstü kiremit örtülü, itinasız yapılmış, mütevazı bir binadır. Enine gelişen bir mahalle mescidi tipinde olan binanın sağ tarafında kurşun kaplı külahlı, sade bir minare ve mescit duvarına bitişik bir bina ile çeşme haznesi mevcuttur. Venedik'teki resimde görülen son cemaat yerinin bir izine rastlanmaz. Diğer eski bir fotoğrafta ise mescit tamamen yıkılmış olup, sadece şerefe korkuluğu noksan olan minare henüz tamam olarak görülmektedir. Mescidin yerindeki moloz yığınları, temellerin

kalıntılarına işaret etmektedir. Şu halde burada az bir tesviye yapıldığında mescidin temellerini bulmak mümkün olabilir.

SEMAVÎ EYÎCE

YEDİKULE KAPISI

bak. SURLAR

YELDEĞİRMENİ

Kadıköy İlçesi'nde, Haydarpaşa Koyu'nun karşısında, Kadıköy İskelesi'nin kuzeyindeki yamaç üzerinde yer alan semt.

Kuzeyi ve doğusu, Haydarpaşa Ga-rı'nda(-0 biten Anadolu Demiryolu, güneyi Recaizade Sokağı, batısı ise Kadıköy Rıhtım Caddesi ile çevrili olan semtin mimari karakterini, denize dik açı ile ulaşan oldukça eğimli yamaçlar üzerindeki sokaklar ve bu sokakların kesişme noktalarındaki meydanlar oluşturur.

Adının Osmanlı döneminde saraya un üreten yel değirmenlerinden geldiği söylenen semtin tarihçesi ile ilgili bilgilere daha yoğun olarak L Abdülhamid döneminden (1774-1789) sonra rastlanmaktadır. Bu tarihten önce Kadıköy'ün bir mesire yeri olan bölgede bağlar arasında köşklerin olduğu bilinmektedir. III. Selim zamanında (1789-1807) sayıları hızla artan köşkler ara-

Yeldeğirmeni'nde bir sokak.

Saaat Hasanoğlu, 1994

sında sokaklar oluşmaya başlamıştır. Anadolu'ya çıkan askeri birliklerin toplanma yeri olan Haydarpaşa Çayırı kenarında yer alan semtte ordunun yaya sınıfının atış talimleri yapması nedeniyle, güney kesimleri Talimhane olarak anılmaya başlanmıştır. Günümüzde de buraya Talimhane denmektedir. Karakolhane Caddesi'nde bulunan karakolun yerindeki bostancıbaşı karakolu ile 1845'te Abdülmecid zamanında onun emri ile açılan Kadıköy'ün ilk postanesi semtin özellik taşıyan diğer yapılarıdır.

Esas gelişimini 1885'ten sonra gösteren bölgeye, bu tarihte Kuzguncuk'ta çıkan yangından sonra Museviler iskân edilmiş, o tarihe kadar daha çok Müslüman ve Rum ağırlıklı olan nüfus içinde Museviler giderek artmış ve semt bir Musevi kimliği kazanmıştır. Büyük bir bölümü küçük esnaf ve tüccar olan Musevi cemaati 1899'da, izzettin Sokağı'ndaki bugün de varlığını sürdüren Hemdat İsrail Sinagoğu'nuG-») yaptırmıştır. Bugün varlığını koruyan dini yapılardan bir diğeri de 1902 tarihli Ayios Ye-oryios Kilisesi'dir.

1908'de hizmete açılan Haydarpaşa Garı, yakınlığından dolayı semtte birtakım yeniliklere neden olmuş, Alman ailelerin çocukları için Gaziosmanpaşa ilkokulu ve ikametleri için Valpreda Apartmanı da o dönemde yapılmıştır. Ayrıca, günümüzde Karakolhane Caddesi'nde

bulunan bir yapı ile birlikte 2 Fransız ve 1 Alman okulunun da bulunduğu bilinmektedir. Bu okullardan biri bugün Mustafa Kemal Ortaokulu adı ile anılan eğitim kurumudur.

19- yy'm sonlarında, apartmanların giderek arttığı dönemde, Kadıköy yakasındaki ilk apartmanlar Yeldeğirmeni'nde yapılmıştır, istanbul yakasmdakilerden, Beyoğlu ve Taksim'dekilerden farklı özellikler taşıyan bu apartmanlar gerek plan tipleri, gerekse daha sadeleştirilmiş cephe süslemeleri açısından kendine has bir üslup oluşturmuşlardır. Günümüzde de varlığını koruyan Kehribarcı, Menase, Celal Muhtar apartmanları yaptıran ailelerin isimleri ile anılırlar. Genel yapı karakterini 19. yy sıra evlerinin oluşturduğu semtte, Kurtuluş Savaşı sonrasında azınlıkların ayrılmasıyla nüfusta azalmalar görülmüştür.

istanbul

Boğazı'nda bir

yelken yarışı.

Tuğrul Acar

1950'ler sonrasında itibar kazanan yeni konut bölgelerine göçen ailelerin yerlerine ise kırsal kesimden göçen aileler yerleşmişlerdir.

Günümüzde az katlı sıra evlerin yerlerini hızla çok katlı yapılara terk ettiği Yeldeğirmeni semtinde sosyal yapının da değiştiği gözlenmektedir. Kadıköy'ün çapı genişleyen iş alanının etkileri Yeldeğirmeni'nde de hissedilmekte ve semt özgün karakterini hızla kaybederek bir ticaret ve iş semti görünümü kazanmaktadır.

Bibi. A. Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy*, İst., 1988, s. 96-99; 2. Teoman, *Kadıköy ve Kadıköy'ün Öyküsü*, İst., 1984, s. 23-26; İnciciyan, *istanbul*; Z. Çelik, *Remaking of istanbul*, Seattle, 1986; A. Batur-N. Fersan-A. Yücel, "İstanbul'da 19. yy Sıra Evleri: Koruma ve Yemden Kullanım İçin Monografik Bir Araştırma", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, S. 2, c. 5 (Güz 1979), s. 185-205; Ö. Barkul, "İstanbul'da ilk Dönem (19. yy Şonu-20. yy Başı) Apartmanlarının Yapısal, işlevsel ve Çevresel Yönden Değerlendirilmesi", (yayımlanmamış doktora tezi), 1983, s. 54-56; ay, "İstanbul'da ilk Apart-manlaşmalar ve Yeldeğirmeni Evleri", *istanbul*, S. 6 (Temmuz 1993), s. 103-105.

ÖMÜR BARKUL

YELKEN

Bir spor olarak yelkenin Türkiye'ye girişi diğer ülkelere oranla yıllar, hattâ yüzyıllar sonrasına rastlar. Örneğin İngiltere 1720'de yelken kulüplerine sahipken karasularımızda ilk yelken yarışları ancak 1912' de yapılabilmıştır, ilk yelken yarışlarını da istanbul'da yerleşmiş bulunan İngiliz aileleri düzenlemişlerdir. İlk yelken kulüpleri de yine onlar tarafından Moda, Büyüka-da ve Bakırköy'de kurulmuştur.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra 1915'te Bahriye Nezareti İngilizlere ait bu yelken teknelerine "harp ganaimi" olarak el koyarak Türk spor kulüplerine dağıtmış ve ancak bundan sonradır ki kulüplerimizde bir yelken faaliyeti başlayabilmiştir. Ancak bu ciddi bir faaliyet olmaktan uzak kalmıştır. İlk nizami yelken yarışları ancak 12 Ağustos 1932 günü İstanbul'da yapılabilmektedir.

1930'lu yıllarda bir avuç idealist gencin kişisel çabalarıyla bu spor dalında büyük bir canlanma görülmüştür. Behzat

(Baydar), Harum (Ülman) ve Dr. Demir (Turgut) bu spor dalının ilk büyük öncüleri olarak tanınırlar, ilk milli ekibimizi de 1936 Berlin Olimpiyat Oyunları'nda onlar teşkil etmişlerdir. Behzat ve Harun beyler yarıştıkları tekneleri kendi elleriyle inşa etmişlerdir.

Bu spor dalında Fenerbahçe, İstanbul kulüpleri arasında ilk ve en önemli faaliyeti gösteren kulüp olmuştur. Daha sonra Moda Deniz Kulübü(->) ve onu takiben de sadece yelken sporunda faaliyet gösteren İstanbul Yelken Kulübü'nün(->) ortaya çıkmasıyla bu spor dalında daha büyük, daha geniş ve daha bilinçli bir faaliyet başlamıştır.

İstanbul, yelken sporunda da öncü olmuş, uzun yıllar şampiyonluklar İstanbullu yelkenciler arasında paylaşılmıştır. Türk yelken sporunda bir önemli olay da İstanbullu yelkenci Sadun Boro'nun 10,5 m boyunda ve 3,30 m genişliğindeki "Kısmet" adlı teknesiyle yanında Alman asıllı eşi Oda Boro olduğu halde çıktığı büyük dünya turudur. 22 Ağustos 1965 günü İstanbul'dan yola çıkan "Kısmet", Akdeniz, Atlantik ve Pasifik okyanusları ile Hint Okyanusu'nu da aşarak dünyanın 7 denizinde tam 30.000 mil mesafe kat edip 2 yıl, 9 ay, 3 hafta sonra, 15 Haziran 1968'de yine de-

Yelkenciler

Ham'ndan dış

ve iç görünüm.

Ertan Uca, 1994/

TETTV Arşivi

mir aldığı Moda Koyu'na dönmüştü. Bu da

Türk yelken sporunda önemli bir olaydır.

CEM ATABEYOĞLU

YELKENCİLER HANI

Beyoğlu İlçesi'nde, Azapkapı'daC-»), Tersane Caddesi'nin deniz tarafında yer alır. Galata surları içinde Kurşunlu Han'dan(->) yaklaşık iki yüzyıl kadar sonra inşa edilmiş ikinci yapıdır.

Yelkenciler Hanı Galata surlarına paralel uzanan bir plan semasıyla, daha önceki yapılaşmanın üzerine inşa edilmiş olup bulunduğu alanın

topografyasına bağı kalmıştır. Yaklaşık 44x15 m ölçüsünde, uzun fakat kenarları değişken bir dikdörtgen plan şemasına sahip olan yapıda uzun kenarlardan biri eski Yemeniciler So-kağı'na çok yakın ve paralel olarak yer alır.

Revak sisteminin günümüze ulaşmadığı yapıda, yay kemerli kapı eski Kürekçiler Sokağı'na açılan cephe üzerindedir. Beşik tonoz örtülü giriş koridoru ile girilen avluda örme payelerde taşın, kemer sisteminde ise tuğlanın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapıda üst kat bozulma derecesindeki değişikliklerle günümüze ulaşmıştır. Yapının eski Makaracılar Sokağı boyunca uzanan uzun kenarı boyunca dükkân mekânları sıralanmaktadır.

Mİ

YEN, ALİ SAMİ

464

465

YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

sayısı 10 kuruş.

iHaftalık Fikir Gazetesi!

SaMp ve BsJmnhurriri: iSMAiL HAKKI

Ülkümüz demokrasi ve cumhuriyet için

Yelkenciler Hanı'nın Galata'da Kemankeş Mustafa Paşa Camii(->), Kemankeş Mustafa Paşa Çeşmesi(->) gibi yapılar da yaptırmış olan Kemankeş Mustafa Paşa (ö. 1644) tarafından inşa ettirildiği bildirilmekte ve han 17. yy'm ilk yansına tarih-lenmektedir. Ancak kaynağa işaret edilmemektedir.

Bibi. M. Erksan, "İstanbul Hanları", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak.. Sanat Tarihi Bölümü lisans tezi), 1959; S. Eyice: "Galata", *İA*, V, 144-157; Güran, *İstanbul Hanları*, 101.

GÖNÜL CANTAY

YEN, ALİ SAMİ

(1886, İstanbul-1951, İstanbul) Futbolcu ve spor adamı.

Ünlü dilci Şemseddin Sami'nin oğludur. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okurken futbola merak sardı. 10. sınıftayken arkadaşlarıyla birlikte Galatasaray Spor Kulübü'nü(->) kurdular (1905). Kulübün 1 numaralı üyesi ve ilk başkanı oldu. Kısa bir süre futbol oynadıktan sonra kendini tamamen yöneticiliğe verdi. Bu arada hakemlik ve antrenörlük de yaptı. 1922'de Türk sporunun ilk örgütü olan Türkiye idman Cemiyetleri İttifakı'nın kuruluşunda da önemli, rol oynadı. Bu

örgütte başkanlık yaptı, Galatasaray Spor Kulübü'nün kökleşip gelişmesinde ve yücelmesinde çok önemli etken oldu. 15 kez Galatasaray kulübü başkanlığına seçildi. Bu arada kulübün müzesini kurduğu gibi sicil ve maç defterlerini kendi eliyle hazırladı. Galatasaray camiasında olduğu gibi Türk spor dünyasında da saygınlık kazandı. Adı, Galatasaray Spor Kulübü'nün yönetiminde bulunan Mecidiyeköy'deki stada verildi (bak. Ali Sami Yen Stadyumu).

CEM ATABEYOĞLU

YENİ ADAM

Haftalık fikir gazetesi.

ilk sayısı 1 Ocak 1934'te yayımlandı. Sahibi ve başyazarı İsmail Hakkı Baltacıoğlu'ydu. Gazete başlığının altında "Ülkümüz demokrasi ve Cumhuriyet için çalışmaktır" sözü yer alıyordu. Yönetim yeri Cağaloğlu'nda, Ankara Caddesi, no. 61'deydi.

Baltacıoğlu 1933'te Darülfünun'un(->)

İstanbul Üniversitesi(->) olarak yeniden yapılanmasında açıkta bırakılan birçok müderristen (profesör) biridir. Baltacıoğlu çok yönlü bir insandı. Hattattı, ressamdı, tiyatro yazarıydı, tiyatro oyuncusuydu, romancıydı, bahçıvandı, pedagogdu, hatipti. Üniversiteden ayrılmak zorunda kalınca topluma vermek istediklerini veremez duruma düşmüştü. Toplumla iletişim kurabilme yolu olarak *Yeni Adam* adlı gazeteyi yayımlamaya karar verdi. *Yeni Adam* topluma seslenen, çağdaş fikirleri yayan ve savunan, yenilikçi ve ilerici bir gazete oldu.

Yeni Adam 'm ilk sayısında Baltacıoğlu "Gazeteyi Niçin Çıkarıyorum" başlıklı yazısında amaçlarını özetle şöyle anlatıyordu: "Dünya her yüzden değişiyor. Değişmenin bilgisini kazanmalıyız. Değişmeyen varlıklar ölüyor. Değişme gücünü taşımalıyız. Hiçbir değişme yalnız başına olmuyor. Değişenlerden haber almalıyız... Yaratıldığım günden beri demokratça yaşadım. Ölünceye kadar da demokrat kalacağım. Bütün yaşayışında güzellik, iyilik ve doğruluk için çalıştım. Gazetem bu ülkülere hıyanet edemez... Ben hep insana söyledim. Gazetem de insanın gazetesi olacaktır."

Yeni Adam'm ilk yıllardaki yazarları arasında şu tanınmış isimleri sayabiliriz: Cami Baykurt, Vahdet Gültekin, Nurullah Ataç, İffet Ömer, Dr. Sadettin Vedat Koçer, Dr. İzzettin Şadan, Kerim Sadi, Suphi Nuri İleri, Lütfü Erişçi, Sefer Aytekin, Dr. Fuat Sabit, Hüsamettin Bozok, Pertev Naili Boratav, Adnan Cemgil, Hasan Âli Ediz, Mehmet Şeyda, İlhami Bekir Tez, Enver Naci Gökşen.

Karikatür ve resimleriyle katkıda bulunanlar arasında da Bedri Rahmi Eyüboğlu, Arif Dino, Zahir Sıtkı Güvemli, Fikret Mu-alla, Fuat İzer, Zeki Faik, Mahmut Cüda gibi ünlü ressamlar bulunuyordu.

Yeni Adam gazete olarak yayımlanırken Baltacıoğlu kitap yayımcılığına da yöneldi. Yeni Adam Yayınevi 50 dolayında kitap yayımladı.

Yeni Adam II. Dünya Savaşı'nın başladığı 1939'da Nazizm karşıtı yazılarından ötürü bir yıl kapatıldı. 1940'ta Ankara'da tekrar yayın yaşamına giren gazete 1978'de Baltacıoğlu'nun ölümünden sonra kızı Hat-çe Baltacıoğlu tarafından altı yıl daha aylık gazete olarak yayımlanmaya devam etti. 1984'te yayımlanan 580. sayısıyla 50 yıllık yayın yaşamını tamamlamış oldu.

TUNA BALTACIOĞLU

sene I — eo. I

HER HAFTANIN

PAZARERTESİ GÜNÜ.ÇMCAR İDAREHANESİ

İSTANBUL. ANKARA

CADDESİ, No. 61.

T*İgr*f Ktiretİt

-yen! adam-

Cazetejd girmİyca yanlar

Her İErfİTİî i" <L Mİİd müracaat edümolİdir.

Yeni Adam 'in ilk sayısının başlığı. *Tuna Baltacıoğlu arşivi*

YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

Eminönü İlçesi'nde, Eminönü Meydanı'n-dadır.

Deniz kıyısındaki sultan camilerinin en görkemlisi ve İstanbul liman panoramasının temel ögesi olan Yeni Cami ve ondan biraz sonra başlayan Sultan Ahmed Camii, Sinan'ın halifeleri olan Davud ve Mehmed ağaların, ustalarının Şehzade Camii ile başlayan sultan camii kariyerini yineleme isteklerinin tanıklarıdır. Selimiye Camii gibi bir deneyimden sonra, yeniden Şehzade Camii şemasında ısrar etmek, Sinan'ın çırakları üzerindeki büyük etkisinin ve onunla ilk yapıtı düzeyinde boy ölçüşmek isteğinin bir ifadesi olarak da görülebilir. Patronların da bu seçimi onayladıkları kuşkusuzdur. Bir diğer neden Süleymaniye ve Selimiye'nin, daha o zamandan, erişileme-yecek yapıtlar olarak kabul edilmeleri olabilir. Ne var ki Yeni Cami'nin inşaatı onu ilk tasarlayan Davud Ağa(->) tarafından değil, önce Dalgıç Ahmed Ağa(->) tarafından ve ondan yarım yüzyıl sonra da Mustafa Ağa tarafından tamamlandığı için, yapının son halini ilk tasarıma göre mi, yoksa Mustafa Ağa'nın sonradan verdiği biçime göre mi bitirildiğini söyleyemiyoruz.

III. Mehmed'in (hd 1595-1603) annesi ve III. Murad'ın (hd 1574-1595) karısı Safiye Sultan adına Eminönü'nde yapılmak istenen bu cami için 16. yy'ın

sonunda bu bölgede oturan Yahudilerin mahalleleri istimlak edilmişti. Cami inşaatına 1597'de başlanmış, 1598'de Mimar Davud Ağa, Ay-vansarayî'ye göre "su'i itikad töhmeti ile Vefa Meydam'nda kati olundukta" inşaata onun yerine geçen Dalgıç Ahmed Ağa devam etmiş ve inşaat 1603'e kadar sürmüştür. I. Ahmed (hd 1Ö03-1Ö17) 1603'te tahta geçince, Eski Saray'a(->) gönderilen Safiye Sultan'ın cami inşaatı da yarıda kalmış, yeni padişah bu camiye sahip çıkmayarak, kendisine Sultanahmet'te yeni bir cami yaptırmaya başladıktan sonra da, Yeni Cami kendi haline terk edilmiştir. Caminin 1603'e kadar ne kadarının yapılmış olduğu konusu pek açık değildir. Evliya Çelebi, kubbe taşıyan kemerlere kadar çıktığını ve tamamlanmadan kaldığı için "zul-miyye" diye anıldığını yazar. Kaynaklar zemin kat pencereleri hizasına kadar yapılmış olduğunu belirtir. Yükselmiş olan cami, kısa bir süre sonra çevresini dolduran inşaatlar arasında kaybolmuş aradan yarım yüzyıldan fazla bir süre geçtikten sonra IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) annesi Turhan

İ klnunsam

Hatice Sultan tarafından, kendi parasıyla, inşaata yeniden 1071 yılının Zilkade'sinin 25'inci günü (23 Temmuz 1661) başlanmış ve 1663'te) cami cuma namazı ile açılmıştır. Açılışında IV. Mehmed, Sadrazam Köprülü Fazıl Ahmed Paşa ve bütün devlet büyükleri bulunmuş ve Turhan Sultan, oğlu da dahil, herkese hediyeler dağıtmıştır.

Yeni Cami'nin inşaatı, ayrıntıları üzerinde hiç bilgimiz olmamakla birlikte, 16. yy mimari tarihimizin en önemli aşamalarından biridir. Deniz kenarında ve çamur bir zemin üzerine yapılan temeller, büyük bir olasılıkla uçlarına demir başlıklar geçirilmiş ahşap kazıklar üzerine yerleştirilen büyük temel taşları üzerinde kemer ve tonozlardan oluşan bir alt yapı oluşturmaktadır. Bu alt yapı cami zemininin oturduğu platformu deniz seviyesinden oldukça yükseğe yerleştirmektedir. Bu da caminin, yabancı ressamların resimlerinde vurgulanmış olan, piramidal gövdesiyle limanın hareketli atmosferi üzerinde yükselen Yeni Cami imgesinin oluşmasına yol açmıştır. Bugün de camiye yükselen merdivenler İstanbul peyzajı içinde özel bir statüye sahiptir. Grelot'nun 1680'de yaptığı gravür caminin sur duvarlarına dayanan avlusunu, merdivenlerle çıkılan avlu dış kapılarını ve bugün de görülen, surun kulelerinden birine (Vasilius burcu) dayalı hünkâr mahfilini ve o sırada yapılmış olan Mısır Çar-şısı'nı(->) gösterir. O sırada geçen yüzyılda gördüğümüz yapı kargaşası cami çevresinde henüz yoktur ve deniz kenarında büyük bir meydan görülmektedir. Yeni Cami dış avlu duvarları 19. yy'm ikinci yarısında, olasılıkla Galata Köprüsü'nün getirdiği trafik zorlaması nedeniyle yıktırılmıştır. Caminin darülkurrası bugün İş Ban-kası'nın bulunduğu yerdedir. Sıbyan mektebi de buradaki kapının üzerinde bulunuyordu. Fakat külliye'nin büyük sebili ve çeşmesi, çeşitli kazalar geçirdikten sonra,

Osman Hamdi Bey tarafından restore ettirilerek korunmuştur. A. S. Ülgen, hünkâr mahfiline çıkılan kapının önünde avlunun Bahçekapı'ya açılan kapısı önünde bir meydan olduğunu yazar. Bugün hünkâr mahfilinin altından geçen kemerin yanına çekilen duvarın içinde sonradan yapılan bir muvakkithane vardır.

Yeni Cami tasarımını kendine örnek olarak aldığı Şehzade Camii ile karşılaştırarak değerlendirmek doğru olur. Yeni Cami, Şehzade Camii'nin dört yarım kubbe ile desteklenen orta kubbeli örtü sistemini yinelemekle birlikte, oradaki mutlak geometri burada uygulanmamıştır. Kapalı bölüm ve avlu aynı büyüklükte alanları işgal etmezler. Yeni Cami'de örtü sistemi ile mekânı çevreleyen duvarlar arasındaki ilişki giriş tarafında bozulur. Burada yarım kubbe mekân çeperine kadar uzanmaz. Altı sütunlu bir revak arka duvarla kub-beler-altım ayırır. Şehzade Camii'nin beşli modülasyonuna karşın burada yedili bir modülasyon vardır. Avlu revağı da buna göre düzenlenmiştir. Şehzade Camii'nde Sinan gerçek bir simetri aramıştır. Cami haremının girişleri cephelerin ortasındadır. Yeni Cami mimarı bunları, Süleymaniye

Yeni Cami Külliyesi'nin planı. *Doğan Kuban*

gibi, yan cephenin minare ile birleştiği köşeye çekmiştir.

Şehzade Camii ve Yeni Cami arasındaki oransal farklar da ilginçtir. Sinan Şehzade Camii'nde, çapları orta kubbeden daha küçük olan yarım kubgeler kullanmış, bu nedenle geometrik sistemini beş modül üzerine kurarak, orta kubbenin kompozisyona egemenliğini sağlamıştır. Yeni Cami'de ise kubbe ve yarım kubbe çapları eşittir. Kubbenin mekân içindeki etkisi Şehzade'ye göre daha zayıftır. Buna karşın Yeni Cami'de kubbe yarım küreden

Grelot'nun çizgileriyle Yeni Cami Külliyesi.

Doğan Kuban

daha yüksektir. Yeni Cami, Şehzade'nin daha yaygın dış biçimlenmesinin yanında, yükseklik boyutu vurgulanmış bir piramidal kompozisyona sahiptir. Payanda sistemi cepheye daha hafif yansımış, yan cephe revakları daha etkili olmuş, bunların üzerindeki büyük saçak daha görkemli boyutlara ulaşmıştır. Sinan'ın şeması üzerinde, Davud Ağa, Dalgıç Ahmed Ağa ve Mustafa Ağa'nın kurdukları yeni varyasyon başarılı bir maniyerizmdir. Dış mimari biçimlenmede kubbe çevresindeki payanda kademelenmesi, mutlak simetrisi ve

YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

466

467

YENİ ODALAR

199 yeniçeri orta ve bölüğünden 173'ünün "oda" denen kışlaları burada, 26 orta ve bölüğünki ise Eski Odalar'da idi. Padişahın da mensubu sayıldığı Birinci Ağa Bölü-ğü'nün odası da burada olduğundan, bir de kasr-ı hümayun (taht-ı hümayun odası) denen özel daire vardı. Burası, diğer odalardan farklı olarak özenli bir sofa ile çuhadar odasını da içermekteydi. I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) yapılan Yeni Odalar, taş temel üzerine ahşaptan, bazıları iki katlıydı. Zemini sırlı tuğla döşeli odalarda peykeler ve sedirler vardı. Kapılar mermer direkli, alınlıklıydı. Her kapıda, ait olduğu ortanın veya bölüğün "orta nişanı" mevcuttu. Odalar orta mevcudunu alacak genişlikte olup her birinde efrat koğuşı, mutfak, kiler, çamaşırhane, ab-desthane, parmaklıklı bahçe ve çardak vardı. Kiremit örtülü damların saçakları "tu-ra/turre saçak" denen tarzda ve süslüydü. Duvarlar dolma tekniğiyle örülü, sıvaları boyalıydı. Genellikle zabıt odaları üst katta, mutfak ve çamaşırhane alttaydı.

Yeni Odalar'da orta ve bölükler için toplam 368 ocaklı oda, 130 çardak, 68 ocaklı kerevet 90 talimhane (ders odası), 20 köşk, 4 tekke, 158 ahır vardı. Tekkeler Meydanı'ndaki 13. Orta odası, Kanuni döneminde yıktırılıp yerine Orta Camii yaptırıldığından 13. Orta, Yayabaşı Ortası ile aynı odaya yerleşmişti. Yeni Odalar'ın en görkemli girişi Etmeydanı Kapısı'ydı. Bu kapı son kez 1721'de Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığında yenilenmiş olup yanında bir çeşme, iç kısmında da çuha mahzeni bulunuyordu.

Yeni Odalar'ın ve Etmeydanı'nın en önemli yapısı "Cami-i Miyâne" de denilen Orta Camii idi. Önceleri bir mescit iken Kanuni döneminde Vezirazam Makbul İbrahim Paşa'nın yaptırdığı bu mabet, Tekkeler Meydanı'ndaydı. Asıl cami özelliğini 1591'de, Yeniçeri Ağası Mehmed Ağa'nın gerçekleştirdiği tevsi ve onarımdan sonra kazanan Orta Camii'nin imamı, müezzini, muarrifi ve kayyımı, okuryazar, dindar yeniçerilerden seçilirdi. Ayrıca yeniçerilere ders veren bir vaiz ile bir de müderris bulunuyordu. Orta Camii'nin asıl işlevi, ocaklıların her önemli kararı burada almalarından kaynaklanıyordu. Özellikle de 17. yy'daki yeniçeri ayaklanmalarında burası bir "dârü'n-nedve" konu-

dırvanın ve giriş kapısı mukarnaslarının, minberin ve müezzin mahfilinin, hünkâr mahfili parmaklıklarının taş işçiliği ve tasarımlarına, belki maniyerist, fakat üstün bir zevk egemendir. Enteryör büyük kemer üzengilerine kadar mavi tonun egemen olduğu çinilerle kaplanmıştır. Bu çini kaplamanın 16. yy'ın ikinci yarısının büyük çini kompozisyonları gibi, özel olarak cami için yapılmış olmayıp, derleme bir karakteri vardır. Yine de caminin içine özgün bir renkli doku havası getirir.

Caminin inşaatı yarıda kalınca istimlak edilen oldukça büyük alanda tasarlanan diğer yapıların hiçbirisi yapılmamıştır. Fakat yapılar bitmeden medreselerine

hocaların tayin edildiği ve bugün olmayan medreselerin ilk programda olduğu anlaşılmaktadır. Hatice Sultan, cami ile birlik-merdivenleşmesiyle bu camiye özgü bir siluet yaratır.

Caminin içinin ilgi çeken mekânsal öğeleri giriş yönündeki büyük ayaklarla, hacmi üç tarafından çeviren revaklar ve Şehzade Camii'nde olduğu gibi, mihraba göre arka sağ filayağına birleştirilmiş olan müezzin mahfilidir. Dar ve geniş kemer al-ternasyonu ve iki yanda ve giriş tarafında büyük poligonal ayaklara oturan ve haremi çevreleyen galeriler mermer parmaklık-larıyla, yükseklik boyutu vurgulanmış hacimde hoş a giden bir yatay mimari düzen yaratırlar.

Caminin bezemesi 17. yy'ın ikinci yarısında işçiliğın henüz klasik dönemdeki gücünü koruduğunu göstermektedir. Avlusunda bir biblo gibi işlenmiş, işlevsel olmaktan çok süsleme amaçlı poligonal şa-

Yeni Cami'nin içinden bir görünüm ve caminin kubbelerinden detay *Doğ an Kuban*

YeniCami Külliyesi

M. Sözen-S. Güner, *Sinan Architect of Ages*, İst., 1992

te bir türbe, bir darülcürre, bir sıbyan mektebi, sebil ve çeşmeler yaptırmış ve Mısır Çarşısı'm da inşa ettirmiştir. Ayrıca "deryaya nazır bir ali kasır", bir hayat evi ti-polojisini esas alan hünkâr kasrım inşa ettirmiştir.

Hünkâr Kasrı: Caminin kible duvarı arkasında görkemli bir kapıdan yüksek hünkâr kasrına bir rampa ile çıkılır. Bu kasır denize bakan, birisi kubbeli, iki büyük oda, bir eyvan ve odalar arasında bir heladan oluşur. Bunlar, aynı bir hayalli evde olduğu gibi, geniş bir kapalı uzun sofaya (kapalı bir hayat) açılırlar. Eyvanlardan bir aralığa ve galerili bir sofadan cami içindeki hünkâr mahfiline geçilir. Kasırdan hünkâr mahfiline geçilen revaklı galerinin çini kaplaması dönemin güzel örneklerindendir. Valide Turhan Sultan için

yapıldığı söylenen ve klasik bir Türk konutunun bütün özelliklerini taşıyan bu kasır Boğaz'ı, Galata'yı ve limanı seyreden olağanüstü bir konumdadır.

Hatice Turhan Sultan Türbesi: Bu türbe ve çevresindeki içinde gömülü olan beş padişah ve çok sayıda hanedan mensubu dolayısıyla Osmanlı sülalesinin en büyük kabristanıdır. Boyut açısından da sultan türbelerinin en büyüğüdür. Tromplar üzerinde 15 m'den büyük çaplı kubbesiyle örtülü büyük kare hacimle ona açılan 5,57x3,02 m büyüklüğünde, aynalı tonozla örtülü bir ikinci hacimden oluşan türbe en büyük sultan türbelerinden biridir. Orta açıklığı aynalı tonozla örtülü klasik üç açıklı bir revakla girilen türbenin planı I. Ahmed Türbesi planına benzer. Orada olduğu gibi, burada da türbe, boyutlarının büyüklüğü kadar, mimari tasarıma getirilen yeni bir tavırla üç dizi 47 pencere ile aydınlatılmıştır. Bezemenin başlıca öğeleri zemin katta, pencereler üzerinde, bir lacivert yazı kuşağı ile biten çini kaplama, üst duvar ve kubbelerde ise klasik motiflerle

yapılmış bir malakari boyalı bezeme 1959'da yapılan restorasyon sırasında, geç dönem sıvası altında bulunan ve özgün döneme ait olduğu kabul edilen motiflerin yenilenmesiyle elde edilmiştir. Tromplar arasındaki küçük pendantsiferleri süsleyen rumî kompozisyonlar üzerinde, kubbe klasik madalyon ve rozet kuşaklarıyla süslüdür.

Türbede Hatice Turhan Sultan, IV. Meh-med, III. Osman, II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud'un sandukaları yanında Osmanlı sülalesinin çok sayıda şehzade ve sultanının mezarı vardır.

Türbe girişinin sağında III. Ahmed tarafından yaptırılan bir kitaplık vardır. Türbenin kuzeybatısındaki çıkıntının arkasına da Havalin ve Cedid Havalin türbeleri denen kubbeli iki küçük türbe 19. yy'da eklenmiştir.

Yeni Cami'nin Süleymaniye Kitaplı-ğı'ndaki Turhan Sultan tarafından yaptırılan vakfiyesi külliye'nin inşaatına ve işletilmesine ilişkin çok önemli bilgiler içermektedir.

Bibi. Goodwin, *Ottoman Architecture*, 340-342; Önkal, *Hanedan Türbeleri*, 203-210; A. S. Ülgen, "Yenicami", *VD*, II (1942), 387-399; E. Yücel, "Yenicami Hünkâr Kasrı", *Türkiyemiz*, 6 (1972), s. 16-27.

DOĞAN KUBAN

YENİ ODALAR

Aksaray'da Halıcılar Köşkü ile Etmeyda-nı(-0 arasında yer alan yeniçeri kışlaları. Dergâh-ı Âli Yeniçeri Odaları, Etmeydanı Kışlası da denmiştir. 1826'da Vak'a-i Hay-riye(->) sırasında yıkılmış, kışla arsasında Ahmediye adında bir semt oluşmuştur.

Kuzeydeki âdet kapısı Sarıgüzel'e, güneydeki asıl cümle kapısı Tezgâhçılar'a açılan 7 kapılı bu büyük kışla, Tekkeler Meydanı, Etmeydanı ve Orta Camii(->) ile büyük bir yapılar kompleksi'di. Aksaray'da Yusuf Paşa Çeşmesi'nin karşısındaki Yeni Odalar, Eski Odalar'dan(->) daha sonra yapıldığı için bu adı almıştı. Mevcut

Etmeydam'nda Vak'a-i Hayriye sırasında tahrip edilen Yeni Odalar'ın kapısı. *Tarih III*, İst., 1933

munda önem kazanmıştı. Örneğin, II. Os-man(-0 1622'deki ayaklanmanın son aşamasında Yeni Odalar'a iltica ettiğinde Orta Camii'ne alındığı gibi amcası L Musta-fa(->) da buraya getirilmişti. Çoğu kez de yeniçeriler, ulemayı Yeni Odalar'a davet edip Orta Camii'nde onlarla görüşmelerde bulunur, bazen fetva alırlardı.

Kanuni, her ulufe dağıtımından sonra tebdil olarak Yeni Odalar'a gelip taht odasında bir süre oturarak oda zabiti olan kul kethüdasından 40 akçelik "korucu ödeneği" alırdı. Sonraki bazı padişahlar da bu geleneğe uymuşlardır.

Yeni Odalar'ın Ağakapısı bitişiğindeki keçeci dükkânlarında yeniçerilerin serpuşu olan keçe külahlar imal edilmekteydi. Her odanın efradı, kendi koğuşunun temizliğini, düzenini, geleneksel disiplin içinde sağladığı gibi, oda neferleri haftada bir ya da iki kez aralarında kumanya parası toplayarak iâşe alırlar, ayrıca Ye-dikule'de kesilip seğirdim aşçılarınca Et-meydanı'ndaki 8 kasap dükkânına getirilen etlerden de düşük bir ücretle et temin ederlerdi. Odaların günlük tabelasını orta ve bölüm vekilharçları hazırlar, aşçı ustalar da yemek pişirme işini gerçekleştirirlerdi. Yeniçeriler sefere gitmedikleri zamanlarda, vakitlerini Yeni Odalar'da oturup dinlenerek, Etmeydam'nda talim yaparak geçirmekteydiler. Fakat, 17. yy'ın sonlarından başlayarak odalarını terk edip çarşıda esnaflığa yöneldiklerinden, buraya ulufe günleri, bir de ayaklanmalarda gelmekte, odaları ise birer bekâr odası gibi kullanmaktaydılar.

Matrakçı Nasuh'un, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* adlı eserindeki İstanbul resminde, Fatih Camii'nin alt tarafında gösterilen Yeni Odalar, 1633 Cibali yangınında tamamen yandı. Yeniçeriler de Yeni-bahçe'de kurulan çadırlara yerleştiler. Yapımı kısa sürede tamamlanan ve önceki gibi ahşaptan olan Yeni Odalar, ikinci kez 1660'taki Ayazmakapısı yangınında tahrip oldu ve bir kez daha yenilendi. 1693'te ikinci Ayazmakapısı yangınında da yanan Yeni Odalar'ı bu sefer Amcazade Hüseyin Paşa yaptırdı. 1751'deki Büyük Karaman yangınında ise Yeni Odalar'ın 162 odası tamamen yanarken, 11 odası kısmen harap oldu. I. Mahmud, iç hazineden çıkarttığı ödenekle kışlaları yeniden yaptırdı.

YENİ SABAH

468

469

YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

Yeni Türk dergisinin Mayıs 1933 tarihli f sayısının kapağı.

TETTV Arşivi

la devam etmedi. Dergi yönetimini elinde buluduranlar, değişik isim altında çıkan bir derginin korumacılığını üstlenmediler. *Yeni Türk* dergisi kendi yolunda yürürken fikir ağırlıklı olarak yoluna devam etti. En önemli başarısı, Hikmet Turhan Dağlıoğ-lu tarafından hazırlanan "İstanbul Bibliog-rafyası" adlı dizidir. Çok iyi niyetle hazırlanmakla birlikte düzen bozukluğu yüzünden hiçbir etki yaratmadı. Ahmed Refik Altınay'ın(-r) düzenlediği tarzda bir belge demeti girişimi yapmak isteyen dergi yöneticileri bu alanda da başarılı olamadılar. Naci Yüngül tarafından tanınmış Bizanti-nistlerden C. Diehl(->) ve G.

Schlumber-ger'in(->) eserlerinden bölümler Türkçeye çevrilip tefrika edildi. Fakat yarım bırakıl-

15 Haziran 1826'da, Vak'a-i Hayriye'nin son aşamasında kuşatılan Yeni Odalar'ı, topçu zabiti Karacehennem İbrahim Ağa topa tuttu. Büyük kapı yıkıldığı gibi içeriye de salkımlı güller ve yağlı paçavralar atılarak yangın çıkarıldı. Yakılan ve yıkılan Yeni Odalar'ın arsası temizlenerek II. Mah-mud'un buyruğu ile Ahmediye adıyla şenlendirildi, evler ve dükkânlar yaptırıldı. Orta Camii ise onararak korundu.

Bibi. Uzunçarşu, *Kapıkulu*, I, 238 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, 631 vd; Ahmed Cevad Paşa, *Tarih-i Askeri-i Osmani*, I, ist., 1297; *Silah-dar Tarihi*, I, 183; *Tarih-i Râşid*, V, 399; *Izzî Tarihi*, İst., 1199; s. 252 vd; *Tarih-i Lûtfi*, I, 160.

NECDET SAKAOĞLU

YEM SABAH

Günlük gazete.

ilk sayısı 6 Mayıs 1938'de çıktı. Cema-lettin Saraçoğlu ve İlhami Safa'nın yönettiği gazete, Hüseyin Cahit Yalçın'ın(-0 başyazarlığı, Şükrü Baban, Refi Cevad Ulu-nay(->) ve Kadircan Kafıl'nın fıkralarıyla başlangıçta büyük ilgi topladı, ancak savaş yıllarında aynı etkenliği devam ettiremedi.

1948'de işadamı Safa Kılıçlıoğlu devraldığında tirajı birkaç bin' olan gazete, Şükrü Baban'ın başyazıları, Peyami Safa, Mithat Sertoğlu, Sabri Esat Siyavuşgü'nün fıkralarıyla yeniden canlandı. 1953'te gelenekçi çizgisini biraz değiştirip daha genç kadrolarla ve en modern tekniklerle büyük bir hamle yaptı. 150.000'e ulaşan tirajıyla en çok satan gazetelerin başında yer aldı. Esat Mahmut Karakurt, Reşad Ekrem Ko-çu(->) gibi yazarlar ve Altan Erbulak, Oğuz Aral gibi karikatüristler de kadrosunda yer alıyordu. Demokrat Parti iktidarıyla bazen uyuşan, bazen çatışan bir denge içindeydi. 27 Mayıs 1960 sonrasında, basın emekçilerine haklar tanıyan yasalara tepki gösterince tirajı düşmeye başladı. Sahibi de gazeteyi kimseye devretmek istemediğinden 30 Haziran 1964'te yayımına son verdi.

ORHAN KOLOĞLU

YENİ TÜRK

Eminönü Halkevi tarafından çıkarılmış dergi.

ilk sayısı Ekim 1932'de yayımlanan derginin hedefi İstanbul Halkevi'nin organı olmaktı. Gelişen Cumhuriyetin ihtiyaç duyulan fikir yönünü geniş kitlelere yaymak işini üstlenen halkevleri(->), İstanbul'da değişik yöntem arayışı içindeydiler. Kendi yöreleri için yetersiz kalırlardı. Fakat Eminönü Halkevi bunu yenerek, yeni bir fikir merkezi

durumuna geldi ve çıkardığı dergi ile belirli bir etkinlik kazandı, halkevleri genel merkezi tarafından da her zaman örnek gösterildi. *Yeni Türk'ün* yanına, folklor çalışmalarına belirli bir dönem için damgasını vurmuş olan *Halk Bilgisi Haberleri*(->) dergisini de katmak gerekir. Mehmet Halit Bayn(->) tarafından yönetilen dergi, mali bunalıma düşünce, Eminönü Halkevi'nin himayesine girdi, bir süre *Yeni Türk* dergisi ile birlikte yayımlandı hattâ 34. ve 35. sayılarda *Halk Bilgisi Haberleri* diye bir kısım ayrıldı ise de faz-

,5aîi o ftiöjıs w.»'

y£/v/ ti/rk

maları hak ettiği etkinliği sağlamaya engel oldu. Derginin ilgi çekici bir yönü de devrinde yapılan tiyatro, konferans, spor, edebiyat günleriyle ilgili makaleler, haberler, resimlerdir.

MECMVASİ

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

J). HftLKEVİ îjl . Avrupa "flöj.üs- e

YENİ VALİDE KÜLLİYESİ

Edrfûjiti —*Mali*; Tafei'.HöiftîMlen femfroôBt t=d=ı pj«mııcd«l)Q-«ttm) î»ıı ,
İem&niB, Si^{TMTM}, Tttâa, 652 | Spot ~fHW Ç«.ol, Busintli ^«r
fMİy*1İ 697. (

Üsküdar İlçesi'nde, Üsküdar Meydanı'nın güneyinde, güneydoğuda Hâkimiyeti Milliye Caddesi, batıda İmam Nasır Sokağı ve kuzeybatıda Balaban Caddesi ile sınırlanmış bir yapı adası üzerinde yer almaktadır.

Bit fotraa ilWs Aîlâfe ve Dîoin İfel Kavttağı MEİİMET EMİN Bey" BERGSON
dTM unlimt»!

Cümle kapısı üzerindeki Emir Buharî Tekkesi şeyhi Karamanizade Ahmed Efendi tarafından söylenilen tarih kitabesine göre cami, III. Ahmed'in (hd 1703-1730) annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan(->) adına 1120-1122/1708-1710 arasında yaptırılmıştır.

Dış siyasette savaşmak yerine barışı tercih eden ve komşularıyla ilişkilerini bu doğrultuda geliştirmeyi amaçlayan III. Ahmed, kent yaşamında refah, eğlence ve imar hareketleriyle etkin olmuştur. Osmanlı saltanatında saraydan Babiâli'ye ve giderek halk arasında yaygınlaşmaya başlayan yenilenme düşüncesinin temsilcilerinden biri olan III. Ahmed, Batı tekniğinin Osmanlı sanatında kullanılması ve dolayısıyla imparatorluğun 16. yy'daki gelişmiş sanat ve mimari ruhunu yeniden canlandırmanın çabası içerisindeydi. Osmanlı mimari üslubunda, klasik dönemden Batı etkisinin görülmeye başladığı döneme geçiş sürecinin başlangıcında inşa edilen Yeni Valide Külliyesi'nde henüz klasik dönemin mimari üslubu etkendir.

Camii, hünkâr mahfili, türbe, sebil, muvakkithane, çeşme, şadırvan, sıbyan mektebi, arasta (dükkânlar), imaret, meşruta evleri ve mahyacı odasından oluşan Yeni Valide Külliyesi, ayrıntıda klasik dönem

Yeni Valide Külliyesi'nin vaziyet planı: 1- Cami, 2- hünkâr mahfili 3-türbe, 4- sebil, 5- muvakkithane, 6- sıbyan mektebi, 7- dükkânlar, 8- imaret, 9- çeşmeler, 10-hela, 11- sarnıç.

Nadide Seçkin

yapılarından ayrılmasına karşın Sinan'ın mimari üslubunun etkisi altında biçimlenmiştir. Özellikle cami, yaklaşık 150 yıllık bir aradan sonra küçük farklılıklarla Rüs-tem Paşa Camii'nin bir tekrarı gibidir.

Mimar Bekir'in subaşılığı sırasında yapılan Yeni Valide Külliyesi'nin yerleşim düzeni şöyledir: Büyük bir dış avlunun ortasında yer alan ve bir iç avluyla bütünleşen camiye doğudan ahşap bir hünkâr dairesi eklenmiştir. Dış avlu duvarının güneydoğu köşesinde çeşme, sebil, türbe ve muvakkithane birbirlerine bitişik olarak yerleştirilmiştir. Hazire ise caminin güneyinde yer almaktadır. Dış avlunun kuzey cephesindeki girişin üstünde sıbyan mektebi ile altında mahya odası, bu girişin doğusunda dış yüzde 7 adet dükkân ile batısında avlu içinde sarnıç ve helalar bulunmaktadır. Önceleri fodla fırını olarak kullanılan imaret ise külliyenin kuzeyinde ve dışında yer almaktadır. Dış avlunun çeşitli yönlerde beş kapısı vardır. Bu kapılar sebil ve hünkâr kapısı, bedesten kapısı, imaret ve mektep kapısı, imam kapısı ve çarşı-arasta kapısı diye anılmaktadır. Kuzeydeki imaret ve mektep kapısına oranla diğer dört kapı daha küçük ve yalın bir düzenlemeye sahiptir.

Cami: Revaklı ve şadırvanlı iç avlusu ve ahşap hünkâr dairesi ile birlikte dış avluya paralel olarak konumlanmıştır. Üç taraftan merdivenle çıkılan cami ve iç avlu, dış avluya göre daha yüksek bir platform üzerinde yer almaktadır. Sekizgenden gelişen merkezi mekânlı cami planının 18. yy'daki örneği olarak Yeni Valide Camii, enine gelişmiş bir plan düzenindedir. Merkezi mekân büyük ve basık bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekânda kasnakta açılan pencerelerle bütünleşen kubbenin etkisi, dıştaki basık görünümünden farklı olarak algılanmaktadır.

Merkezi kubbeyi dördü serbest, dördü ise ikişer ikişer kuzey ve güney duvarlara bitişik olarak bulunan sekiz ayak taşımaktadır. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Yan sofalar, köşelerde küçük kubbelerle, ortada ise aynalı tonozla örtülmüştür. Cümle kapısı ve iki yan taraftaki sofaların üstünde yer alan mahfiller mermer şebekeli korkuluklarıyla döneminin üslubunu yansıtmaktadır. Duvarlar ve ayaklar mermer, mihrap yan duvarları ise çinilerle kaplıdır. Bu çinilerin çöküş devrini yansıtmaları konusunda sanat tarihçilerinin görüşü ortaktır. Cami içindeki "El-cenne-tu tahte akdemi'l-ümmehat"

ve "Re'sül-hikmeti mehafetu'llah" celi sülüs levhaları III. Ahmed'in kendi el yazısı olup mü-zehhip Taşkondurmaz Mustafa Ağa'ya işletilmiştir. Caminin ve türbenin diğer celi yazılarını ise Hezarfen Mehmed Efendi yazmıştır. Caminin son cemaat yeri girişin iki yanında kubbeli olmak üzere girişte ve kenarlarda tonozla örtülüdür. Kapı kemeri yuvarlak olan giriş portali beyaz mermerdendir. Kapının üzerinde Taib Çelebi tarafından yazılan 48 beyitli bir kitabe vardır. Son cemaat yerinde iki mihrapçık ve sağ tarafta bir mükebbirlik vardır. Caminin kuzey cephesinin iki yanında klasik oranlar-

Yeni Valide Camii

Erkin Emiroğlu, 1988

da, stalaktitli, çifte şerefeli iki minare bulunur. Klasik döneme oranla daha ince olarak yapılan minareler Semavi Eyice'ye göre son klasik minare örneğini oluşturmaktadır. Camii dış görünüşte yüksek kasnak-lı basık kubbesi, işlevsiz nitelikteki ince ve zarif ağırlık kuleleri, güney cephesindeki payanda sistemi, ferah iç mekân etkisi, çinilerinin üslubu, bezemeleri vb ayrıntılarıyla klasik dönem camilerinden ayrılmaktadır. İç avluyu çevreleyen revak-lar kubbe ile örtülmüştür. Revak kemerleri sivri kemer biçiminde olup sütun başlıkları stalaktitlidir. İç avlunun üç kapısı üzerinde celi ile yazılmış kitabeler vardır. Avlunun ortasında sekizgen bir şadırvan bulunmaktadır. Sivri kemerlerle bağlanan stalaktitli başlıklı sekiz sütunun aralan tunç şebekelidir. Saçak frizi altında Taib Çelebi'nin kitabe bordürü yer almaktadır. Gülnûş Emetullah Valide Sultan, bu caminin kitap dolabına vakfettiği kitaplarla bugün kendi ismini taşıyan kütüphaneyi kurmuştur.

Hünkâr Kasn-. Caminin doğu cephesine bitişik konumda olup daha geç bir dönemde yapılmıştır. Ahşap malzeme ile döneminin yeni gereksinimleri doğrultusunda cami yapısı dışında ve ona bitişik olarak yapılan hünkâr kasrı, üç ahşap ve iki taş sütun üzerinde yükseltilmiştir. Üst katta bir

sofa ile bir dinlenme mekânını da içeren bu kasırdan cami içindeki hünkâr mahfiline geçiş vardır. Bugün oldukça bakımsız durumdaki mahfil onanma muhtaçtır.

Türbe-. III. Ahmed'in annesi Gülnûş Emetullah Valide Sultan'ın gömülü olduğu açık türbe, külliye'nin dış avlu duvarı üzerinde, güneyde çeşme ile muvakkithane-nin arasında yer almaktadır. Sekizgen plan şemasında, karşılıklı iki kenarıyla sebil ve muvakkithaneye bitişik konumda bulunan türbenin üstü demir parmaklıklarla ve tellerle kapatılmıştır. Sekizgenin köşelerinde yer alan mermer sütunlar stalaktitli başlıklı olup sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmışlardır. Sütun araları şebekelidir. Türbe içinde iki adet mermer mezar taşı bulunmaktadır.

Sebil: Dış avlunun kuzeydoğu köşesinde türbeye bitişik olarak yapılmıştır. Kurşun kaplı kubbe ile örtülmüştür. Saçak altında Naim Ağa'nın kitabe şeridi yer almaktadır. Stalaktitli başlıkları olan sütunlar sivri kemerlerle birbirlerine bağlanmış olup sütun araları tunç şebekelidir. Günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı "TC Ayvalık Zeytinlikleri İşletme Müdürlüğü" tarafından satış yeri olarak kullanılmaktadır.

Muvakkithane: Türbenin batısında ve ona bitişik olarak yapılmıştır. Mimari üs-

YENİBOSNA

470

471

YENİÇERİ MÜZESİ

Yeni Valide Camii'nin kubbe süslemeleri.

Tahsin Aydoğmus

lubu açısından daha geç bir döneme ta-rihlenen yapı, kare planda olup yol cephesi üç yüzlü olarak biçimlenmiştir. Günümüzde "Üsküdar Abdülhalil Paşa Türbesi ile Mevcut Türbeleri Onarma, Yaşatma, Tanıtma Derneği" (kuruluş 1922) tarafından dernek binası olarak kullanılmaktadır.

Sıbyan Mektebi: Kuzeye açılan dış avlu kapısının üzerinde yer alan sıbyan mektebinin girişi dış avludandır. Kurşun kaplı ve biri daha basık olan iki tonozla örtülü olan mektebin alt katında bir mahya odası bulunmaktadır. Yapı günümüzde müezzin lojmanı olarak kullanılmaktadır.

Dükkânlar: Külliye'nin kuzey dış duvarı devamında ve girişin doğusunda yedi adet kagir yapılı, tek katlı dükkân bulunmaktadır. Günümüzde bu yapılar özel mülkiyete geçmiştir.

imaret: Külliye'nin dışında ve kuzeyinde yer alan yapı evvelce fodla fırını olarak kullanılmaktaydı. Balaban Cadde-si'nden "L" şeklindeki avluya girildikten sonra sağ ve soldaki iki büyük salonun arasındaki tonozlu mekândan geçilerek

daha geniş bir mekâna ulaşılmaktadır. Sol taraftaki salon iki manastır tonozu ile, sağ taraftaki salon ise fenerli iki kubbe ile örtülüdür. Soldaki salonda iki ocak bulunmaktadır. Tonozlu orta mekânın devamında yer alan mekân, dışarıya bir kapı ve pencere ile açılmaktadır. Yapıyı günümüzde Gima TAŞ kiracı olarak kullanmaktadır.

Çeşmeler: Sebilin kuzeyinde yer alan sebil ile aynı tarihte yapılan çeşmenin banisi Valide Sultan'dır. Lale Devri'nin mermer kabartma işçiliğini karakterize eden çeşmenin üzerinde Taib Mehmed Çele-bi'ye ait bir tarih beyti vardır (1121/1709). Banisi III. Ahmed olan iki çeşme, dış

avlundun batısında ve dışında yer alır. Külliye içindeki en yalın tasarıma sahip olan çeşmenin üzerinde şair Taib'in ta'lik ile yazılmış bir tarih kitabesi vardır (1122/1710). Külliye'deki üçüncü çeşme, imaret duvarına güneyde bitişik olan üç yüzlü çeşmedir. Üç Çeşme olarak da bilinmektedir. Kitabesine göre daha geç tarihli (1194/1780) olan çeşme, I. Abdülhamid'in ikinci kadını Sine-

Yeni Valide Külliyesi'nde şadırvanlı avlu. *Tahsin Aydoğmus*

perver Kadın tarafından, vefat eden oğlu Şehzade Ahmed ruhuna yaptırılmıştır. **Bibi.** Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, 401-403;

tezi), 1970; Ethem, *Camilerimiz*, 90; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, I, 309-311; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 15.

NADİDE SEÇKİN

YENİBOSNA

İstanbul'un Trakya doğrultusundaki büyüme alanı içinde yer alan; Bahçelievler İlçesi'ne(->) bağlı, 5 mahalleden oluşan bir yerleşme.

İstanbul metropolünün meydana gelmesinde önemli rol oynayan eski köylerden birisi de Yenibosna'dır. İdari bakımdan önceleri Bakırköy İlçesi'nin(-0 Mah-mutbey Bucağı'na bağlı olan bu yerleşmede bağımsız bir yerel belediye de bulunuyordu. 1992'de ise Yenibosna'nın 5 mahallesi, yine aynı yıl (25 Ağustos 1992'de) kurulan Bahçelievler İlçesi'nin mahalleleri arasına katılmıştır.

Topkapı çıkışına 12 km uzaklıkta yer alan Yenibosna yerleşme alanı, hafif dalgalı bir topografyaya sahiptir: Doğuya doğru 100 m'ye yükselen tepe düzlükleri ile çevrede uzanan az eğimli yamaçlar üzerinde yer alan yerleşme çevresinde, arazide fazla parçalanma olmadığı için, topografik bakımdan çeşitlilik görülmez. Batıda, araziye iyice gömülmemiş ince bir şerit halinde uzanan, kenarları sanayi tesisleri ve onların artıkları ile dolmuş olan Çobançeşme Deresi de doğal yapının egemen unsurlarından birisini oluşturur.

Yenibosna'da yerleşme "93 Harbi" olarak anılan Balkan Savaşı'ndan sonra gelen 15-20 aile ile başlamıştır ve ilk adının Saraybosna olduğu söylenmektedir. Bu söylentiye göre köy, Osmanlı döneminde Saraybosna yakınlarında yararlılık gösteren bir beye tımar olarak verilmesinden dolayı bu adı almıştır. Daha sonra Viranşehir olarak anılmaya başlanan yerleşmenin adı 1936'da Yenibosna olarak değiştirilmiştir. Bölgeye yerleşen ve tarımla uğraşan göçmenlere Ayamama Deresi ile Londra Asfaltı arasında kalan alandaki arazi dağıtılmış, tapusuz dağıtılan bu araziler için sonradan birçok hukuki sorun ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyet'ten sonra, 1935-1937 arasında Bulgaristan'dan gelen 30-40 aile ile yerleşme daha da büyümüştür. Bu devrede gelenlere, Kuleli Camii yakınında bulunan Kuleli Çiftliği'ne ait arazi, hane başına 25-30

dönüm halinde, Ziraat Bankası aracılığıyla dağıtılmıştır. Bu yerleştirme girişimlerinin sonucu olarak, şimdiki Yenibosna'nın en işlek caddesi olan Yıldırım Beyazıt Caddesi açılmıştır.

Bu devrede, köyde bir ilkokulun faaliyete geçtiği görülürse de köy istanbul'un yakınlarındaki diğer köyler gibi, sakinlerinin hâlâ hayvancılık ve sebzeçilikle uğraştığı az nüfuslu bir yerleşme halindeydi. Nitekim, 1940'ta nüfusu ancak 305 kişiye ulaşabilmişti. Bu devrede dikkat çeken bir husus da nüfusta cinsiyet oranı-

Yenibosna'dan bir görünüm.

Yavuz Meyveci, 1994

mn dengeli oluşudur: 151 erkek ve 154 kadın. 1951'de Bulgaristan'dan 15-16 hanelik ikinci bir göçmen kafilesinin gelmesi üzerine yeni arazilerin dağıtımıyla yerleşme daha da genişlemiş ve nüfusu 1955'te 601 olmuştur. Yerleşme, bu ekonomik ve demografik özelliğini uzun süre korumuştur.

Önce Altınyıldız Konfeksiyon ve Mensucat Fabrikası'nın (1953), ardından Halkalı'da bir yem fabrikasının kurulmasından sonra, Yenibosna'da muhtarlık eliyle sanayi için ucuz arsa satışının başlaması, çevrede yavaş yavaş sanayi faaliyetlerinin belirmesine yol açmıştır. Sanayi faaliyetlerinin bu alanı seçmelerinde, İstanbul'un 1966 Sanayi Planı ile sanayinin belirli alanlarda kurulması zorunluluğu getirilmesinin de dolaylı etkisi olmuştur. Adı geçen sanayi planında Yenibosna'da sanayi kurulması öngörülmediği halde, Londra Asfaltı'nın sağladığı ulaşım kolaylığı, sanayi için bol ve ucuz arazinin varlığı ve işçi sağlanmasındaki kolaylıklar gibi nedenlerle, sanayiciler şehre yakın Yenibosna gibi köylerde tesis kurma kolaylıklarından yararlanabilmek için buraları tercih etmişlerdir. Yenibosna'ya ilk gelen tesislerin başında dokuma (örneğin Altınyıldız), gıda maddeleri (örneğin Süt Endüstrisi Kurumu, Schweppes vb) ve giyim eşyası (Altınyıldız'ın giyim eşyası tesisleri dışında, küçük ve fason olarak çalışan işletmeler) sayılabilir. Diğer sanayi kolları da bunları izlemiştir. Yenibosna'nın 1972'de belediye haline gelmesine rağmen, bu sanayi tesislerinin, konutların ve tarım dışı faaliyetlerin araziden plansız yararlanmaları sürmüş, hızlı nüfus artışının da buna eklenmesiyle, sonuçta ortaya konut sorunu ve altyapı yetersizliği gibi birçok şehirselleşme sorunu çıkmıştır.

Özellikle 1970'ten sonra sanayi tesislerinin çoğalması (1980'de sayıları 60'ı aşmıştı) yerleşmenin mekânsal olarak genişlemesine yol açarken, yerleşmenin nüfusu ve ekonomik yapısı üzerinde de etkili ol-

muştur. Önceleri tarımda çalışan nüfus sanayiye kayarken, nüfus Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelenlerle hızla artmaya başlamıştır. 1960'ta birdenbire iki mislinden fazla artış göstererek 1.386'ya çıkan nüfus, 1965'te, 2.776'yı, 1970'te 8.775'i bulmuş, fakat 1975'te, yani beş yıllık bir süre

içinde âdeta patlama yaparak 26.424'e çıkmıştı. Daha sonraki dönemde de süren artışlarla Yenibosna'nın 1985'te 56.664, 1990'da da 98.835 nüfusa eriştiği görülmektedir. Bu nüfusun mahallelere dağılışı ise şöyledir: Fevzi Çakmak Mahallesi 15.836, Hürriyet Mahallesi 26.270, Merkez Mahallesi 9.374, Çobançeşme Mahallesi 14.273, Zafer Mahallesi 33.082.

Günümüzde 170.000 dolayında bir nüfus kütesinin yaşadığı tahmin edilen Yenibosna'da, çevresindeki diğer yerleşmeler gibi, Trakya doğumlular egemendir. Bulgaristan göçmenleri ve Trakya'nın diğer yerlerinden, coğrafi yakınlıktan yararlanarak gelenler önem taşımaktadır. Onları Tokat, Erzincan, Sivas, Bayburt ve Malatya kökenliler izlemektedir, istanbul'un başka yerlerinde de gözlemlendiği gibi, gelenler özellikle başlangıçta birbirlerine yakın olmayı yeğlemişlerdir. Yenibosna'da da bu olay gözlenmektedir; örneğin Fevzi Çakmak Mahallesi'nde en çok Trakyalılar; Zafer Mahallesi'nin kuzey kısmında Sivas ve Malatyalılar; Çobançeşme Mahallesi'nde Trakya, Nevşehir ve Tokatlılar; Merkez Mahallesi'nde Trakya, Kastamonu, Tokat ve Malatyalılar; Hürriyet Mahallesi'nde Bayburt, Sivas, Erzincan ve Malatyalılar bir arada ve çoğunlukta bulunmaktadır.

Yerleşmenin merkezi iş alanını oluşturan Yıldırım Beyazıt Caddesi dışında, Fatih, Güneşli, Atatürk, Hürriyet ve Mahmut Bey caddeleri de iş faaliyetlerinin yoğunlaştığı diğer caddelerdir. Bu caddeler ve bunlara açılan tali yollar boyunca perakende satış yerlerinden başka, özellikle giyim eşyası imali ve benzerleriyle uğraşan çok sayıda küçük atölye de yer al-

maktadır. Yerleşmenin büyümesine paralel olarak kentsel işlevler de çeşitlenmiştir. Çok sayıdaki ilköğretim okulu, ilkokul ve lise (toplam okul sayısı 12) gibi eğitim kurumları yanında bankalar, sağlık ocakları, poliklinik ve hastaneler de hem Yenibosna'nın, hem de çevredeki alanların taleplerini karşılamaktadır. Günümüzde Yenibosna, plansız yapılaşmadan su ve kanalizasyon gibi altyapı yetersizliklerine kadar çözümlenmesi gereken bir dizi ağır sorun barındıran, istanbul'un plansız yapılaşmasıyla yayılmasının ve bunun getirdiği sorunların en iyi izlenebileceği yerleşmelerden biridir.

Bibi. H. Altıntaş, "Yenibosna'da Sanayi Faaliyetleri", (İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü, mezuniyet tezi), 1980; E. Tümertekin, "Effects of urban centers on rural settlements", *Revteu*, S. 14 (1972-1973), s. 97-106.

NAZMIYE ÖZGÜÇ

YENİÇERİ AYAKLANMALARI

bak. AYAKLANMALAR

YENİÇERİ KIŞLASI

bak. YENİ ODALAR

YENİÇERİ MÜZESİ

19. yy'm ikinci yarısında kurulmuş müze.

Fethi Ahmed Paşa(->) 1846'da daha önce Cebehane olarak kullanılan ve 1726'da Darü'l-Esliha adını alan Aya İrini Kilise-si'nde İstanbul'un ilk müzesini kurmuştu (bak. Askeri Müze). Müzede öncelikle aynı bina içinde daha önce depolanmış olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişini yansıtan silahlar sergilenmişti. Bu sergileme sırasında silahlardan başka Osmanlı askeri tarihini yansıtacak orijinal malzeme yoktu, çünkü 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla birlikte bu ocakla ilgili her türlü eser de yok edilmişti (bak. Vak'a-i Hayriye). Bu nedenle Fethi Ahmed Paşa büyük gayretle eski albümlerden yararlanarak yeniçeri kıyafetleri diktirip, onlara uygun mankenler yaptırdı.

Kıyafetlerin hazırlanmasında Arifi Paşa'nın modellerinden yararlanılmıştı. Hazırlanan bu mankenler asker ve sivil görevlileri temsil eden diğer kıyafetlerle birlikte Askeri Müze'nin üst katındaki kıyafet galerisine yerleştirilmişti. Ancak eserlerin çokluğu ve üst üste sergilenmesinden dolayı depo görünümü alan Askeri Müze aşırı rutubet yüzünden kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Abdülaziz döneminde (1861-1876) tekrar Harbiye Ambarı şeklini alan Aya İrini'deki "kıyafethane" denilen kıyafet sekiyonu bu binadan kurtarılarak Sultanahmet Meydanı'nda İbrahim Paşa Sa-rayı(->) yakınlarında Çadır Mehterhanesi denilen binaya taşınmıştır. Bu binaya "Yeniçeri Müzesi" adı verilmiş, manken ve kıyafetler burada sergilenmiştir.

İtalyan yazar Edmondo de Amicis(->) Yeniçeri Müzesi'ni şöyle anlatır: "Türkiye'nin en meşhur kişilerinin mumyalaşmış olarak bulunduğu bir hayaletler müzesi veya daha ziyade üstü açık bir kabir gibidir. Bunlar tahtadan yapılmış, boyanmış, eski âdetlere göre giyinmiş, sert ve mağrur ta-

YENİÇERİLER

472

473

YENİÇERİLER

nın nitelikleri daha da rağbet kazanmıştır. İşte bu tür teknolojik ve askeri gelişmelere bağlı olarak ocağın mevcudunun artması elzem olmuşsa, bu ihtiyacın devşirme uygulamasını genişleterek karşılanamayacağı açıktır. Belki isteksiz ama gerçekçi Osmanlı yöneticileri, devşirme çocuklarını (kul oğulları) ve hattâ yakınlarını da (kul karındaşları) ocağa kaydederek devşirmeyi esnetmenin yamsıra, özellikle maaşa bağlanmak isteyen

Müslüman doğumlu gençleri ocağa kabul ederek 16. yy'ın sonlarından itibaren yeniçerilerin sosyal kompozisyonunun hızla değişmesine yol açmışlardır.

«l^lffliiiiSi!

Yeniçeri tipleri: Karakullukçular, ortada usta.

TETTVArşivi

Yüzyıl başından bir kartpostalda Yeniçeri Müzesi. *Cengiz Kahraman arşivi*

vırlar içinde ayakta duran, başı yukarıda, gözleri kocaman kocaman açılmış, ellerini kılıçlarının kabzasına atmış, eski güzel zamanlarda olduğu gibi, kılıç çekip öldürmek için bir işaret bekliyormuş hissini veren kocaman heykellerdir. Önce padişah dairesi gelir. Darüssaade ağası, veziriazam, şeyhülislam, mabeyinciler ve yüksek rütbeli zabıtlar, başlarında rengârenk ehram, küre, kare şeklinde, kocaman, harikulade serpuşlar, üstlerinde parlak renkli, işli sırmalı ipek kumaştan kaftanlar, belleri kaşmir kuşaklarla sıkılmış kırmızı veya beyaz ipekten cüppeler, göğsü altın ve gümüş pullarla kaplanmış sırmalı ceketler, ellerinde hükümdarlara mahsus silahlar. Daha sonra padişahın kürklerini, kavuğunu, biniş iskemlesini, kılıcını taşıyan içoğlanları gelir. Sonra sihirbaz ve mabut suratlı, pırıl pırıl, tüyler içinde, başlarında Acem serpuşları, miğferler, al renkli külahlar, hilal, kozalak, devrilmiş ehram şeklinde acayip sarıklar olan, çelik çubuklar, kocaman hançerler, kırbaçlarla kapıcılar, bostancılar, baltacılar, akağalar ve siyah ağalar. Sonra beyaz bir cüppe giymiş mübarek hamisi Emin Baba ile Yeniçeri Ocağı geliyor. Mutfağın çeşitli vazifeleri ile temsil edilmiş her rütbeden ve Sultan Mahmud'un toplarıyla imha edilen ve haddini bilmez ordunun bütün işaretleri ve bütün üniformalarıyla her sınıftan asker. Sakalar, çorbacılar, aşçı ustalar, aşçı yamakları, hususi hizmetler gören askerler, taslan, sarıklarına sokulmuş kaşıklar, cüppelerinden sarkan çingirakları, kırbalı, ayaklanmayı haber veren meşhur kazanları, keçeden yapılmış koca börkleri, enseden bele inen yatırtmaları, oymalı madeni halkalardan geniş kemerleri, dev gibi kılıçlarıyla uzun sıralar halinde birbiri arkasına geliyorlar. Saray dilsizleri, ellerinde ipek kaytanları olduğu halde, cüceler ve soytarılarla, zalim budalaların sevimsiz çehreleri ve gülünç serpuş-larıyla en sonda bulunuyorlar. Sonuna gel-

diğiniz zaman saray halkının ortasında Topkapı Sarayı'nın bir salonunu baştan başa geçtiğinizi sanırsınız."

Yeniçeri Müzesi 1894'teki depremde büyük hasar görmüştür. Bu afetten sonra müzenin eserleri Vezneciler'de Mısırlı Zeynep Hanım Sokağı'nda bulunan bir yapının ikinci katına taşınmıştır. Eserler bu binada iki sene kaldıktan sonra tekrar Sultanahmet Meydanı'nın sonunda

bulunan Ziraat, Orman ve Maadin Nezareti binasına bitişik olarak yapılan Yeniçeri Müzesi'ne taşınmıştır (bak. Sanayi Mektebi binaları). 31 Ağustos 1899'da ziyarete açılan müzedeki objeler II. Meşrutiyetin ilanından sonra, Alımed Muhtar Paşa(-*) tarafından yeniden düzenlenmesi sırasında Askeri Mü-ze'ye alınmış ve sergilemede kullanılmıştır. TÛLÎN ÇORUMLU

YENİÇERİLER

Dar anlamında, Yeniçeri Ocağı denilen askeri teşkilat neferleri. Ancak 16. yy'ın ikinci yarısından itibaren zanaat ve ticaretle de içli dışlı oldukları için, İstanbul'da şehirli halkın önemli bir bölümünü oluşturmuş, kendine has âdetleri, yaşam tarzı, siyasi kimliğiyle 19. yy'm başlarına kadar şehir hayatına damgasını vurmuş sosyal bir zümre. Osmanlı yeni ordusunun (yeni çeri) kuruluş tarihi tam olarak bilinmiyor, ama 1362-1380 arasında teşekkül ettiğine kesin gözüyle bakılabilir. Ortaçağın sonlarında Batı Avrasya'da önem kazanan piyade birliklerinin ve düzenli orduların ilk örneklerindendir. Yine o günlerin öncü teknolojisi olan barutun dünya tarihindeki en erken teşkilatlı kullanım örneklerinden biri, Osmanlı yeni ordusu olmuştur. Başında, yeni kurulan bu orduyu niteleyen "yeni çeri", giderek genişleyen kapıkulu ocakları teşkilatında, sadece bir ocağın, piyade güçlerden oluşan en büyük ve nüfuzlu ocağın adı olmuştur. Yeniçeriler önceleri, ganimet olarak sayılan savaş esirlerinin beş-

te birine (pençik) tekabül edecek şekilde, gazilerden merkezi devlet adına bir çeşit vergi olarak toplanan gençlerden oluşturulmuştur. Bu kaynağın yamsıra, en geç 1380'lerde başlatılan devşirme uygulaması ile gayrimüslim tebaa arasında, belirli kanunlar çerçevesinde gençler devşirilmiş. 15. yy'ın birinci çeyreği civarından 16. yy'ın son çeyreğine kadar, ocak neferlerinin büyük çoğunluğunun kaynağı olan devşirme, 17. yy'da yavaşlamış, 18. yy'da ortadan kalkmıştır. Gerek pençik, gerekse devşirme metoduyla kapıkulu olmak üzere toplanan gençler, 8-20 yaşları arasında seçilir, en gençleri genellikle saray hizmetine ayrılır, diğerleri Türk dilini ve İslam âdetlerini öğrenmek üzere "Türk"e (yani toprak işleyen Türk rençberlerin yanına) verilirdi. Birkaç yıl bu şekilde hizmet ettikten sonra, acemioğlanı yazılırlar, 8-10 yıl kadar acemi olarak çalıştırıldıktan ve eğitildikten sonra "kapıya çıkma" denilen bir çeşit mezuniyet aşamasından geçerek asıl kapıkulu kariyerlerine başlardı ki, çoğu için bu yeniçeri olmak demekti. Mimar Sinan'ın "otobiyografisinde" yer alan *Olup yeniçeri çektim cefayı /Piyade eyledim nice gazayı* beytinde ifade edildiği üzere, yeniçerilik meşakkatli bir meslekti, ama tüm Akdeniz havzası ve Avrupa ile karşılaştırıldığında oldukça yüksek ve düzenli bir maaş, sakatlık ve emeklilik (oturak) hakları, bölüklerin ortak yatırım ve zaruret fonları diyebileceğimiz "orta sandığı" kurumunda billurlaşan

bir dayanışma ortamı, bu mesleği orta ve yeni çağların koşullarında görelî olarak cazip kılmıştır.

İlk kez 1389 Kosova Savaşı'nda askeri varlıkları kaynaklara yansıyan yeniçerilerin yıldızı, asıl ateşli silahların kritik bir rol oynamaya başladığı 15. yy'ın ortalarına doğru parlamıştır. Orta Avrupa'da geliştirilen Wagenburg taktiklerini kullanan Macar orduları ile Osmanlı ordularının karşı karşıya geldiği 1443 ve 1444'te savaşın dengelerini Osmanlıların lehine çeviren unsur yeniçeriler olmuş, İstanbul'un fethinde bu prestijlerini pekiştirme fırsatı bulmuşlardır. Fethin efsane kişiliklerinden Ulubatlı Hasan, yeniçerilerdendir.

Fetihten sonra ocağın merkezi İstanbul olmuştur. Kalelerde ve taşrada görev yapan yeniçerilerin mevcudu bir süre sonra büyük rakamlara ulaşmışsa da çeşitli yörelere yayılan ocaklılar arasındaki dayanışma ve ortak kimlik çözülmemiş, bu açıdan ocağın kalbi payitahtta atmıştır.

İstanbul'da yeniçerilerin kışlaları, şimdi Şehzadebaşı diye bilinen semtte yapılmıştır. Acemioğlanlarının kışlaları da aynı yerdeydi. 1509'da şehre çok hasar veren ve halkın "küçük kıyamet" diye adlandırdığı depremten sonra binalar ahşap olarak yeniden yapılmış, daha da sonra, 1540 civarında, Şehzade Camii Külliyesi'ne yer açmak üzere çoğu yıkılmıştır. Bu meyanda yeniçerilerin büyük çoğunluğu Aksaray ile Horhor arasında yeni ve geniş bir kışla mahalline yerleştirilmişlerdir. Yeni Odalar(->) diye bilinen bu kışlalar, Şehzadebaşı'ndaki Eski Odalar'da(-0 bir miktar yeniçeri bırakılmışsa da, 1826'ya kadar ocağın üssü

olma konumunu sürdürmüştür. 16. yy'ın ortalarından itibaren sayıları hızla artan evli yeniçeriler kendi evlerinde oturdukları için 17. ve 18. yy'larda şehrin çeşitli mahallerinde yaşayan ocak mensupları vardı. Ayrıca bekâr odaları ve yatılı kahvehaneler birçok yeniçerinin yaşadığı mekânlardı. Ancak, nerede yaşarsa yaşasın her yeniçerinin mensup olduğu odaların (yani bölüklerin) ve bir bütün olarak ocağın, tören ve ritüellerinin yer aldığı, kazan ve sancaklar gibi değerli eşyalarının ve sembolik ağırlıklarının bulunduğu en önemli mekân, Yeni Odalar ve önündeki Etmey-danı'ydı(->).

Mesela 18. yy'daki çehresini daha ayrıntılı tanıdığımız bir âdet gereğince, her sabah ocağın seçirdim ustaları tarafından mezbahadan Etmeydanı'na getirilen sığır etleri, gülbank çekildikten sonra ortalara dağıtıldı. Sultan ile kapıkulları arasındaki nimet ve hizmet karşılıklılığına dayanan bir çeşit "mukavele", genellikle buna benzer mutfak (ocak) dünyası ile ilgili simgelerde ve ritüellerde ifadesini bulmuştu. Galebe divanında Topkapı Sarayı'nda verilen çorbayı içmemek hoşnutsuzluğun, daha da iyi bilindiği üzere, orta kazanlarını ya da ocağın Hacı Bektaş Veli tarafından kutsandığı düşünülen kazan-ı şerifini yeriden kaldırmak, tam bir isyan hazırlığının ifadesiydi. Orta mutfakhaneleri o kadar hürmet uyandıran yerlerdi ki, suç işleyen yeniçeriler burada tutuklu bulundurulurlar, aşçıbaşılar odaların en

saygın za-bitanından sayılırlardı. Yeniçeriler, siyasi eylemlerine genellikle Etmeydam'nda toplanarak ve ant içerek başarlardı.

Ocağın sosyal, idari ve siyasal hayatında önemli rol oynayan bir diğerk mekân, Ağa Kapısı(->) yani yeniçeri ağasının konağı ve müstemlatı olmuştur. İdari işlerin ya-nısıra, ocak mensuplarını ve ocak kanunlarını ilgilendiren meselelerin görüşüldüğü ağa divanı da burada toplanırdı. Geniş bir avlu etrafında yeniçeri ağasının ve katar ağalarının makamlarını, büyük bir camii, zindanı, çeşitli köşkleri, çardakları ve hizmet binalarını barındıran Ağa Kapısı'ndan, acemi ve yeniçeri zanaat erbabının hizmet ettiği imalathanelerden oluşan bir de çarşı vardı. "Köşklü" adı verilen acemioğlan-larının hizmet ettiği ve yangın kulesi olarak kullanılan, yüksek bir camlı köşk de sarayın dahilindeydi. Ayrıca meşhur bir Tekeli Köşkü vardı ki, geniş bir açıdan şehrin birçok mevkiine nazır olan bu köşkte yeniçeri ağasının kışın karlı fırtınalı bir gününde sadrazamı ağırlaması âdeti, şehirlilerin muhayyilesinde önemli bir yer tutmuş olmalı.

Ocağın kaldırılmasıyla birlikte vuku bulan büyük tahribat sonucu, bu binalardan, Şehzadebaşı'ndaki gösterişsiz Acemioğlan-ları (bugün "Acemoğlu") Hamamı hariç, eser kalmamıştır. Yeni Odalar topa tutulmuş ve yakılmış, Eski Odalar yıktırılmış, kısmen yanan ve yıkılan Ağa Kapısı şeyhülislamlığa ait olarak yemden inşa edilmiştir (bugün İstanbul Müftülüğü olarak kullanılmaktadır).

İstanbul ve genel olarak Osmanlı şe-

Yeniçeri ortalarının alametleri (42-81. ortalar).

Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilat ve Kıyafet-i Askeriyesi*, I, İst., 1909

hircilik tarihi açısından bakıldığında, yeniçerilerin varlığı askeri kimlikleriyle sınırlanamaz. Sefer dışında, güvenlik ve itfaiye hizmetleri başta olmak üzere devlet sektöründe çeşitli görevleri üstlenmişlerdir. İstanbul'da asayişini sağlamak üzere oluşturulan kullukları(->) onlar beklemiş, bir zamanlar şehri doğal afetler gibi sık sık tehdit ve tahrip eden yangınları söndürme vazifesi onlardan beklenmiştir.

m

Yeniçerilerin iktisadi hayata katılmaları, oldukça erken dönemlere gider. Hiç olmazsa mal mülk sahibi olarak dükkânlarını kiraya verenler arasında yeniçerilere daha 1490 tarihli bir belgede rastlanır. 16. yy'ın başlarındaki belgelerde çift çubuk sahibi yeniçeriler çıkar karşımıza. Bu erken devirlerde çoğunun bekâr olduğu kesindir, ama Lampo di Birago daha 1452'de Edirne'de evli yeniçerilerden söz eder. löOO'le-re doğru, yeniçerilerin iktisadi hayattaki varlıklarının ve evli barklı efradın dikkatini çekecek ve Osmanlı yazarlarını endişelendirecek bir hal alması, ocağın mevcudunun artması ve sosyal kompozisyonunun değişmesi olgularına bağlıdır.

Devşirme usulünün zaman içinde terk edilmesi ve ocağın mevcudunun artması olgularını "yozlaşma" olarak değerlendirmek, sosyal ve askeri zaruretleri göz ardı etmek anlamına gelir. Birtakım yolsuzluklar muhakkak yapılmış, hattâ büyük boyutlara ulaşmış, mesela seferde ölenler (mah-luller) kaydedilmeyerek onların maaşları devlet hazinesinden toplanmaya devam edilmiş ve ocak zabitleri arasında pay edilmiştir (bu açıdan, ocak zabitleri Avrupalı meslektaşlarından pek farklı değiller, çünkü aynı yolsuzluk 17. yy Avrupa ordularında da görülmüştür). Ancak, Avrupa'da yeniçağa damgasını vuran "askeri devrim"in önemli bir boyutu, orduların büyümesidir. Ayrıca, ateşli silahların ve piyadenin önemi artmış, dolayısıyla Yeniçeri Ocağı'

YENİÇERİLER

474

475

YENİÇERİLER

Öte yandan ocak mevcudunun artması maliyeye büyük bir yük getirdiği için, 17. yy'dan başlayarak Osmanlı reformculuğunun gündemindeki en önemli maddelerden biri, başta yeniçeriler olmak üzere kul olarak kayıtlı olanların sayılarını azaltarak hazineye nefes aldirmek olmuştur. Bu eğilim ile ordunun büyümesi eğilimi arasındaki uyumsuzluk, 17. yy Osmanlı idari ve siyasi hayatında sürekli bir gerilim ögesi-ydi. Askeri zaruretlerin ötesinde, ocak, şehre göçen nice insan için ekmek kapısı olduğundan, bir çeşit sosyal güvenlik işlevi görüyordu ve bugünkü KiT'ler gibi, devletin mali disiplin ve babalık arayışlarının çatıştığı fay hattında depremlerle hayatını sürdürüyordu.

16. yy'ın sonlarından itibaren, ocağın mevcudu inişli çıkışlı, ama gittikçe yükselen bir eğri ile ifade edilebilir. Mali disiplin hevesi ne kadar güçlü olursa olsun, bilhassa askeri zaruretlerin karşısında uzun süre-, li olamıyordu. Mesela, 1692'de, yani 2. Viyana kuşatması sonrası bozgunlarının sürmekte olduğu dönemde, istanbul'da bulunan Kont Marsigli kendi gözleriyle gördüğü şu tabloyu resmeder: "Bütün şehrin sokaklarında 'kapıya çağırtmak' denilen sultanın beyannamesinin sureti neşrini ve daveti gördüm. Bu beyannamede yeniçerilere yevmiye 8 akçe verileceği beyan ediliyordu... Keza seferden sonra oturaklara mahsus olan tahsisatın dahi verileceği beyan ediliyordu. Keza tertip harici olarak bazı imtiyazattan ve ticaret ve sanayi ile iştigal etmek gibi şeylere müsaade olunacağından dahi bahsedilmekte idi... işbu ila-natın ertesi günü başçavuş istanbul'un en geniş meydanına gelerek... orduya kayıt ve kabulü arzu edenlere nezaret eylemekte idiler. Beyannamede tadat edilen imtiyaza! ve vaitler pek büyük olduğu halde ben büyük bir arzu ile yeniçeriliğe kayıt ve kabulü arzu edenleri çok az olarak gördüm." Bu olaydan 9

yıl sonra, 1701'de yeni bir reform hamlesi olarak, 70.000'i bulmuş olan ocak mevcudunun yarıya indirildiğini görüyoruz. Ama bu disiplin muhafaza edilmemiş, yeniçerilerin sayıları yeniden artma temayülüne girmiştir.

Zaten, 1730 tarihli Patrona Halil Ayak-lanması'ndan sonra devletin bu konuya yaklaşımı değişmiştir. Ocaktan maaş alma imkânı sağlayan "esami" *zumun* zaman satışa çıkarılmış ve kısmen iç borçlanmaya yarayan bir çeşit devlet tahviline dönüştürülmüştür. Mesela 18. yy'ın sonlarında ulemeden birinin terekesinde 12.700 kûsur akçelik yeniçeri esamisi bulunmuştur. Ocak mevcuduna yönelik daha önceki mali reform tavrının değişmesiyle, yeniçerilerin sayısı iyice artmıştır. D'Ohsson'a göre bu dönemde, asker sayılabilecek 120.000 yeniçeri vardı, bunların 20.000'i İstanbul'daydı; ayrıca 150.000 kadar askerlikle ilgili olmayan esami sahibi vardı; sayısını tahmin dahi edemediği bol miktarda yeniçeri taslakçısı vardı ki bunlar maaş almıyorlar ama bağlandıkları ortamın dayanışma ağından, iş ilişkilerinden, itibarından ve tabii yeri geldiğinde bilek gücünden yararlanıyorlardı. Belki de bu esneklik sa-

yesinde Osmanlı Devleti, 1589-1730 arasında, sadece oturlukluları sayarsak, 10 kapıkulu isyanı gördüğü payitahtında, 1730-1807 arasında önemli bir isyanla karşılaşmamıştır. Her halükârda, ocak defterleri 1730'dan itibaren "ocak bezirganı" denilen özel girişimcilere ihale edilmiş, onlar da bu işi büyük bir gizlilik içinde yürütmüşlerdir. 1760'ların İngiltere Elçisi Yahudi Zonana, ailesinden bir ocak bezirganına yeniçerilerin sayısını sorduğunda aldığı cevap, "Bunu ancak sultana söylerim, o da kellemi uçurmakla tehdit ederse" olmuştur.

Ocak mensupları her dönemde, çeşitli kavim, dil, din, mezhep kökenlerinden gelerek şehrin zaten baş döndürücü çeşitliliği daha da karmaşıktırılmışlardır. Devşirme uygulamasının seyrilmesi ve terk edilmesi sürecinde de, çoğunluğu Müslüman ama yine envai çeşit kavim ve dil kökenlerinden, mezhep eğilimlerini pek iyi bilmediğimiz (Osmanlı yazarlarına göre "bi-din ve bi-mezhep") Türkler, Arnavutlar, Kürtler, Boşnaklar, Lazlar (Evliya Çelebi'ye göre dilleri boğazına balık kılacağı kaçmış insanların konuşmasına benzeyen) çeşitli Kafkasyalılar, Rum, Ermeni, Slav ve Avrupalı Hristiyan kökenli mühtediler, anakronizme düşmeden "etnik grup" diye tanımlayamayacağımız nice taifeden kopup kapağı İstanbul'a atmış nice genç insan, Yeniçeri Ocağı'na ve kimliğine sığınmış, bu çerçevede hem bir ekmek kapısı, hem de bir eş dost çevresi kotarma arayışlarına cevap bulmuşlardır.

Bu gençlerin kimisi, olağan anlamında esnaflıkla ve ticaretle, kimisi zorbalıkla işgal etmiş, bazen bu kategoriler birbirine karışmıştır. Özellikle tekeli lonca sisteminin kalıplarını kıramadıkları için çoğu, seyyar satıcılık, tellaklık gibi pek makbul addedilmeyen, hattâ sık sık

kovuşturmayaya uğrayan mesleklerde çalışmış, loncalara mensup çarşı pazar esnafının dışında bir çeşit "lumpen esnaf" zümresi oluşturmuşlardır. Kelimenin çağrıştırdığı üzere, kanunsuz işlere ve düzenli toplumun "sefahat hayatı" dediği hayata yakın olanlar da bunlar olmuştur. Öte yandan ocağa asker olarak girmiş ve asli kimliğini bu şekilde tanımlayan nice yeniçeri de ticaret hayatının ya da zorbalığın tadını almış, dolayısıyla yeniçerilerin iktisadileşmesi (ya da bir diğer perspektiften, iktisadi hayata girmesi, ama rasyonel ve sivil olamadığı için "iktisadileşmemesi") denilen olgu, iki yönlü olarak gelişmiştir. Bir yandan hariçten gelip Yeniçeri Ocağı'na yazılan ama öncelikle serbest meslek icra edip para kazanma yoluna giren "lumpen esnaf", bir yandan da Yeniçeri Ocağı'nın içinden yetişip gözünü dışarı çevirenler. Haliyle bu iki yönlü gelişme zamanla örtüşmüştür. Ocak mensupları arasında lonca mensubu ve çarşıda pazarda dükkân sahibi olanlar varsa da, özellikle ocak zabitlerinin kimi zaman büyük sermaye ile büyük kârlar peşinde koştuğu ticaret faaliyetleri olmuşsa da, yeniçerilerin "esnaflaşması" olgusunun sosyal tabanı ve mahiyeti daha çok yukarıda tasvir ettiğimiz şekliyle anlaşılmalıdır.

Bu sosyal zümrenin ortaya çıkması, 16. yy'ın sonlarına doğru Osmanlı şehirlerinde ve toplum hayatında yepyeni rüzgârlar estiren kahvehanelerin yayılmasıyla eşzamanlı olmuş, kendilerine has sosyokültürel dünyalarını kurdukları mekânlar odaların yanısıra kahvehaneler olmuştur. *Zamanla* yeniçeri kahvehaneleri diye adlandırılan işletmeler açılmış, hattâ değişik *ortalat* kendi kahvelerini işletme yoluna gitmiştir. Törenle açılışını yaptıktan sonra bu mekânları orta nişanlarıyla ve o çevrenin sembolleriyle süsleyen yeniçeriler kahvehanelerde hatırı sayılır bir edebiyat yaratmışlardır. 17. ve 18. yy'lar-da Kul mahlasıyla şiir yazan saz şairlerinden birçoğunun, mesela meşhur Âşık Ömer'in, ocağa mensubiyeti bilinir. Büyük kısmı muhakkak mütevazı olan bu kahvehaneler arasında son derece gösterişli olanları ve ünlü ustaların elinden çıkanları da vardır. Çardak İskeleyi'ndeki meşhur yeniçeri kahvehanesi, Çardak Kulluğu çorbacısı Galatalı Hüseyin Ağa'nın şiirine şöyle yansır: *Pek mükellef yapmış kalfası Balyan/Kahve değil kurmuş bir koca dalyan / içinde cem olmuş peripeykerler / Türk, Urum, Ermeni, Frenk, italyan.*

Yeniçerilerin Bektaşîliği, bütün yeniçerilerin Bektaşî tarikatına mensup olduğu, itikaden de Bektaşîler gibi olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Bu bağlantının ne zaman geliştiği tam olarak belli değilse de, 15. yy'ın sonlarında hiç olmazsa söylentisinin olduğu, Âşıkpaşazade'nin itirazlarından anlaşılıyor. 16. yy'ın sonlarında ocağa Bektaşî Ocağı, zabitlerine de Bektaşî *ağalan* diye hitap etmek olağan hale gelmişti, ama aynı yüzyılın sonunda Yeni-kapı Mevlevîhanesi'ni yaptıran kişi Yeniçeri Ocağı'nın kâtibidir. Başka başka tarikatlara mensup daha birçok yeniçeri saymak mümkün. Belki de 17. yy'da bir yazarın

söylediği gibi ocağın Bektaşîliği, Hacı Bektaş Veli'ye duyulan saygıdan ibarettir, itikadi bir tarafı yoktur, ama ocak içinde birtakım Bektaşî babalarının bulunduğunu da hatırlamalıyız. Bu konu ciddi bir araştırmaya muhtaçtır.

Bu renkli, hareketli zümrenin âdetleri ve yaşam tarzı, birçokları tarafından "se-fihane" addedilse de, birçoklarını özendirmiş, yeniçeri kökenli *argolar* ve modalar istanbul kültürünü derinden etkilemiştir. 18. yy'ın başında (bir Frenk icadı olan) tulumba, önce teknolojik bir yenilik olarak itfaiyeci acemioğlanları ve yeniçeriler arasında revaç bulmuş, giderek 20. yy'ın başlarına kadar İstanbulluları saran "tulumbacı" altkültürü (yine kendine has ritü-elleri, kahvehaneleri, şiirleri ile) bu zümreler inşa etmiştir. Yine 18. yy'da "Cezayir kesimi" modası bu kesimden çıkmış, kibar aile çocukları, bıçkın ve delikanlı tiplerin sokaklarda boy gösterdiği bu acayip giysiyi ve göğüs kıllarını tarayıp boncuklarla süsleme âdetini taklit etmişlerdir. İşte bu sos-yoiktisadi ve sosyokültürel gelişmelere bağlı olarak, yeniçerilerin siyasi katılımının da mahiyeti değişmiştir, askeri ayaklanmalar giderek birer sosyal isyana dönüşmüştür.

Daha askeri açıdan rüştünü yeni ispat ettiği 15. yy'ın ortalarında Yeniçeri Ocağı siyaset dünyasında da varlığını hissettirmeye başlamıştır. 1446 Edirne Buçuktepe İs-yanı'ndan sonra, yeniçerilerin siyasi ağırlığı sürekli olarak hissedilmiş, merkezi yönetimin baş kaygılarından biri, bir yandan ocaktan bir güç unsuru olarak yararlanırken bir yandan da onu dizginlemek olmuştur. Yeniçerilerin İstanbul sokaklarına yayılan ilk büyük isyancı eylemi, II. Mehmed'in (Fatih) ölümüyle doğan boşlukta, 1481'de gerçekleşmiştir. 1525'te Sadrazam İbrahim Paşa'nın yokluğunda, yine İstanbul çalkalanmış, yeniçeriler çeşitli devlet büyüklerinin ve Yahudi sarrafların evlerini basmıştır. Bütün bu ayaklanmalar-da, yeniçeriler bir yandan para tağşişi yoluyla maaşlarının düşürülmesine karşı çıkmışlar, bir yandan da çeşitli siyasi talepler ortaya atmışlar, ayrıca birtakım devlet büyükleri ve güç odaklarıyla ortak bir zemin bularak dayanışma yoluna gitmişlerdir. Bu özellikler ve tecrübeler, ocağın daha sonraki siyasi eylemlerini anlamak için de önemlidir. 1566'da II. Selim'in cülusu sırasında çıkardıkları huzursuzluk, tağşişle değilse dahi yine gelirleriyle, bu kez cülus bahşişi ile ilgilidir. Bu tür siyasi eylemler, Osmanlı tarihçiliği tarafından genellikle yeniçerilerin edepsizliği olarak anlatılır, ama ücretli bir kesimin gelirinin düşürülmesi karşısında, hele elinde güç varsa, tepkisiz kalmasını beklemek ya safdillik ya düpedüz haksızlık olur (bak. ayaklanmalar).

16. yy'ın sonlarında art arda gelişen kapıkulu isyanlarını yeniçerilere atfetmek yanlışır. 1589 Beylerbeyi Olayı'ndan başlayarak kapıkulu sipahilerinin gerçekleştirdiği bu ayaklanmalara yeniçeriler karışmamış ya da hükümet tarafında yer almışlardır. Yeniçerilerin

sosyal bir zümre mahiyetini *kazanmaya* başladıktan sonra gerçekleştirdiği ilk büyük isyan 1622 Genç Osman Vakası'dır. Ocağın lağvedileceği söylentileri, yeniçerileri harekete geçiren en önemli sebeptir belki, ama II. Osman(->) daha tahta çıkar çıkmaz yeniçerileri disiplin altına almak adına onları gücendirecek çeşitli adımlar atmış ve bu arada şehir halkından da çeşitli kesimleri yabancılaştıracak şekilde davranmıştır. Naima'nın "cumhur" diye nitelediği isyancılar, yeniçeriler ve onlarla birlikte hareket eden "şehirliler"den oluşmuştur. Ancak burada bütün şehir halkı değil, sosyo-iktisadi olarak yeniçerilerle kaynaşan belirli zümreler kastedilmiştir. İsyana katılan kullardan Tûgî'nin, isyancıların "ehl-i şûk" ile aralarının gergin olduğunu ifade etmesi, şehir halkından bir kısmının isyancılara dahil olmadığını gösterir. Zaten, çarşı pazar ehlinin doğrudan katıldığı isyanlar dışında, bütün isyanlarda, hiç olmazsa potansiyel olarak, bu tür bir gerginlik söz konusudur. İsyancı elebaşları dükkânlara el sürülmeyeceği konusunda vaatlerde bulunurlar ve genellikle de kısa vadede rasgele çapulculuğu engellerler. Yine de kimi zaman, hele isyancı faaliyetin ve istikrarsızlığın uzun sürmesi halle-

Yeniçeri
tipleri: (soldan
sağa) kulluk
neferi, keçeli,
odabaşı, kulluk
bayraktan
(solda).
Çorba
dağıtmaya
giden
yeniçeriler:
baş-
karakullukçu,
karakullukçu
ve orta sakası.

TETTV Arşivi

rinde, yeniçeriler çarşı ehli esnafı karşılarına almaktan kurtulamazlar.

1632, 1648, 1655, 1687, 1703, 1730 yıllarında da ya sultanları tahtından ya da vezir ve çeşitli yöneticileri makamlarından eden yeniçeri isyanları, İstanbul'u birbirine katmıştır. Siyasi çalkantıların her birinde değişik sosyal katmanlarla koalisyon ve gerginlik yaşanmıştır. 1651 ve

1688'de yeniçeriler esnafı karşılarında bulmuştur. En geniş koalisyon, 1703 Edirne Vakası'nda gerçekleştirilmiştir: Sevilmeyen Şeyhülislam Feyzullah Efendi'den ve Edirne'de oturmaktan vazgeçemeyen sultana karşı, yeniçeriler, ulema, ve İstanbul esnafı, çeşitli toplantı ve pazarlıklardan sonra, birlikte hareket etmeyi kararlaştırmış, bu kesimlerden binlerce insan İstanbul'dan Edirne'ye yürümüştür. Bir yeniçeri şairin başarıyla ifade ettiği gibi bir şehrin, İstanbul'un isyanı olmuştur: *İstanbul coştı da huruç eyledi/ Din davasındadır kul padişahım/ Bu şehir-i muazzam sana ney-ledi / Din davasındadır kul padişahım*. İsyân başarıyla sonuçlanıp da tahta yeni bir sultan (III. Ahmed) geçirilirken kendisinden İstanbul'da oturacağına dair söz vermesi istenmiştir. III. Ahmed'in bu talebi kabul etmemesi pek düşünülemezdi herhalde zira ortaklıkta tuhaf fikirler dolaşmaya başlamıştı. Gerçi daha 17. yy'ın sonlarında Osmanlı ailesi yerine Kırım hanlarının geçebileceği konuşulmuştur, ama 1703'te muhayyilesi daha da geniş bir yeniçeri zabitanın önerdiği, Osmanlı siyasi düşünce tarihinin en radikal örneklerindendir: Çalık Ahmed hanedanı kaldırıp yerine "Cezayir ve Tunus ocakları gibi cumhur cemiyeti ve tecemmu devleti" kurulmasını teklif etmiştir.

1730 Patrona Halil Ayaklanması'nda bir hamam tellağıyla birkaç yıl önce seyyar satıcılık yaparken İstanbul'dan kovulmuş bir manav, yeniçeri ocakdaşlarıyla birlikte sultan değiştirmiş, çeşitli devlet adamlarını ya makamlarından ya canlarından etmiş, ama hiçbir köklü değişiklik getirmediği Osmanlı siyasi yapısının çarkı içinde, daha önceki nice "başarılı isyancı" gi-

bi, yok olup gitmişlerdir. Yine de gösterdikleri tepkilerden yola çıkarak isyancıların kafasındaki İstanbul tasavvuruna bakabiliriz ve Sa'dâbad'daki kasırları ve bahçeleri istemediklerini görürüz. Ama buradan Frenk âdet ve icatlarına karşı oldukları sonucuna varmamalı, zira matbaaya dokunmamışlardır. (Zaten matbaanın kurulmasında önemli bir rol oynayan Yirmi-sekiz Mehmed Çelebi, Yeniçeri Ocağı'ndan değil midir?)

Devlet ile yeniçeriler arasındaki, 17. yy'dan itibaren giderek gerginleşen ve 19. yy'ın başlarında nihai patlama noktasına ulaşan çatışma, basit bir reformcu/ileri-ci/Batıcı-gerici/şeriatçı/istemezükücü ikilemine indirgenemez. Merkezi devletin gücünü yeniden tesis etmeye yönelik reformcu projelerin karşısında yeniçeriler, bilinçli veya bilinçsiz, ocağın, taaluatının ve onlarla birlikte hareket etmeyi yeğleyen çeşitli kesimlerin gözetilmeyen çıkarlarını ve geleneklerini temsil eden, savunan bir güç oluşturmuştur. Hattâ zamanla, fiili olarak, yarı sivil bir çeşit siyasi partiye dönüşmüştür. Bazı ayan ile devlet arasında imzalanan meşhur Sened-i İttifak'tan bir yıl önce, 1807'de, bu tür bir hukuki mukavele ilk Yeniçeri Ocağı ile devlet arasında bir şer'i hüccet olarak imzalanmış ve kadı sicillerine kaydedilmiştir. 1810'da

yeniçeriler, devleti küçültme deyiminin somuta dökülmesi sayılabilecek bir şekilde, sultanın yeniçerilerin şikâyetlerini dinlediği (ve törenlik alayları seyrettiği) Alay Köş-kü'nün fazlasıyla yüksek olduğunu ifade etmiş, binayı küçülttürmüşlerdir. Osmanlı reform tarihinin en kararlı ve istikrarlı kişiliği olan II. Mahmud, bu tür güçlerin, reformların hakkıyla uygulanmasına izin vermeyeceğini gayet iyi anlamıştır. 1826'da, yeni metotlarla eğitilmiş ve yepyeni silahlarla mücehhez bazı birlikleri ve ne zamandır *kazanmaya* çalıştığı ulemanın teşvikiyle sancak-ı şerifin(-t) altına toplanan şehir halkından bazı kesimleri, Yeni Odalar üzerine sürmüş, önce odalar topa tutulduktan sonra büyük bir yeniçeri kırımı yaşanmıştır.

YENİÇERİLİĞİN KALDIRILMASI 476

477 YENİKAPIMEVLEVÎHANESİ

Vak'a-i Hayriye(-») olarak adlandırılan bu olay, İstanbul halkının katılımıyla yeniçerilerin ortadan kaldırılması şeklinde anlatılır. Tam bu noktada sorulması gereken soruyu, istanbul tarihçiliğinin yüz akı Reşad Ekrem Koçu(->) sormuştur -'^haileler halkının takım takım' sancak altına koşduğunu yazan vak'anüvisler o mahalleler halkmin en az yarısının yeniçerilikle bağlan olduğunu niçin unutmuşlardı?" Sadece ocak mensuplarını ve taslakçıları değil, aile, dostluk ve gönül bağlarını da göz önünde bulundurmalıyız burada. Bu konuda belki de en iyi örnek, şehrin namlı çengilerinden Tırnovalı Benli Behiye'dir. Yeni Odalar'ın ateş altında olduğunu duyan Behiye, âşık olduğu genç Berber Mustafa'yı kurtarmak için "yalınayak hem zım-miye avret gibi başı açık... destinde şişhane tüfenk" kışlalara koşmuş ve orada hayatını yitirmiştir.

1826 iç savaşı, İstanbul'un tarihinde en önemli dönüm noktalarındandır. Bu olaydan sonra, II. Mahmud'un yeni nizamı şekillenmeye başlamıştır. Hiç olmazsa bazı İstanbullular bir süre 1826'dan öncesini ve sonrasını birbirinden ayırmak üzere "yeniçeri zamanı" ve "yeni nizam" (daha sonra Tanzimat) eksenli bir dil kullanmışlardır. Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi!» mensuplarından, 1826 vartasını nispeten hafif atlatan Kethüdazade Arif Efendi'nin menkıbeleri arasında efendinin şöyle bir tespiti yazılmıştır: "Yeniçeri zamanında Beyoğlu'nda erganonlu (yani, orglu) kiliseye gider... ve başımdan kavuğumu çıkarmazdım... Ve vaktinde İngiliz balosuna dahi giderdim... Ama nizam çıkıp yeniçeri lağv olduktan sonra gitmedim."

Bibi. B. Bennassar-L. Bennassar, *Leş Chretiens d'Attah: L'histoire extraordinairedesh renegats, XVP-XVIP siecles*, Paris, 1989; V. Demetriades, "Some Thoughts on the Origins of the Devşirme", *The Ottoman Emimle (1300-1389)*, Rethymnon, 1993, s. 23-33; C. Kafadar, *Janis-sary-Guild Relations, Solidarity and Conflict*, ist.,

1994; *Kavânîn-i Yeniçeriyân*, (haz. I. Pet-rosyan), (tıpkıbasım), Moskova, 1987; R. E. Koçu, *Yeniçeriler*, İst., 1964; C. Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, I-II, Oxford, 1924; ay, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Londra, 1937; Uzun-çarşılı, *Kapıkulu*, I-II.

CEMAL KAFADAR

YENİÇERİLİĞİN KALDIRILMASI

bak. VAK'A-İ HAYRİYE

YENİKAPI

Suriçi'nde Marmara sahilinde, Samatya(-*) ile Kumkapı(->) arasında kalan" semt. Büyük ölçüde Langa(->) semtiyle iç içedir. Langa'nın sahil bölümü sayılabilir. Kuzeyden Unkapanı'ndan gelen Atatürk Bulva-rı'mn(->) denize doğru devamı olan Mustafa Kemal Caddesi'nin iki yanına yayılır. Ye-nikapı Tren İstasyonu semtin merkezi sayılabilir. İstanbul'un, topografyası çağlar boyunca en fazla değişmiş bölgelerinden biridir. İdari bakımdan, Mustafa Kemal Caddesi'nin batısı Fatih, doğusu Eminönü ilçelerine bağlı olduğundan, semt de her iki ilce üzerindedir.

Bizans döneminde, bugünkü Yenika-pı'nın bulunduğu yörenin liman bölgesi olduğu sanılmaktadır. İstanbul'un Marma-ra'daki eski limanlanm(->) yeri tartışmalı olmakla birlikte Eleutherius Limanı ya da Eleutherius Mahallesi'nin limanı demlen liman, Janin'e ve genel kabule göre bu bölgede bulunmaktaydı. Bu liman ve aynı doğal koyda, hemen batısında yer alan The-odosius Limanı(->), Bayrampaşa Deresi'nin getirdiği alüvyonlarla kısa zamanda dolduğundan, çağlar boyunca dönem dönem terk edilmiş, dönem dönem temizlenip yeniden açılmış olmalıdır. Bu bölgedeki limanlar, Bizans döneminde, Mısır'dan gelen buğdayın boşaltıldığı ve çevrede bulunan ambarlara depolandığı yerlerdi. Yine günümüzün Yenikapı'sının doğu kesiminde, adı kaynaklarda ilk defa 14. yy'da geçen Heptaskalon Limanı'mn(->) da burada bulunduğu sanılıyor. Büyük olasılıkla buradaki limanın batı bölümleri dolunca yeni liman Kumkapı yönünde, Yenikapı'da inşa edilmiştir.

Bu liman bölgesinin alüvyonlarla dolması ve terk edilmesinden sonra burada bostanlar ortaya çıkmış ve yöre Vlanga diye anılmaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde de Langa bostanları ününü korumuş; Marmara sahiline doğru, dolgu bölgede zamanla bir yerleşme oluşmuştur.

R. Janin(->) adını Langa Yenikapısı olarak verdiği sur kapısının Yunanca adının bilinmediğini, ancak bazı arkeologların bu kapının Kontoskeles Kapısı olduğunu sandıklarını yazar. Tam bu bölgede, Marmara sahil surlarının, biri limanların önünde, diğeri kara tarafında kalan çift

surlar olduğu da bilinmektedir. Yenikapı denen sur kapısı bugünkü Yenikapı İstasyonu civarında olmalıdır.

Osmanlı döneminde Yenikapı, Langa semtinin karakteristiklerini taşıyan ve onun denize doğru uzantısı olan bir semttir. 1960'lara kadar semtin yapısında fazla değişiklik olmamış, Yenikapı, Aksaray yerleşmesinin denize açılan kapısı, tren istasyonunun da bulunduğu bir ulaşım kavşağı ve denize bakan kahvelerin, gazinoların olduğu az nüfuslu bir semt olarak kalmıştır.

Yörenin topografyasını bir kez daha değiştiren gelişme 1957-1960'ta Sirkeci-Flor-ya sahil yolunun(->) yapılması ve bu amaçla, bu bölgede denizin bir kez daha doldurulmasıdır. Daha sonraki yıllarda Yenikapı önündeki yol ve sahil şeridi tanzim edilmiş, yeşillendirilmiştir.

Günümüzde Yenikapı tarihteki kentsel işlevlerini bir ölçüde sürdürmektedir. Marmara kıyısında, Mustafa Kemal Caddesi'nin açıldığı trafik kavşağı ve meydanın önünde deniz otobüsleri iskelesi vardır. Sahil şeridinde Samatya'dan Kumkapı'ya kadar, sahil yolunun deniz tarafında, üstünde halı sahalar, spor tesisleri, küçük büfeler, oturma yerleri bulunan düzenlenmiş bir yeşil şerit görülür.

Sahil yolunun tren yolu tarafında restoran, kahve gazinolar birbirini izlemektedir. Yenikapı İstasyonu'nun çevresinde küçük bir yerleşme bölgesi vardır. İskele

Meydanı veya Yenikapı Meydanı da denen, sahil yolundan Mustafa Kemal Caddesi'ne ve buradan Aksaray ve Unkapam üzerinden Beyoğlu yakasına ulaşımı sağlayan geniş ve yeşillendirilmiş kavşak, çevreye, yoğun trafiğe rağmen ferah bir görünüm vermektedir.

İstasyonun altında bulunan Gar Gazinosu ve karşısında, meydanın kuzeydoğusundaki Çakıl Gazinosu çevrenin en eski gazinolarıydı. Yakın zamanda Çakıl Gazi-nosu'nun binasının yanındaki ek bölümde Bazaar adlı turistik amaçlı bir küçük çarşı açılmıştır. Kumkapı tarafına doğru da sahil yolu üzerinde bir lunapark kuruludur.

Yenikapı günümüzde ağırlıklı olarak ulaşım ve trafik kavşağı işlevine sahip, konut bölgesi olmayan bir geçiş semtidir.

İSTANBUL

YENİKAPI MEVLEVÎHANESİ

Zeytinburnu İlçesi'nde, Merkez Efendi Ma-hallesi'nde, Mevlevihane Caddesi üzerinde yer alır. Galata Mevlevîhanesi'nden(->) sonra faaliyete geçen ikinci Mevlevî tekke-sidir.

Mevlevîliğin İstanbul'daki en büyük merkezi sayılan bu tekke, tam teşekküllü bir külliye niteliğine sahip bulunup, "âsita-ne" olarak kabul edilir. Yenikapı Mevle-vîhanesi, tarikatın mistik düşünce yapısına uygun bir şekilde, diğer Mevlevî tekkeleri gibi şehrin kara surları dışında

kurulmuştur. Marmara'dan Halic'e kadar uzanan bu sur dışı bölgesi, yoğun iskân sahalarına uzaklığı nedeniyle tarih boyunca İstanbul'daki derviş zümrelerinin rağbet ettikleri elverişli bir yerleşim alanı olma özelliğini taşımış ve şehir hayatını âdeta bir kuşak gibi saran tarikat faaliyetlerinin odaklandığı bir merkez şeklinde gelişmiştir.

Galata Mevlevîhanesi'nin ardından devlet ricalinin Mevlevî tekkesi kurma geleneğinin 16. yy'ın sonlarında Yenikapı Mevlevîhanesi ile sürdüğü görülmektedir. Tekke 1597'de Yeniçeri Başhalifesi Malkoç Mehmed Efendi'nin, bugün Mevlanakapı olarak bilinen sur kapısı dışında ve Merkez Efendi Tekkesi civarındaki geniş arazisi üzerine inşa edilmiştir. Aralarında Sadrazam Mehmed Paşa ile Yeniçeri Ağası Tırnakçı Hasan Ağa ve diğer tarikat şeyhlerinin de bulunduğu kalabalık bir törenle açılışı yapılan Yenikapı Mevlevîhanesi'nin kurucusu Malkoç Mehmed Efendi ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Babası, III. Mehmed dönemi (1595-1603) devlet adamlarından İskender Ağa'dır. Mehmed Efendi'nin taşıdığı Malkoç lakabından ötürü ailesinin İstanbullu olmadığına ilişkin bilgiler mevcuttur. Diğer yandan Yeniçeri Ocağı'nda başhalifelik görevini yürüttüğü için kendisine yakıştırılan Kocabektaş lakabı yüzünden Bektaşî olduğuna dair yanlış bir izlenim doğmuştur. Oysa başhalifelik, ocak içinden yetişmeyen ve sadrazam tarafından yeniçerilerin kontrolünü sağlamak amacıyla tamamen saraya bağlı kişilere verilen bir görevdir. Bu açıdan Malkoç Mehmed Efendi'nin Bektaşîliği bir yakıştırmadan öte anlam taşımamaktadır.

Nitekim intisabı Kemal Ahmed Dede aracılığıyla Mevlevîliğe olup, hacca giderken uğradığı Konya'daki Mevlana Âsitane-si'nde İstanbul'a döndüğü zaman bir mevlevîhane kurma arzusunu dile getirmesi ve bunun sonucunda da Yenikapı Mevlevîhanesi'ni inşa ettirmesi, onun bağlı bulunduğu inanç çevresi hakkında yeterli ipuçlarını vermektedir.

Kuruluşuna "bâb-ı rızâ" terkihiyle tarih düşürülen Yenikapı Mevlevîhanesi'nin 16. yy'a ait ilk yapıları, semahane, mescit ve 18 adet derviş hücresidir. 17. yy'ın başlarında inşa ettirilen meydan odası ve matbah-ı şerif ile de tekkenin çekirdek yapı grubu şekillenmeye başlamıştır. Bu yapılardan hiçbirisi günümüze gelemediği için, üzerlerinde fikir yürütebilmek mümkün değildir. Diğer yandan Evliya Çelebi'nin verdiği ve ihtiyatla karşılanması gereken bilgiler çerçevesinde mevlevîhanenin bağlı bir arazide semahane, imaret ve 70 kadar derviş hücrelerinden meydana gelen bir âsitane olarak inşa edildiği öğrenilmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi, tekkenin duvarlarına Aşarî adlı bir ressamın celi hatla yazdığı ayet ve nakşettiği aslan figüründen övgüyle söz etmektedir. Sâkib Dede ise bu ressamın Edirne Mevlevîhanesi dervişlerinden olduğunu belirterek kimliğini kısmen aydınlatmaktadır.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin ilk postni-şini Kemal Ahmed Dede'dir (ö. 1601). Mevlevî şeyhi Akşehirli İzzeddin Dede'nin oğlu olup Konya'daki

Mevlana Âsitanesi postnişini Hüsrev Çelebi'den hilafet almıştır. Kişiliği etrafında yaratılan efsane onu, coşkun bir sufî olarak tanıtır. Tıpkı Galata Mevlevîhanesi'nin ilk postnişini Divanî Mehmed Dede gibi karizmatik bir kişiliğe sahip bulunduğu, Malkoç Mehmed Efendi üzerindeki nüfuzundan anlaşılmaktadır. Mevlevî kültürü içindeki yerini ise Ahmed Eflâkî'nin ünlü eseri *Menâkıbü'l-Ârifîn'den* kısaltarak yaptığı manzum çeviriyle sağlamıştır. 4 yıl gibi kısa bir süre postnişin-lik yaptıktan sonra yerine Doğanî Ahmed Dede (ö. 1630) geçer. Konya'nın sayılı zenginlerinden iken Mevlevîliğe bağlanarak Mevlevî Âsitanesi'nde çile çıkartan Doğanî Ahmed Dede'nin meşihat dönemi, hem Yenikapı Mevlevîhanesi, hem de tarikatın İstanbul'daki tarihi bakımından son derece önemlidir. Meşihatının ilk yıllarında tekkenin 1608 tarihli vakfiyesi, Rumeli Kazaskeri Esad Efendi tarafından Malkoç Mehmed Efendi adına düzenlenmiş ve mevlevîhanenin başlıca gelir kaynakları arasındaki vakıf mülkleri kayda geçirilmiştir. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği tekkeye ait 70-80 kadar dükkânın Yenikapı Mevlevîhanesi'ne gelir sağlayan başlıca kaynaklar arasında bulunduğu açıktır. Nitekim *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1197/ 1783* tarihli arzuhal suretinde Malkoç Mehmed Efendi vakfına yapılan müdahale nedeniyle bu vakıf mülkleri zikredilmektedir. Tekkenin bu dönemdeki tarihini ilgilendiren bir başka olay da 1622'de mevlevîhane sınırları içine kagir bir köşk yaptırılmasıdır. Günümüzde mescit ve derviş odalarının bulunduğu sahada inşa ettirilen ve

şeyhlerin ikametine ayrıldığı tahmin edilen bu köşkten bugün hiçbir iz yoktur.

Doğanî Ahmed Dede'nin meşihati, IV. Murad'ın (hd 1623-1640) saltanat yıllarına rastlaması nedeniyle dönemin çalkantılı siyasi hayatına da tanıklık etmiştir. Gerçekten de bu dönem, İstanbul'un gündelik hayatında giderek ağırlığını hissettiren derviş zümrelerinin son derece güçlü şeyhler aracılığıyla hem saraya karşı belli bir nüfuz kazandıkları, hem de medrese kökenli ulema ile çatışmaya girdikleri bir zaman kesitidir. Doğanî Ahmed Dede'nin çağdaşı olan şeyhler arasında Celvetîliğin(->) kurucusu Aziz Mahmud Hüdâî(->), Halvetî halifelerinden Abdülmecid Sivasî(-0, Kadi-rîliği(->) İstanbul'a sokan İsmail Rumî ve Melamîliğin^) temsilcileri İdris-i Muhte-fî(-») ile Hüseyin Lâmekânî'nin adlarını saymak bile, dönemin İstanbul'undaki canlı tasavvuf hayatını, dolayısıyla tarikatların birbirleriyle olan muhtemel rekabetlerini kavramaya yeter. Böyle bir ortamda Doğanî Ahmed Dede'nin faaliyetleri IV. Murad üzerinde büyük bir etki bırakmış ve İstanbul tarihinde Kadızadeliler olarak bilinen tasavvuf aleyhtarı medrese mensuplarının siyasi baskılarına rağmen saray halkını Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bağlamıştır. Fakat bu başarının beraberinde getirdiği bazı olumsuzluklar da vardır. Bunlardan en önemlisi, bürokrasi içinde yükselmeye çalışan devlet adamlarının Mevlevîliğe bağlanarak tarikatın olanaklarını kendi kişisel çıkarları

doğrultusunda kullanmalarıdır. Doğanî Ahmed Dede' ye intisap eden ve vaktini Yenikapı Mevle-vîhanesi'nde geçirdiği için Sufî lakabıyla da anılan Sadrazam Mehmed Paşa bu tür yöneticilerden olup halka karşı son derece acımasız davranışları yüzünden hem Mevlevîliğin hem de Yenikapı Mevlevîhanesi'nin itibarını sarsmıştır.

Aslen bir Bektaşî olan Sabuhî Ahmed Dede (ö. 1644), tekkenin Doğanî Ahmed Dede'den sonraki postnişinidir. Gençliğinde Eyüplü Kasım Baba'dan Bektaşî icazeti almış ve ardından Konya'ya giderek Mevlevîliğe intisap etmiştir. Şeyh olarak tayin edildiği ilk tekke, Şam Mevlevîhane-si'dir. Daha sonra Bostan Çelebi tarafından Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatına getirilen Sabuhî Ahmed Dede, tamamıyla Bektaşî-Melamî meşrep bir Mevlevî şeyhidir. Sâkıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevle-vîyâna-dh* eserinde onu, "ser-bülend-i tari-kat-ı ışıkiyye-i mevlevî" olarak tanımlarken bu özelliğinin altını kuvvetle çizmektedir. Şiirlerinde Ruhî-i Bağdadî etkisi görülen Sabuhî Ahmed Dede, aynı zamanda divan sahibi Mevlevî şairlerindendir. Vefatından sonra yerine kendi yetiştirdiği dervişlerinden Câmî Ahmed Dede (ö. 1667) geçmiştir. Babasının ilmiye sınıfından bir hoca olmasına rağmen, Sabuhî Ahmed Dede'nin irşat halkasına katılarak ondan Bektaşî-Melamî neşesini almış ve Yenikapı Mevlevîhanesi'nde odaklanan bu mistik eğilimin başlıca temsilcilerinden birisi olmuştur. Câmî Ahmed Dede'nin meşihat yılları, Kadızade-lilerin tarikat ehli üzerindeki baskılarını giderek artırdıkları bir dönemdir. Sadrazam

Fazıl Ahmed Paşa'dan aldığı destekle hünkâr şeyhliğine kadar yükselen Vânî Mehmed Efendi'nin kışkırtmalarıyla tekkeler basılmakta, tasavvuf zümresi üzerinde baskı uygulanmaktadır. Bu baskılar sonucunda 1666'da Mevlevîlerin sema yapmaları ve diğer tarikatların da musiki eşliğinde ayin icra etmeleri yasaklanır. Bu sırada Câmî Ahmed Dede'nin hac ziyareti için İstanbul'dan ayrılması düşündürücüdür. Yenikapı Mevlevîhanesi'ne bir daha döneme-miş ve Medine'de vefat ederek oraya def-nedilmiştir. Yenikapı Mevlevîhanesi, musiki yasağının şiddetle sürdüğü bu dönemde Türk musikisinin büyük ismi İtrî'yi(-+) yetiştirir. Câmî Ahmed Dede'nin dervişlerinden olan İtrî, mevlevîhaneye devam ederek tasavvuf musikisini öğrenmiş ve bütün Mevlevî tekkelerinde mukabele öncesi okunan rast naatım burada bestelemiştir.

Câmî Ahmed Dede'nin vefatıyla boşalan meşihat makamına, Kaarî Ahmed Dede (ö. 1679) atanır. Aile kökeni itibariyle Halvetidir. Sabuhî Ahmed Dede ile Câmî Ahmed Dede'nin sohbetlerine katılarak Mevlevîliğe intisap etmiş, döneminin sayılı devlet adamlarını çevresine toplamış, böylece tarikat üzerindeki medrese baskısını siyasi yollardan hafifletmeye çalışmıştır. Bu konuda en büyük yardımı, kendi dervişlerinden Sadrazam Amcazade Hüseyin Paşa'dan aldığını belirtmek gerekir.

Pendarî lakabıyla tanınan Naci Ahmed Dede (ö. 1711), tekkenin altıncı postnişinidir. Bursa Mevlevîhanesi şeyhi Zihnî Salih Dede'nin yanında yetişmiş, İstanbul'a gelerek önce Beşiktaş, ardından Galata Mevlevîhanesi meşihatında bulunmuş ve sonra 1679'da Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhliğine atanmıştır. Postnişinliği döneminde Kadızadeli zümresinin baskısı giderek azalmış ve nihayet 1684'te Mevlevîlere konan sema yasağı kalkmıştır. Naci Ahmed Dede'nin bu olay için *Gûş-i cana mülhem-i gaybî didi târihini /Mevleviler döndi cana aşk-ı Mevlana* ile şeklinde düştüğü tarih ünlüdür. Bu yasağın kalkmasıyla birlikte onun Fatih Camii'nde Mesne-vî okutmaya başlaması, baskı döneminin tamamıyla sona erdiğini kanıtlamaktadır. Vefatıyla yerine Yusuf Nesîb Dede (ö. 1714) geçmiştir. Astronomi ve tıp öğrenimi gören Nesîb Dede, Mısır Mevlevîhanesi şeyhi Siyahî Mustafa Dede'nin dervişle-rindendir. Sırasıyla Ankara, Şam ve Mısır mevlevîhanelerinde postnişinlik görevi üstlenmiş, Sadreddin Çelebi zamanında Mevlana Âsitanesi'nde "tarikatçı dede" olarak bulunmuştur. Daha sonra Yenikapı Mevlevîhanesi'ne atanmış, ancak üç yıl gibi kısa bir süre şeyhlik yapabilmiştir. Yusuf Nesîb Dede'den boşalan mevlevîhane meşihatını 1714'te üstlenen Peçevîzade Arifi Ahmed Dede (ö. 1724), Rumeli'nin ünlü Uşşakî şeyhlerinden Mustafa Efendi'nin oğludur. Baba tarafından Halvetîliğe bağlanan Ârifi Dede, bu tarikatın Rumeli'de Melamî zümreleriyle kurduğu yakın ilişki sonucu, tanınmış Melamî-Hamzavîlerden Emir Halil Ağa'nın sohbetlerine katılmış ve bu mistik eğilimi Mevlevîliğe taşıyan baş-

L

YENİKAPIMEVLEVÎHANESİ 478

479 YENİKAPI MEVLEVÎHAJNESİ

lıca mutasavvıflardan birisi olmuştur. Filibe Mevlevîhanesi şeyhi iken Sadreddin Çelebi tarafından Yenikapı Mevlevîhanesi'ne atanmasıyla bu tekkede daha önce Sabu-hî Ahmed Dede zamanında kökleşen Melamîliği yemden canlandırdığı söylenebilir. Nitekim bu dönemde İstanbul'daki kültür ortamı da bu canlılığı besleyebilecek dinamiklere sahiptir. Lale Devri olarak bilmen bu dönemde başta Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa(->) ve onun yakın dostu şair Nedim(~>) gibi Melamiler, Ka-dızadelilerin yarattığı medrese baskısının ardından şiir, musiki ve sohbet üzerine kurulu estetik bir yaşam üslubunun doğmasına zemin hazırlamışlar, Mevlevîlik de Âri-fi Ahmed Dede'nin kişiliğinde bu ortama katılmıştır. Kendisini izleyen Kerestecizade Mehmed Dede'nin (ö. 1732) postnişinliği zamanında ise bu kültürel ortam, tam anlamıyla İstanbul'a özgü zengin bir tasavvuf hayatına dönüşmüş, fakat 1730'da çıkan Patrona Halil Ayaklanması sonucunda toplumun alt tabakalarından gelen tepkiler nedeniyle gereği gibi yaygınlaşabilme şansını bulamamıştır. Kerestecizade Mehmed Dede,

Konyalıdır. Mevlana Âsitanesi mes-nevihanı iken, Ârifî Ahmed Dede'nin vefatı üzerine Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatına atanmıştır. Postnişinliğinin son yıllarında tekke önemli bir tamir geçirir. Derviş zümrelerine yakınlığıyla tanınan Hekimza-de Ali Paşa, İran seferinde gösterdiği başarı nedeniyle 1731'de sadrazam olunca, aynı yıl Yenikapı Mevlevîhanesi semahanesini eski mimari üslubuna bağlı kalarak yeniden inşa ettirmiştir.

18. yy'ın ortalarına doğru İstanbul mevlevîhanelerinin ortak yönetimi, güçlü bir şeyh ailesinin eline geçer. Musa Safî Dede ailesine mensup bulunan Mevlevî şeyhleri, bu yüzyılın sonuna kadar Galata, Ka-, sımpaşa ve Yenikapı mevlevîhanelerinde postnişinlik yapmışlardır. Trablusşam'da doğan Musa Safî Dede (ö. 1744), ilk defa 1708'de Halep Mevlevîhanesi şeyhliğini üstlenmiş, daha sonra 1723'te Kasımpaşa ve 1732'de de Yenikapı Mevlevîhanesi meşihatına getirilmiştir. Oğulları Mehmed Şemseddin Dede ile İsa Dede, damadı Selim Dede ve torunu Mehmed Sâdık Dede, Galata Mevlevîhanesi postnişini olmuş, kendisiyle birlikte aynı adı taşıyan diğer torunu Musa Dede, Kasımpaşa Mevlevîhanesi şeyhliği yapmıştır. Daha çok *Galata* ve Kasımpaşa mevlevîhanelerinde ağırlığını hissettiren bu aile, Yenikapı Mevlevîhanesi'nde yalnızca Safî Dede'nin meşihat dönemiyle sınırlı bir hâkimiyet kurabilmiş, 1746'da tekkenin yönetimi Mevlevîlik tarihinin en önemli şeyh ailelerinden birisi olan Ebubekir Dede ailesine geçmiştir. Safî Dede'nin vefatıyla boşalan meşihat makamında ancak 18 ay şeyhlik yapabilen Küçük Mehmed Dede (ö. 1746) hakkında ise yeterli bilgi yoktur.

1746'dan tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar Yenikapı Mevlevîhanesi'nin yönetimini, Ebubekir Dede ailesine mensup Mevlevî şeyhleri üstlenmiş ve ailenin diğer bir kolu da Galata Mevlevîhanesi meşihatını ele geçirmiştir. Bu aile aynı zamanda,

saray ile Konya'daki çecelelik makamı arasında, 19. yy'ın başlarından itibaren idari ve kültürel reformlarla ortaya çıkan anlaşmazlıkları çok iyi değerlendirmiş, ağırlığını modernleşme yanlısı kadrolardan yana koyarak sarayın da desteğini almış ve bu tarihe kadar Mevlevîliğin merkezîyetçi yapısını temsil eden Mevlana Âsitanesi post-nişinlerini, özellikle şeyh atamalarında yalnızca bir tasdik makamına indirebilecek kadar siyasi nüfuz kazanmıştır.

Ebubekir Dede (ö. 1775), 17. yy'ın ünlü Halvetî şeyhlerinden Seyyid Nureddin Efendi ailesine mensuptur. Babası Halvetî şeyhi Ahmed Efendi'nin üç oğlundan biri olarak Kütahya'da doğmuş ve gençlik yıllarında *Sefîne* yazarı Mustafa Sâkîb De-de'ye intisap etmiştir. 1746'da- Yenikapı Mevlevîhanesi postnişinliğine atanmış ve Galata Mevlevîhanesi şeyhi Abdûlbakî Sır-rî Dede'nin kızıyla evlenmek suretiyle de bu dergâhın yönetiminde söz sahibi olmuştur. Fakat Galata Mevlevîhanesi'nin asıl yönetimi, ailenin ikinci kolunu kuran Ebubekir Dede'nin kardeşi

Ömer Dede'ye mensup şeyhler tarafından yürütülmüştür. Bunlardan Kudretullah Dede ile Mehmed Ataullah Dede, söz konusu ettiğimiz Ömer Dede'nin oğlu Yenikapı Mevlevîhanesi aş-çıbaşı Sahîh Ahmed Dede ailesinden gelmektedir.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nde 18. yy'ın ortalarından itibaren güçlü bir yönetim kuran Ebubekir Dede, ünlü Melamîlerden Habeşîzade Zâim Ağa'nın sohbetlerine katılmış ve tıpkı Ârifî Ahmed Dede zamanında olduğu gibi tekkeyi Melamî meşrep Mevlevîlerin merkezi durumuna getirmiştir. İstanbul'daki Mevlevî kültürüne Melamî neş'eyi sokan şeyhlerin Halvetî kökenli olmaları dikkat çekicidir. Bu temel özellik Ârifî Dede'de bulunduğu gibi Ebubekir Dede'de de vardır. Ayrıca Ebubekir Dede'nin Melamîliği bir ölçüde Galata Mevlevîhanesi postnişinlerinden Abdûlbakî Sır-rî Dede ve onun babası Nâyî Osman Dede yoluyla ünlü Bayramî halifelerinden Ahmed Bîcan soyuna mensup bulunan Gav-sî Ahmed Dede'ye kadar uzanmaktadır.

Ebubekir Dede'nin meşihat döneminde Yenikapı Mevlevîhanesi 1754 ve 1774'te iki defa tamir edilmiştir. Birinci tamir 1754 sonlarında, Ârifî Ahmed Dede'nin damadı ve Yenikapı Mevlevîhanesi müntesiplerinden Sadrazam Abdullah Nailî Paşa tarafından yaptırılır. Bu tamirat sırasında harap durumdaki derviş hücreleri yeniden inşa edilmiştir. İkinci tamirat ise 1774'te sadrazam olan İzzet Mehmed Paşa tarafından yaptırılmaya başlanmış, Ebubekir Dede'nin 1775'te vefatıyla yerine geçen oğlu Ali Nutkî Dede'nin ilk meşihat yıllarında tamamlanmıştır. Nutkî Dede'nin henüz çocuk yaşta bulunması nedeniyle bu tamirat işini tekke adına takip eden, Aşçıbaşı Sahîh Ahmed Dede'dir. 1774 tamirâtı daha çok mevlevîhanenin türbesini ilgilendirmektedir. Doğanı Dede Türbesi adıyla bilinen ve semahaneye bitişik olan bu alçak tavanlı dar yapı, o zamana kadar *yalnızca* Ebubekir Çelebi, Kemal Ahmed Dede, Doğanî Ahmed De-

de, Naci Ahmed Dede, Seyyid Ebubekir Dede ve Abdûlahad Çelebizade Veled Çelebi'nin sandukalarını ihtiva edip, ihtiyaca cevap vermediği için yıktırılarak semahanenin mihrap yönüne doğru genişletilmek suretiyle yeniden inşa edilmiştir.

Henüz 14 yaşında iken babası Ebubekir Dede'nin vefatıyla postnişin olan Ali Nutkî Dede (ö. 1804), ailenin birinci kuşak üyelerindendir. Yaşça küçüklüğü nedeniyle meşihatının ilk yılları, amca oğlu Aşçıbaşı Sahîh Ahmed Dede'nin himayesinde geçmiştir. Daha sonra bilinmeyen bir nedenden ötürü bu iki insanın *aralan* açılmış ve Ahmed Dede, Yenikapı Mevlevîhane-si'nden uzaklaştırılmıştır. Ahmed Dede'nin bugün halen mevcut bulunan ve Halet Efendi tarafından yaptırılan türbesi, bu olayla bağlantılı olarak tekkenin dışında, Merkezefendi Mezarlığı'nın Mevlevihane Caddesi'ne bakan cephesindedir. III. Selim dönemi (1789-1807) şeyhlerinden olan Ali Nutkî Dede, zamanının ince sanat zevkiyle yetişmiş, hat, şiir ve

musiki dallarında eserler vermiştir. Günümüzde bıraktığı en önemli iki eseri, kendi türündeki tek örnek niteliğini taşıyan ve Yenikapı Mevlevîhanesi'nin bir çeşit günlüğü olan *Defter-i Dervîşân* ile şevk-i tarâb makamında bestelediği Mevlevî ayinidir.

Ali Nutkî Dede döneminde Yenikapı Mevlevîhanesi, Türk kültür tarihinin büyük sanatkârlarından Şeyh Galib(->) ve Ham-mamîzade İsmail Dede'yi(->) yetiştirir. Şeyh Galib çilesini burada tamamlayarak Galata Mevlevîhanesi meşihatına atanmış, bestekâr İsmail Dede ise, Nutkî Dede'ye intisap ederek 1799'da "dede" olmuştur. Dergâhın bu dönemde geçirdiği yapısal değişiklikler hakkında yeterli bilgi yoktur. Şeyhülislam Mekkî Efendi, türbe önündeki şadırvanı 1785'te yeniden inşa ettirmiştir. Bu şadırvan günümüzde mevcut değildir.

1804'te çocuksuz vefat eden Ali Nutkî Dede'nin yerine ailenin ikinci oğlu olan kardeşi Abdûlbakî Nasır Dede (ö. 1821) geçmiştir. Nutkî Dede zamanında tekkenin neyzenbaşılığını da üstlenen Nasır Dede, Yenikapı Mevlevîhanesi'ni tam anlamıyla bir musiki konservatuvarına dönüştürür. Türk musikisi konusundaki derin bilgisi nedeniyle tekkede geniş bir sanatçı çevresi oluşturmuş, Dede Efendi'ye ney ve dini musiki dersleri vererek bu konuda ayrıca teorik eserler de yazmıştır. Bu eserlerden *Tedkîk u Tahkik*, Türk musikisi makam ve usullerinin incelendiği, *Tahririy-ye* ise kendisi tarafından geliştirilen ebcede dayalı nota sisteminin açıklandığı başlıca çalışmalarıdır. Bunlara ilaveten acembuselik ve ısfahan makamlarında iki Mevlevî ayini de bestelemiştir. Ayrıca Ahmed Eflakî'den yaptığı *Terceme-i Menâkı-bü 'l-Ârifîn* ve Musa Safî Dede'nin *Ta 'rib-i Şahîdî'sme yazdığı "Şerh-i Şâhîdî"*si ile *Divan 'ı* vardır.

Nasır Dede döneminde Yenikapı Mevlevîhanesi, II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından esaslı şekilde tamir ettirilmiş ve semahane ile türbe yeniden yaptırılmıştır. Halet Efendi'nin bu tamirat için padişah

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin genel
görünümü.

Sadat Hasanoğlu,

1994

üzerindeki nüfuzunu kullandığı bilinmektedir. 1816'da Şehremini Hayrullah Efendi'nin dergâh mahallinde yaptığı keşif üzerine, 33.474 kuruş bedelle yeniden inşasına başlanan semahane önce tamamen yıktırılmış ve beş ay süren bir faaliyet sonucu tamamlanarak 1817'de törenle açılmıştır. Semahanenin kubbe *yazılan* Keresteci Nurî Dede'nin, kapı kitabesi ise Keçeci-zade İzzet Molla'nın olup tarih beyti, *En-vâr-ı Şems-i Tebriz târihim Udi lebrîz / Devr-i semâya döndi bâb-ı semahane* şeklindedir. Ayrıca tekke inşaatının 1817'de

tamamlanmasıyla ana giriş kapısı üzerine konulan hicri 1232 tarihli, *Mevlevîhaneye izzet didi Pîrim târih / Yapdı bu dergehi Sultan-ı cihan Hân Mahmud* beytini ihtiva eden kitabe de İzzet Molla'ya aittir.

Ailenin ikinci kuşak üyelerinden Mehmed Hüsni Dede (ö. 1829), babası Nasır Dede'nin yerine 1821'de postnişin olmuştur. Aslında tarikat geleneğine göre Nasır Dede'nin kardeşi Abdurrahîm Kunhî Dede'nin şeyh olması lazım gelirken o dönemdeki psikolojik durumunun tekke yönetmesine imkân vermeyeceği düşüncesiyle meşihat Hüsni Dede'ye geçmiştir. Yaklaşık 8 yıl süren Hüsni Dede'nin postnişinliği vefatıyla son bulunca yerine bu kez Abdurrahîm Kunhî Dede atanmıştır. Yenikapı Mevlevîhanesi'nin meczup tabiatlı şeyhlerinden olan Kunhî Dede (ö. 1831), musiki sahasındaki geniş kültürüyle tanınır. Uzun yıllar dergâhın kudümzenbaşı-lığını yapmış, *aralarında* Vardakosta Mehmed Ağa'nın da bulunduğu besteciler yetiştirmiştir. Hicaz ve nühüft makamlarında bestelediği iki Mevlevî ayini vardır.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin Tanzimat sonrası dönemine ve 19. yy siyasi hayatına damgasını vuran Osman Salâheddîn Dede (ö. 1886), amcası Kunhî Dede'nin vefatıyla 1831'de postnişin olmuş ve bu görevi yarım yüzyıldan fazla bir süre üstlenerek dönemin en nüfuzlu şeyhleri arasına girmiştir. Henüz 11 yaşındayken posta oturan Salâheddîn Dede'yi, Beşiktaş Mevle-vîhanesi(->) şeyhi Mehmed Kadri Dede ye-

tiştirmiş ve bu sırada tekkenin yönetimini Ümmî Sinan Tekkesi şeyhi Zekâî Efendi'nin damadı Aşçıbaşı Mehmed Sâdık Dede vekâleten yürütmüştür. Gençliğinde ünlü Nakşî şeyhi Hoca Hüsameddin Efendi'den *Mesnevi* okuyan Salâheddîn Dede, Eyüp'teki Hatuniye Tekkesi'nde(->) düzenlenen bir törenle mesnevihanlık icazeti almış ve Yenikapı Mevlevîhanesi'nde uzun yıllar *Mesnevi* dersleri vermiştir. Fakat onun üzerinde durulması gereken en önemli özelliği, Tanzimat dönemi siyasi kadrolarıyla kurduğu yakın ilişki sonucunda Yenikapı Mevlevîhanesi'ni özgürlük fikirlerinin tarşılabilirdiği başlıca merkezlerden birisi durumuna getirmesidir. Kendisine intisap eden devlet adamları arasında Tanzimat'ın iki büyük sadrazamı, Keçecizade Fuad Paşa ile Âli Paşa vardır. Fuad Paşa'nın intisabı, babası İzzet Molla'nın Abdûlbakî Nasır Dede müridi oluşundan ötürü bu tekkeye ailece bağlanmanın bir sonucudur. Her iki devlet adamının ailelerine ait mezarlar, Yenikapı Mevlevîhanesi haziresinde halen mevcuttur. Mısırlı olarak anılan Kâmil Paşa ve Şeyhülislam Sâhib Molla da Salâheddîn Dede'nin toplantılarına katılarak devlet sohbeti yapan kişiler arasında ilk anda dikkati çeken isimlerdir. Fakat Salâheddîn Dede'nin siyasi hayattaki yerini belirleyen kişi, yakın dostu Sadrazam Midhat Paşa olmuştur. Yenikapı Mevlevîhanesi yakınındaki Arapzade çiftliğini satın *alarak* buraya kendisi için bir köşk yaptıran Midhat Paşa, I. Meşrutiyet öncesi anayasa tartışmalarını hiç kuşkusuz Salâheddîn Dede'nin toplantılarına da

taşımış ve bu durum daha sonra Yenikapı Mevlevîhanesi'nin II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından kontrol altında tutulması sonucunu doğurmuştur. II. Abdülhamid'in tekke üzerindeki kuşklarını sürekli canlı tutan başlıca neden, henüz şehzade iken Midhat Pa-şa'yı kendisine tanıştıran kişinin Salâheddîn Dede olmasıdır. Bu tanışma esnasında Şehzade Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu padişah oldu-

ğunda ilan edeceğine dair verdiği sözün tek tanığı da Salâheddîn Dede'dir. Fakat II. Abdülhamid, padişahlığı döneminde Midhat Paşa ve yakın çevresi hakkında Abdü-laziz'e (hd 1861-1876) komplo düzenlemek iddiasıyla soruşturma açtırmış, dolayısıyla Salâheddîn Dede'nin de sarayla ilişkisi kesilmiş ve Yenikapı Mevlevîhanesi istibdat yılları boyunca jurnalcilerin en yakından takip ettikleri bir yer olma özelliğini kazanmıştır.

Tanzimat'ın getirdiği idari reformlar sonucunda şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan ve tarikatların devlet denetimi altında tek merkezden yönetimini amaçlayan Meclis-i Meşayih'in ilk başkanı, Salâheddîn Dede'dir. 1808'de bu kuruluşun başına getirilmiş, 1874 ve 1878'deki Meclis-i Meşayih yönetiminde de yine başkan olarak görev almıştır.

Salâheddîn Dede'nin meşihat döneminde Yenikapı Mevlevîhanesi, üç büyük tamirata sahne olmuştur. 1837'deki tamirâtı II. Mahmud yaptırmış ve dergâhın bütün yapıları yenilenmiştir. Ziver Paşa'nın bu tamire ilişkin tarihi dergâh kapısına konulmuş olup şöyledir: *Ziver güher-veş çıkdı târîh genc-i hâmeden / kıldı iki kere bina bu hankâhı şehriyâr.*

Abdülmecid (hd 1839-1861) ise 1845'te tekkenin çevre duvarlarını inşa ettirmiş, zamanla harap olan müstemilatı yeniletmış-tir. Tekkenin günümüzdeki topografik konumunu belirlemesi açısından bu tamirâtın önemi büyüktür. 1845'ten itibaren mevlevîhanenin gelişim aksları şekillenmeye başlamış, özellikle nazirenin tekke içinde kapladığı alan ilk defa bu yıllarda belirgin bir mekân olma niteliğini kazanmıştır. Nitekim Maliye Nazırı Abdurrahman Nafiz Paşa'nın 1850'de yaptırdığı kütüphane ve bu yapıya bitişik kendi türbesi, söz konusu hazire alanının kuzeydoğu köşesinde yer almakta, dolayısıyla bölgenin âdeta doğal sınırlarını belirlemektedir. İnşa ettirdiği muvakkithane ise nazireyi karşı yönden sınırlayan bir konumdadır ve bu da tekkenin dış avlusundaki yapı grupla-

YENİKAPI MEVLEVÎHANESİ 480

481 YENİKAPI MEVLEVÎHANESİ

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin hünkâr girişi tarafından görünümü. *Encümen Arşivi*, 1940

rmın 1850'lerden itibaren belli bir plan organizasyonu dahilinde inşa edildiklerini göstermektedir. Nafiz Paşa, ayrıca tekkenin sokak cephesine bakan bir de sebil yaptırmıştır ki, günümüzde mevcut değildir. Yenikapı Mevlevîhanesi'nin bu dönemdeki son tamiri Mısır Valisi İsmail Paşa tarafından 83.432 kuruş sarf edilerek gerçekleştirilmiştir. 1863'te derviş hücreleri ile harem ve selamlık dairelerinin yeniden inşasına başlanmış, semahane de bu arada esaslı şekilde tamir edilerek bütün inşaat 1864'te sonuçlandırılmıştır.

1301 nüfus sayımı sonuçlarına göre Sa-lâheddîn Dede'nin son meşihat yıllarında tekkede sürekli ikamet eden 24 erkek ve 17 kadından oluşan 41 kişilik bir topluluğun yaşadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç itibariyle tekke, İstanbul'daki mevlevîha-neler arasında en kalabalık nüfusa sahip Mevlevî merkezi olma özelliğini taşımaktadır.

Mehmed Celaledin Dede (ö. 1908), önce babası Salâheddîn Dede'nin yerine vekâleten ve onun vefatıyla da 1887'de asaleten Yenikapı Mevlevîhanesi postnişin-liğine atanmıştır. Salâheddîn Dede'den *Mesnevi* okumuş ve Eskişehir Mevlevîhanesi postnişini Hasan Hüsnî Dede'den mesnevihanlık icazeti almıştır. Yenikapı Mevlevîhanesi'nin musiki alanındaki köklü geleneğini, Nayî Osman Dede'ye ait hicaz ayinini düğâh makamında yeniden besteleyerek sürdürmüş ve aralarında Rauf Yekta(-0 ile Subhi Ezgi(->) gibi son dönemin başlıca müzikologlarının da bulunduğu aydın bir zümrenin yetişmesini sağlamıştır. Öte yandan II. Abdülhamid'in tekke üzerindeki kuşkulardan dağılmış değildir. Mevlevîhaneye devam edenler sürekli izlenmekte ve saraya jurnallenmektedir. Bu işi yapanların arasına Meclis-i Meşayih başkanı olan Kadirîhane postnişini Şeyh Ah-med Muhyieddin Efendi'nin de bir şüphe üzerine adının karışması dikkat çekicidir. Nitekim jurnalcilerin bütün bu hassasiyet-

gJ^\$^\$;%\$S

leri yersiz de değildir. Gerçekten de Yenikapı Mevlevîhanesi'nin Paris'te Jön Türklerle ilişkisi vardır. Avrupa'da yayımlanan Jön Türk gazeteleri, Şûra-yı Devlet Bidayet Mahkemesi başkanı Hakkı Bey tarafından gizlice tekkeye sokulmakta ve dervişlere okunmaktadır. Bu ilişkiyi sağlayanlardan birisi de Hakkı Bey'in kardeşi, Ağaçkakan Bedevi Tekkesi şeyhi Mustafa Nailî Efendi'dir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine Sultan Reşad'm çıkarılması amacıyla düzenlenmek istenen bir komplo, Celaledin Dede'ye anlatmış ve fikirlerim almıştır.

1906'da kütüphanenin altındaki ahırlarda çıkan bir yangın sonucu tekke çok büyük hasar görür. Celâleddîn Dede, yangından kurtulan harem dairesini dervişlere tahsis ederek, tekke dışındaki bir köşke taşınır. Bir kısım derviş ise muvakkithane-de barınmak zorunda kalır. Son dönem Mevlevî şairlerinden İsmet Bey, bu olay için şu beyti yazmıştır:

*Târîb-i taz'îf eyledi nâr-ı dil-i viranemiz/ Odu muvakkithâ-nemiz
hâyfâ muvakkathânemiz.*

II. Abdülhamid'in bilinen nedenlerden ötürü ilgi göstermeyip kaderine terk ettiği Yenikapı Mevlevîhanesi, beş yıla yakın bir süre harap vaziyette kalmış ve meşihatının son dönemini tekkeden uzakta geçiren Celâleddîn Dede, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'de vefat etmiştir. Mevlevîhanenin yeniden inşası, şehzadeliği sırasında Salâheddîn Dede'ye intisap eden Sultan Reşad'ın tahta çıkmasıyla gerçekleşir. Hazine-i hassadan 10.000 kuruş vererek mevlevîhaneyi mükemmel surette yeniden inşa ettirmiştir. Aralarında Evkaf-ı Hümayun başmimarı Kemaleddin Bey'in(->) de bulunduğu bir keşif heyetinin verdiği rapor üzerine 16 Rebiyülâhır 1328'de enkaz kaldırılmış ve iki ay sonra da inşaata başlanmıştır. İlk önce inşa edilen yapılar mescit, selamlık dairesi, derviş hücreleri, yemekhane, matbah ve kilerdir. Mimar Ke-maleddin'in öncülüğünde, ulusal mimari

anlayışına göre tamamı kagir olarak yapılan bu bina kompleksi, günümüzde halen mevcuttur. Tekkenin mescidi yangından önce düz çatılı bir yapı iken, bu son tamiratta yüksek ve kubbeli olarak inşa edilmiş, eskiden mevcut bulunmayan bir de minare eklenmiştir. Derviş hücrelerinin bulunduğu ana yapının iç avlusunda binaya bitişik olarak inşa edilen bu mescit, dört duvar üzerine oturan yüksek bir kubbenin örttüğü basit bir mekân organizasyonuna sahiptir. Bünyesinde derviş hücreleri, dedegân odası, matbah, kiler ve diğer birimlerin bulunduğu asıl yapı, ortası şadırvanlı bir iç avluyu çepeçevre kuşatan geniş ölçekli bir mimari tasarıma göre inşa edilmiştir. Bu ana yapının 19H'de tamamlanmasına rağmen semahane, türbe ve harem dairesinin inşaatı bir süre daha devam etmiştir.

Bu önemli tamirat mevlevîhanenin son postnişini Abdülbâkî Dede'nin (ö. 1935) meşihat döneminde tamamlanır. Abdülbâkî Dede, Mehmed Celâleddîn Dede'nin oğludur. Sütlüce'de Sa'dîliğe bağlı Hasırî-zade Tekkesi*» şeyhi Mehmed Elif Efen-di'den mesnevihanlık icazeti almış ve babasının hastalığı nedeniyle 1903'ten itibaren Yenikapı Mevlevîhanesi'ni vekâleten yönetmiştir. Celâleddîn Dede'nin vefatıyla tekke meşihatına 1908'de asaleten atanır ve 1909'da da bu görevinin yanısıra Meclis-i Meşayih üyeliğini üstlenir. Abdülbâkî Dede döneminde tekke, Balkan ve Çanakkale savaşları nedeniyle iki defa hastane olarak kullanılmak üzere Harbiye Neza-reti'nin emrine verilmiştir. Yenikapı Mevlevîhanesi yönetiminin I. Dünya Savaşı yıllarında orduya verdiği destek yalnızca bu değildir. 1915'te İngilizlere karşı düzenlenen ünlü Kanal seferi için yalnızca Mevlevîlerden oluşan Mücâhidîn-i Mevlevîyye Alayı'na Abdülbâkî Dede komutasında Yenikapı Mevlevîhanesi dervişleri de katılırlar. Neyzen Tevfik bu olayı nükteli bir şekilde şöyle dile getirmektedir: *Kalmadı beyninde ashâb-ı tarîkin ihtilâf /Ehl-i hakkı birbirine toplayıp*

berkittiler / Şeyh Bakî rehber oldu bu seferde hepsine /İbn-i Sufyân'ı ziyâretçün tâ Şam'a gittiler.

Tekkelerin kapatılmasını izleyen yıllarda kanun gereği Baykara soyadını alan Abdülbâkî Dede, İstanbul Türk Ocağı müdürlüğü ile edebiyat fakültesi Farsça hocalığı görevlerinde bulunmuş ve 1933 üniversite reformuyla emekli edildikten sonra 1935'te vefat etmiştir.

Mukabele günleri pazartesi ve perşembe olan Yenikapı Mevlevîhanesi, Cumhuriyet döneminde uzunca bir süre öğrenci yurdu olarak kullanılmış ve 9 Eylül 1961'de hünkâr mahfilinin altında çıkan bir yangın sonucu semahane, şerbethane ve türbesi tamamıyla yanmıştır.

Günümüzde Zeytinburnu İlçesi Merkez Efendi Mahallesi'nde 502 pafta 2965 ada, 2 parsel üzerine kayıtlı bulunan ve mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan Yenikapı Mevlevîhanesi'nin semahane ve türbesinin yeniden inşa edilmesi için alınan karar, bugüne kadar uygulanamamış ve tekke şimdilik kaderine terk edilmiştir.

Bibi. BOA, *Cevdet Evkaf*, no. 28368 (8 Cemaziyülâhır 1197); BOA, İrade Dahiliye, no. 6298 (14 Receb 1262); BOA, Plan, Proje, Kroki, no. 70 (29 Muharrem 1281); *Tarih-i Naima*, I, 187; *Tarih-i Selânikî*, II, 730; Evliya, *Seyahatname*, I, 392; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 221; Osmanzade Taib, *Hadikatû'l-Vüzerâ*, ist., 1271, s. 88-89; *Mür'i't-Tevarih*, II/A, s. 17, 23; Mehmed Ziya, *Merâkiz-i Mühimme-i Mevleviyye-den Yenikapı Mevlevîhanesi*, İst., 1329; Sakıb, *Nefise*, II, 37, 76; Vassaf, *Sefine*, V, 206; Ali Enver, *Semahâne-i Edeb*, İst., 1309, s. 236; Mehmed Tahir, *Yenikapı Mevlevîhanesi Postnişini Şeyh Celaleddin Efendi Merhum*, İst., 1326, s. 9; Sahabettin Uzluk, *Mevlevîlikte Resim. Resimde Mevleviler*, Ankara, 1957, s. 54-55; Gölpımarlı, *Mevlevîlik*, 308; A. Gölpımarlı, *Mevlevî Adab ve Erkânı*, ist., 1963, s. 35-36; Zâ-kir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 31; Çetin, *Tekkeler*, 587; Rauf Yekta, *Esâtiz-i Elhân-Dede Efendi*, ist., 1343, s. 127-128; Subhi Ezgi, *Nazari ve Amelî Türk Musikisi*, V, İst., 1953, s. 528-530; İnal, *Hoş Şada*, 24-26; M. Kara, "Tanzimat Dönemi ve Tasavvufî Hayat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 1991, s. 301; *İhsaiyatll*, 19; *Âsitâne*, 9, 15; Münih, *Mecmua-i Tekâyâ*, 10, 16; *1301 İstatistik Cedveli*, 54; John P. Brown, *The Daruishes or Oriental Spiritualism*, Londra, 1927, s. 469; M. Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD*, IV-V (1976), s. 29-32; N. Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevleviler", *Belleten*, LV/213 (Ağustos 1991), s. 356; R. Baykara, "Birinci Harb-i Umumîde Mücahidin-i Mevleviyye Alayı", *Yeni Tarih Mecmuası*, S. 3 (1953), s. 106-108; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler", *istanbul*, S. 4 (Ocak 1993), s. 119-131.

EKREM IŞIN **Mimari**

Yenikapı Mevlevîhanesi İstanbul kâra surlarını dışarıdan çevreleyen ve büyük kısmı mezarlıklarla kaplı olan kuşakta yer alır. Bizans döneminde "Rhesium" olarak bilinen, Osmanlı döneminde "Yenikapı" ya da "Bâb-ı Cedid" adlarını alan kapı suriçi iskânını söz konusu tesise bağlayan yolun üzerinde bulunduğu için mevlevîhane- . nin kurulmasından (17. yy'in başlarından) itibaren "Bâb-ı Mevlevîhane", "Mevlevîhane Kapısı" ya da aynı adı taşıyan diğer sur kapılarından ayırt edilmesi için "Mevlevîhane Yenikapısı" olarak anılmaya başlamış, İstanbul halkının ağzında zamanla bu deyimler "Mevlanakapısı", hattâ son dönemde "Mevlanakapı"ya dönüşmüştür. Öte yandan yeni tesis edilen mevlevîhane de adını bu kapıdan alarak "Yenikapı Mevlevîhanesi" ya da "Mevlevîhane der Bâb-ı Cedid" olarak kaynaklara geçmiş, sonuçta Yenikapı ile adaşı olan mevlevîhanenin, çevrenin tarihi topografyasından kaynaklanan beraberlikleri isimleri ile de per-çinlenmiştir.

Mevlevîhanenin faal olduğu yüzyıllarda "nefs-i İstanbul"dan Yenikapı Mevlevîhanesi'ne ne şekilde ulaşıldığına göz atalım: Yenikapı'dan çıkılıp içleri zamanla bostana dönüşmüş olan hendekler geçildikten sonra, doğu-batı doğrultusunda mezarlıklar arasında uzanan ve günümüzde Mevlevihane Caddesi adını taşıyan yola girilir. Biraz ilerleyince sağda Yenikapı Mevlevîhanesi'nin aşçı dedelerinden Sahih Ahmed Dede'nin Halet Efendi tarafından yaptırılmış olan ampir üslubundaki açık türbesi ile karşılaşılır (bak. Aşçı Ahmed Dede Tür-

Yenikapı
Mevlevî-
hanesi'nde
semahaneden
türbeye ve
hünkâr
mahfiline
bakış.

Encümen Arşivi, 1940

besi). Yenikapı Mevlevîhanesi'nin uzakta yer alan bir parçası olarak nitelendirebilecek bu türbeden sonra, sağda, başlıba-şına bir mahalle oluşturan ve Yenikapı Mevlevîhanesi ile iyi komşuluk ilişkilerinden öteye birtakım ritüel bağlar da kurmuş olan Merkez Efendi Külliyesi'ne(->) giden cadde (Merkez Efendi Caddesi) ayrılır. Bu sapaktan sonra batıya (ileriye) doğru birkaç yüz adım atıldığı takdirde solda (güneyde) önce mevlevîhanenin "hâmûşân" olarak adlandırılan ve tekke arsasından Mevlevi Tekkesi Sokağı ile ayrılmış bulunan büyük haziresi görülür. Mevlevîhanenin binaları doğuda adı geçen sokakla,

kuzeyde Mevlevihane Caddesi ile diğer yönlerde ise komşu parseller ile çevrili bir arsa üzerinde yer almaktadır. Arsanın pahlı olan kuzeydoğu köşesinde, cadde ile sokağın kavşağında semahane-türbe binasına bağlı olan hünkâr mahfiline geçit veren hünkâr girişi yükselir. Hünkâr girişinden güneye doğru, Mevlevi Tekkesi Sokağı boyunca sağır avlu duvarı devam eder. Aynı girişten batıya doğru Mevlevihane Caddesi üzerinde sırayla Abdurrahman Nafiz Paşa Kütüphane ve Türbesi, hazirenin ufak bölümünü sınırlayan parmaklık, muvakkit-hane, cümle kapısı, sebil, pencereci kısa bir duvar ve selamlık-mescit-dedegân hücreleri grubunu barındıran binanın kitlesi sıralanır.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin yukarıda zikredilen kütüphane, türbe, muvakkitha-ne ve sebil dışında kalan bölümleri farklı tarihlerde, farklı malzeme ve üsluplarla inşa edilmiş olmalarına rağmen birbirleriyle irtibatlandırılmış bulunan üç kanat içinde toplanmıştır. II. Mahmud döneminde, 1232/1816-17 ve 1253/1837-38'deki inşa faaliyetleri sonucunda şekillenmiş ahşap semahane-türbe binası buna bağımlı çeşitli tali mekânlar (hünkâr mahfili, sarnıç odası, türbedar odası vb) arsanın doğu kesimine, Mevlevihane Caddesi boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan, dış hatla yaklaşık 45°'lik açı teşkil edecek şekilde (kıble eksenine dik, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda) yerleştirilmiştir. Güneydoğu (kıble), kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerinde serbest olan bu kitle güneybatı cephesinde, doğu-batı doğrultusunda

uzanan, 1865 tarihli ahşap harem dairesine bitişmektedir. Arada kalan üçgen planlı alanı, söz konusu kanatlar arasında bağlantıyı sağlayan şerbethane bölümü işgal eder.

Kuzey yönünde arsanın hemen yarısını kaplayan ve selamlık mekânlarını, mescidi, dedegân hücrelerini, mutfağı (matbah-ı şerif), taamhaneyi (somathane) ve diğer müştemilatı barındıran 1913 tarihli kagir kanat Mevlevihane Caddesi boyunca uzanır. Halen ayakta olan bu kesim kuzey yönünde harem mutfak, kileri, hamamı, fırını ve su haznesini barındıran bir kanat aracılığı ile hareme bitişmektedir. Böylece tekkenin fonksiyon şemasına uygun biçimde birbirlerine bağlanarak düzgün olmayan bir kitle teşkil eden bölümlerin ortasında kalan ve 1913'ten evvel şadırvan avlusu niteliğini haiz olan avlu yer alır. Aynı şekilde düzgün olmayan bir plan arz eden bu avlunun A. Nafiz Paşa Kütüphane ve Türbesi, semahane-türbe kanadı, çevre duvarı ve muvakkithane arasında kalan bir bölümü nazire olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca arsanın güneydoğu kesimini merkezdeki avludan tamamen soyutlanmış olan harem bahçesi işgal etmektedir. Selamlık kitlesinin arkasında da arsanın güneybatı köşesini teşkil eden ve tekkede yaşayan dedegânın kullanımına mahsus diğer bir bahçe bulunur.

Arsanın kuzeydoğu köşesindeki pahlı yüzeyde kesme küf eki taşı örgülü, içbükey kavisli, dış köşeleri sütunçelerle yumuşatılmış iki duvar parçası hünkâr girişini kucaklar. İki yandan pilastrlar ile üstte kitabe levhası ile kuşatılmış hünkâr girişi mermerden sövelerle çerçevelenmiştir. Üst söve başlığı, çıkıntılı bir kilit taşının birleştirdiği, sepet kulpu biçiminde bir kemer meydana getiren iki parçadan oluşur. Kitabe levhasının ortasında, beyzi bir çelenkle kuşatılmış olarak II. Mahmud'un tuğrası yer alır. Bunun yanlarına iki simetrik parça halinde yerleştirilmiş olan ta'lik hatlı kitabe mevlevîhanenin adı geçen sultan tarafından ikinci kere 1253/1837-38'de inşa ettirildiğini belgeler. Manzum metin A. Sadık Ziver Paşa'ya (1793-1862) aittir.

Abdurrahman Nafiz Paşa'nın yaptırmış olduğu kütüphane 10x7 m boyutlarında,

L

483

YENİKAPI MEVLEVÎHANESİ

Ü

Yenikapı Mevlevîhanesi'nde Abdurrahman Nafiz Paşa Kütüphanesi ve Türbesi.

Sadat Hasanoğlu, 1994

YENİKAPI MEVLEVÎHANESİ 482

dikdörtgen bir alana yayılmıştır. Moloz taşla örülmüş ve tuğla hatıllarla donatılmış olan duvarlar Mevlevihane Caddesi'ne bakan kuzey cephesinde mermerle, diğer cephelerde ve içeride sıva ile örtüyü oluşturan tonozlar da tuğla ile örülerek içeriden sıva. dışarıdan kurşunla kaplanmıştır. Kütüphane, kuzey yönünde cadde boyunca yan yana yer alan, biri kare, diğeri kareye yakın dikdörtgen planlı, tekne tonoz örtülü iki birim ile güneyde (avlu yönünde) beşik tonozlu bir giriş koridorundan meydana gelir. Söz konusu iki birim birer kapı ile koridora, birer pencere ile de kuzey yönünde dışarı açılmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda kütüphane boyunca devam eden ve iki ucu 45° pahlanmış olan koridorun girişi güneybatıdaki pahlı köşededir. Kesme taştan söveler ve sepet kulpu bir kemerle çerçevelenmiş olan girişin üstünde yer alan mermer levhada Mevlana Cela-leddin Rumi'nin adı ve kütüphanenin inşa tarihi (1267/1850-51) yazılıdır. Hünkâr girişi yönüne bakan doğu cephesi ile türbeye komşu olan batı cephesi sağırdır. Bütünüyle beyaz mermer döşeli olan kuzey cephesi, iki uçta ve içeride birimleri ayıran duvarın hizasında yer alan üç adet pilastr ile iki parçaya ayrılmış, böylece iç taksimat cepheye yansıtılmıştır. İçerideki mekânlara tekabül eden iki cephe parçasında birer pencere vardır. Pencerele yanlarda pilastr biçimde, üstte sepet kulpu kemer biçiminde sövelerle çerçevelenmiş, demir parmaklıklar ile donatılmıştır. Parmaklıklar kemerin içinde ışınsal bir motif, alt kesimde ise *yatay* ve *düşey* kayıtların arasını dolduran "S" ve "C"

kıvrımları oluşturmaktadır. Sağdaki pencerenin üstüne, alttan ikinci ve üçüncü silmelerin arasına baninin adını ve inşa tarihini veren kitabe yerleştirilmiştir. A. Sadık Ziver Paşa'ya ait manzum metin Mehmed Rıfat'ın (ö. 1879) ta'lik hattı ile yazılmıştır.

Abdurrahman Nafiz Paşa'nın türbesi, banisi olduğu kütüphanenin batı cephesine bitişiktir. Kütüphanedeki tonozlu odalarla aynı derinlikte, kare planlı (5x5 m) bir tabana oturan yapı ampir üslubunu yansıtan açık türbeler grubuna girer. Kesme küfekten mamul kaideyi kuzey; batı ve güney yönlerinde -her cephede dörder tane olmak üzere- toplam on adet kare kesitli, Toskana başlıklı mermer sütun çevrelemektedir. Bu sütunların üzerinde aynı malzemedен yontulmuş, arşitrav niteliğinde bir lento uzanır. Sütunların arasındaki dikdörtgen açıklıklara madeni şebekeler yerleştirilmiştir. Tunçtan dökülmüş olan bu şebekeler baklavalı bir şemaya uygun olarak gelişen, stilize yapraklı dallardan oluşur. Türbenin üstü madeni iskeletli, tekne tonoz biçiminde tel örgü ile kapatılmıştır. Paşanın beyaz mermerden yontulmuş olan lahti kible eksenine dik olarak, dolayısıyla türbenin kuzey sınırı ile 45°'lik açı teşkil edecek şekilde yerleştirilmiş, silindir biçiminde şahidelerle donatılmıştır.

Bu açık türbe ile muvakkithane arasında tekke avlusundaki küçük hazire parçasını sınırlayan parmaklık uzanır. Ok ucu

biçiminde sonuçlanan dikey çubuklar ile bunları birleştiren iki yatay çubuktan oluşan demir parmaklık, moloz taş örgülü parapet duvarına eşit aralıklarla yerleştirilmiş, beyaz mermerden mamul, daire kesitli, Mevlevî sikkesi biçiminde tepeliklerle sonuçlanan zarif babalara oturmaktadır.

Farklı tarihlerde inşa edilmiş olmalarına rağmen cümle kapısı (1816-1817) ile bunu yanlardan kuşatan muvakkithane-se-bil ikilisi (1850-1851) konumları, oranları ve üslupları (ampir) ile uyumlu bir bütün teşkil ederler. Ortada yer alan cümle kapısı, yanlarda beyaz mermerden profilli sövelerle, üstte aynı malzemedен mamul sepet kulpu biçiminde bir kemerle çerçevelenmiştir. Sövelerin iç yüzeyinde, kemerin üzengi hizasında altı püsküllü beyzi kabartmalar klasik Osmanlı mimarisindeki mukarnaslı takozların devamı niteliğindedir. Kemerin yüzeyi de alt uçları küçük lalelerle sonuçlanan silmelerle çerçevelenmiştir. Kemerin üzerinde, mevlevîhanenin II. Mahmud tarafından 1232/1816-17'de yeniden inşa ettirildiğini belgeleyen ta'lik hatlı manzum bir kitabe görülür. Manzum metin Keçecizade izzet Molla'ya (1785-1829) aittir.

Muvakkithane ile sebil cümle kapısının yanlarına simetrik bir konumda yerleştirilmiştir. Kapının solunda (doğusunda) bulunan muvakkithane halen ayaktaadır. Sağında yer alan sebil ise tamamen ortadan kalkmıştır. Her iki bina da, kenarları dışarıdan 2'şer m uzunluğunda olan sekizgen planlı bir mekâna sahiptir. Sebilin arkasında dikdörtgen

planlı (4x2 m) su haznesi yer alır. İki sıra tuğla hatıllı, moloz taş örgülü almaşık duvarlar caddeye (kuzeye) bakan yüzlerinde beyaz mermerle, diğer yüzlerinde sıva ile kaplıdır. Sekizgen mekânları tuğladan örülmüş ufak kubbelere örter. Su haznesinin de beşik tonozla örtülü olduğu düşünülebilir. Her iki binanın konumları gibi açıklıkları da simetrik olarak düzenlenmiştir. Şöyle ki, muvakkithanenin girişi güneybatı, sebilin girişi güneydoğuya bakan kenardadır. Cümle kapısını izleyen üstü açık geçide bakan karşılıklı birer pencere, ayrıca caddeye bakan birer pencere daha vardır. Bütün bu açıklıklar içeriden yuvarlak, dışarıdan sepet kulpu biçiminde kemerlerle geçilmiş, cadde üzerindeki mermerden, diğerleri ise kesme küfekiden sövelerle çerçevelenmiştir. Pencereilerin demir parmaklıkları, kemerlerin içinde ışınsal motifler, alt kısımlarda da dikdörtgenleri dolduran "C" kıvrımları barındırmaktadır. Mermer kaplı olan kuzey cephelerinde ortaya pencereler, yanlara pilastrlar yerleştirilmiştir. Mu-vakkithanenin penceresi üzerinde iki silme arasında baninin (A. Nafiz Paşa) adını ve inşa tarihini veren kitabe görülür. Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin (1801-1876) ta'lik hattı ile yazılmış olan metin bizzat A. Nafiz Paşa'ya aittir.

Semahane-türbe ile bunlara bağlı tali birimleri barındıran kanat, en geniş yerinde 33x24 m boyutlarındadır. Moloz taş örgülü temeller üzerine, ahşap karkaslı duvarlarla inşa edilmiş, duvarlar içeriden bağdadi sı-

va, dışarıdan ahşap kaplama ile donatılmıştır. Üstü, mevlâhanenin son demlerinde Marsilya tipi kiremitlerle kaplı bir ahşap çatı ile örtülüydü. Mermerden olan semahane girişi dışında bütün kapı ve pencereler dikdörtgen açıklıklara sahiptir.

Semahane 21x17 m boyutlarında, dikdörtgen bir alanı kaplar. Kuzey ve güney cepheleri ile batı cephesinin bir kesimi dışa açılır. Doğu yönünde türbeye bitişiktir. Batı cephesinin bir kesimine ise haremle irtibatlı şerbethane bitişmektedir. Esas sema alanı 14x14 m'lik bir karenin içine teğet olarak yerleştirilmiş 14 m çaplı bir daire ile sınırlıdır. Kare planlı alan güney (kible), batı ve kuzeyde, zeminleri yükseltilmiş maksureler, doğu yönünde de türbe ile kuşatılmıştır. Maksureler ve türbe ile sema alanının sınırında (güneydoğu köşesindeki duvara bitişik olmak üzere) toplam olarak on dokuz adet ahşap sütun sıralanmaktadır. Kare kesitli olan bu sütunlardan dördü köşelerde, dörder tanesi doğu, kuzey ve batı kenarlarında, üçü de güney kenarındadır. Aralarındaki açıklık 2,5 m'dir. Mihrap önü bölümünde 5 m'lik bir açıklık bırakabilmek için güney kenarında sütun adedi dörtten üçe indilmiştir. Bu meyanda dikkati çeken bir husus söz konusu taşıyıcılardan birisinin duvarla kaynaşarak sütun görünümünü kaybetmesi sonucunda, geriye "nezr-i Mevlana"ya tekabül eden on sekiz adet sütunun kalmasıdır.

Sütunların arası, maksurelerde ampir üslubunda torna işi ahşap korkuluklarla, türbenin önünde aynı üslupta demirden parmaklıklarla kapatılmış, karenin içindeki daire de eklektik üslupta dökümden parmaklıklarla belirlenmiştir. Semahane girişinin önünde maksureler kesintiye uğramakta ve bu kesintiye tekabül eden sütun açıklığı icabında kapı gibi açı-labilen ahşap korkuluklar barındırmaktadır. Köşelerde, kare ile daire arasında kalan üçgen planlı alanlardan güneybatıda-kinde mesnevihan kürsüsünün, güney-doğudakinde de mevlithan kürsüsünün bulunduğu bilinmektedir. Her ikisi de ahşap olan ve son derecede sade bir görünüme sahip olan bu kürsüler 1940'tan önce ortadan kalkmıştır.

Sema alanının tam ortasında, ahşap zemin döşemesi üzerine boyanarak meydana getirilen, iç içe dört daire ile bunları kuşatan sekiz kollu bir yıldızdan oluşan, benzerine başka hiçbir mevlevîhanede rastlanılmayan ilginç bir motif göze çarpar. Söz konusu noktanın Mevlevi terminolojisinde "kütüphane" olarak adlandırılan ve gerek tasavvuf sembolizminde, gerekse de Mevlevi mukabelesinin koreografisinde önemli bir yer işgal ettiği düşünülecek olursa buradaki motifin de sıradan bir bezeme ögesi olmadığı kabul edilebilir.

Kuzey duvarında yer alan semahane girişi cepheden dışa taşan iki merdiven kulesi arasındaki, düz tavanlı ufak bir eyvanın içine yerleştirilmiştir. Dışarıdan bakıldığında, mutrip maksuresine çıkan merdivenleri barındıran iki kulenin eyvana komşu iç köşelerinde, iki kat boyunca yükselen pilastrlar ve bunları birleştiren

lento görünümünde silmeler ile bir çerçeve meydana getirilmiştir. Bu çerçevenin içinde mevlevîhanenin II. Mahmud tarafından 1232/1816-17'de yeniden inşa ettirilmesi sırasında konmuş olan ta'lik hatlı, manzum kitabe yer almaktadır. Ayrıca profilli çıtalarla çerçevelenmiş olan ve metni Keçecizade İzzet Molla'ya ait olan bu kitabenin üzerine, mevlevîhanenin 1281/1865' te Hıdiv İsmail Paşa tarafından yenilenmesi üzerine, Mevlana Celaleddin Rumi'nin adını içeren bir alınlık yerleştirilmiştir. Dökümden mamul olduğu anlaşılan bu alınlık ampir üslubuna uygun kıvrık dallar, stilize yapraklar ve çiçeklerden oluşmaktadır.

Eyvanın arkasında bulunan, beyaz mermerden yontulmuş sepet kulpu biçimindeki kemerli giriş, aynı tarihli cümle kapısının eşidir. Kuzey duvarında, girişin yanlarında merdiven kulelerine açılan birer kapı ile üçer pencere sıralanır. Pencerelerden en doğuda yer alanı türbeyi sınırlayan demir parmaklıkların devamı ile seyirci (züvvâr) maksuresinden ayrılmış ve türbenin devamı niteliğinde olan kesime açılan niyaz penceresidir. Diğer pencerelerle aynı boyutlarda ve içeriden aynı görünüme sahip olan niyaz penceresi dışarıdan farklı niteliğini vurgulayan birtakım öğelerle donatılmıştır. Açıklık profili kalın çıtalarla iç içe iki dikdörtgen çerçeve ile kuşatılmış, çerçeveler

arasında kalan kuşak Konya'daki Mevlana Türbesi'ne (Kubbe-i Hadrâ) ait firuze renkli çinilerle kaplanmıştır. Ahşap duvar yüzeyine kabaralı çivilerle tespit edilmiş olan bu çinilerin, II. Mah-mud'un Yenikapı Mevlevîhanesi'ni yeniden inşa ettirdiği 1817'de Kubbe-i Had-râ'da gerçekleştirdiği çini onarımında sökülen eski parçalar oldukları anlaşılmaktadır. Niyaz penceresinin üstünde, uçları birer *yaldızla* süslü yuvarlak kemerciklerle sonuçlanan enine dikdörtgen bir ahşap kartuşta, sülüsle yazılmış, kabir ziyareti ile ilgili bir hadis yer almaktadır. Bunun da üstüne demir iskeletli, camekânlı bir sundurma oturtulmuştur. Bu sundurma nispeten geç bir döneme, muhtemelen V. Mehmed'in (Reşad) onarımına ait olsa gerektir.

Semahanenin batı duvarında dört adet pencere ile şerbethaneye açılan, yarım daire planlı basamaklarla çıkılan servis kapısı, güney duvarının ortasında mihrap, yanlarda dörder pencere sıralanır. Yarım daire planlı, dışa taşkın mihrap nişi akan-tus yaprakları ve yumurta frizi ile süslü başlıklarla sonuçlanan pilastrlar tarafından kuşatılmış, üstte lento görünümünde iki yatay silme arasına mihrap ayeti levhası yerleştirilmiştir. Doğu yönündeki beş sütun açıklığından türbeye bakan dördü bağdadi sıva ile oluşturulmuş (yalancı) kemerlerle taçlandırılmıştır. Kemerlerin arasında, barok dönemin sütun kaidelerini taklit eden ahşap yastıklardan sonra, duvara gömülü pilastr görünümünde sütunlar kubbe eteğine kadar devam eder. Türbenin kuzey yönündeki sütun açıklığı, türbenin devamı niteliğinde olan, niyaz penceresinin bulunduğu kesime açılmaktadır. Türbenin güneyinde ise maksureden tür-

beye ve hünkâr giriş holüne açılan iki kapı sıralanır.

Semahanenin kısmi üst katı, türbenin bulunduğu doğu yönü ve mihrap önü bölümünün üstü dışında, iki kat yüksekliğindeki sema mekânını kuşatan mahfillerden oluşur. Kuzey cephesinde, giriş eksenine göre simetrik olarak yerleştirilmiş bulunan merdivenlerle mırıp maksuresine çıkılır. Merdivenler ikişer pencere ile aydınlatılmış, merdivenler arasında kalan ve zemin katta giriş eyvanı olarak değerlendirilmiş olan kare planlı alan üst katta mırıp maksuresine katılmıştır. Söz konusu maksure semahaneye açılan güney yönünde dikdörtgen bir çıkma ile genişletilmiş, zemin kattakilerin eşi olan ahşap korkuluklar ile sınırlandırılmış, yanlarda ahşap perde duvarları ile kuşatılmıştır. Üstleri antik sanattan mülhem vazolarla süslü kare kesitli babalara oturan, yüzeyi çıtalarla dikdörtgenlere taksim edilmiş olan ve arkadan öne doğru meyilli bu ayırıcı öğeler başka bir tarikat yapısında karşılaşılmayan değişik bir çözümü sergiler.

Mırıp maksuresinin doğu yönünde, semahanenin kuzeydoğu köşesinde, bir duvarla mırıp maksuresinden ayrılmış olan ve üç pencere ile dışa açılan "L" planlı bir mahfil bölümü yer alır. Parapet duvarları üzerinden semahaneye bakan bu mahfil imtiyazlı erkek seyircilere mahsus olsa

gerektir. Mutrip maksuresinin batı yönüne, hanımlar mahfili ile arasına erkek ve kadın gruplarını ayırıcı karakterde, başka bir deyimle "mabeyin odası" niteliğinde, kare planlı, iki pencerele ufak bir mekân yerleştirilmiştir. Kaçgöç uygulamasının gereği olarak bu mekândan mitrip maksuresine ve hanımlar mahfiline açılan kapıların eksenleri kaydırılmıştır. Bu geçiş mekânı *aracılığı* ile icabında hanımlar mahfili ile semahane esas girişi arasında bağlantı kurulabilmektedir.

Semahanenin batı duvarı boyunca de-

vam eden ve güneybatı köşesinde kıvrılarak mihrap önü boşluğuna kadar ilerleyen hanımlar mahfili, biri kuzeye, üçü de güneye bakan toplam dört pencereden ışık alır. Bu bölüme harem dairesinin üst katından, şerbethanenin üst katı geçilerek ulaşılır. Mahfilin sağır olan batı duvarındaki tek açıklık şerbethanenin üst katına geçit veren kapıdır. Söz konusu mahfilin, ayrıca buna komşu olan mabeyin odasının semahaneye bakan yüzleri parapet duvarından kubbe eteğine kadar çıkan sık doku-lu ahşap kafeslerle kapatılmıştır.

Semahanenin güneydoğu köşesine yerleştirilmiş olan ve uzunluğu iki sütun açıklığı (5 m), derinliği de üzerinde yer aldığı maksurenin derinliği kadar (3,5 m) olan hünkâr mahfili semahaneye bakan kuzey ve batı yönlerinde kıvrık hatlardan oluşan şebekelerle donatılmıştır. Kuzey kenarının ortasında, zemin kattaki sütunun devam etmediği dikkati çeker. Hünkâr mahfiline ulaşmak için hünkâr girişinden avluya dahil olunur, sonra semahane-türbe kanadının güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfili kapısına varılır. Üç adet mermer basamaklı bir sahanlığın arkasındaki bu giriş, iki pencerele ufak bir taşlığa açılır. Sağda hünkâr mahfiline çıkan geniş bir merdiven, solda sonunda semahaneye açılan kapının bulunduğu "L" planlı uzun bir koridora inen basamaklar yer almaktadır. Merdivenin ulaştığı sahanlıkta, dikdörtgen planlı (5x3,5 m) hünkâr mahfiline, bunun arkasında aynı büyüklükteki (6x4 m) bir mekâna ve abdestlik-hela grubuna açılan kapılar mevcuttur. Hünkârın dinlenmesine, icabında postnişin efendi ile ya da mukabeleyi izleyen devlet ricalinden yahut ulemadan birileri ile görüşmesine mahsus olan arkadaki oda hünkâr mahfili ile bağlantılı olup güney yönünde yapı kitlesinden taşmaktadır. Söz konusu çıkmayı taşıyan ahşap sütunların arası yalancı basık kemerler ile doldurulmuştur. Bu mekân-

L.

YENİKAPIMEVLEVÎHANESİ 484

485

YENİKÖY

lar topluluğu ufak çapta bir hünkâr kasrı teşkil ederler.

Büyük boyutları (16x14 m) ve barındırdığı kırk civarında sanduka ile Yenikapı Mevlevîhanesi'nin türbesi İstanbul mevlevîhanelerindeki türbelerin en hacimli ve en "kalabalığıdır". Türbe batı yönünde kemerli açıklıklarla semahaneye bağlanmakta, böylece tarikat yapılarına has iba-dethane-türbe kaynaşması sağlanmaktadır. Mevlevîhanenin ilk postnişini Kemal Ah-med Dede'nin diğerlerinden yüksek tutulmuş olan sandukası da semahane yönünde ilk sıradadır. Güneybatı köşesindeki kapıdan semahanedeki maksurelerin güney kanadına geçilir. Hünkâr mahfili girişine komşu olan güney duvarı sağırdır. 45° pahlanmış köşelerle yapı kitlesinden dışa taşan doğu duvarında dört adet pencere sıralanır.

Türbenin kuzey yönünde, ortada, semahanedan geçilmeden doğrudan türbeye girilmesini sağlayan ve altında yer alan sarnıçtan dolayı "sarnıç odası" olarak adlandırılan dikdörtgen planlı (7x5,5 m) mekân bulunur. Zemini Malta taşı döşeli olan sarnıç odasının türbeye (güneye) ve avluya (kuzeye) açılan birer kapısı ile ikişer penceresi vardır. Dışarı açılan kapıdan önce küçük bir taşlığa (2x1,5 m) girilir, buradan iki basamakla esas zemine çıkılır. Giriş taşlığının sağında beyaz mermerden bilezik göze çarpar. Sarnıç odasının avluya bakan kuzey cephesine sonradan (muhtemelen V. Mehmed [Reşad] dönemindeki onarımda) yarım altıgen planlı, pencereli bir çıkma eklenmiş, giriş ile yanındaki pencere bu çıkma içine alınmıştır. Sarnıç odasının doğusunda, türbenin kuzeyinde dikdörtgen planlı (5,5x4,5 m) türbedar odası yer almaktadır.

Semahane ile harem kanadı arasında yer alan üçgen planlı şerbethanenin avluya açılan kuzey cephesinde, ortada bir kapı, yanlarda ikişer pencere sıralanır. Zemin katta semahaneye açılan servis kapısı, ayrıca hareme açılan servis penceresi vardır. Şerbethanenin beşi kuzeye, biri güneye bakan altı pencerenin aydınlattığı üst katı hareme ve kadınlar mahfiline açılan kapıları ile harem-semahane bağlantısını sağlar.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin 1817'den önceki mimarisi gibi süslemesi hakkında da pek fazla şey bilmiyoruz. Ancak Evliya Çelebi'nin anlattıklarına inanılacak olursa mevlevîhanenin duvarlarında Aşarî adında bir hattat-ressam tarafından meydana getirilmiş ayet levhaları, ayrıca kükre-yen bir aslan resmi bulunduğu kabul edilmelidir.

II. Mahmud dönemine ait olan semaha-ne-türbe kanadının cephelerinde, esas girişin üstündeki oymak alınlık ve niyaz penceresini kuşatan Kubbe-i Hadrâ çinileri dışında hiçbir süsleme göze ilişmez. Cephelerde gözlenen bu sadelik geleneksel konut mimarimiz kadar ampir üslubunun yalınlık ilkesinden de kaynaklanmaktadır. Yalınlığının yanı sıra ağırbaşlı nispetleri ve değişken perspektifler sunan hareketli kitlesiyle bu kanat devasa bir ahşap konağı andırır.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin vaziyet planı. *B. Tannkorur*

Cephelerdeki sadelik mekânların içinde de devam eder. Yine de süsleme olarak kayda değer öğeler semahanede toplanmıştır. Burada duvarlar ve çubuklu tavanlar süslenmeden bırakılmış, ahşap sütunlar, korkuluklar ve mihrabı kuşatan pilastr-lar yalancı mermer boyama ile renklendirilmiştir. Mihrap nişinde ortada, II. Mahmud döneminin zevkine uygun, kaide üzerinde ampir üslubunda bir vazo ile bundan çıkan çiçek demeti, yanlarda püsküllü kordonlarla tutturulmuş dalgali perdeler, kavsara içinde de 1865 onarımına ait olması muhtemel, Doğu etkili eklektik üslupta, dilimli bir süsleme görülüyor. Üst kat sütunları ile kubbe arasında -her sütun açıklığına bir tane isabet etmek üzere- toplam yirmi adet kartuş yerleştirilmiş, zemini koyu renk boyalı bu kartuşlar üzerine yaldızla (zerendûd tekniği ile) ve ta'lik hatla beyitler yazılmıştır. Bu yazı kuşağının 1817'de mevlevîhanenin dedegâmından hattat Keresteci Nuri Dede'nin eseri olduğu bilinmektedir. Kubbe ile kare mekânın duvarları arasında kalan köşe üçgenlerine çeyrek göbekler çakılmış, çıtalar ile bundan hareket eden, "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen ışınsal süsleme uygulanmıştır. Kubbenin merkezine daha ziyade barok üslupta, ahşaptan oyma, yaldızlı nefis bir göbek oturtulmuş, kubbenin yüzeyi çıtalarla yirmi dört dilime ayrılmış, bunların içine ince uzun üçgenler, üçgenlerin altına ay-yıldız, ucuna da yıldız motifleri yerleştirilmiştir.

İki katlı olan harem dairesi 40x22 m boyutlarında bir alanı kaplar. Semahane-tür-be kanadı ile aynı malzeme ve inşaat özelliklerini paylaşan bu kanat her yönü ile bir ahşap konak niteliğindedir. Orta sofalı plan tipinin uygulandığı haremde, yapının derinliğince uzanan "zülvecheyn" sofalar ile bunlara açılan odalar bulunmaktadır. Zemin katta batıya doğru ilerleyen koridorla tek katlı, kagir duvarlı servis bölümleri kanadına (22x14 m) ulaşılır. Burada oldukça girift bir konumda hamam, buna bitişik su haznesi, fırın, hareme ait küçük

mutfak ile kiler, güneybatı köşesine de aşçıbaşı odası yerleştirilmiştir. Bu arada ilginç olan hamam külhanı ile fırının birbirine bitişik olmasıdır.

Mescidi, selamlık mekânlarını, matbah-ı şerifi, meydan-ı şerifi, dedegân hücrelerini ve diğer müştemilatı barındıran kanat, oldukça geniş bir alanı (54x40 m) kaplar. İki katlı şeyh dairesi dışında bütün diğer bölümler tek katlıdır. Yapının altında alçak bir bodrum katı vardır. Duvarlar Batı standartlarına uygun tuğlalar ile örülmüş, üstleri sıvanmıştır. Mescidin kurşun kaplı tuğla kubbesi dışında diğer bölümler Marsilya kiremidi kaplı ahşap çatılar ile örtülüdür. I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun gereği cephelerde görülen kapılar basık kemerler ile, şadırvan avlusuna açılan kapılar ile, şeyh dairesinin üst kat pencereleri dışındaki bütün pencereler sivri kemerler ile geçilmiştir.

Bu kanadın iç taksimatı şöyle özetlenebilir: Avlu yönündeki doğu kesiminde, esas girişin solunda matbah-ı şerif ve bununla bağlantılı meydan-ı şerif, sağında şeyh odası ile bunun müştemilatı barındıran şeyh dairesi,

arkada dikdörtgen planlı (22x19 m) şadırvan avlusu etrafında dedegân hücreleri, avlunun güneydoğu köşesinde mescit ile arkada taamhane (so-mathane), hücrelerin arkasında helalar ile gusülhane yer alır.

Doğu cephesinde bulunan selamlık cümle kapısı Selçuklu ve klasik Osmanlı mimarilerindeki taç kapılardan ilham alınarak tasarlanmıştır. Cepheyi yatayda ve düşeyde yırtan kitlesi geniş bir saçakla son bulur. Kaval silme demetleri ile çerçevelenmiş olan yüzeyde basık kemerli esas giriş yüksek bir sivri kemer içine alınmıştır. Sivri kemerin üstünde, ortada yapının banisi V. Mehmed'in (Reşad) tuğrası, yanlarda 1331/1913 tarihli manzum kitabe yer alır. Şeyh dairesinin zemin katında güney ucu selamlık cümle kapısı ile, batı ucu şadırvan avlusunu kuşatan koridor ile bağlantılı, "L" planlı bir sofa görülür. Çeşitli büyüklükte mekânlar ve helalar ile çevrili

olan bu sofanın doğusunda avluya yarım sekizgen çıkma yapan büyükçe bir mekân yer alır. Burasının postnişin efendi ile "dergâh zabitanının" toplantı odası olduğu söylenmektedir. Söz konusu oda ile sofanın bu oda karşısına gelen kesimi iki katlıdır. Üst katta yine bir sofa ile cihannüma karakterinde, çıkmalı şeyh odası bulunur.

Şadırvan avlusu doğuda mescit ve şeyh dairesi ile, diğer yönlerde revak geleneğim sürdüren pencereli, düz ahşap tavanlı bir koridorla kuşatılmış, koridorun avluya bakan sivri kemerli pencereleri arasında kuzey ve batı kenarlarının ortasında birer kapı açılmıştır. Koridorun güneybatı ve güneydoğu köşelerinde, avlu yönünde, çeyrek daire planlı üçüz pencereli çıkmalar, bu çıkmaların arkasında da yarım piramit biçiminde çatı parçaları altında kalan sekizgen basık ahşap kubbeler vardır. Koridorun arkasında "U" konumunda üç kitle içinde toplanmış, eş büyüklükte (5,5x3,5 m) yirmi adet mekân sıralanır. Bunlardan nezr-i Mevlana'ya tekabül eden on sekizi dedegân hücreleri, ikisi de başka amaçlarla kullanılan odalar olmalıdır.

Avlunun güneydoğu köşesinde yükselen mecsidin gövdesi, kenarları dışardan 4'er m uzunluğunda olan bir sekizgen prizma biçimindedir. Basık kemerli giriş kuzey, yarım sekizgen planlı mihrap nişi güneydoğu kenarındadır. Girişin kemeri üzerinde "Derviş İsmet" imzalı ve 1330/1912 tarihli, ta'lik hatlı bir ayet kitabesi yer alır. Sekizgenin kenarlarında göçertilmiş yüzeyler içinde altı üstlü ikişer sivri kemerli pencere sıralanır. Girişin ve mihrabın olduğu yerlerde alttaki pencereler iptal edilmiş, minarenin bulunduğu batı kenarı da sağır bırakılmıştır. Kasnaksız bir kubbe mescidi örtmekte, klasik dönem örneklerini andıran madeni bir alem kubbeyi taçlandır-maktadır. Kare planlı kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli minare kurşun kaplı konik bir külahla son bulur. Minarenin kaidesinde, Hıdiv İsmail Paşa tarafından mevlevîhanenin selamlık ve harem bölümleri yenilendiğinde selamlık cümle kapısı üzerine konmuş olan kitabe yer

alır. Vaktiyle üzerinde Abdülaziz'in tuğrasının bulunduğu bilinmektedir. Ta'lik hatla yazılmış olan manzum metnin son mısraı eb-cedle 1281/1865 tarihini verir.

Selamlık kitlesinin cephelerinde hiçbir süsleme ögesi görülmez. Mekânlarda da aynı sadelik göze çarpar. Süslemeye yer verilmiş olan yegâne bölüm mescittir. Kubbede ve kubbeye geçişi sağlayan küçük pandantiflerde klasik üslupta kalem işleri yer alır. II. Meşrutiyet döneminde, L Ulusal Mimarlık Üslubu'nda tasarlanmış resmi binaları andıran selamlık kitabesinde, ahşap geç dönem tekkelerinin samimi ifadesinden eser yoktur. Söz konusu yapı karşısında yer alan, ahşap konak görünümlü se-mahane-türbe kanadı ile ilginç bir tezat oluşturmaktaydı.

Yenikapı Mevlevîhanesi'nin haziresi iki bölüm halindedir. Bunlardan ufak olanı hünkâr girişi, kütüphane ve muvakkithane arasında, büyük olanı da Mevlevi Tekkesi

Sokağı'nın batı yakasındadır. Küçük hazi-rede yer alan bazı mezarların çevresi ve üstü madeni şebekelerle donatılarak açık türbeler elde edilmiştir. Çoğunun köşelerinde ve tepelerinde Mevlevî sikkesi biçiminde alemler göze çarpar. Sokak aşın olan büyük nazirede mevlevîhanenin muhiplerin-den pek çok kimse gömülüdür. Bu kesim moloz taş örgülü duvarlarla kuşatılmış, duvarlara dikdörtgen açıklıklı demir parmaklıklı pencereler açılmıştır. Bu pencerelerden ikisinin üstüne Vezirazam Nailî Abdullah Paşa'nın (1698-1758) oğullarından Feyzullah Şakir Bey ile Ebûbekir Bey'e ait 11707 1756-57 ve 1202/1787-88 tarihli ta'lik hatlı manzum kabir kitabeleri yerleştirilmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 392; Ayvansa-rayî, *Hadîka*, I, 228-230; Çetin, *Tekkeler*, 587; Aynur, *Saliba Sultan*, 39, no. 207; Âsitâne, 9; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 116-117, no. 168; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 16; İhsaiyat II, 19; Vassaf, *Sefîne*, V, 206-269; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 31-32; *Osmanlı Müellifleri*, I, 39; Mehmed Ziya, *Merâkiz-i Mühimme-i Mevleviyyeden Yenikapı Mevlevîhanesi*, İst., 1329; Tühirü'l-Mevlevî (Olgun), "Yenikapı Mevlevîhanesi", *Mahfel*, 1342, s. 40 vd; Kumbaracılar, *İstanbul Sebilleri*, 55; R. E. Koçu, "Yenikapı Mevleviyanesi", *Yeni Musiki Mecmuası*, 4 (1962), s. 59-61; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 156; A. S. Ünver, "Osmanlı imparatorluğu Mevle-vîhaneleri ve Son Şeyhleri", *Mevlânâ Güldestesi*, Konya, 1964, s. 30-33, 39; M. Erdoğan, "Mevlevî Kuruluşları Arasında İstanbul Mevlevîhaneleri", *GDAAD*, IV-V (1976), s. 29-32; Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, 164, 248, 338; Ergun, *Antoloji*, II, 413, 415-420, 454, 464, 508; "Ab-dülbaki Nasır Dede", *İSTA*, I, 76-78; "Ahmet Dede (Kemal)", *İSTA*, I, 352; "Ahmed Dede (Doğani)", *İSTA*, I, 349-356; "Baykara (Mehmed Abdülbaki)", *İSTA*, IV, 2277-2278; "Cela-leddin Dede Efendi (Mehmed)", *İSTA*, VI, 3420; İnal, *Hoş Şada*, 133-170; N. Araz, *Anadolu Evliyalari*, İst.,

1972, s. 302-306; E. Işın, "İstanbul'un Mistik Tarihinde Mevlevîhaneler", *İstanbul*, S. 4 (Ocak 1993), 119-131.

M. BAHA TANMAN

»X •,,

Yenikapı Mevlevîhanesi'nde semahanenin girişi ve mutrıp maksuresi. *Encümen Arşivi, 1940*

YENİKÖY

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Sarıyer İl-çesi'nde İstinye ile Tarabya arasında yer alan semt.

İdari olarak Sarıyer İlçesi'ne bağlı bir muhtarlıktır. 1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre nüfusu 23.000'dir. Askerlik şubesi ve karakol gibi idari yapıları ve orduevi vardır. Yeniköy ve Orgenerkl Emin Alpkaya ilkokulları ile Mehmetçik Ortaokulu semtin eğitim kurumlarıdır. Bugün Avusturya Konsoloslğu olan eski Avusturya Elçiliği Ya'zlığı(-0 da buradadır. Yeniköy, Yeni Cami ve Bağlar mevkiinde Cevahirler Camii adında 3 camii, 3 kilisesi mevcuttur. Yeniköy İskelesi Galata Köprüsü'ne 15.674 m uzaklıktadır.

Yeniköy, İstanbul'un fethi sırasında harap bir semtken Osmanlılar tarafından 16. yy'da imar edilmiş 18. yy'dan beri de hep zengin, seçkin ve güzel bir semt olmuştur.

Eski devirlerde Köybaşı dolaylarında kayalık sahilde dalgaların Bakhalar dansını andıran hareketi nedeni ile buraya Bakha (Bakenler Kıyısı) dendiği söylenir. Kalender Koyu'na bir barbar kralının adından gelen Pitheku Limen dendiği de rivayet edilir. Bir rivayete göre de Makedonyalı Büyük İskender'in babası Filip'in komutanı Demetrios, çok sıcak bir günde Bizanslılarla yaptığı deniz savaşında burada yenilmiş, buraya Termemeria (sıcak gün) adı verilmiştir.

Fetihten sonra buraya ilk gelenler Romanya'nın Geni yöresinden Ulah aileler ve daha sonra Rumlar olmuştur. Bu sebeple Geniköy denen yer I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) buyruğuyla Yeniköy adını almıştır. Rum halkı köye Yeniköy anlamında Neohorion da derdi. Ulahlardan bir yüzyıl sonra, Doğu Karadeniz'den denizci ve tüccar büyük bir kalabalık gelmiş, yörede nüfus artmış, ticaret canlanmıştır.

17. yy'da İstanbul'u anlatan Kömürçi-yan 2-3 gemi sahibi zengin işadamlarının Tuna Nehri'ne, Kefe'ye sefer yaparak odun, arpa, dan getirdiklerini, İnciciyan da çiroz balığı ticaretinin halka iyi bir gelir temin ettiğini yazar.

Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de, zaman zaman Kazak ve Rusların hafif ve süratli deniz vasıtaları ile Boğaziçi'ne yaptıkları akınlardan Yeniköy zarar görmüştür. 19 Temmuz 1624'te pek çok Türk ve Rum ahali öldürülmüş, soyulmuş, bundan sonra köy bir oda

kulluk tarafından korunmaya başlanmıştır. Bu akınlara karşı Boğaziçi'nin ağzında Kavak kaleleri ve Akıntı Burnu'ndaki yeni kale inşa edilmiştir.

Evliya Çelebi bu bağlı bahçeli köyün halkının Trabzonlu mahir bezirganlar olduğunu; aralarında Mısır hazinesine malik kalyon, şayka ve karamürsel türü gemilere sahip reislerin bulunduğunu; halkın 3 mahalle Müslüman ve 7 mahalle Hıristi-yandan oluştuğunu; 3 cami, 1 hamam, 1 han, bekâr odaları ve 100 kadar peksimet imalatçısı 200 dükkân bulunduğunu yazar. Karadeniz'e açılan gemilerin kaptanlarının, peksimetlerini Galata veya Yeni-

YENİKÖY

486

487

YENİKÖY

köy'den aldıkları biliniyor. Yeniköy İske-lesi'nden sonraki ilk aralık iskelenin adı Peksimet İskeleyi'dir ve Yeniköy'ün peksimet bugün de meşhurdur.

Evliya Çelebi'nin de bahsettiği camiler Güzelce Âli Paşa Camii, II. Osman döneminde (1618-1622) kaptan-ı derya ve sadrazam olan, Çelebi de denen Ali Paşa tarafından, Molla Çelebi Camii, Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin oğlu Fazlı Efendi tarafından, Osman Reis Camii, derya reislerinden Osman Ağa (ö. 1145) tarafından yaptırılmıştır. Köyde Şeyh İsmail Efendi'nin kurduğu bir Halveti tekkesi de vardı. Tarihi hamam sahilde, Molla Çelebi Camii'ne yakındı ve Kanlıca'da-ki İskender Paşa Külliyesi'ni(->) yaptıran Magosa Fatih İskender Paşa tarafından yaptırılmış, yakın tarihlerde yıktırılmıştır. Uzun zaman susuzluk çeken semte 1803'te III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan çeşme yaptırıp bol suya kavuşturmuştur.

Halkım heyecanlı, atak Karadeniz kökenli insanların oluşturduğu yerleşme, yoğun ticari ilişkiler nedeniyle Boğaziçi'nin mahkemesi bulunan ikinci köyü olmuştur. Hamamın yanındaki bu mahkeme Galata kadısına bağlıydı.

İnciciyan güzel evleri ve kalabalık nüfusu ile adı köy de olsa güzel bir şehir görünümünde olan bu yerin sakinlerinin, harp zamanında donanmaya asker vermekle yükümlü olduklarını, vergilerinin de diğer Boğaziçi köylerinden fazla olduğunu; Beykoz'daki Tokat Çayırı'nın otlarını padişah ahırları için biçmenin de Yeniköy-lülerin görevleri arasında bulunduğunu yazar.

İnciciyan, Kudüs patriğine bağlı Ayios Yeoryios Kilisesi, Ayios Nikolaos ve Ayia Panayia kiliseleri dışında, Ermenilerin mezarlıkları yanında Surp Asdvadzadzin isimli bir kilise ve yakınında üzerinde haç bulunan Ermeni Çeşmesi adım taşıyan bir

Bartlett'in bir gravüründe Yeniköy, 19. yy. Pardoe, *Bosphorus*

çeşmeden de bahseder. 3 de ayazma olduğunu kaydeder. Semtte daha sonraki devirlerde bir de sinagog yapılmıştır.

Yeniköy'ün Tarabya'ya gelmeden son koyu Kalender Koyu'dur. Sultan Ahmed Camii inşaatında emin olarak çalışan Kalender Çavuş burada, büyük bir hamamı ve müstemilatı olan bir sahilsaray yaptırmıştı. Zamanla sahilsaray harap olmuş, yalnız hamamı kalmıştır. O devirde تنها olan semtte eşkıyalık olayları artınca, buraya 10 asker ve bir zabitan bulunduğ u bostancı kulluğ u kurulmuştur. Lale Dev-ri'nde(-+) yıldızı parlayan bu mesire yerinde III. Ahmed (hd 1703-1730) için biniş kasrı yaptırılmış; Patrona Halil Ayak-lanması'ndan(->) sonra harabeye dönen yerde 18. yy'ın ikinci yarısında Sadrazam Koca Ragıb Paşa bir çeşme ve namazgah yaptırmıştır. Kalender'de bir de ayazma bulunduğ undan, yöre Hristiyanların da ziyaret ve gezi yeri olmuştur. III. Selim 1795'te kasrı tamir ettirmiş ve dağdan su getirmiştir.

Abdülaziz döneminde (1861-1876) Kalender Kasrı onarılmıştır. Bugün kasır orduevi olarak kullanılmaktadır. Kasrın aşağı kısmında asırlık ağaçları, set set bahçeleri ile eski Türk *tarzında* bir Ermeni yapısı (Tıngiroğ lu Yalısı) bulunuyordu.

İnciciyan sahilde dar ve kayalık bir düzlük olan Kalender Bahçesi'nin iç kısmının yüksek tepeler ile çevrilmiş latif bir vadi olduğ unu; sahilde Vaftizci Yahya adını taşıyan bir ayazma ve üç eski kilise harabesi bulunduğ unu yazar.

Yeniköy sahilleri her dönemde güzel yalı örnekleri ile bezenmiştir. Başlangıçta Ermeniler evlerini siyaha, Rumlar kırmızıya boyarlarken sonraları Müslümanlara ait olan yeşil renk dışında her renge boyamalarına izin çıkmıştır.

Arnavutköy, Tarabya, Büyükdere'de olduğ u gibi Yeniköy'de de, Rumeli kıyılarını tercih eden yabancıların çoğ unlukta bu-

lunduğ u, II. Mahmud döneminden (1808-1839) itibaren Batı zevkinin mimaride hâkim olduğ u görülüyor. Ekonomik ve siyasi etkenler ile devamlı el değı ştiren yalılar 19. yy'm sonlarında hemen tamamen Türklerin eline geçmiştir. II. Mahmud dönemine ait bir bostancıbaşı defterinde Yeniköy sahilinde yer alan yapılar şöyle sıralanmaktadır: Köprülü vakfı cabisi Ahmed Efendi Yalısı, Ahmed Efendi'nin diğ er yalısı, Sultan kethüdası Ahmed Azmi Efendi'nin yalısı, Şehri Mustafa Efendi'nin yalısı, eski İstanbul kadısı Muhibbizade Efendi Yalısı, eski gümrük emini Mahmud Bey'in yalısı, yeniçeri efendisi Numan Efendi'nin yalısı, Numan Efendi'nin 9 adet kayıkhanesi, arada *pazar* kayığ ı iskelesi, Sarraf Zarifoğ lu Yalısı, Müderris Hamdi Efendi Yalısı, arada Çarşı İskelesi, yanında Çarşı Meydanı, Eyüp Naibi Ali Efendi Yalısı, arada Ekmekçi İskelesi, yanında koyun mezbahası, yanında Yeniköy İskelesi, Kadı Rıza Efendi Yalısı, Menkevizade Ali

Molla Kayıkhanesi, adı belirtilmemiş bir kişinin yalısı, mumhane ve değirmen, Ekmekçi İskelesi, Camcı Mustafa'nın yalısı, Sarraf Angeli Yalısı, Subaşı kulluğu, Kırkor Kalfa'nın değirmeni, çıkıkçı evi, Boyacı Ni-kola'nın evi, Kuyumcu Anton'un evi, Zecriye sarrafının evi, değirmen ve aralığı, Hacı Mustafa Ağa Yalısı, Hacı Lefter'in evi, Yıldızcı Anton'un evi, aralık iskele, Hacı Mardiros'un evi, Çuhacı Panayot Hanım'ın evi, Hacı Yoseb'in karısının evi, Keresteci Hacı Yenako'nun evi, Kürkçü Blaşaki'nin evi, Bezirgan İspiro'nun evi, Sarraf Avak'ın çocuklarının evi, Sarraf Vakes'in evi, Tana-şaki'nin karısının evi, Yazıcı Nikola'nın annesinin evi, Düzoğlu'nun gelininin evi, Hacı Yanako'nun evi, iskele ve kereste meydanı, Sarraf Tıngıroğlu Oseb'in kardeşinin evi, Oseb'in diğer evi, Cevahirci Hacı Yorgi evi, Kürkçü Dimitraki'nin evi ve kayıkhanesi, Zecriye Sarrafı Anton'un evi, Düzoğullarının evi, Düzoğullarınm diğer evi, Terzi Tanaş'ın evi, Ali Efendi'nin kayıkhanesi, aralık iskele, Hacı Andon'un evi, Kamyanos Kalfa'nın iki evi, Hekim Dimitraki'nin mirasçılarının evi, Todoraki'nin çocuklarının evi, Patrik yazıcısı Yako'nun evi, Terzi Andonaki'nin kızının arsası, Keresteci Kosta'nın arsası, Hekim Vasilaki'nin evi, Simitçi İskelesi ve meydan, Hekim Ta-naşaki'nin kızlarının evi ve kayıkhanesi, Kürkçü Panayot'un arsası, aralık iskele, Darphane'de yazıcı Makdar'm evi, pirinç tüccarı Yorgi'nin evi, Darphane'de Sarraf Ohannes'in evi, Sarraf Tanaş'ın evi, Tanaş'ın kardeşi Mazilem'in evi, Diboğlu To-dori'nin evi, Balıkçı Foti'nin evi, dul hanımın evi, Yemenici Yorgi'nin evi, Şerbetçi Dimo'nun evi, değirmen ve ekmekçi fırını, Hırsto'nun evi, Panço Kalfa'nın evi, Kürkçü Vasil'in evi, Manolaki'nin evi, Hekim Kostaki'nin evi, Sarraf Kalcıoğlu'nun evi, Kürkçü Yorgi'nin evi, Tüccar Yorga-ki'nin iki evi, Kuyumcu Yorgi'nin evi, Kürkçü Yenaki'nin evi, Kürkçü Mergrit'in evi, Cevahirci Ostraki'nin evi. Sandalcı İst-rati'nin evi ve kayıkhanesi, Boyar Todoraki'nin evi, Kuyumcu Ligorin'in evi, Köy-başı İskelesi, Zecriye Sarrafı Andon'un evi,

Yeniköy

İstanbul Ansiklopedisi

Simkeş Artin'in evi, Balıkçı İskerlet'in evi, Hekim Dimitraki'nin evi, Mişoğlu'nun karısının evi, İzmit Despotu Nikomedy'a'nın evi, Kalender Bostancıları Ocağı, Kalender Bahçesi ve Kasr-ı Hümayun, ayazma, Tarabya sınırı.

II. Abdülhamid döneminden (1876-1909) itibaren Boğaz sahillerine uyan Osmanlı mimarisinin, yabancı mimarların kendi ülkelerinin sanat anlayışı ve iklimine uyan yapıları ve ananelerini buralara getirmeleri ile yavaş yavaş bozulduğu görülüyor. Daha sonraki dönemlerde ise değişme daha köklü olmuştur.

1983'te çıkan Boğaziçi imar planı ve onu takip eden Boğaziçi Yasası(->) ile ön-görünüm bölgesinde yeni yapılaşma yasaklanmıştır. Tescilli eski

eserlerin restorasyonu veya restitüsyonu dışında eski eser olmayan yapıların ancak basit tamirleri söz konusudur. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nca(->) onaylanan tüm yalıların ayrıntılı bilgileri ve eski yeni durumlarını gösteren fotoğrafları Orhan Erdenen'in *Boğaziçi Sahilhaneleri* kitabında ada ve parselleri, kapı numaraları ile sıralanmıştır. Yapıların fotoğrafı, tarihi belgeler ve *zaman zaman* da eski ve yeni hallerini gösteren belgeler derlenmiştir. Bugün ayakta olan bu yapıları bostancıbaşı def-

teri ile mukayese etmek ancak o günden bugüne yapı ve parseli değişmeden gelen yapılar için söz konusu olabilecektir. Bugün Yeniköy sahilindeki yapıları şöyle sıralayabiliriz:

Hancıoğlu Yalısı (eski Rezaizade Ekrem Yalısı); Faik Bey (Pakize Hanım) Yalısı; Kemal Uzan (Ahmet Atıf Paşa, Misbah Mu-hayyeş) Yalısı; Mısırlı Ebubekir Ratib (Jak Kamhi) Yalısı; Madenci Arif Bey (Süreyya Bey) Yalısı; eski zaptiye karakolu, bugün askerlik şubesi olan yalı; Çaycı İstefan-Dr. Hulusi Behçet Yalısı; Faruk Sezer Yalısı; Üstünkaya Yalısı; Çiller Yalısı (eski Dr. Rasim Ferit Talay Yalısı); Erbilgin Yalısı (bak. Şehzade Burhaneddin Efendi Yalısı); Murat Saner (eski Saip Özden) Yalısı, Muzaffer Gazioğlu Yalısı; Beyazciyan Yalısı; Rıfat Rekiş'in kızlarının yalısı (eski Alak-sandras Karateodori Paşa Yalısı); Said Halim Paşa Yalısı(->); II. Abdülhamid'in damadı Fuad Bey'den Mısırlı İhsan Bey'e gecen yalı (daha sonra Boronkaylara, günümüzde de M. Özkan'a geçti); Ermeni Eyüb Paşa'dan Hacı Parseh İhmalyan'a geçen yalı; Yeniköy Vapur İskelesi; Faik ve Bekir Bey ikiz yalıları (Kâmil Bey'in kızı Sara Hanım tarafından yaptırılmış, bugün bir tarafı Kurdoğlu, diğer tarafı Okur ailesinin yalısı); Aleko Nikoladis Yalısı (bir ara otel

olarak kullanılmış ve M. Levi'ye ait olmuş, bugün mülkiyeti Ayia Panayia Kilisesi'ne ait); Ali Rıza Paşa Yalısı (1923-1924'te Belediye Dairesi'ne kiralanınca iki ucu ile anacaddeye bağlanan sokağa Daire Sokağı adı verilmiş); Dr. Muvaffak Gönen Yalısı (banisi II. Abdülhamid döneminde yaşayan bir baron daha sonra Hamapolas'un olmuş); II. Abdülhamid'in vezirlerinden Artin Dadyan'a ait olan yalı (bugün Adil Sezer Yalısı); Sandoz Yalısı (Mösyö Par-dea'dan Fuat ve Feriha İrel almış); Ziya Kalkavan Yalısı (önce Damatyan, sonra da II. Abdülhamid'e aitmiş); Sait İbrahim'in eşi F. Selman Kaliboy Yalısı (bu yalı Avusturya Elçiliği Yazlığı olan yalının ifrazı ile tek yalı haline gelmiş; eski fotoğraflarındaki mimari üslup ve bezeme sefaret ile aynı); Avusturya Elçiliği Yazlığı (Sarraf Mıgırdıç Cezayirliyan'ın»] yaptırdığı yalı II. Abdülhamid döneminde Avustur-ya-Macaristan İmparatorluğu'na verilmiş); Polonya Büyükelçiliği/Sarıyer Adliyesi (Polonya Elçiliği'nin kapatılmasından sonra İlhan Özdemiroğlu'na geçen yalı önce otel sonra adliye olarak kiralandı; adliye iken yandı, bugün restore edilmiş olup konut olarak

kullanımında); Mühendis Nebil Sarper Yalısı; Mr. Walker/Eczacıbaşı Yalısı; Kalender Kasrı.

YEORYİOS KİLİSESİ

488

489

YEORYİOS METOHİON

Mevcut imar durumuna göre günümüzde Yeniköy'de tescilli tarihi yapılar korunmakta, ihtiyaç halinde restore edilmekte, konut veya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun onaylayacağı işlevde kullanılabilmektedir. Kıyıda kamuya açık alanlarda planın öngördüğü yapılaşma mümkündür. Turizm alanı olarak, Said Halim Paşa Yalısı yanındaki yıkılan Carlton Oteli ve cadde arkasında otelin devamı olan bahçe alan ayrılmıştır. Mevcut ruhsatlı konutlar dışında yeni konut yapılması yasaktır. Kaçak yapılaşma ve gecekondu bölgesindeki yapıların tasfiye edilmesi ve buralarda yeşil alan yapılması plan ve yasayla öngörülmektedir. Ancak mevcut yasa, plan ve uygulama semtin çehresinin değişmesini engelleyememiştir. Günümüzde Yeniköy, sahil kesimlerinde İstanbul'un seçkin ve zengin zümresinin yaşadığı, sahile inen yamaçlarda kooperatiflerin çeşitli siteleri yanında eski evlerin yer aldığı, daha yukarılarda gecekondu mahallelerinin olduğu bir Boğaziçi semtidir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 457-458; Kömür-cıyan, *İstanbul Tarihi*; İnciciyan, *istanbul*, 240-253; S. Ayverdi, *Boğaziçi'de Tarih*, İst., 1976, s. 240-253; Eldem, *Boğaziçi Anılan*, 180-192; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*, 77; O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, IV, ist., 1994, s. 522-678; S. Ciner, "Son Osmanlı Dönemi İstanbul Ahşap Konutlarında Cephe Bezemesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1989; F. İrez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri*, İst., 1992.

TÜLAY TAŞÇIOĞLU

YEORYİOS (AYİOS) KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Edirnekapi'da, Mihrimah Sultan Külliyesi'nin(-t) karşısındadır.

Doğuda Vaiz Sokağı, batıda Hoca Çakır Caddesi, kuzeyde Kariye Yağhanesi Sokağı, güneyde Ali Kuşçu Sokağı arasındaki kilise, yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun batısında yer alır. Avlunun doğusunda günümüzde kullanılmayan okul binası vardır. Kilisenin kuzey cephesinin doğusunda bulunan sarnıç ve güney cephesinin doğusunda bulunan Ayios Basi-leios Ayazması yapıya bitişiktir. Batıda, eksendeki giriş mekânı sonradan eklenmiştir.

Kilisenin Bizans dönemindeki varlığının, 9. yy'dan sonra kesin olarak bilindiğini belirten R. Janin, 1438'de Ayasofya Kütüphanesi'ne ait bir İncil'in

buraya taşındığını kaydeder. Bulunduğu yerde, 1556' da Mihrimah Sultan Külliyesi'nin inşası üzerine, kilise günümüzdeki yerinde yeniden inşa edilmiştir. 1583'te Tryphon, 1604'te Paterakis ve 1669'da Thomas Smith listelerinde yer almış olan kilise, 17. yy'ın ikinci yarısında Du Cange tarafından da belirtilir.

Kilisenin ilk kitabesi, Ocak 1726'da restore edilişi hakkındadır, İstanbul Kadısı Mehmed Raşid'e yazılan 1730 tarihli hükümde; yanmış olduğu açıklanan on iki kilise ile birlikte yapı, "Hızır İlyas" adıyla "Edirne Kapısı'nda Ali Paşa-yı Atik Mahal-les'inde konumlandırılır. Kilise, Patrik Sa-muel'in, Edirnekapı'daki 1764'te tespit ettiği, okulu olan kiliseler arasında "Yeoryi-os Edirnekapı" adıyla kaydedilmiştir.

Ayios Yeoryios Kilisesi'nden bir görünüm. *Zafer Karaca*

18. yy'ın sonunda Balatlı S. Hovannes-yan, kilisenin Edirnekapı Suru'nun karşısında olduğunu belirtir. Kilise, 13 Eylül 1836 tarihli kitabesine göre; Patrik VI. Gri-gorios zamanında, yeniden temelden inşa edilmiştir. Mimarı Hacı Nikolaos'tur.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Batısında kuzey ve güneyde dışa çıkıntılı yapının, doğusunda eksende yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Kiliseyi dışta örten iki yüzlü kırma çatı, batıda ters yöndeki çatılar ile kırılmıştır. Apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Dışta sıvaları dökük olan yapı, kaba yönü taş ve tuğla ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cepheelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, taştan iki düz silme arasında bir dışbükey silme dolanır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin naosu üç neflidir. Naos, doğuda eksende içte yarım yuvarlak ve derin olmayan apsis, batıda kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosta nef ayrımı altışar sütunlu sıralarla sağlanmıştır. Narteks üzerinde bulunan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, nefler hizasında çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, narteksin kuzeyindeki ahşap merdiven ile sağlanır.

Nefleri sınırlayan sütunlar basık kemerlerle bağlanır. Sütunlar, kübik postament-ler üzerinde ve Dor tipi başlıklıdır. Porfir taklidi yeşil renge boyalı sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır.

Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Orta nefte örtü beşik tonoz, yan nefler ve narteks-te düz tavandır. Apsisin örtüsü yarım kubbedir.

Naosa açılan üç girişten biri batıda eksende, ikisi kuzey ve güneyde eksenden batıya yakın ve karşılıklıdır. Nartekse açılan eş boyutlu ve yuvarlak kemerli üç girişin biri batıda eksende, ikisi yanlarda-

ki çıkıntıların doğusundadır. Yapının kuzey ve güneyinde karşılıklı üç pencere, yuvarlak kemerli ve eş boyutludur. Bunların iki yanında üstte,

dikdörtgen ve küçük birer pencere vardır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstteki üç pencere karşılıklıdır. Batıda, narteks girişine simetrik ikişer yuvarlak kemerli pencere, naos girişine simetrik ikişer kare pencere bulunur. Yan neflerin doğusunda yer alan kuzeyde üç, güneyde iki niş, aynı hizada ve yarım yuvarlaktır.

Naousun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan üçüncü sütununa oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu oyma ve kabartma tekniğinde, bitkisel ve geometrik motifler ile bezenmiştir.

Bibi. İnciciyan, *istanbul*; Janin, *Eglises et mo-nasteres*; Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145; Schneider, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

YEORYIOS (AYIOS) KIPARISSAS KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Samatya'da, kuzeyde A. Nafiz Gürman Caddesi, güneyde Büyük Kuleli Caddesi arasındadır.

Kuzeyde bulunan yol seviyesinden yaklaşık 2 m aşağıdaki avluda yer alan kilisenin kuzey cephesi yaklaşık yan yüksekliğe kadar doldurulmuştur. Kiliseye, güneydoğu köşesinde Metamorfosis Ayazması bitişiktir.

Bizans döneminde varlığı bilinen ve İstanbul'da ibadete açık yapıların en eskisi olduğu kabul edilen kilise, S. Gerlach'ın 23 Nisan 1577 tarihli notlarında kaydedilmiştir. Kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Paterakis listelerinde yer alır. 1652'de

İstanbul'a gelen Antakya patriğinin kâtabi Paulus, avlusunda ayazması bulunan kiliseyi, kubbeli bir Bizans yapısı olarak tanımlamıştır. 1669 tarihli Thomas Smith listesinde yer alan kilise, 17. yy'ın ikinci yansında Du Cange tarafından da belirtilir.

Kilise, 18. yy'ın sonunda Baladı S. Ho-vannesyan tarafından "Ay' Yorgios" adıyla Yedikule civarında konumlandırılır. 1782'deki yangında harap olan kilisede birçok Bizans ikonası da tahrip olmuştur.

Kilise, kitabesine göre, eski Yeoryios Kilisesi'nin yerinde, Patrik I. Konstantios döneminde 1834'te yeniden inşa edilmiştir. Mimarı Nikolaos Nikitadis'tir. Kitabenin sonunda, yapının 1966'da Vasilios Athanasides'in katkılarıyla onarım gördüğü, kitabenin de bu tarihte konulduğu açıklanmaktadır.

Mimari: Kilise kare planlıdır. Doğuda eksende dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. Batıda yer alan kuzey-güney doğrultusunda planlı narteks, sonradan eklenmiştir. Yapıyı doğu-batı doğrultusunda örten iki yüzlü kırma çatı, ortasında düzleş-tirilmiş, doğuya yakın konumda yer alan

sekiz cepheli kasnak üzerindeki kubbe, dışta sekiz yüzlü piramidal çatı ile örtülmüştür. Doğuda, orta nef apsisini örten yarım konik çatı yanlarda düz çatı biçiminde uzanır.

İçte ve dışta sıvalı yapı, kaba yönü taş ve tuğla ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kuzey cephesinde düzenli tuğla sıraları vardır. Doğu cephesinde, iki sıra taş, iki sıra tuğla düzeninde almaşık teknik uygulanmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altlarında, taştan silmeler dolandır. Kubbe kasnağı, pencerelerin alt hizasında bir düz silme ile kademelenmiştir.

Yapı, kubbeli bazilika plan tipindedir. Üç nefli naos, doğusunda nefler hizasındaki üç apsis ile sınırlanır. İçte yarım yuvarlak olan apsislerden, orta nef hizasındaki daha derindir. Naosta nef ayrımı ikişer kare kesitli paye ile sağlanmıştır. Bu taşıyıcılar hizasında doğu, kuzey ve güneyde duvar payeleri bulunur. Doğudaki duvar payelerinin önünde belirlenen bema, nef-

lerden iki basamak yüksektir. Nefleri sınırlayan payeler yuvarlak kemerlerle bağlanır. Payeler, taştan ve sıvalıdır.

Kilisede apsis önündeki merkezi mekânın örtüsü, pendentiflerle geçilen yüksek kasnak üzerindeki basık kubbedir. Kubbenin batısındaki ve yan neflerdeki mekânlar haç tonozlarla örtülmüştür. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir.

Kilisenin naosa açılan iki girişinden biri batıda eksende, diğeri güneyde batıya yakındır. Girişler eş boyutlu ve dikdörtgendir. Yapının güneyinde yer alan üç pencere aynı hizada, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Doğuda, orta ve güney nef apsislerinde eksende birer eş boyutlu elips pencere vardır. Batıda, üstte nefler hizasında birer basık kemerli pencere, altta eksendeki girişe simetrik birer dikdörtgen pencere bulunur. Kubbe kasnağı yüzlerinde basık kemerli sekiz pencere görülür.

Naosta güney apsiste yer alan simetrik iki niş aynı hizada ve zemine yakındır. Eş büyüklükteki nişler, dar, uzun ve yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydoğu payeye oturan ahşap ambon ve karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir.

Bibi. S. Gerlach, *Stephan Gerlachs desse Ael-teren Tage-Buch*, Frankfurt, 1674; Janin, *Eglises et monasteres*; Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145; A. G. Paspatis, *Byzantinai Mele-tai Topographikai kai Historikai*, İst., 1877; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient*, IV (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz*.

YEORYIOS (AYIOS) METOHION KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Fener'de, batıda Çimen Sokağı, kuzeyde Vodina Caddesi, güneydoğuda Merdivenli Mektep Sokağı arasındadır.

Yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlu-

Ayios

Yeoryios

Kiparissas

Kilisesi,

Samatya

Zafer Karaca,

1991

nün doğusunda yer alan kilise, güney cephesinde, saçak hizasına yakın seviyeye kadar toprakla kaplıdır. Avlunun güneybatısında, harap ve terk edilmiş durumdaki Vlah Sarayı Kilisesi bulunmaktadır.

1132'de inşa edildiği öne sürülen kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Paterakis listelerinde yer almıştır. 1640'ta yandıktan sonra Kürkçüler Loncası tarafından onarılan kilise, 1652'de Antakya patriğinin kâtibi Paulus tarafından, "Anastasios-Ayios Tafos" adıyla kaydedilir. 1669 tarihli Thomas Smith listesinde bulunan ve aynı dönemde Du Cange tarafından da belirtilen kilise, 17. yy'ın ortasından beri Kudüs Patrikhanesi'nin metohionu (temsilciliği) statüsündedir. Kömürciyan da kiliseyi, Kudüs patriğine ait bir manastır olarak tanıtır.

Kilise kitabesine göre, Kudüs Patriği Hrisantos döneminde 1708'de yeniden inşa edilmiştir. Mimarı Kalfa Paulos'tur. K. Pamukciyan'ın notlarında, Eflâk beylerinden Kantakuzenos'a ait küçük bir kilise iken Kudüs Patriği Theofanes tarafından satın alınan ve 1728'deki yangında tahrip olan yapının, daha sonra yeniden inşa edildiği açıklanır. İstanbul Kadısı Mehmed Raşid'e yazılan 1730 tarihli hükümde, yanmış durumda bulunan ve onarımı istenen on iki kilise arasında yer verilen yapı, "Hızır İlyas" adıyla "Fener Kapısı dahilinde Tahta Minare Mahallesinde konumlandırılır.

18. yy'ın sonunda Balatlı S. Hovannes-yan, Fener ve Balat kapıları arasında bulunduğunu belirttiği kiliseyi "Ay'Yorgios" adıyla kaydeder ve Kudüs patriğinin burada oturduğunu açıklar. Kilise, diğer kitabesine göre 1913'te restore edilmiştir.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetrik üç apsis dışta yarım yuvarlak çıkıntılıdır. İki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, eksendeki apsisin örtüsü yarım konik çatıdır.

Güney cephesinde dışa açıklığı olmayan yapı, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, batıda nartekste kesme taş kullanılmıştır. Cephelede yer yer devşirme malzeme görülür. Kuzey cephesinde üst hizada, tuğladan yapılmış haç motifleri vardır. Batı cephesi ve kuzey cephesinin batısındaki bir sıra taş silme, narteks-galeri ayırımı dışa yansıtır. Yapıyı saçak altında düz silmeler dolandır.

Yapı, bazilikal plan tipindedir. Üç nefli naos, doğusunda nefler hizasında içte yarım yuvarlak üç apsis ile sınırlanır. Orta nef apsisi derin, yan nef apsisi zeminden yukarı seviyededir. Naosun kuzeyinde Ayios Minas Ayazması yer alır. Batıda, narteks kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır.

Naosta nef ayırımı, yedişer kare kesitli ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk taşıyıcılar hizasında bema belirlenir. Batıda narteks üzerindeki galeri, nefler hizasında çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, naosun kuzeybatısında bulunan ahşap merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan taşıyıcılar arşit-ravla bağlanır. Kare kesitli ahşap taşıyıcılar rölüklerin saklandığı üç tabut ve mozaik ikonalar bulunur. Patrik tahtının ise 5. yy'dan kaldığı öne sürülmektedir.

Bibi. M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksak-riboumenai*, ist., 1900; S. Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Aelteren Tage-Buch*, Frankfurt, 1674; İnciciyan, *İstanbul*; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupo-leos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstanti-noupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVI-II (1904), s. 118-145; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 1988, 223; Müller-Wiener, *Bildlexikon*; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient*, IV (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

YEORYİOS (AYİOS) POTİRAS KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Fener ile Karagümrük arasında Tevkii Cafer Mahallesi'nde Murat Molla Caddesi üzerindedir.

Kilise, yüksek duvarlarla çevrili avlunun

Ayios Yeoryios Potiras Kilisesi

Zafer Karaca

490

YEORYİOS PATRİKHANE

rın gövdeleri, köşelerde yuvarlatılmıştır. Korint tipindeki başlıklar kartonpiyer tekniğindedir. Kilisenin ahşap örtü sisteminde, orta nef aynalı basık tonoz, yan nef-ler basık tonoz ile örtülüdür. Apsislerin örtüsü yarım kubbedir.

Kilisenin naosa açılan iki girişi batıdadır. Biri eksende, diğeri güney nef hizasında bulunan girişler basık kemerlidir. Nar-tekse açılan tek giriş, batıda eksende ve basık kemerlidir. Kuzeydeki dört büyük pencerenin doğusunda bir, batısında iki küçük pencere üst hizadadır. Güneyde bulunan daha küçük boyutlu üç pencere örülüdür. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte karşılıklı üçer pencere yer alır. Doğuda yan nef apsisleri üstünde, batıda ise eksendeki girişin iki yanında birer dikdörtgen pencere bulunur. Kuzey nef apsisinin kuzeyinde ince, uzun ve yuvarlak kemerli bir niş vardır.

Naosta, doğuda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis ve kuzey sıranın beşinci taşıyıcısına oturan ahşap ambon, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. Güney sıranın üçüncü taşıyıcısı önünde bulunan ahşap despot koltuğu sedef kaplamadır.

Bibi. İnciciyan, *istanbul*; Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupo-leos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstan-tinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Ecbos d'Orient*, IV (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

YEORYIOS (AYIOS) PATRİKHANE KİLİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Fener'de, kuzeyde Sadrazam Ali Paşa Caddesi, güneyde İncebel Sokağı arasındaki kilise, yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun kuzeyinde yer alır.

Kuzeyde, avlu duvarı kilisenin doğu ve batı köşelerine bitişir. Rum Ortodoks Pat-

Ayios

Yeoryios

Metohion

Kilisesi,

Fener

Zafer Karaca

rikhanesi'nin(-0 de yer aldığı avluda, Ayios Haralambos Ayazması, kütüphane ve yönetim binaları bulunmaktadır. Kiliseye kuzeybatısında bitişik mekân, Rum Ortodoks kiliselerinin litürjik amaçla kullandığı kutsal "mür" yağının üretildiği yerdir.

Kilise hakkında ilk bilgileri aktaran S. Gerlach, 15 Mayıs 1578 tarihli notunda, yapıyı "Burç Kilisesi" olarak niteler. Kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1604 tarihli Patera-kis listelerinde yer almıştır. 1614'te Patrik II. Timoteos tarafından inşa ettirilen yeni yapı, Müller-Wiener'e göre, kubbeli ve kurşun kaplamalı kilise yapımının yasak olması nedeniyle,

küçük bir bazilika tipin-deydi. istanbul'a 1652'de gelen Antakya patriğinin kâtibi Paulus ise kadınlar manastırı iken genişletilen yapının üç nefli, üç kubbeli, üç apsisli ve "klasik katedral planlı" olduğunu, kuzey apsisinde kütüphaneye bağlantı sağlayan yola açılan bir kapının bulunduğunu kaydeder.

Kilise, Thomas Smith'in hazırladığı 1669 tarihli listede yer alır. Smith, kilisede Azize Eufemia'nın röliklerini ve isa'nın bağlanarak kırbaçlandığı üzerinde altı satırlık yazı olan sütunu gördüğünü, imparator Aleksios Komnenos'un mezarının da burada bulunduğunu belirtmiştir.

17. yy'm ikinci yarısında Du Cange ta rafından kaydedilen ve Kömürciyan tarafından Patrikhane Kilisesi olarak tanıtılan yapı, Patrik II. Kallinikos döneminde 1698' de genişletilmiştir.

Kilise, 18 Aralık 1720 tarihli kitabesine göre, Patrik III. Ieremias döneminde yeniden inşa edilmiştir, istanbul kadısı ve hassa mimarbaşına yollanan 1738 tarihli fermanla, daha önce onarımına izin verilen patrikhanenin, yanan kısımlarının yeniden yapılması engellenmiştir. Müller-Wiener, kilisenin 1798'de onarım geçirdiğini belirtir.

18. yy'ın sonunda İnciciyan, Patrikhane Kilisesi olarak nitelediği yapıyı "Fener'de, beşinci tepenin eteğinde, surla çevrilmiş Ay'Yorgi Kilisesi" şeklinde tanımlar. 1821' de Patrik V. Grigorios'un Yunan ayaklanması ile ilişkisi olduğu gerekçesi ile patrik-

hanenin giriş kapısına asılmasının ardından, kilise 1827'de restore edilmiştir.

Kitabesine göre, VI. Grigorios'un patrikliği sırasında 1836'da yeniden inşa edilen ve 1941'deki yangından sonra yenilenen kilise, halen Patrikhane Kilisesi olarak kullanılmaktadır.

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda, düzgün olmayan dikdörtgen planlı kilisenin doğusunda, biri ekseninde, ikisi yanlarda simetrik üç apsis dışa çıkıntı yapar. Eksendeki apsis ve güneydeki apsis dışta yarım yuvarlak, kuzeydeki apsis dışta kareye yakın dikdörtgen planlıdır.

Yapı, orta nef üzerinde çift yüzlü kırma çatı, yan nefler üzerinde tek yüzlü çatılar ile örtülüdür. Orta nefin çatısı kuzey ve güneyde ekseninde dikine iki yüzlü kırma çatılar ile bölünmüştür. Batıda, kuzey ve güney köşelerde yükseltilmiş bölümler, kuzey-güney doğrultusunda iki yüzlü kırma çatılar ile örtülmüştür. Kuzeydeki apsisin örtüsü tek yüzlü çatı, diğer apsislerin örtüsü yarım konik çatıdır.

Kilise kaba yönü taş ve tuğla ile inşa edilmiş, narteks ve köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kuzey ve güneyde yer yer tuğla sıraları vardır. Doğuda, bir sıra taş, iki sıra tuğla düzenindeki almaşık teknik, üstte tuğla sıraları ile tamamlanmıştır.

Kilisenin doğu ve batı cepheleri, üstte orta nef hizasında yükseltilerek üçgen alınlıkla sonlandırılmıştır. Batıda, narteks ve yan nefler hizasındaki bölüm de cephenin üçgen alınlığına kadar yükseltilmiştir. Özellikle

batı cephesinde taştan silmelerle hareketlendirilen yapıyı, saçak altlarında silmeler dolandır. Doğu ve batı cephelerinde silmeler üstte üçgen alınlık biçimindedir.

Kilise bazilikal plan tipindedir. Üç nefli naos, doğusunda nefler hizasında üç apsis ile sınırlanır, içte yarım yuvarlak olan apsislerden ortadaki daha derindir. Naosun batısında bulunan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks, kare kesitli postamentler üzerindeki sütun dizisi ve bunları bağlayan yuvarlak kemerli arkad ile avluda sınırlanır.

Nef ayrımının yedişer sütunlu sıralar ile sağlandığı naosta, doğuda ilk sütunlar hizasında bema belirlenir. Naosun batısında narteks üzerinde yer alan galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, yan nefler üstünde naosa doğru çıkıntılı ve iki katlıdır. Galeriyeye çıkış, narteksin kuzeyinde bu amaçla düzenlenen mekânda bulunan merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan sütunlar yuvarlak kemerlerle bağlanır. Porfir taklidi boyalı sütun gövdeleri ve Dor tipindeki sütun başlıkları ahşaptır. Kuzey ve güney duvarında, sütunlar hizasında yarım yuvarlak pilastrlar görülür.

Kilisede örtü sistemi ahşap üzerine alçı kaplamalıdır. Orta nefin örtüsü beşik tonoz, yan neflerin örtüsü düz tavandır. Orta nefin beşik tonozu sütunlar hizasındaki takviye kemerleri ile dilimlenmiş, doğudan üçüncü ve altıncı sütunlar arasındaki bölüm, ters yönde beşik tonoz ile kesilerek

Ayios Yeoryios Patrikhane Kilisesi'nin dışardan görünümü. *Zafer Karaca*

haç tonozu dönüşürmüştür. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedir. Narteksin örtüsünde arkad kemerleri hizasında oluşturulan altı bölüm, haç tonozlar ile örtülmüştür.

Yapıda naosa açılan üç giriş batıda nefler hizasındadır. Girişlerden eksenindeki yuvarlak kemerli, yanlardakiler dikdörtgendir. Narteksin girişleri, batıda eksenindeki üçlü açıklık ve güneydeki tek açıklıktır.

Yapının kuzey ve güneyindeki karşılıklı yedi pencere, yuvarlak kemerli ve eş boyutludur. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte karşılıklı üç pencere bulunur. Batıda bu pencerelerin altında galeriyeye bakan yedi pencere, aynı hizada, eş aralıklı, eş boyutlu ve dikdörtgen; doğuda yan nefler hizasında üstte bulunan eş boyutlu birer pencere yuvarlak kemerlidir. Orta nef apsisinde simetrik üç pencere, yan nef apsislerinde ekseninde birer pencere vardır. Kuzey apsisin penceresi dikdörtgen, diğerleri basık sivri kemerlidir.

Naosta, apsisin kuzey ve güney yanında bulunan simetrik iki büyük niş ve be-manın kuzeyindeki yuvarlak kemerli iki niş aynı hizadadır.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan ahşap ambon ve güneydeki sıranın doğudan üçüncü sütunu önündeki ahşap patrik tahtı, oyma ve

kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Batıda eksendeki girişi çevreleyen mermerin bitkisel motifli bezemeleri oyma ve kabartma tekniğindedir.

Patrikhane yapısı olmanın getirdiği özellik, kilisenin dini ve tarihi önemini artırmış; Hristiyanlık açısından kutsal sayılan çeşitli malzeme zaman içinde burada toplanmıştır. İkonostasisin güney parçasında, Kudüs'te İsa'nın bağlanarak kamçılandığı sütun olduğuna inanılan taş yer alır. Naosun güneydoğusunda ikonostasisin önünde, Azize Eufemia ile iki müridine ait

491 YEORYİOS POTİRAS KİLİSESİ

kuzeydoğusunda yer alır. Avlu duvarı doğuda kilisenin köşelerine bitişiktir. Arazideki eğim nedeniyle, kilise batıda yaklaşık yarı yüksekliğe kadar toprakla kaplıdır. Avlunun batısında ve kuzeyinde yapı kalıntıları ile ayazma bulunur.

Kilise, 1583 tarihli Tryphon ve 1669 tarihli Thomas Smith listelerinde yer almıştır. İstanbul Kadısı Mehmed Raşid'e yazılan 1730 tarihli hükümde, yanmış durumda olduğu açıklanan on iki kilise ile birlikte kaydedilen ve "Hızır İlyas" adıyla "Tevkii Cafer Mahallesi"nde konumlandırılan yapının yeniden inşası belirtilir. 18. yy'ın sonunda, Balatlı S. Hovannesyan yapıyı "Ayios Yorgios" olarak adlandırır ve Fethiye Ca-mii'nin yanında olduğunu açıklar. Kitabesine göre 16 Ekim 1830'da restore edilen kilisede, 1830 ve 1883 tarihli kitabeler bulunmaktadır.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü kiliseye, kuzeyinde ek yapısı olan parekklesion bitişiktir. Dışta sıvalı olan kilise, kaba yönü taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Yapıyı saçak altında, üstü sıvalı bir içbükey silme dolanır.

Kilise, bazilikal plan tipindedir. Üç nefli naos, batısında kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı narteks ile sınırlanır. Naosun doğusunda orta nef hizasındaki apsis yerinde bulunan içte az derin yarım yuvarlak kütle, yanlarda kare kesitli iki duvar paye ile sınırlanır ve üstte kademelenerek doğu duvarının yaklaşık üçte ikisine kadar yükselir. Naosta nef ayrımı beşer sütunlu sıralar ile sağlanmış, doğuda birinci sütunlar hizasında bema belirlenmiştir. Batıda narteks üzerinde bulunan, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı galeri, nefler hizasında çıkıntılıdır. Galeriye çıkış, dışta kuzeybatıdaki merdiven ile sağlanmıştır.

Nefleri sınırlayan sütunlar arşitravla bağlanır. Kare kesitli ahşap postamentler üzerindeki sütunlar, başlık yerinde iki sı-

YER ADLARI

492

493

YER ADLARI

Anatoli Hissar.

ra silme arasında çiçek motifli ve kare aba-küslüdür. Yeşil renkte boyalı sütun gövdeleri ahşap yerine alçı kaplama tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin ahşap örtü sisteminde orta nefin örtüsü tekne tonoz, yan nef-ler ve narteksin örtüsü düz tavadır.

Kilisenin naosa açılan üç girişinden biri batıda eksende, ikisi kuzey ve güneyde karşılıklı ve eksenden batıya yakındır. Narteksin iki girişi, kuzey ve güneydedir. Girişler, yuvarlak kemerlidir. Kuzey ve güneyde yer alan karşılıklı üçer pencere, eş aralıklı ve yuvarlak kemerlidir. Kuzeydeki pencereler iki parçalı olup, alttakiler pa-rekklesion'a bakar. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte, karşılıklı üçer pencere yer alır. Doğuda, yan nefler hizasında üstte birer basık kemerli pencere, apsiste eksende bir dikdörtgen pencere, batıda ise eksendeki girişe simetrik yuvarlak kemerli ikişer pencere vardır.

Naosta, apsiste simetrik üç niş, yan nef-lerin doğusunda birer niş, bemanın kuzey ve güneyinde karşılıklı birer niş bulunur. Nişler aynı hizada, yarım yuvarlak ve eş büyüklüktedir.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon ve güneydeki sıranın ikinci ile üçüncü sütunu arasında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir.

Parekklesion: Kiliseye kuzeyinde bitişik olan parekklesion, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapı dışta tek yüzlü çatı ile örtülüdür. Bazilikal planlı yapıda, tek nefli naos doğusunda apsis ile sınırlanır. Naosun örtüsü basık tonozdur. Yapının tek girişi kuzeyde ve basık kemerlidir. Parekklesion'a kiliseden açılan iki giriş vardır. Kuzeydeki beş pencere, aynı hizada, eş aralıklı, eş boyutlu ve basık kemerlidir. Doğuda eksende bir pencere, kuzeybatıda biri dikine, diğeri enlemesine dikdörtgen iki pencere yer alır. Kiliseden pa-rekklesion'a, bakan üç pencere örülüdür.

Bibi. İnciciyan, *İstanbul*; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupo-leos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstan-tinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145; Schneider, *Byzanz*. ZAFER KARACA

YER ADLARI

Mayıs 1994 itibariyle, 33 ilçesi, 663 muhtarlığı (mahallesi) bulunan İstanbul'un (bak. idari yapı; mahalleler) yer adlarının kökeni gruplara ayrılarak irdelenebilir. Yunan veya Bizans kökenli yer adları (Tarabya, Bakırköy, Silivri vb); Türk kişi adlarından gelen yer adları (Caferağa, Suadiye, Sü-leymaniye vb); Osmanlı döneminde yerleşmeler çoğunlukla cami ve mescitler çevresinde kurulduğu için, oradaki caminin banisinden gelen yer adları; o semte ait tabii veya mimari bir özellikten gelen yer adları (Çamlıca, Kuleli, Taksim vb); kaybolmuş yapılar veya şekli değişmiş yerlerin anısı olan yer adları (Anadolukavağı, Eminönü, Harem vb); zamanla galat olarak de-

ğişen yer adları (Cibali, Caddebostan vb); çeşitli zamanlarda İstanbul dışından gelen göçlerin yol açtığı yer adları (Aksaray, Arnavutköy vb); belirli bir idealle ilgili veya tarihi olayların anısına konulan yer adları (Kurtuluş, Cumhuriyet, 100. Yıl vb); Levanten yer adları (Feriköy, Pangaltı vb) ve yeni kurulan semtlere yakıştırılan adlar (Yukarımahalle, Petrol-İş, Üniversite, vb). Diğer yandan yeni gelişen bölgelerde oluşan yerleşmelere, genellikle kişi adlarının, o yerle hiçbir ilgisi olmadan verildiği de gözlenir (Fevziçakmak adlı semt ya da mahalleler Bağcılar, Bahçelievler, Esenler, Gaziosmanpaşa, Küçükçekmece ve Pendik'te aynı anda bulunmaktadır).

İlçelere Göre Yer Adları

İstanbul'daki yer adlarının, sistematik kolaylık sağlaması bakımından ilçelere ayrılarak incelenmesi aşağıdaki sonuçları vermektedir:

Adalar ilçesi: Bizanslılar zamanında önceleri Demonisya veya Papadonisya olarak adlandırılan adalar daha sonra Prens Adaları adını almıştır. Ayrıca Kızıl Adalar olarak da bilinirler.

idari bakımdan İstanbul İli'ne bağlı olan 9 ada içinde en büyüğü olması sebebi ile Büyükada olarak tanınan adanın eski adı da "birincil ana ada" anlamında Prinki-po'dur.

Eski adı Halki, Halkidia veya Chalkidis (Yunanca bakır anlamında) olan Heybeli-ada(-0 ise eski adım buradaki bakır yataklarından, yeni adını üç büyük ve iki küçük tepesinden ikisinin arasının çukur olması ve iki gözlü bir heybeyi andırması sebebiyle almıştır. Burgazadası'nın(->) eski adı Antigoni'dir. Bu adın İskender'in kumandanlarından Antigone'nin oğlu Dimit-rius tarafından babasının adına izafeten verildiği söylenir. Eski adı Proti veya "biley taşı" anlamına gelen Akoni olarak da bilinen Kınalıada(->), bugünkü adını uzaktan görülen kızıl renginden almıştır. Eski adı Terebintos (bir maki türü) olan Sedefada-sı(->), bugün buradaki bazı maki türlerinin uzaktan sedef gibi parlaması nedeniyle bu adla anılmaktadır. Tavşan Adası'nın eski adı ise Neandros'tur. "Yassı ve düz" anlamına gelen Plati denilen adanın, bugünkü adı Yassıada'dır. Sivriada'nın eski adı

ise Oxya'dır (bak. Hayırsız Adalar). Özel mülk olan Kaşıkadası'nın eski adı ise Pita veya Pide'dir. Uzaktan kaşığa benzediğinden dolayı bu adla anıldığına inanılır. (Ayrıca bak. Adalar; Adalar İlçesi.)

Avcılar İlçesi: 1966'ya kadar köy statüsünde olan, 1992'den sonra ilçe haline getirilen Avcılar'ın adını 1924'teki mübadeleden önce balıkçılık ile uğraşan sakinleri sebebi ile veya avcı barınaklarından almış olması kuvvetle muhtemeldir. Adını Osmanlı döneminde zengin buğday ambarlarından aldığı sanılan Ambarlı'nın dışındaki mahallelerden Cihangir, Denizköşkler, Gü-müşpala, Mustafa Kemal Paşa sonradan konulmuş adlardır. İstanbul Üniversite-si'nin yeni kampusunun bulunduğu Üniversite Mahallesi de aynı durumdadır. (Ayrıca bak. Avcılar İlçesi.)

Bağcılar ilçesi: Bu ilçenin semt ve mahalleleri dört nahiyeye dağılmıştır; Bağcılar, Kirazlı, Mahmutbey ve Güneşli. Kişi adından gelen Mahmutbey dışında diğerleri tarımsal-coğrafi özelliklere bağlı adlardır.

Yörenin verimli topraklarında yetişen bağlardan ismini alan Bağcılar'ın Barbaros, Çınar, Fevzi Çakmak, İnönü, Kâzım Kara-bekir, Sancaktepe, Yavuz Selim, Yenigün ve Yıldıztepe mahallerinin adları tarihi kişi ve olaylardan gelmektedir.

Kirazlı (eski adı Aypa veya Ayapa) Yeni, Demirkapı, Fevzi Çakmak ve Yeni mahallerinden; Mahmutbey (eski adı Kal-faköy) Göztepe, Kemal Paşa ve 100. Yıl mahallelerinden oluşmaktadır. Mahmutbey Merkez Nahiyesi'nin diğer adı ise Pirire-is'tir. Bağcılar'ın dördüncü nahiyesi olan Güneşli'nin eski adı Papazçiftliği'dir. Hürriyet, Evren ve Bağlar adında mahalleleri bulunmaktadır. Evren Mahallesi ismini 7. cumhurbaşkanı Kenan Evren'den almıştır. (Ayrıca bak. Bağcılar İlçesi.)

Bahçelievler ilçesi: 1992'de Bakırköy' den ayrılarak ilçe olan Bahçelievler, adım 1960'lara doğru burada inşasına başlanan bahçe içindeki kooperatif evlerinden almıştır. Buradaki bazı mahalle adları şunlardır: Cumhuriyet, Çobançeşme, Fevzi Çakmak, Koca Sinan (eski adı Nifos), Siyavuş Paşa (Siyavuş Paşa'nın Mimar Sinan'a yaptırdığı öne sürülen köşkten), Yenibosna (eski adı Vivanbosna), Soğanlı, Şirinevler ve Zafer. (Ayrıca bak. Bahçelievler İlçesi.)

Bakırköy İlçesi: Bakırköy. Bizanslılar zamanında Hebdomon olarak anılmaktaydı. Bizanslıların son dönemlerinde adı Mak-ro Hori'ye (uzun köy veya büyük köy anlamında) veya Makri Hori'ye (uzak köy) dönüşen semt, Osmanlı döneminde de Makriköy adını aldı. Bakırköy adı, ulusal sınırlar içindeki yabancı adların değiştirilmesi sırasında 1925'te verilmiştir. Bakırköy'ün 1970'li yıllara kadar birçoğu köy durumundaki şimdiki semtleri, eski Rum köyleri olmaları sebebi ile 1930'lara kadar Rumca adlarını korumuşlardır. Ancak 1937-1940 arasında bu adlar tümüyle Türk-çeleştirilmiştir. Hattâ şimdiki semt

adları dahi, 1940-1950'lerden sonra tekrar değişmiştir. Örneğin, buradaki eski baruthaneden dolayı Baruthane adı ile anılan semt, 1950'li yıllarda burada Emlak ve Kredi Bankası'nca yapılan Ataköy yerleşmesi nedeni ile bu adı almıştır.

Florya semtinin adının eskiden Florion olabileceği düşünülmele beraber, Osmanlı döneminde Flurya Bahçesi diye bilinen yörenin adını Makedonya'da Flori-na'dan buraya gelen Rumlardan almış olabileceği de ileri sürülür. (Ayrıca bak. Bakırköy; Bakırköy İlçesi).

Bayrampaşa ilçesi: 1990'da Eyüp'ten ayrılarak ilçe olan Bayrampaşa'nın eski adı Sağmalcılar'dır. IV. Murad'ın sadrazamlarından Bayram Paşa'nın eskiden burada bir çiftliğinin bulunmasının anısına, tarımsal faaliyetleri anımsatan eski adı bırakılarak Bayrampaşa kullanılmaya başlanmıştır.

Bayrampaşa İlçesi'nin Altmıtepsi, Cevat Paşa, İsmet Paşa (Devrim), Kartaltepe, Kocatepe. Murat Paşa, Orta, Terazidere, Vatan, Yenidoğan, Yıldırım gibi mahallerinin adlarının yeni olduğu anlaşılmaktadır. (Ayrıca bak. Bayrampaşa; Bayrampaşa İlçesi.)

Beşiktaş ilçesi: Çeşitli tarihçilere göre, Barbaros Hayreddin Paşa'nın gemilerini bağlamak üzere diktirdiği beş taş direk anlamında "beş taş" veya "beşik taşı"ndan bozularak bugünkü adını aldığı kabul edilen Beşiktaş'ın, eskiden, "Kune Petro" (taş beşik), İasonion, Sergion ya da Dafne olarak adlandırıldığı iddia edilir. Ayrıca Beşiktaş'ın diğer bir eski adının "çifte sütun" anlamında Diplokionion olabileceği de ileri sürülmekle beraber çağdaş tarihçilere göre bu yakıştırma doğru değildir. Zira söz konusu çifte sütunu ünlü İtalyan gezgin Cristoforo Buondelmonti'nin 15. yy'da yaptığı İstanbul haritasında Galata surlarının dışında bir yerde resmettiğine dikkat edilirse, ille de Beşiktaş'ın Diplokionion olarak adlandırılmış olacağı anlamı çıkmaz. En akla yatkın yaklaşım Beşiktaş isminin "gemi beşiği" sözcüğünden gelmiş olabileceğidir. Merkezi ve çarşısının bulunduğu bölgesi, bazı Beşiktaşlılarca bugün dahi Köyiçi olarak anılan Beşiktaş'taki diğer semtlerin adlarının kökenleri de oldukça ilginçtir. Beşiktaş'tan Boğaziçi istikametine doğru hepsi 20. yy'ın başına kadar birer küçük köy olan Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy ve Bebek semtlerinden geçilir.

Bunlar arasında, bir dere vadisi şeklinde olan Ortaköy'ün eskiden, "Kilidiyon" veya "'Arkheion" adıyla anıldığı söylenir. Ayrıca, Hristiyanların Ortaköy'ü Ayios Fo-kas Manastır'ının adı ile de andıkları bilinir. I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-1566) itibaren iskân edildiği anlaşılan Ortaköy'ün şimdiki adını da bu dönemde aldığı sanılmaktadır.

Adını buradaki sonradan suyu kurumuş çeşmeden alan Kuruçeşme'nin eski adları arasında, "Bithias", kamışlık anlamına gelen "Kalamos" ve

"Amopolos" sayılabilir. Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'nın kız kardeşi tarafından onarılarak suyunun akması temin edilmiş ise de semtin adı değişmemiştir.

Kuruçeşme'den sonra gelen semt bir zamanlar burada yetişen çilekleri ile meşhur Arnavutköy'dür. Bir rivayete göre II. Mehmed'in (Fatih), Arnavutluk'a egemen olmasından sonra Arnavut göçmenlerinin getirilip yerleştirilmesi ile adına Arnavutköy denilen semtin, eski adının "Anapulus" olduğu iddia edildiği gibi, "Hestia" olduğu da söylenir. Önünde, Boğaz'ın şiddetli akıntılarından birinin geçtiği bu semtteki burna da Akıntı Burnu denir. Daha önceki adı ise "büyük akıntı" anlamına gelen Mega Reva idi.

Eski adı "Kela", "Challae", "Chilai" veya "Khile" olan Bebek semti adını II. Mehmed'in (hd 1451-1481) buraların korunması için görevlendirdiği ve burada toprak verdiği Bebek Çelebi'nin lakabından aldığı bilinir.

Beşiktaş Deresi'nin güney yamacındaki semt Akaretler'dir. Adını, Abdülaziz'in (hd 1861-1876) yaptırmak istediği camiye

Constantinople.

1SU4. lidlteur; **Mal** FruehtermanD, Constantinopie.

Anodoluhisarı

gerekli paranın temini maksadı ile inşa edilen ve "akar" kelimesinden akaretler olarak adlandırılan bina dizisinden almıştır.

Balmumcu'nun adını, İstanbul sokak ve bahçelerinin mumlarla aydınlatılmaya başlanmasından sonra buradaki mum imalathanelerinden aldığı görüşü yaygındır. Dikilitaş semti, adını buradaki nişan taşlarından; Dolmabahçe ise bu alanın büyük olasılıkla I. Ahmed döneminde (1603-1017) denizin doldurulması ile elde edilmiş olmasından almışlardır.

Çırağan Sarayı yakınında bulunan Aşariye Camii civarındaki semt Kılıçalı'dır. Günümüzde Kılıçalı ve Cihannüma adları artık nerede ise unutulmaya yüz tutmuştur.

Vişnezade semti ise adını 1662'de İstanbul kadısı olan Vişnezade Mehmed İzzed-din Efendi'den ve burada bulunan Vişnezade Mescidi'nden almıştır.

Yeni bir semt olan Etiler adını, buradaki villaları yaptıran Etiler Yapı Koope-ratifi'nden almıştır.

Levent semtinin adı, 18. yy'da bu yörede bulunan Levent Çiftliği'nden veya leventler için yapılmış bir kışladan gelir. (Ayrıca bak. Beşiktaş; Beşiktaş İlçesi.)

Beykoz ilçesi: Kaynağı konusunda çeşitli tartışmalar olan Beykoz (Beykos) adı, Farsça "koş" kelimesinin "köy" anlamına gelmesi ve İzmit Sancakbeyi Akçakoca'nın burada oturması nedeniyle "Beyköyü" olarak yorumlandığı gibi, "koz" kelimesinin ceviz anlamına geldiği,

burada büyük "ceviz" ağaçları bulunduğu için yöreye Beykoz dendiği de ileri sürülür.

Beykoz'un eski adları da tam kesinlik kazanmamakla beraber, Bitinya Kralı Amis-kos'un burada oturması nedeniyle yörenin eskiden "Amia" adı ile anıldığı söylenir. Diğer yandan çeşitli kaynaklardan, Bizans'ın "Fiale" denilen yerleşim alanının, Boğaz'ın bu kesiminde olabileceği anlaşılmakta ve "havuzlar, çeşmeler" anlamındaki bu kelimenin suları bol olan Beykoz'un eski adı olabileceği görüşü de ortaya çıkmaktadır.

Photogf. Abdullah.

I. Bayezid'in(-0 (hd 1389-1402) İstanbul'u alma çabaları sırasında inşa ettirmiş olduğu Anadolu Hisarı(->) bulunduğu semte adını vermiştir. Bu kaleye Güzelce Hisar denilmekle beraber, semt adı olarak Anadoluhisarı ya da sadece Hisar sözcüklerinin kullanımı daha yaygındır. Eski adının "Aretae" veya "Neapolis" olduğu söylenir.

Halk arasında, Anadolukavağı adının, burada bulunan büyük kavak ağaçlarından geldiği şeklinde yanlış bir söylenti yaygın olmakla beraber, burada ve karşı kıyıda bulunan kavaklardan(->) türemiş olduğu açıktır. Bu semtin eski adının ise Hieron olduğu bilinir.

Anadolukavağı'na yakın yerleşim yerlerinden olan Akbaba Köyü (eski adı Giro-polis), adını Fatih'in gazilerinden Akbaba Mehmed'den; Polonezköy ise buraya yerleşen Polonyalılarından almıştır.

Çubuklu semtinin adı için de yine çeşitli rivayetler vardır. Bu adın tütün içilen çubuk lülelerinin yapımında kullanılan toprağın buradan temin edilmesinden ve çubukların burada yapılmasından veya II. Bayezid'in oğlu I. Selim'e şehzadeliğinde kızıp sekiz çubuk vurdurmasından; ya da II. Bayezid'in yine oğluna sekiz kızılılık çubuğu vererek yere dikmesini istemesi ve Selim'in söyleneni yapması üzerine kızılılık çubuklarının derhal meyve vermesinden kaynaklandığına inanılır. Eski adının Eira-neon olduğu söylenir.

Bizans döneminde "Arestas" olarak adlandırılan Göksu'nun Türkçedeki adını, derenin sularının çok berrak akmasından dolayı aldığı düşünülebilir.

Eski adı "Glarus" olan Kanlıca'nın körfez kısmına "Friksulimen" denmekteydi. Bugünkü adının nereden geldiği hususunda yine çeşitli rivayetler söz konusu olmaktadır. Buna göre, Fatih'in kağnıları ile birlikte getirttiği ve kağrı yapıp satan halktan dolayı "Kağnılıca" ve zamanla "Kanlıca" denildiği gibi; buradaki yalıların akşam

YER ADLARI

494

495

YER ADLARI

Leş iles deş Princes, Constantinople

güneşinin vurması ile kızılılaşmasından ötürü veya buradaki özel otları yiyen ineklerin sütlerinin hafif pembe renkte olması ve bunun, burada üretilen yoğurtlara yansımamasından dolayı semtin adının Kanlıca olduğuna inanılmaktadır. Bununla beraber eski mezar taşları üzerinde bu semtin adının Kanlıcak şeklinde yazıldığı da görülmüştür.

Kanlıca semtinin bir uzantısı olan Kava-cık, 18. yy'da I. Mahmud'un (hd 1730-1754) nedimlerinden Sadık ve Hüseyin Ağa kardeşler tarafından düzenletilerek Kavacık Mesiresi adını almıştır. Fatih'in otağını kurduğu yer olarak bilinen Otağtepe de bu semttedir.

Önceleri buradaki incir bolluğu yüzünden Incirköyü olarak anılan Paşabahçe adını Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) kızı Beyhan Sultan'm eşi Sadrazam Hezarpa-re Ahmed Paşa'nın burada yaptırdığı saray ve bahçeden almıştır. (Ayrıca bak. Beykoz; Beykoz İlçesi.)

Beyoğlu ilçesi: Bizans döneminin 13. bölgesi olan Galata ve kuzeyindeki bölge, bugünkü adı olan Beyoğlu'ndan önce "incirlik" anlamına gelen Sykai veya "karşı kıyı" anlamına gelen Pera olarak anılmaktaydı. Pera adı hemen hemen 1940'la-ra kadar yerli yabancı herkes tarafından kullanılmıştır.

Beyoğlu adının nereden geldiği konusunda da çeşitli rivayetler vardır. Bunlardan biri, 1461'de Trabzon Rum İmpara-toru'na son veren II. Mehmed'in İstanbul'a getirttiği İmparator Aleksios'un bugünkü Tünel civarında bir konak yaptırarak buraya yerleşmesi ile ilgilidir. Bir diğeri, Kanuni'nin sadrazamı Makbul İbrahim P'şa tarafından çok sevildiği bilinen Luigi Gritti adlı soylu bir Venedikliden geldiğidir (bak. Gritti ailesi). Taksim yakınında oturan bu kişinin evine giden yol anlamında Bey Yolu'nun bozulmuş şekli olarak Beyoğlu'na dönüştüğü söylenir. Bazı yazarlar, da, Beyoğlu'na Luigi'nin oğlu olan Aloisio'nun, "beyin oğlu" anlamında adını vermiş olabileceğini ileri sürerler. Beyoğlu İlçesi'nin bugünkü semtleri ve mahalleleri arasında adlarının özellikleri açısından, Arap Camii, Aşmalı Mescit, Ayas-paşa, Bedrettin, Bereketzade, Bostan, Bülbül, Cami-i Kebir, Cihangir, Çatma Mescit, Çukurcuma, Emekyemez, Evliya Çelebi, Fetihtepe, Fındıklı, Firuz Ağa, Galata, Gümüşsüyü, Hacı Ahmet, İstiklal, Hacı Mimi, Halıcıoğlu, Hasköy, Hüseyin Ağa, Kadı Mehmet Efendi, Kalyoncu Kulluğu, Kamer Hatun, Kaptan Paşa, Karaköy, Kasımpaşa, Kâtip Mustafa Çelebi, Keçecipiri, Kemankes Kara Mustafa Paşa, Kılıç Ali Paşa, Kocatepe, Kulaksız, Kuloğlu, Küçük Pi-yale, Müeyyetzade, Ömer Avni, Örnektepe, Piri Paşa, Piyale Paşa, Pürtelaş Hasan Efendi, Sururi Mehmet Efendi, Sötlüce, Şahku-lu, Şehit Muhtar, Tomtom, Tophane, Yahya Kâhya, Yenişehir'i saymak mümkündür.

Halic'in kuzeyinde Okmeydanı'na kadar uzanan Kasımpaşa semti adını, burada çeşitli imar hareketleri yapan, Kanuni'nin vezirlerinden Kasım Paşa'dan almıştır. Eski adı Pegai veya Krenides'tir.

;SALUT DE CONSTAN_T!N0.£kE

Tarabya

Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

Eskiden mezarlık olması nedeniyle Fransızca "Petit champs des Morts" olarak anılan yerlerde bugün Tepebaşı ve Şişhane semtleri bulunmaktadır. 1986'dan bu yana açılan cadde nedeniyle bazı sokakları ortadan kaybolan Tarlabası da büyük olasılıkla Pera tarlalarının başladığı yer anlamında veya "champs" kelimesi "tarla" anlamına geldiği için bu adı almıştır.

Bizans döneminde Karayların(->) oturduğu bilinen Hasköy, adını burada III. Selim döneminde yapılan hasbahçeden almıştır. Yahudilikle ilgisi gün geçtikçe azalmaya başlayan semtin bugün sokak adlarının da çoğu değiştirilmiştir. Basmacı Av-ram Sokağı, Basmacı Ruşen Sokağı; Terzi Hayım, Terzi Kasım Sokağı oluvermiştir. Hasköy'ün eski adı Parakene'dir. Sötlüce ile Piri Çavuş mahalleleri arasında bulunan Halıcıoğlu civarının eski adı ise Pikridion idi. Tophane adını II. Mehmed zamanında yapılan top dökümhanesinden almıştır.

Aşmalı Mescit Mahallesi adını bugün yerinde bulunmayan ve II. Bayezid'in (hd 1481-1512) Tersane-i Âmire kalafatçıbaşı-sı Yunus Ağa tarafından inşa edilen Asma Mescidi'nden, Arap Camii ve Bedrettin mahalleleri ise adlarını, burada bulunan cami ve mescitten almışlardır. Bedrettin Ma-hallesi'nde bulunan mescit 1509'da II. Bayezid'in denizcilerinden Bedreddin Bey tarafından yaptırılmıştır.

Taksim'in bulunduğu tepe ile Fındıklı arasındaki semt Ayaspaşa'dır. Adını, Sadrazam Ayaş Mehmed Paşa'dan (ö. 1539) almıştır. Eskiden bu semtte Ayaş Paşa'ya ait havuzlu bahçe içinde bazı binaların bulunduğu söylenir. Keza Bereketzade semtinin adı da, Galata Kulesi'nin çevresi olan Kuledibi'nde bulunan Defterdar Mehmed Efendi tarafından yaptırılan ve günümüzde suyu akmayan çeşmeden gelmektedir.

Tophane'den Taksim'e çıkan Defterdar Yokuşu'nda bulunan Firuz Ağa Camii de Firuz Ağa Mahallesi'ne adını vermiştir. Daha doğru bir yaklaşım ile adını eskiden bu-

rada bulunan fındıklıktan aldığı düşünülen Fındıklı, bazı tarihçilere göre eskiden burada bulunan, "otel" ya da "han" anlamında İtalyanca "fondaco" ve Arapça "finduk" kelimelerinden türemiş bir adla adlandırılmıştır. Eski adının Arizopolis (Güneş Şehri) olduğu tahmin edilir. Cihangir, I. Süleyman'ın (Kanuni) 1553'te ölen oğlunun adıdır.

Yerinin neresi olduğu bilinmemekle beraber, Kabataş'ın adının burada bulunduğu tahmin edilen büyük bir taştan geldiği kesindir. Bazı tarihçilere göre bu taş, bir deniz zaferinden sonra dikilen bir abidedir, bazılarına göre ise Mustafa Necib Çe-lebi'nin yontarak iskele haline getirdiği büyük bir taştır.

Kalyoncu Kulluğu Mahallesi adını Kasımpaşa ve civarının asayışı Kaptan Paşa'nın nezaretine bırakıldığında, bu civarda bulunan kalyoncu kolluklarından almıştır (bak. kulluklar).

İlk adları "Sykai" (İncir Köyü) ve İusti-nianos tarafından imar edildiği için "İusti-niapolis" olan Galata'nın adının nereden geldiği halen tartışmalıdır. Eskiden burada süt mandıralarının bulunduğu, "ga-la"mn Yunanca "süt" anlamına geldiği ileri sürüldüğü gibi İtalyanca "calata" (rıhtım) kelimesinden türediği de iddia edilir. Ancak Galata buraya 12. yy'da gelen İtalyanlardan çok daha önceleri de bu adla anılmıştır. Osmanlıca "kal'at" (kaleler) kelimesinin adın kaynağı olduğu iddiaları da vardır. En akla yatkın olan iddia, Galata adının burada oturan Galatyalı bir aileden geldiğidir.

İnciciyan'a göre, Sötlüce adını buradaki göğüslerinden su akan bakır kadın heykelinden almıştır. Çünkü bu suyun, sütü olmayan kadınlara kuvvet verdiğine inanılırdı.

Kılıç Ali Paşa Mahallesi'ne adını veren paşanın, bir İtalyan denizcisi olduğu bilinir. Büyük ihtimalle asıl adı Oggiali olan bu kişi önceleri Uluç Ali olarak, daha son-

ra Kılıç Ali Paşa olarak anılmıştır. Tophane Meydanı'nda Mimar Sinan'a yaptırdığı camiden sonra semt onun adıyla anılmıştır.

17. yy'da yaşamış olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa da bir cami ve çeşmesiy-le, Karaköy'de bulunduğu mahalleye adını vermiştir.

Kiarahori eski adıyla bilinen Kara-köy'ün bugünkü adının, eğer eski adın Türkçede söyleniş biçimi değılse, Karaylar-la ilişkisi olduğu düşünölerek Karay-köy'den geldiğine inanılır. (Ayrıca bak. Beyoğlu; Beyoğlu İlçesi.)

Çatalca İlçesi: İstanbul'un alan bakımından en büyük ilçesi olan Çatalca'nın eski adının Metris, Metron ya da Matrai olduğu bilinir. 14. yy'da Osmanlı topraklarına katılana dek bu şekilde anılan yere, Osmanlılar, Çatalburgaz adını vermişler; burada bulunan kaleden adını aldığı düşünölün Çatalburgaz, sonraları Çatalca olarak anılmıştır. Evliya Çelebi'ye göre şehir çatal bir dağın eteklerine kurulmuş olduğundan Çatalca denilir.

Çatalca İlçesi'nin büyük çoğunluğunun adı tarımsal faaliyetlerden ve çiftliklerden gelen bazı semt ve köyleri şunlardır: Aydınlar, Celepköy, Çiftlikköy, Ferhatpaşa, Kabakça, Hadımköy, Hisarbeyli, İnceğiz, Kaleiçi,

Karacaköy, Kestanelik, Ömerli, Ör-çünlü, Yalıköy, Yaylacık. (Ayrıca bak. Çatalca; Çatalca İlçesi.)

Eminönü ilçesi: Osmanlı döneminde, deniz gümrüğü ve gümrük eminliğinin burada bulunmasından dolayı Eminönü olarak anılır. İlçe olarak Eminönü sınırları dahilinde bulunan mahalle ve semtler şunlardır: Alemdar, Balaban Ağa, Balıkpazarı, Beyazıt, Binbirdirek, Cağaloğlu, Cankurtaran, Çatladıkapı, Çemberlitaş, Demirtaş, Emin Sinan, Hacı Kadın, Hobyar, Hoca Gı-yasettin, Hoca Paşa, Kalenderhane, Kâtip Kasım, Kemal Paşa, Küçük Ayasofya, Laleli, Mercan, Mesih Paşa, Mimar Hayrettin, Mimar Kemalettin, Molla Fenari, Molla Hüsrev, Muhsine Hatun, Nişanca, Rüstem Paşa, Saraç İshak, Sarıdemir, Sirkeci, Sultanahmet, Sururi, Süleymaniye, Şehsuvar, Tahtakale, Taya Hatun, Yavuz Sinan.

Balaban Ağa Mahallesi, adını kişiliği hakkında hiçbir bilgi bulunmayan Balaban Ağa ile burada bulunan bir Bizans kilisesinden camiye dönüştürülen aynı adlı mescitten almıştır. Mescidin bugün hiçbir izi kalmamıştır.

Beyazıt semti adını burada II. Bayezid tarafından yaptırılan Bayezid Külliyesi'nden(->) almıştır. Ayrıca Bizans döneminde de bulunan ve Tauri Forumu(->) olarak bilinen Beyazıt Meydanı, bugün semtin adıyla ilgili en önemli simgedir.

Sultanahmet ve Süleymaniye semtleri de adlarını buralarda bulunan külliyelerden almışlardır.

İstanbul'un ikinci büyük sarnıcı olan Binbirdirek Sarnıcı(->) bulunduğu mahalleye adını vermiştir. Sarnıçtaki sütun sayısının çok fazla olmasından dolayı bu adla anıldığı akla gelmektedir. Sarnıcın eski adının, buradaki saraydan dolayı Filokse-nus Sarnıcı olduğu bilinir.

Eskiden de hemen hemen aynı anlam-

•İ87İ:"E(3ileur Muş Fnıclılerrnana, üohüiantıööple, .; .:;' :-' .'• -.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Adalar. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

da kullanılan Balıkpazarı Kapısı (Porta Pis-caria) adlı semt, burada Bizans döneminde de bir balık pazarı bulunduğu düşünülürse, aynı geleneği sürdürmektedir. Diğer adı "Perama" olan bu semtin iskelesinin adı da Yemiş İskelesi idi ve bu iskeleden meyve, sebze, yemiş ticareti yapılırdı.

Eminönü'nün Bizans dönemindeki son sınırı ve Osmanlı'da odun ticaretinin merkezi olan Odun Kapısı'nın eski adı "Porta Drungari"nin de o dönemde orada bulunan Zabıta Amiri Vigla Drungarius'ten geldiği tahmin edilmektedir.

16. yy'da yaşayan Sadrazam Cigalazade Yusuf Sinan Paşa'nın sarayının ve hamamının bulunduğu semt bugün Cağaloğlu'dur. Cigala adındaki

İtalyan babanın oğlu Yusuf Sinan Paşa, Cîğalazade'den türeyen ve Cîğaloğlu'ndan bozularak söylenen Cağaloğlu adını semte vermiştir.

Eski adı "Sidera" (demir) olan Çatladıkapı semti, çevresinde olduğu surların bir burcunun 1509 depreminde çatlamış olmasından dolayı bu adla anılır. Çarşıkapı ile Divanyolu arasında bulunan, yangın ve depremlerde zarar görmesi üzerine yıkılmaması için etrafına geçirilen çemberlerden dolayı Çemberlitaş(->) olarak anılan Constantinus Sütunu'nun bulunduğu semt, adını bu anıttan almıştır.

Hacı Kadın Mahallesi'nin adının nereden geldiği tam olarak bilinmemekle beraber, bazı tarihçilerce İskender Paşa'nın kızı Hacı Kadın'ın yaptırdığı bir hamamın burada olması nedeniyle bu adla anıldığı söylenir. Bir başka inanışa göre semtin adı Hızır Bey Çelebi'nin(->) kızı Hacı Ha-tun'dan gelmektedir ki, semtteki Hacı Kadın Camii'nin(->) diğer adı da Hızır Bey Ca-mii'dir.

Hobyar Mahallesi adını 15. yy'da yaşadığı bilinen Hoca Hubyar'dan; Hoca Gıyaseddin Mahallesi, Akşemseddin'in yeğeni Gıyaseddin Mehmed Efendi'den (ö. 1521); Hoca Paşa ise yine 15. yy'da yaşayan Hoca Üveys bin Kayser'den almıştır.

Pbüt.şubeli ş ;.joai!ie

Her üç mahallede de bu kişilerin adına birer mescit ya da cami bulunmaktadır.

Kalenderhane Mahallesi'nin adı, Bizans dönemindeki adı tam olarak bilinmeyen ve II. Mehmed döneminde Kalenderi tarika-tınca cami olarak kullanılmış olduğu tahmin edilen kiliseye verilen Kalenderhane Camii(->) adından gelmektedir.

Kâtip Kasım Mahallesi'nin adını aldığı bilinen kişi ise, II. Bayezid'in su kâtibi Kasım Bey bin Kâtip'tir. 16. yy'da yaşamıştır. Bu semtteki Kâtip Kasım Camii'nin diğer adı Sofular Mescidi'dir.

Sergios ve Bakhos eski adı ile I. İusti-nianos (hd 527-565) tarafından yaptırılan Küçük Ayasofya Kilisesi bulunduğu mahalleye de adını vermiştir (bak. Küçük Ayasofya Camii).

Koska semtinin adı muhtemelen Sırp asıllı Koska Mehmed Paşa'dan gelmektedir. Laleli semtinin adı Laleli Çeşme'den gelebileceği gibi, İstanbul evliyelerinden Laleli Baba'dan gelmiş olabilir.

Geçmiş II. Mehmed dönemine kadar gittiği bilinen Mercan Mahallesi adını Mercan Ağa'dan; Mesih Paşa, Mirelaion Manas-tırının kilisesini onartarak Bodrum Ca-mii'ne çevirten Sadrazam Mesih Ali Paşa'dan; Mimar Hayrettin, II. Bayezid dönemi mimarlarından Hayreddin'den almıştır.

;Eminönü'nde Mimar Kemaleddin bir mahalleye Sadrazam Makbul (Maktul) İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) hanımı Muhsine Hatun da bir diğer mahalleye adlarını vermişlerdir. Muhsine Hatun'un burada kendi adına yaptırdığı mescit ve tekkenin mimarı Sinan'dır.

II. Mehmed dönemi ulemasından Molla Hüsrev (ö. 1480) ve Molla Fenari de yaşadıkları mahallelere adlarını vermişlerdir. İlk bakışta, Tahtakale'nin adını tahta bir kaleden almış olduğu düşünülse de İstanbul'da o dönemlerde tahtadan bir kale olamayacağı ileri sürülür. Tahte'l-Kal'a (Kale Altı) olarak ortaya atılan düşünce de ispat

YER ADLARI

496

497

YER ADLARI

edilememiştir. Bazıları Taht-ı Külle (Kule Altı) diye de yorumlamışlardır. Sonuç itibariyle Tahtakale adının nereden geldiği kesinlik kazanmamıştır. (Ayrıca bak. Eminönü; Eminönü ilçesi.)

Esenler ilçesi: 1993'te Güngören'den ayrılarak ilçe olan Esenler, önceleri Esenler Köyü olarak anılmaktaydı. Topografik yapısı bakımından rüzgâra açık olan Esenlerin adını buradan aldığı söylenir. Çok yeni bir ilçe olması ve semtlerin yeni oluşması sebebiyle semt adları yörenin herhangi bir özelliğine bakılmadan, çoğunlukla Türk büyüklerinin adları olarak verilmiştir.

Birlik, Çiftelahavuzlar, Davut Paşa, Fatih, Fevzi Çakmak, Habibler, Havaalanı, Karabayır, Kâzım Karabekir, Menderes, Mimar Sinan, Namık Kemal, Turgut Reis, Yavuz Selim mahallelerden bazılarıdır. (Ayrıca bak. Esenler İlçesi.)

Eyüp ilçesi: Eskiden Rumca "avcı" anlamına gelen Kinigos adıyla bilinen Eyüp bölgesi Bizans döneminde pek meskûn değildi ve daha çok avlanma yeri idi. Yeşillikleri yüzünden "Kosmidion" olarak da adlandırılan bu semtte I. Leon'un (hd 457-474) Aya Mama adında bir av köşkü yaptırdığı da bilinir.

II. Mehmed'in İstanbul'u fethinden beri aynı adla bilinen semt, adını 668/669'da İstanbul'u kuşatan İslam ordusunda bulunan ve burada şehit olan Ebu Eyyub el-En-sarî'den(->) almıştır.

Eyüp İlçesi'nin bazı semtleri ve mahalleleri şunlardır: Alibeyköy, Çırçır, Emniyet-tepe, Güzeltepe, Karadolap, Yeşilpınar, Defterdar, Düğmeciler, Esentepe, İslam Bey, Nişanca, Otakçılar, Rami-Cuma, Rami-Yeni, Silahtar Ağa, Topçular, Sakarya, Kemerburgaz, Midhat Paşa.

Bunlardan Alibeyköy adını Evrenos Ga-zî'nin oğlu Ali Bey'in eskiden burada bulunan çiftliğinden; Defterdar, 16. yy'da burada yaşadığı bilinen Defterdar Nazlı Mah-mud'dan; Nişanca yine 16. yy'da yaşayan Koca Nişancı Celalzade Mustafa Paşa'dan; İslam Bey, I. Süleyman'ın emirlerinden olan İslam Bey'den; Topçular, yine I. Süleyman döneminde yaşadığı bilinen Top-çubaşı Esad Ağa'dan; Tokmaktepe,

1456' dan sonra öldüğü bilinen Yavedûd'un halifesi olan Tokmak Dede'den; Silahtar Ağa ise, IV. Murad'ın silahdarı olan Yusuf Paşa'dan almıştır.

Cibali semtinin adı için muhtelif rivayetler söz konusudur. Bazı seyyahlarca, "Jubalice" veya "Tzubali" denir. Fatih Vakfiye-leri'nde, Cebe Ali Kapısı olarak geçen semt, adım fetih sırasında burayı ele geçiren Cebe Ali Bey'den(->) almış olmalıdır.

Çırçır semtinin adını, burada ince akan (çır çır akan) bir doğal sudan ve çeşmesinden aldığı söylenir. Eskiden Çırçır Mesiresi olarak da anılmaktaydı.

Düğmeciler semtinin adının ise, "dök-meci" kelimesinin yanlış telaffuzundan geldiği tahmin edilmektedir. Bu tahmine esas olan kişi, Edirne Kadısı Dökmecizade Mehmed Bakır Efendi'dir. Düğmeciler semtinde Dökmeciler Camii adında bir de cami bulunmaktadır. İstanbul'un fethi sırasında, Beylerbeyi Karaca Bey'in kumanda-

sındaki Rumeli ordusunun otağının kurulduğu yere ise, Otakçılar denmektedir.

İstanbul kara surlarının üzerinde bulunan kapılara göre, Eğri Kapı (Kaligaria) ve Edirne Kapısı (Andrinopolis) bulundukları semtlere adlarını vermişlerdir. Ayrıca Eğri Kapı için, adını İstanbul'un fethinden sonra buraya Eğridirlilerin iskân edilmiş olması yüzünden aldığı şeklinde bir düşünce de vardır.

Ayvansaray adı için de bazı rivayetler bulunur. "Hayvan dövüştürülen yer" anlamında Hayvan Kapısı (Kinegion) ya da Hayvansaray'dan bozularak Ayvansaray'a dönüştürüldüğü iddia edildiği gibi, bu adın Eyyub Ensarî Kapısı adlı bugün mevcut olmayan bir kapıdan da gelebileceği düşünülür. Bazılarına göre semtin adının Bizans'tan kalma bir eyvandan (köşk, kemerli büyük bina) geldiği görüşü de ileri sürülmüş olmakla birlikte, bu varsayım pek tutarlı görünmemektedir. 16. yy'dan bu yana, çeşitli yerlerde özellikle yabancı kaynaklarda semtin adının Hagiobazazi, Ayu-anzarı Capi, Eibusar Capi, Aybazari olarak yazıldığı görülmüştür. (Ayrıca bak. Eyüp; Eyüp İlçesi.)

Fatih İlçesi: İstanbul'un alınışından ve başkentin buraya naklinden sonra yerleşmenin merkezi olan Fatih, adını, II. Mehmed'in (Fatih), bu semtte aynı yerde daha önce bulunan Havariyun Kilisesi'nin(->) yerine yaptırdığı Fatih Külliyesi'nden(->) almıştır.

Fatih'in bazı tarihi semt ve mahalle adları şunlardır: Abdi Çelebi, Abdi Subaşı, Ali Fakih, Arabacı Beyazıt, Arpa Emini, Atik Mustafa Paşa, Avcı Bey, Baba Hasan Alemleri, Balat Karabaş, Beyazıt Ağa, Beyceğiz, Cambaziye, Cerrahpaşa, Çakır Ağa, Çarşamba, Davut Paşa, Deniz Abdal, Derviş Ali, Ereğli, Hacı Evhadettin, Hacı Hüseyin Ağa, Hatice Sultan, Haydar, İmrahor, İne-bey, İskender Paşa, Karagümrük, Kasap Demirhun, Kasap İlyas, Kasım Günani, Kâtip Muslihittin, Kırkçeşme, Kocamustafapa-şa, Neslişah, Sinan Ağa, Sofular, Uzun Yusuf, Yalı.

Tipik İslami mahalle yerleşimi gösteren Fatih İlçesi'nde mahalleler genellikle bir mescit etrafında oluşmuştur. Bu sebeple, biri mescit ya da cami çoğunlukla o mahalleye adını vermiştir. Buna göre, Abdi Çelebi Mahallesi, adını I. Süleyman (Kanuni) döneminde yaşayan Ruznameci Çelebi Abdullah Efendi'den ve onun Mimar Sinan'a yaptırdığı camiden almıştır. Benzer şekilde Ali Fakih'in adını, II. Mehmed'in çobanbaşı Ali Fakih Efendi'den; Arpa Emni'nin Şeyhülislam Tekkesi olarak da bilinen Arpa Emni Tekkesi'nden; Çakır Ağa'nın, II. Mehmed döneminde yaşadığı bilinen Çakır Ağa tarafından 1479'da inşa ettirilen (ancak 1959'da yol genişletme çalışmalarında yıkılarak kaybolan) mescitten; Cerrahpaşa'nın, III. Mehmed dönemi (1595-1603) sadrazamlarından Cerrah Mehmed Paşa'nın inşa ettirdiği külliyyeden; Deniz Abdal'ın, II. Mehmed dönemi velilerinden Deniz Abdal'dan; Derviş Ali'nin, Mimar Derviş Ali'nin ya da başka kaynaklara göre Gümrükhane'de Emir Ali Çelebi'nin

yaptırdığı mescitten aldığı bilinir. Balat semtinin adının, buradaki kapının eskiden Balat Kapısı ve Rumcada "Vasiliki Pili" (Hünkâr Kapısı) olarak adlandırılması nedeniyle, Rumca "saray" anlamındaki "Palation"dan gelmiş olması akla yakındır.

Bulunduğu bölgenin genel adı Bizans döneminde "Deuteron" olan Çarşamba'nın adı için iki inanış vardır. Fetih'ten sonra buraya Çarşambalıların iskân edilmesi yüzünden bu adı aldığı düşünüldüğü gibi, burada çarşamba günleri kurulan pazardan da almış olabileceği akla gelmektedir.

Bir kişinin adına yaptırdığı mescit etrafında kurulan mahallelere örnek teşkil eden diğer mahalleler arasında Kasım Günani ve Kâtip Muslihittin de sayılabilir.

Bugün Davut Paşa olarak bilinen mahallenin Bizans dönemindeki adı kesin olmamakla beraber, Cerrahpaşa ile Haseki de dahil olmak üzere bu bölgeye "Ksero-folos" dendiği bilinir. Sadrazam Davud Paşa'nın yaptırdığı hamam bu yörenin Osmanlı döneminde önem kazanmasına ve paşanın adıyla anılmasına sebep olmuştur.

Hacı Evhadettin Mahallesi, 16. yy'da yaşamış kasap ustalarından Hacı Evhad'ın yaptırmış olduğu külliyyeden; Hacı Hüseyin Ağa, Arapkapısı Mescidi ve Tekkesi'nin banisi olan, 16. yy'da yaşamış Hacı Hüseyin Ağa'dan; Hatice Sultan Mahallesi burada bulunan aynı adlı türbeden adlarını almışlardır.

Akağalardan Haydar Paşa, 1569'da yaptırdığı çeşme ile Haydar Mahallesi'ne adını vermiştir. İmrahor Mahallesi adını, Studios Manastırı'nın bir parçası olan Ayios İoannes Prodromos Kilisesi'ni II. Bayezid döneminde camiye çeviren İmrahor (emir-ahur) İlyas Bey'den almıştır. İskender Paşa Mahallesi'nin adı da, hangi dönemde yaşadığı bilinmeyen bir İskender Paşa'dan gelir.

Karag mr k' n adımı, Edirne Kapı-sı'ndan  ehre girenlerin kontrolü için burada tesis edilmiş bulunan bir gümrük eminli inden aldığı ileri sürülürse de kimi ara tırmacılarca bunun doğruluğu şüphelidir.

"Ta ra" anlamındaki "Hora" sözcüğünden gelen Kariye Mahallesi'nin adı, varlığı 8. yy'dan beri bilinen Hora (Khora) Manastırı ve Kilisesi'nden gelmektedir.

Kasap Demirhun Mahallesi; II. Mehmed döneminde kasapba ı olan Timurhan oğlu Hacı Ali Ağa'nın yaptırdığı cami ve  e me ile; Kasap İlyas Mahallesi yine aynı dönemde ya amı  olan Kasap İlyas'ın yaptırdığı cami ile adlandırılmı lardır.

Fatih İlçesi'nin Bizans döneminde kara ve deniz surları üzerinde bulunan bazı semtlerinin, buralardaki sur kapılarının adıyla adlandırıldığı bilinir. Bu kapı adları Osmanlılarca de i tirilmi  veya galatla -tırılmı tır. Sulukule Kapısı da Sulukule semtine adını vermiştir. Bu adın menşei, buradan çıkan kaynak suyudur.

Ayios Romanos adlı kapının bugünkü adı olan Topkapı adı da, yine, kapının bulunduğu semte verilmiştir. Ku atma esnasında yıkılan bu kapı, fetihten sonra yeniden inşa edilmiştir. Pigi veya Pagea Ka-

pisi ya da Silivri Kapısı "Kalagru" olarak da anılmaktaydı. Silivri'ye giden yolun ba ı olduğu d   n ld  nden semt de Silivri-kapı adını almıştır.

Eskiden Porta Regi n (Porta Rhesium) denilen kapının bugünkü adı, burada bulunan Yenikapı Mevlevîhanesi'nden(->) dolayı Mevlevihane Kapısı'dır. Bulunduğu semte ise Mevlanakapı denilir.

Yaldızlı Kapı, Altın Kapı ya da Porta Au-era olarak bilinen kapı, Osmanlı döneminde, burada bulunan kısmen Bizans, kısmen Osmanlı yapısı 7 sur kulesinden dolayı Yedikule Kapısı olmuş; semte de Yedi-kule denmiştir. Eski adı Heptaburgon'dur.

Eskiden "Ksilokerkos" olarak da anılan ve fetih sırasında kapatılmış olan Belgrad Kapısı, 1878'de Osmanlılarca tekrar açılarak kapı haline getirilmiştir. Kapının bulunduğu semt de halen Belgradkapı olarak anılır ve adını, II. Süleyman (Kanuni) döneminde bu bölgeye yerleştirilen Belgrad göçmenlerinden aldığı söylenir.

Haliç tarafındaki kapılar arasında bulunan Fener Kapısı da adını Rumca Fanari-on ya da Porta Feros'tan almış ve bulunduğu semt de böyle adlandırılmıştır.

Bizans döneminde "Psamathion" olarak andan semtin bugünkü adı Samatya'dır. Ancak tren istasyonuna hemen biti i inde, kuzeyinde bulunan Kocamustafapa a semtinin adı verilmiştir.

Bous Forumu eski adıyla bilinen Aksaray Meydanı ve civarındaki Aksaray semti, adım fetihten sonra Niğde-Aksaray'dan getirilen halktan almıştır.

Kurumu  olan Bayrampaşa Deresi' nin(->) denize ulaştığı yerde, deniz surlarında Osmanlılar döneminde açılan kapıdan dolayı, kapı ve bulunduğu semt

Ye^ nikapı olarak anılır. Eski âdiflin Lahga, İu-lanka, Ulanka, Ulange ya da Vlanga olduğu bilinir. Liman anlamına gelen "avla-ka"dan türediği iddia edilir. Halen de bu bölgedeki küçük bir semt Langa adıyla anılmaktadır. (Ayrıca bak. Fatih, Fatih İlçesi.)

Gaziosmanpaşa ilçesi: Geç dönem yerleşim yerlerinden olan Gaziosmanpaşa, eskiden tarıma elverişli olmayan toprakları sebebiyle, bir başka görüşe göre burada uzun süreler kalmış eski blok taşlar nedeniyle Taşlılarla olarak anılmaktaydı. 1963'te ilçe olan bu yere, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın adı verildi. 1958'e kadar Eyüp İlçesi'ne bağlı bir bucak olan Gaziosmanpaşa'nın bu dönemlerde Göktepe olarak anıldığı da bilinir.

Gaziosmanpaşa'nın bazı mahalleleri Bağlarbaşı, Barbaros Hayrettin Paşa, Cebeci, Ellinci Yıl, Fevzi Çakmak, Gazi, Hürriyet, Karadeniz, Karlıtepe, Kâzım Karabekir, Merkez, Sarıgöl, Şemsi Paşa, Yenidoğan, Yeni Mahalle, Yıldız Tabya, Zübey-de Hanım vb'dir. Bu adlar yeni ilçelerdeki semt adlarıyla ortak özellikler göstermektedir. (Ayrıca bak. Gaziosmanpaşa İlçesi.)

Güngören ilçesi: Çatalca Yarımadası'nda bulunan ilçe 1984'e kadar Güngören Köyü olarak anılmakta idi. Eski adı Vitos olan Güngören 1992'de ilçe olmuştur. Mahallelerinden bazılarının adları şöyledir:

Abdurrahman Nafiz Gürman, Akıncılar, Genç Osman. Güneştepe, Güven, Haznedar, Mareşal Çakmak, Nezihi Özmen, Tozkoparan.

Kadıköy ilçesi: Eski adı Halkedon olan, MÖ 7. yy'da kurulduğu kabul edilen Kadıköy'ün adının "kalki" veya "halki" (bakır) kelimesiyle "donya" (memleket) kelimesinden türediği yakıştırmaları vardır. Şimdiki adının II. Mehmed'in, burada kadı olarak görevlendirdiği Hızır Bey Çelebi'den geldiği bilinir. Eski ve yeni adlar arasındaki ses benzerliği de dikkatten kaçmamaktadır.

Kadıköy'ün semtleri ve mahalleleri şunlardır: Acıbadem, Bakla Tarlası, Bostancı; Caddebostan, Cafer Ağa, Osman Ağa, İbrahim Ağa, Çiftehavuzlar, Dumlupınar, Eğitim, Erenköy, Fenerbahçe, Feneryolu, Fikirtepe, Gözcü Baba, Göztepe, Hâsafi Paşa, İçerenköy, İnönü, Kalamış, Kayış-dağı, Kızıltoprak, Koşuyolu, Kozyatağı, On Dokuz Mayıs, Küçükbakkalköy, Merdiven-köy, Mısırlıoğlu, Moda, Mühürdar, Rasim Paşa, Sahrayıcedit, Suadiye, Şaşkınbakkaj Yeldeğirmeni, Yenisahra, Yoğurtçu, Zühtü Paşa.

Acıbadem, hemen hemen 20. yy'm ortalarına kadar havadar ve kırsal bir nitelik arz etmesi nedeniyle mesire yeri olarak kullanılmış ve adını büyük olasılıkla buradaki badem ağaçlarından almıştır.

Bostancı semtinin, Bizans dönemindeki adının Poleatikon olduğu tahmin edilmektedir. Osmanlı döneminde burada, şehre giriş çıkışları kontrol için bir bostancı derbendi (karakolu) kurulması, semtin adının menşei olabilir.

Göztepe ile Erenköy arasında kalan Caddebostan'ın adının, "Cadı Bostanı"n-dan geldiğine inanılır. Bu ad, 18. yy'm ortalarına kadar pek fazla yerleşim olmayan ve bostanlık olan bu yerde dolaşan şakilere mal edilir. Eski adı Drys, daha sonraları da Ruffinanes'tir. Bâbüssaade ağalarından olduğu tahmin edilen Cafer Ağa'nın adıyla bilinen semt, Marmara Denizi ile Osman Ağa Mahallesi arasında yer alır. Cafer Ağa Mescidi geçen yüzyılın son çeyreğinde yanarak ortadan kaybolmuştur. Erenköy adını, 15. yy'da yaşadığı bilinen Eren Baba'dan almıştır. Bazı yazarlara göre Orhan Gazi dönemine (1324-1361) ta-rihlenen Eren Baba, İçerenköy'ün adının menşei olmuştur. Çiftelhavuzlar, adını II. Abdülhamid dönemi erkânından Cemal Paşa'nın Bağdat Caddesi üzerinde bulunan çifte havuzlu köşkünden veya bu semtte bulunan diğer köşklerin havuzlu bahçelerinden almıştır,

Başlangıçta Kadıköy'ün mezarlığı olduğu tahmin edilen Fenerbahçe'nin ise mitolojiye göre Zeus'un hem kardeşi, hem eşi olan Hera'dan dolayı, bu devirlerde Hera Kayalığı olarak adlandırıldığı söylenir. Bugünkü adı, burada bulunan fenerden ve Fener Bahçesi'nden gelmektedir. Eskiden semte Fener Bahçesi, Rumca da kısaca Fe-neraki denirdi. Feneryolu semtinin adı ise, bu fenere giden yolu simgelemektedir.

Kadıköy'de en eski yerleşim yeri Fikir-tepe'dir. Çeşitli kazılarda ele geçirilen kalıntılardan, eski adı Karhadon olan Fikiite-pe'ye ilk yerleşenlerin Fenikeliler olduğu anlaşılmıştır. Bugünkü adını ise, 1786'da bu bölgeyi planlayan Fransız mühendis François Kauffer'in verdiği bilinir. Halk arasındaki söylentiye göre de semtin adı Fikir Baba'dan gelmektedir.

Göztepe'nin adı Orhan Gazi'nin buraya iskân ettiği Anadolu erenlerinden Gözcü Baba'dan gelmektedir. Ayrıca mezarının bulunduğu semt de kendi adıyla Gözcüba-ba olarak anılmaktadır.

Adını Bozcaadalı Hasan Paşa'nın 1900' de kendi adına yaptırdığı camiden alan Hasanpaşa semti, 1930'a kadar idari bakımdan Osman Ağa Mahallesi'ne bağlıydı.

Halkedonluların zamanında da bir spor mahalli olarak bilinen Koşuyolu, adını burada eskiden mevcut olduğu söylenen bir hipodromdan almıştır.

1786'da ilk olarak Kızıltoprak adı ile İstanbul haritasına girdiği bilinen semte bu ad kızıl renkli toprağı yüzünden verilmiştir.

Eski adı Calamote, Kalamisya veya Ka-lamos olarak bilinen Kalamış, adını "sazlık, bataklık" anlamına gelen Bizans kökenli sözcüklerden almıştır. Daha önceleri Ötrop Körfezi olarak anıldığına dair bilgiler mevcuttur.

Kadıköy'ün Haydarpaşa'ya doğru deniz ile arasında kalan rıhtım bölgesi, eskiden burada bulunan yeldeğirmenlerinden dolayı, Yeldeğirmeni olarak anılır. Bu semt ile iç içe olan ve bugün yok olmaya başlamış Mısırlıoğlu çevresinin adı ise burada bulunan bir Mısırlı ailenin konağından gelmiştir. Yine adını kişilerden alan mahalleler arasında, II. Abdülhamid'in maliye nazırının kızı Suat Hanım'dan Suadiye; aynı padişahın bahriye nazırı Rasim Paşa'dan Rasim Paşa, I. Ahmed dönemi (1603-1617) kızlarağasından Osman Ağa mahalleleri sayılabilir.

Şaşkınbakkal olarak bilinen semtin adını, eskiden bostanlık olan bu yerde dükkân açan ve kime satış yapacağı şüphe u-yandıran bir bakkaldan aldığı rivayet edilir.

Mühürdar'a adını veren ise, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) vezirlerinden Moldovani Ahmed Paşa'nın mühürdarı Ahmed Efendi'dir.

Merdivenköy'ün, Göztepe'den Çamlıca tepelerine uzanan bir merdiven işlevi gördüğü düşünülür ise, adının buradan türemiş olabileceği akla yatkın olabilir. Bu semt eskiden Mandıra olarak da anılmıştır.

. Osmanlıca Sahrayıcedit ve aynı anlamda Türkçe Yenisahra Kadıköy'ün iki ayrı semtini oluşturmaktadır. İki ayrı mahalle olmalarının nedeni idaridir. Her ikisinin adında bulunan "sahra" kelimesi buraların büyük düzlükler olduğunu ve askeri talimgah işlevi de taşımış olabileceğini çağrıştırmaktadır. İsmi nereden geldiği kesin olarak bilinmeyen Moda ise, 19. yy'da Avrupalıların, özellikle İngilizlerin tercih ettiği bir semtti. Bazı Osmanlı ileri gelenlerinin ve aydınlarının geleneksel kibar semtlerini bırakarak bu Avrupai semte rağbet etmeye başlamaları semtin adının kökeni konusunda bir fikir verebilir. Tepe

YER ADLARI

498

499

YER ADLARI

eteklerindeki pınarları ile tanınan Kayışda-ğı ise, Kayış Pınarı olarak da bilinir. Adını aynı adlı dağdan almıştır. (Ayrıca bak. Kadıköy; Kadıköy İlçesi.)

Kâğıthane İlçesi: Geçmiş 16. yy'a kadar inen Kâğıthane'nin, adını eskiden burada bulunan kâğıt fabrikasından almış olduğu bilinmektedir. Bu semtin Lale Devri'nde-ki adı buradaki saray ve bahçelerin adıyla, Sa'dâbâd idi. Burada bulunan ve halen Kâğıthane Deresi denen derenin eski adı "Barbisos"tur.

1987'de Şişli'den ayrılarak ilçe olan Kâğıthane'nin bazı mahalleleri şunlardır: Çağlayan, Emniyet Evleri, Gürsel, Harmantepe, Oıtabayır, Sanayi, Telsizler, Talat Paşa (Yeni Mahalle), Yahya Kemal, Yeşilce.

Kâğıthane Deresi'nin, eskiden iki tarafı rıhtımlı doğrusal bir kanala dönüştüğü noktada bulunan ve günümüze ulaşamayan Çağlayan Kasrı'nın önündeki kanalın içine inşa edilmiş kaskatlardan akan suyun çağlayanlar oluşturduğu bilinir. Çağlayan semtinin adı bu kasırdan ve kanalda çağlayan sudan gelmektedir.

Kâğıthane Deresi'nin yüksek kısımlarındaki tepeler, 1960'ların başından itibaren birer gecekondu mahallesi olarak geliştiler. Bunlar ise Çeliktepe, Gültepe, Seyrantepe, Şirintepe, Hürriyet semtleridir. (Ayrıca bak. Kâğıthane; Kâğıthane İlçesi.)

Kartal İlçesi: Bizans döneminde Kar-talimen adıyla bilinen Kartal'ın bugünkü adının menşeinin Bizans mezaliminden kaçan ve burada yakalanarak öldürülen Kartal Baba olabileceği şeklinde görüşler mevcuttur. Ancak semtin adı "büyük liman" anlamındaki Kartalimen'den bozularak da gelmiş olabilir. Kartal'ın mahalleleri Cevizli, Çarşı, Çavuşoğlu, Esentepe, Karlitepe, Kordonboyu, Kurfalı, Orhan-tepe, Orta, Petroliş, Rahmanlar, Soğanlık, Topselvi, Yakacık, Yalı, Yeni, Yukarı, Yeşil Bağlar'dır.

Daha önce Kartal, Maltepe ve Pendik aynı ilçe idaresi altında iken tek semt olan Cevizli, daha sonra idari bakımdan da ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı Kartal'da olan Ce-vizli'nin diğer kısmının Maltepe idari sınırları içinde bulunduğu kabul edilir. Cevizli adını ceviz ağaçlarından almış olmalıdır.

Demografik gelişmeye bağlı olarak ve İstanbul dışından gelenlerin gelişigüzel verdikleri adlar ile Kartal'da 3 tane Yukarı Mahalle, 2 tane Yeni Mahalle adlı yerleşim bulunmaktadır.

Küçükçekmece İlçesi: Adını, boyutu ile ilgisi olmayan gölden alır, fakat esas kaynağının ne olduğu tartışmalıdır. Bu adın, aslında Büyükçekmece Gölü'nden daha büyük olan gölün deniz bağlantısı üzerindeki köprünün küçüklüğünden geldiği düşünülür. Söz konusu köprüye, eski Batılı kaynaklarda "küçük köprü" anlamında İtalyanca "Ponte Piccolo" dendiği bilinir. Çekmece adının ise gölün denize açılan kısmında balık tutmada kullanılan ve çekilerek açılan kafesli setlerden geldiği kabul edilir. Buradaki en eski yerleşmenin "Bathonea" olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca MÖ 2. yy'a kadar uzanabilen tari-

hiyle eski Region(->) kentinin de burada olduğu bilinir.

Küçükçekmece'nin bazı semt ve mahalleleri arasında Atatürk, Beşyol, Cennet, Cumhuriyet, Fatih, Fevzi Çakmak, Gülte-pe, Halkalı, İkitelli, Kanıya, Kartaltepe, Kayabaşı (eski adı Ayayorgi), Kemal Paşa,

Mehmet Akif, Sefaköy, Söğütlüçeşme, Sultan Murat, Yeni Mahalle, Ziya Gökalp sayılabilir.

Yeni oluşmuş semtlerden biri olan Ka-narya'nın hemen hemen bütün sokakları da kuş adlarıyla anılır.

Su kaynakları bakımından zengin bir yer olan Halkalı, eskiden bir Rum köyü olarak "Halka" adını taşımaktaydı. Buradan İstanbul'a getirilen sular Halkalı suları olarak anılır. (Ayrıca bak. Küçükçekmece; Küçükçekmece İlçesi.)

Maltepe İlçesi: Bizans döneminde varlığı bilinen Brias adındaki yerleşim yerini içeren Maltepe İlçesi'nin şimdiki adı için pek fazla tahmin yoktur. Eskiden "küçük höyük" anlamında kullanıldığı bilinen Maltepe sözcüğü, burada bulunan bir tü-mülüse dayanılarak ilçenin adı için de kullanılagelmıştır.

Bu ilçe sınırları içindeki mahalleler Al-tayçeşme, Altıntepe, Aydınervler, Bağlarba-şı, Başbüyük, Büyükbakkalköy, Cevizli, Çınar, Esenkent, Feyzullah, Ferhat Paşa, Fındıklı, Gü lensu, Gülsuyu, İdealtepe, Küçükyalı, Yalı, Zümrüt Evler'dir.

Başbüyük Mahallesi'nin, adını 1903'te Süreyya Paşa tarafından yaptırıldığı bilinen Başbüyük Camii'den aldığı sanılmaktadır. Ancak camiye bu adın neden verildiğine ilişkin bir bilgiye rastlanmamıştır.

Adını Anadolu Kazaskeri Feyzullah Efendi'nin 1728'de yaptırmış olduğu cami ve külliyyeden alan Feyzullah Mahallesi 1928'de geçirdiği büyük yangın sonucunda bu külliyyeyi tamamen kaybetmiştir. Külliyyeden günümüze kalan tek şey çeşmesi ve mahallenin adıdır.

Ferhat Paşa Mahallesi'nin adını 16.

120. Vue de HaTdar-Pacha. 4<>, /

Haydarpaşa

Sıdkı Anadol koleksiyonu

yy'da yaşadığı bilinen ve III. Murad ile III. Mehmed dönemlerinde vezirlik ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuş olan Fer-had Paşa'dan aldığı tahmin edilmektedir. Maltepe'nin bir diğer mahallesi olan Küçükyalı civarının eski adının Satir olduğu bilinmektedir. (Ayrıca bak. Maltepe İlçesi.)

Pendik İlçesi: Eski adı "duvar" anlamında Pantekion, Pentikion veya Pantichium olan Pendik'in yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Fikirtepe ile hemen hemen aynı dönemlerde kurulduğu anlaşılmıştır. Pendik adı eski adın bir devamıdır. Pendik İlçesi'nin mahalleleri Bahçelievler, Batı, Çamçeşme, Çınardere, Doğu, Dumlu-pınar, Fevzi Çakmak, Harmandere, Kavak-pınar, Kaynarca, Kurtköy, Orta Mahalle, Şeyhli (Şıhlı), Veli Baba, Yayalar, Yeni Ma-halle'dir. (Ayrıca bak. Pendik İlçesi.)

Sarıyer İlçesi: Sarıyer'in adının kökeni için bilinen rivayetler arasında en akla yatkın olanı, sarı renkli toprağından türemiş olmasıdır.

Sarıyer İlçesi'nin önemli semt ve mahalleleri şunlardır: Boyacıköy, Büyükdere, Cumhuriyet, Çamlıtepe (Derbent), Çayırbaşı, Dağevleri (Kâzım Karabekir), Emirgân, Ferah Evler (Yavuz Sultan Selim), İs-tinye, Kireçburnu, Kocataş, Küçükarmutlu, Maden, Pınar, Poligon, PTT Evleri, Reşit Paşa, Rumelihisarı, Rumelikavağı, Tarabya, Yeniköy, Yeni Mahalle.

Bakla Deresi olarak da bilinen derenin civarında kurulan Büyükdere semtinin şimdiki adını, buradaki dereden aldığı anlaşılmaktadır. Eski adı "Vathi Colpas" veya "Batikolpos" ("derin vadi" anlamında) olan bu semt, eski bir yerleşim yeridir. Bü-yükdere'ye Megaralıların putperest tanrısı Saron adına yaptırdıkları adak yerinden dolayı da Saron Deresi dedikleri bilinir. Büyükdere Çayırı'nın başladığı yere de aynı anlamda Çayırbaşı adı verilmiştir. Eski adının "Libdiya" olabileceği söylenir.

16. yy'ın başına kadar bir yerleşim yeri olmayan Emirgân semti, adını 1635'te Edlteur Georges Papantoîne, Constantinople.

Revan Kalesi'ni Osmanlılara teslim eden iranlı Emirgûneoğlu Tahmasb Kulu Han' dan (sonra adı Yusuf Paşa olarak değiştirilmiş) almıştır. Burada bulunan Feridun Bey Bahçesi'ni, IV. Murad'ın kendisine bağışlamasından sonra, semt Emirgân olarak anılmaya başlanmıştır. Bazı tarihçeler eski adının "Kiparodes" olduğunu iddia ederler.

Emirgân'a komşu olan Boyacıköy ise adını III. Selim'in Kırklareli'den getirtip yerleştirdiği kumaş boyama sanatını icra eden Kafkaryadi ailesinin uğraşından almıştır.

"Leosthenion" özel isminin Bizans leh-çesindeki söyleniş şekli olan "Sosthenion" ya da daha sonra Rumca "Stenos" veya "Stenid"den gelen İstinye'nin adı, görüldüğü gibi ilk kullanımından beri köklü değişikliğe uğramamıştır.

Eskiden "Kledi Tor Ponte" ya da "Kleid-ra tou Pontu" (Karadeniz'in kilidi) diye anılan Kireçburnu, gerçekten de Boğaziçi'nden bakıldığında Karadeniz'in ağzının görüldüğü bir kilit noktasıdır. Şimdiki adının Kerez (Gürz) Burnu'ndan mı, yoksa Osmanlı döneminde burada bulunduğu sanılan kireç ocaklarından veya kireç iskelesinden mi geldiği kesinlik kazanmamıştır.

Rumelihisarı semti, adını II. Mehmed tarafından İstanbul'un zaptı çalışmalarının bir parçası olarak 1452'de inşa edilmiş olan kaleden almaktadır. Yeni Hisar, Yenice Hisar veya Boğazkesen Hisarı olarak da adlandırılan Rumeli Hisarı'nın bulunduğu yerin adının Bizans döneminde Darius Tepesi olduğu zannedilmektedir.

Rumelikavağı'nın adı da, Anadolukava-ğı gibi deniz geçişlerini kontrol amacı için kurulan gümrük anlamına gelen "kavak" kelimesinden gelmektedir (bak. kavaklar).

Tarabya'nın ilk adı "zehirleyici" ya da "ilaç" anlamına gelen "Farmakeus" idi. Daha sonra, bugünkü adının ilk hali olan ve "şifa" anlamına gelen "Therapia" kullanılmaya başlandı. Bu değişikliğin 5. yy'da olduğu sanılmaktadır. Semtin adı aynen korunmuştur.

Tarabya ile Büyükdere arasında bulunan Kefeliköy, Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne katılması üzerine Kefe'den getirilen göçmenlerin yerleştirilmesinden dolayı bu adla anılır.

Tarabya ile Kireçburnu arasında bulunan Kalender semti, adını I. Ahmed döneminde Sultan Ahmed Külliyesi'nin bina eminlerinden Kalender Çavuş'un burada inşa ettirdiği bilinen sahilsaraydan almaktadır.

Yeniköy'ün adının ise eski adı Neapo-lis'in (Yeni Şehir) Türkçeye aktarılmasından geldiği iddia edilir. Ayrıca Geni adı ile de bilinen bu semtin adı I. Süleyman'ın (Kanuni) fermanı ile değiştirilerek Yeniköy olmuştur ki bu adın Geni Köy'ü andırması da dikkat çekicidir.

Yeni Mahalle, eski adı "Şmilyon" (Telli Tabya) olan burnun üzerinde kurulmuştur. Sarıyer gibi eski bir yerleşmeden sonra, onun bir uzantısı olarak şekillendiği için Yenimahalle denmiş olmalıdır.

Karadeniz'in girişindeki eski Panium

Dolmabahçe

SıdkıAnadol koleksiyonu

Burnu'nda bulunan Rumelifeneri Köyü de Boğaz'ın son meskûn yeridir ve adını buradaki fenerden almıştır.

Rumelihisarı Burnu'nu döndükten sonra, karşılaşılan semt Baltalimanı'dır. Eski adı Sinüs Phidaliae (Kral Barbis'in burada intihar eden kızı Phaidalia'dan) ve Gina-ikon Limen (Kadınlar Limanı) idi. Bugünkü adı II. Mehmed'in kaptan-ı deryalarından Baltaoğlu Süleyman Bey'den gelmektedir. (Ayrıca bak. Sarıyer; Sarıyer ilçesi.)

Silivri ilçesi: ismi çok fazla bozulmadan günümüze kadar ulaşan yerlerden biri olan Silivri adının kökeni, Megaralı komutan Selebria'ya (Selimbria) kadar uzanmaktadır. (Ayrıca bak. Silivri İlçesi.)

Silivri'nin bazı semt, mahalle ve köy adları şunlardır: Alipaşa, Akören, Bekirli, Büyük ve Küçük Kılıçlı, Büyük ve Küçük Sinekli, Çanta, Çayırdere, Çeltik, Değirmen, Gazitepe, Haraççı, Kavaklı, Kadıköy, Kamiloba, Kurfallı, Ortaköy, Panamandıra, Sayalar, Selim Paşa, Seymen, Yolaçtı, Yükseliş.

Şile İlçesi: Yunanca bir kır çiçeğinden geldiği tahmin edilen Şile adı için bir başka varsayım da bu kelimenin "iskele" anlamına geldiğidir.

İlk yerleşenlerin Bitinyalıları olduğu bilinen Şile ve civarına Orhan Bey zamanından itibaren Türkmen aşiretleri getirilerek yerleştirilmişler, bu aşiretler, yerleştikleri bölgelere kendi adlarını vermişlerdir. Çengelloğullarından Çengilli Köyü, Göçerlerden Göçer Köyü, Gökmenlerden Gökmas-lı Köyü, Çıtaklardan Çıtaklı Köyü gibi aşiretlere dayanan köy adları türemiştir.

Şile'nin diğer köy ya da semt adları şöyledir. Avcıkoru, Alacalı, Akçakese, Ağaçdere, Ahmetli, Bıçkıdere, Bozgoca, Çataklı, Çayırbaşı, Darlık, Davullu, Edeyli, Emin-beyli, Evrenli, Gökçe, Göksu, Hacımusta-fa, Haliloğlu, İsaköy, İhsanoğlu, İmrenli, Kabakoz, Kalem, Karabeyli, Karacaköy, Kılıç, Koltu, Karakiraz, Karamandere, Korucu, Kurna, Kadıköy, Ovacık Köyü, Ubey-li, Yeşilçay, Yeşilvadi, Yaka.

"İki dere arası" anlamındaki Ağva ile "su kenarı" anlamındaki Riva, Yunan-ca'dan kalan iki sözcük olarak günümüzde de halen kullanılan iki semt adıdır. (Ayrıca bak. Şile İlçesi.)

Şişli İlçesi: İstanbul'un geç dönem yer-

leşim yerlerinden biri olan Şişli İlçesi'nin yerleşim tarihi 300 yıldan daha geriye gitmez. Bununla beraber burada Fatih dönemine dek uzanan bazı yöreler de vardır. Şişli'nin en eski semti, adını Fatih döneminden itibaren burada yapılan okçuluk talimlerinden alan Okmeydanı'dır. Diğer bazı semtler ve mahalleleri Ayaz Ağa, Boz-kurt, Cumhuriyet, Dolapdere, Duatepe, Er-genekon, Esentepe, Eskişehir, Feriköy, Fulya, Gülbahar, Halaskar Gazi, Halide Edip Adıvar, Halil Rıfat Paşa, Harbiye, Huzur, İnönü (Altınbakkal), İzzet Paşa, Kaptan Paşa, Kurtuluş, Kuştepe, Mahmut Şevket Paşa, Maçka, Maslak, Mecidiyeköy, Meşrutiyet, Nişantaşı, On Dokuz Mayıs, Osmanbey, Pangaltı, Paşa, Taşlık, Teşvikiye'dir.

Yayla olan Şişli'nin adının burada oturan ve şiş imal eden bir aileden geldiği söylenir. Diğer bir rivayet ise, Şişli adının, topografik olarak Beyoğlu Platosu'nda yükseltisi fazla olan bir bölgede bulunmasından geldiğidir.

Harbiye semti adını, buradaki Mekteb-i Harbiye binasından; Maslak semti Taksim Suyu isale hattı-güzergâhı üzerinde bulunan maslaktan; Teşvikiye, Abdülmecid'in halkın bu semte yerleşimini teşvik etmesinden almıştır. Nişantaşı'nın adı buradaki nişan taşından gelir. Şişli'de, adları çeşitli önemli günlerin ya da olayların anısına verilmiş olan semtler de bulunmaktadır: On Dokuz Mayıs, Cumhuriyet, Meşrutiyet, Kurtuluş vb. Bugünkü Kurtuluş'un eski adı olan Tatavla, "beygir ahır" anlamına gelen "tavla" kelimesinden türemiştir. Kurtuluş adı 1923'ten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Şişli'de bazı önemli kişilerin adı verilen mahalleler Halide Edip Adıvar, Halil Rıfat Paşa, İnönü, Mahmut Şevket Paşa, İzzet Paşa, Kaptan Paşa ve Mecidiyeköy'dür (Abdülmecid'den). Feriköy semtinin adını Madam

Feri adındaki bir Levanten hanımdan aldığı söylenir. Pangaltı'nın ise, bu semtte otel-lokanta işleten Bolog-nalı Giovanni Batista Pancaltı'den geldiği, bazı tarih yazarlarına göre de "banka altı" sözcüklerinin bozulmasından oluştuğu iddia edilmektedir.

II. Abdülhamid döneminde Çemberli-taş'ta Matbaa-i Osmaniye'yi kuran Osman

YER ADLARI

500

501

YER ADLARI

Bey'in yaptırdığı konak Osmanbey'e adını vermiştir. Maçka adının kökeni için çeşitli tarih yazarları değişik yorumlarda bulunmuşlardır. "Kalın sopa" anlamındaki Rumca "matsouka" veya Latince "maxu-ca" olarak söylenen Maçka adının, "nişangâh" anlamındaki Türkçe "maçugâh"tan geldiği de kabul edilmektedir.

Şimdiki Swisotel/The Bosphorus'un bulunduğu semt olan Taşlık adının Abdü-laziz zamanında başlanan (1875) fakat tamamlanamayan bir caminin inşaatından kalan ve çevreye yayılan taş ve mermer parçalarından aldığı söylenirse de daha önce de bu adla anıldığı bilinmektedir. 1947'den sonra söz konusu taşlar Şişli Ca-mii'nin inşasında kullanılmış ve burası temizlenmiş, ancak semtin adı Taşlık kalmıştır. Halic'e kadar uzanan fazla derin olmayan vadilerin ve kurumuş dere yataklarının bulunduğu Dolapdere, adını büyük olasılıkla buradaki derelerden birinden almıştır. (Ayrıca bak. Şişli; Şişli ilçesi.)

Tuzla ilçesi: 1992'de ilçe olan Tuzla, Bizans döneminde At Pazarı olarak da bilinirdi. Öte yandan, gerek Bizans, gerek Osmanlı dönemlerinde istanbul'un tuz ihtiyacının karşılanmasında rol oynayan Tuzla, adını da buradaki tuz gölünden almıştır. Ayrıca Tuz Burnu olarak anılan burna da, Bizans döneminde, aynı anlama gelmek üzere Akritas(->) denilirdi.

Aydınlı, Aydın-tepe, Cami, Evliya Çelebi, içmeler, istasyon Mimar Sinan, Postahane, Şifa, Yayla Tuzla'nın mahalleleridir. 600 yıllık bir yerleşim yeri olan Aydınlı'nın, adını Aydınogulları Beyliği'nden aldığı söylenir. Aynı şekilde türediği sanılan Aydın-tepe adındaki semt de halk arasında Kuru-kiremit olarak anılır. Cami semti adını burada I. Ahmed döneminde yapılan camiden, İçmeler de burada bulunan şifalı sulardan almıştır. (Ayrıca bak. Tuzla ilçesi.)

Ümraniye İlçesi: 1987'de Üsküdar'dan ayrılarak kurulmuş bir ilçe olan Ümraniye'nin, ilk adının Yalnız Servi olduğu bilinir. Bu ismin, çam ağaçlarıyla kaplı olan bölgede, birkaç mezar taşının olduğu yerdeki tek servi ağacından geldiği rivayet edilir. Ümraniye, 93 Harbi olarak

bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlar'dan gelen göçmenlerin buraya yerleşmeleri yüzünden Muhacirköy olarak da anılmıştır. Arapça "kalkınmış", "bayındır" anlamına gelen Ümraniye adının semte Cumhuriyetin ilk yıllarında verildiği sanılmaktadır.

Ümraniye İlçesi'nin mahallelerinden bazıları Atatürk, Aşağı Dudullu, Çakmak, İhlamurkuyu, Hekimbaşı, inkılap, İstiklal, Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal, Namık Kemal, Yukarı Dudullu'dur. İlçenin Çek-meköy semti ile ilgili inandırıcı olmayan yakıştırma rivayete göre, Fatih döneminde kurulan semtin kurucuları 7 kardeştir. Bunlardan 6'sı şakilerce öldürülürken, yedincisi "çekme tetiği" diyerek kurtulmuş ve köyün adı Çekmeköy olmuştur.

Dudullu semtinin ise, adının büyük olasılıkla Fatih dönemi oymaklarından Duduloğlu'ndan geldiği sanılmaktadır. Ayrıca padişahın saray hizmetlilerinden iki kız

kardeşin (iki dudunun) ayrı ayrı yerlere yerleşerek Aşağı Dudullu ve Yukarı Dudullu'nun adlarının oluşmasına sebep oldukları rivayet edilirse de bu bir yakıştırmadan ibarettir. İstiklal Mahallesi'nin bir parçası olan Mustafa Kemal Mahallesi'nin eski adının, Sineklitepe olduğu, bu adın Anadolu yakası çöplerinin buraya dökülmesinden kaynaklandığı söylenir. Görece yeni olan bu semtin Mustafa Kemal'den önceki adı l Mayıs'tı ve bu ad 1980'den sonra değiştirilmiştir. Çakmak Mahallesi ve semti adını burada bulunan aynı adlı dereeden alır.

1950'li yıllarda Balkanlar'dan gelen göçmenlerden dolayı adı Arnavut Mahallesi olan semt, bugün Namık Kemal Mahallesi adıyla anılmaktadır. (Ayrıca bak. Ümraniye İlçesi.)

Üsküdar İlçesi: Farsça "ulak", anlamına gelen "Eskudari" kelimesinden türediği de düşünülen Üsküdar adının, Roma döneminin askeri birliklerden olan Scutarii ve buradaki Skutarion Kışlası'ndan geldiği düşüncesi yaygındır. Bizanslılarca Hrisopolis (Altınşehir) olarak adlandırılan Üsküdar, 12. yy'dan itibaren Skutarion olarak tanınmaya başlamıştır. IV. Haçlı Seferi ile İstanbul'a gelen Villehardouin, *La Conquete de Constantinople* (İstanbul'un Zaptı) adlı kitabında bu semt için "Escutaire" sözcüğünü kullanmış ve bu sözcük Fransızca kaynaklarda sık sık tekrarlanmıştır. Üsküdar İlçesi'nin yer aldığı bölgenin eski bir yerleşme bölgesi olması ve genişliği nedeni ile, buradaki semt ve mahalle sayısı bir hayli fazladır. Kişi adlarına göre semt ve mahalleler Abdullah Ağa, Ahmet Çelebi, Altunizade, Arakiyeci Hacı Cafer, Araki-yeci Hacı Mehmet, Ahçıbaşı, Barbaros, Beylerbeyi, Çiçekçi, Doğancılar, Esat Paşa, Gülfem Hatun, Hacı Hesna Hatun, Haydarpaşa, Hayrettin Çavuş, Kuzguncuk, Kara-caahmet, Kefçe Dede, Murat Reis, Paşa-kapısı, Paşalımam, Rumi Mehmet Paşa, Selami Ali, Selimiye, Selman Ağa, Solak Sinan, Sultan Murat, Sultantepe, Şemsipaşa, Tavaşi Hasan Ağa, Tembel Hacı Mehmet,

Toygar Hamza, Valide-i Atik, Vaniköy, Ya-vuztürk, Zeynepkâmil olarak sıralanır. Mimari yahut coğrafi bir özellikten adını alan semtleri ise, Acıbadem, Ayazma, Bağlarba-şı, Bahçelievler, Bülbülderesi, Çamlıca, Çengelköy, Fıstıkağacı, Güzeltepe, Harem, Havuzbaşı, Kirazlıtepe, Kuleli, Küçüksu, Pazarbaşı, Talimhane, Toptaşı'dır. Bulgurlu, Burhaniye, Cumhuriyet, Doğancılar, Emek, Emniyet, Ferah, Fetih, îcadiye, İnsaniye, İnkılap, İmrahor, Salacak, Kandilli, Kısıklı, Küplüce, Örnek, Selamsız, Tabaklar, Ünalın ilçenin diğer semt ve mahalleleridir. Abdullah Ağa Mahallesi adını, III. Murad'ın (hd 1574-1595) bostancıbaşı olan Abdullah Ağa'dan; Altunizade ise, döneminin büyük altın varak ustalarından olan Altuni Hacı Ali Efendi'nin oğlu Altunizade İsmail Zühdi Paşa'dan(->) almıştır.

Ahmet Çelebi Mahallesi'nin, adını Ahmed Çelebi adındaki bir hayırsever kişinin burada bulunan türbesinden almış olduğu düşünülebilir. Arakiyeci Hacı Cafer ve Arakiyeci Hacı Mehmet mahalleleri adlarını eskiden Üsküdar'da bulunan "ara-

kiye" denilen yumuşak deve keçesi imalathanelerinin sahiplerinden almışlardır.

Beylerbeyi'nin 18. yy'a kadarki adının İstavroz olduğu bilinmektedir. Bunun sebebi, I. Constantinus'un (hd 324-337) burada yaptırdığı kilisenin üzerine koydurduğu yaldızlı büyük bir haçtır. Beylerbeyi adının ise, III. Murad'ın beylerbeylerinden Mehmed Paşa'mn buradaki sahilsarayından geldiği sanılmaktadır.

Doğancılar semti, adını padişahın doğan kuşlarının bakımıyla ilgilenen doğancıların, av kuşlarını burada yetiştirmelerinden almış olabilir. Bazı kaynaklara göre ise semtin adı, Hacı Doğancı Ahmed Paşa'mn türbesinden gelmektedir. Çiçekçi semti özellikle Lale Devri'nde hem çiçek yetiştirilen, hem de satılan bir yer oluşu için bu adı almıştır. 16. yy'da, *MevacibDef-terleri'ne* göre, adını Vezir Hadım Haydar Paşa'mn bahçesinden alabileceği düşünülen Haydarpaşa semti için diğer bir görüş III. Selim'in vezirlerinden Haydar Paşa'mn burada bir kışla yaptırmış olmasından dolayı kışlanın semte adını verdiğidir.

Karacaahmet semti adını Karaca Ahmed adlı bir velinin burada bulunan bir türbesinden almıştır. 16. yy'da yaşadığı bilinen Gülfem Hatun'un muhtemelen Mimar Sinan'a yaptırdığı medreseden adını alan Gülfem Hatun Mahallesi'nde, bugün kendi adını taşıyan türbesinden eser kalmamıştır. Hacı Hesna Hatun Mahallesi, adını burada yaşadığı bilinen ve Mihrimah Sul-tan'ın dadısı olan Hacce Hesna Hatun'un yaptırdığı mescitten; Hayrettin Çavuş Mahallesi ise I. Süleyman'ın (Kanuni) askerlerinden Hayreddin Çavuş'un burada yaptırdığı mescit ve okuldan almıştır.

Selami Ali Mahallesi de, burada yaşamış olan Şeyh Selami ve onun yaptırdığı tekke ve çeşme nedeniyle böyle adlandırılmıştır. Tavaşi Hasan Ağa ve

Solak Sinan da Selami Ali gibi, Üsküdar'da yaşamış birer kişi olarak burada birer çeşme, birer cami ve bir okul yaptırarak mahallelere adlarını vermişlerdir.

Şemsipaşa semti ise adını II. Selim dönemi (1566-1574) vezirlerinden Şemsi Ahmed Paşa'dan ve paşanın, sahilde Mimar Sinan'a yaptırdığı Şemsi Paşa Külliye-si'nden(-0 almıştır. Paşanın türbesi de Şemsi Paşa Camii'nin yanındadır.

Tembel Hacı Mehmet Mahallesi ya da Tembeller semti olarak bilinen semtin adı, burada 18. yy'ın ilk çeyreğinde ölen Tembel lakaplı Hacı Mehmed Efendi'nin yaptırdığı mescitten gelir. Toygar Hamza Mahallesi de çeşme ve mescit yaptıran kişinin adına ithaf olunan Üsküdar semtlerinden-dir. Toygar Hamza Çelebi'nin 18. yy'da yaşadığı bilinmektedir. Valide-i Atik mahallesi adını burada bulunan, III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan adına Mimar Sinan'a yaptırılan külliyyeden almıştır (bak. Atik Valide Külliyesi). Eskiden Papaz Korusu olarak bilinen koru, IV. Mehmed (hd 1648-1687) tarafından ordu şeyhi Vani (Vanlı) Mehmed Efendi'ye hediye edildiğinden, korunun bulunduğu semte Vaniköy denilmektedir. Vaniköy'ün eski adının Proh-toi olduğu sanılmaktadır.

Zeynepkâmil semti, adını, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'mn kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'mn eşi olan ve hiç çocuğu bulunmayan Zeynel) Hanım'ın (ö. 1881) kocası ile birlikte yaptırdıkları hastaneden almaktadır. Adını Fatih zamanında burada yaşadığı bilinen Kuzgun Baba'dan alan Kuzguncuk'a Bizans döneminde Hrisoke-ramos denildiği gibi Kosinitza da dendiğine dair iddialar vardır.

Paşakapısı, 17. yy'dan sonra, sadrazam konaklarının burada bulunması sebebi ile bu şekilde adlandırılmıştır. Selimiye, III. Selim'in yaptırmış olduğu kışladan; Sultantepe ise havadar bir semt olması sebebiyle bazı sultanlarca tercih edilmesinden dolayı bu şekilde anılırlar.

Balkanlar'dan ve Trakya'dan getirilen öküzlerin, Beşiktaş'ta toplandıktan sonra karşıya geçirilerek buradan da Anadolu'ya sevk edilmesi nedeniyle, gerçek adı Öküz Limanı olan semt, bazı paşaların evlerinin bu çevrede olması ve kayıklarının buraya yanaşmasından dolayı daha sonra Paşalımam olarak anılmaya başlanmıştır.

Eki adı Damalis Burnu olan yerin tepesinde inşa edilen Ayazma Camii(->), bugünkü Ayazma semtinin en anlamlı simgesi durumundadır. Burada daha önce bulunan Kavak Sarayı terk edildikten sonra Hristiyanlar tarafından yüceltilen ve ayazma haline getirilen bu yöredeki doğal su kaynağı, hem saraya, hem camiye, hem de semte adını vermiştir.

"Köy" anlamına gelen "sala"dan türeyen Salacak adı, "köycük" anlamını taşır. Bu konuda bir başka varsayım Salacak'ın "teneşir" anlamına da geldiği ve yörenin adını coğrafi yapısı nedeniyle, bir benzetmeyle aldığıdır. Bağlarbaşı, Çamlıca ve Vali-debağ Hastanesi ile şimdiki

Bağlarbaşı'nın arasında kalan üçgen bölgedeki bağların buradan başladığı anlamında; Talimhane ise "askeri talim yeri" anlamında, iki ayrı semtin adları olarak kullanılmaktadır.

Şimdiki Harem işkelesi'nin üst kısımlarındaki Kavak Sarayı'nın harem kısmından ya da haremdeki kadınların bu işkeleyi kullanmalarından adını alan Harem semti, III. Selim'in bizzat hazırladığı planlarla oluşmuş bir semttir.

İhsaniye semtinin adını Arapça "ihسان etme, bağışlama" anlamına gelen kelime- • den türeyerek III. Selim'in paşalarına ihسان ettiği evlerden aldığı iddia edilir.

Kısıklı semtinin adının ise, Çamlıca Te-pesi'ndeki yolların eski dönemlerde kısıtlı olması nedeniyle "kısıtlı" kelimesinin bozulmasından türediğine inanılır. Halbuki, "kayadan çıkan kaynak suyu" anlamına gelen "kısıklı" kelimesinden gelmiş olabileceği, bu semtin her devirde zengin bir su tablası üzerinde bulunması bakımından daha akla yatkın görünmektedir. Bizans dönemindeki adı Damatris olan Kısıklı'nın adı için bir başka yaklaşım ise, "kısıklı" kelimesinin aynı zamanda "vadilerin dik ya-maçlı dar kesimi" anlamını taşıması, yörenin coğrafi özelliğinden dolayı semte Kısıklı denmesidir. Küçükçamlıca'nın güneydoğusunda bulunan semt Bulgurlu'dur. Adını Aziz Mahmud Hüdâî'nin(->) köye ar-

mağan ettiği ve Bulgurlu Camii bahçesinde bulunan dibek taşından aldığı sanılır.

Şimdiki Kuleli Askeri Lisesi binasının bulunduğu semtin, Kuleli olarak adlandırılması, Kuleli Kışlası'nın kulelerinin inşasından çok önce I. Selim (Yavuz) döneminde (1512-1520) meyve, sebze ve çiçek bahçelerinde mevcut olduğu bilinen, ancak ne tür bir yapıdan kaldığı kesin olmayan bir kuleden gelmektedir.

II. Mehmed'in İstanbul'un alınması sırasında kullandığı taş güllerin hazırlandığı semt, Toptaşı olarak adlandırılmıştır.

Küçük Çamlıca ve Büyük Çamlıca tepeleri olarak bilinen tepeler ve semtler adlarını bugün azalan, hattâ yok olmaya yüz tutmuş çam ormanlarından almaktadırlar.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sine* göre Çengelköy semtinin, adını İstanbul fet-hedilirken burada bulunan çengellerden aldığı anlaşılmakta ise de, burada imal edilen gemi çapalarından da (çengel çapa) gelebileceği düşünülmektedir. Bazı kaynaklara göre, semte adını Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahir Paşa vermiştir. Bizans döneminde ise, Protostikos ya da Sofianae adı ile anıldığı söylenir.

Burada bulunan kasırla bütünleşmiş olan Küçüksu, adını Göksu Deresi'nin küçük kolundan almıştır. Fıstıkağacı, Kirazlıtepe ve Bülbülderesi semtleri, bugün artık kaybolmaya yüz tutan tabii özelliklerinden adlarını almış Üsküdar semtleridir.

Kandilli de rivayeti bol olan semt ad-lanndandır. Bunlardan biri, eskiden tehlikeli olan Akıntı Burnu'nu gemilere belirtmek için geceleri uyarı amacıyla, kıyıda yakılan kandillerin semte adını verdiği'dir. IV. Murad'ın (hd 1023-1640) oğlunun doğumunu kutlamak amacı ile düzenlettiği yedi gün yedi gece süren şenlikler sırasında burada yaktırdığı kandilleri semtin adının menşei olarak gösterenler de vardır. İnciciyan ise, Kandilli adının, padişah hasekilerinden birinin bu civarda boğularak ölmesinden kaynaklandığını ve esas adın Kandili olduğunu belirtir. Semtin eski adı Perirron'dur.

Küplüce semti, üzerine kurulu olduğu Küplüce Tepesi'nin adıyla anılır. Buranın toprağının küp yapımına elverişli olması yüzünden bu adı aldığı da söylenir.

Pazarbaşı semtinin adı, pazarlara devlet tarafından tayin edilen ve pazarbaşı denilen kişinin bu semtte oturmasından gelmektedir.

Adını II. Mehmed dönemi bilginlerinden Sarıkadı veya Sarıgazi'den alan Sarıga-zi semtinde, bu kişinin bir de türbesi vardır. (Ayrıca bak. Üsküdar; Üsküdar İlçesi.)

Yalova İlçesi: Yaklaşık 5.000 yıllık bir geçmişi olan Yalova İlçesi, Yunanlılar tarafından burada bulunan doğal sıcak sular dolayısı ile "Pythio Thermai" veya yalnızca Pitya olarak anılmakta ise de I. Constantinus'un annesinin adı verildikten sonra He-lenapolis olarak adlandırıldığı şeklinde iddialar da bulunmaktadır. Daha geç kaynaklarda ise, Yalova'nın eski adının Kse-nodohion olduğuna rastlanmıştır. 14. yy' da Osman Bey'in kumandanlarından Yal-

vaçoğlu'nun bu bölgeyi almasından sonra, bu kişiye ithafen Yalakâbâd sonra da Yala-kova olarak değiştirilen Yalova adı, zamanla Yalıova olmuş ve daha sonra bugünkü halini almıştır.

Yalova'ya bağlı köy ve semt adları şöyledir: Akköy, Burhaniye, Çalıca, Çınarcık, Çiftlikköy, Denizçalı, Dereköy, Elmalık, Esadiye, Esenköy, Gacık, Gökçedere, Ha-cımeahmet, İlyasköy, Kabaklı, Kadıköy, Kılıç, Kocadere, Koruköy, Kurtköy, Laledere, Ortaburun, Safran, Samanlı, Soğucak, Su-gören, Sultaniye, Taşköprü, Teşvikiye, Üvezpınar, Yenimahalle.

Bunlardan Burhaniye'nin yaklaşık 200 yıl önce Rize'den gelen göçmenler tarafından kurulduğu bilinmektedir. Çamlıca ise adını, çevrede bolca bulunan çalılardan ve çağla ağaçlarından almıştır. Eski adı Ka-dıçiftliği ve Karakilise olan Çiftlikköy'ün Bizanslılarca Pilai olarak anıldığı bilinir. Karakilise, adını burada "Başkent I Sitesi" içinde yer alan, arkaik Yunan haçı planlı kiliseden almıştır. Eski adı Katırlı olan Esenköy'ün şimdiki adının, 1954'te İstanbul Valisi F. K. Gökay tarafından konulduğu bilinmektedir.

Seki, Hacı, Çeşme ve Yalova Yolu adındaki mahallelerden oluşan Gacık Kö-yü'nün adıyla ilgili bir rivayet vardır. Buna göre, buraya 200-300 yıl önce obasını getirerek yerleşen yörük kadını "Kadıncık" olarak anılmış, kelime zamanla bozularak Gacık şeklinde köye ad olmuştur.

ilk adı Almali olan Güney Köyü'nün, Alma Alanı ve Reşadiye olarak da anıldığı bilinir. Cumhuriyet'ten sonra şimdiki adını alan Güney Köyü'ne bu adın verilmesinin sebebi İstanbul'un güney ucundaki uzak bir yerleşim olmasıdır.

Kâzımiye olarak bilinen köyün eski adının Osmanlılar zamanında Yoğurttan; Kurtköy'ün Delipazar; Safran Köyü'nün Safra; Sugören'in Çengiler; Şenköy'ün Yu-karıkocadere ve Bala; Teşvikiye'nin Zindan olduğu bilinir. Samanlı Köyü adını Osman Gazi zamanında burayı fetheden komutan Samanlıkoğlu'ndan almıştır. (Ayrıca bak. Yalova İlçesi.)

Zeytinburnu İlçesi: Fatih, Bakırköy ve Eyüp ilçeleri ile Marmara Denizi arasında sıkışmış olan Zeytinburnu, adını Marmara Denizi'ne doğru yapmış olduğu zeytine benzeyen doğal çıkıntıdan alır. Mahalleleri ve semtleri Beştelsiz, Çırpıcı, Gökalp, Kazlıçeşme, Maltepe, Merkez Efendi, Nuri Paşa, Seyit Nizam, Sümer, Telsiz, Veli Efendi, Yeşiltepe, Yenidoğan'dır. Çırpıcı adını buradaki kumaş boyacılarından; Kazlıçeşme aynataşında kaz resimleri bulunan bir çeşmesinden; Merkez Efendi, buradaki Merkez Efendi Külliyesi'nden almıştır. Merkez Efendi, Halvetîliğ'in Sünbülî koluna mensup Musliheddin Musa Efendi'nin (ö. 1552) lakabıdır. (Ayrıca bak. Zeytinburnu İlçesi.)

Bibi. S. Eyice, "İstanbul'un Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme", *TM*, S. XIV (1965); M. Sertoğlu, "İstanbul Semt ve Mahallelerine Adlarını Vermiş Olan Paşalar", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, ist., 1989; Bayrı, *Yer Adları*; Janin, *Constantinople byzantine*;

YERALTI CAMİİ

502

503

YEREBATAN SARAYI

varları 3-5 cm kalınlığında, su geçirmez bir harçla sıvanmıştır. Son onanmda, içerisi tamamen temizlendiğinde, sarnıcın tabanının muntazam tuğla döşeli olduğu görülmüştür. Duvarlar kemer başlangıçlarına kadar sıvalı olduğuna göre, içerideki su bu seviyeye kadar doluyordu. Zaten sütun gövdelerinde de suyun yükseldiği seviyelerin bıraktığı izler görülür. Son restorasyonda içi kuru olmasına rağmen sarnıca tekrar su geldiğinden halen 1-2 m arasında su vardır.

Yerebatan Sarayı'nda son onanmda bulunan Medusa (veya Gorgon) başı. *Tahsin Aydoğan*

Mordtmann, *Esguisse*; Ergin. *Rehber*; H. Lok-manoğlu, *Hantalı Şehir Rehberi*, İst., 1955; R. Serhadoğlu, *Büyük İstanbul Albümü*, İst., 1955; M. Artel, *Ticari ve Turistik istanbul Rehberi*, İst., ty; *İstanbulll Yıllığı*, 1973; M. O. Bayrak, *Ansiklopedik istanbul Rehberi*, İst., 1981; K. E. Uykucu, *ilçeleriyle Birlikte İstanbul*, İst., 1973; D. G. Coufopoulos, *A Guideto Constan-tinople*, Londra, 1910; L. Trotignon, *Dejenisa-lem a Constantinople*, Paris, 1892; J. M. P., *De Cenevre a Constantinople et â Vienne*, Cenevre, 1873; P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, İst., 1993; İnciciyan, *İstanbul*; Amicis, *istanbul*; M. Belge, *istanbul Gezi Rehberi*, İst., 1993; *Bakırköy Rehberi*, 1988; K. E. Uykucu, *Her Yönü ile İlçemiz Beşiktaş*, İst., 1973; *Çatalca Rehberi*, 1988; J. Deleon, *Balat ve Çevresi*, İst., 1991; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I-II, İst, 1993; S. Eyice, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi Bir Semt Ayvansaray", *TAC*, S. 5 (1987); F. Dirim-tekin, *İstanbul'un Fethi*, İst., 1976; H. Kazan-kaya, *istanbul'un Fethi ve Fethin Karanlık Noktalan*, İst., 1990; *Fatih Anıtları*; Ç. Güler-soy, *Fenerbahçesi*, İst., 1990; B. N. Şehsuva-roğlu, *Göztepe*, İst., 1969; S. Eyice, *Oriaköy*, İst., 1991; *Şişli Rehberi*, 1987; *Tuzla Rehberi*, 1993; M. Solmaz, *Her Yönüyle ilçemiz Ümraniye*, İst., 1991; ay, *Tarih Boyunca Asya'nın Kapısı, Her Yönüyle Üsküdar*, İst., 1982; Konyalı, *Üsküdar Tarihi*; K. Zengin, *Yalova*, İst., 1987; *Yenileşen istanbul*, 1947; S. M. Alus, *istanbul Yazılan*, İst., 1994.

AYŞEGÜL YENEN-MEHMET YENEN

YERALTI CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata'da, Karaköy'de olan Yeraltı Camii, Kurşunlu Mahzen Camii olarak da adlandırılmıştır.

Bu ibadet yeri aslında gemilerin Halic'e girişini önlemek üzere Galata'dan Sirkeci yönüne, Bizans döneminde çekilen zincirin bir ucunun bağlandığı kuledir ve Galata tahkimatından ayrı bir parçadır. Eski kaynaklarda Galata Hisarı (Kastellion ton Galatou) olarak adlandırılır. Bazı kaynaklarda ise Pyrgoma, Phourion olarak geçer.

IV. Haçlı Seferi komutanlarından Geoff-roy de Villehardouin 1203'te şehrin zaptına dair eserinde bu kuleyi "la tor de Galat-has" şeklinde adlandırırken, Cenova (Ceneviz) kaynağında ise Castrum Galathe olarak gösterilir. Başlıbaşına bir kale veya hisar durumunda olan kule, genellikle kabul edildiğine göre Halic'e girişi kontrol etmek üzere İmparator II. Tiberios (hd 578-582) tarafından inşa ettirilmişti ve etrafında

Yeraltı Camii'nin kubbesi ve minberi. *Yavuz Çelenk, 1994*

ayrıca koruyucu bir de duvar bulunuyordu. Burada esasında Galata arazisi bir burun halinde denize çıkıntı teşkil ettiğinden hisar bunun üzerine inşa edilmişti. 1203'te Haçlılar donanmalarını Halic'e sokabilmek için önce bu hisarı ele geçirmeye gayret etmişlerdi. Galata bölümü Cenovalıların eline geçip, onların bir kolonisi durumuna girdikten sonra da hisar, Bizans'ın idare ve kontrolünde kalmış, hattâ çevresinde

yapılaşma yasaklanmıştı. Ancak Bizans'ın son yıllarında, Cenovalılar surları Tophane yönünde genişlettiklerinde hisar da Galata tahkimatı içinde kalmıştır. 1420'li yıllarda Bizans'a gelen Cristo-foro Buondelmonti'nin(->) aslı kayıp olmakla beraber çok sayıda kopyaları günümüze kadar gelen eserindeki İstanbul planının bir nüshasında burası arsenal (si-lahhane) anlamına gelen Dorcena olarak işaretlenmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra burası yine bir silah veya cephane deposu olarak kullanılmıştır. Fatih vakfiyelerinde Mah-zen-i Sultani olarak adlandırılır. Sonraları yaratılan bir halk efsanesi Konstantinopolis'in Araplar tarafından kuşatılmalarından birinde Mesleme döneminde, şehrin önünde şehit düşen Vahab bin Husayra ile Suf-yan bin Ubayna'nın burada gömüldükleri ileri sürmüştür. 672-677 arasındaki kuşatmayı kaldırırken şehitlerin gizli bir türbeye gömülerek, kapılarının kilitlerinin eritilmiş kurşunla kapatıldığı söylenir. Evliya Çelebi'nin, hisarın Araplar tarafından yapıldığı yolunda verdiği bilgi yanıltıcıdır.

Bu sahabe mezarları, 17. yy'da bir Nakşibendî şeyhi tarafından bir rüya sonunda "keşfedilerek" burası kutsal bir yer durumuna girmiştir. Hattâ IV. Murad (hd 1623-1640) bu mezarların yanında bir cami inşa ettirmeyi düşünmüş, fakat bu tasarısı gerçekleşmeden kalmıştır. Kurşunlu Mahzen adıyla, bir depo veya ambar olarak kullanılan hisarın bodrum kısmı ancak 18. yy'ın ortalarında camiye dönüştürülmüştür. Köse lakabıyla tanınan Sadrazam Mustafa Bahir Paşa 1166/1752-1169/1756 arasında burayı cami yapmıştır. Kapısı üstündeki 1166 tarihli uzun manzum kitabede cami I. Mahmud (hd 1730-1754) ta-

rafından vakfedilmiş olarak gösterilir. Binanın esasının İslam ordusunun şehri kuşatması sırasında yapılmış bir cami olduğu yolundaki söylenti ise asılsızdır. Yeraltı Camii'nin üstünde Kurşunlu Köşkü denilen bir köşk bulunduğu ilk olarak 1776'da mühendis Kauffer tarafından çizilen ve sonraları düzeltmelerle birkaç defa yayımlanan planda gösterilmiş ve gravürlerde de dış görünümü aksettirilmiştir.

Yerin altında olmamakla beraber, zeminle bir hizada olan ve üstünde bir de sağlık merkezi olarak kullanılan büyük ahşap bir konak bulunan Yeraltı Camii muh-tazam dikdörtgen biçiminde bir plana sahiptir. Etrafı çeşitli yapılarla sarılı olduğundan dış mimarisi hakkında bir fikir edinilemez. Burada bir cami olduğunu belirten bir minaresi ile iki ucunda, Kemankeş Caddesi ile Karantina Çıkmağı'na açılan kapıları vardır. İçeriye gün ışığı ise yalnız Kemankeş Caddesi tarafındaki birkaç pencereden girer.

Cami mekânı, kare kesitli 54 paye ile bölünmüştür. Bunların üstleri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Böylece Yeraltı Camii İstanbul'un cami mimarisinde çok değişik ve alışılmamış bir örnek teşkil eder. İçinde ayrıca sahabelere ait olduklarına inanılan mezarlar bulunmaktadır. Galata hakkında

büyük bir makale yazan J. Gottwald, yüzyılın başlarında Yeraltı Camii yanında büyük tonozlara, komşusu Kemankeş Camii altında çok kalın, içinde sütun gövdeleri ile mimari parçalar kullanılmış bir duvara rastlandığını bildirir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 39-41; Râif, *Mir'at*, 450-451; *Fatih Vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 203; Hasluck, *Christianity and islam under the Sultans*, II, Oxford, 1929, s. 726-730; Ünver, *Sahabe Kabirleri*, 47; Evliya, *Seyahatname*, I, 428; Z. Danışman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, 1969, İst., s. 128; J. Gottwald, "Die Stadtmauern von Galata", *Bosporus-Mitteilungen des Deutschen Ausflugsvereins*, yeni dizi, IV (1907), s. 30-34; Celâl Esad (Arseven), *Eski Galata*, İst., 1329, s. 55-58; A. M. Schneider-M. İs. Nomidis, *Galata, Topograp-hisch-ArchâologischerPlan*, İst., 1944, s. 1, 6, 31-32; S. Eyice, "İstanbul-Galata", *tA*, V/2, 1214/153; E. Mamboury, *istanbul touristique*, İst., 1951, s. 424 (bir planı ile).

SEMAVİ EYİCE

YEREBATAN MESCİDİ

bak. ÜSKÜBİYE MESCİDİ

YEREBATAN SARAYI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'tedir. Ye-rebatan Sarayı denilen bu eski Bizans su haznesi, Basilika Sarnıcı olarak da adlandırılmıştı.

Ayasofya'nın yakınında olan ticaret bazilikasından adını alan sarnıç, kayalık olan arazinin oyulması suretiyle İmparator I. İustinianos (hd 527-565) tarafından yaptırılmıştı. Bu hükümdarın inşa ettirdiği binalara dair bir eser yazan Prokopios, Basilike Stoa denilen etrafı revaklı meydanın bir kenarında şehrin su ihtiyacını büyük ölçüde karşılayan bu su haznesini onun yaptırdığını bildirir. Tahmine göre, sarnıcın yapımı 542'den az sonra gerçekleşmiştir.

Üstündeki taş döşeli meydan zamanla bozulmuş ve Bizans dönemi içinde burada evler yapılmaya başlanmıştır. Fetihten sonra ise Yerebatan Sarayı'nın üstünde evler ve hattâ konaklar inşa edildikten başka, daha II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Şatırbaşı Mehmed Ağa tarafından Üskübiye Mescidi olarak adlandırılan bir de mescit yapılmıştır. Böylece sarnıcın üstünün yoğun yerleşmeye sahne olduğu anlaşılır. Üstündeki evlerden, tonozlarda delikler açılarak buradan su çekiliyordu. 18. yy'm ilk yarısında sarnıcın kuzeydoğu tarafında sekiz sütun, etrafları taştan duvarla çevrilerek takviye edilmişti. Fakat en büyük değişiklik güneybatı tarafta yapılarak sarnıcın geniş bir bölümü doldurulmuştur. Mamboury'ye göre bu dolgu II. Abdül-hamid döneminde (1876-1909) yapılmıştır.

İstanbul'a gelen yabancı seyyahların meraklarını çeken Yerebatan Sarayı ile ilgili hurafeler de çıkmıştır. Üstündeki konakların birinde yaşayan bir

cariyenin burada intihar ettiği söylenir. Diğer taraftan bu su haznesinin dip taraflarında cinlerin bulunduğu ve hattâ ufak bir kayıkla sarnıcın batı ucuna gitmeye kalkışan bir meraklının kaybolduğu ve duyulan kahkahalardan, bu kişinin cinler tarafından götürüldüğüne inanıldığı söylenmiştir. 19. yy içinde İstanbul'a dair resimli kitaplarda sarnıcın gravürüne de yer verilmiştir. Yine aynı yüzyılda, Yerebatan Sarayı'nın üstünde Vakanüvis Mehmed Esad Efendi'nin (1789-1848) konağı bulunuyordu. Esad Efendi, konağının yanında kagir bir kütüphane binası yaptırarak, sayısı 4.000'i aşan kitaplarını buraya vakfetmiş, ölümünde de bu kütüphanenin yanına defnolunmuştu. İçindeki kitaplar Süleymaniye Kütüphanesi'ne taşındıktan sonra boşalan bina önce basımevi olmuş, sonra turistik eşya dükkânına dönüşmüş, vakıf sahibi ile ailesine ait mezarlar da önlerine duvar çekilerek, dışarıdan görülemez hale sokulmuştur. İstanbul'un Bizans sarnıçlarına dair etraflı bir çalışma yapan Ph. Forchheimer ile J. Strzygowski, 19. yy'm sonlarındaki imkânlarıyla Yerebatan'ın en batıdaki ucunu tam olarak tespit edemedikleri için buradaki sütun sayısını tahmini olarak vermişlerdir. Fakat sonraki inceleme ve ölçümler, tah-

Sebah & Joaillier'in objektifinden Yerebatan Sarayı. *Burçak Evren koleksiyonu*
minlerinde yanlışlıklar olmadığını göstermiştir.

Yerebatan Sarayı denilen sarnıcın tam ölçüleri, I. Dünya Savaşı yıllarında alınabilmiştir. İstanbul'a kadar gelebilen bir Alman denizaltısının katlanabilir botu, buraya getirilerek arkeolog E. Unger tarafından etraflı bir inceleme yapılmıştır. Sonraları sarnıcın içine bir sandal indirilmiş ve üstteki evin sahibi tarafından ücret karşılığında sarnıç içinde dolaşma imkânı sağlanmıştır. 1940'larda belediye tarafından giriş kısmındaki evler istimlak edilmiş, giriş için muntazam bir bina inşa edilmiştir. Çok geniş ölçüde bir temizlik ve onarım, büyük-şehir belediyesi tarafından 1985-1988'de yapılmıştır. İçerideki su ve dipteki çamur birikintisi boşaltılmış, temizlenmiş, batıdaki ucuna kadar uzanan bir iskele yapılmış, ayrıca kuzeydoğu köşeye de kafeterya olarak kullanılması tasarlanan bir platform inşa edilmiştir.

Yerebatan Sarayı olarak adlandırılan sarnıç içten 138x64,6 m ölçüsündedir. Her bir dizide 28 tane olmak üzere 12 sıra sütun tuğla kemerleri ve bunların desteklediği tonozları taşır. Toplam sayıları 336 olan sütunlardan 8'i kuzey bölümde örme kılıf içine alınmış, güneybatıda 37 kadar sütun, etraflarını çeviren bir dolgu duvarı içinde kalmıştır. Sütunların başlıkları kaba Korint üslubunda olup üstlerinde ayrıca impost başlıklar vardır. Kemer başlangıcında evvelce var olan ağaç gergi kirişlerinin yuvaları görülür. Tonozlar ise "manastır tonozu" denilen tipte olup kalıp kullanılmaksızın örülmüştür. Ortalara doğru bir sütunun gövdesi, dalları budanmış bir ağaç gövdesi gibi işlendiğine

göre, bunun daha eski, herhalde 4-5. yy'lara ait bir yapıdan getirilerek devşirme malzeme olarak kullanıldığına ihtimal verilir. Sarnıcın du-

YEREVMAN SURP HAÇ

504

505 YERRORTUTYUN KİLİSESİ

Yerebatan Sarayı'nın planı. Müller-Wiener, *Büddlexikon*

Son yıllardaki onarımda şimdiye kadar bilinmeyen bir keşifte bulunulmuş ve sarnıcın güneybatı köşesinde, geç dönemde yapılan dolgu duvarının arkasındaki sütunların, kısa gelen gövdelerini yükseltmek için, bunların altlarına kaide olarak, ilkçağa ait mermer bir anıtın parçalarının konuldukları görülmüştür. Bunlar Medusa (veya Gorgon) başlan olup geç antik çağda bir istanbul anıtını süslüyordu. Yerebatan Sarayı olan sarnıç yapıldığında bu dev ölçülü kafalar, sütunların kaidesi olarak kullanılmıştır. Bu son yıllarda Yerebatan'da ortaya çıkarılan en önemli buluştur.

Bibi. A. F. Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace*, Paris, 1828; (Konstanti-nos), *Constantiniade*, ist., 1846, s. 63-64; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter*, 54-55, 177-180; E. Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpalâste von Konstan-tinopel*, Berlin, 1934, s. 54-71; Schneider, *Byzanz*, 23-26, levha 10; E. Mamboury, *istanbul touristujue*, İst., 1951, s. 254-255; Janin, *Constantinople byzantine*, 202-203; Müller-Wie-ner, *Bildlexikon*, 283-285.

SEMAVİ EYİCE

YEREVMAN SURP HAÇ KİLİSESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Kuruçeşme'de, Kırbaç Sokağı'ndadır.

Eremya Çelebi Kömürçiyen, kilisenin adını "Surp Nişan" (Kutsal işaret) olarak kaydeder. Patrik Kağızmanlı II. Zakarya Pokuzyan'm(->) ikinci patriklik döneminde (1782-1799) maddi desteği ve Çoban Ami-ra Hovivyan ile Episkopos istanbullu Hov-hannes'in yardımlarıyla temelden inşa edildi. Kiliseyi 28 Şubat 1798'de Patrik II. Zakarya *bizzat* takdis ederek ibadete açtı.

Kilise, Patrik Bursalı II. Isdepannos Za-karyan'm(->) patrikliğinin ilk döneminde (1831-1839), Harutyun Amira Yerganyan'ın maddi katkılarıyla Hassa Mimarı Garabet Amira Balyan tarafından yenilendi. 16 Kasım 1834'te *bizzat* Patrik II. Isdepannos Za-karyan tarafından takdis edilerek ibadete açıldı. Daha sonraki birkaç onarımdan sonra, 1858'de kilisenin doğu ucuna çan kulesi eklendi. 1835'te kilisenin bahçesinde Tarkmançatz Okulu inşa edildi. Bu okul günümüzde kapanmıştır.

1919'daki Kuruçeşme yangınında kilisenin iki kapısı tümüyle, çatısı ise kısmen yandı. Onarım sırasında harap vaziyetteki çan kulesi de sö-

külerek Garabed Halacyan'ın maddi desteğiyle bu kez madenden inşa edildi.

Son büyük onarımlarını Patrik Yozgatlı I. Şınorhk Kalusdyan'ın döneminde geçiren (1975 ve 1988) Yerevman Surp Haç Kilisesi, her iki seferinde de patriğin eliyle takdis edilerek ibadete açıldı.

Yine kilise bahçesinde zamanında inşa edilen odalardan biri din adamlarına, diğeri ise jamgoça tahsis edilmiştir. Tark-mançatz Okulu'nun ana sınıfı ise daha sonra kilisenin Gomidas Korosu'na ayrılmıştır. Daha sonraki onarımlar sırasında tüm bu odalar ve salonlar birleştirilerek yeniden inşa edilmiştir. Bu inşaatı kilise yönetim kurulu ve Gomidas Korosu birlikte gerçekleştirmiştir.

Yerevman Surp Haç Kilisesi bahçesinde iki de tarihi çeşme yaptırılmıştır. Bunlardan biri 3 Aralık 1872, diğeri ise 1 Aralık 1905 tarihini taşımaktadır.

Tarihi boyunca Yerevman Surp Haç Kilisesi ve çevresinde meydana gelen iki önemli olaydan ilki Ermeni ve Katolik cemaatleri arasındaki görüşme ve toplantılardır. Bu görüşmeler Patrik Edirneli I. Boğos Krikoryan'ın dönemine (1815-1823) rastlar.

Bir diğer önemli olay ise Ermeni harflerinin bulunuşunun 1500. yıldönümü kutlamalarıdır (12 Ekim 1913).

Mimari: Kilise İstanbul'daki Ermeni kiliseleri arasında tam bir simetri sembolüdür. Tüm ayrıntıları ile taşıdığı simetrik yapı açısından klasik Ermeni mimarisinden ayrılmaktadır.

Plan açısından baziliktir. Ana kilise yapısının yanında kuzey ve güneyde olmak üzere iki de şapel vardır. Bu şapellerle Yunan haçı şekline girmiştir.

Ana girişinin batı cephesinde olmasına rağmen, narteksin kuzey ve güneyinden de açılan girişler açısından da diğer kiliselerden farklılaşır.

Tam bir dikdörtgen planlı narteksin ortasında nefe girilir. Narteksin ön bölümünde, iki yan kısım demir kafeslerle, demir parmaklıklı bir kapı iki kolonla neften ayrılır. Nefin "tas"a kadar olan bölümü kare planlıdır. Beşik tonozla örtülü nef kuzey ve güney yönlerinden dörderden sekiz pencere ile aydınlanmaktadır.

İstanbul'daki diğer birçok Ermeni kili-

**Yerevman
Surp Haç
Kilisesi**

Yavuz Meyveci, 1994

sesine göre geniş sayılabilecek "tas"ın kuzey ve güney uçlarından yanal şapellere girilir. Bunlar da beşik tonozlarla örtülü olup minyatür birer kilisedir. Kuzey şapeli gelenek gereğince vaftizhane, güneydeki ise daha çok dini kıyafetlerin korunması amacıyla kullanılmaktadır.

Ana kilise binasında "pem"e çıkış yanal merdivenlerle sağlanır. 1+4 rıhttan sonra pemdeki küçük nişler içerisinde yerleştirilmiş iki küçük sunak vardır. Bunların tam merkezinde ise yarı dairesel planlı apsid, tam ortasında da ana sunak vardır. Sunak nişinin kuzey ve güneyindeki kapılarla sunak arkasına çıkılır.

Kiliseye girenlerin dikkatlerini üzerinde odaklayan nokta ana sunaktır. Gerek sadeliğin altında gizlenen süslemesiyle, gerekse son yıllarda yenilenen varaklarıyla dikkat toplayan sunaktaki ahşap oymacılığı da dikkat çeken bir diğer unsurdur.

Narteksin üzeri koroya ayrılan galeri katla (vernadun) örtülür. Galeri kata çıkış, narteksin kuzey ve güney duvarlarındaki dışarıdan işleyen kapılarla sağlanır.

Kiliseye ait en eski dekoratif elemanların başında sunak gelmektedir. Onun dışında eski resimlerle de iç mekânda kısmi bir süsleme çabası göze çarpar. Resimler genellikle yeni dönemlere aittir. Resimlerin kilise içerisinde asılması dekoratif görünmekten çok daha iyi koruyabilmek amacını gütmektedir. Çan kulesi, kilisenin doğu ucundaki yarı dairesel absidin hemen dışındadır.

Yerevman Surp Haç Kilisesi dış görünüş açısından son derece sadedir. Tüm dış duvarları moloz taş görünümündedir. Arada atılan tuğla hatıllar belli bir estetik ve hareketlilik sağlamaktadırlar.

Bibi. T. Azadyan-B. Garabedian-M. Asadur (Mihran Uğurluyan), *Badmagan Hişadagaran Yerevman Surp Khaç Yegeğetzvo Kuru-Çeşme-yi, Haryuramy Hopelyani Artiv, 1834-1934* (Yüzüncü Yıldönümü Nedeniyle, Kuruçeşme Yerevman Surp Haç Kilisesi Tarihi Anı Kitabı, 1834-1934), İst., 1934; A. Berberyan, *BadmutyunHayotz(Enaenilerm Tarihi)*, İst., 1874; ğ. İnciciyan, *Amaranotz Püzantyan, Boğaziçi* (Bizans Yazlıkları, Boğaziçi), Venedik, 1794; ay, *Aşharbakrutyun Çoritz Masantz Aşkarh i* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), 5., 6. c., Venedik, 1804; İnciciyan, *istanbul*; E. Ç. Kömürciyan, *Isdambolo Badmut-*

yun (İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; M. Ormanyan, *Azkabadum*, II, İst., 1914, III, Kudüs, 1927; S. Sarraf Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gos-dantnubolis Mayrakağakin 1800*, (Başkent İstanbul'un Topografyası), Kudüs, 1967.

VAĞARŞAG SEROPYAN

YERRORTUTYUN (SURP) KİLİSESİ

Beyoğlu'nda İstiklal Caddesi'ne bağlanan Sahne Sokağı'ndadır.

Surp Yerrortutyun (Kutsal Üçlük) Kilisesi, Beyoğlu bölgesindeki Ermeni kiliselerinin merkezidir. Bu kiliseler Taksim'deki Surp Harutyun, yine Taksim'deki 1939'da istimlak edilen Surp Lusavoriç, Kasımpaşa'da 1919'da yanan Surp Hagop Mıdzpı-na, Feriköy'deki Surp Vartanantz ve bugün Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi olan Surp Asdvadzadzin kiliseleridir.

Tarihçiler Osmanlı öncesi dönemde İstanbul'da Ermenilerin en çok bulunduğu yer olarak Cenevizliler yönetimindeki Ga-lata'yı kaydederler. Bu dönemde Pera (Beyoğlu), Galata'nın küçük semti olup Ermeni, Rum ve Latin mezarlıkları ile kaplıdır. Pera'daki Ermenilerin sayısı 16. yy'da artmaya başlar.

Surp Yerrortutyun Kilisesi hakkında ilk bilgiye bölgenin başpapazı Krikor Acem-yan'ın yazma bir hatıratında rastlanır. Aynı kaynağa göre 1503'te bugünkü kilisenin bulunduğu arazi *Papaz Khaçadur Nigoğos-yan*, *Papaz Şimavon Honanyan*, *Papaz Antreas Boğosyan*, *Papaz Sahag Minasyan*, *Krikor Avedikyan*, *Gugas Parseğyan*, *Alik-san Tamuryan*, *Hagop Minasyan* ve *Bedros Hagopyan* adlı ileri gelen Ermenilerdir.

Adı geçen belgede üst katta üç, alt katta iki oda, camlı üç sunak, altı pencere, kuyu, tuvalet, hol gibi mekânların kaydedilmesi, arsa üzerinde bir bina olduğunu gösterir. Satın alanlar, kendileri için değil, mensup oldukları toplum için aldıklarını, kendilerinin sadece yöneteceklerini de kaydederler. Daha sonra on yıl boyunca bu kilisede düzenli ayin yapıldığı bilinmektedir.

19. yy'm başında Krikor Amira Kevork-yan-Çarazyan, cemaatin birkaç ileri geleniyle birlikte Surp Eçmiadzin Okulu'nu inşa ettirir. Buradan eski binanın bir yangınla yok olduğu anlaşılmaktadır.

Daha sonra padişahın izniyle kiliseye çevrilen okul, Patrik Bayburtlu XI. Hovhannes Çamaşırcıyan'm döneminde Trakya bölgesi ruhani lideri Başepiskopos Alik-san tarafından takdis edilerek ibadete açılır. 1807'deki (veya 1808) bu takdis töreni Pentekoste Yortusu'na rastlar ve kiliseye "Amenasurp Yerrortutyun" (En Kutsal Üçlük) adı verilir. Aynı gün için Krikor Peş-dimalcıyan bir şiir yazar. Kilisenin başpapazı Zakarya tarafından bestelenen şiir aynı gün okunur.

Kilise 10 Nisan 1810'da çıkan yangınla harap olur. Yerine geçici bir sunak konarak ayinler yapılır. İzin çıkmaması nedeniyle, 1835'e dek geciken inşa, Patrik Bursalı II. Isdepannos Zakaryan'ın(->) döneminde gerçekleştirilir. İnşaat Canik Amira Simonyan, Mikayel Amira Pişmişyan, Ha-

Surp

Yerrortutyun
Kilisesi'nin
girişi.

rutyun Amira Yerganyan ve Pingianlı Hov-hannes Amira gibi zenginlerin maddi yardımlarıyla Hassa Mimarı Garabed Balyan, Hovhannes Serveryan ve Hamamcıbaşı Mi-nas Ağa (Ördek Minas) tarafından yapılır. 7 Haziran 1836'da başlayan inşaat 18 Haziran 1838'de tamamlanır. Patrik II. Isdepa-nos Ağavni ise Surp Krikor Lusavorç'in kemiklerinin bulunuşunun yortusu günü bizzat takdis ederek ibadete açar.

Ayrıca kilise çevresinde yönetim kurulu odası, rahipler odası, *papaz* odaları, 1846'da Naregyan Okulu inşa edilir. Bunlar 1867'de harap olduklarından yıktırılıp tekrar yapılırlar. 1870'te Beyoğlu yangınında yanan bu ahşap mekânlar kagir olarak tekrar inşa edilirler. Kilisenin kuzeydoğu köşesindeki fakirlere yardım kolu binası ise aslında dispanser olarak yapılmıştır.

Kilise 1890'da bir kez daha onarım görür. 1807'deki inşasının anısına konan kitabenin dışında, 1907'de inşasının yüzüncü yılı anısına da kitabe yazılır ve kilisenin ana cephesinin pencerelerinin üzerine konur. 1913'te kilisede Ermeni hafleri-nin icat edilişinin 1.500. ve Ermeni matbaacılığının 400. yıldönümü kutlanır.

Surp Yerrortutyun Kilisesi son büyük onarımını 1989'da geçirmiştir. Bu onarım sonrasında Patrik Yozgatlı I. Şınorhk Ka-lusdyan ve iki episkopos tarafından takdis edilerek ibadete açılır.

Mimari: Kilise, çevresindeki yönetim binası, Naregyan Salonu, Tokatlıyan Oteli'nden(->) meydana gelen binalar kompleksinin merkezidir.

Kilisenin plan bakımından İstanbul'daki diğer Ermeni kiliselerinden pek bir farkı yoktur. Yalnız alan açısından geniş bir araziye yayılmıştır. Etrafındaki binalar, bahçeler hariç, sadece kilise binasının alanı 1.042 m2'dir. Batıdaki ana kapıdan girmeden önce, ana binanın kuzeyinde ve güneyinde iki bina daha vardır. Bunlardan kuzeydekinin zemin katı morg olarak kullanılmaktadır. Aynı yanal binadaki merdivenle kilisenin koroya tahsis edilmiş olan vernadununa (galeri kat) çıkılır. Güney yönünden kiliseye bitişik olan bina ise Surp Minas'a atfedilmiş bir şapeldir.

Batı cephesindeki ana kapıdan girilince yer alan geniş narteks üç bölümde incelenmelidir. Merkezi narteks bir kapıyla doğrudan nefe açılır. Kuzey ve güney bölümler ise ana narteksten üçer nht yüksektir. Aralarında da altı (3x2) dairesel planlı kolon vardır. Bu kolonlar yivli olup akant yapraklı Korint üslubundaki sütun başlıklarıyla son bulurlar. Narteks tümüyle galeri kat ile örtülüdür. Narteksin güney bölümü duvarında kilisenin son büyük onarımında maddi yardımda bulunan Margrit Balıkcıyan ve ailesi için hazırlanmış mermer bir kitabe vardır.

Narteks (Ermenice kavit) bitiminde, yanal narteksler demir korkuluklarla son bulur. Merkezi bölüm ise dört kanatlı demir kapı ile neften ayrılır. Bazilik planlı nef (Ermenice adyan), büyüklük bakımından İstanbul'un sayılı Ermeni kiliselerindendir (yalnızca nef 12,83x26,65 m=341,91 m2). İç mekân enine dokuz modül halinde düşünülmüştür. Her bir modül bir gömme duvar ayağıyla (Ermenice vormnasyun veya vormnamuyt) başlayıp bir diğeri ile son bulur. Gömme ayaklar yivli ve köşeli kolonlar şeklinde olup altta bir kaideyle başlayıp Korint üsluplu sütun başlıklarıyla tamamlanırlar. İlk modülün yanal duvarları sağırdır. İkinci modül kuzey ve güneyde kapılarla yan bahçelere açılır. Üçüncü modülden yedinciye, beş modülün tümü de pencerelidir. Üçüncü modül kilisenin son onarım-restorasyonu sırasında davlumbazla kapatılarak iki mum yakma köşesi meydana getirilmiştir. Yedinci modülün karşılıklı ayakları arasındaki ahşap korkulukla nef son bulur ve din adamları ile okuyuculara ayrılmış olan tas bölümü başlar. Sekizinci modülde pencerelerin yerini kapılar alır. Bu kapılardan kuzeydeki vaftizhane olarak kullanılan Surp Dzınunt (Kutsal Doğuş) Şapeli'ne, güneydeki ise Ermenilerin imam atası ve ilk patriği olan Surp Krikor Lusavoriç (Aziz Aydınlatıcı Krikor) Şapeli'ne açılır. "Tas"ın sağ bölümünün (sunaktan bakılırken) başındaki episkoposluk tahtı sonradan patriğin kullanımına ayrılmıştır.

"Tas"ın bitiminde pem bölümü başlar. Kuzey ve güney uçlarından beşer rıhtla çıkılan pem, kilisedeki dokuzuncu modülü oluşturur. Bu modülün yanal duvarları sağırdır. Pem'in doğusundaki duvarda açıl-

YESARİ, MAHMUT

506"

507

YEŞİL ALANLAR

lan dikdörtgen nişlere birer sunak yerleştirilmiştir. Bunlardan kuzeydeki İsa'nın suret değiştirmesine (Ermenice Baydzarager-butyun veya Aylagerbutyun) güneydeki ise Azize Meryem Ana'nın göğsü alınmasına (Ermenice Verapokhumn Srpuhvo Asd-vadzadzin) atfedilmiştir.

Doğu duvarında açılan yarı dairesel planlı absid kilisenin ana sunağının yerleştiği bölümdür. İki köşedeki ayaklardan sonra duvarlarda açılan iki küçük niş kutsal ekmek ve şarap, kupa vb gereçlerin konmasına yarar. Absidin kuzeydoğu ve güneydoğusunda açılan kapılar yanal odacıklara, oradaki geçitlerle de iki yanal şapellere açılır.

Merkezi kilisenin duvarlarını tonozdan ayıran ve kiliseyi çepeçevre saran bir korniş vardır. Alttan akant yapraklarının desteklediği bu korniş, süs unsuru olmasının yamsıra, son onarımda tonozdaki resimleri aydınlatan lambaları da gizlemektedir.

Surp Krikor Lusavoriç Şapeli'nden çıkıldığında ortada Patrik İstanbullu L İknadi-os Kakmacıyan'ın (patrikliği 31 Temmuz-12 Ağustos 1869) lahti yer alır. Surp Dзі-nunt Vaftizhane Şapeli çıkışında yer alan mezar ise Başpatrik Çulfa IV. Hagopos'a (başpatrikliği 1655-1680) aittir. Önce Pera Mezarlığı'nda bulunan bu kabir, istimlak sırasında Surp Yerrortutyun Kilisesi bahçesine nakledilmiştir.

Kilisede çok sayıda pencere olmasına karşın, iç mekân loştur. Buna neden olarak hemen yanındaki yüksek Tokatlıyan Hanı gösterilebilir. Kilise içini aydınlatmak için ikisi büyük, on üçü orta boy ve sekizi küçük, toplam yirmi üç avize vardır.

Kilisenin merkezi bölümü ve şapelleri beşik tonozla örtülüdür. Merkezi kilisede tonozun galeri kattan sonraki bölümü, 14 küçük bölüme ayrılmıştır. Bu bölümün uçlarına dört İncil yazarının (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna) resimleri yerleştirilmiştir. Kalan on bölüme ise Pavlus'un, Filip-pos'un, Alfeos'un oğlu Yakup'un, Barto-lomeos'un, Tomas'ın, Petros'un, Kenanlı Simon'un, Yakup'un, Andreas'ın ve Tadde-os'un büyük boy yağlıboya resimleri yerleştirilmiştir. Kilise içinde bu resimler, su-naktakiler ve 1989 onarımı sırasında mum yakma köşesi olarak düzenlenen davlumbazın üzerindeki resimler hariç, kilise içinde dekorasyon amacıyla resim kullanılmamıştır.

Kilisenin çan kulesinin bina ile estetik açıdan en küçük bir ilgisi dahi yoktur. Kuzey binasının çatısı üzerine madeni strük-türle yapılan çan-kulesi, Balyanların estetik açıdan gayet zarif yapısını bozmaktadır. Kayıtlara göre, kilise çanının 1860'larda alındığı göz önünde bulundurulursa, çan kulesinin sonradan eklendiği rahatlıkla söylenebilir.

Kilise bahçesinde yerler beyaz mermerle kaplıdır. Bunlar istimlak edilen Pera Mezarlığı'nın mezar taşlarıdır. Fakat yıllar boyunca aşınarak kayıtları silinmiş, günümüze ancak belli belirsiz birkaç harf kalmıştır.

Kilisede sütun başlıklarındaki ve diğer birçok noktadaki süslemeden daha fazla dikkati çeken ana sunaktır. Ahşaptan ya-

pılmış olan sunağın arkasına çepeçevre üzüm salkımları işlenmiştir. En üstte ise taç bölümü çok süslüdür. Burada Tanrı'yı sembolize eden üçgen içerisinde bir göz vardır. Bunun çevresinde çelenk ve çiçeklerin altından çıkan ışınlar oymayı yarı dairesel bir şekle sokarlar. Tüm bu kompozisyonun en tepesinde ise bir haç bulunur. Sunağın alt bölümünde ise başak, salkım ve yapraklar içerisinde bir kitap bulunur. Açık olan kitapta önce Tevrat'ın Yaratılış kitabının ilk satırları işlenmiştir. Sonraki onarımlar sırasında bunun yerine İncil'den başka bir satır konmuştur. Sunaktaki bir diğer göz alıcı unsur ise rengidir. Bilhassa son onarımında yenilenen varaklar, dikkatleri üzerine toplar. Sunağın ortasındaki resim genellikle "kutsal üçlüğü" temsil eden resimdir. Çerçevenin etrafında ise çiçek şeklindeki rozetler yer alır.

İç mekân üslup olarak klasik Yunan-Roma mimarisi etkisinde yapılmıştır. Bu Balyanların bir çeşit gelenekselleşmiş yapı tarzıdır. Tipik Ermeni kilise mimarisinden çok klasik mimari üsluplarını kullanan Balyanlar, Surp Yerrortutyun Kilisesi iç mekânında Korint nizamını kullanmışlardır.

Kilisenin dışında içi kadar olmasa da belli bir süsleme söz konusudur. Bu süslemede tüm yük taş görünüşünün üzerindedir. Dış duvarlardaki yontulmuş taş görünümü, köşeler, pencere etrafındaki taş işçiliği iyi birer süsleme unsurudur. Dorik nizamda tasarlanan ve inşa edilen dış cepheler, üslup açısından iç mekânla tam bir uyum sağlamazlar. Dış cephede göze çarpan bir diğer süsleme unsuru ise kapılardır. Demirden yapılmış siyah kapı kanatlarının üzerinde altın sarısı renginde defne yaprakları, kurdeleler, merkezde ise bir el ve ucunda kapıya menteşeli bir tokmak vardır.

Galeri katın aydınlanması için bir unsur olarak tasarlanan büyük pencere, koro için konan basamakların ardında kalması nedeniyle bu görevi yapamamaktadır. Bununla birlikte yarı dairesel bu pencere demir kafesi, ortasında bulunan ve "kutsal ruh"u simgeleyen güvercin motifleriyle kilisenin batı cephesinde bir süs unsuru olarak kalmaktadır.

Kilise strüktür olarak çok kalın duvarlarla yapılmıştır. Bu yığma yapı tekniğinin gereği olarak görülmektedir. Tarihçiler ve mimarlar bunca kalın duvarlar üzerine kubbe konmamasına neden olarak, kubbe inşasına izin verilmemesini kaydederler.

Şapeller ayrı birer kiliseymişçesine ele alınabilir. Bunlardan vaftizhane olarak kullanılan Surp Dzınunt Şapeli'nde vaftiz kurnasının tam karşısındaki nişe (güney duvar nişi) yerleştirilen küçük sunak ilginçtir. Yandıktan sonra, 1 Mart 1854'te yeniden mermerden inşa edilen bu sunağın banisi sarraf Yesayi Ağa Aprahamyan'dır.

Kilise içerisinde süsleme veya mekânı doldurma amacıyla resim unsuru kullanılmamıştır. Bunun yerine oymalar (sunaktaki gibi) ve duvar ayaklarında yiv, başlık ve kaide, silme, sunak tavanındaki yıldız ve benzeri öğeler kullanılmıştır.

Bibi. A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermenilerin Tarihi), İst., 1874; M. Hanesyan, *Haryurkısanyevhinkamya Hopelyan Perayi Sutp Yerrortutyun Yegeğetzvo* (Pera'daki Surp Yerrortutyun Kilisesi Yüz Yirmi Beşinci Yıldönümü), İst., 1932; G. İnciciyan, *Aşkarhak-rutyun Çoruz Masanız Aşkarhi* (Dünyanın Dört Bölümünün Coğrafyası), 5, 6. c., Venedik, 1804; İnciciyan, *İstanbul*; E. Ç. Kömürçi-yan, *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938; Kömürçiyan, *istanbul Tarihi*; E. Ç. Kömürçiyan, *Orakrutyun Yere-mia Çelebi Kömürçiyani* (Eremya Çelebi Kömürçiyan'ın Günlüğü), (yay. Başepiskopos Mebrob Nışanyan), Kudüs, 1939; M. Orman-yan, *Azkabadum*, III, Kudüs, 1927; S. Sarraf

Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubo-lis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası, 1800), (yay. Ara Kalaycıyan), Kudüs, 1967; K. Taranağtzi, *Jamanagakrut-yun Krikor Vartabedi Gamakhetzvo Gam Ta-ranağtzo* (Kemahlı veya Taranağlı Rahip Krikor'un Kronolojisi), (yay. Rahip Mesrob Nışanyan), Kudüs, 1915.

VAĞARŞAG SEROPYAN

YESARİ, MAHMUT

(5 Mayıs 1895, İstanbul -16 Ağustos 1945, İstanbul) Roman, hikâye ve oyun yazarı.

Mehmed Esad Yesarî(->) ve Yesarîza-de Mustafa İzzet Efendi(->) gibi iki ünlü hattat yetiştiren Yesarîzadeler ailesinden-dir. Babası Mustafa İzzet Efendi'nin oğlu Miralay Fahreddin Bey'dir.

15 yaşındayken haftada iki kez yayımlanan *Gıdık* (1910-1911) dergisine M. Esad imzasıyla karikatürler çizerek basın hayatına atıldı. İstanbul Sultanisi'nde öğrenim gördükten sonra devlet bursu ile Avrupa'ya gönderileceği sırada I. Dünya Savaşı başladığından Sanayi-i Nefise Mekte-bi'ne(->) girdi (1914). Yedeksubay olarak Çanakkale Savaşı'na katıldı. Savaştan sonra Sedat Simavi'nin(^) çıkardığı *Diken* (1918-1919) dergisinde de karikatürler yayımladı, gazete ve dergilerde tiyatroyla ilgili yazılar yazdı. Haftalık magazin dergisi *Kelebek'i* (1923-1924) çıkaranlar arasında yer aldı. 1934'ten sonra daha çok *Yedigün*(->) dergisinde yayımlanan hikâye ve makaleleriyle göründü. II. Dünya Savaşı yıllarının yokluk günlerinde vereme yakalanarak tedavi için yattığı Yakacık Sanatoryumu'nda ölen Mahmut Yesari, eskiden İstanbul'un yaylası, sayfiyesi sayılan bu semtin adını *Yakacık Mektupları* (1938) adlı hikâye kitabında yaşatmıştır.

Mahmut Yesari

Gövsä, *Türk Meşhurları*

60 kadar çeviri, telif ve uyarlama okul piyesi ve tiyatro eseri kaleme alan Mahmut Yesari, asıl ününü çoğunun konuları İstanbul'da geçen romanlarıyla sağladı. Hayatını kalemiyle kazanan bir yazar olarak Ahmed Rasim(->) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın(^) yolundan gitti. Büyük bir çoğunluğu 1925-1935 arasında yazılmış toplumsal değişimi gündelik olaylar çizgisinden hareket ederek yansıtan romanlarıyla ve bunlarda kullandığı açık, duru dille bir "halk yazarı" olarak tanındı.

Romanları arasında en dikkati çekenler fabrikada çalışan işçilerle köylülerin hayatını yansıttığı *Çulluk* (1927); Batılılaşmanın getirdiği sorunları ele aldığı, İstanbul'un, sanat ve eğlence çevrelerinde geçen olayların üzerinde durduğu *Pervin Ab-ı* (1927), *Kırlangıçlar* (1930), *Bahçemde Bir Gül Açtı* (1932), *Su Sineklen* (1932); aile yapısındaki bozuklukları, değişen toplumsal şartlarla iç içe yansıttığı *Ak Saçlı Genç Kız* (1928),

Bağnyamk Öwer(1930), *Tipi Dindi* (1933), *Sağnak Altında'dır* (1943).

Bunlardan *Çulluk'te* Cibali Tütün Fab-rikası'ndaC-») çalışan kadın ve erkek işçilerin gerçekçi bir biçimde yansıtılan dünyası, gündelik hayattan fabrika içindeki iş ve arkadaşlık ilişkilerine, İstanbul'un kenar semtlerinde yaşayan yoksul ailelerin acılarına, köyüyle bağlarını koparamayan roman kahramanının, ana babası ve hem-şerileriyle olan ilişkilerine ve umuda umutsuzluk çizgisinin kesiştiği noktalardaki işçi ve köylü tiplerinin dünyalarına yer verilir. Eser, 1920'ler İstanbul'unun argosundan ilginç kelime ve deyimler ihtiva etmesi ve romanın bütününde çok az yer tutmasına rağmen kurgusunda etkili olan av ve avcılık dünyasına yer vermesi bakımından da ilginçtir. Roman kahramanı Murat Çavuş'un köylü sevgilisi Esmâ ile avcılarının, avlanışıyla ilgili hikâyeler anlattığı çulluk arasında kurulan benzerlik, eserde başarılı bir biçimde sergilenir.

Su Sinekleri, Sinema delisi, artist özentili beş kız ile bunlardan birinin annesinden oluşan kadın kahramanlarıyla gerçekçiliğin sınırlarını biraz zorlayan, yer yer fanteziye kaçarak insanları kurgusal sonuçlara mahkûm eden ilginç bir romandır. Artist olduğunu ileri süren beş erkeğin Bostancı'da kurduğu kampta toplumun kabul edemeyeceği ilişkilere giren kadınlar kendilerini denize atarak intihar teşebbüsünde bulunurlarsa da kurtarılırlar. Her biri, düşünmeden başladıkları acıklı hayatın cilve-leriyle değişik sonuçlara katlanmak zorunda kalan kadın kahramanlarla ömürleri ancak bir gün süren su sinekleri arasında kurulan benzerlik romanının adında da etkili olmuştur.

Tipi Dindi ise mutsuz bir gençle, terk ettiği ve daha sonra yaşanan olaylar nedeniyle geri döndüğü ailesinin acıklı hikâyesidir. Macit, babasının ölümünden sonra kardeşlerini bir araya toplarsa da vereme yakalanan küçük kardeşi Müzehher'e çaresizlikler içinde pek fazla yardımcı olamaz. Tipili bir gecede doktor bulmak ümidiyle İstanbul'un sokaklarına düşen Macit,

ertesi gün soğuktan donmuş bir halde hastaneye kaldırılır. Kendine geldiği sırada ve ölmeden önce söylediği "tipi dindi" sözü ile kendisinin ve küçük Müzehher'in acı sonunu sergiler.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları*, 403-404; S. iskit, "Yesârî, Mahmut", *Aylık Ansiklopedi*, II, ist., 1946, s. 512-513; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi*, İst., 1967, s. 438-440; B. Necatigil, *Edebiyatımızda isimler Sözlüğü*, İst., 1985, s. 352; ay, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, İst., 1989.

M: SABRİ KOZ

YEŞİL ALANLAR

Kentsel alanların içinde veya dışında insanların spor ve jimnastik yaparak, dinlenerek veya eğlenerek boş zamanlarını değerlendirdikleri, ağaçlı ya da otsu bitkili yeşil ve açık alan sistemi. Özellikle kentlerde ve kent çevresinde bulunması gerekli alanlar.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda, tarihi yarımada, Beyoğlu ve Kadıköy-Üsküdar'da, evlerin ve köşkların bahçe içinde inşa edilmiş olmaları nedeniyle, özel yeşil alanlara fazla ihtiyaç olmamış; bu yüzden Boğaziçi ve çevresi uzun yıllar doğal haliyle kalabilmiştir. Boğaziçi mekânının, köy yerleşmeleri dışındaki alanlarında yapılan evler, saraylar, hasbahçeler ve biniş köşkları ile sayfiye olarak ya da rekreatif amaçlı kullanılmaya başlamasından sonra da koruluk ve ormanlık olduğu bilinir (bak. bitki örtüsü; Boğaziçi).

Ağaç, ağaççık, çalı ve çayır olarak sıralanabilecek olan bu yeşil örtü alanları Boğaz'da deniz kıyısından başlayarak, yamaçlara, sırtlara, tepelere, dere boylarına yayılarak, gerideki yüksek tepelerdeki ormanlara ulaşmaktaydı.

Prof. Besalet Pamay'a göre, "Orman toplumu içinde yapraklı ağaçların yuvarlak tepeleriyle arazinin morfolojik yapısı (yuvarlak tepeleri) arasında harmonik bir uyuşumun ortaya koyduğu ve bu yeşil örtü ile mavi deniz sularının kucaklaştığı doğal peyzaj yapısı, sadeliği, sükûn ve huzur verici karakteri, her adımda değişen özel morfolojik yapıya sahip mekânları, Boğaziçi'nin, dünyanın birçok yerlerinde görülmeyen dengeli bir peyzaj yapısı kazanmasına imkân vermiştir."

Boğaziçi'nde yerleşme, Türklerin İstanbul'u fethinden sonra yavaş yavaş yoğunlaşmaya başlamıştır. Önce kente yakın yörelerde, dere vadilerinde kurulan yerleşmeler giderek Boğaziçi'nin kuzeyine doğru çıkmıştır. Basit köy evlerinden başlayarak sahilsaray, yalı, kasır, köşk, lebiderya evler gibi türleri içeren daimi yerleşmeler 18. yy'a kadar yavaş yavaş gelişmiştir. Bu yüzyıldan itibaren güvenliğin devletçe daha iyi sağlanmasıyla, Boğaziçi'nde buharlı gemilerin de sefere başlamasıyla birlikte Boğaziçi'ne yerleşme isteği artmış, kara ulaşımı olanakları da geliştirilmiştir.

Yerleşmelerin artmasıyla ulaşım için yol yapma, tarım için tarla açma, barınmak için ev yapma, yakacak vb için yapılan ağaç kesimleri, buna karşılık Türklerin iskân ettiği alanlarda kabir ve mezarlıklarda,

türbe ve cami avlularında dikilmeye başlanan ehrami serviler, Boğaziçi'nin doğal peyzajını değiştirmeye başlamıştır.

Daimi yeşil kalan serviler, orijinal görünüş, biçim ve renkleriyle Boğaziçi peyzajına hâkim olmaya başlamışlar; o devirde gayrimüslimler için kullanımı yasaklanan serviler Türkler için dini ve uhrevi (ahi-retle ilgili) yapıların sembolü olmuşlardır.

Fıstıkçamları da Boğaziçi'nin doğal peyzajını etkileyen ve yeşil alanları zenginleştiren bir ağaç türüdür. Vadi tabanlarında, derin ve sulak topraklarda yetişen ve yetiştirilen çınarlar ile dişbudak, ıhlamur, karaağaç ve atkestanesi de koru, mesire ve bahçelerde fazla kullanılan bitki türlerin-dendir.

Boğaziçi'nin doğal bitki örtüsü, kapladığı alan ve zenginlik açısından giderek değişikliğe uğramıştır. Tarihi bahçelere ve doğal bitki örtüsü kalıntılarına bakılırsa geçmişte, yapraklı orman alanları çoğu yerde Boğaziçi kıyılarına kadar dayanmaktaydı. Zaman içinde tahriplerle ve başka nedenlerle orman alanları Rumeli yakasında kuzeye ve batıya, Anadolu yakasınday-sa kuzeye ve doğuya çekilmiştir. Bu sırada hem alan genişliği, hem de ağaç serveti (çeşitliliği) azalmıştır. Bugün Boğaziçi ve çevresinde korular ve baltalık orman kalmıştır.

Baltalık ormanların da çoğu yeri açık ve boşlukludur. Rumeli yakasında Büyükde-re Koyu'nun batısında kentsel alan dışındaki ormanlık alanda yer alan Belgrad Or-manı(->) yaklaşık 200 yıl önce 13.000 hektar alanıyla Levent sırtlarına kadar inmekteyken, bugün ortalama 5.000 hektar civarına inmiştir. İçinde yer alan 9 adet su bendi ve çevrelerindeki piknik alanları yaklaşık 47 hektar civarındadır.

Batıda ve doğuda Orman Bölge Müdürlüğü tarafından, ormanlaştırılması gereken alanlar ağaçlandırılmaktadır. Sarıyer-Yenimahalle'nin kuzeyinde Feneryolu devlet ormanı, Anadolukavağı'nda Selvi Burnu ve Anadolufeneri devlet ormanları ayrıca Ayazağa'nın kuzeyinde yer alan Fatih Ormanı, Ayazağa Ormanı ile Şeytandere ormanları da ağaçlandırılarak ormanlaştırıl-mış alanlara örnek verilebilir. Fatih Ormanı 566 hektar olup koru niteliğinde gününbirlik dinlenceye açıktır. İstanbul il alanı içinde Orman Bölge Müdürlüğü'nce ağaçlanacak ya da piknik amaçlı kullanılacak olan alanlar için beşer yıllık amanejman planları ya da 1988-2010 yılı Master Projesi gibi özel rekreasyon projeleri yapılmakta ve uygulamalar devam etmektedir.

Geçmişte Osmanlı döneminde Boğaziçi yerleşmelerinde yeşil alan olarak kabul edeceğimiz akarsu vadilerindeki verimli alanlar öncelikle meyve ağaçlarının dikimi için ayrılırdı. Semtler çoğunlukla yetiştirdikleri meyveleri ile anılırdı.

Boğaziçi vadilerinde meyve bahçelerinin dışında veya gerisindeki alanlarda oluşturulan bostanlarda her tür sebze yetiştirilirdi.

Eski Türk mahallerinde yeşil alanlar evlerin bahçeleriydi. Bunun dışında korular, hasbahçeler, cami ve hazire ağaç-

YEŞİL EV

508

509

YEŞİLDİREK HAMAMI

lıkları, bostanlar, saray bahçeleri ve mezarlıklar vardı. Bunun dışında şehrin ortak yeşilliği meydanlar ve mesirelerdi. Bu gibi yerlere iskân izni verilmezdi.

18. yy'da, Lale Devri'nde Fransızların etkisi Türk bahçelerinde görülür. Çamlıca ve İhlamur mesireleri de bu yüzyılda kullanılmaya başlar. 19. yy'ın başlarında istanbul halkı evlerinin dışına çıkmaya, doğaya özlem duymaya başlar, böylece çayırıklarda, su kaynaklarının çevrelerinde, ağaçlı alanlarda mesire yerleri oluşmuştur. Ayamama, Çırpıcı, Bayrampaşa, Kâğıthane, Küplüce, Cankuyusu, Ayazma, Kuşdili, Haydarpaşa, Feyzabat, Göksu, Küçükusu, Paşabahçe, Beykoz ve Büyükdere çayırıkları; Nafıba-ba Tepesi, Kayışdağı, Yakacık, Göztepe, Çamlıcalar, Alemdağı, Nakkaştepe, Karlık Tepe, Yuşa Tepesi ile Karakulak, Hünkâr, Çırçır, Kestane ve Kızılcık suları gibi su kaynakları çevrelerinin mesire olarak kullanımı başlamış ya da eskiden var olan a-lanların kullanımı yoğunlaşmıştır. O döneme göre yeşil alan sayılması gereken bu mesirelerin çoğu bugün mevcut değildir.

Tarihsel akış içinde doğal, kişisel, ekonomik geçim amaçlı ve mesire yerleri olarak belirlenen yeşil alanların kentsel alanda planlı bir şekilde düzenlenmesi Cumhuriyet dönemiyle başlar.

1930'da, ilk kez imar planı yapımı zorunluluğu getiren, ayrıca istanbul Belediyesi ve Vilayeti yönetimlerini de birleştiren 1580 sayılı Belediye Yasası uygulamaya konmuş, 1935'te imar planı yapımı görevi Nafia Vekaleti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) verilmiştir. 1936'da da Fransız şehirci Hen-ri Prost'a(->) istanbul şehrinin planını yapma görevi verilmiş bu görev 1950'ye kadar sürmüştür. Daha sonraki yıllarda İstanbul'un imar planı veya sanayi gibi tek bir sektör planı ya da Büyük İstanbul Nâzım Plam'nı yapma görevi yerel yönetimle, İmar ve İskân Bakanlığı (1984'te Bayındırlık ve İskân Bakanlığı adını almıştır) arasında çeşitli defalar el değiştirmiştir. Hazırlanan 1/5.000 ölçekli imar planlarında ve 1/1.000 ölçekli uygulama planlarında kentsel alan içindeki yeşil alanlar ve kullanım biçimi de belirlenmiştir.

Ancak gerçek uygulamalar her zaman imar planlarına paralel olamamıştır. 1950'

Kuruçeşme'de

kömür

deposunun

kaldırılmasıyla

oluşturulan

park.

Cumhuriyet

Gazetesi Arşivi

den itibaren İstanbul'a Anadolu'dan başlayan göçle gelen nüfus miktarı zaman içinde giderek artmıştır. İstanbul'a gelenler plansız ve izinsiz yerleşmeler oluşturmuşlar, dolayısıyla kentsel alanda imar planında açık ve yeşil alan olarak ayrılan alanlar gerçek işlevine kavuşamadan yerleşme işgaline uğramıştır; veya mevcut çayır, açık alan, koru vb yeşil alanlar da işgale uğrayarak işlevlerini yavaş yavaş yitirmişlerdir.

Bugün kent ve bölge planlaması ilkelerine göre yerleşme içi ve dışı alanlardaki yeşil alanlar amaca göre birkaç farklı sınıflamayla ele alınabilir. Konumuna göre yerleşme içi ve dışı, yeşil alanlar fonksiyonuna göre aktif ve pasif yeşil alanlar; değişik kullanışlara göre dinlenme alanı, spor alanı oyun yerleri, eğlence yerleri gibi sınıflandırmalar yapılabilir.

Bugün İstanbul'da bilimsel anlamda yeşil alan yetersizliği mevcuttur. Park ve Bahçeler Müdürlüğü tespitlerine göre İstanbul'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi 11 şefliğin sorumluluk alanlarındaki yeşil alanların türü ve yüzölçümleri şöyledir: İstanbul Bölge Şefliği sorumluluk alanında, 9 adet çocuk oyun alanı, basket oyun alanı, sahil parkları, kent içi dinlenme parkları, fidanlıklar, refüjler, meydanlar, anıt parkları, deniz otobüsleri çevresi gibi yeşil alanların toplam yüzölçümü 350.000 m²'dir.

Haliç I. Bölge Şefliği alanında, parklara ilaveten 12 adet çocuk oyun alanı, 9 adet de spor sahasının yüzölçümü toplam 633.000 m²'dir. Haliç II. Bölge Şefliği'nde toplam 400.000 m² yüzölçümünde 10 adet çocuk oyun alanı, 9 adet de spor alanı vardır. Florya Bölge Şefliği'nde, Atatürk Ormanı, 4 çocuk oyun alanı, 1 futbol sahasının toplam yüzölçümü 700.000 m²'dir. Gülhane Parkı Şefliği'ne bağlı, Gülhane ve Sarayburnu parkları, 1 çocuk oyun alanı ve 1 hayvanat bahçesi, Yıldız Korusu, Emir-gân Korusu ve çocuk oyun alanı ile toplam 970.700 m²'dir. Beyoğlu Bölge Şefliği'ne bağlı yeşil alanların toplam yüzölçümü 2.011.000 m²'dir. Anadolu Yakası Koruları Şefliği'nde içinde 4 çocuk oyun alanı, 3 spor alanı da bulunan yeşil alanların toplam yüzölçümü 1.003.000 m²'dir. Üsküdar

Bölge Şefliği'ne bağlı toplam 320.550 m² yeşil alan vardır. Göztepe Bölge Şefliği'nde 2 çocuk oyun alanı ve 12 spor alanını da içeren 433.100 m²'lik bir alan mevcuttur.

Toplam olarak İstanbul Büyükşehir Belediyesi içindeki 15 ilçede 715 park 400 çocuk parkı var olup toplam 9.633.840 m²'lik yeşil alan bulunmaktadır. Kent içi alanda 1990 itibariyle kişi başına 1,4 m² yeşil alan düşmektedir. 1985'te kişi başına düşen alan 1,8 m² idi.

Hesaplanan birim yeşil alana spor alanları, stadyumlar, özel korular, saray, müze, yalı ve konakların bahçeleri, fiili orman alanları, mezarlıklar vb belirli bir kesim için aktif, genelde pasif olan yeşil alanlar dahil değildir. Sayılan yeşil alanlar havanın temizlenmesi, oksijen temini, görsel doygunluk verme bakımından yararlıdır.

İmar ve İskân Bakanlığı yeşil alan ihtiyacı için 1,42 mVkişi, mahalle parkları için 1 mVkişi gibi normlar saptamıştır. Ancak nüfusun daha az, yeşil alanın fazla olduğu 1978'de bile uygulamada bu standartların çok altına düşüyordu.

Günümüzde İstanbul yeşil alan açısından, özellikle kent içinde fakir bir şehir görünümündedir ve çarpık kentleşme ve iskânın yeşil alanlarda yarattığı erozyonun en belirgin olduğu şehirlerden biridir.

Bibi. A. Çetiner, "İstanbul'da Yeşil Alan Gereksinimleri", *Büyük İstanbul'un Yeşilalan Sorunları*, İst., 1978, s. 231-234; B. Pamay, "Boğaziçi ve Çevresinin Bugünkü Doğal Peyzaj Yapısı" *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu*, ist., 1973, s. 65-77; *Kentlerdeki Yeşil Alanlar, Korunması ve Geliştirilmesi Sempozyumu*, İst., 1975; Ç. Aysu, "Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim", (İstanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 107-109; K. Ekşioğlu, *Yeni İmar Mevzuatı*, İst., 1985, s. 54-58, 135-136.

ÇİĞDEM AYSU

YEŞİL EV

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Kabasakal Caddesi'ndeki tarihi bir binada meydana getirilen ve İstanbul'da kendi türünde bir çığır açan, turistik tesis.

Beyazıt-Sultanahmet eksenindeki doku içinde, geniş bahçeli ve büyük boyutlu konutlar, 1950'lerin başına kadar yaşayabilmiş, sonra nüfus artışı sebebiyle yerlerini birbirine bitişik beton binalara terk etmeye başlamışlardır. Reji Nazırı (bugünkü karşılığı ile Tekel Genel Müdürü) Şükrü Bey'in evi olan bu konak, epeyce harap halde, 1970'lere erişebilmişti. Türkiye Tu-ring ve Otomobil Kurumu(->), II. Dünya Savaşı sonrasında İstanbul'un hem genel imar, hem de turizm yatırımları yoğunluğunun, şehrin modern kesimi olan Taksim-Harbiye'ye yönelmesinin, hem kültür, hem de turizm açısından yanlış bir gelişme olduğu ve asıl, üzerinde Ayasofya(->), Topkapı Sarayı(->), Sultan Ahmed Külliyesi(->) ve Kapalıçarşı(->) gibi olağanüstü yapıların oturduğu toprağın değerlendirilmesi gerektiği kamsıyla, en göz önü yerdeki bu binayı, örnek oluşturacak bir konaklama ve ağırlama köşesi haline getirme planım uygulamaya sokmuştur. 1977'de devrin ölçülerine göre ehven bir fiyat olan 7.000.000

Yeşil Ev

Nazını Timuroğlu

TL'ye satın alınan ahşap yapı, onarılarak kullanılamayacak kadar harap halde bulunduğundan Anıtlar Yüksek Kurulu'nün onayı ve Prof. Doğan Kuban'ın(-0 desteğiyle, ilk "ikinci grup eski eser" uygulaması olarak, sökülüp dış cepheleri bütün ayrıntılarıyla aynısı olmak üzere yeniden inşa edildi. İçeride de sadece harem tarafı merdiveni kaldırılarak eski bünye ve odalar düzeni (19 adet) korundu. Tavan yüksekliklerinde ahşap konağın ölçüleri sürdürüldüğünden, salon kısmen en üst katta kalmış oldu. Döşemede, bir 19. yy kışlık İstanbul konağının üslubuna (pirinç karyolalar, kadife perdeler vb) yer verildi. Yıldız'daki Serasker Rıza Paşa Kona-ğı'ndan arta kalmış pembe porfirden anıtsal havuz sökülüp bahçeye yerleştirildi ve bir de sera yapıldı. Hiç reklam yapılmadan Mart 1984'te önce "Konak" adı ile açılan bu özgün eser, kısa zamanda dünya çapında ün kazandı. Kalan yolcuların anlatımları ile otele gelen *Washington Post*, *New York Times* ve *Frankfurter Allgemeine* gibi büyük gazetelerin muhabirleri övücü yazılar yayımladılar. Onların etkisiyle, Merkezi Londra'da bulunan "Europa Nostra" kuruluşu, yılın madalyasını "Yeşil Ev"e verdi.

1980'de Malta Köşkü'nün kazandığı başarı diplomasından sonra, bununla bir ülkeye ilk kez, iki ödül verilmiş oldu.

Son yıllarda Yeşil Ev örneğinin taklidi yolunda, bölgede yaygın bir gelişme gözlenmektedir. Ancak bu girişimler daha fazla sermaye ve yatırım gücüyle ve bilgi ve görgü birikimiyle çevrenin kimliğini sürdürmekte olumlu bir rol oynayabileceklerdir.

Yeşil Ev'in, İstanbul turizmi içinde üstlendiği rolün en iyi analizini, bir Bizans sanatı yazarı olan Lord John Julius Nonvich yapmıştır:

"Daha önce uzun yıllarda İstanbul'a gidişlerimizde, zor bir ikilem içinde kalırdık: Müzelere ve ören yerlerine yakın olan tari-

hi yarımada otellerinin, konfordan ve temizlikten nasipsiz kalitesine katlanmak veya Beyoğlu'nun uluslararası markalı tesislerinde kalıp, yoğun trafikte günde 4 kez, saatler kaybetmek. Yeşil Ev, dünya kalitesini, üstelik İstanbul kimliği katarak, müzeler bölgesine taşımakla, şehirde bir reform yapmış oldu".

Lord'un bu gözlemini, Fransız Cumhurbaşkanı Mitterand, 1992-1993 yılbaşını Yeşil Ev'de geçirmek suretiyle doğrulamış ve İstanbul'da kültür imarının alması gerekli doğrultu konusunda, o da örnek bir davranış sergilemiştir.

ÇELİK GÜLERSOY

YEŞİLÇAM SOKAĞI

Beyoğlu İlçesi'nde, istiklal Caddesi'nde(->), Balo Sokağı ile Sakızağacı Caddesi arasındaki sokaktır.

Said N. Duhanî, anılarında sokağın adını Rue Yechil (Yeşil Sokağı) ve eski De-veux Sokağı olarak anmaktadır. Sokağın girişinde sol köşedeki devasa yapı, Cerc-le d'Orient'dir(->). Sağdaki ve bugün kullanılmayan yapı ise bu sokağa eskiden adım veren zamanın Osmanlı Bankası genel müdürü Mösyö Deveux'nun yaptırdığı ve içinde bir zamanların ünlü Şark Sineması ile Saray Sineması'nın(->) bulunduğu Lüksem-burg Apartmanıdır. Sokak, Emek Sinema-sı(->) ve Sinepop (eski Ar) sinemalarından sonra sola döner ve birkaç bina sonra da sağa dönerek küçük bir köşeyle Büyük Bayram Sokağı'na açılır.

Bugün Emek Sineması'nın bulunduğu yerde bir "skating ring" (buz pisti) vardı. Çerde d'Orient bloğunun içindeki, Şehir Tiyatroları Yeni Komedi sahnesi olarak da kullanılan salonun girişi bu dönemde Ye-şilçam Sokağı'ndaydı. Salon daha sonra bir hazır giyimci dükkânına dönüştürüldü. Sokağın ilk dönemecinde Türkiye'nin ilk büyük kafeteryalarından biri vardı. Bu dö-

nemeç Surp Asdvadzadzin Ermeni Katolik Kilisesi binalarının çevresinden döner. Son dönemecin köşesindeki yapı restore edilerek Film-San Vakfı Suzan Yakar Rut-kay Sağlık Kültür ve Sanat Merkezi haline getirilmiştir. Bu köşenin ters tarafındaki bir geçitle (Halep Çarşısı Geçidi) yeniden İstiklal Caddesi'ne çıkılabilir.

Yeşilçam Sokağı, bir zamanların birçok film dışalım şirketi ile film yapımcılarının bürolarının bulunduğu bir yer olduğu için ABD'nin Hollywood'u ve İtalya'nın Cine-citta'sı gibi, adı Türk Sineması'yla özdeşleşmiş bir sokaktır. Sonuna doğru, giderek harap ve hattâ terk edilmiş yapılar bulunan sokakta hâlâ bazı film yapım ve dışalım şirketlerinin büroları vardır.

Bibi. M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi*, İst., 1993, s. 205; S. N. Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler*, İst., 1984, s. 94; S. Giz, *Beyoğlu 1930*, İst., 1992, s. 122.

RAŞİT ÇAVAŞ

YEŞİLÇAY

bak. AĞVA

YEŞİLDİREK HAMAMI

Beyoğlu İlçesi'nde, Azapkapı'da, Yolcu-zade ve Yolcu Hamamı sokaklarının Tersane Caddesi ile kesiştikleri yerde bulunmaktadır.

Sokollu Mehmed Paşa tarafından, Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. *Tezkiretü'l-Bün-yan*, *Tezkiretü'l-Ebniye*, *Tuhfetü'l-Mima-rin* ve *Adsız Risale'de* adı geçen hamamın yapım tarihi bilinmemektedir. Sokollu Mehmed Paşa Camii(->) karşısında çifte hamam şeklinde inşa edilmiş olup erkekler girişi Tersane Caddesi'ne, kadınlar girişi de Yolcu Hamamı Sokağı'na açılmaktadır. Tarihinin bilinmemesinin yanı sıra yapımına ait birçok açıklanamayan noktanın olması, araştırmacıların bu hamamdan uzak kalmasına neden olmuş, yakınındaki camii çoğu kaynakta tek başına

incelenmiştir. Sinan'ın camiyi inşa ederken hamamı yalnızca onardığı ileri sürülmekte, hamam Sinan'ın eseri sayılmadığından, dikkati çekmemektedir. Hamamın erkekler kısmı sıcaklığının plan ve mimari elemanlar bakımından Süleymaniye Hamamı ile benzer olduğu görülmektedir. Sinan'ın bu hamam yerindeki bazı kalıntılardan yararlandığı da doğru olabilir. Erkekler kısmında yer alan sekiz sütundan dolayı "Yeşildirek Hamamı" olarak adlandırılmıştır. Araştırmacılar, adındaki direk kelimesinin tekrarına bakarak, Direklice Hamamı ile Yeşildirek Hamamı'nı karıştırmışlardır. Fatih vakfiyeleri arasında yer alan Direklice Hamamı, Kurşunlu Han, Kalafatyeri civarı, Süleyman Nahrâs Mahallesi'ndeydi. Yeşildirek Hamamı ise Galata surlarının batı tarafında olup Sokollu'nun vakfidir.

Cadde cephesinde yer alan erkekler kısmı girişinden, dört taraflı bir galerinin bulunduğu soyunmalığa geçilmektedir. Soyunmalık girişinin iki yanında birer, Yol-cuzade Sokağı cephesinde de üç penceresi vardır. Giriş aksındaki yaşmaklı kapıdan geçilen soğukluk, sağında tuvaletlerin, solunda bir ılık halvetin yer aldığı, üs-

L.

YEŞİLKÖY

510

511

YEŞİLKÖY

tu aynalı tonozla örtülü bir mekândır. Günümüzde kaynağı belirsiz bir molozla dolu soğukluktan pendentif kubbeli ılık halvete geçiş genişletilmiş, tuvalet girişi de girilemeyecek kadar aşağıda kalmıştır. Soğukluktaki bir kapıdan girilen sıcaklık bölümü, Sinan'ın tasarladığı mükemmel planlardan birine sahiptir. Haçvari planlı sıcaklığın dört köşesine pendentifli kubbelerle örtülü dört halvet yerleştirilmiş, ikişer kurnalı halvetler orta mekândan alçak bölme duvarlarıyla ayrılmıştır. Halvetlere geçiş, ikişer sütuna oturan küçük sivri kemerli açıklıkların altında, bölme duvarları yüksekliğinde kemerli mermer levhalarla sağlanmıştır. Halvetlerin pendentifli kubbeleri, bu ikişer sütun ve duvarlara oturmaktadır. Külhanın büyük buhar penceresi, girişin karşısında, sol taraftaki halvetin duvarındadır. Orta mekânda, kubbeye geçişte küçük kemerlerin üstünde ortaya çıkan boşluklara dört pendentif yerleştirilerek oldukça basık bir kubbeyle üst örtü oluşturulmuştur. Sekizgen plana oturtulduğu halde pendentiflerin yerleştirildiği kubbe, halvetlerin iki yanında bulunan sekiz sütuna taşınmıştır. Halvetlerin arasında sivri kemerle geçilen dört eyvan, düz tonozla örtülü olup giriş eyvanı dışındakilerde ikişer kurna yer

alır. Eyvanlarda bulunan sade kurnaların aksine, halvet kurnaları dört köşeli olup köşeleri mukarnasla pahlan-mıştır.

Orta mekânın sekizgen planının köşelerim sütunlar oluşturmaktadır. Sütun başlıklarının üzerinde yedigen yastıklar yer almakta, başlıklardan çıkan yedi iri mukar-nas yaprağı, yastıkların köşelerine yönelmektedir. İki yaprak arasındaki mesafenin açıldığı yerlerde kazayağı, kısa olan yerlerde de fitil yerleştirilerek mukarnaslı başlıklar oluşturulmuştur. Soğukluğu dolduran moloz, burayı da örttüğü için gö-bektaşımın planı anlaşılamamaktadır.

Kadınlar kısmının Yolcu Hamamı Soka-ğı'ndaki kapısı armudi profilli mermer sö-veli olup yol kotunun yükselmesi sonucu kapatılmıştır. Sıvayla kesme taş görünümü verilen ön cephenin sol tarafına kadınlar kısmı soyunmalığına girilen bir kapı

Yeşildirek Hamamı

Ozan Bilgisiren, 1994

açılmıştır. Soyunnalık kısımlarının ikisi de ahşap çatılı olup kadınlar kısmı soyun-malığı üzerinde dikdörtgen planlı, cepheleri üçer pencerele bir aydınlık feneri bulunmaktadır. Fenerin pasalı tavanının ortasında bir yıldız motifi vardır.

Soyunmalıktaki yaşmaklı kapıdan geçilen soğukluk mekânı erkekler bölümü-nünkiyle simetriktr. Burada tuvaletler solda, ılık halvet ise sağda yer almaktadır. Soğukluktan geçilen kadınlar sıcaklığı, enine uzanan, ortası pendentif kubbeli ve iki sivri kemerle ayrılan yan eyvanları düz tonozla örtülü bir mekândır. Girişin karşısına yerleştirilen pendentif kubbeli iki halvet hücresiyle sıcaklık mekânı tamamlanır. Kare planlı halvetlerde dörder, eyvanlarda ise üçer kurna bulunur. Genellikle bu plan tipindeki hamamlarda görülen iki halvet kapısı arasında yer alan mihrap biçimindeki niş, burada da bulunmaktadır. Ancak uzatılarak bu duvara birleştirilen dikdörtgen planlı göbektaş, nişin alt kısmını kapatmıştır. Hamamın sıcaklık bölümlerinin planı birbirinden farklı olduğu halde, birçok kaynakta simetrik çifte hamam olarak geçmektedir. Bu yanlış, araştırmacıların kadınlar kısmı sıcaklığına girememiş olmalarından kaynaklanabilir.

Hamamın dış duvarlarında o dönemde kullanılmayan 40x40x3,5 cm boyutlarında tuğlalar görülmektedir. Orijinal beşik tonuzu halen duran sıcak su deposu ve külhan, hamamın arkasına boydan boya yerleştirilmiştir. Soğukluk ve sıcaklık kısmının dış duvarlarında tek sıralı kirpi saçak görülmektedir. Binanın iki yanında, tuvaletlerin oluşturduğu kanatlar taştan, klasik düz profilli saçak kornişiyile sonuçlanır. Soyunnalık bölümlerinin çatı ve saçaklarının orijinal olmadığı, yeni tuğlalarla düzenlenmiş saçaklardan anlaşılmaktadır.

Özel mülk olan hamam, günümüzde erkeklere tekli olarak çalışmakta ve yalnızca kadınlar kısmı kullanılmaktadır. Erkekler kısmı soyunmalığı ticarethaneye dönüştürülmüş, ılıkığa geçen girişi kapatılarak, hamamdan bağımsız hale getirilmiştir. Kullanılmayan erkekler sıcaklığına tek giriş kadınlar sıcaklığındandır.

Bibi. 2. Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgü Tarihi Yazmalar-Belgeler*, İst., 1988, s. 39, 76, 92, 99, 100; Ayverdi, *Fatih IV*, 598; Kuran, *Mimar Sinan*, 398; S. Atılı, "Mimar Sinan Dönemi Hamamları Konusunda Bir Araştırma", (Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Anabilim Dalı yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1990, s. 85, 87, 88.

SiNAN ÖZGEN

YEŞİLKÖY

istanbul'un batı kesiminde, Marmara Denizi kıyısında, Bakırköy (Ataköy) ile Florya arasında kurulu, Bakırköy İlçesi'ne bağlı Yeşilköy Şevketiye ve Yeşilköy Ümraniye mahallelerinden oluşan semt.

Sınırları kuzeyde Sirkeci-Halkalı tren yolu ve onun kuzeyindeki Atatürk Havalimanı, güneyde Marmara Denizi, doğuda Yeşilköy'ün bir uzantısı olarak yakın dönemlerde gelişen Yeşilyurt yerleşmesi, batıda Florya(->) ve Florya sahillerinin Yeşilköy'e doğru uzantısı olan Belediye Dinlenme Kampı tesisleriyle çizilir.

Yerleşmenin tarihi bölümü, eski iskele çevresinde, küçük Yeşilköy Koyu'nun batısında, üzerinde Rıhtım Sokağı, Mirasyedi Sokağı, incir Çiçeği Sokağı gibi eski sokaklar olan burun ve Yeşilköy istasyonuna doğru uzanan istasyon Caddesi çevresidir. Batıda Çekmece Caddesi'nin batısı, doğuda 14 Nisan Caddesi'nin doğusu, cadde ve sokakların birbirlerini çoğunlukla dik kestiği (ızgara planlı), görece yeni kurulmuş mahallelerdir. Yeşilköy Feneri(->) burnundan doğuya doğru da, kendisi ayrı bir mahalle olan Yeşilyurt vardır.

Yeşilköy'ün eski adı Ayastefanos'tur. Bu ad, bir Hristiyan azizi olan ve semtte adına, bugün mevcut olmayan bir kilise yapılmış bulunan Ayios Stefanos'un günlük dildeki söylenişinden gelmektedir. Yeşilköy adı semte, istanbul'un idari yapısının yeniden düzenlendiği 1930'da verilmiştir, isim babasının uzun yıllar burada oturmuş ünlü yazar Halit Ziya Uşaklıgil olduğu söylenir.

Yeşilköy'ün tarihinin bir hayli gerilere gittiği, geç Roma ve Bizans dönemlerinde burada, Region'a(-0 kadar Marmara kıyısı boyunca yazlık saray ve ikametgâhlar bulunduğ; hattâ daha önce, kentin Roma döneminde bile burada bahçeleri denize açılan yazlık villaların olduğu yazılmaktadır, istanbul'un çeşitli defalar kuşatılması sırasında, Yeşilköy ve çevresi zaman zaman büyük tahribata uğramış, IV. Haçlı Seferi sırasında Latinler Yeşilköy'de karaya çıkmışlar ve

donanmalarını Yeşilköy açıklarında demirlemişlerdir. Evliya Çelebi'ye göre, Araplar İstanbul'u almak için tertipledikleri seferlerin üçüncüsünde, şehri alamayıp geri dönerlerken Yeşilköy'ü tahrip etmişlerdir.

Osmanlı döneminde küçük bir Rum köyü olan Ayastefanos, II. Mehmed'in kuvvetleri tarafından, İstanbul kuşatmasına bir hazırlık olarak, yöredeki başka yerleşmelerle birlikte Şubat 1453'te alınmıştır. Kanıtlanmamış bir söylentiye göre, Fatih Yeşil-köy-Zeytinburnu önlerinde geçen Ayastefanos deniz savaşını, atını Yeşilköy Burnu'ndan denize sürerek başlatmıştır.

16. yy'dan itibaren Yeşilköy ve çevresinde içlerinde köşkler bulunan ve mesire yerleri olan çok büyük bahçeler olduğu bilinir. *Tarih-i Selânikî'de*, Ayastefanos yakınında bulunan iskender Çelebi Bahçesi'nden söz edilmekte ve 19-20 Eylül 1563'te Halkalı Deresi civarında avlanmakta olan Kanuni'nin, o tarihte birden başlayan tufanı andıran yağmurdan bu bahçedeki köşklere birine sığınarak kurtulduğu yazılıyorsa da, iskender Çelebi Bahçesi'nin Bakırköy hattâ Kazlıçeşme'ye kadar uzandığını ileri süren kaynaklar da vardır. Yine Florya'da bulunduğu tahmin edilen Florina Bahçesi'nin, iskender Çelebi Bahçesi ile ayrı iki bahçe mi, yoksa aynı bahçe mi olduğu da tartışmalıdır. Ancak, Ayastefanos çevresinin çok büyük, ağaçlıklı, yeşillikli bahçe ve mesirelerle kaplı olduğu açıktır.

16. ve 17. yy'larda Ayastefanos, batıdan gelen gemilerin demirledikleri küçük bir limandır. Daha sonraki yüzyıllarda, 19. yy'ın ortalarında burada küçük bir tersanenin bulunduğu da sanılmaktadır.

19. yy'ın ikinci yarısına kadar, zaman zaman mesirelerine geline ve oldukça uzak sayılan bir köy olan Ayastefanos, bu yüzyılın ortalarından itibaren canlanmaya başlamıştır. 1852 başlarında Köprü'den Yeşilköy'e düzenli vapur seferleri konmuş; 1870'te tren işlemeye başlamış ve bir istasyon binası kurulmuş; Ayastefanos'a yerleşenlerin sayısı artarken buraya gününbirlik dinlenmeye ve eğlenmeye gelenlerin sayısında da artış olmuştur. 1855'te Paris'te yayımlanan *Voyage à Constantinople* adlı gezi anılarında Boucher de Perthes, Yeşilköy'den, harikulade görünümü olan bir köy olarak söz etmekte; Yeşilköy'den İstanbul'a doğru uzanan sahil şeridinde

Yeşilköy

İstanbul Ansiklopedisi

Yüzyıl başından bir kartpostalda Yeşilköy. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi*

devlete ait büyük binalar, cephanelikler (baruthane), kışlalar ve bahçeler içinde evler gördüğünü yazmaktadır. Fyler Tow-send, 1850'de Londra'da yayımlanan *Cruise on the Bosphorus* adlı eserinde Yeşilköy sahilleri

boyunca uzanan tebeşir kayalarından ve köyün şirin beyaz evlerinden söz eder.

1840'larda Yeşilköy'de bazı imar hareketleri gözlenmekte, yeni konaklar yapıldığı anlaşılmaktadır. Abdülmecid 1842'de eski Barutçubaşı Konağı'nın yanına bir çeşme yaptırmış; daha önce iki defa yanan Rum kilisesi 1845'te Barutçubaşızade Bo-gos Bey tarafından yeniden kagir olarak

inşa ettirilmiş ve bu son haliyle günümüze kadar gelmiştir.

19. yy'ın son çeyreğinde Ayastefanos'un adının sık sık duyulmaya başlaması, 3 Mart 1878'de Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren ve Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybettiğini belgeleyen Ayastefanos Antlaşması(->) ve daha sonra, burada ölen Rus askerlerinin anısına dikilen Ayastefanos Rus Anıtı(->) ile dir.

Yeşilköy'ün gayrimüslim, özellikle de Rumların yoğun yaşadığı bir yerleşme olması fiziksel çevreyi, konut ve yerleşme düzenini etkilemiştir. Yeşilköy'de, suriçi Müslüman mahallelerindeki geometriden

YEŞİLKÖY FENERİ

512

513

YILDIZ

uzak sokak dokusu yerine, semtin sadece yeni kurulan mahallelerinde değil, diğer kesimlerinde de çoğunlukla birbirlerine dik ve paralel sokaklar görülür, istasyon Caddesi ve İskele Meydanı çevresi, 19- yy'dan kalmış veya eski yapıların değişime uğramasıyla ortaya çıkmış ilginç binalara en fazla rastlanan bölgelerdir. 1980'lerde hâlâ görülebilen, bugün sayıları iyice azalmış olan barok ve art nouveau izleri taşıyan binalar yanında, neogotik çizgilere de ahşap evlerin kimi detaylarında, örneğin eğimli çatılarda ve saçak yelelerinde zaman zaman rastlanır. 19. yy'm ikinci yarısından sonra ortaya çıkmış bu iki veya üç katlı konutlar, semtte bugün çok sayıda olan yüksek yapılara geçişin ilk adımları sayılabilir.

1960'lardan sonra Yeşilköy'ün doğusunda yavaş yavaş yeni bir yerleşme gelişmeye başlamış ve Yeşilyurt doğmuştur. Yeşilköy'ün kendisi de 1970'ler, hele de 1980'ler sonrasında hızlı bir değişme sürecine girmiş; nüfusu artarken, bir zamanların sakin sayfiyesi yaz kış oturan ve kentin yorucu kalabalığının dışında kaldığı için orta-üst sosyoekonomik kesimlerce tercih edilen, seçkin bir semt niteliği kazanmıştır. En canlı toplumsal olayların yaşandığı ve tarihte de benzer işlevlerle yüklü Yeşilköy İstasyon Caddesi ve İskele Meydanı yerleşmedeki eski-yeni çatışmasını oldukça açık yansıtmaktadır. Eski yapıların da yer aldığı

Yeşilköy İstasyon Caddesi ve Yeşilköy'ün bir sayfiye köyü olduğu döneme özgü panoramasıyla İskele Meydanı, eklenen yeni yapılarla özelliğini yitirmiş, eski evlerin ve dini yapıların bulunduğu Çardaklı, Kalemkaş, Yeşilköy Fırını, Kelamkâr, Çamözü, Mirasyedi ve İncir Çiçeği sokakları çevresi, doku bütünlüğünü ve özgünlüğünü görece koruyabilmiştir. Rum, Ermeni, Latin Katolik kiliseleri bu bölgede yer almaktadır. İstasyon Caddesi'nin doğusunda ise bütünüyle yeni ve lüks apartmanlar vardır. Bu caddenin kuzeybatısında da blok apartmanlar görülür. İskele Meydanı çevresinde çok katlı apartmanlara, beton bloklara rastlanmakta ve bunlar sahilin eski havasını değiştirmektedir.

İstanbul'un ilk beş yıldızlı turistik otellerinden biri olan Çınar Otel, Yeşilköy Feneri'nin üzerinde bulunduğu burnun hemen batısındadır. Bu bölgede International Hospital vardır. Yeşilyurt tarafında, Sahil Caddesi üzerinde yine İstanbul'un beş yıldızlı otellerinden Polat-Renaissance Otel bulunur. Çok sayıda restoran, balık lokantası ve eğlence yeri sahil şeridinde dizilmiştir. Semtteki ticari işlevler, yoğun biçimde Yeşilköy İstasyon Caddesi boyunca toplanmıştır.

Yeşilköy'e ulaşım demiryolu ve karayolu ile sağlanmaktadır. Banliyö treni, yolcu taşıma gereksinimini karşılamada etkinliğini ve önemini hâlâ sürdürmektedir. Otobüs, minibüs ve özel otomobiller, Ataköy'den gelerek semte ulaşan, aynı zamanda da Atatürk Havalimanı'nın yolu olan asfaltı kullanırlar.

Günümüzde Yeşilköy nüfusunun bü-

yük çoğunluğunu, geçmiştekinin aksine Türkler oluşturmaktadır, Çok az sayıda kalmış Rum ve Ermeni nüfus yanında yabancı şirket veya misyonlarda çalışanlardan meydana gelen ve konutları burada bulunan bir yabancı nüfus da vardır. 1990 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Yeşilköy'ün nüfusu Şevketiye ve Ümraniye mahalleleri toplamı olarak 22.674'tür. Semtte İstanbul doğumluların oranı yüzde 511e İstanbul İli ortalamasının bir hayli üstündedir. Kastamonu ve Sivas doğumluların toplamı yüzde 5,5 civarındadır. Mardinli kuyumcuların öteden beri bu semtte yoğun yaşadıkları bilinir. Mardin ve Malatya kökenlilerin oranı yüzde 5'e yaklaşmaktadır. Yeşilyurt Mahallesi'nin 1990 nüfusu ise 4.451 olarak saptanmıştır.

HALÛK KARLIK

YEŞİLKÖY FENERİ

Bakırköy İlçesi'nde, Yeşilköy'de, Yeşilköy Burnu üzerinde, 40° 56,6 N enlem, 28° 53,3 E boylam noktasında yer alır.

Eski adı Ayastefanos Feneri olan Yeşilköy Feneri, Abdülmecid döneminde (1839-1861) taştan inşa ettirilen ilk fenerlerdendir. Marmara sahilinde yer alan Ahırkapı Feneri(-0 de yine bu dönemde 1857'de inşa ettirilmiştir.

İstanbul'un deniz trafiğindeki emniyeti sağlamak amacıyla Abdülmecid'in isteği üzerine Fransız mühendisler tarafından 1856'da taş kule şeklinde yapılan Yeşilköy Feneri'nin yüksekliği 23 m'dir. Ayrıca fener bekçisinin ikametine ayrılmış bir de lojmanı vardır.

Marmara Denizi'nden İstanbul Boğa-zı'na giriş yapacak gemilere yol gösteren ve Yeşilköy önündeki sığılıktan emniyetle geçmelerini sağlayan fener, 15 deniz mili mesafeden görülebilen, 10 saniyede bir 2 gruplu ışık yayar. Bunun yanısıra görüş mesafesini kısaltan sisli havalarda 30 saniyede bir sis düdüğü çalar. Işık kaynağı elektrik-asetilenli çakar fenerdir. 1945, 1971 ve 1988'de onarım görmüştür.

N. ESRA DIŞÖREN

Yeşilköy Feneri

Ozan Bilgisiren, 1994

Hakkı Yeten

V. Somali, *Türk "•-*

Sporu'nda 75yıl ^~ • :-f*

Beşiktaş Spor Tarihi, V. "X.

1903-1978, İst., 1978

YETEN, HAKKI

(1910, Vodina [bugün Yunanistan'da Edessa] -16 Nisan 1689, İstanbul) Futbolcu ve yönetici.

1912'de Balkan Savaşı'nın başlamasıyla pek küçük bir yaşta İstanbul'a geldi. Babası Binbaşı Mahmud Nedim Bey Çanakkale'de şehit olunca önce ağabeyleri, daha sonra da kendisi devletçe askeri okula gönderildiler. Futbola, Halıcıoğlu Askeri Lisesi'nde öğrenciyken başladı. O sıralarda Karagümrük takımında da maçlara katıldı. Kuleli Askeri Lisesi öğrencisiyken milli takıma alındı. Şeref Bey tarafından Beşiktaş Jimnastik Kulübü'neG-») getirildi. Askeri okuldan ayrılarak öğrenimini özel İnkılap Lisesi'nde sürdürdü. Siyaz-beyaz formayı ilk kez Yugoslavya'nın Beogradski takımına karşı giydi. 1931'den futbolu bıraktığı 1946'ya kadar Beşiktaş'ta oynadı. Ankara Hukuk Fakültesi'nde okurken antrenmanları Çankaya kulübünde yaptı ve hafta sonları İstanbul'a gelerek takımın maçlarına katıldı. Futbol hayatı boyunca Beşiktaş'ta 5'i üst üste olmak üzere 8 İstanbul ligi, 3 İstanbul şilte ve kupası, 3 milli lig, 1 Türkiye kupası, 2 başbakanlık kupası kazanan takıma kaptanlık yaptı. Beşiktaş'ın sembol isimlerinden biri oldu, "Baba Hakkı" ve "Hakkı Kaptan" olarak anıldı. Bu arada milli futbol takımında da 3 kez yer aldı. Futbolu

bıraktıktan sonra avukat ve hukuk müşaviri olarak çalıştı. Uzun yıllar Beşiktaş kulübü yönetim kurullarında yer aldığı gibi üç dönem de kulüp başkanlığı yaptı. Hayattayken Beşiktaş kulübünün Fulya'daki stadına adı verildi. Çeşitli dönemlerde Futbol Federasyonu kurullarında da görev aldı.

CEM ATABEYOĞLU

YILANLI YALI

Beşiktaş İlçesi'nde, Bebek'te, Bebek-Rume-lihisarı Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

18. yy'ın sonlarına tarihlendirilen yalının, I. Abdülhamid (1774-1789) ya da III. Selim (1789-1807) dönemlerinde yapılmış olduğuna dair iki ayrı görüş vardır.

Yalının ilk sahibi Reisülküttab Mustafa Efendi'dir. Çeşitli dönemlerde onarımlar gören yapının en önemli onarımı Raşid Efendi zamanındadır.

Yılanlı Yalı

Gürol Kara, 1994/TETTVArşivi

Harem ve selamlık olmak üzere iki ayrı kısımdan oluşan yalının, bu onarımlar sırasında özellikle harem kısmı mimari özelliklerini kaybetmiştir. Selamlığa göre daha büyük olan harem kısmı 1964'te yanmıştır. 40'tan fazla odası bulunan harem kısmının, geniş odaları ve bezemeli tavanları vardı. En üst katında bir "sakal-ı şerif odası bulunuyordu. Girişte kagir kubbeli tavanı, ortasındaki fiskiyeli havuzu ve duvardaki selsebili ile yapının en güzel odalarından biriydi.

Günümüze ulaşan selamlık kısmı taş ve kayalardan oluşan bir set üzerine, geniş fu-ruşlarla oturtulmuştur. Restorasyon sırasında yapının özgün dış mimarisi korunmuş, fakat içteki düzenleme günün koşullarına uygun yapılmıştır. Selamlığın çıkmalı kabul odası ve geniş sofası ilgi çekicidir.

Yalının oldukça geniş olan bahçesi, Boğaziçi Üniversitesi'nin ana binasının arkalarından, Rumeli Hisarı'nın Zağanos Paşa Kulesi'ne kadar uzanırdı. Bu bahçede havuzlar, su hazneleri, setler ve çok çeşitli ağaçlar bulunurdu. Yalıya tonozlar üzerine inşa edilmiş, başlangıcında bir çeşme olan, meyilli bir yoldan çıkılırdı. Yalının dağ tarafında bir hamamı bulunuyordu.

Yalının ismi II. Mahmud döneminde (1808-1839) çıkarılan bir söylentiden gelmektedir. II. Mahmud bir gezisi sırasında yalıyı beğenmiş ve sahip olmak istemiştir. Yalının sahibinin bir yakını olan Mu-hasib Said Efendi, yalının içinde yılan olduğunu söyleyerek padişahı bu kararından vazgeçirmiştir. Bu olaydan sonra yapı, Yılanlı Yalı olarak anılmıştır.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anılan*; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, IV; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi*. EMİNE ÖNEL

YILDIZ

Beşiktaş'ta, Yıldız Sarayı ve Parkı'nı da içeren, Barbaros Bulvarı'nın(->) Yıldız Sarayı'nın karşısına düşen batı kesimde yer alan semt. İdari açıdan Beşiktaş İlçesi'ne bağlı mahalle.

Yıldız'ın sınırlarını kuzeyde Barbaros Bulvarı'ndan ayrılan Beşiktaş-Boğaziçi Köprüsü bağlantı yolu ve aynı noktadan ayrılarak güneydoğuya yönelen Palanga Caddesi, kuzeybatıda Emirhan Caddesi, batıda İhlamur ve Dikilitaş semtleri, doğuda Yıldız Parkı(->), güneybatıda Abbasa-ğa, güneyde Serencebey ve güneydoğuda Çırağan semtleriyle çizmek olanaklıdır. Bu sınırlar içinde Yıldız Sarayı(->) ve Parkı en geniş yeri tutar. Yerleşme bölgesi Barbaros Bulvarı'nın batısında kalan İhlamur-Yıldız Caddesi ve Yıldız Posta Caddesi çevresidir. Güneyde, ayrı küçük bir semt olarak bilinen Serencebey Yokuşu çevresini de semtin geniş sınırları içinde saymak mümkündür.

Saray ve semt bu bölgedeki tepelerden Beşiktaş ve Ortaköy'e doğru inen, tümüyle koruluk yamaçlar üzerinde kurulmuştur. 15. ve 16. yy'larda Osmanlı padişahlarının avlandıkları, hanedana ait bu geniş koruluk arazi, I. Süleyman'dan (Kanuni) (hd 1520-1566) itibaren ilgi ve rağbet görmeye başlamış; I. Ahmed (hd 1603-1617) Beşiktaş Tepesi Korusu olarak bilinen bu yerde küçük bir kasır yaptırmış; 18. yy'ın sonlarında III. Selim (hd 1789-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan için burada yaptırdığı kasra büyük olasılıkla Yıldız adını verdiği için, bu tarihlerden sonra yöre Yıldız olarak anılmaya başlamıştır. Daha sonra II. Mahmud'un (hd 1808-1839) koruluğun en yüksek noktasına bir köşk yaptırdığı ve ge-

niş Yıldız Bahçesi'nde Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'nin talimlerini izlediği bilinir. Daha sonra gelen padişahlar da Yıldız kuru ve bahçelerine ilgi göstermişlerse de Yıldız Sarayı'nın adı asıl II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ile özdeşleşmiştir. II. Abdülhamid zamanında civardaki özel mülk topraklar da alınıp saray bahçeleri bütünlüğüne katılarak dış bahçe genişletilmiş; içine yeni binalar inşa edilmiş; tiyatro, müze, kütüphane, eczane, mescit, hamam, tamirhane, marangozhane, diğer atölyeler, bu arada Yıldız Çini Fabrikası(->) yapılmış; Hamidiye veya Yıldız Camii(->) önünden başlayıp Beşiktaş ve Ortaköy'e doğru uzanan parkın çevresi II. Abdülhamid'in isteği üzerine kalın ve yüksek duvarlarla çevrilerek dış dünya ile ilişkisi neredeyse bütünüyle kesilmiştir. Bu dönemde, Yıldız Sarayı'nın doğrudan veya dolaylı hizmetlerine bakanlarla birlikte, 12.000'e varan bir nüfusun sarayda ve saray çevresinde yaşadığı sanılmaktadır.

Yıldız'ın bir semt olarak kurulmaya başlamasının tarihi Yıldız Sarayı'nın tarihine bağlı olmalıdır. 19. yy'ın ikinci yarısında ve sonlarına doğru, Serencebey Yokuşu'nun doğusunda Çırağan'a kavuşan bölgede ahşap konaklar, evler yapılmaya başlamış; Yıldız Sarayı bahçelerinin ve Hamidiye Ca-mii'nin karşısında İhlamur Vadisi'ne inen tepelerin

Yıldız'a bakan yamaçlarında da bahçeler içinde tek tuk konaklar 19. yy'ın sonlarında çoğalmıştır.

Ihlamur-Yıldız Caddesi üzerinde bulunan ve halk arasında cephesindeki bezemeler nedeniyle Süslü Karakol(->) olarak bilinen, 1866'da Abdülaziz'in yaptırdığı, daha sonra II. Abdülhamid'in yenilettirdiği karakol binasının çevresinde Yıldız sırtları ve Ihlamur Vadisi'ne doğru yerleşme 1870'lerden sonra hızla gelişmiştir. II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı çevresine irili ufaklı başka karakollar da yapılmıştır.

Barbaros Bulvarı'nın açıldığı 1950 sonlarına kadar Yıldız semtinde, bir bölümü eski ahşap evlerden, bir bölümü birkaç katlı kagir binalardan oluşan, bahçeler ve dutluklar arasına serpiştirilmiş fazla yoğun olmayan bir yerleşme vardı. Çoğu yokuş dar sokaklar, özellikle Serencebey kesiminde dik ve merdivenli yokuşlar ve dutluklar semtin görünümünü belirlerdi. Yıldız Sarayı'nın bir bölümü uzun süre Harp Akademileri(->) olarak kullanıldığından semtte daha çok asker ve küçük memur aileleri ile eski İstanbullular yaşırdı.

Bu yöredeki diğer semtler gibi Yıldız'ın yerleşme yapısının ve semtin görünümünün tümünden değişmesi 1960'lardan başlar. Barbaros Bulvarı'nın açılmasını izleyen ilk 10 yıl içinde, bulvarın Yıldız Sarayı karşısındaki batı yakasında bitişik düzen apartmanlar kurulmaya başlamış; 1970-1980 arasında, Ihlamur Vadisi'ne inen ve Yıldız'a bakan yamaçlar üzerindeki yapılaşma olağanüstü hızlanırken, bulvar üzerinde ve anayollardaki binaların çoğu konut olmaktan çıkıp işyeri haline gelmiştir.

1970'lerin başında Boğaziçi Köprüsü ve

L

YILDIZ CAMÜ

514

515

YILDIZ ÇİNİ FABRİKASI

çevre bağlantı yollarının yapılması semti bir trafik düğümü haline getirmiştir. Günümüzde de Yıldız İstanbul'un trafiğin en yoğun olduğu yörelerinden biridir.

1990'lann Yıldız semtinin Barbaros Bul-varı'nın doğusuna düşen Yıldız Sarayı ve Parkı'nın olduğu kesiminde, eski evlerini olmasa bile eski sokak dokusunu koruyan Serencebey Yokuşu yoğun bir konut bölgesidir. Barbaros Bulvarı'ndan ayrılıp ona paralel, kuzeye doğru parkın içinden çıkan Yıldız Caddesi'nin bir dirsekle kuzeye yöneldiği noktanın solunda Ertuğrul Tekkesi(->), sağında Conrad Oteli vardır.

Bu bölgenin hemen altı Cihannüma semtidir. Yıldız Caddesi'nden biraz daha yukarı çıkıldığında Beşiktaş Atatürk Anadolu Lisesi görülür. Yıldız Hamidiye Camii bu adanın kuzeybatısında yer alır. Daha kuzeyde, aynı tarafta Yıldız Üniversitesi bulunur. Caminin doğusunda ise Yıldız Sarayı ve Parkı'na açılan ana kapı vardır.

Barbaros Bulvarı'nın batı yakasında Yıldız Üniversitesi'nin karşısında Sait Çiftçi Dispanseri, biraz aşağıda da Sakıp Sabancı Lisesi görülür. Barbaros Bulvarı ile Boğaziçi Köprüsü bağlantı yolunun kavşağında yüksekte görülen restore edilmiş bina, II. Abdülhamid'in karakollarından biridir ve halen Yıldız Üniversitesi bütünlüğü içinde yer almaktadır.

istanbul

YILDIZ CAMİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Barbaros Bulvarı'nın kuzey kesiminde, Yıldız Sarayı yolu üzerindedir. Asıl adının Hamidiye olmasına karşılık daha çok Yıldız Camii olarak bilinmektedir.

II. Abdülhamid tarafından 1303/1885-86'da yaptırılmıştır. Gerek kitlesi ve plan şeması, gerekse dekorasyonu ile son dönem Osmanlı mimarlığında benzeri olmayan bir yapıdır.

Cami, 1877'de Yıldız Sarayı'na yerleşmesinden sonra cuma selamlığı, bayram vb önemli dini günlerde uzak camilere gitmekten hoşlanmayan II. Abdülhamid'in isteği üzerine sarayın hemen yanında inşa edildi. O dönemindeki konumu bakımından saray duvarlarının dışında ama yerleşme alanı içindeydi. Bu nedenle, konumu ve işlevleri açısından bir saray camii olma özelliğine sahip oldu. Bu özellik kitlesinin biçimlenişinde ve öncelikle dekorasyonunda belirgindir.

Osmanlı camilerinin geleneksel son cemaat yerinin, 19. yy'da işlevinin değişmesine bağlı olarak hünkâr köşkü biçimine dönüşmesi sürecinin son örneği olan Yıldız Camii, köşk, hattâ saray imgesinin öne çıktığı bir tasarım örneğidir. Gerçekten de hünkâr köşkü kitlesi harim bölümünü de içeren dikdörtgen planlı tek bir ana kitle olarak biçimlenmiş, buna kuzeydoğu ve kuzeybatı tarafında eklenen yine dikdörtgen planlı ve daha alçak iki kitle kuzey cephesinde yaygın, hiyerarşik ve simetrik bir görünüm sağlanmıştır. Bu görünümü güçlendiren bir diğer öğe ise cephenin merkez aksının taç kapı biçiminde tasar-

lanması ve bunun için de daha geniş ve daha yüksek tutulması, öne doğru bir çıkma yapması ve üstte zengin bezemeli bir tepelikle vurgulanmasıdır. Caminin geleneksel tasarımında hiç görülmediği biçimde taç kapı motifi mihrap cephesinde de kullanılmıştır. Böylece bu taç kapılar - tarihi işlevlerinden farklı olarak- kubbeyi ortalayan simetri öğeleri olmuşlardır.

Değişik yükseklikteki dikdörtgen planlı prizmatik kitlelerin kompozisyonu ve kullanılan mimari öğeler, örneğin saçak kornişlerinin üstündeki

parapet kuşağı, yandaki kitlelere girişteki çift kollu dairesel merdivenler, camlı giriş sundurmaları vb daha çok sivil mimariden devşirilmiş tasarım kalıplarına yakındır. Caminin saraya bağlı oluşunun ve imparatorluk protokolünün önde gelişinin anlatımı olarak görülebilecek biçimlerdir.

Cami, bu kitlenin üstünde yalnızca yüksek kasnağı ve küçük kubbesi ile belirir. Üzerine on altı pencere açılmış çokgen kasnak, içine neogotik pencerelerin yerleştiği ve bir silme takımının belirlediği çerçevelerden oluşmuştur. Bir mukarnas dizisi ve üstündeki parapet, kasnağın kornişini biçimlendirir.

Ana kitlenin cepheleri kuzey ve güneyde üç, doğu ve batıda yedi açıklıktan oluşan bir çerçeveleme sistemi içinde düzenlenmiştir. Bu çerçeveler, zengin silme takımları ve profillerin oluşturduğu düşey oranlı dikdörtgenlerdir. Üstlerinde de ensiz yatay dikdörtgen çerçevelerden oluşan bir bant dolaşır. Çerçevelerden her birinin içinde üçlü dilimleri olan neogotik üslupta pencereler vardır. Cephe, üstte düz-

Yıldız

Camii'nin

üst kat planı.

Selçuk Batur

gün üç sıra mukarnastan oluşan bir korniş ve üstündeki parapetle bitirilmiştir.

Caminin kuzey cephesi, Yıldız albümlerindeki eski fotoğraflarına göre önemli ölçüde değişmiştir. Cephenin ortasındaki küçük giriş bölümü, özgün durumunda camekân benzeri büyük ve geniş pencerelerle çevriliydi, iki yan giriş ise çift kollu dairesel merdivenlerden sonra sahanlıkta yine canlı bir sundurma ile örtülmüştü. Halen düz bir merdiven vardır ve canlı sundurma bulunmamaktadır.

Minare, batı kitlesinin içinden yükselir, gövdesi tepeye kadar yivlidir. Şerefesine bir mukarnas dolguyla geçilir.

Caminin içinde, girişten ve son cemaat yeri benzeri bir ara mekândan sonra dikdörtgen planlı bir harim kısmı yer almaktadır. Kitle içinde ortalanmış olan kubbe, iç mekânda geleneksel olarak alışılmış olandan farklı bir biçimde mihraptan oldukça uzakta ve girişe yakın kesimdedir. Örtü, kubbenin iki yanında düz tavan olarak devam eder. Kubbenin gelenek dışı yerleştirimi ve mihraptan uzak oluşu, iç mekânda şaşırtıcı bir etki yapar ama yapının bütünündeki saray imgesi bağlamında hükümdarlık kavramını öne çıkaran bir yerleşim olarak algılanmaya açılır. Koyu mavi renkte zemin üzerine altın varakla işlenmiş yıldızlardan oluşan kubbe bezemesi bu kavramı pekiştirir.

Kubbe, iki yanında, kuzey ve güneyine yerleştirilmiş birer çift yüksek kolonla desteklenmiştir. Bunlar, aslında taşıyıcı işlevi olmayan veya sınırlı olan, dekoratif kolonlardır. Yüksek ayaklıklar üzerinde sekiz köşeli kolonlar, üstte başlık kesiminde in-

Sebah & Joaillier'in bir fotoğrafında Yıldız Camii. *Eser Tutel koleksiyonu*

ce bir mukarnaslı tabla ile bitirildikten sonra bir üst parça eklenerek daha da yükseltilmiştir. Sonunda uzun bir tabla-kiriş bu kolon çiftini bağlayarak kubbe eteğine düz bir doğru parçası olarak yerleşir. Kolonlar, dilimli bir kemerle birbirine bağlanır. Yükseltilmiş kolon ve dilimli kemer, oryantalist mimarının(-t) çok sevilen Elhamra imgesine referans veren motiflerdir. Burada ayrıca narin yapılarıyla kubbeye âdeta ağırlıksız bir görünüm kazandırır.

Caminin içi, aslında camilerde benzerine rastlanmayan bir zenginlik ve özenle bezenmiştir. Kubbenin mavi üzerine yıldızlardan oluşan bezemesi mihrap önündeki tavana da işlenmiştir. Tavan, bu bezemeden sonra yine altın varakla işlenmiş profiller, mukarnas ve yazı şeritlerinden oluşan çerçevelerle kuşatılmıştır.

Harim duvarları, üzerinde yazı şeridi olan bir bant ile veya geniş bir kat kornişi ile yatay olarak bölünmüş, çift sıralı neogotik pencereler, alçıdan oymalı dilimler ve son derece zengin örgülü demir parmaklıklarla işlenmiştir. Üst pencere dizisinin aralarına daire biçimli ve içleri hat ile bezeli madalyonlar yerleştirilmiştir. Alt pencerelerin aralarında tanınmış hattatların yapıtlarından oluşan levhalar vardır.

Ancak caminin asıl görkemli bezemesi hünkâr köşkünün bulunduğu iki katlı kuzey kanadında görülmektedir. Köşkün II. Abdülhamid için ayrılmış üst katı, altın varak ile çok renkli ve üst düzeyde bir oryantalist bezemenin alabildiğine zenginleştirdiği bir saray atmosferi yansıtır, işlenmemiş tek bir noktanın bırakılmadığı bu mahfilin hacimleri, doğrudan harim mekânına ve tam kubbe altına açılır. Köşkün hari-me açılan yan odaları ise üç basamakla çıkılan küçük bir sahanlık ve kafesli bir pencere düzeneği içinde harim kısmına bakar.

Bu kafeslerin çok özel olan işlemelerinin padişahın elinden çıktığı söylenmektedir. Selamlık törenlerine görkemli bir dekor oluşturan Yıldız (Hamidiye) Camii, çok çeşitli düzeylerde okumalara ve anlamlandırmalara açık ve 19. yy'm sonu ve II. Abdülhamid dönemi mimarlığı için önemli tanıklıklar veren bir yapıttır.

Bibi. O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, ist., 1986; s. 464; S. Batur, "Ondokuzuncu Yüzyılın Büyük Camilerinde Son Cemaat Yeri ve Hünkâr Mahfili Sorunu Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, II, (1970), s. 102-103; Öz, *İstanbul Camileri*, H, 29.

SELÇUK BATUR

YILDIZ ÇİNI FABRİKASI

Yıldız Sarayı'nın(->) bahçesinde, 1895'te üretime başlayan fabrika.

Mimari tasarımı, Raimondo d'Aron-co(->) tarafından yapılmıştır. Kuruluşundan itibaren Türk çini ve porselen sanayiinin ve sanatının gelişimine katkıda bulunmuş olan fabrikanın ilk ismi "Yıldız Çini Fabri-ka-i HümayunuMur.

Çin'de geleneksel bir prestij endüstrisi olan porselen yapımının Avrupa'da yeni teknolojiler ve özellikle saraylar desteğinde olağanüstü hızla geliştiği yıllarda, bu fabrikanın Yıldız Sarayı bahçesinde kurulmuş olması, Batı'daki sanayi devriminin Türkiye'yi etkilemeye başlamasının önemli bir sonucudur. Gerçekte porselen üretimi, 1890'lı yılların sanayi ortamı içinde, teknik açıdan pek çok zorluklarla doluydu ve hattâ o günler bir tür ağır sanayi olarak kabul edilmekteydi. Doğu'dan gelen bu soylu malzemenin, Batı'da öncelikle saraylar içinde büyük bir titizlikle korunarak üretilmesi çok doğal kabul ediliyordu.

Yıldız Çini Fabrikası'nın ilk yıllarındaki amacının, öncelikle saray ve çevresinin

çini ve porselen ihtiyacını karşılamak olduğu düşünülmüş olmakla birlikte zaman içindeki gelişmelere ve etkinliğine bakılınca sonucun hiç de öyle olmadığı görülür.

Yıldız Çini Fabrikası'nın kuruluşu, Türk sanatında ve endüstrisinde "Batı'ya açılma" yıllarına rastlar. Böylelikle bu saray endüstrisi, o gün için çok önemli olan yeni ve ileri teknoloji desteğiyle, gerek Sanayi-i Nefise Mektebi(-0, gerekse geniş bir sanatçı çevresi ile çok yakın ilişkiler içinde bulunmuştur. Fabrikada Türk sanatının değişiminin başladığı yıllarda izi ve etkinliği bulunan ünlü Türk ve yabancı sanatçılar çalışmıştır. Öte yandan 19. yy'ın ünlü Avrupa porselen fabrikalarının, özellikle de Fransız fabrikalarının pek çok ürünü Türkiye'ye getirilmekteydi. Bu yönde İstanbul oldukça önemli bir pazardı. Yıldız Fabrikası, ünlü Fransız "Sevres" porselen fabrikasının desteğiyle kurulmuştur. Fabrikanın ilk müdürü bir Fransızdı ve "Sevres" fabrikasından gelen teknoloji, kalıplar, malzeme ve ustaların da katılımıyla 1895'te çalışmaya başlamıştır.

Yıldız Çini Fabrikası'nın, bugün müzelerde ve özel koleksiyonlarda yer alan ilk porselenleri, çeşitli boylarda vazolar, duvar tabakları, fincan takımları gibi çok özenli eserlerdir. Bu eserleri hazırlayan yabancı sanatçılar yanında, pek çok Türk ressam ile, gerek Sanayi-i Nefise Mektebi'nde, gerekse Avrupa'daki fabrikalarda eğitilen kişiler bulunmaktaydı. Mesela, ressam Ha-lid Naci 1894'te Fransa'da Sevres fabrikasında eğitim görmüştür.

Fabrika 1908'e kadar düzenli olarak çalışmasını sürdürmüş, ancak 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle bu çalışmalar yavaşlamış ve "Müze-i Hümayun"a bağlı olarak çalıştırılma düşüncesi ortaya atılmıştır. Aynı tarihte çiniciliği geliştirme ve çinicilik okulu kurma çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir.

Ancak, böyle önemli bir fabrikanın kapalı olarak durması, memleket için bir kayıp olarak görülmüş, hangi kuruma bağlanması gerektiği araştırılmıştır. Sonuçta çini üretimi bir güzel sanat olarak görülerek Müze-i Hümayun Müdürlüğü'ne bağlanması düşünülmüştür. O tarihte müze müdürü olan Osman Hamdi Bey'in(->) de ilgisi ile bu düşünce gerçekleşeceği sırada kendisi 1910'da ölünce, bu sefer de Halil Edhem Eldem(->) müze müdürü olarak çalışmaları yürütmüştür.

Fabrika 1911'de yeniden çalışmaya başlamış, 1912'de Sanayi-i Nefise Mektebi hocası ressam Adil Bey'in fabrika müdürlüğünden istifası ile 1912'de Mesrur İzzet Bey müdür olmuştur. Bu yıllar, Yıldız Fab-rakası'nın "yerli kaolin" araştırma yıllarıdır. Fabrika 1914'te I. Dünya Savaşı nedeniyle kapanmış ama porselen telgraf fincanlarının üretilmesi için yeniden açılmıştır. 1916'da İsa Behzat Bey müdür olmuş, 1920'de ise yeniden kapanmıştır.

İlk kurulduğu yıldan o tarihe kadar geçen süre içinde Yıldız Fabrikası'nın özenli ürünlerini yaratmış olan ünlü imzalar şunlardır: Osman Nuri Paşa, Mesrur İzzet, Şeker Ahmed Paşa, İsa Behzat Bey, Halid

YILDIZ DEDE TEKKESİ

516

517

YILDIZ MAHKEMESİ

Naci, Hüseyin Zekai Paşa, Ömer Adil Bey, Mustafa Vasfi Paşa, Hoca Ali Rıza; yabancı ressamalar ise Et. Narcice, A. Nicot, Wilf-red de Sain. U. Avergne, J. Della Tulla, F. Zonaro, Tharet, M. Ernest Manbori. Ayrıca yıldız işlerinde, kim olduğu tam olarak bilinmeyen çok sayıda sanatçı imzası bulunmaktadır.

Uzun yıllar kapalı kalmış olan Yıldız Fabrikası 1936-1938 arasında Milli Emlak idaresi tarafından tasfiye edilmiş, hattâ fabrikadan artakalan demirbaş eşya ve porselen kalıplan müzayede ile satılmıştır. 1957'de yeniden açılması için girişimler başlatılmış, fabrika 1959'da Sümerbank'a devredilmiş ve ismi Sümerbank Yıldız Porselen Sanayii Müessesesi olarak değiştirilmiştir. Aynı yıl, yeni üretim programı için gerekli olan yeni yapıların temeli atılmış, 1960'ta yeni teknoloji için üretim makineleri ve elektrikli fırınların montajına başlan-

Yıldız Çini Fabrikası'nda üretilen Hoca Ali Rıza desenli bir çorba kasesi. *Erkin Emiroğlu*

Yıldız Çini Fabrikası'nın d'Aronco'ya ait bir çizimi (üstte) ve Yıldız Çini Fabrikasından bir görünüm. *Afife Batur (üst), Erkin Emiroğlu*

mış, 1961'de işletme denemesi yapılmış, 1962'de ismi Yıldız Çini ve Porselen Sanayii Müessesesi olarak değiştirilmiş, yeniden üretime başlanmış ve günümüze kadar gelmesi sağlanmıştır.

Yıldız Çini Fabrikası'nın ilk yıllarında üretilmiş bulunan çok özenli porselen eserlerin bir kısmı bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde ve özellikle de çok geniş bir koleksiyon ise TBMM Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı'na bağlı saraylarda bulunmaktadır.

Bibi. N. Bayraktar, "Topkapı Sarayı Müze-si'ndeki İstanbul Manzaralı Yıldız Porselenleri", *Sanat Dünyamız*, S. 15 (1979); ay, "Kadın Tasvirli Yıldız Porselenleri", *ae*, S. 23 (1981); ay, "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki Bir Albüm ve Yıldız Porselenleri", *ae*, S. 28 (1983); F. Kırımlı, "İstanbul Çiniciliği", *STY*, S. K-X (1981); Ö. Küçükerman, *Dünya Sarayların Prestij Teknolojisi: Porselen Sanatı ve Yıldız Çini Fabrikası*, İst., 1987; ay, "Kendisi Küçük, Türk Sanatı Katkısı Büyük Kuruluş: Yıldız Sarayı'ndaki Çini Fabrikası", *Antik-Dekor*, S. 6 (1990).

ÖNDER KÜÇÜKERMAN

YILDIZ DEDE TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Bahçekapı'da, Hobyar Mahallesi'nde, Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi üzerinde, İstanbul Ticaret Borsası (Hamidiye Medresesi) yakınında yer almaktadır.

Tekkeye adını vermiş olan "Yıldız Dede" ya da "Yıldız Baba" lakabı ile tanınan Necmeddin Dede, İstanbul'un fethinde bulunmuş velilerdendir. Fetih'ten sonra tekkenin bitişiğindeki Yıldız Hamamı'nın yerinde bulunan bir kilise "şükrâne" olmak üzere kendisine temlik edilmiş, o da kilisenin yerine II. Mehmed'in (Fatih) vakfına il-

hak olunan ve kendi ismi ile anılan hamamı inşa ettirmiş, vefatından sonra da bu hamamın külhanına defnedilmiştir.

III. Ahmed döneminin (1703-1730) sonlarında, Halvetîliğin Ramazanî kolundan Sinoplu Şeyh Seyyid Mustafa Dede (ö. 1752-53), hamamın o zamanki sahibi Kemankuş Mehmed Ağa'nın izni ile Yıldız Dede'nin kabri yanında ikamet ederken, I. Mahmud'dan, cülusu sırasında (1730) söz konusu kabrin ihyası için ricada bulunmuş, sultan da kabrin bitişiğindeki evi istimlak ettirmiş, tekkeyi bina ettirmiş ve meşihatını Mustafa Dede'ye vermiştir. Tekkenin bu ilk yapısı, mescit-türbe ve iki hücreden oluşmaktaydı. Mimarının Kayserili Mehmed Ağa (ö. 1742) olduğu anlaşılmaktadır. "Necmeddin Dede Tekkesi" olarak da adlandırılan bu tesisin 11897 1775-76'da I. Abdülhamid tarafından ikinci kere ihya edilmiş olduğunu cümle kapısı üzerindeki kitabeden anlıyoruz. Günümüzde kısmen ayakta kalan son yapı ise mimari özelliklerinden anlaşıldığı kadarıyla, geçen yüzyılın son çeyreğine aittir.

1925'ten sonra son şeyhi Seyyid Mehmed Nuri Efendi tekkenin haremde ikamet etmiş, ancak metruk kalan tevhidha-ne, türbe ve selamlık bölümleri zamanla harap olarak ortadan kalkmıştır. Halen harem son şeyhin aile efradınca mesken olarak kullanılmakta, dükkânlar da özgün kullanımlarını sürdürmektedirler.

Ayin günü pazar olan ve bu yüzden "Pazar Tekkesi" olarak da anılan tekkenin ilk şeyhi Sinoplu Mustafa Dede, dönemin ileri gelen Halvetî-Ramazânî şeyhlerinden, Üsküdar-Toygartepesi'ndeki Se-lamî Ali Efendi Tekkesi'nin(->) ikinci post-nişini Şeyh Ali Alâeddin Köstendilî'nin (ö. 1730) halifesidir. Kendisinden sonra posta oğlu Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1776) ile torunu Seyyid Ömer Efendi (ö. 1794) geçmiş, daha sonra meşihat Şeyh Seyyid Mustafa Efendi'ye (ö. 1816), Mustafa Efen-di'nin oğlu Şeyh Seyyid Mehmed Nuri Efendi'ye (ö. 1864), Mustafa Efendi'nin diğer oğlu Şeyh Seyyid Ahmed Şakir Efendi'ye (ö. 1875), M. Nuri Efendi'nin oğlu Şeyh Seyyid Ahmed Efendi'ye ve tekkenin son postnişini olan ve aynı aileye mensup bulunan Şeyh Seyyid Mehmed Nuri Efendi'ye intikal etmiştir. Başlangıçta Halvetîliğin Ramazanî koluna bağlı olan Yıldız Dede Tekkesi, faaliyete geçmesinden kısa bir müddet sonra aynı tarikatın Cerrahî koluna intikal etmiştir. Bu değişikliğin sebebi ilk postnişin Sinoplu Mustafa Dede'nin Cerrahîliğin kurucusu Nureddin Cerrahî (ö. 1721) ile "pirdaş" olması ile anlam kazanmaktadır.

Yıldız Dede Tekkesi her zaman için İstanbul'un yoğun bir ticaret bölgesi olan Bahçekapı'da bulunmaktadır. Geçen yüzyılın ortalarından itibaren, geleneksel Osmanlı ticaret yapıları, yerlerini Batı üslubunda çok katlı işhanlarına terk etmiş ve tekke bu binaların arasında sıkışıp kalmıştır. Tekkenin arsası batıda Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi, güney ve kuzeyde üzerlerinde işhanlarının bulunduğu parseller ile çevrilidir. Doğuda ise tarihi ile oldu-

ğu gibi mimarisi ile de bağlı olduğu Yıldız Dede Hamamı'na bitişiktir. Yekpare bir kitle halinde olan tekke binası arsanın tamamını işgal etmektedir. Bu kitle içinde bölümler şöyle dağılmışlardır: Batıda cadde üzerinde, zemin katta giriş, mutfak ve iki dükkân, üst katta harem bulunmakta, bunların arkasında kısmen ince uzun bir avlu ile ayrılmış olarak tevhidhane ile selamlık, en arkada ise Yıldız Dede Hamamı'na bitişik olarak türbe yer almaktadır.

Türbe dışında iki katlı olan binanın boyutları 17x10 m'dir. Duvarları Batı normunda tuğlalar ile örülmüştür. Günümüzde mevcut olmayan bazı iç duvarların da ahşap iskeleti! ve bağdadi sıvalı oldukları tahmin edilebilir. Tekkenin yegâne girişi olan cümle kapısı, batıda Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi üzerindedir. Kesme küfe-ki taşından sövelerle çerçevelenmiş olan dikdörtgen açıklıklı kapının üstünde, arkadaki taşlığı aydınlatan bir tepe penceresi, bunun da üstünde tekkenin birinci ve ikinci ihyasına ait iki adet kitabe levhası

alt alta yer almaktadır. Her ikisi de istifli sülüs ile kabartma olarak yazılmıştır.

Cümle kapısından "L" planlı bir taşlığa girilmektedir. "L"nin caddeye dik olan kanadında üst kattaki hareme çıkan tek kollu bir ahşap merdiven yer alır. Bu kanadın sonunda, cümle kapısı ile aynı eksende olan büyük bir kapı, tevhidhane ile taşlık arasında bulunan avluya açılmaktadır. "L"nin sağa doğru uzanan kanadında ise yine aynı avluya açılan ufak bir kapı ile mutfak ve bununla bağlantılı olan kahve ocağına geçit veren kapılar görülmektedir. Taşlığın mutfak ile iç içe olan bu kesiminde icabında yere hasırlar serilerek yemek yenildiği, başka bir deyimle burasının ta-amhane olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Doğu duvarında kemerli büyük bir ocağa sahip olan mutfağın yegâne ışık kaynağı avluya açılan penceresidir. Taşlık ile bu mutfağın batısında cadde üzerinde tekkeye ait olan iki adet dükkân sıralanmaktadır. Bunların doğrudan tekkenin içine geçit veren kapıları yoktur. Tekkenin son yapısı ile beraber tasarlanmış olan bu dükkânlar, çevredeki yoğun ticaret hayatının, bir tarikat yapısının mimari programını etkilemesi açısından dikkat çekicidir.

Taşlığın arkasında bulunan avlunun boyutları yaklaşık 1x6 m'dir. Bir avludan ziyade aydınlatma-havalandırma boşluğu niteliğinde olan, asgari ölçülere sahip bu açıklık, etrafı yüksek binalar ile kuşatılmış bulunan, oldukça sınırlı bir arsa üzerinde yer alan tekkenin mutfağı ile tevhid-hanesine ışık ve hava sağlamak arzusundan doğmuştur.

Avlunun doğusunda yaklaşık 6x3,5 m boyutlarındaki tevhidhane yer almaktaydı. Tamamen ortadan kalkmış olan bu bölümde batı duvarının ahşap olduğu ve bu duvarda avluya açılan bir kapı ile bir pencerenin yer aldıkları anlaşılmaktadır. Komşu hana bitişik olan kuzey duvarı sağırdır. Güney yönünde, üst kata çıkan tek kollu bir ahşap merdiven ile tekkenin güneydoğu köşesini teşkil eden ve selamlık bölümü olduğu tahmin edilebilen üst üste iki

Yıldız Dede

Tekkesi'nin

giriş cephesi.

M. Baha Tanman,

1982

oda yer almaktadır. Bunlardan zemindeki meydan odası, üstteki ise şeyh odası olsa gerektir.

Tevhidhanenin güney yönünde yer alan ve bütünüyle yıkılmış olan türbe bölümünün asli durumu tam olarak bilinmemektedir. Birçok tekkede görüldüğü üzere, burada da tevhidhane ile türbenin, arada duvar olmaksızın tam bir bütünlük içinde ele alınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu

durumda ortada tek başına mihrap yer almakta, bunun yanlarında da sandukaları ayin sahasından ayıran ahşap korkuluklar uzanmaktaydı, ikinci ihtimal ise, tevhidhane ile türbenin, üzerinde bir kapının ve pencerelerin yer aldığı ahşap bir duvarla ayrılmış olmasıdır. Her iki şıkta da ibadet bölümü ile türbe arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Bu arada tevhid-hanenin iki, türbenin ise tek katlı olduklarını düşünülürse, güney yönünde tevhid-haneyi aydınlatan tepe pencerelerinin var olduğu tahmin edilebilir. Türbede dört kabir yeri görülüyor. Yıldız Dede'nin kabri solda, ortadadır.

Aslında Yıldız Hamamı'nın külhanında yer alan türbe halen kuzey ve doğu yönlerinde bu hamama bitişiktir. Son zamanlara kadar hamam ile türbe arasında, halen iptal edilmiş olan bir kapının var olduğu bilinmektedir. Muhtemelen, bu kapı hamamda bulunan ve Yıldız Dede'nin duasına mazhar olduğuna inanılan kurnada çeşitli hastalıklarından kurtulmak ve birtakım dileklerinin kabulü için yıkanan kişilerin tekkeye girmeksizin türbeyi ziyaret edebilmeleri için düşünülmüştür.

Giriş taşlığının, mutfak ve dükkânların üstünde yer alan harem ortasında bir sofa yer almakta, bu sofanın doğusunda ve batısında odalar sıralanmaktadır. Bunlardan doğuda olanlar avluya ve tevhidha-nenin çatısına, batıda olanlar ise caddeye bakmaktadır. Cadde üzerinde bulunan üç odanın basık kemerli ikişer penceresi vardır.

Yapının yegâne cephesi, cadde üzerindeki kuzey cephesidir, iki katlı cephe ortadan yatay bir silme ile ikiye bölünmüştür. Altta solda kitabeleri ile cümle kapısı, sağda ise çeşitli ilan levhaları ile donatılmış dükkânlar yer alıyor. Silmenin üstünde harem odalarına ait altı adet basık kemerli pencere sıralanmaktadır. Ke-

merlerde, renklendirilmiş çimento sıva ile alternatif olarak kırmızı ve beyaz örgü taşlar görüntüsü yaratılmıştır. Yine aynı teknikle pencerelerin altında dikdörtgenler içinde kırmızı renkte tablalar işlenmiştir. Pencerelerin aralarında ve ayrıca cephenin iki ucunda, kemerlerin üzeni hizasında yedi adet daire içinde beş kollu birer yıldız, çimento sıva ile kabartma olarak işlenmiştir. Bu dairelerin altında ise yine kabartma olarak, aşağıya doğru gittikçe ufalan üçer adet lale motifi göze çarpmaktadır. Binanın yegâne kayda değer süsleme öğeleri olan kabartmalarda yer alan beş kollu yıldız motiflerinin Yıldız Dede'yi sembolize etmelerinin yamsıra beş rakamıyla ilişkili birtakım tasavvufi sembolleri de ifade etmeleri ihtimal dahilindedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 225-226; Kut, *Dergehname*, 236, no. 106; Çetin, *Tekkeler*, 584; Aynur, *Saliha Sultan*, 39, no. 209; Âsitâ-ne, 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 114-115, no. 167; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 12; İh-saiyatll, 20; Vassaf, *Sefîne*, V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 67; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 156; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 157-158; Ayver-di, *Fatih IV*, 611; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü*

Meşhur Adamlar, İst., 1979, s. 125; Ş. Yola, *Schejch Mehmed Nureddin Cerrahi undsein Orden* (1721-1925), Berlin, 1982, s. 94; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, İst., 1994, s. 55.

- M. BAHA TANMAN

YILDIZ MAHKEMESİ

1881'de Yıldız Sarayı bahçesindeki Çadır Köşkü'nde(->) eski sadrazam Midhat Paşa, Damat Nuri Paşa ve Mahmud Celaleddin paşalar ile bunlarla işbirliği yaptıkları ileri sürülenlerin, Abdülaziz'i(->) öldürttükleri iddiasıyla yargılanmalarıdır. Bu, Osmanlı tarihinde ilk kez, bir sadrazamın yargı kurulu önüne çıkarılmasıdır.

Bir ihtilal sonucu tahta çıkan II. Abdülhamid[^]), amcası Abdülaziz'in ve ağabeyi V. Murad'ın(->) tahttan indirilmelerinde ve kendisinin padişah oluşunda birinci derecede etkili olan Midhat Paşa'dan çekinmekte, kendisinin de önceki iki padişah gibi tahttan indirileceğinden kaygılanmaktaydı. Mütercim Rüşdî Paşa'dan sonra 19 Aralık 1876'da sadrazamlığa atadığı Midhat Paşa'nın I. Meşrutiyet'in ilanı ile kendisini çok güçlü hissetmesi, Meclis-i Mebu-san'ı padişah'tan daha yetkili gördüğünü

YILDIZ PARKI

518

519

YILDIZ PARKI

açıklaması, Asakir-i Milliye kurma girişimi, halk arasında ise Midhat Paşa'nın diktatör olacağı dedikodusunun yaygınlaşması, II. Abdülhamid'i büsbütün kuşkulandırdı. Bu nedenle 5 Şubat 1877'de Midhat Paşa'yı azledip yurtdışına sürgüne gönderdi.

Midhat Paşa'nın ülke dışında olduğu aylarda İstanbul'da lehinde ve aleyhinde odaklar oluştu. Bunlardan çekinen II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı önce Suriye valiliğine, oradan da Aydın valiliğine atadı. Midhat Paşa bu son görevini sürdürürken İstanbul'daki karşıtları padişahın da desteği ve teşviki ile Abdülaziz'in intihar etmeyip öldürüldüğü yolunda bir iddia ortaya attılar. Mütercim Rüşdî Paşa ile Midhat Paşa'nın da bu cinayete önyak oldukları ileri sürüldü. Bu kampanyayı başlatanlar arasında Mahmud Nedim Paşa, Cevdet Paşa, Nusret Paşa, İstanbul Şehremini Mazhar Paşa(->) da vardı. Dostları ve yakınları Midhat Paşa'ya haber gönderip Avrupa'ya kaçmasını önerdilerse de o buna yanaşmadı.

Sadrazam Said Paşa'nın başkanlığındaki Heyet-i Vükelâ toplantısında Midhat ve Mütercim Rüşdî paşaların sorguya çekilmeleri, Midhat Paşa'nın Aydın valiliğinden azli kararlaştırıldı.

Aydın vali vekilliğine atanan Hilmi Paşa'nın, İzmir'de bir baskınla ve konağını bir tabur askerle kuşattırmak suretiyle Midhat Paşa'yı tutuklama girişimi başarısızlıkla sonuçlandı ve 18 Mayıs 1881 gecesini Midhat Paşa, konağına bitişik Fransız Konso-losluğu'na sığındı, İstanbul Vapuru ile İzmir'e gelen Adliye Nazırı Cevdet Paşa, yönetim adına güvence vererek Midhat Paşa'yı teslim aldılar. İlk sorgulama vapurla İstanbul'a dönüş sırasında, Müddeiumumi Latif Bey tarafından yapıldı. Vapurda, V. Murad'a mabeyincilik yapmış olan Seyyid ve Edhem beylerle yüzleştirilen Midhat Paşa iddiaları reddetti. Manisa'daki çiftliğine çekilmiş bulunan Mütercim Rüşdî Paşa ise hastalığı sebebiyle İstanbul'a getirilemedi, İzmir'deki sorgusundan sonra yargılanmaktan kurtuldu.

23 Mayıs 1881 günü akşamı İstanbul'a getirilen Midhat Paşa tutuklanarak Yıldız Yıldız

Mahkemesi'ni betimleyen ve 16 Temmuz 1881 tarihli

lûustration 'da yer alan bir çizim.

Ç. Gülersoy, *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü*, İst., 1979

Sarayı Çadır Köşkü'ne kapatıldı. O gün ve ertesi günlerde de diğer sanıklar tutuklanıp Çadır Köşkü'ne getirildiler. Burada oluşturulan mahkemenin başkanlığını Süruri Efendi üstlendi. Yargı heyetinde Abdüllatif Bey ile kurenadan Ragıp Bey vardı.

Yıldız Mahkemesi'nde sorgulama ve yargılanmaları yapılanlar, sözde Abdula-ziz'i öldüren Yozgatlı Mustafa, Cezayirli Mustafa, Boyabatlı Hacı Mehmed, Abdülaziz'in ikinci mabeyincisi Fahri Bey, olayı görenlerden Binbaşı Necib, Namıkpa-şazade Binbaşı Ali, V. Murad'ın ikinci mabeyincisi Seyyid, yaver miralay İzzet Bey, bunları teşvik edenler olarak da Midhat, Damat Nuri ve Mahmud Celaleddin paşalardı. Eski şeyhülislam Hayrullah Efendi de bu olaya karışmış görülerek II. Abdülhamid tarafından daha önce şeyhülharemlik-le Medine'ye gönderilmiş bulunuyordu.

Yıldız Mahkemesi yargılamaları 27 Haziran 1881'e değin bir aydan fazla sürdü ve sonradan yayımlanan hatıralara göre sanıklara türlü işkenceler yapıldı. Suçlamalara esas fezlekeler ile heyet-i ithamiye mazbatasını ve İstanbul mahkeme-i istinaf müddeiumumiliğince hazırlanan ithamnamede, Abdülaziz'i Feriye Sarayı'nda, katiller Pehlivan Mustafa Çavuş, Hacı Mehmed ve Cezayirli Mustafa'nın, mabeyinci Fahri Bey'in yardımı ile öldürdükleri, onları bu cürüme Mahmud Celaleddin Paşa ile Nuri Paşa'nın tehditle yönelttikleri, Mütercim Rüşdî Paşa ile Midhat Paşa'nın da bundan haberdar oldukları ileri sürülmekteydi. Midhat Paşa'nın ve öteki sanıkların tüm savunmaları, gösterdikleri kanıtlar dikkate alınmayarak 27 Haziran 1881'de Mahkeme-i Temyiz'in kararı açıklandı. Buna göre ikinci mabeyinci

Seyyid Bey ile Miralay İzzet Bey onar yıl hapse, diğer bütün sanıklar idama mahkûm oldular. Heyet-i Vükelâ bu hükümlerin infazı konusunu görüştü. II. Abdülhamid'in talimatı üzerine de eski sadrazamlardan Saffet Paşa'nın başkanlığında toplanan Heyet-i Fevkalade'ye bütün nazırlar, eski sadrazamlar, müşir ve ferik rütbeli komutanlar katıldılar. Yine, padişahın isteği üzerine, katılanların her

biri, mahkûmlara verilen cezalar konusuna ayrı ayrı görüşlerini ve kanaatlerini birer pusulaya yazdılar. Çoğunluk, hükümlerin infazından yana olduğu halde II. Abdülhamid, bir merhamet ve şefkat gösterisi ile azlık oyları benimsedi ve idamları ömür boyu kalebentliğe çevirdi. Mahkûmlar, 28 Temmuz 1881 günü akşamı İzzeddin Vapuru ile İstanbul'dan çıkarıldılar. Uzun bir yolculuktan sonra Cidde'ye, oradan da Ta-if Kalesi'ne götürüldüler. Bundan sonra Midhat Paşa ile yazgı arkadaşlarına "Taif mahkûmları" denilmiştir. Üç yıl süren iş-kenceli bir zindan yaşamından sonra 24 Nisan 1884'te Midhat Paşa ve yanındakiler katledildiler. Öldürülmeyen üç kişiden biri olan mabeyinci Fahri Bey, 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilince İstanbul'a döndü. Suçlamaların iftira olduğunu anlatan *İbretnü-mâ* adlı anıları sonradan yayımlanmıştır.

Yıldız Mahkemesi nedeniyle Abdülaziz'in ölümü de "İntihar mı etti, öldürüldü mü?" bilinmezliğine çekilmiş ve bu konudaki türlü savlar günümüze kadar sürmüştür. Said Paşa ve Kâmil Paşa, yayımlanan anılarında Yıldız Mahkemesi'ne yer verdikleri gibi, konu üzerinde bilimsel çalışmalar ve araştırmalar da yapılmıştır.

Bibi. İnal, *Son Sadrazamlar*, II; M. Z. Paka-

hn, *Son Sadrazamlar ve Başvekilleri*, I, İst., 1941; İ. H. Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar*, Ankara, 1987; ay, *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, Ankara, 1985; ay, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, 1967; Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sami ve Devri-i Saltanatı*, I. İst., 1327; Kâmil Paşa, *Belgelerle Kâmil Paşa'nın Anıları*, İst., 1991, s. 286 vd; Mabeyinci Fahri Bey, *İb-retnü-mâ*, Ankara, 1968; Abdurrahman Şeref, *Musahabe-i Tarihiye-Tarih Söyleşileri*, İst., 1980, s. 157 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 504 vd; M. Gökbilgin, "Midhat Paşa", *İA*, VI-II, 270 vd.

NECDET SAKAOĞLU

YILDIZ PARKI

Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki yamaçları kaplayan büyük koruluk.

Von Hammer, ilk Bizans kaynaklarında adı geçen ve erken Bizans şiirinde "Daf-ne" olarak övgüsü yapılan defne ormanlarının ve Pan'ın flütünü çaldığı yeşilliklerin, Boğaziçi topografyasında bu yöreler . olduğunu tahmin eder.

Kıyıdaki yapıların ve arkasındaki bahçelerin Osmanlı döneminde tarih sahnesine tekrar çıkışı, belirgin olarak 1600'lü yılların başında olsa gerektir. O zamanlar Kazancıoğlu Bahçesi adını taşıyan bu şahıs malı toprak, padişah mülkleri arasına alınmış ve IV. Murad tarafından kızı Kaya Sul-tan'a verilmiştir.

Kaya Sultan'ın kocası Melek Ahmed Paşa'nın yakınlarından olan Evliya Çelebi, yapı hakkında, "Vâcib-üs-seyr bir yalıdır. Bunda fevkanî bir şadırvan vardır ki, dünyada öyle bir sanatlı fevvâre görülmemiştir" diyor.

Ama sahilsarayların ve arkadaki bahçenin yıldızı, asıl bir yüzyıl sonra, 18. yy'ın ortasına doğru parlamaya başlar. III. Ahmed bu mülkünü, sevgili sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kardeşi Mehmed

Paşa'ya ihsan etmiştir. Hünkârın ve vezirinin burada yaptıkları âlemler ünlüdür. Bu kıyıların Çırağan (veya Çerağan) adını alması, denizin bu mavi sahillerinde ve arkasındaki nefti yeşilliklerde, mehtaplı gecelerde düzenlenen masal eğlencelerinden ileri gelir (bak. çırağan eğlenceleri).

Yıldız Parkı'nın tarihinde, özellikle 18. yy'da yaşamış olan ve başta lale olmak üzere her türlü çiçeğin tarla halinde ışıklandırılmasına dayanan gece eğlencelerinde, yakın tarihlerdeki bir yakıştırma olan kaplumbağa sırtında mum olayının bir abartma olduğunu ve gerçeği yansıtmadığını belirtmek gerekir. 1920'lerde çıkmış ve daha sonra yaygın bir klişe haline gelmiş olan bu sırtı mumlu kaplumbağa dekoru yerine, Lale Devri'nin tam bir görgü tanığı olan Fransız soylusu Baron de Tott, uç noktasına varmış ve tam arınmış bir süsleme zevkine dayalı çırağan âlemlerinin bütün bölümlerini ayrıntıları ile anlatmıştır. Buna göre, bu bahçelerde başvuru en zengin ışık oyunu, çiçek adalarına yerleştirilen kristal fenerlerle ve aynalarla yapılan iç aydınlatma ve renk yansımalarıydı. Renk öbekleri arasına kurulan dekor dükkânlarda, davetliler birbirlerine çiçek motifli pırlanta, elmas, yakut mücevherlerim armağan eder ve dört bir yandan yükselen müzikle kendilerinden geçerlerdi.

İstanbul'u gören yabancılar, şehrin bu doğal zenginliği ve "yaradılıştaki lüks" karşısında hayran kalıyorlardı. Eserini, âşık olduğu görünümünün gravürleri ile donatan ince ruhlu İngiliz hanım yazar Miss Par-doe da, ahşap Çırağan Sarayı kadar, arkasında yükselen bu yamaçların bitki örtüsüne de bayılmıştır. Kitabında bulduğumuz değerli bir bilgi, Yıldız Parkı'nın o zamanlar yapay düzenlemelerle bozulmayıp doğal görünümünde bırakıldığı ve olduğu gibi korunduğudur. Miss Pardoe, denizden bakılınca servilerin, badem ağaçlarının, akasyalar ve ulu akça ağaçların yamaçları

doldurduğunu yazar. Bu, henüz II. Abdülhamid'in yabancı bahçe mimarlarına Batı anlayışı içinde özel dikimler yaptırmamış olduğu, orijinal ormanlıktır.

19. yy'ın ikinci yarısında Abdülaziz döneminde Çırağan Sarayı'nı oluşturan eski ahşap yalılar ve yüzleri resimli yapılar söktürülmüş, bugün mevcut olan olağanüstü güzellikteki mermer saray 1862-1871 arasında yaptırılmış ve anacade üstünde hâlâ duran taş ve mermer işlemeli masif köprü ile de, arkadaki koruluğa bağlanmıştır. Daha önceki dönemlerde de, kıyıdaki saraylardan arka bahçeye bir bağlantı ile geçildiğine kuşku yoktur. Abdülaziz döneminde "Mabeyin Bahçesi" adını alan, prensip olarak padişaha ve yakın çevresine mahsus olan koruluğa, belli zamanlarda ve hünkârın izni ile, harem halkı da çıkarılıyordu. Saray hekiminin kızı Şair Leyla Hanım, anılarında bugünleri pek güzel anlatır.

Uzun bir kış devresinden sonra tabiata çıkmalarına izin verilen kadınlar ve genç kızlar saraydan ayrılmadan önce, korunun bütün bahçıvanları, bekçileri, korucular uzaklaştırılır ve anacadeye yüzleri cadde tarafının tersine dönük askerler dizilir-miş. Haremağaları, yolda karşılarına çıkabilecek son erkek görevlileri de vaktinde uyarmak ve uzaklaştırmak üzere, "Halvet! Halvet" diye seslenerek, hanımları grup grup köprüden arka bahçelere geçirirmiş. Köprünün vardığı terastan sonra üst bahçelere çıkan geniş bir mermer merdiven, hâlâ durur. Oradan çıkılıp ağaçlar altına dağıldığında, çayırlar, çimenler, meyveler arasında, zamanın nasıl akıp gittiğinin farkına varılmadan akşam yaklaşırken, o çağın deyişi ile "gün zevale dönmeden önce", ellerde buketler, sepetlerde yemişler, yarı keyif yarı hüznün duyguları içinde dönüş başlar, tekrar sarayın altın kafesine girilirmiş.

Abdülaziz, yaptırdığı Çırağan Sarayı'nda çok oturmadı. Yıldız Korusu'nun da uzun

Yıldız Parkı'ndan iki görünüm. *Erkin Emiroğlu (sol), Bünyad Dinç*

boylu tadını almadı. Kısa zaman sonra, bir akşamüstü kuşların çığlıklarından ürperti duyup Çırağan Sarayı'nı terk ederek Dol-mabahçe'de devamlı oturmaya başlayınca, dantel gibi işli mermer Çırağan Sarayı ve zümrüt korusu boşaldı.

II. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra, kendisine iki tahttan indirme olayını hatırlatıp duran Dolmabahçe'den ayrılıp Yıldız Sarayı'na yerleşince, bu çevreyi yeni köşkler ve pavyonlarla geliştirirken; deniz kenarındaki yoldan itibaren koruluğu, tepedeki yeni sarayına, Yıldız'a bağlattı. Çevredeki arsaları da katarak ormanı Or-taköy'e doğru genişletip büyüttü ve hem ağaçlamaya, hem de yerli ve yabancı kalabalık bir uzman, mimar, bahçıvan kadrosuna büyük paralar harcayarak, "koruluğun her metrekaresine altın döktü."

Abdülhamid, Yıldız tepelerinden Çırağan sahiline kadar uzanan bu geniş koruluğun sadece Yıldız tarafını kullanıyordu. Aradaki eski duvarın, yani Çırağan Sara-yı'nın üst çevre sınırının altındaki, bugün "Yıldız Parkı" olan denize taraf koruluk, saray dilinde "kırılık" adını taşıyor ve sadece harem takımının belli günlerdeki gezileri için açılıyordu.

Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan, bu dış bahçelere cuma selamlıklarından sonra hareme verilen izinle hanım ve çocukların da gelebildiğini; sepetlerde getirilen helva ve yoğurt gibi soğuk piknik yemeklerinin yenmesinden sonra, çocukların Malta ve Çadır köşkleri çevresinde koşup oynayarak birkaç saat hoşça vakit geçirildiğini yazar.

Kendi sarayının önündeki üst iç bahçe kadar süslü olmasa da, Abdülhamid bu koruluğu baştan başa imar ve ihya etmiştir. Abdülhamid'in düşürülmesinden sonra, koruluk, kapılarını herkese kapatmış oldu. Şale Pavyonu 1925'te kısa bir süre bir İtalyan işletmeciye kumar oynatılan bir casino olarak kiraya verildiyse de, Atatürk'ün mü-

L.

YILDIZ SARAYI

520

521

YILDIZ SARAYI

dahalesi ile bu yanlış ve tehlikeli kullanım kaldırıldı.

1930'larda, Yıldız Sarayı kompleksi üçe bölündü: Tepe kısmındaki yapılar, yani duvarın üst yanı Harp Akademisi'ne ayrıldı (1978'de akademinin çıkması ile bu bölüm Kültür Bakanlığı'na verilmiştir). Yine duvarın arkasında, kuzey yönünde yer alan Şale Köşkü Büyük Millet Meclisi Baş-kanlığı'na bırakıldı. Duvarın deniz tarafındaki koruluk ve içindeki Çadır ve Malta köşkleri ise İstanbul Belediyesi'ne verildi. Bunu sağlayan anlaşma, 1940'ta Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar tarafından Maliye Bakanlığı ile imzalandı. Önce Çırağan Sarayı'nın arka bahçesi, sonra da 1877'den itibaren üst platoda genişletilmesine geçilen Yıldız Sarayı'nın dış koruluğu olan yeşillik, 1940'tan sonra Yıldız Parkı olarak adlandırıldı.

II. Dünya Savaşı sırasında ve onu izleyen ilk 10 yılda, İstanbul şehrinin nüfusu milyonu bulmuyordu ve Yıldız Parkı çevresindeki bütün semtlerde, evlerin çoğu kendi bahçelerine, yani yeşil bir dokuya sahipti. Bu yüzden, Yıldız Parkı halkın geniş bir rağbetine erişemedi. 1950'lerde nüfus artar ve belediye biraz daha mali imkâna kavuşurken, Yıldız Parkı'na da bir oranda el atıldı. Fakat geniş bir imar getirildiği söylenemez. Bu dönemde yapılabilen en ilgi çekici yenilik, bahçecilik uzmanı Lütfi Arif Kember'in Çırağan Sarayı arkasındaki sette her yıl düzenlediği zengin "yıl-dızçiçeği" sergileri olmuştur. 1960'lar ve 1970'lerde ise koruluk bakımsızlıktan tam bir cangıla dönmüş ve birtakım "ziyaretçi" tipleri ile kötü bir şöhret kazanmıştı.

1979 başında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TTOK) ile genel bir sözleşme imzalayan İstanbul Belediyesi, Malta ve Çadır köşklarinin onarımı,

döşemesi ve kullanımıyla beraber bütün parkın bakımını da TTOK'ye bırakmıştır. Kurum aradan geçen 15 yıl içinde, Abdülhamid'ten bu yana geniş bir imara alınama-yarak çok bakımsızlaşmış olan 550 dönümlük geniş ağaçlığın yarısından fazla kısmını, tekrar içine girilir ve her yeri gezilir hale getirmiştir.

Bu dönemde uygulanan imar, parkta çimento ve asfalt malzemesi yerine parke taşı, Gebze ve Kandıra taşları ile, traverten kaplamaların kullanılması; anayollar dışındaki patikaların motorlu araç trafiğine kapatılması ve yürüyüş yolu haline getirilmesi; eski döküm fenerlerinin tekrar üretimi; ağaçların vahşi sarmaşıklardan kurtarılması; yeni fidan dikimleri; zeminlerin çim kaplanması; uygun setlere taş döşeli balkonların ve seyir noktalarının yapılması ve bunların stil banklarla donatımı; yokuş üstündeki göle ve Çadır Köşkü adasına tarihi tipte kır kahveleri yapımı; köşkler çevresinin yoğun çiçeklenmesinden oluşmuştur. Aralık 1994'te, İstanbul Büyükşehir Belediyesi TTOK ile yapılmış anlaşmaları yeniden gözden geçirmiş ve TTOK'nin Yıldız Parkı'nda bulunan Çadır Köşkü ve Malta Köşkü'nün işletmeciliğini bırakması gündeme gelmiştir.

ÇELİK GÜLERSOY

YILDIZ SARAYI

Beşiktaş İlçesi'nde, sahilden başlayarak kuzeybatıya doğru yükselip sırt çizgisine kadar tüm yamacı kaplayan ve yaklaşık 500.000 m² yüzölçümü olan bir bahçe ve koruluk içine yerleşmiş saraylar, köşkler, yönetim, koruma, servis yapıları ve parklar bütünüdür. Dolmabahçe Sarayı(->) gibi tek bir tasarıma bağlı olarak değil uzun bir zaman dilimi içinde inşa edilmiş bir "imperial" komplekstir ve kronolojik olarak Osmanlı saray komplekslerinin sonuncusudur. Yerleşmenin, İstanbul'un kentsel gelişme eğilimlerine paralel bir tarihi vardır. Beşiktaş'ın(->) ve sahil şeridinin meskûn olmasına karşılık, sarayın arazisi İstanbul'un iskâna geç açılmış alanlarından biridir. Bizans döneminde de ormanlık olduğu bilinen bu alan, I. Süleyman (Kanuni) döneminden (1520-1566) başlayarak padişahlar için bir avlanma yeri olmuştur. Saray arazisi ile ne oranda örtüştüğü kesin olarak bilinmese de "Civan Kapucibaşı Bahçesi", "Kazancıoğlu Bahçesi" adını taşıyan Beşiktaş'ın bahçe ve korulukları büyük olasılıkla Yıldız Sarayı arazisini de içermekteydi. Bu bahçeler L Ahmed döneminde (1603-1617) hadaik-i hassa (padişah bahçeleri) arasına katıldı.

Beşiktaş tepesindeki korulukta ilk olarak I. Ahmed küçük bir köşk yaptırmıştır. Bu ilk yapının mimari özellikleri ve mimarı bilinmemektedir. Sonraki yıllarda IV. Murad'ın da (hd 1623-1640) buraya gezmeye ve avlanmaya geldiği bilinmektedir. Bu alan, 19. yy'ın başına kadar sahil-sarayların arka koruluğu olarak kalmış; bir müdahaleye uğramadan ormanlık niteliğini ve doğal bitki örtüsünü korumuştur. 19. yy'da ise İstanbul'un Boğaziçi'ne doğru yayılması sırasında

giderek salt bir bahçe, koruluk ve padişah mesiresi olma durumundan çıkmıştır.

Bilinen ilk yapım, 19. yy'm başında, 1804-1805'te III. Selim'in (hd 1789-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan için tepede yaptırdığı (bugün mevcut olmayan) kasırdır. Halen iç bahçede bulunan bir çeşme bu dönemden kalan tek parçadır. 1834'te II. Mahmud (hd 1808-1839) yine tepede yeni ve küçük bir köşk yaptırmış; muhtemelen "Yıldız" adı verilen bu köşkten sonra saray ve semt aynı adla anılır olmuştur. II. Mahmud, bu köşkü daha çok yeni kurulan modern ordunun (Asâkir-i Mansu-re-i Muhammediye) askerlerinin burada yapılmakta olan talimlerini izlemek için kullanmıştır.

Aslında bu erken dönem için bilinenler şimdilik sınırlıdır. Yalnızca Abdülmecid döneminde (1839-1861), annesi Bezmi-âlem Valide Sultan için burada 1842'de Kasr-ı Dilküşa adı verilen yeni bir köşk daha inşa edildiği bilinmektedir.

Yıldız Sarayı'nın asıl gelişmesi 19. yy'm ikinci yarısında ve 20. yy'm başında ve özellikle II. Abdülhamid döneminde (1876-1909). Sarayın bu yıllarda edindiği yerleşme ve çevre düzenine, bahçelerine ve yapıların mimarisine ilişkin karakteris-

tik çizgiler, bazı eklemelere, hattâ yangınlara karşın fazla değişmemiştir. Saray bu özelliği ile 19- yy sonu çevre ve mimarlık konseptleri açısından son derece önemli bir tanıklık olarak düşünülmelidir. **Yerleşme Özellikleri** Sahildeki Dolmabahçe Sarayı ve Çırağan Sarayı'nın(-0 varlığı ve yeni oluşları burada büyük boyutlu saray yapımını gereksiz kılmış, buna karşılık köşk ve pavyon biçiminde küçük boyutlu yapılaşmayı teşvik etmiş olmalıdır. Bu tür yapılaşma, topografyayı ve bitki örtüsünü zorlamayan, tersine uyumu kolaylaştıran bir arazi kullanım biçimi olmuştur. Ayrıca, imparatorluğun son yıllarının ekonomik ve siyasi koşullarında yapım etkinliğinin fazla göze batmayan ve zamana yayılmış bir süreç olmasını da sağlamıştır. Sonunda Topkapı Sarayı'ndakini(->) anımsatan bir yerleşme ve yapım modeli ortaya çıkmıştır.

Zaman zaman yıkılan ve yananlar ve yeniden yapılanlar vb ile sayıları 100'e yaklaşan köşk, kasır ve diğer bina ve ekleri, Abdülaziz (hd 1861-1876) ve özellikle II. Abdülhamid dönemindeki satın almalarla iyice genişlemiş olan ve yüzölçümü yaklaşık 500.000 m2 olan arazinin kuzeybatı kesiminde yoğunlaşmıştır. Geri kalan alanlar -özellikle Çırağan Sarayı'nın arkasına isabet eden vadi- park olarak bırakılmıştır. Arsanın kuzey kesiminde toplanmış olan yapılar, kuzey-güney doğrultusunu eksen alan ve art arda ve birbirine yakın diziler halinde arazinin eğim çizgilerini izleyen bir yerleşme düzeni göstermektedir. Yalnızca birkaç yapı bu doğrultuya dik olarak doğu-batı eksenini üzerinde inşa edilmiştir. Yapıların birbirleriyle ilişkisinde geometri ve aksiyalite gözetilmemiş, konumlandırmada ve özellikle

ekleme ve bağlantılarda spontan davranılmıştır. Böylece yapılar arasında yer yer küçük piazzalarla genişleyen bir tür sokak dokusu ortaya çıkmıştır. Bu, eğim farklarından doğan setlemeler, yapıları birbirine bağlayan galerilerin altındaki tonozlu geçitler ve büyük yapılara eklenen pavyonların girinti ve çıkmalarıyla ve dar aralıklarla, teras ve loggialarla biçimlenen ortaçağcıl özellikli bir dokudur. Bu doku Yıldız Sarayı'nı, kendine özgü bir kentsel yerleşme olarak düşünmeye yönlendirmektedir. Yapıların birbirlerinden üslup ve biçim olarak farklı oluşları, işlevlerin çeşitliliği ve çokluğu; her işleve ayrı bina; hemen her kişi veya gruba ayrı bir köşk veya pavyon yapılmış olması, hattâ uygulanmayan demiryolu projesi buranın kendi döneminde de saraydan farklı bir "mi-lieu" (ortam) olarak kavranıp yaşandığını sezdirmektedir.

Yıldız Sarayı'nın park kesimi, yapıları kadar ilgi çekici düzenleme ve tasarım özelliklerine sahiptir. Bilindiği kadarıyla park ve bahçelerin düzenlenmesine 1850'lerde başlanmış; bu iş için Almanya'dan çağrılan uzmanlardan yararlanılmıştır. 1850'de Stefel tarafından hazırlanan proje üzerinde önce Stefel, 1860'larda Schlerf ve 1862'den itibaren de Vieniild

çalışmışlardır. Schlerf ve Vieniild'in çalışması daha ziyade yeni ve değerli bitki ve ağaç türlerinin getirilip yerleştirilmesiyle ilgili olmuştur.

Bu düzenlemelerin, yeni köşk ve sarayların, örneğin Büyük Mabeyin binasının veya Çadır Köşkü'nün çevre düzenlemeleriyle sınırlı olduğu düşünülebilir. Çünkü bahçe ve parkların bugünkü durumunun büyük ölçüde II. Abdülhamid dönemindeki düzenleme ve çalışmaların ürünü olduğu bilinmektedir. Bu dönemde yine, yabancı uzmanların (Almanya'dan Koch kardeşler ve babaları Heinrich Koch, İtalya'dan Romeo Scanciani, Fransa'dan Dero-in) ve onlarla birlikte Osmanlı bahçıvanlarının (Adil Ağa, Tatar Zeynel Ağa, Ne-cib Ağa) çalışmalarıyla bahçeler bütünü içinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemede hâkim olan anlayış, arazinin eğimli olmasına da bağlı olarak pitoresk görünümü, tasarımın ana çizgisi olarak alan fakat özellikle büyük köşk ve kasırların önünde düzenlenen formel bahçe alanlarıyla birleşen eklektik bir tutumdur.

Padişahın ve haremın kullandığı yapıların çevresinde bir bölüm, hasbahçe olarak ayrılmış; geri kalan kısım dış bahçe olarak bırakılmıştır. Daha büyük bir alanı kaplayan dış bahçe, Boğaz'a inen vadinin

iki yamacına yapılmıştır. Romantik İngiliz bahçesinin doğa anlayışı özellikle buradaki ağaç zenginliğini değerlendirmede uygun bir seçim olmuş; vadinin kendi su varlığı yer yer küçük göller ve akarsularda kullanılmış; arazinin eğimlerini izleyen patikalarla bunları bağlayan küçük köprülerde ve bunların dal taklidi çimentodan korkuluklarında ayrınılandırılmıştır.

Parkta, romantik üsluba özgü daha çok dekoratif nitelikteki bu küçük köprülerin yanı sıra daha büyük boyutlu köprüler de kullanılmıştır. Bugün mevcut olmayan ancak arşiv fotoğraflarında görülen çelik ha-latlı, ahşap tabliyelili iki köprü bilinmektedir. Bunlardan biri halen Çadır Köşkü olarak anılan binanın önündeki yapay gölü aşarak hasbahçeye, Cihannüma Kasrı önüne ulaşmaktaydı. Yine Yıldız Arşivi'nde bulduğumuz bir projede bir küçük gezinti treni ve parkın iç ve dış bahçelerini birkaç yerde viyadük kullanarak dolaşan bir demiryolu turu tasarlanmıştır.

Hasbahçe de romantik-pitoresk üslupta düzenlenmişti. Bahçenin ana motifi, ortasında bir adacık bulunan yapay göldür. Yaklaşık 300 m uzunluğunda ve bazı kesimlerde daralan veya genişleyen doğal bir su yolu görünümündedir. Suyolunun daraldığı noktalarda yanları dal taklidi korku-

Yıldız Sarayı'nın yerleşim planı:

1- Av Köşkü (Talimhane Köşkü),

2- Ahular, 3- Hasahır,

4- Çiçeklik,

5- Limonluk,

6- Şale Köşkü, 7- Eski Elektrik Fabrikası,

8- Şehzadegân Daireleri,

9- Dershane, 10-Agavat Dairesi,

11- Gedikli Cariyeler.

12- Usta Kalfalar,

13- Çiçek Serası, 14, Kızlarağası Dairesi,

15- Kadın Efendiler Dairesi,

16- Kadın Efendiler Dairesi,

17- Hazinekar Usta Kadın Dairesi,

18- Cariyeler Dairesi,

19- Musahip Ağalar Dairesi,

20- Saray Tiyatrosu,

21- Hususi Daire,

- 22- Kaskat Köşkü,
- 23- Hünkâr Dairesi,
- 24- Kılar-ı Hümayun,
- 25- Çit Kasrı,
- 26- Limonluk Köşkü,
- 27- Küçük Mabeyin
- 28- Harem iç Kapısı,
- 29- Hünkâr Hamamı,
- 30- Set Köşkü,
- 31- Büyük Mabeyin,
- 32- Yaveran ve Bendegân Dairesi,
- 33- Marangozhane,
- 34- Hususi Kiler,
- 35- Hünkâr Mutfağı,
- 36- Silahhane,
- 37- Güzel Sanatlar Galerisi,
- 38- Dış Karakol,
- 39- Arabacılar Da.,
- 40- Ada Köşkü,
- 41- Arabalık,
- 42- Eczahane,
- 43- Cihannüma Köşkü,
- 44- Yıldız Camii. Eldem,

Türk Evi'nden yararlanarak

luklarla çevrili köprüler yapılmıştır. Gölün kuzey ucu ise genişletilerek Küçük Mabeyin ve Harem köşkleri önünde bir nimfeum ve kaskad düzenlenmiştir. Nim-feum ve kaskadı fon olarak alan arşiv fotoğraflarında veya tablolarıda bu gölde kuğu kuşlarının yüzdüğü ve herhalde harem-dekilerin kullanımına ayrılmış gezinti sandalları, hattâ yelkenliler görülmektedir. Ortadaki adada iki tane küçük dinlenme köşkü ve kameriyeler ile tavşan vb hayvanlar için kafesli bölmeler vardır.

Şale Köşkü'nün(->) çevresinde de geometriden uzak, yine akarsular ve kaskad-larla zenginleştirilmiş pitoresk bir bahçe düzenlenmiştir. Romantik bahçe, köşkün önünde resmi protokol için geniş bir alan bırakıldıktan sonra

başlamaktadır. Aynı düzenleme geometrisi daha belirgin olarak Büyük Mabeyin önünde de görülmektedir. Saray

Yıldız Sarayı'ndaki yapılarda görülen üslup ve biçim çeşitliliği doğal olarak çok sayıda mimarın katkısını düşündürmektedir. Resmi arşivler bu amaçla henüz sistematik olarak taranmamış olduğu için mimar-yapı identifikasyonunda son derece dikkatli davranmak gerekmektedir. Yıldız Sarayı'nda katkısı olduğu kesinlikle bilinen mimarlar Sarkis ve Agop Balyan ile Ra-imondo d'Aronco'dur. Henüz belgelenmemiş olmakla birlikte Garabet Balyan ile Va-silaki, Ioannidis ve A. Vallaury'nin de adı geçmektedir. M. Cezar'a göre bu adlara Yanko ve Berthier de eklenebilir.

Yıldız Sarayı'nın oluştuğu yıllardaki re-vivalist ve historisist ortam ve yüzyıl başının yeni mimari biçimler ve anlatımlar arama yönündeki değişkenliği ve denemelere açıklığı, sarayda çalışan sanatçıların ço-kulusluluğu ve formasyonlarının farklılığı, mimarlarla yapılar arasındaki bağlantıyı üslup analizleri yoluyla sezmeyi güçleştirmektedir. Yapı taleplerini sultanın kimi *zaman* üslup ve biçim belirterek ilettiğini belirten yazı ve anılar da vardır. Bu nedenle hattâ aynı mimarın yapıları dahi değişik üslupta olabilmektedir.

Agop ve Sarkis Balyan tarafından tasarlandığı bilinen yapılar Büyük Mabeyin, Şale Köşkü'nün ilk bölümü, Küçük Şale Köşkü ile Malta ve Çadır köşkleridir. R. d'Aronco'nun yapı listesi biraz daha kabarıktır: Kış bahçeleri ve seralar, Yaveran Köşkü, nöbetçi pavyonu, Harem Köşkü, Şale Köşkü'nün kuzey ekleri ve yenilenmesi, ahırlar, manej, çini fabrikası yenilenmesi, tiyatro, sergi binası vb'dir. Ayrıca uygulanmamış veya uygulandığı bilinmeyen Yıldız Sarayı'na ait çok sayıda projesi ya da aidiyeti kesinleştirilememiş yapı ve projeleri vardır.

Yıldız Sarayı, koruma amaçlı yapılar ve kışlaları dışında yapı aralarını boşluk bırakmadan kapatan kalın ve yüksek duvarlarla çevrilidir. İçeride, padişaha ve hareme ait yapıları ve hasbahçeyi çevreleyen bir ikinci duvar daha vardır. Dolmabahçe Sarayı'nın tümünü denize açık tutan ve kara tarafında da yalnız Hususi Daire ve harem

YILDIZ SARAYI

522

523

YILDIZ SARAYI

Yıldız Sarayı'nda Büyük Mabeyin (solda) ve Küçük Mabeyin. B. Bilgin, *Yıldız Sarayı Vakfı*, ist., 1988

bölümünü kapatmayı öngören tasarımı, Yıldız'da yerini geleneksel -örneğin Topkapı Sarayı'nda görülen- kapalı saray kon-septine bırakmıştır.

Böylece saray arazisi resmi bölüm (resmi daireler, hizmet binaları vb), özel bölüm (hareme ve sultana ait köşk, kasır vb ile hasbahçe), dış bahçe (dış köşkler ve büyük gezinti parkı), çevre yapılan (kışlalar, karakol vb) olarak birbirine bitişik, işlev olarak bağımlı fakat görsel olarak kapalı bölümlere ayrılmıştır. Bu kapalılık, Dolmabahçe Sarayı'nın açık bir dış mekân perspektifi içinde kavranan yerleşmesinden çok farklıdır.

Sarayın duvarla çevrili resmi ve özel bölümlerine giriş için beş kapı düzenlenmiştir:

1. Koltuk Kapısı: Saraya ulaşan yolun solundaki ilk kapı; gündüzleri sürekli açık tutulan ve personel ile ziyaretçilerin kullanımına ayrılmış kapıdır. 2. Saltanat Kapısı: Saraya ulaşan yolun solunda ikinci kapı; yalnızca sultanın kullanımına ait kapıdır. 3. Valide Kapısı: Saraya ulaşan yolun eksenindeki kapı; harem halkı ile çağrılı yabancı temsilciler ve yüksek görevlilerin kullandığı kapıdır. 4. Harem iç Kapısı: Büyük Mabeyin bahçesinin kuzeydoğusundaki kapı; hareme ve harem personeline ait kapıdır. 5. Mecidiye Kapısı: Ortaköy yolu üzerinde soldadır; dış bahçe girişidir. Saray personeline ve ziyaretçilere aittir.

Resmi bölüm Yıldız Sarayı'nın en for-mel yerleşme ve bahçe düzenine sahip olan parçasıdır. Yapıların çoğu, I. Avlu olarak anılan bölümdedir. Resmi bölümün ana binasıdır. Eski ahşap köşk yıktırılarak Abdülaziz tarafından yaptırılan bu yeni köşk, çevredeki gelişmeyi başlatan bir uygulama olmuştur.

Agop ve Sarkis Balyan tarafından tasarlanıp inşa edilen yapı (1865-1866) tepenin en yüksek noktasına ve yüksek bir istinat duvarının sağladığı geniş bir plato üzerine oturtulmuştur. Çok büyük olmamasına karşılık (yaklaşık olarak 30x45 m) çevreye hâkim bir konumu vardır ve Yıldız Sarayı'nın anıtsal yapısıdır.

Planı, istanbul sahilsaraylarında ve Dolmabahçe Sarayı'nda daha önce kullanılmış ve anıtsal boyutlarda denenmiş merkezi sofalı ve eyvanlı bilinen klasik şemanın sade bir varyantıdır. Planının birbirini dik kesen iki eksen üzerinde simetrik bir kurgusu vardır. Güney-kuzey doğrultusundaki uzun eksen üzerinde havuzlu divanhane, sofa ve merdiven holü, kısa eksen üzerinde ise eyvanlar ve onların açıldığı sofa bulunmaktadır. S. H. Eldem, bu "aksiyalitenin aldatıcı" olduğunu, simetri kaygısıyla havuzlu divanhane ile merdiven holünün eşdeğer mekânlar olmaya zorlandığını belirtmektedir.

Bu şema, içeride yer yer oryantalist biçimlerin eşlik ettiği seçmeci bir yorumla gerçekleştirilmiştir. Enine eksen üzerinden verilmiş olan girişler orta sofanın eyvanlarına açılır. Eyvanlar ise, üç basamaklı bir seki ve iki yanda parapetle birbirine bağlı kolon çiftleriyle sofaya bağlanırlar. Narin ve yüksek kolon çiftleri ve üstte

bunları bağlayan dilimli kemerler mekânın oryantalist motifleridir. Renkli bezemeleri olan bu eyvanların mekânsal katılımı özellikle üst katta sofaya.Çırağan Sarayı'nı anımsatan bir merasim holü zenginliği vermektedir.

Uzun eksen üzerinde güney kanadındaki havuzlu divanhane, kuzeyde kristal korkuluklarla zenginleştirilmiş merdiven holü vardır. Divanhane, geleneksel Osmanlı modelini plan olarak yineleyen ama daha süslü; mermer selsebilleri ve ince kolon çiftleriyle ayrılmış çıkmaları olan oryantalist bir düzenlemedir.

Planın kendine özgü geometrisi dışarıda, cephe ve kitlede açıkça okunabilmektedir. Orta hole göre dik veya paralel yerleştirilmiş hacimlerle cephede çıkmalar ve kademelenmeler yapılmış; parçalı kitlelerle daha zengin perspektifler sağlanmıştır. Dışarıda biçim olarak klasik çizgilerin yeğlendiği görülmektedir. Cephede aksiyal bir geometri kurulmuş ve akslar pilastrlarla ve kat birimleri konsollu kornişlerle belirtilmiştir. Pilastrlar yivli ve kompozit başlıklıdır. Cephede pencere kemerlerinin biçiminde ilginç bir düzenleme gözlenmektedir. Yapının birbirine dik aksları üzerinde yer alan mekânların pencereleri yarım daire kemerli, buna dört köşede bağlanan oda ve salonları ise basık kemerlidir. Basık kemerler üzengilerinde birbirine bağlanarak aks aralarında bütünlenen bir motif oluştururlar.

Özetlenirse mimarlar Agop ve Sarkis Balyan, Beylerbeyi ve Çırağan saraylarında olduğu gibi burada da "büyük boyutlu bina ve sade kitle" ile "özenli ve ayrıntılı işlenmiş mimari ve dekoratif öge" ikilemine, farklı tarihi kaynaklara referans vermenin kontrastına ve gerilimine oturan ve anıtsal ama incelikleri de olan bir saray gerçekleştirmişlerdir.

Büyük Mabeyin'in önündeki dikdörtgen biçimli formel bahçenin kuzeyini Çit Kasrı, doğusunu Yaveran Dairesi sınırlamaktadır. Kuzeydoğu köşesindeki büyük Harem Kapısı ile özel bölüme geçilmektedir. Kesin yapım tarihleri bilinmeyen bu yapılardan Çit Kasrı Abdülaziz; Yaveran Köşkü ve Harem Kapısı II. Abdülhamid döneminde yapılmıştır.

Çit Kasrı: İnce ve uzun (yaklaşık 10x60 m) dikdörtgen bir kitlesi olan kagir bir yapıdır. Kasrın biri Koltuk Kapısı'ndan, öbürü Büyük Mabeyin bahçesinden ve bir diğeri de harem kanadından olmak üzere üç ayrı girişi vardır. Diplomatik personelin ve elçilerin kabulü için düzenlendiği söylenen bu bina, iç içe geçilen bir dizi oda ile sonunda ulaşılan bir salondan ibarettir. Bu basit ve kendine özgü bir işlevden doğan iddiasız yapıdan mimarlar yine de Büyük Mabeyin'in özenli yapımını tamamlayan bir bina elde etmeyi başarmışlardır. (Ayrıca bak. Çit Kasrı).

Yaveran Dairesi Binası: Harem Kapısı yanındaki nöbetçi pavyonu ile birlikte R. d'Aronco tarafından tasarlanmıştır. Bu iki katlı ve ahşap yapı,

bağımsız girişleri olan beş daireden oluşan ince ve uzun bir dördörtgen kitleye sahiptir. Ajurlu ahşap pen-

cere bezemeleri ve saçaklarıyla resmi işlevi olan bir yapıdan çok "chalet" tarzı bir sivil yapıya benzemektedir.

Resmi bölümün güneye doğru uzanan kesiminde hünkâr mutfağı ve özel kiler ile Silah Müzesi veya Silahhane Köşkü ve saray arabacıları koğuşu bulunmaktadır. Birbirine bitişik, ince ve uzun dikdörtgen kitlelerden oluşan bu dizi en uçta Arnavut tüfekçiler koğuşu ve altı arabalık olan binayla bitmektedir. Bu sonuncu yapının batıya dönen kanadı karakol olarak düzenlenmişti.

Dizinin en ilginç yapısı Silahhane Köş-kü'dür. Yüksek ve tek kat üzerine başlayan yapı, arazinin eğimine bağlı olarak güney yarısında iki katlı olmaktadır. Köşk, yüksek tutulmuş tek kat üzerinden bahçeye uzun bir cephe verir. Cephede yüksek Korenti-yen kolon çiftlerinden oluşan dörtlü gruplar binanın uzun kitlesini ritmik bir bölümlenme ile canlandırırlar, içeride ana mekân, uzun bir dikdörtgen olan tek bir hacimden ibarettir, ince ve yüksek kolonlarla üçe ayrılmış iç mekân ortada ahşap ka-burgalı yüksek bir tonozla örtülüdür.

Bahçenin güney kesiminde saray kitaplığı ve rasathane vardır. Yıldız Kitaplığı, imparatorluk hakkında çeşitli dillerdeki yayınlarla kıymetli elyazmaları ve 20. yy'ın başında imparatorluğu belgeleyen fotoğraf koleksiyonu ile ünlüdür.

Güney bahçesinde Güvercinlik Köşkü olarak adlandırılan (bir ara saray eczanesi olarak kullanılmış olan ve asıl işlevi bilinmeyen) bir yapı daha vardır. Halen saray sınırları dışına çıkarılmış olan yapı, önünde bir "nimfeum"u olan ve neogotik ile "chinoiserie" üsluplarının karışımı biçiminde tasarlanmış egzotik bir küçük köşktür.

Resmi bölümün kuzeye doğru uzanan kısmında, Büyük Mabeyin'in oturduğu setin altında resmi bölümün ikinci kısmı bulunmaktadır. Bir alt kota yerleşmiş ve dar bir bahçeye açılan yapılar güneyden kuzeye sıralanırlar. Kılar-ı Hümayun, Hazine-i Evrak, Tercüme Odası, Teşrifat Nazırı Dairesi vb gibi hizmet yapılarıdır ve yalın ve işlevsel bir mimari biçim taşırlar.

Özel Bölüm: Sultana ve ailesine ait olan bu bölüm, sarayın pitoreskini hâlâ koruyabilen bölümüdür. "Hamid Havuzu" olarak da adlandırılan yapay göl veya suyolunun canlandığı peyzaj, bu bölümü daha çok bir "belvedere" (yazlık saray) atmosferinde tutmaktadır. Büyük bölümü İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan Yıldız Sarayı tabloları bu "belvedere" havasını olanca romantizmi ile yansıtırlar.

Yıldız Sarayı yerleşmesinin, yukarıda betimlenen ortaçağcıl dokusu en çok bu özel bölümde belirgindir. Gerçekten de Harem Kapısı'ndan girişte hiç de geniş olmayan bir sokak üzerinde solda küçük bir kış bahçesi veya

limonluk sağda da Küçük Mabeyin bulunur. Küçük bir geçitten hasbahçeye çıkılabilir veya ilerlenir-se Valde Köşkü önündeki daha geniş pi-azzaya varılır, tam karşıda küçük bir çeşme, yanında bir alt geçitle ulaşılan tiyatro vardır.

Özel bölümün en önemli yapılarının başında iki katlı ve kısmen kagir bir yapı olan Hünkâr Dairesi binası gelmektedir. Sarayın özel bölümünün en önemli yapısı Hünkâr Dairesi'dir. Valide Sultan Köşkü veya Hünkâr Sofası adıyla da anılmaktadır. Abdülmecid döneminde inşa edilmiş olan saray, II. Abdülhamid'in Yıldız'a gelişinden sonra harem dairesi olarak sürekli kullanılmıştır.

Küçük Mabeyin'in inşa edilmesinden önceki bu kullanım sırasında sarayda kimi değişiklik ve eklemeler yapıldığı bilinmektedir. Bu nedenle sarayın kitlesi, aslında var olan simetrisini yitirmiş görünmektedir. Özgün durumunda büyük olasılıkla, yaklaşık 35x14 m boyutlarında bir dikdörtgen plan üzerine oturan ve öne çıkma yapan giriş bölümüne göre simetrik bir kurgusu olan yapıdır.

Öne çıkma yapan giriş bölümünün bulunduğu eksen, planda anahtar konumunda belirleyici bir doğrultu oluşturmaktadır. Giriş holünün, anıtsal merdivenin ve başodanın (büyük kabul salonunun) bulunduğu bu doğrultu sarayın tö-reysel ve ana mekânlarını içermektedir.

Simetri ekseninde bulunan giriş bölümü bir saray için son derece iddiasız olan giriş kapısından sonra giriş holü ve ardından eliptik ve çift kollu büyük merdivenin bulunduğu mekân gelmektedir. Merdiven holünün dekorasyonu ve özellikle parapetler oldukça geç bir tarihte yenilenmiş görünmektedir. Stilistik özellikleri açısından Abdülmecid döneminden çok, 1895-1900 yıllarının çizgilerine yakındır. Sofanın ince ve yüksek pencerelerinde de aynı geç dönem çizgisini izlemek olasıdır.

Başoda, 16x8 boyutunda, dikdörtgen planı olan bir mekândır. Basık kemerli geniş ve yüksek pencerelerle aydınlanan mekânın tavanında eşkenar dörtgen biçiminde çerçevelenmiş tavan bezemeleri vardır.

1982'de başlayan restorasyon daha sonra mimar Lemi Meray tarafından sürdürülmüştür.

Bir diğer önemli yapı Küçük Mabeyin binasıdır. Geniş giriş holünün ana motifi, çiçek dallarından oluşmuş bir korkuluğu olan gösterişli art nouveau(->) merdivendir. Dönerek yükselen merdivenin üst kat holünün pencerelerinde "Bonet" imzalı vitraylar vardır. Tam bir "Belle Epoque" tasarımı olan vitray, natüralist ve çok renkli büyük çiçek figürlerinden oluşmaktadır.

Küçük Mabeyin, geleneksel şemaların artık kullanılmadığı bir dönemi işaret etmektedir. Bir dikdörtgen plana oturan ve koridor üzerine açılan oda ve salonlardan oluşan yalın bir şeması vardır. Salonları beyaz üzerine

yaldızla işlenmiş bir geç rokoko bezeme ve tavana ve tavan eteğindeki bordürlere yapılmış peyzaj resimleri ile süslenmiştir.

Arşivlerdeki fotoğraflarda, sonradan eklendiği sanılan üçüncü katta art nouveau üslubunda bir kitaplık bulunduğu görülmektedir. Benzer biçimde binanın kuzey tarafına yine okuma odası olarak kullanıldığı sanılan ve örtü strüktürü art nouveau üslubunda tasarlanmış bir salon eklenmiştir. Küçük Mabeyin'in cephesinin biçimlenişinde de art nouveau üslubu ön plandadır. Pencereelerde, parmaklıklarda, kat kornişlerinde, saçak parapetinde vb cephe öğelerinde daha çok Viyana ekolüne bağlı geometrik bir stilizasyon görülmektedir. Kesin belgelere henüz ulaşılammışsa da yapı, büyük olasılıkla R. d'Aronco tarafından tasarlanmıştır. Eklerin d'Aronco tarafından yapıldığı bilinmektedir.

Küçük Mabeyin binasının tam karşısında küçük bir limonluk bulunmaktadır. R. d'Aronco tarafından 1895-sl896'da tasarlanıp inşa edilen limonluk binası, dökme demirden ve rokoko bezemeleri olan küçük bir neobarok yapıdır. "L" planlı yapının kolları yarım beşik tonozlu, köşe mekânı dilimli kubbeli ve dökme demir strüktür üzerine camla örtülüdür.

Özel bölümün sansasyonel binası tiyatrodur. Tiyatro yapıtlarına ve konserlere meraklı olan II. Abdülhamid'in olasılıkla saraya bağlı İtalyan sanatçıların telkiniyle yaptırmaya giriştiği tiyatronun tasarımı aslında Raimondo d'Aronco'ya aittir. D'Aronco'nun halen Udine Kent Müzesi

Arşivi'nde bulunan projesi, neobarok üslupta ve sıkışık mekânı son derece ustalıkla kullanıp değerlendiren bir çalışmadır. Proje, ana fikir olarak aynen korunmuş ama bütün inceliklerinden, mekân düzenlemedeki sofistikasyondan yalıtılarak uygulanmıştır. Tanınmış sanatçıların Sarah Bernardt, Coquelin veya Chaliapin'in burada oynadıkları veya konser verdikleri, sonra da nişanlarla ödüllendirildikleri bilinmektedir.

Mimar Vasilaki'nin tasarımı olan Yeni Köşk, sarayın en güzel yapılarından biri olarak anlatılmaktadır. Tavanlarını beze-yen natürmortların ve dört mevsimin resmi olan büyük kompozisyonların dönemin ünlü sanatçısı Ahmed Ali (Şeker Ahmed Paşa) tarafından yapıldığı bilinmektedir. Arşiv fotoğraflarından görüldüğü kadarıyla neorönesans bir cephe düzenlemesi vardır. Tüm mobilyası Paris'ten özel olarak Münir Paşa tarafından seçilip getirilen Yeni Köşk daha sonra yanmıştır.

Yeni Köşk'ün hemen yanında, 1894 depreminden sonra yaptırılan ve "Japon usulü köşk" olarak anılan küçük yapı, R. d'Aronco tarafından tasarlanmış olmalıdır. Sultan Vahideddin zamanında yanan köşkün R. d'Aronco tarafından tasarlandığı kesinlikle bilinen hamam bölümü halen sağlam durumdadır ve art nouveau üslubunda fayansları, camları,

altın yaldızla kaplı metal şebekeli pencereleri vb ile sarayın sanatsal kalitesi olan bölümlerinden biridir.

Tümü hasbahçenin kuzey kesimine yerleşmiş olan bu binaların yamsıra haremdeki kadınlara ve personele ait daha birçok küçük köşk vardır. Bunların bir bölümü yanarak ortadan kalktığı gibi, zaman içinde harap duruma gelenler de vardır.

Kadın Efendiler, Hazine Ustalar ve Cariyeler daireleri özel bölümün kuzeydoğu ucunda birbirine camlı geçitlerle bağlanmış pavyonlardır. Usta Kalfalar ve Gedikli Cariyeler daireleri, tiyatronun yanında idiler. Kızlarağası Dairesi, harem kuzey avlusundadır. Hemen yakınında kuzeyindeki set üstünde galeri biçiminde bir sera vardır. Çok büyük olasılıkla

YILDIZ SARAYI

524

525

YILDIZ SARAYI

Yıldız Sarayı'nın bölümlerinden Cihannüma Kasrı (solda) ve Güvercinlik Kasrı.

Erkin Emiroğlu

Raimondo d'Aronco'nun yapı listesinde "galleria-sera" olarak geçen yapı olmalıdır.

Yine özel bölüm yapıları içinde bulunan ve tepenin batı yamacındaki III. Avlu çevresinde yerleştirilmiş şehzade ve sultan köşkleri genellikle iki katlı ve ahşap ve çoğu "chalet" biçiminde oldukça mütevazı yapılardır. Aynı avlu içinde bulunduğu bilinen Çukur Saray ise iki katlı, kagir bir yapıdır.

Hasbahçe ile resmi bölüm arasındaki sınır üzerinde bulunan marangozhane, II. Abdülhamid'in hobisi olan ahşap işçilik çalışmalarını yapması için inşa edilip gerekli araçlarla donatılmış olan bir yapıdır, ince ve uzun bir dikdörtgen planı olan yapı, dışarıdan sade bir rejans üslubu çizgisi taşımaktadır.

Hasbahçedeki yapay gölün ortasındaki adacıkta bulunan III. Selim Çeşmesi, Yıldız Sarayı'nın tarihi bilinen en eski yapısıdır. 1805'te yapılmış olan çeşme, mermerden ve dört yüzlüdür. Köşeleri gömme kolonlarla belirtilmiş; bir yazı panosunun da üstten çerçevelendiği yüzüne büyük bir oval madalyon motif olarak işlenmiştir. Profillerle çizilmiş büyük oval madalyonun içinde altın yaldızla işlenmiş ışınal dallar vardır. Ahşap üzerine kurşun kaplama geniş barok saçaklı örtüsüne, III. Ahmed dönemi çeşmelerine benzer biçimde ortada bir büyük, köşelerde de birer küçük (dört tane) dekoratif kubbe eklenmiştir. Saçak altı da bezeli olan çeşme, Yıldız Sarayı'nın önemli anıtlarından biridir.

Aynı adacıkta bulunan art nouveau üs-lubundaki küçük dinlenme köşkleri, yapay ağaç dallarından yapılmış kameriyeler vb yaratılmış pitoresk çevrenin günümüze kalmış öğeleridir.

Hasbahçenin güneydoğu ucunda Cihannüma Kasrı bulunmaktadır. Kasır, adını Marmara ve Boğaz'a açılan son derece geniş bir görüş alanına sahip olmasından almıştır. Aslında buradaki mahallenin de adı Cihannüma Mahallesi'dir. Yüksek bir bodrum üzerinde i'ki katlı -ve bir de çatı katı olan- bir yapıdır. Kagir giriş katı üzerine ahşap konstrüksiyonludur. Bağdadi üzerine sıvalı tavanları peyzaj ve natür-mortlarla bezelidir. Cihannüma Kasrı, ne-oottoman üslubun erken örneklerinden biridir. Geometrik bir çizgilemenin bölümle-diği dikdörtgen çerçevelerle düzenlenmiş bir cephe tasarımı kasrı karakterize eder.

Dış Bahçe

Dış bahçenin başlıca yapıları Şale Köş-kü(->) başta olmak üzere Çadır Köşkü(->) ve Malta Köşkü(->) ile Çini Fabrika-i Hü-mayunu'dur.

Çini Fabrika-i Hümayunu: Öncelikle sarayın gereksinimini karşılamak ve Avrupa özellikle de Sevres porselenleri düzeyinde ürün elde etmek amacıyla 1893-1894'te kurulan Çini Fabrika-i Hümayunu Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinin kuzeydoğu kanadında, tepenin en üst kesimindeki platoda ve iki aşamada inşa edildi.

Limoge'dan çağrılmış bir usta ile birkaç işçinin başlattığı üretim, daha sonra 50 ila 60 kişinin çalıştığı bir kapasiteye ve özel ilgilerle özgün bir tasarım kalitesine ulaş-' ti. Örneğin fabrikanın yapımının başladığı 1893'te Sanayi-i Nefise Mektebi'nden mezun olan ressam Halid Naci'nin Fransa'ya gönderilerek eğitim görmesi ve Sevres atölyelerinde porselen ressamlığı öğrenmesi sağlanmıştı.

Fabrika 1895'te üretime başladı. Dönemin gazetelerinde 21 Mart 1895 günü yeni fabrikanın ilk ürünleri olan sofr takımlarının padişaha sunulduğu belirtilmektedir. Bu tarihte fabrikada, dönüşünde baş-ressamlığa atanan Halid Naci'den başka 8 Fransız usta ve 15 yerli usta çalışmaktadır.

Fabrika aynı yıl bir yangın geçirmiş olmalıdır. Arşivlerde bulunan 15 Mayıs 1895 tarihli bir belgede "Çini fabrikasının yanan bölümünün çatısının demirle yenilenmesi" üzerine bir karar bulunmaktadır. Ancak onarım uzamış görünmekte ve 23 Aralık 1895 tarihli bir belgede "çatıların demire tahvili" kararı belirtilmektedir.

İtalyan mimar R. d'Aronco'nun fabrikanın yapım sürecine girişi, bu yangının ardından olmalıdır. D'Aronco'nun ailesin-ce korunan belgeleri arasında bulunduğu belirtilen Fransızca yazılmış ve Ziraat, Orman ve Maadin nazırının imzasını taşıyan 25 Nisan 1895 tarihli bir mektupta fabrikaya bazı ekler yapılması için projeler ha-

zırlaması ve sultana sunması istenmektedir. Buna göre fabrikanın üretime geçişinin hemen ertesinde, 25 Nisan 1895'ten önce yandığı anlaşılmaktadır.

D'Aronco, yalnız bir onarım değil yenilenme ve genişletme çalışması yapmıştır. Hazırladığı proje 1896 Torino Mimarlık Triennale'sinde sergilenmiştir. Ne yazık ki özgün projesi kayıptır.

Büyük ölçüde durumunu koruduğu anlaşılan yapı, başlıca iki bölümden oluşmuş görünmektedir. Fabrikanın olasılıkla ilk yapımına ait olan doğu kanadı, yaklaşık olarak 55x7,5 m boyutunda bir dikdörtgen plana oturan, kagir, tek katlı bir yapıdır. Sıvalı beyaz duvarlar üzerinde tuğladan sö-veleri olan çok basık kemerli pencere dizileri ile sade ve işlevsel bir karakter taşır.

Fabrikanın üzerine oturduğu plato, doğu kanadına doğru hafif bir eğimle alçalmaktadır. Dolayısıyla, içeride birbirine bağlı atölyelerden oluşan ince ve uzun dikdörtgen kitle, perspektifte olduğundan da uzakta görünmekte ve kuzey kanadı daha belirgin bir biçimde öne çıkmaktadır. Bir dirsek yaparak bu bölüme eklenen kuzey kanadı d'Aronco'nun tasarlayıp yaptığı ek bölüm olmalıdır.

Kuzey kanadının plan ve kitle olarak belli ve betimlenebilir bir geometrisi yoktur. Batıya doğru incelenerek uzayan yamuk bir plan üzerinde avluya bakan ön cepheye yönetim odalarının ve ressam atölyelerinin bulunduğu hacimler yerleştirilmiş, fırınlar arka cepheye alınmıştır.

Fabrikanın avlu cephesi, kompleksin karakteristik görünümünü oluşturan çıplak tuğladan yapılmış üç kitlesel öge ve doğu kanadının mimarisini yineleyen ara hacimlerden oluşmuştur. Kitlesel ögeler, üçü de birbirinden farklı işlev ve kompozisyonları olan ama aynı biçim örgelerini kullanan düzenlemelerdir. Çıplak tuğlanın kırmızı rengi ile beyaz mermerin veya sıvalı duvarın görsel karşıtlığının değerlendirildiği bu düzenleme stilistik olarak ortaçağ-cıl bir plastik karakter taşımaktadır. Dönemin Avrupa'daki sanayi yapılarında yeğlenen romanesk üslubun bir versiyonudur. D'Aronco bu yapıda, hattâ Catalan moder-nismo'sunu veya A. Gaudi'nin erken dö-

nem yapıtlarını anımsatan bir seçmecilikle çalışmış görünmektedir. Kitlenin plastik potansiyeline yaslanan bir anlatımcılık, Çini Fabrika-i Hümayunu tasarımının karakteristik çizgisidir.

Yapının batı ucundaki giriş bölümünü içeren kareye yakın, 6,30x4,70 m boyutunda, bir dikdörtgen plan üzerine oturan kitlede, köşelerde kırık dönüşler yapılmış ve köşe boşluğu üst kısımda bir mukarnas stilizasyonunu çağrıştıran taşırtmalı bir konik kitleyle doldurulmuştur. Basık kemerli, taşırtmalı üzengileri olan pencere ve kapılar, köşe dolgularının taşırtmalarıyla bütünleşir. Pencere denizliği, yine taşırtmalı konsollar üzerine oturur. Cephe yüzeyleri birer korniş çizgisiyle biter ve köşe uzantıları birer pilon gibi sonlanırken arada, bugün mevcut olmayan, dikdörtgen kitabe panoları oluştururlar.

Fabrikanın ana giriş kapısı olan kitlesel öge, geniş bir basık kemerli açıklıktır, iki yanında yükselen çıplak tuğladan örülmüş, yine taşınmalarla öne çıkan pilon-lar, üstte, d'Aronco'nun daha sonraki uygulamalarında karşılaşılabilecek olan ve ortasında birer kurs taşıyan eliptik bir bitiş formu gösterirler. Basık kemerin kilit noktasında yarım daire kemerli bir niş ve herhalde porselen, çini üretimini sembolize eden bir figür bulunmaktadır. Fabrikanın ana giriş kapısı, daha büyük ve yüksek ve yapıdaki pencere kurgusunu yineleyen bir dekoratif ve sembolik kapının altında yer almaktadır.

Kuzey kanadı ile doğu kanadının birleştiği noktadaki kitlesel öge, daha yüksek ve plastik olarak diğerlerinden daha belirgin biçimde vurgulanmış bir parçadır. Köşelerde kırık dönüşlerin güçlendirdiği dü-

Yıldız Sarayı
kompleksinde
(üst sıra
soldan) yanan
Yeni Köşk'ten
geriye kalanlar
ve Talimhane
Köşkü, (alt sıra
soldan) sarayın
hamam
bölümünün
günümüze
ulaşan kısmı ve
Hasbahçede
Ada Köşkü.
Erkin Emiroğlu
fotoğraf arşivi (üst
sıra), Erkin
Emiroğlu

şey etkili yüksek kitle, taşırtmalı çıkmaları yerel motiflerden de uzak değildir.

Çini Pabrika-i Hümayunu, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra kapatılmış, 1912'de Maarif Nezareti'nin aracılığı ile yeniden üretime başlanarak küçük vazo, fincan, tabak vb üretimini Ordu Donanma Pazarı aracılığı ile pazarlama olanağına kavuşmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında ordu için telefon izolatörleri imal etmişti. Cumhuriyet

döneminde fabrika, Sümerbank'a bağlı olarak işletildi. (Ayrıca bak. Yıldız Çini Fabrikası.) **Ahırlar ve Manej**

Yıldız Sarayı kompleksinin kuzeydoğu kesiminde ve bugünkü konumuyla Orha-niye Kışlası(->) ile Yıldız Parkı arasında kalan alanda ve Şale Kasrı'nın kuzeyindeki dış bahçe sınırları içindedir. Yapım tarihleri bilinmemektedir. Milli Saraylar Arşi-vi'nde bulduğumuz "Yıldız Sarayı'nda Mal-ta'da son olarak yapılan ahır ve manejin arasında kalan meydanın tesviyesi"ni öngören 1 Eylül 1903 tarihli belgeye dayanılarak ahır ve manejin bu tarihte yapılıp bitirildiği söylenebilir.

İstabl-i Âmire-i Ferhan veya Ferhan Ta-vilesi olarak bilinen ve saraya ait olan ahır, kuzeybatı-güneydoğu yönünde yerleştirilmiş, 110x15 m boyutunda, ince ve uzun bir dikdörtgen biçiminde, kagir bir yapıdır. Simetrik bir planı ve kitlesi vardır; ortasında ve iki ucunda hayvanların bakım ve eğitimi yapan kişilerin kullanımına ayrılmış özellikli mekânlar düzenlenmiş ve aralarına ahır bölümleri yerleştirilmiştir. Ahır bölümleri tek, diğerleri iki katlıdır. Uçlardaki bölümlerde ayrıca bir çatı arası katı bulunmaktadır.

iki uçta köşeleri sekizgen kulelerle bağ-

lanmış bölümler, ahırların uzayıp giden kitlesini dengelemektedir. Bu bölümler neogotik üslupta ve özenle tasarlanmıştır. Üst kat pencerelerinin ogival biçimi ve dilimli kayıtları, kornişlerinin küçük gotik konsolları veya bugün mevcut olmayan parapeti kafesli ahşap balkonu ya da kuleli mekânın eğrisel örtüsünün siyah üzerine sarı renkli gotik bezemesi sade ama dikkatli bir stilistik özeni işaret etmektedir.

Yapının simetri eksenini üzerinde ve iki yanındaki ahırların ortasında yer alan iki katlı orta bölüm, iki uçtaki bölümlerden üslup ve biçim özellikleri açısından tamamen farklıdır. Kare planlı (12x11,50 m) yapıda taş döşeli zemin katı, önlü arkalı girişleri olan ve ahır bağlantısı ile atların girip çıkmasına olanak veren bir hacim olarak düzenlenmiştir. Güneybatı cephesinde nal biçiminde bir kemer olarak tasarlanmış olan ana giriş, zemin katın önünde bir sundurma oluşturmaktadır. Sundurma ve üst katta onun üstüne oturan oda, ortada öne doğru bir çıkma yaparlar.

Öne çıkan bölümün köşeleri, aşağıdan yukarıya doğru hafif bir meyille incelerek yükselen birer pilastrla tutulmuş ve bu pilastrlar ağırlık kulesi benzeri yükseltiler olarak saçak kesimin üstüne çıkarılmıştır. Örtü hizasını aşan bu kulemsi yükseltiler, cephenin bütününe egemen olan art nouveau üslubunun tipik örgele-rindendir. Viyana ekolünden esinlenmiş bu mimari motif, yine aynı kaynaklı daire ve stilize çiçek motiflerine sahiptir.

Çıkma yapan bölümün cephesinde ortadaki daha büyük ve yüksek, yanlarda-kiler küçük ve dar olan üçlü bir pencere grubu vardır. Pencerelerin üstü daire ve üçlü sarkıtma motifleri ile kuşatılmıştır. Cep-

henin alın kısmında yine Viyana esinli, simetrik bir kurgusu olan ve üzerine stilize çiçekler eklenmiş kemerimsi bir bezeme figürü vardır. Üst katta, içeride kuzey cephesine bakan büyük salonda rokoko ağırlıklı bir bezeme görülür. Ön cepheye bakan salonun pencere ve kapılan ise art no-uveau üslubunda tasarlanmış parçalardır. Bu bölümün tasarımı büyük olasılıkla italyan mimar Raimondo d'Aronco'ya aittir. R. d'Aronco'nun kendi yazdığı yapıtlar listesinde "ahırlar ve maneji" adı altında verilen bir kayıt vardır. Udine (italyan) Kent Mü-zesi'ndeki arşivinde yalnızca manejin planı bulunmaktadır. Ancak betimlenen stilistik özellikler, d'Aronco'nun mimari diliyle örtüşmekte ve onun çizgisini çağrıştırmaktadır. Ayrıca, üslup açısından R. d'Aronco'nun İstanbul'a gelişinden (1894) önce yapılmış görünen ahır binasının orta bölümünün farklı olduğunu gösteren arşiv fotoğrafları da vardır. Bunlara bakarak orta bölümün, belki de bir yangından sonra, R. d'Aronco eliyle yenilendiği söylenebilir.

Ahırlar bölümü, iki yanda tek katil, ince ve uzun bir kitle olarak uzanmaktadır. Dikdörtgen planlı mekânlar ortada yükseltilmiş çatı ve yanlarına açılmış çatı pencereleri ile ferah ve yüksek bir iç mekân etkisine sahiptir. Atlar için özenle hazırlandığı eski fotoğraflarında görülebilen ahşap bölmeler bugün mevcut değildir.

Istabl-i Âmire-i Ferhan veya Ferhan Ta-vilesi binası TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı'nın yönetimi ve koruması altındadır. 1992'de başlayan onarım halen devam etmektedir.

Istabl-i Âmire'ye ait olması gereken maneji, sarayın kuzey bölgesinde Orhaniye Kışlası'nın karşısında ve saray duvarlarının içindedir. R. d'Aronco'nun yapı listesinde adı ahırlarla birlikte verilen manejin Udine Kent Müzesi Arşivi'nde bir etüt olarak planı ve kesitleri bulunmaktadır. Yaklaşık 15x30 m boyutunda dikdörtgen bir plan üzerine kurulmuştur.

Boyutlar açısından d'Aronco projesi ile mevcut maneji binası birbirini tutmaktadır. Proje ile gerçekleştirim arasındaki ikinci uygunluk çatı makaslarının biçimi ve dü-zenlenişindedir. Maneji son derece ilginç bir asma çatı makası sistemine sahiptir. Önemli ve büyük 15 m'lik açıklık, asma makası duvarlarda 45 derecelik payandalarla destekleyerek ve bu payandaları önlü arkalı cendereye alıp çelik gergilerle bağlayarak geçilmiştir. Mekânın doğu ve batı kenarlarında 45 derecelik köşe

atkıları yapılarak önden ve arkadan desteklenmiş çift payandalarla güçlendirilmiştir.

R. d'Aronco'nun etüdü ile mevcut manej arasında bazı farklılıklar da söz konusudur. Örneğin iki uçtaki 45 derecelik düzenlemeler dışında altı makas vardır. Bu sayı etüttekenden fazladır. Ayrıca mevcut çatı feneri düzenlemesi projede görülmemektedir.

Halen TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı tarafından onarım çalışmaları sürdürülen manej binası, kuzey ve batı taraflarında saray duvarlarına yaslanmıştır. Güney duvarı, büyük olasılıkla eski bir kost-

rüksiyondan kalma, tuğla hatıllı bir taş duvardır. Yüksek pencereleri üstten hafif kavislidir. R. d'Aronco'nun projesi ise daha hafif bir konstrüksiyona ve daha modern çizgilere sahip görünmektedir.

Çeşmeler: Yıldız Sarayı'nda, kente Ha-midiye sularının getirilmesi ve II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümü dolayısıyla yaptırılan çeşmelerden bir bölümü de Yıldız Sarayı içindedir. Saray tiyatrosuna giden yolun sağ tarafında bulunan ve R. d'Aronco tarafından tasarlanmış olan çeşme bunlardan biridir. R. d'Aronco Yıldız Sarayı için altı çeşme tasarımı daha yapmış, ancak bunlardan yalnız ikisi gerçekleştirilmiştir.

Yıldız Sarayı, burada özetle sunulan tanıtımın çok ötesinde genişliklere ve büyüklüğe sahip bir komplekstir. Çeşitli nedenlerle ortadan kalkmış yapıları, örneğin Acem Köşkü, elektrik fabrikası, itfaiye lojmanı vb hizmet yapıları; ikincil kuşağı oluşturan yapılar ve anıtlar, örneğin Şeyh Zafir Külliyesi ve Ertuğrul Camii, saraya bağlı vezir ve bendegân köşkleri, asıl önemlisi saray için bir güvenlik kuşağı oluşturan Ertuğrul, Balmumcu ve Orhaniye kışlaları vb sayılmalıdır. Yıldız Sarayı'nın başlıbaşına bir kentsel kurum olduğunu kanıtlayan bu kışlalardan Ertuğrul Kışlası 1958 imar operasyonlarında ortadan kaldırılmıştır. 1897'de Yunan Harbi şehit ve yetimleri için yaptırılmış olan ve bir R. d'Aronco tasarımı olan sergi binası da yanmış ve ortadan kalkmıştır.

Aslında çok da büyük olmayan yapılardan oluşan Yıldız Sarayı'nın o görkemli büyüklüğünü, anlamını ve tarihi ve artistik önemini oluşturan bütünlüğü, binalarının çeşitli kurumlara dağıtılması ile sona ermiştir.

Ayrıca Yıldız Sarayı'nda, yerleşmenin ve yapılarının tarihi bakımından önemli bilgi boşlukları bulunmaktadır. Birçok bina yanarak, bir bölümü yıkılarak veya örneğin dökme demir veya çelikten yapılmış olanlar sökülerek ortadan kalkmıştır.

Mevcut bir planın disiplinine uymaksızın inşa edilen ve sürekli yenilenen Yıldız Sarayı'nın yapısal tarihinde önemli bilgi boşlukları yaratan olayların başında yangınlar ve belge kayıpları gelmektedir. Yangın, tüm İstanbul'un olduğu gibi kuşku-, süz Yıldız Sarayı'nın da korkulu rüyasıdır. Özellikle Yeni Köşk'ün yanışı ve II. Abdülhamid

döneminin bu anıtsal yapısının ortadan kalkışı sarayın tarihi açısından felaketli bir olay olmuştur. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle ilişkili olayların da sarayın belgelerinde son derece ciddi kayıplara yol açtığı bilinmektedir. Arşiv belgelerinin açığa çıktıkça bu boşlukları bir ölçüde kapatacağı varsayılabilir.

Yıldız Sarayı bütün içinde gözden geçirilen yapılar, burada özetlenen toplamı çok aşan ve yapısal ve sosyal derinliği olan bir imperial kompleks oluştururlar. Yıldız Sarayı, yakın tarihin tanıklığını yapan ve gerek İstanbul'un mimari birikimine olan anıtsal katkısı gerekse yerleşme ve yapılardaki kalitesi tartışılmaz ölçüde önemli olan bir büyük belgelik ve anıttır.

Bibi. A. Ağın. "Yıldız Sarayı ve Çırağan Sarayı", *Saraylarımız*, İst., 1965; Ü. Altınoluk, "Yıldız Sarayı Harem Bahçesi", *TTOKBelleteni*, S. 70/349 (1983), 21-24; ay, "Yıldız Sarayı Kameriyeleri", *İlgi*, 43 (1985), s. 27-30; ay, "Yıldız Sarayı Seraları ve Limonlukları, Bahçeleri", *ae*, S. 46 (1986), s. 26-30; M. And, *Saraya Bağlı Tiyatrolar ve II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı Tiyatrosu*, ist., 1987; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri*; A. Batur, "Leş Oeuvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", *Atti del Cong-resso Internazionale di Studi su Raimondo D'Aronco e suoi tempo*, Udine, 1982, s. 118-134; ay, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı/Yıldız Sarayı", *TCTA*, IV, 1048-1054; ay, "Yıldız Sarayı'na ilişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler*, İst., 1985, s. 89-96; ay, "Mimar Raimondo D'Aronco ve Milli Saraylar'daki Çalışmaları", *Milli Saraylar*, III, 1994, s. 40-65; B. Bilgin, *Geçmişte Yıldız Sarayı*, İst., 1988; C. Binan, "Yıldız Sarayı Yanmış Hususi Daire Kuzey Avlusu Mekânsal Oluşum Sorunları ve Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma", (Yıldız Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1984; R. D. Bütün, "Yıldız Sarayı'nda Eczane ve Hekim Odalarının Yerleri", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler*, İst., 1985, s. 147-157; M. Cezar, *SanattaBatı'ya Açılış ve Osman HamdiBey*, ist., 1971; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, II, 444-447; Eldem, *Türk Bahçeleri*; Erdoğan, *Bahçeler*, 149-182; S. Eyi-ce, "İstanbul/Tarihi Eserler, Saraylar", *İA*, V/2, s. 1214/48-55; F. Ezgü, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, ist., 1962; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco*, Padova, 1983; Ç. Gülersoy, *Yıldız Parkı ve Malta Köşkü*, ist., 1979; E. İhsa-noğlu, "İslam Konferansı Teşkilatı, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nin Yıldız Sarayı Kompleksinin Bazı Ünitelerinde Yaptığı Rehabilitasyon Çalışmaları", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu/Bildiriler*, İst., 1985, s. 335-338; S. İhtiyaroğlu, "İstanbul-i Amire-i Ferhan Restorasyon Projesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 1984); Inciciyan, *İstanbul*; F. İrez-V. Gez-gör, "Yıldız Sarayı Kasrı Hümayunlarından Şa-le", *Milli Saraylar*, II (1992), s. 94-125;

Kömür-.ciyan, *İstanbul Tarihi*; N. Kurtay, "Yıldız Sarayı Üzerine Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi, (İstanbul Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1994; Ö. Küçükerman, *Yıldız Çini Fabrikası*, İst., 1987; I. M. Mayakon, *Yıldız'da Neler Gördüm*, İst., 1940; Ş. Osmanoglu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, ist., 1951; A. Osmanoglu, *Babam Abdül-hamit*, ist., 1960; G. Okçun, *Osmanlı Sanayii 1913-1915 İstatistikleri*, ist., 1984, s. 80, 93-94; R. A. Sevengil, "Yıldız Sarayı Tiyatrosu", *Devlet Tiyatrosu Dergisi*, 1953, s. 10-11; E. Sevgin, "Yıldız Sarayı", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 5 (1966), s. 37-48; ay, "Şale Köşkü ve Yıldız Parkı", *ae*, S. 6 (1966), s. 38-47; M. Sözen, *Devletin Evi Saray*, İst., 1990, s. 196-213; H. Şehsuvaroğlu, "La Grande Salle deş Congres du Palais de Yıldız", *TTOK Belleteni*, S. 113 (1951), 25; ay, "II. Abdülhamit'in Kadınları ve Çocukları", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 117 (1951), s. 720-722; ay, "Le Palais de Yıldız", *TTOK Belleteni*, S. 127 (1952), 35-36; ay, "Yıldız Sarayı'ndaki Küçük Mabeyin Dairesi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 3/7 (1952), s. 1326-1329; ay, "Abdülhamid'in Yıldız'daki Hususi Dairesi ve Orada Yaşayış Tarzı", *ae*, S. 22, s. 1005-1009; *Tahsin Paşa, Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, İst., 1931; S. Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İst., 1964; Ziya Şakir, *//. Sultan Hamit Şahsiyeti ve Hususiyetleri*, ist., 1943; ay, "II. Sultan Hamid'in Son Günleri", *Resimli Tarih Mecmuası*, S. 13, 14 ve 16 (1951); ay, "Yıldız Tiyatrosu", *ae*, S. 3 (1954), s. 12-15. M. Şen, "Yıldız Sarayı Selamlık Bahçe Düzeni", (Yıldız Üniversitesi, yayımlanmamış lisans tezi), 1984; S. Kılıçoğlu, "Yıldız Sarayı Büyük Ma-

beyn Köşkü Oda-i Âli Restorasyonu", (Yıldız Üniversitesi, yayımlanmamış lisans tezi), 1984.

AFİFE BATUR

YILDIZ SARAYI SAAT KULESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Yıldız Camii avlusunun kuzeybatı köşesindedir. 1890'da yapılmıştır. Saat Kulesi, Yıldız Camii(-0 gibi, oryantalist ve neogotik üslubun karması olan eklektik bir üslupta tasarlanmıştır.

Köşeleri kırık bir kare plan üzerinde yükselen, üç katlı bir kuledir. Kare planın kırık köşeleri ince birer dekoratif kolonad-la belirtilmiştir. Böylece köşelerin kırık hareketi oldukça çizgisel bir anlatımla belirtilmektedir. Katlar birbirinden mukarnaslı kornişlerle ayrılmaktadır. Kolonadlara oranla kornişlerin görsel ve plastik etkisi belirgindir. Böylece katlar kesinlikle çizilmiş görünürler.

Zemin katta, doğal olarak, her cephede sivri kemerli ve mukarnas kirişli birer sağır pencere nişi düzenlenmiştir. Nişlerin üzerindeki panolarda kitabeler vardır. İkinci katta alt pencere olarak dilimli kayıtları olan daire biçiminde bir gül pencere bulunur. Üstünde üç dilimli kemeri olan bir üst pencere vardır. Üçüncü katta bu kompozisyon tersine çevrilir ve

bu kez gül pencere üste geçer, onun altına bu kez oryantalist biçimi olan kaş kemerli ve dilimli bir pencere yerleştirilir. Bu kattaki gül pencerelerden kuzeydekine, saraya dönük olan cephedeki pencereye saat konmuştur.

Saat kulesi sivri ve dilimli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin bulunduğu dördüncü kat yine mukarnaslı bir kornişle ikiye bölünmüştür. Örtü kısmında yine dilimli kemerli çatı pencereleri bulunmaktadır. AFİFE BATUR

Yıldız Sarayı Saat Kulesi

Ertan Uca, 1994/TETTV' Arışvi

D Aronco'nun Yıldız Sarayı Tiyatrosu eskizi

YILDIZ SARAYI TİYATROSU

Yıldız Sarayı'nın kuzey kesiminde II. Av-lu'da, Valide Sultan Köşkü'ne ve Usta Kalfalar ve Gedikli Cariyeler Dairesi'ne bitişik ve bu nedenle cephesi olmayan bir yapıdır.

Eski bir ahırın yerine inşa edildiği söylenen tiyatro binası son derece mütevazı boyutları olan, yaklaşık 22x16 m'lik bir dikdörtgen alan üzerine oturmuştur. Sade bir planı vardır. "Dar ve kasvetli" bir geçitle ulaşılan tiyatro girişi, küçük bir antreden sonra 10x12 m boyutunda bir salona açılır. Zemin kattaki bu küçük dikdörtgen salon, tiyatronun parter bölümüdür. Yükseltilmiş sahne bölümünün 6 m kadar bir derinliği vardır.

Salon üstte, dörderden on iki ahşap kolonla taşınan ve sahneye dönük "U" biçiminde bir galeri ile çevrilidir. Üstte ahşaptan dekoratif ve çok bezeli bir kubbe vardır.

Üst kata, antrenin sağındaki döner merdivenle ulaşılır. Sahnenin karşısında ve giriş yerinin üstünde hünkâr locası bulunmaktadır. Oldukça geniş tutulan zengin bezemeli loca, döneminde görkemli bir biçimde döşenmişti. Önünde sırma saçaklı kırmızı kadife perdeleri, altın yaldızlı koltukları vb eşyası ile hünkâr locası, gösteriler sırasında aynı zamanda kabul veya görüşmeler için de kullanılmaktaydı.

Tiyatro salonunun yanları localar olarak düzenlenmiştir. Bunlardan dördü kafesli olup harem-i hümayuna ayrılmıştı. Salonun ortasındaki boşluğun, oturanların sultana sırtlarını dönmeleri saray adabına aykırı olacağından genellikle kullanılmadığı söylenmektedir. Tiyatroya da zaten aile dışında genellikle nazırlar ve yüksek memurlar ile özel davetliler girebilirdi.

Tiyatro için, saray mimarı olan Raimondo d'Aronco(->). bir proje hazırlamıştı. D'Aronco'nun halen Udine Kent Müzesi Arşivi'nde bulunan projesi, neobarok üslupta ve sıkışık mekânı son derece ustalıkla kullanıp değerlendiren bir çalışmadır. Gerçekleştirmede proje, ana fikir olarak

aynen korunmuş ama bütün inceliklerinden, mekân düzenlemedeki sofistikasyondan yalıtılarak uygulanmıştır.

D'Aronco'nun projesinde salon ve galeri at nalı biçiminde düzenlenmiş; giriş yandan verilerek kuzey kanadında ince ve uzun dikdörtgen biçiminde bir büyük ant-re-lobi önerilmiştir. Birkaç basamakla küçük bir fuayeye ve sonra üst kata çıkan merdivenlere ulaşılmaktadır. Hacimlerin küçüklüğünü, barok eğrilikler içinde eriten projede sahne de daha geniş tutulmuştur.

Tiyatro, özel gösterilerde kullanılmak üzere onarılmıştır.

AFİFE BATUR

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Ana kampusu Beşiktaş İlçesi'nde Yıldız'da bulunan yükseköğretim kurumu. Üniversite günümüzdeki durumuna gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçmiştir.

Kondüktör Mekteb-i Âlisi Dönemi (1911-1922): Vilayet nafia idarelerinin "fen memuru" (eski adıyla kondüktör, yeni adıyla tekniker) gereksinimlerini karşılamak Damacıyla 1911'de Kondüktör Mekteb-i Âlisi adıyla bir okul kurulmuştur. Okula öğrenci kaydına 22 Ağustos 1911'de başlanmış ve aynı yılın eylülünde Sultanahmet'te günümüzde Sağlık Müzesi olan binada öğretime açılmıştır. Öğretim programı için Paris'teki Ecole de Conducteur'ün programı örnek alınmış, bayındırlık işleri konusunda genel bilgiler veren dersler okutulmuştur. Dersler Nafia Nezareti Fen Heyeti üyeleri tarafından yürütülmüş ve okul müdürlüğüne aynı zamanda matematik öğretmenliğini de üstlenen Hazım Bey getirilmiştir. 1913'te Balkan Savaşı nedeniyle hastane olarak kullanılmak için okul binası boşaltılmış ve okul Şehremini'nde kiralanmış bir konağa taşınmıştır. Bu sırada müdürlüğe topografya öğretmeni İb-rahim Selahattin Bey getirilmiş ve bu görevini 1931'e kadar sürdürmüştür. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında, Ağustos 1914'te, okul Çemberlitaş'taki bir konağa taşınmış ve savaş sonuna kadar burada kaldıktan sonra Cağaloğlu'nda Donanma Cemi-yeti'nin eski binasına aktarılmıştır. Mütareke sırasında bu bina işgal kuvvetleri ta-

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ 528

529 YİRMİ SEKİZ NİSAN OLAYLARI

rafından kullanılmak üzere boşaltılmış ve eşyaları dışarı atılmıştır. Eşyalar önce Kadirga'daki Dişçi Mektebi'ne yerleştirilmeye çalışılmış, burada gerekli yer bulunamayınca Cağaloğlu'nda Nafia Nezareti'nin bodrum katındaki iki odada öğretim sürdürülmeye çalışılmıştır. Okulun yeni bir biçim aldığı 1922'ye kadar 66 tane fen memuru yetiştirilmiştir.

Nafia Fen Mektebi Dönemi (1922-1937): 1922'de okulun adı Nafia Fen Mektebi'ne dönüştürüldü ve Mühendis Mek-tebi'nin bulunduğu Gümüşsüyü Kışlası' nın(-t) bir köşesine taşındı. Okul 1924'te parasız yatılıya çevrildi ve öğrenci sayısı önemli oranda arttı. Öğrenim süresi 1926'da 2,5 yıla ve 1931'de 3 yıla çıkarıldı. Okul Cumhuriyet'in ilk on yılında 401 mezun verdi. Bu dönemde okul müdürlüğü 1931-1935 arasında Cevdet Erdemi ve 1935-1960 arasında da Atıf Tansuğ tarafından yürütüldü.

Nafia Fen Mektebi, Yüksek Mühendis Mektebi'nin genişletilmesi nedeniyle 1935'te Gümüşsüyü Kışlası'ndan çıkarılarak Kuruçeşme'de kirayla tutulan Mem-duh Paşa Köşkü'ne taşındı ve Nisan 1937'ye kadar burada kaldı.

Yıldız Teknik Okulu Dönemi (1937-1969): Türkiye'de imar işlerinin ve teknik hizmetlerin gitgide artması fen memurları ile yüksek mühendisler arasında bir boşluk yarattı. Ali Çetinkaya'nın nafia vekilliği döneminde bu boşluğu doldurmak amacıyla mühendis yetiştirilmesine karar verilerek 19 Aralık 1936 günü yayımlanan ve 1 Haziran 1937'de yürürlüğe giren 3074 sayılı yasa ile Nafia Fen Mektebi lağvedilerek yerine teknik okul kuruldu. Okulun 2 yıllık fen memuru ve 4 yıllık mühendislik bölümleri vardı. Yeni kurulan okula Yıldız Sarayı müstemilatından olan ve bugün de kullanılan binalar tahsis edildi ve buraya taşınıldı.

İlk kuruluşta fen memuru dalında inşaat ve makine, mühendislik dalında inşaat (yol, demiryolu, su işleri ve yapı işleri) ve makine bölümleri vardı. 1942-1943 ders yılından itibaren mühendislik kısmında elektrik ve mimarlık bölümleri açıldı. 12 Ekim 1943'te fen memuru kısmının adı tek-nikerlik kısmı olarak değiştirildi. Okul, 26 Eylül 1941'de yayımlanan istanbul Yüksek Mühendis Okulu ve Teknik Okulu'nun Maarif Vekâleü'ne Devri Hakkında Kanun uyarınca Nafia Vekâleti'nden alınarak Maarif Vekâleti'ne bağlandı.

Okula yapı enstitüleri ile sanat enstitülerinin 4 yıllık özel sınıflarından mezun olanlar alınıyordu. Okula girmek isteyen lise mezunlarının bir teorik, bir de pratik sınavı kazanmaları gerekiyordu. Bunun için enstitü mezunları kadar pratik sahibi olmaları isteniyordu. Yalnız yapı enstitüsü mezunlarını alan mimarlık bölümü yeterli öğrenci bulunamadığından 1945 sonunda kapatıldı. Daha sonra değişik kaynaklardan öğrenci almak üzere 1951-1952 ders yılında yeniden açıldı. Milli Eğitim Bakanlığı'nın 7 Haziran 1949 günlü kararıyla harita ve kadastro mühendisliği bölümü kuruldu ve Türkiye'de bu dal-

da mühendis yetiştiren ilk kuruluş olarak 1949-1950 ders yılında öğretime başladı.

Erkek sanat enstitüsü mezunlarının alındığı teknikerlik kısmı 1951-1952 ders yılından itibaren kapatılmıştır. Gündüz çalışanların öğrenim görebilmesi için 1958-1959 ders yılında okul bünyesi içinde Akşam Teknik Okulu açıldı. Gündüz öğretime eşdeğer ve öğretim süresi 5

yıl olan bu okulda önce makine ve elektrik bölümleri, daha sonra inşaat bölümü ve 1971-1972 ders yılında da harita-kadastro bölümü açıldı.

1959-1960 ders yılında Yıldız Teknik Okulu içinde bir ihtisas bölümü açılarak bir yıllık öğrenim sonunda yüksek mühendis ve yüksek mimar unvanları verilmeye başlandı.

Teknik okul kurulurken lağvedilen Nafia Fen Mektebi mezunlarının bir kurstan geçirilerek mühendis unvanını alabilmeleri için 3074 sayılı yasaya bir madde konulmuştu. Bu kapsamda Nafia Vekâleti tarafından sınavla seçilen üç yıllık mezunlar için birer yıllık mühendislik kursları düzenlenmeye başlandı, ilk kurs 5 Eylül 1938'de başladı. Bu kurslar 1938-1939, 1939-1940, 1940-1941, 1947-1948, 1948-1949 ve 1949-1950 dönemlerinde 6 kez açılarak toplam 362 kişiye mühendislik diploması verildi.

Okula tahsis edilen binalar yetersiz kalmaya başladığından yeni binanın temeli 1954'te atıldı ve 1959-1960 ders yılında hizmete girdi. Aynı dönemde makine ve elektrik laboratuvarlarını kapsayan ayrı bir bina yapılarak hizmete sokuldu.

Okul müdürlüğü görevi 1935-1960 arasında Atıf Tansuğ, 1960-1963 arasında Vak- kas Aykurt ve 1963-1970 arasında da Andan Ergeneli tarafından yürütüldü.

Yıldız Teknik Okulu'ndan 1.083 tekniker, 362 kurs mezunu olmak üzere 4.782 mühendis ve mimar ile 655 yüksek mühendis ve yüksek memur yetişmiştir.

İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi Dönemi (1969-1982): Bir yandan 1950'li yıllardan başlayarak büyük oranda artan öğrenci sayısı, öte yandan yüksek mühendis ve yüksek mimar yetiştiren bir okul durumuna gelinmiş olması artık teknik okul biçimindeki bir örgüt-

Yıldız Teknik
Üniversi-
tesi'nden bir
görünüm.

Sadal Hasanoğlu,

1994

lenmeyi yetersiz kılmıştı. Bu durumu aşmak için harcanan uzun çabalardan sonra 3 Haziran 1969'da yayımlanan 1184 sayılı Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademileri Yasası ile İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi, özerkliği olan yüksek dereceli bir öğretim ve araştırma kurumu olarak kurulmuştur. Prof. Emin Necip Uzman, Prof. Selçuk Somer ve Prof. Süreyya Yarasa'nın kısa süreli

başkanlıklarından sonra 16 Aralık 1970'te Prof. Vakkas Aykurt ve 1 Şubat 1973'te de Prof. Muzaffer Sağışman akademi başkanı seçilmiştir. Bir süre sonra akademi fakülteleş-me yoluna gitmiş, temel bilimler, inşaat, makine-elektrik, mimarlık ve harita-kadastro fakülteleri kurulmuştur.

1971'de özel yüksekokullar 1472 sayılı yasa ile kapatılmış, bunlardan mühendislikle ilgili olanları İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'ne bağlanmıştır. Bu okullar kimya, makine ve inşaat bölümleri olan Galatasaray Mühendislik Yüksekokulu, inşaat, makine ve elektrik bölümleri bulunan Işık Mühendislik Yüksekokulu, elektrik ve inşaat bölümleri bulunan Acıbadem'deki Kadıköy Mühendislik Yüksekokulu ile Fatih'teki Vatan Mühendislik Yüksekokulu'dur. Işık Mühendislik Yüksekokulu öğrenci alınmayarak tasfiye edilmiştir.

İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi'nin inşaat, mimarlık, makine ve elektrik ve harita-kadastro bölümlerinden 1972-1973 ders yılında toplam olarak 1.664 gündüz, 1.566 gece bölümü ve 103 yüksek lisans öğrencisi vardı. Bağlı yüksekokullarda ise 3.344 gündüz ve 6.449 gece bölümü öğrencisi bulunuyordu.

Akademi döneminde alınan öğrencilerin yüzde 50'si üniversitelerarası giriş imtihanı ile ve yüzde 50'si de sanat enstitüleri mezunları arasından akademiler arası giriş imtihanı ile almıyordu. Harita-kadastro bölümü öğrencileri ise Kadastro Meslek Lisesi mezunları arasından özel sınavla seçiliyordu.

Yıldız Üniversitesi Dönemi (1983-1992): İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi ile buna bağlanmış olan mühendislik yüksekokulları, Kocaeli Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi ve

Kocaeli Meslek Yüksekokulu'nun ilgili fakülte ve bölümleri 20 Temmuz 1982 tarihli 41 sayılı kanun hükmünde kararname ve bu kararnamenin değiştirilerek kabulüne dair 30 Mart 1983 tarihli 2809 sayılı yasa ile Yıldız Üniversitesi kurulmuştur. Yeni kurulan üniversite fen-edebiyat, mühendislik, Kocaeli'nde bulunan meslek yüksekokulu, fen bilimleri enstitüsü, sosyal bilimler enstitüsü ve rektörlüğe bağlı yabancı diller, Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi, Türk dili, beden eğitimi ve güzel sanatlar bölümlerinden oluşmuştur. Üniversitenin ilk rektörlüğüne 31 Temmuz 1982'de Prof. Süha Toner atanmıştır. 1984-1985 ders yılında Yıldız Meslek Yüksekokulu açılmış ve Maslak'ta yapılan 600 öğrenci kapasiteli yurt binası 4 Ekim 1985'te hizmete girmiştir.

Yıldız Teknik Üniversitesi Dönemi (1992-): 3 Temmuz 1992 tarih ve 3837 sayılı yasa ile üniversitenin adı Yıldız Teknik Üniversitesi olarak değiştirilmiş, Kocaeli Mühendislik Fakültesi ile Kocaeli Meslek Yüksekokulu ayrılarak Kocaeli Üniversitesi olarak örgütlenmiş, mühendislik fakültesi elektrik-elektronik, inşaat, makine ve kimya-metalurji

fakülteleri olarak dört fakülteye ayrılmış ve ayrıca iktisadi ve idari bilimler fakültesi kurulmuştur. Halen Yıldız Teknik Üniversitesi 7 fakülte, 1 meslek yüksekokulu, 2 enstitü, 5 bölüm ve 4 uygulama-araştırma merkezinden oluşmaktadır.

Elektrik-elektronik fakültesi bilgisayar, elektrik, elektronik ve haberleşme mühendislikleri bölümlerinden; fen-edebiyat fakültesi fizik, kimya, matematik, istatistik, tarih, Türk dili ve edebiyatı, eğitim bilimleri, Batı dilleri ve edebiyatları bölümlerinden; inşaat fakültesi inşaat, jeodezi ve fotogrametri, çevre mühendislikleri bölümlerinden; kimya-metalurji fakültesi matematik, kimya, metalurji mühendislikleri bölümlerinden; makine fakültesi, makine, endüstri, gemi inşaatı mühendislikleri bölümlerinden; mimarlık fakültesi mimarlık, şehir ve bölge planlama bölümlerinden oluşmaktadır.

Yıldız Teknik Üniversitesi, rektörlük, elektrik-elektronik, inşaat, makine ve mimarlık fakültelerinin bulunduğu Yıldız'da-ki ana kampus, fen-edebiyat ve kimya-metalurji fakültelerinin bulunduğu Şişli Kampusu ve meslek yüksekokulunun bulunduğu Ayazağa Kampusu olmak üzere üç kampusta eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmektedir.

1992-1993 ders yılında Yıldız Teknik Üniversitesi'nin elektrik-elektronik fakültesinde 85 öğretim elemanı ve 2.099 öğrenci, fen-edebiyat fakültesinde 155 öğretim elemanı ve 1.608 öğrenci, inşaat fakültesinde 120 öğretim elemanı ve 2.458 öğrenci, kimya-metalurji fakültesinde 76 öğretim elemanı ve 1.009 öğrenci, makine fakültesinde 108 öğretim elemanı ve 2.410 öğrenci, mimarlık fakültesinde 138 öğretim elemanı ve 1.523 öğrenci, Yıldız Meslek Yüksekokulu'nda 21 öğretim elemanı ve 831 öğrenci, fen bilimleri enstitüsünde 217 öğretim üyesi ile 340 doktora ve 747 yüksek lisans olmak üzere 1.087 öğrenci,

sosyal bilimler enstitüsünde 52 öğretim üyesi ile 13 doktora ve 123 yüksek lisans olmak üzere 136 öğrenci bulunmaktaydı. Bu dönemde toplam 13.161 öğrencinin bulunduğu üniversitede 390'ı öğretim üyesi ve 401'i öğretim yardımcısı olmak üzere toplam 791 öğretim elemanı ile 677 idari personel görev yapmaktaydı.

Bibi. "E. Dölen "Mühendislik Eğitimi", *TCTA*, 511-516; R. Ilgım, *istanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi*, İst., 1973; [Z. Boysan], *Yüksek Öğrenime Giriş, J, istanbul'daki Yüksek Öğrenim Kurutulan*, İst., (1973); *Yıldız Teknik Üniversitesi Akademik Faaliyet Raporu, 1992-1993*, İst., 1994.

EMRE DÖLEN

YİRMİ SEKİZ NİSAN OLAYLARI

27 Mayıs askeri müdahalesine dek uzanan art arda olaylar zincirinin başlangıcı olarak bilinen siyasal içerikli toplu öğrenci eylemi.

Zamanın Demokrat Parti (DP) iktidarı TBMM'deki tahkimat komisyonlarına, cezalandırma, gazete kapatma vb gibi olağanüstü yargı yetkileri veren bir yasa değişikliğini 27 Nisan 1960'ta meclisten geçirmiş, hadiseli oturumda, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı inönü'ye "sizi artık ben bile kurtaramam" dediği için 12 oturum çıkartma cezası verilmişti. Ve hükümet yargıyı kendi emri altına almıştı.

28 Nisan 1960 sabahı Ankara Hukuk Fakültesi profesörlerinden Bülent Nuri Esen ile İlhan Arsel meclisten geçmiş yasayla bağıntılı olarak "bundan böyle anayasa dersi takrirlerine devam edemeyeceklerini" öğrencilerine bildirdiler, ders yılı sonundaki sınavlarda öğrencilerin nisan ayı sonuna kadar anlatılmış bölümlerden sorumlu olacaklarını ve sınavlara bu şekilde hazırlanmalarını söylediler.

Asıl olaylar İstanbul Üniversitesi'nde patlak verdi. 28 Nisan Perşembe sabahı, Anayasa profesörü Hüseyin Naili Kuba-lı'nın dersi için, fakültenin ünlü 1 no'lu amfisinde 1.000'e yakın izleyici toplanmıştı, profesör derse gelip kısa bir konuşma yaptı, kuvvetler ayrımı prensibinin çiğnendiğini, bundan böyle Türkiye'de anayasadan ve demokrasiden söz edilemeyeceğini söyleyerek, dershaneyi terk etti. O sırada kürsüye çıkan CHP gençlik kollarından hukuk öğrencisi Nuri Yazıcı da demokrasi için mücadele etmek gerektiğini söyleyerek, amfidekileri, üniversite bahçesinde bulunan Atatürk heykeli önünde toplanmaya çağırdı. Saat 9.30 dolaylarında anıtın önünde çeşidi fakültelerden gelmiş kalabalık bir öğrenci topluluğu oluşmuşken, öğrencilerin yakından tanıdıkları ve sertliğiyle ünlü Bumin Yamanoğlu amirliğindeki bir grup emniyet görevlisi öğrencilere dağılmalarını söyledi. Olayı pencereden izleyen üniversite rektörü Ord. Prof. Sıddık Sami Onar, yanında hukuk fakültesinin dekan yardımcısı Ord. Prof. Sulhi Dönmezer'le bahçeye inerek, kendisinin emniyetten yardım çağırmadığını, rektörlüğün izni olmadan polisin üniversiteye giremeyeceğini söyledi. Tartışma sırasında Şişli Emniyet Amiri Zeki Şahin rektörü yakasından

sürüklemek istedi, Onar yere düştü, gözlükleri kırıldı, alını yarıldı. Sonuçta emniyet mensupları rektörü ve yanındakileri zorla alıp emniyete götürdüler. Rektörün ve yanındaki bazı görevlilerin üniversiteden alınıp götürülmesi, öğrencilerin tepkilerini artırmıştı. Bu olayı öğrenciler ıslık, yuhalama ve sloganlarla protesto edince iki emniyet görevlisi tabancayla kalabalığın üzerine ateş etti, öğrenciler taşla karşılık verdiler, sayısı hayli az olan polis geri çekildi. Bu gelişmeler öğrencilerin tepkisini çektiğinden başlangıçta heykelin önünde toplanmamış olan binadaki öğrencilerin hemen tamamı aşağıya inerek göstericilere katılınca topluluk büyümüştü. Öğrenciler rektörün dönmesini bekliyorlardı. Saat 11.30 civarında, rektörün geri geldiği haberi yayıldı, göstericiler Onar'ın bulunduğu odanın penceresi altında toplandılar, rektör başında bir bant olduğu halde pencereye

çıkarak öğrencilere sükûnet tavsiye etti ve senatonun toplanacağını söyledi, kalabalığın dağılmasını istedi. Bu sırada süvari ve motorize polis birlikleri üniversite bahçesine girdiler. Çıkan arbede sonunda, öğrenciler merkez binaya çekildiler, bir kısmı iç bahçede toplandı, güvenlik güçleri Vezneciler tarafında tenis kortlarının karşısındaki yan kapıyı tuttu, bunun üzerine öğrenciler öbür yanda Fuat Paşa Cadde-si'ndeki bahçe duvarı tarafında, o zamanki Anatomi Enstitüsü binası önünde toplandılar, sonra da hukuk ve iktisat fakültelerine girdiler, burada öğrencilerle polis arasında çatışmalar oldu, emniyet birlikleri parmaklıklılı pencerelerden içeri göz yaşartıcı bombalar atmaya çalışırlarken, öğrenciler de onlara taşla mukabele ettiler. Çatışmalar sonucunda emniyet birlikleri üniversite bahçesinden geri çekildiler, sayıları artmış olan öğrenci toplulukları Beyazıt Meydanı'na çıktıklarında saat 13.00'e geliyordu. Bu kez çatışma tüm meydana ve oraya açılan ara sokaklara yayılmıştı.

Bu tür olaylara alışık olmayan iki tarafın da davranışları kendi seyrine bırakılmış bir görünümdeydi. Bu arada emniyet mensuplarının açtıkları ateşle yaralanıp yere düşenler oluyordu. Nitekim 28 Nisan olaylarındaki tek can kaybı bu esnada meydana geliyor ve orman fakültesi öğrencisi Turan Emeksiz, Marmara Sineması'nın önündeki otobüs durağının yanında vurularak ölüyordu. 27 Mayıs'tan sonra adları duyulacak olan Hüseyin Onur ve Cengiz Ballıkaya bu sırada yaralandılar. Tabancayla yaralandığı için düşen, emniyet otolarıyla ya da taksilerle hastanelere sevk edilen kişilerin bulunduğunu gören öğrenciler olaylarda çok sayıda kişinin öldüğünü sanıyorlardı, bu da tepkiyi ve eyleme katılmayı artırıyordu. Sonuçta emniyet güçleri Beyazıt Meydanı'ndan da çekildiler. Herhangi bir yönetimden uzak bulunan öğrenci kitlesi bir kez daha şaşkınlığa düştü, göstericilerden bir bölümü vilayet binasına gitmek üzere Çarşıkapı'dan Divanyo-lu'na girdiler, Cağaloğlu'na geldiler. Ara sokakları aşp, Eminönü'ne ulaştılar, Galata Köprüsü'ne çıktıkları sırada köprü açıldı, bazıları Beyazıt'a döndü. Bir başka grup

YİRMİ SEKİZ NİSAN OLAYLARI 530

531

YMCA

İlk gün susan hükümet yetkilileri ikinci gün olaylar yatışmayınca sert demeçler verdiler. 29 Nisan akşamı radyodan bir konuşma yapan Başvekil Adnan Menderes, olayları "üç-beş çapulcunun işi" olarak niteledi, gösterileri "memleketin huzuruna, asayişine ve selametine karşı girişilmiş ağır ve vahim bir suikast" olarak tanımladı, üniversite öğretim üyelerini ise "kara cüppeli profesörler" diye suçlayarak olaylardan sorumlu tuttu.

- 29 Nisan akşamı üniversite bahçesin de bekleyen öğrenciler geç vakitlerde as kerî GMC'lerle Davutpaşa Kışlası'na götü rüldüler. Bahçedeki çok sayıda öğrenci araçlara bindirilmeden ya da yolda Vatan Caddesi'nde konvoylar durdurularak araç komutanları tarafından salıverildi, üniver site bahçesi böylece boşaltılmış oldu. Kış laya götürülenlerin büyük çoğunluğu ise sonraki haftalarda sıkıyönetim garnizon mahkemelerince serbest bırakıldılar.
- 30 Nisan sabahında yayımlanan bir sıkı yönetim bildirisi, *Cumhuriyet* gazetesinin kapatıldığını açıklıyordu. Gösteriler o gün de durmadı. Cumartesi gününün öğleden sonra kalabalığıyla birlikte Çarşıkapı'da toplanmış gruplar, Divanyolu'ndan vila yete doğru yürüyüşe geçtiler. Göstericiler tanklara çıkıp erlerle kucaklaşırlarken, bunlardan birisi olan İstanbul Erkek Lise-
- Unkapanı'na doğru yürüyüşe geçti. Divan-yolu'ndan vilayete yürüyenlerden çok daha kalabalık olan diğer grup, göstericilerin ana yürüyüş kolunu oluşturacak biçimde, ama amaçsız bir halde Ordu Cad-desi'nden Aksaray'a doğru ilerledi. "Ya Hürriyet, ya Ölüm", "Menderes istifa", "Diktatörler kahrolsun" gibi o gün olaylar içinde kendiliğinden çıkmış sloganların ya-nısıra sayıları çok olduğu sanılan ölümler için bir çeşit ağıt gibi algılanan ve ünlü Plevne Marşı'nın sözlerinin yerine geçirilmiş *Olur mu böyle olur mu /Kardeş kardeşi vurur mu* diye başlayan, 27 Mayıs'tan sonra yurda yayılarak sembolleşecek olan marş okunuyordu.
- Yürüyüşçüler Aksaray'dan Atatürk Bulvarı yoluyla Unkapanı yönünde yollarına devam ettiler. Kimse nereye, niçin gidildiğini bilmiyordu, genellikle istiklal Cad-desi'nden geçilerek Taksim Amtı'nın önünde toplanılacağı, oradan Cumhuriyet Caddesi üzerindeki radyoevine gidileceği sanılmaktaydı. Ama Saraçhanebaşı'nda Bozdoğan Kemerî geçildiğinde Unkapanı Köp-rüsü'nün açılmış olduğu görüldü. Öte yandan, sabahki olayları duymuş olan İstanbul Teknik Üniversitesi öğrencileri de eyleme katılmak niyetiyle aynı köprüden geçerek Beyazıt'a gitmek üzere Şişhane'ye dek gelmişler, köprü'nün açık olduğunu görünce orada beklemeye başlamışlardı. Böylece İstanbul Üniversitesi öğrencileri bir yamaçta, İTÜ öğrencileri diğer yamaçta bir süre kaldıktan sonra okullarına döndüler.
- Sabahki gösterileri başlatmış olan öğrenciler, yemden, merkez binasını çevreleyen bahçede, üniversite duvarlarının arkasında toplanmışlardı. Saat 15.00'i geçerken örfî idare (sıkıyönetim) ilan edildiği söylentisi yayıldı. Çok sayıda tank Beyazıt Meydanı'na gelerek namluları üniversiteye çevrilmiş biçimde dizilince haber kesinlik kazandı. Gelen tanklar, karargâhı Davutpaşa Kışlası'nda bulunan 1. Zırhlı Tugay'a aitti ve askeri birliklerin başındaki albay öğrencilere bahçeden ayrılarak evlerine, yurtlarına gitmelerini, aksi halde üniversite bahçesine tanklardan ateş açtıracağını söyledi. Öğrenciler

de üniversitenin Vezneciler tarafındaki yan kapısından çıkarak dağıldılar.

Sıkıyönetim ilan edilmeden önce üniversite senatosu yaptığı toplantıda üniversiteyi 15 gün tatile sokuyordu.

Sıkıyönetim komutanlığı, gece sokağa çıkma yasağı koydu, ayrıca sinema, tiyatro ve eğlence yerlerini kapattı, her türlü spor müsabakasını ikinci bir emre kadar yasakladı, nişan, düğün gibi törenleri izne bağladı, toplantı, dernek, kongre, genel kurul vb faaliyetini durdurdu, gösterilere karşı müsamahasız davranılacağı ilan etti.

Buna rağmen, öğrenciler 29 Nisan'da üniversite bahçesinde toplandılar (aynı sabah Ankara Üniversitesi Hukuk ve Siyasal Bilgiler fakültelerinde de gösteriler yapılıyor, güvenlik güçleri binaya ateş açıyorlardı). Öğleden sonra, ayrı kollardan gelerek Şişhane'de toplanan öğrenciler, İstiklal Caddesi'nden yürüyüp Taksim'e çıktılar, radyoevine giden yol tanklarla tutul-

Yirmi Sekiz Nisan Olayları'nın yoğun olarak yaşandığı Beyazıt Meydanı'ndan bir görünüm. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

muştı, daha sonra takviye mahiyetinde zırhlı bir tank taburu sevk edildi, Taksim'deki kalabalık dağıldı, öğrencilerin çoğu İstanbul Üniversitesi bahçesine, diğer arkadaşlarının yanına döndüler, gece sokağa çıkma yasağı başladıktan sonra da • bahçede kaldılar. Eskiden Harbiye Nezareti binası olan İstanbul Üniversitesi merkez binasının bahçesi 29 Nisan'da tarihi bir gece yaşadı. Kapıları kapalı binaların içine girmeyen öğrencilerin bahçede bekledikleri uzun saatlerde Süleymaniye'deki çeşitli evlerden ya da bakkaliyelerden yiyecek ve sigara gönderiliyor, birkaç bin kişiye yetecek ölçekte olmasa da halktan destek gördükleri inancı öğrencilere manevi güç veriyordu. Bisküviler ikiye bölünerek, sigaralar ise herkesin bir nefes çekeceği biçimde elden ele geçirilerek paylaşılıyor, erkek öğrenciler yanlarındaki hiç tanımadıkları kız öğrencilere gece soğuşuna karşı ceketlerim, kazaklarını veriyorlar ya da bahçede yakılan ateş etrafında 1-2 dakika durarak biraz ısınan kişi, yerini gönüllü olarak bir başkasına bırakıyordu. Bu arada, yalnızlık psikolojisindeki öğrenciler, "seslerini dünyaya duyurmak" umuduyla, yabancı dil bilenlerle Beyazıt Kulesi'ne çıkıyorlar, ama orada bulmayı umdukları güçlü telsizler yerine sadece basit bir telefon apareyiyle karşılaşıyorlardı.

BUGÜN CANIM

YA2I YAZMAK

İSTEMİYOR

29 Nisan 1960 tarihli *Akşam* gazetesinde Çetin Altan'ın köşe yazısı.

si öğrencisi Nedim Özpulat Çarşıkapı'da tanka tırmanamayarak düşüp hareket halindeki aracın altında can verdi.

Sıkıyönetim komutanlığı aynı gün yayımladığı bir bildiriyle, ertesi gün, 1 Mayıs 1960 pazar sabahı 00.04'ten, 2 Mayıs sabahı 00.04'e kadar sokağa çıkma yasağı koyacak, böylece 1 Mayıs'ta gösteri yapılması ihtimalini önleyecek, ayrıca emniyet siyasi şubesi de o dönemlerde her 1 Mayıs öncesinde yaptığı gibi, fişi olan komünistlerden bir bölümünü -bu kez biraz daha fazlasını- birkaç günlüğüne gözaltına alacaktı.

2 Mayıs pazartesi sabahı, Saraçhaneba-şı'ndaki yeni Belediye Sarayı'nda, NATO Dışişleri Bakanları Toplantısı başlayacaktı. Sıkıyönetim o sabah radyodan yayımlattığı bildirisinde "Bugün vukuu muhtemel en küçük topluluklara dahi ateş açılacaktır" ihtarında bulunduğu halde, Saraçhane-başı Meydam'nda kalabalık bir grup toplanarak gösteri yaptı.

Bu olay üzerine, hükümet -Türk İslam İlahiyat Enstitüsü, Çapa Eğitim Enstitüsü ve Erkek Teknik Öğretmen Okulu hariç-İstan-bul'daki yüksekokulları süresiz tatile soktu, öğrenci yurtlarını kapattı. Daimi ikametgâhı İstanbul'da olmayan tüm öğrencileri kenti terk etmeye zorladı.

Buna rağmen eylemler sonraki günlerde de sürdü. Sinemaların açılmasına izin verildikten sonra, belli bir sinemanın belli bir matinesine çok sayıda bilet alıp aralarında paylaşan ve arkadaşlarına dağıtan öğrenciler, film sırasında 28 Nisan'ın sim-geleşmiş bazı sloganlarını aynı anda söylüyorlardı.

Ankara'da 29 Nisan'da yapılan gösterileri de kapsayacak şekilde, siyasi tarihimizde "28-29 Nisan Olayları" diye geçen eylemlerle ilgili olarak, 27 Mayıs'tan sonra "Yüksek Adalet Divanı" adı altında kurulan olağanüstü mahkemede açılan davada, önde gelen mülki ve askeri yöneticilerin dosyaları başka dosyalarla birleştirildi, Zeki Şa-hin'e 20, Bumin Yamanoğlu'na 15 yıl, bazı emniyet mensuplarına çeşitli hapis cezaları verildi.

1960'lı yıllarda 27 Mayıs askeri darbesi hakkında çok sayıda anı yayımlandı, oralarda yazılanlara yanıtlar verildi, bu arada 28-29 Nisan Olayları'nın kimler tarafından düzenlendiği konusunda da çeşitli iddialara ya da görüşlere yer verildi. Kimileri CHP'nin, kimileri ilk çekirdeği "9 Subay hareketi" ile başlamış olan belli bir cunta örgütlenmesinin, kimileri ise aynı doğrultudaki bazı istihbaratçıların olayları başlattığını öne sürdüler. Ne ki, açık olan bir gerçeklik, hangi yönelimde olursa olsun, bu türden geniş çaplı hareketlerin kışkırtmalara, tertiplere bağlanamayacağı, sosyolojik bir karakter taşıdığı ve asıl bu açıdan incelenmelerinin gerektiği idi. YALÇIN YUSUFOĞLU

YMCA

İstanbul'da uzun süre faaliyet göstermiş spor ve eğitime yönelik dinsel kökenli örgüt.

YMCA "Young Men's Christian Associ-

ation"ın başharflerini simgeler. Hristiyan Gençlik Örgütü anlamına gelir. Ama adı Osmanlıca ya da Türkçeye hiçbir zaman çevrilmedi. Türkçe de dört harfin çıkardığı seslerle, "Vay Em Si Ey" diye anıldı.

YMCA 19. yy'm son çeyreğinde Amerikan misyoner faaliyetlerinin uzantısı olarak faaliyete geçti. Başlangıçta "American Board of Commissioners for Foreign Missi-ons" çatısı altında faaliyet gösterdi. American Board'un okullarında ya YMCA olarak ya da "Christian Endeavor Societies" olarak bilindi. 1881'de İstanbul'da örgütlendi. 1900'de Dünya Komitesi'nce (World's Committee) kabul gördü. Sonraları İzmir, Adana gibi diğer Osmanlı kentlerinde de örgütlendi.

YMCA, Osmanlı topraklarında II. Meşrutiyet yıllarında etkinlik kazandı. 1913'te İstanbul'da resmen faaliyete geçti. Tepeba-şı'nda Fresko Apartmanı'm mesken edildi. İşgal yıllarında etkinliklerini artırdı. Cumhuriyet döneminde seküler bir çizgeye girdi. Ancak Amerika'dan aldığı mali destek giderek azaldı. Bir süre sonra Beyoğlu şubesi kapanarak halkevinin hizmetine verildi.

Ulaşabildiğimiz kadarıyla YMCA'nın İstanbul'da çıkan en az üç süreli yayını oldu: *The Association Quarterly-Constantinople, Young Men of Turkeyve Pera Young Men. The Association Quarterly* Ocak 1914'ten Ekim 1915'e kadar 8 sayı çıktı. Derginin başlığının altında "Published by the General Commitee of Christian Associations in the Turkish Empire" yazılıdır. Yayın yeri Emönönü Fincancılar Yokuşu, Bible Ho-use, mesul müdürü Ohannes Kirkor-yan'dır. *The Association Quarterly* Osmanlı Devleti'nin son döneminde gençlik, kadın gibi sorunlara eğildi; toplumsal örgütlenmelere geniş yer ayırdı.

Aylık *Young Men of Turkey* dergisinin ilk sayısı Ekim 1920'de yayımlandı. En az üç sayı çıktı. Sonuncusu Aralık 1920 tarihini taşımaktadır. Kapağında "beden, akıl ve ruh"un birlikteliği anlamına gelen YMCA' nın üçgen simgesi yer alır.

Pera Young Men işgal yıllarında İstanbul'da haftalık bir bülten olarak yayımlandı. 25 Ocak 1920'de çıkmaya başladı. 27 Mayıs 1922'ye kadar sürdü. Dernek üyelerinin haberleşmesini sağladı. Adresi Beyoğlu Kabristan Sokağı no. 10'dur. İşgal yılları İstanbul'unun toplumsal tarihine yönelik değerli 'bilgiler içerir.

YMCA İstanbul gibi giderek anonimleşen bir kent ortamında değişik toplumsal faaliyetlerle insanları bir araya getirmiş; onları "toplumsallaştırmış"; kent kültürü yaratmaya çalışmıştır. Toplumsallaştırma girişimlerinin başında spor gelmiştir.

YMCA'nın Türkiye'nin spor tarihinde ayrı bir yeri vardır. Çoğu tekkeler bünyesinde örgütlenmiş geleneksel sporların ötesinde "modern" sporlar Osmanlı topraklarına büyük ölçüde yabancılar tarafından getirildi. 1890'ların ortalarında İstanbul'daki İngiliz kolonisi kendi aralarında spor müsabakaları düzenlemeye başladı. Kürek, yat, tenis en gözde sporlar oldu. Ardından İngilizler futbol takımları kurdular. Futbol kısa sürede boş sahalarda ve

okul avlularında rağbet gördü. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okuyan bir İngiliz, 1899'da okulun bahçesine futbol topunu soktu. Bir süre sonra iki İngiliz Kadıköy Football Club'ı kurdu. Moda British Club, Elpis Greek Club, Emogine Club ilk kurulan kulüpler oldu. Robinson kardeşler tüm bu kulüpleri bir futbol ligi altında topladılar. Bu ortamda YMCA spor ve özellikle beden terbiyesi faaliyetlerine yöneldi. YMCA Terbiye-i Bedeniye Dairesi'nin kuruluşundaki amaç şöyle açıklanır: "Dünyanın her tarafında olduğu gibi YMCA Cemiyeti Terbiye Dairesi'nin buradaki maksadı da hareket-i bedeniye, rekreatif (yaratıcı ve tenezzühi) oyunlar ve terbiye-i sıhhiye vasıtasıyla sağlam ve kabiliyetli bir erkeklik istihsalı için yegâne yol olan, erkek ve çocukların en yüksek bedeni, fikri ve ahlaki inkişaf ve tenemmüvlerini temine çalışmaktır".

İstanbul YMCA Cemiyeti banyo, duş, sıcak, soğuk su, elbise dolapları, uzman hocalar olan, o günün koşullarıyla mükemmel sayılabilecek donanımlı iki jimnastik-hane açtı. Bu jimnastikhanelerde "terbiye-i sıhhiye programını uygulamaya soktu. YMCA'nın bir aralık İstanbul'da dört mekânı oldu. Bunlardan biri Rusya'dan kaçan Beyaz Ruslar(->) için açılan Maiak idi (YMCA for the Russians in Constantinop-le). Maiak Rusçada deniz feneri anlamına gelir ve Petrograd'daki (bugünkü Peters-burg) YMCA'nın adıdır. Bolşevik devrimi ertesi YMCA Rusya'yı terk ederken Rus YMCA'sını da İstanbul'a taşıdılar. Adresi Bursa Sokağı no. 40 idi. 1 Nisan 1920'den itibaren faaliyete geçti. Binada ayrıca bir Rus jimnazyumu açıldı; göçmen Rus çocukları eğitildi.

Bir diğer YMCA, Amerikan donanması için açılmış olan American Navy YMCA-Constantinople idi. İşgal kuvvetleri arasına yer alan Amerikan donanması denizcilerinin spor gereksinimini karşılamaya yönelikti. Bu şubenin önemli faaliyetlerinden biri yaz kampıydı. 1922'de Boğaz'da, Yeni-köy'de açtığı Bristol Kampı (Camp Mark L. Britol) 1923'te Suadiye'ye taşındı. Tenis, yüzme, balıkçılık ve beysbol kampta en rağbet gören etkinlikler oldu.

Cumhuriyetle birlikte YMCA'nın mekân sayısı önce ikiye sonra bire indi. YMCA'nın en önemli birimleri Beyoğlu şubesi jimnas-tikhanesi ve İstanbul şubesi jimnastikhane-siydi. Beyoğlu şubesi, Kabristan Sokağı'nda, İstanbul şubesi Çarşıkapı'da Medrese Sokağı'nda bulunuyordu. YMCA ayrıca Karadeniz sahilinde "Terbiye-i Bedeniye

Kampı'nı (Camp Perry) açtı. Türkiye'de gençlik kamplarının ilk örneğini verdi.

YMCA'da her üye cemiyete girince ve belirli aralıklarla sağlık muayenesinden geçirildi. Kütüphanesinde sağlıkla ve beden terbiyesiyle ilgili Türkçe, İngilizce ve Fransızca kitaplar ve dergiler bulunurdu. Ayrıca sağlık üzerine konferanslar düzenledi. Gençler, çocuklar ve işadamları için her hafta en az iki kez jimnastik sınıfları açıldı. Uzmanların nezareti altında çalışmalar yürütüldü; yarışlar düzenlendi. Güreş, kılıç, flöre ve boksa meraklı olanlar için özel

L

YOAKİMYONRUM KIZ LİSESİ 532

533

YOLLAR

nın kardeş kadın örgütü, YWCA'nın da devamı sayılan ve kısa adı American School olan Amerikan Lisan ve Sanat Kursu adı altında Fındıklı'da etkinliğini sürdürüyor sayılabilir.

ZAFER TOPRAK

YOAKİMYON RUM KIZ LİSESİ

Fatih İlçesi'nde, Fener'de Tevkii Cafer Mektebi Sokağı'nda, no. 16'daydı.

Okul fakir Rum ailelerin kızlarını eğitmek amacıyla kurulmuştu. Okulun yapımına 1879'da başlanmış, 1882'de öğretime açılmıştı. Yapının bulunduğu arsa dönemin Rum Ortodoks patriği II. Yoakim tarafından bağışlandığı için, okula patriğin adı verilmişti.

Kurulduğu tarihten başlayarak vakıf statüsüyle yönetilen okul, orta ve lise kı-

Yoakimyon Rum Kız Lisesi

Ozan Bilgiseren, 1994

Büyükdere Caddesi'nin Maslak yönüne uzandığı 4. Levent civarı ve 2. Çevre Yolu'nun girişi.

Bünyamin Çelebi

YMCA'nın eski Beyoğlu şubesinin jimnas'khanesi. *Zafer Toprak arşivi*

sınıflar vardı. Cemiyetin her iki şubesinde seniorlar (büyükler) ve juniorlar (küçükler) için yüksek ahlaki seciye sahibi olan ve rehberlik kabiliyetini haiz ve etkinliklerde üyelere yardımcı olan fahri rehber heyetleri oluşturuldu. Rehberlere ayrı bir özen gösterildi. Atletizm ve yüzücülük en gözde spor faaliyetleri arasında yer aldı.

Basketbol, voleybol, cage voleybol, futbol, dahili (in door) beysbol, playground bol, harici (out door) beysbol, tenis, hentbol ve yol ve meydan atletizmi cemiyetin her iki şubesinde bulunan spor olanaklarıydı. Sürekli "hususî", "lig" ve "turnuva" musakabakaları düzenlendi. Her cumartesi akşamı "cumartesi spor suareleri" oldu. Faaliyetler hemen hemen tüm yıl boyunca devam etti.

Spor ve sağlık YMCA'nın ana kaygılarını oluşturdu. İyi bir yurttaş olmak için akıl ve beden sağlığı önkoşul olarak görüldü. Beden terbiyesi müdürü Türk olimpiyat takımının da antrenörü olan deneyimli ve sportmen bir Amerikalı, Misler Ches-ter M. Tobin'di. Programlar onun nezaretinde yürütülüyordu. YMCA Beyoğlu Şubesi Terbiye-i Bedeniye Dairesi müdürü uzun yıllar Türkiye'nin her tarafında izciliğin kuruluşunda önyak olmuş ve beden terbiyesinin ülkeye yerleşmesinde büyük katkıları olmuş terbiye-i bedeniye muallimi Ahmed Robenson'du(->). Ünlü Türk atlet ve güreşçisi ve jimnastik muallimi Ali 11-hami Bey İstanbul Şubesi Terbiye-i Bedeniye Dairesi müdürüydü.

Türkiye'de YMCA bir "mission" olarak başlamışsa da giderek ülkedeki dönüşümlere ayak uydurmak gereği duydu. Spor ve sağlık YMCA'nın laik Cumhuriyette temel hedeflerini oluşturdu. Bu nedenle dinsel kisvesi giderek yok oldu. Gençliğin us ve beden terbiyesi vurgulandı. Açtığı jimnas-tikhanelerle İstanbul halkına ve gençliğine geniş olanaklar sundu.

1939 sonlarında YMCA'nın Türkiye faaliyetleri son buldu ama kısa bir süre sonra Amerikan Lisan ve Ticaret Dershanesi adı altında yeniden açıldı. Halen, YMCA'

sıralarından oluşuyordu. Cumhuriyet döneminde de azınlık okullarına(->) tanınan haklar çerçevesinde öğretimini sürdüren okul öğretmen ve öğrenci yetersizliği yüzünden 1988'de kapanmıştır.

1964'te yapılan bir tespitte okulda 251 öğrenci öğrenim görmekte, daimi kadroda 25 öğretmen görev yapmaktaydı. Bu dönemde müdürlüğünü Elly Vasilyadis'in yürüttüğü okulun zengin bir kitaplığı vardı. Rumca ve Türkçe öğretimin yanında yabancı dil olarak Fransızca ve İngilizce de okutulmaktaydı. Okul diğer Rum ve azınlık okulları arasında seçkin bir yere sahipti. SULA BOZİS

YOLLAR

Bizans Dönemi

İstanbul'un çekirdeğini oluşturan antik Bizantion(->) kentindeki ulaşım ağı hakkındaki bilgiler çok sınırlıdır. Roma döneminde kent, Arnavutluk'taki Durres'ten başlayarak Selanik üzerinden Balkan Yarımadası'nı aşan ve Herakleia (Marmara-ereğlisi) üzerinden, Büyük ve Küçük Çekmece göllerinin arkasından Edirnekapi bölgesinin kuzeybatısında Bizantion'a ulaşan Via EgnatiaC->) denen yolun bitim

noktasından başlardı. Kentin Konstantinopolis adıyla yeniden kuruluşundan (324) sonra durum değişti ve yol Bizantion'a güneybatıdan ulaşır oldu. Via Egnatia'nın eski ve yeni güzergâhına ait izler Konstantinopo-lis'in içinde, bugünkü Laleli mevkiinde birleşiyor ve buradan itibaren doğuya, Cons-tantinus Forumu'na(->) doğru yöneliyordu.

Kent merkezindeki geç antik dönem yapılarının konumlarından ve bunların Hippodrom(->), Ayasofya(->) ve Yerebatan Sarayı(->) sarnıcı şekline dönüştürülmesinden, 4. yy'a doğru Bizantion'un en azından bir bölümünün, antik kentin iç kalesi olan Akropolis'e(->) paralel uzanan ana aksı dik açıyla kesen yollardan oluşan düzenli bir cadde planına sahip olduğu anlaşılmaktadır. 196'dan sonra Septimius Severus(->) döneminde yaptırılan bir yolun, bu ızgara planı eğik olarak kestiği görülmektedir. Bu yol, kent kapısını, daha sonra Au-gusteion(-0 adını alacak olan ana meydana bağlıyordu.

324'ten sonra, Severus'un yolu ve Via Egnatia'nın bir bölümü, şehir surlarının içinde kaldı ve Mese(->) adım olarak Kons-tantinopolis'in en önemli caddesi haline geldi. Meşe, çoğunlukla zafer ve imparator alayları, dinsel seremoniler için kullanılan bir tören yoluydu. Mese'nin iki ayrı yöne ayrıldığı Filadelfion(->) bölgesi şekillenin-ceye kadar, caddenin iki yakasında revak-lar vardı. Bu dönemde Marmara ve Haliç kıyısındaki caddeler de genişletilerek kara tarafında revaklarla dekore edilmişti. Söz konusu bu yolların, yani Meşe, Via Eg-natia ve iki sahil yolunun yalnızca geç antik ve erken Bizans dönemlerinde var oldukları sanılmakla birlikte, yolların günümüze dek ulaşan bazı izlerinden söz etmek mümkündür.

Konstantinopolis'teki genel cadde ve yerleşim planının, antik geleneğe uygun

olarak düzenli yapıya mı sahip olduğu, yoksa Osmanlı'da olduğu gibi az sayıda, başı sonu belirsiz yollar ve daracık geçitlerle bölünmüş pek çok küçük mahalleden mi oluştuğu konusu, uzun süre tartışılmıştır. Aslında deniz surlarının üzerindeki kapılara ve Bozdoğan Kemeri'ni kesen ana-caddeye bakılırsa, en azından antik Bizan-tion ile Constantinus Suru(->) arasındaki alan düzenli bir plana sahipti. Bu anayol, 30 derecelik bir açıyla kuzeyden doğuya doğru sapar, şehirdeki doğal tepeleri yalayarak geçirdi.

Yukarıda sözü edilen yollar, kent nüfusunun büyük bir düşüş gösterdiği 7. yy' dan 9. yy'a doğru yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamış olmalıdır. Constantinus Suru ile Teodosios Surları arasında kalan bölüm bu dönemlerde yoğun biçimde iskân edilmediğine göre, sözü edilen yol planı bu alanda hiçbir zaman var olmamıştır.

Konstantinopolis'in en önemli yolu (eski Meşe) olan revaklı cadde, 1204'te, kentin Latinler tarafından işgali sırasında yanarak tahrip olmuştu (bak. Haçlı seferleri; Latin İmparatorluğu). Şehir nüfusunun yeniden azalmasıyla

sonuçlanan bu dönemde, şehir içindeki büyük alanların kilise ve manastırlar tarafından mülk edinilmesi sırasında, söz konusu yol ve caddelerin büyük ölçüde ortadan kalktığı sanılmaktadır.

Osmanlı dokümanlarına ve bazı erken Osmanlı dönemi yapılarına bakılırsa (bunlardan Simkeşham[->] Mese'nin ortalarındaki Tauri Forumu'nun anıtsal girişinin hemen üstünde yer almaktadır) Bizans İmparatorluğu'nun son yüzyılında şehrin cadde planı daha sonra Osmanlı döneminde görüleceği gibi düzensiz bir görünüme kazanmaya başlamış olmalı.

Bibi. K. O. Dalman, *Der Valens-Aquadukt in Konstantinopel*, Bamberg, 1933, s. 52-56; A. M. Schneider, "Streben und Çmartiere Konstanti-nopels", *Mitteilungen des Deutschen Archâ-ologischen Instiüuts*, S. 3 (1950), s. 68-79; Mül-ler-Wiener, *Büddlexikon*, 19, 27; C. Mango, *Le developpement urbain de Constantinople (7V6-VIF siecle)*, Paris, 1985, s. 32-33; A. Berger, "Die Altstadt von Byzanz in der vorjustinianischen Zeit", *Poikila Byzantina*, S. 6 (1987), s. 15-23.

ALBRECHT BERGER

Osmanlı Döneminde Kent Yolları

İstanbul 1453'te II. Mehmed tarafından fet-hedildiği sırada kentin Bizans'tan kalan yol dokusu uzunca bir süredir büyük ölçüde tahrip olmuş; Bizans'ın anayolu Meşe ve ondan ayrılan yollar yer yer kullanılmaz hale gelmişti. Yine de, 15. yy'm ikinci yarısında Osmanlı İstanbul'unun anayollarının, hemen hemen tümüyle Mese'nin güzergâhını izlediği anlaşılmaktadır.

Önce Beyazıt çevresinde olan Eski Sa-ray'dan(->) Topkapı Sarayı'na taşınıldıktan sonra, 15. yy'ın son çeyreğinden itibaren, bütün şehrin tek bakımlı yolunun, Topkapı Sarayı'ndan başlayıp Beyazıt civarına kadar gelen ve buradan Saraçhane-başı ve Fatih Külliyesi'nin(->) önünden geçerek Edirne Kapısı'na ulaşan yol olduğu biliniyor. Bu yolun Topkapı Sarayı ve

Ayasofya Meydanı'ndan başlayıp Beyazıt civarına uzanan bölümü Divanyolu'ydu(->) ve en bakımlı kısım da buydu. Meşe güzergâhını izleyen bu yol Osmanlı ordusunun ve padişahların Trakya tarafına sefere çıkarken veya Edirne'ye giderken izledikleri savaş ve tören yoluydu. Bu bakımdan da özel bir öneme sahipti. Bu yol, Meşe gibi, Filadelfion (sonraki Şehzede-başı) yakınlarında iki ana kola ayrılırdı. Biri Edirne Kapısı'na doğru, yukarıda sözü edilen güzergâhı izlerken diğer kol daha güneye, Aksaray'a doğru ayrılıp, bugünkü Ordu Caddesi ve Millet Caddesi(->) güzergâhından geçip bugünkü Cerrahpaşa-Haseki civarına kadar gelir; buradan, kara surlarının güneybatı kesimindeki kapılara doğru üç veya dört ana kol izlerdi.

İstanbul'un 17. yy'daki yerleşme durumunu belirlemeye çalışan R. Mantran'ın haritasına göre Şehzadebaşı-Beyazıt çevresinde iki kola ayrılan şehrin anayolunun Fatih Külliyesi yakınından geçerek Edirne Kapısı'na, buradan da kent dışına çıkan ve Edirne'ye kadar giden kolundan, Saraçhane civarında, Bozdoğan Kemerinin önünde anayolu dikine kesen bir yol kuzeye ayrılıyor ve Haliç kıyısında Unkapanı'na kavuşuyordu. Haliç boyunca, bugünkü Sirke-ci'den başlayan bir yol, Haliç deniz surlarının içinden sahil boyunca Eyüp'e doğru gidiyordu. Yine Mantran'ın haritasında, anayolun güneye doğru inen kolunun Cerrahpaşa-Haseki civarında dörde ayrıldığı görülüyor. Bunların birincisi Top Kapısı'na, güneyindeki ikincisi Altımermer'den(->) geçerek Silivri Kapısı'na, daha güneydeki üçüncü kol Kocamustafapaşa'dan geçerek Belgrad Kapısı'na ve en güneydeki Langa bostanlarının üstünden ve Samatya'dan geçerek Yedikule Kapısı'na varıyor, bu kapılardan şehir surlarının dışına çıkıyordu.

17. yy'da, şehrin Galata kesimi ve Haliç'in kuzey sahillerinde, kesintili de olsa en azından Kasımpaşa'dan Azapkapı ve Karaköy'e kadar bir yol ve Karaköy'den,

Galata Kulesi ve bugünkü Tünel Meydanı'na doğru çıkan çeşitli yollar ile bunların kuzeye, bugünkü Galatasaray'a doğru bir devamı sayılabilecek bir yol olduğu anlaşılıyor. Bu yol daha sonra Grand Rue de Pera veya İstiklal Caddesi'nin(->) ilk hali olmalıdır. Aynı dönemde Karaköy'den doğuya, Beşiktaş'a, oradan Ortaköy'e uzanan ve yer yer sahilten ayrılıp biraz içerilerden geçen bir başka yol daha vardı.

Şehrin Anadolu yakasının en önemli yolu ise daha 16. yy'dan, belki daha öncelerden itibaren, Şam ve Bağdat yönünde gidecek kervanlar gibi Doğu'ya yönelen seferlerde de izlenen Bağdat Caddesi(->) idi. Bu yol Taşköprü'de başlar, İzmit'e kadar uzanırdı.

16. ve 17. yy'larda İstanbul'a gelmiş olan gezginlerin anılarından, bu yolların hemen hemen tümünün oldukça bakımsız ve toprak olduğu, bu anayollardan kentin içindeki sokaklara doğru gidildikçe daha düzensiz bir yol dokusuyla karşılaşıldığı anlaşılıyor (bak. sokaklar). Dönemin tanıdığı pek çok gezginin ortak görüşüne göre, İstanbul sokakları dar, düzensiz, intizamdan yoksundur. Bunlar ya hiç döşenmemiş toprak yollardır ya da taşlarla çok kötü döşenmişlerdir. Sokaklar, hattâ anayollar bile, çok dardır ve sadece yaya ve atlılar için düşünülmüştür. 18. yy'ın ortalarına, hattâ 19. yy'a kadar, araba bile sokaklarda az görülen bir araçtır. Anayollardan mahalle içlerine ayrılan sokaklar bazı semtlerde dik yokuşlara rastlayan basamaklı, dolambaçlı, eğri büğrü yollardır. Çıkmaz sokakların fazlalığı şehrin özelliklerinden biri sayılır. Hiçbir yere açılmayan ve mahalleleri kendi içlerine kapanmış birimler haline getiren bu çıkmaz sokaklar, evleri anayollara açılan düzensiz, bol kıvrımlı sokaklara bağlayan geçitlerdir.

Şehrin anayollarının ve yol ağının durumu 19. yy'dan itibaren adım adım değişecektir. Bu konuda farklı bir yaklaşım ve ilk planlama denemesi 1835'e rastlar. Bu tarih-

L

YOROS KALESİ

534

535

YOROS KALESİ

Xavier Hommaire de Hell'in *Voyage en Turquie et en Perse*.. Laurens'in bir resminde Yoros Kalesi. *Galeri Alfa*

te İstanbul şehir planını çizmek ve şehir planlaması yapmakla görevlendirilen von Moltke(->) anayolların genişliğinin 20 arşına (14 m) çıkarılmasını, yeni bazı yollar açılmasını, var olanların düzeltilmesini önermiş, ancak önerilerin büyük bölümü hayata geçmemiştir. 1848'de yol genişliği 7 m olarak tespit edilmiş, bazı yol çalışmaları yapılmışsa da, 19. yy'ın ortalarında şehrin yol durumu hâlâ kötüdür.

19- yy'ın ortalarından, özellikle de 1870'lerden itibaren şehir kuzeye doğru büyümeye başlamış; Grand Rue de Pera (İstiklal Caddesi) oluşmuş; Taksim'den Harbiye'ye, bugünkü Halaskârgazi Caddesi güzergâhını izleyen yol ortaya çıkmış; bu yol Pangaltı, Osmanbey ve Şişli'ye uzanmış; Harbiye'den kuzeydoğuya doğru Nişantaşı-Teşvikiye istikametine bir kol ayrılmış, Pangaltı'dan Tatavla'ya (Kurtuluş) doğru bir başka kol uzanmıştır. Aynı dönemde, bugünkü Büyükdere Caddesi'nin güzergâhını izleyen ve eskiden bir dağ ve kır yolu olan yol ıslah edilmiştir. Molt-ke'nin İstanbul planı çalışmalarında kullandığı 1837-1838'de yapılmış bir harita üzerinde, Boğaziçi'nde Büyükdere'yi Şişli'ye ve Balmumcu civarından bir kol doğuya inerek Beşiktaş'a bağlayan, bazı haritalarda Maslak yolu olarak işaretlenmiş bir yol görülmektedir. Bu anayoldan İstinye'ye ve Tarabya'ya doğru inen yollar vardır. Abdü-laziz döneminde (1861-1876) Zincirlikuyu-Büyükdere yolu (Maslak yolu), Hacıosman Bayırı, İstinye ve Tarabya yolu düzeltilmiş, şose haline getirilmiştir. Büyükdere'den Bentler'e, Rumelikavağı'ndan Kilyos'a giden yollarda da kısmi düzeltme çalışmaları yapılmıştır.

19- yy'm ikinci yarısından itibaren Üsküdar ve Kadıköy tarafında yol çalışmaları hızlanmış; Üsküdar-Çamlıca yolu bir kır yolu niteliğinde de olsa Şile'ye kadar uzatılmıştır. Aynı dönemde Paşabahçe'den Polonezköy'e doğru giden bir yol vardır. Eski bir yol olan Bağdat Caddesi 19. yy'ın sonlarında oldukça bakımlı ve düzgündür.

19. yy'm sonlarında Beşiktaş'ta Yıldız'a, oradan Balmumcu'ya doğru çıkan tali yollar bulunmakla birlikte 1960'larda biten Barbaros Bulvarı gibi düz ve geniş bir bağlantı yoktur. Tophane'den Ortaköy'e doğru Necati Bey, Meclis-i Mebusan, Dolma-bahçe, Çırağan caddeleri birbirini izleyerek uzanır. Kuzeyden, Yıldız Sarayı'nın arkasından inen Palanga Caddesi de Ortaköy'e kavuşur.

Taksim'den Şişhane'ye doğru inen Tar-labaşı yolu şehrin bu yakasının önemli güzergâhlarından (bak. Tarlabası Bulvarı). Tepebaşı'ndan Karaköy'e inen Bankalar Caddesi(->) 19. yy sonu İstanbul'unun Pera kesiminin en önemli ve bakımlı yollarından biridir.

İstanbul'un yol dokusu ve ana güzergâhlar 1950'lere kadar fazla değişmemiş, ancak bu yolların kalitesi düzeltilmiştir. 1950 şehir planında, anayolların suriçin-de Meşe güzergâhını izlediklerim görmek ilgi çekicidir. Beyazıt'tan gelen Şehzadeba-şı Caddesi'nin devamı olan Fevzi Paşa Caddesi, Fatih Külliyesi'nin önünden Edir-

nekapı'ya ulaşmaktadır. Şehzadebaşı civarından Aksaray'a, oradan Cerrahpaşa'ya doğru uzanan ve en eski güzergâhı izleyen yol 1950'de Millet Caddesi olarak görünmektedir. Vatan Caddesi 1950'lerde bile dere yatağıdır; bu yol ancak 1950'lerin sonundaki büyük imar faaliyetleri sırasında açılacaktır. Bu tarihlerde tarihi yarımada'nın Haliç tarafındaki sahil yolu Sirked'ye kadar gelmektedir. Marmara sahilinde Ahırkapı, Çatladıkapi, Kumkapı çevresinde sokaklar hep denize dik iner. Demiryoluna paralel sürekli bir sahil yolu yoktur. Kadırga-limanı'ndan itibaren demiryolunun kuzeyinden ve denizden oldukça içeriden, birbiri ardına çeşitli adlar alarak Yedikule'ye ulaşan bir yol vardır.

İstanbul'un anayol profili, en azından şehir içinde bugünküne yakın bir görünüme 1955-1960 arasında kavuşmuştur. Menderes dönemi imar hareketleri kapsamında Vatan Caddesi(->) açılmış; Millet Caddesi genişletilip yeniden yapılmış; Laleli yönünden gelen Ordu Caddesi düzeltilip genişletilmiştir. Unkapanı'm Yenikapı'ya bağlayan Atatürk Bulvarı ve onun devamı olan Mustafa Kemal Caddesi kentin suriçi bölümünü kuzeyden güneye doğru kat eden ana arterdir. Yine bu dönemde Sirkeci'den başlayıp Sarayburnu'na dönerek Marmara sahilleri boyunca batıya uzanan Sirkeci-Florya sahil yolu(->) açılmıştır. Topka-pı'dan başlayıp Bakırköy İlçesi'nin kuzeyinden geçerek Çekmecelere uzanan ve bir zamanlar Trakya'ya bağlanan anayol olan Londra Asfaltı ile Kadıköy yakasında Ankara Asfaltı aynı dönemin yollarıdır. 1958'de açılan Barbaros Bulvarı(->) Beşiktaş'ı şehrin kuzeyine bağlayan ana arter olarak bu dönemin ürünüdür.

1970'lerin başlarında Boğaziçi Köprü-sü'nün, 1990'larm başlarında, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün(->) yapılması çevre yollarım(->) doğurmuş ve şehrin yol ağında değişiklikler yaratmıştır. Kadıköy yakasında, yer yer sahilin doldurulmasıyla açılan Kadıköy-Pendik sahil yolu(-0, Üs-

küdar-Harem sahil yolu, Boğaziçi'nin Rumeli yakasında sahil yolunun yer yer denize çakılan kazıklar üstünden geçen yollarla genişletilmesi de 1980-1990 arasında gerçekleştirilmiştir.

İSTANBUL

YOROS KALESİ

İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'den girişinin doğu tarafında, Anadolu yakasında olan Yoros Kalesi, Anadolukavağı Kalesi veya Ceneviz Kalesi olarak da adlandırılır. Karşı tarafta Rumelikavağı üstünde olan diğer kale ile birlikte, Boğaz girişini kontrol etmek gayesiyle inşa edilmiştir. Anadoluka-vağı'na hâkim bir tepenin üstünü kaplayan Yoros Kalesi'nin adını "kutsal yer" anlamına gelen Hieron'dan aldığı söylenirse de, antik çağ tanrılarında Zeus'un sıfatı olan "uygun rüzgârlar" anlamına gelen "ourios"tan aldığı da iddia edilir. Yoros adının doğrudan doğruya "dağ" anlamındaki "oros"tan gelmiş olması da düşünülebilir, belki de daha doğrudur. Boğaz'ın,

Karadeniz'e açıldığı bu bölgede, belki de kalenin olduğu yerde, on iki Tanrı adına yapılmış bir mabet vardı. Geçen yüzyılda burada bulunan bazı antik mimari parçaların bu mabedin kalıntıları olduklarına ihtimal verilir.

Yoros Kalesi sanıldığı gibi bir Ceneviz yapısı değildir. Kulelerinden birinde görülen tuğladan harflerle yazılmış Grekçe kitabe, buranın Bizans inşaatı olduğunu belli eder. 14. yy'ın başlarında, 1305'te kale, Şile Kalesi ile birlikte Türklerin eline geçmiş, ancak fazla bir süre elde tutulamamıştır. 1348'den itibaren de, Karadeniz ticaret yolu hâkimiyetine sahip bulunan Cenevizliler[^]) buraya hâkim olmuşlar, fakat 14. yy'ın sonlarında, Boğaziçi'nin Anadolu yakasına tamamen hâkim olan Osmanlılar tarafından tekrar fethedilmiştir.

Yoros'un Ceneviz idaresinde kaldığına dair bir belge L. Sauli'nin 1831'de yayımlanan Galata'daki Ceneviz idaresine dair kitabında yer alan ve Prof. Multedo adında bir kişi tarafından kalenin kapısı üstünde kopya edilen Latince bir kitabedir. Tarih kısmı okunamayan bu kitabede "Cenevizli Vincenzo Lercari'nin kutsal burun üzerindeki kaleyi tamir ettirdiği" bildiriliyordu. Bu önemli ve bir süre Yoros Kalesi'nin, Cenova'nın elinde olduğunu gösteren tarihi belgeden başka hiç kimse bahsetmediğine göre, bunun da yerinden sökülerek Batı'ya götürüldüğüne ihtimal verilir.

I. Bayezid'in (Yıldırım), 1391'de karayoluyla Kocaeli'nden kalabalık bir kuvvetle gelerek Yoros'a çıktığını, buradan da Yah-şî Bey'i göndererek Şile Hisarı'nı teslim aldığını Âşıkpaşazade yazmaktadır. Bayezid bundan sonra Yoros Kalesi'ni bir üs gibi kullanıp, Güzelcehisar da demlen Anadolu Hisarı'nı yaptırarak Konstantinopolis'i fethetme yolundaki hazırlıklara girişmiştir. Kalenin biraz ötesindeki ormanlıkta, içinde buranın zaptı sırasında şehit düşenlerin mezarları olan bir şehitlik vardı. Mareşal Boucicaud 1399'da Karadeniz Boğazı girişinde yaptığı

akında, o sırada artık Türklerin elinde olan Yoros Kalesi'ne saldırmaya cesaret edemeyerek, sadece kalenin eteğindeki köyü yaktıktan sonra geri çekilmiştir. 1402'deki Ankara Savaşı'ndan sonra I. Bayezid'in oğullarından Çelebi Mehmed, kardeşi Musa'ya karşı harekâtı sırasında 1414'ten az önce Trakya'ya geçmek için Bizans imparatorundan yardım istemiş, kendisi de Bursa'dan çıkarak Yoros'a gelmiş, burada konaklamış, imparatorun gönderdiği gemilerle buradan Rumeli'ye geçmiştir. 1391-1414 arasında Yoros Kalesi Türklerin elindedir. İspanya kralının elçisi olarak Timur'un yanına gönderilen Ruy Gonzales de Clavijo, Karadeniz'e açılırken gördüğü kaleyi "El Guirol de la Turquía" olarak adlandırarak, buranın bakımlı olduğunu ve içinde bir Türk garnizonu bulunduğunu bildirir. Halbuki karşısındaki kale harap ve terk edilmiş durumda idi. Kalenin eteğinde, etrafında duvar olan bir kule bulunuyordu. Clavi-jo'nun yazdığına göre, buradan karşı kıyıdaki bir kuleye zincir gerildiği yolunda bir söylenti vardı.

İstanbul'un fethinde Yoros da artık Türk hâkimiyetindedir. Osmanlı Devle-ti'nin hemen her tarafındaki kıyı kalelerini tamir ettiren veya yenilerini yaptıran II. Bayezid (hd 1481-1512) burasını da tamir ettirmiş, içine Yoros Kalesi Mescidi denilen bir ibadet yeri yaptırmış, kale dizdarı Mehmed Ağa da bir hamam inşa ettirmiştir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki* 28 Recep 984/1576 tarihli bir belgeden, kale ile birlikte buradaki cami, çeşme ve hamamın da tamir edildikleri öğrenilir. Alman seyyahı, Brettenli M. Heberer 1580'e doğru İstanbul'a geldiğinde kaleyi iyi durumda görmüş ve seyahatnamesine gerçeğe oldukça uygun bir de gravürünü koymuştur. Ermeni yazar P. G. İnciciyan, 18. yy'ın sonları, 19. yy'ın başlarında Yoros Kalesi içinde 25 evlik bir Türk mahallesi bulunduğunu, ayrıca muhafız olarak bir dizdar idaresinde 20 kişilik bir müfrezenin de burada kaldığını bildirir.

Yoros Kalesi, 19. yy'da artık terk edilmiş durumda bulunuyordu. Burayı ziyaret edenler duvarlarda ve kulelerde Ceno-va armaları gördüklerini bildirirler ise de, bunların hatalı oldukları, yerinde yapılan incelemede anlaşılmıştır. Geç bir dönemde örülerek battal edilen esas girişin iki yanındaki haşmetli kulelerin cephelerinde, mermer üzerine kabartma olarak birer yarım ay (hilal) içine, kollarının uçları tomurcuk-lu haçlar işlenmiştir. Her iki taşın da dört köşesinde Grekçe kısaltmalı harfler görülür ki, bunlar hakkında şimdiye kadar yazılanlar eksik veya yanlıştır. Karadeniz tarafındaki kulenin üzerindeki harfler "İsa'nın nuru, herkesin nurudur" anlamına gelen kelimelerin kısaltmasıdır. Marmara tarafındaki kulede ise yine "ışık, nur" kelimelerinin kısaltması teşhis olunur. Ancak XY kısaltmasının hangi kelimeyi ifade ettiği anlaşılamaz.

Çifte burcun kapıya dönen yüzlerinde ise yine mermere işlenmiş bir haçı çevreleyen dairenin içinde de "İesos Hristos Zafer" anlamındaki kelimelerin kısaltmaları yer almıştır. Örülü esas kapının iç tarafında ve yukarıda bir mermer levhada, iki küçük sütun kabartmasına oturan kemer biçiminde bir çerçevenin içinde bir haç vardır. Bunun kolları arasındaki boşluklarda da kısaltma oldukları belirtilen dört harf bulunur. Kaleyi inceleyen yazarlar anlaşılmaz bir gafletle, harflerin Bizans devletinin klasik formülü olan dört B'yi burada teşhis ettiklerini sanmışlardır. Buradaki dört harf, "Ey sahip, despot Mihael Palaeolo-gos'a kurtarıcı ol" anlamına gelen dört kelimenin başharfleridir. Böylece kalenin, şehir Latinlerden 1261'de geri alındıktan sonra İmparator VIII. Mihael Palaeologos (hd 1261-1282) tarafından yaptırıldığını ileri sürmek mümkündür.

Yoros Kalesi'nde şimdiye kadar hiçbir araştırmacının üzerinde durmadığı veya göremediği bir kitabe daha vardır. Kalenin yukarı bölümünü enine bölen sur duvarının, kuzeydeki burcunun yukarı kısmında tuğlalardan yapılmış çepeçevre iki satır halinde bir yazı bulunur. Burcun sur duvarına bitiştiği köşeden başlayıp, bur-

cun yuvarlaklığını takip ederek, öbür köşeye kavuşan bu tuğla kitabede aralıklı olarak tek tek bazı harfler teşhis edilmekte ise de aralardaki boşalmalar yüzünden kelimeleri tamamlamak mümkün olamamaktadır. Teleobjektifle parçalar halinde resmi alındığında belki bu önemli kitabeyi çözmek mümkün olacaktır. Yalnız şu var ki, böyle bir kitabenin varlığı, bazılarının sandıkları gibi, bu ara duvarın Ceneviz veya Osmanlı ilavesi olmadığını açık surette belli eder.

Doğudan batıya, 500 m kadar bir uzunluğu olan Yoros Kalesi, Karadeniz'e paralel olarak araziye yerleşmiştir. Kalenin genişliği 60-130 m arasında değişmektedir. Bu tahkimat, Boğaz tarafında olanı daha alçak iki tepenin üstünü kaplar. Kalenin en güçlü kısmı, yüksek tepenin, doğuya, yani Anadolu'ya bakan tarafıdır. Bu da Yoros Kalesi'nin, Boğaz girişini kontrol etmekle görevli olmakla beraber, kara tarafından Anadolu içlerinden gelecek bir tehlikeyi karşılamak üzere düşünüldüğünü gösterir.

Yoros Kalesi aralarında tuğladan hatıllar olan taş dizileri ile yapılmıştır. Taşların bir kısmı, antik ve erken Bizans dönemlerine ait yapılardan devşirilmiş malzemedir. Bunların aralarında işlenmiş mimari parçalara da rastlanır. Kalenin esas girişi, doğu tarafında, 120 m kadar yükseklikteki tepenin üstünde en hâkim noktadadır. Yükseklikleri 20 m kadar olan yuvarlak iki burç arasında açılan tuğladan kemerli giriş sonraları örülmüştür. Kapının devşirme malzemeden olan mermer çerçevesi vardır. Üstündeki tuğladan hafifletme kemeri ise bugün yıkılmış durumdadır. Fransız seyyahı Xavier Hom-maire de Hell'in (1812-1848) beraberindeki ressam Jules Laurens'in (1825-1901) resmini çizdiği bu cephede, kapı kemeri üstünde mermerden bir

levhanın varlığına işaret edilmiştir. Bu belki de 1831'de Sauli'nin kopyasını yayımladığı Vincenzo

Lercari'nin tamir kitabesidir. Kalenin yukarı kesimi esas kaleye nazaran daha geç bir dönemde bir duvarla bölünmüştür. Bunun A. Gabriell'in ileri sürdüğü gibi Osmanlı dönemine ait olmayıp Bizans yapısı olduğu, gerek bir burç üzerindeki tuğla kitabeden, gerek bazı tuğla süslemelerden açıkça anlaşılır.

Kalenin güney cephesinin arka tarafında duvar kazematlar halinde inşa edilmiştir. Girişteki çifte kulenin içlerinde dört kolu eşit bir haç biçiminde mekânlar meydana getirilmiştir. Her iki kulede de bu mekânların üstlerinde, duvar tekniğinin değişik oluşundan anlaşıldığına göre, geç bir dönemde yükseltilerek birer kat oluşturulmuştur. Güney duvarlarının kazemat-lı kısmı sonunda, bugün bir kapı açıklığı gibi görünen parça da aslında bir burçtur. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere, büyük kulelerin benzeri olarak, içinde haç biçiminde dört kemerli ve kubbeli tonozla örtülü yüksek bir mekân vardır. Bilinmeyen bir dönemde, bu burç yarısına kadar yıkılmıştır. Yoros Kalesi'nin kıyıya kadar indiği ve burada en azından bir iskelesi ile bu iskeleyi koruyan bir burcu olduğuna ihtimal verilebilir. Ayrıca burada hangi döneme ait olduğu anlaşılamayan bir de fenerin bulunduğu, R. Walsh'ın kitabında Th. Allom tarafından yapılan gravürde görülür. Karşı taraftaki Rumelikavağı Kalesi ise mimari bakımdan dikkati çekecek özelliği olmayan çok yıpranmış bir duvardan ibarettir.

Bibi. A. Mordtmann, "Historische Bilder von Bosponis", *Bosporus, Mittheilungendesdeutscher-Ausflugsvereins*, yeni seri, III (1907), s. 1-59; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyılan Tarih ve Coğrafyası, 1817-1819*, İst., 1969, s. 17; İnciciyan, *İstanbul*, 99-100; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 146; L. Sauli, *Della Colonia dei Genovesi in Galata*, Torino, 1831, Hks. 42; Âşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî, "Tevârih-i Âl-i Osman", *Osmanlı Tarihleri*, I, İst., 1949, s. 137, 148; M. Heberer von Bretten, *Aegyptica servitus...*, Hei-delberg, ty, (1610?), tıpkıbasım Graz, 1964, s. 372-373 arasındaki 9 no'lu gravür; S. Toy, "The

adlı yapıtında yer alan Jules

YULUĞ, ALİ HAYDAR

536

537

YUSUF SİNAN EFENDİ

(1879, İzmir -193 7, İstanbul) Vali ve seri- **yUSUF AĞA SEBYAN MEKTEBİ**

Castles of the Bosphorus". *Archaeologia*. LXXX (1930). s. 226-228. Levha LXXIII-LXXVI; A. Gabriel. *Leş châteaux turces dit Bosphore*, Paris. 1943. s. 79-81. levha. XXI-XXIII: VI. Mır-mıroğlu, "Yorus (Hieron) Kalesi". *TTOKBelleteni*, S. 72 (Ocak 1948), s. 13-14; C. F. Leh-mann-Haupt. "Zu den Inschriften und Skulp-turen von Hieron", *Klio*, XVIII (1923), s. 366-374; E. Mamboury, *İstanbul touristique*, ist., 1951, s. 221-222; Eyice, *Boğaziçi*, 72-89, resim 88-131.

SEMAVİ EYİCE

YULUĞ, ALİ HAYDAR

remını.

İzmir İdadisi'nden sonra 1902'de Mek-teb-i Mülkiye'yi(->) bitirdi. Çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptı. II. Meşrutiyet'te ikinci dönem (Nisan 1912-Ağustos 1912) Meclis-i Mebusan'da Menteşe (Muğla) mebusu olarak bulundu. Daha sonra gene idareciliğe döndü. Mülkiye müfettişliği ve mutasarrıflık yaptı. 1921'de Sivas valiliğine getirildi. 12 Mart 1923'te Ankara hükümetinin atadığı ilk vali olarak İstanbul'a geldi. 15 Nisan 1923'te vekâleten şehreminliğini de üstlendi.

Yuluğ'un kısa süren valiliği ve şehre-minliği döneminde İstanbul'da Cumhuriyetin ilanı, halifelüğün kaldırılması(-0 ve Osmanlı hanedanı üyelerinin yurtdışına gönderilmesi gibi siyasi olayların yanısıra belediye hizmetleri açısından da önemli gelişmeler yaşandı. Yuluğ, İstanbul'da yönetim ve hizmet bakımından var olan vilayet, şehremaneti ve Vakıflar idarelerinin birleştirilmesini ve özerkleştirilmesini savundu. Belediye meclisine yasama hakkı tanınması, bayındırlık, sağlık, eğitim işlerinin belediyeye devri, belediyece verilen cezaların adli yargı yoluyla tahsiline son verilmesi gibi görüşler ileri sürdü.

Döneminde iyice azalmış olan belediye gelirlerini artırmak için tramvay, Tünel, elektrik, havagazı hizmetlerini yürüten yabancı şirketlerin vermekle yükümlü oldukları ama hiç ödemedikleri payları almayı başardı. Ardından akaryakıt depolarını da düzenleterek, belediye payım tahsil etmeye başladı. Ayrıca Çubuklu'da yeni gazyağı depoları yaptırdı. Cemil Topuzlu(->) döneminde temeli atılan, ancak bir türlü tamamlanamayan Sötlüce Mezbahası(->) işletmeye açıldı ve belediyeye önemli gelir sağlamaya başladı. Etlerin sağlıklı biçimde korunması için de buz fabrikasının yapımına başlandı. İtfaiye örgütünün modernleştirilmesine girişildi. Yolların onarımı bir programa bağlanarak yürütüldü. Belediyenin yönetimindeki hastaneler elden geçirildi. 26 Şubat 1924'te onun teşvikleriyle çıkarılan belediye vergi ve resimleri kanununun yürürlüğe girmesinden sonra belediye gelirleri daha da arttı. Ancak Yuluğ'un sert biçimde uyguladığı cezalar ve hızla tahsil edilen oktrova (iç gümrük resmi) esnafın ve tüccarların tepkisini çekti.

Yuluğ İstanbul'daki hizmeti bir yılı henüz geçmişken 8 Haziran 1924'te Ankara şehreminliğine atandı. Bu atamanın yeni başkentin yapıcı bir belediye başkanına ihtiyacı olduğu gerekçesiyle yapıldığı açık-

- landıysa da ardında İstanbul'daki icraatına tepki duyan çevrelerin baskısı ile vilayet işleriyle ve yeni kurulan Halk Fırka-sı'nın (daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi) ildeki örgütlenmesiyle uğraşmadığı yolundaki hükümet görüşünün de etkisi vardır. 1926'da İstanbul milletvekili olan Yu-luğ 1927 genel seçimlerinde de İstanbul'dan milletvekili seçildi. Üyeliği 1930'da devamsızlık sebebiyle düşürülmüş, bundan sonra da siyasetten çekilmiştir.

İSTANBUL

Eminönü İlçesi'nde, İstanbul Valiliği'nin yakınında, Cağaloğlu Yokuşu'nun başındadır.

İki katlı kagir yapının banisi Tersane Emini Yusuf Efendi'dir. Bugün mevcut olmayan, ancak kaynaklarda yapının köşesine asılı olduğu belirtilen levhaya göre, yapı Darü's-Sıbyan olarak 1771-1773 arasında Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa'ya inşa ettirilmiştir. Sıbyan mektebinin alt katındaki muvakkithane bir süre depo olarak kullanılmıştır. Yokuşa bakan köşedeki küçük hazirede bulunan Hacı Yusuf Efendi ve ailesinin mezarları 1956'daki onarım sırasında ortadan kalkmıştır. Kuzeydeki boşlukta sonradan inşa edilen küçük ahşap bir oda bulunmaktadır.

İki katlı fevkani yapının, ikinci katı dışarı taşkındır. Üst kat 1956'ya kadar taş dizisiyle desteklenirken, aynı yılın onarımlarında konsolların arası doldurulmuştur. Yapı batı ve güney cephesinde dörder adet olmak üzere, düz söveli, üzerlerinde sivri boşaltma kemerleri bulunan pencerelerle donatılmıştır. İç mekâna, caddeye bakan cephe üzerindeki küçük bir kapıdan geçilmektedir .-Burada, ufak bir giriş bölümünden sonra merdivenlerle üst kata, kare planlı dersane odasına çıkılır. İç mekân

Yusuf Ağa Sıbyan Mektebi

Sadal Hasanoğlu, 1994

süslemesiz, sade görünümlüdür. Kuzeyde, yokuşa bakan cephenin zemin katında iki adet büyük kemer eskiden hazirenin olduğu bölüme açılmaktadır. Çift meyilli çatının etrafını iki sıra kirpi saçak dizisi dolaşmaktadır. Caddeye bakan yüzde, kirpi saçığın altında balıksırtı şeklinde bir bezeme yer alır. Yapı günümüzde Milli Eğitim Ba-kanlığı'nın kitap satış bürosu olarak kullanılmaktadır.

TARKAN OKÇUOĞLU

YUSUF (Demircikulu)

(?, İstanbul -1611, İstanbul) Hattat.

Bulgaristan'da Sofya'nın güneydoğusunda yer alan Samakov'da demir çıkaran ocak ağalarından "Demirci Ağa" diye nam salan birinin kölesi olduğu için "Demircikulu" lakabıyla anılır. Yusuf, bu ocakta ulufeli, yani aylıklı olarak duacılık hizmetinde bulunuyordu. Döküm vaktinde ocak başında dua ettikten sonra ocak yakılırdı. Bu görevinden önce daha 12-13 yaşındayken hattatlığa ilgi duydu ve bu sanata âdeta hırsla bağlandı ve ünlü hattat Ahmed Ka-rahisarî'nin öğrencisi Karahisarî Derviş olarak anılan Derviş Mehmed'den meşk aldı. *Devbatü'l-Küttâb'm* ifadesine göreyse önce Abdullah Kırımî'den ders görmüş, sonra Ahmed Karahisarî ekolüne dönmüştür.

Eserleri şunlardır: Fatih Camii duvarında "Fetih hadisi", Kasımpaşa'da Küçük Pi-yale Camii karşısında Paşmakçı Ali Dede Tekkesi mezarlığının penceresi üzerinde kelime-i şahadet yazısı, Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii yazıları. Bunlardan yalnız sonuncusunun yazıları zamanımıza kadar gelebilmiştir. Yusuf, Ahmed Karahisarî ekolünün son temsilcisidir.

Bibi. Müstakimzade, *Tuh/e*, 593-594; Habib, *Hat ve Hattatân*, ist, 1306, s. 160; Rado, *Hattatlar*, 85; Suyolcuzaade Mehmed Necib, *Dev-hatü'l-Küttâb*, ist., 1942, s. 26.

ALİ ALPARSLAN

YUSUF İZZEDDİN EFENDİ KÖŞKÜ

Üsküdar İlçesi'nde, Büyükçamlıca Tepe-si'nin eteklerinde yer almaktadır.

Köşklere adını veren veliaht Yusuf İz-zeddin Efendi (1857-1916) Abdülaziz (hd 1861-1876) ile Dürrinev Kadın Efendi'nin (ö. 1892) oğludur. Aşırı hassas, hastalıklı bir kişiliğe sahip olduğu bilinen Y. İzzed-din Efendi askeri okullarda okumuş, müşirliğe kadar yükselmiş, V. Mehmed (Re-şad) (hd 1909-1918) tahta geçince veliaht ilan edilmiştir, 1 Şubat 1916'da Zincirlikuyu'daki köşkünde intihar eden ve Cağaloğ-lu'ndaki II. Mahmud Türbesi'ne gömülen Y. İzzeddin Efendi'nin öldürüldüğü yolunda bazı söylentiler vardır. Y. İzzeddin Efendi'nin kızları Şükriye Sultan ile Mihrişah Sultan 1924'te diğer hanedan mensupları ile birlikte yurtdışına sürülmüş, 1952'de çıkan kanunla yurda dönmüş ve anneleri tarafından bütün özgün mobilyası ile korunan köşte ikamet etmeye başlamışlardır. Şükriye Sultan'ın vefatından sonra küçük kardeşi Mihrişah Sultan tarafından satılan köşk günümüzde bakımlı durumdadır.

Selamlık, harem, ek bina (müştemilat), av köşkü, ahırlar, sera ve havuz birimlerinden oluşan bu yapı topluluğunun tam olarak inşa tarihi tespit edilememekte, ancak Abdülaziz dönemine ait oldukları sanılmaktadır. Tasarımları da o döneme imzasını atan Balyan ailesinden bir mimara ait olabilir. Yapıları kuşatan 20 dönümlük geniş arazinin zamanında ıhlamur, gül,, hanımeli, yasemin, manolya,

ladin, atkesta-nesi gibi bitkilerle dolu ve kuş seslerinden geçilmez bir durumda olduğu bilinmektedir.

Giriş ve üst kat ahşap üzerine bez kaplıdır ve üzerlerinde ahşap çıtalarla dekorlanmış motifler yer alır. Odaların tavanları da geometrik motifler ile hareketlendirilmiştir. En üst katta odaların tavanındaki süslere daha fazla önem verilmiştir. Pencereelerde altın yaldızlı yumurta frizleri, ortada gül motifleri yer alır. Şahnişli odanın kapısı renkli camlarla açık yeşil, mavi, sarı renkli vitraylarla süslenmiştir. Pencereelerin köşeliklerine oyma rumî motifleri ahşap olarak işlenmiştir.

Eskiden büyük salonda Y. İzzeddin'in portresi, Yavuz'u ve İstanbul fethini tasvir eden tablolar, yerde büyük halılar ve sonradan Topkapı Sarayı'na verilen 36 kandilli muhteşem renkli kristal bir avize bulunuyordu.

Harem aşiboyalıdır. Ahşap köşkle harem arası aşiboyalı bir geçide bağlanmıştır. Önde şahnişli oda yer alır. Bu bölümler aynalı ve yıldız tonozlarla örtülüdür. Tonozlu olan şahnişli oda dört pencere ile dışarı açılır. Haremde hamam bölümü de yer alır.

Y. İzzeddin Efendi Köşkü üç katlı ahşap bir köşktür. Romanya'dan getirilen çok dayanıklı, durdukça çelikleşen bir kereste kullanılmıştır. Geometrik bir plan arz eden köşke üç kapıdan girilir. Köşkün yüksekliği 16,70 m'dir. Katlar 4 m yüksekliktedir.

Ahşap korkuluk kat araları ve çatı altlarında ahşap kabartmalı süslemeleri vardır. Yan girişlerde, kapı, pencere yanlarında iki ahşap sütun yer alır. Ön cephe şahnişi taşıyan iki sütun vardır. Üçgen ajurlu şebekeler ile ön cephe süslemeleri bulunur. Üst kat kapısı akroterlidir. Girişin üst ve alt sofitleri meandr motiflidir. Se-

**Yusuf
İzzeddin
Efendi
Köşkü**

Ahmet Kuzîk, 1994

kizgen içinde kabara motifi çevrelenmiştir. Üst katta ise oval bölümler ve çevçeveli meandr motifleri yer alır.

Haremin ön odaları ahşap üzerinde bez ve üzeri çıtalı oymalar ile süslenmiş, arka odalarda Kütahya işi neoklasik tarzdaki çini süslemelere yer verilmiştir. Bunlar bahar dalları, vazodan çıkan buketler, servilerdir ve kapı üzerinde geometrik ve firuze ve siyah renkte bordürler bulunur. Isıtmada 19. yy'ın sonunda çokça görülen demir dökümden radyatörler kullanılmıştır. Ayrıca Kütahya çinileri dışında, Avrupa'dan getirtilen çini panolar da yer alır.

İki katlı ek bina gayet sadedir. Sarnıç tuğlalarla örgülü, üzeri çatı kaplıdır. Bütün sarnıcı dolanan meandr motifi dikkati çeker. Köşkün ayrıca 4,5 m

apında fıskiyele havuzu, ahırları ve demirden kapıları vardır. Abidevi kk yapılarının hemen üstündeki av köşkü daha küçük, ahşap ve tek katlıdır. Yapıdaki odalar da diğerk kke nazaran daha küçüktür. Odaların duvarları ve tavanları manzara ve ek dekorlu, resimlerle süslenmiştir. Ahşap köşkün camları panjurlu ve balkon korkuluk- . lan döküm demirden yapılmıştır. nnde demirden yapılmış ağaç taklidi korkuluk ve selsebili vardır. ,,

CAVİDAN GÖKSOY

YUSUF SİNAN EFENDİ

(?, *Merzifon -1529, İstanbul*) Halvetİliğın Cemalİ koluna bağılı Snblİ tarikatının kurucusu, mutasavvıf.

Halk arasında daha çok Sünbül Efendi olarak tanınmıştır. Asıl adı Yusuf bin Ali bin Kaya Bey'dir. Ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. İlk dini eğitimini Merzifon'da aldı ve daha sonra istanbul'a gelerek Efdal-zade Hamidddin'in ğrencisi oldu. Zahiril ilimleri Efdalzade Hamidddin'den ğrenen Yusuf Sinan Efendi'nin medrese tahsilini yarıda bırakıp başlangıçta şiddetle karşı olduğu tasavvufa yönelmesi ve 1489'da Cemaleddin Halvetf(->) aracılığıyla Halvetİliğe(->) bağlanması hem kendi hayatı, hem de İstanbul'un mistik kültürü açısından bir dönüm noktasıdır. 1490'da Cemaleddin Halveti'den hilafet aldı ve şeyhinin isteğı üzerine tarikat faaliyetlerinde bulunmak amacıyla Mısır'a gitti.

Daha nce Mısır'da bulunan Seyyid Yahya şirvanİ'nin halifelerinden şahin-i Mıs-rİ ve Timurtaş'ın burada Halvetİliğı yaygınlaştırmaya çalıştıkları bilinmektedir. Yusuf Sinan Efendi ise bu elverişli toplumsal zemin üzerinde bir süre faaliyet göstermekle birlikte kaynaklarda hayatının bu dönemine ilişkin aydınlatıcı bilgi yoktur. Ancak bu sırada, hacca giden Cemaleddin Halvetİ'nin Mekke'de kendisiyle görüşmek istediğini haber almış, fakat Mekke'ye vardığında şeyhinin vefat ettiğini öğrenmiştir. Cemaleddin Halvetİ'nin vasiyeti üzerine kızı Safiye Hatun ile evlenen Yusuf Sinan Efendi, 1494'te İstanbul'a gelerek Sünbül Efendi Tekkesi(->) meşihatını üstlenmiş ve vefat ettiğı 1529'a kadar bu görevini sürdürmüştür. Mezarı, Sünbül Efendi Tekkesi'nde kendi adıyla anılan türbe-sindedir.

Yusuf Sinan Efendi'nin 1494'te Cemaleddin Halvetİ'den boşalan meşihat makamını üstlenmesiyle birlikte Snblİlik(->) de İstanbul'un mistik hayatında yerini alır. İstanbul'da kurulan ilk tarikat olma özelliğini taşıyan Snblİlik, aynı zamanda Halvetİliğın de şehir hayatındaki en yaygın koludur. Bu özelliğini tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı 1925'e kadar sürdürmüş ve İstanbul'un din folklorunu şekillendiren mistik gelenekleri gündelik hayat içinde temsil etmiştir.

II. Bayezid'in (hd 1481-1512) yakın desteğini alan Yusuf Sinan Efendi, aynı ilgiyi daha sonra padişah olan I. Selim'den (Yavuz) (hd 1512-1520)

görememiştir. Bu tavır değişikliğinin altında, II. Bayezid ile Cem Sultan arasındaki iktidar mücadelesine uzanan siyasi çatışma yatmaktadır. Cem Sultan'a karşı Halvetîlerin desteğini alan II. Bayezid, padişah olduktan sonra tarikatın İstanbul'da örgütlenmesini sağlamış, başta Koca Mustafa Paşa gelmek üzere pek çok devlet adamı Cemaleddin Halvetî'ye intisap etmek suretiyle Halvetî-liğe bağlanmıştır. I. Selim'in tahta çıkmasından sonra, iktidar ile Halvetîler arasındaki sıcak ilişki kopma noktasına gelir. Bunun nedeni, Cem Sultan'ın katledilmesi olayında I. Selim'in Koca Mustafa Paşa'yı sorumlu tutması ve Yusuf Sinan Efendi'nin bu önde gelen müridini öldürterek tarikatın İstanbul'daki merkezi sayılan Sünbül Efendi Tekkesi'ni yıktırmak istemesidir. Ancak Yusuf Sinan Efendi'nin karizmatik kişiliği ve halk arasındaki yaygın şöhreti, padişahın bu isteğinin gerçekleşmesine engel olmuştur.

Yusuf Sinan Efendi'nin postnişinliği döneminde karşılaştığı bir diğer önemli olay, "devran" ve "sema"ya karşı çıkan ve bu tarikat ritüellerinin haram olduğunu ileri süren ulemadan Musliheddin Efendi'ye karşı yürüttüğü mücadele çerçevesinde meydana gelmiştir. "Devran" ve "sema"nın İslamiyet açısından haram olmadığını savunduğu *Risale-i Sünbül der Hakk-i Zikr ü Devrân* başlıklı eseri bu olayın ardından kaleme alınmıştır. Ayrıca tarikat adabına ilişkin *Risaletü'l-Etvâra.dlı* bir başka eseri de vardır.

Yetiştirdiği halifeleri arasında Sünbülîli-
li

YUSUF ŞÜCAÜDDİN CAMİİ 538

ğın İstanbul hayatında kökleşmesini sağlayan Musa Musliheddin (ö. 1552), Alaeddin Ali Kefevî (ö. 1562) ve Yakub Germiyanî (ö. 1571) gibi önemli mutasavvıflar ilk anda dikkati çekerler. Halk arasında Merkez Efendi olarak tanınan Musa Musliheddin, kendi adına kurduğu Merkez Efendi Tek-kesi'nde (bak. Merkez Efendi Külliyesi), Alaeddin Ali Kefevî, Alaeddin Tekkesi'nde ve Yakub Germiyanî de Sünbül Efendi Tekkesi'nde meşihat görevini üstlenmişler, tarikatın güçlü bir tekke organizasyonuna sahip olmasını sağlamışlardır. **Bibi.** Mahmud Cemaleddin Hulvî, *Lemezât*, ist.; 1993, s. 445-452; N. Köseoğlu, "Sünbül Efendi'yi Ziyaret", *TTOK Belleteni*, S. 135 (1953), s. 11-17; H. J. Kissling, "Aus der Ge-schichte deş Chalvetiyye-Ordens", *Zeitschrift der Morgenlandischen Gesellschaft*, III (yeni dizi) XXVIII (1953), s. 251-281; Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 141; F. W. Hasluck, *Christianity and islam under the Sultans*, I, Oxford, 1929, s. 17-18; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevarih*, 282-285; Okan, *İstanbul Evliyalari*, 45-55; Evliya, *Seyahatname*, I, 372; Hocazade, *Ziyaret*, 15-17; T. Yazıcı, "Fetihten Sonra istanbul'da ilk Halveti Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin. Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", *İstanbul*

YUSUF ŞÜCAÜDDİN CAMİ

Fatih İlçesi'nde, Balat'ta, Karabaş Mahal-lesi'nde, Vapur iskelesi Sokağı'nda bulunmaktadır. "Yusuf Şücaüddin Ambarî Camii" ya da "iskele Camii" adları ile de anılır.

Yapı Fatih dönemi (1451-1481) âlimlerinden olan Yusuf Şücaüddin Ambarî tarafından inşa ettirilmiştir. Minberini, cami mütevellilerinden Çolak İmam lakablı İsmail Efendi koydurtmuştur. Caminin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesinden anlaşıldığına göre 1180/1766 ve 1310/1892' de tamir görmüştür. Son olarak 1987'de Halic'in etrafı açılırken iki yol arasında kalmış ve önemli tamirler görmüştür. Minaresi de batı cephesinden alınarak kuzey cepheye yerleştirilmiştir. Yapının kapısının bitişiğinde yer alan çeşme, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) çuhadarcıbaşısı olan Bekir Efendi'nin validesi Hafize Hanım tarafından 1241/1828'de yaptırılmıştır. Bugün kullanılmaz haldedir.

Yapının duvarları kagir olup yapı fevkanidir. Camiye güney cephesinden girilmekte olup kapının sol tarafında çeşme, sağ tarafında ise caminin deposu olarak kullanılan, dikdörtgen şeklinde bir oda yer almaktadır. Yapının giriş katı, yarıya kadar fayansla kaplanmış, yerleri parça mermer olup buranın sağ tarafında abdest almak için musluklar yer alır. Bu bölüm Hacı Sa-ime Hamm'ın hayratı olup 1988 tarihlidir. Burası tamamen fayansla kaplıdır. Kuzeyinde yer alan, ufak dikdörtgen üzeri yuvarlak kemerli pencere ile aydınlanmaktadır.

Sol taraftaki merdivenlerle ikinci kattaki son cemaat yerine ulaşılır. Burası enine gelişen, dikdörtgen planlı olup kuzeyde iki tane dikdörtgen, üzeri yuvarlak kemerli pencere yer alır. Pencereleden bi-

Yusuf Şücaüddin Camii

Ozan Bilgisiren, 1994

rinin altından minareye ulaşılır, doğuda ise iki tane ufak dörtgen pencere açılmıştır. Buranın tavanı ahşap ve düzdür. Son cemaat yeri ile harimin ortak olan duvarında, dikdörtgen bir kapı, iki yanında iki pencere yer alır. Harimin güney cephesindeki mihrap dikdörtgen şeklinde olup içten yarım yuvarlak şekildedir. Minberi ve vaaz kürsüsü ahşap olarak yapılmıştır. Doğu ve batı cepheleri simetrik olup eşit aralıklarla ikişer tane pencere açılmıştır. Pencerele dikdörtgen üzeri yuvarlak kemerlidir. Duvarlar içten pencere altlarına kadar fayansla kaplıdır. Kadınlar mahfili ahşap, düz, dikdörtgen şeklinde gelip ortada yuvarlak bir çıkma yapar. Kadınlar mahfilini, ha-rimde dört tane ahşap direk taşı taşımaktadır. Karimden buraya demir merdivenlerle

ulaşılır. Harimin tavanı düz ve ahşap olup çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır. Kadınlar mahfilinin altına gelen yer müezzin mahfili olarak kullanılmaktadır.

Yapının dıştan güney cephesi dikdörtgen şeklinde, öne doğru hafif bir çıkma yapar. Bunun tam ortasında yarım yuvarlak şeklinde mihrap çıkması yer alır. Pencerelerin etrafları ve kemerleri tuğla ile belirginleştirilmiştir. Minare kürsüsü betondan kare olup gövdesi yivli, tek şerefeli, konik külahlıdır. Şerefe balkonunun korkuluğunda baklava motifleri yer alır. Dıştan doğu cephesine bitişik tuvaletler yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 237; Öz, *istanbul Camileri*, I, 32; R. Ülke, *İstanbul Anıtları Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar*, İst., 1957, s. 57.

N. ESRA DIŞÖREN

YUŞA MESCİDİ VE TEKKESİ

Beykoz İlçesi'nde, Boğaz'ın en yüksek tepesi olan Yuşa Tepesi üzerinde yer almaktadır.

Yuşa Tepesi tarihin ilk dönemlerinden beri kutsal bir yer olarak kabul edilmiş ve çeşitli uygarlıklar burada kendi dinlerinin tapınaklarını inşa etmişlerdir, ilk çağlarda

burada bir Zeus sunağı bulunduğu bilinmektedir. Bizans döneminde. 6. yy'da İmparator I. İustinianos zamanında ise bu sunak Hagios Mikael adına bir kiliseye çevrilmiştir. Türk döneminde ise bu tepe, bir mescit-tekke kurularak ve yanında bir zi-yaretgâh (yatır) ihdas edilerek İslamlaştırılmış, tepenin kutsallığı devam ettirilmiştir. Burada yatan Yuşa hazretlerinin Tevrat'ta yer alan Yuşa Pengamber ile bir bağlantısı yoktur. *Hadîka* 'ya göre burada yatan kişi bir şeyh, evliya ya da havarilerden birisidir. Yuşa hazretlerinin metrelerce uzunluğundaki mezarı ise çok eski inançlarda, dağların zirvesinde yaşadığı kabul edilen "devlerin" yeni bir inanca kaynaştırılmasından başka bir şey değildir. Sonuç olarak Boğaz'ın bu en yüksek tepesi her devirde ve inançta kutsal değerini korumuş, bu yüzden de burada bir sunak, bir kilise ve bir mescit-tekke birbirlerini takip etmiştir. Böyle yüksek tepelerin halk inançlarında da kutsal kabul edilmesi ve buralarda yatır, cami, tekke gibi yapıların inşa edilmesine Anadolu'da sıkça rastlanmaktadır.

Bugün burada yer alan mescit-tekke Yirmisekiz Çelebizade Sadrazam Mehmed Said Paşa (ö. 1761) tarafından 1169/1755-56'da yaptırılmıştır. Kagir duvarlı, kırma çatılı küçük bir yapı olan bu mescit yandığından, Abdülaziz döneminde (1861-1876) 1280/1863-64'te aşağı yukarı aynı biçimde yenilenmiş, yakın tarihte de önemli ölçüde tadil edilerek onarılmıştır.

Günümüzde de popüler bir ziyaretgâh olma özelliğini sürdüren bu tesis Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde "Yuşa Aleyhisselam Dergâhı" adı ile zikredilmiş, Kadirî tarikatına bağlı olduğu ve burada 5 erkek ile 1 kadının yaşadığı belirtilmiştir. Evli bir şeyh ile birkaç dervişinin ikamet ettiği bu münzevi tekke Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/1889-90 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ'sm*-da "Yuşa Tekkesi" olarak kaydedilmekte, ayın günü perşembe, tarikatı Nakşibendî, şeyhinin adı ise Tevfik Efendi olarak belirtilmektedir. Aynı zamanda tevhidhane olarak kullanıldığı anlaşılan mescit dışındaki diğer bölümler ortadan kalkmıştır.

Bibi. Demircanlı, *Evliya Çelebi*, 297, 633; Ayvansarayî, *Hadîka*, II, 146; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, II, 52-53, no. 223; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 16; Raif, *Mir"at*, 236; Öz, *istanbul Camileri*, II, 71; Eyice, *Boğaziçi*, 65-68; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, İst., 1994, s. 218-219.

EMÎNE NAZA

Yuşa Mescidi

Ahmet Kuzih, 1994

YUVALAR

bak. SOSYAL HİZMETLER

YÜKSEK DENİZCİLİK OKULU

Tuzla İlçesi'ne bağlı Tahaffuzhane bölgesindedir. Marmara Denizi'ne yaklaşık 400 m kıyısı bulunan toplam 65.000 m2'lik bir alana yayılmıştır.

Okul 5 Aralık 1884'te Heybeliada'da bulunan Mekteb-i Bahriye'nin (Deniz Harp Okulu) özel bir bölümü biçiminde yatılı olarak Leyli Tüccar Kaptan Mektebi adı ile açılmıştır. Ortaokul sonrası 4 yıl eği-tim-öğretim sürelili olan Leyli Tüccar Kaptan Mektebi, çok sayıda mezun verdiği ve mezunlarının iş bulamadığı gerekçesiyle 1905'te öğrenci alımını durdurmuş ve 1908'de mezunlarını verdikten sonra kapatılmıştır.

Okul 1909'da emekli Deniz Önyüzbaşı Kaptan Hamit Naci (Öndeş) tarafından, bu kez Azapkapı'da özel, yatısız, ortaokul sonrası 4 yıl eğitim-öğretim sürelili olarak güverte ve makine bölümlerinden oluşan Milli ve Hususi Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi adı ile yeniden açılmıştır. Daha sonra Yüksekaldırım'a, sonra yine ilk yeri olan Azapkapı'ya, 1913'te de Üsküdar'da Paşalimanı'na taşınmıştır. 1927'de Ortaköy'de bugün Anadolu Denizcilik Meslek Lisesi'nin(->) bulunduğu binaya taşınıp, 1928'de Âli Deniz Ticaret Mektebi adı ile devletleştirilerek iktisat Ba-kanlığı'na bağlanan okul, her biri 2'şer yıl sürelili lise ile yüksek birimleri olan, güverte ve makine bölümleri bulunan bir eğitim-öğretim kurumu olarak yeniden düzenlenmiştir. 1930'da yatılı duruma getirilen okul, 1934'te Yüksek Deniz Ticaret Mektebi adını almış ve yüksek birimi bölümlerinin eğitim-öğretim

süresi 3 yıla çıkarılmıştır. 1939'da Ulaştırma Bakanlığı'na bağlanan Yüksek Deniz Ticaret Mektebi'nin lise bölümü 1945'te kapatılmıştır.

Okul 3 Haziran 1946 günü ve 4915 sayılı yasa ile adı Yüksek Denizcilik Okulu olarak değiştirilip yeniden düzenlenerek yine Ulaştırma Bakanlığı'na bağlı, 4 yıl süreli güverte ile makine bölümlerinden oluşan bir yükseköğretim kurumuna dönüştürülmüştür. Okul bünyesinde, 1953'te liman başkanı yetiştirilmesi amacıyla 2 yıl süreli limancılık bölümü açılmışsa da bu bölüm 1956'da, deniz işletmecisi yetiştirilmesi amacıyla 1975'te açılan ulaştırma-işletme bölümü de 1982'de kapatılmıştır.

18 Ağustos 1981 gün ve 2507 sayılı yasa ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı içine alınıp, şimdi bulunduğu Tuzla'ya taşınarak adı Denizcilik Yüksekokulu olarak değiştirilmiş ve eğitim-öğretim yapısı yeniden düzenlenmiştir.

6 Ekim 1988'de yürürlüğe giren 3477 sayılı yasa gereği, 1989 başında istanbul Teknik Üniversitesi bünyesindeki yeri alan Denizcilik Yüksekokulu İTÜ Rektörlü-ğü'ne bağlı bir yüksekokul, daha sonra da 3 Temmuz 1992'de yürürlüğe giren 2809 sayılı yasa ile fakülte olmuştur.

İTÜ Denizcilik Fakültesi 4 yıl süreli lisans düzeyinde eğitim-öğretim yapılan, güverte bölümü ve makine bölümü ile ayrıca bu bölümlere destek veren birimler olarak ulaştırma-işletme bölümü ve temel bilimler bölümünden oluşmaktadır. Parasız yatılı ve üniformalı olan denizcilik fakültesi, öğrencilerinin barınma, beslenme, giyinme gereksinimleri ile kişisel eğitim-öğretim araç ve gereçleri devletçe karşılanmaktadır.

Okul 1941'den beri 1.740'ı güverte bölümü, 1.430'u makine bölümü, 149'u ulaştırma-işletme bölümü, 12'si limancılık bölümü olmak üzere toplam 3.331 mezun vermiştir.

AHMET MÜLAYİM

YÜKSEK ÖĞRETMEN OKULU

Fatih İlçesi'nde, Çapa'da, Millet Caddesi üzerindedir.

Okulun tarihi 1848'de açılan Darülmüallimin'e(->) kadar uzanır. Birçok değişiklikler geçiren okulun Darülmüallimin-i Âliye bölümü bir ara Darülfünun'a bağlanmış, 1911-1912 öğretim yılında Darülfünun'dan ayrılarak bütün dersleri kendi çatısı altında vermeye başlamıştır. Fakat bu da uzun sürmemiş ve I. Dünya Savaşı sırasında Darülmüallimin-i Âliye öğrencilerinin yine Darülfünun'da ders görmeleri kararlaştırılmıştır.

Okul, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924-1925 öğretim yılında Zeyneb Hanım Konağı'runC->) üst katına yerleştirilmiştir. O tarihten itibaren sırasıyla istanbul Üniversitesi merkez binası bahçesindeki sarı bina (eski Bekirağa Bölüğü) ile Vefa'daki binasında (Beşinci Vakıf Ham[-

»])öğretime devam etmiş olan Yüksek Öğretmen Okulu 1948'de tekrar lağvedilmiştir.

1950-1951 öğretim yılında (1 Mart 1951'de) Çapa'daki Darülmuaallimat binasında^)^ bütün bölümleriyle birlikte açılmıştır.

Türkiye'deki bütün ilköğretmen okullarından seçilen son sınıfa geçmiş vasıflı öğrenciler, Yüksek Öğretmen Okulu hazırlık sınıfında okuyup en iyi şekilde üniversiteye aday lise mezunları olmuşlardır. Bu öğrenciler, fen ve edebiyat fakültelerinin seçkin öğrencileri olarak yetişmiş ve Çapa'da da öğretmenliğe hazırlayıcı meslek dersleri, kültürel dersler ve yabancı dil derslerim yine üniversiteden gelen öğretim üyelerinin gece derslerinde takip etmişlerdir. Yani bir anlamda geceli gündüzlü ileri seviyede bir eğitimden geçerek mesleğe hazırlanmışlardır.

Okul, 1972'de Ortaköy'deki öğretmen okulu binasında bir yıl kaldıktan sonra tekrar Çapa'daki binasında istanbul ilköğretim Okulu ile aynı mekânda faaliyetini sürdürmüştür. 1979'a kadar öğretime devam eden okulun öğrencileri bu tarihten sonra yatılılığın kalkması üzerine burslu hale getirilmiş, 1980'de eski statüye döndürül-mesine rağmen öğrenci alınamamıştır.

Okul, 1981'den sonra hizmetiçi eğitim (öğretmen yetiştirme) merkezi ile birlikte mevcut öğrenciler mezun olana kadar devam etmiştir. 1982'de çıkan 2547 sayılı yasa ile (YÖK) bütün yükseköğretim kapsa-

539

YUKSEKKALDIRIM

mındaki eğitim kurumları üniversitelere bağlanmış, eğitim enstitüleri ve yüksek öğretmen okulları, işlevlerini eğitim fakültelerine devretmiştir.

1985'te bakanlık emriyle Çapa Yüksek Öğretmen Okulu, Yatılı Öğretmen Yetiştirme Merkezi haline getirilmiş fakat uygulamaya geçilememiştir. Tarihi ana bina kapsamında sadece Hizmetiçi Eğitim Enstitüsü 1991 sonlarına kadar faaliyet göstermiştir.

1991-1992 öğretim yılında Çapa kompleksinde Çapa Anadolu Öğretmen Lisesi adı ile bir okul açılmış ve kısmen kurum aslına dönmüştür. Çapa'da halen geçici olarak Devlet Kitapları Müdürlüğü de faaliyet göstermektedir.

AHMET MÜLAYİM

YÜKSEKKALDIRIM

Karaköy Caddesi ile Voyvoda (Bankalar) ve Kemeraltı caddelerinin kesiştiği noktadan kuzeye, Galata Kulesi civarından geçerek Tünel Meydanı'na doğru çıkan yol ve bu güzergâh çevresinde gelişmiş semt.

Yüksekkaldırım, Bizans ve erken Osmanlı dönemlerinde bir Ceneviz kolonisi olan Galata bölgesinde yer aldığından, denize dik inen yamaçlar üzerinde

kurulu italyan kentlerinin dik yokuşlu sokaklarının bütün özelliklerini taşır. Bu sokaklar, çoğunlukla merdivenlidir ve yer yer dirsekler çizerek ya da düz bir çizgi izleyerek tepeye tırmanırlar.

Yüksekkaldırım, bölgede, Ceneviz döneminden kalmış bu türden merdivenli sokakların, merdivenli haliyle 1950'lere kadar gelebilmiş nadir örneklerinden biridir. Sokağın basamaklı dokusu, 1956'da, büyük olasılıkla motorlu araç geçişine de olanak tanımak için düzeltilmiş; iki arabanın yan yana zor geçebileceği kadar dar, buna karşılık son derece yoğun bir yaya ve bazı bölümlerinde motorlu araç trafiğine sahip olan Yüksekaldırım, düzensiz, özelliklerini yitirmiş bir yokuş sokak olarak kalmıştır.

Voyvoda (Bankalar) Caddesi köşesinden başlayan Yüksekaldırım, • Kuledi-bi'ne(->) kadar Yüksekaldırım Caddesi olarak çıktıktan sonra, batıda Şah Kapısı Sokağı ve onun karşısında kuzeydoğuya doğru Serdar-ı Ekrem Sokağı kavşağından itibaren Galip Dede Caddesi olarak devam ederek Tünel'in Beyoğlu çıkışına kavuşur. Tünel(-0 inşa edilmeden önce, Kara-köy'ü(->) Beyoğlu'na bağlayan anayol buydu.

Karaköy, Bizans döneminde ve İstanbul'un fethi sırasında Museviliğin bir mezhebihe bağlı Karayların(-0 cemaat halinde yerleştikleri bölgeydi. Karaköy'den Yük-sekkaldırım'a doğru çıkan çevrede bu dönemlerde sinagogların da bulunduğu var-sayılabılır. Bugün de, Kart Çınar Sokağı'nın Voyvoda Caddesi ile kesiştiği yerde, Yük-sekkaldırım'ın batısında 19. yy'ın ikinci yarısına ait Terziler Sinagogu ve Yüksekaldırım üzerinde, Alageyik Sokağı'nın köşesinde 20. yy'ın başlarında yapılmış Eşkena-zi Sinagogu vardır.

YÜZME

540

541

ZAKARYAN, ISDEPANOS

Yüksekkaldırım'ın günümüzden bir görünümü.

Yavuz Çelenk, 1994

Yüksekkaldırım'daki kentsel işlevleri, bütün bu çevrede olduğu gibi, Bizans döneminden itibaren Galata Limanı ve bölgesi belirlemiştir. Bu yokuş, öncelikle, limanı Galata Kulesi ve Pera sırtlarına bağlayan ana ulaşım bağlamıştı ve ticari bir işlevi de vardı. Öte yandan çevre, limanın ihtiyaçlarına yönelik meyhaneleri, bataklık ve fuhuş yuvalarını barındırıyordu. Zamanla, çeşidi yolların açılması ve ulaşım ağının değişmesi yüzünden Yüksekaldırım'ın birinci işlevi geriledi. Fuhuş ise yokuşun hemen yakınlarında, günümüz İstanbul'unun

tanınmış genelev sokaklarından Zürafa So-kağı'ndaki ve bu sokağa açılan küçük sokaklardaki evlerde devam etti.

Genelevlerde çalışan kadınların sağlık kontrolü için, 1879'da Yüksekaldırım'da bir konakta Beyoğlu Nisa Hastanesi'nin(->) kurulması çevrenin bu özelliğine bağlıydı.

Galata Kulesi'nin Yüksekaldırım'a bakan yönünde 1930'lara kadar evkafa ait küçük ve bakımsız bir mezarlık bulunduğu, evkafın bu mezarlığı şehremanetine devretmemek ve arsasından yararlanmak için buraya çok salaş bir gazino binası kondurduğu; bu sıralarda Yüksekaldırım'ın merdivenli kısmının harap durumda olduğu, basamakların kaybolduğu biliniyor. 1940'larda Yüksekaldırım istanbul Belediyesi tarafından tamir edildi; geliş gidiş yaya trafiğini düzenlemek için ortasına bir demir parmaklık yapıldı. Ancak 1956'da bu parmaklık da basamaklarla birlikte kaldırıldı.

Yüksekkaldırım'ın iki yanına, yol boyunca dükkânlar, atölyeler, işyerleri dizilmiştir. Tünel'in Beyoğlu çıkışından Kuledi-bi'ne kadar giden Galip Dede Caddesi boyunca 1970'lere kadar piyanolar ve diğer müzik aletleri, notalar satan ve bazıları 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren orada bulunan dükkânlar vardı. Bunların birkaçı el değiştirmiş olarak, bugün de gitar, saz vb müzik aletleri, nota, müzikle ilgili araç gereç satmayı sürdürmektedir. Eskiden beri burada bulunan ve Kuledibi'ndeki -şimdi kalkmış olan- bitpazarı, eski eşya ve antikacıların Yüksekaldırım'daki uzantısı sayılabilecek olan eskici ve antikacılar da çok azalmıştır.

İSTANBUL

YÜZME

Modern anlamda yüzme sporunun İstanbul'da 1910'lu yıllarda başladığı görülür. Bu spora önem ve değer veren zamanın gençleri arasında Salahaddin (Türsen) ilk mukavemet yüzücüsü, Fenerbahçeli futbolcu ve avcı Said Salahaddin Cihanoğ-lu(->) ilk süratçi, Kemal Bey de ilk trampelen atlayıcısı olarak kendilerini göstermişlerdi. Zamanla onlara Galatasaraylı Hüsa-meddin Şeref Bey'le birlikte birçok hevesli genç katılmıştı. İstanbul'da ilk ciddi yüzme müsabakası 15 Eylül 1923 günü yapılmıştı. Galatasaray Spor Kulübü(->) tarafından düzenlenen bu yarışlarla yüzme sporu birden büyük bir ilgi toplamıştı. Nejat Abud, Hikmet ve Melih beyler bu dönemin başarılı isimleri olarak kendilerini göstermişlerdi. Ancak denizde ve ilkel ölçmelerle yapılan bu yarışmalar sağlıklı dereceler vermekten elbette ki uzak kalmıştı. Bu nedenle daha çok mukavemet yarışları ilgi toplamıştı. Galatasaraylı Talat (Yüzmen), Fenerbahçeli Salahaddin (Türsen) ve Kasımpaşalı Tatlıcı Kasım (Kurt) yaptıkları uzun mesafe yüzüşleriyle ilgi ve takdir toplamışlardı.

Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın Denizcilik Heyeti (Su Sporları Federasyonu) Yüzme Komisyonu Başkam Ekrem Rüştü Bey'in (Akömer) çabalarıyla 1931'de Şirket-i Hayriye(->) tarafından Büyükde-re sahilinde yaptırılan ahşap yüzme havuzu İstanbul'da yüzme sporunun gelişmesi için önemli bir adım olmuştur. 25 m genişliğinde ve 50 m uzunluğundaki bu ahşap havuz 17 Temmuz 1931 günü törenle açılmıştı. Yüzme sporunda ilk Türkiye rekorları bu havuzda kırılmış, ilk büyük şampiyonalar yine bu havuzda yapılmıştı. Yüzmedeki demode kulaç stili burada yerini çağdaş kravl stiline bırakmıştı. Daha sonra Moda Deniz Hamamı'nın elverişli bir köşesinde meydana getirilen 25 m'lik ahşap havuz da yüzme sporunun hizmetine girmişti. Yüzme milli takımımız bu havuzlarda seçilmiş ve Sovyetler Birliği'ne gönderilmişti. İlk yüzme milli takımımızın 10 elemanı İstanbul'dan, 1'i İzmir'den, 1'i Karamürsel'den seçilmişti. Yurtiçindeki ilk milli temas da 1937'de İstanbul'da, Moda havuzunda Macaristan'a karşı yapılmıştı.

1940'lı yıllarda Ortaköy'de özel kişiler tarafından yaptırılan 33,33 m uzunluğundaki beton yüzme havuzu "Lido", yüzme sporuna önemli bir yenilik getirmiş; bu spor dalının Türkiye'deki ilk ihtisas kulübü olan İstanbul Yüzme İhtisas Kulübü(->) 1943'te yine burada kurulmuştu. Bu kulüp de 50 yılı aşan olumlu ve bilinçli faaliyetiyle yüzme sporuna büyük katkılarda bulunmuştur. Türkiye'nin en önemli olim-pik yüzme havuzlarından biri olan Türkiye Spor Yazarları Derneği Yüzme Havuzu da bugün İstanbul'da Levent'teki sosyal tesislerin içinde yer almaktadır.

CEM ATABEYOĞLU

YÜZÜK OYUNLARI

Saklanmış bir yüzüğü bulmak amacıyla iki kümeye ayrılan kişilerce oynanan ev oyunu. Eskiden çok yaygın olduğu halde günümüzde unutulmaya yüz tutmuştur.

İstanbul'da oynanış biçimiyle ilgili olarak en eski derleme Çaylak lakabıyla tanınan Mehmed Tevfik'e(->) aittir. Yazarın *İstanbul'da Bir Sene* adlı eserinin *Helva Sohbeti* adlı ikinci kitabında anlatıldığına göre bir tepsî üzerine 10 adet fincan zarfı (ya da fincan) konulur. İki takıma ayrılan oyuncuların bir taraf ya tepsîyi ya da 10 sayıyı kabul eder. Tepsîyi alan taraftan biri gizli bir yerde yüzüğü zarflardan (ya da fincanlardan) birinin altına saklar. Çeşitli şekillerde tepsîye dizilen fincanlar rakip topluluğun önüne konulur. Karşı tarafın, yüzüğü bulmak için fincanları teker teker kaldırması gerekir. İlk kaldırılda yüzüğü bulmakla daha sonra bulmak, oyunu oynayanlar arasında çeşitli sayı alışverişine sebep olur. Tepsîde 2 fincan kalınca oyunun en heyecanlı anı başlar. Yüzüğü arayan takım ilk kaldırılda bulursa tepsîyi kazanır, yani karşı tarafı ebe yapar. Oyun sırasında yüzük arayan takım, karşı taraftan yüzüğü saklayan oyuncuyu izler. "İşkil"

adı verilen bu durum, yüzüğün yerini bilen oyuncunun tepsiye bakarken bir ipucu vermesiyle ilgilidir. Oyuncu hangi zarfa (ya da fincana) kaçamak bakışlarla bakıyorsa ihtimaller değerlendirilirken bu da hesaba katılır.

Oyun sırasında hangi taraf önce 120 sayı kazanırsa kama (kara) basar. Kama (ya da kara) basmak, fincan zarflarından birinin altım mum alevinde islettikten sonra karşı takımdan birinin alına ya da eline işaret koymaktır.

Eski İstanbul'un kış gecelerinde düzenlenen helva sohbetlerinin(-0 çok sevilen eğlencelerinden biri olan yüzük oyunları kadınlarla erkeklerin ayrı ayrı oturdukları zamanlarda kendi aralarında oynanırdı. Yakın akrabalar bu oyunu kadınlı erkekli de oynarlardı.

Yüzük oyunları, hoşça vakit geçirmek yanında, bu işin inceliklerini ve hilelerini de bilenlerce bir iddia, bir yarışma haline de sokulurdu.

Bibi. Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene*, ist., 1991, s. 49-50

İSTANBUL

ZAHARYA

(1680 ?, İstanbul -1750 ?, istanbul) Rum asıllı bestekâr.

Hayatı konusunda etraflı bilgi yoktur. Hakkında bilinenler bazı vekayinameler-den, güfte mecmualarından ve Yeoryios Papadopoulos'un *Papadopulo Tarihi* adlı eserinden çıkarılan bilgi kırıntılarından ibarettir.

Zaharya'nın yaşadığı dönemin en fazla gelir getiren işlerinden biri olan kürkçülükle uğraştığı bilinmektedir. Bazı güfte mecmualarında eserleri "Kürkçü" olarak kayıtlıdır. Bestelediği eserlerin sayısı 1.000'in üzerinde olmasına rağmen bugünkü reper-tuvara ulaşan parçalarının sayısı 20 kadardır. Bu eserler arasında saz musikisinden bir tek saba saz semaisi bulunmaktadır. Beste şekli olarak ağır semai, yürük semai ve beste tarzlarını kullanmıştır. Klasik Türk şiiri konusunda bilgi sahibi olduğu tahmin edilmektedir.

Zaharya, Ortodoks kilise musikisi için de çok sayıda eser bestelemiştir. Bu eserlerden bazıları ayin, bazıları da ayinler bittikten sonra halk kiliseden çıkarken icra edilen ve adına "kalofonikos irmos" denen türdedir. Mensup olduğu dinin musikisiyle, klasik Türk musikisi alanında çok yüksek düzeyde bestekârlık örnekleri veren Zaharya'nın, Anadolu türküleri de bestelemiş olması çok dikkat çekici bir ayrıntıdır. *Papadopulo Tarihi'nde*, bu eserlerin çok kıymetli olduğundan söz edilmektedir. Yine aynı tarihte Zaharya'nın birçok Rum halk türküsü yazdığı fakat bunların

Zaharya

TEJTV Al~şivi

diğer musikiciler tarafından sahiplenildiği belirtilmektedir.

Bir Lale Devri(->) bestekârı olan Zaharya'nın III. Ahmed (hd 1703-1730) ve I. Mahmud (hd 1730-1754) dönemlerinde ünlendiği tahmin edilmektedir. Hazine-i Hassa Kâtibi Selâhi Efendi'nin vekayina-mesinde, 25 Ocak 1738 ve 26 Ocak 1738' de, Topkapı Sahilsaray'ında ve Sinan Paşa Köşkü'nde(-0 padişahın huzurunda yapılan fasıllara kendi bestelediği eserlerle katıldığı yazılıdır.

Zaharya'nın kilise musikisini patrikhane başhanendesi Daniel'den öğrendiği, ayrıca Arap ve Acem musikileri konusunda bilgi sahibi olduğu da bilinmektedir. Patrikhanede başhanendelik makamına kadar yükselmiş olan Zaharya, yaşadığı dönemin en ünlü hanendelerinden biri olarak da ün kazanmıştır.

Zaharya, hayatının sonlarına doğru Müslüman olmuş ve "Mîr Cemil" adını almıştır. Bu dönemden sonra güfte mecmualarına giren eserlerinin üzerinde yeni adı yer almaktadır. Gömülü olduğu yer konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Zaharya'nın eserleri, klasik Türk musikisi repertuvarının en ağır eserleri arasında yer almaktadır. Muhteşem sıfatıyla nitelenen bestekârlık üslubu, adını tartışılmaz yücelikteki bir çizgiye oturtmuştur.

Eserleri arasında hicaz-hümayun "Düşmesin miskin gönülleri zülf-i anber-bûla-ra"; hicaz "Terk eyledi gerçi beni ol mah-cemalin"; hüseyini "Tal'âtın devr-i kamerde mihr-i âlem-tâb eder" ve saba "Gülistân-ı nakş-ı hüsnünden bahâristan yazar" en çok bilinenleridir.

Bibi. Ergun, *Antoloji*, I; Ezgi, *Türk Musikisi*, I; İnal, *Hoş Şada*; B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları*, ist., 1962; M. N. Özalp, *TürkMu-sikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, İst., 1993.

MEHMET GÜNTEKİN

ZAKARYAN, ISDEPANOS

(1777, Bursa - 6Nisan 1853, izmit) 63. İstanbul Ermeni patriği.

İlköğrenimini Başepiskopos Boğos Ka-rakoçyan'ın Bursa'da kurduğu okulda Hovhannes Der-Aprahamyan'ın öncülüğünde yaptı. 1793'te sargavak (diakos, şemmas), 1798'de ise apeğa (kesiş) takdis edildi. Başepiskopos Boğos Karakoçyan tarafından yumuşak başlılığı nedeniyle "Ağavni" (güvercin) sıfatıyla adlandırıldı. 25 Haziran 1816'da Başpatrik I. Yeprem tarafından takdis edilerek episkoposluk rütbesine yükseldi.

Armaş Ruhban Okulu'nda başrahip vekilliği, Bandırma bölgesi dini liderliği, İzmir'de patrik vekilliği, İzmit ruhani liderliği gibi görevlerde bulunduktan sonra, 4 Eylül 1831'de patriklik makamına seçildi ve II. Isdepanos Ağavni adı ile göreve başladı. 1839'a dek süren patrikliğinin bu ilk döneminde danışmam Episkopos Boğos

Taktakyan'ın ve Patriklik Kurulu Başkanı Harutyun Amira Bezciyan'ın da çabalarıyla birçok faaliyetlerde bulundu.

Patrik II. Isdepanos 6 Mart 1839'da pat-

riklik makamından istifa ederek eski ruhani liderlik bölgesi olan İzmit'e çekildi. Yerine gelen Patrik Hagopos Seropyan görevinden ayrılınca cemaatin ileri gelenleri Başepiskopos Isdepanos'u ikinci kez patriklik tahtına seçtiler, 1 Ekim 1840'ta İstanbul'a gelen Isdepanos eski makamını devralarak görevine başladı. 3 Ağustos 1841'de istifa ederek görevinden son kez çekildi.

Patrik Isdepanos'un döneminde başlanan en önemli işlerden biri de Yedikule Ermeni Hastanesi'nin(->) temelini atılışıdır. Bir başka önemli olay ise İstanbul'da ilk kez Ermenice bir gazete yayımlanma-sıdır. *Takvim-i Vekayi'mn*(-^) Ermenice nüshası olan bu gazete *Lro KirMedziDerutyanın Osmanyann* (Osmanlı Devleti Gazetesi) adıyla ilk kez Ocak 1832'de piyasaya çıkmıştır.

Isdepanos Zakaryan,

V. K. Zartaryan, *Hişadagaran* (Am Kitabı) c. I, ist., 1910

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yasak olan Protestanlık, Patrik II. Isdepanos'un döneminde Ermeniler arasında da yayılmaya başlamıştır. Bazı tarihçiler kendisini bu konuda ilgisizlikle suçlarlar. Dönemin ileri gelenleri de aynı fikirle Merzifon ruhani lideri Başepiskopos Hagopos Seropyan'ı patrik vekilliğine seçtirirler.

II. Isdepanos'un 9 yıl süren patrikliği süresince 16 kilise inşa edilmiş veya onarılmıştır. Bunun dışında birçok da okul inşa edilmiştir.

19 Aralık 1834'te II. Mahmud tarafından. huzura kabul edilerek iftihar nişanı ile onurlandırılmıştır. Abdülmecid ise İzmit'e yaptığı ziyaretlerinde iki kez madalya ile onurlandırmıştır.

Patrikliğinin dışında kalan zamanlarda yürüttüğü ruhani liderlik görevleri sırasında birçok önemli işler yapmıştır. Armaş Manastırı'm tümüyle baştan inşa ettiren Başepiskopos Isdepanos İzmit bölgesinde de birçok yeni binanın inşasına önyak olmuştur.

Gerek okul yapımlarıyla, gerekse eğitim sorunlarıyla ilgilenen Başepiskopos Isdepanos Zakaryan, Armaş Manastırı'nda (İzmit) vefat ederek kilisenin içerisine def-nedilmiştir.

Bibi. H. Asadur, "Gosdantnubolso Hay en Yev İreniz Badriarknerı" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Azkayin Hi-*

542

ZALMAHMUD PAŞA

vantanotzi (Ermeni Hastanesi Kapsamlı Takvimi), ist., 1901; M. Asadur (Papaz Hımayag Uğurluyan), *Yerektmyan Badmutyun Balatu Surp*

Hreşdagabed Yegeğetzvo 1627-1931 (Ba-lat Surp Hreşdagabed Kilisesi Üç Yüz Yıllık Tarihi 1627-1931), ist., 1931; A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermenilerin Tarihi), ist., 1871; M. Hanesyan, *Haryurkisanyevhinkam-ya Hopelyan Perayi Surp Yerrortutyun Yegeğetzvo* (Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi Yüz Yirmi Beşinci Yılı), İst., 1932; T. Kuşag-yan, "Armaşu Vankı" (Armaş Manastırı), *Ar-maşu Tibrevankin 25 Anıya Hopelyanin Ar-tiv 1889-1914* (Armaş Ruhban Okulu'nun 25'inci Yılı Nedeniyle 1889-1914), ist., 1915; M. Ormanyan, *Azkabadum*, III, Kudüs 1927, bölüm 2322, 2438-2440, 2469, 2475, 2488, 2490-2491, 2497, 2501-2503, 2505, 2538-2541, 2546-2547, 2551, 2553, 2563, 2587, 2634, 2636, 2652, 2681, 2692, 2736, 2761, 2772; V. Torkomyan, *Yeremya Çelebii Kömürçyan, Isdambolo Badmutyun* (Eremya Çelebi Kömürçyan, istanbul Tarihi), I-III, Viyana, 1913-1938; "Jamanagak-rutyun Turkio Hayotz Badriarkneru" (Türkiye Ermenileri Patrikleri Kronolojisi), *Şoğagat*, 11. yıl, S. 2 (1962); V. K. Zartaryan, *Hişadaga-ran* (Anı Kitabı), I, ist., 1910, s. 107-114.

VAĞARŞAG SEROPYAN

ZAL MAHMUD PAŞA KÜLLİYESİ

Eyüp İlçesi'nde, Defterdar Caddesi ile Zal Paşa Caddesi arasında yer alır. Bu pitoresk külliye I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) vezirlerinden Zal Mahmud Paşa ile karısı, II. Selim'in (hd 1566-1574) kızı Şah Sultan tarafından yaptırılan ve bir cami, bir medrese (iki ayrı kotta ve iki dershanesi olduğu için iki medrese olarak tanımlanan bu medrese, medreselerle ilgili kayıtlarda tek medrese olarak zikredilmiştir), kurucuların türbesi ve bir çeşmeden oluşur. Medreselerden cami kotunda olanı caminin şadırvan avlusunu oluşturur. Girişi Zal Paşa Caddesi'ndendir. Ona bir merdivenle bağlanan ikinci medrese daha düşük bir kotta, türbe çevresinde bir avlu oluşturur. Bu avlunun Defterdar Caddesi'ne çıkan kapısında da çeşme vardır.

Cami, medrese ve türbeler üzerinde kitabe olmadığı ve Zal Mahmud Paşa ile Zal Mahmud Paşa Külliyesi'nin vaziyet planı. *Doğan Kuban*

rısının ölüm tarihi üzerine de kaynaklarda değişik tarihler verildiği için, yapının kesin inşa tarihi belli değildir (*Radika* 1577 tarihini vermektedir). Cami ve türbe *Tezkiretü 'l-Bünyan* ve *Tezkiretü 'l-Ebni-ye'de* kayıtlıdır. Fakat medrese sadece *Tuhfetü'l-Mimarin'de* gösterilmiştir. Bu külliyenin tarihlendirilmesi için en önemli kayıt, Zal Mahmud Paşa Medresesi'ne Kethüda Mustafa Efendi adlı bir müderrisin 987/1579'da 50 kuruş yevmiye ile atanmış olduğuna ilişkin kayıttır. Bu da caminin bu tarihlerde ya da biraz önce bitmiş olduğunu gösterir. II. Selim'nin kızı olan Şah Sultan ise önce Çakırcıbaşı Hasan Paşa ile, daha sonra da Zal Mahmud Paşa ile evlendirilmiş ve

kocasıyla birlikte, *Sicitt-i Os-manî*yazarına göre 1580'de ölmüştür. Birlikte yaptırdıkları bu külliye için Şah Sultan kendisine ait on iki köyün gelirlerini bu camiye tahsis etmiştir. Çok harap olan çeşme kitabesinde vaktiyle 958/1551 tarihi okunmuş, A. Kuran buradaki "beş" rakamının aslında "dokuz" olduğunu ve çeşme tarihinin 998/1589-90 olduğunu ileri sürmüştür. Bu, çeşmenin külliye ile birlikte yapıldığını kabul etmekten kaynaklanan bir yorumdur. II. Selim'in doğum tarihi düşünülünce (1524), Şah Sultan'ın II. Selim'in ilk çocuklarından olması ve genç yaşta evlendirilmiş olması gerekir. (Şah Sultan'ın Kanuni'nin kızı olduğuna ilişkin bir rivayet de vardır.) Kaynakların tutarsızlığı külliyenin kesin tarihlendirilmesini de güçleştirmektedir. Kesin olarak bildiğimiz bir olgu Sinan'ın 1569-1575 arasında, Selimiye Camii'nin inşaatı için, zamanının büyük çoğunluğunu Edirne'de geçirmiş olmasıdır, ikinci bir olgu da, Zal Mahmud Paşa Ca-mii'nde Sinan'ın ustalık döneminde geliştirdiği mekân kavramının tümüyle ortadan kalkmış olmasıdır.

Cami: Evliya Çelebi'nin İrem Bağı gibi bir bahçe içinde vezir camilerinin en nurlusu dediği bu cami, 17. yy'dan sonra birçok felaket geçirmiş olmalıdır. Planında

anlaşılması zor ayrıntılar vardır. Fakat Sinan'ın yaptığı yapılar listesinde bulunan bu caminin anlaşılması en zor tarafı, genel tasarımıdır. Bu camide yanlardaki geniş galeriler, bağımsız örtüleriyle, dört büyük askı kemeri üzerindeki 12,40 m çapındaki kubbeli orta mekândan ayrılan yan mekânları tanımlamaktadır. Orta hacim kubbesi kible tarafında duvar payandalarına, giriş tarafında iki daire planlı filayağına pendentiflerle oturmaktadır. Üç tarafta dörder sütun tarafından taşınan revaklar orta hacmi çevirir. Bu revakların tavanları düzdür. 16. yy'ın ikinci yarısında Osmanlı mimarları, büyük demir çubuklarla da pekiştirerek, oldukça büyük açıklıklı düz taş galeri tavanları kullanmışlardır. Galerilerin üzeri de aynalı tonozlarla örtülmüştür. *Hadîka* zemin katında bir hünkâr mahfili olduğunu bildirir. Evliya'nın çok övdüğü mermer minberi ve kürsüsü klasik dönemin güzel işçilik örnekleridir. Köşeleri sütunçeli, beşgen mermer mihrap nişi çevresinde iki sıra, özgün desenli çini ile ilginç bir bordur yapılmıştır. Bu bitmemiş bir çini kaplamanın işareti olabilir. Caminin iç bezemeleri 1955-1963 arasındaki restorasyonlarda klasik üslupta yenilenmiştir. Caminin son cemaat mahallini oluşturan beş açıklıklı revak ortada bir aynalı tonoz ve yanlarda kubbe ile örtülüdür. Mukarnaslı klasik kible taç kapısı içinde iyi korunmuş ve ince bir işçilikle yapılmış ahşap kapısı vardır.

Zal Mahmud Paşa Camii'nin dış biçimlenmesinde kubbe, yükselen yan duvarlar arasında âdeta kaybolur. Yan cephelerde, alışılmamış olduğu kadar ölçü ve sıklık olarak da yadırgatıcı iki sıra pencere dizisi Sinan'ın

hiçbir yapısında görmediğimiz bir kompozisyon örneğidir. Onca yıl bütün camilerinde kible kapısından girince, orta kubbenin algılanmasını tasarlayan Sinan'ın, burada girişin önüne bir galeri getirmesi, gerçekleşen mekânın niteliğini de düşününce, çok yadırgatıcıdır. Zal Mahmud Paşa Camii'nin dış mimarisi Osmanlı mimari tarihinde başka örneği olmayan özellikler taşır. Kubbe büyüklüğüne göre yapının kübik alt yapısı fazla yükseltilmiş ve hemen bütün Osmanlı camilerinde görülen örtü sistemi altında alt yapıyı çevreleyen yatay bant ve piramidal kademe-lenme burada giriş cephesinde tek kademe ile yan cephelerdeki üst katı bir ek kat gibi göstermektedir. Buradaki pencere ritmi de yapının alt katındaki ritimden çok farklı ve cami tasarımıyla alışmadığımız bir mekanik dizi şeklindedir. Son cemaat revak örtüsü üzerindeki ağır payandaların giriş cephesinde olumsuz ve ölçüsüz bir etkileri vardır. Bunlar yapının, belgelere geçmemiş bir yeniden biçimlenmeye tabi tutulduğu kuşkusu uyandırmaktadır. Klasik dönem vezir camileri içinde kesme taş kaplama ile yapılmayan tek cami de budur. Gerçi taş ve tuğla almaşık duvar, yapıya bir özellik kazandırmaktadır ve bu tür duvar 16. yy mimarisinde kullanılmıştır.

Sinan'ın mimarbaşılığına rastladığı için Sinan'a atfedilen bu yapının onun halifelerinden birisi tarafından yapılmış olması

Zal Mahmud Paşa Camii

Firdeus Sayılan

olasılığı vardır. Gerçi Selimiye Camii inşaatı bittikten sonra Sinan da bu caminin bitmesini gerçekleştirebilirdi. Fakat bu camiye bir Sinan yapısı olarak, onun sanatının gelişimi ile tutarlı bir çerçeveye koymak zordur. Burada, belki bir Sinan şeması üzerinde, Yeni Cami'yi planlayan Davud Ağa sorumlu olmuş olabilir. Yeni Cami'de de, Şehzade Camii şeması esas alındığı halde, kible girişi önünde orta kubbe altına girmeden önce büyük filayakları-mn taşıdığı bir galeri vardır.

1766'daki büyük depremde külliye'nin zarar görmüş olduğu söylenebilir. Fakat bunun kapsamını belirten bir belge yoktur. II. Mahmud döneminde (1808-1839) caminin ve külliye'nin harap durumda olduğu, Ramazan 1825'ten sonra, padişahın emriyle cami ve türbenin cami vakfının gelirleriyle tamir edildiği ve mahfel-i hümayuna bir hela yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1894 depreminden sonra çok harap olan yapının minaresi de yıkılmıştır. Bu minare yeniden yapılmışsa da 1930'lu yıllarda külliye bakımsız bir durumda idi. Bugünkü durumu bezemesiyle birlikte, 1955-1963 arasındaki yıllarda yapılan restorasyon sonucudur.

Medrese: Zal Paşa Sultam Medresesi adı altında Şah Sultan'ın yaptırdığı belirtilen bu medresenin Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki kayıtlara göre 987/1579-80'de fevkani olarak yapıldığını ve Şah Sultan'ın 977/1569-

70 tarihli vakfiyesinde bu medresenin 9 danişmende 2'şer akçe, müderrise 30 akçe verilmesinin belirtildiğini C. Baltacı yazmaktadır. Şah Sultan, Zal Mahmud Paşa ile 980/1572-73'te evlendiğine göre, medresenin yapılmasının külliyesinin inşasından daha önce belirlenmiş olduğu anlaşıyor. Külliye planındaki kargaşalığın da değişik zamanlarda değişik programlarla inşaatın sürdürülmesi ve sonradan yapı-

nın geçirdiği afetlerle ilgili olduğu söylenebilir. İstanbul'daki klasik medrese planlarındaki simetri, dershanenin yerleştirilişi, revak düzenindeki karakteristik tasarım özelliklerini bir yana bırakan iki ayrı kotta iki avluya yerleşen bu medresenin, bir ölçüde araziye uymaktan kaynaklanan düzensizliği, Sinan'ın Süleymaniye'de, Kadirga'daki Sokollu Camii'nde olduğu gibi, çok zor arsalarda gerçekleştirdiği geometrik düzenlerin mükemmelliği düşünülünce, yadsııcıdır. Arsanın kuzeydoğu yönündeki büyük eğimi caminin bu yöndeki yan sahnını aşağı kottaki medrese odalarının oluşturduğu bir alt yapı üzerine oturtulmasını gerektirmiştir. Cami kolundaki medrese odaları tümüyle asimetric bir düzende yerleştirilmiş, derslane bir köşeye itilmiş, revaklar sadece iki oda grubu önünde kalmış, arsanın eğri sınırlarına uymak için güneybatıdaki odalar aynalı tonozlarla örtülü düzensiz dörtgenler olarak inşa edilmiş ve şadırvanı simetric olarak yerleştirebilmek için önlerine revak konmamıştır. Son cemaat revaklarıyla medrese revakları arasındaki ilişki de iyi çözölmemiştir. Bu üst kat avlusu uzun bir merdivenle aşağı kottaki avluya bağlanır. Aşağı kotta düzenlenen avluda da değişik biçimlerde ve örtüleriyle tümüyle asimetric bir düzen içine yerleşmiş, dershanesi yine bir köşeye itilmiş, revakları sadece iki kol önünde olan bir yerleşim vardır. Medreselerin helalarının, ilk yapıldıkları zaman nerede oldukları da belli değildir. Bu külliyesinin cami ile birlikte yapıldığı kesin olmakla birlikte, hiçbir örnekte görmediğimiz bu düzen kargaşasının nedenlerini bilmiyoruz. Halil Ethem Bey Cumhuriyet'in ilk yıllarında türbe ve medreselerin çok harap durumda olduklarını yazar.

Türbe: Aşağı kottaki medrese avlusunun güneyine yerleşmiş olan Zal Mahmud Paşa ve Esmâ Sultan'ın türbeleri, dışarıdan sekizgendir. Fakat içeride kubbeli bir orta hacimle (kubbe çapı 5,10 m) ona açılan, aynalı tonoz örtülü dört dikdörtgen niş, haçvari bir mekân yaratmaktadır. Birinci kat pencereleri üzerinde mekân çeperleri yine sekizgen olmakta, fakat giri-

Zarif Mustafa

Paşa Yalısı'nın

selamlık

bölümü.

543 ZARİF MUSTAFA PAŞA YALISI

Şe göre diyagonal akslar üzerinde nişlerin köşeleri üzerinde yükselen ve kubbe kemerlerini taşıyan dört ayak ve onların arkalarında açılan pencerelerin nişler içine açılan kemerlerden algılanması ilginç bir mekân düzeni yaratmaktadır. Bu türbe Sinan'ın yaratıcı mimari tasarımının bir ürünü olabilir. Türbenin üç açıklıklı klasik bir giriş revağı vardır. Türbe 1960'lı yıllardaki restorasyonda klasik dönem üslubunda bezenmiştir. Türbenin içinde Zal Mahmud Paşa'nın, karısı Şah Sultan'ın ve bir başka kişinin sade sandukaları vardır. Türbenin çevresindeki nazirede çok sayıda mezar vardır.

Çeşme: Geniş bir dikdörtgen çerçeve içinde basık sivri kemerli bir nişten ve nişin içinde, iki yanında tas yuvaları bulunan kemerli bir düz aynataşından oluşan 16. yy üslubunda kesme taştan yapılmış bu çeşme, çok tahrip olmuş kitabesine göre 958/ 1551'de yapılmıştır. Bu kitabenin, oldukça tahrip edilmiş olmasından dolayı doğru okunmadığı ve 998/1589-90 tarihli olabileceği ileri sürülmüşse de, bu tarih Şah Sultan'ın ölümünden çok sonra olduğu için kabulü zordur. Çeşmenin külliyyeden önce yapılmış olduğu söylenebilir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadika*, I, 253; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 465-467; Goodwin, *Ottoman Architecture*, 257-259; H. Ethem, *Nos Mosques de Stamboul*, ist., 1934, s. 79-80; Haskan, *Eyüp Tarihi*, I, 105-106, 296-299; Kuran, *Mimar Sinan*, 197-207; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, 8.

DOĞAN KUBAN

ZARİF MUSTAFA PAŞA YALISI

Beykoz İlçesi'nde, Anadoluhisarı'nda, Körfez Caddesi üzerinde bulunmaktadır.

Mehtabiye Köşkü, harem ve selamlık olmak üzere üç ayrı bölümden oluşan yapı, 17. yy'ın sonu veya 18. yy'ın başında inşa edilmiştir. Mehtabiye Köşkü büyük bir değişikliğe uğramasına rağmen kısmen ayaktaadır. Harem kısmı yıkılmıştır. Günümüze yalnızca selamlık kısmı ulaşmıştır. Zarif Mustafa Paşa, yalının ilk sahibi değildir. Yalayı 1848'de, binanın üçüncü sahibi Kani Bey'den satın almıştır.

Zarif Mustafa Paşa Yalısı, yıkılmadan önce bölümleri, kayıkhanesi, bahçeleri,

ZEİD, FAHRÜNNİSA

544

545

ZEKÂİPAŞA

1 »«in um 111n^ 1 in imimin im in 1 m1 1111111 11 ••!! • m 111 1 um mm m1
immummmutrMntmmTimnriiTnmrit
m:mmum\nmmmmi\\mmmutt\nmmf*

Zekâî Paşa'nın "Salacak'tan" adlı tablosu, tuval üzerine yağlıboya, 109x69 cm.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

limonluğu ve ahırları ile Boğaz'm büyük yalılarından biri idi. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı ile gerek plan, gerekse mimari özellikleri açısından benzerlikler taşır.

Aşıboyalı, iki katlı, harem bölümünün, ikinci kattaki "Yıldızlı Oda"sı, natüralist motifli, barok üsluptaki bezemeleri, ahşap kaplamaları ve stalaktitli tavan bordür-leri ile devrin dekorasyon özelliklerini yansıtır. Buna benzer dekorasyon düzenlemesini Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nda da görmek mümkündür.

Günümüze ulaşabilen san boyalı, selamlık kısmı, Esad Bey Yalısı adı ile de bilinir. Neoklasik özellikler taşıyan yapı, bugünkü görünümünü 19. yy'm başında almıştır. İki katlı selamlık bölümü orta so-falı plan tipindedir. Deniz cephesindeki üçgen alınlıklı çıkma konsollar üzerine oturtulmuştur. Katlar silmelerle ayrılmıştır. Dikdörtgen pencerelerin yamsıra, deniz cephesindeki çıkmada yuvarlak kemerli pencereler kullanılmıştır.

Sıcaklık ve soğukluk olmak üzere iki bölümden oluşan hamam binası klasik Türk hamamı tipindedir.

Bibi. Eldem, *Boğaziçi Anıları*, 1979; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, I; N. Özgür, "Boğaziçi Yalılarının Dünü ve Bugünü", (İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1985.

EMİNE ÖNEL

ZEİD, FAHRÜNNİSA

(6 Aralık 1901, İstanbul - 5 Eylül 1991, Amman) Ressam.

Büyükada'da doğdu. Şakir Paşa'nın kızı, Cevad Şakir Kabağağaçlı (Halikarnas Balıkcısı) ile Aliye Berger'in kardeşi, Füreya KoraPın(-») teyzesi, ressam Nejat Devrim ile tiyatro sanatçısı Şirin Devrim'in anne-sidir. 1919'da İnas Sanayi-i Nefise Mekte-bi'ne girdi. Resim çalışmalarım 1928'de Paris'te Academie Ranson'da sürdüren Zeid, eğitimine 1929-1930'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde(->) Namık İsmail atölyesinde devam etti. Hayatının en önemli olayı olarak biyografilerinde belirttiği ilk kişisel sergisini 1944'te İstanbul'da açan Zeid, D Grubu'nun(->) kimi sergilerine katıldıktan sonra 1947'de Londra'ya yerleşti. Paris,

NewYork ve Brüksel'de döneminin önemli galerilerinde kişisel sergiler açan ve grup sergilerine davet edilen sanatçı, 1952'den itibaren "Ecole de Paris"

akımı içinde yer aldı. Soyut sanatı savunan bu akım içinde aktif bir üye konumuna gelen Zeid, 1958'de Paris'e yerleşerek 1972'ye dek uluslararası bir sanatçı olarak soyut resimlerinde kendine özgü bir anlatım geliştirdi. Bu anlatım, Türk haklarındaki renk coşkusunu ustaca yorumlayıp çağdaş resim diline dönüştüren ifadeciliğin güçlü etkisini taşır. 1975'te Amman'a göç eden sanatçı bu şehirde vefat etti.

Zeid'in resim dünyasında İstanbul'un taşıdığı önem, sanatçının dönemlerine göre farklılık taşır. 1920'lerden itibaren gerçekçi İstanbul manzaraları boyayan sanatçı, 1934'te gerçekleştirdiği "Üçüncü Mevki Yolcuları" (Ada Vapuru) isimli resimden sonra soyutlamaya yönelmiş ve bu yolla sıcak renklerin yan yana gelmesinden doğan etkileri kullanarak 1947'ye dek İstanbul'un değişik semtlerini (Beyazıt, Sarıyer, Büyükkada vb) resimlerine konu etmiştir. Zeid'in uluslararası sanat ortamında yankı uyandıran büyük boyutlu kompozisyonlarının temelinde, sanatçının İstanbul'da gözlemlediği Bizans mozaikleri ve Türk kaligrafisinin etkisi vardır. Ancak birçok Türk sanatçısının tersine Zeid bu etkiyi slo-ganlaştırma yoluna girmeden resimlerine bir "yorum" olarak katmıştır. Onun 1947'ye dek gerçekleştirmiş olduğu kompozisyonlarında kendini gösteren İstanbul, fantastik bir dünyanın resmi geçidi gibidir. Zeid'in İstanbul yorumlarında diğer ressamlarımızda görülmeyen düşsel bir yaklaşım dikkati çeker. Kırmızı gökyüzünün altında yeşil renkli Boğaziçi'nden ağ çeken balıkçılar ya da dönemin ünlü Çınaraltı Kah-vesi'nde mor renkli çınar dalları arasında gezinen pembe, sarı güvercinler gibi. Bu kompozisyonların çoğunda sanatçının ısrarla iki boyutlu bir perspektif kullandığı, coşkulu bir tarzla formları farklı renklerle birleştirerek, dış dünyayı taklit etmeyen bir açıdan İstanbul'u kendindenleştirdiği görülür. Zeid'in bazen son derece sadeleştirerek kullandığı İstanbul imgelerinde servilerin, martıların, kubbe-

Fahrünnisa

Zeid

atölyesinde,

1989.

Cumhuriyet

Gazetesi Arşivi

lerin ve Boğaziçi'nin sıkışık tekrarlanarak bir "leitmotive"e dönüştüğü görülür.

NECMİ SÖNMEZ

ZEKÂİ DEDE

(1824-25, İstanbul - 24 Kasım 1897, İstanbul) Bestekâr.

Eyüp'te, Cedid Ali Paşa Mahallesi'nde doğdu. Hattat Hafız Süleyman Hikmetî Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini Eyüp'te tamamladıktan sonra

amcası Hafız İbrahim Zühdi Efendi'den Kuran hıfzına, babasından da hat derslerine başladı. 1843'te hem hafız oldu, hem de hattatlık icazeti aldı. Bir süre medrese dersleri okudu. Musikiye de ciddi olarak bu sıralarda yöneldi. Hammamîzade İsmail Dede Efendi'nin(->) seçkin öğrencilerinden Eyyubî Mehmed Bey'in Eyüp'teki evinde musiki meşklere katıldı; ondan bir yıl içinde epeyce eser öğrendi, bu arada bestelediği ilahiler ve şarkılarla yeteneğinin ilk işaretlerini verdi. Öğrencisinin musiki yeteneğini gören Mehmed Bey onu Dede Efendi'yle tanıştırdı. Zekâi Efendi bir yıla yakın bir süre de İsmail Dede'nin Ahırkapı'daki evinde verdiği meşklere katıldı. Büyük beste şekil-lerindeki ilk eseri olan suzidil ağır semaiyi de o sıralarda besteledi. Musiki çalışmalarının yamsıra hat derslerini de sürdürerek ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den(->) sülüs ve nesih yazıyı ilerletti.

1845'te Kavalalı Hanedan'ndan Prens Mustafa Fazıl Bey'in (daha sonra Paşa) Eyüp Bahariye'deki yalısına özel musiki hocası oldu. Yazları İstanbul'da geçiren prensin çağrısıyla Mısır'a gitti. Mısır'da Arap musikisini inceleme fırsatı buldu; "şu-ul" denilen, Arapça güfteli ilahilerinin çoğunu orada besteledi; gene Arapça güfteli "Suzinak Ayin" in bazı bölümlerinde de Arap musikisinin izleri hissedilir. Bir ara İstanbul'a döndü; 1851'de tekrar Mısır'a giderek Mustafa Fazıl Bey'in 1858'de vezir rütbesiyle İstanbul'a atanmasına kadar orada kaldı. Zekâi Efendi İstanbul'a döndükten sonra da Mustafa Fazıl Paşa'nın sarayındaki musiki hocalığını sürdürdü. 1864' te Mevlevî tarikatına girdi. Yenikapı Mevlevîhanesi(->) şeyhi Osman Selahaddin De-de'ye kapılanarak mevlevîhanenin ayin-hanları arasında yer aldı. 1884'te Bahariye Mevlevîhanesi(->) kudümzenbaşılığına getirildi, ayrıca çile çıkarmadan kendisine dede unvanı verildi. Zekâi Dede'nin Mevlevî olduktan sonraki yıllar bestecilik hayatının en verimli dönemi oldu. 1883'te de Darüşşafaka'ya(->) musiki muallimi atanmıştı. Kudümzenbaşılığı ile musiki hocalığını ölümüne kadar sürdürdü.

Zekâi Dede Türk musikisinde klasik üslubun son büyük temsilcisidir. Klasik üslubun ifade özelliklerini ve musiki zevkini ustalıkla yansıtmıştır. Zekâi Dede'den sonra klasik üsluba bağlı gelenek gitgide zayıflamış, kendisi düzeyinde güçlü temsilciler yetiştirememiştir. Önün musikisi nitelik yönünden olduğu kadar nicelik yönünden de geleneğin birçok özelliğini içinde toplar. 19. yy bestecileri arasında İsmail Dede Efendi'den sonra en geniş kapsamlı mu-

siki verimi ona aittir. Klasik yolda ürün veren eski bestecilerinkiler gibi onun eserleri de geniş bir makam ve form zenginliği taşır. Dindışı eserleri arasında kâr, kâr-ı nâtık, murabba ve semailer çoğunluktadır. Büyük beste şekillerini kullanan besteciler kendisinden sonra iyice azalmış, Hacı Arif Bey'le(->), Şevki Bey'in(->) geliştirdikleri şarkı türü en yaygın beste şekli haline gelmiştir.

Zekâî Dede dini musikisinin de verimli bestecilerindendir. En değerli eserleri arasında yer alan beş Mevlevî ayiniyle Mevlevî musiki repertuvarında İsmail Dede Efendi'den sonra en çok ayini bulunan bestecidir. Durak, mersiye, tevşih, teşbih, ilahi, şual gibi beste şekillerindeki dini ürünlerinin de sayısı çok kabarıktır. İlahileri halk arasında da çok sevilmiş, birçoğu günümüze kadar sık sık okunmuştur.

"Dede Efendi tavrı" diye anılan üsluba bağlı kalmış olmakla birlikte ona kendi musiki zevkine özgü çeşidi ifade özellikleri eklemekten de geri durmamıştır. Ezgileri üslubuna özgü değişlerle doludur, usullerin kullanılışındaki büyük ustalık eserlerinin en dikkate değer yönlerinden-dir. Dede Efendi'nin yolunda giden öbür bestecilerinkilere göre onun musikisinde dini ve mistik özellikler ağır basar. Köçekçe, hafif şarkı gibi türlere ilgi duymamıştır. En tanınmış dindışı eserlerinden, "Dil verdiğin ol çeşm-i siyah-meste işittim" mısraıyla başlayan hüzzam yürük semaide bile dini ve mistik çizgiler açıkça görülebilir; ancak üstün bir deyiş gücü içinde dile gelen bu tür etkiler, onda bir üslup ve tavır niteliğindedir. Bayatibuselik onun düzenlediği bir makamdır. Daha önce "rahat-feza" adıyla bilinen bir makama da "hica-zaşiran" adını vermiştir.

Zekâî Dede klasik eserlerin önemli bir bölümünün günümüze ulaşmasında en büyük payı olan, meşk silsileleri içinde son kaynak işlevi görmüş bir musiki adamıdır. 19. yy'm ikinci yarısında repertu-var bilgisi yönünden İstanbul'un en önde gelen birkaç musikicisinden biriydi. Zekâî Dede, İsmail Dede Efendi ile öğrencisi Mehmed Bey'den meşk ettiği için klasik repertuvarın en sağlam sözlü kaynağı sayılmıştır. 19. yy'm sonlarından itibaren notaya alınarak unutulmaktan kurtarılan pek çok dini ve dindışı sözlü eser, onun okuduğu yahut öğrencilerine öğrettiği biçimde Türk musikisi repertuvarına girmiştir. Kendi eserlerinin önemli bir bölümü de oğlu Ahmed Irsoy ile Suphi Ezgi tarafından notaya alınmıştır.

Zekâî Dede çok başarılı bir öğreticiydi. Gerek Bahariye Mevlevîhanesi'nde, gerekse Eyüp'teki Şah Sultan Tekkesi'nde musiki dersleri verir, bildiklerini musiki çevrelerine aktarırdı. Özel çalışmaları dışında Darüşşafaka'daki dersleriyle de pek çok öğrenci yetiştirmiş, öğrencileri arasından çok değerli musiki adamları ve besteciler çıkmıştır. Hüseyin Fahreddin Dede, Ahmet Avni Konuk, Şevki Bey, Kâzım Uz, Ahmed Rasim, oğlu Ahmed Irsoy, Suphi Ezgi, Rauf Yekta, Ali Aşkî Bey, Arif Ata Bey, Eğrikapılı Mehmed Efendi, Rıfâî şey-

hi Rıza Efendi, Hafız Hayrettin Bilgen bunlar arasındadır. Biraz ney üfleyen, iyi derecede Arapça ve Farsça bilen Zekâî Dede hayatının sonlarına doğru Batı notası öğrenmiş, ama bu notayı da, Hamparsum notasını da kullanmamıştır. 260 dolayında eseri notalarıyla günümüze

ulaşmıştır. Mezarı Eyüp'te Piyer Loti Kahvesi'ne(->) çıkan yol üzerinde, Kaşgarî Dergâhı civarındadır. Eyüp'te bir sokağa "Zekâi Dede Sokağı" adı verilmiştir.

Bibi. Ali Rıza, *Bir Zamanlar*; Rauf Yekta, *Esâ-tîz-iElhân, Hoca Zekâi Dede Efendi*, ist., 1900; S. Ezgi-A. Irsoy, *Hafız Mehmed Zekâi Dede Efendi Külliyyatı*, I-III, ist., 1940-1943; Ergun, *Antoloji*, II; R. Kam, "Zekâi Dede", *Radyo*, S. 78-80 (1948); İnal, *Hoş Şada*; R. C. Ulunay, "Zekâi Dede", *Hayat*, S. 50 (1960); N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1986; Öztu-na, *BTMA*, II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, ist., 1993.

BÜLENT AKSOY

ZEKÂİPAŞA

(1860, *İstanbul* -1919, *İstanbul*) Ressam. Üsküdar'da doğdu. Kuleli Askeri İdadisi'nde okurken aralarında Hoca Ali Rı-za'nın(->) da bulunduğu birkaç arkadaşıyla birlikte okul yönetimine başvurarak bir resim atölyesi kurulmasına önayak oldu. Burada Osman Nuri Paşa ve Süleyman Seyyid'le çalıştı. İdadiyi bitirdikten sonra Mekteb-i Harbiye'ye(-0 girdi. 1882'de yaptığı Boğaziçi'ndeki donanma gecelerinden birini canlandıran resmi, okul yönetimince saraya sunuldu, resmin II. Abdülhamid tarafından beğenilmesi üzerine rütbesi yükseltilerek yaver sınıfına alındı. 1883'te Mekteb-i Harbiye'yi piyade teğmen olarak bitirdikten sonra Şeker Ahmed Paşa'nın yanına atandı. 1907'de Şeker Ahmed Paşa'nın ölümü üzerine mabeyin ressamlığı ve yabancı konuklar teşrifatçılığına getirildi. O yıllarda bir süre, Askeri İnşaat Komisyonu başkanlığı yaptı, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Suriye gezisi sırasında eski eserler uzmanı olarak ona eşlik etti. Bu-

günkü Askeri Müze'nin öncülerinden olan Yıldız'daki Eski Silah Müzesi'nin kuruluşu için oluşturulan komisyonda üye olarak görev aldı. 1908'de atandığı Redif Livası komutanlığı görevinden 1909'da emekli oldu. Ölümüne değin Maarif Nezareti'ne bağlı Sanayi-i Nefise Encümeni üyeliğini sürdürdü.

Zekâi Paşa resim dışında arkeoloji, mitoloji, mimari ve geleneksel Türk el sanatlarıyla da yakından ilgilendi. 1913'te yayımladığı *MübeccelHazine*ler'adlı kitabında eski eserleri, ören yerlerini, çeşidi arkeolojik malzemeyi tanıttı. 1919'da yayımlanan *Bedâyi-i Âsâr-ı Osmaniye'de* ise Osmanlı cami mimarisi, camilerde mahya kurma geleneği, Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi'nde bulunan eşyanın dökümü, sultanlar, İslam büyükleri, tasavvuf düşüncesi gibi değişik birçok konuya yer verdi. 1914'te ölen ağabeyi Binbaşı Hasan Rıza Bey de Kuleli Askeri İdadisi resim öğretmeniydi. Zekâi Paşa, üçüncü bir kitabın yazımına hazırlanırken yaşamını yitirdi ve Karacaahmet Mezarlığı'na gömüldü.

Zekâî Paşa, Avrupa'da resim öğrenimi görmemesine karşın, Batılı sanatçıların ve orada öğrenim görmüş ressamların yapıtlarını inceledi, Batılı anlayışta resimler yaptı. Zekâî Paşa, saray çevresi dışında, Üsküdar Doğancılar'daki konağında dönemin sanatçıları ile toplantılar yapar, İstanbul'u ziyaret eden ünlü sanatçıları davet eder, bu yolla Batı sanat çevresindeki devinimleri izlemeye özen gösterirdi.

Portre ve figür de boyamasına karşın, çağdaşları gibi konularını daha çok suluboya ve yağlıboya tekniklerinde yaptığı açık hava manzaraları ve mimari üzerinde yoğunlaştırdı. Şeker Ahmed Paşa ile Süleyman Seyyid'in kimi özelliklerini kendinde topladı. Kendine özgü bir çizgi ve perspektif anlayışı olan Zekâî Paşa, hemen her döneminde ayrıntı işçiliğine önem verdi. Eski eserlere, yazmalara, yazılara, tezhiplere, çinilere vb el sanatları-

ZEKERİYAKÖY

546

541

ZERDECİZADE HÜSEYİN

na düşkün olan Zekâî Paşa, atölyesini değerli Türk eşyalarıyla döşemişti.

İlk dönem resimlerinde 19- yy Osmanlı yağlıboya manzara ressamlarının çoğunda görülen ortak bir özellik denebilecek fotoğrafik gerçekçiliğe dayalı "Yıldız Sarayı Bahçesi'nden Görünüm" gibi ince, pürüzsüz boya kullanımının öne çıktığı yapıtlar gerçekleştirdi. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin(->) de üyesi olan Zekâî Paşa, bu cemiyetin düzenlediği Galatasaray Sergile-ri'ne(->) katıldı. 1914'ten sonra Galatasaray Sergileri'nin başat yaklaşımı haline gelen izlenimci-gerçekçi estetiğin etkisinde kaldı; kalın fırça vuruşlarına dayalı resimler boyadı. Resimlerinde giderek izlenimci renk anlayışını da önemsemeye başladı, rengi kompozisyonu dağıtmayan ince bir işçilikle resmine soktu.

"Ayasofya Şadırvanı", "Yıldız Bahçe-si'nde Bir Köşk", "Büyükçamlıca", "İçerenköy", "III. Ahmet Çeşmesi", "Papağan", "Develer" gibi yapıtları, Ankara ve İzmir Devlet Resim ve Heykel müzeleri, Resim ve Heykel Müzesi(->), Dolmabahçe Sarayı ve Topkapı Sarayı ile özel koleksiyonlarda bulunmaktadır.

Bibi. *Resim ve Heykel Müzesi*, İst, 1951; *Yüz Senelik Türk Resmi Sergisi* (sergi katalogu), 1956; C. E. Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İst., 1955-1959; Boyar, *Türk Ressamları*; N. Berk, *Türkiye'de Resim*, İst., 1943; ay, *Türk ve Yabancı Resminde İstanbul*, İst., ty; ay, *İstanbul Resim ve Heykel Müzesi*, İst., 1972; N. Berk-A. Turani, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*, II, İst., 1981; N. İslimyeli, *Türk Plastik Sanatçıları Ansiklopedisi*, I, Ankara, 1967; S. Mülayim,

"20. Yüzyıl Başında İki Sanat Tarihi Kitabı", *Türkiye'de Sanat*, 12, s. 56-59; G. Renda-T. Erol, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi*, I, İst., 1980; B. Toprak, *Sanat Tarihi*, III, İst., 1963; S. Yetik, *Ressamlarımız*, İst., 1940.

ZEYNEP YASA YAMAN

ZEKERİYAKÖY

Sarıyer İlçesi'ne bağlı köy. Kilyos'un arkasındaki vadi içinde yer alır. Tarihinin 300 yıl kadar geriye uzanabildiği anlaşılan yerleşimin ilk dönemlerinden kalan iki tanıktan biri, 1970'lerin başına kadar duran, II. Bayezid dönemi (1481-1512) eseri büyük cami imiş. II. Dünya Savaşı'nda çevrede üslenen askeri birliğe koğuş olabilecek kadar geniş olan yapının yerinde halen daha küçük bir cami vardır. İkinci belge, 1950'lerin başına kadar durduğu anlatılan, Zekeriya Baba Türbesi'dir. O tarihte muhtar ve öğretmen tarafından türbe yıktırılmış ve yeri çiğnenmesin diye de okul duvarı kabir üstüne yapılmıştır.

Eski "mülhakat" haritalarında çevredeki köyler, değişik isimlerle geçerken, (Gümüşdere'nin "Domuz Deresi" olması gibi) Zekeriya köy adını hiç değiştirmemiş olarak yer alır.

19. yy'ın sonunda, burada ikili bir yerleşim olduğu anlaşılıyor: Vadi içinde bir Müslüman köyü ve onun batı kenarında, gayrimüslim bir vatandaşa ait çiftlik. Bu tarım kuruluşunun konak binasının temelleri, halen batı kenarında, caminin ve okulun devamı olan üst kırıkta görülür.

Köyün tarihine dair ipuçları verebilecek

en önemli kaynak mezarlığıdır. Burada 1164/1751 tarihli Hafız Ümmü Gülsüm'e; 1174/1761 tarihli Kayıkhaneli oğlu Salih Ağa'ya; 1210/1795 tarihli Hatice Hatun'a ve 1211/1796 tarihli Seyyid Salih Efendi'ye ait mezar taşları vardır. Kabristanda 18. yy'ın sonu ve 19. yy'ın başlarına ait toplam 25 taş mevcuttur. Bunlardan, buradaki ilk yerleşimin 18. yy'da olduğu anlamı çıkıyor ise de II. Bayezid'in yaptırdığı söylenen cami, yerleşimin başlangıcının 16. yy'a kadar indiğini gösterir. Bunu doğrulayan bir kanıt bütün tapularda II. Bayezid vakfı kaydının çıkmasıdır. Bu mülkler, belli ki caminin akarı idiler.

Ayrıca geçen yıl hüviyeti bozulan köy ortasındaki bir ana çeşmeyle, onun başına dikilmiş ve yaşı bin yıla yaklaşan bir çınar da, burada Bizans döneminde bile bir yerleşimin bulunabileceğini akla getirir. Fakat köye bugünkü insan-konut-ağaçlar dokusunu veren son olay, "93 Harbi" olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yol açtığı büyük göçlerde Kafkas ve Kırım çıkışlı birkaç aile, burada vadi içine yerleşmişlerdir. Böylece bu ailelerden tüccar Hacı Tahir Efendi Tataristan, diğer birkaç aile ise Gürcistan kökenli azlık bir nüfusu üreten ilk soy sopu oluşturmuştur.

Köyün topografyasına gelince, şöyle bir genel yerleşim görülür: Kilyos yolundan sola sapan ve köye inen bir yokuşun iki yanına 1954'te radarlı bir askeri hava üssü yerleştirilmiştir. Köy, ondan sonra devam eden kıvrımlı bir güzergâhta, ileriye (batıya), sola (doğuya) ve sağa (kuzeye) devam eden 3 sokağın çevresine toplanmış, hepsi tek veya en çok 2 katlı 70 evden oluşmaktadır. 1970 ve 1980'li yıllarda, bu ev dokusuna sadece 3 adet apartman tipi bina eklenmişti. Konutların hemen hepsinin irili ufaklı bahçeleri vardır. Yoğun ve bereketli bir yeşil dokuya sahip olan köyün en belirgin ağacı kirazdır. Bu meyvenin piyasaya sürülemeyecek kadar narin olan 6 türüne (sultani, dragaani, dalbastı [siyah ve yazılı] ve sarı) sahip olan köy, İstanbul halkının dilinde yakın tarihlere kadar "Kiraz Köyü" olarak adlandırılır ve mevsiminde şehirden buraya sırf kiraz yemeye gelinirdi.

Bu zengin ağaç varlığı, 1987'den itibaren iki yönde olumsuz bir gelişmeyle tehlike altına ve değişim sürecine girdi: Sarıyer arkalarında başlayan tek tip ve çok sıkışık "villalardan" oluşan inşaat tipi, 1990-1994 arasında, köyün dışında ve batı yönünde yer alan karşı yamaçları kapladı. Çevredeki beton yayılması ve arazi değer-lerindeki büyük sıçrama, köyün içindeki bakir ve ağaca boğulmuş dokuyu da etkilemenin yolunu açtı. "1983 yerel yönetimleri modeli" ile yetkili kılınan Sarıyer Belediyesi, tüm çevrenin imar planlaması ile görevlendirilmişti. Ancak bu işlevini yürütebileceği kadrolardan yoksun bulunduğundan, eşi dünyada görülmeyen bir sistemle bu işi bölgede yoğun yerleşimi hazırlayan bir ticari inşaat şirketine devretti. İnşaat kadrosu olan, ama imar planı deneyimi bulunmayan şirket, aldığı yükümlülüğü bir üniversiteye devretti. Bu fakül-

tenin çeşitli elemanları, çevreye gelmesi zorunlu olan yol, okul ve sağlık gibi ihtiyaçları planladığı teknik çalışmasında, köy içinin tarihi ve zengin doğal dokusunu ortadan kaldıracak standart çözümlerle, bu eski yerleşime, herhangi bir modern sitenin planını giydirdi. Önce birkaç kuşaktan beri ailece meyvecilik yapılan topraklara "geometrik" bir şema zorlandı ve kâğıt üstünde satranç planlı yollar geçirildi. Sahiplerinin isteği olmadan parseller küçültülüp yoğun betonlaşmaya imkân açıldı. İkincisi, imara açılacak boş arazilerde belediyeye topraktan geniş bir takdir hakkı ile 1/3'e kadar pay "kesebilme" hakkım veren İmar Kanunu'nun 18. maddesi, Türkiye'de ayrıca yanlış bir uygulama ile, oturlan ve yaşanan çerçevelere de zorlandığından, burada da kiminden az, kiminden çok pay kesmeler, dokuyu bozdu. Cetvelle damar genişletmeleri, ileride bir kısım evlerin, üstelik tazminatsız olarak yola gitmesine zemin hazırladı. Bu gelişme, İstanbul "mülhakatı" köyler içinde en kişiliklisinin, artık 5-6 yıl içinde ortadan kalkacak olmasının tipik bir örneğini oluşturmuştur ve ta-rihi-sosyolojik literatüre geçecek önemdedir.

Zekeriya köy'ün olduğu gibi korunması ve kendi hüviyeti içinde imar edilmesi için bu satırların yazarının kurduğu ve 4 yılda köyde bir dizi onarımlar yapan bir vakıf da imar planının yol açtığı köklü değişimler karşısında, kurucusunun başvurusuyla 1993'te mahkemece sona erdirilmiş bulunmaktadır.

1900'lerin başında Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin ilk peyzaj tablolarına konu olan, baharlarda bembeyaz çiçek bulutları ile donanan, yemyeşil yüksek ağaçları ile kendi hayatını yaşayan sakin bir köy, tüm çevresini kuşatan sık istifli villaların mezarlığına kadar gelip dayanması ile, artık birkaç yıl içinde yerini apartman-villa temeline dayalı bir yerleşime bırakmaya aday hale gelmiş bulunuyor.

ÇELİK GÜLERSOY

ZEKİ MEHMET AĞA

(1776, İstanbul - Kasım 1846, Mekke) Tan-buri, bestekâr.

, II. Mahmud'un (hd 1808-1839) musa-hiblerinden bestekâr Tanburi Numan Ağa'nın oğlu, ünlü saz eserleri bestekârı Tanburi Osman Bey'in(->) babasıdır. Babasından tanbur çalmayı öğrenerek onun aracılığıyla küçük yaşta Enderun'a alındı. Huzurda düzenlenen saray incesaz fasıllarında babasıyla birlikte tanbur çaldı. Önceleri çavuş rütbesiyle görevliyken II. Mah-mud döneminde musahib-i şehriyari oldu. 1820 sonlarında bir şikâyet üzerine Midilli Adası'na sürgün edilmişti. 1821'de suçu bağışlanınca İstanbul'a döndü ve saraydaki görevine devam etti. III. Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinde İstanbul'un gösterişli sanat hayatı içinde usta bir tanburi ve titiz bir bestekâr olarak ün kazandı. Dönemine ait tarihi bir belgede, Beykoz civarındaki Hünkâr İskeleyi'ne yakın bir mesirede icra edilen fasılda Zeki

Mehmet Ağa'nın başsazende olarak gösterdiği ustalıktan övgüyle söz edilmektedir. Zeki Mehmet Ağa geleneksel tanbur üslubunun ünlü temsilcilerinden biri olarak Türk musikisi tarihine geçmiştir. Geleneksel tanbur üslubunun büyük ustası Tanburi İzak(->) ile babasından tanbur desleri aldığı halde tanbur üslubunda on-larınkinden ayrı, kendine özgü bir tavır geliştirmişti. Bestekâr olarak asıl peşrevle-riyle büyük başarı göstermiştir. Özellikle ferahfeza ve ferahnak peşrevleri titiz bir çalışmanın ürünleri olarak zarif üsluplarıyla hemen dikkati çeker. Ferahfeza ve hisarbuselik peşrevlerinin saz semailerini sonradan oğlu Tanburi Osman Bey bestelemiştir. Zevîl, mahur, ırak, neva, şehnaz-buselik peşrevleri de tanınmış eserlerindendir. Bu eserler günümüze kadar fasılların vazgeçilmez peşrevleri olarak sık sık çalınmıştır. Sözlü eserlerinin güfteleri halk şiiri zevkine yakın şiirlerden seçilmiştir. Günümüzde 15 peşrevi ile 6 şarkısı biliniyor. Zeki Mehmet Ağa 1846'da İsmail Dede Efendi ile birlikte gittiği Mekke'de hac ziyareti sırasında yakalandığı kolera hastalığından öldü.

Bibi. Hafız Hızır İlyas Ağa, *Letâif-i Enderun*, İst., 1857; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, I, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA*, II; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı*, İst., 1993.

GÜLDENİZ EKMEN

ZEKİ PAŞA YALISI

Rumelihisarı'nda, Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün altında, Baltalimam-Hisar yolu no. 10'dadır. Tapuya ada 78, parsel 20 ile kayıtlıdır.

19. yy'm son çeyreğinde inşa edilen yalının mimarı belgelenmemiş olmakla birlikte Fransız kökenli Levanten mimar Alexandre Vallaury(-0 olarak geçmektedir.

Yalının ilk sahibi II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) 17 yıl Tophane müşirliği ve 25 yıl Askeri Mektepler nazırlığı yapmış olan Zeki Paşa'dır (1849-1914). Müşir Zeki Paşa Meşrutiyet'in ilanından sonra Küçük Said Paşa kabinesinde 7 gün bulunmuş, sonra azledilmiştir.

Boğaziçi'nin geleneksel yalı mimarisinden farklı olarak bir şato görünümünde inşa edilmiş olan Zeki Paşa Yalısı deniz üzerinde kayalara oturmaktadır. Barok üsluba yakın bir mimariyle, zemin katı üzerinde dört katlı olarak inşa edilmiş olan yalıya, hem bahçe hem de deniz tarafından girilebilmektedir. Geniş bir rıhtımı olan yalının bahçesinde sekiz çanaklı mermer sel-sebil ile mermer bir havuz bulunmaktadır.

Caddeye açılan iki yüksek bahçe kapısı dikdörtgen mermer söveli olup birer iri kilit taşıyla bezenmiştir. Yalının bahçe girişleri, simetrik olarak kuzeybatı ve güneybatıdan iki kollu döner merdivenlerle ulaşılan, orijinal vitraylarla süslü, camekânlı bölümlerle sağlanır. Yapıldığı dönemden kalan camekânlı bölümlerden ikişer hole geçilmekte, bu mekânlar da ortadaki geniş servis holüne açılmaktadır. Denize dik uzanan servis holünün iki yanında büyük salonlar ve odalar yer almakta, bu plan

diğer üç katta da tekrarlanmaktadır. Diğer katlara, binanın batı cephesindeki çıkmaya yerleştirilmiş bir merdivenle ulaşılır. Zemin katta döşemesi mermer olan merdiven, diğer katlardaki meşe döşemeleri çürüdüğünden, günümüzde karo mozaik kaplıdır.

Cepheler farklı renk ve boyutlarda sıfır derzli poligonal taş kaplamalı olup kademeli çıkmalarla hareketlendirilmiştir. Her katın ve çıkmalarının farklı pencere açıklıkları değişik kemerler ve sövelerle biçimlendirilmiştir. Cephelerde dekoratif olarak İyon başlıklı sütunlar, ajurlu parapetler, kemerlerde kilit taşı olarak kullanılan ayrıca denizlikleri de taşıyan bitkisel süsle-meli konsollar, katları ayıran silmeler ve pencere aralarında pilastrlar kullanılmıştır.

Bibi. C. Can, "İstanbul'da 19. yy Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 229; Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri*, IV, 740-741; S. M. Alus, *İstanbul Yazılan*, İst., 1994, s. 110-112; Ü. Kuyucu,

"Boğaz'ın Rumeli Sahili Yalıları", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1966, s. 80.

YASEMİN SUNER

ZENBİLLİ ALİ EFENDİ SİBYAN MEKTEBİ

Zeyrek'te, İtfaiye Caddesi ile İbadethane Sokağı'nın kesiştiği yerdedir.

Sekizinci şeyhülislam olan Zenbilli Ali Efendi'nin banisi olduğu mektebin hazinesindeki mermer lahtinin yanında bulunan kitabeden 932/1525'te vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Kalın derzli kesme taşlarla inşa edilen kare planlı yapı, sekizgen planlı bir kasnak üzerine oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbe günümüzde kurşun taklidi betonla kaplıdır. Kasnak bölümü beden duvarlarından içeri çekilerek kademeli bir görünüm almıştır. Yapının saçak seviyesinde, dışarıdan belirgin olarak görülen geçiş öğelerinin ve kasnağın çevresi kalın taş silmelerle kuşatılmıştır. Kubbe, geniş ve üçgene yakın pandantifler içine oturmaktadır. Kasnağın içine dört yönde yuvarlak pencereler açılmıştır. Yapı iki sıra pencere dizisi ile aydınlanmaktadır. Alt pencereler içeriden düz söveli, dışarıdan sivri boşaltma kemerleri altında düz sövelidir. Sivri kemerli üst pencereler revzenli, içeriden renkli camlıdır. Mektebin kapısı mermer söveler içine alınmış basık kemerlidir. Üç adet gülçey-

Zenbilli Ali Efendi Sıbyan Mektebi

Sadat Hasanoğlu, 1994

le taçlanan basık kemerin üzerinde boş bir kitabe panosu yer almaktadır. İç mekân kapının karşısındaki ocak ve duvarlar içine derin nişler halinde açılmış raflarla oldukça mütevazıdır. Ocak beden duvarı içinden dışarıya taşkın biçimde yükselerek, tuğladan, kare kesitli, küçük ve sevimli bir bacayla son bulmaktadır. Yapıyı üç yönden kuşatan avlu duvarları, girişte ve caddeye bakan yönde ikişer pencereyle açılmaktadır. Mermer söveli avlu kapısı ve iki yanındaki pencereler boşaltma kemerleri altına alınmış, düz sövelidirler. Avlu kapısından mektebin kapısına uzanan küçük koridorun iki tarafı yükseltilmiştir. Sağ tarafta baninin de mezarının dahil olduğu küçük bir hazire sokağa bakar. İki sıra kirpi dişi saçak avlu duvarlarını kuşatmaktadır.

Bibi. Yüksel, *Bâyezid-Yavuz*, 430; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar* İst, 1979, s. 64.

TARKAN OKÇUOĞLU

ZERDECİZADE HÜSEYİN EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Silivrikapı'da, Veledi Karabaş Mahallesi'nde, Karagöz Tekkesi Sokağı ile Karabaş Çeşmesi Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır.

Söz konusu tekke, Sadullah Çavuş adında bir hayır sahibi tarafından, tespit edilemeyen bir tarihte inşa ettirilen ve yakınındaki *Karagöz Mehmed Paşa Çeşme-si'*nden dolayı "Karagöz Mescidi" olarak da anılan mescide, Halvetî-Cerrahî şeyhlerinden Zerdecizade Reisülkurra Şeyh Hüseyin Efendi'nin (ö. 1786) meşihat koyması sonucunda kurulmuştur. *Tabokatü'l-Cer-rahî'de*, Hüseyin Efendi'nin, Mora'nın Tri-poliça (Tripoli) şehrinde, İstanbul-Kara-gümrük'teki Nureddin Cerrahî Tekke-si'nin(->) altıncı postnişini Moravî Şeyh Yahya Efendi'nin (ö. 1770) oğlu ve halifesi olan, bu şehirde bir Cerrahî tekkesi inşa ettiren, aynı zamanda da Tripoliça müftüsü olan Zahirî Şeyh Abdülbaki Efendi'ye intisap ettiği belirtilmektedir. Aynı kaynakta Hüseyin Efendi'nin, intisabından sonra İstanbul'a geldiği, burada kıraat tahsilim tamamladıktan sonra mürşidi Abdülbaki Efendi'den hilafet aldığı ve tekrar İstanbul'a gelerek, imametini üstlendiği Karagöz Mescidi'ne meşihat koymak suretiyle burada irşat faaliyetine başladığı kaydedilmiştir. Tekkenin, Moravî Şeyh Yahya Efendi'nin Nureddin Cerrahî Tekkesi'ne postnişin olduğu tarihten (1760) sonra faaliyete geçtiği tahmin edilebilir. Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin onuncu postnişini Şeyh Abdurrahman Hilmî Efendi'nin (ö. 1800) kayınpederi olan Şeyh Hüseyin Efendi'nin kurmuş olduğu tekkeye bir ev vakfetmiş, vefatında cenaze namazı Sün-bül Efendi Tekkesi'nde(->) eda edilmiş, naaşı mescit-tevhidhanenin doğusuna, minarenin yanına defnedilmiştir.

Ayin günü bazı tekke listelerinde çarşamba, bazılarında da cumartesi olarak verilen tekke çeşitli adlarla (Karagöz, Sadullah Çavuş, Zerdecizade Hüseyin Efendi)

ZEUGMA

548

549

ZEYNEB HANEM KONAĞI

anılmaktadır. Şeyh Hüseyin Efendi'den sonra posta halifelerinden Şeyh Mehmed Salih Efendi (ö. 1823) geçmiş, aynı zamanda Nureddin Cerrahî Tekkesi postnişini A. Hilmî Efendi'nin damadı olan M. Salih Efendi'yi, Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı Şeyh Mahmud Efendi (ö. 1842), Şekerpere Mektebi'nin hocası Şeyh Seyyid İsmail Efendi (ö. 1845), Şehremini Mektebi'nin hocası Şeyh Hafız Mehmed İzzet Efendi (ö. 1858), geçen yüzyılın ileri gelen Cerrahî şeyhlerinden Kavaklı Şeyh Mehmed Şakir Efendi'nin (ö. 1849) halifesi Şeyh Seyyid Mehmed Said Efendi (ö. 1876), M. Said Efendi'nin oğlu Şeyh İsmail Hakkı Efendi (ö. 1911) ve Şeyh Hüsnü Efendi izlemiştir. Tekkenin, mescit-tevhidhane dışında kalan bölümleri tarihe karışmış, geçen yüzyılın ilk yarısında son şeklini aldığı anlaşılan bu yapı da

tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra harap düşmüş ve 1961'de çevre halkının yardımlarıyla yeni baştan inşa ettirilmiştir. *Encümen Arşivi* 'nde bulunan 1944 tarihli fotoğraflarda mescit-tev-hidhanenin kagir duvarlı bir harim ile ahşap duvarlarla kuşatılmış bir son cemaat yerinden meydana geldiği, her iki bölümün de alaturka kiremit kaplı bir kırma çatı altına alınmış olduğu görülmektedir. Moloz taş örgülü harim duvarlarında basık kemerli ve demir parmaklıklı pencereler, ha-rimin kuzeydoğu köşesinde, yıkılmış olan minarenin moloz taş örgülü, kare tabanlı kaidesi bulunmaktaydı. Kagir duvarlı ve beşik çatılı olarak inşa edilmiş bulunan bugünkü yapıda son cemaat yeri betonarmeyle yenilenmiş, harimin duvarlarına ikişer tane dikdörtgen açıklıklı pencere yerleştirilmiştir. Yapının mütevazı boyutlarıyla uyum sağlayan bodur minare, kesme küfeki taşı ile örülmüş, kare tabanlı bir kaideye oturmaktadır. Pabuç kısmını oluşturan örgülü, silindir biçimindeki gövde alt ve üst hizalarında birer simitle donatılmış, şerefenin altı testere dişi silmelerle dolgu-lanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 160; Çetin, *Tekkeler*, 586; Aynur, *Saliha Sultan*, 37, no. 151; *Âsitâne*, 5; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 48-49, no. 72; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 6, 12; *Ihsaiyat II*, 22; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 34; Vassaf, *Sefîne*, V, 274; Öz, *istanbul Camileri*, I, 82; *Fatih Camileri*, 141, 301; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, ist., 1994, s. 115.

M. BAHA TANMAN

ZEUGMA

Bugünkü Unkapanı bölgesinde bulunan bir yerin Bizans dönemindeki adı.

Kelime anlamı "bağlama ya da birleştirme yeri" demek olan Zeugma adı, büyük olasılıkla Konstantinopolis'le Galata arasında sefer yapan deniz taşıtlarının buradan hareket etmesi yüzünden verilmişti.

Zeugma, Unkapanı Kapısı'nın dışında bulunduğu tahmin edilen küçük bir iskele ile aynı şey olmalıdır. Fakat Bizans kaynakları bu ismin kökenini Ayios Stefa-nos'un röliklerinin Constantius döneminde (337-361) dini alayla şehre getirilmesinde ararlar. Fakat aynı adın 500'lerde yaşamış Anikia İuliana(->) ile ilgili söylencede de

geçtiği görülür. Buna göre İuliana'mn vücudu bir tekne ile burada karaya çıkarılmış ve katırların çektiği bir arabaya bindirilmişti.

Modern tarihçilerden C. Mango, Zeugma adına ilişkin yeni bir hipotez geliştirmiştir. Ona göre Zeugma, Marmara kıyısında bulunan ve daha sonradan dolarak Langa Bostanı adını alan eski körfezle beraber, eski dönemlerde, Konstantinopolis'in kurulu olduğu yarımada'yı bir kıstakla daraltarak daha müstakil hale getiren derin bir körfezin ardındaki birleşme şeridinin adıydı.

Anıtsal bir hala dekore edilen Zeug-ma'ya, 6-10. yy'lar arasında sıkça değinilmiş, fakat bu tarihten sonraki kaynaklarda rastlanmamıştır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine*, 441-442; G. Prinzing-P. Speck, "Fünf Lokalitäten in Konstantinopel", *Studien zur Frühgeschichte von Konstantinopel*, Münih, 1973, s. 186-187; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople*, (IVe-VIIe siècle), Paris, 1985, s. 17-18; A. Berger, *Untersuchungen zu den Pat-ria Konstantinupoleos*, Bonn, 1988, s. 486-487. ALBRECHT BERGER

ZEUKSİPPUS HAMAMI

Erken Bizans döneminde şehrin en büyük ve en zengin surette bezenmiş hamamı olan Zeuksippos Hamamı, Hippod-rom'a(->) komşu idi.

Roma döneminde Septimius Severus (hd 193-211) tarafından 195'ten sonra yaptırılan hamama esasında kurucusunun adı verilmişti. Fakat Tetrastoos adındaki meydanı süsleyen atlı bir heykelin kaidesinde Zeus Hippios'un adı yazılı olduğundan hamam bu adı almıştı. Başka bir söylentiye göre ise Zeus Hippios'a sunulmuş bir mabedin yanında olduğundan hamama Zeuksippos denilmişti.

I. Constantinus (hd 324-337) 330'da şehri genişleterek yeniden imarında, bu hamamı da restore ettirmiş ve içinin antik çağın ünlü heykelleri ile süslenmesine özen göstermişti. Mermerden, bronzdan veya pişmiş topraktan olan bu filozof, şair, hatip ve asker heykelleri o derecede canlı görünürlerdi ki yalnız ruhlarının eksik olduğu sanılırdı. Bunların arasında bilhassa Homeros'un heykeli dikkati çekerdi. Tebaili Kristoforos, *Anthologia Palatina* başlıklı antoloji derlemesinde günümüze kadar gelen bir şiirinde Zeuksippos Hamamı'nı süsleyen 75 heykeli anlatır.

Hamam, İmparator I. İustinianos'un ilk yıllarında, 532'de olan Nika Ayaklanması'nda(->) ıkan yangında zarar gördü, fakat durum düzeldikten sonra onarıldı. Bundan sonra kaynaklarda pek adı geçmez. Teodosios ve İustinianos kanunlarında gelirleri hamamın bakımına ayrılan ev ve dükkânların varlığı öğrenilir. Büyük Saray'ın esas girişi olan Halke (Khalke) Kapı-sı'na komşu olan Zeuksippos Hamamı, orta Bizans döneminde esas görevinden uzaklaştırılarak, Numera adı verilen saray hapishanesine dönmüş olmalıdır. Nitekim Bizanslı yazar Nikeforos Kallistos, Zeuksippos Hamamı'na sonra Numera denildiğini bildirir.

Zeuksippos Hamamı'ndan hiçbir kalın-

tı günümüze kadar gelmemiştir. Divanyolu Caddesi'nin başlangıcında bulunan bazı kalıntıların bu hamamın izleri olabileceği bir ara düşünölmüş, fakat Ayasofya'nın güneydoğusunda olan Halke Kapısı'na ve Büyük Saray'a bu kalıntıların uzaklığı düşünölerek bu tahminden vazgeçilmiştir. Sultan Ahmed Medresesi ve Türbesi'nin önünde

rastlanan kalıntılar da Zeuksippos Hamamı'na ait gibi görünür ise de bunlar da Halke Kapısı'na uzak düşmektedir.

Bibi. F. W. Unger, *Queüen derbyzantinischen Kunstgeschichte*, Viyana, 1878,1, s. 278-283; E. Mamboury, "Un nouvel element pour la to-pographie de l'antique Byzance", *Archâolo-gischer Anzeiger*, (1934), sütun 49-62; Janin, *Constantinople byzantine*, 167 (hapishane), 215-217, 404-405.

SEMAVİ EYİCE

ZEVKÎ KADIN ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde Fındıklı'da(->) Meclisi Mebusan Caddesi'nde Mimar Sinan Üniversitesi'nin(->) önündeki Zevkî Kadın Sıb-yan Mektebi'nin(->) ön cephesi üzerinde yer alır.

Kitabesinden III. Osman'ın (hd 1754-1757) üçüncü kadını Zevkî Kadın'ın 11Ö9/1755'te çeşmeyi yaptırdığı anlaşılmaktadır. Çeşme gerek üstündeki süslemeler, gerek monte edildiği almasıık duvarlı yapının tuğla işçiliğiyle dikkati çeker. Bilindiği gibi Taş Mektep olarak da isimlendirilen bu yapı Güzel Sanatlar Akademisi'nin heykel atölyesi, Anıtlar Yüksek Kurulu binası olarak hizmet verdikten sonra şimdi Mimar Sinan Üniversitesi Meslek Yüksekokulu tarafından kullanılmaktadır. İki basamakla inilen yapı yükseltilen yol kotunun altına düştüğünden çeşmenin teknesi ve dinlenme taşlarının kaideleri kaldırıma gömülü durumdadır.

Sıbyan mektebinin küfeki taşıyla ön cephesi kaplanmış, birinci katına monte edilmiş olan duvar çeşmesi beyaz mermerden yapılmıştır. Yatay ve dikey silmelerden oluşan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış çeşmenin ortasında profilasyonlu iki ayağı birbirine bağlayan, uçları "C" kıvrımla son bulan yuvarlak bir kemer gözü içine giydirilmiş, üç dilimli, kör bir kemer biçiminde aynataşı yer almaktadır.

Zevkî

Kadın

Çeşmesi,

Fındıklı

Ozan

Bilgiseren,

1994

Kilit taşı kengel yapraklarıyla taşınan bir kabara ile belirlenmiş profilasyonlu yuvarlak kemerin yan üçgen boşlukları ters oturtulmuş, "C" kıvrımlı bir dalın ucundan sarkan dörder boruçiçeği ile bezenmiştir. Kabaranın iki tarafı iki yönde aşağı doğru yönlendirilmiş bir yapraklı boruçiçeği arasına kemer kavsini bir taç gibi saran gül dalları

yerleştirilmiştir. Plastik özelliklerinin yamsıra hareket ögesiyle ilgi çeken gül dalları III. Osman döneminin üslubunu yansıtmaktadır.

Yuvarlak kemeri yukarıda geniş bir alınlık sınırlamaktadır. Burada yarım rozet-çiçeği ile başlayıp biten, 5x5=20 kartuş içinde kitabe görülmektedir. Celi sülüsle yazılmış, hattat Emin Efendi'nin kalemı olan kitabe kartuşlarının birbirine birer ro-zetçiçeği ile bağlandığı gözlenmektedir.

Aynataşının üzerinde en yukarıda defne dalları ile kuşatılmış ay-yıldız motifi bulunmaktadır. Onun altında bir örgü motifinden gelişen ve üstte birbirine bir midye formu ile bağlanan, iki "C" kıvrımlı yapraktan oluşan bir kabara içine gömülmüş musluk lülesi vardır. Musluk lülesi birer püskülle başlayıp biten iki sütunçe üzerine oturtulmuş, bir kabara ile taçlı, dilimli bir alınlık formuyla bezenmiştir. Aynataşının önünde dışa doğru taşan tekne yer almaktadır. İç kısımda iki yönde "C" kıvrımlı dönüşlerle aynataşına bağlanan dinlenme taşları ile sınırlanmış, ortada bir dille hareketlendirilmiş, "C" kıvrımlı teknenin içine dilimli bir kurna oturtulmuştur.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 114-115; H. Ö. Barışta, *İstanbul Çeşmeleri, Kabataş He-kimoğlu Ali Paşa Çeşmesi*, İst., 1993, s. 85, 90; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 840, 841.

H. ÖRGÜN BARIŞTA

ZEVKÎ KADIN SİBYAN MEKTEBİ

Beyoğlu İlçesi'nde Fındıklı'da(-0, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde ve Mimar Sinan Üniversitesi'nin(-0 bahçesinde bulunmaktadır.

Bina, III. Osman'ın (hd 1754-1757) zevcesi Zevkî Kadın'ın bir hayratı olup, 1169/1755'te yapılmıştır. 18. yy'da Osmanlı sanatına hâkim bir duruma geçen barok üslubun, sıbyan mekteplerinin mimarisi üzerindeki etki ve özelliklerini bu yapıda çok belirgin bir şekilde görmek mümkündür.

Mimari açıdan, geleneksel tarzdaki sıbyan mektepleri planından farklılıklar göstermeyen yapı, sadece iç mekanlardaki teyzini öğeler açısından değişikliğe uğramıştır.

Fevkani tarzda ve iki katlı olarak inşa edilen yapının duvarları, bir kesme taş ve üç sıra tuğla dizisi ile örülmüştür. Binanın esas giriş kapısı, bugün caddeye bakan kuzeydeki ön cephe'dir. İki kanatlı ve mermer söveli bu ahşap kapının üzerinde yuvarlak bir kemer ve onun içinde de bir aydınlık penceresi bulunur.

Kapının üzerinde bulunan 1169/1755 tarihli kitabe, mermerden yapılmış olup üç satır üzerine nefis bir celi sülüs yazıyla hakkedilmiştir. Binanın ön cephe-

Zevkî Kadın Sıbyan Mektebi, Fındıklı

sinde ikinci kata ait altlı üstlü dörder adet pencere vardır. Bunlardan alttakiler demir şebekeli, aydınlık penceresi olarak yapılan üsttekiler ise alçı şebekelidir. Pencereilerin üzerinde tuğladan yapılmış basık sivri kemerler vardır. Kemer boşluklarında ise yine tuğladan yapılmış rozetler yer almaktadır. Binanın ön cephesinde bulunan en önemli öge ise yapının banisi ile aynı adı taşıyan muhteşem barok çeşmedir (bak. Zevkî Kadın Çeşmesi). Binanın doğu yönündeki yan cephesinde altlı üstlü birer pencere yer alır. Batı yönündeki cephede ise ön cephedeki pencerelerle aynı özelliklere ve karaktere sahip, altlı üstlü dörder adet pencere vardır. Bu cephede bulunan, ahşaptan yapılmış tek kanatlı ve camlı kapı, günümüzde binaya giriş çıkışı sağlayan yegâne kapıdır. Binanın batı cephesindeki duvarında ve zemin katı seviyesinde demir şebekeli küçük bir pencere de vardır.

Gerek günümüzde kullanılan kapı, gerekse binanın esas giriş kapısı dar bir koridora açılır. Fevkani salonun bulunduğu esas mekâna dar bir mermer merdivenden çıkılır. İkinci katta da dar bir koridor ve aynalı tonozla örtülmüş bir derslik vardır. Derslik tabir edilen bu fevkani salonun iki mermer sütun ile ayrılan bir bölmesi bulunmaktadır. Bu odada yer alan barok kıvrımlarla biçimlendirilmiş davlumbazlı ocak oldukça ilgi çekicidir.

Yakın bir zamana kadar Anıtlar Yüksek Kurulu'na tahsis edilmiş olan yapı, günümüzde Mimar Sinan Üniversitesi Meslek Yüksekokulu'nun derslik ve idari birimleri olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Aksoy, *Sıbyan Mektepleri*; Y. Durbalı, "İstanbul Kütüphaneleri ve Sıbyan Mektepleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü, lisans mezuniyet tezi), 1963; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 840-841; G. Ercan, "İstanbul'daki Sıbyan Mektepleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Kürsüsü, lisans tezi), 1967; Ergin, *Maarij Tarihi*; T. Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleri ile İlgili Bir Vesika", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, II (1978), s. 59; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 114; Tuğlacı, *Balyan Ailesi*, 58-59; Yüngül, *Taksim Suyu*, 64; S. Eyice, "İstanbul (tarihi eserler)", *IA*, V/2, 1214/108.

HALUK KARGI

ZEYNEB HANIM KONAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Koska'da, bugünkü İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Fen fakülteleri binalarının yerinde bulunmaktaydı.

İstanbul'da Tanzimat döneminin ilk kagir konaklarından olan bu yapı 1280/1864' te Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1848) kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın (ö. 1876) eşi Zeyneb Kâmil Hanım (ö. 1882) tarafından yaptırılmıştır. Aynı arsada daha önce, kuruluşu 17. yy'm

sonlarına kadar inen, sonradan Mihrişah Valide Sul-tan'ın kethüdası Yusuf Ağa'ya (ö. 1807) intikal eden konağın yer aldığı bilinmektedir. Büyüklüğü, ihtişamı, mefruşatının zenginliği ve özellikle Abdülaziz dönemindeki (1861-1876) debdebeli yaşantısı ile ün yapan konak 1903-1909 arasında, İstanbul'un ilk Müslüman yetimhanesi ve sanat okulu olan Darü'l-Hayr-ı Âli(-0 olarak kullanılmış, 1909'dan itibaren Darülfü-nun'a(-t) tahsis edilmiştir. Başlangıçta tıbbiye ve hukuk şubeleri dışında kalan ulum-ı edebiye, ulum-ı şer'îye ve fen şubelerini (edebiyat, ilahiyat ve fen fakültelerini) bünyesinde toplayan konak 1922'de E. Hakkı Ayverdi'nin(->) denetiminde bir onarım geçirmiş ve 28 Şubat 1942'de vuku bulan yangınla tarihe karışmıştır. Günümüzde Zeyneb Hanım Konağı'ndan geriye kalan yegâne mimari öge Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan kitabedir. Konağın Beyazıt yönüne (doğuya) bakan giriş cephesinin eksenindeki kavisli alınlıkta yer aldığı bilinen kitabe, beyzi bir mermer levha üzerine hattat Vahdetî Efendi' nin(->) sülüs istifîyle yazılmış bir ayeti içermekte ve 1280/1864 tarihini taşımaktadır.

Zeyneb Hanım Konağı kuzey-güney doğrultusunda gelişen, üç katlı, büyük boyutlu bir binaydı. Ampir ve neoröne-sans üsluplarının egemen olduğu, kusursuz bir simetrinin gözlendiği anıtsal cepheleri, kademeli olarak ileri ve geri çekilmek suretiyle hareketlendirilmiştir. Kat aralarında ve saçak hizasında yer alan silmelerin yatay dilimlere ayırdığı cephelerde, çıkıntıların köşeleri pilastrlar ile belirtilmiş, zemin kattaki pilastrlar bilezikli ve Toskan başlıklı, birinci kattakiler İyon başlıklı, ikinci kattakiler ise Korint başlıklı olarak tasarlanmıştır. Dış görünümde tekdüzeliğe yer vermemek amacıyla pencerelerde de farklı biçimler ve ayrıntılar kullanılmıştır. Zemin katta, madeni şebekelerle donatılmış olan pencereler yuvarlak kemerlidir. Birinci ve ikinci katlardaki pencerelerin büyük çoğunluğu dikdörtgen açıklıklı olup bunlardan bazıları İyon başlıklı gömme sütunlara oturan yuvarlak hafifletme kemerleriyle taçlandırılmış, ba-

550

ZEYNEB SULTAN CAMÜ

zıları da köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen silmelerle çerçevelenmiştir. Birtakım pencerelerin ise basık veya yuvarlak kemerli olarak tasarlandığı dikkati çekmektedir. Giriş (doğu) cephesinin ekseninde ileri doğru çıkan ve basık kemer biçiminde bir alınlıkla taçlandırılmış bulunan kesimde, cephelere egemen olan yalın ifade belirli ölçüde yerini bezemeci bir tutuma terk eder. Bu kesimde, alınlık ile pencerelerin üzerindeki hafifletme kemerlerinin aynaları kıvrımlı dal kabartmaları ile doldurulmuş, alınlıktaki bezemenin ortasına beyzi inşa kitabesi yerleştirilmiştir. Konağın harem ve selamlık girişleri bu cephenin eksenine göre simetrik olarak yanlara kaydırılmış ve eyvan

niteliğindeki girintilerin arkasına alınmıştır. Söz konusu girintilerin açıklıkları Toskan başlıklı ikişer sütunla geçilmektedir.

Geç dönem Osmanlı sivil mimari eserlerinin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, Zeyneb Hanım Konağı'nda da cephe düzenlemesinde gözlenen Batılı nitelik, iç tasarımda yerini geleneksel şemalardan türetilmiş çözümlere terk etmektedir. Nitekim konak, orta ve iç sofalı plan tiplerinin eklenmesi sonucunda ortaya çıkan, oldukça karmaşık ve kullanışsız bir plan düzeni arz eder. Tanzimat öncesi Osmanlı sivil mimarisinden farklı olarak cephelere yansımayan bu düzen, dikdörtgen planlı harem ve selamlık sofaları ile bunları kuşatan, farklı boyutlarda, dikdörtgen planlı mekânlardan meydana gelmektedir. Katlar arasındaki bağlantıyı sağlayan üç kollu merdivenler, sınırında ikişer sütunun sıralandığı eyvanlarla bu sofalara bağlanmakta ve konağın merkezindeki küçük avludan (aydınlıktan) ışık almaktadır. Hamam bölümü ile birtakım servis birimleri konağın arka (batı) cephesine yerleştirilmiştir.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri*, 196-197; C. Orhon-lu, "Edebiyat Fakültesinin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901-1933) Hakkında Bazı Düşünceler", *Cumhuriyet'in SO. Yılına Armağan*, İst., 1973, s. 58-70; Eldem, *İstanbul Anılan*, 180-181; O. Aslanapa, "İstanbul Darülfünun ve Üniversite Binaları Tarihçesi", *İstanbul Üniversitesi*, I, İst., 1983, s. 41-44.

M. BAHA TANMAN

Sebah &
Joaillier'in bir
fotoğrafında
Zeyneb Hanım
Konağı'nın
girişi.
Oktay Aslanapa
arşivi

ZEYNEB SULTAN CAMÜ VE SİBYAN MEKTEBİ

Eminönü İlçesi'nde, Alemdar Caddesi üzerinde, Gülhane Parkı'nın karşısında yer almaktadır.

Yapı III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kızı Zeyneb Sultan (ö. 1774) tarafından yaptırılmıştır. Doğum tarihi belli olmayan Zeyneb Sultan 1778'de "Sinek" ve "Küçük" la-kaplarıyla anılan Mustafa Paşa ile evlenmiş, nişancılık ve kaptan-ı deryalık yapan Mustafa Paşa'nın 1764'te ölümünün ardından ise 1765'te eski kaptan-ı deryalardan Melek Mehmed Paşa ile evlenmiştir. Zeyneb Sultan'in mezarı bugün caminin

bahçesindeki hazirededir. Mustafa Paşa'nın kemikleri de daha sonra caminin bahçesine getirilip gömülmüştür.

Cami: Zeyneb Sultan Camii 1769'da devrin hassa başmimarı Mehmed Tahir Ağa(->) tarafından inşa edilmiştir.

Zeyneb Sultan, cami ile birlikte bir sıb-yan mektebi, sebil ve türbe yaptırmıştır. Ancak sebil ve türbe günümüze kadar gelememiştir. 1288/1871'de atlı tramvayın yapılması üzerine yol geçmesi nedeniyle sebil yıktırılmıştır. Daha sonra bu sebilin yerine, Eminönü-Sirkeci arasında 1780 tarihli I. Abdülhamid Külliyesi(->) içinde bulunan yine mimar Mehmed Tahir Ağa'nın eseri olan sebil (1171/1777) ve çeşme grubu taşınmıştır. Türk baroğunun güzel örneklerinden olan sebil ve çeşme yapısı caminin kuzey köşesinde yer almaktadırlar. Bugün bu sebil büfe olarak kullanılmaktadır. Türbe yapısı da Hikmet Ülgen'in 7s-tanbul Camileri adlı kitabında belirttiğine göre caddenin genişletilmesi sırasında yıkılmıştır. Zeyneb Sultan'ın kemikleri bir sandukaya konularak mahzene gömülmüş, sonraları da caminin naziresine nakledilmiştir.

Zeyneb Sultan Camii sıbyan mektebi, bir medrese, meşruta evleri ve hazirenin de bulunduğu bir avlunun içinde yer almaktadır. Avlunun kuzeydoğudan ve güneybatıdan iki girişi vardır. Doğuda sebil ve çeşme grubuna ait kapının hemen yanındaki girişin üzerinde bulunan yeni kitabede Türkçe olarak yapının adı ve tarihi ile

birlikte besmele bulunmaktadır. Avluya girişin hemen sağında tuvaletler, solunda ise serpuşları kırılmış iki lahit bulunmaktadır. Avluya girişin tam karşısında bulunan dokuz basamaklı merdivenleri çıkınca ayet kitabeli bir giriş kapısı ile karşılaşılır ki bu kapı, caminin önünde yer alan dikdörtgen iç avlunun doğu girişidir. Karşı simetrisinde batı girişi vardır. Bu giriş kapısının üzerindeki kitabe yeri ise boştur. Her iki kapının solunda sivri kemerli dikdörtgen birer pencere bulunmaktadır.

İç avludan dört porfir sütunlu, sivri kemerli beş açıklığa sahip son cemaat yerine geçilir. Ortada bir kubbe, yanlarda aynalı tonozların örttüğü cemaat yerinde, cümle kapısının her iki yanında mihrap nişi, nişlerin yanında ise birer dikdörtgen pencere vardır. Bugün sütunların arası alüminyum camekânla kapalıdır. Son cemaat yerinden ana mekâna (camiye) geçişi sağlayan cümle kapısının üzerinde mermer yapım kitabeli yer almaktadır. Bu kitabenin üstünde dilimli soğan şeklinde ve üstü alemli bir kemer süslemesi bulunmaktadır ki bu III. Ahmed dönemi mimarisinde sık sık karşılaşılan bir örnektir.

Barok dönem yapılarından olan Zeyneb Sultan Camii tek kubbeli, kare planlı, bir son cemaat yeri ve bir iç avluya sahip, sade bir yapıdır. Caminin ana mekânı karedir, ancak güney duvarında mihrabı içine alan dikdörtgen planlı bir bölüm dışa çıkıntı yapmaktadır. Kare mekânı örten kubbe

(çapı 12,20 m) ufak mukarnas konsollarla desteklenmiş sade tromplar üzerinde yükselen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Kubbe yükü duvarlara, dört köşe trom-bu sayesinde geçmektedir.

Cümle kapısından ana mekâna girişin hemen üstünde altı ince mermer sütunun taşıdığı ahşap kadınlar mahfili ile sol üst-

ttm

Zeyneb Sultan Camii'nin planı. *Betül Bakır*

te hünkâr mahfili bulunmaktadır. Üst kata, giriş kapısının iki yanında yer alan merdivenlerle çıkılmaktadır. Üstte alttaki pencerelerin üstüne isabet edecek yerlerde iki dolap nişi bulunmaktadır. Genellikle camilerde hünkâr mahfillerinin güney duvarında mihrabın sağında ya da solunda yer aldığı düşünülür ise, bu yapıda kuzeydoğu köşesinde oluşu dikkat çekicidir.

Yapının dört cephesinde de altta söve-leri küfeki taşından olan dikdörtgen, demir şebekeli sade pencereler, bunların üstünde üzerleri sivri kemerli filgözü dışlıklı alçı pencereler, üçüncü sırada ise yine alçı şebekeli ancak yuvarlak pencereler bulunmaktadır. Bunlar biraz daha yukarıda köşe tromplarının içlerinde de yer almaktadırlar. Kubbe kasnağında ise on altı yuvarlak filgözü dışlıklı alçı pencere bulunmaktadır. Tüm bu pencere açıklıkları iç mekânı aydınlatmaktadır. Caminin mihrabı kırmızı mermerdendir. Mihrabın iki yanında kırmızı porfirden iki sülünce vardır. Mihrabın üstündeki kitabede ise bir ayet yer almaktadır.

Yapının mihberi ahşap olup on üç basamaklıdır. Kapı, iki barok başlıklı sütuna yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Minberin ve hünkâr mahfilinin caminin inşasından daha geç bir tarihe, muhtemelen 18. yy'ın sonu, 19. yy'm başına ait oldukları süsleme özelliklerinden anlaşılmaktadır. Diğer barok camilerden bazılarında olduğu gibi burada da inşa malzemesi olarak taş ve tuğla bir arada kullanılmış, muntazam kesme küfeki taş dizileri arasına iki sıra tuğla olmak üzere duvarlar örülmüştür.

Mimar Mehmed Tahir Ağa, Zeyneb Sultan Camii'nden altı sene önce (1177/1763) inşa ettiği Laleli Camii'nde barok üslubun tüm özelliklerini kullanmasına karşın bu yapıda barok ve klasik üslubu bir arada kullanmıştır.

Barok üslup, tuğladan olan üzeri kurşun kaplı kubbenin dalgalı saçağından son cemaat yerinin sütun başlıklarında, yuvarlak kemerli kasnak pencereleri ile dış duvarlardaki kavislerde hissedilir. Özellikle alt pencerelerde klasik üslup görülür. Ayrıca son cemaat yerinde kullanılan sivri kemerler barok üsluptan tamamen uzak olup, klasik üslubun özelliğidir.

Minare yapının batısında bulunur ve tek şerefelidir. Kürsüsü ile pabucu kesme taştandır. Minarenin tuğla gövdesi inşa edilirken taş merdivenler dışarıdan görülebilecek şekilde bırakılmışlar ve böylece tuğla örgü arasında beyaz renkleri ile hele-zoni bir şekilde belirmeleri minareye orijinal bir görüntü kazandırmıştır. Minarenin ince oluşu ve külahının diğer barok camilerden farklı olarak klasik üslupta oluşu dikkat çekicidir. Minarenin şerefesinde yer alan kıvrık dallı bitkisel bezemeye sahip demir korkuluğun, tamamen barok üslupta olması bir başka dikkat çekici noktadır.

Zeyneb Sultan Camii'nin içinde kalem işi bezemelerle zengin bir süsleme elde edilmiştir. Kalem işleri son cemaat yeri ile birlikte caminin her yerinde bulunmaktadır. Kalem işi süslemelerde rumî, palmet,

Zeyneb Sultan Camii'nin güneybatıdan
görünüşü.

Tahsin Aydoğmuş, 1994

lotus gibi tamamen klasik motiflerin yanında, kıvrık dallar, kartuşlar, "C" biçimindeki barok kıvrımlar da kullanılmıştır.

Şadırvanı olmayan caminin abdest muslukları yapının doğu cephesine bitişmiş ve üzeri bir sundurma ile örtülmüştür. Alt katında bir bodruma sahip olan caminin bodrum girişleri bu sundurmalı alanın hemen yanından sağlanmıştır. Yedi basamaklı bir merdivenden inilerek ulaşılan bodrum bugün ibadet için kullanılmaktadır.

Uzun bir süre harap durumda olan Zeyneb Sultan Camii ilk kez 1917'de bir onarım geçirmiştir. Daha sonra 1958'de Vakıflar idaresi, 1983'te de cemaat tarafından onarılmış olan yapının kalem işleri ise 1988'de onarım görmüştür.

Sıbyan Mektebi: Caminin batısında 1967' de yenilenmiş olan meşruta evleri, evlerin hemen yamda bir harabe görünümünde olan Alemdar Mustafa Paşa Medresesi (bugün içinde iki-üç aile barınmaktadır) bulunmaktadır. Medresenin bitişiğinde ise bugün Türkiye Anıtlar Derneği tarafından kullanılmakta olan sıbyan mektebi yer almaktadır. Sıbyan mektebinin önünde, caminin güneyinde ise hazire bulunmaktadır ki, burada 18-19. yy dönem özelliklerine sahip lahitlerin olduğu görülmektedir. 1970'te çıkan yangında medrese ve sıbyan mektebi yanmış, 1983'te Vakıflar idaresi tarafından yapılan onarımda cadde üzerindeki avlu duvarı içeriye alınmıştır.

Mektep 1988'de Vakıflar idaresi tarafından Türkiye Anıtlar Derneği'ne tahsis edilmiştir. 1988'den önce yapıda bir aile barınmaktadır. Daha önceleri ise Zeyneb Sultan İlkokulu'nun bir dershanesi olarak kullanılmıştır, iki katlı (fevkani) olan yapının üst katına medrese ile mektep arasında bulunan merdivenlerle çıkılmaktadır.

Sıbyan mektebinin önünde yer alan barok üsluba sahip olan üç sütunlu, yuvarlak

551 ZEYNEP KÂMİL HASTANESİ

kemerli revak bölümü alüminyum doğrama ile kapatılarak dikdörtgen bir mekân elde edilmiştir. Buradan kare plan şemasına sahip olan dershaneye geçilmektedir. Yapı, alçı şebekeli, filgözü dışlıklı pencerelerden kapılara ve tavana kadar tamamen -orijinali örnek alınarak- yenilenmiştir.

Derneğin bugün depo olarak kullandığı alt kat ise 1983'teki onarımlar sırasında avlu duvarının cadde üzerinden içeriye alınması sırasında çıkan toprakların buraya boşaltılması ile 1988'e kadar toprakla doluymuş. Dernek tarafından, alt kat toprakları boşaltılırken pek çok kırık lahit parçaları, mezar taşları, serpuşlar çıkarılmıştır. Bugün bunlar cami ile medrese arasındaki alanda üst üste yığılmış durumdadırlar.

Sibyan mektebi ile medrese arasında yer alan avlunun tekne tonozlu, yuvarlak kemerli, güneybatı kapısının üzerindeki mermer levhada ayet kitabesi bulunmaktadır. Ayrıca aynı hizada meşruta evleri ile medrese arasında sonradan ihtiyaçtan açıldığı anlaşılan ufak bir kapı vardır.

Bibi. Uluçay, *Padişahların Kadınları*, 86-87; M. Erdoğan, "Mehmet Tahir Ağa, Hayatı ve Mesleki Faaliyetleri", *TD*, 10 (1954), 158-180; H. Ülgen, *İstanbul Camileri*, İst., 1966, s. 112; O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, İst., 1984, s. 270; ay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İst., 1986, s. 405; Öz, *İstanbul Camileri*, I; Kuban, *Barok*, 31-32; K. Altan, "Klasik Tarzından Sonraki Mimari Eserlerimiz", *Arkitekt*, 1938, s. 238-240; *Eminönü Camileri*, 221-222.

GÜLBİN GÜLTEKİN

ZEYNEP KÂMİL HASTANESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Nuhkuyusu Cadde-si'ndedir.

Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızı ve Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın (1808-1876) eşi olan Zeynep Hanım (1825-1882) tarafından eşinin de destekleriyle yaptırılmıştır. 1860'ta inşasına başlanan hastane 2 senede tamamlanmış ve 1862'de hizmete girmiştir. Zeynep Hanım ile Kâmil Paşa, hastanenin idaresi için vakfiye bırakmadıklarından vârislerinden Said Halim Paşa ile Abbas Halim Paşa sonraları hastane masrafı olarak, Osmanlı maliyesine bir miktar yardımda bulunmuşlardır.

Bahçe içindeki ilk yapının dış kapısından girilince sol tarafta kapıcı ve bahçıvan odaları, sağ tarafta karantina dairesiyle çiçeklik, limonluk ve ilerisinde de Zeynep Hanım ile Kâmil Paşa'nın türbesi yer almaktaydı.

Eldeki en eski verilere göre 1895'te hastaneye başvuran 162 hastanın 3ö'sü vefat etmiş, 126'sı şifa bulmuştur. Ertesi sene Cemil Paşa'nın (Topuzlu) idaresine geçince, 193 hastanın 25'i vefat etmiş, 168'i şifa bulmuştur. 1897'nin ilk 9 ayında, önemli ameliyat yapılan 72 kişiden sadece 5'i vefat etmiştir. Yatan hastalar dışında alt kattaki muayenehaneye her

gün başvuran 20'den fazla hasta, Cemil Paşa ve muavinleri tarafından muayene edilerek ilaçları hastane eczanesinden verilmekteydi.

Devamlı bir bakım yapılamadığından bina zamanla harap olmuştu. Said Halim Paşa, Cemil Paşa'dan hastanenin yeniden

ZEYNÎLİK

552

553

ZEYREK

düzenlenmesini rica ederek gerekli tahsisatı vermiştir. 1896'da müdürlük görevini üstlenen Cemil Paşa, hastaneyi modernize ederek kalorifer tesisatı döşetmiş, mükemmel bir ameliyathane yaptırmış ve Vi-yana'dan 9 hemşire getirterek burada ücretli hasta muayenesi ve ameliyatlar yapmıştır.

1899'da hastane bodrumdan başka iki katlıydı. Alt katın bir kısmı kalorifer ile ısıtılıp havagazıyla aydınlatılıyordu. Burada hekim odaları ile memurların daireleri, eczane, muayenehane ve gerektiğinde erkek hastaların ameliyat ve tedavilerine mahsus odalar vardı. Üst kat özellikle kadın hastalara ayrılmıştı. Sağ tarafta bulaşıcı hastalıklar koğuşu ve odaları, sol *tarafta*. ise yeniden inşa edilen ameliyat salonu ile cerrahi koğuş ve odaları yer almaktaydı. Hastanede, 6'şar yataklı 6 koğuş ve 2'şer yataklı 8 özel oda olmak üzere toplam 52 yatak vardı. Bu sayı ihtiyaç durumunda 100 yatağa çıkarılabiliyordu. Ameliyat salonu hastanenin üst katında yer almaktaydı. Ameliyathanenin yanındaki odada, aletlerin sterilize edilmesi için 3 adet mükemmel etüv ile hastalara anestezi uygulanan bir yatak bulunmaktaydı. Üst katta bir de pansuman odası ile hasta yemekhanesi yer almaktaydı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Cemil Paşa'nın ayrılması ve Said Halim Paşa'nın da tahsisatı kesmesi üzerine metruk bir halde kalan hastane bir süre asker işgalinde kaldıktan sonra Haydarpaşa Askeri Hastanesi emrine verilmiş, daha sonra da Tıp Fakültesi'nin ücretli akliye ve asabiye kliniği olarak kullanılmıştır. 1920'de burada İstanbul Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi açılmış ve Şişli'deki Fransız Lape Hastanesi'nin(->) hekim ve memurları burada görevlendirilmiştir. Başhekimliğine Mazhar Osman Usman(->) getirilmiş, istifası üzerine bu görevi Hayrullah Diker(->) üstlenmiştir. Bu dönem de uzun sürmemiş ve bina yemden metruk kalmıştır.

Hastane binası 1932'de Ebe Leyli Talebe Yurdu olmuş, 1933'te belediyenin emrine verilince, dahiliye ve hariciye servislerini içeren 40 yataklı bir hastane haline getirilerek hizmete girmiştir. 2 sene bu şekilde çalıştıktan sonra, Haziran 1935'ten iti-

Zeynep

Kâmil

Hastanesi

Sadat Hasanoğlu, 1994

baren doğumevi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Haydarpaşa'daki tıp fakültesi ve klinikleri istanbul'a nakledildiğinde, Üsküdar ve çevresinde başka hastane bulunmadığı için, doğumevi olmasına rağmen o yıl dahiliye ve hariciye hastalarını da kabul etmiştir. 1936'da Haydarpaşa Numune Hastanesi'nin(->) açılması üzerine sadece doğum ve kadın hastalıklarına ait vakalar kabul etmeye başlamıştır.

Hastanenin yatak sayısı, 1938'de 50'ye, 1948'de 60'a yükselmişti. 1952'de başhekimliğe getirilen Dr. Fahri Atabey'in çabaları sonucu eklenen yeni pavyonlarla yatak sayısı 1952'de 110'a, 1953'te 125'e, 1956'da 300'e çıkmıştır. Günümüzde Sağlık Bakanlığı'na bağlı kadın ve çocuk hastalıkları ile doğum alanında uzmanlaşmış 650 yataklı bir özel dal hastanesidir. Burada dünyaya gelen çocukların göbeğinin, erkekse, Kâmil, kız ise Zeynep adı verilerek kesilmesi gelenek halini almıştır.

Bibi. "Üsküdar'da Zeynep-Kâmil Hastahane-si", *Nevsâl-i Afîyet*, İst., 1315, s. 107-111; *Cum-huriyet'in 15. Senesi Şerefine Bakırköy ü'nde İlk On Sene*, İst., 1938, s. 15; *Zeyneb-Kâmil Hastanesi 1860-1954*, İst., (1954); "Zeynep-Kâmil Hastanesi'nin Kısa Tarihçesi, Halihazır Durumu ve inkişaf Programı", *istanbul Ta-bib Odası Dergisi*, c. I, S. 2 (1959), s. 51; *Zeynep-Kâmil Hastanesi 1860-1960*, İst., 1960. NURAN YILDIRIM

ZEYNİLİK

Silsilesi Sühreverdîliğe bağlanan Zeynîlik, Tebrizli Şeyh Zeyneddin Ebubekir Hafi (ö. 1435) tarafından kurulmuştur. Zeynî-liğin Anadolu'ya intikali, Şeyh Zeyneddin Hafi'nin halifelerinden Şeyh Abdüllatif TCüdsî'nin (ö. 1452) 1448'de Bursa'ya yerleşmesi, bir yıl sonra da burada kendisi için bir cami-tekke tesis edilmesiyle gerçekleşmiştir.

Zeynîliğin istanbul'daki ilk faaliyet merkezleri Şeyh Vefa Külliyesi(->) ile Âşık Paşa Külliyesi'nin(-0 bünyesindeki tekkelerdir. Bulunduğu semte adını vermiş olan Şeyh Vefa Külliyesi, II. Mehmed (Fatih) tarafından, 831/1476'da, Şeyh Abdüllatif Kudsi'nin halifelerinden, "Şeyh Vefa" olarak tanınan Musliheddin Mustafa Efendi (ö. 1490) adına bir cami-tekke ile yanında bir çifte hamam inşa ettirilmesiyle ku-

rulmuş, daha sonra oğlu II. Bayezid (hd 1481-1512) bunlara medrese, derviş hücreleri, imaret ve kütüphane gibi bölümler ekletmek suretiyle tam teşekküllü bir tarikat külliyesi meydana getirmiştir. Kumlusunu izleyen yüzyıllarda vakıf gelirleri ek vakfiyelerle takviye edilen, binaları da çeşitli onarımlar geçiren Şeyh Vefa Külliyesi'nin

bünyesindeki tekke, faaliyetlerini ancak 18. yy'ın sonlarına kadar sürdürebilmiştir. Tekkenin postuna geçen şeyhlerin de tam bir dökümü tespit edilememekte, ancak Şeyh Vefa'nın türbesinde, halifelerinden Şeyh Ali Efendi (ö. 1504) ile Şeyh Davud-i Vefayî'nin sandukaları bulunmaktadır.

Fatih-Haydar'daki Âşık Paşa Külliyesi, Şeyh Vefa Külliyesi ile aşağı yukarı aynı yıllarda (1464-1479 arasında) Eski Saray'ın ağalarından Abdullah oğlu Hüseyin Ağa'mn, "Derviş Ahmed Aşıkî" ya da "Aşık-paşazade" olarak tanınan Şeyh Ahmed Efendi (ö. 1484'ten kısa süre sonra) adına bir mescit inşa ettirmesi sonucunda tesis edilmiştir. Kırşehir'deki türbesinde gömülü, ünlü sufi ve şair Âşık Paşa'nın (ö. 1333) torunu ve Şeyh Abdülatif Kudsî'nin diğer bir halifesi olan Âşıkpaşazade, döneminin ileri gelen sufilerindenve tarihçilerindendir.

Tevârih-i Âl-i Osman adlı ünlü eserin müellifi olan Âşıkpaşazade'nin damadı ve halifesi olan Seyyid Velayet Efendi de doğr neminin önemli sufilerindendir. Külliyenin \ bünyesinde yer alan ve vakfiyesi 928/1521' , de Seyyid Velayet Efendi'nin adına (Haz-ret-i Emîr Şeyh Seyyid Velayet bin Şeydi Ahmed) tescil edilmiş bulunan zaviyenin (tekkenin) 15. yy'ın sonlarında faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda çeşitli adlarla (Aşık Paşa, Emîrlar, Seyyid Velayet) anılan tekkenin ek vakfiyeleri arasında II. Bayezid'in kızlarından "Sufi Sultan Hatun" olarak anılan Fatma Sultan'm 997/1501 tarihli vakfiyesi zenginliği ile dikkati çekmektedir. Söz konusu vakfiyede "Seyyid Velayet Hankahı" olarak anılan tekkede, kumların ve zâkirlerin, perşembeyi cumaya bağlayan gecelerde adı geçen şeyhin huzurunda toplanarak "teşbih ve tehlil etmeleri", Hz Muham-med'e salat getirmeleri şart koşulmuştur. Başlangıçta cuma geceleri icra edilen haftalık ayinlerin daha sonra cumartesi gününe alındığı tespit edilmektedir. Seyyid Velayet Efendi'den sonra tekkenin postuna oğullarından Şeyh Mehmed Efendi (ö. 1535) ile damadı ve halifesi olan Gazalî-zade Şeyh Abdullah Efendi (ö. 1570) geçmiş, bu tarihten sonra bir müddet daha Seyyid Velayet Efendi'nin neslinden gelen- İerin tasarrufunda kalan tekke muhtemelen bu arada Zeynîliğe bağlı olarak faaliye_tini sürdürmüştür.--Ancak tekkenin 18. yy'dan itibaren başka tarikatlara intikal ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* "Seyyid Velayet Hazretleri Tekkesi'nin" Halvetîliğe bağlı olduğu, ayrıca ortadan kalkarak yerinin "arsa" haline geldiği belirtilmiş, bu tarihten sonra ihya edildiği anlaşılan tekke, 1301/1885-86'da Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı istatistik cetvelinde bu sefer Nakşibendî olarak gösterilmektedir.

Mürşitleri Şeyh Abdülatif Kudsî gibi Şeyh Vefa ile Âşıkpaşazade de, hükümdarlar dahil herkesten hürmet gören, nüfuzlu ve vekarlı sufiler olarak tarihe geçmişlerdir. Özellikle, Osmanlı kaynaklarında "Ebü'l-Vefa Musliheddin Mustafa bin Ahmed el-Konevî" olarak anılan Şeyh

Vefa, din ilimlerinde ve tasavvufta "müctehid" derecesine varmış büyük bir şahsiyettir. Tekkesi tasavvuf, fıkıh, astronomi ve edebiyat alanlarında İstanbul'un en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olmuş, Sinan Paşa, Tokatlı Molla Lutfi, Bursalı Ho-cazade, Balıkesirli Zatî ve Zenbilli Ali Efendi gibi dönemin en ünlü bilginleri Şeyh Vefa'ya intisap edenler arasında yer almışlardır.

Şeyh Vefa başta olmak üzere, Âşıkpaşazade'nin, Seyyid Velayet'in ve çevrelerindeki sufilerin çağdaşları olan bilginleri olumlu yönde etkileyerek tasavvufa yaklaştırdıkları gözlenmektedir. Sonuçta daha ziyade tahsilli çevrelerde revaç bulduğu "anlaşılan Zeynîlik belki de biraz bu yüzden -İstanbul'da yaygın ve uzun ömürlü bir tarikat olamamış, diğer taraftan bu tarikatın ~ Anadolu'daki ilk faaliyet merkezi olan Bur--sa Zeynîler Tekkesi de 1760'larda Halve-- tîliğe, 1840'larda da Kadirîliğe bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Bu arada Hal-vetîliğın İstanbul'daki ilk temsilcisi sayılan Şeyh Cemaleddin Halvetî(->), her ne kadar önceleri Zeynî şeyhlerinden Kastamonulu Seyyid Abdullah Efendi'ye (ö. 1488) intisap etmiş ise de İstanbul'da bir Halvetî şeyhi olarak faaliyet göstermiştir, ÖMER TUĞRUL İNANÇER-M. BAHA TANMAN **Zikir Usulü ve Musiki** Zeynîlik, Horasan tasavvuf ekolüne bağlı olduğundan devrani zikir tarzını benimsemiştir. Zeynî zikir ayini Halvetî ayinine çok benzer. İstanbul'daki ilk Zeynî şeyhi olan Şeyh Vefa, tasavvuf yolundaki içtihadı ile "Vefa devri" denen zikir usulünü (bak. Cerrahîlik) ve "Vefaiyye evradını" tertip etmiş, ayrıca söz konusu evradı bizzat bestelemiştir. Ayrıca bazı dindışı (ladini) musiki eserleri bestelediği hakkında kuvvetli rivayetler varsa da, bu eserler ne yazık ki günümüze ulaşabilmiş değildir. Diğer taraftan Şeyh Vefa'nın, cuma namazlarında, makam yaparak musiki ile okuduğu cuma hutbeleri, sesinin güzelliği ve te-sirliliği yanında, musikideki bilgisini ve icra ustalığını da ortaya koyuyordu. İstanbul'un tasavvuf hayatında ikinci bir Mevla-na ve İbn-i Arabî olarak kabul edilen Şeyh Vefa'nın türbesi şehrin önemli ziyaretgâh-larından birisi olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir.

İstanbul'da başkaca bir Zeynî musikişinas bilinmemektedir. Ancak Şeyh Vefa Hazretleri'nin türbedarlığını yapan ve adı geçen türbenin yanında gömülü olan Osman Efendi (ö. 1889) son devrin çok önemli bir zâkirbaşı idi. Bütün tarikat ayinlerini çok iyi bilir ve ustaca idare ederdi. Repertuarı en geniş zâkirbaşı olarak tanınan Türbedar Osman Efendi'nin özellikle bilmediği şüul yok gibiydi. İstan-

bul'un birçok zâkiri ve kıyam zikri idare eden kıyam reisi onun yetiştirdiği kişilerdir.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

ZEYREK

Fatih İlçesi'nde, şehrin dördüncü tepesi üzerinde ve eteklerinde yer alan semt. Bizans döneminde bu tepenin üstünde inşa edilen Havariyun Kilisesi(->) ve

Osmanlı döneminde bu kilisenin yerine yaptırılan Fatih Külliyesi(->) gibi anıtlar, bölgeye tarih içinde verilen önemin kanıtlarıdır.

Zeyrek, Atatürk Bulvarı(->) ve Haliç'ten başlayıp yükselen yamaçta, Atatürk Bulvarı tarafından yer yer 15 m'ye ulaşan yüksek istinat duvarları ile Bizans döneminden bugüne kadar yapılmış çeşitli teraslamalar ve setler üzerine yerleşmiştir. Bölgeye özgün karakterini veren mimari dokunun ve yol strüktürünün oluşumunda to-pografik özelliklerin ve eğimin belirleyici etkileri olmuştur. Eğime ve topografyaya bağlı olarak, yollar eğim çizgilerine paralel olarak veya setler arası bağlantıyı kuran dik yokuşlar biçiminde oluşmuştur.

Zeyrek, adını büyük olasılıkla II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından burada kurulan medresenin başmüderrisi Molla Zeyrek'ten almıştır. İstanbul'u fethettikten sonra önde gelen 8 kiliseyi cami ve medreseye çeviren II. Mehmed, Unkapa-nı ile Saraçhane arasında, bugünkü caminin batısında kalan bir yerde 55 odası bulunan Pantokrator Kilisesi'ni medreseye dönüştürerek Molla Mehmed Zeyrek Efendi'nin yönetimine bırakmıştır. Ona, Farsça "anlayışlı, uyanık, zeki" anlamına gelen "zeyrek" lakabının, çocukluğunda hocası olan Hacı Bayram Veli tarafından takıldığı sanılmaktadır. Molla Mehmed Zeyrek Efendi'nin, Bursa'da II. Murad Medrese-si'nde müderrislik yaparken buraya atanması, önce, yaklaşık 20 yıl kadar hizmet veren medresenin, daha sonra da semtin, onun adıyla anılmasına yol açmıştır.

Bizans'ın ilk dönemlerinde manastırların yer aldığı bir yöre olarak tanınan Zeyrek, denizden uzak konumu ve yamaç yerleşimi olması nedeniyle, tarih boyunca konut yerleşim alanı ağırlıklı bir bölge olmuştur. Bölge, I. Constantinus (hd 324-337) tarafından yaptırılan ve imparatorların toprağa verildiği yer olan Havariyun Kilisesi ve çevresinde inşa edilen büyüklü küçüklü kilise ve manastırlarla kent içinde bir "dinsel alan" özelliği kazanmıştır. Havariyun Kilisesi, 12. yy'ın başlarından itibaren imparator mezarlığı olma işlevim, semtin merkezinde, Haliç'e ve diğer kent dokusuna hâkim tepede, setler üzerine inşa edilen Pantokrator Manastırı Kilisesi'ne (bugün Zeyrek Kilise Camii[->]) bırakmaya başlamıştır. Yörede yer alan diğer önemli manastır, kilisesi Eski İmaret adıyla camiye dönüştürülmüş olan Pantepoptes Manastırı'dır. 1462-1470 arasında Fatih Külliyesi'nin yapılmasıyla, Pantokrator Kilisesi camiye dönüştürülmüş, Pantepoptes Manastırı imaret olarak hizmet görmüştür. Bu yapılar halen mevcut olmakla beraber,

bir zamanlar geniş birer alana yayılmış olduğu düşünülen manastırın öteki yapılarından günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Ayrıca bazı belgelerde, bu yörede olduğu belirtilen "Üç Prenses Sarayı" ile diğer Bizans konakları da yok olmuştur.

16. yy'ın sonlarına kadar bölgenin etnik çeşitliliği devam etmiş, fakat İstanbul'un devlet merkezi olma yolundaki gelişimle-riyle birlikte, gelenler lehine bir ayaklanma sürecine gidilmiştir. Önceki dönemlerde bölgede yaşayan Rumlar Galata'ya yerleşmişler, kalanlar ise zaman içinde dağılıp gitmişlerdir. Bugün bölgede bulunan irili ufaklı camilerin yoğunluğu ve Rum evlerinin kalmayışı, bu fikri desteklemektedir. Bunun sonucu olarak da 16. yy'dan bu yana Zeyrek yöresi yoğun bir Müslüman yerleşmesi durumuna gelmiştir. Zeyrek'te oturanların toplumsal ve ekonomik yapılarında, yakın dönemlere gelinceye kadar önemli değişikliğin olmadığı ve semt sakinlerinin genelde (Hanlar bölgesinde çalışan) orta sınıf mensupları oldukları anlaşılmaktadır. Bizans döneminde yerleşimin ağırlığını oluşturan sıra ev dokusu korunup geliştirilmiştir. Semtte, Osmanlı İm-paratorluğu'nun ileri gelenlerinin yaptırdığı köşk, konak gibi yapılar bulunmamaktadır. Bu kuralı, 1703'te idam edilen Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin konağı bozmuş olmakla beraber, bu konak da bir yangında yok olmuştur.

Çok yoğun olmayan bir orta sınıf konut bölgesi olduğu anlaşılan yörede hizmet yapıları bile az sayıdadır; var olanlar da genellikle bölgenin kıyılarında yer almaktadır. Semtin güneyinde yer alan büyük Çinili Hamam(->), kuzeyindeki Haydarhane Hamamı, daha kuzeydeki Azebler Hamamı ve batısında bulunan, Fatih Külliyesi'ne bağlı ama 19. yy'da yıkılmış olan Çukur Hamam(->), bölgenin merkezinde yer almak yerine sınırlara yakın olmalarıyla semte diğer semtlerden farklı bir görünüm kazandırmaktadırlar.

Bölge özelliğini, geleneksel mimari karakterini bugüne kadar korumuş olmasından almaktadır. Çoğunlukla ahşap yapılardan oluşan mimari strüktürü, kuzey yönünde Çırçır semtini de kapsayarak Halic'e kadar uzanmaktadır. Zeyrek'te bulunan ahşap konutların çoğu 1800-1840 arasında inşa edilmiş olan sıra evlerdir (Parmaklık Sokağı, Bıçakçı Sokağı, Çeşme Sokağı, Güllü Bahçe Sokağı, vb). Ortalama 50 m2 taban alanına oturan, toplam brüt alanları 100-150 m2 olan ve kat sayıları 2-3 arasında değişen bu sıra evlerin parsel genişliği 5-10 m uzunlukları arasında değişmektedir. Yaşama mekânları cadde tarafına bakan ve arka taraflarında küçük bahçelerin bulunduğu bu sıra evlerin ortak özellikleri, farklı genişlik ve yükseklikte cumbalara sahip olmalarıdır. 1930'lu yıllardan sonra İstanbul'da, gerek ahşap malzeme azlığı, gerekse yangın talimatnameleri nedeniyle kagir yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Yörede bu dönemden sonra inşa edilen konutların plan şemaları ve formları, malzeme ve yapım yönetiminin değişmesine rağmen, 1940'lı yılların sonuna ka-

ZEYREK

ZEYREK KİLİSE CAMÜ

Zeyrek

İstanbul A nsiklopedisi

dar orijinalliğini ve diğer ahşap dokuya uyumunu korumuştur.

Geleneksel ahşap konut mimarisi örneklerinin yanında Zeyrek'te tarihi anıt niteliği taşıyan diğer yapılar şunlardır: Haydar Paşa Medresesi(-0, Divitdar Keklik Mehmed Efendi Camii (eski Kaptan Paşa Camii), Bıçakçı Mescidi(-»), Hacı Hasanza-de Mescidi, Kasap Demirhan Mescidi(->), Piri Mehmed Paşa (Soğukkuyu) Mescidi ve Medresesi, Şeyh Süleyman Mescidi, Şah-ı Huban Odaları (Çelebi) Mescidi, Haliliye Medresesi, Zembilli Ali Efendi Mektebi ve Türbesi, Haydar Hamamı. Bu yapılar arasında, özellikle cami ve medrese gibi alanların içinde Bizans manastırlarından kalıntılar bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli yapıların altında kalmış eski Bizans sarnıçları da vardır (eski İmaret Camii Sarnıcı, Hacı Hasan Sokağı Sarnıcı, ibadethane Sokağı Sarnıcı vb). Zeyrek'te ayrıca çeşitli çeşmeler (Haydar Paşa Çeşmesi, Bıçakçı Alaed-din Çeşmesi, Hacı Eyübzade Şükrü Bey Çeşmesi vb) ve çeşme kalıntıları ile mezar ve türbeler de bulunmaktadır.

Zeyrek bölgesinin temel özelliklerinden biri de yüksek kat farkı ve mülkiyet biçimi sayesinde korunabilen sokak ve yol do-kusudur. Öyle ki bu özelliğiyle semt, Fatih İtfaiyesi'nden Atatürk Bulvarı'ndaki Zeyrek durağına inen eğri büğrü yokuşun anlatıldığı "Serçeden başka kuş, Zeyrek'ten başka yokuş bilmez" biçiminde (görgüsü, bilgisi kıt, anlayışı, kavrayışı dar olan kişiler için) söylenen bir deyimde girmiştir. Nevşehirli İbrahim Paşa Caddesi'nden Atatürk Bulvarı'na kadar 16 m'ye ulaşan kot farkının dayatmalarıyla oluşan, kıvrımlı, dik, yer yer merdivenlerin bulunduğu dar sokak dokusu, bugün İstanbul'daki mevcut geleneksel sokak dokuları içinde en iyi durumda olanıdır. Geleneksel kırmızı-si-

yah taş kaplamaları asfaltlanmış olan ve eni 7 m'den 3 m'ye kadar düşebilen sokaklar, 1918 yangınından sonra araç trafiğinin yaya trafiğine üstünlük kazanması sonucunda yok olmuştur. Bugüne kısmen de olsa ulaşmış olan 1882-1884 tarihli geleneksel çıkmaz sokak dokusu (Zeyrek Kilise Camii çevresindeki İbadethane Sokağı, Fazilet Sokağı, Haydar Caddesi, Bıçakçı Çeşme Sokağı, Zeyrek Mehmet Paşa Sokağı, Zeyrek Caddesi, Çırçır Caddesi, Fenerli Çıkmazı, Gül Bahçe Sokağı, Parmaklık Sokağı vb) ise halen Zeyrek'teki geleneksel anlayışın bütün özelliklerini taşımaktadır.

Zeyrek

Erdal Yazıcı

Merkezinde Zeyrek Kilise Camii bulunan bölgede, halen eski dokusunu koruyan, birbirini dik olmayan açılarla kesen organik yapıdaki yolların, çıkmaz sokakların bulunduğu bir alan vardır. 1968'de İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'ne bağlı bir çalışma grubu tarafından başlanan tespit çalışmaları sonunda, 1975'te bu alan koruma altına alınmıştır. 1980'den bu yana, bu alanda yapılaşma yasaktır. Birleşmiş Milletler'in eğitim, bilim ve kültür kurumu UNESCO' nün 1960'tan beri çeşitli ülkelerde uygulamaya koyduğu, kültürel varlıkların korunması ile ilgili kampanyalarından bir tanesi de Zeyrek'teki koruma çalışmalarını desteklemektedir.

Zeyrek bölgesinde, kent meydanı oluşumundan söz edilememekle beraber, geleneksel doku içine sıkışmış meydancılara rastlanabilmektedir. Buna karşılık, 1908 yangını öncesi bölgenin güneyinde yer alan ahşap ve kagir geleneksel dokunun, yangın sonucu yok olması sonucunda ortaya çıkan Kadın Pazarı Meydanı ile yakın bir geçmişte (1950 sonrası) Kilise Camii önünde ve arkasındaki set üzerinde oluşan boş alanlar, sonradan yıkımlarla oluşmuş ya da oluşturulmuş olan ve geleneksel dokunun bir parçası olmayan kentsel alanlardır.

Eski İstanbul'un hemen her yeri gibi Zeyrek de büyük yangınların etkisinde kalmıştır ve bu yangınlar sonucunda tüm yapıların yenilenmesi gerekmiştir. Yangınlar çoğunlukla Haliç kıyısında bulunan imalathanelerde çıkmış ve kuzey rüzgârı ile Zeyrek'e kadar yayılmıştır (1633,1660, 1693, 1718, 1756, 1833, 1908, 1918 yangınları). Bunların dışında da birçok küçük çaplı yangının çıktığı bilinmektedir. Bu yangınlar, bölgede yaşayan insanları yoksullaştırmanın yanında, yapıların, mimari ve sokak dokularının değişmesine neden olmuştur. 19. yy'da ele

alınan yangın bölgelerinin, birbirine dik yollar ile bunların arasında kalan kare ya da dikdörtgen yapı adaları biçiminde yeniden düzenlenmesi, Zeyrek ve çevresinde de uygulanmıştır. Bunun bir örneği, İtfaiye Caddesi, Ömer Efendi Sokağı ve Eski Mu-taflar Sokağı arasında kalan eski organik dokudan açıkça ayrılan bölgedir.

1960-1975 arasında Zeyrek'te hızlı bir yapılaşma gözlenmektedir. Eski ahşap evler yıkılarak yerlerini 4-6 katlı apartmanlara bırakmaya başlamıştır. Bölgede son tespitler TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükşehir Şubesi tarafından 1992 yaz aylarında gerçekleştirilmiştir. Bu tespit çalışmaları, 1. Sit Alan dahilindeki ahşap evlerin harabeler haline geldiği, işgal, bakımsızlık ve ilgisizlik sonucunda yok olma sürecine girdiği gerçeğinden yola çıkarak, koruma amaçlı imar planı çalışmalarına başlanması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bölge için (yeni imar planlarıyla) verilen beş kat izni sonucu bu yok oluş sürecinin hızlanacağı düşünülerek, zamanın yoğun dayatmalarıyla koruma ve yenileme amacıyla somut adımların öncelikle atılması gerekmektedir.

Bibi. Ü. Alsaç, "Fatih Koruma Amaçlı imar Pla-m-Tarihsel Gelişim", (basılmamış araştırma), İst.; C. Baltacı, *XV-XVIAsırlarda Osmanlı Medreseleri*, İst., 1976; W. Müller-Wiener-J. Gramer, *İstanbul-Zeyrek*, Hamburg, 1982.

AYKUT KARAMAN-ŞEBNEM ÖNAL

ZEYREK KİLİSE CAMÜ

Fatih İlçesi'nde, Zeyrek'te, İbadethane So-kağı'ndadır.

Bir Bizans kilisesi olup, fetihten sonra camiye çevrilen Zeyrek Kilise Camii, şehrin merkezinde, Halic'e hâkim bir yerde bulunmaktadır. Orta Bizans döneminin sonlarında yapıldığı bilinen Pantokrator Manastırı'nın kilisesidir. Komnenos Hane-dam'nm(->) ikinci hükümdarı olan II. İoan-nes Komnenos'un (hd 1118-1143) ilk eşi, Macar Kralı Laszlo'nun (Ladislav) kızı Ei-rene tarafından yaptırılmasına başlanmıştır. Şehrin en büyük ve önemli manastırlarının başında gelen Pantokrator Manastırı'nın metni günümüze kadar ulaşan ve Typikon denilen kuruluş yönetmeliği 1136' da yazıldığına göre kilise ile birlikte manastırın bellibaşlı yapılan bu tarihte tamamlanmış olmalıdır. Eirene 1124'te öldüğüne göre bu büyük dini tesisin, İmparator İoan-nes tarafından bitirildiğine ihtimal verilir.

Pantokrator Manastırı'nın kilisesi "evrenin hâkimi", "Pantokrator İsa"ya sunulmuştu. 1136'dan önce, esas büyük kilisenin kuzeyine "Şefkatli Meryem"e (Theoto-kos Elaiusa) sunulmuş daha küçük ikinci kilise yapılmış ve ikisinin arasına, Başme-lek Mikail'in adına bir mezar şapeli eklenmiştir, böylece kilise birbirine bitişik üç yapıdan oluşmuştur. İmparatoriçe Eire-ne'nin 1124'te öldüğünde buraya gömüldüğüne ihtimal verilir. II. İoannes Komnenos, 1143'te öldüğünde buraya gömülmüş, I. Manuel'in (hd 1143-1180) Bizans'taki adı Eirene olan Alman asıllı eşi Berthe von Sulzbach (ö. 1158) ile kendisinin de mezarları burada idi. Kilise ve manastırın mi-

Zeyrek Kilise
Camii'nin
planı.
Rölöve ve
Restorasyon
Dergisi, S.1
(1974)

marımın Nikeforos adında bir usta olduğu bilinir. Eirene ve II. İoannes manastıra çeşitli yerlerde pek çok arazi ve mülk vakfetmişlerdi. Ortodoks kilisesinin başındaki patriğe değil, doğrudan doğruya imparatora bağlı olan Pantokrator Manastırı'nın mülkleri arasında Marmara çevresinde birçok manastır vardı. Bunlar kendi ihtiyaçlarını

karşılıktan sonra gelir fazlasını Pan-tokrator'a göndermek zorundaydılar. Manastırın sahip olduğu araziler ise Trakya'da, Makedonya'da, Batı Anadolu ile Ege Denizi adalarında bulunuyordu.

Şehrin 1204'te Latinler tarafından işgalinde, Pantokrator Manastırı'na Katolik rahipleri tarafından el konulmuştur. Burasının Latin imparatorlarının sarayı olduğu yolundaki iddia asılsızdır. Latinler, Ayasof-ya'da muhafaza edilen "Yol Gösterici Meryem" (Theotokos Hodigitria) ikonasını 1206'da buradaki kiliseye getirmişlerdi. VI-II. Mihael Palaeologos (hd 1261-1282) Konstantinopolis'i geri alıp 15 Ağustos 1261'de törenle şehre girerken, zafer alayının başında taşınması için bu ikonayı kiliseden aldırılmıştı.

Kilise ve manastırın 1261'e kadar süren Latin işgalinden ne durumda çıktığı bilinmez. Herhalde işgalin arkasından bazı onarımlar yapılmış olmalıdır. II. Androni-kos'un (hd 1282-1328) ikinci eşi Eirene, 1317'de öldüğünde Pantokrator'a gömülmüştü. Sonraları Sırbistan kralı olan Ste-fan Decanski de iki oğlu ile birlikte Pantokrator Manastırı'na kapatılmış, 1313'ten 1320'ye kadar burada kalmışlardır. 21 Temmuz 1425'te ölen II. Manuel Palaeologos (hd 1391-1425), 4 Mart 1426'da ölen kardeşi Andronikos, VIII. İoannes'in (hd 1425-1448) üçüncü eşi, 17 Aralık 1439'da ölen Trabzon Prensesi Maria, Ocak 1440' ta, VII. İoannes'in eşi Evgenia, 1448'de Silivri'de vebadan ölen Manuel Palaeologos ile 31 Ekim 1448'de ölen İoannes, Manuel Palaeologos'un 23 Mart 1450'de ölen eşi Eirene'nin mezarları Pantokrator Manastırı'nda idi. Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleşmesine karşı çıkan Gennadios Shola-rios, son imparator XI. Konstantinos (hd 1449-1453) tarafından, bu manastıra kapatılmıştı. Fetihten sonra II. Mehmed (Fatih), onu büyük bir törenle Ortodoks cemaatinin patriği yapmıştı.

Pantokrator Kilisesi'nde, azizlerden Demetrios'un röliğinden başka Florus ile Laurus adındaki iki azizin kutsal kalıntıları bulunuyordu. Yine burada saklanan Aziz Blasius'un kafatası, Latin Kralı II. Ba-udoin (hd 1228-1261) tarafından Fransa Kralı Saint Louis'e gönderilmişti. İsa'nın çarmıhtan indirildikten sonra üzerine yatırıldığı tahta sehpanın da Pantokrator'da olduğu söylenir.

Fetihten hemen sonra, ilk ihtiyaçları karşılamak üzere bizzat II. Mehmed (Fatih) tarafından bazı manastırlardan faydalanma yoluna gidildiğinde (bak. Eski İmaret Camii; Kalenderhane Camii), Pantokrator Manastırı da Fatih Külliyesi'nin medreseleri yapıncaya kadar medrese olarak kullanılmış, kilise de camiye çevrilmiştir. Fatih'in vakfiyelerinde bu husus açık surette belirtilmiştir: "Biri dahi yine mahmiye-i Konstantiniyye'de ulema-yı kiramdan Mevlana Zeyrek sakin olmak ile, Molla Zeyrek Mahallesi dedikleri mahallede vaki kenise-dir ki inşallah Zeyrek Camii ismi ile mü-semma olmak mervidir". Bunun

arkasından vakfiyede, manastır hücrelerinin, camiye çevrilen kilisenin batı ve kuzey tarafında bulunduklarına da işaret edilmiştir.

Pantokrator Manastırı'nın üçlü kilisesi, medresenin müderrisi olan ve o çevrede oturduğu anlaşılan Molla Zeyrek Mehmed Efendi'nin adı ile tanınmış, medrese hücreleri ise Fatih Külliyesi yapıldıktan sonra ortadan kaybolmuştur. Caminin 18. yy'm ortalarında önemli ölçüde bir onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Bu onarım 1756'da bu bölgede geniş ölçüde tahribat yapan Cibali yangınından veya 1766'da İstanbul'un pek çok binasında izler bırakan depremde sonra yapılmış olmalıdır. Caminin içinde görülen bazı önemli değişiklikler, Türk sanatında barok üslubun hâkim olduğu dönemin özelliklerine açık surette sahiptir. Bundan da Zeyrek Kilise Camii'nin 18. yy'ın ikinci yarısı içinde büyük ölçüde onarıldığı anlaşılır.

Cami 1950'li yıllarda oldukça harap ve bakımsız durumda idi. Güneydeki büyük bölümün çürüyen ahşap döşemesi söküldüğünde evvelce varlığı bilinen, ancak üstünü örten döşemeden dolayı görülmeyen çok zengin bir taban süslemesi meydana

«Mu

ZEYREK KİLİSE CAMİ

556

557

ZEYTİNBURNU İLÇESİ

Zeyrek Kilise Camii

Tahsin Aydoğmuş, 1994

çıkıştır. Bu mozaiklerin temizlenmesi sırasında ortadaki mezar şapeli, Kariye Camii'nin minberi de buraya taşınarak namaz mekânı yapılmıştır. Vakıflar İdaresi 1966'da restorasyon çalışmalarına başlayarak, kuzeydeki binayı ve bunun batı tarafındaki cephesini yeniden yapılcasına tamir ettirmiştir.

Pantokrator Manastırı'ndan bugün toprak üstünde görünür bir iz veya kalıntı yoktur. Yalnız caminin çevresinde evvelce manastır yapılarının altında oldukları anlaşılan değişik ölçülerde sarnıçlar bulunmaktadır (bak. Pantokrator sarnıçları). Evvelce manastırın kilisesi iken Zeyrek Camii olan ve üç binadan oluşan kompleksin en eski ilk bölümünün güneydeki yapısı olduğu tahmin edilir. Bunun dışında geç bir döneme ait, her biri çapraz tonozlarla örtülü beş bölümlü bir dış narteks vardır. Güney yapının yine beş bölümlü esas nar-tekisinin orta bölümünün üstünü yüksek kasnaklı bir kubbe örter. Güney kilise, Bizans mimarisinde "dört sütunlu kapalı haç biçiminde planlı" tiptedir. Ancak 18. yy'a kadar yabancı seyyahların gördükleri

gövdeleri kırmızı renkli sütunların yerlerini, barok profilli, taş örme payeler almıştır. Aynı barok üslup mihrapta ve narteksin üst katında ana mekâna açılan galerisinin çıkmasında da kendisini gösterir. Ana mekânı, yüksek kasnağı pencereleli bir kubbe örter. Doğu tarafında ise dışarıda pencere ve nişler ile hareketlendirilmiş bir apsis çıkıntısı vardır.

Meryem'in adına olan kuzeydeki kilise ise bir nartekse sahiptir. Plan bakımından güneydekinin, daha ufak ölçüde benzeridir. Ortadaki kubbeyi taşıyan dört sütunun yerlerine kare kesitli dört paye yapılmıştır. Bu kilisenin narteksinin dış cephesi, mimarisi anlaşılmasız bir harabe halinde iken, 1966-1967 restorasyonunda başarılı olarak ihya edilmiştir.

Her iki kilisenin arasına sıkıştırılan Baş-

melek Mikail adına sunulan mezar şapeli üstü oval biçimli iki kubbe ile örtülü dar ve uzun bir mekândan ibarettir. Bunun da kubbeleri güneydeki kiliseninkine benzeyen kasnaklara sahiptir. Pantokrator'da gömülü oldukları bilinen, Komnenos ve Palaeologos Hanedanı fertlerinin mezarlarının, ortadaki bu şapelin altındaki bir kryp'ta, yani mahzende olduğu tahmin edilir. Ancak bunların hâlâ durup durmadıkları bilinmez. Herhalde bu mahzenden çıkarılmış yeşil breş taşından işlenmiş bir lahit yüzlerce yıl caminin batısındaki meydana durduktan sonra 1966'da Ayasofya Müzesi'ne götürülerek, burada dış narteksin bir köşesine konulmuştur. Bunun Pantokrator Manastırı'nın kurucularından îm-paratoriçe Eirene'nin lahti olduğu yolundaki söylenti sağlam bir esasa dayanmaz.

Güneydeki kanadın ahşap döşemesi kaldırıldığında 1953'te bulunan taban mozaïği, bu tür iç süslemelerin en güzellerinden sayılabilir. Binanın zemin yüzeyinde renkli taşlardan yuvarlak levhaların etraflarına geçmeler yapılmış, köşelerde ise koyu renkli taşların içlerine beyaz taşlar-> dan kakma tekniğinde figürler işlenmiştir. Bu figürlerden birincisinin antik çağ mitologyasındaki bir varlığı tasvir etmesi şaşırtıcıdır.

Güney binasının apsis kısmında duvarlarda renkli mermer levhalardan oluşan bir kaplama görülür. Binanın kilise olduğu dönemde duvarların yukarı bölümleri ile kemer, tonoz ve kubbelerin mozaikler ile bezenmiş olduğu anlaşılır. Bugün bunlardan hiçbirisi görünürde yoktur. Fakat 1966' daki onarım çalışmaları sırasında, örülü bir penceresinin içindeki dolgu boşaltıldığında, pencere kemerinin içinin altın zemin içinde tezyini bir mozaikle süslü olduğu meydana çıkmıştır.

Orta Bizans döneminde, Komnenos Hanedanı'nın bu önemli yapısının her bakımdan zengin surette süslenmiş olduğu

belirlidir. Apsisi ana mekândan ayıran iko-nostasisin mermer unsurları, bina cami yapıldığında, minberin meydana getirilmesinde kullanılmıştır. Bu parçalar dikkatle incelenerek, mermer ikonostasis bölmesinin tamamı desen olarak restitüe edilmiştir. Güney binasının içindeki molozlar,

temizlendiğinde, pek çok renkli cam parçaları da meydana çıkmıştır. Üzerlerinde bezeme motifleri olan bu camların, pence-relerdeki vitrayların kalıntıları oldukları bellidir. Üzerlerindeki motifler de bunların Bizans dönemine ait olduklarını gösterir. Böylece Bizans kiliselerinin iddialı olanlarında pencerelerde vitraylar bulunduğu anlaşılır.

Zeyrek Kilise Camii'nin batı tarafından bitişik, şimdi arsa halinde olan bir ek bina kalıntısı vardır. Bunun Bizans dönemine ait temeller üzerine inşa edilmiş bir tekke olduğu tahmin edilir. Buradaki Türk yapısı bir pencere üstündeki talik hatla yazılmış yedi satırlık bir kitabede Fatih döneminin ünlü velilerinden Akşemsed-din'in(-0 burada kalmış olduğu bildirilir. Kitabenin sonundaki 855/1451 tarihi, o sırada henüz istanbul fethedilmediğine göre yanlıştır. Bu kitabe geç bir dönemde yazılarak buraya konulmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, caminin, hünkâr mahfili ve mihrabı da 18. yy'ın ikinci yapısında barok üslupta yapılmıştır. Minare çok yakın tarihlerde şimdiki biçimi ile yenilenmiştir. Fatih vakfiyesinde 50 hücreli olarak belirtilen medreseden ise bugün hiçbir iz yoktur.

Pantokrator Manastırı'nın bir kütüphanesi vardı. Buradan çıkan birkaç yazma kitap bilinir. Zeyrek semtinde olan merkezi planlı küçük bir Bizans yapısının, evvelce Pantokrator Manastırı'nın kütüphanesi olabileceği iddia edilmiştir. Fetihten sonra Şeyh Süleyman Mescidi(->) olan bu binanın gerçekten bir kütüphane olması ihtimali çok zayıftır.

Manastırın, kopyası günümüze kadar • gelen yönetmeliğinden, hastanesinin kadrosu ve düzeni öğrenilir. Bu sağlık müessesesinde 50 yatak vardı. Bunun 10'u yaralıları, 10'u göz hastalarına, 10'u iç hastalıklarına, 8'i başka hastalara ve 12'si kadınlara ayrılmıştı. Ayrıca her koğuştta acil vakalar için fazladan bir yatak bulunuyordu ve 6 yatak da yatalak hastalara ayrılmıştı. Toplam 60 kadar yatağı olan bu hastanenin hasta sayısını aşan hekim ve bakım personeli vardı. Kuruluş yönetmeliğinde bütün bu personelin ayn ayrı unvan ve görevleri belirtilmiştir. Hastanenin yanında 24 yataklı bir de ihtiyarlar evi vardı. Akıl hastaları için de şehrin başka bir yerinde bir bakım merkezi kurulmuştu. Pantokrator hastanesinin nerede olduğu ve planı hakkında hiçbir şey bilinmez. Typikon'da verilen bilgilere dayanılarak Codellas ve Or-londos tarafından tahmini planlar çizilmiştir. 1136 tarihli yönetmelikte büyük bir dikkatle kadrosu ve düzeni belirtilen hastanenin 1204'te şehrin Latinler tarafından işgaline kadar işlediği tahmin edilebilir. Fakat 1261'e kadar süren bu işgalde ne duruma girdiği ve Bizans 1261'de ihya edildik-

ten sonra tekrar canlanıp canlanmadığı bilinmez.

Bibi. W. Salzenberg, *AltchristKche Baudenk-malevon Constantinopel*, Berlin, 1854, s. 119-122; A. G. Paspatis, *ByzantinaiMeletai*, ist., 1877, s. 309-313 (bir gravürü ile); Pulgher, *Eg-lises Byzantines*, 24-26; A.

Dimitrievskij, *Opi-sanie liturgiceskich rukopisej, I-Typika*, Kiev, 1895, s. 656-702; J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, s. 160-161, 240-242; A. Herges, "Le monastere der Pantokrator â Constantinople", *Echos d'Orient*, II (1898), s. 70-88; Gurlitt, *Konstantinopels*, 33-34; Millingen, *Byzantine Churches*, 219-242; Ebersolt-Thiers, *Eglises*, 185-207; G. Moravscik, *Pantokrator Monastir-Die Tochter Ladislaus des Heiligen und das Pantokrator-Kloster*, Budapest, 1923; Schneider, *Byzanz*, 68-69; Ph. Schweinfurth, "İstanbul'da Komnenoslar Devrine Ait Bir Mozaik", *TOK Belleteni*, XVII (1953), 489-500; aynı yazı, *Archâologischer Anzeiger*, (1954), sütun 253-260; Eyice, *İstanbul*, 57-58, no. 78; A. H. S. Megaw, "Notes on recent work of the Byzantine Institute in Istanbul: Zeyrek Camii", *Dumbarton Oaks Papers*, XVII, (1963), s. 335-364; Janin, *Eglises et monasteres*, 515-523; F. Çuhadaroglu, "Zeyrek Kilise Camii Restitüsyonu", *Rölöve ve Restorasyon*, I (1974), s. 99-108; P. Gautier, "Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator", *Revue des Etudes Byzantines*, XXXII (1974), s. 1-143; Müller-Wiener, *Bildlexikon*, 209-215; Th. F. Mathews, *Byzantine Churches*, s. 71-101; S. Eyice, "La verrerie en Turquie de l'époque byzantine à l'époque turque", *Annales du IVe Congrès Inst. du Verre*, Liege, 1969, s. 162-182; cami hakkında: Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Fatih Vakfiyeleri*, Ankara, 1938, vr 42, 57, 165, 314, 357, s. 201, 205, 227, 257, 266; Ayvansarayî, *Hadî-ka*, I, 118; *Fatih Camileri*, 175-176; Ayverdi, *Fatih III*, 356; hastane hakkında F. Dölger, "Das Pantokrator Hospital", *Münchener Medizinische Wochenschrift*, LXXVII (1930), s. 810; A. Orlandos, "He anaparastasis tou Ksenomos tes en Konstantinoupolei mones tou Pan-tokratoros", *Epeteris Heteireias Byzantinon Sporidon*, XVI (1941), s. 198-207; P. S. Codellas, "The Pantocrator, the Imperial Byzantine medical center...", *Bulletin the History of Medicine*, XII (1942), s. 392-411; G. Schreiber, "Byzantinisches und abendlandisches Hospital", *Byzantinische Zeitschrift*, XLI (1943/49), s. 116-149; 373-376; ay, *Gemeinschaften des Mittelalters*, Mühster, 1948, 3-80; S. Eyice, "Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, XXI (1958), s. 657-691; ay, "Über die byzantinischen Krankenhäuser", *Historia Hospitalium...*, XV (Aachen, 1983-1984, bas. 1985), s. 141-163; ay, "Bizans Hastanelerine Dair", *TAC*, S. 3 (1986), s. 5-15.

SEMAVİ EYİCE

ZEYREK SARNICI

bak. PANTOKRATOR SARNIÇLARI

ZEYTİNBURNU İLÇESİ

İlin batı yansında yer alır. Zeytinburnu İlçesi batıda Bakırköy ve Güngören, kuzeybatıda Esenler, kuzeyde Bayrampaşa, kuzeydoğuda Eyüp,

doğuda Fatih ilçelerine, güneyde de Marmara Denizi'ne komşudur. Bu sınırlar içinde yüzölçümü 11 kırdır.

Kırsal yerleşmesi bulunmayan Zeytinburnu İlçesi 13 mahalleden oluşur. Bunlar Beştelsiz, Çırpıcı, Gökalp, Kazlıçeşme, Maltepe, Merkez Efendi, Nuri Paşa, Seyit Nizam, Sümer, Telsiz, Veli Efendi, Yenidoğan ve Yeşiltepe mahalleleridir.

Sınırlarıyla dikdörtgeni andıran ilçe top-

rakları kuzey-güney doğrultusunda Marmara Denizi kıyısına kadar uzanır. Deniz düzeyinden birkaç metre yükseklikteki ilçe arazisi fazla engebeli olmayan düzlüklerden oluşur. İlçe topraklarını batıda Çırpıcı Deresi, doğuda da kara surları sınırlar.

İlçenin tarihine ilişkin yeterli bilgi yoktur. Ama daha Roma döneminde Bizan-tion'u(->) Hebdomon'a(-0 bağlayan Via Egnatia(->) adı verilen yolun bu topraklardan geçtiği bilinir. Bizans döneminde Hebdomon'un uzantısı olduğu sanılır. Bilinen en eski yapı, Balıklı Ayazması(->) yakınındaki Panayia Kilisesi'ydi. I. Basile-ios, Balıklı yöresinde 9. yy'da Piye Sarayı'nı inşa ettirmişti. Ayazmasıyla Çırpıcı Çayırı^), 5. yy'dan sonra gözde bir mesire haline gelmiştir. Zoodohos Piye Kilisesi(->) ise çeşitli onarımlar ve yıkımlardan sonra 19. yy'da yeniden yapılmıştır. Balıklı Rum Hastanesi'nin(-0 yapımı ise 18. yy'ın ortalarına rastlar. Balıklı'da Rum Ortodoks ve Ermeni mezarlıkları da vardır. II. Mehmed (Fatih) İstanbul'u fethedip Yedikule Hisa-rı'nı inşa ettirdikten sonra Kazlıçeş-me'de(-0 tabakhaneler kurdurdu. Kazlıçeşme, o zamandan yakın döneme kadar yüzyıllar boyunca İstanbul'un dericilik merkezi olma özelliğini korudu. II. Meh-med'in burada yaptırdığı Kazlıçeşme Camii'nin çevresinde küçük bir yerleşme olduğu sanılır. Kazlıçeşme'deki bu yerleşmenin ilçenin geçmişi bilinen ilk iskân alanı olduğu kabul edilir. Daha sonra sur dışında tekkeler ve mescitler kurulduğuna bakılırsa 16. yy'dan başlayarak bu topraklarda yeni yerleşim alanları olduğu, düşünülebilir. Özellikle Bizans döneminde batıdan İstanbul'a yönelen tüm saldırı ve kuşatma hareketleri sırasında sık sık çığnenen bu topraklarda sürekli bir yerleşimin, ancak nüfus artışı sonucunda kentin bu kesimde sur dışına taşmasından sonra belirlediği söylenebilir. Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de surların dışında yerleşmeden çok mezarlıklar geniş alanlar kaplıyordu. Bunlardan başlıcaları Topkapı, Merkez Efendi ve Silivrikapı mezarlıklarıdır. İlçe sınırları içindeki ayakta kalmış başlıca tarihsel yapılar 16. yy'dan kalma Yenikapı Mevlevîhanesi(->), Merkez Efendi Külliye-si(->) ve Seyyid Nizam Tekkesi(->), 17. yy'a ait Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mesci-di(->), 19. yy'dan kalma Aşçı Ahmet Dede Türbesi'dir.

Cumhuriyet dönemi başlarında ilçe alanında kıyı kesimindeki tabakhaneler ve Kazlıçeşme kasabasından başka önemli bir yerleşim alanı yoktu.

Bizans ve Osmanlı dönemlerinin gözde mesire yeri olan Çırpıcı Çayırı bu dönemde de ilgi görüyordu. Günümüzde ilçe merkezi olarak kabul edilen mahallelerin bulunduğu yerde bostanlar ve tarlalar uzanıyordu. O dönemde ilçenin bugünkü toprakları Bakırköy İlçe-si'nin sınırları içinde yer alıyordu.

Zeytinburnu'nun kaderi, İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü'nün 1947'de yayımladığı "İstanbul Sanayi Bölgelerine Ait Talimatname"yle değişti. Bu talimatnameye göre İstanbul'da sanayi bölgesi olarak

ayrılan alanlar arasına Kazlıçeşme'nin yanında Zeytinburnu da katılıyordu. Adını Marmara Denizi kıyısındaki küt bir çıkıntıdan alan Zeytinburnu'nda sanayi tesislerinin kurulmaya başlamasıyla Balkanlar'dan gelen göçmenlerin buraya yerleşmesi aynı tarihlere rastlar. 1950'lerin başlarında ülkenin çeşitli bölgelerinden İstanbul'a yönelen göç ve Menderes istimlakleri sırasında Aksaray çevresinde evleri yıkılanların bunlara katılması sonucunda Zeytinburnu kısa zamanda geniş bir yerleşim alanı haline geldi. Ancak ortaya çıkan yapılar o güne kadar Türkiye'nin herhangi bir yerinde ya da İstanbul'da yapılmış olanlara benzemiyordu. Derleme malzemeyle tek katlı olarak alelacele yapılan ve hiçbir altyapısı bulunmayan bu konutlara gecekondu(->) deniyordu. 1962'de yapılan bir araştırmanın sonuç bölümünde bu konutlardan şöyle söz ediliyordu: "Dünyanın her yerinde şehre gelen köylüler iş bulmaktan ziyade mesken bulmakta zorluk çekerler. Bir refah devleti olan İngiltere'de devlet, endüstri şehirlerinde şehre gelenler için ucuz meskenler inşa ettirir. Hindistan'da ise şehre yeni gelen köylüler sokaklarda, parklarda, istasyonlarda kamp kurarlar. Türklerin bu probleme buldukları hal tarzı ise gecekondulardır. Bu yolla, köylerden gelenler, tercihen kullanılmayan devlet arazisi üzerine gizlice evlerini yaparlar. Yeni gelenler böylece 1947' den sonra Zeytinburnu'nun tarlalarında evlerini yapmaya başladılar (...) Nasıl ki hükümetin yardımı olmaksızın şehirdeki işlerini kendileri bulmuşlarsa, yine şehirde oturdukları evleri, hükümetin yardımı olmaksızın, hattâ hükümetin baskısına ve muhalefetine rağmen, kendileri yapmışlardır". Bu gecekonduların yapıldığı arazilerin çoğu Vakıflar İdaresi'ne, belediyeye ve hazineye aitti. Büyük bir bölümü tapusuz olan bu gecekonduların bir bölümü defalarca yıkıldığı halde yeniden inşa edildi.

İstanbul'un bu ilk gecekondu semti dört mahalleden oluşuyordu. Bunlar Nuri Paşa, Sümer, Yenidoğan ve Yeşiltepe mahalleleriydi. Bu mahallelerde önceden çoğu tapusuz olan gecekondulardan bazıları Vakıflar İdaresi'nin arsalarını bölüm bölüm satmaya başlamasından sonra mülkiyet sorununu bir ölçüde de olsa çözümledi. Vakıflar İdaresi'nin sattığı geniş bir alan üstünde de "Telsiz İşçi Kooperatifi" adıyla

Tablo I

Zeytinburnu İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıl	Yıllık Ortalama Nüfus
1966	88.241
1967	102.874 2 2
1968	117.005 2 0
1969	122.548 1 0
1970	124.542 0 1
1971	147.840 2 7
1972	165.679 2 4

ZİHGİRCİ KEMALEDDİN

558

559

ZİHNİ PAŞA CAMÜ

Faaliyet Kolları	Erkek	Kadın	Toplam
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde	33.347	7.631	40.97
Hizmet işlerinde çalışanlar	5.250	668	6.027
Ticaret ve satış personeli	6.754	518	7.272
İdari personel ve benzeri	2.457	1.554	4.011
İlmi ve teknik elemanlar, serbest	2.044	1.048	3.092
Mütessesibler, direktörler ve üst	1.342	72	1.415
Tarım, hayvancılık, ormancılık,	506	37	543
İçişleri, ulaştırma ve	2.120	772	2.892
Genel Toplam	54.029	12.302	67.23

Tablo H Zeytinburnu İlçe Merkezinde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Kaynak: 1990 Genel Nüfus Sayımı, "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-tstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993.

anılan apartmanlar inşa edildi. Ancak bu gecekondular, tapusuzluk ve ruhsatsızlık nedeniyle belediye tarafından yıkım tehdidi altında olduklarından sahiplerince ıslah edilip geliştirilemiyordu.

Gecekondulu mahallelerinin gelişmesi sonucunda gözle görülür bir nüfus yoğunluğu oluşması 1950'lerde Zeytinburnu'nun yönetsel açıdan düzenlenmesine yol açtı. 1953'te Bakırköy İlçesi'nin bucak merkezi haline getirilen Zeytinburnu, 1957'de ilçe yapıldı. Kurulan çeşitli yapı kooperatiflerinin inşa ettirdiği apartmanların gecekonduların yanında yükselmeye başlamasıyla Zeytinburnu'nda yeni mahalleler oluştu. 1960'a gelindiğinde Zeytinburnu İlçesi'nin nüfusu 90.000'e yaklaştı, ilçe nüfusunda sonraki yıllarda önemli bir artış görülmedi. 1960-1990 arasındaki 30 yılda ilçenin yıllık ortalama nüfus artış hızı yüzde 2 dolayında kaldı. 1990'daki nüfusu 165.679 olan Zeytinburnu

İlçesi'nde kilometrekareye 15.061 kişi düşer. Nüfusun yüzde 54,7'si erkeklerden, yüzde 45,3'ü de kadınlardan oluşur.

1990'da Zeytinburnu İlçesi'nde yaşayanların yüzde 36,8'i İstanbul doğumluydu. Bunu yüzde 6'yla Giresun, yüzde 3,1'le Yunanistan, yüzde 2,4'le Kastamonu, yüzde 2,3'le Tekirdağ ve yüzde 2,2'yle Trabzon doğumlular izlemekteydi.

Zeytinburnu İlçesi'nde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 148.598'di. Bunun yüzde 88,7'sini oluşturan 131.862'si okuryazardı. Bu oran yüzde 90 olan il ortalamasının altındaydı. Okuma yazma bilenlerden yüzde 85'i bir öğrenim kurumundan mezundu. Bunlardan yüzde 72,7'si ilkokul, yüzde 12,2'si ortaokul ve dengi meslek okulu, yine yüzde 12,2'si lise ve dengi meslek okulu, yüzde 2,8'i yüksekokul ve fakülte çıkışlıydı.

1990'da Zeytinburnu İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 128.917'ydı. Bunun yüzde 52,1'ini oluşturan 67.231'i iktisaden faaldi. Faal olmayan 61.686 kişiden yüzde 61,1'i ev kadını, yüzde 20,3'ü öğrenci, yüzde 12,8'i de emekliydı. İktisaden faal olan nüfusta sanayi sektörün-

de çalışanlar Zeytinburnu'nun kuruluşundan beri ağırlık taşır. 1990'da da iktisaden faal nüfusun yaklaşık yüzde 61'i sanayide çalışıyordu.

İlçedeki önemli sanayi kuruluşları dokuma ve kimya dallarında faaliyet göstermektedir. Kazlıçeşme'deki deri fabrikaları Tuzla'ya taşınmış ve fabrika arsaları içindeki bazı tarihsel yapılar onarılmış, çevresi de park olarak düzenlenmiştir. Anakent belediyesi tarafından kıyıda yaptırılan park alanı ilçenin Marmara Denizi kıyısı boyunca kilometrelerce uzanır. Bu parka Miralay Reşit Çiğiltepe'nin adı verilmiştir. Topkapı'nın hemen dışındaki Anadolu ve Trakya otogarları Ferhatpaşa'ya taşınmıştır.

İstanbul'un en önemli ulaşım kanallarından ikisi ilçe topraklarından geçer. Bunlardan biri kuzey kesimde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundan geçen, eskiden Londra Asfaltı ve E-5 adlarıyla anılan D-100 Karayolu'dur. Öbür önemli ulaşım kanalı ise Sirkeci-Florya sahil yoludur(->). Bu yol kıyı çizgisini izler. Zeytinburnu İlçesi, hem banliyö hattından hem de İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yaptırılan raylı ulaşım sisteminden yararlanır. Çağdaş Tramvay, D-100 Karayolu'nun güneyinden kabaca, aynı doğrultuyu izleyerek ilçeden geçer. Hızlı tramvay hattı ise il-

Zihgirci
Kemaleddin
Mescidi'nde
mescid-
tevhidhanenin
görünüşü.

çenin doğu sınırında D-100 Karayolu'nu bir köprüyle aşar. İstanbul'u Avrupa ülkelerine bağlayan ve üzerinde banliyö seferleri de yapılan demiryolu hattı ilçenin güney sahilinin yakınlarından geçer. Banliyö trenleri ilçe sınırları içindeki Kazlıçeş-me ve Zeytinburnu istasyonlarında durur. Marmara Denizi'ne kıyısı olmasına karşın su yolu ulaşımından yararlanmayan ilçenin kıyı kesiminde kum iskeleleri vardır. Am-barlıda'daki yeni iskeleleri yapılmakta olan kumcular, Aralık 1994'te Zeytinburnu kıyısındaki faaliyetlerini hâlâ sürdürmekteydiler. İstanbul kentindeki bazı esnaf gruplarının bir arada faaliyet gösterdikleri sitelerden bazıları ilçe sınırları içindedir. Bunlar Demirciler, Matbaacılar ve Nakliyeciler siteleridir.

Zeytinburnu İlçesi'ndeki başlıca sağlık kurumları Balıklı Rum Hastanesi, Yedi-kule Ermeni Hastanesi ve Yedikule Göğüs Hastalıkları Hastanesi'dir. İstanbul'daki en büyük kapalı spor salonu olan Abdi İpekçi Kapalı Spor Salonu, Belgrad ve Yedikule kapıları arasındaki surların dışında Topkapı'yı Yedikule'ye bağlayan yolun kenarındadır.

Bibi. Charles W. M. Hart, *Zevtinbumu Gecekondu Bölgesi, ist., 1969.*

ATİLLÂ AKSEL

ZİHGİRCİ KEMALEDDİN MESCİDİ VE TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Kocamustafapaşa-Silivri-pı arasında, Osmanlı döneminde "Lalezar" olarak anılan semtte, Uzun Yusuf Mahalle-si'nde, Zehgird Mescit Sokağı ile Vani Dergâhı Sokağı'nın kavşağında yer almaktadır. 16. yy'ın başlarında Zihgirci Kemaleddin adında bir hayır sahibinin yaptırdığı mescidin, 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ndeki* vakfiye özeti "vakf-ı Seyyid Kemal bin Seyyid İbrahim" başlığı altında yer almakta ve Sefer 932/Kasım 1525 tarihini taşımaktadır. Aynı kaynakta baninin eşi, İbrahim kızı Ayşe Hatun'un Cemaziyülevvel 925/Mayıs 1519 tarihli bir vakfiyesinin de kaydı bulunmakta, mescidin bu tarihten önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. *Hadîka'Az* da Re-isülküttab Kalemi kâtiplerinden Cafer Efen-

Hazire duvarı üzerinde Seyyid Ahmed er-Rıfai'nin adını içeren levha.

M. Baha Tanman, 1993

di'nin mescidin vakfını genişlettiği, aynı dairede 'çalışan Tahvil Kesedarı İzârî Efen-di'nin ise "şem'a-i mihrab" tayin ettiği nakledilmektedir. Osmanlı okçuluk terminolojisinde, kemankeşlerin ok atarken parmaklarına taktıkları halkalar "zihgir" tabir olunmaktaydı.

Zaman içinde tamamen yenilenmiş olan Zihgirci Kemaleddin Mescidi, 12557 1839-40'ta, Rıfâîliğe bağlı Alyanak Şeyh Ali Efen-di'nin (ö. 1870) meşihat

koydurmasıyla bu tarıkata ait bir tekke haline gelmiş ve tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar bu özelliğini korumuştur. Şeyh Ali Efendi, geçen yüzyılda İstanbul'un en önemli ve en faal Rıfâî merkezlerinden Fatih'teki Kubbe Tekkesi'nin postnişini Şeyh İsmail Hil-mî Efendi'nin (ö. 1824) halifelerindendir. Ali Efendi'den sonra tekkenin postuna oğlu Şeyh İsmail Efendi (ö. 1888) geçmiştir. Ayin günü perşembe olan tekkede 5 erkek ile 5 kadının ikamet ettiği Dahiliye Nezare-ti'nin 1301/1885-86 tarihli istatistik cetvelinde belirtilmiş, Maliye Nezareti'nin 13257 1909-10 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde* günde 2 çift ekmek ile 2 okka et istihkakı olduğu belirtilmiştir.

Cumhuriyet döneminde mescit-tevhid-hane dışında kalan bölümler tarihe karışmış, son şeklini geçen yüzyılın ikinci yarısında aldığı tahmin edilebilen ve halen cami olarak kullanılan bu yapı da yakın tarihte onarım geçirmiştir. Bütünüyle yenilenmiş olan avlu kapısının üzerine, Latin harfleriyle yapının adının yazılı olduğu bir levha konmuştur. Avlu girişinin sağında Alyanak Ali Efendi'nin, aile fertlerinin, ayrıca Kubbe Tekkesi postnişini Şeyh Hüseyin Hamdı Efendi ailesine mensup bazı kişilerin mezar taşlarını barındıran küçük nazire bulunmaktadır. Hazire duvarında, Alyanak Ali Efendi'nin kabrine açılan niyaz penceresinin üzerinde, Seyyid Ahmed Rıfâî'nin adını içeren, "Hulusî" imzalı, istifli sülüsle yazılmış bir levha ile bunun yanında ölüme ilişkin bir ayet levhası göze çarpar.

Ufak boyutlu, iddiasız bir yapı olan mescit-tevhidhane ahşap duvarlı ve kırma çatılıdır. Güney cephesinden dışarı taşan mihrabın yanlarında yuvarlak kemerli birer pencere, yan cephelerde ise dikdörtgen açıklıklı ikişer pencere bulunmakta, çinko kaplı bodur minare harimin kuzeydoğusunda yükselmektedir. Giriş (kuzey) cephesinde, yapıyla uyumsuz, betonarme eklerin yer aldığı mescit-tevhidha-

nenin duvarları da içeriden fayanslarla kaplanmıştır. "U" şeklinde harimi kuşatan fevkani mahfil kare kesitli ahşap dikmelere oturur. Mihrap ile minber bütünüyle yenilenmiş, özgün bezeme ögesi olarak geriye yalnızca, çubuklu tavanın ortasındaki lahana biçimli göbek kalmıştır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri*, 381, no. 2242; Ayvansarayî, *Hadîka*, I, 119; Çetin, *Tekkeler*, 586; Aynur, *Saliha Sultan*, 39, no. 212; Âsitâne, 15; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi*, I, 46-47, no. 66; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ*, 13; İhsaiyatII, 20; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ*, 39; Öz, *İstanbul Camileri*, I, 158; *Fatih Camileri*, 229-230, 271; M. Özdamar, *DersaadetDergâhları*, ist., 1994, s. 117.

M. BAHA TANMAN

ZİHNİ PAŞA CAMÜ

Kadıköy İlçesi'nde. Erenköy Mahallesi'nde, Erenköy Tren İstasyonu'nun yanında, meydana yer almaktadır.

Parmaklıklarla çevrili bir avlu ortasında bulunan cami son cemaat yeri girişi üzerindeki üç satırlık yapım kitabesine göre II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) devlet adamlarından Mustafa Zihni Paşa tarafından 1320/1902-03'te yaptırılmıştır.

Eklektik özellikler gösteren cami esas olarak kare planlı, yüksek kasnak üzerinde yer alan basık kubbe ile örtülü, küçük ölçülü bir yapıdır. 1980'li yıllarda yapının batı cephesine bir ek bina bitleştirilerek genişlemesi sağlanmış, fakat bu arada orijinalliği de bozulmuştur. Düzgün kesme taştan inşa edilen esas yapının önünde, cepheden dışa taşkın olarak yapılmış, üzeri çapraz tonoz örtülü, üç gözlü bir son cemaat yeri vardır. Renkli taşla örülen sivri kemerli bu üçlü girişin orta bölümü yandakilere göre daha yüksek ve geniş tutulmuştur. Son cemaat yerinin iki ve kare planlı yapının dört köşesinde, saçak kenarlarında bulunan ampir üslubunda-

Zihni Paşa Camii

Sadat Hasanoğlu, 1994

ki(->») akroter parçaları yapıya hareketli bir görünüm kazandırmıştır. Camekânla kapatılmış olan son cemaat yerinin sağ tarafındaki küçük kapı minareye geçit vermektedir. Kesme taştan örülmüş silindirik gövdeli minarenin şerefe altında iki sıralı mu-karnas dizisinin dolandığı, şerefe korkuluğunun ajurlu mermer levhalardan oluştuğu, külahının ise yine taştan, yüzeysel nişlerle hareketlendirildiği görülmektedir. Son cemaat yerinden harime, sivri kemerle çevrelenmiş, üzerinde bir ayet kitabesi bulunan, ajurlu ve kabartma bezemeli madeni kanatlı bir kapı ile girilmektedir. Oldukça ışıklı bir görünüme sahip olan cami, yan cephelerde sivri kemerli üçüz (ortadaki daha geniş ve yüksek tutulmuştur), güney ve kuzey cephelerde ise mihrap ve kapının iki yanındaki sivri kemerli, ayrıca kasnak üzerindeki yuvarlak pencerelerle aydınlatılmıştır. Kubbenin doğrudan duvarlara oturtulduğu, kalan boşlukların üçgen ve yamuk parçalarla dolgulandığı görülmektedir. Cami içine doğru kapı üzerinde kavisli bir çıkma yapan mahfil iki direk tarafından taşınmakta, arka bölümünde ise üç yuvarlak pencere ve bir kapı ile bağlantısı sağlanan kapalı bir bölüm bulunmaktadır.

Caminin içinin, son cemaat yeri örtüleri de dahil olmak üzere çok renkli kalem işi bezemeye kaplı olduğu görülmektedir. Fakat batı cephesine yapılan ek bölümle birlikte elden geçen caminin kalem işi süslemelerinin orijinaline uygun olmayan bir onarımdan geçtiği eldeki eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. En bariz fark kubbede kendini göstermekte, esasında yıldızlarla kaplı olan kubbenin, göbekte yer alan ayet kuşağı ve bunu çevreleyen palmetli, şemseli, klasik dönem motifleriyle oluşturulmuş bezemeye değiştirildiği dikkati çekmektedir. İnce bir bordürle panolara ayrılmış duvar yüzeyleri, içleri bitkisel motifli kompozisyonlarla dolgulanmış dilimli

şemselerle hareketlendirilmiş-tir. Son cemaat yerinin *çapraz* tonozları ise ince kıvrık dallar üzerindeki rumîler ve bunların oluşturduğu palmetlerden oluşan kompozisyonla tamamen kaplanmıştır. Bu arada kompozisyonlarla birlikte renklerde de değişiklik yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Kalem işi bezeme mihrap nişinde de çok başarılı biçimde kullanılmıştır. Dışarıya aksettirilmeyen mermer mihrap, kabartma olarak yapılmış ince kıvrık dallar üzerindeki rumî ve pal-met motifleriyle hareketlendirilmiştir. Dilimli kemerin üzerinde ayet kitabesi yer almaktadır ve onun da üstünde yine aynı kabartma motiflerle bezenmiş tepelikle mihrap taçlandırılmıştır.

Mihrap cephesiyle doğu cephesinin birleştiği köşeye yerleştirilen ahşap vaaz kürsüsü ile minber, kaliteli ve geometrik ajurlu bezemeleriyle, bitkisel motifleriyle dikkatleri üzerinde toplamaktadır.

Avluda, üzeri kabartma yıldızlarla bezenmiş kesik küre şeklindeki kubbe ile örtülmüş, geniş bir saçağa sahip şadırvan şeklinde, sekiz cepheli bir çeşme bulunmaktadır. 1323/1905-06 tarihli çeşmenin

ZİNCİRLİKUYU CAMÜ

560

561

ZİNDANLAR

Zindankapı'dan Dır görünüm. Sağda Zindan Hanı, solda Ahi Çelebi Camii. *Sadat Hasanoğlu, 1994*

önünde tekne yerine sekiz köşeli gider çukuru yapıldığı görülmektedir. Avluda bu çeşme dışında mihrap duvarının hemen önünde madeni parmaklıklarla çevrilmiş, Mustafa Zihni Paşa ve ailesine ait mezar taşları bulunan küçük bir hazire mevcuttur. Bunun dışında cami avlusunun etrafında ve mihrap cephesi yönündeki yolun diğer tarafında yer alan, camiye gelir getirmesi için yapılan tek katlı dükkânların bakımlı olarak günümüze ulaştığı görülmektedir.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 466; *İSTA*, K, 5613; S. Usluduran, "Kadtköy-Bostancı Arası Türk Mimari Eserleri", (İstanbul Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış lisans tezi), 1979, s. 32-34; Öz, *istanbul Camileri*, II, 72; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 266.

HAKAN ARLI

ZİNCİRLİKUYU CAMÜ

bak. ATİK ALİ PAŞA CAMİİ

ZİNCİRLİKUYU MEZARLIĞI

Şişli İlçesi'nde, Esentepe-Levent arasında yer alır. Girişi Büyükdere Caddesi'ndedir.

Büyükşehir Belediyesi'nin maliki olduğu mezarlık İstanbul'un modern biçimde düzenlenmiş ilk mezarlığıdır ve bu yüzden uzun yıllar halk arasında "asri mezarlık" olarak anılmıştır. Mezarlığın bulunduğu alan 1930'lu yıllara kadar kırsal durumdaydı. En yakın yerleşme Mecidiyeköy'deydi. Asıl yerleşme Şişli'de son buluyor, ondan sonra tramvay deposu ile karşısındaki geniş alanda da üçe bölünmüş olarak Rum, Ermeni ve Yahudi mezarlıkları yer alıyordu. 1935'te şehir dışında yeni bir mezarlık kurulmasına karar verildiğinde en uygun yer olarak Şişli'den ve Beşiktaş'tan ulaşılabilen ve genişleme imkânı bulunan Zincirlikuyu seçildi. Ancak 1950'lerde çevrede başlayan gecekondulaşma (Gültepe, Kuş-tepe, Çeliktepe) yerleşmeleri mezarlık alanının genişlemesini önledi. Ayrıca Beyoğlu yakasındaki tek modern mezarlık oluşu da hızla dolmasına yol açtı.

Bugün 380.847 m2'lik mezarlık alanı aile kabirleri için ayrılmış olanlar dışında bütünüyle dolmuş durumdadır. Büyükşehir Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü de mezarlığın girişinde inşa edilmiş binada bulunmaktadır.

Cumhuriyet döneminde yetişmiş birçok ünlü kişinin kabrinin bulunduğu mezarlığa gömülmüş ilk ünlü 1937'de ölen Abdül-hak Hâmit Tarhan'dır.

İSTANBUL

ZİNDANKAPI

Eminönü'nde, Galata Köprüsü ile günümüzdeki Ticaret Odası binası arasında, bir zamanlar Haliç boyunca uzanan surlann iç ve dış kısmında yer alan eski bir mahalleydi.

Zindankapı İstanbul'un en düzensiz ama en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Kıyıda sıralanan ahşap iskeleleri, dar, çamurlu sokakları, bir bölümü sur tonozlarına sığınmış irili ufaklı dükkânları ve hanlarıyla kentin ilginç mevkilerindendi.

Konstantinopolis surları, Haliç'in doğal bir engel oluşturması nedeniyle bu bölgede tek kat olarak inşa edilmiş, yer yer kare planlı, dışarı taşkın kulelerle takviye edilmişti. Buradaki sur kapılarının adları Eminönü-Unkapanı doğrultusunda olmak üzere Odun Kapısı, Zindan Kapısı ve Balıkpazarı Kapısı'ydı. İstanbul'un tarihi topografyası üzerinde ilk çalışmaların sahibi olan Dr. A. Mordtmann kitabının bir yerinde Odun Kapısı'nı Porta Viglae olarak belirtirken, başka bir yerinde Porta Drun-gari olarak belirtir. A. Schneider'e göre ise Odun Kapısı, Bizans döneminde belki, buradaki Zeugma(->) semtinden dolayı Zeug-ma Kapısı adını taşımaktadır. Stephan Ger-lach, 16. yy'ın sonlarında Odun Kapısı'nın iç tarafında "Ölümü hatırlamak, yaşam için iyidir" anlamına gelen vezinli Grekçe bir kitabe gördüğünü yazar.

Daha doğudaki ve Türk döneminde Zindan Kapısı olarak adlandırılan kapının eski adı bilinmemektedir. Bazı kaynakların yardımıyla kapının yakınında bulunduğu saptanan Ayios Anastasios Manastırı ve Kilisesi'nin bu kapıya da adını verdiği tahmin edilmektedir. Bu kilise 1204-1261 arasındaki Latin istilası sırasında harap olmuş, 1296-1321 arasında da Akropo-lites ailesi(->) tarafından ihya edilmiştir. Öte yandan Feridun Dirimtekin 16. yy'da İstanbul'a gelen Pierre Gilles'in(->) Semina-ria olarak adlandırdığı kapının burası olduğunu yazmıştır. A. G. Paspatis de bu kapıyı Drungarios (veya Vigla) Kapısı olarak kabul etmiş ama sonradan fikrini de-

Zincirlikuyu Mezarlığı

Yavuz Meyveci,

ğiştirerek bu adı batıdaki Odun Kapısı'na atfetmiştir.

Mordtmann ise Zindan Kapısı'nın eski adının Ayios İoannes Prodromos Kornibos Kapısı olabileceğini belirtir. Daha doğudaki Balıkpazarı Kapısı ise Prematos Kapısı olarak teşhis edilmiştir. Fetihten çok kısa bir zaman sonra bu kapılar bütün Osmanlı dönemi boyunca sahip oldukları bugünkü adlarını almışlardır.

Bizans çağında Zindankapı Mahallesi Venediklilere ait imtiyaz bölgesinin içinde kalıyordu. Venedik mahallesinin etrafının evvelce bir duvarla çevrili ve bu yüzden bir kale görünümünde olduğu ve bu nedenle de mahallenin eteğindeki yere Taht-ı Kal'a dendiği ileri sürülür. Topkapı Sarayı Arşivi'nde (E. 77011) bulunan 1513 tarihli bir belge Zindankapı'nın tarihi topografyasına ışık tutmaktadır. Bu belgede "Balıkpazarı kurbindeki, Balıkpazarı Kapısı ile Odun Kapısı arasında, Edirne Yahudileri mahallesinde, balyosların ikamet etmekte olduğu evleri, kilisesi ve odalarıyla ve altındaki ahır ile, bunun civarında Venedik Kilisesi demekle maruf olan kiliseyi ve altındaki bodrum ile... Sinan Paşa'ya verildi" denmektedir.

Zindankapı Mahallesi'nin arkasındaki yamaçtan Halic'e inen bir kanalın varlığı bilinir. Bunun temiz bir akarsu mu, yoksa bir pis su kanalı mı olduğu tartışmalıdır. Pirî Reis'in *Kitabü'l-Bahriye'sm* bazı nüshalarındaki İstanbul resminde bir pis su mecrası işaretlenmiştir. 17. yy'da Eremya Çelebi Kömürciyan(->) da Odun Kapısı civarında bir kanalın varlığından bahseder. Çelebi'nin kanalın denize ulaştığı yeri "Bokluk İskeleyi" olarak adlandırması da söz konusu mecranın bir pis su kanalı olduğunu kanıtlar gibidir. Zindan Kapısı hizasında olması gereken bu kanal, tarihin her döneminde Halic'in bir pis su deşarj havzası olarak kullanıldığını göstermektedir. Mordtmann'ın 1891'de yayımlanan makalesinde Zindan Kapısı'nın yanında bulunduğunu işaret ettiği Ayios İoannes Kilisesi'nin fetihten sonra küçük bir türbeye dönüştürüldüğünü, ama yanındaki ayazmanın Hristiyanlarca serbestçe ziyaret edilebilmesinin sağlandığını belirtir.

İstanbul kıyılarında, denizden görülen bütün binaların sahiplerini bildiren *Bostancıbaşı Defterleri* 'nden 1814-1815 yıllarında Bostancıbaşı Abdullah Ağa (sonra Paşa) tarafından yazılarda Eminö-nü'nden batıya doğru gidildiğinde İzzet Paşa Camii (1940'larda yıktırıldı), Tophane ve Balıkpazarı İskelesi, Seyyid Mustafa'nın kahvesi... Ellialtı Ömer'in kahvesi, serapa dühancı (tütüncü) dükkânları, Hasır İskelesi, serapa limoncu dükkânları, Çardak Kolluğu ve İskelesi, serapa yemişçi dükkânları, Yemiş İskelesi görülüyordu. Bu listede Baba Cafer Zindanı ve Kapısı'nın bulunmayışı bizi bu yapıların o tarihte, önlerindeki başka yapılar nedeniyle Haliç'ten görülmedikleri sonucuna ulaştırır. Çardak İskelesi, Çanakkale'de bu addaki yerden gelen gemilerin bağlandığı ve mallarını boşalttıkları yeri.

Bunun yanındaki kulluk (karakol) ise İstanbul'daki önemli yeniçeri kulluklarının başında gelirdi. Buradaki yeniçerilerin 56. ortasının başı olan "çorbacı"nın görevleri arasında toptancı esnafının ve kabzımalların kontrolü de vardı. 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılıp İhtisab Ağalığı kurulduğunda, bu da Çardak İskelesi'ne yerleşmişti. Tüm bunlar Zindankapı'nın gerek Haliç'ten gelen malların indirildiği bir iskele mevki, gerekse de önemli bir toptan ticaret merkezi olarak önemini göstermektedir. Nitekim eski fotoğraflarda Zindankapı'nın Eminönü tarafındaki kıyı türlü kayıklarla yoğun biçimde doludur.

Zindankapı Mahallesi'nin topografyasını değiştiren en önemli olaylardan biri 1276/1859 tarihli bir işlemle, sur duvarlarının yıkılması ve bu suretle ortaya çıkacak arsaların müzayede ile şehremaneti tarafından satılmasını öngören "Kule-i Zemin" (doğrusu Zemin-i Kule) yönetmeliğidir. Bu yönetmelik bir iş ve ticaret merkezi olarak çok değerli olan Zindankapı Mahallesi'nin hızla değişmesine ve Baba Cafer Ku-lesi'nin etrafının derhal iş ve ticaret merkezleriyle sarılmasına yol açmıştır. Bu uygulama 1300/1884 tarihli irade-i seniye ile durdurulmak istenmiştir. Zindankapı Mahallesi'nin topografyasında ortaya çıkan sonraki değişikliklerin ilki Lutfi Kırdar(-0 döneminde Eminönü Meydanı genişletilir-ken, ikincisi 1956-1958 arasında Unkapa-m-Eminönü arasındaki cadde açılırken ve son olarak da Haliç kıyı düzenlemeleri sırasında ortaya çıkmış ve bu sonuncu düzenleme mahalleyi tamamen ortadan kaldırmıştır. Bugün burada Ahî Çelebi Ca-mii(->), Değirmen Han(-0, bu hanın önündeki küçük bir sur kalıntısı, Zindan Hanı, bu hana ve mahalleye ismini veren ve Baba Cafer Zindanı denilen kule, Değirmen Han'ın yanındaki Baba Cafer Türbesi bulunmaktadır (bak. Baba Cafer Türbesi ve Tekkesi). Zindan Kapısı denilen sur kapısının ise, bugün sadece kemerinin ufak bir parçası, mahkeme kararıyla yıkımı durdurulan Değirmen Han önündeki bir yapı bloğunun önünde görülmektedir. Bu satırların yazarının görüşüne göre ise esas zindan bu kapıya bitişik olan kalıntılar-

dır. Burası iş ve ticaret merkezine dönüştüğünde evvelce zindan olan yapılar da değişmiştir. Yoksa Baba Cafer Türbesi olan kulenin içindeki mekânda kaynaklarda bahsi geçen yüzlerce tutuklunun yaşaması mümkün değildir.

Bibi. A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İst., 1877, s. 138 vd; A. Mordtmann, "Die Hafenuar-tier von Byzance", *Mitteilungen des Deutschen Excursions-Clubs*, III (1891), s. 1-24, bilhassa s. 3 ve 12; Mordtmann, *Esquisse*, 45-47, no. 77-81; Janin, *Constantinople byzantine*, (1. bas.), 237-239, 273-274, 302, 374, 403; H. W. Brown, "The Venetians and the Venetian Çjuarter in Constantinople...", *Journal of Hellenic Studies*, XI (1920), s. 68-88; M. Roberti, "Ricerche intor-no alla colonia Veneziana in Costantinopo-li...", *Padova*, 1925; T. Bertele, *Il palazzo deg-H Ambasciatori de Venezia a Costantinopoli*, Bologna, 1932, s. 20-28; Millingen, *Walls*, 214 vd; A. M. Schneider, "Mauern und Töre am Goldenen Horn...", *Nachrichten d. Akad d. Wissenschaften..*, Göttingen, 1950, plan IV, s. 80-88; Dirimtekin, *Haliç Surları*, 19-22; Evliya, *Seyahatname*, I, 27, 82-86, 312, (yay. Zuhuri Danışman), I, 17-99, II, 14, VI, 5-6; R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *istanbul Enstitüsü Mecmuası*, IV (1958), s. 54; Ziya, *istanbul ve Boğaziçi*, I, 330-332; Ergin, *Mecelle*, I, 909-915, 927-933; J. Pervititch, *Sigorta Planları*, İst., 1941, pafta 76, 78; Ayverdi, *istanbul Haritası*, pafta B5; S. Eyice, "Dünüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindankapısı", *istanbul*, S. 3 (Ekim 1992), s. 129-138.

SEMAVİ EYİCE

ZİNDANLAR

Osmanlı döneminde cezaevi olarak kullanılan yerlere verilen ad. Ancak zindanlar günümüz cezaevi anlayışından oldukça uzak mekânlardı.

Kaynaklar hem Bizans hem Osmanlı döneminde İstanbul'da mevcut çok sayıda zindandan bahseder. Zindanlara suçlularla birlikte esirler ve köleler de hapsediliyordu. Zindan olarak çoğu kez şehir surlarının bir kulesi veya herhangi bir yapının mahzeni kullanılmıştır.

Bizans döneminde şehirdeki ve Adalar' daki birçok manastır da bu amaçla kullanılmıştır. Özellikle Adalar'daki manastırlar hem تنها hem gerektiğinde kolaylıkla ulaşılabilir yerlerdi. Bu yüzden 4. yy'dan itibaren birçok devlet adamı, hattâ imparator ve imparatoriçeler manastırlara kapatıl-

mıştır. Bunlar tutuklu değillerse de manastırlardan ayrılmasına izin verilmezdi.

Şehirde bulunan en önemli zindan ise Vigla'da bulunan Praitorion idi. Vigla'nın yeri tam olarak bilinmez. Genellikle Emi-nönü-Yemiş İskelesi çizgisinin gerisinde olduğu kabul edilir. I. Basileios döneminde (867-886) Praitorion'dan drungarios sorumluydu. Drungarios impatorun

emniyeti ile sorumlu yüksek kademedeki tutuklamalar ve idamlar ile görevli idi. Bu mevki Osmanlı örgütlenmesindeki bostancıba-şları ve Bostancı Ocağı'nı hatırlatır. Vigla'nın ve onun yanında yer alan Praitori-on'un 17. yy'da Kösem Sultan tarafından yaptırılan Valide Hanı'mn(->) yerinde olduğu da ileri sürülmüştür. Bu hanın üçüncü avlusunda bulunan Bizans dönemine ait kare planlı büyük kulenin Vigla'nın gözetleme kulesi olduğu düşünülmüştür ki bu inandırıcı bir görüştür.

İstanbul'da ayrıca Sultanahmet'le sahil arasında bulunan Büyük Saray'da(->) da 6 adet zindanın varlığı bilinir. Bunlara sadece yüksek rütbeli suçlular kapatılıyordu. 11. yy'da bugünkü Ayvansaray'da bulunan Blahemai Sarayı'na geçildiğinde bu sarayda da bir zindan tesis edilmişti. Meşhur Anemas Zindanı bu sarayın özel zindanıydı (bak. Anemas Zindanı ve Kulesi). Yapıya adını veren Anemas, L Aleksios Komnenos'a (hd 1081-1118) karşı bir darbe girişimi hazırlarken yakalanmış ve surların bir kulesine kapatılmıştır. İmparatorun dönemini anlatan *Aleksias* adlı eserden anlaşıldığına göre bu kule Anemas'ın kapatılmasından sonra zindan olarak kullanılmaya başlanmıştır. 15. yy'a kadar birçok ünlünün kapatıldığı bu zindan Osmanlı döneminde kullanılmamıştır. Bugün Anemas Kulesi adı ile tanınan kule aslında Anemas'ın ölümünden sonra inşa edildiğine göre Anemas Zindanı olarak kullanılan kule değildir. Zindan olarak gösterilen mahzenler ise aslında Blahernai Sarayı'na ait alt yapılardır. Tabii ki bunların zindan olarak kullanılmış olması da mümkündür. 1994'te bu mahzenlerde kazı ve restorasyon çalışmaları yapılmış ve çok sayıda yeni mekâna rastlanmıştır.

İstanbul'da bir Bizans zindanının kalıntıları olduğu iddia edilen mekânlar 1878'de Fuad Paşa Türbesi(->) civarında bulunmuş ve A. Mordtmann tarafından incelenmiştir. Bugün kalıntıların yeri bile bilinmemektedir.

Osmanlı dönemindeki zindanlar ise yine şehir surlarının kuleleri ve Osmanlı döneminde inşa edilen hisarlar olmuştur. Fetih'ten 9 gün sonra Çandarlı Halil Paşa, Altın Kapı'nın pylonlarından birine hapsedilmiş, kısa süre sonra da idam edilmiştir. Aynı kapının arkasına 1457-1458'de devlet hazinesinin muhafazası için inşa edilen Ye-dikule Hisarı(->) da zindan olarak kullanılmıştır. Hisardaki Kitabeler Kulesi yabancı tutuklular, Altın Kapı'nın iki yanındaki pylonlar ise Müslüman tutuklular için kullanılıyordu. Yedikule Hisarı'na Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olduğu devletlerin İstanbul'daki elçileri, yüksek rütbeli devlet adamları ve esirler kapatılıyordu.

ZİRAAT BANKASI BİNASI

562

563

ZİYARET YERLERİ

Evlenmek isteyen gençlerin ziyaret yeri olan Telli Baba.

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Rumeli Hisarı(-0 da Osmanlı döneminde zindan olarak kullanılmıştır. 16. yy'dan sonra hisarın Saruca Paşa Kulesi bu yüzden Kara Kule veya Siyah Burç olarak anılmıştır. Bazı kaynaklar Rumeli Hisarı'nın Bizans döneminin Lothe ve Oblivion Ka-le-Zindanları'nın yerine yapıldığını iddia eder. Osmanlı döneminde hisarda kalan Rainhard Lubenan aylıklarının kesintisiz olarak ödendiğini, ayrıca herkese yılda bir kez giyecek dağıtıldığını bildirir. Gayrimüslim esirler bu zindanlarda rahatlıkla ibadet edebiliyorlardı. Hattâ Yedikule Hi-sarı'nda ibadet için küçük bir şapelin bulunduğu bilinir. 19. yy'da Yedikule Hisarı'nda bir süre tutuklu kalan Fransız Elçisi Pourqueville yüksek şahsiyetler ve soylu yabancılardan oluşan tutukluların savaş esiri değil rehin muamelesi gördüklerini yazar. Ayrıca isteyen tutuklular hisar içindeki mahalleden ev kiralayabildiği gibi bir elcinin kefaleti altında şehirde de dolaşabiliyorlardı.

Galata Surları da yine zindan olarak kullanılıyordu. Kasımpaşa'daki tersanelerde çalıştırılan esirler başta Galata Kulesi olmak üzere diğer burçlarda kalıyorlardı. Yalnız Galata Kulesi'nde kalanlar sultana ait esirlerdi. 18. yy'da hâlâ mevcut olan Galata Zindanı artık Haliç kıyısında şimdiki Atatürk Köprüsü'ne yakın bazı burçlardı. Koyun Baba Türbesi ve bununla ilgili halk efsanesi bu zindanın yerinin son hatırası'dır. Tersanedeki zindan ise Evliya Çelebi tarafından Sanbole Zindanı olarak tanıtılır. Ancak bugün hiçbir izi yoktur. Yalnızca tersane sahasında olduğu bilinir.

Osmanlı döneminin diğer önemli bir zindanı ise Eminönü'ndeki Baba Cafer Zindanı'dır(->). Fatih Vakfiyesi'nde adı geçmeyen zindanın ne zaman kurulduğu bilinmez. Ancak 1554'te İstanbul'a gelen Alman Melchior Lorichs'in(->) İstanbul panoramasında varlığından bahsedilir. Panoramanın üzerinde Lorichs, Haliç surlarının iki kulesinin zindan olarak kullanıldığını gösteren açıklamalar yazmıştır. Ayrıca Türk dönemine ait belgeler iki zindanın varlığını destekler. Topkapı Sarayı'nda bulunan 1539 tarihli bir belgede bu civarda çıkan bir yangında Subaşı Zindanı'nın kapıları açılmadığı için 700 tutuklunun yandığı, Ummal Zindam'ndaki tutukluların ise sa-lındıkları için kurtuldukları bildirilir. Bugün Baba Cafer Zindanı denilen kule ayakta. Yine zindan olarak kullanılan batıdaki burç ise yok olmuştur.

Osmanlı döneminde bu tanınmış zindanlar dışında ağır suçluların kapatıldığı tomruklar ve bir nevi açık hava cezaevleri olan salmatomruklar da vardı. Zindanlar ve tomruklar asesbaşının idaresi altındaydı.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) zindanlar kapatılıp cezaevi anlayışında kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır. 1831' de Sultanahmet'te İbrahim Paşa Sarayı' nın(->) bir kısmında açılan Hapishane-i Umumi günümüz cezaevlerinin Ük örneklerindendir.

Bibi. N. Bayraktar, "Devşirme Malzemenin de Yer Aldığı Rumeli Hisarı", *Türkiyemiz*, S. 70

(Eylül 1993), s. 26-39; N. Bayraktar - H. V. Ye-nisoğancı, "Tarihsel Olaylarıyla Yedikule Hisarı", *ae*, S. 72 (Mayıs 1994), -s. 36-51; Demir-canlı, *Evliya Çelebi*; S. Eyice, "Dünüyle, Bugünüyle, Çevresiyle Zindan Kapısı", *İstanbul*, S. 3 (Ekim 1992), s. 129-138; ay, "Anemas Zindanı ve Kulesi", *İSTA*, II, 853-859; A. Özcan, "Baba Cafer Zindanı", *DİA*, IV, 366-367; K. Tebly, *Dersaadet'te Avusturya Sefirleri*, Ankara, 1988, s. 298-306.

HAYRİ FEHMİ YILMAZ

ZİRAAT BANKASI BİNASI

Beyoğlu İlçesi'nde, Galata Köprüsü ile Ka-raköy Meydan'nın doğusunda, rıhtım üzerinde yer alır. Beş katlı yapı, bitişigindeki ek bina ile birlikte Ziraat Bankası tarafından kullanılmaktadır.

1904-1906 tarihli şehir sigorta haritasında bu binanın yerinde Fransız banka kuruluşu Credet Lyonnais'ye ait bir başka bina gözükmetedir. Eski kartpostallar incelendiğinde, binanın 1911-1912 yıllarında yapıldığı söylenebilmektedir. Yine 1918 tarihli bir fotoğraftan edinilen bilgilere göre Avusturyalı "Wiener Bank Verein" için yapılan bina el değıştirmiş ve bu tarihte Fransız "Banque Française deş pays d'Orient" tarafından ve daha sonra bir dönem de Tütün Rejisi (Tekel İdaresi) tarafından kullanılmıştır. Bina Suat Nirven'in yaptığı 1948 tarihli haritada Ziraat Bankası olarak gözükmetedir.

Yapıldığı dönemin banka plan tasarımına uygun olarak giriş katında kolon dizisi ile çevrelenmiş bir müşteri kabul holü ve galerili bir asma katı bulunan binanın üst katlarında orta aks boyunca uzanan koridorun her iki yanında çalışma odaları sıralanmıştır. Binanın heykelleriyle tanınan terası, birinci katın güneydoğuya bakan deniz cephesinde bulunmaktadır. Cepheleri genel olarak 19. yy'm seçmeci anlayışım yansıtan binanın her üç cephesinde de giriş ve asma kat cephelerinin yatay bant-

Ziraat Bankası binası

Yavuz Çelenk, 1994

lı taş örgü görünümündeki yüzeylerle diğerkat cephelerinden kopartılarak ka-idemsi bir bölüm olarak vurgulanmış, yatay bandı bu yüzeyler üst katlarda da binanın köşelerinde devam etmiştir. Diğerkat cephelerden farklı olarak, güneybatıya bakan giriş cephesinin zemin katında, başta sütun çiftlerinin yer aldığı altı sütundan oluşan üç akslı bir düzen

görülmektedir. Birinci kat hizasından başlayarak, binanın giriş cephesi ile batıya bakan arka cephesi çıkma yaparak devam etmiş, deniz cephesinde ise yapı geri çekilerek geniş bir teras oluşturulmuş, cephe üst katlarda geriden devam etmiştir.

Bina, pencere düzeni açısından birinci katın kemerli yüksek pencereleri üzerinde yer alan üç ve dördüncü katların alçak dikdörtgen pencereleriyle her üç cephede de benzer özellikler göstermektedir. Deniz cephesinde üçüncü ve dördüncü kat pencereleri arasında binanın ilk yapıldığı dönemde yaptırıcısı banka kuruluşunun isminin yazılı olduğu yatay bir bant bulunmaktadır. Bezeme açısından daha zengin olan deniz ve giriş cephelerinde kemerli birinci kat pencereleri ile ikinci kat pencereleri arasında askı çelenkler, ikinci kat pencerelerinin iki yanında akant yaprakları üzerinde triglif ve sarak-tan oluşan bir bezeme bandı yer almaktadır. Yine bu cephelerde son kat pencereleri hizasında kâse ve askı çelenklerden oluşan armalar bulunmaktadır. Binanın tanınmış büyük boyutlu kadın heykelleri ise deniz cephesini çevreleyen beton balkon korkuluklarının üzerindedir ve binanın çatısını da bir dizi ortası şişkin küçük sütunlardan oluşan bir korkuluk çevrelemektedir.

Bibi. T. Ergin, "TC Ziraat Bankası Karaköy İstanbul Hizmet Binası Restorasyon Projesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, yüksek lisans tezi), Şubat 1994.

YILDIZ SALMAN

ZİRAAT MEKTEBİ

bak. HALKALI ZİRAAT MEKTEBİ

ZİRAAT, ORMAN VE MAADİN NEZARETİ BİNALARI

bak. SANAYİ MEKTEBİ BİNALARI

ZİYA PAŞA

(Ağustos 1849, İstanbul -1929, İstanbul) Bestekâr ve devlet adamı.

Yusuf Ziya Paşa, Yanyalı Müftizade Mehmed Şakir Bey'in oğlu ve bestekâr Subhi Ziya Özbekkan'ın(->) babasıdır. Henüz 11 yaşındayken, Meclis-i Maliye Odası kâtip yardımcılığıyla başladığı devlet memuriyetinde vezirlik rütbesine kadar yükseldi. Berlin, Viyana, Atina, Petersburg, Belgrad, Roma,- Paris, Washington -gibi şehirlerdeki Osmanlı elçiliklerinde kâtiplik, elçilik, büyükelçilik gibi görevlerde bulundu. Ayrıca Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığı, Şirket-i Hayriye(->) idare Meclisi reisliği, Defter-i Hakanî nazırlığı, ticaret nazırlığı, maarif nazırlığı, Meclis-i Ayan üyeliği gibi yüksek görevlere getirildi. Abdüla-ziz döneminde (1861-1876) yetişmiş, II.

Abdülhamid dönemiyle (1876-1909) II. Meşrutiyet'te parlamış devlet adamlarından biriydi. Hariciyeci olarak görev yaptığı ülkelerde ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli nişanlarla ödüllendirilmiştir.

Ziya Paşa Kanuni Ömer Efendi'den kanun sazını öğrenmişti. Asıl sazı kanun olmasına rağmen udu da iyi icra federdi. Aile dostları Şeyh Nazif Efendi tarafından Mevlevîliğe yönlendirildi ve Bahariye Mevlevîhanesi'ne(->) devam etti. Musikide tamamen amatör olmasına rağmen çok değerli eserler besteleyebilecek bir düzeye ulaşmasında, Mevlevî muhibbi olmasının payı büyüktür. Türk musikisinin yüksekokulu diye nitelendirilen mevlevîhaneler-de icra edilen musikiyle kulaklarının dolu olması ve çevresinde çok sayıda musiki ustasının bulunuşu, musikideki ağırlığının temelindeki nedenleri oluşturmuştur.

Ziya Paşa'nın İstanbul'da bulunduğu zamanlarda konağı, dönemin en usta musikicilerinin toplandığı bir musiki mahfeli halindeydi. Birçoğu yakın dostu olan Hacı Arif Bey(-*), Şevki Bey(-»), Rifat Bey, Udi Şakir Paşa, Faik Bey, Neyzen Şeyh Hasan Efendi gibi musikicilerin oluşturduğu bu seçkin ortam, Ziya Paşa'nın bestekâr-lığında en önemli itici güçlerinden biri olmuştur. Uzun müddet Batı ülkelerinde yaşayıp İstanbul'a döndüğünde bu musiki-ciler sanat hayatından çekilmişler fakat Ziya Paşa bu defa Kaşıyarık Hüsameddin Bey, Hacı Kırâmi Efendi, Bestenigâr Ziya Bey, Hafız Osman Efendi, Muallim İsmail Hakkı Bey(->), Ali Rifat-ÇağatayC-0, Rauf Yekta Bey(->), Tanburi Cemil Bey(->), Kemençeci Vasilaki, Neyzen Tefvik Kolaylı(->), Udi Nevres Bey(->), Kemani Aleksan, Kemani Kirkor ve Lavtacı Andon gibi büyük musiki ustalarının oluşturduğu bir kuşağa konağını açmıştı. Bu musiki kuşağının da Ziya Paşa'nın musiki varlığı üzerinde etkileri büyüktür. Ayrıca dolaylı yoldan bu musikiciler, Ziya Paşa'nın oğlu, büyük şarkı bestekârı Subhi Ziya Özbekkan'ın yetişme ortamını oluşturmuşlardır.

Ziya Paşa, musiki dünyasında çok ender görülen bir yaşta bestekârlığa başladı. Oğlu Subhi Ziya'nın 40 yaşından sonra başlaması gibi, kendisi de beste çalışmalarına başladığında 53 yaşında idi. Bu geç başlangıç, bir amatörün musiki hevesini tatmine dönük sıradan çalışmalar değil, musiki sanatı açısından çok üstün, nitelik itibariyle çizgiüstü bir çerçevede değerlendirilen gerçek sanat eseri üretmiş bir musi-kiciye ait olma özelliğini taşımaktadır.

Ziya Paşa bestekârlığı ve yaşadığı dönemin önde gelen sanat koruyucularından biri olması yanında, Türk musikisi öğretim tarihinin en önde gelen kurumlarından biri olan Darü'l-Elhân'ın(-») kurucusu, isim babası ve ilk umum müdürü olarak da Türk musikisi tarihine geçmiştir. Ziya Paşa, Darü'l-Elhân'ın yöneticiliğini yaptığı sırada Meclis-i Ayan üyesi sıfatını da taşıyordu.

Ziya Paşa az fakat değerli eserler bestelemiş bir bestekârdır. Üslubu klasik ölçüler içinde, temiz ve parlak sıfatlarıyla nitelendirilmiştir. Saz eserleri arasında neva saz semaisi, neva peşrevi ve segah peşre-

vi en sevilmiş olanlarıdır. Nişaburek makamından bestelediği "Ey gül ne acîb silsile-i müşg-i terin var", "Bin zeban söylersin ol çeşm-i sühân-perdâz ile" ve "Mest-i nâzım kim büyüttü böyle bî-pervâ seni" mısralarıyla başlayan eserleri, musiki zevkinin yüksekliği yanında güfte seçiminde gösterdiği duyarlılığı ortaya koymakta ve edebi zevkini de belirlemektedir. Bir İstanbul baharının coşkusunu terennüm eden bestenigâr şarkısı ise "Bezm-i baharın dizdi gül âyîn-i erkânın yine" mısraıyla başlamaktadır. Ziya Paşa'nın Türk musikisi re-pertuvarına kazandırdığı 16 kadar eser, İstanbul musikisinin de seçkin örnekleri arasındadır.

Ziya Paşa'nın kabri, Büyükağa Mezar-lığı'ndadır. Adı, Büyükağa'da bir sokağa verilmiştir.

Bibi. inal, *Hoş Şada*; Ergun, *Antoloji*, II; B. S. Ediboğlu, *Ünlü Türk Bestekârları*, ist., 1962, s. 243-245; İ. B. Sürelsan, *Ahenk*, S. 6 (15 Aralık 1963); M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi*, II, Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA*, II.

MEHMET GÜNTEKİN

ZİYARET YERLERİ

Halkın adak adayıp dilek dilediği ve doğum, sünnet, evlilik, hastalık gibi sebeplerle ziyaret ettiği türbe, kabir, çeşme, hamam, direk, havuz, kuyu ve ayazma gibi yerlere verilen ad.

İstanbul'da sahabe(->) ve nime'l-ceyş(->) türbe ve kabirleri ve şehrin dört bir yanına dağılmış yatırlar(->) halkın büyük bir saygı, bağlılık ve inançla ziyaret ettiği adak yerleridir(-t). Ayrıca, çoğu *zaman* bu türbe ve kabirlerin yakınında bulunan çeşme ve kuyular da sularından şifa umularak ziyaret edilirdi. Bunlardan Merkez Efendi ve Sünbül Efendi türbelerinin yakınındaki kuyular, sularının şifalı oluşuyla ün yapmışlardır. Özellikle Merkez Efendi Türbe-

si'ndeki kuyudan alınan suyun, sıtmal hastalara iyi geldiği inancı yaygındır. Merkez Efendi Türbesi'ni ziyaret edenlerin mutlaka uğradığı türbe önündeki kuyu ile merdivenle inilen çukurca bir yerdeki niyet kuyusuyla ilgili birçok hikâye anlatılmaktadır. Bunlardan birine göre niyet kuyusundan alınan bir taş, dilek gerçekleştikten ve adak yerine getirildikten sonra mutlaka kuyuya geri bırakılmalıdır. Niyet kuyusuna bakarken, parlayan bir hilal görülürse, bu da sese, yani bir haber almaya yorumlanır. Kuyunun yanından toprak alıp, dilek gerçekleştikten sonra yerine koymak, yanındaki ağaca bez bağlamak da eski âdetlerdendir. Merkez Efendi Türbesi'ndeki niyet kuyusuna okunmuş taşlar atan genç kızlar, kuyudan ses gelip gel-meyişine göre

yorum yaparlar, ses gelirse dileğin gerçekleşeceğine, gelmezse gerçekleşmeyeceğine yorarlardı. Çamlıca'daki Lohusa Hatun ziyaretindeki kuyu da İstanbul'daki niyet kuyularından biridir. Atılan taşın çıkardığı sese göre yorumlar yapılır.

Eyüp'te Zeynep Hatun Mahallesi'nde de bir niyet kuyusu bulunduğu, "Can Kuyusu" da denilen bu kuyudan dileklerini söyleyerek gaipen haberler alındığını Evliya Celebi de zikretmektedir. Burayı ziyarete gelen ve herhangi bir kayıp, insan, hayvan ya da malı kuyuyu seslenerek soranların bazı cevaplar aldığına o dönemlerde de inanılmış. Evliya Çelebi, kuyudan herhangi bir şey sorulmadan önce bazı dini vecibelerin yerine getirildiğini belirtir. Sorulacak şeye "Hazreti Yusuf aşkına" cevap istenir, kuyudan da anlaşılabilecek biçimde ince bir ses duyulur, gerçek ne ise ortaya çıkarmış.

Ayasofya Camii içindeki kuyu, Terler Direk, Süleymaniye Hamamı, Piri Paşa Ayazması, Küplüce Ayazması, Hasköy A-yazması, Aşağı ve Yukarı Yeniköy'deki

ZOBU, VASFİ RIZA

564

565

ZODOHOS PİYİ KİLİSESİ

ayazmalar, Çengelköy'deki ayazma da Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından (özellikle Rumlar) ziyaret edilirdi.

Boğaziçi'nde Sarıyer yakınlarında bulunan ve evlenecek genç kız ve erkeklerin tel aldıkları, nikâhtan sonra da adaklarını ve aldıkları teli götürdükleri Telli Baba, Müslümanlar kadar gayrimüslimlerce de ziyaret edilir.

Şehzadebaşı Camii'nin bahçesinde bulunan Helvacı Baha'nın boş mezarı da ziyaret yerlerindendir. Daha önce buradaki mezar, halkın hücumunu önlemek için 1960 ya da 19öl'de gizlice açılmış, kemikler bilinmeyen bir yere nakledilmiş, ancak halkın ilgisi önlenememiştir. Cuma günleri dilek sahiplerince dağıtılan helvalar, bu semtte yaşayan yoksular kadar çocukları da sevindirirdi.

Ziyaret yerleri, genellikle sayıları giderek azalan, ancak unutulmayan umut kapılarıdır. Halk gelenek ve göreneğin baskısıyla ya da uğurlu olduğuna, dilekleri gerçekleştirdiğine inandığı için buraları hâlâ ziyaret eder.

Bibi. Evliya, *Seyahatname*, I, 399; M. Önus, "İstanbul'da Bazı Ziyaret Yerleri, I-II, *HBH*, S. 104-105 (Haziran, Temmuz 1940); Tanyu, *Adak Yerleri*, 218-249; M. K. Özergin, "İstanbul Yatırımlarına Dair, I-II", *İFA*, 237, 243 (Nisan, Ekim 1969~); Bayrı, *İstanbul Folkloru*, 152-177.

ZOBU, VASFİ RIZA

(1902, istanbul - 25 Kasım 1992, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu.

Beyazıt Rüştüyesi'ni bitirdi. Alman Ticaret Mektebi'nde öğrenciyken 1917'de Darülbedayi'nin Tiyatro Bölümü'ne girdi. Burada öğrenciyken oyunlarda rol almaya başladı. Sahneye çıktığı ilk oyun, *Kayseri Gülleri*'ydi. Alman Ticaret Mektebi'nin kapanması üzerine bir süre Sanayi-i Nefise Mektebi'ne(->) devam etti. 1923'te *Tercü-man-ı Hakikat* gazetesindeki mizah öyküsü, yayımlanan ilk çalışması oldu. Daha sonraki yıllarda, tiyatro ve sinema konusundaki görüşlerini, anılarını, röportajlarını, gezi izlenimlerini yayımladı.

Darülbedayi'de (bugün Şehir Tiyatrola-

rı) 1917'de başladığı oyunculuğu, 1922-1923'te katıldığı Türk Tiyatrosu adlı topluluk dışında aynı kurumda 1975'te emekli oluncaya kadar sürdürdü, yönetmenlik yaptı. *Bora, Aşk Uyumaz, Uçurum, Çapanoğlu, Hançer, Kuklalar, Ceza Kanunu, Hisse-i Şayia, Sekizinci, 1+1=1, Çifte Keramet, Hamlet, Mürâi, Karım Beni Aldatırsa, Fermanlı Deli Hazretleri, Azar-ya, Hırçın Kız, Renkli Fener, Zor Nikâh, Süt Kardeşler, Topaz, Venedik Taciri, Mum Söndü, Kafatası, Bir Ölü Evi, Ateş Böceği, intikam Maçı, Akasya Palas, Üç Saat, San Zeybek, Lüküs Hayat, Yanlışlıklar Komedyası, Pazartesi-Perşembe, Deli-Dolu, Müfettiş, İki Efendinin Uşağı, Nemo Bankası, Yarasa, Saz-Caz, Mırnav, Hülle-ci, Sana Rey Veriyorum, Kibarlık Budalası, Balaban Ağa, On ikinci Gece, Bir Çiçek İki Böcek, Yalova Türküsü, İstanbul Efendisi, Kafes Arkasında, Cürüm ve Ceza, İlk Göz Ağrısı, Paydos, Yelpaze, Deli, Bir Kilo Namus, Modern Aile, Buzlar Çözülmeden Zobu'nun rol aldığı ya da yönettiği oyunlardan en tanınmışlarıdır.*

Sanatçı, ilk kez 1921'de *Bican Efendi Vekilharç* adlı filmle sinemayla tanıştı. Daha sonra birçoğunu Muhsin Ertuğrul'un yönettiği filmlerde rol aldı. Bunlar *Ateşten Gömlek, Leblebici Horhor, Ankara Postası, Karım Beni Aldatırsa, Milyon Avcıları, Allahın Cenneti, Söz Bir Allah Bir, Bir Kavuk Devrildi, Aynaroz Kadısı, Boğaziçi Esrarı, Nur Baba, istanbul'da Bir Fa-cia-i Aşk, Tosun Paşa, Akasya Palas, Harman Sonu, Kızılırmak (Karakoyun), Edi ile Büdü* olarak sıralanabilir.

Birçoğu Şehir Tiyatrolarında değişik sezonlarda sahnelenen *Yürü Ya Kulum, Geçti Bor'un Pazarı, Onlar Ermiş Muradına, Yukanki Köşk, Evdeki Pazar, Eninde Sonunda, Ben Çağırmadım, İşte Buna Talih Derler, Kaş Yapayım Derken, Ka-sımpaşa-Maçka, Küçük Hanımın Babası* adlı çeviri ve uyarlamaları oldu. Bu yapıtlardan bazılarının çeviri ya da uyarlamalarını Bedia Muvahhit, Refik Kemal Ar-duman, Raşiha Vafi, Reşit Baran, Serap Yenseni'yle yaptı.

Zobu'ya, 1981'de Atatürk Sanat Arma-

Vasfi Rıza Zobu (soldan üçüncü), *Söyle Kimsin Sen* oyununda Gül Gülgün, Ersan Balku ve Ayşegül Yalçın ile birlikte. *Şehir Tiyatroları Arşivi*

gam, 1987'de devlet sanatçısı sanı verildi. Sanatçı anılarını, *O Günden Bugüne (İst., 1977)* ve *Uzun Hikâyenin Sonu (ist., 1990)* adlı kitaplarda topladı.

Vasfi Rıza Zobu, oyuncu ve yönetmen olarak görev aldığı Şehir Tiyatroları'nda, 1969-1973 ve 1980-1984 arasında iki kez genel sanat yönetmenliği yaptı. İkinci genel sanat yönetmenliği döneminde, 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası uyarınca kurumdan uzaklaştırılan sanatçılar konusundaki tavrı nedeniyle basın ve sanat çevrelerince eleştirildi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

ZOE

(yak. 980, *Konstantinopolis -1050, Kons-tantinopolis*) Bizans imparatoriçesi (21 Nisan-12 Haziran 1042).

Ölüm döşeğindeki babası VIII. Kons-tantinos (hd 1025-1028) geride erkek evlat bırakmadan öleceğini anlayınca, 60'ların-daki Zoe'yi kendisi gibi yaşlı III. Roma-nos Argiros(^) (hd 1028-1034) ile evlenmeye zorlamıştı. (Gençliğinde Kutsal Ro-ma-Germen İmparatoru III. Otto [hd 996-1002] ile nişanlanan Zoe, Otto'nun ölümü üzerine [1002] evlenme gerçekleşmeden Konstantinopolis'e dönmek zorunda kalmıştı.) Söylendiğine göre Zoe, bu evlilik sırasında sarayın güçlü adamı İoannes Or-fanotrofos'un da teşviki ile Paflagonyalı köylü çocuğu Mihael'le evlenmek için 11 Nisan 1041 gecesi III. Romanos'u banyoda boğdurttu, Mihael ile evlenerek yeni kocasını IV. Mihael(->) adıyla tahta çıkardı.

Ama imparator ertesi yıl ölünce Zoe gene Orfanotrofos'un tavsiyesine uyarak sabık imparator Mihael'in yeğenini evlat edindi ve V. Mihael adıyla imparator ilan etti. Fakat Mihael, Zoe'yi safdışı etmek niyetiyle Prinkipo'ya (Büyükada) sürünce, Zoe'nin mensubu bulunduğu Makedonyalılar Hanedam'na(->) bağlı olan Konstantinopolis halkı ve saray efradı, 18 Aralık 1042'de ayaklandı, Mihael'i tahtı terk etmeye zorladı. Böylece Zoe, kız kardeşi Te-odora(-0 (hd 1042, 1055-1056) ile birlikte Bizans'ın hükümdarı oldu. Aynı yıl Konstantinopolisli senatör IX. Konstanti-os Monomahos'la(->) (hd 1042-1055) üçüncü evliliğim yaptı ve 1050'de hayata gözlerini kapadı.

Dönemin ünlü düşünürü Mihael Psel-los'a(->) göre, Zoe dindar görünümlü fakat değersiz, anlamakta hızlı fakat konuşmakta yavaş, harcamalarda çok eli açık fakat kaprisli biriydi. Özellikle parfüm ve güzel kokulu yağlara düşkün olup bunların saray atölyelerindeki üretimiyle *bizzat* ilgilenirdi. Ayasofya'da bulunan portresinin ne zaman konulduğu kesin olarak bilinmez.

Bibi. C. Diehl, *Imperatrices de Byzance*, Paris, 1959, s. 129-165; Ostrogorsky, *Bizans*, 297-302.

ZOĞRAFYON RUM ERKEK LİSESİ

Beyoğlu'nda Turnacıbaşı Sokağı, no. 27' dedir.

1846'da Beyoğlu'ndaki Rum cemaati Panayia Kilisesi Okulu adıyla bir okul kur-

muştu. Okul daha sonra Turnacıbaşı So-kağı'nda bulunan iki binaya taşınmış ve 1892'ye kadar bu binalarda öğretimini sürdürmüştür. 1892'de binalar eskidiğinden, mütevelli heyeti yeni bir bina yapılmasına karar vermiş, inşaat dönemin zenginlerinden Banker Hristaki Zoğra-fos'un maddi katkısıyla gerçekleşmiştir. Mühendis Perikles Fotiadis'in yönetimindeki inşaat 1892'de tamamlanmış ve okul 1893'te öğretime başlamıştır. Zamanın mütevelli heyetinin teklifi ile Beyoğlu Rum cemaati, okulun kuruluşunda büyük katkısı olan Hristaki Zoğrafos'u okulun kurucusu olarak kabul etmiş ve okula "Zoğrafyon" adını vermiştir. 1893-1894 öğretim yılında 522 öğrenci ile öğretime başlayan okul ilk mezunlarını 1888-1889 öğretim yılında vermiştir.

Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi, Beyoğlu'nda yaşayan Rumların eğitim, öğretim ihtiyacını karşılamak üzere kurulmuştur. Başlangıçta tam teşekküllü ilkokul olarak çalışırken, daha sonra orta ve lise bölümlerini de açmıştır. 1948-1959 öğretim yılında da lise düzeyinde ticaret bölümü açılmıştır. Öğrenci sayısının artması üzerine okula bir çekme kat ilave edilmiştir.

İlkokul kısmı öğrenci azlığı nedeniyle 1973-1974 öğretim yılında kapanmıştır. Okulda bugün orta, lise ve ticaret bölümleri mevcuttur.

Okulun 500 kişilik toplantı ve gösteri salonu, kitaplığı, laboratuvarları, tabiat ve biyoloji odaları, yabancı dil, bilgisayar ve daktilo odaları mevcuttur.

Okulda bugün Türkçe ve Türk kültürü dersleri dışında öğretim Rumca yapılmaktadır. Yabancı dil de İngilizcedir. Öğrenciler ilkokul diplomaları ile ortaokula, ortaokul diplomaları ile lise bölümüne Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı öteki okullardaki koşullarda kaydolmakta, okulu bitirenler Türkiye'deki üniversitelere girebilmektedirler.

6581 sayılı yasaya göre Türkçe ve Türk kültürü derslerini kadrolu Türk asıllı öğretmenler, diğer dersleri de Rum asıllı öğretmenlerle Yunan uyruklu kontenjan öğretmenleri okutmaktadır.

1994-1995 öğretim yılında orta kısımda 25, lise kısmında da 28 olmak üzere toplam 58 erkek öğrenci öğrenim görmektedir. Normal öğretimin yapıldığı okulda, öğrencilerin çalışmaları on not üzerinden değerlendirilmektedir.

Okulun ilk müdürü Mihail Kefalas'tır. Okulda 1958-1993 arasında müdürlük yapan Dimitrios Frangopulos yaş haddinden emekli olmuştur. Vekâletle idare edilen okul yeni müdürünü beklemektedir. KUTLUAY ERDOĞAN

ZONARO, FAUSTO

(18 Eylül 1854, Masi -19 Temmuz 1929, San Remo) İtalyan ressam.

Maurizio Zonaro adında yoksul bir duvarcı ustasının oğludur. Çocukluğunda Verona'da çalışan babasına yardım ederek fresk tekniğini öğrendi. 1870'te Lendinara

Zonaro'nun
"Kayığa Binen
Kadınlar" adlı
yağlıboya
tablosu.
S. Germaner-
Z. Inankur,
*Oryantalizm ve
Türkiye*, ist., 1989

kentinde bulunan bir teknik okulda Prof. Federico Cordenons'tan desen ve resim eğitimi aldı. Şair Aleardo Aleardi, Zonaro'nun resimlerini görerek, onun Vero-na'daki Accademia Cignaroli'de, Prof. Na-poleone Nani'nin atölyesinde çalışmasını sağladı. Sanatçı burada çıplak model ve yağlıboya tekniğini ilerletti. Askerlik görevi nedeniyle buradan ayrılan Zonaro, Roma Güzel Sanatlar Akademisi'nden diploma aldı. 1883'te Roma'da ve Milano'da, 1884'te Torino'da ve Napoli'de, 1885'te Milano'da ve 1887'de Venedik'te sergiler açtı. 1888'de Paris'e giderek aralarında Reno-ir'ın da yer aldığı izlenimci ressamlarla dostluklar kurdu. 1889 Salonu'na resim-leriyle katıldı. 1890'da önce Padova'ya, sonra da Venedik'e giderek burada resim hocalığı yaptı.

Zonaro 1891 "de daha sonra eşi olacak olan Elisa Pante ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Sanatçının 1891'e kadar olan resimlerinde renkleri karıştırmadan küçük fırça darbeleriyle resim yapma yöntemi hâkimdir. 1880'li yıllarda yaptığı Napoli manzaralarında ise Renoir etkileri, özellikle doğa görünümünde kendini hissettirmektedir. Zonaro İstanbul'a geldikten sonra Taksim civarında ahşap bir eve yerleşmiş ve kent görünümleri betimlemek amacıyla İstanbul'un değişik semtlerinde dolaşmıştır. Resimlerini Peralı bir tacire satarak geçimini sağlayan sanatçı, daha sonra İstanbul'daki yabancı diplomatik misyonun hanımlarına dersler vermiştir. "Ertuğrul Süvari Alayının Galata Köprüsü'nden Geçışı" adını taşıyan resmi II. Abdülhamid'e takdim etmiş, resmi beğenen sultan Nisan 1896'da sanatçıyı, "ressam-ı hazret-i şeh-riyari" unvanı ile hizmetine almıştır. 1897' de yaptığı "Saldırı" adlı resminin II. Abdül-hamid tarafından beğenilmesiyle Akaret-ler'deki evlerden biri hem atölye hem de konut olarak Zonaro'ya tahsis edilmiştir. Sanatçı saray için yaptığı

resimlerinde fo-toğrafik gerçekçiliği benimsemiştir. Sarayın siparişleri dışındaki resimlerinde genellikle günün değişik anlarında İstanbul'un farklı semtlerini kalın ve hızlı fırça vuruşlarıyla izlenimci bir anlatım içinde betimleyen Zonaro, kentin her kesiminden insanları, bayram kutlamalarını, tarikat

ayinlerini, tulumbacıları abartısız saf bir gerçekçilikle, bir İstanbullu duyumu içinde betimlemiştir. Sanatçı karısının bir süre Paris'te fotoğraf eğitimi aldıktan sonra İstanbul'da çektiği fotoğraflardan da yararlanmışır. İstanbul'da 1893'te ilk kişisel sergisini açan Zonaro, 1894 ve 1895'te bu sergilerini sürdürmüştür. 1901 ve 1902'de İstanbul Salonu Sergileri'ne 57 eserle katılmışır. İstanbul'daki son sergisini 1908'de açan sanatçı, II. Abdülha-mid'in tahttan indirilmesinden sonra işsiz kalmış, Trablusgarp Savaşı nedeniyle 1911'de ailesiyle birlikte ülkesine dönmüştür. Ölümüne dek İtalya'da birçok sergi açan sanatçı, İstanbul anılarını yaşatan resimler yapmayı sürdürmüştür.

Fausto Zonaro, izlenimcilik akımının İstanbul'un sanat çevrelerinde ilk kez tanınmasını sağlayan Mihri Müşfik, Celile hanımlar gibi yetenekli resamlara dersler vererek onları yetiştiren, Yıldız Çini Fabri-kası'nda Sevres tipi tabaklara figürler boyayarak çini ressamlığının gelişmesinde öncülük yapmış bir sanatçı olarak Türk resim sanatına önemli katkılarda bulunmuştur.

Bibi. A. M. Comanducci, "Fausto Zonaro", *Di-zionario Ittuistrato.Dei Piton Disegnatori e In-cisori Italiani Moderni e Contemporanei*, IV, Milano, 1962; S. Germaner-Z. Inankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, İst., 1989; A. Gürçağlar, "Fausto Zonaro ve Çağdaşlarının İstanbul Manzaraları", (İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 1991; P. Mansel, "Zonaro Court Pa-inter of Sultan Abdul Hamid II", *Apollo*, S. 126 (1987); G. L. Marini, "Fausto Zonaro", *Dizi-onario Enciclopedico Dei Pittori e Degli Inci-sori Italiani Dall'XIX AlXXAl Secolo*, XXI, Milano, 1983; R. Falchi-U. Spigno, *Le Tre Stagi-oni Pittoriche Di Fausto Zonaro*, Torino, 1993; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, İst., 1986; A. Thalasso, "Fausto Zonaro Peintre de S. M. I le Sultan", *Figaro Illustre*, S. 203 (1907).

AYKUT GÜRÇAĞLAR

ZODOHOS PİYİ KtT.tSF.St

Zeytinburnu İlçesi'nde, Kazlıçeşme'de, Rum Ortodoks Mezarlığı yanındadır. Kuzeyde Balıklı Caddesi, batıda Seyit Nizam Caddesi arasında bulunan kilise, yüksek duvarlarla çevrili geniş bir avlunun ortasında yer alır. Aynı adlı ayazma, kiliseye ku-

zeybatı köşesinde bitişiktir. Avlunun batısında bazı din büyüklerinin gömülü olduğu küçük bir mezarlık vardır.

Kilisenin tarihi hakkındaki bilgilerin temelini, adının da anlamı olan "hayat veren kaynak" üzerinde kurulduğu inancı ve bu kaynağın mucizelerine ilişkin söylenceler oluşturur. R. Janin'e göre kilisenin geçmişi, tarihçi Prokopios'un anlatımına dayanarak, onun yaşadığı dönem olan 5. yy'm sonları ile 6. yy'ın başlarına kadar uzanır. İmparator I. Leon'un (hd 457-474) inşa ettirdiği kilisenin, I. İustinianos döneminde (527-565) genişletildiği, 11. yy'da yaşayan tarihçi Kedrenos'un bu değişikliği 560 yılına tarihlediği, onarımın ise Ayasofya'nın inşasından kalan malzemeye yapıldığı belirtilir.

İstanbul'daki depremler sonrasında 790'da İmparatoriçe Eirene, 870'te de I. Basileios tarafından onarılan kilise, 10. yy'da-ki yangının ardından 924'te I. Romanos La-kapenos tarafından yenilenmiştir.

1204'teki Latin istilasında kilise de işgal edilmiştir. R. Janin, kilisenin yönetiminin 1329'da Lauros Manastırı'ndan Athos Manastırı'na geçtiğini, ancak Gedeon'un 1367 tarihli bir belgeye dayanarak kiliseyi bu tarihte halen Lauros Manastırı'nın metohionu olarak saptadığını kaydeder.

II. Murad, 1422'de İstanbul kuşatması sırasında Balıklı'da karargâh kurmuş ve kilisede kalmıştır. Bu dönemde büyük ölçüde tahrip olan kilisenin, eski önemim yitirdiği ve İstanbul'un fethinden sonra yıkıldığı belirtilir. P. Gilles 1546'da Altın Ka-pı'ya yakın olarak tanımladığı Balıklı'da, şifalı kaynaktan söz eder.

Kiliseyi, isim günü olan 27 Nisan 1576'da ziyaret ettiğini belirten S. Gerlach, ayazmayı ve buraya gelenleri anlatır. Kilisenin, 1587'de temellerine kadar yıkık olduğu açıklanırken, 1595-1596 yıllarına ait padişah fermanlarında, Silivrikapı dışında konumlandırılan Balıklı Kilise ve Ayazma-sı'nın, fetihten sonra Rum Ortodoks cemaatine ait olduğu kaydedilir.

İstanbul'a 1652'de gelen Antakya patriğinin kâtibi Paulus, Topkapı'da Ortodoks mezarlığının yanında Meryem'e ithaf edilmiş kilise ile buradaki kutsal kaynak suyunu anlatır. Kilise, 1669 tarihli Thomas Smith

listesinde yer almıştır. 17. yy'ın ikinci yarısında Kömürciyan, eski adı "Panaia" olan ve Müslüman mezarlıkları arasında bulunan Balıklı Ayazması'nın mucizelerinden söz eder.

Kilise, 1726-1727'de Terkos Metropolit Nikodimos tarafından, eskisinin yerinde küçük bir yapı olarak yeniden inşa ettirilir. Le Chevalier 1786'da, bu yapının harap olduğunu belirtir. 18. yy'ın sonunda ise İnciciyan, Balıklı'daki ayazmadan bahseder.

Kilise, kitabesine göre, Patrik I. Kons-tantios döneminde 1834'te eski yapının temelleri üzerinde yeniden inşa edilmiştir. Diğer kitabesinde ise yapının 1833'te inşa edildiği, 1835'te ibadete açıldığı ve mimarının

Nikolaos Pağcıoğlu ile Marki Kalfa olduğu belirtilir. Kilisenin inşasına, Patrik I. Konstantios'un girişimi ve II. Mahmud'un 1833 tarihli fermanı ile başladığını belirten R. Janin, inşaatın 2 Şubat 1835'te tamamlandığını açıklar. Kilise, bir başka kitabesine göre 1933'te onarım görmüştür.

Mimari: Kilise, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarlak apsis çıkıntı yapar. İki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda, apsisin örtüsü yarım konik çatıdır. Yapıya kuzeybatıda bitişik taş merdiven, galeriye çıkışı ve avlunun batısına geçişi sağlar. Dışta sıvasız olan yapı, açık renkli düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir. Yapıyı saçak altında, taştan iki düz silme arasında bir dışbükey silme dolanır. Kilisenin avlusunun zemininde, Karamanlıca yazılı mermer mezar taşları bulunmaktadır.

Kilise bazilikal plan tipindedir. Üç nef-li naos, doğuda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak apsis ile sınırlanır. Batıda yer alan narteks kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır.

Naosta nef ayrımı, altışar sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında bema belirlenir. Batıda narteks üzerindeki galeri, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır.

Nefleri sınırlayan sütunlar yuvarlak kemerler ile bağlanır. Sütunlar, kübik altlıklar üzerinde ve stilize edilmiş Dor tipi başlıklıdır. Sütun gövdeleri porfir taklidi boyanmış, başlıklar kartonpiyer tekniğinde

Zoodohos Fiği Kilisesi

Hazım Okurer

yapılmıştır. Naosun duvarlarında, sütun ve kemerler hizasında yarım yuvarlak pilastr-lar görülür. Sütun yüksekliğindeki pilastr-lar, yarım başlıklara oturan yuvarlak kör kemerlerle bağlanır. Naosun batı duvarında eksene simetrik üçer pilastr farklı biçimlerde.

Kilisenin örtü sistemi ahşap üzerine alçı kaplamadır. Orta nef ve yan neflerin örtüsü beşik tonozdur. Orta nefin tonozu, sütunlar hizasındaki takviye kemerleri ile dilimlenmiş; tonozun doğudan üçüncü ve beşinci sütunlar arasında kalan bölümü, ters yöndeki bir başka tonoz ile çapraz tonozla dönüştürülmüştür. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir. Narteksin örtüsü, doğu ve batıdaki duvar payelerine oturan takviye kemerleri ile beş bölüm olarak dilimlenmiş, her bölüm haç tonoz ile örtülmüştür.

Kilisenin naosa açılan dört girişinden üçü batıda nefler hizasında, biri kuzeyde eksenden batıya yakındır. Girişler, eş boyutlu ve basık kemerlidir. Doğuda, yan nefler hizasında karşılıklı üçer pencere basık kemerlidir.

Yapının kuzey ve güneyinde bulunan karşılıklı beşer pencere, aynı hizada, eş boyutlu ve basık kemerlidir. Doğu ve batıda, üstte orta nef hizasında karşılıklı üçer pencere basık kemerlidir. Doğuda, yan nefler hizasında

ve apsiste eksende birer küçük pencere vardır. Batıda, galeriye bakan beş pencere dikdörtgen, narteks girişine simetrik ikişer pencere ile naos girişine simetrik birer pencere basık kemerlidir.

Naosta, yan neflerin doğusunda apsise yanlarda simetrik birer niş, aynı hizada ve eş büyüklüktedir. Apsisin güney yanında ve bemanın kuzeyinde birer küçük niş vardır. Nişler yuvarlak kemerlidir.

Naosun doğusunda üç nefi kapsayan ve sütun biçimindeki pilastrlarla dilimlenmiş mermer ikonostasis, kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan beşinci sütununa oturan mermer ambon ve güney sıranın üçüncü sütunu önündeki mermer despot koltuğu, kabartma ve çökertme tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. **Bibi.** S. Gerlach, *Stephan Gerlachs dess Aelteren Tage-Buch*, Frankfurt, 1674; E. A. Grosvenor, *Constantinople*, Boston, 1899; İnciciyan, *istanbul*; Janin, *Eglises et monasteres*; Z. Karaca, *istanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, ist., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantino-upoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Kons-tantinoupolei Hellenikos Philologikos Syllogos*, XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *istanbul Tarihi*; S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient*, IV (1901), s. 42-50; Schneider, *Byzanz*.

ZAFER KARACA

ZOOTİKOS CÜZAMHANESİ

Ortaçağda hayli yaygın olan cüzama (lepra) tutulanları tecrit etmek üzere Bizans'ta bir müessese kurulmuştu. Bunun yapılışı azizlerin hayatlarını anlatan kitaplarda efsaneler ile dolu olarak aktarılmıştır. Buna göre cüzam illetinin şehirde bir salgın halinde yayılması üzerine, imparator, Zooti-kos adındaki bir saray memuruna, hastala-

rın hepsini toplatarak denize attırmasını emreder. Fakat Zootikos, böyle bir katliam yerine şehrin karşısında Elaiones denilen bir tepede evler yaptırarak onları burada korumayı tercih eder. İmparator kızının da aynı illete tutulduğunu öğrenince, onun da denize atılması emrini verir. Fakat Zootikos, bu emrin de gerçekleşmesine izin vermez, onu da hastanesine alır. Emrinin yerine getirilmeyişine kızan imparator, Zootikos'un, katırların kuyruklarına bağlanarak öldürülmesi emrini verir. Zootikos can verdikten sonra katırları yürütmek mümkün olmaz ve hayvanlar cesedi denize sürüklemek istemezler. Bu durum karşısında imparator, Zootikos'un kerametine inanır ve kendini affettirmek için aynı yerde büyük bir cüzamhane (leproze-ri) yaptırır. Bir süre sonra da azizler arasına girerek Hagios Zootikos olarak adlandırılır.

Bu efsanedeki imparatorun Constanti-us (hd 337-361) olabileceği ileri sürülür. Fakat bu hikâyenin ne derecede gerçek olduğu bilinemez. Ancak şehrin dışında böyle bir cüzamhane vardı. Bizantion'a karşı Slavların yaptıkları bir akında burası tahrip edilmiş ve Herakleios 624'te bu

yapıyı tamir ettirmiştir. Daha sonraları İmparator I. İoannes Tzimiskes (hd 969-976) burayı bir defa daha tamir ettirmiştir.

Latin işgalinden bir-iki yıl önce, 1200'de Konstantinopolis'e uğrayan Rus hacısı Novgorodlu Anton, imparatorun saray yaptırması için verdiği para ile cü-zamhaneyi inşa ettirdiği için, iki atın kuyruklarına bağlanarak öldürülen Zootikos'un "bir dağda" cüzamhanesi ile kilisesinin bulunduğunu bildirir. Efsane ve kaynaklar cüzamhanenin şehrin karşı tarafında ve bir tepede olduğuna işaret etmekte birleşirler. R. Janin, burasının Tünel'in yukarı ucunda olduğunu ileri sürerek, bazı İstanbullu Rum tarihçilerin Çamlıca (Skarlatos Bizantios) veya Üsküdar ile Kuzguncuk (Patrik Konstantios ve J. Mili-opulos) arasında göstermelerine karşı çıkar. Bu satırların yazarı da bu cüzamhanenin, Halic'in karşı yakasında yer aldığını kabul etmekte beraber, Galata'da Tünel'in yukarı girişi dolaylarında yer aldığını inandırıcı bulmaz. Halic'in yukarı kesiminde Hasköy'e hâkim tepede, yakın tarihlerde burada köprü yapılırken kesilen yamaçta ortaya çıkan Bizans dönemine ait duvar kalıntılarının büyük ihtimal ile Zootikos Leprozerisi'nin izleri olabileceği görüşündedir. Hasköy Köprüsü'nden kolayca görülebilen bu yapı izleri son yıllarda buradaki yoğun yapılaşma arasında kaybolmuştur.

Bibi. J. Pargoire, "Hieria", *Izvestija de l'Institut archeologiaue Russe de Constantinople*, IV (1899), s. 41-43; Janin, *Eglises et monasteres*, (2. bas.), s. 566-567; Mme B. de Khitorowo, *Itinéraires russes en Orient*, Cenevre, 1889, s. 108; S. Eyice, "Über die byzantinischen Krankenhäuser", *Historia Hospitalium-Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Krankenha-usengeschichte*, XV (Aachen, 1983-1984, basım 1985), s. 141-163; ay, "Bizans Hastanelerine Dair", *TAC*, I, S. 3 (1986), s. 5-15.

SEMAVİ EYİCE

ZOSİMOS

(5-6.yy'lar) Erken Bizans tarihçisi.

Roma'mn düşüşünü ve Roma İmpara-torluğu'nun barbarlaşmasını ele alan tarihi ile tanınan Zosimos, pagan (putperest) bir tarihçi olarak Bizans'ta yaşanan Hristiyanlaşmaya cephe almış fakat Bizans'ın ve Konstantinopolis'in yükselişine ilişkin kehanette bulunmaktan da geri kalmamıştı.

Zosimos'un doğum yeri bilinmez, ama Gaza ya da Askalon doğumlu Sofist Zosimos olmadığı kesindir. Bazı kaynaklara göre Zosimos, Arkadios(-0 döneminde (395-408) yaşamıştır. Bazı kaynaklar ise anlattığı olaylara bakarak bu tarihin 5. yy'ın sonu ile 6. yy'ın başları olabileceğini söylerler. Genel kanı Zosimos'un erken 6. yy yazarı olduğu şeklindedir.

Zosimos'un tarihi hakkındaki temel kaynak, onun yazmalarını çok az eksikle elde ederek üzerinde çalışma fırsatı bulan 9. yy bilim adamı Patrik Fotios'tur(-»). Günümüze ulaşan tek kopya ise muhtemelen Studios Manastırı'nda kaleme alınmış bir elyazması olup, halen Vatikan'da saklanmaktadır.

Yapıt 6 kitaptan oluşur: İmparatorluğun ilk 3 yüzyılını ele alan I. kitap, büyük ölçüde Dexippus'un *Skythika* ve/veya *Chronika* adlı eserlerine dayandırılmıştır. Zosimos, evrensel bir tarih yazma iddiasında bulunmakla beraber, kitapta 282-305 arası eksiktir. II. kitapta 305-354 arasına, özellikle de I. Constantinus(->) yönetimi altındaki Konstantinopolis'e geniş biçimde yer verir ve onun parlak geleceği konusunda kehanetlerde bulunur. III. kitapta 355-364 arasını, özellikle putperest İuli-anus dönemini, IV. kitapta 364-395 arasını, özellikle I. Theodosius dönemini, V. kitapta 395-409 arasını, yani Arkadios'un hükümdarlık evresini anlatır. VI. kitap, Temmuz 410'da birdenbire kesilir ki bu açıdan tamamlanmamış gibidir (muhtemelen Fotios'un zamanında da eksikti).

Zosimos, eserinde Herodotus, Olym-piodorus, Asinius Quadratus, Pisander, Libanius ve Homeros gibi kaynaklardan geniş ölçüde yararlanmışır. Gerek kronoloji, gerekse kişi ve yer adları konusunda çok sayıda hatasına karşın, Zosimos'un tarihi başka kaynaklar tarafından ihmal edilmiş dönemler hakkında (özellikle 3. yy ve 378-410 arası için) çok değerli bir referanstır. Eserde Zosimos'un pagan eğilimlerine dair bazı ipuçları da vardır. Bunlar arasında, ilk Hristiyan imparatorlar I. Constantinus ve I. Theodosius'a yönelik eleştiriler, Theodosius'un kilise çevrelerinin etkisiyle yürürlükten kaldırdığı olimpiyatlara övgüler sayılabilir. Yazarın senatoya duyduğu güven ve hayranlıktan hareket eden bazı araştırmacılar Zosimos'un aristokrasiye karşı bir cumhuriyetçi olduğunu iddia etmişlerdir.

Bibi. *Historia nova*, (yay. haz. L. Mendels-sohn), Leipzig, 1887; *Histoire nouvelle*, (yay. haz. F. Paschoud), 3. c., Paris, 1971-1986; E. Condurachi, "Leş ideas politiques de Zosime", *Revista clasica*, S. 13/14 (1942), s. 115-127; W. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome*, 1968, bölüm 3; D. Scavone, "Zosimus and his

ZÜHDÎ PAŞA CAMÜ

historical models", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, S. 11 (1969), s. 57-67; W. Gof-fart, "The historian Zosimus as a witness to his own time", *The American Historical Review*, 1972, s. 412-421, ay, " Zosimus, the First Historian of Roma's Fail", *ae*, 1971, s. 412-441; R. T. Ridley, "Zosimus the Historian", *Byzantinische Zeitschrift*, S. 65 (1972), s. 277-302.

AYŞE HÜR

ZÜBEYDE HAMM ÇEŞMESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, İhlamur'da, Uzuncava Caddesi'nin Selaltı Sokağı ile birleştiği köşededir.

Taksim Suyu Tesisleri'ne bağlı olarak inşa edilmiştir. Aynataşındaki kitabesine göre 1267/1850'de Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından yaptırılan çeşme; 13407 1921'de Mustafa Kemal Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım tarafından tamir ettirilmiştir. Sivri çatılı su haznesine yerleştirilen ay-nataşı, teknesi ve iki yanındaki testi sekileri mermerdendir. Ampir üslubundaki(->) aynataşı dikdörtgen biçiminde olup, yivli pilastr çerçevesinin köşeleri rozetçiçeği kabartmalıdır. Üstten, "Sultan Mahmud güneşi" olarak adlandırılan oval madalyonlu ışınsal motifle taçlandırılmıştır. Madalyona tuğra kazınmamıştır. Aynataşının ortasında, çerçeve içinde Abdülmecid'in iki satırlık tarih kitabesi; cephenin üst kenarında da Zübeyde Hanım'm onarımını gösteren kitabe yer almaktadır.

Bibi. Tanışık, *istanbul Çeşmeleri*, II, 202; Çeçen, *Taksim-Hamidiye*, 149-150; A. Egemen, *istanbul'un Çeşme ve Sebilleri*, İst., 1993, s. 44-45.
ŞEBNEM AKALIN

ZÜHDÎ PAŞA CAMİİ

Kadıköy İlçesi'nde, Kızıltoprak semtinde, Bağdat Caddesi üzerindedir.

Cami, caddeye bakan avlu kapısı üzerindeki ta'lik hatlı 8 satırlık kitabesine göre II. Abdülhamid dönemi (1876-1909) devlet adamlarından Ahmed Zühdî Paşa (1833-1902) tarafından 1301/1883-84'te yaptırılmıştır.

Bugünkü yol seviyesinden yüksekte kalan cami avlusuna birkaç basamakla çıkılan oldukça süslü bir kapıdan girilmektedir. Yapım kitabesinin yer aldığı bu girişin caddeye bakan yüzü kitabenin iki yanındaki kare çerçeveli sekiz köşeli yıldızlı panolarla sınırlanmıştır. Üstte ise ortada yine sekiz köşeli yıldızdan gelişen, kenarları volütlerle son bulan stilize bir tepelik motif olduğu görülmekte ve köşelerde bugün mevcut olmayan iki vazo bulunduğu bilinmektedir. Girişin avluya bakan arka yüzü de yine kabartma olarak yapılmış kare panolar şeklinde belirlenmiş motiflerle hareketlendirilmiştir.

Etrafı kısmen alçak madeni parmaklıklarla çevrili, kısmen de açık olan büyük bir avluda yer alan camiye yedi basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Dıştan oldukça sade görünümlü olan cami, kare planlı, üzeri kurşun kaplı bir kubbe ile örtülü, küçük ölçülü bir yapıdır. Cepheleri büyük kemerler şeklinde tasarlanmış olup her biri birbirinin eşi şeklindedir. Sadece giriş cephesi, önüne eklenen dikdörtgen şeklindeki dışa kapalı hazırlık bölümüyle görü-

ZÜLFARİS SİNAGOGU

nüm açısından biraz farklıdır. Günümüzde kalabalık olduğunda ibadet için açılan bodrum katı hariç tutulduğunda, yapı tek katlı olup sivri kemerli büyük pencerelerin üzerinden dolanan silmelerle iki katlı görünüm kazandırılmıştır. Doğu ve batı cepheleri tamamen birbirlerinin eşidir. Altta üç sivri kemerli, silmenin üzerinde ise kemerin eğimine göre yapılmış ortadaki basık kemerli, yandakiler yamuk olmak üzere bir cephede toplam altı tane pencere mevcuttur. Mihrap cephesinde alt hizadaki sivri kemerli pencerelerden sadece ortadaki iptal edilmiştir. Mihrap nişi dışarıya hiç aksettirilmemiştir. Son cemaat yerinin alt bölümü, sivri kemerli üçlü düzeni, asıl cepheden dışa taşkın olarak tekrarlamakta, ortadaki bölümün, üzerinde-k'i 1301/1883-84 tarihini veren ayet kitabe-siyle giriş olarak değerlendirildiği görülmektedir. Yapıyı enlemesine ikiye bölen silmelerin üzerindeki, basık tavanlı mahfil bölümü, küçük düz pencerelerle aydınlatılmaktadır. Son cemaat yerinin batı köşesinden, mahfilin yanından yükselen minare, eklektik özellikler taşıyan, taş külahlı, basit bir görünüme sahiptir. Yapının dışında silmelerle birlikte, kubbe eteğinde ve mahfilin saçak hizasında dolanan kirpi saçak hareketlilik sağlamaktadır. Yapının içine madeni kanatlı bir kapı ile girilmekte, girişte ufak taşlı bir kısım bulunmakta, buradan camekânlı bir kapı ile seki şeklindeki, yükseltilmiş son cemaat yerine geçilmektedir. Son cemaat yerinin üzeri düz ahşap tavanla örtülü olup üst kısmı mahfil olarak değerlendirilmiştir. Mahfile çıkış sağdaki ahşap merdivenlerden sağlanmış, basamakların altındaki kapıdan da yapının bünyesinden yükselen minareye geçiş verilmiştir. Son cemaat yerinin sol tarafı ise günümüzde camekânlı bir bölme ile oda haline getirilmiştir. Harim kısmına giriş yine son cemaat yerine geçiş veren kapı gibi, aynı türde madeni kanatlı bir kapı ile sağlanmış, içeri girildiğinde bütün duvarların büyük pencerelerle-

Zühdî Paşa Camii

Banu Kutun, 1994

rin alt hizasından başlayarak mahfil, pendentifler ve kubbe dahil olmak üzere çok renkli kalem işleriyle kaplı olduğu görülmektedir. Önceleri duvarlarla aynı üslupta, aynı motifler kullanılarak oluşturulmuş, ince bir bezeme gösteren kalem işi kaplı mihrap, 1980'li yıllarda günümüz Kütahya çinileriyle kaplanarak yapıyla olan bütünlüğünü kaybetmiştir. Buna karşılık beyaz yağlıboya ile boyanmış, altın yaldızla bezenmiş olan minber ve vaaz kürsüsü ise caminin duvar bezemeleriyle benzer motiflerin kullanıldığı, kabartma ve ajurlu süslemeleriyle günümüze gelmiştir. Yine kalem işi ile yapılmış, alt pencerelerle üsttekiler arasında, bitkisel motiflerle zenginleştirilmiş kufi hatlı ayet kuşağı harimde, mahfil cephesi hariç olmak üzere diğer üç cephede çepeçevre dolanmaktadır. Üçlü bir açılımla harime bağlanan mahfilin önünde ahşap malzemeden ajur tekniğinde, çok ince işçilik gösteren

bir korkuluk bulunmaktadır. Harime doğru balkon şeklinde uzanmış olan ahşap mahfil, iki kenardan zarif işçilikli madeni iki konsola, orta bölümden de sekizgen gövdeli iki ahşap sütuna oturtulmuş olup girişin üzerine gelen orta bölümü alışılmışın tersine içe doğru kavisli girinti yapmaktadır. Yaklaşık 110 yıllık geçmişe sahip olan bu küçük ölçülü ahşap kubbeli caminin günümüzde temiz ve bakımlı olduğu görülmektedir.

Avluda, caminin batı cephesi ile cadde arasında kalan parmaklıklarla çevrili bölümde Ahmed Zühdî Paşa ve ailesinin mezarları bulunmaktadır. Buradaki beş la-hitten üç tanesi 1315/1897, 1318/1900 ve 1320/1902 (Zühdî Paşa'nın mezarı) tarihli olup gösterişli bezemeleriyle dikkati çekmektedir. Diğer iki mezar 1926 ve 1948 tarihlidir.

Cami avlusundaki 1306/1888-89 tarihli ahşap sıbyan mektebinin 1980'li yılların sonunda yenilenerek (sadece kitabesi korunmuştur), günümüzde lojman olarak kullanılan bir binaya çevrildiği görülmek-

tedir. Ayrıca avluda, doğu duvarında, bugün sadece izleri görülen, mermer kaplamalı abdest alma musluklarının olduğu bilinmektedir. 1980'li yılların sonlarına doğru caminin mihrap eksenindeki arsa kamulaştırılmış ve buraya 1992 tarihli büyük bir şadırvan yapılmıştır.

Bibi. S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve incelemeleri*, I, (1963), s. 31-132; Ş. Usluduran, "Kadıköy-Bos-tancı Arası Türk Mimari Eserleri", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bölümü, lisans tezi), 1979, s. 24-25; Öz, *İstanbul Camileri*, II, 72.

BELGİN DEMİRSAR

ZÜLFARİS SİNAGOĞU

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Perçemli Sokağı, no. 11'dedir.

Adım bulunduğu sokağın eski adı olan "Zülf-i Arus"tan alan sinagog, Hahamba-şılık kayıtlarında Kal Kadoş Sinagogu diye anılır.

Zülfaris Sinagoğu'nun 1671'de var olduğu kayıtlardan anlaşılıyor. Sinagog 1890'da Banker Kamondo ailesinin (İzak Kamondo ve şürekâsı) faizsiz olarak ödünç verdiği 2.900 lira ile tamir edildi. 1904 başında Jak Bey de Leon başkanlığında Galata Musevi Cemaati Konseyi dönemin bu en merkezi sinagogunun "Musevi olan ve olmayan ziyaretçilere mahcup olmamak için" iç ve dış restorasyonunu yaptırdı. Sayısız sevinçli ve acıklı törene sahne olan sinagogun tarihindeki anlamlı anılardan biri, 1856'da Kırım Savaşı'nda ölen Musevi askerler için icra edilen ve devlet ricalinin de katıldığı anma törenidir. Bir başka önemli olay 24 Ocak 1909 günü 86 delegenin toplanarak II. Meşrutiyetin ilanı ile beraber makamından istifa eden Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi'nin(->) yerine ilk kez bir hahambaşı seçimini bu sinagogda gerçekleştirmesidir. Aylarca ateşli bir propaganda kampanyasını

takiben seçime katılan 5 adaydan Haim Nahum(->) 86 oyun 74'ünü toplayarak hahambaşı unvanını aldı.

Zülfaris Sinagoğu'ndaki en eski düğün töreni kaydı 6 Ağustos 1903'teki Moşe oğlu Nesini Ruso'nun Yeşua kızı Viktorya Acıman ile evlenmesidir. Ancak bu tarihten önce de sinagogda düğün icra edildiğine muhakkak gözüyle bakmak gerekir.

Aralık 1962'de tekrar bir tamirat geçiren Zülfaris Sinagoğu'nun Kasım 1978'de sadece cumartesi günleri açık tutulması kararı alındı. Daha sonra da cemaat yokluğundan geçici olarak hizmete kapatıldı.

1992'de 500. yıl kutlama etkinlikleri programı dahilinde, sinagogun bütünlüğü aynen muhafaza edilip 500 yıllık Huzurlu Yaşam Müzesi olarak kullanılması öngörülerek gerekli izin alındı. Tadil ve onarım çalışmaları devam eden müzenin 1995'te açılması beklenmektedir.

NAİM GÜLERYÜZ

A.